سىياسىي ئىقتىسات لۇغىتى

شۇي دېشىنىڭ باشچىلىقىدا تۈزۈلدى

3

مىللەتلەر نەشرىياتى

تۇرۇغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

سياسى ئىقتىسات لۇغىتى

شۇي دىشىننىڭ باشچىلىقىدا تۈزۈلدى

3

مىللەتلەر نەشرىياتى

نەشرىياتتىن

«سىياسىي ئىقتىساد لۇغىتى» سىياسىي ئىقتىسادقا دائىر قورال كىتابى بولۇپ، ئەمەلىي خىزمەت تارماقلىرى، نەزەرىيىۋى تەتقىقات تارماقلىرىدىكى كەڭ كادىرلارنىڭ، تەتقىقاتچى خادىملارنىڭ ۋە ئالىي مەكتەپلەر، ئالىي تېخنىكۇملاردىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ ماركسىزملىق سىياسىي ئىقتىسادنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىشى ئۈچۈن تۈزۈپ چىقىلدى. پۈتۈن بىر يۈرۈش كىتاب ئۈچ تومغا، توققۇز بۆلەككە بۆلۈندى ۋە جەمئىي 2000 ماددىغا يېقىن ئاتالغۇ كىرگۈزۈلدى. 1 - توم مۇقەددىمە، كاپىتالىزمدىن بۇرۇن ۋە كاپىتالىزم دېگەن ئۈچ بۆلەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ 2 - توم جاھانگىرلىك، يېرىم مۇستەملىكە - يېرىم فېئوداللىق ئىقتىساد ۋە يېڭى دېموكراتىك ئىقتىساد، جۇڭگو ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخى، چەت ئەل ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخى دېگەن تۆت بۆلەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ 3 - توم سوتسىيالىزم، تارماقلار ئىگىلىكى ۋە كەسپىي ئىگىلىك دېگەن ئىككى بۆلەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ لۇغەتنى تۈزۈش ئىشى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىقتىسادىي تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن 1977 - يىل 9 - ئايدا باشلاندى، مەملىكەت بويىچە 60 نەچچە ئورۇندىن نەچچە يۈز يولداش بۇ لۇغەتنى تۈزۈش ۋە تەھرىرلەش - خىزمىتىگە قاتناشتى، يەنە نۇرغۇنلىغان يولداشلار لۇغەتنىڭ ماددىلىرىنى مۇزاكىرە قىلىشقا قاتناشتى ياكى ئۇنىڭغا قارىتا يازما پىكىرلىرىنى بەردى. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ باشلىقى يولداش خۇ چياۋمۇ، مۇئاۋىن باشلىقى يولداش خۇەن شياڭ بەزى مۇھىم ماددىلارغا تۈزىتىش كىرگۈزدى. بۇ لۇغەتنى تۈزۈش جەريانىدا، مائارىپ مىنىستىرلىكى شۇنىڭدەك بىرمۇنچە ئالىي مەكتەپلەر، ئالىي تېخنىكوملار، تەتقىقات ئورگانلىرى ۋە مالىيە - ئىقتىساد تارماقلىرىمۇ بىزگە زور كۈچ بىلەن مەدەت بەردى ھەم ھەمكارلاشتى. بۇ لۇغەتنى تۈزۈش ۋە تەھرىرلەش خىزمىتىگە قاتناشقان شۇنىڭدەك بىزگە ياردەم بەرگەن ئورۇنلار ۋە يولداشلارغا بۇ يەردە چىن قەلبىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز.

ۋاقىت زىچ، سەۋىيىمىز چەكلىك بولغاچقا، بۇ لۇغەتتە بەزى كەمچىلىك، خاتالىق ۋە مەسىلىلەرنىڭ بولۇشى تۇرغان گەپ، ئۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تۈزىتىپ چىقىشىمىزغا ياردىمى بولسۇن ئۈچۈن، كىتابخانلارنىڭ تەنقىدىي پىكىرلىرىنى بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

لۇغەتنىڭ توزۇلۇشى ھەققىدە

1. بۇ توم سوتسىيالىزم ۋە تارماقلار ئىگىلىكى ھەم كەسپىي ئىگىلىك دېگەن ئىككى جۈلەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ تومغا جەمئىي 865 ماددا (ناملا بېرىلىپ، مەخسۇس يەشمىسى بېرىلمىگەن 82 ماددىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) كىرگۈزۈلدى ۋە ئاساسەن ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەر بويىچە تۈرگە ئايرىلدى. ئىزدەپ تېپىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، مۇندەرىجە كەينىگە «خەت سىزىقى ئاچقۇچى» قوشۇمچە قىلىندى.

2. ئايرىم ماددىلارنىڭ يەشمىسى باشقا ماددىلارنىڭ يەشمىسىدە بېرىلگەن بولسا، مۇندەرىجىدە ۋە خەت سىزىقى ئاچقۇچىدا مۇشۇ ماددىلارنىڭ ناملا بېرىلدى ھەمدە پالانى ماددىغا قارالسۇن دېيىلىپ، بېتى ئەسكەرتىپ قويۇلدى. مەسىلەن، خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسى («پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى» 6 - بەتكە قارالسۇن). يەشمىسى ھەققىدە باشقا ماددىلارغا قاراشقا تېگىشلىك بولۇپ قالسا، ماددىلارنىڭ ئاخىرىغا قارىلىدىغان ماددىنىڭ نامى كۆرسىتىلدى.

3. بىر ئاتالغۇ نەچچە خىل ئاتىلىپ، نەچچە خىل تەرجىمە قىلىنىپ كېلىۋاتقان بولسا، ئۇلاردىن مۇۋاپىقراق بولغىنى ياكى دائىم قوللىنىلىدىغىنى ماددا نامى قىلىندى، ئوندىق ئاتالغۇلارنىڭ باشقىچە نامىلىرى، ئومۇمەن، شۇ ماددىنىڭ يەشمىسىدە بايان قىلىندى.

مۇندەرىجە

سوتسيالىزم

كاپىتالىزمدىن سوتسيالىزمغا ئۆتىدىغان ئۆتكۈنچى دەۋر 1
سوتسيالىستىك ئىنقىلاب..... 3
پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى 6
خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسى («پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى» 6 - بەتكە قارالسۇن.)
پارتىيە كومىتېتى 8
پارتىيە كومىتېتىنىڭ پرىنسىپى..... 12
ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى..... 13
«ئورتاق پروگرامما» 15
«دۆلەتنىڭ مالىيە - ئىقتىسادىنى خىزمەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش توغرىسىدا قارار» 17
خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرى..... 19
بەش خىل ئىقتىسادىي تەركىب..... 19
كارخانىلاردا دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش..... 22
ھەربىي كومىتېتىمىز 23
ئارتۇق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش تۈزۈمى... 25
يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت 26
ئاشلىق بېجى 27
ئېپمان..... 28
نورمىلىق سېپىش تۈزۈمى 29
ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشەن... 31
بىرنىي سانائەتلەشتۈرۈش، ئۇچىنچى ئۆزگەرتىش 32
سوتسيالىستىك ئۆزگەرتىش..... 32
يېڭا ئىگىلىكنى سوتسيالىستىك ئۆزگەرتىش..... 33
يېڭا ئىگىلىكنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش («يېڭا ئىگىلىكنى سوتسيالىستىك ئۆزگەرتىش» 33 - بەتكە قارالسۇن)

يېڭا ئىگىلىكنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش («يېڭا ئىگىلىكنى سوتسيالىستىك ئۆزگەرتىش» 33- بەتكە قارالسۇن)

لېنىنىزمنىڭ كوپېراتىپ پىلانى..... 37
يېڭا ئىگىلىكنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش 38
ئاۋۋال كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش، كېيىن ماشىنىلاشتۇرۇش 39
ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى 40
يېڭا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى..... 42
ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى («يېڭا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق گۇرۇپپە-

كتاب توربيكتى
www.uyghurtap.com

قول سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش 65
قول سانائەت تەمىنات ـ سودا كوپىراتسىيە گۇرۇپپىلىرى 67
قول سانائەت تەمىنات ـ سودا ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى 68
قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى 68
كوپىراتسىيە زاۋۇتلىرى 69
كوپىراتسىيە دۇكانلىرى 70
ترانسپورت كوپىراتىپى 71
كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش 72
پايدىلىنىش، چەكلەش ۋە ئۆزگەرتىش سىياسىتى 75
ئۈچكە قارشى تۇرۇش»، «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى 77
ئىشچىلار نازارىتى 79
سېتىۋېلىش سىياسىتى 80
ئۆتكۈنچى دەۋردىكى دۆلەت كاپىتالىزمى 82
كونسېسسىيىگە بېرىش تۈزۈمى 84
ئىجارىگە بېرىش تۈزۈمى 85
دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ باشلانغۇچ شەكلى 85
مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش 86
ئۈلگۈجە سېتىۋېلىپ پارچە سېتىش 86
دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ ئوتتۇرا شەكلى 86
كاسىنا ئىشلەش ۋە مال زاكاز قىلىش 88
بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ـ ھۆددىگە ئېلىپ سېتىپ بېرىش 88
سېتىپ بېرىش ـ ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىش 89
ۋەكالىتەن سېتىۋېلىش ـ ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىش 90
دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ ئالىي شەكلى 90
ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى 91
يەككە كارخانىلار بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى («ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى» 91 ـ بەتكە قاراڭ)
«تۆت ئۈلۈش بويىچە تەقسىم قىلىش» 93
پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى («ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى» 91 ـ بەتكە قاراڭ)
مۇقىم ئۆسۈم بېرىش 94
سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش دەۋرىدىكى ئىگىلىكنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش 95
سوتسىيالىزم جەمئىيىتى 97
سوتسىيالىزم تۈزۈمى 99
سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى («سوتسىيالىزم جەمئىيىتى» 97 ـ بەتكە قاراڭ)
سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى 100
سوتسىيالىستىك ئىگىلىك («سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى» 100 ـ بەتكە قاراڭ،)
سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى نېگىزلىك زىددىيەتلەر) 102
سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي ئاساسى 105
سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى 107
سوتسىيالىستىك ئىستېمال 110
سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇش 112
خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت

لمری» 42 - بەتكە قاراڭ)
يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى..... 43
يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپى («يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى» 43 - بەتكە قاراڭ)
«يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسيلەشتۈرۈش مەسلىسى توغرىسىدا قارار»... 44
باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى 46
باشلانغۇچ كوپىراتىپ («باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى» 46 - بەتكە قاراڭ)
«يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپىنىڭ ئۇلگىلىك نىزامنامىسى»... 48
يەرلەرنى پاي قىلىپ قوشۇش..... 49
يەر ھەققى 50
يەردىن پايدا تەقسىم قىلىش («يەر ھەققى» 50 - بەتكە قاراڭ)
ئەزالارنىڭ مەبلەغ سېلىشى 50
پاي فوندى 51
نامرات دېھقانلارغا كوپىراتسيە فوندىدىن بېرىلىدىغان قەرز پۇلى..... 51
ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى 52
ئالىي كوپىراتىپ («ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى» 52 - بەتكە قاراڭ)
«ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپىنىڭ ئۇلگىلىك نىزامنامىسى 53
باھاغا سۈندۈرۈپ كوپىراتىپقا تۆتكۈزۈش 54
ئوچىنى كۆتۈرە بېرىش، بىرنى مۇكاپاتلاش..... 55
تۆتنى مۇقىملاشتۇرۇش..... 56
چارۋىچىلىقنى سوتسىيالىستىك تۈزگەرتىش 56
چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى 58
چارۋىچىلىق كوپىراتىپى («چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى» 58 - بەتكە قاراڭ)
ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى 59
ئورمانچىلىق كوپىراتىپى («ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى» 59 - بەتكە قاراڭ)
بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى 60
بېلىقچىلىق كوپىراتىپى («بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى» 60 - بەتكە قاراڭ)
قالدۇرۇق يەر..... 60
ئەزالارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە كەسپى... 61
بەشتە كاپالەتلىك قىلىنىدىغان ئائىلىلەر 62
كولخوز 63
ئۆلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىش كوپىراتىپى («كولخوز» 63 - بەتكە قاراڭ)
يېزا ئىگىلىك ئەمگەك بىرلەشمىسى («كولخوز» 63 - بەتكە قاراڭ)
يېزا ئىگىلىك كوممۇنىسى («كولخوز» 63 - بەتكە قاراڭ)
ئۆي - جايلار ئەتراپىدىكى باغ - ۋارانلار 64
كوللېكتىپ دېھقانلار..... 64
كاپىتالىستىك ستېخىيىلىك خاھىش... 65

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

جەمئىيەت مۇلۇكچىلىكى..... 147
سوتسىيالىستىك ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش تۈزۈمى 148
ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسى 149
بىرلەشمە ئەمگەك تەشكىلاتى 150
يېزا ئىگىلىك ـ سانائەت بىرلەشمە كارخانىسى..... 151
يېزا ئىگىلىك ـ سانائەت بىرلەشمىسى 152
كوپېراتسىيىلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانى..... 153
يېزا ئىگىلىكىگە كارخانىچە ئۇسۇل بىلەن رەھبەرلىك قىلىش..... 156
چېگىشەنلى روھى، چېگىشەنلى ئۇسۇلى... 158
سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى تاۋار..... 159
سوتسىيالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش 161
سوتسىيالىستىك تاۋار ئالماشتۇرۇش... 164
سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى قىممەت قانۇنىيىتى 166
سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى پۇل..... 169
ئەمگەك تالونى..... 171
ئەمەلىي نەرسىگە سۈندۈرۈش بىرلىكى 173
پىلانلىق ئىگىلىك ۋە بازار ئارقىلىق تەڭشەش..... 175
سوتسىيالىستىك رىقابەت..... 177
سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى باھا 180
سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتىكى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى 183
دەرىجىلىك يەر تاپاۋىتى («سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتىكى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى» 183 ـ بەتكە قارالسۇن)
قايچىسىمان پەرق 185
مەجبۇرىي سېتىپ بېرىش تۈزۈمى..... 188
بازار سودىسى 189
سوتسىيالىستىك ئىگىلىك ھېساباتى... 191
ئىگىلىك ھېساباتى تۈزۈمى 193
سوتسىيالىستىك مەبلەغ ئايلىنىشى ۋە ئوبوروتى..... 193
مەبلەغ..... 196
تۇراقلىق مەبلەغ 196
تۇراقلىق مۇلۇك 198
تۇراقلىق فوند («تۇراقلىق مەبلەغ» 196 ـ بەتكە قارالسۇن)
تۇراقسىز مەبلەغ 198
تۇراقسىز مۇلۇك..... 200
تۇراقسىز فوند («تۇراقسىز مۇلۇك» 200 ـ بەتكە قارالسۇن)
تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ شەكىللىك خورىشى 200
تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ شەكىلسىز خورىشى 201
تۇراقلىق مۇلۇكنى ھەقلىق ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىش تۈزۈمى..... 203
تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ھەمىسىنى ئامانەت ـ قەرزدىن ئېلىش تۈزۈمى ... 204
سوتسىيالىستىك تەننەرخ..... 206
پايدا 207
سوتسىيالىستىك پايدا 207
سوتسىيالىستىك پايدا نىسبىتى..... 210
مەبلەغ پايدا نىسبىتى 213
ئىش ھەققى پايدا نىسبىتى 213
تەننەرخ پايدا نىسبىتى 213
مەھسۇلات قىممىتى پايدا نىسبىتى... 213
سوتسىيالىستىك بانكا 213
سوتسىيالىستىك ئۆسۈم..... 215
سوتسىيالىستىك ئۆي ئىجارىسى..... 216

بويىچه راۋاجلىنىش قانۇنىيىتى 114
پىلانلىق ئىگىلىك 116
سوتسىيالىزمنىڭ نوپۇس قانۇنىيىتى... 118
سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك 120
سوتسىيالىستىك مۇلۇكچىلىك («سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك» 120 - بەتكە قارالغا)
سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى 123
سوتسىيالىستىك دۆلەت مۇلۇكچىلىكى («سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى» 123 - بەتكە قارالغا)
دۆلەت ئىگىلىكى («سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى» 123 - بەتكە قارالغا)
سوتسىيالىستىك كارخانىلار 126
سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرى... 128
سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار («سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرى» 128 - بەتكە قارالغا)
كارخانىلارنىڭ ئۆزىگە - ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقى («سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرى» 128 - بەتكە قارالغا)
ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكى..... 130
سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك («ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكى» 130 - بەتكە قارالغا)
كوپېراتىپ ئىگىلىكى 132
سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلار..... 134
يېزا خەلق گۇڭشېسى..... 136
خەلق گۇڭشېسى («يېزا خەلق گۇڭشېسى» 136 - بەتكە قارالغا)
دۇي ئاساس قىلىنغان ئۇچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىك..... 138
ئىشلەپچىقىرىش دادۇيى («دۇي ئاساس قىلىنغان ئۇچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىك» 138 - بەتكە قارالغا)
ئىشلەپچىقىرىش دۇيى («دۇي ئاساس قىلىنغان ئۇچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىك» 138 - بەتكە قارالغا)
يېزا خەلق گۇڭشېسىنىڭ ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى («دۇي ئاساس قىلىنغان ئۇچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىك» 138 - بەتكە قارالغا)
ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ ئۆزىگە-ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقى («دۇي ئاساس قىلىنغان ئۇچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىك» 138 - بەتكە قارالغا)
«يېزا خەلق گۇڭشېسى خىزمەت نىزامى (سىناق لايىھىسى)»..... 139
«بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش 141
مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە كۆتۈرىگە بېرىش 142
شەھەر - بازاردىكى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكى 143
سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى يەككە مۇلۇكچىلىك 144
سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى شەخسىي مۇلۇكچىلىك..... 146
سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى شەخسىي مۇلۇك («سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى شەخسىي مۇلۇكچىلىك» 146 - بەتكە قارالغا)

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

ئىشلەپچىقىرىش..... 294
سوتسىيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش..... 295
تاشقى ئاملىدىن بولىدىغان كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىچكى ئاملىدىن بولىدىغان كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش («سوتسىيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش» 295 - بەتكە قارالسۇن)
ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنى ئاۋۋال ئاشۇرۇش..... 298
سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي ئۇمۇمىي مەھسۇلات..... 301
سوتسىيالىستىك قوشۇمچە ئەمگەك..... 302
سوتسىيالىستىك قوشۇمچە مەھسۇلات... 303
سوتسىيالىستىك تەقسىمات..... 305
سوتسىيالىستىك مىللىي دارامەت..... 307
سوتسىيالىستىك مىللىي دارامەتنىڭ دەسلەپكى قېتىم تەقسىم قىلىنىشى..... 309
سوتسىيالىستىك مىللىي دارامەتنىڭ قايتا تەقسىم قىلىنىشى..... 310
دۆلەت مەركەزلەشتۈرىدىغان ساپ كىرىم..... 312
كارخانىنىڭ ساپ كىرىمى..... 313
فوند..... 313
ئىشلەپچىقىرىش فوندى..... 313
كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فوندى..... 313
ئوبوروت فوندى..... 314
سوتسىيالىستىك جۇغلانما..... 314
دۆلەت زاپىسى..... 316
ئىجتىمائىي فوند..... 317
تۆلدۈرما فوند..... 317
جۇغلانما فوند..... 318
دۆلەت جۇغلانمىسى..... 319
كوللېكتىپ جۇغلانمىسى..... 319
ئىستېمال فوندى..... 320
ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش فوندى..... 321
ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش فوندى..... 322
ئىجتىمائىي كاپالەت فوندى..... 322
ئىجتىمائىي زاپاس فوند..... 323
ئىجتىمائىي سۇغۇرتا فوندى («ئىجتىمائىي زاپاس فوند» 323 - بەتكە قارالسۇن)
دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش فوندى..... 323
مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە فوندى... 324
چەت ئەللەرگە ياردەم بېرىش فوندى... 324
جامائەت فوندى..... 325
جامائەت پاراۋانلىق فوندى..... 326
ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرىنىڭ ئەمگەك ھەققى فوندى..... 326
سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش..... 327
سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ باش لۇشىيەنى..... 329
سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ ئاساسىي فائجىنى..... 329
تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش..... 330
يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش («تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش» 330 - بەتكە قارالسۇن)
خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ باش فائجىنى..... 332
يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس، سانائەتنى يېتەكچى قىلىش («خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ باش فائجىنى» 332 - بەتكە قارالسۇن)
يېزا ئىگىلىكى — خەلق ئىگىلىكىنىڭ

پايدا - زىيانغا ئۇزى مەسئۇل بولۇش 217
پايەمدىن پىرسەنت قالدۇرۇش..... 219
ئىقتىسادىي ئۇنۇم..... 222
ئىقتىسادىي مېخانىزم..... 226
ئىقتىسادىي پىشاق..... 227
ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۇزۇمى..... 229
ئىقتىسادىي توختام..... 231
ئىقتىسادىي قانۇن..... 233
ئىقتىسادىي ئەدلىيە ئىشلىرى..... 235
ئىشچىلار ئۆزلىرى باشقۇرۇش..... 236
ئىقتىساد - مالىيىنى ئۆزى ھېسابلاش، كارخانا مالىيە ئىشلىرىنى ئۆزى باشقۇرۇش 238
دائەن خىزمەت سىستېمىسى..... 240
سوتسىيالىستىك ئەمگەك 242
سوتسىيالىستىك ئەمگەك ئىنتىزامى... 243
سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسى... 245
سېلىشتۇرۇش، ئۆگىنىش، يېتىشىۋېلىش، يارەدەم بېرىش، ئېشىپ كېتىش..... 247
ستاخانوۋ ھەرىكىتى..... 249
تۇلپارلار ھەرىكىتى..... 251
سوتسىيالىستىك ھەمكارلىق..... 252
ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش قانۇنىيىتى..... 254
ئىشلىمىگەن چىشلىمەسلىك..... 259
ئوخشاش ئىشقا ئوخشاش ھەق بېرىش..... 260
سوتسىيالىستىك ماددىي مەنپەئەت پرىنسىپى 261
ماددىي رىغبەتلەندۈرۈش بىلەن ھەنىۋى رىغبەتلەندۈرۈشنى بىرلەشتۈرۈش 263
تەمىنات تۇزۇمى..... 264
ھۆددىگە ئېلىش تۇزۇمى («تەمىنات تۇزۇمى» 264 - بەتكە قارالسۇن)
تەڭ تەقسىماتچىلىق 266
سوتسىيالىستىك ئىش ھەققى..... 267
سوتسىيالىزمدىكى ۋاقىتقا قاراپ بېرىلمىدىغان ئىش ھەققى..... 269
سوتسىيالىزمدىكى ئىشقا قاراپ بېرىلمىدىغان ئىش ھەققى 271
ماتاش..... 272
پارىز كومموۇنىستىك ماتاش پرىنسىپى 273
ئىش ھەققى تۇزۇمى 274
ئىش ھەققى ئۆلچىمى..... 276
ئىش ھەققى دەرىجىسى 277
ئىش ھەققىدىكى دەرىجە پەرقى 278
ئۆلچەملىك ئىش ھەققى 278
ئاساسىي ئىش ھەققى 279
ئىش ئورنى قوشۇمچە پۇلى..... 279
ئىش ھەققى فوندى..... 280
ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى («ئىش ھەققى فوندى» 280 - بەتكە قارالسۇن)
رايونلار ئارىسىدىكى ئىش ھەققى پەرقى 281
مۇكاپات پۇلى..... 282
ئەمگەك كۇنى 283
ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشتىكى بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقى..... 284
ئومۇمىي توختام تۇزۇمى..... 287
ئەمگەكچى خەلق پايدا تەقسىم قىلىش تۇزۇمى 288
شەخسىي دارامەت 290
سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش 292
سوتسىيالىستىك ئاددىي تەكرار

ئۇيغۇر كتاب تۈر بىكىتى
www.uyghurkitap.com

ئاساسى 333
سانائەت خەلق ئىگىلىكىنىڭ يېتەكچىسى 326
يېزا ئىگىلىكى ـ يېنىك سانائەت ـ ئېغىر سانائەت دېگەن تەرتىپ بويىچە ئىش كۆرۈش 337
ئىككى پۇت بىلەن يول مېڭىش فاڭجېنى 339
سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى تەڭ تۇتۇش 340
ئېغىر سانائەت بىلەن يېنىك سانائەتنى تەڭ تۇتۇش 341
مەركەز سانائىتى بىلەن جايلار سانائىتىنى تەڭ تۇتۇش 343
چوڭ كارخانىلار بىلەن ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلارنى تەڭ تۇتۇش ... 344
زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مەھەللىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى تەڭ تۇتۇش 345
مەركەزنىڭ ئاكتىپلىقى بىلەن جايلارنىڭ ئاكتىپلىقىدىن ئىبارەت ئىككى ئاكتىپلىقنى جارى قىلدۇرۇش..... 346
سوتسىيالىستىك ئىقتىساد قىلىش پرىنسىپى 348
جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش، ۋەتەننى تىرىشچانلىق ـ ئىقتىسادچىللىق بىلەن گۈللەندۈرۈش 350
ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش ـ ئىقتىساد قىلىش..... 351
تېخنىكا يېڭىلاش ۋە تېخنىكا ئىنقىلابى 353
مۇستەقىل ـ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش... 354
چەت ئەل مەبلىغىدىن پايدىلىنىش..... 356
جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ شېرىكلىشىشى 357
تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش ۋە ئۆستۈرۈش فاڭجېنى..... 358
«مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى» 359
«يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار»..... 362
يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى 364
كوممۇنىزم..... 365
كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچى..... 367
سوتسىيالىزمدىن كوممۇنىزمغا ئۆتۈش 370
ئۈچ چوڭ پەرق 372
سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق («ئۈچ چوڭ پەرق» 372 ـ بەتكە قاراڭ)
شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى پەرق («ئۈچ چوڭ پەرق» 372 ـ بەتكە قاراڭ)
ئەقلىي ئەمگەكچىلەر بىلەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق («ئۈچ چوڭ پەرق» 372 ـ بەتكە قاراڭ)
كوممۇنىستىك ئەمگەك..... 374
ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ئېھتىياجىغا قاراپ ئېلىش..... 376

تارماقلار ئىگىلىكى ۋە كەسپىي ئىگىلىك

خەلق ئىگىلىكى پىلانى 378
خەلق ئىگىلىكىنى ھەرتەرەپلىمە
تەكپۈكلاشتۇرۇش 379
رايون دائىرىسىدە ھەر تەرەپلىمە
تەكپۈكلاشتۇرۇش..... 381
مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز، ماددىي
ئەشيالارنى ھەر تەرەپلىمە
تەكپۈكلاشتۇرۇش 383
ئىقتىسادىي تۈزۈلمە..... 387
كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان
ئىگىلىك..... 390
كۆپ مەبلەغ تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك
(«كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان
ئىگىلىك» 390 - بەتكە
قارالسۇن)
كۆپ تېخنىكا تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك
(«كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان
ئىگىلىك» 390 - بەتكە
قارالسۇن)
ئۇچ قېتىملىق كەسىپ 391
خەلق ئىگىلىكىدىكى نىسبەت
مۇناسىۋەتلىرى 393
خەلق ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش
تۈزۈلمىسى..... 395
خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق
باشقۇرۇش 397
پىلاننى بىرلىككە كەلتۈرۈش، دەرىجىلەر
بويىچە باشقۇرۇش («خەلق ئىگىلىكىنى
پىلانلىق باشقۇرۇش» 397 - بەتكە
قارالسۇن)
تەكپۈكلاشتۇرۇش ئۇسۇلى..... 399
ئاكتىپ تەكپۈكلۈق ۋە پاسسىپ
تەكپۈكلۈق 400
ئىمكانىيەت قالدۇرۇش، زاپاس
قالدۇرۇش 401
خەلق ئىگىلىكى تەكپۈكلۈق جەدۋىلى... 402
ئەمگەك كۈچلىرى تەكپۈكلۈق
جەدۋىلى 404
مالىيە تەكپۈكلۈق جەدۋىلى..... 405
ماددىي ئەشيالار تەكپۈكلۈقى
جەدۋىلى 406
تارماقلار ئالاقىسى تەكپۈكلۈق
جەدۋىلى 408
ئاھالىنىڭ پۇل كىرىم - چىقىمى
تەكپۈكلۈق جەدۋىلى 411
بەۋاستە سەرپىيات كوئېففىتسېنتى..... 413
تولۇق سەرپىيات كوئېففىتسېنتى..... 413
ئاخىرقى مەھسۇلات 415
ئارىلىقتىكى مەھسۇلات..... 416
دۆلەت پىلانى («خەلق ئىگىلىكى پىلانى»
378 - بەتكە قارالسۇن)
رايونلار پىلانى 416
تارماقلار پىلانى 417
كارخانا پىلانى 418
خەلق گۈزىشىسىنىڭ پىلانى..... 419
ئۇزاق مۇددەتلىك پىلان..... 420
ئوتتۇرا مۇددەتلىك پىلان (بەش يىللىق
پىلان) («ئۇزاق مۇددەتلىك پىلان»
420 - بەتكە قارالسۇن)
قىسقا مۇددەتلىك پىلان 421
يىللىق پىلان («قىسقا مۇددەتلىك پىلان»
421 - بەتكە قارالسۇن)
بەۋاستە پىلان..... 422
ۋاستىلىك پىلان..... 423

كۆرسەتكۈچ 423
پىلان كۆرسەتكۈچى («كۆرسەتكۈچ» 423 - بەتكە قارالسۇن)
ستاتىستىكىلىق كۆرسەتكۈچ («كۆرسەتكۈچ» 423 - بەتكە قارالسۇن) .....
ئەملىي نەرسە كۆرسەتكۈچى («كۆرسەتكۈچ» 423 - بەتكە قارالسۇن) .....
قىممەت كۆرسەتكۈچى («كۆرسەتكۈچ» 423 - بەتكە قارالسۇن)
سان كۆرسەتكۈچى («كۆرسەتكۈچ» 423 - بەتكە قارالسۇن)
سۈپەت كۆرسەتكۈچى («كۆرسەتكۈچ» 423 - بەتكە قارالسۇن)
كۆرسەتكۈچلەر سىستېمىسى 425
تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ... 426
نورما 427
ستاتىستىكا 428
ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ستاتىستىكا... 429
ستاتىستىكىلىق ئايرىش ئۇسۇلى 430
ھېسابات ۋە نازارەت..... 431
تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش 432
ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈش 433
تولۇق تەكشۈرۈش («ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈش» 433 - بەتكە قارالسۇن).....
تولۇقسىز تەكشۈرۈش («ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈش» 433 - بەتكە قارالسۇن)
ئومۇمىي تەكشۈرۈش..... 434
تىپىك تەكشۈرۈش..... 435
نۆۋەتلىك تەكشۈرۈش..... 436
ئەھۋالغا قاراپ ئەۋرىشكە ئېلىش
تەكشۈرۈش 437
ئائىلە ئىقتىسادىنى تەكشۈرۈش..... 438
كۆپلەپ كۆزىتىش..... 438
چوڭ سانلار قانۇنى 439
ئېھتىمالىلىق 440
قەرەللىك مەلۇمات جەدۋىلى..... 441
دەسلەپكى خاتىرە 442
مۇتلەق سان..... 443
نىسپىي سان 443
ئوتتۇرىچە سان..... 444
تەقسىملەنگۈچى سانلار تىزمىسى 447
ھەرىكەتلىك ھالەتتىكى سانلار تىزمىسى... 447
كۈندىلىك ئوتتۇرىچە سان 448
تەرەققىيات سۈرئىتى ۋە ئېشىش سۈرئىتى..... 449
ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ 451
مال باھاسى كۆرسەتكۈچى..... 452
پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى كۆرسەتكۈچى 454
تۇرمۇش خىراجىتى كۆرسەتكۈچى..... 455
ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى..... 456
مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 458
سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 459
يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 461
بىنا كارلىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 462
ساپ مەھسۇلات قىممىتى..... 463
تاۋار قىممىتى 466
ئىشلەپچىقىرىش (كۈچلىرى)نىڭ جايلىشىشى 467
ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق 469
مۇھىتنى ئاسراش..... 470
ئىقتىسادىي جۇغرافىيە 471

گېئولوگىيىلىك چارلاپ تەكشۈرۈش... 472
قېزىلما بايلىق زاپىسى 473
ئۆزگەرمەس باھا..... 473
مۇقىم باھا («ئۆزگەرمەس باھا» 473 - بەتكە قارالسۇن)
نەق باھا..... 474
تۇغۇلۇش نىسبىتى 474
ئۆلۈش نىسبىتى..... 475
بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى..... 476
نوپۇسنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى..... 477
نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى... 478
تۇغۇش نىسبىتى 478
پىلانلىق تۇغۇت..... 479
ئاھالە زىچلىقى 480
ئاھالە تۇرۇلۇشى 481
ئوتتۇرىچە مۆلچەرلەنگەن ئۆمۈر 482
ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش... 482
ئەمگەك (كۈچى) مەنبەسى 483
ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ تەقسىم قىلىنىشى..... 484
ئەمگەك مۇھاپىزىتى..... 485
كارخانىلارنىڭ ئەمگەك نورمىسى..... 485
كارخانىلارنىڭ شتاتتىكى ئادەم سانىنى بېكىتىش..... 486
كارخانىلاردا ئەمگەكنى ئۈيۇشتۇرۇش 487
يېزا ئىگىلىكى 488
تېرىقچىلىق 489
چارۋىچىلىق..... 490
ئورمانچىلىق 491
قوشۇمچە كەسىپ..... 492
بېلىقچىلىق 493
يېزا ئىگىلىكىنى تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىش 494
يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش..... 495
يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش... 495
يەردىن پايدىلىنىش..... 496
يەردىن پايدىلىنىش پىلانى 497
يېزا ئىگىلىكىنىڭ جايلىشىشى 498
ئېتىز - ئېرىق سۇ ئىنشائاتى 499
يېزا ئىگىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇشى... 500
ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى... 501
بوز يەر ئېچىش..... 502
يايلاق قۇرۇلۇشى 502
تېرىقچىلىق تۈزۈمى 502
يېرىك باشقۇرۇش 504
تۈجۈپىلەپ باشقۇرۇش 504
كۆپ خىل ئىگىلىك 505
يېزا ئىگىلىكىنى مەخسۇلاشتۇرۇش... 506
يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش («يېزا ئىگىلىكىنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش» 38 - بەتكە قارالسۇن)
تاۋار ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىسى 507
ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى ئىشلەپچىقىرىش بازىسى..... 508
قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى ئىشلەپچىقىرىش بازىسى..... 508
ئورمانلىقنى مۇۋاپىق ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش 509
ئىلمىي ئۇسۇلدا يەر تېرىش..... 510
يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ دەۋر قىلىشى 510
تۇپراقنىڭ قۇۋۋىتى..... 511
دېھقانچىلىقنىڭ «سەككىز سۆزلۈك ئاساسىي قانۇنى» 511
يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى ئۇمۇملاشتۇرۇش پونكتى 511
دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى پونكتى..... 512

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى
www.uyghurkitap.com

ئۇچ دەرىجىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىسى
لىرى رېمونت قىلىش - ياساش توري... 513
قۇرغاقچىلىقتىمۇ، ھۆلچىلىكتىمۇ ھوسۇل بېرىدىغان يۇقىرى ۋە مۇقىم ھوسۇللۇق ئېتىزلار..... 513
ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى..... 514
تېرىلغۇ يەر مەيدانى 515
تېرىش كۆلىمى 515
تەكرار تېرىش كۆلىمى، تەكرار تېرىش كۆرسەتكۈچى 516
ھوسۇل ئېلىش كۆلىمى 517
يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىق مىقدارى، تاۋارلىق نىسبىتى... 517
ھەرلىك مەھسۇلات مىقدارى 518
يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى... 519
دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەننەرخى 521
يەر ئېلىپ ئىشلىتىش..... 522
يەرگە بېرىلىدىغان يارىدەم پۇل 523
ئورمان ھوقۇقى 523
خەلق كۆكشىلىرىنىڭ ئىگىلىكى باشقۇرۇشى..... 524
خەلق كۆكشىلىرىنىڭ دارامەت تەقسىماتى 526
كۆكشىنى دېموكراتىك ئاساستا باشقۇرۇش 527
مەشغۇلات كۇرۇپىسى..... 528
كۆك باھالاپ نومۇر خاتىرىلەش..... 529
كۆكشې - دۇي كارخانىلىرى..... 530
ھۆلەت دېھقانچىلىق (چارۋىچىلىق) مەيدانى 531
دۆلەت ئورمانچىلىق مەيدانى 532
بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ھەر بىيلەر دېھقانچىلىق مەيدانى 533
يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش... 533
سانائەت 534
سانائەت تارماقلىرى 535
سانائەت سىستېمىسى 536
مۇستەقىل، بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان سانائەت سىستېمىسى («سانائەت سىستېمىسى» 536 - بەتكە قارالسۇن)
سانائەتنىڭ جايلاشتۇرۇلۇشى 537
سانائەت بازىسى 538
ئېنېرگىيە مەنبەسى 539
خام ئەشيا - ماتېرىيال سانائىتى..... 541
قازمىچىلىق سانائىتى 541
پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى 542
ئاساس سانائەت 542
ئېغىر سانائەت..... 543
يېنىك سانائەت 544
دۆلەت مۇداپىئە سانائىتى 545
بەش كىچىك سانائەت..... 545
جامائەت ئىشلىرى 546
سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش ... 546
جۇڭگونى سانائەتلەشتۈرۈش يولى 548
سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش..... 549
پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش... 551
سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى مەخسۇسلاشتۇرۇش 553
سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ھەمكارلىق 554
سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى بىرلەشتۈرۈش 555
ئۇنۇمۇبرسالالاشتۇرۇش 556
ئۆلچەملەشتۈرۈش 557
يۈرۈشلەشتۇرۇش..... 558
يوشۇرۇن كۈچنى ئىشقا سېلىش، يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش 558

ئەقلىغە مۇۋاپىق تەكلىپ 559
تېخنىكا ئىقتىسادى 560
پەن - تېخنىكىنىڭ ئۆچ خىل خىراجىتى 561
ئەمگەكنىڭ تېخنىكا بىلەن جابدۇنۇش دەرىجىسى 562
سانائەت كارخانىسى 563
بىرلەشمە كارخانا 565
شىركەت 566
زاۋۇت 568
سېخ 568
كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئۇيۇشتۇرۇشى 569
ئىشلەپچىقىرىش تۈرى 570
مەدەنىي ئىشلەپچىقىرىش 571
بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش 572
سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋر قىلىشى 572
سانائەت خاراكتېرىدىكى مەشغۇلات... 573
تەييار مەھسۇلات..... 573
يېرىم تەييار مەھسۇلات..... 574
ئىشلىنىۋاتقان مەھسۇلات..... 575
سانائەتتە داۋالىنىش ئۆگىنىش..... 576
كارخانا باشقۇرۇش..... 576
كارخانا باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى..... 577
كارخانىنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرى 579
«ئەنشەن پولات - تۆمۈر شىركىتى ئاساسىي قانۇنى» 580
پارتكوم رەھبەرلىكىدىكى زاۋۇت باشلىقى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى..... 581
كارخانىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى تۈزۈمى 581
ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى 582
ئىككىگە قاتنىشىش، بىرنى ئۆزگەرتىش ۋە ئۆچنى بىرلەشتۈرۈش 583
كارخانا باشقۇرۇشتىكى ئاممىۋى لۇشىەن 583
كارخانىنىڭ سىياسىي خىزمىتى..... 584
سۈپەت باشقۇرۇش 585
كارخانىلاردا بەشنى بېكىتىش 586
كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ھېساباتى («سوۋېتسىيالىستىك ئىگىلىك ھېساباتى» 191 - بەتكە قارالسۇن)
سانائەتنىڭ سەككىزتۈرلۈك ئىقتىسادىي تېخنىكىلىق كۆرسەتكۈچى..... 586
ئۈسكۈنىلەرنىڭ بېجىرىملىك نىسبىتى 588
كارخانا فوندى 588
ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش فوندى 590
ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىق فوندى 591
ئىشچى - خىزمەتچىلەر مۇكاپات فوندى..... 592
تۇراقلىق مۈلۈك ئامۇرتىزاتسىيەسى... 593
تۇراقلىق مۈلۈكنىڭ يېڭىلىنىشى..... 594
تۇراقلىق مۈلۈكنىڭ ئامۇرتىزاتسىيە فوندى..... 594
تۇراقلىق مۈلۈك چېكى رېمونت فوندى («تۇراقلىق مۈلۈكنىڭ ئامۇرتىزاتسىيە فوندى» 594 - بەتكە قارالسۇن)
تۇراقسىز مەبلەغ نورمىسى 595
پۇل مەبلەغ 596
سانائەت مەھسۇلاتىنىڭ تەننەرخى..... 597
سېتىش خىراجىتى 598
تىجارەت سىرتىدىكى كىرىم - چىقىم... 598
سوۋېتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ پايدىسى 599
كارخانىنىڭ زىيان تارتىشى..... 600

ئىقتىسادىي پائالىيەت تەھلىلى..... 601
بەن - گۇرۇپپىنىڭ ئىقتىسادىي
ھېسابات..... 601
تەننەرخنى ھېسابلاش 602
بوغالتىرلىق..... 603
ھېسابات 605
كارخانا مالىيە ئىشلىرى («مالىيە
ئىشلىرى» 784 - بەتكە قارالسۇن)
مالىيە ئىشلىرىغا نازارەت قىلىش 605
مۇلۇككە قەرزدارلىق جەدۋىلى 606
مەبلەغنى تەكشەش جەدۋىلى..... 606
پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرى 608
پوچتا - تېلېگراف ئالاقىسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش 609
پوچتا - تېلېگراف ئالاقە تۈرى 609
پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ ئومۇمىي
مىقدارى 610
ئالاقىلىشىش مىقدارى 610
تېلېفوننىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى... 611
پوچتا ئىشلىرى بىلەن تارقىتىشنى
بىرلەشتۈرۈش 611
پوچتا پېرېۋوتى 611
پوچتا - تېلېگراف ھەققى..... 612
تىرانسپورت ئىشلىرى 612
تىرانسپورت ئىشلىرىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش 614
تىرانسپورت شەكلى 615
تىرانسپورت ئىقتىدارى 616
تۆمۈريولنىڭ قاتناش مۇساپىسى..... 617
تاشيولنىڭ قاتناش مۇساپىسى..... 617
سۇ يولنىڭ قاتناش مۇساپىسى..... 618
پاراخوتنىڭ تۇنناژى..... 618
پورت..... 619
پورتنىڭ قوبۇل قىلىش ئىقتىدارى... 621
پورتنىڭ يۈك قوبۇل قىلىش - چىقىرىش
مىقدارى 621
يۈكنىڭ توشۇلۇش مىقدارى..... 622
يۈكنىڭ ئوبوروت مىقدارى 622
يۈكنىڭ توشۇلۇش زىچلىقى..... 623
يولۇچىلارنىڭ توشۇلۇش مىقدارى..... 623
يولۇچىلار ئوبوروتى مىقدارى..... 624
سۇندۇرۇپ ھېسابلىنىدىغان ئوبوروت
مىقدارى 624
كىرا ھەققى..... 625
تىرانسپورت تەننەرخى..... 626
تىرانسپورت كەسپىنىڭ ئومۇمىي
مەسئۇلىيەت قىممىتى 627
مۇئاپىق تىرانسپورت 627
ئىشلەپچىقىرىش، توشۇش ۋە سېتىش
جەھەتتىكى ھەمكارلىق 628
ئولاشتۇرۇپ توشۇش 629
كاتتا ساندۇقا قاچىلاپ توشۇش..... 629
ئاساسىي قۇرۇلۇش 630
ئاساسىي قۇرۇلۇش تۈرى 632
ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى
قۇرۇلۇش 633
ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان
قۇرۇلۇش..... 634
يېڭىدىن ياسىلىدىغان قۇرۇلۇش..... 634
ئۆزگەرتىپ قۇرىدىغان ۋە كېڭەيتىپ
قۇرىدىغان قۇرۇلۇش..... 635
ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان قۇرۇلۇش..... 636
قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇن 636
قۇرۇلۇش ئىلىپ بارغۇچى ئورۇن 637
لايىھىلىگۈچى ئورگان 638
قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىش ئۇسۇلى 639
ئاساسىي قۇرۇلۇش تەرتىپى 640
قۇرۇلۇش تۈرىنىڭ پىلانلانغان ۋەزىپە
رويخېتى 641

ئاساسىي قۇرۇلۇشنى لايىھىلەش..... 642
ئاساسىي قۇرۇلۇش ئىشىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى..... 643
ئاساسىي قۇرۇلۇشنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش..... 644
ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى..... 644
سېلىنىدىغان مەبلەغ نورمىسى..... 645
ئۆزى تەييارلىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى..... 646
ئاساسىي قۇرۇلۇشنى ئومۇمىيۈزلۈك ھۆددىگە بېرىش..... 646
ئاساسىي قۇرۇلۇش خامچوتى..... 647
قۇرۇلۇشنىڭ پۈتۈش باھاسى..... 648
بىناكارلىق..... 649
بىناكارلىقنى سانائەتلەشتۈرۈش..... 650
بىناكارلىقنى زامانىۋىلاشتۇرۇش..... 651
بىناكارلىقتىكى ئىش مىقدارى..... 652
ئۈسكۈنىلەرنى قۇراشتۇرۇش ئىش مىقدارى..... 652
پۈتمىگەن قۇرۇلۇش..... 653
لايىھىدىكى ئىقتىدار..... 654
ئاساسىي قۇرۇلۇشتا يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى (ياكى ئۈنۈمى)..... 654
يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان تۇراقلىق مۈلۈك..... 655
تۇراقلىق مۈلۈكنى ئىشلىتىش كوئېففىتسېنتى..... 656
ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئۈنۈمى..... 656
سودا..... 658
بازار..... 660
بازار باشقۇرۇش..... 663
تاۋار ئوبوروتى ھالقىسى..... 663
تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتى..... 664
جەمئىيەتنىڭ تاۋار بىلەن تەمىنلىنىش مىقدارى..... 667
جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچى..... 667
ئاھالىلەرنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى..... 668
ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى..... 669
پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى..... 669
يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش كۈچى..... 670
ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش مىقدارى..... 670
سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ يۆنىلىشى..... 671
تاۋار ئوبوروتىنىڭ تۈزۈلۈشى..... 672
1-، 2-، 3 - تۈردىكى تاۋارلار..... 672
تاۋار سېتىۋېلىش..... 673
بىر تۇتاش سېتىۋېلىش..... 675
ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىش..... 675
مۇكاپاتلاپ سېتىپ بېرىش..... 676
كېڭىشىپ سېتىۋېلىش..... 677
تاۋارلارنى سېتىش..... 677
تاۋار ئوبوروتىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى..... 678
بىر تۇتاش سېتىش..... 678
بىر تۇتاش سېتىۋېلىش - بىر تۇتاش سېتىش..... 678
تاۋار يۆتكەش..... 680
تاۋار زاپىسى..... 680
تاۋار نورمىسى..... 681
تاۋار سېتىۋېلىش - سېتىپ بېرىش توختىمى..... 682
سودا تەننەرخى..... 683
سودىنىڭ ئومۇمىي پايدىسى..... 683
سوتسىيالىستىك سودا كارخانىلىرىنىڭ پايدىسى..... 684

دۆلەت سودىسى 684
تەمىنات - سودا كوپىراتىپى 685
كوپىراتىپ سودىسى... 686
ئۇلگۈجە سودا..... 687
پارچە سېتىش سودىسى..... 688
سودا مۇلازىمەت كەسپى 688
جامائەت يېمەك - ئىچمەك كەسپى... 689
سودا تورلىرى 689
سودا كارخانىلىرى 690
سانائەت بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىش- تەمىنلەش پونكىتلىرى..... 690
يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش - تەمىنلەش كارخانىلىرى..... 691
سودا دۇكانلىرى..... 692
ۋەكالىتەن سېتىۋېلىش - ۋەكالىتەن سېتىپ - بېرىش دۇكانلىرى..... 692
كرېمىسسىيون..... 693
ئىپلان 693
تاۋارلارنى ئوراش - قاچىلاش..... 694
ماددىي ئەشيا 694
ماددىي ئەشيا ئوبوروتى 695
ماددىي ئەشيا تەقسىماتى..... 696
1 -، 2 -، 3 - تۈردىكى ماددىي ئەشيالار 698
بىر تۇتاش تەقسىم قىلىنىدىغان ماددىي ئەشيا («1-، 2-، 3 - تۈردىكى ماددىي ئەشيالار» 698 - بەتكە قارالسۇن)
مىنىستىرلىكلەر باشقۇرىدىغان ماددىي ئەشيا (1-، 2-، 3 - تۈردىكى ماددىي ئەشيالار» 698 - بەتكە قارالسۇن)
جايلار باشقۇرىدىغان ماددىي ئەشيا («1-، 2-، 3 - تۈردىكى ماددىي ئەشيالار» 698 - بەتكە قارالسۇن)
ماددىي ئەشيالارنى زاكاز قىلىش ... 699
ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش توختىمى 700
ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش ئۇسۇلى 700
ماددىي ئەشيالار بىلەن نۆۋەتما بەلگىلەپ تەمىنلەش («ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش ئۇسۇلى» 700 - بەتكە قارالسۇن)
ماددىي ئەشيالار بىلەن بىۋاستە تەمىنلەش ۋە ئوتتۇرىدا ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق تەمىنلەش («ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش ئۇسۇلى» 700 - بەتكە قارالسۇن)
ماددىي ئەشيا جەھەتتىكى ھەمكارلىق 701
ماددىي ئەشيالارنى يۆتكەش 702
ماددىي ئەشيالارنى تەكشەش 702
ئۇسكۇنىلەرنى يۈرۈشلەشتۈرۈش..... 702
ماشىنا - ئۇسكۇنىلەر ۋە قورال - سايمانلارنى ئىجارىگە بېرىش 703
ماددىي ئەشيالار زاپىسى 704
ماددىي ئەشيا زاپىسىنىڭ نورمىسى... 704
ماددىي ئەشيالارنى تېجەش 705
ماددىي ئەشيا سەرپىياتى نورمىسى... 706
كېرەكسىز كونا ماددىي ئەشيالارنى يېغىش..... 706
ماددىي ئەشيا كارخانىلىرى 706
ماددىي ئەشيالارنى باشقۇرىدىغان تور ۋە نۇقتىلار 707
باھا سىياسىتى 708
پىلانلىق باھا 709
باھا تۈزۈلۈشى 709
زاۋۇتتىن چىقىش باھاسى 710
ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش

باھاسی 710
سودا تارماقلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا
يۆتكەپ بېرىش باھاسى 711
ئۈلگۈجە سېتىش باھاسى..... 711
پارچە سېتىش باھاسى 712
يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېـ
لىش باھاسى 712
تاختاي باھاسى 713
كېڭەشمە باھا 713
بازار سودىسى باھاسى..... 713
تاۋار باھاسىدىكى پەرق 714
سېتىۋېلىش - سېتىش باھاسىدىكى
پەرق 714
ئۈلگۈچە سېتىش بىلەن پارچە سېتىش
باھاسىدىكى پەرق 715
رايونلار ئارا باھا پەرقى..... 716
پەسىللەر ئارا باھا پەرقى 716
سۈپەت باھاسىدىكى پەرق 717
تاۋارلارنىڭ باھا نىسبىتى..... 718
يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھا
نىسبىتى..... 718
سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھا
نىسبىتى 718
سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك تاۋارلىرىنى
ئالماشتۇرۇشتىكى باھا نىسبىتى 719
تاشقى سودا..... 720
تاشقى سودا قىممىتى..... 721
تاشقى سودا مىقدارى..... 722
ئىمپورت («تاشقى سودا»
720 - بەتكە قاراڭ)
ئېكسپورت («تاشقى سودا»
720 - بەتكە قاراڭ)
ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنىڭ
تەڭپۇڭلۇقى 723
سودىدىكى پەرقلىق سان 723
ئىمپورت - ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ
قۇرۇلمىسى 724
ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنىڭ باھا
نىسبىتى 725
ئىككى تەرەپ سودىسى..... 726
كۆپ تەرەپلىك سودا 727
ۋاستىلىك سودا 728
مال تېگىشىش سودىسى 729
چېگرا سودىسى 730
تېخنىكا سودىسى 730
تېخنىكا كىرگۈزۈش 732
تولۇقلىما سودا 733
خەلقئارا بازار باھاسى..... 735
خەلقئارا بازارنىڭ نەرخى - ناۋاسى ... 736
خەلقئارا تاۋار كېلىشىمى..... 737
سودا كېلىشىمى..... 738
سودا كېلىشىم رويخېتى 739
تۆلەش كېلىشىمى 739
سودا شەرتى 740
خەلقئارا سودا ئادىتى 740
سودا شەكلى 741
پېرېۋوت چېكى 742
ئىناۋەتلىك چەك 743
تاشقى پېرېۋوت بازىرى..... 745
تاشقى پېرېۋوت ھايانكەشلىكى 747
تاموژنا 747
ئىمپورت رۇخسەت قەغىزى تۈزۈمى..... 748
ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىبار بېرىش تۈزۈمى... 749
ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش مۇئامىلىسى... 750
ئېكسپورت ياردەم پۇلى 751
تاموژنا بېجى نورمىسى 752
«ئاكتىپ» ئېكسپورت نورمىسى 752
ئىمپورت نورمىسى 753
ئېكسپورت ئامانەت قەرزى 753
ساتقۇچى تەرەپ ئامانەت قەرزى
(«ئېكسپورت ئامانەت قەرزى»

753 - بەتكە قارالغا)
سېتىۋالغۇچى تەرەپ ئامانەت قەرزى
(«ئېكسپورت ئامانەت قەرزى»
753 - بەتكە قارالغا)
ئېكسپورت ئامانەت قەرزىنى دۆلەت
ھۆددىگە ئېلىش تۈزۈمى 755
تاشقى سودىنى دۆلەت باشقۇرۇش
تۈزۈمى 755
تاشقى سودىنى ئىداره قىلىش..... 756
ئېكسپورت تاۋارلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش
بازىلىرى 757
ئالاھىده ئىقتىسادىي رايون 758
مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقى 760
جۇڭگو خەلقئارا سودىسىنى ئىلگىرى
سۈرۈش كومىتېتى 762
جۇڭگو ئېكسپورت تاۋارلىرى
يەرمەنكىسى..... 763
خەلقئارا كۆرگەزمە..... 764
ساياھەتچىلىك 765
مالىيە 766
مالىيە تۈزۈمى 767
مالىيە ئىنتىزامى..... 768
مالىيە يېلى 768
خامچوت يىلى («مالىيە يىلى»
768 - بەتكە قارالغا)
مالىيە مەبلىغى..... 769
مالىيەدىن ئاجرىتىلغان پۇل 769
مالىيىگە تاپشۇرۇلىدىغان پۇل 770
مالىيە نازارەتچىلىكى 770
مالىيە ئېشىندىسى 771
مالىيە زاپىسى 771
مالىيە قىزىل رەقىمى 771
خامچوت قىزىل رەقىمى («مالىيە قىزىل
رەقىمى» 771 - بەتكە قارالغا)
مالىيە كىرىم - چىقىم تەڭپۇڭلۇقى..... 772
خامچوت 773
دۆلەت خامچوتى 774
نەقچوت..... 775
دۆلەت نەقچوتى 775
ئاشۇرۇلغان (كېمەيتىلگەن) خامچوت... 776
تۆلۈق نورمىلىق خامچوت 776
پەرقلىق نورمىلىق خامچوت 777
مالىيە كىرىمى..... 777
خامچوت كىرىمى («مالىيە كىرىمى»
777 - بەتكە قارالغا)
مالىيە چىقىمى 778
خامچوت چىقىمى («مالىيە چىقىمى»
778 - بەتكە قارالغا)
خامچوتتەكى ئوبوروت مەبلىغى..... 778
خامچوت سىرتىدىكى مەبلەغ..... 778
خامچوتنى تەڭشەش 779
مەركەز دەرىجىلىك خامچوت 779
يەرلىك خامچوت 780
مالىيە قوشۇمچە پۇلى 780
مالىيىنى ھۆددىگە ئېلىش..... 780
ئاشۇرۇپ ئورۇندالغان مالىيە كىرىمىدىن
پىرسەنت قالدۇرۇش 781
مالىيىدىن كۆپەيتىپ بېرىلىدىغان
ئامانەت - قەرز مەبلىغى..... 782
ئاساسىي قورۇلۇشقا ئاجرىتىلىدىغان
پۇل..... 782
مەخسۇس پۇلنى مەخسۇس ئىشقا
ئىشلىتىش تۈزۈمى 783
دۆلەت خەزىنىسى 783
مالىيە ئىشلىرى 784
تۆت تۈرلۈك خراجەت..... 784
يېڭى مەھسۇلاتنى سىناپ ئىشلەش
خراجىتى 786
دۆلەت قەرزى 787
زايىم («دۆلەت قەرزى» 787 - بەتكە

قارالڭ)
ئىچكى قەرز («دۆلەت قەرزى» 787 - بەتكە قارالڭ)
تاشقى قەرز («دۆلەت قەرزى» 787 - بەتكە قارالڭ)
باج 788
باج تۈزۈمى..... 789
تاپاۋەتكە قاراپ ئېشىپ بارىدىغان باج 790
نىسبەتلىك باج 791
رەسمىيەت پۇلى 792
باجنى كېچىكتۈرگەنلىك جەريمانىسى... 792
سودا - سانائەت بىر تۈتاش بېجى..... 792
سودا - سانائەت بېجى 793
سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى 794
تاپاۋەت بېجى 795
تۈز بېجى 796
دېھقانچىلىق بېجى 797
چېگرا بېجى 798
پۇل مۇئامىلىسى 799
جۇڭگو خەلق بانكىسى..... 801
جۇڭگو خەلق قۇرۇلۇش بانكىسى..... 802
جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسى..... 802
جۇڭگو بانكىسى 804
جانكا نازارەتچىلىكى..... 805
ئامانەت - قەرز..... 806
ئامانەت - قەرز نازارەتچىلىكى 806
ئامانەت - قەرز پىلانى..... 807
ئامانەت - قەرز مەبلىغى 808
ئامانەت - قەرز كىردىم - چىقتىم پەرقى 809
ئامانەت - قەرز تەڭپۇڭلۇقى..... 810
ئاھالە پۇل ئامانىتى..... 811
ئامانەت پۇل 811
مالىيە خاراكتېرلىك ئامانەت پۇل..... 812
كارخانىلارنىڭ ئامانەت پۇلى..... 812
قەرز تارقىتىش 813
يېزا پۇل مۇئامىلىسى..... 814
ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى..... 815
نەق پۇل باشقۇرۇش 815
ئىش ھەققى فوندى نازارەتچىلىكى ... 817
نەق پۇل پىلانى 817
نەق پۇلسىز ھېساب بوغۇش..... 818
پۇل تۈزۈمى..... 819
پۇل باشقۇرۇش 820
پۇل تارقىتىش 821
ئىقتىسادىي خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش..... 822
ئامانەت - قەرز خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش («ئىقتىسادىي خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش» 822 - بەتكە قارالڭ)
مالىيە خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش ... 822
خەلق پۇلى 823
پۇل سېلىش..... 824
پۇل يىغۇۋېلىش 824
سوتسىيالىستىك پۇل ئوبوروتى 825
تارقىتىلىدىغان پۇل فوندى 826
سۇغۇرتا 826
جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتى 828

www.uyghurkitap.com

笔画索引

خەت سىزىقى ئاچقۇچى

一 画

一化三改 بىرنى سانائەتلەشتۈرۈش، ئۈچنى ئۆزگەرتىش ... 32

"一平二调" بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش 141

一、二、三类物资 1-، 2-، 3- تۈردىكى ماددىي ئەشيالار 698

一、二、三类商品 1-، 2-، 3- تۈردىكى تاۋارلار 672

二 画

人民币 خەلق پۇلى 823

人口构成 ئاھالە تۈزۈلۈشى 481

人口密度 ئاھالە زىچلىقى 480

人口普查 ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش 482

人民公社 خەلق گۇڭشىسى (农村人民公社) «يېزا خەلق گۇڭشىسى» 136- بەتكە قاراڭ)

人口增长率 نوپۇسنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى 477

人民公社 خەلق گۇڭشىسىنىڭ

计划 پىلانى 419

人民民主专政 خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسى "无产阶级专政" («پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى» 6- بەتكە قاراڭ)

人口自然增长率 نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى 478

人民公社的收益分配 خەلق گۇڭشىلىرىنىڭ دارامەت تەقسىماتى 526

人民公社的经营管理 خەلق گۇڭشىلىرىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشى 524

三 画

大量观察 كۆپلەپ كۆزىتىش 438

大数定律 چوڭ سانلار قانۇنى 439

大安工作体系 دائەن خىزمەت سىستېمىسى .....

大型企业和中小型企业同时并举 چوڭ كارخانىلار بىلەن ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلارنى تەڭ تۇتۇش 344

三大差别	ئۈچ چوڭ پەرق	372
三包一奖	ئۈچنى كۆتۈرە بېرىش (بىرنى مۇكاپاتلاش)	55
三次产业	ئۈچ قېتىملىق كەسىپ	391
"三反"	«ئۈچكە قارشى تۇرۇش»	
"五反"	«بەشكە قارشى تۇرۇش»	
运动	ھەرىكىتى	77
三级农机修造网	ئۈچ دەرىجىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى رېمونت قىلىش - ياساش تورى	513
三级所有、队为基础	دۈي ئاساس قىلىنغان ئۈچ دەرىجىلىك مۈلۈكچىلىك	138
土地入股	يەرلەرنى پاي قىلىپ قوشۇش	49
土地分红	يەردىن پايدا تەقسىم قىلىش ("土地报酬") «يەر ھەققى» 50 - بەتكە قاراڭ)	
土地利用	يەردىن پايدىلىنىش	495
土地报酬	يەر ھەققى	50
土地征用	يەر ئېلىپ ئىشلىتىش	522
土壤肥力	تۇپراقنىڭ قۇۋۋىتى	511
土地补偿费	يەرگە بېرىلىدىغان ياردەم پۇل	523
土地利用规划	يەردىن پايدىلىنىش پىلانى	496
工厂	زاۋۇت	568
工业	سانائەت	534
工商税	سودا - سانائەت بېجى	793
工人监督	ئىشچىلار نازارىتى	79
工业布局	سانائەتنىڭ جايلاشتۇرۇلۇشى	537
工业企业	سانائەت كارخانىسى	563
工业体系	سانائەت سىستېمىسى	536
工业部门	سانائەت تارماقلىرى	535
工业基地	سانائەت بازىسى	538
工农联盟	ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى	13
工资级差	ئىش ھەققىدىكى دەرىجە پەرقى	277
工资制度	ئىش ھەققى تۈزۈمى	274
工资标准	ئىش ھەققى ئۆلچىمى	276
工资总额	ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى («ئىش ھەققى فوندى» 280 - بەتكە قاراڭ)	
工资基金	ئىش ھەققى فوندى	280
工资等级	ئىش ھەققى دەرىجىسى	277
工程造价	قۇرۇلۇشنىڭ پۈتۈش باھاسى	648
工业学大庆	سانائەتتە داچىڭدىن ئۆگىنىش	576
工业性作业	سانائەت خاراكتېردىكى مەشغۇلات	573
工业现代化	سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش	549
工业品比价	سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھا نىسبىتى	718
工业总产值	سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى	459
工资利润率	ئىش ھەققى پايدا نىسبىتى	213
工商所得税	سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى	794
工商统一税	سودا - سانائەت بىر تۇتاش بېجى	792
工人自行管理	ئىشچىلار ئۆزلىرى باشقۇرۇش	236
工业生产	سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى	

خامچوت 773
中间产品 ئارىلىقتىكى مەھسۇلات... 416
中国银行 جۇڭگو بانكىسى 804
中期计划 ئوتتۇرا مۇددەتلىك پىلان
(五年计划) (بەش يىللىق پىلان)
("长期计划") "ئۇزاق مۇددەتلىك پىلان»420-بەتكەقارالغ)
中外合资经营 جۇڭگو بىلەن چەت ئەل لەرنىڭ شېرىكلىشىشى... 357
中国人民银行 جۇڭگو خەلق بانكىسى... 801
中国农业银行 جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسى..... 802
中国工业化道路 جۇڭگونى سانائەتلەشتۈرۈش يولى 548
中国人民保险公司 جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتى..... 828
中国人民建设银行 جۇڭگو خەلق قۇرۇلۇش بانكىسى..... 802
中国出口商品交易会 جۇڭگو ئېكسپورت تاۋارلىرى يەرمەنكىسى 763
中国国际贸易促进委员会 جۇڭگو خەلقئارا سودىنى ئىلگىرى سۈرۈش كومىتېتى 762
中央工业和地方工业同时并举 مەركەزسانائىتى بىلەن جايلار سانائىتىنى تەڭ تۇتۇش..... 343
从资本主义到社会主义的过渡时期 كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈش دەۋرى..... 1
手工业生产合作社 قىرىش كوپېراتىپى 68
手工业供销合作小组 قول سانائەت تەمىنات-سودا كوپېراتسىيە گۇرۇپپىلىرى..... 67
手工业社会主义改造 قول سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش... 65
手工业供销生产合作社 قول سانائەت تەمىنات-سودا ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى..... 68
分配数例 تەقسىملەنگۈچى سانلار تىزىمىسى..... 447
公司 شىركەت..... 566
公债 زايوم ("国债" «دۆلەت قەرزى» 787 - بەتكە قارالغ)
公积金 جامائەت فوندى..... 325
公益金 جامائەت پاراۋانلىق فوندى 326
公用事业 جامائەت ئىشلىرى..... 546
公私合营 ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى ... 91
公共饮食业 جامائەت يېمەك-ئىچمەك كەسپى 689
公路通车里程 تاشيولنىڭ قاتناش مۇساپىسى 617
文明生产 مەدەنىي ئىشلەپچىقىرىش..... 571
文教卫生基金 مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە فوندى 324
计划生育 پىلانلىق تۇغۇت..... 479
计划价格 پىلانلىق باھا..... 709
计划经济 پىلانلىق ئىگىلىك..... 116
计划指标 پىلان كۆرسەتكۈچى ("指标" «كۆرسەتكۈچ 84

协作	دىكى ھەمكارلىق	554
工业生产周期	سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ دەۋر قىلىشى	572
工业产品成本	سانائەت مەھسۇلاتىنىڭ تەننەرخى	597
工资基金监督	ئىش ھەققى فوندى نازارەتچىلىكى	817
工业生产专业化	سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى مەخسۇسلاشتۇرۇش	553
工业生产联合化	سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى بىرلەشتۇرۇش...	555
工业品采购供应站	سانائەت بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىش ـ تەمىنلەش پونكىتلىرى.....	690
工农业商品交换比价	سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك تاۋارلىرىنى ئالماشتۇرۇشتىكى باھا نىسبىتى...	719
工业和农业同时并举	سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى تەڭ تۇتۇش...	340
工业八项经济技术指标	سانائەتنىڭ سەككىز تۈرلۈك ئىقتىسادىي تېخنىكىلىق كۆرسەتكۈچى	586
工业和农业之间的差别	سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق("三大差别" «ئۈچ چوڭ پەرق» 372- بەتكە قاراڭ)	
工业是国民经济的主导	سانائەت خەلق ئىگىلىكىنىڭ يېتەكچىسى.....	336
千里马运动	تۇلپارلار ھەرىكىتى.....	251
个人收入	شەخسىي دارامەت	290
义务交售制	مەجبۇرىي سېتىپ بېرىش تۈزۈمى	188
广告	ئېلان	693

四画

互助组	ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ..... ("农业生产互助组" «يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى» 42-بەتكە قاراڭ)	
长期计划	ئۇزاق مۇددەتلىك پىلان	450
车间	سېخ	568
专利权	مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقى	760
专款专用制	مەخسۇس پۇلنى مەخسۇس ئىشقا ئىشلىتىش تۈزۈمى	783
支付协定	تۆلەش كېلىشىمى.....	740
比例税	نىسبەتلىك باج.....	791
比学赶帮超	سېلىشتۇرۇش، ئۆگىنىش، يېتىشىۋېلىش، ياردەم بېرىش، ئېشىپ كېتىش...	247
五保户	بەشتە كاپالەتلىك قىلىنىدىغان ئائىلىلەر...	62
五小工业	بەش كىچىك سانائەت...	545
五种经济成分	بەش خىل ئىقتىسادىي تەركىب	19
不变价格	ئۆزگەرمەس باھا	473
不劳动者不得食	ئىشلىمىگەن چىشلىمەسلىك	259
无产阶级专政	پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى	6
中央预算	مەركەز دەرىجىلىك	

www.uyghurkitap.com

	بولۇش هوقۇقى (三“级所有·队为基础”«دۈي ئاساس قىلىنىدىغان ئۈچ دەرىجىلىك مۈلۈكچىلىك» 138 - بەتكە قاراڭ)	
生产发展基金	ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش فوندى	590
生产性基本建设基金	ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش فوندى	321
生产资料	ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنى	
生产优先增长	ئاۋۋال ئاشۇرۇش	298
生产工作者劳动报酬基金	ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرىنىڭ ئەمگەك ھەققى فوندى	326
议价	كېڭەشمە باھا	713
议购	كېڭىشىپ سېتىۋېلىش	677
汇票	پېرېۋوت چېكى	742
半成品	يېرىم تەييار مەھسۇلات	574
市场	بازار	660
市场管理	بازار باشقۇرۇش	663
加工工业	پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى	542
加工订贷	كاسىنا ئىشلەش ۋە مال زاكاز قىلىش	88
民主办社	گۇڭشېنى دېموكراتىك ئاساستا باشقۇرۇش	527
对外贸易	تاشقى سودا	720
对外贸易值	تاشقى سودا قىممىتى	721
对外贸易量	تاشقى سودا مىقدارى	722
对外贸易	تاشقى سودىنى ئىدارە	
	787 - بەتكە قاراڭ)	
外汇市场	تاشقى پېرېۋوت بازىرى	735
外汇投机	تاشقى پېرېۋوت ھايانگەشلىكى	737
外延的扩大再生产和内含的扩大再生产	تاشقى ئامىلدىن بولىدىغان كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىچكى ئامىلدىن بولىدىغان كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش (“社会主义扩大再生产”«سوتسىيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش» 295 - بەتكە قاراڭ)	
生育率	تۇغۇش نىسبىتى	478
生产大队	ئىشلەپچىقىرىش دادۇيى («دۈي ئاساس قىلىنغان ئۈچ دەرىجىلىك مۈلۈكچىلىك» 138 - بەتكە قاراڭ)	
生产类型	ئىشلەپچىقىرىش تۈرى	570
生产基金	ئىشلەپچىقىرىش فوندى	313
生态平衡	ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق	469
生产(力)布局	ئىشلەپچىقىرىش (كۈچلىرى)نىڭ جايلىشىشى	467
生产性建设	ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇش	633
生活费指数	تۇرمۇش خىراجىتى كۆرسەتكۈچى	455
生产队自主权	ئىشلەپچىقىرىش دۈيىنىڭ ئۆزىگە - ئۆزى خوجا	

كۈچ»423 - بەتكەقاراڭ)

计算和监督 ھېسابات ۋە نازارەت ... 431

计划经济和市场调节 پىلانلىق ئىگىلىك ۋە بازار ئارقىلىق تەڭشەش ... 175

双速贸易水路通航里程 ئىككى تەرەپ سودىسى ... 726

سۇيولىنىڭ قاتناش مۇساپىسى ... 618

以农轻重为序 يېزا ئىگىلىك يېنىك سانائەت ئېغىر سانائەت دېگەن تەرتىپ بويىچە ئىش كۆرۈش ... 337

以农业为基础、工业为主导 يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس، سانائەتنى يېتەكچى قىلىش (发展国民经济的总方针) «خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ باش فاڭجېنى»332-بەتكەقاراڭ)

巴黎公社 پارىژ كوممۇنىسى ... 8

巴黎公社原则 پارىژ كوممۇنىسى پرىنسىپلىرى ... 12

巴黎公社薪金原则 پارىژ كوممۇنىسىنىڭ مائاش پرىنسىپى ... 273

五 画

末完工程 پۈتمىگەن قۇرۇلۇش ... 653

平均数 ئوتتۇرىچە سان ... 444

平衡法 تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۇسۇلى ... 399

平均主义 تەڭ تەقسىماتچىلىق ... 266

平均预期寿命 ئوتتۇرىچە مۆلچەرلەنگەن ئۆمۈر ... 482

电话普及率 تېلېفوننىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى ... 611

由社会主义向共产主义过渡 سوتسىيالىزمدىن كوممۇنىزمغا ئۆتۈش ... 370

四固定 تۆتنى مۇقىملاشتۇرۇش ... 56

"四马分肥" «تۆت ئۈلۈش بويىچە تەقسىم قىلىش» ... 93

四项费用 تۆت تۈرلۈك خىراجەت ... 784

四个现代化 تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ... 330

出生率 تۇغۇلۇش نىسبىتى ... 474

出厂价格 زاۋۇتتىن چىقىش باھاسى ... 710

出口补贴 ئېكسپورت ياردەم پۇلى ... 751

出口信贷 ئېكسپورت ئامانەت قەرزى ... 753

出口商品生产基地 ئېكسپورت تاۋارلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرى ... 757

出口信贷国家担保制 ئېكسپورت ئامانەت قەرزىنى دۆلەت ھۆددىگە ئېلىش تۈزۈمى ... 755

包产到户 مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە كۆتۈرىگە بېرىش ... 142

代购代销 ۋەكالىتەن سېتىۋېلىش-ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىش ... 90

代购代销店 ۋەكالىتەن سېتىۋېلىش-ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىش دۇكانلىرى ... 692

外债 تاشقى قەرز ("国债") «دۆلەت قەرزى»

ئەشيالار» 698 - بەتكە قارالسۇن)

同工同酬 ئوخشاش ئىشقا ئوخشاش ھەق بېرىش 260

年度计划 يىللىق پىلان (短"期计划 «قىسقا مۇددەتلىك پىلان» 421 - بەتكە قارالسۇن)

先合作化 ئاۋۋال كوپېراتسىيلەشتۈرۈش، كېيىن ماشىنىلاشتۇرۇش 39

后机械化

各尽所能，各取所需 ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ئېھتىياجىغا قاراپ ئېلىش... 376

多边贸易 كۆپ تەرەپلىك سودا... 727

多种经营 كۆپ خىل ئىگىلىك..... 505

自留地 قالدۇرۇق يەر..... 60

自负盈亏 پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇش 217

"自动" «ئاكتىپ» ئېكسپورت نورمىسى..... 752

出口配额

自愿互利原则 ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى 40

自治利益共同体 ئاپتونومىيلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسى... 149

自筹基本建设投资 ئۆزى تەييارلىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى 646

成本价格构成 باھا تۈزۈلۈشى..... 709

价格政策 باھا سىياسىتى..... 708

会计 بوغالتىرلىق 603

全面调查 تولۇق تەكشۈرۈش ("统计调查" «ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈش»433-بەتكە قارالسۇن)

全额预算 تولۇق نورمىلىق خامچوت 776

公私合营企业 پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركىچىلىكى ("公私合营" «ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركىچىلىكى» 91 - بەتكە قارالسۇن)

«全国农业发展纲要» «مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى»..... 359

合作工厂 كوپېراتسىيە زاۋۇتلىرى 79

合作农场 كوپېراتسىيلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانى... 152

合作商店 كوپېراتسىيە دۇكانلىرى 70

合理运输 مۇۋاپىق ترانسپورت... 627

合作社经济 كوپېراتىپ ئىگىلىكى... 132

合作社商业 كوپېراتىپ سودىسى..... 686

合理化建议 ئەقىلغە مۇۋاپىق تەكلىپ 559

企业亏损 كارخانىنىڭ زىيان تارتىشى..... 600

企业计划 كارخانا پىلانى 918

企业五定 كارخانىلاردا بەشنى بېكىتىش 586

企业存款 كارخانىلارنىڭ ئامانەت پۇلى..... 812

企业财务 كارخانا مالىيە ئىشلىرى ("财务" «مالىيە ئىشلىرى»

过渡时期总路线 ئۆتـكۈنچـى دەۋردىكـى باش لۇشيەن 31

过渡时期国家资本主义 ئۆتـكۈنچـى دەۋردىكـى دۆلەت كاپىتالىزمى..... 82

成品 تەييار مەھسۇلات..... 573

成本核算 تەننەرخنى ھېسابلاش... 602

成本利润率 تـەننـەرخ پـايـدا نىسبىتى 213

共耕社 ئۆمـلـىشىپ تېرىقـچىلىق قىلىش كـوپېراتـىپى («كـولـخـوز» 63 - بەتكە قارالسۇن)

共产主义 كومموئىزم 365

共同纲领 «ئـورتـاق پـروگـرامما» 15

共产主义劳动 كوممۇنستىك ئەمگەك... 374

共产主义 كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ

社会的发展阶段 تەرەققىيات باسقۇچى... 367

地区计划 رايونلار پىلانى 416

地区差价 رايـونـلار ئـارا بـاھـا پەرقـى 716

地方预算 يەرلىك خامچوت 780

地质勘探 گېئولوگىيلىك چـارلاپ تەكشۈرۈش..... 472

地区工资差别 رايـونـلار ئارىسىدىكـى ئىش ھەققى پەرقـى..... 281

地区综合平衡 رايون دائىرىسىدە ھەر تەرەپـلىمە تەڭپۇڭـلاشـتۇرۇش 381

地方管理物资 جايلارباشقۇرىدىغان مادـدىي ئەشيا(一、二、三类物资)

3 - تۆردىكى ماددىي قىممىتى 447

管制 قەدىمىش 756

对外贸易国家专营制 تاشقى سودىسىنى دۆلەت مەخسۇس باشقۇرۇش تۈزۈمى 755

发行基金 تارقىتىلىدىغان پۇل فوندى 826

发展速度和增长速度 تەرەققىيات سۈرئىتى ۋە ئۆسۈش سۈرئىتى..... 449

发展国民经济的总方针 خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ باش فاكتورى..... 332

发挥中央和地方两个积极性 مەركەزنىڭ ئاكتىپلىقى بىلەن جايلارنىڭ ئاكتىپلىقىدىن ئىبارەت ئىككى ئاكتىپلىقنى ..... جارى قىلدۇرۇش 346

边境贸易 چېگرا سودىسى 730

六 画

存款 ئامانەت پۇل 812

在制品 ئىشلىنىۋاتقان مەھسۇلات 575

机举租赁 ماشىنا - ئۇسكۇنىلەر ۋە قورال - سايمانلارنى ئىجارىگە بېرىش 703

列宁的合作社计划 لېنىنىڭ كـوپېراتـىپ پىلانى 37

死亡率 ئۆلۈش نىسبىتى..... 475

扩大再生产基金 كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فوندى 313

动态数例 ھەرىكەتلىك ھالەتتىكى سانلار تىزمىسى..... 447

www.uyghurkitap.com

《关于统一国家财政经济工作的决定》	«دۆلەتنىڭ مالىيە - ئىقتىساد خىزمىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش توغرىسىدا قارار»	17
《关于加快农业发展若干问题的决定》	«يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار»	362
产运销协作	ئىشلەپچىقىرىش، توشۇش ۋە سېتىش جەھەتتىكى ھەمكارلىق...	628
产值利润率	مەھسۇلات قىممىتى پايدا نىسبىتى	213
农业	يېزا ئىگىلىكى	488
农业社	يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپى (农业生产合作社) «يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى» 43 - بەتكە قاراڭ)	
农业税	دېھقانچىلىق بېجى	797
农田水利	ئېتىز - ئېرىق سۇ ئىنشائاتى	499
农业布局	يېزا ئىگىلىكىنىڭ جايلىشىشى	498
农业公社	يېزا ئىگىلىك كوممۇنىسى (集体农庄) «كولخوز» 63 - بەتكە قاراڭ)	
农村金融	يېزا پۇل مۇئامىلىسى...	814
农工联合体	يېزا ئىگىلىك - سانائەت بىرلەشمىسى	152
农业专业化	يېزا ئىگىلىكىنى مەخسۇسلاشتۇرۇش	506
农业合作化	يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش (农业社会主义改造) «يېزا ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش» 33 - بەتكە قاراڭ)	
农业集体化	يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلەشتۈرۈش (农业社会主义改造) «يېزا ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش» 33 - بەتكە قاراڭ)	
农业机械化	يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش	495
农业机械站	دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى پونكىتى.....	512
农业学大寨	يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش	533
农业社会化	يېزا ئىگىلىكىنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش	38
农业现代化	يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش..... ..	495
农业总产值	يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى.....	461
农产品比价	يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھا نىسبىتى...	718
农产品成本	دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەننەرخى.....	521
农工联合企业	يېزا ئىگىلىك - سانائەت بىرلەشمە كارخانىسى...	151
农业"八字宪法"	دېھقانچىلىقنىڭ «سەككىز سۆزلۈك ئاساسىي قانۇنى».....	510
农业生产周期	يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ دەۋر قىلىشى	494
农业技术改造	يېزا ئىگىلىكىنى تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىش...	

ری» 784 - بەتكە قارالڭ)

企业基金 كارخانا فوندى 588
企业管理 كارخانا باشقۇرۇش... 576
企业自主权 كارخانىلارنىڭ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش هوقۇقى (主会社义国营企业»سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرى» 128 - بەتكە قارالڭ)
企业纯收入 كارخانىنىڭ ساپ كىرىمى 313
企业生产组织 كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئۇيۇشتۇرۇشى 569
企业劳动组织 كارخانىلاردا ئەمگەكنى ئۇيۇشتۇرۇش 487
企业劳动定额 كارخانىلارنىڭ ئەمگەك نورمىسى 485
企业经济核算 كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ھېساباتى (社会主义经济"核算»سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي ھېساباتى» 191 - بەتكە قارالڭ)
企业政治工作 كارخانىنىڭ سىياسىي خىزمىتى..... 584
企业编制定额 كارخانىلارنىڭ شتاتىكى ئادەم سانىنى بېكىتىش 486
企业管理体制 كارخانا باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى..... 577
企业的规章制度 كارخانىنىڭ قائىدە-تۈزۈملىرى 579
企业式方 يېزا ئىگىلىكىگە كارخا-

农业导领法 نېچە ئۇسۇل بىلەن رەھبەرلىك قىلىش..... 156
企业的职工代表大会制 كارخانىنىڭ ئىشچى-خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى تۈزۈمى..... 581
企业管理中的群众路线 كارخانا باشقۇرۇشتىكى ئاممىۋى لۇشيەن 583
企业的民主改革和生产改革 كارخانىلاردا دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش..... 22
决算 نەقچوت 775
军垦农场 بۇ يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ھەربىيلەر دېھقانچىلىق مەيدانى..... 533
宅旁园地 ئۆي - جايلار ئەتراپى-دىكى باغ - ۋارانلار... 64
安全生产 بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش 572
设计机构 لايىھىگۇچى ئورگان... 638
设计能力 لايىھىلىدىكى ئىقتىدار... 654
设备配套 ئۇسكۇنىلەرنى يۈرۈشلەشتۈرۈش 702
设备完好率 ئۇسكۇنىلەرنىڭ بېجىرىملىك نىسبىتى..... 558
设备安装工作量 ئۇسكۇنىلەرنى قۇراشتۇرۇش ئىش مىقدارى... 652
交易条件 سودا شەرتى 740
关税 چېگرا بېجى 798
关税配额 تاموژنا بېجى نورمىسى... 752
«关于农业合作化问题的决议» «يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش مەسىلىسى توغرىسىدا قارار» 44

www.uyghurkitap.com

收购产品	مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش	86
收获面积	ھوسۇل ئېلىش كۆلىمى	517
级差土地收益	دەرىجىلىك يەر تاپاۋىتى «社会主义经济中的级差地租» «سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتىكى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى» 183 - بەتكە قاراڭ)	

七 画

系例化	يۈرۈشلەشتۈرۈش	558
两参一改三结合	ئىككىگە قاتنىشىش، بىرنى ئۆزگەرتىش ۋە ئۈچنى بىرلەشتۈرۈش	583
两条腿走路的方针	ئىككى پۇت بىلەن يول مېڭىش فاڭجېنى	339
折价归社	باھاغا سۇندۇرۇپ كوپىراتىپقا ئۆتكۈزۈش	54
折实单位	ئەمەلىي نەرسىگە سۇندۇرۇش بىرلىكى	173
批发价格	ئۈلگۈجە سېتىش باھاسى	711
批发商业	ئۈلگۈجە سودا	687
批购零销	ئۈلگۈجە سېتىۋېلىپ پارچە سېتىش	86
批零差价	ئۈلگۈجە سېتىش بىلەن پارچە سېتىش باھاسىدىكى پەرق	715
技术引进	تېخنىكا كىرگۈزۈش	732
技术经济	تېخنىكا ئىقتىسادىي	560
技术贸易	تېخنىكا سودىسى	730
技术经济指标	تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ	426
技术密集型经济	كۆپ تېخنىكا تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك «劳动密集型经济» «كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك» 390 - بەتكە قاراڭ)	
技术革新和技术革命	تېخنىكا يېڭىلاش ۋە تېخنىكا ئىنقىلابى	353
投资限额	سېلىنىدىغان مەبلەغ نورمىسى	645
进口	ئىمپورت «对外贸易» «تاشقى سودا» 720 - بەتكە قاراڭ)	
进口配额	ئىمپورت نورمىسى	753
进出口比价	ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنىڭ باھا نىسبىتى	725
进出口平衡	ئىمپورت ئېكسپورتنىڭ تەڭپۇڭلۇقى	723
进口许可证制	ئىمپورت رۇخسەت قەغىزى تۈزۈمى	740
进出口商品结构	ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى	724
运价	كىرا ھەققى	625
运输业	ترانسپورت ئىشلىرى	612
运输方式	ترانسپورت شەكلى	615
运输成本	ترانسپورت تەننەرخى	626
运输能力	ترانسپورت ئىقتىدارى	616
运输合作社	ترانسپورت كوپىراتىپى	71
运输业现代化	ترانسپورت ئىشلىرىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش	614
运输业总产值	ترانسپورت كەسپىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات	

农业劳动组合 يېزا ئىگىلىك ئەمگەك بىرلەشمىسى (集体"农庄" «كولخوز» 63 - بەتكە قاراڭ)

农业基本建设 يېزا ئىگىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇشى 500

农田基本建设 ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى 501

农村人民公社 يېزا خەلق كوممۇنىسى... 136

农业生产互助组 يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى 42

农业生产合作社 يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى..... 43

农业生产社会化 يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش (会社农业"化" «يېزا ئىگىلىكىنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش» 38 - بەتكە قاراڭ)

农业生产责任制 يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى 364

农业技术推广站 يېزا ئىگىلىك تېخنىكا سىنى ئومۇملاشتۇرۇش پونكتى 511

农业劳动生产率 يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى 519

农产品收购价格 يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش باھاسى 712

农业社会主义改造 يېزا ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش... 33

农业生产资料购买力 يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش كۈچى 670

农产品采购供应企业 يېزائىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش - تەمىنلەش كارخانىلىرى ... 691

农产品商品量、商品率 يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىق مىقدارى، تاۋارلىق نىسبىتى 517

农业是国民经济的基础 يېزا ئىگىلىكى — خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى... 333

《农业生产合作社示范章程》 «يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىنىڭ ئۈلگىلىك نىزامنامىسى» 48

农村人民公社基本核算单位 يېزا خەلق كوممۇنىسىنىڭ ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى(三级所有、"队为基础" «دۇي ئاساس قىلىنغان ئۇچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىك» 138 - بەتكە قاراڭ)

《农村人民公社工作条例(试行草案)》 «يېزا خەلق كوممۇنىسى خىزمەت نىزامى (سىناق لايىھەسى)»..... 139

农业、工业、国防和科学技术现代化 يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش (四"个现代化" «تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش» 330 - بەتكە قاراڭ)

www.uyghurkitap.com

分成	مالىيە كىرىمىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش...	781
财政增拨信贷资金	مالىيەدىن كۆپەيتىپ بېرىلىدىغان ئامانەت-قەرز مەبلىغى.....	782
财政、信贷、物资的综合平衡	مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز، ماددىي ئەشيالارنى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش.....	383
余粮收集制	ئارتۇق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش تۈزۈمى.....	25
作业组	مەشغۇلات گۇرۇپپىسى...	528
利用外资	چەت ئەل مەبلىغىدىن پايدىلىنىش.....	356
利润留成	پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش.....	219
利用、限制和改造政策	پايدىلىنىش، چەكلەش ۋە ئۆزگەرتىش سىياسىتى.....	75
序时平均数	كۈندىلىك ئوتتۇرىچە سان.....	448
间接计划	ۋاسىتىلىك پىلان.....	423
许工记分	گۇڭ باھالاپ نومۇر خاتىرىلەش.....	529
完全消耗系数	تولۇق سەرپىيات كوئېففىتسېنتى.....	413
补偿贸易	تولۇقلىما سودا.....	317
补偿基金	تولدۇرما فوند.....	
初级社	باشلانغۇچ كوپىراتىپ «初级农业生产合作社» (باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى» 46 - بەتكە قاراڭ)	
初级农业生产合作	باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىرا-	
社	تىپى.....	49
社队企队	گۇڭشې-دۈي كارخانىلىرى.....	530
社会基金	ئىجتىمائىي فوند.....	317
社员投资	ئەزالارنىڭ مەبلەغ سېلىشى.....	60
社会所有制	جەمئىيەت مۈلۈكچىلىكى.....	147
社会主义工资	سوتسىيالىستىك ئىش ھەققى.....	267
社会主义分配	سوتسىيالىستىك تەقسىمات.....	305
社会主义成本	سوتسىيالىستىك تەننەرخ.....	206
社会主义企业	سوتسىيالىستىك كارخانىلار.....	126
社会主义协作	سوتسىيالىستىك ھەمكارلىق.....	252
社会主义社会	سوتسىيالىزم جەمئىيىتى.....	97
社会主义劳动	سوتسىيالىستىك ئەمگەك.....	242
社会主义改造	سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش.....	32
社会主义利润	سوتسىيالىستىك پايدا...	207
社会主义利息	سوتسىيالىستىك ئۆسۈم.....	215
社会主义建设	سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش.....	327
社会主义制度	سوتسىيالىزم تۈزۈمى...	99
社会主义经济	سوتسىيالىستىك ئىگىلىك «社会主义生产关系» (سوتسىيالىس-	

قىممىتى..... 627
劳动日 ئەمگەك كۈنى..... 283
劳动券 ئەمگەك تالونى..... 171
劳动保护 ئەمگەك مۇھاپىزىتى..... 485
劳动力分配 ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ تەقسىم قىلىنىشى..... 484
劳动(力)资源(...مەنبەسى..... 483
劳动力平衡表 ئەمگەك كۈچلىرى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى... 404
劳动人民公社 ئەمگەكچى خەلق پايدا تەقسىم قىلىش تۈزۈمى... 288
劳动密集型经济 كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك..... 390
劳动的技术装备程度 ئەمگەكنىڭ تېخنىكا بىلەن جابدۇنۇش دەرىجىسى..... 562
收涝保旱 قۇرغاقچىلىقتىمۇ، ھۆلچىلىكتىمۇ ھوسۇل بېرىدىغان يۇقىرى ۋە مۇقىم ھوسۇللۇق ئېتىزلار..... 513
岗位津贴 ئىش ئورنى قوشۇمچە پۇلى..... 279
岗位责任制 ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى..... 582
邮电业务 پوچتا-تېلېگراف ئىشلىرى..... 608
邮发合一 پوچتا ئىشلىرى بىلەن تارقىتىشنى بىرلەشتۈرۈش..... 611
邮电资费 پوچتا-تېلېگراف ھەقى..... 612
邮政汇兑 پوچتا پېرېۋوتى..... 611
邮电通信网 پوچتا-تېلېگراف ئالاقە تورى..... 609
邮电业务总量 پوچتا-تېلېگراف كەسىپ نىلىق ئومۇمىي مىقدارى... 610
邮电通信现代化 پوچتا-تېلېگراف ئالاقە سىستېما زامانىۋىلاشتۇرۇش..... 610
财务 مالىيە ئىشلىرى..... 784
财政 مالىيە..... 766
财务监督 مالىيە ئىشلىرىغا نازارەت قىلىش..... 605
财政支出 مالىيە چىقىمى..... 778
财政包干 مالىيەنى ھۆددىگە ئېلىش..... 780
财政发行 مالىيە خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش..... 822
财政后备 مالىيە زاپىسى..... 771
财政纪律 مالىيە ئىنتىزامى..... 768
财政年度 مالىيە يىلى..... 768
财政收入 مالىيە كىرىمى..... 777
财政赤字 مالىيە قىزىل رەقىمى... 771
财政补贴 مالىيە قوشۇمچە پۇلى... 780
财政制度 مالىيە تۈزۈمى..... 767
财政拨款 مالىيەدىن ئاجرىتىلغان پۇل..... 769
财政结余 مالىيە ئېشىندىسى..... 771
财政资金 مالىيە مەبلىغى..... 769
财政监督 مالىيە نازارەتچىلىكى... 770
财政缴款 مالىيەگە تاپشۇرۇلدىغان پۇل..... 770
财政平衡表 مالىيە تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى..... 405
财政性存款 مالىيە خاراكتېرلىك ئامانەت پۇل..... 812
财政收支平衡 مالىيە كىرىم-چىقىم تەڭپۇڭلۇقى..... 772
财政超收 ئاشۇرۇپ ئورۇندالغان

تۆزۈمى 148

社会主义 سوتسيالستىك ئەمگەك

劳动纪律 ئىنتىزامى 243

社会主义 سوتسيالستىك ئەمگەك

劳动竞赛 مۇسابىقىسى 245

社会主义 سوتسيالستىك پۇل

货币流通 ئوبوروتى 825

社会主义 سوتسيالستىك مىللىي

国民收入 دارامەت..... 307

社会主义 سوتسيالزمنىڭ ماددىي

物质基础 ئاساسى 105

社会主义 سوتسيالستىك ئىگىلىك

经济核算 ھېساباتى 191

社会主义 سوتسيالستىك دۆلەت

国营企业 كارخانىلرى 128

社会主义 سوتسيالستىك تاۋار

商品生产 ئىشلەپچىقىرىش 161

社会主义 سوتسيالستىك تاۋار

商品交换 ئالماشتۇرۇش..... 164

社会主义 سوتسيالستىك كوللېك

集体经济 تىپ مۇلۈكچىلىك (社会主义劳动群众集体所有制"ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ سوتسيالستىك كوللېك تىپ مۇلۈكچىلىكى" 130 - بەتكە قارالسۇن)

社会主义 سوتسيالستىك

剩余产品 قوشۇمچە مەھسۇلات ... 303

社会主义 سوتسيالستىك

剩余劳动 قوشۇمچە ئەمگەك..... 302

社会主义 سوتسيالستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش 295

社会主义全民所有制 سوتسيالستىك ئۇمۇمىي مۈلۈكچىلىكى 123

社会主义建设总路线 سوتسيالزم قۇرۇشنىڭ باش لۇشيەنى 329

社会主义国家所有制 سوتسيالستىك دۆلەت مۈلۈكچىلىكى (社会主义全民所有制"سوتسيالستىك ئۇمۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكى" 123 - بەتكە قارالسۇن)

社会主义简单再生产 سوتسيالستىك ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش 299

社会主义的总产品 سوتسيالستىك ئىجتىمائىي ئۇمۇمىي مەھسۇلات 301

社会主义利益原则 سوتسيالستىك ماددىي مەنپەئەت پرىنسىپتى... 261

社会主义下的价格制度 سوتسيالزم شارائىتىدىكى باھا..... 180

社会主义下的货币制度 سوتسيالزم شارائىتىدىكى پۇل 169

社会主义下的商品制度 سوتسيالزم شارائىتىدىكى تاۋار..... 159

社会主义商业企业利润 سوتسيالستىك سودا كارخانىلىرىنىڭ پايدىسى..... 684

社会主义基本经济规律 سوتسيالزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى..... 107

社会主义全民所有制 سوتسيالستىك ئۇمۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى

تىك ئىشلەپچىقىرىش
مۇناسىۋەتلىرى» 100 -
بەتكە قارالسۇن)
社会主义 سوتسىيالىستىك ئۆي
房 租 ئىجارىسى..... 216
社会主义 سوتسىيالىستىك
革 命 ئىنقىلاب..... 3
社会主义 سوتسىيالىستىك
竞 争 رىقابەت..... 177
社会主义 سوتسىيالىستىك
消 费 ئىستېمال..... 110
社会主义 سوتسىيالىستىك
积 累 جۇغلانما..... 314
社会主义 سوتسىيالىستىك
银 行 بانكا..... 213
社会后备 ئىجتىمائىي زاپاس
基 金 فوند..... 323
社会经济 ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي
统 计 ئىستاتىستىكا..... 429
社会保证 ئىجتىمائىي كاپالەت
基 金 فوندى..... 322
社会保险 ئىجتىمائىي سۇغۇرتا
基 金 فوندى (“社会后备
基金” ئىجتىمائىي
زاپاس فوندى» 323 -
بەتكە قارالسۇن)
社会家庭 ئەزالارنىڭ ئائىلە
副 业 قوشۇمچە كەسپى..... 61
社会主义 سوتسىيالىستىك سانائەت
工业化 لەشتۇرۇش..... 546
社会主义 سوتسىيالىستىك ئومۇمىي
公有制 مۈلۈكچىلىك..... 120
社会主义 سوتسىيالىستىك تەكرار
再生产 ئىشلەپچىقىرىش..... 292
社会主义 سوتسىيالىستىك پايدا
利润率 نىسپىتى..... 210
社会主义 سوتسىيالىستىك مۈلۈك
所有制 چىلىك (“社会主义
公有制” «سوتسىيا-
لىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچە
لىك» 120 - بەتكەقارالسۇن)
社会商品 جەمئىيەتنىڭ تاۋار بىلەن
可供量 تەمىنلىنىش مىقدارى... 667
社会商品 جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىـ
购买力 ۋېلىش كۈچى..... 667
社会商品 ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ
零售额 پارچە سېتىلىش
مىقدارى..... 670
社会集团 ئىجتىمائىي گۇرۇھلار-
购买力 نىڭ سېتىۋېلىش كۈچى... 669
社会主义 سوتسىيالىزمنىڭ نوپۇس
人口规律 قانۇنىيىتى..... 118
社会主义 سوتسىيالىزمدىكى ئىشقا
计件工资 قاراپ بېرىلىدىغان ئىش
ھەققى..... 271
社会主义 سوتسىيالىزمدىكى ۋاقىتقا
计时工资 قاراپ بېرىلىدىغان ئىش
ھەققى..... 269
社会主义 سوتسىيالىستىك ئىشلەپـ
生产方式 چىقىرىش ئۇسۇلى (“社
会主义社会» «سوتـ
سىيالىزم جەمئىيىتى»
97 - بەتكە قارالسۇن)
社会主义 سوتسىيالىستىك ئىشلەپـ
生产关系 چىقىرىش مۇناسـ
ۋەتلىرى..... 100
社会主义 سوتسىيالىستىك ئىقتىساد
节约原则 قىلىش پرىنسىپى..... 348
社会主义 سوتسىيالىستىك كارخا-
企业利润 نىلارنىڭ پايدىسى..... 599
社会主义 سوتسىيالىستىك ئۆزىنى-
自治制度 ئۆزى ئىدارە قىلىش

质量管理 سۈپەت باشقۇرۇش 585
直接计划 بىۋاستە پىلان..... 422
直接消耗 بىۋاستە سەرپىيات
系数 كوئېففىتسېنتسى 413
林业 ئورمانچىلىق 491
林权 ئورمان ھوقۇقى..... 523
林业社 ئورمانچىلىق كوپېراتىپى
(“林业生产合作
社”«ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى
59 - بەتكە قارالسۇن)
林业生产合作社 ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى..... 59
环境保护 مۇھىتنى ئاسراش 470
现行价格 نەق باھا 474
现金计划 نەق پۇل پىلانى..... 817
现金管理 نەق پۇل باشقۇرۇش... 815
易货贸易 مال تېگىشىش سودىسى 729
典型调查 تىپىك تەكشۈرۈش 435
购销差价 سېتىۋېلىش-سېتىش باھاسىدىكى پەرق..... 714
投向 سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ يۆنىلىشى 671
非全面调查 تولۇقسىز تەكشۈرۈش (“统计调查”«ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈش»
433 - بەتكە قارالسۇن)
非现金结算 نەق پۇلسىز ھېساب بوغۇش 818
非生产性建设 ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان قۇرۇلۇش 634
非生产性基本建设 ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي

基金 قۇرۇلۇش فوندى 322
固定价格 مۇقىم باھا(价不变“
”格«ئۆزگەرمەس باھا»
473 - بەتكە قارالسۇن)
固定资产 تۇراقلىق مۇلۇك 198
固定资金 تۇراقلىق مەبلەغ 196
固定基金 تۇراقلىق فوند(“固定
”资金«تۇراقلىق مەبلەغ» 196-بەتكە قارالسۇن)
固定资产折旧 تۇراقلىق مۇلۇك ئامورتىزاتسىيسى 593
固定资产更新 تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ يېڭىلىنىشى 594
固定资产无形损耗 تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ شەكلسىز خورىشى..... 201
固定资产动用系数 تۇراقلىق مۇلۇكنى ئىشلىتىش كوئېففىتسېنتى... 656
固定资产有形损耗 تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ شەكلىلىك خورىشى..... 200
固定资产折旧基金 تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئامورتىزاتسىيە فوندى... 594
固定资产大修理基金 تۇراقلىق مۇلۇك چوڭ رېمونت‌فوندى (“固定资产折旧基金”
«تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئامورتىزاتسىيە فوندى»
594 - بەتكە قارالسۇن)
固定资产有偿占用制 تۇراقلىق مۇلۇكنى ھەقلىق ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىش تۈزۈمى 203
国库 دۆلەت خەزىنىسى..... 783
国债 دۆلەت قەرزى..... 787
国防工业 دۆلەت مۇداپىئە سانائىتى..... 545
国家计划 دۆلەت پىلانى (“国民

制企业	كارخانىلار (“社会主义国营企业” «سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرى» 128 - بەتكە قاراڭ)	
社会主义社会的基本矛盾	سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى نېگىزلىك زىددىيەتلەر	102
社会主义资金循环和周转	سوتسىيالىستىك مەبلەغ ئايلىنىشى ۋە ئوبوروتى...	193
社会主义集体所有制企业	سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلار.....	134
社会主义社会的个体所有制	سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى يەككە مۇلۇكچىلىك	144
社会主义国民收入的再分配	سوتسىيالىستىك مىللىي دارامەتنىڭ قايتا تەقسىم قىلىنىشى	310
社会主义经济中的级差地租	سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتىكى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى.....	183
社会主义制度下的个人财产	سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى شەخسىي مۇلۇك (“社会主义制度下的个人所有制” «سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى شەخسىي مۇلۇكچىلىك» 146 - بەتكە قاراڭ)	
社会主义制度下的价值规律	سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى قىممەت قانۇنىيىتى	166
社会主义经济高速度发展	سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇش...	112
社会主义劳动群众集体所有制	ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكى.....	130
社会主义改造时期的经济改组	سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش دەۋرىدىكى ئىگىلىكنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش	94
社会主义国民收入的初次分配	سوتسىيالىستىك مىللىي دارامەتنىڭ دەسلەپكى قېتىم تەقسىم قىلىنىشى.....	309
社会主义制度下的个人所有制	سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى شەخسىي مۇلۇكچىلىك.....	146
改建和扩建工程	ئۆزگەرتىپ قۇرىدىغان، ۋە كېڭەيتىپ قۇرىدىغان قۇرۇلۇش	635

八 画

转口贸易卖方信贷	ۋاستىلىك سودا ..... ساتقۇچى تەرەپ ئامانەت قەرزى (“出口信贷” «ئېكسپورت ئامانەت قەرزى» 753 - بەتكە قاراڭ)	728
规费青山里精神、青山里方法	رەسمىيەت پۇلى..... چىڭشەنلى روھى، چىڭشەنلى ئۇسۇلى	792 158
矿产储量质量指标	قېزىلما بايلىق زاپىسى... سۈپەت كۆرسەتكۈچى (“指标” «كۆرسەتكۈچ» 423 - بەتكەقاراڭ)	473

www.uyghurkitap.com

股份基金	پاي فوندى.....	51
牧业社	چارۋىچىلىق كوپىراتىپى ("畜牧业生产合作社" «چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى» 58 - بەتكەقاراڭ)	
物资	ماددىي ئەشيا.....	694
物价指数	مال باھاسى كورسەتكۈچى	452
物资订货	ماددىي ئەشيالارنى زاكاز قىلىش	699
物资分配	ماددىي ئەشيا تەقسىماتى	696
物资节约	ماددىي ئەشيالارنى تېجەش	705
物资企业	ماددىي ئەشيا كارخانىلىرى	706
物资协作	ماددىي ئەشيا جەھەتتىكى ھەمكارلىق	701
物资调剂	ماددىي ئەشيالارنى تەڭشەش	702
物资调度	ماددىي ئەشيالارنى يۆتكەش.....	702
物资流通	ماددىي ئەشيا ئوبوروتى.....	695
物资储备	ماددىي ئەشيالار زاپىسى	704
物资平衡表	ماددىي ئەشيالار تەڭپۇڭلۇقى جەدۋىلى	406
物资供应方式	ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش ئۇسۇلى	700
物资供应价格	ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش باھاسى.....	710
物资供货合同	ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش توختىمى...	700
物资定点供应	ماددىي ئەشيالار بىلەن نۇقتابەلگىلەپ تەمىنلەش ("物资供应方式") «ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش ئۇسۇلى» 700 - بەتكە قاراڭ)	
物资经营网点	ماددىي ئەشيالارنى باشقۇرىدىغان تور ۋە نوقتىلار.....	707
物资消耗定额	ماددىي ئەشيا سەرپىياتى نورمىسى	706
物资储备定额	ماددىي ئەشيا زاپىسىنىڭ نورمىسى.....	704
物资直达和中转供应	ماددىي ئەشيالار بىلەن بىۋاسىتە تەمىنلەش ۋە ئوتتۇرىدا ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق تەمىنلەش ("物资供应方式") «ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش ئۇسۇلى» 700 - بەتكە قاراڭ)	
物资鼓励和精神鼓励相结合	ماددىي رىغبەتلەندۈرۈش بىلەن مەنىۋى رىغبەتلەندۈرۈشنى بىرلەشتۈرۈش	263
贫农合作基金贷款	نامرات دېھقانلارغا كوپىراتىپ فوندىدىن بېرىلىدىغان قەرز پۇل...	51
货币发行	پۇل تارقىتىش	821
货币回笼	پۇل يىغىۋېلىش	824
货币投放	پۇل سېلىش	824
货币制度	پۇل تۈزۈمى	819
货币资金	پۇل مەبلەغ	596
货币管理	پۇل باشقۇرۇش.....	920
货运密度	يۈكنىڭ توشۇلۇش	

国家决算	دۆلەت نەقچوتی	775
国家积累	دۆلەت جۇغلانمىسى.....	319
国家预算	دۆلەت خامچوتی	774
国家储备	دۆلەت زاپىسى.....	316
国营林场	دۆلەت ئورمانچىلىق مەيدانى	532
国营经济	دۆلەت ئىگىلىكى (社会主义全民所有制经济" «سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكى» 123 - بەتكە قاراڭ)	
国营商业	دۆلەت سودىسى	684
国际博览会	خەلقئارا كۆرگەزمە	764
国营农（牧）场	دۆلەت دېھقانچىلىق (چارۋىچىلىق) مەيدانى...	531
国民生产总值	مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى	458
国民经济计划	خەلق ئىگىلىكى پىلانى	378
国民经济命脉	خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرى	19
国际市场价格	خەلقئارا بازار باھاسى	735
国际市场行情	خەلقئارا بازارنىڭ نەرخى ـ ھاۋاسى.....	736
国际贸易惯例	خەلقئارا سودا ئادىتى...	740
国际商品协定	خەلقئارا تاۋار كېلىشىمى.....	737
国家管理基金	دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش فوندى	323
国济民经平衡表	خەلق ئىگىلىكى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى	402
国民经济计划管理	خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق باشقۇرۇش ...	397
国民经济比例关系	خەلق ئىگىلىكىدىكى نىسبەت مۇناسىۋەتلىرى	393
国民经济综合平衡	خەلق ئىگىلىكىنى ھەرتەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش	379
国民经济管理体制	خەلق ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى.....	393
国家集中的纯收入	دۆلەت مەركەزلەشتۈرىدىغان ساپ كىرىم.....	312
国家资本主义的中级形式	دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ ئوتتۇرا شەكلى	86
国家资本主义的初级形式	دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ باشلانغۇچ شەكلى.....	85
国家资本主义的高级形式	دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ ئالىي شەكلى	90
国民经济有计划按比例发展的规律	خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتى	114
所得税	تاپاۋەت بېجى	795
季节差价	پەسىللەر ئارا باھا پەرقى	716
采掘工业	قازمىچىلىق سانائىتى...	541
供给制	تەمىنات تۈزۈمى.....	
供销合作社	تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى.....	685
金融	پۇل مۇئامىلىسى	799

www.uyghurkitap.com

经济特区	ئالاھىدە ئىقتىسادىي رايون	758
经济效果	ئىقتىسادىي ئۈنۈم	222
经销代销	سېتىپ بېرىش ۋە ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىش	89
经济责任制	ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى	229
经济核算制	ئىگىلىك ھېسابات تۈزۈمى	193
经济活动分析	ئىقتىسادىي پائالىيەت تەھلىلى	601
经济作物生产基地	ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى ئىشلەپچىقىرىش بازىسى	508
经济一财政自行核算、企业财务自理	ئىقتىساد ـ مالىيىنى ئۆزى ھېسابلاش، كارخانا مالىيە ئىشلىرىنى ئۆزى باشقۇرۇش	238

九 画

耐普曼	نېپمان	28
草原建设	يايلاق قۇرۇلۇشى	502
轻工业	يېنىك سانائەت	544
城镇集所有制经济	شەھەر ـ بازاردىكى كولىلېكتىپ مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكى	143
城市和乡村之间的差别	شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى پەرق (三) "大差别" «ئۈچ چوڭ پەرق» 372 ـ بەتكە قاراڭ)	
挖潜、革新、改造	يوشۇرۇن كۈچنى ئىشقا سېلىش، يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش	558
指标	كۆرسەتكۈچ	423
指标体系	كۆرسەتكۈچلەر سىستېمىسى	425
按劳分配规律	ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش قانۇنىيىتى	254
按劳分配中的资产阶级权利	ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشتىكى بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقى	284
标准化	ئۆلچەملەشتۈرۈش	557
标准工资	ئۆلچەملىك ئىش ھەققى	278
相对数	نىسپىي سان	443
品质差价	سۈپەت باھاسىدىكى پەرق	717
恢复工程	ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان قۇرۇلۇش	636
战时共产主义	ھەربىي كوممۇنىزم	23
追加（追减）预算	ئاشۇرۇلغان (كېمەيتىلگەن) خامچوت	776
独立自主，自立更生	مۇستەقىل ـ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش	354
独立的、比较完整的工业体系	مۇستەقىل، بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان سانائەت سىستېمىسى (工) "业体系" «سانائەت سىستېمىسى» 536 ـ بەتكە قاراڭ)	
复种面积，复种指数	تەكرار تېرىش كۆلىمى، تەكرار تېرىش كۆرسەتكۈچى	516
种植业科学种田	تېرىقچىلىق ئىلمىي ئۇسۇلدا يەر	489

	زىچلىقى	623
货币购买力	پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى	660
货物运输量	يۈكنىڭ توشۇلۇش مىقدارى	622
货物周转量	يۈكنىڭ ئوبوروت مىقدارى	622
货币购买力指数	پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى كۆرسەتكۈچى	454
放款净产值	قەرز تارقىتىش ساپ مەھسۇلات قىممىتى	813
		463
废旧物资回收	كېرەكسىز كونا ماددىي ئەشيالارنى يىغىش	706
单位面积产量	بىرلىك مەھسۇلات مىقدارى	518
单个企业公私合营	يەككە كارخانىلار بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى ("公私合营" «ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى» 91 - بەتكە قاراڭ)	
定息	مۇقىم ئۆسۈم بېرىش	94
定额	نورما	427
定期报表	قەرەللىك مەلۇمات جەدۋىلى	441
实物指标	ئەمەلىي نەرسە كۆرسەتكۈچى ("指标" «كۆرسەتكۈچ» 423 - بەتكە قاراڭ)	
艰苦奋斗，勤俭建国	جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۆرەش قىلىش، ۋەتەننى تىرىشچانلىق - ئىقتىسادچىللىق بىلەن	
	گۈللەندۈرۈش	350
居民购买力	ئاھالىلەرنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى	668
居民货币收支平衡表	ئاھالىنىڭ پۇل كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى	411
建筑业	بىناكارلىق	649
建设单位	قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇن	637
建筑工业化	بىناركارلىقنى سانائەتلەشتۈرۈش	637
建筑工作量	بىناكارلىقتىكى ئىش مىقدارى	650
建筑业现代化	بىناكارلىقنى زامانىۋىلاشتۇرۇش	652
建筑业总产值	بىناكارلىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى	651
建筑项目计划任务书	قۇرۇلۇش تۈرىنىڭ پىلانلانغان ۋەزىپە رويخېتى	462
建设社会主义的基本方针	سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ ئاساسىي فاڭجېنى	329
经济发行	ئىقتىسادىي خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش	822
经济立法	ئىقتىسادىي قانۇن	233
经济司法	ئىقتىسادىي ئەدلىيە ئىشلىرى	235
经济合同	ئىقتىسادىي توختام	231
经济机制	ئىقتىسادىي مېخانىزم	226
经济地理	ئىقتىسادىي جۇغراپىيە	471
经济杠杆	ئىقتىسادىي پىشاڭ	227
经济结构	ئىقتىسادىي تۈزۈلمە	387
经济指数	ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ	451

www.uyghurkitap.com

401	زاپاس قالدۇرۇش.....	、留有后备
	ئەقلىي ئەمگەكچىلەر بىلەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق «ئۈچ چوڭ پەرق» 372 - بەتكە قاراڭ)	脑力劳动和体力劳动者之间的差别
	تۆمۈريولنىڭ قاتناش مۇساپىسى	铁路通车里程
617	ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش مۇئامىلىسى	特惠待遇
750	جۇغلانما فوند.....	积累资金
318	ئاكتىپ تەڭپۇڭلۇق ۋە پاسسىپ تەڭپۇڭلۇق...	积极平衡和消极平衡
400	كونىسسىيىگە بېرىش تۈزۈمى	租让制
84	ئىجارىگە بېرىش تۈزۈمى	租借制
85	تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش	调查研究
432	تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش ۋە ئۆستۈرۈش فاڭجېنى...	调整、巩固、充实、提高的方针
358	ئائىلە ئىقتىسادىنى تەكشۈرۈش	家计调查
438	ساياھەتچىلىك.....	旅游业
465	يولۇچىلارنىڭ توشۇلۇش مىقدارى.....	旅客运输量
623	يولۇچىلار ئوبوروتى مىقدارى.....	旅客用转量
624	چارۋىچىلىق	畜牧业
490	چارۋىچىلىق ئىشلەپچىـ	畜牧业生
88	بېرىش	统购统销
	بىرتۇتاش سېتىۋېلىش- بىرتۇتاش سېتىش.....	统配物资
678	بىرتۇتاش تەقسىم قىلىنىدىغان ماددىي ئەشيا «一、二、三类» «1-، 2-، 3-تۈردىكى ماددىي ئەشيالار» 698 - بەتكە قاراڭ)	统计分组法
	ستاتېستىكىلىق ئايرىش ئۇسۇلى	统一计划，分级管理
430	پىلاننى بىرلىككە كەلتۈرۈش، دەرىجىلەر بويىچە باشقۇرۇش «国民经济计划管理» «خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق باشقۇرۇش» 397 - بەتكە قاراڭ)	

十 画

	سۇندۇرۇپ ھېسابلىنىدىغان ئوبوروت مىقدارى...	换算周转量
624	بەن - گۇرۇپپىنىڭ ئىقتىسادىي ھېساباتى	班组经济核算
601	نورمىلىق سېتىپ بېرىش	配售制
29	تۇز بېجى.....	盐税
796	تېرىقچىلىق تۈزۈمى.....	耕作制度
502	تېرىلغۇ يەر مەيدانى...	耕地面积
515	دەسلەپكى خاتىرە	原始记录
442	خام ئەشيا - ماتېرىيال سانائىتى	原材料工业
541	پارتكوم رەھبەرلىكىدىكى زاۋۇت باشلىقى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى.....	党委领导下的厂长负责制
581	ئىمكانىيەت قالدۇرۇش،	留有余地

تېرىش 510
科学技术 پەن ـ تېخنىكىنى زامانە ـ
现代化 ۋىلاشتۇرۇش 551
科学技术 پەن ـ تېخنىكىنىڭ ئۇچ
三项费用 خىل خراجىتى 561
贸易方式 سودا شەكلى 741
贸易协定 سودا كېلىشىمى 738
贸易差额 سودىدىكى پەرقلىق
سان 723
贸易议定 سودا كېلىشىم رويـ
书 خېتى 739
重工业 ئېغىر سانائەت 543
重点调查 نۇقتىلىق تەكشۈرۈش... 436
重工业和 ئېغىر سانائەت بىلەن
轻工业同 يېنىك سانائەتنى تەڭ
时并举 تۇتۇش 341
保险 سۇغۇرتا 826
信贷 ئامانەت ـ قەرز 806
信用证 ئىناۋەتلىك چەك..... 743
信托商行 كومىسسىيون 693
信贷计划 ئامانەت ـ قەرز پىلانى... 807
信贷发行 ئامانەت ـ قەرز خاراكتېرـ
لىك پۇل تارقىتىش
("经济发行" «ئىقـ
تىسادىي خاراكتېرلىك
پۇل تارقىتىش» 822 ـ
بەتكە قارالسۇن)
信贷平衡 ئامانەت ـ قەرز تەڭپۇڭـ
لۇقى 810
金资贷信 ئامانەت ـ قەرز
مەبلىغى 808
额信贷差 ئامانەت ـ قەرز كىرىمـ
چىقىم پەرقى..... 809
督监贷信 ئامانەت ـ قەرز نازارەتـ
چىلىكى 806
信用合作 ئامانەت ـ قەرز كوپىراـ
社 تېپى 815
预算差额 پەرقلىق نورمىلىق
خامچوت 773
奖金 مۇكاپات پۇلى 282
奖售 مۇكاپاتلاپ سېتىپ
بېرىش 676
总产值 ئومۇمىي مەھسۇلات
قىممىتى 456
总合同制 ئومۇمىي توختام
تۈزۈمى 287
施工方式 قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىش
ئۇسۇلى 639
施工单位 قۇرۇلۇش ئىلىپ بارغۇچى
ئورۇن 637
派购 ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىـ
ۋىلىش 675
生产法洋 زامانىۋى ئىشلەپچىقىـ
生法土和 رىش بىلەن مەھەللىۋى
产法生并 ئىشلەپچىقىرىشنى تەڭ
举同时 تۇتۇش 345
荒垦 بوز يەر ئېچىش 502
绝对数 مۇتلەق سان..... 443
统计 ستاتىستىكا 428
统购 بىر تۇتاش سېتىـ
ۋىلىش 675
统销 بىرتۇتاش سېتىش 678
统计指标 ستاتىستىكىلىق كۆرـ
سەتكۈچ ("指标"
«كۆرسەتكۈچ» 423 ـ
بەتكە قارالسۇن)
统计调查 ستاتىستىكىلىق
تەكشۈرۈش 433
统购包销 بىرتۇتاش سېتىۋېلىشـ
ھۆددىگە ئېلىپ سېتىپ

财政赤字"（"ما-
لیه قمزئل رەقسمی»
771 - بەتكە قارالڤ）

预算调剂 خامچوتنى تەڭشەش... 779
预算外资金 خامچوت سىرتتىكى مەبلەغ 778
预算周转金 خامچوتتكى ئوبوروت مەبلىغى 778

十一画

经营粗放 يىرىك باشقۇرۇش 504
副业 قوشۇمچە كەسىپ 492
副业生产基地 قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇ-
لاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش
بازىسى 508
营业外收支 تىجارەت سىرتىدىكى
كىرىم - چىقىم 598
职工奖励基金 ئىشچى - خىزمەتچىلەر
مۇكاپات فوندى 592
职工福利基金 ئىشچى - خىزمەتچىلەر
پاراۋانلىق فوندى 591
基金 فوند 313
基本工资 ئاساسىي ئىش ھەققى... 279
基本建设 ئاساسىي قۇرۇلۇش..... 630
基础工业 ئاساس سانائەت 542
基本建设 ئاساسىي قۇرۇلۇشنى
设计 لايىھەلەش 642
基本建设投资 ئاساسىي قۇرۇلۇش
مەبلىغى 644
基本建设项目 ئاساسىي قۇرۇلۇش
تۈرى 632
基本建设拨款 ئاساسىي قۇرۇلۇشقا
ئاجرىتىلغان پۇل 782

基本建设 ئاساسىي قۇرۇلۇش ئىشى
施工 ئىلىپ بېرىلىشى ... 643
基本建设预算 ئاساسىي قۇرۇلۇش
خامچوتى 647
基本建设程序 ئاساسىي قۇرۇلۇش
تەرتىپى 640
基本建设大包干 ئاساسىي قۇرۇلۇشنى
ئومۇمىيۈزلۈك ھوددىگە
بېرىش 646
基本建设工程验收 ئاساسىي قۇرۇلۇشنى
تەكشۈرۈپ ئوتكۈزۈ-
ۋىلىش 644
基本建设投资效果 ئاساسىي قۇرۇلۇش
مەبلىغىنىڭ ئۈنۈمى..... 656
基本建设新增生产能力（或效益） ئاساسىي قۇرۇلۇشتا
يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان
ئىشلەپچىقىرىش ئىقتى-
دارى (ياكى ئۈنۈمى)... 654
累进税 تاپاۋەتكە قاراپ ئېشىپ
بارىدىغان باج..... 790
婴儿死亡率 بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈش
نىسبىتى 476
船舶吨位 پاراخوتنىڭ توننا ژى ... 618
银行监督 بانكا نازارەتچىلىكى... 805
差剪刀 قايچىسىمان پەرق 185
渔业 بېلىقچىلىق..... 493
渔业社 بېلىقچىلىق كوپېراتىپى
（"渔业生产合作
社"«بېلىقچىلىق ئىشلە-
پچىقىرىش كوپېرا-
تىپى 60 - بەتكە قارالڤ）
渔业生产合作社 بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقى-
رىش كوپېراتىپى..... 60
商业 سودا..... 658
商居 سودا دوكانلىرى..... 692

产合作社	قىرىش كوپىراتىپى.....	58
畜牧业社	چارۋىچىلىقنى سوتسىيا-	
会主义改造	لىستىك ئۆزگەرتىش...	56
高级社	ئالىي كوپىراتىپ (高级农业生产合作社 «ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى» 52-بەتكە قاراڭ)	
高级农业生产合作社	ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى	52
《高级农业生产合作社示范章程》	ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپىنىڭ ئۈلگىلىك نىزامنامىسى	53
部管计划	تارماقلار پىلانى.....	417
部门物资	مىنىستىرلىكلەر باشقۇرىدىغان ماددىي ئەشيالار (一、二、三类 物资 «1-، 2-، 3- تۈردىكى ماددىي ئەشيالار» 698-بەتكە قاراڭ)	
部门联系平衡表	تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى.....	408
海关	تاموژنا	748
消费基金	ئىستېمال فوندى.....	320
流动资产	تۇراقسىز مۈلۈك	200
流动资金	تۇراقسىز مەبلەغ	198
流动基金	تۇراقسىزفوند (流动资金 «تۇراقسىز مەبلەغ» 198-بەتكە قاراڭ)	
流通基金	ئوبوروت فوندى	314
流动资金定额	تۇراقسىز مەبلەغ نورمىسى.....	595
流动资金	تۇراقسىز مەبلەغنىڭ	
全额信贷	ھەممىسىنى ئامانەت قەرزدىن ئېلىش تۈزۈمى	204
资金	مەبلەغ.....	196
资产负债表	مۈلۈككە قەرزدارلىق جەدۋىلى	606
资金平衡表	مەبلەغنى تەڭشەش جەدۋىلى.....	606
资金利润率	مەبلەغ پايدا نىسبىتى...	213
资金密集型经济	كۆپ مەبلەغ تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك (劳动密集型经济 «كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك» 390 - بەتكە قاراڭ)	
资本主义自发倾向	كاپىتالىستىك ستىخىيىلىك خاھىش	65
资本主义工商业的社会主义改造	كاپىتالىستىك سودا-سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش	72
能源	ئېنېرگىيە مەنبەسى.....	539
通用化	ئۇنىۋېرساللاشتۇرۇش ...	556
通信流量	ئالاقىلىشىش مىقدارى...	610
预算	خامچوت	773
预算支出	خامچوت چىقىمى (财政支出 «مالىيەچىقىمى» 778 - بەتكە قاراڭ)	
预算年度	خامچوت يىلى (财政年度 «مالىيە يىلى» 768 - بەتكە قاراڭ)	
预算收入	خامچوت كىرىمى (财政收入 «مالىيەكىرىمى» 777 -بەتكە قاراڭ)	
预算赤字	خامچوت قىزىل رەقىمى	

输　　توشۇش 629

贸易集市　بازار سودىسى بار

价　格　ھاسى 713

金滞纳　باجنى كېچىكتۈرگەنلىك

　　جەرىمانىسى 792

口　港　پورت 619

过通口港　پورتنىڭ قوبۇل قىلىش

力　能　ئىقتىدارى 621

货物口港　پورتنىڭ يۈك قوبۇل

量吞吐　قىلىش ـ چىقىرىش

　　مىقدارى 621

查　普　ئومۇمىي تەكشۈرۈش... 434

惠优遍普　ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىبار

　制　بېرىش تۈزۈمى 749

十　三　画

标指量数　سان كۆرسەتكۈچى(指"

　　"标 «كۆرسەتكۈچ»

　　423 ـ بەتكە قارالسۇن)

格价售零　پارچە سېتىش باھاسى... 712

业商售零　پارچە سېتىش سودىسى... 688

税食粮　ئاشلىق بېجى..... 27

程工建新　يېڭىدىن ياسىلىدىغان

　　قۇرۇلۇش 634

政经济新　يېڭى ئىقتىسادىي

　策　سىياسەت 26

试品产新　يېڭى مەھسۇلاتنى سىناپ

　制　费　ئىشلەش خىراجىتى..... 786

定固增新　يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان

　产　资　تۇراقلىق مۇلۈك 655

十　四　画

率　概　ئېھتىماللىق..... 440

十　五　画

约节产增　ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش ـ ئىقتىساد

　　قىلىش 351

积面种播　تېرىش كۆلىمى 515

十六画以上

金　薪　مائاش 272

记　簿　ھېسابات..... 601

利　赢　پايدا 207

商业网 سودا تورلىرى..... 689
商业毛利 سودىنىڭ ئومۇمىي پايدىسى..... 683
商业成本 سودا تەننەرخى..... 683
商业企业 سودا كارخانىلىرى..... 690
商品比价 تاۋارلارنىڭ باھا نىسبىتى..... 718
商品包装 تاۋارلارنى ئوراش - قاچىلاش..... 694
商品产值 تاۋار قىممىتى..... 466
商品收购 تاۋار سېتىۋېلىش..... 673
商品定额 تاۋار نورمىسى..... 681
商品差价 تاۋار باھاسىدىكى پەرق..... 714
商品流转 تاۋار ئوبوروتى..... 680
商品调拨 تاۋار يۆتكەش..... 680
商品储备 تاۋار زاپىسى..... 680
商品销售 تاۋارلارنى سېتىش..... 677
商业服务 سودا مۇلازىمەت كەسپى..... 688
商品购销 تاۋار سېتىۋېلىش - سېتىپ‌بېرىش توختىمى... 415
合同
商品供需 تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتى..... 664
关系
商品流转 تاۋار ئوبوروتى هالقىسى..... 713
环节
商品流转 تاۋار ئوبوروتىنىڭ تۈزۈلۈشى..... 672
构成
商品流转 تاۋار ئوبوروتىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى..... 678
总额
生粮基地 تاۋار ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىسى..... 507
商业内部 سودا تارماقلىرىنىڭ باھا ئۆچكى قىسمىدا يۆتكەپ

بېرىش باھاسى..... 711
随机抽样 ئەھۋالغا قاراپ ئەۋرىشكە
调查 كە ئېلىپ تەكشۈرۈش... 437

十二画

援外资金 چەت ئەللىرىگە ياردەم بېرىش فوندى..... 324
森林覆被 ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى..... 514
森林合理 ئورمانلىقنى مۇۋاپىق
开发和利 ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن
用 مۇۋاپىق پايدىلىنىش... 509
诺斯达汉 斯塔خانوۋ ھەربىكتى... 249
夫运动
联运 ئۇلاشتۇرۇپ توشۇش... 629
联合企业 بىرلەشمە كارخانا.....
联合劳动 بىرلەشمە ئەمگەك
组织 تەشكىلاتى..... 150
购买政策 سېتىۋېلىش سىياستى... 80
最终产品 ئاخىرقى مەھسۇلات..... 415
牌价 تاختاي باھاسى..... 713
销售费用 سېتىش خراجىتى..... 598
储蓄 ئاھالە پۇل ئامانىتى... 811
税收 باج 788
税收制度 باج تۈزۈمى 789
短期计划 قىسقا مۇددەتلىك پىلان..... 421
集市贸易 بازار سودىسى..... 189
集约经营 تۇجۇپىلەپ باشقۇرۇش... 504
集体农民 كوللېكتىپ دېھقانلار... 64
集体农庄 كولخوز..... 63
集体积累 كوللېكتىپ جۇغلانمىسى... 319
集装箱运 كاتتا ساندۇققا قاچىلاپ

سوتسیالیزم

كاپىتالیزمدىن سوتسیالیزمغا ئۆتىدىغان ئۆتكۈنچى دەۋر بۇ — پرولېتارىيات ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، غەيرىي سوتسیالىستىك ئىقتىسادىي تەركىبلەر ئۆزگەرتىلىپ، سوتسیالىستىك ئىقتىسادىي تەركىبنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ئىگىلىك تىكلىنىدىغان دەۋر، يەنى سوتسیالىستىك ئىگىلىك كاپىتالىستىك ئىگىلىك ئۈستىدىن غەلىبە قازىنىدىغان دەۋر. جۇڭگودا، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن تارتىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۈكچىلىك جەھەتتىكى سوتسیالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغىچە بولغان ۋاقىت مۇشۇ دەۋرگە كىرىدۇ.

كاپىتالىزمدىن سوتسیالىزمغا ئۆتۈشنىڭ قانۇنىيىتى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان جەمئىيەتلەرنىڭ بىر — بىرىگە ئالمىشىدىكى قانۇنىيەتلەردىن پەرقلىنىدۇ. ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان جەمئىيەتلەر بىر — بىرىگە ئالماشقاندا مەيلى فېئودالىق جەمئىيەت قۇللۇق جەمئىيەتنىڭ ئورنىنى ئالسۇن يا كى كاپىتالىستىك جەمئىيەت فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئورنىنى ئالسۇن، بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسىلا بىر خىل ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ باشقا بىر خىل ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىگە ئۆزگىرىشىدىنلا ئىبارەت بولىدۇ. يېڭى — كونا ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى گەرچە بىر — بىرىگە قارىمۇقارشى بولسىمۇ، ئەمما مۇلۈكچىلىك جەھەتتىن ئوخشاش بىر تىپقا كىرىدىغانلىقى ئۈچۈن، مەلۇم شارائىتتا، يېڭى ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى كونا ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان چاغدىلا بارلىققا كېلەلەيدۇ ۋە راۋاجلىنالايدۇ. كونا تۈزۈمنىڭ ئورنىنى يېڭى تۈزۈم ئالغاندىمۇ ئىنقىلاب قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، ئەمما بۇنداق ئىنقىلاب يېڭى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان ھامان ئايا غلىشىدۇ. كاپىتالىزمدىن سوتسیالىزمغا ئۆتۈش خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكتىن ئومۇمىي مۇلۈكچىلىككە ئۆتۈش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك بىلەن ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك بىر — بىرىگە تۈپتىن قارىمۇقارشى بولغانلىقى ئۈچۈن، سوتسیالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنىڭ كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بارلىققا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس، پرولېتارىيات پەقەت مەھرۇم قىلغۇچىلارنى مەھرۇم قىلغاندىلا، ئاندىن سوتسیالىستىك ئومۇمىي ئىگىلىكنى تەكلىيلەيدۇ.

پرولېتارىيات ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى مۇسادىرە

ئومۇمەن، ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىدىن باشلانغۇچ كوپىراتىپقا ئۆتۈش، ئاندىن ئالىي كوپىراتىپقا ئۆتۈشتەك بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ كېتىدىغان، پەيدىنپەيدە ئىلگىرىلەيدىغان ئۇچ خىل باسقۇچنى قوللانىدى؛ قول سانائەتنى ئۆزگەرتىشتە، قول سانائەت تەمىنات - سودا كوپىراتسيە گۇرۇپپىلىرىدىن قول سانائەت تەمىنات - سودا كوپىراتىپىغا ئۆتۈش، ئاندىن قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپىغا ئۆتۈشتەك تەرتىپ بويىچە پەيدىنپەيدە ئىلگىرىلەيدىغان ئۇچ خىل باسقۇچنى قوللانىدى. پەقەت مۇشۇنداق سالماقلىق ھەم ئاكتىپ سىياسەت قوللانغاندىلا، ئاندىن يېڭا ئىگىلىكنى، قول سانائەتنى ۋە كاپىتالستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا ئادەتتە ساقلىنىش تەس بولغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىش ئەھۋالى كېلىپ چىقمايدۇ، نەتىجىدە پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكنى ئۆزگەرتىش جەريانىدا تەرەققىي قىلىدۇ. يېڭا ئىگىلىكنى، قول سانائەتنى ۋە كاپىتالستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كەسكىن ھەم مۇرەككەپ سىنىپىي كۈرەشتۇر. كۈرەشنىڭ ماھىيىتى سوتسىيالىزم يولىغا مېڭىش كېرەكمۇ ياكى كاپىتالىزم يولىغا مېڭىش كېرەكمۇ دېگەن مەسىلىدىن، پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيىدىن كىم كىمنى يېڭىش دېگەن مەسىلىدىن ئىبارەت. بۇ كۈرەش سوتسىيالىزم يولىنىڭ كاپىتالىزم يولى ئۈستىدىن، پرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئازىيە ئۈستىدىن غەلىبە قازىنىشى بىلەن نەتىجىلەنىدى.

يېڭا ئىگىلىكنى، قول سانائەتتىن ئىبارەت خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى ۋە كاپىتالستىك مۇلۈكچىلىكنى سوتسىيالستىك ئۆزگەرتىش ئارقىسىدا، ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ سوتسىيالستىك كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكى بىلەن سوتسىيالستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىگە ئايلاندى، سوتسىيالستىك ئىقتىسادىي تۈزۈم جۇڭگودا ئاساسىي جەھەتتىن ئورنىتىلدى.

سوتسىيالىزمدىن كومۇنىزمغا ئۆتۈش دېگەن مادىغا قارالۇن.

سوتسىيالستىك ئىنقلاب پرولېتارىيات (كوممۇنىستىك پارتىيە ئارقىلىق) ئەمگەكچىلەر ئاممىسىغا رەھبەرلىك قىلىپ، بۇرژۇئازىيە ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىدىغان، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىدىغان، بارلىق ئېكسپلاتاتسيە قىلغۇچى سىنىپلارنى يوقىتىدىغان ئىنقلابتۇر.

سوتسىيالستىك ئىنقلاب تارىختا بولۇپ ئۆتكەن بارلىق ئىنقلابلاردىن ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ: (1) تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ئىنقلابلارنىڭ ھەممىسى بىر خىل خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنىڭ ئورنىغا باشقا بىر خىل خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى دەسسىتىشنى ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ ئاساسى قىلغان؛ سوتسىيالستىك ئىنقلاب بولسا خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى يوقىتىپ، سوتسىيالستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنى ئورنىتىدۇ. (2) تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ئىنقلابلارنىڭ ھەممىسى يېڭى ئېكسپلاتاتسيە قىلغۇچى سىنىپنى كونا ئېكسپلاتاتسيە قىلغۇچى سىنىپنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ، جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمران سىنىپقا ئايلاندۇرغان؛ سوتسىيالستىك ئىنقلاب پرولېتارىيات بارلىق ئېكسپلاتاتسيە قىلغۇچى سىنىپلارنى يوقىتىدۇ. (3) تارىختا بولۇپ

www.uyghurkitap.com

قىلىش ئارقىلىق، ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىنى تىكلەيدۇ. پرولېتارىيات دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قان تومۇرىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئومۇمەن كۆپ خىل ئىقتىسادىي تەركىبلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، بۇلارنىڭ ئاساسلىقى ئۈچ خىل، بۇلار سوتسىيالىستىك ئىگىلىك، يەككە ئىگىلىك ۋە كاپىتالىستىك ئىگىلىكتىن ئىبارەت. بۇلارغا مۇناسىپ ھالدا، ئۈچ خىل ئاساسىي سىنىپىي كۈچ، يەنى پرولېتارىيات، دېھقانلار سىنىپى ۋە بۇرژۇئازىيە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. غەيرىي سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تەركىبلەرنى سوتسىيالىستىك ئىقتىساد ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان ئىگىلىككە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت دۆلەت ئىگىلىكىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنىڭ خەلق ئىگىلىكىدىكى رەھبەرلىك ئورنىنى مۇستەھكەملىگەندىن باشقا، يەنە مۇۋاپىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، يېزا ئىگىلىكىنى ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ يەككە ئىگىلىكىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزگەرتىپ ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىگىلىككە ئايلاندۇرۇشى، كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى ئۆزگەرتىپ سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىگىلىككە ئايلاندۇرۇشى كېرەك.

1952 ـ يىلى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئوتتۇرىغا قويغان يېڭى دېموكراتىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتىدىغان ئۆتكۈنچى دەۋرنىڭ باش لۇشيەنىدە: خېلى ئۇزاق بىر مۇددەت ئىچىدە، مەملىكەتنى سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش، يېزا ئىگىلىكىنى، قول سانائەتنى ۋە كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. مەملىكىتىمىز جۇڭگو كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى ئۆزگەرتىشتە مۇسادىرە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانماي، بەلكى پايدىلىنىش، چەكلەش ۋە ئۆزگەرتىش سىياسىتىنى قوللاندى، دېمەك، ئۇلارنىڭ دۆلەت ئىگىلىكى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا پايدىلىق بولغان ئاكتىپ رولىدىن پايدىلاندى، دۆلەت ئىگىلىكى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا پايدىسىز بولغان پاسسىپ رولىنى چەكلىدى، كاسىنىغا بېرىش ـ مال زاكاز قىلىش، بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ـ ھۆددىگە ئېلىپسېتىپ بېرىش، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىگە ئۆتكۈزۈشكە ئوخشاش دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ كۆپ خىل شەكىللىرى ئارقىلىق ئۇلارنى ئۆزگەرتىپ، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىگىلىككە ئايلاندۇردى. مىللىي بۇرژۇئازىيىگە قارىتا ئىتتىپاقلىشىش، تەربىيە بېرىش ۋە ئۆزگەرتىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئۇلار بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى خەلق ئىچىدىكى زىددىيەت قاتارىدا بىر تەرەپ قىلدى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى كىشىلەرنى ئۆزگەرتىپ ئۆز كۈچى بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان ئەمگەكچىلەرگە ئايلاندۇردى. يېزا ئىگىلىكىنى ۋە قول سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە، ئىختىيارىيلىق، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپىغا بىنائەن، تىپىك ئۈلگە كۆرسىتىش ئارقىلىق ئۇلارنى پەيدىنپەي يەككە مۇلۈكچىلىكتىن ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكىگە ئۆتكۈزدى. مەسىلەن، يېزا ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە،

بولغان دۆلەتلەردىلا ئالدى بىلەن پارتلايدۇ-غانلىقىنى؛ غەلىبە قازانماقچى بولسا، بارلىق ياكى زور كۆپ سانىدىكى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە بىرلا ۋاقىتتا ئىنقلاب قىلىشقا تىوغرا كېلىدىغانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتكەنىدى. جاھانگىرلىك دەۋرىدە، مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىلەرنىڭ ئاللىقاچان بۆلۈۋېلىنغانلىقى، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى تېز كۈچىيىپ كەتكەنلىكى ئارقىسىدا، جاھانگىر دۆلەتلەر بىلەن جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر، جاھانگىرلار بىلەن مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر تەرەققىي قىلىپ مىسلىسىز كەسكىن دەرىجىگە يېرىپ يەتتى. بۇنداق يېڭى ئۆزگىرىشكە ئاساسەن، لېنىن «ياۋروپا قوشما شتاتى شوئارى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە: پرولېتارىيات سوتسىيالىستىك ئىنقىلابى ئالدى بىلەن بىرنەچچە ھەتتا يالغۇز بىرلا كاپىتالىستىك مەملىكەتتە غەلىبە قازىنىشى مۇمكىن؛ بۇنداق ئىنقىلاب ئالدى بىلەن ئىلغار دۆلەتلەردە پارتلىمايدۇ، بەلكى جاھانگىرلىك دەۋرىدىكى تۈرلۈك زىددىيەتلەر توپلانغان ئۇقتىدا، جاھانگىرلىك سىپىنىڭ ئەڭ ئاجىز ھالقىلىرىدا ئالدى بىلەن پارتلايدۇ ۋە غەلىبە قازىنىدۇ، دېگەن يېڭى يەكۈننى چىقاردى. بۇ لېنىننىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب توغرىسىدىكى نەزەرىيىنى يېڭىدىن راۋاجلاندۇرغانلىقىدۇر. سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى بىلەن جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى لېنىننىڭ ھۆكۈمىنىڭ پۈتۈنلەي توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بولۇپمۇ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، يېڭى تارىخىي شارائىتتا، ماۋ زېدۇڭ ماركسىزم - لېنىنىزم-نىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرىنى يېرىم مۇستەملىكە ۋە يېرىم فېئودالليق كونا جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىيتىگە تەتبىق قىلىپ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب توغرىسىدىكى مۇكەممەل نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يېرىم مۇستەملىكە ۋە يېرىم فېئودالليق دۆلەتتىكى پرولېتارىيات بىلەن كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزمنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابى بىلەن كونا دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ پەرقىنى كۆرسىتىپ بەردى ھەمدە يېرىم مۇستەملىكە ۋە يېرىم فېئودالليق دۆلەتتىكى يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلابقا ئايلىنىشىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشىنى شەرھىلەپ بەردى. ماۋ زېدۇڭنىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنى بېيىتتى ۋە راۋاجلاندۇردى.

بۇرژۇئازىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا تايىنىپ، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇشتىن؛ مۇسادىرە قىلىش ۋە سېتىۋېلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، كاپىتالىستلارنى مال - مۈلكىدىن مەھرۇم قىلىپ، كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىگە ئايلاندۇرۇشتىن؛ كوپېراتسىيە-لەشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق يەككە

ئۆتكەن ئىنقىلابلارنىڭ ھەممىسى يېڭى خوسۇسىي مۈلۈكچىلىك مۇناسىۋىتى ۋۇجۇدقا كەلگەندىن كېيىن بولغان؛ سوتسيالىستىك ئىنقىلاب ئورنىتىماقچى بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك خوسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدىكى جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا پەيدا بولمايدۇ، ئىنقىلاب باشلانغان چاغدا تەييار سوتسيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى مەۋجۇت بولمايدۇ. (4) تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ئىنقىلابلارنىڭ ھەممىسى ھاكىمىيەت ئېگىلىرىنى ئالماشتۇرۇش بىلەنلا چەكلەنگەن، ھەخسۇس ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئېزىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بۇرۇنقى دۆلەت ماشىنىسىنى پاچاقلاپ تاشلاش ھاجەت بولمىغان؛ سوتسيالىستىك ئىنقىلاب بولسا كونا دۆلەت ماشىنىسىنى تەلتۆكۈس پاچاقلاپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا پرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنى باستۇرىدىغان يېڭى دۆلەت ماشىنىسىنى قويىدۇ. (5) تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ئىنقىلابلارنىڭ ھەممىسى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارغا خىزمەت قىلىدىغان كونا ئىدىئولوگىيىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىشكە موھتاج بولمىغان، پەقەت ئۇنىڭ يېڭى ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىگە پايدىسىز بولغان تەركىبىنىلا ئۆزگەرتكەن؛ سوتسيالىستىك ئىنقىلاب ئەنئەنىۋى خوسۇسىي مۈلۈكچىلىكتىن ئەڭ ئۆزۈل - كېسىل ئادا - جۇدا بولىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى ئىدىيىلەردىن ئەڭ ئۆزۈل - كېسىل ئادا - جۇدا بولۇشى مۇقەررەر، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ئىنقىلابلارنىڭ ھەممىسى ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىش بىلەنلا ئايىغلاشقان؛ سوتسيالىستىك ئىنقىلابقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىش ئىنقىلابنىڭ باشلىنىشى بولۇپلا ھېسابلىنىدۇ. سوتسيالىستىك ئىنقىلاب ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر بولغان ئەڭ كەڭ، ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ ئۆزۈل - كېسىل، بۇيۇك خەلق ئىنقىلابىدۇر.

كاپىتالىستىك تۈزۈمگە خاس بولغان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپىتالىستلار سىنىپىنىڭ خوسۇسىي ئىگىدارلىقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مۇقەررەر ھالدا سوتسيالىستىك ئىنقىلابقا ئېلىپ بارىدۇ. بۇرژۇئازىيە تارىخ سەھنىسىدىن ھەرگىز ئۆزلۈكىدىن چۈشۈپ كەتمەيدۇ، ئۇلار ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرغان دۆلەت ماشىنىسىغا تايىنىپ، تۈرلۈك چارىلەر بىلەن كاپىتالىستىك تۈزۈمنى قوغدايدۇ. پرولېتارىيات كاپىتالىستىك تۈزۈمنى بىكار قىلىپ، سوتسيالىستىك تۈزۈمنى ئورنىتىش ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋۋال بۇرژۇئازىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى زورلۇق كۈچ بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلىشى كېرەك. ماركس بىلەن ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەندى: كوممۇنىستلار ئۆز مەقسىتىگە «بارلىق مەۋجۇت ئىجتىمائىي تۈزۈمنى زورلۇق كۈچ بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىلا يېتەلەيدۇ.» («كوممۇنىستلار پارتىيە خىتابنامىسى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 107 - بەت)

سوتسيالىستىك ئىنقىلاب توغرىسىدىكى تەلىماتنى ماركس بىلەن ئېنگېلس يارىتقان. ماركس مونوپولدىن ئىلگىرىكى كاپىتالىستىك دەۋرنىڭ كونكرېت شەرت - شارائىتلىرىغا ئاساسەن، سوتسيالىستىك ئىنقىلابنىڭ پەقەت سانائەت بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان، پرولېتارىيات ئاھالىنىڭ كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلغان، ھەدەنسىيەت سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى، دېموكراتىيىلەر كۆپرەك

مۇلۈكچىلىكنى ئۆزگەرتىپ سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىككە ئايلاندۇرۇش، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى مۇمكىنقەدەر تېز راۋاجلاندۇرۇش ۋە زورايتىش، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى زور ھەجمىدە ئۆستۈرۈپ ھەمدە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش مەۋقەسىنى پەيدىنپەي ئۆستۈرۈپ، شەھەر بىلەن يېزا، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى، ئەقلىي ئەمگەكچىلەر بىلەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى پەيدىنپەي كىچىكلىتىش، سىنىپسىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە قايتىدىن پەيدا بولۇشىنىڭ شەرت - شارائىتىنى قەدەممۇقەدەم يوقىتىش. بۇ ئۇچ چوڭ ۋەزىپە بىر - بىرىگە باغلانغان بولۇپ، بىر - بىرىنى ئالغىرى سۈرىدۇ ۋە ئۇنىڭ بىرى كەم بولسا بولمايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ھەل قىلغۇچ رول ئويناydىغىنى ئۇچىنچى ۋەزىپىدۇر. پەقەت ئۇچىنچى ۋەزىپىنى پەيدىنپەي ئەمەلگە ئاشۇرغاندىلا، ئاندىن دۇشمەنلەرگە ئېغىر زەربە بېرىپ، خەلقنى تەربىيەلەپ ۋە ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى مۇستەھكەملىگىلى بولىدۇ ھەمدە كەلگۈسىدە دۆلەتنىڭ يوقىلىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلىغىلى بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك دۆلەتتە، دۆلەت ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدىغان ئىجتىمائىي كۈچ دۆلەتنىڭ خوجايىنى بولغان ئىشچىلار، دېھقانلار ۋە زىيالىيلار، شۇنىڭدەك سوتسىيالىزمنى ھىمايە قىلىدىغان باشقا ۋەتەنپەرۋەرلەردۇر. ئۇلار پرولېتارىيات (كوممۇنىستىك پارتىيە ئارقىلىق) رەھبەرلىكىدە، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلىپ، سوتسىيالىزم ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن مۇستەھكەم ئىتتىپاق بولۇپ ئۇيۇشىدۇ. بۇ ئىجتىمائىي كۈچلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇنداق يا كى بۇنداق زىددىيەتلەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار مەنپەئەت توقۇنۇشى يوق، ئۇلار ئوپ مەنپەئەت ئاساسىدا ئىتتىپاقلىشالايدۇ ۋە ئىتتىپاقلىشىشى كېرەك. سوتسىيالىستىك دۆلەتتە ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار جەمئىيەتتىكى ئومۇمىي ئاھالىنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلىدۇ، مۇستەھكەم ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى بولغاندىلا، ئاندىن سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئوپ كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ. پرولېتارىيات شۇنىڭ ئۈچۈن رەھبەرلىك قىلغۇچى كۈچكى، ئۇ خۇسۇسىي مەنپەئەتنى كۆزلىمەي، ئومۇمىنىڭلا مەنپەئەتىنى كۆزلەيدۇ، ئەڭ يېراقنى كۆرىدۇ، ئىنقىلابىي ئۇزۇل - كېسىللىككە ئەڭ باي كېلىدۇ. پەقەت ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدىلا، ئاندىن تارىخ تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، ئىتتىپاقلىشىشقا بولىدىغان بارلىق كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، سوتسىيالىزمنى گۈللەندۈرگىلى ۋە راۋاجلاندۇرغىلى، ئەڭ ئاخىرىدا كوممۇنىزمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنى ئازادلىققا چىقىرىش ئۈچۈن كۈرەش قىلغىلى بولىدۇ.

پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ئەڭ ئالىي تىپتىكى دېموكراتىيەدۇر. دېموكراتىيە بولمىسا، ئەمگەكچى خەلق دۆلەتنى باشقۇرۇش ۋە كارخانىلارنى باشقۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلمىسا، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئىسمى بار، جىسمى يوق بىرنەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ، ئەمگەكچىلەرمۇ خوجايىنلىق سۈپىتى بىلەن ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى ۋە ئىجادچانلىق روھىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىلىپ بارالمايدۇ، ھەتتا سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ خاراكتېرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ.

ئىگىلىكىنى ئۆزگەرتىپ، ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىستىك كۆللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىكىگە ئايلاندۇرۇشتىن؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت.

پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى پرولېتارىيات (كوممۇنىستىك پارتىيە ئارقىلىق) رەھبەرلىك قىلىدىغان، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلغان دۆلەت تۈزۈمىدۇر. خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسى، ماھىيەتتە، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىدۇر.

پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى، تارىختىكى بارلىق دىكتاتۇرلارغا ئوخشاشلا، سىنىپىي كۆرەش قورالىدۇر. ئەمما ئۇنىڭ خاراكتېرى ۋە مەقسىتى تارىختىكى دىكتاتۇرلارنىڭكىگە پۈتۈنلەي قارىمۇقارشىدۇر. تارىختىكى دىكتاتۇرلار ئاز سانلىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئۈستىدىن يۈرگۈزىدىغان دىكتاتۇرا بولۇپ، ھەممىسى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپلار ئۈستىدىكى زۇلمىنى مۇستەھكەملىشى ۋە كۈچەيتىشىنى مەقسەت قىلاتتى، مەۋجۇت ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى قوغدايتتى. پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاز سانلىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ئۈستىدىن يۈرگۈزىدىغان دىكتاتۇرىدۇر. ئۇنىڭ مەقسىتى بارلىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقىتىپ، يېزا بىلەن شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى ۋە ئەقلىي ئەمگەكچىلەر بىلەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى تۈگىتىپ، «ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ھەركىمگە ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىش» يولغا قويۇلىدىغان كوممۇنىزمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ خاراكتېرى ۋە مەقسىتى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار دىكتاتۇرىسىنىڭكىگە پۈتۈنلەي قارىمۇقارشى بولغاچقا، پەقەت پرولېتارىيات ئىنقىلابى ئارقىلىق بۇرژۇئازىيە دۆلەت ماشىنىسىنى ئۆزۈل - كېسىل پاچاقلاپ تاشلىغاندىلا، ئاندىن ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسى مۇنۇلار: (1) ئىچكى جەھەتتە، ئاغدۇرۇپ تاشلانغان ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ ئەكسىلىنقىلابىي ھەرىكەتلىرىنى باستۇرۇش، تۇرلۈك جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە زەربە بېرىش ھەمدە ئۇلارنى ئىمكان قەدەر ئۆزگەرتىپ ئۆز كۈچى بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان يېڭى ئادەملەرگە ئايلاندۇرۇش؛ تاشقى جەھەتتە، جاھانگىرلىك نىڭ تاجاۋۇزى ۋە ئاغدۇرمىچىلىقىغا قارشى تۇرۇش، سوتسىيالىستىك ۋەتەننى قوغداش. (2) خەلقنى قوغداش، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى جارى قىلدۇرۇش؛ خەلقنى پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدە ۋە ئومۇمىي كۆلەمدە، دېموكراتىك ئۇسۇل بىلەن ئۆزىنى تەربىيىلەپ ۋە ئۆزگەرتىپ، ئۆزىنىڭ ئىچكى - تاشقى ئەكسىيەتچىلەرنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش، كونا جەمئىيەتنى ئېلىپ كەلگەن يامان ئادەت ۋە يامان ئىدىيىلەرنى ئۆزگەرتىش، ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇشىغا ھوقۇقىنى ھەقىقىي تۈردە يۈزگۈزۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش. (3) كاپىتالىستىك مۇلۈكچىلىكنى ۋە كاپىتالىزمغىچە بولغان

هەربىي تاجاۋۇزچىلىقنى داۋاملىق تۇردە قوزغاپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، خەلقنىڭ نارازىلىقى ۋە قارشىلىقى تېخىمۇ قوزغالغاندى. 1870 - يىلى، فرانسىيە پرۇسسىيە - فرانسىيە ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇپ، لۇئى بوناپارت ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى، پرۇسسىيە ئارمىيىسى پارىژ شەھىرىگە قىستاپ كەلگەن چاغدا، بۇرژۇئازىيە جۇمھۇرىيەتنى قايتىدىن ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، «دۆلەت مۇداپىئە ھۆكۈمىتى»نى قۇرۇپ، ۋەتەننى سېتىپ تەسلىم بولۇش چارىسىنى قوللىنىپ، قولىنى بوشتىپ ئۇرۇشتا قورالسىزلانغان ئىشچىلار سىنىپىغا تاقابىل تۇرۇشقا ئۇرۇندى. شۇنىڭ بىلەن مەملىكەت ئىچىدىكى سىنىپىي زىددىيەتلەر يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى.

1871 - يىل 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى تىنىچ باشچىلىقىدىكى بۇرژۇئازىيە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئىشچىلارنى قورالسىزلاندۇرماقچى بولغاندا، پارىژ ئىشچىلار سىنىپى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ پارىژدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئورناتتى.

ئىنقىلابىي يېڭى ھاكىمىيەت ئەڭ دەسلەپتە پارىژ ئىشچىلىرى سايلاپ چىققان خەلق قوغدىنىش قوشۇنى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ قولىدا بولدى. 3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى مەركىزىي كومىتېتنىڭ قارارىغا ئاساسەن، پارىژ خەلقى كوممۇنا ھەيئەت ئەزالىرى سايلىمىنى ئۆتكۈزۈپ، 86 ھەيئەت ئەزاسى سايلاپ چىقتى، ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئىشچىلار ياكى ھەممە ئېتىراپ قىلغان ئىشچىلار ۋەكىلى ئىدى. 3 - ئاينىڭ 28 - كۈنى كوممۇنا ھەيئەت ئەزالىرى خىزمەت تاپشۇرۇۋېلىش يىغىنىدىن قەسەم بېرىش يىغىنىنى ئاچتى، نەچچە كۈن مۇڭلىغان پارىژ خەلقى شەھەر مەمۇرىيىتى مەھكىمىسىنىڭ ئالدىغا توپلىنىپ ئىنتىلىيەت تارىخىدىكى تۇنجى پرولېتارىيات ددكتاتۇرىلىقىدىكى ھاكىمىيەتنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىنى تەنتەنە قىلىشتى.

كوممۇنا دۇنياغا كەلدى، ئۇ دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى بىر سىنىپنىڭ قولىدىن باشقا بىر ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپنىڭ قولىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىددىغان ئىنقىلاب بولماستىن، بەلكى بۇرژۇئا دۆلەت ماشىنىسىنى پاچاقلاپ تاشلاپ ئۇنىڭ ئورنىغا پرولېتارىيات ددكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت ماشىنىسىنى قۇيغان ئىنقىلاب بولدى. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتە قوللانغان زور تەدبىرلىرى مۇنۇلار: (1) كوممۇنا پارىژنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئومۇمىي سايلامدا سايلاپ چىقىلغان ۋەكىللەردىن تەركىب تاپىدۇ. بۇ ۋەكىللەر سايلىغۇچىلار ئالدىدا جاۋابكار بولىدۇ، ئۇلارنى خالىغان ۋاقىتتا ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. كوممۇنا ھەيئەت ئەزالىرىدىن تارتىپ، تا يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە بولغان بارلىق ھۆكۈمەت خادىملىرى ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىغە تەڭ مائاش ئالىدۇ، بۇرۇن دۆلەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى بەھىرىمەن بولۇپ كەلگەن بارلىق ئىمتىيازلار ۋە ئۇلارغا بېرىلىددىغان ئىش خىراجىتى بىكار قىلىنىدۇ؛ (2) كوممۇنا قانۇن چىقىرىشنىمۇ ۋە مەمۇرىي ئىشنىمۇ بىرلا ۋاقىتتا باشقۇرىدىغان خىزمەت ئورگىنى بولىدۇ، بۇرژۇئازىيە پارلامېنت تۈزۈمى ۋە بىيۇروكراتلىق مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، دېموكراتىيە - مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ؛ (3) ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار بېقىپ كەلگەن، مەخسۇس

www.uyghurkitap.com

پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى سىنىپىي كۈرەش قورالىدۇر، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ۋە ئۇسۇلى، مۇقەررەر ھالدا، سىنىپىي مۇناسىۋەت ۋە سىنىپىي كۈرەش ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئورۇندىلىشتىن ئىلگىرى، بولۇپمۇ پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى مۇستەھكەملىنىشتىن ئىلگىرى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئەمدىلا ئاغدۇرۇپ تاشلانغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە تېخى كۈچى بار بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار مەملىكەت ئىچىدىكى ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ۋە چەت ئەل كاپىتاللىرىنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ ھالاك بولغانلىقىغا تەن بەرمەيدۇ ۋە تىرىلىشكە ئۇرۇنىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى كۈچەيتىپ، كەڭ كۆلەملىك، جۇدۇن - چاپقۇنلۇق، ئاممىۋى خاراكتېرلىك سىنىپىي كۈرەش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش كېرەك. ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان مۈلۈكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغاندىن كېيىن، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار سىنىپ تەرىقىسىدە يوقىتىلغانلىقى ئۈچۈن، كەڭ كۆلەملىك، جۇدۇن - چاپقۇنلۇق سىنىپىي كۈرەش ئاياغلاشتى. ئەمما جەمئىيەتتە يەنە ئەكسىلئىنقىلابچىلار، دۈشمەن ئىشپىيونلىرى، جەمئىيەت تەرتىپىنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزىدىغان جىنايەتچىلەر ۋە ئاينىپ سۈپىتى ئۆزگىرىپ كەتكەن ئۇنسۇرلار مەۋجۇت بولغانلىقى، يەنە كېلىپ خىيانەتچىلىك - ئوغرىلىق قىلىش، ھايانكەشلىك قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يېڭى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ئۇنسۇرلار ۋە ياخشى ئۆزگەرمىگەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئۇنسۇرلىرى ۋە باشقىلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، سىنىپىي كۈرەش يەنە مەلۇم دائىرە ئىچىدە ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، مەملىكەت ئىچىدىكى بۇنداق سىنىپىي كۈرەش يەنە كۆپ ھاللاردا خەلقئارادىكى سىنىپىي كۈرەش بىلەن باغلىنىپ كەتكەن بولىدۇ، شۇڭا پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىدا يەنە داۋاملىق چىڭ تۇرۇش كېرەك. ئەمما بۇ چاغدا سىنىپىي كۈرەش مەملىكەت ئىچىدىكى ئاساسىي زىددىيەت بولۇشتىن قالىدۇ، شۇڭا پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەتنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش تەرەپكە بۇراش، سىنىپىي كۈرەشنى پەقەت ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت مەركەزنى چۆرىدىگەن ھالدا ئېلىپ بېرىش ھەمدە ئۇنى بۇ مەركەز ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش كېرەك.

پارىژ كوممۇنىسى 1871 - يىلى فرانسىيە پرولېتارىياتى پارىژدا قۇرغان ئىشچىلار ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى، دۇنيا تارىخىدىكى تۇنجى پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى ھاكىمىيەت.

فرانسىيىدە لۇئى بوناپارتنىڭ ئىككىنچى ئىمپېرىيىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە (1852—1870)، كاپىتالىزم تېز تەرەققىي قىلىپ، مەملىكەت ئىچىدە سىنىپىي زىددىيەتلەر كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلەشكەنىدى. لۇئى بوناپارت چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، مىسلىسىز زور بيۇروكرات ھەربىي دۆلەت ماشىنىسىنى قۇرۇپ، ئىچكى جەھەتتە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە باستۇرۇشنى كۈچەيتكەنلىكى، تاشقى جەھەتتە

«كومۇنىستلىك ھەقىقىي سىرى شۇ يەردىكى، ئۇ، ماھىيەتتە، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمىتى، ئىشلەپ چىقارغۇچىلار سىنىپىنىڭ ئۆزلەشتۈرگۈچىلەر سىنىپىغا قارشى كۈرەشىنىڭ نەتىجىسى، ئاخىر كەشپ قىلىنغان، ئەمگەكنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئازاد لىقىغا ئېرىشتۈرىدىغان سىياسىي شەكىل.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە يېڭى يېزىق نەشرى، 2 - توم، 639 - بەت)

ئەمما شۇ چاغدا فرانسىيىنىڭ كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى تېخى ئانچە يۇقىرى بولمىغانلىقى، بۇرژۇئا ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ تېخى ناھايىتى كۈچلۈك بولغانلىقى، پرولېتارىيات تېخى پىشىپ يېتىلمىگەنلىكى، بولۇپمۇ پرولېتارىيات ئۆزىنىڭ ماركسزملىق پارتىيەسىنى قۇرمىغانلىقى ئۈچۈن، كوممۇنا خىزمەتتە بىرمۇنچە خاتالىقلارنى ئۆتكۈزدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ خاتالىق شۇكى، بۇرژۇئازىيىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئەڭ ئاخىرقى قورغانى — فرانسىيە بانكىسىنى مۇسادىرە قىلمىدى، شۇنداقلا باشقا بانكىلارغە شۇنىڭغا ئوخشاش ئورگانلار، چوڭ تىپتىكى سانائەت كارخانىلىرى، تۆمۈريول باشقۇرۇش ئىدارىسى قاتارلىق ئورگانلارنى كوممۇنا ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋالمىدى، شۇنىڭ بىلەن ۋېرسال ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىنىڭ ئاشۇ ئورگانلاردىن ئىنقىلابنى ئوجۇقتۇرۇش قورالىي ياۋىتىنى داۋاملىق پايدىلىنىشىغا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەردى. يەنە بىر چوڭ خاتالىقى شۇ بولدىكى، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى قەتئىي تۇتۇپ باستۇرمىدى، بولۇپمۇ كوچ ئويۇشتۇرۇپ بۇرژۇئازىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئەكسىيەتچىل ئۇيۇسى — ۋېرسالغا ھۇجۇم قىلمىدى. شۇنىڭ، ۋېرسال بۇرژۇئازىيە ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ ئوڭۇشلۇقسىز پۈتۈنلەي ئاغدۇرۇلغانلىقىنى بىلگەچ، كوممۇنا ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى قايتىدىن توپلاپ، قايتۇرما ھۇجۇم قىلدى. ۋېرسالدىكى ئەكسىيەتچى قورالىنىڭ كۈچەيگەنلىكىنى تاجاۋۇزچى ئارمىيىنىڭ ماسلىشىپ بېرىشى بىلەن 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنى پارىژغا بېسىپ كىردى. بىر ھەپتىدىن كۆپرەك ۋاقىت جىددىي جەڭ قىلىش ئارقىسىدا، 28 - كۈنىگە كەلگەندە، كوممۇنا قان ئىچىدە ئۇجۇقتۇرۇلۇپ، ئاخىر مەغلۇپ بولدى.

پارىژ كوممۇنىسى گەرچە 72 كۈنلا دەۋرىنى بولۇپ تۇرالىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ تارىخىي تۆھپىسى ئۆچمەيدۇ. بۇ ئىنقىلاب كاپىتالىزمغا قاخشاتقۇچ زەربە بەردى، ئۇ بۇرژۇئازىيە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئورنىنى جەزمەن پرولېتارىيات ھۆكۈمرانلىقى ئالمىدىغانلىقىنى ئۈچۈك چۈشەندۈرۈپ بەردى. مۇشۇ ئۇلۇغ ئىنقىلابتىن باشلاپ، پرولېتارىيات ئىنقىلابى يېڭى بىر تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى. كوممۇنىنىڭ شانلىق ئۇلگىسى پۈتۈن دۇنيادىكى پرولېتارلارنى بۇرژۇئازىيىگە قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىشقا ئىلھاملاندۇردى. كوممۇنىنىڭ ئىنقىلاب ئەمەلىيىتى پرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلابىي ئىشلىرىنى ئىنتايىن مول ۋە قىممەتلىك تەجرىبە - ساۋاقلار بىلەن تەمىنلىدى. كوممۇنىنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرى شۇنى ئىسپاتلاپ بەردىكى، پرولېتارىيات ئىنقىلابىي تەدبىرلەر بىلەن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، بۇرژۇئا دۆلەت ماشىنىسىنى پاچاقلاپ تاشلىشى ھەمدە پاچاقلاپ تاشلانغان بۇرژۇئا دۆلەت ماشىنىسىنىڭ ئورنىغا پارىژ كوممۇنىسى شەكلىدىكى پرولېتارىيات دۆلەت ھاكىمىيىتىنى قويۇشى كېرەك.

ئەمگەكچى خەلقنى ئېزىدىغان ئارمىيە ۋە ساقچىلار بىكار قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى قوراللانغان خەلق ئالىدۇ؛ (4) دىنىي جەمئىيەت دۆلەتتىن ئايرىپ تاشلىنىپ، دىنىي جەمئىيەت ئىگىدارلىقىدىكى بارلىق مال - مۈلۈك تارتىۋېلىنىدۇ، بارلىق مەكتەپلەر خەلققە ھەقسىز ئېچىپ بېرىلىدۇ؛ (5) كوممۇنا ئۆزىنىڭ خىزمەت ئەھۋالىنى ئۆز ۋاقتىدا ئېلان قىلىپ، ئۆز خىزمىتىنى ۋە بارلىق كەمچىلىك - خاتالىقلىرىنى ئاممىغا ئۇقتۇرۇپ تۇرىدۇ، خەلقنىڭ نازارىتىنى ئاڭلىق ھالدا قوبۇل قىلىدۇ؛ (6) سىرت بىلەن بولغان مۇنا- سىۋەتتە پرولېتارىياتلىق ئىنتېرناتسىئونالىزم سىياسىتىنى يولغا قويىدۇ. كوممۇنا قوللانغان مۇشۇ تەدبىرلەر پرولېتارىياتنىڭ سىياسىي تۈزۈمىگە ئاساس سېلىپ بەردى.

كوممۇنىنىڭ مەقسىتى سىنىپنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ساقلايدىغان، سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ساقلايدىغان ئىقتىسادىي ئاساسنى تۈپ - يىلتىزىدىن قومۇرۇپ تاشلاش ئىدى. كوممۇنا قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە بىر قاتار ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەدبىرلەرنى تېزدىن تۈزۈپ چىقتى ۋە يولغا قويدى. بۇنىڭ بىرقەدەر مۇھىم بولغانلىرى تۆۋەندىكىچە: (1) يىرىك سانائەتنى ۋە ئىشخانا قول سانائىتىنى تەشكىللەشنى بەلگىلىدى، بۇنداق تەشكىللەش ھەربىر زاۋۇتتا ئىشچىلار بىرلەشمىلىرىنى ئاساس قىلىپلا قالماستىن، بەلكى بارلىق بىرلەشمە گەۋدىنى چوڭ ئىتتىپاققا ئايلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلدى؛ (2) كاپىتالىستىك كارخانىلارغا قارىتا مەلۇم دەرىجىدە مەھرۇم قىلىش ۋە نازارەت قىلىش يولغا قويۇلدى، مەسىلەن، زاۋۇت ئىگىلىرى قېچىپ كەتكەن كارخانىلار ئىشچىلارنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى، زاۋۇت ئىگىلىرى كەتمىگەن كارخانىلارنى نازارەت قىلىشقا ئىشچى ئەۋەتىلدى، مەخسۇس كومىتېتلار قۇرۇلۇپ، تۆمۈرىيول ئىشلىرى ۋە ھەربىي لازىمەتلىكلەر ئىشلەپچىقىرىشى ئۈستىدىن نازارەت قىلىش يولغا قويۇلدى؛ (3) ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ۋە ئەمگەك شارائىتى پائال تۈردە ياخشىلاندى، مەسىلەن، ھەر خىل ناملار بىلەن ئىشچىلارغا جەرىمانە قويۇپ ئىشچىلارنىڭ مائاشىنى تۆۋەنلىتىش مەنئى قىلىندى، بولكا ئىشچىلىرىنىڭ كېچىدە ئىشلىشى مەنئى قىلىندى، تۆۋەن دەرىجىلىك ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشى ئۆستۈرۈلدى، سەككىز سائەتلىك ئىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ئوتتۇرىغا قويۇلدى؛ (4) شەھەر كەمبەغەللىرى ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتى قوغدالدى، قەرز تۆلەش، ئۆي ئىجارىسى، ئۆي - جاي، نەپىقە بېرىش، قۇتقۇزۇش، شۇنىڭدەك تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنىڭ باھاسىنى بەلگىلەش ۋە تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردە، كەمبەغەل ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە پايدىلىق بولغان بىر قاتار ئەمر - پەرمانلار جاكارلاندى؛ (5) دېھقانلارنىڭ جانىجان مەنپەئىتىگە كۆڭۈل بۆلۈندى، يەرلەرنى دېھقانلارغا قايتۇرۇپ بېرىش ئېنىق جاكارلاندى، ئۇرۇشنىڭ ئېغىر سېلىقلىرىنى ئۇرۇشنى ھەقىقىي قوزغىغۇچىلار ئۆز ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك دەپ جاكارلاندى، دېمەك، دېھقانلاردىن ئېلىنىدىغان خۇن بېجى كەچۈرۈم قىلىندى.

ماركس «فرانسىيىدىكى ئىچكى ئۇرۇش» دېگەن كىتابىدا پارىژ كوممۇنىسىغا يۇقىرى باھا بېرىپ، مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى:

پارتىيىسى ۋە ماۋزېدۇڭنىڭ رەھبەرلىكىدە، يېزىلاردا تايانچ بازىلارنى قۇروش، يېزىلار ئارقىلىق شەھەرلەرنى قورشاش، ئەڭ ئاخىرىدا شەھەرلەرنى ئېلىشتىن ئىبارەت ئۇزاق مۇددەتلىك قوراللىق كۈرەش ئارقىلىق جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزمنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، كونا دۆلەت ماشىنىسىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىلىقىدىكى يەنى پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى ھاكىمىيەتنى قۇردى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى پارىژ كوممۇنىسى پرىنسىپىنىڭ غەلىبىسى.

يۈز يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيانقى خەلقئارا كوممۇنىزم ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتى ماركسنىڭ بېشارىتىنى دەللىلەپ بەردى: «كوممۇنا ئاغدۇرۇۋېتىلگەن تەقدىردىمۇ، ئۇ پەقەت كۈرەشنىڭ ئۇزاققا سوزۇلۇشىدىنلا ئىبارەت بولىدۇ، خالاس. كوممۇنىنىڭ پرىنسىپى مەڭگۈ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئۇنى يوقاتقىلى بولمايدۇ؛ بۇ پرىنسىپ ئىشچىلار سىنىپى ئازادلىققا ئېرىشكىچە تەكرار ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 17 - توم، 677 - بەت)

ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى ئىشچىلار سىنىپى دېموكراتىك ئىنقىلاب، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش جەريانىدا دېھقانلار بىلەن تۈزگەن سىياسىي بىرلەشمە. ئۇ پرولېتارىيات رەھبەرلىكىدىكى ئىنقىلابىي بىرلىك سەپنىڭ ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ ئاساسى، شۇنداقلا ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ تۈپ كاپالىتى.

ئىشچىلار سىنىپى مەيلى فېئوداللىق تۈزۈمگە قارشى ئېلىپ بارغان دېموكراتىك ئىنقىلابتا بولسۇن ياكى كاپىتالىزمغا قارشى تۇرۇش، بۇرژۇئازىيە ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش يولىدا ئېلىپ بارغان سوتسىيالىستىك ئىنقىلابتا بولسۇن، ياكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتا بولسۇن، مانا بۇلارنىڭ ھەممىسىدە دېھقانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئوبدان بىر تەرەپ قىلىشى، دېھقانلار بىلەن مۇستەھكەم ئىتتىپاق تۈزۈشى كېرەك. دېھقانلار ھەم ئۇششاق مۈلۈكدار، ھەم ئەمگەكچى، ئۇلار كونا جەمئىيەتتە ئېزىلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش ئورنىدا تۇراتتى، بولۇپمۇ نامرات دېھقانلار پومېشچىك، بۇرژۇئازىيىنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە ئېزىشىگە ئۇچراپ، ھايۋاندىن بەتتەر تۇرمۇش كەچۈرەتتى، ئۇلار پرولېتارىيات بىلەن ئورتاق مەنپەئەتكە ئىگە. تەرەققىي تاپمىغان كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە، بولۇپمۇ يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق مەملىكەتلەردە، دېھقانلار پۈتۈن مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ زور كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلىدۇ. پرولېتارىيات ئەگەر كەڭ دېھقانلارنى ئۆز يېنىغا تارتالمىسا، دېھقانلار بىلەن مۇستەھكەم ئىتتىپاق تۈزەلمىسە، پومېشچىك، بۇرژۇئازىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دېموكراتىك ئىنقىلاب بىلەن سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرەلمەيدۇ. پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، ئەگەر دېھقانلار بىلەن تۈزگەن ئىتتىپاقتا چىڭ تۇرۇلمىسا، پومېشچىك، بۇرژۇئازىيىنىڭ قارشىلىقى ئۈستىدىن غەلىبە قازانغىلى بولمايدۇ، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش

ماركس پارتۇ كومۇنىستنىڭ تۈلۈغ ئەھمىيىتىنى يەكۈنلىگەن چاغدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «قەھرىمانە 18 - مارت ھەرىكىتى ئىنسانىيەتنى سىنىپىي جەمئىيەتتىن مەڭگۈ ئازادلىققا چىقىرىدىغان تۈلۈغ ئىجتىمائىي ئىنقىلابنىڭ تاڭ نۇرى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 18 - توم، 61 - بەت) روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە جۇڭگو ئىنقىلابى شۇنىڭدەك باشقا دۆلەتلەر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابلىرىنىڭ غەلبىسى، ماھىيەتتە، پارتۇ كومۇنىسى ئىنقىلابىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجىدۇر.

پارتۇ كومۇنىستنىڭ پرىنسىپى، پارتۇ كومۇنىستنىڭ ماتاش پرىنسىپى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

پارتۇ كومۇنىستنىڭ پرىنسىپى بۇ 1871 - يىلى پارتۇ كومۇنىستنىڭ ئىنقىلابىي ئەھمىيىتى ئىسپاتلاپ بەرگەن، پرولېتارىيات ئىنقىلابى ئۈچۈن دەۋر بولۇپ ئەھمىيەتكە ئىگە پرىنسىپتۇر، يەنى «ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تەيياردۆلەت ماشىنىسىنى شۇ پېتى ئىگىلىشى ۋە ئۇنىڭدىن ئۆز مەقسىتىگە يېتىش يولىدا پايدىلىنىشى مۇمكىن ئەمەس.» («ماركس - ئېنگېلس تالانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە بېسىلمىغان 2 - توم، 628 - بەت) كېيىن ئېنگېلس بۇ پرىنسىپنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چۈشەندۈرۈپ ئۆتتى: «كوممۇنا دەسلىپىدىلا، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىققا ئېرىشكەندىن كېيىن، كونا دۆلەت ماشىنىسى ۋاستىسى بىلەن داۋاملىق خوجايىنلىق قىلىمايدىغانلىقىنى، ئىشچىلار سىنىپى ئەمدىلا قولغا كەلتۈرگەن ھۆكۈمرانلىقتىن مەھرۇم بولۇپ قالماسلىق ئۈچۈن، ھەر تەرەپتىن، بارلىق كونا، شۇ چاغقىچە ئۆزىگە قارشى ئىشلىتىپ كەلگەن زۇلۇم ماشىنىسىنى يوقىتىش لازىملىقىنى، يەنە ھەر تەرەپتىن، ئۆزىنىڭ بارلىق ۋەكىللىرى ۋە ئەمەلدارلىرىنى قىلچە مۇستەسنا سىز ھالدا خالىغان ۋاقىتتا ئالماشتۇرۇش مۇمكىنلىكىنى جاكارلاش يولى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئۈلاردىن مۇداپىئەلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈشى لازىملىقىنى ئېتىراپ قىلىشى لازىم ئىدى.» (يۇقىرىقى كىتاب، 2 - توم، 566 - بەت)

پارتۇ كومۇنىستنىڭ پرىنسىپى ماركسىزمنىڭ پرولېتارىيات ئىنقىلابى ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى تۇغرىسىدىكى تەلىماتلىرىنى بېيىتتى. 1872 - يىل 6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ماركس بىلەن ئېنگېلس «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتابنامىسى»نىڭ نېمىسچە نەشرىگە يازغان «سۆز بېشى»دا، پارتۇ كومۇنىستىدىن ئىبارەت بۇ تۈپ، ئاساسىي ساۋاق ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، دەپ كۆرسەتتى ۋە شۇ سەۋەبتىن بۇ پرىنسىپنى «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتابنامىسى»گە كىرگۈزۈپ، ئۇنى بىردىنبىر مۇھىم تۆزىتىش دەپ قارىدى. لېنىن، ستالىنلارمۇ پارتۇ كومۇنىستنىڭ تەجرىبىلىرىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. ئۇلار ئاغمىچىلىققا ۋە شيۇجېڭجۇيىغا قارشى كۈرەشتە پارتۇ كومۇنىستنىڭ پرىنسىپىنى قوغدىدى ھەمدە ماركسىزمنىڭ پرولېتارىيات ئىنقىلابى ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى توغرىسىدىكى تەلىماتىنى راۋاجلاندۇردى. پارتۇ كومۇنىسى قوزغىلىڭى پارتلاپ 46 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، روسىيە پرولېتارىياتى لېنىننىڭ رەھبەرلىكىدە، قورالىق قوزغىلاڭ ئارقىلىق ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ ئۈلۈغ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ، كونا دۆلەت ماشىنىسىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، سوۋېت ھاكىمىيىتىنى قۇردى. پارتۇ كومۇنىسى قوزغىلىڭى پارتلاپ 78 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، جۇڭگو خەلقى جۇڭگو كومۇنىستىك

چوڭقۇر چۆكۈپ يەر ئىنقىلابىنى ئېلىپ بېرىشى كېرەك، ئىشچى - دېھقانلار قوراللىق كۈچلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، يېزا ئىنقىلابىي تايانچ بازىلارنى قۇرۇپ، يېزىلار ئارقىلىق شەھەرلەرنى قورشاپ، شەھەرلەرنى تارتىۋېلىش ۋە مەملىكەت بويىچە غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك دېگەن نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، جۇڭگو خەلقىنى يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشكە يېتەكلىدى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان مۈلۈكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى يولغا قويۇش مەزگىلىدە، ئۇ، دېھقانلارنى كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان ۋە يۇقىرى ئوتتۇرا دېھقان دېگەنگە ئوخشاش بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدىغان قاتلاملارغا ئايرىپ، كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارغا تايىنىش، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش، باي دېھقانلارنى چەكلەش ۋە يوقىتىش فاڭجېنىنى ئوتتۇرىغا قويدى؛ يېزا ئىگىلىكى بىلەن سانائەتنىڭ، كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش بىلەن ماشىنىلاشتۇرۇشنىڭ مۇناسىۋىتىنى دەلىللەپ، ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنىڭ يېڭى، يىرىك ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىغا قۇرۇلۇشى كېرەكلىكىنى، شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ ئۈزلۈكسىز تۈردە مۇستەھكەملىنەلەيدىغانلىقى ۋە راۋاجلىنالايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى بىر-نەچچە تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتتى: ئۇ، بىرىنچى باسقۇچتا يەر ئىسلاھاتى (بۇ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابتىن قېپقالغان ۋەزىپە ئىدى) ئاساسىدا ئورنىتىلدى، ئىككىنچى باسقۇچتا يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش ئاساسىدا ئورنىتىلدى؛ يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇشنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئارقىسىدا، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى يېڭى بىر باسقۇچقا قەدەم قويدى، ئۇ ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش ئاساسىغا ئورنىتىپ، ئۇنى يېڭى تارىخىي شارائىتتا يەنىمۇ مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى بىر تارىخىي كاتېگورىيە، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ۋە شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇ ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولغان بولىدۇ.

«ئورتاق پروگرامما» «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ئورتاق پروگراممىسى»نىڭ قىسقارتىلمىسى. 1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىن 30 - كۈنىگىچە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ھەرقايسى مىللەتلەر، دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار، خەلق تەشكىلاتلىرى، ھەرقايسى رايونلار ۋە ھەرقايسى قوشۇنلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن ۋە ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان دېموكراتىك زاتلاردىن تەركىب تاپقان جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ 1 - نۆۋەتلىك ئومۇمىي يىغىنى ئېچىلدى. بۇ يىغىندا «ئورتاق پروگرامما» ماقۇللاندى. شۇ چاغدا، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى پۈتۈن مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ خىزمەت

www.uyghurkitap.com

بىلەن سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بارغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى ئورنىتىش ۋە مۇستەھكەملەش پرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلاب ئىشلىرى بىلەن قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ غەلىبە قازىنىشى ياكى مەغلۇپ بولۇشىغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغان زور مەسىلە.

ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى توغرىسىدىكى ئىدىيىنى ماركس بىلەن ئېنگېلس XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرغا قويغانىدى. شۇ چاغدا، ئۇلار ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنىڭ پرولېتارىيات ئېلىپ بارغان دېموكراتىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلابتىكى مۇھىملىقىنى ۋە پرولېتارىياتنىڭ رەھبەرلىك ئورنىنى شەرھلەپ ئۆتكەن ھەمدە دېھقانلارنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ رەھبەرلىكىدە سوتسىيالىزم يولىغا ماڭىدىغانلىقىنى ئالدىن كۆرگەنىدى. لېنىن روسىيە ئىنقىلابىي ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلىش داۋامىدا، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى توغرىسىدىكى ئىدىيىنى كونكرېت ھالدا بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب باسقۇچىغا تەتبىق قىلدى. ئۇ ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنىڭ روسىيەدىكى ئىككى ئوخشاش بولمىغان ئىنقىلابىي تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ئۆزگىرىشى ئۈستىدە توختالغان چاغدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: بىز پرولېتارىيات «دەسلەپتە «پۈتۈن» دېھقانلار بىلەن بىرلىكتە پادىشاھلىق تۈزۈمگە، پومېشچىكلارغا، ئوتتۇرا ئەسىرچىلىككە قارشى تۇرغانىدۇق (شۇڭا، ئىنقىلاب يەنىلا بۇرژۇئا ئىنقىلابى، بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى ئىدى). ئۇنىڭدىن كېيىن نامرات دېھقانلار بىلەن بىرلىكتە، يېرىم پرولېتارىيات بىلەن بىرلىكتە، بارلىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار بىلەن بىرلىكتە كاپىتالىزمغا، جۈملىدىن يېزىلاردىكى بايلارغا، باي دېھقانلارغا ۋە ھايانكەشلەرگە قارشى تۇردۇق. شۇڭا ئىنقىلاب سوتسىيالىستىك ئىنقىلابقا ئايلاندى.» (لېنىن: «پرولېتارىيات ئىنقىلابى ۋە خائىن كائۇتسكى»، 1973 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 137 - بەت) ماۋ زېدۇڭ جۇڭگو ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلىش جەريانىدا، ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا راۋاجلاندۇردى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلاب يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيەت ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغاچقا، ئىنقىلابنى ئىككى قەدەمگە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىشقا توغرا كەلدى: ئۇنىڭ بىرىنچى قەدىمى يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب، ئىككىنچى قەدىمى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب بولدى. دېھقانلار ئاھالىنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلغاچقا، دېھقانلار مەسىلىسى جۇڭگو ئىنقىلابىدىكى ئاساسىي مەسىلە بولۇپ قالغانىدى. ماۋ زېدۇڭ ئىشچى دېھقانلار ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگو ئىنقىلابىدىكى رولىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، دېھقانلار مەسىلىسىگە قانداق پوزىتسىيە تۇتۇشنى بارلىق پارتىيە - گۇرۇھلار ۋە شەخسلەرنىڭ ئىنقىلابچى ياكى ئىنقىلابچى ئەمەس ئىكەنلىكىنى ئۆلچەشنىڭ مۇھىم بەلگىسى قىلىپ، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى ئىنقىلابىي بىرلىك سەپنىڭ ئاساسى ۋە پرولېتارىياتنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى دەپ قارىدى. ئۇ جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، پرولېتارىيات پارتىيىسى يېزىلارغا

ئىگىلىگەن سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى رەھبەرلىك ئورنى قانۇنىي جەھەتتىن ئېتىراپ قىلىنىپ، جۇڭگونىڭ سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشى مۇھىم كاپالەتكە ئىگە قىلىندى.

«ئورتاق پروگراممـا» ـ جۇڭخۇا مىللەتلىرى جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە بىيۇروكرات كاپىتالىزمغا قارشى ئۇزاق مۇددەت ئېلىپ بارغان ئىنقىلابلارنىڭ تارىخىي تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى، ئۇ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەڭ تۆۋەن پروگراممىسىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، جۇڭگونىڭ خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، سوتسىيالىستىك ئىنقىلابقا بۇرۇلۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا زور رول ئوينىغان. 1954 ـ يىل 9 ـ ئايدا، بىرىنچى نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدا تۇنجى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» تۈزۈلدى، شۇنىڭ بىلەن «ئورتاق پروگراممـا» ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولدى، ئۇنىڭ ئورنىغا «ئاساسىي قانۇن» ئۆتتى.

«دۆلەتنىڭ مالىيە ـ ئىقتىساد خىزمىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش توغرىسىدا قارار» جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ مالىيە ـ ئىقتىساد خىزمىتىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، مالىيە قىيىنچىلىقىنى يېڭىپ، پۇل مۇئامىلىسىنى ۋە مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، خەلق ئىگىلىكىنى تېزدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، 1950 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى تارقاتقان مۇھىم ھۈججەت.

«قارار» جەمئىي 9 ماددىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا مالىيە ـ ئىقتىساد خىزمىتىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان: (1) دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىم ـ چىقىمى، مۇھىمى مالىيە كىرىمى بىرلىككە كەلتۈرۈلىدۇ. دۆلەتنىڭ ئاساسلىق كىرىمى، مەسىلەن، غەللە ـ پاراق (جايلارنىڭ قوشۇمچە غەللە ـ پاراقلىرىنى ھېسابقا ئالمىغان)، باج (جايلارنىڭ ئېلىشقا رۇخسەت قىلىنغان يەرلىك باجلاردىن باشقا) ۋە ئامبارىدىكى ماددىي ئەشيالار، دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ھەممە پايدىسى ۋە ئۇپراش فوندىنىڭ بىر قىسمى دۆلەت خەزىنىسىگە ئۆتكۈزۈلىدۇ، بۇلارنى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى مالىيە مىنىستىرلىكىنىڭ چىقىم قىلىش بۇيرۇقىسىز چىقىم قىلىشقا بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۆلەت مالىيە كىرىمىنىڭ مۇھىم خىراجەتلەرگە بىر تۇتاش ئىشلىتىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىنىپ، خىراجەت تېجەپ قېلىنىپ، مالىيە كىرىم ـ چىقىمىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش قولغا كەلتۈرۈلىدۇ. (2) مەملىكەت بويىچە ماددىي ئەشيالارنى بىر تۇتاش يۆتكەش، جايلاردىكى دۆلەت سودا ئورگانلىرىنىڭ كەسپىي دائىرىسىنى بەلگىلەش ۋە ماددىي ئەشيالارنى يۆتكەش ئىشلىرىغا مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سودا مىنىستىرلىكى بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىدۇ. دۆلەت قولىدىكى مۇھىم ماددىي ئەشيالار تارقاق ھالەتتىن بىر يەرگە مەركەزلەشتۈرۈلۈپ، مەملىكەت ئىچىدىكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنى تەڭشەشكە بىر تۇتاش ئىشلىتىلىدۇ. تاشقى سودا ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، مال بىلەن تەمىنلەش ۋە پۇل يىغىۋېلىش ئىشلىرى پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ، ھايانكەش كاپىتالغا قارشى كۈرەش قىلىنىدۇ. (3) مەملىكەت بويىچە نەق پۇلنى

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com

ھەرقۇقنى ۋەكالەتەن يۈرگۈزدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى ئېلان قىلىنغىچە، «ئورتاق پروگرامما» ۋاقىتلىق ئاساسىي قانۇننىڭ رولىنى ئويناندى.

«ئورتاق پروگرامما»دا، سۆز بېشىدىن باشقا، 7 باب، 60 ماددا بار ئىدى. ئومۇمىي پروگراممىدا مۇنداق دەپ جاكارلانىدى: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى يېڭى دېموكراتىك يەنى خەلق دېموكراتىيىسى ئاساسىدىكى دۆلەتتۇر، ئۇنىڭدا ئىشچىلار سىنىپى رەھبەرلىك قىلىدىغان، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلغان، ھەرقايسى دېموكراتىك سىنىپلارنى ۋە دۆلەت ئىچىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرىدىغان خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتورىسى يولغا قويۇلىدۇ». «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگودىكى بارلىق ئىمتىيازلىرىنى بىكار قىلىدۇ، بيۇروكرات كاپىتالنى مۇسادىرە قىلىپ خەلق دۆلىتىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزىدۇ، فېئودالىلىق، يېرىم فېئودالىلىق يەر مۇلۈكچىلىكىنى قەدەم - باسقۇچلۇق ھالدا ئۆزگەرتىپ، دېھقانلارنىڭ يەر مۇلۈكچىلىكىگە ئايلاندۇرىدۇ، دۆلەتنىڭ جامائەت مۇلكىنى ۋە كوپىراتىپ مۇلكىنى قوغدايدۇ، ئىشچىلار، دېھقانلار، ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ۋە مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىي مۇلكىنى قوغدايدۇ، يېڭى دېموكراتىزم ئاساسىدىكى خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، پۈختا قەدەم بىلەن يېزا ئىگىلىكى دۆلىتىنى ئانائەت دۆلىتىگە ئايلاندۇرىدۇ.» «ئورتاق پروگرامما»دا، جۇڭگو خەلقىنىڭ دېموكراتىك بىرلىك سىپى بىلەن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مىللەت، دىپلوماتىيە قاتارلىق ھەرقايسى جەھەتلەرگە قاراتقان بىرمەزگىللىك ئاساسىي سىياسەتلىرى سىستېمىلىق بەلگىلەندى، «ئورتاق پروگرامما»دا، ئىقتىسادىي سىياسەت ئۇستىدە ئالاھىدە تەپسىلىي چۈشەندۈرۈشلەر بېرىلدى. ئۇنىڭدا مۇنداق دەپ بەلگىلەندى: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنىڭ تۈپ فاكتورى دۆلەتكىمۇ، خۇسۇسىيلارغىمۇ تەۋە ئىستىبار بېرىش، ئىشچىلارغىمۇ، كاپىتالىستلارغىمۇ پايدا يەتكۈزۈش، شەھەر بىلەن يېزا ئۆزئارا ھەمكارلىشىش، ئىچكى - تاشقى جەھەتتىن ئالماشتۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىگىلىكنى گۈللەندۈرۈش مەقسىتىگە يېتىشتىن ئىبارەت. دۆلەت ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش دائىرىسى، خام ئەشيا بىلەن تەمىنلەش، سېتىش بازىرى، ئەمگەك شارائىتى، تېخنىكا ئۇسكۇنىلىرى، مالىيە سىياسىتى، پۇل مۇئامىلە سىياسىتى قاتارلىق جەھەتلەردە دۆلەت ئىگىلىكى، كوپىراتىپ ئىگىلىكى، دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ يەككە ئىگىلىكى، خۇسۇسىي كاپىتالىستلار ئىگىلىكى ۋە دۆلەت كاپىتالىزمى ئىگىلىكىنى تەڭشەپ، پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، تۇرلۈك ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەركىبلەرنى دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئىش تەقسىم قىلىشىپ ھەمكارلىشىپ ئىشلەيدىغان، ھەرقايسى ئۆز جايىنى تاپىدىغان قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.» «ئورتاق پروگرامما»دا، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى رەھبەرلىك ئورنى، ئىشچىلار سىنىپى

رەھبەرلىك ھوقۇقى تىكلەندى. شۇنىڭ بىلەن دۆلەتنىڭ مالىيە ـ ئىقتىسادىنىڭ تۈپتىن ياخشىلىنىشىنى قولغا كەلتۈرۈش، خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق شەرت ـ شارائىتلار يارىتىلدى.

خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرى ئىجتىمائىي ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدىغان، دۆلەت ئىگىلىكى ۋە خەلق تۈرمۇشىغا زور تەسىر كۆرسىتىدىغان كارخانىلار ۋە ئىقتىسادىي تارماقلار، شۇنىڭدەك مۇھىم بايلىق مەنبەلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، مەسىلەن، چوڭ تېپىتكى زاۋۇت، كان ـ كارخانىلىرى، تۆمۈرىيول، سۇ قاتنىشى، پوچتا ـ تېلېگرافى، بانكا، تاشقى سودا، يەر، ئورمان، كان بايلىقلىرى ۋەھاكازالار.

كاپىتالنىزم جەمئىيىتىدە خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرىنى بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان دۆلەت ئۆز قولىدا تۇتىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ كەڭ ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ ۋە قۇل قىلىدۇ. دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان بەزى چوڭ مالىيە زومىگەرلىرى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈرمۇشنى تىزگىنلەپلا قالماي، بەلكى دۆلەت ھاكىمىيىتىنىمۇ باشقۇرىدۇ. پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، تۈرلۈك ئۇنۇملۈك تەدبىرلەر ئارقىلىق، ئەڭ ئالدى بىلەن، ئىقتىسادىي جان تومۇرنى ئۆز قولىغا ئېلىپ، ئۇنى ھاكىمىيەتنىڭ مۇستەھكەملەش، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ئاساسىي قىسلىشى كېرەك. لېنىن ئۆكتەبىر ئىنقىلابىي غەلىبە قىلىش ئالدىدا يېرىك سانائەت، تۆمۈرىيول، سۇ قاتنىشى، بانكا ۋە يەر قاتارلىقلارنى دۆلەت ئىختىسارىغا ئېلىش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن سوۋېت ھاكىمىيىتى دۆلەت ئىختىسارىغا ئېلىش ئارقىلىق خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرىنى پەيدىنپەي ئىگىلىدى. بۇ چەت ئەللەرنىڭ قورالىق مۇداخىلىسىنى تارمار قىلىش ۋە ئىچكى توپىلاڭنى باستۇرۇش، ئىنقىلابىي ھاكىمىيەتنى قوغداشتا مۇھىم رول ئويناندى.

ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى كونا جۇڭگودا خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى جاھانگىرلار ۋە بىيۇروكرات بۇرژۇئازىيىنىڭ قولىدا ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىلىك ئالغا ئىلگىرىلىشى ئارقىسىدا، خەلق ھاكىمىيىتى بىيۇروكرات كاپىتالنىنى مۇسادىرە قىلىش ئارقىلىق خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرىنى پەيدىنپەي ئىگىلىدى ھەمدە ئۇلارنى تېزدىن ئۆزگەرتىپ سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىگە ئايلاندۇردى. قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك خەلق ئىگىلىكى پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ رەھبەرلىك تەركىبى، ئىشچى ـ دېھقانلار ئىتتىپاقىنى كۈچەيتىش، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى مۇستەھكەملەش، يېڭا ئىگىلىكى، قول سانائەت ۋە كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ ۋە سوتسىيالىزم قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى.

بەش خىل ئىقتىسادىي تەركىب كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشتىكى ئۆتكۈنچى دەۋردە، ھەربىر دۆلەتتە كۆپ خىل ئىقتىسادىي تەركىبلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۆتكۈنچى دەۋردە

باشقۇرۇش بىرلىككە كەلتۈرۈلىدۇ، جۇڭگو خەلق بانكىسى دۆلەتنىڭ نەق پۇلنى يۆتكەيدىغان مەركىزى قىلىپ بېكىتىلىدۇ. دۆلەتكە تەئەللۇق بولغان، ئەمما كارخانا، ئىدارە ۋە قوشۇنلارغا تارقىلىپ كەتكەن بارلىق نەق پۇل (بەلگىلىمە بويىچە پات ئارىدا ئىشلىتىشكە قالدۇرۇلغانلىرىدىن باشقىسى) پۈتۈنلەي دۆلەت بانكىسىغا ئامانەت قويۇلىدۇ، ئۇنى خۇسۇسىيلارغا قەرز بېرىشكە، خۇسۇسىيلارنىڭ بانكا ـ سەرراپخانىلىرىغا ئامانەت قويۇشقا يول قويۇلمايدۇ. دۆلەت بانكىسى دۆلەت خەزىنىسىنى ۋەكالىتەن باشقۇرىدىغان شۆبە ۋە تارماق ئورگانلارنى قۇرىدۇ. شۇ يول بىلەن بازاردىكى پۇلنىڭ ئوبوروت مىقدارىنى ئازايتىپ، دۆلەت ئىشلىتەلەيدىغان مەبلەغ كۆپەيتىلىدۇ، ئامانەت ـ قەرز ئىشلىرىدىكى كىرىم ـ چىقىمنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش قولغا كەلتۈرۈلىدۇ. ھۈججەتتە: مەملىكەتلىك شتات ھەيئىتى ۋە مەملىكەتلىك ئامباردىكى ماددىي ئەشيالارنى ئېنىقلاش ـ تەڭشەش ھەيئىتى قۇرۇلىدۇ، ئۇلار شتاتلارنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش، ماددىي ئەشيالارنى ئېنىقلاش ئىشىغا مەسئۇل بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. ھۈججەتتە يەنە، دۆلەت كارخانىلىرىنى ئۈچ خىلغا بۆلۈپ باشقۇرۇش چارىسى بەلگىلەنگەن: مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھەرقايسى مىنىستىرلىكلىرى بىۋاسىتە باشقۇرۇش؛ مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولۇش، جايلار ۋە قوشۇنلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ھاۋالە قىلىش؛ جايلار ۋە قوشۇنلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش. «قارار»دا، بۇ بەلگىلىمىلەرنى ئىجرا قىلمىغان ۋە ئۇنىڭغا رىئايە قىلمىغانلار قانۇن بويىچە تېگىشلىك جازاغا تارتىلىدۇ، دەپ كۆرسىتىلگەن.

مالىيە ـ ئىقتىساد خىزمىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جۇڭگونىڭ مالىيە ـ ئىقتىساد خىزمىتىدىكى چوڭ بۇرۇلۇشتۇر. ئۇرۇش مەزگىللىرىدە، ئازاد رايونلار دۈشمەن تەرىپىدىن بۆلۈپ تاشلانغان ۋە قامال قىلىنغان شارائىتتا، مالىيە خىزمىتىنى بىر تۇتاش فاڭجېن ـ سىياسەتلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە، تارقاق باشقۇرۇشقا توغرا كەلگەنىدى، ھەرقايسى ئازاد رايونلار ئۆز ئالدىغا پۇل تارقىتىپ، كىرىم ـ چىقىمنى ئۆز ئالدىغا باشقۇراتتى، ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىلىك ئېلىپ بېرىلىشىغا ئەگىشىپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ مالىيە ـ ئىقتىساد خىزمىتىنى پەيدىنپەي بىرلىككە كېلىشكە قاراپ ماڭغان بولسىمۇ، ئەمما 1950 ـ يىل 3 ـ ئايدىن ئىلگىرى ئاساسىي جەھەتتىن يەنىلا تارقاق باشقۇرۇلۇپ كەلگەنىكەن. «قارار»نىڭ ئېلان قىلىنىشى بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى. دۆلەت چەكلىك مالىيە كۈچى ۋە ماددىي كۈچنى پىلانلىق تۈردە بىر تۇتاش يۆتكەپ ۋە مەركەزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىپ، كىرىمنى تەرتىپكە سېلىپ، چىقىمنى تېجىگەنلىكتىن، مالىيە ـ ئىقتىساد ۋەزىيىتىدە ۋە ئىچكى بازارلارنىڭ خاراكتېرىدا تۈپ ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. مالىيە كىرىم ـ چىقىمى ناھايىتى تېز تەڭپۇڭلىشىپ قالدى، مال باھاسى مۇقىملىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەنىدى. بيۇروكرات كاپىتال چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان، ھايانكەشلىك قىلىشنى ۋە خەلق ئىگىلىكىگە بۇزغۇنچىلىق سېلىشنى مەقسەت قىلغان بازارلار دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئاساسىي جەھەتتىن خەلق تۇرمۇشىغا خىزمەت قىلىش، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان بازارلارغا ئايلاندۇرۇلۇپ، سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ بازارلارغا بولغان

يولىغا ماڭدۇرۇش، ئىشچى ـ دېھقانلار ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە پرولېتارىيات دۆلەت ھاكىمىيىتى ئاكتىپ، ئېھتىياتچان تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، يەككە دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ ئىختىيارىيلىق ـ ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە تەشكىللىنىشىگە ياردەم قىلىپ، كوپىراتسىيىلىشىش يولى ئارقىلىق، ئۇلارنى سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىكىگە ئايلاندۇردى.

كوپىراتىپ ئىگىلىكى ـ خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئاساس قىلىنغان يەككە ئىگىلىكنى ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساس قىلىنغان سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىككە ئايلاندۇرۇشنىڭ ئۆتكۈنچى شەكلى. جۇڭگونىڭ كوپىراتىپ ئىگىلىكى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى، تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى، ئامانەت ـ قەرز كوپىراتىپى، قول سانائەت تەمىنات ـ سودا گۇرۇپپىلىرى، قول سانائەت تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كوپىراتىپ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش يېزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ مۇقەررەر يولى.

دۆلەت كاپىتالىزمى ئىگىلىكى خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا ۋە سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولىدىغان، دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن تۈرلۈك شەكىللەر ئارقىلىق باغلىنىدىغان ۋە ھەمكارلىشىدىغان ھەمدە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ نازارىتىدە بولىدىغان كاپىتالىستىك ئىگىلىكتۇرۇشۇنداقلا كاپىتالىستىك ئىگىلىكنى سوتسىيالىستىك ئىگىلىككە ئايلاندۇرۇشنىڭ ئۆتكۈنچى شەكلىدۇر. جۇڭگو كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش جەريانىدا، دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ باشلانغۇچ شەكلىدىن ئالىي شەكلىگە ئۆتۈش ئارقىلىق، ئەڭ ئاخىرىدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۈلۈكچىلىكنى ئۆزگەرتىش ئىشىنى ئورۇندىدى.

كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشتىكى ئۆتكۈنچى دەۋردە، غەيرىي سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تەرتىپلەرگە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىگە ئايلاندۇرۇش كېرەك. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشيەنىدە: خېلى ئۇزاق بىر مۇددەت ئىچىدە، مەملىكەتنى سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش ۋە يېزا ئىگىلىكى، قول سانائەت، كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ، مۇشۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ يۆنىلىشىنى كۆرسىتىپ بەردى. سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ جەريانى سوتسىيالىزم بىلەن كاپىتالىزم ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش جەريانى بولدى. كۈرەشنىڭ ماھىيىتى سوتسىيالىزم يولىغا مېڭىش كېرەكمۇ ياكى كاپىتالىزم يولىغا مېڭىش كېرەكمۇ، پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيىدىن كىم كىمنى يېڭىش دېگەن مەسىلىدىن ئىبارەت بولدى. دېھقانلارنىڭ كىمگە ئەگىشىپ مېڭىشى بۇ كۈرەشتە غەلىبە قىلىش ياكى مەغلۇپ بولۇشنىڭ ئاچقۇچى بولدى. جۇڭگو

بەش خىل ئىقتىسادىي تەركىب، يەنى سوتسىيالىستىك ئىگىلىك، ئۇششاق تاۋار ئىگىلىكى، خۇسۇسىي كاپىتالىزم ئىگىلىكى، دۆلەت كاپىتالىزمى ئىگىلىكى ۋە پاتريئارخاللىق ئىگىلىك مەۋجۇت بولغان. جۇڭگودا خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسى ئورنىتىلىپ، بيۇروكرات كاپىتال مۇسادىرە قىلىنىپ، يەر ئىسلاھاتى ئورۇندالغاندىن كېيىن، خەلق ئىگىلىكىدىمۇ بەش خىل ئىقتىسادىي تەركىب، يەنى سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكى، خۇسۇسىي كاپىتالىزم ئىگىلىكى، دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ يەككە ئىگىلىكى، كوپىراتىپ ئىگىلىكى ۋە دۆلەت كاپىتالىزمى ئىگىلىكى مەۋجۇت ئىدى. ھەرقايسى دۆلەتلەر ئىنقىلابنىڭ تارىخىي شەرت- شارائىتلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ھەممىسىدە بەش خىل ئىقتىسادىي تەركىبنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ناتايىن، ئەمما، ئومۇمەن ئالغاندا، ھامان ئۇچ خىل ئاساسىي ئىقتىسادىي تەركىب، يەنى سوتسىيالىستىك ئىگىلىك، ئۇششاق تاۋار ئىگىلىكى ۋە خۇسۇسىي كاپىتالىزم ئىگىلىكى بولىدۇ. شۇڭىغا مۇناسىپ ھالدا، ئۇچ خىل ئاساسىي سىنىپ، يەنى ئىشچىلار سىنىپى، دېھقانلار ۋە باشقا ئۇششاق تاۋارۋايا- زىيە سىنىپى، بۇرژۇئازىيە سىنىپى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئوخشاشمىغان ئىقتىسادىي تەركىبلەر ئوخشاشمىغان ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆتتۇرىسىدىكى بىرلىشىش ۋە كۈرەش كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشتىكى ئۆتكۈنچى دەۋرنىڭ ئىستىقبالىنى بەلگىلەيدۇ.

جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكى، ئاساسەن، جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگودىكى ئىقتىسادىي كۈچلىرىنى يوقىتىش، بيۇروكرات كاپىتالىنى مۇسادىرە قىلىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن، ئۇ، خەلق پۈتكۈل ئىگىلىكىدىكى رەھبەرلىك قىلغۇچى تەركىب. دۆلەت ئىگىلىكىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنىڭ رەھبەرلىك ئورنىنى مۇستەھكەملەش سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، يېزا ئىگىلىكى، قول سانائەت ۋە كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ئاساسىي شەرتى.

جۇڭگودىكى خۇسۇسىي كاپىتالىزم ئىگىلىكى مىللىي كاپىتالىزم ئىگىلىكى بولۇپ، ئۇ ئاساسەن، ئوتتۇرا ۋە ئۇششاق كاپىتالدۇر. خۇسۇسىي كاپىتالىزم ئىگىلىكى سەل قارىغىلى بولمايدىغان كۈچ بولغانلىقى، مىللىي بۇرژۇئازىيە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب باسقۇچىدا ئىشچىلار سىنىپىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ پايدا ئالىدىغان ۋە ئاساسىي قانۇننى ھىمايە قىلىدىغان، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى قوبۇل قىلىشنى خالايدىغان ئىككى ياقلىملىق قا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسى ۋە پرولېتارىيات دۆلەت ھاكىمىيىتى مىللىي كاپىتالغا قارىتا مۇسادىرە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانماستىن، بەلكى پايدىلىنىش، چەكلەش ۋە ئۆزگەرتىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئۇنى قەدەم - باسقۇچلۇق ھالدا دۆلەت كاپىتالىزمى ئىگىلىكى يولىغا مېڭىشقا يېتەكلەپ، پەيدىنپەي سوتسىيالىستىك ئىگىلىككە ئايلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

يەككە ئىگىلىك دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ خۇسۇسىي ئىگىلىكى بولۇپ، جۇڭگونىڭ خەلق ئىگىلىكىدە ناھايىتى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. يەككە ئىگىلىكنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، كەڭ دېھقانلارنى ئورتاق بېيىش

باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى ئورنىتىش؛ مۇۋاپىق ئىشلەپچىقىرىش نورمىسىنى بېكىتىپ، ئىلغار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش؛ ئەمگەك شارائىتىنى ياخشىلاپ، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش تۇيغۇسىنى ئورنىتىش؛ مال - مۈلۈك ۋە مەبلەغنى ئېنىقلاپ، ئىقتىسادىي ھېسابات تۇيغۇسىنى تەكشەش ۋەھاكازالار. ئىشلەپچىقىرىش ئىشلاھاتىنىڭ مەركىزىي كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى دۆلەت پىلانىنىڭ ئىزىغا سېلىپ، ئۇنى دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىدىغان، ئىشچىلار ئاممىسىنىڭ ئاكتىپلىقىنى يەنىمۇ جارى قىلدۇرىدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت.

كارخانىدا دېموكراتىك ئىشلاھات ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئىشلاھاتى ئېلىپ بېرىلىش ئارقىسىدا، پرولېتارىياتنىڭ كارخانىدىكى رەھبەرلىك ھوقۇقى كۈچەيتىلدى، كارخانىنىڭ ئىچكى قىسمىدا رەھبەرلىك بىلەن ئاممىا ئوتتۇرىسىدىكى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ياخشىلاندى، سوتسىيالىستىك ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمى ئورنىتىلىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سوتسىيالىستىك ئاكتىپلىقى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈلۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش كۈچلۈك ئىلگىرى سۈرۈلدى.

ھەربىي كومۇنىزم ئۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى 1918 — 1920 - يىللاردا چەت ئەللەر قورالىق مۇداخىلە قىلغان ۋە ئىچكى ئۇرۇش يۈز بەرگەن شارائىتتا دەۋردە يولغا قويغان ئۇرۇش دەۋرىدىكى بىر خىل ئىقتىسادىي سىياسەتتۇر.

روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى غەرب جاھانگىرلىرىنى ۋە دۆلەت ئىچىدىكى ئاغدۇرۇپ تاشلانغان پومېشچىك ھەم بۇرژۇئازىيىنىڭ قاتتىق ئۆچمەنلىكىنى قوزغىدى ۋە ئۇلارنى تەشۋىشكە سالدى. 1918 - يىلى يازدا، خەلقئارا جاھانگىرلار روسىيىدىكى ئەكسىلئىنقىلابىي كۈچلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، سوۋېت ھاكىمىيىتىگە قارشى 14 دۆلەت قورالىق مۇداخىلىنى باشلاپ، ياش سوۋېت جۇمھۇرىيىتىنى بۆشۈكىدىلا ئۇجۇقتۇرۇۋېتىمەكچى بولدى. ئۇرۇش جۇمھۇرىيەتنىڭ غايىەت زور بالايىئاپەتكە تەقتى. قورالىق مۇداخىلىچىلەر سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئاشلىق، خام ئەشيا ۋە يېقىلغۇ مەنبەسىنى ئۆزۈپ تاشلاپ، قاتتىق ئاچارچىلىق پەيدا قىلدى، زاۋۇت، كان - كارخانىلاردا ئىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش توختاپ قالدى، شەھەر - يېزىلاردىكى كاپىتالىستىك كۈچلەر غالجىرلىشىپ كەتتى. مۇشۇنداق خەۋپلىك پەيتتە، كوممۇنىستىك پارتىيە ۋە سوۋېت ھۆكۈمىتى: «ھەممىدە ئالدىنقى سەپ كۆزلەنسۇن، ھەممىدە غەلبە مەقسەت قىلىنسۇن» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىشچىلار ۋە دېھقانلارنى قوزغىلىپ چەت ئەل مۇداخىلىچىلىرىگە قارشى تۇرۇشقا ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭنى باستۇرۇشقا ئۇيۇشتۇردى. شۇ چاغدىكى ۋەزىيەتكە ماسلىشىش ئۈچۈن، 1918 - يىل 9 - ئايدا روسىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسى (بولشېۋىكلار) مەركىزىي كومىتېتى سوۋېت جۇمھۇرىيىتىنى بىر ھەربىي لاگېرغا ئايلاندۇرۇشنى جاكارلاپ، پۈتكۈل ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى قورالىق كۈرەشنىڭ تەلىپىگە بويسۇندۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. 11 - ئايدا لېنىن باشچىلىقىدىكى ئىشچى - دېھقانلار دۆلىتى مۇداپىئە كومىتېتى،

www.uyghurkitap.com

كوممۇنىستىك پارتىيىسى 1952 - يىلى ئوتتۇرىغا قويغان ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشيەندە، يېزا ئىگىلىكى، قول سانائەت ۋە كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى 15 يىل ئۆپچۆرىسىدە، ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنداپ بولۇش ئالدىن مۆلچەرلەنگەنىدى، تولىمۇ ئالدىراڭغۇلۇق قىلىپ، 4 يىل ئۆپچۆرىسىدىلا ئورۇندىۋېتىلدى، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ يۆنىلىشى توغرا بولغان بولسىمۇ، ئەمما جۇڭگونىڭ ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتقاندا، بىر خىللا بولغان سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى بەك بالدۇر ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بولمايتتى. سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك ئىگىلىك خەلق ئىگىلىكىنى ئاساسىي گەۋدىگە ئايلاندۇرۇشتا، يەنە بىر قىسىم يەككە ئىگىلىكنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغىمۇ يول قويۇلىدۇ.

كارخانىلاردا دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش

جۇڭگودا بيۇروكرات كاپىتالىزم كارخانىلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى يولغا قويۇشنىڭ مۇھىم تەدبىرى. جۇڭگودىكى بيۇروكرات كاپىتال دۆلەت مونوپول كاپىتالىدۇر، ئۇ، بىر تەرەپتىن، ئىشچىلار سىنىپى ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنى دەھشەتلىك ھالدا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ يەنە ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىش بولۇپ، سوتسىيالىزمغا بىرقەدەر تولۇق ماددىي ئاساس تەييارلاپ بېرىدۇ. شۇڭا، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىگىلىك باشقۇرۇش، تېخنىكا تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئەمگەك تۈزۈملىرىنى ئورنىتىش ئۈچۈن، بيۇروكرات كاپىتالنى مۇسادىرە قىلىشتا، ئەسلىدىكى كارخانا ئورگانلىرىنى پاچاقلاپ تاشلىماي، ئۆز پېتىچە ئۆتكۈزۈۋېلىش، ئاندىن ئىشچىلار سىنىپىغا تايىنىپ، دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

كارخانىلاردا ئېلىپ بېرىلىدىغان دېموكراتىك ئىسلاھات مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: دۆلەت كارخانىلارغا كارخانىنىڭ بارلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنى بىۋاسىتە باشقۇرۇش ئۈچۈن، ھەربىي كادىرلارنى ئەۋەتىپ، كارخانىنىڭ مەمۇرىي ئورگانلىرىنى ئىسلاھ قىلىش؛ ئىشچىلار ئاممىسى قاتناشقان زاۋۇت باشقۇرۇش ھەيئىتى قۇرۇپ، دېموكراتىك باشقۇرۇشنى يولغا قويۇش؛ فېئودال بوتۇڭ ۋە باشقا فېئودال قالدۇق كۈچلەرنى يوقىتىپ، ئىشچىلارنى ئېزىدىغان ۋە قۇل قىلىدىغان باشقۇرۇش تۈزۈمى (مەسىلەن، ئىش بېشى تۈزۈمى، ئىشنى كۆتۈرە ئېلىش تۈزۈمى ۋە يان ئاختۇرۇش تۈزۈمى ۋەھاكازالار)نى ئەمەلدىن قالدۇرۇش؛ كارخانىدىكى خىزمەتچىلەر، ئىنژېنېر - تېخنىك خادىملار ۋە ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەرتىپكە سېلىپ، كارخانىنىڭ ھەرقايسى جەھەتتىكى ئاكتىپلىقىنى قوزغاش؛ ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش، پرىنسىپىغا ئاساسەن، نامۇۋاپىق ئىش ھەققى تۈزۈمىنى پەيدىنپەي ئىسلاھ قىلىش ۋەھاكازالار.

ئىشلەپچىقىرىش ئىسلاھاتى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىشنى يولغا قويۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تېخنىكا

ئارتۇق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش توزۇمى، يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

ئارتۇق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش توزۇمى روسىيە سوۋېت ھاكىمىيىتى چەت ئەللەرنىڭ قوراللىق مۇداخىلىسى ۋە ئىچكى ئۇرۇش دەۋرىدە يولغا قويغان ئاشلىق يىغىۋېلىش چارىسى. بۇ، ھەربىي كوممۇنىزمنىڭ بىر خىل ئاساسلىق تەدبىرى. شۇ چاغدا، تۆۋەن يېزا جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى بېشىدىن كەچۈرگەن روسىيىدە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا يۈزلەندى. ئىچكى ئۇرۇش باشلانغان چاغدا، ئۇرۇش ئوتلىرى سوۋېت ھۆكۈمرانلىقى ئاشلىق، خام ئەشيا ۋە يېقىلغۇ چىقىدىغان مۇھىم جايلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى تېخىمۇ يامانلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. ئالدىنقى سەپتىكى ئارمىيىنى ۋە ئارقا سەپتىكى ئىشچىلارنى تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، 1918 - يىلى سوۋېت ھاكىمىيىتى ئاشلىقنى مونوپول قىلىش، ئارتۇق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش ۋە خۇسۇسىيلارنىڭ ئاشلىق ئېلىپ سېتىشىنى مەنئىي قانۇنلاشقا ئوخشاش تەدبىرلەرنى قوللىنىشقا باشلىدى. 1919 - يىل 1 - ئاپرېلدا، «ئاشلىق چىقىدىغان ھەرقايسى ئۆلكىلەر يىغقان ئارتۇق ئاشلىق ۋە يەم - خەشەكنىي دۆلەتنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇش تۈغرىسىدا» دېگەن پەرمان مۇقۇللاندى. پەرماندا: سوۋېت ھاكىمىيىتى دۆلەتكە ئېھتىياجلىق ئاشلىق ۋە يەم - خەشەكنىڭ سانىنى بەكىتىپ، ئاشلىق چىقىدىغان ھەرقايسى ئۆلكىلەرگە تەڭ چېچىپ، مۇقىم باھا بويىچە دېھقانلاردىن سېتىۋالىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەنىدى. ھەرقايسى ئۆلكىلەر سىنىپىي پرىنسىپ بويىچە ھەربىر دېھقان ئائىلىسىنىڭ ئېقتىسادىي ئەھۋالىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇلارغا مەجبۇرىي چاچتى. ئاۋۋال باي دېھقانلارنىڭ ئارتۇق ئاشلىقىنى يىغدى؛ ۋەزىپە ئورۇندالمىغاندا، ئاندىن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ ئارتۇق ئاشلىقىنى يىغدى؛ ۋەزىپە ھەقىقەتەن ئورۇندالمىغاندا، ئاخىر كەمبەغەل دېھقانلاردىن يىغدى. ئارتۇق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش ۋاقتىدا، كۆپ ئەھۋاللاردا، ئارتۇق ئاشلىقنى ئېلىپ كېتىش بىلەنلا قالماي، ھەتتا ئوزۇقلۇق ئاشلىقىنىمۇ بىر قىسمىنى ئېلىپ كەتتى. دۆلەت ئاشلىق سېتىپ بەرگۈچىلەرگە مۇقىم باھا بويىچە، كۇرسى چۈشۈپ كەتكەن قەغەز پۇل بەردى. ئالماشتۇرۇش تەڭگىسىز قىممەتتە بولدى. لېنىنىڭ قارىشىچە، ئارتۇق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش تۈزۈمى، ئەمەلىيەتتە، دېھقانلار دۆلەتكە قەرز پۇل بېرىش تۈزۈمى ئىدى. يىغىۋېلىشنىڭ دائىرىسى دەسلەپتە، ئاساسەن، ئاشلىق بىلەنلا چەكلەنگەنىدى، كېيىن ئۇنىڭ دائىرىسى كېڭىيىپ، گۆش، ياغ، پاكىز ۋە كەندىر، يۈڭ قاتارلىق يېزا ئىگىلىك قۇشۇمچە مەھسۇلاتلىرىمۇ يىغىۋېلىنىدىغان بولدى.

ئارتۇق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش تۈزۈمى سوۋېت ھاكىمىيىتىنى زۆرۈر ئاشلىققا ئىگە قىلدى. 1917 - يىلدىن 1918 - يىلىغىچە 73 مىليون 400 مىڭ پۇت ئاشلىق يىغىۋېلىنىدى. ئارتۇق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، 1918 - يىلدىن 1919 - يىلىغىچە 107 مىليون 900 مىڭ پۇت، 1919 - يىلدىن 1920 - يىلىغىچە 212 مىليون 500 مىڭ پۇت، 1920 - يىلدىن 1921 - يىلىغىچە 367 مىليون پۇت ئاشلىق يىغىۋېلىنىپ، ئالدىنقى سەپتىكى ئارمىيە بىلەن ئارقا سەپتىكى ئىشچىلارنى تەمىنلەش كاپالەتكە ئىگە قىلىندى، بۇنىڭ

قورۇلۇپ، سانائەت ۋە پۇتۇن مەملىكەتتىكى ھەممە بايلىقلار ئالدىنقى سەپكە خىزمەت قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىنىپ، پۈتكۈل ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تۈرمۇش، مەدەنىيەت تۈرمۇشى ۋە سىياسىي تۈرمۇش ھەر-بىي ئىزغا سېلىندى. ھەربىي كوممۇنىزم سىياسىتىگە ئۆتۈش پەيدىنپەي ئورۇندالدى، ئۇنىڭ ئاساسلىق تەدبىرلىرى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدۇ: (1) چوڭ تىپتىكى سانائەت كارخانىلىرىنىلا ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا - كىچىك تىپتىكى سانائەت كارخانىلىرىمۇ پۈتۈنلەي دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىندى ھەمدە ئۇلار سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ قاتتىق نازارىتى ئاستىغا ئېلىندى؛ (2) خەلق ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش يۈكىنىڭ دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈلۈپ، دۆلەت زاۋۇت، كان، كارخانىلارنى مادديي نەرسىلەر بىلەن تەمىنلەش تۈزۈمىنى قوللاندى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى دۆلەت ھەقسىز تەمىنلەيدىغان، مەھسۇلاتلار-نىڭ ھەممىسى دۆلەتكە تاپشۇرۇلۇپ، ئۇنى دۆلەت بىۋاستە تەقسىم قىلىدىغان بولدى؛ (3) كۆندىلىك ئىستېمال بۇيۇملىرىنى نورمىلىق سېتىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى (بۇنىڭ بىر قىسمى ھەقسىز تەمىنلەندى)، خۇسۇسىي سودا مەنئى قىلىندى؛ (4) ئارتۇق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، دېھقانلارنىڭ بارلىق ئارتۇق ئاشلىقى دۆلەتنىڭ قولىغا ئۆتكۈزۈلدى، ئاشلىق سودىسىنى ھۆكۈمەت مونوپول قىلدى، خۇسۇسىي ئاشلىق سودىسى مەنئى قىلىندى؛ (5) بارلىق سانائەتلارغا ئورتاق بۇلغان خالىس ئەمگەك قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، «ئىشلىمىگەن چىشلىمەيدۇ» دېگەن پرىنسىپ ئىزچىللاشتۇرۇلدى. بۇ تەدبىرلەر ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ ئەڭ زور دەرىجىدە پايدىلىنىپ، ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش، سوۋېت ھاكىمىيىتىنى قوغداشتا زور رول ئويناندى. لېنىن بۇنداق رولنى مۇنەييەنلەشتۈردى. ئەمما، لېنىننىڭ قارىشىچە، بۇنداق سىياسەت ئالدىراچ يولغا قويۇلغان، شۇنداقلا ئۇ بىر خىل ۋاقىتلىق چارە ئىدى. بۇ تەدبىرلەرنى ئىجرا قىلىش جەريانىدا، روسىيە كوممۇنىستلىك پارتىيىسى (بولشېۋىكلار) دۆلەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى ۋە تەقسىماتنى مۇشۇ ئاساستا كوممۇنىزم پرىنسىپى بويىچە تەرتىپكە سېلىپ، ئۇنى سوۋېتنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشنى ئويلاپ كۆرگەنىدى. ئەمما بۇنىڭ ئاقمايدىغانلىقىنى ناھايىتى تېزلا بايقىدالدى. 1921 - يىل 10 - ئايدا لېنىن مۇنداق يازدى: «ئەسلىدە بىز پرولېتارىيات دۆلىتىنىڭ پەرمانىدىن بۇاستە پايدىلىنىپ، بىر ئوششاق دېھقان دۆلىتىدە دۆلەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە مەھسۇلات تەقسىماتىنى كوممۇنىزم پرىنسىپى بويىچە تەرتىپكە سېلىشنى ئويندا بولغان (بەلكىم، تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتساق، بىز تولۇق ئاساسقا ئىگە بولمىغان قىياس قىلغانىدۇق). رېئال تۇرمۇش بىزنىڭ خاتالاشقانلىقىمىزنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. كوممۇنىزمغا ئۆتۈش ئۈچۈن (كۆپ يىل تەييارلىق خىزمىتىنى ئىشلەشكە توغرا كېلىدىكەن)، دۆلەت كاپىتالىزمى ۋە سوتسىيالىزمنى بىپسپ ئۆتۈشتەك بىر قاتار ئۆتكۈنچى باسقۇچلاردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىكەن.» («لېنىن تالانتا ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 - توم، 572 - بەت) شۇڭا، ھەربىي كوممۇنىزم سىياسىتىنى ئايىغلاشتۇرۇپ، دەرھال يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەتكە ئۆتۈش قارارىغا كەلگەن.

ئارتۇق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا ئاشلىق بېجىنى قويغانلىقى بولدى. ئاشلىق بېجى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت دېھقانلارنىڭ بەلگىلىمە بويىچە باج تۆلەپ ئېشىپ قالغان ئاشلىقىنىڭ ھەممىسىگە ئۆزى ئىگىدارلىق قىلىپ، ئۇنى ئەركىن سېتىشى ياكى سانائەت مەھسۇلاتلىرىغا ئالماشتۇرۇشىغا رۇخسەت قىلدى. بۇنداق قىلىش كەڭ دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ تېزدىن ئەسلىگە كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولدى، نەتىجىدە خەلق تۇرمۇشى ياخشىلاندى، سانائەتنى گۈللەندۈرۈش ۋە قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى تىكلەش ئۈچۈن ئىشەنچلىك ئاساس سېلىندى. يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت يولغا قويۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، لېنىن يېڭى تېخنىكىلارنى كىرگۈزۈپ، چەت ئەل مەبلىغىنى قوبۇل قىلىپ ۋە كارخانا باشقۇرۇشىنى ياخشىلاپ، يېڭى تىپتىكى يىرىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، چەت ئەل كاپىتالى بىلەن خۇسۇسىيلار كاپىتالىدىن پايدىلىنىپ، مەملىكەت ئىچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنى، ئىجارىگە بېرىش تۈزۈمى، ئىجارىگە ئېلىش تۈزۈمىگە ئوخشاش دۆلەت كاپىتالىزمى شەكىللىرىنى قوللىنىپ، بەزى دۆلەت كارخانىلىرىنى چەت ئەل كاپىتالىستلىرىنىڭ ۋە خۇسۇسىيلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئىجارىگە بېرىشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. ئەمما تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئىجارىگە بېرىش تۈزۈمى ۋە ئىجارىگە ئېلىش تۈزۈمىدىكى كارخانىلار سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئانچە تەرەققىي قىلالمىدى.

يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەتنى يولغا قويۇش نەتىجىسىدە، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى يېڭىباشتىن نورمال ئىقتىسادىي ئالاقە ئورنىتىلدى، ئىشچىلار سىنپى بىلەن دېھقانلارنىڭ ئىتتىپاقى مۇستەھكەملەندى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى، بۇ ھال سوۋېت ئىتتىپاقىدا سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش، كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن پايدىلىق شەرت-شارائىتلارنى يارىتىپ بەردى. يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەتنىڭ بەزى پرىنسىپلىرى ۋە تەجرىبىلىرى ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

ھەربىي كوممۇنىزم ۋە ئاشلىق بېجى دېگەن ماددىلارغا قارالىۇن.

ئاشلىق بېجى - روسىيە ئۆكتەبر ئىنقىلابىدىن كېيىن، سوۋېت ھاكىمىيىتى 1921 - يىلى يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەتنى يولغا قويغاندىن باشلاپ دېھقانلاردىن ئالغان، ئاشلىق ئاساس قىلىنغان بىرخىل يېزا ئىگىلىك بېجىدۇر. سوۋېت ھاكىمىيىتى چەت ئەللەرنىڭ قوراللىق مۇداخىلىسىنى تارمار قىلىپ، ئىچكى توپىلاڭنى تىنچىتىپ، ئىچكى ئۇرۇشنىڭ ھەل قىلغۇچ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئارتۇق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش تۈزۈمى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى جىددىي مۇناسىۋەتنى تەرتىپكە سېلىپ، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى كۈچەيتىش، ئۇرۇش ۋەيران قىلىۋەتكەن خەلق ئىگىلىكىنى تېزدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، تىنچ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا بۇرۇلۇش ئۈچۈن، ھەربىي كوممۇنىزمدىن يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەتكە ئۆتۈشنى قارار قىلدى. ئارتۇق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش تۈزۈمىنىڭ

www.uyghurkitap.com

بىلەن سوۋېت دۆلىتى قىيىن ئۆتكەلدىن ئۆتۈپ، ئۇرۇشتا غەلىبە قازاندى.

ئارتۇق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش تۈزۈمى ئۇرۇشتا ۋە ئىگىلىك بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ئەھۋال ئاستىدا قوللىنىشقا مەجبۇر بولغان ۋاقىتلىق چارە، شۇنداقلا روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى ئالاھىدە مۇھىتنىڭ مەھسۇلى ئىدى. بۇنداق چارە، دېھقانلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىن كۆڭۈل بۆلمەيدىغان قىلىپ قويۇپ، دېھقانلارنىڭ ئاكتىپلىقىغا بەرھەم بەردى، بۇ يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىپلا قالماي، بەلكى ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنىمۇ بۇزدى. 1920 - يىلى روسىيىنىڭ ئاشلىق چىقىدىغان ئاساسلىق ئۆلكە - رايونلىرىدا ئاشلىق مەھسۇلاتىنىڭ زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كېتىشى، ئەلۋەتتە، ئۇرۇشنىڭ بۇزغۇنچىلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، لېكىن ئارتۇق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەبتۇر. شۇڭا، ئىچكى ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، 1921 - يىل 3 - ئايدا، سوۋېت ھۆكۈمىتى لېنىننىڭ تەشەببۇسىغا بىنائەن، ئارتۇق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئاشلىق بېجى تۈزۈمىنى قويدى.

ئاشلىق بېجى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت سوۋېت ئىتتىپاقى 1921 - يىلدىن كېيىن، چەت ئەل قوراللىق مۇداخىلىسى ۋە ئىچكى ئۇرۇشتىن تىنچ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا ئۆتكەندە يولغا قويغان ئىقتىسادىي سىياسەتتۇر. ئۇنى ھەربىي كوممۇنىزم سىياسىتىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتىغان. 1918 - يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، لېنىن پرىنسىپ جەھەتتە يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەتكە ئوخشاپ كېتىدىغان ئىقتىسادىي سىياسەتنى تۈزۈپ چىققانىدى، ئەمما ئۇرۇش ئۇنىڭ بېلىگە تېپىۋەتتى. 1921 - يىلدىن كېيىنكى سىياسەتتە 1918 - يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا بەلگىلەنگەن بەزى پرىنسىپلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت ھەربىي كوممۇنىزمغا ئوخشىمايدۇ، ئۇ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرىنى ئىگىلىگەن شارائىتتا، تاۋار ۋە پۇل مۇناسىۋىتىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، بازاردىن پايدىلىنىپ، شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي ئالاقە ئورنىتىش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سوۋېت سودىسىنى، يەنى دۆلەت سودىسى بىلەن كوپىراتىپ - كولخوز سودىسىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، بازار رىقابىتى ئارقىلىق كاپىتالىستلارنى تاۋار ئوبوروتىدىن سىقىپ چىقىرىش مەقسىتىدە تۈزۈلگەن. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت ئىشچىلار دۆلىتىنىڭ ماھىيىتىنى ئۆزگەتمەيدۇ، ئەمما سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئۇسۇلى ۋە شەكلىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىدۇ، چۈنكى يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت قۇرۇلۇۋاتقان سوتسىيالىزم بىلەن تىرىلىشكە ئۇرۇنۇۋاتقان كاپىتالىزمنىڭ بازار ئارقىلىق مىڭلىغان - تۈمەنلىگەن دېھقانلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئاساسىدا ئىقتىسادىي مۇسابىقە ئېلىپ بېرىشىغا يول قويىدۇ.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 - توم، 582 - بەت) يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەتكە ئۆتۈشنىڭ ئالامىتى 1921 - يىل 3 - ئايدا روسىيە كوممۇنىستىك (بولشېۋىكلار) پارتىيىسىنىڭ 10 - قۇرۇلتىيى قارار ماقۇللاپ،

ئىتتىپاقىدا يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت يولغا قويۇلغان مەزگىللەردە ئوتتۇرىغا چىققان ئوششاق سودىگەرلەر بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيىنە قىلغۇچى ئۇنسۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. لېنىن «ماڭچىستىر قورغىنىش» گېزىتىنىڭ مۇخبىرى ئالانسۇمنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاب» دېگەن ئەسىرىدە بۇ سۆزنى مۇنداق چۈشەندۈرگەنىدى: «ئۇ «يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت»نى بىلدۈرىدىغان قىسقارتىلما سۆز «НЭП»غا «МАН» («ئادەم»، «ۋەكىل»، «تەلۈە ھەۋەسكار» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە — تۆزگۈچىدىن) ئىلگىرى قويۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن، ئۇنىڭ مەنىسى «بۇ يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەتنىڭ ئادىمى يا كى ۋەكىلى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ سۆز ھەممىدىن بۇرۇن گېزىتتە كۆرۈلگەن، ئۇ كىچىك سودىگەرلەرگە يا كى ئەركىن سودىدىن پايدىلىنىپ ھەر خىل يوچۇقلارنى پايلايدىغان كىشىلەرگە ھەزىل بىلەن قويۇلغان نام.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 33 - تۇم، 367 - بەت)

سوۋېت ئىتتىپاقىدا يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت يولغا قويۇلغان مەزگىللەردە، مەلۇم دائىرىدىكى سودا ئەركىنلىكىنىڭ بولۇشىغا ۋە خۇسۇسىي كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشىغا يول قويغانلىقتىن، بەزى خۇسۇسىي سودىگەرلەر ۋە ھاياتكەشلەر پەيدا بولغان. ئۇلار ئوبوروت ساھەسىدىمۇ، ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىمۇ ھەرىكەت قىلغان، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى يېڭى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ئۇنسۇرلارغا ئايلانغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، لېنىن نېپمانىنى «يېڭى بۇرژۇئازلار» دەپمۇ چۈشەندۈرگەنىدى. («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 - تۇم، 697 - بەت) نېپمانلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇرغۇشىدا بىرمەزگىل بىرقەدەر تېز تەرەققىي قىلغان.

1928 - يىلىدىكى ستاتىستىكا مەلۇماتلارغا قارىغاندا، پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە، پارچە سېتىلىدىغان تەخمىنەن تۆتتىن بىر قىسىم تاۋارنىڭ ئوبوروت نورمىسى ۋە سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمى نېپمانلارنىڭ قولىدا بولغان. ئۇلارنىڭ ئادەم سانىنى يېزىلاردىكى باي دېھقانلار بىلەن قوشۇلۇپ پۈتكۈل سوۋېت ئاھالىسىنىڭ 4.6 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. لېنىننىڭ قارىشىچە، شۇ چاغدىكى ئەھۋال ئاستىدا، كاپىتالىزمنىڭ بۇنداق تەرەققىيات دەرىجىسى ساقلانغىلى بولمايتتى، گەپ كاپىتالىستىك ئىگىلىك بىلەن بولغان كۈرەشتە سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى غەلىبىگە ئېرىشتۈرۈشتە ئىدى. «كىم كىمنى يېڭىدۇ» دېگەن ھايات - ماماتلىق كۈرەش ئارقىلىق، نېپمانلار تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروت ساھەسىدىن سىقىپ چىقىرىلدى. 1933 - يىلى، ستالىن سوۋېت ئىتتىپاقى كومۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ 17 - قۇرۇلتېيىدا: «كاپىتالىستىك ئىگىلىك سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئاللىقاچان يوقىتىلدى.» دەپ جاكارلىدى («ستالىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 13 - تۇم، 273 - بەت)

يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت دېگەن مانا دىغا قارالۇن.

نورملىق سېتىش توزۇمى «نورملىق تەمىنلەش توزۇمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جۈملىدىن «بىر تۈتاش سېتىش (پىلانلىق تەمىنلەش)» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ — تاۋار بىلەن تەمىنلەشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلى. ئومۇمەن، ھۆكۈمەت نورما بەلگىلەپ، ھاجەتمەنلەرگە بىلەت تارقىتىپ، ئاندىن شۇ بىلەتكە قاراپ تەمىنلەيدۇ.

نورملىق سېتىش توزۇمى مادىدىي ئەشيا جەھەتتىكى تەمىنلەشنە مادىدىي ئەشيالار ئېغىر دەرىجىدە كەمچىل بولغان، ئەمما يەنە رىقابەتنىڭ بەك زورمۇش تۇرمۇش ئەھۋالىغا جىنىلا

ئورنىغا ئاشلىق بېجىنى قويغانلىق بۇ بۇرۇلۇشنىڭ مۇھىم ئالامىتىدۇر.

ئاشلىق بېجى ئارتۇق ئاشلىقنى يىغۇۋېلىش تۈزۈمىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭدا دېھقانلارنىڭ ھەممە ئارتۇق ئاشلىقى يىغۇۋېلىنماستىن، مەلكى باج ئېلىش ئۇسۇلى بىلەن، ئاۋۋال بەلگىلەپ قويۇلغان نورما بويىچە دېھقانلاردىن ئاشلىق ۋە باشقا دېھقانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى ئېلىنىدۇ، دېھقانلار باج تاپشۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئارتۇق ئاشلىقنى ۋە باشقا دېھقانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى ئۆزلىرى باشقۇرىدۇ ۋە ئەركىن ئېلىپ ساتىدۇ. ئاشلىق بېجىغا ئېلىنىدىغان مىقدار يىغۇۋېلىنىدىغان ئارتۇق ئاشلىقنىڭ تەخمىنەن يېرىمىغا تەڭ كېلىدىغان بولغانلىقى، گۆش تۆتتىن بىر قىسمىدىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلىدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېلىنىدىغان باج مىقدارى ئەتىيازلىق تېرىلغۇدىن ئاۋۋال ھەربىر دېھقان ئائىلىسىگە ئېلان قىلىنغانلىقى، ئاشقان مەھسۇلاتقا ئاشۇرۇپ باج ئېلىنمايدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، دېھقانلارنىڭ ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش قىزغىنلىقى ئېشىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى قوزغالدى، نەتىجىدە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى تېز يۈكسەلدى. 1921 - يىلدىن باشلاپ تېرىلغۇ كۆلىمى يىلدىن - يىلغا كېڭەيدى، يېزا ئىگىلىكىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى يىلمۇيىل ئاشتى، 1924 - 1925 - يىللارغىچە بولغان ئىگىلىك يىللىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىدا يېزا ئىگىلىكىنىڭ كۆلىمى ئۈزۈشتىن ئاۋۋالقى سەۋىيىگە يېقىنلاشتى. يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كەلگەنلىكى سانائەتنى گۈللەندۈرۈش، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن مۇھىم شەرت - شارائىتلارنى يارىتىپ بەردى.

يېڭى ئاساستا ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى كۈچەيتىلىپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى يەنىمۇ مۇستەھكەملەنگەنىدى.

ئاشلىق بېجى يولغا قويۇلۇپ، ئەركىن سودىغا رۇخسەت قىلىنغاندا، شەھەر - يېزىلار- دىكى كاپىتالىزمدا مەلۇم تەرەققىياتنىڭ بارلىققا كېلىدىغانلىقى مۆلچەرلەنىدى. ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن دۆلەتتە، كاپىتالىزمدىن سېتىسىيالىزمغا ئۆتكەن دەسلەپكى ھەزگىللەردە بۇنداق تەرەققىياتتىن ساقلانغىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭ پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا ئانچە چوڭ خەۋپى يوق. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇششاق دېھقانلارغا مەلۇم دەرىجىدە سودا ئەركىنلىكى، كاپىتالىزم ئەركىنلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بېرىش، بۇنىڭلىق بىلەن پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسىنى بۇزۇۋەتمەسلىك مۇمكىنمۇ؟ مۇشۇنداق قىلىش مۇمكىنمۇ؟ مۇمكىن، چۈنكى، گەپ پەقەت لايىقىدا بولۇشىدا.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 32 - توم، 207 - بەت) ئەمەلىيەت لېنىننىڭ بېشارىتىنىڭ پۈتۈنلەي توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. سوۋېت ھاكىمىيىتى پۈتۈن كۈچى بىلەن دۆلەت سودىسى ۋە كوپېراتىپ - كولخوز سودىسىنى راۋاجلاندۇرۇپ، بازار ئارقىلىق كاپىتالىستىك تەركىبلەرگە قارشى كۈرەش، قىلىغانلىقتىن، كاپىتالىستلارنىڭ ناھايىتى تېزلا تاۋار ئوبوروتىدىن سىقىپ چىقاردى، سوتسىيالىزم كاپىتالىزم ئۈستىدىن غەلبە قازاندى.

يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

نېپمان رۇسچە «НЭПМАН» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، سوۋېت

بولۇپ، ئۇ تەڭ تەقسىماتچىلىق خاراكتېرىگە ئىگە، ئۇنى ئۇزاق مۇددەت قوللىنىشقا بولمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا، نورمىلىق سېتىشنىڭ دائىرىسىنى پەيدىنپەي تارايتىپ، ئەڭ ئاخىرىدا ئۇنى يوقىتىپ، خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى چەكلىمىگە ئۇچراتماي قاندۇرۇش كېرەك.

ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشيەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يېڭى دېموكراتىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتىدىغان ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشيەندۇر. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دېگەنىدى: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن تارتىپ سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغىچە بولغان ۋاقىت ئۆتكۈنچى دەۋر بولىدۇ. پارتىيىنىڭ بۇ ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشيەنى ۋە باش ۋەزىپىسى خېلى ئۇزاق بىر مۇددەت ئىچىدە، مەملىكەتنى سانائەتلەشتۈرۈش ۋە يېزا ئىگىلىكى، قول سانائەت، كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنداپ بولۇشنىمۇ تەلەپ قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش بىلەن ئۇچ چوڭ ئۆزگەرتىش بىر ـ بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، بىر ـ بىرىگە چەمبەرچاس باغلانغان بولىدۇ. سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش ئارقىدا قالغان يېزا ئىگىلىك مەملىكىتىنى ئىلغار سانائەت مەملىكىتىگە ئايلاندۇرىدۇ، سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ كۈچىنى زورايتىدۇ، ئۇنىڭ خەلق ئىگىلىكىگە بولغان رەھبەرلىك رولىنى كۈچەيتىدۇ، بۇ ـ ئۇچ چوڭ ئۆزگەرتىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ مادديي ئاساسى. ئۇچ چوڭ ئۆزگەرتىش دېگىنىمىز كاپىتالىستىك مۈلۈكچىلىكنى ئۆزگەرتىپ سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىگە ئايلاندۇرۇش، يېزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائەتتىكى يەككە ئىگىلىكنى ئۆزگەرتىپ ئەگە كۈچلەر ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكىگە ئايلاندۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش دېگەنلىكتۇر، بۇ ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغاندىن كېيىن رەسمىي ئېلان قىلىنغان. 1954 ـ يىلى، بىرىنچى نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتېيىدا ئاساسىي قانۇنغا كىرگۈزۈلگەن.

ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشيەن سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش بىلەن سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى بىر ۋاقىتتا بىللە ئېلىپ بارىدىغان لۇشيەندۇر، ئۇ، مەملىكەتنى سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشۇرۇش بىلەن بىللە، يېزا ئىگىلىكى، قول سانائەت ۋە كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنداپ بولۇشنىمۇ تەلەپ قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش بىلەن ئۇچ چوڭ ئۆزگەرتىش بىر ـ بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، بىر ـ بىرىگە چەمبەرچاس باغلانغان بولىدۇ. سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش ئارقىدا قالغان يېزا ئىگىلىك مەملىكىتىنى ئىلغار سانائەت مەملىكىتىگە ئايلاندۇرىدۇ، سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ كۈچىنى زورايتىدۇ، ئۇنىڭ خەلق ئىگىلىكىگە بولغان رەھبەرلىك رولىنى كۈچەيتىدۇ، بۇ ـ ئۇچ چوڭ ئۆزگەرتىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ مادديي ئاساسى. ئۇچ چوڭ ئۆزگەرتىش دېگىنىمىز كاپىتالىستىك مۈلۈكچىلىكنى ئۆزگەرتىپ سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىگە ئايلاندۇرۇش، يېزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائەتتىكى يەككە ئىگىلىكنى ئۆزگەرتىپ ئەگە كۈچلەر ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكىگە ئايلاندۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش دېگەنلىكتۇر، بۇ

1952 ـ يىلى تۇزۇپ چىققان. بۇ باش لۇشيەنگە دائىر نۇرغۇن فاكتىجىن ـ سىياسەتلەر 1949 ـ يىل 3 ـ ئايدا چاقىرىلغان پارتىيە 7 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 2 ـ ئومۇمىي يىغىنىنىڭ قارارىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەمدە پىرىنسىپ جەھەتتىن بەلگىلەنگەن. 1953 ـ يىلى خەلق ئىگىلىكىنى

كاپالەتلىك قىلىش ئۆرۈپ بولغان بىر ۋاقىتتا قوللىنىلىدىغان تەدبىر. ئۇ دائىم ئۇرۇش مەزگىللىرىدە، يەنى ئىشلەپچىقىرىش بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ياكى ئىگىلىك قامال قىلىنغان ۋاقىتلاردا كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەتتە، بەزى ئاساسىي ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامدىيالمىغان چاغدا، تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى تەڭشەپ، تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن بەزى چاغلاردا مۇشۇنداق ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقىدا، 1918 — 1921 - يىللاردىكى ھەربىي كوممۇنىزم مەزگىللىرىدە، 1929 — 1934 - يىللاردىكى 1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، 1941 — 1947 - يىللاردىكى ۋەتەن ئۇرۇشى ۋە ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەزگىللىرىدە ئۈچ قېتىم نورملىق سېتىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى.

جۇڭگودا، 1953 - يىلىدىن باشلاپ بىر قىسىم ئاساسىي ئىستېمال ۋاستىلىرىنى نورملىق سېتىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. شۇ چاغدا دەل 1 - بەش يىللىق پىلاندىكى قۇرۇلۇش مەزگىلىگە قەدەم قويۇلغانىدى، زور كۆلەملىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ قانات يېيىشى، خەلقنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن ئۆسۈشى ئارقىسىدا، بازارلاردا تۇرمۇشقا كېرەكلىك نۇرغۇن بۇيۇملار ئېھتىياجنى قامدىيالماسلىق ئەھۋالى كېلىپ چىققانىدى. شەھەرلەرنى، زاۋۇت - كان رايونلىرىنى ۋە ئىقتىسادىي زىرائەت رايونلىرىنى تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، 1953 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئاشلىق، پاختا ۋە ياغ ماتېرىياللىرىنى بىر تۈتاش سېتىۋېلىش (پىلانلىق سېتىۋېلىش) يولغا قويۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاشلىق، پاختا رەخت ۋە سوۋۇن يېغىنى بىر تۈتاش سېتىش (پىلانلىق تەمىنلەش) يولغا قويۇلدى، رايون، كەسىپ، ئىش تۈرى، جىنسىي ئايرىما، ياش - قۇرام قاتارلىق ئوخشاشمىغان ئەھۋاللارغا ئاساسەن، ھەربىر ئادەمنىڭ بىر ئايلىق ياكى بىر يىللىق نورمىسى ئايرىم - ئايرىم بەلگىلىنىپ، بېلەت تارقىتىلىپ، بېلەت بىلەن تەمىنلەش يولغا قويۇلدى (ئاشلىق، پاختا، ماي چىقىدىغان رايونلاردىكى دېھقانلارغا قارىتا ئايرىم بەلگىلىمە چىقىرىلدى). مەسىلەن، گۆش، بېلىق، تۇخۇم، شېكەر قاتارلىق بەزى قېشۇمچە يېمەكلىكلەر جەھەتتە، ئوخشاش بولمىغان رايون ۋە ۋاقىتلاردا، تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ ئەھۋالغا ئاساسەن، بەزى جايلاردا كىشى بېشىغا قاراپ نورملىق سېتىپ بېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلىدى، بەزى جايلاردا بۇ ئۇسۇل قوللىنىلمىدى. كۇندىلىك ئىستېمال بۇيۇملىرىدىن ئۆي جاھازلىرى، ۋېلىسىپىت ۋە تىكىش ماشىنىسى قاتارلىقلار بىلەن تەمىنلەشتە تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت گەۋدىلىك بولغانلىقتىن، نۇرغۇن جايلاردا بېلەت بىلەن تەمىنلەش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

نورملىق سېتىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش يېتەرلىك بولمايۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا، مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش، ئىستېمال بۇيۇملىرىنى مۇۋاپىقراق تەقسىم قىلىش، خەلقنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىدى. بۇ ئۇسۇل ھامان ئالاھىدە شارائىتتا قوللانمىسا بولمايدىغان بىر خىل چەكلەش تەدبىرى

جەھەتتە پەرقلەندۈرۈش كېرەك. دېھقانلار، قول سانائەتچىلەرنىڭ مال ـ مۈلكى ئۆلار قىلغان ئەمگەكنىڭ جۇغلانمىسى ياكى ئاساسەن ئۆلار قىلغان ئەمگەكنىڭ جۇغلانمىسى، ئۆلارنى بۇنىڭدىن مەھرۇم قىلىشقا بولمايدۇ، پەقەت ئىختىيارىيلىق، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى ئاساسىدا، ئۆلارنى قەدەم ـ باسقۇچلۇق ھالدا تەشكىللەپ، ھەمكارلىشىش ـ كوپېراتسىيلەشىش يولى ئارقىلىق، يەكـكە ئۇششاق خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكتىن پەيدىنپەي ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكىگە ئۆتكۈزۈش لازىم. كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەت خۇسۇسىي كاپىتالزم ئىگىلىكىدۇر، ئۆلارنىڭ مال ـ مۈلكى ئىشچىلار ياراتقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ جۇغلانمىسى، «مەھرۇم قىلغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىش» پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئۇنى ھەقسىز ھالدا پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش كېرەك. جۇڭگودىكى مىللىي بۇرژۇئازىيە ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە بولغاچقا، ئۆلار باشقۇرغان كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى مۇسادىرە قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلماي، بەلكى پايدىلىنىش، چەكلەش ۋە ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت سەتىۋېلىش سىياسىتى قوللىنىلىدى، تۈرلۈك شەكىللەردىكى دۆلەت كاپىتالزمى ئارقىلىق كاپىتالىستىك مۈلۈكچىلىكنى سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىگە ئايلاندۇرۇلدى، كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرىغا ئايلاندۇرۇلدى.

يەكـكە ئىگىلىكنى ئۆزگەرتىش بىلەن خۇسۇسىي كاپىتالزم ئىگىلىكىنى ئۆزگەرتىش بىر ـ بىرىنى تولۇقلايدۇ، بىر ـ بىرىنى ئىنكار قىلىدۇ.

يېزا ئىگىلىكى، قول سانائەتنى ئۆزگەرتىش ئارقىسىدا، كاپىتالىزمنىڭ ئۇششاق تاۋار ئىگىلىكى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈپ تاشلاندى، نەتىجىدە ئۇ سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىگە تايىنىپ ياشاش ۋە دۆلەت كاپىتالزمى يولىغا مېڭىشقا مەجبۇر بولدى، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى ئۆزگەرتىش تېزلىتىلدى. كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى ئۆزگەرتىش ئارقىسىدا، يېزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائەتكە ئوخشاش يەكـكە ئىگىلىك كاپىتالىستىك ئىگىلىككە تايىنىشتىن ۋە ئۇنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىدىن قۇتۇلدى، ئۇششاق خۇسۇسىي ئىگىلىكنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشى چەكلەندى، بۇ ستېخىيىلىك كاپىتالىستىك خاھىشلارنى يېڭىپ، يېزا ئىگىلىكىنى، قول سانائەتنى كوپېراتسىيلەشتۈرۈشنى ئوڭۇشلۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولدى.

سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى، سوتسىيالىزم يولى بىلەن كاپىتالىزم يولى ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن كۈرەشتۇر. پارتىيە رەھبەرلىكى، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ۋە دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ قۇدرەتلىك كۈچى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى سىياسىي جەھەتتىن ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئورۇنداشنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مۇستەھكەم كاپالىتىدۇر.

ئۆتكونچى دەۋردىكى باش لوشيەن، يېزائىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش، قول سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش، كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

يېزا ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش

پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى شارائىتىدا، كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش يولى ئارقىلىق ئۇششاق

سوتسىيالستىك سانائەتلەشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى زۆرۈر شەرت. سوتسىيالستىك سانائەتلەشتۇرۇش گويا بىر ئاساسىي گەۋدە، يەنزا ئىگىلىكى، قول سانائەت ۋە كاپىتالستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالستىك ئۆزگەرتىش گويا ئىككى قانات بولۇپ، ئۇلار قوشۇلۇپ باش لۇشيەننىڭ ئورگانىك بىر پۈتۈن گەۋدىسىنى ھاسىل قىلىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى قەدەم - باسقۇچلۇق ھالدا سوتسىيالستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىگە ئايلاندۇرۇش ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشيەننىڭ ماھىيىتىدۇر. بۇ باش لۇشيەننى ئىزچىللاشتۇرۇش پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيەدىن ئىبارەت ئىككى سىنىپنىڭ، سوتسىيالزم يولى بىلەن كاپىتالزم يولىدىن ئىبارەت ئىككى يولنىڭ كۈرىشى بىلەن تولغان. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغە بولغان مۇلۇكچىلىكنى سوتسىيالستىك ئۆزگەرتىش ئۇچۇن تەخمىنەن 15 يىلچە ۋاقىت كېتىدىغانلىقى ئالدىن مۆلچەرلەنگەنىدى، ئەمما 1956 - يىللا ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندىلىپ بولدى. ئۆزگەرتىش يۆنىلىشى توغرا بولدى، بىراق تولىمۇ ئالدىراپ كەتكەنلىكتىن، بەزى كەمچىلىكلەرمۇ يۈز بەردى. 1957 - يىلى 1 - بەش يىللىق پىلان مۇددەتتىن بۇرۇن ئورۇندىلىپ، سوتسىيالستىك سانائەتلەشتۇرۇشنىڭ دەسلەپكى ئاساسى ئورنىتىلدى.

بىرنى سانائەتلەشتۇرۇش، ئۇچنى ئۆزگەرتىش ئۇچۇنلۇك ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشيەنى ۋە باش ۋەزىپىسىنىڭ، يەنى مەملىكەتنى سانائەتلەشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋە يەنزا ئىگىلىكى، قول سانائەت، كاپىتالستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالستىك ئۆزگەرتىشنىڭ قىسقارتىلىپ ئېيتىلىشىدۇر.

ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشيەن دېگەن ماددىغا قارالا.

سوتسىيالستىك ئۆزگەرتىش جۇڭگودا ئۆتكۈنچى دەۋردە يەنزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائەتكە ئوخشاش يەككە مۇلۇكچىلىكنى سوتسىيالستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىگە ئايلاندۇرۇش، كاپىتالستىك مۇلۇكچىلىكنى سوتسىيالستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىگە ئايلاندۇرۇشتا ئېلىپ بېرىلغان ئىنقىلابىي ئۆزگەرتىشتۇر، ئۇ ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشيەننىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، مەلۇم ۋاقىتلارغىچە، ئومۇمەن، كۆپ خىل ئىقتىسادىي تەركىبلەر بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمىلەر بارلىققا كېلىدۇ. پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى سوتسىيالستىك ئىگىلىكنى تىكلەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ھەمدە ئۇنى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىگە ئايلاندۇرۇش سوتسىيالستىك ئۆزگەرتىشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى.

يەككە يەنزا ئىگىلىكىمۇ، يەككە قول سانائەتمۇ ۋە كاپىتالستىك سودا - سانائەتمۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلىدۇ. ئەمما، يەنزا ئىگىلىكى بىلەن قول سانائەت ئەمگەكچىلەرنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، كاپىتالستىك سودا - سانائەت بولسا غەيرىي ئەمگەكچىلەرنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، ئۇلارنى سوتسىيالستىك ئۆزگەرتىشتە، سىياسەت

تايانچ بازىلاردا ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش تەشكىلاتلىرى بارلىقىغا كەلدى. ماۋجۇشى 1943 - يىلى مۇنداق كۆرسەتكەنىدى: «دېھقانلار ئاممىسى بىرلەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان يەككە ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە، ھەربىر ئائىلە بىر ئىشلەپچىقىرىش بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ، بۇنداق تارقاق، يەككە ئىشلەپچىقىرىش ھېئودال ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى بولۇپ، دېھقانلارنىڭ ئۆزىنى مەڭگۈ نامراتلىق ئازابىدا قالدۇرىدۇ. بۇنداق ئەھۋالنى تۈگىتىشنىڭ بىردىنبىر چارىسى — پەيدىنپەي كوللېكتىپلىشىش؛ كوللېكتىپلىشىشكە يېتىشنىڭ بىردىنبىر يولى، لېنىننىڭ ئېيتقىنىنى بويىچە بولغاندا، كوپېراتىپ قۇرۇش.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 - تۇم، 258 - بەت) يەر ئىسلاھاتى ئورۇندالغاندىن كېيىن، جۇڭگو يېزىلىرىنى بىپايان ئوكيانغا ئوخشايدىغان ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى قاپلاپ كەتكەنىدى، ماۋ زېدۇڭ دېھقانلارنى پەيدىنپەي تەشكىللەپ، ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش يولىغا باشلاش لازىملىقىنى دەل ۋاقتىدا كۆرسىتىپ بەردى. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن يېزىلاردا ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، كەڭ دېھقانلارنى ئورتاق بېيىتقىلى، كوپېراتسىيىلىشىش ئاساسىدا ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملىگىلى ۋە راۋاجلاندۇرغىلى بولاتتى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى بىرقەدەر تېز راۋاجلاندۇرۇپ، بارغانسېرى كۆپلىگەن ئاشلىق ۋە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى خام ئەشيالىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىپ، سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈشنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى بولاتتى؛ سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىكىدە زور كۆلەملىك تېخنىكا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بارغىلى بولاتتى.

يېزىلاردىكى تۈرلۈك تەبىقىلەرنىڭ يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىنكى ئىقتىسادىي ئورنى ۋە سىياسىي پوزىتسىيىسىگە ئاساسەن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ كەمبەغەل دېھقان ۋە تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارغا تايىنىش، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن مۇستەھكەم ئىتتىپاقلىشىش دېگەن سىنىپىي لۇشيەننىڭ تۈزۈپ چىقتى. يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، كەمبەغەل دېھقانلار يەرگە ئىگە بولغان، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ئىلگىرىكىگە قارىغاندا بىرقەدەر ياخشىلانغان بولسىمۇ، ئەمما ئادەم كۆچى، ئات - ئۇلاغ كۆچى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى كەمچىل بولغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىشتىمۇ، تۇرمۇشتىمۇ يەنىلا قىينىچىلىقتىن قۇتۇلالمىدى. تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارمۇ ھاللىق بولالمىدى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا سوتسىيالىزمدىن باشقا چىقىش يولى يوق ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ كوپېراتىپ قۇرۇشقا بولغان ئاكتىپلىقى بىرقەدەر يۇقىرى، ئۇلار پارتىيىنىڭ يېزىلاردىكى تايانچ كۈچىدۇر. ھاللىق ئوتتۇرا دېھقانلار كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتىدە ئىككىلەنىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى ئادەملەر كاپىتالىزم يولىغا مېڭىشقا تىرمىشتى، شۇڭا ئۇلارغا قەتئىي تۇرۇدە تەربىيە بېرىش ۋە ئۇلارنى كۈتۈپ تۇرۇش كېرەك ئىدى، ئۇلار كوپېراتىپقا كىرىشنىڭ پايدىلىق ئىكەنلىكىنى تونۇغاندىلا، ئاندىن كوپېراتىپقا كىرىشكە نىيەت باغلايتتى. جۇڭگودا كەمبەغەل دېھقانلار بىلەن تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار يېزا ئاھالىسىنىڭ 60 — 70 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى، كەمبەغەل دېھقان ۋە تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارغا قەتئىي

دېھقان ئىگىلىكىنى پەيدىنپەي ئۆزگەرتىپ سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىكىگە ئايلاندۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ.

دېھقانلارنىڭ يەككە ئىگىلىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ. ماركسزمنىڭ ئەمگەكچىلەرنى مەھرۇم قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى، دېھقانلارنى مەھرۇم قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى، ئۇلارنى كوپېراتسىيلەشتۈرۈش ئارقىلىق سوتسىيالىزم يولىغا مېڭىشقا يېتەكلەش كېرەكلىكىنى كۆرسەتتى. لېنىن هايات چېغىدا كوپېراتسىيلەشتۈرۈش پىلانىنى ئۆز قولى بىلەن تۈزۈپ چىقتى ھەمدە يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۈرۈشنى سىناق قىلدى. لېنىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ستالىن باشچىلىقىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى كومموپىستىك (بولشېۋىكلار) پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى لېنىن تۈزۈپ بەرگەن پرىنسىپقا بىنائەن، سوۋېت ئىتتىپاقى دېھقانلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۈرۈشنى غەلىبىلىك ئەملگە ئاشۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلىپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى شارائىتىدا، كوپېراتسىيلەشتۈرۈشنىڭ ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنى سوتسىيالىزمغا ماڭدۇرىدىغان داغدام يول ئىكەنلىكىنى بىرىنچى قېتىم ئەمەلىيەت ئارقىلىق ئىسپاتلاپ بەردى.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ ئۇلۇغ ئەمەلىيىتى جەريانىدا، ماركسزمنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيلەشتۈرۈش توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنى يەنمۇ بېيىتتى ۋە راۋاجلاندۇردى. كونا جۇڭگو جەمئىيىتى يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيەت ئىدى. جۇڭگو ئىنقىلابىدا ئەڭ ئاۋۋال يېزىلاردا ئىنقىلابىي تايانچ بازىلار قۇرۇلۇپ، يېزىلار ئارقىلىق شەھەرلەر قورشىۋېلىنىپ، ئەڭ ئاخىر شەھەرلەر قولغا ئېلىندى. يېزىلاردىكى ئىنقىلابىي

كەتكەنلىكتىن، بەزى جايلار ئىختىيارىيلىق ـ ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپىغا خىلاپلىق قىلدى، كېيىنكى چاغلاردا خەلق گۈڭشېسىلاشتۇرۇش ھەرىكىتىدە، يەنە «مۈلۈكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى»، قارىغۇلارچە قوماندانلىق قىلىشقا ئوخشاش خاتالىقلار يۈز بېرىپ، ئاممىنىڭ سوتسىيالىستىك ئاكتىپلىقىغا تەسىر يەتتى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە زىيانغا ئۇچرىدى.

لېنىننىڭ كوپىراتىپ پىلانى لېنىن ماركسىزمنىڭ ئومۇمىي ھەقىقىتىنى ئاساس قىلىپ، ئۇنى روسىيىنىڭ شۇ چاغدىكى كونكرېت ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنى كوپىراتىپ ئارقىلىق سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىكىگە ئايلاندۇرۇش مەقسىتىدە ئوتتۇرىغا قويغان نەزەرىيە ۋە سىياسەتتۇر.

ئۆكتەبر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابى غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، سوۋېت ھاكىمىيىتى يەرلەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋالدى، ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ بىرىنچى تۈركۈم تەشكىلىي شەكىللىرى، يەنى دېھقانچىلىق كوممۇنىسى، يېزائىگىلىك ئەمگەك بىرلەشمىلىرى ۋە ئۆملىشىپ تېرىقچىلىق قىلىش كوپىراتىپى بارلىققا كەلدى. ئەمما، چەت ئەللەرنىڭ قوراللىق مۇداخىلىسى ۋە ئىچكى ئۇرۇش تۈپەيلىدىن، سوۋېت ھاكىمىيىتى ھەربىي كوممۇنىزم سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشكە مەجبۇر بولغاچقا، شۇ چاغلاردا كوپىراتىپلار ئانچە كۆپ تەرەققىي قىلالمىغانىدى. ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، 1921 ـ يىلدىن باشلاپ يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەتكە ئۆتۈپ، ئارتۇق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا ئاشلىق بېجىنى قويدى، ئەركىن سودىغا يول قويدى. مۇشۇنداق ئۇسۇللارنى قوللىنىش ئارقىسىدا دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى ئۆستى، ئەمما سودا ئەركىنلىكى «ئۇششاق بۇرژۇئازىيە بىلەن كاپىتالىزمنى تىرىلدۈردى.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 ـ توم، 518 ـ بەت) شۇڭا، لېنىن كوپىراتىپلارنى راۋاجلاندۇرۇشنى يېڭىباشتىن تەكىتلىدى، «ئاشلىق بېجى توغرىسىدا»، «كوپىراتسىيە تۈزۈمى توغرىسىدا» دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن ئەسەرلىرىدە، كوپىراتىپ قۇرۇشنىڭ يېتەكچى پرىنسىپلىرىنى بايان قىلدى. ئادەتتە ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان «لېنىننىڭ كوپىراتىپ پىلانى» دېگەن ئەنە شۇ.

لېنىن كوپىراتىپنىڭ خاراكتېرىنى ئىلمىي يوسۇندا تەھلىل قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: كاپىتالىزم شارائىتىدا، كوپىراتىپ «كوللېكتىپ كاپىتالىزم تەشكىلىدۇر.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 ـ توم، 685 ـ بەت) ۋەھالەنكى پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى شارائىتىدا كوپىراتىپ تۈزۈمى سوتسىيالىستىك تۈزۈم، مىڭلىغان ـ تۈمەنلىگەن دېھقانلار ناھايىتى ئاسان قوبۇل قىلىدىغان ۋە چۈشىنىدىغان، تارقاق، يەككە ئىگىلىكتىن سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىككە ئۆتىدىغان شەكىل بولۇپ قالدى. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «ئەمەلىيەتتە، يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت مەزگىلىدە، روسىيە ئاھالىسى تولۇق، كەڭ، چوڭقۇر كوپىراتسىيىلەشتۈرۈلدى، بىز موھتاج بولۇۋاتقان ھەممە نەرسە مانا شۇ، چۈنكى ئەمدى بىز خۇسۇسىيلار مەنپەئىتىنى، خۇسۇسىي ئېلىم ـ سېتىم مەنپەئىتى بىلەن دۆلەتنىڭ بۇنداق مەنپەئەت ئۈستىدىن تەكشۈرۈش، نازارەتچىلىك قىلىشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرىدىغان ئۆلچەمنى تېپىۋالدۇق،

تايانغاندىلا، ئاندىن باشقا ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن مۇستەھكەم ئىتتىپاقلاشقىلى، باي دېھقان ۋە باشقا ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ قارشىلىقىنى يېڭىپ، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈشنى ئوڭۇشلۇق ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولاتتى.

جۈڭگودا يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈشتە بىر - بىردىگە ئۇلىنىپ كېلىدىغان ئۇچ خىل تەدبىر قوللىنىلىدى: بىرىنچى قەدەمدە، ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپىغا ئاساسەن، سوتسىيالىزم بەخلىرىغىلا ئىگە بولغان، بىرنەچچە ئائىلە ياكى ئون نەچچە ئائىلىدىن تەركىب تاپقان يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى؛ ئىككىنچى قەدەمدە، ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپىغا ئاساسەن، ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى ئاساسىدا، يەرلەرنى پاي قىلىپ قوشۇش ۋە ئىگىلىكنى بىر تۈتاش باشقۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرى قۇرۇلدى؛ ئۈچىنچى قەدەمدە، ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپىغا ئاساسەن، يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرى قۇرۇلدى؛ تولۇق سوتسىيالىستىك خاراكتېردا بولغان ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرى قۇرۇلدى. مۇشۇنداق تەدبىر ۋە شەكىللەرنى قوللانغاندا، دېھقانلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى ۋە تۇرمۇش ئۈسۈلىنى پەيدىنپەي ئۆزگەرتىش ھەمدە تەشكىللىنىشنىڭ ئەۋزەللىكىنى ئەمەلىيەتتە جەريانىدا بېۋاستە ھېس قىلىش، مۇلۇكچىلىكتە بولغان تاسادىپىي ئۆزگىرىش سەۋەبىدىن كېلىپ چىقىش ئېھتىمالى بولغان ئىشلەپچىقىرىشتىكى زىياندىن ساقلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغىلى بولاتتى. جۈڭگودىكى باي دېھقانلار ئىگىلىكى ئەسلىدىلا ناھايىتى ئاجىز ئىدى، يەر ئىسلاھاتى جەريانىدا تېخىمۇ كۆپ ئاجىزلاشتى، كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش جەريانىدا باي دېھقانلارنى يېقىتىشتا، ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا كوپېراتىپقا قوبۇل قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ئۇلار ئەمگەك ئارقىلىق ئۆز كۈچىگە تايىنىپ كۈن كەچۈرىدىغان ئەمگەكچىلەرگە ئايلاندۇرۇلدى.

يېزا ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يېزىلاردىكى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئومۇمىي مۇلۇكچىلىككە ئايلاندۇرىدىغان ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب، قاتتىق سىنىپىي كۈرەشتۇر، كۈرەشنىڭ ماھىيىتى دېھقانلارنى سوتسىيالىزم يولىغا باشلاش كېرەكمۇ ياكى كاپىتالىزم يولىغا باشلاش كېرەكمۇ، دېگەن مەسىلىدۇر. جۈڭگودا يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتى بىرقەدەر تېز بولدى. 1956 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىغا قاتناشقان دېھقانلار ئائىلىسى پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئومۇمىي دېھقانلار ئائىلىسىنىڭ 96.3 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى، مۇلۇكچىلىك جەھەتتە، يېزا ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنداldi، نەتىجىدە سوتسىيالىستىك ئىگىلىك تۈزۈمى جۈڭگو يېزىلىرىدا غايەت زور غەلىبىلەرگە ئېرىشتى. جۈڭگودا يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈشنىڭ يۈنىلىشى توغرا بولدى، ئەمما كېيىنكى مەزگىللەردە تولىمۇ ئالدىراپ

رايونلار ئىش تەقسىماتى كۆندىن - كۈنگە راۋاجلىنىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش بارغانسېرى مەخسۇسلىشىدۇ، بۇرۇن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى قىلغان نۇرغۇن ئىشلارنى پەيدىنپەي باشقا ئىجتىمائىي كارخانىلار ئۆز ئۈستىگە ئالىدىغان بولىدۇ. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى پەقەت پۈتكۈل ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى بىر باسقۇچلۇق ياكى بىر قىسىم مەشغۇلاتنىلا ئورۇندايدۇ؛ يېزا ئىگىلىكى بىلەن سانائەت ئۆزئارا بىرلىشىپ، بىرلەشمە كارخانىلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ؛ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىق نىسبىتى كۆندىن - كۈنگە ئۆسۈپ، ئىچكى بازارلارغا قاراپ يۈزلىنىشتىن راۋاجلىنىپ خەلقئارا بازارلارغا يۈزلىنىدىغان بولىدۇ ۋەھاكازالار.

يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى. ئۇ، بۇرژۇئازىيە تارىخ سەھنىسىگە چىققاندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىكىدە ماشىنا ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ قوللىنىلىشىغا ئەگىشىپ بارا - بارا تەرەققىي قىلغان. ئىجتىمائىيلاشقان كاپىتالىستىك يېرىك يېزا ئىگىلىكى كەڭ دائىرە ئىچىدە ئىش تەقسىم قىلالايدۇ ۋە ھەمكارلىشالايدۇ، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى كۆپلەپ ئىشلىتەلەيدۇ. ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسىدىن كەڭ تۈردە پايدىلىنالايدۇ، يېزا ئىگىلىكىنى تۈجۈپلەشتۈرۈش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى مەخسۇلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرالايدۇ، يەككە يېزا ئىگىلىكىگە قارىغاندا تېخنىكا يۇقىرى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ۋە تاۋارلىق نىسبىتىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ.

ئاۋۋال كوپىراتسىيلەشتۇرۇش، كېيىن ماشىنلاشتۇرۇش 1962 - يىلى جۇڭگو كومپارتىيىسى 8 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 10- ئومۇمىي يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان، يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن پارتىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك مەسىلىسىدىكى تۈپ لۇشىيەنى، يەنى بۇ، بىرىنچى قەدەمدە يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش، ئىككىنچى قەدەمدە، كوللېكتىپلاشتۇرۇش

خۇسۇسىيلار مەنپەئىتىنى ئورتاق مەنپەئەتكە بويسۇندۇرۇدىغان ئۆلچەمنى تېپىۋالدۇق، ھالبۇكى، بۇ ئۆتمۈشته نۇرغۇن سوتسىيالىزم چىلار ھەل قىلالمىغان قىيىن مەسىلە ئىدى.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 - توم، 681 — 682 - بەتلەر)

لېنىن كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان بىر قاتار فاكتىچان - سىياسەتلەر: (1) كوپېراتىپ قۇرۇشتا ئىختىيارىيلىق پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىپ، سۆز بىلەن قايىل قىلىش، تەربىيە بېرىش ۋە ئۇلگە كۆرسىتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش، بۈيرۇقچىلا زورلاشنىڭ ھەر قانداقبىغا قارشى تۇرۇش؛ (2) ئالدى بىلەن، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىش جەھەتتە، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ۋە ئىستېمال كوپېراتىپلىرىنى قۇرۇش، ئاندىن كېيىن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە، كۆپ خىل شەكىللەردىكى كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىللىرىنى قۇرۇش؛ (3) دۆلەت كوپېراتىپلارغا مالىيە جەھەتتىن ياردەم بېرىش، مەدەنىيەت - مائارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، دېھقانلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش؛ (4) كەمبەغەل دېھقانلارغا تايىنىپ، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن بىرلىشىپ، باي دېھقانلارنى چەكلەپ ۋە سىقىپ چىقىرىپ، باي دېھقانلار ئۈستىدىن تولۇق غەلبىنى قازىنىش ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىش دېگەن مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ فاكتىچان - سىياسەتلەر خەلقئارا ئەھمىيەتكە ئىگە.

يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىدا يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش ئىشى بىرمەزگىل توختاپ قالغانىدى. 1928 - يىلى ئەتىيازدا يۇز بەرگەن ئاشلىق سېتىۋېلىش كرىزىسىدا، ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنىڭ چەكلىمىلىكىدىكى ئاشكارىلاندى، بۇ ھال سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش قەدىمىنى تېزلىتىشىگە تۈرتكە بولدى. 1937 - يىلى، ستالىن باشچىلىقىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى كومموپىستىك (بولشېۋىكلار) پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش ئورۇنلىنىپ، لېنىنىنىڭ كوپېراتىپ پىلانى سوۋېت ئىتتىپاقىدا غەلىبىلىك ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى.

يېزا ئىگىلىكىنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش يېزا ئىگىلىكىنى يەككە ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىجتىمائىيلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىشقا ئايلاندۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ كونكرېت ئىپادىلىرى مۇنۇلار: قول سايمانلىرىنىڭ ئورنىنى پەيدىنپەي ماشىنلار ئىگىلەيدۇ؛ شەخسىي ئىشلىتىۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىجتىمائىيلاشقان، ئەمگەكچىلەر ئورتاق ئىشلىتىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزى شەخسىي ھەرىكەتتىن ئىجتىمائىي ھەرىكەتكە ئايلىنىدۇ؛ مەھسۇلاتلارمۇ شەخسىلەرگە تەۋە مەھسۇلاتتىن جەمئىيەتكە تەئەللۇق مەھسۇلاتقا ئايلىنىدۇ، يەنى نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ ئورتاق ئەمگەك مېۋىسىگە ئايلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلاشتۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسىي يۆزلىنىشى شۇنداق بولىدۇكى، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بارغانسېرى پۇختىلىشىدۇ، ھەمكارلىق دائىرىسى بارغانسېرى كېڭىيىپ بارىدۇ. يېزا ئىگىلىكىدە ماشىنا ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ قوللىنىلىشىغا ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز ئۆسىدۇ. ئۇ مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: زىرائەتلەر ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ رايونلار بويىچە تېرىلىدۇ، يېزا ئىگىلىكىدىكى

رەھبەرلىكىدىكى ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى مەملىكەتلەر دېھقانلارنىڭ يەككە ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا چىڭ تۇرۇشى شەرت بولغان تۈپ پرىنسىپلارنىڭ بىرىدۇر. ئىختىيارىيلىق دېگەنده، قايسىل قىلىش ـ تەربىيە بېرىش، تىپلار ئارقىلىق ئۇلكە كۆرسىتىش ۋە دۆلەت يارىدەم بېرىشتەك ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، دېھقانلارنى ئىختىيارىي يوسۇندا بىرلىشىپ كوپېراتسىيلەشتۈرۈش يولىغا مېڭىشقا يېتەكلەش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنىڭدا دېھقانلارنى بۈيرۇققا زورلاش ئۇسۇلى بىلەن كوپېراتىپقا كىرگۈزۈشكە ھەرگىز بولمايدۇ. ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش دېگەندە، كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى، بولۇپمۇ كەمبەغەل دېھقانلار بىلەن ئوتتۇرا دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى بىر تەرەپ قىلغان چاغدا ھەم كەمبەغەل دېھقانلارنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان سالماي، ھەم ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ مەنپەئىتىگىمۇ زىيان سالماي، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان قىلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنىڭدا، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى تارتىۋېلىش ۋاستىسى ئارقىلىق ئومۇمنىڭ مۇلكىگە ئايلاندۇرۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ.

كەڭ دېھقانلارنى ئىختىيارىي يوسۇندا ھەمكارلىشىش ـ كوپېراتسىيلىشىش يولىغا ماڭدۇرۇش ئۈچۈن، دېھقانلارغا سوتسىيالىستىك تەربىيە بېرىش، سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىك تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنى تەشۋىق قىلىش كېرەك. ئەمما ئەڭ مۇھىمى، يەر تۈركۈم كوپېراتىپلارنى ئوبدان يولغا قويۇپ، دېھقانلارنى كونكرېت، ئەمەلىي ئۈلگىلەر بىلەن قانايىل قىلىش ۋە جەلپ قىلىش كېرەك. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىلا، ئېنگېلس «فرانسىيە، گېرمانىيە دېھقانلىرى مەسىلىسى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئۇششاق دېھقانلارنىڭ خۇسۇسىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئۆزلەشتۈرمىسىنى كوپېراتىپنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۆزلەشتۈرمىسىگە ئايلاندۇرۇشتا، «زورلۇق كۈچ ئىشلەتمەي، ئۇلگە كۆرسىتىشى ۋە بۇنىڭغا ئىجتىمائىي يارىدەم بېرىشى كېرەك.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 ـ تۇم، 310 ـ بەت) روسىيە ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنى غەلبىگە قازانغاندىن كېيىن، لېنىنمۇ مۇنداق دېگەنىدى: «دېھقانلار مەملىكىتىمىزدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن دۇنيا بويىچە ئەمەلىيەتچى ۋە رېئاللىزمچى كىلىدۇ، بىز «كوممۇنا»نىڭ ئەڭ ياخشى نەرسە ئىكەنلىكىنى كونكرېت مىسالىلار بىلەن ئىسپاتلىشىمىز كېرەك.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 3 ـ تۇم، 803 ـ بەت) جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيلەشتۈرۈشكە رەھبەرلىك قىلىش جەريانىدا، ئالدى بىلەن سىناق قىلىپ كۆرۈش، ئاندىن كېيىن ئومۇملاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللانىدى، بۇ، ئۇلگە كۆرسىتىشنىڭ رولىغا ئەھمىيەت بەرگەنلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، پەقەت كوپېراتىپ ئىگىلىكىنى ئوبدان باشقۇرۇپ، ئۆزىنىڭ يەككە ئىشلەشتىن ۋە ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىدىن ئەۋزەل ئىكەنلىكىنى ئۆز تۇرمۇشى بىلەن ۋە ئۆز كۆچىگە تايىنىپ ئىسپاتلايدىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەككە دېھقانلار ۋە ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ۋە ئۇلارغا يارىدەم بېرىشكە ماھىر بولۇپ، دېھقانلارغا

ئاساسدا، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش ۋە ئېلېكترلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت.

يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، جۇڭگو يېزىلىرىنى بىپايان ئوكيانغا ئوخشايدىغان ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى قاپلاپ كەتتى. ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئورنى تار، ئىگىلىگەن تېرىلغۇ يېرى ئاز، ئىگىلىك باشقۇرۇشى تارقاق، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ئىنتايىن قالاق، تاۋار نىسبىتى تۆۋەن، جۇغلانمىسى چەكلىك بولغاچقا، ئومۇمەن، پەقەت ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بىلەنلا شۇغۇللىنالايتتى، ئاپەت بولغان يىللاردا ھەتتا ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ ئېلىپ بارالمايتتى، دېھقانچىلىق ماشىنىلرىنى سېتىۋېلىشقا زادىلا قۇربى يەتمەيتتى؛ سېتىۋېلىشقا قۇربى يەتكەن تەقدىردىمۇ، تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ دائىرىسى كىچىك بولغاچقا، ئۇنىڭدىن لايىقىدا پايدىلىنالمايتتى. جۇڭگونىڭ كۆنكرېت ئەھۋالىدىن قارىغاندا، پەقەت ئالدى بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرغاندىلا، ئاندىن پەيدىنپەي مەبلەغ توپلاپ، تېخنىكا كۈچلىرىنى يېتىشتۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىنى ئېلېكترلەشتۈرۈپ، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغىلى بولاتتى. بۇ تەرىپى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش جەريانىغا ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ دېھقانچىلىق ماشىنىلرى ئانچە كۆپ بولمىغان شارائىتتا، يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرغاندى. يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىنلا ئاندىن يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرەلى. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «يېزا ئىگىلىكى جەھەتتە، مەملىكىتىمىزنىڭ شارائىتىدا (كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە يېزا ئىگىلىكى كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ)، ئالدى بىلەن، كوپېراتسىيىلەشتۈرۈشنى يولغا قويۇش لازىم، شۇنىڭدىن كېيىنلا چوڭ ماشىنىلارنى ئىشلىتىكىلى بولىدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 323 - بەت)

سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىك قول ئەمگىكى ئاساسى ئۈستىگە قۇرۇلسا، يەنىلا مۇستەھكەملىنەلمەيدۇ. يېزا ئىگىلىكى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ كۆچىگە، دۆلەتنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنى پائال ئەمەلگە ئاشۇرۇش كېرەك. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن يېزا ئىگىلىكىدىكى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈپ، جۇڭگو يېزىلىرىدىكى ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ قىيابېتىنى پۈتۈنلەي يېڭى تۈسكە كىرگۈزگىلى بولىدۇ؛ يېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى كۈنسايىن تولۇق مادىدىي ئاساس بىلەن تەمىنلەپ، يېزىلاردىكى كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى مۇستەھكەملەپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، دېھقانلارنىڭ كونا ئەنئەنىلەر ۋە ئۆرپ - ئادەتلەردىن پەيدىنپەي ۋاز كېچىشىگە ياردەم بەرگىلى بولىدۇ؛ سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈشنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى ئۆزئارا ياردەملەشتۈرۈش ئاساسىدا، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى كۈچەيتكىلى بولىدۇ.

ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەكۈرۈش پرىنسىپى كوممۇنىستنىڭ پارتىيىنە

كوللېكتىپ ئەمگەك تەشكىلىدۇر. ئۇ بىرنەچچە ئائىلىلىك ياكى ئون نەچچە ئائىلىلىك دېھقانلاردىن ئىختىيارىيلىق ـ ئۆزئارامەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۆملىشىپ ئەمگەك قىلىش، ئۆزئارا لاپ قۇتلىشىش ـ يارەملىشىش ئارقىلىق، ئەزالار ئوتتۇرىسىدىكى ئەمگەك كۈچى، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى يېتىشمەسلىك قىينىچىلىقى ھەل قىلىنىدۇ. يەر، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە يىغۇۋېلىنغان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى يەنىلا دېھقانلارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى دېھقانچىلىقنىڭ قاتلاڭ مەزگىللىرىدە ۋاقىتلىق ئۈيۈشتۇرۇلغان ئۆزئارا لاپقۇتلىشىش ـ يارەملىشىش ئاساسىدىكى ۋاقىتلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى ۋە دائىملىق تۈرده ئۆزئارا لاپقۇتلىشىش ـ يارەملىشىش ئاساسىدىكى دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىغا بۆلۈنىدۇ. بەزى دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىدا ئاز مىقداردا جامائەت مۈلكى توپلانغان بولىدۇ. ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىدا، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئىختىيارىيلىق ـ ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدا كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىش يولىغا قويۇلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ بىرمۇنچە سوتسىيالىزم بىخلىرىغا ئىگە. يەككە دېھقان ئائىلىلىرىگە سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتە ھېچقانداق ئۆزگىرىش يوق، ئەمما دېھقانلار تەشكىللىنىپ يەككە ئەمگەك قىلىدىغان ھالەتتىن كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىدىغان ھالەتكە ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى مەلۇم دەرىجىدە ئۆسكەن بولىدۇ، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارى، ئومۇمەن، يەككە دېھقان ئائىلىلىرىنىڭكىدىن يۇقىرى بولىدۇ ھەمدە دېھقانلاردا كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىدىغان ئادەت يېتىشتۇرۇلىدۇ. ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۈككە تېگىلمەيدۇ، يەككە ئىگىلىكنىڭ چەكلىمىلىكىنى تۈپتىن بۇزۇپ تاشلىغىلى بولمايدۇ، يەككە دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ كۆلىمى تار، ئىگىلىك باشقۇرۇشى تارقاق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار يەر ۋە ئەمگەك كۈچىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنالمايدۇ، بۇ ھال ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ قويىدۇ. ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەرەققىي قىلسا باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىغا ئايلىنىدۇ.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى قىسقارتىلىپ «يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، ئەمگەكچى دېھقانلار كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئىختىيارىيلىق ـ ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە قۇرغان كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتىدۇر، جۇڭگودا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئومۇمىنىڭ مۈلكىگە ئايلاندۇرۇش دەرىجىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، ئۇ يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى ۋە تولۇق سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىغا بۆلۈنگەن.

باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى، ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كوپىراتىپنىڭ ھەقىقەتەن ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ، كوپىراتىپنىڭ ئىچىدىكى ۋە تېشىدىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنى لايىقىدا ھەل قىلىدىغانلا بولسا، كەڭ دېھقانلارنى كوپىراتىپقا كىرىشكە جەلپ قىلىپ، سوتسىيالىستىك داغدام يولغا ماڭغۇزالايدۇ. ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش بىر - بىرىگە باغلانغان، زىچ بىرلەشكەن بولىدۇ. پەقەت ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈشنى ئاساس قىلغاندىلا، ئاندىن ئىختىيارىيلىقنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ. يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش جەريانىدا، دېھقانلار كوپىراتىپقا قوشقان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى (يەر، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ قۇراللىرى)غا باھا قويۇش ۋە دارامەتنى تولۇقلاش ھەمدە دارامەت تەقسىماتى، مەبلەغ غەملەشكە ئوخشاش مەسىلىلەرنى ئوبدان بىر ياقلىق قىلىپ، كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان ۋە باشقا ئوتتۇرا دېھقانلارنى بىر - بىرىگە مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان قىلىش كېرەك. كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش كېرەك، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، باشقا ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ مەنپەئىتىگە ھەرگىز دەخلى يەتكۈزمەسلىك كېرەك، باشقا ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ مال - مۈلكىنى تارتىۋېلىشقا تېخىمۇ بولمايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش دولقۇنىدا، مەملىكىتىمىز خەلق گۇڭشېسىلاشتۇرۇش جەريانىدا، «سول»چىللىقنىڭ كاشىلىسىغا ئۇچرىغانلىقتىن، قىسمەن ھالدا، ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپىغا خىلاپلىق قىلىپ، دېھقانلارنى مەھرۇم قىلىپ قويۇش خاتالىقىنى ئۆتكۈزدى. نەتىجىدە، دېھقانلارنىڭ سوتسىيالىستىك ئاكتىپلىقىغا بەرھەم بېرىلىپ، كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا تەسىر يەتتى. بۇ خاتالىقلار تۈزىتىلگەندىن كېيىن، كوللېكتىپ ئىگىلىك ساغلام راۋاجلىنىش يولىغا قاراپ ماڭدى.

ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپىنى يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش جەريانىدا ئىزچىل ئىجرا قىلىپلا قالماستىن، جۇڭگونىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى يېزا كوللېكتىپ ئورۇنلىرىدا، دۆلەت بىلەن كوللېكتىپ ئورۇن ئوتتۇرىسىدا، كوللېكتىپ ئورۇن بىلەن كوللېكتىپ ئورۇن ئوتتۇرىسىدا، شۇنىڭدەك كوللېكتىپ ئورۇننىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا، ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بېرىش، ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىقىنى ئۇيۇشتۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش، تەڭ قىممەتكە ئالماشتۇرۇشنى يولغا قويۇش، «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» (تەڭ تەقسىماتچىلىق، ھەقسىز يۆتكەپ كېتىش)كە قارشى تۇرۇش كېرەك. پەقەت ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلغاندىلا، ئاندىن يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق بولىدۇ.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى قىسقارتىلىپ «ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، جۇڭگو ئەمگەكچى دېھقانلىرىنىڭ يەككە ئىگىلىك ئاساسىدا قۇرغان سوتسىيالىزم بىخلىرىغا ئىگە

خاھىشىغا قارىتا قايىل قىلىش - تەربىيە بېرىش ئۈسۇلىنى داۋاملاشتۇرۇش كېرەككى، ھەرگىز مەمۇرىي زورلاش ۋاستىسىنى قوللانماسلىق كېرەك. كوپېراتىپنى قۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەش توغرىسىدا «قارار»دا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەنىدى: كوپېراتىپ قۇرۇشتا ئامما ئىدىيىۋى تەييارلىق ۋەتەشكىلىي تەييارلىق بولۇشى كېرەك، كوپېراتىپنى راۋاجلاندۇرۇش خىزمىتىنى كوپېراتىپنى مۇستەھكەملەش خىزمىتى بىلەن ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش كېرەك. مۇستەھكەملەشكىلا ئېتىبار بېرىپ راۋاجلاندۇرۇشقا سەل قاراش ياكى راۋاجلاندۇرۇشقىلا ئېتىبار بېرىپ مۇستەھكەملەشكە سەل قاراش، نوقۇل ھالدا سانىنلا قوغلىشىپ سۈپەتكە ئەھمىيەت بەرمەسلىك — مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى خاتا.

«قارار»دا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىنىڭ خاراكتېرى تەھلىل قىلىنىپ، مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەنىدى: شۇ چاغدىكى يەر پاي قىلىپ قوشۇلىدىغان، بىر تۈتاش باشقۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى باشلانغۇچ كوپېراتىپلار تۈلۈق سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى كوپېراتىپلارغا ئۆتۈشنىڭ ئۆتكۈنچى شەكلى، ئۇنىڭدا يەنىلا ئەزالارنىڭ يەر ۋە باشقا مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىق ھوقۇقى ئاساسىي جەھەتتىن ياكى بىرقەدەر زور دەرىجىدە ساقلاپ قېلىنىدۇ. «قارار»دا ئەزالارنىڭ يەر، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كوپېراتىپقا قوشۇشقا دائىر، ئەزالارنىڭ قالدۇرۇق يەرلىرىگە دائىر مۇھىم ئىقتىسادىي سىياسەتلەر بەلگىلەنگەنىدى. ئۇنىڭدا مۇنۇلار كۆرسىتىلدى: يەر، ھەقسىز، ئومۇمەن ئەمگەك ھەققىدىن تۆۋەن بولۇشى كېرەك: ئەزالاردا ئاز مىقداردا قالدۇرۇق يەر بولۇشى، ئۇ يەر يېزا بويىچە ئادەم بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن توغرا كېلىدىغان يەرنىڭ تەخمىنەن 2 پىرسەنتتىن 5 پىرسەنتىگە تەڭ كېلىشى لازىم. قارارda كوپېراتىپقا پاي فوندى توپلاش ۋە جامائەت فوندى قالدۇرۇش ھەققىدىمۇ ئېنىق بەلگىلىمىلەر چىقىرىلدى.

«قارار»دا كوپېراتىپنىڭ ئەۋزەللىكىنى ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، كوپېراتىپنىڭ تەدبىر قوللىنىپ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشى كېرەكلىكى تەكىتلەنىدى. كوپېراتىپ يىللىق ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش پىلانلىرىنى تۈزۈپ چىقىشى، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇشنىڭ مۇھىم ھالقىلىرىنى تېپىپ چىقىشى، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇشتىكى يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىپ چىقىشى كېرەك؛ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ياخشىلىشى، ئىشنى كۆتۈرە بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشى، ئەمگەك كۈچلىرىنى مۇۋاپىق تەشكىللىشى كېرەك؛ نورما بېكىتىش تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ئەمگەككە قاراپ ھەق بېرىشنى يولغا قويۇپ، كۆپ ئىشلىگەنلەرگە كۆپ ھەق بېرىشى كېرەك؛ كوپېراتىپنى تەرتىپچانلىق - ئىقتىسادچانلىق بىلەن باشقۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىشى، كوپېراتىپ ئىچىدە دېموكراتىيىنى جارى قىلدۇرۇشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە سىياسىي - ئىدىيىۋى خىزمەتنى ۋە ئەمەلىيەت - ماۋارىپ خىزمىتىنى كۈچەيتىپ، كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ سوتسىيالىستىك ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى جارى قىلدۇرۇشى، ئەمگەك مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇشى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى تىرىشىپ تەتقىق

«يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش مەسىلىسى توغرىسىدا قارار» جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ماۋزېدۇڭ بەرگەن «يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش مەسىلىسى توغرىسىدا» دېگەن دوكلاتقا ئاساسەن چىقارغان مۇھىم قارار. بۇقارار 1955 - يىل 10 - ئايدا، پارتىيە 7 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 6 - ئومۇمىي يىغىنى (كېڭەيتىلگەن يىغىنى)دا ماقۇللانغان.

«قارار»دا پارتىيە دۇچ كېلىۋاتقان يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش مەيدانىدىكى كۈندىن - كۈنگە نۆرلەۋاتقان ۋەزىيەت تەھلىل قىلىنىپ، جۇڭگودىكى دېھقانلار مەسلىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىككى ئىنقىلاب باسقۇچىدىكى ئوخشاش بولمىغان مەزمۇنى، دېموكراتىك ئىنقىلاب تېتىن كېيىن، پارتىيە دېھقانلارنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىشىغا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ رەھبەرلىك قىلىشى كېرەكلىكى، بۇ كۈرەشنىڭ مەزمۇنى سوتسىيالىزمنى راۋاجلاندۇرۇش كېرەكمۇ ياكى كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇرۇش كېرەكمۇ دېگەن ئىككى يول كۈرىشىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكى، ھەل قىلىنىدىغان مەسىلە دېھقانلارغا دائىر يېڭى مەسىلە، يەنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش مەسىلىسى ئىكەنلىكى كۆرسىتىپ بېرىلدى. يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، جۇڭگو يېزىلىرىدىكى سىنىپىي مۇناسىۋەت ۋە سىنىپىي كۈرەش ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن، «قارار»دا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلدى: ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈشنى ئۆزئارا مۇسلاشتۇرۇش ئاساسىدا ئورنىتىلىشى ۋە كۆچەيتىلىشى كېرەك؛ پارتىيىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتىدىكى بۈلغان ئاكتىپ رەھبەرلىكىدىن ۋاز كېچىدىغان، يېزىلاردا كاپىتالىزمنىڭ ئەركىن ئەۋج ئېلىشىغا سۈكۈت قىلىنىدىغان بولسا، نەتىجىدە ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى بۈزۈلىدۇ.

«قارار»دا يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈشنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇمكىنلىكى تەھلىل قىلىنىپ، مۇنداق كۆرسىتىلدى: بۈنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئالدى بىلەن، جۇڭگودا ئىشچىلار سىنىپى رەھبەرلىكىدىكى خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسى ئورنىتىلدى ھەمدە جۇڭگودا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئۈيۈشتۇرۇلدى؛ زور كۆپچىلىك دېھقانلار سوتسىيالىزم يولىغا مېڭىشنى خالايدۇ. ھەرقايسى تەبىقىدىكى دېھقانلارنىڭ كوپېراتسىيىلەشتۈرۈشكە تۈتقان پوزىتسىيىسىگە ئاساسەن، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتى توغرىسىدىكى سىنىپىي سىياسەت بەلگىلەندى: كەمبەغەل دېھقان ۋە تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار ئاساسىدىكى ئاكتىپلار يادرو كۈچ قىلىنىپ ئالدى بىلەن شۇلار ئۈيۈشتۇرۇلدۇ؛ ھالسىز ئوتتۇرا دېھقانلاردىن كوپېراتىپقا كىرىشنى ھەقمۇ خالايدىغانلار كوپېراتىپقا قوبۇل قىلىنغاندىن باشقا، قالغانلىرى ۋاقتىنچە كوپېراتىپقا قوبۇل قىلىنمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئېكى ئۆسكەندىن كېيىن، ئاندىن كوپېراتىپقا قوبۇل قىلىش لازىم. مەيلى كوپېراتىپ ئىچىدە بولسۇن ياكى سىرتىدا بولسۇن، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن چېقىشىپ كېتىشكە ماھىر بولۇشى كېرەك، ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ مەنپەئىتىگە دەخلى يەتكۈزۈشكە ھەرگىز بولمايدۇ، ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ مال - مۈلكىنى ھەرگىز تارتىۋالماسلىق كېرەك؛ ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قالاق ئىدىيىسى ۋە كاپىتالىستىك ستىخىيىلىك

تۆلەيدۇ. كوپىراتىپ كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىشنى، ئەزالارنىڭ ئىش تەقسىم قىلىۋېلىپ ۋە ھەمكارلىشىپ ئىشلىشى ئاساسىدا تەشكىللەيدۇ، مەھسۇلاتلارنى كوپىراتىپ بىر تۇتاش تەقسىم قىلىدۇ، دېھقانچىلىق بېجى تاپشۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى، جامائەت فوندى ۋە جامائەت پاراۋانلىق فوندىنى تۇتۇپ قالغاندىن كېيىن، ئېشىپ قالغان قىسمىنى يەر ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە تۆلىنىدىغان ھەق ۋە ئەزالارنىڭ ئەمگەك ھەققى سۈپىتىدە ئەزالارغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. ئەمگەك ھەققى، ئومۇمەن، يەر ھەققىدىن يۇقىرى بولىدۇ. ئەمگەك ھەققى جەھەتتە ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى ئاساس قىلىنىدۇ، ئەمگەكتە نومۇر بېرىش شەكلى قوللىنىلىدۇ. كوپىراتىپ ئەزالىرىنىڭ كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىشقا دەخلى يەتكۈزمەسلىكى شەرتى ئاستىدا، قالدۇرۇق يەرلىرىنى تېرىشىغا، ئائىلە قوشۇمچە كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ. ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىغا قارىغاندا، باشلانغۇچ كوپىراتىپ ناھايىتى زور پەرقلىنىدۇ. ئۇ، يەر ۋە باشقا مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرىدۇ ھەمدە بىرمۇنچە جامائەت مۈلكى توپلايدۇ؛ پۈتۈن كوپىراتىپ دائىرىسىدە بىر تۇتاش پىلاننىڭ يېتەكچىلىكىدە كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىشنى يولغا قويىدۇ؛ مەھسۇلاتلارنى تەقسىم قىلىشتا ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىشنى قىسمەن ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. شۇڭا، ئۇ يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېرگە ئىگە. ئۇ — جۇڭگو يېزىلىرىدىكى يەككە ئىگىلىكنى سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىككە ئايلاندۇرۇشنىڭ ئۆتكۈنچى شەكلى.

باشلانغۇچ كوپىراتىپ ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىدا ساقلانغان كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىش بىلەن تارقاق باشقۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى تۈگىتىپ، ئىگىلىكنى بىر تۇتاش باشقۇرىدۇ، دارامەتنى بىر تۇتاش تەقسىم قىلىدۇ، يەر ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىدىن بىرقەدەر مۇۋاپىق پايدىلىنالايدۇ، ئەمگەك كۈچىنى مۇۋاپىق تەقسىم قىلالايدۇ ۋە ئىشلىتەلەيدۇ؛ ئىلغار تېخنىكا تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇپ، تەبىئىي ئاپەتلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە كۆپ خىل ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە كۈچى بىر قەدەر چوڭ، ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىغا قارىغاندا تېخىمۇ زور ئەۋزەللىككە ئىگە. ئەمما، باشلانغۇچ كوپىراتىپتا بىر تۇتاش باشقۇرۇش، كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىش بىلەن يەر ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى خۇسۇسىيلار ئىگىدارلىقىدا بولۇش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنىلا مەۋجۇت، يەر ھەققىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۆزلەشتۈرمىلىرى كۆپرەك بولغان، ياخشىراق يەرلەرنى ئىگىلىگەن بىر قىسىم ئەزالارنى كوللېكتىپنىڭ ئەمگەك مېۋىلىرىنى كۆپرەك ئىگىلىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ قويىدۇ، نەتىجىدە بىر قىسىم ئەزالارنىڭ ئەمگەكتىكى ئاكتىپلىقىغا ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى مۇۋاپىق ئىشلىتىشىگە تەسىر يەتكۈزۈپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى يەنىلا بوغۇپ قويىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلانغاندىن كېيىن، باشلانغۇچ كوپىراتىپ تولۇق سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپىغا ئۆتىدۇ.

قىلىشى ۋە ياخشىلىشى كېرەك.

«قارار»دا دۆلەتنىڭ مالىيە، ئىقتىسادقا مۇناسىۋەتلىك ھەرقايسى ئورۇنلىرىدىن يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈشكە مالىيە ۋە تېخنىكا جەھەتتىن زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىش تەلەپ قىلىندى.

«قارار»دا كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتىگە بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىش، ئومۇمىيۈزلۈك پىلانلاش تەكىتلەندى. ئۇنىڭدا كوپىراتسىيىلەشتۈرۈشنى مۇددەتكە بۆلۈپ يولغا قويۇش پىلانى پۈتۈن مەملىكەتتىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۆلكە، ۋىلايەت، ناھىيە، رايون ۋە يېزىلاردىمۇ بولۇشى كېرەك، بولۇپمۇ يېزا بىلەن كەنتنىڭ كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش پىلانىغا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك، دەپ كۆرسىتىلدى. «قارار»دا ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ يېزا خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكىنى ھەقىقىي تۈردە ياخشىلاپ، ئاممىۋى ھەرىكەت جەريانىدا ئۆگىنىپ، ئەھۋالنى پىششىق بىلىپ، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، ھەرىكەتكە جانلىق يېتەكچىلىك قىلىش تەلەپ قىلىندى. «قارار»دا «بىلمىگىنىنى ئۆگەنمەسلىك، كەلسە ـ كەلمەس بۇيرۇق چۈشۈرۈش، گاھىدا ئاستا مېڭىش، گاھىدا بەكمۇ تېز مېڭىش ـ مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمەلىي ھەرىكەت تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىغا خىلاپ، ئۇ ماركسىزم ئەمەس، سۇبيېكتىپچىلىقتۇر» دەپ كۆرسىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە مۇنداق دەپ كۆرسىتىلدى: «رەھبەرلىكنىڭ ۋەزىپىسى ئاممىنىڭ ئىجادچانلىق ۋە ئاكتىپچانلىقىغا ھۈرمەت قىلىش ۋە ئىلھام بېرىش، يېڭى كۈچلەرنىڭ ئۆسۈشىنى قوغداشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك.» يېڭى شەيئىلەرگە ھەم توسقۇنلۇق قىلىشقا ۋە زەربە بېرىشكە بولمايدۇ، ھەم ئالدىراقسانلىق قىلىپ قاراملىق بىلەن ئىلگىرىلەشكە، زومۇ زو ئۆستۈرۈشكىمۇ بولمايدۇ.

«قارار» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، جۇڭگودا يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتى تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندى. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپلىرى 1955 - يىل 10 - ئاينىڭ ئاخىرىدىكى 1 مىليون 277 مىڭدىن كۆپىيىپ شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە 1 مىليون 905 مىڭغا يەتتى، كوپىراتىپقا قاتناشقان دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئومۇمىي دېھقانلار ئائىلىسى ئىچىدە ئىگىلىگەن سالمىقى 32 پىرسەنتتىن ئۆرلەپ 63.3 پىرسەنتكە يەتتى، 1956 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ يېزىلىرىدا يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى.

باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى قىسقارتىلىپ «باشلانغۇچ كوپىراتىپ» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، جۇڭگو ئەمگەكچى دېھقانلىرى كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە قۇرغان، يەرلەرنى پاي قىلىپ قوشۇش، بىر تۇتاش باشقۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپىدۇر. ئۇنىڭدا كوپىراتىپ ئەزالىرى ئىختىيارىيلىق ـ ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە، خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى يەرلەر، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كوپىراتىپقا تاپشۇرۇپ بىر تۇتاش باشقۇرىدۇ ۋە ئىشلىتىدۇ، كوپىراتىپ بۇلارغا مۇۋاپىق ھەق

جايدىكى نورمال باها بويىچە سېتىۋېلىپ، پۇتۇن كوپېراتىپنىڭ ئومۇمىي مۈلكىگە ئايلاندۇرىمۇ بولىدۇ. ئەزالار ئىلكىدىكى تۇرمۇش ۋاستىلىرى ۋە كىچىك باغلار، پارچە ـ پۇرات دەرەخلەر، ئۆي قۇشلىرى، ئۆي ھايۋانلىرى، كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى، قوشۇمچە كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشتا لازىم بولىدىغان قورالларنىڭ ھەممىسى جامائەت مۈلكىگە ئايلاندۇرۇلمايدۇ، ئەزالارنىڭ كوپېراتىپنىڭ ئەمگىكىگە قاتنىشىشقا تەسىر يەتكۈزمەسلىك شەرتى ئاستىدا، ئائىلە قوشۇمچە كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ۋە قالدۇرۇق يەرلەرنى تېرىشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ. كوپېراتىپ پۈتۈن يىللىق ئىشلەپچىقىرىشتا ھاسىل قىلغان ماددىي نەرسىلەر ۋە نەق پۇللار كوپېراتىپ تەرىپىدىن بىر تۇتاش تەقسىم قىلىنىدۇ، دېھقانچىلىق بىجىنى تاپشۇرۇپ، دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ، ئىشلەپچىقىرىش خراجىتى، جامائەت فوندى ۋە جامائەت پاراۋانلىق فوندى تۈتۈپ قېلىنغاندىن كېيىن، ئۈنىڭ بىر قىسمى ئەزالار كوپېراتىپقا قوشقان يەرلەر ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ھەققىنى تۆلەشكە ئىشلىتىلىدۇ، كۆپ قىسمى ئەمگەكنىڭ قاراپ ھەق بېرىش، كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ئېلىش پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئەزالاغا تەقسىم قىلىپ بېرىلىدۇ. «نىزامنامە»دە مۇنداق بەلگىلەندى: كوپېراتىپلار جايلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشىنى پىلانلىق ھالدا راۋاجلاندۇرۇشى، ئەمگەكنى مۇۋاپىق تەشكىللىشى، نورما بېكىتىپ ھەق ھېسابلاش ۋە ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى پەيدىنپەي يولغا قويۇشى كېرەك. كوپېراتىپ دېموكراتىك باشقۇرۇشنى يولغا قويۇشى، زۆرۈر بولغان مالىيە ئىشلىرى تۈزۈمىنى ئورنىتىشى كېرەك. «نىزامنامە»دە يەنە كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى، ئەزالارنىڭ پاي فوندى تاپشۇرۇشى، ئەمگەك تەشكىلى ۋە ئەمگەك ئىنتىزامى، سىياسىي خىزمەت ۋە مەدەنىيەت ـ پاراۋانلىق ئىشلىرى شۇنىڭدەك كوپېراتىپنىڭ باشقۇرۇش ئورگانلىرى قاتارلىقلار ھەققىدە كونكرېت بەلگىلىمەلەر چىقىرىلدى.

يەرلەرنى پاي قىلىپ قوشۇش بۇ، جۇڭگو دېھقانلىرى باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىغا كىرگەندە، يەرگە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ساقلاپ قالدىغانلىقى، يەرلەرنى كوپېراتىپنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا تاپشۇرىدىغانلىقى ھەمدە يەرنىڭ سانى ۋە سۈپىتىگە قاراپ يەر ھەققى ئالىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. يەرلەر كوپېراتىپقا ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ئەسلىدە تارقاق باشقۇرۇلۇپ كەلگەن يەرلەر بىرلەشتۈرۈلۈپ بىر تۇتاش باشقۇرۇلىدۇ، بۇ يەرلەرنى ئۆز جايىنىڭ ئەھلىي ئەھۋالىغا قاراپ تېرىشقا، يەرلەردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىشقا ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئۆستۈرۈشكە ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ. يەرلەر خۇسۇسىيلار ئىگىدارچىلىقىدا بولىدۇ، ئومۇم ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى بىلەن يەرنى ئىشلىتىش ھوقۇقى بىر ـ بىرىدىن ئايرىۋېتىلىدۇ، ئەمەلىيەتتە، يەرگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئاجىزلاشتۇرۇلىدۇ، بۇ ــ جۇڭگو يېزىلىرىنىڭ يەرگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكتىن يەرگە بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىككە ئۆتۈشىدىكى ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە تەدبىر.

«يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپلىرىنىڭ ئۇلگىلىك نىزامنامىسى»

ئۇ، جۇڭگودا باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپلىرىنى قۇرۇش ۋە باشقۇرۇش ھەققىدىكى نىزامدۇر. ئۇ 1955 - يىل 10 - ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 7 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ (كېڭەيتىلگەن) 6 - ئومۇمىي يىغىنىدا مۇزاكىرە قىلىنغان ۋە ئاساسىي جەھەتتىن ماقۇللانغانىدى، شۇ يىلى 11 - ئايدا گوۋۇيۈەن ئۇنى مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇزاكىرە قىلىپ ماقۇللىشىغا سۇندى ھەمدە پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەرقايسى جايلاردا سىناق قىلىشقا تارقاتتى. 1956 - يىل 3 - ئايدا، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ دائىمىي كومىتېتى رەسمىي ماقۇللىدى. ئۇ جەمئىي 12 باب، 82 ماددىدىن تۈزۈلگەن.

«نىزامنامە»دە ماركىسىزمنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش توغرىسىدىكى ئاساسىي پرىنسىپىغا ئاساسەن، جۇڭگونىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، مۇنداق دەپ بەلگىلەندى: يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپلىرى خاراكتېر جەھەتتە ئەمگەكچى دېھقانلارنىڭ كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتى، ئۇنى دېھقانلار كوممۇنىستىك پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە ياردىمى ئاستىدا، ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە تەشكىللىگەن. ئۇ ئەزالارنىڭ يەرلىرى، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىق مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى بىر تۇتاش ئىشلىتىدۇ ھەمدە بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى پەيدىنپەي ئومۇمىي مۈلۈككە ئايلاندۇرىدۇ؛ ئەزالارنى ئۆملىشىپ ئەمگەك قىلىشقا ئۇيۇشتۇرىدۇ، ئەزالارنىڭ ئورتاق ئەمگەك مېۋىلىرىنى بىر تۇتاش تەقسىم قىلىدۇ. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن مەقسەت يېزىلاردىكى كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى پەيدىنپەي يوقىتىپ، ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنىڭ قالاقلىقىنى تۈگىتىپ، سوتسىيالىستىك يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇپ، سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈشنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىشتىن ئىبارەت. ئومۇمىي پرىنسىپتا مۇنداق دەپ بەلگىلەندى. كوپىراتىپ قۇرۇشتا ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش كەمبەغەل دېھقانلارغا تايىنىپ، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن مۇستەھكەم بىرلىشىش كېرەك. يەنە مۇنداق دەپ كۆرسىتىلدى: كوپىراتىپنىڭ تەرەققىياتى باشلانغۇچ كوپىراتىپ باسقۇچى ۋە ئالىي كوپىراتىپ باسقۇچىدىن ئىبارەت ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ. باشلانغۇچ باسقۇچتىكى كوپىراتىپ يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېردا بولىدۇ.

«نىزامنامە»دە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئىگىدارچىلىقى، مەھسۇلاتلارنى تەقسىم قىلىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش - ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرى توغرىسىدا ئېنىق بەلگىلىمىلەر چىقىرىلدى. ئەزالارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى يەرلەر، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىق مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كوپىراتىپنىڭ بىر تۇتاش ئىشلىتىشىگە تاپشۇرۇلىدۇ، كوپىراتىپ بۇلارغا مۇۋاپىق ھەق بېرىدۇ. كوپىراتىپ ئەزالارنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن، بۇلارنىڭ بىر قىسمىنى شۇ

پۇلغا بېرىلىدىغان ئۆسۈمگە تەڭ كېلىدۇ، ماددىي نەرسىلەرنى مەبلەغ قىلىپ سالغانلارغا ئۆسۈم بېرىلمەيدۇ. جايلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە مۇئاپىق ئۆسۈم بېرىلىدۇ. ئاساسىي قاتلام قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئىچىدىمۇ مۇشۇنداق ئۆسۈلنى قوللىنىپ مەبلەغ توپلىغانلار بار.

پاي فوندى جۈملىدىن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرى دەسلەپ قۇرۇلغان چاغلاردا، ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن، ئەزالاردىن يىغقان بىر خىل مەبلەغ. ئۇ ئىشلىتىلمىگەن قاراپ ئەككى خىلغا ئايرىلىدۇ: ئۇرۇق، ئوغۇت ۋە يەم - خەشەك تەييارلاشقا ئوخشاش ئىشلارغا خراجەت قىلىنىدىغانلىرى «ئىشلەپچىقىرىش خراجىتى پاي فوندى» دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئەزالارنىڭ تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، دېهقانچىلىق سايمانلىرىغا ئوخشاش ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن باھاغا سۈندۈرۈپ كوپېراتىپقا تەئەللۇق مەبلەغ قىلىنغانلىرى «ئومۇمنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش پاي فوندى» دەپ ئاتىلىدۇ. پاي فوندىنىڭ ئومۇمىي سانى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېهتىياجى ۋە كۆپچىلىك ئەزالارنىڭ ئۈستىگە ئېلىش ئىقتىدارىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ، ئۇ تۆۋەندىكى ئۈسۇللار بىلەن ئەزالارغا تەڭ چېچىلىدۇ: باشلانغۇچ كوپېراتىپتا پاي قىلىپ قوشقان يەرگە قاراپ ياكى پاي قىلىپ قوشقان يەر ۋە ئەمگەك كۈچى ئىگىلىگەن مەلۇم نىسبەت بويىچە ھېسابلىنىدۇ؛ ئالىي كوپېراتىپتا بولسا ئەمگەك كۈچىگە قاراپ ھېسابلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش خراجىتى پاي فوندىنى، ئومۇمەن، ئەزالار كوپېراتىپقا كىرگەن چاغدىلا تاپشۇرۇپ بولىدۇ، ئۇ نەق پۇل بويىچە ھېسابلىنىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئورنىغا ماددىي نەرسىلەرنى تاپشۇرسىمۇ بولىدۇ. ئومۇمنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش پاي فوندىدا، ئومۇمەن، ئەزالار خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى باھاغا سۈندۈرۈپ پۇل قاتارىدا كوپېراتىپقا تاپشۇرىدۇ، ئوشۇقى قايتۇرۇپ بېرىلمەيدۇ، كېمى تولدۇرۇۋېلىنمايدۇ. پاي فوندى تاپشۇرۇشتا ھەقمەتەن قىيىنچىلىقى بار نامرات ئەزالار دۆلەت بانكىسىغا ئىلتىماس قىلىپ نامرات دېهقانلارنىڭ كوپېراتسيە فوندىدىن پۇل قەرز ئالسا بولىدۇ. پاي فوندى ئەزالارنىڭ نامىدا ئايرىم خاتىرىلەپ قويۇلىدۇ، ئۆسۈم ئېلىنمايدۇ، ئەزالار كوپېراتىپتىن چىقىپ كېتىش ۋاقتىدا ئۇنى ئېلىپ كېتىشكە بولىدۇ.

نامرات دېهقانلارغا كوپېراتسيه فوندىدىن بېرىلىدىغان قەرز پۇل جۈملىدىن يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش جەريانىدا، پاي فوندى تاپشۇرۇشقا كۈچى يەتمەيدىغان نامرات دېهقانلارنى يۆلەپ كوپېراتىپقا كىرگۈزۈش ئۈچۈن ئاجرىتىلغان مەخسۇس قەرز پۇلىدۇر. دېهقانلار كوپېراتىپقا كىرگەندە پاي فوندى تاپشۇرۇشى شەرت. پاي فوندى تاپشۇرۇشقا كۈچى يەتمەيدىغان نامرات دېهقانلار دۆلەتكە ئىلتىماس قىلىپ قەرز پۇل ئالسا بولىدۇ. دۆلەت پۇل قەرز ئېلىشقا ئىلتىماس قىلغان دېهقانلارنىڭ ئىقتىسادىي شارائىتى ۋە پاي فوندىنىڭ سوممىسىغا ئاساسەن، ئۇلارغا «كۆپەك كېمىسە، كۆپەك پۇل قەرز بېرىش، ئازراق كېمىسە، ئازراق قەرز بېرىش، كېممىسە قەرز بەرمەسلىك» پرىنسىپى بويىچە پۇل قەرز بېرىدۇ. 1956 يىلى دۆلەت 40 مىليون ئائىلىلىك كەمبەغەل دېهقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېهقانلارغا خەلق پۇلىدىن 7 يۈز مىليون يۈەندىن ئارتۇق قەرز پۇل بەردى. بېرىلگەن قەرز پۇلنىڭ ئايلىق

يەر ھەققى «يەردىن پايدا تەقسىم قىلىش» ياكى «ئىجارە پۇلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، جۇڭگودا باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى باسقۇچىدا، ئەزالارنىڭ پاي قىلىپ قوشقان يەرلىرىنىڭ سانى ۋە سۈپىتىگە قاراپ ئەزالارغا ھەق بېرىش شەكلىدۇر. جايلارنىڭ كونكرېت شەرت ـ شارائىتىغا ئاساسەن ئوخشاش بولمىغان تۈرلۈك ئۇسۇللار ئوتتۇرىغا چىققان. بۇنىڭ ئىچىدە يەر ھەققىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۇسۇلى كۆپرەك قوللىنىلدى، كوپېراتىپنىڭ تەقسىم قىلىشقا بولىدىغان دارامىتىدىن يەر ھەققى ۋە جامائەت فوندى، جامائەت پاراۋانلىق فوندى تۇتۇپ قېلىنىپ، ئۇنىڭدىن ئېشىپ قالغىنىنى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىنىدى. شۇنداق قىلغاندا، يەر ھەققى كوپېراتىپتا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ئۆسۈمەيدۇ، زور كۆپچىلىك ئەزالارنىڭ ئەمگەكتىكى ئاكتىپلىقىنى جارى قىلدۇرۇشقا خىلىلا پايدىلىق بولىدۇ. كوپېراتىپ دەسلەپ قۇرۇلغان باسقۇچلاردا ياكى مەھسۇلات تۇراقسىز بولۇپ تۇرغان شارائىتلاردا كوپېراتىپلارنىڭ بەزىلىرىدە يەرگە ۋە ئەمگەككە قاراپ مەلۇم نىسبەت بويىچە ھەق بېرىش چارىسىمۇ قوللىنىلدى. ئەمما يەر ھەققى، ئومۇمەن، ئەمگەك ھەققىدىن تۆۋەن بولدى.

يەر ھەققى يەرگە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزىنى ھاسىل قىلىشىنىڭ بىر خىل شەكلى. ئەزالارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كوپېراتىپقا يەرلىرىنى بىللە ئېلىپ كىرگەن، ئۇلار ھەم يەر ھەققى تۆلەيدۇ، ھەم يەر ھەققى ئالىدۇ، بۇلاردىن بىر قىسمى ئۆزئارا خالاس بولۇپ كېتىدۇ، بۇ قىسمى ئۇلارنىڭ ئۆزئەمگەك مېۋىسىنى ئۆزلىرى ئۆزلەشتۈرگەن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمما ئەزالار ئۆزلەشتۈرگەن يەرلەرنىڭ سانى ۋە سۈپىتى تەكشى بولمىغانلىقتىن، كۆپرەك ۋە سۈپىتى ياخشىراق يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرگەن ھاللىق ئوتتۇرا دېھقانلار، كۆپ ھاللاردا، كۆپرەك يەر ھەققىنى ئىگە بولىدۇ. مانا بۇ، ئەمەلىيەتتە، يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا تايىنىپ باشقىلارنىڭ ئەمگەك مېۋىسىنى ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋالغان قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ بىر قىسىم يېرى ئاز، ئەمگەك كۈچى كۆپ ئەزالار (كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار) نىڭ ئەمگەكتىكى ئاكتىپلىقىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ. باشلانغۇچ كوپېراتىپتىن ئالىي كوپېراتىپقا ئۆتۈشكە ئەگىشىپ، يەر ھەققى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئەزالارنىڭ خۇسۇسىي يەرلىرى ھەقسىز تۈردە ئەمگەكچىلەر ئامىمىسىنىڭ كوللېكتىپ مۈلكىگە ئايلاندۇرۇلدى.

ئەزالارنىڭ مەبلەغ سېلىشى جۇڭگودا كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىشقا مەبلەغ توپلاشتىكى بىر خىل ئۇسۇل. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرى ياكى يېزا خەلق گۇڭشىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغى، ئاساسەن، ئۆزىگە تايىنىپ توپلىغان جامائەت فوندىدىن كېلىدۇ. مەبلەغ يېتىشمەسلىك ئەھۋاللىرى كۆرۈلگەندە، ئەزالار ئىختىيارىيلىق پرىنسىپى بويىچە، نەق پۇل ياكى ماددىي نەرسىلەر بىلەن كوپېراتىپقا مەبلەغ سالسىمۇ بولىدۇ. لېكىن، گۇڭشې ـ دۆيلەر ئەزالارنى مەبلەغ سېلىشقا زورلىماسلىقى كېرەك. ئەزالار سالغان مەبلەغنى قايتۇرۇپ بېرىش كېرەك، قايتۇرۇش مۇددىتىنى كوللېكتىپ بىلەن ئەزالاردىن ئىبارەت ئىككى تەرەپ كېڭىشىپ بېكىتىشى لازىم. نەق پۇلنى مەبلەغ قىلىپ سالغانلارغا بېرىلىدىغان ئۆسۈم، ئومۇمەن، ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپنىڭ ئامانەت قويغان

بىلەن، يېزىلاردا يەككە ئىگىلىكتىن سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىككە ئۆتۈشتىكى ئىنقىلابىي بۇرۇلۇش ئورۇندالدى. 1956 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە، ئالمي كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىلىرى پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ 87.8 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى، ئۇ جۈملىدىن يېزىلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۈكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگىرىشنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

«ئالمي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىنىڭ ئولگىلىك نىزامنامىسى» جۈملىدىن ئالمي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىنى قۇرۇش ۋە باشقۇرۇش توغرىسىدىكى نىزام. 1956 - يىل 6 - ئايدا، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى 1 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 - يىغىنىدا ماقۇللانغان. جەمئىي 11 باب، 64 ماددىدىن تۈزۈلگەن.

«نىزامنامە»نىڭ ئومۇمىي پرىنسىپىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەندى: ئالمي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى ئەمگەكچى دېھقانلار كوممۇنىستىك پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە ياردىمى ئاساسىدا، ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدا قۇرغان سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتى؛ كوپېراتىپ سوتسىيالىزم پرىنسىپى بويىچە، ئەزالارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كوپېراتىپنىڭ كوللېكتىپ مۇلكىگە ئايلاندۇرىدۇ، كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىشنى ئۇيۇشتۇرىدۇ، ئەمگەككە قاراپ ھەق بېرىشنى يولغا قويىدۇ. كوپېراتىپ ئۆز جايىنىڭ شارائىتىغا ئاساسلىنىپ، يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى ئۆزلۈكسىز ياخشىلايدۇ، دۆلەتنىڭ ياردىمى ئاساسىدا، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش ۋە ئېلېكترلەشتۈرۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، يېزا ئىقتىسادىنى ئۆزلۈكسىز راۋاجلاندۇرىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن بىللە، ئەزالارنىڭ كىرىمىنى ئۆزلۈكسىز ئاشۇرۇپ، ئەزالارنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرىدۇ. «نىزامنامە»دە، ئەزالارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى يەرلەر، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىق مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كوللېكتىپ مۇلۈككە ئايلاندۇرۇش ۋە پاي فوندى توپلاش ھەققىدە كونكرېت بەلگىلىمىلەر چىقىرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئېنىق قىلىپ مۇنداق بەلگىلەندى: «ئەزالارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى تۈرمۇش ۋاستىلىرى ۋە پارچە - پۈرات دەل - دەرەخلىرى، ئۆي قۇشلىرى، ئۆي ھايۋانلىرى، ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئائىلە قۇشۇمچە كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشتا لازىم بولىدىغان ئىش قوراللىرى يەنىلا ئەزالارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، ئۇنى كوپېراتىپقا قوشۇشقا بولمايدۇ.» كوپېراتىپ ئەزالارغا مەلۇم مىقداردا كۆكتات تېرىيدىغان يەر بۆلۈپ بېرىدۇ، ئەزالارنىڭ كوپېراتىپنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا دەخلى يەتكۈزمەسلىك شەرتى ئاستىدا، ئائىلە قوشۇمچە كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ.

«نىزامنامە»نىڭ كوپېراتىپنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىغا دائىر ھەرقايسى بابلىرىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەندى: كوپېراتىپ ئىشلەپچىقىرىش پىلانى تۈزۈپ چىقىپ، دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشىنى پىلانلىق تۈردە راۋاجلاندۇرۇشى، ئەمگەكنى

ئۆسۈمى تۆت لى، قايتۇرۇش مۇددىتى 5 يىل قىلىپ بەلگىلەنگەندى. كېيىن دۆلەت بۇ قەرز پۇلنى قايتۇرۇشنى ئەمەلدىن قالدۇردى.

ئالي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى قىسقارتىلىپ «ئالي كوپېراتىپ» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ جۈملىگو ئەمگەكچى دېھقانلىرى جۈملىگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىك ئاساسىدا قۇرغان سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتىدۇر. ئالي كوپېراتىپتا يەر ھەققى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئەزالارنىڭ خۇسۇسىي يەرلىرىنى ھەقسىز تۇردە كوللېكتىپ مۇلۈككە ئايلاندۇرۇلدى؛ تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە باھاغا سۈندۇرۇپ كوپېراتىپ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىندى، يەر، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىق مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى مۇلۈككە ئايلاندۇرۇلدى. ئەزالارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى تۇرمۇش ۋاستىلىرى ۋە پارچە - پۇرات دېھقانلىرى، ئۆي قۇشلىرى، ئۆي ھايۋانلىرى، ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىقلار كوپېراتىپقا ئۆتكۈزۈلمىدى ھەمدە ئەزالارنىڭ ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلاردىن ۋە دەم ئېلىش كۈنلىرىدىن پايدىلىنىپ قالدۇرۇق يەرلىرىنى تېرىشقا ۋە ئائىلە قوشۇمچە كەسپىي بىلەن شۇغۇللىنىشقا يول قويۇلۇپ، ئۇ كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ تولۇقلىمىسى قىلىندى. كوپېراتىپ پىلانلىق تۇردە ئىش تەقسىم قىلىشىغا ۋە ھەمكارلىشىپ ئىشلەش ئاساسىدا ئەزالارنى كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىشقا ئۇيۇشتۇردى. كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىشتىن ھاسىل قىلىنغان مەھسۇلاتلارنى كوپېراتىپ بىر تۇتاش تەقسىم قىلدى، دېھقانچىلىق بىجى تاپشۇرغان، دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغان، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى، جامائەت فوندى ۋە جامائەت پاراۋانلىق فوندىنى تۇتۇپ قالغاندىن كېيىن، ئېشىپ قالغان قىسمىنى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىدىغان سوتسىيالىستىك پرىنسىپقا ئاساسەن، ئەمگەككە نومۇر بېرىش شەكلى ئارقىلىق تەقسىم قىلدى. ئالي كوپېراتىپ تۆلۈق سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتى بولغاچقا، ئۇ باشلانغۇچ كوپېراتىپتا ساقلىنىپ كەلگەن بىر تۇتاش باشقۇرۇش، كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىق قىلىش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى يوقىتىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى يەنمۇ ئازاد قىلدى، ئەزالارنىڭ ئەمگەكتىكى ئاكتىپلىقىنى قوزغىدى. باشلانغۇچ كوپېراتىپقا سېلىشتۇرغاندا، ئالي كوپېراتىپ يەر، ئەمگەك كۈچى ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن تېخىمۇ مۇۋاپىق پايدىلىنالايدۇ، كەڭ كۆلەمدە ئېتىز - ئېرىق سۇ ئىنشائاتى ئاساسىي قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىپ ۋە يېڭى تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئىشلىتىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتلىرىنى ياخشىلاش، يېزا ئىگىلىكىدە تېخنىكا ئۆزگەرتىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن يول ئاچالايدۇ؛ دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئۆز جايىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ پىلانلىق راۋاجلاندۇرۇپ، ئەزالارنى كوللېكتىپ ۋە دۆلەتنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىيالايدۇ. ئالي كوپېراتىپلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قۇرۇلۇشى

كۆللېكتىپلاشتۇرۇشنى ئوڭۇشلۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا پايدىلىق.

ئوچنى كۆتۈره بېرىش، بىرنى مۇكاپاتلاش جۈڭگونىڭ ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىدا يولغا قويۇلغان بىر ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى، يەنى ئىشنى كۆتۈره بېرىش، مەھسۇلاتنى كۆتۈره بېرىش، تەننەرخنى كۆتۈره بېرىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرسا مۇكاپاتلاش تۈزۈمىدۇر. ئۇنىڭ كونكرېت ئۇسۇلى مۇنداق: يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى ئۆز تارمىقىدىكى ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە بەلگىلەنگەن تېخنىكا تەدبىرلىرىگە ئاساسەن، ھەم ئاكتىپ بولۇش، ھەم ئىمكانىيەت قالدۇرۇش پرىنسىپى بويىچە، تۈرلۈك زىرائەتلەر يېكى ئۇنىڭدىن باشقا ئىشلەپچىقىرىش تۈرلىرىنىڭ بىرلىك مەھسۇلات مىقدارىنى ۋە ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىنى بەلگىلەپ، ئۇنى مەھسۇلاتنى كۆتۈره بېرىشنىڭ كۆرسەتكۈچى قىلىدۇ؛ تۈرلۈك مەشغۇلاتلارنىڭ ئەمگەك نورمىسى ۋە ھەققى ئۆلچىمى بويىچە، كۆتۈره ئالغان مەھسۇلاتنى ئورۇنداش ۋەزىپىسىگە كېتىدىغان ئەمگەك كۈنىنىڭ سانىنى ھېسابلاپ چىقىپ، ئۇنى ئىشنى كۆتۈره بېرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىدۇ؛ تۈرلۈك خام ئەشيا ۋە ماتېرىياللارنىڭ خۇراش نورمىسى يېكى خىراجەت نورمىسىغا ئاساسەن، كۆتۈره ئالغان مەھسۇلاتنى ئورۇنداش ۋەزىپىسىگە كېتىدىغان ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى ۋە ياشقۇرۇش خىراجىتىنى ھېسابلاپ چىقىپ، ئۇنى تەننەرخنى كۆتۈره بېرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىدۇ ۋە ئۇچنى كۆتۈره بېرىشنىڭ ئۆلچىمىنى ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىدە ئەمەلىيلەشتۈرىدۇ. يىل ئاخىرىدا ھېسابات نى بوغقاندا، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغان ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىگە مۇكاپات بېرىلىدۇ، مەھسۇلاتنى كېمەيتىپ كەتكەن ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرى ئەھۋالغا قاراپ كېمىنى تۆلەيدۇ. كۆتۈره ئالغان مەھسۇلات ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش شەرتى ئاستىدا، تېجەپ قېلىنغان ئادەم كۈچى ۋە تەننەرخ ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىگە قالدۇرۇلىدۇ، ئېشىپ كەتكەن چىقىمغا ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرى مەسئۇل بولىدۇ.

ئۇچنى كۆتۈره بېرىش، بىرنى مۇكاپاتلاشنى يولغا قويۇش كوپېراتىپلار بىر تۈتاش ھېسابلايدىغان، بىر تۈتاش تەقسىم قىلىدىغان شارائىتتا، كوپېراتىپ بىلەن دۇيلەرنىڭ مەنپەئىتىنى زىچ بىرلەشتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش مېۋىلىرىگە ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىن كۆڭۈل بۆلىدىغان، ئاز ئەمگەك سەرپ قىلىپ تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ ياخشى مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا تىرىشىدىغان قىلىشتا پايدىلىق؛ كوپېراتىپلارنىڭ بىر تۈتاش رەھبەرلىكىدە، كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆز جايىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈش ئاساسىدا تەشكىللەپ، ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى ئورۇنداش ۋە ئاشۇرۇپ ئورۇنداشقا پايدىلىق؛ دۇيلەر بىلەن دۇيلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ئېتىراپ قىلىپ، ئىلغارلارنى رىغبەتلەندۈرۈپ، ئارقىدا قالغانلارغا ھەيدەكچىلىك قىلىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنى بىرلەكتە ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق؛ ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش، كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ئېلىش پرىنسىپىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىشقا پايدىلىق؛ ئىگىلىك ھېسابات نى كۈچەيتىپ، كوپېراتىپنى تىرىشچانلىق - ئىقتىسادچانلىق بىلەن باشقۇرۇش فاكتورىنى ئىزچىل ئىجرا

مۇۋاپىق ئۇيۇشتۇرۇشى، نورما بېكىتىپ ھەق ھېسابلاش ۋە مۇكاپاتلاش تەۋسىيەسى يولغا قويۇشى كېرەك، دېموكراتىك ئاساستا كوپىراتىپ قۇرۇشنى يولغا قويۇشى، مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش جەھەتتە كوپىراتىپنى تەربىيلەش ـ ئىقتىسادچىللىق بىلەن باشقۇرۇش فاكتورىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىشى كېرەك؛ كوپىراتىپ دېھقانچىلىق بىجىنى تاپشۇرغان، دۆلەتنىڭ بىر تۆتاش سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغان، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى، جامائەت فوندى ۋە جامائەت پاراۋانلىق فوندىنى تۆتۈپ قالغاندىن كېيىن، قالغان بارلىق ماددىي نەرسىلەر ۋە نەق پۇللارنى پۈتۈن ئەمگەك كۈنگە ئاساسەن تەقسىم قىلىشى كېرەك.

«نىزامنامە»دە مۇنداق بەلگىلەندى: كوپىراتىپتا ئىشلىنىدىغان سىياسىي خىزمەتتە ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنىڭ ئورۇندىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش، كوپىراتىپنى تەربىيلەش ـ ئىقتىسادچىللىق بىلەن باشقۇرۇش فاكتورىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش، بۇزۇپ ـ چېچىپ ئىسراپ قىلىشقا قارشى تۇرۇش، ئەمگەككە قاراپ ھەق بېرىش ۋە ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياشلارنىڭ ئوخشاش ئىشىغا ئوخشاش ھەق بېرىشكە كاپالەتلىك قىلىش، كوپىراتىپنىڭ كوللېكتىپ مەنپەئىتىنى، دۆلەت مەنپەئىتىنى ۋە ئەزالارنىڭ شەخسىي مەنپەئىتىنى توغرا بىرلەشتۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپىنى ئىدىيە ۋە تەشكىلىي جەھەتتىن مۇستەھكەملەش مەقسەت قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، «نىزامنامە»دە يەنە ئەزالارنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى، مەدەنىيەت ـ پاراۋانلىق ئىشلىرى ۋە كوپىراتىپنىڭ باشقۇرۇش ئورگانلىرى قاتارلىقلار ھەققىدىمۇ كونكرېت بەلگىلىمىلەر چىقىرىلدى.

باھاغا سۇندۇرۇپ كوپىراتىپقا ئۆتكۈزۈش

جۇڭگودا يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيەلەشتۈرۈش جەريانىدا، دېھقانلارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى يەردىن باشقا مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلى. باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپلىرى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، دېھقانلارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، چوڭ تېپتەكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە كوللېكتىپ باشقۇرۇشقا باب كېلىدىغان قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى قاتارلىقلار، ئومۇمەن، كوپىراتىپ تەرىپىدىن ئىجارىگە ئېلىپ ئىشلىتىلىپ، ئۇنىڭغا مەلۇم ئىجارە پۇلى بېرىلدى. كوپىراتىپ مەلۇم ئىقتسادىي شەرتلەرنى ھازىرلىغان چاغدا، مەسلىھەتلىشىپ ئەزالارنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن، باھاغا سۇندۇرۇپ كوپىراتىپقا ئۆتكۈزۈۋالسىمۇ بولىدۇ. باھاغا سۇندۇرۇپ كوپىراتىپقا ئۆتكۈزۈۋېلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە دەرىجىگە ئايرىپ مۇۋاپىق باھا قىزىۋىش كېرەك، پۈتۈنى كوپىراتىپ مۇددەتكە بۆلۈپ قايتۇرىدۇ قايتۇرۇش مۇددىتى ئادەتتە ئۈچ يىل بولىدۇ، ئەڭ كۆپ بولغاندا بەش يىلدىن ئېشىپ كەتمەيدۇ ھەمدە قايتۇرۇپ بولۇشتىن ئاۋۋال مۇددەتكە بۆلۈپ مەلۇم ئۆسۈم بېرىپ تۇرىدۇ. بۇنداق ئۇسۇل ئەمگەكچىلەرنى مەھرۇم قىلماسلىق دېگەن پرىنسىپقا ئۇيغۇن كېلىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى مۇلازىكچىلىكنىڭ ئۆزگەرتىلىشى جەريانىدا يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان بۇزغۇنچىلىقتىن ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ، يۈ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى

كوللىكتىپ سوتسىيالىستىك چارۋىچىلىق ئىگىلىكىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ. چارۋىدارلار ئىگىلىكى غەيرىي ئەمگەكچىلەرنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتىش جەريانىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتماسلىق ئۈچۈن، چارۋىدارلارنىڭ ئىگىدارلىقىدىكى چارۋىلار مۇسادىرە قىلىنماي، بەلكى كۆپ خىل شەكىللەر ئارقىلىق سېتىۋېلىنىپ، ئېكسپىلاتاتسىيە پەيدىنپەي يوقىتىلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا سوتسىيالىستىك چارۋىچىلىق ئىگىلىكىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ.

جۇڭگودىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ يەر كۆلىمى پۈتۈن مەملىكەت ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 40 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇنىڭ 90 پىرسەنتىن ئارتۇقراقى ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردۇر. چارۋىچىلىق ئىگىلىكى خەلق ئىگىلىكىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، جۇڭگو كۇممۇنىستىك پارتىيىسى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا يەككە چارۋىچىلارنى يۆلەپ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، چارۋىدارلار ئىگىلىكىدە مالچىلار بىلەن چارۋىدارلارنىڭ ھەر ئىككىسىگە پايدا يەتكۈزۈش سىياسىتىنى يەنى چارۋىدارلارنى كۈرەش قىلماسلىق، ماللىرىنى تەقسىم قىلماسلىق، قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇش سىياسىتىنى قوللىنىپ، چارۋىچىلىق رايونلىرى ئىگىلىكى ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئەمما، يەككە چارۋىچىلاردا ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشتا ناھايىتى زور چەكلىمىلىك بولىدۇ، چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە تۈرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، چارۋىدارلارنىڭ چارۋا ماللىرىنى باقتۇرۇشى ئۈچۈن مالچىلارنى ياللىشى قىيىن بولۇپ قالىدۇ. بىرقەدەر ئۇنۇملۇك تۈردە تەبىئىي ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى كەمچىل بولۇش ۋە ئەمگەك كۈچى يېتىشمەسلىك قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش، چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنىڭ سۇ ۋە ئوت - چۆپلىرىنى بىر تۇتاش پىلانلاش ۋە ئۇنىڭدىن ئەقىلغە مۇۋاپىق پايدىلىنىش، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇش، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئارقىلىق، دۆلىتىمىزنىڭ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى جەھەتتە كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈۋاتقان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، چارۋىچىلىقنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كېرەك.

جۇڭگو كۇممۇنىستىك پارتىيىسى چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن تۆۋەندىكى فاڭجېننى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ئەمگەكچى چارۋىچىلارغا تايىنىش، ئىتتىپاقلىشىشقا بولىدىغان بارلىق كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىش، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئۇچقاندەك پۇختا قەدەملەر بىلەن راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا، چارۋىچىلىقنى پەيدىنپەي سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش فاڭجېنىدۇر. يەككە چارۋىچىلار چارۋىچىلىق رايونىدىكى ئاھالىنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇلارنى تەشكىللەش چارۋىچىلىقنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ مەركىزىي ھالقىسى. يەككە چارۋىچىلار ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش، ئومۇمەن، سوتسىيالىزم بىخلىرىغا ئىگە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى،

قىلىشقا پايدىلىق.

يېزىلار خەلق كۆڭشىلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، دۇي ئاساس قىلىنغان ئۇچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، دادۇينىڭ ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى قىلغان ئاز سانلىدىكى كۆڭشىلاردا بۇ تۈزۈم ئۆز پېتى ساقلاپ قېلىنغاندىن باشقا، ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرى مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان، پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان، دادۇيلەر ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىدە ئۇچىنى كۆتۈرە بېرىش، بىرنى مۇكاپاتلاش تۈزۈمىنى قايتا يولغا قويمايدىغان بولدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىشنى گۇرۇپپىلارغا كۆتۈرە بېرىش، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھەق ھېسابلاش ئۇسۇلى كەڭ تۈردە يولغا قويۇلدى، يەنى ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرى بىر تۈتاش ھېسابلايدىغان، بىر تۈتاش تەقسىم قىلىدىغان شارائىتتا، مەشغۇلات گۇرۇپپىلىرىغا ئىشنى كۆتۈرە بېرىش - مەھسۇلاتنى بېكىتىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرسا مۇكاپاتلاش، مەھسۇلاتى كېمەيسە كەتسە جازالاشتىن ئىبارەت ئەمگەككە قاراپ ھەق ھېسابلاش ئۇسۇلى يولغا قويۇلدى، بۇ، ئەمەلىيەتتە، كوپېراتىپ مەزگىلىدىكى ئۇچىنى كۆتۈرە بېرىش، بىرنى مۇكاپاتلاش تۈزۈمىنىڭ يېڭى شارائىتتا ئەسلىگە كېلىشى ۋە راۋاجلاندۇرۇلۇشىدۇر.

تۆتنى مۇقىملاشتۇرۇش بۇنىڭدا جۈڭگودىكى ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، مەلۇم مىقىداردىكى يەر، ئەمگەك كۈچى، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى ۋە چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى مەلۇم ۋاقىتلارغىچە نىسپىي مۇقىملاشتۇرۇپ ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىنىڭ ئىشلىتىشىگە تاپشۇرۇپ بېرىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ، كوللېكتىپ ئىگىلىكتە مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى كۈچەيتىشتىكى مۇھىم بىر ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمى. تۆتنى مۇقىملاشتۇرۇش يولغا قويۇلغاندا، ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە ئەمگەك كۈچىنى ئىشلىتىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ، ئۇ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجىنى كاپالەتلەندۈرۈش، ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىنىڭ تەشەببۇسكارلىقىنى جارى قىلدۇرۇش ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەقلىغە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشقا پايدىلىق؛ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئەقلىغە مۇۋاپىق تەشكىللەش، ئەمگەكتىكى يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىپ چىقىشقا پايدىلىق؛ شۇنداقلا تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، ھېچكىم مەسئۇل بولماسلىق ھادىسىلىرىدىن ساقلىنىشقىمۇ پايدىلىق.

چارۋىچىلىقنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش

بۇ جۈڭگودا پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى شارائىتىدا، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان سوتسىيالىستىك چارۋىچىلىق ئىگىلىككە ئايلاندۇرۇشتىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى ئۆزگەرتىشتۇر. ئۇ يەككە چارۋىچىلار ئىگىلىكى بىلەن چارۋىدارلار ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەككە چارۋىچىلار ئىگىلىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، ئۇ ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە ھەمكارلىشىش، كوپېراتسىيلىشىش يولى ئارقىلىق پەيدىنپەي

راۋاجلاندۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىپ، ئەزالارنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ؛ چارۋىچىلاردا كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىش ئادىتىنى يېتىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيەۋى ئېڭىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ، چارۋىچىلارنىڭ مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ چارۋىچىلىق قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە چارۋىچىلارنىڭ ماددىي ـ مەدەنىيىتىنى تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن شارائىت يارىتىلغىلى بولىدۇ. جۇڭگو يېزىلىرىدا خەلق گۈڭشېلاشتۇرۇش ئەمەلگە ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرى راۋاجلىنىپ خەلق گۈڭشېسىغا ئايلانغان.

ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى قىسقارتىلىپ «ئورمانچىلىق كوپېراتىپى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، جۇڭگونىڭ ئەمگەكچى دېھقانلىرى كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئىختىيارىيلىق ـ ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە قۇرغان، ھەمكارلىشىپ ئورمان بىنا قىلىپ ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتىدۇر.

ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئۆزاق مۇددەتلىك بولغانلىقى ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىش زۆرۈر بولغانلىقى ئۈچۈن، نۇرغۇن جايلاردا ئورمانچىلىقنى باشقۇرۇشتا كۆپچىلىككە تەۋە دەرەخلەر، ئۆمىلىشىپ تىكىلگەن دەرەخ، ئۇلۇشلۇق تاغلار، كېسىشنى ھۆددە قىلىپ، پايدا ئايرىشتەك ئۆزئارا يارەملىشىش ياكى ھەمكارلىشىش شەكىللىرى بۇرۇنلا يولغا قويۇلغان. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، شىمالىي جۇڭگودىكى قاقاس تاغ ۋە سايازلىقلار كۆپرەك رايونلاردا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار ھەمكارلىشىپ ئورمان بىنا قىلىددىغان ۋە خەلق ئورمان بىنا قىلسا، ھۆكۈمەت يارىدەم بېرىشتىن ئىبارەت ئامما ھەمكارلىشىپ ئورمان بىنا قىلىددىغان شەكىل بارلىققا كەلگەن، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، تۇرلۇك شەكىلدىكى ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇشقا باشلىدى. ئۇلارنى قۇرۇشنىڭ ئۇسۇلى، باسقۇچى ۋە ئاساسىي تەجرىبىلىرى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىنى قۇرۇشقا ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىمۇ باشلانغۇچ كوپېراتىپتىن ئالىي كوپېراتىپقا ئۆتۈشتەك تەرەققىيات جەريانى باشتىن كەچۈرۈلدى. تەبىئىي شارائىت، ئىقتىسادىي شارائىت ۋە تارىخىي ئۆرپ ـ ئادەتلەر ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىنىڭ شەكلى ئاساسىي جەھەتتىن تۈۋەندىكى بىرنەچچە خىلدىن ئىبارەت بولدى: ئورمانچىلىق ياكى ئورمانچىلىق ـ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى جەنۇبتىكى ئورمانچىلىق رايونلىرىغا تارقالدى؛ ئورمانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ياكى دېھقانچىلىق ـ ئورمانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرى، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەسلىددىكى ئورمانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى ياكى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرى ئاساسىدا راۋاجلاندى؛ ئورمان بىنا قىلىش كوپېراتىپىنىڭ كۆپىنچىسى شىمال تەرەپتىكى

يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى باشلانغۇچ چاۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى ۋە تۆلۈق سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى ئالىي چاۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى ئارقىلىق بولىدى. چاۋىچىلار كوپىراتىپقا كىرگەندىن كېيىن، ئۆزلىرىگە مەنسۇپ ئات، سىيىر، قوي ۋە زۆرۈر بولغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى قالدۇرالايدۇ. چاۋىچىلار ئىگىلىكىنى ئۆزگەرتىشنىڭ مۇھىم شەكلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چاۋىچىلىق مەيدانلىرىنى قۇرۇش ۋە ئۇلارنى كوپىراتىپقا ياكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چاۋىچىلىق مەيدانلىرىغا قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەت.

چاۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى قىسقارتىلىپ «چاۋىچىلىق كوپىراتىپى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، جۇڭگونىڭ ئەمگەكچى چاۋىچىلىرى كۈمۈنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئىختىيارىلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپىغا ئاساسەن قۇرغان سوتسىيالىستىك چاۋىچىلىقتىكى كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتىدۇر. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئومۇمىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش دەرىجىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن، ئۇ يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى باشلانغۇچ چاۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى ۋە تولۇق سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى ئالىي چاۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى دەپ ئايرىلىدۇ. كوپىراتىپقا كىرىش ۋاقتىدا، ئەزالارنىڭ ئىسلىدە بار چارۋا مالىلىرى ۋە باشقا مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى پرىنسىپ جەھەتتىن پاي قىلىپ كوپىراتىپقا قوشۇلىدۇ، پايغا قاراپ پايدا تەقسىم قىلىنىدۇ ياكى باھاغا سۈندۈرۈپ كوپىراتىپقا ئۆتكۈزۈلىدۇ، كوپىراتىپ بۇنىڭغا مۇقىم ئۆسۈم بېرىدۇ ياكى مۇددەتكە بۆلۈپ پۇل بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، بىر تۇتاش باشقۇرۇپ ئىشلىتىپ، پەيدىنپەي كوللېكتىپ مۇلۈكىگە ئايلاندۇرىدۇ، دارامەتنى تەقسىم قىلىشتا، باشلانغۇچ كوپىراتىپ باسقۇچىدا، ئاساسەن، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەزالارنىڭ كوپىراتىپقا قوشقان چارۋا مالىلىرى ۋە باشقا مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە مەلۇم ھەق بېرىلىدۇ. ئالىي كوپىراتىپ باسقۇچىدا پۈتۈنلەي ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىنىدۇ. چاۋىچىلار كوپىراتىپقا كىرگەن چاغدا، ئۆزلىرىگە قوي، ئىشلىتىدىغان ئات - ئۇلاغ ۋە زۆرۈر ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى قالدۇرىدۇ، كوپىراتىپقا قوشۇلغان چارۋا مالىلار ۋەقالدۇرۇق مالىلارنىڭ نىسبىتىدە، ئۆز جايىنىڭ ئەمەلىي شەرت - شارائىتىغا قاراپ، ئومۇمەن، كوپىراتىپقا قوشقان مالىلار قالدۇرۇق مالىلاردىن كۆپ بولۇشى كېرەك.

چاۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى يەككە، تارقاق ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكلىگە قارىغاندا ناھايىتى زور ئەۋزەللىككە ئىگە: ئۇنىڭدا ئادەم كۆچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، بۇلارنى بىر تۇتاش ئىشلەپچىقىرىش پىلانى بويىچە مۇۋاپىق تەشكىللەپ ئىشلەتكىلى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، بېقىش - باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ياخشىلىغىلى، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى كەمچىل بولۇش ۋە ئەمگەك كۈچىنى يېتەشمەسلىك قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىپ، ئۈنۈملۈك تۈردە تەبىئىي ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى

يەرلەردۇر. قالدۇرۇق يەرلەرنى تېرىش ئەزالار شۇغۇللىنىدىغان بىر خىل ئائىلە قوشۇمچە كەسپى، سوتسىيالىستىك ئېگىلىكنىڭ زۆرۈر تولۇقلىمىسىدۇر. 1955 - يىلى جۇڭگو كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى «يېزا ئېگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش مەسىلىسى توغرىسىدا قارار»دا مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: «ئەزالاردا ئاز مىقداردا قالدۇرۇق يەر بولۇشى، يېزا بويىچە ئادەم بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن توغرا كېلىدىغان يەرنىڭ تەخمىنەن 2 پىرسەنتتىن 5 پىرسەنتتىكە توغرا كېلىدىغان يەر كۆكتاتلىق قىلىنىشى ياكى بەزى تولۇقلىما زىرائەتلەرنى تېرىشقا ۋە دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئىشلىتىلىشى لازىم. قالدۇرۇق يەردىن ئالغان مەھسۇلاتلارنى ئەزالار ئۆزلىرى ئىشلەتسۇن، بازارغا ئېلىپ بېرىپ ساتسۇن بولىدۇ.» يېزىلار خەلق گۇڭشېسلىشىپ بولغاندىن كېيىن، قالدۇرۇق يەرلەرنىڭ كۆلىمى تەرتىپكە سېلىنغان، شۇ چاغدا، ئومۇمەن، ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىنىڭ تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 5 پىرسەنتىدىن 7 پىرسەنتىچىسىنى تەشكىل قىلىدۇ، كۆپرەك بولغانلىرى 15 پىرسەنتنى تەشكىل قىلىدۇ. قالدۇرۇق يەرنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى كوللېكتىپنىڭ قولىدا بولىدۇ، دېھقانلار قالدۇرۇق يەرلىرىنى سېتىۋېتەلمەيدۇ، ئىجارىگە بېرەلمەيدۇ ياكى باشقا ئادەمگە ئۆتۈنۈپ بېرەلمەيدۇ.

ئەزالارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە كەسپى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئەزالارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە كەسپى يېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك ئېگىلىك تەشكىلاتلىرىنىڭ ئەزالىرى كوللېكتىپ ئەمگەكتىن تاشقىرى شۇغۇللىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدۇر. ئۇ قالدۇرۇق يەرلەرنى تېرىش، ئۆيلىرىنىڭ ئالدى - كەينىگە مېۋىلىك دەرەخ ۋە بامبۇك تىكىش، ئۆي ھايۋانلىرى ۋە ئۆي قۇشلىرىنى بېقىش، توقۇش-ئۆرۈش، كەشتە تىكىشكە ئوخشاش ئائىلە قول سانائىتى ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىش، شۇنىڭدەك يېغىش - توپلاش، بېلىق تۇتۇش، ئوۋ ئوۋلاش، چوشقا، پىلە ۋە ھەسەل ھەرىسى قاتارلىقلارنى بېقىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەزالارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە كەسپىدىن ئالغان مەھسۇلاتلىرى شەخسىلەرنىڭ ئىلكىدە بولغان ۋە ئۇنىڭغا شەخسىلەر ئىگىدارلىق قىلغان.

ئەزالارنىڭ قالدۇرۇق يەرلەرنى تېرىشىغا، ئائىلە قوشۇمچە كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا رۇخسەت قىلىش يېزا ئىگىلىكى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈلگەندىن بېرى جۇڭگو كومپارتىيەسى پارتىيەسى يېزىلاردا يولغا قويغان بىر خىل مۇھىم ئىقتىسادىي سىياسەتتۇر. 1955 - يىل 10 - ئايدا، جۇڭگو كومپارتىيەسى 7 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ (كېڭەيتىلگەن) 6 - ئومۇمىي يىغىنىدا ماقۇللانغان «يېزا ئېگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش مەسىلىسى توغرىسىدا قارار»دا ئېنىق قىلىپ مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: «ئەزالارنىڭ ئاز مىقداردا قالدۇرۇق يېرى بولۇشى كېرەك»، «شەخسىلەرنىڭ تارقاق باشقۇرۇشىغا ئەپلىك بولغان ئائىلە قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كوپېراتىپقا قوشۇۋېتىشىغا بولمايدۇ، كوپېراتىپقا ئۆتكۈزۈپ جامائەت مۈلكى قىلىشقا تېخىمۇ بولمايدۇ». كېيىن، «يېزا ئېگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىنىڭ ئۇلگىلىك نىزامنامىسى»، «ئالىي يېزا ئېگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىنىڭ ئۇلگىلىك نىزامنامىسى» ۋە «يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ خىزمەت نىزامى

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

ھەرقايسى ئۆلكىلەرگە تارقالدى، ئۇلار كەڭ كۆلەملىك قاقاس تاغلار، سايازلىقلاردىن پايدىلىنىپ ھەمكارلىشىپ ئورمان بىنا قىلغان، بۇنىڭدا ئائىلە بويىچە پاي قوشۇش، پايغا قاراپ ئەمگەك كۈچى چىقىرىش، پايغا قاراپ پايدا تەقسىم قىلىش يولغا قويۇلغان. خەلق گۇڭشېسلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئورمانچىلىق ۋە ئورمانچىلىقنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرى تەرەققىي قىلىپ، كوللېكتىپ باشقۇرۇدىغان ئورمانچىلىق مەيدانلىرىغا ياكى ئورمانچىلىق ئەترەتلىرىگە ئايلانغان.

بىلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى قىسقارتىلىپ «بىلىقچىلىق كوپېراتىپى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ جۇڭگو بىلىقچىلىرى كومموۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئىختىيارىيلىق ـ ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە قۇرغان سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتىدۇر. ئۇنىڭدا ئەزالارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى كىمە، تور قاتارلىق مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى پاي قىلىپ كوپېراتىپقا قوشۇش، پايغا قاراپ پايدا تەقسىم قىلىش ياكى باھاغا سۈندۇرۇپ كوپېراتىپقا قوشۇش، پۇلنى مۇددەتكە بۆلۈپ تۆلەش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، كوپېراتىپ بىر تۈتاش باشقۇرۇپ ئىشلىتىش ئارقىلىق پەيدىنپەي كوللېكتىپنىڭ مۈلكىگە ئايلاندۇرۇلغانىدى. باشلانغۇچ كوپېراتىپتا دارامەت، ئاساسەن ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىندى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەزالار كوپېراتىپقا قوشقان كىمە، تور قاتارلىق مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا مەلۇم ھەق بېرىلدى. ئالىي كوپېراتىپتا، پۈتۈنلەي ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىنىدى. 1958 ـ يىلدىكى خەلق گۇڭشېسلاشتۇرۇش دولقۇنىدا، بىلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرى خەلق گۇڭشېسىغا ئايلاندى. بىلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆملۈكلۈكى كۈچلۈك، ماشىنىلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى بولۇش ۋە بىر تۈتاش تەشكىللەش، بىر تۈتاش باشقۇرۇشنى تەلەپ قىلىش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن، ساپ بىلىقچىلىق ۋە بىلىقچىلىقنى ئاساس قىلغان گۇڭشېلاردا ھازىرقى باسقۇچتا، ئومۇمەن، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيلىرى ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى قىلىنغان ئۇچ دەرىجىلىك كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىك يولغا قويۇلدى، ئاز سانداكىلاردە گۇڭشېلاردا ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى قىلىندى. ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرى مەھسۇلاتنى ھۆددىگە ئالغۇچى ئورۇندۇر. ئىشلەپچىقىرىش دادۇيى ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىدە «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش» (مەھسۇلات مىقدارىنى بېكىتىش، مەھسۇلات قىممىتىنى بېكىتىش، خىراجەتنى بېكىتىش، ئەمگەك كۈچىنى بېكىتىش، سايمانلارنى بېكىتىش ۋە مەھسۇلاتنى ئاشۇرسا مۇكاپاتلاش) تەن ئىبارەت ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويىدى. بىلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كوللېكتىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش تەشكىللىرىنىڭ خىلمۇخىل شەكىللىرى بار. ساپ بىلىقچىلىق ۋە بىلىقچىلىقنى ئاساس قىلغان گۇڭشېلاردىن باشقا، يەنە يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان، دېھقانچىلىق بىلەن بىلىقچىلىقنى بىرلەشتۈرگەن گۇڭشېلار، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىمۇ بولغان.

قالدۇرۇق يەر جۇڭگودا يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ئەمەلگە ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەزالارنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ كۆپ تەرەپلىمە ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىن ئەزالارنىڭ ئۆزاق مۇددەت ئىشلىتىشىگە بۆلۈپ بېرىلگەن پارچە

تايانچقا ئىگه قىلىش كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار «بەشته كاپالەتلىك قىلىنىدىغان ئائىلىلەر» دەپ ئاتالغان. بۇ — جۇڭگو پېزىلىرىدىكى كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتلىرى يولغا قويغان بىر خىل ئىجتىمائىي سۈغۇرتا. پېزىلار خەلق گۈڭشېسالمشىپ بولغاندىن كېيىن، بۇ بەلگىلىمە داۋاملىق ئىجرا قىلىنغان.

كولخوز سوتسىيالىستىك پېزا ئىگىلىكىدىكى كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتىنىڭ بىر خىل شەكلى. ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدا بارلىققا كەلگەن.

سوۋېت ئىتتىپاقىدا پېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش ھەرىكىتى جەريانىدا، دەسلەپتىلا كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ ئۇچ خىل تەشكىلي شەكلى مەيدانغا كەلگەن: بۇلار ئۆلمىشىپ تېرىقچىلىق قىلىش كوپېراتىپى، پېزا ئىگىلىك ئەمگەك بىرلەشمىسى ۋە پېزا ئىگىلىك كوممۇنىسىدۇر. ئۆلمىشىپ تېرىقچىلىق قىلىش كوپېراتىپى كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتنىڭ تۆۋەن شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭدا كوپېراتىپ ئەزالىرى پەقەت يەر تېرىش، ئوت ئوتاش، ھوسۇل يىغىشقا ئوخشاش پەسلىلەردىلا ئۆلمىشىپ ئەمگەك قىلىدۇ، كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى «تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى» دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئورتاق ئىشلىتىدۇ. پېزا ئىگىلىك ئەمگەك بىرلەشمىسىدە يەرلەر دۆلەتنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، كوللېكتىپنىڭ مەكگۈ ئىشلىتىشىگە بېرىلىدۇ. باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كوللېكتىپقا تەئەللۇق بولىدۇ، مەھسۇلاتلارمۇ كوللېكتىپنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ، شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىدا ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى يولغا قويۇلىدۇ ھەمدە كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ بەلگىلەپ بەرگەن ئۆي ـ جايلارنىڭ ئەتراپىدىكى باغ ـ ۋارانلارنى باشقۇرۇشىغا ۋە ئائىلە قوشۇمچە كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ. پېزا ئىگىلىك كوممۇنىسىدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ھەممىسى ئومۇمنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىمۇ ئومۇمنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرى نامىدا «ھەر كىمگە ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىنىدۇ» دېيىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە تەڭ تەقسىم قىلىنىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقىدا بىرىنچى تۈركۈم كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتلىرى 1917 ـ يىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەيلا بارلىققا كەلگەن. ھەربىي كوممۇنىزم مەزگىلىدە، كولخوز ھەرىكىتى سىناق باسقۇچىدا تۇراتتى، دەسلەپتە پېزا ئىگىلىك كوممۇنىلىرىنىڭ ئىگىلىگەن سالمىقى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، زور كۆپ سانلىكى كوممۇنىلار پومېشچىكلارنىڭ مۇسادىرە قىلىنغان قورۇقلىرى، شۇنىڭدەك ئىبادەتخانىلار، سودىگەرلەر ۋە باشقا كاپىتالىستلارنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئاساسىدا قۇرۇلغانىدى. كوممۇنا ئەزالىرىنىڭ كۆپچىلىكى يالىلانما دېھقان ۋە كەمبەغەل دېھقانىدى، يەنە خېلى زور بىر قىسىم ئالدىنقى سەپتىن قايتىپ كەلگەن ئەسكەرلەر ۋە زاۋۇتلاردا ئىشلەپچىقىرىش توختاپ قېلىش تۈپەيلىدىن يېزىغا كەلگەن ئىشچىلارمۇ بار ئىكەن. كوممۇنانىڭ بەزىلىرى ئوبدان يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما كۆپ سانلىكىلىرى ئوبدان يولغا قويۇلمىغانىدى. شۇڭا، 1919 ـ يىلدىن ئېتىبارەن كوممۇنانىڭ نىسبىتى تۆۋەنلەپ، پېزا ئىگىلىك ئەمگەك بىرلەشمىسىنىڭ نىسبىتى ئاشتى. سوۋېت ئىتتىپاقىدا كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتلىرىنىڭ بىرنەچچە خىل شەكلى بىلىلە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىت ئۇزاقىراق بولۇپ، تا 1929 ـ

(لايىھە)»لىرىدىمۇ قالدۇرۇق يەر ۋە ئائىلە قوشۇمچە كەسپى ھەققىدە مۇناسىپ بەلگىلىمىلەر چىقىرىلغان ھەمدە بۇلار «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى»غا كىرگۈزۈلگەن. ئەزالارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە كەسپى سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ زۆرۈر تولۇقلىمىسىدۇر. كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا، ئەزالارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا رۇخسەت قىلىش، يېزىلاردىكى ئەمگەك كۈچلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنى كۆپەيتىش، ئەزالارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا پايدىلىق بولىدۇ؛ ئەزالار ئۆزىنى تەمىنلەپ ئېشىنغان مەھسۇلاتلىرىنى يېزا بازارلىرىغا ئەكىرىسە، ئۇنىڭ شەھەر - بازارلاردىكى خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، ئەزالارنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇپ، يېزا ئىقتىسادىنى جانلاندۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ بەزى تەرەپلەردىكى يېتىشىزلىكلىرىنى تولدۇرۇشقا ھەمدە سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىمى بولىدۇ. ئەزالارنىڭ ئائىلە قېشۇمچە كەسپى بىر خىل مۇستەقىل ئىگىلىك شەكلى ئەمەس، ئۇ سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىكە تايىنىدىغان، بېقىندا ئورۇندا تۇرىدىغان يەككە ئىگىلىكتۇر، ئۇ، تاربختا دېھقانلارنىڭ خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكىنى ئاساس قىلغان ئائىلە قوشۇمچە كەسپىنىڭ خاراكتېرىدىن بىرتاز پەرقلىنىدۇ. ئەزالارنىڭ ئائىلە قېشۇمچە كەسپى يەككە ئىگىلىكنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولغاچقا، بەزى چاغلاردا ئۇنىڭ بىلەن كوللېكتىپ ئىگىلىك ئوتتۇرىسىدا ئەمگەك كۈچى تالىشىش، ئوغۇت تالىشىشقا ئوخشاش زىددىيەتلەر يۈز بېرىدۇ، ئەمما سىياسەت جەھەتتە مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنىپ، سىياسىي ئىدىيىۋى تەربىيە كۈچەيتىلسىلا، بۇنداق زىددىيەتنى ھەل قىلىش تەس ئەمەس. ئەزالارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە كەسپىنى «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقى» دەپ قاراپ كەلسەكەلمەس چەكلەش، خالىغانچە ئەھەلدىن قالدۇرۇش ئەزالارغىمۇ، كوللېكتىپقىمۇ، دۆلەتكىمۇ زىيانلىق، سوتسىيالىزم باسقۇچىدا ئائىلە قېشۇمچە كەسپى ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. پەقەت سوتسىيالىستىك يېزا ئىگىلىكى يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغاندىلا، ئائىلە قېشۇمچە كەسپى كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ تولۇقلىمىسى بولۇش ئەھمىيىتىنى يوقىتىپ، پەيدىنپەي يوقىلىشقا قاراپ ماڭىدۇ.

بەشتە كاپالەتلىك قىلىنىدىغان ئائىلىلەر

جۇڭگو يېزىلىرىدىكى كوللېكتىپ ئىگىلىكتە، كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتلىرى ئاساسىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى كاپالەتلەندۇرىدىغان ئەزالار ياكى دېھقان ئائىلىلىرى بولۇپ، ئۇلار، ئاساسەن، ئەمگەك كۈچى كەمچىل دېھقان ئائىلىلىرى ۋە تۇرمۇشتا تايانچسىز قالغان بويتاق - سالتاق ئەرلەر، تۇل خوتۇنلار ۋە يېتىم بالىلاردۇر. «1956 - يىلدىن 1967 - يىلغىچە پۈتۈن مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش پروگراممىسى»دا مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: كوپېراتىپ بۇنداق دېھقان ئائىلىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان ئەمگەككە قاتناشتۇرۇش كېرەك؛ تۇرمۇش جەھەتتە، مۇۋاپىق ئېتىبار بېرىپ، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، ئوتۇن (يېقىلغۇ)، تەلىم - تەربىيە (بالىلار ۋە ئۆسمۈرلەر)، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىدا كاپالەتلەندۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ھايات - ماماتىنى

روھىي ھالىتىنى ساغلاملاشتۇرۇپ، ئۇلارنى پەيدىنپەي ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئەنئەنە ۋە ئادەتلەردىن ۋاز كەچتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

كاپىتالىستىك ستىخىيىلىك خاھىش، يەككە ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار خۇسۇسىي مۇلۈكدار سۈپىتىدە ستىخىيىلىك ھالدا كاپىتالىزم يولىغا ماڭىدىغان خاھىشتۇر. ئۇ، ئاساسەن، سودىدا ھاپاڭەشلىك قىلىش، جازانىخور لۇق قىلىش، ئىشچى يالداپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا ئوخشاش ئىشلاردا ئىپادىلىنىدۇ. يەككە دېھقانلار بىلەن يەككە قول سانائەتچىلەر ھەم ئەمگەكچى، ھەم خۇسۇسىي مۇلۈكدار بولۇشتەك ئىككىيلا قىلمىلىققا ئىگە. ئۇلار ئەمگەكچى سۈپىتىدە پرولېتارىياتنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىپ، سوتسىيالىزم يولىغا ماڭىدۇ. ئەمما، يەككە ئىگىلىك بىلەن كاپىتالىستىك ئىگىلىك ئوخشاشلا خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئىگىلىكىگە كىرىدىغانلىقتىن ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىرماش - چىرماش باغلىنىش بولىدۇ، يەككە دېھقانلار بىلەن يەككە قول سانائەتچىلەر خۇسۇسىي مۇلۈكدار سۈپىتىدە يەنە ستىخىيىلىك ھالدا كاپىتالىزمغا مايىل بولىدۇ. لېنىن ھۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش دائىم، ھەر كۈنى، ھەر سائەتتە، ستىخىيىلىك ھالدا ۋە كۆپلەپ كاپىتالىزمنى ھەم بۈرژۇئازىيىنى پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ.» («كومموننىزم ھەرىكىتىدە بالىلارچە «سولچىللىق، كېسىلى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 9 - بەت).

يۇقىرا ئىگىلىكى ۋە قول سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئەمەلگە ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن، يەككە، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتلىرىغا كىرىپ، كوللېكتىپ دېھقان ۋە كوللېكتىپ قول سانائەتچىگە ئايلىنىپ، كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ خوجايىنى بولۇپ قالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىدا تۈپ ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ. كوپىراتسىيلەشتۇرۇش ئۇلارنىڭ كاپىتالىزمغا قاراپ مېڭىش يولىنى ئېتىپ تاشلايدۇ. لېكىن، نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئەنئەنىسى، ئادىتى ۋە خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك كۆزقارىشى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزلۈكىدىن يوقاپ كەتمەيدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانمايدىكەن، يەككە ئىگىلىكنىڭ قالدۇقلىرى تېخى يوقالمايدىكەن، ئەركىن سودا تېخى مەلۇم دائىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىكەن، كاپىتالىستىك ستىخىيىلىك خاھىشلار ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. خەلق ئىچىدىكى كاپىتالىستىك ستىخىيىلىك خاھىشلار، ئاساسەن، سوتسىيالىستىك تەربىيە ئارقىلىق تۈزىتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، نېمىنىڭ كاپىتالىستىك خاھىش ئىكەنلىكىنى، نېمىنىڭ ئورۇنلۇق ئائىلە قوشۇمچە كەسپى ۋە بازار سودىسى ئىكەنلىكىنى قاتتىق پەرقلەندۇرۇش كېرەك. ئورۇنلۇق ئائىلە قوشۇمچە كەسپى بىلەن بازار سودىسى سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ بىر خىل تولۇقلىمىسى. ئورۇنلۇق ئائىلە قوشۇمچە كەسپى بىلەن بازار سودىسىنى «كاپىتالىستىك ستىخىيىلىك خاھىش» دەپ قاراپ، «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقى» قىلىپ قالايمقان كېسىشكە ھەرگىز بولمايدۇ.

قول سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى شارائىتىدا،

يىلغا قەدەر، كولخوز ھەرىكىتىنىڭ ئاساسىي شەكلى تېخى بەرقەرارلىمىگەنىدى. 1929 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش زور دەرىجىدە راۋاجلىنىپ، بەزى رايونلاردا يەنە يېزا ئىگىلىك كومموناللىرى كۆپلەپ قۇرۇلۇپ، ئۈي - جايلار، ئۇششاق چارۋا مالالار، ئۈي قۇشلىرى، شەخسىي سېغىن كالا ۋە باشقا تۇرمۇش ۋاستىلىرى مەجبۇرىي يوسۇندا ئومۇمىنىڭ ئىختىيارىغا ئېلىنىپ، قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىققانىدى. 1930 - يىلى، سوۋېت ئىتتىپاقى كومموناستىك (بولشېۋىكلار) پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى يېزا ئىگىلىك ئەمگەك بىرلەشمىسىنى كولخوز ھەرىكىتىنىڭ ئاساسىي شەكلى، دەپ بېكىتكەنىدى. شۇ چاغدا، ستالىن مۇنداق كۆرسەتكەنىدى: كولخوز ھەرىكىتىنىڭ ئاساسىي ھالقىسى ئۆلمىشىپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان كوپېراتىپ ئەمەس، يېزا ئىگىلىك كوممۇنىسمۇ ئەمەس، «ھازىرقى مەزگىلدە، كولخوز ھەرىكىتىنىڭ ئاساسىي ھالقىسى، يەنى ھازىر تۇتۇش كېرەك بولغان كولخوز ھەرىكىتىنىڭ ئاساسىي شەكلى يېزا ئىگىلىك ئەمگەك بىرلەشمىسىدۇر.» («ستالىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 12 - توم، 17 - بەت) يېزا ئىگىلىك ئەمگەك بىرلەشمىلىرى كولخوز ھەرىكىتىنىڭ ئاساسىي شەكلىگە ئايلانغاچقا، ئادەتتە، يېزا ئىگىلىك ئەمگەك بىرلەشمىلىرى «كولخوز» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئۈي - جايلار ئەتراپىدىكى باغ - ۋارانلار سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى كولخوزلار ئومۇمىنىڭ ئىگىدارلىقىدىكى يەرلەردىن كولخوز ئەزالىرى ئائىلىلىرىنىڭ ئۇزاق مۇددەت ئىشلىتىشىگە تەقسىم قىلىنىپ بېرىلگەن يەرلەردۇر (بۇ كۆكتاتلىق، مېۋىلىك باغلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ). 1948 - يىلى «سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى يېزا ئىگىلىك ئەمگەك بىرلەشمىسىنىڭ ئۆلچەملىك نىزامنامىسى»دا: ئۈي - جايلار ئەتراپىدىكى باغ - ۋارانلارنىڭ كۆلىمى چارەك گېكتاردىن يېرىم گېكتارغىچە بولىدۇ، ئايرىم رايونلاردا بىر گېكتارغا يېتىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەنىدى. كېيىن بىرنەچە قېتىم سەلمىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئانچە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىدى.

كوللېكتىپ دېھقانلار سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى تەشكىلاتىغا قاتناشقان دېھقانلاردۇر. ئۇ كولخوز ئەزالىرى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىنىڭ ئەزالىرىنى ۋە يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ ئەزالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ۋەھاكازا. يەككە دېھقانلار كوللېكتىپ دېھقانلارغا ئايلانغاندا ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىدا تۈپ ئۆزگىرىش بولىدۇ. ئۇلار كوللېكتىپ ھالدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلىگەن، ئېكسپلاتاتسىيەدىن قۇتۇلغان، ئۆلمىشىپ ئەمگەك قىلىدىغان، بىرلىكتە بېيىش يولىغا قاراپ ماڭغان يېڭى تىپتىكى سوتسىيالىستىك دېھقانلارغا ئايلانىدى. ئەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان خوسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئەنئەنە، ئادەت ۋە خوسۇسىي مۇلۈكچىلىك كۆزقاراشلىرى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزلۈكسىدىن يوقاپ كەتمەيدۇ، بىر قىسىم ھاللىق ئوتتۇرا دېھقانلار ئىچىدە كاپىتالىستىك ستىخىيىلىك خاھىشلار ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش ئەمەلگە ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن، يەنىلا دېھقانلارغا سوتسىيالىستىك تەربىيە بېرىشكە ھېنىمدە يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ پۇتۇن

كوپىراتىپلىرىنىڭ تەشكىلىي شەكىللىرىدىن قول سانائەت تەمىنات ـ سودا كوپىراتسىيە گۇرۇپپىلىرى، قول سانائەت تەمىنات ـ سودا ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى ۋە قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى قاتارلىقلار بارلىققا كەلدى.

قول سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش نەتىجىسىدە، يەككە، ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكتىن ۋازكېچىپ ۋە ئۇزاق مۇددەت ئادەتلىنىپ كەتكەن ئىشلەپچىقىرىش ھەم تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، كاپىتالىزمنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلۇپ، سوتسىيالىزم يولىغا ماڭدى. ئۆزگەرتىش جەريانىدا، مۇقەررەركى، سوتسىيالىزم يولى بىلەن كاپىتالىزم يولى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. قول سانائەتتىكى كوپىراتسىيە تەشكىلاتلىرى دەل مۇشۇنداق كۈرەش جەريانىدا ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ يېتىلدى ۋە مۇستەھكەملەندى.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ توغرا رەھبەرلىكى ۋە كەڭ قول سانائەتچىلەرنىڭ ئاكتىپ ھىمايە قىلىشى ئاستىدا، جۇڭگودا قول سانائەتچىلەرنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتى بىرقەدەر تېز بولدى. 1952 ـ يىلى قول سانائەتتىكى كوپىراتسىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ ئادەم سانى پۈتۈن مەملىكەت بويىچە قول سانائەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار سانىنىڭ 3.1 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى، 1953 ـ يىلى كۆپىيىپ 3.9 پىرسەنتكە يەتتى، 1954 ـ يىلى 13.6 پىرسەنتكە يەتتى، 1955 ـ يىلى 26.9 پىرسەنتكە يەتتى، 1956 ـ يىلىغا كەلگەندە، يېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك دولقۇننىڭ تۈرتكە بولۇشى ئارقىسىدا، قول سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش دولقۇنى بارلىققا كەلگەندە 91.7 پىرسەنتكە يېتىپ، قول سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالدى.

قول سانائەت تەمىنات ـ سودا كوپىراتسىيە گۇرۇپپىلىرى جۇڭگودىكى قول سانائەتچىلەر ئىختىيارىيلىق ـ ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدا بىرلەشكەن كوپىراتسىيە تەشكىلاتى، قول سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ دەسلەپكى شەكلى. ھەربىر ئەزانىڭ تارقاق تىجارەت قىلىشتىكى قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ھەمدە سودا كاپىتالىنىڭ ئارىغا قىستۇرۇلۇپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئومۇمەن سايلانغان گۇرۇپپا باشلىقى كوللېكتىپقا ۋەكىل بولۇپ، خام ئەشيا ـ ماتېرىيال سېتىۋېلىش، مەھسۇلاتلارنى سېتىش، كاسىنا ئىشلەشكە بېرىش ـ مال زاكاز قىلىش قاتارلىق كەسپىي ئىشلار جەھەتتە بىر تۇتاش ھالدا دۆلەت كارخانىلىرى ياكى تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى بىلەن سۆزلىشىدۇ ۋە بۇ ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. گۇرۇپپا قول سانائەت ئائىلىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكىنى ئۆزگەرتمەيدۇ، ھەربىر ئەزا ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مۇستەقىل ئىشلەپچىقىرىش، تارقاق تىجارەت قىلىش خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ قالىدۇ، پايدا ـ زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدۇ. گۇرۇپپا ئەزالىقىغا پەقەت ھەرقايسى قول سانائەت ئائىلىلىرىنىڭ باشلىقلىرى (ئائىلە باشلىقى ياكى ئۇستاملار) قوبۇل قىلىنىدۇ، باشقا ئىشلەپچىقارغۇچىلار مەسىلەن، خوتۇنى، بالىلىرى، شاگىرتلىرى گۇرۇپپا ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنمايدۇ. كوپىراتسىيە گۇرۇپپىلىرىنىڭ كۆلىمى، ئومۇمەن ناھايىتى كىچىك بولىدۇ، شەكلىمۇ خىلمۇ

تارقاق، مۇسته‌قىل قول سانائەت ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيلەشتۈرۈش يولى ئارقىلىق سوتسيالستيك كوللېكتىپ ئىگىلىكىگە ئايلاندۇرۇش، يەككە مۇلۈكچىلىكنى ئۆزگەرتىپ ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ سوتسيالستيك كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكىگە ئايلاندۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

قول سانائەت خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك بىلەن يەككە ئەمگەكنى ئاساس قىلغان، ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يەككە ئىگىلىك بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ناھايىتى كىچىك، ئىگىلىك باشقۇرۇشى تارقاق بولىدۇ. جۇڭگودا، 1952 - يىلى 16 شەھەرنىڭ قول سانائىتى ئۇستىدىن ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەربىر ئائىلىنىڭ ئەمگەك كۈچى ئۈچ كىشىگىمۇ يەتمەيدۇ، يېزىلاردا بولسا، ئومۇمەن، بىر كىشىدىن توغرا كېلىدۇ، يەنە كېلىپ كۆپىنچىسى پەسىل خاراكتېرلىك بولىدۇ؛ ئەسۋاب - سايمانلىرى ئىنتايىن ئاددىي، تېخنىكا سەۋىيىسى ناھايىتى تۆۋەن، تېخنىكا جابدۇقلىرىنى ياخشىلاشقا كۈچى يەتمەيدىغانلىكتىن، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرەلمەيدۇ، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ئىقتىدارى ئاجىز؛ خام ئەشيا بىلەن تەمىنلىنىش ۋە مەھسۇلاتلىرىنى سېتىش جەھەتتە قىيىنچىلىقى كۆپ، ئىشلەپچىقىرىشى تۇراقسىز بولۇپ، ئۇنىڭدا ناھايىتى چوڭ قارامۇلىق بار. ئۇششاق تاۋار ئىگىلىكىدە ستىخىيىلىك كاپىتالىستىك خاھىش بار، خالىغىنىچە ئەركىن تەرەققىي قىلىدىغان بولسا، جەزمەن ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش كېلىپ چىقىدۇ، نەتىجىدە ئىنتايىن ئاز سانداكى كىشىلەر كاپىتالىستلارغا ئايلىنىدۇ، كۆپ سانداكى كىشىلەر نامراتلىقتىن ۋەيران بولۇپ، يالالانما ئىشچىلارغا ئايلىنىدۇ. كەلگۈسىدە قول سانائەت ئەمگەكچىلىرىنى نامراتلىق، ۋەيرانلىق ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش ھالىتىدىن مەڭگۈ قۇتۇلدۇرۇپ، ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ستىخىيىلىك ۋە قالاقلىق ھالىتىنى تۈگىتىپ، سوتسيالستيك قۇرۇلۇشنىڭ ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ كۆندىن - كۈنلىگە ئۆسۈۋاتقان ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، 1953 - يىلدىن باشلاپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قول سانائەتنى پەيدىنپەي سوتسيالستيك ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى.

قول سانائەت جۇڭگونىڭ خەلق ئىگىلىكىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. 1952 - يىلى قول سانائەتنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى مەملىكەت بويىچە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 31 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان، يېزىلارغا ئېھتىياجلىق بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ 70 — 80 پىرسەنتىنى قول سانائەتتىن كەلگەن. قول سانائەتنى سوتسيالستيك ئۆزگەرتىش، مەملىكەتنى سانائەتلەشتۈرۈشنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە ئىشچى - دېھقانلارنىڭ ئىقتىسادىي ئېتتىپاقىنى كۈچەيتىشكە پايدىلىق.

قول سانائەتنى سوتسيالستيك ئۆزگەرتىشتە، ئومۇمەن، كوپىراتسىيلەشتۈرۈش شەكلى قوللىنىلدى. پائال رەھبەرلىك قىلىش، پۇختا قەدەم بىلەن ئىلگىرىلەش فاكتورىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلۇپ، ئولگە كۆرسىتىلىپ، قول سانائەتچىلەر ئاسان قوبۇل قىلىدىغان كوپىراتىپ شەكلى ئارقىلىق، ئۇلار قەدەم - باسقۇچلۇق ھالدا سوتسيالىزم يولىغا مېڭىشقا يېتەكلەندى. قول سانائەت

ئايلاندۇرىدۇ. كوپىراتىپ ئەزالىرى كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە بېۋاستە قاتنىشىشى كېرەك، ئەمگەك ھەققى بېرىشتە، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى بويىچە، ئىش ھەققى شەكلى قوللىنىلىدۇ. كوپىراتىپنىڭ ساپ كىرىمىنىڭ بىر قىسمى دۆلەتكە تاپاۋەت بېجى قىلىپ تاپشۇرۇلىدۇ، بىر قىسمى پايدا بولىدۇ، ئۇنىڭدىن كوپىراتىپنىڭ ئۆرلۈك فوندى ۋە جامائەت جۇغلانمىسى ھاسىل بولىدۇ. كوپىراتىپ ئەزالىرى كوپىراتىپقا ئىختىيار كىرىدۇ، كوپىراتىپتىن ئەركىن چىقىپ كېتىدۇ. قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپىنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى پۈتۈن كوپىراتىپ ئەزالىرى يىغىنى (ياكى كوپىراتىپ ئەزالىرى ۋەكىللىرى يىغىنى)، كوپىراتىپ ئەزالىرىنىڭ يىغىنىدا مۇدىرلىيەت ۋە كوپىراتىپ باشلىقى سايلىنىدۇ، ئۇلار دۆلەتنىڭ بىر تۈتاش ئىگىلىك پىلانىنىڭ رەھبەرلىكىدە كوپىراتىپنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيەتلىرىگە رەھبەرلىك قىلىدۇ ۋە ئۇنى ئۈيۇشتۇرىدۇ. مۇدىرىيەت بىلەن كوپىراتىپ باشلىقى پۈتۈن كوپىراتىپ ئەزالىرى ئالدىدا جاۋابكار بولىدۇ، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئۇزلۇكسىز تۈردە كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرىدۇ، ئىگىلىك ھېساباتىنى كۈچەيتىدۇ، كوپىراتىپ ئەزالىرىنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرىدۇ، كوپىراتىپنىڭ جۇغلانمىسىنى كېڭەيتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كوپىراتىپ ئىگىلىكى مۇستەھكەملىنىش ۋە راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ.

كوپىراتسيە زاۋۇتلىرى جۇڭگوسىنىڭ سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىك ئاساسىدىكى سانائەت كارخانىلىرىدۇر. ئۇ قول سانائەتنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش ئاساسىدا زاۋاجلانغان، دەسلەپتە قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈللىنىنى كېڭەيتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ماشىنا بىلەن ئېلىپ بېرىپ، كوپىراتسيە زاۋۇتلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەندى؛ كېيىن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ھەر دەرىجىلىك بىرلەشمە كوپىراتىپلارمۇ بېۋاستە مەبلەغ سېلىپ بىر تۈركۈم يېڭى كوپىراتسيە سانائەتلىرىنى بەرپا قىلدى، كوپىراتسيە زاۋۇتلىرى قول سانائەت كوپىراتىپلىرىغا ئوخشىمايدۇ، ئۇ ئەمدى كوپىراتىپ ئەزالىرىدىن پاي پۇلى قوبۇل قىلمايدىغان بولۇپ قالدى، بۇرۇنقى پاي پۇللىرىنىمۇ كوپىراتىپ ئەزالىرىغا پۈتۈنلەي قايتۇرۇپ بېرەدى؛ پايدا تەقسىم قىلىش تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىغا ئاساسەن، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭكىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدىغان ئىش ھەققى تۈزۈمىنى يولغا قويىدى؛ ھەر دەرىجىلىك بىرلەشمە كوپىراتىپلار-زاۋۇتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيەتلىرىنى تەشكىللەپ ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىپ، مەبلەغ ۋە ئەسكەك كۈچلىرىنى پىلانلىق ھالدا يۆتكەپ، ئۆز ئالدىغا ھېسابات قىلىش، پايدا - زىيانغا بىرلىكتە مەسئۇل بولۇشنى يولغا قويىدى. كوپىراتسيە زاۋۇتلىرىنىڭ كارخانا باشقۇرۇشتىكى ئۆزى - ئۆزىگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى دۆلەت كارخانىلىرىنىڭكىدىن چوڭ بولغانلىقتىن، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆز ئېھتىيىنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىغا قاراپ ئىش كۆرۈش، ھەرىكەتچان-چانلىق بولۇش، كىچىك ۋە خىلمۇخىل بولۇش، ئۆز جايىدىن ماتېرىيال ئېلىش، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىشنى بىرلەشتۈرۈش

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

خىل بولىدۇ، شۇڭا ئۇنى قول سانائەتچىلەر ئاسان قوبۇل قىلىدۇ. ئۇ، دۆلەت ئىگىلىكى تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى بىلەن ئىقتىسادىي ئالاقە ئورنىتىپ، تەمىنات ـ سودا جەھەتتە ھەمكارلىقنى قانات يايدۇرغاچقا، مەلۇم سوتسىيالىزم بىخلىرىغا ئىگە بولدى.

قول سانائەت تەمىنات ـ سودا ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى جۈملىدا قول سانائەتنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈشتە تەمىنات ـ سودا كوپىراتسىيىسىدىن ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتسىيىسىگە ئۆتىدىغان، يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېرگە ئىگە بولغان ئىگىلىك تەشكىلاتى شەكلى. ئۇنى قول سانائەت تەمىنات ـ سودا كوپىراتسىيە گۇرۇپپىلىرى ياكى مۇستەقىل قول سانائەت ئائىلىلىرى ئىختىيارىيلىق ـ ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدا، بىرلىشىپ قۇرغان. دەسلەپتە، ئاساسەن، تەمىنات ـ سودا كەسپىگە دائىر ئىشلارنى بىر تۇتاش باشقۇردى، ئەزالار ئائىلىلىرىنىڭ تەمىنات ـ سودا، كاسىنا ئىشلەش ـ مال زاكاز قىلىشقا ئوخشاش ئىشلىرىغا كوپىراتىپ بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلدى، ئۇنى تەشكىللىدى ۋە باشقۇردى. ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنى ئەزالار ئائىلىلىرى ئۆز ئالدىغا ئېلىپ بارىدى. كوپىراتىپ تەمىنات ـ سودىغا دائىر كەسپىي ئىشلارنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، مەھسۇلاتلارنى باھالاپ، ۋە ئۇنىڭ سۈپىتىنى تەكشۈرۈپ، ئەزالار ئائىلىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى باشقۇرۇشىنى كۈچەيتىشىگە رەھبەرلىك قىلىپ، ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈردۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كوپىراتىپ ئەزالىرى ئائىلىلىرى ئىختىيارىيلىقنى شەرت قىلىش ئاستىدا، ئۆزلىرىنىڭ بىر قىسىم ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش قورالىنى باھاغا سۇندۇرۇپ كوپىراتىپقا ئۆتكۈزۈسىز بولىدۇ، ئەزالار ئائىلىلىرىدىكى باشقا ئىشلەپ چىقارغۇچىلار مۇ كوپىراتىپقا كىرسە بولىدۇ، ئەمگەك ھەققى جەھەتتە پەيدىنپەي ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش يولغا قويۇلىدۇ. كوپىراتىپ يەنە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئەسلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىدا زۆرۈر تەرتىپكە سېلىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ، كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ۋە ئاددىي ئىش تەقسىم قىلىشۇېلىپ ھەمكارلىشىپ ئىشلەشنى بىر تۇتاش ئۇيۇشتۇرىدۇ ھەمدە جامائەت جۇغلانمىسىدىن پايدىلىنىپ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىدۇ. تەمىنات ـ سودا ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ خۇسۇسىي مۇلۈك بولۇشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى تولۇق ھەل قىلىپ كېتەلمەيدۇ، ئۇنىڭ ئورنىنى مۇقەررەر ھالدا تولۇق سوتسىيالىزم خاراكتېرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى ئالىدۇ.

قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى جۈملىدا قول سانائەتنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈشنىڭ ئالىي شەكلى، قول سانائەت تەمىنات سودا ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان، سوتسىيالىستىك خاراكتېردا بولغان كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتىدۇر. كوپىراتىپ ئەزالىرى كوپىراتىپقا كىرگەندە ئىختىيارىيلىق ـ ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپىدا ئېلىك تۇرىدۇ، مەلۇم مىقداردا كوپىراتىپقا كىرىش خىراجىتى تاپشۇرغاندىن باشقا، ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، ئۇسكۇنىلىرى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ھەممىسىنى باھاغا سۇندۇرۇپ كوپىراتىپقا ئۆتكۈزۈپ، كوپىراتىپنىڭ كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىدىكى مۇلۇككە

ئۇلار تۇرلۈك ۋەكالىتەن تىجارەت قىلىش - ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىش دۇكانلىرى، شۇنىڭ دەك يېمەك - ئىچمەك دۇكىنى، ساراي، كىرخانا ۋە ساتىراشخانا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇلارمۇ ئۆز ئالدىغا ھېسابات قىلىدۇ، پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدۇ. ئۇلار جانلىق، خىلمۇ خىل ئۇسۇللار ئارقىلىق شەھەر - بازارلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قانىدۇرۇشقا خىزمەت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشىنمۇ كېڭەيتتى.

ترانسپورت كوپراتىپى سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ترانسپورت كوپراتسىيە تەشكىلاتىدۇر. جۇڭگودا ئۇنى ئاساسەن، يەككە ترانسپورتچىلار ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى ئاساسىدا قۇرغان. يەككە ترانسپورت كەسپىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، كوپراتسىيىلەشتۈرۈش جەريانىدا، كوپراتىپ ئەزالىرىنىڭ كىرىمىنى كېمەيتمەسلىك، بەلكى ئاشۇرۇشقا كاتالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، كوپراتسىيە تەشكىلاتىنىڭ خىلمۇخىل شەكلى قوللىنىلىدى: (1) قاتناش تارماقلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، يۈك مەنبەلىرىنى بىر تۇتاش تەقسىم قىلىدىغان، بىر تۇتاش توشۇيدىغان، بىر تۇتاش يۆتكەيدىغان، پەقەت مەلۇم مىقداردا جامائەت جۇغلانمىسىلا ئالىدىغان كوپراتسىيە گۇرۇپپىلىرى؛ (2) قاتناش تارماقلىرىنىڭ پىۋاسىتە باشقۇرۇشى ۋە ئۇيۇشتۇرۇشى ئاستىدا، قورال - جابدۇقلار پاي قىلىپ قوشۇلىدىغان (ئاۋۋالقىدەكلا ئۆزى ئىشلىتىشى، ئادەم ھارۋا (كېمە) بىلەن بىللە مېڭىش ئۇسۇلى قوللىنىلىدىغان) كىرا ھەققى بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن، بىر تۇتاش تەقسىم قىلىپ قاچىلايدىغان، بىر تۇتاش يۆتكەيدىغان، بىر تۇتاش ھېسابات قىلىنىدىغان، پايدا - زىيانغا بىرلىكتە مەسئۇل بولىدىغان، پايغا قاراپ تەقسىم قىلىدىغان كوپراتىپ، يەنى يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى باشلانغۇچ كوپراتسىيە تەشكىلاتى؛ (3) ترانسپورت قوراللىرىغا كوپراتىپ كوللېكتىپ ئىگىدارلىق قىلىدىغان، پايغا قاراپ پايدا تەقسىم قىلىش ئەھلدىن قالدۇرۇلغان، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئىش ھەققى تۆزۈمى يولغا قويۇلغان، يەنى تولۇق سوتسىيالىستىك خاراكتېردا بولغان كوپراتسىيە تەشكىلاتى. كوپراتىپ يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېردىن تولۇق سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى كوپراتىپقا ئايلانسا، ترانسپورت كەسپى جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگىرىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغان بولىدۇ. ترانسپورت كەسپى كوپراتسىيىلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، ترانسپورت قوراللىرىنى مۇۋاپىق ئىشلىتىش، ترانسپورت ئۇسكۇنىلىرىنى ئۆزگەرتىش ۋە ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ شارائىتىنى ياخشىلاش، ترانسپورت ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش ۋە كوپراتىپ ئەزالىرىنىڭ كىرىمىنى كۆپەيتىش ئىشلىرىغا پايدىلىق بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەلق ئىچىدىكى ترانسپورت كۈچلىرىنى تولۇق ئىشقا سېلىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ۋە خەلق تۇرمۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغىلى بولىدۇ. ترانسپورت كوپراتسىيىسى ئۆيۈشتۇرۇلسا، يەنە ئەمگەك كۈچلىرىنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى كېڭەيتكىلى بولىدۇ. كوپراتسىيە ترانسپورتى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ترانسپورتنىڭ ياردەمچىسى ۋە تولۇقلىمىسى سۈپىتىدە ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

www.uyghurkitap.com

ئاساسىدا ئېلىپ بارالايدۇ، ئۇ ئاز مەبلەغ سېلىپ، تېز ئۇنۇم ئېلىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. ئۇنىڭ ئەمگەك كۈچلىرىنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى كېڭەيتىش جەھەتتىمۇ مۇھىم رولى بار. 1958 - يىلدىن كېيىن، بىرمەھەل بەزى كوپىراتسىيە زاۋۇتلىرى ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكىدىكى دۆلەت زاۋۇتلىرىغا ئايلاندۇرۇۋېتىلگەنىدى، ئەمەلىيەت بۇنداق قىلىشنىڭ كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە كەڭ ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئاكتىپلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشقا پايدىسىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. سوتسىيالىزم باسقۇچىدا، كوپىراتسىيە زاۋۇتلىرى ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئۇ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە شەھەر - يېزا خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش جەھەتتە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەتنىڭ ياردەمچىسى بولىدۇ.

كوپىراتسىيە دۇكانلىرى جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك ئاساسىدىكى پارچە سودا (ياكى مۇلازىمەت) دۇكىنىدۇر. جۇڭگودا يەككە سودىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا، ئەڭ ئالدى بىلەن، مۇتلەق زور بىر قىسىم ھۆپىگەرلەر ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپىغا ئاساسەن سودا كوپىراتسىيە گۇرۇپپىلىرى ئۇيۇشتۇرۇلدى، ئۇلار دۆلەت سودىسى ۋە تەمىنات - سودا كوپىراتىپى سودىسىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە باشقۇرۇشىدا تارقاق تىجارەت قىلدى، پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولدى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كىرىمىدىن مەلۇم مىقدارىنى كوپىراتسىيە فوندى قىلىپ باشقۇردى، بىر - بىرىگە ياردەم بەردى، بىر - بىرىنى قوللىدى. كوپىراتسىيە دۇكانلىرى كوپىراتسىيە گۇرۇپپىلىرى ئاساسىدا ئىختىيارىي يوسۇندا تەشكىللەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ كۆلىمى كوپىراتسىيە گۇرۇپپىلىرىنىڭكىدىن چوڭ (ئۇششاق كارخانا ئىگىلىرىمۇ ئىلتىماس قىلىپ قاتناشسا بولىدۇ). كوپىراتسىيە دۇكانلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىككى باسقۇچنى بېسىپ ئۆتتى: بىرىنچى باسقۇچتا مەبلەغنى پاي قىلىپ قوشۇش، بىر تۇتاش ئوقەت قىلىش، ئۆز ئالدىغا ھېسابات قىلىش، پايدا - زىيانغا بىرلىكتە مەسئۇل بولۇش يولغا قويۇلدى ھەمدە پاي مەبلىغىغە قاراپ پايدا تەقسىم قىلدى، بۇ يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېردا بولدى؛ ئىككىنچى باسقۇچتا، دۇكان خىزمەتچىلىرىنىڭ پاي پۇلى قايتۇرۇپ بېرىلدى، پايغا قاراپ پايدا تەقسىم قىلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ھەمدە ئۇلارنىڭ كەسپىي ئىشلىرى قەدەممۇقەدەم دۆلەتنىڭ سودا پىلانى يولىغا سېلىندى، بۇنىڭ بىلەن ئۇ تولۇق سوتسىيالىستىك خاراكتېردا بولغان كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى سودا كارخانىلىرىغا ئايلاندى.

كوپىراتسىيە دۇكانلىرى جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك سودىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى، دۆلەت سودىسىنىڭ ياردەمچىسى ۋە تولۇقلىمىسى. ئۇ شەھەر - يېزىلارنىڭ ئىگىلىكىنى جانلاندۇرۇش، ئاممىنىڭ تۇرمۇشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىش، بازارلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينايدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بېرى، بەزى شەھەر - بازارلاردا، ھەر دەرىجىلىك سودا تارماقلىرىنىڭ ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، يەنە ئۆزى مەبلەغ توپلاش، ئۆزى قۇرۇش - ھۆكۈمەت ياردەم بېرىش ئاساسىدىكى بىر تۈركۈم كوپىراتسىيە سودىسى ۋە مۇلازىمەت كەسىپلىرى ئۇيۇشتۇرۇلدى،

سېتىش سوممىسى 85 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى. ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «تەخمىنەن 3 مىليون 800 مىڭ ئىشچىسى ۋە دۇكان خىزمەتچىسى بولغان خۇسۇسىي سودا ـ سانائەت دۆلەتنىڭ بىر چوڭ بايلىقى بولۇپ، دۆلەت ئىگىلىكى ۋە خەلق تۇرمۇشىدا چوڭ رول ئويناپدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 ـ توم، 171 ـ بەت) شۇڭا، خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدا يەتكۈزۈش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئاكتىپ رولىدىن پايدىلىنىش كېرەك. ئەمما، كاپىتالىزم بىلەن سوتسىيالىزم بىر ـ بىرىگە تۈپتىن قارىمۇقارشى. سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كاپىتالىستىك ئىگىلىك بىلەن سوتسىيالىستىك ئىگىلىك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى بىلەن دۆلەتنىڭ پىلانلىق ئەقتىسادىي قۇرۇلۇشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسىمىدىكى ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر كۈنسېرى ـ كۈنگە ئۆتكۈرلىشىدۇ، مىللىي كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ پاسسىپ رولىمۇ روشەن ئاشكارا بولۇپ چىقىدۇ، مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى مىللىي كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. جۇڭگودا مىللىي كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش شۇنىڭ ئۈچۈن مۇمكىنكى، مىللىي بۇرژۇئازىيە ئىككى يا قىلىملىققا ئىگە، يەنى ئۇنىڭ ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ، پايدا ئالىدىغان تەرىپىمۇ بار، ئاساسىي قانۇنىنى ھىمايە قىلىدىغان، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى قوبۇل قىلىشنى خالايدىغان تەرىپىمۇ بار. بۇنىڭدىن باشقا تۆۋەندىكى سەۋەبلەرمۇ بار: (1) پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ئورنىتىلدى، «خەلق قۇدرەتلىك دۆلەت ماشىنىسىغا ئىگە، مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىدىن قورقمايدۇ.» («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 ـ توم، 667 ـ بەت) (2) پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت بىيۇروكرات كاپىتالىنى مۇسادىرە قىلىش ئارقىلىق قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىنى بەرپا قىلدى؛ (3) دۆلەت دېھقانچىلىق بىلەن ئىتتىپاق ۋە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئارقىلىق نۇرغۇن ئاشلىق ۋە يېزا ئىگىلىك خام ئەشيا سىغا ئىگە بولدى، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق مۇستەھكەم ئىشچى ـ دېھقانلار ئىتتىپاقىنى ئورناتتى.

كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ پۈتكۈل جەريانىدا بىرنەچچە باسقۇچ بېسىپ ئۆتۈلدى: بىرىنچى باسقۇچتا، كاپىتالىستىك ئىگىلىك دۆلەت كاپىتالىزمى ئىگىلىكىگە ئايلاندۇرۇلدى؛ ئىككىنچى باسقۇچتا، دۆلەت كاپىتالىزمى ئىگىلىكى سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىگە ئايلاندۇرۇلدى. دۆلەت كاپىتالىزمىنى راۋاجلاندۇرۇش جەريانىدا، ئومۇمەن، يەنە باشلانغۇچ، ئوتتۇرا شەكىلدىن ئالىي شەكىلگە ئۆتۈش ئارقىلىق، ئەڭ ئاخىرىدا پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىگە ئۆتۈش بولدى. پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلۇشتىن ئىلگىرى، پايدا تەقسىم قىلىشتا «تۆت ئۆلۈش بويىچە

كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش «مىللىي كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جۇڭگودا پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى شارائىتىدا، سېتىۋېلىش ۋە دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ كۆپ خىل شەكلى ئارقىلىق كاپىتالىستىك سودا - سانائەت پەيدىنپەيي ئۆزگەرتىلىپ سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىگە ئايلاندۇرۇلدى، بۇ، كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىگە ئايلاندۇرۇش جەريانى.

كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى تىكلەش پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن ئىقتىسادىي جەھەتتە دۇچ كېلىدىغان بىر تۈپ ۋەزىپە. مۈلۈكنى سوتسىيالىستىك ئاساستا دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىشتا ھەقسىز مۇسادىرە قىلىش شەكلىنى قوللىنىشقا بولىدۇ، سېتىۋېلىش شەكلىنى قوللىنىشقىمۇ بولىدۇ. دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن خەلق تۈرمۇشىنى لېرى - بېرى قىلىدىغان بىرىك سانائەت، بانكا، تۆمۈر يول، تاشيول، سۇ قاتنىشى، چوڭ سودا ۋە تاشقى سودا خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرى، بۇرژۇئازىيە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ماددىي ئاساسى. پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت بۇ كارخانىلارنى مۇسادىرە قىلىپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ ماددىي ئاساسىغا ئايلاندۇرۇشى كېرەك. ئوتتۇرا، كىچىك كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىشقا بولىدۇ. جۇڭگودا مۈلۈكنى سوتسىيالىستىك ئاساستا دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىشتا ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ: تۇنجى چوڭ ئائىلىنىڭ بىيۇروكرات كاپىتالى مۇسادىرە قىلىنىدۇ؛ مىللىي كاپىتال سېتىۋېلىنىپ، پەيدىنپەيي سوتسىيالىستىك ئىگىلىكە ئايلاندۇرۇلدۇ. مىللىي كاپىتال، ئاساسەن، ئوتتۇرا، كىچىك كاپىتالدۇر. مىللىي بۇرژۇئازىيە، ئاساسەن، ئوتتۇرا، كىچىك كاپىتالىستلاردۇر. ئۇلار دېموكراتىك ئىنقىلاب باسقۇچىدىمۇ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب باسقۇچىدىمۇ ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە. شۇڭا، بىز كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى مۇسادىرە قىلىش ياكى سېقىپ چىقىرىش ئۇسۇلىنى قوللانماي، بەلكى پايدىلىنىش، چەكلەش ۋە ئۆزگەرتىش سىياسىتىنى قوللىنىدۇق. بۇ سىياسەتكە مۇناسىپ ھالدا، سىياسىي جەھەتتىمۇ ئۇلارنى سايلاش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلمىدۇق ھەمدە بۇرژۇئا پارتىيە - گۇرۇھلىرى ۋە سىياسىي تەشكىلاتلىرىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرىنى خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسىنىڭ ھاكىمىيەت خىزمىتىگە قاتناشتۇردۇق، ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، مىللىي كاپىتالىستىك ئىگىلىك خەلق ئىگىلىكىدە يەنە خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيتتى، خۇسۇسىي سانائەتتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر مەملىكەت بويىچە سانائەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 54.6 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى، مەھسۇلات قىممىتى پۈتۈن سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 63.2 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى؛ سودا دۇكانلىرىنىڭ سانى پۈتۈن مەملىكەتتىكى سودا دۇكانلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 98 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى، تاۋارنىڭ سېتىلىش سوممىسى پۈتۈن مەملىكەتتىكى سودا ئورگانلىرىنىڭ توپ سېتىش سوممىسىنىڭ 76 پىرسەنتىنى، پارچە

قارشى تۈرۈش، ئىسراپچىلىققا قارشى تۈرۈش، بىيۇروكراتلىققا قارشى تۈرۈش)، «5 كە قارشى تۈرۈش» (پارا بېرىشكە قارشى تۈرۈش، باج ئوغرىلاش ـ باج تاپشۇرماسلىققا قارشى تۈرۈش، دۆلەت مۈلكىنى ئوغرىلاشقا قارشى تۈرۈش، ئىش ھالقىسىنى قىسقارتىش ـ خام ئەشيا ئوغرىلاشقا قارشى تۈرۈش، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ئاخباراتىنى ئوغرىلاشقا قارشى تۈرۈش) ھەرىكىتىدە بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىقتىسادىي ساھەدىكى ھۇجۇمى چېكىنىدۇرۇلۇپ، سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ خەلق ئىگىلىكىدىكى رەھبەرلىك ئورنى مۇستەھكەملەندى، كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سىياسىي ئۇستۇنلۈكى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى، ئىشچىلارنىڭ نازارىتى ئورنىتىلىپ، كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئىلگىرى سۈرۈلدى. 1953 ـ يىلى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى پارتىيەنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشيەنىنى ئىلان قىلدى، ئارقىدىنلا ئاشلىق ۋە باشقا ئاساسىي يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ـ بىر تۇتاش سېتىپ بېرىش يولغا قويۇلدى، بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ـ بىر تۇتاش سېتىپ بېرىشتە دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن دېھقانلارنىڭ يەككە ئىگىلىكىنى بىرلەشتۈرۈش كۈچەيتىلىپ، شەھەر كاپىتالىزمىنىڭ يەككە دېھقانلار بىلەن بولغان باغلىنىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئۈزۈپ تاشلاندى، نەتىجىدە بۇرژۇئازىيە تېخىمۇ يېتىم بولۇپ قالدى، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ قەدىمىي زور دەرىجىدە تېزلىدى. 1956 ـ يىلى، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش دولقۇنىنىڭ يېتىپ كېلىشىگە ئەگىشىپ، كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. 1956 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، خۇسۇسىي سانائەت كارخانىلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 99 پىرسەنتىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى؛ خۇسۇسىي سودا دۇكانلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 82 پىرسەنتىدە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن، كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالدى.

جۇڭگودا كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ تەرەققىياتى بىرقەدەر تېز بولدى، پۈتكۈل ئۆزگەرتىش جەريانىدا، ئىشلەپچىقىرىشقا تەسىر يەتمەيلا قالماستىن، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش يەنىلا ئۆسۈپ باردى، ماركسىنىڭ سېتىۋېلىش ئارقىلىق مۈلۈكنى سوتسىيالىستىك ئاساستا دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش توغرىسىدىكى بېشارىتى دۇنيا كوممۇنىزم ھەرىكىتى تارىخىدا بىرقەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئەمەلگە ئاشتى. ئەمما، كېيىنكى مەزگىللەردە قەدەم بەك ئىتتىك بولۇپ كەتكەنلىكتىن، قارىغۇلارچە بىرلەشتۈرۈۋېتىشكە ئوخشاش بەزى خاتالىقلارمۇ يۈز بەردى.

پايدىلىنىش، چەكلەش ۋە ئۆزگەرتىش سىياسىتى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش سىياسىتىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشىدۇر. يەنى دۆلەت دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ باشقۇرۇشى، دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە ئىشچىلارنىڭ نازارىتى ئارقىلىق، كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنىڭ

تەقسىم قىلىش» شەكلى قوللىنىلغاندى. پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركىچىلىكى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، كارخانىنىڭ ھەممە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش ئىدارە قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، كاپىتالىستلار پەقەت مۇقىم ئۆسۈملا ئالدى. مۇقىم ئۆسۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركىچىلىكىدىكى كارخانىلار سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا ئايلاندۇرۇلدى. بۇنداق پەيدىنپەي ئۆزگەرتىش ئۇسۇلىدا ئىنقىلابىي پىرىنسىپاللىق بىلەن جانلىقلىقنىڭ بىرلىكى گەۋدىلەندۈرۈلدى. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى ـ پىرىنسىپ، بۇ پىرىنسىپقا يېتىش ئۈچۈن، بۇنىڭغا جانلىقلىقنى بىرلەشتۈرۈش لازىم. جانلىقلىق ـ دۆلەت كاپىتالىزمى، ئۇنىڭ شەكلى بىر خىللا ئەمەس، بەلكى ھەر خىل، ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش بىر كۈندىلا ئەمەس، بەلكى پەيدىنپەي بولىدۇ. شۇنداق بولغاندىلا جانلىق بولىدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 ـ توم، 227 ـ 228 ـ بەتلەر)

سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئىككى تەرەپنى: كارخانىنى ئۆزگەرتىش بىلەن ئادەم (كاپىتالىستلار كۆزدە تۇتۇلمىدۇ)نى ئۆزگەرتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇرژۇئا سودا ـ سانائەتچىلىرىگە قارىتا ئىتتىپاقلىشىش، تەربىيىلەش ۋە ئۆزگەرتىش سىياستى قوللىنىلىپ، ئۇلار پەيدىنپەي ئۆز كۈچىگە تايىنىپ كۈن كەچۈرىدىغان ئەمگەكچىلەرگە ئايلاندۇرۇلدى. كارخانىنى ئۆزگەرتىش بىلەن ئادەمنى ئۆزگەرتىش بىر ـ بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدى. بۇرژۇئا سودا ـ سانائەتچىلىرىنىڭ خىزمىتى ۋە ئۆگىنىشى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئۇلار تۈرلۈك سىياسىي پائالىيەتلەرگە قاتناشتۇرۇلۇپ، ئۇلارغا قارىتىلغان تەربىيە ۋە ئۆزگەرتىش ئۇزلۇكسىز كۈچەيتىلىپ، مۇلۇكچىلىكنى ئۆزگەرتىش جەريانىدا بولىدىغان توسالغۇلارنى ئازايتىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزگەرتىشنى قوبۇل قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى، كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئىگىلىككە ئايلاندۇرۇشنى بىرقەدەر تېز قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ.

كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ـ بىر سىنىپنى كۆرەش. كاپىتالىستلارنىڭ مۇلۇكچىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىگە ئايلاندۇرۇشتا، بۇرژۇئازىيىنىڭ قارشىلىقىغا يولۇقۇشتىن خالىي بولغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، چەكلەش بىلەن چەكلەشكە قارشى تۇرۇش، ئۆزگەرتىش بىلەن ئۆزگەرتىشكە قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتتىن پايدىلىنىش، ئۇنى چەكلەش ۋە ئۆزگەرتىشنىڭ پۈتكۈل جەريانىغا سىڭدى. 1950 ـ يىلى دۆلەتنىڭ مالىيە ـ ئىقتىساد خىزمىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، بازارلاردىكى ھايانكەشلىككە قارشى كۆرەش قىلىشى سوتسىيالىستىك ئىگىلىك بىلەن كاپىتالىستىك ئىگىلىك ئوتتۇرىسىدىكى بىر جەڭ بولدى. بۇ كۆرەش ئارقىلىق، دۆلەت كاپىتالىستلارنىڭ ھايانكەشلىك، قانۇنغا خىلاپ ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىپ، مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇردى، دۆلەت ئىگىلىكنىڭ بازارغا بولغان رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تىكلىدى. ئارقىدىنلا، 1952 ـ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىم يىلىدا ئېلىپ بېرىلغان «3 كە قارشى تۇرۇش» (خىيانەتچىلىككە

«دۆلەتكىمۇ، خۇسۇسىيلارغىمۇ ئېتىبار بېرىش، ئىشچىلارغىمۇ، كاپىتالىستلارغىمۇ مەنپەئەت يەتكۈزۈش» قاتمۇقىنغا ئاساسەن، بىر تۈتاش پىلانلاپ ئورۇنلاشتۇردى. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش پايدا قوغلىشىشنى مەقسەت قىلىدۇ، شۇڭا كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنىڭ ئاكتىپ رولىدىن پايدىلىنىشتا، كاپىتالىستلارنى پايدا ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش (شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلارنى مۇۋاپىق چەكلەش) كېرەك.

چەكلەش دېگەنلىك كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنىڭ پاسسىپ رولىنى چەكلەش دېگەنلىكتۇر، كاپىتالىستىك ئىگىلىك پائالىيىتىنى كۆزلەپ، ستىخىيىلىك ھالدا راۋاجلىنىدۇ. ئۇ مۇقەررەر ھالدا قارىغۇلارچە ئىشلەپچىقىرىپ، پىلانسىز بولىدۇ، پۇرسەتپەرەسلىك قىلىپ، بازارنى قالايمىقانلاشتۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنى پائالىيەت دائىرىسى، باج سىياسىتى، بازار باھاسى، ئەمگەك شارائىتى قاتارلىق جەھەتلەردىن ئەۋرىشىملىك ھالدا چەكلەپ، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ئوبوروتىنى پەيدىنپەي دۆلەت پىلانى يولىغا سېلىش كېرەك.

پايدىلىنىش ۋە چەكلەش بىلەنلا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىپ كەتكىلى بولمايدۇ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، پايدىلىنىش، چەكلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كېرەك. ئۆزگەرتىش ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلىدۇ: بىرىنچى باسقۇچتا، مىللىي كاپىتالىستىك ئىگىلىك دۆلەت كاپىتالىزمى ئىگىلىكىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ؛ ئىككىنچى باسقۇچتا، دۆلەت كاپىتالىزمى ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ.

كاپىتالىستىك سودا - سانائەتكە قارىتىلغان پايدىلىنىش، چەكلەش ۋە ئۆزگەرتىش سىياسىتى بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق، بىر پۈتۈن سىياسەت، ئۇنىڭ يادروسى ئۆزگەرتىشتۇر. ئۇنى ئۆزگەرتىشتىن مەقسەت كاپىتالىستىك ھۆلۈكچىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق ھۆلۈكچىلىكىگە ئايلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىشتىن ئىبارەت. سوتسىيالىستىك ئۆگەرتىشنىڭ پۈتكۈل جەريانىدا، چەكلەش بىلەن چەكلەشكە قارشى تۇرۇش، ئۆزگەرتىش بىلەن ئۆزگەرتىشكە قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش شۇ چاغلاردا پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئاساسىي شەكلى بولدى.

«ئۇچقە قارشى تۇرۇش»، «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى جۇڭگودا خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەزگىلىدە، 1952 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، بۇرژۇئازىيىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىشقا قارشى تۇرۇش، ئىنقىلابىي كادىرلارنى چىرىتىش ۋە سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىگە غالجىرلارچە بۇزغۇنچىلىق سېلىشتىن ئىبارەت قانۇنغا خىلاپ ھەرىكەتلىرىگە قارىتا قانات يايدۇرۇلغان جىددىي بىر سىنىپىي كۈرەشتۇر. «ئۇچقە قارشى تۇرۇش» دېگەندە دۆلەت ئورگانلىرى، دۆلەت كارخانىلىرى ۋە كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئېلىپ بېرىلغان خىيانەتچىلىككە قارشى تۇرۇش، ئىسراپچىلىققا قارشى تۇرۇش ۋە بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇش كۈرىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «بەشكە قارشى تۇرۇش» دېگەندە سودا - سانائەت ساھەسىدە

دۆلەت ئىگىلىكى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا پايدىلىق بولغان ئاكتىپ رولىدىن پايدىلاندى، ئۇنىڭ دۆلەت ئىگىلىكى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا پايدىسىز بولغان پاسسىپ رولىنى چەكلىدى، ئۇنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان تۈرلۈك شەكىلدىكى دۆلەت كاپىتالىزمى ئىگىلىكىگە ئايلىنىشىغا ئىلھام بېرىپ ۋە يېتەكچىلىك قىلىپ، كاپىتالىستىك مۈلۈكچىلىكنىڭ ئورنىغا پەيدىنپەي سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىنى دەسسەتتى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بۇ سىياسەتنى ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ سېتىۋېلىش ۋە دۆلەت كاپىتالىزمى سىياسىتى توغرىسىدىكى ئىدىيىسىگە ئاساسلىنىپ، جۇڭگودىكى مىللىي كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىق رولغا ئىگە ئىكەنلىكى ۋە مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىككى تەرەپلىمىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت خۇسۇسىيىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئىنقىلابىي تايانچ بازىلار مەزگىلىدە خۇسۇسىي سودا - سانائەتكە قارىتىلغان سىياسەتنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ تۈزۈپ چىققان، بۇ 1949 - يىلى پارتىيە 7 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 2 - ئومۇمىي يىغىنىدا ئومۇمىي يىغىنىنىڭ قارارىغا كىرگۈزۈلگەن. 1953 - يىلى، ئۇ پارتىيىنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشيەنىنىڭ تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە پۈتۈن پارتىيە، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىغە ئېلان قىلىنغان. 1954 - يىلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى»دا قانۇن شەكلى بىلەن بەلگىلەنگەن.

جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي قالاق بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئون نەچچە يىللىق ئۇرۇشتا يەتە جاھانگىرلار ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئېغىر بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، 1949 - يىلى ئازاد بولغاندا، تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى يىللىق مەھسۇلات مىقدارىغا سېلىشتۇرغاندا، يېزا ئىگىلىكى جەھەتتە، ئاشلىق ۋە دادۇرنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 25 پىرسەنت تۆۋەنلەپ كەتكەن، پاختىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 48 پىرسەنت تۆۋەنلەپ كەتكەن؛ سانائەت جەھەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى 53 پىرسەنت تۆۋەنلەپ كەتكەن، ئىستېمال ۋاسىتىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى 20 پىرسەنت تۆۋەنلەپ كەتكەنىدى. خەلق ھۆكۈمىتى قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى ۋە راۋاجلاندۇرۇشى لازىم ئىدى. شۇ چاغدا كاپىتالىستىك سودا - سانائەت سەل قارىغىلى بولمايدىغان بىر كۈچ ئىدى، مەلۇم ۋاقىتلارغىچە كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنىڭ ئاكتىپ رولىدىن پايدىلانغاندا، شەھەر - يېزىلارنى سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەشنى ئاشۇرغىلى، تاۋار ئوبوروتىنى كېڭەيتكىلى، دۆلەتنى سانائەتلەشتۈرۈشكە كېتىدىغان مەبلەغ جۇغلانمىسىنى كۆپەيتكىلى، تېخنىك ئىشچىلار ۋە باشقۇرۇش خادىملىرىنى تەربىيىلەپ چىققىلى، ئىشسىزلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرغىلى بولاتتى، بۇ ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەش ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق ئىدى. ھەممىدىن ئاۋۋال دۆلەت ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش شەرتى ئاستىدا، كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى بىرئاز راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەت تىجارەت دائىرىسى، خام ئەشيا بىلەن تەمىنلەش، بازار، ئەمگەك شارائىتى، تېخنىكا ئۈسكۈنىلىرى، مالىيە ۋە پۇل مۇئامىلىسى سىياسىتى قاتارلىق جەھەتلەردە،

خىلاپلىق قىلغانلار دەپ بەشى تۈركە ئايرىلىپ، ئەھۋالغا قاراپ بىر تەرەپ قىلىندى. شۇنداق قىلىش ئارقىسىدا قانۇنغا خىلاپ ھەرىكەتلەرنى داۋاملاشتۇرغان ئاز سانىدىكى بۇرژۇئا ئۇنسۇرلىرى خەلق ئاممىسى ئىچىدە، شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يېتىم قالدى، دۆلەتنىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرىغا بوي سۇنۇشىنى خالىغان زور كۆپ سانىدىكى سودا ـ سانائەتچىلەر ئىتتىپاقلاشتۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ دۆلەت ئىگىلىكى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا پايدىلىق بولغان ئاكتىپ رولى داۋاملىق جارى قىلدۇرۇلدى.

«ئۇچكە قارشى تۇرۇش»، «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىدە بۇرژۇئازىيىنىڭ سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىشقا قارشىلىق كۆرسىتىش ۋە سوتسىيالىستىك ئىگىلىككە غالجىرلارچە بۇزغۇنچىلىق سېلىشتىن ئىبارەت قانۇنغا خىلاپ ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىلىپ، دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ خەلق ئىگىلىكىدىكى رەھبەرلىك ئورنى مۇستەھكەملەندى؛ كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىشچىلارنىڭ نازارىتى ئورنىتىلدى؛ بۇنىڭ بىلەن زور كۆپ سانىدىكى كادىرلار، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ چىرىتىشىگە قارشىلىق كۆرسىتىش ئىقتىدارى كۈچەيدى. «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىدىن كېيىن، كاپىتالىستىك سانائەتكە كاسىنغا بېرىش ـ مال زاكاز قىلىش دائىرىسى يەنمۇ كېڭەيتىلدى، كاپىتالىستىك سودا بىلەن بولغان سېتىپ بېرىش ـ ۋەكالەتەن سېتىپ بېرىش مۇناسىۋىتى راۋاجلاندۇرۇلدى، كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆگەرتىشنىڭ قەدىمى تېزلىتىلدى.

ئىشچىلار نازارىتى پرولېتارىيات ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئىشچىلارنىڭ مۇناسىپ تەشكىللەر ئارقىلىق كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ئىگىلىك باشقۇرۇش ۋە تەقسىمات ئىشلىرى ئۈستىدىن ئېلىپ بارغان نازارىتىدۇر. ئۇ، كاپىتالىستىك ئىگىلىكنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋە مۇلۇكنى سوتسىيالىستىك ئاساستا دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى مۇھىم بىر تەدبىر ھېسابلىنىدۇ. ئىشچىلار نازارىتى كاپىتالىزمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىكنى ئۆزگەرتىمەيدۇ، كاپىتالىستلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئىنكار قىلمايدۇ، پەقەت ئۇلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى مەلۇم جەھەتتىنلا چەكلەيدۇ.

روسىيە ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنى غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، لېنىننىڭ ئىشچىلار نازارىتى توغرىسىدىكى يوليورۇقىغا ئاساسەن، سوۋېت ھاكىمىيىتى ئىشچىلار نازارىتى تەشكىلىدىكى ئەمر ـ پەرمانىنى جاكارلىدى، ئۇنىڭدا بەشتىن يۇقىرى ئىشچىسى بار ياكى يىللىق مەبلەغ ئوبوروت سوممىسى ئون مىڭ روبلىدىن يۇقىرى بولغان بارلىق سانائەت، سودا، بانكا ۋە يېزا ئىگىلىكى ساھەسىدىكى خۇسۇسىي كارخانىلاردا ئىشچىلار نازارىتى يولغا قويۇلدۇ، دەپ بەلگىلەندى. مەركىزىي ئىشچىلار نازارىتى كېڭەشمىسى ۋە زاۋۇت ئىشچىلار نازارىتى كومىتېتى تەسىس قىلىنىپ، مۇشۇ تەشكىلاتلار ئارقىلىق كارخانىلارنىڭ خام ئەشيالىرى، يېقىلغۇسى ۋە تاۋارلارنى سېتىۋېلىش، ئىشلەپچىقىرىش، ساقلىشى ۋە سېتىشى ئۈستىدىن نازارەت قىلىندى، كارخانىلارنىڭ بارلىق مالىيە ھېساباتى ئۈستىدىن نازارەت قىلىندى، مەخپىي سودا بىكار قىلىندى. شۇ

ئېلىپ بېرىلغان پارا بېرىشكە قارشى تۇرۇش، باج ئوغرىلاش ـ باج تاپشۇرماسلىققا قارشى تۇرۇش، دۆلەت مۈلكىنى ئوغرىلاشقا قارشى تۇرۇش، ئىش ھالقىسىنى قىسقارتىش ـ خام ئەشيا ئوغرىلاشقا قارشى تۇرۇش، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ئاخباراتىنى ئوغرىلاشقا قارشى تۇرۇش كۆرىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

1950 ـ يىلى يەكۈن ئازاد بولغان رايونلاردا داۋاملىق تۇرده يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغاچقا، بۇ رايونلاردا ئىجتىمائىي سەبىتۇېلىش كۆچى تېز ئاشتى؛ ئامېرىكا جاھانگىرلىكى چاۋشيەنگە تاجاۋۇز قىلغانلىقى، جۇڭگو خەلق پىدائىي قىسىملىرى ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ چاۋشيەنگە ياردەم بەرگەنلىكى ئارقىسىدا، ھەربىي لازىمەتلىكلەرگە بولغان ئېھتىياج كۆپلەپ ئاشتى. بۇ چاغدا كاپىتالىستلارنىڭ پايدىخورلۇق ماھىيىتى ۋە كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى كۆچلۈك ئارزۇسى يەنە ئاشكارىلاندى، نەتىجىده سوتسىيالىستىك ئىگىلىك بىلەن كاپىتالىستىك ئىگىلىك ئوتتۇرىسىدىكى چەكلەش بىلەن چەكلەشكە قارشى كۈرەش بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشتى. شۇ چاغدا بۇرژۇئازىيەنىڭ بازار جەھەتتە ئاشكارا ھالدا دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن رەھبەرلىك ئورنى تالىشىش مۇمكىن بولماي قالغاندى، ئۇلار كۆپىنچە ئۆزلىرىنىڭ سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن ئالاقىسىدىن پايدىلىنىپ، پارا بېرىش، باج ئوغرىلاش ـ باج تاپشۇرماسلىق، دۆلەت مۈلكىنى ئوغرىلاش، ئىش ھالقىسىنى قىسقارتىش ـ خام ئەشيا ئوغرىلاش، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ئاخباراتىنى ئوغرىلاشقا ئوخشاش يوشۇرۇن كۈرەش شەكىللىرىنى قوللىنىپ، سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىنى ئاجىزلاتىشقا، دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ كاپىتالىستىك ئىگىلىككە بولغان رەھبەرلىكىگە قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئۇرۇندى. بۇ‌ژۇئازىيەنىڭ ھۇجۇمى ئىقتىسادىي جەھەتتە دۆلەتكە ئېغىر زىيان سېلىپلا قالماستىن، بەلكى سىياسىي جەھەتتە ۋە ئىدىيە جەھەتتە ئىشچىلار سىنىپى قوشۇنىنى چىرتىتى، كادىرلار ۋە باشقا خادىملارنى چىرتىتى. بۇرژۇئازىيەنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈش ئۈچۈن، 1952 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا، دۆلەت خادىملىرى ئىچىده «ئۇچقە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، ئارقىدىنلا يەنە كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتتە «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى، «بەشكە قارشى تۇرۇش» كۈرىشى كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ تۆۋەندىن يۇقىرىغا پاش قىلىشىغا ۋە دۆلەتنىڭ يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشىغا تايىنىپ قانات يايدۇرۇلدى. كۈرەشنىڭ نەتىجىسىده، بۇرۇنقىلىرىغا كەڭچىلىك قىلىش، كېيىنكىلىرىگە قاتتىق چارە كۆرۈش، كۆپ ساندىكىلىرىگە كەڭچىلىك قىلىش، ئاز ساندىكىلىرىگە قاتتىق چارە كۆرۈش، ئىقرار قىلغانلارغا كەڭچىلىك قىلىش، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرگە قاتتىق چارە كۆرۈش، سانائەتچىلەرگە كەڭچىلىك قىلىش، سودىگەرلەرگە قاتتىق چارە كۆرۈش، ئادەتتىكى سودىگەرلەرگە كەڭچىلىك قىلىش، ھايانكەش سودىگەرلەرگە قاتتىق چارە كۆرۈش پرىنسىپىغا ئاساسەن، كاپىتالىستلار قىلمىشى ۋە پوزىتسىيىسىگە قاراپ، قانۇنغا ريئايە قىلغانلار، قانۇنغا ئاساسي جەھەتتىن ريئايە قىلغانلار، قانۇنغا يېرىم ريئايە قىلىپ، يېرىم خىلاپلىق قىلغانلار، قانۇنغا ئېغىر خىلاپلىق قىلغانلار، قانۇنغا پۈتۈنلەي

بولمايدۇ، دەپ قارىمايمىز؛ ماركس ماڭا ئۆز ئوي - پىكرىنى ئېيتقان (بەلكى بىرقانچە قېتىم ئېيتقان!): ئەگەر بىز سېتىۋېلىش ئارقىلىق پۈتكۈل باندىتلاردىن قۇتۇلالايدىغان بولساق، ئۇ چاغدا بىزگە بۇ ئىش تولىمۇ ئەرزان توختىغان بولاتتى، خالاس.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 - توم، 314 — 315 - بەتلەر) لېنىنمۇ ماركس، ئېنگېلسلارنىڭ كۆز قاراشلىرىغا ئاساسەن، «مەلۇم شارائىت ئاستىدا، ئىشچىلار بۇرژۇئازىيىدىن سېتىۋېلىشنى ھەرگىز رەت قىلمايدۇ.» دېگەننى تەشەببۇس قىلدى («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 3 - توم، 549 - بەت) روسىيە ئۆكتەبر ئىنقىلابى غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، 1918 - يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، لېنىن سېتىۋېلىشنى دۆلەت كاپىتالىزمى توغرىسىدىكى سىياسەت بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، مەدەنىي بولغان، دۆلەت كاپىتالىزمىنى قوبۇل قىلىشنى خالايدىغان كاپىتالىستلار بىلەن كېلىشىپ، سېتىۋېلىشنى يولغا قويۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. روسىيە بۇرژۇئازىيىسى جاھانگىرلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىكتىن، لېنىننىڭ بۇ ھەقتىكى قىياسلىرى ئەمەلگە ئاشماي قالدى. ئىچكى ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، 1921 - يىلى لېنىن 1918 - يىلدىكى تەشەببۇسىنى قايتىدىن ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، ئانچە چوڭ نەتىجە ھاسىل قىلىنمىدى.

جۇڭگودا، دېموكراتىك ئىنقىلاب باسقۇچىدىلا، بيۇروكرات كاپىتال بىلەن مىللىي كاپىتالغا قارىتا پەرقلىق سىياسەت بەلگىلەنگەنىدى. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت بيۇروكرات كاپىتالنى مۇسادىرە قىلىش ئارقىلىق خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرىنى ئىگىلىدى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىككى تەرەپلىمىلىكلىكىۋە مىللىي كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنىڭ ئىككى ياقلىمىلىق رولىغا ۋە پرولېتارىياتنىڭ مىللىي بۇرژۇئازىيە بىلەن تارىختا بولۇپ ئۆتكەن بىرلىك سەپ مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن، مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى سېتىۋېلىش سىياسىتىنى قوللاندى. بۇنداق سېتىۋېلىش شەكلىدە دۆلەتنىڭ كاپىتالىستلارغا باشقىدىن پۇل تۆلىشى ھاجەت ئەمەس، بەلكى دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرىدە، كاپىتالىستلارغا مەلۇم مىقداردا پاي ئۆسۈمى، پايدا تۆلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئىشچىلار بۇرژۇئازىيىگە بىر قىسىم قوشۇمچە قىممەت يارىتىپ بېرىدۇ. پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلۇشتىن ئاۋۋال «تۆت ئۈلۈش بويىچە تەقسىم قىلىش» ئۇسۇلى قوللىنىلغاندى. پۈتۈن كەسىپ بويىچە، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، مۇقىم ئۆسۈم بېرىش تۈزۈمى قوللىنىلدى، «تۆت ئۈلۈش بويىچە تەقسىم قىلىش» يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، كاپىتالىستلارنىڭ تاپاۋىتى كارخانا پايدىسىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمى ئۆپچۆرىسىدە چەكلەپ قويۇلدى، ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكى ئاساسەن دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئېھتىياجىغا خىزمەت قىلىدىغان بولدى، پەقەت قىسمەن ھالدىلا كاپىتالىستلارغا پايدا كەلتۈردى. مۇقىم ئۆسۈم بېرىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، كاپىتالىستلار ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىڭ كارخانا پايدىسىنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشى بىلەن مۇناسىۋىتى

چاغدا ئىشچىلار نازارىتى كاپىتالىستلار ئىشلەپچىقىرىشى ۋاستىلىرىنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ تەييارلىق باسقۇچى قىلىنماقچى بولغانىدى، ئەمما بۇرژۇئازىيە غالجىرلارچە قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكتىن، ئىشچىلار نازارىتى ناھايىتى تېزدىن كاپىتالىستلارنىڭ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىشقا ئۆزگەرتىلىپ، دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش يولغا قويۇلدى.

جۈگودا خۇسۇسىي كاپىتالىستلار كارخانىلاردا ئىشچىلار نازارىتىنى ئومۇمىي يۈزلۈك يولغا قويۇش 1952 - يىلى «5 كە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىدىن كېيىن بولدى. شۇ چاغدا ھەرقايسى كەسىپلەر ۋە كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ مەسلىھەت كېڭىشى، مەھكۇلاتنى ئاشۇرۇش - ئىقتىساد قىلىش ھەيئىتى ۋە ئىشچىلار نازارەت كومىتېتى ياكى گۇرۇپپىلىرى قاتارلىق ئىشچىلار نازارەت تەشكىلاتلىرى قۇرۇلغانىدى. ئىشچىلار نازارەت تەشكىلاتلىرى كارخانا پارتىيە تەشكىلاتى ۋە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، سىياسىي قانۇن، باج ۋە دۆلەت ئىگىلىكى ئورۇنلىرى، سودا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورۇنلىرى بىلەن زىچ ماسلىشىپ، كاپىتالىستلارنىڭ ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن توختامنى ۋە دۆلەت بەلگىلەپ بەرگەن ئىشلەپچىقىرىش - ئىگىلىك باشقۇرۇش جەھەتتىكى ۋەزىپىنى ئىجرا قىلىشى ئۈستىدىن نازارەت قىلىپ، كاپىتالىستلارنىڭ قانۇنغا خىلاپ ھەرىكەتلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ ۋە ئۇنى پاش قىلىپ، دۆلەتنىڭ قانۇن - ئىنتىزامىغا ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ قانۇنىي ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلدى، كەسىپلەر ۋە كارخانىلارنىڭ بارلىق مۇھىم ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنى مۇزاكىرە قىلدى ۋە بەلگىلىدى. ئىشچىلار نازارىتى كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆگەرتىشنى ئىلگىرى سۈرۈش، مىللىي بۇرژۇئازىيىگە قارىتىلغان ئىتتىپاقلىشىش، تەربىيىلەش، ئۆزگەرتىش سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، ئىشچىلارنىڭ كارخانىلارنى باشقۇرۇش ئىقتىدارىنى چىڭىقىتۇرۇش ۋە كادىر يېتىشتۈرۈش جەھەتلەردە مۇھىم رول ئويناندى. 1956 - يىلى پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئىشچىلار نازارىتى ئورنىغا دۆلەت ئەۋەتكەن ھۆكۈمەت تەرەپ ۋەكىلى تۈزۈمى دەسسىتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ھۆكۈمەت تەرەپ ۋەكىلى ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇشتا يەنىلا ئىشچىلار ئامىمىسىغا تايانىدى.

سېتىۋېلىش سىياسىتى پرولېتارىيات ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ھەق تۆلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش توغرىسىدىكى سىياسەتتۇر.

1847 - يىلى ئېنگېلس «كومۇنىزم پرىنسىپلىرى» دېگەن ئەسىرىدە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى بەكار قىلىشتا مۇسادىرە قىلىش، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەتنىڭ رىقابىتى، قەغەز پۇلغا سېتىۋېلىشقا ئوخشاش بىرنەچچە خىل ئۇسۇلنى قوللىنىشقا بولىدۇ، دەپ ئوتتۇرىغا قويغانىدى. 1894 - يىلى ئېنگېلس «فرانسىيە بىلەن گېرمانىيىدىكى دېھقانلار مەسىلىسى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «بىز ھەرگىز، سېتىۋېلىشقا ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا يول قويۇشقا

لېنىن بۇخارىن قاتارلىق «سولچىل كوممۇنىزمچىلار»نى تەنقىد قىلغان چاغدا: بىر تەرەپتىن، مەدەنىيەتسىز كاپىتالىستلارنى، يەنى دۆلەت كاپىتالىزمىنى قوبۇل قىلىشنىمۇ ياقتۇرمايدىغان، ھەرقانداق مۇرەسسەلى يولغا قويۇشنىمۇ خالىماي داۋاملىق تۇردە ھايانكەشلىك قىلىش، نامرات خەلقنى سېتىۋېلىشقا ئوخشاش ئۇسۇللار ئارقىلىق سۇۋېت تەدبىرىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان كاپىتالىستلارنى رەھىمسىز جازالاش كېرەكلىكىنى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مەدەنىيەتلىك كاپىتالىستلار يەنى دۆلەت كاپىتالىزمىنى قوبۇل قىلىشنى ياقتۇرىدىغان، مىڭلىغان - تۈمەنلىگەن خەلقنى ھەقىقىي مەھسۇلاتلار بىلەن تەمىنلەيدىغان، ناھايىتى چوڭ كارخانىلارنى تەشكىللىيەلەيدىغان ئەقىللىق، قابىلىيەتلىك، ئۇنىڭ ئۈستىگە پرولېتارىياتقا پايدىلىق كاپىتالىستلار بىلەن مۇرەسسەلىشىش يا كى ئۇلارغا قارىتا سېتىۋېلىشنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. روسىيە بۇرژۇئازىيەسى سۇۋېت ھاكىمىيىتىگە غالجىرلارچە قارشى تۇرغانلىقى ھەمدە ئىچكى ئۇرۇش قوزغىغانلىقى سەۋەبىدىن لېنىنىنىڭ پىلانى ئەمەلگە ئاشمىدى. 1921 - يىلى يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت باشلانغاندا، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشنى تېزدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، لېنىن دۆلەت كاپىتالىزمى تەرغىبىدىكى تەشەببۇسنى يېڭىباشتىن ئوتتۇرا قويدى ھەمدە كونسېسسىيىگە بېرىش تۈزۈمى، ئىجارىگە بېرىش تۈزۈمى ۋە ھەسسىدارلىق شىركىتى قاتارلىق شەكىللەرنى قوللىنىپ، دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ خۇسۇسىي كاپىتالىزم ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيە كۈچلىرى بىلەن بولغان كۈرىشىدىن پايدىلىنىپ، دۆلەت كاپىتالىزمىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئۆستۈرۈشنىڭ ۋاستىسى ۋە سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشنىڭ باسقۇچى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى، شۇ چاغدىكى كونكرېت تارىخىي شارائىت تۈپەيلىدىن دۆلەت كاپىتالىزمى تەرغىبىدىكى سىياسەت تولۇق ئەمەلگە ئاشمىدى. 1926 - يىلىدىن 1927 - يىلىغىچە، كونسېسسىيىگە بېرىلگەن كارخانىلار يىرىك سانائەت ئورۇنلىرىدا ئىشچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 0.7 پىرسەنتىنىلا ئىگىلىدى، مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 0.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

ماۋ زېدۇڭ لېنىنىزمنىڭ دۆلەت كاپىتالىزمى تەرغىبىدىكى ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ، دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ جۇڭگودا «كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى ئۆزگەرتىش ۋە سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشنى پەيدىنپەي ئورۇندىشىنىڭ مۇقەررەر يولى» («ماۋ زېدۇڭ تالالانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم. 170 - بەت) ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى ھەمدە ئەمەلىي تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، تۆۋەن دەرىجىدىن يۇقىرى دەرىجىگە ئۆتىدىغان دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرىنى بەلگىلىدى. كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنىڭ سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن بولغان باغلىنىش دەرىجىسى ۋە سوتسىيالىزم ئامىللىرىنىڭ رولىغا ئاساسەن، جۇڭگودا دۆلەت كاپىتالىزمى باشلانغۇچ شەكىلدىكى دۆلەت كاپىتالىزمى، ئوتتۇرا شەكىلدىكى دۆلەت كاپىتالىزمى ۋە ئالىي شەكىلدىكى دۆلەت كاپىتالىزمى دېگەن شەكىللەرگە ئايرىلدى. دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ باشلانغۇچ شەكلى مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش، توپ سېتىۋېلىپ پارچە سېتىشنى ئۆز ئىچىگە

قالمىدى. 1956 - يىلى پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ خۇسۇسىي پاي سومىسى جەمئىي 2 مىليارد 418 مىليون 640 مىڭ يۈەن، يىللىق ئۆسۈمى، ئومۇمەن، 5 پىرسەنت قىلىپ بېكىتىلگەنىدى. مۇقىم ئۆسۈم بېرىش ۋاقتى ئەسلىدە 7 يىل قىلىپ بېكىتىلگەنىدى، كېيىن 3 يىل ئۇزارتىلدى. ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت كاپىتال تەرەپنىڭ سودا خادىملىرىغا «قابىلىيىتىگە قاراپ ئىشلىتىش، مۇۋاپىق ئېتىبار بېرىش» ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۇلارنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە ئۇلارنىڭ يۇقىرى مائاشىنى ساقلاپ قالدى، بۇمۇ سېتىۋېلىش خاراكتېرىگە كىرىدۇ.

سېتىۋېلىش سىياسىتىنى يولغا قويغاندا، كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنىڭ دۆلەت ئىگىلىكى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا پايدىلىق بولغان ئاكتىپ رولىدىن تېخىمۇ ئوبدان پايدىلانغىلى، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۈكچىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدىكى قارشىلىقىنى ئازايتقىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ كاپىتالىستلارنى سىياسىي - ئىدىيىۋى جەھەتتىن ئۆزگەرتىشكىمۇ پايدىلىق. بۇ، پرولېتارىياتقا پايدا كەلتۈرىدۇ. جۈملىدىن كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ غەلىبە قىلىشى بىلەن، ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ سېتىۋېلىش توغرىسىدىكى ئىدىيىسى مۇۋاپىقىيەتلىك ھالدا ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى.

ئۆتكونچى دەۋردىكى دۆلەت كاپىتالىزمى پرولېتارىيات دۆلىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغان، تۈرلۈك شەكىللەر ئارقىلىق سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن باغلىنىدىغان ھەمدە ئىشچىلارنىڭ نازارىتىدە بولىدىغان كاپىتالىستىك ئىگىلىكتۇر. ئۇ، كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكتىن سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىگە ئۆتۈشتىكى بىر خىل ئۆتكۈنچى ئىگىلىك شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ھاكىمىيەت كاپىتال قولىدا بولغان جەمئىيەتتىكى دۆلەت كاپىتالىزمى بىلەن پرولېتارىيات دۆلىتىدىكى دۆلەت كاپىتالىزمى — بۇلار بىر - بىرىدىن پەرق قىلىدىغان ئىككى خىل ئۇقۇمدۇر. كاپىتالىستىك دۆلەتتىكى دۆلەت كاپىتالىزمى دۆلەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ ۋە دۆلەتنىڭ نازارەتچىلىكىدە بولىدۇ، ئەمما ئۇ ئىشچىلار سىنىپىغا پايدىلىقتۇر، ئۇنىڭ مەقسىتى ھېلىھەم كۆچلۈك بولغان بۇرژۇئازىيىگە قارشىلىق كۆرسىتىش ۋە ئۇنىڭغا قارشى كۈرەش قىلىشتۇر.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 32 - توم، 477 — 478 - بەتلەر)

ئۆتكونچى دەۋردىكى دۆلەت كاپىتالىزمى پرولېتارىيات «چەكلىيەلەيدىغان، پائالىيەت دائىرىسىنى بەلگىلەپ بېرەلەيدىغان كاپىتالىزمدۇر.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 - توم، 627 - بەت) روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، لېنىن دۆلەت كاپىتالىزمىدىن پايدىلىنىش مەسىلىسىنى ئىككى قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى. 1918 - يىل 5 - ئايدا،

سىنىپىي كۈرەشنىڭ بىر خىل شەكلى، سىنىپىي كۈرەشنىڭ باشقا بىر خىل شەكلى بىلەن داۋاملىشىشىدۇر، بۇ ھەرگىزمۇ سىنىپىي تىنچلىقنى سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئورنىغا دەسسەتكەنلىك ئەمەس.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 - تۇم، 521 - بەت) شۇ چاغدىكى تارىخىي شارائىتتا، چەت ئەل كاپىتالىستلىرى مەبلەغ سېلىشقا ئۇنىمىغانلىقى ۋە دۆلەت سانائىتى تېز راۋاجلانغانلىقى ئارقىسىدا، كونسېسسىيىگە بېرىش شەكلى ئانچە تەرەققىي قىلالمىدى. تۈزۈشكەن كونسېسسىيىگە بېرىش توختىتىمى جەمئىي يۈزدىن كۆپرەك، كونسېسسىيىگە ئالغۇچىلار سالغان مەبلەغ جەمئىي 48 مىليون ئالتۇن رۇبلى بولدى.

ئىجارىگە بېرىش تۈزۈمى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ بىر خىل شەكلى. بۇنىڭدا دۆلەت باشقۇرۇشقا ۋاقتىنچە كۆچى يەتمەيدىغان دۆلەت ئىلكىدىكى بىر قىسىم ئوتتۇرا، كىچىك كارخانىلارنى ياكى ئورمانزارلىق قاتارلىقلارنى ئۆز دۆلىتىدىكى كاپىتالىستلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئىجارىگە بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي - تېخنىكا كۆچى ۋە باشقۇرۇش تەجرىبىسىدىن پايدىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى مۇمكىنقەدەر تېز ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، دۆلەتنى تېخىمۇ كۆپ سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ، دېھقانلار بىلەن ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. 1921 - يىل 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى سوۋېت روسىيىسى ئالىي خەلق ئىگىلىكى كومىتېتىنىڭ قارمىقىدىكى كارخانىلارنى ئىجارىگە بېرىش چارىسى توغرىسىدىكى بۇيرۇقنى ئېلان قىلدى. 1922 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە جەمئىي 3874 كارخانا ئىجارىگە بېرىلدى، بۇ كارخانىلارنىڭ 69 پىرسەنتى 900 ئىشچىسى بار ئىدى (ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەربىر كارخانىغا 18 ئىشچى توغرا كېلىدۇ). 1925 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا قەدەر روسىيە ۋە ئوكرائىنالاردا ئالىي خەلق ئىگىلىكى كومىتېتىنىڭ يەرلىك ئورگانلىرى ئىجارىگە بەرگەن سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 5500 چە بولدى (پاراشوك زاۋۇتى بۇنىڭغا كىرمەيدۇ)، ئىجارىگە ئالغۇچىلارنىڭ 46.4 پىرسەنتى خۇسۇسىيلار بولدى (بۇنىڭ ئىچىدە كارخانىنىڭ بۇرۇنقى ئىگىلىرىمۇ بار)، 26.9 پىرسەنتى كوپېراتسىيە تەشكىلاتلىرى بولدى. دەسلەپكى بىرنەچچە يىلدا، ئىجارىگە، ئاساسەن، ماددىي نەرسە تۆلەش شەكلى قوللىنىلىپ، ئۇنىڭغا ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلار بېرىلگەنىدى، كېيىن 80 پىرسەنتىگە پۇل بېرىش شەكلى قوللىنىلدى. ئىجارىگە بېرىلگەن كارخانىلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا، كىچىك كارخانىلار بولغانلىقتىن، بۇ كارخانىلارنىڭ مەھسۇلات قىممىتى پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىدە ناھايىتى ئاز سالماقنى ئىگىلەيتتى. سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يىرىك سانائەتنىڭ تېز راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىجارىگە بېرىش تۈزۈمى ئۆزاق ئۆتمەيلا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ باشلانغۇچ شەكلى جۇڭگودا كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكى كاپىتالىستىك ئىگىلىك بىلەن كارخانىنىڭ سىرتىدا يەنى ئوبوروت ساھەسىدە

www.uyghurkitap.com

ئالىدۇ؛ دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ ئوتتۇرا شەكلى كاسىنا بېرىش ۋە مال زاكاز قىلىش، بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ـ ھۆددىگە ئېلىپ سېتىپ بېرىش، سېتىپ بېرىش ـ ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىش، ۋەكالىتەن سېتىۋېلىش ـ ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىش ۋە باشقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ ئالىي شەكلى يەككە كارخانىلار بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىگە ئۆتۈش بىلەن پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىگە ئۆتۈشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تۈرلۈك شەكىلدىكى دۆلەت كاپىتالىزمىنى قەدەم ـ باسقۇچلۇق ھالدا يولغا قويۇش كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنىڭ ئاكتىپ رولىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ پاسسىپ رولىنى چەكلەپ، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى ئوڭۇشلۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق.

كونسىسىيىگە بېرىش تۈزۈمى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت دەۋرىدىكى دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ بىر خىل شەكلى. 1920 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى سوۋېت روسىيىسى «كونسىسىيىگە بېرىشنىڭ ئومۇمىي شەرتى توغرىسىدىكى بۇيرۇق»نى ئېلان قىلدى، ئۇنىڭدا سوۋېت دۆلىتى چەت ئەل كاپىتالىستلىرى بىلەن توختام تۈزۈپ، باشقۇرۇشقا ياكى ئېچىشقا ھازىرچە كۈچى يەتمەيدىغان كارخانا، كان، ئورمانزارلىق رايۇنى قاتارلىقلارنى مۇشۇ كاپىتالىستلارنىڭ باشقۇرۇشى ۋە ئېچىشىغا بېرىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. لېنىن مۇنداق كۆرسەتكەنىدى: «ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەردىن قارىغاندا، كونسىسىيىگە بېرىش دېگەن نېمە؟ ئۇ ـــ بىر خىل دۆلەت كاپىتالىزمى، سوۋېت ھاكىمىيىتى كاپىتالىستلار بىلەن تۈزۈشكەن بىر خىل توختامدۇر.» «سوتسىيالىستىك دۆلەت ھاكىمىيىتى ئۆزىنىڭ زاۋۇت، خام ئەشيا، كان قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كاپىتالىستلارغا بېرىدۇ، كاپىتالىست توختام تۈزگۈچى تەرەپ ياكى كونسىسىيىگە ئالغۇچى سۈپىتىدە سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆز كاپىتالى ئارقىلىق پايدا ئالىدۇ ھەمدە مەھسۇلاتلارنىڭ بىر قىسمىنى سوتسىيالىستىك دۆلەتكە تاپشۇرىدۇ.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 32 ـ توم، 284 ـــ 285 ـ بەتلەر) كونسىسىيىگە بېرىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشتىن مەقسەت ئالغا كەتكەن كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ مەبلىغى، تېخنىكىسى، ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرى ۋە باشقۇرۇش تەجرىبىسىدىن پايدىلىنىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تېزدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئەڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە مەھسۇلاتلارنىڭ مىقدارىنى ئاشۇرۇپ، دۆلەتنى تېخىمۇ كۆپ سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىگىلەپ، دېھقانلار بىلەن ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش، ئىشچى ـ دېھقانلار ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەش، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ ئاساسىنى كۈچەيتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت. چەت ئەل كاپىتالىستلىرى كارخانىلارنى كونسىسىيىگە ئېلىشتا يۇقىرى مىقداردىكى پايدىغا ئىگە بولۇشنى مەقسەت قىلىدۇ ياكى باشقا ئۇسۇللار بىلەن قولغا كەلتۈرگىلى بولمايدىغان ۋە قولغا كەلتۈرۈش ناھايىتى تەس بولغان خام ئەشيالارغا ئىگە بولۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. كونسىسىيىگە بېرىش تۈزۈمى شارائىتىدا، پرولېتارىيات ئانچە ـ مۇنچە بەدەل تۆلەيدۇ. شۇڭا، «كونسىسىيىگە بېرىشمۇ

سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا، سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكى كاپىتالىستىك ئىگىلىك بىلەن كارخانا سىرتىدا، يەنى ئوبوروت ساھەسىدە مۇقىم ئالاقە قىلمىدىغان دۆلەت كاپىتالىزمى شەكلىدۇر. ئۇ، سانائەتتە، كاسىنا بېرىش ۋە مال زاكاز قىلىش، بىر تۇتاش سېتىۋېلىش - ھۆددىگە ئېلىپ سېتىپ بېرىشنى، سودىدا سېتىپ بېرىش - ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىش، ۋەكالىتەن سېتىۋېلىش - ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوتتۇرا شەكىلدىكى دۆلەت كاپىتالىزمى خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش دەۋرىدە بىرئاز راۋاجلاندى. 1953 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن ئېتىبارەن، دۆلەت كاسىنا بېرىش - مال زاكاز قىلىشنى پىلانلىق كېڭەيتىشكە باشلىدى، نەتىجىدە ئۇ ئاساسلىق كەسىپلەردىن ئادەتتىكى كەسىپلەرگىچە كېڭەيدى، چوڭ تېپتىكى كارخانىلاردىن ئوتتۇرا، كىچىك تېپتىكى كارخانىلارغىچە كېڭەيدى، چوڭ شەھەرلەردىن ئوتتۇرا، كىچىك شەھەرلەرگىچە كېڭەيدى. ئوتتۇرا شەكىلدىكى دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن بولغان ئالاقىسى تېخىمۇ قويۇقلاشقانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتە تۆۋەندىكى ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى: (1) دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار خام ئەشيا ۋە ماتېرىيال (يېرىم تەييار مەھسۇلات) لار بىلەن تەمىنلەشنى، مال مەنبەسى ۋە مەھسۇلاتلارنى سېتىشنى تەزگىنلىگەنلىكتىن، كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇرۇنقى كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي ئالاقە ئۆزۈپ تاشلاندى، نەتىجىدە ئۇلار ئەركىن بازاردىن پەيدىنپەي قۇتۇلۇپ، سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىگە بېقىنىدىغان بولدى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرى مەلۇم دەرىجىدە دۆلەت پىلانى يولىغا سېلىنىدى؛ (2) كاسىنا ھەقىقى ۋە سېتىۋېلىش باھاسىنى سېلىشتۇرۇپ بېكىتىش، ئۇلگۈجە سېتىش باھاسى بىلەن پارچە سېتىش باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ۋە رەسمىيەت خىراجىتىنى سېلىشتۇرۇپ بېكىتىش ئارقىلىق، كاپىتالىزم ئېكسپىلاتاتسىيسى مەلۇم دەرىجىدە چەكلەندى؛ (3) ئىشچىلار ئاممىسى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار بىلەن خۇسۇسىي سودا - سانائەت كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن توختامنىڭ مەزمۇنىغا بىنائەن نازارەت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولدى، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ھوقۇقى چەكلەندى. ئوتتۇرا شەكىلدىكى دۆلەت كاپىتالىزمى كاپىتالىستلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۈكچىلىكىنى مۇكەممەل بولمىغان مۇلۈكچىلىككە ئايلاندۇرۇپ، ئۇنى سوتسىيالىزمنىڭ بىرقانچە ئاممىلىرىغا ئىگە قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئوتتۇرا شەكىلدىكى دۆلەت كاپىتالىزمى ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن يەنىلا كاپىتالىزم ئىگىلىكى ھېسابلىنىدۇ، بۇ خىلدىكى كارخانىلار بىلەن سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، شۇنىڭدەك كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنىلا تۇپتىن ھەل بولۇپ كەتمەيدۇ. كاپىتالىستلار پايدا قوغلىشىش مەقسىتىدە، كۆپ ھاللاردا، قولىدىكى كارخانا باشقۇرۇش ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، تەننەرخنى يالغان مەلۇم قىلىش، ئىش ھالىقىسىنى

تۇراقسىز ئالاقە قىلىدىغان دۆلەت كاپىتالىزمى شەكلىدۇر. ئۇ، سانائەتتە، مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش ۋە سودىدا ئولگوجە سېتىۋېلىپ، پارچە سېتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكى بۇ خىل شەكلىدىكى دۆلەت كاپىتالىزمى ئىگىلىكىنىڭ مەھسۇلاتلارنى سېتىشى ياكى مال مەنبەسىنى مەلۇم دەرىجىدە تىزگىنلەپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئوبوروتنى مۇناسىپ هالدا دۆلەت پىلانى بويىچا سېلىپ، سېتىۋېلىش باهاسى ياكى ئولگوجە سېتىش باهاسى بىلەن پارچە سېتىش باهاسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى سېلىشتۇرۇپ بېكىتىش ئارقىلىق كاپىتالىزم ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىمۇ بىرئاز چەكلىگەنلىكتىن، ئۇ مۇئەممەل شەكلىدىكى كاپىتالىستىك ئىگىلىك بولۇشتىن قالدى. ئەمما، بۇ خىل كارخانىلار ئاساسىي جەهەتتىن يەنىلا كاپىتالىستىك ئىگىلىككە كىرىدۇ، چۈنكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئاۋۋالقىدەكلا كاپىتالىستلارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، ئىگىلىك باشقۇرۇش هوقۇقى كاپىتالىستلارنىڭ قولىدا بولىدۇ، ئىشچىلار يەنىلا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش ئورنىدا تۇرىدۇ. بۇ خىل كارخانىلار بىلەن سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت شۇنىڭدەك كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تۇپتىن هەل بولۇپ كەتمەيدۇ.

مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش جۇڭگودا كاپىتالىستىك سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ بىر خىل باشلانغۇچ شەكلى. ئۇنىڭدا دۆلەت سودىسى مەھسۇلاتلارنىڭ ئۆلچىمى، سۈپىتىگە قارىپ، خۇسۇسىي زاۋۇتلارنىڭ مەلۇم مىقدارىدىكى مەھسۇلاتلىرىنى مۇۋاپىق باها بىلەن ۋاقتىلىق يا كى قەرەللىك سېتىۋالىدۇ. سېتىۋېلىش ئارقىلىق، كاپىتالىستىك سانائەت سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە ئالاقە باغلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنىدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىكى قارىغۇلۇق مەلۇم دەرىجىدە چەكلىنىدۇ ھەمدە ئۇلار دۆلەت پىلانى بويىچا سېلىنىدۇ

ئولگوجە سېتىۋېلىپ پارچە سېتىش

جۇڭگودا كاپىتالىستىك سودىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ بىر خىل باشلانغۇچ شەكلى. ئۇنىڭدا پارچە ساتقۇچى خۇسۇسىي سودىگەرلەر نەق پۇلغا دۆلەت سودىسىدىن مال ئېلىپ، بۇ مالالارنى بەلگىلەنگەن تاختاي باهاسى يا كى سېلىشتۇرۇپ بېكىتىلگەن باها بويىچە سېتىپ، ئولگوجە ئېلىش باهاسى بىلەن پارچە سېتىش باهاسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتىن كىرىم قىلىدۇ، خۇسۇسىي سودىگەرلەر ئولگوجە ئېلىپ پارچە سېتىش كەسپى بىلەن شۇغۇللانغانىدا، مال ئېلىش پىلانىنى دۆلەت سودىسىغا ئۆز ۋاقتىدا مەلۇم قىلىپ تۇرۇشى كېرەك، ئەمما، ئومۇمەن، ئەركىن بازاردىن شۇ خىلدىكى تاۋارلارنى سېتىۋېلىپ، ئۆز ئالدىغا ساتسىمۇ بولىدۇ. ئولگوجە ئېلىپ پارچە سېتىش خۇسۇسىي سودىنى سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە ئالاقە باغلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ، خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ قارىغۇلارچە ئوقەت قىلىشىنى مەلۇم دەرىجىدە چەكلەيدۇ.

دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ ئوتتۇرا شەكلى

جۇڭگودا كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى

سېتىپ بېرىش جۈملىدىن كاپىتالىستىك سانائەتنىڭ سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ بىر خىل ئونتۇرا شەكلىدۇر. سېتىپ بېرىش دېگەندە خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ مال مەنبەسىنىڭ ھەممىسى ياكى كۆپ قىسمىنى ئىگىلىگەن دۆلەت سودىسىنىڭ تاۋارلىرىنى دۆلەت سودىسىنىڭ تەمىنلەش پىلانىغا ئاساسەن نەق پۇلغا سېتىۋېلىپ، بەلگىلەنگەن تەمىنلەش چارىسى ۋە پارچە سېتىش تاختاي باھاسى بويىچە سېتىپ، ئۇلگۇجە سېتىش باھاسى بىلەن پارچە سېتىش باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتىن كىرىم قىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. خۇسۇسىي سودىگەرلەر سېتىپ بېرىدىغان تاۋارلارنى ئەركىن بازاردىن ئالسا بولمايدۇ. ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىش دېگەندە دۆلەت سودىسىنىڭ تاۋارلارنى خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىشىگە ھاۋالە قىلىشى، خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ دۆلەت سودىسىنىڭ تەمىنلەش پىلانى ۋە بەلگىلەنگەن تاختاي باھاسى بويىچە سېتىپ، بەلگىلەنگەن ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىش رەسمىيىتى خراجىتىنى ئېلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىش كەسپىنى قوبۇل قىلغان خۇسۇسىي سودىگەرلەر دۆلەت سودىسىغا مەلۇم كاپالەت پۇلى تاپشۇرۇشى ھەمدە ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىدىغان مەھسۇلاتلار قاتارىغا كىرىدىغان تاۋارلارنى ئەركىن بازاردىن سېتىۋالماسلىقى كېرەك. ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىش ئىچىدىكى خۇسۇسىي ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىشتە خۇسۇسىي سودىگەرلەر پۈتۈنلەي دۆلەت سودىسى تەمىنلىگەن تاۋارلارنى ساتىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلىشى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ، خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ سېتىش كەسپى پۈتۈنلەي دۆلەت سودىسىنىڭ پىلانلىق باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. سېتىپ بېرىش - ۋەكالىتەن سېتىپ

سېتىپ بېرىش - ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىش جۈملىدىن كاپىتالىستىك سودىنى سوتسىيالىس

قىسقارتىش - خام ئەشيا ئوغرىلاش، مال تاپشۇرۇش ۋاقتىنى ئۇزارتىش، ھايانكەشلىك قىلىشقا ئوخشاش ۋاستىلەر بىلەن توختامنى بۇزۇپ، سوتسيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارشىلىق كۆرسىتىدۇ، دۆلەت خۇسۇسىي كارخانىلار بىلەن كاسىنا بېرىش، مال زاكاز قىلىش، سېتىپ بېرىش - ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىش قاتارلىقلار ئۇستىدە توختام تۈزۈشكەندە، پەقەت ۋاستىلىك بولغان پىلانلىق رەھبەرلىكىنلا يولغا قويالايدۇ، بۇۋاستە پىلانلىق باشقۇرۇشنى بولسا يولغا قويالمايدۇ، كاپىتالىستلار كاسىنا ئىشلەش، مال زاكاز قىلىش ۋەزىپىسىنى تاللاپ يا كى بازار باھاسىغا ئاساسەن تىجارىتىنى قارىغۇلارچە كېڭەيتىپ، دۆلەت پىلانىغا بۇزغۇنچىلىق سالىدۇ. كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ قارىمۇقارشىلىقى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئىشچىلار ئاۋۋالقىدەكلا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىدىغان يوللانما ئەمگەكچى بولۇپ تۇرىۋېرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى بېسىمغا ئۇچرايدۇ، مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يەنمۇ تەرەققىي قىلىشىنى بوغۇپ قويىدۇ.

كاسىنا ئىشلەش ۋە مال زاكاز قىلىش

جۇڭگودا كاپىتالىستىك سانائەتنى سوتسيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ بىر خىل ئوتتۇرا شەكلىدۇر. كاسىنا ئىشلەش دېگەندە دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ (يا كى دۆلەتنىڭ باشقا ئورۇنلىرىنىڭ) خۇسۇسىي زاۋۇتلار بىلەن توختام تۈزۈپ، ئۇلارغا خام ئەشيا ۋە يېرىم تەييار مەھسۇلاتلارنى يەتكۈزۈپ بېرىپ، بەلگىلىمىدىكى ئۆلچەم، مىقدار، سۈپەت ۋە مال تاپشۇرۇش ۋاقتى بويىچە كاسىنا ئىشلەشنى ھاۋالە قىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كاسىنىدىن چىققان مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسى ھاۋالە قىلغان ئورۇنلارغا تاپشۇرۇپ بېرىلىدۇ، كاسىنا ئىشلەگەن ئورۇنلار بەلگىلىمە بويىچە كاسىنا ھەقىقى (يەنى سىمكار) ئالىدۇ، كاسىنا ھەققى، ئومۇمەن، ئىش ھەقىقى، تىجارەت بېجى، مۇۋاپىق پايدا ۋە باشقا مۇۋاپىق خىراجەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مال زاكاز قىلىش دېگەندە دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ (يا كى دۆلەتنىڭ باشقا ئورۇنلىرىنىڭ) ئۆزى ئېھتىياجلىق مەھسۇلاتلارنىڭ ئۆلچىمى، سۈپىتى، مىقدارى، مال تاپشۇرۇش ۋاقتى ۋە مۇۋاپىق باھاسىنى بەلگىلەپ، خۇسۇسىي زاۋۇتلارغا مەھسۇلات زاكاز قىلىشى، خۇسۇسىي زاۋۇتلارنىڭ بۇلارنى بەلگىلىمىدىكى تەلەپ بويىچە ئىشلەپچىقىرىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. زاكاز قىلىنغان مالنىڭ باھاسى شۇ مەھسۇلاتنىڭ مۇۋاپىق تەننەرخى، تىجارەت بېجى ۋە مۇۋاپىق پايدىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۆلەت كارخانىلىرى زۆرۈر تېپىلغاندا بىر قىسىم مال يولىنى زاكالەت سۈپىتىدە بەرسە يا كى بىر قىسىم خام ئەشيانى سېتىپ بەرسە بولىدۇ. كاسىنا بېرىش ۋە مال زاكاز قىلىش ئارقىلىق خۇسۇسىي زاۋۇتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ بىر قىسمى يا كى ھەممىسى دۆلەت پىلانىغا كىرگۈزۈلىدۇ ھەمدە كاپىتالىزمنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيەسى مەلۇم دەرىجىدە چەكلىنىدۇ. خۇسۇسىي زاۋۇتلار كاسىنا ئىشلەش ۋە مال زاكاز قىلىش ۋەزىپىسىنى ئىشلەپ بولغاندىن كېيىن، شۇ خىلدىكى مەھسۇلاتلارنى ئۆزىدە بار خام ئەشيا بىلەن ئىشلەپ چىقارسا ۋە ئۆز ئالدىغا ساتسا بولىدۇ.

بىر تۇتاش سېتىۋېلىش - ھۆددىگە ئېلىپ

بولۇشتىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولۇشقا ئۆتتى؛ مۇقىم ئۆسۈم بېرىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، قوشۇمچە قىممەت ئېكسپىلاتاتسىيسى مۇقىم دائىرە ئىچىدە چەكلىنىپ، كارخانا باشقۇرۇش ئەھۋالىلىرى بىلەن باغلىنىش قىلمايدىغان بولدى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە غايەت زور ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركچىلىكىدىكى يەككە كارخانىلار ئىگىلىكى يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى ئىگىلىككە تەئەللۇق بولىدى. پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركچىلىكىدىكى ئىگىلىك(كاپىتالىستلار مەلۇم ۋاقىتقىچە مۇقىم ئۆسۈم ئېلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن) تېخى تولۇق سوتسىيالىستىك ئىگىلىك ھېسابلانمىسىمۇ، ئەمما ئاساسىي جەھەتتىن سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى ئىگىلىككە ئۆتتى، ئۇ، كاپىتالىستىك مۈلۈكچىلىكنى سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىگە ئايلاندۇرىدىغان ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ ھېسابلىنىدۇ.

ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركچىلىكى جۇڭگودا كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ ئالىي شەكلىدۇر. ئۇ، سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرى كاپىتالىستىك ئىگىلىك بىلەن كارخانىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئالاقە باغلايدىغان، ھەمكارلىشىدىغان ھەمدە رەھبەرلىك ئورۇنىدا تۇرىدىغان ئىگىلىك شەكلى. ئۇ، يەككە كارخانىلار بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركچىلىكى ۋە پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركچىلىكى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

يەككە كارخانىلار بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركچىلىكى خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن، دەسلەپتە، ئاساسەن، خۇسۇسىي كارخانىلاردىكى بىيۇروكرات كاپىتال سالغان مەبلەغ ياكى دۇشمەنلەر، قورچاقلارنىڭ مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنغاندىن كېيىن ھۆكۈمەتكە تېگىشلىك پاي قىلىنىپ قايتا ئۆزگەرتىپ ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركچىلىكىدىكى كارخانىلارغا ئايلاندۇرۇلغان. بۇ كارخانىلارنىڭ بىر قىسمى 1952 - يىلدىكى «5 كە قارشى تۈرۈش» ھەرىكىتىدىن كېيىن، كاپىتالىستلارنىڭ قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ تاپقان تاپاۋىتىنى ھۆكۈمەتكە تېگىشلىك پايغا ئايلاندۇرۇش ئارقىسىدا شىركىلەشتۈرۈلگەن. يەنە ئاز سانداكى چوڭ زاۋۇتلار مالىيە قىينىچىلىقى يۈز بېرىپ، دۆلەتنىڭ مەبلەغ سېلىشىنى تەلەپ قىلغانلىقى ئارقىسىدا شىركىلەشتۈرۈلگەن. 1954 - يىلى دۆلەت ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركچىلىكىنى پلانلىق ھالدا كېڭەيتىش خىزمىتىنى باشلىغانىدى، نەتىجىدە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركچىلىكىدىكى كارخانىلار كەڭ تۈردە راۋاجلاندى. يەككە كارخانىلار بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركچىلىكىنى لىكىدە، سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن كاپىتالىستىك ئىگىلىك ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە كارخانىنىڭ تاشقى قىسمىدىن كارخانىنىڭ ئىچكى قىسمىغا ئۆتكەنلىكى، دۆلەت كادىر ئەۋەتىپ ئۇلارنى كارخانىنىڭ رەھبەرلىك ۋە باشقۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلغانلىقى ئارقىسىدا، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە چوڭقۇر ئۆزگىرىش بولدى: (1) كارخانىلار كاپىتالىستلارنىڭ خۇسۇسىي مۈلكىدىن ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلارنىڭ ئورتاق مۈلكىگە ئايلاندى،

بېرىش ئارقىلىق خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ مال مەنبەسىنىڭ بىر قىسمى يا كى ھەممىسى دۆلەت ئىگىلىكىگە بېقىندۇرۇلىدۇ ھەمدە سېتىپ بېرىش كەسپىنىڭ بۇ بىر قىسمى دۆلەتنىڭ تاۋار ئوبوروتى پىلانىغا كىرگۈزۈلۈپ، كاپىتالىزمنىڭ ئېكسپلاتاتسىيسى ۋە تىجارەتتىكى قارىغۇلۇقى مەلۇم دەرىجىدە چەكلىنىدۇ.

ۋەكالەتەن سېتىۋېلىش ـ ۋەكالەتەن سېتىپ بېرىش جۈملىدىن كاپىتالىستىك سودىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ بىر خىل ئوتتۇرا شەكلىدۇر. ئۇ، ئىمپورت ـ ئېكسپورت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خۇسۇسىي سودىگەرلەرنى ئۆزگەرتىشكە مۇۋاپىق كېلىدۇ. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئىمپورت ـ ئېكسپورت شىركىتى خۇسۇسىي سودىگەرلەرنى ئىمپورت تاشقى پېرېۋوتى يا كى ئېكسپورت قىلىدىغان مال مەنبەسى بىلەن تەمىنلەپ، ئۇلارغا توختامدا بەلگىلەنگەن سورت، مىقدار، ئۆلچەم، باھا ۋە مال تاپشۇرۇش ۋاقتى قاتارلىق شەرتلەر بويىچە ئىمپورت يا كى ئېكسپورت كەسپىنى ۋەكالەتەن باشقۇرۇپ بېرىشنى ھاۋالە قىلىدۇ، تىجارەت ئەھۋالىغا قاراپ مۇۋاپىق پايدا بېرىدۇ. ۋەكالەتەن سېتىۋېلىش ـ ۋەكالەتەن سېتىپ بېرىش ئارقىلىق، ئىمپورت ـ ئېكسپورت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ تاشقى سودا جەھەتتىكى كەسپىي تەرىبىسى ۋە ئۇلارنىڭ چەت ئەللەردە ئاچقان دۇدانلىرى شۇنىڭدەك چەت ئەل زاۋۇت ئىگىلىرى بىلەن بولغان كەسپىي ئالاقىسىدىن پايدىلانغىلى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىنى ۋە تىجارەتتىكى قارىغۇلۇقىنى مەلۇم دەرىجىدە چەكلىگىلى بولىدۇ.

دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ ئالىي شەكلى جۈملىدىن كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىنى كاپىتالىستىك ئىگىلىكى بىلەن كارخانىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئالاقە باغلاپ، ھەمكارلىشىپ تۇرىدىغان ھەمدە رەھبەرلىك ئورۇندا تۇرىدىغان دۆلەت كاپىتالىزمى شەكلى، يەنى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى ئىگىلىكتۇر. ئۇ ئۆز تەرەققىياتىدا يەككە كارخانىلار بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكلىشىش ۋە پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكلىشىش دەپ ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدى. ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىلار خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش دەۋرىدە بارلىققا كەلدى، ئەمما ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىلارنى پىلانلىق (ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئاز مىقداردا مەبلەغ سېلىنغان) ھالدا كېڭەيتىش خىزمىتى 1954 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا باشلانىدى. 1955 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى يەككە كارخانىلاردىن پۈتۈن كەسىپكە تەرەققىي قىلدى. دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ ئالىي شەكلىدە خۇسۇسىي كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئومۇم بىلەن خۇسۇسىيلارنىڭ ئورتاق مۈلكىدىن پەيدىنپەي ئۆزگىرىپ ئاساسىي جەھەتتىن ئومۇمىي ئىگىدارلىقتىكى مۈلۈككە ئايلانىدۇرۇلدى؛ كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرى ئاساسىي جەھەتتىن سوتسىيالىستىك پرىنسىپ بويىچە ئېلىپ بېرىلدى؛ ئىشچىلار يالانما ئەمگەكچىدىن پەيدىنپەي كارخانىنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندى؛ كاپىتالىستلار كارخانىدىكى ئىگىلىك باشقۇرۇش ھوقۇقىدىن قىسمەن مەھرۇم

خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىگە ئۆتۈش 1956 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندىلىپ بولدى. پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىگە ئۆتۈش دېگەندە چوڭ تىپتىكى كارخانىلار ۋە ئوتتۇرا - كىچىك تىپتىكى كارخانىلار دەپ ئايرىماي، كەسىپلەر بويىچە بىرلا ۋاقىتتا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىنى يولغا قويۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شېرىكلەشكەندىن كېيىن، كاپىتالىستلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى دۆلەتكە ئۆتكۈزۈپ بەردى، دۆلەت بىر تۇتاش يۆتكەپ ماسلاشتۇردى، دۆلەت مال - مۈلۈكنى ئېنىقلاش، پايىنى بېكىتىش ئارقىلىق كاپىتالىستلارغا مەلۇم مەزگىللەرگىچە مۇقىم ئۆسۈم بەردى. بۇنىڭ ئارقىسىدا كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە تۈپ ئۆزگىرىشلەر بولدى: (1) كاپىتالىستلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى ئۇلارنىڭ پەقەت خۇسۇسىي پاي سوممىسىغا قاراپ مەلۇم ئۆسۈم ئېلىشىدىلا ئىپادىلىنىدىغان بولدى. كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى پۈتۈنلەي دۆلەتكە مەنسۇپ بولدى، ئىشلەپچىقىرىش - ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرى بىۋاسىتە دۆلەت پىلانىغا كىرگۈزۈلدى، دۆلەت خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن كارخانىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە ئىگىلىكنى قايتا تەشكىللەش ئىشلىرىنى پىلانلىق ھالدا ئېلىپ بارالايدىغان بولدى. (2) «قابىلىيىتىگە قاراپ ئىشقا قويۇش، مۇۋاپىق ئېتىبار بېرىش» پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئەسلىدىكى كاپىتال تەرەپ خادىملىرى كارخانىنىڭ ئادەتتىكى باشقۇرۇش خادىملىرى ۋە تېخنىكا خادىملىرىغا ئايلاندى، ئۇلار ئەمدى خىزمەت ھوقۇقىنى كاپىتالىستلار سۈپىتىدە يۈرگۈزەلەيدىغان بولدى. ئىشچىلار كارخانىنىڭ خوجايىنىغا ئايلىنىپ، ئاساسىي جەھەتتىن جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ئەمگەك قىلىدىغان بولدى. (3) كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسى مۇقىم پاي ئۆسۈمى بىلەنلا چەكلەپ قويۇلدى، ئۇنىڭ كارخانا ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى ۋە پايدىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈۋېتىلدى. ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى ئاساسىي جەھەتتىن ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىدىن ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش شەكلىگە ئايلاندى. بۇ ئۆزگىرىشلەر شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكلەشكەن كارخانىلار ئاساسىي جەھەتتىن سوتسىيالىستىك ئىگىلىك قاتارىغا ئۆتتى. مۇقىم ئۆسۈم بېرىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان كاپىتالىستىك مۈلۈكچىلىك ئاخىر سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىككە ئايلاندى.

«تۆت ئۈلۈش بويىچە تەقسىم قىلىش» جۇڭگودا كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا پايدا تەقسىم قىلىش جەھەتتىكى بىر خىل پرىنسىپ بولۇپ، ئاساسەن، دۆلەت كاپىتالىزمىنىڭ باشلانغۇچ شەكلى ۋە ئوتتۇرا شەكلىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئۇ كاپىتالىستلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى سېتىۋېلىشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلى. 1953 - يىلى دۆلەت: خۇسۇسىي كارخانىلار ھەر يىلى ھېساب بوغۇپ ئېشىنىغان قىسمىنى دۆلەت تاپاۋەت بېجى، كارخانىنىڭ جامائەت فوندى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ پاراۋانلىق - مۇكاپات پۇلى، كارخانا پايچىكلىرىنىڭ پاي ئۆسۈمى-

كارخانىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى ئاساسىي جەھەتتىن دۆلەتنىڭ قولىغا ئۆتىتى، ئىشلەپچىقىرىش - ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرى ئاساسىي جەھەتتىن دۆلەت پىلانىغا كىرگۈزۈلدى. كاپىتالىستلارنىڭ خۇسۇسىي پايلىرى يەنىلا كاپىتال ھېسابلانسىمۇ، ئەمما ئۇ مۇستەقىل ئورنىدىن مەھرۇم بولۇپ، خېلى زور دەرىجىدە سوتسىيالىستىك مەبلەغنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيىتىگە بويسۇندىغان بولدى، كارخانىنىڭ تىجارەت قىلىشتىكى مەقسىتى پايدا قوغلىشىشتىن، ئاساسەن، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش تەرەپكە بۇرالدى. (2) كاپىتالىستلار كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرىغا قاتناشقان بولسىمۇ، ئەمما رەھبەرلىك قىلىنغۇچى ۋە ئۆزگەرتىلگۈچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. ئىشچىلار كارخانىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئورۇندىن قۇتۇلۇپ كۆتەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما كارخانىنىڭ خوجايىنى ۋە رەھبەرلىك كۈچى بولۇشقا باشلىدى، شۇڭا، ئىشچىلارنىڭ ئاكتىپلىقى جارى قىلدۇرۇلۇپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئۆستى. (3) كارخانىنىڭ پايدىسى «تۆت ئۇلۇش بويىچە تەقسىم قىلىش» پرىنسىپىغا ئاساسەن تەقسىم قىلىنىدىغان بولدى، كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى زور چەكلىمىگە ئۇچرىدى، ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى، قىسمەن ھالدا، ئەمگەكىكە قاراپ تەقسىم قىلىش خاراكتېرىگە ئىگە بولدى. بۇ ئۆزگىرىشلەر ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىگە ئۆتكەن يەككە كارخانىلارنىڭ ئاللىقاچان يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى كارخانىلارغا ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئەلۋەتتە، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىگە ئۆتكەن يەككە كارخانىلارنىڭ تېخى ناھايىتى زور چەكلىمىلىكى بار. بىرىنچىدىن، كاپىتالىستلار ئالدىغان پايدا كارخانا ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە پايدىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئاشىدۇ، ئۇ دۆلەتكە مەبلەغ جۇغلاشقا ۋە ئىشچىلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى يەنمۇ جارى قىلدۇرۇشقا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. ئىككىنچىدىن، دۆلەت تېخى خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، شېرىكلەشكەن كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى بىر تۈتاش تەڭشەپ كېتەلمەيدۇ ۋە ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلالمايدۇ.

پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدە، يېزا ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، كاپىتالىزمنىڭ يېزىلارغا بارىدىغان يولى ئېتىپ تاشلاندى، شەھەر بىلەن يېزىلار ئارىسىدا زور بىر قىسىم تاۋار تەشكىللىك بازارلارغا كىرگۈزۈلدى، كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ ئۆزى بىرنەچچە يىل ئۆزگەرتىشنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئايرىم - ئايرىم ھالدا تۈرلۈك شەكىلدىكى دۆلەت كاپىتالىزمىغا ئېلىپ كىرىلدى، بۇنىڭ بىلەن چوڭ تېپتىكى كارخانىلار بىلەن ئوتتۇرا - كىچىك تېپتىكى كارخانىلارنى بىر تۈتاش ئورۇنلاشتۇرۇش، ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىش تەلەپ قىلىندى. يەككە كارخانىلار بويىچە يولغا قويۇلغان ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئۈيغۇنلاشمايدىغان بولۇپ قالغانلىقتىن، پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىگە ئۆتۈش ئارقىلىق كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى مۇلۇكچىلىك جەھەتتىن ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزگەرتىش تەلەپ قىلىندى. پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن

ئايرىماي، چوڭ ـ كىچىك دەپ ئايرىماي، پايدا ئالغۇچى ـ زىيان تارتقۇچى دەپ ئايرىماي، رايونلارغا ئايرىماي، كەسىپلەرگە ئايرىماي، بۈرۈن شەھەرلىكلەشكەن ۋە يېڭىدىن شەھەرلىكلەشكەن دەپ ئايرىماي، يىللىق ئۆسۈم بىر تۈتاش 5 لى (يەنى يىللىق ئۆسۈم بەش پىرسەنت) قىلىپ بېكىتىلىدۇ، دەپ بەلگىلىگەنىدى. ئايرىم كارخانىلار (مەسىلەن، مىنىشېك سۇ قاتنىشى شىركىتى)نىڭ ئۆسۈم نىسبىتى 5 لىدىن ئېشىپ كەتتى. بۈرۈن مۇقىم ئۆسۈم بېرىش چارىسىنى قوللانغان كارخانىلاردا ئۆسۈم نىسبىتى 5 لىدىن ئېشىپ كەتكەن بولسا تۆۋەنلىتىلمىدى، 5 لىگە يەتمىگەن بولسا ئۆستۈرۈپ 5 لىگە يەتكۈزۈلدى. مۇقىم ئۆسۈم 1956 ـ يىلدىن باشلاپ بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ۋاقتى بۈرۈن يەتتە يىل قىلىپ بېكىتىلگەنىدى، كېيىن يەنە ئۈچ يىل ئۇزارتىلدى. مۇقىم ئۆسۈم — كاپىتالىستلار ئەسلىدە بار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە تايىنىپ قوشۇمچە قىممەت ئۆزلەشتۈرۈۋالغانلىقى ئالاھىدە شەكىل، پاي ئۆسۈمى بولسا كاپىتالىستلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە كىرىمى ھېسابلىنىدۇ.

مۇقىم ئۆسۈم بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن: (1) كاپىتالىستلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى پەقەت مۇقىم ئۆسۈم ئېلىشتىلا ئىپادىلىنىدىغان بولدى، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى دۆلەت بىر تۈتاش يۆتكەيدىغان، بىر تۈتاش باشقۇرىدىغان ۋە بىر تۈتاش ئىشلىتىدىغان بولدى، كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرى ئاساسىي جەھەتتىن سوتسىيالىستىك پرىنسىپ بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان بولدى؛ (2) ئۆسۈم نىسبىتى مۇقىملاشتۇرۇۋېتىلگەنلىكتىن، ئۇ ئەمدى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە پايدىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئاشمايدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسى قاتتىق چەكلەندى، كارخانىنىڭ ساپ كىرىمى، ئاساسەن، سوتسىيالىستىك جۇغلانمىنى كۆپەيتىش ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا سەرپ قىلىندى؛ (3) دۆلەت كارخانىلارنىڭ ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچى ۋە مالىيە كۈچىنى بىر تۈتاش پىلانلاپ ئىشلىتەلەيدىغان، كەسىپلەر چېگرىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارالايدىغان بولدى، بۇ پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇشقا پايدا يەتكۈزدى؛ (4) بۇنداق ئۇسۇل كاپىتالىستلارنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۈكچىلىكنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا بىرقەدەر مۇقىم تۇرمۇش كەچۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغانلىقتىن، بۇ مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى قوبۇل قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولدى.

سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش دەۋرىدىكى ئىگىلىكنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش جۇڭگودا كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتتە پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش ۋە سودا تورلىرىنى جايلاشتۇرۇش جەھەتتە ئېلىپ بېرىلغان تەرتىپكە سېلىشتۇرۇپ، پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، كارخانىلارنىڭ خاراكتېرى ئاساسەن سوتسىيالىستىك كارخانىلارغا ئايلاندى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى دۆلەت بىر

ئۇيۇن كتاب تۈرۈ بىكىتى
www.uyghurkitap.com

پايدىسىدىن ئىبارەت تۆت ئۈلۈش بويىچە تەقسىم قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلىدى. ئۇنىڭدا دۆلەت ئالىدىغان تاپاۋەت بېجى دارامەتكە قاراپ ئېشىپ بارىدىغان باج نىسبىتى بويىچە ھېسابلىنىپ، ئومۇمەن، ئومۇمىي پايدىنىڭ 30 پىرسەنتچىسىنى ئىگىلەپ، دۆلەت مالىيە كىرىمىنىڭ بىر قىسمى قىلىندى؛ كارخانىنىڭ جامائەت فوندى، ئومۇمەن، 10پىرسەنتتىن 30 پىرسەنتكىچىنى ئىگىلەپ، كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشتىكى جۇغلانما فوندى قىلىندى، ئۇ گەرچە كاپىتالىستلارغا مەلۇم پايدا كەلتۈرسىمۇ، ئەمما كاپىتالىستلار ئۇنى ئۆز مەيلىچە بىر تەرەپ قىلالمايدۇ، ئۇ، ئاساسەن، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ؛ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ پاراۋانلىق ـ مۇكاپات پۇلى تەخمىنەن بەش پىرسەنتتىن 15 پىرسەنتكىچىنى تەشكىل قىلىپ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ پاراۋانلىق ئىشلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئىلغار ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنى مۇكاپاتلاش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلدى؛ كاپىتالىستلارنىڭ پاي ئۆسۈمى ـ پايدىسى (مۇدىر، تەپتىش ۋە جىڭلى، زاۋۇت باشلىقلىرىغا بېرىلىدىغان ھەقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كارخانىنىڭ يىللىق ئومۇمىي پايدىسىنىڭ تەخمىنەن تۆتتىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلدى. بۇ قىسمى يەنىلا قوشۇمچە قىممەت، كاپىتالىستلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە كىرىمى ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق پايدا تەقسىم قىلىش چارىسى ئارقىلىق كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى مەلۇم دەرىجىدە چەكلەندى، نەتىجىدە ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكى، ئاساسەن، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلدى، پەقەت قىسمەن ھالدىلا كاپىتالىستلارغا پايدا كەلتۈرۈلدى، ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى. ئەمما كارخانا ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە پايدىسىنىڭ ئېشىشى ئارقىسىدا، پاي ئۆسۈمى ۋە پايدىنىڭ نىسبىتى ئۆزگەرمەي ھەتتا تۆۋەنلەپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، كاپىتالىستلار ئىگە بولىدىغان قوشۇمچە قىممەتنىڭ مىقدارى مۇناسىپ ھالدا كۆپىيىدۇ، بۇ دۆلەت جۇغلانمىسىنى كېڭەيتىشكە ۋە ئىشچىلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى يەنىمۇ جارى قىلدۇرۇشقا پايدىسىز. 1956 - يىلى پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، «تۆت ئۈلۈش بويىچە تەقسىم قىلىش»نىڭ ئورنىغا مۇقىم ئۆسۈم بېرىش تۈزۈمى قويۇلدى.

مۇقىم ئۆسۈم بېرىش جۇڭگودا كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا، پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، كاپىتالىستلارنىڭ ئىگىدارلىقىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش مەقسىتىدە ئۇلارغا بېرىلگەن پاي ئۆسۈمى شەكلى، ئۇنىڭدا ئۆسۈم نىسبىتى ۋاقىتقا قاراپ مۇقىملاشتۇرۇلدى. يەككە كارخانىلار بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلغان باسقۇچتا، بەزى چوڭ تىپتىكى كارخانىلاردا مۇقىم ئۆسۈم بېرىش چارىسى يولغا قويۇلدى، ئەمما، ئۇنىڭ بىر خىل ئومۇمىي پاي ئۆسۈمى شەكلى قىلىنىشى پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن بولدى. 1956 - يىلى گوۋۇيۈەن: كارخانىلار شېرىكلەشكەن چاغدا مال ـ مۈلۈك ئېنىقلىنىپ، مەبلەغ بېكىتىلىپ بولغاندىن كېيىن بەلگىلەنگەن خۇسۇسىي پاي سوممىسىغا ئاساسەن، سانائەت ـ سودا دەپ

سىدىكى سوتسىيالىستىك ھەمكارلىق كۈچەيتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىپ، سوتسىيالىستىك ئېگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمى بۇرۇنقى كاپىتالىستىك ئېگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا قويۇلدى. ئېگىلىكنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېز راۋاجلىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

لېكىن، ئېگىلىكنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش جەريانىدا، بەزى رايونلار ۋە كەسىپلەردە ئاز - تولا كەمچىلىكلەر يۈز بەردى، ئاساسلىقى مۇنۇلار: قارىغۇلارچە قوشۇۋېتىلدى، مەركەزلەشتۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىش، مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرۇشقىلا ئەھمىيەت بېرىلىپ، زۆرۈر بولغان تارقاق ئىشلەپچىقىرىش، تارقاق باشقۇرۇشقا سەل قارالدى. نەتىجىدە، تاۋارلارنىڭ رەڭگى - تۈرى ئازىيىپ كېتىش، ئوبوروت يوللىرى راۋان بولماسلىق ئەھۋاللىرى كېلىپ چىقتى، بۇ ھال ھەم ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىسىز بولدى، ھەم خەلق تۇرمۇشىغىمۇ نۇرغۇن ئوڭايسىزلىقلارنى تۇغدۇردى.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ باشلانغۇچ باسقۇچى ياكى بىرىنچى باسقۇچىدۇر.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى كاپىتالىزمدىكى تۈپ زىددىيەتلەر تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسىدۇر، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈشي ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاشتى، بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى كاپىتالىستلارنىڭ خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكى ئورنىغا دەسسىتىشنى تەلەپ قىلدى. كونا جەمئىيەتنىڭ گۆركارى، يېڭى جەمئىيەتنىڭ قۇرغۇچىسى بولغان پرولېتارىيات سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئارقىلىق بۇرژۇئازىيىنىڭ دۆلەت ماشىنىسىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورناتتى ھەمدە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت ماشىنىسىدىن پايدىلىنىپ كاپىتالىستلارنى كاپىتالدىن مەھرۇم قىلىپ (كاپىتالىنى مۇسادىرە قىلىپ ياكى سېتىۋېلىپ)، ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى جەھەتتىكى ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساس قىلغان سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنى قۇردى.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتى يېپىيېڭى جەمئىيەتتۇر، ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانلارنىڭ نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى سىنىپىي زۇلۇم بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيىنى ئاساس قىلىپ كەلگەن كونا جەمئىيەتتىن سىنىپسىز، ئېكسپىلاتاتسىيىسىز بولغان يېڭى جەمئىيەتكە كىرگەنلىكىدەك تۈپ ئۆزگىرىشتىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ — ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتىدىكى ئەڭ چوڭقۇر ئۆزگىرىش.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتى — كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ بىرىنچى باسقۇچى، ئۇ كوممۇنىزم جەمئىيىتى بىلەن نۇرغۇن ئورتاقلىقلارغا ئىگە: بۇلارنىڭ ئىككىسىدىلا ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئىقتىسادىي بازىس قىلىنىدۇ؛ بۇ ئىككى جەمئىيەتتە كىشىنى كىشى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان تۈزۈم مەۋجۇت بولمايدۇ، ئەمگەكچى

تۇتاش يۆتكەپ ئىشلىتىدىغان بولدى، يېرىم مۇستەملەكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيەتتىن قېپقالغان كارخانىلارنىڭ غەيرىي تەبىئىي تەرەققىي قىلىشى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشتىكى قالاق ھالىتىنى ئۆزگەرتىپ، سوتسيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروتنى مۇۋاپىق ئۆيۈشتۈرۈش ئۈچۈن، بۇرۇنقى كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى ئىگىلىك چەھەتتە ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش ئىشلىرى پىلانلىق، ئومۇميۈزلۈك ئېلىپ بېرىلدى.

جۇڭگودىكى مىللىي كاپىتالىستىك سانائەتتە، زاۋۇتلارنىڭ كۆپىنچىسى كىچىك، تارقاق، تېخنىكا ئۇسكۈنىلىرى قالاق، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھەمكارلىق مۇناسىۋەتلىرى قالايمىقان، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى نامۇۋاپىق بولغانلىقى ئۈچۈن، كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى يۆشۈرۈن كۈچلىرىنى قېزىش، ئىشلەپچىقىرىشنى پىلانلىق ئۆيۈشتۈرۈشقا ناھايىتى زور قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش ئىشلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇشقا پايدىلىق بولۇش، زاۋۇت بىناسى، ئۇسكۈنە ۋە تېخنىكا كۈچلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىشقا پايدىلىق بولۇش، مۇۋاپىق ئەنئەنىۋى ھەمكارلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ساقلاپ قېلىشقا پايدىلىق بولۇش، ئالاھىدە مەسئۇلات، ئالاھىدە ھۈنەر ـ سەنئەت ۋە ئالاھىدە ئۇسۇلۇبلارنى ساقلاپ قېلىشقا پايدىلىق بولۇش شەرتى ئاستىدا ئېلىپ بېرىشقا توغرا كەلدى. ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشتە، كەسىپلەر، رايونلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە دۆلەتنىڭ پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، زاۋۇتلارنى قوشۇۋېتىش ۋە بىرلىشىپ باشقۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىل قوللىنىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئاز سانداكى كارخانىلارنىڭ زاۋۇتلىرى كۆچۈرۈلدى ياكى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش ئارقىسىدا، كارخانىلارنىڭ ئۇسكۈنىلىرى، مەبلىغى، تېخنىكا ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنى بىر تۇتاش تەرتىپكە سېلىش ۋە سەپلەشكە ئىمكانىيەت يارىتىلدى، بۇنىڭ بىلەن مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇرۇش، تۇرنى كۆپەيتىش، سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ۋە تەننەرخنى چۈشۈرۈش مەقسىتى ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى.

پۈتۈن كەسىپ بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلۇشتىن ئىلگىرى، خۇسۇسىي سودا تورلىرىنىڭ كەسىپلەر ئارا، رايونلار ئارا ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى تەكشى بولماي قېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمال ئۈچۈن خىزمەت قىلىش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش مۇمكىن بولمىغاندى. شېرىكلەشكەندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىشقا پايدىلىق بولۇش، تۇرمۇشقا ئاسانلىق تۇغدۇرۇش، قاتمۇقات بولۇپ كېتىشنى ئازايتىش پرىنسىپى بويىچە، قوشۇۋېتىش، دۇكانلارنى كۆچۈرۈش، ئەمەلدىن قالدۇرۇش، كۆپەيتىپ قۇرۇش ۋە كېڭەيتىش قاتارلىق چارىلەر قوللىنىلىپ، خادىملار ۋە سېتىلىدىغان تاۋارلارنىڭ تۈرى تەڭشەلدى، سودا تورلىرى تەرتىپكە سېلىندى.

ئىگىلىكنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش ئارقىسىدا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرتىپكە سېلىندى، نەتىجىدە چوڭ زاۋۇتلار كىچىك زاۋۇتلارنى يېتەكلەپ ماڭدى، ئىلغار كارخانىلار ئارقىدا قالغان كارخانىلارنى يېتەكلەپ ماڭدى، كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى، كەسىپلەر ئوتتۇرىسى

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىكە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ماسلىشىدۇ. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشىغا كەڭ زېمىن ئېچىپ بېرىدۇ. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشى، ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنىڭ كۆندىن - كۈنگە مول بولۇپ بېرىشى سوتسىيالىزم تۆزۈمىنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ماددىي شەرتىدۇر.

كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ تۆۋەن باسقۇچى — سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىن يۇقىرى باسقۇچى — چەكسىز گۈزەل كوممۇنىزم جەمئىيىتىگە ئۆتۈش تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشىدۇر.

سوتسىيالىزم تۆزۈمى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتىكى ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساس قىلغان سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي تۆزۈمى بىلەن سىياسىي تۆزۈمىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشىدۇر.

سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى بولغان سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۆزۈمىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى مۇنۇلار: (1) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ ئورنىنى ئىگىلەيدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەمئىيەتنىڭ جامائەت مۈلكىگە ئايلىنىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنسۇپ بولىدۇ، يەنى بىر لەشكەن ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ. (2) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدا، كىشىنى كىشى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ھادىسىلىرى يوقىتىلىدۇ، ئەمگەكچى خەلق جەمئىيەتنىڭ ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خوجايىنىغا ئايلىنىدۇ، ئۇلار ئەمگەك جەريانىدا سوتسىيالىستىك ئاساستا يولداشلارچە ئۆزئارا يارەملىشىش - ھەمكارلىشىش مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىدۇ ۋە راۋاجلاندۇرىدۇ ھەمدە كارخانىنى ۋە تۇرلۈك ئىشلارنى باشقۇرۇشقا كەڭ تۈردە قاتنىشىدۇ. (3) پىلانلىق ئىگىلىك تۆزۈمى يولغا قويۇلۇپ، خەلق ئىگىلىكى دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇلىدۇ. (4) ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلار ئەمگەكچىلەرگە تەئەللۇق بولىدۇ، ئۇ ئەمگەكچى خەلقە پايدا يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە تەقسىم قىلىنىدۇ، ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلار بىلەن مىللىي دارامەتنىڭ تەقسىم قىلىنىشى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىدۇ، شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىشتا ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش تۆزۈمى يولغا قويۇلىدۇ. (5) تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇش يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. (6) ئەمگەكچى خەلق خوجايىنلىق سالاھىيىتى بىلەن ئىستېمالغا قاتنىشىدۇ (ئۇ جەمئىيەتتىكى ئورتاق ئىستېمال بىلەن شەخسىي ئىستېمالنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ئۇلارنىڭ ئېھتىياجى ئۆزلۈكسىز ئېشىپ بارىدۇ، يېڭى ئېھتىياج يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك سىياسىي تۆزۈم ئۇستقۇرۇلمىغا ياتىدۇ، ئۇ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۆزۈم بىلەن ماسلىشىدۇ، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۆزۈمگە خىزمەت قىلىدۇ. سوتسىيالىزمنىڭ

www.uyghurkitap.com

خەلق جەمئىيەتنىڭ خوجايىنىغا ئايلىنىدۇ؛ ئەمگەك جەريانىدا كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۆزئارا ياردەملىشىش - ھەمكارلىشىش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت بولىدۇ؛ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش مەقسەت قىلىنىدۇ؛ خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى پىلانلىق، نىسبەت بويىچە بولىدۇ. سوتسىيالىزم جەمئىيىتى بىلەن كوممۇنىزم جەمئىيىتىدىكى ئىدېئولوگىيە (پەلسەپە، ئەدەبىيات، سەنئەت قاتارلىقلار) نىڭ ھەممىسى ماركسىزمنى يېتەكچى قىلىدۇ، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ، ئەمما، سوتسىيالىزم جەمئىيىتى بىلەن كوممۇنىزم جەمئىيىتى يەنە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ماركس مۇنداق كۆرسەتكەنىدى: «بىزنىڭ بۇ يەردە دەۋاتقىنىمىز مۇنداق كوممۇنىزم جەمئىيىتىدىكى، ئۇ ئۆز ئاساسىدا راۋاجلانغان ئەمەس، دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىن ئەمدىلا ۋۇجۇدقا كەلگەن، شۇڭا، ئۇ ھەر جەھەتتە - ئىقتىسادىي، ئەخلاقىي ۋە روھىي جەھەتتە ئۆزى تۆرەلگەن كونا جەمئىيەتنىڭ داغلىرىنى ساقلاپ قالغان بولىدۇ.» («گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 20 - بەت) ئىقتىسادىي بازىس جەھەتتىن ئېيتقاندا، سوتسىيالىستىك مۈلۈكچىلىكنىڭ ئومۇملۇق سەۋىيىسى كوممۇنىستىك مۈلۈكچىلىكنىڭكىدىن خېلىلا تۆۋەن بولىدۇ، ئۇنىڭدا سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىك بىلەن سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ھەمدە ئەمگەكچىلەرنىڭ يەككە مۈلۈكچىلىكى ئۇزاققىچە ساقلىنىپ قالىدۇ، يەنە ئىشچىلار سىنىپى بىلەن دېھقانلار سىنىپى ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي پەرق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؛ سوتسىيالىزم جەمئىيىتى شەھەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىق ۋە ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقنى يوقىتىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرقنى يوقىتالمايدۇ؛ سوتسىيالىزم شارائىتىدا، يەنە تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن پۇل مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىشتا يەنە تەڭ دەرىجىدە بولمىغان خىزمەت قابىلىيىتىگە تەبىئىي ئىمتىياز دەپ سۈكۈت قىلىنىدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى شۇنى كۆرسىتىدۇكى، سوتسىيالىزم «تېخى تولۇق مەنىدىكى كوممۇنىزم ئەمەس.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 3 - توم، 255 - بەت) ئۈستقۇرۇلما جەھەتتىن ئېيتقاندا، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە دۆلەت تېخى پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتمەيدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ۋە ئەمگەك باراۋەرلىكى بىلەن تەقسىمات باراۋەرلىكىنى قوغداش، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن يەنە دۆلەتنىڭ بولۇشى زۆرۈر. ئىدېئولوگىيە ساھەسىدە يەنە بۇرژۇئازىيە ۋە باشقا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. خېلى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە ئىقتىسادىي ساھەدە يەنە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ بەزى قالدۇقلىرى ۋە ئامىللىرى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بولغاچقا، يەنە ئاز ساندىكى يېڭى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ئۇنسۇرلار پەيدا بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا، سىنىپىي كۈرەش يەنىلا يوقالمايدۇ، سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىغا قارىتىلغان پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ رولى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىلكىدە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك كاپىتالىزم شارائىتىدىكى بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش چىقارغۇچىلار بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئايرىلىپ تۇرىدىغان هادىسىلەرنى يوقاتتى، كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلار ئۈستىدىكى زۇلمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىنى يوقاتتى. ئۇ، ئەمگەكچىلەرنى خوجايىنلىق سۈپەتتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرمەكانىيىتىگە ئىگە قىلىپلا قالماي، بەلكى ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ياردەملىشىش-هەمكارلىشىش مۇناسىۋىتىنى ئورناتتى. ئىشچىلار، دېھقانلار ۋە زىيالىيلارنىڭ هەممىسى سوتسىيالىستىك ئەمگەكچىلەردۇر، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا پەقەت ئىش تەقسىماتىدىلا ئوخشىماسلىق بار، تۆپ مەنپەئەت توقۇنۇشى يوق. سوتسىيالىزم ئىشلىرى ئۇلارنىڭ ئورتاق نىشانىنى ۋە ئورتاق مەنپەئىتىدۇر.

سوتسىيالىستىك ئەمگەكچىلەر يارانقان ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلار تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ۋە جەمئىيەتتىكى ئومۇمىي ئېهتىياجنى قامداشقا سەرپ قىلىنغاندىن باشقا، ئۇنىڭ ئاساسىي قىسمى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىغا ئاساسەن ئەمگەكچى شەخسلەرگە تەقسىم قىلىنىپ بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئېهتىياجنى قامداشقا سەرپ قىلىنىدۇ. جەمئىيەتتىكى ئومۇمىي ئېهتىياجغا سەرپ قىلىنىدىغان مەھسۇلاتلار بولسا بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك هالدا ئەمگەكچىلەرگە پاراۋانلىق كەلتۈرىدۇ.

سوتسىيالىزم باسقۇچىدا، ئوخشاش بولمىغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئوتتۇرىسىدا، ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، دۆلەت بىلەن ئىشچى-خىزمەتچىلەر ئوتتۇرىسىدا مەھسۇلاتلارنى ئالماشتۇرۇشتا يەنىلا تاۋار ئالماشتۇرۇش شەكلى قوللىنىلىدۇ. تاۋار ئالماشتۇرۇش ئىشچى-دېھقانلارنىڭ بىرلىشىشىنى، تارماقلار ۋە كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى سوتسىيالىستىك هەمكارلىقىنى شۇنىڭدەك ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى ئەملگە ئاشۇرۇشتىكى مۇهىم كۆۋرۈك.

ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك كاپىتالىزم شارائىتىدا بىر ئوچۇم ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار نۇرغۇن بايلىقنى ئەيش-ئىشرەتكە ئىسراپ قىلىۋېتىدىغان، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىستېمالىنى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىدىن ئىبارەت مۇشۇ بىر تار چېگرا بىلەن چەكلەپ قويىدىغان هادىسىلەرنى يوقىتىدۇ، جەمئىيەتنىڭ بايىناملاتلىقتىن ئىبارەت ئەككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈپ كېتىشىنى يوقىتىدۇ. سوتسىيالىستىك تۈزۈم ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا ئاممىنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىپ، ئەمگەكچىلەرنى ئورتاق بەيىتىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنىڭ راۋاجلىنىشى جەريانىدا خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكتىن ئومۇمىي مۇلۈكچىلىككە ئۆتۈشتەك تۆپ ئۆزگىرىشتىن دېرەك بېرىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى هازىرقى زامان ئىجتىمائىيلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خاراكتېرىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ، ئۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ كونا جەمئىيەتتە كۆرۈلۈپ باقمىغان سۈرئەت بىلەن ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلىشىغا يول قويىدۇ، ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە سېلىشتۇرغۇسىز ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە، شۇنداقلا

www.uyghurkitap.com

مەلۇم تارىخىي دەۋرىدە يەنە كونا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ قالدۇقلىرى، سىنىپىي كۈرەش مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى سەۋەبىدىن، سوتسىيالىستىك دۆلەت تۈزۈمى يەنىلا پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىدىن ئىبارەت بولىدۇ، كەلگۈسىدە، سوتسىيالىزم جەمئىيىتى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ پىشىپ يېتىلگەن، سىنىپىي كۈرەش يەنە مەۋجۇت بولۇپ تۇرمايدىغان شارائىتتا، سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى رولى، ئاساسەن ئەمگەك باراۋەرلىكى بىلەن تەقسىمات باراۋەرلىكىنى قوغداشتىن ئىبارەت بولىدۇ، ئۇنىڭ سىنىپىي قاتتىق قوللۇق ۋە زورلۇق كۈچ بىلەن باستۇرۇش خاراكتېرى بولسا پەيدىنپەي يوقىلىپ بارىدۇ.

سوتسىيالىستىك تۈزۈم بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر بولغان ئىنسانلار تارىخىدىكى ئەڭ ئىلغار ئىجتىمائىي تۈزۈمدۇر. ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانلارنىڭ سىنىپىي زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىنى مەزمۇن قىلغان ئىجتىمائىي تۈزۈمدىن سىنىپسىز، ئېكسپىلاتاتسىيىسىز ئىجتىمائىي تۈزۈمگە ئۆتۈشكە باشلىغانلىقىدەك تۈپ ئۆزگىرىشتىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇ، بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر بولغان ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتىدىكى ئەڭ چوڭقۇر ئىنقىلابتۇر. سوتسىيالىستىك تۈزۈم كاپىتالىستىك تۈزۈمگە سېلىشتۇرغۇسىز ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە.

جۇڭگو ئەسلىدە ئىقتىسادىي قالاق، ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى تۆۋەن يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق دۆلەت ئىدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىغە رەھبەرلىك قىلىپ جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە بىيۇروكرات كاپىتالىزمنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ، يېڭى جۇڭگونى قۇردى. 1956 - يىلى يەنە ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان مۈلۈكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ ئاساسىي غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، جۇڭگودا فېئوداللىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى بىلەن كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى يوقىتىلدى، ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش تۈزۈمى ئۆزگەرتىلدى، سوتسىيالىستىك تۈزۈم قاتتىق سىناقلاردىن ئۆتۈپ ئۆزىنىڭ تۇراقلىق ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى. جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈم بىلەن سىياسىي تۈزۈم يەنىمۇ مۇستەھكەملىنىدۇ، راۋاجلىنىدۇ ۋە مۇكەممەللىشىدۇ، ئۇنىڭ ئەۋزەللىكى بارغانسېرى تولۇق نامايان بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدا بىرلەشكەن ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدا ماددىي ئەشيالارنى ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىم قىلىش، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمال قىلىش جەريانىدا شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتۇر.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى. ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ (يەر، ئورمان، دەريا، كان، زاۋۇت، ماشىنا ۋە تېخنىكا ئۈسكۈنىلىرى قاتارلىقلارنىڭ) ئەمدى پومېشچىك ۋە كاپىتالىستلارنىڭ ئىلكىدە بولماي، بەلكى

زىددىيەت دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغاندىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى، ئۈستقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس بىر - بىرىگە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت يوق دەيدىغان مېتافىزىكىلىق نۇقتىئىنەزەرلەرنى ئىنكار قىلدى. بۇ، ماۋ زېدۇڭنىڭ ماركسىزمنى راۋاجلاندۇرغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتىكى ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساسىي جەھەتتىن ئۇيغۇن كېلىدۇ، ئۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرىدۇ، پۈتكۈل جەمئىيەت دائىرىسىدە ئادەم كۈچى، مالىيە كۈچى، ماددىي كۈچ، پەن - تېخنىكا قاتارلىق ئامىللاردىن مۇۋاپىق پايدىلىنالايدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ كونا جەمئىيەتتە كۆرۈلۈپ باقمىغان يۇقىرى سۈرئەت بىلەن ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلىشىغا يول قويىدۇ. ئەمما، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان تەرىپىدىن باشقا، يەنە بىر - بىرىگە زىت كېلىدىغان تەرىپىمۇ بار. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئورنىتىلدى، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ؛ ئەمما، ئۇ يەنە دېگەندەك مۇكەممەل بولۇپ كەتمىدى، ئۇنىڭ مۇشۇ مۇكەممەل بولۇپ كەتمىگەن تەرىپى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا يەنىلا زىت كېلىدۇ. ئۇنىڭ مۇشۇ مۇكەممەل بولۇپ كەتمىگەن تەرىپى سوتسىيالىستىك مۇلۇكچىلىك، تەقسىمات ۋە ئالماشتۇرۇش ساھەسىدە ئانچە - مۇنچە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ، ئەمدىلا كونا جەمئىيەتتىن تۆرەلگەن ۋە ئورنىتىلغان سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە بۇنىڭدىن ساقلىنىش مۇمكىن ئەمەس.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئۈستىقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ھەم بىر - بىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان، ھەم بىر - بىرىگە زىت كېلىدىغان ئەھۋالمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت تۈزۈمى بىلەن قانۇن تۈزۈمى، ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلغان سوتسىيالىستىك ئىدېئولوگىيە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي بازىسنى شەكىللەندۈرۈش، مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا ئىجابىي تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. ئۇلار سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي بازىسقا ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئەمما، ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى فېئودالىزم ۋە بۇرژۇئازىيە ئىدىيىلىرى قالدۇقلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، دۆلەت ئورگانلىرىدىكى بەزى بيۇروكراتلىق ئىستىللار، شۇنىڭدەك سوتسىيالىستىك دۆلەت تۈزۈمى، قانۇن تۈزۈمىنىڭ بەزى ھالقىلىرىنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى يەنە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي بازىسقا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى نېگىزلىك زىددىيەتلەر كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى زىددىيەتلەرگە خاراكتېر ۋە ئەھۋال ئېتىبارى بىلەن تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى زىددىيەت ئانتاگونىيىلىك زىددىيەتتۇر، ئۇ كەسكىن سىنىپىي ئانتاگونىيە

ئىنسانلارنىڭ بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر بولغان ئەڭ ئۇلغار ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى يەنە يېڭى تېپتىكى سوتسىيالىستىك دۆلەت تۈزۈمى ۋە سوتسىيالىستىك يېڭى مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىدۇر. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە خۇسۇسىيىتىنى زامانىۋىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرى بەلگىلەيدۇ. سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي ـ تېخنىكا ئاساسىنىڭ زورىيىشىغا ئەگىشىپ، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى تېخىمۇ مۇكەممەللىشىدۇ، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكى تېخىمۇ تولۇق جارى قىلدۇرۇلىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدا يەنىلا زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، بولۇپمۇ پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش، تەقسىمات ۋە ئىستېمال جەريانىدا كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ بەزى تەرەپلىرى ۋە قىسمەن ھالقىلىرى كونىراپ قېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئويغۇن كەلمەي قالىدۇ. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دېگەنىدى: جۇڭگودا «سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئورنىتىلدى، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇۋاپىق كېلىدۇ؛ لېكىن، ئۇ يەنىلا دېگەندەك مۇكەممەل بولۇپ كەتمىدى، ئۇنىڭ بۇ مۇكەممەل بولمىغان تەرىپى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا يەنىلا زىت كېلىدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 ـ توم، 688 ـ بەت) سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كاپىتالىزم شارائىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ، ئۇ تەرەققىي قىلىپ ئانتاگونىيلىك زىددىيەتكە ئايلىنىپ كەتمەيدۇ، كەسكىن سىنىپىي توقۇنۇش بولۇپ ئىنقىلابنى كەلتۈرۈپ چىقارمايدۇ، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئۆزىنىڭ تەرتىپىگە سېلىنىشى ئارقىلىق ئۆزلۈكسىز ھەل قىلىنىپ تۇرىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنى راۋاجلاندۇرىدىغان مۇھىم ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچتۇر.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى نېگىزلىك زىددىيەتلەر سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى، ئۈستقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەردۇر.

ماۋ زېدۇڭ ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكىنىڭ قارىمۇقارشىلىقىنىڭ بىرلىكى قانۇنىيىتىدە چىڭ تۇرۇپ، مارکسىزمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى، ئۈستقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تۈغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنى سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنى تەھلىل قىلىشقا تەتبىق قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى، ئۈستقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنىلا سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى نېگىزلىك

ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇش، سوتسيالىستىك تۈزۈمنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇستەھكەملەش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك.

سوتسيالىزمنىڭ ماددىي ئاساسى

«سوتسيالىزمنىڭ ماددىي - تېخنىكا ئاساسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، زامانىۋى ئىلغار تېخنىكىنى ئاساس قىلغان، ناھايىتى يۇقىرى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىغا ئىگە بولغان، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ باشقا تارماقلىرىدا كەڭ تۈردە يولغا قويۇلغان ماشىنىلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىشتۇر.

تارىختىكى ھەرقانداق بىر خىل يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆز ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ماددىي ئاساسى بولىدۇ. فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ماددىي ئاساسى قول سانائەت ۋېراللىرى ئىدى. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ماددىي ئاساسى ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش بولدى. «يارغۇنچاق فېئودالىلار باشچىلىقىدىكى جەمئىيەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن بۇلسا، پار تۆگمىنى سانائەت كاپىتالىستلىرى باشچىلىقىدىكى جەمئىيەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 185 - بەت) سوتسيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى كاپىتالىزمدىن كېيىن ۋۇجۇدقا كەلگەن ئەڭ يۇقىرى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدۇر، سوتسيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ماددىي ئاساسى كاپىتالىزمنىڭ كېگە قارىغاندا تېخىمۇ يۇقىرى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىغا ئىگە بولغان ماشىنىلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىشتۇر. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «بىرلا ۋاقىتتا يېزا ئىگىلىكىنىمۇ ئۆزگەرتەلەيدىغان ماشىنىلاشقان يىرىك سانائەت سوتسيالىزمنىڭ بىردىنبىر ماددىي ئاساسىدۇر.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 - توم، 549 - بەت)

سوتسيالىزمنىڭ ماددىي ئاساسى كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە پەيدىنپەي ۋۇجۇدقا كەلگەن. تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى بولىدۇ، سوتسيالىستىك ئىنقىلاب غەلبىسىدىن كېيىن، سوتسيالىستىك تۈزۈمگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ماددىي ئاساس تەييارلاندى. ئەمما، ھازىرغا قەدەر، سوتسيالىستىك ئىنقىلاب غەلبىسىگە ئېرىشكەن دۆلەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئەسلىدە ئىقتىسادى، تېخنىكىسى بىرقەدەر قالاق، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى بىرقەدەر تۆۋەن دۆلەتلەر بولۇۋاتىدۇ. بۇ دۆلەتلەردە، زامانىۋى ماشىنىلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىش تېخى ئىگىلىكتە ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگىنى يوق، بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىكىدە يەنىلا قول بىلەن ئىشلەش ئاساس قىلىنىدۇ. بۇ دۆلەتلەردىكى پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، سوتسيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىشتىن باشقا، يەنە زور كۈچ بىلەن تېخنىكا ئۆزگەرتىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، سوتسيالىزمنىڭ ماددىي ئاساسىنى بىرقەدەر تۆۋەن بولغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئاساسىدا قۇرۇشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن، سوتسيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈشنى ئېلىپ بېرىپ، مۇكەممەللەشكەن ياكى بىرقەدەر مۇكەممەللەشكەن ماشىنىلاشقان

ۋە تەۋقەنۇش بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئىنقىلاب ئارقىلىق بۇرژۇئازىيەنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، كاپىتالىزمنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقاتقاندىلا ئاندىن ھەل قىلغىلى بولىدۇ. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار يوقىتىلغان بولىدۇ، گەرچە يەنىلا سىنىپىي كۈرەش مەۋجۇت بولۇپ تۇرسىمۇ، ئەمما سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمى بىلەن دۆلەت تۈزۈمى تەنھا، تۇراقلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىشنى قولغا كەلتۈرگەنلىكتىن، ئالاھىدە، قىسمەن ۋە ۋاقىتلىق ھادىسىلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى زىددىيەت، ئومۇمەن، كەسكىن ئانتاگونىيە ۋە تەۋقەنۇش بولۇپ ئىپادىلەنمەيدۇ، ئۇ سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئۆزىنىڭ تەرتىپكە سېلىنىشى ئارقىلىق ھەل قىلىنىپ تۇرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر ھەرىكەتتىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللىشىپ بېرىشى يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ. ئۇستقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر ھەرىكەتتىدە ئىقتىسادىي بازىسنىڭ تەرەققىياتىنى ئۇستقۇرۇلمىنىڭ تەرەققىياتىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، سوتسىيالىستىك ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللىشىپ بېرىشى بولسا ئۇنىڭ ئىقتىسادىي بازىسنى قوغداش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرىدۇ. قىسقىسى، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى تۈپ زىددىيەتلەر ھەرىكەتتىدە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تېز تەرەققىي قىلىدۇ، سوتسىيالىستىك تۈزۈم كۈندىن - كۈنگە مۇكەممەللىشىپ بارىدۇ، ئۇنىڭ ئەۋزەللىكى بارغانسېرى تولۇق جارى بولىدۇ ھەمدە كومۇنىزم جەمئىيىتىگە قاراپ پۇختا قەدەم بىلەن ئىلگىرىلەيدۇ.

نۆۋەتتە جۇڭگونىڭ ئالدىدا يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىدىكى ئۇلۇغ ۋەزىپە تۇرماقتا. سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن ئېلىپ بېرىپ، جۇڭگونىڭ ھازىر تېخى ناھايىتى تۆۋەن بولغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى تېزدىن ئۆستۈرۈپ، زامانىۋىلاشقان سەۋىيىگە يەتكۈزۈش ھازىرقى ۋە بۇندىن كېيىنكى خېلى ئۇزاق ۋاقىتلار ئىچىدىكى مەركىزىي خىزمەتتۇر. بۇنىڭ ئۈچۈن، ھازىرقى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئۇستقۇرۇلمىنىڭ تۆۋەنلىگەنلىكى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئوبىيېكتىپ كەلگەندىن قىممىنى ۋە ھالقىلىرىنى ئىلاھ قىلماسلىق كېرەك. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، جۇڭگونىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئاساس قىلىپ، ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى قەدەم - باسقۇچلۇق ھالدا ئومۇمىيۈزلۈك ئىلاھ قىلماسلىق، سوتسىيالىستىك دۆلەت تۈزۈمى ۋە قانۇن تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنى ئاكتىپ بەرپا قىلىش، يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئويغۇنلاشتۇرۇش، ئۇستقۇرۇلمىنى ئىقتىسادىي بازىسنىڭ

مۇلۇكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغاندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن ئېلىپ بېرىپ، سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي ئاساسىنى تىكلەپ، تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرگە يېتىشىۋېلىش ۋە ئۇلاردىن ئېشىپ كېتىش جۇڭگونىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى بولۇپ قالدى. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىرقەدەر تولۇق راۋاجلانسا، ئاندىن بىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈمىمىز ۋە سىياسىي تۈزۈمىمىز ئۆزىنىڭ بىرقەدەر تولۇق ماددىي ئاساسىغا ئىگە بولغان ھېسابلىنىدۇ (ھازىر، بۇ ماددىي ئاساس تېخى تازا تولۇق ئەمەس)، ئاندىن دۆلىتىمىز (ئۈستقۇرۇلما) تولۇق مۇستەھكەملەنگەن ھېسابلىنىدۇ، ئاندىن سوتسىيالىزم جەمئىيىتى تۈپتىن قۇرۇلغان بولىدۇ.» («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 852 - بەت) جۇڭگودا ھازىر ئېلىپ بېرىلىۋاتقان سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى سوتسىيالىزمغا تېخىمۇ مۇستەھكەم ماددىي ئاساس تىكلەش يولىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئۇلۇغ كۈرەشتۇر.

سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى

سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتىدە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنىڭ ماھىيەتلىك باغلىنىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ بارلىق مۇھىم تەرەپلىرى بىلەن مۇھىم جەريانلىرىنى چەكلەپ تۇرىدىغان قانۇنىيەتتۇر.

سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنىڭ مەزمۇنى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتىنى ۋە بۇ مەقسەتكە يېتىشنىڭ ۋاسىتىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىكنىڭ خاراكتېرىگە باغلىق بولىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ باشتىن - ئاياغ ئۆزگەرمەيدىغان مەقسىتى ئەڭ ئاز مىقداردا ئاۋانس كاپىتال سەرپ قىلىپ، ئەڭ زور چەكتە قوشۇمچە قىممەت ياكى ئەڭ زور چەكتە قوشۇمچە مەھسۇلات يارىتىشتۇر» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 26 - توم، ئىككىنچى كىتاب، 625 - بەت)، يەنى ئەڭ زور چەكتە پايدا قوغلىشىشتىن ئىبارەت. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئورنىتىلىشى بىلەن، ئەمگەكچى خەلق ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ خوجايىنىغا ئايلىنىدۇ، ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلار ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىلكىگە ئۆتىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ئەمگەكچى خەلق بەھرىمەن بولىدۇ. بۇ، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى بارلىق خەلقنىڭ (جۈملىدىن جەمئىيەت ۋە شەخسنىڭ) ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. بۇ يېپىيېڭى مەقسەت سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ (كوممۇنىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تۆۋەن شەكلىنىڭ) ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ماركس بىلەن ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى: «كوممۇنىزم جەمئىيىتىدە جۇغلانغان ئەمگەك پەقەت ئىشچىلار تۇرمۇشىنى كېڭەيتىش، بېيىتىش ۋە ئۆستۈرۈشنىڭ بىر

www.uyghurkitap.com

يىرىك سانائەت سىستېمىسىنى ئورنىتىپ، ئىلغار تېخنىكىنى قالاق تېخنىكىنىڭ ئورنىغا قويۇپ، ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنى قول بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى ۋە پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى زامانىۋى ماشىنىلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىغا قۇرۇپ، كاپىتالىزمنىڭكىگە قارىغاندا تېخىمۇ يۇقىرى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يارىتىش كېرەك.

سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي ئاساسىنىڭ تىكلىنىشى سوتسىيالىزمنىڭ غەلىبىسىنى كاپالەتلەندۈرۈشنىڭ ماددىي شەرتى. ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىشى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈزلۈكسىز مۇستەھكەملەش ۋە ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ شەرتى. سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي ئاساسى ئۈزلۈكسىز زورايتىلسىلا، ئاندىن سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكى تولۇق جارى بولىدۇ، ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، شەھەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، جىسمانىي ئەمگەك بىلەن ئەقلىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى پەرق پەيدىنپەي كىچىكلەيدۇ، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۈزلۈكسىز مۇستەھكەملىنىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ، كوممۇنىزمغا قاراپ ئىلگىرىلىگىلى بولىدۇ.

ئەسلىدە ئىقتىسادى ۋە تېخنىكىسى بىرقەدەر قالاق بولغان سوتسىيالىستىك مەملىكەتلەر ماشىنىلاشقان يىرىك سانائەتنى تىكلەش ۋاقتىدا، كاپىتالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش ۋاقتىدىكى ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆلچەم قىلماي، غەيرەتكە كېلىپ، قوغلاپ يېتىشىۋېلىشى كېرەك، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش روھىنى جارى قىلدۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار تېخنىكىسىنى پائال كىرگۈزۈپ، چەت ئەللەرنىڭ پەن - تېخنىكىسىنىڭ ئەڭ يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئۆگىنىپ ۋە قوبۇل قىلىپ، ماشىنىلاشقان يىرىك سانائەتنى ئەڭ ئىلغار تېخنىكا ئاساس ئۈستىگە قۇرۇشى كېرەك. بۇلار ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسىنى ئىشلىتىشى ئاساس قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى پۈتۈنلەي ئاپتوماتلاشتۇرۇش، زامانىۋى پەن - تېخنىكىنى قوللىنىپ ئاچقان يېڭى ئېنېرگىيە مەنبەسى، يېڭى ھۈنەر - سەنئەت، يېڭى خام ئەشيا ۋە ماتېرىيال قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي ئاساسىنى تىكلەش ئاسان ئىش ئەمەس، بۇنىڭ ئۈچۈن، تېخنىكا يېڭىلاش بىلەن تېخنىكا ئىنقىلابىنى مەركەز قىلغان كەڭ كۆلەملىك سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى دەۋرىنى باشتىن كەچۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئىقتىسادى ۋە تېخنىكىسى قالاق مەملىكەتلەر سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىگە تايىنىپ، بۇ ۋەزىپىنى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ سانائەتلەشتۈرۈش جەريانىدىن قىسقا بولغان ۋاقىت ئىچىدە ئەمەلگە ئاشۇرالايدۇ.

جۇڭگو ئىقتىسادى قالاق، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى بىرقەدەر تۆۋەن بولغان يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق جەمئىيەتتە سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى. پرولېتارىيات دۆلەت ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، سوتسىيالىزمغا ئىلگىرىلەشتە، جۇڭگو ئىجتىمائىي ئىسلاھات بىلەن تېخنىكا ئىسلاھاتىدىن ئىبارەت قوش ۋەزىپىگە دۇچ كەلدى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان

مۇھىم يولى بولۇپ قالدى.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى ئېھتىياجنىڭ ئېشىشى بىلەن سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئەمگەكچىلەرنىڭ ۋە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ تۇرىدىغان ئېھتىياجى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالغا قاراپ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ؛ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى جەمئىيەتنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈپ بېرىۋاتقان ئېھتىياجىنى ئۈزلۈكسىز تۈردە قاندۇرۇپ تۇرىدۇ، بۇ ئۆز نۆۋىتىدە يېڭى ئېھتىياجنى پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق زىددىيەتلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز تۈگەپ ۋە ئۈزلۈكسىز پەيدا بولۇپ تۇرۇشى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئۈزلۈكسىز راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىدۇر.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرى ۋە ھەرقايسى جەريانلىرى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت بىر پۈتۈنلۈك ئىچىدە بىرلىككە كەلگەنلىكى، مەلۇم ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مەقسىتىنىڭ ئىلكىدە ھەرىكەت قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىنى بەلگىلەپلا قالماي، بەلكى سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش، ئىستېمال قاتارلىق بارلىق مۇھىم تەرەپلىرى ۋە مۇھىم جەريانلىرىنى بەلگىلەيدۇ، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنىڭ ھەرىكىتى ۋە تەرەققىيات يۆنىلىشىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن، خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق باشقۇرۇش خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىشتىن باشقا، ئالدى بىلەن سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك، تۈرلۈك نىسبەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يۆنىلىشى ۋە جايلاشتۇرۇلۇشى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا پايدىلىق بولۇشى كېرەك. سوتسىيالىستىك تاۋار ئالماشتۇرۇش قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلىشتىن باشقا، سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك، باھانىڭ ئۆزگىرىشى ئىشلەپچىقىرىشقا ۋە ئاممىنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىلىق بولۇشى كېرەك. مىللىي دارامەتنى تەقسىم قىلىش ۋە شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىش ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش قانۇنىيىتى بىلەن ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىپلا قالماي، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا خەلقنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىنى پەيدىنپەي ئۆستۈرۈش تەلىپىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك. سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا ئىقتىسادىي قانۇنىيەت بويىچە ئىش قىلىشتا، ئەڭ ئالدى بىلەن، سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى بويىچە ئىش قىلىش كېرەك. كىشىلەر سوتسىيالىستىك خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئىشلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىش ۋاقتىدا، سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنى ئاڭلىق ھالدا تەتبىق قىلىپ، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات،

خەل ۋاستىسى.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، ئۇيغۇرچە يېڭى يېزىق نەشرى، 448 ـ بەت) لېنىنمۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: سوتسيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش «جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرىنىڭ پاراۋانلىقىنى تولۇق كاپالەتلەندۈرۈش ۋە ئۇلارنى ئەركىن، ئەتراپلىق ئۆسۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش» نى مەقسەت قىلىدۇ («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 6 ـ توم، 11 ـ بەت). ستالىن ماركس، ئېنگېلس، لېنىنلارنىڭ ئىدىيىسىگە ئاساسەن، سوتسيالىزمنىڭ تۆپ ئىقتسادىي قانۇنىيىتىنى بىرىنچى قېتىم ئىلمىي يوسۇندا بايان قىلىپ بەردى. ئۇ مۇنداق دېگەنىدى: «سوتسيالىزمنىڭ تۆپ ئىقتسادىي قانۇنىيىتىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى ۋە تەلەپلىرىنى ئومۇمەن مۇنداق بايان قىلىشقا بولىدۇ: يۈكسەك تېخنىكا ئاساسىدا سوتسيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈزلۈكسىز يۈكسەلدۈرۈش ۋە ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈپ بېرىش يولى بىلەن ئۇم

قامدايدىغان قىسمى، مەسىلەن، مەكتەپلەر، سەھىيە ۋە سايا ھەت مۇئەسسىسلىرى قاتارلىقلارمۇ بارغانسېرى كۆپىيىپ بارىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى سوتسىيالىستىك ئىستېمالنى ئۈزلۈكسىز ئاشۇرۇپ تۇرىدىغان مەنبە. سوتسىيالىستىك ئىستېمالنىڭ راۋاجلىنىشى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ: (1) سوتسىيالىستىك ئىستېمال ئىشلەپچىقىرىشنى مەقسەت بىلەن تەمىنلەيدۇ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشنى نىشان ۋە ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بىلەن تەمىنلەيدۇ. (2) ئىستېمالنىڭ ئۆزى ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى، ئۇلارنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىنىڭ كۈندىن - كۈنگە مول بولۇپ بېرىشى ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلىشى ۋە سۈپىتىنىڭ ئۆسۈشىگە مۇناسىۋەتلىك، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا مۇناسىۋەتلىكتۇر. (3) ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈشى ئەمگەكچىلەرنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئۆزلىرىنىڭ ماددىي مەنپەئىتى جەھەتتىن يەنىمۇ كۆڭۈل بۆلىدىغان قىلىدۇ، ئۇ - ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى ئۆستۈرۈشنىڭ ئىقتىسادىي شەرتى، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى. (4) ئىستېمال سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى، بازارلارنىڭ كېڭىيىشى، ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنىڭ ئوڭۇشلۇق يۈرۈشۈپ تۇرۇشى ئىستېمال ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. (5) ئەسلىدىكى ئىستېمال ئېھتىياجىنىڭ قاندۇرۇلۇشى يېڭى ئېھتىياجنى يارىتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالدىغا يېڭى ۋەزىپىلەرنى قويىدۇ ھەمدە ئىستېمال تۈزۈلمىسى بىلەن ئىستېمال شەكلىدە ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ.

ئىستېمالنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا تۈرتكە بولۇش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، جۇغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىپ، مىللىي دارامەتنى ئاشۇرۇش ئاساسىدا، ئىستېمال فوندى بىلەن جۇغلانما فوندىنىڭ نىسبەت بويىچە ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك؛ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىش، شۇ ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىككى چوڭ تۈركۈمىنى بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان قىلىپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىستېمالنى يېتەرلىك ئىستېمال ۋاسىتىلىرى بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش كېرەك؛ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئاشۇرۇش بىلەن ئەمگەك ھەققىنى ئۆستۈرۈشنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ھازىرقى مەنپەئىتى بىلەن يىراق كەلگۈسى مەنپەئىتىگە تەڭ ئېتىبار بېرىپ، سوتسىيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك؛ نوپۇسنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بولغان

ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستىمال قاتارلىق جەھەتلەردىكى پائالىيەتلەرنى ھەم ھەرقايسى ساھەدىكى ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنىڭ تەلىپىگە بويسۇندۇرۇش، ھەم سوتسيالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىنى ئەڭ تولۇق گەۋدىلەندۇرۇش كېرەك. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن سوتسيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

سوتسيالستىك ئىستىمال سوتسيالستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى مۇھىم بىر ھالقىدۇر. كەڭ مەنىدىكى ئىستىمال ئىشلەپچىقىرىش ئىستىمالى بىلەن تۇرمۇش ئىستىمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يەردە، ئاساسەن، تار مەنىدىكى ئىستىمال، يەنى ئەمگەكچىلەرنىڭ تۇرمۇش ئىستىمالى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ھەرقانداق بىر جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدا ئىشلەپچىقىرىش بولمىسا بولمايدۇ، ئىستىمال بولمىسمۇ بولمايدۇ. ماركس مۇنداق دېگەنىدى: «ئىشلەپچىقىرىش بولمىسا، ئىستىمال بولمايدۇ، ئەمما، ئىستىمال بولمىسا، ئىشلەپچىقىرىشمۇ بولمايدۇ، چۈنكى ئۇنداقتا، ئىشلەپچىقىرىش مەقسەتسىز بولۇپ قالىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە يېڭى يېزىق نەشرى، 2 ـ تۇم، 158 ـ 159 ـ بەتلەر) ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستىمال ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنىڭ ئۇسۇلى ۋە خاراكتېرى ئىشلەپچىقىرىش ئاستىلىرىغا بولغان مۇلۇكچىلىككە باغلىق بولىدۇ.

سوتسيالىزم جەمئىيىتى ئىشلەپچىقىرىش ئاستىلىرىغا بولغان سوتسيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستىمال بىر ـ بىرىگە بىۋاستە باغلانغان بولىدۇ. سوتسيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى بارلىق ئەمگەكچى خەلقنىڭ مادديي ـ مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت. ئىشلەپچىقىرىش پىلانلىق، نىسبەت بويىچە، يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇلىدىغان سوتسيالىزم شارائىتىدا، بارلىق ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىستىمال سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز ئۆسىدۇ، تۇرمۇشى كۇندىن ـ كۇنگە بېيىيدۇ، بۇ ـ سوتسيالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپى، شۇنداقلا سوتسيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ روشەن ئىپادىسى.

ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىستىمال ۋاستىلىرى ئۈچ قىسمىنى، يەنى تېرىكچىلىك ۋاستىلىرىنى، بەھرىمەن بولۇش ۋاستىلىرىنى، جىسمانىي كۈچ بىلەن ئەقلىي كۈچنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئىپادىلەش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان بارلىق ۋاستىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىستىمال ۋاستىلىرى قىسقارتىلىپ ئاساسەن تېرىكچىلىك ۋاستىلىرى دائىرىسى بىلەنلا چەكلەپ قويۇلىدۇ. سوتسيالىزم شارائىتىدا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشى ۋە مەھسۇلاتلارنىڭ كۇندىن ـ كۇنگە كۆپىيىپ بېرىشى بىلەن بىللە، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىستىمال ۋاستىلىرىنىڭ تۈزۈلمىسمۇ كۇنسايىن ئۆزگىرىپ بارىدۇ. ئەمگەكچىلەرنىڭ تېرىكچىلىك ۋاستىلىرىنىڭ دائىرىسى كۇندىن ـ كۇنگە كېڭىيىپ بارغانسېرى تاشقىرى، ئۇلارنىڭ تەرەققىيات ۋاستىلىرى ۋە بەھرىمەن بولۇش ۋاستىلىرىمۇ كۇندىن ـ كۇنگە تولۇقلىنىپ بارىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ئورتاق ئېھتىياجنى

دۇنيادىكى ھەرقايسى مەملىكەت خەلقىنىڭ ئازادلىق يولىدىكى كۈرەشلىرىگە ياردەم بېرەلەيدۇ.

سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇش مۇمكىن. چۈنكى: (1) ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنىڭ ئورنىتىلىشى بىلەن، كاپىتالىزم شارائىتىدا ئەزەلدىن بار بولغان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپىتالىستىلارنىڭ خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تۈگىتىلىدۇ. كاپىتالىزمغا خاس بولغان ئىشلەپچىقىرىشنى چەكسىز كېڭەيتىۋېتىش بىلەن ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ نىسپىي ھالدا تارىيىپ كېتىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىدەك ئىقتىسادىي كرىزىس يوقىتىلىدۇ، نەتىجىدە سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش داۋاملىق ئۆسۈپ بارىدۇ؛ (2) سوتسىيالىستىك تۈزۈم ئەمگەكچىلەردىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى ئازاد قىلغاچقا، ئاممىا ئىچىدە كۆمۈلۈپ ياتقان پۈتمەس - تۈگىمەس ئىجادىي قابىلىيەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكى ئاكتىپلىق تولۇق جارى بولىدۇ؛ (3) سوتسىيالىستىك تۈزۈم كاپىتالىستىك رىقابەت بىلەن ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالەتنى ۋە بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچى جەھەتتىكى غايەت زور ئىسراپچىلىقنى يوقاتقاچقا، سوتسىيالىستىك خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇپ، ئەمگەك كۈچلىرى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ۋە تەبىئىي بايلىقلاردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ؛ (4) سوتسىيالىستىك تۈزۈم كاپىتالىزم شارائىتىدا پەن - تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا توسقۇنلۇق قىلىدىغان سۈنئىي توسالغۇلارنى پەيدىنپەي سۈپۈرۈپ تاشلايدۇ، نەتىجىدە پەن - تېخنىكا بۇرژۇئازىيىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلىدۇ. سوتسىيالىستىك ھەمكارلىق ئارقىسىدا پەن - تەتقىقاتى ۋە تېخنىكا يېڭىلاش مۇۋەپپەقىيەتلىرى كەڭ تۈردە قوللىنىلىدىغان بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تېز راۋاجلىنىشى ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ؛ (5) سوتسىيالىزم ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى شارائىتىدىكى پومېشچىك، بۇرژۇئازىيىنىڭ تەييارتاپلىق ئىستېمالىنى يوقىتىپ، تېخىمۇ كۆپ ئىجتىمائىي بايلىقنى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ. قىسقىسى، سوتسىيالىستىك تۈزۈم ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ قويىدىغان كاپىتالىزم بويۇنتۇرۇقىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، ماددىي بايلىق، ئەمگەك مەنبەسى ۋە پەن - تېخنىكىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، خەلق ئىگىلىكىنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇشنى كاپالەتلەندۈرىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئىگىلىك كاپىتالىستىك ئىگىلىككە قارىغاندا يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنالايدۇ، ئەمما، سۈرئەتنىڭ زادى قانچىلىك يۇقىرى بولۇشى ھەربىر سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ كونا جەمئىيەتتىن ئۆتكۈزۈۋالغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە ۋە باشقا شەرتلەرگە باغلىق، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئىككى چوڭ تۈركۈمنىڭ تەييار تۈزۈلمىسى بىلەن نىسبەت مۇناسىۋېتىگە باغلىق بولىدۇ. كىشىلەر بەلگىلىگەن خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش سۈرئىتى تەييار ئىقتىسادىي شارائىت

www.uyghurkitap.com

مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىپ، نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ ئەمگەك كۈچلىرىگە بولغان ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن توغرا كېلىدىغان ئىستېمال سەۋىيىسىنىڭ نورمال ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك؛ تاۋار جەھەتتە تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنىڭ ئومۇمىي مىقدارى بىلەن تەمىنلەش ئېھتىياجنىڭ تۈزۈلمىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى توغرا ھەل قىلىپ، تاۋارلارنىڭ تۈرىنى ئېھتىياجغا ماسلاشتۇرۇپ، تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ كۆپ تەرەپلىمە ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، خەلقنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈش كېرەك.

سوتسىيالىستىك ئىستېمالنىڭ ئېشىشى، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا باغلىق، پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشىگە باغلىق بولىدۇ. كىشىلەر ئىستېمالنىڭ ئېشىشىغا كۆڭۈل بۆلگەندە، ئەڭ ئالدى بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا كۆڭۈل بۆلۈشى كېرەك.

سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇش سوتسىيالىستىك خەلق ئىگىلىكى كاپىتالىستىك ئىگىلىككە قارىغاندا تېخىمۇ يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنالايدىغان ئوبيېكتىپ مۇمكىنچىلىككە ئىگە.

سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇش سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ زۆرۈر شەرتى. سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىشلەپچىقىرىشنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، قۇدرەتلىك ماددىي ئاساس سالغان، كاپىتالىزمغا قارىغاندا تېخىمۇ يۇقىرى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ياراتقاندىلا، ئاندىن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ تۇرىدىغان ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ئەڭ تولۇق قاندۇرالايدۇ، سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى تېخىمۇ زور كۆلەمدە كېڭەيتەلەيدۇ، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى مۇستەھكەملەپ ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى مۇستەھكەملەپ، سوتسىيالىزمنىڭ كاپىتالىزم ئۈستىدىن ئۈزۈلكېسىل غەلىبە قازىنىشىنى كاپالەتلەندۈرەلەيدۇ ھەمدە سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىن كوممۇنىزم جەمئىيىتىگە ئۆتۈش ئۈچۈن ماددىي شەرت يارىتالايدۇ. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، يېڭى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ غەلىبىسىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئاساسىي نەرسە.» («ئۇلۇغ باشلىنىش»، 1975 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 35 - بەت)

سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇش خەلقئارا دائىرىدىكى سىنىپىي كۈرەشنىڭمۇ ئېھتىياجىدۇر. بولۇپمۇ ئەسلىدە ئىقتىسادى قالاق بولغان سوتسىيالىستىك دۆلەتلەر سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرگە يېتىشىۋالغان ۋە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتكەندىلا، ئاندىن زۆرۈر ماددىي شەرتلەرنى يارىتىپ، دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەپ، چەت ئەل دۈشمەن كۈچلىرىنىڭ تاجاۋۇزىنى ۋە ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكىتىنى بېتچىت قىلالايدۇ ھەمدە

دېگەنىدى: «بۇرژۇئا جەمئىيىتىنىڭ ھەممە بالاسى شۇ يەردىكى، ئۇنىڭدا بۇ ئىشلەپچىقىرىشقا بولغان ئاڭلىق رەۋىشتىكى ئىجتىمائىي تەڭشەش دەسلىپىدىلا مەۋجۇت ئەمەس.» (ماركس ـ ئېنگېلس يۇقىرىقى كىتاب، 49 ـ بەت)

سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشمۇ ئىجتىمائىيلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىشتۇر، ئۇنىڭدا ھەرقايسى رايونلار، ھەرقايسى تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا باغلىنىش بىلەن بىر ـ بىرىگە بېقىنىش مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زىچ بولىدۇ، بۇ ھال ئوبيېكتىپ جەھەتتە خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنى بىر تۇتاش پىلانغا يېتەكچىلىكىدە نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلازىكچىلىك ئورنىتىلغانلىقى، جەمئىيەت، كارخانىلار ۋە شەخسلەرنىڭ تۇپ مەنپەئىتى بىر بولغانلىقى، ھەرقايسى تارماقلار، ھەرقايسى رايونلارنىڭ مەنپەئىتى بىر بولغانلىقى ئۈچۈن، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى جەمئىيەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانغا بويسۇندۇرۇپ، ئاڭلىق يوسۇندا ئالدىن بەلگىلەنگەن نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇش مۇمكىن. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ۋاقىتنىڭ تېجەشى شۇنىڭدەك ئەمگەك ۋاقتىنى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا پىلانلىق تەقسىم قىلىش ئورتاق ئىشلەپچىقىرىش ئاساس بولۇۋاتقان ئەھۋالدا يەنىلا بىرىنچى مۇھىم ئىقتىسادىي قانۇنىيەت بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 46 ـ توم، بىرىنچى كىتاب، 120 ـ بەت) ئېنگېلىسمۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەمئىيەتنىڭ ئىگىدارلىقىغا ئۆتكەن ھامان «ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىنىڭ ئورنىنى پىلانلىق، ئاڭلىق ئاساستىكى تەشكىلات ئالىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 3 ـ توم، 323 ـ بەت)

خەلق ئىگىلىكىنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئىككى چوڭ تۈرکۈمنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتىنى، جۈغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتىنى، يەنى ئىگىلىكى بىلەن سانائەتنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتىنى، سانائەتنىڭ ئىچكى قىسمى بىلەن يەنى ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى، نۆۋەتتىكى كۆپىيىشى بىلەن خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتىنى، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى رايونلارغا ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ۋە باشقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتى دۆلەتنىڭ مۇشۇ نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئىقتىسادىي پىلان تۈزۈپ چىقىشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «تەڭپۇڭلۇقنى دائىملىق تۈردە، ئاڭلىق ھالدا ساقلاش ئەمەلىيەتتە پىلانچانلىق بولىدۇ.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 3 ـ توم، 566 ـ بەت) بىراق، دۆلەت پىلانىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈشى تەخمىنىي بولىدۇ. ستالىن مۇنداق دېگەنىدى: «خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق راۋاجلىنىش قانۇنىيىتى پىلان تۈزگۈچىلەرنىڭ ئىجتىمائىي

تۇغدۇرۇپ بەرگەن ئىمكانىيەتتىن ئىبارەت كېتەلمەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىقتىسادىي قانۇنىيەت يەنىلا ئەينى قانۇنىيەتكە ئەمەل قىلىش كېرەك، ئەگەر ئوبيېكتىپ شارائىت يول قويغان چەكتىن ئېشىپ كېتىلسە، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە خىلاپلىق قىلىنسا، ئۇ چاغدا ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش مۇمكىن بولمايلا قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى كۈچلۈرىگە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىق كەلتۈرۈپ قويۇلىدۇ.

خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئومۇمىي مۈلۈككە ئايلانغان شارائىتتا، خەلق ئىگىلىكىنى بىر تۇتاش پىلانغا ئاساسەن، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇشتىكى مۇقەررەرلىكتۇر.

ئىجتىمائىي ئىش قەسمىتى بىلەن ھەمكارلىقنى شەرت قىلغان ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىشتا، ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا زىچ باغلىنىش مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئۇلار بىر-بىرىگە بېقىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى قانچە يۇقىرى بولسا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ بىر-بىرىگە باغلىنىش ۋە بىر-بىرىگە بېقىنىش دەرىجىسى شۇنچە چوڭ بولىدۇ، ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە مۇئىيەن نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتىمۇ شۇنچە چوڭ بولىدۇ. ماركس مۇنداق دېگەنىدى: «ئوخشاش بولمىغان تۈرلۈك مىقداردىكى ئىجتىماس ئەمەس، ھالبۇكى، ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىنىلا ئۆزگەرتىش مۇمكىن، بۇ ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇملۇق.» («ماركس - ئېنگېلس خەت - چەكلىرى»، ئۇيغۇرچە يېڭى يېزىق نەشرى، 47 — 48 - بەتلەر)

كاپىتالىزم شارائىتىدا، خوسۇسىي كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى مەنپەئەت قارىمۇقارشىلىقى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىكى رىقابەت بىلەن ھۆكۈمەتسىزلىك ھالەتنى بەلگىلەيدۇ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ نىسبىتى قىممەت قانۇنىيىتى تەرىپىدىن ستىخىيىلىك ھالدا تەڭشەپ تۇرۇلىدۇ، ئۇ، ئومۇمەن، دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ زورى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خوسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ تەبىئىتى خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق راۋاجلاندۇرۇش بىلەن سىغىشالمايدۇ. جاھانگىرلىك دەۋرىدە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن بازار ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىشى ئارقىسىدا، مونوپول كاپىتال خەلق ئىگىلىكىگە تۈرلۈك شەكىللەرنى قوللىنىپ دۆلەتنى ئارىلاشتۇرۇشقا ۋە ئۇنى «پىلان ئارقىلىق تەڭشەش» كە ئۇرۇنۇپ باقىدۇ، ئەمما، ئۇنىڭ كاپىتالىستىك ئىگىلىك تەبرە ققىياتىنىڭ قارىغۇلۇقى بىلەن ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىنى ئۆپتىن ئۆزگەرتىشى مۇمكىن ئەمەس. ماركس مۇنداق

پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئومۇمنىڭ مۈلكىگە ئايلاندۇرغاندىن كېيىن، «پرولېتارىيات ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئۆزى هازىرغىچە ئىگە بولۇپ كەلگەن كاپىتال خاراكتېرىدىن ئازاد قىلىپ، ئۇلارنى ئىجتىمائىيلىقنى تولۇق راۋاجلىنىش ئەركىنلىكىگە ئىگە قىلىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئالدىن بەلگىلەنگەن پىلان بويىچە ئېلىپ بېرىش مۇمكىن بولىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 3 ـ تۇم، 443 ـ بەت) پىلانلىق ئىگىلىك سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ بەلگىسىدۇر. پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ ئارتۇقچىلىقى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكى دائىرىسى ئىچىدە ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچى ۋە تەبىئىي بايلىقلاردىن مۇۋاپىق پايدىلانغىلى بولىدۇ؛ نەق ماددىي ـ تېخنىكا شارائىتلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، هازىرقى زامان پەن ـ تېخنىكىنىڭ ئىلغار مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قەدەم ـ باسقۇچلۇق هالدا قوللانغىلى ۋە ئومۇملاشتۇرغىلى بولىدۇ؛ ئىجتىمائىيلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەلىپىگە ماسلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى ماس هالدا تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرگىلى بولىدۇ. مانا بۇلارنىڭ هەممىسى سوتسىيالىستىك ئىگىلەكنى يۈقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇشى هەمدە مۇشۇ ئاساستا ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

پىلانلىق ئىگىلىكتە بارلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ هەممىسى دۆلەت پىلانىغا كىرگۈزۈلمەيدۇ، بازار ئارقىلىق تەڭشەشمۇ ئىنكار قىلىنمايدۇ. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، دۆلەت بىلەن كارخانىلار ۋە كارخانىلار بىلەن كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا يەنە تاۋار ئالماشتۇرۇش، تەڭ قىممەتتە تولۇقلاپ بېرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئىقتىسادىي ئالاقە ئورنىتىلىشى كېرەك. سوتسىيالىستىك بىرلەشمە ئىشلەپ چىقارغۇچى بولغان كارخانىلار ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىدە دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكى ۋە تەڭشىگىگە بويسۇنۇپلا قالماي، بەلكى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە بازار ئۆزگىرىشىنىڭ ئېهتىياجىغا ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىشنى جانلىق ئويۇشتۇرۇشى كېرەك. خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق باشقۇرۇشنىڭ تۈزۈلمىسى ۋە ئۇسۇلىمۇ تاۋار ئىگىلىكىنىڭ خاراكتېرىگە ئويغۇنلاشتۇرۇلۇشى كېرەك. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش، تەقسىمات ۋە ئىستېمالنى ئويۇشتۇرۇش جەريانىدا، پىلانىنىڭ تەڭشەش رولىنى تولۇق تەتبىق قىلىش بىلەن قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەڭشەش رولىنى تولۇق تەتبىق قىلىشنى بىرلەشتۈرۈش كېرەك.

پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ ئومۇمىي خەلق ئىگىلىكىنى ئومۇمىي جەهەتتىن تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. پىلان خىزمىتىنى ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە ئويغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، پىلان ئورگانلىرى پىلان خىزمىتىدىكى ئىجابىي ۋە سەلبىي تەجرىبىلەرنى ئۈزلۈكسىز يەكۈنلەپ، خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنىڭ مۇكەممەل بولۇپ كېتىگەن

ئىشلەپچىقىرىشنى تۇغرا پلانلاش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ. لېكىن ئىمكانىيەت بىلەن رېئاللىقنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ، بۇ باشقا - باشقا ئىككى خىل نەرسە. بۇ ئىمكانىيەتنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، بۇ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنى تەتقىق قىلىش كېرەك، ئىگىلىۋېلىش كېرەك، ئۇنى مەلۇم دەرىجىدە قوللىنىشنى ئۆگىنىۋېلىش كېرەك، بۇ قانۇنىيەتنىڭ تەلەپلىرىنى پۈتۈنلەي ئەكس ئەتتۈرىدىغان پلانلارنى تۈزۈش كېرەك.

(سوۋېت ئىتتىپاقىدا سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 11 - بەت) تۈزۈلۈپ چىققان ئىقتىسادىي پلان ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرگەن تەقدىردىمۇ، سوتسىيالىستىك جەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش جەريانىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى، بولۇپمۇ پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان تەڭپۇڭسىزلىق، تەبىئىي شارائىتنىڭ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشقا (بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىكىگە) تەسىر يەتكۈزۈشى تۈپەيلىدىن، ئالدىن بەلگىلەنگەن نىسبەت مۇناسىۋىتىدە قىسمەن بۇزۇلۇشنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن، يېڭى تەڭپۇڭسىزلىقنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىدىن ساقلىنىش تەس بولۇپ قالىدۇ، بۇنداق تەڭپۇڭسىزلىق ئۇزاق مۇددەت تەرتىپكە سېلىنمىغانلىقتىن، نىسبەت مۇناسىۋىتىدە بۇزۇلۇش كېلىپ چىقىدۇ، نەتىجىدە جەلق ئىگىلىكىنى ئوڭۇشلۇق، ئۈنۈملۈك راۋاجلاندۇرۇش مۇمكىن بولماي قالىدۇ. شۇڭا، دۆلەتنىڭ پلان ئورگانلىرى پلان تۈزۈپ چىققاندىن كېيىن، پۈتكۈل جەلق ئىگىلىكىنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، پلاننىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى دائىم تەكشۈرۈپ، ئەمەلىيەت جەريانىدا ئوتتۇرىغا چىققان يېڭى مەسىلىلەرگە ئاساسەن پلانىنى تۈزىتىپ تۇرۇشى، جەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش جەريانىدا ئوتتۇرىغا چىققان تەڭپۇڭسىزلىقنى ئۈزلۈكسىز تۈردە تۈگىتىپ تۇرۇشى كېرەك.

پلانلىق ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدا، جەلق ئىگىلىكىنى پلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇش قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، جەلق ئىگىلىكىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ، جەمئىيەت (سوتسىيالىستىك دۆلەت ئارقىلىق) تۈزۈپ چىققان پلان ئارقىلىق باشقۇرۇلىدىغان جەلق ئىگىلىكىدۇر.

پلانلىق ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك جەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنى، ھەرقايسى كارخانىلار ۋە ھەرقايسى رايونلارنى تۇپ ئىقتىسادىي مەنپەئەتنىڭ بىردەك بولۇشى ئاساسىدا بىرلەشتۈرۈپ، بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندۇرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىگىلىك باشقۇرۇشتىكى بارلىق پائالىيەتلەرنى ئورتاق مەقسەتكە - بارلىق ئەمگەكچىلەرنىڭ دائىم ئۆسۈپ تۇرىدىغان ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا بويسۇندۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، جەلق ئىگىلىكىنى بىر تۇتاش پلان بويىچە راۋاجلاندۇرۇشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى:

ئایلاندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلارنىڭ ئەمگەك شارائىتى بىلەن تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆزلۈكسىز ياخشىلايدۇ ۋە ئۆستۈردۇ.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، نوپۇس ستىخىيىلىك ھالدا كۆپەيسە، ھۆكۈمەتسىزلىك ھالتىدە تۇرىدۇ، بەزىدە تېز كۆپەيسە، بەزىدە قاتتىق كېمەيسە تۇرىدىغان كاپىتال جۇغلانمىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. سوتسیالىزم جەمئىيىتىدە كىشىلەر نوپۇسىنىڭ كۆپەيىشىنى ئاڭلىق تۇردە تەڭشەپ تۇرىدىغان تارىخ باشلاندى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئەگەر، كومۇنىزم جەمئىيىتى كەلگۈسىدىكى مەلۇم بىر ۋاقىتتا ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنى تەڭشىگىنىدەك، ئادەمنىڭ ھاسىل بولۇشىنىمۇ تەڭشەشكە مەجبۇر بولىدۇ، دېيىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، شۇ جەمئىيەت ۋە پەقەت شۇ جەمئىيەتلا بۇنى ئوڭايلا ئىشقا ئاشۇرالايدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 145 - بەت)

سوتسیالىستىك خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇش قانۇنىيىتى نوپۇسنىڭ كۆپەيىشىنى سوتسیالىستىك ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن ماسلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. كونكرېتراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ مۇنۇلارنى تەلەپ قىلىدۇ: ئەمگەك ئىقتىدارىغا ئىگە نوپۇسنىڭ كۆپەيىشى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ كۆپەيىشىنى ماسلاشتۇرۇپ ئىشقا ئورۇنلاشقان ھەربىر يېڭى ئاھالىنىڭ ئىلغار تېخنىكا قوراللىرىغا ئىگە بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش؛ نوپۇسنىڭ تەكرار ھاسىل بولۇشى بىلەن تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنىڭ كۆپەيىشىنى ماسلاشتۇرۇپ ئىشقا ئورۇنلاشقان ھەربىر يېڭى ئاھالىنىڭ ئىلغار تېخنىكا قوراللىرىغا ئىگە بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش؛ نوپۇسنىڭ تەكرار ھاسىل بولۇشى بىلەن تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنىڭ كۆپەيىشىنى ماسلاشتۇرۇپ، ئادەم بىشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تۇغرا كېلىدىغان مىللىي دارامەتنى ئۆزلۈكسىز ھالدا تېز كۆپەيتىشكە كاپالەتلىك قىلىش؛ ئاھالىنىڭ سۈپىتىنىڭ ئۆسۈشىنى، يەنى كىشىلەرنىڭ پەن - تېخنىكا سەۋىيىسى، ئەمگەكتە مەلىكىلىك بولۇش دەرىجىسى ۋە تەن ساغلاملىقىنىڭ ئۆسۈشىنى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش تەلىپى بىلەن ماسلاشتۇرۇپ، ئىلغار تېخنىكا قوراللىرىدىن تولۇق پايدىلىنىشقا كاپالەتلىك قىلىش.

سوتسیالىزمنڭ نوپۇس قانۇنىيىتى، باشقا ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرگە ئوخشاش، ئوبيېكتىپ خاراكتېرگە ئىگە. سوتسیالىزمنىڭ نوپۇس قانۇنىيىتىگە ھۆرمەت قىلىپ، ئۇنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ئىش قىلغاندىلا، نوپۇس سانىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن نوپۇس سۈپىتىنىڭ ئۆسۈشىنى خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇپ، سوتسیالىستىك خەلق ئىگىلىكىنى نىسبەت بويىچە، يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرغىلى بولىدۇ؛ بۇنىڭ ئەكسىچە، سوتسیالىزمنىڭ نوپۇس قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىگە خىلاپلىق قىلىپ، نوپۇس قاتارلارچە كۆپەيتىلىدىغان ياكى كېمەيتىلىدىغان بولسا، خەلق ئىگىلىكىنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتى بۇزۇلىدۇ - دە، ئىشقا ئورۇنلىشىشتا قىيىنچىلىق تۇغۇلىدۇ ياكى ئەمگەك كۈچى ئېتىشىمەي قالىدۇ، بۇ ھال ئىجتىمائىي ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشقا قىيىنچىلىق كەلتۈرۈپ، ئىگىلىكنى راۋاجلان-

قىسمى ۋە ھالقىلىرىنى ئىسلاھ قىلىشى، ئۆز مەملىكىتىنىڭ كونكرېت شارائىتىنى ئاساس قىلىپ، سوتسیالىستىك پىلانلىق باشقۇرۇشنىڭ ئىلمىي تۈزۈلمىسى بىلەن ئۇسۇلى ئۇستىدە ئىزدىنىپ، زامانىۋىلاشقان پىلانلىق باشقۇرۇشنىڭ ماددىي ـ تېخنىكا ۋاستىلىرىنى قوللىنىشى كېرەك. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، پىلان ئورۇنلاشتۇرۇشى ئوبىيېكتىپ ئەھۋالغا ئويغۇن كەلمسە، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدا تەڭپۇڭسىزلىق كېلىپ چىقىپ، ھەتتا نىسبەت جۇزۇلۇشى كېلىپ چىقىپ، خەلق ئىگىلىكىگە پۈتۈنلۈك خاراكتېرنىڭ ياتىدىغان زىيانلار كەلتۈرۈپ قويۇلىدۇ. بۇنىڭدىن كۆچنىڭ بارىچە ساقلىنىش كېرەك.

سوتسیالىزمنڭ نوپۇس قانۇنییتى نوپۇسنىڭ تەكرار ھاسىل بولۇشى بىلەن سوتسیالىستىك ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك باغلىنىشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان قانۇنىيەتتۇر.

نوپۇس قانۇنییتى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ خاراكتېرىگە باغلىق بولىدۇ، ماركس مۇنداق دېگەنىدى: «ئىنسان يۈزىدە، ھەربىر ئالاھىدە ۋە تارىخىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ۋە تارىخىي رول ئويناپ دىغان نوپۇس قانۇنییتى بولىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23 ـ توم، 692 ـ بەت) سوتسیالىزم شارائىتىدىكى نوپۇس قانۇنییتى ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

(1) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسیالىستىك ئومۇمىي مۇلكچىلىك سوتسیالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشى ۋە كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ داۋاملىق راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، ئەمگەك ئۇقتىدارىغا ئىگە بارلىق كىشىلەرنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشغا كەڭ زېمىن ئېچىشقا، نەتىجىدە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەقىل ـ قابىلىيىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا تولۇق جارى بولۇشى، تۇرمۇشنىڭ ئۈزلۈكسىز ياخشىلىنىشىغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

(2) جەمئىيەت نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى ئاكتىق ھالدا پىلانلىق تەڭشەپ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى بىلەن سوتسیالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمىنى ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىدۇ.

كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە: «ئىشچىلار نوپۇسىنىڭ ئوشۇقچىلىقى جۇغلانمىنىڭ يا كى كاپىتالىزم ئاساسىدىكى بايلىقنىڭ كۆپىيىشىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلىدۇر، ئەمما بۇنداق نوپۇس ئوشۇقچىلىقى ئۆز نۆۋىتىدە كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ پىشانى، ھەتتا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى شەرت بولۇپ قالىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 692 ـ بەت) سوتسیالىزم جەمئىيىتىدە ئەمگەك ئۇقتىدارىغا ئىگە بارلىق كىشىلەرنىڭ تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولۇشى سوتسیالىستىك جۇغلانمىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى، ئۇ يەنە كېلىپ سوتسیالىستىك جۇغلانمىنى ئاشۇرۇش، سوتسیالىزم جەمئىيىتىنىڭ گۈللەپ راۋاج تېپىشىنىڭ كاپالىتى بولىدۇ. كاپىتالىزم نوپۇس ئوشۇقچىلىقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنىڭ نامراتلىشىپ بېرىشى ۋە ئازاب ـ ئوقۇبەت چېكىشىنى كۈچەيتىدۇ. سوتسیالىزم كۈندىن ـ كۈنگە كۆپىيىپ بارىدىغان ئەمگەكچىلەرنى ئىشقا ئورۇنلاشقان ئاھالىلەرگە

جاھىللىق بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى قوغدايدۇ، كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى مەقسەت قىلغان بارلىق ئىشچىلار ھەرىكىتىنى باستۇرىدۇ. سوتسيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنىڭ كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ۋۇجۇدقا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. پەقەت پرولېتارىيات ئىنقىلابى ئارقىلىق، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت ھاكىمىيىتى ئورنىتىلغاندىن كېيىنلا، ئاندىن مۇسادىرە قىلىش ياكى سېتىۋېلىش ئۇسۇلى بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزگەن، كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن يەككە خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى سوتسيالىستىك ئۆزگەرتكەندىلا، سوتسيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنى پەيدىنپەي ئورنىتىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ. جۇڭگودا، سوتسيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنى ئورنىتىش بىيۇروكرات كاپىتالىزمنى مۇسادىرە قىلىش، مىللىي كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى، يەككە يېزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائەتنى سوتسيالىستىك ئۆزگەرتىش ئارقىلىق پەيدىنپەي ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى.

سوتسيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنىڭ ئورنىتىلىشى قۇللۇق تۈزۈمدىن كاپىتالىستىك تۈزۈمگىچە بولغان نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىغا تىكلەنگەن تەڭ ھوقۇقسىزلىقنىڭ ئاللىقاچان يوقىتىلىپ، كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش مۇناسىۋىتى جەھەتتە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى باراۋەرلىكىنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشقا باشلىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك شارائىتىدا، ئەمگەكچىلەر بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى مونوپول قىلىۋالغان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار قىستۇرۇلغان بولىدۇ. ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا تايىنىپ، ئىشلىمەي چىشلەپ ئەمگەكچىلەرنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى بىلەن قوشۇمچە مەھسۇلاتىنى ئىگىلىۋالىدۇ. سوتسيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا تايىنىپ، تەييارتاپلىق بىلەن باشقىلارنىڭ ئەمگىكىنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش ھوقۇقىنىڭ ھەرقاندىقىنى ئىنكار قىلىدۇ. سوتسيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئەمگەكچىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بىلەن بىۋاسىتە بىرلەشتۈرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋاسىتىسى بولۇشتىن قالدۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈزلۈكسىز راۋاجلاندۇرىدىغان، كىشىلەرنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە ئۆسۈپ تۇرىدىغان ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان ۋاسىتە ۋە شەرتكە ئايلاندۇرىدۇ.

سوتسيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئورنىتىلغان ھامان، مۇقەررەر ھالدا، كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش، ئىستېمال قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرىدە بىر قاتار تۈپ ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلىدۇ.

سوتسيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئورنىتىلغاندىن كېيىن، كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئورنى ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋىتى تۈپتىن ئۆزگىرىدۇ. ئەمگەكچىلەر كاپىتالىستىك خۇسۇسىي

www.uyghurkitap.com

دۇرۇش سۈرئىتىنى تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ. سوتسىيالىزمنىڭ نوپۇس قانۇنىيىتى نوپۇس سىياسىتىدىن پەرقلىنىدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ كونكرېت شارائىتى ۋە ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ئەھۋاللىرىغا ئاساسەن، ئىلمىي ئاساسقا ئىگە نوپۇس سىياسىتىنى تۈزۈپ ۋە قوللىنىپ، بەزىدە نوپۇسنى كۆپەيتىدۇ، بەزىدە نوپۇسنى ئازايتىدۇ، بەزىدە نوپۇسنى مۇقىملاشتۇرىدۇ.

كونا جۇڭگو ئاھالىسى كۆپ دۆلەت بولۇپ، ئۇنىڭدا كۆپلىگەن نىسپىي نوپۇس ئوشۇقچىلىقى مەۋجۇت ئىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ تۇغۇت نىسبىتى يۇقىرى، ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرى بولۇشتەك خۇسۇسىيەتكىمۇ ئىگە ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، كونا جۇڭگودىن قېپقالغان ئىشسىزلىق مەسىلىسى تۈپتىن ھەل بولدى. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە داۋالاش - ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئاھالىنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى چوڭ ھەجىمدە تۆۋەنلىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە نوپۇسنىڭ تەكرار ھاسىل بولۇشى ئۇزاقراق ۋاقىتلارغىچە قارىغۇلۇق ھالەتتە تۇرۇپ كەلگەنلىكتىن، نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى بىرقەدەر يۇقىرى بولۇپ كەتتى، بەزى يىللىرى ئۆسۈپ 30 پىرسەنتكە يەتتى. جۇڭگودەك ئاھالىسى كۆپ، ئاساسى ئاجىز سوتسىيالىستىك دۆلەتتە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى تېز بولۇپ كەتسە، جۇغلانمىنىڭ كۆپىيىشى، تەكرار ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى ۋە خەلقنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە تەسىر يېتىدۇ ھەمدە يېڭىدىن كۆپەيگەن ئەمگەك كۈچلىرىنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشتا قىيىنچىلىق پەيدا قىلىدۇ. سوتسىيالىزمنىڭ نوپۇس قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، نوپۇسنىڭ تەكرار ھاسىل بولۇشىنى جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن ماسلاشتۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن، پىلانلىق تۇغۇتنى قەتئىي يولغا قويۇپ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى تىزگىنلەش، نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتىنى تۆۋەنلىتىش كېرەك.

سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك

«سوتسىيالىستىك مۇلۇكچىلىك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئۇ پۈتۈن جەمئىيەتتىكى ئەمگەكچى خەلق ياكى قىسمەن ئەمگەكچىلەر ئاممىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مېۋىلىرىنى ئورتاق ئۆزلەشتۈرىدىغان شەكىل.

سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى تۈپتىن ئىنكار قىلىدۇ. ئۇنىڭ كاپىتالىستىك مۇلۇكچىلىك ۋە باشقا بارلىق خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئورنىنى ئىگىلەشتىكى ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىكنى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا چوقۇم ئۇيغۇنلىشىش قانۇنىيىتى بەلگىلەيدۇ. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈندىن - كۈنگە ئۆتكۈرلىشىپ بارىدۇ. بۇ، ئوبيېكتىپ جەھەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمما، كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى ھۆكۈمران سىنىپلار

مۇلۇكچىلىكنىڭ ئاساسىي شەكلىدىن جۇڭگودا ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى بىلەن كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك بار، ئۇلار خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى. ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى بارلىق ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئومۇمىي ئىگىدارلىقى، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك بولسا بىر قىسىم ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئومۇمىي ئىگىدارلىقىدۇر. ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە ئومۇمىي ئىگىدارلىق قىلىش دەرىجىسىدىكى بۇنداق پەرقلەر شۇنىڭدەك بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمال جەھەتلەردىكى بەزى خۇسۇسىيەتلەر، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىش سەۋىيىسى بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىدىكى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىلەر تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر قانۇنىيىتى بارلىققا كېلىدۇ. ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك شارائىتىدا، كىشىلەرنىڭ ئوبىيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنى بىلىپ ۋە تەتبىق قىلىپ، پەن - تېخنىكىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىنى ئاڭلىق ھالدا ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇشقا، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا كىشىلەرنىڭ ماددىي - مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئورنىتىلغاندىن كېيىن، ئۇنى ئۈزلۈكسىز تۈردە مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش كۆپ تەرەپلىمە ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ، ئۇ سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇن، قانۇنلار ۋە نىزاملارغا ئوخشاش شەكىللەر ئارقىلىق سوتسىيالىستىك جامائەت مۇلكىنى قوغداپ دەخلى - تەرۇزغا ئۇچراتماسلىقنى، كاپىتالىزمنىڭ قالدۇق كۈچلىرىگە ۋە ئومۇمىي مۇلۇكچىلىككە بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكەتلىرىگە قارشى بوشاشماي كۈرەش قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىق بولغىنى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتۇر. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرغاندىلا، ئاندىن سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك مۇستەھكەملىنەلەيدۇ. ئۇزاقنى نەزەردە تۇتۇش نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك يەنىمۇ تەرەققىي قىلىپ كوممۇنىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىگە ئايلىنىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى، ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكى ۋە ئىجتىمائىي مۇلۇكچىلىك دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، بارلىق خەلق ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئورتاق ئىگىلەيدىغان بىر خىل ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك شەكلى، ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنىڭ دائىرىسىگە كان بايلىقى، سۇلار ۋە ئومۇمىي خەلققە

مۇلۇكچىلىك شارائىتىدا يالغانما قۇل بولىدۇ، سوتسیالستیک ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك شارائىتىدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خوجايىنىغا ئايلىنىدۇ. ئەمگەكچىلەر سوتسیالستیک ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا باراۋەرلىك ئاساسىدا ئۆزئارا ياردەملىشىش ـ ھەمكارلىشىش مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىپ، خوجايىنلىق سۈپەت بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى بىرلىكتە ئۆزلەشتۈرۈپ ۋە ئىدارە قىلىپ، سوتسیالستیک كارخانىلارنى ئورتاق باشقۇرىدۇ.

سوتسیالستیک ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك يەنە مەھسۇلاتلارنى تەقسىم قىلىشنىڭ خاراكتېرىنىمۇ بەلگىلەيدۇ. ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ خوجايىنىغا ئايلىنىشى، ئىشلەپچىقىرىش مېۋىلىرىنى ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە ئۈيغۇن كېلىدىغان پرىنسىپ بويىچە تەقسىم قىلىش كېرەكلىكىنى بەلگىلەيدۇ. بۇنداق تەقسىمات مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھازىرقى مەنپەئىتى بىلەن يېراق كەلگۈسى مەنپەئىتىگە، قىسمەن مەنپەئەت بىلەن ئومۇمىي مەنپەئەتكە، شەخسىي مەنپەئەت بىلەن كوللېكتىپ مەنپەئىتىگە تەڭ ئېتىبار بېرىپ، جۈغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىش جەھەتتە ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنىڭ يولغا قويۇلۇشى سوتسیالستیک ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنىڭ گەۋدىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بۇنىڭدا، ئۆزىنىڭ ئەمگىكىدىن باشقا ھېچكىم جەمئىيەتكە باشقا ھېچقانداق نەرسە يەتكۈزۈپ بېرەلمەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىدىن باشقا، شەخسىي مۇلۈك بولالايدىغان ھېچقانداق نەرسە بولمايدۇ.

سوتسیالستیک ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك سوتسیالىزم شارائىتىدىكى ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنمۇ بەلگىلەيدۇ. سوتسیالستیک ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك شارائىتىدا، ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى يەنىلا تاۋار شەكلى ئالىقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. ئەمما ئۇ تارىختا بولۇپ ئۆتكەن تاۋار ئالماشتۇرۇشتىن ناھايىتى چوڭ پەرقلىنىدۇ: ئۇ سوتسیالستیک ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇشتۇر، ئۇنىڭ ئۈستىگە تاۋارلارنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى ئوخشاش مۇلۇكچىلىك دائىرىسى ئىچىدە ئالماشتۇرۇلىدۇ؛ ئۇ پىلانلىق، تەشكىللىك ئېلىپ بېرىلىدىغان، ئەمگەك كۈچى، تەبىئىي بايلىق، كان، تۆمۇرىيول، پورت قاتارلىق ئومۇمىي خەلق مۇلكىنىڭ سىرتىدا بولىدىغان تاۋار ئالماشتۇرۇشتۇر.

سوتسیالستیک ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئىستېمال مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنىمۇ بەلگىلەيدۇ. ئۇ ئىشلىمەي چىشلەيدىغان پارازىت ئىستېمالنى ئىنكار قىلىدۇ. سوتسیالستیک ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي ئىستېمال فوندىنىڭ ئۆزلۈكسىز كۆپىيىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىجتىمائىي ئىستېمال فوندىمۇ ئالىچە ـ مۇنچە كۆپىيىدۇ، ئىجتىمائىي كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرىمۇ ئۆزلۈكسىز كۆپىيىپ بارىدۇ. ئورتاق بېيىش سوتسیالستیک ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئاساسىدىكى ئىستېمالنىڭ خۇسۇسىيىتىدۇر.

سوتسیالىزم جەمئىيىتىدىكى ئومۇمىي

قالدۇرۇلۇپ، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشقا، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ كوللېكتىپ پاراۋانلىقىنى كۈچەيتىشكە ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ مۇكاپاتلاشقا سەرپ قىلىنىدۇ.

ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى دۆلەت ئىگىلىكى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىدا يېتەكچىلىك رولىنى ئويناپىدۇ. زامانىۋىلاشقان يىرىك سانائەت، قاتناش ـ تىرانسپورت، پوچتا ـ تېلېگراف، مۇھىم سودا، بانكا، شۇنىڭدەك بىر قىسىم زامانىۋىلاشقان دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ھەممىسى دۆلەت ئىگىلىكىگە كىرىدۇ. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەتلەر مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىشلەپچىقىرىدۇ، ئۇ خەلق ئىگىلىكىنى تېخنىكا جەھەتتە ئۆزگەرتىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆزلۈكسىز راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ماددىي ـ تېخنىكا ئاساسىدۇر؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ شەھەر ۋە يېزا ئاھالىسىنى زۆرۈر بولغان نۇرغۇن ئىستېمال بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تىرانسپورت، پوچتا ـ تېلېگراف ۋە سودا پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەرقايسى جايلار، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى، شەھەر ۋە يېزىلارنى شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنى بىر ـ بىرىگە باغلاپ تۇرىدىغان رىشتىدۇر. دۆلەت بانكىسى ئەق پۇل، ئامانەت ـ قەرز ۋە ھېسابات مەركىزى، ئۇ ئەق پۇلنىڭ ئومۇملۇك تۈرىدە باشقۇرۇپ، ئامانەت ـ قەرز ئىشلىرىنى ئۈيۈشتۇرۇپ، پۇلنىڭ ئايلىنىشىنى تەكشەپ، سانائەت ـ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن سوتسیالیستیک قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئىگىلىگۈسى سۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئەمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى دۆلەت ئىگىلىكى پرولېتارىيات دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

جۇڭگونىڭ ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىگىلىكى نەچچە يۈز مىڭلىغان دۆلەت كارخانىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سوتسیالیستیک دۆلەت ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىگىلىكتە «بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىش، دەرىجىلەرگە بۆلۈپ باشقۇرۇش» تۈزۈمىنى يولغا قويىدۇ. «بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىش» دېگەنده، دۆلەتنىڭ ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىگىلىككە قارىتا بىر تۇتاش پائالىيىتى، سىياسىتى ۋە بەلگىلىمىسى بولۇشى، خەلق ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تەسىبتى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش يۆنىلىشى تۇغرىسىدا بىر تۇتاش پىلانى بولۇشى، ئاساسلىق مەھسۇلاتلار ھەققىدە بىر تۇتاش باھا سىياسىتى بولۇشى، ئاساسىي ئىش ھەققى ۋە مۇكاپات تۇغرىسىدا بىر تۇتاش تۈزۈمى بولۇشى، يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان باج، ئۆسۈم ۋە پايدا ھەققىدە بىر تۇتاش بەلگىلىمىسى بولۇشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. دەرىجىگە بولۇپ باشقۇرۇش دېگەنده، مەركەزنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكى ئاستىدا، يەرلىك ھەر دەرىجىلىك تۇرۇلمىلارنىڭ مەلۇم ھوقۇقى ۋە مۇستەقىللىقى بولۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ماۋۇ زېدۇك مەركەز بىلەن جايلارنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى ئۈستىدە توختالغاندا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «مەركەزنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىنى مۇستەھكەملەش شەرتى ئاستىدا، جايلارنىڭ

تەئەللۇق يەر، ئورمان قاتارلىق باشقا تەبىئىي بايلىقلار شۇنىڭدەك ئومۇمىي خەلقنە تەئەللۇق زاۋۇتلار، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى، قاتناش - تىرانسپورت ئىشلىرى، بانكا، سودا كارخانىلىرى قاتارلىق ئومۇمىي خەلق مۈلكى كىرىدۇ. ئۇ، پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، «مەھرۇم قىلغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىش» ئارقىلىق ئورنىتىلغان، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن بىللە راۋاجلانغان.

سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى يۈكسەك دەرىجىدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشقا ماسلاشقان بىر خىل ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك شەكلى، سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىككە سېلىشتۇرغاندا ئومۇملۇق دەرىجىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك شەكلى. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلەش مۇناسىۋىتى جەھەتتىكى باراۋەرلىكنى پۈتۈن خەلق دائىرىسى ئىچىدە ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشۇردى. ئومۇمىي خەلقنە تەئەللۇق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلەش، باشقۇرۇش ۋە ئىشلىتىش ئارقىسىدا ئىرىشىلگەن. ئورتاق ئەمگەك تۆھپىسى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق پايدىنى ئۈندۈرۈۋالسا بولمايدۇ. ئەمما، كوممۇنىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى پىشىپ يېتىلمىگەن بولىدۇ.

جۈملىدىن، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى سوتسىيالىستىك دۆلەت مۇلۇكچىلىكى شەكلىدە بولىدى. سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىنى ئاساس قىلغان سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكى تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە: (1) كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرى پۈتۈن خەلقنىڭ ئېھتىياجىغا بويسۇندۇرۇلۇپ، دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىلىپ بېرىلىدۇ؛ (2) بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىچىدە ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش يولغا قويۇلۇپ، ئوخشاش ئىشقا ئوخشاش ھەق بېرىلىدۇ، ئولارنىڭ ئىش ھەقىگە، مۇكاپات پۇلىغا، پاراۋانلىق تەمىناتىغا، ئومۇمەن، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدىكى پەرقگە باغلىق بولماي، بەلكى ئەمگەك تۆھپىسىدىكى پەرقگە باغلىق بولىدۇ؛ (3) كارخانىلاردا ئىگىلىك ھېسابات تۈزۈمى ئاساسىدىكى باشقۇرۇش يولغا قويۇلىدۇ، ھەربىر كارخانا نىسپىي مۇستەقىل ئىگىلىك باشقۇرۇش بىرلىكى بولۇپ، مەلۇم دەرىجىدە ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدۇ، شۇنىڭدەك كارخانىنىڭ پايدىسىدىن بەھرىمەن بولىدىغان ئىقتىسادىي ھوقۇقتا ئىگە بولىدۇ ۋە كارخانىنىڭ زىممىسىغا قارىتا ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ؛ (4) دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ساپ كىرىمىنىڭ كۆپ قىسمى دۆلەت تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ پاراۋانلىق ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىدۇ، ئاز قىسمى كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىغا قاراپ، ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە كارخانىنىڭ ئۆزى باشقۇرۇشقا

ياكى ئوخشاش بولمىغان تارماقلار بولسىمۇ، ئەمما بىر - بىرىگە باغلانغان سوتسىيالىستىك كارخانىلار بىرلەشمە كارخانا بولۇپ ئۇيۇشالايدۇ، مەسىلەن، مەخسۇس كەسپىي شىركەت، سانائەت - يېزا ئىگىلىك بىرلەشمە گەۋدىلىرى، ۋەھاكازالار.

سوتسىيالىستىك كارخانىلار كاپىتالىستىك كارخانىلارغا تۈپتىن ئوخشىمايدىغان خاراكتېرگە ئىگە. كاپىتالىستىك كارخانىلار كاپىتالىستلارنىڭ خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكىنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇنىڭدا كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيەتلىرى كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ، ئۇ ئەڭ زور پايدا ئۈندۈرۈۋېلىشنى مەقسەت قىلىدۇ، رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە راۋاجلىنىدۇ. سوتسىيالىستىك كارخانىلار بولسا ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇنىڭدا كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيەتلىرى سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ، ئۇ جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش ۋە كەسپىي ئىشلىرىنى دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە راۋاجلاندۇرىدۇ. سوتسىيالىستىك كارخانىلاردا رەھبەرلىك قىلغۇچىلار بىلەن ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى باشقۇرغۇچى خادىملار، تېخنىكا خادىملىرى بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كاپىتالىستىك كارخانىلاردىكى كاپىتالىستلار بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلار بىلەن بويسۇنغۇچىلار، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئەمەس، بەلكى ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تۈپ مەنپەئەت بىردەك بولغان، باراۋەرلىك ئۆزئارا ياردەملىشىش - ھەمكارلىشىش ئاساسىدىكى مۇناسىۋەتتۇر.

سوتسىيالىزم تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم باسقۇچىدا، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكتە ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكى ۋە كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىك دېگەنگە ئوخشاش كۆپ خىل شەكىللەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، سوتسىيالىستىك كارخانىلارمۇ ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلار (سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرى) ۋە كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كارخانىلار دەپ ئايرىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئومۇملۇق دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، دۆلەت بىلەن كارخانىلارنىڭ مۇناسىۋىتى، كارخانىلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈشتىكى ھوقۇق دائىرىسى، كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى تۈزۈشى ۋە مەھسۇلاتلارنى سېتىش ئۇسۇلى، كارخانىلارنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ۋە مالىيە تۈزۈمى قاتارلىق جەھەتلەردە ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بولىدۇ. دۆلەت ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنى تۈزگەن ۋاقتىدا، ئۇلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، تۈرلۈك سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ خۇسۇسىيىتىنى تولۇق نەزەرگە ئېلىشى كېرەك.

ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىپ، ئوبوروت راسخوتىنى ئازايتىپ جەمئىيەتكە تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ ياخشى مەھسۇلاتلارنى يەتكۈزۈپ بېرىش ۋە خىزمەت

www.uyghurkitap.com

هوقۇقىنى بىرئاز كېڭەيتىپ، جايلارغا تېخىمۇ كۆپ مۇستەقىللىق بېرىشكە دىققەت قىلىش كېرەك، جايلار تېخىمۇ كۆپ ئىشلارنى قىلسۇن. بۇ بىزنىڭ قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەت قۇرۇشىمىز ئۈچۈن بىرقەدەر پايدىلىق. شۇنچە چوڭ، ئاھالىسى شۇنچە كۆپ، ئەھۋالى شۇنچە مۇرەككەپ بولغان مەملىكىتىمىزدە، مەركەزنىڭ ئاكتىپلىقى بىلەن جايلارنىڭ ئاكتىپلىقىدىن ئىبارەت ئىككى ئاكتىپلىقنىڭ بولۇشى بىرلا ئاكتىپلىقنىڭ بولۇشىغا قارىغاندا كۆپ ياخشى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 499 — 500 - بەتلەر) بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، جايلارنىڭ ئاكتىپلىقىغا ئەھمىيەت بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە كارخانىلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش هوقۇقىغىمۇ هۈرمەت قىلىش كېرەك. ئەگەر جايلارنىڭ هوقۇقىلا كېڭەيتىلىپ، كارخانىلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش هوقۇقىغا سەل قارالسا، ئۇ هالدا، زىددىيەت يەنىلا هەل بولمايدۇ.

سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىگىلىك تىكلەنگەندىن كېيىن، پەيدىنپەي مۇستەھكەملىنىش ۋە راۋاجلىنىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈردىدۇ. ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىگىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىگىلىكنى مۇستەھكەملەش ۋە زورايتىش ئۈچۈن، يەنە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى پەن - تېخنىكا سەۋىيىسى بىلەن ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشكە، ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنىنىڭ سوتسىيالىستىك ئېڭىنى ئۆستۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك، سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

سوتسىيالىستىك كارخانىلار سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان، تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئىشلەپچىقىرىش ياكى ئوبوروت ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىدىغان ئىگىلىك تەشكىلاتى، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ ئاساسىي قاتلام بىرلىكى هېسابلىنىدۇ.

ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بويىچە، سوتسىيالىستىك كارخانىلارنى ئوخشاش بولمىغان هەرقايسى تارماقلاردىكى كارخانىلارغا، مەسىلەن، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، قاتناش - ترانسپورت، سودا، مۇلازىمەت كەسىپلىرىگە دائىر كارخانىلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ. هەرقايسى تارماقلاردىكى كارخانىلارنى شۇ كەسىپلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىش تەقسىماتى بويىچە يەنە بىرقانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ، مەسىلەن، سانائەت كارخانىلىرىنى ئېغىر سانائەت كارخانىلىرى، يېنىك سانائەت كارخانىلىرى دېگەنگە ئوخشاش كارخانىلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى زاۋۇتلار، دۆلەت دېھقانچىلىق مەيدانلىرى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا دۇكانلىرى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپلىرى، يېزا ئىقتىسادىي بىرلىكلىرى، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپلىرى، كوپىراتسىيە دۇكانلىرىغا ئوخشاش ئىگىلىك ئورۇنلىرى سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ ئاساسىي تەشكىلىي شەكلىدۇر. ئوخشاش تارماقلار

باشقۇرىدىغان كاپىتالىستىك كارخانىلار بولۇپ، پۈتكۈل بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىشچىلار سىنىپىدىن قوشۇمچە قىممەت ئۈندۈرۈۋېلىشىغا خىزمەت قىلىدۇ، ئۇلار كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنىڭ تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. كاپىتالىستىك دۆلەت كارخانىلىرىدىكى ئەمگەكچىلەر كاپىتالىستىك خۇسۇسىي كارخانىلاردىكى ئەمگەكچىلەرگە ئوخشاش، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئايرىپ تاشلىنىپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويۇلىدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرى بولسا سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇنىڭدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىشچىلار سىنىپى بىلەن باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئورتاق ئىگىدارچىلىقىدا بولىدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرىدىكى ئەمگەكچىلەر ھەم دۆلەتنىڭ خوجايىنى، ھەم كارخانىنىڭ خوجايىنى بولىدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرى پۈتۈن خەلقنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، ئۇلار سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ مۇھىم بازىسى.

سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرى ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى ئىگىلىكنىڭ ئاساسىي قاتلام بىرلىكىدۇر. ئۇنىڭدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە مەھسۇلاتلار پۈتكۈل خەلقنىڭ مۈلكى بولۇپ، ئۇلارنى سوتسىيالىستىك دۆلەت پۈتكۈل خەلققە ۋەكالىتەن ئىگىلەيدۇ ۋە باشقۇرىدۇ. دۆلەت ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىغا ئاساسەن، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا بىر تۇتاش ئىش ھەققى دەرىجىسى، ئىش ھەققى ئۆلچىمى ۋە مۇكاپاتلاش - جازالاش نىزامىنى بەلگىلەپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنى ئۆزىنىڭ كونكرىت ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئۆزىنىڭ ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچى، مالىيە كۈچىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، ئەڭ ئاز ئەمگەك سەرپىياتى بەدىلىگە ئەڭ زور ئىقتىسادىي ئۈنۈم ھاسىل قىلالايدىغان قىلىش ئۈچۈن، دۆلەت دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا زۆرۈر بولغان ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش ھوقۇقىنى بېرىدۇ. جۇڭگودا، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بىلەن كېلىشىم ۋە ئىقتىسادىي توختام ئىمزالاش، ئۆز كارخانىلىرىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىيات پىلانى ۋە يىللىق ئىشلەپچىقىرىش - سېتىش پىلانىنى تۈزۈش ھەمدە ئىستېمالچىلار بىلەن بازارنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن پىلاننى ئۆزگەرتىش ۋە تەرتىپكە سېلىش ھوقۇقىغا ئىگە؛ بەلگىلىمە بويىچە پايدىدىن پىرسەنت ئاجرىتىش ئارقىلىق، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش فوندى، كوللېكتىپنىڭ پاراۋانلىق فوندى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر مۇكاپات فوندىنى تىكلەش ھوقۇقىغا ئىگە؛ كارخانىلارغا قالدۇرۇلغان تۇراقلىق مۈلۈك ئامورتىزاتسىيە فوندىنى باشقۇرۇش ۋە ئىشلىتىش ھوقۇقىغا ئىگە، ئوشۇق ۋە بىكار تۇرۇپ قالغان تۇراقلىق مۈلۈكلەرنى باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ بېرىش ۋە ئىجارىگە بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە؛ ئىشلەپچىقىرىشتا ئېشىنغان ماددىي ئەشيالارنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە؛ بانكىدىن تۇراقسىز مەبلەغ ئۈچۈن پۇل قەرز ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە؛ دۆلەتنىڭ ئەمگەك پىلانى كۆرسەتكۈچىگە ئاساسەن، ئىشچى - خىزمەتچىلەردىن ياخشىسىنى تاللاپ قوبۇل قىلىش ھەمدە

قىلىش، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئۇزلۇكسىز ئۆسۈپ تۇرىدىغان ماددىي ۋە مەدەنىي ئېھتىياجىنى تېخىمۇ ياخشى قانىدۇرۇش سوتسیالستیک كارخانىلارنىڭ تۈپ ۋەزىپىسىدۇر. سوتسیالستیك كارخانىلار بۇ ۋەزىپىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، كارخانىلارنى باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ئۇزلۇكسىز یاخشىلاپ، دېموكراتىيە - مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئىلمىي نورمىلىق باشقۇرۇش بىلەن سۈپەت باشقۇرۇشنى یولغا قويۇپ، ئىگىلىك ھېسابات ئىنى كۈچەيتىپ، ماددىي رىغبەتلەندۈرۈش بىلەن روھىي رىغبەتلەندۈرۈشنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى تولۇق قوزغاپ، ئاز ئەمگەك سەرپىياتى بىلەن جەمئىيەتكە سانى تېخىمۇ كۆپ ۋە سۈپىتى تېخىمۇ یاخشى مەھسۇلاتلارنى یەتكۈزۈپ بېرىشى ۋە خىزمەت قىلىشى كېرەك.

سوتسیالستیك دۆلەت كارخانىلىرى، سوتسیالستیك كوللېكتىپ مولوكچىلىكتىكى كارخانىلار دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

سوتسیالستیك دۆلەت كارخانىلىرى «سوتسیالستیك ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت بارلىق ئەمگەكچى خەلقنە ۋەكالىتەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرىدىغان ھەمدە دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، دۆلەت تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان ۋە ھېسابات ئىشلىرىنى ئۆز ئالدىغا ئېلىپ بارىدىغان ئىقتىسادىي بىرلىكتۇر. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار كارخانىلارنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتىگە قاراپ، مەركەزگە قاراشلىق كارخانىلار ۋە يەرلىك كارخانىلار دەپ ئايرىلىدۇ.

سوتسیالستیك دۆلەتتىكى دۆلەت كارخانىلىرى، ئومۇمەن، پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى قوغلىغاندىن كېيىن، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى ھاكىمىيەتنىڭ كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، مۇسادىرە قىلىش یاكى سېتىۋېلىش ئۇسۇلى بىلەن، كاپىتالىستلارنىڭ ئىگىدارلىقىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق قۇرۇلىدۇ. جۇڭگو ئىنقىلابىدا ئەڭ ئاۋۋال یېزىلاردا ئىنقىلابىي تايانچ بازىلار قۇرۇلدى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، بەزى ئىنقىلابىي تايانچ بازىلاردا ھۆكۈمەت ئىگىدارلىقىدىكى ئىگىلىك، يەنى دۆلەت ئىگىلىكى بەرپا قىلىندى. شۇڭا، جۇڭگودا سوتسیالستیك دۆلەت كارخانىلىرى بيۇروكىرات كاپىتالىنى مۇسادىرە قىلىش ۋە مىللىي كاپىتالىستیك سودا - سانائەتنى سېتىۋېلىشتىن كەلگەن كارخانىلاردىن باشقا، ئىنقىلابىي تايانچ بازىلاردىكى ھۆكۈمەت ئىگىدارلىقىدىكى كارخانىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت مەبلەغ سېلىپ نۇرغۇن يېڭى كارخانىلارنى قۇردى، كونا كارخانىلارنى كېڭەيتىپ قۇردى ۋە ئۆزگەرتتى، يېڭىدىن قۇرغان ۋە كېڭەيتىپ قۇرغان كارخانىلار دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئاساسىي قىسمىغا ئايلاندى.

سوتسیالستیك دۆلەت كارخانىلىرى كاپىتالىستیك دۆلەت كارخانىلىرىدىن ماھىيەت جەھەتتە پەرق قىلىدۇ. كاپىتالستیك دۆلەت كارخانىلىرى بۇرژۇئا دۆلىتى

بويىچە، بىرلىشىش ئاساسىدا قۇرغان. ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن دۆلەتتە، پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالغان ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئەمەلگە ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن، تۆرلۈك كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتلىرى ئىچىدە يېزا ئىگىلىكىدىكى كوللېكتىپ ئىگىلىك، ئومۇمەن، ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك يەككە مۇلۇكچىلىك بىلەن كاپىتالىستىك مۇلۇكچىلىككە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن مەھسۇلاتلار بۇ كوللېكتىپنى تەشكىل قىلغان ئەمگەكچىلەرنىڭ ئومۇمىي مۈلكى بولىدۇ. كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتى سوتسىيالىستىك دۆلەت تىنىڭ سىياسىتى ۋە پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆز كوللېكتىپىدىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئورتاق مەنپەئىتى ۋە ئارزۇسى بويىچە باشقۇرۇپ ۋە ئىشلىتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى پىلانلىق ئۆيۇشتۇرۇپ، جەمئىيەت، كوللېكتىپ ۋە ئۇنىڭ بارلىق ئەزالىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇ. كوللېكتىپ ئىگىلىك ئىشلەپچىقارغان ئومۇمىي مەھسۇلاتلاردىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ چىقىمىنى تولدۇرۇشقا تۇتۇپ قېلىنغان قىسمى ھەمدە دۆلەتنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەت

www.uyghurkitap.com

ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ئىپادىسىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىغا قاراپ مۇكاپاتلاش ياكى جازالاش هوقۇقىغا ئىگە؛ ئىخچاملاش ۋە ئۇنۇمنى ئۆستۈرۈش پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئەمەلىي ئېهتىياجغا قاراپ، ئۆزلىرىنىڭ ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇشنى بەلگىلەش، كارخانىلاردىكى بۆلۈم - ئىشخانا ۋە سېخ كادىرلىرىنى تەيىنلەش - قالدۇرۇش هوقۇقىغا ئىگە؛ توختامنىڭ سىرتىدىكى مەهسۇلاتلارنى دۆلەت بەلگىلىگەن باها بويىچە ئۆز ئالدىغا سېتىش هوقۇقىغا ئىگە؛ كارخانىلارنىڭ باها قويۇشىغا رۇخسەت قىلىنغان بەزى تاۋارلارنىڭ باهاسىنى بەلگىلەش هوقۇقىغا ئىگە؛ مۇناسىۋەتلىك تارماقلارغا ئۆزلىرىنىڭ مەهسۇلاتلىرىنى ئېكسپورت قىلىش هەققىدە ئىلتىماس قىلىش هوقۇقىغا ئىگە، ۋەهاكازالار.

سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرى ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرىدىغان كەڭ هوقۇققا ئىگە بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت بىلەن مەجبۇرىيەتنى ئورۇندىشى شەرت. بۇ تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى مۇلۇكلەرنى دەخلى - تەرۇزغا ئۇچراتماي قوغداش؛ ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى تىرىشىپ ئورۇنداپ ۋە ئاشۇرۇپ ئورۇنداپ، مەهسۇلاتلارنىڭ سۈپىتىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈش، تۈرلەرنى كۆپەيتىش، سەرپىياتنى ئازايتىش، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىش، ئوبوروت راسخوتىنى تۆۋەنلىتىش، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش هەمدە ئىقتىسادىي توختامنى سۈپەت، سان، قەرەل بويىچە ئورۇنداشقا كاپالەتلىك قىلىش؛ تۇراقلىق مۇلۇك بىلەن تۇراقسىز مەبلەغدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش، مالىيە ئىنتىزامىغا قاتتىق رىئايە قىلىش هەمدە بەلگىلىمە بويىچە يۇقىرىغا تۈرلۈك باج، ئۆسۈم ۋە پايدا تاپشۇرۇش؛ تېخنىكىنى ئۈزلۈكسىز يېڭىلاپ، كارخانىلارنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسى بىلەن باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش هەمدە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئاساسىدا، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش پاراۋانلىق سەۋىيىسىنى پەيدىنپەي ئۆستۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىش.

سوتسىيالىستىك كارخانىلار، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكى قىسقارتىلىپ «سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بىلەن ئەمگەك مېۋىلىرىگە ئەمگەكچىلەر ئاممىسى كوللېكتىپ هالدا ئورتاق ئىگىدارلىق قىلىدىغان بىر خىل ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك شەكلى.

كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى ئىگىلىك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى، خەلق گۇڭشېسى ياكى كولخوز، قول سانائەت كوپىراتىپى ياكى كوپىراتسىيە زاۋۇتلىرى ۋە كوپىراتسىيە دۇكانلىرى قاتارلىق كۆپ خىل شەكىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ، ئاساسەن، يەككە يېزا ئىگىلىكى، قول سانائەت ۋەيەككەهۆپىگەرلەرنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئارقىسىدا شەكىللەنگەن؛ بىر قىسمىنى هۆكۈمەتنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئاهالىلەر ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى

ئۇنىڭ خاراكتېرى ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە ۋە دۆلەتنىڭ سىنىپىي خاراكتېرىگە باغلىق. كاپىتالىزم شارائىتىدا، كوپېراتىپ، ئومۇمەن، «كوللېكتىپ كاپىتالىستىك تەشكىلات» بولىدۇ («لېنىن تالانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 - تۇم، 685 - بەت). بۇنداق كوپېراتىپنى ئىشچىلار ياكى ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار كاپىتالىستلارنىڭ ئوتتۇرىغا قىستۇرۇلۇپ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىنى ئازايتىش ئۈچۈن ئىختىيارىيلىق ئاساستا بىرلىشىپ قۇرغان، ئۇ ئىستېمالچىلار ياكى ئىشلەپچىقارغۇچىلار بولغان ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىنى مەلۇم دائىرە ئىچىدە قوغدايدۇ. شۇڭا، ئۇ بەزى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان. ئەمما، كاپىتالىستىك ئىگىلىك ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان شارائىتتا، كۆپ ھاللاردا، كوپېراتىپ كاپىتالىستىك يېرىك سانائەت، چوڭ بانكا، چوڭ سودىغا بېقىنىشتىن قۇتۇلالمايدۇ، بازاردىكى رىقابەت قانۇنىيىتىنىڭ ستىخىيىلىك باشقۇرۇشى ئاستىدا ناھايىتى ئاسانلا ۋەيران بولۇپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەزى خىيالىي سوتسىيالىزمچىلار كوپېراتىپىتىن پايدىلىنىپ، ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى بىلەن-تۇرمۇش شارائىتىنى تۆپتىن ئۆزگەرتمەكچى، ھەتتا كاپىتالىستىك يالالانما ئەمگەك تۈزۈمىنى ئۆزگەرتمەكچى بولغانىدى، نەتىجىدە ھەممىسى ئەمەلگە ئاشمىدى.

يېرىم مۇستەملىكە ۋە يېرىم فېئودالليق كونا جۇڭگودا كوپېراتىپ ئەنئەنىسى ئاساسىي جەھەتتىن يوق ئىدى. 30 - يىللاردا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قانۇن چىقىرىش پالاتاسى كوپېراتسىيە قانۇنى دېگەن بىر نەرسىنى ماقۇللاپ، كوپېراتسىيە ھەرىكىتىنى كۆككە كۆتۈرگەنىدى، بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى پۈتۈنلەي دېھقانلارنى ئالداشتىن، جۇڭگو كومپارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى دېھقانلار ئىنقىلابىي ھەرىكىتى بىلەن قارشىلىشىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇنداق كوپېراتىپلارنىڭ كۆپىنچىسىنى پومېشچىك - مۈشتۇمزورلار چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى، ئۇلار كەمبەغەل دېھقانلارنى چەتكە قېقىپ ۋە ئۇلارغا زەربە بېرىپ، ئوتتۇرىدىن پايدا ئۇندۇرۇۋالدى، ھەتتا كوپېراتىپنى دېھقانلارنى ئېزىش قورالىغا ئايلاندۇردى. ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرلىرىدە، ئىنقىلابىي تايانچ بازىلاردا يېڭى تىپتىكى كوپېراتىپ ئىگىلىكى بارلىققا كەلدى. ئۇ جۇڭگو كومپارتىيىسى ۋە خەلق ھاكىمىيىتىنىڭ رەھبەرلىكى، دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ قوللىشى ۋە ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا راۋاجلانغان بولۇپ، ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ باي بولۇشىدىكى مۇقەررەر يول ئىدى. شۇ چاغلاردا، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى ۋە ئاز سانداكى ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىمۇ بار ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەر ئىسلاھاتى ئارقىلىق، بۇ كوپېراتىپلار كەڭ راۋاجلاندى. پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى كوپېراتىپ ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئىختىيارىيلىق ئاساستا بىرلىشىپ قۇرغان سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتىدۇر. كوپېراتىپتا ئەمگەكچى ئامما خوجايىن بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئورتاق ئىگىلەيدۇ، ئەمگەك جەريانىدا يولداشلارچە ئۆزئارا ياردەملىشىش - ھەمكارلىشىش مۇناسىۋىتىنى پەيدىنپەي ئورنىتىدۇ، شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىغا قارىتا ئەمگەكنە قىلىپ تەقسىم

مۇلۈكچىلىكىنىڭ ئومۇملۇق دەرىجىسى بىرقەدەر تۆۋەن بولىدۇ. (1) ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن مەھسۇلاتلار پۈتكۈل ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، سوتسىيالىستىك دۆلەت ئۇلارنى پۈتكۈل ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئىتى ۋە ئېھتىياجىغا ئاساسەن بىر تۇتاش يوتكەيدۇ. بىر تۇتاش يۆتكەلمەيدىغان مەھسۇلاتلارمۇ مەلۇم بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىمايدۇ. كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن مەھسۇلاتلار مۇشۇ كوللېكتىپ تەشكىلات ئىچىدىكى ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ ئورتاق ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ. ھەرقايسى كوللېكتىپلار ئۇلارنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرىدۇ ۋە ئىشلىتىدۇ، دۆلەتنىڭ ئۇلارنى يۆتكەش ھوقۇقى بولمايدۇ. (2) ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلاردا مەلۇم دەرىجىدە ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش ھوقۇقى بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرى دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ، كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرىمۇ دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ، ئەمما ئۇ بىرقەدەر جانلىقلىق ۋە مۇستەقىللىققا ئىگە. (3) ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ كىرىم تەقسىماتىنى دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش بەلگىلىمىسى بويىچە ئېلىپ بېرىش كېرەك، كارخانىلارنىڭ ساپ كىرىمى، پايىدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇلغان قىسمىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باج، ئۆسۈم ۋە پايدا شەكلى بىلەن ئايرىم-ئايرىم ھالدا دۆلەتكە تاپشۇرۇلىدۇ. كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ كىرىم تەقسىماتى دۆلەت بەلگىلىگەن سىياسەتنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئۇنىڭ ساپ كىرىمىدىن، بەلگىلىمە بويىچە دۆلەتكە مەلۇم باج تاپشۇرۇلغاندىن باشقا، قالغان ھەممە قىسمىنى شۇ كوللېكتىپ باشقۇرىدۇ ۋە ئىشلىتىدۇ. (4) ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئەمگەكلەر قاراپ تەقسىم قىلىش ئىشلىرى ئاساسىي جەھەتتىن دۆلەت بەلگىلىگەن بىر تۇتاش ئىش ھەققى ئۆلچىمى ۋە مۇكاپات تۈزۈمى بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ. كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ ئەمگەكلەر قاراپ تەقسىم قىلىش ئىشى شۇ كوللېكتىپنىڭ دائىرىسى ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھەرقايسى كوللېكتىپ ئىگىلىكلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى بىلەن دارامەت سەۋىيىسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئەمگەك كۈنىنىڭ قىممىتى (ئىش نورمىنىڭ قىممىتى) يا كى ئىش ھەققى سەۋىيىسىدە بىرقەدەر چوڭ پەرق بولىدۇ.

كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىك بىلەن ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىگىلىك سوتسىيالىزم باسقۇچىدا ئۇزاق مۇددەت بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ھەمدە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا، ئاممىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى پەيدىنپەي ياخشىلايدۇ ۋە ئۆستۈرىدۇ.

كوپېراتىپ ئىگىلىكى ئەمگەكچى ئاممىنىڭ تۇرمۇش شارائىتى يا كى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، ئىختىيارىيلىق ئاساسىدا بىرلىشىپ قۇرغان ئىگىلىك تەشكىلاتى. ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى، تەمىنات-سودا كوپېراتىپى، ئىستېمال كوپېراتىپى ۋە ئامانەت-قەرز كوپېراتىپى دېگەنگە ئوخشاش ئاساسىي شەكىللىرى بار.

كوپېراتىپ ئىگىلىكى ئۆز ئالدىغا ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيىنى شەكىللەندۈرمەيدۇ.

سەۋىيىسىنىڭ پەرقلىق بولۇشىدىن كېلىپ چىققان دارامەت سەۋىيىسىدىكى پەرقلەر ئەمگەك ھەققى ئۆلچىمىدىكى پەرقلەردە ئەكس ئېتىدۇ. ھەرقايسى كوللېكتىپ كارخانىلاردا بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئەمگەك ھەققى ئۆلچىمى بولىدۇ، ئوخشاش بىر كوللېكتىپ كارخانىدىمۇ ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردە بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئەمگەك ھەققى ئۆلچىمى بولىدۇ. دارامەت سەۋىيىسىگە ئاساسەن، كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ ئەمگەك ھەققى ئۆلچىمى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭكى بىلەن باراۋەر بولۇشى ۋە تۆۋەنرەك ياكى يۇقىرىراق بولۇشى مۇمكىن. تەڭ مىقداردىكى ئەمگەككە تەڭ مىقداردا ھەق بېرىدىغان ئەمگەك باراۋەرلىكى بىلەن تەقسىمات باراۋەرلىكى پەقەت كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمى بىلەنلا چەكلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان كوللېكتىپ كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا ئەمگەكچىلەر دارامىتىنىڭ تەڭ بولۇشى ناتايىن، چۈنكى ئۇلارنىڭ دارامىتى ئۇلار كوللېكتىپقا يەتكۈزۈپ بەرگەن ئەمگەك مىقدارىغىلا باغلىق بولۇپ قالماي، بەلكى كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ دارامەت سەۋىيىسىگىمۇ باغلىق بولىدۇ.

كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى ھەربىر كارخانا پۈتۈنلەي مۇستەقىل ئىگىلىك باشقۇرغۇچى ئورۇن بولۇپ، ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش ھوقۇقىغا ئىگە. كوللېكتىپ كارخانىلار دۆلەت سىياسىتى ۋە پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش پىلانلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ شارائىتى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئۆز ئالدىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ ھەمدە پىلاننى ئىستېمالچىلار ۋە بازار ئېھتىياجىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن جانلىق ھالدا تەڭشەيدۇ. كوللېكتىپ كارخانىلار دۆلەتنىڭ فاڭجېنى، سىياسىتى ۋە ئەمر - پەرمانلىرىغا ئەمەل قىلىش شەرتى ئاستىدا، مۇستەقىل - ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ئاساسىدا ئاساسىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋالىدۇ، مەھسۇلاتلىرىنى ساتىدۇ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنىنى تەشكىللەيدۇ ۋە مالىيە ئىشلىرىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىدۇ. كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى ئەزالار يىغىنى ياكى ئەزالار قۇرۇلتىيىدۇر. كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پىلانى بىلەن ئىگىلىك باشقۇرۇش پىلانى ئەزالار يىغىنى ياكى ئەزالار قۇرۇلتىيىدا دېموكراتىك ئاساستا مۇزاكىرە قىلىنىدۇ ۋە قارار قىلىنىدۇ. كارخانىنىڭ رەھبەرلىرى ئەزالار يىغىنى ياكى ئەزالار قۇرۇلتىيىدا سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ.

كوللېتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلاردا ئەمگەكچىلەرنىڭ ماددىي مەنپەئىتى كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ كۆلىمى، ئومۇمەن، بىرقەدەر كىچىك بولىدۇ، ئۇلار ئىستېمالچىلار بىلەن بازار ئېھتىياجىنىڭ ئۆزگىرىشىگە جانلىق ماسلىشىش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش يۆنىلىشىنى تەرتىپكە سالالايدۇ. شۇڭا، قول ئەمگىكى ئاساس قىلىنىدىغان، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى بىرقەدەر تۆۋەن بولغان بارلىق ساھەلەردە كوللېكتىپ كارخانىلار دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا قارىغاندا، كۆپ ھاللاردا، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ كۆپ تەرەپلىمە ئېھتىياجىغا

www.uyghurkitap.com

قىلىش پرىنسىپىنى يولغا قويىدۇ، ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە قۇللۇقنى يوقىتىدۇ. كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كوپىراتىپ ئىگىلىكىمۇ، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى دۆلەت ئىگىلىكىمۇ سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىنىڭ ئىگىلىك شەكلىدۇر، ئۇلار بىرلىكتە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى ئىقتىسادىي ئاساسنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. كوپىراتىپ ئىگىلىكى سوتسىيالىزم باسقۇچىدا ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلار ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى جەھەتتىكى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىنى ئاساس قىلغان سوتسىيالىستىك كارخانىلاردۇر. ئۇ يەككە ئىگىلىكنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن ياكى ئاھالىلەرنىڭ ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپىغا ئاساسەن بىرلىشىشى ئارقىسىدا قۇرۇلغان.

سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلار سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدىكى سوتسىيالىستىك كارخانىلاردۇر، ئۇ يېزا ئىگىلىكى، قول سانائەت، سودا ۋە مۇلازىمەت كەسىپلىرىدە كەڭ مەۋجۇت. ئۇنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى، يېزا خەلق گۇڭشېسى، كولخوز، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى، كوپىراتسىيە زاۋۇتى، تەمىنات - سودا كوپىراتىپى، كوپىراتسىيە سودا دۇكىنى ۋە مۇلازىمەت كەسىپلەردىكى كوپىراتىپ تەشكىلاتلىرىغا ئوخشاش كونكرېت شەكىللىرى بار.

كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بىلەن مەبلىغى، ئەڭ دەسلەپتە، كوللېكتىپ كارخانىغا قاتناشقان ئەزالار تەرىپىدىن توپلانغانىدى. كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە كوللېكتىپ جۇغلانمىنىڭ كۆپىيىشى ئارقىسىدا، كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ ئىلكىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بىلەن مەبلەغمۇ پەيدىنپەي كۆپەيدى، بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بىلەن مەبلەغلەر ھەرقايسى كوللېكتىپ ئىگىلىك كارخانىلىرىدىكى ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ كوللېكتىپ مۇلكى ھېسابلىنىدۇ، ئۇلار ھەرقايسى كارخانىلاردىكى ئەمگەكچىلەر ئاممىسى تەرىپىدىنلا باشقۇرۇلىدۇ ۋە ئىشلىتىلىدۇ، كارخانىلاردىكى ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ پاراۋانلىق ئىشلىرىغا سەرپ قىلىنىدۇ، دۆلەت ياكى باشقا ئورۇنلارنىڭ كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى، ئەمگەك كۈچلىرى ۋە مەبلەغلىرىنى ھەقسىز يۆتكەپ ئىشلىتىشىگە يول قويۇلمايدۇ.

كوللېتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلار ئىگىلىكنى مۇستەقىل باشقۇرىدىغان، ئۆز ئالدىغا ھېسابات قىلىدىغان، پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان ئىگىلىك تەشكىلاتىدۇر. كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ ساپ كىرىمىدىن دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە باج تاپشۇرۇلغانلىرىدىن باشقىسى ھەرقايسى كارخانىلارنىڭ كوللېكتىپ مۇلكى بولىدۇ، ئۇنىڭدىن دۆلەت بەلگىلىگەن سىياسەت بويىچە جامائەت جۇغلانمىسى (جامائەت فوندى)، جامائەت پاراۋانلىق فوندى ۋە ئەزالارنىڭ ئەمگەك ھەققى ئاجرىتىپ ئېلىنىدۇ. كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ ئەمگەك ھەققى ئۆلچىمى، ئومۇمەن، تۇراقسىز بولىدۇ، تەبىئىي شارائىت، ئىقتىسادىي شارائىت ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش

لمك هوقۇقىغا، ئىگىلمك باشقۇرۇش هوقۇقىغا ۋە تەقسىم قىلىش هوقۇقىغا هۆرمەت قىلغان ۋە ئۇنى قوغدىغان.

خەلق گۈڭشىسى گۈڭشې كوللېكتىپ ئىگەلمىكىنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر يەتكۈزمەسلىك شەرتى ئاستىدا، ئەزالارنىڭ ئاز مىقداردىكى قالدۇرۇق يەرلىك تېرىشى ۋە ئائىلە قوشۇمچە كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يول قويۇپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك ئىگەلمكىنىڭ زۆرۈر تولۇقلىمىسى قىلغان.

خەلق گۈڭشىسىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى مۇنۇلار بولغان: سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپى بويىچە، يېزىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى پائال تۈردە ياخشى ئىشلەش، ئۆز جايىنىڭ بايلىق شارائىتى ۋە ئىجتىمائىي ئېھتىياجىغا ئاساسەن، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ ۋە بېلىقچىلىق ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ھەمدە پىلانلىق تۈردە گۈڭشې، دۇي سانائىتىنى بەرپا قىلىش، يېزا ئىگەلمك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ھەرقايسى تەرەپتىن زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، يېزا ئىگەلمكىنى پەيدىنپەي ماشىنىلاشتۇرۇش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش، سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگەلمكىنى ئۈزلۈكسىز مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، جەمئىيەتنى كۈنسايىن ئاۋۇپ بارىدىغان تۈرلۈك دېھقانچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ۋە ئۇنىڭ كاسىنا بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەش ھەمدە ئەزالارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى پەيدىنپەي ئۆستۈرۈش.

خەلق گۈڭشىسىنىڭ ئىگەلمك باشقۇرۇشتا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بار ئىدى. گۈڭشىنىڭ پىلانى دۆلەت تەرىپىدىن بىۋاستە بەلگىلەنمەيتتى، بەلكى دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى ۋە تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئامىمنىڭ تولۇق غۇلغۇلا قىلىپ مۇزاكىرە قىلىشى ئاساسىدا تۈزۈپ چىقىلاتتى ھەمدە ئەزالار قۇرۇلتىيىدا ياكى ئەزالار يىغىنىدا مۇزاكىرە قىلىپ ماقۇللىناتتى. يۇقىرى دەرىجىلىك ئورگانلار پىلانىنى تەكشەشكە مەسئۇل بەرسە بولاتتى، لېكىن ئىجرا قىلىشقا زورلىيالمايتتى. گۈڭشىنىڭ ئەمگەك باشقۇرۇش ئىشلىرىدا نورمىلىق باشقۇرۇش، ئەمگەكنىڭ مىقدارى ۋە سۈپىتىگە قاراپ ھەق بېرىش يولغا قويۇلغان، زۆرۈر ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى ۋە مۇكاپاتلاش ـ جازالاش تۈزۈمى ئورنىتىلغان، تەڭ تەقسىماتچىلىق قەتئىي تۈزىتىلگەن. نورما بويىچە گۈڭپۇڭ يېزىشقا، ئىش ۋاقتى بويىچە گۈڭپۇڭ يېزىپ قوشۇمچە باھالاشقا بولاتتى، ئىشلەپچىقىرىش دۈيى بىر تۈتاش ھېسابلاش ۋە تەقسىم قىلىش شەرتى ئاستىدا، ئىشنى مەشغۇلات گۇرۇپپىسىغا، ئەمگەك كۆچىگە، ئائىلىگە ھۆددىگە بېرىشكە، مەھسۇلات مىقدارىغا بىرلەشتۈرۈپ ئەمگەك ھەققىنى ھېسابلاشقا، نورمىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىغانلارنى مۇكاپاتلاشقىمۇ بولاتتى. گۈڭشىنىڭ مالىيە باشقۇرۇش ئىشلىرىدا مالىيىنى دېموكراتىك باشقۇرۇش پرىنسىپى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇلغان؛ خامچوت بىلەن نەقچوت ئەزالار يىغىنى ياكى ئەزالار قۇرۇلتىيىدا قارار قىلىنغان ھەمدە كىرىم بىلەن چىقىم ئەھۋالى ئەزالارغا قىزىللىك تۈردە ئېلان قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ نازارىتىگە قويۇلغان.

خەلق گۈڭشىسىنىڭ دارامەت تەقسىماتىدا، دۆلەت مەنپەئىتىگە، كوللېكتىپ مەنپەئەتكە ۋە ئەزالارنىڭ شەخسىي مەنپەئىتىگە ئېتىبار بېرىلىشى، تۈتۈپ قېلىنمىدىغان ۋە تەقسىم قىلىنمىدىغان نىسبىتى ئەقلىغە مۇۋاپىق

www.uyghurkitap.com

تېخىمۇ ماسلىشالايدۇ، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلار ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئۇ، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى كېڭەيتىش، خەلق تۇرمۇشىنى خاتىرجەملەشتۈرۈش، ئىجتىمائىي بايلىقنى كۆپەيتىش، ئاممىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتلەردە مۇھىم رولغا ئىگە.

- سوتسىيالىستىك كارخانىلار، ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكى، شەھەر - بازارلاردىكى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يېزا خەلق گۇڭشېسى قىسقارتىلىپ «خەلق گۇڭشېسى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، جۇڭگودا ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى ئاساسىدا بىرلەشتۈرۈپ تەشكىللەنگەن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە ئەمگەكچى ئامما كوللېكتىپ ئىگىدارلىق قىلىدىغان سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتى.

1958 - يىل 8 - ئايدا، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى «يېزىلاردا خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش مەسىلىسى توغرىسىدىكى قارار» نى چىقاردى. 1958 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، پۈتۈن مەملىكەتتىكى يېزىلاردا خەلق گۇڭشېسىلىشىش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 1961 - يىلى، ماۋ زېدۇڭنىڭ رىياسەتچىلىكىدە «يېزا خەلق گۇڭشېسىنىڭ خىزمەت نىزامى (لايىھىسى)» تۈزۈپ چىقىلىپ، خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە يۈز بەرگەن «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» (تەڭ تەقسىماتچىلىق ۋە ھەقسىز يۆتكەپ بېرىش) تىن ئىبارەت «مال - مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى» خاتالىقى تۈزىتىلدى، خەلق گۇڭشېسىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئاساسىي ۋەزىپىسى، گۇڭشېنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى، ئىگىلىك فاڭجېنى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشى، دارامەت تەقسىماتى، مەدەنىيەت - پاراۋانلىق ئىشلىرى شۇنىڭدەك ئەزالارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە كەسپى قاتارلىق ئىشلار ئۈستىدە ئېنىق بەلگىلىمىلەر چىقىرىلدى. خەلق گۇڭشېسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى جەريانىدا، «يېزا خەلق گۇڭشېسىنىڭ خىزمەت نىزامى (لايىھىسى)» كۆپ قېتىم تۈزىتىلدى.

شۇ چاغدا خەلق گۇڭشېلىرىدا، ئومۇمەن، ئىشلەپچىقىرىش دۈيىنىڭ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكى ئاساس قىلىنغان گۇڭشې، ئىشلەپچىقىرىش دادۈيى ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۈيىدىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. ئۈچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىك ئىچىدە، گۇڭشې ۋە دادۈي مۇلۇكچىلىكى قىسمەن نىسبەتنى، ئىشلەپچىقىرىش دۈيىنىڭ ئىگىلىكى ئەڭ زور نىسبەتنى ئىگىلىگەن، ئىشلەپچىقىرىش دۈيى مۇلۇكچىلىكى ئۈچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىكنىڭ ئاساسىي قىسمى ھېسابلانغانىدى. ئۈچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىككە مۇناسىپ ھالدا، گۇڭشېنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۈچ دەرىجىلىك ھېسابات يولغا قويۇلغان، ئىشلەپچىقىرىش دۈيى ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى بولۇپ سانالغان. ئىشلەپچىقىرىش دۈيى سوتسىيالىزم يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇش، دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىنى قوبۇل قىلىش شەرتى ئاستىدا، ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش ھوقۇقىغا ئىگە، ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچىنى باشقۇرۇپ ۋە ئىشلىتىپ، بىۋاسىتە ھالدا ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە دارامەتنى تەقسىم قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە، پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولغان. دۆلەت ۋە گۇڭشې ئىشلەپچىقىرىش دۈيىنىڭ مۇلۇكچىـ

باشقۇرغان ۋە تەقسىم قىلغان. دادۇي ئىگىلىكىنىڭ ئىگىلىگەن سالمىقىمۇ ئومۇمەن چوڭ بولمىغان، دادۇي مۇلۇكچىلىكى قىسمەن مۇلۇكچىلىكتۇر.

ئىشلەپچىقىرىش دۇيى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاساسىي ئورۇن بولۇپ، ئۇ ئۈچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكىدە مۇھىم سالماقنى ئىگىلىگەن، ئۇ — ئۈچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىكنىڭ ئاساسى. ئىشلەپچىقىرىش دۇيى بىر دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىكنى باشقۇرىدىغان، ئۆز ئالدىغا ھېسابات قىلىدىغان، پايدا — زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان ئىگىلىك بىرلىكى سۈپىتىدە، ئىگىلىكنى ئۆزى باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە. ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ ئىلكىدىكى يەرلەر، تاغ — ئورمانلار، سۇ قۇرۇلۇشى ئىنشائاتلىرى، ئات — ئۇلاغلار، دېھقانچىلىق ماشىنا — ئۈسكۈنىلىرى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى ھەم شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۇنىڭ ئۆزى باشقۇرغان ۋە ئىشلەتكەن، ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئىشلەپچىقىرىش دۇيى بىر تۇتاش باشقۇرغان ۋە تەقسىم قىلغان. دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، گۇڭشې ۋە دادۇينىڭ رەھبەرلىكى ۋە ياردىمى ئارقىسىدا، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ئۆزىنىڭ شەرت — شارائىتىغا ئاساسەن دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ ئىشلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇش ھوقۇقىغا، ئۆز يېرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا يارىشا ئېكىنچىلىك قىلىش ھوقۇقىغا، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش تەدبىرلىرىنى بەلگىلەش ھوقۇقىغا، ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى بەلگىلەش ھوقۇقىغا، ئۆز مەھسۇلاتىنى ۋە نەق پۇلىنى تەقسىم قىلىش ھوقۇقىغا، دۆلەتكە سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش شەرتى ئاستىدا، ئۆزىنىڭ ئارتۇق دېھقانچىلىق مەھسۇلاتى ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتىنى سېتىش ھوقۇقىغا ئىگە. ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىنىڭ مۇلۇكچىلىك ھوقۇقى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ھوقۇقىغا خالىغانچە چېقىلىشقا بولمايدۇ.

خەلق گۇڭشېسىدە يولغا قويۇلغان دۇي ئاساس قىلىنغان ئۈچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكى تۈزۈمى خەلق گۇڭشېسىلاشتۇرۇش ھەرىكىتىدىكى «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» (تەڭ تەقسىماتچىلىق ۋە ھەقسىز يۆتكەپ بېرىش) خاتالىقىنى تۈزىتىش جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن. گۇڭشې، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيىدىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك ئىگىلىكنىڭ كۈچى تېخى ئاجىزراق بولغان، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات تەكشى بولمىغان شارائىتتا، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ئاساس قىلىنغان ئۈچ دەرىجىلىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكنى يولغا قويۇش گۇڭشېنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، ئەزالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولغان.

يېزا خەلق گۇڭشېسى دېگەن ماددىغا قارالىۇن.

«يېزا خەلق گۇڭشېسى خىزمەت نىزامى (سىناق لايىھىسى)» بۇ ئۆز ۋاقتىدىكى جۇڭگو يېزا خەلق گۇڭشېسىنىڭ ئىگىلىك تۈزۈمىگە، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىگە دائىر ئاساسىي قائىدە — نىزامدۇر. 1959 — يىلى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى يېزا خەلق گۇڭشېسىنىڭ نىزامنامىسىنى تۈزۈپ چىقىشنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. 1960 — يىلى ماۋ زېدۇڭنىڭ

بەلگىلىنىشى لازىم. نورمال يىللاردا، جامائەت فوندى، ئومۇمەن، تەقسىم قىلىنىدىغان ئومۇمىي دارامەتنىڭ بەش پىرسەنتچىسىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى، كىرىمى يۇقىرى دۇيىلەردە مۇۋاپىق هالدا كۆپەيگەك قالدۇرۇلۇشى لازىم؛ جامائەت پاراۋانلىق فوندى ئىككى — تۆت پىرسەنتتىن ئېشىپ كەتمەسلىكى لازىم. باشقۇرۇش خىراجىتى قاتتىق تىزگىنلىنىشى لازىم. ئۇنىڭدىن ئاشقان قىسمى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى بويىچە ئەزالارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلىشى، ئەر - ئايالىلارغا ئوخشاش ئىشقا ئوخشاش هەق بېرىلىشى لازىم.

خەلق گۇڭشىسىنىڭ هەر دەرىجىلىك باشقۇرۇش ئورگانلىرى گۇڭشې، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيى ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۇيىدىكى باشقۇرۇش هەيئەتلىرى ئىدى. خەلق گۇڭشىسىنىڭ هەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلىرىدا دېموكراتىيە - مەركەزلەشتۈرۈش پرىنسىپى يولغا قويۇلغان، هەر دەرىجىلىك باشقۇرۇش هەيئەتلىرى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن.

«بېزا خەلق گۇڭشىسىنىڭ خىزمەت نىزامى (سىناق لايىهىسى)»، دۇي ئاساس قىلىنغان ئۇچ دەرىجىلىك مولۇكچىلىك دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

دۇي ئاساس قىلىنغان ئۇچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىك جۇڭگو يېزىلىرىدا ئىلگىرىكى خەلق گۇڭشىسىنىڭ ئىگىلىك تۈزۈمى. ئۇچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىك دېگەنلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە مەھسۇلاتلار گۇڭشې، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيى ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۇيىدىن ئىبارەت ئۇچ دەرىجىلىك كوللېكتىپنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ دېگەنلىكتۇر؛ دۇي ئاساس قىلىنىش دېگەنلىك خەلق گۇڭشىسىنىڭ ئۇچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىكىدە ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ مۇلۇكچىلىكى ئاساس قىلىنىدۇ دېگەنلىكتۇر.

گۇڭشې ئىگىدارلىقىدىكى مال - مۇلۇك پۈتۈن گۇڭشې دائىرىسىدىكى كوللېكتىپنىڭ ئىلكىدە بولغان. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش دادۇيىنىڭ باشقۇرۇشىغا قۇربى يەتمەيدىغان ياكى باشقۇرۇشىغا قولايسىز بولغان ئورمانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق مەيدانى، بېلىقچىلىق مەيدانى، چوڭ تېپىتكى قوشۇمچە كەسىپ، سانائەت (جۈملىدىن يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپمەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان سانائەت)، يېزا ئىگىلىكماشىنىلىرى پونكىتى، رېمونت زاۋۇتى، چوڭراق سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشى، ئېلېكتر ئىستانسىسى، قاتناش - تىرانسپورت ۋە باشقا مۇلازىمەت خاراكتېرلىك كەسىپي ساهەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. گۇڭشې دەرىجىلىك ئىگىلىك ئىگىلىگەن سالماق ئومۇمەن چوڭ بولمغان.

ئىشلەپچىقىرىش دادۇيىنىڭ ئىگىدارلىقىدىكى مال - مۇلۇك پۈتۈن دادۇي دائىرىسىدىكى كوللېكتىپنىڭ ئىلكىدە ۋە باشقۇرۇشىدا بولغان، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش دۇيىلىرىنىڭ يولغا قويۇشقا قۇربى يەتمەيدىغان ياكى مۇستەقىل باشقۇرۇشىغا ئەپسىز بولغان كارخانىلارنى ۋە كەسىپي ئىشلارنى شۇنىڭدەك دادۇيگە تەئەللۇق يەرلەر، تاغ - ئورمانلار، سۇ قۇرۇلۇشى ئىنشائاتلىرى، چارۋا مالىلار، دېهقانچىلىق سايمانلىرى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، ماددىي ئەشيا ۋە نەق پۇلغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. دادۇيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرىنى دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، گۇڭشىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە ياردىمى ئاستىدا، دادۇي مەسئۇل بولۇپ ئۈيۈشتۇرغان ۋە باشقۇرغان، قىلغان كىرىمىنى دادۇي بىر تۇتاش

كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ، بازار سودىسى قويۇپ بېرىلىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، خەلق گۇڭشىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش فاكتورى، دۆلەت مەنپەئىتىگە، كوللېكتىپ مەنپەئەتىگە ۋە ئەزالارنىڭ شەخسىي مەنپەئىتىگە تەڭ ئېتىبار بېرىدىغان دارامەت تەقسىماتى پرىنسىپىنى، دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ۋە سېتىپ بېرىكىچىلەرنى مۇكاپاتلاش سىياسىتى شۇنىڭدەك گۇڭشىنى دېموكراتىك يول بىلەن باشقۇرۇش، ئەزالارنىڭ دېموكراتىك ھوقۇقىغا تولۇق كاپالەتلىك قىلىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلىلەر ئۈستىدىمۇ كۆنكرېت بەلگىلىمىلەر چىقىرىلغان.

«بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» «تەڭ تەقسىماتچىلىق ۋە ھەقسىز يۆتكەپ بېرىش»نىڭ قىسقارتىپ ئاتىلىشىدۇر. بۇنىڭدا جۇڭگو يېزىلىرىنى خەلق گۇڭشېسىلاشتۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ دەسلىپىدە كۆرۈلگەن ھەرقايسى گۇڭشېلار ئوتتۇرىسىدىكى، بولۇپمۇ گۇڭشېلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۇرۇنقى ھەرقايسى ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پەرقنى ئىنكار قىلىپ، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش ۋە تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش دېگەن پرىنسىپنى ئىنكار قىلىپ، كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، ئەھسۇلاتلىرى، ئەمگەك كۈچى ۋە مەبلىغىنى ھەقسىز يۆتكەپ كېتىدىغان، شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىشتا مۇتلەق تەڭ تەقسىماتچىلىقنى يولغا قويغان خاتا قىلمىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا بۇ قىلمىقلار «كومۇنىزم» بىلەن باغلاپ قويۇلغانلىقى ئۈچۈن، «مال - مۈلۈكنى ئومۇمىلاشتۇرۇش قىلىۋېتىش شامىلى» دەپمۇ ئاتالغان.

خەلق گۇڭشېسى ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى ئاساسىدا بىرلەشتۈرۈپ تەشكىل قىلىنغان؛ گۇڭشېلاشتۇرۇش ھەرىكىتىدە، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى ئىنكار قىلىدىغان ئىنتايىن سول پىكىر ئېقىمىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» يۈز بېرىپ، بىرمەزگىل كوللېكتىپ بىلەن ئەزالار ئامما سىنىڭ ئاكتىپلىقىغا ئىغىر بەرھەم بېرىپ، يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغانىدى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە ماۋ زېدۇڭ بۇنداق خاتالىقنى ۋاقتىدا كەسكىن تەنقىد قىلدى ۋە تۈزەتتى. 1958 - يىلى 12 - ئايدا، پارتىيە 8 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 6 - ئومۇمىي يىغىنىدا ماۋزېدۇڭ «يېزا خەلق گۇڭشېسىغا دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدىكى قارار»دا خەلق گۇڭشېسىگە دائىر بىر قاتار مەسىلىلەر نەزەرىيە ۋە سىياسەت جەھەتتىن شەرھىلەپ بېرىلىپ، خەلق گۇڭشېسىنىڭ خاراكتېر جەھەتتە يەنىلا سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتە بولىدىغانلىقى، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش لازىملىقى كۆرسىتىلدى، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى تولۇمۇ بالدۇر ئىنكار قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئېھتىياجغا قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى دەسسىتىشكە ئۇرۇنىدىغان كۆز قاراشلار تەنقىد قىلىنىپ، «شەرت - شارائىت پىشىپ يېتىلمىگەن ۋاقىتتا زورمۇزور كومۇنىزمغا

www.uyghurkitap.com

رىياسەتچىلىكىدە بۇ خىزمەت باشلاندى. 1961 - يىلى «يېزا خەلق گۇڭشېسىنىڭ خىزمەت نىزامى (لايىھىسى) تۈزۈپ چىقىلدى (ئۇ 60 ماددىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن، قىسقارتىلىپ «60 - ماددا» دەپ ئاتالغان). 1962 - يىلى تۈزىتىش كىرگۈزۈلۈپ، تۈزىتىلگەن لايىھە سۈپىتىدە پارتىيە 8 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 10 - ئومۇمىي يىغىنىدا مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللانغان.

«نىزام» ئىزچىللاشتۇرۇپ ئىجرا قىلىنىش جەريانىدا لىن بياۋ ۋە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ توسقۇنلۇقى ۋە بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغانىدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، پارتىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يۆتكەلگەنلىكى ۋە يېزا خەلق گۇڭشېسىنىڭ تەرەققىياتىدا يېڭى ئەھۋاللار بولغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن، «نىزام»غا تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن، شۇنىڭ بىلەن 1978 - يىلى «يېزا خەلق گۇڭشېسىنىڭ خىزمەت نىزامى (سىناق لايىھىسى)» تەييارلاپ چىقىلغان ھەمدە پارتىيە 11- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدا پرىنسىپ جەھەتتىن ماقۇللىنىپ، مەملىكەت بويىچە سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلغان. سىناق لايىھە يەنىلا 60 ماددا بولۇپ، ئۇ تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى: خەلق گۇڭشېسىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئاساسىي ۋەزىپىسى، باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ ۋە بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەتراپلىق راۋاجلاندۇرۇش، ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش، ئىلمىي ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىش، گۇڭشې - دۈي كارخانىلىرى، تەمىنلەش - سېتىش ۋە ئامانەت - قەرز، ئىگىلىك باشقۇرۇش، دارامەت تەقسىماتى، مەدەنىيەت - پاراۋانلىق ئىشلىرى، ئەزالارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە كەسپى، ئەزالار، كادىرلار ۋە سىياسىي خىزمەت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

«نىزام»دا خەلق گۇڭشېسىنىڭ ئىگىلىك تۈزۈمىگە، سوتسىيالىستىك يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا دائىر سىياسەت ۋە ئىگىلىك تەدبىرلىرى كونكرېت بەلگىلەنگەن. «نىزام»دا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: خەلق گۇڭشېسى خاراكتېر جەھەتتىن ئەمگەكچى ئاممىنىڭ سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكىدە بولىدۇ، ئۇنىڭدا گۇڭشې، ئىشلەپچىقىرىش دادۈيى ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۈيىدىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك مۈلۈكچىلىك يولغا قويۇلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش دۈيى ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى قىلىنىدۇ، گۇڭشې - دۈيلەرنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى ۋە ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش ھوقۇقى قانۇن تەرەپتىن قوغدىلىدۇ، ھەرقانداق ئورۇننىڭ ئىشلەپچىقىرىش دۈيىنىڭ ئەمگەك كۈچى، مەبلىغى، مەھسۇلاتى ۋە ماددىي ئەشيالىرىنى ھەقسىز يۆتكەپ ئىشلىتىشىگە ۋە ئىگىلىۋېلىشىغا يول قويۇلمايدۇ؛ دۆلەت بىلەن كوللېكتىپ ئوتتۇرىسىدا، كوللېكتىپ بىلەن كوللېكتىپ ئوتتۇرىسىدا تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش سىياسىتى يولغا قويۇلىدۇ، شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىشتا، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ئەمگەكنىڭ سانى ۋە سۈپىتى بويىچە ھەق ھېسابلاپ بېرىلىدۇ؛ گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ مەلۇم ساندىكى قالدۇرۇق يەرنى تېرىشىغا ۋە نورمال ئائىلە قوشۇمچە

تۈزۈمىنى ئىنكار قىلمايدۇ. ئۇ، ئومۇمەن، تاغلىق رايونلاردا ۋە چەت - يېقىلاردا ياشاۋاتقان يەككە ئائىلىلەرگە ۋە ئۆيلىشىپ ئەمگەك قىلىش تەس بولغان گۈزەللىك - دۆيلەرگە، شۇنىڭدەك دېھقانلارنىڭ مۇستەقىل ئىگىلىك باشقۇرۇشىغا ئەپلىك بولغان چارۋىچىلىق، باققۇچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ ئىشلىرىغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. يېزا ئىگىلىكىنىڭ ماشىنىلىشىش دەرىجىسى يۇقىرىراق بولغان ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىكى بىرقەدەر تەرەققىي تاپقان گۈزەللىك - دۆيلەردە ئومۇمەن بۇنداق شەكىل قوللىنىلمايدۇ. ئاز سانلىقى رايونلارنىڭ چوڭ ئېتىز مەشغۇلاتىدا قوللىنىلغان بۇنداق ئۇسۇللار ئۆتكۈنچى خاراكتېرگە ئىگە، ئۇمۇ كەلگۈسىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا بىر قەدەر يۇقىرى دەرىجىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى شەكلى قوللىنىلىدۇ.

شەھەر - بازارلاردىكى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكى دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، شەھەر - بازارلاردىكى ئەمگەكچى ئامما ئۆزى مەبلەغ تەييارلىغان، مۇستەقىل باشقۇرۇلىدىغان، پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكى.

شەھەر - بازارلاردىكى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكىنىڭ بىر قىسمى شەھەردىكى يەككە ئىگىلىك (يەككە قول سانائەتچىلەر بىلەن ئۇششاق ھۆپىگەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)نىڭ سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىشى بىلەن ۋۇجۇدقا كەلگەن، كوللېكتىپ قىسمى دۆلەت ۋە دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈشى ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن.

شەھەر - بازارلاردىكى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكى سانائەت، سودا، مۇلازىمەت (يېمەك - ئىچمەك، تىككۈچىلىك، يامىقچىلىق، كىرچىلىك، سارايى - دەك، يەسلى، بالىلار باغچىسى، شىپاخانا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار)، ترانسپورت، بىناكارلىق (قۇرۇلۇش ئەترىتى) قاتارلىق كەسىپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنداق ئىگىلىك شەكلى سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە: ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئومۇمنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ، ھەممەيلەن بىرلىكتە ئەمگەك قىلىدۇ، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىنىدۇ، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش بولمايدۇ، شۇڭا، ئۇ سوتسىيالىستىك خاراكتېردە بولىدۇ. لېكىن ئۇنىڭمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بار: مۇستەقىل ھېسابات قىلىدۇ، پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدۇ، ئۆزى ئىگىلىك باشقۇرۇشتا تولۇقراق ھوقۇققا ئىگە، ئىشلەپچىقىرىش، ئوقەت ئىلىش، مەھسۇلاتنى سېتىش، دارامەتنى تەقسىم قىلىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جەھەتلەردىمۇ چوڭراق تەشەببۇسكارلىققا ئىگە؛ كوللىمى بىرقەدەر كىچىك، ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى ۋە بازارنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشنى جانلىق يولغا قويىالايدۇ؛ مەبلەغ ئاز كېتىدۇ، تېخنىكا تەلىپى تۆۋەنرەك بولۇپ، ئاممىغا تايىنىپ كۆپلەپ يولغا قويغىلى بولىدۇ. ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىگە قارىغاندا، شەھەر - بازار كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىنىڭ ئومۇملۇق

www.uyghurkitap.com

ئۆتۈش، شەك - شۈبھىسىزكى، ئەمەلگە ئاشمايدىغان خام خىيالدۇر» دەپ كۆرسىتىلدى. 1959 - يىلى 2 - ئايدا، ماۋ زېدۇڭ «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» خاتالىقىنى يەنە بىر قېتىم تەنقىد قىلدى ھەمدە گۇڭشېنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۈچ دەرىجىلىك ھېساباتنى يولغا قويۇش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1961 - يىلى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى خەلق گۇڭشېسىغا مۇناسىۋەتلىك يولىيورۇقلىرىدا خەلق گۇڭشېلىرىدا دۈي ئاساس قىلىنغان ئۈچ دەرىجىلىك مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلىدىغانلىقىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ بەردى، شۇنىڭ بىلەن خەلق گۇڭشېلىرى پەيدىنپەي ساغلام راۋاجلىنىش يولىغا قاراپ مېڭىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

«بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىگە تۈپتىن خىلاپ كېلىدۇ. كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىك تەشكىلاتلىرى ئۆز ئالدىغا ھېسابات قىلىدىغان، پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان ئىگىلىك باشقۇرۇش ئورنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە مەھسۇلاتلىرىنى پەقەت كوللېكتىپنىڭ ئۆزى باشقۇرىدۇ ۋە ئىشلىتىدۇ، ھەرقانداق باشقا ئورۇن ۋە شەخسنىڭ يۆتكەپ تەقسىم قىلىشقا ھەققى يوق؛ مەھسۇلاتلارنى ئىختىيارىيلىق - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇشقىلا بولىدۇكى، ھەقسىز يۆتكەشكە بولمايدۇ؛ كوللېكتىپنىڭ تەقسىماتى ھەرقايسى كوللېكتىپ ئورۇنلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە كىرىم سەۋىيىسىگە باغلىق بولۇپ، ھەرقايسى كوللېكتىپ ۋە ئەزالارنىڭ ئىقتىساد ۋە كىرىم سەۋىيىسى جەھەتتە پەرق بولۇشىغا يول قويۇلىدۇ. «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكىنى تۈپتىن ئىنكار قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدۇ، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش ۋە تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپىنى ئىنكار قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدۇ، ئۇ كوللېكتىپ ئىگىلىكنى ۋە دېھقانلارنى شەكلى ئۆزگەرگەن ھالدا مەھرۇم قىلغانلىقتۇر. بۇ ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەكسىيەتچىل مۇتلەق تەڭ تەقسىماتچىلىقى بولۇپ، بۇنىڭ ئىلمىي سوتسىيالىزم بىلەن قىلچە ئورتاقلىقى يوق.

مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە كۆتۈرىگە بېرىش

يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكتە چىڭ تۇرۇش، بىر تۇتاش پىلانلاش، بىر تۇتاش باشقۇرۇش، بىر تۇتاش ھېسابات قىلىش ۋە بىر تۇتاش تەقسىم قىلىشتا چىڭ تۇرۇش شەرتى ئاستىدا، تېرىلغۇ يەردىكى زىرائەت ۋە بەزى چارۋىچىلىق، باققۇچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ ئىشلىرىنى مەھسۇلات مىقدارى بويىچە پۈتۈنلەي دېھقانلارنىڭ كۆتۈرۈۋېلىشىغا بېرىپ، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغانلارنى مۇكاپاتلايدىغان، مەھسۇلاتنى كېمەيتىۋەتكەنلەرنى جازالايدىغان بىر خىل ئۇسۇلدۇر. مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە كۆتۈرىگە بېرىش يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەنرەك بولغان ئەھۋال ئاستىدا قوللىنىدىغان بىرقەدەر تۆۋەن دەرىجىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىدۇر، ئۇ يەرگە كوللېكتىپ ئىگىدارلىق قىلىش

ماللىرى بولۇپ، ئۇ سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكىگە بېقىنىدۇ، شۇنداقلا كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ ياردەمچىسى ۋە تولۇقلىمىسى؛ (2) شەھەر - بازارلاردىكى ئائىلە قول سانائىتى ۋە ھۆپىگەرلەرنىڭ يەككە ئىگىلىكى. كېيىنكى تۈردىكىلەرنىڭ بىر قىسمى يەككە قول سانائەت، كىچىك سودا دۇكانلىرى ۋە يايمىچىلارنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەريانىدا قالدۇرۇپ قويۇلغان، دۆلەت ئىگىلىكىگە كىرمىگەن ۋە كوپىراتسىيە گۇرۇپپىلىرىغا قاتناشمىغان ئەسلىدىكى يەككە ئائىلىدۇر، يەنە بىر قىسمى بولسا سوتسىيالىستىك شەھەر تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن يەككە تىجارەتچىلەردۇر.

شەھەر - بازارلاردىكى يەككە مۈلۈكچىلىك سانائەت ۋە سودا تارماقلىرى ئۈچۈن كاسىنا ئىشلەيدىغان ياكى ئۆز ئالدىغا تىجارەت ۋە سېتىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان شەھەر - بازار ئائىلە قول سانائىتىنى، يېمەك - ئىچمەك سودىسى، رېمونتچىلىق، تىكۈچىلىك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئوقەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يەككە ئەمگەكچىلەر بىلەن ھۆپىگەرلەر ۋە سېتىقچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شەھەر - بازار ئائىلە قول سانائىتى تارقاق ئىشلەپچىقىرىشقا ئەپلىك بولۇپ، يوشۇرۇن ئەمگەك كۈچلىرىنى قېزىش، جەمئىيەت بايلىقىنى كۆپەيتىشكە پايدىلىق، ئۇ دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ ۋە كوللېكتىپ قول سانائىتىنىڭ كېمىنى تولدۇرالايدۇ. شەھەر - بازارلاردىكى يەككە ئەمگەكچىلەر بىلەن ھۆپىگەرلەر ۋە سېتىقچىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلى جانلىق، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىشى كۈچلۈك بولۇپ، ھەم ئۇ يەر - بۇ يەرلەردە دۇكان قۇرۇشقا قولايلىق، ھەم كوچا ئارىلاپ، ئۆيلەرنىڭ ئالدىغا بېرىپ، بىۋاسىتە ھالدا ئىستېمالچىلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتا، سودا تورلىرىنى كېڭەيتىپ، ئاممىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ، شەھەر ۋە يېزا بازارلىرىنى جانلاندۇرۇپ، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئاشۇرۇشتا مۇھىم رولغا ئىگە، ئۇ دۆلەت ئىگىلىكى، كوللېكتىپ سودا ۋە مۇلازىمەت كەسپىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ياردەمچىسى ۋە تولۇقلىغۇچىسى.

سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى شەھەر - بازار يەككە مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكى مۇستەقىل، مۇكەممەل خۇسۇسىي ئىگىلىك بولۇشتىن قالدى، ئۇ سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكىگە بېقىنىدىغان يەككە مۈلۈكچىلىكنىڭ قالدۇقىدۇر. ئۇ ئىقتىسادىي جەھەتتە سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىشى، ئوقەت جەھەتتە دۆلەتنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنۇشى، دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك قانۇن ۋە فاڭجېن - سىياسەتلىرىگە ئەمەل قىلىشى كېرەك. بۇنداق يەككە ئىگىلىكنىڭ كىرىمى ئۆزىنىڭ ئەمگىكىدىن كېلىدۇ. مەھسۇلات يارىتىش ۋە ئامما ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئارقىلىق ئەقىلغە مۇۋاپىق ھەق ئالىدۇ. يەككە ئىگىلىك دۆلەتكە باج ۋە باشقۇرۇش خىراجىتى تاپشۇرۇشى كېرەك. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ مەلۇم تەرەققىيات باسقۇچىدا، ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكى بىلەن كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىك مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن شارائىتتا، مەلۇم ساندىكى يەككە مۈلۈكچىلىكنىڭ ئۇزاق مۇددەت ساقلىنىپ تۇرۇشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئاممىغا پايدىلىق

دەرىجىسى تۆۋەنرەك بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگونىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى بەزى شاھەلەردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە ئويغۇن كېلىدۇ.

شەھەر - بازارلاردىكى كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكى جۇڭگونىڭ خەلق ئىگىلىكىدە مۇھىم رولغا ئىگە: (1) چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك تېپتىكىلىرىنى بىللە ئېلىپ بېرىپ، شەھەر - بازارلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى يوشۇرۇن كۈچلەرنى تولۇق قېزىپ، شەھەر - بازارلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىشكە پايدىلىق؛ (2) تۇرلۈك ئۇششاق - چۈششەك، قىسما - قىسما كۈندىلىك سانائەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىدۇ ۋە تۇرى كۈنسايىن كۆپىيىۋاتقان سانائەت خاراكتېرلىك مۇلازىمەت ئىشلىرى بىلەن شەھەر تۇرمۇشىغا خىزمەت قىلىش ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ، بۇ خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ۋە بىر قىسىم ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا پايدىلىق؛ (3) يېرىك سانائەت ئۈچۈن زاپچاس ۋە بۆلەكلەرنى پىششىقلاپ بېرىشنى ۋە ئۇسكۇنە رېمونت قىلىشنى يېكى زاپچاس ۋە بۆلەكلەرنى كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈستىگە ئېلىپ، يېرىك سانائەتنىڭ يارەمچىسى ۋە تولۇقلىغۇچىسى بولىدۇ، بۇ، يېرىك سانائەتنىڭ مەخسۇسلىشىشى ۋە ھەمكارلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق؛ (4) مەيلەغ ئاز كېتىدۇ، تېزدىن ئاتلاندۇرغىلى، كۆپ پايدا ئالغىلى بولىدۇ، بەزى مەھسۇلاتلىرىنى ئېكسپورت قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تاشقى پېرىۋوت تاپقىلى بولىدۇ. بۇ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن مەبلەغ توپلاشقا پايدىلىق؛ (5) ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ يولىنى كەڭ ئاچقىلى بولىدۇ، بۇ ئىشقا ئورۇنلىشىشنى كۈتۈپ تۇرغانلارنى كۆپلەپ قوبۇل قىلىپ ۋە جەمئىيەتتە بىكار تۇرۇپ قالغان ئەمگەك كۈچلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئەمگەك مەنبەسىدىن تولۇق پايدىلىنىشقا پايدىلىق.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ خىلى ئۇزۇن بىر تارىخىي دەۋرىدە، شەھەر - بازارلاردىكى كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ كەم - كۈتسىنى تولدۇرۇش، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش جەھەتتە ئاكتىپ رولغا ئىگە بولىدۇ. سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كونا شەھەر - بازارلاردىكى كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكى ئۈزلۈكسىز مۇستەھكەملىنىپ ۋە راۋاجلىنىپلا قالماستىن، بەلكى يېڭى كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى ئورۇنلارمۇ ئۈزلۈكسىز مەيدانغا چىقىپ، سوتسىيالىستىك ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىدۇ.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى يەككە مۈلۈكچىلىك سوتسىيالىزم شارائىتىدا، دۆلەت ۋە ئومۇمىي ئىگىلىكنىڭ رەھبەرلىكى ۋە باشقۇرۇشى ئارقىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويۇلغان، ئەمگەكچى ئاممىغا خاس بولغان يەككە ئىگىلىك.

سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى يەككە مۈلۈكچىلىكنىڭ ئاساسەن ئىككى تۈرى بار: (1) يېزا كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكىدىكى ئەزالارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە كەسپى ۋە قالدۇرۇق يېرى، قالدۇرۇق چارۋا

قانچە راۋاجلانسا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگىكى دارامتى شۇنچە كۆپىيىدۇ، ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي ئىگىدارلىقىدا بولىدىغان، ئۆزىنىڭ ۋە ئائىلىسىنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىمۇ شۇنچە كۆپىيىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي مال - مۈلكى قانچە كۆپەيسە، ئەمگەكچىلەرنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجى شۇنچە تولۇق قاندۇرۇلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئەمگەك ئاكتىپلىقى بىلەن ئىجادچانلىقىمۇ شۇنچە تولۇق جارى بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېخىمۇ تېز سۈرئەتتە راۋاجلىنىشى ئالغا سۈرۈلىدۇ.

جەمئىيەت مۇلۇكچىلىكى يۇگوسلاۋىيە ئۆز مەملىكىتىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن قوللانغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتىكى ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك شەكلى. ئۇ، 1950 - يىل 6 - ئايدا، يۇگوسلاۋىيە فېدېراتىپ پارلامېنتى «ئەمگەكچى كوللېكتىپنىڭ دۆلەتنىڭ ئىگىلىك كارخانىلىرىنى ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ئىگىلىك بىرلەشمە تەشكىلاتلىرىنى باشقۇرۇشى توغرىسىدىكى ئاساسىي قانۇن»نى ئېلان قىلغاندىن كېيىن يولغا قويۇلۇشقا باشلىغان. جەمئىيەت مۇلۇكچىلىكى نۆۋەتتە بارلىق بانكىلارنى، سودا - سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى، سانائەت - يېزا ئىگىلىك بىرلەشمە كارخانىلىرى بىلەن دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار يۇگوسلاۋىيە ئىگىلىكىدىكى يېتەكچى كۈچتۇر.

يۇگوسلاۋىيە ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ قارىشىچە، جەمئىيەت مۇلۇكچىلىكى دۆلەت مۇلۇكچىلىكى ئەمەس، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئەمەسلىكىغۇ بۇ ياقتا تۇرسۇن، كوللېكتىپ ۋە گۇرۇھ مۇلۇكچىلىكىمۇ ئەمەس، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە مەھسۇلاتلىرى پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئىگىدارلىقىدا، ئەمگەككە قاتناشقان بارلىق كىشىلەرنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ. جەمئىيەت مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى پەقەت ئەمگەكچىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ۋە سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ ماددىي ئاساسىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈنلا ئىشلىتىلىدۇ. ھەرقانداق كىشىنىڭ ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ باشقىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىگە چاڭ سالماسلىقى كېرەك. جەمئىيەت مۇلۇكچىلىكىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئەمگەكچىلەر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بىۋاستە بىرلەشكەن بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى بىرلەشكەن ئەمگەكچىلەر بىۋاستە ھالدا ياكى مۇستەقىل - ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولغان ھالدا باشقۇرىدۇ. بىرلەشمە ئەمگەك تەشكىلاتىغا كىرگەنلىكى ئەمگەكچى جەمئىيەتنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىشكە ھەمدە باشقا ئەمگەكچىلەر بىلەن بىرلىكتە ئۆزى تۇرغان ئورۇندىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش - ئىگىلىك پائالىيەتلىرىنى تەڭ باراۋەر باشقۇرۇشقا، باشقا ئەمگەكچىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى تەڭشەشكە، شۇنىڭدەك پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ مەنپەئىتىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ئەمگەك مەھسۇلىنىڭ تەقسىماتىنى ۋە پۈتۈن جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىشنى بەلگىلەشكە

بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دۆلەت بىلەن كوللېكتىپقىمۇ پايدىلىق. لېكىن يەكىكە ئىگىلىكنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىشكە بولمايدۇ، ئۇنىڭ سوتسيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئىگىلىكىنىڭ تولدۇرغۇچىسى ۋە يارەمچىسى بولۇش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەت ۋە مۇناسىۋەتلىك دۆلەت كارخانىلىرى تەرغىبات تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، ئۇنىڭغا بولغان رەھبەرلىكنى ۋە باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشى كېرەك.

سوتسيالىزم شارائىتىدىكى شەخسىي مۇلۈكچىلىك «سوتسيالىزم شارائىتىدىكى شەخسىي مۇلۈك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ سوتسيالىزم شارائىتىدا، ئىستېمال بۇيۇملىرى ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي ئىگىدارلىقىدا ۋە باشقۇرۇشىدا بولىدىغان تۈزۈم. سوتسيالىزم شارائىتىدىكى شەخسىي مۇلۈك، ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىدىكى كوللېكتىپ ئەمگەكتىن كېلىدۇ، ئۇنىڭ دائىرىسىگە شەخسلەرنىڭ قانۇنىي دارامتى، ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسەن ئۆزىگە ۋە ئائىلىسىگە تەئەللۇق بولغان تۇرلۇك تۇرمۇش ۋاستىلىرى شۇنىڭدەك شەخسنىڭ بانكىغا قويغان ئامانەت پۇلى قاتارلىقلار كىرىدۇ.

ماركس بىلەن ئېنگېلس مۇنداق دېگەنىدى: «كوممۇنىزم ھەرقانداق كىشىنى ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنى ئۆزلەشتۈرۈش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلمايدۇ، ئۇ پەقەت مۇشۇنداق ئۆزلەشتۈرۈش يولى بىلەن باشقىلارنىڭ ئەمگىكىگە چاڭ سېلىش ھوقۇقىدىنلا مەھرۇم قىلىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 459 ـ بەت) ئېنگېلس شەخسىي مۇلۈكچىلىكنىڭ مەزمۇنىنى تۇستىدە توختالغىنىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك يەرنى ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، شەخسىي مۇلۈكچىلىك مەھسۇلاتلارنى يەنى ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.» (ئېنگېلس: «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 244 ـ بەت) جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئاساسىي قانۇنىنىڭ 9 ـ ماددىسىدا: «دۆلەت پۇقرالارنىڭ قانۇنىغا مۇۋاپىق دارامتىگە، يىغقان پۇل ـ بىساتىغا، ئۆي ـ جايلىرىغا ۋە قانۇنىغا مۇۋاپىق باشقا تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى قوغدايدۇ» دەپ بەلگىلەندى. كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىك ئىگىلىكىدىكى ئەزالارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە كەسپى بىلەن بازارلاردىكى ئەمگەكچى ئاممىنىڭ يەككە مۇلۈكچىلىك ئىگىلىكىمۇ بىر خىل شەخسىي مال ـ مۇلۈك بولۇپ سانىلىدۇ. ئەمما ئۇلار بۇ يەردە ئېيتىلغان يەككە مۇلۈكچىلىككە ئوخشىمايدۇ، ئۇلار ئىستېمال بۇيۇملىرىدىن ئەمەس، بەلكى مەلۇم ساندىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ھاسىل بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنىڭ تولۇقلىغۇچىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سوتسيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى سوتسيالىزم شارائىتىدىكى شەخسىي مۇلۈكنىڭ كۆپىيىشىدىكى ئاساستۇر. سوتسيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى ئەمگەكچىلەرنىڭ دائىم ئۆسۈپ بارىدىغان ماددىي ۋە مەدەنىي ئېھتىياجىنى ئەڭ زور چەكتە قاندۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىشتىن ئىبارەت. سوتسيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش

دېموكراتىيىسىنىڭ بىر خىل شەكلى، ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش تۈزۈمى ئارقىلىق، ئەڭ كەڭ ئامما‌نى ئىجتىمائىي - سىياسىي تۇرمۇش پائالىيەتلىرىگە، مەسىلەن، جەمئىيەت سىياسىتىنى بەلگىلەش، كادىرلارنى خىزمەتتىدىن ئېلىپ تاشلاش ياكى سايلاش، سوتسىيالىستىك ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئائىت ھەر جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش، شۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك يېڭى تىپتىكى دېموكراتىيىنى تەخمىنى راۋاجلاندۇرۇش ئىشلىرىغا قاتناشتۇرغىلى بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش بىرلىشىپ ئەمگەك قىلىدىغان ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى، يەرلىك ئورتاق گەۋدە، ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسى ۋە باشقا ئاپتونومىيە تەشكىلاتلىرى شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي - سىياسىي ئورتاق گەۋدە قاتارلىق ئاپتونومىيە شەكلى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش شەكلىنىڭ بىۋاستە بولىدىغانلىرى بولىدۇ، مەسىلەن، ئىشچى - خىزمەتچىلەر يىغىنى، پۇقرالار ئاۋاز بېرىش ياكى شەخسىي پوزىتسىيە بىلدۈرۈش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار؛ ۋاستىلىك بولىدىغانلىرىمۇ بولىدۇ، مەسىلەن، ئىشچىلار ئىشچىلار كومىتېتىنى ياكى ئورنى، رولى ئىشچىلار كومىتېتىنىڭكىگە تەڭ ئورگانلارنى سايلاش ئارقىلىق باشقۇرۇش.

ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسى يۇگوسلاۋىيىنىڭ سوتسىيالىستىك ئاپتونومىيىلىك تۈزۈمى شارائىتىدىكى بىر خىل ئاپتونومىيە شەكلى. يۇگوسلاۋىيىنىڭ 1974 - يىلى ئىلان قىلىنغان ئاساسىي قانۇنىنىڭ 51 - ماددىسىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: «ئۆزىنىڭ شەخسىي ئېھتىياجى بىلەن ئومۇمنىڭ ئېھتىياجى ۋە مەنپەئىتى ئۈچۈن، شۇنىڭدەك بۇنداق ئېھتىياج ۋە مەنپەئەت ئاساسىغا قۇرۇلغان ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسىنىڭ ئەمگەكنى تەڭشەش ئۈچۈن، ئەمگەكچى خەلق ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسىنى تەشكىللەيدۇ.» ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسى ئومۇمەن تۆت خىل بولىدۇ: (1) مائارىپ، مەدەنىيەت، ساقلىق ساقلاش ۋە باشقا ئىجتىمائىي مۇلازىمەت خاراكتېرىدىكى ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسى؛ (2) ئىقتىسادىي ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسى، مەسىلەن، قۇرۇلۇت، تۇرۇبا سۇيى، تىرانسپورت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جەھەتلەردىكى ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسى (3) پەنسىيىگە چىقىش جەھەتتىكى ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسى. (4) باشقا خەيرىيەت ئىشلىرى جەھەتتىكى ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسى.

ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسىدە، كېلىشىم ئارقىلىق، ئورتاق گەۋدىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ئەمگەك بىلەن تەمىنلىگۈچىلەر بىلەن ئەمگەك بىلەن تەمىنلەنگۈچىلەر ئىختىيارىي ھالدا ئەمگەك ئالماشتۇرىدۇ، ئۆزئارا ھەمكارلىشىدۇ. مەسىلەن، داۋالاش، ساقلىق ساقلاش جەھەتتىكى ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسى (يەنى دوختۇرخانا قاتارلىق ئورگانلار) ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى داۋالايدۇ، بۇ تارماقتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر بۇ ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسىگە پۇل بېرىدۇ. بۇنداق ئۆزئارا ئەمگەك

كىشىلەرنىڭ ماددىي ئەھۋالى ۋە ئىجتىمائىي ئورنى پەقەت ئۆزلىرىنىڭ جەمئىيەتكە قوشقان ئەمگىكىگە ۋە شۇ ئەمگەكتىن ھاسىل قىلغان مېۋىسىگە باغلىق بولىدۇ. يۇگوسلاۋىيىنىڭ ئاساسىي قانۇنىنىڭ كىرىش سۆزىدە مۇنداق دېيىلگەن: «جەمئىيەت مۇلۇكچىلىكى، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە، ئەركىن بىرلىشىپ ئەمگەك قىلىشنىڭ ئاساسى ۋە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنىڭ ئاساسى، شۇنىڭدەك ئۆزلىرىنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن، كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىكى مەنپەئەتكە ئىشلىتىلىدىغان شەخسىي مال - مۇلۇكنىڭ ئاساسىدۇر.» ئاساسىي قانۇننىڭ 12 - ماددىسىدا يەنە مۇنداق دەپ بەلگىلەندى: «ھەرقانداق كىشىنىڭ ئىجتىمائىي ۋاستىلەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى يوق، ئىجتىمائىي مەبلەغدىن پايدىلىنىپ باشقىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىگە چاڭ سېلىشىغا يول قويۇلمايدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ مۇشۇنداق چاڭ سېلىش شارائىتىنى يارىتىشقىمۇ يول قويۇلمايدۇ.»

يۇگوسلاۋىيە ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ قارىشىچە، يۇگوسلاۋىيىنىڭ ھازىرقى جەمئىيەت مۇلۇكچىلىكى ماركسىزم ئاساسچىلىرى تەسەۋۋۇر قىلغان جەمئىيەت مۇلۇكچىلىكىگىمۇ ئوخشىمايدۇ، ئۇ مۇختارىيەت، بازار ئىگىلىكى ۋە ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى ئاساس قىلىدىغان جەمئىيەت مۇلۇكچىلىكىدۇر، لېكىن ئۇنىڭ يەنىمۇ تەرەققىي قىلىشى، ئاخىرقى ھېسابتا ماركسىزم ئاساسچىلىرى تەسەۋۋۇر قىلغان جەمئىيەت مۇلۇكچىلىكى شەكلىگە ئېلىپ بارىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش تۈزۈمى يۇگوسلاۋىيە ئۆز مەملىكىتىنىڭ كونكرېت شارائىتىغا ئاساسەن قوللانغان سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر سىستېمىسى، يۇگوسلاۋىيىنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تۈزۈمى ۋە سىياسىي تۈزۈمىنىڭ ئاساسى. يۇگوسلاۋىيىنىڭ سوتسىيالىستىك ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش تۈزۈمى 1950 - يىلى 6 - ئايدىن باشلاپ يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، ئىشچىلارنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىشى جەمئىيەتنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىشىدىن بىرلىشىپ ئەمگەك قىلىشقا ئايلىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىنى بېسىپ ئۆتتى ھەمدە ئىجابىي نەتىجىلەرنى بەردى. يۇگوسلاۋىيە ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ قارىشىچە، ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش تۈزۈمى شارائىتىدا، بىۋاستە ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بىۋاستە بىرلىشىشىگە كاپالەتلىك قىلغىلى، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ۋە پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەبلەغدىن تاشقىرى كارخانا دارامىتىنى تەقسىم قىلىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ، ئۇ ئەمگەكچىلەرنى ئۆزىنىڭ ئەمگەك مېۋىسى ۋە ئەمگەك شارائىتىنىڭ ھەقىقىي خوجايىنىغا ئايلاندۇرىدۇ، بۇنداق بولغاندا ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئاكتىپلىقى، تەشەببۇسكارلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى ئەڭ تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ. ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىشمۇ پرولېتارىيات

ئىشچىلار يىغىنىدا ئاۋاز بېرىپ سايلاش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. بىرلەشمە ئەزالىرىنىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى تەمىنلەش، ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىشنى، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى، دارامەت ۋە تەقسىماتنى ئۆزى بەلگىلەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلاتلىرىنى ھەددىدىن ئارتۇق تارقاقلاشتۇرۇۋېتىشتىن ساقلىنىش، جەمئىيەت مۇلۈكچىلىكىنى كىچىك گۇرۇھ مۇلۈكچىلىكىگە پارچىلاۋېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، يۇقۇسلاۋىيىنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا: بىرلەشمە ئەزالىرىنىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى بىرلەشمە ئەزالىرىنىڭ تەشكىلاتىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇشى كېرەك، دەپ بەلگىلەنگەن.

بىرلەشمە ئەزالىرىنىڭ تەشكىلاتى ئىككى ياكى ئۈنىڭدىنمۇ كۆپ ئاساسىي قاتلاملارنىڭ بىرلىشىشى بىلەن قۇرۇلمىدۇ، ئۇ — ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرىنىڭ بىرلىشىدىكى ئاساسىي شەكىل. ئۇنىڭ ئۆزى ئىشچىلار كومىتېتى بولىدۇ، ئۇ، ئاساسەن، بۇ تەشكىلاتقا بىرلەشكەن ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مەنپەئەتنى تەڭشەش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ، لېكىن ئۈنىڭدا ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرىنىڭ تەمىنلەش، ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىشقا ئوخشاش پائالىيەتلىرىگە بىۋاستە ئارىلىشىش ھوقۇقى بولمايدۇ. تاشقى جەھەتتە، ئۆز تەشكىلىگە ۋەكالىتەن پائالىيەت ئېلىپ بارالايدۇ.

بىرلەشمە ئەزالىرىنىڭ قوشما تەشكىلاتى بىرلەشمە ئەزالىرىنىڭ تەشكىلاتى ئىچىدىكى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك تەشكىلىي شەكىل بولۇپ، ئۇ ئىككى ياكى ئۈنىڭدىنمۇ كۆپ بىرلەشمە ئەزالىرىنىڭ تەشكىلاتلىرىنىڭ بىرلىشىشى بىلەن قۇرۇلىدۇ. بۇنداق تەشكىلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىنىڭ ئوخشاشلىقىغا قاراپ تۈز سىزىق بويىچە تەشكىللەنگەنلىرىمۇ بولىدۇ، كەسپىي ساھەدىن ئاتلاپ تەشكىللەنگەنلىرىمۇ بولىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە تۈز سىزىق بويىچە تەشكىللەنگەنلىرى كۆپ سانلىق ئىگىلەيدۇ. قوشما تەشكىلاتنىڭ ئۆز ئىشچىلار كومىتېتى بولىدۇ، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئۆز تەشكىلاتىنىڭ دائىرىسىدىكى ھەرقايسى ئەزالىرىنىڭ تەشكىلاتلىرىنىڭ ۋە ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش، مەبلەغ سېلىش، پەن تەتقىقاتى قاتارلىق پائالىيەتلىرىنى تەڭشەش. قوشما تەشكىلاتنىڭ قارىمىقىدىكى ئەزالىرىنىڭ تەشكىلاتلىرى ۋە ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى كۆپىنچە پۈتۈن مەملىكەتكە تارالغان بولىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ چەت ئەللەر تۇرۇشقا ئەۋەتكەن دائىمىي ۋەكىللىرى بولىدۇ.

يېزا ئىگىلىك - سانائەت بىرلەشمە كارخانىسى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش بىرلەشتۈرۈلگەن ئىقتىسادىي تەشكىل. ئۇنىڭدا يېزا ئىگىلىكى، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى بىلەن سېتىش بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. يېقىنقى 30 يىلدىن بۇيان، دۇنيادىكى بىر مۇنچە دۆلەتلەر مۇشۇ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ كەلدى. ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ئىقتىسادىي شارائىت ئوخشاش بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن، ئۇنىڭغا ئوخشاش بولمىغان ئىسىملار قويۇلدى، مەسىلەن، يېزا ئىگىلىك - سانائەت بىرلەشمە گەۋدىسى، يېزا ئىگىلىك - سانائەت بىرلەشمە كارخانىسى، يېزا ئىگىلىك - سانائەت بىرلەشمە شىركىتى، دېھقانچىلىق شىركىتى ۋە باشقىلار، ئۇنىڭ كونكرېت تەشكىلىي

ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق، ئىشچى - خىزمەتچى لەرنىڭ داۋالىنىشى، ئۇي - جاي مەسلىسى، بالىلارنىڭ سالامەتلىكى ۋە ئوقۇتۇشىغە ئوخشاش مەسىلىلەرى ھەل بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىقتىسادىي تارماقلارنىڭ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشى، ئوشۇق ئەمگەك تەقسىماتى شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى باشقۇرۇش ئىشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلىلەرمۇ پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. بۇنداق مەقسەتنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسى جەمئىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش پىلانىنى تۈزۈشكە ئاكتىپ قاتنىشىدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ پائالىيىتىنى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ مەنپەئىتى بىلەن ماسلاشتۇرىدۇ.

ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسى بىلەن ئالاقىسى بولغان ھەرقايسى تەرەپ ۋەكىل تەيىنلەپ ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسىنىڭ يىغىنلىرىغا قاتناشتۇرىدۇ. كومۇنا(يەنى رايون)دەرىجىلىك پارلامېنت ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭشەيدۇ ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىدۇ. ئەگەر ئاپتونومىيىلىك مەنپەئەتلەر ئورتاق گەۋدىسىنىڭ مەنپەئىتى رايون يەكىن جۇمھۇرىيەت دائىرىسىدىن ھالقىپ كېتىدىغان بولسا، جۇمھۇرىيەت يەكىن فېدېراتىپ دەرىجىلىك پارلامېنت تەرىپىدىن كېڭىشىپ ھەل قىلىنىدۇ.

بىرلەشمە ئەمگەك تەشكىلاتى يۇگوسلاۋىيىنىڭ سوتسىيالىستىك مۇختارىيەت تۈزۈمىنىڭ ئىقتىسادىي تارماقلاردىكى بىر خىل تەشكىلىي شەكلى.

يۇگوسلاۋىيە 70 - يىللاردىن باشلاپ، ئىشچىلار مۇختارىيىتى ئاساسىدا، ھەرقايسى ئىقتىسادىي تارماقلارنى بىرلەشمە ئەمگەك پىرىنسىپى بويىچە ئۆزگەرتىپ تەشكىللىگەن. بىرلەشمە ئەمگەك دېگەندە مەلۇم مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئورۇنلىنىڭ (كارخانا يەكى سېخىنىڭ) ئورتاق مەنپەئەت ئۈچۈن ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ ئۆزگىچىلىكىگە قاراپ، كېلىشىم ھاسىل قىلىش شەكىل ئارقىلىق، مەبلەغ بىلەن ئەمگەكنى بىرلەشتۈرۈشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بىرلەشمە ئەمگەك تەشكىلاتى ئارقىلىق ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك ۋە مەبلەغلىرى ئورتاق ئىقتىسادىي كۈچكە ئايلاندۇرۇلىدۇ. بىرلەشمە ئەمگەك تەشكىلاتىنىڭ دارامىتى ھەربىر ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتىنىڭ جانلىق ئەمگەك ۋە بۇيۇملاشقان ئەمگەككە قوشقان تۆھپىسى بويىچە ئىشچىلارنىڭ قولىغا تېگىدۇ. شۇڭا، بىرلەشمە ئەمگەك تەشكىلاتى جەمئىيەت مۇلۈكچىلىكىنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرىدۇ، مۇختارىيەت تۈزۈمىنى يەنمۇ راۋاجلاندۇرىدۇ.

بىرلەشمە ئەمگەك تەشكىلاتىدا، ئاساسەن، بىرلەشمە ئەمگەك ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتى، بىرلەشمە ئەمگەك تەشكىلاتى ۋە بىرلەشمە ئەمگەك قوشما تەشكىلات دېگەنگە ئوخشاش ئۈچ دەرىجىلىك شەكىل بار.

بىرلەشمە ئەمگەك ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتى بىرلىشىپ ئەمگەك قىلىشنىڭ ئاساسىي شەكلى. ئۇنىڭ مەھسۇلاتى مۇستەقىل ھالدا قىممەت فورماتسىيىسى بىلەن ئىپادىلەنىدۇ ھەمدە ئەمگەك تەشكىلاتلىرىنىڭ ئىچىدە ياكى بازارلاردا سېتىلىدۇ. بىرلەشمە ئەمگەك ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشچىلار كومىتېتى ۋە باشقۇرۇش كومىتېتى، دىرېكتور ۋە مۇئاۋىن دىرېكتورلىرى بولىدۇ. دىرېكتورلار تەكلىپ قىلىنىش ۋە

يەرلىرىنى سېتىۋېلىشقا، ئاددىدن قالسا باشقا يېزا ئىگىلىك كوپراتىپلىرىنىڭ يەرلىرىنى بىرلەشتۈرۈشكە ۋە بوز يەر ئېچىشقا تايانغان. يېزا ئىگىلىك - سانائەت بىرلەشمىسى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا زامانىۋىلاشقان خىلمۇخىل دېهقانچىلىق ماشىنىلىرى ۋە دېهقانچىلىق سايمانلىرى (جۈملىدىن تراكتور، كومبايىن، ئايروپىلان، تېك ئۇچار ئايروپىلان، ئاپتوماتىك توشۇش قۇرۇلمىسى قاتارلىقلار)- لى كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، زامانىۋىلاشقان يېزا ئىگىلىك تېخنىكا تەدبىرلىرىنى (خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىش، ئەلا سورتلۇق ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش ۋە تاللاش)، شۇنىڭدەك ھايۋانات، ئۆسۈملۈكلەرنى ئاسراشقا ئوخشاش باشقا تەدبىرلەرنى قوللىنىدۇ.

يېزا ئىگىلىك - سانائەت بىرلەشمىسى يۇگوسلاۋىيىدە يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يېزا ئىگىلىكىنى تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. 1976 - يىلى، جەمئىيەت مۇلۈكچىلىكىدىكى يېزا ئىگىلىكىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 1955 - يىلدىكىدىن يەتتە ھەسسە ئاشتى، قوناق مەھسۇلاتى تۆت ھەسسە ئاشتى، بۇغداي مەھسۇلاتى توققۇز ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى. بىرلىك مەھسۇلات مىقدارى ئومۇمەن يەككە دېهقانلار- نىڭكىدىن بىر ھەسسە يۇقىرى. 1971 - يىلى يۇگوسلاۋىيىدىكى يېزا ئىگىلىك - سانائەت بىرلەشمىسىنىڭ بۇغداي بىرلىك مەھسۇلاتى ھەر بىر گېكتار بويىچە 41.3 سېنتنېرغا يېتىپ، گوللاندىيە، ئەنگلىيە، ئاۋستىرىيە قاتارلىق مەملىكەتلەرنىڭ مەھسۇلاتىدىن ئېشىپ كەتتى؛ 1976 - يىلى تېخىمۇ ئېشىپ ھەر گېكتار بويىچە 52 سېنتنېرغا يەتتى.

يېزا ئىگىلىك - سانائەت بىرلەشمىسىنىڭ كۆپلىگەن چارۋا مالىرى بولۇپ، ئۇ چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش، پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە سېتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

يېزا ئىگىلىك - سانائەت بىرلەشمىسىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلىرى يۇگوسلاۋىيىدىكى يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ 3.8 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەھسۇلات قىممىتى بولسا يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 30 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، ئۇنىڭ مەھسۇلات مىقدارى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات مىقدارىنىڭ 50 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇ شەھەرلەرگە ئاشلىق، سۈت، گۆش، كۆكتات، مېۋە - چېۋە ۋە ئېكسپورت قىلىنىدىغان دېهقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئاساسلىق تەمىنلىگۈچىدۇر.

يېزا ئىگىلىك - سانائەت بىرلەشمىسى نامايان قىلغان ئەۋزەللىكلەر يۇگوسلاۋىيىدىكى يەككە دېهقانلارنى ئۆزىگە تارتا جەلپ قىلدى، بۇ دېهقانلار يېزا ئىگىلىك - سانائەت بىرلەشمىسى بىلەن تۈرلۈك شەكىلدە ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى ئورناتتى، شۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك - سانائەت بىرلەشمىسى يەككە دېهقانلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ۋە ئىجتىمائىي ئىلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىش يولىغا يېتەكلەشتەك مۇھىم ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىپ، يەككە ئۇششاق دېهقانلار ئىگىلىكىگە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزدىغان قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلاندى.

كوپراتسيله‌شكەن دېهقانچىلىق مەيدانى چاۋشيەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يېزىلىرىدىكى سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىگىلىكنىڭ ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى، سوتسىيالىستىك يېزا ئىگىلىك

شەكىلمۇ خىلمۇخىل بولىدى، بەزىلىرى نوقۇل مۇلۈكچىلىك ئاساسىدا قۇرۇلدى، ئوخشاش بولمىغان مۇلۈكچىلىك ئاساسىدا برلەشكەنلىرىمۇ بولدى. بۇنداق تەشكىلىي شەكىللەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش، يېزا ئىگىلىكىنى مەخسۇسلاشتۇرۇش يولىدىكى مەمكارلىقنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

جۇڭگودا، 50 - يىللاردىلا، شىنجاڭ شىخەنزە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق برلەشتۈرۈلگەن، ئۆزىنىڭ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان سانائىتى ۋە سېتىش كەسپى بولغان، يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، سودا برلەشتۈرۈلگەن سوتسىيالىستىك يېڭى تىپتىكى كارخانىلار قۇرۇلغان. ھازىر، پۈتۈن مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تەجرىبىلەرگە ئاساسەن، ئوخشاش بولمىغان تىپتىكى يېزا ئىگىلىك - سانائەت برلەشمە كارخانىلىرى قۇرۇلماقتا ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلماقتا.

يېزا ئىگىلىك - سانائەت برلەشمىسى يېزا ئىگىلىك - سانائەت برلەشمە كارخانىسىنىڭ بىر خىل شەكلى. يۇگوسلاۋىيە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان جەمئىيەت مۇلۈكچىلىكى ۋە ئاپتونومىيە ئاساسىدا قۇرۇپ چىققان چوڭ تىپتىكى سوتسىيالىستىك يېزا ئىگىلىك تەشكىلاتى. يېزا ئىگىلىك - سانائەت برلەشمىسى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش، پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە سېتىشقا ئوخشاش ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پۈتۈن جەريانىدىكى ھەرقايسى باسقۇچلارنى برلەشتۈرۈپ، يېزا ئىگىلىكى، سانائەت ۋە سودىنى بىر گەۋدىلەشتۈرگەن بىر پۈتۈن گەۋدە. ئۇنىڭدا، يۇگوسلاۋىيىنىڭ باشقا زاۋۇت، كان - كارخانىلىرىدىكىگە ئوخشاش، برلىشىپ ئەمگەك قىلىش يولغا قويۇلغان، برلەشمە ئەمگەك قوشما تەشكىلاتى، برلەشمە ئەمگەك تەشكىلاتى ۋە برلەشمە ئەمگەك ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتى قۇرۇلغان. يېزا ئىگىلىك - سانائەت برلەشمە كارخانىسىنىڭ ئەمگەكچىلىرى ئىشچىلار يىغىنى، ئىشچىلار كومىتېتىغا ئوخشاش ئورگانلار ئارقىلىق، ئەمگەك - ئىشلەپچىقىرىش، پىلان ئورۇنلاشتۇرمىسى، دارامەت تەقسىماتى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جەھەتلەردىكى ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى بەۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا يۈرگۈزىدۇ.

يېزا ئىگىلىك - سانائەت برلەشمىسىدە جەمئىيەت ئىگىدارلىقىدىكى كۆپلىگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بولىدۇ. بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كارخانا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن تەڭ، كارخانىنىڭ ئۆزىدە جۇغلىنىۋاتقان مەبلەغگە تايىنىپ ئۆزلۈكسىز كۆپىيىپ بارىدۇ. يېزا ئىگىلىك - سانائەت برلەشمىسى ۋە جەمئىيەت دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ تېرىلغۇ يەر كۆلىمى مەملىكەت بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ (10 مىليون 200 مىڭ گېكتارنىڭ) تەخمىنەن 15 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، ھازىر پۈتۈن يۇگوسلاۋىيەدە 300 گە يېقىن يېزا ئىگىلىك - سانائەت برلەشمىسى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى تەخمىنەن 6 مىڭ گېكتار، ئەڭ چوڭ يېزا ئىگىلىك - سانائەت برلەشمىسىنىڭ تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 100 مىڭ گېكتارغا يېتىدۇ. برلەشمە تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كۆپەيتىشتە، ئاساسەن، يەككە دېھقانلارنىڭ

ئاشۇرۇپ ئورۇندىغان مەشغۇلات بەنلىرىنى كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ھەق ئېلىش پرىنسىپى بويىچە مۇكاپاتلاش تۈزۈمىدۇر. كونكرېت ئۇسۇلى مۇنداق: كوپىراتسىيلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ باشقۇرۇش كومىتېتى دۆلەت پىلانىدىكى كۆرسەتكۈچلەرگە ئاساسەن، مەشغۇلات بەنلىرىنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى تۈزىدۇ ھەمدە مۇشۇ پىلانىنىڭ 90 پىرسەنتىنى ئورۇنداشنى مۇكاپاتلاشنىڭ ئەڭ تۆۋەن ئۆلچىمى قىلىدۇ، بۇ ئۆلچەمدىكىدىن ئاشۇرۇپ ئورۇندىغان مەشغۇلات بەنلىرىنى مۇكاپاتلايدۇ، يەنى ئاشۇرغان قىسمىنىڭ ھەممىسىنى مەشغۇلات بەنلىرىنىڭ تەقسىم قىلىشىغا بېرىدۇ. ئەگەر ئىشلەپ چىقارغىنى مۇكاپاتنىڭ ئەڭ تۆۋەن ئۆلچىمىگە يەتمىگەن بولسا، مۇكاپاتلاش بۇ يېقتا تۇرسۇن، ھەتتا تەقسىماتتا ئېلىشقا تېگىشلىك قىسمىدىن ئورۇندىيالمىغان قىسمى تۇتۇۋېلىنىدۇ. مەشغۇلات بەنلىرىگە ئېتىبار بېرىش تۈزۈمى كوپىراتسىيلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ دېھقانچىلىق مەشغۇلاتى بەنلىرى ۋە چارۋىچىلىق مەشغۇلات بەنلىرىدىكى ئەزالارغا شۇنىڭدەك شتاتى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مەشغۇلات ئورنىدا بولغان، ئەمما كوپىراتىپ لاشقان دېھقانچىلىق مەيدانىدا مۇقىم ئىشلەيدىغان تراكتورچىلارغا ۋە رېمونت ئىشچىلىرىغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. مەشغۇلات بەنلىرىگە ئېتىبار بېرىش تۈزۈمى مەشغۇلات بەنلىرىنىڭ ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدىكى ئەزالارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، ئۇلارنى پۈتۈن مەشغۇلات بەنىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئۇنۇمىگە كۆڭۈل بۆلۈشكە رىغبەتلەندۈرەلەيدۇ.

مەشغۇلات بەنلىرىگە ئېتىبار بېرىش تۈزۈمىنى ئىزچىللاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەشغۇلات بەنلىرىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى كۈچەيتىش ۋە ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى تېخىمۇ ياخشى ئىزچىل ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، گۇرۇپپىلار باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. كونكرېت ئۇسۇل مۇنداق: كوپىراتسىيلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانىگۇرۇپپىلارغا مەلۇم ئەمگەك كۈچى، يەر، ئۆكۈز ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىقلارنى مۇقىملاشتۇرۇپ بېرىدۇ. دۆلەت پىلانى بويىچە بىرلىك مەھسۇلات كۆرسەتكۈچى ۋە ئىشقا سېلىنىدىغان ئەمگەك كۈچى كۆرسەتكۈچىنى چۈشۈرىدۇ، شۇنىڭدەك كۆرسەتكۈچىنى ئورۇنداش ئەھۋالىغا قاراپ گۇرۇپپىلارنىڭ ئەمگەك كۈنىنى بەلگىلەيدۇ. گۇرۇپپىلار بويىچە باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى ئەزالارنىڭ كوللېكتىپچىلىق روھىنى ئۆستۈرۈپ، ئاكتىپلىقنى قوزغاپ، تېرىلغۇ يەردىن ئۇنۇملۇك، ئەقىلغە مۇۋاپىق پايدىلىنىش، ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنى ئاسراش، ئىشلەپچىقىرىشنى تېرىشچانلىق بىلەن ئاشۇرۇشقا پايدىلىق.

كوپىراتسىيلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ يىللىق كىرىمىدىن دۆلەتكە تاپشۇرۇلىدىغان قىسمى ۋە بارلىق ئىشلەپچىقىرىش چىقىمى تۇتۇۋېلىنغاندىن كېيىن، قالغىنى ئۈچ قىسمىغا، يەنى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش قىسمى، كوللېكتىپ ئىستېمال قىسمى ۋە شەخسىي ئىستېمال قىسمىغا بۆلۈنىدۇ. شەخسىي ئىستېمال قىسمى، كوپىراتسىيلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانىنى بىرلىك قىلغان ھالدا دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى ئەزالارنىڭ ئەمگەك كۈنىگە ئاساسەن تەقسىم قىلىنىدۇ.

كوپىراتسىيلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئەزالىرى ئىشچىلارغا ئوخشاش ھەقسىز

تەشكىلاتى. 1953 - يىلى 8 - ئايدا چاۋشيەن ئەمگەكچىلەر پارتىيىسى 6 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئومۇمىي يىغىنىدا يېزا ئىگىلىكىنى كوپراتسيىلەشتۈرۈش توغرىسىدىكى چاقىرىق ئوتتۇرىغا قويۇلدى، 1958 - يىلى 8 - ئايدا بۇ ۋەزىپە پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدە ئىشقا ئاشۇرۇلدى. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، شۇ يىلى 10 - ئايدىن 11 - ئايغىچە، يەنە تەبىئىي كەنت بىرلىك قىلىپ قۇرۇلغان ئەسلىدىكى يېزا ئىگىلىك كوپراتىپلىرى لى (جۇڭگونىڭ يېزىسىغا توغرا كېلىدۇ) نى بىرلىك قىلغان ئاساستا بىرلەشتۈرۈلدى. ئەسلىدىكى 13 مىڭ 309 كوپراتىپ بىرلەشتۈرۈلۈپ 3 مىڭ 843 كوپراتىپ قىلىندى؛ كوپراتىپنىڭ ئوتتۇرىچە دائىرىسى 80 ئائىلىدىن 300 نەچچە ئائىلىگە كۆپەيتىلدى، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 130 تېڭىدىن 500 نەچچە تېڭىغا (ھەربىر تېڭىغا تەخمىنەن 15 موغا توغرا كېلىدۇ) غا كېڭەيتىلدى. 1961 - يىلدىن باشلاپ، دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىك كوپراتىپىغا بولغان رەھبەرلىكى مەۋرىي ئۇسۇلدىن كارخانىچە رەھبەرلىك ئۇسۇلىغا ئۆزگەرتىلدى ھەمدە 1962 - يىلى يېزا ئىگىلىك كوپراتىپلىرىنىڭ نامى كوپراتسيىلەشكەن دېهقانچىلىق مەيدانى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

كوپراتسيىلەشكەن دېهقانچىلىق مەيدانىنىڭ يەر، ئات - ئۇلاغ، دېهقانچىلىق سايمانلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر كوللېكتىپنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا بولىدۇ؛ تراكتور، ئاپتوموبىل قاتارلىق چوڭ تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، سۇ ئىنشائاتى بولغان سۇغىرىش ئەسلىمىلىرى ئومۇمىي خەلقنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ ھەمدە كوپراتسيىلەشكەن دېهقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئىشلىتىشىگە مۇقىملاشتۇرۇپ بېرىلىدۇ.

كوپراتسيىلەشكەن دېهقانچىلىق مەيدانى جۈن (جۇڭگونىڭ ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ) كوپراتسيىلەشكەن دېهقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىك باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە بولىدۇ، دۆلەت پىلانىدىكى كۆرسەتكۈچلەرگە ئاساسەن يىللىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى تۈزىدۇ، دېهقانچىلىق ماشىنىلىرى مەشغۇلات ئورنى، سۇغىرىش باشقارمىسى قاتارلىق دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئاكتىپ ياردىمىدە ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى شۇغۇللىنىدۇ.

كوپراتسيىلەشكەن دېهقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرىغا دېهقانچىلىق مەيدانى ئەزالىرى يىغىندا ياكى ۋەكىللەر يىغىندا سايلاپ چىقىلغان، ۋەكالەت مۇددىتى بىر - ئىككى يىل بولغان باشقۇرۇش كومىتېتى مەسئۇل بولىدۇ.

كوپراتسيىلەشكەن دېهقانچىلىق مەيدانى مەشغۇلات بەنلىرىگە بۆلۈنىدۇ، مەشغۇلات بەنلىرى گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنىدۇ. مەشغۇلات بەنى كوپراتسيىلەشكەن دېهقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئورنى ھېسابلىنىدۇ. گۇرۇپپا ئاساسىي قاتلام مەشغۇلات ئورنى، شۇنداقلا كوللېكتىپ تۈرمۇشنىڭ ھۈجەيرىسى سانىلىدۇ. كوپراتسيىلەشكەن دېهقانچىلىق مەيدانىدا مەشغۇلات گۇرۇپپىسىغا ئېتىبار بېرىش تۈزۈمى ۋە گۇرۇپپىلار باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ.

مەشغۇلات بەنلىرىگە ئېتىبار بېرىش تۈزۈمى 1960 - يىلدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان، بۇ پىلاننى ئورۇندىغان ياكى

خىزمەتنى بېۋاستە ئۈيۈشتۈرىدۇ ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىدۇ.

داۋ يېزا ئىقتىسادىي كومىتېتى داۋ مەمۇرىي كومىتېتى بىلەن تەڭ ئورۇنداش تۇرىدىغان مەخسۇس يېزا ئىگىلىك رەھبەرلىك ئورگىنى بولۇپ، ئۇ جۈن دەرىجىلىك كوپېراتسىيلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش كومىتېتىغا ۋە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق مەيدانلىرىغا بېۋاستە رەھبەرلىك قىلىدۇ ۋە ياردەم بېرىدۇ، داۋ دائىرىسىدىكى يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىشلىرىغا ئومۇمىيۈزلۈك رەھبەرلىك قىلىدۇ، جۈملىدىن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، قايسى زىرائەتنى قەيەرگە تېرىش، ئۇرۇق تالاش شۇنىڭدەك ئوغۇتلاش تۈزۈمى قاتارلىق جەھەتلەردە تېخنىكىۋى يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئۇنىڭغا بېۋاستە قارايدىغان كارخانىلار: تراكتور زاپچاسلىرى زاۋۇتى، تراكتور چوڭ رېمونت زاۋۇتى، دېھقانچىلىق ماشىنا-سايمانلىرى زاۋۇتى، يېزا ئىگىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان زاۋۇتلار، شۇنىڭدەك ئەلا سورتلۇق ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش مەيدانى، نەسىللىك چارۋا فېرمىسى، ئۆي ھايۋانلىرىنى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەردىن ساقلاش ئورنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار بار.

جۈن — يېزا خىزمىتىگە بېۋاستە رەھبەرلىك قىلىدىغان ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت ئورگىنى. جۈن دەرىجىلىك كوپېراتسىيلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىك باشقۇرۇش كومىتېتى كوپېراتسىيلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا بېۋاستە رەھبەرلىك قىلىدىغان مەخسۇس يېزا ئىگىلىك رەھبەرلىك ئورگىنى بولۇپ، ئۇنىڭدا دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىملىرى بار، ئۇلار ئۆز قارمىقىدىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەشغۇلات ئورنى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتى، سۇغىرىش باشقارمىسى، ئورۇق باشقارمىسى، ئۆي ھايۋانلىرىنى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەردىن ساقلاش پونكتى شۇنىڭدەك يېزا ئىگىلىكى ئۆچۈن خىزمەت قىلىدىغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى باشقا كارخانىلارنى باشقۇرىدۇ. جۈن دەرىجىلىك كوپېراتسىيلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىك باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: (1) كوپېراتسىيلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ بارلىق ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيەتلىرىنى، جۈملىدىن پىلان تۈزۈش، ئىشلەپچىقىرىشنى ئورۇنلاشتۇرۇش، يەر ۋە ماشىنىلاردىن پايدىلىنىش، تېخنىكا يېڭىلاش، ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەش، ئەمگەك كۈچلىرىنى تەشكىللەش، مەھسۇلاتنى تەقسىم قىلىش، مالىيە باشقۇرۇش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلارنى بېۋاستە ئۈيۈشتۈرىدۇ ۋە ئۇنىڭغا كونكرېت ياردەم بېرىدۇ. (2) ئىشلەپچىقىرىشقا بولغان تېخنىكىۋى يېتەكچىلىكنى كۈچەيتىدۇ، جۈملىدىن زۆرۈر تەدبىرلەرنى قوللىنىپ خىزمەتچىلەرنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرىدۇ، بارلىق تېخنىكىلارنى يېزا ئىگىلىكىگە تېخنىكا جەھەتتىن ئۇنۇملۇك يېتەكچىلىك قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىپ، يېزا تېخنىكا ئىنقىلابىنى ئالغا سۈرىدۇ. (3) دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە بېرىدىغان ماددىي ۋە تېخنىكا ياردىمىنى يەتكۈزىدۇ. دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بارلىق ماددىي ۋە تېخنىكا ۋاستىلىرى پۈتۈنلەي جۈن دەرىجىلىك كوپېراتسىيلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىك باشقۇرۇش

داۋالىنىش، ھەقسىز مەجبۇرىي تەربىيە ئېلىش شۇنىڭدەك باشقا كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. يېزىلاردىكى ئاساسىي قۇرۇلۇشلارنى ۋە دېھقانلارنىڭ يېڭى تېپتىكى ئۆي قۇرۇلۇشلىرىنى پۈتۈنلەي دۆلەت ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. دۆلەت دېھقانچىلىقتىكى ناتۇرال باج تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئاشلىقنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسىنى ئۆستۈردى. شۇڭا، دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى ئەزالارنىڭ كىرىمى تېز كۆپەيىپ، ھازىر شەھەردىكى ئىشچىلارنىڭ كىرىمىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدىغان بولۇپ قالدى.

يېزا ئىگىلىكىگە كارخانىچە ئۇسۇل بىلەن رەھبەرلىك قىلىش چاۋشيەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا بولغان تېخنىكا جەھەتتىكى رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىپ، يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ كارخانىلىرىنىڭ ھەممە پائالىيىتىنى پىلانلاشتۇرىدىغان ۋە تەشكىللەشتۈرىدىغان رەھبەرلىك ئۇسۇلى ۋە باشقۇرۇش ئۇسۇلى. چاۋشيەننىڭ سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ كۆلىمى كەڭ، تېخنىكا سەۋىيىسى خېلى يۇقىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئۇسۇل ناھايىتى بۇرۇنلا قوللىنىلغان. لېكىن يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئەھۋالى ئۇنىڭغا ئانچە ئوخشاش بولمىغاچقا، 1961 - يىلىغا كەلگەندىلا ئاندىن مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن رەھبەرلىك قىلىش ۋە باشقۇرۇشقا باشلىدى.

چاۋشيەن يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرغاندىن كېيىن، 1958 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىنى لى (جۇڭگونىڭ يېزىسىغا تەڭ كېلىدۇ) نى بىرلىك قىلىپ تۈرۈپ بىرلەشتۈردى، ھەربىر كوپېراتىپتا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 300 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق دېھقان ۋە 500 تېگىدۇ (ھەربىر تېگىدۇ تەخمىنەن 15 موغا توغرا كېلىدۇ)دىن ئارتۇق تېرىلغۇ يەر بولدى. يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىمۇ تېز تەرەققىي قىلىپ، يېزا ئىگىلىك ئەمگىكى بارغانسېرى قول ئەمگىكىدىن ئازاد بولۇپ، زامانىۋى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلىدىغان بولدى. بۇنداق يېڭى شارائىتتا، چاۋشيەن ھۆكۈمىتى 1962 - يىل 12 - ئايدا، يېزا ئىگىلىكىگە رەھبەرلىك قىلىشنىڭ يېڭى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشنى، دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە رەھبەرلىكى قىلغۇچى مەخسۇس ئورگىنىنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە كارخانىچە ئۇسۇل بىلەن رەھبەرلىك قىلىشنى ۋە ئۇنى باشقۇرۇشنى بەلگىلىدى. 1962 - يىلى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىنىڭ نامى كوپېراتسىيەلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى ھەمدە جۇن (جۇڭگونىڭ ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ) دەرىجىلىك كوپېراتسىيەلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش كومىتېتى ۋە داۋ (جۇڭگونىڭ ئۆلكىسىگە توغرا كېلىدۇ) يېزا ئىقتىسادىي كومىتېتى تەشكىل قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېزا ئىگىلىك ۋازارىتى (جۇڭگونىڭ مىنىستىرلىكلىرىگە توغرا كېلىدۇ) يېزا ئىگىلىك كومىتېتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

مەركىزىي يېزا ئىگىلىك كومىتېتى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ يېزا ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلىدۇ، ئاساسەن، يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى يۆنىلىشى شۇنىڭدەك يېزا ئىقتىسادىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مەسىلىلەرنى باشقۇرىدۇ، يەنى يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ پەن تەتقىقاتى خىزمىتى، كادىرلارنى يېتىشتۈرۈش خىزمىتى ۋە تەبىئەتنى كەڭ كۆلەملىك ئۆزگەرتىش

ئۇنىڭ يوللىرىنى، يەنى چېگىشەنلى روھى ۋە چېگىشەنلى ئۇسۇلىنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

چېگىشەنلى روھىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى مۇنداق: (1) ساداقەتلىك بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، خەلقنىڭ تۇرمۇش مەسلىسىگە پۈتۈنلەي مەسئۇل بولۇش ھەمدە جەمئىيەتتىكى بارلىق ئەزالارنى تەربىيىلەپ ۋە ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنى ئىنقىلابىيلاشتۇرۇش ۋە ئىشچىلار سىنىپى ئەھلىگە ئايلاندۇرۇش. (2) سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزم قۇرۇلۇشىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان يېڭى مەسىلىلەرنى خەلق ئاممىسىنىڭ كۆچىگە تايىنىپ ۋە ئاممىنى ھەرىكەتلەندۇرۇپ ھەل قىلىش.

چېگىشەنلى ئۇسۇلىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى مۇنداق: (1) يۇقىرى دەرىجىلىك ئورگانلار تۆۋەن دەرىجىلىك ئورگانلارغا ياردەم بېرىش، يۇقىرى دەرىجىلىك خادىملار تۆۋەن دەرىجىلىك خادىملارغا ياردەم بېرىش، دائىم نەق مەيدانغا بېرىپ ئەھۋاللارنى ئىگىلەپ تۇرۇش ۋە مەسىلە ھەل قىلىش. (2) بارلىق خىزمەتتە سىياسىي خىزمەتنى ۋە ئىدىيەۋى خىزمەتنى ئالدىدا ماڭدۇرۇش، شۇنىڭ بىلەن كەڭ ئاممىنىڭ ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى ئىشقا سېلىش. (3) خىزمەتتە ئىشنىڭ ئېغىر - يېنىكلىرىنى، ئالدىراش - ئالدىراش ئەمەسلىرىنى ئايرىپ، مەركىزىي ھالقىسىنى تۇتۇپ، كۆچنى مەركەزلەشتۈرۈپ يۈقىتىش ئۇرۇشى قىلىش. (4) رەھبەرلىك خىزمىتىدە ئۇقتا بىلەن دائىرىنى بىرلەشتۈرۈش، بىر ئۇقتىنى بۇزۇپ تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەش، ئاندىن ئومۇميۈزلۈك ئومۇملاشتۇرۇش. چاۋشيەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: «دۆلەت بارلىق خىزمەتلەردە ئۇلۇغ چېگىشەنلى روھىنى، چېگىشەنلى ئۇسۇلىنى ئىزچىللاشتۇرىدۇ: يۇقىرى دەرىجىلىكلەر تۆۋەن دەرىجىلىكلەرگە ياردەم بېرىدۇ، ئاممىنىڭ پىكرىگە ھۆرمەت قىلىدۇ، سىياسىي خىزمەت ۋە ئىدىيەۋى خىزمەتنى ئالدىدا ماڭدۇرۇپ، ئاممىنىڭ ئاڭلىق ئاكتىپلىقىغا ئىلھام بېرىدۇ.»

چېگىشەنلى روھى ۋە چېگىشەنلى ئۇسۇلىنى يەنمۇ ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، 1961 - يىلى يېڭى سانائەت ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى — دائەن خىزمەت سىستېمىسى، يېزا ئىگىلىكىگە رەھبەرلىك قىلىشنىڭ يېڭى سىستېمىسى ۋە بىر تۈتاش پىلان سىستېمىسى ئورنىتىلىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ھەرقايسى جەھەتلىرىدە پارتىيىنىڭ رەھبەرلىك رولى كۈچەيتىلدى، ھۆكۈمەت ۋە ئىگىلىك ئورگانلىرىنىڭ فۇنكسىيىسى ۋە رولى ئۆستۈرۈلدى.

سوتسیالیزم شارائىتىدىكى تاۋار

سوتسىيالىستىك كارخانىلار ئىشلەپ چىققان، ئالماشتۇرۇشقا (سېتىشقا) ئىشلىتىلىدىغان ئەمگەك مەھسۇلاتى، سوتسىيالىزم شارائىتىدا، سوتسىيالىستىك كارخانىلار ئىستېمالچىلارغا سېتىپ بەرگەن مەھسۇلات، سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا، سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى كارخانىلار بىلەن سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا شۇنىڭدەك سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكى ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۈرلۈك كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا ئالماشتۇرۇلىدىغان مەھسۇلاتلار (مەيلى ئىستېمال بۇيۇملىرى ياكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بولسۇن) تاۋار بولىدۇ.

كومىتېتنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشى ئاستىدا بولىدۇ ھەمدە شۇ ئارقىلىق يېزىلارغا يەتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. (4) ئۆز قارمىقىدىكى دۆلەت كارخانىلىرىنى ۋە دۆلەتنىڭ تېخنىكا ۋاستىلىرىنى شۇنىڭدەك تۇرلۈك مادىدىي ئەشيالارنى بىر تۇتاش ئىگىلەپ ۋە بىۋاسىتە باشقۇرۇپ، كوپېراتىپلاشقان دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. (5) ئىگىلىك ھېسابات ئىنى يولغا قويىدۇ. چاۋشيەندە نۆۋەتتە كوپېراتسيىلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىك ھېسابات بىرلىكى قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مەشغۇلات بەنىگە ئېتىبار بېرىش تۈزۈمى ۋە گۇرۇپپىلار باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. كوپېراتسيىلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانىغا مۇقىملاشتۇرۇپ بېرىلگەن تراكتورچىلارغا دۆلەت پەقەت ئاساسىي ئىش ھەققىنى بېرىدۇ، مۇكاپات قىسمىنى ئورۇندىغان ۋەزىپىسىگە قاراپ، كوپېراتسيىلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانى بېرىدۇ. ماشىنىلىشىش دەرىجىسى يۇقىرىراق بولغان جايلاردە جايىنى ئىگىلىك ھېسابات بىرلىكى قىلىش سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدى، جۈن تەۋەسىدىكى دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئىشچىلىرىغا ۋە كوپېراتسيىلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش كومىتېتىدىكى كادىرلارغا دۆلەت ئەڭ تۆۋەن چەكتىكى ئىش ھەققىنى بېرىدۇ، ئۇلارنىڭ كىرىمىنىڭ كۆپ قىسمى بولسا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نەتىجىسىگە قاراپ باھالىنىدۇ. بۇنداق بولغاندا دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ خىزمەتلىرىنى كوپېراتسيىلەشكەن دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى دېھقانلارغا ئوخشاش، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان قىلغىلى بولىدۇ.

چېڭشەنلى روھى، چېڭشەنلى ئۇسۇلى كىم ئىرسىن 1960 - يىل 2 - ئايدا چاۋشيەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتى پېكىنغا جەنۇبىي داۋ (ئۇلاكىسى)، جىياڭشى جۈن (ناھىيىسى)، چېڭشەنلى (يېزىسى) دە نەق مەيدانىدا يېتەكچىلىك قىلىۋاتقىنىدا شەخسەن ئۆزى يەكزىنلەپ چىققان ئاممىۋى لۇشيەننىي ئىجرا قىلىشتىكى بىر يۈرۈش يېتەكچى ئىدىيە ۋە خىزمەت ئۇسۇلى. 1953 - يىلى ئۇرۇش توختىتىلغاندىن كېيىن، چاۋشيەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە تاماملىدى، نەتىجىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تېز تەرەققىي قىلدى، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىمۇ كېڭەيدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاممىنىڭ سىياسىي قىزغىنلىقى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ئېشىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. تارقاق، يەككە ئىگىلىكنى ئوبيېكت قىلغان بۇرۇنقى خىزمەت تۈزۈلمىسى بىلەن خىزمەت ئۇسۇلى يېڭى ئەھۋالغا ماسلىشالماي قالدى، كادىرلارنىڭ رەھبەرلىك قىلىش جەھەتتىكى سەۋىيىسىمۇ ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا يېتىشەلمەي قالدى. پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ خىزمەت تۈزۈلمىسى بىلەن خىزمەت ئۇسۇلىنى تۈپتىن ئىسلاھ قىلغاندىلا، ئاندىن سوتسىيالىستىك ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلاپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى تېزلىتىپ، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇرغىلى بولاتتى. شۇڭا، كىم ئىرسىن شەخسەن ئۆزى چېڭشەنلىگە بېرىپ، نەق مەيدانىدا 15 كۈن يېتەكچىلىك قىلىپ، ئامما بىلەن كونكرېت مەسلىھەتلىشىپ، پارتىيە، ھۆكۈمەت ۋە ئىگىلىك ئورگانلىرىنىڭ خىزمەت ئۇسۇلىنى ياخشىلاشنىڭ ئاساسىي پرىنسىپىنى ۋە

يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، تاۋارنىڭ كۆپ قىسمى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى بويىچە پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، لېكىن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بازارغا پۈتۈنلەي ماس كېلىش - كەلمەسلىكىنى، سورتى، ئۆلچىمى ۋە سۈپىتىنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا پۈتۈنلەي ئۇيغۇن كېلىش - كەلمەسلىكىنى يەنىلا ئالدىن پۈتۈنلەي بەلگىلەپ قويغىلى بولمايدۇ. تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى، كونكرېت ئەمگەك بىلەن ئابستراكت ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۆپىنچە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق زىددىيەتنى، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ماھىيىتى بويىچە ئېيتقاندا، پىلاننى تەڭشەش ۋە باھانى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق ۋاقىتىدا ھەل قىلغىلى بولىدۇ.

تاۋار — تارىخىي كاتېگورىيە. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «توغرىدىن توغرا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە توغرىدىن توغرا تەقسىم قىلىش بارلىق تاۋار ئالماشتۇرۇشقا ئورۇن قالدۇرمايدۇ، دېمەك، مەھسۇلاتلارنىڭ تاۋارغا ئايلىنىشىغىمۇ ئورۇن قالدۇرمايدۇ.» (ئېنگېلس: «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 595 - بەت) لېكىن سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىن ئىبارەت خېلى ئۇزۇن تارىخىي دەۋردە تاۋار ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى يوقىلىش بۇ ياقتا تۇرسۇن، بەلكى تېخى ناھايىتى زور دەرىجىدە راۋاجلىنىدۇ. بولۇپمۇ جۇڭگۇدا تېخىمۇ زور دەرىجىدە راۋاجلىنىشى لازىم. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 8 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 6 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ «خەلق گۇڭشېسىغا دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدىكى قارار»ىدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلدى: «بەزىلەر تولىمۇ بالدۇر «كوممۇنىزمغا كىرىش» كە ئۇرۇنۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنى تولىمۇ بالدۇر ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ، تاۋار، قىممەت، پۇل ۋە باھانىڭ ئاكتىپ رولىنى تولىمۇ بالدۇر ئىنكار قىلىۋېتىدۇ. بۇنداق ئويلار سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا پايدىسىز، شۇڭا توغرا ئەمەس.»

سوتسىيالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش، سوتسىيالىستىك تاۋار ئالماشتۇرۇش دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

سوتسىيالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش

ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى جەھەتتىكى ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساس قىلىنىدىغان، ئالماشتۇرۇشقا (سېتىشقا) ئىشلىتىدىغان مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشىدۇر. جۇڭگو يېزىلىرىدىكى خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ بىر قىسىم ئىشلەپچىقىرىشى ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەش خاراكتېرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش. بۇنىڭدىن تاشقىرى، كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كارخانىلار بىلەن ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى (مەيلى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ياكى ئىستېمال ۋاسىتىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى بولسۇن)، ئومۇمەن، ھەممىسى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى بولىدۇ.

سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدا، سوتسىيالىستىك ئىش تەقسىماتىدىن ئىبارەت بۇ شەرتتىن باشقا، يەنە تۆۋەندىكىدەك سەۋەبلەر بار: (1) ئىككى خىل شەكىلدىكى

سوتسیالیزم شارائىتىدىكى تاۋار باشقا ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدىكى تاۋارغا ئوخشاش ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەتنىڭ بىر بۈتۈن گەۋدىسى. ئىستېمال قىممىتى قىممەتنىڭ ماددىي ھۆددىگىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ قىممەت تاۋارغا بۈيۈملاشقان ئادەتتىكى ئىنسانلار ئەمگىكىدۇر. تاۋارنىڭ قىممىتى شۇ تاۋارنى ئىشلەپ چىقارغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەكنىڭ مىقدارىغا باغلىق بولىدۇ. ئالماشتۇرۇش قىممىتى قىممەتنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى، باھا بولسا قىممەتنىڭ پۇل بىلەن ئىپادىلىنىشى، مانا بۇلار تاۋارنىڭ ئورتاقلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سوتسیالیزم شارائىتىدىكى تاۋار، خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئىگىلىكىدە، مەسلەن، كاپىتالىستىك ئىگىلىكتىكى تاۋار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، يەنە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكە ئىگە. ئالدى بىلەن، سوتسیالیزم شارائىتىدىكى تاۋار ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت كاپىتالىزم شارائىتىدىكى تاۋارنىڭكىگە ئوخشمايدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، تاۋار كاپىتالنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى بىر خىل شەكىل بولىدۇ، تاۋار مۇناسىۋىتى كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدا كۆپلەپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، مۇشۇنداق تاۋار مۇناسىۋىتىدىن ئىبلىپ ئېيتقاندا، تاۋار سانائەت كاپىتالىستلىرى بىلەن سودا كاپىتالىستلىرى ئوتتۇرىسىدىكى شۇنىڭدەك سانائەت كاپىتالىستلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ۋە سودا كاپىتالىستلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدىكى يەنە بىر خىل ئاساسىي تاۋار مۇناسىۋىتى ئەمگەك كۈچلىرى سودىسىدۇر. ئەمگەك كۈچى بولغان بۇنداق ئالاھىدە تاۋارنىڭ ئىبلىپ سېتىلىشى كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، سوتسیالیزم شارائىتىدا، تاۋار مۇناسىۋىتى سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى، شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدا، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا كۆپلەپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، تاۋار ئەمگەكچىلەر ئۆز ئوتتۇرىسىدا ئەمگەك ئالماشتۇرىدىغان، ئۆزئارا يارەملىشىدىغان ھەمكارلىشىدىغان مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەت، كونكرېت ئەمگەك بىلەن ئابستراكت ئەمگەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تاۋارنىڭ ئىچكى زىددىيەت ھەرىكىتىنى بەلگىلەيدۇ. بۇ ھال تاۋارنىڭ ئىچكى زىددىيىتىنى بەزىدە ئانتاگونىيلىك زىددىيەت قىلىپ ئىپادىلەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچە لىقى ئىقتىسادىي كرىزىسى پارتلىغاندا، كاپىتالىستلار بىر قىسىم تاۋارنىڭ قىممىتىنى چىقىرىۋېلىش ئۈچۈن، كۆپىنچە، يەنە بىر قىسىم تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتىنى يوقىتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. سوتسیالیزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك تۈزۈمى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئالالماچان ئۆگگەن بولىدۇ، تاۋارنىڭ ئىچكى قىممىتىدىكى ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەت، كونكرېت ئەمگەك بىلەن ئابستراكت ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتمۇ ئانتاگونىيلىك خاراكتېرنى ئالمىغان بولىدۇ. دەرۋەقە، ئانتاگونىيە تۈگىگىنى بىلەن، زىددىيەت

يارىتىشتىن مەقسىتى ئىككىنچى بىر خىل ئىستېمال قىممىتىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ شەخسىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت. سوتسیالستیك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش سوتسیالستیك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان، ئەمگەك جەريانى پۈتۈن جەمئىيەت دائىرىسىدە پىلانلىق ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئىستېمال قىممىتىنى يارىتىشتىكى مەقسىتى پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بارىدىغان ماددىي ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش. سوتسیالستیك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىمۇ ئوخشمايدۇ. كېيىنكىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان بولىدۇ، ئايرىم كارخانىلاردىكى تەشكىللىك ئەمگەك جەريانلىرى پۈتۈن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ھۆكۈمەتسىز ھالەتتە تۇرغان شارائىتتا ئېلىپ بېرىلىدۇ. كاپىتالستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى بۇلۇپلا قالماستىن، بەلكى قىممەتنىڭ كۆپىيىش جەريانىدۇر، يەنى كاپىتالستلارغا قوشۇمچە قىممەت كەلتۈرۈشى كېرەك. شۇڭا، كاپىتالستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەك جەريانى بىلەن قىممەتنىڭ كۆپىيىش جەريانىنىڭ بىرلىكى، قىممەتنىڭ كۆپىيىشى كاپىتالستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇددىئاسى ۋە مەقسىتى. سوتسیالستیك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى ئەمگەك جەريانى ئارقىلىق، كۈندىن - كۈنگە مول ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىپ، پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بارىدىغان ماددىي ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت.

سوتسیالستیك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش قىممەتنىڭ شەكىللىنىشى جەريانىدا يەنە يېڭى قىممەت يارىتىدۇ، بۇنداق يېڭى قىممەت ئەمدى ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرمەيدۇ. ئۇ پەقەت ئەمگەكچىلەرنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان تۈرلۈك شەكىلدىكى دارامەت بولۇپ شەكىللىنىدۇ: ئىش ھەققى ۋە نومۇر شەكلى بىلەن ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك ھەققى قىلىنىپ، شەخسىي ئىستېمالغا ئىشلىتىلىدۇ؛ باج، پايدا، جامائەت فوندى شەكلى بىلەن دۆلەت ۋە كارخانىنىڭ ئىلكىگە ئۆتكۈزۈلۈپ، جەمئىيەتتىكى جامائەتنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. كېيىنكىسىمۇ بىۋاسىتە ياكى ۋاستىلىك ھالدا ئەمگەكچىلەرنىڭ پاراۋانلىق ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

سوتسیالستیك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە كاپىتالستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىن پەرقلىنىدىغان يەنە بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈۋەتمەيدۇ. ستالىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: سوتسیالستیك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش «ئادەتتىكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئەمەس، بەلكى ئالاھىدە خىلدىكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش، كاپىتالستلار قاتناشتۇرۇلمىغان تاۋار ئىشلەپچىقىرىش»، «ئۇ تەرەققىي قىلىپ ھەرگىز كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشقا ئايلىنىپ كېتەلمەيدۇ، بەلكى ئۇ مۇقەررەر ھالدا ئۆزىنىڭ «پۈل ئىگىلىكى» بىلەن بىللە ئورتاق ھالدا سوتسیالستیك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەش ئىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 25 - بەت) سوتسیالىزم جەمئىيىتىدە يەككە

سوتسىيالستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ھېلىمۇ مەۋجۇت. سوتسىيالستىك كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى كارخانىلار پايدا ـ زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان ئوخشاش بولمىغان ئىگىدارلار بولۇپ، ئۇلار تاۋار ئالماشتۇرۇش يولى ئارقىلىقلا بىر ـ بىرىنىڭ مەھسۇلاتىنى ئالالايدۇ. سوتسىيالستىك كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى كارخانىلار بىلەن سوتسىيالستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلارمۇ باشقا ـ باشقا ئىگىدارلار بولۇپ، ئۇلارمۇ مەھسۇلاتىنى بىر ـ بىرىگە ھەقسىز بۇيرۇپ بېرەلمەيدۇ، مەھسۇلاتنى تاۋار سۈپىتىدىلا ئالماشتۇرالايدۇ. ستالىن مۇنداق دېگەنىدى: «شەھەرلەر بىلەن يېزىلارنىڭ، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن جىپسىلاشتۇرۇلۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، مەلۇم مەزگىل ئىچىدە تاۋار ئىشلەپچىقىرىش (ئالدى ـ ساتتى ئارقىلىق بولىدىغان ئالماشتۇرۇش) تېز سۈرئەت شەكلىنى ـ دېھقانلارنىڭ شەھەر بىلەن ئىقتىسادىي ئالاقە قىلىشتا قوبۇل قىلالىشى مۇمكىن بولغان بۇ بىردىنبىر شەكلىنى ساقلاپ قېلىش كېرەك.» («سوۋېت ئىتتىپاقىدا سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرى»، 1972 ـ يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 20 ـ بەت)

(2) سوتسىيالستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىگىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىدا تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى مەۋجۇت. چۈنكى سوتسىيالستىك خەلق ئىگىلىكى بىر پۈتۈن گەۋدىدۇر، ئىستېمال بۇيۇملىرى تاۋار بولغان ئىكەن، ئىككى خىل ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدا تاۋار مۇناسىۋىتى ساقلانغان ئىكەن، سوتسىيالستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئالماشتۇرۇلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىمۇ جەزمەن تاۋار بولىدۇ. (3) سوتسىيالستىك كارخانا نىسپىي مۇستەقىل بولغان بىر ئىقتىسادىي ئەمەلىي گەۋدە بولۇپ، ئۇنىڭ سوتسىيالستىك ماددىي مەنپەئىتى پىرىنسىپى ۋە ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش قانۇنىيىتى بىلەن ئىچكى باغلىنىشى بار. ئۇلار دۆلەتنىڭ مەنپەئىتىنى بىرلىكتە ئۈستىگە ئېلىشتىن تاشقىرى، كارخانىنىڭ پايدا ـ زىيىنىنى تەڭ كۆرىدىغان ئىقتىسادىي ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولىدۇ ۋە ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەرقايسى كارخانىلاردىكى ئەمگەك سەرپىياتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش نەتىجىسىنىڭ مۇستەقىل كۆرسىتىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. (4) ئەمگەك كۈچلىرى جەھەتتىكى قىسمەن شەخسىي ئىگىدارلىق مەۋجۇت بولۇپ، شەخسىي ئەمگەك ئالماشتۇرۇش ئارقىلىقلا ئاندىن ئىجتىمائىي ئەمگەككە ئايلىنالايدۇ. بىرىنچى نۇقتىنى كۆپ ساندىكى كىشىلەر ئېتىراپ قىلماقتا، قالغان نۇقتىلار ئۈستىدە ئىلىم ساھەسىدە يەنىلا پىكىر ئىختىلاپلىرى بولۇۋاتىدۇ.

سوتسىيالستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش، ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە كاپىتالستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا ئوخشاش، ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن (بازار ئۈچۈن) ئىلىپ بېرىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىشتۇر. بۇ ـ ئورتاقلىق. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغانلىقتىن، ئورتاقلىقتىن باشقا، يەنە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. سوتسىيالستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا ئوخشىمايدۇ. ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىش يەككە خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان، ئۇنىڭ ئىستېمال قىممىتىنى

بولىدۇ، ساتىدىغان ئىش بولمايدۇ. (4) كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى كارخانىلارنىڭ ئەزالىرى كارخانىدىن تەقسىم قىلىپ ئالغان نەق كىرىم پۇلىغا دۆلەت ئېگىلمىكىدىكى سودا دۇكانلىرىدىن ياكى تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىدىن تاۋار سېتىۋالىدۇ، بۇمۇ سوتسيالىستىك تاۋار ئالماشتۇرۇشقا ياتىدۇ.

سوتسيالىستىك تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بار: (1) پىلانچانلىق. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئالماشتۇرۇشنىڭ پىلانچانلىقى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ، بەزى ھالقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئالماشتۇرۇشتا، ئاساسەن، دۆلەت پىلانلىق يۆتكەپ بېرىش شەكلى قوللىنىلىدۇ. ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ ئالماشتۇرۇشمۇ دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. سوتسيالىستىك بازارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى دۆلەت ئېگىلمىكىدىكى سودا ۋە تەمىنلەش ـ سېتىش كوپېراتىپى سودىسىدىن تۈزۈلگەن تەشكىللىك بازاردۇر. ئۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە جەمئىيەت ئېھتىياجىغا ئاساسەن، پىلانلىق تۈردە مال مەنبەسىنى ئۈيۈشتۇرۇپ ۋە تاۋار بىلەن تەمىنلەپ، ئېلىم ـ سېتىمنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ماسلىشىشقا كاپالەتلىك قىلىدۇ. شۇڭا، خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئېگىلمىكى شارائىتىدا ساقلانغىلى بولمايدىغان كاساتچىلىقتىن ساقلىنىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ. سوتسيالىستىك تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا، پىلان خىزمىتى يا كى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنىڭ مۇكەممەل بولماي قېلىشى شۇنىڭدەك بەزى كۈتۈلمىگەن ۋەقەنىڭ يۈز بېرىشى تۈپەيلىدىن، بەزى مالىلار بازارغا لايىق كەلمەيدىغان، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىش بىر ـ بىرىگە ئۈيغۇنلىشالمايدىغان ئەھۋاللار يۈز بېرىشمۇ مۇمكىن، تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج مۇناسىۋىتى ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق ماسلىشالماسلىق مەسىلىسىنى پىلانلىق تەرتىپكە سېلىش، باشقۇرۇش قۇرۇلمىسىنى ياخشىلاش ۋە باھانى تەگشەش ئۇسۇلى ئارقىلىق ۋاقىتىدا ھەل قىلغىلى بولىدۇ. (2) دائىرىسى كاپىتالىزم شارائىتىدىكىدەك ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. ئۇنىڭدا ئەمگەك كۈچى، تەبىئىي بايلىق شۇنىڭدەك تۆمۈرىيول، پېرىستان قاتارلىقلار تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ دائىرىسىگە كىرمەيدۇ.

سوتسيالىستىك تاۋار ئالماشتۇرۇش ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش، شەھەر بىلەن يېزىنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىسىنى كۈچەيتىش ۋە ئىشچى ـ دېھقانلار ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينايدۇ: (1) تاۋار ئالماشتۇرۇش «ئومۇمەن ئالغاندا، ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولىدۇ»، ئەمما ئۇ «ئۆز نۆۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس خەت ـ چەكلىرى»، 1978 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 114 ـ بەت) سوتسيالىستىك سودا تارماقلىرى سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىش، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىشتا، سوتسيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىغا ماددىي نەرسىلەرنى ئالماشتۇرۇش ۋە قىممەتنى تولدۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتە تۈرتكە بولىدۇ. (2) سوتسيالىزم شارائىتىدا، شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بازار ۋاستىسى ئارقىلىقلا ئاندىن شەخسىي

ئىگىلىك ئۇزاقىمچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقى سەۋەبىدىن، بەزىلەر تاۋار ۋە پۇلدىن پايدىلىنىپ هايانكەشلىك قىلىشى ۋە ئىشچى يالالاپ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى، شۇنىڭ بىلەن يېڭى ئېكسپلاتاتسىيىچى ئۇنسۇرلار كېلىپ چىقىشى مۇمكىن. لېكىن سوتسيالستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى هۆكۈمرانلىق ئورۇننى ئىگىلىگەن شارائىتتا، يېڭى ئېكسپلاتاتسىيىچى ئۇنسۇرلارنىڭ هەرىكىتى ئۇزلۇكسىز زەربە يەپ تۇرىدۇ ۋە مەنئى قىلىنىدۇ.

تاۋار ئىشلەپچىقىرىش — تارىخىي كاتېگورىيە. سوتسيالستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى بىلەن ماسلىشالايدىغان سوتسيالستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. كوممۇنىزم جەمئىيىتىگە بارغانسىرى، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئۇزۇنىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ئىقتىسادىي شارائىتنىڭ ئۇزگىرىشى بىلەن يوقىلىدۇ.

سوتسيالىزم شارائىتىدىكى تاۋار، سوتسيالستىك تاۋار ئالماشتۇرۇش دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

سوتسيالستىك تاۋار ئالماشتۇرۇش ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتىكى ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان، سوتسيالستىك كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا ۋە كارخانىلار بىلەن ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدا بازار ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان تاۋار ئالماشتۇرۇش.

سوتسيالستىك تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ يوللىرى مۇنۇلار: (1) سوتسيالستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىگىلىك بىلەن سوتسيالستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك تەكى ئىگىلىك ئوتتۇرىسىدا شۇنىڭدەك سوتسيالستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلەكتەكى ئىگىلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش بولىدۇ، ئالماشتۇرۇشنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى يەنىلا ئوخشاش بولمىغان ئىگىدارلار بولىدۇ. لېكىن بۇ يەردە خۇسۇسىي ئىگىدارلار بولمايدۇ. بۇنداق ئالماشتۇرۇشنىڭ ئەكس ئەتتۈرىدىغىنى ئومۇمىي مۇلۇكچىلەكتەكى ئىگىلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بولۇپ، ئۇ ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى تاۋار ئالماشتۇرۇشقا ۋە كاپىتالستىك تاۋار ئالماشتۇرۇشقا تۆپتىن ئوخشمايدۇ. (2) سوتسيالستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىگىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئوخشاش بولمىغان دۆلەت كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئالماشتۇرۇش بولىدۇ. بۇنداق ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىمۇ تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى يەنى قىممەت قانۇنىيىتى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ، تەڭ قىممەت پرىنسىپى بويىچە ئېلىپ بېرىلمىدۇ. لېكىن، بۇنداق تاۋار ئالماشتۇرۇش ئوخشاش بىر مۇلۇكچىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئالماشتۇرۇش بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى تاۋار ئالماشتۇرۇشقا ئانچە ئوخشمايدۇ. (3) ئىشچى — خىزمەتچىلەر ئۆزى ئالغان ئىش هەققىنى خەجلەپ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا دۇكانلىرىدىن ئىستېمال بۇيۇملىرى سېتىۋالىدۇ. بۇ يەردە ئېلىپ سېتىلمىدىغىنى تاۋار بولۇپ، ئۇ يەنىلا تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. تاۋار سېتىلىش بىلەنلا دۆلەت مۇلكىدىن ئىشچى — خىزمەتچىلەرنىڭ شەخسىي مۇلكىگە ئايلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئىشچى — خىزمەتچىلەر خالىغانچە بىر تەرەپ قىلالايدۇ. لېكىن ئىشچى — خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمگەك كۈچى تاۋار بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا پەقەت (پۇل — تاۋار) سېتىۋېلىشلا

شارائىتىدا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش قارىسىغا رىقابەتلىشىش ۋە ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ، قىممەت قانۇنىيىتى ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ كەينىدىن رول ئوينايدىغان بازاردىكى بىر خىل ستېخىيىلىك كۈچ سۈپىتىدە مەجبۇرىي ئىزچىللاشتۇرۇلىدۇ. ئۇ بىر تەرەپتىن تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاپ، بازار باھاسىنىڭ ئۆرلىشى ياكى چۈشۈشى ئارقىلىق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنى تەڭشەپ تۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشىگە، چوڭ كاپىتالنىڭ ئۇششاق كاپىتالنى يۇتۇۋېلىشىغا تۈرتكە بولۇپ، كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشىنى تېزلىتىدۇ. سوتسىيالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدا پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ، قىممەت قانۇنىيىتى ئومۇمەن قارىغۇلارچە تەسىر كۆرسەتمەيدۇ، كىشىلەرنىڭ قىممەت قانۇنىيىتىدىن ئاڭلىق پايدىلىنىپ، جەمئىيەتنىڭ پاراۋانلىق ئىشلىرىنى كۆزلىشىگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رولى ئاساسەن تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتە كۆرۈلىدۇ:

(1) قىممەت قانۇنىيىتى سوتسىيالىزم شارائىتىدا يەنىلا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەڭشىكى بولىدۇ، سوتسىيالىستىك دۆلەتلەر خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى تۈزۈش ۋاقتىدا قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ مۇشۇ رولىدىن ئاڭلىق پايدىلىنىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ھەم ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدىكى ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىش، ھەم ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدىكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بولۇپ سانىلىدۇ. ئۇ، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدىكى ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىش بولۇش سۈپىتى بىلەن، مۇقەررەر ھالدا، پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولىدۇ. ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدىكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بولۇش سۈپىتى بىلەن، مۇقەررەر ھالدا، قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولىدۇ. قىممەت قانۇنىيىتى تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇشنى، تاۋار باھاسىدا قىممەتنى ئاساس قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ۋەھالەنكى ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەكتىن ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا تەقسىم قىلىنغان ئەمگەك مىقدارى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياج مىقدارى بىلەن بىردەك بولغاندىلا ئاندىن بۇ تەلەپكە يەتكىلى بولىدۇ. مەلۇم بىر تارماققا تەقسىم قىلىنغان ئەمگەك مىقدارى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەك مىقدارىدىن ئىگىلەشكە تېگىشلىك ئۈلۈشىدىن ئېشىپ كەتسە، بۇ تارماق ئىشلەپ چىقارغان تاۋارلار تەلەپتىكىدىن ئېشىپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تاۋارنىڭ باھاسى ئۆزلۈكىدىن چۈشىدۇ ياكى پىلان تارماقلىرى باھانى تەشەببۇسكارلىق بىلەن چۈشۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، مەلۇم بىر تارماققا تەقسىم قىلىنغان ئەمگەك مىقدارى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەكتىن ئىگىلەشكە تېگىشلىك ئۈلۈشىگە يەتمەي قالسا، بۇ تارماق ئىشلەپ چىقارغان تاۋارلار تەلەپتىكىگە يەتمەي قېلىپ باھا ئۆرلەيدۇ. تاۋارنىڭ باھاسى قىممىتىدىن يۇقىرى بولسا، بۇنداق تاۋارنى ئىشلەپ چىقارغاندا ئادەتتىكىدىن يۇقىرى پايدىغا ئېرىشكىلى بولىدۇ، بازارنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن بەزى مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىغا يول قويۇلغان شارائىتتا، كارخانىلار

ئىستېمالغا ئۆتكەلەيدۇ. سوتسىيالىستىك تاۋار ئالماشتۇرۇش ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنى بىرلەشتۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىستېمال ئۈچۈن تېخىمۇ ئوبدان خىزمەت قىلدۇرالايدۇ. (3) سوتسىيالىستىك تاۋار ئالماشتۇرۇش شەھەرلەر بىلەن يېزىلارنى، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى تۇتاشتۇرىدىغان كۆۋرۈك ۋە ۋاستە. سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى مۇۋاپىق بەلگىلەپ، سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى يېزىلارغا ئېلىپ بېرىش ۋە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى شەھەرگە ئېلىپ كىرىش ئىشىنى ۋاقتىدا ئۈيۈشتۈرغاندا، شەھەرلەر بىلەن يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىسىنى كۈچەيتىپ، ئىشچى ـ دېھقانلار ئىتتىپاقىنى يەنمۇ مۇستەھكەملىگىلى بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك تاۋار ئالماشتۇرۇش كاپىتالىستىك تاۋار ئالماشتۇرۇشقا تۈپتىن ئوخشىمايدۇ، ئۇ كاپىتالىزم بىلەن بۇرژۇئازىيىنى پەيدا قىلمايدۇ. لېكىن بەزىلەر تاۋار ئالماشتۇرۇشتىن پايدىلىنىپ تۆپىلەپ سېتىۋېلىش، ئېلىپساتارلىق قىلىش ۋە ھايانكەشلىك قىلىش ھەرىكەتلىرىدە بولۇشى مۇمكىن. سوتسىيالىستىك تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ خورمال تەرەققىي قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، بازارلىق كاپىتالىستىك قانۇنىىتىنى ھەرىكەتلەرگە قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىش لازىم.

روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى 1921 ـ يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا «ھەربىي كوممۇنىزم»دىن «يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت»كە ئۆتكەندە، لېنىن تاۋار ئالماشتۇرۇشنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. ئۇنداق تاۋار ئالماشتۇرۇش سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئوتتۇرىسىدا ماددىي نەرسىنىڭ نىسبىتى بويىچە بولىدىغان بىۋاستە ئالماشتۇرۇشنى كۆرسەتتى. لېكىن بۇنداق ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى كاپىتالىزم تەرىكىبلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىشقا ۋە مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا پايدىسىز بولغانلىقى ئۈچۈن ئەمەلدە ئاشمىغانىدى. 1921 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ بۇنداق ئۇسۇل ئۆزگەرتىلدى، سودىنى ۋە پۇل ئوبوروتىنى دۆلەت تەكشەيدىغان بولدى.

سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى تاۋار، سوتسىيالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى قىممەت قانۇنىيىتى سوتسىيالىزم شارائىتىدا، تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارى يەنىلا شۇ تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارىنىڭ مۇقەررەرلىكىگە باغلىق بولىدۇ.

قىممەت قانۇنىيىتى ـــ تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىي قانۇنىيىتى. ئۇ، باشقا ھەرقانداق ئىقتىسادىي قانۇنىيەتكە ئوخشاش، كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمايدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەت ۋە كارخانىلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتىدە مۇشۇ قانۇنىيەتكە ھۆرمەت قىلىشى، مۇشۇ قانۇنىيەتنىڭ تەلىپى بويىچە ئىش قىلىشى كېرەك، ئۇنداق قىلمايدىغان بولسا، ئۇنىڭ جازاسىغا تارتىلىدۇ.

تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇش تايىنىدىغان ئىقتىسادىي شارائىت ئوخشاش بولمىسا، قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەسىر كۆرسىتىش شەكلى ۋە ئاقىۋىتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك

قانۇنىيىتى كۆرسەتكەن تەسىرنىڭ ئاقىۋىتى ئىلغار كارخانىلار ئۈچۈن بىر خىل ئىلھام بولىدۇ، ئارقىدا قالغان كارخانىلار ئۈچۈن بىر خىل ھەيدەكچىلىك ياكى جازا بولىدۇ. بۇ ھال كىشىلەرنىڭ تىرىشىپ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ياخشىلىشى، ئىگىلىك باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشى، ئىگىلىك ھېساباتىنى ئوبدان ئېلىپ بېرىشىغا تۇرتكە بولۇشقا پايدىلىق. ماۋ زېدۇڭ قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ بۇنداق رولىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ مۇنداق دېگەنىدى: «بۇ قانۇنىيەت بىر ئۇلۇغ مەكتەپ، بۇنىڭدىن پايدىلانغاندىلا، ئاندىن نەچچە ئون مىليونلىغان كادىرلىرىمىز ۋە نەچچە يۈز مىليونلىغان خەلقىمىزنى تەربىيىلىگىلى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزمىمىزنى قۇرغىلى بولىدۇ.»

(3) قىممەت قانۇنىيىتى تاۋار ئوبوروتى ساھەسىدە تەڭشەش رولىنى ئوينايدۇ، سوتسىيالىستىك دۆلەت مۇشۇ رولدىن پايدىلىنىپ، بەزى تاۋارلارغا بولغان تەلەپلەرنى تەڭشەپ، ئۇنى جەمئىيەتنىڭ يەتكۈزۈپ بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئومۇمىي تاۋار مىقدارى بىلەن ماسلاشتۇرىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىدا ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش يولغا قويۇلىدۇ، ئەمگەكچىلەر پۇل شەكلىدە ئەمگەك ھەققى ئالغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قانداق تاۋارنى سېتىۋېلىشى ۋە قانچىلىك سېتىۋېلىشى، ئەمگەكچىنىڭ كىرىم سەۋىيىسى بەلگىلەنگەن شەرت ئاستىدا، ناھايىتى زور دەرىجىدە تۈرلۈك تاۋارلار باھاسىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكىگە باغلىق بولىدۇ. شۇڭا، سوتسىيالىستىك دۆلەت بەزى ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ سېتىلىش باھاسىنى پىلانلىق ۋە مۇۋاپىق ھالدا چۈشۈرۈپ ياكى ئۆستۈرۈپ، ئۇلارغا بولغان تەلەپنى تەڭشەيدۇ. مەسىلەن، تاماكا ۋە ھاراققا ئوخشاش تۇرمۇشقا زۆرۈر بولمىغان بۇيۇملار جەھەتتە يۇقىرى باھا سىياسىتى يولغا قويۇلۇپ، ئۇلارغا بولغان ئىستېمال چەكلىنىدۇ. كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىشقا شارائىت ھازىرلانغان، تەننەرخى كۆپلەپ چۈشكەن، لېكىن ھازىرقى باھا شارائىتىدا سېتىلىش يولى راۋان بولمايۋاتقان مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىنى ۋاقتىدا تۆۋەنلىتىپ، سېتىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتكەندە، ئىستېمالچىلارنىڭ بۇنداق تاۋارلارغا بولغان تەلىپىنى تولۇق قاندۇرغىلى بولىدۇ. لېكىن ئادەتتىكى ئەھۋالدا، باھانى قىممىتىدىن تولىمۇ چەتلىتىۋېتىشكە بولمايدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا، شەھەرلەر بىلەن يېزىلارنىڭ، ئىشچىلار بىلەن دېھقانلارنىڭ شۇنىڭدەك دۆلەت، كارخانا ۋە شەخستىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى توغرا ھەل قىلىپ، ھەرقايسى تەرەپنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تېز راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە بىرقەدەر پايدىلىق بولىدۇ.

سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى پۇل سوتسىيالىزم شارائىتىدا مۇقىم ھالدا ئومۇمىي قىممەتداشنىڭ رولىنى ئوينايدىغان ئالاھىدە تاۋاردۇر. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇش مەۋجۇت بولغان ئىكەن، پۇلمۇ سۆزسىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

پۇل تاۋارغا ئوخشاش نوقۇل بۇيۇم ئەمەس، بەلكى بۇيۇم بىلەن باغلىنىشلىق بولغان مەلۇم ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتۇر. خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكىدىكى پۇل خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك شارائىتىدىكى تاۋار ئىشلەپ

بۇنداق تاۋارنى كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىپ، ئۇنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنى كۆپەيتىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، تاۋارنىڭ باھاسى قىممەتتىدىن تۆۋەن بولسا، بۇنداق تاۋارنى ئىشلەپچىقارغاندا ئادەتتىكى پايدىسىمۇ ئېرىشكىلى بولمايدۇ، ھەتتا زىيان تارتىدىغان گەپ، كارخانىلار بۇنداق تاۋارنى ئازراق ئىشلەپچىقىرىپ، ئۇنىڭ مەھسۇلاتىنى ئازايتىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش گەرچە پايدىنى كۆزلىمەسمۇ، لېكىن باھانىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى ۋە پايدىنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشى مۇشۇ كارخانىلارنىڭ ئۆزىنىڭ ۋە مۇشۇ كارخانىلاردا ئىشلەۋاتقان ئەمگەكچىلەرنىڭ ماددىي مەنپەئىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مەيلى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلار بولسۇن ياكى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار بولسۇن، ھەممىسى تەننەرخى تۆۋەن، باھاسى يۇقىرى، پايدىسى كۆپ مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشنى خالايدۇ، تەننەرخى يۇقىرى، باھاسى تۆۋەن، پايدىسى ئاز مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشنى خالىمايدۇ. بۇ شۇنى كۆرسىتىدۇكى، سوتسىيالىزم شارائىتىدا، قىممەت قانۇنىيىتى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەڭشىكى بولۇش رولىنى يەنىلا ساقلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، دۆلەت خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى تۈزۈش ۋاقتىدا، سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلىرىنىڭ ۋە خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇش قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىنى كۆزدە تۇتۇپلا قالماستىن، يەنىلا قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىنىمۇ كۆزدە تۇتىدۇ، تەمىنلەش، ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىشنى ئەستايىدىل، ئومۇمىيۈزلۈك تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ، پىلان جەھەتتىكى رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىپلا قالماستىن، يەنە باھادىن ئىبارەت بۇ پىشاڭىدىن تولۇق پايدىلىنىش ئارقىلىق، يەنى مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئىلھام بېرىدۇ ياكى ئۇنى چەكلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن دۆلەت پىلانىنى ئورۇنداش مەقسىتىگە يېتىدۇ.

(2) قىممەت قانۇنىيىتى سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك ھېسابات ئىنى ئوبدان ئىلىپ بېرىش، ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلاش، يېڭى تېخنىكىنى قوللىنىش، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتە ئاكتىپ تۈرتكىلىك رول ئويناىدۇ. ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان باشقا - باشقا كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسى ئوخشاش بولمايدۇ، تېخنىكا جەھەتتىكى ئىلغارلىقى بىلەن قالاقلىقى ئوخشاش بولمايدۇ. بىرلىك مەھسۇلاتىغا كېتىدىغان ئەمگەك سەرپىياتى ئوخشاش بولمايدۇ، لېكىن قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپى بويىچە، ئوخشاش بىر خىلدىكى تاۋارلارنىڭ قىممىتى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، ياھانى بەلگىلەشتە، پەقەت مۇشۇ ئاساس قىلىنىدۇ. بۇنداق بولغاندا، ئىگىلىك ھېسابات ئىنى ئەستايىدىل ياخشى ئىلىپ بارغان، ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلىغان ۋە ئىلغار تېخنىكىنى قوللانغان كارخانىلار مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخى تۆۋەن بولغانلىقى ئۈچۈن كۆپرەك كىرىمگە ئېرىشەلەيدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىگىلىك ھېسابات ئىنى كۇچ چىقارمىغان، ئىگىلىك باشقۇرۇشى ياخشى بولمىغان، تېخنىكا جەھەتتىكى قالاقلىق ھالىتىنى ئۆزگەرتكۈسى كەلمىگەن كارخانىلار مەھسۇلاتىنىڭ تەننەرخى يۇقىرى بولغانلىقى ئۈچۈن ئازراقلا كىرىمگە ئېرىشەلەيدۇ، ھەتتا زىيان تارتىدۇ. قىممەت

پۇلنىڭ ئوبوروت ۋاستىسى بولۇش رولىدىن ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. جۇڭگودا جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ تارقاتقان خەلق پۇلى شۇ جايلىكىگە كىرىدۇ. خەلق پۇلى دۇنيادا ئاز ئۇچرايدىغان، قىممىتى تۇراقلىق پۇلدۇر. ئۇنىڭ تۇراقلىق بولۇشىنىڭ ئاساسىي سەۋەبى شۇكى، بىر تەرەپتىن، دۆلەت كۆپلىگەن تاۋارنى ئىگىلەپ، ئۇنى تۇراقلىق باھا بىلەن بازارغا سالىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، دۆلەت مالىيە كىرىم - چىقىمىنى ئاساسىي جەھەتتىن تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ تۇرىدۇ ھەمدە تاۋار ئوبوروتى ۋە تۆرلۈك تۆلەش ئېھتىياجىغا ئاساسەن خەلق پۇلىنىڭ تارقىتىلىش مىقدارىنى پلانلىق تەڭشەپ تۇرىدۇ.

خەلق پۇلى قەغەز پۇل. ئۇنىڭ قىممەت ئۆلچىمىنىڭ رولىنى ئارتىقۇرالىشى، بارلىق تاۋارنىڭ قىممەتىنى ئۆلچەشكە ئىشلىتىلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ پۇلدىن ئىبارەت تاۋارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ ۋە پۇلدىن ئىبارەت تاۋارنىڭ بەلگىسى بولىدۇ. ماركس مۇنداق دېگەنىدى: «قەغەز پۇل ئالتۇن مىقدارىغا ۋەكىللىك قىلالىغاندىلا، ئاندىن قىممەت بەلگىسى بولالايدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 148 - بەت) خەلق پۇلىنىڭ تەركىبىدە قانۇنىي بەلگىلەنگەن ئالتۇن مىقدارى يوق، مەملىكەت ئىچىدە ئۇنى ئالتۇن بىلەن تېگىشكىلىمۇ بولمايدۇ، شۇنداق بولسىمۇ ئۇ ئوبيېكتىپ جەھەتتە، يەنىلا مەلۇم ئالتۇن مىقدارىغا ۋەكىللىك قىلىپ ئوبوروتتا رول ئوينايدۇ. كونكرېت ئىپادىسى مۇنداق: خەلق پۇلى پۇل ئوبوروتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە ئەمەل قىلىشى كېرەك، خەلق پۇلىنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى تاۋار ئوبوروتىدا ئوبيېكتىپ جەھەتتە كېرەك بولىدىغان ئالتۇن مىقدارى بىلەن ماسلىشىشى كېرەك، ئەگەر مۇشۇ ئالتۇن مىقدارىدىن ئېشىپ كەتسە، ئوخشاش بىرلىكتىكى خەلق پۇلى ۋەكىللىك قىلىدىغان ئالتۇن مىقدارى ئازىيىپ كېتىپ، خەلق پۇلىنىڭ كۈرسى چۈشۈپ، مال باھاسى ئۆرلەپ كېتىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «يۈزەكى قارىغاندا، قىممەت بەلگىسى تاۋارنىڭ قىممىتىگە بىۋاستە ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئۇ ئالتۇننىڭ بەلگىسى بولۇپ ئىپادىلەنمەي، بەلكى باھا جەھەتتىلا مەلۇم بولىدىغان، تاۋاردىلا ئەمەلىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئالماشتۇرۇش قىممىتىنىڭ بەلگىسى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن بۇنداق يۈزەكى ھادىسە خاتا. قىممەت بەلگىسى بىۋاستە ھالدا پەقەت باھانىڭ بەلگىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئالتۇن بەلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ تاۋار قىممىتىنىڭ بەلگىسى بولۇشى ۋاستىلىك بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 13 - توم، 105 - بەت) خەلق پۇلىنىڭ ئالتۇن بىلەن مۇناسىۋىتى يۇقىرىدىكىدەك تەشەببۇس قىلغۇچىلارمۇ بولدى، بۇ — يەنىمۇ مۇھاكىمە قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە.

ئەمگەك تالونى ماركس، ئېنگېلسلار تەسەۋۋۇر قىلغان تاۋار ۋە پۇل يوقىتىلغاندىن كېيىنكى سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئەمگەكچىلەر ئۆزى قاتناشقان جامائەت ئەمگىكىگە قاراپ شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرى ئالىدىغان ئىسپات قەغىزى. ئۇ پۇل ئەمەس، پۇلنىڭ رولىغىمۇ ئىگە ئەمەس.

ماركستىن ئىلگىرى، ئەنگلىيىلىك خىيالىي سوتسىيالىزمچى ئوۋېن ئەمگەك تالونىنى جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىشنىڭ قورالى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان ھەم ئۇنى

چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى پۇل، ئاساسەن، ئوخشاش بولمىغان سوتسىيالىستىك مۇلۈكچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى، شۇنىڭدەك بىر خىل سوتسىيالىستىك مۇلۈكچىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئوخشاش بولمىغان ئىگىلىك باشقۇرۇش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا، پۇل يەنىلا تۆۋەندىكىدەك روللارغا ئىگە:

(1) قىممەت ئۆلچىمى بولۇش رولى. سوتسىيالىستىك دۆلەت پۈلنىڭ مۇشۇنداق رولىدىن پايدىلىنىپ مەھسۇلاتنىڭ پىلانلىق باھاسىنى بەلگىلەيدۇ، تۈرلۈك قىممەت كۆرسەتكۈچلىرىنى چىقىرىدۇ، كارخانىلاردا ئىقتىسادىي ھېسابات تۈزۈمىنى يولغا قويىدۇ، پۈتۈن خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق باشقۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرىدۇ.

(2) ئوبوروت ۋاستىسى بولۇش رولى. سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى پۈلنىڭ مۇشۇ رولىنىڭ خۇسۇسىيىتى مۇنداق: پۇل ئوبوروتى دۆلەت پىلانى ئارقىلىق تەڭشەپ تۇرۇلىدۇ. پۇل ئوبوروتىنىڭ قانۇنىيىتى يەنىلا مۇنداق بولىدۇ: مەلۇم مەزگىل ئىچىدە مۇئامىلىگە سېلىشقا زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارى = سېتىلىدىغان تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى ÷ بىرلىك پۇل ئوبوروتىنىڭ سۈرئىتى (قېتىمى). سوتسىيالىستىك دۆلەت خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى، خۇسۇسەن شەھەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى كۈچەيتىپ، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، مۇشۇ قانۇنىيەتنىڭ تەلىپى بويىچە، پۇل مۇئامىلىسىنى پىلانلىق تەڭشەپ تۇرىدۇ.

(3) تۆلەش ۋاستىسى بولۇش رولى. پۈلنىڭ بۇنداق رولى مۇنداق ئىپادىلىنىدۇ: دۆلەت مالىيە قەرزى ئارقىلىق، كارخانا ۋە ئورۇنلارغا مەبلەغ تەقسىم قىلىدۇ؛ كارخانا دۆلەتكە پايدا، باج تاپشۇرىدۇ ۋە ئالغان قەرزنى قايتۇرىدۇ؛ دۆلەت ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە ئىش ھەققى بېرىدۇ. پۇل ئىش ھەققى سۈپىتىدە تارقىتىلغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە، ئەمگەك تالونىنىڭ رولىغا ئوخشاش روللارنى ئويناپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ جەمئىيەتكە قانچە ئەمگەك قىلىپ بەرگەنلىكىنى، جەمئىيەتتىن قانچە ئىستېمال بۇيۇمى ئالسا بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. لېكىن ئەمگەك تالونى ئۆتىمەيدۇ، ئىش ھەققى بولغان پۇل ئۆتىدۇ.

(4) خەزىنە ۋاستىسى بولۇش رولى. سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ بانكىلىرى پۈلنىڭ شۇنداق رولىدىن پايدىلىنىپ، سوتسىيالىستىك كارخانىلار ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ قولىدىكى ۋاقتىنچە ئىشلىتىلمەيدىغان پۇللارنى يىغىپ، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىدۇ.

(5) دۇنياۋى پۇل بولۇش رولى. بۇ رولنى يەنىلا ئالتۇن ئۆتەيدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەتلەر تاشقى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتتە ئالتۇندىن سېتىۋېلىش ۋاستىسى سۈپىتىدە پايدىلىنىپ، چەت ئەلدىن تاۋار سېتىۋالىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئالتۇندىن تۆلەم ۋاستىسى سۈپىتىدە پايدىلىنىپ، خالقارا كىرىم - چىقىمدىكى كەم سانىنى تولدۇرۇپ، ھەرقايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىنى كۈچەيتىپ، ئۆزئارا ھاجەتتىن چىقىش مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇرىدۇ.

سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ قەغەز پۇلى

خىيالىي سوتسىيالىزمچىلارنىڭ ئەمگەك تالونى ۋە «ئەمگەك پۇل» غا مۇناسىۋەتلىك بايانلىرىنى تەھلىل قىلىش ۋە تەنقىد قىلىش داۋامىدا مەيدانغا كەلگەن. ماركس مۇنداق دەپ قارايدۇ: «جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئىگىدارلىقىدىكى ئىشلەپچىقىرىشتا، پۇل كاپىتالى يەنە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. جەمئىيەت ئەمگەك كۈچلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. ئىشلەپچىقارغۇچىلار قەغەز گۇۋاھنامىگە ئىگە بولۇپ، شۇ قەغەز گۇۋاھنامىگە جەمئىيەتنىڭ ئىستېمال بۇيۇملىرى زاپىسىدىن ئۆزىنىڭ ئەمگەك ۋاقتىغا تەڭ كېلىدىغان ئۈلۈشنى ئېلىشى مۇمكىن. بۇ گۇۋاھنامىلەر پۇل ئەمەس. بۇلار ئۆتمەيدۇ.» (ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 ـ توم، 397 ـ بەت)

ماركس «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد» دېگەن ئەسىرىدە لاسسالنىڭ «ئادىل تەقسىمات» دېگەن سەپسەتىلىرىگە رەددىيە بەرگەن ۋاقتىدا، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، «ھەربىر ئىشلەپچىقارغۇچى، تۇرلۈك تۆتۈپ قېلىشلاردىن كېيىن، جەمئىيەت تەرىپىتىن دەل ئۆزى جەمئىيەتكە بەرگەن ھەمىنى قايتۇرۇۋالىدۇ. ئۇنىڭ جەمئىيەتكە بەرگىنى ـ ئۆزىنىڭ شەخسىي ئەمگەك مىقدارى.» ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، «ئۇ جەمئىيەت تەرىپىتىن ئۆزىنىڭ قانچىلىك ئەمگەك قىلغانلىقىنى (ئۇنىڭ ئىجتىمائىي فوند ئۈچۈن قىلغان ئەمگىكى چىقىرۋېتىلىدۇ) ئىسپاتلايدىغان گۇۋاھنامە ئالىدۇ، ئەمدى ئۇ بۇ گۇۋاھنامىگە ئاساسەن، ئىجتىمائىي زاپاس ئىچىدىن ئۆزى قوشقان ئەمگەك مىقدارىغا باراۋەر بولغان بىر ئۈلۈش ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئالىدۇ.» (ماركس: «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»، 1971 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 20 ـ 21 ـ بەتلەر) ئەمگەكنى ھېسابلاشتا ۋە ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىشتا تاۋار بىلەن پۇلنىڭ مۇناسىۋىتىگە تايىنىش زۆرۈر بولمىغان بۇنداق گۇۋاھنامە ئەمگەك تالونى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

روسىيە ۋە جۇڭگو پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ ئەمەلىيىتىدە ماركس تەسەۋۋۇر قىلغان ئەھۋاللار دەرھاللا مەيدانغا كەلمىدى. سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكتە ئىككى خىل شەكىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى ۋە باشقا سەۋەبلەر بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىكار قىلىنمىدى، پۇلمۇ بۇرۇنقىدەك ساقلاپ قېلىندى، سوتسىيالىستىك ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش ئەمگەك تالونلىرى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى پۇلنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، پۇل ئەمگەك تالونى ھېسابلانمايدۇ، ئۇ ئۆتمىدىغان نەرسە، ئۇنىڭدا يەنىلا پۇلنىڭ بىرقانچە رولى بار، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىشنىڭ مەلۇم ساھەسىدە ئەمەلىيەتتە ئەمگەك تالونىنىڭ رولىنى ئويناۋاتقان بولسىمۇ.

ئەمەلىي ئەرسىگە سۇندۇرۇش بىرلىكى جۇڭگودا ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، پۇل پاخالىلىقنىڭ دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا ۋە خەلق تۇرمۇشىغا بولغان تەسىرىنى پىنھىكلىتىش ئۈچۈن يولغا قويۇلغان، پۇلغا سۇندۇرۇپ ھېسابلاشقا تەتبىقلىنىدىغان ئۆلچەملىك ئەمەلىي ئەرسە بىرلىكى.

ئىشلەتكەنسىدى. ئۇۋېننىڭ ئەمگەك تالونى ئەمگەك ۋاقتىنى ھېسابلاشنىڭ بىرلىكى قىلىندىغان، پۇل ئورنىغا دەسسىتىلىپ، ئىشلەپچىقارغۇچىلار بىلەن ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى، ئىشلەپ چىقارغۇچىلار بىلەن ئىستېمالچىلارنى ئالاقىلەشتۈرىدىغان مۇئامىلە ۋاسىتىسى ئىدى. ئۇۋېن مۇنداق دەپ قارايتتى: ئەمگەكچىلەر ئۆزىنىڭ ئەمگەك مەھسۇلىنى ئېرىشىش ئۈچۈن تۈلۈك كاپالەتكە ئىگە بولۇشى لازىم، پۇل ئالماشتۇرۇش ۋاسىتىسى قىلىنغان شارائىتتا، ئەمگەكچىلەر بۇنداق كاپالەتكە ئىگە بولالمايدۇ، چۈنكى پۇل بىر خىل «مۇكەممەل بولمىغان ۋە ئادەل بولمىغان قىممەت ئۆلچىمى». ئۇنىڭ قارىشىچە، تىللا، تەڭگە ۋە قەغەز پۇللارنىڭ ھەممىسى «سۈنئىي ياساپ چىقىرىلغان؛ ئۇنىڭ ئىچكى قىممىتى ناھايىتى ئاز بولىدۇ ياكى ئۇنىڭ زادى ھېچقانداق ئىچكى قىممىتى يوق». ئەمگەكچىلەر كاپىتالىستلارغا ئەمگىكىنى ساتقاندا، ئەمگەكنىڭ قىممىتى ئېرىشەلمەيدۇ، لېكىن ئەمگەكچىلەر پۇلغا كاپىتالىستلاردىن ئىستېمال بۇيۇملىرى سېتىۋالغاندا، يەنە بىر قېتىم ئېكسپلاتاتسىيەگە ئۇچرايدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ تەشەببۇس قىلىدۇ: بايلىقنى ئەقىلغە مۇۋاپىق تەقسىم قىلىپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ سۈنئىي ئەمگەك ھەققى تۈزۈمىنىڭ قۇللۇقىدىن ئازاد قىلىش ئۈچۈن، «ئادەل ئالماشتۇرۇش»نى يولغا قويۇپ، سۈنئىي قىممەت ئۆلچىمىنىڭ ئورنىغا ئىنسانلارنىڭ ئەمگەكىدىن ئىبارەت بۇ تەبىئىي قىممەت ئۆلچىمىنى قويۇش لازىم. ئۇۋېن ئۆزى تەسىس قىلغان لوندون «ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى ئادەل ئالماشتۇرۇش بازىرى»-دا مۇشۇنداق تالونىنى ئىشلەتكەن. مەلۇم مەھسۇلاتنى ئىشلەپ چىقارغانلىكى كىشىلەر ئۆزىنىڭ مەھسۇلاتىنى مۇشۇ بازارغا ئەكىلىپ ئەمگەك تالونىغا ئالماشتۇرغان، ئەمگەك تالونىنىڭ ئۈستىگە بۇنداق مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك ۋاقتى يېزىپ قويۇلغان. قولىدا ئەمگەك تالونى بار كىشىلەر بۇ تالونغا بازارلاردىن تەڭ مىقداردىكى ئەمگەك ۋاقتى سەرپ قىلىنغان باشقا مەھسۇلاتلارنى تېگىشىلىگەن. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: ئۇۋېن «ئەمگەك بازارلىرىنى ئۈيۈشتۈردى، بۇ يەردە ئەمگەك مەھسۇلاتلىرى ئەمگەك سائىتى بىرلىك قىلىنغان ئەمگەك تالونلىرىنىڭ يارىدىمى بىلەن ئالماشتۇرۇلىدىغان بولدى؛ بۇنداق بازار، مۇقەررەركى، مەغلۇپ بولىدۇ.» (ئېنگېلس: «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 505 - بەت) قىممەت قانۇنىيىتىگە خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇۋېننىڭ سىنىقى ئەكسىگە يېلىغا يەتمەيلا مەغلۇپ بولدى.

ئۇۋېننىڭ ئەگەشكۈچىسى جون گېرى ئۇۋېننىڭ ئەمگەك تالونىنى «ئەمگەك پۇل» غا ئايلاندۇردى. ئۇ ئەمگەك ۋاقتىنى بەۋاسىتە ھالدا پۇلنىڭ ئۆلچەم بىرلىكى قىلىش نەزەرىيىسىنى سىستېمىلىق جارى قىلدۇرۇپ، تاۋار ۋە پۇلنى ساقلاپ قېلىش شەرتى ئاستىدا تاۋار ئالماشتۇرۇشنى يوقىتىشقا كۈچىنىڭ بارىچە ئۇرۇندى. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتتىدۇ: ئۇۋېننىڭ ئەمگەك تالونلىرى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى ئالدىنقى شەرت قىلماي، بەلكى بەۋاسىتە ئىجتىمائىيلاشقان ئەمگەكنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ، گېرىنىڭ «ئەمگەك پۇل» دېگەن نەرسىسىگە كەلسەك، ئۇ ئىقتىسادشۇناسلىق جەھەتتىكى قۇرۇق گەپ.

ماركسنىڭ ئەمگەك تالونى (ئەمگەك گۇۋاھنامىسى) توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرى

كاپالەتلىك قىلىشتا، بازارلارنى مۇقىملاشتۇرۇپ، خۇسۇسىي كاپىتالنىڭ هايانكەشلىك هەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىشتە، خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇهىم رول ئويناغان. دۆلەتنىڭ ئىگىلىكنى ئەهۋالىنىڭ تۆپتىن ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، مال باهاسى كۆنسايمىن مۇقىملىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئەمەلىي نەرسىگە سۈندۈرۈش ئۇسۇلى ئۆز رولىنى يوقاتتى. 1954 - يىلىنىڭ ئاخىرى، جۇڭگو خەلق بانكىسى ئەمەلىي نەرسىگە سۈندۈرۈلغان تاختاي باهاسىنى ئىلان قىلىشنى توختاتتى.

پلانلىق ئىگىلىك ۋە بازار ئارقىلىق تەڭشەش سوتسىيالىستىك ئىگىلىك پلانلىق ئىگىلىك، لېكىن تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بازار ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ خەلق ئىگىلىكىنىڭ تېز سۈرئەتتە، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

سوتسىيالىستىك ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەهەتتىكى ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغانلىقتىن زامانىۋى يىرىك ئىشلەپچىقىرىش بولۇپ هېسابلىنىدۇ، هەر-قايسى رايونلار، هەرقايسى تارماقلار، هەر-قايسى ساهەلەر ۋە هەرقايسى كارخانىلار بىر - بىرى بىلەن زىچ ئالاقە باغلايدۇ، بىر - بىرىگە تايىنىدۇ، ئوبيېكتىپ جەهەتتە خەلق ئىگىلىكىنى پلانلىق باشقۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: جەمئىيەت ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن هامان، جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ هۆكۈمەتسىزلىك هالىتى پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ۋە ئۇنىڭ هەربىر ئەزاسىنىڭ ئېهتىياجى بويىچە ئىشلەپچىقىرىشقا قىلىنغان ئىجتىمائىي، پلانلىق تەڭشەشكە ئورۇن بېرىدۇ.» (ئېنگېلس: «دىئۇرىنگنىڭ قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 538 - بەت) پلانلىق تەڭشەش سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت (ئاساسەن سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى، خەلق ئىگىلىكىنى پلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇش قانۇنىيىتى) ۋە تەبىئەت قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپى بويىچە خەلق ئىگىلىكىنى پلانلىق باشقۇرۇشىدۇر. بۇنداق بىر تۈتاش پىلان دۆلەتنىڭ مەخسۇس ئورگانلىرى تەرىپىدىن تۈزۈلىدۇ. ئۇ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ هەرقايسى تارماقلىرى ئىچىدە تۈرلۈك يوللار ئارقىلىق ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچىنى تەقسىم قىلىدۇ، ئاساسىي نىسبەت مۇناسىۋىتىنى، كارخانىنىڭ ئىقتىسادىي تېخنىكا كۆرسەتكۈچىنى ۋە مەهسۇلات باهاسىنى بەلگىلەيدۇ. دۆلەت پلانىنىڭ ئاساسىي كۆرسەتكۈچى بۈيرۇق خاراكتېرىدا بولىدۇ. سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇشى، تۈرلۈك ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ خىلمۇخىل بولۇشى، ئىجتىمائىي مەهسۇلات تۈرلىرىنىڭ قىسما - قىسما بولۇشى تۈپەيلىدىن، دۆلەتنىڭ بۇ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ هەممىسىنى پۈتۈنلەي باشقۇرۇپ، بۇنداق مەهسۇلاتلارنىڭ تەمىنلەش، ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش ئىشلىرىنى بىۋاستە تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «هازىر بىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، مۇكەممەل، هەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان، هەقىقىي پىلانىنى تۈزۈش

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئىچكى ئۇرۇش قوزغىغانلىقى، ئۇزاقىچە پۇلنى پاخالاشتۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويغانلىقى تۈپەيلىدىن، جۇڭگو ئازاد بولغاندىن كېيىن، بىرنەچچە تاپشۇرۇۋالغىنىمىز ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان خەلق ئىگىلىكى ۋە مال باھاسى دائىم داۋالغۇپ تۇرغان ئىچكى بازار بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خۇسۇسىي سودىگەرلەر ھايانكەشلىك قىلىپ تۇرغانلىقى تۈپەيلىدىن، مال باھاسىدا بىرنەچچە قېتىم چوڭ داۋالغۇش بولدى. پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى ئاممىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداپ، ئۇلارنىڭ قولىدىكى ماتاش پۇللىرى ۋە ئامانەت پۇللىرىنىڭ قىممىتىنى مال باھاسىنىڭ داۋالغۇپ تۇرۇش تەسىرىگە ئۇچراتماسلىق ھەمدە جەمئىيەتتىكى تارقاق مەبلەغنى تېخىمۇ كۆپلەپ قوبۇل قىلىپ خەلق ئىگىلىكىنى تېز ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، كەڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمەلىي ئىش ھەققىنە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، پۇلنى ئەمەلىي نەرسىگە سۈندۈرۈش ئۇسۇلىنى يولغا قويدى.

ئەمەلىي نەرسىگە سۈندۈرۈش بىرلىكىدىن پايدىلىنىپ پولغا سۈندۈرۈپ ھېسابلاش 1949 - يىلى ئەتىيازدا ھەممىدىن ئاۋۋال بېيجىڭ ۋە تيەنجىنلەردىن باشلانغانىدى، ئارقىدىن ناھايىتى تېزلا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئومۇملاشتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئۇسۇل بانكىدا پول ئامانەت قويۇشتىن ئىش ھەققىنى ھېسابلاشقىچە ۋە دۆلەت تارقاتقان زايومغىچە كېڭەيتىلدى. كونكرېت ئۇسۇلى مۇنداق بولدى: ھەرقايسى رايون ۋە ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەر ئوخشاش بولمىغان ئىشلىتىلىش يوللىرىغا قاراپ، ئالدى بىلەن ئەمەلىي نەرسىگە سۈندۈرۈلىدىغان بىرلىك ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەربىر ئەمەلىي نەرسىنىڭ تۈرىنى ۋە سان - مىقدار جەھەتتىكى ئۆلچىمىنى بەلگىلىدى. ئومۇمەن گۈرۈچ، ئۇن، ياغ، توز، كۆمۈر، رەختكە ئوخشاش ئاساسىي تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى ئىچىدىن بىرقانچە خىلى تاللاۋلىنىدى، ئۇنىڭ سان مىقدارى ئاساسەن شۇ جايدىكى ئاممىنىڭ مۇشۇ لازىمەتلىكلەرنى ئىستېمال قىلىش نىسبىتى بويىچە بەلگىلەندى. مەسىلەن، بېيجىڭدا «ئەمەلىي نەرسىگە سۈندۈرۈپ ئامانەت قويۇش» يولغا قويۇلغاندا قوللىنىلغان «ئۆلچەملىك ئەمەلىي نەرسە بىرلىكى» مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان: بىر جىڭ ئۇن، بىر جىڭ قوناق ئۇنى (ياكى سۆك)، بىرچى رەخت، شەرقىي شىمال رايونىدا ئىش ھەققىنى تارقىتىشتا قوللىنىلغان ئەمەلىي نەرسىگە سۈندۈرۈش بىرلىكى (يەنى ماتاش پۇلى) مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان: 1.63 جىڭ ئاربىلاشما ئاشلىق، 5.5 جىڭ كۆمۈر، 0.035 جىڭ پۇرچاق يېغى، 0.045 جىڭ توز، 0.2 كۋادرات چىڭ رەخت. بەلگىلەنگەن ئەمەلىي نەرسىنىڭ ئۆلچىمىگە ئاساسەن، بەلگىلەنگەن ھەر قايسى جايلاردىكى جۇڭگو خەلق بانكىلىرى كۈندە ياكى ئون كۈندە شۇ جايدىكى بازارلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئۇلگۈچە مال باھاسى بويىچە، ئەمەلىي نەرسىگە سۈندۈرۈلىدىغان ھەربىر بىرلىكنىڭ نەق ئېقىۋاتقان باھاسىنى ھېسابلاپ چىقىپ ۋە دوسكىدا ئېلان قىلىپ (ئەمەلىي نەرسىگە سۈندۈرۈش تاختاي باھاسى دېيىلىدۇ)، ئۇنى كۈنلۈك ياكى ئون كۈنلۈك پولغا سۈندۈرۈپ ھېسابلاشنىڭ ئاساسى قىلىنغان. پۇلنى ئەمەلىي نەرسىگە سۈندۈرۈش تەدبىرى خەلق ئاممىسىنىڭ ئىش ھەققى پول كىرىمىنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىگە

قىلىپ ۋە تەڭشەپ، كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى بازار بىلەن بىۋاسىتە بىرلەشتۈرۈپ، ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ باھادىكى ۋە تەمىنلەش بىلەن تەلەپتىكى ئۆزگىرىشكە قاراپ، ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى ۋاقتىدا تەڭشەپ، خېرىدارلارغا يارايدىغان مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا تۈرتكە بولغىلى، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىھتىياجنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. (2) كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىن كۆڭۈل بۆلۈشىگە تۈرتكە بولغىلى بولىدۇ، كارخانىلار باھانىڭ تۇراقسىزلىقى، ئىستېمالچىلارنىڭ تەلىپى ۋە ھاجەتمەنلەرنىڭ مال زاكاز قىلىش توختىمى بويىچە، بازارنىڭ تەلىپىگە ماسلىشىپ، باھاسى ئەرزان، ئۆزى كۆركەم مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىپ، تېخىمۇ كۆپ ماددىي مەنپەئەتكە ئېرىشىپ، شۇنىڭ بىلەن كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ھەرىكىتىنى بىر خىل ئىچكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئىگە قىلالايدۇ. (3) تۇراقسىز باھا ياكى كېلىشمە باھا يولغا قويۇلغان سورۇنلاردا، كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا مەلۇم دەرىجىدە رىقابەت بولىدۇ، كارخانىلار باھانى تۆۋەنلىتىش ئۇچۇن، ئەڭ ئۇنۇملۇق لىقنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى كېرەك، بۇنىڭ ئۇچۇن، ئىقتىسادىي ھېسابات نى كۈچەيتىپ، ئىقتىساد قىلىشنى قاتتىق يولغا قويۇش، ئىچكى يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىش، ئىگىلىك باشقۇرۇشنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، تېخنىكا يېڭىلاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق بولغاندا، كارخانىلار ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ئۇزلۇكسىز مۇكەممەللەشتۈرىدىغان تاشقى تۈرتكىلىك كۈچكە ئىگە بولىدۇ.

بازار ئارقىلىق تەڭشەشتە تۆۋەندىكى شەرتلەرنى ھازىرلاش لازىم: (1) كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش جەھەتتە مەلۇم دەرىجىدە ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش ھوقۇقى بولۇشى لازىم؛ (2) كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك نەتىجىسى كارخانىنىڭ ۋە ئىشچىلارنىڭ ماددىي مەنپەئىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈشى لازىم؛ (3) بىر تۈتاش سېتىۋېلىش — سېتىپ بېرىشنى ھۆددە قىلىش تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىپ، سودا تارماقلىرىنىڭ تاللاپ سېتىۋېلىشىغا ۋە سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئۆزى سېتىشىغا رۇخسەت قىلىش لازىم؛ (4) باھانىڭ مەلۇم دەرىجىدە تۇراقسىز بولۇپ تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىش لازىم؛ (5) مەلۇم دائىرىدىكى رىقابەتكە يول قويۇش لازىم.

پىلانلىق ئىگىلىك، ئەلىق ئىگىلىكنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىش قانۇنى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

سوتسیالستیك رقابەت سوتسیالستیك كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا، دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلمىدىغان ئالاھىدە شەكىلدىكى رىقابەتتۇر.

تارىختىن قارىغاندا، تاۋار ئىگىلىكى بولغان يەردە رىقابەت بولىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىي قانۇنىيىتى بولغان قىممەت قانۇنىيىتى خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئاساس قىلىنغان جەمئىيەتتە رىقابەت ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. سوتسیالستیك جەمئىيەتتە تاۋار ئىشلەپچىقىرىش يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، قىممەت قانۇنىيىتى تەڭشەش رولىغا ئىگە بولىدۇ. مەھسۇلاتلارنى بازارنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇش ئۇچۇن، بىر خىلدىكى تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىلار مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى ۋە باھاسى

www.uyghurkitap.com

بىيۇروكراتلارچە خام - خىيالدۇر.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 35 - تۇم، 473 - بەت) ئەمەلىيەتتە، سوتسىيالىستىك دۆلەت پەقەت بىۋاسىتە ھالدا خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي نىسبەت مۇناسىۋىتىنى بەلگىلەپ، دۆلەت ئىگىلىكى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىم مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ۋە ئۇنىڭ باھاسىنىڭ دەرىجىسىنى بەلگىلەپ بېرەلەيدۇ، مۇھىم ماددىي ئەشيالار (جۈملىدىن قۇۋۋەت كۈچى)نى تەقسىم قىلالايدۇ.

خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق باشقۇرۇشتا بازار ئارقىلىق تەڭشەشنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇش كېرەك. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇش مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا، بازار دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ھەرقايسى تارماقلار، ھەر قايسى رايونلار، ھەرقايسى كارخانىلارنى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمالنى بىر - بىرىگە باغلايدىغان ۋاسىتە بولىدۇ. سوتسىيالىستىك بازارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى پىلانلىق بازار بولۇپ، ئۇ دۆلەت پىلانىنىڭ تەڭشىشىگە بويسۇنىدۇ. لېكىن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا پىلانسىز بازارلارمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بازار ئارقىلىق تەڭشەش دېگەندە، ئاساسەن، بازار ۋاسىتىسى ئارقىلىق، قىممەت قانۇنىيىتىدىن ئاڭلىق پايدىلىنىپ ئىشلەپچىقىرىشنى تەڭشەش ۋە تەلەپنى قاندۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. يەنى دۆلەت ئىگىلىكى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئاز ساندىكى بۇيۇملارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى دۆلەت تەرىپىدىن بىۋاسىتە پىلانلىنىدىغانلىقى، باھاسى بىر تۇتاش باھالىنىدىغان، بىر تۇتاش تەقسىم قىلىنىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كارخانىلارنىڭ باشقا مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش (جۈملىدىن تۈرى بىلەن سانى) پىلانىنى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى ۋە بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىشىگە رۇخسەت قىلىنىدۇ. دۆلەت ئاساسەن ئىقتىسادىي ۋاسىتىنى قوللىنىپ، باھا، ئامانەت قەرز، باج ئارقىلىق تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى تەڭشەيدۇ. مەسىلەن ئېيتايلۇق، جەمئىيەتكە جىددىي ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقان، تەلەپنى قاندۇرالمايۋاتقان مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىنى يۇقىرىراق، قەرز ئۆسۈمىنى ۋە باج سوممىسىنى تۆۋەنرەك قىلىپ بەلگىلەشكە بولىدۇ، ئېھتىياجدىن تېشىپ - تېشىپ كەتكەن ياكى چەكلەشكە تېگىشلىك بولغان مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىنى تۆۋەنرەك، قەرز ئۆسۈمىنى ۋە باج سوممىسىنى يۇقىرىراق قىلىپ بەلگىلەشكە بولىدۇ؛ بەزى مەھسۇلاتلارغا تۇراقسىز باھا يولغا قويۇلسا بولىدۇ؛ كوللېكتىپ ئىگىلىك ئىشلەپچىقارغان بەزى ئۇششاق، كۆپ خىل تاۋارلار (مەسىلەن، 3 - خىل دېھقانچىلىق مەھسۇلاتى) نىڭ باھاسىنى كېلىشىپ بېكىتىشكە بولىدۇ، ۋەھاكازالار. بۇنداق بولغاندا، كارخانىلارغا بۇيرۇق خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش كۆرسەتكۈچى چۈشۈرۈشنىڭ ھاجىتى بولمايدۇ، ئىقتىسادىي پىشاڭنى قوللىنىپمۇ ئىشلەپچىقىرىشقا ئۈنۈملۈك يېتەكچىلىك قىلىش ۋە ئۇنى تەڭشەش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ.

دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، بازار ئارقىلىق تەڭشەشنىڭ رولىدىن تولۇق پايدىلىنىشنىڭ پايدىسى مۇنۇلار: (1) تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى ئۈنۈملۈك ھەل

خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق باشقۇرۇشقا، پىلان ئارقىلىق تەڭشەشنى ئاساس قىلىشتا چىڭ تۇرۇش شەرتى ئاستىدا، سوتسیالستیك رقابەتنى توغرا تەتبىقلاش سوتسیالستیك ئىگىلىكىنى زاۋاجلاندۇرۇشتا تۈرتكىلىك رول ئويناپدۇ. بۇنىڭ ئاساسىي ئىپادىلىرى مۇنداق: (1) كارخانىلارنى ئىگىلىك باشقۇرۇشقا ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىن كۆڭۈل بۆلدىغان قىلغىلى بولىدۇ. رقابەت جەريانىدا، مەھسۇلاتلىرى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا باب كېلىدىغان، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى ياخشى، تەننەرخى ئەرزان بولغان كارخانىلار تېخىمۇ كۆپ پايدىغا ئېرىشەلەيدۇ، كارخانا بىلەن ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆزئارا كۆپرەك ماددىي مەنپەئەتكە ئىگە بولالايدۇ؛ بۇنىڭ ئەكسىچە، مەھسۇلاتى بازارغا باب كەلمەيدىغان، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى ناچار، تەننەرخى يۇقىرى بولغان كارخانىلار كۆپ پايدا ئالالمايدۇ، ھەتتا زىيان تارتىدۇ، كارخانا ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە تېگىدىغان ماددىي مەنپەئەتمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئازىيىپ كېتىدۇ. دۆلەت ئۇزاققىچە زىيان تارتىپ كەلگەن كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى توختىتىپ، ئۇلارنى تەرتىپكە سېلىپ تۈرىدۇ ياكى شاللاپ چىقىرىۋېتىدۇ. بۇنداق قىلغاندا، ئىلغارلارغا كۆچلۈك تۈرتكە ئىلھام بەرگىلى، ئارقىدا قالغانلارنىڭ ئىلغارلارغا يېتىشۇۋېلىشىغا تۈرتكە بولغىلى بولىدۇ. (2) ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئېھتىياجنى تېخىمۇ ئوبدان بىرلەشتۈرگىلى بولىدۇ، بۇنىڭ پىلانسىزلىقى كەم يەرلىرىنى تولدۇرۇشقا يارىدىمى بولىدۇ. سوتسیالستیك ئىشلەپچىقىرىش ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدۇر، پەرقى تۈرلۈك ـ تۈمەن بولغان مەھسۇلاتلارنى، چەكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ئېھتىياج بىلەن تەلەپلەرنى پۈتۈنلەي دۆلەت پىلانىغا كىرگۈزۈپ كېتىش مۇمكىن ئەمەس. كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش جەھەتتىكى ئاكتىپلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، قىممەت قانۇنىيىتى ۋە بازار رقابىتىدىن پايدىلانغاندىلا، ئاندىن تاۋارنى بازارغا بابلاشتۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن جەمئىيەت ئېھتىياجىنى بىرلەشتۈرۈشنى تېخىمۇ تولۇق ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. (3) كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ھېسابات ئىنى كۈچەيتىشكە پايدا يەتكۈزگىلى بولىدۇ. سوتسیالستیك رقابەت بازارلاردا تاۋار تەننەرخىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى جەھەتتىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسى بولۇپ ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى تاۋارلارنىڭ رەڭگى، تۈرى، ئۇلۇچىمى ۋە سۈپىتى جەھەتتىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسى بولۇپمۇ ئىپادىلىنىدۇ، شۇنداقلا يەتكۈزۈپ بېرىلىدىغان مۇلازىمەتچىلىك ئەمگىكى(خىزمەت قىلىش پوزىتسىيىسى، خىزمەت سۈپىتى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار)نمۇ سېلىشتۇرغىلى بولىدۇ. رقابەت بىر خىل تاشقى بېسىم، بۇنداق بېسىم ئىچكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچكە ئايلىنىپ، كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك ھېسابات ئىنى كۈچەيتىشى، ئەمگەك سەرپىياتىنى تۆۋەنلىتىشى، رەڭ ۋە تۈرلەنى ئاشۇرۇشىغا، مەھسۇلات سۈپىتى بىلەن مۇلازىمەت سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشىگە تۈرتكە بولالايدۇ.

رقابەتنىڭ سوتسیالستیك ئىگىلىككە بولغان ئاكتىپ رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، كارخانىلارغا زۆرۈر بولغان شەرتلەرنى ھازىرلاپ بېرىش لازىم: يەنى ئادەم كۈچى، مالىيە كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە

جەھەتتە يەنىلا مەلۇم دائىرىدە رقابەتلىشىپ تۇرىدۇ.

سوتسیالستیك رقابەت ئالاھىدە خىلدىكى رقابەت بولۇپ، ئۇ كاپىتالستيك رقابەتتىن ماھىيەت جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. (1) رقابەتلەشتىكى مەقسەت ئوخشاش بولمايدۇ. كاپىتالستلارنىڭ ئۆزئارا رقابەتلىشىشتىكى مەقسىتى بازارلاردىكى پايدىلىق ئورۇننى تالىشىپ، ئەڭ زور دەرىجىدىكى كاپىتالستيك پايدىنى قولغا كەلتۈرۈشتۈر. سوتسیالستيك كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا رقابەتنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشى كارخانىلارنىڭ ئۆز مەنپەئىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، ئاساسەن، كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى ئۆزلۈكىدىن ياخشىلاپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىۋاتقان ماددىي ۋە مەدەنىي ئېھتىياجىنى تېخىمۇ ئوبدان قاندۇرۇشقا تۈرتكە بولۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. (2) رقابەتنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش بولمايدۇ. كاپىتالستلارئوتتۇرىسىدىكى رقابەت كۆچلۈكلەر ئاجىزلارنى يەيدىغان، يا سەن تۇر، يا مەن تۇراي دەيدىغان بىر خىل ئېلىشىش بولۇپ، ئۇنىڭدا چوڭ كاپىتال كىچىك كاپىتالنى بوغىدۇ ۋە سىقىپ چىقىرىدۇ، بۇنداق رقابەت ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى ئۆزلۈكسىز كۈچەيتىدۇ. سوتسیالستيك رقابەتكە قاتنىشىدىغانلار ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار بىلەن كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى ئىگىلىك تەشكىلاتلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتى تۈپتىن بىردەك بولىدۇ، ئۇلار رقابەتلىشىش ئارقىلىق، ئارقىدا قالغانلارنىڭ ئىلغارلارغا يېتىشۈېلىپ، بىرلىكتە ئۆسۈشى ۋە بىرلىكتە ئىلگىرىلىشىگە تۈرتكە بولالايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، سوتسیالستيك رقابەتنى بىر خىل ئالاھىدە شەكىلدىكى سوتسیالستيك مۇسابىقە دېيىشكە بولىدۇ، ئۇ ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى سوتسیالىستىك ئۆزئارا ياردەم - ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. (3) رقابەتنىڭ شەكلى ئوخشاش بولمايدۇ. كاپىتالستيك رقابەت قارىسىغا ۋە ستخىيىلىك ھالدا ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالەتنى كۈچەيتىدۇ. سوتسیالستيك رقابەت دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئۇ - سوتسیالستىك دۆلەتنىڭ پىلانلىق باشقۇرۇشىنى تېخىمۇ ياخشى يولغا قويۇشتىكى بىر خىل قورالى. (4) رقابەتنىڭ دائىرىسى ئوخشاش بولمايدۇ. كاپىتالستيك رقابەت جەمئىيەت ئىقتىسادىنىڭ بارلىق ساھەلىرىگە ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ بارلىق جەريانىغا سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ. سوتسیالستيك ئىقتىسادىي تۈرمۇشتا بولسا، رقابەت چەكلىك بولىدۇ. مەسىلەن، كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىگە بويسۇنۇشى شەرت، دۆلەت ئىقتىسادى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بۇيۇملارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانىغا بويسۇنۇشى شەرت. تۇراقسىز باھا يولغا قويۇلىدىغان مەھسۇلاتلاردا باھانىڭ ئۆزگىرىشى دۆلەت بەلگىلىگەن ئۆلچەمدىن ئېشىپ كېتەلمەيدۇ، رقابەت ئاساسەن تارماقلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئومۇمەن ئېيتقاندا، دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك تارماقلىرىنىڭ رۇخسەتسىز، كارخانىلار ھەرقايسى تارماقلار ئوتتۇرىسىدا مەبلەغنى خالىغانچە يۆتكىيەلمەيدۇ.

ئوينىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى پىلانلىق باھا بىلەن باھانىڭ نىسپىي تۇراقلىقى سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ قىممەت قانۇنىيىتىدىن ئاڭلىق پايدىلانغانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كاپىتالىزم شارائىتىدا ئوخشاش بولمىغان تارماقلاردىكى كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان رىقابەت پايدا نىسبىتىنى تەڭلەشتۈرىدۇ، قىممەتنى ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئايلاندۇرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بازار باھاسى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، كاپىتالىزم شارائىتىدىكى بازار باھاسى مۇقەررەر ھالدا قىممەتنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى — ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى ئاساس قىلىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى باھانىڭ نېمىنى ئاساس قىلىدىغانلىقى ئۈستىدە ئوخشاش بولمىغان مۇنداق بىرنەچچە خىل پىكىر بار: (1) باھا قىممەتنى ئاساس قىلىدۇ دېگەن پىكىر. بۇ خىل پىكىردىكىلەرنىڭ كۆرسىتىدىغان سەۋەبى شۇكى، سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا تەڭ مىقداردىكى مەبلەغ ئارقىلىق تەڭ مىقداردىكى ئۆسۈمگە ئېرىشىپ پايدا نىسبىتىنى تەڭلەشتۈرۈش زۆرۈرىيىتى مەۋجۇت ئەمەس، سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى تاۋار قىممىتى ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئايلانمايدۇ. باھا قىممەتنى ئاساس قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشتىكى بۇيۇملاشقان ئەمگەك بىلەن جانلىق ئەمگەكنىڭ سەرپىياتىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ. (2) باھا ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى ئاساس قىلىدۇ دېگەن پىكىر. بۇ خىل پىكىردىكىلەرنىڭ كۆرسىتىدىغان سەۋەبى شۇكى، سوتسىيالىزم شارائىتىدا، قىممەتنى ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئايلاندۇرىدىغان ئىقتىسادىي شارائىت يەنىلا مەۋجۇت، باھانى بېكىتىشتە ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى ئاساس قىلغاندىلا، ئاندىن مەبلەغنىڭ پايدا نىسبىتىدىن ئىبارەت بۇ بىر تۇتاش كۆرسەتكۈچ ئارقىلىق، ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى قارىمىقىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەت ئۈنۈمىنى سىناپ كۆرگىلى، ئاندىن مەبلەغنى كۆپرەك ئىگىلىگەن ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ جەمئىيەتكە كۆپرەك پايدا يەتكۈزۈپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىشتا ئاساسقا ئىگە بولۇپ، ھەرقايسى تارماقلار ۋە ھەرقايسى كارخانىلارنىڭ ئىگىلىگەن مەبلەغنى تېجىشىگە تۈرتكە بولغىلى، شۇنىڭ بىلەن مەبلەغدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ. (3) باھا قىممەتنىڭ يېڭى ئۆزگەرگەن شەكلىنى ئاساس قىلىدۇ. يەنى باھا تارماقنىڭ ئوتتۇرىچە تەننەرخىگە جەمئىيەتنىڭ ئوتتۇرىچە تەننەرخ پايدا نىسبىتى بويىچە ھېسابلانغان ئوتتۇرىچە پايدىنى قوشقانغا تەڭ بولىدۇ دېگەن پىكىر. بۇ خىل پىكىردىكىلەرنىڭ كۆرسىتىدىغان سەۋەبى شۇكى، بۇنداق باھا بېكىتىش ئۇسۇلى يۇقىرىدىكى ئىككى خىل باھا بېكىتىش ئۇسۇلىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلغان بولۇپ، ھەم ئاددىي، ھەم يولغا قويۇشقا ئاسان.

سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى باھادا قىممەت ئاساس قىلىنىدۇ دېگەنلىك قىممەت باھادىن چەتلىسە بولمايدۇ دېگەنلىك ئەمەس، چۈنكى تاۋارنىڭ باھاسىنى بەلگىلەشتە قىممەت نەزەردە تۇتۇلۇپلا قالماستىن، يەنە باشقا

ئىشلەپچىقىرىش، تەمىناتىش، سېتىش جەھەتلەردە كارخانىلارغا زۆرۈر بولغان ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش ھوقۇقىنى بېرىش لازىم؛ پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - ئىگىلىك باشقۇرۇش مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى كارخانىلار بىلەن ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ماددىي مەنپەئىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، كارخانىلار بىلەن ئەمگەكچىلەرنىڭ مەھسۇلاتلارنىڭ بازارلاردىكى رىقابەت كۈچىگە ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىن كۆڭۈل بۆلۈشىگە تۈرتكە بولۇش لازىم؛ باھا تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئىقتىسادىي ئاساسقا ئىگە باھالارنى بەلگىلەپ، باھا ئامىلى كەلتۈرۈپ چىقارغان بەزى ساختا ھادىسىلەرنى تۈگىتىش، مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالىدىكى ئەينەن ئىنكاس قىلىپ، باھانىڭ ئىلغارلارغا ئىلھام بېرىش، ئارقىدا قالغانلارغا ھەيدەكچىلىك قىلىش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش لازىم؛ تاۋار ئوبوروتى ۋە رىقابەتنى قانات يايدۇرۇشنى چەكلەيدىغان تۈرلۈك سۈنئىي توسالغۇلارنى يوقىتىپ، ئىقتىسادىي رايونلار بويىچە تاۋار ئوبوروتىنى مۇۋاپىق تەشكىللەش، شۇنىڭ بىلەن مالىلارنىڭ ئوبوروت يولىنى راۋانلاشتۇرۇش لازىم.

سوتسیالىستىك رىقابەت ئىقتىسادىي تۈرمۇشنى مەلۇم دەرىجىدە ستىخىيىلىك ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدۇ، بۇ ھال خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇشقا زىت كېلىدۇ، ئۇ مۇۋاپىق تەتبىقلانمايدىغان بولسا، پىلانىنىڭ بىلگە تېپىپ، پاسسىپ رولالارنى ئويناشى مۇمكىن. دېمەك، سوتسیالىستىك رىقابەت شەرتلىك بولىدۇ، ئۇنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىشكە بولمايدۇ، دۆلەت زۆرۈر تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشى كېرەك. رىقابەت داۋامىدا شاللىۋېتىلگەن كارخانىلارنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنى، شۇنىڭدەك بەزى كارخانىلارنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن قىسقارتىۋېتىلگەن قىسمەن ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنى دۆلەتنىڭ ئەمگەك تارماقلىرى بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئىشسىز قالىدىغان ئەھۋاللارنىڭ تۇغۇلۇشىدىن ئىمكان قەدەر ساقلىنىشى لازىم.

سوتسیالىزم شارائىتىدىكى باھا

سوتسیالىزم شارائىتىدا تاۋار قىممىتىنىڭ پۈل ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سوتسیالىزم شارائىتىدىكى باھانىڭ شەكىللىنىشى كاپىتالىزم تۈزۈمىدىكىگە ئوخشىمايدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدىكى باھا بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ تەسىرى ئاستىدا ستىخىيىلىك ھالدا شەكىللىنىپ، دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. سوتسیالىزم شارائىتىدا، دۆلەت ئىقتىسادى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك ئاساسىي تاۋارلارغا نىسبەتەن پىلانلىق باھا يولغا قويۇلىدۇ، يەنە بەزى تاۋارلارنىڭ باھاسىنىڭ مەلۇم دائىرىدە تۇراقسىز بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويۇلىدۇ، پىلانلىق بولمىغان باھانىڭ سالمىقى كىچىكرەك بولىدۇ، ئومۇمەن ئېيتقاندا، باھانىڭ ھەممىسى سوتسیالىستىك دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە شەكىللىنىپ، نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولغان بولىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدىكى باھانىڭ ستىخىيىلىك ھالدا تۇراقسىز بولۇپ تۇرۇشى قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ستىخىيىلىك رول

ئۆزگەرتىشنىڭ ھاجىتىمۇ قالمايدۇ. بىراق، ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئەمەلىيەتتە تەكشى ئۆسۈشى مۇمكىن ئەمەس، بەزى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى تېزرەك ئۆسىدۇ، بىرلىك مەھسۇلاتىنىڭ ئەمگەك سەرپىياتىمۇ تېزرەك چۈشىدۇ، يەنە بەزى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا ئەھۋال دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مال باھاسىنى ئاساسىي جەھەتتىن قىممەتلاتماي، ئايرىملىرىنىڭكىنىلا تەڭشەشكە توغرا كېلىدۇ. بولۇپمۇ جۇڭگونىڭ ھازىرقى ئەھۋالىدا، يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى سانائەتنىڭكىدىن ئاستا بولغاچقا، دېھقانلار ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈشتىن كەلگەن پايدىدىن بەھرىمەن بولالمايدۇ، شۇڭا، سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسىنى پىلانلىق تۈردە پەيدىنپەي ئۆستۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا، قايچىسىمان پەرقنى كىچىكلىتىپ، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھا نىسبىتىنى قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىگە ئويغۇنلاشتۇرغىلى بولىدۇ.

ئومۇمىي مال باھاسىنىڭ ئاساسىي مۇقىملىقىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى ئاستىدا، بەزى تاۋارلارنىڭ باھاسىنى ئايرىم تەڭشەش سوتسیالىستىك دۆلەتنىڭ قىممەت پىشاڭىدىن پايدىلىنىپ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى، بازارلاردىكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنى تەڭشىشىنىڭ ئېھتىياجى. تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج باھانى تەڭشەيدۇ، باھامۇ تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنى تەڭشەيدۇ. باھاسى تۆۋەنرەك بولۇپ قېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئېغىر دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلمۇاتقان تاۋارلارنىڭ باھاسىنى مۇۋاپىق دەرىجىدە ئۆستۈرۈشكە بولىدۇ؛ باھاسى يۇقىرىراق بولۇپ قېلىپ، سېتىش يولىنىڭ كېڭەيتىلىشىگە ئېغىر دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلمۇاتقان تاۋارلارنىڭ باھاسىنى مۇۋاپىق دەرىجىدە تۆۋەنلىتىشكە بولىدۇ.

سوتسیالىستىك ئىگىلىكتىكى دەربجىلىك يەر ئىجارىسى «دەربجىلىك يەر تاپاۋىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ سوتسیالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىشتا پايدىلىنىلىدىغان، يەر شارائىتى ياخشىراق بولغان ياكى شارائىتى ئوخشاش بولغان يەرلەرگە تېخنىكا كۆپ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنى سېلىپ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش نەتىجىسىدە ئېرىشكەن نورمىدىن ئارتۇق تاپاۋەتتۇر. ئالدىنقىسى دەربجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ بىرىنچى شەكلى، كېيىنكىسى دەربجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ ئىككىنچى شەكلى. دەربجىلىك يەر ئىجارىسى يېزا ئىگىلىكىدىكى نورمىدىن تاشقىرى پايدا بولۇپ سانىلىدۇ. مارکسنىڭ قارىشىچە دەربجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ پەيدا بولۇشى يەرگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئەمەس. يەرنى دۆلەت ئىگىلىكىگە ئۆتكۈزگەن تەقدىردىمۇ، دەربجىلىك يەر ئىجارىسى يوقالمايدۇ، ئۇ ئەسلىدىكى يەر ئىگىسىگە تاپشۇرۇشتىن دۆلەتكە تاپشۇرۇشقا ئايلانغان بولىدۇ، خالاس.

سوتسیالىزم جەمئىيىتىدە، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكىدە دەربجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ

ئىقتسادىي قانۇنىيەتلەر ئەزەردە تۇتۇلۇشى، پارتىيەنىڭ مەلۇم مەزگىلدىكى سىياسىي، ئىقتسادىي ۋەزىپىلىرى ۋە لوشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرى ئەزەردە تۇتۇلۇشى، بازارلاردىكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج ئەھۋاللىرىمۇ ئەزەردە تۇتۇلۇشى كېرەك.

تۇرلۇك تاۋارلارنىڭ باھاسى ئۆزئارا ئالاقە باغلاش، ئۆزئارا بېقىنىش داۋامىدا باھا سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. سوتسیالىستىك دۆلەت پىلانلىق باھانى بېكىتىش ۋاقتىدا، ھەر خىل تاۋارلارنىڭ باھاسىنى بىر تۇتاش پىلانلاپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى باھا نىسبىتىنى مۇۋاپىق بەلگىلىشى لازىم. سوتسیالىزم جەمئىيىتىدە، سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى باھا نىسبىتى مۇناسىۋىتى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، كونا جەمئىيەتتىن قېلىپقالغان «قايچىسىمان پەرق»نى كىچىكلىتىشى لازىم. ئاشلىق زىرائەتلىرى بىلەن ئىقتسادىي زىرائەتلەرنى ئۆز شارائىتى بويىچە ئاشۇرۇش، شۇنىڭدەك دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ ۋە بېلىقچىلىقتىن ئىبارەت كۆپ خىل ئىگىلىكنى ئەتراپلىق تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى باھا نىسبىتى مۇناسىۋىتىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك. خام ئەشيا سانائىتى بىلەن پىشىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنى ماسلاشتۇرۇپ، ئېغىر سانائەت بىلەن يېنىك سانائەتنى نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، سانائەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى باھا نىسبىتى مۇناسىۋىتىنى ئەقلىگە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك.

ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ كۆنسايىشى ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، بىرلىك تاۋار ئۆز ئىچىگە ئالغان قىممەت مىقدارىمۇ پەيدىنپەي تۆۋەنلەيدۇ، بۇ جەھەتتە سوتسیالىستىك دۆلەت تۆۋەنلەتكەندەك ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇللارنى قوللانسا بولىدۇ، بىرىنچىدىن، مال باھاسىنىڭ دەرىجىسىنى پەيدىنپەي چۈشۈرۈش؛ ئىككىنچىدىن، مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى دەرىجىسىنى پەيدىنپەي ئۆستۈرۈش. مال باھاسىنىڭ دەرىجىسىنى پەيدىنپەي چۈشۈرۈش كىرخانىلارنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى تېخىمۇ ئۆستۈرۈشىگە ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى چۈشۈرۈشىگە ھەيدەكچىلىك قىلىشقا پايدىلىق، لېكىن ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان پايدىدىن مال باھاسىنى چۈشۈرۈش ئارقىلىق پۈتۈن جەمئىيەت تەڭ بەھرىمەن بولۇش پەرقلىق مۇئامىلە قىلىشقا پايدىسىز. مال باھاسىنى تۇراقلاشتۇرۇپ ئىش ھەققىنى پەيدىنپەي ئۆستۈرۈش ئىگىلىك ھېساباتى بىلەن پىلان خىزمىتىگە پايدىلىق، شۇنداقلا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈشتە پەرقلىق مۇئامىلە قىلىپ، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى تېخىمۇ ئوبدان ئىزچىللاشتۇرغىلى بولىدۇ. مال باھاسىنى تۇراقلاشتۇرۇش سىياستىنى يولغا قويۇش دېگەنلىك، مال باھاسىنى توكلىنتىپ قويۇش دېگەنلىك ئەمەس. ئەگەر ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى تەكشى ئۆسىدىغان بولسا، بىرلىك مەھسۇلاتنىڭ قىممىتى چۈشۈپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، بۇ تاۋارلارنىڭ باھاسىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش نىسبىتىنى ئۆزگەرتىۋېتەلمەيدۇ، شۇنداقلا ئەسلىدىكى باھا مۇناسىۋىتىنى

گەۋدىلەندۈرىدۇ. سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ تاپاۋەت جەھەتتىكى پەرقى بولۇپ، ئۇ ئېكسپلاتاتسىيەگە ئۇچرىمايدىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ كوللېكتىپ ئەمگىكىنىڭ مېۋىسى ھېسابلىنىدۇ.

سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، دۆلەت بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا توغرا تەقسىم قىلىنىشى لازىم. دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ بىرىنچى شەكلى ئىگىلىگەن يەرنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى ۋە جۇغراپىيىلىك ئورۇن جەھەتتىكى پەرقلەردىن ھاسىل بولغاچقا، ئۇنىڭ ئاساسىي قىسمى پىرىنسىپ جەھەتتە دېھقانچىلىق بېجى شەكلى ئارقىلىق دۆلەتكە تاپشۇرۇلۇشى لازىم. دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ ئىككىنچى شەكلى يەرگە ئاشۇرۇپ مەبلەغ سېلىش نەتىجىسىدە ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن ھاسىل بولغاچقا، ئۇ پىرىنسىپ جەھەتتە ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولۇشى، كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى كېڭەيتىش ۋە ئەزالارنىڭ ئىمتىنى كۈپەيتىشكە ئىشلىتىلىشى، شۇنىڭ بىلەن مەبلەغ توپلاشنى كېڭەيتىپ، تېخنىكا تەرەققىياتىنى تېزلىتىپ، تۇجۇپلەپ باشقۇرۇشنى يولغا قويۇپ، كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە ئىلھام بېرىلىشى لازىم.

سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دائىمەتە پەرقنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنىڭ مۇھىم بىر سەۋەبىدۇر. خەلق ئۆزۈن تارىخىي باسقۇچتا، بۇنداق پەرقنى ئېتىراپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەتمۇ بۇنداق پەرقنى كىچىكلىتىش ئۈچۈن، مەبلەغ سېلىش، پۇل قەرز بېرىشكە ئوخشاش شەكىللەر ئارقىلىق، ئارقىدا قالغان رايون ۋە ئارقىدا قالغان ئىقتىسادىي ئورۇنلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى ئۆزگەرتىشى لازىم.

ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى دۆلەت دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ۋە كان - كارخانىلىرىدىمۇ دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى مەۋجۇت. بۇ بىر قىسىم نورمىدىن ئارتۇق تاپاۋەت ئاساسەن دۆلەتنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ.

قايچىسمان پەرق سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەڭ قىممەتسىز ئالماشتۇرۇلۇشى ۋە راۋاجلىنىش يۈزلىنىشىنىڭ ئوبرازلىق يەكۈنى. سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەڭ قىممەتسىز ئالماشتۇرۇلۇشىدىكى ئۆزگىرىش يۈزلىنىشىدە تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە خىل ئەھۋال بولىدۇ: سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى ئۆرلەپ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى تۆۋەنلەيدۇ؛ سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى ئۆزگەرمەي، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى تۆۋەنلەيدۇ؛ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى ئۆزگەرمەي، سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى ئۆرلەيدۇ؛ سانائەت بۇيۇملىرىنىڭمۇ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭمۇ باھاسى ئۆرلەيدۇ، ئەمما سانائەت مەھسۇلاتلىرى باھاسىنىڭ ئۆرلەش ھەجمى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى باھاسىنىڭ ئۆرلەش ھەجمىدىن

شەرتلىرى مۇنداق: (1) ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان يەردە ئېلىپ بارغان يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئالدى بىلەن، كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرى ئىشلەتكەن يەرنىڭ مۇنبەتلىك دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئوخشاش مىقداردا ئەمگەك سىڭدۈرۈپ ئالىدىغان بىرلىك مەھسۇلات مىقدارىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرىنىڭ بازار بىلەن بولغان ئارىلىقى ۋە قاتناش شارائىتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى توشۇش، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئېلىش جەھەتلەردە سەرپ قىلىدىغان خراجىتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. (2) ئوخشاش بىر پارچە يەرگە سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئۇنۇمىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا يەرنىڭ چەكلىك بولۇشى ۋە يەرنىڭ پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان، مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا مەنسۇپ بولۇشى سەۋەب بولىدۇ. يەر سانىنىڭ چەكلىك بولۇشى، بولۇپمۇ ئەلا دەرىجىلىك يەرنىڭ چەكلىك بولۇشى تۈپەيلىدىن، بىر پارچە ئەلا دەرىجىلىك يەرنى مەلۇم بىر ئىشلەپچىقىرىش ئورنى تېرىغاندىن كېيىن، باشقا ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى ئۇ يەرنى تېرىيالمايلا، ئۆز ئىگىدارلىقىدىكى ئوتتۇراھال ياكى ناچار يەرلەرنى تېرىشقا مەجبۇر بولىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، سوتسىيالستىك دۆلەت يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئىلھام بېرىپ، دۆلەت قۇرۇلۇشى ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ كۇندىن - كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ئېھتىياجىنى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بىلەن قامداشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، پىلانلىق باھانى بەكىتىش ۋاقتىدا، ناچار يەرلەرنى تېرىغان كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىش جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ بارلىق ئەمگەك سەرپىياتىنى (جۈملىدىن بۇيۇملاشقان ئەمگەك بىلەن جانلىق ئەمگەك سەرپىياتىنى) ئۇندۇرۇۋېلىپ، شۇنىڭ بىلەن ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ساقلاپ قېلىش ھەمدە كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بېرىشقا مەلۇم جۈغلانما قالدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشنىمۇ كۆزدە تۇتۇشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئەلا دەرىجىلىك ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەرنى تېرىيدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئوخشاش باھادا سېتىپ، نورمىدىن ئارتۇق تاپاۋەت جەھەتتىكى پەرقلىق سانىنى تولدۇرۇۋالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى كېلىپ چىقىدۇ.

سوتسىيالستىك كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى كاپىتالىستىك دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىدىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. كاپىتالىستىك دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بولۇپ، ئۇ يېزا ئىگىلىك يالالانما ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگەكى ياراتقان قوشۇمچە قىممەتتىن كېلىدۇ ۋە كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى

سوتسيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنىڭ ئورنىتىلىشى بىلەن تەڭ، ئىشچىلار ۋە دېھقانلار پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەتنىڭ خوجايىنىغا ئايلىنىدۇ، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى، شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق تۈگەيدۇ، بۇ ھال قايچسمان پەرقنى پەيدىنپەي كىچىكلىتىش ھەتتا ئاخىرى يوقىتىش ئۈچۈن تۆپ شەرت ـ شارائىتلارنى ھازىرلاپ بېرىدۇ. لېكىن، قايچسمان پەرقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى سەۋەبلەر ناھايىتى مۇرەككەپ بولغانلىقى ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىكىنىڭ سانائەتنىڭ ئارقىدا قېلىشىدەك ئەھۋالىنى بىر يولىلا ئۆزگەرتىپ كەتكىلى بولمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىقتىسادتا ئارقىدا قالغان سوتسيالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ بەزىلىرى بىر مەزگىل قايچسمان پەرق شەكلى بىلەن بىر قىسىم دېھقانلارنىڭ دارامىتىنى ئېلىپ، سوتسيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن قايچسمان پەرقنى قىسقىنا بىر مەزگىل ئىچىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇش مۇمكىن بولمايدۇ، ھەتتا بەزىدە ئانچە ـ مۇنچە كېڭىيىشى مۇمكىن. مەسىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقىدا سانائەتلەشتۈرۈلۈش دەۋرىدە مۇشۇنداق ئەھۋال بولغان، شۇ چاغدا، ستالىن مۇنداق دېگەنىدى: «دېھقانلار دۆلەتكە ئادەتتىكى باجلارنى يەنى بۇۋاستە باج بىلەن ۋاستىلىك باجلارنى تۆلەشتىن تاشقىرى، يەنە نورمىدىن تاشقىرى باجمۇ تۆلەيدۇ، يەنى سانائەت بۇيۇملىرىنى سېتىۋالغاندا كۆپرەك پۇل تۆلەيدۇ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ساتقاندا ئازراق پۇل ئالىدۇ». «دېھقانلار نورمىدىن تاشقىرى تۆلەيدىغان بۇنداق باجنىڭ ئەمەلىيەتتە مەۋجۇتلۇقى پاكىتمۇ؟ ھەئە، پاكىت. بىز ئۇنى نېمىدەپ ئاتايمىز؟ بىز ئۇنى «قايچسمان پەرق» دەپمۇ ئاتايمىز.» («ستالىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم، 1985 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 241 ـ بەت)

سوتسيالىزم شارائىتىدىكى قايچسمان پەرق سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى، شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتنىڭ ئىنكاسى بولۇشتىن قالدى، قايچسمان پەرق ئارقىلىق جۇغلانمىغا ئايلانغان بۇ بىر قىسىم مەبلەغنىڭ سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئىشلىتىلىشى كەڭ دېھقانلارنىڭ سوتسيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا قوشقان تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىراق، قايچسمان پەرقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بەرىبىر سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. سوتسيالىستىك دۆلەت سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى ئۈزلۈكسىز راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا، سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسىنى چۈشۈرۈش ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى ئۆستۈرۈشكە ئوخشاش تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، قايچسمان پەرقنى تەدرىجىي ھالدا كىچىكلىتىشى ۋە يوقىتىشى لازىم، شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ دارامىتىنى يەنمۇ ئۆستۈرۈپ، سوتسيالىستىك يېزا ئىگىلىكىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىنى ئالغا سۈرگىلى بولىدۇ. بولۇپمۇ قايچسمان پەرقنى كېڭەيتىۋېتىشكە بولمايدۇ، ئۇنداق قىلىنسا، دېھقانلارنىڭ يېنىنى قۇرۇتۇپ قويىدۇ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشىغا بۇۋاستە تەسىر يېتىدۇ، تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلدۇرۇشقا پايدىلىق ئەمەس.

يۇقىرى بولىدۇ؛ سانائەت بۇيۇملىرىنىڭمۇ، يەنە ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭمۇ باھاسى تۆۋەنلەيدۇ، ئەمما سانائەت بۇيۇملىرىنى باھاسىنىڭ تۆۋەنلەش ھەجمى يەنە ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى باھاسىنىڭ تۆۋەنلەش ھەجمىدىن كىچىك بولىدۇ. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بىرقانچە خىل ئەھۋالنى ستاتىستىكا جەدۋىلى ئارقىلىق ئىپادىلىگەندە، سانائەت بۇيۇملىرى باھاسىنىڭ ئۆزگىرىش سىزىقى كۆرسەتكۈچى دائىم ئۈستىگە، يەنە ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى باھاسىنىڭ ئۆزگىرىش سىزىقى كۆرسەتكۈچى دائىم ئاستىغا قاراپ تۇرىدۇ، جەدۋەلدىكى ئىككى سىزىقنىڭ بىرى يۇقىرىدا، بىرى تۆۋەندە بولۇپ، گويا ئېچىلىپ تۇرغان قايچا شەكلىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، سانائەت بىلەن يەنە ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇلۇش جەھەتتىكى ئۆزگىرىش يۈزلىنىشى ئادەتتە قايچىسمان پەرق ئارقىلىق يەكۈنلىنىدۇ. سانائەت بۇيۇملىرى باھاسىنىڭ قىممەتتىن يۇقىرى بولۇشى، يەنە ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى باھاسىنىڭ قىممەتتىن تۆۋەن بولۇشى قايچىسمان پەرقنىڭ ماھىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش كېلىپ چىقىدۇ.

قايچىسمان پەرق كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ مەھسۇلى. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، كاپىتالىستلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈك ئورنىدىن پايدىلىنىپ، سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسىنى ئۆستۈرۈپ، يەنە ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى چۈشۈرۈپ، يەككە ئىشلەپچىقىرىش ھالىتىدە تۇرغان دېھقانلار ئامما‌سىنى تالان ـ تاراج قىلىدۇ. جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كىرگەندە، مونوپول تەشكىلاتلار تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى ۋە سېتىش ئىشلىرىنىڭ مۇتلەق زور قىسمىنى تىزگىنلۈالىدۇ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سانائەت بۇيۇملىرىنى مونوپول يۇقىرى باھا بويىچە سېتىپ، يەنە ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى مونوپول تۆۋەن باھا بويىچە سېتىۋېلىپ، مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ سىرتىدىكى يەنە ئىگىلىك ئىشلەپ چىقارغۇچىلىرىنى زىيانغا ئۇچرىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن قايچىسمان پەرق تېخىمۇ كېڭىيىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جاھانگىرلار مۇستەملىكە ۋە يېقىندا ئەللەر خەلقلىرىنى دەھشەتلىك تۈردە تالان ـ تاراج قىلىدۇ، سانائەت بۇيۇملىرىنى قىممەتتىن زور دەرىجىدە يۇقىرى باھادا سېتىپ، يەنە ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى قىممەتتىن زور دەرىجىدە تۆۋەن باھادا سېتىۋېلىپ، سانائەت بىلەن يەنە ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھا پەرقىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە چوڭايتىۋېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مۇستەملىكە ۋە يېقىندا ئەللەردە قايچىسمان پەرق ئەڭ گەۋدىلىك ھالدا كېڭىيىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، قايچىسمان پەرق سانائەت بىلەن يەنە ئىگىلىكى، شەھەر بىلەن يەنە ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىقنىڭ بىر خىل ئىپادىسى، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئۆز مەملىكىتىدىكى دېھقانلار ئامما‌سىنى ۋە مۇستەملىكە ھەم يېقىندا ئەللەردىكى ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە تالان ـ تاراج قىلىشتىكى مۇھىم بىر ۋاستىسى. بۇنداق ئەھۋال كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئانچە ـ مۇنچە ئۆزگىرىپ قالىدۇ، مەسىلەن، بەزى دۆلەتلەردە قايچىسمان پەرق بىر مەزگىل كېڭىكلەپ قىلىشىنىمۇ مۇمكىن. بىراق قايچىسمان پەرقنىڭ يوقىلىشى مۇمكىن ئەمەس.

ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش توغرىسىدا پەرمان ئېلان قىلىپ، دۆلەت مۇقىم باھادا دېھقانلار، چارۋىچىلاردىن ئاشلىق، مايلىق دان، پاختا، يۇڭ، تۇخۇم، كۆكتات قاتارلىق مەھسۇلاتلار شۇنىڭدەك سۈت، گۆش، يۇڭ، تېرە قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋالىدۇ، دېھقانلار ۋە چارۋىچىلار بۇنى ئۆزىگە بىر مەجبۇرىيەت قىلىپ، سېتىپ بېرىش سانىنى بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە ئورۇندىشى لازىم دەپ بەلگىلىدى. 1940 - يىلدىن ئېلگىرى ھەرقايسى رايونلارنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئومۇمىي ھوسۇلىنىڭ مىقدارى ۋە نىسبىتى بويىچە سېتىۋېلىنغانىدى. 1940 - يىلدىن كېيىن ئۆزگەرتىلىپ سېتىۋېلىنىدىغان مىقدار گېكتار بېشىغا سېتىپ بېرىش نورمىسى بويىچە ھېسابلىنىدىغان بولدى. نورما بەلگىلەش ۋاقتىدا ھەرقايسى جايلارنىڭ تەبىئىي شارائىت ۋە ئىقتىسادىي شارائىت جەھەتتىكى پەرقى نەزەرگە ئېلىنىپ، ئومۇمەن، ھەربىر مەمۇرىي رايون بىر نورما قىلىپ بەلگىلەنىدى. نورما تولمۇ يۇقىرى، مۇقىم باھا بەك تۆۋەن بولۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، مەجبۇرىي سېتىپ بېرىش تۈزۈمى دېھقانلارنىڭ يۈكىنى ئېغىرلىتىپ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىغا بەرھەم بېرىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر يەتكۈزگەنىدى. 1953 - يىلى سۆھبەت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى سېتىۋېلىنىدىغان مىقدارنى ئازايتىپ، مۇقىم باھانى ئۆستۈرۈشنى بەلگىلىدى. 1958 - يىلدىن باشلاپ يېزىگى سېتىۋېلىش تۈزۈمىنى قوللىنىپ، ۋەزىپە گېكتار بويىچە مۇقىملاشتۇرۇلىدىغان، تۈرلۈك دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئومۇمىيۈزلۈك سېتىپ بېرىلىدىغان بۇرۇنقى ئۇسۇلنى جۇمھۇرىيەت، ئوبلاست، رايون بويىچە سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى كۆتۈرۈۋېلىش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتتى. سېتىپ بېرىش پىلانىنى ھەرقايسى رايونلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئايرىم - ئايرىم بەلگىلەپ، بىرقانچە رايوننىڭ ئاشلىق سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، شۇنىڭ بىلەن بۇ رايونلار ئىقتىسادىي جەھەتتە تېخىمۇ پايدىلىق بولغان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. بىراق، ئىش يۈزىدە سېتىۋېلىش كۆرسەتكۈچى ئىزچىل تۈردە تولمۇ يۇقىرى بولۇپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، دېھقانلارنىڭ يۈكى يەنىلا ناھايىتى ئېغىر بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدا يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ ئاستا بولۇشىدىكى مۇھىم سەۋەب مانا مۇشۇ.

بازار سودىسى سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، دېھقانلار بىلەن شەھەر دېھقانلار شۇنىڭدەك دېھقانلار بىلەن شەھەر ئاھالىلىرى ئۆزئارا ئۆتنە - يېرىم قىلىشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان تاۋار ئالماشتۇرۇش شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يېزىلاردا بازار سودىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئىقتىسادىي شارائىت مۇنداق: (1) ئەزالارنىڭ قالدۇرۇق يەرلىرى بىلەن ئائىلە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى سان ۋە تۈر جەھەتتە ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئۆزئارا ئۆتنە - يېرىم قىلىشقا، كەم - كۆسلىرىنى تولدۇرۇپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. (2) كوللېكتىپ ئىگىلىكتە شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىشتا ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى يولغا قويۇلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئەزالارغا تەگكەن يېزا ئىگىلىك

كونا جۇڭگودا قايچىسىمان پەرق چوڭراق بولغان. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ۋە ئازادلىق ئۇرۇشى دەۋرلىرىدە، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىك تاۋارلىرىنىڭ قايچىسىمان پەرقى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتىن ئىلگىرى (1930 — 1936 - يىللىرى) دەكىگە قارىغاندا 31.8 پىرسەنت كېگەيگەن. ئازادلىقتىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇپ، دېھقانلار- نىڭ تۇرمۇشىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى كۈچەيتىش، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئالماشتۇرۇشتا قايچىسىمان پەرقنى كىچىكلىتىش سىياسىتى قوللىنىلدى. دۆلەت سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك تاۋارلىرىنى ئالماشتۇرۇشتىكى باھا نىسبىتىنى كۆپ قېتىم تەڭشەپ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسىنى ئۆستۈردى، يېزىلارنى تەمىنلەيدىغان سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ سېتىلىش باھاسىنى چۈشۈردى. 1977 - يىلىدىكىنى 1952 - يىلىدىكىگە سېلىشتۇرغاندا، تەڭ مىقدارىدىكى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىغا 70 پىرسەنتتىن كۆپرەك سانائەت بۇيۇملىرى تېگىشۈلۈش مۇمكىن بولدى. لېكىن 1978 - يىلدىن ئىلگىرى، يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈش سۈرئىتى سانائەت ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈش سۈرئىتىدىن كېيىن قالغانلىقى، يېزا ئىگىلىكىگە سېلىنىدىغان مەبلەغ ئاشقانلىقى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارى نىسبەت بويىچە كۆپىيەلمىگەنلىكى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەننەرخى ئېشىپ كەتكەنلىكى، سانائەت بۇيۇملىرى ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى ۋاقتىدا تەڭشەپ تۇرۇلمىغانلىقى سەۋەبىدىن، قايچىسىمان پەرق يەنە چوڭىيىشقا باشلىغانىدى. قايچىسىمان پەرقنى يەنمۇ كىچىكلىتىپ، دېھقانلارنىڭ مادداي مەنپەئىتىگە مۇقىم كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدا ئاشلاق، پاختا، مايلىق زىرائەت، شەكەر خام ئەشياسى، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتى، سۇ مەھسۇلاتى، ئورمانچىلىق مەھسۇلاتى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسىنى زور مىقداردا ئۆستۈرۈش، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى، دېھقانچىلىققا كېرەكلىك سۇلياۋ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ زاۋۇتتىن چىقىرىلىش باھاسى ۋە سېتىلىش باھاسىنى چۈشۈرۈش تەغرىسىدا يەنە بىر قېتىم مۇھىم قارار چىقىرىلدى.

مەجبۇرىي سېتىپ بېرىش توزۇمى سۈۋېت ئىتتىپاقى 1933 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە يولغا قويغان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش تۈزۈمى. سۈۋېت ئىتتىپاقىدا 1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، سانائەت بولۇپمۇ ئېغىر سانائەت بىرقەدەر تېز تەرەققىي قىلغانلىقىغا ئۈچۈن، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانى ۋە شەھەر ئاھالىسى ناھايىتى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. شەھەر ئاھالىسىغا كېرەكلىك ئاشلىق ۋە باشقا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ زۆرۈر يېزا ئىگىلىك خام ئەشيالىرىغا ئىگە بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، سۈۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى 1933 - يىلى يېزا

ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرۈشتە، يېزا ئىگىلىكىنى جانلاندۇرۇشتا، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىشتە ۋە ئەزالارنىڭ پۇل كىرىمىنى ئاشۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ. لىن بياۋ ۋە «4 كىشىلىك گۇروھ» پارتىيىنىڭ يېزىلارغا قارىتىلغان ئىقتىسادىي سىياسەتلىرىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، يېزا بازارلىرىنى خالىغانچە تاقاپ، يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىغا ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرگەنىدى. «تۆت كىشىلىك گۇروھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، پارتىيىنىڭ يېزىلارغا قارىتىلغان ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى تەدرىجىي ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى. يېزا بازارلىرى پەيدىنپەي ئەسلىگە كەلدى. 1978 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن بۇيان، يەنە بەزى چوڭ، ئوتتۇرا شەھەرلەردە بەلگىلەنگەن ئورۇنلاردا شەھەر بازار سودىسى يولغا قويۇلدى. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، بۇنداق سىياسەت يېزا بىلەن شەھەرلەر ئوتتۇرىسىدا ماددىي مال ئالماشتۇرۇشنى ئالغا سۈرۈشتە، بازارنى جانلاندۇرۇشتا، شەھەرنى تەمىنلەيدىغان قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنىڭ مىقدارىنى ئاشۇرۇشتا ۋە يېزىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرۈشتىمۇ ياخشى رول ئوينىدى.

سودا بازىرى ئەركىن بازار بولغانىكەن، بەزىلەر ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ قانۇنسىز تىجارەت قىلىش ئارقىلىق كۆپ پايدا ئېلىپ، سوتسىيالىستىك پىلانلىق بازارغا پاراكەندىچىلىك سېلىشى مۇمكىن. شۇڭا دۆلەت بازار سودىسىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشى كېرەك. ھەر دەرىجىلىك سودا - سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگانلىرى ئىدىيىۋى تەربىيە، ئىقتىسادىي تەدبىر ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئاممىغا تايىنىپ بازار سودىسىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دېھقانلارغا دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخستىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش، دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداشقا كاپالەتلىك قىلىش توغرىسىدا تەربىيە بېرىش كېرەك. ئۆزى ئىشلەپ چىقارغاننى ئۆزى ساتىدىغان، ئىشلەپ چىقارغۇچى بىلەن ساتقۇچى يۈز كۆرۈشىدىغان نورمال ئالماشتۇرۇشنى قوغداش، قوللاش ۋە رىغبەتلەندۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئىقتىسادىي ۋاسىتىلەر ئارقىلىق، يەنى تاۋار ئېلىش ۋە سېتىش ئارقىلىق، تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەڭشەپ، ئېلىش ۋە سېتىش ئۈچۈن ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ، مال باھاسىنى تىزگىنلەش كېرەك. قىلمىشى يامان بولغان ئاز ساندىكى ھايانكەش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يېڭى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنى قانۇن بويىچە جازالاش كېرەك. بازار سودىسىنى يولغا قويۇش جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يېزىلارغا قارىتىلغان ئۇزاق مۇددەتلىك سىياسىتى، بازارنى خالىغانچە تاقاپ قويۇشقا بولمايدۇ. بازار سودىسىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتكەندە ئۆلۈك باشقۇرۇشقا بولمايدۇ، باشقۇرۇش ئۆلۈك بولۇپ كەتمەسلىك، جانلاندۇرۇش قالايمىقانچىلىق بولۇپ كەتمەسلىك تەلەپ قىلىنىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئىگىلىك ھېساباتى. سوتسىيالىزم شارائىتىدا كارخانىلارنى پىلانلىق باشقۇرۇش ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ كارخانىلارنىڭ قىممەت شەكلى ئارقىلىق

ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئۆزىدىن ئاشقان قىسمىنى بازاردا سېتىشقا توغرا كېلىدۇ. (3) كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى تەشكىلاتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي شەرت-شارائىت ۋە تەبىئىي شەرت-شارائىت جەھەتتە پەرق بولغانلىقى ئۈچۈن، بەزى مەھسۇلاتلارنى ئۆزئارا تەڭشەپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ؛ (4) دۆلەت سودىسى ۋە تەمىنات سودا كوپېراتىپلىرى ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ۋە ئەزالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش جەھەتتىكى خىلمۇخىل ئېھتىياجىنى تولۇق قامداپ كېتەلمەيدىغانلىقى، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ۋە ئەزالارنىڭ ئۆزىدىن ئاشقان مەھسۇلاتلىرىنىمۇ تولۇق سېتىۋالالمايدىغانلىقى سەۋەبىدىن، بازار سودىسىنى تولۇقلىما قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

بازار سودىسى سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئەركىن بازار بولۇپ، ئۇ كونا جەمئىيەتتىكى بازار سودىسىدىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. بازار سودىسىغا قاتنىشىدىغانلار ئاساسەن يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش دۇيىلىرى، ئەزالار، يەككە قول سانائەتچىلەر شۇنىڭدەك شەھەر ئاھالىلىرى بولۇپ، قولىدا گۈۋاھنامىسى بولمىغان شەخسىي سودىگەرلەرنىڭ بازاردىكى تاۋار سودىسىغا قول سېلىشىغا رۇخسەت قىلىنىمايدۇ. يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش دۇيىلىرى، ئەزالار ۋە يەككە قول سانائەتچىلەر بازار سودىسىغا قاتناشقاندا، ئومۇمەن، ئۆزلىرى ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتلارنى ساتىدۇ، ئۆزلىرىگە كېرەكلىك تاۋارلارنى سېتىۋالىدۇ. بازارغا سېلىنىدىغان تاۋارلار ئاز مىقداردىكى، ئۆزىنى تەمىنلەپ ئېشىنىغان، دۆلەت سىياسىتىدە سېتىشقا يول قويۇلغان يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار ۋە قول سانائەت بۇيۇملىرى، شۇنىڭدەك بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى ئورۇندالغاندىن كېيىنكى يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى بىلەنلا چەكلىنىدۇ. بازارغا سېلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ باھاسىنى ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچى ئىككى تەرەپ مەسلىھەتلىشىپ بەلگىلەيدۇ، باھادا ئۆزگىرىشنىڭ چوڭ بولۇپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بازار باشقۇرغۇچى ئورگانلار زۆرۈر تېپىلغاندا، مەلۇم بىر دائىرە چېكىنى بەلگىلىشى كېرەك.

يېزا بازارلىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ۋە رەھبەرلىك كۈچى دۆلەت سودىسى ۋە تەمىنات سودا كوپېراتىپلىرىدۇر. يېزىلاردىكى گۈگۈشې - دۇي ۋە گۈگۈشې ئەزالىرى ئۆزىگە كېرەكلىك تۇرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ۋە تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنى سېتىۋېلىشقا، يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىشقا توغرا كەلسە، بۇلارنىڭ مۇتلەق زور قىسمىنى دۆلەت سودىسى ۋە تەمىنات-سودا كوپېراتىپلىرى تەمىنلەيدۇ ۋە سېتىۋالىدۇ. دۆلەت سودىسى ۋە تەمىنات سودا كوپېراتىپلىرى ئىقتىسادىي جەھەتتە بازار سودىسىغا رەھبەرلىك قىلىدۇ، يەنى يېزىلاردىكى گۈگۈشې - دۇيلەرنىڭ يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشىنى ۋە بازارغا تاۋارنىڭ كىرىپ - چىقىپ تۇرۇشىنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇشىغا پىلانلىق هالدا ياردەم بېرىش ئارقىلىق، بازاردىكى تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى تەڭشەپ، مال باھاسىنى تىزگىنلەيدۇ.

سوتسىيالىزم باسقۇچىدىكى بازار سودىسى سوتسىيالىستىك بىر تۇتاش بازارنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ

كۈچىنى ئېچىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. ئىگىلىك ھېساباتى ئىگىلىكنى ئىقتىسادىي ۋاسىتە بىلەن باشقۇرىدىغان بىر ئۇسۇل بولۇپ، ئۇ كارخانىغا ئىچكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بەخش قىلىپ، كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈشى ۋە تېخنىكا تەرەققىياتىنى تېزلىتىشىگە تۈرتكە بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كارخانىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ئۆسىدۇ.

ئىگىلىك ھېساباتى تۈزۈمى سوتسىيالىستىك ئىگىلىك ئورۇنلىرى مۇستەقىل ئىگىلىك باشقۇرۇش ئاساسىدا ئىگىلىك ھېساباتى قىلىدىغان، كىرىم ئارقىلىق چىقىمىنى قاپلايدىغان ھەمدە پايدا ئالىدىغان ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمىدۇر. ئۇنىڭ كونكرېت تەلەپلىرى مۇنداق: (1) دۆلەت پۇل ئاجرىتىپ بېرىپ ياكى بانكىدىن قەرز بېرىپ، كارخانىلارنى مەلۇم ساندىكى مەبلەغقە، جۈملىدىن تۇراقلىق مەبلەغ ۋە تۇراقسىز مەبلەغقە ئىگە قىلىدۇ، كارخانا شۇ مەبلەغنىڭ ئوبوروتىنى ئۆزلىرى ئۇيۇشتۇرىدۇ ۋە باشقۇرىدۇ؛ (2) كارخانىغا ئىقتىسادىي پائالىيەت جەھەتتە «قانۇنىي ئىگە» ئورنى بېرىلىدۇ، كارخانا دۆلەت بانكىسىدا ھېسابات دەپتىرى ئېچىپ، بانكا بىلەن ئامانەت - قەرز مۇناسىۋىتى ئورنىتىدۇ، باشقا كارخانىلار بىلەن ئىقتىسادىي توختام تۈزىدۇ؛ (3) كارخانىدىن تاۋار سېتىپ تاپقان كىرىم ئارقىلىق مەھسۇلاتلارنىڭ تەننەرخىنى قاپلاش ۋە پايدا ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ؛ (4) دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانى، بىر تۇتاش سىياسىتى ۋە بىر تۇتاش باھاسىغا ئەمەل قىلىش شەرتى ئاستىدا، كارخانىدا ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش ھوقۇقى بولىدۇ، يۇقىرى دەرىجىلىك ئاساسلىق باشقۇرغۇچى ئورگانلار، مالىيە ۋە بانكا تارماقلىرى دۆلەتنىڭ مالىيە تۈزۈمى ھەم مالىيە ئىنتىزامى بويىچە كارخانىنى نازارەت قىلغاندىن تاشقىرى، ھەرقانداق ئادەمنىڭ كارخانىنىڭ نورمال ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىگە خالىغانچە ئارىلىشىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ؛ (5) كارخانىدا ئىلمىي ۋە قاتتىق ھېسابات تۈزۈمى ئورنىتىلىدۇ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلىدۇ، بارلىق كىرىم ۋە چىقىمدا قاتتىق رەسمىيەت بولۇشى، تۈرلۈك مال - مۈلۈك ۋە مەبلەغلەرنىڭ تەپسىلىي خاتىرىلىنىشى ۋە باشقۇرۇلۇشى، شۇنىڭدەك ئۇنى ئىگىلەش ۋە سەرپ قىلىشتىمۇ نورما بەلگىلىنىشى، نورمىدىن خالىغانچە ئاشۇرۇۋېتىلمەسلىكى تەلەپ قىلىنىدۇ؛ مەھسۇلات ۋە ئەمگەكنىڭ تەننەرخىنى ئىلمىي يوسۇندا ھېسابلاش كېرەك، كۈندىلىك ئىقتىسادىي پائالىيەت ئۈستىدىمۇ داۋاملىق، سىستېمىلىق، ئەتراپلىق ۋە ئومۇمىيۈزلۈك ھېسابات ئېلىپ بېرىش كېرەك. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ھەر دەرىجىلىك ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ئىقتىسادىي پائالىيەت ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزۈشنى قەرەللىك قانات يايدۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق دۆلەت پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىش ئەھۋالى ۋە تۈرلۈك تېخنىكا - ئىقتىساد كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ ئورۇندىلىش دەرىجىسىنى تەكشۈرۈپ تۇرۇش كېرەك.

سوتسىيالىستىك مەبلەغ ئايلىنىشى ۋە ئوبوروتى سوتسىيالىستىك كارخانىلاردىكى مەبلەغنىڭ ھەرىكەت شەكلىدۇر. مەبلەغ رەت بويىچە ئوبوروت جەريانى — ئىشلەپچىقىرىش جەريانى — ئوبوروت جەريانى دېگەن ئۈچ باسقۇچتىن ئۆتىدۇ ھەمدە ئۇنىڭدا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ پۇل، ئىشلەپچىقىرىش ۋە

ئىگلىك پائالىيىتىدىكى سەرپىيات بىلەن نەتىجىنى سېلىشتۇرۇش، كارخانىنىڭ سەرپىياتى بىلەن كىرىمىنى ھىسابلاش ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، كارخانىلاردىن مەھسۇلاتنى سېتىپ تاپقان كىرىم ئارقىلىق چىقىمنى قاپلاشنى ھەمدە پايدا ئېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

سوتسیالىزم شارائىتىدا، ۋاقىتنى تېجەشنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى بارلىق ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچى ۋە ئادەم كۈچىنى قاتتىق ئىقتىساد قىلىپ، بارلىق ئىشلەپچىقىرىش بايلىقىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بېرىپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە كۆپرەك ئىجتىمائىي بايلىق يارىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ ئەمگەك ۋاقتىنى مۇمكىنقەدەر تېجەپ، كارخانىلارنى ئەڭ ئاز ئەمگەك سەرپ قىلىش ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىپ، ئەڭ چوڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. سوتسیالىستىك جەمئىيەتتە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقتىن، ئىگىلىك ھىساباتىدا تاۋار ۋە پۇل بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىقتىسادىي كاتېگورىيىدىن تولۇق پايدىلىنىش كېرەك. بۇ، ئاساسەن، مۇنۇ جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ: (1) كارخانىلار تاۋار قىممىتى شەكلى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى ھىسابلاپ، كارخانىنىڭ كىرىم - چىقىمىنى سېلىشتۇرۇپ، پايدا بىلەن زىيانىنى ئۆلچەيدۇ ۋە بەلگىلەيدۇ؛ (2) كارخانىلار تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئۆسۈلى بويىچە، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنى ئۈيۈشتۇرۇپ، پۇل، مەبلەغ، تەننەرخ، پايدا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تاۋار ئىقتىسادىغا ياتىدىغان كاتېگورىيىدىن پايدىلىنىپ ئىگىلىك باشقۇرىدۇ، تاۋار سېتىپ تاپقان كىرىم ئارقىلىق تاۋارنىڭ سەرپىياتىنى قاپلايدۇ ھەمدە پايدا ئالىدۇ؛ (3) كارخانىلار ئىشلەپ چىقارغان تاۋارلارنىڭ باھاسى تاۋارنى ئىشلەپ چىقىرىشتا سەرپ قىلىنغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىغا، يەنى مەھسۇلاتنىڭ قىممىتىگە قارىپ بەلگىلىنىدۇ؛ بۇنداق ئەھۋالدا، ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن ئېشىپ كەتكەن كارخانىلار تاۋارلىرىنى بىر تۇتاش بەلگىلەنگەن باھا بويىچە ساتىدىغان بولسا، ئالىدىغان پايدىسى ئازيىپ كېتىدۇ ھەتتا پايدا ئالالمايدۇ، كىرىم ئارقىلىق چىقىمنى قاپلىيالماي، زىيان تارتىپ قالىدۇ، نەتىجىدە، كارخانىنىڭ تەكرار ئىشلەپ چىقىرىشىمۇ ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ كىرىمىگىمۇ تەسىر يېتىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن ئاز بولغان كارخانىلار تاۋارلىرىنى بىر تۇتاش بەلگىلەنگەن باھا بويىچە ساتىدىغان بولسا، ئالىدىغان پايدىسى كۆپىيىدۇ ھەمدە مۇناسىپ ھالدا كۆپرەك پايدا پىرسەنتىگە ئىگە بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كارخانىنى ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ كىرىم سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە قادىر قىلغىلى بولىدۇ. دېمەك، ئىگىلىك ھىساباتىنى يولغا قويغاندا، كارخانىنىڭ ئىنچىكە ھىسابلاپ، قاتتىق ئىقتىساد قىلىپ، تېخنىكا ئىسلاھاتى ۋە تېخنىكا ئىنقىلابىنى ئېلىپ بېرىپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىشكە، تۇراقلىق ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغىدىن تولۇق پايدىلىنىشقا ۋە كارخانىدىكى يوشۇرۇن ئىشلەپچىقىرىش

كۆپىنچە، ئىقتىسادىي كرىزىس تەرىپىدىن دەۋرىيلىك ھالدا ئۈزۈپ تاشلىنىدۇ. سوتسیالستیك مەبلەغ ئایلىنىشى سوتسیالستیك ئومۇمي مۇلۈكچىلىكىنى ئاساس قىلىدۇ. ئایرىم كارخانىدىكى مەبلەغ ئایلىنىشى خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق راۋاجلاندۇرۇشنىڭ تەركىبي قىسمى بولىدۇ، گەرچە ئۇنىڭدا قىممەت ئۈزۈلۈش پەيدا بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالستىك جەمئىيەتتە بولغىنىدەك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى يۈز بېرىپ، ئایلىنىشنىڭ ئومۇمي ۋەزىيىتىدە قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقمايدۇ.

مەبلەغ ئوبوروتى داۋاملىق ھەرىكەتلىنىپ تۇرىدىغان مەبلەغ ئایلىنىشىنىڭ دەۋرىيلىك جەريانىدۇر. ئۇ، مەبلەغنىڭ ئۈزلۈكسىز ئایلىنىشى داۋامىدا ئۆتكەن ۋاقىت ۋە ئوبوروت سۈرئىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا قانچىلىك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەبلەغنىڭ ئوبوروت ۋاقتى ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى ۋە ئوبوروت ۋاقتىدىن كېلىپ چىقىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى دېگەندە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا كىرگەندىن تارتىپ مەھسۇلات ئىسكىلاتقا كىرگۈچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋاقىت كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇ ۋاقىت ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش زاپىسى بولۇپ تۇرغان چاغدىكى ۋە بەۋاستە ھالدا ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا تۇرغان چاغدىكى ۋاقتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوبوروت ۋاقتى دېگەندە، مەبلەغ تاۋار شەكلىدە ئىسكىلاتقا تاپشۇرۇلغاندىن تارتىپ يېڭىباشتىن سېتىۋېلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كارخانىغا كىرگۈچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋاقىت كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇ ۋاقىت مەھسۇلاتلارنى سېتىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىشقا كەتكەن ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەبلەغنىڭ ئایلىنىش سۈرئىتى ئادەتتە بىر يىل ئىچىدە ئایلىنىدىغان قېتىمى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، مەبلەغنىڭ بىر قېتىم ئایلىنىشى ئۈچۈن تۆت ئاي كەتسە، ئۇ بىر يىل ئىچىدە ئۈچ قېتىم ئایلانغان بولىدۇ؛ ئەگەر مەبلەغنىڭ بىر قېتىم ئایلىنىشىغا ئۈچ ئاي كېتىدىغان بولسا، ئۇ بىر يىل ئىچىدە تۆت قېتىم ئوبوروت قىلىنغان بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغى تۇراقلىق مەبلەغ ۋە تۇراقسىز مەبلەغ دەپ ئایرىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا تۇرغان ۋاقتى ئانچە ئوخشاش بولمايدۇ. تۇراقلىق مەبلەغ، مەسىلەن، زاۋۇت بىناسى، ماشىنا ـ ئۇسكۇنە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار ئۇزاققىچە ئىشلىتىلىدۇ، ئۇلارنىڭ قىممىتىنىڭ بىر قىسمىلا ئاستا ـ ئاستا يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچىدۇ، بىر قېتىم ئوبوروت قىلىنىشى ئۈچۈن خېلى ئۇزاق ۋاقىت كېتىدۇ. تۇراقسىز مەبلەغ، مەسىلەن، خام ئەشيا، ماتېرىيال ۋە يېقىلغۇلار بىر قېتىمدىلا ئىشلىتىلىپ تۈگەيدۇ، ئۇلارنىڭ قىممىتى بىراقلا يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچىدۇ، بىر قېتىم ئوبوروت قىلىنىشى ئۈچۈن قىسقىراق ۋاقىت كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەبلەغ ئوبوروتىنىڭ ئوتتۇرىچە سۈرئىتىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ھېسابلاپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنى ھېسابلاش فورمۇلىسى تۆۋەندىكىچە: مەبلەغ ئوبوروتىنىڭ ئوتتۇرىچە سۈرئىتى = (بىر يىللىق تۇراقلىق مەبلەغنىڭ ئومۇمي ئوبوروت مىقدارى + بىر يىللىق تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئومۇمي ئوبوروت مىقدارى) ÷ مەبلەغنىڭ ئومۇمي مىقدارى.

مەبلەغنىڭ ئوبوروتىنى تېزلىتىش سوتسیالستیك كارخانىلارنىڭ مۇھىم بىر

www.uyghurkitap.com

تاۋاردىن ئىبارەت ئۈچ خىل فورماتسىيىنىڭ ھەرىكەت جەريانى بولىدۇ. بۇ «مەبلەغ ئايلىنىشى» دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئايلىنىشنى ئۈزلۈكسىز تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان دەۋرىيلىك جەريان قىلىش «مەبلەغ ئوبوروتى» دېيىلىدۇ.

سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ مەبلىغى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، خەلقنىڭ ماددىي - مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇ داۋاملىق ھەرىكەت قىلىپ تۇرۇشى كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، شۇنداق رولىنى جارى قىلالايدۇ. ئايلىنىشنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدا، مەبلەغ ئوبوروت جەريانىدا تۇرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى سېتىۋېلىش ئارقىلىق (بازاردىن ئېلىش ياكى يۆتكەپ بېرىش ئارقىلىق)، پۇل شەكلىدىن ئىشلەپچىقىرىش شەكلىگە ئايلىنىدۇ. ئايلىنىشنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىدا، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا ئۆتىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىدىن پىششىقلاپ ئىشلەش ئارقىلىق جەمئىيەتتە ئىشلىتىلىدىغان مەھسۇلاتلار ياساپ چىقىلىدۇ. بۇ جەريانىدا، ئىشلەپچىقىرىش ئىشچىلىرى كونكرېت ئەمگەك ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ قىممىتىنى مەھسۇلاتلارغا يۆتكەيدۇ، ئابستراكت ئەمگەك ئارقىلىق يېڭى قىممەت يارىتىپ ئۇنى مەھسۇلاتقا سىڭدۈرىدۇ، بۇ چاغدا مەبلەغ ئىشلەپچىقىرىش شەكلىدىن تاۋار شەكلىگە ئۆتىدۇ. ئايلىنىشنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچىدا، يەنە ئوبوروت جەريانىغا قايتىپ كېلىدۇ، بۇ جەريانىدا مەھسۇلات سېتىلىدۇ، مەبلەغ تاۋار شەكلىدىن پۇل شەكلىگە ئايلىنىدۇ. تۇراقلىق مۈلۈكنى يېڭىلاش ئۈچۈن، يىغىۋېلىنغان پۇلنىڭ بىر قىسمىنى خام ئەشياغا كەتكەن خىراجەتنى تولدۇرۇشقا ۋە ماشىنا - ئۈسكۈنىلەر ئۇپرىشىدىن شەكىللەنگەن ئامۇرتىزاتسىيە فوندىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ؛ يەنە بىر قىسمى، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئەمگەكچىلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ شەخسىي كىرىمىگە ئايلىنىدۇ؛ قالغىنى جەمئىيەتنىڭ ساپ كىرىمى (پايدا ۋە باج) بولىدۇ. مەبلەغنىڭ ئايلىنىشى ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بىلەن ئوبوروت جەريانىنىڭ بىرلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەبلەغ ئايلىنىشىنىڭ ھەرقانداق باسقۇچىنى يېرىم يولدا ئۈزۈپ قويۇشقا بولمايدۇ، ئۇ بىرەر توسقۇنلۇققا ئۇچرىسا، پۈتكۈل ئايلىنىش تەسىرگە ئۇچرايدۇ - دە، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى نورمال ئېلىپ بارغىلى بولمايدۇ.

سوتسىيالىستىك مەبلەغ ئايلىنىشىنىڭ مەزمۇنى ۋە نەتىجىسىدىن قارىغاندا، كاپىتالنىڭ ئايلىنىشىدىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. كاپىتال ئايلىنىشىدا كاپىتالىستلارنىڭ پايدا ئۈندۈرۈۋېلىشى مەقسەت قىلىنىدۇ. سوتسىيالىستىك مەبلەغ ئايلىنىشى جەريانىدا كۆپەيگەن ئىجتىمائىي ساپ كىرىم جەمئىيەتكە ياكى كوللېكتىپقا مەنسۇپ بولىدۇ. ئۇ، ئاساسەن، سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە، مەدەنىي - مائارىپ ۋە كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرىنى يولغا قويۇشقا شۇنىڭدەك مۇكاپات پۇلى بېرىشكە ئىشلىتىلىدۇ، بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك ھالدا خەلقنىڭ پاراۋانلىقى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى نۇرغۇنلىغان ئايرىم - ئايرىم كاپىتالدىن ھاسىل بولىدۇ، ئايرىم كارخانىدىكى ئايلىنىش جەريانى،

تۇرىدۇ. بىر قىسمى يەنىلا ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئىشلىتىلىش شەكلى ياكى نەرسە شەكلىدە بولىدۇ، يەنە بىر قىسمى بولسا پۇل سۈپىتىدە بۇ شەكىلدىن ئايرىلىپ چىقىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 24 - توم، 183 - بەت) كېيىنكى بىر قىسىم مەبلەغ ئادەتتە، «ئامۇرتىزاتسىيە» دەپ ئاتىلىدۇ. تۇراقلىق مۇلۇك يېڭىلانغاندىلا، ئاندىن ئۇ پۇل شەكلىدىن نەرسە شەكلىگە قايتىپ كېلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن يەنە بىر دەۋرىيلىك ئايلىنىش يېڭىباشتىن باشلىنىدۇ. تۇراقلىق مۇلۇك يېڭىلانغۇچە ئامۇرتىزاتسىيە ھېسابىدىكى مەبلەغ ئىشلىتىلمەي تۇرىدۇ، ئۇنى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ. دېمەك، تۇراقلىق مەبلەغنى تېجەشلىك ۋە مۇۋاپىق ئىشلىتىش، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى تولۇق ئۆستۈرۈشنىڭ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىنى تېزلىتىش بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زور. تۇراقلىق مەبلەغدىن پايدىلىنىش ئۇنۇمى يۇقىرى بولسا، ئوخشاش مىقداردىكى تۇراقلىق مەبلەغ ئارقىلىق ئەمگەكچىلەرنىڭ تېخنىكا بىلەن جابدۇقلىنىش دەرىجىسىنى يەنمۇ ئۆستۈرگىلى بولىدۇ ياكى بىر قىسىم مەبلەغنى ئاجرىتىپ، تېخنىكا كۆپ ئەمگەكچىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ. شۇنداق قىلغاندا، بار تۇراقلىق مەبلەغدىن پايدىلىنىپ، خەلق ئىگىلىكىگە تېخنىكا كۆپ مىقداردا بايلىق يەتكۈزۈپ بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلەتكىلى بولىدۇ. ئەمما، ئامۇرتىزاتسىيە مەبلىغىنى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا تولىمۇ كۆپ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ، ئەگەر ئامۇرتىزاتسىيە مەبلىغى مۇۋاپىق ئىشلىتىلمەي، يېڭىلاشقا ئىشلىتىلىدىغان مەبلەغ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان مەبلەغ يېڭىلاشقا تېگىشلىك بولغان تۇراقلىق مۇلۇك ۋاقتىدا يېڭىلانمايدىغان بولسا، ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا تەسىر يېتىدۇ. ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ساقلاپ قېلىنمايدىغان بولسا، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە تۇراقلىق مەبلەغ بار بولغاندىن تاشقىرى، ئوبوروت ساھەسىدىمۇ تۇراقلىق مەبلەغ بولىدۇ، مەسىلەن، مەھسۇلات ساتىدىغان دۇكانىنىڭ ئۆيلىرى، مال توشۇيدىغان يۈك ماشىنىسى، ۋەھاكازالار.

تۇراقلىق مەبلەغ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى تۇراقلىق مەبلەغ ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا ياتمايدىغان تۇراقلىق مەبلەغ دەپ ئايرىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئۆي، بىنا، ماشىنا، ئۇسكۇنىلەر، مەسىلەن، زاۋۇت بىناسى، ئىشخانا، قۇۋۇۋەت ئۇسكۇنىلىرى، تۆرلۈك ستانوك، يەتكۈزۈپ بېرىش ئەسۋابلىرى، ترانسپورت قورالىرى، تۇرۇبا ئىنشائاتلىرى، تۆمۈريول ۋە باشقىلار، شۇنىڭدەك ئىشلىتىلىش ۋاقتى بىر يىلدىن ئارتۇق ۋە قىممىتى بەلگىلەنگەن سانداق (مەسىلەن 800 يۈەن، 500 يۈەن، 200 يۈەندىن) يۇقىرى بولغان بارلىق ئىش قورالىرى، ئەسۋاب - سايمان، ماتېرىيال ۋە كۆرسەتكۈچ ئەسۋابلار قاتارلىقلارغا كەلسەك، مەبلەغ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى تۇراقلىق فوند ھېسابلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان ئۆي، ئۇسكۇنە جەھەتلەرگە، مەسىلەن، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاشخانىسى، ياتاق، شىپاخانا،

ئىقتىسادىي ۋەزىپىسى. مەبلەغ ئوبوروتىنىڭ تېز ياكى ئاستا بولۇشى مەبلەغدىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مەبلەغ ئوبوروتىنىڭ تېز بولۇشى مەبلەغنىڭ ئىقتىساد قىلىنغانلىقى، ئازراق مەبلەغ بىلەن ئوخشاش مىقداردىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغىلى بولىدىغانلىقىنى ياكى ئوخشاش مەبلەغ بىلەن كۆپرەك ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلىتىشنىڭ ئۇسۇللىرىدىن بىرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنى قىسقارتىش، مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى زاپىسىنى مۇۋاپىق ھالدا ئازايتىپ، ئىشلەپچىقىرىشتا ئىلغار تېخنىكا ۋە يېڭى ھۈنەر - سەنئەتنى قوللىنىپ، ماشىنىنىڭ ئايلىنىشىنى تېزلىتىش ۋە سىمېنىنى كۆپەيتىش، شۇنىڭ بىلەن ماشىنا - ئۈسكۈنىلەردىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش؛ يەنە بىرى، ئوبوروت ۋاقتىنى قىسقارتىش، مەسىلەن، تاۋارنىڭ بېسىلىپ قېلىشىنى ئازايتىش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىشنى بازارنىڭ ئېھتىياجىغا زىچ بىرلەشتۈرگەن ھالدا ئېلىپ بېرىش، ئىككى ئوتتۇرىدا توشۇپ يۈرۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، تاۋارلارنىڭ راۋان ئالمىشىشىنى مۇۋاپىق ئۇيۇشتۇرۇش.

مەبلەغ كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش، جەريانىدا بولىدىغان ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئوبوروت، ئىستېمال (ئىجتىمائىي ئىستېمال كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھالقىلاردىكى سوتسىيالىستىك ئومۇم مۇلۇكنىڭ پۇل شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. تار مەنىدىن ئېيتقاندا، دۆلەت كارخانىلىرىغا ئۆزى ئېگىدارلىق قىلىپ ئىشلەپچىقىرىش - ئىگىلىك ياشقۇرۇشقا ئىشلىتىش ئۈچۈن ئاجرىتىپ بەرگەن بىر قىسىم سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى مال - مۇلۇكنىڭ پۇل شەكلىنى كۆرسىتىدۇ.

سوتسىيالىستىك مەبلەغ كاپىتالىستىك كاپىتالدىن ماھىيەت جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. كاپىتال كاپىتالىستلار بىلەن ئىشچىلارنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا شەكىللەنگەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. مەبلەغ بولسا ئەمگەكچىلەرنىڭ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا شەكىللەنگەن ئۆزئارا ھەمكارلىشىش مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، بۇنداق مۇناسىۋەت دۆلەت بىلەن كارخانا، كارخانا بىلەن كارخانا، كارخانا بىلەن ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پۈتۈن ئىقتىسادىي باغلىنىشقا سىڭگەن بولىدۇ. سوتسىيالىستىك مەبلەغنى ياخشى باشقۇرۇپ ۋە ئىشلىتىپ، مەبلەغنىڭ ئىگىلىنىشى ۋە سەرپ قىلىنىشىنى ئەڭ زور دەرىجىدە تېجەپ، ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى جارى قىلدۇرۇش سوتسىيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى تېزلىتىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۇراقلىق مەبلەغ تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ پۇل شەكلى. تۇراقلىق مەبلەغ سوتسىيالىستىك كارخانا مەبلىغىنىڭ ئاساسىي تەركىبىي قىسمى. تۇراقلىق مۇلۇك خىلى ئۇزاققىچە رول ئوينايدىغانلىقى، ئۇنىڭ قىممىتى بولسا ئىشلەپ چىقىرىلغان مەھسۇلاتقا پەيدىنپەي، قېتىم-قېتىم يۆتكىلىپ بارىدىغانلىقى ۋە مەھسۇلاتنىڭ سېتىلىشىغا ئەگىشىپ پۇل شەكلىنى ئالىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ قىممىتى ئىككى قىسىم بولۇپ مەۋجۇت بولۇپ

پۈتۈللەي يېڭى مەھسۇلاتقا يۆتكىلىدۇ ھەمدە مەھسۇلات قىممىتىنىڭ ئەڭ كۆپ قىسمى بىلەن تەڭ، مەھسۇلات سېتىپ تاپقان كىرىمدىن بىراقلا تولۇق قاپلىنىدۇ، ئاندىن كېيىن، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، قايتۇرۇۋېلىنغان مەبلەغقە يېڭىباشتىن ئەمگەك ئوبيېكتى سېتىۋېلىنىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرى تۆلەيدىغان ئىش ھەققى خەلق كىرىمىنىڭ دەسلەپكى تەقسىماتىغا كىرىدۇ، يەنى يېڭىدىن يارىتىلغان قىممەتنىڭ بىر ئۈلۈشى ئەمگەكچى شەخسلەرگە تۇرمۇش خىراجىتى قىلىش ئۈچۈن تەقسىم قىلىپ بېرىلىدۇ. لېكىن، ئۇ كارخانا تەرىپىدىن ئاۋۋال پۈل شەكلى بىلەن بېرىپ تۇرۇلىدۇ، ئاندىن كېيىن ئەمگەكچى ئىشلەپ چىقارغان قىممەتداش ئارقىلىق تولدۇرۇۋېلىنىدۇ. مەلۇم مىقداردىكى قىممەت سۈپىتىدە بېرىپ تۇرۇلغان ئىش ھەققى قىممەتنى بىر قېتىمدىلا پۈتۈنلەي مەھسۇلاتقا يۆتكەيدۇ ھەمدە مەھسۇلاتنىڭ سېتىلىشى بىلەن تەڭ، قىممەت مەھسۇلاتنى سېتىپ تاپقان كىرىمدىن بىراقلا قايتۇرۇۋېلىنىپ، ئاندىن يېڭىباشتىن ئىش ھەققىنى تۆلەشكە ئىشلىتىلىپ، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى داۋاملىق ئېلىپ بېرىشقا كاپالەتلىك قىلىنىدۇ. دېمەك، ئىش ھەققى تۆلەشكە ئىشلىتىلىدىغان مەبلەغمۇ تۇراقسىز مەبلەغقە كىرىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىنىڭ يەنە بىر قىسىم مەبلىغى ئىشلەپچىقىرىشتىكى باشقا خىراجەت ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، ئۇنىڭدىمۇ ئىش ھەققى چىقىمىنىڭكىگە ئوخشاش ئوبوروت ئۇسۇلى بولىدۇ، ئۇمۇ تۇراقسىز مەبلەغنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

كارخانىدىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىشىغا ئەگىشىپ، تۇراقسىز مەبلەغمۇ ئۈزلۈكسىز ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدۇ ھەمدە ئۇ پۈل مەبلىغىنى ئۆز ئوبوروتىنىڭ باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش شەكلى قىلىدۇ. كارخانىدىكى تۇراقسىز مەبلەغ پۈل شەكلىدىن باشلاپ تەرتىپ بويىچە تەمىنلەش، ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىشتىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچتىن ئۆتىدۇ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا پۈل مەبلىغى، زاپاس مەبلەغ، ئىشلىنىۋاتقان مەھسۇلات مەبلىغى، يېرىم تەييار مەھسۇلات مەبلىغى ۋە مەھسۇلات مەبلىغى دېگەنگە ئوخشاش تۇرلۈك شەكىللەردە بولىدۇ، ئاخىرى يەنە ئەسلىدىكى باشلىنىش نۇقتىسىغا قايتىدۇ. تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئايلىنىشى دېگەن مانا شۇ. بىر دەۋر قىلىش جەريانى بولغان ئايلىنىش ئوبوروت بولىدۇ.

جۇڭگودا، تۇراقسىز مەبلەغ نورمىلىق تۇراقسىز مەبلەغ ۋە نورمىسىز تۇراقسىز مەبلەغ دەپ ئىككى قىسمغا بۆلۈنىدۇ. خام ئەشيا - ماتېرىيال شەكلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان زاپاس مەبلەغ، ئىشلىنىۋاتقان مەھسۇلات ۋە يېرىم تەييار مەھسۇلات شەكلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھەمدە مەھسۇلات قىممىتىگە كىرگۈزۈلۈپ سەرپ قىلىنغان تۇراقسىز مەبلەغ قىسمى كارخانا تۇراقسىز مەبلىغىنىڭ ئاساسىي تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، يەنە كېلىپ بۇ جەھەتلەردە مەبلەغنىڭ دائىم قانچىلىك ئىشلىتىلىدىغانلىقى مەلۇم قانۇنىيەت بويىچە بولىدۇ، شۇڭا ئۇلار ئۈچۈن ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىقتىسادىي ئاساسقا ئىگە نورما بەلگىلەپ، نورمىلىق باشقۇرۇشنى قاتتىقراق يولغا قويۇش زۆرۈر ۋە مۇمكىن، ئۇ «نورمىلىق تۇراقسىز مەبلەغ» دەپ ئاتىلىدۇ. ئايلىنىش ساھەسىدىكى ھېساب بوغۇش ۋە پۈل مەبلىغىنىڭ ئىشلىتىلىش

يەسلى، كۆلۈپ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جەھەتلەرگە ئىشلىتىلىدىغان مەبلەغ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان مەبلەغ ھېسابلىنىدۇ.

تۇراقلىق مۇلۇك، تۇراقسىز مەبلەغ دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تۇراقلىق مۇلۇك تۇراقلىق مەبلەغنىڭ ماددىي شەكلى. ئۇنىڭدا، ئاساسەن، كارخانىلارنىڭ ئەمگەك ۋاستىلىرى، جۈملىدىن ئەمگەكچىلەر ئەمگەك جەريانىدا ئىشلىتىدىغان ئۇسكۇنە ۋە ئىشلەپچىقىرىش قورالى قاتارلىقلار، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان بىنا، تىرانسپورت قورالى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

بىرەر نەرسىنىڭ تۇراقلىق مۇلۇك بولۇش - بولماسلىقىنى بەلگىلەش ئۇنىڭ ماددىي نەرسە بولۇش خۇسۇسىيىتىگە باغلىق بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ «ئەمگەك جەريانىدا ۋەزىپە ئۆتەشتىكى ئالاھىدە شەكلى» گە باغلىق («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 24 - تۇم، 179 - بەت) بولىدۇ. مەسىلەن، ئوخشاش بىر ئىگىرىش ماشىنىسى تەقۋىمچىلىق ماشىنىلىرى زاۋۇتىدا مەھسۇلات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، لېكىن توقۇمچىلىق فابرىكىسىدا بولسا ئەمگەك ۋاستىسى بولىدۇ، ئۇ پاختا يىپ ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلگەندە تۇراقلىق مۇلۇك بولىدۇ.

جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدىكى ئەمەلىي خىزمەتلەردە، باشقۇرۇشقا ۋە ھېسابات قىلىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، تۇراقلىق مۇلۇك دەپ ئاتىلىدىغانلىكى ئەمگەك ۋاستىلىرى، ئادەتتە، ئەينى ۋاقىتتا ئىككى شەرتنى ھازىرلىغان بولىدۇ: (1) ئىشلىتىلىش ۋاقتى بىر يىلدىن ئارتۇق بولىدۇ؛ (2) يەككە قىممىتى بەلگىلەنگەن چەكلىك سانداردىن يۇقىرى بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا يۇقىرىدىكى شەرتلەرنى ھازىرلىمىغانلىرى «قىممىتى تۆۋەن، ئاسان خورايدىغان مەھسۇلات» دەپ ئاتىلىدۇ. لېكىن، كارخانىنىڭ ئۆيلىرى، بىنالىرى ۋە كارخانىنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى بولۇپ شەكىللەنگەن ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرى، مەسىلەن، كىيىم زاۋۇتىدىكى كىيىم تىكىش ماشىنىسى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ يەككە قىممىتى بەلگىلەنگەن چەكلىك سانداردىن تۆۋەن بولغان تەقدىردىمۇ، يەنىلا تۇراقلىق مۇلۇك قاتارىغا كىرگۈزۈلۈشى لازىم.

غەيرىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە، ئۇزاق مۇددەت ئىشلىتىلىدىغان، ئىستېمال جەريانىدا ئەسلىدىكى ماددىي شەكلىنى ساقلاپ قالغان ماددىي ۋاستىلەرمۇ، ئادەتتە، تۇراقلىق مۇلۇك دەپىلىدۇ. مەسىلەن، ئىمارەت ياكى كەسپىي ئورۇنلارنىڭ ئۆيى، بىنا ۋە تۇرلۇك ئەسۋاب - ئۇسكۇنىلىرى، ۋەھاكازالار.

تۇراقلىق مەبلەغ، تۇراقسىز مۇلۇك دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تۇراقسىز مەبلەغ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، ماددىي نەرسىلىك شەكلىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتكەن ھەمدە ئۆز قىممىتىنى يېڭى مەھسۇلاتقا يۆتكىگەن ماددىي ۋاستىلەرنىڭ پۇل شەكلى، ئۇ، خام ئەشيا - ماتېرىيالغا ئوخشاش ئەمگەك ئوبيېكتىنى سېتىۋېلىشقا، ئىش ھەققى ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش خراجىتىنى تۆلەشكە ئىشلىتىلىدىغان مەبلەغنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئەمگەك ئوبيېكتى ئەمگەك ۋاستىلىرىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوبوروتىغا قاتنىشىش بىلەن ئۇنىڭ قىممىتى بىر قېتىمدىلا

مۇلۇك ئەمگەكچى خەلقنىڭ جامائەت مۇلكى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان، ئەمگەكچىلەر ئۇچۇن بەخت يارىتىدىغان ۋاستە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، شۇنىڭ ئۇچۇن، ئەمگەكچى خەلقتە ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەرگە ئوخشاش تۇراقلىق مۇلۇكلەرنىڭ شەكىللىك خورىشىنى ئازايتىش ئۇچۇن، ئۇلارنى كۆڭۈل قويۇپ ئاسراش ۋە ئىشلىتىش مەسئۇلىيىتى ۋە ئىمكانىيىتى بار.

سوتسيالىزم شارائىتىدا تۇراقلىق مۇلۇك ئۆز ـ ئۆزىدىنلا مۇۋاپىق ئىشلىتىلىۋەرمەيدۇ. تۇراقلىق مۇلۇكنى مۇۋاپىق ئىشلىتىپ، تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ شەكىللىك خورىشىنى ئازايتىش ئۇچۇن، كارخانا باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۇرۇپ، تۇراقلىق مۇلۇكنى ئىشلىتىش يولىدىكى باشقۇرۇش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش كېرەك: (1) تەبىئەت كۇچىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى تۇپەيلىدىن تۇراقلىق مۇلۇكتە بولىدىغان شەكىللىك خوراپ كېتىشنى ئازايتىش ئۇچۇن، تۇراقلىق مۇلۇكتىن تولۇق پايدىلىنىپ، تۇراقلىق مۇلۇكلەرنى ئىشلەتمەي بىكار تاشلاپ قويۇشتىن ئىمكان قەدەر ساقلىنىش كېرەك. (2) ئەمگەكچىلەرنىڭ تېخنىكا جەھەتتىكى مەلىكىلىك سەۋىيىسىنى ئۆستۇرۇپ، ئۇلارنى ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەرگە ئوخشاش تۇراقلىق مۇلۇكلەرنىڭ خۇسۇسىيىتىنى، قۇرۇلمىسىنى ۋە ئۇنى ئاسراش ـ رېمونت قىلىش تېخنىكىسىنى بىلدۈرۈش ۋە ئىگىلدۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش، شۇنىڭ بىلەن ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەرگە ئوخشاش تۇراقلىق مۇلۇكلەرنى مۇۋاپىق ئىشلىتىپ، ئۇلارنىڭ ئۇنۇمىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ھەمدە ئۇلارنى ئورۇنسىز زىيانغا ئۇچرىتىشتىن ساقلىنىش كېرەك. (3) ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەرگە ئوخشاش تۇراقلىق مۇلۇكلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى، قۇرۇلمىسى، نازۇكلۇق دەرىجىسى، ئىشلىتىلىش دائىرىسى، خىزمەت شارائىتى ۋە ئېقتىدارى قاتارلىق تېخنىكا شەرت ـ شارائىتىغا ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش ھەمدە ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەرنىڭ ئۆزىگە لايىق ئوستىگە ئېلىش ئېقتىدارىغا قاراپ خىزمەت مىقدارىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەرنىڭ نامۇۋاپىق ئىشلىتىلىشى ۋە ھەددىدىن تاشقىرى ئايلىنىشى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىقىدىغان تاسادىپىي زىيان ـ زەخمەتتىن ساقلىنىش كېرەك. (4) ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەرگە ئوخشاش تۇراقلىق مۇلۇكلەرنىڭ دائىم نورمال ھالەتتە تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك، بۇنىڭ ئۇچۇن زاپچاس ۋە بۆلەكلەرنىڭ تولۇق بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش، تازىلاش، مايلاش، چىكىتىش، تەكشەش ۋە چىرىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەش لازىم. (5) ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەرگە ئوخشاش تۇراقلىق مۇلۇكلەرنى پىلانلىق ھالدا ۋە تەييارلىقى بولغان ھالدا تەكشۈرۈپ، چاتاق چىقىش ئىمكانىيىتى بولغان ۋە بۇزۇلغان جايىنى ۋاقتىدا رېمونت قىلىش كېرەك. بۇنىڭ ئۇچۇن، كارخانىدا يېتەرلىك دەرىجىدە چوڭ رېمونت فوندى بولۇشىغا ھەمدە ئۇنىڭ مۇۋاپىق ئىشلىتىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

تۇراقلىق مولۇكنىڭ شەكىلسىز خورىشى دېگەن مادىدىغا قارالۇن.

تۇراقلىق مولۇكنىڭ شەكىلسىز خورىشى

تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ شەكىللىك خورىشى دېگەن سۆزگە قارىمۇ قارشى ئېيتىلغان سۆز بولۇپ، ئۇ «مەنىۋى خوراش» يا كى «مەنىۋى ئۇپراش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا پەن ـ تېخنىكىنىڭ

مىقدارىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان تاشقى تۆزگىرىشچان ئامىللار كۆپەيمەك بولغاچقا، ئۇلارغا ئايرىم ـ ئايرىم هالدا نورمالىق بەلگىلەش ئەپسىز، شۇڭا ئۇ «نورمىسىز تۇراقلىق مەبلەغ» دەپ ئاتىلىدۇ.

تۇراقسىز مەبلەغنىڭ مەنبەسىگە ئاساسەن، ئۇ يەنە ئۆزىگە خاس مەبلەغ (مالىيەدىن ئاجرىتىلغان پۇل) ۋە ئامانەت ـ قەرز مەبلىغى دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. تۇراقسىز مەبلەغنىڭ هەممىسى ئامانەت ـ قەرز بولغاندا ئۆزىگە خاس مەبلەغ مەۋجۇت بولمايدۇ.

تۇراقسىز مولۇك، تۇراقلىق مەبلەغ دېگەن ماددىلارغا قارالا.

تۇراقسىز مولۇك تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ماددىي شەكلى. ئۇ، سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئايلىنىش ساهەلىرىدە ئۆزىنىڭ شەكلىنى داۋاملىق ئۆزگەرتىپ تۇرىدىغان ماددىي ئەشيالارنى، مەسىلەن، خام ئەشيا، ئاساسلىق ماتېرىيال، يارىمچى ماتېرىيال، يېقىلغۇ، ئىشلىنىۋاتقان مەھسۇلات، يېرىم تەييار مەھسۇلات، تەييار مەھسۇلات، تاۋارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدىكى ئەمەلىي خىزمەتلەردە، باشقۇرۇش ۋە هېسابلاشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ رولىنى ئۆتەيدىغان، قىممىتى تۆۋەن، ئاسان خورايدىغان بىر قىسىم مەھسۇلاتلارمۇ تۇراقسىز مۇلۇك دەپ قارىلىدۇ.

تۇراقسىز مەبلەغ، تۇراقلىق مولۇك دېگەن ماددىلارغا قارالا.

تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ شەكىللىك خورىشى تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ شەكلىسىز خورىشىغا قارىمۇ قارشى ئىپتىلغان سۆز بولۇپ، ئۇ «ماددىي خوراش» ياكى «ماددىي ئۇپراش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئىشلىتىلىش جەريانىدا ئەسلىدىكى ماددىي نەرسىلىك شەكلىنى ساقلاپ قالمىغانلىقى، ئەزىكىلىق ۋە خىمىيىلىك ئامىللارنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن ئۈنۈمدا پەيدىنپەي مەلۇم دەرىجىدە ئۇپراش بولىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شەكىللىك ئۇپراشنىڭ ئاز ـ كۆپ بولۇشى تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ سۈپىتىگە شۇنىڭدەك ئىشلىتىلىش، ئاسراش ۋە رېمونت قىلىنىش ئەهۋالى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ. تۇراقلىق مۇلۇك ئۇزاققىچە ئىشلىتىلمىسە، تەبىئەت كۈچىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى سەۋەبىدىنمۇ شەكىللىك خوراش (مەسىلەن: داتلىشىش، چىرىش) پەيدا بولۇشى مۇمكىن. ماركس مۇنداق دېگەنىدى: «ماشىنىنىڭ شەكىللىك خورىشى ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى، ئىشلىتىلىش نەتىجىسىدە، قۇيما پۇلنىڭ مۇئامىلىدە يۈرۈپ خورالغىنىدەك خورايدۇ. يەنە بىرى، ماشىنا ئىشلىتىلمەي تۇرۇپ قالسا، قىلىچ غىلاپىدا تۇرۇپ دات باسقىنىدەك خوراپ كېتىدۇ. كېيىنكى ئەهۋالدا ماشىنىنىڭ ئۇپرىشى تەبىئەتنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە بولىدۇ. ئالدىنقى بىر خىل ئۇپراش ماشىنىنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكى بىلەن ئاز ـ تولا ئوك تاناسىپ بولىدۇ، كېيىنكى بىر خىل ئۇپراش ماشىنىنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكى بىلەن مەلۇم دەرىجىدە تەڭ تاناسىپ بولىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23 ـ توم، 443 ـ بەت)

كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، ماشىنا ـ ئۈسكۈنىلەرگە ئوخشاش تۇراقلىق مال ـ مۇلۇكلەر كاپىتالىستلارنىڭ شەخسىي ئىگەدارلىقىدىكى تۇراقلىق كاپىتال، ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋاستىسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، سوتسىيالىزم شارائىتىدا، تۇراقلىق مال ـ

قالىدۇرۇش مەقسەت قىلىنىدۇ، گەرچە شەكىلسىز خوراش ئەسلىدىكى ماشىنا - ئۇسكۇنىلەرنىڭ قىممىتىنى چۈشۈرۈشكە سەۋەبچى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ماددىي مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىپ جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئىقتىدارىغا تەسىر يەتكۈزمەيدۇ، جەمئىيەتكە ماددىي بايلىق جەھەتتە ئەمەلىي زىيان كەلتۈرمەيدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، ئىش ۋاقتىنى ئۇزارتىش ۋە ئەمگەك سىجىللىقىنى ئاشۇرۇش ئۈسۈللىرىنى قوللىنىپ، تۇراقلىق مەبلەغنىڭ ئوبوروتىنى تېزلىتىشنىڭمۇ ھاجىتى يوق. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سوتسىيالىزم شارائىتىدا، شەكىلسىز خوراش نەزەرگە ئىلىنىپ، ماشىنا - ئۇسكۇنىلەرنىڭ ئامۇرتىزاتسىيە يول چەكلىمىسى مۇناسىپ ھالدا قىسقارتىلغاندىن كېيىن، ماشىنا - ئۇسكۇنىلەرنىڭ ئامۇرتىزاتسىيە ۋاقتى تولغان ھامان تاشلىۋېتىلمەيدۇ، بەزىلىرىنى يەنە داۋاملىق ئىشلىتىلىشكە ياكى دەرىجىسىنى چۈشۈرۈپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە، تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ شەكىلسىز خورىشىنى توغرا تونۇپ، تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئامۇرتىزاتسىيە نىسبىتىنى بەلگىلەش ۋاقتىدا شەكىلسىز خوراش نەزەرگە ئىلىنىپ، ھەرقايسى تارماقلار ۋە ھەرقايسى كارخانىلارنىڭ قالاق ماشىنا - ئۇسكۇنىلىرىنى پىلانلىق، قەدەم - باسقۇچلۇق ھالدا يېڭىلىشى ۋە ئۆزگەرتىشگە، ئۇنۇمى تېخىمۇ يۇقىرى بولغان، تەكرار ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى تېخىمۇ تۆۋەن بولغان ماشىنا - ئۇسكۇنىلەرنى تېخنىكا جەھەتتە كونىراپ قالغان، ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن، يېقىلغۇ قۇۋۋىتى كۆچى ۋە خام ماتېرىيال كۆپ سەرپ بولىدىغان ماشىنا - ئۇسكۇنىلەرنىڭ ئورنىغا قويۇشىغا تۇرتكە بولغىلى بولىدۇ، بۇ سوتسىيالىستىك خەلق ئىگىلىكىنى تېز راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق.

تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ شەكىللىك خورىشى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تۇراقلىق مۇلۇكنى ھەقلىق ئۆزلەشتۇرۇپ ئىشلىتىش توزۇمى تۇراقلىق مۇلۇكنى ھەقسىز ئۆزلەشتۇرۇپ ئىشلىتىش توزۇمىگە قارىمۇ - قارشى ئېيتىلغان سۆز. ئۇ — سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرى دۆلەت ئاجرىتىپ بەرگەن تۇراقلىق مۇلۇكنى ئىشلەتكەنىدە دۆلەتكە تۇراقلىق مۇلۇك بېجى تاپشۇرىدىغان توزۇم. تۇراقلىق مۇلۇك بېجى تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئەسلى قىممىتى بويىچە ئېلىنىدۇ، باجنىڭ نىسبىتى تۇرلۇك ساھەگە قاراپ تۈرلۈكچە بەلگىلىنىدۇ. كارخانىلار ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلمىغان ئارتۇقچە تۇراقلىق مۇلۇك ئۈچۈن ھەسسىلەپ باج ئېلىنىدۇ.

تۇراقلىق مۇلۇكنى ھەقلىق ئۆزلەشتۇرۇپ ئىشلىتىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشتا، كارخانىلارنىڭ تۇراقلىق مۇلۇك ئۈستىدە قاتتىق ھېساب - كىتاب قىلىپ، تۇراقلىق مۇلۇكنى ھەقسىز ئۆزلەشتۇرۇپ ئىشلىتىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش شەرتى ئاستىدا تۇراقلىق مۇلۇك ئۈستىدە زادى ھېساب - كىتاب قىلمايدىغان ئەھۋاللارنى ئۆزگەرتىش تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇنداق تۈزۈم كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك ھېسابات تۈزۈمىنى كۈچەيتىشكە پايدىلىق.

تۇراقلىق مۇلۇكنى ھەقلىق ئۆزلەشتۇرۇپ ئىشلىتىش تۈزۈمى — ئىقتىسادىي قانۇنىيەت بويىچە كارخانا باشقۇرۇشنىڭ مۇھىم بىر تەدبىرى. كارخانىلار ئۆزلەشتۇرۇپ ئىشلەتكەن تۇراقلىق مۇلۇككە ھەق تۆلەيدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ كارخانىلارنىڭ تۇراقلىق

تەرەققىياتى، ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى تۇپەيلىدىن، ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرگە ئوخشاش تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ قىممىتىنىڭ چۈشۈپ كېتىشى كۆزدە تۇتۇلمىدۇ.

تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرگە ئوخشاش تۇراقلىق مۇلۇكلەردە شەكىللىك خوراش بولغاندىن تاشقىرى، يەنە شەكىلسىز خوراشمۇ بولىدۇ. شەكىلسىز خوراش ئىككى خىل سەۋەبتىن كېلىپ چىقىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭدا ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل شەكىل بولىدۇ. بىرىنچى خىلى شۇكى، ئىشلىگۈچى تارماقنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى تۇپەيلىدىن، قۇرۇلمىسى ۋە خۇسۇسىيىتى ئوخشاش بولغان ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىش خىراجىتى تۆۋەنلىگەچكە، ئەسلىدىكى ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرنىڭ قىممىتىمۇ مۇناسىپ ھالدا چۈشىدۇ. ئىككىنچى خىلى شۇكى، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ۋە ئۇنۇمى تېخىمۇ يۇقىرى بولغان يېڭى ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى تۇپەيلىدىن، رىقابەت جەريانىدا، ئەسلىدىكى ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرنىڭ قىممىتى ئىشلىتىلىش ئۇنۇمىنىڭ نىسپىي ھالدا چۈشۈشى بىلەن تەڭ، مۇناسىپ ھالدا چۈشۈشكە مەجبۇر بولىدۇ ياكى مۇددەتتىن بۇرۇن كاردىن چىققانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ ئاخىرقى قىممىتىنى يوقىتىدۇ. «مەر ئىككى ھالدا، بۇرۇنقى ماشىنا قانچىلىك يېڭى ۋە ئىشلەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولسىمۇ، ئۇنىڭ قىممىتى ئۇنىڭدا ئەمەلىيەتتە بۇيۇملاشقان ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلەنمەستىن، بەلكى ئۇنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ياكى ئۇنىڭدىن ياخشى ماشىنىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىغا كېتىدىغان زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ماشىنا ئۆز قىممىتىنى ئازدۇر - كۆپتۇر يوقىتىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 443 — 444 - بەتلەر)

كاپىتالىزم شارائىتىدا، شەكىلسىز خوراش مۇقەررەر ھالدا بىرمۇنچە ئىجتىمائىي ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرىدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتا بىرىپ تۇرۇلىدىغان كاپىتالنى كۆپەيتىش مەقسەت قىلىنىدۇ، شەكىلسىز خوراش بولسا بىرىپ تۇرۇلىدىغان كاپىتال قىممىتىنىڭ چۈشۈشىدىن دېرەك بېرىدۇ. كاپىتالىستلار مال - مۈلۈك جەھەتتە بولىدىغان زىيانىنى ئازايتىش ئۈچۈن، كۆپ ھاللاردا، ئامۇرتىزاتسىيە نىسبىتىنى كۆپلەپ ئۆستۈرۈپ، شەكىلسىز خوراشتىن بولغان بىر قىسىم زىيانىنى ئەمگەكچىلەرگە تاڭمىدۇ، شۇنداقلا تۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئوبوروتىنى تېزلىتىپ، ئىشچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىسىنى ئېغىرلىتىش ئۈچۈن، ئىشچىلارنىڭ ئىش ۋاقتىنى ئۇزارتىش، ئۇلارنىڭ ئەمگەك سەجىللىقىنى ئاشۇرۇش ئۈسۈللىرىنى قوللىنىدۇ.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى يەنىلا تاۋار بولىدۇ، قىممەت قانۇنىنىيىتى داۋاملىق رول ئويناىدۇ، تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، شەكىلسىز خوراشنىڭ ئىككى خىل شەكلى داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتىكى شەكىلسىز خوراش كاپىتالىستىك تۈزۈمدە پەيدا بولىدىغان ئىجتىمائىي ئاقىۋەتنى كەلتۈرمەيدۇ. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتا پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ۋە ئەمگەكچى شەخسلەرنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بارىدىغان ماددىي ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇش ئېھتىياجىنى

رېمونت قەرز پۇلى، بۇنىڭدا سانائەت - قاتناش كارخانىلىرى ئالدىن قويغان چوڭ رېمونت فوندى يەتمەي قېلىپ، كارخانىنىڭ شۇ يىلى قالدۇرىدىغان چوڭ رېمونت فوندى چېكى دائىرىسى ئىچىدە بانكىغا ئىلتىماس قىلىپ ئالىدىغان قەرز پۇلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بانكا نورمىلىق قەرز پۇلىنى مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ كارخانىلار بىلەن بىرلىكتە بەلگىلىگەن نورما بويىچە تارقاتقاندىن تاشقىرى، كارخانىلار باشقا تۇرلۈك قەرز پۇل ئۇستىدە يىل، پەسىل بويىچە قەرز ئېلىش پىلانىنى تۈزۈپ چىقىپ، بانكىغا ئىلتىماس قىلىشى ھەمدە ئالىدىغان قەرز پۇلىنىڭ سانى، ئىشلىتىلىدىغان ئورنى، سەۋەبى، قايتۇرۇش ۋاقتى ۋە مەبلەغ مەنبەسى ئۇستىدە ئىزاھ بېرىشى كېرەك. شۇنىڭدىن كېيىن، بانكا مۇزاكىرە قىلىپ تەكشۈرۈپ، ئۆز ۋاقتىدا تەستىقلايدۇ. بانكا كارخانىلارغا قەرز پۇل بەرگەندە، تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ، ئوخشاش بولمىغان ئۆسۈم نىسبىتىنى ئايرىم - ئايرىم بەلگىلەپ، ئۆسۈم ئالىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، نورمىلىق قەرز پۇل ئۇچۇن تۆۋەنرەك ئۆسۈم نىسبىتى بەلگىلىنىدۇ، نورمىدىن ئارتۇق قەرز پۇل ئۇچۇن يۇقىرىراق ئۆسۈم نىسبىتى بەلگىلىنىدۇ، زاپاسىتىن ئېشىپ كېتىپ بېسىلىپ قالغان قەرز پۇل ئۇچۇن ئەڭ يۇقىرى ئۆسۈم نىسبىتى بەلگىلىنىدۇ.

تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ھەمىسىنى ئامانەت - قەرزدىن ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش تۇراقسىز مەبلەغ نورمىلىق ئامانەت - قەرزدىن ئېلىش تۈزۈمى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئۇقۇمنى تۆگىتىشكە پايدىلىق، بۇنىڭدا تۇراقسىز مەبلەغنى تېخنىمۇ ياخشى باشقۇرغىلى ۋە ئىشلەتكىلى بولىدۇ: (1) كارخانا ئۇچۇن زۆرۈر بولغان مەبلەغنىڭ ھەمىسىنى بانكا تەمىنلەيدىغان بولسا ئۇنىڭ مەنبەسى بىر بولغاچقا، كارخانىنىڭ تۇراقسىز مەبلەغقە بولغان نورمال ئېھتىياجى ئۆز ۋاقتىدا قاندۇرۇلىدۇ. (2) بۇ تۈزۈم يولغا قويۇلسا، بانكا بىلەن كارخانا ئوتتۇرىسىدىكى ئامانەت - قەرز مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىپ، ئامانەت - قەرز ۋە ئۆسۈم قاتارلىق ئىقتىسادىي پىشقاملىنىڭ كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ۋە مەبلەغ ئوبوروتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە نازارەت قىلىش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ. (3) بانكا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت، قاتناش كارخانىلىرىنىڭ ھەممىسى بىلەن بىۋاستە ئامانەت - قەرز مۇناسىۋىتى ئورناتسا، ئامانەت - قەرز ئارقىلىق كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروتىنى ياخشى يولغا قويۇشىغا ئاكتىپ مەدەت ۋە ياردەم بېرىپ، كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيىتى ئۇستىدىكى تەكشۈرۈشى ۋە نازارىتىنى كۈچەيتەلەيدۇ. بانكا مەھسۇلاتنىڭ بازىرى بار، سۈپىتى ياخشى، سەرپىياتى تۆۋەن بولغان كارخانىلارغا مەبلەغ بىلەن تەمىنلەش جەھەتتە ياردەم بېرىدۇ؛ بانكا مەھسۇلاتنىڭ سەرپىياتى يۇقىرى، ئىشلىنىشى قوپال، يېرىك بولغان ۋە بازىرى بولمىغان كارخانىلارغا قەرز پۇل بەرمەيدۇ. بانكا قەرز پۇلىنى بەلگىلەمە بويىچە ئىشلەتمىگەن ياكى قەرزنى ۋە ئۇنىڭ ئۆسۈمىنى ئۆز ۋاقتىدا قايتۇرمىغان كارخانىلارغا جازالاش تەدبىرىنى قوللىنىش ھوقۇقىغا ئىگە. (4) بۇ تۈزۈم يولغا قويۇلسا، تۇراقسىز مەبلەغنى قانچىلىك ئىشلىتىشنى كارخانىنىڭ ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتى بىلەن بىۋاستە

مۇلۈكتىن تولۇق پايدىلىنىشنى ۋە ئۇنى ئىلمىي باشقۇرۇشنى تۇرتكە بولۇپ، تۇراقلىق مەبلەغدىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرەلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش فوندى، پاراۋانلىق فوندى ۋە مۇكاپات فوندى ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان پايدا پىرسەنتى ئاشىدۇ، كارخانىلارنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ئىقتىدارى كۈچىيىدۇ ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ كىرىمى ئۆسىدۇ. ئەگەر تۇراقلىق مۇلۈك تولىمۇ كۆپ ئىگىلۈۋېلىنىدىغان، ئۇنىڭدىن تولۇق پايدىلىنىلمايدىغان ۋە ئۇ ياخشى باشقۇرۇلمايدىغان بولسا، كارخانىلارنىڭ پايدىسى ۋە پايدا پىرسەنتى شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئازىيىپ كېتىدۇ - دە، كارخانا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر يېتىدۇ، كوللېكتىپ پاراۋانلىق ۋە مۇكاپات فوندىمۇ ئازىيىپ كېتىدۇ. دېمەك، تۇراقلىق مۇلۈكنى ھەقلىق ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىشنى يولغا قويغاندا، كارخانىلارنىڭ تۇراقلىق مۇلۈكنى باشقۇرۇشى ۋەئىشلىتىشنى دۆلەت ئالدىدا ئۈستىگە ئالىدىغان ئىقتىسادىي مەسئۇلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، كارخانىلارنىڭ مادىدىي مەنپەئىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، كارخانىلارنىڭ ئىنچىكە ھېساب - كىتاب قىلىپ تۇرۇشىغا، بار تۇراقلىق مۇلۈكتىن تولۇق پايدىلىنىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، تۇرۇپ قالغان تۇراقلىق مۇلۈكنى ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلىپ، ئۆز كارخانىسىغا ئەسقاتماي بىكار تۇرۇپ قالغان ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرنى پائال تۇردە يۆتكەپ چىقىپ، تۇراقلىق مۇلۈكنىڭ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشىغا تۇرتكە بولغىلى بولىدۇ.

تۇراقسىز مەبلەغنىڭ مەمىسنى ئامانەت - قەرزدىن ئېلىش توزۇمى سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ تۇراقسىز مەبلىغى، جۈملىدىن نورمىلىق تۇراقسىز مەبلىغى بىلەن نورمىدىن ئارتۇق تۇراقسىز مەبلىغىنىڭ مەمىسنى بانكىنىڭ ئامانەت - قەرزىپۇلىدىن ئېلىش توزۇمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق توزۇم يولغا قويۇلغان شارائىتتا، ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك ھېساباتى قىلىدىغان دۆلەت كارخانىلىرى ئۆزى تۇرۇشلۇق يەردىكى بانكىغا ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشقا كېرەكلىك تۇراقسىز مەبلەغ ئۈستىدە ئىلتىماس قىلىپ قەرز ئالسا بولىدۇ. تۇراقسىز مەبلەغ قەرز پۇلى ئوخشاش بولمىغان ئىشلىتىلىش يوللىرىغا قاراپ تۆۋەندىكى بەش خىلغا بۆلۈنىدۇ: (1) نورمىلىق قەرز پۇلى، بۇنىڭدا كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشتىكى نورمال ئوبوروتى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەڭ تۆۋەن چەكلىك مەبلەغ قەرز پۇلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (2) نورمىدىن ئارتۇق قەرز پۇلى، بۇنىڭدا كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشتىكى پەسللىك ۋە ۋاقتىلىق ئوبوروتى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان نورمىدىن ئارتۇق تۇراقسىز مەبلەغ قەرز پۇلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ (3) زاپاستىن ئېشىپ كېتىپ بېسىلىپ قالغان قەرز پۇلى، بۇنىڭدا كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشى ياخشى ئېلىپ بېرىلمىغانلىقى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان، زاپاستىن ئېشىپ بېسىلىپ قالغان ماددىي مالىلار مەبلەغدە ئىگىلىگەن قەرز پۇلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ (4) ھېسابنى بوغۇش قەرز پۇلى، بۇنىڭداۋەكالىتەن ئېلىش - بېرىش ھېساباتىنى بوغۇش ئۈسۈلىنى قوللىنىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان مەبلەغ قەرز پۇلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ (5) چوڭ

سوتسيالستيك كارخانىلارنىڭ تەننەرخنى چۈشۈرۈشتىكى ئاساسىي يوللىرى مۇنداق: بىرلىك مەھسۇلاتقا كېتىدىغان ئىش ھەققى چىقىمىنى ئازايتىش ئۈچۈن، ئەڭ كەچى ئامىمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى تولۇق قوزغاپ، ئەڭ ئۈنۈملۈك تىرىشىپ ئۆستۈرۈش؛ بىرلىك مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخىغە كېتىدىغان خام ئەشيا سەرپىياتى ۋە ئامۇرتىزاتسيە خىراجىتىنى تۆۋەنلىتىش ئۈچۈن، پەن - تېخنىكىنى ئىشلەپچىقىرىشقا تەتبىق قىلىپ، ئۈزلۈكسىز ھالدا يېڭى تېخنىكىنى قوللىنىپ، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ، خام ئەشيا، يېقىلغۇ قاتارلىق ماددىي ئەشيا سەرپىياتىنى ئىقتىساد قىلىپ، ھازىرقى ئۈسكۈنىلەردىن تولۇق پايدىلىنىشقا ۋە ئۈسكۈنىلەردىن پايدىلىنىش نىسبىتىنى ئۆستۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش؛ ئاپپاراتلارنى ئىخچاملاپ، ئۈنۈمگە ئېتىبار بېرىپ، كارخانا باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشقا ياتمايدىغان بارلىق چىقىمنى تىرىشىپ ئىقتىساد قىلىش.

پايدا سوتسيالستيك كارخانىلار مەھسۇلاتنى سېتىپ تاپقان كىرىمدىن مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىنكى ئېشىنىدىدۇر. جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدىكى ئەھمىلىي خىزمەتلەردە، ئۇ كارخانىنىڭ يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان بېجى ۋە كارخانىنىڭ پايدىسى بولۇپ كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ. باج دۆلەت بەلگىلىگەن باج نىسبىتىگە ئاساسەن ھېسابلىنىدۇ، ئۇ كارخانا تەننەرخىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە بىملەن مۇناسىۋەتسىز. ئۇ ئۆز قەرەلىدە ئەينى سان بويىچە يۇقىرىغا تاپشۇرۇلۇشى كېرەك، ئۇنىڭ ھەممىسى دۆلەت تەرىپىدىن يىغىپ باشقۇرۇلىدۇ. كارخانىلار يۇقىرىغا پايدا تاپشۇرۇشتىمۇ پىلان كۆرسەتكۈچى بەلگىلەپ بېرىلمىدۇ، ئەمما پەقەت ئەمەلىي ئورۇندالغان سان بويىچە تاپشۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر قىسمى كارخانىنىڭ ئۆزىگە قالدۇرۇلىدۇ. پايدىنىڭ دۆلەتكە تاپشۇرۇلىدىغان قىسمىدا ئايرىم - ئايرىم ھالدا باج ۋە پايدىدىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلنى قوللىنىشقا بولىدۇ، باجدىن ئىبارەت بىر خىل شەكىل قوللىنىشقىمۇ بولىدۇ.

سوتسيالستيك ئىشلەپچىقىرىشتا پايدا ئېلىش ئەھمىس، بەلكى پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بارىدىغان ماددىي تۇرمۇش ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش مەقسەت قىلىنىدۇ. لېكىن، پايدا سوتسيالستيك جۇغلانمىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى، ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ۋە خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى تېخىمۇ ياخشى قاندۇرۇشنىڭ ئىنتايىن مۇھىم شەرتىدۇر. دېمەك، تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى تېزلىتىش يولىدا تېخىمۇ كۆپ مەبلەغ توپلاپ، سوتسيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، كارخانىنىڭ پايدا ئېلىش سەۋىيىسىنى داۋاملىق ئۆستۈرۈش كېرەك.

سوتسيالستيك پايدا دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

سوتسيالستيك پايدا سوتسيالستيك كارخانا مەھسۇلاتنى سېتىپ تاپقان كىرىمدىن ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى ۋە باجنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىنكى ئېشىندا: ئۇ، سوتسيالستيك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئاساس قىلىنغان تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، كارخانىلار ئۆز ئالدىغا ھېسابات قىلىپ، ئۆز مەھسۇلاتىنى سېتىپ تاپقان كىرىمى ئارقىلىق ئۆز چىقىمىنى تۆلەپ بولغاندىن

باغلىغىلى بولىدۇ، بۇ، كارخانىنىڭ ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ تۇراقسىز مەبلەغنى ياخشى باشقۇرۇش يولىدىكى ئاكتىپلىقنى ئىشقا سېلىپ، ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلاپ، ماددىي ئەشيانىڭ بېسىلىپ قېلىشنى ئازايتىپ، مەبلەغنىڭ ئوبوروتىنى تېزلىتىشكىمۇ پايدىلىق.

سوتسیالستیك تەننەرخ سوتسیالستیك كارخانا ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتلاردا سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى، باشقۇرۇش خىراجىتى ۋە ئەمگەكچىلەرگە بېرىلگەن ئەمگەك ھەقلىرىدىن ئىبارەت قىممەتنىڭ پۈل ئارقىلىق ئىپادىلىنىشىدۇر.

سوتسیالستیك ئىگىلىك يەنىلا تاۋار ئىگىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلارمۇ ۋە كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلارمۇ ئىگىلىك ھېسابات ئىنى يولغا قويۇپ، ئۆز كىرىمى ئارقىلىق چىقىمىنى تۆلىشى ھەم پايدا ئېلىشى لازىم. شۇنىڭ ئۈچۈن، سوتسیالستیك ئىگىلىكتە تەننەرخ يەنىلا ئىقتىسادىي كاتېگورىيە سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

سوتسیالستیك كارخانىنىڭ تەننەرخى خاراكتېر جەھەتتە كاپىتالىستىك كارخانىنىڭ تەننەرخىدىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. كاپىتالىستىك كارخانىنىڭ تەننەرخى كاپىتالىست مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلغان كاپىتال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، كاپىتالىستلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلەتكەن ئۆزگەرمەس كاپىتالى ۋە ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىشتا ئىشلەتكەن ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ تاۋار قىممىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئوينايدىغان رولى ئوخشاش بولمايدۇ، پەقەت ئۆزگىرىشچان كاپىتالالا كاپىتالىستقا قوشۇمچە قىممەت يارىتىپ بېرەلەيدۇ. تەننەرخ كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرمەيلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىنىڭ ماھىيىتىنى يوشۇرۇپ قالىدۇ.

سوتسیالستیك كارخانىلارنىڭ تەننەرخى كارخانىلارنىڭ پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان مەھسۇلاتلارنى ياسىشى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ئەمگەك سەرپىياتى بولۇپ، ئۇ سوتسیالستیك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

سوتسیالستیك ئىگىلىكتە، تەننەرخنى چۈشۈرۈش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە: (1) مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخىنى چۈشۈرگەندە، كارخانىنىڭ پايدىسىنى كۆپەيتكىلى بولىدۇ، مەھسۇلاتنى سېتىش باھاسىدىن تەننەرخنى ۋە باجنى تۆتقاندىن كېيىن قېپقالغان ئېشىندا پايدا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، تەننەرخ چۈشسە، پايدا كۆپىيىدۇ، دۆلەت ئۈچۈن جۇغلانما كۆپەيتمە بېرىپ، سوتسیالستیك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى تېزلەتكىلى بولىدۇ. (2) تەننەرخ چۈشۈرۈلسە، بىر قىسىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنى ئىقتىساد قىلىپ، سوتسیالستیك قۇرۇلۇشقا يېڭى ماددىي بايلىق ۋە ئەمگەك بايلىقى مەنبەسى يەتكۈزۈپ بېرگىلى بولىدۇ. (3) تەننەرخ چۈشۈرۈلسە، ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ باھاسىنى چۈشۈرگىلى بولىدۇ، بۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمەلىي ئىش ھەققىنى ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق.

تبخمۇ كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى ۋە دۆلەت پىلانى بويىچە ئېلىپ بېرىش شەرتى ئاستىدا، پايدىنى تىرىشىپ كۆپەيتىپ، جەمئىيەتكە كۆپلەپ جۇغلانما يەتكۈزۈپ بېرىش سوتسیالستك كارخانىلارنىڭ بىر مۇھىم ۋەزىپىسى.

سوتسیالستك پايدىنىڭ قانچىلىك بولۇشى، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئەمگەكچىلەر قوشقان قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ قانچىلىك بولۇشىغا، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە باغلىق بولىدۇ. سوتسیالستك كارخانىلار قوشقان پايدىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى كونكرېت تەھلىل قىلىش، ئاساسەن، تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپتىكى ئامىلغا باغلىق بولىدۇ: ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخى مۇئەييەنلەشكەن ۋاقىتتا، پايدىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى مەھسۇلاتنىڭ سېتىلىش باھاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە ۋە باجنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە باغلىق بولىدۇ؛ سېتىش باھاسى بىلەن باج مۇئەييەنلەشكەندە، پايدىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە باغلىق بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىنى بەلگىلەيدىغان ئاساسىي ئامىل بولسا ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، سوتسیالستك كارخانىلار تېخنىكا يېڭىلاشنى تىرىشىپ قانات يايدۇرۇپ، تېخنىكا جابدۇقلىرىنىڭ ئىلغارلىق سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئىگىلىك باشقۇرۇشنى تىرىشىپ ياخشىلاپ، كارخانىلارنىڭ ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچى جەھەتلەردىكى يوشۇرۇن كۈچلىرىنى تولۇق ئېچىشى ۋە جارى قىلدۇرۇشى، شۇ ئارقىلىق ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىپ، پايدىنى كۆچەيتىشى كېرەك. بىر كارخانا پاراتقان پايدا قانچە كۆپ بولسا، ئۇنىڭ جەمئىيەتكە قوشقان تۆھپىسى شۇنچە زور بولىدۇ. لېنىن بياۋ ۋە «4 كىشىلىك گۇرۇھ» ھەق - ناھەقنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، پايدىنى كۆپەيتىش يولىدىكى ھەرقانداق تىرىشچانلىقنى «پايدىنى قوماندان قىلغانلىق» دەپ جۇيلىدى، زىيان تارتىش يوللۇق دېگەن سەپسەتىنى تارقاتتى، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەكسىيەتچىل سەپسەتە.

سوتسیالستك پايدا كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيەتلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئۆلچەش ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىشتىكى ئومۇمىي كۆرسەتكۈچ. سوتسیالستك كارخانىلارنىڭ ئىگىلىكىنى ياخشى باشقۇرغان ياكى ياخشى باشقۇرمىغانلىقى مەھسۇلات مىقدارى، مەھسۇلات تۈرى، سۈپىتى، خام ئەشيا - ماتېرىيال سەرپىياتى ھەم مەبلەغنى ئىشلىتىش ئەھۋالى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كۆرسەتكۈچلەردە ئەكس ئېتىدۇ، ئەمما بۇ كۆرسەتكۈچلەر پەقەت مەلۇم بىر تەرەپنىڭ ئەھۋالىنىلا ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوخشاش بولمىغان تارماقلارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش بەك تەس؛ پايدا سەۋىيىسى (پايدا نىسبىتى) نىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى بولسا بىر كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيىتىنىڭ پۈتۈن ئەھۋالىنى ئومۇمىي رەۋىشتە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوخشاش بولمىغان تارماقلارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، سوتسیالستك دۆلەت كارخانىسىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تەكشۈرگەندە، شۇ كارخانىنىڭ تۈرلۈك مۇئەييەن كۆرسەتكۈچلىرىنى ئورۇندىغان -

كېيىن ئېشىنغان قىسىم. باها بىلەن قىممەت بىردەك بولغاندا، سوتسیالستیك كارخانىنىڭ مەھسۇلاتىنى سېتىپ تاپقان كىرىمى — C + V + M بولىدۇ. C سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ قىممىتىگە تەڭ بولىدۇ. V ئەمگەكچىنىڭ زۆرۈر ئەمگەكى يارىتقان، ئەمگەك ھەققى سۈپىتىدە ئەمگەكچى. لەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن قىممەت بولىدۇ. C + V ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى ھاسىل قىلىدۇ. M ئەمگەكچىلەرنىڭ قوشۇمچە ئەمگەكى يارىتقان قىممەت بولۇپ، ئۇ جەمئىيەتكە قوشۇلغان ساپ كىرىم بولۇپ، ھېسابلىنىدۇ. M دىن باج چىقىرىۋېتىلسە، قالغىنى پايدا بولىدۇ.

سوتسیالىزم شارائىتىدىكى پايدا قوشۇمچە مەھسۇلاتنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى. قوشۇمچە مەھسۇلات بارلىق ئىجتىمائىي جۇغلانمىنىڭ مەنبەسى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن ئىدى: «ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئەمگەكنى قامداش خىراجىتىدىن ئېشىپ كېتىشىدىن شەكىللەنگەن قوشۇمچە مەھسۇلات شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش فوندىنىڭ ۋە زاپاس فوندىنىڭ مۇشۇنداق قوشۇمچە مەھسۇلاتتىن شەكىللىنىشى ۋە جۇغلىنىشى ئۆتمۈشتىمۇ، ھازىرمۇ بارلىق جەمئىيەتنىڭ، سىياسىينىڭ ۋە ئەقلىي كۈچىنىڭ داۋاملىق تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئاساسى بولۇپ كەلدى ۋە كەلمەكتە.» («دىۋرىنگا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 370 - بەت) جۇغلانما بولسا كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەنبەسى. سوتسیالىزم شارائىتىدا، قوشۇمچە مەھسۇلات پايدا شەكلىنى ئالىدۇ، بۇنىڭدا، ئاساسەن، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى سەۋەب بولىدۇ. تاۋارلا بولىدىكەن، تەننەرخ، ياھا، پايدا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

سوتسیالستیك پايدا كاپىتالستیك پايدىدىن ماھىيەت جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، پايدا قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ، ئۇ بۇرژۇئازىيەنىڭ ئىشچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى ھەقسىز ئىگىلىۋېلىشتەك ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. سوتسیالىزم شارائىتىدا، ئەمگەكچىلەر ئۆزى ئۈچۈن ۋە ئۆز جەمئىيىتى ئۈچۈن ئەمگەك قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولغان پايدا ھەرقانداق ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىنىڭ شەخسىي مۈلكى بولماستىن، بەلكى پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، خەلقنىڭ پاراۋانلىقى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. لېنىن بۇخارىننىڭ سوتسیالستیك پايدىنى ئىنكار قىلغانلىقىغا باھا بېرىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «پايدىمۇ «جەمئىيەت» نىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇ. شۇنداق دېيىش كېرەككى، مۇشۇنداق شارائىتتا، قوشۇمچە مەھسۇلات خۇسۇسىي مۈلۈكدارلار سىنىپىغا مەنسۇپ بولماستىن، بەلكى بارلىق ئەمگەكچىلەرگە، پەقەت شۇلارغىلا مەنسۇپ بولىدۇ.» («بۇخارىننىڭ «ئۆتكۈنچى دەۋردىكى ئىقتىساد» دېگەن كىتابىغا باھا»، 1976 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 40 - بەت)

پايدا سوتسیالستیك جۇغلانمىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى. پايدا كۆپ بولسا، ئۇ جۇغلانمىغا ئىشلىتىلىدىغان مەبلەغنىڭ كۆپ بولىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ، سوتسیالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ سۈرئىتى تېزلەيدۇ، خەلق ئاممىسىنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە

ھەرقايسى كارخانىلارنىڭ خىزمەت نەتىجىلىرى ۋە سۈپىتىنى بىرقەدەر ئومۇمىيۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرىدۇ، بولۇپمۇ ئىشلىتىلگەن مەبلەغدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمىنى بىرقەدەر مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. كارخانىنى مەبلەغ پايدا نىسبىتى ئارقىلىق تەكشۈرۈش كارخانىنىڭ يۇقىرىغا قانچە پايدا تاپشۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئىشلىتىلگەن مەبلەغنىڭ ئاز - كۆپلۈكى بويىچە بەلگىلەشتىن دېرەك بېرىدۇ. كارخانا ئەگەر مەبلەغنى كۆپ ئىگىلىۋالغان بولسا، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا پايدىنى كۆپ تاپشۇرۇشى كېرەك. بۇ ھال كارخانىلارنىڭ مەبلەغنى ئاز ئىگىلىشىگە تۈرتكە بولىدۇ، مەبلەغنى كۆپ ئېلىۋېلىپ قىسىپ ئىشلىتىدىغان ۋە دۆلەتتىن تالىشىپ مەبلەغ ئالىدىغان ھادىسىنى ئۆزگەرتىشكە پايدىلىق بولىدۇ، كارخانىلارنىڭ مەبلەغنىڭ پايدا نىسبىتىنى ھەر جەھەتتىن ئۆستۈرۈپ، مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلىتىشىگە ھەيدەكچى بولىدۇ.

ئىش ھەققىي پايدا نىسبىتى ئەمگەكچىلەر ياراتقان پايدىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى بىلەن ئەمگەكچىلەر ئىش ھەققىنىڭ نىسبىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، سەرپ قىلىنغان جانلىق ئەمگەكنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئىش ھەققىنىڭ پايدا نىسبىتى بىلەن تۈرلۈك مەھسۇلاتلارنىڭ تەخمىنىي قىممەتلىرىنى ۋاسىتىلىك ھالدا ئۆلچەشكە بولىدۇ.

تەننەرخ پايدا نىسبىتى ئەمگەكچىلەر ياراتقان پايدىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى بىلەن شۇ مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىشتىكى تەننەرخنىڭ نىسبىتى بولۇپ سانىلىدۇ. مەھسۇلات قىممىتى پايدا نىسبىتى ئەمگەكچىلەر ياراتقان پايدىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى بىلەن مەھسۇلات قىممىتىنىڭ مۇناسىپ ھالدىكى نىسبىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەننەرخ پايدا نىسبىتى بىلەن مەھسۇلات قىممىتى پايدا نىسبىتى سەرپ قىلىنغان بۇيۇملاشقان ئەمگەك بىلەن جانلىق ئەمگەكنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ھېسابلاش ئۇسۇلى ئاددىي بولغاچقا، ئىقتىسادىي پائالىيەت ئۈنۈمىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنى تەھلىل قىلىش ۋە ئۇنىڭغا ھۆكۈم قىلىشتا دائىم ئىشلىتىلىدۇ.

سوتسىيالىستىك پايدا نىسبىتىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتنىڭ ئۈنۈمىنى كۆرسىتىشى شەرتلىك بولىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن كارخانىدىن سىرتقى ئامىللارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان تەسىرى ھېسابقا ئېلىنماسلىقى كېرەك. مەسىلەن، باھانىڭ يۇقىرىراق ۋە تۆۋەنرەك بولۇپ كېتىشى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان پايدا نىسبىتى جەھەتتىكى يۇقىرى - تۆۋەنلىك ئىقتىسادىي پائالىيەت ئۈنۈمىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى ئەكس ئەتتۈرمەيدۇ.

سوتسىيالىستىك پايدا نىسبىتى باھانىڭ شەكىللىنىشىدىكى مۇھىم ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى باھا ئۆزىنىڭ شەكىللىنىشىدە، ئۆزىنىڭ قىممىتى ياكى ئۇنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىنى ئاساس قىلىدۇ، قىممەت ۋە ئۇنىڭ مەلۇم ئۆزگەرگەن شەكلىنىڭ مىقدارى ئەمەلىيەتتە پەقەت تەننەرخقە پايدىنى قوشۇش ئۇسۇلى ئارقىلىقلا بېكىتىلىدۇ، ۋەھالەنكى باھا شەكلىدىكى پايدا مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى بەلگىلەشتە يەنە ھەممىدىن ئاۋۋال پايدا نىسبىتىنىڭ قانچىلىك بولىدىغانلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەك.

مەھسۇلات باھاسىنىڭ تەركىبىدىكى پايدا قىسمىنى قايسى خىل پايدا نىسبىتى بويىچە بەلگىلەش كېرەكلىكى ھەققىدە

ئورۇندىمىغانلىقىنى تەكشۈرگەندىن تاشقىرى، يەنە پايدا نىسبىتىدىن ئىبارەت مۇشۇ ئومۇمىي خاراكتېرلىك كۆرسەتكۈچنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى تەكشۈرىدۇ، شۇنىڭدەك كونكرېت تەھلىل قىلىپ، كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى ياخشىلىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىدۇ.

سوتسيالستيك پايدا نسبتى

سوتسيالستيك پايدا بىلەن ئىشلىتىلگەن مەبلەغ، ئىش ھەققى، تەننەرخ ياكى مەھسۇلات قىممىتىنىڭ نىسبىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى بىلەن كارخانىلار-نىڭ كۆلىمى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيىتىنىڭ ئۇنۇمىنى پايدىنىڭ مۇتلەق سانى قىلىپ ئۆلچەشكە بولمايدۇ، پەقەت ئۇنىڭ نىسبىي سانى يەنى پايدا نىسبىتى بىلەنلا ئۆلچەشكە توغرا كېلىدۇ. پايدا نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيىتى ئۇنۇمىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى بىلدۈرىدىغان مۇھىم كۆرسەتكۈچتۇر.

كاپىتالستىك پايدا نىسبىتى قوشۇمچە قىممەتنىڭ كۆپىيىش دەرىجىسىنى كۆرسىتىدۇ، كاپىتالستلارنىڭ ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى ۋە كاپىتالستلار ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان قوشۇمچە قىممەت تالىشىش مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. سوتسيالستىك پايدا نىسبىتى ئۇنىڭغا تۆپتىن ئوخشىمايدۇ، ئۇ سوتسيالستىك ئىقتىسادىي پائالىيەت ئۇنۇمىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنى كۆرسىتىدۇ. سوتسيالىستىك دۆلەت پايدا نىسبىتىنى تەتبىق قىلىش ئارقىلىق سوتسيالستىك كارخانىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنى تەھلىل قىلىدۇ ۋە تەكشۈرىدۇ، شۇ كارخانىلار-نىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى ۋە دۆلەت پىلانى بويىچە ئېلىپ بېرىش شەرتى ئاستىدا، پايدا نىسبىتىنى تىرىشىپ ئۆستۈرۈپ، جەمئىيەتكە تېخىمۇ كۆپ بايلىق (جۇغلانما فوندى ۋە ئىستېمال فوندى) يەتكۈزۈپ بېرىشىگە ھەيدەكچىلىك قىلىپ، سوتسيالستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىدۇ.

سوتسيالىزم شارائىتىدا، مەبلەغ پايدا نىسبىتى، ئىش ھەققى پايدا نىسبىتى، تەننەرخ پايدا نىسبىتى، مەھسۇلات قىممىتى پايدا نىسبىتى دېگەنگە ئوخشاش بىرنەچچە خىل پايدا نىسبىتى بولىدۇ.

مەبلەغ پايدا نىسبىتى ئەمگەكچىلەر جەمئىيەتكە قوشقان پايدىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى بىلەن ئىشلىتىلىۋاتقان مەبلەغنىڭ ئومۇمىي سوممىسى (تۇراقلىق مەبلەغ ۋە تۇراقسىز مەبلەغنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ نىسبىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇلار ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە مەبلەغ پايدا نىسبىتى، تارماق مەبلىغى پايدا نىسبىتى ۋە كارخانا مەبلىغى پايدا نىسبىتى دەپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ. ئۇلارنى ھېسابلاش ئۇسۇلى تۆۋەندىكىچە:

ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە مەبلەغ پايدا نىسبىتى = پۈتۈن جەمئىيەت ئىگىلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى / پۈتۈن جەمئىيەتكە تەكى ئەمگەكچىلەر ياراتقان پايدىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى

تارماق مەبلىغى پايدا نىسبىتى = شۇ تارماقتىكى ئەمگەكچىلەر ياراتقان پايدىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى / شۇ تارماقنىڭ ئىگىلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى

كارخانا مەبلىغى پايدا نىسبىتى = شۇ كارخانىدىكى ئەمگەكچىلەر ياراتقان پايدىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى / شۇ كارخانىنىڭ ئىگىلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى

مەبلەغ پايدا نىسبىتى ھەرقايسى تارماقلار،

بۇنداق قاراشنىڭ ئاساسى شۇكى، پايدىنى دەرۋەقە جانلىق ئەمگەك يارىتىدۇ، لېكىن بۇنداق يارىتىش بۇيۇملاشقان ئەمگەكنىڭ مۇئەييەن سەرپىياتىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. شۇڭا، باھانى بەلگىلەشتە ئاساسلىنىدىغان پايدا نىسبىتى ئىش ھەققى پايدا نىسبىتى بولماسلىقى كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن، پايدا يارىتىشنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مەبلەغنىڭ ئىگىلىنىش مىقدارى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىۋەرمەيدۇ، چۈنكى بىر قىسىم مەبلەغ ئىگىلەنگەن تەقدىردىمۇ ئىشلىتىلمەي قالىدۇ، ياكى ئىشلىتىلگەن تەقدىردىمۇ تۈگەپ كەتمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، باھانى بەلگىلەشتە ئاساسلىنىدىغان پايدا نىسبىتىمۇ مەبلەغ پايدا نىسبىتى بولماسلىقى كېرەك. دېمەك، پايدىنى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئارىسىدا ئىگىلىنىلگەن مەبلەغنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ تەڭ تەقسىم قىلماسلىق كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەبلەغ پايدا نىسبىتىنى باھانى بەلگىلەيدىغان ئاساس قىلغاندا، كونكرېت خىزمەتلەردە تېخنىكا جەھەتتە يەڭگىلى بولمايدىغان بىرمۇنچە قىيىنچىلىق كېلىپ چىقىدۇ. باھا تەننەرخ پايدا نىسبىتى بويىچە بەلگىلەنسە ئىش ئوڭاي بولىدۇ، بۇ پۈتۈن ئەمگەك (جانلىق ئەمگەك ۋە بۇيۇملاشقان ئەمگەك) سەرپىياتىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى ئەتراپلىق تەكشۈرۈشكە پايدىلىق.

مەبلەغ پايدا نىسبىتى سوتسىيالىزم شارائىتىدا ئەمگەكچىلەر جەمئىيەتكە قوشقان پايدىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى بىلەن ئۆزلەشتۈرۈلگەن مەبلەغنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنىڭ نىسبىتى.

سوتسىيالىستىك پايدا نىسبىتى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

ئىش ھەققى پايدا نىسبىتى سوتسىيالىزم شارائىتىدا ئەمگەكچىلەر جەمئىيەتكە قوشقان پايدىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى بىلەن ئەمگەكچىلەر ئىش ھەققىنىڭ نىسبىتى.

سوتسىيالىستىك پايدا نىسبىتى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

تەننەرخ پايدا نىسبىتى سوتسىيالىزم شارائىتىدا ئەمگەكچىلەر جەمئىيەتكە قوشقان پايدىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى بىلەن ئۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنىڭ نىسبىتى.

سوتسىيالىستىك پايدا نىسبىتى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

مەھسۇلات قىممىتى پايدا نىسبىتى سوتسىيالىزم شارائىتىدا ئەمگەكچىلەر جەمئىيەتكە قوشقان پايدىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى بىلەن ئۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان مەھسۇلات قىممىتىنىڭ نىسبىتى.

سوتسىيالىستىك پايدا نىسبىتى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

سوتسىيالىستىك بانكا سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ پۇل تارقىتىپ ۋە باشقۇرۇپ، بىكار تۇرۇپ قالغان مەبلەغنى ئىشقا سېلىپ ۋە مەركەزلەشتۈرۈپ، ھېساب بوغۇش ئىشلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، پۇل ئوبوروتىنى پىلانلىق تەڭشەيدىغان پۇل مۇئامىلە ئورگىنى.

سوتسىيالىستىك بانكا، ئومۇمەن، كاپىتالىستىك چوڭ بانكىنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش ئاساسىدا قۇرۇلغان بولىدۇ. ماركسىزم - لېنىنىزمچى كلاسسىكلار بانكىنى سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش مەسىلىسىگە ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن ھەمدە ئۇنى پرولېتارىيات ئىنقىلابى بىلەن سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ مۇھىم تەدبىرلىرىنىڭ بىرى قىلغان. «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتابنامىسى» دېگەن ئەسەردە،

ئىقتىسادىشۇناسلىق ساھەسىدە ئوخشاش بولمىغان قاراشلار بار:

1) باھادا قىممەت ئاساس قىلىنىشى كېرەك، پايدا قايسى ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى تەرىپىدىن يارىتىلغان بۇلسا، پرىنسىپ جەھەتتە شۇ ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىغا تەئەللۇق بولۇشى كېرەك. پايدىنى (ئەمەلىي ئىقتىسادىي تۈرمۇشتا، پايدا كارخانىنىڭ ساپ كىرىمىدىن باج چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىنكى ئېشىندا بولۇپ سانىلىدۇ. بۇ يەردە باج چىقىرىۋېتىلمىگەن، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) جانلىق ئەمگەك يارىتقان ئىكەن، باھانىڭ شەكىللىنىشىدىكى پايدا نىسبىتىمۇ ئىش ھەققى پايدا نىسبىتى بولۇشى كېرەك؛ باھانىڭ شەكىللىنىشىدىكى پايدا مىقدارى ئىش ھەققى پايدا نىسبىتى بويىچە بەلگىلىنىشى كېرەك. ھېسابلاش ئۇسۇلى: مۇنداق بولىدۇ:

مەھسۇلات باھاسى = مەھسۇلات قىممىتى = تارماقنىڭ ئوتتۇرىچە تەننەرخى + بۇ مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىلگەن ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى × ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى پايدا نىسبىتى

2) ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى باھا بەلگىلەشنىڭ ئاساسى قىلىش كېرەك، باھانىڭ شەكىللىنىشىدىكى پايدا مىقدارى مەبلەغنىڭ پايدا نىسبىتى بويىچە بەلگىلىنىشى كېرەك. ھېسابلاش ئۇسۇلى مۇنداق بولىدۇ:

مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسى = تارماقنىڭ ئوتتۇرىچە تەننەرخى + ئۇ مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلگەن ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە مەبلەغنىڭ ئوتتۇرىچە مىقدارى × مەبلەغ پايدا نىسبىتى

بۇنداق قاراشنىڭ ئاساسى شۇكى، باھانى بۇنداق بەلگىلىگەندە، ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا تەڭ مىقداردىكى مەبلەغ ئارقىلىق تەڭ مىقداردا پايدا ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ماددىي ۋە تېخنىكا جەھەتتە قورالىنىش دەرىجىسى يۇقىرىراق بولغان، كۆپرەك مەبلەغ ئۆزلەشتۈرگەن تارماقلاردىن جەمئىيەتكە تېخىمۇ كۆپ پايدا يەتكۈزۈشنى تەلەپ قىلىشتا ئاساسقا ئىگە بولغىلى بولىدۇ، بۇ ھال ھەرقايسى كارخانا ۋە تارماقنىڭ مەبلەغنى تېجەپ ئىشلىتىپ، مەبلەغدىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈشىگە تۈرتكە بولىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئوخشاش بولمىغان تارماقلار ئىگىلىگەن مەبلەغ مىقدارىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ۋە ماددىي ھەم تېخنىكا جەھەتتە قورالىنىشى ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن

مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخ باھاسى = تارماقنىڭ ئوتتۇرىچە تەننەرخى + تارماقنىڭ ئوتتۇرىچە ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى × ئەرزىتىلگەن پايدا نىسبىتى

ئەمەلگە ئاشۇرۇشىمىز ئۈچۈن زۆرۈر بولغان دۆلەت ئورگىنىدۇر»، «ئۇ، مەملىكەت خاراكتېرلىك ھېسابات ئورگىنى، مەملىكەت خاراكتېرلىك مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىم قىلىشنى ھېسابلاش ئورگىنى سانىلىدۇ، ئۇنى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ بىر تايانچىسى دېيىشكە بولىدۇ.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 3 - توم، 311 - بەت)

سوتسىيالىستىك بانكىنىڭ ئاساسىي رولى مۇنۇلار: (1) پۇلنى بىر تۇتاش تارقىتىدۇ، نەق پۇلنى باشقۇرىدۇ، نەق پۇلنىڭ كاسسىرلىق ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ؛ (2) ئامانەت پۇلنى قوبۇل قىلىدۇ، نەق پۇلسىز ھېساب بوغۇش ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ، نەق پۇلسىز ھېساب بوغۇش كەسپىنى بېجىرىدۇ؛ (3) خەلقنىڭ پۇل ئامانەت قويۇش ئىشلىرىنى ئۇيۇشتۇرىدۇ ۋە بېجىرىدۇ؛ (4) دۆلەتنىڭ مالىيە خەزىنىسىنى ۋەكالىتەن باشقۇرىدۇ، دۆلەت خەزىنىسىنىڭ كىرىم - چىقىم كەسپىي ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ؛ (5) ئامانەت - قەرزنى باشقۇرىدۇ، ئامانەت - قەرز كەسپىنى بېجىرىدۇ؛ (6) تاشقى پېرېۋوتنى باشقۇرىدۇ، خەلقئارا ھېسابنى بوغىدۇ ۋە خەلقئارا ئامانەت - قەرز كەسپىنى بېجىرىدۇ؛ (7) سۇغۇرتا ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ، خەلقئارا ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى سۇغۇرتا كەسپىنى بېجىرىدۇ؛ (8) پۇل مۇئامىلە بازىرىنى باشقۇرىدۇ. جازانىخورلۇق ۋە ھايانكەشلىك ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىدۇ؛ (9) يېزىلاردىكى ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرىغا رەھبەرلىك قىلىدۇ.

سوتسىيالىستىك بانكا يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۈرلۈك رولى ۋە پائالىيەتلىرى ئارقىلىق سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتىكى ئامانەت - قەرز، ھېساب بوغۇش، نەق پۇل كاسسىرلىقى ۋە تاشقى پېرېۋوت كىرىم - چىقىمىنىڭ مەركىزى، مەبلەغ ئوبوروتىنىڭ مەركىزى بولۇپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ ۋاستىسى بولۇپ، خەلق ئىگىلىكىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «بانكا سىياسىتى بانكىنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش بىلەن چەكلىنىپ قالمايدۇ، بەلكى بانكىنى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ سوتسىيالىستىك ئۇسۇل بويىچە ئۇيۇشتۇرۇلغان ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنى تەڭشەيدىغان بىرلىككە كەلگەن ھېسابلاش ئورگىنىغا ۋە تەڭشەش ئورگىنىغا پەيدىنپەي، داۋاملىق ھالدا ئايلاندۇرۇش لازىم.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 27 - توم، 204 - بەت) جۇڭگونىڭ تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىدىكى قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا، خەلق ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى جەھەتتىكى ئىسلاھاتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بانكىنىڭ خەلق ئىگىلىكىدىكى تەڭشەس رولى بارغانسېرى مۇھىم بولۇپ قالىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئۆسۈم . سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى ئىجتىمائىي ساپ كىرىمنىڭ بىر قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئېلىم - بېرىم مۇناسىۋىتىدە، قەرز ئالغۇچى قەرز بەرگۈچىگە تۆلەيدىغان بىر خىل ھەق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى ئۆسۈم خاراكتېر جەھەتتە كاپىتالىستىك ئۆسۈمدىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى ۋە سودا قاتارلىق ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاپىتالىستلار قەرز بەرگۈچى كاپىتالىستلاردىن قەرز ئېلىشتا پايدا ئېلىشنى مەقسەت قىلىدۇ، ئۆسۈم پايدىنىڭ بىر قىسمىلا بولۇپ، ئۇ ئىشچىلار

www.uyghurkitap.com

ماركس بىلەن ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «دۆلەت كاپىتالىغا ۋە تەنها مونوپولىيە قىلىۋېلىش ھوقۇقىغا ئىگە دۆلەت بانكىسى ئارقىلىق ئىناۋەتلىك قەرزنى دۆلەت قولىغا مەركەزلەشتۈرۈش كېرەك.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 467 - بەت) لېنىن ماركسنىڭ نەزەرىيىسىگە ۋە پارىژ كوممۇنىسىنىڭ فرانسىيە بانكىسىنى تارتىۋالمىغانلىقىدەك ئاچچىق تارىخىي ساۋاققا ئاساسەن، ئۆكتەبر ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن، بانكىنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى كۆپ قېتىم تەكىتلەپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا بانكىنى سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن بىر قاتار سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى تۈزۈپ بەردى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «كاپىتالىزم كاپىتالىزمدىن بۇرۇنقى كونا خەلق ئىگىلىكى سىستېمىسىغا ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدا زىچ ئالاقە ۋە بىر - بىرىگە تايىنىۋېلىش مۇناسىۋىتى شەكىللەنگەن. ئېيتقاچ ئۆتۈپ كېتەي، مۇشۇ نۇقتا بولمىسا، سوتسىيالىزمغا قاراپ مېڭىشنىڭ ھەرقانداق قەدەم - باسقۇچىنى تېخنىكا جەھەتتە ئەمەلگە ئاشۇرۇش مۇمكىن ئەمەس.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 3 - توم، 141- بەت)

سوتسىيالىستىك بانكا سىستېمىسى، ئومۇمەن، دۆلەت بانكىسى، تۈرلۈك كەسپىي بانكا ۋە مەخسۇس پۇل مۇئامىلە ئورگانلىرىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. جۇڭگونىڭ بانكا سىستېمىسى دۆلەت بانكىسى — جۇڭگو خەلق بانكىسى، كەسپىي بانكا — جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسى، جۇڭگو بانكىسى (مەخسۇس تاشقى پېرېۋوت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بانكا)، جۇڭگو خەلق قۇرۇلۇش بانكىسى (مالىيىدىن پۇل ئاجرىتىدىغان، نازارەت قىلىدىغان ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك مەبلەغ ئىناۋەتلىك قەرزنى باشقۇرىدىغان بانكا) ۋە كەسپىي پۇل مۇئامىلە ئورگىنى — جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

دۆلەتنىڭ پۇل مۇئامىلە ئورگانلىرىدىن تاشقىرى، جۇڭگو يېزىلىرىدا يەنە كۆپلىگەن ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرى مەۋجۇت. ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرى ئەمگەكچى دېھقانلارنىڭ كوللېكتىپ ئامانەت - قەرز تەشكىلى، ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ يېزىلاردىكى ئاساسىي قاتلام ئورگانلىرى ھېسابلىنىدۇ، دۆلەتنىڭ يېزىلاردىكى گۇڭشېدىن تۆۋەن دەرىجىلىك بىرمۇنچە پۇل مۇئامىلە كەسپىي ئىشلىرىنى ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرى ۋەكالىتەن بېجىرىدۇ.

سوتسىيالىستىك بانكا خاراكتېر جەھەتتە كاپىتالىستىك بانكىدىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ: (1) كاپىتالىستىك بانكا بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىش قورالى؛ سوتسىيالىستىك بانكا ئىشچىلار سىنىپى ۋە بارلىق ئەمگەكچى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قورال. (2) كاپىتالىستىك بانكا پۇل، ئامانەت - قەرز كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىلىدىغان كاپىتالىستىك ئالاھىدە كارخانا؛ سوتسىيالىستىك دۆلەت بانكىسى ھەم ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى ئىگىلىك تەشكىلاتى (ياكى كارخانا دەپ ئاتىلىدۇ)، ھەم دۆلەتنىڭ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئورگىنى؛ لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «چوڭ بانكا سوتسىيالىزمنى

ئىجارىسى ئۆي - جاينىڭ باھاسىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئۆي - جاينىڭ باھا تەركىبلىرى ئومۇمەن تۆۋەندىكى بىرنەچچە قىسىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) يەر ھەققى؛ (2) قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغ، يەنى ئۆي سالغاندا سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىگە ۋە ئىش ھەققىغە تۆلەنگەن قىسىم؛ (3) پايدا (ئۆسۈم ۋە باجنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). ئۇ، ئىش ھەققىغە ئوخشاش، بىناكارلىق ئىشچىلىرى ياراتقان يېڭى قىممەتتۇر؛ (4) رېمونت خىراجىتى ۋە باشقۇرۇش خىراجىتى. ئۆي - جاينىڭ ئىستېمال قىممىتىنىڭ سەرپ قىلىنىش ۋاقتى ئۇزۇنراق بولغاچقا، ئۇنى قەرەللىك رېمونت قىلىپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ، ئۆي - جاينىڭ باھاسىمۇ شۇ بىر قىسىم خىراجەتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۆي - جاينىڭ باھاسى ئۆي - جاينىڭ ئىشلىتىلىش يىللىرىغا قاراپ ئوتتۇرىچە ھېسابلانسا، بۇنىڭدىن بىر يىللىق ئۆي - جاي ئىجارىسى كېلىپ چىقىدۇ، ئاندىن ئۇ يەنە ئايغا بۆلۈنسە، بىر ئايلىق ئۆي ئىجارىسى كېلىپ چىقىدۇ. ئۆي ئىجارىسى ئاساسەن يەر ھەققىنىڭ بىر قىسمى، قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئامۇرتىزاتسىيىسى بىلەن پايدىسىنىڭ (ئۆسۈم ۋە باجنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بىر قىسمى ۋە رېمونت قىلىش خىراجىتى بىلەن باشقۇرۇش خىراجىتىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇش

سوتسىيالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، كارخانىلار ياكى ئىگىلىك تەشكىلاتلىرى مۇستەقىل ئىگىلىك باشقۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش نەتىجىسى ئۈستىدە پۈتۈن ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدىغان ھەمدە پايدا ئېلىش - زىيان تارتىش ئەھۋالىغا قاراپ، مۇناسىپ ئىقتىسادىي مەنپەئەتتىن بەھرىمەن بولىدىغان ئىگىلىك باشقۇرۇش مىزانىدۇر. پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇش ئىگىلىك ھېساباتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا، كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكىتىكى ئىگىلىك تەشكىلاتلىرى پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان، ئۆز ئالدىغا ھېسابات قىلىدىغان ئورۇندۇر. ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئۆز تەشكىلاتلىرىدىكى ئەزالارنىڭ كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، ھەربىر كوللېكتىپ ئۆزىنىڭ بارلىق ئىشلەپچىقىرىش - ئىگىلىك ئىشلىرى، دارامەت تەقسىماتىدا ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە. كوللېكتىپ ئەزالىرىنىڭ كىرىمىنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشى كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالىغا باغلىق، ئۇ كوللېكتىپ كىرىمىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. دۆلەتكە باج تاپشۇرغاندىن كېيىن، كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتى كىرىمىنىڭ ھەممىسى شۇ تەشكىلات ئەزالىرىغا تەئەللۇق بولۇپ، شۇ تەشكىلات ئىچىدە تەقسىم قىلىنىدۇ. پايدا ئالسا، ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە ئىشلىتىلىدىغان جۇغلانما فوندى ۋە كوللېكتىپ ئەزالىرىنىڭ ئىستېمال فوندىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا كۆپىيىدۇ؛ زىيان تارتسا، ئۇنىڭغا كوللېكتىپ ۋە ئۇنىڭ ئەزالىرى ئورتاق مەسئۇل بولىدۇ، بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئۇ كۆپ ھاللاردا جۇغلانما فوندىنى ئازايتىش ياكى ھەربىر ئەزانىڭ شەخسىي كىرىمىنى تۆۋەنلىتىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ھەل قىلىنىدۇ، ھەتتا كوللېكتىپنىڭ مۈلكىنى

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

یاراتقان قوشۇمچە قىممەتتىن كېلىدۇ. قەرز بەرگۈچى كاپىتالىستمۇ سانائەت كاپىتالىستىغا ئوخشاشلا ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىدۇر، سوتسىيالزم شارائىتىدا، ئامانەت قەرز كەسپىنى دۆلەت بىر تۈتاش باشقۇرىدۇ، ئۆسۈم خەلق كىرىمىنىڭ تەكرار تەقسىملىنىشىنىڭ بىر خىل شەكلى. ئۇ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، ئېكسپلاتاتسىيە خاراكتېرىنى ئالمايدۇ. سوتسىيالىستىك ئۆسۈم نىسبىتى كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكىدەك قارىغۇلارچە رىقابەتلىشىش داۋامىدا قەرز كاپىتالىنىڭ تەمىنلەش - تەلەپ قانۇنىيىتى بويىچە ئۆزلۈكىدىن شەكىللەنمەيدۇ، بەلكى ئۇنى دۆلەت ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسچىنى ۋە سىياسىتىگە ئاساسەن، پىلانلىق ھالدا بەلگىلەيدۇ. سوتسىيالىستىك ئۆسۈم ئىجتىمائىي مەبلەغنى زور دەرىجىدە ئىشقا سېلىپ، مەبلەغنى تېجەپ مۇۋاپىق ۋە ئۇنۇملۈك ئىشلىتىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا ياردەم بېرىشنىڭ ئىقتىسادىي ۋاستىسى ھېسابلىنىدۇ؛ شۇنداقلا ئۆز ئالدىغا ھېسابات قىلىدىغان ھەرقايسى ئىقتىسادىي ئورۇنلارغا بولغان رەھبەرلىك ۋە نازارەتنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئاكتىپ ياخشىلاپ ۋە ئۆستۈرۈپ ئىگىلىك ھېساباتى تۈزۈمىنى مۇستەھكەملەپ، مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلىتىشنىڭ كۈچلۈك پىشائى ھېسابلىنىدۇ. پۇل ئامانەت قويۇچىلارغا مۇۋاپىق ئۆسۈم بېرىلسە، خەلق ئاممىسىنى تىرىشچان ۋە ئىقتىسادچىل بولۇپ، مەبلىغىنى بانكىغا قويۇپ، دۆلەت قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە رىغبەتلەندۈرگىلى بولىدۇ. ئامانەت ئامانەت قويغان پۇلنىڭ ئۆسۈمى شەخسكە تەئەللۇق بولسىمۇ، لېكىن ئۆسۈمنى ئىگىلەش ۋاستىسى — ئامانەت پۇل، مۇتلەق زور كۆپ سانداكى ئامانەت قويۇچى ئائىلىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئاساسەن ئەمگەك كىرىمى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ دۆلەت بانكىسىغا قويۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت تىنىمسىز قۇرۇلۇش مەبلىغى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ؛ ئۆسۈم ئەمگەكچىلەر ياراتقان يېڭى قىممەتتىن كېلىدۇ. بۇنداق ئۆسۈم ئېكسپلاتاتسىيە خاراكتېرىگە ئىگە ئەمەس، بەلكى ماددىي رىغبەتلەندۈرۈش خاراكتېرىگە ئىگە.

سوتسىيالىستىك ئۆي ئىجارىسى ئۆيدە ئولتۇرغۇچىلار تۇرار جاينى ئىشلىتىش ھوقۇقىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، مۇددەت بويىچە، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى تۇرار جاي ئۈچۈن تاپشۇرىدىغان ئىجارە پۇل شەكلى.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە، تۇرار جاي شەخسىي ئىستېمال بۇيۇمى، يەنە كېلىپ تاۋار ھېسابلىنىدۇ. ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرىنىڭ تۇرار جاينى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئىجارىگە بېرىشى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ بىر خىل شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۆي ئىجارىسى تۇرار جاي باھاسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ماھىيەت جەھەتتە باشقا تاۋارلارنىڭ باھاسىدىن ھېچقانچە پەرقلەنمەيدۇ. ئەمگەكچىلەر ئۆز ئىش ھەققىنىڭ بىر قىسمىنى ئاجرىتىپ ئۆي ئىجارىسىگە تۆلەيدۇ، بۇ ئۇن - گۈرۈچ، كىيىم - كېچەك ۋە تېلېۋىزور ئالغاندەك، ئىش ھەققى پۇلىنى ئىستېمال بۇيۇملىرىغا ئايلاندۇرغانلىق بولىدۇ. ئۆي ئىجارىسى ھېچقانداق ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرمەيدۇ. ئۆي

زىيان تارتماسلىق ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش مەقسەت قىلىنىدۇ. ئەگەر ئۇلار بۇنى ئىشقا ئاشۇرالمايدىغان بولسا، مېنىڭچە، ئۇلار سوتقا تارتىلىشى، بارلىق مۇددىيەتنىڭ ئەزالىرى ئۇزاقچە ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قىلىنىشى،ئېھتىمال، مەلۇم مۇددەت ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار شەرتلىك هالدا قويۇپ بېرىلىشى مۇمكىن) ۋە ھەممە مال - مۇلۇكلەرنى مۇسادىرە قىلىش جازاسىغا تارتىلىشى كېرەك.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 35 - توم، 545 - بەت)

ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلاردا پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇشنى يولغا قويۇش شەرتلىك بولىدۇ: (1) كارخانىغا مۇستەقىل ئىگىلىك باشقۇرۇش ۋە ئۆز ئالدىغا هېسابات قىلىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان هوقۇقلارنى، جۈملىدىن ئىشلەپچىقىرىشنى پىلانلاش هوقۇقى، مەبلەغنى باشقۇرۇش هوقۇقى، مەھسۇلاتنى سېتىش هوقۇقى ۋە ئەمگەكنى باشقۇرۇش هوقۇقلىرىنى بېرىش كېرەك. (2) مۇۋاپىق باها بەلگىلەپ، پايدىنى كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش نەتىجىلىرىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش كېرەك. (3) كارخانىلار كىرىمىنىڭ تەبىئىي شارائىتىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى ۋە تېخنىكا ئۇسكۇنىلىرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن بولغان پەرقلىرىنى تۈگىتىش ۋە كارخانىلار كىرىمىنى كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش هالىتىنى توغرىراق ئەكس ئەتتۈرىدىغان قىلىش ئۈچۈن، دۆلەت بايلىق پەرقى بېجى، پەرقلىق كىرىم بېجى ۋە ئىگىلەشكەن تۈزاقلىق مۇلۇك بېجىنى توغرا بەلگىلىشى ۋە ئېلىشى كېرەك.

پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش

دۆلەت كارخانىلىرى تاپقان پايدىنىڭ ھەممىسى دۆلەتكە تاپشۇرۇلمايدۇ، ئۇنىڭ بىر قىسمى بەلگىلەنگەن شەرت ۋە نىسبەت بويىچە كارخانىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا قالدۇرۇلىدۇ. بۇلار ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرىنى يولغا قويۇش ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە مۇكاپات پۇلى بېرىشكە ئىشلىتىلىدۇ. بۇنداق تۈزۈمنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، دۆلەت كارخانىلارنىڭ پايدىسىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى دۆلەت مەركەزلەشتۈرۈپ بىر تۇتاش باشقۇرۇش شەرتى ئاستىدا، كارخانىلارنىڭ مەبلەغ ئىشلىتىش جەھەتتىكى ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش هوقۇقىنى مۇۋاپىق هالدا كېڭەيتىدۇ ھەمدە كارخانا باشقۇرۇشنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىنى كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ماددىي مەنپەئىتىگە بىۋاستە بىرلەشتۈرۈپ، كارخانىلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالىغا ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىن كۆڭۈل بۆلۈشىگە، تەننەرخنى تىرىشىپ چۈشۈرۈشىگە ۋە پايدىنى ئاشۇرۇشىغا تۈرتكە بولىدۇ. بۇنداق تۈزۈمنى يولغا قويۇش ئىگىلىك هېساباتى تۈزۈمىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىشقا پايدىلىق.

جۇڭگودا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردا پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش تۈزۈمى 1958 - يىلدىن باشلاپ يولغا قويۇلغانىدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى، دۆلەت كارخانىلىرى تاپقان پايدىنىڭ ئاز بىر قىسمىنى بەلگىلەنگەن شەرت بويىچە مۇكاپات فوندى سۈپىتىدە قالدۇرۇلغاندىن تاشقىرى، ھەممىسى دۆلەتكە تاپشۇرۇلاتتى؛ كارخانا ئۈچۈن زۆرۈر بولغان

ئىشلەتمە تۈرۈش ئارقىلىق تولدۇرۇلىدۇ.

ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى پۈتۈن خەلقنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، ھەرقايسى كارخانىلار دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ قاپ-شۇرۇقى بويىچە بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولىدۇ ۋە ئۇنى ئىشلىتىدۇ، ئۇلارنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقى كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىك تەشكىلاتىنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ، ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلاردا پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇشنى يولغا قويۇشقا بولامدۇ، يوق دېگەن مەسىلىدە ئىككى خىل قاراش بار، بىر خىل قاراشتىكىلەر ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانا يارىتقان ۋە تاپقان پايدا بارلىق خەلقنىڭ مال - مۈلكى، شۇڭا، ھەممىدىن ئاۋۋال، دۆلەت بىلەن كارخانا ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىنىشى كېرەك. كارخانىنىڭ پايدىسى پۈتۈنلەي دېگۈدەك كارخانىغا تەئەللۇق بولمايدۇ، مۇئەييەن ئەھۋال ئاستىدا، كاخانىنىڭ تارتقان زىيىنى دۆلەت مالىيىسىدىن تولدۇرۇلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلاردا پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇشنى يولغا قويغىلى بولمايدۇ دەپ قارايدۇ. يەنە بىر خىل قاراشتىكىلەر كارخانا دۆلەتكە پايدا ۋە باج تاپشۇرغاندىن كېيىن، پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇشنى يولغا قويىپا بولىدۇ، كارخانىنىڭ پايدىسى قانچە كۆپ بولسا دۆلەتكە قوشقان تۆھپىسى شۇنچە كۆپ بولىدۇ، پايدىدىن قالدۇرۇلغان پىرسەنتىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ، ئۇنىڭ ئەكسىچە، زىيان تارتىدىغان بولسا، پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ھەتتا ئالاقىدار خادىملارنىڭ ئىقتىسادىي مەسئۇلىيىتى ۋە قانۇنىي جاۋابكارلىقى سۇرۇشتۇرۇلىدۇ. بۇمۇ پايدا - زىيانغا مەسئۇل بولغانلىق بولىدۇ. بۇ يەردە ئۇنىڭ كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىك تەشكىلاتىغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىنىڭ پايدىسى پۈتۈنلەي كارخانىنىڭ ئۆز ئىلكىدە بولمايدۇ، زىيان تارتسا، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئاساسىي ئىش ھەقىنى چۈشۈرۈش ياكى ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى تۇراقلىق مۇلۈكلەرنى سېتىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ھەل قىلىشقا بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ.

ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلاردا پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇشنى يولغا قويۇش ئىگىلىك ھېسابىاتىنى كۈچەيتىشكە، كارخانا رەھبەرلىرىنىڭ كارخانا ۋە دۆلەت ئالدىدىكى مەسئۇلىيىتىنى كۈچەيتىشكە پايدىلىق. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئاساسىي كىرىمىنىڭ ئۆزگەرمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا، پايدا بىلەن زىيان مەزكۇر تەشكىلاتلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر (جۈملىدىن كارخانا رەھبەرلىرى) نىڭ ئەمەلىي كىرىمىگە بىۋاستە باغلانسا، ئۇلارنىڭ كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالىغا ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىن كۆڭۈل بۆلۈشىگە تۈرتكە بولغىلى بولىدۇ، بۇ ھال ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرۈشكە پايدىلىق. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «مېنىڭچە، ترستلار بىلەن كارخانىلارنى ئىقتىسادىي ھېسابات تۈزۈمى ئاساسىغا قۇرۇشتا، دەل ئۇلارنى جاۋابكار بولىدىغان، يەنە كېلىپ پۈتۈنلەي جاۋابكار بولىدىغان قىلىش، شۇنىڭ بىلەن ئۆز كارخانىسىنى

ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ئىش ھەققىنىڭ ئومۇمىي سانىنىڭ مەلۇم پىرسەنتى (3 — 5 پىرسەنتكىچە) بويىچە، تاپقان پايدىدىن كارخانا فوندى ئاجرىتىۋېلىنىپ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ كوللېكتىپ پاراۋانلىقى ۋە ئەمگەك مۇسابىقىسى مۇكاپات پۇلىغا ئىشلىتىلىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، كارخانا باشقۇرغۇچى ھەر دەرىجىلىك مەسئۇل ئورگانلار ئۆزلىرىگە قاراشلىق كارخانىلارنىڭ پايدا يېغىندىسىنى ھېسابلاپ چىقىپ، پايدا بىلەن زىيانىنى قاپلىغاندىن كېيىنكى پايدىنىڭ دۆلەتنىڭ يىللىق پايدا كۆرسەتكۈچىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمىدىن تۇرلۇك كەسىپلەر بويىچە، مەلۇم نىسبەت (5 — 15 پىرسەنتكىچە) بىلەن كارخانا فوندى ئاجرىتىۋېلىپ، ئۇنىڭ يېرىمىنى پايدا كۆرسەتكۈچىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىغان كاخانىلارغا مۇكاپات تەرىقىسىدە بېرىشكە ئىشلەتتى، قالغان يېرىمىنى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ياخشىلاشقا ۋە ئۆز تارمىقىدىكى سىستېمىنىڭ كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئەسلىھەلىرىگە ئىشلەتتى. 1979 ـ يىل 7 ـ ئايدا، گوۋۇيۈەن يەنە «دۆلەت كارخانىلىرىدا پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇشنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمە» نى ئېلان قىلىپ، ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى بويىچە كارخانا فوندى ئاجرىتىۋېلىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنى، پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇشنى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى. تۇرلۇك كەسىپ، تۇرلۇك كارخانىلارنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا قاراپ، پايدىدىن پەرقلىق پىرسەنت نىسبىتى قالدۇرۇش بەلگىلەندى. كارخانىلار پايدا پىرسەنتىدىن پايدىلىنىپ ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش فوندى، كوللېكتىپ پاراۋانلىق فوندى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر مۇكاپات فوندىنى ئورناتتى. 1980 ـ يىلنىڭ بېشىدا، گوۋۇيۈەن «دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىدا پايدىدىن نىسبەت قالدۇرۇشنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش چارىسى» نى تەستىقلاپ، ھەرقايسى رايون، ھەرقايسى تارماقلاردىن ئۇنى سىناق نۇقتىسى قىلىپ تەستىقلانغان كارخانىلاردا سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى، بۇ ھۆججەتتە ئەسلىدە بەلگىلەنگەن ئومۇمىي سومما بويىچە پايدا نىسبىتى ئېلىش ئۇسۇلى ئاساسىي سان بويىچە پايدىدىن نىسبەت قالدۇرۇش ۋە ئاشقان پايدىدىن نىسبەت قالدۇرۇش قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. كارخانىلارنىڭ شۇ يىلقى پايدىسى ئالدىنقى يىلدىكى پايدىدىن يۇقىرى بولغان بولسا، ئۇنىڭ ئالدىنقى يىلدىكى پايدىسىغا باراۋەر بولغان قىسمىدىن سېلىشتۇرما نىسبەتكە ئاساسەن ئاساسىي سان بويىچە پايدا نىسبىتى مەبلىغى قالدۇرۇلىدىغان بولدى؛ ئالدىنقى يىلدىكىدىن ئاشقان پايدا قىسمىدىن تۇرلۇك كەسىپ بويىچە، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا، بەلگىلەنگەن نىسبەتكە قاراپ، ئاشقان پايدا نىسبىتى مەبلىغى قالدۇرۇلىدىغان بولدى.

جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىنىڭ ئەمەلىيىتى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇشنى يولغا قويغاندا، ھەم دۆلەت كارخانىلىرى پايدىسىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش ئىشلىتىشىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ، ھەم كارخانىنىڭ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىنى مۇۋاپىق تۇردە كېڭەيتىپ، كارخانىلارنى مەبلەغ ئىشلىتىش جەھەتتە تېخىمۇ كۆپ تەشەببۇسكارلىققا ۋە جانلىقلىققا ئىگە قىلغىلى بولىدۇ. پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، بەلگىلەنگەن

تۆت تۈرلۈك خىراجەت (تېخنىكا جەھەتتىكى تەشكىللىي تەدبىر خىراجىتى، يېڭى مەھسۇلاتنى سىناپ ياساش خىراجىتى، ئەمگەك بىخەتەرلىكى جەھەتتىكى مۇھاپىزەت خىراجىتى ۋە ئۇششاق - چۈششەك تۈراقلىق مال - مۈلۈكنى سېتىۋېلىش خىراجىتى) ئىلتىماس سۇنۇش ئارقىلىق دۆلەتتىن ئېلىناتتى. بۇ ئاساسىي جەھەتتىن بىر تۇتاش كىرىم قىلىپ، بىر تۇتاش چىقىم قىلىدىغان ياشقۇرۇش ئۇسۇلى بولۇپ، كارخانىلاردا مەبلەغ ئىشلىتىش جەھەتتە جانلىقلىق يوق ئىدى، كارخانا باشقۇرۇشنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى كارخانىنىڭ ئۆزى بىلەن ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ماددىي مەنپەئىتى بىلەن ئانچە باغلانمايتتى، بۇ ھال كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش تەشەببۇسكارلىقىنى ۋە ئاكتىپلىقىنى قوزغاشقا پايدىلىق ئەمەس ئىدى. خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىش ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، 1958 - يىلدىن باشلاپ پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. كارخانىنىڭ پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش نىسبىتى ھەرقايسى كارخانىنىڭ 1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى مۇكاپات فوندى، پىلاندىن ئاشۇرۇش مۇكاپات پۇلى ۋە تۆت تۈرلۈك خىراجەتنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىغا ئاساسەن، ئوخشاش بىر مەزگىلدە تاپقان پايدىسىدىن پايدىلىنىپ بەلگىلەندى. مۇشۇ نىسبەت بويىچە كارخانىغا تەگكەن پايدا ئاساسەن تۆت تۈرلۈك خىراجەتكە، كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىتىغا ۋە مۇكاپات بېرىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

1962 - يىلى، خەلق ئىگىلىكىنىڭ «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» فاكۇلتېتىنى تېخنىكا يېخىشى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، سودا كارخانىلىرىدىن باشقا دۆلەت كارخانىلىرىدا پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ۋاقتىنچە توختىتىلدى. لېكىن كارخانىلار دۆلەت بەلگىلىگەن مەھسۇلات، مەھسۇلات مىقدارى، سۈپەت، تەننەرخ، پايدا، ئىش ھەققى ۋە تۈراقسىز مەبلەغنىڭ ئوبوروت پىلانىنى ئورۇندىدى شەرتى ئاستىدا، يەنىلا ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسىنىڭ مەلۇم نىسبىتى بويىچە پايدىدىن مۇكاپات فوندى ئالالايتتى؛ پايدا پىلانىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىغانلىرى يەنە پىلاندىن ئاشۇرۇش مۇكاپاتى ئالالايتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا لىن بياۋ ۋە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ كاشىلا تۇغدۇرۇشى ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىشى ئارقىسىدا، پايدىدىن مەلۇم مۇكاپات پۇلى ئاجرىتىپ ئىلىش تۈزۈمىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانىدى.

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، كارخانىلاردا پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش تۈزۈمى پەيدىنپەي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە كېڭەيتىلدى. 1978 - يىلى، مالىيە مىنىستىرلىكىنىڭ «دۆلەت كارخانىلىرىدا كارخانا فوندىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمە» گە ئاساسەن، قوش پايدىدىن پىرسەنت ئايرىش ئۇسۇلى يولغا قويۇلدى: بىر تەرەپتىن، كارخانىلارنىڭ يىللىق سەككىز كۆرسەتكۈچ (مەھسۇلات مىقدارى، مەھسۇلات تۈرى، مەھسۇلات سۈپىتى، خام ئەشيا - ماتېرىياللار، پېقىلغۇ، قۇۋۋەت سەرپىياتى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى، تەننەرخ، پايدا ۋە تۈراقسىز مەبلەغنىڭ ئىگىلىنىشى) نى ۋە مال بىلەن تەمىنلەش توختامىنى ئورۇندىدى ئەھۋالىغا قارىپ،

ئاساسىي جەھەتتىن تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بولۇپ، ئەمگەك بىلەن ئەمگەك ئۇنۇمىنىڭ سېلىشتۇرمىسى، ئاساسەن، قىممەت شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، يەنى ئادەتتە دېيىلسىپ كېلىۋاتقان خىراجەت بىلەن دارامەتنىڭ سېلىشتۇرمىسى ياكى چىقىم بىلەن كىرىمنىڭ سېلىشتۇرمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ كونكرېت ھالدا مۇنداق ئىپادىلىنىدۇ: مەبلەغنىڭ ئىگىلىنىش مىقدارى بىلەن كىرىم سېلىشتۇرۇلىدۇ؛ مەبلەغنىڭ سەرپىيات مىقدارى بىلەن كىرىم سېلىشتۇرۇلىدۇ؛ ئىش ھەققى بىلەن كىرىم سېلىشتۇرۇلىدۇ؛ تەننەرخ بىلەن كىرىم سېلىشتۇرۇلىدۇ، ۋەھاكازالار.

تۆپتىن ئېيتقاندا، ئوخشاش مىقدار ۋە سۈپەتتىكى مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىشتا ئۆزلەشتۈرۈلگەن ئەمگەك بىلەن سەرپ قىلىنغان ئەمگەك ئاز بولسا، ئىقتىسادىي ئۇنۇم زور بولىدۇ؛ ئۆزلەشتۈرۈلگەن ئەمگەك بىلەن سەرپ قىلىنغان ئەمگەك كۆپ بولسا، ئىقتىسادىي ئۇنۇم ئاز بولىدۇ. ئەكسىنچە تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئوخشاش ئەمگەكنى ئۆزلەشتۈرگەن ۋە سەرپ قىلغاندا، ئەمگەكنىڭ ئۇنۇمى كۆپ، سۈپىتى ياخشى بولىدۇ، ئىقتىسادىي ئۇنۇمۇ زور بولىدۇ؛ ئەمگەكنىڭ ئۇنۇمى ئاز، سۈپىتى ناچار بولسا، ئىقتىسادىي ئۇنۇمۇ ئاز بولىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي ئۇنۇمنىڭ ئاز - كۆپلۈكى بىرەر ئىشلەپچىقىرىش ياكى ئاساسىي قۇرۇلۇشتا ئۆزلەشتۈرۈلگەن ئەمگەك بىلەن سەرپ قىلىنغان ئەمگەك مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى بىلەن تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ، ئەمگەك ئۇنۇمىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى ھېسابلىغىلى، سان - مىقدار مۇناسىۋىتى ئارقىلىق كۆرسىتىپ بەرگىلى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئىستېمال قىممىتى مىقدارى، ئەمگەكنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈش مىقدارى ۋە ئەمگەكنىڭ سەرپ قىلىنىش مىقدارىنى ھېسابلاشقا، ئاندىن كېيىن ئۇلارنى سېلىشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. جەمئىيەت بىلەن كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى ئومۇملاشتۇرۇپ كۆرسىتىش ياكى ئوخشاش بولمىغان تارماقلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى سېلىشتۇرۇش ئۈچۈن، قىممەت كۆرسەتكۈچىنى قوللىنىش كېرەك. دۆلەت ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى كۆرسەتكۈچى ئارقىلىق جانلىق ئەمگەكنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى تەكشۈرىدۇ؛ بىرلىك مەھسۇلاتقا كەتكەن خام ئەشيا - ماتېرىياللارنىڭ سەرپىيات نىسبىتى، بىرلىك ئۇسكۇنىنىڭ مەھسۇلات نىسبىتى قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەر ئارقىلىق بۇيۇملاشقان ئەمگەكنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى تەكشۈرىدۇ؛ ئىش ھەقىي پايدا نىسبىتى، تەننەرخ پايدا نىسبىتى، مەبلەغ پايدا نىسبىتى قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەر ئارقىلىق جانلىق ئەمگەك بىلەن بۇيۇملاشقان ئەمگەكنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى، شۇنىڭدەك ئەمگەكنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈشى ۋە سەرپ قىلىنىشىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى تەكشۈرىدۇ.

ھەرقانداق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشقا ئىقتىسادىي پائالىيەتنىڭ ئۇنۇمىگە قاراپ باھا بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. لېكىن، ئوخشاش بولمىغان جەمئىيەتتە بۇنداق باھا بېرىشنىڭ خۇسۇسىيىتى، مەزمۇنى ۋە مەقسىتى ئوخشاش بولمايدۇ. ماركس مۇنداق دېگەنىدى: «بارلىق ئىجتىمائىي ھالەتلەردە، كىشىلەر تىرىكچىلىك ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك ۋاقتىغا سۆزسىز كۆڭۈل بۆلىدۇ، گەرچە تەرەققىياتنىڭ تۈرلۈك باسقۇچلىرىدا كۆڭۈل بۆلۈشنىڭ دەرىجىسى

شەرت ۋە نىسبەت بويىچە كارخانىلاردا قالدۇرۇلغان بىر قىسىم پايدىنى كارخانىلار بەلگىلەنگەن ئىشلىتىش دائىرىسى ئىچىدە ئۆزلىرى باشقۇرۇپ، جانلىق ھالدا ۋە ئۆز ۋاقتىدا تۆت تۈرلۈك خىراجەتنىڭ ئېھتىياجىنى ئۆچۈن ئىشلىتەلەيدۇ. يەنە كېلىپ، پايدىدىن نىسبەت قالدۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان شارائىتتا كارخانىلار تۈرلۈك پىلانلارنى قانچە ئەتراپلىق ئورۇندىسا، پايدىنى شۇنچە كۆپ ئالالايدۇ، كارخانىلارغا قالدۇرۇلىدىغان پايدىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئاشىدۇ. ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ كىرىمى شەخسىي ئەمگەكنىڭ مىقدارى ۋە سۈپىتىگە باغلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە كارخانىلارنىڭ كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى باشقۇرۇشنىڭ ياخشى ـ يامان بولۇشىغىمۇ باغلىق. بۇنداق قىلغاندا، كارخانا ئىگىلىكىنى باشقۇرۇشنىڭ ياخشى ـ يامان بولۇشىنى كارخانىنىڭ ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ جانسىجان مەنپەئىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، كارخانا ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ كارخانا ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلاش ئىشلىرىغا ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىن كۆكۈل بۆلۈشىگە تۈرتكە بولغىلى بولىدۇ، بۇنداق قىلىش كارخانىلارنىڭ يوشۇرۇن كۈچلىرىنى ئېچىپ، ئىگىلىك ھېسابات ئىنى كۈچەيتىشكە پايدىلىق.

ئىقتىسادىي ئۇنۇم سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، ئەمگەكنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈشى ۋە ئەمگەك سەرپىياتى مىقدارىنىڭ ئۇنۇملۇق بولغان خام ئەشيا ـ ماتېرىياللار زاپىسى ۋەھاكازالار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەمگەك سەرپىياتى مىقدارى دېگەندە، مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئەملىي سەرپ قىلىنغان ئەمگەك مىقدارى، جۈملىدىن ئەمگەك سەرپىياتى بىلەن بۇيۇملاشقان ئەمگەكنىڭ سەرپىياتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى ھەر خىل ئۇسۇللار ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدۇ. ئەمگەكنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈش مىقدارى بىلەن ئەمگەكنىڭ ئۇنۇمنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئەمگەكنىڭ ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى ئىپادىلەشكە بولىدۇ؛ ئەمگەك سەرپىياتى مىقدارى بىلەن ئەمگەك ئۇنۇمنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئەمگەك سەرپىياتىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى ئىپادىلەشكە بولىدۇ. ئەمگەك سەرپىياتىنى يەنە جانلىق ئەمگەك سەرپىياتى ۋە بۇيۇملاشقان ئەمگەك سەرپىياتى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. دېمەك، يەنە جانلىق ئەمگەكنىڭ سەرپىيات مىقدارى بىلەن ئەمگەك ئۇنۇمنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق جانلىق ئەمگەك سەرپىياتىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى ئىپادىلەشكە بولىدۇ، بۇيۇملاشقان ئەمگەكنىڭ سەرپىيات مىقدارى بىلەن ئەمگەك ئۇنۇمنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بۇيۇملاشقان ئەمگەكنىڭ سەرپىياتىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى ئىپادىلەشكە بولىدۇ. بۇيۇملاشقان ئەمگەكنىڭ سەرپىياتى بىلەن جانلىق ئەمگەك سەرپىياتىنىڭ يىغىندىسىنى ئەمگەك ئۇنۇمى بىلەن سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بارلىق ئەمگەك سەرپىياتىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى ئىپادىلەشكە بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش

مۇمكىن ئەمەس. كاپىتالىزمدا ئايرىم كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى، كۆپىنچە، جەمئىيەت مىقياسىدىكى ئىسراپچىلىقنىڭ ناھايىتى كۆپلۈكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنىڭ تىكلىنىشى ئايرىم كارخانىلاردا ئىقتىسادىي ئۇنۇمگە ئەھمىيەت بېرىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتىمۇ ئىشلەپچىقىرىشنى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ تۇرۇپ ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى تەكشۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە مۇمكىنلىكىنى بەلگىلىگەن. تۈپتىن ئېيتقاندا، سوتسىيالىزمدا ئايرىم كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمى پۈتۈن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمى بىلەن بىردەك بولىدۇ، ئالدىنقىسى كېيىنكىسىنىڭ ئاساسى. لېكىن بەزى چاغلاردا ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت تۇغۇلۇشىمۇ مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئايرىم كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمى پۈتۈن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىگە بويسۇنىدۇ. پۈتۈن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش - ئۆستۈرەلمەسلىك ئايرىم كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى ئۆلچەيدىغان ئەڭ ئاخىرقى ئۆلچەم بولىدۇ.

ئىقتىسادىي ئۇنۇم ئىقتىساد، پەن - تېخنىكا، تەشكىلىي باشقۇرۇش، تەبىئىي شەرت - شارائىت، سىياسىي خىزمەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تۈرلۈك ئامىللارنىڭ ئومۇمىي رولىغا باغلىق بولىدۇ. «سىياسىي ھېسابنىلا قىلىپ، ئىقتىسادىي ھېسابنى قىلماسلىق» كېرەك دەيدىغان پەتىۋالار، «چوڭ قازاننىڭ ئېشىنى تەڭ يېيىش» تەك تەمىنات تۈزۈمى ئاساسىدىكى ئىدىيىلەر ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە زىيانلىق. ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، ھەم ئىشلەپچىقىرىشنى تىرىشىپ راۋاجلاندۇرۇپ، ئىمكان قەدەر كۆپ ۋە ياخشى ئىستېمال قىممىتىنى يارىتىش كېرەك، ھەم ئىقتىساد قىلىشنى قاتتىق يولغا قويۇپ، ئەمگەكنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈشى ۋە ئەمگەك سەرپىياتىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئازايتىش كېرەك. بۇ يەردە ئەڭ مۇھىمى شۇكى، ئىقتىسادىي خىزمەتتە سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلىرىنىڭ تەلىپى بويىچە ئىش قىلىپ، بولۇپمۇ قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رولىغا ھۈرمەت قىلىپ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، تۈرلۈك قىممەت پىشاڭلىرىنى تولۇق ئىشقا سېلىش لازىم. جەمئىيەت دائىرىسىدە، بايلىق مەنبەسى، بازار، ترانسپورت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەرت - شارائىتلارنى ھەر تەرەپتىن نەزەرگە ئېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئىمكان قەدەر مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم؛ ئىلمىي ئاساسى بولغان ئىگىلىك پىلانىنى تۈزۈپ، ھەرقايسى ئىگىلىك تارماقلىرىنى ئۆزئارا ماسلىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، پۈتۈن خەلق ئىگىلىكىنىڭ نىسبەت بويىچە يۇقىرى سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك. كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ئەتراپلىق ۋە قاتتىق ئىگىلىك ھېساباتىنى يولغا قويۇپ، كارخانىلارنى ھەم ئۆزىنىڭ ماددىي مەنپەئىتىگە ئىگە بولغان، ھەم ماددىي مەسئۇلىيەتنى زېممىسىگە ئالىدىغان، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىگىلىك باشقۇرۇشتا ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە مۇستەقىل ئورۇنلارغا ئايلاندۇرۇش كېرەك؛ تېخنىكا ئىنقىلابىنى قانات يايدۇرۇپ، زامانىۋى ئۈسكۈنىلەرنى قوللىنىش كېرەك؛

www.uyghurkitap.com

ئوخشاش بولمىسىمۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 88 - بەت) سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي ئۈنۈم بىلەن كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي ئۈنۈم تۆۋەندىكىچە پەرقلىنىدۇ:

1) كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش قوشۇمچە قىممەتنى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى - پايدىنى كۆزلەيدۇ، كاپىتالىستلار پەقەت تاپقان پايدا بىلەن ئالدىن تۆلەنگەن كاپىتالىنىڭ سېلىشتۇرمىسىغىلا كۆڭۈل بۆلىدۇ. «ئەڭ ئاز ئالدىن تۆلەنگەن كاپىتالى ئارقىلىق ئەڭ كۆپ قوشۇمچە قىممەت يارىتىش ياكى قوشۇمچە مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش» (يۇقىرىقى كىتاب، 26 - توم، 2 - كىتاب، 625 - بەت) كاپىتالىستلارنىڭ نەزەرىدىكى ئەڭ كۆپ ئىقتىسادىي ئۈنۈم مانا شۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنىڭ خاس مەزمۇنىنى سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى ۋە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپى بەلگىلەيدۇ. ئىمكان قەدەر ئەمگەكنى ئاز ئۆزلەشتۈرۈش ۋە سەرپ قىلىش ئارقىلىق ئىمكان قەدەر كۆپ ۋە ياخشى بولغان، جەمئىيەت بىلەن ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان ئىستېمال قىممىتىنى يارىتىش ئەڭ زور ئىقتىسادىي ئۈنۈم ھېسابلىنىدۇ.

2) كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتا، ئەمگەك سەرپىياتىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ئەمگەكنى ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىگە بېقىنىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، قوشۇمچە قىممەت قوغلىشىش كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى بىردىنبىر مەقسەت، ئەمگەكچىلەرنى بەزى زۆرۈر تۇرمۇش ۋاسىتىلىرى بىلەن تەمىن ئېتىش قوشۇمچە قىممەت ئۈندۈرۈۋېلىشنىڭ ئېھتىياجى، خالاس. كاپىتالىستلارنىڭ ئەمگەك سەرپىياتىنى ئىقتىساد قىلىشنى نەزەردە تۇتۇشى تېخىمۇ ئاز ئالدىن تۆلەنگەن كاپىتال ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ پايدا ئېلىش ئۈچۈندۇر. ماركس مۇنداق دېگەنىدى: «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۆزىنىڭ زىددىيەتلىك، قارىمۇ قارشىلىق خۇسۇسىيىتى بويىچە، ئىشچىلارنىڭ ھاياتى ۋە سالامەتلىكىنى كاردىن چىقىرىپ، ئىشچىلارنىڭ تىرىكچىلىك شەرت - شارائىتىنى تۆۋەنلىتىشنى ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ ئىشلىتىلىشىنى تېجەپ قالغانلىق، شۇنداقلا پايدا نىسبىتىنى ئۆستۈرۈشنىڭ ۋاسىتىسى دەپ قارايدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 25 - توم، 102 - بەت) سوتسىيالىزمدا ئەھۋال دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ، ئەمگەكنى ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ئەمگەك سەرپىياتىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىگە بېقىنىدۇ. ئەمگەكنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈشىنى تېجەشتە، تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، ئەمگەك سەرپىياتىنى تېجەپ، شۇ ئارقىلىق ئەمگەكچىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى تېخىمۇ ئوبدان قاندۇرۇپ، ئۇلاردا تېخىمۇ كۆپرەك ئەركىن ۋاقىتنىڭ بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتتە كۈنسايىن ئەتراپلىق يېتىلىشىگە تۈرتكە بولۇش مەقسەت قىلىنىدۇ.

3) كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى كاپىتالىستلارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە بولىدۇ، كاپىتالىستلار ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئاساسەن ئايرىم كارخانىلار ئارقىلىق تەكشۈرىدۇ، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى پۈتۈن جەمئىيەت ئارقىلىق تەكشۈرۈشى

سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي مېخانىزىم سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى تەشكىللەش ۋە باشقۇرۇشتىكى ئورگانىك سىستېما بولۇپ، ئۇ تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) ئىگىلىك باشقۇرۇشنىڭ تەشكىلىي شەكلى. بۇنىڭدا، ئاساسەن، خەلق ئىگىلىكى دائىرىسىدە باشقۇرۇشنى يولغا قويىدىغان ئۇنۇمۇبرسال باشقۇرۇش ئورگانلىرى ۋە كەسىپي باشقۇرۇش ئورگانلىرى، شۇنىڭدەك ئىگىلىك ھېساباتى يولغا قويۇلغان كارخانىلار ۋە كارخانىلار ئاساسىدا ئۇيۇشتۇرۇلغان بىرلەشمە شىركەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (2) ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان فاكتور، سىياسەت ۋە بەلگىلىمىلەر. بۇنىڭدا، ئاساسەن، سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ پىلان، مالىيە، ئەمگەك، ئىش ھەققى، باھا، مالىدىي ئەشيا قاتارلىق جەھەتلەرگە دائىر پىرىنسىپال بەلگىلىمىلىرى شۇنىڭدەك مۇشۇ پىرىنسىپلارنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان كونكرېت تەدبىرلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (3) ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە تەسىر كۆرسىتىدىغان ۋاستىلەر. بۇنىڭدا، ئاساسەن، دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنى تەڭشەيدىغان بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج، باھا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي مېخانىزمنىڭ ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرى ئۆزئارا باغلانغان بولىدۇ، ئۇنى ئۆزىنىڭ رول ئويناش ئۇسۇلىغا قاراپ، پىلان مېخانىزمى ۋە بازار مېخانىزمى دەپ ئومۇمەن ئىككى خىلغا بۆلۈشكە بولىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى پىلان ئارقىلىق تەكشۈرۈش ئۈچۈن، بازار مېخانىزمىدىن پايدىلىنىش كېرەك؛ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى بازار ئارقىلىق تەڭشەشتىمۇ پىلان مېخانىزمىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدىغان ئەھۋاللار بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي مېخانىزم ئەمگەكچىلەرنىڭ ۋە كوللېكتىپنىڭ ئىگىلىك ئىشلىرى مېۋىسىنى ئۆلارنىڭ ماددىي مەنپەئىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، جەمئىيەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسنىڭ ماددىي مەنپەئىتىنى بىرلەشتۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتىنى ئۆزلۈكىدىن تەڭشەپ، كۆزلىگەن مەقسەتگە يېتەلەيدۇ. مەسىلەن، دۆلەت دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ تۇراقلىق مۇلكىدىن باج ئېلىش، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ تۇراقسىز مەبلەغ ئومۇمىي سوممىسىنى قەرزگە بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنمىدىغان مەبلەغقە بانكىدىن پۇل ئاجرىتىپ بېرىشنى بانكىدىن قەرز بېرىشكە ئۆزگەرتىشكە ئوخشاش بەلگىلىمىلەر ئارقىلىق، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرى بىلەن ئاساسىي قۇرۇلۇش ئورۇنلىرىنىڭ تۇراقلىق مۇلۇكىنى، تۇراقسىز مەبلەغنى ۋە ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنى ئۆزىنىڭ ماددىي مەنپەئەت تۇرغۇسىدىن ئىقتىساد قىلىشىغا، تۇراقلىق مۇلۇك، تۇراقسىز مەبلەغ ۋە ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئىشلىتىلىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشىگە تۈرتكە بولىدۇ.

ئىقتىسادىي پىشالا سوتسىيالىستىك دۆلەتلەر ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش، تەقسىمات، ئىستېمالغا تەسىر كۆرسىتىش ۋە ئۇلارنى تەڭشەشتە ھەم خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇشتا قوللىنىدىغان ئىقتىسادىي ۋاستە.

سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ ئومۇمىي

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئىلمىي يوسۇندا تەشكىللەپ، ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى بىلەن ئەمگەكچىلەرنى ئەقىلغە مۇۋاپىق بىرلەشتۈرۈش كېرەك؛ تەربىيە بېرىش ئارقىلىق، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ئىقتىسادىي ئۇنۇمگە ئېتىبار بېرىدىغان قىلىش لازىم.

ئىقتىسادىي مېخانىزم جەمئىيەت ئىقتىسادىدا ئورگانىك بىرلىكەن تەركىبىي قىسىملار ۋە ھالقىلار بىر - بىرىگە تۈرتكە بولۇش ۋە بىر - بىرىنى چەكلەش ئارقىلىق ئىقتىسادنى دەۋر قىلدۇرىدىغان كونكرېت شەكىل. مەسىلەن، باھا مېخانىزمى باھانىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ھەرىكەتلىنىدىغان ئىقتىسادىي ھەرىكەتتۇر؛ بازار مېخانىزمى بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ھەرىكەتلىنىدىغان ئىقتىسادىي ھەرىكەتتۇر.

ئىقتىسادىي مېخانىزم ئىقتىسادشۇناسلىقتا بىئولوگىيە، مېدىتسىنا، تېخنولوگىيە قاتارلىق ئىلىم - پەنلەردىن قوبۇل قىلىنغان ئۇقۇم. مېخانىزم دېگەن سۆز ئەسلى گرېكچە سۆز بولۇپ، ماشىنا، تۈزۈلمە، قۇرۇلما، يەنى كىشىلەر ئۆز مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن ياساپ چىققان ۋە ئۆزى ئىشلىتىدىغان قورال ۋە ۋاستىنى كۆرسىتىدۇ. جانلىقلار مېخانىزمى جانلىقلار تېنىنىڭ ئېچكى ھەرىكەت ئۇسۇلى بولۇپ، ئۇ جانلىقلار ئورگانىزمىنى ھاسىل قىلغۇچى ھەرقايسى ئەزالارنىڭ قانداق قىلىپ ئورگانىك ھالدا بىرىكىدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ماسلىشىپ مېخانىزمچىلىق رولىنى جارى قىلدۇرىدىغان تۈرلۈك ئۆزگىرىش جەريانىدىكى فىزىكىلىق ۋە خىمىيىلىك ئۆزگىرىش خۇسۇسىيەتلىرىنى، شۇنىڭدەك تۈرلۈك ئەزالار ئوتتۇرىسىدىكى ئورگانىك باغلىنىشنى ئۆز ئېچىگە ئالىدۇ.

جەمئىيەتنىڭ ئورگانىزمى بولغان ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي فورماتسىيىنىڭمۇ ئۆزىگە خاس ئىقتىسادىي مېخانىزمى بولىدۇ. ئوخشاش بولمىغان جەمئىيەتتە، خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە ماسلاشقان ھالدا، ئىقتىسادىي مېخانىزمنىڭ شەكلىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، ئىقتىسادىي مېخانىزم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستلار خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكىنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇ بازار باھاسىنىڭ ئۆزلىشى ياكى چۈشۈشى، پايدا نىسبىتىنىڭ ئۆزلىشى ياكى چۈشۈشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەكىللەر ئارقىلىق، كاپىتالىستنىڭ ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەپ تۇرىدۇ. ستىخىيىلىك خۇسۇسىيەت كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي مېخانىزمنىڭ مۇھىم ئالامىتى. كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنىڭ يوقىتىلىشى ۋە سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنىڭ ئورنىتىلىشىغا ئەگىشىپ، بازار كىشىلەرنىڭ ستىخىيىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش، تەقسىمات مۇناسىۋەتلىرىنى ئاڭلىق باشقۇرۇشىغا ئايلاندۇرىدۇ، نەتىجىدە ستىخىيىلىك ھالدا شەكىللەنگەن كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي مېخانىزم ئاڭلىق ئورنىتىلغان سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي مېخانىزمغا ئورۇن بېرىدۇ. كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي مېخانىزمنىڭ ئەكسىچە، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي مېخانىزم ستىخىيىلىك ھالدا، قارىغۇلارچە شەكىللەنمەيدۇ ۋە رول ئوينىمايدۇ، بەلكى ئۇ كىشىلەر سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىگە بولغان تونۇشى بويىچە ئاڭلىق پايدىلىنىدىغان ئىقتىسادىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچتۇر.

لارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى

سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۈرمۇشتا دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەر ئۆزئارا مەجبۇرىيەت ۋە مەسئۇلىيەتنى ئۆز زېممىسىگە ئالىدىغان تۈزۈم. ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ماددىي مەنپەئەت بىلەن باغلانغان بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتە ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئورنىتىش، ئالدى بىلەن، ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجى. ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئىنچىكە بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەخسۇلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى بولىدۇ، كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى كەڭ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھەربىر كارخانىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىمۇ تۈرلۈك سېخ، ئوچاستكا، مەشغۇلات گۇرۇپپىلىرىنىڭ ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىش تەقسىم قىلىشىپ ھەمكارلىشىشى ئاساسىغا قۇرۇلغان بولىدۇ. ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ھەرقايسى ئورۇنلار ۋە شەخسلەرنىڭ ئىقتىسادىي مەسئۇلىيىتىنى ئېنىق بەلگىلەش، ئىشلەپچىقىرىشنى ئوڭۇشلۇق ئىپلىپ بېرىشنىڭ زۆرۈر شەرتى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى قانچە يۇقىرى بولسا، ئەمگەكنىڭ جەھەتتىكى ئىش تەقسىماتى ۋە ھەمكارلىشىش قانچە تەرەققىي تاپسا، قاتتىق ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىمۇ شۇنچە زۆرۈر بولىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتىكى ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتە، ئىشلەپچىقىرىش پۈتۈن جەمئىيەت دائىرىسىدە پىلانلىق، تەشكىللىك ئىپلىپ بېرىلىدۇ، دۆلەت بىلەن كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا، كارخانىلار بىلەن كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا، شۇنىڭدەك كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا چىگىش ۋە مۇرەككەپ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت بولىدۇ، قاتتىق ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئورناتقاندىلا، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرى بىردەك ماسلىشىپ، خۇددى بىر زىل چوڭ ماشىنىدەك تازا ئۈنۈملۈك ۋە تەرتىپلىك ھەرىكەتلىنەلەيدۇ. ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە دۆلەت تەقسىماتىنىڭ ئۆز قولىغا ئالغان كەڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەر بىر پۈتۈن مەنپەئەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوبيېكتىپ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئورناتقان بولۇپ، ئۇ كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىش تەقسىم قىلىشىپ ھەمكارلىشىدىغان يېڭىچە سوتسىيالىستىك مۇناسىۋەتنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىدىمۇ مەجبۇرلاش خاراكتېرى بولىدۇ. لېكىن، بۇنداق مەجبۇرلاش خاراكتېرى ئاساسەن سوتسىيالىستىك ماددىي مەنپەئەت پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇشقا تايىنىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ ھەمدە كەڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يۇكسەك مەسئۇلىيەتچانلىقى ۋە ئىنقىلابىي ئاڭلىقلىقى ئاساسىغا قۇرۇلىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى دۆلەت بىلەن كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى، كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى، شۇنىڭدەك كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۆلەت بىلەن كارخانىلار

مۇلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان پىلانلىق ئىگىلىك بولۇپ، ئۇ خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا مەركەزلەشكەن ۋە بىرلەككە كەلگەن پىلان ئارقىلىق يېتەكچىلىك قىلىدۇ. لېكىن، تاۋار بىلەن پۇل مۇناسىۋىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئەھۋال ئاستىدا، ئىگىلىك پىلانىنى ئەملىي ئۇنۇمگە ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن، قىممەت شەكلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان تۈرلۈك ئىقتىسادىي پىشائىلاردىن، ئاساسلىقى باھا، تەننەرخ، ئىش ھەققى، پايدا، ئامانەت-قەرز، ئۆسۈم، باج ۋەھاكازالاردىن پايدىلىنىش كېرەك. ئىقتىسادىي پىشائىدىن پايدىلانغاندا، ئىقتىسادىي جەھەتتە مەلۇم پايدىلىق شارائىت ياكى مەلۇم پايدىسىز شارائىتنىي يارىتىش ئارقىلىق ئالدىن كۆزلەنگەن مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى بىلەن ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي ماددىي مەنپەئىتىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى بىلەن ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىكنىڭ باشقۇرۇشنىڭ ئەھۋالىغا ماددىي مەنپەئەت تۇرغۇسىدىن كۆكۈل بۆلۈشكە تۇرتكە بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى ئوبدان يولغا قويۇشىغا بىر خىل ئىچكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ھازىرلاپ بېرىدۇ، كارخانىلار بىلەن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مەسئۇلىيەتچانلىقىنى ئۆستۈرۈپ، كارخانىلار بىلەن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى يەنمۇ قوزغاپ، كارخانىلارنى ئىگىلىك باشقۇرۇشنى دۆلەت پىلانىدا بەلگىلەنگەن يۆنىلىش بويىچە ئوبدان ئىلىپ بېرىش، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەڭ تېجەشلىك، ئەڭ ئۇنۇملۇك يول بىلەن راۋاجلاندۇرۇش، شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى تېخىمۇ ئوبدان قانىدۇرۇش ئەمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. مەسىلەن، دۆلەت باھادىن پىشاڭ سۈپىتىدە پايدىلىنىپ تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە ئالماشتۇرۇلۇشىنى تەڭشەيدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە، باھانى ئۆستۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق قىس تاۋارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ، باھانى چۈشۈرۈش ئارقىلىق بازىرى كاسات تاۋارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى چەكلىنىدۇ؛ ئوبوروت ساھەسىدە، باھانى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق ئېھتىياجنى تەمىنلىيەلمەيۋاتقان تاۋارلارنىڭ ئىستېمالى ئازايتىلىدۇ، باھانى چۈشۈرۈش ئارقىلىق ئېھتىياجدىن ئېشىپ كەتكەن تاۋارلارنىڭ ئىستېمالى كۆپەيتىلىدۇ. دۆلەت يەنە ئوخشاش بولمىغان باج نىسبىتى ۋە ئۆسۈم نىسبىتىنى بەلگىلەش ئارقىلىق، ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىك ئىگىلىكى، كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىك ئىگىلىكى ۋە يەكەك ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇلارنى تەڭشەيدۇ. بۇ، تۇراقلىق مۇلۈكتىن باج ئېلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق، كارخانىلارنىڭ تۇراقلىق مۇلۈكىنى ئەقلىغە مۇۋاپىق ۋە ئۇنۇملۇك ئىشلىتىشىگە تۈرتكە بولۇپ، بىكار ياتقان تۇراقلىق مۇلۈكنى پائال يۆتكەشنى، كارخانىلارنىڭ تۇراقسىز مەبلەغىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى قەرز بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق، كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلىشىغا تۈرتكە بولۇپ، مالنىڭ بىسلىپ قېلىشىنى ئازايتىپ، مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلىتىشنى، مەھسۇلاتنىڭ بازىرى بار، سۈپىتى ياخشى، چىقىمى تۆۋەن بولغان كارخانىلارغا بانكىلار مەبلەغ بىلەن تەمىنلەش جەھەتتە ياردەم بېرىشنى، چىقىمى يۇقىرى بولغان، مەھسۇلاتىنىڭ ئېشىلىنىشى يېرىك بولغان، بازىرى بولمىغان كارخانىلارغا بولسا، بانكىلار قەرز بەرمەسلىكنى ۋەھاكازا-

تارماقلار بۇ جەھەتتىكى جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئېلىشى ھەمدە كارخانىلارنىڭ تارتقان زىيىنىنى تۆلەپ بېرىشى لازىم. كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە، ھەر ئىككى تەرەپ ئىقتىسادىي توختامغا قاتتىق ئەمەل قىلىشى كېرەك، توختامدا بەلگىلەنگەن ئىقتىسادىي ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى خالىغانچە بىكار قىلمۇيتىشكە ياكى ئوتتۇرا يولدا توختىتىپ قويۇشقا بولمايدۇ. قايسى تەرەپ توختامدىكى بەلگىلىمىگە خىلاپلىق قىلسا، شۇ تەرەپ جاۋابكارلىقنى ئۈستىگە ئېلىپ، قارشى تەرەپنىڭ شۇ مۇناسىۋەت بىلەن تارتقان ئىقتىسادىي زىيىنىنى تۆلەپ بېرىشى كېرەك. كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ھەر دەرىجىلىك تەشكىلات، ھەرقايسى تارماق شۇنىڭدەك ھەربىر ئەمگەكچىنىڭ بۇرچىنى قانداق ئادا قىلغانلىقى ۋە ۋەزىپىسىنى قانداق ئورۇندىغانلىقىغا قاراپ، مۇناسىپ ھالدا مۇكاپاتلاش ـ جازالاش چارىسى بەلگىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ھەركىم ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىدىغان، ھەركىم ئۆز ۋەزىپىسىنى ئورۇندايدىغان بولىدۇ، مەسئۇلىيەتمۇ، جاۋابكارلىقمۇ بولىدۇ، مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاش ئېنىق بولىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا، دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسنىڭ مەنپەئىتىنى مۇۋاپىق بىرلەشتۈرۈپ، ھەرقايسى تەرەپنىڭ ئاكتىپلىقى ۋە تەشەببۇسكارلىقىنى تېخىمۇ ئوبدان جارى قىلدۇرۇپ، ھەركىمنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەتنى قاتتىق ئىجرا قىلدىغان قىلغىلى، شۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى كۈچلۈك ئالغا سۈرگىلى بولىدۇ.

ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى قانۇنىي كۈچكە ھەم ئەدلىيە كاپالىتىگە ئىگە. ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىگە خىلاپلىق قىلغان ۋە ئۇنى بۇزغان ئەھۋال كۆرۈلسە، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى تەرەپ قانۇن بويىچە دەۋا قىلىپ، ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ كېسىپ بېرىشىنى ۋە بىر تەرەپ قىلىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلسا بولىدۇ. ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت بىلەن ئىقتىسادىي ھوقۇق قارىمۇ قارشىلىقنىڭ بىرلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەتنى ھەقىقىي تۇردە ئادا قىلىش ئۈچۈن، مۇناسىۋەتلىك ئورۇن ۋە شەخسلەرگە لايىقدا ئىقتىسادىي ھوقۇق بېرىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئىقتىسادىي ھوقۇقنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەتنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكى بىلەن ماسلاشتۇرۇلۇشى كېرەك.

ئىقتىسادىي توختام سوتسىيالىزم شارائىتىدا ئىقتىسادىي ئالاقە باغلىغان ئىككى تەرەپ كېلىشىم ئارقىلىق پۈتۈشكەن بىر خىل ئىقتىسادىي پۈتۈم. ئۇ ئىككى تەرەپنىڭ مەلۇم ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەتنى ئۆزئارا زىممىسىگە ئېلىش ئاساسىغا قۇرۇلغان ھەم ئۆزلىرىنىڭ ماددىي مەنپەئىتى بىلەن باغلانغان بولۇپ، قانۇنىي كۈچكە ئىگە.

سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ماددىي ـ تېخنىكا ئاساسى ئىجتىمائىيلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىشتۇر، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى قانچىكى يۇقىرى بولسا، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى قانچىكى ئىنچىكە بولسا، ھەرقايسى تارماقلار، رايونلار ۋە ئورۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ پىلانلىق ھالدا ئۇلىنىشى ۋە ماسلىشىشى شۇنچە تەلەپ قىلىنىدۇ. ئىقتىسادىي توختام سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ مۇشۇ خۇسۇسىيىتىگە ماسلىشىپ، ھەرقايسى تارماقلار، رايونلار ۋە ئورۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى

www.uyghurkitap.com

ئوتتۇرىسىدا، دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانىدىكى تەلەپلەرگە شۇنىڭدەك سىياسەت ۋە ئەمر - پەرمانلارغا مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، دۆلەت بىلەن كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت بەلگىلىنىدۇ. جۇڭگونىڭ ھازىرقى باسقۇچىدا، دۆلەت كارخانىلار ئالدىدا كارخانىلارنىڭ نورمال ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان شەرتلەرگە، مەسىلەن، كارخانىلارنىڭ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىشى لازىم، ۋەھاكازا؛ كارخانىلار بولسا دۆلەت پىلانىدا بەلگىلەنگەن كۆرسەتكۈچلەرنى ئورۇنداشقا كاپالەتلىك قىلىپ، ئىمكان قەدەر ئاز ئەمگەك سەرپىياتى ئارقىلىق ئىمكان قەدەر كۆپ ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىشى لازىم. كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا، ئىشلەپچىقىرىش، تەمىنلەش، سېتىش، ھەمكارلىقنى بىر يۈرۈشلەشتۈرۈش ۋە ئەمگەك بىلەن تەمىنلەش جەھەتتىكى تەڭپۇڭلۇقنىڭ ئۇلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئاساسەن، ئىقتىسادىي توختام ئارقىلىق ئىككى تەرەپنىڭ مەسئۇلىيىتى قاتتىق بەلگىلىنىدۇ. ئىقتىسادىي توختامدا ئومۇمەن ئىككى تەرەپ ماقۇل كۆرگەن شەرتلەر، ئۇلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ھوقۇقلار ۋە ئۆتەشكە تېگىشلىك مەسئۇلىيەتلەر ئېنىق بەلگىلەنگەن بولىدۇ. مال بىلەن تەمىنلىگۈچى ئورۇنلار توختامدا بەلگىلەنگەن مەھسۇلات تۈرى، سۈپىتى، مىقدارى ۋە تاپشۇرۇش قەرەلى بويىچە ئىستېمالچىلارغا بەلگىلەنگەن مالنى يەتكۈزۈپ بېرىشى كېرەك؛ ئىستېمال قىلغۇچى ئورۇنلارمۇ توختامدىكى بەلگىلىمە بويىچە بەلگىلەنگەن مالنى ئېلىشى ھەمدە مالنىڭ پۇلىنى ۋاقتىدا تاپشۇرۇشى لازىم. كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ھەر-قايسى قىسىم، ھەرقايسى ھالقا، ھەرقايسى ئىش تەرتىپىنى زىچ ماسلاشتۇرۇپ، بىر تۇتاش، ئورگانىك، بىر پۈتۈن ئىشلەپچىقىرىش گەۋدىسىنى ھاسىل قىلىشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ھەر دەرىجىلىك (زاۋۇت، سېخ، سمېنا - گۇرۇپپا)، فۇنكسىيىلىك تارماقلار شۇنىڭدەك ھەرقايسى مەشغۇلات ئورۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا قاتتىق مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

سوتسىيالىزمدىن ئىبارەت تارىخىي باسقۇچتا، ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ماددىي مەنپەئەت پرىنسىپى بىلەن، مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش تۈزۈمى بىلەن باغلانغان بولىدۇ. دۆلەت بىلەن كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا، كارخانىلار دۆلەت بەلگىلىگەن ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچنى ئورۇندىغان ياكى ئاشۇرۇپ ئورۇندىغان بولسا، مەاۇم نىسبەت بويىچە پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇپ، ئۇنى كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە، كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرىنى يولغا قويۇشقا ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى مۇكاپاتلاشقا ئىشلىتەلەيدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، كارخانىلار دۆلەت چۈشۈرۈپ بەرگەن پىلاندىكى ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىيالمىسا ھەتتا زىيان تارتسا، پايدىدىن نىسبەت قالدۇرۇش بۇ ياقتا تۇرسۇن، بەلكى دۆلەت ئالدىدا ئىقتىسادىي ھەتتا قانۇنىي جاۋابكارلىقنى ئۈستىگە ئالىدۇ. دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئىقتىسادىي تارماقلىرى خىزمەتتىكى سەۋەنلىكلەر تۈپەيلىدىن، كارخانىلارنىڭ نورمال ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان شارائىتلارغا كاپالەتلىك قىلالماي، كارخانىلارنىڭ زىيان تارتىشىغا سەۋەبچى بولغان بولسا، مۇناسىۋەتلىك ئىقتىسادىي

ئەھۋاللىرىنى ئۇلارنىڭ ماددىي مەنپەئىتى بىلەن بىرلەشتۈرىدىغانلىقى، توختامغا خىلاپلىق قىلغانلاردىن زىيان تۆلىتىۋېلىنىدىغانلىقى ۋە ئۇلارغا جەرىمانە قويۇلىدىغانلىقى ئۈچۈن، كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشىغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن كۆڭۈل بۆلۈشىگە، ئىقتىسادىي توختامدا بەلگىلەنگەن مەجبۇرىيەتلەرنى قاتتىق ئادا قىلىشىغا تۈرتكە بولالايدۇ.

2) خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلاشتۇرۇشنى كۈچەيتىشكە پايدىلىق. ئىقتىسادىي توختام ئارقىلىق تەمىنلەش، ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىشتىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپ ئوتتۇرىسىدا بىۋاسىتە ئالاقە ئورناتقاندا، ئۆزگەرگەن بازار ئېھتىياجىغا ئاساسەن مەھسۇلاتنى ۋاقتىدا تەڭشەپ، ئۇنى ئىشەنچلىك بازارغا ئىگە قىلغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىقتىسادىي توختام يەنە پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشنىڭ مۇھىم قورالى ھېسابلىنىدۇ. بىر ئىقتىسادىي ئورۇننىڭ ئىقتىسادىي توختامنى سۈپەت، سان ۋە قەرەل بويىچە ئورۇندىغان - ئورۇندىمىغانلىقى شۇ ئورۇننىڭ دۆلەت پىلانىنى ئەتراپلىق ئورۇندىغان - ئورۇندىمىغانلىقىنى تەكشۈرىدىغان مۇھىم بىر كۆرسەتكۈچ.

3) مەخسۇسلىشىش ۋە ھەمكارلىشىشنى كېڭەيتىشكە پايدىلىق. ئىقتىسادىي توختام ئىقتىسادىي ئورۇنلار ئوتتۇرىسىدا بىۋاسىتە تۈزۈلىدۇ، ئۇلار بىر - بىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ۋە ئېھتىياجىنى خېلى ئەتراپلىق نەزەرگە ئالىدۇ، قارشى تەرەپكە قويۇلغان تەلەپ بىرقەدەر ئىنچىكە ۋە ئەمەلىي بولىدۇ، ئىككى تەرەپ ئىختىيار قىلغان بولىدۇ ھەم بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ھەرقايسى ھەمكارلىق كارخانىلىرىنىڭ زىچ باغلىنىشىغا ۋە ئورگانىك ھالدا ماسلىشىشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، مەخسۇسلىشىش ۋە ھەمكارلىشىشنىڭ كېڭىيىشىگە تۈرتكە بولالايدۇ.

4) كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك ھېساباتىنى كۈچەيتىش، كارخانىلارنىڭ تۈرلۈك ئىقتىسادىي ۋە تېخنىكا كۆرسەتكۈچىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئورۇندىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق. توختام بويىچە ئىشلەپچىقىرىشنى ئورۇنلاشتۇرغاندا ۋە مەشغۇلات پىلانىنى تۈزگەندە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەڭپۇڭلۇقى، رىتىملىقى ۋە پىلانلىقلىقىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچى مەنبەسىدىن مۇۋاپىق پايدىلانغىلى، شۇنىڭ بىلەن مەبلەغنىڭ ئوبوروتىنى تېزلىتىپ، پايدا نىسبىتىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ.

ئىقتىسادىي قانۇن ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ ھەرقايسى جەھەتتىكى مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەش ۋە بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن بەلگىلەنگەن ۋە ئېلان قىلىنغان قانۇن ۋە نىزاملاردۇر. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان مۇلۈكچىلىكنى ۋە ئىقتىسادىي تەشكىلاتلارنىڭ تۈزۈلمىسىنى تەڭشەشنى، مەركەز بىلەن جايلار، دۆلەت بىلەن كارخانىلار، خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرى ۋە كارخانىلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى ھەل قىلىشنى، كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا بولىدىغان ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش ۋە تەقسىمات جەھەتتىكى ئىقتىسادىي ئالاقىنى بىر تەرەپ قىلىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھەرقايسى تەرەپلەرگە دائىر قانۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ئىگىلىككە رەھبەرلىك

ئىقتىسادىي ئالاقىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ بىر خىل مۇئاپىق شەكلى. كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىك كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى، كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىك كارخانىلىرى بىلەن ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكى كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى، شۇنىڭدەك ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكى كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىلەرنىڭ ھەممىسى تاۋار ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىقتىسادىي توختامىدىمۇ شۇنىڭغا لايىق ھالدا سودا توختىمى شەكلى قوللىنىلدى.

ئىقتىسادىي توختام دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئەمر - پەرمانلىرى ۋە ئىقتىسادىي ئۇنۇمنىڭ تەلەپلىرىگە ئاساسەن مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار تەرىپىدىن ئىمزالىنىدۇ. ئىقتىسادىي توختامدا ئىككى تەرەپ قوشۇلغان شەرتلەر كونكرېت بەلگىلىنىدۇ، ئىككى تەرەپنىڭ ھوقۇقى بىلەن مەجبۇرىيىتىمۇ ئېنىق بەلگىلىنىدۇ. سانائەت كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىمزالىنىدىغان ئىقتىسادىي توختامنىڭ مەزمۇنى ئومۇمەن مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ھەمكارلىشىپ چىقىرىدىغان مەھسۇلاتلارنىڭ تۈرى، ئۆلچىمى، مىقدارى ۋە تېخنىكىغا دائىر تەلەپ، مال تاپشۇرۇش ۋاقتى بىلەن مال تاپشۇرۇش ئۇسۇلى، باھاسى ۋە ھېساب يېپىش ئۇسۇلى، توختامغا خىلاپلىق قىلغاندا قويۇلىدىغان جەرىمانە، مالنىڭ پۇلىنى بەرمەسلىكتىكى كونكرېت ئۇسۇل ۋەھاكازالار.

ئىقتىسادىي توختام ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئوبوروتنىڭ ھەممە ساھالىرىگە تەتبىقلىنىدۇ. دۆلەت بىلەن كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى ۋە سودا ساھەسىدىكى ھەرقايسى ئىگىلىك تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا، شۇنىڭدەك تۈرلۈك تېپتىكى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي توختام تۈزۈشكە بولىدۇ. مەسىلەن، سانائەت كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدا مال بىلەن تەمىنلەش توختىمى، مال سېتىش توختىمى، ترانسپورت توختىمى، ئەمگەك ئىشلىرى توختىمى ۋە ئاساسىي قۇرۇلۇش توختىمى قاتارلىق توختاملارنى ئىمزالاشقا بولىدۇ. بۇ توختاملارنى يەنە كۆچمە ئىگە بولۇش مۇددىتى توغرىسىدىكى تۈرلۈك بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، قىسقا مۇددەتلىك توختام ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك توختام دېگەن توختاملارغا بۆلۈشكىمۇ بولىدۇ.

ئىقتىسادىي توختام قانۇنىي كۈچكە ئىگە. توختام ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئىككى تەرەپ ئۇنىڭغا قەتئىي ئەمەل قىلىشى كېرەك. توختامغا خىلاپلىق قىلىنسا، مەسئۇلىيەت سۈرۈشتۈرۈلىدۇ، زىيان تۆلىتىۋېلىنىدۇ، جەرىمانە قويۇلىدۇ ھەتتا قانۇنىي جازاغا تارتىلىدۇ. ئىقتىسادىي قانۇن ۋە ئىقتىسادىي ئەدلىيە ئىشلىرىنى تەكلەش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشتىن مەقسەت توختامنى ئىجرا قىلىش جەريانىدىكى ماجرالارنى بىر تەرەپ قىلىش ۋە كېسىش، شۇ ئارقىلىق ئىقتىسادىي توختامنىڭ توغرا ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش.

ئىقتىسادىي توختام تۈزۈمىنى ئورنىتىش سوتسىيالىستىك خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ:

1) كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن كۆڭۈل بۆلۈشىگە ۋە ئۇستىگە ئالغان ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەتنى ئۆتۈشىگە ھەيدەكچىلىك قىلىشقا پايدىلىق. ئىقتىسادىي توختام كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقە باغلاش داۋامىدا ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئۆتەشىگە

بىلەنلا قالماي، بەلكى ئىقتىسادىي قانۇنغىمۇ بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، ئىگىلىك باشقۇرۇش جەھەتتە ئاساسلىنىدىغان قانۇن بولماسلىق ياكى قانۇن بولسىمۇ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلماسلىقتەك قالايمىقانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە كۈچەيتىپ، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قانۇننى پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتۈرۈش جۈملىسىدىن سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىنى يەنمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇپ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى تېزلىتىشنىڭ جىددىي ئېھتىياجى بولۇپ قالدى. ئىقتىسادىي قانۇن نۇرغۇن جەھەتلەردىكى مەزمۇنلارغا تاقىلىدۇ. دۆلەت پىلانىنىڭ بىرلىكى ۋە سۈرىنى قوغداش ئۈچۈن، «خەلق ئىگىلىكى پىلانى قانۇنى»، «ئاساسىي قۇرۇلۇش قانۇنى»، «مالىدىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەشنى باشقۇرۇش قانۇنى» بولۇشى كېرەك. ھەرقايسى جەھەتلەرنىڭ ھەمكارلىق مۇناسىۋەتلىرىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، «ئىقتىسادىي توختام قانۇنى» نىڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ھەممە تەرەپنىڭ ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، «كەسىپىي شىركەت نىزامى»، «بىرلەشمە شىركەت نىزامى»، «زاۋۇت قانۇنى» ياكى «كارخانا نىزامى» نىڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ستاتىستىكا، ھىسابات ۋە نازارەت ئىشلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن، «بوغالتىرلىق قانۇنى»، «ھىسابات تەكشۈرۈش قانۇنى»، «بانكا قانۇنى» ۋە «مالىيە - پۇل مۇئامىلىسى قانۇنى» بولۇشى لازىم. مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش، قاتتىق سۈپەت تەكشۈرۈش تۈزۈمى بولۇش ئۈچۈن «سۈپەت باشقۇرۇش قانۇنى» بولۇشى كېرەك.

تېخنىكا يېڭىلاش، ئىجاد قىلىش ۋە كەشپ قىلىشقا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، «تېخنىكا يېڭىلىغۇچىلارنى ۋە ئەقلىغە مۇۋاپىق تەكلىپ بەرگۈچىلەرنى مۇكاپاتلاش نىزامى» بولۇشى لازىم. تاشقى سودىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە چەت ئەل مەبلىغىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن، «تاشقى سودا قانۇنى»، «جۇڭگو بىلەن چەت ئەل شىركەتچىلىكىدىكى كارخانىلار قانۇنى» (بۇ قانۇن 5 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنىدا ماقۇللىنىپ يولغا قويۇلدى) بولۇشى لازىم. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، مەسىلەن «مۇھەت ئاسراش قانۇنى»، «ئورمانلارنى قوغداش قانۇنى»، «ياياللار قانۇنى»، «ئاۋىئاتسىيە قانۇنى»، «دېڭىز - ئوكيان قانۇنى» قاتارلىق قانۇنلارنى پىلانلىق ھالدا پەيدىنپەي ئورنىتىشقا ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىقتىسادىي قانۇن ئىقتىسادىي ئەمەلىيەت پائالىيەتلىرىنىڭ يەكۈنى. ئىجتىمائىي ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئۇنۇملۇك بولغان، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان بارلىق ئەمەلىي تەدبىرلەرنى خاتىرىلەپلىپ، رەتلەپ، تەتقىق قىلىپ سىستېمىلاشتۇرغاندىلا، ئاندىن بۇلارنى قانۇن ۋە نىزاملارغا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ. قانۇن بىلەن نىزام بەلگىلىگەندىن كېيىن، ئەمەلىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن تەڭ، يەنە بۇلارنى كۈنسايىن مۇكەممەللەشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىقتىسادىي ئەدلىيە ئىشلىرى ئىقتىسادىي قانۇننى مەجبۇرىي يۈرگۈزىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي ئەدلىيە ئىشلىرى دۆلەتنىڭ سىياسەت ۋە ئەمر - پەرمانلىرىغا ئاساسەن،

www.uyghurkitap.com

قىلىش ۋە ئۇنى باشقۇرۇشتىكى مۇھىم ۋاسىتىسى.

ئىقتىسادىي قانۇن، باشقا جەھەتتىكى قانۇنلارغا ئوخشاش، ئۈستقۇرۇلمىغا ياتىدۇ، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سىنىپنىڭ قانۇنغا ئايلانغان ئىرادىسى. كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنى كاپىتالنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش، بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قانۇن سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى قوغداش، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش، پرولېتارىيات ۋە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قانۇن ئىقتىسادىي بازىس تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، سوتسىيالىزمنىڭ ئىگىلىك قانۇنىيىتىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشى كېرەك. ئۇنداق قىلمايدىكەن، ئۇ ئويناشقا تېگىشلىك رولىنى ئوينىيالماي قالىدۇ.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ بىر قاتار ئىقتىسادىي قانۇن ياكى نىزاملار تۈزۈلدى ۋە ئېلان قىلىندى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئورتاق پروگراممىسى»نىڭ روھىغا ئاساسەن، «دۆلەتنىڭ مالىيە - ئىقتىساد خىزمىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش توغرىسىدىكى قارار»، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەر ئىسلاھاتى قانۇنى» ۋە «خۇسۇسىي كارخانىلارنىڭ ۋاقىتلىق يولغا قويۇلىدىغان نىزامى» بەلگىلىنىپ ۋە ئېلان قىلىنىپ، خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىلگىرى سۈرۈلدى.

1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى»نىڭ روھىغا ئاساسەن، «ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ۋاقىتلىق يولغا قويۇلىدىغان نىزامى»، «يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپلىرىنىڭ ئۈلگىلىك نىزامى» ۋە «ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپلىرىنىڭ ئۈلگىلىك نىزامى» تۈزۈلۈپ ۋە ئېلان قىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان مۈلۈكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ ئوڭۇشلۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

2 - بەش يىللىق پىلانغا قەدەم قويۇلغاندىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە، يەنە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، پىلان، مالىيە - پۇل مۇئامىلىسى ۋە بازار باشقۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەرگە دائىر كۆپلىگەن ئەمر - پەرمان ۋە نىزاملار، مەسىلەن، «خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى تۈزۈشكە دائىر ۋاقىتلىق چارە»، «خام چوت ۋە نەق چوتنىڭ ۋاقىتلىق يولغا قويۇلىدىغان نىزامى»، «ئاساسىي قۇرۇلۇش خىزمىتىنىڭ ۋاقىتىنچە يولغا قويۇلىدىغان چارىلىرى»، «دېھقانچىلىق بېجى نىزامى»، «نەق پۇلنى باشقۇرۇشنىڭ ۋاقىتلىق چارىسى» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار تۈزۈلدى ۋە ئېلان قىلىندى. بۇ ئىقتىسادىي قانۇنلار سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتا، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش ۋە ئۆستۈرۈش فاڭجېنىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

لىن بياۋ ۋە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىقنى بۇزۇش

سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى جارى قىلدۇرۇش، كارخانىلار بىلەن ئىشچىلارنىڭ ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش مەسئۇلىيىتىنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت.

1968 - يىل 4 - ئايدىن باشلاپ، رۇمىنىيە كارخانا باشقۇرۇشتىكى بىر باشلىقلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، باشقۇرۇش كومىتېتى قۇردى؛ 1971 - يىل 10 - ئايدا باشقۇرۇش كومىتېتىنى ئەمگەكچى خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىپ، ئىشچىلارنى كارخانا باشقۇرۇشقا قاتناشتۇرۇش شەكلىنى قوللاندى. 1978 - يىل 3 - ئايدىكى ئىگىلىك ئىسلاھاتىدا، «سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى جارى قىلدۇرۇش ۋە ئىشچىلارنىڭ ئۆزلىرى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش» نى يەنمۇ تەكتلەپ، ئەمگەكچى خەلق كومىتېتىنىڭ ھوقۇقىنى كېڭەيتتى.

رۇمىنىيەدە ھەربىر كارخانا ۋە سانائەت مەركىزىدە ئەمگەكچى خەلق قۇرۇلتىيى ۋە ئەمگەكچى خەلق كومىتېتى تەسىس قىلىنغان. ئەمگەكچى خەلق قۇرۇلتىيى ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگان بولۇپ، ئۇ ئەمگەكچى خەلق كومىتېتىنى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ؛ ئەمگەكچى خەلق كومىتېتىنىڭ قارمىقىدا ئىجرائىيە ئىدارىلىرى تەسىس قىلىنغان، ئۇلار ئەمگەكچى خەلق كومىتېتىنىڭ ئىجرائىيە ئورگانلىرىدۇر. ئەمر - پەرمانىدىكى بەلگىلىمە بويىچە، سانائەت مەركىزىدە ۋە كارخانىلاردا ئەمگەكچى خەلق كومىتېتى قۇرۇلىدۇ، ئۇ 9 — 25 نەپەر ھەيئەتتىن تەركىب تاپىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىشتا بىۋاستە قاتنىشىدىغان ئىشچىلار ۋەكىلى 3 — 11 كىشى بولۇشى كېرەك. 1977 - يىل 12 - ئايدا رۇمىنىيە كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى يەنە بىر نەپەر مۇئاۋىن مەركىزىي كومىتېتى يەنە مۇنداق دەپ بەلگىلىدى: كارخانا ئەمگەكچى خەلق كومىتېتىنىڭ رەئىسلىكىنى پارتكوم شۇجىسى قوشۇمچە ئۈتەيدۇ، زاۋۇت باشلىقى ياكى جىڭلى بىرىنچى مۇئاۋىن رەئىسلىكنى ئۈستىگە ئالىدۇ، قوشۇمچە ئىجرائىيە ئىدارىسىنىڭ رەئىسى بولىدۇ، يەنە بىر نەپەر مۇئاۋىن رەئىسلىكنى ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلمايدىغان ئىشچىلار ۋەكىلى ئۈستىگە ئالىدۇ. كارخانىلار بىلەن سانائەت مەركىزىدىكى بارلىق مۇھىم مەسىلىلەرنى ئەمگەكچى خەلق كومىتېتى مۇزاكىرە قىلىپ بەلگىلەيدۇ ھەمدە قەرەللىك ھالدا ئەمگەكچى خەلق قۇرۇلتىيىغا خىزمىتىدىن دوكلات بېرىدۇ. بۇنداق كوللېكتىپ رەھبەرلىك قىلىش ئورگانلىرى كارخانىلارنىڭ پىلانىنى ۋە كىرىم - چىقىم خام چوتىنى تۈزۈشتە، كارخانىلارنىڭ تەشكىلىي ئورگانلىرىنى بېكىتىشتە، كارخانىلارنىڭ فوندىنى تەييارلاشتا، كادىرلارنى ۋەزىپىگە قويۇش ۋە تاللاپ ئۆستۈرۈشتە شۇنىڭدەك كوللېكتىپ توختاملارنى تەستىقلاش ۋە باشقا جەھەتلەردە كەڭ ھوقۇققا ئىگە. ئەمگەكچى خەلقنىڭ نازارەت قىلىش رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، 1977 - يىلى يازدا چاقىرىلغان مەملىكەتلىك ئەمگەكچى خەلق كومىتېتى ۋەكىللىرى يىغىندا مەملىكەتلىك ئەمگەكچى خەلق كومىتېتى تەسىس قىلىندى ھەمدە كارخانىلاردىن تارتىپ مەركەزگىچە بولغان ئورۇنلاردا ئىشچىلار تەپتىش كومىتېتى قۇرۇلۇپ، ئۇلار تېخنىكىسى ئۈستۈن، تەجرىبىسى مول ئىشچىلار، ئىنژېنېرلار ۋە ئىگىلىك مۇتەخەسسىسلىرىدىن تەركىب تاپتى. تەپتىش كومىتېتىنىڭ رولى پىلانىنىڭ ئىجرا‌سىنى، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىدىن

سوتسىيالىستىك ئىگىلىك تەشكىلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ماجىرالارنى كېسىش ياكى ئۇنىڭغا ھۆكۈم قىلىشنى، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ، سوتسىيالىستىك ئىگىلىك تەرتىپىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغان ھەرىكەتلەرنى جازالاشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىقتىسادىي ئەدلىيە ئىشلىرى كەسكۈچى ئورگان ياكى ئىقتىسادىي سوت مەھكىمىسى تەرىپىدىن بېجىرىلىدۇ. 1979 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 5 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنىدا ماقۇللانغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى سوت مەھكىمىسىنىڭ تەشكىلي قانۇنى» نىڭ ئىككىنچى ماددىسىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، بەزى ئالاھىدە ساھەلەردە يەنە مەخسۇس سوت مەھكىمىلىرى، مەسىلەن، تۆمۈريول تىرانسپورتى سوت مەھكىمىسى، سۇ تىرانسپورتى سوت مەھكىمىسى، ئورمان چىلىق سوت مەھكىمىسى قاتارلىق مەھكىمىلەر قۇرۇلۇپ، مۇشۇ ساھەلەردىكى ھەق تەلەپ ۋە جىنايى ئىشلار ئىقتىسادىي ئەنزىلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولۇشى كېرەك.

جۇڭگودا بۇرۇن ئىقتىسادىي قانۇن ۋە ئىقتىسادىي ئەدلىيە ئىشلىرى مۇكەممەل ئەمەس ئىدى، ئىككى خىل سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئوتتۇرىسىدا ياكى سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىك كىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىقتىسادىي ماجىرالار يۈز بەرسە، ئادەتتە ئەدلىيە ئورگانلىرى ئارقىلىق ھەل قىلىنماي، بەلكى مەمۇرىي ئۇسۇللار ئارقىلىق ھەل قىلىناتتى. بۇ ھال كۆپىنچە قانۇننى قاتتىق ئىجرا قىلماسلىق، قانۇنغا خىلاپ ئىشلارنى سۇرۇشتۇرمەسلىك، ھەتتا ھوقۇق بىلەن مەجبۇرىيەتنى ئېنىق ئايرىماسلىق ۋە مەسئۇلىيەت ئېنىق بولماسلىقتەك ئەھۋاللارنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. بۇنىڭدىن كېيىن ئىقتىسادىي قانۇننى پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئىقتىسادىي ئەدلىيە ئىشلىرىنى كۈچەيتىپ، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ھەممە كىشىنى ئاساسلىنىدىغان قانۇن بولۇش، قانۇن بولغانىكەن، ئۇنىڭغا چوقۇم ئاساسلىنىش، قانۇننى ئىجرا قىلىشتا چوقۇم چىڭ بولۇش ۋە قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلارنى چوقۇم سۈرۈشتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم.

ئىشچىلار ئۆزلىرى باشقۇرۇش رۇسىيىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمى. ھەربىر كارخانىدىكى ئەمگەكچىلەر پىلانلىق ۋەزىپىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ۋە ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈشكە ھەم ماقۇللاشقا بىۋاسىتە قاتنىشىدۇ، كارخانىلارغا قارىتا بىۋاسىتە ھەم ئۇزۇنملۇك رەھبەرلىكنى يولغا قويىدۇ، مال - مۇلۈكنىڭ ئۇزۇنملۇك باشقۇرۇلۇشىغا ۋە ئىقتىسادىي نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشكە پۈتۈنلەي مەسئۇل بولىدۇ. ماقۇللانغان قارارلارنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى قاتتىق نازارەت قىلىدۇ. ئۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى، كارخانىلارنىڭ ھازىر بار بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، تېخىمۇ زور دەرىجىدىكى ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرغان ئاساستا پۈتۈن خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش

كېلىدۇ. (3) ئۆي - ئىمارەت سېلىشقا ياكى باشقا ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك ئىشلارغا سېلىنىدىغان مەبلەغ فوندى. ئۇ ئىشچى - خىزمەتچىلەر تۇرالغۇلىرىنى سېلىشقا، ئىشچىلار ياتىقى، بالىلار يەسلىسى، بالىلار باغچىسى، ئاشخانا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئەسلىھەلىرىنى سېلىش ۋە تولۇقلاشقا شۇنىڭدەك پىلاندا بەلگىلەنگەن باشقا ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك ئىشلارغا سېلىنىدىغان مەبلەغ. ئۇ پايدىدىن، ئۆي - ئىمارەت ۋە باشقا ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك تۇراقلىق مۇلۈكنىڭ ئامورتىزاتسىيە خراجىتى، بەزىبىر ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئورۇنلىرىنىڭ كىرىمىدىن كېلىدۇ. (4) ئىجتىمائىي پائالىيەت فوندى. ئۇ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ دەم ئېلىش ياكى داۋالىنىش خراجىتى، يەسلى ۋە بالىلار باغچىسىنىڭ باشقۇرۇش خراجىتى، تاماق خراجىتى، ئاشخانا باشقۇرۇش خراجىتى شۇنىڭدەك ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ياتىقىنى رېمونت قىلىش خراجىتى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك چىقىم ئۆچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ئۇ پايدىدىن، ئەمگەكچى خەلقنىڭ پايدا فوندىنىڭ بىر قىسمى، شۇنىڭدەك ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ كۆتىنىش ياكى داۋالىنىشتا، بالىلارنى يەسلىگە بېرىشتە بەلگىلىمە بويىچە تاپشۇرىدىغان خراجەتتىن كېلىدۇ. (5) ئەمگەكچى خەلقنىڭ پايدا فوندى. ئۇ ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە يىل ئاخىرىدا بۆلۈپ بېرىلىدىغان پايدا تەقسىماتىغا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇ پايدىدىن كېلىدۇ. ئەمگەكچى خەلقنىڭ پايدا فوندىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۆرلۈك فوند ئەگەر يەتمەي قالسا، توختام تۈزۈپ بانكىدىن قەرز ئېلىشقا بولىدۇ، كارخانا ئۇنىڭ دېرىنى قايتۇرىدۇ ۋە ئۆسۈمىنى بېرىدۇ. ئەگەر قەرەلى توشۇپ قايتۇرۇلمسا، بانكا يۇقىرى ئۆسۈم ئالىدۇ. كارخانىلار ئۆزى غەملىگەن فوندنىڭ زاپاس قىسمى كارخانىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ. يىل ئاخىرىدا ئېشىپ قالغان قىسمىنى كېلەركى يىلى ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

ئىقتىساد - مالىيەنى ئۆزى ھىسابلاش، كارخانىلار مالىيە ئىشلىرىنى ئۆزى باشقۇرۇشنى ھەقىقىي رەۋىشتە ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، 1978 - يىل 7 - ئايدىن باشلاپ، سانائەت كارخانىلىرىدا ساپ مەھسۇلات قىممىتى (ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدە يېگىدىن يارىتىلغان قىممەت) ۋە ئەملي مەھسۇلات مىقدارى (ھەربىر مەھسۇلات بويىچە تۇرگە ئايرىش پىلانى) ئاساس قىلىنىدىغان پىلان كۆرسەتكۈچى قوللىنىلدى، بۇ ھال كارخانىلارنىڭ خام ئەشيا - ماتېرىيالىلارنى تېجەپ ئىشلىتىشى، تەننەرخنى تۆۋەنلىتىشى، ئەمگەك ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشىگە ھەيدەكچى بولدى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمگەك ھەققىنى ساپ مەھسۇلات پىلانىنىڭ ئورۇندىلىشى ئەھۋالىغا باغلاندى، ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىياتقا ئېھتىياجلىق بولغان مەبلەغنى ھازىرلاش ئۈچۈن، دۆلەت سانائەت كارخانىلىرى يېگىدىن يارانقان قىممەت ئىچىدىن بىر قىسىم ساپ مەھسۇلات قىممىتى بېجىنى چىقىرىۋالىدى، پىلانىدىن ئاشۇرۇلغان ساپ مەھسۇلات قىممىتىنىڭ بېجىنى تۆۋەنلەتتى. دۆلەت يەنە ھەرقايسى مىنىستىرلىك، ھەرقايسى سانائەت مەركىزى ھەتتا ھەرقايسى كارخانىلارنىڭ پايدىسىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە ۋە ئۆزى مەبلەغ غەملەش ئېھتىياجىغا قاراپ، ئوخشاش بولمىغان باج نىسبىتىنى قوللىنىپ ھەرقايسى ئىقتىسادىي ئورۇنلارنىڭ پايدىسىنى تەڭشەپ تۇردى، نەتىجىدە پۈتۈن سانائ

پايدىلىنىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ھۈنەر - سەنئىتىگە ئەمەل قىلىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىش جەھەتلەردە ئەمگەكچى خەلق كومىتېتىغا يارەملىشىشتىن ئىبارەت.

ئىقتىساد - مالىيىنى ئۆزى ھىسابلاش، كارخانا مالىيە ئىشلىرىنى ئۆزى باشقۇرۇش دېگەن ماددىغا قارالۇن.

ئىقتىساد - مالىيىنى ئۆزى ھىسابلاش، كارخانا مالىيە ئىشلىرىنى ئۆزى باشقۇرۇش رۇمىنىيىنىڭ كارخانىلارنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىدە كارخانىلارنىڭ ئۆزىگە - ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن يولغا قويغان ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىسلاھاتىدىكى مۇھىم تەدبىرى. بۇرۇن ئىگىلىك تەشكىلاتلىرىغا بولغان رەھبەرلىك ھەددىدىن ئارتۇق مەركەزلىشىپ قالغان ئەھۋاللارنى تۈگىتىپ، كارخانىلار بىلەن سانائەت مەركىزىنىڭ پىلان تۈزۈش ۋە ئىجرا قىلىش جەھەتتىكى تەشەببۇسكارلىقىنى ۋە مەسئۇلىيەتچانلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئىشچىلارنىڭ ئۆزلىرى باشقۇرۇشنى تېخىمۇ مۇستەھكەم ئاساسقا قويۇش، شۇنىڭ بىلەن مالىيە - ئىقتىساد تۈزۈلمىسىنى ئالىلىقاچان ئورنىتىلغان دېموكراتىك باشقۇرۇش تەشكىلىي تۈزۈلمىسى بىلەن ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، رۇمىنىيە كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى 1978 - يىلى 3 - ئايدا ئۆتكۈزگەن ئومۇمىي يىغىنى «مالىيە - ئىقتىساد رەھبەرلىكى خىزمىتى ۋە پىلان خىزمىتىنى ياخشىلاش توغرىسىدىكى قارار» نى چىقىرىپ، ئىقتىساد - مالىيەنى ئۆزى ھىسابلاش، كارخانىلار مالىيە ئىشلىرىنى ئۆزى باشقۇرۇشنى ئۇتتۇرىغا قويۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ئىقتىساد - مالىيەنى ئۆزى ھىسابلاش، كارخانىلار مالىيە ئىشلىرىنى ئۆزى باشقۇرۇشنى يولغا قويۇشتا، ھەرقايسى ئىقتىسادىي ئورۇنلار ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، مالىيە كىرىم - چىقىم خام چوتىنى ئىشلەپ چىقىشى كېرەك. كىرىم - چىقىم خام چوتىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق بولىدۇ؛ (1) سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى، بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش قۇرۇلۇشى، تىرانسپورت، تاۋار ئوبوروتى، پەن تەتقىقاتى، لايىھىلەش خىزمىتى شۇنىڭدەك مۇلازىمەت ۋە باشقا ئاساسىي پائالىيەتلەرگە ياكى قوشۇمچە پائالىيەت جەھەتلەردىكى مالىيە كىرىم - چىقىمى؛ (2) كارخانىلار ئۆزى غەملىگەن مەبلەغ؛ (3) بانكىدىن ئالىدىغان قەرز پۇل؛ (4) دۆلەت خام چوتىغا تاپشۇرۇلىدىغان پۇل.

كارخانىلارنىڭ ئۆزى غەملىگەن مەبلەغ مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش فوندى. مەملىكەتلىك بىر تۇتاش پىلاندا بەلگىلەنگەن ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى مەبلەغ. ئۇ پايدا ۋە تۇراقلىق مۇلۇك ئامورتىزاتسىيىسى خىراجىتىنىڭ بىر قىسمىدىن شۇنىڭدەك باشقا كىرىملەردىن، مەسلەن، بىكار قىلىنغان تۇراقلىق مۇلۇكنى سېتىشتىن كىرگەن كىرىمدىن كېلىدۇ. (2) ئوبوروت ۋاستىسى فوندى. ئۇ بارلىق خام ئەشيا ۋە ماتېرىيالىلارنىڭ قىممىتىنى، ئىشلەپچىقىرىلىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان مەھسۇلاتلارنىڭ قىممىتىنى، تەييار مەھسۇلاتلارنىڭ قىممىتىنى ۋە كارخانىلارنىڭ قولىدىكى لەق پۇلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ سانى پىلاندىكى ۋەزىپە، ساقلاشقا تەستىقلانغان نورما ۋە ئۆلچەم بويىچە بېكىتىلىدۇ. ئۇ پايدىنىڭ بىر قىسمىدىن ۋە قانۇندا بەلگىلەنگەن باشقا مەنبەلەردىن

سىستېمىسىنى ئورنىتىشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. 1962 - يىل 11 - ئايدا ئۆزى يەنە بىر نۆۋەت بېرىپ تەكشۈردى ۋە خۇلاسە چىقاردى.

دائەن خىزمەت سىستېمىسىنىڭ ماھىيىتى شۇكى، ئىگىلىك باشقۇرۇش خىزمىتىدە ئاممىۋى لۇشيەن ئىزچىللاشتۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭدا مۇنۇلار تەلەپ قىلىنىدۇ: (1) پارتكومنىڭ كوللېكتىپ رەھبەرلىكى يولغا قويۇلىدۇ، كەڭ ئامما كارخانا باشقۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلىدۇ؛ (2) ئىشلەپچىقىرىشقا مەركەزلىك ھالدا بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىنىدۇ؛ (3) يۇقىرى دەرىجىلىكلەر تۆۋەن دەرىجىلىكلەرگە ياردەم بېرىدۇ.

دائەن خىزمەت سىستېمىسىنىڭ تۆۋەندىكىدەك تۆت مەزمۇنى بار:

1) پارتكوم كوللېكتىپ رەھبەرلىك قىلىش سىستېمىسى. پارتكوم ھەربىر ئىگىلىك ئورۇنلىرىدا كوللېكتىپ رەھبەرلىكنى يولغا قويىدۇ. كارخانىلارنىڭ ھەممە مۇھىم مەسىلىلىرىنى پارتكوم كوللېكتىپ مۇزاكىرە قىلىپ بەلگىلەيدۇ ھەمدە قارارنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى ئۈيۇشتۇرىدۇ ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىدۇ. پارتىيە تەشكىلاتلىرى سىياسىي خىزمەتكە مەسئۇل بولۇپ، پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن ۋە سىياسەتلىرىنىڭ ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ؛ مەمۇرىي ئىگىلىك تارماقلىرى مەمۇرىي ئىگىلىك خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدۇ. سىياسىي خىزمەت ئالدىدا ماڭغۇزۇلىدۇ، پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلار ئارقىلىق ئاممىغا قارىتىلغان سىياسىي - ئىدىيىۋى خىزمەتلەر كۆچەيتىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاكتىپلىقى ئىشقا سېلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ۋە كارخانا باشقۇرۇشقا ئاكتىپ قاتنىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنىدۇ.

2) مەركەزلەشكەن - بىرلىكە كەلگەن ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش سىستېمىسى. باش ئىنژېنىر باش مەسلىھەتچى بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىشقا مەركەزلەشكەن ۋە بىرلىكە كەلگەن ھالدا رەھبەرلىك قىلىدىغان مەسلىھەتچىلەر شتابى قۇرۇلىدۇ. ئىلگىرى زاۋۇت باشلىقى پىلان بۆلۈمى بىلەن ئىشلەپچىقىرىشقا يېتەكچىلىك قىلىش بۆلۈمىنى باشقۇراتتى، باش ئىنژېنىر بولسا تېخنىكا بۆلۈمى بىلەن قۇرۇلۇش ئىشلىرى بۆلۈمىنى باشقۇراتتى، بىرلىكە كەلگەن ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق سىستېمىسى يوق ئىدى. تۈزۈلمە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، زاۋۇت باشلىقى زاۋۇتنىڭ ئومۇمىي خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ، باش ئىنژېنىر باش مەسلىھەتچى بولۇپ، پۈتۈن زاۋۇتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىدىغان بولدى. باش ئىنژېنىر پارتكومنىڭ قارارى ۋە زاۋۇت باشلىقىنىڭ ئورۇنلاشتۇرمىسىغا ئاساسەن، زاۋۇتنىڭ پىلان بۆلۈمى، ئىشلەپچىقىرىشقا يېتەكچىلىك قىلىش بۆلۈمى، قۇرۇلۇش ئىشلىرى بۆلۈمى ۋە تېخنىكا بۆلۈمىنىڭ خىزمىتىگە بىۋاستە رەھبەرلىك قىلىدىغان ھەمدە ھەرقايسى سېخلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىگە بىۋاستە قوماندانلىق قىلىدىغان بولدى.

3) خام ئەشيا - ماتېرىيالىلارنى ئاپىرىپ بېرىپ تەمىنلەش سىستېمىسى. ئىلگىرى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەش تارماقلىرى قەغەز كېسىپ بېرىشتىن باشقا ئىشنى قىلمايتتى، تۆۋەن دەرىجىلىك ئورۇنلارنىڭ ئۆزلىرى كېلىپ ماتېرىيالنى ئېلىپ كېتىشىنى كۈتۈپ ئولتۇراتتى، ئۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالمايتتى.

ساپ مەھسۇلات قىممىتى بىجىنى تاپشۇرغان دەن كېيىنكى پايدا نىسبىتى ئومۇمەن مەلۇم سەۋىيىدە (پۈتۈن سانائەتنىڭ پايدا نىسبىتى 14 ـ 15 پىرسەنت بولدى) ساقلىنىپ قالدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئوخشاش بولمىغان ئورۇنلاردىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ كىرىمى ھەم پەرقلىنىدىغان، ھەم پەرقى بەك چوڭمۇ بولۇپ كەتمەيدىغان بولدى.

ئىقتىساد ـ مالىيەنى ئۆزى ھېسابلاش، كارخانىلار مالىيە ئىشلىرىنى ئۆزى باشقۇرۇشنى يولغا قويۇش ئارقىسىدا كارخانىلارنىڭ ھوقۇق دائىرىسى كېڭەيدى، كارخانىلارنىڭ مەسئۇلىيەتچانلىقى كۈچەيدى، بۇ كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى يەنمۇ ياخشىلاپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈشىگە تۈرتكە بولدى. ئۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، كارخانىلارنىڭ يوشۇرۇن كۈچلىرىنى قېزىشقا پايدىلىق بولسمۇ، لېكىن ھازىر تېخى مۇكەممەللىشپ كەتمىدى. 1979 ـ يىل 2 ـ ئايدا، ن. چىئوسېسكۇ رۇمىنىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئومۇمىي يىغىنىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: بۇ تەدبىرلەردە «تېخىنىكا مەسلىسىدە، سۈپەت مەسلىسىدە، ئىشلەپچىقىرىشتا پەن تەتقىقاتى نەتىجىلىرىنى ۋە يېڭى ھۈنەر ـ سەنئەتنى ئىمكان قەدەر تېز قوللىنىشقا كۆڭۈل بۆلۈش، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئەمگەكنى ياخشى تەشكىللەش جەھەتتە يەنە ئىنغىر كەمچىلىكلەر بار.» ھازىر بۇ تەدبىرلەر پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتۈرۈلۈۋاتىدۇ.

ئىشچىلار ئۆزلىرى باشقۇرۇش دېگەن ماددىغا قارا ـ ئون.

دائەن خىزمەت سستېمىسى چاۋشيەن ئەمگەك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ كوللېكتىپ كۈچىگە تايىنىپ ئىگىلىك باشقۇرۇدىغان سوتسىيالىستىك ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى. ئۇ چىڭسەنلى روھى، چىڭسەنلى ئۇسۇلىنىڭ سانائەتنى باشقۇرۇش جەھەتتە كونكرېتلاشتۇرۇلۇشى ۋە يەنمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇلۇشىدۇر. ئۇنى 1961 ـ يىلى ۋە 1962 ـ يىلى كىم ئىرسىن دائەن ئېلېكتر ماشىنىلىرى زاۋۇتىنى ئىككى قېتىم كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن ئوتتۇرىغا قويغان ۋە مۇكەممەللەشتۈرگەن.

دائەن سستېمىسى ئوتتۇرىغا قويۇلۇشتىن ئىلگىرى، چاۋشيەننىڭ زاۋۇت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى گەرچە سوتسىيالىستىك تۈزۈلمە بولسمۇ، لېكىن ئۇ كاپىتالىزمنىڭ بىرمۇنچە قالدۇقلىرىدىن خالىي بولالمىغان باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئىدى. ئۇنىڭدا بيۇروكراتلىقنىڭ ئىدارە تارمەكىمچىلىكىنىڭ ۋە شەخسىي مەنپەئەتپەرەسلىكنىڭ بىرمۇنچە ئامىللىرى بار ئىدى. «يۇقىرىدىكىلەر ئاساسىي قاتلامغا چوڭقۇر چۆكۈپ يارىدەم بەرمەي، بەلكى بيۇروكراتلىق بىلەن بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ، سېخلار بىلەن سېخلار ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا يارەملىشىش روھى يوق، ئادەملەر ئوتتۇرىسىدا «سەن دېگەن سەن، مەن دېگەن مەن» دەيدىغان مۇشۇنداق شەخسىي مەنپەئەتپەرەسلىك خاھىشى مەۋجۇت.» («كىم ئىرسىن ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، خەنزۇچە نەشرى، 3 ـ توم، 373 ـ بەت) باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى سوتسىيالىستىك زامانىۋى يىرىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ماسلىشالمايدىغان ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، كىم ئىرسىن 1961 ـ يىل 12 ـ ئايدا دائەن ئېلېكتر ماشىنىلىرى زاۋۇتىغا بارغاندا تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، سانائەت كارخانىلىرىدا يېڭىچە باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ـ دائەن خىزمەت

ئىپادىلەشكە توغرا كېلىدۇ.

سوتسیالیستیك ئەمگەك — ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنمايدىغان ئەمگەك، ئازادلىققا ئېرىشكەن ئەمگەكچىلەر ئۆزى ئۈچۈن ۋە جەمئىيەت ئۈچۈن ئىشلەيدىغان ئەمگەك. ئەمگەكچىلەر ھەرگىز كاپىتالىستلار ئۈچۈن قوشۇمچە قىممەت يارىتمايدۇ، بەلكى جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئېھتىياجى ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان مادديي بايلىق ۋە مەنىۋى بايلىقنى ئىشلەپچىقىرىدۇ. زۆرۈر ئەمگەك ئەمگەكچىلەرگە مەنسۇپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قوشۇمچە ئەمگەكمۇ، تېخى — تەكتىدىن ئالغاندا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزىگە مەنسۇپ. سوتسیالىزم شارائىتىدا ئەمگەك خاراكتېرىنىڭ تۈپتىن ئۆزگىرىشى ئەمگەكچىلەرنىڭ تارىختا تۇنجى قېتىم مەيدانغا كەلگەن ئاڭلىق ئەمگەكى ئۈچۈن ئوبېكتىپ ئاساس ھازىرلاپ بېردى. ئەمگەكچىلەر ئۆز ئەمگەكنىڭ «ئۆزى ئۈچۈن ئىشلەش، ئۆز سىنىپى ئۈچۈن ئىشلەش، جەمئىيەت ئۈچۈن ئىشلەش» بولىدىغانلىقىنى تونۇۋالدى (ستالىن: «لېنىنىزم مەسىلىلىرى»، 1964- يىل، خەنزۇچە نەشرى، 591 - بەت)، ئۇلارنىڭ ئەمگىكى ئاڭلىق ئەمگەككە، شەرەپلىك — ئۇلۇغۋار ئىشقا ئايلانغانلىقى ئۈچۈن، كىشى ئەمگەكچى ئاممىنىڭ تەشەببۇسكارلىقى، ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقى كۈنسايىن تولۇق جارى بولىدۇ.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئەمگەكچى يالالانما ئەمگەكچى بولۇش سۈپىتىدە «تۇرمۇش كەچۈرۈش»ئۈچۈن ئىشلەيدۇ. ئۇ ھەتتا ئەمگەكنى ئۆز تۇرمۇشىنىڭ بىر قىسمى دەپ قارىمايدۇ. ئەكسىچە، ئەمگەك قىلىش ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز تۇرمۇشىنى قۇربان قىلغانلىق بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە يېڭى يېزىق نەشرى، 1 - توم، 585 - بەت) سوتسیالىزم شارائىتىدا، ئەمگەك ئەمگەكچىلەر تۇرمۇشىنىڭ بىر قىسمى بولغان بولىدۇ. ئەمما سوتسیالىزم جەمئىيىتى كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىن ئەمدىلا تۇغۇلۇپ چىققانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭدا ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىلا يولغا قويۇلىدۇ، سوتسیالىستىك ئەمگەك يەنىلا ھەق ئېلىشنى شەرت قىلىدىغان ئەمگەك بولۇپ، ئۇ كىشىلەر تۇرمۇشىنىڭ بىرىنچى ئېھتىياجى بولۇپ ھېسابلانمايدۇ. كومۇنىزم دىن ئىبارەت يۇقىرى باسقۇچقا يېتىپ بارغاندىلا، ئاندىن ئەمگەك تېرىكچىلىك ۋاستىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەمگەكچىلەر تۇرمۇشىنىڭ بىرىنچى ئېھتىياجى بولۇپ قالىدۇ.

كومۇنىستىك ئەمگەك دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

سوتسیالىستىك ئەمگەك ئىنتىزامى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك شارائىتىدا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاڭلىقلىقى ۋە ئىختىيارىيلىقى ئاساسىغا قۇرۇلغان ئومۇمىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش ۋە قۇرۇلۇشنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئەمگەكتە رېئايە قىلىش تېگىشلىك بولغان مىزان. ئۇ — ئىنسانلار تارىخىدىكى يېڭىچە ئەمگەك ئىنتىزامى.ئەگەر ئىنتىزامنىڭ كاپالىتى بولمىسا، كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنى يولغا قويۇش مۇمكىن ئەمەس. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «تۈزۈم بولمىسا، كۆپچىلىكنىڭ مۇشۇنداق تۈزۈمگە رېئايە قىلىشى تەلەپ قىلىنمىسا، ئورتاق خىزمەت ئىشلەش مۇمكىن ئەمەس.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى،

تۆزۈلمە تۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە خام ئەشيا - ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بېرىش تۈزۈلمىسى ئورنىتىلدى، مەركەزدىن قارتىپ كارخانىلارغىچە، ماتېرىيالىار دەرىجىمۇ دەرىجە ئاپىرىپ بېرىلدىغان بولدى؛ كارخانىلارنىڭ ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەش تارماقلىرى ھەرقايسى سېخلارغا كېرەكلىك ماتېرىيالىارنى ستانوكنىڭ ئالدىغا بىۋاستە يەتكۈزۈپ بېرىدىغان بولدى، ھەر دەرىجىلىك ئورۇنلارنىڭ ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بېرىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشتىكى مەسئۇلىيەتچانلىقى كۈچەيتىلىپ، ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرىدىغان كادىرلارنىڭ بارلىق زېھنىنى ئىشلەپچىقىرىشقا مەركەزلەشتۈرۈشىگە كاپالەتلىك قىلىندى.

4) ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا ئومۇمىيۈزلۈك مەسئۇل بولىدىغان ئارقا سەپ تەمىنات سىستېمىسى. زاۋۇت جايلاشقان يەردىكى سودا دۇكىنى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانلىرى، كوپېراتسىيە دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئورۇنلار ئەسلىدە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارغا ھەرقايسى كەسپىي ئورۇنلار رەھبەرلىك قىلاتتى، بىر - بىرى بىلەن ئالاقە باغلىشى ئازراق بولاتتى. تۈزۈلمە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، مۇشۇ ئورۇنلارنىڭ مەسئۇللىرىدىن ئىشچىلار رايونى ئىگىلىك كومىتېتى قۇرۇلۇپ، بۇلار ئىشچىلار رايونىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرىنىڭ تۇرمۇش پاراۋانلىق ئىشلىرىغا بىر تۈتاش مەسئۇل بولىدىغان بولدى. كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ئارقا سەپ تەمىناتىغا مەسئۇل بولغانلار قوشۇمچە يېمەكلىكلىرى باشقۇرۇش، ئەمگەك بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەش، ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش، پاراۋانلىق قۇرۇلمىلىرى ۋە ئۆي - ئىمارەتلەرنى باشقۇرۇش ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلىدىغان ھەمدە ئىشچىلار رايونى ئىگىلىك كومىتېتى بىلەن زىچ ئالاقە باغلايدىغان بولدى.

سوتسیالستیك ئەمگەك سوتسیالستیك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىدا بىرلەشكەن، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنمايدىغان ئەمگەكچىلەر - نىڭ ئۆزى ئۈچۈن ۋە جەمئىيەت ئۈچۈن پىلانلىق ئىلىپ بارغان ماددىي ئىشلەپچىقىرىش، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئەمگەكنى.

ئىشلەپچىقىرىشۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنىڭ ئورنىتىلىشى ئارقىسىدا، ئەمگەكچىلەر جەمئىيەتنىڭ خوجايىنى بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئورتاق ئىگىدارىغا ئايلاندى، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزى تەشكىللىنىپ باشقۇرىدىغان ۋە قوماندانلىق قىلىدىغان، پىلانلىق ھالدا ئۈيۈشتۇرۇلغان ئىجتىمائىيلاشقان ئەمگەكتۇر. ئۇ خۇسۇسىيلارنىڭ ئەمگىكىگە ئوخشمايدۇ، ئۇ بىۋاستە ئىجتىمائىي ئەمگەك خاراكتېرىنى ئالغان. لېكىن سوتسیالىزم شارائىتىدا، ئەمگەكنىڭ بۇنداق بىۋاستە ئىجتىمائىي خاراكتېرى تېخى مۇكەممەل بولۇپ كەتمەيدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى سەۋەبىدىن، ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى ئالماشتۇرۇشنىڭ ناھايىتى زور بىر قىسمىدا يەنە تاۋار - پۇل شەكلىنى قوللىنىشقا، يەنى قىممەت شەكلى ئارقىلىق سېلىشتۇرۇش ۋە ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ، دېمەك، سوتسیالىستىك ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىي خاراكتېرىنى يەنىلا قىممەت شەكلى ئارقىلىق

قىلدۇرۇپ، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ باشباشتاقلىقىنى ۋە چېچىلاڭغۇلۇقىنى تۈگىتىشكە، راھەتكە بېرىلىپ ئەمگەكتىن يىرگىنىدىغان ئىدىيىلەرنىڭ ساقىنىدىلىرىنى يوقىتىشقا تولۇغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى قەتئىي يولغا قويۇپ، ئەمگەكچىلەرگە كۆزگە كۆرۈنىدىغان ماددىي مەنپەئەت بەخش قىلىش ھەمدە ئولارنىڭ ماددىي مەنپەئەتىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى بىلەن تەڭ پەيدىنپەي ئاشۇرۇش لازىم.

سوتسيالىزم جەمئىيىتىدە، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى ۋە كونا ئادەت كۈچلىرى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىنتايىن ئاز ساندىكى كىشىلەر ئەمگەك ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلىدىغان ۋەبۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان ئەھۋاللار يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، سوتسيالىستىك ئەمگەك ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلىدىغان ھادىسىلەرگە قارشى ئۇزلۇكسىز كۈرەش قىلىش لازىم. ئەمگەك ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلغان كىشىلەرگە قارىتا سوتسيالىستىك ئەمگەك ئىنتىزامىغا رىئايە قىلىش توغرىسىدىكى تەربىيىنى كۈچەيتىش، ئەمگەك ئىنتىزامىنى بۇزغۇچىلاردىن قىلمىشى ئېغىر بولغانلارغا تېگىشلىك چارە كۆرۈش لازىم.

سوتسيالىستىك ئەمگەك ئىنتىزامىنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئەمگەكچىلەر تەشكىل تەقسىم قىلىپ بەرگەن ۋەزىپىگە بويسۇنىدۇ؛ ئۆز ئىدارىسى بەلگىلىگەن تۈرلۈك تۈزۈملەرگە، مەسلەن، ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى، كېخنىكا مەشغۇلاتى قائىدىسى، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش مەشغۇلات قائىدىسى، ئۈسكۈنىلەرنى ئاسراش، ئىشقا چىقىش ۋە ئىشتىن چۈشۈش قاتارلىق تۈزۈملەرگە ئەمەل قىلىدۇ؛ دۆلەتنىڭ مەخپىيەتلىكىنى ساقلايدۇ ۋە باشقىلار.

سوتسيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسى

سوتسيالىزم شارائىتىدا ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئاكتىپلىقىنى، تەشەببۇسكارلىقىنى ۋە ئىجادچانلىق روھىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشنىڭ بىر خىل تەشكىلي شەكلى. مۇسابىقىنىڭ تۈپ مەزمۇنى شۇكى، يۈز مىليونلىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ تەشەببۇسكارلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى جارى قىلدۇرۇش ئارقىلىق، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئومۇملاشتۇرۇلىدۇ ۋە يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۇستۇرۇلىدۇ، مەھسۇلات ئاشۇرۇلىدۇ، سۈپىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئۆستۈرۈلىدۇ، سەرپىيات تۆۋەنلىتىلدۇ، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخى ئازايتىلدۇ، پايدا كۆپەيتىلدۇ.

سوتسيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسى كاپىتالىستىك رىقابەتكە تۈپتىن ئوخشمايدۇ، ئۇ سوتسيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن، ئېكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمدىن قۇتۇلغان، ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولغان ئەمگەكچىلەرنىڭ ئورتاق نىشانى — سوتسيالىزم ئىشلىرى ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىدىغان ھەرىكىتى بولۇپ، سوتسيالىستىك ئۆزئارا ياردەم ـ ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: سوتسيالىزم «مۇسابىقىنى ھەقىقەتەن كەڭ، ھەقىقەتەن زور كۆلەمدە قوللىنىشنىڭ ئىمكانىيىتىنى تۇنجى قېتىم

2 - توم، 14 - بەت)

سوتسیالستیك ئەمگەك ئىنتىزامى ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى ئاستىدىكى ئەمگەك ئىنتىزامىدىن خاراكتېر جەھەتتە تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى شارائىتىدا، ئەمگەك ئىنتىزامىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئۆزى تۈزۈۋالىدۇ ھەمدە ئۇنىڭدىن ئەمگەكچىلەرنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى ھاپ ئېتىدىغان بىر خىل ۋاستە سۈپىتىدە پايدىلىنىدۇ. ئۇ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ ئىرادىسىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. مەسىلەن، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، كاپىتالىستلار يۇقىرى پايدا ئېلىش ئۈچۈن، يالالنما ئىشچىلارغا قارىتىپ ئىنتايىن قاتتىق بولغان قىسما - قىسما ئەمگەك ئىنتىزاملىرىنى بەلگىلەيدۇ. ئەمگەكچىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇنداق ئەمگەك ئىنتىزامى بىر خىل تامامەن يات كۈچ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سوتسیالىزم شارائىتىدا، كىشىنى كىشى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان تۈزۈم يوقىتىلىپ، ئەمگەكچى خەلق جەمئىيەت بىلەن كارخانىلارنىڭ خوجايىنىغا ئايلىنىدۇ، ئۇلار پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئەمگەك قىلىدۇ، ئەمگەكنىڭ خاراكتېرىمۇ تۈپتىن ئۆزگەرگەن بولىدۇ. سوتسیالىستىك ئەمگەك ئىنتىزامى ئەمگەكچىلەر تەرىپىدىن ئورتاق تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇ كەڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئورتاق ئىرادىسىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ ھەمدە كەڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئورتاق مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. سوتسیالىستىك ئەمگەك ئىنتىزامى كۆپ سانلىدىكى ئەمگەكچىلەر ئاڭلىق رىئايە قىلىدىغان ئىنتىزام بولۇپ، ئىنتىزامغا ئاڭلىق رىئايە قىلمايدىغان ئاز سانلىدىكى ئەمگەكچىلەرگە نىسبەتەن مەجبۇرلاش خاراكتېرلىدىكى چەكلەش رولىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق چەكلەش رولى ئەمگەكچىلەرنى تەربىيەلەشنى، ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي ئىرادىسىنى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئورتاق ئىرادىسىگە بويسۇندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ.

قۇللۇق تۈزۈم بىلەن يانچىلىق تۈزۈم شارائىتىدىكى ئەمگەك ئىنتىزامى تاياق - توقماقتا ۋە قامچىغا تايىنىپ ساقلىنىدىغان ئىنتىزام. كاپىتالىزم شارائىتىدىكى ئەمگەك ئىنتىزامى ئاچارچىلىققا تايىنىپ ساقلىنىدىغان ئىنتىزام. «كۈمۈنىزم(ئۇنىڭ بىرىنچى باسقۇچى سوتسیالىزم) لىق ئىجتىمائىي ئەمگەك تەشكىلاتلىرى بولسا پۈمپىشچىك - كاپىتالىستلارنىڭ زۇلمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئۆزىنىڭ ئەركىن ۋە ئاڭلىق ئىنتىزامىغا تايىنىپ ساقلىنىدۇ، بەلكى بارغانسېرى ئەنە شۇنداق ئىنتىزامغا تايىنىپ ساقلىنىدۇ.» (لېنىن: «ئۇلۇغ باشلىنىش»، 1975 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 20 - بەت) لېكىن، بۇنداق ئاڭلىق ۋە ئىختىيارىي ئەمگەك ئىنتىزامىنىڭ تىكلىنىشى ئۈچۈن بىر جەريان كېرەك. كەڭ ئەمگەكچى ئاممىنى سوتسیالىستىك ئەمگەك ئىنتىزامىغا ئاڭلىق رىئايە قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن سىياسىي - ئىدىيەۋى تەربىيىنى كۈچەيتىپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ سوتسیالىستىك ۋە كوممۇنىستىك ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ سوتسیالىستىك ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدىكى خوجايىنلىق ئورنىغا بولغان تونۇشىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان يۇكسەك تەشكىلاتچانلىقى ۋە ئىنتىزامچانلىقىنى جارى

ئىنقىلابى جەھەتتىكى ئىش ئىزلىرى ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا چىقىپ تۇردى. 60 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى سەپلىرىدە «سىلىشتۇرۇش، ئۆگىنىش، يېتىشۈىلىش، ياردەم بېرىش، ئېشىپ كېتىش» تەك سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسى قانات يايدۇرۇلۇپ، خەلق ئىگىلىكىنى تەڭشەش ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى راۋاجلاندۇرۇش ئىشلىرى كۆچلۈك ئالغا سۈرۈلدى. 10 يىللىق يېغىلىقىمۇ ئەمگەك مۇسابىقىسىنى بۈزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىنى داۋاملىق قانات يايدۇرۇشنىڭ ئۇلۇغ ئەھمىيىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەرقايسى ساھە ۋە ھەرقايسى كەسىپتكىلەرگە سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇشنى چاقىرىق قىلدى.

سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇشتا، ئاممىغا سوتسىيالىستىك ۋە كوممۇنىستىك ئىدىيىۋى تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ئاممىنىڭ سوتسىيالىزم ئىشلىرى ئۈچۈن پىداكارلىق بىلەن ئەمگەك قىلىدىغان ئىنقىلابىي روھىنى قوزغىتىش كېرەك؛ سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىگە ھۆرمەت قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىدە ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئەمگەكچىلەرنى ئۆزئارا ئەمگەك مەۋسىگە ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىن كۆكۈل بۆلىدىغان قىلىش كېرەك. سوتسىيالىستىك كارخانىلار ئارىسىدا ئەمگەك مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇشتىمۇ كوممۇنىستىك ھەمكارلىق روھىنى تەشەببۇس قىلىش ۋە جارى قىلدۇرۇش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىنى ئۈزلۈكسىز، كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرغىلى بولىدۇ.

سىلىشتۇرۇش، ئۆگىنىش، يېتىشۈىلىش، ياردەم بېرىش، ئېشىپ كېتىش، ستاخانوۋ ھەرىكىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

سىلىشتۇرۇش، ئۆگىنىش، يېتىشۈىلىش، ياردەم بېرىش، ئېشىپ كېتىش ئىلغارلارغا سىلىشتۇرۇش، ئىلغارلاردىن ئۆگىنىش، ئىلغارلارغا يېتىشۈىلىش، ئارقىدا قالغانلارغا ياردەم بېرىش، ئىلغارلاردىن ئېشىپ كېتىش دېگەن سۆزلەرنىڭ قىسقارتىلمىسى. ئۇ — جۇڭگونىڭ سانائەت سېپىدە يەكۈنلىنىپ چىققان سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىنىڭ بىر خىل شەكلى.

ئەمگەك مۇسابىقىسى — سوتسىيالىزم شارائىتىدا كەڭ ئاممىنىڭ تەشەببۇسكارلىق ۋە ئىجادچانلىق روھىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، خەلق ئىگىلىكىنى كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ھالدا راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىم ئۇسۇلى. سوتسىيالىستىك ئۆزئارا ئۆرنەكلىشى كەڭ كۆلەملىك ئەمگەك مۇسابىقىسىنى تارىختا تۇنجى قېتىم ئىمكانىيەتكە ئايلاندۇردى. ئاممىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە قابىلىيىتى چەكسىز ۋە پۈتمەس - تۈگىمەستۇر. سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسى ئاممىنىڭ يوشۇرۇن ئەقىل - پاراسىتى ۋە قابىلىيىتىنى تولۇق ئىشقا سېلىپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرالايدۇ.

1958 - يىلى، ئىشچىلار ئاما-

www.uyghurkitap.com

ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ھەقىقىي كۆپچىلىكىنى شۇنداق بىر ئىش سەھنىسىگە ئېلىپ كەلدىكى، ئۇلار بۇ سەھنىدە ئۆزلىرىنىڭ كارامىتىنى تازا كۆرسىتەلەيدىغان، ئۆزلىرىنىڭ ماھارىتىنى ئىشقا سالالايدىغان، ئۆزلىرىنىڭ قابىلىيىتىنى جارى قىلدۇرالايدىغان بولدى.» (لېنىن: «مۇسابىقىنى قانداق ئۇيۇشتۇرۇش كېرەك؟»، 1977 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - بەت) كاپىتالىستىك رىقابەت بولسا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى ھايات - ماماتلىق ئېلىشىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ستالىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: سوتسىيالىستىك مۇسابىقىنىڭ پرىنسىپى شۇكى، ئىلغارلار ئارقىدا قالغانلارغا يولداشلارچە ياردەم بېرىپ، ئومۇمىيۈزلۈك ئۆسىدۇ. كاپىتالىستىك رىقابەتنىڭ پرىنسىپى بولسا بىر - بىرىگە ئورا كولايدىغان، كۈچلۈكلىرى ئاجىزلىرىنى يەم قىلىدىغان، «بەزىلەر مەغلۇپ ۋە ھالاك بولىدىغان، يەنە بەزىلىرى غەلىبە ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان پرىنسىپ.» («ستالىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 12 - توم، 99 - بەت)

لېنىنمۇ، ستالىنمۇ سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ئەمدىلا غەلىبە قازانغان چاغدىلا لېنىن «مۇسابىقىنى قانداق ئۇيۇشتۇرۇش كېرەك؟» دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ، سوتسىيالىزم شارائىتىدا مۇسابىقىنى قانات يايدۇرۇشنىڭ ئىمكانىيىتى، زۆرۈرلۈكى ۋە ئۇلۇغ ئەھمىيىتىنى شەرھلەپ، مۇنداق دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغانىدى: «سوتسىيالىستىك ھۆكۈمەتھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇۋاتقان ھازىرقى ۋاقىتتا، بىزلىنىڭ ۋەزىپىمىز مۇسابىقىنى ئۇيۇشتۇرۇش.» (لېنىن: «مۇسابىقىنى قانداق ئۇيۇشتۇرۇش كېرەك؟»، 1977 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - بەت) ستالىن سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقىنىڭ سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇشنى ئۆزى قوزغىدى ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلدى. مەشھۇر ستاخانوۋ ھەرىكىتى مۇشۇ مۇسابىقىنى قانات يايدۇرغانلىقنىڭ تىپىك مىسالى.

ماۋ زېدۇڭ سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇشنى ئەزەلدىن تەكىتلەپ كەلدى. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئەمگەك قىزغىنلىقىنى ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش سېپىدىكى نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغانلارنى مۇكاپاتلاش، ئىشلەپچىقىرىشنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ مۇھىم ئۇسۇلىدۇر.» («نۇر» گېزىتىنىڭ 1977 - يىل 3 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىكى ساندىن ئېلىندى) جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگودا سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسى جۇش ئۇرۇپ قانات يايدى. خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەزگىلىدە، پۈتۈن مەملىكەتتىكى زاۋۇت - كان، كارخانىلار «يېڭى رېكورت يارىتىش» يولىدىكى مۇسابىقە ھەرىكىتىنى شۇنىڭدەك مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇپ، ئىقتىساد قىلىش يولىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك مۇسابىقە ھەرىكىتىنى كەينى - كەينىدىن قانات يايدۇردى. 1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە ئەمگەك مۇسابىقىسىنى يەنىمۇ قانات يايدۇرۇش داۋامىدا، يېڭى رېكورت يارىتىش، تېخنىكا يېڭىلاش ۋە تېخنىكا

بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشنى مەزمۇن قىلىپ، يەنى مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش- ئىقتىساد قىلىشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلىپ، ئىمكان قەدەر ئاز ئەمگەك سەرپىياتى ئارقىلىق ئىمكان قەدەر زور ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك. پارتىيە رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش كېرەك. مۇسابىقە جەريانىدا، ئىلغار تەجرىبىلەرنى ئەستايىدىل يەكۈنلەپ ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ، ئەمگەك - نەمۇنىچىلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئىلغارلىرىنىڭ تايانچلىق، باشلامچىلىق ۋە كوۋرۈكلۈك رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش كېرەك. مۇسابىقە ئارقىلىق، كەڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاممىسىنى ئۆزئارا ئۆگىنىش، ئۆزئارا ياردەم قىلىش، بىرىنىڭ كېمىنى بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقى بىلەن تولدۇرۇش، بىرلىكتە ئۆسۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ ۋە ئاز ساندىكى ئورونلار ياراتقان ئىلغار سەۋىيىنى تېزلىكتە پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ سەۋىيىسىگە ئايلاندۇرۇش لازىم.

ستاخانوۋ ھەرىكىتى ستالىن باشچىلىقىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسى (بولشېۋىكلەر) مەركىزىي كومىتېتى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىغا رەھبەرلىك قىلىش مەزگىلىدە قانات يايدۇرغان، يېڭى تېخنىكىنى ئىگىلەشنى ئالامەت قىلغان ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشنى نىشانلىغان مەملىكەت خاراكتېرلىك سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسى ھەرىكىتى.

ستاخانوۋ ھەرىكىتى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئەلنى سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلەشتۈرۈش ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن مەيدانغا كەلدى. بۇ ھەرىكەت ئالدى بىلەن كۆمۈر قېزىش سانائىتى تارماقلىرىدا قانات يېيىشقا باشلىغانىدى، ئارقىدىنلا باشقا سانائەت تارماقلىرى ۋە قاتناش تارماقلىرىغا كېڭىيىشكە باشلىدى، كېيىن راۋاجلىنىپ، يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىغا كېڭەيدى. ئۇنى دونباس كۆمۈر كانىنىڭ كان ئىشچىسى ستاخانوۋ ئالدى بىلەن باشلاپ بەردى. ئۇ كۆمۈر قېزىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشنىڭ يېڭى تېخنىكىسىنى ئاكتىپ قوللىنىپ ۋە ئىگىلەپ، 1935 - يىل 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى بىر سمېنىلىق ۋاقىت ئىچىدە 102 تونىنا كۆمۈر قېزىپ چىقىپ، شۇ چاغدا بەلگىلەنگەن بىر كۆمۈر قېزىش ئىشچىسىنىڭ نورمىسىدىن 13 ھەسسە ئاشۇرۇۋەتكەنلىكى، جۈملىدىن شۇ چاغدىكى تېخنىكىسى ئالغا كەتكەن كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى شۇ خىل ئىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر ئىشچىنىڭ نورمىسىدىن، مەسىلەن ئالايلۇق، شۇ چاغدىكى گېرمانىيىنىڭ رۇر كۆمۈر كېنىدىكى ئۈسكۈنىسى ھەممىدىن ئىلغار بولغان خاڭدا ئىشلەيدىغان بىر ئىشچىنىڭ بىر سمېنىدا قېزىپ چىقىرىدىغان كۆمۈر مىقدارىدىن بىر ھەسسە ئاشۇرۇۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ چاغدا دۇنيا بويىچە كۆمۈر قېزىشنىڭ يېڭى رېكورتىنى ياراتتى. ستاخانوۋنىڭ بۇ يېڭى رېكورتى سوۋېت ئىتتىپاقى ئىشچىلار سىنىپى ۋە كولخوزچىلىرىنىڭ ئاكتىپلىقىغا ئىلھام بەردى ۋە ئۇنى قوزغىدى، ئۇلار كەينى - كەينىدىن ستاخانوۋنى ئۈلگە قىلىپ، تىرىشچانلىق بىلەن تېخنىكىسىنى ياخشىلاپ ۋە يېڭى تېخنىكىنى قوللىنىپ، يېڭى خىزمەت ئۇسۇلىنى ئىگىلەپ، ئىشلەپچىقىرىش نورمىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشنى مەقسەت قىلغان ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئەمگەك مۇسابىقىسى دولقۇنىنى ناھايىتى تېزلا

«ئىلغارلارغا سېلىشتۇرۇش، ئىلغارلاردىن ئۆگىنىش، ئىلغارلارغا يېتىشۇېلىش» دېگەن مۇسابىقە شوئارىنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرىغا قويغانىدى. 1959 - يىل 10 - ئايدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى مەملىكەتلىك سانائەت - قاتناش، ئاساسىي قۇرۇلۇش ۋە مالىيە - سودا سېپى بويىچە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىلغار كوللېكتىپى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئىلغارلىرى ۋەكىللىرى يىغىنىنى چاقىرىپ، ئىلغارلارنى مۇكاپاتلاپ، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، ئىلغارلارغا سېلىشتۇرۇش، ئىلغارلاردىن ئۆگىنىش، ئىلغارلارغا يېتىشۇېلىش، ئارقىدا قالغانلارغا ياردەم بېرىشنى ئەمگەك مۇسابىقىسى شوئارى قىلىپ مۇئەييەنلەشتۈردى. ئەسلىدىكى شوئارغا ئارقىدا قالغانلارغا ياردەم بېرىش دېگەن سۆزنى قوشۇپ، يالغۇز ئىلغارلارنىڭ تېخنىكا ئىلغار بولۇشىنىلا ئەمەس، بەلكى ئىلغارلارنىڭ ئارقىدا قالغانلارغا ياردەم بېرىپ، ئۇلارنى ئىلغارلارغا يېتىشتۈرۈۋېلىش كېرەكلىكىنىمۇ كۆرسىتىپ، سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بەردى. كېيىن، سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسى ھەرىكىتىدە ئامما ئىلغارلاردىن ئۆگىنىپ، ئىلغارلارغا يېتىشۇېلىپلا قالماستىن، بەلكى ئەسلىدىكى ئىلغارلاردىن ئېشىپ كېتىش لازىملىقى، يەنە كېلىپ تېخنىكا يۇقىرى سەۋىيىگە يېتىش لازىملىقىنىمۇ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئوتتۇرىغا قويىدى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈشى بىلەن، كېيىن سېلىشتۇرۇش، ئۆگىنىش، يېتىشۇېلىش، ياردەم بېرىش، ئېشىپ كېتىشتىن ئىبارەت سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسى شەكلى بارلىققا كەلدى.

سېلىشتۇرۇش، ئۆگىنىش، يېتىشۇېلىش، ياردەم بېرىش، ئېشىپ كېتىش بىر - بىرى بىلەن باغلىنىشلىق بولغان بىر پۈتۈن گەۋدە. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، ئىلغارلار بىلەن ئارقىدا قالغانلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھەرقايسى تارماقلار ئارىسىدا ۋە تارماقلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا دائىم مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. سېلىشتۇرۇش، ئۆگىنىش، يېتىشۇېلىش، ياردەم بېرىش، ئېشىپ كېتىشتىن ئىبارەت سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرغاندا، زىددىيەتنى ئاشكارىلاپ، پەرقنى تېپىپ، پەرقنى كىچىكلەتكىلى ۋە يوقاتقىلى، شۇنىڭ بىلەن زىددىيەتنى ھەل قىلىشنىڭ يولىنى تاپقىلى بولىدۇ.

سېلىشتۇرۇش، ئۆگىنىش، يېتىشۇېلىش، ياردەم بېرىش، ئېشىپ كېتىش «ئىلغارلار ئارقىدا قالغانلارغا يولداشلارچە ياردەم بېرىپ، ئومۇمىيۈزلۈك ئۆسىدۇ» (ستالىن ئەسەرلىرى»، 12 - توم، 99 - بەت) دېگەن سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىنىڭ مۇشۇ پرىنسىپىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بەردى. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە بۇنداق مۇسابىقىنىڭ مەيدانغا چىقىشى زادى مۇمكىن ئەمەس. كاپىتالىزمدا بىر - بىرىگە ئورا كولايدىغان، ئاجىزلار كۆچلۈكلەرگە يەم بولىدىغان، «بەزىلەر مەغلۇپ ۋە ھالاك بولۇپ، يەنە بەزىلەر غەلىبە ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان» (يۇقىرىقى كىتاب) رىقابەتلا بولىدۇ، مۇسابىقە دېگەن نەرسە بولمايدۇ.

سېلىشتۇرۇش، ئۆگىنىش، يېتىشۇېلىش، ياردەم بېرىش، ئېشىپ كېتىشتىن ئىبارەت سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇشتا، سۆپەتنى ئەلا بولۇش، مەھسۇلاتنى يۇقىرى بولۇش، سەرپىياتنى تۆۋەن بولۇش، خىلى كۆپ بولۇش، پايدىنى ئاشۇرۇش ۋە

كۆلەمدە چوڭقۇر قانات يېيىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىشكە ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە كۈچلۈك تۈرتكە بولدى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئاساسىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى تېخىمۇ ياخشىلىدى.

تۇلپارلار ھەرىكىتى چاۋشيەن ئەمگەك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى تېزلاتقانلىقتىن ئومۇمىي خەلق ھەرىكىتى. ئۇنىڭ ماھىيىتى ئەمگەكچى ئاممىنى كومموئنىستىك ئىدىيە بىلەن تەربىيىلەپ، ئۇلارنى پارتىيە ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئىنقىلابىي غەيرىتى ۋە ئىجادچانلىق قابىلىيىتىنى يۈكسەك دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇپ، سوتسىيالىزمنى تېخىمۇ ياخشى، تېخىمۇ تېز قۇرۇشتىن ئىبارەت. چاۋشيەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: تۇلپارلار ھەرىكىتى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ باش لۇشيەنىدۇر، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى ئەڭ زور دائىرىدە تېزلىتىش ئۈچۈن، دۆلەت تۇلپارلار ھەرىكىتىنى داۋاملىق ھالدا چوڭقۇر قانات يايدۇرىدۇ.

1956 - يىل 12 - ئايدا، چاۋشيەن ئەمگەك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئومۇمىي يىغىنىدا 1 - بەش يىللىق پىلان مۇزاكىرە قىلىنغاندىن كېيىن، كىم ئىرسىن كائېسون پولات زاۋۇتىغا بېرىپ دۆلەتنىڭ قىيىنچىلىقىنى، ئىنقىلابنىڭ ئېھتىياجىنى ۋە پارتىيىنىڭ مەقسىتىنى ئىشچىلارغا ئېيتتى ھەمدە ئۇلارغا تۇلپارغا مىنگەندەك ھەيۋەت بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەشنى چاقىرىق قىلدى. 1958 - يىلى، چاۋشيەن خەلقى كىم ئىرسىن نىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، «تۇلپارلار مەشغۇلات سىمېنسى ھەرىكىتى»نى قانات يايدۇرۇپ، تۇلپارلار ھەرىكىتىنى يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈردى.

تۇلپارلار ھەرىكىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى چاۋشيەننىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلابى ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئوبيېكتىپ ئېھتىياجى بولۇپ، ئۇ چاۋشيەن خەلقىنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى تېزلىتىش يولىدىكى ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. چاۋشيەن ئەسلىدە مۇستەملىكە ۋە يېرىم فېئودالىق مەملىكەت بولۇپ، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتتە ئارقىدا قالغانىدى. ئازادلىقتىن كېيىن، دۆلەت زېمىنى پارچىلانغان ئەھۋال ئاستىدا قۇرۇلۇش ئېلىپ بارىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇرۇشنىڭ ئېغىر بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىدى. دۆلەتنىڭ بۇنداق نامرات ۋە قالاق ھالىتىنى ئۆزگەرتىش، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، چاۋشيەن خەلقى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىشنى جىددىي تەلەپ قىلدى.

ئۇرۇش توختىغاندىن كېيىن، چاۋشيەن خەلقى ئوچ يىل جاپا - مۇشەققەتلىك كۈرەش قىلىش ئارقىسىدا، سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ ھەل قىلغۇچ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى ھەمدە ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك تىكلەشنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى سېلىۋالدى، 1957 - يىلىدىن باشلاپ خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ 1 - بەش يىللىق پىلانىنى يولغا قويدى. تۇلپارلار ھەرىكىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى ماددىي ئاساس مانا شۇ. پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە ئاممىنىڭ ئىرادىسى تۇلپارلار ھەرىكىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى مەنىۋى كۈچ بولىدى. كىم ئىرسىن مۇنداق

شەكىللەندۇردى. ستالىن باشچىلىقىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسى (بولشېۋىكلەر) مەركىزىي كومىتېتى بۇ ئاممىۋى خاراكتېرلىك سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسى ھەرىكىتىگە دەل ۋاقتىدا يېتەكچىلىك قىلدى ۋە ئۇنى كېڭەيتتى، شۇنداقلا ئۇنىڭغا ستاخانوۋ ھەرىكىتى دەپ نام بەردى.

1935 -يىل 11 - ئايدا، سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسى (بولشېۋىكلەر) مەركىزىي كومىتېتى ستاخانوۋچىلارنىڭ پۈتۈن ئىتتىپاق بىرىنچى قېتىملىق يىغىنىنى چاقىردى، ستالىن يىغىندا ستاخانوۋ ھەرىكىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى، ھەرىكەتنىڭ ئۇلۇغ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ شەرھىلەپ بەردى ھەمدە ھەرىكەتنى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن يۆنىلىش كۆرسىتىپ بەردى. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: ستاخانوۋ ھەرىكىتىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تېز تەرەققىي قىلىشىنىڭ مەنبەسى تۆت: (1) ئىشچىلارنىڭ ماددىي تۇرمۇش ئەھۋالى تۆپتىن ياخشىلاندى؛ (2) ئېكسپىلاتاتسىيە يوقىتىلدى، «كىشىلەر ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ئۈچۈن ئەمەس، ئىشلىمەي چىشلەيدىغانلارنى باي قىلىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرى ئۈچۈن، ئۆز سىنىپى ئۈچۈن، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مۇنەۋۋەر كىشىلىرى ھاكىمىيەت ئۇستىدە تۇرغان ئۆزلىرىنىڭ سوۋېت جەمئىيىتى ئۈچۈن ئىشلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ مەملىكىتىمىزدە ئەمگەك ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە، ئۇ شەرەپلىك ۋە شانلىق ئىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ»؛ (3) يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى ئۇسكۇنىلەر بار بولدى؛ (4) يېڭى تېخنىكىنى ئىگىلىگەن يېڭى ئىتتىساسلىق كىشىلەر بار بولدى. ستاخانوۋ ھەرىكىتى سوتسىيالىستىك مۇسابىقىنىڭ يېڭى، ئەڭ يۇقىرى باسقۇچى بولۇپ، ئۇ سوتسىيالىستىك مۇسابىقە ھەرىكىتىنىڭ ئالدىنقى باسقۇچىدىن پەرقلىنىدۇ، ئۇ يېڭى تېخنىكا بىلەن باغلانغان. ستالىن بۇ ھەرىكەتنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىدىكى مۇھىم ئەھمىيىتىگە يۇقىرى باھا بەردى. ئۇ مۇنداق دېگەنىدى: «ستاخانوۋ ھەرىكىتى سانائىتىمىزنىڭ كېلىچىكىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، بۇ ھەرىكەتتە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ كەلگۈسىدە مەدەنىيەت ۋە تېخنىكا جەھەتتىن يۈكسىلىشىنىڭ ئۇرۇقى بار، بىزگە بۇ ھەرىكەت ناھايىتى يۇقىرى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئۆلچىمىگە يېتىشنىڭ يەنى سوتسىيالىزمدىن كوممۇنىزمغا ئۆتۈش، ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقنى يوقىتىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئۆلچىمىنىڭ بىردىنبىر يولىنى ئېچىپ بەردى». ستاخانوۋ ھەرىكىتىنى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئۇ مۇنداق دەپ تەلەپلەرنى قويدى: بۇ ھەرىكەتكە ئوبدان رەھبەرلىك قىلىپ، ئۇنى تېز قانات يايدۇرۇش ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ھەرقايسى ئوبلاست، ھەرقايسى رايونلارغىچە ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن ستاخانوۋچىلارنىڭ بۇ ھەرىكەتنى داۋاملىق ياخشى قانات يايدۇرۇشىغا ياردەم بېرىش لازىم، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىگىلىك خادىملىرىنىڭ ۋە ئىنژېنېر-تېخنىكا خادىملىرىنىڭ ئىگىلىككە رەھبەرلىك قىلىش سەۋىيىسى ۋە تېخنىكىغا رەھبەرلىك قىلىش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشىگە ياردەم بېرىش لازىم. (ستالىننىڭ «ستاخانوۋچىلارنىڭ پۈتۈن ئىتتىپاق بىرىنچى قېتىملىق يىغىنىدا سۆزلىگەن نۇتقى» گە قارالسۇن)

ستاخانوۋ ھەرىكىتى سوۋېت ئىتتىپاقىدا كەڭ

همکارلیق دیگەنلیك بىرمۇنچە ئادەملەر-
نىڭ ئوخشاش بىر خىل ئىشلەپچىقىرىش
جەريانىدا پىلانلىق همەكارلىشىپ ئەمگەك
قىلىشى دىگەنلىكتۇر. ئۇ تۈرلۈك ئىجتىمائىي
فورما تسىيلەردە مەۋجۇت بولىدۇ. ئوخشاش
بولمىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدىكى
همەكارلىق ئوخشاش بولمىغان خاراكتېر ۋە
خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ. سوتسىيالىستىك
همەكارلىق ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى همەكار-
لىقنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى بىر يېڭى
باسقۇچ.

قۇللۇق جەمئىيەت بىلەن فېئودالىق
جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش ئاساسەن يەككە
ئىشلەپچىقىرىش ئىدى، ئەمگەك همەكارلىقى
قۇلدارلار بىلەن فېئودال لارنىڭ بىرقەدەر كەڭ
كۆلەمدىكى بەزى قۇرۇلۇش - بىناكارلىق
ئىشلىرىدىلا مەۋجۇت بولاتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە
ئۇ ئاساسەن ئاددىي همەكارلىق ئىدى.
كاپىتالىستىك كارخانا قول سانائىتى ۋە
ماشىنىلاشقان بىرىك سانائەتنىڭ راۋاجلىنىش
ئىغا ئەگىشىپ، ئىش تەقسىماتىنى ئاساس
قىلغان همەكارلىق كەڭ تۈردە راۋاجلىنىپ،
ئەمگەكنىڭ ئۈنۈمىي شەكلىگە ئايلاندى.
لېكىن كاپىتالىستىك همەكارلىق ئەمگەكچىلەر
كاپىتالىنىڭ ئىدارە قىلىشى ئاستىدا ئېلىپ
بارىدىغان همەكارلىقتۇر. همەكارلىق ياراتقان
يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى كاپىتال
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.
بۇنداق همەكارلىق ئاساسەن كارخانىلارنىڭ
ئىچكى قىسمىدا ياكى ئوخشاشلا بىر مونوپول
كاپىتالىستلار گۇرۇھىنىڭ دائىرىسى ئىچىدە
ئېلىپ بېرىلىدۇ. همەرقايسى كارخانىلار بىلەن
مونوپول كاپىتالىستلار گۇرۇھى ئوتتۇرىسىدىكى
همەكارلىق مۇناسىۋىتى خۇسۇسىي
مۇلۈكچىلىكنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى
شۇنىڭدەك رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ
ھۆكۈمەتسىزلىك هالىتىدە بولۇش قانۇنىيەت-
لىرىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى تۈپەيلىدىن
ناهايىتى زور چەكلىمىگە ئىگە بولغان بولىدۇ،
يەنە كېلىپ ناهايىتى تۈزاقسىز بولىدۇ.
سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش
ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك
ئەمەلگە ئاشۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، همەكارلىق
سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي
قانۇنىيىتى ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق،
نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتىنىڭ
ئىدارە قىلىشى ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۇ
سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ ئىچكى
قىسمىدىلا مەۋجۇت بولۇپ قالماستىن، بەلكى
خەلق ئىگىلىكىنىڭ هەرقايسى تارماقلىرى،
هەرقايسى رايونلار ۋە هەرقايسى كارخانىلار
ئوتتۇرىسىدىمۇ مەۋجۇت بولىدۇ، ئۇنىڭدا هەم
ئۇزاق مۇددەتلىك همەكارلىق، هەم ۋاقىتلىق
همەكارلىق بولىدۇ. سوتسىيالىستىك همەكارلىق
ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىمايدىغان ئەمگەكچە
لەرنىڭ ئورتاق مەنپەئەت ئۈچۈن ئېلىپ
بارىدىغان همەكارلىقى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.
همەكارلىق ياراتقان يېڭى ئىشلەپچىقىرىش
كۈچلىرى خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش
ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن
خىزمەت قىلىدۇ.

سوتسىيالىستىك همەكارلىقنىڭ شەكلى
خىلمۇخىل بولىدۇ، مەسىلەن، هەرقايسى
كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا، خام ئەشيا ۋە يېقىلغۇ
بىلەن تەمىنلەش مۇناسىۋىتى همەكارلىقى،
مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش قىلىپ
ياساش همەكارلىقى، ئەمگەك كۈچلىرى ۋە
ئۇسكۇنە همەكارلىقى، پەن - تېخنىكا همەكار-
لىقىغا ئوخشاش همەكارلىقلار بولىدۇ، مانا
مۇشۇنداق شەكىللەر ئارقىلىق كارخانىلار

دەپ كۆرسەتتى: «پارتىيەنىڭ دانا رەھبەرلىكى، پارتىيە بىلەن خەلقنىڭ بۇزۇلماس بىرلىكى، خەلقىمىزنىڭ ئۇچقاندەك ئالغا ئىلگىرىلەش يولىدىكى يۈكسەك ئىرادىسى ۋە ئىنقلابىي قىزغىنلىقى ــ مانا بۇلار سوتسیالستىك قۇرۇلۇش بۇيۇك دولۇ قۇنمىڭ ۋە تۇلپارلار ھەرىكىتىنىڭ ئاساسى، بىزنىڭ بارلىق غەلبىنى قولغا كەلتۈرۈشىمىزنىڭ ھەل قىلغۇچ كاپالىتى.» («كىم ئىرسەن ئەسەرلىرىدىن تالالانما»، خەنزۇچە نەشرى، 3 - تۇم، 83 — 84 - بەتلەر)

تۇلپارلار ھەرىكىتى كونا شەيئىلەرگە قارشى كۈرەشتە مەيدانغا كەلدى ۋە راۋاجلاندى. سوتسیالستىك قۇرۇلۇش دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن چاغدا، پاسسىپلىق، مۇتەئەسسىپلىك شۇنىڭدەك تېخنىكىغا چوقۇنۇش ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاكتىپلىقىغا قاتتىق توسقۇنلۇق قىلغان ۋە ئۇنى چەكلەپ قويغانىدى. چاۋشيەن ئەمگەك پارتىيىسى ئاممىۋى لۇشيەندە چىڭ تۇرۇپ، كادىرلار بىلەن ئاما ئارىسىدا ئويلاشقا جۈرئەت قىلىش، ئىشلەشكە جۈرئەت قىلىش، ئۇزلۇكسىز ئالغا ئىلگىرىلەش، ئۇزلۇكسىز يېڭىلاشتىن ئىبارەت ئىنقلابىي روھنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىپ، داغدۇغىلىق ئاممىۋى ھەرىكەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. تۇلپارلار ھەرىكىتى چاۋشيەن ئەمگەك پارتىيىسىنىڭ ئاممىغا تايىنىش، ئاممىنى ھەرىكەتلەندۈرۈش لۇشيەننى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بەردى. تەرەققىيات جەريانىدا، تۇلپارلار ھەرىكىتىدە سىياسىي خىزمەتنى ئالدىدا ماڭغۇزۇش، سىياسىي رىغبەتلەندۈرۈش بىلەن ماددىي رىغبەتلەندۈرۈشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش، ئاممىنىڭ ئىنقلابىي غەيرىتى بىلەن پەن - تېخنىكىنى بىرلەشتۈرۈش قاتارلىق پرىنسىپلاردا چىڭ تۇرۇلۇپ، ھەرىكەت تېز تەرەققىي قىلدۇرۇلدى.

سوتسیالستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن تەڭ، چاۋشيەن ئەمگەك پارتىيىسى ئىدىيە ئىنقلابىي، تېخنىكا ئىنقلابىي ۋە مەدەنىيەت ئىنقلابىدىن ئىبارەت ئۈچ زور ئىنقلابنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سوتسیالستىك قۇرۇلۇشنى ئىلگىرى سۈردى. كىم ئىرسەن 1975 - يىل 11 - ئايدا يەنە ئۆزى «ئۈچ زور ئىنقلابنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى قىزىل بايراق ھەرىكىتى» نى قوزغىدى. بۇ تۇلپارلار ھەرىكىتىنىڭ يېڭى تەرەققىياتى بولدى. تۇلپارلار ھەرىكىتى ھەم كوممۇنىستىك تەربىيە ھەرىكىتى، ھەم سوتسیالستىك قۇرۇلۇشنى تېزلىتىدىغان ئاممىۋى ھەرىكەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «تۇلپارلار ھەرىكىتىنىڭ غايەت زور سىياسىي - ئىقتىسادىي ئەھمىيىتى ئالدى بىلەن شۇ يەردىكى، ئۇ سوتسیالستىك قۇرۇلۇشنىڭ يۈزىرى سۈرئىتىگە كاپالەتلىك قىلدى.» (يۈقىرىقى كىتاب، 86 - بەت)

سوتسیالستىك ھەمكارلىق سوتسیالستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا پىلانلىق ۋە تەشكىللىك ھالدا ھەمكارلىشىپ ئەمگەك قىلىش دېگەنلىكتۇر. ئۇ، ئەمگەكچىلەرنىڭ سوتسیالستىك ئىشلەپچىقىرىشتىكى باراۋەرلىك - ئۆزئارا ھەمكارلىشىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئىپادىسى. سوتسیالستىك كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ۋە سوتسیالستىك خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى، ھەرقايسى رايون ۋە ھەرقايسى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى تۈرلۈك شەكىلدە كى ھەمكارلىق ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ.

«ئەمگەكلە قاراپ ھەق ئېلىش» يولغا قويۇلدىغانلىقىنى، يەنى «ئوخشاش مىقدار-دىكى ئەمگەككە ئوخشاش مىقدارلا ھەق ئېلىشى لازىملىقى»نى، «ھەربىر ئادەمنىڭ ئەمگەكنى شۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ مەنپەئىتى ياكى زىيىنىنىڭ بىردىنبىر ئۆلچىمى بولىدىغانلىقى»نى قىياس قىلغانىدى. لېكىن، خىيالىي سوتسىيالىزمچىلاردا ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش توغرىسىدا تېخى ئىلمىي چۈشەنچە يوق ئىدى.

ماركس كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلىرىنى شەرھلەش ئاساسىدا، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى تۇنجى قېتىم ئىلمىي رەۋىشتە شەرھلەپ بەردى. ماركس مۇنداق قىياس قىلغانىدى: كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتىكى ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان ئەركىن كىشىلەر بىرلەشمە گەۋدىسى بولۇپ ئويۇشىدۇ. بۇ بىرلەشمە گەۋدىدە، ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمى سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، يەنە بىر قىسمى بولسا بىرلەشمە گەۋدىنىڭ ئەزالىرى تەرىپىدىن تۇرمۇش ۋاستىلىرى سۈپىتىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. بۇ بىر قىسىم تۇرمۇش ۋاستىلىرى ئەمگەك ۋاقتى بويىچە ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىنىدۇ. «بۇنداق شارائىتتا ئەمگەك ۋاقتى ئىككى خىل رول ئوينايدۇ. ئەمگەل ۋاقتىنىڭ ئىجتىمائىي پىلانلىق تەقسىماتى تۈرلۈك ئەمگەك فۇنكسىيىلىرىنىڭ تۈرلۈك ئېھتىياجلار بىلەن بولغان مۇۋاپىق نىسبىتىنى ئەڭشەيدۇ. ئىككىنچى بىر تەرەپتىن، ئەمگەك ۋاقتى شۇنىڭ بىرمۇنچە ئەسەرلىرىدە، سوتسىيالىزمنىڭ ئەمگەكتە ئىگىلىگەن ئۇلۇشىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم، دېمەك، ئىشلەپ چىقارغۇچى شەخسىلەرنىڭ ئورتاق مەھسۇلاتنىڭ شەخسىي ئىستېمال قىلىنىدىغان قىسمىدا ئىگىلىگەن ئۇلۇشىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 96 - بەت)

كېيىن، ماركس «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد» دېگەن ئەسىرىدە كومموئىزم جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ ئىككى باسقۇچىنى شەرھلەپ، كومموئىزمنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدا ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى يولغا قويۇشنىڭ مۇقەررەلىكىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ھالدا دەللىلەپ بەردى. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئورتاق ئۆزلەشتۈرۈش ئاساس قىلىنىدىغان جەمئىيەتتە، «ئۆزىنىڭ ئەمگىكىدىن تاشقىرى، ھېچكىم باشقا ھېچقانداق نەرسە قوشالمايدۇ، يەنە بىر جەھەتتىن، شەخسىنىڭ ئىستېمال ۋاستىلىرىدىن تاشقىرى، ھېچقانداق نەرسە شەخسىنىڭ مۇلكى بولالمايدۇ»، «ھەربىر ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ شەخسىي ئەمگەك ۋاقتى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئەمگەك كۈنىگە قوشقان قىسمى، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئەمگەك كۈنىدىكى بىر ئۈلۈشى بولىدۇ». دېمەك، ھەربىر ئىشلەپ چىقارغۇچى ئۆزى قوشقان ئەمگەك مىقدارىغا ئاساسەن ئۆزى قوشقان ئەمگەك مىقدارىغا باراۋەر بولغان بىر ئۈلۈش ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئالىدۇ («گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»، 1971 - يىل ئويغۇرچە نەشرى، 20 — 21 - بەتلەر).

لېنىن ماركسنىڭ ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش توغرىسىدىكى ئۇنىۋېرسىتى يەنىمۇ ئالغا سۈرۈپ، «دۆلەت ۋە ئىنقىلاب» دېگەن ئوخشاش بىرمۇنچە ئەسەرلىرىدە، سوتسىيا

ئوتتۇرىسىدا ئىشلەپچىقىرىش ئالاقىسى ئورنىتىلىدۇ.

سوتسىيالىستىك ھەمكارلىقنى ياخشى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، ئاۋۋال باشقىلارنى، كېيىن ئۆزىنى كۆزدە تۇتىدىغان كوممۇنىستىك خىسلەتنى تەشەببۇس قىلىش كېرەك، يەنە بىر تەرەپتىن، باراۋەرلىك - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدىكى سوتسىيالىستىك پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش كېرەك. سوتسىيالىستىك ھەمكارلىق — ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدىكى ھەمكارلىق. ئەمگەكچىلەر بىلەن سوتسىيالىستىك كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى تۈپ مەنپەئەتنىڭ بىردەك بولۇشى باشقىلارغا زىيان سېلىش ھېسابىغا ئۆزى پايدا ئېلىشتەك بۇرژۇئازىيە ئىستىلىنى يوقىتىپ، كوممۇنىستىك خىسلەتنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئوبيېكتىپ ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. لېكىن، سوتسىيالىستىك ھەمكارلىق يەنە ئۆز نۆۋىتىدە تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق بولغاچقا، ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىدە قارشى تەرەپنىڭ ئەمگىكى ۋە ماددىي ئەشيالىرىنى ھەقسىز ئېلىۋېلىشقا بولمايدۇ، شۇڭا، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىش شەرت. كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا ھەمكارلىقنىڭ مەزمۇنى شۇنىڭدەك ھەرقايسى مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەرنىڭ ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلىرى ئىقتىسادىي توختام ئارقىلىق ئېنىق بەلگىلىنىشى ھەمدە توختامدىكى شەرتلەر ئەستايىدىل ئىجرا قىلىنىشى لازىم.

سوتسىيالىستىك ھەمكارلىق ھەرقايسى كارخانىلارنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەخسۇسلىشىشى ۋە زامانىۋىلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە، ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مەبلەغنىڭ تېخىمۇ مۇۋاپىق ئىشلىتىلىشىگە تۈرتكە بولۇشقا، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە پايدىلىق. ئۇ كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئاساسىي قۇرۇلۇشتىكى ئاجىز ھالقىلارنى قىسقىغىنا مەزگىل ئىچىدە تېز بىر تەرەپ قىلىشقا پايدىلىق. سوتسىيالىستىك ھەمكارلىقنى ئوبدان يولغا قويۇش سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە پايدىلىق.

ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش قانۇنىيىتى

سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى ئەمگەكنى ئۆلچەم قىلىپ، شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىشنىڭ ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىكىدۇر. ئۇ جەمئىيەتتىن ئەمگەكچىلەر ئىشلىگەن ئەمگەكنىڭ مىقدارى ۋە سۈپىتىگە قاراپ شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىپ بېرىشنى، ئوخشاش مىقداردىكى ئەمگەككە ئوخشاش مىقداردىكى مەھسۇلات بېرىلىشىنى، ئىشلىمىگەنلەرنىڭ چىشلىمەسلىكىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش «ئەمگەككە قاراپ ھەق ئېلىش»، «ھەركىم ئۆز نېسىۋىسىنى ئېلىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

دەسلەپكى خىيالىي سوتسىيالىزمچىلاردا ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش توغرىسىدا تۇتۇق قىياسلار بولغانىدى. ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويغان كىشى ئەنگلىيىلىك خىيالىي سوتسىيالىزمچى جون فرانسىس براي بولدى. ئۇ 1839 - يىلى چىقارغان «ئەمگەككە قىلىنغان زىيانكەشلىك ۋە ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىش لايىھىسى» دېگەن كىتابىدا كاپىتالىزم تۈزۈمىدىن مۈلۈكنى ئومۇمنىڭ ئىختىيارىغا ئېلىش ئاساس قىلىنىدىغان تۈزۈمگە ئۆتىدىغان ئۆتكۈنچى باسقۇچتا ھەممەيلەننىڭ قۇدرىتىنىڭ يېتىشىچە ئەمگەككە قاتنىشىدىغانلىقىنى ھەمدە

ئىگىلىۋالىدىغان ئىمكانىيەتلەرنى مۇستەسنا قىلغان بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئومۇمنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولغان سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتە ئەمگەكچىلەر ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خوجايىنى بولغان بولىدۇ، ئەمگەك كۈچى ئەمدى تاۋار ھېسابلانمايدۇ. بۇ ھال ئەمگەكچىلەر قوشقان ئەمگەكنىڭ مىقدارى ۋە سۈپىتىگە قاراپ شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سوتسىيالىزم جەمئىيىتى كومۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ تۆۋەن باسقۇچى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ئانچە يۇقىرى بولمايدۇ، ئىقتىساد، ئەخلاق ۋە روھىي جەھەتتە ئۆزى تۆرەلگەن كونا جەمئىيەتنىڭ داغلىرى بولىدۇ، كونا جەمئىيەتتىن قېپقالغان ئىش تەقسىماتى يەنىلا ساقلانغان بولىدۇ، ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدا، شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدا، ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدا يەنىلا چوڭ پەرق بولىدۇ، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئەمگەك يەنىلا شەخسلەرنىڭ تىرىكچىلىك ۋاستىسى بولىدۇ، ئۇ تېخى كىشىلەر تۇرمۇشىنىڭ بىرىنچى ئېھتىياجىغا ئايلانمىغان بولىدۇ. بۇنداق شارائىتتا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى بىرلىكتە ئۆزلەشتۈرگەن ۋە كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىدىغان ئەمگەكچىلەرگە ئۇلار جەمئىيەتكە قوشقان ئەمگىكىنىڭ مىقدارى ۋە سۈپىتىنى بويىچە شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىپ بەرگەندە، ئۇلارنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىن كۆڭۈل بۆلىدىغان دەرىجىگە كەلتۈرگىلى بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش ھەرقانداق سىنىپىي پەرقنى ئېتىراپ قىلمايدۇ، چۈنكى ھەربىر ئادەم ئۆزگە ئادەمگە ئوخشاش پەقەت ئەمگەكچى ھېسابلىنىدۇ، ھەممىسىدە باراۋەرلىك ئاساسىدا ئەمگەك قىلىش ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى بولىدۇ، ھەممىسى ئەمگەكتىن ئىبارەت مۇشۇ ئورتاق ئۆلچەم بويىچە شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئالىدۇ. بۇ يەردە ئاقىدىغىنى تاۋار ئالماشتۇرۇشنى تەكشەيدىغان بىرلا پرىنسىپ، يەنى بىر خىل شەكىلدىكى مەلۇم مىقداردىكى ئەمگەكنى ئىككىنچى بىر خىل شەكىلدىكى ئوخشاش مىقداردىكى ئەمگەك بىلەن ئالماشتۇرۇش بولىدۇ. بۇ ئەينى ۋاقىتتا شۇنىڭ بىلدۇرىدۇكى، ئۇ ئوخشاش بولمىغان شەخسىي تۇغما قابىلىيەتنى ئىچىدە ئېتىراپ قىلىدۇ، شۇڭا ئوخشاش بولمىغان خىزمەت ئىقتىدارىنىڭ تەبىئىي ئىمتىياز بولىدىغانلىقىنى ئىچىدە ئېتىراپ قىلىدۇ. ئەمگەكچىلەردە جىسمانىي ۋە ئەقلىي جەھەتتە پەرقى بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، ھەربىر ئەمگەكچىنىڭ جەمئىيەتكە قوشالايدىغان ئەمگەك مىقدارى ئوخشاش بولمايدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئائىلە ئەھۋالى ئوخشاش بولمىغاچقا، بەزىلىرى تۇرمۇش قۇرغان، بەزىلىرى تۇرمۇش قۇرمىغان بولىدۇ. باقىدىغان ئادەمنىڭ سانىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ، دېمەك، جەمئىيەت ئەمگەكتىن ئىبارەت بۇ ئۆلچەمنى شارائىتى ئوخشاش بولمىغان ئەمگەكچىلەرگە تەتبىقلىغان ۋاقىتتىدا، مۇقەررەر ھالدا ئەمەلىيەتتىكى باراۋەرسىزلىك كېلىپ چىقىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەمگەكچىلەرنىڭ تۇرمۇشتا ھاللىق بولۇش دەرىجىسىدە پەرق پەيدا بولىدۇ. ئەمما مۇشۇنداقلىقتى ئۈچۈن، ماركسمۇ، لېنىنمۇ

www.uyghurkitap.com

باسقۇچىدا ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى يولغا قويۇشنىڭ مۇقەررەرلىكىنى تەپسىلىي تەھلىل قىلىپ بەردى. ئۇ مۇنداق دېگەنىدى: «ئىنسانلار كاپىتالىزمدىن پەقەت بىۋاسىتە ھالدا سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشى، يەنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئومۇمنىڭكى قىلىشقا ۋە ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشقا ئۆتۈشى مۇمكىن.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 3- توم، 62 - بەت) لېنىن ئېنىق قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئىشلىمىگەن چىشلىمەسلىك» ۋە «ئوخشاش مىقداردىكى ئەمگەككە ئوخشاش مىقداردىكى بۇيۇم ئېلىش» — بۇ ،سوتسىيالىزمنىڭ پرىنسىپى.

ستالىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتى داۋامىدا، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇردى، ئەمگەك ھەققى جەھەتتىكى تەڭ تەقسىماتچىلىققا قارشى تۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ «ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش»نى تۇنجى قېتىم «ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش» پرىنسىپى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنى سوتسىيالىزم فورمۇلىسى تەرىقىسىدە بايان قىلدى. ئۇ مۇنداق دېگەنىدى: «ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەپ، ئەمگىكىگە قاراپ ھەق ئېلىش» — بۇ، ماركسىزمچە سوتسىيالىزم فورمولىسى، شۇنداقلا كوممۇنىزمنىڭ بىرىنچى باسقۇچى يەنى كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ بىرىنچى باسقۇچىنىڭ فورمۇلىسى.» («ستالىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 13 - توم، 104 - بەت)

ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش دېگەندىن ئەمگەكچىلەر ئۆز ئەمگىكى ئارقىلىق ياراتقان بۇيۇملارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىۋالسۇن دېگەن مەنە كېلىپ چىقمايدۇ. كوللېكتىپ ئەمگەك ئارقىلىق يارىتىلغان ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات ئىچىدىن، ئالدى بىلەن، سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇشقا ئىشلىتىلگەن قىسمى تۇتۇپ قېلىنىشى كېرەك. ئاندىن كېيىن، يەنە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە ئىشلىتىلىدىغان ئۈستىمە قىسمى ۋە باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغان تۈرلۈك زۆرۈر جەمئىيەت فوندلىرى تۇتۇپ قېلىنىشى كېرەك. ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتتىن يۇقىرىدىكى تۇتۇپ قېلىشلاردىن كېيىن، ئاندىن شەخسىي ئىستېمال فوندى ھاسىل بولىدۇ، جەمئىيەت ئۇنى ئوخشاش مىقداردىكى ئەمگەككە ئوخشاش مىقداردىكى مەھسۇلات ئېلىش دېگەن پرىنسىپ بويىچە، ئەمگەكچىلەرگە شەخسىي ئىستېمال قىلىش ئۈچۈن تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. بۇ يەردە، تۇتۇپ قېلىنغان قىسمىمۇ پۈتۈنلەي ئەمگەكچىلەرنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، «خۇسۇسىي ئورۇندا تۇرغان ئىشلەپ چىقارغۇچىدىن چىقىرىۋېلىنغان ھەممە قىسىم جەمئىيەت ئەزاسى ئورنىدا تۇرغان مۇشۇ ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ پاراۋانلىقى ئۈچۈن يەنە بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك ھالدا سەرپ قىلىنىدۇ.» («گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»، 1971 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 20 - بەت)

ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش سوتسىيالىزمنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئىگىلىك قانۇنىيىتى. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى شەخسنىڭكى قىلىۋېلىپ، باشقىلارنىڭ ئەمگىكىنى ھەقسىز

سەۋەبىدىن، ئۇنىڭدا ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ تەڭ تەقسىماتچىلىق ئىدىيىسى چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن، شۇڭا ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇش جەريانىدا، تەڭ تەقسىماتچىلىققا ئۇقتۇرۇلماي قارشى تۇرۇش لازىم.

ئىككىنچى ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە ماۋ زېدۇڭنىڭ قىزىل ئارمىيە ئىچىدىكى مۇتلەق تەڭ تەقسىماتچىلىققا قارشى تۇرغىنىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «مۇتلەق تەڭ تەقسىماتچىلىق كاپىتالىزم يوقىتىلمىغان دەۋردىلا دېھقانلار ۋە باشقا ئۇششاق مۈلۈكدارلارنىڭ بىر خىل خام خىيالى بولۇپ قالماستىن، سوتسىيالىزم دەۋرىدىمۇ ماددىي تەقسىمات، قابىلىيەتكە يارىشا ئىشلەش، ئەمگەكىگە يارىشا ھەق ئېلىش پرىنسىپىغا ۋە خىزمەت ئېھتىياجىغا قاراپ بولىدۇ. مۇتلەق تەڭ تەقسىمات دېگەن ھەرگىز بولمايدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ تالانمىا ئەسەرلىرى»، 1 - تۈم، 1971 - يىل نەشرى، 176 — 177 - بەتلەر)

ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى ئاساسەن سوتسىيالىستىك ماددىي مەنپەئەت پرىنسىپىنى گەۋدىلەندۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ پرىنسىپنى يولغا قويۇش ۋاقتىدا، ماددىي رىغبەتلەندۇرۇش بىلەن روھىي رىغبەتلەندۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈپ، ئىدىيەۋى - سىياسىي خىزمەتكە تولۇق ئەھمىيەت بېرىش ۋە ئونى ياخشى ئىشلەش كېرەك. سوتسىيالىزم دەۋرىدە، بۇرژۇئازىيە ۋە باشقا ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئىدىيەۋى تەسىرى ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن يەنە، ئاش بولسا، ئىش بولمىسا دەيدىغان، ئومۇمىنى زىيانغا ئۇچرىتىش ھېسابىغا ئۆزى پايدا ئالىدىغان بۇرژۇئازىيە ئىدىيىسىنىڭ چىرىتىشىگە قارشى تۇرۇش توغرىسىدا كادىرلار ۋە ئاممىغا تەربىيە بېرىش، كومموۇنىستىك ئەمگەك پوزىتسىيىسىنى تەشەببۇس قىلىشقا ۋە جارى قىلدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىشلەمگەن چىشلەمەسلىك سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىشتىكى بىر پرىنسىپى. بۇنىڭدا، سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئەمگەك قىلىش ئىقتىدارى بولغان بارلىق جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئەمگەككە قاتنىشىپ، ئۆز ئەمگىكىگە تايىنىپ شەخسىي ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئېلىشى؛ ئەمگەك ئىقتىدارى بار تۇرۇقلۇق ئەمگەككە قاتناشمايدىغان ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلارغا بولسا جەمئىيەتتىن ئىستېمال بۇيۇملىرى ئېلىش ھوقۇقى بىرلىمەسلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

سىنىپىي جەمئىيەتتە، ئاز سانىدىكى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ئۆز چاكىلىغا كىرگۈزۈۋالغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە تايىنىپ كەلگەن ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەمگەك مېۋىسىنى تارتىۋالىدۇ، «ئىشلىگەنلەر چىشلەمەسلىك، چىشلىگەنلەر ئىشلەمەسلىك» پرىنسىپى يولغا قويۇلىدۇ. پەقەت سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىلا، «ھازىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا تاپشۇرۇپ بېرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق يوقىتىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتنىڭ قۇۋۋىتى خىزمەت ئىشلەشكە يارايدىغان ھەربىر ئادەم ئۆزىنىڭ تىرىكچىلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئىشلەشكە مەجبۇر قىلىنمىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى،

مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشتا كەۋدىلەنگەن باراۋەرلىك ھەرقۇقى پرىنسىپ بويىچە يەنىلا بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقىنى بولۇپ سانىلىدۇ. دېمەك، ئۇنىڭدا يەنىلا شەكىل جەھەتتىكى باراۋەرلىك ئەمما ئەمەلىيەتتىكى باراۋەرسىزلىكنىك بەزى خۇسۇسىيەتلىرى قېيىپقالغان بولىدۇ. بۇنى كومۇنىزمنىك ئىھتىياجغا قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىي بىلەن سېلىشتۇرغاندا، رشەك - شۇبھىسىزكى، ئۇ بىر كەمچىلىك ھېسابلىنىدۇ. لېكىن سوتسىيالىزم باسقۇچىدا بۇنىڭدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ.

پۈتۈن سوتسىيالىزم باسقۇچىدا، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنىك يولغا قويۇلۇشى كىشىلەرنىك تىرادىسكە باغلىق بولمايدۇ.

(1) ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنىك مەھسۇلى، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنىك ئىقتىسادىي بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى يولغا قويغاندىلا، ئاندىن سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنى مۇستەھكەملىگەنلى ۋە راۋاجلاندۇرغىلى بولىدۇ.

(2) ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش بۇرژۇئازىيە ۋە باشقا ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ ئۇنسۇرلىرىنى ئۆزگەرتىدىغان زورلاش خاراكتېرىدىكى ئىگىلىك شەكلى، ئۆزىنى ئۆزگەرتىپ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان ئەمگەكچىلەرگە ئايلاندۇرۇشلا ئۆتۈۋاتقان ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىك ھەنىۋاسىنىك بىردىنبىر چىقىش يولىدۇر.

(3) ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش ئەمگەكچىلەرنىك ئاكتىپلىقىنى قوزغاشقا پايدىلىق. كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ھەق ئېلىشنى يولغا قويىغاندا، ئەمگەكچىلەرنىك سوتسىيالىزم تۈزۈمى ئىچىدىكى ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئىنتىلىپ، ئەمگەكنى ئۈنۈملۈك قىلىشقا ئىنتىلىپ، ئەمگەك ماھارىتىنى ئۆستۈرۈپ، شۇ ئارقىلىق ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشىگە ئىلھام بەرگىلى بولىدۇ.

ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، ئەمگەك ھەققى شەكلىنى توغرا قوللىنىش شەرت. جۈملىدىن ھازىرقى باسقۇچتىكى ئەمگەك ھەققىنىڭ ئاساسىي شەكلى مۇنداق: ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلاردا ۋە كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى كارخانىلارنىك بىر قىسمىدا ۋاقىتقا قاراپ ھەق ھېسابلاش تۈزۈمى ۋە ئىشقا قاراپ ھەق ھېسابلاش تۈزۈمى بار؛ يېزا خەلق كوممۇنىلىرىدا يولغا قويۇلغىنى ئەمگەك نومۇرى تۈزۈمى بولىدى. ئەمگەكچىلەرنىك جەمئىيەتكە قوشقان نورمىدىن تاشقىرى ئەمگەك مىقدارىنى بىرقەدەر ئۆز ۋاقتىدا، توغرا ۋە جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، مۇنەۋۋەر ئەمگەكچىلەرنى مۇكاپاتلاش ئۈچۈن مۇكاپات تۈزۈمى يولغا قويۇلماقتا.

ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى ئىزچىل يولغا قويۇش ئۈچۈن، تەڭ تەقسىماتچىلىققا ۋە پەرق تولىمۇ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇپ كېتىشكە قارشى تۇرۇش لازىم. تەڭ تەقسىماتچىلىق ئەمگەك ھەقدە بولۇشقا تېگىشلىك پەرقنى يوققا چىقىرىدۇ، پەرق تولىمۇ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇپ كەتسە، ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئەمگەك پەرقىدىن ھالقىپ كېتىدۇ، بۇ ئىككى خىل خاھىش ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىگە خىلاپ كېلىدۇ. جۈملىدىن تارىخىي شەرت - شارائىتى

ئاسمان - زېمىن پەرق قىلمىدىغان ئەھۋالدىن پرىنسىپ جەھەتتە پەرقلىنىدۇ.

ئوخشاش ئىشقا ئوخشاش ھەق بېرىش پرىنسىپىنى يولغا قويۇش كەڭ ئايالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنگە قاتنىشىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. جۇڭگو يېزىلىرىدا ئايالارنىڭ ئەمگەك كۈچى ناھايىتى زور نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. فېئودالىق جەمئىيەتتىن قېپىقالغان ئەرلەرنى ئەتەۋارلاپ ئايالارنى كەمسىتىدىغان ئىدىيە تۈپەيلىدىن، ئوخشاش ئىشقا ئوخشاش ھەق بېرىش پرىنسىپىنىڭ ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشى توسقۇنلۇققا ئۇچراپ، كەڭ ئايالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىشىغا دەخلى يەتمەكتە، شۇنىڭ ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىكى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈلگەندىن بۇيان، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتمىز ئىزچىل تۈردە ئىدىيەۋى - سىياسىي تەربىيىنى كۈچەيتىپ، ئەرلەرنى ئەتەۋارلاپ ئايالارنى كەمسىتىدىغان ئىدىيىنى ئۆزگەرتىپ كەلدى؛ ماۋارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئايالارنىڭ پەن - تېخنىكا سەۋىيىسى ۋە ئەمگەك ئىقتىدارىنى ئۆستۈردى؛ ئاكتىپ تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئايالارنىڭ ئائىلە ئىشلىرىدىكى ئەمگەك سېلىقىنى يەڭگىللەتتى؛ ئايالارنىڭ ئەمگەكتە ئوخشاش ئىشقا ئوخشاش ھەق بېرىشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن يەنە ئەقىلغە مۇۋاپىق بولغان نورمۇر باھالاپ پۈك بېرىش ئۇسۇلىنى بېكىتتى.

سوتسيالىستىك ماددىي مەنپەئەت پرىنسىپى

سوتسيالىستىك ئىگىلىك خىزمىتىدىكى بىر تۈپ پرىنسىپ. ئۇ سوتسيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمال قاتارلىق جەھەتلەردە دۆلەت، كارخانا ۋە شەخسنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەت مۇناسىۋەتلىرىنى تۈگرا بىر تەرەپ قىلىپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ كوللېكتىپ مەنپەئىتىنى شەخسنىڭ مەنپەئىتى بىلەن، يىراق كەلگۈسى مەنپەئەتىنى كۆز ئالدىدىكى مەنپەئىتى بىلەن، ئومۇمىي مەنپەئەتنى قىسمەن مەنپەئىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈشنى، شۇنداق بىلەن ھەربىر ئىقتىسادىي ئورۇن بىلەن ئەمگەكچىلەرنى سوتسيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆزلىرىنىڭ بىۋاسىتە مەنپەئىتى نۇقتىسىدىن كۆڭۈل بۆلىدىغان قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى مۇناسىۋىتى، تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، ماددىي مەنپەئەت مۇناسىۋىتى. ماددىي مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنىڭ ئاساسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك. ماددىي مەنپەئەتنىڭ ئىجتىمائىي خاراكتېرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىكنىڭ خاراكتېرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتىكى كاپىتالىستلار مۇلۇكچىلىكىنى ئاساس قىلىدىغان كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، ئەڭ ئاساسىي ماددىي مەنپەئەت مۇناسىۋىتى شۇكى، كاپىتالىستلار يالالانما ئىشچىلارنىڭ قوشۇمچە قىممىتىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ، پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيىنىڭ ماددىي مەنپەئىتى تۈپتىن قارىمۇقارشى بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستلار مۇلۇكچىلىكىنىڭ شەكلى ئۆزگەرمەيدىكەن، ئىشچىلارنىڭ ماددىي تۇرمۇش شارائىتى قانچە ياخشىلانسىمۇ، ئىككى چوڭ سىنىپنىڭ ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىكى بۇنداق قارىمۇقارشىلىقى ئۆزگەرمەيدۇ. سوتسيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە

17 - تەۋرات، 468 - بەت) ئىشلىمىگەن چىشلىمەيدۇ دېگەن بۇ پرىنسىپ «ئىشلىگەنلەر چىشلىمەسلىك، چىشلىگەنلەر ئىشلىمەسلىك» دېگەن پرىنسىپقا قارىمۇقارشى ھالدا ئوتتۇرىغا چىققان.

ئىشلىمىگەن چىشلىمەسلىك پرىنسىپى بىلەن ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى بىرنەرسە. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئومۇمنىڭ ئىگىدارلىقىغا ئۆتكەن شارائىتتا، ئەمگەك ئىقتىدارى بولغان ھەربىر جەمئىيەت ئەزاسى جەمئىيەت ئۈچۈن ئىشلىشى كېرەك، ھەرقانداق شەخس ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ تەبىئىي شارائىتى بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدىن ئۆزى قاتنىشىشقا تېگىشلىك ئۈلۈشنى باشقىلارغا ئىتتىرىپ قويىسا بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەربىر ئەمگەكچى ئورتاق ئۆلچەمگە - ئەمگەككە ئاساسەن جەمئىيەتتىن شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئالىدۇ. ئوخشاش مىقداردىكى ئەمگەككە ئوخشاش مىقداردىكى مەھسۇلات ئالىدۇ؛ كۆپ ئىشلىگەن كۆپ ئالىدۇ، ئاز ئىشلىگەن ئاز ئالىدۇ.

ئىشلىمىگەن چىشلىمەسلىك پرىنسىپىنى يولغا قويۇش كونا بۇرژۇئازىيە ئۇنسۇرلىرى ۋە باشقا ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ئۈنسۇرلارنى ئۆزگەرتىدىغان زورلاش خاراكتېرىدىكى ئىقتىسادىي تەدبىردۇر. ئۇ ئۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، سوتسىيالىزم شارائىتىدا، بارلىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ئۆزىنى ئۆزگەرتىشكە تايىنىپ تەرتىكچىلىك قىلىدىغان ئەمگەكچىلەرگە ئايلانىدۇرغاندىلا، ئاندىن يېگى ئادەم بولالايدۇ.

ئىشلىمىگەن چىشلىمەسلىك پرىنسىپىنى يولغا قويۇش سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «ئىشلىمىگەن چىشلىمەيدۇ، دېگەنىنى ھەرقانداق بىر ئەمگەكچى چۈشىنىدۇ. بۇنىڭغا بارلىق ئىشچىلار، بارلىق كەمبەغەل دېھقانلار ھەتتا ئوتتۇرا دېھقانلار، قاتتىق نامراتلىقتا ئۆتكەن بارلىق ئادەملەر، ئىش ھەقىقىغە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان بارلىق كىشىلەرمۇ قوشۇلىدۇ. روسىيە ئاھالىسىنىڭ يۈزدە 90 پىرسەنتىنى بۇ ھەقىقەتنى قوللايدۇ، بۇ ئاددىي، ئىنتايىن ئاددىي ۋە تولىمۇ روشەن ھەقىقەت. سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، سوتسىيالىزم كۈچلىرىنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس مەنبەسى، سوتسىيالىزمنىڭ ئاخىر غەلىبە قازىنىشىنىڭ يېمىرىلمەس كاپالىتىدۇر.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 3 - تۇم، 560 - 561 - بەتلەر)

ئوخشاش ئىشقا ئوخشاش ھەق بېرىش

ئوخشاش ئىش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئەمگەكچىلەرنىڭ جىنسىي ئايرىمىسى، يېشى، مىللىتى، سىنىپى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش پەرقلىرىگە قارىماي، جەمئىيەتكە قانچىلىك ئەمگەك قوشقان بولسا شۇنچىلىك ھەق ئېلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئوخشاش ئىشقا ئوخشاش ھەق بېرىش سوتسىيالىزمنىڭ ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنىڭ تەلىپى. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، ھەربىر ئەمگەكچى جەمئىيەت ئۈچۈن ئىشلىشى كېرەك، ئۇلار ئورتاق ئۆلچەمگە - ئەمگەككە ئاساسەن جەمئىيەتتىن ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ھېسابلاپ ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە. ئۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق پەرق ئېتىراپ قىلىنمايدۇ. بۇ ھال كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى ئىرقىي، جىنسىي ئوخشاش بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن ئەمگەك ھەقىمۇ

قىسمەن مەنپەئىتىگە تولۇق ئەھمىيەت بېرىش ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ قىسمەن مەنپەئىتىنى كارخانا ئىگىلىكىنىڭ ياخشى - يامانلىقى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇمۇ ئورتاق مەنپەئەت بىلەن شەخسىي مەنپەئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، ئەمگەكچىلەرنى كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىن كۆڭۈل بۆلىدىغان قىلىشنىڭ زۆرۈر ئالدىنقى شەرتىدۇر.

مەركەز بىلەن جايلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشتا، جايلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاكتىپلىقىنى تولۇق قوزغاش ئۈچۈن، جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي مەنپەئىتىگە كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا، جايلارغا تېگىشلىك ئىقتىسادىي مەنپەئەت بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ.

سوتسىيالىستىك ماددىي مەنپەئەت پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش، تەقسىمات، ئىستېمالدىن ئىبارەت ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىنى پەيدىنپەي ياخشىلاش لازىم. ئىشلەپچىقىرىشتا، دۆلەت كارخانىلىرىدا تېگىشلىك دەرىجىدە ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىنىڭ بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكنى قوغداش، كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشتىكى ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغا ھۈرمەت قىلىش كېرەك؛ ئالماشتۇرۇشتا، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئالماشتۇرغۇچى ئىككى تەرەپنىڭ بىر - بىرىگە مەنپەئەت يەتكۈزۈشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك؛ تەقسىماتتا، جۇغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش كېرەك، بولۇپمۇ ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش، كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ئېلىش پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇش كېرەك؛ ئىستېمالدا، ئىستېمالچىلارنىڭ ئۆزى ياخشى، باھاسى ئەرزان ئىستېمال بۇيۇملىرىغا ئېرىشىشىگە كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

ماددىي مەنپەئەت پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىدىيىۋى - سىياسىي خىزمەتكە ئەھمىيەت بېرىپ، ئەمگەكچىلەرگە قارىتا قەتئىي بوشاشماستىن سوتسىيالىستىك ۋە كوممۇنىستىك ئىدىيىۋى تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ئاممىنىڭ دۆلەتنى سۆيۈش، كوللېكتىپنى سۆيۈش، ئالدى بىلەن ئومۇمنى، ئاندىن شەخسنى كۆزدە تۇتۇش، كوللېكتىپنىڭ مەنپەئىتىنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇشتەك ئىنقىلابىي ئاڭ - سېزىمىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈش كېرەك. ئۇچىغا چىققان شەخسىيەتچىلىكنىڭ ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزۈشىدەك خاھىشلاردىن ھۇشيار بولۇش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سىياسىي ئۈستىدە قۇرۇق گەپ سېتىپ، ئاممىنىڭ ماددىي مەنپەئىتىگە كۆڭۈل بۆلمەيدىغان، ھەتتا ئىنقىلابنى دەستەك قىلىپ ئاممىنىڭ ماددىي مەنپەئىتىنى ئىنكار قىلىدىغان خاھىشلارغىمۇ قارشى تۇرۇش كېرەك.

ماددىي رىغبەتلەندۈرۈش بىلەن مەنىۋى رىغبەتلەندۈرۈشنى بىرلەشتۈرۈش سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ سوتسىيالىستىك ئاكتىپلىقىنى قوزغاشتىكى مۇھىم بىر فاڭجېنى. ئۇ، سوتسىيالىزم ئۈچۈن ئاكتىپ ئىشلىگەن، ئەلا نەتىجىلەرنى ياراتقان كىشىلەرنى زور كۈچ بىلەن تەقدىرلەشنى، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتكە قوشقان

بولغان سوتسیالیستیک ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئورنىتىلىپ، تەبىيارتاپ ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار يوقىتىلغانلىقى، ئىشلەپچىقىرىشتا پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي تۇرمۇش ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قانىدۇرۇش مەقسەت قىلىنىدىغانلىقى سەۋەبىدىن، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىكى ئانتاگونىيىلىك زىددىيەت مەۋجۇت بولمايدۇ. لېكىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى تېخى بىر قەدەر تۆۋەن بولغانلىقى، ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكى بىلەن ئەمگەكچى ئاممىنىڭ كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكىدىن ئىبارەت ئىككى خىل سوتسیالیستیک ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقى، شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىنىدىغانلىقى سەۋەبىدىن، سوتسیالیزم جەمئىيىتىدە ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىكى پەرق ۋە زىددىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشى مۇقەررەر. بۇنىڭ ئىچىدە، ئەمگەكچىلەرنىڭ كوللېكتىپ مەنپەئىتى بىلەن شەخسىي مەنپەئىتى، يىراق كەلگۈسىنى مەنپەئىتى بىلەن كۆز ئالدىدىكى مەنپەئىتى، ئومۇمىي مەنپەئىتى بىلەن قىسمەن مەنپەئىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. لېكىن بۇ زىددىيەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەمگەكچىلەرنىڭ ماددىي مەنپەئىتى تۆپتىن بىر بولغان ئاساستىكى زىددىيەت بولۇپ، ئۇنى سوتسیالیستیک تۈزۈمنىڭ ئۆزىدە ھەر تەرەپلىمىك مەنپەئىتىنى بىر تۇتاش پىلانلاپ ئۇنىڭغا تەڭ ئېتىبار بېرىش ئارقىلىق ھەل قىلىپ كەتكىلى بولىدۇ. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «دۆلەت بىلەن ئاۋۇت ۋە كوپېراتىپلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى، ئاۋۇت ۋە كوپېراتىپلار بىلەن ئىشلەپچىقىرىشتا چەڭگەللىك ئورۇنلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى، دېھقانلار بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، ئومۇمىي مەنپەئەت بىلەن شەخسىي مەنپەئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، ئىرادىلىك بىلەن ئوڭۇشلۇق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، ئۆگىنىش بىلەن ئىجادچانلىق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى ھەر خىل مۇناسىۋەتلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. شۇڭا، بىر تەرەپكىلا ئېتىبار بېرىلىپ كەتسە بولمايدۇ، دۆلەتكىمۇ، كوللېكتىپقىمۇ، شەخسكىمۇ تەڭ ئېتىبار بېرىش كېرەك.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 493 - بەت)

سوتسیالیزم جەمئىيىتىدە ئەمگەكچىلەرنىڭ كوللېكتىپ مەنپەئىتى، ئومۇمىي مەنپەئەتنى ۋە يىراق كەلگۈسى مەنپەئىتى تەكتلىنىدۇ، لېكىن ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي مەنپەئىتىگە سەل قاراشقا بولمايدۇ. ستالىن مۇنداق دېگەنىدى: «سوتسیالیزم شەخسىي مەنپەئەتنى يوقاتا چىقارمايدۇ. پەقەت سوتسیالیزم جەمئىيىتىلا شەخسىي مەنپەئەتنى ئەڭ تولۇق قانائەتلەندۈرەلەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، سوتسیالیزم جەمئىيىتى شەخسىي مەنپەئەتنى قوغداشنىڭ بىردىنبىر ئىشەنچلىك كاپالىتى.» («ئەنگلىيە يازغۇچىسى ھ.گ. ۋېللىس بىلەن سۆھبەت»، «ستالىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 1985 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 570 - بەت)

سوتسیالیستیک ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئاساسىدا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ داۋاملىق ئۆسۈشى دەل سوتسیالیزم تۈزۈمىنىڭ غايەت زور ئەۋزەللىكىنىڭ گەۋدىلىنىشى، ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئاكتىپلىقى بىلەن ئىجادچانلىق روھىنىڭ تولۇق جارى قىلدۇرۇلۇشىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر ئىقتىسادىي مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دۆلەت بىلەن كارخانىلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، قىسمەن مەنپەئەتنى ئومۇمىي مەنپەئەتكە بويسۇندۇرۇش شەرتىنى ئاستىدا، ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ چىقارغۇچى شەخسلەرنىڭ مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى مۇناسىۋەتنىڭ ھەر ئىككىسىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. شۇڭا، بىر تەرەپكىلا ئېتىبار بېرىلىپ كەتسە بولمايدۇ، دۆلەتكىمۇ، كوللېكتىپقىمۇ، شەخسكىمۇ تەڭ ئېتىبار بېرىش كېرەك.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 493 - بەت)

بەۋاسىتە تەمىنلىمەكەن بىر خىل تەقسىمات تۈزۈمى.

ئىنقىلابىي تايانچ بازىلار بىلەن ئازاد رايونلارنىڭ كۆپ سانچىسى چەت ھەم نامرات تاغلىق رايونلارغا جايلاشقان بولۇپ، ئىقتىسادتا ئارقىدا قالغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە دۈشمەن تەرىپىدىن پارچىلەۋېتىلگەنلىكى ۋە قامال قىلىنغانلىقى، ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە كىرىمى چەكلىك بولغانلىقى سەۋەبىدىن، خەلقنىڭ سېلىقىنى يەكمۇللىتىش ئۈچۈن، ئارمىيە ۋە خادىملارنىڭ تەمىناتى جەھەتتە ئەڭ تۆۋەن تۇرمۇش ئېھتىياجىنىلا قاندۇرىدىغان تەمىنات تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. جەڭگاھىمىزدىكى تايانچ بازىسى دەۋرىدە جۇنجاڭدىن تارتىپ ئاشپەز-لەرگىچە، ئاشلىقنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھەممىسىنىڭ تاماق پۇلى بەش فۇڭدىن تۇغرا كېلەتتى، يەنە پارچە - پۇرات خىراجىتى ئۈچۈن ئىككى مۇچەندىن تۇغرا كەلسە ھەممەيلەنگە ئىككى مۇچەندىن، تۆت مۇچەندىن تۇغرا كەلسە ھەممەيلەنگە تۆت مۇچەندىن تارقىتىپ بېرىلەتتى. كېيىن، ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، تەمىنلەش تۈزۈمىنىڭ دائىرىسى ۋە ئۆلچىمى ئانچە - مۇنچە ئۆزگەرتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئومۇمەن تەڭ دەرىجىدە قىلىنىپ، سەل - پەل پەرقلەندۈرۈلدى، يەنە كېلىپ ئومۇمەن كەڭ ئاممىنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇش سەۋىيىسىدىن ئاشۇرۇۋېتىلمىدى. تەمىنات تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى ئىنقىلابىي ئورۇش شارائىتىنىڭ ئوبيېكتىپ ئېھتىياجى بەلگىلىگەن. بۇ تۈزۈم مۇشەققەتلىك شارائىتتا ئىنقىلابىي قوشۇنىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، بۇ قوشۇنىدا جاپاغا چىداپ ئاددىي - سىددا پاشايدىغان، ئامما بىلەن زىچ ئالاقە باغلايدىغان ئېسىل ئىستىلارنى تۇرغۇزۇش، ئارمىيە ۋە خادىملارنىڭ ئورغۇپ تۇرغان ئىنقىلابىي روھىنى ساقلاپ، ھەر خىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، قۇربان بېرىشتىن قورقماي، ئىچكى - تاشقى سىنىپىي دۈشمەنلەرگە قارشى كۈرەش قىلىپ، ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىغان.

تەمىنات تۈزۈمى مۇئەييەن تارىخىي شارائىتقىلا ئۇيغۇن كېلەدۇ. ئىنقىلاب پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدە غەلىبە قىلىپ، ئورۇش دەۋرىدىن پېكىن تىنچ قۇرۇلۇش دەۋرىگە كۆچكەندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئوبيېكتىپ جەھەتتە بەزىدىن ئورۇش يىللىرىدىكى تەمىنات تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىپ، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىدىغان سوتسىيالىستىك پرىنسىپ بويىچە، كادىرلارغا قارىتا ئىش ھەقىقى تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى.

تەمىنات تۈزۈمىدىن ئىش ھەققى تۈزۈمىگە ئۆتكۈچە بولغان ئارىلىقتا بىر مەھەل ھۆددىگە ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. يەنى كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بەزى ئاساسلىق تەمىنات تۈرلىرى پۈتۈنلەي پۇلغا سۇندۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا تۇرمۇش قوشۇمچە خىراجىتىنى قوشۇپ، تۇرمۇش خىراجىتى سۈپىتىدە نەق پۇل بېرىلگەنىدى، شەخسلەر بۇ پۇلنى ئۆزىنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ ئۆزى خەجلەيتتى، ئۇنىڭغا ئىستېمال بۇيۇملىرىنى سېتىۋالاتتى. ئۇنىڭ ئىش ھەققى تۈزۈمىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ھۆددىگە ئېلىنغان خىراجەتتىن باشقا، ئۇنىڭدا يەنە تەمىنات تۈزۈمىنىڭ قىسمەن تۈرلىرى ساقلاپ قېلىنغانىدى. مەسىلەن، تاپقان بالىلارنى بېقىشنى دۆلەت ئۈستىگە ئالاتتى، بۇلارنىڭ تەمىناتى يەنىلا ئومۇمەن

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

نورمىدىن تاشقىرى ئەمگەكىگە ماددىي مۇكاپات بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، پومېشچىك ۋە بۇرژۇئازىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، ئەمگەكچى خەلق ئىزىلىش ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش نورمىدىن قۇتۇلۇپ، جەمئىيەتنىڭ خوجايىنىغا ئايلىنىدۇ. ئۇلار ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۆزى ئۈچۈن، جەمئىيەت ئۈچۈن ئىشلەيدۇ. بۇ ئەمگەكچى ئامما سوتسىيالىستىك ئېڭىنىڭ كۈنسايىن ئۆسۈپ بېرىشىنىڭ ئاساسى. ئەمگەكچىلەرنى مەنىۋى جەھەتتىن رىغبەتلەندۈرۈش دېگەنلىك ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆز ھۆلىستى ئۈچۈن، ئۆز سىنىپى ئۈچۈن، كوممۇنىزمدىن ئىبارەت ئۇلۇغ غايە ئۈچۈن ئۆزىنىڭ تەشەببۇسكارلىقى ۋە ئىجادچانلىق روھىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشنى، شۇنىڭ بىلەن خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، جەمئىيەت بايلىقىنى ئۆزلۈكسىز ئاشۇرۇش ئۈچۈن بارلىق كۈچنى بىلەن تىرىشىشنى ئىلھام بېرىش دېگەنلىكتۇر. مەنىۋى رىغبەتلەندۈرۈشنىڭ ئۆسۈللىرى سەممىيەت بىلەن ئىشلەپ، سوتسىيالىزم ئىشلىرىغا تۆھپە قوشقان ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ۋە خىزمەتچىلەرنى تەقدىرلەپ، ئۇلارغا تەقدىرنامە، مۇكاپات تاختىسى بېرىشنى ياكى مەلۇم پەخرىي نام بېرىشنى، ئۇلارنىڭ ئەمگەك تۆھپىسىنى جەمئىيەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا، گەشىلەرنىڭ ھۆرمەت قىلىشىغا ئېرىشتۈرۈپ، ئۆگىنىش ئولگىسى قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ماددىي رىغبەتلەندۈرۈش ماددىي مەنپەئەت پرىنسىپىنىڭ كونكرېت گەۋدىلەندۈرۈلۈشى بولۇپ، ھېسابلىنىدۇ. ئەمگەكچىلەرنىڭ سوتسىيالىستىك ئاكتىپلىقى، مەلۇم ماددىي كاپالەتكە ئىگە قىلىنىشى كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ئۇنى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرگىلى بولىدۇ. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «بىز شۇنى ئەستە تۇتۇشىمىز لازىمكى، ئىشلەپچىقىرىش تەشۋىقاتىنى قەتئىي يۈرگۈزۈشتىن تاشقىرى، يەنە ئىككىنچى بىر خىل تەسىر كۆرسىتىش ئۇسۇلىنى يەنى ماددىي مۇكاپاتلاشنى قوللىنىشىمىز كېرەك.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 31 - توم، 461 - بەت) سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى يولغا قويۇشتا، جەمئىيەت ئۈچۈن نورمىدىن تاشقىرى ئەمگەك قوشقان ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ۋە خىزمەت ئىلغارلىرىغا ماددىي مۇكاپات بېرىلىدۇ. بۇ ئۇلارغا تارقىتىپ بېرىلمىدىغان مۇكاپات پۇلى، مۇكاپات بۇيۇملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، شۇنداق بىلەن ئەمگەكچىلەر قوشقان تۆھپىسىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ دارامەت جەھەتتە ئانچە - مۇنچە پەرقلەندۈرۈلىدۇ. يۇقىرى بولغاندا، ئەمگەكچىلەرگە بىر پۈتۈن مەنپەئەت بىلەن شەخسىي مەنپەئەتنىڭ بىردەكلىكىنى، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنى ھېس قىلدۇرۇپ، شۇئارقىنامىق ئۇلارنىڭ سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزم ئىشلىرى ئۈچۈن غەيرەت بىلەن ئىشلىشىگە يېتەكلەش ئىلھام بەرگىلى بولىدۇ.

تەمىنات توزۇمى جۇڭگودا ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە، ماددىي لەرسىلەر بىلەن تەمىنلەش قىلىن بولغانلىقى ئۈچۈن، پارتىيە، ھۆكۈمەت ۋە ئارمىيە خادىملىرىنى شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ بىر قىسىم ئائىلە ئەۋلادلىرىنى، ئەڭ تۆۋەن تۇرمۇش ئېھتىياجى بويىچە، ئەڭ ئاساسلىق تۇرمۇش ۋاستىلىرى بىلەن

جەھەتتىن، ئەكسىيەتچىل، قالاق ۋە ئارقىغا چېكىنىش ئىدىيىسى. بىز بۇنداق ئىدىيىنى تەنقىد قىلىشىمىز لازىم.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم 1971 - يىل نەشرى، 2271 - بەت) سوتسىيالىزم شارائىتىدا، تەڭ تەقسىماتچىلىق ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىغا زىت كېلىدۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئەمگەك جەھەتتىكى پەرقىنى يوققا چىقىرىدۇ، ئىلغارلارنى رىغبەتلەندۈرمەي، بەلكى قالاقلارنى رىغبەتلەندۈرۈپ، كەڭ ئاممىنىڭ سوتسىيالىستىك ئاكتىپلىقىغا قاتتىق بەرھەم بېرىدۇ.

تەڭ تەقسىماتچىلىق كوممۇنىزمنىڭ تەقسىمات پرىنسىپى ئەمەس. ماركسىزمچىلار ئەزەلدىن كوممۇنىزمنىڭ تەقسىمات پرىنسىپى ھەرگىز تەڭ ئىستېمال قىلىش ئەمەس، بەلكى ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ھەركىمگە ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى دەپ قاراپ كەلدى. بەزى بۇرژۇئا ئالىملىرى ۋە ئاغمىچىلار جۆيلۈپ، كوممۇنىزم ھەربىر جەمئىيەت ئەزاسىنىڭ ئوخشاش كىيىم كىيىشىنى، ئوخشاش تاماق يېيىشىنى ۋە ئوخشاش تۇرمۇش كەچۈرۈشىنى تەلەپ قىلىدۇ دېيىشتى، بۇ ئۇلارنىڭ ئەكسىيەتچىلىكى ۋە نادانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. خەلقئارا كوممۇنىزم ھەرىكىتى تارىخىدا ئۆتكەن پرۇدون، باكۇنىن، لاسسال ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئاغمىچى مەزھەپلەر تەڭ تەقسىماتچىلىقتىن پايدىلىنىپ ماركسىزمغا قارشى تۇرغانىدى. ئېنگېلس ئۇلارنىڭ تەڭ تەقسىماتچىلىق ئىدىيىسى ۋە سىنىپتىن تاشقىرى باراۋەرلىك تەلىپىنى تەنقىد قىلغىنىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «پرولېتارىياتنىڭ باراۋەرلىك تەلىپىنىڭ ئەمەلىي مەزمۇنى سىنىپلارنى يوقىتىش تەلىپىدىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇ دائىرىدىن ھالقىپ چىققان ھەرقانداق باراۋەرلىك تەلىپى مۇقەررەر ھالدا بىمەنىلىككە ئېلىپ بارىدۇ.» («دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 201 - بەت) لېنىن ۋە ستالىنمۇ سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقىنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشىغا رەھبەرلىك قىلىش جەريانىدا، تروتسكى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئاغمىچىلار تەرغىپ قىلغان تەڭ تەقسىماتچىلىققا قارشى كەسكىن كۈرەش قىلغانىدى. ستالىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ھەرقانداق بىر لېنىنىزمچى، ئۇ ھەقىقىي لېنىنىزمچى بولىدىغان بولسىلا، ئېھتىياج بىلەن شەخسىي تۇرمۇش جەھەتتىكى تەڭ تەقسىماتچىلىقنىڭ بىر خىل ئەكسىيەتچىل ئۇششاق بۇرژۇئازىيە سەپسەتىسى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ.» («ستالىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 13 - توم، 313 - بەت)

كونا جۇڭگو ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى كەڭ تۈردە مەۋجۇت بولغان بىر دۆلەت بولۇپ، ئۇنىڭدا تەڭ تەقسىماتچىلىق ئىدىيىسى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان، تا ھازىرغىچە ئۇنىڭ ناھايىتى چوڭ تەسىرى بار، لىن بياۋ ۋە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» ئۇنىڭدىن سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى پارچىلاش قورالى سۈپىتىدە پايدىلانغان، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەريانىدا تەڭ تەقسىماتچىلىققا قەتئىي قارشى تۇرۇش ۋە ئۇنى تۈگىتىش لازىم.

سوتسىيالىستىك ئىش ھەققى ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى دۆلەت كارخانىلىرى ۋە بىر قىسىم كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرىدا ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى يولغا قويۇشنىڭ ئاساسىي ئەمگەك ھەققى شەكلى، ئەمگەكچىلەر ياراتقان زۆرۈر مەھسۇلاتنىڭ

تەڭ بولۇپ، ئازراق پەرق قىلاتتى. ھۆددىگە ئېلىش خىراجىتى ئومۇمەن ئېيتقاندا ئىش ھەققى سەۋىيىسىدىن تۆۋەن ئىدى. پەيدىنپەي ئىسلاھ قىلىنىپ، 1955 - يىلغا كەلگەندە، ئىش ھەققى تۈزۈمى مەملىكەت بويىچە بىر تۇتاش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، تەمىنات تۈزۈمى پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

تەڭ تەقسىماتچىلىق ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن بىر تۈرلۈك مۇتلەق تەڭ تەقسىماتچىلىق ئىدىيىسى. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، ئۇ، شەخسىي ئېستېمال بۇيۇملىرى تەقسىماتىغا مۇئامىلە قىلىشتا ئەمگەكنىڭ ئاز - كۆپلۈكى، تېخنىكىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى ۋە تۆھپىسىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قارىماي، تەمىناتتىن ئوخشاش بەھرىمەن بولۇشنى تەلەپ قىلىش؛ سوتسىيالىستىك كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا، ئىگىلىك باشقۇرۇشنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىغا، ئىقتىسادىي پائالىيەت نەتىجىسىنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشىغا قارىماي، ئوخشاش ماددىي مەنپەئەت بېرىشنى تەلەپ قىلىش؛ يېزىلاردا يېزا (گۇڭشې) بىلەن يېزا (گۇڭشې)، كەنت (دۈي) بىلەن كەنت (دۈي) ئوتتۇرىسىدا دارامەت جەھەتتە بولىدىغان پەرقلەرنى ئېتىراپ قىلماي، ھەممىنى تەڭ قىلىشنى تەلەپ قىلىش ۋەھاكازالاردا ئىپادىلىنىدۇ.

تەڭ تەقسىماتچىلىق ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى ۋە يەككە قول سانائەتنىڭ مەھسۇلى. فېئوداللىق تۈزۈم شارائىتىدا، كەڭ دېھقانلار بىلەن ئۇششاق قول سانائەتچىلەر فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دەھشەتلىك ئېزىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا ئۇچرىغاچقا، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، كۆڭۈلدىكىدەك جەمئىيەت قۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. ئۇلارنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك جەمئىيىتى، كۆپىنچە، يەر ۋە مال - مۈلۈكنى تەڭ تەقسىم قىلىش ئاساسىغا قۇرۇلاتتى. تەڭ تەقسىماتچىلىق ئىدىيىسىنىڭ ئىنقىلابىي تەرىپىمۇ ۋە ئەكسىيەتچىلىك تەرىپىمۇ بار. فېئوداللار سىنىپىنىڭ يەر ۋە مال - مۈلۈكلىرىنى تەڭ تەقسىم قىلىپ، فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ قالدى - قاتتىلىرىنى تەلتۆكۈس سۈپۈرۈپ تاشلاش ئۇنىڭ ئىنقىلابىي تەرىپى. پرولېتارىيات پارتىيىسى بۇ جەھەتتە دېھقانلارنىڭ ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىغا مەدەت بېرىش ۋە ياردەم بېرىشىنى خالايدۇ. لېكىن ئۇ فېئوداللىققا قارشى تۇرۇش دېگەن بۇ چەكتىن ھالقىپ، فېئوداللار سىنىپىنىڭ يەر ۋە مال - مۈلۈكلىرىنىلا ئەمەس، بەلكى جەمئىيەتتىكى باشقا بارلىق سىنىپلارنىڭ، دېھقانلارنىڭ ھەممە قاتلىمىنىڭ ئۆزلەشتۈرگەن يەر ۋە مال - مۈلۈكلىرىنىمۇ تەڭ تەقسىم قىلىش خىيالىدا بولىدۇ ھەمدە ئۇنى «ئومۇمىي مۈلۈك» ياكى «سوتسىيالىزم» دەپ ئاتىۋالىدۇ، بۇ ئۇنىڭ ئەكسىيەتچىلىك تەرىپى. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دېگەنىدى: «بىزنىڭ دېھقانلارنىڭ يەرنى تەڭ تەقسىم قىلىش تەلىپىنى قوللىشىمىز كەڭ دېھقانلار ئاممىسىنى قوزغاپ، فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمىنى چاپسان يوقىتىشقا ئاسانلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن بولۇپ، ھەرگىز مۇتلەق تەڭ تەقسىماتچىلىقنى تەشەببۇس قىلىش ئەمەس. كىمىكى مۇتلەق تەڭ تەقسىماتچىلىقنى تەشەببۇس قىلىدىكەن، ئۇ خاتا قىلغان بولىدۇ. ھازىر يېزىلاردا سودا - سانائەتنى ۋەيران قىلىدىغان، يەر تەقسىم قىلىش مەسىلىسىدە مۇتلەق تەڭ تەقسىماتچىلىقنى قۇۋۋەتلەيدىغان بىر تۈرلۈك ئىدىيە تارقىلىپ يۈرمەكتە، بۇ، خاراكتېر

ئاساسەن، مەلۇم مەزگىلدىكى دۆلەت كىرىمىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە شۇنىڭدەك شەخسىي ئىستېمال فوندىنىڭ دۆلەت كىرىمىدە ئىگىلىگەن نىسبىتىگە باغلىق بولىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتا كىشىلەرنىڭ كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش مەقسەت قىلىنىدۇ، ئىش ھەققى سەۋىيىسىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ تەكرار ھاسىل بولۇشىنى قامدىشى ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان تۇرمۇش ۋاستىلىرى دائىرىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: سوتسىيالىستىك شەخسىي ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ سانى «بىر تەرەپتىن، جەمئىيەتنىڭ ھازىرقى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى (يەنى ئىشچىلارنىڭ ئەمگەكى رېئال ئىجتىمائىي ئەمگەك قىلىنىدىغان ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى) يار بەرگەن، يەنە بىر تەرەپتىن، خاسلىق خۇسۇسىيەتنىڭ تولۇق راۋاج تېپىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان دائىرىگىچە كېڭەيتىلىدۇ.» («ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 990 - بەت) سوتسىيالىستىك كارخانىلاردا ئىش ھەققىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى، ئاساسەن، ئەمگەكچىلەر ئەمگەكنىڭ مىقدارى ۋە سۈپىتىگە باغلىق بولىدۇ. لېكىن باشقا ئامىللار (مەسىلەن، رايونلارنىڭ تەبىئىي شەرت-شارائىتى ۋە ئەمگەك شارائىتى پەرقى)مۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، كارخانىلارنىڭ ئاكتىپلىقىغا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، ھەرقايسى كارخانىلارنىڭ ئىش ھەققى سەۋىيىسىنى كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسى ۋە ئىقتىسادىي پائالىيىتىنىڭ نەتىجىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈش كېرەك. كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسى يۇقىرى، ئىقتىسادىي پائالىيەت نەتىجىلىرى زور، دۆلەتكە قوشقان پايدىسى كۆپ بولسا، ئۇلار كۆپرەك پايدا نىسبىتىگە ئىگە بولالايدۇ، قالدۇرۇلغان پايدىنىڭ بىر قىسمىنى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ قوشۇمچە ئىش ھەققى ۋە مۇكاپات سوممىسى قىلالايدۇ.

ئىش ھەققى سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا باغلىق بولىدۇ. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئۆزلۈكسىز ئۆسكەن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئۆزلۈكسىز كېڭەيگەندىلا، ئاندىن ئىش ھەققى ئۆسۈشى ئاساسىغا ئىگە بولالايدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈشى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا بولغان ۋە ئەمگەك ماھارىتىنى ئاشۇرۇشقا بولغان ئاكتىپلىقىنى ئۆستۈرۈپ، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېڭىيىشىنى تېخىمۇ ئالغا سۈرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان ئاساستا، ئەمگەكچىلەر ئىش ھەققىنىڭ مۇقىم ھالدا ئۆسۈشى سوتسىيالىستىك ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي يۈزلىنىشىدۇر.

سوتسىيالىزمدىكى ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرى بىلەن قىسمەن كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرىدا قوللىنىلىدىغان بىر خىل ئەمگەك ھەققى شەكلى. ئۇ - ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمەلىي ئەمگەك ۋاقتى ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسى، ئەمگەك سىجىللىقى، ئەمگەكتىكى مەسئۇلىيەت دەرىجىسى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئامىللارغا قاراپ ھېسابلىنىدىغان ۋە بەلگىلىنىدىغان ئەمگەك ھەققى.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە، ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىمۇ ۋە ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىمۇ ئەمگەك كۈچلىرى قىممەتلىك ياكى باھاسىنىڭ

www.uyghurkitap.com

پۇل ئىپادىسى.

سوتسىيالىستىك ئىش ھەققى بىلەن كاپىتالىستىك ئىش ھەققىنىڭ خاراكتېرى تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئەمگەك كۈچلىرى تاۋار ھېسابلىنىدۇ، ئىش ھەققى ئەمگەك كۈچلىرى قىممىتى ياكى باھاسىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىدۇر. كاپىتالىستىك ئىش ھەققى كاپىتالىستلار بىلەن ياللانما ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئەمگەك كۈچلىرى تاۋار ھېسابلانمايدۇ، ئەمگەكچىلەرنىڭ زۆرۈر ئەمگەكتىن تاشقىرى ئىشلىگەن قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ مېۋىسى جەمئىيەتكە مەنسۇپ بولىدۇ، يەنى ئەمگەكچىلەر جامائىتىگە مەنسۇپ بولىدۇ. دېمەك، ئىش ھەققى ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ قىممىتى ياكى باھاسىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى ئەمەس، بەلكى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى ئىزچىللاشتۇرۇشنىڭ كونكرېت شەكلى، ئۇ دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرنىڭ تۈپ مەنپەئىتى بىردەك بولغان سوتسىيالىستىك مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىش ھەققى پۇل ئارقىلىق تۆلىنىدۇ، ھەربىر ئەمگەكچى جەمئىيەتكە مەلۇم شەكىلدىكى ئەمگەك مىقدارىنى قوشۇپ، جەمئىيەتتىن مەلۇم ساندا پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى ئالىدۇ، بۇنىڭغا بازاردىن ئۆزىگە كېرەكلىك شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى سېتىۋالىدۇ. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە نامىي ئىش ھەققى بىلەن ئەمەلىي ئىش ھەققى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. نامىي ئىش ھەققى ئەمگەكچىلەر ئالغان پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنىڭ سانىنى كۆرسىتىدۇ؛ ئەمەلىي ئىش ھەققى پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى ئارقىلىق سېتىۋالغىلى بولىدىغان شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ سانىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، سوتسىيالىستىك دۆلەتلەر پىلان خىزمىتىدە، ئىش ھەققى ۋە مال باھاسىنى بىر تۇتاش پىلانلاپ ۋە بۇلارغا تەڭ ئېتىبار بېرىپ، پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈش سۈرئىتىنى ئىستېمال بۇيۇملىرى باھاسىنىڭ ئۆسۈش سۈرئىتىدىن ئىمكان قەدەر تېزلىتىدۇ ياكى ھېچ بولمىغاندا ئۇنىڭ بىلەن تەڭ قىلىدۇ. ئەگەر پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى ئۆزگەرتىلمىسە، ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى مۇقىملاشتۇرۇلۇشى ھەمدە چۈشۈرۈلۈشى كېرەك.

سوتسىيالىستىك ئىش ھەققىدە ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ۋە ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى دېگەن ئىككى خىل شەكىل قوللىنىلىدۇ. ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىدە ئەمگەكنىڭ داۋاملاشقان ۋاقتى ئەمگەك ھەققىنى ھېسابلاشنىڭ ئاساسى قىلىنىدۇ، ئوخشاش ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە، ئىش ھەققى مىقدارى ئەمگەك سۈپىتىگە يەنى ئەمگەكنىڭ مەلىكىلىك دەرىجىسى ۋە مۇرەككەپلىك دەرىجىسىگە باغلىق بولىدۇ. ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىدە ئۆلچەمگە لايىق مەھسۇلات سانى ياكى مەشغۇلات مىقدارى بىلەن ئىشنىڭ بىرلىك قىممىتى ئەمگەك ھەققىنى ھېسابلاشنىڭ ئاساسى قىلىنىدۇ. ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى بىلەن ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ئىش ھەققىنىڭ ماھىيەتلىك پەرقى ئەمەس، بەلكى ئىش ھەققى بېرىشنىڭ شەكلى جەھەتتىكى پەرقى، سوتسىيالىستىك ئىش ھەققىنىڭ سەۋىيىسى،

ئەمگەكچىلەرنىڭ سوتسيالىستىك ئاكتىپلىقىغا چوقۇم بەرھەم بېرىپ قويۇلمىدۇ.

سوتسيالىزمدىكى ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

سوتسيالىزمدىكى ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى سوتسيالىستىك ئەمگەك ھەققىنىڭ بىر خىل شەكلى. ئۇ ئىشلەپ چىقارغۇچى ئەمگەكچىلەر ئورۇنداشقان ئۆلچەمگە لايىق مەھسۇلات مىقدارى ياكى مەشغۇلات مىقدارىغا قاراپ ۋە ئالدىن بەلگىلەنگەن ئىشنىڭ بىرلىك باھاسىغا قاراپ ئىش ھەققى بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

سوتسيالىستىك جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنىڭ تەكلىنىشى بىلەن تەڭ، ئىش ھەققى ماھىيىتىدە تۈپ ئۆزگىرىش بولىدۇ. ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىغە ئوخشاش، يەنە ئەمگەك كۆچلىرىنىڭ قىممىتى ياكى باھاسىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇۋەرمەيدۇ، بەلكى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى يولغا قويۇشنىڭ شەكلى بولىدۇ.

ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ھەم دەرىجىسىنى ئوخشاش بولمىغان ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەمگەك پەرقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ھەم دەرىجىسى ئوخشاش بولغان ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەمگەك پەرقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ جەمئىيەتكە ئەمەلىي قوشقان ئەمگەك مىقدارى ۋە سۈپىتىنى بىرقەدەر توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىنىمۇ بىرقەدەر تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. ئۇنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى مۇنداق: (1) ئەمگەكچىلەرنى جەمئىيەتنىڭ ئەمگەك مەۋسىگە ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىن تېخىمۇ ئوبدان كۆڭۈل بۆلىدىغان قىلىپ، تېخنىكا سەۋىيىسى ۋە ئەمگەكتىكى مەلىكىلىك دەرىجىسىنى تېرىشىپ ئۆستۈرۈپ، جەمئىيەت ئۈچۈن كۆپرەك تۆھپە قوشۇش ئىمكانىيىتىنى ئىگە قىلالايدۇ. (2) ئەمگەك ئىنتىزامىنى كۈچەيتىپ، ئەمگەك ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق؛ (3) كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى ياخشىلىشىغا تۈرتكە بولالايدۇ، چۈنكى ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى تۈزۈمى كارخانىلاردا مۇكەممەل ئىپتىدائىي خاتىرىلەر، پۈختا ئەمگەك تەشكىلى، نورمال ئىشلەپچىقىرىش تەرتىپى، مۇۋاپىق ئەمگەك نورمىسى بىلەن ماددىي سەرپىيات نورمىسى ۋە قاتتىق سۈپەت تەكشۈرۈش تۈزۈمىنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ، بۇ ئوبيېكتىپ جەھەتتە كارخانىلارنىڭ باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى يولغا قويۇشتا تۆۋەندىكى شەرتلەرنى ھازىرلاشقا توغرا كېلىدۇ: (1) ئەمگەكتىكى ئىش ھالقىلىرى نىسپىي ھالدا مۇستەقىل بولۇشى، مەھسۇلات مىقدارى ياكى مەشغۇلات مىقدارى توغرا ھېسابلاپ چىقىلىشى كېرەك؛ (2) مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى ۋە ئۆلچىمى ئېنىق بەلگىلىنىشى ھەمدە ئۇ ئىلمىي ئۇسۇل بىلەن تەكشۈرۈپ بېكىتىلىشى كېرەك؛ (3) ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا نورمال شەرت ـ شارائىت بولۇشى، خام ئەشيا ـ ماتېرىيال، يېقىلغۇ ۋە ئەمگەك كۈچلىرى بىلەن تەمىنلەشتە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىنىشى لازىم؛ (4) كارخانىلاردا ئىلمىي باشقۇرۇش تۈزۈمى بولۇشى، تېخنىكا ماتېرىيالىلىرى بىرقەدەر تولۇق بولۇشى، ئەمگەك نورمىسى بىرقەدەر ئەقىلغە مۇۋاپىق بولۇشى لازىم ۋە باشقىلار.

ئۆزگەرگەن شەكىلى ئەمەس، بەلكى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنىڭ باشقىچە شەكلى، ئۇ دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرنىڭ تۆپ ھەنپەئىتى بىردەك بولغان سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنىڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان دائىرىسى كەڭرەك، ھەر-قانداق تارماق، كارخانا ۋە ئىش تۈرلىرىدە قوللىنىشقا بولىدۇ، خۇسۇسەن ئىشلەپچىقىرىش-نىڭ ئاپتوماتلىشىش دەرىجىسى يۇقىرىراق بولغان، ئەمگەك ھالقىسى نىسپىي ھالدا مۇستەقىل بولمىغان، ئەمگەكچىلەر ئورۇندىغان ھەسۇلاتنىڭ سانىنى ياكى مەشغۇلات مىقدارىنى ئېنىق ھېسابلىغىلى بولمايدىغان، ھەسۇلاتنىڭ سۈپىتىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش ئىمكانىيىتى بولمىغان، ئىشلەپچىقىرىش ۋەزنىسى دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان كارخانا ۋە ئىش تۈرلىرىدە بۇنداق ئىش ھەققى شەكلىنى قوللىنىش بىرقەدەر مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئېنژېنېرلار ۋە كادىرلارنىڭ كەسپىي ئىش ھەققىمۇ ئەمەلىيەتتە ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىگە ياتىدۇ. جۈملىدىن، ھازىر ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ئاساسىي ئىش ھەققى شەكلى بولماقتا.

ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى پەقەت ئوخشاش ئىش تۈرى ۋە ئوخشاش تېخنىكا دەرىجىسىدىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ھەلۋم ۋاقىت ئىچىدە قوشقان ئەمگەك مىقدارىنىڭ ئوتتۇرىچە سانىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. لېكىن ھەر بىر ئەمگەكچىنىڭ ئەمگەك پوزىتسىيىسى ۋە تېخنىكا سەۋىيىسى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئەمەلىي قوشقان ئەمگەك مىقدارىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. دېمەك، ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى تەلەپ مىقدارىدىكى ئەمگەككە تەلەپ مىقدارىدا مەھسۇلات ئېلىش پىرىنسىپىنى توغرا كەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، ئەمگەك ھەققىنى ئەمگەك مېۋىسى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى قوللىنىشتا يەنە مۇكاپات قاتارلىق شەكىللەرنى قوللىنىپ قوشۇمچە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق بولغاندا، ۋاقىتقا قا-راپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى يەنە ۋاقىتقا قا-راپ بېرىلىدىغان ئاددىي ئىش ھەققى ۋە ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان مۇكاپاتلىق ئىش ھەققى دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن، مۇۋاپىق بولغان ئىش ھەققى دەرىجىسى ۋە ھەر دەرىجىلىك ئىش ھەققىنىڭ دەرىجە پەرقىنى ئېنىق بەلگىلەشكە توغرا كېلىدۇ. ھەر بىر ئەمگەكچىنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسى، ئەمگەك سىجىللىقى، مەلەكىلىك دەرىجىسى، شۇنىڭدەك مەلۇم ۋاقىت ئىچىدە جەمئىيەتكە قوشىدىغان ئەمگەك مىقدارى ئوخشاش بولمايدىغانلىقى سەۋەبىدىن، مۇۋاپىق بولغان ئىش ھەققى دەرىجە پەرقىنى ئېنىق بەلگىلەپ، دەرىجىلىك ئىش ھەققى تۈزۈمىنى يولغا قويۇش كېرەك، شۇنىڭدەك قەرەللىك ھالدا ئەمگەك سىنىقى ئېلىپ بېرىپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك ئىقتىدارى-نىڭ ئۆسۈشىگە قاراپ، ئىش ھەققى دەرىجىسىنى مۇۋاپىق تەڭشەپ، ئۇنى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پىرىنسىپىنىڭ تەلىپىنى تېخىمۇ ئوبدان گەۋدىلەندۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش كېرەك. ئۇنىڭ ئەكسىچە، تېخنىكىسىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى، ئەمگەك-نىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكى ۋە تۆھپىسىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قارىماي، ئەقسىماتىتا تەڭ تەقسىماتچىلىق يولغا قويۇلىدىغان بولسا،

ئۇلار گەرچە غەيرىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەمگىكى جەمئىيەت ئۈچۈن ئېھتىياجلىق بولۇپ، بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا ئەمگەكچى خەلق ئۈچۈن پاراۋانلىق يارىتىدۇ. ئۇلارنىڭ مائاشى ئىجتىمائىي ساپ دارامەتتىن كېلىدۇ، بۇ مىللىي دارامەتنىڭ تەكرار تەقسىم قىلىنغانلىقىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، ئەمگەكچىلەر ئارىسىدىكى تۆپ مەنپەئەت بىردەكلىكى ئاساسىدىكى سوتسىيالىستىك ئۆزئارا ياردەم ـ ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

سوتسىيالىستىك مائاشتىمۇ، پرىنسىپ جەھەتتە، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش يولغا قويۇلىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا پارىژ كومۇنىسىنىڭ مائاش پرىنسىپىدىن پايدىلىنىلغان بولىدۇ. پارىژ كومۇنىسى ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىنىڭ ھەممىسى ئاددىي ئىشچىنىڭ ئىش ھەققىچىلىك مائاش ئالىدىغانلىقىنى، مۇشۇ يول بىلەن كىشىلەرنىڭ ئەمەل، مۇلۇك تەمەسىدە بولۇشى، دۆلەتنىڭ ۋە دۆلەت ئاپپاراتلىرىنىڭ جەمئىيەتنىڭ خوجايىنىغا ئايلىنىپ كېتىشىدىن ساقلىنىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ پرىنسىپ دۆلەت خىزمەتچىلىرىنى ئىمتىيازدىن مەھرۇم قىلىشتا، دۆلەت خىزمەتچىلىرى بىلەن ئامما ئارىسىدا يېڭىچە مۇناسىۋەتنى بارلىققا كەلتۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

پارىژ كومۇنىسىنىڭ مائاش پرىنسىپى دېگەن ماددىغا قارالىدۇ.

پارىژ كومۇنىسىنىڭ مائاش پرىنسىپى 1871 ـ يىلى فرانسىيە پرولېتارىياتى ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ پارىژدا ئىشچىلار ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنى قۇرغاندىن كېيىن، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ئاپپاراتلىرى ۋە كارخانا ئورۇنلىرى، كەسپىي ئورۇنلاردا ئىشلەيدىغان بارلىق خىزمەتچىلەرگە قارىتا يولغا قويغان مائاش پرىنسىپى.

پارىژ كومۇنىسىنىڭ مائاش پرىنسىپىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: دۆلەت ئەمەلدارلىرىغا بۇرۇنقىدەك يۇقىرى مائاش ۋە ئىمتىيازلارنى بېرىش بەكار قىلىنىدۇ، كومۇنا ھەيئەت ئەزالىرىدىن تارتىپ بارلىق خىزمەتچى ئىشچىنىڭ ئىش ھەققىچىلىك مائاش ئالىدۇ. مۇشۇ پرىنسىپ بويىچە، كومۇنا ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مائاشىنى يىلىغا 6000 فرانك قىلىپ بەلگىلىگەن. ئەينى ۋاقىتتا، يۇقىرى مائاش بىلەن تۆۋەن مائاش ئارىسىدىكى پەرق مۇۋاپىق بولغان، مەسىلەن، كومۇنا مىللىي قوغدىنىش ئارمىيەسى باش قوماندانلىقىنىڭ ئايلىق مائاشىنى 500 فرانك، شاۋۇبىنىڭ ئايلىق مائاشىنى 150 فرانك قىلىپ بەلگىلىگەن. كومۇنا يەنە ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتىسە، قوشۇمچە ۋەزىپە ئۈچۈن مائاش بەرمەسلىكنى بەلگىلىگەن. پارىژ كومۇنىسى قارمىقىدىكى تارماقلار ۋە ئورۇنلارمۇ كومۇنىنىڭ مۇشۇ پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىپ، يۇقىرى مائاشلىقلارنىڭ مائاشىنى چۈشۈرگەن، تۆۋەن مائاشلىقلارنىڭ مائاشىنى ئۆستۈرگەن. مەسىلەن، پوچتا ئىدارىسى كومىتېتى تۆۋەن دەرىجىلىك خادىملارنىڭ ئىش ھەققىنى يىلىغا 1200 فرانك قىلىپ ئۆستۈرۈشنى بەلگىلىگەن، يەنى 50 پىرسەنتچە ئۆستۈرگەن، ئىش ھەققى يۇقىرىلارنىڭ يىللىق ئىش ھەققىنى 6000 فرانك بىلەن چەكلىگەن. تېلېگراف ئىدارىسى تېلېگرامما توشۇغۇچىلارنىڭ يىللىق ئىش ھەققىنى 800 — 1000 فرانكتىن 1400 — 1600 فرانكقا ئۆستۈرگەن، ئىدارە باشلىقىنىڭ ئىش ھەققىنى 15 مىڭ

ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى شەكىلدە شەخسىلەرگە ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان، كوللېكتىپقا ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان، ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان، ۋاقىتلىق ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى تۈرلىرى بولىدۇ. شەخسىلەرگە ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ياكى كوللېكتىپقا ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى قوللىنىشتا، ئۇنى ھەرقايسى كارخانا ۋە ئىش تۈرلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئېھتىياجىغا قاراپ بېكىتىشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ياكى ۋاقىتلىق ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى قوللىنىشتا بولسا، ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىگە قاراپ بېكىتىشكە تېگىشلىك.

ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ماشىنىلىشىش سەۋىيىسى بىرقەدەر تۆۋەن بولغان، بىرمۇنچە ئىش تۈرلىرى تېخنىكا تەل بىلەن ئىشلىنىدىغان ۋە يېرىم ماشىنىلاشقان، مەھسۇلاتنىڭ مىقدارى ۋە سۈپىتى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي تېخنىكا سەۋىيىسىگە ۋە ئەمگەكنىڭ سەجدىلىقىغا باغلىق بولغان شارائىتتا، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى قوللىنىشتا دائىرىسى خېلىلا كەڭ بېرىلىدۇ. ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاش ئۈچۈن، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى يولغا قويۇشقا بولىدىغانلىكى كارخانىلار ۋە ئىش تۈرلىرىنىڭ ھەممىسىدە چەيدىنىپەي شەرت ھازىرلاپ، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى يولغا قويۇش لازىم.

دەرۋەقە، يىراق كەلگۈسىنى نەزەرگە ئالغاندا، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئاپتوماتلىشىش دەرىجىسى بارغانسېرى ئۆسىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى قۇراشتۇرۇش ـ سەپلەشنى كۈندىن ـ كۈنگە لىنىيىلەشتۇرۇشكە قاراپ ماڭىدۇ، بىرمۇنچە ئىش تۈرلىرىدىكى شەخسىي ئەمگەك مىقدارىنى ئېنىق ھېسابلاشقا بولماي قالىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىنىڭ ئېشىشىمۇ ئىشچىلارنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسىگە ۋە ئەمگەك سەجدىلىقىغا باغلىق بولماي قالىدۇ، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى تارىيىدۇ.

سوتسىيالىزمدىكى ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ماتاش سوتسىيالىستىك مەملىكەتلەردە ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى جەمئىيەتتىن پۇل شەكلىدە ئالىدىغان ھەققى.

سوتسىيالىستىك مەملىكەتلەردىكى ماتاش خاراكتېر جەھەتتىن كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردىكىگە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، دۆلەت خىزمەتچىلىرى كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى قوغدايدۇ. بۇرژۇئا سىياسەتشۇناسلىرى، ئەمەلدارلار، ھەربىيلەر بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ ۋە بۇرژۇئازىيە ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ماتاشى بۇرژۇئازىيە ئۈچۈن قىلغان خىزمىتىگە بېرىلگەن ھەق بولۇپ، ئىشچىلار سىنىپى يارىتقان قوشۇمچە قىممەتتىن ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلق ئىشلەپ چىقارغان قوشۇمچە مەھسۇلاتتىن كېلىدۇ. بۇنداق ماتاش كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، پرولېتارىيات بىلەن ئەمگەكچى خەلق دۆلەتنىڭ خوجايىنى بولىدۇ، خىزمەت ئورنىنىڭ يوقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دۆلەت خىزمەتچىلىرىنىڭ ھەممىسى خەلقنىڭ خىزمەتكارى ھېسابلىنىدۇ.

تۆزۈمى يولغا قويۇلغاندى. 1956 - يىلدىن ئېتىبارەن، ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى دۆلەت كارخانىلىرىدا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلاردا (يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى كوپېراتىپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ)، دۆلەت ئورگانلىرىدا، كەسپىي ئورۇنلاردا ئىش ھەققى تۆزۈمى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلۇپ، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى، ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ۋە ئىش ھەققىغە مۇكاپات قوشۇش قاتارلىق شەكىللەر قوللىنىلىدى.

ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى زاۋۇت، كان، كارخانىلاردا ئومۇمەن سەككىز دەرىجىلىك ئىش ھەققى تۆزۈمى يولغا قويۇلدى. بۇنداق ئىش ھەققى تۆزۈمىدە ئىش دەرىجىسى (ئىشنىڭ مۇرەككەپلىكى، نازۇكلۇقى ۋە ئىشتىكى مەسئۇلىيەتنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى) ۋە تېخنىكا دەرىجىسى ئۆلچىمىگە ئاساسەن ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى دەرىجىسى بەلگىلىنىدۇ، ئەمگەك ھەققىنى ھېسابلايدىغان بىرلىك ئەمگەك ۋاقتى بولىدۇ، بەلگىلەنگەن ئىش ھەققى دەرىجىسى بويىچە، ئاساسىي ئىش ھەققى ئايمۇئاي بېرىلىدۇ. بۇنىڭدا ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى ئىش ھەققى سوممىسى ئاساسىي سان قىلىنغان بولۇپ، ھەر دەرىجىلىك ئىش ھەققىنىڭ كوئېففىتسېنتى بەلگىلىنىدۇ، دەرىجە قانچە يۇقىرى، ئىش ھەققى كوئېففىتسېنتى قانچە چوڭ بولسا، ئىش ھەققى سوممىسى شۇنچە كۆپ بولىدۇ. ھەر دەرىجىلىك ئىش ھەققى سوممىلىرى ئارىسىدىكى پەرق ھەر دەرىجىلىك ئەمگەكچىلەر قىلىدىغان ئىشنىڭ پەرقىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

دۆلەت ئورگانلىرى ۋە كەسپىي ئورۇنلار- دىمۇ دەرىجىلىك ئىش ھەققى تۆزۈمى يولغا قويۇلىدۇ. ھەرقايسى ئورگانلار ۋە كەسپىي ئورۇنلارنىڭ ئىشنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسەن، ھەر خىل ئىش ھەققى دەرىجىلىرى ۋە تۈرلۈك دەرىجىلىك ئىش ھەققى ئارىسىدىكى دەرىجە پەرقى ئايرىم - ئايرىم ھالدا بەلگىلىنىدۇ.

ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاساسىي ئىش ھەققىنى ئالغاندىن باشقا، ئوخشاش بولمىغان ئەھۋاللارغا ئاساسەن، يەنە مۇكاپات، قوشۇمچە پۇل قاتارلىق ئەمگەك ھەققى ئالىدۇ. مۇكاپات پۇلى ئىش ھەققىنىڭ زۆرۈر تولۇقلىمىسى بولۇپ، مۇنەۋۋەر ئەمگەكچىلەرنى مادديي جەھەتتىن رىغبەتلەندۈرىدىغان شەكىل. مۇكاپات پۇلىنىڭ قانچىلىك بولۇشى ئەمگەكچىلەرنىڭ جەمئىيەتكە قوشقان ئارتۇق ئەمگەكنىڭ مىقدارىغا ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ. قوشۇمچە پۇلنىڭ تۈرلىرى كۆپرەك، بەزىلىرى ئەمگەكچىلەرنىڭ نورمىدىن تاشقىرى قىلغان ئەمگەكنىڭ سەرپىياتى سۈپىتىدە بېرىلىدۇ، بەزىلىرى جايلاردا تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىدە كېلىپ چىققان پەرقنى تەڭشەش ئۈچۈن بېرىلىدۇ، بەزىلىرى كىشىلەرنى پەۋقۇلئاددە جاپالىق شارائىتتا ئىشلەشكە ئىلھاملاندۇرۇش ئۈچۈن بېرىلىدۇ.

1956 - يىلقى ئىش ھەققى ئىسلاھاتى، ئاساسەن، شۇ چاغدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىش ھەققى تۆزۈمىنى ئۆگىنىپ ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، ئىش ھەققى ئۆلچىمى بەك چۈۋالچاق بولۇپ قالغان. ئېغىر سانائەت بىلەن يېنىك سانائەت، مەركەزدىكى سانائەت بىلەن جايلاردىكى سانائەت، چوڭ كارخانىلار بىلەن ئوتتۇرا - كىچىك كارخانىلار، ھەربىي كارخانىلار بىلەن خەلق ئىشلىرى كارخانىلىرى

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

فرانكتىن 5000 فرانكقا چۈشۈرگەن. روف ھەربىي ئەسلىھەلەر زاۋۇتىنىڭ يېڭى ئىش ھەققى تۆلەمىدە زاۋۇت باشلىقىنىڭ ئايلىق مائاشى 250 فرانك، ئىشچىلارنىڭ 150 فرانكچە قىلىپ بەلگىلەنگەن.

پارتۇ كومىتېتىنىڭ مائاش پرىنسىپىنى يولغا قويۇش پرولېتارىياتنىڭ دېموكراتىيىسىنى ۋە باراۋەرلىكنى گەۋدىلەندۈردى، ئىشچىلار ھۆكۈمىتى بولغان كومىتېتنىڭ ماھىيىتىنى گەۋدىلىك ھالدا چۈشەندۈرۈپ بەردى. ماركس بىلەن ئېنگېلس: ئۇنى «دۆلەتنىڭ ۋە دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ جەمئىيەت خىزمەتكارلىرىدىن جەمئىيەت خوجايىنىغا ئايلىنىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش» تەكى مۇھىم سىياسىي تەدبىر ۋە ئىقتىسادىي پرىنسىپ دەپ ھېسابلىدى («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 335 ـ بەتكە قارالسۇن). لېنىنمۇ پارتۇ كومىتېتنى ئۆزىنىڭ خىزمەتچىلىرىنى «بۇرژۇئاچە يۇقىرى مائاش ئالدىغان، ئورۇن ـ مەرتىۋە، لىك ئىمتىيازلىق تەبىقىدىن ئالاھىدە «قورال» ئىشلىتىدىغان ئىشچىلارغا ئايلانىدۇردى، ئۇلارنىڭ ئىش ھەققى مەلىكىنىڭ ئىشچىلارنىڭ ئادەتتىكى ئىش ھەققىدىن ئېشىپ كەتسە بولمايتتى» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 24 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 19 ـ بەت)، بۇ پارتۇ كومىتېتنىڭ «ھەقىقىي دېموكراتىك، پرولېتارىيات ھۆكۈمىتىلىك خاراكتېرى»نى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بەردى دەپ ھېسابلىغان («لېنىن ئەسەرلىرى»، 17 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 124 ـ بەت). ئۇ يەنە مۇنداق دەپ يازغان: «بارلىق ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىگە نىسبەتەن مۇستەسنا سىز ھالدا ئومۇمىيۈزلۈك سايلام تۆزۈمىنى يولغا قويۇش ۋە ئۇلارنى خالىغان ۋاقىتتا ئالماشتۇرۇش، ئۇلارنىڭ مائاشىنى ئادىدىي «ئىشچىنىڭ ئىش ھەققى» سەۋىيىسىگە چۈشۈرۈشتەك بۇنداق ئادىدىي ۋە «ئۆز ـ ئۆزىدىن» چۈشىنىشلىك» بولغان دېموكراتىك تەدبىرلەر ئىشچىلار بىلەن زور كۆپچىلىك دېھقانلارنىڭ مەنپەئىتىنى تامامەن بىرلەشتۈرەلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشنىڭ كۆۋرۈكىمۇ بولۇپ قالىدۇ.» («دۆلەت ۋە ئىنقىلاب»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 72 ـ بەت) ماۋزېدۇڭ ئاز سانلىق كىشىلەرگە يۇقىرى مائاش بېرىش تۆزۈمىنى يولغا قويۇشقا قارشى تۇرغان ۋە بارلىق خىزمەتچىلەرنىڭ خىزمەت ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ھەرقانداق ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولۇشىغا قارشى تۇرغان، بۇنىڭ روھى پارتۇ كومىتېتنىڭ مائاش پرىنسىپى بىلەن بىردەك.

ئىش ھەققى تۆلەمى سوتسىيالىستىك دۆلەتلەردە ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تۆزۈلگەن ئەمگەك ھەققى تۆلەمى بولۇپ، تۆرلۈك ئىش ۋە ۋەزىپىلەر توغرىسىدىكى ئىش ھەققى دەرىجىلىرى، ئىش ھەققى ئۆلچىمى، ئىش ھەققى شەكلى ۋە ئىش ھەققىغە ئالاقىدار باشقا بەلگىلىمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

جۇڭگودا ئىش ھەققى تۆلەمى ئازاد رايونلاردىكى تەمىنات تۆزۈمى بىلەن كونا جۇڭگودىكى نامۇۋاپىق ئىش ھەققى تۆزۈمىنى تەدرىجىي ئىسلاھ قىلىش جەريانىدا بەرپا قىلىنغان ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن. ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، بىر قىسىم ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋە كادىرلار ئارىسىدا تەمىنات تۆزۈمى بىلەن ھۆددىگە ئېلىش تۆزۈمى يولغا قويۇلغان، بىر قىسىم ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئارىسىدا ئىش ھەققى

ئاساسەن، ھەر دەرىجىلىك ئىش ھەققىنىڭ ئۆلچەملىرىنى ھېسابلاپ چىقىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، 1 - دەرىجىنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى ئۆلچىمى 40 يۈەن بولسا، 1 - دەرىجە بىلەن 2 - دەرىجە ئوتتۇرىسىدىكى ئىش ھەققى دەرىجىسىنىڭ كۆپەيتىسىنتى 18 پىرسەنت بولىدۇ، دېمەك، 2 - دەرىجىنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى ئۆلچىمى 47.2 يۈەن بولىدۇ. باشقىلارمۇ مۇشۇ تەرىقىدە ھېسابلىنىدۇ.

ئىش ھەققى ئۆلچىمىنى بەلگىلەش دۆلەت قۇرۇلۇشى بىلەن خەلق تۇرمۇشى، جۇغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ نىسبىتى ۋە ئىشچى - دېھقانلار مۇناسىۋىتى، شەھەر بىلەن يېزا مۇناسىۋىتى، جىسمانىي ئەمگەك بىلەن ئەقلىي ئەمگەكنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشقا بېۋاستە چېتىشلىق ئىش بولۇپ، ئەقلىغە ئۇيغۇن قىلىشقا تىرىشىش كېرەك.

ئىش ھەققى دەرىجىسى ئەمگەكچىلەرنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسى، مەلىكىلىك دەرىجىسى ۋە مەسئۇلىيەتنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى قاتارلىقلارغا ئاساسەن ئىش ھەققىنىڭ دەرىجىلەرگە بۆلۈنۈشى. ئۇئەمگەكچىلەرنىڭ ئىش ھەققى مىقدارىدىكى پەرقنى بەلگىلەشنىڭ ئاساسى.

ئىش ھەققى دەرىجىسى سوتسىيالىستىك دۆلەت تەرىپىدىن ئەمگەكىكە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىغا ئاساسەن بەلگىلەنگەن. ئۇ ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بىرنەچچە تۈرلۈك بولىدۇ: (1) تېخنىكا ئىش ھەققى دەرىجىسى. ئۇ، ئىشنىڭ مۇرەككەپلىكى، نازۇكلۇقى ۋە مەسئۇلىيەتنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى شۇنىڭدەك ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆز ئىشىنى ئورۇندىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان بىلىم ھەم ئىشلەپچىقىرىش ماھارىتىنى ئىگىلىشى ئۈچۈن تۈزۈلگەن تېخنىكا دەرىجىسى ئۆلچىمىگە ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ. (2) ئىش ئورنى ئىش ھەققى دەرىجىسى. ئۇ، ئىشنىڭ قىيىن - ئاسانلىقى، مەسئۇلىيەتنىڭچوڭ - كىچىكلىكى ۋە ئەمگەكنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ. (3) خىزمەت ۋەزىپىسى ئىش ھەققى دەرىجىسى. ئۇ، ھەر خىل ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدىغان رەھبىرىي كادىرلار، تېخنىك خادىملار ۋە خىزمەتچىلەرگە باب كېلىدۇ. ئىش ھەققى دەرىجىسى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى، ھەرقايسى كارخانىلار ياكى سېخلارنىڭ مۇھىملىقى، كارخانا ياكى ئورگانلارنىڭ كۆلىمى، ئىشنىڭ مۇرەككەپلىك دەرىجىسى ۋە مەسئۇلىيەتنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ھەمدە ئەمگەك شارائىتى قاتارلىقلارغا ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ. ئۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ جەمئىيەتكە قوشقان ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئەمگەك مىقدارىنىڭ پەرقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىش ھەققى دەرىجىسى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىش ھەققى مىقدارىدىكى پەرقنى بەلگىلەشتىكى ئاساس. ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىش ھەققىنىڭ مىقدارى، ئادەتتە، تېخنىكا (ئىش ئورنى ياكى خىزمەت ۋەزىپىسى) ئىش ھەققى دەرىجىسى، 1 - دەرىجىنىڭ ئىش ھەققى سوممىسى ۋە ئىش ھەققى دەرىجىسى كۆپەيتىسىنتى (تېخنىكا دەرىجىسى ئۆلچىمىگە ئاساسەن بەلگىلەنگەن ھەر دەرىجىلىك ئەمگەكچىلەرنىڭ ئالىدىغان ئىش ھەققى سوممىسى بىلەن 1 - دەرىجىنىڭ ئىش ھەققى سوممىسىنىڭ نىسبىتى) غا باغلىق بولىدۇ. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى سوممىسى شۇ كىشىنىڭ دەرىجىسىنىڭ

www.uyghurkitap.com

ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر تەكىتلىنىپ، جىق ناملار بىلەن ئاتالغان ئىش ھەققى دەرىجىسى جەدۋىلى تۈزۈپ چىقىلدى. كېيىن، ئىش ھەققى بىرنەچچە قېتىم تەڭشەلدى، نەتىجىدە بەزى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈش مىقدارى ئەسلىدىكى ئىش ھەققى دەرىجە پەرقى بىلەن بىردەك بولمىدى، بۇنىڭ بىلەن يەنە بىرمۇنچە دەرىجە قوشۇلدى. ھازىر بىر رايوندا، كۆپىنچە، بىرنەچچە يۈز خىل ئىش ھەققى ئۆلچىمى، بىرنەچچە مىڭ ئىش ھەققى دەرىجىسى بار، بۇنداق چۇۋالچاق تۈزۈم بەك نامۇۋاپىق بولۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىغا تەسىر يەتكۈزدى. ئەينى ۋاقىتتا، ھازىرقى ئىش ھەققى تۈزۈمىمۇ بەك ئۆلۈك باشقۇرۇلدى. مەركەزلەشكەن، بىرلىككە كەلگەن رەھبەرلىك تەكىتلەنگەچكە، جايلار ۋە كارخانىلاردا ئۆز ئورنىدىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىش ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمگەك قىلىش ئەھۋالىغا ئاساسەن ئىش ھەققىنى ۋاقتى - ۋاقتىدا تەڭشەپ تۇرۇش ھوقۇقى بولماي، زىددىيەت بارغانسېرى كۆپەيدى، بۇمۇ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمگەك ئاكتىپلىقىغا تەسىر يەتكۈزدى. بۇلارنى ئىسلاھ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىش ھەققى تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىشتا، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى سەۋىيىسىنى كارخانىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەت نەتىجىلىرى بىلەن باغلاپ، ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسى يۇقىرىراق، ئىقتىسادىي پائالىيەت نەتىجىلىرى ياخشىراق كارخانىلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى سەۋىيىسىنى باشقا كارخانىلاردىكىدىن يۇقىرىراق قىلىشقا بولىدۇ.

ئىش ھەققى ئۆلچىمى مۇئەييەن ئىش ۋاقتىغا ئاساسەن ھەر دەرىجىلىك ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە بەلگىلەنگەن ئىش ھەققى مىقدارى، ئۇنى سائەت، كۈن ۋە ئايلىق ئىش ھەققى ئۆلچىمى دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن. جۇڭگو ئىشچى - خىزمەتچىلىرىدە ئادەتتە ئايلىق ئىش ھەققى ئۆلچىمى يولغا قويۇلىدۇ.

ئىش ھەققى ئۆلچىمى تېخنىكىنىڭ مۇرەككەپلىك دەرىجىسى، مەسئۇلىيەتنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ۋە ئەمگەك شارائىتىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. دۆلەت ئىش ھەققى ئۆلچىمىنى بەلگىلەشتە، ئاۋۋال 1 - دەرىجە (ئەڭ تۆۋەن دەرىجە)نىڭ ئىش ھەققى ئۆلچىمىنى ئەقىلغە مۇۋاپىق بەلگىلەيدۇ ۋە بۇنى باشقا دەرىجىلەرنىڭ ئىش ھەققى ئۆلچىمىنى بەلگىلەشتە باشلىنىش نۇقتىسى ھەم ئاساس سان قىلىدۇ. 1 - دەرىجىنىڭ ئىش ھەققى ئۆلچىمىنى بەلگىلەيدىغان چاغدا، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىغا ئاساسەن، مۇنداق كۆپ جەھەتلەردىكى ئامىللارنى ھېسابقا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ: شۇ دەرىجىلىك ئەمگەكچى جەمئىيەتكە قوشىدىغان ئەمگەك مىقدارى؛ خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش ئېھتىياجى؛ ئىشچى - دېھقانلار مۇناسىۋىتى، شەھەر بىلەن يېزا مۇناسىۋىتى، ئىشچىلارنىڭ ئەڭ تۆۋەن ئىش ھەققىنى دېھقانلار ئىچىدىكى قاۋۇل ئەمگەك كۈچىنىڭ دارامىتىدىن بەك كۆپ پەرقلىنىدىغان قىلىۋەتمەسلىك، ۋەھاكازالار.

1 - دەرىجىلىك ئىش ھەققى ئۆلچىمى بەلگىلەنگەندىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك ئىش ھەققى دەرىجىسىنىڭ كوئېففىتسېنتىغا

ئۆلچەملىك ئىش ھەققىنى ئاي بويىچە ھېسابلىنىدۇ. كۈنلۈك ئىش ھەققى ئۆلچىمى يولغا قويۇلغان ئورۇنلار ۋە ئىش تۈرلىرىدە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆلچەملىك ئىش ھەققى بولسا كۈن بويىچە ھېسابلىنىدۇ.

ئاساسي ئىش ھەققى ئۆلچەملىك ئىش ھەققىغە ئاساسەن بەلگىلەنگەن، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئېلىشقا تېگىشلىك ئىش ھەققىنىڭ مىقدارى، ئىش ھەققىنىڭ ئاساسي تەركىبي قىسمى.

ئاساسي ئىش ھەققى دېگەن سۆز قوشۇمچە ئىش ھەققى دېگەن سۆزگە نىسبەتەن ئېيتىلغان. ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئىش ھەققىنىڭ بىر قىسمى ئۆلچەملىك ئىش ھەققى بويىچە بېرىلىدۇ، ئۇ مۇئەييەن دەۋردە ئۆزگەرمەي مۇقىم تۇرىدۇ، بۇ ئىش ھەققىنىڭ مۇقىم قىسمى بولۇپ، «ئاساسي ئىش ھەققى» دېيىلىدۇ؛ يەنە بىر قىسمى قوشۇمچە پۇل بېرىش، ئارتۇق ئىشلىگەن ئىشقا ھەق بېرىش قاتارلىق شەكىللەر بىلەن بېرىلىدۇ، بۇنىڭ مىقدارى دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، بۇ ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگىرىشچان قىسمى بولۇپ، «قوشۇمچە ئىش ھەققى» دېيىلىدۇ.

دەرىجىسى ئوخشاش ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئاساسي ئىش ھەققى بىلەن دۆلەت بىر تۈتاش بەلگىلىگەن ئۆلچەملىك ئىش ھەققى بەزى ئورۇنلاردا (مەسىلەن، دۆلەت ئورگانلىرى، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە تارماقلىرىدا) بىردەك بولىدۇ؛ بەزى ئورۇنلاردا (مەسىلەن، زاۋۇت، كان، كارخانىلار، سودا دۇكانلىرىدا) ئىش ھەققى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمەلىي ئىشقا چىققان كۈن سانىغا قاراپ ھېسابلىنىدىغان بولغاچقا، دېگەندەك بىردەك بولمايدۇ.

ئاساسىي ئىش ھەققى ناھايىتى زور دەرىجىدە، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى بىۋاستە بەلگىلەيدۇ. ئاساسي ئىش ھەققىنىڭ ئەڭ تۆۋەن مىقدارى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ۋە ئۇ باقىدىغان ئوتتۇرىچە نوپۇس سانىنىڭ ئاساسي تۇرمۇش ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىشى، بۇنىڭ بىلەن ئەمگەك كۈچلىرىنى نورمال ئەھۋالدا تەكرار ھاسىل بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشى لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپى بويىچە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئىش ھەققى سەۋىيىسىنى پەيدىنپەي ئۆستۈرۈش لازىم.

ئاساسي ئىش ھەققى مەلۇم دەۋردە نىسپىي مۇقىملىقتا بولىدۇ، ئەمگەكچىلەرنىڭ جەمئىيەتكە قوشقان ئەمگەكنىڭ مىقدارى ۋە سۈپىتىدىكى ئۆزگىرىشنى ئۆز ۋاقتىدا ۋە توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، شۇڭا بۇنى قوشۇمچە ئىش ھەققى شەكلى بىلەن تولۇقلاشقا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئاساسي ئىش ھەققىنىڭ سالمىقى قوشۇمچە ئىش ھەققىنىڭكىدىن چوڭ بولۇشى كېرەك.

ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمگەك ھەققىنى كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنىڭ نەتىجىسى بىلەن باغلاش ئۈچۈن، ھەرقايسى تارماقلار، كارخانىلاردىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئاساسي ئىش ھەققى سەۋىيىسى، ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنىڭ نەتىجىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، پەرقلىق بولسا بولىدۇ.

ئىش ئورنى قوشۇمچە پۇلى سوتسىيالىستىك دۆلەت ۋە كارخانىلار ئالاھىدە شارائىتتا ئەمگەك قىلىدىغان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە

ئىش ھەققى دەرىجىسى كوئېففىتسېنتى بىلەن 1 - دەرىجىنىڭ ئىش ھەققى سوممىسىنىڭ كۆپەيتمىسى بولىدۇ.

ئىش ھەققى دەرىجىسىنىڭ مۇۋاپىق بولۇشى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ئارىسىدىكى ۋە تارماقلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى، كارخانىلار ۋە ئورگانلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشقا، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ۋە ئەمگەكتىكى مەلىكىلىك دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈشكە ئىلھاملاندۇرۇپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق.

ئىش ھەققىدىكى دەرىجە پەرقى ھەر دەرىجىلىك ئىش ھەققىدىكى پەرقلەرنىڭ نىسبىتى. دەرىجىلىك ئىش ھەققى تۈزۈمى يولغا قويۇلغان ئەھۋالدا، تېخنىكا سەۋىيىسى، ئەمگەكتىكى مەلىكىلىك دەرىجىسىگە قويۇلىدىغان تۈرلۈك تەلەپلەرگە ئاساسەن، بىر ئىش تۈرى ئەمگەك - تېخنىكا دەرىجىسى ھەر خىل بولغان بىرنەچچە دەرىجىگە بۆلۈنىدۇ. ئاندىن ئەمگەكچىلەرنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسى ۋە مەلىكىلىك دەرىجىسىگە ئاساسەن، ئۇلارنىڭ ئىش ھەققى دەرىجىسى بەلگىلىنىدۇ.

ئوخشاش بولمىغان تېخنىكا دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان ئىش ھەققى دەرىجىسى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ئەمگەك ھەققىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئەگەر مۇۋاپىق بەلگىلەنسە، ھەر دەرىجىلىك ئىش ھەققى ئارىسىدىكى پەرق ئاساسىي جەھەتتىن ئەمگەك پەرقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ. ئەمەلىي خىزمەتتە، ئادەتتە، ئاۋۋال ئەك تۆۋەن ئەمگەك - تېخنىكا دەرىجىسىنىڭ ئىش ھەققى سەۋىيىسى (1 - دەرىجىلىك ئىش ھەققى) بەلگىلىنىدۇ، ئاندىن ھەر دەرىجىلىك ئىش ھەققىنىڭ دەرىجە كوئېففىتسېنتى يا كى ھەر دەرىجىلىك ئىش ھەققى بىلەن 1 - دەرىجىلىك ئىش ھەققىنىڭ دەرىجە كوئېففىتسېنتى بەلگىلىنىدۇ. بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كېلىدىغان ئىككى دەرىجىنىڭ دەرىجە كوئېففىتسېنتى بىلەن تۆۋەنرەك دەرىجىدىكى ئىش ھەققى سانىنى كۆپەيتىش ئارقىلىق ھەر دەرىجىلىك ئىش ھەققى ئارىسىدىكى دەرىجە پەرقىنى تاپقىلى بولىدۇ.

تۆۋلچە ملىك ئىش ھەققى دۆلەتنىڭ ھەرقايسى تارماقلار، ھەرقايسى كەسىپلەر، ھەرقايسى ئىش تۈرلىرىگە بەلگىلەپ بەرگەن بىر تۇتاش ئىش ھەققى بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ خىزمەت ئىقتىدارى، تېخنىكىنىڭ مۇرەككەپلىك دەرىجىسى، مەسئۇلىيەتنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، ئەمگەكنىڭ ئېغىر - يېنىكلىك، مۇرەككەپلىك - ئاددىيىلىق دەرىجىسى، تۆھپىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى قاتارلىق ئەھۋاللارغا بىرلەشتۈرۈپ بەلگىلەنگەن، ھەربىر ئىشچى - خىزمەتچى ئىلىشقا تېگىشلىك ئىش ھەققى سوممىسى.

تۆۋلچە ملىك ئىش ھەققى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمگەك ھەققىنىڭ ئاساسىي قىسمى. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تۆۋلچە ملىك ئىش ھەققى ھەربىر ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ مەلۇم ۋاقىت ئىچىدە جەمئىيەتكە قوشقان ئوتتۇرىچە ئەمگەك مىقدارىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

جۇڭگودا كارخانا ئورۇنلىرى ۋە كەسىپلىي ئورۇنلار ھەم ئىدارە - جەمئىيەتلەرنىڭ زور كۆپچىلىكىدە ئايلىق ئىش ھەققى تۆۋلچىمى يولغا قويۇلىدۇ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ

ئىشلەپ چىقارغۇچى ساھەدىكى ئەمگەكچىلەر ئۈز ئەمگىكى بىلەن ياراتقان يېڭى قىممەت؛ (2) ئىجتىمائىي ساپ كىرىمدىن تۇتۇپ قېلىنغان قىسمى يەنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئالاقىسىز بولغان باشقۇرۇش خراجىتى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئورتاق ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن كېتىدىغان خراجەتتىن تۇتۇپ قېلىنغان قىسمى.

ئىش ھەققى فوندىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى تىزگىنلەش پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى، ئۇ پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئەمگەك كۈچلىرىنى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدا ئەقلىغە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشتا ۋە پىلانلىق ئورۇنلاشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناپدۇ. ئىش ھەققى فوندىنىڭ مىقدارى ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات ئىچىدىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي ئىستېمال ئىشلىتىلىدىغان ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى بىلەن مۇناسىپ بولۇشى كېرەك، شۇنداق بولغاندىلا نورمال ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ۋە كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى قامدىغىلى بولىدۇ. ئىش ھەققى فوندى ئۆزگىرىشچان مىقدار. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدا ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ كۆپپىشىگە، مىللىي دارامەتنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، ئىش ھەققى فوندىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى مۇناسىپ ھالدا ئاشىدۇ. شەھەر - بازارلاردىكى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلار ۋە يېزا - كەنت كارخانىلىرىدىكى بىر قىسىم ئىشچى - خىزمەتچىلەردىمۇ ئىش ھەققى تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىش ھەققى فوندى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى ئىگىلىكنىڭ دارامىتىدىن ئېلىنىدۇ.

رايونلار ئارىسىدىكى ئىش ھەققى پەرقى

ھەرقايسى رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى، مال باھاسى سەۋىيىسى ۋە تارىختا شەكىللەنگەن تۇرمۇش سەۋىيىسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئۇلۇچەملىك ئىش ھەققىنىڭ ئوخشاش بولمىغان نىسبىتى بويىچە كۆپ تارقىتىلغان يارىدەم پۇلىدىن شەكىللەنگەن پەرق.

جۇڭگونىڭ زېمىنى كەڭ، جايلارنىڭ تەبىئىي شارائىتىدا پەرق ناھايىتى چوڭ، تەبىئىي شارائىتى ناچار رايونلاردا، تەبىئىي شارائىتى ياخشىراق رايونلارغا سېلىشتۇرغاندا، ئوخشاش ئىشنى قىلىشتا كۆپرەك ئەمگەك سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ؛ جايلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ۋە قاتناش شارائىتى ئوخشاش ئەمەس، مال باھاسى سەۋىيىسى ئوخشاش ئەمەس؛ تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، جايلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسىدە پەرقلەر كېلىپ چىققان. دۆلەت ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ نورمال تەكرار ھاسىل بولۇش شارائىتىنى كاپالەتلەندۈرۈش، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، رايونلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئەھۋاللىرىغا ئاساسەن، مەملىكەت بويىچە رايونلارنىڭ ئىش ھەققى پەرقىنى بىر تۇتاش بەلگىلەپ چىققان. بۇنىڭدا ئۇلۇچەملىك ئىش ھەققىدىن باشقا، ئوخشاش بولمىغان نىسبەت بويىچە رايون پەرقى پۇلى قوشۇپ بېرىلىدۇ. 1953 - يىلى تۇزۇلگەن ئىش ھەققى ئۇلۇچىمىدە، پۈتۈن مەملىكەت 10 خىل رايونغا ئايرىلدى، ھەر بىر خىل رايونىنىڭ ئىش ھەققى تەرتىپ بويىچە بىر - بىرىدىن ئۈچ پىرسەنت پەرقلەندۈرۈلدى. كىچىك شەھەرلەرنىڭ ئىش ھەققى، ئومۇمەن، 1 -، 2 - خىلغا كىرەتتى، كېيىن بارا - بارا ئۆستۈرۈلۈپ 3 -، 4 - خىلغا كىرگۈزۈلدى. چوڭ

بەرمەيدىغان نورمىدىن سىرتقى ئەمگەك ھەققى.

- سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، ھەرقايسى تارماقلار ۋە كارخانىلاردا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خاراكتېرى ۋە ئەمگەك شارائىتى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئوخشاش ۋاقىت ئىچىدە سەرپ قىلىدىغان ئەمگەكمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئالاھىدە ئېغىر، جاپالىق، مۇرەككەپ ئىشلارنى قىلىدىغان ۋە سالامەتلىككە زىيانلىق شارائىتتا ئىشلەيدىغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ نورمىدىن تاشقىرى ئەمگەك سەرپىياتىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەت ۋە كارخانىلار مۇشۇ بىر قىسىم ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئاساسىي ئىش ھەققى بەرگەندىن تاشقىرى، ئىش ئورنى قوشۇمچە پۇلى بېرىشى لازىم. مەسىلەن، كان قۇدۇقلىرىدا، يۇقىرى ھارارەتتە مېتال ئېرىتىش ئورۇنلىرىدا ئىشلەيدىغان، ئېغىزدە مەشغۇلات ئېلىپ بارىدىغان، دالىلاردا چارلاش - تەكشۈرۈش ئىشلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلارنى قىلىدىغان ئەمگەكچىلەرگە ئايرىم - ئايرىم ھالدا قۇدۇققا چۈشۈش قوشۇمچە پۇلى، يۇقىرى ھارارەتتە ئىشلەش قوشۇمچە پۇلى، ئېغىزدە ئىشلەش قوشۇمچە پۇلى، دالىدا ئىشلەش قوشۇمچە پۇلى بېرىش لازىم، شۇنداق قىلغاندا بۇ ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولغۇچى ئەمگەكچىلەردىن ئارتۇق سەرپ بولۇپ كەتكەن قۇۋۋەت زۆرۈر مادديي نەرسىلەر بىلەن تولۇقلىنىدۇ - دە، بۇ ئەمگەكچىلەر نورمال ئەمگەكنى داۋاملاشتۇرالايدۇ. زەھەرلىك، زىيانلىق شارائىتتا ئىشلەيدىغان ئەمگەكچىلەرگە كەلسەك، زەھەرلىك، زىيانلىق مادداللارنىڭ بۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ سالامەتلىكىگە بولغان تەسىرىنى ئازايتىش ۋە يوقىتىش ئۈچۈن، ئەمگەك مۇھاپىزىتىنى كۈچەيتكەندىن تاشقىرى، بۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئوبدان ئوزۇقلىنىپ، سالامەتلىكىنى ياخشىلىشى ئۈچۈن، تەن ساغلاملىق قوشۇمچە پۇلى بېرىش، شۇنىڭ بىلەن ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ نورمال تەكرار ھاسىل بولۇشىنى قامداش لازىم.

ئىش ئورنى قوشۇمچە پۇلىنىڭ پۇل شەكلىمۇ بار، ئەمەلىي نەرسە شەكلىمۇ بار. پۇل شەكلى دېگىنىمىز ھەق ئۈچۈن ئارتۇق پۇل بېرىش دېگەنلىك بولىدۇ؛ ئەمەلىي نەرسە شەكلى دېگىنىمىز ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى مەلۇم مىقداردا يېمەكلىك بىلەن تەمىنلەش ياكى ئاشخانىنىڭ قۇۋۋەتلىك تاماق بېرىش بىلىتىنى تارقىتىپ بېرىش دېگەنلىك بولىدۇ.

ئىش ھەققى فوندى بۇ «ئىش ھەققى ئومۇمىي سومىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەت مەلۇم مەزگىل (بىر يىل) ئىچىدە دۆلەت ئورگانلىرى، كارخانا ئورۇنلىرى ۋە كەسپىي ئورۇنلاردىكى پۈتۈن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمگەك ھەققىنى تۆلەيدىغان تەسىس قىلىدىغان فوند بولۇپ، شەخسىي ئىستېمال فوندىنىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

ئىش ھەققى فوندى ئىش ھەققى ئۆلچىمى بويىچە ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى، قالدۇرۇلما ئىش ھەققى ۋە ئىشى توختىغۇچىلارغا بېرىلىدىغان ئىش ھەققى قاتارلىقلارنى ۋە دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن ئىش ھەققى ئومۇمىي سومىسى دائىرىسىگە كىرىدىغان قوشۇمچە پۇل، يارەم پۇل ۋە مۇكاپات پۇلى ۋەھاكازالارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىش ھەققى فوندى مۇنداق ئىككى قىسىمدىن كېلىدۇ: (1) مادديي ئەشيالارنى

هېسابلىنىدۇ. نورمىدىن ئاشۇرۇۋېتىلگەن ئەمگەك مۇكاپات پۇلىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئالدىنقى شەرت ۋە مۇكاپات پۇلىنىڭ مىقدارىنى بەلگىلەشتىكى ئۆلچەم. مۇكاپات پۇلى ھەربىر ئەمگەكچى جەمئىيەتكە قوشقان ئەمەلىي ئەمگەك مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى بىرقەدەر ۋاقتىدا، بىر-قەدەر توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغانلىقى، ئەمگەك ھەققى بىلەن ئەمگەك مېۋىسىنى تېخىمۇ بېۋاسىتە باغلىيالايدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىش ھەققىنىڭ زۆرۈر قوشۇمچە شەكلى بولۇپ قالدى.

مۇكاپات پۇلى ئاساسىي جەھەتتىن ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ: بىرى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئارتۇق ئەمگەك قىلىپ، جەمئىيەت بايلىقىنى بېۋاستە كۆپەيتكەنلىكى ئۈچۈن بېرىلىدىغان مۇكاپات، مەسلەن، مەھسۇلات مىقدارى مۇكاپاتى، سۈپەت مۇكاپاتى، خام ئەشيا ۋە يېقىلغۇ سەرپىياتىنى تېجەش مۇكاپاتى؛ يەنە بىرى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر جەمئىيەت بايلىقىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىلغانلىقى ئۈچۈن بېرىلىدىغان مۇكاپات، مەسلەن، تېخنىكا يېڭىلاش مۇكاپاتى، ئىجادىيەت - كەشپىيات مۇكاپاتى قاتارلىقلار. بۇنىڭ خاس تۈر مۇكاپاتى، ئومۇمىي مۇكاپات، شەخسىي مۇكاپات، كوللېكتىپ مۇكاپات دېگەنگە ئوخشاش كۆنكرېت شەكىللىرى بولىدۇ.

مۇكاپات پۇلى كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش نەتىجىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈشى كېرەك. ئىگىلىك باشقۇرۇشى ياخشى بولغان ۋە دۆلەتنىڭ پايدا تاپشۇرۇش پىلانىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىغان كارخانىلاردا مۇكاپات پۇلى كۆپرەك بولسىمۇ بولىدۇ.

مۇكاپات پۇلى تارقىتىش تۈزۈمى سوتسىيالىستىك ماددىي مەنپەئەت پرىنسىپىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، ئۇ كەڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، ئەمگەك ئىنتىزامىنى چىڭىتىپ، دۆلەت پىلانىنى ۋە تۈرلۈك ئىقتىسادىي - تېخنىكىۋى كۆرسەتكۈچلەرنى ئورۇنداپ ۋە ئاشۇرۇپ ئورۇنداپ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى تېزلىتىش جەھەتلەردە مۇھىم ۋە ئاكتىپ رولغا ئىگە. بۇ ئىشنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن، (1) ئىدىيەۋى - سىياسىي خىزمەتنى كۈچەيتىپ، كەڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسنىڭ مەنپەئىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە توغرا مۇئامىلە قىلىپ، كوممۇنىستىك خىسلەتنى جارى قىلدۇرۇش تەرغىبىدا تەربىيە بېرىش كېرەك؛ (2) كارخانا باشقۇرۇشىنى ھەقىقىي تۈردە كۈچەيتىش، بولۇپمۇ ئەمگەك نورمىسىنى باشقۇرۇش ئىشىنى ياخشى ئىشلەپ، مۇكاپات پۇلىنى ھەربىر ئەمگەكچى قوشقان نورمىدىن ئارتۇق ئەمگەك مىقدارىنى بىرقەدەر توغرا ئەكس ئەتتۈرىدىغان قىلىش لازىم؛ (3) تەڭ تەقسىماتچىلىققا قارشى تۇرۇش، پەرقنى ئېتىراپ قىلىش، تەڭ مىقدارىدىكى ئەمگەككە تەڭ مىقدارىدىكى مەھسۇلات ئېلىشتىن ئىبارەت سوتسىيالىستىك پرىنسىپىتا چىڭ تۇرۇش لازىم.

ئەمگەك كۆنى سوتسىيالىستىك يېزا ئىگىلىكىدىكى كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرىدا ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك سەرپىياتى ۋە ئەمگەك ھەققىنى ھېسابلاش بىرلىكى. بۇ 30 - يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كولخوزلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان. جۇڭگودىكى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا ۋە خەلق كوممۇنلىرىدا

شەھەرلەرنىڭ ئىش ھەققى، ئومۇمەن، 6-خىلدىن 8 - خىلغىچە بولدى، ئايرىم چېگرا رايونلار 9 - 10 - خىل بولدى. تەبىئىي شارائىتى ناچارراق، مال باھاسى سەۋىيىسى يۇقىرىراق ۋە تۇرمۇش جاپالىقراق چەت رايونلارنىڭ ئىش ھەققى ئادەتتىكى رايونلارنىڭكىدىن يۇقىرى قىلىندى.

رايونلار ئارىسىدىكى ئىش ھەققى پەرقى مۇقىم - ئۆزگەرمەس نەرسە ئەمەس. ھەر قايسى جايلاردا قاتناش شارائىتىنىڭ ياخشىلىنىشى، تۇرمۇش سەۋىيىسى ۋە مال باھاسى سەۋىيىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، رايون پەرقى يارىدەم پۇلىنى تەڭشەشكە، ئۇنى ئۆزگەرگەن ئەھۋالغا ماسلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ

مۇكاپات پۇلى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى بويىچە، ئىش ھەققىنىڭ قوشۇمچىسى سۈپىتىدە قوللىنىلغان ئەمگەك ھەققى شەكلى، ئىشلەپچىقىرىش ئىلغارلىرىنىڭ نورمىدىن ئاشۇرۇۋەتكەن ئەمگەكنىگە بېرىلىدىغان ماددىي ئىلھام.

ۋاقتىقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى تۈزۈمىدە، دەرىجىلىك ئىش ھەققى سەۋىيىسىنى بەلگىلەشتە، ئاساسەن، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە تېخنىكا سەۋىيىسى ۋە ئەمگەكتىكى ھەلىكىلىك دەرىجىسى شۇنىڭدەك مۇشۇنداق شارائىتتا جەمئىيەتكە قوشۇشى مۇمكىن بولغان ئوتتۇرىچە ئەمگەك مىقدارى ۋە يېتىشى مۇمكىن بولغان ئوتتۇرىچە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئاساس قىلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەربىر ئەمگەكچىنىڭ ئەمەلىي تېخنىكا سەۋىيىسى، ئەمگەكتىكى ھەلىكىلىك دەرىجىسى شۇنىڭدەك جەمئىيەتكە قوشقان ئايرىم ئەمگەك مىقدارى ۋە ياراتقان ئايرىم ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئوتتۇرىسىدا پەرق بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئىلغارلىرى جەمئىيەتكە ئوخشاش دەرىجىلىك ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن ئېشىپ كېتىدىغان ئەمگەك مىقدارىنى قوشۇپ، ئوخشاش دەرىجىدىكى ئادەتتىكى ئەمگەكچىدىن كۆپرەك تۆھپە قوشالايدۇ. ئەينى ۋاقىتتا، ھەربىر ئەمگەكچىنىڭ ئىش ھەققى دەرىجىسى مۇئەييەن ۋاقىتتا نىسپىي مۇقىم بولىدۇ، ھەربىر ئەمگەكچى جەمئىيەتكە ئەمەلىي قوشقان ئەمگەك مىقدارى بويىچا دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئەمگەك ئاكتىپلىقى، ئەمگەكتىكى ھەلىكىلىك دەرىجىسى ۋە تېخنىكا سەۋىيىسى ئۆسكەنلىكى ئۈچۈن، بەزى ئىلغار خادىملار جەمئىيەتكە ئۆزى بىلەن تەڭ دەرىجىدىكىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان ئەمگەك مىقدارىنى قوشىدۇ. تەڭ مىقدارىدىكى ئەمگەككە تەڭ مىقدارىدىكى ھەھسۇلات ئېلىش پرىنسىپى بويىچە، يۇقىرىدا ئېيتىلغان نورمىدىن ئاشۇرۇۋۇتلىگەن ئەمگەككە قوشۇمچە ماددىي ھەق بېرىش كېرەك.

ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىدە، ئەمگەك ھەققى بىلەن ئەمگەك نەتىجىسىنى زىچ ھالدا بىرلەشتۈرگىلى بولىدۇ. ئەمما ئىشلەپچىقىرىش ئىلغارلىرىنىڭ ھەھسۇلات سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش، بۇيۇملاشقان ئەمگەكنى تېجەش، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش ۋە تېخنىكا يېڭىلاش قاتارلىق جەھەتلەردە قوشقان تۆھپىلىرىنى ئەتراپلىق، ۋاقتىدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ. ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى يولغا قويۇلغان شارائىتتا، ئىشلەپچىقىرىش ئىلغارلىرىنىڭ نورمىدىن ئاشۇرۇۋۇتكەن ئەمگەكنىگە قوشۇمچە ماددىي ھەق بېرىش لازىم.

مۇكاپات پۇلى ئەمەلىيەتتە نورمىدىن ئاشۇرۇۋۇتكەن ئەمگەككە ئىجتىمائىي تۈتۈپ قېلىشلاردىن كېيىن بېرىلگەن ھەق بولۇپ

قوشقان ئەمگىكى كۆپ بولسا، ئالىدىغان ئىستېمال بۇيۇملىرىمۇ كۆپ بولىدۇ، قوشقان ئەمگىكى ئاز بولسا، ئالىدىغان ئىستېمال بۇيۇملىرىمۇ ئاز بولىدۇ. شۇڭا، «ئىشلەپچىقارغۇچىلارلىق ھوقۇقى ئۇلار قوشىدىغان ئەمگەك بىلەن توغرا تاناسىپ بولىدۇ؛ تەڭلىك بولسا ئوخشاش بىر ئۆلچەم — ئەمگەك — بىلەن ئۆلچىنىدىغانلىقىدا» (يۇقىرىقى كىتاب، 22 - بەت). ئەمما، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش يولغا قويۇلغان ئەھۋالدا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك قابىلىيىتى ئوخشاش بولمىغانلىقى، جىسمانىي قۇۋۋىتىنىڭ ھەر خىل بولۇشى، ئەقلىي قۇۋۋىتىنىڭ تۇرلۇكچە بولۇشى ئارقىسىدا، ئىش قابىلىيىتى يۇقىرى ئەمگەكچىلەر تېخىمۇ كۆپرەك ئىستېمال بۇيۇملىرىغا ئىگە بولالايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئەمگەكچىلەرنىڭ باقىدىغان ئادىمىنىڭ سانى ئوخشاش بولمىغاچقا، بەزىلىرى تۇرمۇش قۇرغان، بەزىلىرى تۇرمۇش قۇرمىغان بولغاچقا، بەزىلىرىنىڭ بالىلىرى ئاز بولغاچقا، «ئەمگەك مېۋىسى ئوخشاش بولغان، شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتتىن ئالغان ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ مىقدارى ئوخشاش بولغان شارائىتتا، مەلۇم بىر شەخسنىڭ ئەمگىلىيەتتە ئېرىشكىنى باشقا بىر شەخسنىڭكىگە قارىغاندا كۆپرەك بولىدۇ، دېمەك، ئۇ باشقا بىر شەخسكە قارىغاندا بايراق بولىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 23 - بەت) ئەمگەكنى ئوخشاش بىر ئۆلچەم قىلىشنى شەرت - شارائىتى ئوخشاش بولمىغان ئەمگەكچىلەرگە تەتبىق قىلغاندا، مۇقەررەر ھالدا ئەمەلىيەتتىكى تەڭسىزلىك كېلىپ چىقىدۇ، بايلىق دەرىجىسىدىكى پەرق كېلىپ چىقىدۇ. شۇڭا، ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: بۇنداق تەڭ مىقداردىكى ئەمگەك بىلەن تەڭ مىقداردىكى ئەمگەك ئالماشتۇرۇلۇشىدا گەۋدىلەنگەن تەڭ ھوقۇق تەڭ دەرىجىدە بولمىغان ئەمگەك ئۈچۈن ئىپتىقاسىز تەڭسىز ھوقۇق بولىدۇ، «بۇ تەڭ ھوقۇق يەنىلا بۇرژۇئا رامكىسى بىلەن چەكلەنگەن بولىدۇ»، «بۇ يەردىكى تەڭ ھوقۇق پرىنسىپ بويىچە يەنىلا بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقى بولىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 21 - بەت)

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ساقلانغان بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقى ئەسلى مەنىسىدىكى بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقى ئەمەس. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە ئەمگەك كۈچلىرى تاۋار بولىدۇ، كاپىتالىست بىلەن ئەمگەكچىلەر شەكىلدە تەڭ بولىدۇ، كاپىتالىست ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ قىممىتىگە قاراپ ئىش ھەققى تۆلەيدۇ، ئەمما ئىشلەپچىقىرىشتا كاپىتالىستلار ئىشچىلار يارىتىقان، ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ قىممىتىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان قوشۇمچە قىممەتنى ھەقسىز ئىگىلىۋالىدۇ. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى كۆرۈنۈشتە تەڭ، ماھىيەتتە تەڭسىز بولغان بۇنداق بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش، ئېزىش بىلەن ئېزىلىش مۇناسىۋەتلىرىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش، ئېزىش بىلەن ئېزىلىش مۇناسىۋەتلىرىنى گەۋدىلەندۈرمەيدۇ، ئۇ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى تېخى دېگەندەك يېتىلىپ كەتمىگەن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتىكى ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدا تۈپ مەنپەئىتى بىردەك بولغان ئەمگەكچىلەرنىڭ ئارىسىدىكى ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئىگىلەش جەھەتتىكى پەرقنىلا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى

www.uyghurkitap.com

تۈزۈم قوللىنىلدى. جۇڭگودا مۇنداق قوللىنىلدى: بىر ئەمگەك كۈنىگە 10 پۇڭ بېرىلدى. ئەزالارنىڭ بىر كۈنلۈك ئەمگىكىگە بېرىلىدىغان گۇڭپۇڭنى، ئادەتتە، شۇ ئورۇندىكى ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى ئەزالارنىڭ قاۋۇل - ئاجىزلىقى، تېخنىكىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى ئاساسىدا ئاساس گۇڭپۇڭنى بېكىتكەندىن كېيىن، ئەزالارنىڭ قىلغان ئىشىنىڭ سانى ۋە سۈپىتىگە، ئەمگەك پوزىتسىيىسىگە ۋە باشقا شەرتلەرگە ئاساسەن، دېموكراتىك ئاساستا باھالاپ بەلگىلىدى. ئىشقا قاراپ گۇڭپۇڭ بېرىشنى بولسا ئورۇندالغان ئەمگەك نورمىسىغا قاراپ بەلگىلىدى. ئەمگەك كۈنى ئەزالارنىڭ ئەمگەك ھەققىنى ئېلىشتىكى مۇھىم ئاساس قىلىندى. ئەزالارنىڭ ئەمگەك ھەققىنىڭ قانچىلىك بولۇشى، بىر تەرەپتىن، ئىشلىگەن ئەمگەك كۈنىنىڭ قانچىلىك بولۇشىغا باغلىق بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمگەك كۈنى قىممىتىنىڭ قانچىلىك بولۇشىغا باغلىق بولدى. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى تەبىئىي شارائىتنىڭ تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچرايدىغانلىقى، كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرىنىڭ باشقۇرۇش سەۋىيىسى تەكشى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىدا، تۈرلۈك مەزگىللەردە ئەمگەك كۈنى قىممىتى تۈرلۈكچە بولدى. بەزى گۇڭشې - دۈيلەردە يۇقىرىراق، بەزىلىرىدە بولسا تۆۋەنرەك بولدى؛ بىر گۇڭشې ياكى دۈيدىمۇ مول ھوسۇل ئېلىنغان يىللىرى يۇقىرىراق، ھوسۇل كېمەيگەن يىللىرى تۆۋەنرەك بولدى. ئەزالارنىڭ ئەمگەك ھەققىنى ئەمگەك كۈنى سانى ۋە ئەمگەك كۈنى قىممىتى بويىچە ھېسابلاشتا، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى گەۋدىلەندۈرۈلۈپ، ئەزالار ئىشلەپچىقىرىشقا ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىن كۆڭۈل بۆلىدىغان قىلىندى، بۇ ئەزالارنى كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە ئاكتىپ قاتنىشىشقا رىغبەتلەندۈرۈپ، كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىدى.

ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشتىكى بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان، شەكىلدە باراۋەر بولغان، ئەمەلىيەتتە بولسا باراۋەر بولمىغان ھوقۇقچىلىق.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىنىشى نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيانقى سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى تۈپتىن ئىنكار قىلغانلىق بولۇپ، ئىنسانلار تارىخىدا تەقسىمات تۈزۈمىدە بولغان چوڭقۇر ئىنقىلابتۇر. ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى يولغا قويغاندا، ئەمگەكچى جەمئىيەتكە قوشقان ئەمگەك مىقدارىنى (تۈرلۈك تۇتۇپ قېلىشلاردىن كېيىن) يەنە باشقا بىر شەكىل بىلەن پۈتۈنلەي قايتۇرۇۋالىدۇ، بۇنىڭدا «ئاقىدىغىنىمۇ تاۋار - تەڭ قىممەتتىكى نەرسىلەر ئالماشتۇرۇلۇشىدا ئاقىدىغان ئوخشاش بىر پرىنسىپتىن ئىبارەت، يەنى بىر خىل شەكىل، مۇئەييەن مىقداردىكى ئەمگەك باشقا بىر خىل شەكىل، تەڭ مىقداردىكى ئەمگەك بىلەن ئالماشتۇرۇلىدۇ.» («گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»، 1971 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 21 - بەت) بۇنىڭدا، ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىشتا ئەمگەك ئۆلچەم قىلىنىدۇ، ئەمگەك ئالدىدا ئەمگەكچىلەرنىڭ ھەممىسى باراۋەر بولىدۇ،

قىنىلىش ئىجتىمائىي مەزمۇنى ۋە خاراكتېرىدىكى ئۆزگىرىشىنى ئىنكار قىلىدى، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقى بىلەن كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقىنىڭ ئارىلاشتۇرۇۋەتتى، ھەتتا سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقىنى دەرھال ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويىدى، بۇنداق سەپسەتىلەر ئۇلارنىڭ پارتىيىنى چاتقىلىغا كىرگۈزۈۋېلىش ـ ھوقۇق تارتىۋېلىش، سوتسىيالىزم تۈزۈمىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش ۋە ئۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتىن ئىبارەت ئەكسىلىنقىلابىي سۆيىقەستى ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى.

بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە كونا جەمئىيەت ئەنئەنىسى ۋە داغلىرىنىڭ يەنىلا مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. كوممۇنىزم جەمئىيىتىگە يېتىپ بېرىش، ھەرقىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ئېھتىياجىغا قاراپ ئېلىش يولىغا قويۇلغانىدىلا، كىشىلەر ئاندىن «ئىشكىلدىكى تەڭلىكتىن ئەمەلىيەتتىكى تەڭلىككە ئۆتىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 166 ـ بەت)، بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن قالىدۇ.

ئۇمۇمىي توختام تۈزۈنى يەنى «نورمىا بەلگىلەپ، مەھسۇلاتنى كۆتۈرە بېرىش تۈزۈمى». بۇ رۇمىنىيەدە يولغا قويۇلغان بىر خىل ئەمگەك تەشكىلاتى ۋە ئەمگەك ھەققى شەكلى. ئۇمۇمىي توختام ئارقىلىق، ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي ئەمگەكنىڭ سانى، سۈپىتى ۋە قىلغان ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى ھەق بىلەن بىۋاستە بىرلەشتۈرۈلىدۇ. بۇ شەكىل يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى، دۆلەت يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرى، سانائەت ۋە بىناكارلىقتا كەڭ قوللىنىلغان.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىنىڭ ئۇمۇمىي توختام تۈزۈمىنى يولغا قويۇشتىكى ئاساسى قول ئەمگىكى خىراجىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى ئۆزى تۆلەشتىن ئىبارەت. كوپېراتىپ ئەزالىرى كوپېراتىپ بىلەن ئۇمۇمىي توختام تۈزگەندىن كېيىن، كوپېراتىپ ئەزاسىنىڭ قىلغان قول ئەمگەكى، زىرائەت ۋە چارۋىنىڭ مەھسۇلاتىغا قاراپ ھەق بېرىلىدۇ. ھەق ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ: نورمىنى ئورۇندىسا كاپالەتلىك كىرىسىمى بېرىلىدۇ؛ نورمىدىن ئاشۇرۇۋېتىلگەن قىسمىغا چەكلىمىسىز ھەق بېرىلىدۇ.

ئۇمۇمىي توختام تۈزۈمى شەخس، ئائىلە، گۇرۇپپا، ئارىلاشما ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ۋە كەسىپىي ئەترەتلەرنىڭ دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن شەكىللەردە بولىدۇ، ئەمما ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەتىرىتىنى ئاساس قىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتىنىڭ ۋەزىپىسى ئۇمۇمىيۈزلۈك ئورۇنداشما، گۇرۇپپىنىڭ ۋەزىپىسى ئوبدان ئورۇندالغان تەقدىردىمۇ، نورمىدىن ئاشۇرۇۋەتكەن قىسمىغا ھەق ئالالمايدۇ. ھازىر، يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىدا، ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىلىرى (ھەربىر گۇرۇپپىدا 10 ـ 20 ئەمگەك كۈچى بولىدۇ) بىرلىك قىلىنىپ، زىرائەت، چارۋىلارنىڭ سورتى ۋە تۈرى بويىچە ئومۇمىي توختام تۈزۈلىدۇ، قىلغان ئەمگەككە ۋە ئالغان ھوسۇلغا قاراپ، ھەق ھېسابىدا ئەمەلىي نەرسە ۋە پۇل بېرىلىدۇ. كوپېراتىپ ئەزالىرى ئېيىغا 80 ـ 90 پىرسەنت كاپالەتلىك دارامەت ئېلىپ تۇرىدۇ (ئاشلىق يېغىلغاندا 50 پىرسەنت ئەمەلىي نەرسە ئالسا بولىدۇ)، قالغان قىسمى يىل ئاخىرىدا، مەھسۇلات مىقدارى

بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقى بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ قۇتۇپقا بۆلۈنۈش ۋە باي - كەمبەغەللەك ئەھۋالىنى يايدىغان لاتىدىنلا ئىبارەت؛ سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقى ئەمگەكچى خەلقنىڭ بايلىق دەرىجىسىدىكى پەرق بولۇپلا ئىپادىلىنىدۇكى، كەمبەغەل ۋە باي دەپ ئەڭ قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقارمايدۇ.

بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقىنىڭ سوتسىيالىزم باسقۇچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مۇئەييەن دائىرىسىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇقەررەر ئىدى، بۇنى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى بەلگىلىگەن. سوتسىيالىزم جەمئىيىتى ئەمدىلا كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىن تۆرەلگەن بولغاچقا، ئۇنىڭدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تېخى يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانمىغان، ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلار تېخى راسا مول بولۇپ كەتمىگەن بولىدۇ، كونا ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى تېخى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئەمگەك ئەمگەكچىلەرنىڭ تۇرمۇشىنىڭ بىر قىسمى بولغان بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا تىرىكچىلىك ۋاستىسى بولۇپ، تۇرمۇشنىڭ بىرىنچى ئېھتىياجىغا ئايلانمىغان بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى يولغا قويۇپ، ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىشتا پەرقنى ئېتىراپ قىلىپ، ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىشتىكى ئەمەلىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى ساقلاپ قالغاندىلا، بۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى يەنىلا «كەمچىلىك»، بۇ كومپۇنىزم جەمئىيىتىگە نىسبەتەن ئېيتىلغان سۆز. بۇنداق «كەمچىلىك» تىن كۈمپۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدا «خالىي بولغىلى بولمايدۇ». چۈنكى «ھەرقۇق جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىدىن ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە چەكلەپ تۇرىدىغان مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىن مەڭگۈ ئېشىپ كېتەلمەيدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 23 - بەت) لېنىن ماركسنىڭ بۇ ئىددىيىسىنى شەرھلىگىنىدە مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئەگەر كىمدىكى خىيالىپەرەسلىككە پېتىپ قېلىشنى خالىمايدىكەن، ئۇ ھالدا، كاپىتالىزم ئاغدۇرۇپ تاشلانغاندىن كېيىن، كىشىلەردە دەرھاللا ھەرقانداق ھەرقۇقچىلىق - قائىدىگە مۇھتاج بولمايلا جەمئىيەت ئۆچۈن ئەمگەك قىلىشنى بىلىۋالىدۇ، دەپ ھېسابلىماسلىق كېرەك، ۋەھالەنكى، كاپىتالىزمنىڭ بىكار قىلىنىشى بۇنداق ئۆزگىرىشنىڭ ئىقتىسادىي جەمئىيەتتىكى ئالدىنقى شەرتلىرىنى دەرھاللا يارىتىپ بېرەلمەيدۇ. ئەمما «بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقى» دىن باشقا، بۆلەكچە قائىدە يوق.» («دۆلەت ۋە ئىنقىلاب»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 157 - بەت) شۇڭا، سوتسىيالىزم باسقۇچىدا، پرولېتارىيات دىكتاتۇرلىقىدىكى دۆلەت ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنى قوغداش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇشۇنداق بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقىنىمۇ قوغدىشى، ئەمگەك تەڭلىكىنى ۋە مەھسۇلات تەقسىماتىدىكى تەڭلىكىنىمۇ قوغدىشى لازىم. لېنىن بىياۋ ۋە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقىنىڭ خاراكتېرىنى بۇرمىلىدى، بۇرژۇئا ھوقۇقچىلى-

رۇمىنىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئومۇمىي يىغىنى «مالىيە - ئىقتىسادىي خىزمەتكە بولغان رەھبەرلىكنى ۋە پىلان خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكنى ياخشىلاش توغرىسىدىكى قارار»نى ماقۇللاپ، ئەمگەكچى خەلق ئۆزلىرى باشقۇرۇش، ئىقتىساد - مالىيىدە ئۆز ئالدىغا ھېسابات قىلىش، كارخانىلارنىڭ مالىيە ئىشلىرىنى ئۆزى بىر ياقىلىق قىلىشنى كۈچەيتىش ۋە كېڭەيتىش دائىرىسى ئىچىدە، ھەرقايسى ئىقتىسادىي ئورۇنلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر پايدىدىن بەھرىمەن بولۇشقا ھەقلىق، دەپ بەلگىلەندى. بۇنداق تۈزۈم شارائىتىدا كارخانىلار ئەمگەكچى خەلق پايدا تەقسىم قىلىش فوندىنى بەلگىلىمە بويىچە قالدۇرىدۇ. پايدا تەقسىم قىلىش فوندى ئالدىنقى يىلدىكى كارخانا ئىقتىسادىي مېۋىسى بويىچە ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ مەنبەسى ئىككى خىل بولىدۇ: (1) پىلاندىكى پايدا بويىچە ئۈچ پىرسەنت قالدۇرۇلىدۇ؛ (2) پىلاندىكىدىن ئاشۇرۇۋېتىلگەن پايدا بويىچە قالدۇرۇلىدىغان قىسمى: ماددىي سەرپىيات ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش چىقىملىرىنى ئازايتىش ھېسابىغا قولغا كەلگەن پىلاندىن ئاشۇرۇلغان پايدىدىن 25 پىرسەنت قالدۇرۇلىدۇ؛ ئەمەلىي نەرسە مەھسۇلاتى ئاشقان، ساپ مەھسۇلات قىممىتى پىلانى ئاشۇرۇپ ئورۇندالغان پايدىدىن 14 پىرسەنت قالدۇرۇلىدۇ؛ باشقا يوللار بىلەن كىرگەن پايدىدىن قالدۇرۇلىدىغىنى كۆپ بولغاندىمۇ سەككىز پىرسەنتتىن ئاشمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ ئېكسپورت پىلانىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىشىدىن كىرگەن پىلاندىن ئاشقان پايدىدىنمۇ 10 پىرسەنت قالدۇرۇشقا بولىدۇ. ئەمگەكچى خەلق پايدا تەقسىم قىلىش فوندىنى كارخانا ساپ مەھسۇلات قىممىتى پىلانىنى ۋە توختامدا بەلگىلەنگەن ئەمەلىي مەھسۇلات مىقدارىنى ئورۇندىغان چاغدىلا تولۇق قالدۇرۇشقا بولىدۇ، بولمىسا، مەھسۇلات 10 پىرسەنت ئازايسا، پايدا تەقسىم قىلىش فوندىدىنمۇ مۇناسىپ ھالدا 10 پىرسەنت تۇتۇپ قېلىنىدۇ، ئەمما كۆپ بولغاندا 25 پىرسەنتتىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك.

ھەرقايسى ئىقتىسادىي ئورۇنلاردىكى ئىشچىلار، ئىنژېنېر - تېخنىكلار، باشقۇرغۇچى خادىملار ۋە باشقا ئىشچى - خىزمەتچىلەر يىل ئاخىرىدىكى پايدا تەقسىماتىدىن بەھرىمەن بېولالايدۇ. كارخانا ئەمگەكچى خەلق كومىتېتىنىڭ ئىشتا كەمچىلىك، خاتالىقى بولغان ياكى ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئالىدىغان پايدىسىنى ئازايتىش ياكى پايدا تەقسىم قىلىشقا قاتنىشىشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھوقۇقى بولىدۇ. پايدا فوندىنى تەقسىم قىلىشتا، ئاساسەن، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىنىدۇ، ئەمگەكچى خەلق يىغىنى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆز - ئۆزىنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان تۆھپىسىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە ۋە خىزمەت ستاژىغا قاراپ تەقسىم قىلىدۇ، شەخسلەرگە تېگىدىغان ئۈلۈشكە چەك قويۇلمايدۇ. پايدا فوندىنىڭ كەم دېگەندە 85 پىرسەنتى ھەر بىر ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ ئاساسىي ئىش ھەققى سوممىسى ۋە ستاژ قوشۇمچە پۇلى (رەھبەرلىك خىزمىتىنى ئۆتەيدىغانلارغا ۋەزىپە قوشۇمچە پۇلى قوشۇلىدۇ) ھېسابقا ئېلىنغان ئاساستا شەخسلەرگە بۆلۈپ بېرىلىدۇ. قالغان قىسمى ئىلغار خادىملارنى مۇكاپاتلاش، كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان ئىشچى -

www.uyghurkitap.com

جەھەتتىكى تەلەپ ئورۇندالغان ئەھۋالدا، ئومۇمىي توختامدا بەلگىلەنگەن كىرىم بويىچە بېرىلىدۇ. ئەڭ تۆۋەن مەھسۇلات مىقدارىدىن ئاشۇرۇۋېتىلگەن مەھسۇلاتلار تۇننا، سېنتىنىر بويىچە ھېسابلىنىپ، ھەق قوشۇپ بېرىلىدۇ. ئەگەر ۋەزىپە ئورۇندالمىسا، دارامەت مۇۋاپىق تۈردە ئازايتىلىدۇ، ئەمما ئازايتىلغان دارامەت كاپالەتلىك دارامەتنىڭ 20 پىرسەنتىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك. يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپىنىڭ ئەزالارغا ئېيىغا كاپالەتلىك دارامەت بېرىشى قىيىن بولۇپ قالغاندا، دۆلەتتىن ئۆسۈمسىز پۇل قەرز ئېلىشقا بولىدۇ.

1971 - يىلغىچە، يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپلىرىدا ئەمگەك كۈنىگە قاراپ ھەق ھېسابلىناتتى، بىر كۈن ئىشقا چىققانلار بىر ئەمگەك كۈنىلىك ھەق ئالاتتى. 1971 - يىلدىن كېيىن، كوپىراتىپ ئەزالىرىغا كاپالەتلىك دارامەت بېرىش يولغا قويۇلدى، دەسلەپتە ئېيىغا 300 لېي بېرىلگەنىدى، كېيىن يىلمۇ يىل كۆپەيدى. ئەر ئەزالار ئېيىغا 20 كۈن ئىشقا چىقسا، ئايال ئەزالار ئېيىغا 15 كۈن ئىشقا چىقسا، مۇقىم ئەمگەك نورمىسى بويىچە ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىسا، ئاندىن كاپالەتلىك دارامەت بېرىش شەرت قىلىندى.

ئومۇمىي توختام تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتلىرى يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپلىرى بىلەن توختام تۈزىدۇ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتى ماشىنا ئىشلىتىپ قوشقان ئەمگەك مىقدارىغا تۈرلۈك زىرائەتلەر ۋە مەھسۇلات مىقدارىغا قاراپ ھەق بېرىلىدۇ. مەھسۇلات ئاشسا، مۇكاپات پۇلى بېرىلىدۇ، مەھسۇلات كېمىيىپ كەتسە، ئەمگەك ھەققىدىن تۇتۇپ قېلىنىدۇ.

شەخسىي، گۇرۇپپا ياكى ئارىلاشما ئەترەت نامى بىلەن ئومۇمىي توختام تۈزۈشكە قاتناشقان تراكتورچىلار ۋە مېخانىكلار ئۆزلىرى تاپشۇرۇۋالغان يەردە ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىپ، تىرىشىپ مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ. تراكتورچىلار ۋە مېخانىكلارنىڭ ھەققى ئۈچۈن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتى ئېيىغا 80 پىرسەنت زۆرۈر ھەق بېرىدۇ، قالغان قىسمىنى ئېلىنغان مەھسۇلاتنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ۋە مەھسۇلات مىقدارىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالىغا قاراپ بېرىدۇ. مەھسۇلات مىقدارىنىڭ پىلاندىكىدىن ئاشۇرۇۋېتىلگەن قىسمىغا، ئىشنىڭ ماشىنىلىشىش دەرىجىسىگە قاراپ، كوپىراتىپتىن ئەڭ كۆپ بولغاندا ئاشۇرۇۋېتىلگەن قىسمىنىڭ 20 پىرسەنتىگە تەڭ كېلىدىغان ئەمەلىي نەرسە ۋە پۇل ئېلىشقا بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترەتلىرىنىڭ باشلىقلىرى، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ باشلىقلىرى ۋە كوپىراتىپلارنىڭ رەئىسلىرىنىڭ ئايلىق ئەڭ تۆۋەن كاپالەتلىك دارامىتى كوپىراتىپ تەرىپىدىن كاپالەتلەندۈرۈلىدۇ: ئىشلەپچىقىرىش چوك ئەترەتلىرىنىڭ باشلىقلىرىغا ۋە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ باشلىقلىرىغا ئېيىغا 450 لېي، كوپىراتىپ رەئىسلىرىگە ئېيىغا 600 لېي بېرىلىدۇ. دۆلەت ھەر ئايدا مائاش ئالمايدىغان ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترەتلىرىنىڭ باشلىقلىرىغا ۋە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ باشلىقلىرىغا 200 — 250 لېي، كوپىراتىپ رەئىسلىرىگە 400 — 500 لېي قوشۇمچە پۇل بېرىدۇ.

ئەمگەكچى خەلق پايدا تەقسىم قىلىش تۈزۈمى رۇمىنىيىدىكى تەقسىمات تۈزۈمىنىڭ بىر شەكلى. 1978 - يىل 3 - ئايدا،

جەھەتلەردە يەنى ئەمگەكنىڭ سۈپىتى جەھەتتىمۇ تەڭ بولۇشى كېرەك. بۇنىڭدىكى كونكرېت ئۇسۇل مۇنداق: ئەمگەك تەشكىلاتى يۇقىرىدا ئېيتىلغان شەرتلەرگە ئاساسەن ھەربىر خىل ئەمگەكنىڭ نورمىسىنى بەلگىلەيدۇ، ئاساسىي نومۇرنى بەلگىلەيدۇ، ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكىگە نومۇر قويۇلىدۇ، ئاندىن شۇ تەشكىلاتنىڭ كىرىمىگە قاراپ نومۇرنىڭ قىممىتى بېكىتىلىدۇ، ھەربىر ئىشچى ئۆزىنىڭ ئەمگەك نومۇرىغا ئاساسەن شەخسىي كىرىمگە ئىگە بولىدۇ. ئىشچىلار يەنە شەخسىي دارامەتنىڭ كوللېكتىپ ئىستېمال قىسمىدىن تۈرلۈك قوشۇمچە پۇل (مەسىلەن، جابەن پۇلى، ستاژ پۇلى، يىللىق دەم ئېلىش پۇلى، بايرام پۇلى، داۋالىنىش پۇلى، قاتناش پۇلى، پېنسىيە پۇلى قاتارلىق)لارنى ئېلىشقا ھەقلىق. بۇ مەبلەغنى ئىشلىتىشكە، ئادەتتە، ھەربىر ئىشچىنىڭ تەڭ - باراۋەر قاتنىشىش ھوقۇقى بولىدۇ. ئۆزئارا ياردەملىشىش پرىنسىپىنى گەۋدىلەندۈرۈش، شەخسىي كىرىمدىكى پەرقنىڭ كۆپ بولۇپ كېتىشىدىن ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ھەرقايسى ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى ۋە ئەمگەك تەشكىلاتلىرى، تەقسىمات ئاساسى ۋە پرىنسىپىغادائىر ئۆزىگە ئۆزى ئىگىدارلىق قىلىش كېلىشىملىرىنى تۈزۈپ، تۈرلۈك تەقسىماتلارنىڭ نىسبىتىنى كونكرېت بەلگىلەپ چىقىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە قانۇنىي ئەڭ تۆۋەن كاپالەتلىك شەخسىي كىرىم بەلگىلىگەن. ئەمگەك تەشكىلاتىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىدا زىيان كۆرۈلگەندە، ھەربىر ئىشچىغا تەقسىم قىلىنىدىغان شەخسىي كىرىم قانۇنىي كاپالەتلىك شەخسىي كىرىمدىن ئاز بولۇپ قالسا بولمايدۇ، ئاز بولۇپ قالسا زاپاس فوندىدىن پۇل ئېلىپ قوشۇپ، تولدۇرۇش كېرەك.

خۇسۇسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىپ ئەمگەك قىلىدىغان يەككە ئەمگەكچىلەرنىڭكىدە ئىشقا ئورۇنلىشىپ، قوشۇمچە ئەمگەككە قاتنىشىدىغان ئىشچىلاردا شەخسىي كىرىمگە ئېرىشىش ھوقۇقى بولىدۇ، بۇنداق ئىشچىلارنىڭ ھوقۇقى ۋە ئورنى جەمئىيەت مۈلۈكچىلىكىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىپ بىرلەشمە ئەمگەك قىلىدىغان ئىشچىلارنىڭكىگە ئوخشاش بولىدۇ. بۇنداق ئىشچىلارنىڭ ھوقۇقىنى قانۇن، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتلىرى، بىرلەشمىلەر ۋە خۇسۇسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىپ يەككە ئەمگەك قىلىدىغانلادىن تەركىب تاپقان جەمئىيەت تۈزگەن ئورتاق كېلىشىم كاپالەتلەندۈرىدۇ ۋە قوغدايدۇ.

يۇگوسلاۋىيىدە يەككە ئەمگەكچىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى خالىغانچە، ئۆز ئالدىغا ئىشلىتىپ ئەمگەك قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە. ئۇلارنىڭ ئۆزى ئەمگەك قىلىش ئاساسىدا تاپقان شەخسىي كىرىمىنى قانۇن قوغدايدۇ، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئورنى، ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى بىرلەشمە ئەمگەكچىلەرنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ. ئۇلارنىڭ شەخسىي دارامىتى شەخسىينىڭ ئەمگەك ۋاستىلىرىدىن كەلگەن قىممەتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ شەخسىي دارامىتى شەخسىي ئىستېمالغا ئىشلىتىلىش بىلەنلا قالماستىن، ئۆزلىرى قىلىۋاتقان ئىشتىكى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلىدۇ. يەككە ئەمگەكچىلەرنىڭ كىرىمى ئۇلارنىڭ ئەمگەك نەتىجىسىگە باغلىق

خىزمەتچىلەرنى چەتئەللەرگە بېرىپ ساياھەت قىلىشقا ئۇيۇشتۇرۇش ۋە كارخانىنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەت فوندىنى تولۇقلاش ئىشلىرىغا ئىشلەتىلىدۇ.

شەخسىي دارامەت يۇقۇرىلاۋئىيىدە ئەمگەكچى شەخسلەر مەلۇم مەزگىلدە ئىگە بولغان، پۇل شەكلىدە ئىپادىلەنگەن قىممەت، ئۇ پۇقرالىرىنىڭ شەخسىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجى ۋە شەخسنىڭ باشقا مەقسىتى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، يۇقۇرىلاۋئىيدە شەخسىي دارامەت ئەمگەك ئاساسىدا قوللىغا كېلىدۇ، بۇنداق ئەمگەك بىرلەشمە ئەمگەك تەشكىلاتىدا جەمئىيەت مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلىتىپ ئېلىپ بېرىلغان ئەمگەك بولۇشىمۇ مۇمكىن، يەككە ئەمگەكچىلەردىن تەركىب تاپقان، بىرلىشىپ ئەمگەك قىلىدىغان ھەمكارلىق تەشكىلاتىدىكى ئەمگەك بولۇشىمۇ مۇمكىن، يەككە ئەمگەكچىلەر (مەسىلەن، خۇسۇسىي دوكانلىرى قاتارلىقلار) ئۈچۈن قىلىنغان قوشۇمچە ئەمگەك بولۇشىمۇ مۇمكىن، ياكى يەككە ئەمگەكچىلەر ئۆز ئالدىغا شەخسىي قىلىدىغان ئەمگەك بولۇشىمۇ مۇمكىن.

بىرلەشمە ئەمگەك تەشكىلاتىدا، ئىشچىلارنىڭ جەمئىيەت مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلىتىپ ئەمگەك قىلىش ئارقىسىدا قىلغان شەخسىي كىرىمى شۇ ئىشچى تۇرۇشلۇق بىرلەشمە ئەمگەك ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتىنىڭ كىرىمىدىن شۇ تەشكىلاتتىكى ئىشچىلارنىڭ شەخسىي ئېھتىياللىغا ئىشلىتىشكە تەقسىم قىلىنغان شەخسىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىرلەشمە ئەمگەك ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتىنىڭ ئومۇمىي كىرىمىدىن ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى، قانۇنىي خوراش خىراجىتى تۆتۈپ قېلىنغاندىن كېيىن قېپقالغىنى كىرىم بولىدۇ. كىرىمدىن تۆرلۈك قانۇنىي مەجبۇرىيەتلەرنى ۋە توختام ياكى كېلىشىملەردە ئۇستىگە ئېلىنىشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيەتلەرنى تۆتۈپ قالغاندىن كېيىن قېپقالغىنى ساپ كىرىم بولىدۇ. ساپ كىرىم ئادەتتە كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغى، زاپاس مەبلەغ، كوللېكتىپ ئىستېمال مەبلىغى ۋە شەخسنىڭ ئىستېمال مەبلىغى جەھەتلەرگە ئىشلىتىش ئۈچۈن تەقسىم قىلىنىدۇ. شەخسىي كىرىم ئادەتتە كوللېكتىپ ئىستېمال قىسمى ۋە شەخسنىڭ ساپ كىرىم قىسمى دېگەن ئىككى بۆلەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شەخسنىڭ ساپ كىرىم قىسمى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى بويىچە شەخسكە بېۋاستە بېرىلىدۇ، كوللېكتىپ ئىستېمال قىسمى بولسا ھەربىر ئىشچىنىڭ تۇرمۇش پاراۋانلىقى قاتارلىق جەھەتلەردىكى كوللېكتىپ ئىستېمالى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ئىشچى ئۆزىنىڭ بىرلەشمە ئەمگەك ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتىدىكى ئەمگەك نەتىجىسى ياكى ئۆزىنىڭ ھازىرقى ۋە بۇرۇنقى ئەمگەكى، ئەمگەك ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى باشقۇرۇش ئارقىلىق شۇ تەشكىلاتنىڭ كىرىمىگە قوشقان شەخسىي تۆھپىسىگە ئاساسەن شەخسىي كىرىمگە ئىگە بولۇشقا ھەقلىق. شەخسىي كىرىم تەقسىماتىدا، ھەربىر ئىشچىنىڭ تەڭ دەرىجىلىك ئەمگەك ئارقىلىق تەڭ دەرىجىلىك قىممەتتىكى شەخسىي كىرىمگە ئىگە بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش لازىم. بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان تەڭ دەرىجىلىك ئەمگەك ئەمگەكنىڭ مىقدارى ياكى ئەمگەك ۋاقتى جەھەتتە تەڭ بولۇپلا قالماستىن، ئەمگەكنىڭ مۇرەككەپلىك دەرىجىسى، ئەمگەك شارائىتى، ئەمگەكتىكى جاۋابكارلىق قاتارلىق

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كاپىتالستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا ئوخشاش، ئەڭ زور چەكتىكى پايدىنى قوغلىشىشنى مەقسەت قىلمىشى مۇمكىن ئەمەس، ئۇ ئەمگەكچى خەلق مەنپەئىتىگىلا خىزمەت قىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ بېرىش سوتسىيالستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىدىكى مۇقەررەر يۈزلىنىش. (2) سوتسىيالستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش پىلانلىق، نىسبەت بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتىكى سوتسىيالستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئىجتىمائىيلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسىي جەھەتتىن ماس كېلىدۇ، شۇڭا سوتسىيالستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىكىدەك ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالەتلىدىن ۋە دەۋرىي خاراكتېرلىك كرىزىستىن خالاس بولغان بولىدۇ، سوتسىيالستىك دۆلەت ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، خەلق ئىگىلىكىنىڭ بىرلىككە كەلگەن پىلانىنى تۈزۈش، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنى ئەقىلغە مۇۋاپىق تەقسىم قىلىپ، سوتسىيالستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان بولىدۇ. (3) سوتسىيالىزم تۈزۈمى ئادەمنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى يوقاتقان، ئىشلەپچىقىرىشتىكى قارىغۇلۇقنى ۋە بۇنىڭغا ئالاقىدار بولغان غايەت چوڭ ئىسراپخورلۇقلارنى، كاپىتالىزمغا خاس بولغان، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ بېرىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان توسالغۇنى تۈگىتىپ، كەڭ ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنى ئازاد قىلغان بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئەمگەكچىلەر ئاممىسى تۇنجى قېتىم خوجايىنلىق ئورنىدا تۇرۇپ ئۆزى ئۈچۈن ۋە ئۆز كوللېكتىپى ئۈچۈن ئەمگەك قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئەمگەك ئاكتىپلىقى تولۇق جارى قىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن سوتسىيالستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش كونا جەمئىيەتتە بولۇپ باقمىغان يۇقىرى سۈرئەت بىلەن ئالغا راۋاجلىنىدۇ.

سوتسىيالستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىگە قاراپ ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ۋە كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دېگەن ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىي ۋە باشلانمىسى. ئەمما سوتسىيالستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالامىتى ئۈزۈلمەي داۋاملىشىپ باردىغان كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت. بۇ سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ مۇھىم ئىپادىسى.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولىدۇ، مەھسۇلاتلارنىڭ ئىككى چوڭ تۈركۈم ئاربىسىدا ۋە ھەرقايسى تارماقلار، كارخانىلار ئاربىسىدا ئالماشتۇرۇلۇشى تاۋار ئالماشتۇرۇش شەكلى ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ. تاۋار ئوبوروتى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ زۆرۈر ھالقىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوتتۇرىدا ئۈزۈلۈپ قالماسلىقىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلات ئوبوروت

بولغاندىن باشقا، بازارنىڭ ئەھۋالىغا بىۋاسىتە باغلىق بولىدۇ، شۇڭا ئۇنى تۈرلۈك ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ياكى باشقا جەھەتلەردىكى سىياسەت-تەدبىرلەر بىلەن چەكلەپ تۇرۇش كېرەك. مەسىلەن، باھانى جامائەت نازارەت قىلىش تۈزۈمى، باج تۈزۈمى قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ كىرىشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، نامۇۋاپىق يوللار بىلەن بېيىش، ئىشلىمەي چىشلەش ئەھۋاللىرىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، خۇسۇسىي مۈلۈك ئارقىلىق قەرىلغا كەلتۈرگەن شەخسىي كىرىم (مەسىلەن، ئىجارە ھەققى قاتارلىقلار)مۇ جامائەت تەرىپىدىن مەلۇم دەرىجىدە نازارەت قىلىنىدۇ شۇنىڭدەك باج ئېلىش قاتارلىق سىياسەت-تەدبىرلەر ئارقىلىق تەڭشىلىدۇ.

سوتسىيالستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش

سوتسىيالىزم شارائىتىدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈزلۈكسىز تەكرارلىنىپ، ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ تۇرۇش جەريانى. ھەرقانداق جەمئىيەتتىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچامرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ۋە بۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى شارائىتىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇڭا، سوتسىيالستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش مىددىي ئەشيالارنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشى، ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە سوتسىيالستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنى مەلۇم بىرلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سوتسىيالستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال بىرلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سوتسىيالستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئۇنىڭ ئۈزلۈكسىز تەكرارلىنىپ، ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ تۇرۇش جەريانى. ھەرقانداق جەمئىيەتتىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچامرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ۋە بۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى شارائىتىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇڭا، سوتسىيالستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش مىددىي ئەشيالارنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشى، ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە سوتسىيالستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنى مەلۇم

شەخسىي ئىستېمالغا ئېھتىياجلىق بولغان ئىستېمال ۋاستىلىرى بىلەن تەڭ بولۇشى لازىم. بۇنى ماركس كاپىتالىستىك ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى شەرھلىگەندە ئىشلەتكەن فورمۇلا بىلەن ئىپادە قىلساق مۇنداق بولىدۇ: $I(C+V+M)=IC+IIC$، ياكى ئاددىيلاشتۇرغاندا مۇنداق بولىدۇ: $I(V+M)=IIC$.

سوتسيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالامىتى شۇكى، ئۇ تېخنىكا ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلغان شارائىتتىكى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتۇر. ئەمما كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلالمايدۇ. سوتسيالىستىك ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش سوتسيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسى ۋە باشلانمىسى. شۇڭا، سوتسيالىستىك دۆلەت خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى ئورۇنلاشتۇرغاندا، ئالدى بىلەن ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى كاپالەتلەندۈرۈشى، ئاندىن كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈستىدە ئويلىنىشى كېرەك. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى يولغا قويۇشتا، ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتلاردا سەرپ بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئىستېمال ۋاستىلىرىنى قاپلىغاندىن باشقا ئېشىندا قېلىشى كېرەك. ئەگەر ئېشىندا مەھسۇلات بولمىسا، تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىدىكى كۆلەمنىلا ساقلاپ قالالايدۇ؛ ئەگەر ئېشىندا مەھسۇلاتلار يېڭىدىن كۆپەيگەن ئاھالىنىڭ ئىستېمال ۋاستىلىرىگە بولغان ئېھتىياجىنىلا قاندۇرسا، بۇ ھالدىمۇ ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئەسلىدىكى كۆلەمدىلا ئېلىپ بېرىلىدۇ، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمى ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ چەكلىمىسىدە بولىدۇ، ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتلار ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى قامدىغاندىن باشقا، ئارتۇق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئىستېمال ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەپ، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىرىش ئېلىپ بېرىلىدىغان نىسپىي چەكنى ھاسىل قىلىدۇ.

ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتا كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئامىللىرىمۇ بولىدۇ. ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرى ئۈستىلەپ قوشۇلمىغان ھالەتتىمۇ، ئەمگەكچىلەرنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش، ئەمگەك تەشكىلاتىنى ياخشىلاش، تېخنىكا يېڭىلاشنى قانات يايدۇرۇش ئارقىلىقمۇ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇرۇپ، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ماركس ئۇنى «ئىچكى ئامىلدىن بولىدىغان كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش» دەپ ئاتاپ، سەرمايە كۆپەيتىلىدىغان «تاشقى ئامىلدىن بولىدىغان كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش» قا نىسبەتلەشتۈرگەن.

سوتسيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش، سوتسيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

سوتسيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش سوتسيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ كېڭەيتىلگەن كۆلەمدە ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ ۋە تەكرارلىنىپ تۇرۇشى. سوتسيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىغا

www.uyghurkitap.com

باسقۇچىدىن ئوڭۇشلۇق ئۆتكۈزۈلۈپ، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا سەرپ قىلىنغان بۇيۇملاشقان ئەمگەك بىلەن جانلىق ئەمگەك قىممەت ۋە ئەمەلىي نەرسە جەھەتلەردىن تولدۇرۇلۇشى لازىم. ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بىلەن ئوبوروت جەريانىنىڭ بىرلىكى.

سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىمۇ زىددىيەت مەۋجۇت بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئوبوروت، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدا تەڭپۇڭسىزلىق ئەھۋاللىرى كۆرۈلۈشى مۇمكىن، خەلق ئىگىلىكىنىڭ بەزى تارماقلىرى ئارىسىدىمۇ نىسبەت مۇناسىۋىتى قىسمەن بۇزۇلۇش ئەھۋالى كۆرۈلۈشى مۇمكىن. ئەمما بۇ زىددىيەتلەر ئانتاگونىيە خاراكتېرىنى ئالمىغان بولىدۇ، ئىقتىسادىي پىلان ئورۇنلىرى زۆرۈر تەدبىرلەرنى كۆرسە ۋە ۋاقتىدا تەڭشەپ تۇرسا، ئۇنى يېڭىباشتىن تەڭپۇڭلاشتۇرغىلى بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش، سوتسىيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

سوتسىيالىستىك ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئالدىنقى يىلى ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى ئەسلى كۆلەمدە يېڭىلايدىغان ۋە تەكرارلايدىغان، ساقلاپ قالىدىغان سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش. سوتسىيالىستىك ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ كاپىتالىستىك ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىن خاراكتېر جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ، ئەمەلىي نەرسە تولدۇرۇلۇشى ۋە قىممەتنىڭ تولدۇرۇلۇشىدىن قارىغاندا، ئىككىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بىر قانۇنىيەتنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئىككى چوڭ تۈركۈمگە يەنى بىرىنچى تۈركۈم بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىككىنچى تۈركۈم بولغان ئىستېمال ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش دېگەن ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ، بۇلار بىر - بىرىگە بېقىنىدۇ، بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ. ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىككى چوڭ تۈركۈمى ئوتتۇرىسىدا زۆرۈر نىسبەتنى ساقلاش كېرەك. تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى مەۋجۇت شارائىتتا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىككى چوڭ تۈركۈمى ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا سەرپ قىلغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بىلەن ئىستېمال ۋاسىتىلىرى ئەمەلىي نەرسە فورماتسىيىسىدە تولدۇرۇلۇشى كېرەك بولۇپلا قالماستىن، قىممەت فورماتسىيىسىدىمۇ ئىشقا ئېشىشى كېرەك. بۇ شۇنداق دېگەنلىككى، (1) بىرىنچى تۈركۈم ئىشلەپ چىقارغان ھەممە ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ئەمەلىي نەرسە فورماتسىيىسىدە ئىككى چوڭ تۈركۈمدە سەرپ بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى تولدۇرالايدىغان بولۇشى، قىممەت جەھەتتە سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ قىممىتى بىلەن تەڭ بولۇشى لازىم؛ (2) ئىككىنچى تۈركۈمدە ئىشلەپ چىقىرىلغان ئىستېمال ۋاسىتىلىرى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ساھەسى ۋە غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى ئەسلى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىستېمال ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىغان بولۇشى لازىم. قىممەت جەھەتتە

جۇغلانما نىسبىتى بەك يۇقىرى بولۇپ كەتسە بولمايدۇ، ئاساسىي قۇرۇلۇش سېپى بەك كەڭ بولۇپ كەتسە بولمايدۇ، بولمىسا ماددىي ئەشيالاردا يوچۇق پەيدا بولۇپ، خەلق ئىگىلىكىدىكى ئومۇمىي تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلىدۇ. ھەتتا نىسبەت مۇناسىۋەتلىرى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ - دە، يېزا ئىگىلىكى ۋە يېنىك سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشى ئاستىلاپ كېتىپ، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا تەسىر يېتىدۇ، بۇ ھال خەلق ئاممىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاشقا پايدىسىز. نەتىجىدە، ئالدىرىغان قالار دېگەندەك ئىش بولىدۇ. توغرا فاڭجېن مۇنداق بولۇشى كېرەك: مىللىي دارامەتنى تىرىشىپ كۆپەيتىش ئاساسىدا، جۇغلانما بىلەن ئىستېمالغا تەڭ ئېتىبار بېرىش، ئىستېمال فوندىنىڭ مۇتلەق مىقدارىنىڭ يىلمۇيىل ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا، جۇغلانمىنىڭ سالمىقىنى مۇۋاپىق ئۆستۈرۈش لازىم. جۇڭگونىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسلانغاندا، جۇغلانما نىسبىتى 25 پىرسەنت ئۆپچۆرىسىدە بولسا مۇۋاپىقراق بولىدۇ.

ئومۇم مۇلۇكچىلىك ئاساسىغا تىكلەنگەن سوتسىيالىستىك يىرىك ئىشلەپچىقىرىش پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى ئورگانىك بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندۇرۇۋەتكەن، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى، بولۇپمۇ ئىككى چوڭ تۈركۈم (ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش) ئوتتۇرىسىدا قىممەت فورماتسىيىسى جەھەتتىلا ئەمەس، ئەمەلىي نەرسە فورماتسىيىسى جەھەتتىمۇ مۇۋاپىق نىسبەتنى ساقلاش كېرەك. بۇ شۇنداق دېگەنلىككى، مەبلەغ بولۇش بىلەنلا قالماستىن، بۇنى كاپالەتلەندۈرىدىغان مۇناسىپ ماددىي ئەشيا بولۇشى كېرەك. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، تۆۋەندىكىدەك ماددىي شەرتلەر ھازىرلىنىشى كېرەك: (1) ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات ئىچىدە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ مىقدارى ئىككى چوڭ تۈركۈمدىكى كارخانىلارنىڭ ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرغاندىن باشقا، ئېشىنچە ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بولۇشى كېرەك؛ (2) ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات ئىچىدە، ئىستېمال ۋاسىتىلىرىنىڭ مىقدارى ئىككى چوڭ تۈركۈمدىكى ئەسلى بار ئەمگەكچىلەر ئىستېمال قىلىۋەتكەن ئىستېمال ۋاسىتىلىرىنى تولدۇرغاندىن باشقا، ئېشىندا بولۇشى كېرەك. بۇنىڭ بىلەن يېڭىدىن قوشۇلغان ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ۋە كۆپەيگەن ئاھالىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش، شۇنىڭدەك ئەسلى بار ئەمگەكچىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ماددىي جەھەتتىن كاپالەتلىك قىلىش لازىم؛ (3) ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ تەربىيىلىنىشىمۇ پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىشى، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن كېلىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىش پىلانلانغان مەبلەغ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ۋە ئىستېمال ۋاسىتىلىرى بولالايدۇ. كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىدا پۇل مەبلىغى بىلەن ماددىي ۋاسىتىلەرنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشى شەرت بولىدۇ.

تېخنىكا تەرەققىي قىلغان، ئورگانىك

قۇرۇلمان، ئۇ كاپىتالستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە: سوتسیالستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى خەلقنىڭ كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت؛ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇ كاپىتالىزمدىكىدەك كىرىزىستىن ئۇرلەشكە، ئۇرلەشتىن كىرىزىسقا ئۇتۇرۇپ توختاپ - تۇختاپ راۋاجلىنىشتىن خالىي بولۇپ، سوتسیالستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كىرىزىسسىز، توختىماستىن، يۇقىرى سۈرئەت بىلەن ئىلگىرىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. بۇ سوتسیالستىك ئىقتىسادىي تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ مۇھىم ئىپادىسى.

سوتسیالستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن جۇغلانما بولۇشى كېرەك. سوتسیالستىك جۇغلانما دېگەندە قوشۇمچە مەھسۇلاتلارنىڭ بىر قىسمىنى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىش، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ۋە ماددىي زاپاس تەييارلاشقا ئىشلىتىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. جۇغلانما كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بۇلقى. سوتسیالستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمى ۋە سۈرئىتى، ئاساسەن، تۆۋەندىكى ئامىللارغا باغلىق: ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى؛ مىللىي دارامەتنىڭ ئېشىشى؛ مىللىي دارامەتتىكى جۇغلانما فوندى بىلەن ئىستېمال فوندىنىڭ نىسبىتى. جۇغلانما كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسلىق بولۇلىقى بولغاچقا، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى توختىماستىن راۋاجلىنىدىغان قىلىش ئۈچۈن، مىللىي دارامەتتە جۇغلانما فوندى مۇۋاپىق نىسبەتتە بولۇشى، يەنى مۇۋاپىق جۇغلانما نىسبىتىنى ساقلاش كېرەك. ئەمما، ئىلگىرى ناھايىتى زور قىسمى ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ يېڭىدىن قوشۇلغان ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغا ئەمەس، بەلكى بار كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى يوشۇرۇن كۈچنى ئىشقا سېلىشقا تايىنىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، ھازىر بار ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرىدىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش، خام ئەشيا، ماتېرىيال ۋە يېقىلغۇ قۇۋۋىتىنىڭ سەرپىياتىنى چۈشۈرۈش، ئەمگەكچىلەرنىڭ مەلىكىلىك بولۇش دەرىجىسىنى ۋە تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش، تېخنىكا يېڭىلاش ئىشىنى قانات يايدۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلاتلىرىنى ۋە باشقۇرۇش تۈزۈملىرىنى ياخشىلاش ۋەھاكازالار ئارقىلىق، ئادەم، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچى كۆپەيتىلمىگەن ئەھۋالدىمۇ، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ئۇنۇمىنى ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ. ماركس ئالدىنقىسىنى «تاشقى ئامىلدىن بولىدىغان كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش» دەپ، كېيىنكىسىنى «ئىچكى ئامىلدىن بولىدىغان كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش» دەپ ئاتىغان.

سوتسیالستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمى ۋە سۈرئىتى، ئاساسەن، تۆۋەندىكى ئامىللارغا باغلىق: ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى؛ مىللىي دارامەتنىڭ ئېشىشى؛ مىللىي دارامەتتىكى جۇغلانما فوندى بىلەن ئىستېمال فوندىنىڭ نىسبىتى. جۇغلانما كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسلىق بولۇلىقى بولغاچقا، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى توختىماستىن راۋاجلىنىدىغان قىلىش ئۈچۈن، مىللىي دارامەتتە جۇغلانما فوندى مۇۋاپىق نىسبەتتە بولۇشى، يەنى مۇۋاپىق جۇغلانما نىسبىتىنى ساقلاش كېرەك. ئەمما، ھەر بىر يىلدىن ئېلىپ كېيىتقاندا، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش

ئۆزگەرمەس كاپىتالدىن كۆپ بولۇشى كېرەك. ئۇ چاغدا، ماركس كاپىتالىنىڭ ئورگانىك تۈزۈلمىسىنىڭ ئۆسۈشىدىكى ئامىللار ھەققىدە توختالمىغان. لېنىن ماركسنىڭ تۈپ پرىنسىپ لىرىغا ئاساسەن، تېخنىكا تەرەققىي قىلغان شارائىتتىكى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۇستىدە تەھلىل يۈرگۈزگەندە، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلمىسىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئېشىپ بېرىش ئامىللىرىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فورمۇلىسىغا كىرگۈزۈپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاۋۋال ئېشىش يۈزلىنىشىنى ئېنىق شەرھلەپ بەردى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «تېخنىكا تەرەققىي قىلغانسېرى، قول ئەمگىكى سقىپ چىقىرىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى بارغانسېرى مۇرەككەپلىشىپ بارىدىغان ئۈرغۇن ماشىنىلار ئالىدۇ، بۇ شۇنداق دېگەنلىككى، ماشىنا ۋە ماشىنا ياسايدىغان زاۋۇر لازىمەتلىكلەرنىڭ دۆلەتنىڭ پۈتۈن ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدە تۇتقىدىغان ئورنى بارغانسېرى چوڭ بولىدۇ.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 1 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 88 - بەت) شۇڭا، «ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ياسايدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ھەممىدىن تېز ئاشىدۇ، ئاندىن كېيىن ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ياسايدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئاشىدۇ، ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېشىشى ھەممىدىن ئاستا بولىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 71 - بەت)

كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاۋۋال ئاشۇرۇش تەكشى بولمايدۇ، ئۇ كاپىتالىزمدىكى تېخنىكىلىك زىددىيەتنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، خەلقنىڭ كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ئەڭ زور چەكتە قاندۇرۇش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتىشكە تولۇق كېلىدۇ، بۇمۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئاۋۋال ئېشىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاۋۋال ئېشىشى ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاۋۋال ئېشىشى شەخسىي ئىستېمالنىڭ مۇناسىپ تۈردە كېڭىيىشى ۋە ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇناسىپ تۈردە ئېشىشىنى ئاساس قىلىشى كېرەك. لېنىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاۋۋال ئېشىشىنى دەللىلىگەن چېغىدا مۇنداق دەپ ئېنىق كۆرسەتكەنىدى: «ئەمما بۇنىڭدىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا تامامەن بېقىنمايلا راۋاجلىنىدۇ دەپ خۇلاسە چىقىرىشقىمۇ، بۇ ئىككىسىنىڭ قىلچە مۇناسىۋىتى يوق دېيىشكىمۇ ھەرگىز بولمايدۇ.» «ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى (ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىستېمال قىلىنىشى)، ئاخىرقى ھېسابتا، ھامان شەخسىي ئىستېمال بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ، ھامان شەخسىي ئىستېمالغا باغلىق بولىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 44 - بەت) بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بىرىنچىدىن، بىرىنچى تۈركۈمدىكى مەھسۇلاتلارنىڭ خېلى بىر قىسمى مۇشۇ تۈرنىڭ ئىچىدە ئىشقا ئاشىمۇ، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن خىزمەت

قۇرۇلما ئۆسكەن شارائىتتا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى ئاۋۋال ئاشۇرۇش كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى. پەن - تېخنىكا تەرەققىي قىلسا، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئۆسسە، ھەربىر ئەمگەكچى ئىشلىتىدىغان ۋە ئىلگىرى سۈرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ بارغانسېرى كۆپىيىدۇ، بۇيۇملاشقان ئەمگەك سەرپىياتىنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتتا تۇتقان سالمىقى ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئېشىپ بارىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىش مىقدارى بىلەن ئەمگەك كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىدە ئۆزگىرىش پەيدا بولىدۇ: ئەمگەك كۈچلىرىگە سېلىشتۇرغاندا، ئىشلەپچىقىرىشقا سېلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كۆنسايىن ئېشىپ بارىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئېھتىياج ئىستېمال ۋاستىلىرىگە بولغان ئېھتىياجدىن تېز ئاشىدۇ. بۇنداقتا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا قارىغاندا تېزرەك ئېشىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئەمما، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەكسى چوڭ تۈركۈمى بىر - بىرىگە بېقىندۇ، بىر - بىرىنى چەكلەپ تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ تەرەققىيات نىسبىتىدا مەلۇم نىسبەت ساقلىنىشى كېرەك. بىرىنچى تۈركۈم بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاۋۋال ئېشىشى، ئەكسىنچە تۈركۈم بولغان ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات نىسبىتىنى ئالدىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. چۈنكى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش، ئاخىرقى ھېسابتا، ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ، ئەگەر ئەكسىنچە تۈركۈم مۇناسىپ تۈردە راۋاجلانمىسا، بىرىنچى تۈركۈمدىكى مەھسۇلاتنى بارلىققا كەلتۈرگىلى بولمايدۇ، داۋاملىق راۋاجلاندۇرۇشمۇ مۇمكىن بولمايدۇ. كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، ئەكسىچە چوڭ تۈركۈمنىڭ ئىچىدىكى ھەرقايسى تارماقلار ئوتتۇرىسىدىمۇ نىسبەت مۇۋاپىق بولۇشى كېرەك.

سوتسىيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىلغار پەن - تېخنىكا ئاساسىدا ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللىشىپ ۋە ئۈزلۈكسىز ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، ئەمگەك چىلەرنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسى كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈپ بارىدۇ. بۇ سوتسىيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىكى مۇقەررەر يۈزلىنىش.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنى ئاۋۋال ئاشۇرۇش تېخنىكا تەرەققىي قىلغان ۋە ئورگانىك تۈزۈلمە ئۆستۈرۈلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېشىشىدىن تېز بولۇشىنى تەلەپ قىلىدىغان مۇقەررەر يۈزلىنىش.

ماركس «كاپىتال»دا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، بىرىنچى تۈركۈمدىكى ھەممە مەھسۇلاتلاردا، بىرىنچى تۈركۈم ۋە ئىككىنچى تۈركۈمنى سەرپ بولۇپ كەتكەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئورنىنى ئالدىغان ۋاستە بىلەن تەمىنلەگەندىن باشقا، ئېشىندا بولۇشى كېرەك. بۇ مۇنداق دېگەنلىككى، بىرىنچى تۈركۈمدىكى ئۆزگىرىشچان كاپىتال بىلەن قوشۇمچە قىممەتنىڭ يىغىندىسى ئىككىنچى تۈركۈمدىكى

مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بولۇپ، ئۇنى بىرىنچى تۈركۈمگە كىرگۈزۈشكە بولىدۇ. ماۋ زېدۇڭ ئوتتۇرىغا قويغان يېزا ئىگىلىكى بىلەن يېنىك سانائەتنى كۆپرەك راۋاجلاندۇرۇش چارىسى ئارقىلىق ئېغىر سانائەتنىڭ تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ تېز راۋاجلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئىدىيىسى جۈڭگونىڭ كونكرېت شارائىتىدا ماركسزملىق تەكرار ئىشلەپچىقىرىش نەزەرىيىسىنىڭ تەتبىقى قىلىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سوتسيالستىك ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات سوتسيالستىك ئەللەردە ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى مۇئەييەن مەزگىلدە (ئادەتتە بىر يىلدا) ئىشلەپ چىقىرىلغان ماددىي ۋاستىلارنىڭ يىغىندىسى. ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات يارىتىدىغان ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، بىناكارلىق، مال تەشۇش تىرانسپورتى، ئىشلەپچىقىرىشقا بەۋاستە خىزمەت قىلىدىغان پەن تەتقىقاتى خىزمىتى ۋە پوچتا ـ تېلېگراف ئىشلىرى، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئوبوروت ساھەسىدىكى داۋامى بولغان بىر قىسىم سودا (مەسىلەن، تۇرلەرگە ئايرىش، قاچىلاش، پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە ساقلاش قاتارلىقلار)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ ئەمەلىي ئەرسە فورماتسيىسى ۋە قىممەت فورماتسيىسى دېگەن ئىككى خىل فورماتسيىسى بار. ئەمەلىي ئەرسە فورماتسيىسىدىن قارىغاندا، ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئىستېمال ۋاستىلىرى دېگەن ئىككى چوڭ تۈركۈمگە ئايرىشقا بولىدۇ. ئالدىنقىسى ماشىنا، خام ئەشيا، ماتېرىيال، يېقىلغۇ، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، قاتناش قورالىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئىستېمالغا ئىشلىتىلىدۇ؛ كېيىنكىسى ئاشلىق، ئىچىملىك، قوشۇمچە يېمەكلىك، رەخت ۋە باشقا كۈندىلىك سانائەت بۇيۇملىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇلار شەخسىي ئىستېمالغا ئىشلىتىلىدۇ. قىممەت فورماتسيىسىدىن قارىغاندا، ئۇچ قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ: (1) ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا سەرپ قىلىۋېتىلگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى؛ (2) ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى ئەمگەكچىلەر يارىتقان، ئۆزى ئۈچۈن ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار (زۆرۈر مەھسۇلاتلار)نىڭ قىممىتى؛ (3) ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى ئەمگەكچىلەر يارىتقان، جەمئىيەت ئۈچۈن ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار (قوشۇمچە مەھسۇلاتلار)نىڭ قىممىتى.

جۈڭگودا، قىممەت فورماتسيىسىدىكى ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتلار ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلار، كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كارخانىلار ۋە دېھقانلارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە كەسپى، يەككە ئەمگەكچىلەر ئىشلەپ چىقارغان ھەممە مەھسۇلاتلارنىڭ قىممىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، جۈڭگو بىلەن چەت ئەللەر شېرىكلىشىپ باشقۇرغان كارخانىلاردا يارىتىلغان بىر قىسىم مەھسۇلاتلارنىڭ قىممىتىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنى قىممەت فورماتسيىسى بويىچە ھېسابلىغاندا، تۈرلۈك مەملىكەتلەرنىڭ ۋە بىر مەملىكەتنىڭ تۈرلۈك مەزگىللىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىنى سېلىشتۇرۇش مۇمكىن. تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى، كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىنى سېلىشتۇرۇشمۇ مۇمكىن، شۇڭا، بۇ پىلانلىق ئىگىلىكىنى كۈچەيتىش، كارخانىلاردا

قىلىشتىن ئىبارەت. ئەگەر ئىستېمال ۋاستىلىرى مۇناسىپ تۇردە راۋاجلانمىسا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تۇرگۇمنىڭ كېرىدىغان مەھسۇلاتلارنىڭ بازىرى بولمايدۇ. ئەكسىنچىدىن، بىرىنچى تۇرگۇمدىكى ھەر قايسى تارماقلار، مەيلى شۇ تۇرگۇمنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەيدىغانلىرى بولسۇن، ياكى ئىككىنچى تۇرگۇمنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەيدىغانلىرى بولسۇن، ھەممىسى ئىككىنچى تۇرگۇمنىڭ ئۇلارنى ئىستېمال بۇيۇملىرى بىلەن تەمىن ئېتىشىگە مۇھتاج بولىدۇ. بىرىنچى تۇرگۇمنىڭ تېزرەك راۋاجلىنىشى ئەمگەكچىلەرنىڭ سانىنى كۆپەيتىپ، قوشۇلما ئىستېمال ۋاستىلىرىگە بولغان ئېھتىياجنى تۇغدۇرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇناسىپ تۇردە ئېشىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ئەڭ زور چەكتە قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان ئاساستا، ئەمگەكچىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۇزلۇكسىز ئۆستۇرۇشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۇچۇن، ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ نىسبەت بويىچە ئېشىشى تېخىمۇ تەلەپ قىلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئاۋۋال ئېشىشى ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىنى يەنمۇ تېزلىتىش ئۇچۇن شەرت يارىتىدۇ؛ ئۆز نۆۋىتىدە، ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ چاپسان راۋاجلىنىشى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان تەلەپنى يەنمۇ قوزغايدۇ ـ دە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېخىمۇ تېز راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئاۋۋال ئېشىشى ئايرىم ۋاقىتلاردا ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ ئېشىشىنى سۈرئىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئېشىشى سۈرئىتىدىن تېز بولۇشىنى چەتكە قاقمايدۇ. جۈملىدىن ئاساسى ئاجىز، ئاھالىسى كۆپ، شۇڭا، ئىشلەپچىقىرىش ئاشقان ئاساستا خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى بارا ـ بارا ئۆستۈرۈش ئۇچۇن، ئەكسىنچى تۇرگۇمنىڭ تېزرەك راۋاجلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش تېخىمۇ ئالاھىدە مۇھىم ئىش.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش دېگەن ئىككى چوڭ تۇرگۇمگە ئايرىش ماركسىزملىق تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىر ئاساسىي پرىنسىپى بولۇپ، ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەمما، ئۇ يەتەكچى پرىنسىپتىنلا ئىبارەت، رېئال ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا، خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ناھايىتى مۇرەككەپ بولىدۇ، ئەمەلىيەتتە خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى تامامەن مۇشۇنداق ئايرىش بويىچە ئورۇنلاشتۇرغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەر ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىسى ۋە ئادەتكە ئاساسەن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنى ھەر تۈرلۈك ئايرىغان. جۈملىدىن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش، ئادەتتە، يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت ۋە ئېغىر سانائەتتىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تارماقتا بۆلۈنىدۇ. يېزا ئىگىلىكى ۋە يېنىك سانائەت تارماقلىرى مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئىستېمال ۋاستىلىرى بولۇپ، ئۇنى ئىككىنچى تۇرگۇمگە كىرگۈزۈشكە بولىدۇ. ئېغىر سانائەت

سوتسیالستیك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «زۆرۈر بولغان، ئېھتىياجنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە ئاھالىنىڭ كۆپىيىشىگە ئويغۇن كېلىدىغان، تەدرىجىي ئېشىپ بارىدىغان كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش (كاپىتالىستىك نۇقتىسىنەزەردىن ئېيتقاندا، جۈغلانما دېيىلىدۇ)نى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، مەلۇم مىقداردا قوشۇمچە ئەمگەك بولۇشى كېرەك.» (يۇقىرىقى كىتاب)؛ (2) ئۇ سوتسیالستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈگۈشلۈق ئېلىپ بېرىلىشىغا زۆرۈر بولغان ئىجتىمائىي زاپاس فوندىنى ۋە كاپالەت فوندىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان تارماقلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ۋە جەمئىيەتتىكى جامائەت ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ؛ (3) ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان تارماقلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. سوتسیالزم شارائىتىدىكى قوشۇمچە ئەمگەك كاتېگورىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي مەزمۇنى يېڭى بولۇپ، سىنىپىي جەمئىيەتتىكى قوشۇمچە ئەمگەكتىن خاراكتېر جەھەتتە تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. كاپىتالزم شارائىتىدا، قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ مېۋىسى كاپىتالىستىنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ، سوتسیالزم شارائىتىدا بولسا قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ مېۋىسى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ياكى كوللېكتىپنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ، ئاخىرقى ھېسابتا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ. كاپىتالزم شارائىتىدا، قوشۇمچە ئەمگەك يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمى كاپىتالغا ئايلىنىدۇ - دە، ئىشچىلارغا قارىتىلغان ئېكسپىلاتاتسىيىنى يەنىمۇ كېڭەيتىشنىڭ ۋاستىسى بولۇپ قالىدۇ، قوشۇمچە قىممەتنىڭ يەنە بىر قىسمى كاپىتالىستلار، يەر ئىگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ كەتمىننى چاپىدىغان ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى قاتارلىق تىرىكتاپلارنىڭ كەيپ - ساپالىق تۇرمۇشى ئۈچۈن چىقىم قىلىنىدۇ. سوتسیالزم شارائىتىدا، قوشۇمچە ئەمگەك يارىتقان ئىجتىمائىي ساپ كىرىم جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي مۇلكى بولۇپ قالىدۇ ۋە سوتسیالستىك ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ھەم خەلق ئاممىسىنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. كاپىتالزم شارائىتىدا، كاپىتالىستلار پايدا قوغلىشىپ، قوشۇمچە ئەمگەككە ئاچكۆزلەرچە تەلمۈرىدۇ، قوشۇمچە ئەمگەكنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، كۆپىنچە، زۆرۈر ئەمگەكنى ئازايتىپ ئەك تۆۋەن چەككە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. سوتسیالزم شارائىتىدا، ئېكسپىلاتاتسىيە يۇقىتىلغان بولغاچقا، «ئىش كۈنىنى زۆرۈر ئەمگەك بىلەن چەكلەشكە يول قويۇلغان بولىدۇ. ئەمما، باشقا شەرتلەر ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، زۆرۈر ئەمگەك ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ، بىر تەرەپتىن، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى كۈندىن - كۈنگە ياخشىلىنىپ، تۇرمۇش ئېھتىياجى كۈندىن - كۈنگە ئاشقانلىقى ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ھازىرقى قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ بىر قىسمى زۆرۈر ئەمگەككە كىرگۈزۈلىدىغانلىقى، يەنى ئىجتىمائىي ھازىرلىق فوندى ۋە ئىجتىمائىي جۈغلانما فوندى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك شەكىللىنىدىغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 23 - تۇم، خەنزۇچە نەشرى، 578 - بەت)

سوتسیالستىك قوشۇمچە مەھسۇلات دېگەن ماددىغا قارالۇن.

سوتسیالستىك قوشۇمچە مەھسۇلات سوتسیالزم شارائىتىدا ماددىي ئىشلەپچىقىرىش

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

هېساباتنى ۋە باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشتە مۇهىم رول ئويناپدۇ.

ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات جەمئىيەتنىڭ مەلۇم مەزگىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇۋەپپەقىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئۇنىڭ مىقدارى ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ۋە ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ئۇنۇمدارلىقى سەۋىيىسىگە باغلىق بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ـ تېخنىكا سەۋىيىسى ئوخشاش بولغان شارائىتتا، ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ئومۇمىي مىقدارى قانچە كۆپ بولسا، ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات شۇنچە كۆپ بولىدۇ؛ ئەكسىچە بولسا، ئومۇمىي مەھسۇلات شۇنچە ئاز بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئوخشاش بولغان شارائىتتا، ئەمگەكنىڭ ئۇنۇمدارلىقى قانچە يۇقىرى بولسا، ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات شۇنچە كۆپ بولىدۇ؛ ئەكسىچە بولسا، ئومۇمىي مەھسۇلات شۇنچە ئاز بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئاھالە ۋە ئەمگەك ۋاقتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدىغان بولغاچقا، ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنى كۆپەيتىشتە، ئاساسەن، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشكە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. يەنە ـ تېخنىكا ئۇچقاندەك راۋاجلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېخنىكا بىلەن قوراللىنىش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ماشىنىلاشتۇرۇشنى ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇشنى تېرىشىپ ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ئۇنۇمدارلىقىنى زور كۆچ بىلەن ئۆستۈرۈش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنى چاپسان ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

سوتسیالیستیک قوشۇمچە ئەمگەك

سوتسیالیزم شارائىتىدا، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى ئەمگەكچىلەر قوشقان، ئۆزىنىڭ ۋە ئۆزگە باقىدىغان ئائىلىلەر ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداشتىن ئېشىپ كەتكەن ئاشۇ بىر قىسىم ئەمگەكتۇر. ئۇ قوشۇمچە مەھسۇلات يارىتىدۇ.

قوشۇمچە ئەمگەك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلىپ ئەمگەكچىلەر يارىتىلغان مەھسۇلاتلار ئۆز تۇرمۇشىنى قامداپ يەنە ئېشىپ قالىدىغان ئەھۋالغا يەتكەندە بارلىققا كېلىشكە باشلايدۇ. سىنىپىي جەمئىيەتتە، قوشۇمچە ئەمگەك ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار تەرىپىدىن تۇرلۈك شەكىللەر بىلەن ئىگىلىۋېلىنغان بولىدۇ. قوشۇمچە ئەمگەكنى ھەقسىز ئىگىلىۋېلىش سىنىپىي جەمئىيەتتىكى سىنىپىي قارىمۇقارشىلىقنىڭ ئىقتىسادىي مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سوتسیالىزم تۈزۈمىنىڭ تۇرنىتىلىشى ئارقىسىدا، قوشۇمچە ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش بىكار قىلىنىدۇ. ئەمما، سوتسیالىزم شارائىتىدا، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەكنىڭ يەنىلا زۆرۈر ئەمگەك، يەنى ئەمگەكچىلەرنىڭ ۋە ئۇلار باقىدىغان ئائىلە ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا كېتىدىغان ئەمگەك ۋە قوشۇمچە ئەمگەك يەنى زۆرۈر ئەمگەكتىن باشقا ئەمگەك دەپ ئايرىلىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئادەتتىكى قوشۇمچە ئەمگەك مۇئەييەن ئېھتىياجدىن ئېشىپ كېتىدىغان ئەمگەك سۈپىتىدە ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى كېرەك.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 925 ـ بەت) سوتسیالىستىك قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىي رولى مۇنۇلار: (1) ئۇ سوتسیالىستىك جۇغلانمىنىڭ مەنبەسى

ئۈزلۈكسىز ئاشقان ئاساستا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىلكىدە بولىدىغان ۋە ئەمگەكچىلەر ئىشلىتىدىغان زۆرۈر مەھسۇلاتلارنىڭ ئۈزلۈكسىز كۆپىيىشىگە كاپالەتلىك قىلغان ئاساستا، قوشۇمچە مەھسۇلاتلارنىڭ مىقدارىنى پىلانلىق تۈردە ئۈزلۈكسىز كۆپەيتىپ بېرىشقا قادىر. سوتسىيالىستىك قوشۇمچە مەھسۇلات سوتسىيالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى، سوتسىيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت، ئىلىم - پەن ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى ھەم راۋاجلىنىشىنىڭ ماددىي ئاساسى. سوتسىيا- لىستىك قوشۇمچە مەھسۇلات قانچە تېز ئاشسا، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت ۋە باشقا ئىشلارنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى قانچە تېز بولسا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ تەدرىجىي ئۆسۈشى تېخىمۇ مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولىدۇ. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، قوشۇمچە مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇشنىڭ ئاساسىي يولى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت. تېخنىكا يېڭىلاش ۋە تېخنىكا ئىنقىلابى ئارقىلىق ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى زور كۈچ بىلەن ئۆستۈرگەندە، كىشىلەر زۆرۈر مەھسۇ- لاتنىڭ مىقدارىنى ئۈزلۈكسىز كۆپەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قوشۇمچە مەھسۇلاتنىڭ مىقدارىنىمۇ ئۈزلۈكسىز كۆپەيتىدىغان بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك قوشۇمچە ئەمگەك دېگەن ماددىغا قارالىۇن.

سوتسىيالىستىك تەقسىمات سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى ئەمگەكچىلەر مەلۇم مەزگىلدە (ئادەتتە بىر يىلدا) ئىشلەپ چىقارغان ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ تەقسىم قىلىنىشى، سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپ- چىقىرىش جەريانىنىڭ بىر ھالقىسى.

سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئىشلەپچىقىرىشتىن تارتىپ ئىستېمالغىچە بولغان پۈتكۈل جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەھسۇلاتنى ئاخىرقى ھېسابتا ئىستېمالغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن تەقسىمات بولۇشى كېرەك. تاۋار - پۇل مۇناسىۋىتى مەۋجۇت شارائىتتا، تەقسىماتنىڭ ئىشقا ئېشىشى ئۈچۈن تاۋار ئالماشتۇرۇش بولۇشى كېرەك. ئالماشتۇرۇش — تەقسىمات بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى ۋاسىتىچى. سوتسىيا- لىستىك تەقسىمات سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. چۈنكى، باشقا جەمئىيەتلەردىكىگە ئوخشاش، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىمۇ ئاۋۋال مەھسۇلات ئىشلەپ چىقىرىلىشى كېرەك، شۇندىلا تەقسىمات ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خاراكتېرى تەقسىماتنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، سوتسىيالىستىك تەقسىمات ئۆز نۆۋىتىدە سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشقا تەسىر قىلىدۇ — ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيا- تىنى كەينىگە سۈرىدۇ ياكى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

سوتسىيالىستىك تەقسىماتنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇسۇلى سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىككە باغلىق. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە يوقىتىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەمگەكچىلەر ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلات ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئىلكىدە بولمايدۇ، بەلكى جەمئىيەتنىڭ ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ؛ ئېكسپىلا- تاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ تىرىكتاپلىق

تارماقلىرىدىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ قوشۇمچە ئەمگەكنى پاراتقان مەھسۇلات. ئومۇمىي مەھسۇلاتتىن ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا سەرپ بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ماددىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ۋە باقىدىغان ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن كېتىدىغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىنكى قالدۇق. ئۇ قىممەت فورماتسيىسىدە ئىجتىمائىي ساپ كىرىم بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. جۇڭگودا، دۆلەت كارخانىلىرىدا، قوشۇمچە مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمى يۇقىرىغا پايدا تاپشۇرۇش ۋە باج تۆلەش شەكلى ئارقىلىق دۆلەتنىڭ ئىلكىگە ئۆتىدۇ، بىر قىسمى پايدىدىن قالدۇرۇلغان پىرسەنت شەكلى ئارقىلىق دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىلكىگە ئۆتىدۇ؛ يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكىدە، بىر قىسمى يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان باج ۋە باھا پەرقى ئارقىلىق دۆلەت ئىلكىگە ئۆتىدۇ، بىر قىسمى جامائەت فوندى ۋە پاراۋانلىق فوندى قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق كوللېكتىپ ئورۇننىڭ ئۆزىنىڭ ئىلكىگە ئۆتىدۇ.

ھەرقانداق جەمئىيەت فورماتسيىسىدە، ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجىنى تولدۇرۇشقا كېتىدىغان قىسمىنى تۇتۇپ قالغاندىن كېيىن، ئومۇمىي مەھسۇلات زۆرۈر مەھسۇلات ۋە قوشۇمچە مەھسۇلات دەپ ئايرىلىدۇ. سوتسيالىزم جەمئىيىتىدە قوشۇمچە مەھسۇلات دېگەن كاتېگورىيە يوقالمايدۇ، بەلكى قوشۇمچە مەھسۇلاتنىڭ ئىجتىمائىي خاراكتېرى تۈپتىن ئۆزگەرگەن بولىدۇ. سىنىپىي جەمئىيەتتە، قوشۇمچە مەھسۇلات باشتىن-ئاخىر «بىر ئىمتىيازلىق سىنىپنىڭ مال-مۈلكى بولۇپ كەلدى.» («دىيورىڭغا قارشى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 370 - بەت) كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئۇ قوشۇمچە قىممەت شەكلىدە كاپىتالىستلار سىنىپى تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان بولىدۇ. سوتسيالىزم شارائىتىدا، «قوشۇمچە مەھسۇلات خۇسۇسىي مۇلۇكدارلار سىنىپىغا ئەمەس، پۈتۈن ئەمگەكچىلەرگە، يەنە كېلىپ پەقەتلا شۇلارغا مەنسۇپ بولىدۇ.» (لېنىن: «بۇخارىننىڭ «ئۆتكۈنچى دەۋر ئىقتىسادى» دېگەن كىتابىغا باھا»، 1976 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 40 - بەت) كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، بىر قىسىم قوشۇمچە مەھسۇلات كاپىتال جۇغلانمىسىغا ئايلىنىدۇ ۋە ئىشچىلارغا قارىتىلغان ئېكسپلاتاتسيىنى يەنىمۇ كېڭەيتىشكە ئىشلىتىلىدۇ، بىر قىسىم قوشۇمچە مەھسۇلات كاپىتالىستلارنىڭ كەيپ - ساپا سۈرۈپ، ھۇزۇر - ھالاۋەت كۆرۈشى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. سوتسيالىزم جەمئىيىتىدە، قوشۇمچە مەھسۇلات جۇغلانما فوندى ۋە ئىجتىمائىي ئىستېمال فوندىغا ئايلىنىپ، سوتسيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، بۇرژۇئازىيە ئىشچىلارنىڭ زۆرۈر مەھسۇلاتىنى جېنىنىڭ بارىچە تۆۋەنلىتىپ، مۇمكىنقەدەر كۆپرەك قوشۇمچە مەھسۇلاتنى قولغا كىرگۈزۈش كويىدا بولىدۇ، بۇ جەمئىيەتتە زۆرۈر مەھسۇلاتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى قوشۇمچە مەھسۇلاتنى كۆپەيتىۋېلىشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى بولۇپ، زۆرۈر مەھسۇلات بىلەن قوشۇمچە مەھسۇلات ئوتتۇرىسىدا مۇرەسسەسىز زىددىيەت مەۋجۇت. سوتسيالىزم شارائىتىدا، زۆرۈر مەھسۇلات بىلەن قوشۇمچە مەھسۇلات ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق مۇرەسسەسىز زىددىيەت تۈگىگەن بولىدۇ، جەمئىيەت ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى

چېتىلىدۇ. ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىجتىمائىي ئىستېمالغا ئىشلىتىلىدىغان، ئەمگەكچى شەخسلەرگە بىۋاستە تەقسىم قىلىپ بېرىلمىگەن مەھسۇلات، ئاخىرقى ھېسابتا، يەنىلا ئەمگەكچىلەرگە ئىشلىتىلىدۇ. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: «خۇسۇسىي ئورۇندا تۇرغان بىر ئىشلەپ چىقارغۇچىدىن چىقىرىۋېلىنغان ھەممە قىسىم جەمئىيەت ئەزاسى ئورنىدا تۇرغان مۇشۇ ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ پاراۋانلىقى ئۈچۈن يەنە بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا سەرپ قىلىنىدۇ.» («گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»، 1971 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 19 - بەت)

سوتسیالىزم شارائىتىدا، دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسنىڭ تۈپ مەنپەئىتى بىردەك بولىدۇ، ئەمما ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئەمگەكچىلەرنىڭ ھازىرقى مەنپەئىتى بىلەن كەلگۈسى مەنپەئىتى، قىسمەن مەنپەئىتى بىلەن ئومۇمىي مەنپەئىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئانتاگونىيىسىز زىددىيەت يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا، تەقسىمات جەريانىدا بىر تۇتاش پىلانلاپ، تەڭ ئېتىبار بېرىش، ئەتراپلىق ئورۇنلاشتۇرۇش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، جۇغلانما فوندى بىلەن ئىستېمال فوندىنىڭ نىسبىتى مۇناسىۋىتىنى ۋە جۇغلانما فوندىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى، ئىستېمال فوندىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىپ، بۇ ئارقىلىق ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى ۋە تەشەببۇسكارلىقىنى تولۇق ئىشقا سېلىپ، سوتسیالىستىك قۇرۇلۇش ئۈچۈن ئۆز كۈچىنى بېغىشلايدىغان قىلىش لازىم.

سوتسیالىستىك مللىي دارامەتنىڭ دەسلەپكى قېتىم تەقسىم قىلىنىشى، سوتسیالىستىك مللىي دارامەتنىڭ قايتا تەقسىم قىلىنىشى، سوتسیالىستىك جۇغلانما دېگەن مەددىلارغا قارالىدۇ.

سوتسیالىستىك مللىي دارامەت

سوتسیالىستىك مەملىكەتلەردە مەددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى ئەمگەكچىلەر مەلۇم مەزگىلدە (ئادەتتە بىر يىلدا) ياراتقان يېڭى قىممەت. ئەمەلىي نەرسە فورماتسىيەسىدىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتتىن سەرپ قىلىنىپ كەتكەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى تولۇقلاپ ئىشلىتىلگەن قىسمىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن قېپقالغان ئىجتىمائىي مەھسۇلات.

مللىي دارامەتنى مەددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى ئەمگەكچىلەر يارىتىدۇ، بۇ تارماقلارنىڭ ئاساسلىقلىرى سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، بىنا كارلىق، مال توشۇش، ئىشلەپچىقىرىشقا بىۋاستە خىزمەت قىلىدىغان پەن تەتقىقاتى ئىشلىرى ۋە پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرى، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئوبوروت ساھەسىدىكى داۋامى بولغان بىر قىسىم سودا (مەسلەن، تۈرلەرگە ئايرىش، يۆگەش - قاچىلاش، پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە ساقلاش قاتارلىق پائالىيەتلەر) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. غەيرىي مەددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى، مەسلەن، مەدەنىيەت - مائارىپ تارماقلىرى، دۆلەت ئورگانلىرى ۋە تاۋار سېتىش تارماقلىرى قاتارلىقلار مەددىي ئاستەلەرنى ياراتمىغانلىقى ئۈچۈن، مللىي دارامەتنى ياراتمايدۇ.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، مللىي دارامەتنىڭ كۆپچىلىكى بۇرژۇئازىيە تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنىدۇ، ئۇ كاپىتالىستلارنىڭ كەڭ ئىشچىلارغا بولغان ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. سوتسیالىزم جەمئىيىتىدىكى مللىي دارامەتنى ئېكسپىلاتاتسىيەدىن ئازاد بولغان ئەمگەكچىلەر يارىتىدۇ، ئۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىگىدارلىقىدا

ئىستېمالىنى قاندۇرۇشقا ئىشلىتىلمەي، بەلكى كەڭ ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ ماددىي پاراۋانلىقىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. سوتسىيالىستىك تەقسىمات سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ تەقسىمات جەھەتتە ئىشقا ئېشىشى، ئەينى ۋاقىتتا ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدىكى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يەنىمۇ مۇستەھكەملىنىشى ۋە مۇكەممەللىشىشىنىڭ كاپالىتى.

سوتسىيالىستىك تەقسىمات پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ قولىدا سوتسىيالىستىك ئىگىلىك يەتكۈزۈپ بەرگەن پۇختا ماددىي ۋاسىتىلەر بولىدۇ، پۈتكۈل جەمئىيەت مىقياسىدا ئومۇم خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلار ۋە دۆلەت ئورگانلىرى، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرى ئاپپاراتلىرىدىكى خادىملارغا پىلانلىق تەقسىماتنى يولغا قويالايدۇ. مالىيە كىرىم ـ چىقىم پىلانى، ئەمگەك ـ ئىش ھەققى پىلانى، ماددىي ئەشيالارنى تەقسىم قىلىش ۋە تاۋار ئوبوروتى پىلانى قاتارلىقلار ئارقىلىق مىللىي دارامەتنى تەقسىملىيەلەيدۇ ۋە قايتا تەقسىملىيەلەيدۇ. كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىك ئىگىلىكىدىكى تەقسىمات، ئالدى بىلەن، ھەرقايسى كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كارخانىلارنىڭ ئۆزىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئەمما بۇ كارخانىلارنىڭ بىر قىسىم كىرىمى باج شەكلىدە دۆلەتكە تاپشۇرۇلۇپ، پۈتۈن جەمئىيەت مىقياسىدىكى پىلانلىق تەقسىماتقا قاتناشتۇرۇلىدۇ. بۇنداق پىلانلىق پەقسىماتتا، ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىجتىمائىي بايلىق ئىسراپچىلىقىدىن خالىي بولۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى پىلان شەكلى ئارقىلىق دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخس ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭشىگىلى بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك تەقسىماتنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىكى ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ تەقسىم قىلىنىش باسقۇچىدا ئەكس ئېتىدۇ. خەلقنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېشىۋاتقان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، سوتسىيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ تەقسىم قىلىنىش جەريانى مۇنداق بولىدۇ: (1) سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى تولدۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان قىسمى؛ (2) كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن قوشۇلغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە ۋە ئىستېمال ۋاسىتىلىرىگە ئىشلىتىلىدۇ؛ (3) بەختسىزلىكلەر، تەبىئىي ئاپەت قاتارلىقلارغا تاقابىل تۇرۇشقا كېرەكلىك بولغان زاپاس فوند ياكى سۇغۇرتا فوندى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ؛ (4) چەتكە ياردەم بېرىش فوندى. ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ باشقا قىسىملىرى ئىستېمال ۋاسىتىلىرى سۈپىتىدە ئەمگەكچىلەر ئارىسىدا تەقسىم قىلىنىشتىن بۇرۇن، مۇنۇلارنى تۇتۇۋېلىش كېرەك: (1) ئىشلەپچىقىرىشقا ئالاقىسىز بولغان ئادەتتىكى باشقۇرۇش خىراجىتى (جۈملىدىن دۆلەت مۇداپىئەسى خىراجىتى)؛ (2) مەكتەپ، سەھىيە ـ ساقلىقنى ساقلاش ئەسلىھەلىرى قاتارلىق جامائەت ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان قىسمى؛ (3) ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغان كىشىلەر قاتارلىقلارغا ئاتاپ قالدۇرۇلىدىغان قۇتقۇزۇش فوندى. بۇلاردىن ئاشقان قىسمى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى بويىچە ئەمگەكچى شەخسلەرگە تەقسىم قىلىپ

قىرىش ۋاستىلىرىنىڭ تېجىلىشى. مىللىي دارامەت ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات بىلەن سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئىكەن، ئۇ ھالدا، ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى مۇئەييەن سان بولغان شارائىتتا، مىللىي دارامەت يارىتىشتا سەرپ بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى قانچە ئاز بولسا، مىللىي دارامەت شۇنچە كۆپ بولىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ تىرىكتاپلارچە ئىستېمال قىلىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالەت يوقىتىلغاچقا، مىللىي دارامەتنى ئۇزاققىچە، مۇقىم ھالدا ئۈزلۈكسىز ئاشۇرۇش مۇمكىن بولىدۇ. مانا بۇ سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ كونكرېت گەۋدىلىنىشى.

مىللىي دارامەتنىڭ ئېشىشىنى بەلگىلەيدىغان ئامىللار ئىچىدە ھەممىدىن مۇھىم ئامىل ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت. ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرمەي، مىللىي دارامەتنى نوقۇل ھالدا ئەمگەكچىلەرنىڭ سانىنى كۆپەيتىشكە تايىنىپ ئۆستۈرگەندە، تەبىئىي كۆپەيگەن ئاھالىنىڭ ئېھتىياجىنىلا قاندۇرۇشقا بولىدۇكى، ئادەم بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن توغرا كېلىدىغان مىللىي دارامەتنى ئاشۇرغىلى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى كۆرۈنەرلىك ھالدا ئۆستۈرگىلى بولمايدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىش يۈزلىنىشى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك ۋاقتىنى بارا - بارا ئازايتىشتىن ئىبارەت، يىراقنى نەزەردە تۇتقاندا، مىللىي دارامەتنى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشكە تايىنىپ ئاشۇرۇش تېخىمۇ مۇھىم بولۇپ قالىدۇ.

سوتسىيالىستىك مىللىي دارامەتنىڭ دەسلەپكى قېتىم تەقسىم قىلىنىشى سوتسىيالىستىك مەملىكەتلەردە مىللىي دارامەتنىڭ ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە تەقسىم قىلىنىشى. بۇنداق تەقسىماتتىن كىرگەن كىرىم «باشلانغۇچ كىرىم» دېيىلىدۇ. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، ئىككى خىل مۈلۈكچىلىك تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە، مىللىي دارامەتنىڭ دەسلەپكى قېتىم تەقسىم قىلىنىشى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكى ۋە كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىن ئىبارەت ئىككى ساھەدە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى دۆلەت كارخانىلىرى ياراتقان مىللىي دارامەت دەسلەپكى قېتىم تەقسىم قىلىنىش ئارقىلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى ۋە كارخانىنىڭ ساپ كىرىمى دېگەن ئىككى چوڭ قىسىمغا ئايرىلىدۇ. ئىش ھەققى قىسمى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىغا ئاساسەن شۇ كارخانىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلىرىگە تەقسىم قىلىپ بېرىلىدۇ، بۇ ئۇلارنىڭ شەخسىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇ. كارخانىنىڭ ساپ كىرىمى قىسمى ئىشلەپ چىقارغۇچى ئەمگەكچىلەر ياراتقان، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان مەھسۇلاتلاردۇر. ئۇنىڭ كۆپ قىسمى باج ۋە پايدا شەكلى ئارقىلىق سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ قولىغا مەركەزلىشىدۇ ۋە دۆلەتنىڭ مەركەزلەشكەن ساپ كىرىمىنى ھاسىل قىلىدۇ، بۇنى دۆلەت خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئېھتىياجىغا ۋە باشقا جەھەتلەردىكى ئېھتىياجغا ئاساسەن بىر تۇتاش ئىشلىتىدۇ؛ ئاز بىر قىسمى پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش شەكلىدە كارخانىنىڭ ئەركىدە قالدۇرۇلىدۇ.

www.uyghurkitap.com

بولىدۇ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېشىۋاتقان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇ ئاساسەن تۆۋەندىكى جەھەتلەرگە ئىشلىتىلىدۇ: (1) ماددىي ۋاسىتىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى خادىملارنىڭ ئىستېمال فوندى؛ (2) كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ۋە زاپاس جۇغلانما فوندى جۇغلاش؛ (3) غەيرىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى خىراجەتلەر، مەسىلەن، پەن، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەنئەت، ساقلىق ساقلاش ئىشلىرى ۋە دۆلەتنى باشقۇرۇش، دۆلەت مۇداپىئەسى قاتارلىق جەھەتلەردىكى چىقىملار، بۇنىڭغا يۇقىرىدىكى غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى خىزمەتچىلەرگە بېرىلىدىغان ئەمگەك ھەققىمۇ كىرىدۇ. مىللىي دارامەت سوتسيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ماددىي پاراۋانلىقىنى ئۆستۈرۈشتىكى بىۋاسىتە مەنبە.

سوتسيالىزم شارائىتىدا، مىللىي دارامەتنى ئەقىلغە مۇۋاپىق تەقسىم قىلىش ۋە ئىشلىتىش خەلق ئىگىلىكىنى ۋە پەن، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنى پىلانلىق راۋاجلاندۇرۇشتا، خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم. مىللىي دارامەتنى تەقسىم قىلىش ئىنتايىن مۇرەككەپ بىر جەريان، ئاۋۋال دەسلەپكى قېتىم تەقسىماتنى ئېلىپ بېرىشقا، ئاندىن قايتا تەقسىماتنى ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. مىللىي دارامەتنى دەسلەپكى قېتىم تەقسىم قىلىش ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ، دەسلەپكى قېتىملىق تەقسىماتتىن كەلگەن كىرىم «باشلانغۇچ كىرىم» دېيىلىدۇ. ماددىي ۋاسىتىلەرنى ئىشلەپچىقىرىشقا قاتناشمايدىغان، مىللىي دارامەتنى قايتا تەقسىم قىلىشتىن كىرىم قىلىدىغانلار سودا تارمىقى ۋە بانكىلاردىكى خىزمەتچىلەر، ئوقۇتقۇچىلار، ئارتىسلار، ھەربىيلەر، دۆلەتنىڭ مەمۇرىي كادىرلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانمايدىغان باشقا خادىملار ـ نىڭ كىرىمى «ھاسىلىي كىرىم» دېيىلىدۇ. مىللىي دارامەت تەقسىم قىلىش ۋە قايتا تەقسىم قىلىش ئارقىلىق، ئاخىر ئىشلىتىش جەريانىدا، جۇغلانما فوندى ۋە ئىستېمال فوندىنى ھاسىل قىلىدۇ.

مىللىي دارامەت خەلق ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم ئومۇمىي كۆرسەتكۈچى. بىر مەملىكەتتە ئادەم بېشىغا ئوتتۇرىچە توغرا كېلىدىغان مىللىي دارامەتنىڭ قانچىلىك بولۇشى شۇ مەملىكەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ؛ مىللىي دارامەتنىڭ ئېشىش سۈرئىتى شۇ مەملىكەتنىڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

مىللىي دارامەتنىڭ ئېشىشىنى بەلگىلەيدىغان ئاساسىي ئامىللار مۇنۇلار: (1) ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى. ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئۆسسە، گەرچە مىللىي دارامەتنىڭ قىممەت مىقدارى ئۆزگەرمىگەن بىلەن، مۇقىم باھا بويىچە ھېسابلىنىدىغان مىللىي دارامەتنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ۋە ئۇنىڭ ئەمەلىي نەرسە مىقدارى ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئېشىپ بارىدۇ. (2) ماددىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئىشلىتىلىدىغان ئەمگەك مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى. باشقا شەرتلەر ئۆزگەرمىگەندە، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئادەمنىڭ سانى ۋە قوشقان ئەمگەك مىقدارى قانچە كۆپ بولسا، يارىتىلغان مىللىي دارامەت شۇنچە كۆپ بولىدۇ. (3) ئىشلەپچىـ

ۋە ئارمىيە ھەم دۆلەتنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگانلىرى قاتارلىق غەيرىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىمۇ كۆپ بولىدۇ. بۇ تارماقلار مىللىي دارامەت ياراتمايدۇ، ئەمما ئۇلار خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈشتە ۋەبىيىتىشتا كەم بولسا بولمايدۇ، بۇ تارماقلارنىڭ خىراجىتىنى ۋە بۇ تارماقلاردا ئىشلەيدىغانلارنىڭ ئىش ھەققىنى مىللىي دارامەتنىڭ قايتا تەقسىم قىلىنىشى ئارقىلىقلا تەمىن ئەتكىلى بولىدۇ. (2) سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغان پۇقرالار، ھەربىيلەر ۋە ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى، قىيىنچىلىقى بار ئائىلە قاتارلىقلارغا تۇرمۇش جەھەتتە زۆرۈر ياردەملەرنى بېرىش ۋە ئېتىبار بېرىشكە، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىشنى يولغا قويۇشقا، قىيىنچىلىقى بارلارغا ياردەم بېرىشكە توغرا كېلىدۇ، ۋەھاكازالار. بۇ ئىشلارنى قىلىش ئۈچۈن، ئىجتىمائىي كاپالەت فوندى بولۇشى كېرەك. بۇ فوندنى مىللىي دارامەتنى قايتا تەقسىم قىلىش ئارقىلىقلا توپلىغىلى بولىدۇ. (3) سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە خەلق ئىگىلىكى پىلانلىق راۋاجلاندۇرۇلىدۇ، مىللىي دارامەتنى قايتا تەقسىم قىلىش ئارقىلىق، نۇقتىلىق تارماقلار ياكى ئاجىز ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ۋە رايونلارنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلىتىش مەقسىتىدە، مەبلەغنى تەڭشىگىلى بولىدۇ.

مىللىي دارامەتنىڭ قايتا تەقسىم قىلىنىشى ئاساسەن تۆۋەندىكى ئىككى يول بىلەن بولىدۇ: (1) دۆلەت تەخمىنچوتى. بۇ مىللىي دارامەتنى قايتا تەقسىم قىلىشتىكى ئاساسلىق شەكىل. سوتسىيالىستىك دۆلەت مەركەزلەشتۈرۈلگەن ساپ كىرىمنى تەخمىنچوت چىقىمى ئارقىلىق كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فوندىغا، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان تارماقلارنىڭ ۋە بۇ تارماقلاردىكى خادىملارنىڭ دارامىتىگە ئايلاندۇرىدۇ، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي كاپالەت فوندى توپلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى قاندۇرۇلىدۇ. (2) ئىشچىلار، دېھقانلار ۋە باشقا جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئۆزىنىڭ شەخسىي دارامىتى ئارقىلىق مۇلازىمەت خاراكتېرىدىكى كەسىپ ۋە تارماقلارغا تۆلىگەن خىراجەت. بۇنداق خىراجەتنىڭ بىر قىسمى مۇلازىمەتچىلىك تارماقلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى تەرىقىسىدە ئۇلارنىڭ شەخسىي دارامىتى بولۇپ قالىدۇ؛ بىر قىسمى مۇلازىمەتچىلىك تارماقلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشلىتىشىگە قالدۇرۇلىدۇ، بەزى ئورۇنلار يەنە دارامەتنىڭ بىر قىسمىنى دۆلەتكە تاپشۇرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، مىللىي دارامەتنىڭ قايتا تەقسىم قىلىنىشىدا باھا بىلەن قىممەتنىڭ چەتلىشىشى ۋاستىچى بولىدۇ. مەسىلەن، دۆلەت بەزى ئالىي تاۋارلارنىڭ باھاسىنى يۇقىرىراق بەلگىلەيدۇ، بۇنداقتا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش سەۋىيىسىگە تەسىر يەتكۈزمەسلىك شەرتى ئاستىدا، بىر قىسىم شەخسىي دارامەتنى دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمى قىلىشقا بولىدۇ.

مىللىي دارامەت تەقسىم قىلىنغان ۋە قايتا تەقسىم قىلىنغاندىن كېيىن، ئىشلىتىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئاخىر جۇغلانما فوندى ۋە ئىستېمال فوندى دېگەن ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ.

سوتسیالستیک دۆلەت كارخانىلىرى يارانقان مىللي دارامەتنى دۆلەت بىر تۇتاش تەقسىم قىلىدۇ، بۇ ھال خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق ۋە نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇش تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، بۇنى سوتسیالستیک ئومۇمي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىگىلىكنىڭ خاراكتېرى بەلگىلىگەن.

كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىكتە، مىللي دارامەتنىڭ دەسلەپكى قېتىم تەقسىم قىلىنىشى ئومۇم خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ كىگە ئوخشىمايدۇ. جۇڭگو يېزىلىرىدىكى خەلق گۇڭشېلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ئاساسي ھېسابات بىرلىكى قىلىنغان ئۇچ دەرىجىلىك كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىك يولغا قويۇلغان، بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، خەلق گۇڭشېلىرىدا مىللي دارامەتنىڭ دەسلەپكى قېتىم تەقسىم قىلىنىشىمۇ گۇڭشې، دادۇي ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىدىن ئىبارەت ئۇچ دەرىجىلىك كوللېكتىپ ئىگىلىكتە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئېلىپ بېرىلغان. خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ ھەر دەرىجىلىك كوللېكتىپ ئىگىلىكىدە يارىتىلغان مىللي دارامەت دەسلەپكى قېتىم تەقسىم قىلىنغاندا مۇنداق ئۇچ قىسىمغا ئايرىلغان: (1) باج شەكلىدە دۆلەتكە تاپشۇرۇلۇپ، دۆلەت مەركەزلەشتۈرىدىغان ساپ كىرىمنى ھاسىل قىلغان؛ (2) جامائەت فوندى، پاراۋانلىق فوندى ۋە باشقۇرۇش خراجىتى قىلىنىپ، كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ ئۆزىنىڭ باشقۇرۇشىغا قالدۇرۇلغان؛ (3) گۇڭپۇڭ يا كى ئىش ھەققى شەكلىدە گۇڭشې ئەزالىرىغا يا كى كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورنىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە شەخسىي ئىستېمال قىلىش ئۈچۈن بېرىلگەن. مىللي دارامەتنىڭ كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئورۇنلاردا تەقسىم قىلىنىشى دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ مەنپەئىتىگە بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، بىر تۇتاش پىلانلاپ، تەڭ ئېتىبار بېرىش كېرەك. ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «تەقسىمات مەسىلىسىدە بىز دۆلەت مەنپەئىتىگىمۇ، كوللېكتىپ مەنپەئىتىگىمۇ ۋە شەخس مەنپەئىتىگىمۇ ئېتىبار بېرىشىمىز لازىم. دۆلەتنىڭ بېجى، كوپېراتىپنىڭ جۇغلانمىسى ۋە دېھقانلارنىڭ شەخسىي دارامەتىدىن ئىبارەت بۇ ئۈچ تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇۋاپىق ھەل قىلىش، بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى تەڭشەپ تۇرۇشقا دائىم ئەھمىيەت بېرىش لازىم.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 609 — 610 - بەتلەر)

مىللي دارامەت دەسلەپكى قېتىم تەقسىم قىلىنىش ئارقىلىق سوتسیالستیک دۆلەت، دۆلەت كارخانىلىرى، كوللېكتىپ ئىگىلىك ۋە ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىدىغان تارماقلاردىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ باشلانغۇچ دارامىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

سوتسیالستیک مللي دارامەتنىڭ قايتا تەقسىم قىلىنىشى سوتسیالستیک مەملىكەتلەردە مىللي دارامەتنىڭ دەسلەپكى قېتىم تەقسىم قىلىنىش ئاساسىدا يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەقسىم قىلىنىش جەريانى. قايتا تەقسىم قىلىش ئارقىلىق كىرگەن دارامەت «ھاسىلاتي دارامەت» دېيىلىدۇ.

مىللي دارامەت مۇنۇ سەۋەبتىن قايتا تەقسىم قىلىنىدۇ: (1) سوتسیالستیک جەمئىيەتتە سانائەت، يېزا ئىگىلىكى تارماقلىرى قاتارلىق ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىن باشقا، يەنە مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە تارماقلىرى، بىر قىسىم مۇلازىمەت خاراكتېرىدىكى ساھەلەر كەسىپلەر

باھا ئارقىلىق، بىر قىسىم كوللېكتىپ ئىگىلىك ساپ كىرىمىنى ئۆز قولىغا مەركەزلەشتۈرىدۇ.

كارخانىنىڭ ساپ كىرىمى سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىپ قىلغان كىرىمىنىڭ تەننەرخ چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىنكى قالدۇقى بولۇپ، قوشۇمچە مەھسۇلاتنىڭ قىممىتىگە باراۋەر كېلىدۇ. كىرىمنىڭ بۇقسمىنى كارخانىلاردىكى ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەكچىلەر يارىتىدۇ.

جۇڭگونىڭ دۆلەت كارخانىلىرىدا، ساپ كىرىمنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى باج يېكى پايدا شەكلىدە دۆلەتكە تاپشۇرۇلىدۇ، بۇ دۆلەت مەركەزلەشتۈرىدىغان ساپ كىرىمنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ، ئاز بىر قىسمى پايدىدىن پىرسەنت ئايرىش شەكلى ئارقىلىق كارخانىغا قالدۇرۇلىدۇ، بۇ كارخانىنىڭ تېخنىكا يېڭىلاش، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە ماددىي ئىلھام بېرىش ۋە تۇرمۇش پاراۋانلىقى ئىشلىرىنى يولغا قويۇشى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ساپ كىرىمىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز قولىغا مەركەزلەشتۈرۈۋالماي، بىر قىسمىنى كارخانىغا قالدۇرۇشى ماددىي مەنپەئەت پرىنسىپىنى تېخىمۇ ياخشى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن بولىدۇ. بۇنداق قىلغاندا، كارخانا ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ كىرىمىنى كارخانىنىڭ باشقۇرۇلۇش ئەھۋالى بىلەن بىۋاستە باغلىغلى بولىدۇ، بۇ كارخانىنىڭ ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاشقا، كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى كۈچەيتىشكە، ئىشلەپچىقىرىشنى تېز راۋاجلاندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق.

فوند سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، مىللىي دارامەتنى تەقسىم قىلىش ۋە قايتا تەقسىم قىلىش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەن، مەخسۇس ئىشلىتىدىغان مەبلەغ. مەسلەن، جۇغلانما فوندى ۋە ئىستېمال فوندى، ئىش ھەقىگە فوندى ۋە ئىجتىمائىي كاپالەت فوندى، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش فوندى ۋە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش فوندى، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش فوندى ۋەھاكازالار.

ئىشلەپچىقىرىش فوندى سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ياكى كارخانىنىڭ ئىلكىدىكى، ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى فوند سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش فوندى پۈتكۈل جەمئىيەتكە ياكى كوللېكتىپقا تەئەللۇق بولۇپ، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەدەنىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فوندى سوتسىيالىستىك دۆلەت ياكى كارخانا كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلىدىغان مىللىي دارامەت، جۇغلانما فوندىنىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمى.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئىككى خىل ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك مەۋجۇت، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فوندى تۆۋەندىكىدەك يول بىلەن ۋۇجۇدقا كېلىدۇ: دۆلەت باج ياكى تاپشۇرۇلغان پايدا ئارقىلىق توپلىغان بىر قىسىم مەبلەغنى ئاساسىي قۇرۇلۇشقا مەبلەغ قىلىش ئۈچۈن، كۆچمە مەبلەغنى ۋە يېڭا ئىگىلىك قەرزىنى كۆپەيتىدۇ، بۇ دۆلەت مەركەزلەشتۈرىدىغان كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فوندىنى

مىللىي دارامەتنى دەسلەپكى قېتىم تەقسىم قىلىش ئاساسىدا قايتا تەقسىم قىلىش كارخانا بىلەن دۆلەت، ئىشچىلار بىلەن كارخانا، كوللېكتىپ ئىگىلىك بىلەن دۆلەت، دېھقانلار بىلەن كوللېكتىپ ئىگىلىك، شۇنىڭدەك ھەرقايسى تەبىقە خەلقى ئارىسىدىكى چېگىش-مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەرگە چېتىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن بىر تۈتاش پىلانلاپ، تەڭ ئېتىبار بېرىش پىرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، ھەرقايسى جەھەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئوبدان بىر ياقىلىق قىلىپ، مىللىي دارامەتنى ئەقلىغە مۇۋاپىق تەقسىم قىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ نىسبەت بويىچە ۋە يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

دۆلەت مەركەزلەشتۈرىدىغان ساپ كىرىم

سوتسىيالىستىك دۆلەت مەركەزلەشتۈرۈپ ئىدارە قىلىدىغان، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ساپ كىرىم. ئۇ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى ئەمگەكچىلەر ياراتقان قوشۇمچە مەھسۇلاتنىڭ ئاساسلىق قىسمى بولۇپ، مەركەزلىك ھالدا سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

دۆلەت مەركەزلەشتۈرىدىغان ساپ كىرىمنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى مىللىي دارامەتنى تەقسىم قىلىش ۋە قايتا تەقسىم قىلىشنىڭ نەتىجىسى. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى سوتسىيالىستىك دۆلەت كارخانىلىرى ۋە كەسپىي ئورۇنلار تاپشۇرغان باج ۋە پايدا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. باج ۋە پايدا قوشۇمچە مەھسۇلاتنىڭ ئوخشاش بولمىغان كونكرېت فورمۇللىرىدىنلا ئىبارەت. ئومۇمەن ئالغاندا، باج سوممىسى دۆلەت بەلگىلىگەن ئۆزگەرمەس مىقدار، ھەربىر كارخانا ياخشى باشقۇرۇلغان-باشقۇرۇلمىغانلىقىغا ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغان - ئورۇندىمىغانلىقىغا قارىماي، بەلگىلەنگەن مۇددەتتە باج تاپشۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىشى كېرەك، ئۇ دۆلەتنىڭ بىر قىسىم تۇراقلىق مۇقىم كىرىمنى ۋاقتى - ۋاقتىدا ئىگىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ. يۇقىرىغا تاپشۇرۇلىدىغان پايدىنىڭ مىقدارى كارخانىنىڭ باشقۇرۇلۇش ئەھۋالىغا قاراپ دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، دۆلەت كارخانىنىڭ يۇقىرىغا تاپشۇرغان پايدىسىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ كارخانىغا مۇكاپات بېرىدۇ. بۇنداق شەكىلنى قوللىنىش كارخانىنىڭ ئىقتىسادىي ھېسابات تۈزۈمىنى كۈچەيتىشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە، ئىشلەپچىقىرىشتىكى يوشۇرۇن كۈچنى قېزىشقا، ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلاشقا ۋە ئەمگەكنى ئۇنۇملۇق ئورۇنلاشتۇرۇشكە پايدىلىق. دۆلەت مەركەزلەشتۈرىدىغان ساپ كىرىمنىڭ يەنە بىر مەنبەسى كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىك (جۈملىدىن يېزا خەلق گۈڭشېلىرى ۋە شەھەر - بازارلاردىكى كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى كارخانىلار) تاپشۇرىدىغان باج بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ مەھسۇلاتى شۇ كوللېكتىپنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرى كىرىمنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنى ئۆز ئورنىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا كىرىمنىڭ ئاز بىر قىسمىنى، دۆلەت ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىش سۈپىتىدە، باج شەكلى بىلەن دۆلەتكە تاپشۇرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، دۆلەت يەنە

بويىچه، يۇقىرى سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلىشىنى، كاپىتالىزمغا خاس بولغان ئىقتىسادىي كرىزىسلەرنىڭ توسالغۇسىغا ۋە بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىماسلىقىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. سوتسیالیستیک جۇغلانمىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى مۇنداق بولىدۇ: سوتسیالیستیک ئىشلەپچىقىرىش ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ بارىدۇ ۋە ئىجتىمائىي بايلىق كۈنسايىن ئېشىپ بارىدۇ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي جەھەتلەردىكى ئېھتىياجى بارغانسېرى تولۇق قاندۇرۇلىدۇ.

جۇغلانما كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بۇلىقى. سوتسیالیستیک تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈزاققىچە كېڭەيتىپ بېرىشنى كاپالەتلەندۈرۈش، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى پەيدىنپەي ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، جۇغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ نىسبىتىنى توغرا بەلگىلەش، جۇغلانما نىسبىتىنى (جۇغلانما فوندىنىڭ مىللىي دارامەتتە ئىگىلەيدىغان پىرسەنتىنى) مۇۋاپىق بەلگىلەش كېرەك.

سوتسیالىزم شارائىتىدا، تاۋار ـ پۇل مۇناسىۋىتى مەۋجۇت بولغاچقا، جۇغلانمىدا ئەمەلىي نەرسە فورماتسیىسى ۋە قىممەت فورماتسیىسى دېگەن ئىككى خىل فورماتسیە قوللىنىلىدۇ. بىر كارخانا جۇغلانما توپلىماقچى، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتمەكچى بولسا، ئۇنىڭ پۇل مەبلىغى بولۇپلا قالماستىن، ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشتە زۆرۈر بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى (جۈملىدىن ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەر، خام ئەشيا، يېقىلغۇ، قۇۋۋەت ۋە ئىنشاكارلىق ماتېرىيالىرى قاتارلىقلار) ۋە ئىستېمال ۋاستىلىرىنىمۇ بولۇشى كېرەك.

جۇغلانمىنىڭ مەنبەسى قوشۇمچە مەھسۇلاتتۇر. جۇغلانما كۆلىمىنىڭ قانچىلىك بولۇشىنى خالىغانچە بەلگىلۈالغىلى بولمايدۇ، ئىقتىسادىي شارائىت يار بەرگەن ئىمكانىيەتنى ھېسابقا ئېلىش، ئۇنى جۇغلانمىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىگە ئويغۇنلاشتۇرۇش لازىم. ئومۇمەن ئېيتقاندا، جۇغلانمىنىڭ كۆلىمى ۋە ئۇنىڭ ئېشىش سۈرئىتى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە باغلىق بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى قانچە يۇقىرى بولسا، قوشۇمچە مەھسۇلات قانچە كۆپ بولسا، جۇغلانمىغا ئىشلىتىلىدىغان ماددىي ۋاستىلەر قانچە تولۇق بولسا، جۇغلانمىنىڭ كۆلىمى ۋە ئۇنىڭ ئېشىش ھەجمى شۇنچە چوڭ بولىدۇ.

مىللىي دارامەت مەلۇم مەزگىلدە مۇقىم مىقدار بولۇپ، جۇغلانمىغا كۆپرەك ئىشلىتىلسە، ئىستېمالغا ئازراق ئىشلىتىلىدۇ، ئەكسىچە بولغاندىمۇ شۇنداق بولىدۇ، بۇ ـــ زىددىيەت. بۇ زىددىيەت دۆلەت مەنپەئىتى بىلەن شەخس مەنپەئىتى، يىراق كەلگۈسى مەنپەئەت بىلەن ھازىرقى مەنپەئەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە ياتىدىغان زىددىيەت بولۇپ، تۈپ مەنپەئەت بىردەكلىكى ئاساسىدىكى ئانتاگونىسىز زىددىيەت. بۇ مەسىلىدە، خەلقنىڭ كوللېكتىپ مەنپەئىتى بىلەن شەخس مەنپەئىتىنى، يىراق كەلگۈسى مەنپەئىتى بىلەن ھازىرقى مەنپەئىتىنى بىرلەشتۈرۈش، مىللىي دارامەت ئاشقان ئاساستا، بىر تۇتاش پىلانلاپ، تەڭ ئېتىبار بېرىش، جۇغلانمىنىڭمۇ، ئىستېمالنىڭمۇ ئېشىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش توغرا فائىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

جۇڭگودا سوتسیالیستیک قۇرۇلۇشنىڭ ئەمەلىيتى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، جۇغلانما

ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ؛ دۆلەت كارخانىلىرى كارخانىنىڭ ئىختىيارىغا قالدۇرۇلغان پايدىدىن بىر قىسىم مەبلەغنى ئاجرىتىپ ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە ئىشلىتىدۇ ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرى پايدىنى ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە ئىشلىتىدۇ، بۇ كارخانىنىڭ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فوندىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ.

سوتسيالستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فوندىنىڭ ئېشىشى سوتسيالستىك ئومۇمىي ئىگىلىكنى زورايتىش ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنى ئۈستۈرۈشنىڭ ماددىي ئاساسى.

سوتسيالستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فوندىنىڭ ئېشىش كۆلىمى ۋە سۈرئىتى مىللىي دارامەتنىڭ مىقدارىغا باغلىق؛ مىللىي دارامەتنىڭ مىقدارى مۇئەييەن سان بولغان شارائىتتا، جۇغلانما فوندى بىلەن ئىستېمال فوندىنىڭ نىسبىتىگە باغلىق. دېمەك، سوتسيالستىك قۇرۇلۇش جەريانىدا، ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتكە ئاساسەن، جۇغلانما فوندى بىلەن ئىستېمال فوندىنىڭ نىسبىتىنى توغرا بەلگىلەپ، بۇ ئارقىلىق سوتسيالستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇقىم، ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ھەمدە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا خەلقنىڭ ماددىي تۇرمۇش ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيەسىنى ئۈزلۈكسىز ئۈستۈرۈش كېرەك.

ئوبوروت فوندى سوتسيالىستىك كارخانىلاردا بولىدىغان، ئوبوروت جەريانىدا تۇرىدىغان تۇراقسىز مەبلەغ. ئۇ تاۋار مەبلىغى، پۇل مەبلىغى ۋە بۆگۈلۈۋاتقان ھېسابتىكى مەبلەغ قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئوبوروت فوندىنىڭ ئايلىنىشىنىڭ تەركىبىي قىسمى. ئومۇمۇ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى تۇراقسىز مەبلەغقە ئوخشاش، ھەر قېتىملىق ئايلىنىشىدا يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ. دېمەك، ئوبوروت فوندى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى تۇراقسىز مەبلەغ بىلەن بىللە كارخانىنىڭ تۇراقسىز مەبلەغنى ھاسىل قىلىدۇ.

سوتسيالستىك جۇغلانما سوتسيالىزم شارائىتىدا، پىلانلىق تۈزىلىدىغان مىللىي دارامەتنىڭ بىر قىسمى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇشلارغا ۋە ماددىي زاپاس توپلاشقا ئىشلىتىلىدۇ، مانا بۇ سوتسيالستىك جۇغلانمىدۇر.

سوتسيالستىك جۇغلانما كاپىتالستىك جۇغلانمىغا خاراكتېر جەھەتتىن تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. كاپىتالستىك جۇغلانما قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپىتالىستىي بولۇپ، ئۇ ئىشچىلارغا بولغان ئېكسپىلاتاتسىيىنى كېڭەيتىدۇ ۋە كۈچەيتىدۇ، بۇنىڭ ئارقىسىدا بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئارىسىدىكى ھاكى بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىدۇ. سوتسيالستىك جۇغلانمىدا ئادەم ئادەمنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ھادىسىلىرى تۈپتىن تۈگىتىلگەن بولۇپ، جۇغلانما ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ئىجتىمائىي مەھسۇلات بىلەن جۇغلانما توپلاش تۈپەيلىدىن ئاشقان ئىجتىمائىي مەھسۇلات ئاز ساندىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ ئىلكىدە بولمايدۇ، بەلكى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئورتاق بايلىقى قىلىنىپ، خەلق ئاممىسىغا بەخت ـ سائادەت كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. سوتسيالستىك جۇغلانما پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئۇ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ ۋە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ نىسبەت

تەكلىپ ھەققىدە دوكلات»)

ئىجتىمائىي فوند (1) خەلق ئىگىلىكىدە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا ۋە كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ھەممە فوند. تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىكى رولى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئەھۋالىغا قاراپ، ئۇلارنى ئىشلەپچىقىرىش فوندى، تولدۇرما فوند، ئىستېمال فوندى، جۇغلانما فوندى قاتارلىقلارغا ئايرىش مۇمكىن. ھەربىر چوڭ تۈركۈم ئىچىدە يەنە ئۇلارنى بىرقانچە كونكرېت ئىجتىمائىي فوند شەكىللىرىگە ئايرىش مۇمكىن. بۇنداق ئايرىش ھەممە ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەرگە باب كېلىدۇ.

(2) ئىجتىمائىي ئومۇمىي فوند. ئېنگىلس: پەقەت سوتسىيالىزم شارائىتىدىلا، ئىجتىمائىي فوندنى ئومۇم مۈلكىگە ئايلاندۇرغان چاغدىلا، «شۇنداق قىلغاندىلا، بۇلار ھەقىقىي رەۋىشتە ئىجتىمائىي فوندقا ئايلاندۇرۇلىدۇ» («دىۋرىڭغا قارشى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 370 - بەت) دېگەنىدى، مانا بۇ ئىجتىمائىي ئومۇمىي فوندنى كۆرسىتىدۇ.

تولدۇرما فوند ئىجتىمائىي ئومۇمىي ھەسۇلات ئىچىدىكى ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ بولۇپ كەتكەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان فوند. سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدىكى خام ئەشيا، قوشۇمچە ماتېرىياللار، يېقىلغۇ ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئۇرۇق، ئوغۇت، يەم - بوغۇز قاتارلىقلار سەرپ قىلىنغاندىن كېيىن، بۇلارنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ؛ ماشىنا، زاۋۇت بىناسى، كان قۇدۇقلىرى، تۆمۈريول، ماشىنا، ئۇلاغ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىقلارنىڭمۇ ھەر يىلى ھامان بىر قىسمى سەرپ قىلىنىپ كەتكەچكە، بۇلارنى يېڭىلاشقا، ئالماشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. دېمەك، باشقا ھەرقانداق ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەردىكىگە ئوخشاش، سوتسىيالىزم شارائىتىدىمۇ ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات ئىچىدىن يېتەرلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئېلىپ چىقىپ، ئىستېمال قىلىنىپ كەتكەن مۇشۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ، شۇنداق قىلغاندىلا، ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەسلىدىكى كۆلەم بويىچە نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى، يەنى ئىجتىمائىي ماددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا، سوتسىيالىزم باسقۇچىدىكى تولدۇرما فوند ئىستېمال قىممىتى فورماتسىيىسىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، ئەينى ۋاقىتتا قىممەت فورماتسىيىسى شەكلىنىمۇ ئالغان بولىدۇ. ھەربىر كارخانىدىن قارىغاندا، تولدۇرما فوند كارخانا مەھسۇلاتلىرىنى ساتقاندىن كېيىن كىرگەن پۇل كىرىمى ئارقىلىق توپلىنىدۇ، ئۇنىڭدا مەخسۇس پۇل فوندى — ئامۇرتىزاتسىيە فوندى ۋە تۇراقسىز فوند شەكىللىرى قوللىنىلىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش بىر قېتىم دەۋر قىلىدىغان مەزگىلدە، تولدۇرما فوندنىڭ مىقدارى يەنى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتتا تۇتقان سالمىقى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېخنىكا بىلەن جابدۇقلىنىش سەۋىيىسىگە ۋە ئىشلەپچىقىرىش تۈزۈلمىسىنىڭ ئەھۋالىغا باغلىق بولىدۇ. پەن - تېخنىكا بىلەن جابدۇقلىنىش سەۋىيىسى قانچە يۇقىرى بولسا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى قانچە تەرەققىي قىلىپ بارغان بولسا، تولدۇرما فوندنىڭ تۇتقان سالمىقى شۇنچىچوڭ بولىدۇ.

www.uyghurkitap.com

بەك يۇقىرى بولۇپ كەتسە، يۇقىرى سۈرئەتنىڭ بولۇشى ناتايىن، جۇغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ مۇناسىۋىتى بىرقەدەر مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنغان، ھەرقايسى جەھەتلەردىكى ئومۇمىي تەڭپۇڭلۇق بىرقەدەر ياخشى بولغان چاغدىلا، ھەقىقىي يۇقىرى سۈرئەت بولىدۇ. بولۇپمۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىمۇ، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىمۇ تۆۋەنرەك بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئەھۋالدا، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئاۋۋال خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇش، بۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ بارا - بارا ئۆستۈرۈش لازىم، بۇنداقتا شۇ يىلنى نەزەردە تۇتقاندا، جۇغلانمىنىڭ كۆپىيىشى ئازراق بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، ئەمما يىراقنى نەزەردە تۇتقاندا، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاكتىپلىقى قوزغىتىلغان بولغاچقا، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش تېخىمۇ تېز راۋاجلىنىدۇ، جۇغلانما سۈرئىتىنىڭ كېيىنكى قەدەمدىكى تەرەققىياتىمۇ بۇرۇنقىدىن تېز بولىدۇ.

جۇغلانما نىسبىتى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، جۇغلانمىنى ئەقىلغە مۇۋاپىق ئىشلىتىشكىمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىپ، چەكلىك مەبلەغنى ئەڭ زور ئۈنۈم بېرىدىغان قىلىش لازىم.

دۆلەت زاپىسى دۆلەت بىۋاسىتە ئىگىلەيدىغان ۋە ئىشلىتىدىغان ئىجتىمائىي زاپاس فوند. دۆلەت زاپىسى ئىچىدە ئەڭ مۇھىم نەرسە ماددىي ئەشيالار زاپىسى بولۇپ، ئۇ ئاشلىق، رەخت، پولات - تۆمۈر، يېقىلغۇ ۋەھاكازالارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئالتۇن، چەت ئەل پۇلى قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

دۆلەت زاپىسى سوتسىيالىستىك دۆلەت مەركەزلىك ھالدا ئىگىلەيدىغان ئۇزاق مۇددەتلىك زاپاستۇر. سوتسىيالىستىك دۆلەتتە، دۆلەت زاپىسىدىن باشقا، يەرلىك زاپاس ۋە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى ئىگىلىك ئورۇنلىرىنىڭ زاپىسى بولىدۇ. ئۇلار بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق، بىر - بىرىگە تولۇقلىما بولىدۇ، ئەمما بۇنىڭدا دۆلەت زاپىسى ئاساسلىق بولىدۇ. بۇ مۇھىم ماددىي ئەشيا (شۇنداقلا ئالتۇن، چەت ئەل پۇلى قاتارلىقلار) دۆلەتنىڭ ئىلكىدە بولسا، ئۇ ئارقىلىق خەلق ئىگىلىكىدە پەيدا بولۇش ئېھتىمالى بولغان نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قىسمەن، ۋاقىتلىق بۇزۇلۇش ئەھۋالىنى ئوڭشاپ، چوڭ - چوڭ تەبىئىي ئاپەتلەر ۋە ئۇرۇشقا ئوخشاش تاسادىپىي ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرۇپ، سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى بولىدۇ. دۆلەت زاپىسى توپلاش سوتسىيالىستىك دۆلەت قوللانغان ستراتېگىيىلىك زور تەدبىر. جۇ ئېنلەي مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «شۇنى چۈشىنىش كېرەككى، ئىقتىسادى ئارقىدا قالغان، ئاھالىسى كۆپ بولغان مەملىكىتىمىزدەك بىر ئەلدە، تۈرلۈك ماددىي ئەشيالارنىڭ كەمچىل بولۇشى خېلى ئۇزاق مەزگىلگىچە ئادەتتىكى ئىش بولۇپ قېلىۋېرىدۇ، ماددىي ئەشيالارنىڭ ئارتۇقچە بولۇپ قېلىشى بولسا ۋاقىتلىق ئەھۋال بولىدۇ. بۇ ھال بىزدىن زاپاس كۈچنى ئاشۇرۇشقا، ماددىي زاپاس تۈزۈمىنى ئورنىتىشقا تېخىمۇ دىققەت قىلىشنى، زۆرۈر ماددىي ئەشيالارنى، بولۇپمۇ قىسراق مۇھىم ماددىي ئەشيالارنى دۆلەتنىڭ زاپاس قىلىپ توپلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ» («خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ 2 - بەش يىللىق پىلانى توغرىسىدىكى

قوللىنىلىدۇ.

سوتسىيالىستىك جۇغلانما، دۆلەت جۇغلانمىسى، كوللېكتىپ جۇغلانمىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

دۆلەت جۇغلانمىسى سوتسىيالىزم شارائىتىدا دۆلەت مەركەزلەشتۈرىدىغان ساپ كىرىم ئىچىدىكى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ۋە زاپاس تۆپلاشقا ئىشلىتىلىدىغان فوند. ئۇ سانائەت، قاتناش - تىرانسپورت قاتارلىقلارغا سېلىنىدىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى، يېزا ئىگىلىكىدىكى بەزى زور قۇرۇلۇش تۈرلىرىگە سېلىنىدىغان مەبلەغ قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە تارماقلىرى، پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، دۆلەت مۇداپىئەسى ئورۇنلىرى قاتارلىق غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش ۋە سانائەت، يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇشقا مەبلەغ قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، شۇنىڭدەك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ۋە تۈيۇقسىز پەيدا بولغان ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان خام ئەشيا، يېقىلغۇ ۋە ئاشلىق قاتارلىق مۇھىم ئەشيالار زاپىسىنى تۆپلاش قاتارلىق ئىشلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

دۆلەت جۇغلانمىسى — سوتسىيالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمى. ئالدى بىلەن، ئۇ جۇغلانما فوندىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ، پۈتكۈل جۇغلانما فونددا زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. جۇغلانمىنىڭ بۇ قىسمى ھەممىدىن بەك كاپالەتكە ئىگە بولغان، دۆلەت تەزگىنلەيدىغان ۋە مەركەزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىدىغان قىسمىدۇر. ئۇنىڭدىن قالسا، ئىشلىتىشنىڭ يۆنىلىشى ۋە نەتىجىسىدىن قارىغاندا، كوللېكتىپ ئىگىلىك تەرەققىي قىلىش ئۈچۈن ئاساسەن كوللېكتىپنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى جۇغلانمىغا تايىنىدۇ، دۆلەت جۇغلانمىسى بولسا خەلق ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تارماقلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن بىۋاستە ئىشلىتىلىدۇ، ئۇ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى، دۆلەتنىڭ گۈللەپ ياشنىشى ۋە خەلقنىڭ ماددىي ھەم مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىدە ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان ئاساستا، دۆلەت جۇغلانمىسىنىڭ مۇتلەق مىقدارى مىللىي دارامەتنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز ئېشىپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ نىسپىي مىقدارى يەنى دۆلەت جۇغلانمىسىنىڭ مىللىي دارامەتتە تۇتقان سالمىقى (جۇغلانما نىسبىتى) گەرچە ئادەم بېشىغا ئوتتۇرىچە توغرا كېلىدىغان مىللىي دارامەتنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئۆسسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بېرىشى مۇمكىن ئەمەس. بولۇپمۇ جۇڭگودەك ئىقتىسادىي ئارقىدا قالغان تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەلدە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تېخى تۆۋەنرەك، خەلق ئىگىلىكى پىلانلىق ئورۇنلاشتۇرغان چاغدا، ئاۋۋال خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا، جۇغلانما نىسبىتىنى مۇۋاپىق ئۆستۈرۈش لازىم، جۇغلانما نىسبىتىنى بەك يۇقىرى قىلىۋېتىش چارىسىنى قوللىنىشقا بولمايدۇ. ئۇنداق بولمىسا، ئالدىرىغان قالار دېگەندەك ئىش بولۇپ قالىدۇ.

سوتسىيالىستىك جۇغلانما، دۆلەت مەركەزلەشتۈرىدىغان ساپ كىرىم دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كوللېكتىپ جۇغلانمىسى سوتسىيالىستىك

جۇغلانما فوند سوتسيالىستىك جەمئىيەتتىكى مىللىي دارامەتنىڭ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇشنى ئېلىپ بېرىشقا ۋە ماددىي ئەشيا زاپىسى تەييارلاشقا ئىشلىتىلىدىغان قىسمى. جۇغلانما فوند ئىشلىتىش ئورنىغا قاراپ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ: (1) كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فوندى، بۇ سانائەت، يېزا ئىگىلىكى ۋە قاتناش قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ۋە كارخانىنىڭ تۇراقسىز مەبلىغىنى كۆپەيتىشكە ئىشلىتىلىدۇ؛ (2) ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش فوندى، بۇ مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە تارماقلىرى، دۆلەتنىڭ مەمۇرىي ۋە دۆلەت مۇداپىئەسى تارماقلىرىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشى ۋە سانائەت، يېزا ئىگىلىكى تارماقلىرى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ؛ (3) ئىجتىمائىي زاپاس فوندى، بۇ كۈتۈلمىگەن ۋەقەلەر ۋە تەبىئىي ئاپەتلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان فوند بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىنى كاپالەتلەندۈرۈشتە زۆرۈر.

جۇغلانما فوندنىڭ ئۈچ قىسمى ئارىسىدا مەلۇم نىسبەت مۇناسىۋىتى مەۋجۇت. مەسىلەن، چوڭ سانائەت بازىسى قۇرۇش ئۈچۈن، مۇناسىپ ھالدا ئىشچى - خىزمەتچىلەر ياتقى، ئاشخانا، ماگىزىن ۋە مەكتەپ، بالىلار باغچىسى قاتارلىق مەدەنىيەت پاراۋانلىق مۇئەسسىسىلىرىنى قۇرۇشقا تېگىشلىك كېلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ كەم بولسا بولمايدۇ، كەم بولۇپ قالسا، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا تەسىر يېتىدۇ، ئاخىرقى ھېسابتا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغىمۇ پايدىسىز؛ ئەمما زىيادە كۆپ بولۇپ كەتسىمۇ بولمايدۇ، كۆپ بولۇپ كەتسە، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان فوند ئازلاپ كېتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ئاستىلايدۇ، ئىشچى - دېھقانلار ئاممىسىنىڭ كەلگۈسى مەنپەئىتىگە زىيان يېتىدۇ. ئوخشاشلا، ئىجتىمائىي زاپاس فوند بەك ئاز بولۇپ قالسا بولمايدۇ، ئاز بولۇپ قالسا، تۈيۇقسىز پارتلىغان ئۇرۇشلارغا ۋە تەبىئىي ئاپەتلەرگە تولۇق تاقابىل تۇرغىلى بولمايدۇ؛ ئەمما بەك كۆپ بولۇپ كەتسىمۇ بولمايدۇ، كۆپ بولۇپ كەتسە، مەبلەغ ۋە ماددىي ئەشيالار بېسىلىپ قالىدۇ - دە، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فوندى ئازلاپ كېتىپ، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش سۈرئىتى ئاستىلاپ قالىدۇ. جۇغلانما فوندنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ ۋە بىلىپ، جۇغلانما فوندنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە ئىشلىتىشنى ئەقلىغە مۇۋاپىق ئۈيۇشتۇرغاندىلا، ھازىر بار بولغان ماددىي ۋاسىتىلەرنىڭ رولىنى ئەڭ زور چەكتە جارى قىلدۇرۇپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ يۇقىرى سۈرئىتە بىلەن، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرگىلى بولىدۇ.

جۇڭگودا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگىدارلىق قىلىش جەھەتتە ئىككى خىل ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك مەۋجۇت بولغاچقا، بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، جۇغلانما فوند جەھەتتىمۇ دۆلەت جۇغلانمىسى ۋە كوللېكتىپ جۇغلانمىسى دېگەن ئىككى خىل شەكىل

بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ۋە ئۇلار باقىدىغان ئائىلە ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجى قاندۇرۇلىدۇ. ئىجتىمائىي ئىستېمال فوندى مۇنداق ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ: (1) دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش فوندى، ئۇ دۆلەتنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش، دۆلەت مۇداپىئەسى قاتارلىق جەھەتلەردىكى چىقىملىرىغا ئىشلىتىلىدۇ؛ (2) مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە فوندى، ئۇ پەن، مەدەنىيەت، مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرى قاتارلىق جەھەتلەردىكى چىقىمغا ئىشلىتىلىدۇ؛ (3) ئىجتىمائىي كاپالەت فوندى، ئۇنىي دۆلەت، كارخانا ۋە يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكى ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغان كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى كاپالەتلەندۈرۈش ۋە ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش قاتارلىق جەھەتلەردىكى چىقىمغا ئىشلىتىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي ئېھتىياجى شەخس ئىستېمال فوندىغا تايىنىپ قاندۇرۇلۇش بىلەنلا قالماستىن، ئىجتىمائىي ئىستېمال فوندىغا تايىنىپمۇ قاندۇرۇلىدۇ. مەسىلەن، ئۇلار ئومۇمنىڭ خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش، قېيىنچىلىق تارتسا ياردەم پۇلى ئېلىش ۋە ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش قاتارلىقلاردىن بەھرىمەن بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئەمەلىي كىرىمى ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۆسىدۇ.

ئىستېمال فوندىدا شەخس ئىستېمال فوندى قىسمى چوڭراق سالماقنى ئىگىلەيدۇ، ئۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي تۇرمۇش مەنبەسىنىڭ ئاساسلىق قىسمى بولۇپ، ھەربىر خادىمنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشقا قوشقان ئەمگىكىنىڭ مىقدارى ۋە سۈپىتىگە قاراپ تەقسىم قىلىنىدۇ. بۇ قىسىم ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ بارا - بارا ئېشىپ بارىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىجتىمائىي ئىستېمال فوندىنىڭ ئومۇمىي سانىمۇ كۆنسايىن ئېشىپ بارىدۇ. ئىجتىمائىي ئىستېمال فوندىنىڭ ئۆزگىرىش يۆزلىنىشى شۇكى، دۆلەتنى باشقۇرۇش جەھەتكە ئىشلىتىلىدىغان فوند نىسپىي ھالدا ئازلايدۇ (بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت مۇداپىئەسى جەھەتكە ئىشلىتىلىدىغان چىقىم، جاھانگىرلىك مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقتىن، چەت ئەل مۇداخىلىچىلىرىنىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىشىدىن ساقلىنىش، دۆلەتنىڭ تىنچ قۇرۇلۇشىنى قوغداش ئۈچۈن، ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتكە ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئىمكانىيەتكە ماسلاشقان ھالدا مۇۋاپىق نىسبەتنى ساقلاپ قېلىشى كېرەك)؛ ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت - مائارىپ ۋە ساقلىقنى ساقلاش جەھەتلىرىگە ئىشلىتىلىدىغان چىقىم ئۈزلۈكسىز كۆپىيىپ بارىدۇ.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىستېمال فوندى تۆۋەندىكىدەك يوللار بىلەن ئاشىدۇ: (1) ھازىر بار ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي كىرىمى ئاشىدۇ؛ (2) ئىشقا ئورۇنلاشقۇچىلار كۆپىيىدۇ؛ (3) كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرى راۋاجلىنىدۇ. كېيىنكى ئىككى يول ھازىر بار ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي كىرىمىنى بىۋاستە كۆپەيتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئوخشاشلا ئەمگەكچىلەرگە نەپ بېرىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي دارامەت سەۋىيىسى تۆۋەنرەك بولۇپ تۇرغان شارائىتتا، ئەمگەكچىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتە، شەخسىي كىرىمنى كۆپەيتىدىغان شەخسىي ئىستېمال فوندىنى ئاساس قىلىش لازىم.

ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش فوندى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فوندى ئىچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى

كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىكنىڭ جۇغلانما فوندى. ئۇ كوللېكتىپ ئىگىلىك باج تاپشۇرغان ۋە ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى، باشقۇرۇش خىراجىتى ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ھەقىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇشقا، جامائەت پاراۋانلىق فوندى قىلىشقا ۋە ماددىي ئەشيالار زاپىسى ھازىرلاشقا ئىشلىتىلىدىغان ساپ كىرىمنى، شۇنىڭدەك كوللېكتىپ دېھقانلار ئېتىز ـ ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىدىغان، شۇ يىللىق تەقسىماتقا قاتناشمايدىغان جانلىق ئەمگەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كوللېكتىپ جۇغلانمىسى ـ كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشتىكى مەنبەسى. كوللېكتىپ جۇغلانمىسىنىڭ قانچىلىك بولۇشى كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىكنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە باغلىق. جۇڭگودا، ئىلگىرى جايلاردىكى يېزا خەلق گۈڭشىلىرىنىڭ ئىگىلىكنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ئوخشاش بولمىغاچقا، ھەرقايسى مۇستەقىل ھېسابات بىرلىكلىرىنىڭ جۇغلانمىسىدا پەرق چوڭ‌راق بولغان. باشقۇرۇش ياخشى بولغانلىرىنىڭ جۇغلانما سەۋىيىسى يۇقىرىراق، باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىرىنىڭ جۇغلانما سەۋىيىسى تۆۋەن بولغان، بەزىلىرىدە ھەتتا جۇغلانما يوق.

خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا، دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، دۆلەت يېزا ئىگىلىكىگە سالىدىغان مەبلەغ بارا ـ بارا كۆپەيىپ بارىدۇ، ئەمما، كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن، ئاساسەن، كوللېكتىپنىڭ ئۆزىنىڭ جۇغلانما تەپلىشىغا تايىنىش كېرەك. كوللېكتىپ جۇغلانمىسى مەبلەغ جۇغلانمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن تاشقىرى، ئەمگەك جۇغلانمىسىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمگەك جۇغلانمىسى دېگەندە كىشىلەرنىڭ جانلىق ئەمگىكىنى بىۋاستە ھالدا ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىپ، مۇشۇ ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى ياخشىلاش، ئىشلەپچىقىرىشتا يېڭى يول ئېچىش، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ماددىي ئالدىنقى شەرت يارىتىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. نۆۋەتتە يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى يۇقىرى ئەمەس، نۇرغۇن مەبلەغنى ئاجرىتىپ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا بىۋاستە سەرپ قىلالمايدۇ، ئەمگەك جۇغلانمىسى بىرمەزگىل مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئەمما ئەمگەك جۇغلانمىسى بەك كۆپ بولۇپ كەتسە بولمايدۇ. يېزىلاردا ئېتىز ـ ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا كېتىدىغان ئەمگەك كۈچى بىلەن ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان ئەمگەك كۈچى كۆپىنچە بىللە ھېسابلىنىپ ھەق‌بېرىلگەچكە، ئەمەلىيەتتە، بىر قىسىم ئىستېمال فوندى جۇغلانما فوندىغا ئۆزگەرگەن بولىدۇ. ئەمگەك جۇغلانمىسى بەك كۆپ بولۇپ كەتسە، شۇ يىللىق دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشىغا تەسىر يېتىپ، كوللېكتىپنىڭ دارامتى ۋە ئەزالارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ.

ئىستېمال فوندى سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە مىللىي دارامەتتىن جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ شەخسىي ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى شۇنىڭدەك ئورتاق ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان فوند. ئۇ ئىشلىتىلىش شەكلىگە قاراپ، شەخسىي ئىستېمال فوندى ۋە ئىجتىمائىي ئىستېمال فوندى دەپ بۆلۈنىدۇ. شەخسىي ئىستېمال فوندى ئەمگەك چىلەرگە ئەمگەك ھەققى قىلىپ بېرىلىدۇ،

تۇرمۇش مەنبەسى كەمچىل جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇشىنى قامداشقا ئىشلىتىدىغان ئىجتىمائىي ئىستېمال فوندى. دۆلەت بۇ بىر قىسىم فوندنى ئەمگەك سۇغۇرتىسى، ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش جەھەتلەردىكى چىقىمغا ئىشلىتىدۇ، شۇنىڭدەك مۇتەسىيالىستىك دۆلەتلەردە پۇقرالارغا بېرىلگەن ھەقۋلارغا ئاساسەن، ياشانغانلار، مېنسىيگە چىققانلار ۋە مېيىپ بولۇپ قالغانلارغا مۇشۇ فوندتىن قېرىلىق پۇلى، نەپەقە پۇلى ياكى قۇتقۇزۇش پۇلى بېرىلىدۇ. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى»نىڭ 45 - ماددىسىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەندى: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پۇقرالىرى قېرىغاندا، كېسەل بولغاندا ياكى ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغاندا، دۆلەتتىن ۋە جەمئىيەتتىن ماددىي ياردەم ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە. دۆلەت پۇقرالارنىڭ بۇ ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن بولۇشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئىجتىمائىي سۇغۇرتا، ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش ۋە داۋالاش، ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرىدۇ.» ئىجتىمائىي كاپالەت فوندىنىڭ تەسىس قىلىنىشى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى قېرىلىق، كېسەل ۋە ئۆلۈم - يېتىم قالغۇسىدىن خالاس قىلىپ، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنى نامايان قىلدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئىجتىمائىي كاپالەت فوندى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان ئاساستا پەيدىنپەي ئېشىپ باردى. تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا ئەگىشىپ يەنمۇ ئاشىدۇ.

ئىجتىمائىي زاپاس فوند «ئىجتىمائىي سۇغۇرتا فوندى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جۇغلانما فوند ئىچىدىن ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشىدىن ساقلىنىش، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش ۋە كۈتۈلمىگەن ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرۇش قاتارلىق ئالاھىدە ئېھتىياجلارغا ئىشلىتىش ئۈچۈن تۇپلانغان فوند. ئۇ ئىستېمال قىممەتى فورماتسىيىسىدىكى ماددىي ئەشيالار زاپىسى ۋە قىممەت فورماتسىيىسىدىكى مالىيە زاپىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

جاھانگىرلىكنىڭ قوزغاش ئېھتىمالى بولغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا تاقابىل تۇرۇش، تەبىئىي ئاپەت كەلتۈرگەن زىيانىنى تۈگىتىش، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىدا كۆرۈلگەن نىسبەت بۇزۇلۇش ئەھۋالىنى تەڭشەش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىجتىمائىي زاپاس فوندنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. زاپاس فوند بولسا، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئۇزاققىچە، يۇقىرى سۈرئەت بىلەن زاۋاجلىنىشىنى، بازارلارنىڭ مۇقىم بولۇشىنى ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئۇزلۇكسىز ياخشىلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرگىلى بولىدۇ.

ئىجتىمائىي زاپاس فوندتا مەملىكەت خاراكتېرلىك زاپاس بولىدۇ، يەرلىك زاپاس ۋە كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىك ئورۇنلىرىنىڭ زاپىسىمۇ بولىدۇ. ئۇلار بىر-بىرى بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ، بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ، بۇنىڭدا مەملىكەت خاراكتېرلىك زاپاس ئاساس قىلىنىدۇ. مالىيە زاپىسى تۇغرىسىدا ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىش، زاپاس كۆچىنى كۆپەرەك قالدۇرۇش دۆلەتنىڭ خامچوتىنى مۇستەھكەملەشتىكى ئىشەنچىمىڭ ئۇچ مۇداپىئە لىنىيىسىدۇر.» (دېڭ شياۋپىڭ بەرگەن «1954 - يىللىق دۆلەت خامچوتى لايىھىسى توغرىسىدا دوكلات»تىن نەقىل ئېلىنىدى).

دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش فوندى مىللىي دارامەت

www.uyghurkitap.com

ئاساسىي قۇرۇلۇشقا مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان فوند. ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش دۆلەت ئىگىلىكى ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى ئورۇنلار قۇرۇۋاتقان زاۋۇت، كان، پرىستان، ئامبار، تاشيول، تۆمۈر يول، بېكەت، مال مەيدانى، سۇ ئامبىرى، ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە يېزا ئىگىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇشى شۇنىڭدەك باشقا ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى بولۇش بىلەنلا قالماستىن، يەنە كارخانىنىڭ تۇراقسىز مەبلىغىنى كۆپەيتىشكىمۇ توغرا كېلىدۇ. ئەمما ئىككىسىنىڭ رولى ئوخشاش ئەمەس. ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسلىق شەرتى. ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنى كۆپەيتىش ئارقىلىقلا سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش سېپىنى كېڭەيتكىلى، سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي- تېخنىكا ئاساسىنى زورايتقىلى بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تۈرلۈك نىسبەت مۇناسىۋەتلىرى مەۋجۇت. جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش تەجرىبىلىرىدىن قارىغاندا، بۇ مەبلەغنى ئەڭ ياخشى ئۈنۈمىنى جارى قىلىدىغان قىلىش ئۈچۈن، ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت ۋە ئېغىر سانائەت ئارىسىدىكى نىسبىتىنى توغرا ئورۇنلاشتۇرۇش، يەنى ئاۋۋال يېزا ئىگىلىكى ۋە يېنىك سانائەتكە سېلىنىدىغان مەبلەغنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇش، ئاندىن ئېغىر سانائەتكە سېلىنىدىغان مەبلەغنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك. بۇنىڭدىن باشقا، چوڭ، ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى مەبلەغ نىسبەتلىرىنىمۇ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم.

ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش فوندى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش فوندى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان تۇراقلىق مۈلۈكنى كۆپەيتىشكە ئىشلىتىلىدىغان بىر قىسىم جۇغلانما فوند. ئۇ غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش ئۈچۈن ۋە ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. دۆلەت (ياكى كارخانا) ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرى قۇرۇۋاتقان ياتاق، مەكتەپ، دوختۇرخانا، تىياتىرخانا، كىنوخانا، يەسلى، كۇلۇب، مەدەنىيەت سارىيى، تەنتەربىيە سارىيى ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان جامائەت ئىشلىرى، شۇنىڭدەك پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، خەلق تەشكىلاتلىرى ۋە ھەربىي ئورۇنلار سالغان ئۆيلەر، ئىشخانا بىناسى ھەم باشقا بىنالارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنداق فوند ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغىنى بىلەن، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاش ۋە ئۆستۈرۈشكە بىۋاسىتە ئىشلىتىلىدۇ، شۇڭا ئۇ زۆرۈر. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز ئېشىپ بارىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش فوندى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

ئىجتىمائىي كاپالەت فوندى سوتسىيالىستىك دۆلەت ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغان ۋە

تۈرمۇش مەنبەسى كەمچىل جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇشىنى قامداشقا ئىشلىتىدىغان ئىجتىمائىي ئىستېمال فوندى. دۆلەت بۇ بىر قىسىم فوندنى ئەمگەك سۇغۇرتىسى، ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش جەھەتلىرىدىكى چىقىمغا ئىشلىتىدۇ، شۇنىڭدەك سوتسىيالىستىك دۆلەتلەردە پۇقرالارغا بېرىلگەن ھوقۇقلارغا ئاساسەن، ياشانغانلار، پېنسىيىگە چىققانلار ۋە مېيىپ بولۇپ قالغانلارغا مۇشۇ فوندتىن قېرىلىق پۇلى، نەپەقە پۇلى ياكى قۇتقۇزۇش پۇلى بېرىلىدۇ. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى»نىڭ 45 - ماددىسىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەندى: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پۇقرالىرى قېرىغاندا، كېسەل بولغاندا ياكى ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغاندا، دۆلەتتىن ۋە جەمئىيەتتىن ماددىي ياردەم ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە. دۆلەت پۇقرالارنىڭ بۇ ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن بولۇشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئىجتىمائىي سۇغۇرتا، ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش ۋە داۋالاش، ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرىدۇ.» ئىجتىمائىي كاپالەت فوندىنىڭ تەسىس قىلىنىشى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى قېرىلىق، كېسەل ۋە ئۆلۈم - يېتىم قايغۇسىدىن خالاس قىلىپ، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنى نامايان قىلدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئىجتىمائىي كاپالەت فوندى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان ئاساستا پەيدىنپەي ئېشىپ باردى. تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا ئەگىشىپ يەنىمۇ ئاشىدۇ.

ئىجتىمائىي زاپاس فوند «ئىجتىمائىي سۇغۇرتا فوندى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جۇغلانما فوند ئىچىدىن ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشىدىن ساقلىنىش، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش ۋە كۈتۈلمىگەن ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرۇش قاتارلىق ئالاھىدە ئېھتىياجلارغا ئىشلىتىش ئۈچۈن توپلانغان فوند. ئۇ ئىستېمال قىممىتى فورماتسىيىسىدىكى ماددىي ئەشيالار زاپىسى ۋە قىممەت فورماتسىيىسىدىكى مالىيە زاپىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

جاھانگىرلىكنىڭ قوزغاش ئېھتىمالى بولغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا تاقابىل تۇرۇش، تەبىئىي ئاپەت كەلتۈرگەن زىياننى تۈگىتىش، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىدا كۆرۈلگەن نىسبەت بۇزۇلۇش ئەھۋالىنى تەڭشەش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىجتىمائىي زاپاس فوندنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. زاپاس فوند بولسا، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئۇزاققىچە، يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشىنى، بازارلارنىڭ مۇقىم بولۇشىنى ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئۈزلۈكسىز ياخشىلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرگىلى بولىدۇ.

ئىجتىمائىي زاپاس فوندتا مەملىكەت خاراكتېرلىك زاپاس بولىدۇ، يەرلىك زاپاس ۋە كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىك ئورۇنلىرىنىڭ زاپىسىمۇبولىدۇ. ئۇلار بىر - بىرى بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ، بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ، بۇنىڭدا مەملىكەت خاراكتېرلىك زاپاس ئاساس قىلىنىدۇ. مالىيە زاپىسى توغرىسىدا ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىش، زاپاس كۈچنى كۆپرەك قالدۇرۇش دۆلەتنىڭ خامچوتىنى مۇستەھكەملەشتىكى ئىشەنچىلىك ئۈچ مۇداپىئەلىنىيىسىدۇر.» (دېڭ شياۋپىڭ بەرگەن «1954 - يىللىق دۆلەت خامچوتى لايىھىسى توغرىسىدا دوكلات»تىن نەقىل ئېلىندى).

دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش فوندى مىللىي دارامەت

ئاساسىي قۇرۇلۇشقا مەخسۇس ئىشلىتىلمەيدىغان فوند. ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش دۆلەت ئىگىلىكىدە ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى ئورۇنلار قۇرۇۋاتقان زاۋۇت، كان، پىرىستان، ئامبار، تاشيول، تۆمۈر يول، بېكەت، مال مەيدانى، سۇ ئامبىرى، ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە يېزا ئىگىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇشى شۇنىڭدەك باشقا ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى بولۇش بىلەنلا قالماستىن، يەنە كارخانىنىڭ تۇراقسىز مەبلىغىنى كۆپەيتىشكىمۇ توغرا كېلىدۇ. ئەمما ئىككىسىنىڭ رولى ئوخشاش ئەمەس. ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسلىق شەرتى. ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنى كۆپەيتىش ئارقىلىقلا سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش سېپىنى كېڭەيتكىلى، سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي- تېخنىكا ئاساسىنى زورايتقىلى بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئېچكى قىسمىدا تۇرلۇك نىسبەت مۇناسىۋەتلىرى مەۋجۇت. جۈملىگونىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش تەجرىبىلىرىدىن قارىغاندا، بۇ مەبلەغنى ئەڭ ياخشى ئۇنۇمنى جارى قىلدۇرغان قانۇن ئۈچۈن، ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت ۋە ئېغىر سانائەت ئارىسىدىكى نىسبىتىنى توغرا ئورۇنلاشتۇرۇش، يەنى ئاۋۋال يېزا ئىگىلىكى ۋە يېنىك سانائەتكە سېلىنىدىغان مەبلەغنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك. بۇنىڭدىن باشقا، چوڭ، ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى مەبلەغ نىسبەتلىرىنىمۇ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم.

ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش فوندى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش فوندى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان تۇراقلىق مۇلۇكنى كۆپەيتىشكە ئىشلىتىلىدىغان بىر قىسىم جۇغلانما فوند. ئۇ غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش ئۈچۈن ۋە ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. دۆلەت (ياكى كارخانا) ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرى قۇرۇۋاتقان ياتاق، مەكتەپ، دوختۇرخانا، تىياتىرخانا، كىنوخانا، يەسلى، كۇلۇب، مەدەنىيەت سارىيى، تەنتەربىيە سارىيى ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان جامائەت ئىشلىرى، شۇنىڭدەك پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، خەلق تەشكىلاتلىرى ۋە ھەربىي ئورۇنلار سالغان ئۆيلەر، ئىشخانا بىناسى ھەم باشقا بىنالارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنداق فوند ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغىنى بىلەن، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاش ۋە ئۆستۈرۈشكە بىۋاسىتە ئىشلىتىلىدۇ، شۇڭا ئۇ زۆرۈر. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز ئېشىپ بارىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش فوندى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىجتىمائىي كاپالەت فوندى سوتسىيالىستىك دۆلەت ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغان ۋە

تەمنلەش؛ پۇل قەرز بېرىش؛ زاۋۇت، تۆمۈر-يول، تاشيول، كۆۋرۈك قاتارلىق ئىشلەپ چىقىرىش خاراكتېرىدىكى مۇئەسسىسلەرنى سېلىشقا بېرىش؛ دوختۇرخانا، تەنتەربىيە سارىيى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان بىنالارنى سېلىشقا بېرىش ۋەھاكازالار. قايسى شەكىلنىڭ قوللىنىلغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، قىممىتىنى پۇل بىلەن ھېسابلاشقا، قەرز بېرىلگەن پۇل دەپ قاراشقا بولىدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ چەت ئەلگە بېرىدىغان ياردىمى ھەق ئېلىنمايدىغان ياردەم دەپ بۆلۈنىدۇ، ھەق ئېلىنىدىغان ياردەمۇ ئۆسۈمسىز ياردەم ۋە تۆۋەن ئۆسۈملۈك ياردەم دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ.

جۇڭگو چەت ئەلگە ياردەم بېرىشتە، ياردەم ئالىدىغان دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا قاتتىق ھۆرمەت قىلىدۇ، ھەرگىز ھېچقانداق شەرت قويمايدۇ ۋە ھېچقانداق ئىمتىياز تەلەپ قىلمايدۇ، ياردەم بېرىش ئارقىلىق، ياردەم ئالىدىغان دۆلەتنىڭ مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنى، سىياسىي مۇستەقىللىقىنى مۇستەھكەملىشى، زومىگەرلىككە، جاھانگىرلىككە، مۇستەملىكىچىلىككە قارشى كۈچلەرنى كۈچەيتىشى، مۇستەقىل ـ ئۆزىگە تايانچى خوجا بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، گۈللىنىشى ۋە قۇدرەت تېپىشىنى تىرىشىپ ئىلگىرى سۈرىدۇ.

جامائەت فوندى سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىكنىڭ جۇغلانما فوندى. ئۇ شۇ يىلى ساپ كىرىمدىن قالدۇرۇلغان قىسمىنى ۋە بۈرۇنقى يىللاردا ساپ كىرىمدىن قالدۇرۇلغان، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلمىدىغان ھەممە فوندنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، تۇراقلىق مۈلۈكنىڭ قىممىتى ئۆزگەرگەن كىرىمى، دۆلەت يەرنى سېتىۋالغاندىن كېيىن بەرگەن تۆلەم خىراجىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جامائەت فوندىنىڭ ئەمەلىي نەرسە شەكلى كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، مەسىلەن، ئۇلاغ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، سانائەت ئۈسكۈنىلىرى، ئاپتوموبىل ۋە باشقا قاتناش قوراللىرى، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى بىنالار، كۆپ يىللىق زىرائەتلەر، سۇ ئىنشائاتى ـ سۇغىرىش قۇرۇلمىلىرى ۋە باشقا ئۈسكۈنىلەر. جامائەت فوندى جۇڭگودا يېزىلاردىكى ئومۇمىي ئىگىلىكنىڭ ئاساسلىق قىسمى، كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرىنىڭ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىشتىكى ماددىي ئاساسنى ھېسابلىنىدۇ. شۇ يىلى قالدۇرۇلغان جامائەت فوندى ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش، تۇراقلىق مۈلۈك سېتىۋېلىش، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى زاپاس تەييارلاش ۋە ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئوبوروت قىلىشى ئۈچۈنلا ئىشلىتىلىدۇ.

يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكى دارامەتنى تەقسىم قىلىشتا دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرنىڭ مەنپەئىتىگە تەڭ ئېتىبار بېرىپ، جامائەت فوندىنىڭ نىسبىتىنى توغرا بەلگىلىشى كېرەك. يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىپ، يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، جۇغلانمىغا ئەھمىيەت بېرىش، جامائەت فوندىنى بەلگىلىمە بويىچە قالدۇرۇش لازىم. ئەمما، نورمال يىللاردا 90 پىرسەنت ئەزالارنىڭ دارامىتىنىڭ ئېشىشىغا، قالغان ئون پىرسەنت ئەزالارنىڭ دارامىتىنىڭ كېمىيىپ

www.uyghurkitap.com

ئىچىدىكى دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش خىراجىتى قىلىنىدىغان بىر قىسىم ئىجتىمائىي ئىستېمال فوندى بولۇپ، دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش تارماقلىرىنىڭ خىراجىتى ۋەدۆلەت مۇداپىئەسى، پەن تەتقىقاتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى دائىملىق خىراجەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت خەلقنى قوغدايدۇ، دۆلەت ئورگانلىرىدىكى خادىملار خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان جەمئىيەت چاكىرى، سوتسىيالىستىك دۆلەتلەردىكى دۆلەت باشقۇرۇش فوندى خاراكتېر جەھەتتىن كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى دۆلەت باشقۇرۇش فوندىدىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ، ئەمگەكچىلەرنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ بولۇشى زۆرۈر. دۇنيادا جاھانگىرلىك مەۋجۇت بولۇپلا تۇرىدىكەن، دۆلەت مۇداپىئەسى خىراجىتى كەم بولۇپ قالسا بولمايدۇ.

ئەمما، دۆلەتنى باشقۇرۇش تارماقلىرىنىڭ خىراجىتى بىلەن دۆلەت مۇداپىئەسى خىراجىتى ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان چىقىم بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزى ئىجتىمائىي بايلىقنى كۆپەيتەلمەيدۇ. شۇڭا، سوتسىيالىستىك دۆلەت قوشۇنلارنى خىل، مەمۇرىي ئورۇنلارنى ئىخچام قىلىشنى يولغا قويۇپ، بۇ جەھەتتىكى چىقىمنى تېجەش كېرەك.

مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە فوندى ئىجتىمائىي ئىستېمال فوندىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئاساسەن، مەدەنىيەت، مائارىپ، پەن، سەنئەت، سەھىيە ـ ساقلىقنى ساقلاش، تەنتەربىيە ئىشلىرى قاتارلىقلارنىڭ ئومۇمىي مۇئەسسىسلىرى، كەسپىي خىراجەتلىرى ئۈچۈن ۋە يۇقىرىقى ئورۇنلاردا ئىشلەيدىغان خادىملارنىڭ ئىش ھەققى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

ئىككى خىل ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان شارائىتتا، دۆلەت مەركەزلەشتۈرۈپ ئىگىلەيدىغان ۋە تىزگىنلەيدىغان بىر قىسىم مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە فوندىدىن باشقا، دۆلەت كارخانىلىرى پايدىدىن قالدۇرۇلغان پىرسەنتنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز كارخانىسىدىكى مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە قاتارلىق پاراۋانلىق ئىشلىرىغا ئىشلەتسىمۇ بولىدۇ؛ يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكى ۋە باشقا كوللېكتىپ ئىگىلىكمۇ پاراۋانلىق فوندىنىڭ بىر قىسمىنى ئىشلىتىپ، كوللېكتىپنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرىنى يولغا قويۇپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئەزالارنىڭ مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرسە بولىدۇ.

يېڭى جۇڭگودا مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە فوندى كونا جەمئىيەتتىكىدىن روشەن كۆپەيدى، بۇنىڭ بىلەن مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىلىم ـ پەن، سەھىيە ـ ساقلىقنى ساقلاش قاتارلىق ئىشلار چاپسان راۋاجلاندى. ئەمما، جۇڭگودا ھازىر ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى تۆۋەنرەك بولغاچقا، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە فوندىنىڭ كۆپىيىشى تېخى مەلۇم چەكلىمىگە ئۇچراۋاتىدۇ. خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە مىللىي دارامەتنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، بۇ فوندمۇ جەزمەن كۈندىن ـ كۈنگە كۆپىيىپ بارىدۇ.

چەت ئەللەرگە ياردەم بېرىش فوندى سوتسىيالىستىك دۆلەت باشقا سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرگە ۋە 3 ـ دۇنيا ئەللىرىگە ئىقتىسادىي جەھەتتە ياكى باشقا جەھەتلەردە ياردەم بېرىشتە ئىشلىتىدىغان فوند. ئۇنىڭ مۇنداق كونكرېت شەكىللىرى بار: ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇشى، خەلق ئىستېمالى ۋە ھەربىي ئىشلار جەھەتلىرىگە ئالاقىدار ماددىي ئەشيالار بىلەن

زۆرۈر ئەمگەك)ئارقىلىق ياراتقان مەھسۇلاتتۇر. ئۇنىڭدا نوقۇللا ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنى قامداش كۆزدە تۇتۇلغان بولۇپ قالماستىن، ئاساسلىقى ئەمگەكچىلەرنىڭ ۋە ئۇلار باقىدىغان ئائىلە ئەزالىرىنىڭ كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە مىللىي دارامەتنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، بۇ بىر قىسىم فوند ئۈزلۈكسىز ئېشىپ بارىدۇ. مانا بۇ سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى.

ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرىنىڭ ئەمگەك ھەققى فوندى ئومۇم خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلاردا ۋە شەھەر - بازارلاردىكى كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كارخانىلاردا ئۆلچەملىك ئىش ھەققىغە تۈرلۈك قوشۇمچە پۇللارنىڭ ۋە مۇكاپات پۇلىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ؛ يېزىلاردىكى كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرىدا گۇڭپۇڭ (ئەمگەك كۈنى) شەكلى قوللىنىلىدۇ، بۇ ئەزالارنىڭ نەق پۇل كىرىمى ۋە ئەمەلىي نەرسە كىرىمى (بۇمۇ باھا بويىچە ھېسابلىنىدۇ) بولۇپ گەۋدىلىنىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرىنىڭ ئەمگەك ھەققى فوندى — ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي دارامىتىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى. ئەمگەكچىلەرنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشى ئاساسەن مۇشۇ فوندنىڭ كۆپىيىشىگە باغلىق بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرىنىڭ ئەمگەك ھەققى فوندىنىڭ كۆپىيىشىنى بەلگىلەيدىغان ئامىللار مۇنۇلار: ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات ۋە مىللىي دارامەتنىڭ ئېشىش سۈرئىتى؛ مىللىي دارامەت مىقدارى بەلگىلەنگەن شارائىتتا، جۇغلانما فوند بىلەن ئىستېمال فوندىنىڭ نىسبىتى.

سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش سوتسىيالىستىك مەملىكەتلەردە ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، خەلق ئىگىلىكىنى ۋە پەن- مەدەنىيەت ئىشلىرىنى پىلانلىق راۋاجلاندۇرۇش يولىدىكى ھەممە پائالىيەتلەردۇر. سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ مەركىزى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

پرولېتارىيات ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئادەتتە ئىككى جەھەتتىكى ۋەزىپىگە دۇچ كېلىدۇ، بىرى، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىپ، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى (ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇم خەلق مۈلۈكچىلىكى بىلەن كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)نى ئورنىتىش؛ يەنە بىرى، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تېز راۋاجلاندۇرۇپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى جەھەتتە يېڭى نەتىجە يارىتىپ، سوتسىيالىزم تۈزۈمى ئۈچۈن ماددىي ئاساس سېلىش. ئىنقىلابتىن بۇرۇن ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتى قالاق بولغان ئەللەردە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ۋەزىپىلىرى تېخىمۇ ئېغىر ۋە جىددىي بولىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبلىرى مۇنۇلار: (1) بۇ ئەللەر قالاقلىق ۋە نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنى مۇمكىنقەدەر تېز راۋاجلاندۇرۇپ، بارلىق خەلقنى باياشاد ۋە مەدەنىي تۇرمۇش كەچۈرىدىغان قىلىشى ھەمدە سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنى تولۇق نامايان قىلىشى كېرەك؛ (2) ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭكىدىن يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرگەندىلا، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى تۈپ

كەتمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

شۇڭا، جامائەت فوندىنى بەك كۆپ قالدۇرۇشقا بولمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرەتلىرى قالدۇرغان جامائەت فوندى ئادەتتە تەقسىم قىلىنىدىغان ئومۇمىي دارامەتنىڭ بەش پىرسەنتىچىسىنى ئىگىلىسە بولىدۇ. دارامەت سەۋىيىسى يۇقىرى ئەتىرەتلەردە مۇۋاپىق دەرىجىدە كۆپەيگەن بولسىمۇ بولىدۇ؛ دارامەت سەۋىيىسى تۆۋەنلىگەن ئازراق بولسىمۇ بولىدۇ؛ شۇ يىلى دارامىتى ئازىيىپ كەتكەنلىرى جامائەت فوندىنى ئازراق قالدۇرسىمۇ يا كى قالدۇرمىسىمۇ بولىدۇ.

تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئامۇرتىزاتسىيە خىراجىتى تۇراقلىق مۇلۇكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە يېڭىباشتىن سېتىۋېلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، ئادەتتە جامائەت فوندى ھېسابىدا ئىشلىتىلمەيدۇ.

جامائەت پاراۋانلىق فوندى سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىكنىڭ ئىجتىمائىي ئىستېمال فوندى بولۇپ، شۇ يىلى قالدۇرۇلغان قىسمىنى ۋە بۇرۇنقى يىغىلاردا ساپ كىرىمدىن قالدۇرۇلغان، ئىجتىمائىي سۈغۇرتا ھەم كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىدىغان ھەممە فوندنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جۇڭگودا شەھەر - يېزىلاردىكى كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىك ئىگىلىكىنىڭ پاراۋانلىق فوندى، ئاساسەن، داۋالاش - سەھىيە جەھەتكە ۋە يەسلى، بالىلار باغچىسى قاتارلىقلارنىڭ خىراجىتىگە شۇنىڭدەك تۇرمۇشتا تايانچىسى يوق قېرىلار، ئاجىزلار، كېسەللەر، مېيىپلار، يېتىم - يېسىرلەر، تۇللار ياكى بەختسىزلىككە ئۇچراپ تۇرمۇشتا قىيىنچىلىق تارتىپ قالغان ئەزالار، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تەمىنلەش ياكى ئۇلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بار ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ ۋە ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى شۇنىڭدەك مېيىپ ھەربىيلەر، ئومۇمنىڭ ئىشىنى دەپ يارىلانغان ياكى ئۆلۈپ كەتكەن ئەزالار ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىگە ئېتىبار بېرىش ھەم نەپەقە بېرىش ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان خىراجەتمۇ جامائەت پاراۋانلىق فوندىدىن چىقىرىلىدۇ. جامائەت پاراۋانلىق فوندى ئەمگەكچىلەرنىڭ زاپاس كۈچىنى تەربىيىلەش ئۈچۈنمۇ، ئەزالار ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سالامەتلىكى ھەم ئۆلارنىڭ ماددىي، مەدەنىيەت تۇرمۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈنمۇ سەرپ قىلىنىدۇ. كوللېكتىپ ئىگىلىكتە جامائەت پاراۋانلىق فوندىنىڭ قانچىلىك قالدۇرۇلۇشى ئادەتتە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىش سەۋىيىسىگە باغلىق بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىش سەۋىيىسى يۇقىرى بولمىغان ئەھۋالدا، قالدۇرۇلىدىغان مىقدار كۆپ بولۇپ كەتسە ياخشى بولمايدۇ، ئەزالارنىڭ دارامىتىنىڭ مۇۋاپىق كۆپىيىشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، قەتئىي تۈردە سىياسەتتىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە قالدۇرۇش لازىم.

ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرىنىڭ ئەمگەك ھەققى فوندى سوتسىيالىستىك دۆلەتتە مىللىي دارامەتنىڭ ئىستېمال فوندىغا ئىشلەتىلىدىغان مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئۇ ساناقلىق، يېزا ئىگىلىكى، بىناكارلىق، قاتناش تارماقلىرى قاتارلىق ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئەمگەكىكە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى بويىچە، ئەمگەكچىلەرگە بېرىدىغان ئەمگەك ھەققىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىدىن ھاسىل بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرىنىڭ ئەمگەك ھەققى فوندى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى ئەمگەكچىلەر ئۆز ئەمگەكى (يەنى

قەدەر مۇكەممەل بولغان سانائەت سىستېمىسى ۋە خەلق ئىگىلىكى سىستېمىسى بارلىققا كەلتۈرۈلدى، پەن - مەدەنىيەت ئىشلىرىمۇ خېلى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. ئەمما، مەيلى ئىقتىسادىي جەھەتتە بولسۇن، مەيلى پەن - مەدەنىيەت جەھەتتە بولسۇن، دۇنياۋى ئىلغار سەۋىيىدىن كېيىن تۇرىمىز. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنى خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يۆتكەشنى قارار قىلىپ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن كەڭ ئىستىقبال ئېچىپ بەردى.

سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ باش لۇشيەنى

يەنى «تولۇق غەيرەتكە كېلىپ، تىرىشىپ يۇقىرى ئۆرلەپ، كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ئىشلەپ سوتسىيالىزم قۇرۇش» باش لۇشيەنى. بۇ لۇشيەن 1958 - يىلى 5 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەملىكەتلىك 8 - قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنىدا ماۋ زېدۇڭنىڭ تەشەببۇسىغا ئاساسەن ماقۇللانغان.

شۇ چاغدىكى چۈشەندۈرۈش بويىچە، بۇ باش لۇشيەننىڭ ئاساسىي نۇقتىلىرى مۇنۇلار: بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سېلىش، خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش، سوتسىيالىستىك ئومۇم خەلق مۇلۇكچىلىكى ۋە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ۋە پرولېتارىياتنىڭ خەلقئارا ئىتتىپاقلىقىنى مۇستەھكەملەش؛ ئىقتىسادىي سەپ، سىياسىي سەپ ۋە ئىدىيىۋى سەپتىكى سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنى داۋاملىق ئورۇنداش بىلەن بىر ۋاقىتتا، پەيدىنپەي تېخنىكا ئىنقىلابى ۋە مەدەنىيەت ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىش؛ ئېغىر سانائەتنى ئاۋۋال راۋاجلاندۇرۇش شەرتى ئاستىدا، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى تەڭ تۇتۇش؛ رەھبەرلىكنى مەركەزلەشتۈرۈش، ئەتراپلىق پىلانلاش، ئىش تەقسىم قىلىشۋېلىپ ھەمكارلىشىش شەرتى ئاستىدا، مەركەزدىكى سانائەت بىلەن يەرلىك سانائەتنى تەڭ تۇتۇش، چوڭ كارخانىلار بىلەن ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلارنى تەڭ تۇتۇش؛ مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق مەملىكىتىمىزنى مۇمكىنقەدەر تېزرەك زامانىۋى سانائەت، زامانىۋى يېزا ئىگىلىكى ۋە زامانىۋى پەن - مەدەنىيەتكە ئىگە ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك مەملىكەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش.

سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ ئاساسىي فاڭجېنى

ماۋ زېدۇڭ «10 چوڭ مۇناسىۋەت توغرىسىدا»دا ئوتتۇرىغا قويغان، بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سېلىپ، سوتسىيالىزم ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش فاڭجېنى.

بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سېلىپ، ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ماۋ زېدۇڭنىڭ ستراتېگىيىلىك ئىدىيىسى. جۇڭگونىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابى دەۋرىدە، جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە بىيۇروكرات كاپىتالىزمنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش مەقسىتىدە، ماۋ زېدۇڭ بىرلىك سەپنى دۈشمەننى يېڭىشتىكى ئۈچ چوڭ ئەنگۈشتەرنىڭ بىرى قىلغانىدى. بىرلىك سەپ ئارقىلىق، ئىتتىپاقلىشىشقا بولىدىغان بارلىق كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئىشقا سېلىشقا بولىدىغان بارلىق ئاكتىپ ئامىللار ئىشقا سېلىنغانىدى. سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش دەۋرىدە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملەش بىلەنلا قالماستىن، مىللىي بۇرژۇئازىيە بىلەن

ئاساسدىن مۇستەھكەملىگىلى بولىدۇ؛ (3) سوتسیالستیك قۇرۇلۇشنى تېزلەتكەندىلا، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ ئۇستقۇرۇلمىسى ئۇچۇن كۇنسىن ـ كۇنگە مۇستەھكەملىنىپ بارىدىغان ماددىي ئاساس ئورناتقىلى بولىدۇ. جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزچىلىق تەھدىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئەھۋالدا، مۇستەھكەم دۆلەت مۇداپىئەسىنى تىكلەش ئۇچۇنمۇ كۇچلۇك ئىقتىسادىي كۇچ بولۇشى كېرەك.

ماركس بىلەن ئېنگېلس سوتسیالستیك قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزمىگەن بولسىمۇ، پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن سوتسیالستیك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئالدىن كۆرگەن. «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتابنامىسى»دا مۇنداق دەپ يېزىلغان: پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، «ئۆزىنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىدىن پايدىلىنىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ھەممە كاپىتالىنى قەدەممۇقەدەم تارتىۋالىدۇ، بارلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى دۆلەتنىڭ يەنى ھۆكۈمران سىنىپ بولۇپ ئۇيۇشقان پرولېتارىياتنىڭ قولىغا مەركەزلەشتۈرىدۇ ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى مۇمكىنقەدەر چاپسانراق ئاشۇرىدۇ.» (« ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 ـ تۇم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 466 ـ بەت) ئۇلار يەنە: خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئاساراتىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ ئىنتايىن زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىدىغانلىقى، ئىجتىمائىي مەھسۇلاتنىڭ ئىنتايىن زور دەرىجىدە مول بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا يېتىدىغانلىقى، بۇ شەرت بولمىسا، كوممۇنىزمنىڭ ئەمەلگە ئاشىشىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكى ھەققىدە كۆپ قېتىم توختالغانىدى. روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ھەلىبە قىلغاندىن كېيىن، لېنىن دەرھال: ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان تۈپ ۋەزىپە بولۇپ قالدى، دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ مۇنداق دېگەن: «ھەرقانداق سوتسیالىستىك ئىنقىلابقا، پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىش ۋەزىپىسى ئورۇندالغاندىن كېيىن، مەھرۇم قىلغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش ۋەزىپىسىنىڭ ئومۇمەن ۋە ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندىلىشىغا ئەگىشىپ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىن يۇقىرىراق تۇرىدىغان ئىجتىمائىي ئىگىلىك تۈزۈمىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتەك تۈپ ۋەزىپە مۇقەررەر يۈسۈندا بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلىدۇ؛ بۇ تۈپ ۋەزىپە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت.» (« سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىپىلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 39 ـ بەت) جۈملىدىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك جەھەتتىكى سوتسیالستیك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغاندىن كېيىن، ماۋ زېدۇڭمۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «بىزنىڭ تۈپ ۋەزىپىمىز ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى ئازاد قىلىشتىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى شارائىتىدا ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا تايىلاندى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 ـ تۇم، 604 ـ بەت)

جۈملىدىن سوتسیالستیك قۇرۇلۇش ئەگىرى ـ توقاي يولىلارنى بېسىپ ئۆتتى، بۇ جەريانىدا ئېغىر ئوقۇشسىزلىقلارمۇ بولدى، ئۇلۇغ غەلىبىلەرمۇ قولغا كەلدى. 30 يىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق، مۇستەقىل، بىر

قويغانىدى. 1964 - يىلى، 10 نەچچە يىل سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىش ئارقىسىدا، جۇڭگو خەلقى سەۋىيىگە ئىگە سانائەت — يېزا ئىگىلىك مەملىكىتى بولۇپ قالغانىدى. 3 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدىكى «ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات» تا، مۇشۇ نەسىر ئىچىدە يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن - تېخنىكىدىن ئىبارەت تۆت جەھەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇپ، جۇڭگونىڭ خەلق ئىگىلىكىنى دۇنيانىڭ ئالدىنقى قاتارىدا ماڭدۇرۇشنىڭ ئۇلۇغ پروگراممىسى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 10 يىللىق بالايىئاپەت تۈپەيلىدىن، بۇ پروگراممىا گۈيخۇا ۋە پىلان بولۇپ شەكىللىنەلمەي قالدى. 1975 - يىلى، 4 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا بەرگەن «ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات»تا جۇ ئېنلەي بۇ پروگراممىنى قايتىدىن ئوتتۇرىغا قويدى ۋە: 1976 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان 10 يىل مۇشۇ ئۇلۇغۋار پروگراممىنى ئەملىگە ئاشۇرۇشتا ئاچقۇچلۇق 10 يىل بولىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. 1975 - يىلى، مۇشۇ ئۇلۇغۋار پروگراممىغا ئاساسەن، گوۋۇيۈەن خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ 10 يىللىق گۈيخۇاسىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرىنىڭ لايىھىسىنى تۈزۈپ چىقىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۈروسىنىڭ مۇزاكىرىسى ۋە ماقۇللىشىدىن ئۆتكۈزدى. ئەمما بۇ مۇھىم نۇقتىلار لايىھىسى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ ھوجۇمى ۋە ئاھانىتىگە ئۇچرىغاچقا، ئومۇميۈزلۈك ئەملىگە قويۇلماي قالدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، 1977 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەملىكەتلىك 11 - قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا ۋە 1978 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن 5 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا مۇشۇ ئەسىر ئىچىدە تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىشانچا يېتىش قايتا قەيت قىلىندى ۋە ئۇ يېڭى تەرەققىيات دەۋرىدىكى باش ۋەزىپە قىلىپ بەلگىلەندى. 1978 - يىلى يىل ئاخىرىدا ئۆتكۈزۈلگەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنى پۈتۈن پارتىيە ۋە پۈتۈن مەملىكەت خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش تەرەپكە يۆتكەشنى قارار قىلدى، بارلىق كۈچنى توپلاپ، بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سېلىپ، مۇشۇ ئەسىر ئىچىدە تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشنى تەلەپ قىلدى. لىن بياۋ ۋە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ كاشىلىسى ھەم بۇزغۇنچىلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان يامان ئاقىۋەتنى تۈگىتىش ئۈچۈن، 1979 - يىلى، 5 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنىدا، مەركەزلىك ھالدا ئۈچ يىل ئىچىدە خەلق ئىگىلىكىنى تەڭشەش، ئىسلاھ قىلىش، تەرتىپكە سېلىش ۋە ئۆستۈرۈش ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەملگە ئاشۇرۇشنىڭ بىرىنچى جېڭى قىلىندى.

تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا، جۇڭگونىڭ ئەمەلىيىتىنى ئاساس قىلىپ، تىرىشىپ جۇڭگونىڭ ئەھۋالىغا ۋە ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان يولدا مېڭىش كېرەك. جۇڭگونىڭ زېمىنى كەڭ، ئاھالىسى كۆپ، بايلىقى مول، ئەمما ئىقتىسادى، تېخنىكىسى ۋە مائارىپى تېخى ئارقىدا راق. مۇشۇ

www.uyghurkitap.com

بولغان ئىتتىپاقنىمۇ ساقلاپ قالغانىدى، بۇنىڭدىمۇ بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سېلىش مەقسەت قىلىنغانىدى. 1956 - يىلى، ماۋ زېدۇڭ جۇڭگونىڭ تەجرىبىسىگە ئاساسەن، «10 چوڭ مۇناسىۋەت توغرىسىدا»دا: مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سېلىپ، سوتسىيالىزم ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش پارتىيىنىڭ ئاساسىي فاڭجېنى ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى.

مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئاكتىپ ئامىللار مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: «مەملىكەت ئىچىدە، ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار — ئاساسىي كۈچ. ئارىلىقتىكى كۈچلەر — قولغا كەلتۈرۈشكە بولىدىغان كۈچ. ئەكسىيەتچى كۈچلەر گەرچە بىر خىل پاسسىپ ئامىل بولسىمۇ، لېكىن بىز يەنىلا خىزمەتنى ياخشى ئىشلەپ، پاسسىپ ئامىلنى ئاكتىپ ئامىلغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن كۈچنىڭ بارىچە تىرىشىشىمىز لازىم. خەلقئارادا، ئىتتىپاقلىشىشقا بولىدىغان بارلىق كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىش كېرەك، بىتەرەپ تۇرمىغان كۈچلەرنىڭ بىتەرەپ تۇرۇشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە بولىدۇ، ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىمۇ پارچىلاشقا ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. قىسقىسى، بىز بارلىق بىۋاسىتە ۋە ۋاسىتىلىك كۈچلەرنى ئىشقا سېلىپ، دۆلىتىمىزنى قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىمىز كېرەك.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسىرلىرى» 5 - توم، 421 - بەت)

1978 - يىل 12 - ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن پارتىيە 11- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنى پۈتۈن پارتىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يۆتكەشنى بەلگىلىدى. سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سېلىپ، سوتسىيالىزم ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت ئاساسىي فاڭجېننى ئىزچىل ئىجرا قىلىش كېرەكلىكىنى يەنە بىر قېتىم تەكىتلىدى ھەمدە: بۇ فاڭجېن يەنىلا مۇھىم يېتەكچى ئەھمىيەتنى ساقلاپ كەلمەكتە، ئۇ ھەم ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنىڭ ئوبيېكتىپ ئىنكاسى، ھەم جەمئىيەتنىڭ سىياسىي جەھەتتە تىنچ بولۇشىنىڭ مۇھىم كاپالىتى، دەپ كۆرسەتتى.

تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جۇڭگونىڭ سوتسىيالىزم يولىدا چىڭ تۇرۇش شەرتى ئاستىدا، مۇشۇ ئەسىر ئىچىدە يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش كۈرەش نىشانىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش دېگەن شوئارىنىڭ قىسقارتىپ ئېيتىلىشى.

پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولۇش ھارپىسىدىلا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 7 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 2 - ئومۇمىي يىغىنىدا ماۋ زېدۇڭ: ئىنقىلاب غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، جۇڭگو پۇختا قەدەملەر بىلەن يېزا ئىگىلىك مەملىكىتىدىن سانائەت مەملىكىتىگە ئايلىنىدۇ، ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك مەملىكەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىلىدۇ، دەپ كۆرسەتكەنىدى. كېيىن، بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن تاماملانغاندىن كېيىن، ئۇ يەنە جۇڭگونى زامانىۋى سانائەت، زامانىۋى يېزا ئىگىلىكى ۋە زامانىۋى پەن - مەدەنىيەتكە ئىگە سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش لازىملىقىنى كۆپ قېتىم ئوتتۇرىغا

شۇنداق قىلىپ ئەسكەك ئۇنۇمدارلىقىنى تېز ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىپ، يېزا ئىگىلىكىنى ۋە پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش تەلەپ قىلىنىدۇ.

ستالىن 1928 - يىلى مۇنداق دېگەنىدى: «سانائەتنى باشچى دېسەك، يېزا ئىگىلىكى سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى ئاساستۇر.» («ستالىن ئەسەرلىرى»، 11 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 218 - بەت) ئەمما، سوۋېت ئىتتىپاقىدا، كېيىنكى ۋاقىتلاردا سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنىڭ مۇناسىۋىتى ئەمەلىيەتتە توغرا بىر تەرەپ قىلىنماي، ئېغىر سانائەت بىر تەرەپلىمە ھالدا تەكىتلىنىپ، يېزا ئىگىلىكى بىلەن يېنىك سانائەتكە سەل قارالدى، بۇنىڭ ئارقىسىدا، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى ئۇزاق ۋاقىتقىچە بۇزۇلۇپ كەتتى. ماۋ زېدۇڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئەينەك قىلىپ ۋە جۇڭگونىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، 1956 - يىلى «10 چوڭ مۇناسىۋەت توغرىسىدا»دا يېزا ئىگىلىكى ۋە يېنىك سانائەتنى كۆپرەك راۋاجلاندۇرۇش چارىسى ئارقىلىق ئېغىر سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، بۇنىڭ بىلەن ئېغىر سانائەتنىڭ راۋاجلىنىش ئاساسىنى تېخىمۇ چىڭىتىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1957 - يىلى «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە»دە يەنە سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشنى يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن تەڭ ئېلىپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە ئېغىر سانائەت، يېنىك سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىنى جۇڭگونى سانائەتلەشتۈرۈشنىڭ يولى مەسىلىسى دەپ قارىدى. 1962 - يىلى خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس، سانائەتنى يېتەكچى قىلىشتىن ئىبارەت باش فاكتورىنى يەنىمۇ ئېنىق قىلىپ ئوتتۇرىغا قويدى. ئەمما، جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتىدە، بۇ فاكتورنىمۇ ئىزچىل ئىجرا قىلىنماي قالدى. 1958 - يىلدىن كېيىن، خەلق ئىگىلىكىدە نىسبەت مۇناسىۋىتىلىرى بۇزۇلۇش ئەھۋالىنىڭ بىرقانچە قېتىم يۈز بېرىشى مۇشۇ فاكتورنىڭ ئىزچىل ئىجرا قىلىشىنىڭ ياخشى بولمىغانلىقىدىن بولغان مۇناسىۋەتلىك. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىنلا، بۇ فاكتورنى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە پەيدىنپەي ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشقا باشلىدى.

يېزا ئىگىلىكى ــ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى، سانائەت خەلق ئىگىلىكىنىڭ يېتەكچى دېگەن مادداغا قارالۇن.

يېزا ئىگىلىكى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى

بۇ يېزا ئىگىلىكى بىلەن پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك مۇناسىۋەتنى ئېچىپ بېرىدىغان ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت. ئىنسانلارنىڭ ماددىي تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق مەنبەسى بولغان يېزا ئىگىلىكى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئەڭ زۆرۈر شەرتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا، يېزا ئىگىلىكى (يېغىش، تېرىش، ئوۋلاش، بېلىق تۇتۇش، چارۋا بېقىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ مەنىدىكى يېزا ئىگىلىكى) ھەممىدىن بالدۇر بارلىققا كەلگەن ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى بولۇپ، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە خېلى ئۇزاق تارىخىي دەۋر ئىچىدە بىردىنبىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى بولۇپ كەلدى. يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى ئىنسانلارنىڭ

ئەھۋالارنى نەزەردە تۇتۇپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش-نى ئىشقا ئاشۇرۇشتا چوقۇم تۆۋەن باسقۇچتىن يۇقىرى باسقۇچقا ئۆتۈشتەك تەرەققىيات جەريانى بولىدۇ، جايلارنىڭ تەرەققىياتىدىمۇ تەكشىسىزلىك بولىدۇ. ئەمەلىيەت داۋامىدا ئۇرغۇن كونكرېت شەكىل، تەدبىر ۋە ئۇسۇللار بارلىققا كېلىدۇ.

يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشىنىڭ ھەممە تەرىپى ئەمەس، پەقەتلا تۆت ئاساسىي تەرىپى. بۇ جەريانداء سوتسىيالىستىك ئىقتىساد تۈزۈمى، سوتسىيالىستىك سىياسىي تۈزۈم مۇناسىپ تۇردە ئىسلاھ قىلىنىدۇ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلىدۇ، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە راۋاجلاندۇرۇلىدۇ ۋە سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق مۇكەممەللەشتۈرۈلىدۇ؛ شۇنىڭدەك يۈكسەك مادداي مەدەنىيەت بەرپا قىلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، پۈتۈن مىللەتنىڭ مائارىپ، پەن، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە سالامەتلىك سەۋىيىسى ئۆستۈرۈلىدۇ، يۈكسەك ئىنقىلابىي غايە ۋە ئىنقىلابىي ئەخلاق - پەزىلەت تەكلىنىدۇ، ئالىيجانابمول مەدەنىي تۇرمۇش راۋاجلاندۇرۇلىدۇ، يۈكسەك سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت بەرپا قىلىنىدۇ.

خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ باش فاكتورى خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس، سانائەتنى يېتەكچى قىلىشنى مەزمۇن قىلغان فاكتورى. بۇنى ماۋ زېدۇڭ 1962 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى 8 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 10 - ئومۇمىي يىغىنىدا ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان.

يېزا ئىگىلىكى بىلەن سانائەت سوتسىيالىستىك خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى، يېزا ئىگىلىكى بىلەن سانائەتنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەڭ چوڭ تۈركۈمى (ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش تۈركۈمى بىلەن ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش تۈركۈمى) ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. يېزا ئىگىلىكى — خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى، بۇ — ئومۇمىي قانۇنىيەت. يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىش دېگەنلىك، بىر تەرەپتىن، يېزا ئىگىلىكىنى ھەقمقىي تۈردە كۈچەيتىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلىتىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى سانائەت ۋە پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى بىلەن ماسلاشتۇرۇش دېگەنلىك بولىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، سانائەت ۋە پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتەك ئىشەنچلىك ئاساس ئۈستىگە تىكلىنىشى، يېزا ئىگىلىكىدىن ئايرىلىپ كەتمەسلىكى، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۈستىگە ئېلىش چېكىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك دېگەنلىك بولىدۇ. ئەڭكىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ، ئاخىرقى ھېسابتا، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئەھۋالىغا باغلىق دېگەن سۆز. ئەمما، يېزا ئىگىلىكىمۇ سانائەتتىن ئايرىلالمايدۇ؛ خۇسۇسەن زامانىۋىلاشقان يېزا ئىگىلىكى سانائەتتىن تېخىمۇ ئايرىلالمايدۇ. سانائەتنى (ئاساسەن ئېغىر سانائەتنى) يېتەكچى قىلىشتا، ئېغىر سانائەتنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش، ئىلغار تېخنىكا جابدۇقلىرىنى ئىشلەپچىقىرىپ، يېزا ئىگىلىكىنى ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ باشقا تارماقلىرىنى (جۈملىدىن ئېغىر سانائەتنىڭ ئۆزىنىمۇ) قوراللاندۇرۇش،

شۇڭا چەت ئەللەردىن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى بۇلاش ۋە كىرگۈزۈشكە تايىنىپ بۇ جەھەتتىكى كەم ـ كۈتىلىرىنى تولدۇرىدۇ. بۇ ئەللەردە سانائەت ۋە پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى چەت ئەللەرنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «يېزا ئىگىلىكىنىڭ مۇئەييەن تەرەققىيات باسقۇچى، ئۆز ئىلىنىڭ بولسۇن ياكى چەت ئەللىنىڭ بولسۇن، كاپىتال تەرەققىياتىنىڭ ئاساسى بولىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 26 ـ توم، 1 ـ كىتاب، 23 ـ بەت) سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنى بىر ـ بىرىگە زىچ باغلاپ بىر گەۋدە قىلىۋەتكەن بولىدۇ، سوتسىيالىستىك دۆلەت خەلق ئىگىلىكى پىلانى ئارقىلىق، يېزا ئىگىلىكى تەرەققىياتى بىلەن سانائەت ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ باشقا تارماقلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئاڭلىق تۈردە ماسلاشتۇرۇشقا قادىر.

يېزا ئىگىلىكى قانچە ئارقىدا قالغان مەملىكەتتە، يېزا ئىگىلىكىنىڭ سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلىشى شۇنچە روشەن بولىدۇ. جۇڭگونىڭ ئاھالىسى كۆپ، ئاساسى ئاجىز، يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى بەك تۆۋەن، يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىدە تېخىمۇ مۇھىم رول ئويناىدۇ. ھازىرقى باسقۇچتا، يېزا ئىگىلىكىنىڭ سانائەت ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ باشقا تارماقلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەش رولى مۇنۇ جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ: (1) يېزا ئىگىلىكى ــ ئاشلىق قاتارلىق ئاساسىي تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنىڭ مەنبەسى. يېزا ئىگىلىكىنىڭ قانچىلىك تاۋار ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرەلىشى شەھەرلەردىكى خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماستىن، سانائەت ۋە باشقا ئىشلارنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ۋە كۆلىمىگىمۇ بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. (2) يېزا ئىگىلىكى ــ سانائەت ۋە باشقا ئىشلارنى راۋاجلاندۇرۇشقا لازىملىق بولغان ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى. يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئۆسكەندىلا، يېزا ئىگىلىكىدىن تېخىمۇ كۆپ ئەمگەك كۈچىنى تېجەپ قالغىلى ۋە ئولارنى سانائەت ھەم خەلق ئىگىلىكىنىڭ باشقا تارماقلىرىغا چىقىرىپ بەرگىلى بولىدۇ. (3) يېزا ئىگىلىكى ــ سانائەتكە بولۇپمۇ يېنىك سانائەتكە لازىملىق خام ئەشيالارنىڭ مۇھىم مەنبەسى. ھازىر جۇڭگودا يېنىك سانائەتكە لازىملىق خام ئەشيانىڭ تولىسى يېزا ئىگىلىكىدىن كېلىدۇ. سانائەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، سانائەت ئۆزى تەمىنلەيدىغان خام ئەشيانىڭ سالمىقى پەيدىنپەي ئېشىپ بارىدۇ، ئەمما يېزا ئىگىلىكىدىن كېلىدىغان خام ئەشيا خېلى ئۇزاق ۋاقىتقىچە يەنىلا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. (4) يېزا ــ سانائەتنىڭ مۇھىم بازىرى. يېزا ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىكىنىڭ زامانىۋىلىشىشىغا ئەگىشىپ، يېزا يېنىك سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ مۇھىم بازىرى بولۇپلا قالماستىن، ئېغىر سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ مۇھىم بازىرى بولۇش رولى كۈندىن ـ كۈنگە روشەنلىشىپ بارىدۇ. (5) يېزا ئىگىلىكى ــ دۆلەتنىڭ مەبلەغ جۇغلانمىسىنىڭ مۇھىم مەنبەسى. خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا زۆرۈر بولغان مەبلەغ مەنبەسىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى يېزا ئىگىلىكى بىلەن بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك

سانائەت ۋە باشقا ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ھەم مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشىدىكى ئالدىنقى شەرت. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئەمگەكچىلەر-نىڭ شەخسىي ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كېتىدىغان يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ھەممە جەمئىيەتلەرنىڭ ئاساسىدۇر.» («ماركس ــ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ــ توم، خەنزۇچە نەشرى، 885 ــ بەت) ئىنسانلار تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئەمگەك قورالىرى ئاددىي بولغانلىقى ۋە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئىنتايىن تۆۋەن بولغانلىقى ئۈچۈن، باشلانغۇچ جامائەنىڭ ھەممە ئەزالىرى تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن ھەممە ئەمگەك ۋاقتىنى دېگۈدەك سەرپ قىلغاندىلا، ھايات ئارانلا ساقلاپ قالالايتتى. ئۇ چاغلاردا، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن سايمان ياساپ بېرىدىغان ئەمگەك ۋە مەلۇم قىسىم سانائەت ئەمگەكلىرى بولغان بولسىمۇ، بۇنداق قىسىم سانائەت ئەمگىكى يېزا ئىگىلىك ئەمگىكى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەنىدى، ئۇ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ زۆرۈر شەرتى سۈپىتىدە، يېزا ئىگىلىك ئەمگەكنىڭ تەركىبىدە بولاتتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا، يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئۆسۈپ، بىر ئەمگەكچىنىڭ ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتى ئۆزىنىڭ ھايات-تىنى قامدىغاندىن تاشقىرى، باشقىلارنى بېقىشقا يېتىپ ئېشىپ قالىدىغان بولغان چاغدىلا، باشقا پائالىيەت بىلەن مەشغۇل بولۇشقا ئادەم ئاجرىتىش مۇمكىن بولىدى، شۇنىڭ بىلەن قىسىم سانائەتنى ۋە مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرى تارماقلىرى دېگەنگە ئوخشاش تارماقلار بارلىققا كەلدى. بۇ ھال شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى سانائەت ۋە پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ يەنمۇ تەرەققىي قىلىشىدا ئاساس؛ يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى قانچە يۇقىرى بولسا، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنى-دىغان ئادەم قانچە ئاز بولسا، خەلق ئىگىلىكىنىڭ باشقا تارماقلىرى شۇنچە راۋاجلىنىدۇ. خۇددى ماركس كۆرسەتكەنىدەك: «جەمئىيەتتە بۇغداي، چارۋا ۋە باشقىلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن كېتىدىغان ۋاقىت قانچە ئاز بولسا، باشقا ئىشلەپچىقىرىشلار ــ ماددىي ياكى مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشلار ــ بىلەن شۇغۇللىنىشقا شۇنچە كۆپ ۋاقىت چىقىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 46 ــ توم، 1 ــ كىتاب، 120 ــ بەت)

يېزا ئىگىلىكى ــ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى، بۇ ئومۇمىي ئىقتىسادىي قانۇنىيەت بولۇپ، ھەممە جەمئىيەت فورماتسىيىلىرىدە رول ئوينايدۇ، پەقەتلا ھەر خىل جەمئىيەت فورماتسىيىلىرىدە بۇ قانۇنىيەتنىڭ رول ئوينىشى شەكلى باشقىچىرەك بولىدۇ، خالاس. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، بۇ قانۇنىيەت ئۆز رولىنى كىشىلەردىن يوشۇرۇنچە تەسىر كۆرسىتىدىغان زورلۇق كۈچ سۈپىتىدە ئىزچىللاشتۇرىدۇ. كاپىتالىستنىڭ ئەللەردە، ئادەتتە، يېزا ئىگىلىكى فېئودالىزم ئاسارىتىدىن قۇتۇلغان بولىدۇ، شەھەرنى تېخىمۇ كۆپ ئاشلىق، خام ئەشيا ۋە ئەمگەك كۈچلىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ، مانا مۇشۇنداق شارائىتتىلا، سانائەت ۋە باشقا ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئىشلىرى چاپسان تەرەققىي قىلالايدۇ. بەزى كاپىتالىستىك ئەللەردە، شۇ ئەلنىڭ يېزا ئىگىلىكى سانائەت ۋە پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدۇ،

تەرەققىيات سەۋىيىسى بىلەن ئۆلچىنىدۇ.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئېغىر سانائەت ئۆزىنىڭ يېتەكچىلىك رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرالايدۇ. بۇ مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئېغىر سانائەت يېزا ئىگىلىكىنى كۆپلىگەن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، ئېلېكتر قۇۋۋىتى ئۈسكۈنىلىرى، خىمىيەۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرى قاتارلىقلار بىلەن تەمىن ئېتىپ، يېزا ئىگىلىكىنى بارا ـ بارا ماشىنىلاشتۇرۇش، زامانىۋىلاشتۇرۇش تەرەپكە يېتەكلەپ، يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆسۈشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ؛ ئېغىر سانائەت يېنىك سانائەتنى ئىلغار تېخنىكا جابدۇقلىرى ۋە كۆپلىگەن سانائەت خام ئەشيالىرى بىلەن تەمىنلەپ، يېنىك سانائەتنىڭ تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىلىشىگە ۋە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆسۈشىگە تۈرتكە بولىدۇ، شۇنىڭدەك يېنىك سانائەتنى يېزا ئىگىلىك خام ئەشيالىرىغا بېقىنىپ قالمىغان ھالەتتىن نىسپىي ھالدا ئازاد قىلىپ، تۈرمۇشقا لازىملىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى تېخىمۇ كۆپ ئىشلەپ چىقىرىشقا قىلدۇرۇ؛ ئېغىر سانائەت قاتناش ـ تىرانسپورت، بىناكارلىق تارماقلىرى قاتارلىق تارماقلارنى زامانىۋىلاشقان تېخنىكا جابدۇقلىرى بىلەن تەمىنلەپ، بۇ تارماقلارنىڭ تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىلىشىگە تۈرتكە بولىدۇ؛ ئېغىر سانائەت زامانىۋىلاشقان دۆلەت مۇداپىئە سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇشتا زۆرۈر بولغان ئاساسىي سانائەت. بۈنىڭدىن باشقا، ئېغىر سانائەت تارماقلىرىنىڭ ئىگىلىكى ئاساسەن سوتسىيالىستىك ئومۇم خەلق مۈلۈكچىلىدىكى دۆلەت ئىگىلىكى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەڭ ئىلغار ئىگىلىك شەكلى سۈپىتىدە، سوتسىيالىستىك خاراكتېردە بولمىغان ئىگىلىكنى ئۆزگەرتىش، كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىكنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا رەھبەرلىك قىلىش رولىنى ئويناپدۇ.

سانائەتنىڭ خەلق ئىگىلىكىدىكى يېتەكچىلىك رولىنى بىر تەرەپلىمە چۈشىنىۋېلىشقا بولمايدۇ. 1956 ـ يىلى، ماۋ زېدۇڭ «10 چوڭ مۇناسىۋەت توغرىسىدا» دېگەن دوكلاتىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: ئېغىر سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشنى بىر تەرەپلىمە تەكتىلەشكە بولمايدۇ، يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت ۋە ئېغىر سانائەتنى نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇش لازىم. ئۇنداق قىلمىغاندا، ئېغىر سانائەت ئۆزىنىڭ يېتەكچىلىك رولىنى جارى قىلدۇرالمايلا قالماستىن، خەلق ئىگىلىكىدە نىسبەتنىڭ بۇزۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، يامان ئاقىۋەت پەيدا قىلىدۇ. ماۋ زېدۇڭ ئوتتۇرىغا قويغان سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەڭ ئېلىپ بېرىش ۋە خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس، سانائەتنى يېتەكچى قىلىشتەك باش فاكتورنى سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى ئېچكى مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

يېزا ئىگىلىكى ــ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى، خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ باش فاكتورىنى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

يېزا ئىگىلىكى ــ يېنىك سانائەت ــ ئېغىر سانائەت دېگەن تەرتىپ بويىچە ئىش كۆرۈش خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت، ئېغىر سانائەت دېگەن تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇش پرىنسىپى ۋە ئۇسۇلى. ئۇنى ماۋ زېدۇڭ يېزا

تۈرده مۇناسىۋەتلىك. (6) يېزا ئىگىلىكى — ئېكسپورت قىلىنىدىغان ماددىي ئەشيالارنىڭ مۇھىم مەنبەسى. جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنىڭ ئەمەلىيەتتىن شۇنى تولۇق ئىسپاتلىدىكى، باشقا شەرتلەر ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، قاچانكى يېزا ئىگىلىكى تېزرەك راۋاجلانسا، دۆلەتكە يەتكۈزۈپ بەرگەن تاۋار ئاشلىق، سانائەت خام ئەشيالىرى ۋە مالىيە كىرىمى كۆپرەك بولسا، سانائەت بىلەن پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكى تېزرەك راۋاجلىنالايدۇ؛ ئەكسىچە بولسا، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ئاستىلاپ كېتىدۇ. شۇڭا، جۇڭگودا خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىكىنىڭ قالاقلىق ھالىتىنى مۇمكىنقەدەر تېز ئۆزگەرتىپ، مۇستەھكەم يېزا ئىگىلىك ئاساسىنى ئورنىتىش كېرەك. مۇستەھكەم يېزا ئىگىلىك ئاساسىنى ئورنىتىش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىكنى زامانىۋىلاشتۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈش كېرەك. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى ۋە بىرلىك مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇرۇش بىلەنلا قالماستىن، يېزا ئىگىلىك ئەمگەك كۈچلىرى بۆيىچە ئادەم بېشىغا تۇغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە مەھسۇلات مىقدارىنىمۇ زور كۆچ بىلەن ئاشۇرۇش لازىم.

سانائەت خەلق ئىگىلىكىنىڭ يېتەكچىسى

بۇنىڭدا يېقىنقى زامان سانائىتىنىڭ پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىدە تۇتقان ئورنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سانائەت ھەم تۈرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان تارماق، ھەم ئىشلەپچىقىرىش-ۋاستىلىرىنى(قورال-سايمان ۋە خام ئەشيا) ئىشلەپچىقىرىدىغان تارماق. ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ھەرقايسى ئىقتىسادىي دەۋرلىرىنى ئايرىشنىڭ بەلگىسى. سانائەت يېزا ئىگىلىكىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ئۆز ئالدىغا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاندىن كېيىن، سانائەتنىڭ تەرەققىياتى بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ياسايدىغان سانائەتنىڭ تەرەققىياتى باشقا ئىقتىسادىي تارماقلارنىڭ تەرەققىياتىدا ئىزچىل تۈرده غايەت زور تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. ئەمما، سانائەتنىڭ خەلق ئىگىلىكىدىكى يېتەكچىلىك ئورنىنىڭ ھەقىقىي تۈرده تىكلىنىشى ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەت راۋاجلانغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ ئېغىر سانائەت راۋاجلانغاندىن كېيىن بولغان ئىش.

ماشىنا، ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەت، ئېغىر سانائەتنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتە كەڭ كۆلەملىك ئىنقىلابنى بارلىققا كەلتۈردى، بۇنىڭ بىلەن خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ قىياپىتىدە چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەر بولدى. سانائەت ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ قالدى، خەلق ئىگىلىكى سىستېمىسىدا يېتەكچى ئامىل بولۇپ قالدى، ھەرقايسى ئىگىلىك تارماقلىرىدا تېخنىكا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىشنىڭ ماددىي - تېخنىكىۋى ئاساسى بولۇپ قالدى. ستالىن سانائەتنى «خەلق ئىگىلىكىنىڭ باشچىسى» دېگەن ۋە سانائەتنىڭ پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى ئالغا بېسىشقا باشلايدىغانلىقى ھەم يېتەكلەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. ھازىرقى زامان ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدا، بىر مەملىكەتنىڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى، ئىقتىسادىي تېخنىكا جەھەتتىكى ئىلغارلىق دەرىجىسى، ئاساسەن، سانائەت بولۇپمۇ ئېغىر سانائەتنىڭ

پىلاننى يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت، ئېغىر سانائەت دېگەن تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇش جەريانى خەلق ئىگىلىكىدە ئومۇمىي تەڭپۇڭلۇقنى قايتا - قايتا ئېلىپ بېرىش جەريانىدۇر. مەبلەغ، ماددىي ئەشيا ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنى تەقسىم قىلىدىغان چاغدا، ئالدى بىلەن يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىش، ئاندىن يېنىك سانائەتنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، ئاخىرىدا ئېغىر سانائەتنىڭ ۋە باشقا ئىشلارنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك. بۇنداق بولغاندا، ئېغىر سانائەتنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ئاستا بولۇپ قالىدىغاندەك كۆرۈنىدۇ، ئەمما ئەمەلىيەتتە ئۇنداق بولمايدۇ، ئېغىر سانائەتنىڭ تەرەققىياتى ئىشەنچلىك ئاساسقا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئېغىر سانائەت ۋە باشقا پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئۇزاققىچە، مۇقىم ۋە يۇقىرى سۈرئەتتە بولىدۇ. يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت، ئېغىر سانائەت دېگەن تەرتىپ بويىچە تىزىش سېلىنىدىغان مەبلەغنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئۆزگەرتىش دېگەنلىك ئەمەس، مەبلەغ سېلىشتا ئېغىر سانائەت يەنىلا مۇھىم نۇقتا بولىدۇ، ئېغىر سانائەتكە سېلىنىدىغان مەبلەغنىڭ سالمىقى يەنىلا يېزا ئىگىلىكى ۋە يېنىك سانائەتكە سېلىنىدىغان مەبلەغنىڭ سالمىقىدىن چوڭ بولىدۇ. لېكىن، بۇنداق قىلغاندا ئېغىر سانائەتنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى يېزا ئىگىلىكى بىلەن يېنىك سانائەتنىڭكىگە ئاڭلىق تۈردە ماسلاشتۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكى ۋە يېنىك سانائەتتىن چەتلەيدىغان ھەتتا يېزا ئىگىلىكى بىلەن يېنىك سانائەتنى سىقىپ چىقىرىدىغان، ئېغىر سانائەتنى يەككە - يېگانە راۋاجلاندۇرۇپ، خەلق ئىگىلىكىدە نىسبەتنىڭ بۇزۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئەھۋاللاردىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

ئىككى پۈت بىلەن يول مېڭىش فاڭجېنى

ماۋ زېدۇڭنىڭ جۇڭگودا سوتسىيالىزم قۇرۇش فاڭجېنىنى ئوبرازلىق يىغىنچاقلىشى. 1956 - يىلى، ماۋ زېدۇڭ «10 چوڭ مۇناسىۋەت توغرىسىدا»دا بۇ فاڭجېندىكى ئاساسىي ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا قويغان. 1958 - يىلى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەملىكەتلىك 8 - قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنىدا، بىر يۈرۈش تەڭ تۇتۇشلار رەسمىي تۈردە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش باش لۇشيەنىنىڭ ئاساسىي نۇقتىسى قىلىنغان. ئۇ مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئېغىر سانائەتنى ئاۋۋال راۋاجلاندۇرۇش شەرتى ئاستىدا، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى تەڭ تۇتۇش، ئېغىر سانائەت بىلەن يېنىك سانائەتنى تەڭ تۇتۇش؛ مەركەزلەشتۈرۈپ رەھبەرلىك قىلىش، ئومۇمىيۈزلۈك پىلانلاش، ئىش تەقسىم قىلىشىۋېلىپ ھەمكارلىشىش شەرتى ئاستىدا، مەركەز سانائىتى بىلەن جايلار سانائىتىنى تەڭ تۇتۇش، چوڭ كارخانىلار بىلەن ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلارنى تەڭ تۇتۇش، زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مەھەللىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى تەڭ تۇتۇش.

خەلق ئىگىلىكىدە ماددىي ۋاسىتىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىدىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي تارماققا بۆلۈنىدۇ؛ سانائەتتە، مەھسۇلاتنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ ئاساسلىقى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئېغىر سانائەت ۋە ئاساسلىقى ئىستېمال ۋاسىتىلىرىنى

ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت ۋە ئېغىر سانائەتنىڭ خەلق ئىگىلىكىدىكى ئورنى ۋە رولىغا قاراپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتلەردىكى تەجرىبە-لىرىنى ئېچىكى ـ تاشقى جەھەتلەردىن يەكۈنلەش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان.

يېزا ئىگىلىكى ــ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى. سانائەت ۋە باشقا ھەممە تارماقلار-نىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ھەم راۋاجلىنىشى يېزا ئىگىلىكىگە بېقىنمىدۇ ۋە يېزا ئىگىلىكىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ؛ ئۇ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۈستىگە ئېلىش چېكىدىن ئېشىپ كەتسە، خەلق ئىگىلىكىدە نىسبەت بۇزۇلۇش ئەھۋالى كېلىپ چىقىدۇ. شۇڭا، خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى تۈزگەندە يېزا ئىگىلىكىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇپ، ئاۋۋال يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈلىمىنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇش، يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەزكىبىدىكى دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق ئىشلىرىنىڭ ۋە ئاشلىق زىرائەتلىرى بىلەن ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭ تۈزۈلمىسىنى ھەم نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك.

يېنىك سانائەت ئاساسەن ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىپ، خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجىنى كاپالەتلەن-دۈرىدۇ، بازارنى تەمىنلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەتكە جۇغلانما توپلاپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. يېنىك سانائەت راۋاجلانسا، بازارنىڭ ۋە مال باھاسىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاپ، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىنى بېيىتقىلى بولىدۇ. شۇڭا، خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى تۈزگەندە، يېنىك سانائەتنى ئىككىنچى ئورۇنغا قويۇپ، بازارنىڭ ئېھتىياجى ۋە يېزا ئىگىلىكى تەمىن ئېتىدىغان خام ئەشيانىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، يېنىك سانائەتنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈلىمىنى، يېنىك سانائەتنىڭ ئېچكى تۈزۈلمىسى ۋە نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك.

ئېغىر سانائەت ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنى تېخنىكا جابدۇقلىرى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشتىكى مەقسەت، ئاخىرقى ھېسابتا، ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئېغىر سانائەت يېزا ئىگىلىكى ۋە يېنىك سانائەتنىڭ ئىستېمال ۋاستىلىرى بىلەن تەمىن ئېتىشىگە تايىنىدۇ. يېزا ئىگىلىكى بىلەن يېنىك سانائەت راۋاجلانسا، ئېغىر سانائەتنىڭ تەرەققىياتى ئىشەنچلىك ئاساسقا ئىگە بولالايدۇ. شۇڭا، خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى تۈزگەندە، يېزا ئىگىلىكى بىلەن يېنىك سانائەتنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈلىمىنى ئالدى بىلەن يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈلىمىنى ئاساس قىلىپ، ئېغىر سانائەتنىڭ تەرەققىيات سۈر-ئىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈلىمىنى بەلگىلەش كېرەك. ئېغىر سانائەتنىڭ ئېچكى تۈزۈلمىسى ۋە نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ئورۇنلاشتۇرىدىغان چاغدىمۇ ئاۋۋال يېزا ئىگىلىكى ۋە يېنىك سانائەتنى ئۈسكۈنە، خام ئەشيا، يېقىلغۇ ۋە قۇۋۋەت بىلەن تەمىنلەيدىغان سانائەتنى ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم.

ئاساس قىلىش كېرەك. يېزا ئىگىلىكى راۋاجلانسا، سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىنى يېتەرلىك تاۋار ئاشلىق ۋە قوشۇمچە يېمەكلىك، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىدىن بولغان خام ئەشيا، مەبلەغ، ئەمگەك كۈچلىرى ۋە بازار بىلەن تەمىن ئېتەلەيدۇ. كونا جۇڭگودا سانائەتمۇ ئارقىدا، يېزا ئىگىلىكىمۇ ئارقىدا ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن، يېزا ئىگىلىكى زور دەرىجىدە راۋاجلانغان بولسىمۇ، ئەمما سانائەت تەرەققىياتىنىڭ سۈرئىتىگە ماسلىشىشتىن يىراق تۇرۇپتۇ. يېزا ئىگىلىكنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەش رولى تېخى خېلى چوڭ. سانائەت تەرەققىياتىنىڭ سۈرئىتى، ئاخىرقى ھېسابتا، يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىگە باغلىق. سانائەتنىڭ تەرەققىياتى يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۈستىگە ئېلىش چېكىدىن ئېشىپ كەتسە، خەلق ئىگىلىكىدە تەڭپۇڭسىزلىق كېلىپ چىقىدۇ ھەتتا نىسبەت بۈزۈلىدۇ. ماۋ زېدۇڭ 1957 - يىلى مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «مەملىكىتىمىز — چوڭ يېزا ئىگىلىك مەملىكىتى، يېزا ئاھالىسى پۈتۈن مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ 80 پىرسەنتىدىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلىدۇ، سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشنى يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىللە ئېلىپ بېرىش لازىم، شۇنداق قىلغاندىلا، سانائەت خام ئەشيا ۋە بازارغا ئىگە بولالايدۇ، شۇنداق قىلغاندىلا، قۇدرەتلىك ئىغىر سانائەت قۇرۇش ئۈچۈن كۆپرەك مەبلەغ جۇغلىغىلى بولىدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - تۈم، 640 - بەت)

سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى تەڭ تۇتۇش فاكتورىنى يولغا قويۇشتا ئىغىر سانائەت بىلەن يېنىك سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېزا ئىگىلىكىنى تېز راۋاجلاندۇرۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ دۆلەت يېزا ئىگىلىكىگە سالىدىغان مەبلەغنى كۆپەيتىش، سانائەتنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە بولغان ياردىمىنى كۈچەيتىش، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھا نىسبىتىنى ئەقلىغە مۇۋاپىق بەلگىلەش، يېزا ئىقتىسادىدىكى سىياسەتلىرىنى مۇقىملاشتۇرۇش ۋەھاكازالارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېزا ئىگىلىكى زور دەرىجىدىكى راۋاجلىنىپ، سانائەتنىڭ تەرەققىياتى ئىشەنچلىك ئاساسقا تەكلەنسە، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنالايدۇ.

سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى تەڭ تۇتۇش نوقۇل ئىقتىسادىي مەسىلە ئەمەس، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا مۇھىم سىياسىي مەسىلە بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. بۇ فاكتورنى يولغا قويۇش ئىشچىلار بىلەن دېھقانلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى تۈغرا بىر تەرەپ قىلىش، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ ئاساسىنى چىڭىتىشقا پايدىلىق.

ئىككى پۈت بىلەن يول مېڭىش فاكتورى، ئىغىر سانائەت بىلەن يېنىك سانائەتنى تەڭ تۇتۇش دېگەن مادداردىن قارالىدۇ.

ئىغىر سانائەت بىلەن يېنىك سانائەتنى تەڭ تۇتۇش جۇڭگودا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتا ئىككى پۈت بىلەن يول مېڭىش فاكتورىنىڭ بىر مەزمۇنى. بۇنىڭدا ئىغىر سانائەتنى ئاۋۋال راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېنىك سانائەتنى پائال راۋاجلاندۇرۇپ، ئىغىر سانائەت بىلەن يېنىك سانائەتنى نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇش تەلەپ قىلىنىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىدىغان يېنىك سانائەت دەپ ئايرىلىدۇ؛ سانائەتنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى جەھەتتە، مەركەز باشقۇرىدىغان سانائەت ۋە جايلار باشقۇرىدىغان سانائەت دەپ ئايرىلىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى جەھەتتە، چوڭ كارخانا ۋە ئوتتۇرا، كىچىك كارخانا دەپ ئايرىلىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتە، زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەھەللىۋى ئىشلەپچىقىرىش دەپ ئايرىلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى زىددىيەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى بولۇپ، زىددىيەتلەك تەرەپلەر ھەم بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى بولىدۇ، ھەم بىر - بىرىنى چەكلەيدۇ، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. تەڭ تۇتۇش دېگەنلىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا سانائەتكىلا ئەھمىيەت بېرىپ، يېزا ئىگىلىكىگە سەل قارايدىغان، ئېغىر سانائەتكىلا ئەھمىيەت بېرىپ، يېنىك سانائەتكە سەل قارايدىغان، چوڭ كارخانىلارغىلا ئەھمىيەت بېرىپ، ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلارغا سەل قارايدىغان، مەركەز سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇشقىلا ئەھمىيەت بېرىپ، جايلار سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا سەل قارايدىغان، زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىشقىلا ئەھمىيەت بېرىپ، مەھەللىۋى ئىشلەپچىقىرىشقا سەل قارايدىغان ئەھۋالدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى دىئالېكتىك مۇناسىۋەتنى ئەزەردە تۇتۇش دېگەنلىكتۇر. بۇ ئادەمنىڭ يېزا ئاگىنىغا ئوخشايدۇ، ئادەم ئىككى پۇت بىلەن ماڭسا ئوبدان ماڭالايدۇ، بىر پۇت بىلەن ئوبدان ماڭالمايدۇ. شۇڭا، تەڭ تۇتۇش ئاگىنى ئىككى پۇت بىلەن مېڭىش ئاگىنى دەپ ئاتالغان. بۇ ئاگىنىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىكى مەقسەت ھەرقايسى جەھەتلەردىكى ئاكتىپ ئامىللارنى تولۇق ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئىشلەپ سوتسىيالىزم قۇرۇشتىن ئىبارەت.

سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى تەڭ تۇتۇش، ئۆمۈر سانائەت بىلەن يېنىك سانائەتنى تەڭ تۇتۇش، مەركەز ساھائىتى بىلەن جايلار سانائىتىنى تەڭ تۇتۇش، چوڭ كارخانىلار بىلەن ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلارنى تەڭ تۇتۇش، زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مەھەللىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى تەڭ تۇتۇش دېگەن مادىدىلارغا قارالىدۇ.

سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى تەڭ تۇتۇش جۇڭگودا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتا ئەككى پۈت بىلەن يۈل مېڭىش فاكتورىنىڭ بىر مەزمۇنى. بۇنىڭدا سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقىمۇ تولۇق ئەھمىيەت بېرىپ، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇش تەلەپ قىلىنىدۇ.

سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى خەلق ئىگىلىكىدىكى ئىككى ئاساسلىق مادىدىي ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سانائەت خەلق ئىگىلىكىنىڭ يېتەكچىسى، يېزا ئىگىلىكى — خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى، بۇ ئىككىسى بىر - بىرىگە بېقىنىدۇ، بىر - بىرىنى چەكلەيدۇ، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. سوتسىيالىستىك يېرىك سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشى يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشقان تېخنىكا جابدۇقلىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ، يېزا ئىگىلىكىنى قۇرالاندۇرىدۇ ۋە ئۆزگەرتىدۇ، يېزا ئىگىلىك ئەمگىكى ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرىدۇ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ چاپسان راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، شۇنداقلا دېھقانلارنى كۈندىن - كۈنگە مول كۈندىلىك سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەپ، دېھقانلارنىڭ مادىدىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرىدۇ. ئەمما، سانائەتنىڭ تەرەققىياتى يېزا ئىگىلىكىنى

سانائەت ــ ئېغىر سانائەت دېگەن تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرغانىدا، دۆلەتنىڭ يېنىك سانائەتكە سالىدىغان مەبلىغىگە كاپالەتلىك قىلىش ۋە ئۇنى كۆپەيتىش، يېنىك سانائەتنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلىتىش؛ بۇنىڭ بىلەن يېنىك سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى يېزا ئېگىلىكى ۋە ئېغىر سانائەتنىڭ تەرەققىياتى بىلەن ماسلاشتۇرۇپ، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرغان قىلىش لازىم.

ئىككى پۈت بىلەن يول مېڭىش فاكتىنى، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى تەڭ تۇتۇش دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مەركەز سانائىتى بىلەن جايلار سانائىتىنى تەڭ تۇتۇش جۇڭگودا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتا ئىككى پۈت بىلەن يول مېڭىش فاكتىنىڭ بىر مەزمۇنى. بۇنىڭدا مەركەزلەشتۈرۈپ رەھبەرلىك قىلىش، ئومۇميۈزلۈك پىلانلاش، ئىش تەقسىم قىلىشۇبلىپ ھەمكارلىشىش شەرتى ئاستىدا، مەركەز سانائىتىنمۇ، جايلار سانائىتىنمۇ راۋاجلاندۇرۇش تەلەپ قىلىنىدۇ.

مەركەز سانائىتى بىلەن جايلار سانائىتى سانائەت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى جەھەتتىن ئايرىلىدۇ. مەركەز سانائىتى دېگەندە مەركەز قۇرغان ۋە باشقۇرىدىغان (ياكى مەركەزنىڭ باشقۇرۇشىنى ئاساس قىلغان) سانائەت كارخانىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇنداق كارخانىلار ئومۇمەن چوڭ، زامانىۋىلاشقان، تەمىنلىنىشى، مەھسۇلاتى ۋە سېتىشى پۈتۈن مەملىكەتكە يۈزلەنگەن سانائەت كارخانىلىرى بولۇپ، سانائەتنىڭ تايانچلىرىدۇر. مەركەز سانائىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە راۋاجلىنىشى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك. جايلار سانائىتى دېگەندە جايلار (جۈملىدىن ئۆلكە، رايون، ناھىيىلەر) قۇرغان ياكى باشقۇرىدىغان سانائەت كارخانىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇنداق كارخانىلارنىڭ كۆپچىلىكى ئوتتۇرا ۋە كىچىك تىپتىكى كارخانىلاردۇر. ئۇلار ھەرقايسى جايلارغا تارقالغان بولۇپ، خام ئەشيا چىقىدىغان جايلارغا ۋە ئىستېمال رايونلىرىغا يېقىن، جايلارنىڭ ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچى، مالىيە كۈچى ۋە تەبىئىي بايلىقىدىن ھەر جاينىڭ ئەھۋالىغا يارىشا پايدىلىنىپ، جايلار ئىقتىسادىنىڭ بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىش ئېھتىياجىنى ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئېھتىياجىنى تېخىمۇ ياخشى قاندۇرغىلى بولىدۇ. مەركەز سانائىتى كارخانىلىرى بىلەن جايلار سانائىتى كارخانىلىرى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار بولۇپ، ئۇلار ئىش تەقسىم قىلىشۇبلىپ ھەمكارلاشسا، ھەرقايسىسى ئۆز ئارتۇقچىلىقلىرىنى جارى قىلدۇرسا، بىر ــ بىرىنى تولۇقلىسا، بۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. جۇڭگو ــ چوڭ مەملىكەت، جۇڭگودا ئاھالە كۆپ، ئېھتىياج مۇرەككەپ، سانائەتنىڭ ھەممىسىنى تامامەن مەركەزنىڭ قولىغا توپلىۋېلىش مۇمكىن ئەمەس. مەركەزمۇ سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشى، جايلارمۇ سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشى لازىم، مەركەزنىڭ ئاكتىپلىقى بىلەن جايلارنىڭ ئاكتىپلىقىدىن ئىبارەت ئىككى ئاكتىپلىقنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش لازىم. مەركەز سانائىتى بىلەن جايلار سانائىتىنىڭ تەڭ تۇتۇش فاكتىنى يولغا قويۇشتا، مۇھىم نۇقتا مەركەزنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ تۇرۇپ، جايلارنىڭ سانائەت باشقۇرۇش ئاكتىپلىقىنى تېخىمۇ كۆپ جارى

ئېغىر سانائەت بىلەن يېنىك سانائەت — سانائەتتىكى ئىككى چوڭ تارماق. ئېغىر سانائەت ئاساسەن يېنىك سانائەتنى ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنى قوراللاندۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدۇ ھەمدە يېنىك سانائەتنى لازىملىق خام ئەشيا ۋە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئېغىر سانائەت راۋاجلانمىسا، يېنىك سانائەت ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى تېز راۋاجلىنالمايدۇ، تېخنىكا يۇقىرى ئەرگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يارىتىش مۇمكىن بولمايدۇ، زامانىۋىلاشقان دۆلەت مۇداپىئەسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگىلى بولمايدۇ. مۇئەييەن تارىخىي شارائىتتا، ئېغىر سانائەتنى ئاۋۋال راۋاجلاندۇرۇش كېگەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، مارکسزمنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش تۈغرىسىدىكى پىرىنسىپى بويىچە، تېخنىكا تەرەققىي قىلغان شارائىتتا، كېگەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بىرىنچى تۈركۈمنىڭ ئاۋۋال ئېشىشىنى تەلەپ قىلىپلا قالماستىن، بىرىنچى تۈركۈم بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىككىنچى تۈركۈم بولغان ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن نىسبەت مۇناسىۋىتىنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى مەقسەت ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېشىشىمۇ ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېشىشىغا بېقىنىدۇ. يېنىك سانائەت ئاساسەن ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدۇ.

يېنىك سانائەت راۋاجلانغاندىلا، ئاندىن ئېغىر سانائەتنىڭ تېخىمۇ كۆپ جابدۇق ۋە خام ئەشيا بىلەن تەمىنلىشىنى تەلەپ قىلىش مۇمكىن بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئېغىر سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ بازىرىنى كېڭەيتكىلى بولىدۇ؛ ئاندىن ئېغىر سانائەت تارماقلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ۋە پۇتۇن جەمئىيەتنى خىلمۇخىل مول ئىستېمال ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەپ، خەلقنىڭ كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، بازارلاردىكى مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ؛ ئاندىن يېتەرلىك يېنىك سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى يېزىلاردىكى كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىپ بارىدىغان دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇپ، شەھەر قۇرۇلۇشىغا ۋە ئېغىر سانائەت قۇرۇلۇشىغا ياردەم بەرگىلى بولىدۇ؛ يېنىك سانائەتكە مەبلەغ ئاز كېتىدۇ، ئۇنىڭدا قۇرۇلۇش ۋاقتى قىسقا بولىدۇ، مەبلەغ ئوبوروتى تېز بولىدۇ، تاپشۇرۇلدىغان پايدا كۆپ بولىدۇ، يېنىك سانائەت دۆلەتنى نۇرغۇن جۇغلانما بىلەن تەمىنلەپلا قالماستىن، ئېكسپورتنى كېڭەيتىپ، دۆلەتكە تاشقى پېرېۋوت كىرىمىنى كۆپەيتىپ بېرىدۇ. يېنىك سانائەتنى تېزرەك راۋاجلاندۇرۇش ئېغىر سانائەتنى ئاجىزلىتىش ئۇيغا قىتا تۇرسۇن، ئەكسىچە، ئېغىر سانائەتنىڭ تېخىمۇ زور دەرىجىدە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۇڭا، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىيىتىدىن قارىغاندا، يېنىك سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشقا ھەرگىز سەل قارىغىلى بولمايدۇ، يېنىك سانائەتنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش كېرەك. ئېغىر سانائەت بىلەن يېنىك سانائەتنى تەڭ تۇتۇش فاكتورىنى يولغا قويۇپ، پىلاننى يېزا ئىگىلىكى — يېنىك

638 — 639 - بەتلەر)

كارخانىنى چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك دەپ ئايرىش نىسپىي بولىدۇ، ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردە ۋە تېخنىكا سەۋىيىسى ئوخشاش بولمىغان شارائىتتا، بۇلارنى ئايرىش ئۇلچىمى تۇرلۈك بولۇشى مۇمكىن. دۇنيادىكى مەملىكەتلەرنىڭ سانائىتىدە چوڭ كارخانىلار بىلەن ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلار بىللە مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە. ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلارنىڭ تېخنىكىسىنىڭ قالاق بولۇشىمۇ ناتايىن، ئۇلارمۇ ئىلغار تېخنىكىنى قوللىنىپ، چوڭ كارخانىلار بىلەن مەخسۇس لاشقان مەكارلىقنى يولغا قويۇپ، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرەلەيدۇ.

ئىككى پۇت بىلەن يول مېڭىش دېگەن مادىغا قارالسۇن.

زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مەھەللىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى تەڭ تۇتۇش قىسقارتىپ «مەھەللىۋى بىلەن زامانىۋىنى تەڭ تۇتۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. جۇڭگودا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتا ئىككى پۇت بىلەن يول مېڭىش فاكتىنىڭ بىر مەزمۇنى. ئۇنىڭدا رەھبەرلىكنى مەركەزلەشتۈرۈش، ئومۇمىيۈزلۈك پىلانلاش، ئىش تەقسىم قىلىشۇبلىپ مەكارلىشىش شەرتى ئاستىدا، زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشمۇ، مەھەللىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى ساقلاپ قېلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشمۇ تەلەپ قىلىنىدۇ.

زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مەھەللىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىغا قاراپ ئايرىلىدۇ. زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش دېگەندە، ئومۇمەن، ئىلغار تېخنىكىنى (جۈملىدىن چەتتىن كىرگۈزۈلگەن تېخنىكا) قوللىنىپ ئىشلەپچىقىرىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇنىڭدا ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى يۇقىرى، مەھسۇلات مىقدارى كۆپ، سەرپىيات ئاز، تەننەرخى تۆۋەن بولىدۇ، ئەمما مەبلەغ كۆپ كېتىدۇ، ئۇسكۇنىلەرگە قويۇلىدىغان تەلەپ يۇقىرىراق بولىدۇ، تېخنىكىسىنى ئىگىلەش تەسرەك بولىدۇ. مەھەللىۋى ئىشلەپچىقىرىش دېگەندە، ئومۇمەن، قالاقراق تېخنىكا ياكى ئەنئەنىۋى تېخنىكىنى قوللىنىپ ئىلىپ بېرىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇ قىسمەن ئەمگىكىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇنىڭدا ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى تۆۋەنرەك بولىدۇ، سەرپىيات كۆپرەك بولىدۇ، تەننەرخى يۇقىرىراق بولىدۇ، ئەمما مەبلەغ ئاز كېتىدۇ، ئۇسكۇنىلەرنى ھەل قىلىش ئاسان بولىدۇ، تېخنىكىنى ئىگىلەش ئاسان بولىدۇ، شەھەردىمۇ ياكى يېزىدىمۇ ئاددىي شارائىتتىن پايدىلىنىپ شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە ئىشلەپچىقىرىش ئىلىپ بارغىلى بولىدۇ، يەنە كېلىپ ئەمگەك كۈچلىرىنى كۆپ قوبۇل قىلغاچقا، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشقا پايدىلىق. مەھەللىۋى **ئۇسۇل** بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئىلىپ بارغاندا، ئۇزلۇكسىز تۈردە تېخنىكىنى ياخشىلاپ، تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىپ، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا يېزا ئىگىلىكى بىلەن سانائەتنى ئىلغار تېخنىكا بىلەن قوراللاندۇرۇش، زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش لازىم. جۇڭگو — سانائەت ئاساسى ئاجىز، تېخنىكىسى قالاق مەملىكەت، جۇڭگونىڭ يېرى كەڭ، ئاھالىسى كۆپ، بايلىقى مول. زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا مۇشۇ ئالاھىدىلىكنى ئاساس قىلىش كېرەك، بىر تەرەپتىن، مۇمكىنقەدەر ئىلغار تېخنىكىنى قوللىنىپ، دۇنياۋى ئىلغار سەۋىيىگە يېتىشىۋېلىش ۋە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىش

قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت، بۇ جەۋگىگودا مۇستەقىل، مۇكەممەل سانائەت سىستېمىسىنى ۋە خەلق ئىگىلىكى سىستېمىسىنى چاپسانراق بارلىققا كەلتۈرۈپ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەملگە ئاشۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىككى پۈت بىلەن يول مېڭىش فاكتورى، چوڭ كارخانىلار بىلەن ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلارنى تەڭ تۇتۇش، مەركەزنىڭ ئاكتىپلىقى بىلەن جايلارنىڭ ئاكتىپلىقىدىن ئىبارەت ئىككى ئاكتىپلىقنى جارى قىلدۇرۇش دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

چوڭ كارخانىلار بىلەن ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلارنى تەڭ تۇتۇش جۇڭگودا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتا ئىككى پۈت بىلەن يول مېڭىش فاكتورىنىڭ بىر مەزمۇنى. بۇنىڭدا رەھبەرلىكنى مەركەزلەشتۈرۈش، ئومۇميۈزلۈك پىلانلاش، ئىش تەقسىم قىلىشۇبلىپ ھەمكارلىشىش شەرتى ئاستىدا، چوڭ سانائەت كارخانىلىرىنىمۇ، ئوتتۇرا ۋە كىچىك سانائەت كارخانىلىرىنىمۇ راۋاجلاندۇرۇش تەلەپ قىلىنىدۇ.

كارخانىلارنى چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك دەپ ئايرىش ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىگە قاراپ بولىدۇ. چوڭ كارخانىلار دېگەندە ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى چوڭراق بولغان سانائەت كارخانىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ كارخانىلار ئومۇمەن ئۇسكۇنىلىرى مۇكەممەل، تېخنىكىسى ئىلغار، مەھسۇلات مىقدارى كۆپ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى يۇقىرى كارخانىلار بولۇپ، ئۇلار جۇڭگو سانائىتىنىڭ تايانچىدۇر. لېكىن، بۇنداق كارخانىنى قۇرۇشقا مەبلەغ كۆپ كېتىدۇ، ۋاقىت كۆپ كېتىدۇ، بۇلارنىڭ تېخنىكا تەلەپلىرى يۇقىرى بولىدۇ، ئۇسكۇنىلەر بىلەن تەمىنلىنىشىمۇ چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلار دېگەندە ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى كىچىكرەك سانائەت كارخانىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇنداق كارخانىلار ئومۇمەن ئۇسكۇنىلىرى ناچارراق، تېخنىكىسى ئارقىدىراق، مەھسۇلات مىقدارى ئازراق كارخانىلار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى تۆۋەنرەك بولىدۇ. ئەمما، مەبلەغ ئاز كېتىدۇ، تارقاق مەبلەغنى قوبۇل قىلىش قولايلىق بولىدۇ؛ قۇرۇلۇش ۋاقتى قىسقا بولۇپ، سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئۇنۇمى تېز كۆرۈلىدۇ؛ ئۇسكۇنىلەر بىلەن ئاسان تەمىنلىنەلەيدۇ؛ كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنى مۇۋاپىق جايلاشتۇرۇشقا پايدىلىق؛ مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، مەھسۇلاتنىڭ يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىشمۇ ئاسان، ھەر جەھەتلەردىكى ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ئاسان؛ ئەمگەك كۈچلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسلىسىنى ھەل قىلىشقا پايدىلىق. جۇڭگونىڭ يېرى كەڭ، بايلىقى مول، ئەمگەك كۈچى كۆپ، سانائەت ئاساسى ئاجىز، زامانىۋىلاشقان چوڭ سانائەت كارخانىلىرىنى قۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئوتتۇرا ۋە كىچىك سانائەت كارخانىلىرىنى پائال راۋاجلاندۇرۇش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سېلىپ، سوتسىيالىستىك سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلەتكىلى بولىدۇ. ماۋ زېدوڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «بىز بىر تۈركۈم زور كۆلەملىك زامانىۋى كارخانىلارنى پەيدىنپەي قۇرۇپ، تايانچ قىلىشىمىز لازىم، بۇنداق تايانچ بولمىسا، بىرنەچچە ئون يىل ئىچىدە مەملىكىتىمىزنى زامانىۋى، قۇدرەتلىك سانائەت مەملىكىتىگە ئايلاندۇرغىلى بولمايدۇ. ئەمما كۆپ ساندىكى كارخانىلارنى ئۇنداق قىلماسلىق كېرەك، ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلارنى كۆپرەك قۇرۇش كېرەك.» («ماۋ زېدوڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم،

خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى، ھەرقايسى رايونلار ۋە ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش، ئىستېمال قاتارلىق ھەرقايسى جەھەتلەر ئوتتۇرىسىدا زىچ مۇناسىۋەت بار بولۇپ، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكى بىرلەككە كەلگەن پۈتۈنلۈك بولۇپ شەكىللەنگەن. مەركەزنىڭ مەركەزلەشكەن بىر تۇتاش رەھبەرلىكى بولمىسا، مەملىكەت بويىچە بىرلەككە كەلگەن پىلان بولمىسا، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى بەرپا قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئەمما، جايلارنىڭ تەبىئىي بايلىقى، ئىقتىسادىي شارائىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىدا تۈرلۈك پەرقلەر بولىدۇ، مەركەزنىڭ مەركەزلەشتۈرۈپ بىرلەككە كەلتۈرۈشىلا بولۇپ، جايلارنىڭ نىسپىي مۇستەقىللىقى بولمىسا، جايلار خەلق ئىگىلىكىنى ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ راۋاجلاندۇرالمىسا، بۇنداق ئەھۋالدىمۇ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى ئوبدان ئېلىپ بارغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتمىدۇ: «قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەت قۇرۇش ئۈچۈن، مەركەزنىڭ كۈچلۈك بىر تۇتاش راھبەرلىكى بولۇشى، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە بىرلەككە كەلگەن پىلان ۋە بىرلەككە كەلگەن ئىنتىزام بولۇشى كېرەك، بۇنداق زۆرۈر بىرلەكنى بۇزۇشقا يول قويۇلمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە جايلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش كېرەك، جايلاردا شۇ جايىنىڭ ئەھۋالىغا ئويغۇن كېلىدىغان ئالاھىدىلىك بولۇشى كېرەك.» (يۇقىرىقى كىتاب، 436 — 437 - بەتلەر)

ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ پرىنسىپى مۇنداق: بىر تۇتاش پىلانلاش، دەرىجىلەر بويىچە باشقۇرۇش، مەركەزگە ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش بىلەن جايلارغا ھوقۇقنى بۆلۈپ بېرىشنى بىرلەشتۈرۈش.

مەركەز بىلەن جايلارنىڭ ھوقۇقىنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشى ئۆزگەرمەس نەرسە ئەمەس، بۇنى سىياسىي، ئىقتىساد قاتارلىق ھەرقايسى جەھەتلەردىكى ئەھۋالنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن ھەرقاچان تەڭشەپ تۇرۇشقا تۇغرا كېلىدۇ. بەزىدە كۆپرەك مەركەزلەشتۈرۈشكە، بەزىدە كۆپرەك تارقاقلاشتۇرۇشقا تۇغرا كېلىدۇ؛ بەزى تارماقلار كۆپرەك مەركەزلەشتۈرۈشكە، بەزى تارماقلار كۆپرەك تارقاقلاشتۇرۇشقا تۇغرا كېلىدۇ. تەڭشەشتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولۇشنى پرىنسىپ قىلىش لازىم.

جۈملىدىن 1- بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، مەركەزنىڭ بىر كىسەك مەركەزلەشكەن بىر تۇتاش رەھبەرلىكى يولغا قويۇلۇپ، پۈتۈن مەملىكەتنىكى ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچى پىلانلىق ئىشلىتىلگەن، پۈتۈن مەملىكەتنىكى تۈرلۈك ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر بىر تۇتاش تەڭشەلگەندى، بۇنداق قىلىش سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىغانىدى. ئەمما، پىلاننى باشقۇرۇش جەھەتتە مەركەز بويرۇق خاراكتېرىدىكى پىلان كۆرسەتكۈچىنى بىر تۇتاش تۈزۈپ بېرىش، مالىيە كىرىم - چىقىمى جەھەتتە مەركەز بىر تۇتاش كىرىم - چىقىم قىلىش، مۇھىم ماددىي ئەشيالارنى تەقسىم قىلىش جەھەتتە مەركەز بىر تۇتاش يۆتكەش چارىلىرى قوللىنىلغانلىقتىن، بۇلار جايلارنىڭ تەشەببۇسكارلىقى ۋە ئاكتىپلىقىنى مەلۇم دەرىجىدە بوغۇپ قويىدى. 1956 - يىلى، ماۋ زېدۇڭ «10 چوڭ مۇناسىۋەت توغرىسىدا»

لازىم، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمگەك كۈچلىرى كۆپ بولۇش ۋە بايلىق مول بولۇشتەك پايدىلىق شارائىتنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، مەھەللىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىش لازىم، بۇنداق قىلىش بايلىقنى چاپسان ئىچىپ، مەھسۇلاتنى كۆپەيتىپ، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ھەر جەھەتلەردىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا پايدىلىق. مەھەللىۋى بىلەن زامانىۋىنى تەڭ يولغا قويغاندا، ئاپتوماتلىشىش، يېرىم ئاپتوماتلىشىش، ماشىنىلىشىش، يېرىم ماشىنىلىشىش ۋە قول مەشغۇلاتىنىڭ تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىلىرى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە تەڭ راۋاجلىنىدۇ، بۇنداقتا ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچىدىن تېخىمۇ مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ جەريانىنى تېزلەتكىلى بولىدۇ.

زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مەھەللىۋى ئىشلەپچىقىرىش نىسپىي بولىدۇ، ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردە ۋە تېخنىكا سەۋىيىسى ئوخشاش بولمىغان شارائىتتا، ھەر خىل ئۆلچەم بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، زامانىۋى بىلەن مەھەللىۋى بىر-بىرىگە ئايلىنىشى، بۈگۈنكى زامانىۋى ئۇسۇل ئەتە مەھەللىۋى ئۇسۇل بولۇپ قېلىشى مۇمكىن؛ بۈگۈنكى مەھەللىۋى ئۇسۇل ئەتە زامانىۋى ئۇسۇل بولۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن.

ئىككى پۈت بىلەن يول مېڭىش فاڭجېنى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

مەركەزنىڭ ئاكتىپلىقى بىلەن جايلارنىڭ ئاكتىپلىقىدىن ئىبارەت ئىككى ئاكتىپلىقنى جارى قىلدۇرۇش. سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتا مەركەز بىلەن جايلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش، مەركەزدىكى رەھبەرلىك ئورگانلىرىنىڭ ۋە مەركەزدىكى ھەرقايسى تارماقلارنىڭ ئاكتىپلىقىنىمۇ جارى قىلدۇرۇش، جايلاردىكى (جۈملىدىن ئۆلكە، شەھەر، ۋىلايەت، ناھىيە، رايون، يېزا قاتارلىق ھەر دەرىجىلىك) رەھبەرلىك ئورگانلىرىنىڭ ۋە جايلاردىكى ھەرقايسى تارماقلارنىڭ ئاكتىپلىقىنىمۇ جارى قىلدۇرۇش لازىم.

ماۋ زېدۇڭ «10 چوڭ مۇناسىۋەت توغرىسىدا» دا مەركەز بىلەن جايلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشنى تەكىتلىگەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «مەركەز بىلەن جايلارنىڭ مۇناسىۋىتىمۇ بىر زىددىيەت. بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىشتا، نۆۋەتتە مەركەزنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىنى مۇستەھكەملەش شەرتى ئاستىدا، جايلارنىڭ ھوقۇقىنى بىرئاز كېڭەيتىپ، جايلارغا تېخىمۇ كۆپ مۇستەقىللىك بېرىشكە دىققەت قىلىش كېرەك، جايلار تېخىمۇ كۆپ ئىشلارنى قىلسۇن. بۇ بىزنىڭ قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەت قۇرۇشىمىز ئۈچۈن بىر-قەدەر پايدىلىق. شۇنچە چوڭ، ئاھالىسى شۇنچە كۆپ، ئەھۋالى شۇنچە مۇرەككەپ بولغان مەملىكىتىمىزدە، مەركەزنىڭ ئاكتىپلىقى بىلەن جايلارنىڭ ئاكتىپلىقىدىن ئىبارەت ئىككى ئاكتىپلىقنىڭ بولۇشى بىرلا ئاكتىپلىقنىڭ بولۇشىغا قارىغاندا كۆپ ياخشى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم. 434 - بەت)

مەركەز بىلەن جايلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئاساسەن مەركەزگە ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش بىلەن جايلارغا ھوقۇقنى بۆلۈپ بېرىش مەسىلىسىدۇر. بۇنىڭدا كىشىلەر ئادەتتە ئېيتىدىغان «سىستېما» (مەركەزدىكى تارماقلارنى كۆرسىتىدۇ) بىلەن «رايون» (جايلاردىكى رەھبەرلىك ئورگانلىرىنى كۆرسىتىدۇ) ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مەۋجۇت. سوتسىيالىستىك ئىگىلىك ـــ پىلانلىق ئىگىلىك،

ھەتتا تېخىمۇ يۇقىرى دەرىجىدە قانۇنىيەت بولۇپ قالىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 46 - تۇم، 1 - كىتاب، خەنزۇچە نەشرى، 120 - بەت)

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساس قىلغان سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈم ئەمگەك ۋاقتىنى ئىقتىساد قىلىشقا كەڭ سورۇن ئېچىپ بەردى: (1) سوتسىيالىستىك تۈزۈم جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئوبوروتنى پىلانلىق ئۇيۇشتۇرىدۇ، ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچىنى بىر كارخانىدىلا ئەمەس، پۈتكۈل جەمئىيەت مىقياسىدا مۇۋاپىق ئىشلىتىپ، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان غايەت زور ئىجتىمائىي ئىسراپچىلىقتىن ساقلىنالايدۇ. كاپىتالىستىك تۈزۈم شارائىتىدا بولسا، كاپىتالىستلار ئارىسىدىكى رىقابەت كەسكىن بولغاچقا، بىر تەرەپتىن، ئۇلار ئۆز كارخانىسىدا ئەمگەك چىقىمىنى تىرىشىپ تېجەشكە مەجبۇر بولىدۇ، ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن، پۈتكۈل كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە قالىدۇ - دە، مۇقەررەر ھالدا ئىجتىمائىي ئىسراپچىلىق كېلىپ چىقىدۇ. (2) سوتسىيالىستىك تۈزۈم شارائىتىدا ئەمگەك ۋاقتىنى ئىقتىساد قىلىشقا پايدىلىق بولغان پەن - تېخنىكا كەشپىياتلىرى دەل ۋاقتىدا قوللىنىلىدۇ ھەمدە پۈتكۈل جەمئىيەت مىقياسىدا ئومۇملاشتۇرۇلىدۇ، پەن - تېخنىكىنىڭ تەتبىق قىلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان چىرىك ئىجتىمائىي ئامىل پرىنسىپ جەھەتتە مەۋجۇت بولمايدۇ. كاپىتالىستىك تۈزۈم شارائىتىدا بولسا، كارخانىلار ئارىسىدىكى كەسكىن رىقابەت كاپىتالىستلارنى ئەمگەك ۋاقتىنى ئىقتىساد قىلىش ئۈچۈن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يېڭى تېخنىكىنى قوللىنىشقا مەجبۇر قىلسىمۇ، لېكىن بۇنداق ئىقتىساد قىلىش كاپىتالنى ئەڭ كىچىك چەكتە چىقىم قىلىپ، ئەڭ چوڭ چەكتە پايدا ئېلىشتىن ئىبارەت مەقسەتكە بويسۇنۇشى كېرەك. يېڭى تېخنىكا كاپىتالىستقا تېخىمۇ كۆپ پايدا كەلتۈرمىسە، ئۇ قوللىنىلمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان تالىشىش ۋە سىر ساقلاش، قامال قىلىشلار تۈپەيلىدىن، يېڭى پەن - تېخنىكىنىڭ جەمئىيەتتە ئومۇملىشىشى ۋە قوللىنىلىشىمۇ چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. (3) سوتسىيالىستىك تۈزۈم شارائىتىدا، ئەمگەك ۋاقتىنى ئىقتىساد قىلىش پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، پۈتۈن ئەمگەكچى خەلققە مەنپەئەت كەلتۈرىدۇ. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئىقتىساد قىلىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇشنىڭ كەڭ ئىجتىمائىي ئاساسى بار. كاپىتالىستىك تۈزۈم شارائىتىدا، كاپىتالىستىك ئەمگەك سەرپىياتىنى ئىقتىساد قىلىش چارىلىرىنىڭ كۆپ ھاللاردا ئىشچىلار ئاممىسىغا كەلتۈرىدىغىنى شۇكى، ئىشسىزلار كۆپىيىدۇ، ئەمگەك سىجىللىقى ئاشىدۇ ۋە ئەمگەك شارائىتى يامانلىشىدۇ، ئىشچىلار ئاممىسى بۇنداق ئىقتىساد قىلىشقا ھېچقاچان قىزىقمايدۇ، ئەلۋەتتە.

سوتسىيالىزم يولىغا ماڭغان مەملىكەتلەر ئەسلىدىكى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئاساسى قانچە ئاجىز بولسا، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش داۋامىدا، ئەمگەك ۋاقتىنى ئىقتىساد قىلىش پرىنسىپىنى شۇنچە چوڭقۇر تونۇۋېلىشى ۋە ئۇنىڭغا قاتتىق رىئايە قىلىشى لازىم. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بىر مەملىكەتتە

www.uyghurkitap.com

دا ھەددىدىن ئارتۇق مەركەزلەشتۈرۈۋېتىش كەمچىلىكىنى تەنقىد قىلدى. 1958 - يىلى جايلارنىڭ ھوقۇقى بىرمەھەل كېڭەيتىلدى. لېكىن ئالدىراپ قويۇۋېتىلگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۈچ يىللىق قىيىنچىلىق مەزگىلى بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، بەزى چاتاقلار چىقتى. 1961 - يىلدىن باشلاپ جايلارغا بېرىلگەن ھوقۇق يەنە بارا - بارا مەركەزگە يىغىۋېلىندى. ھازىر خەلق ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىدىكى كەمچىلىك يەنىلا مەركەزلەشتۈرۈشنىڭ كۆپرەك، جايلارنىڭ ھوقۇقىنىڭ بەك ئاز بولۇۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت. سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ سۈرئىتىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش داۋامىدا، مەركەزنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىنى مۇستەھكەملەش شەرتى ئاستىدا، جايلارنىڭ ھوقۇقىنى مۇۋاپىق كېڭەيتىپ، مەركەزنىڭ ئاكتىپلىقى بىلەن جايلارنىڭ ئاكتىپلىقىدىن ئىبارەت ئىككى ئاكتىپلىقنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان چوڭ ئىشلاردا، مەملىكەت خاراكتېرلىك سىياسەت، پەرمان، پىلاننى تۈزۈش ۋە ئېلان قىلىش ھوقۇقى مەركەزدە بولۇشى كېرەك؛ زور قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى، خەلق ئىگىلىكىدىكى ھالقىلىق تايانچ كارخانىلارنى باشقۇرۇشتا مەركەزدىكى تارماقلارنى ئاساس قىلىش كېرەك. بۇنىڭدىن باشقا، پىلان، ئاساسىي قۇرۇلۇش، مالىيە، ماددىي ئەشيا، تاشقى سودا قاتارلىق جەھەتلەردە جايلارغا تېخىمۇ كۆپرەك ھوقۇق بېرىپ، جايلارنى ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەلىپى ۋە تېجەشلىك، ئۈنۈملۈك بولۇش پرىنسىپى بويىچە، ئۆز ئىگىلىكىنى ئۆز جايىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ راۋاجلاندۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم.

سوتسىيالىستىك ئىقتىساد قىلىش پرىنسىپى

سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچىنى ئومۇمىيۈزلۈك تېجەش پرىنسىپى. ئادەم كۈچىنى تېجەش جانلىق ئەمگەكنى تېجەشتۇر، ماددىي كۈچىنى تېجەش بۇيۇملاشقان ئەمگەكنى تېجەشتۇر، مالىيە كۈچىنى تېجەش بولسا جانلىق ئەمگەكنى تېجەش بىلەن بۇيۇملاشقان ئەمگەكنى تېجەشنىڭ پۇلدا ئىپادىلىنىشىدۇر. ھەممە ئىقتىساد قىلىش، ئاخىرقى ھېسابتا، ئەمگەك ۋاقتىنى ئىقتىساد قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمگەك ۋاقتىنى ئومۇمىيۈزلۈك، ئۈزلۈكسىز ئىقتىساد قىلىش سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەدەنىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىكى ئاساسىي شەرت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھەرقانداق جەمئىيەتتە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى ئەمگەك ۋاقتىنى ئىقتىساد قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە بولۇپمۇ شۇنداق بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئاساس قىلىنغان جەمئىيەتتە، «ئىجتىمائىي تەرەققىيات، ئىجتىمائىي ھۇزۇر - ھالاۋەت ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك بولۇشى ۋاقىتنى ئىقتىساد قىلىشقا باغلىق.» ماركس يەنە مۇنداق دەيدۇ: «ۋاقىتنىڭ ئىقتىساد قىلىنىشى ۋە ئەمگەك ۋاقتىنىڭ تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئارىسىدا پىلانلىق تەقسىم قىلىنىشى ئورتاق ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىدا يەنىلا بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئىقتىسادىي قانۇنىيەت. بۇ

لىق بىلەن ئۆي تۇتۇش، كوپىراتسىنى تەرىشچانلىق ـ ئىقتىسادچىللىق بىلەن باشقۇرۇش، زاۋۇتلارنى تەرىشچانلىق ـ ئىقتىسادچىللىق بىلەن باشقۇرۇش، ماگىزىنلارنى تەرىشچانلىق ـ ئىقتىسادچىللىق بىلەن باشقۇرۇش، ھەممە ئىشنى تەرىشچانلىق ـ ئىقتىسادچىللىق بىلەن باشقۇرۇش لازىملىقىنى قايتا ـ قايتا كۆرسىتىكەن. ئۇ مۇنداق دېگەن: «بىزنىڭ مەملىكىتىمىزگە، بىرىنچىدىن تەرىشچانلىق، ئىككىنچىدىن ئىقتىسادچىللىق كېرەك. ھۆرۈنلۇق، ھەشىمەتچىلىك كېرەك ئەمەس.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 ـ توم، 335 ـ بەت) «مەملىكىتىمىزنى باي ۋە كۈچلۈك قىلىش ئۈچۈن، بىرىنچى چېسە ئون يىل جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىشىمىز لازىم، بۇ ئىقتىساد قىلىشنى قاتتىق يولغا قويۇش، ئىسراپچىلىققا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت ۋەتەننى تەرىشچانلىق ـ ئىقتىسادچىللىق بىلەن گۈللەندۈرۈش فاكتىسىنى ئىجرا قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 640 ـ بەت)

جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش، ۋەتەننى تەرىشچانلىق ـ ئىقتىسادچىللىق بىلەن گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، بارلىق كارخانا ئورۇنلىرىنىڭ ئىگىلىك ھېساباتىنى قاتتىق يولغا قويۇپ، سەرپىياتنى تۆۋەنلىتىپ، تەننەرخنى چۈشۈرۈپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشى، ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئەھمىيەت بېرىپ، ئىسراپچىلىقنى تۈگىتىشى تەلەپ قىلىنىدۇ؛ بارلىق كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ ۋە ئورگانلار، تەشكىلاتلار، قىسىملارنىڭ ئىقتىساد قىلىشقا بولىدىغان بارلىق چىقىمنى ئىقتىساد قىلىپ، ھەشىمەتچىلىك، سۆلەتۋازلىق، ئىسراپچىلىق قىلىشقا قارشى تۇرۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ؛ كادىرلارنىڭ جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىشى، ئادىدىي ـ سادداپاك، ئومۇمىيەتچىل بولۇشى، ئاممىا بىلەن ھالاۋەتتىمۇ، مۇشەققەتتىمۇ بىللە بولۇشى، خىزمەت ھۆقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئالاھىدە بولۇۋالىدىغان، بۈزۈپ ـ چېچىپ ئىسراپ قىلىدىغان، ئومۇمنى زىيانغا ئۇچرىتىش ھېسابىغا ئۆزى نەپ ئالىدىغان، ئومۇمنىڭكىنى خۇسۇسىنىڭ قىلىۋالىدىغان ھەرىكەتلەرگە قارشى تۇرۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. خەلق ئاممىسىغا كەلسەك، بىر تەرەپتىن ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى بارا ـ بارا ياخشىلاپ بېرىش، يەنە بىر تەرەپتىن، تەرىشچانلىق ـ ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئۆي تۇتۇش، ياخشى ئىجتىمائىي خىسلەتنى تەكلەشنى تەشەببۇس قىلىش لازىم.

جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش، ۋەتەننى تەرىشچانلىق ـ ئىقتىسادچىللىق بىلەن گۈللەندۈرۈش فاكتىسىنى يولغا قويۇش ئادەم كۆچى، مادىدىي كۈچ، مالىيە كۈچىنى ئىقتىساد قىلىپ، دۆلەتنىڭ جۇغلانمىسىنى كۆپەيتىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ سۈرئىتىنى تېزلەتمەكە پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن، ئىنقىلابىي روھنى ئۇرغۇتۇپ، بۇرژۇئا ئىدىيىسىنىڭ چىرىتىشىگە تاقابىل تۇرۇپ، كەڭ ئاممىنى تۇرلۈك قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئۆز كۈچىنى تەقدىم قىلىشقا يېتەكلەشكىمۇ پايدىلىق.

ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش ـ ئىقتىساد قىلىش «ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىشنى قاتتىق يولغا قويۇش» دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىپ ئاتىلىشى. جۇڭگودا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ مۇھىم بىر فاكتىسى.

ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش دېگەندە، ئادەتتە، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ۋە مىللىي دارامەتنىڭ سەۋىيىسى قانچە تۆۋەن بولسا، زۆرۈر تۇرمۇش ئىستېمالىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن كېتىدىغان قىسمى قانچە چوڭ سالماقنى ئىگىلەپ كەتسە، جۇغلانمىغا قېپقالىدىغان قىسمى شۇنچە ئاز بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، ئەمگەك ۋاقتىنى ئىقتىساد قىلغاندىلا، يەنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى ھۈنەر - سەنئەتنى قوللىنىپ، ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىشنى قانات يايدۇرۇپ، جانلىق ئەمگەك بىلەن بۇيۇملاشقان ئەمگەك سەرپىياتىنى ئىقتىساد قىلغاندىلا، ئەمگەك سەرپىياتى ئوخشاش بولغان ئەھۋالدا ئەمەلىي نەرسە شەكلىدىكى مىللىي دارامەتنى تېخىمۇ كۆپ ياراتقىلى ھەمدە مىللىي دارامەتنىڭ كۆپرەك قىسمىنى سوتسىيالىستىك جۇغلانمىغا ئىشلىتىشكە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بىز كەڭ كۆلەملىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بارىمىز، لېكىن مەملىكىتىمىز تېخى ناھايىتى كەمبەغەل مەملىكەت، بۇ — بىر زىددىيەت. ئىقتىساد قىلىشنى ئومۇمىيۈزلۈك، ئۇزاق ۋاقىت يولغا قويۇش — بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىشنىڭ بىر ئۇسۇلى.» («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5- توم، 638 - بەت) ۋەتەننى تىرىشچانلىق - ئىقتىسادچىللىق بىلەن گۈللەندۈرۈش ۋە ھەممە ئىشنى تىرىشچانلىق - ئىقتىسادچىللىق بىلەن قىلىش — جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ سۈرئىتىنى تېزلىتىشتىكى ئۇزاق مۇددەتلىك فاڭجېنى.

جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش، ۋەتەننى تىرىشچانلىق - ئىقتىسادچىللىق بىلەن گۈللەندۈرۈش جۇڭگودا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك فاڭجېنى. ئۇ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش داۋامىدا، تىرىشچان - ئىقتىسادچىل بولۇش، ئاددىي - ساددا بولۇش، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىشتەك پرولېتارىياتچە ئېسىل ئىستىللارنى جارى قىلدۇرۇپ، بۇزۇپ - چېچىپ ئىسراپ قىلىش، ھۇزۇر - ھالاۋەت قوغلىشىشتەك بۇرژۇئازىيىنىڭ چىرىك ئىستىللىرىغا قارشى تۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

جۇڭگو — سوتسىيالىستىك چوڭ مەملىكەت، ئەمما يەنە ئىقتىسادىي قالاق كەمبەغەل مەملىكەت، كەمبەغەللىك، قالاقلىقنى ئۆزگەرتىپ، يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان قۇرۇلۇش مەبلىغى جۇغلاشقا توغرا كېلىدۇ، بۇ، ھازىرقى نامراتلىققا تاقىلىدىغان چوڭ بىر زىددىيەت. بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈن جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش، ۋەتەننى تىرىشچانلىق - ئىقتىسادچىللىق بىلەن گۈللەندۈرۈش فاڭجېنىنى يولغا قويۇش كېرەك.

جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش — جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى. يېڭى جۇڭگو دۇنياغا كېلىش ھارپىسىدا، ماۋ زېدۇڭ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 7 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 2 - ئومۇمىي يىغىنىدا بەرگەن دوكلاتىدا، يېڭى جۇڭگو قۇرۇش ئۈچۈن جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش ئىستىلىنى داۋاملىق تۈردە ساقلاش لازىملىقىنى پۈتۈن پارتىيىگە تاپىلىغانىدى. مەملىكەت بويىچە غەلىبە قولغا كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش داۋامىدا، ماۋ زېدۇڭ يەنە، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش، تىرىشچانلىق - ئىقتىسادچىل

ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىش ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا يولۇققان قىيىنچىلىقنى يېڭىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تېز راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ناھايىتى زور رول ئوينىدى. 1979 - يىلى، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى يۇقىرى مەھسۇلات، ئەلا سۈپەت، كۆپ تۈر، تۆۋەن سەرپىيات يارىتىشنى مەركەز قىلغان ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىش ھەرىكىتىنى چوڭقۇر ۋە ئۇزاققىچە قانات يايدۇرۇشنى ھەمدە ئۇنى خەلق ئىگىلىكىنى تەڭشەش، ئىسلاھ قىلىش، تەرتىپكە سېلىش ۋە ئۆستۈرۈش فاڭجېنىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىشنىڭ مۇھىم تەدبىرى قىلىشنى يەنە بىر قېتىم تەكىتلىدى.

تېخنىكا يېڭىلاش ۋە تېخنىكا ئىنقىلابى

تېخنىكا يېڭىلاش ئەسلىدە بار تېخنىكا ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان جۈزئىي ياخشىلاش؛ تېخنىكا تەرەققىياتىدىكى تەدرىجىي ئۆزگىرىشتۇر؛ تېخنىكا ئىنقىلابى زور تېخنىكا ئۆزگىرىشى ياكى كەشپىيات - ئىختىرالار بارلىققا كەلتۈرگەن تېخنىكا تەرەققىياتى داۋامىدىكى سەكرەش خاراكتېرلىك سۈپەت ئۆزگىرىشىدۇر.

تېخنىكا يېڭىلاش مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: مەھسۇلات لايىھىلەشنى، ھۈنەر - سەنئەت جەريانىنى ۋە ھۈنەر - سەنئەت ئۇسۇلى، قورال، ئۈسكۈنە، خام ئەشيا، ماتېرىيال قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىش ئۇسۇلىنى ياخشىلاش؛ ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش، مۇھىت مۇھاپىزىتىنى ياخشىلاش؛ مەھسۇلاتنىڭ سانى ۋە سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش، تېخنىكا نازارىتى ۋە تېخنىكا باشقۇرۇش ئۇسۇلى قاتارلىقلارنى ياخشىلاش - بۇ، كارخانىنىڭ تېخنىكا جەھەتتىكى يۇشۇرۇن كۈچلىرىنى قېزىش، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشنىڭ مۇھىم يولى. ئۇ ماسلىشىش دائىرىسى كەڭ بولۇش، دائىملىق بولۇش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغاچقا، كەڭ ئىشچىلار ۋە تېخنىكا خادىملىرىنىڭ ئاكتىپلىقى ھەم ئىجادچانلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ. تېخنىكا يېڭىلاش ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئەمگەك شارائىتىنى ياخشىلاپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك ماھارىتىنىڭ ئۆسۈشىنى ئىلگىرى سۈرۈش بىلەنلا قالماستىن، يەنە ئەمگەكچىلەرنى ماددىي مۇكاپاتقا ئىگە قىلىدۇ، ئۇ دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ مەنپەئىتىنىڭ بىردەكلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تېخنىكا ئىنقىلابى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى غايەت زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرىدىغان ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئۆزگىرىشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ماددىي شەرت. مەسىلەن، ئېلىمىزدە ئىجاد قىلىنغان مىلتىق دورىسى، كومپاس، باسما تېخنىكىسى قاتارلىقلارنىڭ ياۋروپاغا كىرىشى «بۇرژۇئازىيە جەمئىيىتىنىڭ يېتىپ كېلىشىدىن دېرەك بېرىدىغان ئۈچ بۈيۈك كەشپىيات» ئىدى (ماركس: «1861 - 1863 - يىللاردىكى ئىقتىساد شۇناسلىق قول يازمىلىرى»)؛ XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا پار ماشىنىسىنىڭ قوللىنىلىشى ئارقىسىدا پۈتكۈل سانائەت، قاتناش - ترانسپورت ساھەسىدە غايەت زور تەرەققىياتلار بولدى. ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسى ئاتوم ئېنېرگىيىسىنىڭ پايدىلىنىلىشى، ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى تېخنىكىسى ۋە ھاۋا بوشلۇقى تېخنىكىسى تەرەققىياتىنى ئاساسىي نىشان قىلىپ ئۇلۇغ ئىنقىلابنى باشتىن كەچۈرمەكتە،

چارىسى ئارقىلىق، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ياكى مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش شەرتى ئاستىدا، ئەمگەك كۈچلىرىنى، ئۈسكۈنىلەرنى ۋە مەبلەغنى كۆپەيتمەيمۇ مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇرۇش، ياكى ئەمگەك كۈچلىرىنى، ئۈسكۈنىلەرنى ۋە مەبلەغنى ئاز كۆپەيتكەن ئەھۋالدىمۇ مەھسۇلات مىقدارىنى زور ھەجمىدە ئاشۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ماركس ئېيتىپ ئۆتكەن ئىچكى ئامىلدىن بولغان كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىدۇ. ئىقتىساد قانۇنى قاتتىق يولغا قويۇش دېگەندە، ئادەتتە، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچىنى مۇۋاپىق ئىشلىتىپ، ئىنچىكە ھېساب قىلىپ، ئىسراپ چىقىمنى تۆگىتىپ، ئەمگەك كۈچلىرى، ئۈسكۈنە، خام ئەشيا - ماتېرىيال ۋە مەبلەغدىن تولۇق پايدىلىنىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە دولمىغان بارلىق تارماقلارغىمۇ ئىقتىساد قانۇنى قاتتىق يولغا قويۇپ، تېجەپ قىلىنغان مەبلەغ ۋە ماددىي ئەشيالارنى دۆلەت قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىش تەلىپىنى قويۇش كېرەك.

ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش بىلەن ئىقتىساد قانۇنى بىر - بىرىگە چەمبەرچاس باغلانغان بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش داۋامىدا ئىقتىساد قانۇنى، ئىقتىساد قانۇنى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش كېرەك. ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچىنىڭ ئىقتىساد قانۇنىنى ئوخشاش ئەمگەك (جۈملىدىن جانلىق ئەمگەك) ئارقىلىق كۆپرەك ۋە ياخشىراق مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشتىن دېرەك بېرىدۇ ياكى ئوخشاش مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئازراقلا ئەمگەك (جۈملىدىن جانلىق ئەمگەك ۋە بۇيۇملاشقان ئەمگەك) سەرپ قىلىشتىن دېرەك بېرىدۇ. دېمەك، بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش دېگىنىمىز يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا ئىقتىساد قانۇنى دېگەنلىكتۇر. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ھەقىقىي تېجەش — ئىقتىساد قانۇنى — ئەمگەك ۋاقتىنى ئىقتىساد قىلىشتا؛ يەنى ئەڭ تۆۋەن چەكتىكى، ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشكەن ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىدە؛ ئەمما بۇنداق ئىقتىساد قانۇنىڭ ئۆزى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرغانلىق بىلەن باراۋەر.» (ماركس. «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدىگە دائىر تىزىسلار»، 1963 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 3 - كىتاب، 364 - بەت)

سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش پەقەت سوتسىيالىزمنىڭ ئېچىدىنلا جۇغلانما تۈپلىسىلا ئايدۇ، جۇغلانما تۈپلاشنىڭ ئاساسىي يولى ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قانۇنىنى ئىشلىتىش ئىبارەت. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش داۋامىدا ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قانۇنى فاكتىنى يولغا قويۇشتا ئىزچىل چىڭ تۇرۇپ كەلدى. دۆلىتىمىز ئەمدىلا قۇرۇلغان چاغلاردا، يەنى 1951 - يىل 9 - ئايدىلا، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قانۇنىنى قاتتىق يولغا قويۇش چاقىرىقىنى چىقارغانىدى. كېيىن، ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قانۇنى پارتىيەنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك فاكتىنى سۈپىتىدە مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى ھەمدە ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قانۇنى ھەرىكىتى دائىم ئىلىپ بېرىلىدىغان بولدى. ئىشلەپچىقىرىشنى

تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 1740 - يىلى) ئازادلىق ئۇرۇش دەۋرىدە، ماۋ زېدۇڭ جەنۇبىي مۇنداق دەپ تەكتلىگەن: «بىزنىڭ فاڭجېنىمىز قانداق ئاساسىي نۇقتا ئۈستىگە قويۇلۇشى كېرەك؟ ئۆز كۈچىمىزدىن ئىبارەت ئاساسىي نۇقتا ئۈستىگە قويۇلۇشى كېرەك، بۇ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش دېيىلىدۇ. بىز يالغۇز ئەمەس، جاھانگىرلىككە قارشى پۈتۈن دۇنيادىكى بارلىق مەملىكەتلەر ۋە خەلقلەر بىزنىڭ دوستىمىز. لېكىن بىز ئۆز كۈچىمىزگە تايىنىپ ئىش كۆرۈشنى تەكتلەيمىز، بىز ئۆزىمىز تەشكىللىگەن كۈچكە تايىنىپ، بارلىق جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئەكسىيەتچىلىرىنى مەغلۇپ قىلالايمىز.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 1941 - يىلى) سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش دەۋرىدە، ماۋ زېدۇڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈشنى ئاساس قىلىپ، چەتئەلنىڭ ياردىمىنى ئېلىشنى قوشۇمچە قىلىپ، خۇراپاتلىقنى تۈگىتىپ، مۇستەقىل - ئۆزىنگە ئۆزى خوجا بولغان ھالدا سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىش، يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىش، تېخنىكا ئىنقىلابى ۋە مەدەنىيەت ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىش كېرەك، قۇللۇق ئىدىيىسىنى يوقىتىش، دوگمىچىلىقنى گۈرگە تىقىش، چەت ئەلنىڭ ياخشى تەجرىبىلىرىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىش، چەت ئەلنىڭ يامان تەجرىبىلىرىنىمۇ چوقۇم تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن ئىبرەت ئېلىش لازىم، مانا بۇ بىزنىڭ لۇشيەنىمىز.» (جۇ ئېنلەي 4 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا بەرگەن «ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات»تا قارالسۇن)

سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش داۋامىدا مۇستەقىل - ئۆزىنگە ئۆزى خوجا بولۇش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش فاڭجېنىنى ئىزچىللاشتۇرۇشنىڭ كونكرېت مەزمۇنلىرى مۇنداق بولىدۇ: ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇشقا دائىر ئاساسىي قائىدىلىرىنى ئۆز مەملىكىتىنىڭ كونكرېت ئەھۋالى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتىكى كونكرېت يولىنى بەلگىلەش؛ ئۆز مەملىكىتىنىڭ ئىقتىسادىي تەمىنىنى ئىگىلەپ، مۇستەقىل، مۇكەممەل سانائەت سىستېمىسى ۋە خەلق ئىگىلىكى سىستېمىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن مۇستەقىل بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش، بۇنىڭ بىلەن سىياسىي جەھەتتىكى مۇستەقىلىكنى كاپالەتلەندۈرۈش؛ ئۆز مەملىكىتىدىكى خەلقنىڭ جاپالىق ئەمگىكى ۋە قابىلىيىتىگە تايىنىپ، ئۆز مەملىكىتىدىكى بايلىقتىن تولۇق، پىلانلىق، قەدەم - باسقۇچلۇق تۈردە پايدىلىنىش، بارلىق يوشۇرۇن كۈچلەرنى ئىشقا سېلىش، ئاساسلىقى سوتسىيالىزمنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەبلەغ جۇغلانمىسىغا تايىنىش ھەمدە جۇغلانمىدىن ۋە ئىچكى بازاردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش، شۇنداق قىلىپ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش.

سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش داۋامىدا مۇستەقىل - ئۆزىنگە ئۆزى خوجا بولۇش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش فاڭجېنىنى ئىزچىللاشتۇرۇش دېگەنلىك چەتئەلنىڭ ياردىمىنى ئالماسلىق دېگەنلىك ئەمەس. ئەكسىچە، چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىشكە ماھىر بولۇپ، ئىلغار تېخنىكىنى كىرگۈزۈپ، ئۆز ئېلىمىزنىڭ

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

ھەر قاتار يېڭى سانائەتلەرنى دۇنياغا كەلتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ ئۆچمەس ئەھمىيىتى بار. ئەمما، ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسىنىڭ كۈنسايىن يېڭىلىنىپ بېرىۋاتقان قەدىمگە مۇكەممەل تېز يېتىشۋېلىپ، پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى قالاق قىياپەتنى تېزدىن تۆزگەرتىپ، خەلق ئىگىلىكىنى تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، تېخنىكا ئىنقىلابىي ئېلىپ بېرىشى كېرەك. بۇ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تېز راۋاجلاندۇرۇپ، سوتسىيالىستىك سىياسىي تۈزۈمنى ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈمنى كۈندىن - كۈنگە مۇستەھكەملەپ بېرىشتىكى ماددىي ئاساس.

تېخنىكا ېڭىلاش ۋە تېخنىكا ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، كونا ئادەتنى بۇزۇپ تاشلاپ، مۇكەممەل ئىلغار تېخنىكىنى قوللىنىش لازىم، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پوزىتسىيىسىدە بولۇپ، پەن - تېخنىكىدا بولىدىغان ۋارىسلىق، داۋاملىقلىق (جۈملىدىن ئۇنى ئۇمۇميلىق) ئالاھىدىلىكىگە توغرا مۇئامىلىدە بولۇش، چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار تېخنىكىسىنى ئېلىپ كىرىش، ھەزىم قىلىش ۋە ئۆزگەرتىش لازىم؛ پەن - تېخنىكا ئىنقىلابىنى ئاخباراتىنى ئالماشتۇرۇشقا تولۇق ئەھمىيەت بېرىپ، پۈتۈن مىللەتنىڭ پەن - مەدەنىيىتىنى سەۋىيىسىنى تېزىشىپ ئۆستۈرۈپ، ھەم قىزىللاشقان، ھەم ئىختىساسلاشقان چوڭ پەن - تېخنىكا قوشۇنىنى پائال يېتىشتۇرۇش ۋە بارلىققا كەلتۈرۈش، بارلىق ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكا خادىملىرىنىڭ ۋە پەن - تەتقىقاتى خادىملىرىنىڭ ئاكتىپلىقى ھەم ئىجادچانلىقىنى تولۇق قوزغاش ۋە جارى قىلدۇرۇش كېرەك.

مۇستەقىل - تۆزىگە تۆزى خوجا بولۇش، تۆز كوچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش جۈملىدىن كومپۇنىستىك پارتىيىسى تۈزگەن، ئاساسەن ئۆز مەملىكىتىمىزدىكى خەلقنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش فاكتىنى.

پرولېتارىيات ئىنقىلابى خەلقئارا ئىش، شۇڭا ھەرقايسى ئەل پرولېتارىياتنىڭ بىر - بىرىگە ياردەم بېرىشىگە توغرا كېلىدۇ. ئەمما، بۇ ئىشنى ئورۇنداش ئۈچۈن، ھەرقايسى ئەل پرولېتارىياتى مەۋقەنى دۆلەت ئىچىگە قويۇشى كېرەك، خەلق ئاممىسىغا تايىنىپ، ئۆز ئېلىنىڭ ئەھۋالىغا باب كېلىدىغان لۇشيەن، فاكىجېن ۋە سىياسەتلەرنى مۇستەقىل - تۆزىگە ئۆزى خوجا بولغان ھالدا قوللانغان دېلا، غەلىبە قازانغىلى بولىدۇ. ئىنقىلاب غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتىمۇ مۇشۇ فاكىجېننى قوللىنىش لازىم.

ماۋ زېدۇڭ مۇستەقىل - تۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش، تۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈشنى ئىزچىل تەكىتلىگەن. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، ماۋ زېدۇڭ چەتئەلنىڭ ياردىمى مەسىلىسى ئۈستىدە توختالغىنىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «بىز ئۆز كۈچىمىزگە تايىنىپ ئىش كۆرۈشنى قۇۋۋەتلەيمىز، بىز چەتئەلنىڭ ياردىمى بولۇشنى ئۈمىد قىلىمىز، لېكىن بىز ئۇنىڭغا پۈتۈنلەي تايىنىپ بولمايدۇ، بىز ئۆزىمىزنىڭ تىرىشچانلىقىغا تايىنىمىز، پۈتۈن ئارمىيە ۋە پۈتۈن خەلقنىڭ ئىجادىي كۈچىگە تايىنىمىز.» («ماۋ زېدۇڭ

نىسبەت مۇناسىۋىتىنى تەڭشەش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. يېزا ئىگىلىك سېپىنى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتىش، ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ كۆلىمىنى تارايتىش، ئېغىر سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى ئازايتىش، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى كۆپلەپ قىسقارتىش، جۈغلانما نىسبىتىنى 40 پىرسەنتتىن 20 پىرسەنتكىمۇ يەتمەيدىغان قىلىپ چۈشۈرۈش — شۇ چاغدا قوللىنىلغان تەدبىرلەر. مۇستەھكەملەش دېگەندە، خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىدا قولغا كەلتۈرۈلگەن ئىقتىسادىي نەتىجىلەرنى مۇستەھكەملەپ، مۇۋەپپەقىيەتلەرنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ۋە ھەر جەھەتلەردىن ئۇلغايتىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تولۇقلاش دېگەندە، بەزى تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى ئاز مەبلەغ بىلەن تولۇقلاپ يۈرۈشلەشتۈرۈش، بۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ زور ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۆستۈرۈش دېگەندە، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىنى، باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش ۋە ئۆستۈرۈش فاكتورىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىنغانلىقتىن، 1962 - يىلدىن ئېتىبارەن خەلق ئىگىلىكى ياخشىلىنىشقا باشلىدى، 1964 - يىلنىڭ ئاخىرىدا، 3 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا، جۇ ئېنلەي «ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات»تا مۇنداق دەپ جاكارلىدى: «ھازىر، خەلق ئىگىلىكىنى تەڭشەش ۋەزىپىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالدى، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئومۇمىيۈزلۈك يۇكسەلدى، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكى ئومۇمىيۈزلۈك ياخشىلىنىش تەرەپكە يۈزلەندى ھەمدە يېڭى تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويىدۇ.»

«مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى»

«1956—1967 - يىللىرى مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى»نىڭ قىسقارتىلمىسى. جۇڭگونىڭ يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ئاساسىدا، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشنى مەركەز قىلىپ، يېزىلاردىكى كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، دېھقانلارنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆستۈرۈش يولىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك پىلانى. 1955 - يىل 11 - ئايدا، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش دولقۇنىدا، ماۋ زېدۇڭ ئالاقىدار ئۆلكە ۋە ئاپتونوم رايونلارنىڭ پارتكوم شۇجىلىرى بىلەن مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش مەسىلىسى ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىپ، 17 ماددىلىق پىلاننى تۈزۈپ چىقتى. 1956 - يىل 1 - ئايدا، ماۋ زېدۇڭ يەنە پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەرقايسى ئۆلكە، شەھەر ۋە ئاپتونوم رايونلاردىكى مەسئۇل يولداشلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، 17 ماددىلىق پىلاننى 40 ماددىلىق قىلىپ تولۇقلىدى ھەمدە بۇ مۇھىم نۇقتىنىڭ لايىھىسىنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسى قىلىندى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ سىياسىي بيۈروسى مۇزاكىرە قىلىپ ماقۇللانغاندىن كېيىن، ئالىي دۆلەت كېڭەشمىسىنىڭ مۇزاكىرىسىگە سۇنۇلدى ھەمدە پۈتۈن مەملىكەت خەلقىدىن كەڭ تۈردە پىكىر ئېلىندى. «مۇھىم نۇقتىلار»نىڭ تۈزىتىلگەن لايىھىسى 1957 - يىل 10 - ئايدا ئېلان قىلىندى، 1960 - يىل 4 - ئايدا 2 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنىدا مۇزاكىرە قىلىپ ماقۇللاندى.

قانۇنى»دا مۇنداق دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى خەلقئارا ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى ۋە تېخنىكا ئالماشتۇرۇشنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، چەت ئەل شىركەتلىرى، كارخانىلىرى ۋە باشقا ئىقتىسادىي تەشكىلاتلىرىنىڭ ياكى شەخسلەرنىڭ (تۆۋەندە قىسقارتىپ شېرىكلەشكۈچى چەت ئەل تەرەپ دەپ ئاتىلىدۇ) باراۋەرلىك ۋە ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەۋەسىدە، جۇڭگونىڭ شىركەتلىرى، كارخانىلىرى ياكى باشقا ئىقتىسادىي تەشكىلاتلىرى (تۆۋەندە قىسقارتىپ شېرىكلەشكۈچى جۇڭگو تەرەپ دەپ ئاتىلىدۇ) بىلەن شېرىكلىشىپ كارخانا ئېچىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ.» بۇ قانۇندا جۇڭگو بىلەن چەت ئەل شېرىكلىشىپ ئاچقان كارخانىلارنىڭ جۇڭگودىكى قانۇنىي ئورنى، ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك ئاساسىي مىزان، شۇنىڭدەك شېرىكلەشكۈچى چەت ئەل تەرەپنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى مەسىلىلەر ئېنىق بەلگىلەنگەن.

تەكشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش ۋە ئۆستۈرۈش فاكتورى 1961 - يىل 1 - ئايدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى 8 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 9 - ئومۇمىي يىغىنىدا ماۋزىلانغان، جۇڭگونىڭ خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش نىشانلانغان فاكتورى قىسقارتىپ «تۆت سۆزلۈك فاكتور» دەپ ئاتىلىدۇ.

1958 - يىلدىن باشلاپ، سوتسىيالىستىك خاتالىقى تۈپەيلىدىن ئەمەلىي خىزمەتتە «مۇلۇكىنى ئومۇمىيلەشتۈرۈش»، كۆپتۈر-مىچىلىك قىلىش، كۆرسەتكۈچنى يۇقىرى قىلىۋېتىش، قارىغۇلارچە قوماندانلىق قىلىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلۈپ، يېزا ئىگىلىكىدە قاتتىق تەبىئىي ئاپەت بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ۋاپاسىزلىق قىلىپ توختاملارنى يىرتىپ تاشلاپ، مۇتەخەسسىسلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەچكە، جۇڭگونىڭ خەلق ئىگىلىكىدە قاتتىق قىيىنچىلىق تۇغۇلدى. بۇنىڭ شۇ چاغدىكى كەۋدىلىك ئىسپاتىدىن خەلق ئىگىلىكىدە نىسبەتنىڭ بۇزۇلغانلىقى بولدى: ئاساسىي قۇرۇلۇش سېپى بەك ئۇزۇن بولۇپ كەتكەن، ئېغىر سانائەتنىڭ تەرەققىياتى **بەك تېز بولۇپ** كەتكەن، شەھەرلەردە ئىشچى-خىزمەتچىلەر بەك جىق كۆپىيىپ كەتكەن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى زور ھەجىمدە كېمىيىپ كەتكەن، يېنىك سانائەت توقۇمىچىلىق سانائىتىدىمۇ بۇنىڭغا ئەگىشىپ ئىشلەپچىقىرىش كېمىيىپ كەتكەن، مالىيە كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭسىزلاشقان، بازاردا مال ئازلاپ كەتكەن، خەلقنىڭ تۇرمۇشىدا قىيىنچىلىق بولغانىدى. مۇشۇ ئەھۋاللار نەزەردە تۇتۇلۇپ، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى 8 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 9 - ئومۇمىي يىغىنىدا، مەركىزىي مالىيە - ئىقتىساد گۇرۇپپىسىنىڭ دوكلاتى ئاساسىدا، خەلق ئىگىلىكىنى تەكشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش ۋە ئۆستۈرۈش فاكتورىنى ماقۇللاندى.

تەكشەش دېگەنده، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى جەھەتلىرىدىكى نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنى، ئاساسلىقى يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت ۋە ئېغىر سانائەت ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنى، جۇغلانما بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى

ئېڭىز تېرىلغۇسى كۆلىمىنى كېڭەيتىش، يۇقىرى مەھسۇلاتلىق زىرائەتلەرنى كۆپ تېرىش، تۈجۈپىلەپ تېرىقچىلىق قىلىش ۋە تېرىقچىلىق ئۇسۇلىنى ياخشىلاش، تۇپراقنى ياخشىلاش، سۇ ۋە توپىنى ساقلاش، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنى ئاسراش ۋە كۆپەيتىش، كېسەللىك ۋە ھاشارات ئاپىتىنى يوقىتىش، بوز يەر ئېچىپ تېرىلغۇ يەرنى كۆپەيتىش قاتارلىق ئاساسلىق 12 تۈر سۆزلەنگەن ۋە كونكرېت تەدبىرلەر بەلگىلەنگەن. «مۇھىم نۇقتىلار»دا: «مەملىكەتنىڭ سانائەتلىشىش تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىكىنى قەدەم - باسقۇچلۇق ھالدا، پائال ماشىنىلاشتۇرۇش» لازىملىقى كۆرسىتىلگەن.

«مۇھىم نۇقتىلار»دا تاغلىق رايون ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا، ئۆز شارائىتىغا قاراپ ئىش كۆرۈش، كۆپ خىل ئىگىلىكنى يولغا قويۇش فاڭجېنى بويىچە، تاغلىق رايونلارنىڭ دېھقانچىلىقى، ئورمانچىلىقى، چارۋىچىلىقى ۋە يەرلىك، ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش؛ ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇپ، كۆكەرتىشكە بولىدىغانلىكى قاقاس يەر، قاقاس تاغلارنىڭ ھەممىسىنى كۆكەرتىش؛ دېڭىز - ئوكيانلاردا ۋە تاتلىق سۇدا سۇ مەھسۇلاتلىرى يېتىشتۈرۈشنى ۋە سۇ مەھسۇلاتلىرى باققۇچىلىقىنى راۋاجلاندۇرۇش تەلەپ قىلىنغان.

«مۇھىم نۇقتىلار»دا يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقاتى خىزمىتى ۋە تېخنىكىۋى يېتەكچىلىك خىزمىتىنى ياخشىلاش، ھاۋا رايى ۋە گىدرولوگىيە خىزمىتىنى كۈچەيتىش تەكىتلەنگەن، يېزىلاردىكى ئېلېكتر ئىستانسىلىرى تورلىرىنى، پوچتا تورلىرىنى ۋە قاتناش - ترانسپورتنى راۋاجلاندۇرۇش، يېزىلاردىكى سودا تورلىرىنى تەڭشەش، يېزىلاردىكى ئامانەت - قەرز، ھەمكارلىق ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش توغرۇلۇقمۇ بەلگىلىمىلەر چىقىرىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، يېزىلاردا ئۆي - جاي شارائىتىنى ياخشىلاش، خەلقىقە ئەڭ قاتتىق خەۋپ يەتكۈزۈۋاتقان كېسەللىكلەرنى تىرىشىپ يوقىتىش، ئاياللارنى ۋە بالىلارنى قوغداش، «بەشتە كاپالەتلەندۈرۈش»نى يولغا قويۇش، ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىگە ۋە مېيىپ ئىنقىلابىي ھەربىيلەرگە ئېتىبار بېرىش، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا دېھقانلارنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى بارا - بارا ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش، يېزىلاردا رادىئو تورلىرىنى كۆپەيتىش ۋە مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش تەلەپ قىلىنغان.

«مۇھىم نۇقتىلار»دا دۆلەت دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى ئوبدان باشقۇرۇش ئۈچۈن، بارلىق دۆلەت دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىن ئەتراپىدىكى يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپلىرى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ۋە ئۇلارغا ياردەم بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتە ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ئۈلگىلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇش تەلەپ قىلىنغان. ئىشچىلار سىنىپى رەھبەرلىكىدىكى ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەشكە پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، ئىشچىلار بىلەن دېھقانلارنىڭ ئۆزئارا ياردەملىشىشىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن كۈچەيتىش تەكىتلەنگەن.

«مۇھىم نۇقتىلار»دا كەڭ دېھقانلارنىڭ ئېلىمىز يېزىلىرىنىڭ بىرىنچىدىن كەمبەغەل، ئىككىنچىدىن قالاق قىياپىتىنى ئۆزگەرتىشنى جىددىي تەلەپ قىلغان كۈچلۈك ئارزۇسى

تۇيغۇر كتاب تورىيكتى
www.uyghurkitap.com

پۈتۈن تېكىستى كىرىش سۆز ۋە مۇھىم نۇقتىلار دېگەن ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ، جەمئىي 40 ماددا.

كىرىش سۆزدە مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: «مۇھىم نۇقتىلار» پىلان مەزگىلىدە، جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك سانائەتلىشىشىنى كۈچەيتىش، دېھقانلارنىڭ ۋە ھەممە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش مەقسىتىدە، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى چاپسان راۋاجلاندۇرۇش كۆزدە تۇتۇلغان جەڭگىۋار پروگرامما. كىرىش سۆزدە پىلاندىكى تەلەپلەرنى ئورۇنداشتىكى پايدىلىق شەرت - شارائىتلار تەھلىل قىلىپ ئۆتۈلگەندىن كېيىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە دېھقانلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى ئاساسەن دېھقانلارنىڭ جاپالىق ئەمگىكى بىلەن بولىدۇ، ئىشچىلار سىنىپى بىلەن كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىدىكى خەق ھۆكۈمىتىمۇ دېھقانلارغا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ياردەم بېرىشى، ئىشچى - دېھقانلار بىر - بىرىگە ياردەم بېرىش ئاساسىدا ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملىشى كېرەك.

«مۇھىم نۇقتىلار»دا ئالدى بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش تۈزۈمىنى مۇستەھكەملەش لازىملىقى تەكىتلەنگەن، كوپىراتىپنى مۇستەھكەملەشنىڭ شەرت - شارائىتلىرى كونكرېت تەھلىل قىلىنغان، كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش ئاساسىدا، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنى زور كۈچ بىلەن كۆپەيتىش، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ ۋە بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئومۇمىيۈزلۈك راۋاجلاندۇرۇش تەلەپ قىلىنغان.

«مۇھىم نۇقتىلار»دا پىلان مەزگىلىدىكى ئاشلىق ۋە پاختا ئىشلەپچىقىرىش كۆرسەتكۈچى بەلگىلەنگەن، خۇاڭخې دەرياسى، چىنلىڭ تېغى، بەيلۇڭجياڭ دەرياسى، خۇاڭخې دەرياسى (چىڭخەي تەۋەسىدە)نىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا ئاشلىقنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 1955 - يىلدىكى 150 نەچچە جىڭدىن 400 جىڭغا يەتكۈزۈلىدۇ؛ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبى، خۇەيخې دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا 1955 - يىلدىكى 208 جىڭدىن 500 جىڭغا يەتكۈزۈلىدۇ؛ خۇەيخې دەرياسى، چىنلىڭ تېغى، بەيلۇڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا 1955 - يىلدىكى 400 جىڭدىن 800 جىڭغا يەتكۈزۈلىدۇ. پاختىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى (ساپ پاختىنىڭ) 1955 - يىلدىكى مەملىكەت بويىچە ئوتتۇرىچە سان بولغان 35 جىڭدىن جايلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا 40، 60، 80 ۋە 100 جىڭغا يەتكۈزۈلىدۇ. بۇ كۆرسەتكۈچ ئورۇندالسا، مەملىكەت بويىچە ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 1955 - يىلدىكىدىن بىر يېرىم ھەسسىدىن كۆپرەك، پاختىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 1955 - يىلدىكىدىن ئىككى ھەسسە ئاشىدۇ.

«مۇھىم نۇقتىلار»دا: ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش تەدبىرلىرىنى ۋە ئىلغار تەجرىبىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇرۇشتىكى ئىككى ئاساسىي شەرت، دەپ ھېسابلانغان. ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش تەدبىرلىرىگە بىرلەشتۈرۈپ، سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش، ئوغۇتنى كۆپەيتىش، كونىچە دېھقانچىلىق قورال - سايمانلىرىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە يېڭىچە دېھقانچىلىق قورال - سايمانلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش، يىلخىشى سورتلارنى ئومۇملاشتۇرۇش،

قىلىش لازىم؛ يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىش فاكتىنى تەۋرەنمەي ئىجرا قىلىش لازىم؛ «دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىقنى بىللە ئېلىپ بېرىش» ۋە «ئاشلىقنى تۇتقا قىلىش، ئومۇمىيۈزلۈك راۋاجلاندۇرۇش، يەر شارائىتىغا قاراپ ئىش كۆرۈش، مۇۋاپىق مەركەزلەشتۈرۈش» فاكتىنى توغراء تولۇق ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئىجرا قىلىش لازىم؛ يېزا ئىگىلىكىگە رەھبەرلىك قىلىشتا ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىش، ئىقتىسادىي قانۇنىيەت ۋە تەبىئەت قانۇنىيىتى بويىچە ئىش قىلىش، ئاممىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ ئىش قىلىش، كۆك شېلارنى دېموكراتىك ئۇسۇل بىلەن باشقۇرۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش، ئەزالار ئاممىسىنىڭ دېموكراتىسىيە ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش لازىم.

«قارار»نىڭ 2 ـ قىسمىدا 25 يېزا ئىگىلىك سىياسىتى، يېزا ئىقتىسادىي ۋە مەمۇرىلاتنى ئاشۇرۇش تەدبىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ سىياسەت ۋە تەدبىرلەر مۇنۇلار: خەلق گۈزىشى، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيى ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى ۋە ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقى دۆلەت قانۇنى تەرىپىدىن ھەقىقىي تۇرده قوغدىلىشى لازىم، ھەرقانداق ئورۇن ۋە شەخسنىڭ ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلىشىغا يول قويۇلمايدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ ئەمگەك كۈچى، يېرى، چارۋىسى، ماشىنىسى، مەبلىغى، مەمۇرىلاتى ۋە ماددىي ئەشيالىرىنى ھەقسىز يۆتكەپ ئىشلىتىشكە، ئىگىلىۋېلىشقا يول قويۇلمايدۇ؛ ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىش، قىلغان ئەمگەكنىڭ سانى ۋە سۈپىتىگە قاراپ ھەق بېرىش، تەڭ تەقسىماتچىلىقنى قەتئىي تۈزىتىش لازىم؛ گۈزىشى ئەزالىرىنىڭ قالدۇرۇق يېرى، قالدۇرۇق چارۋىسى، ئائىلە قوشۇمچە كەسپى ۋە يېزا بازار سودىسى سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ قوشۇمچىسى ۋە تولۇقلىغۇچىسى، ئۇنى كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقى دەپ تەنقىد قىلىشقا بولمايدۇ؛ خەلق كۈزىشلىرى «دۈي ئاساس قىلىنغان ئۈچ دەرىجىلىك ئىگىدارلىق» تۈزۈمىنى داۋاملىق تۈزده مۇقىم يولغا قويۇپ، كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشى لازىم. دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ماددىي ۋە تېخنىكا جەھەتتىن قوللىشىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، «قارار»دا يەنە دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە سالىدىغان مەبلىغىنى ۋە بېرىدىغان قەرزىنى كۆپەيتىش، ئاشلىق ۋە باشقا دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، ئورمانچىلىق مەھسۇلاتلىرى قاتارلىقلارنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسىنى ئۆستۈرۈش ۋە يېزا ئىگىلىكى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىش باھاسىنى چۈشۈرۈش، ئاشلىق سېتىۋېلىش ـ پاراق ئېلىشتا «بىر بەلگىلەپ تۆت يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» تۈزۈمىنى داۋاملىق يولغا قويۇش، خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرى، دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان سۇلياۋ ۋە ئوت ـ چۆپ يوقتىش دورىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنى تېز ئاشۇرۇش، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ ۋە بېلىقچىلىقنى ماشىنىلاشتۇرۇشنى ھەر جايىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ راۋاجلاندۇرۇشمۇ بەلگىلەنگەن.

«قارار»نىڭ 3 ـ قىسمىدا يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ جۈگۈنىڭ ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان يولىنى تېپىپ چىقىش

www.uyghurkitap.com

ئەكىس ئەتتۈرۈلگەن. بىراق، تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئىش كۆزلەنگەن نىشان بويىچە بولماي قالدى. شۇنداق بولسىمۇ، «مۇھىم نۇقتىلار» يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش تۈزۈمىنى مۇستەھكەملەشتە، يېزىلاردا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، ھەرھالدا، ناھايىتى زور رول ئوينىدى.

«يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار» «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىش ئۈچۈن چىقارغان مۇھىم قارار. 1979 - يىل 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 4 - ئومۇمىي يىغىنىدا ماقۇللانغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، يېزا ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ئەمما، ئومۇمەن ئالغاندا، يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ئاستا، سەۋىيىسى تۆۋەن بولدى، بولۇپمۇ يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتىكى «سول»چىللىقنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، كەڭ دېھقانلارنىڭ ئاكتىپلىقى بەرھەم يەپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى توسقۇنلۇققا ئۇچرىدى. جۇڭگو خەلقىنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇش يولىدىكى ئۇلۇغ ئىشلىرى تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت يېڭى تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويغان چاغدا، يېزا ئىگىلىكىنىڭ قالاق ھالەتتە تۇرۇشى بىلەن سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش تەلىپى، خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدا ئۇتكۈر زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ قالدى. «سول»چىللىق خاتالىقىنى تۈزىتىپ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، ھېلىھەم بەك قالاق ھالەتتە تۇرۇۋاتقان يېزا ئىگىلىكىنى مۇمكىنقەدەر تېز راۋاجلاندۇرغاندىلا، خەلق ئىگىلىكىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرگىلى بولاتتى. «قارار» مانا مۇشۇ مەقسەتتە تۈزۈلگەن.

«قارار» جەمئىي تۆت قىسىمغا بۆلۈنىدۇ: (1) پۈتۈن پارتىيىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىكى مەسىلىسىگە بولغان تونۇشىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش؛ (2) نۆۋەتتە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا دائىر 25 سىياسەت ۋە تەدبىر؛ (3) يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى؛ (4) پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش.

«قارار»نىڭ 1 - قىسمىدا جۇڭگودا يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىش تارىخى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتۈلگەن، ئاساسلىق تەجرىبە - ساۋاقلار يەكۈنلەنگەن: تىنچ بولۇش، ئىتتىپاق بولۇشتەك سىياسىي ۋەزىيەتنى ئۇزاق مۇددەتكىچە ساقلاش لازىم؛ يېزىلاردىكى شۇنىڭدەك پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدىكى سىنىپىي كۈرەشنى توغرا تونۇش ۋە توغرا ھەل قىلىش لازىم؛ كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ، يېزا ئىگىلىكىنى تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىشنى ئوبدان تۇتۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش لازىم؛ پارتىيىنىڭ يېزىلارغا قارىتىلغان ھازىرقى باسقۇچتىكى سىياسەتلىرىنى داۋاملىق، مۇقىم ھالدا ئىجرا

شەكىللەر بار، ئۆتەيدىغان مەسئۇلىيەتنىڭ ۋاقتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، ئۇزاق مۇددەتلىك ئىش كۆتۈرە بېرىش تۈزۈمى ۋە پەسىللىك ياكى ئۇششاق ئوچاستىكىلار بويىچە ئىش كۆتۈرە بېرىش تۈزۈمى دەپ ئايرىلىدۇ؛ مەسئۇلىيەت ئۆتەيدىغان ئوبيېكتنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، ئىشنى گۇرۇپپىلارغىچە كۆتۈرە بېرىش ۋە شەخسلەرگىچە كۆتۈرە بېرىش دەپ ئايرىلىدۇ، ۋەھاكازالار.

ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئىشلەپچىقىرىشقا يېتەكچىلىك قىلىش جەھەتتىكى سۇبيېكتىپچىلىق ۋە تەقسىمات جەھەتتىكى تەڭ تەقسىماتچىلىقنى تۈزىتىپ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى تېخىمۇ تولۇق قوزغاشقا پايدىلىق بولۇپ، كوللېكتىپ ئىگىلىكنى مۇستەھكەملەش، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى ھالقىلىق تەدبىردۇر. ھەرقايسى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ تەبىئىي ۋە ئىقتىسادىي شارائىتلىرى، كۆلىمى، قىلىدىغان ئىشى ۋە باشقۇرۇش سەۋىيىسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ھەربىر ئىشلەپچىقىرىش ئورنىدا ۋە بىر ئىشلەپچىقىرىش ئورنىدا تۈرلۈك مەزگىللەردە قانداق ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى قوللىنىش كېرەكلىكى، بىر خىل ياكى بىرلا ۋاقىتتا بىرنەچچە خىل ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى قوللىنىش مەسىلىسىدە ئىشلەپچىقىرىش دۈيىنىڭ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغا ۋە ئاممىنىڭ ئارزۇسىغا ھۈرمەت قىلىش، يەر شارائىتىغا قاراپ ئىش كۆرۈش لازىم، زورمۇزور بىر خىل شەكىلنى يولغا قويۇپ، يەنە بىر خىل شەكىلنى رەت قىلىشقا، ھەممىنى بىر تاياقتا ھەيدەشكە بولمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىمۇ بارا - بارا تەرەققىي قىلىش ۋە مۇكەممەللىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرىدۇ.

كوممۇنىزم ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا كاپىتالىزم تۈزۈمىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى جەھەتتىكى ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساس قىلغان، بارلىق ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋەتلىرى يوقىتىلغان ئىجتىمائىي تۈزۈم، ئىجتىمائىي تۈزۈم سۈپىتىدە، كوممۇنىزم جەمئىيىتى 1 - ۋە 2 - (تۆۋەت ۋە يۇقىرى) دېگەن باسقۇچقا، يەنى يېتىلىش دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ. 1 - باسقۇچ (تۆۋەن باسقۇچ) تىكى كوممۇنىزم جەمئىيىتى ئادەتتە «سوتسىيالىزم جەمئىيىتى» دەپ ئاتىلىدۇ. 2 - باسقۇچ (يۇقىرى باسقۇچ) تىكى كوممۇنىزم جەمئىيىتى تامامەن يېتىلگەن كوممۇنىزم جەمئىيىتىدۇر.

ماركس، ئېنگېلس ۋە لېنىنلار كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ 1-باسقۇچىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى بايان قىلغىنىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: ئۇ تېخى ئۆز ئاساسىدا راۋاجلانغان كوممۇنىزم جەمئىيىتى ئەمەس، بەلكى ئەمدىلا كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن كوممۇنىزم جەمئىيىتى، شۇڭا ھەرقايسى جەھەتلەردە ئىقتىساد، ئەخلاق ۋە مەنىۋى جەھەتلەردە ئۆزى تۆرەلگەن ھېلىقى كونا جەمئىيەتنىڭ داغلىرىنى ساقلاپ قالغان بولىدۇ. بۇنداق داغنىڭ ئاساسىي ئىپادىلىرى مۇنۇلار: ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى تېخى تۆۋەنرەك بولىدۇ، ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلار دېگەندەك مول بولۇپ كېتەلمەيدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك يوقىتىلغان،

تۇرۇق كتاب تۈرىيكىتى
www.uyghurkitap.com

مەسىلىسى ھەمدە بۇ ھەقتىكى كونكرېت ئورۇنلاشتۇرۇش ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

«قارار»نىڭ 4 - قىسمىدا پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلدى ۋە بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا تەشكىلىي تەدبىرلەر ۋە خىزمەت ئۇسۇللىرى بەلگىلەندى.

«قارار»دا جۇڭگونىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىدىكى ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتلەردىكى تەجرىبىلىرى يەكۈنلىنىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ھازىرقى ھالىتى ئىلمىي تەھلىل قىلىندى، «قارار»دا سوتسىيالىستىك يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپى ئەكس ئەتتۈرۈلدى، بۇ پۈتۈن پارتىيىنىڭ يېزا ئىگىلىكى مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئىدىيىۋى تونۇشنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ۋە يېزا ئىگىلىكىنىڭ زامانىۋىلىشىشىنى تېزلىتىشتىكى كۈچلۈك قورالدۇر.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى سوتسىيالىستىك يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى بىلەن ئىشلەپ چىقارغۇچى شەخسلەرنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى مەسئۇلىيىتى ۋە ھوقۇقى ئېنىق بەلگىلەنگەن بىر خىل باشقۇرۇش تۈزۈمى.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ تۈرلىرى بەك كۆپ، مەسئۇلىيەت ئۆتەيدىغان ئوبيېكتىغا قاراپ كوللېكتىپ مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ۋە شەخسىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى دەپ بۆلۈنىدۇ؛ ئۆتەيدىغان مەسئۇلىيەتنىڭ دائىرىسىگە قاراپ ئومۇمىيۈزلۈك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ۋە خاس تۈر بويىچە مەسئۇلىيەت تۈزۈمى دەپ بۆلۈنىدۇ؛ ئۆتەيدىغان مەسئۇلىيەتنىڭ ۋاقتىغا قاراپ ئۇزاق مۇددەتلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ۋە باسقۇچلۇق مەسئۇلىيەت تۈزۈمى دەپ بۆلۈنىدۇ؛ ئۆتەيدىغان مەسئۇلىيەت بىلەن باغلانغان نەتىجىگە قاراپ مەشغۇلات مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ۋە مەھسۇلات مىقدارى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى دەپ بۆلۈنىدۇ، ۋەھاكازالار. جۇڭگودىكى يېزا خەلق گۇڭشىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش دۈيلىرىدە ئومۇمەن مۇنداق ئىككى خىل ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى: بىرى، مەشغۇلات مەسئۇلىيەت تۈزۈمى، بۇ «ئىشنى كۆتۈرە بېرىش تۈزۈمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، يەنى مەشغۇلات تۈرىنىڭ سانى ۋە سۈپىتىگە مەسئۇل بولىدۇ، گۇڭغا قاراپ ھەق ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىرى، مەھسۇلات مىقدارى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى بولۇپ، بۇ «مەھسۇلاتنى كۆتۈرە بېرىش تۈزۈمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، يەنى ئىشلەپچىقىرىش تۈرىنىڭ ئاخىرقى مېۋىسى بولغان مەھسۇلات مىقدارىغا مەسئۇل بولىدۇ، مەھسۇلاتقا باغلاپ ھەق ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىككى تۈرنىڭ نۇرغۇن كونكرېت شەكىللىرى بار. مەسىلەن، مەھسۇلات مىقدارى مەسئۇلىيەت تۈزۈمىدە، مەسئۇلىيەت ئۆتەيدىغان ئوبيېكتنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ئايرىلىدۇ، بۇنىڭدا مەھسۇلاتنى گۇرۇپپىلارغىچە، ئەمگەك كۈچلىرىگىچە، ئائىلىلەرگىچە كۆتۈرە بېرىش شەكىللىرى بار؛ ئۆتەيدىغان مەسئۇلىيەتنىڭ دائىرىسىگە قاراپ ئايرىلىدۇ، بۇنىڭدا كۆپ تۈرلەر بويىچە كۆتۈرە بېرىش ۋە خاس تۈر بويىچە كۆتۈرە بېرىش شەكىللىرى بار. مەشغۇلات مەسئۇلىيەت تۈزۈمىدىمۇ ئوخشاشلا نۇرغۇن كونكرېت

توغرۇلۇق بىلەن خاتالىق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق زىددىيەت كومۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ داۋاملىق ئالغا قاراپ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

پرولېتارىياتنىڭ كومۇنىزمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا قىلغان كۈرەشلىرى ئۆزىنىڭ ئازاد قىلىش يولىدىكى كۈرەشتۇر. بىر سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ كومۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىغا كىرىشى ئۇچۇن، شۇ دۆلەتتىكى پرولېتارىياتنىڭ تىرىشچانلىقى بولسىلا كۇپايە قىلمايدۇ، بۇ ئىش دۇنيا ئىنقىلابىنىڭ غەلبە قىلىشىغا، ئادەم ئادەمنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان تۈزۈمنىڭ پۈتكۈل يەر شارىدىن يوقىتىلىشىغا، پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا كومۇنىزمنىڭ ئىشقا ئېشىپ، ھەممە ئىنسانلارنىڭ ئازاد بولۇشىغا باغلىق بولمىغان ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت. كومۇنىزمنىڭ پۈتۈن دۇنيادا غەلبە قىلىشىنى تۇسۇۋالغىلى بولمايدۇ. بارلىق كونا ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ئىدىيە سىستېمىلىرى زاۋاللىققا يۈزلەنمەكتە، بۈگۈنكى كۈندە، «پەقەت كومۇنىزم ئىدىيە سىستېمىسى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈملا تاغنى تالقان قىلىدىغان كۈچ ۋە يەر - جاھانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان قۇدرەت بىلەن پۈتۈن دۇنيادا جەۋلان قىلىپ، ئۆزىنىڭ گۈزەل ياشلىق باھارىنى گۈللەندۈرمەكتە.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانمىلىرى»، 2 - توم، 1237 - بەت)

سوتسىيالىزم جەمئىيىتى، سوتسىيالىزمدىن كومۇنىزمغا ئۆتۈش دېگەن مادداغا قارالۇن.

كومۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچى كومۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ تۆۋەن باسقۇچى بولغان سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىش ۋە كومۇنىزم ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئاساسىنىڭ ئاستا-ئاستا بارلىققا كېلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ماركسىزم پرولېتارىياتنىڭ دۇنيانى بىلىش ۋە ئۆزگەرتىشتىكى ئەڭ ئۆتكۈر ئىدىيىۋى قورالى، ئۇ ئىنقىلابىي ئەمەلىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ راۋاجلىنىپ بارىدۇ. پرولېتارىيات ماركسىزمدىن ئىبارەت پۈتكۈل ئىدىيە سىستېمىسىنى ئەترافلىق، مۇكەممەل ئىگىلەپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتىگە يېتەكچى قىلغىنىدىلا، كومۇنىزمدىن ئىبارەت ئۇلۇغ غايىنى ئاخىر رېئاللىققا ئايلاندۇرالايدۇ.

كومۇنىزم تۈزۈمى كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى ئالىدۇ، كومۇنىستىك ئىدىيە سىستېمىسى بۇرژۇئازىيىنىڭ ۋە بارلىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئىدىيە سىستېمىسىنى يېڭىپ چىقىدۇ، بۇ كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت. كومۇنىزمنىڭ پۈتۈن دۇنيادا غەلبە قىلىشىنى تۇسۇۋالغىلى بولمايدۇ. بارلىق كونا ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ئىدىيە سىستېمىلىرى زاۋاللىققا يۈزلەنمەكتە، بۈگۈنكى كۈندە، «پەقەت كومۇنىزم ئىدىيە سىستېمىسى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈملا تاغنى تالقان قىلىدىغان كۈچ ۋە يەر - جاھانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان قۇدرەت بىلەن پۈتۈن دۇنيادا جەۋلان قىلىپ، ئۆزىنىڭ گۈزەل ياشلىق باھارىنى گۈللەندۈرمەكتە.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانمىلىرى»، 2 - توم، 1237 - بەت)

سوتسىيالىزم جەمئىيىتى، سوتسىيالىزمدىن كومۇنىزمغا ئۆتۈش دېگەن مادداغا قارالۇن.

كومۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچى كومۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ تۆۋەن باسقۇچى بولغان سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىش ۋە كومۇنىزم

ئادەم ئادەمنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان تۈزۈم ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدا يوقىتىلغان بولسىمۇ، كونا ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى يەنە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، كىشىلەردىكى خىزمەت ئىقتىدارى جەھەتتىكى ھەر خىللىق كىشىلەرنىڭ تەبىئىي ئىمتىيازى دەپ قارىلىدۇ، شۇڭا شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىش جەھەتتە ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشتىن ئىبارەت سوتسىيالىزم پرىنسىپىدا يولغا قويۇلىدۇكى، ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىش جەھەتتىكى شەكىلدىكى باراۋەرلىك، ئەمەلىيەتتىكى باراۋەرسىزلىك بولغان «بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقى» نى تېخى يوقىتىۋەتكىلى بولمايدۇ. خۇددى لېنىن ئېيتقاندەك: «ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ئومۇم مۇلكىگە ئايلاندۇرۇلغانلىكەن، ئۇ ھالدا، كوممۇنىزم، دېگەن بۇ ئاتالغۇنى بۇ يەردىمۇ قوللىنىشقا بولىدۇ، پەقەت بۇنىڭ تېخى تولۇق كوممۇنىزم ئەمەسلىكى ئەستىن چىقىرىلمىسلا بولدى.» («دۆلەت ۋە ئىنقىلاب»، 1971 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 164 - بەت)

تولۇق كوممۇنىزم يەنى كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ 2 - باسقۇچى سوتسىيالىزم ئاساسىدا راۋاجلانغان، تېخنىكا يېتىلگەن باسقۇچتۇر. كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى راۋاجلىنىپ ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەممە تارماقلىرى ئەڭ ئىلغار پەن - تېخنىكا مۇۋاپىپ قىيەتلىرى ئاساسىدا قۇرۇلغان بولىدۇ؛ جەمئىيەتنىڭ ھەممە ئەزالىرىنى ئەتراپلىق يېتىلگەن، ھەر خىل ئىشلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان بولىدۇ؛ ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئىنتايىن زور دەرىجىدە ئۆسكەن، ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلار ئىنتايىن زور دەرىجىدە مول بولۇپ كەتكەن بولىدۇ، بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئۇستقۇرۇلما جەھەتتە كوممۇنىستىك ئومۇم خەلق مۇلۇكچىلىكى بىردىنبىر مۇلۇكچىلىك شەكلى بولۇپ قالىدۇ؛ سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى، شەھەر بىلەن يېزا، جىسمانىي ئەمگەكچىلەر بىلەن ئەقلىي ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرقلەر تۈگەيدۇ، كىشىلەر كونا ئىش تەقسىماتىنىڭ چەكلىمىسى بىلەن ئۇزاق ۋاقىت مەلۇم بىر كەسىپكىلا باغلىنىپ قالىدىغان ئەھۋالدىن ئازاد بولىدۇ؛ جەمئىيەتنىڭ ھەممە ئەزالىرىنىڭ ئەمگەك كۈنى زور دەرىجىدە قىسقىرىدۇ، ئەمگەك تىرىكچىلىك ۋاسىتىسىلا بولۇپ قالماي، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى بىرىنچى ئېھتىياج بولۇپ قالىدۇ؛ ھەممە ئادەم يۈكسەك كوممۇنىستىك ئاڭغا ۋە ئەخلاق - پەزىلەتكە ئىگە بولىدۇ، جامائەت مەنپەئىتى ئۈچۈن ئاكتىپلىق، پۈتۈن قابىلىيىتىنى ئىشقا سېلىپ، ھەق ھېسابلاشماي ئىشلەيدۇ؛ شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرى ئېھتىياجغا قاراپ تەقسىم قىلىنىدۇ، جەمئىيەت جەمئىيەتنىڭ ھەربىر ئەزاسىنىڭ يۈكسەك مەدەنىيەتلىك ئادەم سۈپىتىدە ھەممە مۇۋاپىق ئېھتىياجلىرىنى تولۇق قاندۇرۇشنى كاپالەتلەندۈرىدۇ؛ سىنىپ ۋە سىنىپىي پەرقلەر يوقىتىلغان، ھەركىم ئېھتىياجغا قاراپ ئالىدىغان بولغاچقا، دۆلەت تامامەن يوقىلىدۇ؛ كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدا، جەمئىيەتتىكى زىددىيەت ئەزالىرى ئارىسىدىكى ئىلغارلىق بىلەن قالاقلىق،

باسقۇچى بولغان سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ماركس «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»تە كوممۇنىزمنىڭ بىرىنچى باسقۇچىنى ئايرىغان، لېنىن يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، بۇ باسقۇچنى كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ تۆۋەن باسقۇچى دەپ ئاتىغان ھەمدە ئۇنى سوتسىيالىزم جەمئىيىتى دېگەن. بۇ باسقۇچتا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ۋە ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنىڭ يولغا قويۇلغانلىقى، ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ يوقىتىلغانلىقى جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشى ۋە سىياسىي تۈرمۇشىنىڭ تۆپتىن ئۆزگەرگەنلىكىنى، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدىكى جەمئىيەتتىن ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدىكى جەمئىيەتكە ئۆتۈشكە سەكرەشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندىداپ، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىگە كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئىجتىمائىي تارىخىي شەرت ـ شارائىتلار ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىگە كىرگەن دۆلەتلەرنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرى بولىدۇ. بۇرۇن ئىقتىسادىي تەرەققىياتى قالاق، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن مەملىكەتلەردە سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ باشلانغۇچ باسقۇچىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى مۇنداق بولىدۇ: ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى تۆۋەنرەك بولىدۇ، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىشنىڭ مادديي ئاساسى تېخى تولۇق قۇرۇلمىغان بولىدۇ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭكىدىن تۆۋەن بولىدۇ. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرسىمۇ، لېكىن ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئىككى خىل مۇلۇكچىلىك شەكلى يەنى سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى بىلەن سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، يەككە خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ قالدۇقلىرىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇران ـ چاپقۇنلۇق، كەسكىن كۆلەملىك سىنىپىي كۈرەش ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، سىنىپىي كۈرەش يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، دۆلەتنىڭ يەنىلا دىكتاتورا يۈرگۈزۈش فۇنكسىيىسى بولىدۇ. مانا بۇ تەرەققىي قىلغۇچقان سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتۇر. ئۇ خىلى ئۇزاق تارىخىي باسقۇچنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئاندىن يېتىلىپ بارىدۇ. ئۇ چاغدا، يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، پەن ـ تېخنىكا ۋە دۆلەت مۇداپىئەسى ئومۇمىيۈزلۈك زامانىۋىلاشقان بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ سوتسىيالىستىك ئومۇم ئىگىدارلىقىدا بولۇش دەرىجىسى يەنىمۇ ئۆسىدۇ، مۇشۇ ئاساستا، ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي پەرق مەۋجۇت بولۇشتىن قالىدۇ، شەھەر بىلەن يېزا، ئەقلىي ئەمگەكچىلەر بىلەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرق يەنىمۇ كىچىكلەپ بارىدۇ، شۇنىڭدەك پۈتۈن جەمئىيەت مىقياسىدا تەڭ مىقدارىدىكى ئەمگەككە تەڭ مىقدارىدا مەھسۇلات ئېلىشتىن ئىبارەت سوتسىيالىستىك پرىنسىپ ئىجرا قىلىنىدۇ. ئوخشاش دەرىجىدە ئەمگەك ئاشۇرۇش

جەمئىيىتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىغا ئۆتۈش داۋامىدا بەسەپ ئۆتىدىغان بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق ۋە خاراكتېر جەھەتتىن بىر - بىرىدىن پەرق قىلىدىغان تەرەققىيات باسقۇچى.

تارىختىكى ھەرقانداق ئىجتىمائىي فورماتسىيە ئۆزىنىڭ پەيدا بولۇش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىدا ئوخشاش بولمىغان تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتىدۇ. كومپارتىيىلىك جەمئىيەت فورماتسىيىسىمۇ پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىشتىن تارتىپ ئاخىردا تولۇق كومپارتىيىنى ئەمەلگە ئاشقىچە بىرنەچچە تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ باسقۇچلار مۇنۇلار:

1) كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈش دەۋرى. بۇ دەۋر پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغان ۋاقىتتىن باشلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۈكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغان چاغدا ئاساسەن ئاخىرلىشىدۇ. بۇ كومپارتىيىنىڭ جەمئىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىش دەۋرى، كاپىتالىستىك كونا جەمئىيەت فورماتسىيىسىدىن كومپارتىيىنىڭ يېڭى جەمئىيەت فورماتسىيىسىگە ئۆتۈش دەۋرى، كاپىتالىستىك ئىگىلىك تۈزۈلمىسى بىلەن سوتسىيالىستىك ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بۇ دەۋرنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتتىكى ئىپادىسىدۇر. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «ئۇنداق بولسا، ئۆتۈش دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى زادى نېمە؟ ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۆتۈش دېگەنلىك مۇشۇ تۈزۈمدە كاپىتالىستىك تەركىب، قىسىم ۋە ئامىللارمۇ، سوتسىيالىستىك تەركىب، قىسىم ۋە ئامىللارمۇ مەۋجۇت دېگەنلىكمۇ؟ شۇنداق دېگەنلىكنى ھەممە ئېتىراپ قىلىدۇ.» (لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 540 — 541 - بەتلەر) دەسلەپتە كاپىتالىستىك ئىگىلىك يېتەرلىك تەرەققىي قىلمىغان، دەسلەپكى كاپىتالىزمنىڭ ئىگىلىك تەركىبلىرى تېخى مەۋجۇت بولغان مەملىكەتتە، كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبلىرىنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۆتكۈنچى دەۋرنىڭ ئىپادىسىدۇر. ئۆتكۈنچى دەۋردىكى ئاساسىي زىددىيەت — پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، كۆرەشنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى — سوتسىيالىزم يولىغا مېڭىش ياكى كاپىتالىزم يولىغا مېڭىش مەسىلىسى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «بۇ ئۆتكۈنچى دەۋر ئۆلۈۋاتقان كاپىتالىزم بىلەن ئۆسۈۋاتقان كومپارتىيىزم بىر - بىرى بىلەن كۆرەش قىلىدىغان دەۋردىن، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، مەغلۇپ قىلىنغان لېكىن تېخى يوقىتىلمىغان كاپىتالىزم بىلەن ئۇغۇلغان لېكىن تېخى ناھايىتىمۇ يۇمران ھالەتتە تۇرغان كومپارتىيىزم ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش دەۋرىدىن ئىبارەت بولماي مۇمكىن ئەمەس.» («پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى دەۋرىدىكى ئىقتىساد ۋە سىياسىي»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 — 2 - بەتلەر)

2) كومپارتىيىزم جەمئىيىتىنىڭ 1 - باسقۇچى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۈكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندىلىنىشى ۋە سوتسىيالىستىك ئىگىلىك تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشى كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈش دەۋرىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشقانلىقىدىن ۋە كومپارتىيىزم جەمئىيىتىنىڭ 1 -

سوتسيالىزمدىن كوممۇنىزمغا ئۆتۈش ئۈچۈن تۆۋەندىكىدەك ئاساسىي شەرتلەر هازىرلىنىشى كېرەك: (1) ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى جەھەتتە، يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغان ماددىي ۋە تېخنىكىۋى ئاساس بولۇشى، ئەمگەكچىلەر يۈقىرى مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە بولۇشى، بۇ ئاستە ئىشلەپچىقىرىش ئىشىنىمۇ قىلالايدىغان، ئىلمىي باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ هۆددىسىدىنمۇ چىقالايدىغان، ئەتراپلىق يېتىلگەن كوممۇنىستىك يېڭى كىشىلەردىن بولۇشى، خەلق ئىگىلىكىنىڭ هەرقايسى تارماقلىرى ئىلغار پەن ـ تېخنىكا بىلەن قوراللانغان بولۇشى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى زور دەرىجىدە ئۆسكەن بولۇشى، ئىجتىمائىي بايلىق ئىنتايىن مول بولۇشى لازىم. (2) ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتە، كوممۇنىستىك ئومۇم خەلق مۈلۈكچىلىكى جەمئىيەتنىڭ بىردىنبىر ئىقتىسادىي بازىسى بولۇشى، شەهەر بىلەن يېزا، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى، ئەقلىي ئەمگەكچىلەر بىلەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماهىيەتلىك پەرق يوقىتىلغان بولۇشى، جەمئىيەتنىڭ هەربىر ئەزاسى كونا ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ ئاسارىتىدىن ئازاد بولۇشى، جەمئىيەتنىڭ هەممە ئەزاسىنىڭ ئەمگەك كۈنى زور دەرىجىدە قىسقىرىشى، ئەمگەك ئەمگەكچىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى بىرىنچى ئېهتىياج بولۇپ قېلىشى لازىم. (3) ئۇستقۇرۇلما جەھەتتە، ئەمگەكچىلەرنىڭ كوممۇنىستىك ئېڭى زور دەرىجىدە ئۆسكەن بولۇشى، هەق بىلەن هېسابلىشىپ ئولتۇرماي جەمئىيەتتىكى جامائەتنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئاكتىپلىق ئىشلەش ئەمگەكچىلەرنىڭ ئادىتى بولۇپ قېلىشى، سىنىپىي پەرقلەر يوقىتىلغانلىقى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ۋە ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى قوغدايدىغان مەجبۇرلىغۇچى ئورگاننىڭ لازىمى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، دۆلەت تەلتۆكۈس يوقىتىلىشى لازىم. يۇقىرىقى ئاساسىي شەرتلەر هازىرلانغاندىلا، ئىنسانلار ئاندىن «هەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەيدىغان، ئېهتىياجىغا قاراپ ئالىدىغان» كوممۇنىزم جەمئىيىتىگە كىرەلەيدۇ.

سوتسيالىزمدىن كوممۇنىزمغا ئۆتۈش ئۈچۈن خەلقئارا جەھەتتىكى شەرتلەرمۇ هازىرلانغان بولۇشى كېرەك. پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا سوتسيالىستىك ئىنقىلاب تامامىلانغان، جاهانگىرلىك يوقىتىلغان ئەهۋالدىلا، سوتسيالىزم يۇقىرىقى شەرتلەرنىڭ پىشىپ يېتىلىشىگە ئەگىشىپ كوممۇنىزمغا كىرىدۇ.

سوتسيالىزم جەمئىيىتىدىن تەرەققىي قىلىپ كوممۇنىزم جەمئىيىتىگە ئۆتۈش ئۈچۈن، ناهايىتى ئۇزاق تارىخىي دەۋرنى بېسىپ ئۆتۈشكە، سان ئۆزگىرىشىدىن سۈپەت ئۆزگىرىشىگە ئۆتىدىغان بىر قاتار جەريانلارنى بېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. سوتسيالىزم جەمئىيىتى بارا ـ بارا يېتىلىدۇ، پرولېتارىيات هاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، سوتسيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغاندىن كېيىن، سوتسيالىزم باسقۇچىدا توختاپ قالماي بولمايدۇ. ئەمما، سوتسيالىزمنىڭ كوممۇنىزمغا ئۆتۈشى شەرتلىك بولىدۇ، يۇنىڭدا خۇسۇسەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئەڭ ئاساسىي شەرت بولىدۇ، كىشىلەر شەرت تېخى هازىرلانمىغان چاغدا باسقۇچتىن هالقىپ

بارا - بارا ئورۇنداشلىدۇ؛ سىنىپىي كۈرەش مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن قالغانلىقى ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ ئىچكى جەھەتتە دىكتاتۇرا يۈرگۈزۈش فۇنكسىيىسى مەۋجۇت بولماي قالىدۇ، بۇ فۇنكسىيە ئەمگەك باراۋەرلىكىنى ۋە تەقسىمات باراۋەرلىكىنى قوغداشقا ئۆزگىرىدۇ.

3) كومۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى. ئۇ باسقۇچتا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىدۇ، مەھسۇلات ئىنتايىن زور دەرىجىدە مول بولىدۇ، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى، شەھەر بىلەن يېزا، ئەقلىي ئەمگەك كىشىلەر بىلەن جىسمانىي ئەمگەك كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق يوقىلىدۇ، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنىڭ ئورنىنى ئېھتىياجغا قاراپ تەقسىم قىلىش ئالىدۇ، تاۋار - پۇل مۇناسىۋىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن قالىدۇ، ئەمگەك كىشىلەر جىسمانىي ۋە ئەقلىي جەھەتلەردىن ئەتراپلىق يېتىلىدۇ، ئەمگەك تىرىكچىلىك ۋاستىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تۇرمۇشنىڭ بىرىنچى ئېھتىياجى بولۇپ قالىدۇ، كىشىلەردە ئومۇمىيۈزلۈك يۈكسەك كومۇنىستىك ئاڭ بولىدۇ، سىنىپىي پەرق يوقىتىلغان بولىدۇ، دۆلەت تامامەن يوقىلىدۇ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى جەھەتلىرىدە قېپقالغان كونا جەمئىيەتنىڭ ئەنئەنىلىرى ۋە داغلىرى يوقىتىلغان بولىدۇ.

كومۇنىزمغا ئۆتۈش سوتسىيالىزم جەمئىيىتى راۋاجلىنىپ يېتىلگەندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن يېڭى تەرەققىيات باسقۇچى. سوتسىيالىزم قۇرۇشقا تىرىشىپ، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنى يېتىلىش باسقۇچىغا كىرگۈزگەندىلا كومۇنىزمغا ئۆتۈش مۇمكىن بولىدۇ. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «پەقەت سوتسىيالىزم تامامەن غەلبە قازانغاندىن كېيىن، ئاندىن كومۇنىزم ئۆسۈپ چىقىدۇ.» («شەئىلىك خالىس ئەمگەك تۇغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 9 - بەت) كىشىلەر ئوخشاش بولمىغان تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، سوتسىيالىزم قۇرۇش دەۋرىدە كومۇنىزمغا ئۆتۈش ۋەزىپىسىنى ئوتتۇرىغا قويسا بولمايدۇ، خاتا ھالدا ئېزىپ بەزى تەقسىماتچىلىق ئامىللىرىنى كۆمۇنىزمنىڭ نەرسىسى دەۋالما تېخىمۇ بولمايدۇ.

سوتسىيالىزمدىن كومۇنىزمغا ئۆتۈش

كومۇنىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچى بولغان سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىشى ھەمدە تولۇق يېتىلگەن كۆمۇنىزم جەمئىيىتىگە ئۆتۈشىدىكى مۇقەرەر يۈزلىنىش.

ماركس ۋە لېنىننىڭ ئىلمىي ھۆكمىگە ئاساسەن، كومۇنىزم جەمئىيىتى يېتىلىش دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان ئىككى باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كومۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ 1 - باسقۇچى ياكى تۆۋەن باسقۇچى، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئادەتتە دېيىلىدىغان سوتسىيالىزم جەمئىيىتى ئەمدىلا كاپىتالىزم ھەمراھىدىن تۇغۇلغان، ئىقتىساد، ئەخلاق ۋە مەنىۋى جەھەتلەردە كونا جەمئىيەتنىڭ داغلىرىنى ساقلاپ قالغان بولىدۇ. شۇڭا، ئۇنى يېتىلمىگەن كومۇنىزم جەمئىيىتى دېيىش مۇمكىن. كومۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ 2 - باسقۇچى ياكى يۇقىرى باسقۇچى كونا جەمئىيەتنىڭ داغلىرىدىن ئۆزۈل - كېسىل خالاس بولغان، تولۇق يېتىلگەن، «ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ھەركىم ئېھتىياجىغا قاراپ ئېلىش» پرىنسىپى يولغا قويۇلغان كومۇنىزم جەمئىيىتى بولىدۇ.

جەريانىدۇر. كېيىن، كاپىتالىستىك سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، مەدەنىيەت، تېخنىكا سەۋىيىسى جەھەتتىن ئىشچىلارغا قويۇلىدىغان تەلەپ بارغانسېرى يۇقىرىلاپ كەتتى. ئەڭ تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك ئەللەردە سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى، شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىساد، مەدەنىيەت تەرەققىياتى سەۋىيىسى جەھەتتىكى پەرق كىچىكلەش تەرەپكە يۈزلەنمەكتە، ئەقلىي ئەمگەكچىلەر بىلەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت، تېخنىكا سەۋىيىسى جەھەتتىكى پەرقمۇ كىچىكلەش تەرەپكە يۈزلەنمەكتە. ئەمما، كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيە مەۋجۇت بولغاچقا، ئۈچ چوڭ پەرقنىڭ يوقىلىشى مۇمكىن ئەمەس، ئۇ داۋاملىق تۈردە كىشىلەرنىڭ مەنپەئەت جەھەتتىكى قارىمۇ-قارشىلىقى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ ئورنىنى ئالغان، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار يوقىتىلغان، ئەمگەكچى خەلق جەمئىيەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خوجايىنى بولۇپ قالغان، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى، شەھەر بىلەن يېزا، ئەقلىي ئەمگەكچىلەر بىلەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدا تۈپ مەنپەئەت بىرلىكى ئاساسىدا باراۋەرلىك، ئۆزئارا ياردەملىشىش، ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغان بولىدۇ، شۇڭا، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى، شەھەر بىلەن يېزا، ئەقلىي ئەمگەكچىلەر بىلەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدا ئانتاگونىيىلىك زىددىيەت بولمايدۇ، لېكىن پەرق يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي قالاقراق سوتسىيالىستىك ئەللەردە بۇنداق پەرق يەنىلا ناھايىتى روشەن بولىدۇ: (1) سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ئوخشاش بولمىغاچقا، شەھەرلەردە ۋە سانائەتتە سوتسىيالىستىك ئومۇم خەلق مۈلۈكچىلىكى يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ، يېزىلاردا ۋە يېزا ئىگىلىكىدە بولسا سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىك يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى، شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدا ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى، ئەمگەك دارامىتى ۋە تۇرمۇش شارائىتى قاتارلىق جەھەتلەردە يەنىلا زور پەرقلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. (2) سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشچىلار، دېھقانلارنىڭ مەدەنىيەت ۋە تېخنىكا سەۋىيىسى كونا جەمئىيەتتىكىدىن تېز ئۆسىدۇ، لېكىن ئۇلار بىلەن ئىنژېنېر، ئاگرانوملار ئارىسىدا يەنىلا خېلى چوڭ پەرق بولىدۇ؛ ئەقلىي ئەمگەكچىلەر بىلەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر ئارىسىدىكى پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسى، ئەمگەك شارائىتى ۋە تۇرمۇش شارائىتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى پەرقلەرنى يوقىتىش تېخى مۇمكىن ئەمەس. سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى ئۈچ چوڭ پەرق ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار، ئەقلىي ئەمگەكچىلەر بىلەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر ئارىسىدىكى تۈپ مەنپەئەت بىرلىكى ئاساسىدىكى ئانتاگونىيىسىز زىددىيەتتۇر. بۇنداق زىددىيەت سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئۆزى ئارقىلىق ئۈزلۈكسىز ھەل بولۇپ بارىدۇ.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ يۈكسەك

كوممۇنىزم باسقۇچىغا كىرىشنى خىيال قىلسا ھەرگىز بولمايدۇ. باسقۇچتىن ھالقىپ كېتىشكە ئۇرۇنىدىغان، ئەمەلىيەتكە سىغمايدىغان بۇنداق خىيال ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىش بىلەنلا قالماستىن، كوممۇنىزمغا ئۆتۈش مۇساپىسىنى ئۇزارتىۋېتىدۇ.

ئۈچ چوڭ پەرق سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى، شەھەر بىلەن يېزا، ئەقلىي ئەمگەكچىلەر بىلەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ قىسقارتىلىپ ئېيتىلىشى.

ئۈچ چوڭ پەرق — بىر تارىخىي ھادىسە. بۇ پەرقلەر ئىپتىدائىي جەمئىيەت قۇللۇق جەمئىيەتكە ئۆتكەن چاغدا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ۋە ئىش تەقسىماتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا، بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ ۋە سىنىپنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ بارا - بارا شەكىللەنگەن، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، قول سانائەتنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىن ئايرىلىپ چىقىشى، ئۇنىڭدىن كېيىن تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشىنىڭ تاۋار بىلەن قول سانائەتنىڭ ئايرىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى ئارقىسىدا، تەدرىجىي يوسۇندا سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى، شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدا پەرق كېلىپ چىقتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەكمۇ بارا - بارا ئايرىلدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئەمەلىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالە ئۆزىنىڭ زۆرۈر ئەمگىكى ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ ۋاقىت سەرپ قىلىپ كېتىپ، نەتىجىدە جەمئىيەتتىكى ئەمگەكنى باشقۇرۇش، دۆلەت ئىشلىرى، قانۇن ئىشلىرى، سەنئەت، ئىلىم - پەن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئومۇمىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئارتۇق ۋاقىت چىقىرالمىغان چاغدا، ئەمەلىي ئەمگەكتىن ئايرىلغان بىرەر ئىمتىيازلىق سىنىپنىڭ بۇ ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشى مۇقەررەر ئىدى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ سىنىپ ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىنى دەپ، بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتقان ئەمگەك يۈكىنى ئەمگەكچى ئاممىنىڭ زىممىسىگە يۈكلەپ قويۇشتا پۇرسەتنى ھېچقاچان قولدىن بەرمىگەن.» («دىيۇرىغا قارشى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 345 - بەت) ئۈچ چوڭ پەرقنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە چوڭىيىشى تارىختا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ۋە پەن - مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئەمما، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى جەھەتتىكى خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئاساس قىلىنغان جەمئىيەتتە بۇ پەرقلەر كىشىلەرنىڭ مەنپەئەت جەھەتتىكى قارىمۇقارشىلىقى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپلار، ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سىنىپلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى ئانتاگونىيىلىك زىددىيەت بولۇپ ئىپادىلەنگەن.

كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئۈچ چوڭ پەرقنىڭ قارىمۇقارشىلىقى ئىنتايىن ئۆتكۈر بولغان. كاپىتالىزمنىڭ پەيدا بولۇش ۋە راۋاجلىنىش جەريانى، ماھىيەتتە، كاپىتالىستىك سانائەتنىڭ يەككە يېزا ئىگىلىكىنى بۇلاش، شەھەرنىڭ يېزىنى بۇلاش ۋە پەن - مەدەنىيەتنى بۇرژۇئازىيە مونوپول قىلىۋېلىش

ئۈچۈن، كىشىلەر يېپىدىن يېڭنىسىغىچە ھېسابلىشىپ ئولتۇرىدىغان، باشقىلارغا يېرىم سائەت ئارتۇق ئىشلەپ بېرىشنى، باشقىلاردىن ئازراق ھەق ئېلىشنى خالىمايدىغان بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقىنىڭ تار نەزەر دائىرىسىدىن تامامەن قۇتۇلۇپ، جەمئىيەت ئۈچۈن ئاڭلىق، ئىختىيارىي، ئۆزىنىڭ بارلىق قابىلىيىتىنى ئىشقا سېلىپ تىرىشىپ ئىشلەيدىغان بولىدۇ. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «تارراق ۋە ئېنىقراق مەنىدىن ئېيتقاندا، كوممۇنىستىك ئەمگەك جەمئىيەت ئۈچۈن قىلىدىغان ھەقسىز ئەمگەك، بۇنداق ئەمگەك مەلۇم مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلىش، مەلۇم مەھسۇلاتقا ئىگە بولۇش ئىمتىيازىغا ئېرىشىش ئۈچۈن بولىدىغان ئەمگەك ئەمەس، ئاۋۋال بەلگىلەپ قويۇلغان قانۇنىي نورما بويىچە بولىدىغان ئەمگەكمۇ ئەمەس، بەلكى ئىختىيارىي، نورمىسىز ئەمگەك، ھەق تەلەپ قىلىنمايدىغان، ھەق ئېلىش شەرت قىلىنمايدىغان ئەمگەك، جامائەت مەنپەئىتىنى دەپ ئەمگەك قىلىش ئادىتىگە ۋە چوقۇم جامائەت مەنپەئىتىنى دەپ ئەمگەك قىلىش يولىدىكى ئاڭلىق تەلەپ (ئادەتكە ئايلانغان بولىدۇ) كە ئاساسەن قىلىنىدىغان ئەمگەك، بۇنداق ئەمگەك ساغلام بەدەننىڭ تەبىئىي ئېھتىياجىدۇر.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 176- بەت)

سوتسىيالىزم شارائىتىدا، كوممۇنىستىك ئەمگەكنى يولغا قويۇش تېخى مۇمكىن بولمايدۇ، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىلا يولغا قويۇلىدۇ. ئەمما، كوممۇنىستىك ئەمگەك پوزىتسىيىسىنى تەشەببۇس قىلىش كېرەك. سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى غەلىبە قىلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا بارلىققا كەلگەن كوممۇنىستىك شەنبىلىك خالىس ئەمگەك كوممۇنىستىك ئەمگەك پوزىتسىيىسىنىڭ ئۈندۈرمىسى ھېسابلىنىدۇ. لېنىن كوممۇنىستىك شەنبىلىك خالىس ئەمگەكنىڭ ئەھمىيىتىنى يۇقىرى باھالاپ، مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئۇ بىزگە ئىشچىلارنىڭ ئاڭلىق، ئىختىيارىي تۈردە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئاشۇرۇش، يېڭى ئەمگەك ئىنتىزامىنى ئورنىتىش، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي شارائىت ۋە تۇرمۇش شارائىتىنى بەرپا قىلىشتەك ئىجادچانلىق روھىنى كۆرسەتتى.» («ئۇلۇغ باشلىنىش»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 28 - بەت)

كوممۇنىستىك ئەمگەكنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن بىر قاتار ئاساسىي شەرت - شارائىتلارنىڭ ھازىرلىنىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ماددىي ئەشيا جەھەتتە، كوممۇنىستىك ماددىي ۋە تېخنىكىۋى ئاساس سېلىش تەلەپ قىلىنىدۇ، خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك، «ھازىرقى غايەت زور ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن پىلانلىق پايدىلىنىش ۋە ئۇنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇش ئارقىسىدا، ھەممە كىشىنىڭ ئەمگەككە قاتنىشىشى زۆرۈر بولۇپ قالغان شارائىتتا، تۇرمۇش ۋاسىتىلىرى، ھۇزۇر - ھالاۋەت ۋاسىتىلىرى، بارلىق جىسمانىي ۋە ئەقلىي قابىلىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە جارى قىلىشقا كېرەكلىك بولغان ۋاسىتىلەر بارلىق جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئىختىيارىغا باپ باراۋەر، بارغانسېرى تولۇق تاپشۇرۇلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 587 - بەت)

ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي شەرت جەھەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان بىرلا كوممۇنىستىك ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىـ

www.uyghurkitap.com

دەرىجىدە راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كونا جەمئىيەتتىن قېپقالغان ئۈچ چوڭ پەرق مۇقەررەر سۈرئەتتە بارا - بارا يوقىلىدۇ. بۇ نىشانغا يېتىش ئۈچۈن، (1) ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى ئەڭ ئىلغار پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن قوراللاندۇرۇش، يېزا ئىگىلىكىنىمۇ ئەڭ ئىلغار پەن - تېخنىكا بىلەن قوراللاندۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك ئەمگىكىنى سانائەت ئەمگىكىگە ئايلاندۇرۇش، بۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىكىدە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈش، يېزا ئىگىلىكىدىكى سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىن سوتسىيالىستىك ئومۇم خەلق مۈلۈكچىلىكىگە ئۆتۈش، دېھقانلار ۋە يېزىلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە مەدەنىيەت تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئىشچىلارنىڭ ۋە شەھەرلەرنىڭ سەۋىيىسىگە يېقىنلاشتۇرۇش لازىم، شۇنداق قىلغاندا، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى، شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرق بارا - بارا يوقىلىدۇ؛ (2) ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى زور دەرىجىدە ئۆسكەن شارائىتتا، جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرىنىڭ ئەمگەك ۋاقتىنى پەيدىنپەي قىسقارتىپ، ئىشچىلار ۋە دېھقانلارنىڭ مەدەنىيەت، تېخنىكا سەۋىيىسىنى بارا - بارا ئىنژېنېر، ئاگرانوملارنىڭكىگە يەتكۈزۈش ھەمدە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرىنى ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىنى ئەتراپلىق يېتىلدۈرۈش، يەنى بىۋاسىتە ئىشلەپ چىقارغۇچىمۇ بولۇش، باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ ھۆددىسىدىنمۇ چىقىش، ماددىي ئەشيالارنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەنمۇ شۇغۇللىنىش، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت ۋە سەنئەت قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەنمۇ شۇغۇللىنىش، ئۆمۈرۋايەت بىر خىل كەسىپ بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان كونا ئىش تەقسىماتىنىڭ ئاسارىتىدىن ئازاد بولۇش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىش لازىم، شۇنداق قىلغاندا، ئەقلىي ئەمگەكچىلەر بىلەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرق يوقىلىشقا قاراپ ماڭىدۇ.

كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىغا يەتكەندە، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى، شەھەر بىلەن يېزا، ئەقلىي ئەمگەكچىلەر بىلەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرق يوقالسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ماھىيەتلىك بولمىغان پەرق يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

كوممۇنىستىك ئەمگەك كوممۇنىزم شارائىتىدا، يۈكسەك كوممۇنىستىك ئاڭغا ئىگە ئەمگەكچىلەر جەمئىيەت ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئاڭلىق، ئىختىيارىي قىلىدىغان، ھەق بىلەن ھېسابلاشمايدىغان ئەمگەك. بۇنداق ئەمگەك ئەمگەكچىلەرنىڭ تىرىكچىلىك ۋاسىتىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەمگەكچىلەر تۇرمۇشىنىڭ بىرىنچى ئېھتىياجى بولۇپ قالغان بولىدۇ.

كوممۇنىزم ئەمگەكنى ھەرگىز ئىنكار قىلمايدۇ، دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، كوممۇنىزم ئەمگەك ئاساسىدا قۇرۇلىدۇ. كوممۇنىزمغا بارغاندا ھېچقانداق ئەمگەكنىڭ ھاجىتى قالمايدۇ دەپ ھېسابلايدىغان نۇقتىئىنەزەر توغرا ئەمەس. كوممۇنىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يۈكسەك راۋاجلانغانلىقى، ئەمگەك شارائىتى تۈپتىن ئۆزگەرگەنلىكى ۋە كىشىلەرنىڭ كوممۇنىستىك ئېڭى ئىنتايىن زور دەرىجىدە ئۆسكەنلىكى

ئەمما ئىستېمال بۇيۇملىرىغا بولسا قىلغان ئىشغا قاراپ ئەمەس، بەلكى يۈكسەك مەدەنىيەتلىك ئادەمنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ئېرىشىدۇ.» («لېنىنىزم مەسىللىرى»، 1964 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 586 - بەت)

ئېھتىياجغا قاراپ ئېلىشتا، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، تۇرار جاي، پائالىيەت ئېلىپ بېرىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەڭ ئاساسىي تۈرمۇش ئېھتىياجىنىڭ قاندۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىنىپلا قالماستىن، يۈكسەك مەدەنىيەتلىك ئادەمنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش جەھەتتىكى ئەقلىغە مۇۋاپىق ئېھتىياجلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ قاندۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىنىدۇ. ئەڭ تەقسىم قىلىش ئېھتىياجغا قاراپ ئېلىش ئەمەس. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ئېھتىياجغا قاراپ ئېلىشنىڭ شەرت - شارائىتلىرىنى تېخى ھازىرلىمىغان ئەھۋالدا، ئەگەر ككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى بەك بالدۇر ئىنكار قىلمۇبتىش ئەڭ تەقسىماتچىلىقنىلا كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئەڭ تەقسىماتچىلىق ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ خام خىيالى بولۇپ، سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىدۇ.

www.uyghurkitap.com

كىنى ئورنىتىش، سىنىپىي پەرقنى، ساناتەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى، شەھەر بىلەن يېزا، ئەقلىي ئەمگەكچىلەر بىلەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرقنى يوقىتىش، ھەركىم ئېھتىياجىغا قاراپ ئېلىش، ئەمگەكچىلەر ئۆمۈرۋايەت بىر خىل كەسىپ بىلەنلا بەند بولۇپ قالىدىغان ئىشنى تۈگىتىپ، ئەمگەكچىلەرنى ئەتراپلىق يېتىلگەن يېڭى ئادەملەردىن قىلىپ چىقىش غايىسىگە يېتىش تەلەپ قىلىنىدۇ. «بۇنداقتا، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ئادەمنى قۇل قىلىش ۋاسىتىسى بولماي، ئادەمنى ئازاد قىلىش ۋاسىتىسى بولۇپ قالىدۇ، دېمەك، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىر خىل يۈكتىن بىر خىل راھەتكە ئايلىنىدۇ.» («دىيۇرىڭغا قارشى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 565 - بەت) مەنىۋى شەرت جەھەتتە، كىشىلەرنىڭ كوممۇنىستىك ئېڭىنىڭ ئىنتايىن زور دەرىجىدە ئۆسۈشى، ئەمگەك ئىقتىدارىغا ئىگە ھەربىر كىشىنىڭ ئىجتىمائىي ئەمگەككە ئاڭلىق ۋە ئىختىيارىي قاتنىشىپ، پۈتۈن جەمئىيەت ئۈچۈن پاراۋانلىق يارىتىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ئېھتىياجىغا قاراپ ئېلىش «ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ھەركىمگە ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ — ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئالىي غايىسىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان كوممۇنىزم پرىنسىپى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس 1845 - يىلى شۇ چاغدىكى ئەكسىيەتچى سوتسىيالىزم ئېقىمىنى تەنقىد قىلغىنىدا، شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىش دېگەن ئىلمىي تەسەۋۋۇرنى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى. 1875 - يىلى، «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»تە ماركس كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ، مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ 1 - باسقۇچىدا شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرى يەنىلا ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىنىدۇ؛ پەقەت «كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدا، كىشىلەرنى ئىش تەقسىماتىغا قوللارچە بويسۇنۇشقا مەجبۇر قىلىدىغان ئەھۋال يوقىلىپ، ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ يوقالغاندىن كېيىن؛ ئەمگەك تىرىكچىلىك ۋاسىتىسىلا بولۇپ قالماي، بەلكى ئۇنىڭ ئۆزى تۇرمۇشنىڭ بىرىنچى ئېھتىياجى بولغاندىن كېيىن؛ شەخسلەرنىڭ ئەتراپلىق ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىمۇ ئۆسۈپ، كوللېكتىپ بايلىقنىڭ بارلىق مەنبەسى تولۇق راۋان بولغاندىن كېيىن، — پەقەت مۇشۇ چاغدىلا، ئاندىن بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقىنىڭ تار نەزەر دائىرىسىدىن تامامەن ھالقىپ چىققىلى بولىدۇ، جەمئىيەت ئاندىن ئۆز بايرىقىغا مۇنداق دەپ يېزىپ قويالايدۇ: ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ھەركىمگە ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىش.» («گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 24 - بەت) سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن، ستالىن ماركسىزمنىڭ بۇ ئىلمىي ھۆكمىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ شەرھلەپ، مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «كوممۇنىزم پرىنسىپى مۇنداق: كوممۇنىزم جەمئىيىتىدە، ھەربىر ئادەم ئۆزىنىڭ قابىلىيىتىگە قاراپ ئىشلەيدۇ،

تەرەپلىمە تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاشتا، ئارتۇقچىلىق لارنى جارى قىلدۇرۇش، ئەڭ يۇقىرى ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشىشكە ئەھمىيەت بېرىش لازىم. مانا مۇشۇنداق تۈزۈلگەن خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى بىرقەدەر يۇقىرى ئىلمىيلىككە ئىگە بولغان بولىدۇ.

دۆلەتنىڭ ئالىي ھاكىمىيەت ئورگىنى خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى تەستىقلاش ۋە ماقۇللاش بىلەن بىللە، پىلاننىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش يۈزىسىدىن، مۇناسىپ سىياسەت ـ تەدبىرلەرنى قوللىنىشى لازىم. ئىجرا قىلىش جەريانىدا ئەھۋال ئۆزگىرىپ قالسا، خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى مەلۇم تەرتىپ بويىچە تۈزىتىشكە ۋە تەڭشەشكە بولىدۇ. دۆلەت پىلاننىڭ ئىلمىيلىقىنى ئۆستۈرگەندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ سۈرىنى ساقلىغىلى بولىدۇ.

ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى تۈزۈش ۋە ئىجرا قىلىش جەريانىدا، بازار مېخانىزمىدىن پايدىلىنىشقا سەل قاراشقا بولمايدۇ. ھەر جەھەتلەردىكى تەڭپۇڭلۇقنى دائىم، ئاڭلىق ساقلاش ۋە خەلق ئىگىلىكىدە ئەڭ ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلىش ئۈچۈن، دۆلەت پىلاننىڭ يېتەكچىلىكىنى كۈچەيتىش شەرتى ئاستىدا، بازار ئارقىلىق تەڭشىشنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش كېرەك.

كاپىتالىستىك دۆلەتلەرمۇ خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئارىلىشىش، ئىقتىسادىي كرىزىسنى يەسەيتىش ئۈچۈن مەملىكەت خاراكتېرلىك پىلان تۈزىدۇ. بۇنداق پىلان مونوپول بۇرژۇئازىيىنىڭ رايىنى ۋە مەنپەئىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، شۇنداقتىمۇ ھەرقايسى مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرى ئۆز ئالدىغا ئىش قىلىدۇ، قارىغۇلۇق ھالەتتە تۇرغان ئاساسىتا پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمنىڭ پىلانىمۇ ھەم خەلق ئامما سىنىڭ ئاڭلىق ئەمەلىي ھەرىكىتىگە ئايلىنالمايدۇ، ھەم كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنى دەۋرىي خاراكتېرلىك كرىزىستىنمۇ قوتۇلدۇرۇۋالالمايدۇ.

خەلق ئىگىلىكىنى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش «خەلق ئىگىلىكىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ جەمئىيەتتىكى ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچى بايلىقى بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدىكى سانىنىڭ ماسلىشىش مۇناسىۋىتىنى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي تىدىن ئەكس ئەتتۈرۈش ۋە بىر تەرەپ قىلىش، بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ئارىسىدىكى، ھەرقايسى ھالقىلىرى (ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش، ئىستېمال) ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى توغرا ئورۇنلاشتۇرۇشتۇر. ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ستاتىستىكىسىنى ئالساق، بۇ ئۆتكەن مەزگىللەردىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدىكى تۈرلۈك ئامىللار ئارىسىدىكى، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ۋە بەزى كونكرېت ئىقتىسادىي ئالاقىلەرنى ھەم نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشى، شۇ ئارقىلىق خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئاجىز ھالقىلارنى كۆرسىتىپ بېرىپ، كېيىنكى مەزگىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىكى يۆنۈرۈن كۈچنى يەنمۇ قېزىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم؛ ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش پىلانىنى ئالساق، بىر تۈتاش پىلانلاپ، تەڭ ئېتىبار بېرىش، مەبلەغ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنى نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىش،

www.uyghurkitap.com

تارماقلار ۋە كەسىپلەر ئىگىلىكى

خەلق ئىگىلىكى پىلانى سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ كېيىنكى مەزگىلدىكى خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنى ئورۇنلاشتۇرۇشىدۇر. ئۇنىڭ ئوبيېكتى ئادەتتە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ خەلق ئىگىلىكى بولىدۇ، بىرەر رايوننىڭ خەلق ئىگىلىكى بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئۇنىڭ دائىرىسى ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىي تەرەپلىرى ۋە ئاساسىي جەريانىنى ۋە غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئاساسىي پائالىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خەلق ئىگىلىكى پىلانى ۋاقىتنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىغا قاراپ، ئۇزاق مۇددەتلىك پىلان، ئوتتۇرا مۇددەتلىك پىلان ۋە قىسقا مۇددەتلىك پىلان (مەسىلەن، يىللىق پىلان) دەپ ئايرىلىدۇ. كۆنكرېت مەزمۇندىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش پىلانى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىش پىلانى، ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانى، قاتناش - ترانسپورت ۋە پوچتا - تېلېگراف پىلانى، ماددىي ئەشيالارنى تەقسىم قىلىش پىلانى، ئىچكى سودا پىلانى، تاشقى سودا پىلانى، پەن-تىخنىكا تەرەققىياتى پىلانى، گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش پىلانى، نوپۇس پىلانى، ئەمگەك - ئىش ھەققى پىلانى، تەننەرخ ۋە مال باھاسى پىلانى، ئىجتىمائىي مەھسۇلات ۋە مىللىي دارامەت پىلانى، مالىيە ۋە پۇل مۇئامىلىسى پىلانى، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ۋە رادىئو ئىشلىرى پىلانى، شەھەر تۇرار جايلىرى ۋە جامائەت ئىشلىرى پىلانى، دۆلەت زاپىسى پىلانى قاتارلىق بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق پىلانلاردىن تەركىب تېپىشى لازىم.

ئېلىمىزدە خەلق ئىگىلىكى پىلانى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ مەنپەئىتى ۋە ئېھتىياجىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، يۈز مىليۇنلىغان ئاممىنىڭ ئەمەلىي پائالىيەتلىرىدە ھەرىكەتلەندۈرۈش ۋە ئۇيۇشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ئىلمىي بولۇش - بولماسلىقى خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئىنتايىن زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتكە، ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرگە قانچە ئۇيغۇن بولۇپ، ھەر-قايسى جەھەتلەردىكى تەڭپۇڭلۇقنى دائىم، ئاڭلىق تۈردە ساقلىيالىسا، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى شۇنچە ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ. خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى تۈزگەندە، ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلۇقنى ئوبدان يولغا قويۇش، ئاممىغا تايىنىش، مۇتەخەسسىسلەر، رەھبەرلىك ۋە ئاممىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپ بىرلىشىش ۋە تۆۋەندىن - يۇقىرىغا، يۇقىرىدىن - تۆۋەنگە قەدەر پىكىرلىشىش ھەم يۇقىرى بىلەن تۆۋەن بىرلىشىشتەك ئاممىۋى لۇشىيەندە مېڭىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش كېرەك. پىلاندا ھەر

بىلەن جۇغلانمىنىڭ نىسبىتى) ۋە مەبلەغ سېلىش يۆنىلىشىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن باشلىنىدۇ. خەلق ئىگىلىكىدە مەبلەغ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىشلىتىلىش يۆنىلىشىنىڭ ئۆزگىرىشى جۇغلانما كۆلىمى ۋە مەبلەغ سېلىش يۆنىلىشىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ بولىدۇ. پىلان خىزمىتىدە، ئەگەر جۇغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتى ئاۋۋال پىلانلانمىسا، ئىككى چوڭ تۈركۈم ئوتتۇرىسىدىكى، يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت ۋە ئېغىر سانائەت ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش تەس. ھالبۇكى، جۇغلانما بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى يەنە ئىككى چوڭ تۈركۈمنىڭ، يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت ۋە ئېغىر سانائەتنىڭ نىسبىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ.

خەلق ئىگىلىكىنى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنىڭ سان مۇناسىۋىتىنى كونكرېت كۆرسىتىش ئۈچۈن، ئىجتىمائىي مەھسۇلاتنىڭ ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەتنى ئەمەلىي نەرسە شەكلىدە پىلانلاپ، ئومۇمىي ماددىي ئەشيا تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىنى تۈزۈپ چىقىش لازىم؛ ئىجتىمائىي مەھسۇلاتنىڭ ھەرقايسى ئامىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەتنى قىممەت تۈزۈلۈشى بويىچە پىلانلاپ، ئومۇمىي مالىيە تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىنى تۈزۈپ چىقىش لازىم؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئومۇمىي ئەمگەك كۈچلىرى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىنى تۈزۈپ چىقىش لازىم. بۇنىڭدىن باشقا، تېخىمۇ كونكرېت بولغان، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى بىلەن زىچ ئالاقىدار بولغان تۈرلۈك تەڭپۇڭلۇق جەدۋەللىرىنىمۇ تۈزۈپ چىقىپ، خەلق ئىگىلىكى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىش لازىم.

خەلق ئىگىلىكىنى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش يەككە تەڭپۇڭلۇققا ياكى جۈزئىي تەڭپۇڭلۇققا ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن، مەلۇم مەھسۇلات ياكى ماتېرىيالنى بايلىق مەنبەسى ۋە ئېھتىياج جەھەتتىن تەڭپۇڭلاشتۇرۇشقا توغرا كەلسە، بۇ يەككە تەڭپۇڭلۇققا كىرىدۇ؛ مەلۇم بىر ئىقتىسادىي تارماقنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇشقا توغرا كەلسە، بۇ جۈزئىي تەڭپۇڭلۇققا كىرىدۇ؛ ئۆلكە، شەھەرلەر ئۆز دائىرىسىدىكى ئىگىلىك نۇقتىسىدىن ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇشقا توغرا كەلسە، بۇ رايون دائىرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇققا كىرىدۇ، ماددىي ئەشيا يۆتكەپ چىقىلمىسا ياكى يۆتكەپ كىرىلمىسە، مالىيە جەھەتتە يۇقىرىغا تاپشۇرۇش ياكى تۆۋەنگە بېرىش ئىشلىرى بولمىسا، رايون دائىرىسىدە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. خەلق ئىگىلىكىنى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇشتا ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىيىتىدىن كۆزىتىشكە توغرا كېلىدۇ، ئۇ يەككە تەڭپۇڭلۇق بىلەن جۈزئىي تەڭپۇڭلۇقنىڭ ئاددىي يىغىندىسى ئەمەس، ئەمما يەككە تەڭپۇڭلۇق بىلەن جۈزئىي تەڭپۇڭلۇقنى قوشۇمچە قىلىشى كېرەك، شۇنداق بولغاندىلا ئۇنىڭ توغرا بولۇپ چىقىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. يەككە تەڭپۇڭلۇق بىلەن جۈزئىي تەڭپۇڭلۇق مەملىكەت بويىچە ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلۇقنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلغاندىلا، دۆلەت پىلانىغا تەسىر قىلىدىغان بولۇپ قالمايدۇ ھەمدە ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش مۇمكىن بولىدۇ.

رايون دائىرىسىدە ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش رايون دائىرىسىدىكى خەلق ئىگىلىكى تەڭپۇڭلۇقىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ

ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى پىلانلاش، شۇنىڭدەك تۇرلۈك ئىقتىسادىي، تېخنىكىۋى ئالاقىلەرنى زامان جەھەتتە بىر - بىرىگە ئۇلاشتۇرۇش، ماكان جەھەتتە بىر - بىرىگە ماسلاشتۇرۇش لازىم.

خەلق ئىگىلىكىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشتا ماركسىزملىق تەكرار ئىشلەپچىقىرىش نەزەرىيىسىنى يېتەكچى قىلىپ، ماركسىزملىق تەكرار ئىشلەپچىقىرىش نەزەرىيىسى بويىچە، ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلار ئىشلەپچىقىرىشنى ئەمەلىي نەرسە شەكلىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش دەپ ئىككى چوڭ تۈركۈمگە ئايرىش؛ قىممەت تۈزۈلۈشى جەھەتتە بۇيۇملاشقان ئەمگەك (c)، زۆرۈر ئەمگەك (v) ۋە قوشۇمچە ئەمگەك (m) دەپ ئۈچ ئاملىغا ئايرىش لازىم. ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنى يولغا قويۇشتا ماركسنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فورمۇلىسىغا ئاساسەن ۋە بۇ فورمۇلىنى ئىلمىزنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئەمەلىي نەرسە ئاملى بىلەن قىممەت ئاملى ئارىسىدىكى تولۇرۇش ۋە ئورۇن ئېلىش مۇناسىۋىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم. خەلق ئىگىلىكىنى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنى قىممەت ۋە ئىستېمال قىممىتى جەھەتلىرىنىڭ بىرلىكىدە ئەملگە ئاشۇرۇش لازىم. ئىجتىمائىيلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىشتا، ئىش تەقسىماتى تۈپەيلىدىن بىر - بىرىدىن مۇستەقىل تۇرىدىغان ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى ئۆز ئالدىغا ئىشلەپ چىقىرىپ، مەلۇم ئالاھىدە ئېھتىياجنى قامدايدۇ. «بۇ يەردە، جەمئىيەت ئېھتىياجى، يەنى جەمئىيەت كۆلەملىك ئىستېمال قىممىتى ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا ھەرقايسى ئالاھىدە ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە ئىشلىتىلىش ئۈلۈشى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - تۇم، خەنزۇچە نەشرى، 716 - بەت) جەمئىيەت ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، جەمئىيەت مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەك ۋاقتىنىڭ مەلۇم قىسمىنلا مەلۇم مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىدۇ، يەنە كېلىپ شۇنچىلىك ۋاقىتلا زۆرۈر بولىدۇ. مانا بۇ ئەمگەكنى تەجەش، ئەمگەكنى نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىش دېگەن ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنىڭ ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئوبېكتىپ تەلىپى، شۇنداقلا خەلق ئىگىلىكىنى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنىڭ پىلان خىزمىتىدىكى ئاساسىي ۋە مۇھىم فۇنكسىيىسى.

سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى نىسبەت مۇناسىۋەتلىرى چىگىش - مۇرەككەپ بولىدۇ، ئەمما بۇلار ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم، تۇپ خاراكتېرلىك نىسبەت مۇناسىۋەتلىرى ئىستېمال بىلەن جۇغلانمىنىڭ نىسبىتى، ئىككى چوڭ تۈركۈمنىڭ نىسبىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ۋەھالەنكى ئىككى چوڭ تۈركۈمنىڭ نىسبىتى يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت ۋە ئېغىر سانائەت ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ. پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ ئەمەلىيىتى شۇنى كۆرسەتتىكى، ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ سۈرئىتى ۋە نىسبىتىنىڭ ئۆزگىرىشى كۆپ ھالالاردا جۇغلانما كۆلىمى (شۇنىڭدەك ئىستېمال

ئىستېمال تۇزۇلمىسى پەرقىگە بولغان تەسىرىگە دىققەت قىلمىشقا توغرا كېلىدۇ؛ ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلار ۋە مىللىي دارامەتنىڭ رايونلاردا قايتا تەقسىم قىلىنىشىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي سوممىسى ۋە ئىستېمال ئومۇمىي سوممىسى پەرقىگە بولغان تەسىرىگە دىققەت قىلمىشقا تېگىشلىك؛ مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز مەبلىغىنىڭ يۇقىرىغا تاپشۇرۇلۇشى ۋە تۆۋەنگە بېرىلىشىنىڭ ماددىي ئەشيالارنىڭ چىقىش - كىرىشى ھەم شۇ رايونداكى پۇل تەڭپۇڭلۇقى بىلەن مەھسۇلات تەڭپۇڭلۇقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە تەسىر كۆرسىتمىشىگە دىققەت قىلمىشقا توغرا كېلىدۇ؛ ۋەھاكازالار. شۇڭا، رايون دائىرىسىدىكى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلۇق ئۇسۇل جەھەتتە پۈتۈن مەملىكەتلىك ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلۇقتىن كۆپ مۇرەككەپ بولىدۇ.

رايون دائىرىسىدىكى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلۇق داۋامىدا، رايونلاردىكى ئەمگەك تەقسىماتى ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەكتە زۆرۈر بىر ئۆلۈشنىلا تەشكىل قىلىدۇ. رايون دائىرىسىدىكى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلۇقنى ئېلىپ بېرىشتا، ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىش، يوچۇق قالدۇرماسلىق لازىم؛ بۇنىڭدىن باشقا، ئومۇمىيلىقنى كۆزدە تۇتۇش، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانىغا بويسۇنۇش، ئۆزئارا يارەملىشىش، ئۆزئارا ئۆتۈنۈش، قېرىنداش رايونلار بىلەن ھەمكارلىشىش، ئۆزئارا يار - يۆلەكتە بولۇپ، ئورتاق راۋاجلىنىش لازىم.

ھەلق ئىگىلىكنى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ھېگەن ماددىغا قارالسۇن.

مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز، ماددىي ئەشيالارنى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش بۇنىڭدا سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، مالىيە كىرىم - چىقىمى، ئىناۋەتلىك قەرز كىرىم - چىقىمى بىلەن ماددىي ئەشيالار تەمىناتى ۋە ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەملىغە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق، ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنىڭ قىممىتى بىلەن ئىستېمال قىممىتىنى، پۇل مەبلىغىنىڭ ھەرىكىتى بىلەن ماددىي ئەشيالار ھەرىكىتىنى ماسلاشتۇرغان، باب كېلىدىغان قىلىپ، شۇ ئارقىلىق پۈتۈن جەمئىيەتتىكى ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەڭپۇڭلاشتۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، مەبلەغ ماددىي ئەشيانىڭ ۋەكىلى بولغانلىقى، ئىستېمال قىممىتى قىممەتنىڭ ماددىي ھۆددىگىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، مەبلەغ بىلەن ماددىي ئەشيا، قىممەت فورماتسىيىسى بىلەن ئەمەلىي نەرسە فورماتسىيىسى بىرلىكە كەلگەن بولۇشى كېرەك. ئەمما، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدا ۋە تاۋارنىڭ قىممىتى بىلەن ئىستېمال قىممىتى ئوتتۇرىسىدا يەنىلا زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، مەبلەغ ھەرىكىتى بىلەن ماددىي ئەشيالار ھەرىكىتى ئارىسىدا بىر - بىرىگە ماس كەلمەيدىغان ئەھۋال كۆپ ھالىلاردا يۈز بېرىپ تۇرىدۇ؛ مەبلەغ ھەرىكىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە پۇل مەبلىغىنى پىلانلىق تۇزدە ھەرىكەتكە كەلتۈرىدىغان ۋە تەقسىم قىلىدىغان ئىككى ئاساسىي يول بولغان مالىيە بىلەن ئىناۋەتلىك قەرز ھەم بىر - بىرىدىن ئېنىق ئېنىق تەقسىم قىلىۋېلىشقان، ھەم بىر - بىرىگە باغلانغان، بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئالاھىدىلىكلىرى بار. ئوبدان بىر يەقلىق قىلىنمىسا، بۇ

www.uyghurkitap.com

مەملىكەت بويىچە خەلق ئىگىلىكىنى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنىڭ رايونلارغا بۆلۈپ كونكرېتلاشتۇرۇلۇشىدۇر. مەنىسى مەملىكەت بويىچە ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنىڭكىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشايدۇ.

رايون دائىرىسىدىكى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلۇق پۈتۈن مەملىكەتلىك ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلۇقنىڭ يېتەكچىلىكىدە، شۇ جاينىڭ تەبىئىي شارائىتى، ئىجتىمائىي شارائىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى ئاساس قىلىش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىشى، جايلار ئۆزلىرىنىڭ ئۈستۈنلۈكى ۋە ئالاھىدىلىكىنى جارى قىلدۇرۇشى، جۈزئىي مەنپەئەت بىلەن ئومۇمىي مەنپەئەتنى بىرلەشتۈرۈشى، بىر تۇتاش پىلانلاپ، تەڭ ئېتىبار بېرىشى، مۇشۇ ئاساستا رايونلار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن، ستاتىستىكىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ، بايلىق مەنبەسى ۋە ئېھتىياج جەھەتتىكى ئەمەلىي ئەھۋالنى ئەتراپلىق ئىگىلەشكە، پىلاننى تەڭەڭپۇڭلاشتۇرۇشتا يۇشۇرۇن كۈچلەرنى پائال تۈردە قېزىشقا، ئۆز رايونىدىكى ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ۋە ھەرقايسى ھالقىلىرىنى ئۆزئارا ماسلىشىپ راۋاجلىنىش، مەركەز بىلەن جايلار، رايونلار بىلەن رايونلارنى ھەمكارلىشىش ـ ماسلىشىش، بىرلىكتە تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن شەرت ـ شارائىت يارىتىشى لازىم. ئۇ مەملىكەت بويىچە ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش بىلەن زىچ باغلانغان، ئىككىسى قانچە ياخشى بىرلەشسە، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ يۇقىرى سۈرئەت بىلەن، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشى شۇنچە ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ چوڭ ئىگىلىك رايونلىرى ياكى ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلىرىنىڭ ئومۇمەن يېرى كەڭ، ئاھاللىسى كۆپ، تارماقلىرى بىرقەدەر تەل، رايون دائىرىسىدىكى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلۇقنى يولغا قويۇش ئارقىلىق شۇ رايوننىڭ بايلىق مەنبەسى بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتىنى تەكشۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش، ئىستېمال قاتارلىق ھالقىلار ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمما، رايونلار ئىگىلىكى پۈتۈن مەملىكەت ئىگىلىكىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغاچقا، ئۇ مۇكەممەل ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسى بولمىغاچقا، ئۇنىڭدا مۇكەممەل مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز سىستېمىسىمۇ بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە رايونلار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ۋە ئاساسلىق نىسبىتى ئاساسىي جەھەتتىن پۈتۈن مەملىكەت ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ۋە نىسبىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان بولغاچقا، بىر رايوننىڭ ئۆز تەۋەسىدىكى بايلىق مەنبەسى بىلەن ئېھتىياج بويىچىلا تولۇق تەڭپۇڭلۇققا يېتىشى مۇمكىن ئەمەس؛ مەملىكەت بويىچە ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئاستىدا، مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز مەبلىغىنىڭ يۇقىرىغا تاپشۇرۇلۇشى ياكى تۆۋەنگە بېرىلىشى، ماددىي ئەشيالارنىڭ يۆتكەپ چىقىرىلىشى ياكى كىرگۈزۈلۈشى ئارقىلىقلا نىسپىي تەڭپۇڭلۇققا يېتىش مۇمكىن. رايون دائىرىسىدىكى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلۇق بىلەن پۈتۈن مەملىكەتلىك ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلۇقنىڭ پەرقى مانا مۇشۇ. رايون دائىرىسىدىكى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلۇقتا خۇسۇسەن ماددىي مەھسۇلاتلارنىڭ چىقىش ـ كىرىشىنىڭ رايون خاراكتېرلىك مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تۈزۈلمىسى ۋە

تېگىشلىك ئوبوروت ماددىي ئەشيالىرى ئازىيىپ كېتىدۇ - دە، ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش بىلەن ماددىي ئەشيالارغا بولغان ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدا تەڭپۇڭسىزلىق كېلىپ چىقىدۇ. شۇڭا، مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز تەڭپۇڭلۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، مالىيە پىلانى بىلەن ئىناۋەتلىك قەرز پىلانىنى بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇپ، مالىيە كىرىم - چىقىمى ۋە ئىناۋەتلىك قەرز كىرىم - چىقىمىنىڭ ھەرقايسىسىنى ئۆز ئالدىغا تەڭپۇڭ بولىدىغان قىلىش، مۇشۇ ئاساستا ئىككىسىنى ئومۇملاشتۇرۇپ تەڭپۇڭلاشتۇرۇش لازىم. مالىيەنىڭمۇ، ئىناۋەتلىك قەرزنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا تەڭپۇڭ بولۇش - بولالماسلىقى، بۇ ئىككىسىنىڭ بىرلىككە كەلگەن تەڭپۇڭلۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش - ئاشۇرالماسلىقى خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىش - راۋاجلىنالماسلىقىدىكى مۇھىم بەلگە.

(2) مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز مەبلىغى ۋە ماددىي ئەشيا تەڭپۇڭلۇقى. دۆلەت پۇل مەبلىغىنى مالىيە ۋە ئىناۋەتلىك قەرز شەكلىدە مەركەزلەشتۈرۈپ، ئاندىن قايتا تەقسىم قىلىدۇ، بۇ جەمئىيەتتىكى سېتىۋېلىش كۈچىنى شەكىللەندۈرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ماددىي ئەشياغا ئېھتىياج تۇغۇلىدۇ، بۇ دۆلەت مالىيە ۋە ئىناۋەتلىك قەرز يۇلى بىلەن تىزگىنلەيدىغان ماددىي ئەشيا بىلەن ئومۇمىي مىقدار، تۈزۈلۈش جەھەتلەردە تەڭپۇڭ بولۇشى كېرەك. نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز كىرىم - چىقىمى ھەقىقىي تۈردە بىرلىككە كەلسە ۋە تەڭپۇڭلاشسا، ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش ئومۇمىي مىقدارى بىلەن پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدا ئاساسەن تەڭپۇڭلۇق بولىدۇ. ئەمما، ئەمەلىيەتتە، ئومۇمىي مىقدار جەھەتتىكى تەڭپۇڭلۇققا تەسىر يەتكۈزىدىغان نۇرغۇن مۇرەككەپ ئەھۋاللار بولىدۇ. ئومۇمىي مىقدار جەھەتتىكى تەڭپۇڭلۇقنى ھەقىقىي تۈردە ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئەمەلىي خىزمەتلەردە مۇنۇلارنى ئورۇنداش لازىم: ① مالىيە بىلەن ئىناۋەتلىك قەرز پىلانى ئەمەلىيەتكە ئاساسەن ئۇيغۇن بولۇش؛ ② مالىيە كىرىمىدە ئومۇمەن ساختىلىق بولماسلىق؛ ③ بانكا ئىناۋەتلىك قەرزىدە ھەقىقەتەن تېگىشلىك ئىقتىسادىي ئۈنۈم كۆرۈلگەن بولۇش؛ ④ ماددىي ئەشيالار كۆپلەپ بېسىلىپ قېلىش ئەھۋالى كۆرۈلمەسلىك. مالىيە ۋە ئىناۋەتلىك قەرزنىڭ بىرلىككە كېلىشى ۋە تەڭپۇڭلۇقىنى ياخشى يولغا قويغاندا، مەبلەغ ئومۇمىي مىقدارى تەقسىماتىنىڭ ئۆزى ۋەكىللىك قىلىشقا تېگىشلىك ماددىي ئەشيا ئومۇمىي مىقدارىدىن ئېشىپ كېتىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. ئەمما، ئومۇمىي مىقدار جەھەتتە تەڭپۇڭلۇققا يەتكەن تەقدىردىمۇ، تۈرلۈك سەۋەبلەر (مەسىلەن، ماددىي ئەشيالار ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن مالىيە كىرىم - چىقىمى ۋاقىت جەھەتتە ئۇلاشماي قالىدۇ، مالىيە كىرىمى ساپ كىرىم ئەمەلگە ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن بولىدۇ، مالىيە چىقىمى بىر يىلغىچە ئۈزلۈكسىز بولۇپ تۇرىدۇ؛ مەبلەغ بىلەن ماددىي ئەشيالار رايونلار ئارا يۆتكىلىش جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ، مەبلەغ بانكىنىڭ ھېسابىدا ناھايىتى تېز ئايلىنىدۇ، ئەمما ماددىي ئەشيالارنىڭ يولدا توشۇلۇش ۋاقتى ئۇزاق بولىدۇ؛ جايلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى تەكشىسىز بولىدۇ، ۋەھاكازالار) تۈپەيلىدىن، تۈزۈلۈش ۋە رايون جەھەتتىمۇ تەڭپۇڭ بولۇشى ناتايىن. مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز كىرىم - چىقىمى بىلەن ماددىي ئەشيالار تەمىناتى ۋە ئېھتىياجنى تۈزۈلۈش جەھەتتىن

ئەكىسىنىڭ ئارىسىدىكى ماسلىشالمىسلىق ئەھۋالى كېلىپ چىقىدۇ. شۇڭا، سوتسيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز ۋە ماددىي ئەشيانى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنى ئوبدان يولغا قويۇش كېرەك.

مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز، ماددىي ئەشيالارنى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش مۇنۇ ئىككى جەھەتتىكى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(1) مالىيە مەبلىغى جەلەن ئىناۋەتلىك قەرز مەبلىغىنىڭ تەڭپۇڭلۇقى، بۇ، پۇل مەبلىغى ھەرىكەتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئەكسى جەل مەبلەغ ئوتتۇرىسىدىكى تۇتاشتۇرۇش ۋە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش مۇناسىۋىتى. مالىيە خامچوتى — دۆلەتنىڭ مەبلەغنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈش ۋە تەقسىم قىلىشتىكى ئاساسلىق قورالى، ئومۇم خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىگىلىك ياراتقان ساپ كىرىمنىڭ كۆپ قىسمى ۋە كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىك ياراتقان ساپ كىرىمنىڭ بىر قىسمى مالىيە خامچوتى تەرىپىدىن مەركەزلەشتۈرۈلىدۇ ۋە تەقسىم قىلىنىدۇ، ئۇ ھەقسىز بولۇش خاراكتېرىگە ئىگە؛ بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى دۆلەتنىڭ مەبلەغنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈش ۋە تەقسىم قىلىشتىكى يەنە بىر مۇھىم قورالى، ئۇنىڭدا پۇل ئامانەت قويۇش ۋە پۇل قەرز بېرىشتەك ئىناۋەتلىك قەرز شەكلى ئارقىلىق، جەمئىيەتتە ۋاقتىنچە ئىشلىتىلمەيدىغان پۇل مەبلىغى مەركەزلەشتۈرۈلۈپ ۋە تەقسىم قىلىنىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇلىدۇ، ئۇ ھەقلىق بولۇش خاراكتېرىگە ئىگە. لېكىن، ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ ئىناۋەتلىك قەرز مەبلىغىغە قويغان ئېھتىياجىنى بانكىنىڭ جەمئىيەتتىكى ۋاقتىنچە ئىشلىتىلمەيدىغان پۇل مەبلىغىنى قوبۇل قىلىۋېلىشىغىلا تايىنىپ قالىدۇرۇپ كېتىش مۇمكىن ئەمەس، بولۇپمۇ دۆلەت ئىناۋەتلىك قەرز ۋاستىسىنى قوللىنىپ بەزى ئۇزاق مۇددەتلىك مەبلەغنى، مەسىلەن، دۆلەت سودا، ئورۇنلىرىنىڭ ئولگۇجە سېتىش تارماقلىرىنىڭ زاپاس خاراكتېرلىك ماددىي ئەشيالىرىنى ئۇزاق مۇددەت قەرز بېرىپ تۇرۇشقا، يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىدىغان ئۇزاق مۇددەتلىك قەرزى ۋە ھازىر سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلغان ئاساسىي قورۇلۇش مەبلىغى قىلىنىدىغان ئۇزاق مۇددەتلىك قەرز قاتارلىقلارنى باشقۇرۇشقا موھتاج بولغانلىقتىن، بۇ پەرقنى تېخىمۇ كېڭەيتىۋەتتى. بۇ پەرقنى مالىيە مەبلىغى ئارقىلىق ھەل قىلىش لازىم. مالىيە كىرىم — چىقىمنى تەڭپۇڭلىشىپ، مالىيە خاراكتېرلىك پۇل بىلەن تەمىنلىيەلەيدىغان ۋە ئىناۋەتلىك قەرز مەبلىغىنى خامچوت بويىچە كۆپەيتىپ بېرىشكە كاپالەتلىك قىلالايدىغان ئەھۋالدىلا، ئىناۋەتلىك قەرز كىرىم — چىقىمىنى تەڭپۇڭلاشتۇرغىلى بولىدۇ. ئەگەر مالىيەدە قەرزدار رەقەم كۆرۈلسە، ئىناۋەتلىك قەرز كىرىم — چىقىمى مۇقەررەر تەڭپۇك بولمايدۇ. ئەگەر مالىيە شەكلىدە قەرزدار رەقەم بولمىسا، ئەمما بانكا ئىناۋەتلىك قەرزىگە كېتىدىغان مەبلىغىنى كۆپەيتىش پىلانى ئاز بولۇپ قالسا، بۇ ھالدىمۇ ئىناۋەتلىك قەرز كىرىم — چىقىمىدا تەڭپۇڭسىزلىق كېلىپ چىقىدۇ. ئىناۋەتلىك قەرز كىرىم — چىقىمى تەڭپۇك بولمىسا، ماددىي ئەشيالار بىلەن كاپالەتلىك قىلىنمايدىغان پۇل مۇقەررەر ھالدا كۆپلەپ تارقىتىلىدۇ، يا بولمىسا، ئامبارىدا بولۇشقا

تېگىشلىك ئوبۇروتقا كىرىدىغان ماددىي ئەشيانىڭ كېمىيىپ كەتمەسلىكى مالىيە تەڭپۇڭلۇقى بىلەن ماددىي ئەشيا تەڭپۇڭلۇقىنىڭ ئىشقا ئاشۇرۇلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز ۋە ماددىي ئەشيالار ئارىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق مۇناسىۋىتى سوتسىيالىستىك دۆلەتلەردە خەلق ئىگىلىكىدىكى ئەڭ ئاساسلىق تەڭپۇڭلۇق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىرىدۇر. مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز، ماددىي ئەشيالارنى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىقتىسادىي تۈزۈلمە 1) مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك تۈزۈلمىسى (مەسىلەن، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئومۇم خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلار ۋە يەككە مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلارنىڭ قانچىلىك سالماقنى ئىگىلىشى) ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

2) خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى، ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى جەھەتلىرىنىڭ تەركىبى ۋە تۈزۈلۈشىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، ئاساسەن، مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ① كەسىپ تۈزۈلمىسى. مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بىلەن تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈركۈمنىڭ تۈزۈلمىسى؛ يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت ۋە ئېغىر سانائەتنىڭ تۈزۈلمىسى؛ سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ ئىچكى تۈزۈلمىسى (مەسىلەن، يېزا ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ ۋە بېلىقچىلىقنىڭ سالماقلىرى، سانائەتتىكى خام ئەشيا - ماتېرىيال سانائىتى بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ سالمىقى)؛ سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكى بىلەن قاتناش - ترانسپورتنىڭ نىسبىتى قاتارلىقلار. بەزى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە، كەسىپ تۈزۈلمىسى ئۈچ ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىغا بۆلۈپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. بىرىنچى كەسىپ تارمىقىغا دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، بېلىقچىلىق، قازمىچىلىق كىرىدۇ، ئىككىنچى كەسىپ تارمىقىغا پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى، بىناكارلىق كىرىدۇ، ئۈچىنچى كەسىپ تارمىقىغا قاتناش - ترانسپورت، ئېلېكتر قۇۋۋىتى، كۆمۈر گازى، جامائەت ئىشلىرى، سودا، پۇل مۇئامىلىسى ۋە ھۆكۈمەت ئورگانلىرى قاتارلىقلار كىرىدۇ. ② تەقسىمات تۈزۈلمىسى. مەسىلەن، جۇغلانما فوندى بىلەن ئىستېمال فوندى ئوتتۇرىسىدىكى تۈزۈلمە ئەھۋالى؛ جۇغلانما فوندى بىلەن ئىستېمال فوندىنىڭ ئىچكى تۈزۈلۈشى (مەسىلەن، جۇغلانما فوند ئىچىدە كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فوندى، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش فوندى، ئىجتىمائىي زاپاس فوندلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ قانچىلىك سالماقنى ئىگىلىشى، ئىستېمال فوندىدا دۆلەت باشقۇرىدىغان فوند، مەدەنىيەت - مائارىپ، سەھىيە فوندى، ئىجتىمائىي كاپالەت فوندى، ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرىنىڭ ئەمگەك ھەققى فوندى قاتارلىقلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ قانچىلىك سالماقنى ئىگىلىشى) ۋەھاكازالار. ③ ئالماشتۇرۇش تۈزۈلمىسى. ئالايلۇق، تاۋار ئوبۇروتى تۈزۈلمىسى (مەسىلەن، ئىجتىمائىي

تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، مالىيە ۋە ئىناۋەتلىك قەرز چىقىمىدا شەكىللەنگەن بىرىنچى ۋە ئىككىنچى تۈركۈمدىكى ماددىي ئەشيالارغا بولغان ئېھتىياج بىلەن بىرىنچى، ئىككىنچى تۈركۈمدىكى ماددىي ئەشيالارنىڭ مۇناسىپ قىسمى تۈر ۋە سان جەھەتتە ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇلۇشى كېرەك. مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز ۋە ماددىي ئەشيالارنى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، مالىيە كىرىم - چىقىمى ۋە ماددىي ئەشيا تەمىناتى ھەم ئېھتىياجىنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتە يوچۇق قالدۇرۇلماسلىقى، بەلكى زۆرۈر زاپاس ھازىرلاپ قويۇلۇشى لازىم.

مالىيە تەڭپۇڭلۇقى، ئىناۋەتلىك قەرز تەڭپۇڭلۇقى ۋە ماددىي ئەشيالار تەڭپۇڭلۇقى بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق بولىدۇ، بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ، بىر - بىرىگە تەسىر قىلىدۇ ۋە بىر - بىرىنى چەكلەيدۇ. (1) مالىيە تەڭپۇڭلۇقى ماددىي ئەشيالار تەڭپۇڭلۇقى بىلەن ئىناۋەتلىك قەرز تەڭپۇڭلۇقىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. پۇل مەبلىغى بىلەن ماددىي ئەشيالار تەڭپۇڭلۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئاۋۋال پۇل كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭ بولۇشى كېرەك، پۇل مەبلىغىنى تەقسىم قىلىشتىكى ئاساسلىق يول مالىيە؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىناۋەتلىك قەرز مەبلىغى بىلەن مالىيە مەبلىغى ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ، ئىناۋەتلىك قەرز تەڭپۇڭلۇقى مالىيە تەڭپۇڭلۇقىغا باغلىق بولىدۇ، شۇ سەۋەبتىن، مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز، ماددىي ئەشيالارنى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرىدىغان چاغدا، ئاۋۋال مالىيەنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش كېرەك. (2) ماددىي ئەشيالار تەڭپۇڭلۇقى مالىيە تەڭپۇڭلۇقى بىلەن ئىناۋەتلىك قەرز تەڭپۇڭلۇقىنىڭ ئاساسىدۇر، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ماددىي مەھۇلاتلار ئىشلەپچىقىرىشى راۋاجلانغان، ئوبوروت كېڭەيگەن چاغدىلا، مالىيە ۋە ئىناۋەتلىك قەرز كىرىم - چىقىمى مۇناسىپ ھالدا كېڭىيىدۇ؛ مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز ئارقىلىق قايتا تەقسىم قىلىنغان پۇل مەبلىغى شەكىللەندۈرگەن پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى ئېھتىياجى بولغاندىلا، ئۇنى قاندۇرىدىغان مۇناسىپ ماددىي ئەشيا بولىدۇ، دېمەك، ماددىي ئەشيالار تەڭپۇڭلۇقىنى ئاساس قىلغاندىلا، مالىيە تەڭپۇڭلۇقى بىلەن ئىناۋەتلىك قەرز تەڭپۇڭلۇقى ئىشەنچلىك كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ. (3) ئىناۋەتلىك قەرز تەڭپۇڭلۇقى — مالىيە تەڭپۇڭلۇقى بىلەن ماددىي ئەشيا تەڭپۇڭلۇقىنىڭ مەركەزلىك ئىنكاسى. چۈنكى ئىناۋەتلىك قەرز مەبلىغى مەنبەسىدە، مالىيە ئامانەت پۇلى ۋە ئۇنىڭدىن ئاجرىتىلغان پۇل ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ، ئىناۋەتلىك قەرز كىرىم - چىقىمىنىڭ تەڭپۇڭ بولۇش - بولماسلىقى ناھايىتى زور دەرىجىدە مالىيە كىرىم - چىقىمىنىڭ تەڭپۇڭ بولۇش - بولماسلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ؛ ئەينى ۋاقىتتا، ئىناۋەتلىك قەرز مەبلىغىنىڭ ئىشلىتىلىشى ئىشلەپچىقىرىشتىكى قىسقا مۇددەتلىك ئوبوروت بىلەن باغلىنىشلىق بولغانلىقى، ئىناۋەتلىك قەرز كىرىم - چىقىمىنىڭ ئېشىشى ياكى كېمىيىشى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېشىشى ۋە تاۋار، ئوبوروتىغا باغلىق بولغانلىقى، ئىناۋەتلىك قەرز كىرىم - چىقىمىنىڭ ئەھۋالى ئىشلەپچىقىرىلغان ماددىي ئەشيانىڭ ئوبوروت مىقدارى ۋە تاۋارنىڭ ئامباردا ساقلىنىش مىقدارىنىڭ ئېشىش ياكى كېمىيىش ئەھۋالىنى بىۋاسىتە ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ئىناۋەتلىك قەرز كىرىم - چىقىمىنىڭ تەڭپۇڭلىشىشى ھەمدە ئامباردا بولۇشقا

ئايرىشنىڭ بىردەك بولۇشىغا دىققەت قىلىش لازىم.

بىر دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ تۈرلۈك كۆلەمدە ۋە سۈرئەتتە راۋاجلانغانلىقىنى ئومۇمىي نەتىجىسى بولۇپ، ئۇزاق مۇددەت داۋامىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن بولىدۇ. ئىقتىسادىي تۈزۈلمىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللار ناھايىتى جىق، جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەھسۇلاتقا بولغان ئېھتىياجى ھەل قىلغۇچ ئامىل ھېسابلىنىدۇ، پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ۋە پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇش، پايدىلىنىلىش دەرىجىسى ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ئۆزگىرىشىدە كۆرۈنەرلىك رول ئويناپىدۇ. تەرەققىي تاپقان مەملىكەتلەردە ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ئۆزگىرىشى، كۆپىنچە، پەن - تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشىدىن بولىدۇ. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ۋە 70 - يىللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، دۇنيادىكى سانائىتى تەرەققىي تاپقان مەملىكەتلەردە ئېلېكترون سانائىتى، بولۇپمۇ توپ زەنجىرلىك ئېلېكتر يۈللىرى ۋە ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى سانائىتى ئۇچقاندەك راۋاجلانغان، بۇ ھال شۇ مەملىكەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىدە زور ئۆزگىرىش پەيدا قىلغان.

مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىگىلىك ۋە تېخنىكا شارائىتى ئۆزىگە مۇناسىپ كېلىدىغان مۇئەييەن ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرى ئومۇمەن ئورگانىك ھالدا باغلانغان بولىدۇ، ئۇلار ئارىسىدا ئوبيېكتىپ تەقەززالىق بولىدۇ، خالىغان بىر خىل ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى مەيلىچە تىكلەش مۇۋاپىق كېلىشەرمەيدۇ. بىر دۆلەتتە ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ مۇۋاپىق بولغان - بولمىغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن، ئاساسلىقى، ئۇنىڭ شۇ دۆلەتنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىنى قانچىلىك - كەلگەن - كەلمىگەنلىكى، ئىچكى - تاشقى ھەمكارلىقنىڭ شەرت - شارائىتىنىڭ تولۇق پايدىلىنىشقا بولىدىغان - بولمايدىغانلىقى؛ ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچى ۋە تەبىئەت بايلىقىدىن مۇۋاپىق ۋە ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشقا بولىدىغان - بولمايدىغانلىقى؛ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ ماسلاشتۇرۇپ تەرەققىي قىلدۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش مۇمكىن - مۇمكىن ئەمەسلىكى؛ پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشىنى كۈچلۈك ئىلگىرىسۈرۈشكە بولىدىغان - بولمايدىغانلىقى؛ ھەم ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يېقىنقى ئېھتىياجىنى ئالغا سۈرۈشكە، ھەم كەلگۈسىدىكى ئېھتىياجىنى ئالغا سۈرۈشكە پايدىلىق بولىدىغان - بولمايدىغانلىقىغا قارايدىغان گەپ. سوتسىيالىستىك مەملىكەت ئۈچۈن ئېيتقاندا بولسا، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئېشىشىغا تېھتىياجىنى ئەڭ زور چەكتە قاندۇرۇش - قاندۇرالماسلىق ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ مۇۋاپىق بولغان - بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئەڭ مۇھىم بەلگە. مۇشۇ ئۆلچەملەر بويىچە ئۆلچىگەندە، ئېلىمىزدىكى ھازىرقى ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدە نۇرغۇن مۇۋاپىقسىزلىقلار بار، بۇلارنى ئەستايىدىل مۇھاكىمە قىلىپ، ئىسلاھ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنى ئەقلىغە مۇۋاپىق قىلىش ئۈچۈن، يەنە ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت ۋە ئېغىر سانائەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى، جۇغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ

تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسىدا تۈرلۈك تاۋارلارنىڭ تۇتىدىغان سالمىقى)، باھا تۈزۈلمىسى (مەسىلەن، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھا نىسبىتى، سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھا نىسبىتى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھا نىسبىتى)، ئىمپورت - ئېكسپورت تۈزۈلمىسى (مەسىلەن، دەسلەپكى مەھسۇلاتلار، پىششىقلاپ ئىشلىنىدىغان مەھسۇلاتلار، ئالىي، نازۇك، ئالدىنقى قاتاردىكى مەھسۇلاتلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئىگىلەيدىغان سالمىقى) ۋەھاكازالار. ④ ئىستېمال تۈزۈلمىسى. مەسىلەن، ئادەملەرنىڭ ئىستېمالىدىكى كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، تۇرار جاي، ئىشلىتىلىدىغان نەرسە-كېرەكلەرنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ قانچىلىك سالماقتا بولۇشى ۋەھاكازار. ⑤ تېخنىكا تۈزۈلمىسى. مەسىلەن، زامانىۋى تېخنىكا بىلەن ئادەتتىكى تېخنىكىنىڭ مۇناسىۋىتى، ماشىنىلىشىش، يېرىم ماشىنىلىشىش ۋە قول مەشغۇلاتىنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ قانچىلىك سالماقتا بولۇشى، ئەمگەكچىلەرنىڭ تېخنىكا بىلەن قوراللىنىش دەرىجىسى ۋەھاكازالار.

ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى تەركىبىدىكى دائىرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، يەنە پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى، تارماقلار ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى، رايونلار ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ۋە كارخانا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى دەپ ئايرىشقا بولىدۇ.

ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ تۈرلىرى ھەر خىل بولىدۇ ھەمدە ئۆزئارا گىرەلىشىپ كېتىدۇ، مۇھاكىمە قىلىنىدىغان مەسىلىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ھەر خىل تەرەپلەردىن تاللاپ، مەخسۇس مۇھاكىمە قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇنىڭ ئىچىدىن ئىقتىسادىي تەشكىلات تۈزۈلمىسى (مەسىلەن، مەخسۇسلاشقان تەشكىلات، بىرلەشكەن تەشكىلاتنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ قانچىلىك سالماقنى ئىگىلىشى، چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك كارخانىلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ قانچىلىك سالماقنى ئىگىلىشى)، مەھسۇلات تۈزۈلمىسى (مەسىلەن، ئارامەھسۇلات، ئاخىرقى مەھسۇلاتلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ قانچىلىك سالماقنى ئىگىلىشى)، خادىملار تۈزۈلمىسى (مەسىلەن، ئىشچىلار بىلەن تېخنىك خادىملارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ قانچىلىك سالماقنى ئىگىلىشى)، ئىشقا ئورۇنلىشىش تۈزۈلمىسى (مەسىلەن، ئىشقا ئورۇنلاشقانلارنىڭ ھەرقايسى تارماقلارغا تارقىلىش ئەھۋالى)، مەبلەغ سېلىش تۈزۈلمىسى (مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان قۇرۇلۇش ئارىسىدىكى مەبلەغ تەقسىماتى، سانائەت تارماقلىرى ئارىسىدىكى مەبلەغ تەقسىماتى)، ئېنېرگىيە تۈزۈلمىسى (مەسىلەن، كۆمۈر، نېفىت، تەبىئىي گاز، سۇ كۈچىدىن پايدىلىنىپ چىقىرىلىدىغان توك، ئاتوم ئېنېرگىيىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ قانچىلىك سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقى)، ماتېرىيال تۈزۈلمىسى (مەسىلەن، ياغاچ ماتېرىياللىرى، مېتال ماتېرىياللار، غەيرىي مېتال تىپىدىكى كان ماددىلىرى، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، خىمىيىۋى ماتېرىيال قاتارلىقلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ قانچىلىك سالماقنى ئىگىلىشى) ۋەھاكازالارنى ئايرىم بۆلۈپ چىقىش مۇمكىن.

ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى تەتقىق قىلىشتا، ئالدى بىلەن ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملارنىڭ مەزمۇنىنى ئىلمىي يوسۇندا مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىم، بولۇپمۇ تۇرغۇن ھالەت سېلىشتۇرمىسى بىلەن ھەرىكەتلىك ھالەت سېلىشتۇرمىسىنى تەھلىل قىلغاندا، خۇسۇسەن تۈرگە

ماھىيەتتە، كاپىتالىنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى يۇقىرىراق بولغان ئىقتىسادىي پائالىيەتنى كۆرسىتىدۇ. يېقىنقى يىللاردا، ئىمىزدىكى ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر بۇ ئىككى ئۇقۇمنى ئىشلىتىشتە، ماركسنىڭ كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى توغرىسىدىكى نەزەريەسىنى ئاساس قىلغان.

كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى جەمئىيەتلەردە، ئومۇمەن، كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك يا كى كۆپ كاپىتال تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك دېگەن ئۇقۇم مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، كاپىتالنىڭ تۈزۈلۈكسىز جۈغلىنىشى ۋە كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىنىڭ بارا ـ بارا ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك بىلەن كۆپ كاپىتال تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك دېگەن ئۇقۇملار تەدرىجىي يوسۇندا شەكىللەندى.

ئىگىلىك تەرەققىياتى جەريانىدا، ھەربىر دۆلەتنىڭ ئالدىدا كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىكنى كۆپ كاپىتال (مەبلەغ) تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىكە ئايلاندۇرۇش جەريانى تۇرۇپتۇ. مەلۇم بىر دۆلەتنىڭ مەلۇم بىر كونكرېت تەرەققىيات باسقۇچىدا، قايسى كەسىپلەرنى نۇقتىلىق راۋاجلاندۇرۇش كېرەك دېگەن مەسىلىدە، بايلىق مەنبەسى (مەبلەغ، ئەمگەك كۈچى قاتارلىقلار)نىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئاساس قىلىپ، ئەڭ ياخشى ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشىشنى پرىنسىپ قىلىش لازىم. ئەمگەك كۈچى بايلىقى مول، ئەمما مەبلىغى يېتىشمەيدىغان زور كۆپچىلىك تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى تۆۋەنرەك بولغان كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان كەسىپلەرنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ھۈنەر جەھەتتە ئارتۇقچىلىقى بار، تۈر ۋە سۈپەت جەھەتتە ئالاھىدىلىكى بار كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان مەھسۇلاتلارنى كۆپرەك ئىشلەپچىقىرىش ۋە كۆپرەك ئېكسپورت قىلىش ئەمگەك ـ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقىمۇ پايدىلىق. بۇنىڭ ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ بىر تاكتىكىسى قىلغان بەزى تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەر كۆرۈنەرلىك ئۈنۈمگە ئېرىشتى.

ئوچ قېتىملىق كەسىپ كەسىپ تۈزۈلمىسىنى ئايرىشتىكى بىر خىل ئۇسۇل. چەت ئەل ئىقتىسادشۇناسلىرى ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىنى تەتقىق قىلغاندا، ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى بارلىققا كەلتۈرگەن كەسىپ تۈزۈلمىسىدىكى ئۆزگىرىشنى تەكشۈرۈشكە ئەپلىك بولىسۇن ئۈچۈن خەلىق ئىگىلىكى تارماقلىرىنى كۆپىنچە ئوچ تۈرگە ئايرىيدۇ.

«بىرىنچى قېتىملىق كەسىپ» ۋە «ئىككىنچى قېتىملىق كەسىپ» دېگەن ئاتالغۇلار مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىردا ئاۋسترالىيە بىلەن يېڭى زېلاندىيەدە دەسلەپ تارقالغان. ئۇ يەردىكىلەر دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق، ئورمانچىلىق ۋە كانچىلىقنى بىرىنچى قېتىملىق كەسىپ دەپ، ياساش سانائىتىنى ئىككىنچى قېتىملىق كەسىپ دەپ ئاتىغان. 1935 ـ يىلى، يېڭى زېلاندىيە ئوتتاگو داشۆسىنىڭ پروفېسسورى ئا. گ. فېشىر «بىخەتەرلىك بىلەن تەرەققىيات تىنىڭ تۈرۈنۈشى» دېگەن كىتابىدا، «ئۈچىنچى قېتىملىق كەسىپ»دېگەن ئاتالغۇنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەنگلىيە ئىقتىسادشۇناسى كولىن كلارك «ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ شەرتلىرى» (1957 ـ يىل 3 ـ نەشرى) دېگەن كىتابىدا، كەسىپ تۈزۈلمىسىنى ئۈچ چوڭ تارماققا بۆلگەن. بىرىنچى تارماقتا چارۋىچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق،

مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەر تەرەپ قىلىش كېرەك؛ مەبلەغ سېلىش يۆنىلىشىنى مۇۋاپىق تەڭشەش كېرەك؛ ئېلىمىزنىڭ ئىھتىياجىغا باب كېلىدىغان ئىلغار تېخنىكىنىمۇ مۇمكىنقەدەر قوللىنىش لازىم، تېخنىكا مۇھىمى شۇكى، ئېلىمىزدىكى ئەمگەك كۈچى مەنبەسىدىن ۋە تەبىئىي بايلىق مول بولۇشتەك ئەۋزەل شارائىتتىن تولۇق پايدىلىنىش، ئەڭ ئاز ئەمگەك سەرپىياتى بەدىلىگە ئەڭ زور ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشىش، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى تۆۋەندىكى زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت مۇشانداق يېتىشكە پايدىلىق قىلىش لازىم.

ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈلمە (1 - تومۇدا) خەلق ئىگىلىكىدىكى نىسبەت مۇناسىۋەتلىرى، ئوچ قېتىملىق كەسىپ دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ ماسلىشىش نىسبىتىگە ئاساسەن ئايرىلغان ئىگىلىك تىپى. ھەر قانداق ئىقتىسادىي پائالىيەتنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئەمگەك كۆچى ۋە كاپىتال (مەبلەغ) دىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي ئامىلنى ئىشقا سېلىشقا توغرا كېلىدۇ. مۇشۇ ئىككى خىل ئامىلنىڭ ماسلىشىش نىسبىتىدە، بىرلىك ئەمگەك ئىگىلىگەن كاپىتال (مەبلەغ) مىقدارى ئازراق بولغان ئىقتىسادىي پائالىيەت «كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك» دېيىلىدۇ؛ ئەكسىچە، بىرلىك ئەمگەك ئىگىلىگەن كاپىتال (مەبلەغ) مىقدارى كۆپرەك بولغان ئىقتىسادىي پائالىيەت بولسا «كۆپ كاپىتال (مەبلەغ) تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك» دېيىلىدۇ. مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش نۇقتىسىدىن قارىغاندا، كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەننەرخىدە جانلىق ئەمگەك سەرپىياتى خېلى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ؛ كۆپ كاپىتال (مەبلەغ) تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەننەرخىدە بۈيۈملاشقان ئەمگەك سەرپىياتى خېلى چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بەزى ئىقتىسادشۇناسلار كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىكنى «كۆپ تېخنىكا تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك» كە نىسپىيلەشتۈرىدۇ. ئۇلار: كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىش بىلەن كۆپ كاپىتال(مەبلەغ)تەلەپ قىلىشنى ئايرىشتا، سىلىنغان مەبلەغنىڭ قانچىلىك بولۇشى ۋە تېخنىكا بىلەن قورالىنىش دەرىجىسىنىڭ قانچىلىك بولۇشى چەك قىلىنىدۇ؛ شۇڭا، كۆپ كاپىتال (مەبلەغ) تەلەپ قىلىدىغان تارماقلار (كارخانىلار) كۆپىنچە كۆپ تېخنىكا تەلەپ قىلىدىغان تارماقلار (كارخانىلار) بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. ئەمما بۇ ئىككىسىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىمۇ بار: ئومۇمەن ئېيتقاندا، كاپىتالغا بولغان تەلەپنىڭ دەرىجىسىنىڭ قانچىلىك بولۇشى بىرلىك مەھسۇلات مىقدارى (مەھسۇلات قىممىتى)نىڭ مەبلەغ مىقدارىغا توغرا تاناسىپ بولىدۇ، ئۇنىڭغا ئېھتىياجلىق بولغان ئەمگەك كۈچىنىڭ سانىغا تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ؛ تېخنىكىغا بولغان تەلەپنىڭ دەرىجىسى ھەرقايسى تارماقلار (كارخانىلار)نىڭ ماشىنىلىشىش، ئاپتوماتلىشىش دەرىجىسىگە توغرا تاناسىپ بولىدۇ، ھەرقايسى تارماقلار (كارخانىلار)دىكى قول مەشغۇلاتى بىلەن ئىشلەيدىغانلارنىڭ سانىغا تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ.

كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىش بىلەن كۆپ كاپىتال تەلەپ قىلىشنى يەنە مارکسنىڭ كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى توغرىسىدىكى تەلىماتى بىلەنمۇ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. كۆپ ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك، ماھىيەتتە، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى تۆۋەنرەك بولغان ئىقتىسادىي پائالىيەتنى كۆرسىتىدۇ، كۆپ كاپىتال تەلەپ قىلىدىغان ئىگىلىك،

تىرانسپورت ۋە ئاخباراتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ مۇلازىمەتچىلىك تارمىقى سودا، پۇل مۇئامىلىسى، كۆچمەس مۈلۈك، شەخسىي مۇلازىملىق، سودا ـ سېتىق، ئائىلە ئىشلىرى، كەسپىي مۇلازىملىق ۋە ھۆكۈمەت، دۆلەت مۇداپىئەسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇچ قېتىملىق كەسىپ تۈزۈلمىسىنى ئايرىش ئۇسۇلى ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە. لېكىن، كلاركنىڭ كەسىپ تۈزۈلمىسىنى ئايرىشتا قوللانغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇقۇمى چاكىنا ئۇقۇم، ئۇ: نەپ كەلتۈرىدىغانلىكى ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بولىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ، بۇنىسى بىز ماركسىزم نۇقتىسىنەزىرى ئارقىلىق تەنقىدىي تەھلىل قىلىشىمىز كېرەك.

خەلق ئىگىلىكىدىكى نىسبەت مۇناسىۋەتلىرى بۇ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ياكى جەھەتلىرى ئارىسىدا ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا بىر ـ بىرىگە باغلىنىشلىق بولغان مىقدارلارنىڭ سىلىشتۇرۇلما مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بارلىققا كەلگەندىن بېرى، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ئارىسىدا ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى ئۆزئارا ھامان زىچ بېقىنىپ ۋە بىر ـ بىرىنى تەقەززا قىلىپ، تۇرلۇك چېگىشمۇرەكەپ نىسبەت مۇناسىۋىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئوخشاش بولمىغان تۈرلۈك مىقداردىكى ئېھتىياجغا ماس كېلىدىغان مەھسۇلاتقا ئېرىشىش ئۈچۈن ئوخشاش بولمىغان تۈرلۈك ۋە مۇئەييەن مىقداردىكى ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەكنى سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىجتىمائىي ئەمگەكنى مۇشۇنداق مۇئەييەن نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇئەييەن شەكلى بىلەن ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھەرگىزمۇ مۇمكىن ئەمەس، ھالبۇكى ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىنىلا ئۆزگەرتىش مۇمكىن، بۇ ئۆز ـ ئۆزىدىن مەلۇملۇق.» («ماركس ـ ئېنگېلس خەت ـ چەكلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 47 ـ 48 ـ بەتلەر) كاپىتالىزىم جەمئىيىتىدە، نىسبەت مۇناسىۋەتلىرى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە رىقابەت ۋە دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىس ئارقىلىق ستىخىيىلىك ھالدا تەڭشىلىدۇ. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئىجتىمائىي كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش تەلەپ قىلىدىغان تۈرلۈك نىسبەت مۇناسىۋەتلىرى خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇش دېگەن ئوبېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتكە بىنائەن، دۆلەت پىلانى ئارقىلىق ئاڭلىق تۈردە ماسلاشتۇرۇش ئارقىلىق تەڭشىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئۇزاقىقچە ۋە مۇقىم تەرەققىي قىلىش سۈرئىتى بىلەن راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىنىدۇ.

سوتسىيالىستىك خەلق ئىگىلىكى پىلانى خىزمىتىدە چېتىلىدىغان نىسبەت مۇناسىۋەتلىرى كۆپ بولىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىملىرى مۇنۇلار:

1) ئىككى چوڭ تۈركۈم ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى. ماركس بارلىق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى، ئىلمىي يوسۇندا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش دېگەن ئىككى چوڭ تۈركۈمگە بۆلگەن ۋە ئىككىسىنىڭ راۋاجلىنىشىنىڭ ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ۋە كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئەمەل قىلىشى كېرەك بولغان سان چېكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. ئىككى چوڭ تۈركۈم ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسى

ئۇيغۇر كتاب تۈرى بىكىتى
www.uyghurkitap.com

بېلىقچىلىق، ئورمانچىلىق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يېزا ئىگىلىكى ئاساس قىلىنغان. كانچىلىقنىڭ تەۋەلىكى ئانچە ئېنىق بولمىغان، گاھىدا بىرىنچى تارماققا كىرگۈزۈلگەن، گاھىدا ياساش سانائىتىگە كىرگۈزۈلگەن. ياساش سانائىتى ئىككىنچى تارماق قىلىنغان. باشقا ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر ئۈچىنچى تارماققا كىرگۈزۈلۈپ، «مۇلازىملىق كەسپى» دەپ ئاتالغان، بۇ بىناكارلىق، ترانسپورت، خەۋەر - ئالاقە، سودا، پۇل مۇئامىلىسى، كەسپىي مۇلازىملىق تەربىيىسى، سەھىيە، ئەدەبىيات - سەنئەت، ئىلىم - پەن، مەمۇرىي ئىشلار، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە شەخسىي مۇلازىملىق (خۇسۇسىي ئائىلە مۇلازىملىقى ۋە سودا خاراكتېرلىك مۇلازىمەتچىلىك، مەسىلەن، قەھۋەخانا، ساتىراشلىق ۋەھاكازالار) قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. كلاركنىڭ مۇلازىملىق خاراكتېرىدىكى كەسىپ دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلىتىشى ئۈچىنچى قېتىملىق كەسىپنىڭ ئاساسەن مۇلازىملىق خاراكتېرىدىكى پائالىيەتلەردىن تەركىب تاپقانلىقتىن بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن كەسىپ تۈزۈلمىسىنى ئايرىشتا، غەرب ئىقتىسادشۇناسلىق ئەسەرلىرىدە بۇ ئىككى ئاتالغۇ (ئۈچ قېتىملىق كەسىپ، ئۈچ ئاساسىي تارماق) ئىشلىتىلىشكە باشلىدى ھەمدە فېشىر بىلەن كلارك تەڭلا بۇ ئۇسۇلنىڭ ئاساسچىلىرى دەپ قارالدى. بۇنداق تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلىنى تونۇشتۇرۇش ۋاقتىدا كلاركنىڭ تەدبىرى كۆپرەك ئۇدۇم قىلىنىپ، «كلاركچە چوڭ تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى» ياكى «ئۈچ قېتىملىق كەسىپنى تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى» دەپ ئاتالدى.

تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ھەرقايسى ئەللەر ۋە ئىقتىسادشۇناسلار بۇنداق تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلىنى كونكرېت قوللانغاندا، تۈرگە ئايرىشنى بىزە ئۆزگەرتتى ۋە مەزمۇن جەھەتتىن تولۇقلىدى. ھازىر كەڭرەك تارقالغان تەدبىرلەرنىڭ مۇنداق ئۈچ تۈرى بار: بىرىنچى خىلى، ئاۋسترالىيە ۋە يېڭى زېلاندىيىدە قوللىنىلغان تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى، بۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: بىرىنچى قېتىملىق كەسىپ: دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق، ئورمانچىلىق، كانچىلىق؛ ئىككىنچى قېتىملىق كەسىپ: ياساش سانائىتى، ترانسپورت؛ ئۈچىنچى قېتىملىق كەسىپ: سودا، پۇل مۇئامىلىسى ۋە سۇغۇرتا، كۆچمەس مۇلۈك، شەخسىي مۇلازىمەتچىلىك (ساتىراشلىق، مۇنچىكەشلىك، سەيپۇڭلۇق، تۈرلۈك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى رېمونت قىلىش). ئىككىنچى خىلى، 1974 - يىلى نەشىر قىلىنغان يۈپۈنىيىنىڭ «ئىقتىسادقا دائىر ئاق تاشلىق كىتاب»تا قوللىنىلغان تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى، ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: بىرىنچى قېتىملىق كەسىپ: دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، بېلىقچىلىق، سۇ مەھسۇلاتلىرى باققۇچىلىقى. ئىككىنچى قېتىملىق كەسىپ: كانچىلىق، بىناكارلىق، ياساش سانائىتى. ئۈچىنچى قېتىملىق كەسىپ: ئۈلگۈجە ۋە پارچە سېتىش سودىسى، پۇل مۇئامىلىسى سۇغۇرتا، كۆچمەس مۇلۈك، ترانسپورت ۋە ئاخباراتچىلىق، ئېلېكتر قۇۋۋىتى، كۆمۈر گازى ۋە تۇرۇبا سۈيى ئىشلىرى، مۇلازىمەتچىلىك، جامائەت ئىشلىرى. ئۈچىنچى خىلى، ئامېرىكىلىق سىمون كۇزنېتس «يېقىنقى زامان ئىقتىسادىنىڭ ئۆسۈش نىسبىتى، تۈزۈلمە ۋە كېڭىيىش» دېگەن كىتابىدا قوللانغان تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى، ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: يېزا ئىگىلىك تارمىقى دېھقانچىلىق، بېلىقچىلىق، ئورمانچىلىق، يىغىش ئىشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ياساش سانائىتى تارمىقى كانچىلىق، ياساش، بىناكارلىق، ئېلېكتر قۇۋۋىتى، كۆمۈر گازى ۋە تۇرۇبا سۈيى،

تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 600 - بەت).
بۇ نىسبەت مۇناسىۋىتى دۆلەت قۇرۇلۇشى بىلەن خەلق تۇرمۇشىنىڭ نىسبىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، كەلگۈسى مەنپەئەت بىلەن ھازىرقى مەنپەئەتنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا دۆلەت، ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى ۋە ئەمگەكچى شەخسلەردىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىنمۇ ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى پرىنسىپ بىر تۇتاش پىلانلاپ، تەڭ ئېتىبار بېرىش، بىر تەرەپكىلا ئېتىبار بېرىپ كەتمەسلىك؛ ھەم جۇغلانمىنىڭ ئېشىشىنى كېچەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇش، ھەم ئىستېمالنىڭ ئېشىشىنى خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ مۇۋاپىق ئۆسۈشىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان قىلىشتىن ئىبارەت.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان نىسبەت مۇناسىۋەتلەرىدىن باشقا، خەلق ئىگىلىكىدىكى مۇھىم نىسبەت مۇناسىۋەتلىرى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش بىلەن دۆلەت مۇداپىئەسى قۇرۇلۇشى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن قاتناش، ترانسپورت ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى، ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇشى بىلەن ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى مەدەنىيەت مۇئەسسەسلىرى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى، ئىجتىمائىي ئاۋارلار بىلەن تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

نىسبەت مۇناسىۋەتلىرى نۇرغۇن ئامىللارنىڭ چەكلىمىسىدە بولىدۇ، مەسىلەن، جەمئىيەتنىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي تۈزۈمى ۋە قوللانغان فائىجەن - سىياسەتلىرى، تارىختا شەكىللەنگەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى، ھازىرقى ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچى ۋە تەبىئىي بايلىق مەنبەلىرىنىڭ ئەھۋالى قاتارلىقلار نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىنى چەكلەپ تۇرىدۇ. ئوبىيېكتىپ قانۇنىيەتنى ۋە پارتىيىنىڭ فائىجەن - سىياسەتلىرىنى ئاساس قىلىپ، ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىپ، جۈڭگوچە زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىدا مېڭىش، يىراقنى كۆزەرلىك بىلەن، بىر تۇتاش پىلانلاپ، تەڭ ئېتىبار بېرىپ، ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنى ئوبدان ئىلىپ بېرىش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، ئەڭ ياخشى نىسبەتنى تۈزۈپ چىقىپ، ئىلمىزنىڭ ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنى كۈنسايىن ئەقىلغە مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ، خەلق ئىگىلىكىنى ئۈزلۈكسىز نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىش يولىغا سالغىلى بولىدۇ.

خەلق ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

سوتسىيالىستىك مەملىكەتلەردە پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى باشقۇرۇشتا دۆلەت بىلەن كارخانىلارنىڭ، مەركەز بىلەن جايلارنىڭ ھوقۇقى ۋە مەسئۇلىيىتىنى ئايرىيدىغان، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئىقتىسادىي مەنپەئەت مۇناسىۋەتلىرىنى بىر ياقلىق قىلىدىغان بىر قاتار تۈزۈملەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلمىسى. ئۇ پىلان باشقۇرۇش تۈزۈمىنى، مالىيەنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى، ماددىي ئەشيالارنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى، ئەمگەكنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى، مال باھاسىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى، ئاساسىي قۇرۇلۇشنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئىگىلىك ـ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىغا قۇرىتىلغان پىلانلىق ئىگىلىك، سوتسىيالىستىك دۆلەت پۈتۈن خەلقنىڭ

ۋىتى ئىجتىمائىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئەڭ ئومۇمىي، ئەڭ ئاساسىي نىسبەت مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئەمەلىي خىزمەتتە، ئاساسەن، يېزا ئىگىلىكى، يەنىمۇ سانائەت ۋە ئېغىر سانائەت ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى ئارقىلىق كودكرىت گەۋدىلىنىدۇ.

2) يېزا ئىگىلىكى، يەنىمۇ سانائەت ۋە ئېغىر سانائەت ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى. خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئومۇمىي فاكتورىنى بويىچە ۋە يېزا ئىگىلىكى ــ يەنىمۇ سانائەت ــ ئېغىر سانائەت دېگەندەك تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇش، ھەم بۇ ئۇچى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى توغرا ئورۇنلاشتۇرۇش، ھەم بۇ ئۈچىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنى توغرا ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم. يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قۇشۇمچە كەسىپ ۋە بېلىقچىلىق ئارىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋەتلىرى ۋەھاكازالارنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم؛ سانائەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا، بولۇپمۇ يېنىلغۇ، قۇۋۋەت، خام ئەشيا ــ ماتېرىيال قاتارلىق ئاساس سانائەت بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى ئارىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى توغرا ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھمىيەت بېرىش لازىم.

3) ئىشلەپچىقىرىش بىلەن قۇرۇلۇش ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بەزى ئىشلار ئەمگەك كۈچىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۇزاقنىچە بەند قىلىپ تۇرىدۇ ــ بۇ، مۇشۇ ۋاقىت ئىچىدە ھېچقانداق پايدىلىق مەھسۇلات يەتكۈزۈپ بېرمەيدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ باشقا بىر قىسمى بولسا ئەمگەك كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىمۇ يىلىغا توختىماي يېڭى نەچچە قېتىملاپ ئىلىپ تۇرىدۇ، تۇرمۇش ۋاستىلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىمۇ يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئىگىدارلىقىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىدا، ئالدىنقىسىنى قايسى كۆلەمدە ئېلىپ بارسا كېيىنكىسىگە زىيان يەتمەيدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ.» («ماركس ــ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 24-توم، 396 ــ 397 ــ بەتلەر) ئاساسىي قۇرۇلۇش ئالدىنقى خىلدىكى ئىشقا كىرىدۇ، كېيىنكى خىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ پائالىيىتى دېگەندە ئاساسەن ئۆزىگە تېگىشلىك ئىشلەپچىقىرىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئىككىسى ئارىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشنىڭ ئومۇمىي پرىنسىپى «ئاۋۋال ئىشلەپچىقىرىش، ئاندىن ئاساسىي قۇرۇلۇش قىلىش»؛ «ئاۋۋال يېڭىۋۇن كۈچنى قېزىش، يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش، ئاندىن يېڭىسىنى قۇرۇش» تىن ئىبارەت؛ ئۆزىگە تېگىشلىك ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشي ئاساسىدا ئاساسىي قۇرۇلۇش كۆلىمىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش لازىم، ئۆزىگە تېگىشلىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ھازىرقى كارخانىلارنىڭ تولدۇرۇش، يېڭىلاش ئىشىغا ئېھتىياجلىق بولغان ماددىي ئەشيا، مەبلەغ ياكى ئەمگەك كۈچلىرىنى يېڭى قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىشقا ئىشلىتىپ كېتىشگە بولمايدۇ.

4) جۇغلانما بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى. بۇ تەقسىمات ساھەسىدىكى ھەممىدىن مۇھىم ئومۇمىي نىسبەت. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «دۆلىتىمىز ھەر يىلى بىر نۆۋەت ئىگىلىك پىلانى تۈزۈپ چىقىپ، جۇغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ مۇۋاپىق نىسبىتىنى بەلگىلەپ، ئىشلەپچىقىرىش قىلىش بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى تەمىن ئېتىپ تۇرىدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ

بولۇش ھوقۇقىغىمۇ ئەھمىيەت بېرىلمىدى؛ (2) دۆلەت پىلانىنىڭ باشقۇرۇلۇشى بەك ئىنچىكە، بەك ئۆلۈك بولدى، قىممەت قانۇنىيىتىدىن ۋە بازار مېخانىزمىدىن پايدىلىنىش يېتەرلىك بولمىدى؛ (3) ئىگىلىك ئىشلىرى ئىگىلىك تەشكىلاتلىرى ئارقىلىق، ئىقتىسادىي ئۇسۇل بىلەن باشقۇرۇلماستىن، ئاساسەن مەمۇرىي تەشكىلاتلارغا تايىنىپ، مەمۇرىي چارە قوللىنىش يولى بىلەن باشقۇرۇلدى. بۇنداق ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنىڭ ئەجەللىك چاتاق يېرى شۇكى، بىرمۇنچە جەھەتلەر ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتكە ھەر خىل دەرىجىدە خىلاپلىق قىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروت ساھەسىدە قىممەت قانۇنىيىتىگەسەل قارالدى، تەقسىمات ساھەسىدە ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى ئوبدان گەۋدىلەندۈرۈلمىدى. تېگى-تەكتىدىن ئالغاندا، ھازىرقى تۈزۈلمىدىكى ئىللەتلەرنىڭ ماھىيىتى شۇ يەردىكى، سوتسىيالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئېتىراپ قىلىنمىدى، بۇنىڭ بىلەن كارخانىنىڭ نىسپىي مۇستەقىل بولغان تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچى ئىكەنلىكىمۇ ئېتىراپ قىلىنمىدى. كارخانا مەمۇرىي ئورگانلارغا قاراشلىق قوشۇمچە نەرسە بولۇپ قالدى. 20 نەچچە يىلدىن بۇيان، ئېلىمىزدە ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى بىرنەچچە قېتىم ئىسلاھ قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ ئىسلاھاتلار، ئاساسەن، دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت ئورگىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدا مەركەزگە ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش ۋە جايلارغا ھوقۇقنى بۆلۈپ بېرىش مەسىلىسىدىلا ئېلىپ بېرىلغاچقا، دۆلەت بىلەن كارخانىلار، پىلان بىلەن بازارنىڭ مۇناسىۋىنىنى تەڭشەشكە سەل قارىلىپ، مەسىلىنى تۈپتىن ھەل قىلىش مۇمكىن بولمىدى. سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، مەركەزدىكى تارماقلار، جايلار، كارخانىلار ۋە ئەمگەكچى شەخسلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ھازىرقى خەلق ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنىڭ ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ئىللەتلىرىنى پائال تۈردە، قەدەم-باسقۇچلۇق ھالدا ئىسلاھ قىلىش كېرەك. ئىسلاھات داۋامىدا، تۆۋەندىكى مۇنۇ ئۈچ جەھەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم: (1) ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش بىلەن ھوقۇقنى بۆلۈپ بېرىش مۇناسىۋىتىدە، مەركەز ۋە جايلاردىكى ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنىڭ مەسئۇلىيەت ۋە ھوقۇق دائىرىسىنى توغرا ئايرىغاندىن باشقا، كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش جەھەتتىكى ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىنى كېڭەيتىش مەسىلىسىنى نۇقتىلىق ھالدا ھەل قىلىش لازىم؛ (2) پىلان ئارقىلىق تەڭشەش بىلەن بازار ئارقىلىق تەڭشەشنىڭ مۇناسىۋىتىدە، پىلان ئارقىلىق تەڭشەش بىلەن بازار ئارقىلىق تەڭشەشنى بىرلەشتۈرۈش، پىلان ئارقىلىق تەڭشەشنى ئاساس قىلىش، قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش لازىم؛ (3) ئىقتىسادىي چارە بىلەن مەمۇرىي چارە، ئىقتىسادىي تەشكىلات بىلەن مەمۇرىي تەشكىلات ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتتە، دۆلەت ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى، ئاساسلىقى، ئۇزاق مۇددەتلىك پىلان، باج، ئىناۋەتلىك قەرز، باھا قاتارلىق ئىقتىسادىي ۋاسىتىلەر ئارقىلىق تەڭشەيدۇ ھەمدە، ئاساسلىقى، تۈرلۈك شەكىللەردە بىرلەشكەن ئىگىلىك تەشكىلاتلىرى ئارقىلىق رەھبەرلىك قىلىدۇ.

خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق باشقۇرۇش سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ،

www.uyghurkitap.com

مەنپەئىتىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرگە ۋە ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيەتكە ئاساسەن، ھەرقايسى جەھەتلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى تولۇق ئىشقا سالالايدىغان، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدىغان بىر قاتار خەلق ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىلىرىنى تۈزۈپ چىقىشى ھەمدە بۇ تۈزۈلمىلەرنى ئوبيېكتىپ ئەھۋالدىكى ئۆزگىرىشكە ۋە كىشىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت توغرىسىدىكى بىلىشىنىڭ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىپ بېرىشىغا قاراپ بارا-بارا تەڭشەپ ۋەمۇكەممەللەشتۈرۈپ بېرىشى لازىم.

ئېلىمىزدە خەلق ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئۇزاقتىن بېرى ئاساسىي جەھەتتىن 1-بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق شەكىللەنگەن، يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن، مەمۇرىي چارىنى بەلگە قىلغان باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى بولۇپ كەلدى. پىلاننى باشقۇرۇش جەھەتتە، ئومۇمەن، دۆلەت يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاتلاممۇقاتلام بۇيرۇق خاراكتېرىدىكى پىلان كۆرسەتكۈچىنى چۈشۈرۈپ، كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تۈرى، مىقدارى، سۈپىتى، تەننەرخى، پايدىسى قاتارلىقلارنى بەلگىلەپ بېرىدۇ؛ مالىيەنى باشقۇرۇش جەھەتتە، بىر تۇتاش كىرىم قىلىش، بىر تۇتاش چىقىم قىلىش يولغا قويۇلىدۇ، كارخانىنىڭ ساپ كىرىمى ۋە ئاساسىي ئامۇرتىزاتسىيىسىنىڭ ھەممىسى ياكى تولىسى يۇقىرىغا تاپشۇرۇلىدۇ، چىقىمىنى دۆلەت بېرىدۇ؛ ماددىي ئەشيالارنى باشقۇرۇش جەھەتتە، دۆلەت مۇتلەق كۆپ قىسىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ۋە ئاساسلىق ئىستېمال ۋاسىتىلىرىگە قارىتا بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، بىر تۇتاش سېتىپ بېرىش، بىر تۇتاش تەقسىم قىلىش، مىقدارىنى چەكلەپ تەمىنلەش چارىسىنى قوللىنىدۇ؛ ئەمگەكنى باشقۇرۇش جەھەتتە، دۆلەتنىڭ ئەمگەك تارماقلىرى بىر تۇتاش تەقسىم قىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويىدۇ؛ باھانى باشقۇرۇش جەھەتتە، نۇرغۇن تاۋارلارنىڭ باھاسىنى دۆلەت بىر تۇتاش بەلگىلەيدۇ؛ مەركەز بىلەن جايلارنىڭ مۇناسىۋىتى جەھەتتە، مەركەزنىڭ ئاكتىپلىقى بىلەن جايلارنىڭ ئاكتىپلىقىدىن ئىبارەت ئىككى ئاكتىپلىقنى جارى قىلدۇرۇش پرىنسىپى بويىچە، مەركەزگە ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش بىلەن جايلارغا ھوقۇقنى بۆلۈپ بېرىش بىرلەشتۈرۈلىدۇ، كارخانىلار مەركەز باشقۇرىدىغان كارخانا ۋە جايلار باشقۇرىدىغان كارخانا دەپ ئايرىلىدۇ، ماددىي ئەشيالار مەركەز باشقۇرىدىغان ماددىي ئەشيا (بىر تۇتاش تەقسىم قىلىنىدىغان ماددىي ئەشيالار، مىنىستىرلىكلەر باشقۇرىدىغان ماددىي ئەشيالارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ۋە جايلار باشقۇرىدىغان ماددىي ئەشيالار دەپ ئايرىلىدۇ، ۋەھاكازالار. خەلق ئىگىلىكىنى باشقۇرۇشنىڭ بۇنداق تۈزۈلمىسى خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا پائال رول ئوينىغان بولسىمۇ، ئەمما ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئەھۋالنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ نۇرغۇن جىددىي كەمچىلىكلىرىمۇ ئاشكارىلىنىپ قالدى. بۇنىڭ ئاساسىي ئىپادىلىرى مۇنۇلار:

(1) ھوقۇق ھەددىدىن ئارتۇق مەركەزلەشتۈرۈلۈپ، مەركەزنىڭ ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈپ رەھبەرلىك قىلىشى بىر تەرەپلىمە ھالدا تەكىتلىنىپ، جايلارنىڭ ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغىمۇ ئەھمىيەت بېرىلمىدى، كارخانىلارنىڭ ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا

ئىشنى ھەددىدىن ئارتۇق باشقۇرۇپ ۋە ئۆلۈك باشقۇرۇپ، ھەرقايسى دەرىجىلەرنىڭ پۇت - قولىنى چۈشەپ قويىدىغان خاھىشقىمۇ قارشى تۇرۇش، دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانى بىلەن كارى بولماي، ھەرقايسى دەرىجىلەر ئۆزىنىڭ قىسمەن مەنپەئىتىنىلا كۆزلەيدىغان قىلىققىمۇ قارشى تۇرۇش لازىم. بۇنىڭدىن باشقا، بىر تۇتاش پىلانلاش بىلەن دەرىجىلەر بويىچە باشقۇرۇشنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، پىلان ئارقىلىق تەڭشەش بىلەن بازار ئارقىلىق تەڭشەشنىڭ مۇناسىۋىتىنىمۇ ياخشى بىر تەرەپ قىلىش، پىلان ئارقىلىق يېتەكچىلىك قىلىشنى كۈچەيتىش شەرتى ئاستىدا، بازار ئارقىلىق تەڭشەشنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدا يەتكۈزۈش لازىم. پىلانلىق باشقۇرۇشتا، ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنى كۈچەيتىش، ئاممىۋى لۇشيەندە قەتئىي مېڭىش لازىم. ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش بولمىسا، بىردەك ماسلاشقان، مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن پىلان بولمايدۇ، ئەتراپلىق، پىلانلىق باشقۇرۇشتىن ئىغىز ئاچقىلى بولمايدۇ. ئاممىۋى لۇشيەن بولمىسا، پىلان باشقۇرۇشنى كەڭ ئاممىنىڭ ئىشىغا ئايلاندۇرغىلى، كونا ئىقتىسادىي شارائىتنى ئۆزگەرتىپ، يېڭى ئىقتىسادىي تۈرمۇشنى يولغا قويغىلى بولمايدۇ.

تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۇسۇلى نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنى ماسلاشتۇرۇش ئۇسۇلى. بۇنىڭدا خەلق ئىگىلىكىدىكى ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچى بايلىقى ۋە لازىملىق ئالاقىدار كۆرسەتكۈچلەرنى مۇقىم مىقدار بويىچە تەھلىل قىلىش، سېلىشتۇرۇش، تەڭشەش ئارقىلىق، بۇلارنى بىر - بىرىگە ماسلاشتۇرۇش ۋە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۇسۇلى ھەم پىلان تۈزۈش ۋە پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشنىڭ ئاساسىي ئۇسۇلى ھېسابلىنىدۇ، ھەم ستاتىستىكا جەھەتتە مۇناسىۋەتلىك نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ماتېرىياللىرىنى تەھلىل قىلىشنىڭمۇ بىر خىل ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئىجتىمائىي كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئورگانىك ئالاقىنى كۆرسىتىپ بېرىپ، ئاجىز ھالقىنى بايقاپ، ئىچكى يوشۇرۇن كۈچنى تېپىپ چىققىلى، بۇ ئارقىلىق ھەرقايسى تارماقلار ۋە جەھەتلەرنىڭ باغلىنىشلىرى توغرىسىدىكى كۆرسەتكۈچلەرنىڭ بىر - بىرىگە چەمبەرچاس باغلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈپ، ماسلاشقان نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ئۇزىتىپ، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئۇزاققىچە مۇقىم ئېشىش سۈرئىتى بىلەن ئالغا راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى ماركسىزم - لېنىنىزم ۋە ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى كۆرسىتىپ بەرگەن قارىمۇ - قارشىلىقنىڭ بىرلىكى قانۇنىيىتى ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش پرىنسىپىدىن ئىبارەت. تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى ماددىي ئەشيالار تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى، مالىيە تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى، ئەمگەك كۈچلىرى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى دېگەنگە ئوخشاش تۈرلۈك تەڭپۇڭلۇق جەدۋەللىرىنى تۈزۈپ چىقىش ئارقىلىق كونكرېت تەتبىق قىلىش لازىم.

تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى توغرا تەتبىق قىلىشتا خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھامان تەڭپۇڭلۇق بىلەن تەڭپۇڭسىزلىقنىڭ زىددىيەت ھەرىكىتىدە راۋاجلىنىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىش، مېخانىك تەڭپۇڭلۇق نەزەرىيىسىگە ۋە ھەر رەڭ - ھەر شەكىلدىكى ئۆز مەيلىچىلىككە قارشى

تەرەققىيات جەريانىغا پىلان ئارقىلىق رەھبەرلىك قىلىشى، ئۇنى تەشكىللىشى ۋە نازارەت قىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەتتىكى ئىگىلىك تەشكىلاتىنىڭ ۋەزىپىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. پىلانلىق باشقۇرۇش ئارقىلىق، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن ۋە سىياسەتلىرىنى ئەترапلىق ئىزچىللاشتۇرۇپ، خەلق ئىگىلىكىنى سوتسىيالىزم يۆنىلىشى بويىچە راۋاجلاندۇرغىلى بولىدۇ؛ پارتىيە ۋە دۆلەت ئوتتۇرىغا قويغان سوتسىيالىزم قۇرۇلۇش پىلانىنى كونكرېتلاشتۇرۇپ، ئۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سالغىلى بولىدۇ؛ ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنى توغرا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئەقىلغە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى ئەڭ زور چەكتە قاندۇرغىلى بولىدۇ.

خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق باشقۇرۇشنىڭ مەزمۇنلىرى ئاساسەن مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) پىلانلىق باشقۇرۇش ئىشنى ئېلىپ بارىدىغان ئورگان قۇرۇش ۋە تۈزۈملەرنى ئورنىتىش، ھەمدە مۇكەممەللەشتۈرۈش؛ (2) خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ پىلانلىرىنى تۈزۈش ۋە تەكشەش؛ (3) پىلاننىڭ ئورۇندىلىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك، ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى كۆرۈش؛ (4) پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىشى ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ۋە يەكۈنلەش.

خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق باشقۇرۇشنىڭ پرىنسىپى پلاننى بىرلىككە كەلتۈرۈش، دەرىجىلەر بويىچە باشقۇرۇشتۇر. پلاننى بىرلىككە كەلتۈرۈش دېگەنلىك خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئاساسلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانىغا كىرگۈزۈش؛ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ۋەزىپىلەرنى شۇنىڭدەك خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا دائىر زور فاڭجېن ـ سىياسەتلەرنى مەركەز بىر تۇتاش بەلگىلەش؛ خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش يۆنىلىشى، سۈرئىتى ۋە ئاساسلىق نىسبەتلىرى، زور ئاساسىي قۇرۇلۇش تۈرلىرى، دۆلەتنىڭ مالىيە خامچوتى ۋە پۇل تارقىتىش قاتارلىق ئىشلارنى دۆلەت بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇش؛ ئومۇمىي ۋەزىيەتكە ئالاقىدار بولغان بۇ مەسىلەرنى ھەل قىلىشتا جايلار، تارماقلار ۋە كارخانىلار ئۆز پەدىسىگە دەسسەپ مەسلىك، خالىغىنىنى قىلماسلىق، بەلكى دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانىنى قوغداش كېرەك دېگەنلىك بولىدۇ. دەرىجىلەر بويىچە باشقۇرۇش دېگەنلىك دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، جايلار، تارماقلار ۋە كارخانىلارغا مۇۋاپىق ھالدا ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقى بېرىش، ئۇلارنىڭ تەشەببۇسكارلىقى، ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، مۇئەييەن ئىمكانىيەت قالدۇرۇش دېگەنلىك بولىدۇ. بىر تۇتاش پىلانلاش بىلەن دەرىجىلەر بويىچە باشقۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قارىمۇقارشىلىقنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت دىئالېكتىك مۇناسىۋەت بولۇپ، ھەم مەركەزنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇپ، دۆلەت پىلانىنىڭ سۈرىنى ۋە بىرلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈش لازىم، ھەم ھەرقايسى دەرىجىلەرگە مۇۋاپىق ئىگىلىك باشقۇرۇش ھوقۇقى بېرىپ، پىلانىنى دۆلەت ئىگىلىكى ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ تۈرلۈك ئېھتىياجلىرىغا ماسلاشتۇرۇش لازىم؛ مەركەز

پىلانلاپ ئورۇنلاشتۇرۇش. ھەقىقىي ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ ئاجىز ھالقىلارنى تۇگىتىش، ئارقىدا قالغانلارنىڭ ئىلغارلارغا يېتىشۋېلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئەڭ ياخشى تەڭپۇڭلاشقانى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنى ئورناتقىلى بولىدۇ.

خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا ھەرقايسى تارماقلاردا يېڭى تەڭپۇڭسىزلىقلار تۇغۇلماي پەيدا بولۇپ تۇرغاچقا، بەزىلىرى تېزرەك راۋاجلىنىپ ئارتۇق مەھسۇلاتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ، بەزىلىرى ئاستىراق راۋاجلانغاچقا، مەھسۇلات قىس بولۇپ قالىدۇ، شۇڭا ئالدىنقىسىنى تېزگىنلەپ، كېيىنكىسىنى كۈچەيتىش، خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەتلىك بويىچە راۋاجلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنى ياخشى يولغا قويۇش لازىم. ئوبيېكتىپ ئىمكانىيەتكە قارىماي، بىر تەرەپلىمە ھالدا مەھسۇلاتنى ئارتۇق تارماقلاندۇرۇش قېلىپ تەڭپۇڭلاشتۇرغاندا، پىلاندا «يېرىق» قالىدۇ - دە، نىسبەت بۇزۇلىدۇ، ئاكتىپ تەڭپۇڭلۇق قاتلاملىق قوشۇش (ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئاساسىي قۇرۇلۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، پىلاندا ئەتەي يېرىق قالدۇرۇشتىن تامامەن پەرقلىنىدۇ، ئەمەلىيەتتە، كېيىنكىسى ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلماستىن، ئىلمىي ئاساسسىز بولمىغان ئىدىئالستىك يۇقىرى كۆرسەتكۈچ بەلگىلەش، ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنى سۈنئىي ھالدا بۇزۇش بولۇپ، خەلق ئىگىلىكىگە زىيان كەلتۈرىدۇ، خالاس. ئاكتىپ تەڭپۇڭلاشتۇرۇلغان پىلان ھەم ئاكتىپ، ھەم ئىشەنچلىك پىلان بولۇشى كېرەك، پىلان مەزگىلىدە ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىش، سەپلىمە مائىرىياللاردىن پايدىلىنىش، ئامبارىدىن پايدىلىنىش (ئامبارىدا بېسىلىپ قالغان ئەشيالاردىن پايدىلىنىش) قاتارلىق يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىش تەدبىرلىرىنى ئاكتىپ تۈردە قوللىنىپ، قىس مەھسۇلاتنى مۇمكىنقەدەر كۆپەيتكەندىن كېيىن، قىس مەھسۇلات تارمىقىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن تەڭپۇڭلاشتۇرۇش كېرەك. زۆرۈرىيەت ۋە ئىمكانىيەت يار بەرگەن شارائىتتا، سېلىندىغان مەبلەغنى كۆپەيتىش، ئىلغار تېخنىكىنى كىتىرگۈزۈش ئارقىلىق، ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئارىسىدىكى ئاجىز ھالقىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش، بارا-بارا مەھسۇلاتى قىس تارماقنى مەھسۇلاتى كۆپ تارماققا يەتكۈزۈش، ئاجىز ھالقىنىڭ ئاجىزلىقىنى ئۆزگەرتىش لازىم، ئاكتىپ تەڭپۇڭلۇق دېگەن ئەنە شۇ: شۇنداق قىلىغاندىلا، خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىنى تېزلەتكىلى بولىدۇ.

ئىمكانىيەت قالدۇرۇش، زاپاس قالدۇرۇش

پىلان كۆرسەتكۈچىنى تۈزۈشتە تولۇق ئىلمىي ئاساسنىڭ بولۇشى ۋە زۆرۈر زاپاس كۈچنىڭ قالدۇرۇلۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ پىلان تۈزۈشتىكى مۇھىم بىر پرىنسىپ.

پىلان كۆرسەتكۈچىنى تۈزۈشتە ئېھتىياج ۋە ئىمكانىيەتكە قارىپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتەك ئىلمىي پوزىتسىيەدە بولۇش، پىلاننى ئىمكانىيەت قالدۇرمايلا تۈزۈۋەتمەسلىك لازىم؛ جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى، ئالاھىدە چوڭ تەبىئىي ئاپەت (يەر تەۋرەش ۋە سۇ ئاپىتى، قۇرغاقچىلىق قاتارلىقلار)، ئوبيېكتىپ تەرەققىيات داۋامىدا كېلىپ چىققان تەڭپۇڭسىزلىق ۋە باشقا كۈتۈلمىگەن ۋەقەلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان خەلق ئىگىلىكىدىكى نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قاتتىق بۇزۇلۇشى

تۇرۇش كېرەك، «تەڭپۇڭلۇق ـ زىددىيەتلەرنىڭ ۋاقىتلىق، نىسپىي بىرلىكى. بىر يىل ئۆتۈش بىلەن، ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇنداق تەڭپۇڭلۇقنى زىددىيەتلەر كۈرىشى بۇزۇپ تاشلايدۇ، بۇنداق بىرلىك ئۆزگىرىپ كېتىدۇ، تەڭپۇڭلۇق تەڭپۇڭسىزلىققا ئايلىنىدۇ، بىرلىك بىرلىك بولماي قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىككىنچى يىلى يەنە تەڭپۇڭلۇق ۋە بىرلىكنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ ـ پىلانلىق ئىگىلىكىمىزنىڭ ئەۋزەللىكى، ئەمەلىيەتتە، بۇنداق تەڭپۇڭلۇق ۋە بىرلىك ھەر ئاي، ھەر پەسىلدە قىسمەن بۇزۇلۇپ تۇرىدۇ، ئۇلارنى قىسمەن تەڭشەپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 ـ توم، 600 ـ بەت) ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، كونا تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇپ تاشلىنىپ، تەڭپۇڭسىزلىقنىڭ كېلىپ چىقىشى، يەنە يېڭى تەڭپۇڭلۇقنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ھەممە شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى. تەڭپۇڭسىزلىق مۇتلەق بولغانلىقى ئۈچۈن، ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن نىسپىي تەڭپۇڭلۇقنى تۈرلۈك چىگىش ـ مۇرەككەپ ئامىللار بۇزۇپ تاشلايدۇ، شۇڭا، تەڭپۇڭلۇقنى ئاڭلىق تۈردە دائىم تەشكىللەش لازىم، خۇددى لېنىن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، «دائىم ۋە ئاڭلىق تۈردە ساقلانغان تەڭپۇڭلۇق، ئەمەلىيەتتە، پىلانلىقلىقتۇر.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 3 ـ توم، 566 ـ بەت) تەڭپۇڭلۇقنى بىر قېتىم ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ قويۇپلا ئىشنى بولدى قىلىش كويىدا بولۇپ، ئەسلىدىكى تەڭپۇڭلۇق ۋە نىسبەتنى ئۆزگەرتمەي ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنۇش خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا زىيانلىق. ئەينى ۋاقىتتا شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، تەڭپۇڭسىزلىقتىن خالىي بولغىلى بولمايدىغانلىقىغا قاتماللىق نەزىرى بىلەن قاراپ، تەڭپۇڭلۇقنى ئاڭلىق تەشكىللەشنىڭ مۇمكىنلىكىنى ۋە زۆرۈرلۈكىنى تامامەن ئىنكار قىلىش، ھەتتا ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنى ئىگىلىكنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇشنى بوغىدىغان چەكلىمە دەپ قاراپ، ئەتەي سۈنئىي تەڭپۇڭسىزلىق پەيدا قىلىش خەلق ئىگىلىكىنىڭ نورمال، ئۇزاققىچە راۋاجلىنىشىغا تېخىمۇ زىيانلىق.

ئاكتىپ تەڭپۇڭلۇق ۋە پاسسىپ تەڭپۇڭلۇق دېگەن ماددىغا قارالىۇن.

ئاكتىپ تەڭپۇڭلۇق ۋە پاسسىپ تەڭپۇڭلۇق خەلق ئىگىلىكىدە نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنى بەلگىلەشتە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئىشىنى ئېلىپ بېرىشتىكى ئىككى خىل ئۇسۇل. ئاكتىپ تەڭپۇڭلۇق سۇبيېكتىپ ۋە ئوبيېكتىپ شەرت ـ شارائىت يار بەرگەن چەكتە، بارلىق پايدىلىق ئامىللاردىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئىلغار تەڭپۇڭلۇق ھېسابلىنىدۇ؛ پاسسىپ تەڭپۇڭلۇق بولسا تىرىشىش ئارقىلىق قىلىپ كەتكىلى بولىدىغان ئىشنىمۇ قىلغىلى بولمايدۇ دەپ ھېسابلاپ، كونا قائىدىلەرگە يېپىشىۋېلىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تەسىر يەتكۈزىدىغان قالاق تەڭپۇڭلۇق ھېسابلىنىدۇ. پىلان خىزمىتىدە ئالدىنقىسىدا چىڭ تۇرۇپ، كېيىنكىسىگە قارشى تۇرۇش كېرەك.

ـ ئاكتىپ تەڭپۇڭلۇقنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ بارلىق سۇبيېكتىپ ۋە ئوبيېكتىپ شەرت ـ شارائىتلىرىنى ئەتراپلىق تەكشۈرۈش ۋە ھەر تەرەپلىمە تەھلىل قىلىش، پايدىلىق ئامىللارغىمۇ ئەھمىيەت بېرىش، پايدىسىز شارائىتنىمۇ كۆرۈش، پايدىلىق ئامىللارنىڭ رولىنىمۇ تولۇق جارى قىلدۇرۇش، پايدىسىز شارائىتنىمۇ تىرىشىپ پايدىلىق ئامىلغا ئايلاندۇرۇش لازىم؛ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، بىر تۇتاش

مۇلۈك ئۇزاق مۇددەت ئىشلىتىلمىش، قىممىتى بارا - بارا يوقىتىلىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، شۇڭا تۇراقلىق مۇلۈكنىڭ ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممىتىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى ئايرىم - ئايرىم چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، تۇراقلىق مۇلۈك تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى ئومۇمەن ئەسلى قىممەت ۋە ساپ قىممەتكە ئاساسەن ئىشلىنىدۇ.

3) تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى: خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى تېخنىكىۋى، ئىقتىسادىي ئالاقىسى ۋە نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلار تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالاقىدار تەڭپۇڭلۇق جەدۋەللىرىدىكى يېتەرسىزلىكنى تولدۇرىدۇ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېخنىكىۋى، ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنى سىستېمىلىق تەھلىل قىلىشقا، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ يۆنىلىنىشىنى ئىلمىي مۆلچەرلەشكە يارەم بېرىدۇ.

4) مىللىي دارامەت تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى: «ئومۇمىي مالىيە تەڭپۇڭلۇقى جەدۋىلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ مىللىي دارامەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات ۋە قايتا تەقسىمات جەريانىنى ۋە بۇلارنىڭ ئاخىر ئىشلىتىلىش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان جەدۋەل. ئۇنىڭ ئاساسىي كاتەكچىسىدە ئىشلەپچىقىرىش ساھەسى (مۇلۈكچىلىك شەكلى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى بويىچە ئايرىلغان)، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ساھە ۋە ئاھالە (ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە دېھقانلار) كۆرسىتىلىدۇ؛ قۇشۇمچە كاتەكچىسىدە مىللىي دارامەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى، مىللىي دارامەتنىڭ دەسلەپكى قېتىم تەقسىم قىلىنىشى، مىللىي دارامەتنىڭ قايتا تەقسىم قىلىنىشى ۋە مىللىي دارامەتنىڭ ئىشلىتىلىشى (جۈغلانما ۋە ئىستېمال) قاتارلىقلار كۆرسىتىلىدۇ. مىللىي دارامەت تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىدە ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات ۋە مىللىي دارامەتنىڭ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ھەرقايسى باسقۇچلاردىكى ھەربىر ئەھۋالى قىممەت فورماتسىيىسى جەھەتتىن سىستېمىلىق كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ، دۆلەت، ئۇكىكى خەل مۇلۈكچىلىك شەكلىدىكى كارخانا ئورۇنلىرى، ھەرقايسى كەسىپىي ئورۇنلار ۋە ئاھالىلەرنىڭ دارامىتىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ئومۇمىيۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

5) ئەمگەك كۈچلىرى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى: ئەمگەك كۈچلىرى بايلىقى ۋە ئۇنىڭ تەقسىم قىلىنىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان جەدۋەل بولۇپ، ئۇ ئىجتىمائىي ئەمگەك كۈچلىرى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى ۋە تۈرلۈك شەكىلدىكى ئەمگەك كۈچلىرى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىدىن تەركىب تاپىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي كاتەكچىسىدە، ئومۇمەن، ئىشچى - خىزمەتچىلەر، تېخنىك خادىملار، مۇتەخەسسىسلەر كادىرلار قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان ئەمگەك كۈچلىرىگە دائىر تۈرلۈك شياڭمۇلار كۆرسىتىلىدۇ، قۇشۇمچە كاتەكچىسى، ئومۇمەن، بايلىق ۋە تەقسىمات دېگەن ئىككى بۆلەكتىن تەركىب تاپىدۇ. بايلىق بۆلەكىدە ئەمگەك قىلىش يېشىغا تولغان نوپۇس، قۇبۇل قىلىش، تەربىيىلەش ۋە باشقا قۇشۇمچە مەنبە قاتارلىقلار كۆرسىتىلىدۇ، تەقسىمات بۆلەكىدە ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان

قاتارلىقلارغا ئوخشاش ئالدىن ئويلاپ پىتىش قىيىن بولغان ئامىللارنى ھىسابقا ئېلىش كېرەك. دېمەك، ماددىي كۈچ جەھەتتە، تېخنىكا ش بىلەن ئېھتىياج تەڭپۇڭ بولغان ئاساستا مەلۇم دۆلەت زاپىسى قالدۇرۇش ۋە شۇ يىل ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈپ قويۇش لازىم؛ مالىيە كۈچى جەھەتتە، كىرىم - چىقىمنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش، ئازراق ئېشىنچە بولۇش لازىم؛ ئادەم كۈچى جەھەتتە، كەسپىي خادىملار ۋە مەلەكىلەك ئىشچىلار زاپىسى بولۇشى لازىم. بۇنداق بولغاندا تەشەببۇسكارلىقنى قولغا ئېلىپ، كۆتۈلمىگەن تۈرلۈك ئەھۋاللارغا بىمالال تاقابىل تۇرۇپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرگىلى بولىدۇ.

خەلق ئىگىلىكى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى مارىكسزمنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش پرىنسىپىغا ئاساسەن ئىشلەنگەن، سوتسىيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى باغلىنىشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى سىستېمىسى. ئۇ خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات كۆلىمىنى ۋە مۇھىم نىسبەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئاساسىي كۆرسەتكۈچلەردىن تەركىب تاپىدۇ، بۇ كۆرسەتكۈچلەر ئۆزئارا باغلىنىدۇ ۋە بىر - بىرىنى چەكلەپ تۇرىدۇ، ئورگانىك بىر پۈتۈنلۈكنى ھاسىل قىلىدۇ.

خەلق ئىگىلىكى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى ئاساسەن مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1) ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلار تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى: ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە ئاخىرى ئىشلىتىلىشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن جەدۋەل. ئۇنىڭ ئاساسلىق كاتەكچىسىدە ئىجتىمائىي مەھسۇلاتنىڭ تۈركۈمى (ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئىستېمال ۋاستىلىرى) ۋە ئىجتىمائىي مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى (سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، بىناكارلىق، تىرانسپورت ۋە پوچتا - تېلېگراف قاتارلىقلار) كۆرسىتىلىدۇ، مۇلۇك چىلىك شەكلى بويىچە ئايرىپ كۆرسىتىشكىمۇ بولىدۇ؛ جەدۋەلنىڭ قوشۇمچە كاتەكچىسىدە ئىجتىمائىي مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى، ئىستېمال قىلىنىشى (ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئىستېمال بىلەن ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئىستېمال) ۋە جۇغلىنىشى (ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى جۇغلانما ۋە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان جۇغلانما) كۆرسىتىلىدۇ. ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلار تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى پۈل بىرلىكى بىلەن ئىشلەنگەن بولىدۇ، ئەمما ئۇنىڭدا ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ ئەمەلىي نەرسە فورماتسىيىسىدىكى ھەرىكەت جەريانى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولىدۇ.

2) تۈراقلىق مۇلۇك تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى: تۈراقلىق مۇلۇكنىڭ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ۋە نىسبەتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى سىستېمىسى. ئۇنىڭ ئاساسىي كاتەكچىسىدە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى تۈراقلىق مۇلۇك بىلەن ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان تۈراقلىق مۇلۇك كۆرسىتىلىدۇ ھەمدە تارماقلار ۋە مۇلۇكچىلىك شەكلىگە ئاساسەن ئايرىلىدۇ؛ جەدۋەلنىڭ قوشۇمچە كاتەكچىسىدە يىل بېشىدىكى تۈراقلىق مۇلۇك، ئىشلىتىلگەن تۈراقلىق مۇلۇك، كېرەكتىن چىققان تۈراقلىق مۇلۇك ۋە يىل ئاخىرىدىكى تۈراقلىق مۇلۇك قاتارلىقلار كۆرسىتىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى تۈراقلىق مۇلۇك ئىجتىمائىي كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ماددىي - تېخنىكىۋى ئاساسى. تۈراقلىق

مەخسۇس ئىختىساسلىق خادىملار تەڭپۇڭلۇق جەدۋلى، يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى ئەمگەك كۈچلىرى تەڭپۇڭلۇق جەدۋلى دېگەنگە ئوخشاش باشقا تىپتىكى ئەمگەك كۈچلىرى تەڭپۇڭلۇق جەدۋلىنىمۇ ئىشلەپ چىقىش لازىم.

مالىيە تەڭپۇڭلۇق جەدۋلى پۈل مەبلىغىنىڭ ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ھەرىكىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان جەدۋەل. ئۇ بىر قىسىم ئىجتىمائىي مەھسۇلاتنىڭ ۋە مىللىي دارامەتنىڭ تەقسىم قىلىنىش ۋە قايتا تەقسىم قىلىنىش جەريانىنى قىممەت فورماتسىيىسىدىن چۈشەندۈرىدۇ، بۇ مەبلەغقە بولغان ئېھتىياج بىلەن تەمىنلەش ھەرىكىتىدە كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ.

مالىيە تەڭپۇڭلۇق جەدۋلى ئاساسەن مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1) ئۇنۇمبرسال مالىيە كىرىم ـ چىقىمى تەڭپۇڭلۇق جەدۋلى: دۆلەت، كارخانا، كوللېكتىپ، شەخسلەر ئارىسىدىكى مەبلەغ پائالىيىتىنى بىرقەدەر ئەتراپلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان جەدۋەل. ئۇ مەبلەغ مەنبەسى ۋە مەبلەغنىڭ ئىشلىتىلىشى دېگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. مەبلەغ مەنبەسى قىسمىدا مالىيە مەبلىغى (خامچوتتىكى كىرىم ۋە خامچوتتىن سىرت مەبلەغ)، ئىناۋەتلىك قەرز مەبلىغى ۋە يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ مەبلىغى قاتارلىقلار ئايرىم ـ ئايرىم كۆرسىتىلىدۇ؛ مەبلەغنىڭ ئىشلىتىلىشى دېگەن قىسمىدا ئاساسىي قۇرۇلۇش چىقىمى، تۇراقسىز مەبلەغ چىقىمى، يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش يۆزىسىدىن سېلىنغان مەبلەغ، تۇرلۇك كەسىپى ئىشلار خىراجىتى، مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى ۋە باشقا چىقىملار ئايرىم ـ ئايرىم كۆرسىتىلىدۇ. ئۇنۇمبرسال مالىيە كىرىم ـ چىقىمى تەڭپۇڭلۇق جەدۋلى خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىدىغان ئىچكى ھېسسابات ھۆججىتى بولۇپ، ئۇنىڭدا سوتسىيالىستىك دۆلەتتىكى ھەممە مەبلەغ ھەرىكىتى ئىخچام كۆرسىتىلگەن، بۇ، دۆلەتنىڭ مالىيە كۈچىنى ئومۇمىيۈزلۈك ۋە سىستېمىلىق تەھلىل قىلىش ھەم مۇھاكىمە قىلىشقا ياردەم بېرىدۇ.

2) دۆلەت خامچوتى: دۆلەتنىڭ بىر قىسىم مىللىي دارامەتنى پىلانلىق مەركەزلەشتۈرۈشى ۋە قايتا تەقسىم قىلىشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان جەريان. دۆلەت خامچوتىنىڭ كىرىم قىسمى كارخانىلار ۋە كەسىپى ئورۇنلار كىرىمى، باجلار، قەرز كىرىمى ۋە باشقا كىرىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ دۆلەت خامچوتىنىڭ چىقىم قىسمى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش چىقىمى، ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ـ مائارىپ چىقىمى، دۆلەت مۇداپىئەسى خراجىتى چىقىمى، مەمۇرىي باشقۇرۇش خراجىتى ۋە بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى ئۈچۈن كۆپەيتىلگەن مەبلەغ قاتارلىق چىقىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۆلەت خامچوتىدىن ئىبارەت ئىنتايىن مۇھىم بولغان مالىيە تەڭپۇڭلۇق جەدۋلى پۈتكۈل دۆلەتنىڭ سىياسىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ھۆكۈمەت پائالىيىتىنىڭ دائىرىسى ۋە يۆنىلىشىنى بەلگىلەيدۇ.

3) ئىناۋەتلىك قەرز كىرىم ـ چىقىمى تەڭپۇڭلۇق جەدۋلى: بانكىنىڭ ئىناۋەتلىك قەرز مەبلىغىنىڭ مەنبەسىنى ۋە ئۇنىڭ كونكرېت ئىشلىتىلىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان جەدۋەل. ئۇنىڭ مەبلەغ مەنبەسى تۈرلۈك ئامانەت پۇللىرى (كارخانا ئامانەت پۇلى، مالىيە ئامانەت پۇلى، شەھەر ـ

ئورۇنلار ۋە باشقا ئىشلىتىش يۆنىلىشى قاتارلىقلار كۆرسىتىلىدۇ.

خەلق ئىگىلىكى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى دوكلات تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى ۋە پىلان تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى دېگەن ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. بۇ ئارقىلىق خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات كۆلىمى ۋە تۈرلۈك مۇھىم نىسبەت مۇناسىۋەتلىرى بېكىتىلىدۇ، ئاجىز ھالقىلار بايقىلىدۇ، ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش كۈچەيتىلىدۇ. خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە، يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشى كاپالەتلەندۈرۈلىدۇ، شۇڭا ئۇ خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى تۈزۈش ۋە تەكشۈرۈشتە مۇھىم قورال، پىلان ۋە ستاتىستىكا خىزمىتىدە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ كونكرىت تەتبىق قىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى، ئەمگەك كۈچلىرى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

ئەمگەك كۈچلىرى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى

ھازىرقى ئەمگەك كۈچلىرى بايلىقى ۋە ئۇنىڭ ئېشىش ئەھۋالىنى، تارماقلار ۋە جايلاردا تەقسىمات ھەم تەڭشەش ئېلىپ بېرىلىش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان جەدۋەل. خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ تۈرلۈك ئەمگەك كۈچلىرىگە بولغان ئېھتىياجىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۇنىڭ ۋەزىپىسىدۇر.

ئىجتىمائىي ئەمگەك كۈچلىرى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى ئەمگەك كۈچلىرى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىدىكى ئەڭ ئۇنىۋېرسال تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى بولغاچقا، «ئەمگەك كۈچلىرى ئۇنىۋېرسال تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئەمگەك كۈچلىرى بايلىقى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ تەقسىم قىلىنىشى دېگەن ئىككى ئاساسىي قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئەمگەك كۈچلىرى بايلىقى شەھەر - يېزىلاردىكى ئەمگەك قىلىش يېشىغا (مەملىكىتىمىزدە ئەرلەر 16 ياشتىن 60 ياشقىچە، ئاياللار 16 ياشتىن 55 ياشقىچە) مۇۋاپىق بولغان ھەمدە ئەمگەك قىلىش ئىقتىدارى بولغان خادىملارنى ۋە ئەمگەك قىلىش يېشىغا يەتمىگەن ياكى ئەمگەك قىلىش يېشىدىن ئېشىپ كەتكەن، ئەمما ئەمەلىيەتتە ئەمگەككە قاتنىشىۋاتقان ئادەملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ تەقسىم قىلىنىشى ئاساسەن ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدىكى تەقسىم قىلىنىش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئومۇمەن تۆۋەندىكى تارماقلار بويىچە ئايرىلىدۇ: سانائەت، يېزا ئىگىلىكى (دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق، سۇ ئىنشائاتى، ھاۋا رايى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ئاساسىي قۇرۇلۇش، ترانسپورت ۋە پوچتا - تېلېگراف، سودا، تاشقى سودا، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە سەھىيە ئىشلىرى، شەھەرلەردىكى جامائەت ئىشلىرى، پۇل مۇئامىلىسى ئىشلىرى، دۆلەت ئورگانلىرى، خەلق تەشكىلاتلىرى، يېزا باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى ۋە باشقا ئىشلار (16 ياشتىن ئاشقان مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار ۋە ئائىلە ئەمگىكى بىلەن مەشغۇل بولىدىغان ئادەملەرمۇ بۇنىڭغا كىرىدۇ). ئىجتىمائىي ئەمگەك كۈچلىرى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدىمۇ ئىشلىنىدۇ، رايونلار بويىچىمۇ ئىشلىنىدۇ؛ پىلان تەڭپۇڭلۇقى جەدۋىلىمۇ ئىشلىنىدۇ، دوكلات تەڭپۇڭلۇقى جەدۋىلىمۇ ئىشلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تولۇقلاش ئېھتىياجى ۋە مەنبەسى تەڭپۇڭلۇقى جەدۋىلى، مەلىكىلىك ئىشچىلار تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى،

تۈرلۈك ئاساسلىق مەھسۇلاتلار تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى ئومۇمەن مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىكە ئالىدۇ: (1) ماشىنا - ئۈسكۈنىلەر تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى، مەسىلەن، مېتال قىرىش ستانوكى، يۈك ئاپتوموبىلى، تراكتور قاتارلىقلارنىڭ تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى؛ (2) يېقىلغۇ، ئېلېكتر قۇۋۋىتى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى، مەسىلەن، كۆمۈر، نېفىت مەھسۇلاتلىرى، ئېلېكتر قۇۋۋىتى قاتارلىقلارنىڭ تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى؛ (3) سانائەت خام ئەشيا - ماتېرىياللىرى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى، مەسىلەن، پولات، پولات ماتېرىياللىرى، مىس، ئالىيۇمىن قاتارلىقلارنىڭ تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى؛ (4) بىناكارلىق ماتېرىياللىرى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى، مەسىلەن، ياغاچ ماتېرىياللىرى، سېمونت قاتارلىقلارنىڭ تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى؛ (5) يېزا ئىگىلىك خام ئەشيالىرى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى، مەسىلەن، ئاشلىق، پاختا، قوي يۇڭى، مايلىق دان قاتارلىقلارنىڭ تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى؛ (6) مۇھىم ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى، مەسىلەن، پاختا رەخت، تاماققا ئىشلىتىلىدىغان ئۆسۈملۈك مېيى قاتارلىقلارنىڭ تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى. بۇ تەڭپۇڭلۇق جەدۋەللىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە مىقدار ئەمەلىي نەرسە بىرلىكى (مەسىلەن، پولات ماتېرىياللىرىدا توننا، ياغاچ ماتېرىياللىرىدا كۇب مېتر، پاختا رەختتە مېتر، ۋەھاكازالار) بىلەن ھېسابلىنىدۇ، ئۆلچەملىك ئەمەلىي نەرسە بىرلىكى (مەسىلەن، چىقىرىدىغان ئىسسىقلىقى ھەر خىل بولغان يېقىلغۇلاردىن ئوتتۇرىچە سان چىقىرىلىپ، ھەربىر كىلوگرامدىن 7000 كالورىيە ئىسسىقلىق چىقىدىغان ئۆلچەملىك يېقىلغۇ دەپ ھېسابلىنىدۇ، ئىقتىدارى ھەر خىل تراكتورلاردىن ئوتتۇرىچە سان چىقىرىلىپ، 15 ئات كۈچىگە ئىگە ئۆلچەملىك تراكتور دەپ ھېسابلىنىدۇ، ۋەھاكازالار) بىلەن ياكى پۇل بىرلىكى بىلەن (مەسىلەن، ماشىنا، ئېلېكتر قاتارلىقلاردا ئۇنىۋېرسال ماددىي ئەشيالار تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى بولىدۇ) ھېسابلايدىغان ئەھۋالمۇ بار. ئۇلاردا پىلان تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىمۇ، دوكلات تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىمۇ ئىشلىنىدۇ.

ئاساسلىق مەھسۇلاتلارنىڭ تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى تۈرلۈك ئوخشاش بولمىغان مەھسۇلاتلار بويىچە ئىشلىنىدۇ، شۇڭا مەزمۇنىمۇ (كۆرسەتكۈچنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىمۇ) شۇنىڭغا قاراپ پەرقلىق بولىدۇ، ئەمما ئۇنىڭدا كۆرسىتىلگەن كۆرسەتكۈچلەر ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولىدۇ، ئومۇمەن، بايلىق قىسمى ۋە ئېھتىياج قىسمى دېگەن ئىككى قىسمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بايلىق قىسمىدا يىل بېشىدىكى بوغۇلغان ھېساب، ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى، ئىمپورت، دۆلەت زاپىسىنى ئىشلىتىش قاتارلىقلار كۆرسىتىلىدۇ؛ ئېھتىياج قىسمىدا ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش جەھەتتىكى ئېھتىياج، ئاساسىي قۇرۇلۇش جەھەتتىكى ئېھتىياج، بازار ئېھتىياجى، ئېكسپورت، دۆلەت زاپىسىنى تولدۇرۇش، يىل ئاخىرىدىكى بوغۇلغان ھېساب قاتارلىقلار كۆرسىتىلىدۇ.

ھەربىر مەھسۇلاتنىڭ تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى شۇ مەھسۇلاتنىڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى كۆرسىتىپ بېرىش بىلەنلا قالماستىن، شۇ مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئاساسىي قۇرۇلۇش ئارىسىدىكى ھازىرقى نىسبەت مۇناسىۋىتىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. تۈرلۈك مەھسۇلاتلارنىڭ تەڭپۇڭلۇق

www.uyghurkitap.com

بازارلاردا قويۇلغان ئامانەت پۇل ۋە يېزىلاردىكى ئامانەت پۇل)، بانكىنىڭ ئۆز ئىلكىدىكى مەبلەغ، مالىيەدىن كۆپەيتىپ ئاجرىتىپ بېرىلگەن مەبلەغ ۋە بانكا ھېسابات بوغقاندا قالغان پۇل قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئۇنىڭ مەبلەغ ئىشلىتىلىشى سانائەت قەرز پۇلى، سودا قەرز پۇلى ۋە يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىناۋەتلىك قەرز كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى بانكا تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى شەكلىدە ئىشلەپ چىققان ئىناۋەتلىك قەرز پىلانى بولۇپ، ئۇ دۆلەتنىڭ مەبلەغنى ئىشقا سېلىش ۋە تەقسىم قىلىشتىكى مۇھىم قورالى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ۋە تاۋار ئوبوروتىنى كېڭەيتىشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

4) نەق پۇل كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى: بانكىنىڭ نەق پۇل كىرىمىنىڭ مەنبەسىنى ۋە بۇ پۇلنىڭ بازارغا سېلىنىش يۆنىلىشىنى ھەم مىقدارىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان جەدۋەل. ئۇنىڭ كىرىم تۈرى دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ تاۋار سېتىشتىن كىرگەن كىرىمى، مۇلازىملىق ئىشلىرى كىرىمى، باج كىرىمى، ئامانەت قويۇلغان پۇل كىرىمى، كوللېكتىپ ئىگىلىككە قوشۇلغان نەق پۇل ۋە پېرېۋوت كىرىمى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇنىڭ چىقىم تۈرى ئىش ھەققى ۋە شەخسكە بېرىلىدىغان باشقا چىقىملار، دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشقا كەتكەن چىقىم، يېزا مالىيە ئىناۋەتلىك چىقىمى، ئىدارە - ئورگان ۋە كارخانىلارنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى چىقىمى، ئاھالىلەرنىڭ ئامانەت قويغان پۇلىنى ئېلىشىغا كەتكەن چىقىم ۋە پېرېۋوت چىقىمى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. نەق پۇل كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى بانكا تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى شەكلىدە ئىشلەپ چىقىلغان نەق پۇل پىلانى بولۇپ، بازاردىكى پۇل ئوبوروتىنى تەڭشەش ۋە پۇلنىڭ تارقىتىلىش ھەم يىغىۋېلىنىش مىقدارىنى بەلگىلەشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

5) ئاھالىلەرنىڭ پۇل كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى: شەھەر - يېزىلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ پۇل كىرىمىنىڭ مەنبەسىنى ۋە پۇل چىقىمىنىڭ ھاسىل بولۇشىنى ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان جەدۋەل بولۇپ، پۈتۈن جەمئىيەتتىكى پۇل ئوبوروتىنىڭ مىقدارىنى ھېسابلاش ۋە ئاھالىلەرنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى مۇھاكىمە قىلىشتىكى مۇھىم ئاساس.

ماددىي ئەشيالار تەڭپۇڭلۇقى جەدۋىلى

ماددىي مەھسۇلاتلارنىڭ بايلىقى، تەقسىم قىلىنىشى، ئىشلىتىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئاساسلىق نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان جەدۋەل. تار مەنىدىكى ماددىي ئەشيالار تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى تۈرلۈك ئاساسلىق مەھسۇلاتلارنىڭ تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىنى كۆرسىتىدۇ؛ كەڭ مەنىدىكى ماددىي ئەشيالار تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى تۈرلۈك ئاساسلىق مەھسۇلاتلار تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلار تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى، تۇراقلىق مۇلۈك تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى ۋە ئەمەلىي نەرسە بىلەن ئىپادىلەنگەن تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمەلىي پىلان ۋە ستاتىستىكا خىزمىتىدە ئېيتىلغان ماددىي ئەشيالار تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى، ئادەتتە، ئالدىنقىسىنى كۆرسىتىدۇ.

تارماقلار ئالاقسى تەڭپۇڭلۇق جەدۋلى — بىرلىك: 10 مىڭ يۈەن

مەبلەغ دارامىتى	مەددىي سەرپىيات	تولدۇرما فوند: جەمئىي	تولدۇرما فوند: تۇرالقلىق مولوكنىڭ يېڭىلىنىش ۋە چوڭ رېمونت	تولدۇرما فوند:	تولدۇرما فوند: تەكشىلەش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشى	تولدۇرما فوند: ياسىلىدىغان ستانوك	تولدۇرما فوند: قارا مېتال	ئومۇمىي پىلانلىق سومما	ئاخىرقى مەھسۇلات: ئومۇمىي مەھسۇلاتلارنىڭ تەقسىم قىلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىشى / مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش خىراجىتى	ئاخىرقى مەھسۇلات: ئىستېمال فوندى: ئومۇمىي كوللېكتىپ ئىستېمال: جەمئىي	ئاخىرقى مەھسۇلات: ئىستېمال فوندى: ئومۇمىي كوللېكتىپ ئىستېمال:	ئاخىرقى مەھسۇلات: ئىستېمال فوندى: ئومۇمىي كوللېكتىپ ئىستېمال: تۇرار جاي ۋە جامائەت ئىشلىرى	ئاخىرقى مەھسۇلات: ئىستېمال فوندى: ئومۇمىي كوللېكتىپ ئىستېمال: باشقۇرۇچى تۇركۇملار	ئاخىرقى مەھسۇلات: ئىستېمال فوندى: ئومۇمىي كوللېكتىپ ئىستېمال: مائارىپ، ساقلىق ساقلاش ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرى	ئاخىرقى مەھسۇلات: ئىستېمال فوندى: ئومۇمىي كوللېكتىپ ئىستېمال: ئاھالىلەرنىڭ شەخسىي ئىستېمالى	ئاخىرقى مەھسۇلات: ئوغلانما فوند: جەمئىي	ئاخىرقى مەھسۇلات: ئوغلانما فوند: غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى جوغلانما	ئاخىرقى مەھسۇلات: ئوغلانما فوند: ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى جوغلانما	ئېكسپورت	ئومۇمىي پىلانلىق سومما
	قارا مېتال																				
	ياسىلىدىغان ستانوك																				
	تەكشىلەش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشى																				
	.....																				
	ئامۇرتىزاتسىيە																				
	مەددىي سەرپىيات يىغىندىسى	I																			
	ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى																				
	دېھقانلارنىڭ ئەمگەك دارامىتى																				
	باشقا شەكىلدىكى ئەمگەك ھەققى	II																			
	پايدا																				
	باج																				
	ئىمپورت																				
	ئومۇمىي يىغىندىسى																				

جەدۋىلنى ــ بولۇپمۇ بىر ــ بىرىگە يېقىن ۋە باغلىنىشلىق تارماقلارنىڭ مەھسۇلاتىنىڭ تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىنى ــ سىلىشتۇرۇش ۋە مۇھاكىمە قىلىش ئارقىلىق، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ ماددىي ئالاقىسىنى ۋە مۇھىم نىسبەتلىرىنى خېلى زور دەرىجىدە كۆرۈۋالغىلى، بۇنىڭ بىلەن ئاجىز ھالقىلارنى تېپىپ چىقىپ، يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىپ، ئاكتىپ تەڭپۇڭلۇقنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگىلى بولىدۇ. دېمەك، ماددىي ئەشيالار تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنى ئەڭ ئەرسە فورماتسىيىسىدىن مۇئەييەنلەشتۈرىدىغان ۋە تەكشۈرىدىغان مۇھىم ۋاستە بولۇپلا قالماستىن، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى، قاتناش ــ تىرانسپورت پىلانىنى، ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانىنى، ماددىي ئەشيالار تەقسىماتى پىلانىنى ۋە تاۋار ئوبوروتى پىلانىنى ۋە باشقىلارنى تۈزۈشتىكى مۇھىم قورال بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.

خەلق ئىگىلىكى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى ــ تارماقلار ئارىسىدا مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە تەقسىم قىلىنىشىنى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ ــ مارکسزمنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە تۈزۈلىدىغان، تارماقلارنىڭ ئۆزئارا ئالاقىسى ۋە نىسبەتى مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ۋە تەھلىل قىلىشقا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل جەدۋەل. ئۇ ھازىرقى زامان ماتېماتىكىلىق ئۇسۇلى ۋە ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى ئارقىلىق ھەر خىل ھېسابات-لارنى ئېلىپ بارىدىغان ئىقتىسادىي ماتېماتىكىلىق مودېل بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ئۇنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئىشلىتىلىشى سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىشتا، پىلان ــ ستاتىستىكا خىزمىتىنى ياخشىلاشتا ۋە خەلق ئىگىلىكىدىكى ئومۇمىي تەڭپۇڭلۇقنى كۆچەيتىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىنى تۈزۈش ۋەزىپىسىنىڭ ھەر خىل بولۇشىغا قاراپ، پۇل بىلەن ئىپادىلىنىدىغىنى ۋە ئەمەلىي نەرسە بىلەن ئىپادىلىنىدىغىنى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. تەڭپۇڭلۇقنى پۇل بىلەن كۆرسىتىدىغان جەدۋەلنىڭ ۋەزىپىسى ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ تارماقلار بويىچە ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە تەقسىم قىلىنىشى بىلەن شەكىللىنىدىغان، ئۆزئارا كىرىشىپ كەتكەن ئوبوروت جەريانىنى كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئاددىيلاشتۇرۇلغان جەدۋىلى تۆۋەندىكىچە:

تۆۋەندىكى جەدۋەل تۆت قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى قىسمىنىڭ توغرىسىغا ۋە بويىغا سىزىلغان كاتەكچىلىرىدە، ئاساسەن، ھۆنەر سەنئىتى ئاساسەن ئوخشايدىغان، بىر خىلدىكى مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ساپ تارماقلار كۆرسىتىلىدۇ، ئۇنىڭ ئوستىگە ئۇلارنىڭ سانى ئوخشاش بولىدۇ. توغرىسىغا سىزىلغان ھەربىر كاتەكچە ھەربىر خىل مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا تەقسىم قىلىنىش ۋە ئىشلىتىلىش ئەھۋالىنى بىلدۈرىدۇ، بويىغا سىزىلغان ھەربىر كاتەكچە ھەربىر تارماقنىڭ ماددىي سەرپىياتىنىڭ شەكىللىنىشىنى بىلدۈرىدۇ، توغرىسىغا ۋە بويىغا سىزىلغان كاتەكچىلەرنىڭ بىر ــ بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كېتىشى تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى تېخنىكىلىق

تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇق قائىدىسىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى ۋە تەتبىق قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەمگەك سەرپىياتى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى ۋە جايلار ئوتتۇرىسىدا مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە تەقسىم قىلىنىشىدىكى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى قاتارلىق ھەر خىل تەڭپۇڭلۇق جەدۋەللىرىنى تۈزۈپ چىقىشقىمۇ بولىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىلغىنى تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىنىڭ تۇرغۇن ھالەتتىكى شەكلى بولۇپ، ئۇ بىرمەزگىل (ئادەتتە بىر يىل بولىدۇ) ئىچىدىكى ئەمگەك ئوبيېكتى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە خىزمەت ئۆتەيدىغان تەرەپلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتىكى باغلىنىشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ. ئەمگەك ۋاسىتىسى جەھەتتىكى تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتىكى باغلىنىشنى ئەكس ئەتتۈرۈش، بولۇپمۇ ئۆتكەن يىللىق جۇغلانما كۆلىمىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمالغا كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن، تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىنىڭ ھەرىكەتلىك ھالەتتىكى شەكلىنى تەتقىق قىلىش ۋە تۈزۈپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ.

سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى تۈزۈلۈش ۋە پايدىلىنىلىش جەھەتتە كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ مەبلەغ سېلىش ۋە مەھسۇلات چىقىرىش جەدۋىلىدىن پرىنسىپ جەھەتتىن پەرق قىلىدۇ. كېيىنكىسى بۇرژۇئا ئىقتىسادىي نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، مونوپول كاپىتالىستلار گۇرۇھىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. لېكىن، ئۇ ماتېماتىكىلىق پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە ھېسابلاش ئۇسۇلى جەھەتتە پىرقەدەر ئېنىق ھەم ئاددىي بولۇپ، ئۇنىڭ پايدىلىنىشقا بولىدىغان يەرلىرى بار.

بىۋاسىتە سەرپىيات كوئېففىتسېنتى، تولۇق سەرپىيات كوئېففىتسېنتى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

ئاھالىنىڭ پۇل كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى ئاساسەن مىللىي دارامەتنىڭ شەھەر ۋە يېزىلاردىكى ئاھالىلەرگە شەخسىي ئىستېمال قىلىش ئۈچۈن پۇل شەكلى بىلەن تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن قىسمىنىڭ ھەرىكەت ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان جەدۋەل. ئۇ شەھەر ۋە يېزىلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ پۇل كىرىم سەۋىيىسى، مەنبەسى ۋە چىقىم يۆنىلىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئۇ ئاھالىلەرنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنى ھېسابلاش ۋە تاۋار ئوبوروتى پىلانىنى تۈزۈشتىكى مۇھىم قورال، شۇنداقلا خەلق ئىگىلىكىنى ھەر تەرەپلىمە تەڭپۇڭلاشتۇرۇشتىكى مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ، ئىش ھەققى پىلانى، باھا پىلانى، ئىناۋەتلىك قەرز پىلانى، نەق پۇل پىلانى قاتارلىق پىلانلارنى تۈزۈشتە مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

ئاھالىنىڭ پۇل كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىنىڭ كەڭ مەنىدىكىسى شەھەر ۋە يېزا ئاھالىلىرىنىڭ پۇل كىرىم - چىقىمىنى (بۇ - ئاساسلىق قىسمى) شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ ئىستېمال بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىش كۈچىنى ۋە يېزا كوللېكتىپلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى سېتىۋېلىش كۈچىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ تار مەنىدىكىسى شەھەر ۋە يېزا ئاھالىلىرىنىڭ پۇل كىرىم - چىقىمىنىلا ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ ۋە يېزا كوللېكتىپلىرىنىڭ پۇل كىرىم - چىقىمى توغرىسىدىكى

ئىقتىسادىي ئالاقىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، مەسىلەن، قارا مېتال ئېرىتىش ئۈچۈن قانچە ستانوك كېرەك بولىدۇ، ستانوك ياساش ئۈچۈن قانچىلىك قارا مېتال كېرەك بولىدۇ، دېگەنگە ئوخشاشلار. ئىككىنچى قىسمى بىرىنچى قىسمىنىڭ سول تەرىپىگە ياندىشىپ كېلىدۇ، ئۇ ھەرقايسى تارماقلارنىڭ ئاخىرقى مەھسۇلاتلىرىنىڭ (شۇ مەزگىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا قاتناشمايدىغان مىللىي دارامەتنىڭ ماددىي مىقدارىنىڭ) جۇغلانما بىلەن ئىستېمالغا ئىشلىتىلىش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئۈچىنچى قىسمى بىرىنچى قىسمىنىڭ ئاستىدىلا بولۇپ، ئۇ جانلىق ئەمگەك ياراتقان قىممەتنى يەنى مىللىي دارامەتنىڭ تەركىب تېپىش ئەھۋالىنى، جۈملىدىن ئەمگەك ھەققى ۋە ئېشىندا مەھسۇلاتلار ھەم ئۇلارنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ؛ تۆتىنچى قىسمى ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى قىسىملىرىنىڭ ئۇزىرىشىدىن ھاسىل بولىدۇ، ئۇ مىللىي دارامەتنىڭ تەكرار تەقسىم قىلىنىشىدىكى بەزى ئامىللارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانمايدىغان تارماقلاردىكى خادىملارنىڭ ئىش ھەققى قاتارلىقلار.

ئەمەلىي نەرسە بىلەن كۆرسىتىدىغان تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى پۇل بىلەن كۆرسىتىدىغان تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭدا يۇقىرىدا ئېيتىلغانلاردىن بىرىنچى ۋە ئىككىنچى قىسىملا بولىدۇ، بىرىنچى قىسىم (تۇغرىسىغا سىزىلغان كاتەكچىدىكى «ئامۇرتىزاتسىيە» ۋە بويىغا سىزىلغان كاتەكچىدىكى «تۇراقلىق مۈلۈكنىڭ يېڭىلىنىشى ۋە چوڭ رېمونت» دېگەن سۆزلەر ئېلىپ تاشلىنىدۇ)دىكى تارماقلار مەھسۇلاتقا ئالماشتۇرۇلىدۇ، مەسىلەن، تۆمۈر، ئىستانوك، ئاشلىق قاتارلىقلار. ئىككىنچى قىسىمدا، ئىمپورت دېگەن كاتەكچە ئۆز پېتىچە قالغاندىن باشقا، جۇغلانما فوندى ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش فوندىغا ئالماشتۇرۇلىدۇ (بۇ تۇراقلىق فوند ۋە تۇراقسىز فوند دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ)، ئىستېمال فوندى غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئىستېمالغا ئالماشتۇرۇلىدۇ (جەدۋەلدە ئاھالىلەرنىڭ شەخسىي ئىستېمالى كۆرسىتىلىدۇ). ئۇنىڭ ۋەزىپىسى خەلق ئىگىلىكىدىكى مۇھىم مەھسۇلاتلارنىڭ مەنبەسى ۋە ئىشلىتىلىش ئەھۋالىنى ھەم ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - ئىستېمال جەھەتتىكى ئۆزئارا ئالاقىسى ۋە نىسبىتىنى كۆرسىتىشتىن ئىبارەت.

تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى ئۆتكەن زامان ياكى كەلگۈسى زاماندىكى ئىش ئۈچۈن تۈزۈلىدىغانلىقىغا قاراپ، ستاتىستىكىلىق ۋە پىلانلىق دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى ئاساسىدا، پىلان مەزگىلىدىكى ئاخىرقى مەھسۇلاتنىڭ كۆلىمى ۋە تۈزۈلۈشى توغرىسىدا ئوخشاش بولمىغان بىرنەچچە لايىھە بەلگىلىنىدۇ، تولۇق سەرپىيات كوئېففىتسېنتىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق تارماقلارنىڭ پىلاندىكى مەھسۇلات مىقدارىنىڭ ۋە ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ ھەر خىل لايىھىسىنى ھېسابلاپ چىقىشقا بولىدۇ، ئاندىن كېيىن خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھازىرقى بايلىق مەنبەسىگە ئاساسەن، بەلگىلىك ئۆلچەم بويىچە، ھازىرقى زامان ماتېماتىكىلىق ئۇسۇلى ئارقىلىق، لايىھىلەرنىڭ ئەڭ ياخشىسى تاللىۋېلىنىدۇ.

دائىرىسى بەك كەڭ بولغانلىقتىن، تۈزۈش ۋاقتىدا كۆپ تەرەپنىڭ ماسلىشىپ (ئادەتتە ھەر دەرىجىلىك پىلان كومىتېتلىرى باشقۇرىدۇ ۋە مالىيە، بانكا، سودا، ئەمگەك ئورۇنلىرىنىڭ يېقىنىدىن ماسلىشىشىغا توغرا كېلىدۇ)، ئاممىۋى لۇشىيەندە مېڭىپ، ئەتراپلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئىنچىكىلەپ تەھلىل قىلىپ ۋە ئىلمىي ھالدا مۆلچەرلەپ چىقىشىغا توغرا كېلىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىدىكى تۈرلۈك سانلارنىڭ توغرۇلۇق دەرىجىسىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

بۋاسىتە سەرپىيات كوئېففىتسېنتى تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىدە ئىشلىتىلىدىغان بىر ئۇقۇم. ئۇ ھۈنەر - سەنئىتى ئاساسەن ئوخشايدىغان، بىر خىلدىكى مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ساپ تارماق ھەربىر بىرلىك مەھسۇلاتنى ئىشلەپ چىقارغاندا بۋاسىتە سەرپ قىلىدىغان ئىككىنچى بىر ساپ تارماقنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، ئوت كۈچى بىلەن ئېلېكتر ئېلىش تارمىقىنىڭ مىڭ كىلوۋات - سائەت توك ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بۋاسىتە ھالدا بىرقانچە توننا كۆمۈرنى سەرپ قىلىشى ئوت كۈچى بىلەن ئېلېكتر ئېلىشنىڭ كۆمۈرنى بۋاسىتە سەرپ قىلىش كوئېففىتسېنتى بولىدۇ. بۋاسىتە سەرپىيات كوئېففىتسېنتى پىلان خىزمىتىدە ئىشلىتىلىدىغان ماددىي ئەشيالار سەرپىيات نورمىسىغا ئوخشىمايدۇ؛ ئالدىنقىسى ھۈنەر - سەنئەت داۋامىدىكى ماددىي ئەشيالار سەرپىياتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن باشقا، ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش جەھەتتە زۆرۈر بولغان سەرپىياتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۋاسىتە سەرپىيات كوئېففىتسېنتىنى بەلگىلەشتە ئادەتتە ئىككى يول بار: (1) ھەرقايسى تارماقلارغا تەۋە كارخانىلارنىڭ دوكلات - ماتېرىياللىرىنى (ياكى ئايرىم كارخانىلارنىڭ تەكشۈرۈش ماتېرىيالىنى) پىششىقلاپ ئىشلەش؛ (2) ھەر خىل كارخانىلارنىڭ سەرپىيات تۈزۈلمىسى ئۈستىدە ئومۇمىيۈزلۈك تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي تەھلىل ئېلىپ بېرىش (تېخنىكا تەرەققىياتىدىكى ئامىللار ھېسابقا ئېلىنىدۇ).

پەن - تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ ۋە باشقا تۈرلۈك ئامىللارنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، بۋاسىتە سەرپىيات كوئېففىتسېنتى ئۈزلۈكسىز تۈردە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئومۇمىي يۈزلىنىشى تۆۋەنلەپ بېرىش بولىدۇ. دوكلات قىلىنغان مەزگىلدىكى بۋاسىتە سەرپىيات كوئېففىتسېنتىدىن پايدىلىنىش ۋاقتىدا، پىلانلىق ھېساباتنى مۇناسىپ ھالدا ئۆزگەرتكەندىن كېيىن ئاندىن قوللىنىش لازىم.

بۋاسىتە سەرپىيات كوئېففىتسېنتىنىڭ ئاساسلىق رولى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: (1) ئۇ تارماقلارنىڭ مەھسۇلاتنى تەقسىم قىلىشتىكى ئوبيېكتىپ ئاساسى بولىدۇ؛ (2) ئۇ ئارقىلىق قوشنا تارماقلارنىڭ نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىنىدۇ؛ (3) تولۇق سەرپىيات كوئېففىتسېنتىنى ھېسابلاشنىڭ ئاساسى قىلىنىدۇ، ئۇنىڭ توغرۇلۇق دەرىجىسى تارماقلار ئالاقىسىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش جەھەتتىكى پىلانلىق ھېساباتقا بۋاسىتە تەسىر قىلىدۇ.

تولۇق سەرپىيات كوئېففىتسېنتى، تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىدىگەن تارماقلارغا قارالۇن.

تولۇق سەرپىيات كوئېففىتسېنتى تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە تەتبىق قىلىنىشى بىلەن كېلىپ چىققان مۇھىم بىر يېڭى ئۇقۇم بولۇپ، ئاخىرقى

ئۇيغۇر كتاب تورىيىتى www.uyghurkitap.com

ھېساباتنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ.

مەملىكىتىمىزدە، ئومۇمەن، ئاھالىنىڭ پۇل كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىنىڭ كەڭ مەنىدىكىسى تۈزۈلىدۇ. ئۇ «ئىجتىمائىي سېتىۋېلىش كۈچلىرىنى ھېسابلاش جەدۋىلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنى تۆت چوڭ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى قىسمى پۇل كىرىم - چىقىمىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) دۆلەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى؛ (2) كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلار ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى؛ (3) يېزىلاردا يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىشتىن كىرگەن كىرىم (يەنى يېزا كوللېكتىپ تەشكىلاتلىرىنىڭ ۋە دېھقانلارنىڭ دۆلەتكە يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىپ بېرىشتىن قىلغان كىرىمى)؛ (4) ئالاھىدە كەسىپدارلارنىڭ قىلغان كىرىمى (بۇ ھەربىي سىستېمىدىكى ئورگان، قىسىم، مەكتەپ، دوختۇرخانا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئورۇنلاردىكى بارلىق خادىملارنىڭ كىرىمىنى كۆرسىتىدۇ)؛ (5) يېزا كوللېكتىپ تەشكىلاتلىرىنىڭ ۋە دېھقانلارنىڭ ئەمگەك دارامىتى؛ (6) شەھەر ۋە يېزا ئاھالىلىرىنىڭ باشقا كىرىمى (مەسىلەن، ئوقۇش ياردەم پۇلى، نەپىقە پۇلى، قۇتقۇزۇش پۇلى، بانكىدا قويغان پۇلنىڭ ئۆسۈمى قاتارلىقلار)؛ (7) يېزىلارغا مالىيىدىن بېرىلىدىغان قەرز ۋە ياردەم؛ (8) ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى (يەنى شەھەر ۋە بازارلاردىكى ئىجتىمائىي گۇرۇھلار ئىستېمال بۇيۇملىرى سېتىۋالىدىغان پۇلنىڭ مىقدارى)؛ (9) پېرېۋوت قىلىنىپ كىرگەن پۇللار (مەملىكەتلىك تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىگە مۇھاجىرلار پېرېۋوتى كىرگۈزۈلىدۇ، يەرلىك تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىگە ئۆزىدىن باشقا جايلاردىن پېرېۋوت قىلىنغان پۇل كىرگۈزۈلىدۇ). ئىككىنچى قىسمى تاۋار سېتىۋېلىشتىن باشقا ئىشلارغا قىلىنىدىغان چىقىم بولۇپ، بۇ مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) ئاھالىلەرنىڭ مەدەنىي تۇرمۇش ئىشلىرى ئۈچۈن قىلغان چىقىمى؛ (2) ھەر خىل باج ئۈچۈن تاپشۇرۇلغان پۇللار؛ (3) يېزا كوللېكتىپلىرىنىڭ يەر ھەيدەپ بەرگەن تراكتور ۋە سۇ، توك ئۈچۈن قىلىغان چىقىمى؛ (4) باشقا چىقىملار (مەسىلەن، ئىئانە بەرگەن، جەرىمانە تۆلىگەن، قەرز ئۆسۈمى ئۈچۈن تۆلىگەن پۇللار ۋە باشقىلار)؛ (5) پېرېۋوت قىلىنىپ چىقىپ كەتكەن پۇللار. ئۈچىنچى قىسمى شۇ يىلى ئاشقان (ياكى كېمەيگەن) ئامانەت پۇل بولۇپ، بۇ مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) شەھەر ۋە يېزا ئاھالىلىرى ھەم يېزا كوللېكتىپ ئورۇنلىرى بانكىدا ئامانەت قويغان پۇلنىڭ ئېشىش (ياكى كېمىيىش) مىقدارى؛ (2) شەھەر ۋە يېزا ئاھالىلىرى شۇ يىلى ئامانەت قويغان نەق پۇلنىڭ ئېشىش (ياكى كېمىيىش) مىقدارى. تۆتىنچى قىسمى ئىجتىمائىي تاۋار سېتىۋېلىش كۈچى بولۇپ، بۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۈچ قىسىمغا ئاساسەن ھېسابلاپ چىقىلىدۇ، كونكرېت ھالدا مۇنداق ئايرىلىدۇ: (1) شەھەرلەردىكى سېتىۋېلىش كۈچى؛ (2) يېزىلاردىكى سېتىۋېلىش كۈچى.

ئاھالىنىڭ پۇل كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى ھەم مەملىكەت بويىچە، ھەم جايلار بويىچە تۈزۈلىدۇ. تۈزۈش ئۇسۇلى ئادەتتە چوڭ ھېسابات قىلىش بىلەن تىپىك تەكشۈرۈشنى بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇنىڭغا ئالاقىدار ماتېرىيالنىڭ چېتىلىش

$$c_{ik} = a_{ik} + \sum_{l=1}^{n} a_{il}\, c_{lk}$$

$$(i,k,j = 1,2,\cdots\cdots n)$$

فورمۇلىدىكى c_{ik} بولسا i تارماق مەھسۇلاتنىڭ بىرلىك ئاخىرقى مەھسۇلات k نى ئىشلەپچىقىرىشتىكى تولۇق سەرپ قىلىنىش كۆرسەتكۈچىنى ۋەكىللىك قىلىدۇ، aik بولسا i تارماق مەھسۇلاتنىڭ بىرلىك ئاخىرقى مەھسۇلات k نى ئىشلەپچىقىرىشتا بىۋاستە سەرپ قىلىنغانلىقىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، $\sum_{l=1}^{n} a_{ik}\, c_{ik}$ بولسا i تارماق مەھسۇلاتنىڭ بىرلىك ئاخىرقى مەھسۇلات k نى ئىشلەپچىقىرىشتا ۋاستىلىك سەرپ قىلىنغانلىقىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

تولۇق سەرپىياتنى فورمۇلىنىڭ بىرىنچى خىلى بويىچە ھېسابلىغاندا، شۇ تارماقنىڭ تولۇق «سەرپىياتى» مەزكۇر بىرلىك ئاخىرقى مەھسۇلاتنىڭ ئۆزىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. فورمۇلىنىڭ ئىككىنچى خىلى بويىچە ھېسابلانغان تولۇق سەرپىيات شۇ تارماقتا ئالدىنقى خىلدىكى فورمۇلا بويىچە ھېسابلانغان چاغدىكى بىرلىك ئاخىرقى مەھسۇلاتنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. دېمەك، $i = k$ بولغاندا، بىرىنچى خىلدىكى فورمۇلا بويىچە ھېسابلانغان تولۇق سەرپىيات كۆرسەتكۈچى ئىككىنچى خىلدىكى فورمۇلا بويىچە ھېسابلانغان تولۇق سەرپىيات كۆرسەتكۈچىدىن چوڭ بولىدۇ، يەنى $b_{ik} = c_{ik} + 1$ بولىدۇ، $i \neq k$ بولغاندا بولسا، ئىككى خىل فورمۇلا بويىچە ھېسابلانغان تولۇق سەرپىيات كۆرسەتكۈچى ئوخشاش بولۇپ چىقىدۇ، يەنى $b_{ik} = c_{ik}$ بولىدۇ. تولۇق سەرپىيات كۆرسەتكۈچىنى بىرىنچى خىلدىكى فورمۇلا بويىچە ھېسابلاش ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسىدا ھېسابلاشقا ئوڭاي بولىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغىنى مەھسۇلات ئۇستىدىكى تولۇق سەرپىيات كۆرسەتكۈچىنىڭ ئىبارەت. يۇقىرىقى قائىدە ۋە ئۇسۇل بىلەن بىرلىك ئاخىرقى مەھسۇلاتنىڭ مەبلەغ، ئەمگەك ۋە تۇراقلىق مۇلۇك قاتارلىقلار جەھەتتىكى تولۇق سەرپىيات كۆرسەتكۈچىنىمۇ ھېسابلاپ چىققىلى بولىدۇ.

تولۇق سەرپىيات كۆرسەتكۈچىنى تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى بىۋاستە سەرپىيات كۆرسەتكۈچىگە قارىغاندا تېخىمۇ ئەتراپلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئۇنىڭ ئاساسلىق رولى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: (1) بەلگىلەنگەن ئاخىرقى مەھسۇلاتنىڭ كۆلىمى ۋە تۈزۈلمىسىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلار كۆلىمى ۋە تۈزۈلمىسىنى ھەم ئەمگەك كۈچى ۋە مەبلەغگە بولغان ئېھتىياجنى بەلگىلەشكە ئىشلىتىلىدۇ؛ (2) باھانىڭ شەكىللىنىشى ۋە مەبلەغنىڭ ئۇنۇمىنى تەتقىق قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

بىۋاستە سەرپىيات كۆرسەتكۈچى، تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئاخىرقى مەھسۇلات (1) مەلۇم ۋاقىت ئىچىدە ئىشلەپ چىقىرىلغان، ئەمما شۇ ۋاقىت ئىچىدە يەنە پىششىقلاپ ئىشلەپ ئولتۇرماي، ئاخىرقى ئىستېمال ۋە ئىشلىتىشنى تەمىن ئېتىشكە بولىدىغان مەھسۇلاتلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ۋە ئومۇمىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى (ھەربىي سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئومۇمىي ئىستېمال بۇيۇملىرى ئىچىگە كىرىدۇ)، تۇراقلىق مۇلۇك ھېسابلىنىدىغان مەھسۇلاتلارنى، زاپاسنى

مەھسۇلاتلار بىلەن ئومۇمىي مەھسۇلاتلار ئوتتۇرىسىدىكى سان باغلىنىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئۇ مەلۇم بىر ساپ تارماقنىڭ بىرلىك ئاخىرقى مەھسۇلاتىنى ئىشلەپچىقىرىشتا بىر خىل ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىسىنى تولۇق سەرپ قىلىش مىقدارىدىن ئىبارەت.

- بىر ساپ تارماق بىرلىك ئاخىرقى مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن، مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىسىنى بىۋاسىتە سەرپ قىلىشقا موھتاج بولىدۇ، ئاشۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىسىنى باشقا مەھسۇلاتلار ئارقىلىق ۋاسىتىلىك سەرپ قىلىشقىمۇ موھتاج بولىدۇ. مەسىلەن، بىر دانە تېكىش ماشىنىسى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن تولۇق سەرپ بولغان پولات ماتېرىيال ئاشۇ ماشىنىنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا بىۋاسىتە سەرپ قىلىنغان پولات ماتېرىياللىلا ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالماستىن، ئاشۇ ماشىنىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئۈسكۈنە ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان پولات ماتېرىيال ۋە ئۇ ماشىنىغا كېرەكلىك ياغاچ ماتېرىياللىنى كېسىش ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان پولات ماتېرىيال قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، پولات ماتېرىياللىنى ياساش ئۈچۈن كۆمۈر ۋە پولات پىروكاتلاش ماشىنىسى لازىم بولىدۇ، كۆمۈر قېزىش ۋە پولات پىروكاتلاش ماشىنىسىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن بولسا يەنە پولات ماتېرىيال سەرپ قىلىنىدۇ. مانا مۇشۇنداق پەرەز قىلىنىدىغان بولسا، يەنە تېخنىكا ۋاسىتىلىك ھالدا ھەر خىل پولات ماتېرىياللارنىڭ سەرپ قىلىنىدىغانلىقى بىلىنىدۇ. دېمەك، تولۇق سەرپىيات كوئېففىتسېنتى بىرلىك ئاخىرقى مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىشتا مەلۇم بىر خىل ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىسىنىڭ بىۋاسىتە سەرپ قىلىنغان مىقدارى بىلەن ۋاسىتىلىك ھالدا سەرپ قىلىنغان مىقدارىنىڭ يىغىندىسى بولىدۇ.

تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى ۋاسىتىلىك باغلىنىش ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغانلىقتىن، ئىلگىرى كىشىلەر تولۇق سەرپىيات كوئېففىتسېنتىنى ھېسابلاشنىڭ ئامالىنى قىلالمىغانىدى، بۈگۈنكى كۈندە بولسا، تۈزۈپ چىقىلغان تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇق جەدۋىلىگە ئاساسەن، بىۋاسىتە سەرپىيات كوئېففىتسېنتى ئاساسىدا، ماتېرىك ئالگېبرا ۋە ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسىدىن پايدىلىنىپ ئۇنى تېزدىن ھېسابلاپ چىقالايدىغان بولدى.

تولۇق سەرپىيات كوئېففىتسېنتىنى ھېسابلاشنىڭ ئىككى خىل فورمۇلىسى بار، بىرىنچى خىل فورمۇلا تۆۋەندىكىچە:

$$b_{ik}=\sum_{j=1}^{n}a_{ij}b_{jk}+\delta_{ik}$$

$$(i,k,j=1,2,\cdots\cdots,n)$$

فورمۇلىدىكى b_{ik} بولسا i تارماق مەھسۇلاتنىڭ بىرلىك ئاخىرقى مەھسۇلات k نى ئىشلەپچىقىرىشتىكى تولۇق سەرپ قىلىنىش كوئېففىتسېنتىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، a_{ij} بولسا i تارماق مەھسۇلاتنىڭ j تارماق مەھسۇلاتىنى ئىشلەپچىقىرىشتىكى بىۋاسىتە سەرپ قىلىنىش كوئېففىتسېنتىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، b_{jk} بولسا j تارماق مەھسۇلاتنىڭ بىرلىك ئاخىرقى مەھسۇلات k نى ئىشلەپچىقىرىشتىكى تولۇق سەرپ قىلىنىش كوئېففىتسېنتىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، δ_{ik} بولسا 1 گە ($i=k$ بولغاندا) ياكى 0 گە ($i\neq k$ بولغاندا) ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ئىككىنچى خىل فورمۇلا تۆۋەندىكىچە:

دىقىقەت قىلىپ، ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ ئۈستۈنلۈكى ۋە ئارتۇقچىلىقىنى جارى قىلدۇرغان بولۇشى لازىم.

مەمۇرىي رايون بويىچە تۈزۈلگەن رايونلار پىلانى، مەسىلەن، ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەت، ناھىيىلەردە تۈزۈلگەن پىلانلار شۇ جايىنىڭ ئۆز تەۋەسىدىكى كارخانا ۋە كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ پىلانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن باشقا، شۇ جايلارغا جايلاشقان، يۇقىرى دەرىجىلىك تارماقلارغا قارايدىغان كارخانا ۋە كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ پىلانىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى لازىم. رايونلار پىلانى پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ فاكىجىن، سىياسەتلىرىگە ئاساسەن، ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتكە ئەمەل قىلىپ، ئۆز رايونىنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجى ۋە مۇمكىن بولغان شەرت - شارائىتىغا بىرلەشتۈرۈلگەن، رايونلار بويىچە ھەر تەرەپلىمە تەكشۈكلاشتۇرۇلغان ھالدا تۈزۈپ چىقىلىدۇ. رايونلار پىلانىنى ھەر تەرەپلىمە تەكشۈكلاشتۇرۇشقا ئۆلكە، شەھەر ۋە ئاپتونوم رايونلار مەسئۇل بولىدۇ. مەركەزدىكى مىنىستىرلىكلەر رايونلار پىلانىنى تەكشۈكلاشتۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ۋاقتىدا، ئۆلكە، شەھەر ۋە ئاپتونوم رايونلار بىلەن كېڭىشىشى كېرەك. رايونلار پىلانى ئۆز جايى تەۋەسىدىكى ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچىنى مەنبەسىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، يوشۇرۇن كۈچلەرنى تېخىمۇ ئوبدان ئىشقا سېلىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى قوزغاپ، دۆلەت پىلانىنىڭ ئورۇندىلىشى ۋە ئاشۇرۇپ ئورۇندىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، ئۆز رايونىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاج لىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بولۇشى كېرەك.

ئىقتىسادىي رايونلار بويىچە تۈزۈلگەن رايونلار پىلانى مەمۇرىي رايونلارنىڭ چېگرىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانى ئاستىدا، جايلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇۋاپىق ئىقتىسادىي ئالاقىگە ئاساسەن، ئىقتىسادىي رايونلار بويىچە ئىش تەقسىم قىلىۋېلىپ ۋە ھەمكارلىشىپ، جايلارنىڭ بايلىق مەنبەسىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىدىغان، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى جايلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ ئورۇنلاشتۇرىدىغان، جايلارنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى ئۆزىنىڭ ئېھتىياجىغا يارىشا ئىش كۆرگەن ھالدا تولۇق جارى قىلدۇرىدىغان، ئەڭ ئاز سەرپىيات (ئەمگەك سەرپىياتى ۋە ماددىي ئەشيا سەرپىياتى) بىلەن ئەسقاتىدىغان ئەڭ كۆپ ئۈنۈمگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، يەرنىڭ ۋە ماددىي ئەشيالارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرىدىغان بولۇشى لازىم.

تارماقلار پىلانى مەركەزگە ۋە ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي رايونلارغا قاراشلىق تارماقلار تۈزۈپ چىققان ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش پىلانى، مەسىلەن، ئېلىمىزدە گوۋۇيۈەنگە قاراشلىق مىنىستىرلىكلەر ۋە ئۆلكىلەر (شەھەرلەر ياكى ئاپتونوم رايونلار)، ۋىلايەتلەر، ناھىيىلەرگە قاراشلىق تارماقلار تۈزۈپ چىققان پىلانلاردۇر. تارماقلار پىلانى دۆلەتنىڭ بىرلىككە كەلگەن خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، تارماقلار تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىگە ۋە تېخنىكا، ئىقتىساد جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن تۈزۈلىدۇ. ئۇ دۆلەت پىلانى ۋە ھەر دەرىجىلىك رايونلار پىلانىنىڭ ئورگانىك تەركىبىي قىسمى، سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ھەرقايسى تارماقلارغا رەھبەرلىك قىلىدىغان ۋە ئۇلارنى

كۆپەيتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان مەسۇلاتلارنى شۇنىڭدەك ساپ ئېكسپورت قىلىنىدىغان (ئېكسپورت قىلىنغىنىدىن ئىمپورت قىلىنغىنى چىقىرىۋېتىلىدۇ) مەسۇلاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بارلىق ئاخىرقى مەسۇلاتلارنىڭ قىممىتى مىللىي دارامەتكە ئامۇرتىزاتسىيىنى قوشقانغا باراۋەر كېلىدۇ.

(2) پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ مەلۇم مەزگىلدىكى ئاخىرقى نەتىجىسىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان ھەممە ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ۋە كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بارلىق ئاخىرقى مەسۇلاتنىڭ قىممىتى مىللىي دارامەتكە باراۋەر كېلىدۇ. (3) شەخسلەرنىڭ ئىستېمالى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئىستېمالى ئۈچۈن بىۋاستە ئىشلىتىلىدىغان ئىستېمال ۋاستىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى ئىشلەپچىقىرىشتا ئىستېمال ئاخىرقى مەقسەت قىلىنىدۇ؛ ئۇزاق مۇددەتتىن قارىغاندا، يۇقىرىقى (1) دېكى تۇراقلىق مۇلۇك ھېسابلىنىدىغان مەھسۇلات، زاپاسنى كۆپەيتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان مەھسۇلات ۋە (2) دېكى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش سەرپ قىلىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى — مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ كۆپ ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئاخىر بېرىپ ئۇلارمۇ ئىستېمال ۋاستىلىرىگە ئايلىنىدۇ.

تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇقنىڭ تۈرغۇن ھالەتتىكى مودېلىدا ئاخىرقى مەھسۇلاتنىڭ مەنىسى (1) نى ياكى (2) نى كۆرسىتىدۇ؛ تارماقلار ئالاقىسى تەڭپۇڭلۇقنىڭ ھەرىكەتلىك ھالەتتىكى مودېلىدا ئاخىرقى مەھسۇلاتنىڭ مەنىسى (3) نى كۆرسىتىدۇ.

ئاخىرقى مەھسۇلاتنىڭ مىقدارى ۋە تەرەققىيات سۈرئىتى پۈتكۈل ئىگىلىكنىڭ خىزمەتنىڭ نەتىجىسىنى ئۆلچەيدىغان ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ تۈپ كۆرسەتكۈچ. ئاخىرقى مەھسۇلاتنى خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ چېقىش نۇقتىسى قىلغاندا، خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ مەقسىتى ۋە ئىلمىيلىقىنى كۆچەيتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىقلاشتۇرغىلى، تارماقلار ئوتتۇرىسىدا مۇۋاپىق نىسبەتنى ساقلىغىلى بولىدۇ.

تارىلىقتىكى مەھسۇلات پىششىقلاپ ئىشلىنىدىغان مەھسۇلاتنى كۆرسىتىدۇ. ئاخىرقى ئىستېمال ۋە ئىشلىتىشنى تەمىن ئېتىدىغان مەھسۇلاتلار، كۆپ چاغلاردا، بىر قاتار پىششىقلاپ ئىشلەش جەريانىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، شەكلى ئۈزلۈكسىز تۇردە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن ئاندىن پۈتۈپ چىقىدۇ، ئاخىرقى مەھسۇلات بولۇپ شەكىللەنمىشتىن ئىلگىرى پىششىقلاپ ئىشلىنىدىغان مەھسۇلات تارىلىقتىكى مەھسۇلات بولىدۇ.

ئاخىرقى مەھسۇلات دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

رايونلار ئىپلانى مەمۇرىي رايونلار ياكى ئىقتىسادىي رايونلار بويىچە تۈزۈلگەن ۋە مۇناسىۋەتلىك ئورگان تەستىقلىغاندىن كېيىن ئىجرا قىلىنىدىغان ئىگىلىك پىلانىنى كۆرسىتىدۇ. رايونلار پىلانى دۆلەت پىلانىنىڭ ئورگانىك تەركىبىي قىسمى، ئۇ ھەم دۆلەتنىڭ بىرلىككە كەلگەن خەلق ئىگىلىكى پىلانىغا ئەمەل قىلىپ، ئۇنىڭغا ماسلاشقان ۋە ئۇنىڭ بىلەن باغلانغان بولۇشى، ھەم ئۆز يېرىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ئىش كۆرۈپ، ئوخشاش بولمىغان جايلارنىڭ تەبىئىي بايلىق ۋە ئىقتىسادىي شارائىت قاتارلىق جەھەتلەردىكى خۇسۇسىيىتىگە

دەرىجىسى قانداق مۇلۇكچىلىكتە بولغانلىقىغا قاراپ ئوخشاش بولمايدۇ. سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ پىلانى ـ خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ھۈجەيرىسى، پۈتۈن كارخانىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنى دۆلەت پىلانىدىكى ۋەزىپىلەرنى ئورۇنداش ۋە ئاشۇرۇپ ئورۇنداشقا سەپەرۋەر قىلىدىغان ۋە تەشكىللەيدىغان مۇھىم قورال.

كارخانا پىلانى، ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش پىلانى، تېخنىكا تەدبىرلىرى پىلانى، ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلىنىش ۋە مەھسۇلاتنى سېتىش پىلانى، ئەمگەك ـ ئىش ھەققى پىلانى، تەننەرخ ۋە مالىيە پىلانى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كارخانىلارنىڭ تۈرى (مەسىلەن، سانائەت كارخانىسى، يېزا ئىگىلىك كارخانىسى، ترانسپورت كارخانىسى، بىناكارلىق كارخانىسى ۋە سودا كارخانىسى قاتارلىقلار)، كۆلىمى (چوڭ تىپتىكى، ئوتتۇرا تىپتىكى ۋە كىچىك تىپتىكى) شۇنىڭدەك يۇقىرى دەرىجىلىك ئاساسىي باشقۇرغۇچى ئورۇننىڭ تەلىپى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، پىلاندىكى ئىش تۈرلىرى ۋە كۆرسەتكۈچلەرمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

كارخانا پىلانى دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، كادىرلار، ئىشچىلار ۋە تېخنىك خادىملارنىڭ قاتناشتۇرۇلۇشى بىلەن، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلەرگە رىئايە قىلىپ، بازار ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئوخشاش بولمىغان تىپتىكى كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسلانغان ھالدا تۈزۈپ چىقىلىشى كېرەك. كارخانا پىلانىنى تۈزۈش ۋە ئىجرا قىلىشتا، ئىشلەپچىقىرىش پىلانى مەركەز قىلىنىشى لازىم. كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پىلانى تەمىنلەش ـ سېتىش توختىمى بىلەن زىچ باغلىنىش، ئاخىرىدا بېكىتىلگەن پىلاندا ئىمزالانغان توختام ئاساس قىلىنىشى لازىم. ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كونكرېتلاشتۇرۇلۇشى سېخ ۋە بەن ـ گۇرۇپپىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەشغۇلاتى پىلانىنى تۈزۈپ چىقىشتىن ئىبارەت. ئۇ ـ ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش ھالقىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىگە كونكرېت يېتەكچىلىك قىلىدىغان پىلان.

كارخانا پىلانىدا يىللىق پىلاننى ئوبدان تۈزۈپ چىقىشنى مۇھىم نۇقتا قىلىنىدۇ، يىللىق پىلاندا پەسىللىك، ئايلىق ۋە ھەر ئون كۈنلۈك ۋەزىپە ئايرىم ـ ئايرىم كۆرسىتىلىدۇ؛ يەنە ئېھتىياج ۋە ئىمكانىيەتكە قاراپ، دۆلەتنىڭ بەش يىللىق پىلانى ۋە يىراق كەلگۈسى پىلانىدىكى تەلەپلەر بويىچە، ئۇزاق مۇددەتلىك پىلان ياكى يىراق كەلگۈسى پىلاننى تۈزۈپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ.

خەلق گۇڭشېسىنىڭ پىلانى ئىلگىرى خەلق گۇڭشېسى تۈزىدىغان ۋە ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان پىلان. ئۇ ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىش پىلانى (دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانى ۋە گۇڭشې، دۈيلەر سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇش پىلانى)، ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانى، ئەمگەك كۈچلىرىنى تەڭشەش ۋە ئىشلىتىش پىلانى، مالىيە كىرىم ـ چىقىم پىلانى، دارامەت تەقسىماتى پىلانى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇلار ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش پىلانى مەركىزىي ھالقا ھېسابلىنىدۇ. پىلاندىكى ئىشلەپچىقىرىش كۆرسەتكۈچلىرى ئاكتىپ ۋە ئىشەنچلىك بولۇشى، ئۇنىڭدا ئىمكانىيەت قالدۇرۇلغان

باشقۇرىدىغان مۇھىم قورالى.

تارماقلار پلانى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقىنىرى بىلەن غەيرىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ پىلانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ پلانى دېگەندە يېڭا ئىگىلىكىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تارماقلارنىڭ پلانى، سانائەتنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تارماقلارنىڭ پلانى، ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تارماقلارنىڭ پلانى، بىناكارلىقنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تارماقلارنىڭ پلانى قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ پلانى مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات پلانى، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات پلانى، سەھىيە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات پلانى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تارماقلار پلانى ئاساسەن مەۋرىي تارماقلار بويىچە تۈزۈلىدۇ. ئۇ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ: (1) تارماقلارغا قاراشلىق كارخانا ۋە كەسىپي ئورۇنلارنىڭ پۈتۈن پلانى؛ (2) شۇ سىستېمىدىكى يەرلىك ھەر دەرىجىلىك ئورۇنلارغا قاراشلىق كارخانا ۋە كەسىپي ئورۇنلارنىڭ پۈتۈن پلانى؛ (3) كەسىپي مۇناسىۋەت بىلەن شۇ تارماقنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە بولغان مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش پلانى ياكى كەسىپي ئىشلار پلانى قاتارلىقلار.

تارماقلار پلانىنى ساپ تارماقلار بويىچە تۈزۈشكىمۇ بولىدۇ. ئۇمۇمەن، ئىشلەتمىلىش ئورنى ئوخشاش بولغان ۋە سەرپىيات تۈزۈلمىسى ئوخشاش بولغان بىر خىلدىكى مەھسۇلاتلار ياكى ئورۇندالغان ئوخشاش تىپتىكى خىزمەت مىقدارى، ئۇنىڭ مەۋرىي جەھەتتە قايسى تارماقىغا تەۋە بولۇشىدىن ۋە مۇلۇكچىلىك شەكلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، شۇ تارماقنىڭ پىلانىغا كىرگۈزۈلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئالاقىسىز ئەمما مەۋرىي جەھەتتە شۇ تارماققا تەۋە بولغانلىرى بولسا بىردەك ھالدا ئۆزىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان مۇناسىۋەتلىك تارماقنىڭ پلانىغا كىرگۈزۈلىدۇ. مەسىلەن، توك ئىشلەپچىقىرىدىغان ساپ تارماقنىڭ پلانى توك ئىشلەپچىقىرىدىغان تارماقنىڭ توك چىقىرىش مىقدارى ۋە باشقا تارماقلار ئۆزلىرى قۇرغان ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ توك چىقىرىش مىقدارىنىلا ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالماستىن، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى ئورۇنلار قۇرغان ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ توك چىقىرىش مىقدارىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تارماقلار پلانىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى دۆلەت پىلانى ۋە رايونلار پىلانىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ئۆز تارمىقىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى بىلەن نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇپ، دۆلەت پىلانىدىكى ۋەزىپىنىڭ ئورۇندىلىشى ۋە ئاشۇرۇپ ئورۇندىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، ئۆز تارمىقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ـ قۇرۇلۇشى ياكى كەسىپي ئىشلىرىنىڭ چاپسان تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت.

كارخانا پلانى كارخانا تەرىپىدىن تۈزۈلىدىغان ۋە كارخانىنىڭ پۈتۈن ئىقتىسادىي پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان پىلان. كارخانا ـ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە مۇستەقىل ـ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولغان ھالدا ئىش ئېلىپ بارىدىغان ئاساسىي قاتلام ئىگىلىك تەشكىلاتى، ئۇنىڭ مۇستەقىللىك

ۋاقتى بەش يىلدىن يۇقىرى بولغان يېراق كەلگۈسى پلانىنى، بەش يىللىق پلانىنى ۋە ۋاقتى‌بەش‌يىلدىن تۆۋەن، ئىككى - ئۈچ يىلدىن يۇقىرى بولغان پلانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ھازىر ئادەتتە ئىشلىتىلىدىغان ئۇزاق مۇددەتلىك پلان ۋاقتى بەش يىلدىن يۇقىرى بولغان يېراق كەلگۈسى پلانىنى كۆرسىتىدۇ. 1920 - يىلدىلا لېنىنىڭ رەھبەرلىكىدە، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ۋاقتى 10 يىلدىن 15 يىلغىچىلىك بولغان روسىيىنى ئېلېكتر لەشتۈرۈش پلانى تۈزۈپ چىقىلغان. مەملىكىتىمىزدە 1956 - يىلدىن 1967 - يىلغىچىلىك بولغان مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى ۋە مەملىكەت بويىچە پەن - تېخنىكىنى راۋاجلاندۇرۇش پلانى ۋە 1976 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ 10 يىللىق پلانىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى قاتارلىق يېراق كەلگۈسى پلانلىرى تۈزۈلگەن. يېراق كەلگۈسى پلانلاردا مۇھىم تۈرلەر ۋە كۆرسەتكۈچلەر ئومۇمىي ھالدىلا بەلگىلىنىدۇ، مەسىلەن، خەلق ئىگىلىكىنىڭ يالكى مەلۇم تارماقلىنىڭ مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش كۆرسەتكۈچلىرى، مۇھىم قۇرۇلۇش تۈرلىرى، مۇھىم نىسبەت مۇناسىۋىتى ۋە زور سىياسىي تەدبىرلەرنىڭ كەلگۈسىدىكى تەرەققىيات دائىرىسى ۋە يۆنىلىشى بەلگىلەپ بېرىلىدۇ.

بەش يىللىق پلان ۋاقتى بەش يىللىق بولغان خەلق ئىگىلىكىنىڭ يالكى مەلۇم تارماقلىنىڭ تەرەققىيات پلانىدىن ئىبارەت. بۇ ئادەتتە «ئوتتۇرا مۇددەتلىك پلان» مۇ دېيىلىدۇ. مەملىكىتىمىزدە 1953 - يىلدىن باشلاپ ئالتە بەش يىللىق پلان تۈزۈپ چىقىلدى ۋە ئىجرا قىلىندى: 1- بەش يىللىق پلان1953-يىلدىن 1957 - يىلغىچە، 2 - بەش‌يىللىق پلان 1958- يىلدىن 1962 - يىلغىچە، 3 - بەش يىللىق پلان 1966 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە، 4- بەش يىللىق پلان 1971 - يىلدىن 1975- يىلغىچە، 5- بەش يىللىق پلان 1976- يىلدىن 1980- يىلغىچە، 6 - بەش يىللىق‌پلان1981- يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئىجرا قىلىنىدى. ئۇزاق مۇددەتلىك پلانىنىڭ ۋاقتى بەش يىل بولغىنى بىرقەدەر مۇۋاپىق. بەش‌يىللىق‌پلانىنىڭ مەزمۇنى بەش‌يىلدىن ئېشىپ‌كېتىدىغان يېراق كەلگۈسى پلانلارغا قارىغاندا تېخىمۇ كونكرېت بولىدۇ ۋە يىللىق پلانىنىڭ ۋەزىپە ھەم تەلەپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ھەر خىل ئۇزاق مۇددەتلىك پلانلار شۇنىڭدەك ئۇزاق مۇددەتلىك پلان بىلەن قسقا مۇددەتلىك پلان بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ، بىر - بىرىنى چەكلەيدۇ. ئۇزاق مۇددەتلىك پلان پروگراممىا خاراكتېرىدىكى پلان بولىدۇ، قسقا مۇددەتلىك پلان ھەرىكەت پلانى بولىدۇ. ئۇزاق مۇددەتلىك پلان قسقا مۇددەتلىك پلانغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ، ئۇ — قسقا مۇددەتلىك پلانىنى تۈزۈشنىڭ ئاساسى؛ قسقا مۇددەتلىك پلان ئۇزاق مۇددەتلىك پلانىنىڭ كونكرېتلاشتۇرۇلۇشى بولىدۇ، ئۇ — ئۇزاق مۇددەتلىك پلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ كاپالىتى.

قسقا مۇددەتلىك پلان بىر يىل، بىر پەسىل، بىر ئاي يالكى تېخىمۇ قسقىراق ۋاقىت بويىچە تۈزۈلىدىغان پلاندۇر. قسقا مۇددەتلىك پلان يېراق كەلگۈسى پلان، بەش يىللىق پلاندىكى تەلەپلەرگە ۋە شۇ ۋاقىتتىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالغا ئاساسەن تۈزۈلىدۇ، ئۇ — ئۇزاق مۇددەتلىك پلانىنىڭ كونكرېتلاشتۇرۇلۇشى. قسقا مۇددەتلىك پلاندىكى كۆرسەتكۈچلەر ئادەتتە ئۇزاق مۇددەتلىك پلانىدىكىدىن تېخىمۇ

بولۇشى تەلەپ قىلىنغان. پىلان تۈزۈشتە ئاساسلىنىدىغان ستاتىستىكىلىق سانلار ئەستايىدىللىق بىلەن تەكشۈرۈپ ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈشى تەلەپ قىلىنغان.

خەلق گۈزىشىنىڭ پىلانى دۆلەتنىڭ پىلان جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىشى ۋە سىياسەت جەھەتتىن تەكشىشى ئاستىدا، ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن، ئۆز يېرىنىڭ شارائىتىغا يارىشا ئىش كۆرگەن هالدا تۈزۈلگەن. پىلان تۈزگەندە، ئالمىشىش لۇشيەندە مېڭىش، ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرىنىڭ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش هوقۇقىغا هۆرمەت قىلىش، ئۆز يېرىنىڭ تەبىئىي شارائىتىنى ۋە گۈزىشىنىڭ ئۇچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىكتىكى كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى نەزەردە تۇتۇش، ئىقتىسادىي قانۇنىيەت ۋە تەبىئىي قانۇنىيەتنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپىگە رىئايە قىلىش تەلەپ قىلىنغان. دۆلەت خەلق گۈزىشىغا پىلان جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىشتا ئاساسەن ۋاستىلىك پىلان ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، بىر تۇتاش سېتىۋېلىش كۆرسەتكۈچىنىلا چۈشۈرگەن؛ بەزى گۈزىشىلارغا ئاساسلىق زىرائەتنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى كۆرسەتكۈچىنىمۇ چۈشۈرگەن. لېكىن بىر تۇتاش سېتىۋېلىش كۆرسەتكۈچىدىن باشقا كۆرسەتكۈچلەر پايدىلىنىش ئەھمىيىتىگىلا ئىگە بولغان. خەلق گۈزىشىدا يولغا قويۇلىدىغان ئۈچ دەرىجىلىك پىلان ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش دۆيىنىڭ پىلانى ئاساس قىلىنغان. خەلق گۈزىشىنىڭ پىلانى تۆۋەندىن يۇقىرىغا چىقىرىش، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە چۈشۈرۈش ۋە يۇقىرى بىلەن تۆۋەننى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن تۈزۈلگەن. ئىشلەپچىقىرىش دۈي ئاساسىي هېسابات بىرلىكى قىلىنغان ئەھۋالدا، پىلاندا ئىشلەپچىقىرىش دۆيىنىڭ ئۆزىگە خوجا بولۇش هوقۇقىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈش، خەلق گۈزىشىنىڭ ئەۋزەللىكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، كەڭ ئەزالارنىڭ ئەمگەك ناكتىپلىقىنى تېخىمۇ ياخشى قوزغاپ، گۈزىشى، دادۇي ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۆيىنىڭ ئادەم ئۆچى، ماددىي كۆچى ۋە مالىيە كۈچىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، خەلق گۈزىشىنىڭ ئىگىلىكىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ زامانىۋىلىشىشىنى تېزلىتىش تەلەپ قىلىنغان.

خەلق گۈزىشىنىڭ پىلانىدا يىللىق پىلان ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان، ئەزالارنى يىراق كەلگۈسى كۈرەش نىشانىغا ئىگە قىلىش ئۈچۈن، يىراق كەلگۈسى قۇرۇلۇش پىلانىمۇ تۈزۈپ چىقىلغان.

ئۇزاق مۇددەتلىك پىلان ۋاقتى بىرنەچچە يىلغا سوزۇلىدىغان خەلق ئىگىلىكى پىلانى، يەنى مەلۇم تارماق، رايون، كارخانا تەرەققىياتىنىڭ يىراق كەلگۈسى پىلانى. ئۇزاق مۇددەتلىك پىلان پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ئوخشاش بولمىغان تارىخىي مەزگىلدىكى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ۋەزىپىسىگە ئاساسەن تۈزۈلىدۇ، ئۇ مۇهىم ستراتېگىيىلىك ئەهمىيەتكە ئىگە. ئۇ تەرەققىياتنىڭ ئومۇمىي دائىرىسىنى ۋە تۈپ يۆنىلىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى يەنى مەلۇم تارماقنى پىلانلىق هالدا داۋاملىق ۋە مۇقىم تەرەققىي قىلدۇرۇشقا يېتەكلەيدۇ. ئۇ — «ئۆلچەم، مىزان، مايماك، يول بەلگىسى» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 32 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 313 - بەت) بولۇپ، كىشىلەرنى يىراق كەلگۈسى يولىدا كۈرەش قىلىش نىشانىغا ئىگە قىلىدۇ، ئۇ ئامىنى سەپەرۋەر قىلىش ۋە ئىلهاملاندۇرۇش رولىغا ئىگە.

كەڭ مەنىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك پىلان

ۋاستىلىك پىلان «ۋاستىلىك پىلانلاش ئۇسۇلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ كارخانا ئورۇنلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى پىلان جەھەتتىن باشقۇرىدىغان بىر خىل ئۇسۇلى. دۆلەت بۇ ئورۇنلارغا بىۋاستە ۋەزىپە بەلگىلەپ بەرمەيدۇ، بەلكى مۇناسىۋەتلىك سىياسەت، قانۇن ۋە پەرمانلارنى ئېلان قىلىش، ھەر خىل ئىگىلىك تەشكىلاتلىرىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇش، ھەر خىل ئىقتىسادىي پىشقاللاردىن پايدىلىنىش، ھەر خىل ئىقتىسادىي تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق، بۇ ئورۇنلارنىڭ ۋەزىپىسىنى دۆلەت پىلانى يۈلغا سالىدۇ.

خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ھەرقايسى مەزگىلدە، ۋاستىلىك پىلانىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان دائىرىسى ۋە ئوبيېكتى ئوخشاش بولمايدۇ. مەملىكىتىمىزدە پۈتۈن كەسىپلەر بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى ۋە كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش يۈلغا قويۇلۇشتىن ئىلگىرى خۇسۇسىي كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەت، يەككە يېزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائەتكە قارىتا ۋاستىلىك پىلان يۈلغا قويۇلغان، مەسىلەن، خۇسۇسىي كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروتى توختام تۈزۈش ئارقىلىق كاسسىغا بېرىش، مال زاكاز قىلىش، بىر تۈتاش سېتىۋېلىش، سېتىپ بېرىشنى ھۆددىگە ئېلىش، سېتىپ بېرىش، ۋەكالىتەن سېتىپ بېرىشقە ئوخشاش شەكىللەر بىلەن دۆلەت پىلانىغا كىرگۈزۈلگەن. 1956 ـ يىلى مەملىكىتىمىزدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 1958 ـ يىلى خەلق گۈڭشىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن بولسا، ئاساسەن، كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئورۇنلارغا قارىتا ۋاستىلىك پىلان يولغا قويۇلدى، مەسىلەن، دۆلەت يېزا خەلق گۈڭشىلىرىغا پەقەتلا بىر تۈتاش سېتىۋېلىش كۆرسەتكۈچىنى ۋە ئاساسلىق زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات كۆرسەتكۈچىنى چۈشۈردى، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيى ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىگە بىۋاستە ۋەزىپە بەلگىلەپ بەرمىدى، گۈڭشېلارنىڭ باشقا ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى ئۆچۈنمۇ بىۋاستە ۋەزىپە بەلگىلەپ بەرمىدى، بەلكى باھا سىياسىتى، باج سىياسىتى، سان تەقسىم قىلىپ سېتىۋېلىش ۋە سېتىپ بېرگۈچىلەرنى مۇكاپاتلاش سىياسىتى، يېزا ئىگىلىكى ئۆچۈن قەرز پۇل تارقىتىش ۋە باشقا ئىقتىسادىي تەدبىرلەر ئارقىلىق، ئۇلارنى دۆلەت پىلانىنىڭ تەلىپىگە مۇۋاپىقلاشتۇردى.

نۆۋەتتە، مەملىكىتىمىزدە خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى يېڭى تارىخىي دەۋرگە كىردى. دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، بازار ئارقىلىق تەڭشەشنىڭ قەدەممۇقەدەم قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، ۋاستىلىك پىلانىنى يۈلغا قويۇشنىڭ دائىرىسى قەدەممۇقەدەم كېڭەيىدىكەتە. ۋاستىلىك پىلان بىۋاستە پىلانغا قارىتا يارەمچىلىك ۋە تولۇقلاش رولىنى ئويناپ، دۆلەتنىڭ پىلان جەھەتتىن باشقۇرۇشىنى قالايمىقانچىلىقتىن خالىي، جانلىق بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

بىۋاسىتە پىلان دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

كۆرسەتكۈچ پىلان ۋە ستاتىستىكىدا ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىنىڭ سان جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئۇقۇم، ئۇ كۆرسەتكۈچنىڭ نامىنى ۋە كۆرسەتكۈچنىڭ سانلىق قىممىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، مەسىلەن، ئاشلىق مەھسۇلاتى 50 مىليارد جىڭ، سانائەتنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 20 مىليارد يۈەن بولىدۇ، ئەمگەك

تەپسلىي ۋە توغرا بولىدۇ.

يىللىق پلاننىڭ مۇددىتى بىر يىل بولۇپ، ئۇ قىسقا مۇددەتلىك پلانلار ئىچىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇزاق مۇددەتلىك پلاندا بەلگىلەنگەن ۋە يىللارغا بۆلۈنگەن ۋەزىپىلەر يىللىق پلاندا كونكرېت ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ، لېكىن ئۇنىڭدىكى كۆرسەتكۈچلەر ئۇزاق مۇددەتلىك پلانداكى كۆرسەتكۈچىنىڭ تۆلۈك ھالدا بۆلۈنۈشىلا بولمايدۇ، بەلكى تەجرىبىلەرنى ئۇزلۇكسىز يەكۈنلەش ئاساسىدا، شۇ يىلقى ئەمەلىي ئەھۋالنى تولۇق نەزەردە تۇتقان، يۇشۇرۇن كۈچلەرنى ئىشقا سالغان ھالدا، ئېھتىياج بىلەن ئىمكانىيەتكە قاراپ، ئۇزاق مۇددەتلىك پلان ئۇستىدە زۆرۈر تەكشەش ۋە تولۇقلاش ئىشى ئېلىپ بېرىلىدۇ. يىللىق پلان ـ كونكرېت ئىجرا قىلىنىدىغان پلان.

يىللىق پلاندا پەسلەر بويىچە بۆلۈنگەن ۋەزىپىلەر پەسىللىك پلاندا كونكرېت ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ، پەسىللىك پلاندا ئايلار بويىچە بۆلۈنگەن ۋەزىپىلەر ئايلىق پلاندا يەنمۇ كونكرېتلاشتۇرۇلىدۇ. پەسىللىك پلان بىلەن ئايلىق پلاننىڭ ئاساسەن ئاساسىي قاتلام كارخانىلار تۈزىدۇ. سېخ ۋە بەن ـ گۇرۇپپىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەشغۇلاتى پلانى بولسا ئاي، ئون كۈن ۋە كۈن بويىچە تۈزۈلىدۇ.

قىسقا مۇددەتلىك پلانىنى ئۇزاق مۇددەتلىك پلان بىلەن زىچ بىرلەشتۈرگەندىلا ئاندىن ئۇنىڭ تۈتاشلىقىغا كاپالەتلىك قىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ نۆۋەتتىكى، يېقىنقى مەزگىلدىكى ۋە يىراق كەلگۈسىدىكى تەرەققىيات كۆرسەتكۈچلىرىنى قەدەممۇقەدەم ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

بۇاستە پلان «بۇاستە پىلانلاش ئۇسۇلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ـ سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا ۋە كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ ئاساسىي پائالىيىتىنى پلان جەھەتتىن باشقۇرىدىغان بىر خىل ئۇسۇل. بۇاستە پىلانىنى يولغا قويغاندا، بىر تەرەپتىن، دۆلەت ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا ۋە كەسىپىي ئورۇنلارغا ۋەزىپە بەلگىلەپ بېرىدۇ، مەسىلەن، سانائەت كارخانىلىرىغا مەھسۇلات مىقدارى، تۈرى، سۈپىتى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى، ئاساسلىق خام ئەشيا ـ ماتېرىيال سەرپىياتى، مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخى، تاپشۇرىدىغان پايدا قاتارلىقلارنى بەلگىلەپ بېرىدۇ ۋە ئۇلارغا ۋەزىپىنى بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە ئورۇندىتىپ بولۇشنى تاپشۇرىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، دۆلەت مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىشى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان شەرت ـ شارائىتلارغا، مەسىلەن، ئۇسكۇنە، خام ئەشيا ـ ماتېرىيال، يېقىلغۇ، ئېلېكتر قۇۋۋىتى بىلەن تەمىنلىنىش، ئىشلەپچىقىرىشتا ھەمكارلىشىش، ئەمگەك كۈچلىرىنى يۆتكەشكە ئوخشاش شەرت ـ شارائىتلارغا ئىگە بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، بۇاستە چۇشۇرگەن تۈرلۈك پلاننى ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچى جەھەتتە ئىشەنچلىك كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ. بۇاستە چۇشۇرۇلگەن پلان دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق ۋەزىپىلىرىنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ. لېكىن، ئەگەر بۇاستە پىلاندا ۋەزىپىلەر بەك كۆپ، بەك تەپسىلىي ۋە بەك ئۆلۈك بولۇپ كەتسىمۇ پلاننى ئىجرا قىلغۇچى ئورۇننىڭ ئاكتىپلىقى ۋە تەشەببۇسكارلىقىغا تەسىر يەتكۈزۈپ قويىدۇ.

ۋاسىتىلىك پلان دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

مەھسۇلاتلارنىڭ خەلق ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش دەرىجىسىنى تەھلىل قىلمىشتا كەڭ قوللىنىلىدۇ. قىممەت كۆرسەتكۈچى پۇل بىرلىكى بىلەن ھېسابلىنىدىغان ۋە كۆرسىتىلىدىغان كۆرسەتكۈچ بولۇپ، پۇل كۆرسەتكۈچى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، مىللىي دارامەت، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنىدىغان مەبلەغ مىقدارى، ئىش ھەقىقى، تەننەرخ، مەبلەغ، پايدا قاتارلىقلار. قىممەت كۆرسەتكۈچىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ مەلۇم ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارىغا ۋەكىللىك قىلىپ، ئوخشاش بولمىغان ئەمەلىي نەرسە كۆرسەتكۈچىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ھېسابلاشقا ئىمكان بېرىدۇ، ئۇ پۈتۈن مەملىكەت، رايونلار، تارماقلار ۋە كارخانىلارنىڭ ھەر خىل ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى، ئومۇمىي سەۋىيىسى، ئومۇمىي سۈرئىتىنى تەتقىق قىلىشتا كەم بولسا بولمايدۇ. لېكىن قىممەت كۆرسەتكۈچى بىرقەدەر ئابستراكت بولىدۇ، ئۇنى ئەمەلىي نەرسە كۆرسەتكۈچى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتبىق قىلىش كېرەك.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئادەتتە خىزمەت سانىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كۆرسەتكۈچ سان كۆرسەتكۈچى دەپيىلىدۇ، مەسىلەن، ئاشلىق مەھسۇلات مىقدارى، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنىدىغان مەبلەغ مىقدارى، تاۋار ئوبوروت مىقدارى، مال توشۇش مىقدارى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار؛ خىزمەت سۈپىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كۆرسەتكۈچ سۈپەت كۆرسەتكۈچى دەپيىلىدۇ، مەسىلەن، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى، بىرلىك مەھسۇلاتنىڭ خام ئەشيا ـ ماتېرىيال سەرپىياتى، مەبلەغ پايدا نىسبىتى، ئۇسكۇنىلەردىن پايدىلىنىش نىسبىتى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار، سان كۆرسەتكۈچى مۇتلەق سان كۆرسەتكۈچى نىسپىي سان ياكى ئوتتۇرىچە سان كۆرسەتكۈچىدىن ئىبارەت، سۈپەت كۆرسەتكۈچى نىسپىي سان ياكى ئوتتۇرىچە سان كۆرسەتكۈچىدىن ئىبارەت. لېكىن، سان كۆرسەتكۈچى مۇتلەق سان كۆرسەتكۈچىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالالمايدۇ، سۈپەت كۆرسەتكۈچىمۇ نىسپىي سان ۋە ئوتتۇرىچە سان كۆرسەتكۈچىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالالمايدۇ، مەسىلەن، ئاھالە زىچلىقى، كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە تۇغرا كېلىدىغان تېرىلغۇ يەر دېگەن بۇ نىسپىي سان كۆرسەتكۈچىلىرىنى سۈپەت كۆرسەتكۈچى ئىچىگە كىرگۈزگىلى بولمايدۇ.

كۆرسەتكۈچلەر سىستېمىسى پىلان ۋە ستاتىستىكا خىزمىتىدە ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولغان، بىر قاتار كۆرسەتكۈچلەردىن ھاسىل بولغان ئورگانىك گەۋدە. ئۇ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسە بىلەن جەريانىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنىڭ ئۆزئارا تەقەززالىق مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

سوتسىيالىستىك پىلان ۋە ستاتىستىكا خىزمىتىدىكى كۆرسەتكۈچلەر سىستېمىسىنىڭ تۈزۈلۈشى سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسلىق جەريانى ۋە ئاساسلىق تەرىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈشى، سوتسىيالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمى، سۈرئىتى، نىسبىتى ۋە سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈشى ھەمدە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلىنىڭ ۋە پارتىيىنىڭ فاكتىجىن، سىياسەتلىرىنىڭ تەلىپىنى گەۋدىلەندۈرۈشى كېرەك.

كۆرسەتكۈچلەر سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدىغان كۆرسەتكۈچلەرنىڭ سانى ئەمەلىي ئىقتىسادىي خىزمەت بىلەن نەزەرىيىۋى تەھلىل ـ تەتقىقات خىزمىتىنىڭ ئېلىپ

ئۇنۇمدارلىقى ھەر يىلى ئادەم بېشىغا 20 مىلك يۇمن بولىدۇ، ئۆزگەرمەس مەھسۇلات تەننەرخى بەش پىرسەنت تۆۋەنلىتىلىدۇ دېگەنگە ئوخشاش. بەزىدە كۆرسەتكۈچنىڭ نامىنىلا كۆرسىتىدۇ، كۆرسەتكۈچنىڭ سانلىق قىممىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ.

ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچنىڭ مەزمۇنى ۋە ھېسابلاش دائىرىسى مۇناسىپ ھالدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي كاتېگورىيىنىڭ مەزمۇنى بىلەن بىردەك بولۇشى ۋە كېينكىسىنى كونكرېتلاشتۇرۇشى لازىم. مۇشۇنداق بولغاندا ئاندىن كۆرسەتكۈچ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىنىڭ كۆلىمىنى، سۈرئىتى ۋە نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان بولىدۇ.

كۆرسەتكۈچ ئۆزىنىڭ پىلانىدىكى نىشانىنى ياكى ئەمەلىي ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىگە قاراپ، پىلان كۆرسەتكۈچى ۋە ستاتىستىكىلىق كۆرسەتكۈچ دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. پىلان كۆرسەتكۈچى ــ دۆلەت پىلانىدىكى ۋەزىپىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى، ئۇ پىلان مەزگىلىدە يېتىش تەلەپ قىلىنغان نىشانىنى مەلۇم سانلىق قىممەت بىلەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇ بۈيرۇق خاراكتېرىدىكى كۆرسەتكۈچ، پايدىلىنىش خاراكتېرىدىكى كۆرسەتكۈچ دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. ستاتىستىكىلىق كۆرسەتكۈچ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنىڭ ئىنكاسى، بۇ پىلاندىكى ۋەزىپىنىڭ ئەمەلگە ئاشقان مىقدارىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ ئارقىلىق پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى تەكشۈرۈلىدۇ ۋە نازارەت قىلىنىدۇ. پىلان كۆرسەتكۈچىمۇ ۋە ستاتىستىكىلىق كۆرسەتكۈچمۇ پىلان جەھەتتىن باشقۇرۇشنىڭ مۇھىم قورالى، ئۇلار بىر ــ بىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، شۇڭا ئۇلارنىڭ ھېسابلاش ئۇلچىمى بىلەن ئۇسۇلى بىردەك بولۇشى كېرەك. لېكىن، ستاتىستىكا خىزمىتى پىلان تۈزۈش خىزمىتىگە ماتېرىيال يېتكۈزۈپ بېرىدىغانلىقى، پىلانىنى ئورۇنداشنىڭ سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلىدىغانلىقى، يەنە ئىقتىسادىي باشقۇرۇش ۋە ئىقتىسادىي تەتقىقات خىزمىتىنى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدىغانلىقى سەۋەبىدىن، ستاتىستىكىلىق كۆرسەتكۈچتىكى سانلار پىلان كۆرسەتكۈچىدىكىدىن كۆپ بولىدۇ.

كۆرسەتكۈچ ئۆزىنىڭ سانلىق قىممىتىدە قوللىنىلغان ھېسابلاش بىرلىكىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ئادەتتە ئەمەلىي نەرسە كۆرسەتكۈچى ۋە قىممەت كۆرسەتكۈچى دەپ ئايرىلىدۇ. ئەمەلىي نەرسە كۆرسەتكۈچى ئەمەلىي نەرسىنىڭ يەككە بىرلىكى ياكى تەبىئىي ماددىي بىرلىك بىلەن ھېسابلىنىدىغان ۋە كۆرسىتىلىدىغان كۆرسەتكۈچتىن ئىبارەت. مەسىلەن، تۇياق سانى بىلەن كۆرسىتىلىدىغان چارۋا مال سانى، تونىنا سانى بىلەن كۆرسىتىلىدىغان پولات مەھسۇلاتى مىقدارى، كىلوۋات ــ سائەت بىلەن كۆرسىتىلىدىغان ئېلېكتر سەرپىياتى مىقدارى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. ئەمەلىي نەرسە كۆرسەتكۈچى ئىستېمال قىممىتىنىڭ مىقدارىنى بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئىقتىسادىي پائالىيەتنىڭ كۆلىمى ۋە سۈپىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. ئەمەلىي نەرسە كۆرسەتكۈچى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالىنى ئىگىلەشتە، تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىلىرىنى پىلانلاشتا، ھەر خىل ماددىي ئەشيانىڭ مەنبەسى بىلەن ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى تەتقىق قىلىشتا، تۈرلۈك

شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ ئارقىسىغا يەنە مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پىلانلىرىنى بىر- بىرى بىلەن باغلىغلى بولىدۇ. مەسىلەن، شېكەر ماتېرىيالىدىن شېكەر ئىلىش نىسبىتى بەلگىلەنسە، يېمەكلىكلەر سانائىتىنىڭ شېكەر ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى يېزا ئىگىلىكىنىڭ شېكەر ماتېرىيالى زىرائىتىنى ئىشلەپچىقىرىش پىلانى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرگىلى بولىدۇ.

مەلۇم تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچنى بەلگىلەپ، ئۇنى كۆزلەنگەن ئۆلچەم يا كى نىشان قىلىغاندا، مەزكۇر تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي نورما بولۇپ قالىدۇ. تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي نورما ئادەتتە ئوتتۇرىچە ئىلغار سەۋىيەدىكى مەلۇم تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىلىمىزنىڭ ئەمەلىي خىزمىتىدە، تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ، كۆپ چاغلاردا، باشقا ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلەر بىلەن قوشۇلۇپ، «ئىقتىسادىي تېخنىكىلىق كۆرسەتكۈچ» دەپ ئاتىلىدۇ. 1975 - يىلىدىن بۇيان، ئىلىمىزنىڭ سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى تەكشۈرىدىغان ئىقتىسادىي تېخنىكىلىق كۆرسەتكۈچى مەھسۇلاتنىڭ مىقدارى، تۈرى، سۈپىتى، خام ئەشيا - ماتېرىيال ۋە يېقىلغۇ - ئېنېرگىيە سەرپىياتى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى، تەننەرخ، پايدا، تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئىگىلىنىش نىسبىتى قاتارلىق سەككىز تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئىلىپ كەلدى. كۆرسەتكۈچلەرنى تەكشۈرۈش دائىرىسى باشقۇرۇش سىستېمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئىشىپ يا كى كېمىيىپ بارىدۇ.

نورما كارخانا (كەسىپي) ئورۇنلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خىزمەتچىلىرى ئىشلەپچىقىرىش (كەسىپي خىزمەت) پائالىيىتى ئىلىپ بارغانلا مەھسۇلات (خىزمەت) مىقدارى، سۈپىتى ۋە ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچىدىن پايدىلىنىش ۋە ئۇلارنى سەرپ قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردە رىئايە قىلىش ۋە يېتىشى تېگىشلىك بولغان ھەر خىل ئۆلچەمنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ — مەلۇم شارائىت ئاستىدا بەلگىلەنگەن ئاساسلىق ئۆلچەم.

نورما — پىلاننى تۈزۈش، تەكشۈرۈش ۋە ئىگىلىك ھېساباتىنى يولغا قويۇشنىڭ مۇھىم ئاساسى. نورمىلىق باشقۇرۇشنى توغرا يولغا قويۇش ئەمگەكنى مۇۋاپىق تەشكىللەپ، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى توغرا ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، ئەمگەك مۇسابىقىسى ئېلىپ بېرىپ، ئۈسكۈنىلەردىن پايدىلىنىش ئۈنۈمىنى ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، تېخنىكا يېڭىلاش ۋە تېخنىكا ئىنقىلابىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىقتىسادچىللىقنى قاتتىق يولغا قويۇپ، تەننەرخنى تۆۋەنلىتىپ، پىلاننى كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ئىشلەپ ئورۇندىشىغا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

نورمىنى بەكمۇ يۇقىرى ياكى بەكمۇ تۆۋەن بەلگىلەپ قويۇشقا بولمايدۇ، ئۇ ھەم ئىلغار ئورۇن ۋە ئىلغار ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئاممىنىڭ ئىلغارلاردىن ئۆگىنىشىگە، ئىلغارلارغا يېتىشىۋېلىشىغا، ئىلغارلاردىن ئېشىپ كېتىشىگە ئىلھام بېرىغان، ھەم ئادەتتىكى ئورۇنلار ۋە ئادەتتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمەلىي سەۋىيىسى نەزەرگە ئېلىنىپ ۋە ئىمكانىيەت قالدۇرۇلۇپ، كۆپچىلىك ئورۇنلار ۋە كۆپچىلىك ئىشچى - خىزمەتچىلەر تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق

ئۇيغۇر كىتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

بېرىلىشىغا باغلىق. ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياشقۇرۇش ئېھتىياجىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كۆرسەتكۈچلەر سىستېمىسىنى ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىپ تۈرۈپ مۇناسىپ ھالدا ئۆزگەرتىپ بېرىش كېرەك. ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدە، ياشقۇرۇش داۋامىدا ئاساسەن قايسى كۆرسەتكۈچنى تۇتۇشتا ئۇقتىلىقلىرى بولۇشى لازىم. كۆرسەتكۈچلەر سىستېمىسىنى تەڭغرا تاللاش ۋە تەتبىق قىلىش خەلق ئىگىلىكىنى ياشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

كۆرسەتكۈچ دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ، كارخانىلارنىڭ ئۇسكۇنىلىرى، خام ئەشيا ـ ماتېرىيالى، ئەمگەك كۈچى مەنبەسىگە ئوخشاش بايلىق مەنبەسىدىن پايدىلىنىش ئەھۋالى ۋە ئەتىجىسىنى كۆرسىتىدىغان كۆرسەتكۈچ. ئۇ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسىنى، ياشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، تۈرلۈك ئۇسكۇنىلەرنىڭ پايدىلىنىش نىسبىتى، تۈرلۈك خام ئەشيا ـ ماتېرىيال، يېقىلغۇ ۋە ئەمگەك كۈچىنىڭ سەرپ قىلىنىش نىسبىتى، ئەمگەكنىڭ تېخنىكا بىلەن جابدۇنۇش دەرىجىسى قاتارلىقلار. ھەربىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىدا ئۆزىنىڭ تېخنىكا بىلەن جابدۇنۇشى، ھۈنەر ـ سەنئەت جەريانى، ئىشلەتكەن خام ئەشيا ـ ماتېرىيالى ۋە مەھسۇلاتنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن مۇناسىپ كېلىدىغان بىر يۈرۈش تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچى بولىدۇ. سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تارماقلارنىڭ تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچى دۆلەتنىڭ تېخنىكا سىياسىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ، ئۇ ئوخشاش بولمىغان سانائەت تارماقلىرىنىڭ تېخنىكا ۋە ئىقتىساد جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىلىرىگە قاراپ ئايرىم ـ ئايرىم تۈزۈلىدۇ، بۇ خىلدىكى كۆرسەتكۈچنىڭ سانى كۆپ بولىدۇ. مەسىلەن، پولات ـ تۆمۈر سانائىتىنىڭ ئاساسىي تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچى تاللانغان رودىدىن مېتال ئېلىش نىسبىتى، ئۈره مەشنىڭ ئۈنۈملۈك سىغىمچانلىقىدىن پايدىلىنىش كوئېففىتسېنتى ۋە باشقىلار، ماشىنىسازلىق سانائىتىنىڭ ئاساسىي تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچى تۆمۈر (پولات) قۇيۇلمىنىڭ ئۆلچەمگە مۇۋاپىق كېلىش نىسبىتى ۋە باشقىلار، پاختا توقۇمچىلىق سانائىتىنىڭ تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچى پاختا يىپىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىغا كېتىدىغان پاختا مىقدارى ۋە باشقىلار.

تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچنى تۈزۈپ چىقىش ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى تەھلىل قىلىشتا، نازارەت قىلىشقا ۋە تەكشۈرۈشكە، پىلانلاشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىشتىكى يۈشۈرۈن كۈچلەرنى ئېنىقلاش ۋە ئېچىشقا ياردەم بېرىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ۋە كارخانىلارنىڭ ئۇسكۇنە ۋە خام ئەشيا ـ ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىش دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈش، مەھسۇلات ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش، تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش شۇنىڭدەك مەھسۇلات سۈپىتىنى ياخشىلاش قاتارلىق جەھەتلەردە قولغا كەلتۈرگەن ۋە قولغا كەلتۈرۈشى مۇمكىن بولغان تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ مۇناسىۋەتلىك ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنىڭ ئىلمىيلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە پايدىلىق،

ماتېماتىكىلىق ستاتىستىكا ئىلمىي زور تەرەققىياتقا ئېرىشىپ، كىشىلەرنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرىنىڭ مىقدار جەھەتتىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشىدا ناھايىتى ئۈنۈملۈك تۈرده تەتبىق قىلىنىدى.

ستاتىستىكا ئىلمىنى توغرىسىدا ئېلىمىزدىكى ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ئارىسىدا ئىككى خىل پىكىر بار. بىر خىل پىكىردىكىلەر: ستاتىستىكا ئىلمىنى بىر خىل ئىجتىمائىي پەن بولۇپ، ئۇ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ستاتىستىكا مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىدۇ، ستاتىستىكىلىق كۆرسەتكۈچىنى (كۆرسەتكۈچلەر سىستېمىسى، ھەربىر كۆرسەتكۈچنىڭ مەزمۇنى، دائىرىسى ۋە ھېسابلاش ئۇسۇلىنى) مەركەز، سىياسىي ئىقتىسادنى نەزەرىيىۋى ئاساس قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ؛ يەنە بىر خىل پىكىردىكىلەر: ستاتىستىكا ئىلمى ھەم ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىنىڭ مىقدار جەھەتتىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا، ھەم تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ مىقدار جەھەتتىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان بىر خىل ئىلمىي ئۇسۇل بولۇپ، ستاتىستىكىغا ئاساسلىنىپ ئەقلىي يەكۈن چىقىرىشنى (قىسمەن سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ ئومۇمىي ئەھۋال ئۈستىدە ئەقلىي يەكۈن چىقىرىشنى) مەركەز، ئېھتىمالىق نەزەرىيىسىنى نەزەرىيىۋى ئاساس قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ.

ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ستاتىستىكا ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىنىڭ مىقدار جەھەتىگە دائىر ماتېرىيالىلارنى يىغىپ، رەتلەپ ۋە تەھلىل قىلىپ، ئۇنىڭ كۆلىمى، ئومۇملىشىش دەرىجىسى، تەرەققىيات سۈرئىتى، نىسبەت مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ستاتىستىكىنىڭ مەزمۇنى ئاھالىلەرنىڭ سانىنى ئېلىش، يەر ۋە باشقا تەبىئىي بايلىقلارنىڭ سانىنى ئېلىش، سانائەتكە دائىر سانلىق مەلۇمات، يېزا ئىگىلىكىگە دائىر سانلىق مەلۇمات، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا دائىر سانلىق مەلۇمات، سودىغا دائىر سانلىق مەلۇمات، قاتناش ۋە پوچتا ـ تېلېگرافقا دائىر سانلىق مەلۇمات، بانكا ۋە سۇغۇرتا ئىشلىرىغا دائىر سانلىق مەلۇمات، تاموژنىغا دائىر سانلىق مەلۇمات قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇرژۇئا ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ستاتىستىكىسى بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇ بۇرژۇئازىيىنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇش ۋە خۇسۇسىيلار كارخانىسىنى باشقۇرۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ماتېرىياللارنى يەكۈزۈپ بېرىدۇ؛ ئەمما، سىنىپىي زىددىيەتنى يوشۇرۇش، كاپىتالىزم تۈزۈمىنى بېزەپ كۆرسىتىش ئۈچۈن، ئۇ بەزى جەھەتلەردە مەلۇم ئالدامچىلىق خاراكتېرىنى ئىپادىلەيدۇ. سوتسىيالىستىك مەملىكەتنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ستاتىستىكىسى سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، ئۇ تەمىن ئەتكەن ماتېرىيال خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى تۈزۈش ۋە تەكشۈرۈش، ئىقتىسادىي سىياسەتنى تۈزۈش، ئىقتىسادىي تەتقىقات ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشتە ئاساس بولىدۇ، ئۇ ـ خەلق ئىگىلىكىنى ئىلمىي ئاساستا بـ'شقۇرۇش ۋە تەكشۈرۈش ـ نازارەت قىلىشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com

ئورۇنداپ كېتەلەيدىغان بولۇشى لازىم. زور كۆپچىلىك ئاممانى يەتكەن ئومۇمىي سەۋىيە بىلەن ئاز ساندىكى ئىلغارلار يارىتقان ئىلغار سەۋىيە ئارىلىقىدىكى بۇنداق نورما «ئوتتۇرىچە ئىلغار نورما» دېيىلىدۇ. ئومۇمىي سەۋىيىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، نورما مۇناسىپ ھالدا ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بارىدۇ.

نورمىنىڭ كۆزكۆرىت شەكلى كۆپ بولىدۇ، ئوخشاش بولمىغان تارماق، ئورۇن ۋە ئىش تۈرىنىڭ نورمىسى ئوخشاش بولمايدۇ، ئاساسلىقلىرى مۇنۇلار: تۇراقلىق مەبلەغدىن پايدىلىنىش جەھەتتىكى نورما، مەسلەن، ھەربىر ماشىنىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى نورمىسىغا ئوخشاش؛ ماددىي ئەشيا سەرپىياتى جەھەتتىكى نورما، مەسلەن، بىرلىك مەھسۇلاتنىڭ خام ئەشيا ـ ماتېرىيال سەرپىياتى نورمىسىغا ئوخشاش؛ تۇراقسىز مەبلەغدىن پايدىلىنىش جەھەتتىكى نورما، مەسلەن، تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئوبوروت ئۇنۇمى نورمىسىغا ئوخشاش؛ ئەمگەك جەھەتتىكى نورما، مەسلەن، بىرلىك مەھسۇلاتنى ئىشلەپ چىقىرىشتىكى ۋاقىت نورمىسىغا ئوخشاش؛ مەھسۇلاتنىڭ سانى ۋە سۈپىتى جەھەتتىكى نورما، مەسلەن، بىر ئىشچى ياكى بىر بەن ـ گۈرۈپپىنىڭ بىرلىك ۋاقىت ئىچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى نورمىسى، بەلگىلەنگەن مەھسۇلاتنىڭ سورت نورمىسىغا ئوخشاش.

ستاتستكا (1) ستاتستكا خىزمىتىنى يەنى ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنىڭ مىقدارى جەھەتتىكى ماتېرىيالالارنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەھلىل قىلىش ئىشىنى كۆرسىتىدۇ؛ (2) ستاتستكا ماتېرىيالىرىنى يەنى ستاتستكا خىزمىتىدە توپلانغان ۋە ئىشلەپ چىقىلغان سانلارنى كۆرسىتىدۇ؛ (3) ستاتستكا ئىلمىنى يەنى ستاتستكا خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان نەزەرىيە ۋە ئۇسۇلنى كۆرسىتىدۇ.

ئومۇمىي يىغىندا مەلۇم خىلدىكى ئوخشاش خاراكتېرگە ئىگە ئايرىم شەيئىلەرنىڭ قوشۇلمىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئومۇمىي يىغىندىنىڭ مىقدار جەھەتتىكى كۆلىمى، سەۋىيە، تەرەققىيات سۈرئىتى، نىسبەت مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئومۇمىي يىغىندىنىڭ مىقدار جەھەتىنى تەكشۈرۈش ـ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، كىشىلەرنىڭ شەيئىلەرگە بولغان تونۇشىنى تېخىمۇ كۈنكرېتلاشتۇرغىلى ۋە توغرىلىغىلى بولىدۇ ھەمدە بۇ تەكشۈرۈش ـ تەتقىق قىلىشنىڭ شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات، ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىشكە ياردىمى بار.

ستاتستكا دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش جەھەتتىكى ئېھتىياجىغا مۇناسىپ ھالدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە. قەدىمكى زامانىدىكى قۇلدارلار، فېئودالالار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەملىكەتلەردە، باج ـ سېلىق، ئەسكەر ئېلىش، سەيسى قويۇش ئېھتىياجىدىن، نوپۇس، يەر ـ زېمىن ئىشلىرىدا ستاتستكا خىزمىتى بارلىققا كەلگەن. مەملىكىتىمىزنىڭ شائ، جۇ دەۋرلىرىدىلا يەر بېجى ئۇزۇمى ئورنىتىلغان ۋە دەسلەپكى تېرىلغۇ يەر سانى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار. يېقىنقى دەۋرگە كەلگەندە، كاپىتالىستىك ئىقتىساد تەرەققىي قىلغانلىقتىن، ستاتستكا ئادەتتىكى سىياسىي باشقۇرۇشتىن ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگىچە كېڭەيدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ستاتستكا ئىلمى پەيدا بولۇپ، بۇ ئىلىمۇ ئېھتىماللىق نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلغان

ئىجتىمائىي ھادىسىنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئايرىلىدىغىنى «سۈپەت ئالامىتى» دېيىلىدۇ، مەسىلەن، ئاھالىلەر سىنىپلار بويىچە ئايرىلىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى مۇلۈكچىلىك شەكلى بويىچە ئايرىلىدۇ، كارخانا ۋە ئورگانلار ئاساسلىق ھاشقۇرۇش سىستېمىسى ۋە رايۇنلار بويىچە ئايرىلىدۇ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئەمگەك خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرى بويىچە ئايرىلىدۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. سانلىق قىممىتىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ ئايرىلغىنى «سان ئالامىتى» دېيىلىدۇ، مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنىڭ ئورۇندىلىش دەرىجىسىگە قاراپ ئايرىلىدۇ، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىگە قاراپ ئايرىلىدۇ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر يېشىغا قاراپ ئايرىلىدۇ، ئىش ھەققى سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ ئايرىلىدۇ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. ستاتىستىكىنى بىر ئالامەتكە ئاساسەن ئاددىي ھالدا ئايرىش مۇمكىن، ئىككىدىن ئارتۇق ئالامەتنى قوشۇپ، بىرىكتۈرۈپ ئايرىشىمۇ مۇمكىن. بىرىكتۈرۈپ ئايرىش ئاددىي ھالدا ئايرىشقا قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، لېكىن ئايرىلغان سانلار ھەسسەپ ئاشىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بىر ماتېرىيالدا تولىمۇ كۆپ ئايرىش ئالامىتىنى قوللىنىش مۇۋاپىق ئەمەس.

ھىسابات ۋە نازارەت سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىك باشقۇرۇش داۋامىدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات ۋە ئالماشتۇرۇش ئۇستىدە ئومۇميۈزلۈك، قاتتىق ھىسابات خىزمىتىنى ئېلىپ بارىدۇ ۋە ھىسابات ئارقىلىق، ئەھۋال ئىگىلەپ، سوتسىيالىستىك ئېگىلىكىگە پايدىلىنىش ھەرىكەتلەرنى تەكشۈرۈش ۋە نازارەت قىلىش رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ.

ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: ئىشلەپچىقىرىش «جەريانى قانچىكى جەمئىيەت كۆلىمى بويىچە بولسا، ئۇ ئۆزىنىڭ نوقۇل شەخسىي خاراكتېرىنى قانچىكى يوقاتسا، جەريانىنىڭ تىزگىنى ۋە ئىدىيىسىنىڭ يەكۈنى بولغان ھىسابات شۇنچە زۆرۈر بولىدۇ؛ دېمەك، ھىسابات كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن قول سانائەت ۋە دېھقانلارنىڭ تارقاق ئىشلەپچىقىرىشىغا قارىغاندا تېخىمۇ زۆرۈر، جامائەت ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشقا قارىغاندا تېخىمۇ زۆرۈر.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 152 - بەت)

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، لېنىن مەھۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىم قىلىش جەھەتتە ئەڭ قاتتىق ھىسابات ۋە نازارەت تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك ئىگىلىك باشقۇرۇشنىڭ بىر ئومۇمىي پرىنسىپى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. لېنىن مۇنداق دېگەن: «ھىسابات ۋە نازارەت كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ بىرىنچى باسقۇچىنى (ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ)، ئۇنى خىزمەتنى توغرا ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشتا زۆرۈر بولغان مۇھىم شەرتتۇر.» («لېنىن تالانما ئەسەرلىرى»، 3 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 258- بەت) شۇنىڭ ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك دۆلەت ھىسابات بىلەن نازارەتنى مۇھىم ئورۇنغا قويىدۇ.

سوتسىيالىستىك ھىسابات ستاتىستىكا بوغالتىرلىق ۋە تۈرلۈك كەسىپي ھىساباتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پىلانلىق ئىگىلىكنى يولغا

ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ستاتستىكا هەققەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، سانلىق مەلۇماتقا دائىر ماتېرىياللارنى توغرا، ئەتراپلىق، سىستېمىلىق هالدا يەكۈنلۈپ بېرىشى لازىم.

ستاتستكلىق ئايرىش ئۇسۇلى ستاتستكا ئۇستىدىكى تەتقىقات ۋەزىپىسىگە ئاساسەن، تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىنى مەلۇم بەلگە ۋە ئالامەتلىرىگە قاراپ ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە قىسمغا ئايرىش ئۇسۇلى، تەكشۈرۈلگەن ستاتستكا ماتېرىياللىرىنى رەتلەش ۋە تەھلىل قىلىشنىڭ تۈپ ئۇسۇللىرىدىن بىرى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئىجتىمائىي هادىسىنى ئوخشاش بولمىغان تىپلارغا ئايرىپ ۋە ئۇنى تەھلىل قىلىپ، ئۇنىڭ ئىچكى تۈزۈلۈشىنى ئېچىپ بېرىش ۋە ئوخشاش بولمىغان تۈرلۈك هادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا تەقەززالىق مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت. ئايرىلغان ستاتستكا ماتېرىياللىرى شەيئىنىڭ تۈپ ماهىيىتىنى چوڭقۇر چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ، لېكىن ئايرىلىشى جايىدا بولماي قالسا، خاتا تۈيغۇ پەيدا قىلىپ قويىدۇ، هەتتا هەق - ناهەقنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىپ قويىدۇ. لېنىن بۇرژۇئا ستاتستكىسىدىكى خاتا ئايرىش خاتالىقىنى تەنقىد قىلغان چېغىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «تۈركە ئايرىش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئوخشاش بىر ماتېرىيالدىن تامامەن ئەكسىچە خۇلاسە چىقىرىدۇ.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 22 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 57 - بەت)

لېنىن ئىلمىي هالدا ئايرىش مەسىلىسىگە ئىنتايىن ئەهمىيەت بېرىپ، ئۆزىنىڭ روسىيە جەمئىيىتىدىكى ئىقتىسادىي مەسىلىنى تەتقىق قىلغان نۇرغۇن ئەسەرلىرىدە ئىلمىي هالدا ئايرىش ئۇسۇلىنى كەڭ تۈردە قوللىنىپ، ستاتستكىلىق ئايرىشنىڭ بىر قاتار ئاساسىي قائىدە ۋە ئۇسۇللىرىنى، مەسىلەن، ئىلمىي هالدا ئايرىشنىڭ مۇهىم رولى، ئىقتىسادىي نەزەرىيىنىڭ ئايرىشقا بولغان يېتەكچى ئەهمىيىتى، ئايرىشنىڭ ئالامەتلىرىنى تاللاش مەسىلىسى ۋە بىرىكتۈرۈپ ئايرىش شۇنىڭدەك قايتا ئايرىشنىڭ قائىدىسى ۋە ئۇسۇلى قاتارلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ماركسىزم - لېنىنىزمچە ستاتستكىلىق ئايرىش نەزەرىيىسىگە ئىلمىي ئاساس سېلىپ بەرگەن. ماۋ زېدۇڭ ئۆزى كۆپلەپ ئىلىپ بارغان تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش خىزمىتىدە، سىنىپىي تەھلىل نۇقتىسىنەزىرىگە ئاساسەن، ئىلمىي هالدا ئايرىش ئارقىلىق توغرا تەھلىل يۈرگۈزۈپ، يەرگە فېئودالىق ئىگىدارچىلىق قىلىش مۇناسىۋىتىنىڭ ناموۋاپىقلىقى ۋە يەرنى تەڭ تەقسىم قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىپ، پارتىيىنىڭ يەر ئىسلاهاتى خىزمىتىدىكى تۈپ سىياسىتىنىڭ توغرۇلۇقىنى دەللىلىگەن.

ستاتستكىلىق ئايرىشنىڭ ئىلمىي بولۇش - بولماسلىقى، ئاساسەن، ئايرىش ئالامەتلىرىنى تاللاشنىڭ توغرا بولۇش - بولماسلىقىغا باغلىق. ئايرىش ئالامەتلىرىنى تاللاش پرىنسىپى تەتقىق قىلىنىدىغان ئوبيېكتنىڭ ئالاهىدىلىكىنى ئاساس قىلىپ، هادىسىنىڭ ماهىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان ۋە تەتقىقات مەقسىتىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان ئالامەتلەرنى تاللىۋېلىشتىن ئىبارەت.

ئايرىش ئالامىتى سۈپەت ئالامىتى ۋە سان ئالامىتى دېگەن ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ.

ئىگىلەپ، شۇنىڭغا ئاساسەن ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان فاڭجېن، سىياسەت ۋە چارىلەرنى تۈزۈپ چىققىلى ھەمدە بۇ فاڭجېن، سىياسەت ۋە چارىلەرنىڭ توغرۇلۇقىنى ئەمەلىيەت داۋامىدا سىنىغىلى بولىدۇ. ماۋ زېدۇڭ «تەكشۈرمىگەننىڭ پىكىر بايان قىلىش ھوقۇقى يوق» دېگەن مەشھۇر ھۆكمىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سۇبيېكتىپ بىلەن ئوبيېكتىپنى، نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش پرىنسىپىنى ئىلمىي ھالدا ئىخچاملاپ، تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

تەكشۈرۈشنىڭ ئۇسۇلى ئىككى خىل: بىر خىلى ئومۇمىي ئەھۋال ئۈستىدىكى تەكشۈرۈش بولۇپ، بۇنىڭدا ئومۇمىي دائىرىدىكى ئەھۋالنى چۈشىنىش مۇھىم نۇقتا قىلىنىدۇ؛ يەنە بىر خىلى قۇشقاچ ئوپېراتسىيىسى بولۇپ، بۇنىڭدا بىر نۇقتىغا ئىچكىرىلەپ كىرىش مۇھىم نۇقتا قىلىنىدۇ. ئومۇمىيۈزلۈك بولغان دەسلەپكى تەھلىل ئاساسىدا، تىپلارنى تاللاپ، سىستېمىلىق، ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىپ، كۆڭۈلدە ئومۇمىيلىق، قولدا تىپ بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرساق، بىزنىڭ تونۇشىمىز تېخىمۇ ئەتراپلىق بولىدۇ ۋە چوڭقۇرلىشىدۇ.

ئادەتتە ئېيتىلىدىغان تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈشتىن ھەم پەرقلىنىدۇ، ھەم ئۇنىڭ بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ. تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش تەكشۈرۈش بىلەن تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت ئىككى باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈش بولسا تەكشۈرۈش بىلەنلا چەكلىنىدۇ، ئۇ - ستاتىستىكا خىزمىتىنىڭ بىرىنچى قەدىمى. تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىشنىڭ مەنىسى ناھايىتى كەڭ، كەڭ مەنىدە ئېيتقاندا، ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈشنى تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىشنىڭ بىر خىل شەكلى دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. ئادەتتىكى تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش سانلارنى تەكشۈرۈشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ئومۇمىي ئەھۋالنى چۈشىنىشكە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىلىدۇ، ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈشتە بولسا ئاساسەن سانلىق ماتېرىياللار يىغىلىدۇ.

ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈش دېگەن ماددىغا قارالۇن.

ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈش

«ستاتىستىكىلىق كۆزىتىش»مۇ دېيىلىدۇ. ئۇ ستاتىستىكىنى تەتقىق قىلىش مەقسىتىگە ئاساسەن پىلانلىق ۋە تەشكىللىك ھالدا ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسە توغرىسىدىكى تۈرلۈك ئىپتىدائىي ماتېرىياللارنى يىغىش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ - ستاتىستىكا خىزمىتىنىڭ بىرىنچى باسقۇچى.

ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈشنى ئىلمىي ھالدا ئۇيۇشتۇرۇش ئۈچۈن، پۇختا تەكشۈرۈش لايىھىسىنى تۈزۈپ چىقىش لازىم. ئۇنىڭ مەزمۇنى تەكشۈرۈش مەقسىتىنى بېكىتىشنى، تەكشۈرۈلىدىغان نىشان بىلەن تەكشۈرگۈچى ئورۇننى تاللاشنى، تەكشۈرۈش تىزىسى ۋە تەكشۈرۈش جەدۋىلى تۈزۈشنى، مۇۋاپىق تەكشۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىشنى شۇنىڭدەك تەكشۈرگۈچى تەشكىلنىڭ يولغا قويىدىغان پىلاننى (مەسىلەن، تەكشۈرۈشكە مەسئۇل بولغۇچى ئورگان، تەكشۈرۈش ۋاقتى، ئورنى ۋە قەدەم - باسقۇچلىرى، تەكشۈرگۈچىلەرنى تەشكىللەش ۋە تەربىيىلەش، تەكشۈرۈش خىزمىتى توغرىسىدىكى تەشۋىقات، تەكشۈرۈش خىراجىتى)نى بېكىتىشنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قىرىنىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ كارخانىلىرى، كەسىپىي ئورۇنلىرى ۋە تارماقلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن، ئوخشاش بولمىغان ھەر خىل ھېسابات خىزمەتلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پىلان تۈزۈش خىزمەتلىرىنى سانلىق مەلۇماتلار بىلەن تەمىن ئېتىدىغان دۆلەتنىڭ ستاتىستىكا ئورگانلىرى تەسىس قىلىدۇ ھەمدە سانلارنى ئاساس قىلىپ تۈرۈپ، پىلانلىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرىدۇ. دۆلەت بانكىسى ۋە مالىيە ئورۇنلىرىمۇ بوغالتىرلىق خاتىچوتى ئارقىلىق مالىيە جەھەتتىن نازارەت ئېلىپ بارىدۇ. يۇقۇرىلاۋئېيتقاندەك كارخانا ۋە كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ مەبلەغنى سەرپ قىلىش ۋە كىرىمنى تەقسىم قىلىشقا ئوخشاش ئىشلىرىنى تىزىملايدىغان، نازارەت قىلىدىغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار يەتكۈزۈپ بەرگەن ماتېرىيال ۋە سانلىق مەلۇماتلارنى تەكشۈرىدىغان مەخسۇس جەمئىيەت ھېساباتى ئورنىتىلغان.

تۈرلۈك ھېسابات خىزمەتلىرى ئارقىلىق، ئەھۋالنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان سانلارنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، خىزمەتتەكى ئارتۇقچىلىق، كەمچىلىكلەرنى ۋە مەسىلىنىڭ بار يېرىنى كۆرسىتىپ بېرىپ، ئىلغارلارنى تەقدىرلەيدىغان، قالاقلىقنى ئېچىپ تاشلايدىغان تەكشۈرۈش ۋە نازارەت قىلىش رولىنى ئويناپلى بولىدۇ، مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئىجرا قىلىش ۋە مۇكاپاتلاش، جازالاش ئىشىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈنمۇ ئىشەنچلىك ئاساسلارنى يەتكۈزۈپ بەرگىلى بولىدۇ.

تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنى كۆزىتىپ ۋە چۈشىنىپ، تەپسىلىي ماتېرىيال ئىگىلەپ ۋە ئۇلى تەھلىل قىلىپ ھەم ئومۇملاشتۇرۇپ تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئەسلىدە بار بولغان قانۇنىيەتلەرنى تېپىپ چىقىپ، ھەرىكەتكە باشلامچى قىلىشتىن ئىبارەت. ئۇ - شەيئىنى بىلىشنىڭ ئۇسۇلى.

تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش خىزمىتى مۇنداق ئىككى باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرىنچى باسقۇچ مەلۇم شەيئىنى ئۇستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ھېسسىي ماتېرىيالغا ئىگە بولۇش باسقۇچى؛ ئىككىنچى باسقۇچ ھېسسىي ماتېرىيال ئاساسىدە تەھلىل-تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۇنىڭدىن شۇ شەيئىنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇنىيىتىنى تېپىپ چىقىش باسقۇچى. دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمچە بىلىش نەزەرىيىسى شۇنى ئوچۇق كۆرسىتىدۇكى، ئادەمنىڭ تونۇرا ئىدىيىسى ئىشلەپچىقىرىش كۆرىشى، سىنىپىي كۆرەش ۋە ئىلمىي تەجرىبىدىن ئىبارەت ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتتىنلا كېلىدۇ. دېمەك، «ئەھۋالنى چۈشىنىشنىڭ بىردىنبىر ئۇسۇلى جەمئىيەتنى تەكشۈرۈش، جەمئىيەتتىكى سىنىپلارنىڭ جانلىق ئەھۋاللىرىنى تەكشۈرۈشتىن ئىبارەت.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 1434 - بەت) تەكشۈرۈش ماتېرىيالىنى ئاساسىدا، ئۇنىڭ ساختىسىنى ئېلىپ تاشلاپ چىنىنى ساقلاپ قېلىش، ناچىرىنى ئېلىپ تاشلاپ ياخشىسىنى ئىلغىۋېلىش، تاشقىرىسىدىن ئىچكىرىسىگە كىرىش، بۇنىڭدىن ئۇنىڭغا ئۇتۇش يولى بىلەن تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ھېسسىي بىلىشنى نەزەرىيىۋى بىلىشكە كۆتۈرۈپ، **شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى**

ئومۇمىي تەكشۈرۈش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار ئارقىلىق سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۈچۈن مۇھىم ستاتىستىكىلىق ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بېرىلگەن.

ئومۇمىي تەكشۈرۈشنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭ چېتىلىش دائىرىسى كەڭ، ۋاقىت خاراكتېرى كۆچلۈك، خىزمەت مىقدارى كۆپ بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئومۇمىي تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ئۈيۈشتۇرغاندا، تۆۋەندىكى تەلەپلەرنى قاندۇرۇش لازىم: (1) تەكشۈرۈش ماتېرىيالىغا تەۋە ئۇلۇچە ملىك ۋاقتىنى بىر تۇتاش بەلگىلەش؛ (2) ئومۇمىي تەكشۈرۈش دائىرىسىدىكى تەكشۈرۈلگۈچى ئورۇنلار ياكى نۇقتىلارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە بىر ۋاقىت ئىچىدە تەكشۈرۈش ۋە تەكشۈرۈشنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئورۇنداش؛ (3) تەكشۈرۈشنى ۋەزىپىنى ئورۇنداشقا بىرقەدەر مۇۋاپىق كېلىدىغان ۋاقىتنى تاللاپ ئېلىپ بېرىش. بۇنىڭدىن باشقا، ئالدىنقى ۋە كېيىنكى مەزگىللىك ئومۇمىي تەكشۈرۈش ماتېرىيالىنى سېلىشتۇرۇش ۋە تەھلىل قىلىشقا ئوڭاي بولۇشۇن ئۈچۈن، ئومۇمىي تەكشۈرۈش خىزمىتىنى خىزمەت ئېھتىياجىغا ئاساسەن مەلۇم قەدەر بويىچە ئېلىپ بېرىشقا بولىدۇ.

تېز سۈرئەتلىك ئومۇمىي تەكشۈرۈش مەلۇم جەدۋىي ۋەزىپىنى تېز ئورۇندىش مەقسىتىدە، ستاتىستىكا ئورۇنلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك تارماقلار بىلىلە ئۈيۈشتۇرىدىغان ئالاھىدە شەكىلدىكى بىر خىل ئېتراپلىق تەكشۈرۈشتۇر، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: (1) ئومۇمىي تەكشۈرۈش ۋەزىپىسى ئومۇمىي تەكشۈرۈشنى ياشقۇرىدىغان ئالىي رەھبەرلىك ئورگىنى تەرىپىدىن ئاساسىي قاتلام ئورۇنلىرىغا بىۋاسىتە ئورۇنلاشتۇرۇلمىدۇ؛ (2) ۋەزىپە ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بېرىش ئىشلىرى تېلېگرافى ئارقىلىق بولىدۇ؛ (3) ئومۇمىي تەكشۈرۈش ماتېرىيالىنى رىنى ئومۇمىي تەكشۈرۈشنى باشقۇرىدىغان ئالىي رەھبەرلىك ئورگىنى يىغىپ رەتلەيدۇ.

تىپىك تەكشۈرۈش تەتقىق قىلىنىدىغان ئوبيېكتنى دەسلەپكى قەدەمدە چۈشەنگەن ئاساستا ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بىرقانچە ئورۇننى تىپ سۈپىتىدە پىلانلىق ۋە مەقسەتلىك تاللاپ ئېلىپ، پۈختا ۋە سىستېمىلىق تەكشۈرۈشتىن ئىبارەت. تىپىك تەكشۈرۈشنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمنىڭ خاسلىق بىلەن ئوخشاشلىقتىن ئىبارەت زىددىيەت بىرلىكى توغرىسىدىكى قائىدىسىدۇر. «ئالاھىدە شەيئى ئومۇمىي شەيئى بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ، ھەربىر شەيئىنىڭ ئىچىدە زىددىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكىلا ئەمەس، بەلكى زىددىيەتنىڭ ئومۇمىيلىقىمۇ بولىدۇ، ئومۇمىيلىق ئالاھىدىلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 570 - بەت) يەنى ھەربىر شەيئىنىڭ ئومۇمىيلىق تەرىپى بولغانلىكەن، ئۇنىڭدا ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە تىپ مۇقەررەر ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. مۇشۇ تىپنى تۇتۇۋېلىپ، پۈختا تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغاندىلا، شۇ شەيئىنىڭ ماھىيىتى ۋە تەرەققىي قىلىش قانۇنىيىتىنى ئاساسىي جەھەتتىن بىلىۋالغىلى بولىدۇ. مانا بۇ «قۇشقاچنىڭ ئېچ - باغرىنى يېرىپ كۆرۈش» ئۇسۇلىدۇر. «قۇشقاچ ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھەممىسىنى تەھلىل قىلىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق، بىر - ئىككىسىنىڭ ئېچ - باغرى يېرىپ كۆرۈلسىلا كۇپايە قىلىدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 489- بەت).

پۈختا تەكشۈرۈش لايىھىسى بولغاندا، تەكشۈرۈش خىزمىتىدە ئاندىن تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى ئىگىلەپ، قارىغۇلۇقنى تۈگىتىپ، ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئۇنۇملۇك ئورۇندىغىلى بولىدۇ.

ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈش ستاتىستىكا خىزمىتىنىڭ ئاساسلىق ھالقىسى، تەكشۈرۈش ماتېرىيالىنىڭ ھەقمقي بولۇش - بولماسلىقى پۈتۈن ستاتىستىكا نەتىجىسىنىڭ تۇغرا بولۇشىغا بىۋاسىتە تاقىلىدۇ. ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغۇچى خادىم ھەقمقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەيدىغان ئىلمىي پوزىتسىيىدە بولۇپ، ماتېرىيالنى ھەقمقي، ئىشەنچلىك قىلىش ئۈچۈن تىرىشىشى، تەكشۈرۈلىدىغان ئورۇننى چۈشۈرۈپ قويماسلىقى ھەمدە بەلگىلىمە بويىچە ئۆز ۋاقتىدا تەكشۈرۈشى ۋە ئۆز ۋاقتىدا يۇقىرىغا مەلۇم قىلىشى لازىم. تۇغرا، ئەتراپلىق، ۋاقتىدا بولۇش ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈشنىڭ تۈپ تەلىپى.

ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈشنى تەكشۈرۈش ۋاقتىغا قاراپ دائىملىق تەكشۈرۈش، دەۋرىي خاراكتېرلىك تەكشۈرۈش ۋە بىر قېتىملىق تەكشۈرۈش دەپ، تەكشۈرۈش دائىرىسىگە قاراپ تولۇق تەكشۈرۈش ۋە تولۇقسىز تەكشۈرۈش دەپ ئايرىشقا بولىدۇ.

تولۇق تەكشۈرۈش تەتقىق قىلىنىدىغان ئومۇمىي گەۋدە ئىچىدىكى بارلىق ئورۇنلارنى كۆزىتىش ۋە تەزىملاشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، مەملىكەت بويىچە سانائەتنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى ۋە سانائەتنىڭ ئاساسلىق مەھسۇلات مىقدارىنى چۈشىنىش ئۈچۈن بارلىق سانائەت كارخانىلىرىدا مەلۇمات جەدۋىلى تۈزۈمى ئورنىتىلىدۇ. مەملىكىتىمىزدە ھازىر ئېشىلىتىلىۋاتقان قەرەللىك مەلۇمات جەدۋىلىنىڭ كۆپىنچىسى تولۇق تەكشۈرۈش خاراكتېرىدىكە ئىگە. ئومۇمىي تەكشۈرۈشمۇ بىر خىل تولۇق تەكشۈرۈش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تولۇقسىز تەكشۈرۈش تەتقىق قىلىنىدىغان ئومۇمىي گەۋدە ئىچىدىكى بىر قىسىم ئورۇنلارنى كۆزىتىش ۋە تەزىملاشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈش ۋە نۇقتىلىق تەكشۈرۈشكە ئوخشاش. تولۇقسىز تەكشۈرۈش نەتىجىنى ۋاقتىدا قولغا كەلتۈرۈشكە ئىمكان بېرىدىغان جانلىق ۋە ئوڭاي بولۇش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ستاتىستىكا خىزمىتىدە تەتقىق قىلىنىدىغان نىشاننىڭ ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىكى ۋە تەتقىقات ۋەزىپىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەلىپىگە ئاساسەن تۈرلۈك تەكشۈرۈش شەكىللىرىنى جانلىق تەتبىق قىلىش كېرەك.

تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئومۇمىي تەكشۈرۈش مەخسۇس ئويۇشتۇرۇلغان بىر قېتىملىق ئەتراپلىق تەكشۈرۈشتۇر. ئۇ، ئاساسەن، مەلۇم ۋاقىت ھالىتى ئاستىدىكى تۈپ ستاتىستىكا ماتېرىيالىرىنى تەكشۈرۈشتە قوللىنىلىدۇ، ئادەتتە مەملىكەت بويىچە ياكى كەڭ دائىرىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. مەملىكىتىمىزدە بىرنەچچە قېتىم مەملىكەت خاراكتېرلىك ئومۇمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان، مەسىلەن، مەملىكەت بويىچە ئومۇمىي نوپۇس تەكشۈرۈش، دۆلەت ئىگىلىكى ۋە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكچىلىكىدىكى زاۋۇت - كان، كارخانىلارنى ئومۇمىي تەكشۈرۈش، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى ئەمەلىي ئىشلىتىۋاتقان ئىشچىلارنىڭ سانىنى ئومۇمىي تەكشۈرۈش، ئاساسىي قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى ئومۇمىي تەكشۈرۈش، پەن - تېخنىكا خادىملىرىنى

ئومۇمىي گەۋدىسكە تەۋە بارلىق ئورۇنلار ئىچىدىن بىر قىسىم نۇقتىلىق ئورۇنلارنى تاللاپ تەكشۈرۈشتىن ئىبارەت. نۇقتىلىق ئورۇنلار بارلىق ئورۇنلار ئىچىدە ئاز بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن تەتقىق قىلىنىدىغان ھادىسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئىچىدە مۇتلەق زور نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ، شۇڭا بۇ ئورۇنلار ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلسا، پۈتكۈل تەتقىقات ئوبيېكتىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، پاختا، چاي ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشتە پۈتۈن مەملىكەتتىكى پاختا، چاي ئىشلەپ چىقىرىدىغان ئاساسلىق بىرقانچە رايون نۇقتىلىق ئورۇن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، مۇشۇ نۇقتىلىق ئورۇنلار ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلسا، مەملىكەت بويىچە پاختا، چاي ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكى ئاساسىي سان ۋە ئەھۋالنى ئىگىلىگىلى بولىدۇ.

نۇقتىلىق تەكشۈرۈشنىڭ ئارتۇقچىلىقى شۇكى، ئۇنىڭدا كۈچ ئاز كېتىدۇ، ئۇنۇم تېز كۆرۈلىدۇ، ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە ۋاقىتنى تېجەپ قالغىلى بولىدۇ. تەكشۈرۈش ۋەزىپىسى پۈتكۈل تەتقىقات ئوبيېكتىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالىنىلا ئىگىلەشنى تەلەپ قىلغان، تەكشۈرۈلگۈچى بۇ بىر قىسىم نۇقتىلىق ئورۇنلار بولسا تەتقىق قىلىنىدىغان ھادىسىنى بىرقەدەر مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان چاغدا، مۇشۇنداق تەكشۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىش بىرقەدەر مۇۋاپىق.

تەكشۈرۈش ۋەزىپىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، نۇقتىلىق ئورۇنلار كارخانىلار ياكى كەسىپىي ئورۇنلار بولۇشى مۇمكىن، جايلار ياكى شەھەرلەر بولۇشىمۇ مۇمكىن، بەزى چاغلاردا مەلۇم مەزگىلدە ياكى مەلۇم مەسىلىدە نۇقتا ھېسابلانغان ئورۇنلار ئىنكاس باشقا بىر مەزگىلدە ياكى باشقا بىر مەسىلىدە نۇقتا بولۇشى ناتايىن، بەزىدە نۇقتا ئىچىدە نۇقتا بولىدۇ. نۇقتىلىق ئورۇنلارنى ئومۇمەن تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسەن بەلگىلەشكە بولىدۇ. نۇقتىلىق تەكشۈرۈشنى نۇقتىلىق ئورۇنلار تۇلدۇرۇپ مەلۇم قىلىدىغان ستاتىستىكىلىق مەلۇمات جەدۋىلى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىش مۇمكىن، مەخسۇس تەكشۈرۈش ئۇيۇشتۇرۇش ئارقىلىق ماتېرىيالغا ئىگە بولۇشمۇ مۇمكىن.

ئەھۋالغا قاراپ ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈش قىسقارتىلىپ «ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈش» دېيىلىدۇ. بۇ — ستاتىستىكا داۋامىدىكى بىر خىل غەيرىي ئەتراپلىق تەكشۈرۈش. ئۇ، ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈش پرىنسىپى بويىچە، ئومۇمىي گەۋدە ئىچىدىن بىر قىسىم ئورۇنلار تالليۋالىنىپ، شۇ ئارقىلىق ئومۇمىي گەۋدىنى ھېسابلاپ چىقىدىغان بىر خىل تەكشۈرۈشتۇر. باشقا غەيرىي ئەتراپلىق تەكشۈرۈشلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ مۇنداق ئىككى تۈپ ئالاھىدىلىكى بار: (1) ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈش پرىنسىپى قوللىنىلىدۇ، يەنى تەكشۈرۈلگۈچى ھەربىر ئورۇننىڭ تاللىنىدىغان پۈرسىتى ئوخشاش بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئەۋرىشكە بولۇش - بولالماسلىقى ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈش پرىنسىپى بويىچە بەلگىلىنىدۇ؛ (2) قىسمەن ئورۇنلارنى كۆزىتىشتىن ھاسىل قىلىنغان ماتېرىيال ئارقىلىق، ئومۇمىي گەۋدە ھېسابلاپ چىقىلىدۇ، مەسىلەن، قىسمەن ئېتىزدىن ئېلىنغان ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق بارلىق ئېتىزدىن ئېلىنغان ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلا-

www.uyghurkitap.com

تىپىك ئورۇنلارنى توغرا تاللاش تىپىك تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلەشنىڭ تۈگۈنى. تىپلارنى تاللىغاندا، تەتقىقات ئوبيېكتىنى ئەتراپلىق تەھلىل قىلىش لازىم، ئەگەر تەتقىقات ئوبيېكتى بولغان ئورۇنلارنىڭ تەرەققىيات شارائىتى بىرقەدەر ئوخشاش بولسا، ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بىر ياكى بىرنەچچە ئورۇننى تاللىۋېلىپ تەكشۈرۈشكە بولىدۇ. ئەگەر ئورۇنلارنىڭ تەرەققىيات شارائىتى ۋە تەرەققىيات دەرىجىسىدىكى پەرق چوڭراق بولسا، «تۈرگە ئايرىپ نۇقتا تاللاش» ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۇلارنى ئوخشاش بولمىغان تۈرلەرگە ئايرىپ، شۇ تۈرلەر ئىچىدىن تىپىك ئورۇننى تېپىپ چىقىپ تەكشۈرۈشكە بولىدۇ.

تىپىك تەكشۈرۈش ـ تەكشۈرۈش ـ تەتقىق قىلىش خىزمىتىدە ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدىغان تۈپ ئۇسۇل. ئۇنىڭ رولى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: (1) دىققەتنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىنى پۇختا تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، شەيئىنىڭ تۇغۇلۇش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانى بىلەن كونكرېت تونۇشۇپ، شۇنىڭ بىلەن سان، ئەھۋال، سەۋەب، نەتىجىلەرنى ئىگىلەپ، مەسىلىنى ئەتراپلىق، چوڭقۇر بىلىشكە بولىدۇ. (2) ئازراق ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچ بىلەن بىرقەدەر قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىنى تەكشۈرۈپ، ھادىسە تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى ۋە قانۇنىيىتىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. (3) ئۇ ئارقىلىق يېڭى شەيئىلەرنى تەتقىق قىلىپ، ئىلغار تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، ئۇنى تەشۋىق قىلىشقا ۋە كېڭەيتىشكە بولىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئارقىدا قالغان ئورۇنلاردا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنى تېپىپ، ئۇنىڭ ھەل قىلىنىشىغا ياردەم بەرگىلى بولىدۇ.

كۆپلەپ كۆزىتىش بىلەن تىپىك تەكشۈرۈش بىرلەشتۈرۈلسە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. ئۇ ھادىسىلەر يىغىندىسىنىڭ ئومۇمىي سەۋىيىسىنى تەتقىق قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەم ھادىسىلەر تەرەققىياتىدىكى يېڭى ۋە ئىلغار شەيئىلەرنى ئىگىلەشكە، ھەم ئارقىدا قالغان ۋە بىرقەدەر ناچار ئورۇنلارنى پاش قىلىشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. لېنىن ستاتىستىكا خادىملىرىدىن مۇنەۋۋەر تىپلارنى ۋە ئەڭ ئوسال ئىشلارنى بايان قىلىش ۋە تەتقىق قىلىشنى قايتا ـ قايتا تەلەپ قىلغانىدى.

تىپىك تەكشۈرۈش بىلەن ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈشنى ئارىلاشتۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. تىپىك تەكشۈرۈشتە تىپلار توغرا سۈبيېكتىپ ھۆكۈمگە ئاساسەن تاللىۋېلىنىدۇ، ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈشتە بولسا ئەھۋالغا قاراپ ئەۋرىشكە ئالىدىغان ئوبيېكتىپلىق پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش لازىم بولىدۇ؛ تىپىك تەكشۈرۈشتە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئاز ساندىكى ئورۇنلار تاللىۋېلىنسىلا بولىدۇ، ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈشتە بولسا تەكشۈرۈلىدىغان ئورۇنلارنى يېتەرلىك سانغا يەتكۈزۈش لازىم بولىدۇ؛ تىپىك تەكشۈرۈشتە ئورۇنلارنىڭ ئومۇمىي ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇشىلا تەلەپ قىلىنىدۇ، تىپلار توغرىسىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ئومۇمىيەتنى ھېسابلاپ چىقىشقا بولمايدۇ، ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈشتە بولسا ئەۋرىشكىنىڭ سانلىق قىممىتىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ئومۇمىي گەۋدىنىڭ سانلىق قىممىتىنى ھېسابلاپ چىقىشقا بولىدۇ.

ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈش دېگەن ماددىغا قارالۇن.

نۇقتىلىق تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىنىدىغان

كەۋدە ئىچىدىكى بارلىق ئورۇنلار ياكى يەتكۈدەك كۆپ سانلىدىكى ئورۇنلار ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان تەكشۈرۈش. ئۇ — ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈشكىلا خاس ئۇسۇل.

ستاتىستىكا خىزمىتىدە كۆپلەپ كۆزىتىشنىڭ ژۇرۇرلۇكىنى چوڭ سانلار قانۇنى بەلگىلىگەن. چۈنكى، تەتقىق قىلىنىدىغان ئومۇمىي گەۋدە ئىچىدىكى ئورۇنلار ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان كۆزىتىشلەر يېتەرلىك سانغا يەتكەندىلا ئاندىن شەيئىلەرنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىنى سان جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنى ئېلىپ ئېيتىدىغان بولساق، تۆرلۈك ھادىسىلەر نۇرغۇن ئامىللارنىڭ چىگىش - مۇرەككەپ تەسىرى ئاستىدا شەكىللەنگەن بولىدۇ. ئومۇمىي گەۋدە ئىچىدىكى ئورۇنلارنىڭ تۆرلۈك ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش يۆنىلىشى ۋە دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ، شۇنىڭدەك تۆرلۈك ئامىللارنىڭ ئۆزئارا بىرلىشىش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ سان ئۆزگىرىشىدە مەلۇم دەرىجىدە تاسادىپىيلىق بولىدۇ، ئايرىم ياكى ئاز سانداكى ئورۇنلارنى سۈبيېكتىپ ھالدا يۇلۇپ ئېلىپ تەكشۈرگەن بىلەن بولمايدۇ. لېنىن «ستاتىستىكا ۋە ئىجتىمائىيەت» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئىجتىمائىي ھادىسىلەر جەھەتتە ئايرىم پاكىتلارنى كەلسە - كەلمەس يۇلۇپ ئېلىشتىن ۋە مىسالۋازلىق قىلىشتىنمۇ ئارتۇق ئومۇملاشقان ۋە ئەز بېسىنىپ تۇرالمايدىغان ئۇسۇل يوقتۇر.» «پاكىتلار ئەگەر ئومۇمىي يېغىندىدىن ئېلىنغان ۋە بىر - بىرىگە باغلانغان بولماي، بەلكى پارچە - پارچە ۋە خالىغانچە تاللىۋېلىنغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئۇ پاكىتلار پەقەت ئويۇنچۇقلا بولىدۇ ياكى ھەتتا ئويۇنچۇقتىنمۇ بەتتەر بولىدۇ.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 23 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 279 - بەت) دېمەك، ستاتىستىكىلىق مەلۇمات جەدۋىلى، ئومۇمىي تەكشۈرۈش، نۇقتىلىق تەكشۈرۈش، ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈشكە ئوخشاش ھەر خىل ستاتىستىكىلىق تەكشۈرۈش شەكىللىرىدە بىر - بىرىگە باغلانغان ھادىسىلەر يېغىندىسىنى كۆپلەپ كۆزىتىشكە ھەمدە ئۇنى مۇشۇ ئاساستا يېغىنچاقلاش، پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە تەھلىل - تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى ئۇستىدە توغرا تونۇش ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ.

چوڭ سانلار قانۇنى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

چوڭ سانلار قانۇنى «چوڭ سانلار قانۇنىيىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ كۆپ مىقداردىكى ئايرىم سان ئۆزگىرىشىنى ئىخچاملاش، ئىككىنچى ئورۇنداشنىڭ تاسادىپىي ئامىللار كەلتۈرۈپ چىقارغان ئايرىم پەرقلەرنى يوقىتىش ئارقىلىق زاھىر بولۇپ چىققان، تەتقىق قىلىنىدىغان ئومۇمىي گەۋدىنىڭ سان مۇناسىۋىتىدىكى مۇقىم، ئومۇمىي قانۇنىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، نوپۇس تىزىملاشتا، تۇغۇلغان بوۋاقنىڭ ئوغۇل - قىزلىق نىسبىتىدە ھەر بىر ئائىلىدە ئوچۇق پەرق بولۇشى مۇمكىن، لېكىن نۇرغۇن ئائىلىلەردىن قارىغاندا بۇ نىسبەت خېلىلا تۇراقلىق بولىدۇ. مانا بۇ چوڭ سانلار قانۇنىنىڭ زور ئويىتىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. ئومۇمىي گەۋدە ئىچىدىكى ئايرىم ئورۇنلارنىڭ سانلىق قىممىتى بىلەن ئومۇمىي گەۋدىنىڭ ئوتتۇرىچە سانى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ناھايىتى چوڭ بولۇشى مۇمكىن، ئەمما ئەگەر ئۇنىڭدىكى بىرقانچە ئورۇندىن ئەۋرىشكە ئېلىنىپ ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتى تېپىپ

تى ۋە ئۇنىڭ مىقدارى ھېسابلاپ چىقىلىدۇ.

ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈشكە ۋاقىت، كۈچ ئازراق كېتىدۇ، ئۇ ئارقىلىق بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىگە ئىگە مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى تەكشۈرۈلىدۇ، مەسىلەن، بالوننىڭ مۇساپە ئۇزۇنلۇقىنى سىناش، لامپۇچكىنىڭ ئىشلەش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىنى تەكشۈرۈشكە ئوخشاش؛ ئۇ ئارقىلىق يەنە ئەتراپلىق تەكشۈرۈش ماتېرىيالى تۈزىتىلىپ ۋە تولۇقلىنىپ تۇرىدۇ. ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈشنىڭ توغرۇلۇقىنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشى ئېلىنغان ئەۋرىشكىنىڭ پەرقى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ ئېھتىماللىق بىلەن كۆرسىتىلىدۇ، ئۇنى ئېھتىماللىق نەزەرىيىسىنىڭ قائىدىسىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ئالدىن تىزگىنلەشكە بولىدۇ.

ئېھتىماللىق دېگەن ماددىغا قارالىۇن.

ئائىلىلەر ئىقتىسادىنى تەكشۈرۈش «ئاھالىلەر ئائىلىسىنىڭ كىرىم - چىقىمىنى تەكشۈرۈش» مۇ دېيىلىدۇ. بۇ — ئاھالىلەر ئائىلىسىنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان مەخسۇس تەكشۈرۈش. مەسىلەن، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئائىلىلىرىنىڭ كىرىم - چىقىمىنى تەكشۈرۈش، دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ كىرىم - چىقىمىنى تەكشۈرۈش ۋەھاكازالار.

ئائىلىلەر ئىقتىسادىنى تەكشۈرۈشتە تىپىك تەكشۈرۈش ياكى ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ ئوخشاش بولمىغان تىپلارغا ئايرىلغان ئىشچى - خىزمەتچىلەر ياكى دېھقانلار ئائىلىسى ئىچىدىن ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە قىسمەن ئائىلە تاللىۋېلىنىپ، دائىم تەكشۈرۈلۈپ ۋە تىزىمغا ئېلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ تەكشۈرۈشتە، ئائىلىلەرنىڭ تەركىپ تېپىشىدىكى ئاساسىي ئەھۋال، مەسىلەن، ئائىلىلەرنىڭ جان سانى، ئۇلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشى قاتارلىق ئەھۋاللار ئىگىلەنگەندىن باشقا، ئائىلىلەرنىڭ پۇل - كىرىم چىقىمى بىلەن ئەمەلىي نەرسە كىرىم چىقىمىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئائىلىۋى كىرىم - چىقىم تەپسىلىي تىزىملىنىپ، بۇ ئارقىلىق ئائىلىلەرنىڭ كىرىمى ۋە بۇ كىرىمنىڭ كېلىش مەنبەسى، ئائىلىلەرنىڭ ئىستېمالى ۋە بۇ ئىستېمالنىڭ شەكىللىنىش ئەھۋالى تەھلىل قىلىنىدۇ.

ئائىلىلەر ئىقتىسادىنى تەكشۈرۈشتىن ھاسىل قىلىنغان ماتېرىياللار خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، تاۋار بىلەن تەمىنلەشنى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە پۇل ئوبوروتىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم ئاساسى، شۇنداقلا شەھەر ۋە يېزا خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى تەھلىل قىلىش، مىللىي دارامەتنىڭ تەقسىم قىلىنىش ۋە ئەمگەك مەنبەسىدىن پايدىلىنىش ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم پايدىلىنىش ماتېرىيالى.

ئائىلىلەر ئىقتىسادىنى تەكشۈرۈش بىرقەدەر مۇرەككەپ بولىدۇ. ئاھالىلەر ئائىلىسىنىڭ كىرىم - چىقىم ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ۋە ئىگىلەشتە، ئىشنىڭ كۆپلۈكىدىن ئاسانلا خاتالىق يۈز بېرىپ قالماستىن، تېخى تەكشۈرۈلگۈچىدە تۇرلۇك غەم - ئەندىشىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تەكشۈرگۈچى خادىملارنىڭ ئىچكىرىلەپ كىرىپ ئىنچىكە خىزمەت ئىشلەپ، ئامما بىلەن زىچ ئالاقىدە بولۇپ، تەشۋىقات ۋە سەپەرۋەرلىك خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلەش بىلەن، تەكشۈرۈلگۈچىنىڭ تولۇق ھەمكارلىشىشىنى قولغا كەلتۈرۈشىگە توغرا كېلىدۇ.

كۆپلەپ كۆزىتىش ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىنى ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىنى بىلىش مەقسىتىدە، تەتقىق قىلىنىدىغان ئومۇمىي

شەكلىنى ئېچىپ بېرىدۇ، ئەسلىدە تىزگىنلەش مۇمكىن بولمىغان نۇرغۇن تاسادىپىي ئامىللارنى رول ئوينايدىغان قىلغان ھادىسىلەرنى كىشىلەر بارا - بارا ئىگىلەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئېھتىماللىق تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى بىلىش جەھەتتە كۈندىن - كۈنگە مۇھىم ئورۇن تۇتماقتا. ماركس ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنى شەخسلەرنىڭ ئىستېمال قىلىشى ئۈچۈن تەقسىم قىلىپ بېرىشتىن ئىلگىرى ئۆنىڭدىن تۈرلۈك زۆرۈر چىقىرىۋېتىشلەر بولىدىغانلىقىنى تەھلىل قىلغان چېغىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «قانچىلىك چىقىرىۋېتىشكە كەلسەك، ئۇنى نەق ۋاسىتىلەر ۋە كۈچلەرگە ئاساسەن بەلگىلەش كېرەك، قىسمەن ھالدا ئېھتىماللىق نەزەرىيىسىگە ئاساسەن بەلگىلەش كېرەك.» (ماركس. «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»، 1971 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 18 - بەت)

قەرەللىك مەلۇمات جەدۋىلى سوتسيالىستىك دۆلەت ئاساسىي ستاتىستىكا ماتېرىياللىرىنى قەرەللىك ئىگىلەپ تۇرىدىغان بىر خىل تەكشۈرۈش ئۇسۇلى. بۇ — ئاساسىي قاتلام ئورۇنلىرى ۋە ھەر دەرىجىلىك ئاساسلىق باشقۇرغۇچى ئورگانلار بىرلىككە كەلگەن جەدۋەل شەكلى ۋە تەرتىپ بويىچە، پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى ۋە مۇھىم ئىقتىسادىي پائالىيەت ئەھۋالىنى يۇقىرىغا ۋە دۆلەتكە قەرەللىك مەلۇم قىلىپ تۇرىدىغان بىر خىل ستاتىستىكا تۈزۈمى. مەملىكىتىمىزنىڭ قەرەللىك مەلۇمات جەدۋىلى خەلق ئىگىلىكىگە دائىر ئاساسىي ستاتىستىكىلىق مەلۇمات جەدۋىلى ۋە كەسپىي ئىشلارغا دائىر ستاتىستىكىلىق مەلۇمات جەدۋىلى دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. خەلق ئىگىلىكىگە دائىر ئاساسىي ستاتىستىكىلىق مەلۇمات جەدۋىلى خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق باشقۇرۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن دۆلەت ستاتىستىكا تارماقلىرى تەرىپىدىن بىر تۇتاش تۈزۈپ تارقىتىلىدۇ. كەسپىي ئىشلارغا دائىر ستاتىستىكىلىق مەلۇمات جەدۋىلى، مەخسۇسلا باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن، دۆلەت ستاتىستىكا ئورگانلىرىنىڭ تەستىقى بىلەن، ھەرقايسى كەسپىي تارماقلار تەرىپىدىن تۈزۈپ تارقىتىلىدۇ. قەرەللىك مەلۇمات جەدۋىلى مەلۇمات يەتكۈزۈش ۋاقتىغا قاراپ كۈنلۈك، ئون كۈنلۈك، ئايلىق، پەسىللىك، يېرىم يىللىق ۋە يىللىق جەدۋەلگە بۆلۈنىدۇ؛ مەلۇمات يەتكۈزۈش ئۇسۇلىغا قاراپ تېلېگرامما مەلۇماتى، يازما مەلۇمات، تېلېگرامما بىلەن يازما شەكىل بىرلەشتۈرۈلگەن مەلۇمات دېگەن ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ.

قەرەللىك مەلۇمات جەدۋىلى تۈزۈمىنىڭ ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، قەرەللىك مەلۇماتقا بولغان رەھبەرلىك ۋە باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، قەرەللىك مەلۇمات جەدۋىلىنى تۈزۈش، تارقىتىش ۋە تەكشۈرۈپ تەستىقلاش تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، بۇ جەدۋەلنىڭ ئاساسىي خىزمىتىنى كۈچەيتىش، دەسلەپكى خاتىرە ۋە ستاتىستىكىلىق ھېسابات تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەدۋەلنى تولدۇرۇپ يوللاش ئىنتىزامىنى چىڭىتىش، ستاتىستىكا ماتېرىياللىرىنى يوللاش توغرىسىدىكى تۈرلۈك بەلگىلىمىلەرگە قاتتىق رىئايە قىلىش، ستاتىستىكا ماتېرىياللىرىنى يالغان مەلۇم قىلىش ۋە ئويدۇرۇپ چىقىرىشقا يول قويماسلىق، دۆلەت مەخپىيىتىنى ساقلاشقا دىققەت قىلىش لازىم.

چەكلىمىدىغان بولسا، چوڭ سانلار قانۇنىغا ئاساسەن بىلىشكە بولمىدىغان، ئەۋرىشكە ئىلىنىغان ئوتتۇرىچە سان بىلەن ئومۇمىي گەۋدىنىڭ ئوتتۇرىچە سانى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق كىچىك بولىدۇ، بەلكى ئەۋرىشكە ئىلىنغان ئورۇنلار قانچە كۆپ بولسا، پەرق شۇنچە كىچىك بولىدۇ. چوڭ سانلار قانۇنىنىڭ قائىدىلىرى ستاتىستىكىلىق ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈشنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى بولۇپ قالدى.

چوڭ سانلار قانۇنىنىڭ رولى تاسادىپىيلىق ئارقىلىق مۇقەررەرلىكنىڭ، ھادىسىلەرنى بىلىش قانۇنىيىتىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىنى تېپىشتىن ئىبارەت، ئۇ ھادىسىنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. ھادىسىلەر قانۇنىيىتىنىڭ مەزمۇنىنى چوڭ سانلار قانۇنى بەلگىلىمەيدۇ، بەلكى ھادىسىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىنى بەلگىلەيدۇ. ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنىڭ ماھىيىتىنى تارىخىي ماتېرىيالىزم بىلەن سىياسىي ئىقتىسادلا چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

كۆپلەپ كۆزىتىش دېگەن ماددىغا قارالۇن.

ئېھتىماللىق تۇغۇلۇش ئېھتىمالى بولغان ئۆزگىرىشچان ۋەقەنى ئۆلچەيدىغان سان. تەبىئەت ھادىسىلىرى بىلەن ئىجتىمائىي ھادىسىلەردە، مەلۇم ۋەقە بەلگىلىك شارائىت ئاستىدا تۇغۇلۇشى مۇمكىن ۋە تۇغۇلماسلىقىمۇ مۇمكىن، مۇشۇنداق ۋەقە ئۆزگىرىشچان ۋەقە ياكى تاسادىپىي ۋەقە دەپ ئاتىلىدۇ. n قېتىملىق تەكرار سىناق داۋامىدا ئۆزگىرىشچان ۋەقە A نىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى m قېتىم بولسا دەپ پەرەز قىلساق، m/n ۋەقە A نىڭ ئوتتۇرىغا چىقىش چاستوتىسى دەپ ئاتىلىدۇ؛ سىناق قېتىمى n ناھايىتى چوڭ بولغان چاغدا، ۋەقە A نىڭ چاستوتىسى مەلۇم تۇراقلىق سان P نى چۆرىدەپ ئوڭ ـ سولغا تەۋرىنىدۇ، P ۋەقە A نىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىدىكى ئېھتىماللىق بولىدۇ. دېمەك، ئېھتىماللىق دېگەن ـ سان، ئۇ O دىن چوڭراق، 1 دىن كىچىكرەك بولۇپ، ئۆزگىرىشچان ۋەقەنىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىكى بىر خىل ئىچكى خۇسۇسىيىتىنىڭ سان جەھەتتىكى بەلگىسى بولىدۇ. ئوگەر ئۆزگىرىشچان ۋەقەنىڭ مۇمكىن بولغان تۈرلۈك ئەھۋالى بىلىۋېلىنغان بولسا، ئېھتىماللىقنى ماتېماتىكىلىق لوگىكا بىلەن ھېسابلاپ چىقىلى بولىدۇ، بۇنداق ئېھتىماللىق ماتېماتىكىلىق ئېھتىماللىق ياكى كلاسسىك ئېھتىماللىق دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئەگەر ئۆزگىرىشچان ۋەقەنىڭ ئېھتىماللىقى ئۆزاق مۇددەت كۆزىتىش ياكى كۆپلەپ تەكرار سىناق قىلىش ئارقىلىق بېكىتىلسە، بۇنداق ئېھتىماللىق ستاتىستىكىلىق ئېھتىماللىق ياكى تەجرىبە ئېھتىماللىقى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۆزگىرىشچان ۋەقەنىڭ ئېھتىماللىقى ئۇستىدىكى پەرەزنى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن ئېھتىماللىق نەزەرىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ ـ ماتېماتىكىنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى.

ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «كۆرۈنۈشتە تاسادىپىيلىق رول ئوينىۋاتقان يەرلەردە بۇنداق تاسادىپىيلىق باشتىن ـ ئاخىر ئىچكى يوشۇرۇن قانۇنىيەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولىدۇ، ۋەھالەنكى گەپ بۇ قانۇنىيەتلەرنى تېپىشتا.» (ئېنگېلس. «لىيودۋىگ فېيېرباخ ۋە گېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»، 1975 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 71 ـ بەت) ئېھتىماللىق نەزەرىيىسى تاسادىپىي ھادىسىلەرگە يوشۇرۇنغان ئىچكى قانۇنىيەتلەرنىڭ ئىپادىلىنىش

ھېساباتىنى يولغا قويۇشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ، دەسلەپكى خاتىرىنى كارخانىلارنىڭ ستاتىستىكا، بوغالتىرلىق ۋە كەسپىي تېخنىكىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل ھېساباتىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا دۆلەتنىڭ ستاتىستىكا تۈزۈمى ۋە برغالتىرلىق تۈزۈمىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان قىلىش؛ (3) ئاممىنىڭ كارخانا باشقۇرۇشىغا پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، دەسلەپكى خاتىرىنى ئاددىي، ئىخچام، ئاممىنىڭ ئىگىلىشى ۋە ئىشلىتىشىگە ئوڭاي بولىدىغان قىلىش.

مۇتلەق سان ستاتىستىكىلىق مۇتلەق ساننى كۆرسىتىدۇ. ئۇ مەلۇم زامان، ماكان ۋە شارائىتتا ئەكس ئەتكەن مەلۇم ھادىسىنىڭ كۆلىمىنىڭ ئومۇمىي مىقدار كۆرسەتكۈچىدۇر. ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىنى ھېسابلايدىغان مۇتلەق ساندا ستاتىستىكىلىق كۆرسەتكۈچ ئۇقۇمى، ھېسابلاش دائىرىسى، مەزمۇنىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ھېسابلاش ئۇسۇلى توغرا بەلگىلىنىشى لازىم، مۇشۇنداق ھاسىل قىلىنغان مۇتلەق سان ئوبيېكتىپ ئەھۋالنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، سانلارنىڭ توغرا بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلالايدۇ.

ستاتىستىكىلىق مۇتلەق سان ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى، ئومۇمىي گەۋدە ئىچىدىكى بىرلىكلەرنىڭ سان بەلگىلىرى قىممىتىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى بولۇپ، بەلگىلەرنىڭ ئومۇمىي سانى دەپ ئاتىلىدۇ؛ يەنە بىرى، ئومۇمىي گەۋدە ئىچىدىكى بىرلىكلەرنىڭ ئومۇمىي سانى بولۇپ، ئومۇمىي گەۋدىنىڭ ئومۇمىي سانى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم شەھەردە ھەممىسى بولۇپ 200 سانائەت كارخانىسى بولسا، ئۇلارنىڭ مەھسۇلات قىممىتىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى 50 مىليون يۈەن بولىدۇ؛ 200 كارخانا ئاشۇ شەھەردىكى سانائەتنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىنىڭ ئومۇمىي سانى بولىدۇ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى بولغان ھېلىقى 50 مىليون يۈەن شۇ شەھەردىكى سانائەتنىڭ بەلگىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى بولىدۇ.

ستاتىستىكىلىق مۇتلەق سان ئاتالغۇلۇق ساندىن يەنى مەلۇم ئۆلچەم بىرلىكىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ ئەمەلىي نەرسە بىرلىكىنى ۋە پۇل بىرلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوخشاش بولمىغان ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى ئوخشاش بولمايدۇ. مۇتلەق ساننىڭ ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ كۆلىمىنى دەل جايىدا ئەكس ئەتتۈرۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى جايىدا ۋە مۇۋاپىق تاللاش كېرەك.

مۇتلەق سان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى بىۋاسىتە ۋە كونكرېت ئەكس ئەتتۈرەلەيدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ ئەھۋالى ۋە كۈچى، ھەرقايسى تارماقلار ۋە ئورۇنلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتىنىڭ جەريانى ۋە نەتىجىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىكلا بولغان ئاساسىي كۆرسەتكۈچلەر ئادەتتە مۇتلەق سان بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ستاتىستىكىلىق مۇتلەق سان ستاتىستىكا ماتېرىياللىرى يىغىندىسىنىڭ بىۋاسىتە نەتىجىسى، شۇنداقلا تۈرلۈك نىسپىي سانلار كۆرسەتكۈچى بىلەن ئوتتۇرىچە سانلار كۆرسەتكۈچىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ھېسابلاشنىڭ ئاساسى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ستاتىستىكىلىق مۇتلەق ساننىڭ خاتاسىز بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

نىسپىي سان ستاتىستىكىلىق نىسپىي ساننى كۆرسىتىدۇ، ئۇ ئۆزئارا باغلىنىشلىق

www.uyghurkitap.com

سوتسىيالىستىك ستاتىستىكا خىزمىتىدە قەرەللىك مەلۇمات جەدۋىلى تۈزۈمى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ سوتسىيالىستىك كارخانا ۋە ئورۇنلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتىنى ئەتراپلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ۋە نازارەت قىلىشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

دەسلەپكى خاتىرە مەلۇم تەلەپ بويىچە، كارخانا ۋە كەسپىي ئورۇنلارنىڭ تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتىنىڭ جەريانى ۋە نەتىجىسى رەقەم ياكى يېزىق شەكلى بىلەن خاتىرىلەپ قالدۇرۇلغان بىرىنچى قول ماتېرىيالنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئىشچىلارنىڭ ئىشقا كەلگەن ۋاقتى بىلەن ئىشقا كەلمىگەن ۋاقتىنى يۇقلىما جەدۋىلىگە ئولتۇرغۇزۇش، كۈنلۈك مەھسۇلاتنىڭ مىقدارىنى، سۈپىتىنى ۋە ئىش ۋاقتىدىن پايدىلىنىش ئەھۋالىنى بەلگىلىك جەدۋەلگە ئولتۇرغۇزۇشقا ئوخشاش ۋە باشقىلار. دەسلەپكى خاتىرىنىڭ تۈرلۈك ئومۇملاشتۇرۇش جەدۋىلى ۋە ھېسابات دەپتىرى بىلەن بولغان پەرقىدىن قارىغاندا، ئۇ - شۇ ئىش بولغان نەق مەيداندا بىرىنچى قېتىم يېزىپ قالدۇرۇلغان بىۋاستە خاتىرە، ھەر خىل ئومۇملاشتۇرۇش جەدۋىلى ۋە ھېسابات دەپتىرى قاتارلىقلارنىڭ ئاساسى؛ يېزىپ قالدۇرۇلغان ۋاقتىدىن قارىغاندا، ئۇ دائىمىي خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، شۇ ئىش بىلەن تەڭ خاتىرىلىۋېلىنىدۇ؛ يېزىپ قالدۇرۇلغان مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ دائىرىسى كەڭ بولۇپ، كارخانا ۋە كەسپىي ئورۇنلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەھۋاللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ خاتىرىنى يېزىپ قالدۇرۇشقا قاتناشقان خادىملاردىن قارىغاندا، ئۇ ئاممىۋىلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاممىنىڭ ئۆزىنىڭ خاتىرىلىشى ئاساسلىق ئۇسۇل بولىدۇ.

توغرا بولغان دەسلەپكى خاتىرە ئىلمىي سانلىق ئاساسقا ئېرىشىدىغان ئاساسىي ھالقا. مەيلى ستاتىستىكا، بوغالتىرلىق ياكى كەسپىي تېخنىكا ھېساباتى بولسۇن، بۇلاردا توغرا بولغان دەسلەپكى خاتىرە ئاساس قىلىنىدۇ. دەسلەپكى خاتىرىنى قالدۇرماي ياكى دەسلەپكى خاتىرىنى توغرا يازماي، تەسىرات بويىچە سانلارنى مۆلچەرلىگەندە ياكى يالغان ئەھۋال، يالغان رەقەملەرنى توقۇپ چىققاندا، مۇقەررەر ھالدا ستاتىستىكا، بوغالتىرلىققا ئوخشاش خىزمەتلەردىكى سانلىق ماتېرىياللار چىنلىقىنى يوقىتىپ قويىدۇ - دە، ئىگىلىك باشقۇرۇش خىزمىتىگە قىيىنچىلىق تۇغدۇرۇپ قويىدۇ.

دەسلەپكى خاتىرە كارخانا باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، ئىگىلىك ھېساباتىنى يولغا قويۇشتا ئىنتايىن مۇھىم. بۇنىڭدا بىر تۇتاش ئۇيۇشتۇرۇش، ئىش تەقسىم قىلىۋېلىپ مەسئۇل بولۇش پرىنسىپىنى ئىجرا قىلىش لازىم. دەسلەپكى خاتىرىنىڭ مەزمۇنى ئاددىي ۋە چۈشىنىشلىك، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ۋە يۈرگۈزگىلى بولىدىغان بولۇشى لازىم، ئۇنى ئورنىتىش ۋە باشقۇرۇشتا بىر تۇتاش تىزىمغا ئالدۇرۇش، ھەرقايسى جەھەتلەردە ئىشلىتىش، ئۇنىڭدا ئىشنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ساقلىنىش كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكى بىرنەچچە پرىنسىپنى يولغا قويۇش لازىم: (1) ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىپ، دەسلەپكى خاتىرىنى ھەم كارخانا ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان، ھەم كارخانا باشقۇرۇش تەلىپىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان قىلىش؛ (2) كارخانىنىڭ ئىگىلىك

ئوتتۇرىچە جەريانى ئايرىم، تاسادىپىي ئامىللارنىڭ تەسىرىنى تۈگىتىپ، ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولغان تۈپ يۆنىلىشىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ماركس تاۋارنىڭ بازار باھاسىنىڭ تەڭشەش رولىنى ئوينايدىغان ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى چۆرىدەپ تۇراقسىز بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى دەلىللىگەن چېغىدا، بۇنداق تۇراقسىزلىق ستاتىستىكىلىق ئوتتۇرىچە سان ئارقىلىق بىر - بىرىنى يەپ تۈگىتىدۇ، بۇنداق تەڭشەش رولى ئىچىدە ستاتىستىكىلىق ئوتتۇرىچە سان ھۆكۈمرانلىق قىلىش رولىنى ئوينايدۇ، دەپ كۆرسەتكەنىدى («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 973 - بەت). ستاتىستىكىلىق ئوتتۇرىچە سان ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان ستاتىستىكىلىق تەھلىل كۆرسەتكۈچىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ئارقىلىق ھەرقايسى ئورۇنلار خىزمىتىنىڭ نەتىجىسى ۋە سۈپىتىنى سېلىشتۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىلەر سەۋىيىسىنىڭ ئۆزگىرىش يۆنىلىشى ۋە ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا تەقەززالىق مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشقا بولىدۇ.

ئوتتۇرىچە سان تۈر جەھەتتىن ئوخشايدىغان، مىقدار جەھەتتىن ئوخشىمايدىغان نۇرغۇن سانلارنىڭ ئوتتۇرىچىسى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بولغاچقا، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنىڭ ئوخشاش خاراكتېردە بولۇشى ئوتتۇرىچە ساننى ھېسابلاشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ھېسابلىنىدۇ. ئىلمىي بولغان ئوتتۇرىچە سان بۆلەكلەرگە ئايرىش ئۇسۇلى ئاساسىغا قۇرۇلغان بولىدۇ، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىلەر بۆلەكلەرگە ئايرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئوخشاش بولمىغان تىپلارغا ئايرىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن، ئوتتۇرىچە سان ئوخشاش خاراكتېردىكى ئومۇمىي كەۋدە بويىچە ھېسابلىنىدۇ ۋە تەتبىق قىلىنىدۇ.

ئوتتۇرىچە سان ئارىفمېتىكىلىق ئوتتۇرىچە سان، گارمۇنىك ئوتتۇرىچە سان ۋە گېئومېترىك ئوتتۇرىچە سان دېگەن ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ. بۇلارنىڭ ھەربىر خىلى يەنە ئاشۇرۇلغان ئوتتۇرىچە سان ۋە ئاشۇرۇلمىغان ئوتتۇرىچە سان دەپ ئايرىلىدۇ. ئاشۇرۇلمىغىنى «ئاددىي ئوتتۇرىچە سان» دەپ، ئاشۇرۇلغىنى «ئاشۇرۇلغان ئوتتۇرىچە سان» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاددىي ئارىفمېتىكىلىق ئوتتۇرىچە سان بىرقانچە ئۆزگىرىشچان مىقدار قىممىتىنىڭ يىغىندىسىنى ئۆزگىرىشچان مىقدار قىممىتىنىڭ سانىغا بۆلىدىغان ساندىن ئىبارەت. ئۇنى ھېسابلاش فورمۇلىسى مۇنداق:

$$\overline{x}=\frac{\sum x}{n}$$

فورمۇلىدىكى $\overline{x}$ ئوتتۇرىچە ساننى بىلدۈرىدۇ، $\sum$ ئومۇمىي يىغىندىنى بىلدۈرىدۇ، x ئۆزگىرىشچان مىقدارنىڭ قىممىتىنى بىلدۈرىدۇ، n ئۆزگىرىشچان مىقدار قىممىتىنىڭ ساننى بىلدۈرىدۇ.

ئاشۇرۇلغان ئارىفمېتىكىلىق ئوتتۇرىچە سان بىرقانچە ئۆزگىرىشچان مىقدار قىممىتىنىڭ ھەربىرى بىلەن ئېغىر - يېنىكلىكىنى ئۆلچەش رولىغا بىر سانلىق قىممەت (ئاساسىي سان دېيىلىدۇ)نىڭ كۆپەيتمىسىنىڭ يىغىندىسىنى ئاساسىي ساننىڭ يىغىندىسىغا بۆلىدىغان ساندىن ئىبارەت. ئۇنى ھېسابلاش فورمۇلىسى مۇنداق: $\overline{x}=\frac{\sum xf}{\sum f}$ فورمۇلىدىكى $\overline{x}$، $\sum$، x نىڭ بىلدۈرىدىغىنى ئالدىنقى فورمۇلىدىكىگە ئوخشايدۇ؛ f ئاساسىي ساننى بىلدۈرىدۇ.

[مىسال] مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىـ

بولغان ئەكسى ستاتىستىكىلىق كۆرسەتكۈچنىڭ نىسبەت قىممىتى بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئوبيېكتىپ شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىش ۋە قارىمۇقارشىلىق بىرلىك مۇناسىۋىتى، شەيئىلەرنىڭ تۈپ ماھىيىتى ۋە تەرەققىي قانۇنىيىتىنى تېخىمۇ ئوبدان بىلىشىمىز ئۈچۈن، بىزدىن تۇرلۈك ھادىسىلەرنى سان جەھەتتىن سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. تۇرلۈك نىسپىي سانلار ئاشۇنداق سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان كۆچلۈك قورال ھېسابلىنىدۇ. نىسپىي سان بىلەن ئىپادىلەش ئۇسۇلى مۇنداق: سېلىشتۇرۇلغان ئىككى سانلىق قىممەت بىر-بىرىدىن ئانچە پەرق قىلمىغان چاغدا، نىسپىي سان كۆپىنچە پىرسەنت ۋە پرۇتۇن سان بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؛ ئىككى سان بىر-بىرىدىن كۆپرەك پەرق قىلغان چاغدا بولسا، ھەسسىلىك سان ياكى پروىل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ستاتىستىكىلىق نىسپىي سان بەش خىل بولىدۇ: ئەمەلىي ئورۇنداشقان سان بىلەن پىلاندىكى سان سېلىشتۇرۇلغان ۋە پىلاننىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالىنى بىلدۈرىدىغان نىسپىي سان؛ قىممەن سان بىلەن ئومۇمىي سان سېلىشتۇرۇلغان تۈزۈلمە نىسپىي سانى؛ ئوخشاش بولمىغان رايون ياكى ئورۇنلارنىڭ سانلىق قىممىتى سېلىشتۇرۇلغان سېلىشتۇرما نىسپىي سان؛ ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدىكى سانلىق قىممەتلەر سېلىشتۇرۇلغان ھەرىكەتتىكى نىسپىي سان؛ خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان، لېكىن ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولغان ئىككى ئوتلىق سانىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ھەيئىلەرنىڭ زىچلىقى ياكى ئومۇملۇق دەرىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان زىچلىق نىسپىي سان، مەسىلەن، ئاھالىلەرنىڭ زىچلىقى (مەلۇم رايوندىكى ئاھالە سانىنىڭ شۇ رايوننىڭ يەر كۆلىمى بىلەن سېلىشتۇرۇلۇشى)، ئەمگەكچىلەرنىڭ تېخنىكا بىلەن جابدۇنۇش دەرىجىسى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار، زىچلىق نىسپىي سانىنىڭ كۆپىنچىسى ئۈلچەم بىرلىكى بولغان ئاتالغۇلۇق ساندىن ئىبارەت.

نىسپىي سانىنى توغرا ھېسابلاش ۋە ئىشلىتىش ئۈچۈن ئەكسى نۇقتىغا دىققەت قىلىش لازىم: (1) سېلىشتۇرۇلىدىغان ئىككى كۆرسەتكۈچنىڭ سېلىشتۇرۇشقا مۇۋاپىق كېلىش خاراكتېرىنى ساقلاش، مەسىلەن، كۆرسەتكۈچنىڭ كالىبر دائىرىسى ۋە ھېسابلاش ئۇسۇلى قاتارلىقلارنىڭ مۇمكىنقەدەر بىردەك بولۇشىنى ساقلاش لازىم. كۆرسەتكۈچنىڭ سېلىشتۇرۇشقا بولىدىغان بولۇشى سېلىشتۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. (2) نىسپىي سان ئۆزى سېلىشتۇرىدىغان ئىككى كۆرسەتكۈچكە بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا تەتقىق قىلىنغاندىلا ئاندىن مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

ئوتتۇرىچە سان «ستاتىستىكىلىق ئوتتۇرىچە سان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ — ئومۇمىي گەۋدە ئىچىدىكى بىرلىكلەرنىڭ مەلۇم سان بەلگىلىرى قىممىتىنىڭ ئادەتتىكى سەۋىيىسىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرىدىغان سان. مەسىلەن، مەلۇم بىر خىل زىرائەتنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى ئوخشاش بولمىغان بارلىق ئېتىزلاردىن ئېلىنغان ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى، دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان ئىشچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى، تارىختىكى تەرەققىيات سۈرئىتى ئوخشاش بولمىغان مەلۇم بىر خىل مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەلۇم مەزگىلدىكى ئوتتۇرىچە تەرەققىيات سۈرئىتى قاتارلىقلار. نۇرغۇنلىغان ھادىسىنىڭ سان جەھەتتىكى

خىزمەتتىدە، كېنۇمېتىرلىك ئوتتۇرىچە سان دائىم ئوتتۇرىچە تەرەققىيات سۈرئىتىنى ھېسابلاشتا قوللىنىلىدۇ.

[مىسال] مەلۇم زاۋۇتنىڭ يىللىق مەھسۇلات مىقدارى بەش يىل ئىچىدە ھەر يىلى ئۆتكەن يىلدىكىدىن 1.2 ھەسسە، 1.5 ھەسسە، 1.6 ھەسسە، 1.5 ھەسسە، 1.7 ھەسسە ئېشىپ بارغان بولسا، مەھسۇلات مىقدارىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە تەرەققىيات سۈرئىتى مۇنداق بولىدۇ:

$$\overline{x}_g = \sqrt[5]{1.2 \times 1.5 \times 1.6 \times 1.5 \times 1.7}$$
$$= 1.49$$

تەقسىملەنگۈچى سانلار تىزمىسى ستاتىستىكا ماتېرىياللىرى بۆلەكلەرگە ئايرىلغاندىن كېيىن، يەنە مەلۇم رەت بويىچە تىزىلىپ شەكىللەنگەن ستاتىستىكىلىق سانلار تىزمىسىدىن ئىبارەت. بۆلەكلەرگە ئايرىلىدىغان ماتېرىياللار ئىككى ئاساسلىدىن تەركىب تاپىدۇ: (1) مەلۇم بەلگىلەر بويىچە ئايرىلغان بۆلەكلەر، (2) ھەرقايسى بۆلەكلەرگە تەقسىم قىلىنغان بىرلىكلەر. بۆلەكلەرگە مۇشۇنداق ئايرىلغان ماتېرىيال «سانلارنىڭ تەقسىم قىلىنىشى» دەپ ئاتىلىدۇ.

تەقسىملەنگۈچى سانلار تىزمىسى ھەممە بىرلىكنىڭ ئومۇمىي گەۋدە ئىچىدىكى تەركىب تېپىش ئەھۋالى ۋە ئۆزگىرىشىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تەقسىملەنگۈچى سانلار تىزمىسى ئىككى خىل بولىدۇ: (1) سۈپەت بەلگىلىرى بويىچە بۆلەكلەرگە ئايرىلغان تەقسىملەنگۈچى سانلار تىزمىسى بولۇپ، بۇ «سۈپەت سانلىرى تىزمىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم زاۋۇتتا قۇيمىچىلىق سېخى، پىششىقلاپ ئىشلەش سېخى، قۇراشتۇرۇش سېخى قاتارلىق ئون سېخ، بۇ سېخلارنىڭ قارىمىقىدا 150 ئۇچاستىكا بولسا، مۇشۇ 150 ئۇچاستەكنىڭ ئون سېخ ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىنغان سانىنىڭ رەت بويىچە تىزىلىشى سۈپەت سانلىرى تىزمىسى بولىدۇ. (2) سان بەلگىلىرى بويىچە بۆلەكلەرگە ئايرىلغان تەقسىملەنگۈچى سانلار تىزمىسى بولۇپ، بۇ «ئۆزگىرىشچان مىقدار سانلار تىزمىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم زاۋۇتتا 100 ئىشچى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىش ھەقلىرى سەۋىيىسى ئوخشاش بولماي، 50 يۆھەندىن تۆۋەن ئىش ھەقلىرى ئالىدىغىنى 20 كىشى، 50 يۆھەندىن 60 يۆھەنگىچە ئالىدىغىنى 30 كىشى، 60 يۆھەندىن 70 يۆھەنگىچە ئالىدىغىنى 30 كىشى، 70 يۆھەندىن يۇقىرى ئالىدىغىنى 20 كىشى بولسا، مۇشۇ ئىش ھەقلىرى بۆلەكلىرى سان بەلگىلىرى بويىچە ئايرىلغان بۆلەكلەر بولىدۇ، ھەرقايسى بۆلەكتىكى ئىشچىلار سانىنىڭ رەت بويىچە تىزىلىشى ئۆزگىرىشچان مىقدار سانلار تىزمىسى بولىدۇ.

ھەرىكەتلىك ھالەتتىكى سانلار تىزمىسى «ۋاقىت جەھەتتىكى سانلار تىزمىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ مەلۇم ئىجتىمائىي ھادىسىنىڭ ھەرقايسى ۋاقىتتىكى سانلىق قىممىتىنى(بۇ مۇتلەق سان، نىسپىي سان ياكى ئوتتۇرىچە سان بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ)ۋاقىت رېتى بويىچە تىزىشتىن ھاسىل بولغان سانلار تىزمىسى. مەسىلەن، مەملىكىتىمىز ئازاد بولغاندىن كېيىنكى ھەر يىللىق سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى ۋە ھەر يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ئىشچى-خىزمەتچىلەر سانى قاتارلىقلارنى ھەرىكەتلىك ھالەتتىكى سانلار تىزمىسى قىلىپ تۈزۈپ، ئۇلارنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە ئۆزگىرىش يۆنىلىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ. ھەرىكەتلىك ھالەتتىكى سانلار تىزمىسىنى تۈزۈشتە كۆرسەتكۈچنىڭ ۋاقىت، جاي،

سەدىكى ئەككى ئىشچىنىڭ ھەربىرىنىڭ كۈنلۈك ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتى 24 دانە، ئۈچ ئىشچىنىڭ ھەربىرىنىڭ ئىشلەپ چىقارغىنى 22 دانە، ئەككى ئىشچىنىڭ ھەربىرىنىڭ ئىشلەپ چىقارغىنى 19 دانە بولسا، بۇلارنىڭ ئوتتۇرىچە كۈنلۈك مەھسۇلاتى مۇنداق بولىدۇ:

$$\overline{x}=\frac{24\times 2+22\times 3+19\times 2}{2+3+2}$$

$$=\frac{152}{7}=21.7 \quad (\text{دانە})$$

بۇ يەردە ئىشچىلارنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلات مىقدارى بولغان 24، 22، 19 دېگەن سانلار ئۆزگىرىشچان مىقدارنىڭ قىممىتى بولىدۇ، ئىشچىلارنىڭ سانى بولغان 2، 3، 2 بولسا ئاساسىي سان بولىدۇ.

گارمونىك ئوتتۇرىچە سان «تەتۇر ئوتتۇرىچە سان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ بىرنەچچە ئۆزگىرىشچان مىقدار قىممىتى تەتۇر سانىنىڭ ئارىفمېتىكىلىق ئوتتۇرىچە سانىنىڭ تەتۇر سانىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئاددىي ئوتتۇرىچە سان فورمۇلىسى مۇنداق:

$$\overline{x}=\frac{n}{\sum\frac{1}{x}}$$

(بەلگىلەرنىڭ بىلدۈرىدىغىنى ئالدىنقى فورمۇلىدىكىگە ئوخشايدۇ) ئۇنىڭ ئاغىرلىغان ئوتتۇرىچە سان فورمۇلىسى مۇنداق:

$$\overline{x}=\frac{\sum w}{\sum\frac{1}{x}w}$$

فورمۇلىدىكى $\overline{x}$، $\sum$، x نىڭ بىلدۈرىدىغىنى ئالدىنقى فورمۇلىدىكىگە ئوخشايدۇ؛ w ئاساسىي سانىنى بىلدۈرىدۇ.

گارمونىك ئوتتۇرىچە سان ئادەتتە ئومۇمىي گەۋدە ئىچىدىكى بىرلىكلەر سانىنى بىلدۈرىدىغان ماتېرىيال يوق چاغلاردا قوللىنىلىدۇ.

[مىسال] مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىسىدىكى بىر قىسىم ئىشچىنىڭ ھەربىرىنىڭ كۈنلۈك ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتى 24 دانە، ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 48 دانە؛ يەنە بىر قىسىم ئىشچىنىڭ ھەربىرىنىڭ كۈنلۈك ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتى 22 دانە، ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 66 دانە؛ يەنە بىر قىسىم ئىشچىنىڭ ھەربىرىنىڭ كۈنلۈك ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتى 19 دانە، ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 38 دانە بولسا، ئوتتۇرىچە ھەربىر ئىشچىنىڭ كۈنلۈك ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتى مۇنداق بولىدۇ:

$$\overline{x}=\frac{48+66+38}{\frac{1}{24}\times 48+\frac{1}{22}\times 66+\frac{1}{19}\times 38}$$

$$=\frac{152}{7}=21.7 \quad (\text{دانە})$$

بۇ يەردە ئىشچىلارنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلات مىقدارى بولغان 24، 22، 19 دېگەن سانلار ئۆزگىرىشچان مىقدارنىڭ قىممىتى بولىدۇ، ھەربىر قىسىم ئىشچىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى بولغان 48، 66، 38 دېگەن سانلار بولسا ئاساسىي سان بولىدۇ.

گېئومېتىرىك ئوتتۇرىچە سان بىرقانچە ئۆزگىرىشچان مىقدار قىممىتىنىڭ ئارقىمۇ-ئارقا كەلگەن كۆپەيتمىسىدىن بىرقانچە ئىككىنچى دەرىجىلىك يىلتىز چىقىرىدىغان سانىدىن ئىبارەت. ئۇنى ھېسابلاش فورمۇلىسى مۇنداق:

$$\overline{x}_g=\sqrt[n]{\prod x}$$

فورمۇلىدىكى $\overline{x}_g$ گېئومېتىرىك ئوتتۇرىچە سانىنى بىلدۈرىدۇ، $\prod$ ئارقىمۇئارقا كەلگەن كۆپەيتمىنىڭ بەلگىسى. پىلان ـ ستاتىستىكا،

چىقىرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا يەنى مۇشۇ مەزگىلدىكى كۆرسەتكۈچلەرنىڭ سانلىق قىممىتىنى مەزگىللىك سانغا بۆلۈشكە بولىدۇ. كۈندىلىك ئوتتۇرىچە سانىنى ۋاقىت نۇقتىسىدىكى سانلار تىزمىسىغا ئاساسەن ھېسابلىغاندا، ئىنجىتمائىي ھادىسىنىڭ ھەربىر ۋاقىت نۇقتىسىدىكى ھالىتىنى ئۆزمەي خاتىرىلەۋېلىش مۇمكىن بولمىغاچقا، ۋاقىت ئارىلىقى تەڭ بولغان ۋاقىت نۇقتىسىدىكى سانلار تىزمىسىدا، ۋاقىت ھالەتلىرى ئارىلىقىدىكى ئۆزگىرىشنى ئوتتۇرىچە بولغان دەپ پەرەز قىلىپ، ئاۋۋال ھەرقايسى ۋاقىت نۇقتىسىدىكى سانلارنى ئايرىم - ئايرىم قوشۇپ ئىككىگە بۆلۈپ، ھەرقايسى قىسقا مەزگىلدىكى ئوتتۇرىچە سەۋىيىنى تېپىپ چىقىمىز، ئاندىن بۇ ھەرقايسى قىسقا مەزگىلدىكى ئوتتۇرىچە سەۋىيىدىن يەنە ئوتتۇرىچە سانىنى چىقارساق، مۇشۇ مەزگىلدىكى ئومۇمىي سەۋىيىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان كۈندىلىك ئوتتۇرىچە سانىنى تېپىپ چىقالايمىز. ئەگەر بۇنداق ئىككى قەدەمگە بۆلۈپ ھېسابلاش ئۇسۇلىنى قوشۇپىلا بىر قەدەم بىلەن ھېسابلايدىغان بولساق، ئۇنىڭ ئادىدىيلاشتۇرۇپ، ۋاقىت نۇقتىسىدىكى سانلار تىزمىسىنىڭ بېشى ۋە ئاخىرىدىكى ئەزالاردىن $\frac{1}{2}$ دىن ئېلىپ ئوتتۇرىدىكى ئەزالار بىلەن قوشۇپ، ۋاقىت نۇقتىسىدىكى ئەزالاردىن 1 نى ئېلىۋېتىپ بۆلسەك بولىدۇ. $a_1, a_2, a_3 \cdots\cdots a_n - 1 a_n$ لار ۋاقىت نۇقتىلىرىدىكى كۆرسەتكۈچ لەرنىڭ سانلىق قىممىتىگە، $\overline{a}$ ۋاقىت نۇقتىسىدىكى سانلار تىزمىسىنىڭ كۈندىلىك ئوتتۇرىچە سانىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، دەپ پەرەز قىلساق، بۇلارنى مۇنۇ فورمۇلا بىلەن كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

$$\overline{a}=\frac{\frac{a_1}{2}+a_2+a_3+\cdots+a_n-1+\frac{a_n}{2}}{n-1}$$

كۈندىلىك ئوتتۇرىچە سانىنى ۋاقىت نۇقتىسىدىكى سانلار تىزمىسىغا ئاساسەن ھېسابلىغاندا، ئىككىدىن ئارتۇق ۋاقىت نۇقتىسىدىكى ماتېرىيالغا ئىگە بولغان ئەھۋالدا، باشتىكى ۋە ئاخىرىدىكى ئەزالارنى بىۋاستىلا بىر - بىرىگە قوشۇپ 2 گە بۆلۈشكە بولمايدۇ، چۈنكى ئارىلىقتىكى ۋاقىت قانچە ئۇزاق بولسا، ئىجتىمائىي ھادىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ تەكشىسىز بولۇش ئىمكانىيىتى شۇنچە چوڭ بولىدۇ. ئەگەر باشتىكى ۋە ئاخىرىدىكى ئىككى ئەزالىلا تەتبىق قىلىپ، بىلىنگەن باشقا ۋاقىت نۇقتىلىرىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى ئەزەردە تۇتمىغاندا، ھېسابنىڭ نەتىجىسىدىكى پەرق تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ. شۇڭا، كۈندىلىك ئوتتۇرىچە سانىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە توغرىراق قىلىش ئۈچۈن، ۋاقىت نۇقتىلىرى ئارىلىقىدىكى ۋاقىت قانچە قىسقارتىلسا شۇنچە ياخشى بولىدۇ.

تەرەققىيات سۇرئىتى ۋە ئېھتىمال سۇرئىتى

تەرەققىيات سۇرئىتى مەلۇم ھادىسىنىڭ ھېسابلىغان ۋاقىتتىكى سەۋىيىسىنى ئاساسىي مەزگىلدىكى سەۋىيىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ھېسابلىغان ۋاقىتتىكى سەۋىيىسىنىڭ ئاساسىي مەزگىلدىكى سەۋىيىسىگە قارىغاندا قانچە پىرسەنت تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ (ھەسسىلىك سان بىلەن كۆرسىتىلسىمۇ بولىدۇ)؛ ئېھتىمال سۇرئىتى «ساپ ئېھتىمال سۇرئىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ ھېسابلىغان ۋاقىتتىكى سەۋىيىنىڭ ئاساسىي مەزگىلگە قارىغاندا ئاشقان مىقدارىنى ئاساسىي مەزگىلدىكى سەۋىيە بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ھېسابلىغان ۋاقىتتىكى سەۋىيىنىڭ ئاساسىي مەزگىلدىكى

جۈملىدىن مەزمۇن، ھېسابلاش ئۇسۇلى، ئۆلچەم بىرلىكى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئۆلچىمى بىردەك بولۇشى، سېلىشتۇرۇشقا بولىدىغان بولۇشى لازىم. بىردەك بولمىسا، ئاۋۋال تەڭشەش يا كى ئىزاھات بېرىش كېرەك.

ھەربىر كەتلىك ھالەتتىكى مۇتلەق سانلار تىزمىسى ئاساسىي ھەربىر كەتلىك ھالەتتىكى سانلار تىزمىسىدۇر. ھەربىر كەتلىك ھالەتتىكى مۇتلەق سانلار تىزمىسىنى تەتقىق قىلىنىدىغان ھادىسىلەر خاراكتېرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قارىتا مەزگىللىك سانلار تىزمىسى ۋە ۋاقىت نۇقتىسىدىكى سانلار تىزمىسى دەپ ئىككىگە ئايرىشقا بولىدۇ. مەزگىللىك سانلار تىزمىسىدىكى ھەربىر كۆرسەتكۈچنىڭ سانلىق قىممىتى ھادىسىنىڭ مەلۇم مەزگىل ئىچىدىكى ئومۇمىي سانىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان بولغاچقا، شۇ مەزگىلنىڭ ئالدى - كەينىدىكى كۆرسەتكۈچلەر تەكرار ھېسابلانمايدۇ، لېكىن ھۇ كۆرسەتكۈچلەرنى بىر - بىرىگە قوشۇشقا بولىدۇ، قوشقاندىن كېيىن، بۇلار ۋاقىت ئارىلىقى كېڭەيگەن ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، مەملىكىتىمىز ئازاد بولغاندىن كېيىن ھەر يىللىق ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئومۇمىي مىقدارى مەزگىللىك سانلار تىزمىسى ھېسابلىنىدۇ، ئەگەر ھەر بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى ھەر يىللىق ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئومۇمىي مىقدارى بىر - بىرىگە قوشۇلسا، مەملىكىتىمىز ھەر بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سالغان مەبلەغنىڭ ھەربىر كەتلىك ھالەتتىكى سانلار تىزمىسىنى تۈزۈپ چىقىشقا بولىدۇ. ۋاقىت نۇقتىسىدىكى سانلار تىزمىسى ئىچىدىكى ھەربىر كۆرسەتكۈچنىڭ سانلىق قىممىتى ھادىسىنىڭ مەلۇم ۋاقىت نۇقتىسىدىكى ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. كۆرسەتكۈچلەر ئالدىنقى بىر ۋاقىت نۇقتىسىدىكى كۆرسەتكۈچلەر ئاساسىدا قىسمەن ئۆزگەرتىش ئارقىلىق شەكىللەنگەن بولغاچقا، شۇ ۋاقىت نۇقتىسىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى كۆرسەتكۈچلەرنى بىر - بىرىگە قوشۇشقا بولمايدۇ، قوشقاندا، ھېساب تەكرار بولىدۇ، بۇنىڭ ئەھمىيىتى بولمايدۇ. مەسىلەن، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ھەر يىلى يىل ئاخىرىدىكى سانى ۋاقىت نۇقتىسىدىكى سانلار تىزمىسى بولىدۇ، ئەگەر مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر بەش يىللىق پىلان مەزگىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ھەربىر كەتلىك ھالەتتىكى سانلار تىزمىسىنى تۈزۈپ چىقىشقا توغرا كەلسە، ھەربەش يىللىق پىلانىنىڭ ئاخىرقى يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر سانىنى توغرىدىن توغرا تىزىپ چىقىشقا بولىدۇ، ئەمما ھەر يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر سانىنى بىر - بىرىگە قوشۇشقا بولمايدۇ.

كۈندىلىك تۇتقۇرىچە سان ھەربىر كەتلىك ھالەتتىكى سانلار تىزمىسىدىكى مەلۇم مەزگىل ئىچىدىكى بىرقانچە سانلىق قىممەتنىڭ تۇتقۇرىچە سانى چىقىرىلىپ، مۇشۇ ئارقىلىق ھادىسىنىڭ مۇشۇ مەزگىل ئىچىدىكى ئومۇمىي سەۋىيىسىنىڭ تۇتقۇرىچە سانى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

كۈندىلىك تۇتقۇرىچە سانىنى ھەربىر كەتلىك ھالەتتىكى مۇتلەق سانلار تىزمىسى ئارقىلىق ھېسابلىغاندا، ئۇنىڭ مەزگىللىك سانلار تىزمىسى يا كى ۋاقىت نۇقتىسىدىكى سانلار تىزمىسى ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. كۈندىلىك تۇتقۇرىچە سانىنى مەزگىللىك سانلار تىزمىسىغا ئاساسەن ھېسابلىغاندا، ئاددىي ئارىفمېتىكىلىق تۇتقۇرىچە سان

يىغىندىسى بىلەن ھەر يىلقى ئەمەلىي تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ يىغىندىسىنى بىردەك قىلغىلى بولمىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. R ئوتتۇرىچە تەرەققىيات سۈرئىتىنى بىلدۈرىدۇ، دەپ پەرەز قىلساق، ئۇ ھالدا:

$$a_1R + a_1R^2 + \cdots + a_1R^n = a_1 + a_2 + \cdots + a^n$$ بولىدۇ، يەنى

$$R^n + R^{n-1} + \cdots R - \frac{\sum_{i=1}^{n} ai}{a_0} = 0$$ بولىدۇ.

R نىڭ مۇسبەت يىلتىزى تېپىپ چىقىلسا، شۇ ئوتتۇرىچە تەرەققىيات سۈرئىتى بولىدۇ، ئاندىن كېيىن $R - 100\%$ ئوتتۇرىچە ئېشىپ بېرىش نىسبىتى بولىدۇ.

ئوتتۇرىچە ئېشىپ بېرىش نىسبىتىنىڭ بۇ ئىككى خىل ھېسابلاش ئۇسۇلى مەلۇم چەكلىمىلىككە ئىگە. گورىزونتال ئۇسۇلدا مەزگىلنىڭ ئاخىرىدىكى سەۋىيىنى ئاساسىي مەزگىلدىكى سەۋىيە بىلەن سېلىشتۇرۇش بەلگىلىنىدۇ، ئوتتۇرىدىكى مەزگىللەردىكى تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ ئۆزگىرىشى نەزەردە تۇتۇلمايدۇ. شۇڭا، ھادىسىنىڭ مۇشۇ ئۇزاقراق مۇددەت ئىچىدىكى ھەرقايسى مەزگىللەردىكى تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ بىرقەدەر تەكشى ھالدا ئوخشاش بىر نىشانغا قاراپ تەرەققىي قىلمىدىغانلىقىنى تەتقىق قىلغان چاغدىلا ئوتتۇرىچە ئېشىپ بېرىش نىسبىتىنى گورىزونتال ئۇسۇل بىلەن ھېسابلاش ئەھمىيەتلىك بولىدۇ. جەمئىي ئۇسۇلدا ھەرقايسى مەزگىللەردىكى تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ يىغىندىسىنى ئاساسىي مەزگىلدىكى سانلىق قىممەتنى ئاساسىي مەزگىلدىكى سانلىق قىممەتكە سېلىشتۇرۇش يولى بىلەن تېپىپ چىقىلىدۇ. مەسىلەن، تاۋارنىڭ ئاساسىي مەزگىلدىكى باھاسى 2 يۈەن، ھېسابلىغان مەزگىلدىكى باھاسى 2.2 يۈەن بولسا، يەككە ھەرقايسى مەزگىللەردىكى تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ يىغىندىسىغا ئېرىشكىلى بولمىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگىلى بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرقى مەزگىلدە ئېرىشىدىغان تەرەققىيات سەۋىيىسىنى دەل جايىدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ.

ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ ئادەتتە ئىقتىسادىي ھادىسىنىڭ زاماندىكى ئۆزگىرىش دەرىجىسىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان سانىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، تاۋارلارنىڭ مەھسۇلاتلار مىقدارىنىڭ زاماندىكى ئومۇمىي ئۆزگىرىش دەرىجىسىنى كۆرسىتىدىغان مەھسۇلات مىقدارى كۆرسەتكۈچىگە ئوخشاش. ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ ئىقتىسادىي ھادىسىنىڭ ماكاندىكى سېلىشتۇرمىسىغا تەتبىق قىلىشقىمۇ كېڭەيتىلىپ، ئۇ ئارقىلىق ئىقتىسادىي ھادىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان رايونىدىكى نىسپىي تەرەققىيات سەۋىيىسى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى تاۋار باھاسىنى سېلىشتۇرۇش كۆرسەتكۈچىگە ئوخشاش.

ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ ئۆز ئىچىگە ئالغان دائىرىگە قاراپ يەككە كۆرسەتكۈچ، تۈر كۆرسەتكۈچى ۋە ئومۇمىي كۆرسەتكۈچ دەپ ئايرىلىپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىقتىسادىي ھادىسىنىڭ يەككە تارمىقى، مەلۇم بىر تۈرى ۋە ئومۇمىيىتىنىڭ ھەرىكەتلىك ھالىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يەككە كۆرسەتكۈچ ھېسابلىغان مەزگىلدىكى سانلىق قىممەتنى ئاساسىي مەزگىلدىكى سانلىق قىممەتكە سېلىشتۇرۇش يولى بىلەن تېپىپ چىقىلىدۇ. مەسىلەن، تاۋارنىڭ ئاساسىي مەزگىلدىكى باھاسى 2 يۈەن، ھېسابلىغان

سەۋەبىگە قارىغاندا قانچە پىرسەنت ئاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. تەرەققىيات سۇرئىتى بىلەن ئېشىش سۇرئىتىنىڭ مۇناسىۋىتى مۇنداق: تەرەققىيات سۇرئىتىدىن ئاساس سان چىقىرىۋېتىلسە (100% ياكى 1) ئېشىش سۇرئىتى كېلىپ چىقىدۇ. تەرەققىيات سۇرئىتى ۋە ئېشىش سۇرئىتىنى ھېسابلىغاندا، تاللىۋېلىنغان ئاساسىي مەزگىل ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئۇنى مۇقىم مەزگىل ۋە دەۋرىيلىك سىلىشتۇرما دەپ ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. مۇقىم مەزگىل ھېسابلىغان ۋاقىتتىن ئىلگىرىكى مەلۇم بىر مۇقىم مەزگىلنى ئاساسىي مەزگىل قىلىپ تۇرۇپ، ھادىسىنىڭ ئۇزاقراق ۋاقىت ئىچىدىكى تەرەققىياتىنىڭ (ئېشىشنىڭ) تېز ياكى ئاستا بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ؛ دەۋرىيلىك سىلىشتۇرما ھېسابلىغان ۋاقىتتىن ئىلگىرىكى بىرمەزگىلنى ئاساسىي مەزگىل قىلىپ تۇرۇپ، ھادىسىنىڭ قىسقىراق ۋاقىت ئىچىدىكى تەرەققىياتىنىڭ (ئېشىشنىڭ) تېز ياكى ئاستا بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، پەسىللىك ياكى ئايلىق تەرەققىياتنىڭ (ئېشىشنىڭ) سۇرئىتىنى ھېسابلىغاندا، پەسىللەردىكى ئامىللار ئۆزگىرىشىنىڭ تەسىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن، ئۆتكەن يىلنىڭ شۇ مەزگىلىنى ئاساسىي مەزگىل قىلىشقىمۇ بولىدۇ.

ئوتتۇرىچە تەرەققىيات سۇرئىتى مەلۇم ھادىسىنىڭ ئۇزاقراق مۇددەت ئىچىدىكى ھەرقايسى مەزگىللەردىكى تەرەققىيات سۇرئىتىنىڭ ئومۇمىي سەۋىيىسىنى كۆرسىتىدۇ؛ ئوتتۇرىچە ئېشىش سۇرئىتى «ئوتتۇرىچە ئېشىش بېرىش نىسبىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ مەلۇم ھادىسىنىڭ ئۇزاقراق مۇددەت ئىچىدىكى ھەرقايسى مەزگىللەردىكى ئېشىش سۇرئىتىنىڭ ئومۇمىي سەۋىيىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئوتتۇرىچە ئېشىش بېرىش نىسبىتىنى ھېسابلاشتا، ئومۇمەن، گورىزونتال ئۇسۇل ۋە جەملەش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ.

گورىزونتال ئۇسۇل «گېئومېتىرىك تەكشى بۆلۈش ئۇسۇلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ ئاخىرقى مەزگىلدىكى سەۋىيىنىڭ ئاساسىي مەزگىلدىكى سەۋىيىگە قارىغاندا ئوتتۇرىچە تەرەققىي قىلىش سۇرئىتىنى تېپىپ چىقىپ، ئۇنىڭدىن يەنە 100% نى ئېلىۋېتىپ، ئۇنىڭ مۇشۇ ئۇزاقراق مۇددەت ئىچىدىكى مەزگىللەردە ئوتتۇرىچە ئېشىش بېرىش نىسبىتى بويىچە تەرەققىي قىلىش، ئاخىرقى مەزگىلدىكى تەرەققىيات سەۋىيىسىگە يەتكىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. $a_0, a_1, a_2 \cdots\cdots a_n$ لار ھەرقايسى مەزگىلدىكى تەرەققىيات سەۋىيىسىنى n مەزگىل سانىنى، $\overline{G}$ ھەرقايسى مەزگىلدىكى ئوتتۇرىچە تەرەققىيات سۇرئىتىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ پەرەز قىلساق، ئۇ مۇنداق بولىدۇ:

$$\overline{G}=\sqrt[n]{\frac{a_n}{a_0}}$$

فورمۇلىدىكى $\frac{a_n}{a_0}=\frac{a_1}{a_0}\times\frac{a_2}{a_1}\times\cdots\times\frac{a_n}{a_n-1}$

$\overline{G}-1$ ئوتتۇرىچە ئېشىش بېرىش نىسبىتى بولىدۇ.

جەملەش ئۇسۇلى «ئالگېبرالىق تەكشى بۆلۈش ئۇسۇلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ ھەرقايسى مەزگىللەردىكى تەرەققىيات سەۋىيىسى ئومۇمىي يىغىندىسىنىڭ ئاساسىي مەزگىلدىكى سەۋىيىگە قارىغاندا ئوتتۇرىچە تەرەققىي قىلىش سۇرئىتىنى تېپىپ چىقىپ، ئۇنىڭدىن يەنە 100% نى ئېلىۋېتىپ، ئۇنىڭ مۇشۇ ئۇزاقراق مۇددەت ئىچىدىكى مەزگىللەردە ئوتتۇرىچە ئېشىش بېرىش نىسبىتى بويىچە تەرەققىي قىلىش، ھەر يىلى ھېسابلىنىدىغان سەۋىيىنىڭ

ئۆزگىرىشى بىلەن كېلىپ چىققان ئەمەلىي ئىقتىسادىي تەسىرنى چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ.

مال باھاسى كۆرسەتكۈچىنى ھېسابلاشنىڭ تۈپ فورمۇلىسى ئۇنىۋېرسال كۆرسەتكۈچ فورمۇلىسىدىن ئىبارەت. ستاتىستىكا ماتېرىياللىرىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، ئەمەلىي خىزمەتتە دائىم قوللىنىلىدىغان مال باھاسى كۆرسەتكۈچى مۇندلىق ئىككى خىل بولىدۇ:

(1) ھېسابلىغان مەزگىلدىكى تاۋار ئوبوروتى مىقدارى بىلەن ئاشۇرۇلغان گارمۇنىك ئوتتۇرىچە سان فورمۇلىسى، يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى كۆرسەتكۈچىدە مۇشۇ فورمۇلا قوللىنىلىدۇ:

$$\overline{K}=\frac{\sum p_1q_1}{\sum\frac{1}{K}p_1q_1}$$

فورمۇلىدىكى $\overline{K}$ يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى ئومۇمىي (تۈر) كۆرسەتكۈچىنى بىلدۈرىدۇ؛

$\sum$ ئومۇمىي يىغىندىنى بىلدۈرىدۇ؛

p_1 ھېسابلىغان مەزگىلدىكى تۈرلۈك (ئەزا) يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى بىلدۈرىدۇ؛

q_1 ھېسابلىغان مەزگىلدىكى تۈرلۈك (ئەزا) يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىدىن ئەمەلىي سېتىۋېلىنغان نەرسىنىڭ مىقدارىنى بىلدۈرىدۇ؛

$K=\frac{p_1}{q_0}$ تۈرلۈك (ئەزا) يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى كۆرسەتكۈچىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ يەردىكى p_0 ئاساسىي مەزگىلدىكى تۈرلۈك (ئەزا) يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى بىلدۈرىدۇ.

$\sum\frac{1}{K}p_1q_1$ غا قارىغاندا $\sum p_1q_1$ بارلىق (تۈرلۈك) يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسىنىڭ ئوتتۇرىچە ئۆزگىرىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ؛ $\sum p_1q_1$ بىلەن $\sum\frac{1}{K}p_1q_1$ دىن ئۆزئارا ئېلىنسا، بۇ بارلىق (تۈرلۈك) يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسىدىكى ئۆزگىرىش نەتىجىسىدە دېھقانلارغا تەگكەن پۇل مىقدارىنىڭ كۆپ ياكى ئازلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(2) مۇقىم ئاساسىي سان بىلەن ئاشۇرۇلغان ئارىفمېتىكىلىق ئوتتۇرىچە سان كۆرسەتكۈچى فورمۇلىسى، دۆلەت سودىسىدا پارچە سېتىلىدىغان تاۋارنىڭ تاختاي باھاسى كۆرسەتكۈچىدە مۇشۇ فورمۇلا قوللىنىلىدۇ:

$$\overline{K}=\sum Kw$$

فورمۇلىدىكى $\overline{K}$ دۆلەت سودىسىدا پارچە سېتىلىدىغان تاۋارنىڭ تاختاي باھاسى ئومۇمىي (تۈر) كۆرسەتكۈچىنى بىلدۈرىدۇ؛

K پارچە سېتىلىدىغان تۈرلۈك (ئەزا) تاۋارلارنىڭ تاختاي باھاسى كۆرسەتكۈچىنى بىلدۈرىدۇ؛

w تۈرلۈك (ئەزا) تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش مىقدارىنىڭ بارلىق (تۈرلۈك) تاۋارنىڭ پارچە سېتىلىش مىقدارىدا تۇتقان نىسبىتىنى بىلدۈرىدۇ، يىل ئىچىدىكى ئايلىق، پەسىللىك كۆرسەتكۈچلەرنى ھېسابلىغان ۋاقىتتا بۇ ئومۇمەن ئۆزگەرمەيدۇ.

پارچە سېتىلىدىغان ماللارنىڭ باھا كۆرسەتكۈچىنى مۇشۇ فورمۇلا بويىچە ھېساب-

كۆرسەتكۈچ $1.1 = \frac{2.2}{2}$ بولىدۇ. تۇر كۆرسەتكۈچى بىلەن ئومۇمىي كۆرسەتكۈچنى هېسابلاشتا قىممەت مىقدارى، ئەمگەك مىقدارى قاتارلىق سېلىشتۇرۇشقا بولىدىغان مىقدارلاردىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. باها كۆرسەتكۈچنى ئالساق، تۇرلۈك تاۋارلارنىڭ باهاسىنى توغرىدىن توغرا بىر-بىرىگە قوشۇش ئارقىلىق هەربىر تۈرلۈك هالەت سېلىشتۇرمىسىنى قوللىنىش مۇۋاپىق بولمايدۇ، بۇنىڭدا سېتىلىش سانىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق هەربىر تۈرلۈك هالەت سېلىشتۇرمىسىنى قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ. سېتىلىش سانى سېتىلىش مىقدارىنىڭ باهاغا كۆپەيتىلمىگەن باراۋەر بولىدۇ، سېتىلىش سانىنىڭ ئۆزگىرىشى سېتىلىش مىقدارى ۋە باهادىن ئىبارەت بۇ ئىككى ئامىلنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يالغۇزلا باهادىكى ئۆزگىرىشنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن، سېتىلىش مىقدارىدىن ئىبارەت بۇ ئامىلنى تۈراقلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ ستاتىستىكا خىزمىتىدە، باها كۆرسەتكۈچنى هېسابلىغاندا، پرىنسىپ جەهەتتە، سېتىلىش مىقدارىنى هېسابلايدىغان مەزگىلگە تۇراقلاشتۇرۇش بەلگىلەنگەن. بۇ چاغدا باها كۆرسەتكۈچنىڭ فورمۇلىسى مۇنداق بولىدۇ:

$$\overline{K} = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}$$

فورمۇلىدىكى $\overline{K}$ تاۋار باهاسىنىڭ ئومۇمىي (تۇر) كۆرسەتكۈچىنى، $\sum$ ئومۇمىي يىغىندىنى، p تۈرلۈك تاۋارنىڭ باهاسىنى، q تۈرلۈك تاۋارنىڭ سېتىلىش مىقدارىنى، ئارىلىقتىكى 1، 0 ئايرىم-ئايرىم هالدا هېسابلىغان مەزگىل بىلەن ئاساسىي مەزگىلنى بىلدۈرىدۇ.

ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ — ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىش، ئىقتىسادىي پائالىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىشتىكى مۇهىم ئاساس. ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچنىڭ ئەڭ مۇهىملىرى مال باهاسى كۆرسەتكۈچى، تۇرمۇش خىراجىتى كۆرسەتكۈچى، ئىشلەپچىقىرىش كۆرسەتكۈچى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى كۆرسەتكۈچى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

مال باهاسى كۆرسەتكۈچى ئىككى مەزگىلدىكى تاۋار باهاسى سەۋىيىسىنىڭ ئۆزگىرىش يۆنىلىشى ۋە ئۆزگىرىش دەرىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر خىل ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ. بىر خىل تاۋار باهاسى سەۋىيىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كۆرسەتكۈچ يەككە مال باهاسى كۆرسەتكۈچى دەپ ئاتىلىدۇ؛ مەلۇم تۈردىكى تاۋارنىڭ ياكى پۈتۈن تاۋارنىڭ باها سەۋىيىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كۆرسەتكۈچ ئايرىم-ئايرىم هالدا مال باهاسى تۈر كۆرسەتكۈچى ياكى مال باهاسى ئومۇمىي كۆرسەتكۈچى دەپ ئاتىلىدۇ. مال باهاسى كۆرسەتكۈچى ئاها لىلەرنىڭ تۇرمۇش خىراجىتىنى چۈشەندۈرۈشتە، دۆلەتنىڭ مەبلەغ جۇغلانمىسىنى تەتقىق قىلىشتا، بازارلاردىكى ئۆزگىرىشنى تەهلىل قىلىشتا، مال باهاسى سىياسىتىنى بەلگىلەشتە ۋە كەسىپىي ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلىشتا مۇهىم ئەهمىيەتكە ئىگە. مال باهاسى تۇر كۆرسەتكۈچى ۋە مال باهاسى ئومۇمىي كۆرسەتكۈچىنى هېسابلىغاندا، ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە تاۋارلارنى تاللاپ، سېتىۋېلىنىش-سېتىلىش مىقدارى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ مۇۋاپىق فورمۇلىنى قوللىنىش لازىم، شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن بازاردىكى بارلىق (تۈرلۈك) تاۋارلارنىڭ باها سەۋىيىسىنىڭ ئوتتۇرىچە ئۆزگىرىش يۆنىلىشى ۋە ئۆزگىرىش دەرىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگىلى ۋە مال باهاسىنىڭ

يۇقىرىقى فورمۇلا، ماھىيىتىدىن قارىغاندا، تاۋار باھاسى كۆرسەتكۈچى بىلەن مۇلازىمەت خاراكتېرىدىكى چىقىم باھاسى كۆرسەتكۈچىنىڭ ئەكس سانىدىن ئىبارەت. بۇ ئىككى خىل باھا كۆرسەتكۈچىنىڭ قوشۇلمىسى «تۇرمۇش خىراجىتى كۆرسەتكۈچى» دەپ ئاتىلىدۇ. شۇڭا پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى كۆرسەتكۈچىنى تۆۋەندىكى فورمۇلا بويىچە ھېسابلاپ چىقىشقا بولىدۇ:

پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى كۆرسەتكۈچى 1 - گە باراۋەر بولىدۇ.

تۇرمۇش خىراجىتى كۆرسەتكۈچى ۋە پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى كۆرسەتكۈچى ئىقتىسادىي تەھلىل داۋامىدا كەڭ قوللىنىلىدۇ. بىرىنچىدىن، ئۇ ئارقىلىق بىرەر مەملىكەت پۇلنىڭ قىممىتىنىڭ تۇراقلىق دەرىجىسى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلىدۇ. پۇل پاخاللىقى، پۇل قىممىتىنىڭ چۈشۈپ كېتىشى، پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ شىددەت بىلەن تۆۋەنلىشى ھازىرقى زامان كاپىتالىزمىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى. شۇڭلاشقا پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى كۆرسەتكۈچى بىرەر مەملىكەتنىڭ مالىيە - ئىقتىسادىي ئەھۋالىنىڭ ياخشى ياكى ياخشى ئەمەسلىكىنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، پۇل قىممىتىنىڭ تۇراقلىق بولۇشى ياكى بولماسلىقىنىڭ خەلق تۇرمۇشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زور. شۇڭا بىرەر مەملىكەتتە پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىدە بولغان ئۆزگىرىشنىڭ خەلق تۇرمۇشىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى تەكشۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن، ئەمەلىي ئىش ھەققى سەۋىيىسىنى مۆلچەرلەپ بېكىتىشكە ۋە ئەمەلىي ئىش ھەققى كۆرسەتكۈچىنى ھېسابلاپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمەلىي ئىش ھەققى سەۋىيىسى پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنىڭ پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى كۆرسەتكۈچىگە كۆپەيتىلىشىگە باراۋەر بولىدۇ. مەلۇم بىر مەزگىلدىكى ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى 80 يۈەن، پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى كۆرسەتكۈچى 80% دەپ پەرەز قىلىنسا، ئەمەلىي ئىش ھەققى 64 يۈەن بولىدۇ. ھەرىكەتلىك ھالەتتىن قارىغاندا، ئۇ ئەمەلىي ئىش ھەققى كۆرسەتكۈچى پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى كۆرسەتكۈچىنىڭ پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى كۆرسەتكۈچىگە كۆپەيتىلىشىگە باراۋەر بولىدۇ. ئالدىنقى مەزگىلدىكى ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى 70 يۈەن، بۇ مەزگىلدىكى ئىش ھەققى 80 يۈەن دەپ پەرەز قىلىنسا، پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى كۆرسەتكۈچى 80% بولىدۇ. بۇنىڭدىكى ئەمەلىي ئىش ھەققى كۆرسەتكۈچى

$$114.28\% \ (\text{يەنى}\ \frac{80}{70} \times 100\%) \times 80\% =$$

91.42% بولىدۇ. بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى 14.28% ئۆسكەن بولسىمۇ، لېكىن مال باھاسى ئۆرلەپ، پۇل قىممىتىنىڭ چۈشۈپ كېتىشى ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈشىدىن تېز بولغانلىقتىن، ئەمەلىي ئىش ھەققى سەۋىيىسى ئۆسۈش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە 8.58% تۆۋەنلەپ كەتكەن بولىدۇ.

تۇرمۇش خىراجىتى كۆرسەتكۈچى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تۇرمۇش خىراجىتى كۆرسەتكۈچى مەلۇم قاتلامدىكى ئاھالىنىڭ ئىككى مەزگىلدىكى كۈندىلىك تۇرمۇشىغا لازىملىق بولغان تاۋار بىلەن مۇلازىمەت باھاسىنىڭ ئۆزگىرىش يۆنىلىشى ۋە دەرىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان كۆرسەتكۈچ. ئۇ ئاھالىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئىستېمال قىلىنىدىغان

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

لىغاندا، ئۇنى تۇغرىدىن تۇغرا مۇتلەق مىقدار قاتارىدا تەھلىل قىلغىلى بولمايدۇ. لېكىن ئەگەر مەلۇم بۇلغان ھېسابلاش مەزگىلىدە مەلۇم بىر شەھەردىكى ئەمەلىي پارچە سېتىلغان تاۋارنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 50000000 يۈەن، پارچە سېتىلدىغان مال باھاسى كۆرسەتكۈچى 100.3% بولسا، يەنى ھېسابلىغان مەزگىلدىكى ئەمەلىي پارچە سېتىلغان تاۋارنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى مۇشۇ كۆرسەتكۈچكە بۆلۈپ، ئاساسىي مەزگىلدىكى باھا بويىچە سۈندۇرۇلغان ھېسابلاش مەزگىلىدىكى پارچە سېتىلغان تاۋارنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 49850000 يۈەن تېپىپ چىقىلسا؛ 50000000 يۈەندىن 49850000 يۈەن ئېلىنسا، 150000 يۈەن قالىدۇ، بۇ 150000 يۈەن مالنىڭ پارچە سېتىلىش باھاسىنىڭ ئۆسۈشى ئارقىسىدا ئاھالىلەر ئالدىنقى مەزگىلگە قارىغاندا كۆپ چىقىم قىلغان پۇلنىڭ مىقدارى بولىدۇ.

ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ دېگەن ماددىغا قارا.

پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى كۆرسەتكۈچى

پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ھەرىكەتلىك ھالەتتىكى نىسپىي سان. پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى — بىرلىك پۇل (1 يۈەن ياكى 10 يۈەن)نىڭ قانچىلىك تاۋار، مۇلازىمەت مىقدارى سېتىۋالغىلى بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىقتىدارى. پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ئۆزگىرىشى تاۋار، مۇلازىمەت باھاسى سەۋىيىسىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن تەتۈرا ناسىپ بولىدۇ. تاۋار، مۇلازىمەتنىڭ باھاسى ئېشىپ كەتسە، ئوخشاش مىقداردىكى پۇلغا سېتىۋېلىنىدىغان تاۋار، مۇلازىمەتنىڭ ئەمەلىي مىقدارى ئاز بولىدۇ؛ ئەكسىچە بولسا، سېتىۋېلىنىدىغان ئەرسىنىڭ ئەمەلىي مىقدارى ئاشىدۇ.

پۇل ئەگەر بىر خىل تاۋار ياكى مۇلازىمەت سېتىۋېلىش بىلەنلا چەكلەنگەن چاغدا، ئوخشاش مىقداردىكى پۇلغا ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدە سېتىۋېلىنغان تاۋار ياكى مۇلازىمەتنىڭ مىقدارىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش بىلەنلا پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىدە بولغان ئۆزگىرىشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ. لېكىن رېئال ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا پۇلغا سېتىۋېلىنىدىغان ئوبيېكت — تاۋار ۋە مۇلازىمەت ھەر خىل ھەر ياقلىما بولىدۇ. ئوخشاش بولمىغان تاۋار ۋە مۇلازىمەتنىڭ ئىستېمال قىممىتىمۇ ئوخشاشمايدىغان، ئۆلچەم بىرلىكىمۇ ھەر خىل بولىدىغان بولغاچقا، پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ئومۇمىي ھەرىكەتلىك ھالىتىنى ئۇلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ سېلىشتۇرۇش يولى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشكە بولمايدۇ. بۇ چاغدا، تاۋار ۋە مۇلازىمەتنىڭ مىقدارىنى ئۆزئىنىڭ باھاسىغا كۆپەيتىپ، ئاندىن تۆۋەندىكى فورمۇلا بويىچە ئومۇملاشتۇرۇپ سېلىشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ:

$$\text{پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى كۆرسەتكۈچى} = \frac{\sum p_0 q_1 + \sum p'_0 q_1'}{\sum p_1 q_1 + \sum p_1' q_1}$$

فورمۇلىدىكى $\sum$ ئومۇمىي يىغىندىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛

p تاۋارنىڭ باھاسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛

q تاۋارنىڭ مىقدارىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛

p' مۇلازىمەتنىڭ باھاسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛

q' مۇلازىمەتنىڭ مىقدارىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛

1 بىلەن 0 ئايرىم — ئايرىم ھالدا ھېسابلاش مەزگىلى ۋە ئاساسىي مەزگىلگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ئايرىم - ئايرىم هالدا ئىشلەپچىقىرىش كارخانىسى ياكى مەھسۇلات ئاساسىي بىرلىك قىلىنغان هالدا هېسابلىنىدۇ. بىرەر تارماق، بىرەر رايونلۇق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى شۇ تارماق ياكى شۇ رايونغا تەۋە ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى يىغىندىسىدىن ئىبارەت بولىدۇ. ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى (سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، بىناكارلىق، يۈك ترانسپورتى قاتارلىقلار)نىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ يىغىندىسى مىللىي ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات)دىن يەنى ماركس ئېيتقان تەكرار ئىشلەپ چىقىرىلغان ئومۇمىي مەھسۇلاتتىن ئىبارەت بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ ئەمەلىي نەرسە تۈزۈلۈشى ئاساسىي قاتلاملاردىكى ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرى ئىشلەپ چىقارغان بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ؛ ئۇنىڭ قىممىتى تۈزۈلۈشى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ كۆچكەن قىممىتى (c)نى ۋە جانلىق ئەمگەك يارىتقان يېڭى قىممەت (V+m)نى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ.

ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى هازىرقى باها ۋە ئۆزگەرمەس باهادىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇل بىلەن هېسابلاشقا بولىدۇ. هازىرقى باها بويىچە هېسابلانغان ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى رېئال ئىقتىسادىي پائالىيەتكە ماس كېلىدۇ. مەسىلەن، سانائەتتە هازىرقى باها بويىچە هېسابلانغان مەھسۇلاتنىڭ ئومۇمىي قىممىتى مەھسۇلاتلارنىڭ ئەمەلىي زاۋۇتتىن چىقىش باهاسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىدىن ئىبارەت بولىدۇ، ئۇنى تەنەرخ، پايدا، باج قاتارلىقلارنىڭ كۆرسەتكۈچى بىلەن باغلاشقا بولىدۇ. ئۆزگەرمەس باها بىلەن هېسابلانغان ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى پۈل شەكلى بىلەن ئىپادىلەنمىسۇ، لېكىن ئۇ قىممەت مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ۋەكىللىك قىلمايدۇ؛ ئۇنىڭ رولى ئاساسەن ئىشلەپ چىقىرىلغان ماددىي نەرسە مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئالدىنقى ۋە كېيىنكى مەزگىللەرنى سېلىشتۇرۇشتىن ئىبارەت.

خەلق ئىگىلىكى پىلانىدا ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى كۆرسەتكۈچى ئارقىلىق كارخانىلار، تارماقلار، رايونلارنىڭ شۇنىڭدەك پۈتۈن خەلق ئىگىلىكىنىڭ مەلۇم مەزگىلدىكى ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى ۋە ئومۇمىي سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە بولىدۇ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ هەرقايسى تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى تەتقىق قىلىشقا بولىدۇ، ئىقتىسادىي تەشكىلىي تۈزۈلمىدە زور ئۆزگىرىش بولمىغان شارائىتتا، ئۇ ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى هېسابلاپ چىقىشقا بولىدۇ. بۇلاردىن باشقا، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى تاۋار مەھسۇلات قىممىتى، ساپ مەھسۇلات قىممىتى ۋە باشقا تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلەرنى هېسابلاش بىلەنمۇ ئۆزئارا باغلانغان بولىدۇ.

ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئالاهىدىلىكى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى هېسابلاش ئۇسۇلىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. سانائەتنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى «زاۋۇت ئۇسۇلى» بويىچە هېسابلىنىدۇ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ۋە بىناكارلىق ئىشلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش باھاسىغا ۋە ئۆي ئىجارىسى، سۇ پۇلى، توك پۇلى، كىنو، تىياتىر، چاچ ياستىش، قاتناش، رېمونت قىلدۇرۇش قاتارلىق مۇلازىمەت ئىشلىرىنىڭ باھاسىغا ئاساسەن تۇزۇلىدۇ.

تۇرمۇش خىراجىتى كۆرسەتكۈچىنى ھېسابلاش ئۇسۇلى مۇنداق: ئۇ، ئادەتتە، ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ پارچە سېتىلىش باھاسى كۆرسەتكۈچى ۋە مۇلازىمەت خاراكتېرىدىكى چىقىم باھاسى كۆرسەتكۈچىگە قاراپ ئۇمۇملاشتۇرۇپ ھېسابلاپ چىقىلىدۇ ھەمدە ئاھالىلەر ئائىلىسىنىڭ ئۇمۇمىي چىقىمىدا ھەر خىل چىقىمنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى ئاساسىي سان قىلىنىدۇ. تۇرمۇش خىراجىتى كۆرسەتكۈچى ئاھالىلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەبىقىدە بولۇشىغا، مەسىلەن، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش خىراجىتى كۆرسەتكۈچى، دېھقانلارنىڭ تۇرمۇش خىراجىتى كۆرسەتكۈچى قاتارلىقلارغا قاراپ ئايرىم ـ ئايرىم تۈزۈپ چىقىلىشى كېرەك، بۇنداق قىلغاندا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئوڭاي بولىدۇ.

تۇرمۇش خىراجىتى كۆرسەتكۈچىنىڭ ئۆسۈشى ۋە چۈشۈشى پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى كۆرسەتكۈچىنىڭ ئۆزگىرىشىگە بىرلەشتۈرۈلسە، مەلۇم تەبىقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم رايونىنىڭ دوكلات قىلىنغان مەزگىلى بىلەن ئاساسىي مەزگىلنىڭ سېلىشتۇرغاندا، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى كۆرسەتكۈچى 106%، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش خىراجىتى كۆرسەتكۈچى 102% بولغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئەمەلىي ئىش ھەققى كۆرسەتكۈچى $106\% + 102\% = 103.9\%$ بولىدۇ، يەنى بۇ مۇشۇ رايوندا مال باھاسىدا بولغان ئۆزگىرىشنىڭ تەسىرىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمەلىي ئىش ھەققىنىڭ 3.9% ئاشقانلىقىنى، ئەمەلىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈش دەرىجىسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى كۆرسەتكۈچى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئۇمۇمىي مەھسۇلات قىممىتى قىممەت شەكلى بىلەن ھېسابلايدىغان، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىدىكى ئەمگەكچىلەر مەلۇم مەزگىل ئىچىدە ئىشلەپ چىقارغان ھەر خىل مەھسۇلاتلارنىڭ ئۇمۇمىي مىقدارى. ئەمەلىي نەرسە بىرلىكى بويىچە ھېسابلايدىغان مەھسۇلاتنىڭ مىقدارىنى توغرىدىن توغرا ئۆزئارا قوشۇش يولى بىلەن ھەر خىل مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپ چىقىرىلغان ئۇمۇمىي مىقدارىنى تېپىپ چىققىلى بولمايدۇ. دېمەك، بىرەر كارخانا، بىرەر تارماق، بىرەر رايون ھەتتا بىرەر مەملىكەتنىڭ بارلىق ئىجتىمائىي مەھسۇلاتنىڭ ئۇمۇمىي مىقدارىنى ھېسابلاشتا قىممەت شەكلىنى قوللىنىش لازىم. تاۋار ئىشلەپچىقىرىش يولغا قويۇلغان جەمئىيەتتە قىممەت پۇل شەكلى ـ باھا ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ھەر خىل مەھسۇلاتلارنىڭ قىممەت مىقدارىنى باھا بىلەن ھېسابلاپ ئاندىن ھەر خىل مەھسۇلاتلارنىڭ قىممەت مىقدارىنى ئۆزئارا قوشۇش يولى بىلەن تېپىپ چىقىلغان ئۇمۇمىي يىغىندا ئۇمۇمىي مەھسۇلات قىممىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە، ئۇمۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ،

سىرتىدا سېلىنغان مەبلەغ قاتارلىقلار)دىن كىرىدىغان كىرىم ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن بولىدىغان چىقىم ئوتتۇرىسىدىكى كەم سان. مۇشۇ بەش تارماقنىڭ قىممىتىنىڭ يىغىندىسى مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قىممىتى بولىدۇ.

(2) كىرىم قىلىش ئۇسۇلى، بۇ «تەننەرخ ئۇسۇلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭدا مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قىممىتى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ۋە مۇلازىمەتچىلىك قىلىش جەريانىدا يۈز بەرگەن «مۇھىم ئامىل ھەققى» (ئىش ھەققى، پايدا، ئۆسۈم، ئىجارە ھەققى قاتارلىقلار)غە باجنى ۋە تۇراقلىق مەبلەغ ئامۇرتىزاتسىيىسىنى قوشۇش ئارقىلىق تېپىپ چىقىلىدۇ. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ مىللىي ھېسابات توغرىسىدىكى تۈزۈمىدە مۇنداق بەلگىلەنگەن: مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قىممىتىنى كىرىم قىلىش ئۇسۇلى بويىچە ھېسابلىغاندا، ئۇ تۆۋەندىكى تارماقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ① ياللانغۇچىلارغا بېرىلىدىغان ھەق (ئىش ھەققى، مائاش، ياللىغۇچى ياللانغۇچى ئۈچۈن تاپشۇرىدىغان مۇناسىۋەتلىك ئىجتىمائىي سۇغۇرتىنىڭ تۈرلۈك چىقىملىرى)؛ ② ئىگىلىك باشقۇرۇش ئېشىندىسى (ياردەم پۇلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئومۇمىي دارامەتنىڭ خام ئەشيا ۋە ماتېرىيال سەرپىياتى، تۇراقلىق مەبلەغ سەرپىياتى (ئامۇرتىزاتسىيىسى)، ياللانغۇچىنىڭ ئىش ھەققى ۋە ۋاستىلىك تاپشۇرۇلغان باج چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىنكى ئېشىندا قىسمى، يەنى پايدا، ئۆسۈم، ئىجارە ھەققى قاتارلىق كىرىملەرنىڭ يىغىندىسى)؛ ③ تۇراقلىق مەبلەغ سەرپىياتى (ئامۇرتىزاتسىيىسى)؛ ④ ۋاستىلىك باج؛ ⑤ ياردەم پۇلى. يۇقىرىدىكى تۆت تارماقنىڭ يىغىندىسىدىن 5 - تارماق چىقىرىۋېتىلسە، مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قىممىتى چىقىدۇ.

كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە مىللىي دارامەتنى ھېسابلاشتا بۇرژۇئازىيىنىڭ چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقى ئاساس قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ماددىي مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئادەتتىكى مۇلازىمەت بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىلىپلا قالماستىن، بەلكى بۇرژۇئازىيە ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان دۆلەت ئەمەلدارلىرى، ئارمىيە، ساقچى قاتارلىقلارنىڭ پائالىيەتلىرىمۇ «مۇلازىمەت» ھېسابلىنىپ، مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قىممىتى ئىچىگە كىرگۈزۈلۈپ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى سىنىپىي قارىمۇقارشىلىقنى ياپىدىغان خاراكتېرگە ئىگە قىلىنىدۇ. مەملىكىتىمىزدە ئىلگىرى «مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قىممىتى» ئادەتتە پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكى پائالىيىتىنىڭ نەتىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئومۇملاشتۇرغۇچى كۆرسەتكۈچ سۈپىتىدە قوللىنىلمايتتى. بەزىدە ئۇ مەملىكەت بىلەن بۇ مەملىكەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسىنى سېلىشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن تەھلىللىك ۋە تەنقىدىي ھالدا پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

ئاخىرقى مەھسۇلات دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى

قىممەت شەكلى بىلەن ھېسابلىنىدىغان، سانائەت ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ۋە كارخانىلار مەلۇم مەزگىل ئىچىدە ئىشلەپ چىقارغان سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى.

سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى «زاۋۇت ئۇسۇلى» بىلەن ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئۇسۇلدا كارخانىنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى

قىممىتى «مەھسۇلات ئۈسۈلى» بويىچە ھېسابلىنىدۇ.

يۈك تراڭسپورتى، ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرى، ماددىي ئەشيا تەمىناتى ۋە سودا ئىشلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى ھېسابلىغاندا، تراڭسپورت ئورۇنلىرىغا تۆلىگەن كىرا ھەققى بىلەن پوچتا - تېلېگراف ئورۇنلىرىغا تۆلىگەن پوچتا - تېلېگراف ھەققىنى چىقىرىۋېتىشكە توغرا كېلىدۇ.

سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، يېزا ئىگىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، ھۈنەرچىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى دېگەن ماددىلارغا قارايدۇ.

مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى بەزى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ۋە تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان، ئىقتىسادىي پائالىيەتنىڭ ئومۇمىي نەتىجىسىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان كۆرسەتكۈچ؛ ئۇ بىرەر مەملىكەتتە مەلۇم مەزگىل ئىچىدە ئىشلەپ چىقىرىلغان بارلىق ئاخىرقى مەھسۇلات ۋە قىلىنغان بارلىق مۇلازىمەتنىڭ قىممىتىنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنى ھېسابلاشنىڭ تۆۋەندىكىچە مۇنداق ئىككى خىل ئۇسۇلى بار:

(1) چىقىم قىلىش ئۇسۇلى، بۇ «ئاخىرقى مەھسۇلات ئۇسۇلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭدا مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قىممىتى جەمئىيەتتە ئاخىردا ئىستېمال قىلىنىدىغان مەھسۇلات بويىچە ھېسابلىنىدۇ. ئۇ تۆۋەندىكى تارماقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ① شەخسلەر سېتىۋالىدىغان بۇيۇم ۋە مۇلازىمەت؛ ② ھۆكۈمەت سېتىۋالىدىغان بۇيۇم ۋە مۇلازىمەت؛ ③ مەملىكەت ئىچىدە سېلىنغان ئومۇمىي مەبلەغ (زاپاسنىڭ ئاشقان مىقدارىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)؛ ④ تاۋارنى ئېكسپورت قىلىش بىلەن ئىمپورت قىلىش ئوتتۇرىسىدىكى كەم سان؛ ⑤ تاشقى مۇھىم ئامىل (مەملىكەت

تەكشۈرىدىغان كۆرسەتكۈچ قىلىۋېلىش مۇۋاپىق ئەمەس، چۈنكى، (1) ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى كۆرسەتكۈچى مەھسۇلات تۈزۈلمىسىنىك تەسىرىدە بولىدۇ، بۇ تەسىر خىزمەت لەتىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. مەسىلەن، ماتېرىيال كۆپ، گۈڭ ئاز كېتىدىغان مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقارغاندا، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى يۇقىرىراق بولىدۇ، ماتېرىيال ئاز، گۈڭ كۆپ كېتىدىغان مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقارغاندا بولسا، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى تۆۋەنلەيدۇ. (2) ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى كۆرسەتكۈچى ماددىي سەرپىياتنى تېجەش ياكى ئىسراپ قىلىش ئارقىسىدا كېلىپ چىققان ئەمەلىي نەتىجىنىڭ ئاشقان ياكى كەمەيگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ. شۇڭا ئۇنى تەكشۈرۈش كۆرسەتكۈچى قىلىۋالغاندا، تېجەشنى رىغبەتلەندۈرۈش، ئىسراپچىلىقتىن ساقلىنىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولمايدۇ.

يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى قىممەت شەكلى بىلەن ھېسابلىنىدىغان، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى ۋە تارماقلىرى مەلۇم مەزگىل ئىچىدە ئىشلەپ چىقارغان يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى.

يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، ئومۇمەن، مەھسۇلات ئۇسۇلى بويىچە ھېسابلىنىدۇ، يەنى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش بىرلىكى دائىرىسىدىكى تۈرلۈك ئەمەلىي مەھسۇلاتلارنىڭ قىممەت مىقدارى ئۆزئارا قوشۇلىدۇ. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى پەسلىلىك خاراكتېر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغانلىقتىن، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى بىر يىلنى بىرمەزگىل قىلغان ھالدا ھېسابلىنىدۇ. خەلق ئىگىلىكىنىڭ باشقا تارماقلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى كۆرسەتكۈچىنى ھېسابلاش مەزگىلى بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى شەمسىيە كالېندارى بويىچە ھېسابلىنىدۇ. مەملىكىتىمىزدە ھازىرقانى ئىپلىنىۋاتقان يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) يېزا ئىگىلىك (تېرىقچىلىق) مەھسۇلات قىممىتى، بۇ ئاشلىق زىرائىتى، ئىقتىسادىي زىرائەت، كۆكتات، قوغۇن ـ تاۋۇز، يەل ـ يېمىش، چاي، ئۈجمە، يەم ـ خەشەك، يېشىل ئوغۇت زىرائەتلىرى ۋە باشقا زىرائەتلەرگە ئوخشايدىغان ئاساسلىق ۋە قوشۇمچە مەھسۇلاتلارنىڭ قىممىتىنى كۆرسىتىدۇ. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئاساسلىق ۋە قوشۇمچە مەھسۇلات قىممىتى، ئومۇمەن، شۇ يىلقى ئەمەلىي مەھسۇلاتنىڭ يەككە باھاسىنى ئۇنىڭ مىقدارىغا كۆپەيتىش بىلەن ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر ئەمەلىي مەھسۇلات مىقدارىنى كۆرسىتىدىغان سان بولمىسا، قىياس بويىچە ھېسابلاشقا بولىدۇ. مەسىلەن، يەم ـ خەشەك ۋە يېشىل ئوغۇت زىرائەتلىرى ئۆزى تېرىلغان يەرنىڭ كۆلىمىگە تېرىقچىلىق قىلىنغان ھەر بىر مو يەرنىڭ تەننەرخىنى كۆپەيتىش بىلەن ھېسابلىنىدۇ، تۈرلۈك دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى ئاساسلىق ۋە قوشۇمچە مەھسۇلاتلارنىڭ نىسبىتى بويىچە ھېسابلىنىدۇ. (2) ئورمانچىلىق مەھسۇلاتلىرى قىممىتى دېگەندە شۇ يەل ئىچىدىكى دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈش مىقدارى ۋە تىكىلگەن، ئەمما دەرەخنى كەسمەي تۇرۇپ قولغا كەلتۈرۈلگەن ئورمانچىلىق مەھسۇلاتلىرى (مەسىلەن،

www.uyghurkitap.com

ئېلىپ بارىدىغان قىسمى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىنىپ، ئۇ كارخانىنىڭ مەلۇم مەزگىلدىكى ھەمدە سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى پائالىيىتىنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسىگە ئاساسەن ھېسابلىنىدۇ، ئۇ مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) تەييار مەھسۇلات قىممىتى ۋە سېتىش مۆلچەرلەنگەن يېرىم تەييار مەھسۇلات قىممىتى؛ (2) سانائەت خاراكتېرىدىكى مەشغۇلات قىممىتى، پىششىقلاپ ئىشلەش قىممىتى بويىچە ھېسابلىغاندا، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ياكى رېمونت قىلىنغان ئوبيېكتنىڭ ئۆزىنىڭ قىممىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ؛ (3) يېرىم تەييار مەھسۇلات، ياسىلىۋاتقان مەھسۇلاتنىڭ مەزگىل ئاخىرى ۋە بېشىدىكى ساقلانغان مىقدارىنىڭ كەم قالغان قىممىتى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى قىسقىراق كارخانىلارنىڭ يېرىم تەييار مەھسۇلاتى ۋە ياسىلىۋاتقان مەھسۇلاتىنىڭ كەم قالغان قىممىتى ناھايىتى كىچىك بولغاچقا، ئۇنى ھېسابقا كىرگۈزمىسىمۇ بولىدۇ. دېمەك، بۇ بىر قىسىم قىممەت ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى ئۇزۇنراق بولغان ماشىنىسازلىق سانائىتى كارخانىلىرى (كېمىسازلىق، ئېغىر تىپتىكى ماشىنىسازلىق كارخانىلىرى ۋە چوڭ تىپتىكى ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىلىرى كارخانىلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار)دىلا ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىگە قوشۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە بولغان ماددىي سەرپىيات ماددىي ئەشيالارنىڭ ئوخشاش بولمىغان زاۋۇتلاردىكى ئوبوروت ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئەمما پۈتۈن جەمئىيەتتىن قارىغاندا، ئوخشاش بىر ماددىي ئەشيا ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا كۆپ چاغلاردا بىرنەچچە قېتىم ئايلىنىدۇ، شۇ سەۋەبتىن كۆپ قېتىم تەكرار ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنداق تەكرار ھېسابلىنىش سانائەتنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، ئۆزئارا باغلانغان ئىش ھالقىلىرى مۇستەقىل كارخانا ئورنى بولۇپ ئايرىلغانسېرى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ تەكرار ھېسابلىنىشى كۆپ بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمىنى ھەقىقىي تۈردە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ.

پۈتكۈل سانائەت تارماقلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ھەرىكەتلىك ھالەتتە سانائەت تەرەققىياتىنىڭ سۈرئىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشى مۇمكىن، لېكىن ئۇنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنى باشقا تارماقلارنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى بىلەن سېلىشتۇرۇش مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدىكى ماددىي سەرپىياتنىڭ تەكرار ھېسابلىنىدىغان قىسمى بىرقەدەر چوڭ بولىدۇ، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدىكى ماددىي سەرپىياتنىڭ تەكرار ھېسابلىنىدىغان قىسمى بىرقەدەر كىچىك بولىدۇ.

ئايرىم سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى مەھسۇلاتنىڭ تۈزۈلمىسى ئۆزگەرمىگەن شارائىتتا ھەرىكەتلىك ھالەت جەھەتتىن سېلىشتۇرۇپ، ئۇ كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى سۈرئىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشكە بولىدۇ؛ مەھسۇلات تۈزۈلمىسى ئوخشىشىدىغان كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا سېلىشتۇرۇپ، بۇ كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشكىمۇ بولىدۇ، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى كارخانىنىڭ خىزمەت نەتىجىسىنى

مىقدارى.

بىناكارلىق مەھسۇلاتىغا لايىھىلەشتىن باشلاپ پۈتتۈرۈپ چىقىۋچە خېلى ئۇزاق ۋاقىت كېتىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن مەلۇم ۋاقىت ئىچىدىكى بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش جەھەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ ئومۇمىي نەتىجىسىنى قۇرۇلۇشنىڭ قەدەممۇ-قەدەم ئورۇندىلىشىغا ئاساسەن ھېسابلاپ چىقىش لازىم. ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى بۇنداق ھېسابلاش ئۇسۇلى «ئىشلەپچىقىرىش سۈرئىتى ئۇسۇلى» دەپ ئاتىلىدۇ. بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش كارخانىسىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى مۇنۇلارنى: (1) سېلىنغان تۇرلۈك ئۆيلەرنىڭ ۋە قۇرۇلۇشلارنىڭ قىممىتىنى؛ (2) تۇرلۈك ماشىنا-ئۈسكۈنىلەرنى قۇراشتۇرۇش خىزمىتىنىڭ قىممىتىنى (بۇ قۇراشتۇرۇش پائالىيىتىگە قوشۇلغان قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، قۇراشتۇرۇلغان ئۈسكۈنىلەرنىڭ ئۆزىدىكى قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ)؛ (3) ئەسلىدە بار قۇرۇلۇشلارنى رېمونت قىلىشقا قوشۇلغان قىممەتنى؛ (4) قۇرۇلۇش ئورنىغا ئىشلىتىلگەن ئۆلچەمسىز ئۈسكۈنىلەر (مەسىلەن، ياغ ساقلايدىغان باك، ھاۋادان قاتارلىقلار)نىڭ قىممىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىناكارلىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى خامچوتتىكى باھا بويىچە ھېسابلىنىدۇ. خامچوتتىكى باھا مەملىكىتىمىزنىڭ پىلاندىكى باھاسىنىڭ بىر خىل شەكلى بولۇپ، ئۇ بىرلىك قۇرۇلۇش مىقدارىنى ئورۇنداش (مەسىلەن، 1^{m^3} بېتونىنى قۇيۇش) ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ماتېرىيال، ئىش ھەققى قاتارلىق خامچوتتىكى بىۋاستە خىراجەتكە ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ. مەلۇم مەزگىلدە پۈتكەن ئەمەلىي قۇرۇلۇش مىقدارى ئايرىم - ئايرىم ھالدا خامچوتتىكى باھاغا كۆپەيتىلىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنى بىر - بىرىگە قوشۇپ، ئۇنىڭغا يەنە ۋاستىلىك خىراجەتلەر (قۇرۇلۇش باشقۇرۇش خىراجىتى، قىشلىق قۇرۇلۇش خىراجىتى، ۋاقىتلىق مۇئەسسىسىلەر خىراجىتى ۋە باشقىلار)نى قوشقاندا بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش كارخانىسىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى تېپىپ چىققىلى بولىدۇ. ۋاستىلىك خىراجەتلەر ئادەتتە بىۋاسىتە خىراجەتلەرنىڭ مەلۇم پىرسەنتى بويىچە ئېلىنىدۇ، ئۇ ۋاستىلىك خىراجەتلەر نىسبىتى دەپ ئاتىلىدۇ. خامچوتتىكى باھا بىلەن ۋاستىلىك خىراجەتلەر نىسبىتى نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولغانلىقتىن، بۇنداق ھېسابلاپ چىقىلغان بىناكارلىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش كارخانىسى ۋە قۇرۇلۇش ئورۇنلىرىنىڭ قۇرۇلۇشقا قوشۇلغان پۇلنى ھېسابلاشتىكى ئاساس بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ ئارقىلىق بىناكارلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى تەتقىق قىلغىلى، ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى تۈزگىلى ۋە تەكشۈرگىلى ھەم ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ھېسابلاپ چىققىلى بولىدۇ.

ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى دېگەن مادداغا قارالسۇن.

ساپ مەھسۇلات قىممىتى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىدىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ مەلۇم مەزگىل ئىچىدە يېڭىدىن يارىتىلغان قىممىتى. ھەرقانداق مەھسۇلاتنىڭ قىممىتىدە مۇنداق ئىككى تەركىبىي قىسىم بولىدۇ: بىرىنچى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ماددىي سەرپىيات قىممىتى بولۇپ، بۇ يۆتكەلمە قىممەت (c) دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئىككىنچى، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى يېڭىدىن يارىتىلغان قىممەت (V + m) بولۇپ، بۇ ساپ مەھسۇلات قىممىتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

كاۋچۇك، خام سىر قاتارلىقلار)نىڭ قىممىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈش مىقدارى قىممىتى كۆچەت يېتىشتۇرۇش، ئورمان بىنا قىلىش، پارچە - پۇرات دەرەخ تىكىش، ئورمانىنىڭ ئۆز ئورنىغا ئورمان بىنا قىلىش، ياش دەرەخلەرنى پەرۋىش قىلىش، پەرۋىش قىلىش ۋە كېسىش ئۇچۇن قىلىنغان پۇتۇن يىلىلىق چىقىمدىن ئىبارەت تەنەرخ بويىچە ھېسابلىنىدۇ. (3) چارۋىچىلىق مەسئۇلات قىممىتى چارۋىلار بېقىلغان يىلى ئېلىنغان چارۋا ۋە ئۆي قۇشلىرى مەسئۇلاتى بالىلىغان‌چارۋا مال ۋە ئۆي قۇشلىرى، كۆپەيگەن ئۇششاق چارۋىلار، بوردالغان ماللارنىڭ ئېغىرلىقى)نىڭ قىممىتىنى ۋە بۇلارنى سويماي تۇرۇپ ئېلىنغان خام مەسئۇلاتلار (كالا سۈتى، قوي يۇڭى، تۇخۇم، ھەسەل قاتارلىقلار)نىڭ قىممىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئاۋۇغان، ئاشقان ۋە سەمرىگەن چارۋا مال مەھسۇلاتىنىڭ قىممىتىنى ھېسابلاشتا، قارا ماللار يىل ئاخىرىدىكى تۆللەرنىڭ تۇياق سانىنى چوڭ ماللارنىڭ باھاسىغا كۆپەيتىش بىلەن ھېسابلىنىدۇ؛ چوشقىنىڭ ئوخشاش ئۇششاق ئۆي ھايۋانلىرىدىن شۇ يىلى سويۇلغان ۋە يۆتكەپ بېرىلگەنلىرىنىڭ سانى پۇتۇن باھا بويىچە ھېسابلىنىدۇ، ساپ ئاشقان سانى يېرىم باھا بويىچە ھېسابلىنىدۇ؛ ئۆي قۇشلىرى ئۇنىڭ يىل ئاخىرىدىكى سانىنى يەككە باھاغا كۆپەيتىش بىلەن ھېسابلىنىدۇ. (4) قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى قىممىتى يۇڭ ئۆسۈملۈكلەردىن يېغىۋېلىنغان، يۇڭايى ھايۋانلار ۋە يۇڭ قۇشلاردىن ئوۋلانغان مەھسۇلاتلارنىڭ قىممىتىنى كۆرسىتىدۇ. يېغىۋېلىنغان ۋە ئوۋلانغان مەھسۇلاتلارنىڭ قىممىتى بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ شۇ يىلى ئېرىشىلگەن سانىنى ئۇنىڭ يەككە باھاسىغا كۆپەيتىش بىلەن ھېسابلىنىدۇ. يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش دادۇيلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرى باشقۇرغان سانائەت ۋە بۇ سانائەتنىڭ مەھسۇلات قىممىتى، ئىلگىرى نىسبىتى كىچىك بولغانلىقتىن، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى قىممىتى قاتاردا بىر تەرەپ قىلىنغان، ھازىر بۇ قىسىم ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نىسبىتى بارغانسېرى زورايماقتا، بۇنى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى بويىچە ئايرىم ھېسابلاش لازىم. (5) بېلىقچىلىق مەھسۇلاتلىرى قىممىتى سۇلىمي يول بىلەن بېقىلغان سۇ ھايۋانلىرى ۋە دېڭىز يۇسۇنى، ئوۋلانغان تەبىئىي سۇ ھايۋانلىرى ۋە يېغىۋېلىنغان تەبىئىي دېڭىز يۇسۇنى قاتارلىقلارنىڭ قىممىتىنى كۆرسىتىدۇ، بۇلارنىڭ قىممىتى شۇ يىلى قولغا كەلتۈرۈلگەن مۇشۇ مەھسۇلاتلارنىڭ سانىنى ئۇنىڭ يەككە باھاسىغا كۆپەيتىش بىلەن ھېسابلىنىدۇ. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ھازىرقى باھاسى شۇ يىلى شۇ جايدىكى ئەمەلىي باھاسىغا ئاساسەن بېكىتىلگەن بولىدۇ، يەنى سېتىلغان مەھسۇلات ئەمەلىي سېتىش باھاسى بويىچە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىش ئۇچۇن قالدۇرۇلغان ياكى دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن مەھسۇلات، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىگە قاراپ ياكى دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىش ۋاقتىدا چېقىرىلغان باھا بولىدۇ.

ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

بىناكارلىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى قىممەت شەكلى بىلەن ھېسابلىنىدىغان، بىناكارلىق كارخانىسى ۋە ئورۇنلىرىنىڭ مەلۇم مەزگىل ئىچىدە ئىلىپ بارغان بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش جەھەتتىكى ئىش

پۈچتا ـ تېلېگراف ھەققى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ماددىي سەرپىيات قىممىتى سۈپىتىدە، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدىن چىقىرىۋېتىلىدۇ.

تەقسىمات ئۇسۇلى ساپ مەھسۇلات قىممىتى كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدە پەيدىن يارىتىلغان قىممەتنىڭ دەسلەپكى تەقسىمات ئەھۋالىغا ئاساسەن ھېسابلاش ئۇسۇلىدۇر. مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىدا ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكى ۋە كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل مۈلۈكچىلىك شەكلى مەۋجۇت، كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي خاراكتېرى ئوخشاش ئەمەس، شۇڭا ساپ مەھسۇلات قىممىتىنىڭ دەسلەپكى تەقسىم قىلىنىشى ئەھۋالىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ساپ مەھسۇلات قىممىتىنىڭ دەسلەپكى تەقسىمات تۈرلىرى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى ۋە ئىش ھەققىغە قوشۇپ بېرىلگەن ھەق، باج، پايدا، ئۆسۈم چىقىمى ھەم باشقا دەسلەپكى تەقسىمات خاراكتېرىدىكى چىقىم (مەسىلەن، كاماندىروپكا خىراجىتى، كادىر تەربىيىلەش خىراجىتى، تۆلەنگەن جەريمانە چىقىمى قاتارلىقلار)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى، مەسىلەن، يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى ساپ مەھسۇلات قىممىتىنىڭ دەسلەپكى تەقسىمات تۈرلىرى دېھقانلارنىڭ ئىش ھەققى، يېزا ئىگىلىك بېجى، جامائەت جۇغلانمىسى، جامائەت پاراۋانلىق فوندى، ئېھتىيات ئاشلىق فوندى ۋە باشقا دەسلەپكى تەقسىمات خاراكتېرىدىكى چىقىم قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ساپ مەھسۇلات قىممىتىنى ھاسىل قىلغان تەقسىمات تۈرلىرى بىر ـ بىرىگە قوشۇلسا، بۇنىڭدىن ساپ مەھسۇلات قىممىتى كېلىپ چىقىدۇ.

مەلۇم مەزگىلدىكى ساپ مەھسۇلات قىممىتىنى ھازىر پۈلغا قويۇلۇۋاتقان باھا ۋە ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلاشقا بولىدۇ. ساپ مەھسۇلات قىممىتىنى ھېسابلاشتا، مەيلى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قوللىنىلسۇن ياكى تەقسىمات ئۇسۇلى پۈلغا قويۇلسۇن، پۇلاردا مالىيە ـ پۇغالتېرلىق جەھەتتىكى مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارغا ئايلىنىلىدۇ، پۇغالتېرلىق ھېساباتى بولسا ھازىر پۈلغا قويۇلۇۋاتقان باھا بويىچە قىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەر قايسى كارخانا، ھەرقايسى ئورۇنلارنىڭ ساپ مەھسۇلات قىممىتى كۆرسەتكۈچىنى تەقسىمات ئۇسۇلى بويىچە ھېسابلىغاندا ھازىر پۈلغا قويۇلۇۋاتقان باھانى قوللىنىش كېرەك؛ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بويىچە ھېسابلىغاندا بولسا، سانائەتتە ئۆزگەرمەس باھانى ئىشلەتكەندىن باشقا، قالغان ئورۇنلارنىڭ ھەممىسى ھازىر پۈلغا قويۇلۇۋاتقان باھانى ئىشلىتىش كېرەك. لېكىن، مەلۇم مەزگىلدىكى يېڭىدىن يارىتىلغان ماددىي بايلىقنىڭ كۆپىيىش ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، ھازىر پۈلغا قويۇلۇۋاتقان باھا بويىچە ھېسابلانغان ساپ مەھسۇلات قىممىتىنى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ئىپادىلەنگەن ساپ مەھسۇلات قىممىتىگە سۈندۇرۇپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا، مەلۇم مەھسۇلاتنىڭ باھاسى بىلەن قىممىتى مەلۇم دەرىجىدە بىر ـ بىرىدىن چەتلەيدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت، مەسىلەن، دۆلەتنىڭ باھاسىياسىتىدە، مەلۇم مەھسۇلاتقا يۈكسەك باھا بەلگىلەنگەن، مەلۇم مەھسۇلاتقا بولسا تۆۋەنرەك باھا بەلگىلەنگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەرقايسى كارخانا، ھەرقايسى تارماقلارنىڭ باھا بويىچە ھېسابلانغان ساپ مەھسۇلات قىممىتى شۇ

ئىجتىمائىي مەھسۇلات قىممىتىنى ئوخشاش بولمىغان فۇنكسىيەلىك ئاساسىي قاتلام كارخانىلىرى (ياكى ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى) يارىتىدۇ. شۇڭا ساپ مەھسۇلات قىممىتى ئالدى بىلەن بىر كارخانا بويىچە ھېسابلىنىش كېرەك. ھەرقانداق كارخانىلارنىڭ ساپ قارىمىقىدىكى كارخانىلارنىڭ ساپ مەھسۇلات قىممىتىنىڭ يىغىندىسى شۇ تارماقنىڭ ساپ مەھسۇلات قىممىتى بولىدۇ. پۈتۈن جەمئىيەتتىكى ھەرقانداق مەدداي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ساپ مەھسۇلات قىممىتىنىڭ يىغىندىسى مىللىي دارامەت بولىدۇ. مىللىي دارامەت ئەمەلىي نەرسە ھالىتىدە، پۈتۈن ئىستېمال ۋاستىلىرى ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن زاپاسنى كۆپەيتىشكە ئىشلىتىلگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ماركس ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات بىلەن مىللىي دارامەتنىڭ پەرقىنى ئېنىق كۆرسەتىپ، مۇنداق دېگەنىدى: «پۈتۈن يىللىق مەھسۇلات شۇ يىلى سەرپ قىلىنغان پايدىلىق ئەمگەكنىڭ خەتجىسىدىن ئىبارەت بولىدۇ، لېكىن يىللىق مەھسۇلات قىممىتىنىڭ بىر قىسمىلا شۇ يىلى يارىتىلغان بولىدۇ؛ مانا مۇشۇ قىسمىلا يىللىق قىممەتنىڭ مەھسۇلاتى بولىدۇ، ئۇ بىر يىل ئىچىدە ئىلگىرى سەرپ قىلىنغان ئەمگەكنىڭ يىغىندىسىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ». («ماركس - ئېنگلس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 418 - بەت) بۇ يەردە، پۈتۈن يىللىق مەھسۇلات ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات بولىدۇ، شۇ يىلى يارىتىلغان يىللىق قىممەت مەھسۇلاتى بولسا ئىجتىمائىي ساپ مەھسۇلات قىممىتى ياكى مىللىي دارامەت بولىدۇ. ھەرقايسى تارماقلارنىڭ ساپ مەھسۇلات قىممىتى كۆرسەتكۈچى ئارقىلىق مىللىي دارامەت ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭ يۆنىلىشىنى يەنى خەلق ئىگىلىكىدىكى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ يېڭى يارىتىقان قىممىتىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ، كېڭەيتىلگەن ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمى ۋە سۈرئىتىنى شۇنىڭدەك خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى تەتقىق قىلغىلىمۇ بولىدۇ. بىر ئىشلەپچىقىرىش كارخانىسى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ساپ مەھسۇلات قىممىتى شۇ كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خىزمىتىنىڭ مىقدارىغا ئاساسىي جەھەتتىن مۇۋاپىق كەلگەن بولىدۇ. مەھسۇلاتنىڭ باھاسى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، ساپ مەھسۇلات قىممىتىنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشى مەھسۇلات مىقدارى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ. ماددىي سەرپىيات بىلەن تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئاشۇرۇش ۋە ئىقتىساد قىلىشتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتىكى نەتىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ساپ مەھسۇلات قىممىتىنى ھېسابلاشتا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە تەقسىمات ئۇسۇلىدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇلنى قوللىنىشقا بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدىن ماددىي سەرپىياتنىڭ قىممىتى چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىنكى ساپ مەھسۇلات قىممىتىنى تېپىش ئۇسۇلىدۇر. بۇ ئۇسۇلنى قوللانغاندا، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ۋاستىلىرىنىڭ ئىگە بولۇش شەرتى ئاستىدا، ماددىي سەرپىيات مىقدارىنى توغرا بەلگىلەش كېرەك. ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا كەتكەن خىراجەت، مەسىلەن، سەرپ قىلىنغان خام ئەشيا، ماتېرىيال، يېقىلغۇ، ئېنېرگىيە سەرپىياتى، ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلگەن ئۇزاقلىق مۇلۇك ئامۇرتىزاتسىيە ھەققى ۋە ھاۋالە قىلىنغان رېمونت قىلىش ھەققى، كىرا ھەققى،

مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىممىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكلىرى تاۋارلىرىنىڭ قىممىتى مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن دۆلەتكە تاپشۇرغان يېزا ئىگىلىك بېجىنى، دۆلەت بىر تۇتاش سېتىۋالغان ۋە سېتىۋالغان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ۋە باشقا ئۇسۇللار بىلەن ساتقان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىممىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ دېھقانلارغا ئىستېمال قىلىش ئۈچۈن تەقسىم قىلىپ بەرگەن دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى تاۋار قىممىتى قاتارىغا كىرمەيدۇ، لېكىن دېھقانلار ئۆزىگە تەگكەن مەھسۇلاتنى ساتسا، ساتقان مەھسۇلاتى تاۋار قىممىتى ھېسابىغا كىرگۈزۈلۈشى كېرەك.

تەتقىقات ۋەزىپىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، يېزا ئىگىلىك تاۋارلىرىنىڭ مەھسۇلات قىممىتىنى ئايرىم يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرى (ياكى يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكى) بويىچە ھېسابلىسىمۇ، ئوخشاش بولمىغان ئىگىلىك تۈرلىرى بويىچە ياكى پۈتۈن يېزا ئىگىلىك ئورۇنلىرى بويىچە ھېسابلىسىمۇ بولىدۇ. ھەرقايسى يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرى ياكى يېزا كوللېكتىپلىرىنىڭ تاۋار قىممىتىنى ھېسابلىغاندا، كارخانا ياكى يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكى - ئىشلەپ چىقارغان يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىدىن ئۆزىگە سەرپ قىلىنغىنىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن، ئۇ خەلق ئىگىلىكىدىكى ئوبوروت ساھەگە كىرەلەيدىغان مەھسۇلات مىقدارىنى كۆرسىتىپ بەرگىلى بولىدۇ. بولۇپمۇ يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، يېزا ئىگىلىك تاۋارلىرىنىڭ قىممىتىنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتكەندىلا، ئاندىن تېخىمۇ كۆپ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ۋە ئىستېمال بۇيۇملىرىغا ئىگە بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجىنى ۋە دېھقانلارنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى بولىدۇ. ئوخشاش بولمىغان ئىگىلىك تۈرلىرىدىكى تاۋارلارنىڭ قىممىتىنى ھېسابلىغان ۋاقىتتا، ئوخشاش ئىگىلىك تۈرلىرىدىكى يېزا ئىگىلىك ئورۇنلىرىنىڭ تاۋار قىممىتىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىدىن ئىچىدىن شۇ تۈرلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى ئورۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى تاۋارلارنىڭ ئوبوروت مىقدارىنى چىقىرىۋېتىش كېرەك. بۇنداق ھېسابلىغاندا، ئوخشاش بولمىغان ئىگىلىك تۈرلىرىدىكى يېزا ئىگىلىك ئورۇنلىرى يەتكۈزۈپ بەرگەن تاۋار مىقدارى بىلەن تاۋار نىسبىتى سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرگىلى بولىدۇ، ئوخشاش بولمىغان يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئەۋزەللىكىنى سېلىشتۇرغىلى بولىدۇ. پۈتۈن يېزا ئىگىلىك ئورۇنلىرىنىڭ تاۋار قىممىتىنى ھېسابلىغان ۋاقىتتا، ھەممە يېزا ئىگىلىك ئورۇنلىرىدىكى تاۋار قىممىتىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىدىن يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بارلىق تاۋارلارنىڭ ئوبوروت مىقدارىنى چىقىرىۋېتىش كېرەك، بۇنداق ھېسابلاش ئۇسۇلى پۈتۈن يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىدىن سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا ۋە غەيرىي يېزا ئاھالىسىنىڭ ئىستېمالىغا ۋە ئېكسپورت قىلىشقا يەتكۈزۈپ بېرىلىدىغان يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئۇ يېزا ئىگىلىكى بىلەن خەلق ئىگىلىكىنىڭ بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىكى بىلەن سانائەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىدىغان مۇھىم كۆرسەتكۈچ ھېسابلىنىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش (كۈچلىرى)نىڭ جايلىشىشى

«ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىشلەپچىقىرىش

كارخانا ياكى تارماقنىڭ يېكىددىن يارىتىلغان قىممىتىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، بەلكى ئۇلار ئىشلەپچىقىرىشكەن مىللىي دارامەتلا بولىدۇ، لېكىن پۈتۈن خەلق ئىگىلىكىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، باھا بىلەن قىممەتنىڭ بۇنداق بىر - بىرىدىن چەتلىشى مىللىي دارامەتنىڭ ئومۇمىي سانىغا دەخلى يەتكۈزمەيدۇ.

تاۋار قىممىتى سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ مەھسۇلاتنىڭ ئومۇمىي مىقدارىدىن سەپتىشقا، جەمئىيەت ئۈچۈن ئىشلىتىشكە ئاجراتقان بىر قىسىم تەييار مەھسۇلات ۋە يېرىم تەييار مەھسۇلاتلارنىڭ قىممىتى. ئۇ — سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان بىر خىل كۆرسەتكۈچ.

سانائەت تاۋارلىرىنىڭ قىممىتى — سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مەلۇم مەزگىل ئىچىدە ئىشلەپچىقارغان، تاۋار ئوبوروتى قىلىنىدىغان، پۇل شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى. ئۇنى ھېسابلاشتا سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى ھېسابلاش بىلەن ئوخشاش بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ، كارخانا ھېسابات بىرلىكى قىلىنىدۇ، يەنى «زاۋۇت ئۈسۈلى» بىلەن ھېسابلىنىدۇ. سانائەت كارخانىلىرى مەلۇم مەزگىل ئىچىدە ئىشلەپچىقارغان، سىرتقا يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن تەييارلانغان، سېتىپ كىرىم قىلىنىدىغان سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ھەممىسى تاۋار قىممىتى قىلىپ ھېسابلىنىشى كېرەك. ئۇ مۇنۇلارنى: (1) شۇ كارخانا ئۆزى تەييارلىغان خام ئەشيادىن ئىشلەپچىقىرىلىدىغان تەييار مەھسۇلاتلارنىڭ قىممىتىنى — جۈملىدىن سېتىش ئۈچۈن كېلىشىپ قويغان يېرىم تەييار مەھسۇلاتلارنىڭ قىممىتىنى، (بۇ خىل تەييار ۋە يېرىم تەييار مەھسۇلاتلار شۇ كارخانىنىڭ چېگرا رېسموندىت ئىشلىرىغا ياكى ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلسە، سىرتىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشى ئۈچۈن يەتكۈزۈپ بېرىلگەن نەرسىلەر قاتارىدا، تاۋار قىممىتى ھېسابىغا قوشۇلىدۇ)؛ (2) مال زاكاز قىلغۇچىلارنىڭ ئۆز خام ئەشياسىدىن ئىشلەپ بەرگەن تەييار مەھسۇلاتنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەش قىممىتىنى؛ (3) پۈتكەن سانائەت خاراكتېرلىك مەشغۇلات قىممىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سانائەت تاۋارلىرىنىڭ قىممىتى سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ئىستېمال بۇيۇملىرى قىلىنىدىغان مال مەنبەسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ، شۇنداقلا سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مەلۇم مەزگىل ئىچىدە ئېرىشىدىغان پۇل كىرىمىنى يەنى قايتۇرۇۋېلىش ئىمكانىيىتى بولغان مەبلەغنى تەتقىق قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

يېزا ئىگىلىك تاۋارلىرىنىڭ قىممىتى دېگەندە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ مەلۇم مەزگىل ئىچىدە (ئادەتتە بىر يىل) ئىشلەپ چىقارغان، تاۋار ئوبوروتى قىلىنىدىغان، پۇل شەكلىدە ئىپادىلىنىدىغان يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇنى ھېسابلاش تەلىپى يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى ھېسابلاش بىلەن ئوخشاش بولۇپ، «مەھسۇلات ئۈسۈلى» بويىچە ھېسابلىنىدۇ. مەملىكىتىمىزدە، دۆلەت دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ تاۋار قىممىتى دۆلەتكە تاپشۇرغان ھەمدە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى، دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تەمىنلەشكە ئىشلىتىلىدىغان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ۋە باشقا ئۈسۈللار بىلەن سېتىلغان دېھقانچىلىق

سۈرئىتىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن مەبلەغ ئۇنۇمى يۇقىرى، ئۇنۇمى تېز كۆرۈلىدىغان جايلار ئىقتىسادىنى تېزلىكتە راۋاجلاندۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاستا - ئاستا كۆچ توپلاپ، ئىقتىسادى تەرەققىي قىلمىغان چېگرا رايونلارنى ۋە ئازسانلىق مىللەت رايونلىرىنى قەدەم - باسقۇچلۇق هالدا ئېچىش؛ پۈتۈن خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، هەرقايسى جايلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەبىئىي، ئىقتىسادىي شارائىتىغا ئاساسەن، ئارتۇقچىلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ، يېتىشسىزلىكىنى تولۇقلىتىش، جايلارنىڭ ئۆستۈنلۈكىنى جارى قىلدۇرۇش پرىنسىپى بويىچە، ئۆز يېرىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ئىش كۆرگەن هالدا، هەرقايسى جايلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى بويىچە نۇقتىلىق ئورۇنلار ۋە كەسىپلەرنى بېكىتىش، جايلار ئىگىلىكىنىڭ مۇۋاپىق قۇرۇلمىسىنى تۇرغىتىش، جايلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئىش تەقسىماتى ۋە هەمكارلىقنى كەڭ تۈردە راۋاجلاندۇرۇش، بىر - بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى ئۆگىنىپ، يېتىشسىزلىكىنى تولدۇرۇش. تۈرلۈك مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى، ئوبوروت ۋە ئىستېمال قىلىنىشىدىكى ئوخشاش بولمىغان ئالاهىدىلىكلەرگە ئاساسەن، سانائەتنى مۇمكىنقەدەر خام ئەشيا، يېقىلغۇ، ئېنېرگىيە مەنبەسى ياكى ئىستېمالچىلارغا يېقىن جايغا قۇرۇپ، چەمكارلىشىش مۇناسىۋىتى زىچ بولغان، بايلىق مەنبەسىدىن ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنالايدىغان كارخانىلارنى مەركەزلىك هالدا يۈرۈشلەشتۈرۈپ، ئوخشاش بولمىغان سانائەت بازىلىرىنى بىر كىللەندۈرۈش؛ ئىشلەپچىقىرىشقا پايدىلىق بولۇش، تۇرمۇشقا ئوڭاي بولۇش ۋە مۇھىتنى ئاسراش دېگەن تەلەپلەرگە ئاساسەن، سانائەت بازىلىرى بىلەن شەهەر - بازارلارنىڭ دائىرىسىنى مۇۋاپىق بېكىتىش، سانائەتنىڭ هەددىدىن زىيادە مەركەزلىشىپ كېتىدىغان ۋە هەددىدىن زىيادە چېچىلىپ كېتىدىغان ئېغىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، چوڭ شەهەرلەرنىڭ كۆلىمىنى قاتتىق تىزگىنلەش، ئوتتۇرا، كىچىك شەهەر - بازارلارنى كۆپلەپ قۇرۇش لازىم. يېزا ئىگىلىكىدىمۇ هەرقايسى جايلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئالاهىدىلىكىگە ئاساسەن، ئۆز يېرىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ئىش كۆرۈپ، ئاشلىق، تۇرلۈك ئىقتىسادىي زىرائەتلەر، ئورمانچىلىق - چارۋىچىلىق كەسىپلىرى ۋە تۇرلۈك يەرلىك ئالاهىدە مەھسۇلاتلارنىڭ تاۋار بازىلىرىنى قۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ رايونلار بويىچە، جايلار بويىچە جايلىشىشىنى پەيدىنپەي ئىشقا ئاشۇرۇش لازىم. تۇرلۈك ترانسپورت شەكىللىرى ئۆزئارا ماسلاشقان ئۇنۇمۇرسال ترانسپورت تورلىرىنى قۇرۇپ، پۈتۈن مەملىكەت (رايون) خاراكتېرلىك هەرقايسى چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك ئىقتىسادىي مەركەزلەرنى ۋە هەرقايسى ئىقتىسادىي مەركەزلەرنى كەڭ يېزىلار بىلەن ئورگانىك هالدا بىرلەشتۈرۈش لازىم.

ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق يەر شارىدىكى جانلىقلار (جۈملىدىن ئۆسۈملۈك، هايۋانات ۋە مىكرو ئورگانىزم) ئوتتۇرىسىدا ۋە جانسىز ئامىللار بىلەن جانسىز ئامىللار (مەسىلەن، هاۋا كىلىماتى، سۇ، تۇپراق، يورۇقلۇق، ئىسسىقلىق) ئوتتۇرىسىدا مۇرەككەپ، بىر - بىرىگە بېقىنىدىغان ۋە بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدىغان مۇناسىۋەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇنداق چېگىش - مۇرەككەپ ئامىللار تەبىئەت دۇنياسىدا تۇرلۈك ئورگانىك ياغلىنىشلىق بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ شەكىللىنىدۇ، بۇ

كۆچلىرىنىڭ بىر دۆلەت ياكى بىر رايون دائىرىسىدىكى ماكانغا تارقىلىشى ۋە ئويۇشۇشىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تارقىلىشىنىڭ ئاساسىي خاراكتېرى ۋە ئۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۇسۇلى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيگە باغلىق بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تارقىلىشىنىڭ رىقابەت ئارقىلىق بولىدىغانلىقىنى، ھەۋەسكارلىق ھالىتىدە ستىخىيىلىك ھالدا شەكىللىنىدىغانلىقىنى ۋە تەڭشىلىدىغانلىقىنى بەلگىلەپبىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئورنىتىلىشى ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق ھالدا راۋاجلىنىشى سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنى پىلانلىق، ئەقلىغە مۇۋاپىق جايلاشتۇرۇشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى.

ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنى ئەقلىغە مۇۋاپىق جايلاشتۇرۇش پۈتۈن مەملىكەتبويىچە نىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ مەنبەسى ۋە تۈرلۈك تەبىئىي بايلىقلاردىن تولۇق، ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشتا، ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتە، مۇھىتنى ئاسراش ۋە ئېكولوگىيىلىك جەھەتلەرنى ساقلاشتا، خەلق ئىگىلىكىنى ئۇزاق مۇددەت، مۇقىم تەرەققىي قىلدۇرۇشتا، ئىشچى-دېھقانلار ئىتتىپاقىنى كۈچەيتىشتە، مىللەتلەر ئىتتىپاقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە دۆلەت مۇداپىئە سىنىڭ يېخىتىلىنىشىنى مۇستەھكەملەشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنى جايلاشتۇرۇشتا ئىقتىساد، سىياسىي ۋە دۆلەت مۇداپىئەسىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ تەلىپىگە ئەڭ ئىتىبار بېرىش، ھازىرقى ئۇنۇمى بىلەن كەلگۈسى ئۇنۇمىنى، قىسمەن مەنپەئەت بىلەن ئومۇمىي مەنپەئەتنى مۇۋاپىق ھالدا بىرلەشتۈرۈش لازىم. مەسىلەن كونا جۇڭگودا ھازىرقى زامان سانائىتىنىڭ 80 پىرسەنتچىسى ۋە تۆمۈريول قاتارلىق زامان نەۋى تىرانسپورت ئەسلىھەلىرىنىڭ مۇتلەق زور قىسمى دېگۈدەك بويىلىرىغا ۋە ئاز سانلىقلار شەھەرلەرگە مەركەزلىشىپ قالغان. شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدا، ھەرقايسى سانائەت شەھەرلىرى ئوتتۇرىسىدا ئورگانىك مۇناسىۋەت كەمچىل بولغان، بۇ ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ بىر خىل تېپىنىك يېتىرسىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق ھالەتتە جايلىنىشىغا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەنىمۇ جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېگۈدەك بويىلىرىدىكى سانائەتنىڭ تولۇق پايدىلىنىلىشى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ئاكتىپلىق بىلەن يېڭى سانائەت بازىلىرىنى قۇرۇش پىرىنسىپىغا ئاساسەن، ئىنېرگىيە چېچە تەش يىلىنىق پىلانىدا ئىلھىم بېرىلغان قۇرۇلۇشلار ئارقىلىق، كونا جەمئىيەتتىن قېپقالغان ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ غەيرىي نورمال تارقالغان ئەھۋال ئۆزگەرتىلدى. بۇنىڭدىن كېيىنچە جۇڭگودا سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش جەريانىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنى جايلاشتۇرۇشتىكى مۇھىم ۋەزىپە ۋە مەزمۇنلار مۇنۇلاردىن ئىبارەت: جايلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشى بولماسلىقىدىكى ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنى ئاڭلىق ھالدا تونۇش ۋە تەتبىق قىلىش، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات

شەكىللەندۇرىدۇ. ئىنسانلار تەبىئەتتىن پايدىلىنىدۇ ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىدۇ، تەبىئەت دۇنياسىمۇ ئىنسانلارغا ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. كىشىلەرنىڭ پائالىيىتى ئېكولوگىيىلىك سىستېمىنىڭ قۇرۇلمىسىغا ۋە ئۇنىڭدارىغا زىيان يەتكۈزسە، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشتىكى چىقىرىندىلارنىڭ تەركىبىدىكى تۆرلۈك زىيانلىق نەرسىلەر تەبىئەت دۇنياسىنىڭ پاكلىق ئىقتىدارىدىن ئېشىپ كەتسە، كىشىلەرنىڭ سالامەتلىكىگە ۋە جانلىقلارنىڭ نورمال ئۆسۈشىگە زىيان يەتكۈزۈپ، مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشىنى ۋە بۇزۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مۇھىتنى ئاسراش مۇنۇ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: سانائەتتىكى «ئۈچ كېرەكسىز نەرسە» (كېرەكسىز گاز، كېرەكسىز سۇ، كېرەكسىز شاخار)نىڭ بۇلغىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش؛ تۇرمۇشتىكى «ئۈچ كېرەكسىز نەرسە»نىڭ بۇلغىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش؛ يېقىلغۇ ئاۋازلار، سىلكىنىش، رادىئوئاكتىپ جەھەتتىكى بۇلغىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش؛ يەر يۈزىنىڭ ئولتۇرۇشۇپ كېتىشىنى تەڭشەش ۋە يېزا ئىگىلىكىدىكى تۆرلۈك تەبىئىي بايلىق مەنبەسىنى ۋە جانلىقلار مەنبەسىنى ئاسراش ۋە باشقىلار.

ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم مۇھىتقا ۋە مۇھىتنى ئاسراشقا مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدۇ. خوسۇسىي مۇلۈكچىلىكتىكى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدا تەبىئىي بايلىقتىن پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدە تولۇق ۋە مۇۋاپىق پايدىلانغىلى بولمايدۇ، بۇنىڭ بىلەن مۇھىتنىڭ ئېغىر دەرىجىدە بۇلغىنىشى ۋە بۇزۇلۇشى كېلىپ چىقىدۇ. ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكتىكى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدا مۇھىت ئاسراشقا تولۇق ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىلىدۇ؛ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى مۇھىتنى ئاسراشقا تېخىمۇ يۇقىرى تەلەپلەرنى قويىدۇ؛ سوتسىيالىستىك پىلانلىق ئىگىلىكتە ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى مادداي ئالمىشىشنى مۇۋاپىق تەڭشىگىلى بولىدۇ؛ كىشىلەر پائالىيىتىنىڭ مۇھىتقا زىيان يەتكۈزۈش دەرىجىسىنى ئاڭلىق تىزگىنلىگىلى بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك تۈزۈمىنىڭ مۇھىتنى ئاسراش جەھەتتىكى ئەۋزەللىكىنى ئېھتىمال دىن رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، پەن - تېخنىكا تەتقىقاتىنى كۈچەيتىپ، ئىقتىسادىي مەسىلىلەر تەتقىقاتىنى كۈچەيتىش، باشقۇرۇشنى ۋە قانۇنچىلىقنى كۈچەيتىش لازىم. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا: «دۆلەت مۇھىتنى ۋە تەبىئىي بايلىق مەنبەسىنى ئاسرايدۇ، بۇلغىنىشنىڭ ۋە باشقا ئاپەتلەرنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ» دەپ بەلگىلەنىدى. 5 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ماقۇللىغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مۇھىت ئاسراش قانۇنى (سىناق نۇسخىسى)دا، مۇھىت ئاسراش خىزمىتىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئومۇمىيۈزلۈك پىلانلاش، مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش، ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىش، زىيانلىق نەرسىنى پايدىلىق نەرسىگە ئايلاندۇرۇش، ئاممىغا تايىنىش، كۆپچىلىك قول سېلىپ ئىشلەش، مۇھىتنى ئاسراش، خەلقنى بەخت يارىتىش، دەپ بەلگىلەندى.

ئىقتىسادىي جۇغرافىيە ئىقتىسادىي جۇغرافىيە ئىلمىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ جۇغرافىيە ئىلمىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، تەبىئىي جۇغرافىيە ئىلمىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ ئىگىلىكنى رايونلار نۇقتىسى بويىچە تەتقىق قىلىدۇ. ئۇنىڭدا

«ئېكولوگىيىلىك سىستېمىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئورمان، ياپيلاق، كۆل، دەريا، دېڭىز ـ ئوكيان ۋە ئېتىزلارنىڭ ھەممىسى ئوخشىمىغان ئېكولوگىيىلىك سىستېمىلا بولىدۇ. سىستېمىلا ئىچىدىكى تۈرلۈك ئامىللار ئوتتۇرىسىدا مەلۇم نىسپىي تەڭپۇڭلۇق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، بۇلاردا دائىم ماددا ئالمىشىش ۋە ئېنېرگىيىلىك ئالمىشىش بولۇپ تۇرىدۇ، بۇنداق ھادىسە «ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق» دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئورمان مەلۇم تېمپېراتۇرا شارائىتىدا، تۇپراقتىكى سۇ ۋە ئوزۇقلۇقنى سۈمۈرۈۋېلىپ، ئېنېرگىيىلىك ئۆزگىرىش پەيدا قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇنىڭ مەھسۇلاتى ۋە شاخ ـ يوپۇرماقلىرىنىڭ قالدۇقلىرى يەنە بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك ھالدا، مىكرو ئورگانىزملارنىڭ پارچىلىشى ئارقىسىدا ئوزۇقلۇق ماددىغا ئايلىنىپ تۇپراقا قايتىپ كېلىدۇ، بۇنى يەنە ئورمان قوبۇل قىلىدۇ.

يەر شارىدىكى ھەممە ئورگانىك جىسىملار مەلۇم تەبىئىي مۇھىت ئىچىدە ياشايدۇ، ئادەممۇ مەلۇم تەبىئىي مۇھىت ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ۋە تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. كىشىلەرنىڭ ھەربىر ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش پائالىيەتلىرى ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقتىن ئىبارەت بۇ تەبىئەت قانۇنىيىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلىغاندا، كىشىلەرنىڭ بۇ پائالىيەتلىرى ئوڭۇشلۇق ئىلىپ بېرىلىدۇ؛ ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى بۇزۇۋەتكەندە بولسا، بۇ پائالىيەتلەر تەسىرگە ئۇچرايدۇ، ھەتتا تەبىئەتنىڭ ئىنتىقام ئېلىشى ۋە جازاسىغا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئورمانلارنىڭ بۇزۇۋېتىلىشى بىلەن زور مىقداردىكى سۇ ۋە توپىلار ئېقىپ كېتىدۇ، كىلىمات قۇرغاقلىشىپ كېتىدۇ ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر كۆپەيىپ كېتىدۇ؛ سانائەتتىكى «ئۇچ كېرەكسىز نەرسە»نىڭ زور مىقداردا كۆپەيىشى بىلەن شەھەرلەر بۇلغىنىدۇ، كىشىلەرنىڭ سالامەتلىكىگە تەسىر يېتىدۇ ۋە باشقىلار.

كىشىلەر ھەم تەبىئەتكە ماسلىشىدۇ، ھەم تەبىئەتنى ئۆزگەرتىدۇ. كىشىلەر شەرت ـ شارائىت يارىتىپ، كونا ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ئۆزگەرتىپ، يېڭى ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى بەرپا قىلالايدۇ. مەسىلەن، يېزا ئىگىلىكىدە ئەلا سورتلارنى ئىشلىتىپ، مۇۋاپىق تېرىقچىلىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش جەھەتتىكى تېخنىكا تەدبىرلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش ئاساسىدا تېخىمۇ زور ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشەلەيدۇ.

مۇھىتنى ئاسراش ـ ئېكولوگىيىلىك سىستېمىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشىنىڭ ۋە ئېكولوگىيىنىڭ بۇزۇلۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە ياخشىلاش، بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىنىڭ تەبىئىي ماددىي ئاساسىغا كاپالەتلىك قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. ئىنسانلارنى چۆرىدىگەن جانلىقلار چەمبىرىكى، سۇ چەمبىرىكى، ئاتموسفېرا چەمبىرىكى، تۇپراق چەمبىرىكى ۋە تاغ جىنسلىرى چەمبىرىكى تەبىئىي مۇھىتنىڭ شەكىللەندۈرگۈچى، ئىنسانلار پائالىيىتى ئېلىپ بارىدىغان شەھەر، مەھەللە، سانائىي مەنزىرە رايونى قاتارلىقلار ئىجتىمائىي مۇھىتنى

ئەسلىمە لەرنىڭ قۇرۇلۇش جەھەتتىكى گېئولوگىيىلىك شارائىتىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، گېئولوگىيىلىك شارائىت بىلەن بىناكارلىق قۇرۇلۇشىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىش يۈزىسىدىن ئىلىپ بېرىلغان ئومۇمىيۈزلۈك گېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر قۇرۇلۇش گېئولوگىيىسى بويىچە تەكشۈرۈش دائىرىسىگە كىرىدۇ.

گېئولوگىيىلىك چارلاپ تەكشۈرۈش خىزمىتىنىڭ مۇھىم بىر تېخنىكا ۋاستىسى بۇرغىلاپ تەكشۈرۈش. ئۇنىڭدا بۇرغىلاش ماشىنىسى ئارقىلىق يەر ئاستىغا قارىتىپ تۆشۈك تېشىلىدۇ، تۆشۈك ئارقىلىق يەر قاتلىمى نۇسخىسى، تاش پارچىسى، سۇ، توپا ئەۋرىشكىسى قاتارلىق نەق ماتېرىيال ئېلىنىدۇ ياكى تۆشۈككە ئۆلچەش ئەسۋابلىرى چۈشۈرۈلۈپ، يەر ئاستىدىكى تاش قاتلىمى، مەدەن ياكى گېئولوگىيىلىك قۇرۇلمىلار ئېنىقلاپ چىقىلىدۇ. ئۇ قاتتىق كان مەھسۇلاتلىرى، نېفىت ـ گاز، يەر ئاستى سۇيىنى تەپسىش ۋە تەكشۈرۈش ئىشىدا كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلىدۇ ۋە بىناكارلىق قۇرۇلۇشى ئۈچۈن گېئولوگىيىلىك ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. پەن ـ تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، گېئولوگىيىلىك چارلاپ تەكشۈرۈش خىزمىتىدە يەنە كولاپ تەكشۈرۈش، يەر شارى فىزىكىسى ئارقىلىق تەكشۈرۈش، يەر شارى خىمىيىسى ئارقىلىق تەكشۈرۈش، ئېزوتوپ ئارقىلىق تەكشۈرۈش، ھاۋا ئارقىلىق تەكشۈرۈش، يىراقتىن سېزىش، يىراقتىن ئۆلچەش، لازېر نۇرى، ئىنفرا قىزىل نۇر قاتارلىقلار ئارقىلىق تەكشۈرۈش تېخنىكىسى ۋە ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ.

قىزىلما بايلىق زاپىسى چارلاپ تەكشۈرۈش خىزمىتىدە ئېرىشىلگەن تۇرلۈك سانلىق ئاساسلارغا ئاساسەن، مۇئەييەن ئۆسۈل ئارقىلىق، مەلۇم بىر كاندىكى رودا پاكى دېتال، مايى، گاز، يەر ئاستى سۇيىنىڭ زاپاس مىقدارى ھېسابلاپ چىقىلىدۇ. ئادەتتە بۇ ئىشلىتىلىق ئۆلچىمى (تونىنا، كاۋگرام، كارات) بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بەزىلىرى ھەجىم ئۆلچىمى (كۇب مېتر، لىتر) بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. چارلاپ تەكشۈرۈش سەۋىيىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ يەلگىلەنگەن قىزىلما بايلىق زاپىسىنىڭ دەرىجىسى ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى لايىھىلەش ياكى ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى تەرتىپلەشتە مۇھىم ئاساس قىلىنىدۇ. بۇنداق دەرىجە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ۋە ئىقتىسادىي، تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ ۋە ئۆزگەرتىلىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە قىزىلما بايلىق زاپىسى پرىنسىپ جەھەتتە تۆت خىلغا، يەنى دەرىجىگە بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى خىلى قىزىۋېلىنىدىغان زاپاس بولۇپ، بۇ ئادەتتە A_1 دەرىجە بولىدۇ؛ ئىككىنچى خىلى لايىھىدىكى زاپاس بولۇپ، بۇ ئادەتتە A_2 دەرىجە، B دەرىجە ۋە C_1 دەرىجە بولىدۇ؛ ئۈچىنچى خىلى كەلگۈسىدىكى زاپاس، يەنى C_2 دەرىجە بولىدۇ؛ تۆتىنچى خىلى گېئولوگىيىلىك زاپاس، يەنى مۆلچەردىكى زاپاس. زاپاس دەرىجىسى قىزىلما بايلىقلىرىنىڭ ۋە كانىنىڭ تېپىگە ئاساسەن كونكرېت ئايرىلىدۇ.

تۆزگەرمەس باھا «مۇقىم باھا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ نەق باھاغا تەڭكەش قىلىپ ئېيتىلغان. ئۇ، پىلان ۋە ستاتىستىكا خىزمىتىدە ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدىكى قىممەت كۆرسەتكۈچلىرىنى ھېسابلاش ئۈچۈن قوللىنىلغان مەلۇم مەزگىلدىكى باھانى

بۇرۇن ھەرقايسى دۆلەت ۋە جايلارنىڭ تۇپراق، ئاھالە، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى بايان قىلىش ۋە تەھلىل قىلىش، يەنى ئىقتىسادىي جۇغراپىيە ھادىسىلىرىنى تەسۋىرلەش ئاساس قىلىنغان بولسا، يېقىنقى دەۋرلەردە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تارقىلىشى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ جايلىشىشىنى تەتقىق قىلىدىغان، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ جايلىشىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنىڭ نەزەرىيە ۋە ئۇسۇل مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىشنى ئاساس قىلىدىغان بولدى. ئۇ سانائەت جۇغراپىيىسى، يېزا ئىگىلىك جۇغراپىيىسى، قاتناش - ترانسپورت جۇغراپىيىسى، رايونلۇق ئىقتىسادىي جۇغراپىيە، شەھەر جۇغراپىيىسى ۋە ئاھالە جۇغراپىيىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ جايلىشىشى بىلەن ئىقتىسادىي رايونلارنى كەسىپلەشتۈرۈش ۋە ئومۇمىيۈزلۈك راۋاجلاندۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتنى تەتقىق قىلىش، ئىقتىسادىي رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇۋاپىق ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى تەتقىق قىلىش ۋە تەبىئىي بايلىق مەنبەسى ۋە تەبىئىي شارائىتقا ئىقتىسادىي جەھەتتىن باھا بېرىش ئىقتىسادىي جۇغراپىيىدە مۇھىم ئورۇنغا ۋە ئەھمىيەتكە ئىگە. ئىقتىسادىي جۇغراپىيە ئىجتىمائىي پەنمۇ ياكى ئىجتىمائىي پەن بىلەن تەبىئىي پەن ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق پەنمۇ دېگەن مەسىلىدە ئىلىم - پەن ساھەسىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇزاقتىن بۇيان تالاش - تارتىش بولۇپ، ھازىرغىچە ئورتاق پىكىرگە كەلگىنى يوق.

ئىشلەپچىقىرىش (كوچلىرى) نىڭ جايلىشىشى دېگەن ماددىغا قارالىۋىن.

گېئولوگىيىلىك چارلاپ تەكشۈرۈش

گېئولوگىيە ئىلمىنىڭ تۈرلۈك قائىدىلىرىنى قوللىنىپ، مەلۇم ۋاسىتىلەر بىلەن دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ۋە دۆلەت مۇداپىئە قۇرۇلۇشى ئۈچۈن كان بايلىقلىرىنى ئېنىقلاش، كان مەھسۇلاتلىرى، سۇچىلىق، بىناكارلىق قۇرۇلۇشى قاتارلىقلارغا گېئولوگىيىلىك ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. گېئولوگىيىلىك چارلاپ تەكشۈرۈش خەلق ئىگىلىكىنىڭ سەركىسى، گېئولوگىيە خىزمىتىنىڭ ئىلگىرىلىشىنىڭ قانداق بولۇشى ئاساس سانائەتنىڭ جايلىشىشى، كۆلىمى، تەرەققىيات سۈرئىتى بىلەن يېۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، مەلۇم جايدىن كان ئىزدەش، كاننىڭ كۆلىمى ۋە سۈپىتىگە باھا بېرىش، زاپاس مىقدارىنى مەلۇم قىلىش يۈزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئۇنىۋېرسال گېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر كان مەھسۇلاتلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش دائىرىسىگە كىرىدۇ؛ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدىكى سۇچىلىققا دائىر گېئولوگىيىلىك مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش، يەر ئاستى سۈيىنىڭ شەكىللىنىشى، جايلىشىشى ۋە ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىش، يەر ئاستى سۇ مەنبەلىرىنى تېپىش، مۇۋاپىق ھالدا ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش، يەر ئاستى سۈيى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان زىيانىنىڭ ئالدىنى ئېلىش يۈزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئومۇمىيۈزلۈك گېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر سۇچىلىققا دائىر گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش دائىرىسىگە كىرىدۇ؛ زاۋۇت، تۆمۈرىيول، پورت، سۇ ئامبىرى، كۆۋرۈك، تاشيول قاتارلىق

بىر يىلدا تۇغۇلغان ئادەم سانىغا سۇندۇرۇپ هېسابلاش كېرەك. مەسىلەن، يېرىم يىلدا تۇغۇلغان بوۋاق سانىنى ئىككىگە كۆپەيتىش، بەش يىل ئىچىدە تۇغۇلغان بوۋاق سانىنى بەشكە بۆلۈش، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە شۇ مەزگىلدىكى ئوتتۇرىچە ئادەم سانى بىلەن سېلىشتۇرۇش كېرەك.

ئومۇمىي ئاھالە بويىچە هېسابلانغان ئومۇمىي تۇغۇلۇش نىسبىتىدىن باشقا، يەنە تۇرلۈك ئالاھىدە تۇغۇلۇش نىسبىتىنىمۇ هېسابلاش كېرەك، مەسىلەن، شەھەر - يېزا ئاھالىسىنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى، ئوخشاش بولمىغان كەسىپىي گۇرۇھلاردىكى تۇغۇلۇش نىسبىتى قاتارلىقلار.

ئاھالىنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى، ئاساسەن، تۇغۇش يېشىدىكى ئايالларنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە باغلىق بولىدۇ، شۇنداقلا ئاھالىنىڭ جىنس ئايرىمىسى بۇلۇپمۇ ياش تۈزۈلمىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ياشلار كۆپرەك سالماقنى ئىگىلىگەن رايۇن ياكى ئورۇنلاردا تۇغۇلۇش نىسبىتى قېرىلار ياكى ئۆسمۈر بالىلار كۆپرەك سالماقنى ئىگىلىگەن رايۇن ياكى ئورۇنغا قارىغاندا يۇقىرى بولىدۇ. ئوخشاش بولمىغان رايۇنلار، ئوخشاش بولمىغان ئورۇنلار ھەتتا ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەردىكى تۇغۇلۇش نىسبىتىنى سېلىشتۇرغاندا ياش تۈزۈلمىسىنىڭ تەسىرىنى ھېسابقا ئېلىش كېرەك. بەزى ۋاقىتلاردا، سېلىشتۇرۇشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، ھەرقايسى رايۇنلاردىكى تۇغۇلۇش نىسبىتى مەلۇم ئالاھىدە، ياش تۈزۈلمىسى بويىچە هېسابلىنىدۇ. ياش تۈزۈلمىسىنىڭ تەسىرى چىقىرىۋېتىلگەن بۇنداق تۇغۇلۇش نىسبىتى «ئۆلچەملىك تۇغۇلۇش نىسبىتى» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاھالىنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتىنىڭ كۆرسەتكۈچى ئاھالە پىلانىنىڭ ئاساسىي كۆرسەتكۈچلىرىدىن بىرى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. مەملىكىتىمىزدە ئاھالىنىڭ تۆلۈش نىسبىتى تىرىشىپ تۆۋەنلىتىلىۋاتقان شارائىتتا، تۇغۇلۇش نىسبىتىنى تىزگىنلەش ئارقىلىق ئاھالىنىڭ كۆپىيىشىنى پىلانلىق تىزگىنلەش ئىشقا ئاشۇرۇلۇۋاتىدۇ. پىلانلىق تۇغۇتنى تەكىتلەش ۋە يولغا قويۇشتىن بۇرۇن ئاھالىنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى 40‰ ئەتراپىدا ئىدى، يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، ئاھالىنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى 20‰ دىن تۆۋەن چۈشتى، ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى قەدەممۇقەدەم پىلانلىق كۆپىيىش يولىغا چۈشۈرۈلمەكتە.

تۆلۈش نىسبىتى مەلۇم مەزگىلدە (ئادەتتە بىر يىلنى كۆرسىتىدۇ) ئۆلگەن ئادەم سانىنىڭ شۇ مەزگىلدىكى ئوتتۇرىچە ئاھالە سانىغا بولغان نىسبىتى. بۇ، ئادەتتە، ھەر 1000 ئادەم ئىچىدە ئۆلگەن ئادەمنىڭ سانى بويىچە هېسابلىنىدۇ. ئۇ بىر دۆلەت، بىر رايونىنىڭ مەلۇم مەزگىل ئىچىدىكى ئۆلۈش نىسبىتىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنى هېسابلاش فورمۇلىسى مۇنداق:

$$\text{تۆلۈش نىسبىتى} = \frac{\text{يىلدا ئۆلگەن ئادەم سانى}}{\text{يىللىق ئوتتۇرىچە ئادەم سانى}} \times 1000$$

ئۆلگەن ئادەمنىڭ سانى هېسابلاش مەزگىلىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. تۆلۈش نىسبىتىنىڭ كۆرسەتكۈچى ئادەتتە يىل بويىچە هېسابلىنىدۇ. ئەگەر هېسابلاش مەزگىلى بىر يىل بولمىسا (مەسىلەن، يېرىم يىل، بەش يىل بولسا)، ئالدى بىلەن شۇ مەزگىلدىكى ئۆلگەن ئادەمنىڭ سانىنى بىر يىلدا ئۆلگەن ئادەم سانىغا سۇندۇرۇپ، يەنە شۇ مەزگىلدىكى ئوتتۇرىچە

كۆرسىتىدۇ. ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى ۋە مىللىي دارامەت قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەرنى ئۆزگەرمەس باھا بىلەن ھېسابلىغاندا، باھانىڭ ئۆزگىرىش تەسىرىنى چىقىرىپ تاشلاپ، ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ۋە تەرەققىيات سۈرئىتىنى سېلىشتۇرۇشقا ئوڭايلىق ئۇغدۇرغىلى بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا، يېڭى مەھسۇلاتلارنىڭ ئۈزلۈكسىز كۆپىيىشى ۋە تۈرلۈك مەھسۇلاتلار ئوتتۇرىسىدىكى باھا نىسبىتى مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىشكە ئاساسەن، ئۆزگەرمەس باھا مەلۇم مەزگىل قوللىنىلغاندىن كېيىن، يەنە ئۇنى يېڭىباشتىن بەلگىلەشكە توغرا كېلىدۇ. مەبلىغىمىزدە سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئۆزگەرمەس باھاسى دۆلەت ستاتىستىكا ئىدارىسى تەرىپىدىن بىر تۈتاش بەلگىلەنگەن. 1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، 1952 - يىلدىكى باھا ئۆزگەرمەس باھا قىلىپ قوللىنىلغان، 1958—1970 - يىللىرى 1957 - يىلدىكى باھا ئۆزگەرمەس باھا قىلىپ قوللىنىلغان؛ 1971 - يىلدىن باشلاپ 1970 - يىلدىكى باھا ئۆزگەرمەس باھا قىلىپ قوللىنىلۇاتىدۇ.

ئەق باھا ئۆزگەرمەس باھاغا ئەگىشىش قىلىپ ئېيتىلغان. بۇ ھەرقاپسى مەزگىلدە ئىمەلىي يولغا قويۇلغان باھانى كۆرسىتىدۇ، مەسىلەن، زاۋۇتلاردىكى مەھسۇلاتلارنىڭ زاۋۇتتىن چىقىش باھاسى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى، سودىدىكى ئولگوجە سېتىش باھاسى ۋە پارچە سېتىش باھاسى شۇنداقلا قاتناش - تىرانسپورت، پوچتا - تېلېگراف ۋە مەدەنىي تۇرمۇش مۇلازىمەتلىرىنىڭ خىراجەت باھاسى قاتارلىقلار. ئەق باھا بويىچە ھېسابلانغان مەھسۇلات قىممىتى يا كى تاۋارلارنىڭ سېتىلىش مىقدارى قاتارلىق قىممەت كۆرسەتكۈچلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش - ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

تۇغۇلۇش نىسبىتى مەلۇم مەزگىل ئىچىدە (ئادەتتە بىر يىلنى كۆرسىتىدۇ) تۇغۇلغان تىرىك بوۋاقنىڭ شۇ مەزگىلدىكى ئوتتۇرىچە ئادەم سانىغا بولغان نىسبىتى. ئۇ، ئاھەتتە، ھەر 1000 ئادەم ئىچىدە تۇغۇلغان بوۋاقنىڭ سانى بويىچە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ بىر دۆلەت ياكى رايونىنىڭ مەلۇم مەزگىلدىكى ئاھالىسىنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنى ھېسابلاش فورمۇلىسى مۇنداق:

$$\text{تۇغۇلۇش نىسبىتى} = \frac{\text{يىلدا تۇغۇلغان بوۋاق سانى}}{\text{يىللىق ئوتتۇرىچە ئادەم سانى}} \times 1000$$

تۇغۇلغان بوۋاق سانى دېگەندە، تۇغۇلغاندىن كېيىن تىرىك قالغان (نەپەس ئېلىۋاتقان) بوۋاقلارنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ ئۆلۈك تۇغۇلغانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ، لېكىن تۇغۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلۈپ كەتكەنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوتتۇرىچە ئادەم سانى مەلۇم مەزگىلدىكى ئوخشاش بولمىغان ۋاقىتتىكى ئادەم سانىنىڭ ئوتتۇرىچە سانىنى كۆرسىتىدۇ (كۈندىلىك ئوتتۇرىچە سان بويىچە ھېسابلىنىدۇ)، بۇنىڭ ئۈچۈن شۇ مەزگىلنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئادەم سانىنى قوبۇل قىلىدۇ. سېلىشتۇرۇشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، تۇغۇلۇش نىسبىتى كۆرسەتكۈچى ئادەتتە يىل بويىچە ھېسابلىنىدۇ، ھېسابلاش مەزگىلى ئوخشاش بولمىغان (مەسىلەن، يېرىم يىل، بەش يىل) ۋاقىتتا تۇغۇلغان بوۋاق سانىنى

$$\text{بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى} = \frac{\text{بۇ يىل يېشىغا توشمىغان بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈش سانى}}{\frac{2}{3}\times\text{بۇ يىل توغۇلغان سان} + \frac{1}{3}\times\text{ئۆتكەن يىل توغۇلغان سان}} \times 1000$$

كۆرسەتكۈچ. داۋالاش - ساقلىقنى ساقلاش شارائىتىنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى ئومۇمىي ئۆلۈش نىسبىتىگە قارىغاندا تېخىمۇ تېز تۆۋەنلەيدۇ. مەملىكىتىمىزدە بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى ئازادلىقتىن بۇرۇن 150‰ ئەتراپىدا ئىدى، ئازادلىقتىن كېيىن زور ھەجىمدە تۆۋەنلىدى، ھازىر 30‰ كە يەتمەيدۇ. ئوخشاش بولمىغان سىنىپ، دۆلەت، رايونلاردىكى بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئومۇمىي ئۆلۈش نىسبىتى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتە نىسبەتەن تېخىمۇ روشەن بولىدۇ.

نوپۇسنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى «نوپۇسنىڭ قوشۇلۇش نىسبىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ ھەلۋەم مەزگىلدە (ئادەتتە بىر يىلنى كۆرسىتىدۇ) ساپ كۆپەيگەن ئاھالە سانىنىڭ شۇ مەزگىلدىكى ئوتتۇرىچە ئاھالە سانىغا بولغان (ياكى بىر يىل ئىچىدىكى كىشى سانىنىڭ) نىسبىتى. ئۇ ھەم نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىشىنى، ھەم نوپۇسنىڭ يۆتكىلىپ كۆپىيىشىنى (يەنى يۆتكىلىپ كىرگەنلەرنىڭ يۆتكىلىپ چىقىپ كەتكەنلەردىن ئېشىپ كەتكەن قىسمى) ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە، دۆلىتىمىزنىڭ چېگرىسىدىن چىقىپ كەتكەن ۋە دۆلىتىمىزگە كىرگەن كىشى سانىنى پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئومۇمىي ئاھالە سانىغا سېلىشتۇرغاندا ئېنىتايىن ئاز، شۇنىڭ ئۈچۈن، نوپۇسنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى بىلەن نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ئوخشاش دېيەرلىك بولىدۇ. لېكىن، مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىنىڭ ئەھۋالى بىر - بىرىگە ئوخشمايدۇ. بۇلۇپمۇ يېقىندىن گۈللىنىۋاتقان سانائەت بازىلىرى بىلەن ئېچىلىش ئالدىدا تۇرغان چېگرا رايونلاردا نوپۇسنىڭ يۆتكىلىش جەھەتتىكى ئۆزگىرىشى بىرقەدەر چوڭ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى بىلەن نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ئوتتۇرىسىدا بىرقەدەر چوڭ پەرق بار، بۇنداق ۋاقىتتا بۇ ئىككى كۆرسەتكۈچنى ئايرىم ھېسابلاش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

كاپىتالىستىك دۆلەتتە، تاۋار سۈپىتىدىكى ئەمگەك كۈچلىرى كاپىتالنىڭ يۆتكىلىشىگە ئەگىشىپ يۆتكىلىدۇ، نوپۇسنىڭ يۆتكىلىشى جەھەتتىكى ئۆزگىرىش بىرقەدەر چوڭ بولىدۇ. يەنە خەلقئارا كۆچمەنلەر مەسىلىسىمۇ بار. بۇلۇپمۇ تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئەرزان ئەمگەك كۈچلىرىنى شۇلۇۋلىشى ئۈچۈن، تەرەققىي تاپمىغان دۆلەتلەردىن نۇرغۇن كۆچمەنلەرنى جەلپ قىلىدۇ. مەسىلەن، 1971 - يىل 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنى غەربىي گېرمانىيە سىرتتىن 2 مىليون 240 مىڭ ئىشچى يالالۋالدى، بۇ، مەملىكەت بويىچە ئىشچى سانىنىڭ 10% دىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلىدۇ. ئامېرىكا، ئاۋسترالىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ھەر يىلى مەلۇم سانداكى كۈچلەرنى ئۆز دۆلىتىگە ئېلىپ كىرىدۇ. نوپۇسنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى بىلەن نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم پەرق بولىدۇ، نوپۇسنىڭ

ئادەم سانىغا سېلىشتۇرۇش كېرەك. پۈتۈن ئاھالە سانىدىن ئومۇمىي تۆلۈش نىسبىتىنى ھېسابلاپ چىققاندىن باشقا، تۇرلۈك ئالاھىدە تۆلۈش نىسبىتىنىمۇ ھېسابلاپ چىقىش كېرەك، مەسىلەن، ئەر، ئايالالار پەرقلەندۈرۈلگەن ھەرقايسىسىنىڭ ياش بۆلەكلىرى بويىچە ئالاھىدە تۆلۈش نىسبىتىنى ھېسابلاپ چىقىش كېرەك (تۇرلۈك ياشتىكى ئەر ياكى ئايالنىڭ يىللىق تۆلۈش سانى بىلەن شۇ ياشتىكى ئەر ياكى ئايالنىڭ ئوتتۇرىچە ئادەم سانى سېلىشتۇرۇلىدۇ).

ئومۇمىي تۆلۈش نىسبىتى سەۋىيىسى تۇرلۈك ياشتىكى ئەر، ئايالنىڭ ئالاھىدە تۆلۈش نىسبىتى سەۋىيىسى بىلەن ئاھالىنىڭ ياش تەركىبىگە باغلىق بولىدۇ. داۋالاش - ساقلىقنى ساقلاش شارائىتى ۋە ماددىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، تۇرلۈك ياشتىكىلەرنىڭ تۆلۈش نىسبىتى تۆۋەنلەيدۇ، ئاھالىنىڭ ئومۇمىي تۆلۈش نىسبىتىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ تۆۋەنلەيدۇ. XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا جۇڭگودا ئاھالىنىڭ تۆلۈش نىسبىتى ‰28 — 27 كە يەتكەن. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۆلۈش نىسبىتى تۆزلۈكسىز تۆۋەنلەپ، 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ‰7 ئەتراپىغا چۈشۈپ، دۇنيا بويىچە تۆلۈش نىسبىتى سەۋىيىسى ئەڭ تۆۋەن بولغان دۆلەتلەر قاتارىغا كىردى. لېكىن پىلانلىق تۇغۇتنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە ئوتتۇرىچە ياشنىڭ ئۇزىرىشىغا ئەگىشىپ، بالالارنىڭ ئومۇمىي ئاھالە سانى ئىچىدە تۇنجىقان نىسبىتى تۆۋەنلەپ، قېرىلارنىڭ نىسبىتى ئاشماقتا، قېرىلارنىڭ ئالاھىدە تۆلۈش نىسبىتى بولسا ياشلار ۋە ئوتتۇرا ياشتىكىلەرنىڭكىدىن كۆپ يۇقىرى، دېمەك، ئومۇمىي تۆلۈش نىسبىتى تۆۋەنلەپ مەلۇم دەرىجىگە يەتكەندىن كېيىن نىسبىتى مۇقىم بولىدۇ، ھەتتا يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىمۇ مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، ياشقا ئايرىلغان ئالاھىدە تۆلۈش نىسبىتىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەكشۈرۈش كېرەك.

ئوخشاش بولمىغان دۆلەت، ئوخشاش بولمىغان رايون، ئوخشاش بولمىغان گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدا ياش تۈزۈلمىسىدە بەزى ۋاقىتتا پەرق ناھايىتى زور بولىدۇ. سېلىشتۇرۇشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، مەلۇم بىر دۆلەت، رايون، گۇرۇھلاردىكى ئاھالە تۈزۈلمىسى بويىچە يا كى مەلۇم پەرەزدىكى ئاھالە تۈزۈلمىسى بويىچە ھەرقايسىسىنىڭ تۇمۇمىي تۆلۈش نىسبىتىنى ھېسابلاشقا بولىدۇ. مۇشۇنداق ھېسابلانغان، ياش تۈزۈلمىسىنىڭ تەسىرى چىقىرىۋېتىلگەن تۆلۈش نىسبىتى «تۆلۈچەملىك تۆلۈش نىسبىتى» دېيىلىدۇ.

بۇاقلارنىڭ تۆلۈش نىسبىتى بىر يىل ئىچىدە يېشىغا تۇشمىغان بۇاقلارنىڭ ئىچىدىكى تۆلگەنلەرنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى. بۇ، ئادەتتە، ھەر 1000 يېڭى تۇغۇلغان بۇاق ئىچىدە يېشىغا تۇشماي تۆلگەن بۇاق سانى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. شۇ يىل ئىچىدە تۆلگەن، يېشىغا تۇشمىغان بۇاقلار ئىچىدە ھەم شۇ يىلى تۇغۇلغان، ھەم تۆتكەن يىلى تۇغۇلغانلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇاقلارنىڭ تۆلۈش نىسبىتىنى ھېسابلاش ۋاقتىدا، بۇ يىل تۆلگەن بۇاق سانى بىلەن تۆتكەن يىلى ۋە بۇ يىل تۇغۇلغان بۇاق سانىنىڭ ئاشۇرۇلغان ئوتتۇرىچە سانى بىلەن سېلىشتۇرۇلىدۇ.

بۇاقلارنىڭ تۆلۈش نىسبىتى ئادەتتە باشقا تۇرلۈك ياشتىكىلەرنىڭ تۆلۈش نىسبىتىدىن كۆپ يۇقىرى بولىدۇ. شۇڭا ئادەتتە ئايرىم ھېسابلىنىدۇ. ئۇ داۋالاش - ساقلىقنى ساقلاش سەۋىيىسى ۋە ماددىي تۇرمۇش ئەھۋالىنى چۇشەندۈرۈپ بېرىدىغان بىر مۇھىم

هېسابلاش فورمۇلىسى مۇنداق:

$$\text{تۇغۇش نىسبىتى} = \frac{\text{بىر يىلدا تۇغۇلغان بالىلارنىڭ سانى}}{\text{تۇغۇت يېشىدىكى ئايالارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە سانى}} \times 1000$$

تۇغۇت يېشىدىكى ئايالارنىڭ دائىرىسى توغرىسىدىكى بەلگىلىمە ھەرقايسى دۆلەتلەردە ئازراق پەرقلىنىدۇ، خەلقئارادا ئومۇمىيۈزلۈك بولۇۋاتقىنى 15 — 49 ياشقىچە (يېقىنقى يىللاردىن بۇيان 15 — 44 ياشقىچە قىلىپ ئۆزگەرتىلدى). مەملىكىتىمىزدە ئومۇمەن نىكاھ قانۇنىدا بەلگىلەنگەن بويىچە 18 ياش ياكى ھۆكۈمەت چاقىرىق قىلغان كېچىكىپ توي قىلىش يېشى ئەڭ تۆۋەن ئۆلچەم قىلىنىدۇ.

تۇغۇلۇش نىسبىتى سەۋىيىسى تۇغۇش نىسبىتى سەۋىيىسى بىلەن تۇغۇت يېشىدىكى ئايالارنىڭ ئومۇمىي نوپۇس سانىدا ئىگىلىگەن نىسبىتىدىن ئىبارەت ئىككى ئامىلغا باغلىق بولىدۇ. پلانلىق تۇغۇت تۇغۇش نىسبىتىنى تىزگىنلەش ئارقىلىق نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتىنى تىزگىنلەش دېمەكتۇر. بەزى جايلار ياكى ئورۇنلاردىكى تۇغۇت يېشىدىكى ئايالارنىڭ ئاھالىنىڭ ئومۇمىي سانىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى يۇقىرى بولغان ۋاقىتتا، تۇغۇش نىسبىتىنى چەكلىگەندىن كېيىن، تۇغۇلۇش نىسبىتى يەنىلا باشقا جايلار ياكى ئورۇنلاردىكىدىن يۇقىرى بولۇشى مۇمكىن.

يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەھلىل قىلىش ئۈچۈن، تۇغۇش نىسبىتىنى ياشقا بۆلۈپ ھېسابلاشقا، يەنى ھەرقايسى ياشلىقلار ئىچىدىن ھەر 1000 ئايالنىڭ بىر يىلدا تۇغقان بالىسىنىڭ سانىنى ھېسابلاشقا بولىدۇ. ھەرقايسى ياشتىكىلەرنىڭ تۇغۇش نىسبىتىنى كەلگۈسى مەلۇم يىلدىكى ھەرقايسى ياشتىكىلەرنىڭ شۇ يىلدىكى مۆلچەرلەنگەن ئادەم سانىغا كۆپەيتىش ئارقىلىق، شۇ يىلدا تۇغۇلىدىغان ئادەم سانىنى مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ.

پلانلىق تۇغۇت بۇنىڭدا جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتىنى تەڭشەش ئارقىلىق، ئىنسانلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى پلانلاشتۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ.

ھەرقانداق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: «بىر تەرەپتىن تۇرمۇش ۋاستىلىرى يەنى يېمەك — ئىچمەك، كىيىم — كېچەك، تۇرار جاي ۋە شۇلار ئۈچۈن زۆرۈر بولغان سايمانلار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئىنسانلار ئۆزلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدۇ، يەنى نەسىلنى كۆپەيتىپ بارىدۇ.» («ماركس — ئېنگېلىس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 2 - بەت) ئومۇمەن ئېيتقاندا، ماددىي بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ، ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشى ماددىي بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئۆزئارا ماسلىشىشى كېرەك. لېكىن، كاپىتالزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ماددىي بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن، شۇڭا پلانلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ھەقىقىي ئىشقا ئاشۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك بەكار قىلىنغان، كىشىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئەھۋالى يوقىتىلغان

تەبىئىي كۆپىيىشى بىلەن ساپ قوشۇلغان ئومۇمىي ئادەم سانىدىكى ئۆزگىرىشنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن، بۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ھىسابلاش كېرەك.

نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى مەلۇم مەزگىلدە (ئادەتتە بىر يىلنى كۆرسىتىدۇ) نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش سانىنىڭ شۇ مەزگىلدىكى ئوتتۇرىچە ئاھالە سانىغا بولغان نىسبىتى. بۇنى ھىسابلاش فورمۇلىسى مۇنداق:

$$\text{نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى} = \frac{\text{بىر يىل ئىچىدە ئاھالىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش سانى}}{\text{يىللىق ئوتتۇرىچە ئادەم سانى (ياكى بىر يىل ئىچىدىكى ئادەم سانى)}} \times 1000$$

نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش سانى دېگەندە ئۆلگەن ئادەم سانىنى تۇغۇلغان ئادەم سانى بىلەن تولۇقلىغاندىن كېيىنكى قالغان سان كۆزدە تۇتۇلىدۇ، شۇڭا، نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتىنى تۇغۇلغان نوپۇس نىسبىتىدىن ئۆلگەن نوپۇس نىسبىتىنى ئېلىۋېتىش ئارقىلىق ھىسابلىسىمۇ بولىدۇ. نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى كۆچۈش ئارقىلىق بولغان ئۆزگىرىشتىن كېلىپ چىققان نوپۇسنىڭ ئازىيىشى ياكى كۆپىيىشىنى ئەكس ئەتتۈرمەيدۇ.

مەملىكىتىمىزدە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى پىلانلىق تىزگىنلىنىدۇ دېگەندە، نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتىنى پىلانلىق، قەدەممۇقەدەم تۆۋەنلىتىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. 5 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنى مۇنۇلارنى تەلەپ قىلدى: 1979 - يىلى «مەملىكەت بويىچە ئاھالىنىڭ كۆپىيىش نىسبىتىنى مىڭدا 10 پىرسەنتكە چۈشۈرۈشىمىز كېرەك، بۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق تىرىشىپ، ئۇنى يىلدىن - يىلغا تۆۋەنلىتىشىمىز، 1986 - يىلغا بارغاندا، مىڭدا 5 پىرسەنتچىگە چۈشۈرۈشىمىز لازىم». («جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى 5 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى 2 - يىغىنىنىڭ ھۆججەتلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1979 - يىل نەشرى، 52 — 53 - بەتلەر)

ئۇزۇنراق ۋاقىتتىكى (مەسىلەن، 5 يىل، 10 يىل ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇنراق ۋاقىت) ئوتتۇرىچە نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش سۈرئىتىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، يىللىق ئوتتۇرىچە تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتىنى ھىسابلاش كېرەك. ئادەتتە پەرەزدىكى ھەر يىللىق نوپۇس تەسەۋۋۇر قىلىنغان پروگرېسسىيە بويىچە كۆپىيىدۇ، بۇ گېئومېترىك ئوتتۇرىچە سان ئۇسۇلى بويىچە ھىسابلىنىدۇ. فورمۇلىسى مۇنداق:

$$\text{يىللىق ئوتتۇرىچە تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى} = \sqrt[n]{\frac{P_n}{P_0}} - 1$$

فورمۇلىدىكى P_0 بىلەن P_n ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئاساس قىلىنغان يىل بىلەن ئەڭ ئاخىرقى بىر يىل ئىچىدىكى نوپۇس سانىنى (يۇقۇرىقىلىپ كېلىش بىلەن كۆپەيگەن نوپۇس سانى بۇنىڭ سىرتىدا) كۆرسىتىدۇ، n بولسا شۇ مەزگىلدىكى يىل سانىنى كۆرسىتىدۇ.

تۇغۇش نىسبىتى «ئايالارنىڭ تۇغۇش نىسبىتى» دەپمۇ ياكى «تۇغۇت يېشىدىكى ئايالارنىڭ تۇغۇش نىسبىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئوتتۇرا ھىساب بىلەن تۇغۇت يېشىدىكى ھەر 1000 ئايالنىڭ بىر يىلدا تۇغقان بالىسىنىڭ سانىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، تۇغۇت يېشىدىكى ئايالارنىڭ تۇغۇش نىسبىتىنى بىۋاستە چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنى

تۇغرا كەلگەن)، تۆۋەنلىرىدە ھەربىر كۆادرات كىلومېتر يەرگە پەقەت بىر - ئىككى ئادەم توغرا كېلىدۇ (مەسىلەن، 1975 - يىلى ئاۋسترالىيەدە ئىككى ئادەم، لۇيىسدە بىر ئادەم توغرا كەلگەن). بەزى شەھەر مەملىكەتلىرىدە ھەربىر كۆادرات كىلومېتر يەرگە توغرا كېلىدىغان ئاھالىنىڭ زىچلىقى نەچچە مىڭ ئادەمگە يەتكەن، ھەتتا 10 مىڭ ئادەمدىن ئېشىپ كەتكەن (مەسىلەن، 1975 - يىلى سىنگاپورىدا 3872 ئادەمگە، مونا كودا 16 مىڭ 779 ئادەمگە يەتكەن).

ئاھالە تۇرۇلۇشى مەلۇم مەزگىل ۋە مەلۇم جايدىكى ئاھالىنىڭ تەركىب تېپىشى. بۇ ئاھالىنىڭ جىنسىي تۇرۇلۇشى، ياش تۇرۇلۇشى، ئىشقا ئورۇنلىشىش تۇرۇلۇشى، مىللەت تۇرۇلۇشى، سىنىپىي تۇرۇلۇشى، شەھەر - يېزا تۇرۇلۇشى، مەدەنىيەت تۇرۇلۇشى ۋە دىنىي تۇرۇلۇشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاھالە تۇرۇلۇشى مەلۇم جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ دەرىجىسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ ۋە ئاھالە تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىش، ئالدىن مۆلچەرلەشتە مۇھىم ئاساسلارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئاھالىنىڭ ياش تۇرۇلۇشى ئاھالىنىڭ تەرەققىيات يۆزلىنىشىنى بەلگىلەيدۇ. شۇڭا تىسىلىك ئاھالەشۇناس سانتىبا ئاھالىنىڭ ياش تۇرۇلۇشىنى ئۈچ ئۆلچەملىك تىپكە ئايرىغان ۋە بۇنىڭغا ئاساسەن ئاھالە تەرەققىياتىدا ئۈچ خىل تىپ بولىدۇ دەپ ھۆكۈم قىلىنغان:

ئاھالىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش تۇرۇلۇشى ئۆز ئەمگىكى بىلەن ياشايدىغان ياكى ئۆز ئەمگىكى بىلەن ياشمايدىغان ئاھالىنىڭ تۇرۇلۇشىنى، ئىشقا ئورۇنلاشقان ياكى ئىشقا ئورۇنلاشمىغان ئاھالىنىڭ تۇرۇلۇشىنى، يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ياكى يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانمايدىغان ئاھالىنىڭ تۇرۇلۇشىنى شۇنداقلا يېزا ئىگىلىكى، سانائەت قاتارلىق مادداي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا ئىشلەيدىغان ئاھالىنىڭ تۇرۇلۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاھالىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش تۇرۇلۇشى بىر دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بىۋاستە مۇھىم مادداي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا ئىشلەيدىغان خادىملار نىسپىي ھالدا ئازىيىپلا قالماستىن، بەلكى مۇتلەق ئازىيىپ بارىدۇ، مۇلازىمەتچىلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار بولسا ناھايىتى تېز كۆپىيىدۇ.

تىپ	0—14 ياش(%)	15—49 ياشقىچە(%)	50 ياشتىن يۇقىرى(%)
قوشۇلىدىغان تىپ	40	50	10
مۇقىم تىپ	26·5	50·5	23
ئازىيىدىغان تىپ	20	50	30

سىنىپىي جەمئىيەتتە ئاھالە سىنىپىي تۇرۇلمىگە ئىگە بولغان بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر مەن ئاھالىنى تەشكىل قىلىدىغان سىنىپلارنى چەتكە قايرىپ قويسام، ئاھالە ئابستراكت بولۇپ قالىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 175 - بەت) ئاھالىنىڭ سىنىپىي تۇرۇلۇشى سىنىپىي جەمئىيەتتىكى تۇرلۈك ئاھالە تۇرۇلۇشى

بولغاچقا، تۇغۇت مەسىلىسىدە، تۈپ ئاساسىدىن ئېيتقاندا، دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسىنىڭ ئىمارەت ئۇچۇن تەرەپنىڭ مەنپەئەت بىرلىكى ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنى تەڭشەشكە، ئۇنىڭ بىلەن ماددىي بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇۋاپىق نىسبەتنى ساقلاشقا بولىدىغان بولدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئەگەر كومۇنىزم جەمئىيىتى ماددىي ئەرسلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى تەڭشىگەندەك، كەلگۈسىدىكى مەلۇم ۋاقىتتا ئادەملەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنمۇ تەڭشەشكە مەجبۇر بولىدۇ دېيىلسە، ئۇ ھالدا، شۇ جەمئىيەت، پەقەت شۇ جەمئىيەتلا بۇنى ھېچقانداق قىينالماي ئىشقا ئاشۇرالايدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 35 - توم، 145 - بەت) پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇش سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى.

دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا: «دۆلەت پىلانلىق تۇغۇتنى تەشەببۇس قىلىدۇ ۋە يولغا قويىدۇ» دەپ بەلگىلەنىدى. پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇپ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى پىلانلىق تىزگىنلەش مەبلەغنىڭ جۇغلىنىشىنى تېزلىتىشكە، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشكە، پەن ۋە ماارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا، خەلق تۇرمۇشىنى ئۆستۈرۈشكە، خەلق ئىگىلىكىنى يۇقىرى سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرۇپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىشكە پايدىلىق. شۇنىڭ ئۈچۈن، دۆلەت تۇرلۇك ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، نوپۇسنىڭ بەش يىللىق، 10 يىللىق ۋە تېخىمۇ ئۇزاق ۋاقىتلىق پىلانىنى تۈزۈپ، ئۇنى پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنىڭ ئاساسى قىلىپ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تىزگىنلەيدۇ.

پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇشتا، تەشۋىق - تەربىيە خىزمىتىنى ۋە ئىدېيىۋى - سىياسىي خىزمەتنى كۈچەيتىش؛ ئىقتىسادىي ۋە قانۇنىي جەھەتتە ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى قوللىنىش كېرەككى، كىشىلەر نوپۇسنى تىزگىنلەشكە ماددىي مەنپەئەت جەھەتتىن كۆڭۈل بۆلىدىغان بولسۇن؛ يەنە پىلانلىق تۇغۇت توغرىسىدىكى پەننىي بىلىملەرنى ئومۇملاشتۇرۇشقا دىققەت قىلىپ، پىلانلىق تۇغۇتقا قارىتىلغان تېخنىكىۋى يېتەكچىلىكنى ئاكتىپلىق بىلەن ياخشى ئىشلەش لازىم.

ئاھالە زىچلىقى بىرلىك يەر كۆلىمىدە ئولتۇراقلاشقان ئاھالە سانى. بۇ، ئادەتتە، ھەربىر كۋادرات كىلومېتر يەردە ئولتۇراقلاشقان ئادەم سانى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇنى ھېسابلاش فورمۇلىسى مۇنداق:

$$\text{ئاھالە زىچلىقى} = \frac{\text{مەلۇم دۆلەت(رايون) دىكى ئاھالە سانى}}{\text{شۇ دۆلەت(رايون)دىكى يەر كۆلىمى (كۋادرات كىلومېتر)}}$$

يەركۆلىمى تېررىتورىيە دائىرىسى ئىچىدىكى ھەممە قۇرۇقلۇقنى (جۈملىدىن ئادەم ياشىمايدىغان تاغ - ئورمان، قۇملۇق) ۋە شۇ قۇرۇقلۇقتىكى پۈتۈن سۇ كۆلىمى (دەريالار ۋە كۆللەر)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئاھالە زىچلىقى جەھەتتىكى پەرق ناھايىتى چوڭ، يۇقىرىلىرىدا ھەربىر كۋادرات كىلومېتر يەرگە نەچچە يۈز ئادەم توغرا كېلىدۇ (مەسىلەن، 1975 - يىلى گوللاندىيىدە 334 ئادەم، بېنگالدا 533 ئادەم

تۇتۇلىدۇ، ئۆلچەملىك ۋاقىت نۇقتىسىدا ئۆيدە بولۇش - بولماسلىقى سۈرۈشتۈرۈلمەيدۇ. هازىر بار نوپۇس دېگەندە، ئۆلچەملىك ۋاقىت نۇقتىسىدا شۇ يەردە بولغان هەممە نوپۇس كۆزدە تۇتۇلىدۇ، شۇ يەردە داۋاملىق تۇرغان ئاهالە بولۇش - بولماسلىقى سۈرۈشتۈرۈلمەيدۇ. داۋاملىق تۇرىدىغان نوپۇس بويىچە تىزىملىغاندا، ئاهالىلەرنىڭ ئەمەلىي ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالى ئوخشاش بولغانلىقى ۋە ئۇلار بىر - بىرىنى چۈشىنىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، تەكرار بولۇپ قېلىش ياكى چۈشۈپ قېلىش ئەھۋالى ئاسانلىقچە يۈز بەرمەيدۇ. بۇنىڭدىن ئىبارەتكى ماتېرىيال دۆلەتنىڭ ئەمگەك كۈچلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشغا، تۇرار جاي قۇرۇلۇشى، مەدەنىيەت - مائارىپ، سەهىيە ۋە باشقا ئاساسلىق تۇرمۇش مۇئەسسەسلىرى قۇرۇلۇشىنىڭ ئېهتىياجىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش لايىهىسىدىكى تۈرلەر ئېهتىياج ۋە ئىمكانىيەتنى بىرلەشتۈرۈش پرىنسىپى ئاساسىدا بەلگىلىنىدۇ. ئۇزاق مۇددەت سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشقا پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، ئۇ، ئومۇمەن، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئاهالىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان بىر يۈرۈش كۆرسەتكۈچنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك.

جۈملىدىن 1953 - يىلى مەملىكەت بويىچە تۇنجى قېتىم نوپۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان، 1953 - يىلى 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى سائەت 24 ئۆلچەملىك ۋاقىت نۇقتىسى قىلىنغان، تەكشۈرۈش تۈرلىرى ئىسىم - فامىلىسى، جىنسىي، يېشى، مىللىتى دېگەن تۆت تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. داۋاملىق تۇرىدىغان نوپۇس بويىچە تىزىملانغان. بۇ قېتىمقى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش 1 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرىنى سايلىغۇچىلارنى تىزىملاش خىزمىتى ۋە 1 - بەش يىللىق پىلاننى تۈزۈش خىزمىتى ئۈچۈن ئىشەنچلىك نوپۇس سانى يەتكۈزۈپ بەرگەن. 1964 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان 2 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ۋاقتىدا تەكشۈرۈش تۈرلىرىگە مەدەنىيەت سەۋىيىسى دېگەن بىر تۈر قوشۇلغان. مەملىكەت بويىچە 3 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش خىزمىتى 1982 - يىلى ئېلىپ بېرىلدى.

ئەمگەك (كۆچى) مەنبەسى ئەمگەك يېشىغا توشقان، ئەمگەك ئىقتىدارىغا ئىگە ئاهالە، يەنى ئەمگەككە قاتنىشىۋاتقان ياكى قاتنىشىش ئىمكانىيىتى بولغان كىشىلەردۇر. ئەمگەك يېشىنىڭ بەلگىلىنىشى شۇ دۆلەتنىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي شارائىتىغا، مەسلەن، نوپۇسنىڭ ئاز - كۆپلۈكى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خاراكتېرى، ئەمگەكچىلەرنىڭ ماددىي پاراۋانلىق شارائىتى، ئەمگەك كۈچلىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىش بىلەن ئۇنىڭغا بولغان تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قاتارلىقلارغا باغلىق بولىدۇ. شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئەمگەك يېشىغا قويۇلغان چەكتىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ. بەزى دۆلەتلەر ئەمگەك يېشىنىڭ يۇقىرى ۋە تۆۋەن چېكىنى بەلگىلەيدۇ، بەزى دۆلەتلەر يۇقىرى چېكىنى ياكى تۆۋەن چېكىنى بەلگىلەيدۇ. مەملىكىتىمىزدە 16 ياش ئەمگەك يېشى قىلىپ بەلگىلەندى، مۇشۇ ياشقا توشقان ئەمگەك ئىقتىدارىغا ئىگە ئاهالىلەرنىڭ هەممىسى ئەمگەك مەنبەسىنى هېسابلىنىدۇ.

ئىچىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

ئوتتۇرىچە مۆلچەرلەنگەن ئۈمۈر قىسقارتىلىپ «ئوتتۇرىچە ئۈمۈر» دەپيىلىدۇ. بۇ، مەلۇم ياشتىكى ئادەمنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى مۆلچەردىكى ئوتتۇرىچە ياشاش يىل سانىنى كۆرسىتىدۇ. ھەرقايسى ياشتىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ئوتتۇرىچە مۆلچەردىكى ئۈمرىنى ھىسابلاپ چىققىلى بولىدۇ. ئوتتۇرىچە مۆلچەردىكى ئۈمۈر دېگەندە، ئادەتتە، تۇغۇلغان ۋاقتتىكى (0 ياش) ئوتتۇرىچە مۆلچەردىكى ئۈمۈر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، يېڭى تۇغۇلغان بالىدىن 100 مىڭى بولسا، 0 ياشتىن باشلاپ ھەرقايسى ياشقا بارغاندا بىر قىسمى ئۆلۈپ كېتىدۇ، ئەگەر يۇقىرى ياشقا بارغاندا ھەممىسى ئۆلۈپ تۈگەيدۇ. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ياشايدىغان يىل سانى ئوخشاش بولمايدۇ. مۇشۇ 100 مىڭ ئادەمنىڭ ياشىغان يىل سانىنى بىر-بىرىگە قوشۇپ، 100 مىڭ ئادەمگە بۆلسەك، بۇ ۋاقلارنىڭ يېڭى تۇغۇلغان ۋاقتى (0 ياش)نىڭ ئوتتۇرىچە مۆلچەردىكى ئۈمرى كېلىپ چىقىدۇ. ئوتتۇرىچە ئۈمۈر ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئۈمرىنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئوتتۇرىچە سانىنى بىلدۈرمەستىن، بەلكى بىر تۈركۈم كىشىلەرنىڭ كەلگۈسىدە ياشاش ئىمكانىيىتى بولغان ياش سانىنىڭ ئوتتۇرىچە سانىنى بىلدۈرىدۇ. ئوتتۇرىچە ئۈمۈر ھەرقايسى ياشتىكىلەرنىڭ ئۆلۈش نىسبىتىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ ھىسابلانغان بىر ئومۇمىي كۆرسەتكۈچ.

ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ئىلمىي ئۇسۇلغا ئاساسەن، مەلۇم ۋاقىت نۇقتىسى ئىچىدە پۈتۈن نوپۇس ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان مەخسۇس تەكشۈرۈش. ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ بىر قىسىم نوپۇسنى ياكى مەلۇم بىر ئالاھىدە تەبىقىنىڭ نوپۇسىنى ئەمەس، بەلكى تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان رايون ياكى دۆلەتنىڭ پۈتۈن نوپۇسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش نوپۇسنىڭ ستاتىستىكا ماتېرىيالىنى ئىگىلەشتىكى مۇھىم مەنبە بولۇپ ھىسابلىنىدۇ، ئۇ، بىرمۇنچە دۆلەتلەردە ھەر 10 يىلدا ياكى ھەر بەش يىلدا بىر قېتىم ئېلىپ بېرىلىدۇ.

ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش يۈكسەك مەركەزلەشتۈرۈش خاراكتېرىگە ئىگە، دۆلەت بىر تۇتاش تەشكىللەيدىغان، نۇرغۇن ئادەمنى قاتناشتۇرۇشقا تۇغرا كېلىدىغان زور ھەم مۇرەككەپ خىزمەت. تۇغرا تەكشۈرۈش ماتېرىيالىنى ئىگىلەشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، بىرلىككە كەلگەن تەكشۈرۈش لايىھىسىنى تۈزۈپ چىقىپ، تەكشۈرۈش تۈرلىرىنى، كۆرسەتكۈچ تۇغرىسىدىكى ئىزاھلارنى، تىزىملاشنىڭ ئۇسۇلى، ئۆلچەملىك ۋاقىت نۇقتىسىنى، شۇنىڭدەك تەكشۈرۈش خىزمىتىنى تەشكىللەش، ماتېرىيالارنى ئومۇملاشتۇرۇپ رەتلەش قاتارلىق جەھەتلەردىكى پىرىنسىپلارنى بەلگىلەش لازىم. تەكشۈرۈش ۋاقتىدا، تەكرار بولۇپ قېلىش ياكى چۈشۈرۈپ قويۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، تىزىملىغان ۋاقىت ئىلگىرى-كېيىن بولسىمۇ ئۆلچەملىك ۋاقىت نۇقتىسىدىكى نوپۇس ئەھۋالىنى ئۆلچەم قىلىش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، داۋاملىق تۇرىدىغان ياكى ھازىر بار نوپۇسنى تىزىملاشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، داۋاملىق تۇرىدىغان، سىرتقا چىقىپ كەتكەن ياكى ۋاقتلىق تۇرىدىغانلارنى ئېنىق تىزىملاش كېرەك. داۋاملىق تۇرىدىغان نوپۇس دېگەندە، شۇ يەردە دائىم تۇرىدىغان نوپۇس كۆزدە

بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇپ، كەڭ يول ئېچىپ، ئەمگەك ئىقتىدارىغا ئىگە ئاھالىلەرنى تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىش لازىم. ئەمگەك كۈچلىرىنى تەقسىم قىلىشتا، ئۇنىڭ سان ۋە سۈپىتىنى بىر تۇتاش ئويلىشىش ھەمدە يېڭى قوشۇلغان ئەمگەك كۈچىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشنى بار ئەمگەك كۈچىنىڭ ئارتۇق - كېمىنى تەڭشەش بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، يوشۇرۇن كۈچلەرنى تولۇق ئىشقا سېلىپ، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

ئەمگەك مۇھاپىزىتى ئەمگەك جەريانىدا، ئەمگەكچىلەرنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە ساغلاملىقىغا كاپالەتلىك قىلىنىدۇ. بۇ، ئاساسەن، مۇنداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئەمگەك شارائىتىنى ياخشىلاش، ئىش ئۈستىدىكى خېيىم - خەتەرنىڭ ۋە كەسپىي كېسەللەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش؛ ئەمگەكچىلەرنىڭ مۇۋاپىق دەم ئېلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش؛ ئاياللارنىڭ جىسمانىي ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئەمگەكچى ئاياللارنى ئالاھىدە مۇھاپىزەت قىلىش.

ئەمگەك شارائىتىنى ياخشىلاش، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك جەريانىدىكى بىخەتەرلىكى ۋە ساغلاملىقىنى مۇھاپىزەت قىلىش — دۆلىتىمىزنىڭ مۇھىم بىر سىياسىتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش - ئىقتىساد قىلىش ھەرىكىتىنى يولغا قويۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ بىخەتەرلىكى، ساغلاملىقى ۋە كەم بولسا بولمايدىغان پاراۋانلىق ئىشلىرىغا دىققەت قىلىش كېرەك؛ ئەگەر ئالدىنىقىسىغىلا دىققەت قىلىپ، كېيىنكىسىنى ئۇنتۇپ قالساق ياكى ئۇنىڭغا ئازراقلا سەل قارىساق، خاتالىشىمىز» («ئەمگەك» ژۇرنىلىنىڭ 1953 - يىللىق 1 - سانى — «ئۈچ يىلدىن بۇيانقى ئەمگەك مۇھاپىزىتى خىزمىتىدىن خۇلاسە ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى فاڭجېن - ۋەزىپىلەر»دىن ئېلىندى) دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا: «ئەمگەك شارائىتىنى ياخشىلاش، ئەمگەك مۇھاپىزىتىنى كۈچەيتىش» كېرەك، دەپ ئېنىق بەلگىلەندى. ئەمگەك مۇھاپىزىتى خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش سوتسىيالىستىك كارخانىلارنى باشقۇرۇشنىڭ مۇھىم پرىنسىپلىرىدىن بىرى. ئۇ، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەدەنىيەتلىك ئىشلەپچىقىرىشقا كاپالەتلىك قىلىشتا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاشتا، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتە، كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ئىشلەپ سوتسىيالىزم قۇرۇشتا غايەت زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

كارخانىلارنىڭ ئەمگەك نورمىسى كارخانىلار مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى، ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلاتى ۋە ئەمگەك تەشكىلاتى شارائىتىدا، بىرلىك - ئۆلچەملىك مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەلۇم خىزمەتنى ئورۇنداش ئۈچۈن ئالدىن بەلگىلىگەن ئەمگەك سەرپىيات ئۆلچىمى، ياكى بىرلىك ۋاقىت ئىچىدە ئورۇنداشقا تېگىشلىك بولغان ئۆلچەملىك مەھسۇلات سانىنىڭ ئۆلچىمى. بۇ، ئاساسەن مۇنداق ئىككى خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى، ۋاقىت بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، بۇ «ۋاقىت نورمىسى (ئىش ۋاقتى نورمىسى)» دېيىلىدۇ، ئىككىنچى، مەھسۇلات مىقدارى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، بۇ «مەھسۇلات مىقدارى نورمىسى» دېيىلىدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ ئەمگەك سۇغۇرتىسى نىزامىدا: ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر 60 ياشتا، ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر 55 ياشتا، ئايال ئىشچىلار 50 ياشتا پېنسىيگە چىقىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. پېنسىيگە چىقىش يېشىدىن ئېشىپ كەتكەنلەر ئەمگەك مەنبەسى دائىرىسىگە كىرمەيدۇ.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، كاپىتالىنىڭ ئورگانىك تۈزۈلمىسىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئېشىشى بىلەن نىسپىي نوپۇس ئوشۇقچىلىقى كېلىپ چىقىپ، ئىشسىزلار قوشۇنى شەكىللىنىدۇ - دە، ئەمگەك مەنبەسىدىن تولۇق پايدىلانغىلى بولمايدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنىڭ ئورنىتىلىشى، خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئۈچۈن تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتى يارىتىلىپ، ئەمگەك مەنبەسىدىن تولۇق پايدىلىنىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ.

جۇڭگونىڭ ئاھالىسى كۆپ، ئەمگەك مەنبەسى ئىنتايىن مول. سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش داۋامىدا، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش بىلەن ئەمگەك مەنبەسىدىن تولۇق پايدىلىنىشنى بىرلەشتۈرۈشكە دىققەت قىلىپ، زامانىۋىلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەمگەك كۈچى كۆپ كېتىدىغان كەسىپلەرنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش يوللىرىنى كەڭ ئېچىش، شەھەرلەردە مۇلازىمەتچىلىك كەسپىنى ۋە ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇش، يېزىلاردا چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ ۋە باشقىلارنى راۋاجلاندۇرۇش، ئاھالىنىڭ كۆپەيمىشى بىلەن زامانىۋىلاشقانسېرى كېتىدىغان ئەمگەك كۈچىنىڭ نىسپىي تازىيىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئۈنۈملۈك ھەل قىلىش كېرەك.

ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ تەقسىم قىلىنىشى بۇ، ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى، ھەرقايسى رايونلار، كارخانىلار ۋە ھەرقايسى خىزمەت ئورۇنلىرىدا تەقسىم قىلىنىشى بولىدۇ. ئەمگەك كۈچلىرىنى مەلۇم نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىش ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوبيېكتىپ ئېھتىياجى، ھەرقانداق جەمئىيەتتە ئەمگەك كۈچلىرىنى تەقسىم قىلىش مەسىلىسى مەۋجۇت بولىدۇ.

كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ئوتتۇرىسىدىكى ئاساسىي زىددىيەتنى ھەل قىلغىلى بولمىغانلىقتىن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە تۇرىدۇ، تاۋار ھېسابلانغان ئەمگەك كۈچىنىڭ تەقسىملىنىشى قىممەت قانۇنىيىتى تەرىپىدىن ستىخىيىلىك ھالدا تەڭشىلىپ تۇرىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئورنىتىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇلغانلىقتىن، ئەمگەك كۈچلىرىنى ھەرقايسى تارماقلار، ھەرقايسى رايونلار ئوتتۇرىسىدا پىلانلىق، نىسبەت بويىچە مۇۋاپىق تەقسىم قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىياتى، پەن - تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈش ئېھتىياجىغا ئوندا قىلا بار ئەمگەك كۈچلىرى مەنبەسىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئالدى - كەينىنى ئوبدان ئويلاپ،

بىكىتىش، مەسئۇلىيەت دائىرىسى ۋە كەسپىي جەھەتتىكى ئىش تەقسىماتىغا قاراپ بىكىتىش ۋەھاكازالار.

شتاتتىكى ئادەم سانىنى بىكىتىشنىڭ ئۆلچىمى كارخانا ئىچىدىكى تۈرلۈك ئورۇنلاردا تەشكىلىي ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلىش ۋە تۈرلۈك خادىملارنى سەپلەشنىڭ ئاساسى، يەنى دۆلەتنىڭ ئەمگەك كۈچلىرىنى مۇۋاپىق تەقسىم قىلىشنىڭ ئىشەنچلىك ئاساسىدۇر. بۇ ئۆلچەمنى، ئومۇمەن، كارخانىلاردىكى ئاساسلىق باشقۇرغۇچى ئورگانلار ياكى ئەمگەك مەمۇرىيىتى تارماقلىرى بەلگىلەيدۇ. شتاتتىكى ئادەم سانىنى بىكىتىشنىڭ ئۆلچىمى، ئاساسەن، كارخانا كۆلىمىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ياكى تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكىگە قاراپ تەپىك ئورگانلارنى تەسىس قىلىشنى، تۈرلۈك خادىملارنىڭ نىسبىتى ھەم سەپلەنگەن سانى ۋە باشقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شتاتتىكى ئادەم سانىنى بېكىتىش خىزمىتىدە، قوشۇنلارنى خىل، مەمۇرىي ئورۇنلارنى ئىخچام قىلىش، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئادەم ئىشلىتىش روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئىخچام بولۇش، بىر تۇتاش بولۇش، ئۈنۈمى يۇقىرى بولۇش ۋە بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇش مەقسىتىگە يېتىش كېرەك. بۇ خىزمەتنى ياخشى ئىشلەش ئىشلەپچىقىرىش ۋە خىزمەتكە ئېھتىياجلىق بولغان ئەمگەك كۈچلىرىگە كاپالەتلىك قىلىشتا، ئەمگەكنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشتە، ئەمگەك كۈچلىرىنى مۇۋاپىق، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئىشلىتىشتە، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناپيدۇ.

كارخانىلاردا ئەمگەكنى ئۇيۇشتۇرۇش ئەمگەك جەريانىدا، كارخانىلارنىڭ ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىش تەقسىماتى ۋە ھەمكارلىقىنى ئۇيۇشتۇرۇشتۇر.

ئەمگەكنى ئۇيۇشتۇرۇشنىڭ خاراكتېرى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش شەكلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. «كاپىتالىزمنىڭ ئىجتىمائىي ئەمگەكنى ئۇيۇشتۇرۇشى ئاچلىققا ۋە ئىنتىزامغا تايىنىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 ـ توم، 9 ـ بەت) ئۇ بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ ئەمگەكنى ئۇيۇشتۇرۇشى ئۆزئارا ھەمكارلىشىدىغان، يولداشلارچە مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئۇ كەڭ ئاممىنىڭ ئىنتىزامغا ئاڭلىق رىئايە قىلىشى ۋە زۆرۈر قائىدە ـ تۈزۈملەرگە تايىنىپ قامدىلىدۇ.

سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ ئەمگەكنى ئۇيۇشتۇرۇشى ئاساسەن مۇنداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: تەشكىلىي ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلىش، مەسئۇلىيەت دائىرىسىنى ئايرىش، ھەرقايسى ئورۇنلارنىڭ مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش، تۈرلۈك خادىملارنى يېتىشتۇرۇش، تاللاش ۋە سەپلەش؛ تۈرلۈك خادىملار ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش؛ سمېنىلارنى مۇۋاپىق ئۇيۇشتۇرۇش، ئىش ۋاقتىدىن تولۇق پايدىلىنىش، ئەمگەك كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىش تەقسىماتى ۋە ھەمكارلىقنى توغرا بەلگىلەش، ئەڭ ئۈنۈملۈك ئەمگەك تەشكىلاتى شەكلىنى تاللاش؛ ئىش ئورۇنلىرىغا خىزمەت قىلدىغان تەمىنات ۋە توشۇش ئىشلىرىنى مۇۋاپىق ئۇيۇشتۇرۇش؛ ئەمگەك تەرتىپىنى ئورنىتىش، ئەمگەك

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى www.uyghurkitap.com

يۇنكىدىن باشقا، يەنە قاراش - باشقۇرۇش خورمىسى شەكلىنى قوللىنىشقا يولدۇ، يەنى بىر ئىشچى ياكى بىر بەن - گۇرۇپپىنىڭ قارىغان - باشقۇرغان ماشىنا ئۈسكۈنىلىرىنىڭ سانى بەلگىلىنىدۇ. ئەمگەك نورمىسى ۋاماتۇيلاشقان كارخانىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىلگىرىلىشى ئۈچۈن زۆرۈر. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتتىدۇ: «مەلۇم ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە مەلۇم مىقداردا مەھسۇلات يەتكۈزۈپ بېرىش ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۆزىدىكى تەبىئىيەت يولۇپ قالدى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 383 - بەت) ئەمگەك نورمىسى ئوخشاش بولمىغان جەمئىيەتتە ئوخشاش بولمىغان سىنىپلارنىڭ ھەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئەمگەك نورمىسى كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋاستىسى بولىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئەمگەك نورمىسى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى تېزلىتىشنىڭ قورالى بولىدۇ. ئەمگەك نورمىسىنى بەلگىلەش سوتسىيالىستىك كارخانىلاردا ئەمگەكنى باشقۇرۇشتىكى بىر ئاساسىي خىزمەت. ئۇ، ئىشلەپچىقىرىشنى تەشكىللەش، پىلان تۈزۈش، ئەمگەك مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇش، ئىگىلىك ھېسابات تىنى يولغا قويۇش، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش، تەننەرخنى تۆۋەنلىتىش، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنى ئىزچىللاشتۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رول ئويناىدۇ. ئەمگەك نورمىسىنى بەلگىلەشتە، ئومۇمەن، تەجرىبىگە ئاساسەن تەخمىنەن ھېسابلاش ئۇسۇلى، تەجرىبىلاش - تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى، قىياس قىلىپ سىلىشتۇرۇش ئۇسۇلى، ھېسابلاپ بېكىتىش ئۇسۇلى (يەنى تېخنىكىلىق نورما بەلگىلەش ئۇسۇلى) قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ.

نورما بەلگىلەشتە، ئومۇمەن، ئىشلەپچىقىرىش تۈرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش - تېخنىكا تەشكىلاتلىرىنىڭ شارائىتىغا ئاساسەن، ئىلغار مۇۋاپىق نورما سەۋىيىسىنى بېكىتىش كېرەك. ئوخشاش شارائىت ئاستىدا، نورما سەۋىيىسى بەك يۇقىرى ياكى بەك تۆۋەن بولۇپ قالسا، كەڭ ئاممىنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاشقا، نورما ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلاش رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا پايدىسىز بولىدۇ. ئىلغار، مۇۋاپىق نورما سەۋىيىسى، نورمال ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، كۆپ سانلىق ئىشچىلار ئاكتىپ تىرىشىش ئارقىلىق ئورۇندىيالايدىغان، بىر قىسىم ئىشچىلار ئاشۇرۇۋېتەلەيدىغان، ئاز سانلىق ئىشچىلار يېقىنلىشالايدىغان سەۋىيىدە بولۇشى كېرەك.

كارخانىلارنىڭ شتاتتىكى ئادەم سانىنى بېكىتىش كارخانا ئىچىدىكى ھەرقايسى ئورۇنلارنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرىنى ۋە سەپلەشكە تېگىشلىك تۈرلۈك خادىملارنىڭ سانىنى بېكىتىش، يەنى كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۈرلۈك ئورۇنلارغا سەپلەشكە تېگىشلىك بولغان ئادەملەرنى ۋە قانداق ئادەملەرنى سەپلەش مەسىلىسىنى بېكىتىش دېگەنلىكتۇر. شتاتتىكى ئادەم سانىنى بېكىتىش كارخانىلاردىكى ئادەم سانىغا قويۇلغان چەكتۇر.

ئادەم سانىنى بېكىتىشنىڭ تۈرى ئاساسەن مۇنداق بولىدۇ: ئەمگەك ئۈنۈمىگە قاراپ بېكىتىش، ئۈسكۈنە ۋە ئىش ئورنىغا قاراپ

رايون خاراكتېرى ۋە پەسىل خاراكتېرى رۇشەن بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا ۋاقىتقا ۋە شۇ يەرنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈشكە ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك. پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ۋە يېزا ئىگىلىكىدە كەڭ تۈردە قوللىنىلىشىغا ئەگىشىپ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكلىرىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ.

يېزا ئىگىلىكى ئىنسانلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك ۋە ئوزۇق ـ تۈلۈك مەنبەسى، ھايات كەچۈرۈشتىكى ئاساسى، بارلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى، خەلق ئىگىلىكىنىڭ باشقا تارماقلىرىنىڭ مۇستەقىل بولۇشى ۋە يەنمۇ راۋاجلىنىشىنىڭ ئاساسى. ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەمگىكى ياۋا ھېۋىلەرنى يىغىپ ۋە بېلىق تۇتۇپ، ئوۋ ئوۋلاپ ئوزۇقلۇق تېپىش يولىدىكى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىدىن باشلانغان. كېيىنچە، ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق ۋە ئىپتىدائىي تېرىقچىلىق پەيدا بولدى، لېكىن يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئىنتايىن تۆۋەن بولغانلىقتىن، كىشىلەر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن سەرپ قىلاتتى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، يېزا ئىگىلىكىدىكى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ پەيدىنپەي ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئىشلەپ چىقىرىلغان تۇرمۇش ۋاستىلىرى يېزا ئىگىلىك ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغاندىن باشقا يەنە ئېشىپ قالىدىغان دەرىجىگە يەتكەن چاغدىلا، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىشىغا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى، شۇنىڭدىن كېيىنلا، ئاندىن يېزا ئىگىلىكىدىن قول سانائىتى ئايرىلىپ چىقتى، سودا، قاتناش ـ تىرانسپورت قاتارلىق تارماقلارمۇ كەينى ـ كەينىدىن بارلىققا كەلدى. خەلق ئىگىلىكىنىڭ سانائەت قاتارلىق تارماقلىرى يېزا ئىگىلىكىدىن ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنى يەنىلا يېزا ئىگىلىكى راۋاجلانغان ئاساس ئۈستىگە قۇرۇشقا توغرا كەلدى. يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى قانچە يۇقىرى بولسا، يېزا ئىگىلىكى سانائەت ۋە باشقا تارماقلار ئۈچۈن يەتكۈزۈپ بېرىدىغان تۇرمۇش ۋاستىلىرى، خام ئەشيا، ئەمگەك كۈچى ۋە بازار قاتارلىقلار قانچە كۆپ ۋە قانچە كەڭ بولسا، خەلق ئىگىلىكىنىڭ بۇ تارماقلىرىنىڭ تەرەققىياتىمۇ شۇنچە تېز بولىدۇ. ھەر قانداق جەمئىيەتتە، سانائەت ۋە باشقا تۈرلۈك ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى، ئاخىرقى ھېسابتا، يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشىغا باغلىق بولىدۇ. دېمەك، يېزا ئىگىلىكى ـ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى، بۇ ـ ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ بىر ئومۇمىي ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى.

تېرىقچىلىق. كىشىلەر ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ياشاش رولىدىن پايدىلىنىپ، تېرىش ـ ئۆستۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ مەھسۇلات ئالىدىغان ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى. ئۇ تار مەنىدىكى تېرىقچىلىق ۋە كەڭ مەنىدىكى تېرىقچىلىق دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. تار مەنىدىكى تېرىقچىلىق ئاشلىق، پاختا، مايلىق زىرائەت، كەندىر، قوغۇن ـ تاۋۇز، كۆكتات، يەم ـ خەشەك، يېشىل ئوغۇت ۋە باشقا زىرائەتلەرنى تېرىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىنتىزامىنى قوغداش، ۋەھاكازالار.

يېزا ئىگىلىكى كىشىلەر جانلىقلارنىڭ ئولدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەمگىكى بىلەن جانلىقلارنىڭ ھاياتىنى كۆچەيتىش ياكى تەڭشەش جەريانى ئارقىلىق، جەمئىيەتكە ئېھتىياجلىق مەھسۇلاتلارنى قولغا كەلتۈرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى. ئۇنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا ئىقتىسادىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تەبىئىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىش بىرلەشتۈرۈلگەن بولىدۇ. ھازىرقى باسقۇچتىكى يېزا ئىگىلىكى ئۆسۈملۈكلەرنى تېرىش - ئۆستۈرۈش ۋە ھايۋاناتلارنى بېقىشتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەبىئىي ئورمانلارنى كېسىش، تەبىئىي بېلىق - قۇلۇلە قاتارلىقلارنى تۇتۇش، ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاش، ياۋا ئۆسۈملۈكلەرنى يىغىش گەرچە ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈك مەھسۇلاتلىرىغا ئېرىشىش ھېسابلانسىمۇ، لېكىن، بۇ ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تەبىئىي يوسۇندا تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانىغا ئىنسانلارنىڭ ئەمگىكى سىڭمىگەن؛ پىششىقلاپ ئىشلىنىدىغان يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ئۆزىنىڭ تەبىئىي يوسۇندىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانىغا ئىنسانلارئەمگىكى سىڭدۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ پىششىقلاپ ئىشلەش جەريانىغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەبىئىي يوسۇندا تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانى ئايالغا ئىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارمۇ يېزا ئىگىلىك دائىرىسىگە كىرمەيدۇ.

لېكىن، خەلق ئىگىلىكىدە يېزا ئىگىلىكىنىڭ دائىرىسىنى كونكرېت بەلگىلەش ۋاقتىدا يۇقىرىدا ئېيتىلغان مەھسۇلاتلارنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىش ئالاھىدىلىكى ئاساس قىلىنىپلا قالماستىن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەلۇم ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئۇتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي باغلىنىشمۇ نەزەردە تۇتۇلىدۇ. ئۆۋەتتە، جۇڭگونىڭ يېزا ئىگىلىكى دېھقانچىلىق (زىرائەتلەرنى تېرىش ۋە ئۆستۈرۈش)، ئورمانچىلىق (ئورمان بىنا قىلىش ۋە پەرۋىش قىلىش)، چارۋىچىلىق (چارۋا مال ۋە ئۆي قۇشلىرىنى بېقىش)، بېلىقچىلىق (سۇ مەھسۇلاتلىرى باقىۋچىلىقى) ۋە قوشۇمچە كەسىپ دەپ ئايرىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى قوشۇمچە كەسىپتە يېزا ئىگىلىكىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى بولمايدۇ، لېكىن ئۇ مەلۇم ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسى ئاستىدا شەكىللەنگەن، يېزا ئىگىلىكىگە تەۋە بولغان ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بولغاچقا، يېزا ئىگىلىك دائىرىسىگە كىرگۈزۈلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ھازىرقى قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى قەدەممۇ-قەدەم مۇستەقىل ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا ئايلىنىدۇ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ دائىرىسىدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ.

يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى يەر، ئىشلەپچىقىرىش ئوبيېكتى بولسا جانلىق ھايۋاناتلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆسۈش، يېتىلىش ۋە كۆپىيىش قانۇنىيىتى بار، ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى تۈپراق، كىلىمات، سۇغا ئوخشاش مەلۇم مۇرەككەپ تەبىئىي شارائىتقا بېقىنىدۇ، شۇڭلاشقا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىي قىلىش ۋاقتى ئۇزۇن بولۇش، ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى بىلەن ئەمگەك ۋاقتى ئوخشاش بولماسلىق، تەبىئىي شارائىتنىڭ تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچراش،

ھىرى «پۇل توغرىسىدا»، «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن كومۇنىزم جەمئىيىتى توغرىسىدا»دا كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن ئېلىنىدى، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1958 - يىل نەشرى، 67 - بەت). ماۋ زېدۇڭمۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «چارۋىچىلىق بولمىغان ئېگىلىك مۇكەممەل بولمىغان خەلق ئېگىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.» («خەلق» گېزىتىنىڭ 1978 - يىل 10 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى باش ماقالىسى «يايلاقلارنى گۈللەندۈرۈپ، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرايلى»دا كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن ئېلىنىدى) چارۋىچىلىق كىشىلەرگە تۇرمۇشقا ئېھتىياجلىق بولغان سۈت، گۆش، تۇخۇم قاتارلىق قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، يېزا ئىگىلىكىگە ئورگانىك ئوغۇت ۋە ئۇلاغ يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، يۇڭ توقۇمىچىلىق، خۇرۇمچىلىق، يېمەكلىكلەر، خىمىيە سانائىتى، دورىگەرلىك قاتارلىق سانائەتلەرگە تېرە، يۇڭ، پەي، سۆڭەك قاتارلىق خام ئەشيالارنى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. چارۋا مەھسۇلاتلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ ئېكسپورت قىلىنىدىغان مۇھىم ماددىي ئەشياسى ھېسابلىنىدۇ. چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش مەملىكىتىمىزنىڭ كەڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، ھەرقايسى قېرىنداش مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەملىكىتىمىزنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، كەڭ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ياخشى شارائىتى بار، مەملىكەت بويىچە چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا باب كېلىدىغان رايونلاردىن شىمالدا ھازىر 3 مىليارد مودىن ئارتۇق پايدىلىنىشقا بولىدىغان يايلاق، جەنۇبتا 1 مىليارد مو پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوت - چۆپلۈك تاغ ۋە دۆڭلۈكلەر بار، بۇلار جەمئىي 3 مىليون 600 مىڭ كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، مەملىكىتىمىز قۇرۇقلۇقىنىڭ 40—50 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. مەملىكىتىمىزدە چارۋىچىلىق نۆۋەتتە يەنىلا بىر ئاجىز ھالقا، ئۇنىڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى دۇنيادىكى تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنىڭكىدىن خېلىلا تۆۋەن. ھازىر بار بايلىق مەنبەلىرىنى پائال تۈردە ئېچىپ ۋە ئۇنىڭدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئۆز يېرىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ئىش كۆرگەن ھالدا، چوشقا، كالا، قوي، ئات، توشقان، توخۇ، ئۆردەك، غاز قاتارلىقلارنى كۆپەيتىپ، چارۋىچىلىقنى يۈكسەلدۈرۈش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بارلىق ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى پەيدىنپەي ئىشقا ئاشۇرۇش لازىم.

يايلاق قۇرۇلۇشى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئورمانچىلىق دەل - دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈش ۋە كۆپىيىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، تېرىش ياكى باشقۇرۇش ئارقىلىق ياغاچ ماتېرىياللىرى ۋە تۈرلۈك ياغاچ مەھسۇلاتلىرىغا ئېرىشىدىغان ياكى ئورمان ئارقىلىق تۈرلۈك مۇداپىئە كۆرۈش ئۇنۇمىگە ئېرىشىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىدۇر. ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تېرىش، كۆچەت يېتىشتۇرۇش، ئورمان بىنا قىلىش، پەرۋىش قىلىش، ئاسراش، كېسىش، توشۇش، ئورمانلارنى يېڭىلاش، ئورمانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە بۇلاردىن ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىش قاتارلىقلارنى ئۆز

كەلگە مەنىدىكى تېرىقچىلىق يەنە مېۋىلىك دەرەخ، دەرەخ، چاي، دورا ماتېرىياللىرى، گۈل ـ گىياھ قاتارلىقلارنى ئۆستۈرۈشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە، كىشىلەر يېغىش، ئوۋلاشتىن ئاددىي دېھقانچىلىق، چارۇچىلىق ئىقتىسادىي دەۋرىگە ئۆتكەندىلا، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى تېرىش ـ ئۆستۈرۈش باشلانغان. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، تېرىقچىلىقنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى ئىش تەقسىماتىمۇ كۈنسانايىپ كېڭەيدى، شۇنىڭ بىلەن ئاشلىق زىرائەتلىرى، يەم ـ خەشەك زىرائەتلىرى، كۆكتات، سانائەت خام ئەشيا سى زىرائەتلىرى، ئورمان، مېۋىلىك دەرەخ قاتارلىقلارنى تېرىش ـ ئۆستۈرۈش ئىشى بارلىققا كەلدى، شۇنىڭدەك بەزى جايلاردا مەلۇم زىرائەتلەر بويىچە مەخسۇسلاشقان ئىشلەپچىقىرىش شەكىللەندى.

تېرىقچىلىق كىشىلەرنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئېرىشىشنىڭ مۇھىم مەنبەسى، شۇنداقلا يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى باشقا تارماقلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئاساسى. چارۇچىلىقنىڭ تەرەققىياتىمۇ تېرىقچىلىقنىڭ يەم ـ خەشەك يېتىكۈزۈپ بېرىشىگە تايىنىدۇ، بىر قىسىم قوشۇمچە كەسىپ (مەسىلەن، دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش) نىڭ تەرەققىياتىمۇ ئاساسەن تېرىقچىلىقنىڭ خام ئەشيا يېتىكۈزۈپ بېرىشىگە تايىنىدۇ. تېرىقچىلىقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى قانچە يۇقىرى بولسا، يېزا ئىگىلىكىنىڭ باشقا تارماقلىرىنىڭ تەرەققىيات ئاساسىمۇ شۇنچە پۇختا بولىدۇ.

جۇڭگونىڭ يېزا ئىگىلىكىدە، تېرىقچىلىق نىسبىتى ئەڭ زور تارماق بولۇپ، ئورمانچىلىق، چارۇچىلىق، بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ۋە يۈز مىليونلىغان دېھقانلىققا تۇرمۇشىغا زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى زور كۆچ بىلەن ياخشىلاپ، زامانىۋىلىشىش قۇرۇلۇشىنى تېزلىتىپ، تېرىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈرۈش يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى ئالدىنقى قاتاردىكى مۇھىم ۋەزىپە.

چارۇچىلىق كىشىلەر ھايۋانلارنىڭ ياشاش رولىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بېقىش ـ كۆپەيتىش ئارقىلىق تۇرلۈك چارۇچىلىق مەھسۇلاتلىرىغا ئېرىشىدىغان ياكى ئۇلاغلارنى ئىشلىتىدىغان ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى. بۇ، ئادەتتە، قارامال (كالا، ئات، قېچىر، ئېشەك، تۆگە قاتارلىقلار)نى، ئۇششاق مال (چوشقا، قوي قاتارلىقلار)نى، ئۈي قۇشلىرى (توخۇ، ئۆردەك، غازقاتارلىقلار) نى ۋە ئېقتىسادىي ھايۋانلار (توشقان، بۇغا، ئىپار كېيىكى، بۇلغۇن، تۈلكە، سۇ قوڭغارچىسى، قۇندۇز قاتارلىقلار)نى بېقىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلار ئەمگەك مەھسۇلاتى. كۆپەيتىلىدىغان ۋە ئىشلىتىلىدىغان ئۇلاغلار يەنە ئەمگەك ۋاستىسى ھېسابلىنىدۇ.

چارۇچىلىق يېزا ئىگىلىكىنىڭ بىر مۇھىم تارمىقى. چارۇچىلىقمۇ، تېرىقچىلىقمۇ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «جەمئىيەتتە بۇغداي ۋە چارۋا مال قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان ۋاقىت قانچە ئاز بولسا، باشقا ئىشلەپچىقىرىشقا ـ ماددىي ۋە مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان ۋاقىت شۇنچە كۆپ بولىدۇ.» (ماركس. «1857 — 1858 ـ يىللىرىدىكى ئىقتىسادشۇناسلىققا دائىر قول يازمىلارنىڭ

دائىرىسى بەك كەڭ، ئۇ ترانسپورت، يىغىش (ياۋا دورا ئۆسۈملۈكلىرى، ياۋا مېۋە قاتارلىقلارنى)، تۇتۇش - سۈزۈش، ئوۋلاش، دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش (مەسىلەن، گۈرۈچ ئاقلاش، ئۇن تارتىش، چىگىت ئايرىش، ياغ تارتىش، ھاراق چىقىرىش، ئاچچىقسۇ ئىشلەش، شېكەر چىقىرىش، پىنتوزا ئىشلەش ۋە باشقىلار)، قول سانائىتى (مەسىلەن، خىش پىشۇرۇش، ھاك پىشۇرۇش، تىكۈچىلىك، كەشتىچىلىك، قەغەز ياساش، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساش ۋە رېمونت قىلىش، چىغ - چۆۋىق توقۇمىچىلىقى ۋە باشقىلار)نى ۋە يېزا ئىگىلىكىگە كىرمەيدىغان باشقا بېقىندا ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «مەملىكەت بويىچە ئېيتقاندا، يېزا قوشۇمچە كەسىپنىڭ ناھايىتى زور بىر قىسمى يېزىلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، لېكىن خېلى بىر قىسمى شەھەرلەر ئۈچۈن ۋە ئېكسپورت ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى كېرەك، كەلگۈسىدە بۇ قىسمى كېڭەيتىلىشى مۇمكىن.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 598 - بەت)قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشنى پائال راۋاجلاندۇرغاندا، ھەم يېزىلاردىكى ئەمگەك كۈچلىرىدىن ھەر تەرەپلىمە پايدىلانغىلى، مۇۋاپىق ئىش تەقسىماتىنى يولغا قويۇپ، كىشىلەرنى ئۆز ئىقتىدارىنى تولۇق ئىشقا سېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغىلى ھەم شۇ يەرنىڭ زىرائەتلىرىنىڭ قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىدىن ۋە باشقا تەبىئىي بايلىق مەنبەلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، بۇ نەرسىلەرنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ. ئۇ، كوللېكتىپنىڭ ۋە دېھقانلارنىڭ كىرىمىنى كۆپەيتىشتە، كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى مۇستەھكەملەشتە مۇھىم رولغا ئىگە.

بېلىقچىلىق «سۇ مەھسۇلاتچىلىقى» مۇ دېيىلىدۇ. كىشىلەر سۇدىن پايدىلىنىپ سۇ ھايۋانلىرى ۋە ئۆسۈملۈكلىرىنى بېقىپ ئۆستۈرۈش ۋە تۇتۇش - سۈزۈش ئارقىلىق، تۇرلۈك سۇ مەھسۇلاتلىرىغا ئېرىشىدىغان ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خاراكتېرى بويىچە ئايرىلغاندا، بېقىپ ئۆستۈرۈش دېھقانچىلىققا كىرىدۇ، تۇتۇش - سۈزۈش بولسا سانائەتكە كىرىدۇ. سۇغا قاراپ ئايرىغاندا، ئۇ، مەملىكىتىمىزدە دېڭىز - ئوكيان بېلىقچىلىقى ۋە تۇزسىز سۇ بېلىقچىلىقى دەپ ئىككى قىسمىغا ئايرىلىدۇ، ئالدىنقىسى دېڭىز ساھىلى، دېڭىزنىڭ تېنىز يەرلىرى، ئاچال - قولتۇق ۋە دېڭىز - ئوكيانلاردىن پايدىلىنىپ بېلىق، راك، قۇلۇلە، يۇمشاق (خەيدەي، قىزىل يۇمشاق، تاش چېچەك قاتارلىقلار)نى بېقىپ ئۆستۈرۈش ۋە تۇتۇش - سۈزۈشنى كۆرسىتىدۇ، كېيىنكىسى دەريا ئېقىمى، سۇ ئامبىرى، كۆل، ئۆستەڭ، كۆلچەكلەردىن پايدىلىنىپ بېلىق، راك، قۇلۇلە، قىسقۇچباقا قاتارلىقلارنى بېقىپ ئۆستۈرۈش ۋە تۇتۇشنى كۆرسىتىدۇ.

بېلىقچىلىق كىشىلەرگە قۇۋۋەتلىك ئوزۇقلارنى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، يەنە كىلىكلەر سانائىتى، خىمىيە سانائىتى ۋە تېبابەتچىلىك -

ئىچىگە ئالىدۇ. ئورمان يېتىشتۇرۇش يېزا ئىگىلىك خاراكتېرىنى ئالغان، كېسىش ۋە پايدىلىنىش بولسا قازمىچىلىق سانائىتى خاراكتېرىنى ئالغان بولىدۇ، لېكىن، ئورمانچىلىق ئادەتتىكى تېرىقچىلىق كەسپىگىمۇ ئوخشىمايدۇ، ئادەتتىكى قازمىچىلىق سانائىتىگىمۇ ئوخشىمايدۇ. ئادەتتىكى تېرىقچىلىقنىڭ كۆپىنچىسىدىن بىر يىلدا خەچچە قېتىم ياكى بىر يىلدا بىر قېتىم ھوسۇل ئېلىنىدۇ؛ ئورمانچىلىقتا بولسا، ئورمان بىنا قىلىشتىن باشلاپ مەھسۇلات ئالغىچە، ئاز بولغاندا بىرنەچچە يىل، نەچچە ئون يىل، كۆپ بولغاندا نەچچە يۈز يىل كېتىدۇ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش مەزگىلى ئۇزاق، ھەبلەغىنىڭ ئايلىنىشى ئاستا بولۇش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. رۇدا قېزىش سانائىتىدە، كان بايلىقى مەنبەسىنى قېزىپ پايدىلانغاندىن كېيىن، ئۇ ئورۇندىن كان بايلىقى داۋاملىق چىقىۋېرىدۇ؛ ئورمانچىلىقتا بولسا كېسىپ پايدىلانغاندىن كېيىن، ئورمانلارنى يېڭىلاش ئارقىلىق، بايلىق مەنبەلىرىدىن قايتا كۆپەيتىپ، تەكرار ئىشلەپ چىقارغىلى بولىدۇ.

ئورمانچىلىق ــ مەملىكىتىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكىدىكى مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش كەسپى. ئۇ ياغاچ ماتېرىيال، يېرىك بامبۇك، تۇڭگۈيۇ مېيى، خام سىر، كاۋچۇك، پۇرۇپكا، دىۋېرگاي قاتارلىق مۇھىم ماددىي ئەشيا ۋە مەھسۇلاتلارنى يەتكۈزۈپ بېرىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنى ۋە خەلقنىڭ ماددىي، مەدەنىي تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى تەرەپتىكى ئېھتىياجىنى قامدايدۇ؛ ياغاچ غوللۇق ئۆسۈملۈك يېغى، ياغاچ غوللۇق ئاشلىق ۋە مېۋە ــ چېۋە ئىشلەپچىقىرىدۇ، بۇخەلقىمىزنىڭ ياغ ۋە ئاشلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىشىنىڭ بىر يولى. ئورمان ئارقىلىق سۇ مەنبەسىنى ياخشىلىغىلى، تۇپراقنىڭ نەملىكىنى ساقلىغىلى، ھاۋا كىسلىماتىنى تەڭشىگىلى، شامالنى توسۇپ قۇمنى مۇقىملاشتۇرغىلى، قۇرغاقچىلىق ۋە ھۆلچىلىكنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ، ئۇ ــ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتىن يۇقىرى، مۇقىم ھوسۇل ئېلىشنىڭ كاپالىتى؛ يەنە ئورمان ئارقىلىق ھاۋانى ساپلاشتۇرغىلى، يېقىمسىز ئاۋازلارنى ئازايتقىلى، مۇھىتنى ئاسرىغىلى ۋە گۈزەللەشتۈرگىلى بولىدۇ، ئۇ تەبىئەت دۇنياسىدا ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش رولىنى ئويناپىدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ تاغلىق يەرلىرى كۆپ، ئورمان بىنا قىلىشقا باب كېلىدىغان قاقاس تاغ ـ بوز يەرلەرنىڭ كۆلىمى ناھايىتى زور، بۇلار ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشقا باب كېلىدۇ. تەبىئىي شارائىتقا ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئۆز يېرىنىڭ شارائىتىغا يارىشا ئىش كۆرگەن ھالدا ماتېرىيال ئورمىنى، ئىقتىسادىي ئورمان، ئوتۇن ـ كۆمۈر ئورمىنى، ئېھتىياتە ئورمىنى ۋە ئالاھىدە ئېھتىياج ئورمانلىرىنى بىنا قىلغىلى بولىدۇ. كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش، ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش، «ۋەتەنىنى كۆكەرتىش»، «ھەممە يەرنى باغ ـ ۋارانلاشتۇرۇش» تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىشتە مۇھىم رول ئويناپىدۇ.

قوشۇمچە كەسىپ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى ۋە ئۇنىڭ ئەزالىرى شۇغۇللىنىدىغان، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان بېقىندا ئىشلەپچىقىرىش.

قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ

ماشىنىلىرى قاتارلىقلارنى يېگىلاش ۋە ياساش؛ يەنە بىرى، يېرىم سانائەتنىڭ رولىنى ئاكتىپ جارى قىلدۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىنى ئىلغار ماشىنىلار بىلەن قوراللاندۇرۇش. يەنە مەسىلەن، يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكا تەتقىقاتى جەھەتتە، بىرىنچىدىن، ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئىلمىي تەجرىبىنى قانات يايدۇرۇش، ئىككىنچىدىن، يېزا ئىگىلىكى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان، مەخسۇسلاشقان پەن - تېخنىكا كۇچلىرىنى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتىش، پەن - تېخنىكا سەۋىيىسىنى تېز سۈرئەتتە ئۆستۈرۈش. يېزا ئىگىلىكىنى تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، مەملىكىتىمىزنى تېرىشىپ يۈكسەك ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىغا ئىگە، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتى يۈقىرى دۆلەتكە ئايلاندۇرۇش.

يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش يېزا ئىگىلىكىدە ماشىنىلارنى كەڭ تۈردە قوللىنىش ئارقىلىق، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى قالاق، قول بىلەن قىلىنىدىغان ئەمگەكتىن زامانىۋىلاشقان ماشىنىلارنى ئىشلىتىشكە ئۆزگەرتىش دېگەنلىكتۇر. يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشتا يېزا ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدىكى پۈتۈن ئىشلەپچىقىرىش جەريانلىرىدا (مەسىلەن، تېرىقچىلىقتا، تېرىشتىن باشلاپ ھوسۇل ئېلىش، توشۇش ۋە مەھسۇلاتلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق مەشغۇلاتلارغىچە)، ماشىنا بىلەن مەشغۇلات ئېلىپ بېرىشقا بولىدىغانلىكى ئىشلاردا قول سايمانلىرى ئورنىغا پۈتۈنلەي ماشىنا ئىشلىتىش، ئادەم كۈچى ۋە ئۇلاغ كۈچى ئورنىغا ماشىنا ئېنېرگىيىسى ۋە توك كۈچىنى دەسسىتىش تەلەپ قىلىنىدۇ. يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرغاندا، ئەمگەك سەجمالىقىنى يېنىكلىتىپ ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنى زور ھەجىمدە ئۆستۈرۈپ، دۆلەت ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپ تاۋار ئاشلىق، سانائەت خام ئەشياسى ۋە باشقا دېھقانچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى يەتكۈزۈپ بېرگىلى، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى، ئۈچ چوڭ پەرقنى يوقىتىش ئۈچۈن شارائىت يارىتىلى بولىدۇ.

يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش زامانىۋى پەن - تېخنىكا ۋە ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى قوراللاندۇرۇش، يېزا ئىگىلىكىنى ئىلغار ئىلمىي ئۇسۇل بىلەن باشقۇرۇش، يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە پەن - تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش، ئەنئەنىۋى تۈۋەن سەۋىيىدىكى يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋى، يۇقىرى سەۋىيىلىك يېزا ئىگىلىكىگە ئايلاندۇرۇش دېگەنلىكتۇر.

— زامانىۋىلاشقان يېزا ئىگىلىكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا بەخ چەمبىرىشقا باشلىغان، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن زور دەرىجىدە راۋاجلانغان. ئۇنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى مۇنۇلار: نۆۋەتتە تەجرىبىگە تايىنىپ تۇپلىغان ئەنئەنىۋى تېخنىكىنىڭ ئورنىغا پەننى ئاساس قىلغان زامانىۋى تېخنىكا قوللىنىدۇ؛ قول بىلەن ياسالغان سايمانلار، ئۇلاغ كۈچى ئارقىلىق ئىشلىتىلىدىغان سايمانلار زامانىۋى سانائەت يەتكۈزۈپ بەرگەن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى تەرىپىدىن چۆرۈپ تاشلىنىدۇ؛ باشقۇرۇش كۈندىن - كۈنگە ئىلمىيلىشىدۇ. پەن - تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ زامانىۋىلىشىش سەۋىيىسىمۇ

دورىگەرلىك سانائىتى قاتارلىقلارغا خام ئەشيا يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، شۇنداقلا يېزا ئىگىلىكى ئۈچۈن سۈپەتلىك ئوغۇت ۋە چارۋا مال، ئۇي قۇشلىرى ئۈچۈن ساپ يەم - خەشەك يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. مەملىكىتىمىزدە، بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، تاشقى سودىنى راۋاجلاندۇرۇش، كوللېكتىپ ئىگىلىكنى مۇستەھكەملەش، دېھقانلارنىڭ كىرىمىنى كۆپەيتىشتە، شەھەر - يېزا خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەملىكىتىمىزدە بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئەۋزەل شارائىتى بار. دېڭىز بويلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 18 مىڭ كىلومېتردىن ئاشىدۇ، دېڭىز - ئوكيان بېلىقچىلىق مەيدانلىرى ۋە باقىۋچىلىق قىلىشقا بولىدىغان دېڭىزنىڭ تېيىز يەرلىرى ھەم دېڭىز ساھىلى ئىنتايىن كەڭ؛ ئىچكى جايلاردىكى دەريا، ئۆستەڭلەر بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن، كۆل، كۆلچەك ۋە سۇ ئامبارلىرى يۈلتۈزدەك تارالغان. تۇزسىز سۇ كۆلىمى 250 مىليون مو بولۇپ، بۇنىڭ 75 مىليون موسىدا باقىۋچىلىق ئىشلىرىنى يولغا قويغىلى بولىدۇ.

بېلىقچىلىقنىڭ راۋاجلىنىشىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، سۇ مەھسۇلاتلىرى مەنبەسىنى ئاسراش، كۆپەيتىش ۋە ئۇنىڭدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش، تۇزسىز سۇ ۋە دېڭىز سۈيىدە بېقىش - ئۆستۈرۈشنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش، دېڭىزنىڭ يېقىن جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان مەشغۇلاتنى تەڭشەش، يىراق دېڭىز بېلىقچىلىق مەيدانلىرىنى ئېچىشنى ياخشى يولغا قويۇش كېرەك؛ بېلىقچىلىقنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتى ۋە ئۇلى باشقۇرۇش خىزمىتى بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە بېلىقچىلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا پايدىلىق بولۇشى لازىم؛ ئىلغار پەن - تېخنىكا ۋە ئۇسكۇنىلەرنى ئاكتىپ تۇردە قوللىنىپ، بېلىقچىلىق جەھەتتىكى بېقىش - ئۆستۈرۈش، تۇتۇش - سۇزۇش، پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە ساقلاش، توشۇش ئىشلىرىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى تېزلىتىش كېرەك.

يېزا ئىگىلىكىنى تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىش ئىلغار پەن - تېخنىكا ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسىنى قوللىنىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ قالاق قىياپىتىنى ئۆزگەرتىش دېگەنلىكتۇر. ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش، ئېلېكترلەشتۇرۇش، سۇلاشتۇرۇش، خىمىيىۋىلاشتۇرۇش، سورتلاشتۇرۇش ۋە باشقا ئىلغار تېخنىكىۋى تەدبىرلەرنى قوللىنىش، ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمىنى ۋە يەردىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش يولى بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارىنى ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. مەملىكىتىمىزدە يېزا ئىگىلىكىنى تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىشتە «ئىككى پۈت بىلەن يول مېڭىش» فاكتورىنى قوللىنىدۇ. مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنى ئىسلاھ قىلىش جەھەتتە، بىرى، يېزا - بازارلارنىڭ سانائەت باشقۇرۇش ئاكتىپلىقىنى قوزغاش ۋە جارى قىلدۇرۇش، شۇ يەرنىڭ تەبىئىي ئىقتىسادىي شارائىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىگە زىچ بىرلەشتۈرگەن ھالدا، ئامما ئاساسان قوبۇل قىلىدىغان ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ ئىشلىتىدىغان، ئۇلاغ كۈچى بىلەن سۆرەيدىغان ياخشىلانغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە دېھقانچىلىق

لارنى ئاسراش رايونلىرى قاتارلىقلارغا كېرەكلىك يەرلەر، ئورمانلىق، ئىچكى دەريالار، دېڭىز - ئوكيان، بىنەم يەر، قۇملۇق قاتارلىقلار)نى ئىشلىتىشى، مۇھاپىزەت قىلىشى ۋە ئۆزگەرتىشىنى كۆرسىتىدۇ؛ تار مەنىدە ئېيتقاندا، كىشىلەرنىڭ دېھقانچىلىق قىلىنىدىغان يەرلەرنى ئىشلىتىشى، مۇھاپىزەت قىلىشى ۋە ئۆزگەرتىشىنى كۆرسىتىدۇ.

يەر — كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى ئېلىپ بېرىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ماددىي شەرت ۋە تەبىئىي ئاساس. سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا (قېزىش سانائىتىنى ھېسابقا ئالمىغاندا)، يەر پەقەت بازا، مەيدان، مەشغۇلات ئورنى سۈپىتىدىلا رول ئويناپدۇ. يەر يېزا ئىگىلىكىدە كەم بولسا بولمايدىغان ۋە باشقا نەرسە ئورنىنى باسالمايدىغان ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى بولۇپ، ئالاھىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. يېزا ئىگىلىكىگە كېرەكلىك يەرلەر تېرىلغۇ يەر، يايلاق، ئورمانلىق، باقىچىلىققا باب سۇ دېگەنلەرگە بۆلۈنىدۇ، ئۇ دائىرىسى چەكلىك، ئورنى پەرقلىق، ئۇنۇمى يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

يەردىن پايدىلىنىش تېخنىكا مەسىلىسىلا بولۇپ قالماستىن، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي مەسىلە بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمدە يەردىن پايدىلىنىشنىڭ خاراكتېرى ۋە ئەھۋالى ئوخشاش بولمايدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا يەرگە ئومۇم ئىگىدارلىق قىلىش تۈزۈمى ئورنىتىلىپ، سوتسىيالىستىك يېرىك ئىشلەپچىقىرىش يۈلغا قويۇلۇپ، يەردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش ئۈچۈن پايدىلىق شەرت- شارائىت يارىتىلغان بولىدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەت ۋە كارخانىلار سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى ۋە خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇش قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، پايدىلىنىشقا بولىدىغان يەرلەرنىڭ ھەممىسىدىن پىلانلىق پايدىلىنىپ، ھەر خىل يەرلەرنىڭ يۈشۇرۇن كۈچىنى تولۇق جارى قىلدۇرالايدۇ؛ يەردىن پايدىلىنىشنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك پىلانىنى تۈزۈپ چىقىپ، يېزا ئىگىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى پائال ئېلىپ بېرىپ، سۇ ئىنشائاتىنى راۋاجلاندۇرۇش، دەريا - كۆللەردىن پايدىلىنىش، دەرەخ تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش، بوراندىن مۇداپىئەلىنىپ قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇش، سۇ ۋە تۇپىنىڭ ئېقىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، تۈپراقنى ياخشىلاش، تېرىقچىلىق تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىش، تېرىقچىلىقنى ئۆز يېرىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئېلىپ بېرىش ۋە تۈجۈپىلەپ ئىشلەش ئارقىلىق، يەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە باشقا قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرالايدۇ. خۇددى ماۋ زېدۇڭ ئېيتقاندەك: «سوتسىيالىزم كونا جەمئىيەتتىن ئەمگەكچىلەرنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئازاد قىلىپلا قالماستىن، كونا جەمئىيەتتە پايدىلىنىش مۇمكىن بولمىغان كەڭ تەبىئەت دۇنياسىنىمۇ ئازاد قىلدى.» («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - تۇم، 397 - بەت)

يەردىن پايدىلىنىش پىلانى «يەر پىلانى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا يەردىن پايدىلىنىشنى كونكرېت ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە لايىھىلەش كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

يەردىن پايدىلىنىش پىلانىنىڭ مەزمۇنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىپ بارىدۇ، ھازىرقى زاماندا يەردىن پايدىلىنىش پىلانى

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

ئۇزلۇكسىز ئۆسىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئەلا سۈپەتلىك، يۇقىرى ئۇنۇملۇك ماشىنىلار ئارقىدا قالغان ماشىنىلارنىڭ ئورنىنى ئالدى، ئايروپىلان مەشغۇلاتى، سۈنئىي ھەمراھ ئارقىلىق يىراقتىن سېزىش، ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش تېخنىكىسى، سۈنئىي كىلىمات ئاپپاراتلىرىنىڭ كۆنىساناپ كەڭ تۇردە قوللىنىلىشى، ئۇرۇق يېتىشتۇرۇش تېخنىكىسىنىڭ بۇزۇپ تاشلىنىشى، ئەلا سۈپەتلىك كۆپ خىل چارۋا مال ۋە زىرائەت سورتلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز يېڭىلىنىشى، ئىلمىي ئۇسۇلدا تەييارلانغان، ئوخشاش بولمىغان دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ۋە چارۋا مال، ئۆي قۇشلىرىغا ئېھتىياجلىق بولغان بىردىكە ئوغۇت ۋە بىرىك يەم ـ خەشەكلەرنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى شۇنداقلا ئىقتىسادىي ماتېماتىكىلىق ھېسابلاش ئۇسۇلى، ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى قاتارلىق زامانىۋى يەن ـ تېخنىكىنىڭ باشقۇرۇش جەھەتتە قوللىنىلىشى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە مەخسۇسلىشىشى، ئىجتىمائىيلىشىشى قاتارلىقلار ـ مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى زامانىۋىلاشقان يېزا ئىگىلىكىنىڭ تېخنىكا يۇقىرى سەۋىيىگە قاراپ راۋاجلانغانلىقىنىڭ بەلگىسى.

يېزا ئىگىلىكى ـ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى، جۈملىدىن يېزا ئاھالىسى پۈتۈن مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ 80 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. يېزا ئىگىلىكى زامانىۋىلاشسا، يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىق نىسبىتىنى زور ھەجىمدە ئۆستۈرۈپ، نامرات، قالاق يېزىلارنى ئاۋات، بايا شات سوتسىيالىستىك يېڭى يېزىغا ئايلاندۇرۇپ، سانائەتنىڭ ۋە پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن پۇختا ئاساس سالغىلى، ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى، شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى تېزلىكتە كىچىكلەتكىلى، ئىشچى ـ دېھقانلار ئىتتىپاقىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملىگىلى بولىدۇ.

مەملىكىتىمىز يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكە ئىگە، سوتسىيالىستىك دۆلەت يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا پۈتۈن ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەشنى، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنى ۋە كەڭ دېھقانلار، ئىشچىلار، زىيالىيلارنىڭ ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنى پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا پىلانلىق ئېلىپ بېرىشنى بەلگىلىگەن. مەملىكىتىمىزنىڭ زېمىنى كەڭ، تەبىئىي شارائىتى مۇرەككەپ، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە يەن ـ تېخنىكا سەۋىيىسى قالاق، نوپۇسى كۆپ، تېرىلغۇ يېرى نىسپىي ھالدا ئاز. بۇ ئالاھىدىلىكلەر يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا ئۆز يېرىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ئىش كۆرۈشكە ئالاھىدە دىققەت قىلىپ، قەدەم ـ باسقۇچلۇق، نۇقتىلىق ھالدا تۆۋەن باسقۇچتىن يۇقىرى باسقۇچقا قاراپ راۋاجلىنىش، ھازىر بار تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش ۋە يايلاق، بىنەم تاغ، سۇ قاتارلىق تەبىئىي بايلىق مەنبەلىرىنى مۇۋاپىق ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا تولۇق ئەھمىيەت بېرىشنى بەلگىلىگەن.

يەردىن پايدىلىنىش كەڭ مەنىدە ئېيتقاندا، كىشىلەرنىڭ ھەر خىل يەرلەر (مەسىلەن، يېزا ئىگىلىكى، زاۋۇت ـ كان، قاتناش، يېزا ـ شەھەر دېگەن مەھەللىلەر، شۇنىڭدەك ھەربىي قۇرۇلمىلار، جانلىقلار ۋە مەدەنىي يادىكارلىقـ

سىپورت، سودا ئىشلىرىمۇ راۋاجلىنىدۇ. سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدا، يېزا ئىگىلىك رايونلىرى بىلەن يېزا ئىگىلىك ئورۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىدۇ، ئالماشتۇرۇشنىڭ كۆلىمى كۈندىن - كۈنگە كېڭىيىدۇ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ رايونلار ئارىسىدىكى ئىش تەقسىماتىمۇ كۈندىن - كۈنگە روشەنلىشىپ بارىدۇ ۋە پەيدىنپەي ھەر خىل - ھەر ياڭزا مەخسۇس يېزا ئىگىلىك رايونلىرى ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى تارماقلارنىڭ بىرلىشىشىمۇ ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىدىن خېلى كەڭ بولغان دائىرىگە كېڭىيىدۇ.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، يېزا ئىگىلىكىنىڭ جايلىشىشى رىقابەت ۋە ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى ئىچىدە ۋۇجۇدقا كېلىدىغان بولغاچقا، زور ستىخىيىلىك ۋە قارىغۇلۇق خاراكتېرىدە بولىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، خەلق ئىگىلىكى پىلانلىق ۋە نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىدىغان بولغاچقا، يېزا ئىگىلىكىنىڭ مۇۋاپىق جايلىشىشىنى پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا پىلانلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا يېزا ئىگىلىكىنىڭ جايلىشىشىدىكى تۈپ پرىنسىپ مۇنداق: يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىق نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش راسخوتىنى تۆۋەنلىتىش ئۈچۈن، ئۆز يېرىدىكى يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىسادىي بايلىقى ۋە تەبىئىي شارائىتىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، رايونلار ئارىسىدىكى ئىش تەقسىماتىنىڭ ئەۋزەللىكىنى ۋە يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى تارماقلارنىڭ بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىش، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئەڭ ئۈنۈملۈك دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇش؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى قوغداشقا پايدا يەتكۈزۈش. يۇقىرىدىكى پرىنسىپقا ئاساسەن، مەملىكىتىمىز كونا جۇڭگودىن قېپقالغان ۋە ناتۇرال ئىگىلىككە مۇۋاپىق كېلىدىغان «توققۇزى تەل» بولغان يېزا ئىگىلىكىنىڭ جايلىشىشىنى پىلانلىق ۋە قەدەم-باسقۇچلۇق ھالدا ئۆزگەرتىپ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىقتىن ئىبارەت بەش كەسىپنى ۋە ئاشلىق، كېۋەز، مايلىق دان، كەندىر، يىپەك، چاي، شېكەر قومۇشى، كۆكتات، تاماكا، مېۋە - چېۋە، دورا ئۆسۈملۈكلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش زىرائەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى ھەر يەرنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، تۈرلۈك يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى مەركەزلىك ئىشلەپچىقىرىدىغان بۇرۇنقى رايونلارنى مۇستەھكەملەپ ۋە كېڭەيتىپ، تۈرلۈك يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى مەركەزلىك ئىشلەپچىقىرىدىغان يېڭى رايونلارنى قۇرۇپ، مەخسۇسلاشقان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنى ئومۇملاشتۇرۇپ راۋاجلاندۇرۇشنى زىچ بىرلەشتۈرۈشكە تىرىشماقتا. بۇ يېزا ئىگىلىكىنى ۋە پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئېتىز - ئېرىق سۇ ئىنشائاتى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا بىۋاسىتە خىزمەت قىلىدىغان سۇ قۇرۇلۇشى ۋە سۇ باشقۇرۇش تۈزۈمى؛ سۇ

www.uyghurkitap.com

ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ: (1) رايون دائىرىلىك پىلان. بۇنىڭدا شۇ رايوننىڭ تۈرلۈك ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، بىرقەدەر كەڭ دائىرىدە (مەسىلەن، ئىقتىسادىي رايون، مەمۇرىي رايون ياكى دەريا ۋادىسى دائىرىسىدە) يەرلەرنى تۈرگە ئايرىش ھەمدە سۇ ئىنشائاتى، ئېلېكتر قۇۋۋىتى، قاتناش، مەدەنىيەت - مائارىپ مۇئەسسىسلىرىنى قۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (2) كارخانىنىڭ ئىچكى پىلانى. بۇنىڭدا يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش ئۆستەڭلىرى سىستېمىسى، يول، مەھەللە ۋە تۈرلۈك دېھقانچىلىق يەرلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. پىلاننى تۈزۈش جەريانىدا، بىرمۇنچە لايىھىلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشكە ۋە ئۇلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن باھالاپ، ياخشىلىرىنى بېكىتكەندىن كېيىن ئىجرا قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

سىنىپىي جەمئىيەتتە، ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سىنىپلار ئۆزلىرىنىڭ يەر سىياسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ يەرگە بولغان مۇلۈكچىلىكىنى مۇستەھكەملەپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، يەردىن پايدىلىنىشنى كونكرېت ئورۇنلاشتۇرىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزم شارائىتىدا، يەردىن پايدىلىنىش پىلانى ئارقىلىق يېزا ئىگىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى پىلانلىق ئېلىپ بېرىپ، تاغ، دەريا، كۆل، ئېتىز - ئېرىق، ئورمان ۋە يول قاتارلىقلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ باشقۇرۇپ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قۇشۇمچە كەسىپ ۋە بېلىقچىلىق قاتارلىقلارنى بىر تۇتاش پىلاتلاپ، يەر بايلىقىدىن تولۇق ۋە مۇۋاپىق پايدىلىنىش، يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىلدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، يەردىن پايدىلىنىش پىلانىنىڭ مەزمۇنى پەيدىنپەي بېيىپ بارىدۇ.

يېزا ئىگىلىكىنىڭ جايلىشىشى «يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ رايونلارغا بۆلۈنۈشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ رايونلار ئارىسىدىكى ئىش تەقسىماتىنى ۋە رايونلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ بىرلىشىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يېزا ئىگىلىكىنىڭ جايلىشىشى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە باغلىق بولىدۇ ۋە جەمئىيەت، تەبىئەت، تارىخ قاتارلىق ئامىللارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ناھايىتى تۆۋەن بولغان، ناتۇرال ئىگىلىك ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان شارائىتتا، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەش ئاساس قىلىنىدۇ، ئالماشتۇرۇلىدىغان مەھسۇلاتلار ناھايىتى ئاز بولىدۇ ۋە بۇنداق ئالماشتۇرۇش كۆپىنچە ئۇششاق يەرلىك بازارلار ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، يېزا ئىگىلىكىنىڭ رايونلار ئارىسىدىكى ئىش تەقسىماتى روشەن بولمايدۇ، يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ بىرلىشىشىمۇ، ئاساسەن، ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئەمەلگە ئېشىپ، «توققۇزى تەل بولۇش» ھالىتى شەكىللىنىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ سەۋىيىسى ئۆسسە، سانائەت، قاتناش - ترانـ

مەسىلەن، سۇ چىقىرىۋېتىش - سۈغىرىش ئۈسكۈنىلىرىنى، ھاۋا رايى ئۈسكۈنىلىرىنى قۇراشتۇرۇش؛ (3) ئۈسكۈنىلەرنى سېتىۋېلىش، مەسىلەن، تراكتور، ئاپتوموبىل، كومبايىن قاتارلىق ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرنى سېتىۋېلىش؛ (4) بىنەم ئېچىش، مەسىلەن، بىنەم يەرلەرنى ئېچىپ ئېتىزلارنى كۆپەيتىش، ئورمان بىنا قىلىش؛ (5) يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئاساسىي قۇرۇلۇش تۈرلىرى بىلەن باغلىنىشلىق بولغان يەرنى ئېلىپ ئىشلىتىش، تەكشۈرۈپ لايىھەلەش، خادىملارنى تەربىيىلەش قاتارلىق باشقا خىزمەتلەر.

مەملىكىتىمىزدە، يېزا ئىگىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇشى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ماددىي، تېخنىكا ئاساسىنى كېڭەيتىش ۋە ياخشىلاش، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىش، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكىسى، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا؛ تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىپ، بىرلىك مەھسۇلات مىقدارىنى ۋە يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆسۈتۈرۈپ، يېزا ئىگىلىكىنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ. يېزا ئىگىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇشىنىڭ كۆلىمى جەھەتتە، يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس، سانائەتنى يېتەكچى قىلىپ خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، باش فاكتورنىڭ يېتەكچىلىكىدە، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان قۇرۇلۇشنىڭ، يېزا ئىگىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇشى بىلەن سانائەت ئاساسىي قۇرۇلۇشىنىڭ شۇنىڭدەك سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى بىرلەشتۈرۈش، شەھەر بىلەن يېزىنى بىرلەشتۈرۈشنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، بىر تۇتاش پىلانلاپ تەڭ ئېتىبار بېرىپ، مەبلەغنى مۇۋاپىق تەقسىم قىلىپ، تەشكىلىي جەھەتتىن باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، شۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇشىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش لازىم.

ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، دېھقانچىلىقتا كېرەكلىك يەرلەردە ئېلىپ بېرىلىدىغان تۈپ خاراكتېرلىك قۇرۇلۇش. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: يەرلەرنى تۈزلەش، پەلەمپەي ئېتىز ياساش، يانتۇ يەرلەرنى ئۆزگەرتىش؛ يەرنى چوڭقۇر ئاغدۇرۇپ شورنى تىزگىنلەش، تۈپراقنى ياخشىلاش؛ سۇ ئىنشائاتلىرى ياساپ سۇ چىقىرىۋېتىش - سۈغىرىش كۆلىمىنى ئاشۇرۇش؛ دەرەخ تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش، ئوت - چۆپ تېرىش، سۇ ۋە توپىنى ساقلاش، بوراندىن مۇداپىئەلىنىپ قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇش ۋە باشقىلار. مەملىكىتىمىزدە، كەڭ كۆلەمدىكى ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى يېزا ئىگىلىكى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن باشلانغاندى، ئۇنىڭ مەزمۇنى پەيدىنپەي بېيىدى، كۆلىمى پەيدىنپەي زورايدى. بەزى جايلاردا تۈپراقنى ياخشىلاش ياكى سۇنى تىزگىنلەشتىنلا ئىبارەت بولغان يەككە تۈردىكى قۇرۇلۇش تاغ، سۇ، ئېتىز، ئورمان ۋە يول قاتارلىقلارنى ھەر تەرەپلىمە تىزگىنلەش ۋە باشقۇرۇش قۇرۇلۇشىغا تەرەققىي قىلدى؛ گۈڭشې ۋە ئىشلەپچىقىرىش دادۇيلىرى ئايرىم - ئايرىم ئېلىپ بارغاندىن تەرەققىي قىلىپ، ۋادىلار يېكىنى رايونلار بويىچە بىر تۇتاش پىلانلاپ، بىرلىشىپ ئېلىپ بېرىلىدىغان بولدى. ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي

چىقىرىۋېتىش ۋە سۇغىرىش ماشىنىلىرىنى ھازىرقى زامانىدىكى ئېنېرگىيە سۇ ئىنشائاتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قۇرۇلۇش ئىنشائاتلىرى، ئاساسەن، ئېنېرگىيەلەرنى سۇغىرىش ۋە سۇ چىقىرىۋېتىش خىزمىتى قىلىدىغان ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر ستېمىسىنى ۋە ئۇنىڭغا چېتىلىدىغان كىچىك تېپتىكى سۇ ئامبىرى، توما، توسما، قۇدۇق، ماشىنىلىق سۇ چىقىرىش پونكىتىنى ھەم پۈتكۈپ سۇغىرىش، تېمىتىپ سۇغىرىش، يەر-گە كۆمۈلگەن تۇرۇبا بىلەن سۇغىرىش ـ سۇ چىقىرىۋېتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قۇرۇلۇش تەدبىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۇ باشقۇرۇش تۈزۈمى، ئاساسەن، ئېنېرگىيە ئىنشائاتلىرىنى باشقۇرۇش ـ ئىشلىتىشنى ۋە سۇنى مۇۋاپىق تەقسىملەش، شۇنىڭدەك زىرائەتلەرگە ئوخشاش بولمىغان ۋاقىت، ئوخشاش بولمىغان ئۆسۈش مەزگىلىدە كېتىدىغان سۇنىڭ مىقدارىنى لايىھىلەش ۋە سۇ ئىشلىتىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ـ ئۇيۇشتۇرۇش تەدبىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۇ چىقىرىۋېتىش ـ سۇغىرىش ماشىنىسى توك كۈچى بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان ماشىنىلار (ماتور، ئىچىدىن يانىدىغان دۇنگاتېلىغا ئوخشاشلار)نى، ناسوس، تۇرۇبا، ئايلاندۇرغۇچ تاسما قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سۇ ئىنشائاتى يېغىش، باشلاش، يۇقىرىغا چىقىرىش قاتارلىق تۈرلۈك تەدبىرلەر ئارقىلىق رايونلارنىڭ سۇيىنى تەڭشەپ، زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، توپىنىڭ نەملىكىنى تەڭشەپ، كەلكۈن، ھۆلچىلىك، زەي، قۇرغاقچىلىق قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەرنى ئازايتىدۇ؛ شۇنىڭدەك مۇۋاپىق سۇغىرىش، سۇلارنى چىقىرىۋېتىش ئارقىلىق، شورلۇق ۋە سازلىق يەرلەرنى ئۆزگەرتىدۇ، يايلاقلارنى ياخشىلايدۇ، قۇمنى تەزگىنىلەيدۇ ۋە باشقىلار.

يېزا ئىگىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇشى يېزا ئىگىلىك تارماقلىرى (جۈملىدىن دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق، سۇ ئىنشائاتى، ھاۋا رايى قاتارلىق كارخانا ۋە كەسپىي ئورۇنلار)نىڭ تۇراقلىق مۇلۇكلىرىنى يېغىندىن قۇرىدىغان، كېڭەيتىپ قۇرىدىغان، ئۆزگەرتىپ قۇرىدىغان ۋە ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان قۇرۇلۇشلار ھەمدە مۇشۇلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان پائالىيەتلەردۇر. ئۇنى ئىقتىسادىي مەزمۇنىغا قاراپ مۇنداق ئايرىشقا بولىدۇ: (1) ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇشلار يەنى ماددىي ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ۋە ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن بىۋاسىتە خىزمەت قىلىدىغان قۇرۇلۇشلار، مەسىلەن، تۇپراقنى ياخشىلاش، يەرلەرنى تۈزلەش، سۇ ئىنشائاتلىرى ياساش، دەرەخ تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش، يول ياساش، يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلىرىنى سېتىۋېلىش، ماشىنا ئىسكىلاتى، ماي ئىسكىلاتى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ساقلاش ئىسكىلاتى قاتارلىقلارنى سېلىش؛ (2) ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان قۇرۇلۇشلار، بۇ، ئادەتتە، ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشقا ئېھتىياجلىق قۇرۇلۇشلارنى كۆرسىتىدۇ، مەسىلەن، تۇرار جاي قۇرۇلۇشى، مەدەنىيەت، ماارىپ، ساقلىقنى ساقلاش قۇرۇلۇشلىرى، جامائەت ئىشلىرىغا كېرەكلىك قۇرۇلۇشلار ۋە باشقىلار. ئۇنى تۈزۈلۈش مەزمۇنىغا قاراپ مۇنداق ئايرىشقا بولىدۇ: (1) بىناكارلىق قۇرۇلۇشى، مەسىلەن، سۇ ئامبىرى، يول ياساش، ئامبار، ماشىنا ئىسكىلاتى سېلىش؛ (2) ئۇسكۇنىلەرنى قۇراشتۇرۇش قۇرۇلۇشى،

تېخنىكىلىق تەدبىرلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. ئەقىلغە مۇۋاپىق بولغان تېرىقچىلىق توزۇمى توپراقنىڭ قۇۋۇتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە ئۆستۈرۈشكە، زىرائەتلەرنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇرۇشقا، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى تۆۋەنلىتىشكە پايدىلىق.

جۇڭگونىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، كەڭ دېھقانلار ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى داۋامىدا، شۇ ۋاقىت ۋە شۇ جاينىڭ شارائىتىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ھەر خىل تېرىقچىلىق توزۇملىرىنى ياراتقان. تېرىش ئۇسۇلى بويىچە ئۇ تۆۋەندىكىلەرگە بۆلۈنىدۇ: (1) ئاق تاشلاش ۋېتىش توزۇمى، يەنى بىر پارچە يەرنى بىر يىل ياكى بىرنەچچە يىل تېرىغاندىن كېيىن، تېرىماي تاشلىۋېتىش؛ (2) دەم ئالدۇرۇپ تېرىش توزۇمى، يەنى بىر پارچە يەرنى بىر نەچچە يىل تېرىغاندىن كېيىن، يەرنى بىرىيىل ياكى بىرنەچچە يىل دەم ئالدۇرۇپ، بۇ ئارىلىقتا ئۇنىڭغا ئازراق كۈچ سەرپ قىلىپ، قۇۋۇتىنى تەڭشەندىن كېيىن يەنە زىرائەت تېرىش؛ (3) ئۇزمەي تېرىۋېرىش توزۇمى، يەنى بىر پارچە يەرگە بىر خىل زىرائەتنى ئۇزمەي تېرىۋېرىش؛ (4) نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش توزۇمى، يەنى بىر پارچە يەرگە ئوخشاش بولمىغان زىرائەتلەرنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش؛ (5) تەكرار تېرىش توزۇمى، يەنى بىر پارچە يەرگە بىر يىلدا زىرائەتنى بىر قېتىمدىن ئارتۇق تېرىش. زىرائەتلەرنىڭ بىر يىل ئىچىدىكى تېرىلىش ياكى ھوسۇل بېرىش قېتىمغا قاراپ، بۇلارنى بىر يىلدا بىر قېتىم ھوسۇل ئېلىش توزۇمى، بىر يىلدا ئىككى قېتىم ھوسۇل ئېلىش توزۇمى، بىر يىلدا ئۈچ قېتىم ھوسۇل ئېلىش توزۇمى، ئىككى يىلدا ئۈچ قېتىم ھوسۇل ئېلىش توزۇمى دەپ ئايرىشقا بولىدۇ.

تېرىقچىلىق توزۇمىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىگە باغلىق بولىدۇ ۋە مەلۇم ئىجتىمائىي شارائىت ۋە تەبىئىي شارائىتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، تېرىقچىلىق توزۇمىدىمۇ مۇناسىپ ئۆزگىرىشلەر بولىدۇ. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، جۇڭگودا چۇنچيۇ دەۋرىدىن ئىلگىرى (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى V ئەسىردىن بۇرۇن) ئاساسەن ئاق تاشلىۋېتىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان ۋە بارا ـ بارا دەم ئالدۇرۇپ تېرىش توزۇمىگە ئۆتۈلگەن؛ جەنگو دەۋرىدە (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى V ئەسىردىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرگىچە) دەم ئالدۇرۇپ تېرىش تۈزۈمى ئۇزمەي تېرىش توزۇمىنىڭ ئورنىغا ئۆتكەن ۋە نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش توزۇمىنىڭ بىخلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىغان؛ چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن تارتىپ سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى ۋە بەش دەۋرگىچە بولغان ئارىلىقتا (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدىن تارتىپ مىلادى X ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىگىچە) ئاساسەن نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش ۋە تەكرار تېرىش توزۇمى يولغا قويۇلغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدا ئۇزمەي تېرىش توزۇمى شەكىللەنگەن، نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش توزۇمى كەڭ يولغا قويۇلغان، ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش ۋە قۇر ئارىلىرىغا تېرىش ئۇسۇلىنىڭ بىخلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىغان، جەنۇب تەرەپ بولسا تېخىچە دەم ئالدۇرۇپ تېرىش توزۇمى باسقۇچىدا تۇرغان. سۇي ۋە تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندىلا ئاندىن

قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بارغاندا، تەبىئىي شارا-ئىتنى ئۆزگەرتىپ، ئىشلەپچىقىرىشتىكى يوشۇرۇن كۈچلەرنى ئىشقا سېلىپ، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش ئۈچۈن پايدىلىق شەرت - شارائىتلارنى ياراتقىلى بولىدۇ. بۇ — تەبىئىي ئاپەتكە قارشى تۇرۇش، يۇقىرى ۋە مۇقىم ھوسۇل ئېلىشتىكى تۈپ خاراكتېرلىك تەدبىر.

بوز يەر ئېچىش «بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كەڭ مەنىدە ئالغاندا، ئۇ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق ئىشلىرىغا، ئوت - چۆپ تېرىشقا باب كېلىدىغان، تېخى ئىشلىتىلمىگەن يەرلەرنى ئاغدۇرۇپ، ئاشلىق، كېۋەز، ياغلىق دان قاتارلىقلارنى تېرىش، مېۋىلىك دەرەخ، چاي، كاۋچۇك قاتارلىق ئىقتىسادىي دەرەخلەرنى ئۆستۈرۈش ياكى ئوت - چۆپ تېرىش قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. تار مەنىدە ئالغاندا، دېھقانچىلىققا باب كېلىدىغان، ئىشلىتىلمىگەن يەرلەرنى ئاغدۇرۇش ئارقىلىق تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىپ، ئاشلىق، كېۋەز ۋە ياغلىق زىرائەت قاتارلىقلارنى تېرىشنىلا كۆرسىتىدۇ. ئۇ — دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى ئاشۇرۇشنىڭ مۇھىم يوللىرىدىن بىرى.

مەملىكىتىمىزدە ئېچىشقا بولىدىغان بوز يەر كۆپ ئەمەس. بوز يەر ئېچىش ئىشىنى ئومۇمىي خەلقنىڭ يىراق كەلگۈسى مەنپەئىتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان ھالدا، ھەرقايسى جايلاردىكى بايلىق مەنبەسىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن، سۇ - توپىنى ساقلاشقا، ئورمان، يايلاق ۋە سۇ مەھسۇلاتلىرى مەنبەسى قاتارلىق بايلىقلارغا زىيان يەتكۈزمەسلىك شەرتى ئاستىدا، دۆلەت «دېھقانچىلىق مەيدانلىرى (جۈملىدىن ئورمانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق مەيدانلىرى) بىلەن يېزا كوللېكتىپ ئورۇنلىرى بوز يەر ئېچىش ئىشىنى ئۆز يېرىنىڭ شارائىتىغا قاراپ پىلانلىق ھالدا ئېلىپ بېرىشقا ئۇيۇشتۇرۇش لازىم.

يايلاق قۇرۇلۇشى ئىلغار پەن - تېخنىكا ۋە قۇرۇلۇش تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، تۈرلۈك تىپتىكى ئوتلاقلارنى ھەر تەرەپلىمە تەرتىپكە سېلىشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ مۇنداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش، ماشىنىلىشىش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش، دائىرىلەنگەن ئوتلاقلارنى قۇرۇش، ياخشى سۈپەتلىك ئوتلارنى تېرىش ۋە تولۇقلاپ تېرىش، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇش، سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، ئادەم ۋە ئۇلاغلار ئىچىدىغان سۇنى ھەل قىلىش، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش، ھاشارات ۋە چاشقاننى يوقىتىش، زەھەرلىك ئوتلارنى يوقىتىش؛ ئۆي - ئىمارەت (تۇراقلىق مەھەللە)، قوتان ۋە قاتناش - ترانسپورت قاتارلىق قۇرۇلۇشلارنى ئېلىپ بېرىش. جۇڭگودا 4 مىليارد 300 مىليون مو يايلاق بار، بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلانغىلى بولىدىغانلىرى 3 مىليارد 300 مىليون مو بولۇپ، ئۇ دۇنيا بويىچە يايلاق كۆلىمى بىرقەدەر چوڭ دۆلەتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. يايلاق قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئېلىپ بېرىپ، ئوت - چۆپنىڭ مىقدارىنى ۋە سۈپىتىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈش يايلاقتىكى چارۋا سانىنى كۆپەيتىپ، يايلاق چارۋىچىلىقىنى تېز راۋاجلاندۇرۇپ، گۆش، سۈت، تېرە، يۇڭ قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى زور ھەجىمدە ئۆستۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تېرىقچىلىق تۈزۈمى زىرائەت ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا يەردىن پايدىلىنىش ئۇسۇلى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان

ئاساسەن مەبلەغنى توپلاپ ئىگىلىك باشقۇرۇشتا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ، ماركس كۆرسەتكەندەك، «كاپىتالنى بىر - بىرىگە ئۇلىنىدىغان بىرقانچە پارچە يەرگە چېچىۋەتمەستىن، بەلكى بىر پارچە يەرگە مەركەزلەشتۈرىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 760 - بەت) غان ۋە تۆجۈپىلەپ ئېلىپ بېرىلىدىغان تېرىنقچىلىقتىن ئىبارەت. ئۇ دېھقانچىلىق مەشغۇلاتىنى ماشىنا ۋە ئېلېكتر كۈچى بىلەن ئېلىپ بېرىپ، سۇ ئىنشائاتى ۋە سۇغىرىش ئىشىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئوغۇتنى كۆپ بېرىپ، ئەلا سورتلۇق زىرائەتلەرنى تېرىش ۋە تۇپراقنى ياخشىلاش، ئىلغار دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى قوللىنىش ئارقىلىق بىرلىك مەھسۇلات مىقدارىنى ئۆستۈرۈشتە كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ. تۆجۈپىلەپ باشقۇرۇشنىڭ دەرىجە كۆرسەتكۈچى يەككە تۈر كۆرسەتكۈچى ۋە ئۇنۇمبرسال كۆرسەتكۈچ دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. يەككە تۈر كۆرسەتكۈچى ھەربىر مۇ يەرگە ئىشلىتىلىدىغان سايمان ۋە ماشىنىلارنىڭ قىممىتى، ئوغۇت پۇلى، چارۋىلارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى، گۈڭ ھەققى ۋە ھەر يۈز مۇ يەرگە توغرا كېلىدىغان دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ سانى، سۇغىرىش كۆلىمى، ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭ كۆلىمى، ئەلا سورتلۇق زىرائەتلەرنىڭ كۆلىمى ۋە نەسىللىك چارۋا مال ھەم ئۆي قۇشلىرىنىڭ سانى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت؛ ئۇنۇمبرسال كۆرسەتكۈچ ھەر يۈز مۇ يەرگە كېتىدىغان ماددىي نەرسىلەر خىراجىتى، ھەربىر مۇ يەرگە كېتىدىغان ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

دېھقانچىلىقتا تۆجۈپىلەپ باشقۇرۇشنىڭ دەرىجىسى تەبىئىي ۋە جۇغراپىيىۋى شارائىت، ئاھالە ئەھۋالى ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، ھەرقايسى مەملىكەتتە ياكى بىر مەملىكەتنىڭ ئوخشاش بولمىغان رايونلىرىدا ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى ۋە تەرەققىيات سەۋىيىسى ئوخشاش بولمايدۇ، لېكىن ئۇ ھامان جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا باغلىق بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى قانچە يۇقىرى بولسا، دېھقانچىلىقتا تۆجۈپىلەپ باشقۇرۇشنىڭ دەرىجىسىمۇ شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ.

كۆپ خىل ئىگىلىك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ بىر ۋاقىت ئىچىدە كۆپ خىل ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. كۆپ خىل ئىگىلىكنى يولغا قويغاندا يېزا ئىگىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى تارماقلارنىڭ بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىش، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى، ئەمگەك كۈچى، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، يەر ۋە باشقا تەبىئىي بايلىق مەنبەلىرىدىن تولۇق پايدىلانغىلى، يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى كۆپەيتىپ، كىرىمنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە كۆپ خىل ئىگىلىكنى يولغا قويغاندا، ئۇنى يېزا ئىگىلىكىنى مەخسۇسلاشتۇرۇش بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزىمىزنىڭ تەبىئىي، ئىقتىسادىي شارائىتىغا قاراپ، ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى بىلەن قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىنى ھەر يەرنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا بېكىتىپ، ئۆز ئالدىغا ئالاھىدىلىكى بولغان، ئەقلىغە مۇۋاپىق بولغان يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش

جەنۇب تەرەپلەردە شال بىلەن بۇغداينى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىپ، بىر يىلدا ئىككى قېتىم ھوسۇل ئالىدىغان ياكى شالدىن بىر يىلدا ئىككى قېتىم ھوسۇل ئالىدىغان تۈزۈم يولغا قويۇلغان. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىدىن تارتىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغىچە (تەخمىنەن مىلادى X ئەسىردىن تارتىپ XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە) بولغان ۋاقىت ئاساسەن نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش، تەكرار تېرىش، قۇر ئارىلىرىغا تېرىش ۋە ئۈستىلەپ تېرىش ئۇسۇلى يولغا قويۇلغان باسقۇچ بولۇپ، بۇ چاغدا شىمالدا ئىككى يىلدا ئۈچ قېتىم ھوسۇل ئېلىش تۈزۈمى كەڭ يولغا قويۇلغان ۋە بىر يىلدا ئىككى قېتىم ھوسۇل ئېلىش تۈزۈمى قىسمەن يولغا قويۇلغان؛ جەنۇبتا بىر يىلدا ئىككى قېتىم ھوسۇل ئېلىش تۈزۈمى بىرقەدەر ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا يولغا قويۇلغان، جەنۇبنىڭ قىسمەن جايلىرىدا بىر يىلدا ئۈچ قېتىم ھوسۇل ئېلىش تۈزۈمى راۋاجلاندۇرۇلغان. سوتسىيالىستىك دېھقانچىلىق تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن بىللە تېرىقچىلىق تۈزۈمىدىمۇ مۇناسىپ تەرەققىياتلار بولدى. نۆۋەتتە، مەملىكىتىمىزدە يېرى كەڭ، ئادىمى ئاز بولغان ئاز ساندىكى رايونلادا دەم ئالدۇرۇپ تېرىش ۋە نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇۋاتقانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن، ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق تېخنىكىسى ئاساس قىلىنغان نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش تۈزۈمى بىلەن تەكرار تېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلماقتا. دېھقانچىلىقنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا، بۇ تۈزۈملەر پەيدىنپەي ھالدا ئىلمىي بولغان زىرائەت ئۆستۈرۈش تۈزۈمىنى مەركەز قىلىشقا تەرەققىي قىلىدۇ، بۇ يەر تېرىش، ئوغۇتلاش، سۇغىرىش، تۇپراقنى ياخشىلاش، سۇ ۋە توپىنى ساقلاش، ئېسىل سورتلارنى ئارىلاشتۇرۇش ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى ئاسراشقا ئوخشاش يەرنى ئىشلىتىش بىلەن يەرنىڭ قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇش زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن تۈرلۈك تېخنىكىلىق تەدبىرلەر سىستېمىلاشتۇرۇلغان تېرىقچىلىق تۈزۈمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يىرىك باشقۇرۇش «تۈجۈپىلەپ باشقۇرۇش»قا تەڭداش قىلىپ ئېيتىلغان بولۇپ، مەلۇم مىقداردىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىسى ۋە ئەمگەكنى كۆپرەك يەرگە سەرپ قىلىپ، ئاددىي ئۇسۇلدا ئېلىپ بارىدىغان ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ. يىرىك ئىگىلىك باشقۇرۇش داۋامىدا ماشىنا - ئۈسكۈنە قاتارلىق ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكىسى كەڭ تۈردە قوللىنىلمىغان (ياكى قوللىنىلمىغان) بولىدۇ، ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ئامىلى ئەمگەك ۋە يەر بولىدۇ، زىرائەتلەرنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇرۇشتا، ئاساسەن، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىشكە تايىنىلىدۇ. يىرىك باشقۇرۇش دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشتىكى بىر خىل قالاق ئۇسۇل بولۇپ، تۆۋەن ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

تۈجۈپىلەپ باشقۇرۇش «يىرىك باشقۇرۇش»قا تەڭداش قىلىپ ئېيتىلغان بولۇپ، بىرقەدەر كۆپ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىسى ۋە ئەمگەكنى مەلۇم كۆلەمدىكى يەرگە سەرپ قىلىپ، تېرىقچىلىقنى يېڭى تېخنىكىلىق تەدبىرلەر بىلەن تۈجۈپىلەپ ئېلىپ بارىدىغان ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ. زامانىۋى دېھقانچىلىقتا تۈجۈپىلەپ باشقۇرۇش

جايدىكى يېزا ئىگىلىكىنىڭ بايلىقى مەنبەلىرىدىن ۋە تەبىئىي شارائىتلىرىدىن تولۇق پايدىلانغىلى بولىدۇ؛ يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلىرى ئۈچۈن سېلىندىغان مەبلەغنى ئازايتىپ، ماشىنىلاردىن پايدىلىنىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ؛ ئۇ ھازىرقى زامان پەن ـ تېخنىكىسىنى قوللىنىشقا پايدىلىق؛ مەھسۇلاتنىڭ مىقدارى ۋە سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق؛ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىق نىسبىتىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق؛ ئىشلەپچىقىرىش خراجىتىنى تۆۋەنلىتىشكە پايدىلىق؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكىمۇ پايدىلىق.

مەملىكىتىمىزدە، ئازادلىقتىن بۇرۇن، جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە ۋە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بەزى يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىنى مەركەزلىك ئىشلەپ چىقىرىدىغان رايونلار پەيدىنپەي شەكىللەنگەن، مەسىلەن، جەنۇبتىكى ھەر قايسى چوڭ دەريالارنىڭ دىلتىسىدىكى ۋە چاڭجىياڭنىڭ ئوتتۇرا ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر تۇزلۇقلۇقىدىكى ئاشلىق ئىشلەپ چىقىرىش رايونى، چاڭجىياڭ ۋادىسىدىكى ئىككى چوڭ پاختىچىلىق رايونى، شەرقىي شىمالدىكى دادۇر ئىشلەپ چىقىرىش رايونى، شەندۇڭ، خېنەن ئۆلكىلىرىدىكى قاقلانغان تاماكا رايونى قاتارلىقلار. لېكىن شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن بولغاچقىتىن، بۇ مەخسۇس رايونلارنىڭ مەخسۇلىشىش دەرىجىسى تېخى يۇقىرى ئەمەس ئىدى؛ كۆپچىلىك رايونلار بولسا يەنىلا ئۆزىنى ـ ئۆزى تەمىنلەيدىغان ناتۇرال ئىگىلىك رايونلىرى ئىدى. نۆۋەتتە، مەملىكىتىمىز سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ يېڭى دەۋرىگە قەدەم قويدى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى مەخسۇلاشتۇرۇشمۇ پەيدىنپەي ئەمەلگە ئاشىدۇ.

تاۋار ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىسى

مۇقىم ھالدا دۆلەتنى زور مىقداردىكى تاۋار ئاشلىق بىلەن تەمىنلەيدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىدىن ئىبارەت. دۆلەت سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ئاساسەن، ئاشلىق زىرائەتلىرىنى تېرىشقا باب كېلىدىغان ۋە يۇقىرى، مۇقىم ھوسۇل ئالغىلى بولىدىغان بەزى رايونلارنى تاللاپ، يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، ئۇ رايونلارنى تاۋار ئاشلىق ئىشلەپ چىقىرىدىغان مۇستەھكەم بازىغا ئايلاندۇرىدۇ.

يېزا ئىگىلىكى ـ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى، ئاشلىق بولسا ئاساسنىڭ ئاساسى. يېزا ئىگىلىكى يەتكۈزۈپ بېرەلەيدىغان تاۋار ئاشلىقنىڭ مىقدارى سانائەت ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ باشقا تارماقلىرىنىڭ تەرەققىيات كۆلىمى ۋە سۈرئىتىنىلا چەكلەپ قالماستىن، بەلكى ئاھالىنىڭ زور دەرىجىدە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى باشقا ئورۇنلارنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنمۇ بەلگىلەيدۇ. تاۋار ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىنى بەرپا قىلىش ئاشلىقنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنى ۋە تاۋارلىق مىقدارىنى ئۆستۈرۈشنىڭ ئۇنۇملۇك چارىسى؛ مەملىكىتىمىز پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ئاشلىق مەھسۇلاتىنى ئومۇمىيۈزلۈك

تارماقلىرى تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىشىمىز كېرەك. مەسىلەن، ئاشلىق ئىشلەپ چىقىرىدىغان رايونلاردا ئاشلىقنى ئاساس قىلىپ، ئاشلىق ۋە باشقا خىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش؛ ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق رايونلىرىدا ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە بېلىقچىلىق كەسىپلىرىنى ئاساس قىلىش؛ مەركەزلىك ھالدا ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان رايونلاردا ئىقتىسادىي زىرائەت تېرىشنى ئاساس قىلىش؛ شەھەرگە يېقىن يېزا رايونلىرىدا كۆكتات تېرىش، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئۆستۈرۈش، چارۋا مال ۋە ئۆي قۇشلىرىنى بېقىش ئىشلىرىنى ياكى سۈ مەھسۇلاتلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئاساس قىلىش. يېزا-دۆي سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، دېھقانچىلىق ۋە قۇشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى كۆپ خىل ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم بىر تۈرى بولۇپ قالىدۇ.

يېزا ئىگىلىكىنى مەخسۇلاشتۇرۇش يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئىش تەقسىماتى شەكىللىرىنىڭ بىر رى. مەخسۇلاشتۇرۇشنىڭ شەكلى ئاساسەن مۇنداق ئۇچ خىل بولىدۇ: يەنى رايونلار بويىچە مەخسۇلاشتۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنى مەخسۇلاشتۇرۇش، تېخنىكىنى مەخسۇلاشتۇرۇش.

رايونلار بويىچە مەخسۇلاشتۇرۇش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنى مەخسۇلاشتۇرۇش ئوخشاش بولمىغان رايونلار ياكى ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ مەخسۇس (ياكى ئاساسەن) مەلۇم بىر خىل (ياكى مەلۇم بىرنەچچە خىل) يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشىدىن ئىبارەت، مەسىلەن، مەخسۇلاشتۇرۇلغان كۆمىقوناق رايونى (ياكى ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى) مەخسۇس (ياكى ئاساسەن) كۆمىقوناق ئىشلەپ چىقارغانغا، مەخسۇلاشتۇرۇلغان كېۋەزچىلىك رايونى (ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى) مەخسۇس (ياكى ئاساسەن) كېۋەز تېرىغانغا ئوخشاش. بۇ رايون ۋە ئورۇنلارنىڭ مەخسۇلا مەلۇم بىر خىل مەھسۇلاتنىڭ مەلۇم بىر سۈرتىنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىرىمۇ بولىدۇ. تېخنىكىنى مەخسۇلاشتۇرۇش ئىش بۆلەكلىرى بويىچە مەخسۇلاشتۇرۇش ياكى مەشغۇلات بويىچە مەخسۇلاشتۇرۇش دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ بىر ئىشلەپچىقىرىش ئورنىنىڭ مەھسۇلاتىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پۈتكۈل جەريانىدىكى مەلۇم بىر ئىش ھالقىسىنى ئورۇنلىشىدىنلا ئىبارەت. مەسىلەن، چوشقىچىلىقىنى ئالساق، بەزى ئورۇنلار چوشقا كۆچۈكلىرىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن مەخسۇس مېكىجىن بېقىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ؛ بەزى ئورۇنلار مەخسۇلا بوردالمىغان چوشقا بېقىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ؛ بەزى ئورۇنلار مەخسۇس سەمرىتىش بىلەنلا شۇغۇللىنىدۇ. يەنە مەسلەن، گۆش توخۇسى بېقىشنى ئالساق، بەزى ئورۇنلار مەخسۇس نەسىللىك توخۇ بېقىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئورۇقلۇق تۇخۇم ئالىدۇ؛ بەزى ئورۇنلار مەخسۇس چوجە چىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، بەزى ئورۇنلار مەخسۇس گۆش توخۇسى بېقىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

يېزا ئىگىلىكىنى مەخسۇلاشتۇرۇش ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى، زامانىۋى يېزا ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى. يېزا ئىگىلىكىنى مەخسۇلاشتۇرغاندا، شۇ

سەي ئىستېمالىغا شۇنىڭدەك تۈرلۈك كۆكتاتنىڭ بىرلىك مەھسۇلات مىقدارىغا قاراپ بەلگىلىنىپ، ئۆز يېرىدە ئىشلەپچىقىرىپ، ئۆز يېرىنى تەمىنلەشكە تىرىشىلغان. ئالاھىدە كۆكتات ۋە قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى ئىشلەپچىقىرىدىغان بازىلارنى ئەۋزەل تەبىئىي - ئىقتىسادىي شارائىتقا ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسىگە ئىگە رايون ۋە ئورۇنلارنى تاللاپ، دۆلەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن پىلانلىق ھالدا قۇرۇش كېرەك.

قوشۇمچە يېمەكلىكلەر ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىنى قۇرۇپ، مول كۆكتات، گۆش، بېلىق، ئۆي قۇشلىرى، تۇخۇم، مېۋە - چېۋە قاتارلىق قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى ئىشلەپچىقىرىش، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش، بازارنى مۇقىملاشتۇرۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە. قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئورۇنلار بىر كەسىپنى ئاساس قىلىش، كۆپ خىل ئىگىلىكنى يولغا قويۇش فاڭجېنىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئىلغار تەرجرىبىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ، ئىلغار تېخنىكىلارنى قوللىنىپ، سۈپەتلىك سورتلارنى يېتىشتۈرۈش، ئوغۇت، يەم - خەشەك، ساقلاش، پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق ئەمەلىي مەسىلىلەرنى ئەستايىدىل ھەل قىلىش بىلەن، ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈش كېرەك، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى ئىشلەپچىقىرىش، ساقلاش - توشۇش خىزمىتىنى پىلانلىق ھالدا تېخىمۇ ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھەم قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنىڭ دائىملىق مىقدارىنى كۆپەيتىشى، ھەم يېتىشتۈرۈپ تەمىنلەش بىلەن دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى قامداشقا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك.

ئورمانلىقنى مۇۋاپىق ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش ئورمانلىقنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنىڭ تۈپ پرىنسىپى. بۇنىڭدا ئورمان بايلىقلىرىنى ئوبدان مۇھاپىزەت قىلىپ، ئورمانلىقنىڭ كۆپ خىل ئۈنۈمىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، خەلق ئىگىلىكىگە ئېھتىياجلىق ياغاچ مەھسۇلاتلارنى ئەڭ زور دەرىجىدە يەتكۈزۈپ بېرىپ، ئورمان بايلىقلىرىدىن ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىشنى قانات يايدۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ ئورمان بايلىقى ئاز بولغاچقا، ئۇنى كېسىش مىقدارىنى ئۆستۈرۈلىدىغان دەرەخنىڭ مىقدارىدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك تەلەپ قىلىنىدۇ (ناھىيە ياكى ئورمانچىلىق ئىدارىسىگە قاراشلىق دائىرە بىرلىك قىلىپ ھېسابلىنىدۇ).

ئورمانلىقنى مۇۋاپىق ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىشنىڭ يوللىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: (1) دەرەخ ئۆستۈرۈشنىڭ قانۇنىيىتى ۋە ئورمانلىقنىڭ كۆپ خىل ئۈنۈمىدىن تولۇق پايدىلىنىش تەلىپى بويىچە، ئىلمىي ھالدا پىلانلىق، نۆۋەت بىلەن كېسىش، بىر يەردىلا كۆپ كېسىشتىن ساقلىنىش. (2) ئورمان يېتىشتۈرۈشنى ئاساس قىلىپ، كېسىش بىلەن يېتىشتۈرۈشنى بىرلەشتۈرۈش، ئورماندىكى دەرەخلەرنى كېسىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ۋاقتىدا ئورمان بىنا قىلىش ۋە دەرەخ تىكىشكە باب كېلىدىغان قاقاس تاغ، قاقاس يەرلەردە ئورمان دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، دەرەخنى ئاز كېسىپ، كۆپ ئۆستۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇرۇش؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە كېسىلگەندىن كېيىن ئۆسۈپ چىققان ئورماننى ۋە ئۆسۈۋاتقان دەرەخ - كۆچەتلەرنى ئوبدان پەرۋىش قىلىپ

تۇرۇق كتاب تۈرىيىكىتى www.uyghurkitap.com

ئاشۇرغان ئاساستا، بەزى رايونلاردا كەڭ دائىرىلىك تاۋار ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىدۇ. تاۋار ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىنى مەملىكەت بويىچە بىر تۇتاش پىلانلىغان ۋە قۇرغاندىن باشقا، ھەرقايسى ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايونلارمۇ ئۆز يېرىنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا ۋە تېخنىكا، ئىقتىسادىي كۈچىگە ئاساسەن، ئۆزلىرىنىڭ تاۋار ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىنى بەرپا قىلىشى كېرەك.

ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى ئىشلەپچىقىرىش بازىسى مۇقىم ھالدا زور مىقداردىكى بەزىبىر ئىقتىسادىي زىرائەتلەر مەھسۇلاتىنى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىدىن ئىبارەت. جۇڭگودا، ئاساسەن، پاختا، ياغلىق دان، كەندىر، چاي، شېكەر قومۇشى ۋە تاماكا قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى ئىشلەپچىقىرىدىغان بازىلار بار. ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىنى قۇرغاندا، شۇ جاينىڭ تەبىئىي - ئىقتىسادىي شارائىتىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، مەخسۇسلاشتۇرۇشنى يولغا قويۇپ، ئىگىلىكنى تۈجۈپىلەپ باشقۇرغىلى بولىدۇ، بۇ ئىلغار پەن - تېخنىكىنى قوللىنىپ، يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى تېزلىتىپ، يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، مەھسۇلاتنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى ئاشۇرۇشقا، مەھسۇلاتنىڭ تاۋارلىق مىقدارىنى، تاۋارلىق نىسبىتىنى، سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ، تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىشكە پايدىلىق. مەملىكىتىمىزدە ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىنى قۇرۇش يېڭى بازىلارنى قۇرۇشنى ۋە ئىلگىرىكى بازىلارنى كېڭەيتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەيلى يېڭى بازىلارنى قۇرۇشتا ياكى ئىلگىرىكى بازىلارنى كېڭەيتىشتە بولسۇن، ئەڭ زور ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشىش ئۈچۈن، جايلارنىڭ تەبىئىي - ئىقتىسادىي شارائىتىغا ئاساسەن ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئارتۇقچىلىقى ۋە ئالاھىدىلىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، بازىلارنى مەملىكەت مىقياسىدا پىلانلىق ۋە ئەقىلغە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، دۆلەت يەنە بەزىبىر زۆرۈر تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، بۇ بازىلاردىكى دېھقانلارنىڭ ئىقتىسادىي زىرائەت ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى ئۆستۈرۈشى لازىم. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىق نورمىسىنىڭ قوشنا رايونلارنىڭكىدىن تۆۋەن بولۇپ قالماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش، ئەقىلغە مۇۋاپىق بولغان سېتىۋېلىش باھاسى ۋە مۇكاپاتلاش تۈزۈمىنى ئورنىتىش، زۆرۈر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ۋاقتىدا تەمىنلەش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى ئىشلەپچىقىرىش بازىسى شەھەر ۋە زاۋۇت - كان، ئورمانچىلىق رايونلىرىنى زور مىقداردىكى قوشۇمچە يېمەكلىكلەر بىلەن مۇقىم تەمىنلەيدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئورنى. بۇلار قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنىڭ تۈرىگە قاراپ، كۆكتات، گۆش، بېلىق، تۇخۇم، مېۋە - چېۋە قاتارلىقلارنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان بازىلارغا بۆلۈنىدۇ.

بۇ قوشۇمچە يېمەكلىكلەر كۆپىنچە يېڭى - ھۆل بولۇپ، ئاسان بۇزۇلۇپ قالىدۇ، ئۇزۇن يەرلەردىن توشۇپ ئەكېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بازىلارنى شەھەر ۋە زاۋۇت - كان، ئورمانچىلىق رايونلىرىغا يېقىن جايلاردا قۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. مەملىكىتىمىزدە كۆكتاتچىلىق بازىلىرىنىڭ تېرىلىش كۆلىمىنى ئادەتتە شەھەر ۋە بازار ئاھالىسىنىڭ سانىغا ۋە ئۇلارنىڭ كۈندىلىك

تەمىنلەشتە، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى ئۆستۈرۈشتىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ.

تۇپراقنىڭ قۇۋۋىتى تۇپراقتا بار بولغان ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈشىنى قاندۇرۇش ۋە تەڭشەش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان سۇ، ئوزۇقلۇق، ھاۋا، ئىسسىقلىق قاتارلىق ھاياتلىق شارائىتلىرى ئىقتىدارىدىن ئىبارەت.

تۇپراقنىڭ قۇۋۋىتىنى ئۇنىڭ شەكىللىنىشىگە قاراپ تەبىئىي قۇۋۋەت ۋە سۈنئىي قۇۋۋەت دەپ ئىككىگە ئايرىشقا بولىدۇ؛ ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ھالىتىگە قاراپ ئۇنى يۇشۇرۇن قۇۋۋەت ۋە ئۈنۈملۈك قۇۋۋەت دەپ ئىككىگە ئايرىشقا بولىدۇ. تۇپراقنىڭ تەبىئىي قۇۋۋىتى تەبىئەتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭ قۇۋۋەتلىك ۋە قۇۋۋەتسىز بولۇشى تۇپراقنى شەكىللەندۈرىدىغان تۇپراقنىڭ ئانا جىنس قاتلىمى، ھاۋا كىلىماتى، يەرشەكلى، ۋاقىت، ئۆسۈملۈك قاتارلىق ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ئېچىلمىغان بوز يەردە ساپ تەبىئىي قۇۋۋەت بولىدۇ. سۈنئىي قۇۋۋەت تۇپراقنىڭ تېرىش ۋە ياخشىلاش قاتارلىق سۈنئىي تەدبىرلەر ئارقىسىدا شەكىللەنگەن قۇۋۋىتى بولۇپ، ئۇنىڭ قۇۋۋەتلىك - قۇۋۋەتسىز بولۇشى يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكىسىنىڭ سەۋىيىسىگە باغلىق بولىدۇ ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. تۇپراقنىڭ يۇشۇرۇن قۇۋۋىتى دېگەندە تۇپراقنىڭ تەركىبىدە ئۆسۈملۈكلەرگە كېرەكلىك ھاياتلىق ئامىلى بولسىمۇ، لېكىن ۋاقتىنچە بىۋاسىتە پايدىلانغىلى بولمايدىغان قۇۋۋەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تۇپراقنىڭ ئۈنۈملۈك قۇۋۋىتى دېگەندە، تۇپراقنىڭ ئۆسۈملۈكلەر بىۋاسىتە قوبۇل قىلىۋالالايدىغان، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈشىگە ۋە ھوسۇل ئېلىشقا مۇناسىۋەتلىك بولغان سۇ، ئوزۇقلۇق قاتارلىق ئىقتىدارى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا ئەقىلغە مۇۋاپىق بولغان تېرىش، ئوغۇتلاش، سۇغىرىش، سۇ چىقىرىۋېتىش قاتارلىق تۈرلۈك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، تۇپراقنىڭ يۇشۇرۇن قۇۋۋىتىنى ئۈنۈملۈك قۇۋۋەتكە ئايلاندۇرۇش كېرەك. ئۆز يولىدا پايدىلانغاندا يەر بارغانسېرى ياخشىلىنىپ، ئۇنىڭ قۇۋۋىتى ئۈزلۈكسىز ئېشىپ بارىدۇ.

دېھقانچىلىقنىڭ «سەككىز سۆزلۈك ئاساسىي قانۇنى» ماۋ زېدۇڭ مەملىكىتىمىزدىكى دېھقانلار ئاممىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئەمەلىيەت تەجرىبىسىگە ۋە پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ئاساسەن 1958 - يىلى ئوتتۇرىغا قويغان، زىرائەتلەردىن ئاشۇرۇپ ھوسۇل ئېلىشنىڭ تېخنىكىلىق تەدبىرلىرىدىن ئىبارەت بولغان تۇپراق، ئوغۇت، سۇ ئىنشائاتى، ئۇرۇق، قويۇق تېرىش، ئۆسۈملۈكلەرنى ئاسراش، ئېتىز - ئېرىق پەرۋىشى، قورال - سايمان قاتارلىق سەككىز جەھەتنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تەدبىرلەر ھەر يەرنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا قوللىنىلىدىغان بولسا، ئۇ زىرائەتلەردىن مۇقىم ۋە يۇقىرى ھوسۇل ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلىشتا ئوبدان ئۈنۈم بېرىدۇ.

يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش پونكىتى «يېزا ئىگىلىكىگە تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىش پونكىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەملىكىتىمىزدە بۇ پونكىت دۆلەت دېھقانلارغا ئىلغار تەجرىبىلەرنى ئۆگىتىدىغان ۋە ئومۇملاشتۇرىدىغان، تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىدىغان يېزا ئىگىلىككە دائىر كەسپىي ئورگان.

يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش

www.uyghurkitap.com

ئۆستۈرۈپ، دەرەخنىڭ ئۆسۈش مىقدارىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈش؛ (3) سۇ مەنبەسىنى ساقلايدىغان، سۇ ۋە توپىنى ساقلايدىغان، مۇھىتنى ئاسرايدىغان ئىھاتەئور مانلىرىنى ئوبدان ئاسراش؛ (4) ئورماندىكى دەرەخنى كەسكەندە ۋەياغاچنى ئىشلەتكەندە چىقىپ كەتكەن قىرىندا - چېپىندىلاردىن تولۇق پايدىلىنىپ، ھەر خىل - ھەر ياڭزا مەھسۇلاتلار (قىرىندا تاختاي، تالا تاختاي ۋە قەغەز مەلھىمى قاتارلىقلار) نى ئىشلەپچىقىرىپ، ئورمان بايلىقى ۋە ياغاچتىن پايدىلىنىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈپ، ئورماندىكى دەرەخنى كېسىش مىقدارىنى ئازايتىش.

ئىلمىي ئۇسۇلدا يەر تېرىش بۇنىڭدا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىگە ئاساسەن، تۈرلۈك پەن - تېخنىكا تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، زىرائەتنى ئوبدان تېرىش بىلەن، يۇقىرى، مۇقىم، ئەلا سۈپەتلىك، تەننەرخى تۆۋەن ھوسۇلغا ئېرىشىش مەقسەت قىلىنىدۇ.

ئىلمىي ئۇسۇلدا يەر تېرىشنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: تۇپراقنى ياخشىلاپ، يەرنىڭ كۈچىنى ئاشۇرۇپ، زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى ئۈچۈن ياخشى ئاساس سېلىش؛ ياخشى سورتلارنى يېتىشتۈرۈپ، زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش، ئىلمىي تېرىقچىلىق تۈزۈمىنى ۋە مۇۋاپىق توپ قۇرۇلمىسىنى بەرپا قىلىش؛ ۋاقتىدا تۈجۈپىلەپ تېرىش، مۇۋاپىق ئوغۇتلاش، ئىلمىي ئۇسۇلدا سۇغىرىش، كېسەللىك ۋە ھاشاراتلار زىياندا شلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئېتىز - ئېرىق پەرۋىشىنى كۈچەيتىش، قورال - سايمانلارنى ئىسلاھ قىلىش، ماشىنىلاشتۇرۇشنى يولغا قويۇش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشى ئۈچۈن ئوبدان شارائىت يارىتىش.

ئىلمىي ئۇسۇلدا يەر تېرىشتا قوللىنىلىدىغان تۈرلۈك تېخنىكىلىق تەدبىرلەر كىشىلەرنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قانۇنىيىتىگە بولغان تونۇشىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز بېيىپ ۋە ياخشىلىنىپ بارىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمنىڭ چەكلىمىسىگىمۇ ئۇچرايدۇ. سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكى ئىلمىي ئۇسۇلدا يەر تېرىش ئۈچۈن كەڭ ئىستىقبال ئېچىپ بەردى.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ دەۋر قىلىشى بۇ، يېزا ئىگىلىكىدە ئۇرۇق ياكى بالا چارۋىلار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا كىرگەندىن تارتىپ ھوسۇل بەرگەنگە قەدەر بولغان پۈتۈن ۋاقىتنى كۆرسىتىدۇ. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا جانلىقلار ئوبيېكت قىلىنغانلىقتىن، ئادەتتە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋر قىلىشى ئۇزاقراق بولىدۇ، كۆپ چاغلاردا ئۇنىڭغا بىرنەچچە ئايدىن بىر يىلغىچە، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزاقراق ۋاقىت كېتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنى مۇمكىنقەدەر ئىلغار يېزا ئىگىلىك تېخنىكا تەدبىرلىرى ۋە زامانىۋى ماشىنىلار بىلەن ئېلىپ بېرىپ، ئىلمىي ئۇسۇلدا باشقۇرغاندا، زىرائەت، دەرەخ، چارۋا ۋە ئۆي قۇشلىرىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىنى ئالدىغا سۈرۈپ، تەبىئىي ئۆسۈش ۋاقتىنى قىسقارتقىلى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى قىسقارتىش يولى بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋر قىلىشىنى قىسقارتقىلى بولىدۇ. بۇنداق قىلىش بىرلىك مەھسۇلات ئۈچۈن سېلىنىدىغان مەبلەغنى ئازايتىشتا، مەھسۇلات بىلەن بالدۇررلىق

راۋاجلىنىشى ۋە يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ھەم راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، مەملىكىتىمىزدە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى 1957 ـ يىلدىن باشلاپ يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى تەشكىلاتلارغا پەيدىنپەي سېتىپ بېرىش ئارقىسىدا، كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى پونكتى بارلىقىغا كەلگەن. كوللېكتىپ خاراكتېردىكى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى پونكتىنى ئاساسەن گۈڭشې ـ دۆيلەرنىڭ ئۆزلىرى قۇرغان، بۇ پونكتلار ئۆز ئالدىغا ھېسابات قىلىپ، پايدا ـ زىيانغا ئۆزى ئىگە بولغان، ئۆزى تۈرۈشلۈق گۈڭشې ـ دۆيلەردە ماشىنا بىلەن مەشغۇلات ئېلىپ بارغان. ئۇ دېھقانلارنىڭ ماشىنىلاشتۇرۇشنى يۈكسەك قويۇش ئاكتىپلىقىنى قوزغاشقا پايدىلىق بولغان.

مەملىكىتىمىزدە تراكتور پونكتى قۇرۇشتا، ئومۇمەن، ئىككى خىل شەكىل قوللىنىلغان: بىرىنچىسى، گۈڭشې ـ دۆيلەر ئۆزلىرى قۇرغان، مەبلىغى يېتىشمىسە دۆلەت پۇل قەرز بېرىپ تۇرغان، بۇ ـ ئاساسىي شەكىل؛ ئىككىنچىسى، دۆلەت گۈڭشې ـ دۆيلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان تراكتور پونكتلىرىنى قۇرۇپ، مۇۋاپىق ھەق ئالغان.

ئۇچ دەرىجىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى رېمونت قىلىش ـ ياساش توري بۇ تور ناھىيىلىك رېمونت قىلىش ـ ياساش زاۋۇتى، گۈڭشېنىڭ رېمونتچىلىق پونكتى، داۋىنىڭ رېمونتچىلىق ئۇقتىسىدىن تەركىب تاپقان. ناھىيىلىك رېمونت قىلىش ـ ياساش زاۋۇتى ئادەتتە تراكتورغا ئوخشاش دېھقانچىلىققا كېرەكلىك قۇۋۋەت ماشىنىلىرىنىڭ چوڭ رېمونت قىلىش شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئانچە مۇھىم بولمىغان زاپچاسلىرىنى ۋە قىسمەن دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمانلىرىنى ياساش ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن؛ دادۋىينىڭ رېمونتچىلىق ئۇقتىسى ۋاقتىلىق ئۇششاق رېمونت ئىشلىرىنى ۋە ئاددىي دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. بۇ ئۈچ ئورۇن ئىش تەقسىم قىلىۋېلىپ ھەمكارلىشىپ، بىر ـ بىرىگە زىچ ماسلىشىپ، «ھەم رېمونت قىلىش، ھەم ياساش، رېمونت قىلىشنى ئاساس قىلىش» فاكۇلتېتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش بىلەن، چوڭ رېمونتنى ناھىيىنىڭ سىرتىغا، ئوتتۇرا رېمونتنى گۈڭشېنىڭ سىرتىغا، كىچىك رېمونتنى داۋىنىڭ سىرتىغا چىقارماسلىقنى پەيدىنپەي ئەملگە ئاشۇرۇپ، گۈڭشې ـ دۆيلەردىكى ماشىنا ـ سايمانلارنىڭ دائىم بېجىرىدىغان تۇرۇپ، نورمال ئىشلىتىلىشىگە كاپالەتلىك قىلغان.

ئۇچ دەرىجىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ـ ياساش تورىنىڭ بەرپا قىلىنىشى مەملىكىتىمىزدە دېھقانچىلىقنى ماشىنىلاشتۇرۇشنى ھەر يىلنىڭ شارائىتىغا قاراپ پەيدىنپەي ئەملگە ئاشۇرۇشتا مۇھىم تەدبىر لەردىن بىرى بولغان.

قۇرغاقچىلىقتىمۇ، ھۆلچىلىكتىمۇ ھوسۇل بېرىدىغان يۇقىرى ۋە مۇقىم ھوسۇللۇق ئېتىزلار قېسىقارتىلىپ «يۇقىرى ۋە مۇقىم

www.uyghurkitap.com

پونكىتى ئۇنىۋېرسال پونكىت ۋە كەسپىي پونكىت دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. ئۇنىۋېرسال پونكىت دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇ مەھسۇلاتلىرى قاتارلىق جەھەتلەردە تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىش خىزمىتىنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى تېرىقچىلىق تۈزۈمى، ئەلا سورتلارنى يېتىشتۈرۈش، تېرىش تېخنىكىسى، كېسەللىك ۋە ھاشاراتلار زىياندا شلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، چارۋا نەسلىنى ياخشىلاش، بېقىش - باشقۇرۇش، مال دوختۇرلۇقى قاتارلىق جەھەتلەردە دېھقانلارغا پەننىي بىلىملەرنى ئۆگىتىپ، ئىلغار تەجرىبە ۋە ئىلغار تېخنىكىلارنى كېڭەيتىشتىن، دېھقانلار ئارىسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىرىنى قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلاردا تەربىيىلەپ، دېھقانلار ئىچىدىن تېخنىكا تايانچلىرىنى يېتىشتۈرۈشتىن ئىبارەت. كەسپىي پونكىت مەخسۇس كەسپىنى ئاساس قىلغان تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىش پونكىتىدۇر. مەسىلەن، ئۇرۇقچىلىق پونكىتى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، ئۆسۈملۈكلەرنى ئاسراش پونكىتى قاتارلىقلار.

يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش پونكىتى مۇناسىۋەتلىك يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقاتى ئورۇنلىرى ۋە دۆلەت دېھقانچىلىق مەيدانلىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ، ئۇلارنىڭ قولغا كەلتۈرگەن تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا مەسئۇل بولۇشى ۋە خىزمەتتە يولۇققان تېخنىكا مەسىلىلىرىنى بىللە ھەل قىلىشى لازىم؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقىرىش دۈيلىرىدىكى يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكىسى گۇرۇپپىلىرى بىلەن زىچ خىزمەت مۇناسىۋىتى ئورنىتىپ، تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىش خىزمىتىنى ئۈنۈملۈك ئېلىپ بېرىشى كېرەك.

يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، كەڭ دېھقانلارنىڭ ئۆز تېخنىكىسىنى ئۆستۈرۈشكە بولغان تەلىپىنى قاندۇرۇش، يېزا ئىگىلىكىدىكى كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتلىرىغا تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىشنى كۈچەيتىش، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش، يېزا ئىگىلىكىدىكى كوللېكتىپ ئىگىلىكنى مۇستەھكەملەش ۋە زورايتىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى پونكىتى

«ماشىنا - تراكتور پونكىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ - دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى بىلەن خىزمەت ئۆتەيدىغان ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلاتى. مەملىكىتىمىزدە، مۈلۈكچىلىكنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ، ئۇ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى پونكىتى 1953 - يىلى سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇلۇشقا باشلىغان، ئۇنىڭغا دۆلەت پۇل ئاجرىتىپ بەرگەن، ئۇ كارخانا تۈزۈمىدە باشقۇرۇلىدۇ، ھېساباتنى ئۆز ئالدىغا ئېلىپ بارىدۇ ۋە پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولىدۇ، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى ئورۇنلار بىلەن تۈزۈشكەن ئىشلەپچىقىرىش توختىمى بويىچە تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى ماشىنا بىلەن قىلىپ بېرىپ، ئۇنىڭغا مەشغۇلات ھەققى ئالىدۇ. ئۇ يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى بەرپا قىلىش، مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا، دېھقانچىلىقنى ماشىنىلاشتۇرۇش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەشتە ۋە دېھقانچىلىقنى ماشىنىلاشتۇرۇش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈشنىڭ

تەرەققىياتىغا ماسلىشالمىغانلىقى، قۇرغاقچىلىق، ھۆلچىلىك، بوران، قۇمقاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەر ئۈزۈلمەي بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئىشەنچلىك كاپالەتكە ئىگە بولمايۋاتقانلىقتۇر.

مەملىكىتىمىزدە يەرنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتىنى ئۆستۈرۈپ، ئورمان مەنبەسىنى كېڭەيتىپ، دەرەخ تىكىپ ئورمان بىنا قىلىپ، ۋەتەننى كۆكەرتىش، كەڭ يەرلەرنى باغ ـ ۋارانلاشتۇرۇش ـــ مەملىكىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ۋە يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم بىر ۋەزىپە.

تېرىلغۇ يەر مەيدانى زىرائەت تېرىلىدىغان، داۋاملىق ھەيدەپ تۇرۇلىدىغان يەرمەيدانىدۇر. جۈملىگە تېرىلغۇ يەر داۋاملىق تېرىلىدىغان ئۆلكە يەرنى، دەم ئالدۇرۇپ (نۆۋەتلەشتۈرۈپ) تېرىلىدىغان يەرنى، ئاق تاشلۇبتىلگىنىگە ئوچ يىل توشمىغان يەرنى، يېڭىدىن ئېچىلغان بوز يەر ۋە قوروق ئىچىگە ئېلىنغان تىك يەرنى، زىرائەت تېرىش ئاساس، مېۋىلىك دەرەخ، چاي، ئۈجمە دەرىخى ۋە باشقا دەرەخلەرنى ئۆستۈرۈش قېشۇمچە قىلىنىدىغان يەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تېرىلغۇ يەر سۈلۈق يەر ۋە بىنەم يەر دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. قىر قوپۇرۇلغان ۋە سۇ ساقلاشقا بولىدىغان، شال ۋە تۇرلۈك سۈ ئۆسۈملۈكلىرى تېرىلىدىغانلىكى يەر سۈلۈق يەر دەپ ئاتىلىدۇ؛ سۈلۈق يەردىن باشقا تېرىلغۇ يەر (جۈملىدىن ئۆلكە يەر) بىنەم يەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئۆلكە يەر بىنەم يەر ئېچىدىكى مەلۇم سۇ مەنبەسى ۋە سۇغىرىش ئىنشائاتلىرى بولغان، نورمال سۇغىرىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغىلى بولىدىغان تېرىلغۇ يەرنى كۆرسىتىدۇ. تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ داىرىسى ۋە تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆزگىرىشى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسىدىن ئىبارەت.

تېرىلغۇ يەر مەيدانىنىڭ ئومۇمىي يەر ئېچىدىكى نىسبىتى تەبىئىي مۇھىتنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ـ تېخنىكا شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. مۆلچەرلىنىشچە، مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىرقى تېرىلغۇ يېرى 1 مىليارد 500 مىليون مو بولۇپ، تەخمىنەن پۈتۈن مەملىكەت يەر مەيدانىنىڭ توققۇزدىن بىرىنى ئىگىلەيدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، سۇ ۋە توپىنى ساقلاش ئىشىنى بۇزۇپ قويماسلىق، ئورمان ۋە يايلاقلارنى بۇزۇپ قويماسلىق شەرتى ئاستىدا، بوز يەرلەرنى ئېچىپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىشكە؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە يېزا ئىگىلىكىدىن باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغان يەرنى قاتتىق تەزگىنلەپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ ئازىيىپ كېتىشىدىن ساقلىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

تېرىش كۆلىمى بۇ تېرىلغۇ يەر ۋە باشقا يەرلەر ئېچىدىكى قۇرۇق چېچىلىدىغان، زىرائەتلەر كۆچۈرۈپ ئۆستۈرۈلىدىغان يەرلەرنى كۆرسىتىدۇ. تېرىش كۆلىمى دېگەن بۇ كۆرسەتكۈچ تېرىلغۇ يەردىن پايدىلىنىش دەرىجىسىنى، زىرائەتلەرنى ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ۋە ئۇنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە، زىرائەتلەرنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنى ھېسابلاشتا، يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ۋە ئۆسۈش سۈرئىتىنى تەتقىق قىلىشتا، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنى تەشكىللەشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى www.uyghurkitap.com

ھوسۇللۇق ئېتىزلار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، قۇرغاقچىلىق ۋە ھۆلچىلىككە ئوخشاش بىر-قەدەر ئېغىر تەبىئىي ئاپەتلەر يۈز بەرگەندىمۇ مۇقىم، يۇقىرى ھوسۇل ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدىغان ئېتىزلاردۇر. ئۇ — دېھقانچىلىقتا ئۇزمەي مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇشنىڭ مۇھىم ماددىي - تېخنىكىۋى ئاساسى، شۇنداقلا خەلق ئىگىلىكى ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىغا بولغان ۋە كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان ئىشەنچلىك بازا.

يۇقىرى ۋە مۇقىم ھوسۇللۇق ئېتىزلارنىڭ ئۆلچىمى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، تەبىئىي، تارىخىي شارائىتلارنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى بىلەن پەرقلىنىدۇ. جۇڭگودا ئۇنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى ئومۇمىي ئۆلچىمىدە، ئاساسەن، سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغۇرىش ئىنشائاتلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئاپەتكە قارشى ئېقتىدارىنى بىرقەدەر كۈچەيتىش، نورمال يىللاردا بىرلىك مەھسۇلات مىقدارىنى «مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش پروگراممىسى»دا بەلگىلەنگەن سەۋىيىگە يەتكۈزۈش تەلەپ قىلىنىدۇ.

يۇقىرى ۋە مۇقىم ھوسۇللۇق ئېتىزلارنى بەرپا قىلىش — مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك دېھقانچىلىقىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىم تەدبىرى. يۇقىرى ۋە مۇقىم ھوسۇللۇق ئېتىزلارنىڭ قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىپ، ئومۇمىيۈزلۈك پىلانلاپ، يۇقىرى ۋە مۇقىم ھوسۇل ئېلىشقا تەسىر يەتكۈزىدىغان ئاساسىي زىددىيەتنى ھەر يەرنىڭ شارائىتىغا قاراپ ئىش كۆرگەن ھالدا چىڭ تۇتۇپ، يېزىلارغا قارىتىلغان ئىقتىسادىي سىياسەتنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، ئاممىنى ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، جاپا - مۇشەققەتكە چىدىماپ كۈرەش قىلىشتەك ئىنقىلابىي روھ بىلەن، يېزا ئىگىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى مۇددەتكە ۋە تۈركۈمگە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىشقا قوزغاش لازىم.

ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى

«ئورمانلىنىش يەرنى يېپىش نىسبىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئومۇمىي يەر مەيدانى ئىچىدە ئورمانلىنىش ئىگىلىگەن نىسبىتىنى كۆرسىتىدۇ ۋە پىرسەنت بىلەن كۆرسىتىلىدۇ. ئۇ بىرەر مەملىكەت ياكى رايونىنىڭ ئورمان بايلىقىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى ۋە كۆكەرتىش ئىشىنىڭ دەرىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى ئورمانچىلىق قۇرۇلۇشى، ئورمانىنى باشقۇرۇش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش فاكتورىنى بەلگىلەش ۋە ئورمانچىلىق پىلانىنى تۈزۈشتىكى مۇھىم ئاساسلاردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 30 پىرسەنتتىن ئاشسا ۋە تارقىلىشى تەكشى بولسا، ئۇ ھاۋانى بىرقەدەر نورمالاشتۇرۇش، تەبىئىي ئاپەتلەرنى ئازايتىش، مۇھىتنى پاكىز ۋە گۈزەل قىلىشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. ھازىر دۇنيا بويىچە يەرنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 22 پىرسەنت، مەملىكىتىمىزدە ئاران 12.7 پىرسەنت بولۇپ، دۇنيادىكى 160 مەملىكەت ۋە رايون ئىچىدە 116 - ئورۇندا تۇرىدۇ. ئورمان بايلىقىمىز كەمچىل بولۇپ، ياغاچ ئىشلەپچىقىرىش خەلق ئىگىلىكىنىڭ

تەكرار تېرىش كۆرسەتكۈچى ئومۇمىي تەكرار تېرىش كۆرسەتكۈچى ئۈچۈن تولۇقلىما بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن تېرىلغۇ يەردىن پايدىلىنىش نىسبىتىنى چوڭقۇر ۋە كونكرېت چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ.

هوسۇل ئېلىش كۆلىمى ئەمەلىي هوسۇل ئېلىنغان يەرنىڭ كۆلىمىدۇر. زىرائەتنى تېرىپ، ئۆستۈرۈپ، هوسۇل ئېلىشقىچە بولغان جەريان ئىچىدە، ئۇ ئاپەت ياكى باشقا چاتاقنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى، ھەتتا ئەمەلىي هوسۇل ئېلىنغان يەرنىڭ كۆلىمى ئەسلىدىكى تېرىلغان يەرنىڭ كۆلىمىدىن ئازىيىپ كېتىشى مۇمكىن. هوسۇل ئېلىش كۆلىمىنى تېرىش كۆلىمى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بىرەر ئىشلەپچىقىرىش ئورنى ياكى رايونىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ۋە ئاپەتكە ئۇچراش دەرىجىسىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ.

هوسۇل ئېلىش كۆلىمى ئادەتتە يىل بويىچە ھېسابلىنىدۇ. مەملىكىتىمىزدە بەلگىلىنىشچە، يىللىق تېرىش كۆلىمىدىن ئاپەتكە ئۇچراش سەۋەبى بىلەن هوسۇل 90 پىرسەنتتىن ئارتۇق كېمىيىپ كەتكەن يەرنى، ئاساسىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇزۇۋېتىلگەن يەرنى، شۇ يىلى تېرىلغان، ئەمما تېخى هوسۇل ئېلىنمىغان كۆپ يىللىق زىرائەتلەرنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن قېپقالغىنى هوسۇل ئېلىش كۆلىمى بولىدۇ.

تېرىش كۆلىمى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىق مىقدارى، تاۋارلىق نىسبىتى يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرى ئىشلەپ چىقارغان يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئومۇمىي مىقدارىدىن ئۆزى ئېستېمال قىلغىنىنى چىقىرىۋېتىپ جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى تەمىنلىگەن قىسمى «تاۋارلىق مىقدار» دېيىلىدۇ؛ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىق مىقدارى بىلەن ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىنىڭ نىسبىتى «تاۋارلىق نىسبىتى» دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ — يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىق مىقدارىنىڭ تاۋارلىق دەرىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كۆرسەتكۈچ.

يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى ئاشۇرۇپ، ئۇنىڭ تاۋارلىق نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش يېزا ئىگىلىكىنىڭ خەلق ئىگىلىكىدە ئاساس بولۇش رولىنى جارى قىلدۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى قاتارلىق سانائەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەمما يېزا ئىگىلىكىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلغان ئىشچىلارنىڭ سانى «يېزا ئىگىلىك ئەمگەكچىلىرى ئىشلەپچىقارغان ۋە ئۆزىنىڭ ئىستېمالىدىن ئاشقان يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سانىغا باغلىق.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 26 - تۇم، 22 - بەت) يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ سەۋىيىسى قانچە يۇقىرى بولسا، ئۇ يەتكۈزۈپ بېرىدىغان يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىق مىقدارى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ، يېزا ئىگىلىكىدىن ئايرىلىپ باشقا ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەمنىڭ سانىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ. يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ئاشلىقنىڭ تاۋارلىق نىسبىتىنى ئۆستۈرۈپ، ئىقتىسادىي زىرائەت رايونى، چارۋىچىلىق رايونى، ئورمانچىلىق رايونى ۋە بېلىقچىلىق رايونىنى تېخىمۇ كۆپ تاۋار ئاشلىق بىلەن تەمىنلىگەندىلا، بۇ رايونلار ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش

تۈرلۈك زىرائەتلەرنىڭ تېرىلىش كۆلىمىنى ھەربىر خىل زىرائەتنى قېرىشتا تېرىلغۇ يەردىن ياكى باشقا يەردىن ئەملىي پايدىلىنىش نەھۋالىغا قاراپ ھېسابلاش لازىم. مەملىكتىمىزدە تېرىلمايدىغان يەرلەرگە (مەسىلەن، مېۋىلىك باغ، ئۈجمىلىك ۋە دەرەخلىكلەرگە) زىرائەت تېرىلسا، ئۇنىڭ كۆلىمى ئەملىي ئىگىلىگەن يېرىگە قاراپ ھېسابلىنىدۇ ياكى كەتكەن ئۇرۇقلۇققا قاراپ ھېسابلىنىدۇ. قۇر ئارىسىغا تېرىلغان، قۇر ئاتلىتىپ تېرىلغان ۋە ئارىلاش تېرىلغان زىرائەتلەر ھەربىر خىل زىرائەت ئەملىي ئىگىلىگەن يېرنىڭ نىسبىتىگە قاراپ ئايرىم - ئايرىم ھېسابلىنىدۇ. ئارىلاش تېرىلغان زىرائەتنى ئايرىم يىغۇۋېلىشقا بولمىغان چاغدا، ئۇنى ئايرىم ھېسابلىماي، بىر خىل زىرائەت تېرىلغان يەر دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

مەملىكتىمىزدە ئەملىي خىزمەت داۋامىدا ھېسابلىنىدىغان تېرىش كۆلىمى، ئاساسىي جەھەتتىن، شۇ يىلى ھوسۇل بېرىدىغان ھەرقايسى پەسىللىك زىرائەتلەرنىڭ تېرىلىش كۆلىمىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى بولىدۇ. بۇ ئالدىنقى يىلى كۈز ۋە قىشتا تېرىلىپ بۇ يىل ھوسۇل ئېلىنىدىغان يەرلەرنى؛ بۇ يىل كۈز ۋە قىش پەسلىدىن بۇرۇن يېڭىدىن تېرىلغان ھەم ئىلگىرى تېرىلىپ بۇ يىلغىچە ساقلىنىپ كەلگەن كۆپ يىللىق زىرائەتنىڭ تېرىلغان (بۇ يىل ھوسۇل بېرىش - بېرمەسلىكىدىن قەتئىينەزەر) يەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يىل كۈز ۋە قىش پەسلىدە تېرىلغان ۋە بۇ يىل ھوسۇل بەرمەيدىغان تۈرلۈك زىرائەتلەر تېرىلغان يەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ؛ بۇ يىل ھوسۇل ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن قايتا تېرىلمىغان (ياكى ئېكىلمىگەن) غوداڭ شالىلىق، غوداڭ تاماكىلىق يەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ.

تەكرار تېرىش كۆلىمى، تەكرار تېرىش كۆرسەتكۈچى تەكرار تېرىش كۆلىمى بىر يىل ئىچىدە ئوخشاش يەرگە زىرائەتنى بىر قېتىمدىن ئارتۇق تېرىشنى يەنى تەكرار تېرىلغان يەرنىڭ كۆلىمىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ تېرىلغۇ يەردىن تەكرار پايدىلىنىش دەرىجىسىنى ئەكىس ئەتتۈرىدۇ، ھەرقايسى جايلارنىڭ تەبىئىي ئىقتىسادىي، يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى جەھەتتىكى شارائىتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. تەكرار تېرىش كۆلىمىنى مۇۋاپىق بېكىتكەندە، يەردىن ۋە باشقا تۈرلۈك ئىنشائاتلاردىن ئۈنۈملۈك تۈردە پايدىلىنىپ، ئەمگەك جەھەتتىكى يۈكۈرۈن كۈچلەرنى جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ، بۇ — يېزا ئىگىلىكىدە ئاشۇرۇپ ھوسۇل ئېلىشنىڭ مۇھىم يولى. بىرەر ئىشلەپچىقىرىش ئورنى ياكى ئىشلەپچىقىرىش رايونىدا پۈتۈن يىللىق ئومۇمىي تېرىش كۆلىمىدىن ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن قېپقالغىنى شۇ ئورۇن ياكى شۇ رايوننىڭ تەكرار تېرىش كۆلىمى بولىدۇ.

تەكرار تېرىش كۆرسەتكۈچى پۈتۈن يىللىق ئومۇمىي تېرىش كۆلىمى بىلەن ئومۇمىي تېرىلغۇ يەرنىڭ نىسبىتىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ — تېرىلغۇ يەردىن پايدىلىنىش دەرىجىسىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم كۆرسەتكۈچ. ئوخشاش تېرىلغۇ يەر كۆلىمىدە تەكرار تېرىش كۆلىمى قانچە چوڭ بولسا، تەكرار تېرىش كۆرسەتكۈچىمۇ شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ.

ئومۇمەن، تەكرار تېرىش كۆرسەتكۈچىنى ھېسابلىغاندىن باشقا، يەنە مەلۇم بىر خىل زىرائەتنى تەكرار تېرىش كۆرسەتكۈچىنىمۇ ھېسابلاشقا بولىدۇ، مەسىلەن، ئاشلىق زىرائەتلىرىنى تەكرار تېرىش كۆرسەتكۈچىگە ئوخشاش. يۇنداق تاق تۇر بويىچە

بىرلىك مەھسۇلات مىقدارىنى ئۆستۈرۈش — دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى ئۆستۈرۈشنىڭ ئاساسىي يولى. يەر ۋە تېرىلغۇ يەر چەكلىك بولغۇ، شۇڭا بىرلىك مەھسۇلات مىقدارىنى ئۆستۈرۈشتىكى يوشۇرۇن كۈچ تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىشكە قارىغاندا خېلىلا زور بولىدۇ. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئىنسانلار ئىدارە قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى پۈتمەس - تۈگىمەس بولىدۇ. يەردىن ئېلىنىدىغان ھوسۇلنىڭ مىقدارىنى كاپىتال، ئەمگەك ۋە ئىلىم - پەن بىلەن چەكسىز دەرىجىدە ئۆستۈرگىلى بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 616 - بەت) مەملىكىتىمىزدە ئادەم بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن توغرا كېلىدىغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى ناھايىتى ئاز، ئۆزلەشتۈرۈشكە بولىدىغان يەرمۇ كۆپ ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن بىرلىك مەھسۇلات مىقدارىنى ئۆستۈرۈش دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى ئاشۇرۇشتا تېخىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىرلىك مەھسۇلات مىقدارى ئادەتتە زىرائەتلەر بويىچە ئايرىم - ئايرىم ھېسابلىنىدۇ. مەملىكىتىمىزدە بۇ تېرىش كۆلىمى مو بېشى مەھسۇلاتى ياكى تېرىلغۇ يەر كۆلىمى مو بېشى مەھسۇلاتى بىلەن كۆرسىتىلىدۇ. تېرىش كۆلىمى مو بېشى مەھسۇلاتى دېگەندە، ئۇرۇق چېچىلغان ھەربىر مو يەردىن ئېلىنغان مەلۇم خىلدىكى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ مىقدارى كۆزدە تۇتۇلىدۇ (مەلۇم خىلدىكى زىرائەتنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىنى ئەمەلىي تېرىلغان يەرگە بۆلگەندە، مەسىلەن، ئاپەت سەۋەبىدىن ھوسۇل ئېلىنمىغان يەرنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىنكى تېرىش كۆلىمى [ھوسۇل بېرىش كۆلىمى] بويىچە ھېسابلىغاندا، شۇ خىلدىكى زىرائەتنىڭ ئەمەلدە يەتكەن تېرىش كۆلىمى مو بېشى مەھسۇلاتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ)، ئۇ بىر پەسىلنىڭ زىرائەتنىڭ تېرىش كۆلىمى مو بېشى مەھسۇلاتى سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. تېرىلغۇ يەر كۆلىمى مو بېشى مەھسۇلاتى دېگەندە، ھەربىر مو تېرىلغۇ يەردىن ئېلىنغان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ مىقدارى كۆزدە تۇتۇلىدۇ (مەلۇم بىرخىل زىرائەتنىڭ پۈتۈن يىلنىڭ ھەرقايسى پەسلىدىكى ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىنىڭ يىغىندىسىنى شۇ مەھسۇلات ئەمەلىي ئىگىلىگەن تېرىلغۇ يەر كۆلىمىگە بۆلىنىز. مەسىلەن، بىر يىلدا ئىككى قېتىم تېرىلىدىغان يەرگە مەلۇم بىر خىل زىرائەت بىر قېتىملا تېرىلغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئۇ تېرىلغۇ يەرنىڭ 50 پىرسەنتى بويىچە ھېسابلىنىدۇ)، ئۇ ھەربىر مو تېرىلغۇ يەرنىڭ پۈتۈن يىللىق ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. «مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش پروگراممىسى»دا بەلگىلەنگەن ئاشلىقنىڭ ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى پۈتۈن يىلدىكى ھەر خىل ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشلىق زىرائەتلىرى ئەمەلىي ئىگىلىگەن تېرىلغۇ يەر كۆلىمىگە بۆلگەندىن كېيىن كېلىپ چىققان بىرلىك مەھسۇلات مىقدارىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ — پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ياكى مەلۇم رايونىنىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كۆرسەتكۈچ.

يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى يېزا ئىگىلىكىدىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمىدۇر. ئۇ بىرلىك ۋاقىت ئىچىدە

تارماقلىرىنى تېخىمۇ كۆپ كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرالايدۇ.

يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىق مىقدارىنىڭ ئاز- كۆپ بولۇشى ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىق نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى بىلەن ئىش تەقسىماتىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىگە باغلىق بولىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، ئېشىندا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىمۇ كېلىپ چىقىشقا باشلىغان ۋە ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا ئالماشتۇرۇلىدىغان تاۋارغا ئايلانغان. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىن ئىلگىرى، ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانلىقتىن، يېزا ئىگىلىكىدىكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى يەنىلا ئاستا بولغان، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىق نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن بولغان. كاپىتالىستىك يېرىك ماشىنىسازلىق سانائىتى تەرەققىي قىلغاندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ۋە يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى بىرقەدەر زور دەرىجىدە ئۆستى، شۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىق مىقدارى ۋە تاۋارلىق نىسبىتى تېزدىن ئاشتى. مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك پىلانلىق ئىگىلىكى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىق مىقدارى ۋە تاۋارلىق نىسبىتىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈپ، يېزا ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى سانائەتنىڭ پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، پارتىيىنىڭ يېزىلارغا قاراتقان تۈرلۈك سىياسەتلىرىنى ھەقىقىي تۈردە ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، كەڭ دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى تولۇق قوزغاپ، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنى پەيدىنپەي ئەمەلگە ئاشۇرۇش بىلەن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ سەۋىيىسىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈشكە؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىش تەقسىماتىنىڭ ئەۋزەللىكىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە جارى قىلدۇرۇپ، مەخسۇلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنى يولغا قويۇپ، تۈرلۈك يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋار بازىلىرىنى قۇرۇشقا تولۇق كېلىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، خەلق ئىگىلىكىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىق مىقدارى ۋە تاۋارلىق نىسبىتىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرگىلى بولىدۇ.

بىرلىك مەھسۇلات مىقدارى قىسقارتىپ «بىرلىك مەھسۇلات» دېيىلىدۇ، «ھوسۇل ئۈنۈمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، بىرلىك قىلىنغان يەر دائىرىسىدە ئېلىنغان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ مىقدارىنى كۆرسىتىدۇ. چەت ئەللەردە، ئومۇمەن، ھەربىر گېكتار يەردىن ئېلىنغان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتى كىلوگرام يا كى تونىنا بىلەن كۆرسىتىلىدۇ. مەملىكىتىمىزدە ئومۇمەن، ھەربىر مو يەردىن ئېلىنغان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتى جىڭ يا كى دەن بىلەن كۆرسىتىلىدۇ، شۇ سەۋەبتىن «مو بېشى مەھسۇلاتى» مۇ دېيىلىدۇ. ئۇ — دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئاساسىي ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلەرنىڭ بىرى.

دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەننەرخى

دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش (ۋە سېتىش) جەريانىدا قىلىنغان تۇرلۈك خىراجەتلىك ئومۇمىي يىغىندىسى، ئۇ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىممىتى شەكىللىنىش داۋامىدا پۈل شەكلىدە بىلەن ئىپادىلىنىپ سەرپ قىلىنىپ بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى بىلەن زۆرۈر ئەمگەك ياراتقان قىممەتكە باراۋەر بولىدۇ.

مەلۇمكى، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەننەرخى (دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى ئېلىپ ئېيتقاندا) ئاساسەن تۆۋەندىكى خىراجەتلەردىن تەركىب تاپىدۇ: (1) ئۇ يىلقى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا پۈتۈنلەي سەرپ قىلىنىپ بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى خىراجىتى، مەسىلەن، ئۇرۇقلۇق، خېمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرى، يېقىلغۇ قاتارلىقلارغا كەتكەن خىراجەتلەر؛ (2) ئۇ يىلقى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا قىسمەن سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى خىراجىتى، مەسىلەن، ماشىنا، ئۇلاغ، ئىشلەپچىقىرىشقا كېرەكلىك ئوي-ئىمارەت قاتارلىقلارنىڭ ئامورتىزاتسىيە خىراجىتى؛ (3) بىۋاستە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئەمگەك ھەققى ۋە بۇ ئەمگەك ھەققىگە قارىتا مەلۇم نىسبەتتە قالدۇرۇلغان پاراۋانلىق فوندى؛ (4) ئىگىلىك باشقۇرۇش خىراجىتى، مەسىلەن، باشقۇرغۇچى خادىملارنىڭ ئەمگەك ھەققى ۋە ئەمگەك ھەققىگە قارىتا مەلۇم نىسبەتتە قالدۇرۇلغان پاراۋانلىق فوندى، ئىش بۈيۈملىرى خىراجىتى، كاماندىروپكا خىراجىتىغا، ئىش بېجىرىشكە كېرەكلىك ئۆيلەرنىڭ ئامورتىزاتسىيە ھەققى قاتارلىقلار. بۇلاردىن باشقا، قەرزگە تۇلىنىدىغان ئۆسۈم، ئىگىلىكنى ئوبدان باشقۇرماسلىق سەۋەبىدىن بولغان زىيان قاتارلىقلارنىمۇ تەننەرخقە كىرگۈزۈش كېرەك.

دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەننەرخى ئايرىم تەننەرخ ۋە ئىجتىمائىي تەننەرخ دېگەندەك ئىككى خىل شەكىلدە بولىدۇ، ئايرىم تۇرمۇشتىكى دېھقانچىلىقتىكى ئىشلەپ چىقارغۇچى ئورۇنلارنىڭ ئەمەلىي تەننەرخى بولۇپ، ئۇ دېھقانچىلىقتىكى ئىشلەپ چىقارغۇچى ئورۇنلارنىڭ مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش (ۋە سېتىش) جەريانىدا قىلغان چىقىمىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئىجتىمائىي تەننەرخ جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن پايدىلىنىش زۆرۈر بولغان ناچار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى (ئاساسەن ناچار يەر) ئاستىدا دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش (ۋە سېتىش) جەريانىدا قىلىنغان چىقىمىدۇر. لېكىن ئوتتۇراھال ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئاستىدا قىلىنغان خىراجەتنى ئىجتىمائىي تەننەرخنىڭ ھېسابلاشنىڭ ئاساسى قىلىش كېرەك، ناچار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئاستىدا تۇرغان ئورۇنلارغا دۆلەت مالىيە جەھەتتىن ئايرىم ياردەم بېرىدۇ، دەپ تەشەببۇس قىلىدىغانلارمۇ بولىدى.

دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەننەرخى دېھقانچىلىقتىكى ئىشلەپ چىقارغۇچى ئورۇنلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتىنى ئۆلچەيدىغان ئومۇمىي خاراكتېرلىك كۆرسەتكۈچلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەننەرخىنى توغرا ھېسابلاش دېھقانچىلىقتىكى ئىشلەپ چىقارغۇچى ئورۇنلارنىڭ ئىقتىسادىي ھېساباتنى كۈچەيتىشى، ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلىشى، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈ-

ئىشلەپچىقىرىلغان يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارى (ياكى قىممىتى) بىلەن ۋە ياكى بىرلىك يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىغا كەتكەن ئەمگەك ۋاقتى بىلەن كۆرسىتىلىدۇ. بىرلىك ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىلغان يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتى قانچە كۆپ بولسا، ياكى ئىشلەپچىقىرىلغان بىرلىك يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىغا كەتكەن ئەمگەك ۋاقتى قانچە ئاز بولسا، يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئەمگەكچىنىڭ ئۆز ئېھتىياجىدىن ئاشقان يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى بازلىق جەمئىيەتنىڭ ئاساسىدۇر.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25- توم، 885- بەت) يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى يۇقىرى بولغاندىلا، سانائەت ۋە باشقا خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىنى تېخىمۇ كۆپ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ۋە ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىنلىگىلى، پۇتكۈل جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتە، ئاساسەن، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكى ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاكتىسپلىقىنى جارى قىلدۇرۇشقا، تۈرلۈك تەبىئىي بايلىقلاردىن ۋە ئىقتىسادىي ـ تېخنىكا شارائىتلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش، يېزا ئىگىلىكىنىڭ مادديي ـ تېخنىكا ئاساسىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىش، ئىلمىي ئۇسۇلدا باشقۇرۇشقا تايىنىلىدۇ.

يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى كورسەتكۈچىدە، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىنى ۋە ئىمكانىيەتكە ئاساسەن، ئومۇمەن، ئەمگەك كۈنىنىڭ سانى (دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرى، كەسپىي ئورۇنلار ئەمگەك كۈنى سانى ياكى ئەمگەك سائىتى بويىچە، يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ تەشكىلاتلىرى ئەمگەك كۈنى سانى ياكى ئىش خاتىرىلىنىدىغان بىرلىك ئەمگەك كۈنى سانى بويىچە) ۋە يىللىق ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ سانى (رويخەتتىكى يىللىق ئوتتۇرىچە ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ سانى) بويىچە، «بىر ئادەمنىڭ بىر كۈنلۈك» (بىر ئەمگەك كۈچىنىڭ بىر كۈنلۈك) ياكى «بىر ئادەمنىڭ بىر يىللىق» (بىر ئەمگەك كۈچىنىڭ بىر يىللىق) ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى ھېسابلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى تۈرلۈك يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئەمەلىي نەرسە مىقدارى ياكى ئومۇمىي قىممىتى، ساپ قىممىتى بىلەن كۆرسىتىلىدۇ. يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ تەشكىلاتلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ھېسابلىغاندا، بۇنىڭغا ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن بۇ ۋاستىنى خىزمەت قىلدۇرغان تراكتور پونكىتى ۋە سوچىقىرىتىش ـ سۇغۇرۇش پونكىتىدىكى ئادەمنىڭ ئەمگەك ۋاقتىنى كىرگۈزۈشكە بولىدۇ.

يېزا ئىگىلىك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى تەسىر يەتكۈزىدىغان ئامىللار بىرقەدەر كۆپ، ئۇ يېزا ئىگىلىك ماشىنا ئۇشكۇنىلىرى، ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ تېخنىكىسى ۋە ئەمگەكنى تەشكىللەش ـ باشقۇرۇش ئىشلىرى قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاندىن باشقا، يەنە يەر ۋە ھاۋا كىلىماتى قاتارلىق تەبىئىي ئامىللارنىڭمۇ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئۇ مول ھوسۇل ئېلىنغان يىللىرى يۇقىرى، كەم ھوسۇل ئېلىنغان يىللىرى تۆۋەن بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

يەرگە بېرىلمىدىغان يارىدەم پۇل دۆلەت قانۇن بويىچە يەر ئېلىپ ئىشلەتكەندە يەر ئىگىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىنى تەسىرگە ئۇچراتماسلىق ئۈچۈن يەرگەن ئىقتىسادىي ھەق. 1958 - يىل 1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى گوۋۇيۈەن تۈزىتىش كىرگۈزۈپ ئېلان قىلغان «دۆلەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن يەر ئېلىپ ئىشلىتىش چارىسى»دە مۇنداق بەلگىلەنگەن: دۆلەت يەر ئېلىپ ئىشلەتكەنده، ئىمكانىيەتىنىڭ بارىچە، دۆلەت ئىختىيارىدىكى، جامائەت ئىختىيارىدىكى يەرلەردىن تەڭشەپ بېرىشى، تەڭشەپ بەرگىلى بولمىسا ياكى تەڭشەپ بەرگەندىن كېيىن يەر ئىگىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىغا تەسىر يېتىدىغان بولسا، يەر ئىشلەتكۈچى ئورۇن مۇۋاپىق ھەق بېرىشى كېرەك. يەر ھەققىنى شۇ جايدىكى ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى بىلەن يەر ئىشلەتكۈچى ئورۇن ۋە يەر ئىگىلىرى بىرلىكتە بېكىتىشى لازىم. بۇنىڭدا ئادەتتىكى يەرلەرنىڭ يېقىنقى ئىككى يىلدىن تۆت يىلغىچە بولغان مەھسۇلاتىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى ئۆلچەم قىلىنىدۇ؛ ئالاھىدە يەرلەرنىڭ، مەسىلەن، چايزارلىق، تۈگىيۇ دەرىخى ئۆستۈرۈلگەن تاغ، بېلىق كۆلى، نېلۇپەر كۆلى، ئۈجمىلىك، بامبۇكزارلىق، مېۋىلىك باغ، قومۇشلۇق قاتارلىق يەرلەرنىڭكىنى كونكرېت ئەھۋالغا قاراپ باشقىچە ئۇسۇل بىلەن بىر تەرەپ قىلسا بولىدۇ. يەرنى ئېلىپ ئىشلەتكەنده ئۆيلەرنى چېقىش تۇغرا كەلسە، ئۆيى چېقىلىدىغانلارنىڭ ئىگىدىكىدەك تۇرالغۇ شارائىتىغا كاپالەتلىك قىلىش ياكى ئادىل ۋە مۇۋاپىق بولۇش پرىنسىپى بويىچە ھەق بېرىش كېرەك. ئېلىپ ئىشلىتىلگەن يەردىكى قەبرىنى يۆتكەش توغرا كېلىپ قالسا، قەبرە ئىگىسگە مۇۋاپىق ھالدا يۆتكەش ھەققى بېرىش كېرەك. ئېلىپ ئىشلىتىلگەن يەردىكى قۇدۇق، دەل - دەرەخ قاتارلىق قوشۇمچە نەرسىلەر ۋە زىرائەتلەر ئۈچۈنمۇ ئادىل ۋە مۇۋاپىق بولۇش پرىنسىپى بويىچە ھەق بېرىش كېرەك.

يەر ھەققىنى بېكىتىش ۋە ئۇنى بېرىش، ئېلىش دۆلەت بىلەن يەر ئىگىلىرىنىڭ ئورتاق مەنپەئىتىگە بېرىپ تاقىلىدۇ، بۇ — دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسىنىڭ ئىمارەت ئۈچ تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر ياقلىق قىلىشتىكى مۇھىم بىر تەرەپ، مۇناسىۋەتلىك ھۆكۈمەت تارماقلىرى ۋە ئورۇنلار بۇ خىزمەتنى دۆلەت بەلگىلىگەن قانۇن - پەرمان ۋە سىياسەتلەرگە ئاساسەن ئەستايىدىللىق بىلەن ياخشى ئىشلىشى كېرەك.

ئورمان هوقۇقى ئورمانلىق ۋە دەرەخلەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىدۇر. مەملىكىتىمىزدە ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئورمان ھوقۇقىنىڭ دۆلەت ئىختىيارىدىكى ئورمان ھوقۇقى، جامائەت ئىختىيارىدىكى ئورمان ھوقۇقى، خەلق تەشكىلاتلىرى ئىختىيارىدىكى ئورمان ھوقۇقى، ھەمكارلاشقۇچىلار ئىختىيارىدىكى ئورمان ھوقۇقى ۋە خۇسۇسىيلار ئىختىيارىدىكى ئورمان ھوقۇقى دېگەن بەش خىل شەكلى بار ئىدى. 1956 - يىلى يېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشكە ئەگىشىپ، خۇسۇسىيلارنىڭ كەڭ - كەڭ يەرلەردىكى ئورمانلىرى كوپېراتىپ ئىگىدارلىقىغا ئۆتۈپ، كوللېكتىپ ئىختىيارىدىكى ئورمانغا ئايلاندى، ھازىر مەملىكىتىمىزدىكى ئورمان ھوقۇقىنىڭ مۇنداق بەش خىل شەكلى بار: (1) دۆلەت ئىختىيارىدىكى ئورمانلىق. بۇ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يەنى ئومۇمىي خەلق

ئۇيغۇر كتاب تۈرى بىكىتى
www.uyghurkitap.com

شىدىكى مۇھىم شەرت؛ دۆلەتنىڭ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ باھاسىنى بېكىتىشى، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى تەشكىللىشى ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىشىدىكى مۇھىم ئاساس.

يەر ئېلىپ ئىشلىتىش دۆلەتنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ يەرلەرنى قانۇن بويىچە ئېلىپ ئىشلىتىشىدۇر. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى»دا، جامائەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن، «دۆلەت قانۇندا بەلگىلەنگەن شەرتلەرگە ئاساسەن يەرنى سېتىۋالالايدۇ، ئېلىپ ئىشلىتەلەيدۇ ياكى ئۆز ئىختىيارىغا ئالالايدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. 1953 - يىل 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى ئېلان قىلغان، 1958 - يىل 1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئۆزگەرتىپ جاكارلانغان «دۆلەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن يەر ئېلىپ ئىشلىتىش چارىسى»دە، 1962 - يىل 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى گوۋۇيۈەننىڭ «ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ ھەرقايسى جايلار ۋە تارماقلارنىڭ يەر ئېلىپ ئىشلىتىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش توغرىسىدىكى ئومۇمىي دوكلاتىنى تارقىتىش ھەققىدىكى تەستىق» ىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئېلان قىلىنغان مۇناسىۋەتلىك ھۈججەتلەردە مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: دۆلەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن يەر ئېلىپ ئىشلىتىشتە يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس، سانائەتنى يېتەكچى قىلىش فاڭجېنىنى ئىجرا قىلىپ، بىر تۇتاش پىلانلاپ تەڭ ئېتىبار بېرىپ، دۆلەت بىلەن شۇ يەردىكى خەلقنىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىپ، ھەم دۆلەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىغا ئاساسەن، دۆلەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان يەرگە كاپالەتلىك قىلىش، ھەم شۇ جايدىكى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ جانىجان مەنپەئىتىنى ھېسابقا ئېلىپ، شۇ يەردىكى خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم. يەرنى ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئىشلىتىش پىرىنسىپىنى ئىجرا قىلىپ، نۆۋەتتە يولغا قويمىسىمۇ بولىدىغان بارلىق قۇرۇلۇشنى يولغا قويماسلىق؛ يولغا قويۇشقا تېگىشلىك بولغان قۇرۇلۇشلارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە بوز يەر، بىكار يەر، تاغلىق يەر، ناچار يەرلەردىن پايدىلىنىپ ياكى دېڭىزنى توسۇپ تىندۇرۇپ ئېلىپ بېرىش، تېرىلغۇ يەرنى ئىگىلىمەسلىك ياكى ئاز ئىگىلەش لازىم. دۆلەتنىڭ يەر ئېلىپ ئىشلىتىشنى تەستىقلاش ھوقۇقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، تۈرلۈك قۇرۇلۇشلارغا كېرەكلىك بولغان يەرلەرنى قاتتىق تەكشۈرۈش، قانۇنسىز ھالدا يەر سېتىۋېلىش، يەرنى ئىجارىگە ئېلىش ۋە يەرنى ئىگىلىۋېلىش ئىشلىرىنى قاتتىق مەنئى قىلىش، يەرنى كۆپ ئېلىپ ئىشلىتىش ۋە بالدۇر ئېلىپ ئىشلىتىشتىن ساقلىنىش لازىم. دۆلەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئېلىپ ئىشلىتىلگەن يەرنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى دۆلەتتە بولىدۇ، ئەگەر مەلۇم سەۋەب بىلەن ئىشلىتىلمەي ياكى تولۇق ئىشلىتىلمەي قالغاندا، ئىشلىتىلمىگەن ياكى ئېشىپ قالغان يەرنى ئۆلكىلىك، شەھەرلىك، ئاپتونوم رايۇنلۇق خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ باشقا ئورۇنلارغا ئىشلىتىشكە بېرىشكە ئۆتكۈزۈپ بېرىش ياكى ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ تېرىقچىلىق قىلىشى ئۈچۈن قايتۇرۇپ بېرىش لازىم.

يەرگە بېرىلىدىغان ياردەم پۇل دېگەن ماددىغا قارالۇن.

ئىشلارنىڭ پىلانسىز تەرەپ چىقىش ۋە ئۇنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش دېگەنلىكتۇر. ئىشلەپچىقىرىش كۆرسەتكۈچى ئاكتىپ ۋە ئىشەنچلىك بولۇشى، ئۇنىڭدا ئىمكانىيەت قالدۇرۇلغان بولۇشى لازىم. پىلان تۈزگەندە ئۇنى ئاممىنىڭ مۇزاكىرىسىگە قويۇپ، ئەزالار قۇرۇلتىيى ياكى ئەزالار يىغىنىنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ ماقۇللىشىدىن ئۆتكۈزۈش كېرەك. ھەربىر گۈشې ئەزاسى پۈتۈن يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىمات تىن، ئۆزىنىڭ قانچىلىك گۇڭ (ئوغۇت) چىقىرىشى كېرەكلىكى ۋە ئۆزىگە قانچىلىك ئاشلىق (پۇل) تېگىدىغانلىقىدىن ئېنىق خەۋەر تېپىپ، «بىر يىل بۇرۇن بىلىش» ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنىشى لازىم.

ئەمگەكنى باشقۇرۇش ئەمگەك پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش، ئەمگەك تەشكىلاتلىرىنى كۈچەيتىش، ئەمگەك نورمىسىنى بەلگىلەش، گۇڭ ھاھالاپ نۇمۇر خاتىرىلەشنى ياخشى يولغا قويۇش، ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئەمگەك مۇساбەقىلىرىنى ئوبدان ئۇيۇشتۇرۇش، ئەمگەك ئىنتىزامىنى كۈچەيتىش شۇنداقلا ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەدەبىيەت ۋە تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. گۈشې دۇي رەھبەرلىكى ئەمگەك ئىقتىدارىغا ئىگە كىشىلەرنى ئەمگەككە قاتناشتۇرۇشى لازىم. يەنە ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، مەشغۇلات گۇرۇپپىلىرىنى قۇرۇپ، ئولارنىڭ ۋەزىپىسىنى ۋە سۈپەت تەلىپىنى بەلگىلەش، ئىشنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش تۈزۈمىنى ئورنىتىش لازىم. ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق ئىشلىرىدا، گۈشې - دۇي باشقۇرغان سانائەتلەردە مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش لازىم. نورمىلىق باشقۇرۇش، گۇڭ ھاھالاپ نۇمۇر خاتىرىلەش تۈزۈمىنى ئوبدان يولغا قويۇش كېرەك. ئەمگەك نورمىسىنى بەلگىلەشكە لايىق بولغانلىكى دېھقانچىلىق ئىشلىرىدا ۋەزىپىنى ئەمگەك نورمىسى بويىچە تەقسىم قىلىش، تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش، ئەمگەك نەتىجىسىنى تەكشۈرۈش لازىم. ئەمگەك نورمىسىنى بەلگىلەش ۋە ئەمگەك نەتىجىسىنى تەكشۈرۈشتە دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ سۈپىتىنى ئىزچىل ئورۇنغا قويۇش كېرەك. «ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ھەركىمگە ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش» پرىنسىپى بويىچە، ھەربىر ئەزانىڭ ئەمگەكنىڭ سۈپىتى ۋە سانىغا قاراپ نۇمۇر باھالاش كېرەك. ئەمگەك ھەققىنى ھېسابلاشنىڭ كۈندىكىرىت چارىسىنى ئەزالار دېموكراتىك ئاساستا مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتىشى كېرەك، مەيلى قانداق چارە يولغا قويۇلسۇن، ئىدىيىۋى - سىياسىي خىزمەتنى ياخشى ئىشلەپ، ئەزالارغا تەرىشىپ ئەمگەك قىلىش تۇغرىسىدا تەربىيە بېرىش لازىم. ئەر - ئايال، ياش - قېرى، كادىر - ئەزا دېمەي ھەممىسىگە ئوخشاش ئىشىغا ئوخشاش ھەق بېرىش لازىم. ئەزالارنىڭ گۇڭ نۇمۇرى ھېساباتى ئايمۇ - ئاي ئېلان قىلىنىپ تۇرۇشى لازىم. سۈتسىياللىستىك ئەمگەك مۇسابىقىلىرىنى قانات يايدۇرۇش لازىم. گۈشې - دۇي كادىرلىرى كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە داائىم باشلامچىلىق بىلەن قاتنىشىشى لازىم.

مالىيەنى باشقۇرۇش مالىيە ئىشلىرىدا دېموكراتىيىنى يولغا قويۇپ، مالىيە -

ئىگىلىكىدىكى ئورمانلىقتۇر. 1950 - يىلى ئىلان قىلىنغان «يەر ئىسلاھاتى قانۇنى»دىكى بەلگىلىمە بويىچە، چوڭ ئورمانلىقلار دۆلەت ئىختىيارىدا بولىدۇ. ئومۇمەن ئادەم كۆچى بىلەن بىنا قىلىنمىغان ۋە ئۆستۈرۈلمىگەن تەبىئىي ئورمانلار، پومپىشچىكلاردىن، فېئوداللار تاغ ئىگىلىرىدىن مۇسادىرە قىلىۋېلىنغان چوڭ ئورمانلار شۇنىڭدەك ئاسارىتەتقە، مەنزىرىلىك جاي، دۆلەت مۇداپىئەسى، سۇ ۋە توپىنى ساقلاش، بوراندىن مۇداپىئەلىنىپ قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇش، تۇغان ۋە قاشنى ئاسراش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنغان ئورمانلار، دۆلەتنىڭ مەبلىغى بىلەن بىنا قىلىنغان ۋە ئۆستۈرۈلگەن ئورمانلارنىڭ ھوقۇقى دۆلەتتە بولىدۇ. (2) تەشكىلاتلار ئىختىيارىدىكى ئورمانلىق. بۇ، كارخانا، ئىدارە، مەكتەپ ۋە باشقا جامائەت تەشكىلاتلىرىنىڭ ئىختىيارىدىكى ئورمانلىقتۇر. ئۇلار بىنا قىلغان ئورمانلارنىڭ ھوقۇقى شۇلارنىڭ ئۆزىدە بولىدۇ. (3) كوللېكتىپ ئىختىيارىدىكى ئورمانلىق. بۇ، كوپېراتسىيلىشىش ۋاقتىدا دېھقانلارنىڭ كوپېراتىپقا قوشۇشى بىلەن دېھقانچىلىق (ئورمانچىلىق) كوپېراتىپىنىڭ كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىغا ئۆتكەن ئورمانلار. يېزا كوللېكتىپ ئورۇنلار دېھقانلارنى تەشكىللەپ كوللېكتىپ بىنا قىلغان ئورمانلار قايسى ئورۇن بىنا قىلغان بولسا، شۇ ئورۇنىنىڭ ئىختىيارىدا بولىدۇ. (4) ھەمكارلاشقۇچىلار ئىختىيارىدىكى ئورمانلىق. بۇ، دۆلەت (دۆلەت ئورمانچىلىق مەيدانلىرى، ئورمانچىلىق پونكىتلىرى) دېھقانلار ئاممىسى بىلەن ھەمكارلىشىپ بىنا قىلغان ئورمانلار. ھەمكارلىشىپ ئورمان بىنا قىلىشنىڭ شەكلى، ئومۇمەن، دۆلەت مەبلەغ سېلىپ يارىدەم قىلىش ياكى كۆچەت يېتكۈزۈپ بېرىش، كوللېكتىپ ئورۇنلار ئەمگەك كۈچلىرىنى تەشكىللەپ ئۇنى پەرۋىش قىلىش ۋە باشقۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئورمانلاردىن كىرگەن كىرىم تۇختامدىكى بەلگىلەنگەن نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىنىدۇ. (5) قالدۇرۇق دەرەخلەر. بۇ، دېھقانلارنىڭ ئىختىيارىدىكى دەرەخلەردۇر. دېھقانلار ئۆز ئۆيىنىڭ ئالدى - كەينىگە ۋە كوللېكتىپ ئورۇن تەرىپىدىن كۆرسىتىپ بېرىلگەن يەرلەردە تەككەن دەرەخ، بامبۇك، مېۋىلىك دەرەخ قاتارلىقلار مەڭگۈ دېھقانلارنىڭ ئۆز ئىختىيارىدا بولىدۇ.

خەلق گۇشىلىرىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشى بۇ، ئىلگىرىكى يېزا خەلق گۇشىلىرىنىڭ ھەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئەمگەكنى پىلانلىق ئورۇنلاشتۇرۇپ، مالىيە ئىشلىرى ۋە ماددىي ئەشيالارنى ئوبدان باشقۇرۇپ، ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچىدىن ئەڭ ئۈنۈملۈك ھالدا پايدىلىنىپ، ئەڭ زور ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشىش يولىدا ئىلىپ بېرىلغان تۈرلۈك پائالىيەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. پىلاننى باشقۇرۇش، ئەمگەكنى باشقۇرۇش، مالىيەنى باشقۇرۇش، ماددىي ئەشيالارنى باشقۇرۇش قاتارلىقلار ئۇنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولغان.

پىلاننى باشقۇرۇش دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆز يېرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، يىراق كەلگۈسى قۇرۇلۇش پىلانىنى ۋە يىللىق ئىشلەپچىقىرىش، ئاساسىي قۇرۇلۇش، ئەمگەك كۈچلىرىنى ئىشلىتىش، مالىيە كىرىم - چىقىمى ۋە دارامەتنىڭ تەقسىم قىلىنىشى قاتارلىق

خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ دارامىتىنى قىممەت شەكلى ۋە ئەمەلىي نەرسە شەكلى بىلەن ھېسابلاشقا بولىدۇ. دارامەتنىڭ قىممەت شەكلىدە، خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، سانائەت كارخانىلىرىدىن باشقا، ئومۇمەن، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى كۆرسەتكۈچى قوللىنىلماي، بەلكى تەقسىم قىلىشقا بولىدىغان ئومۇمىي كىرىم كۆرسەتكۈچى قوللىنىلغان. تەقسىم قىلىشقا بولىدىغان ئومۇمىي كىرىم دېگەندە، خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ مەلۇم مەزگىللىك (مەسىلەن، بىر يىللىق) ئىگىلىك تاپاۋىتى، شۇ مەزگىلدىكى تەقسىماتقا كىرگۈزۈشكە بولىدىغان ئەمەلىي نەرسە كىرىمى بىلەن نەق پۇل كىرىمىنىڭ يىغىندىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش كىرىمىنى، ئەمگەك كىرىمىنى ۋە ئۆسۈم، ئىجارە ھەققى قاتارلىق كىرىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ قەرز پۇل كىرىمىنى، ئالدىن بېرىلگەن زاكالەتنى، دۆلەت ۋە ئەزالار سالغان مەبلەغ قاتارلىق ئىگىلىك تەركىبىگە كىرمەيدىغان كىرىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ؛ چارۋىلارنىڭ سەمرىشى، دەل - دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈشىگە ئوخشاش شۇ مەزگىلدىكى تەقسىماتقا كىرگۈزگىلى بولمايدىغان ئىشلەپچىقىرىش نەتىجىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. تەقسىم قىلىشقا بولىدىغان ئومۇمىي كىرىم تۆۋەندىكى تۈرلەر بويىچە تەقسىم قىلىنغان: (1) ئىشلەپچىقىرىشتىكى ماددىي سەرپىيات چىقىرىۋېتىلىدۇ، بۇ ئۇرۇقلۇق، يەم - خەشەك، ئوغۇت، ئۇششاق سايمانلار ۋە مۇقىم مۈلۈك ئامۇرتىزاتسىيىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ (2) باشقۇرۇش خىراجىتى؛ (3) ئەزالارنىڭ ئەمگەك ھەققى؛ (4) جامائەت فوندى (ئاساسىي قۇرۇلۇش ۋە كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ)، (5) جامائەت پاراۋانلىق فوندى (ئىجتىمائىي سۇغۇرتا ۋە كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىدۇ)؛ (6) زاپاس ئاشلىق فوندى؛ (7) دۆلەتكە تاپشۇرىدىغان باج.

خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ دارامەت تەقسىماتىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىدا ئەمەلىي نەرسە تەقسىم قىلىش شەكلى قوللىنىلغان، بۇنىڭدا ئەڭ ئاساسلىقى ئاشلىق. ئاشلىق تۆۋەندىكى تۈرلەر بويىچە تەقسىم قىلىنغان: (1) دۆلەت سېتىۋالىدىغان ئاشلىق؛ (2) ئۇرۇقلۇق؛ (3) يەم - خەشەك؛ (4) ئەزالارنىڭ ئۇرۇقلۇق ئاشلىقى؛ (5) زاپاس ئاشلىق (قەھەتچىلىك ۋە ئاپەتتىن ساقلىنىشقا ئىشلىتىلىدۇ)؛ (6) باشقا ئىشلارغا كېرەكلىك ئاشلىق.

گۇڭشېنى دېموكراتىك ئاساستا باشقۇرۇش

بۇ، ئىلگىرى ئەزالار ئاممىسىنىڭ خوجايىن بولۇپ خەلق گۇڭشېسىنىڭ كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى ئوبدان باشقۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئىلگىرىكى يېزا خەلق گۇڭشېسى سوتسىيالىستىك ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىك، كەڭ ئەزالار ئاممىسى خەلق گۇڭشېسى كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ ئىگىسى ئىدى، خەلق گۇڭشېسى، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيى، ئىشلەپچىقىرىش دۈيلىرىدىكى چوڭ - چوڭ مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسى ئەزالار يىغىنى ياكى ئەزالار قۇرۇلتىيىنىڭ مۇزاكىرىسى بىلەن قارار قىلىناتتى. ئۇ چاغلاردا: (1) يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ ھەر دەرىجىلىك كادىرلىرىنى ئەزالار دېموكراتىك ئاساستا سايلايتتى، خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغانلىرىنى ھەر ۋاقىت ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاشقا

بوغالتىرلىق تۈزۈمىنى ئورنىتىپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، مالىيە - ئىقتىساد ئىنتىزامىنى چىڭىتىش دېگەنلىكتۇر. خام (نەق) چوت تۈزۈمىنى، مالىيە چىقىمىنى تەكشۈرۈش تۈزۈمىنى ۋە نەق پۇلنى باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئورنىتىش لازىم. دادۇي، ئىشلەپچىقىرىش دۈيلىرى، گۇڭشې - دۈي كارخانىلىرى مالىيەنى دېموكراتىك ئاساستا باشقۇرۇش يىغىنىنى قەرەللىك ئېچىپ، ئەزالارغا كىرىم - چىقىم ئەھۋالىنى ئېلان قىلىپ تۇرۇشى لازىم. ئىشلەپچىقىرىشقا ياتمايدىغان چىقىملارنى تىزگىنلەپ، ئىسراپچىلىقنى چەكلەش كېرەك. بوغالتىرلارغا يېتەكچىلىك قىلىش تۈرلىرىنى قۇرۇپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، مالىيە - بوغالتىرلىق ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، مالىيە بوغالتىرلىق كەسپىي قۇشۇنىنى يېتىشتۈرۈش لازىم.

ماددىي ئەشيالارنى باشقۇرۇش ئاشلىق ۋە تۇرلۈك دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى شۇنىڭدەك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى، سانائەت ئۈسكۈنىلىرى، خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرى قاتارلىقلارنى ئوبدان ساقلاپ، ئامباردىن چىقىرىش رەسىمىيىتىنى چىڭىتىپ، قەرەللىك تەكشۈرۈپ، ماددىي ئەشيالارنى زىيانغا ئۇچرىتىش، ئىسراپ قىلىش، خىيانەت قىلىش، ئوغرىلاش، ئۇنىڭ بىلەن ھايانكەشلىك قىلىش ئىشلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش دېگەنلىكتۇر. دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى، سانائەت ئۈسكۈنىلىرى قاتارلىقلاردا ئاسراش، رېمونت قىلىش ۋە ئىشلىتىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇش كېرەك. ماددىي ئەشيالارنى باشقۇرۇش خادىملىرىنى يېتىشتۈرۈش كېرەك.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۇرلۇك باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ياخشى يولغا قويۇشتا كۇڭشېنى دېموكراتىك ئاساستا ۋە ئىقتىسادچىللىق بىلەن باشقۇرۇش فاڭجېنىنى ئىجرا قىلىش لازىم. ئەمەلىي ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆز ئورنىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالىغا، كادىرلارنىڭ باشقۇرۇش سەۋىيىسى ۋە ئاممىنىڭ ئاڭ دەرىجىسىگە ئاساسەن، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان، ئىجرا قىلغىلى بولىدىغان قائىدە - تۈزۈملەرنى بېكىتىش كېرەك. كادىرلار ئۆزى ئۈلگە بولۇپ بۇ قائىدە - تۈزۈملەرنى باشلامچىلىق بىلەن ئىجرا قىلىشى لازىم.

خەلق گۇڭشىلىرىنىڭ دارامەت تەقسىماتى

بۇ، ئىلگىرىكى خەلق گۇڭشىسى كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ پۈتكۈل كىرىمىنىڭ دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخستىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپ ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىنىشىدۇر. «تەقسىمات مەسىلىسىدە بىز دۆلەت مەنپەئىتىگىمۇ، كوللېكتىپ مەنپەئىتىگىمۇ ۋە شەخس مەنپەئىتىگىمۇ ئېتىبار بېرىشىمىز لازىم. دۆلەتنىڭ بىجى، كوپېراتىپنىڭ جۇغلانمىسى ۋە دېھقانلارنىڭ شەخسىي دارامىتىدىن ئىبارەت بۇ ئۈچ تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇۋاپىق ھەل قىلىش، بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى تەڭشەپ تۇرۇشقا دائىم ئەھمىيەت بېرىش لازىم.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، يېڭى يېزىق نەشرى، 609 — 610 - بەتلەر) دارامەت تەقسىماتىدا جۇغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ مۇۋاپىق نىسبىتىنى ساقلاپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش ئاساسىدا ئەزالارنىڭ 90 پىرسەنتىنى كىرىمنى ئاشۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم. بۇ — كوللېكتىپ ئىگىلىك دارامىتىنى تەقسىم قىلىشنىڭ باش پرىنسىپى.

رىشنىڭ پۈتۈن جەريانىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان قىلغىلى، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى تېخىمۇ ياخشى ئىجرا قىلغىلى، دېھقانلارنىڭ مەھسۇلات مىقدارىغا، كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىشقا كۆڭۈل بۆلۈپ، كوللېكتىپ مەنپەئىتى بىلەن شەخس مەنپەئىتىنى زىچ بىرلەشتۈرۈشىگە تۈرتكە بولغىلى بولىدۇ.

گۇڭ باھالاپ نومۇر خاتىرىلەش مەملىكىتىمىزدە كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرىنىڭ ئۆز ئەزالىرىنىڭ ئەمگەك مىقدارىنى باھالايدىغان ۋە ئەمگەك ھەققىنى ھېسابلايدىغان بىر خىل ئۇسۇلى. يەنى ئەزالارنىڭ كوللېكتىپ ئۈچۈن قىلغان ئەمگەك مىقدارىغا قاراپ مەلۇم ئىش نومۇرى خاتىرىلىنىدۇ، يىل ئاخىرىدا نەقچۇت قىلغاندا، ئاشۇ كوللېكتىپ ئورۇندىكى ھەربىر ئىش نومۇرىنىڭ قىممىتى ۋە ئەزالارنىڭ ئومۇمىي ئىش نومۇرىغا قاراپ، ئۇلارغا مەلۇم ئەمگەك ھەققى بېرىلىدۇ. گۇڭ باھالاپ نومۇر خاتىرىلەش ئۇسۇلى قانچە ئىلمىي بولسا، ھەرقايسى ئەزالارنىڭ كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن قىلغان ئەمگىكىنىڭ مىقدارىنى شۇنچە توغرىراق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگىلى، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى شۇنچە گەۋدىلەندۈرگىلى بولىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرىدا يولغا قويۇلغان گۇڭ باھالاپ نومۇر خاتىرىلەشنىڭ كونكرېت چارىسى، ئاساسەن، ئاساسىي نومۇرنى ئۆلۈك خاتىرىلەش، ئاساسىي نومۇرنى جانلىق باھالاش، نورما بەلگىلەپ نومۇر خاتىرىلەش، ئەمگەك ھەققىنى مەھسۇلات مىقدارىغا بىرلەشتۈرۈپ ھېسابلاش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئاساسىي نومۇرنى ئۆلۈك خاتىرىلەشتە، ھەرقايسى ئەزالارنىڭ جىسمانىي جەھەتتىن كۈچلۈك ـ ئاجىز، تېخنىكىسىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن بولۇشىغا ۋە ئادەتتىكى ئەمگەك ئۇنۇمىگە قاراپ، ئەمگەك كۈچلىرى دەرىجىگە ئايرىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ بىر كۈنلۈك ئەمگىكىگە بېرىلىدىغان ئىش نومۇرى بېكىتىلگەن، مانا شۇ ئىش نومۇرى ئاساسىي نومۇر قىلىنغان بىر كۈن ئىشقا چىقسا، ئاشۇ ئاساسىي نومۇر بويىچە نومۇر بېرىلگەن. بۇ چارە ۋاقتىغا قاراپ ھېسابلىنىدىغان ئىش ھەققىغە ئوخشاش بولۇپ، بىرقەدەر ئاددىي ۋە ئەپلىك. لېكىن ئۇنىڭدا ھەربىر ئادەمنىڭ بىر كۈنلۈك ئەمگىكىگە بېرىلىدىغان نومۇر ئاۋۋال مۇقىملاشتۇرۇلۇپ قويۇلغانلىقتىن، ھەربىر ئادەمنىڭ ئەمەلىي ئىشلىگەن ئەمگىكىنىڭ مىقدارىنى ھەقىقىي يوسۇندا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگىلى، كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ئېلىش پرىنسىپىنى ئوبدان گەۋدىلەندۈرگىلى بولمىغان.

ئاساسىي نومۇرنى جانلىق باھالاش شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇنىڭدا ئاساسىي نومۇر ئاساس قىلىنىدۇ، ھەربىر كىشىنىڭ ئەمگىكى قەرەللىك ھالدا باھالىنىپ تۇرىدۇ، ئەمەلىي ئەمگەك ئەھۋالىغا قاراپ ئىش نومۇرى ئاشۇرۇپ بېرىلگەن ياكى كېمەيتىلگەن، بۇنىڭدا ئاساسىي نومۇرنى ئۆلۈك خاتىرىلەشتىكى كەمچىلىكنى مەلۇم دەرىجىدە تۈگەتكىلى بولىدۇ. ئەگەر باھالاش شەكىلگە ئايلىنىپ قالسا، ئۇنىڭ نەتىجىسى ئاساسىي نومۇرنى ئۆلۈك خاتىرىلەش بىلەن ئوخشاش بولىدۇ.

نورما بەلگىلەپ نومۇر خاتىرىلەش شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇنىڭدا ئاۋۋال بېكىتىلگەن تۈرلۈك دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ نورمىسىغا ۋە نورمىسىنى ئورۇندىغانلارغا

بولاتتى. (2) يېزا ئىگىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشتا، تېرىقچىلىق تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىشتە، تېرىش پىلانى ۋە مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش تەدبىرلىرىنى تۈزۈشتە، ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى بېكىتىشتە كەڭ ئەزالارنىڭ پىكرىنى ئەستايىدىل ئاڭلايتتى، بۇيرۇققا زورلاش ۋە قارىغۇلارچە قوماندانلىق قىلىشقا قەتئىي قارشى تۇرۇلاتتى. (3) گۇڭشې - دۈيلەرنىڭ دارامەت تەقسىم قىلىش لايىھىسى ئەزالارنىڭ دېموكراتىك ئاساستىكى مۇزاكىرىسىدىن ئۆتكۈزۈلەتتى، مالىيە ئىشلىرى ئاشكارا تۇتۇلاتتى، ھېساب - كىتاب قەرەللىك ئېلان قىلىنىپ تۇراتتى، ئاممىنىڭ نازارىتى قوبۇل قىلىناتتى. قىسقىسى، كەڭ ئەزالار گۇڭشې - دۈيلەرنىڭ مەمۇرىي خىزمىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، مالىيە، ئىناۋەتلىك قەرز، كوللېكتىپ پاراۋانلىق قاتارلىق ئىقتىسادىي خىزمەتلىرى ئۈستىدە مۇھاكىمىگە قاتنىشىش، تەكلىپ بېرىش، قارار چىقىرىش ۋە بۇ قارارنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا نازارەت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغان.

مەشغۇلات گۇرۇپپىسى «ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىسى»، «ئەمگەك گۇرۇپپىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەملىكىتىمىزدە، ئۇ يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ ئورۇنلىرى ۋە دۆلەت دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى ئاساسىي قاتلام ئىشلەپچىقىرىش - ئەمگەك تەشكىلىي شەكىللىرىنىڭ بىرىدۇر. يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ ئورۇنلىرىدا مەشغۇلات گۇرۇپپىسى ئىشلەپچىقىرىش دۈيىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش دۈيلىرى مەشغۇلات گۇرۇپپىسىغا مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى بەلگىلەپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە مەشغۇلات گۇرۇپپىسىغا بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنداش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئىشلەپچىقىرىش شارائىتلىرىنى يارىتىپ بېرىدۇ. مەشغۇلات گۇرۇپپىسىدا يەر، بىر قىسىم دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى قاتارلىق مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىش ۋە ساقلاش ھوقۇقى بولىدۇ. مەشغۇلات گۇرۇپپىسى ئۆز گۇرۇپپىسىدىكى ئەزالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى بىۋاستە ئۇيۇشتۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش دۈيى تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ۋاقتىدا، سۈپەت ۋە سانى بويىچە ئورۇندايدۇ.

مەشغۇلات گۇرۇپپىسىنىڭ شەكلى ئىككى خىل: (1) مۇقىم مەشغۇلات گۇرۇپپىسى، ئۇ «يىللىق مەشغۇلات گۇرۇپپىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ ئادەملىرى مۇقىم، ۋەزىپىسى ئېنىق بولىدۇ، ئۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پۈتۈن جەريانى بىلەن تونۇشۇپ، قانۇنىيەتنى ئىگىلەپ، تېخنىكىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئىشەنچىنى ئاشۇرۇشىغا پايدىلىق بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈنۈمىنى تەكشۈرۈشكە ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ. (2) ۋاقىتلىق مەشغۇلات گۇرۇپپىسى. بۇ ۋاقىتلىق بولغان مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش ئۈچۈن قۇرۇلىدۇ. ۋەزىپە ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن تارقىلىپ كېتىدۇ.

نۆۋەتتە، نۇرغۇن جايلاردىكى مەشغۇلات گۇرۇپپىلىرىدا مەھسۇلات مىقدارىغا بىرلەشتۈرۈپ ئەمگەك ھەققىنى ھېسابلايدىغان تەقسىمات ئۇسۇلى يولغا قويۇلدى، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغانلار مۇكاپاتلىنىدۇ، مەھسۇلاتنى كېمەيتىۋەتكەنلەر جازالىنىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندا، دېھقانلارنى ئىشلەپچىقىر

ئىقتىسادىي ئېشىپ قالىدىغان پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنى يولغا قويماسلىق، ئىلغار يېرىك سانائەت بىلەن خام ئەشيا ۋە ئەمگەك كۈچى تالاشماسلىق، دۆلەتنىڭ بايلىق مەنبەسىنى بۇزماسلىق لازىم. گۇڭشې - دۇي كارخانىلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى گۇڭشې، دۇيلەرنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇپ، كوللېكتىپ ئىگىلىكنى مۇستەھكەملەش ۋە زورايتىش، يېزا ئىگىلىكنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشى ۋە يېزا ئىگىلىكنى ماشىنىلاشتۇرۇشنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىشتە، گۇڭشېنىڭ سانائەتلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، يېزىلاردىكى كۆپلىگەن ئەمگەك كۈچىنى ئۇنىڭغا جەلىپ قىلىپ، جەمئىيەت ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپ بايلىق يارىتىشتا، مەملىكىتىمىزنىڭ يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنى ئۆزگەرتىپ، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنىڭ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلىسىنى ياخشىلاپ، شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى ۋە سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقىنى پەيدىنپەي ئازايتىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ماۋ زېدۇڭ: «بىزنىڭ ئۇلۇغ، پارلاق ئۈمىدىمىز مانا مۇشۇ يەردە» دەپ كۆرسەتكەنىدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 4 - يىغىنىدا ماقۇللانغان «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدىكى قارارى»دا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: «گۇڭشې - دۇي كارخانىلىرىنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇپ، گۇڭشې - دۇي كارخانىلىرىنىڭ كىرىمىنىڭ گۇڭشېنىڭ ئوچ دەرىجىلىك ئورنىنىڭ ئېقتىسادىي كىرىمىدىكى سالمىقىنى پەيدىنپەي ئۆستۈرۈش لازىم. تېجەشلىك ۋە ئەقلىغە مۇۋاپىق بولۇش پرىنسىپىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان، يېزىلاردا پىششىقلاپ ئىشلەشكە ئەپلىك بولغان يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى تەدرىجىي ھالدا گۇڭشې - دۇي كارخانىلىرى پىششىقلاپ ئىشلىشى لازىم. شەھەرلەردىكى زاۋۇتلار يېزىلاردا پىششىقلاپ ئىشلەشكە ئەپلىك بولغان بىر قىسىم مەھسۇلاتلارنى ياكى دېتال ۋە بۆلەكلەرنى پىلانلىق ھالدا گۇڭشې - دۇي كارخانىلىرىنىڭ ئىشلىشىگە بېرىشى، ئۇلارغا ئۈسكۈنە جەھەتتىن ياردەم بېرىشى، تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىشى لازىم. گۇڭشې - دۇي كارخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى، تەمىنلىشى ۋە سېتىشىغا قارىتا ھەر خىل شەكىللەرنى قوللىنىپ ئۇنى ھەر دەرىجىلىك خەلق ئىگىلىكى پىلانىغا ماسلاشتۇرۇپ، تەمىنلەش، سېتىش يۆللىرىنىڭ راۋان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش لازىم. گۇڭشې - دۇي كارخانىلىرى توغرىسىدا، دۆلەت ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالغا قاراپ، تۆۋەن باج ئېلىش ياكى باج ئالماسلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزىدۇ.» («3 - ئومۇمىي يىغىندىن بۇيان»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 338 - بەت)

دۆلەت دېھقانچىلىق (چارۇچىلىق) مەيدانى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق (چارۇچىلىق) مەيدانى. مەملىكىتىمىزدە، ئۇ سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى دېھقانچىلىق (چارۇچىلىق) كارخانىلىرى ۋە كەسىپي ئورۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەملىكىتىمىزدىكى دۆلەت دېھقانچىلىق (چارۇچىلىق)مەيدانلىرىنىڭ مۇنداق ئىككى خىل تىپى بار: (1) ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى دېھقانچىلىق كارخانىسى. ئۇنىڭدا ئىگىلىك ھېسابات تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى زامانىۋىلاشقان تاۋار ئاشلىق، سانائەت خام ئەشيا سى، قوشۇمچە

بهرىلىدىغان ئەمگەك ھەققىنىڭ ئۆلچىمىگە ئاساسەن، مەلۇم نورمىنى ئورۇندىغانلارغا ئۆلچەم بويىچە مەلۇم نومۇر بېرىلگەن. بۇ ئۇسۇل ئىشقا قاراپ ئىش ھەققى بېرىشكە ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەگەر نورما مۇۋاپىق بېكىتىلسە ھەم ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ باھالاپ تۇرۇلسا، كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ئېلىش پرىنسىپىنى تېخىمۇ ياخشى گەۋدىلەندۈرگىلى بولىدۇ.

ئەمگەك ھەققىنى مەھسۇلات مىقدارىغا بىرلەشتۈرۈپ ھېسابلاش ئۇسۇلى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇنىڭدا نورما بەلگىلەپ نومۇر خاتىرىلەش ئاساسىدا، ئەمەلىيەتتە بېرىشكە تېگىشلىك ئەمگەك ۋاقتى مەھسۇلات مىقدارىغا بىرلەشتۈرۈپ ھېسابلانغان. بۇنىڭ كونكرېت ئۇسۇلى ناھايىتى كۆپ، ئادەتتە مەشغۇلات گۇرۇپپىسى بېرلىك قىلىندۇ، ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى بىلەن مەشغۇلات گۇرۇپپىسى بىرلىكتە كېڭىشىپ، مەلۇم مەھسۇلات مىقدارى ۋەزىپىسىنى ئورۇنداشقا كېتىدىغان گۇرۇپپا سانى ۋە مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى بېكىتىدۇ، مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇرغانلارغا ئىلگىرى بېكىتىلگەن نومۇر بويىچە نومۇر بېرىلىدۇ؛ ئەگەر ئوبدان باشقۇرماي، مەھسۇلاتنى ئازايتىۋەتكەنلەر بولسا، مەلۇم نومۇرى تۆتۈپ قېلىندۇ؛ مەھسۇلاتقا قاراپ نومۇر بېرىش ئۇسۇلىمۇ بار، يەنى مەلۇم مىقدارداً مەھسۇلات ئىشلەپ چىقىرىلسا، مەلۇم نومۇر بېرىلگەن. بەزىدە ئىشلەپچىقىرىش دۇيى مەھسۇلات مىقدارىنى ياكى مەھسۇلات قىممىتىنى بىۋاستىلا دېھقانلارغا بەلگىلەپ بېرىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرسا مۇكاپاتلاش، مەھسۇلاتنى كېمەيتىۋەتسە جازالاش ئۇسۇلىمۇ قوللىنىلغان. ئەمگەك مىقدارىنى مەھسۇلات مىقدارىغا بىرلەشتۈرۈپ ھېسابلاش نورما بەلگىلەپ نومۇر خاتىرىلىگەندە كېلىپ چىقمىشى ئېھتىمال بولغان ئەمگەكنىڭ سۈپىتىگە سەل قاراش كەمچىلىكىنى تۈگىتىپ، ئەمگەكچىنىڭ مەلۇم مەشغۇلات مىقدارىنى ۋاقتىدا ئورۇندىيالماسلىقىنى، بەلكى ھەربىر مەشغۇلاتنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىشقىمۇ تۈرتكە بولىدۇ، بۇ نورمال يىللاردا يۇقىرى ھوسۇل ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلىشقا پايدىلىق.

گۇڭشې ـ دۇي كارخانىلىرى بۇ ئىلگىرى يېزا خەلق گۇڭشىلىرىدا گۇڭشې ۋە ئىشلەپچىقىرىش دادۇيى قۇرغان ۋە ئۆز ئالدىغا ئىش ئېلىپ بارىدىغان ئىقتىسادىي بىرلىك. گۇڭشې ـ دۇي كارخانىلىرى ئاساسەن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن، خەلق تۇرمۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان، شەرت ـ شارائىت يار بەرگەندە يېرىك سانائەت، ئېكسپورت ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلغان. ئۆز جايىنىڭ بايلىق مەنبەسىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئۆز يېرىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ئىش كۆرگەن ھالدا تېرىقچىلىق، باققۇچىلىق، يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى، كانچىلىق، بىناكارلىق، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساش ۋە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش سانائىتى، ترانسپورت، مۇلازىمەتچىلىك قاتارلىقلارنى پائال يولغا قويۇش لازىم. گۇڭشې ـ دۇي كارخانىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، ھەممە ئىشنى تېرىشچانلىق ـ ئىقتىسادچانلىق بىلەن باشقۇرۇش فاكتورىغا چىڭ تۇرۇپ، ئاددىي شارائىتقا يارىشا ئىش قىلىش، كىچىكتىن چوڭغا ئۆتۈش، پەيدىنپەي يۇقىرى كۆتۈرۈش لازىم. ھېچقانداق ماددىي ئاساسى يوق ئىشقا تۇتۇش قىلماسلىق، ئىشلەپچىقىرىش

بىلەن دورا ئۆسۈملۈكلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ ئۆستۈرىدۇ، ياغاچ ماتېرىياللارنى پىششىقلاپ ئىشلەيدۇ ۋە ئونىڭدىن ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىدۇ.

ئورمانلىقنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، ئۇنى ئورمان ئۆستۈرىدىغان ئورمانچىلىق مەيدانى ۋە ئورمان باشقۇرىدىغان ئورمانچىلىق مەيدانى دەپ ئىككىگە ئايرىشقا بولىدۇ. ئورمان ئۆستۈرىدىغان ئورمانچىلىق مەيدانى ئورمان ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدىغان كەڭ كۆلەملىك قاقاس تاغ ۋە قاقاس يەرلەردە قۇرۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئۇرۇق يىغىش، كۆچەت يېتىشتۈرۈش ۋە ئورمان بىنا قىلىش. ئورمان باشقۇرىدىغان ئورمانچىلىق مەيدانى پەرۋىش قىلىشقا تېگىشلىك بولغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئورمانچىلىق رايونلىرىدا قۇرۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى تەبىئىي ئورمانلارنى مۇھاپىزەت قىلىش، ئۆستۈرۈش، پەرۋىش قىلىشتىن ۋە ئىككىلەمچى ئورماننى ئۆزگەرتىش.

دۆلەت ئورمانچىلىق مەيدانى يەنە ئورمانچىلىققا دائىر ئىلمىي تەجرىبىلەرنى ئېلىپ بېرىپ، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، ئۆز ئەتراپىدىكى گۇڭشې - دۈيلەرگە ئۈلگە كۆرسىتىش رولىنى ئوينايدۇ ھەمدە گۇڭشې - دۈيلەردىكى ئاممىنىڭ دەرەخ تىكىپ ئورمان بىنا قىلىپ ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشىغا تېخنىكا، كۆچەت بىلەن ياردەم قىلىدۇ ۋە مەدەت بېرىدۇ.

بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ھەربىيلەر دېھقانچىلىق مەيدانى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بوز يەر ئېچىپ ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن قۇرغان دېھقانچىلىق كارخانىسى بولۇپ، مەملىكىتىمىزدىكى دۆلەت دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ. ئازادلىق ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ماۋ زېدۇڭنىڭ ھەربىيلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا قاتنىشىشى توغرىسىدىكى يولىيورۇقىنى داۋاملىق ئىجرا قىلىپ، چېگرا رايون ۋە دېڭىز بويلىرى قاتارلىق جايلاردا كەڭ كۆلەمدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ مەيدان قۇرۇپ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ ۋە بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىپ، دۆلەتنىڭ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا قاتناشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار بوز يەر ئېچىپ چېگرىنى قوغداپ، بوشاشماي ھەر ۋاقىت تەييار تۇردى. بۇ ئىش چېگرا رايونلارنىڭ ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينىدى.

يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش

1964 - يىلى ماۋ زېدۇڭ باشچىلىقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى مەملىكىتىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىك سېپىگە قارىتىپ چىقارغان چاقىرىق. شۇ چاغدا سەنشى ئۆلكىسى شىياڭ ناھىيىسىدىكى داجەي گۇڭشېسىنىڭ داجەي دادۈيى مەملىكىتىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىك سېپىدىكى بىر ئىلغار ئورۇن ئىدى. داجەي 1945 - يىلى ئازاد بولغان، 1953 - يىلى بۇ يەردە باشلانغۇچ كوپېراتىپ قۇرۇلغان، 1956 - يىلى ئالىي كوپىراتىپقا ئايلانغان، 1958 - يىلى خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، داجەي خەلق گۇڭشېسىنىڭ بىر دادۈيى بولغان، پۈتۈن دادۈيدە 80 نەچچە ئۆيلۈك، 400 دىن ئارتۇق ئادەم، 800 مودىن كۆپ تېرىلغۇ يەر بار ئىدى. 1964 - يىلى 12 - ئايدا جۇئېنلەي 3 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك

يەنە كىلىكلەر، ئورمانچىلىق مەسئۇلاتى (كاۋچۇك ۋە باشقىلار) ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەسئۇلاتلىرى، يەرلىك ئالاھىدە مەسئۇلاتلار بازىلىرىنى قۇرۇپ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇپ، دۆلەتنى دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق مەسئۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش، مەبلەغ توپلاش، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئورۇنلىرى بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ۋە ئۇلارغا ياردەم بېرىش ھەم دېھقانلار، چارۋىچىلارغا ئۇلۇغ كۆرسىتىش. (2) ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كەسپىي خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ئىلمىي تەجرىبىلەرنى ئېلىپ بېرىپ، ئىلغار تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش، ئەلا سورتلارنى يېتىشتۈرۈش، ئىلغار تېخنىكىلارنى كېڭەيتىش، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىغا تېخنىكا جەھەتتىن ياردەم بېرىش.

دۆلەت دېھقانچىلىق (چارۋىچىلىق) مەيدانلىرىدىكى يەر، ماشىنا، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئۇلاغ، نەسىللىك چارۋا، نەسىللىك تورخۇ ـ ئۇردەك ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا كېرەكلىك ئۆي ـ ئىمارەت قاتارلىق بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى دۆلەتنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ. ئۇلار ئىشلەپچىقىرىشتا ۋە مەسئۇلاتلارنى نېرى ـ بېرى قىلىشتا دۆلەتنىڭ پىلانى ۋە مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمە لىرىگە بوي سۇنۇشى لازىم.

مەملىكىتىمىزدە، 1941 ـ يىلى شەنشى ـ گەنسۇ ـ نىڭشيا چېگرا رايونىدا ئومۇمنىڭ باشقۇرۇشىدىكى يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىي بەرپا قىلىنغان. ئازادلىق ئۇرۇش جەريانىدا شەرقىي شىمال دالا ئارمىيىسىنىڭ ئارقا سەپ قىسىملىرى شەرقىي شىمال رايونىدا دۆلەت دېھقانچىلىق (چارۋىچىلىق) مەيدانلىرىنى رەسمىي قۇرغان، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرى پەيدىنپەي راۋاجلىنىپ ۋە زورىيىپ، دۆلەتنى زور مىقدارىدا تاۋار ئاشلىق، تەبىئىي كاۋچۇك ۋە باشقا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلىدى. چېگرا جايلاردىكى ۋە دېڭىز بويىلىرىدىكى دېھقانچىلىق (چارۋىچىلىق) مەيدانلىرى چېگرىنى قوغدىغاچ بوز يەر ئېچىپ، چېگرىنى قوغداش، چېگرا رايون ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش يولىدا زور تۆھپىلەرنى قوشتى.

دۆلەت ئورمانچىلىق مەيدانى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئورمانچىلىق مەيدانى. مەملىكىتىمىزدە، ئۇ سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورمانچىلىق كارخانىسى ۋە كەسپىي ئورۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنى دۆلەت ئورمانلىقىنىڭ (ئورمان ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدىغان، ئورمان ئۆستۈرۈلگەن يەرنىڭ) ئەھۋالىغا، تەبىئىي شارائىتىغا ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن قۇرغان. ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئورمانلىق ئاز رايوندا دۆلەتنىڭ تاۋار ياغاچ ماتېرىياللىرى بازىسىنى قۇرۇشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش فائىجىنى «ئورمانچىلىقنى ئاساس قىلىش، كۆپ خىل ئىگىلىكنى يولغا قويۇش». ئۇ، ئاساسەن، ماتېرىيال ئورمانلىقىنى يېتىشتۈرىدۇ ۋە ئۆز يېرىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ئىش كۆرگەن ھالدا ئىقتىسادىي ئورمان ۋە ئىمارەت ئورمانلارنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئورمان بىلەن ئاشلىقنى، ئورمان بىلەن ياغلىق زىرائەتنى، ئورمان

بۇ توقۇمچىلىق سانائىتى، يەنە كەلكەلەر سانائىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سانائەت خەلق ئىگىلىكىدە يېتەكچىلىك رول ئويناپدۇ. ئىنسانلار جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئاساسەن ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز يېڭىلىنىشىدا گەۋدىلىنىدۇ، سانائەت هازىرقى زامان ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ يۇسغۇچىسى، ئۇ خەلق ئىگىلىكىنىڭ هەرقايسى تارماقلىرىنى ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلغار تېخنىكا بىلەن قوراللاندۇرىدۇ ۋە ئۆزگەرتىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا ئۆزىنىمۇ ئۆزگەرتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ زامانىۋىلىشىشىغا تۈرتكە بولۇپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا يېتەكچىلىك قىلىش رولىنى ئويناپدۇ. ئۇ يەنە خەلقنى كۈندىلىك سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەپدۇ، دۆلەت مۇداپىئەسىنىڭ زامانىۋىلىشىشىنى تېخنىكا ۋە ئۇسكۇنىلەر بىلەن تەمىنلەپدۇ.

ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەتنىڭ كېلىپ چىققان يېرى ئەنگلىيە، ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىلمىي ئاساسى بىلەن تېخنىكىۋى ئاساسى ئىشخانا قول سانائىتى دەۋردە تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان. ئىشخانا قول سانائىتىدە ماشىنا بارلىققا كەلگەندىن كېيىن يېرىك سانائەت ماشىنىدىن پايدىلانغان، ئۇ ئالدى بىلەن ئىگىلىگەن ئىشلەپچىقىرىش ساهەلىرىدە يەككە قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى ۋە قول سانائەتنى بەلگە قىلغان. ئىشخانا قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى سقىپ چىقارغان. ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەتنىڭ مەيدانغا كېلىشى كاپىتالىزمنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇشىدا چوڭقۇر ئۆزگىرىش قوزغىدى. مەملىكىتىمىزدە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب غەلبە قىلغاندىن كېيىن، ئەمەلىيەت ئاساس قىلىندى، خەلق ئاممىسى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان قول سانائەت بىكار قىلىۋېتىلمىدى، بەلكى تېخنىكا ۋە ئۇسكۇنە جەهەتتىن پەيدىنپەي ياخشىلاندى؛ ئەنئەنىۋى نەپىس سەنئەت هۈنىرى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇلدى؛ ماشىنا بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بارىدىغان سانائەتتە، ئەڭ يېڭى تېخنىكىلار سىرتتىن كىرگۈزۈلۈپ، ئىلغار تېخنىكا ۋە ئۇسكۇنىلەرگە ئىگە يېرىك سانائەت كارخانىلىرى پىلانلىق هالدا قۇرۇلدى. يېرىك سانائەتنىڭ يۈقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشى سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزمنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشنىڭ ماددىي ئاساسى هېسابلىنىدۇ.

سانائەت تارماقلىرى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خاراكتېرى جەهەتتىكى پەرقىگە ئاساسەن، سانائەت تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرى ئوخشاش بولغان هەربىر خىل سانائەت بىر سانائەت تارمىقى دەپىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىنىڭ ئوخشاش بولۇشى دېگەندە مۇنۇلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ: (1) ئوخشاش تۈردىكى مەهسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ياكى مەهسۇلاتلارنىڭ ئىقتىسادىي جەهەتتىكى ئىشلىتىلىشى ئوخشاش بولىدۇ. مەسىلەن، ئېلېكتر قۇۋۋىتى سانائىتى، كۆمۈر سانائىتى، نېفىت سانائىتى قاتارلىقلار مەهسۇلاتلىرىنىڭ ئوخشاش تۈردە بولۇشىغا قارىماي شەكىللەنگەن سانائەت تارمىقى بولۇپ هېسابلىنىدۇ، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى سانائىتى، يېمەكلىكلەر سانائىتى قاتارلىقلار مەهسۇلاتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەهەتتىكى ئىشلىتىلىشىنىڭ ئوخشاش بولۇشىغا قارىماي شەكىللەنگەن سانائەت تارمىقى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. (2) ئىشلىتىلىدىغان ئاساسلىق خام ئەشيا ۋە ماتېرىياللىرى ئوخشاش بولىدۇ، مەسىلەن، كاۋچۇك پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى

خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىندا داجەيىنىڭ تۆپ تەجرىبىلىرىنى پروليتارىيات سىياسىسىنى قوماندان قىلىش، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش؛ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ كۆرەش قىلىش روھىدا چىڭ تۇرۇش؛ دۆلەتنى سۆيىدىغان، كوللېكتىپنى سۆيىدىغان كومۇنىستىك ئىستىلدا چىڭ تۇرۇش دەپ يىغىنچاقلىغان. «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» دېگەندە ئەنە شۇ تۆپ تەجرىبىلەرنى ئۆگىنىش كۆزدە تۇتۇلغان.

10 يىللىق «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا، داجەي دادۇيىنىڭ ئاساسىي مەسئۇلى داجەيدىكى ئەزالار ئامما سىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، داجەينى سولچىل لۇشىيەننى ئىجرا قىلىشنىڭ تىپىك ئۈلگىسىگە ئايلاندۇرۇپ قويغانىدى، يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتىمۇ پارتىيىنىڭ توغرا لۇشىيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىدىن چەتلەپ كەتكەنىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن كېيىن، پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىنىڭ توغرا لۇشىيەنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاش ئارقىلىق، داجەي يېڭىباشتىن ساغلام تەرەققىي قىلىش يولىغا ماڭدى.

سانائەت تەبىئىي ماددىي بايلىقلارنى ئاچىدىغان، كېسىدىغان، توپلايدىغان ۋە تۈرلۈك خام ماتېرىياللارنى كاسىنا ئىشلەيدىغان ۋە قايتا پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان ئىجتىمائىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى. ئۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى. ئۇ قول سانائەتتىن كېلىپ چىققان، ئەمگەك قوراللىرىنىڭ ئاددىي قول سايمىنىدىن ماشىنىغا ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ، ماشىنا ئىشلىتىشنى بەلگە قىلغان يېرىك سانائەت بارلىققا كەلگەن. ئومۇمەن ئېيتقاندا، سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى مۇقىم بولىدۇ، سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى يۆتكەشكە بولىدۇ، بۇ ـ سانائەتنىڭ ئەلق ئىگىلىكىنىڭ باشقا مادىدىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بىر ئالاھىدىلىكى.

ئەمگەك ئوبيېكتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، سانائەتنى قازمىچىلىق سانائىتى ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. قازمىچىلىق سانائىتى ئېپتىدائىي، تەبىئىي ماددىي بايلىقلارنى ئوبيېكت قىلىپ، ئۇنى ئاچىدۇ ياكى يىغىدۇ، مەسىلەن، كان ئېچىش، نېفىت ئېلىش، ياغاچ كېسىش، بېلىق تۇتۇش قاتارلىق سانائەتلەر. پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى تۈرلۈك خام ئەشيا ۋە ماتېرىياللارنى ئوبيېكت قىلىپ پىششىقلاپ ئىشلەش، قۇراشتۇرۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش بىلەن، ئۇ ماتېرىياللارنىڭ شەكلىنى ياكى خاراكتېرىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇلاردىن كىشىلەرگە ئېھتىياجلىق مەھسۇلاتلارنى ياسايدۇ، مەسىلەن، مېتال تاۋلاش، ماشىنىسازلىق، توقۇمچىلىق قاتارلىق سانائەتلەر.

مەھسۇلاتنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئىشلىتىلىشىگە قاراپ، سانائەتنى يەنە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان (بىرىنچى تۈركۈم) سانائەت ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان (ئىككىنچى تۈركۈم) سانائەت دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. مەملىكىتىمىزدە ئالدىنقىسىنى ئومۇمەن «ئېغىر سانائەت» دېيىش ئادەت بولۇپ قالغان، بۇ مېتال تاۋلاش سانائىتى، يېقىلغۇ سانائىتى، ماشىنىسازلىق سانائىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ كېيىنكىسىنى ئومۇمەن «يېنىك سانائەت» دېيىش ئادەت بولۇپ قالغان.

خەلق قۇرۇلتىيىدا بەرگەن «ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات»تا مەملىكىتىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئىككى قەدىمى توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇنىڭ بىرىنچى قەدىمىدە مەملىكىتىمىزدە مۇستەقىل، بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان سانائەت سىستېمىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن قۇرۇپ چىقىش تەلەپ قىلىنغان. بۇنداق سانائەت سىستېمىسى مۇستەقىل - ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈشنى ئاساس قىلىش، چەتنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشنى قوشۇمچە قىلىش فاڭجېنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، سانائەت تارماقلىرى ئاساسەن تولۇق، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى بىرقەدەر مۇۋاپىق بولغان، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋە خەلق ئىگىلىكىنى تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىشنىڭ ئېھتىياجىنى، دۆلەت مۇداپىئەسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىنى ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشنىڭ ئېھتىياجىنى ئاساسىي جەھەتتىن قاندۇرالايدىغان سانائەت سىستېمىسىنى بەرپا قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم قەدىمى بولۇپ، مەملىكىتىمىزنى زامانىۋىلاشقان، قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك مەملىكەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنى تېزلىتىشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

سانائەتنىڭ جايلاشتۇرۇلۇشى «سانائەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، سانائەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ بىر مەملىكەت ياكى بىر رايون دائىرىسىدىكى ماكاندا تارقىلىشى ۋە بىرىكىشىنى كۆرسىتىدۇ. سانائەتنىڭ جايلىشىشىنىڭ تۈپ خاراكتېرى ۋە ئۇنىڭ ئەمەلگە ئېشىش شەكلى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمگە باغلىق بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردىكى سانائەتنىڭ تارقىلىشىنىڭ رىقابەت ئىچىدە ۋە ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە ستىخىيىلىك ھالدا شەكىللىنىدىغانلىقى ۋە تەڭشىلىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ ئورنىتىلىشى ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق راۋاجلاندۇرۇلۇشى سوتسىيالىستىك مەملىكەتتىكى سانائەتنى مۇۋاپىق جايلاشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. ئېنگېلس مۇنداق دېگەنىدى: «پەقەت ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى بىر تۇتاش ئومۇمىي پىلان بويىچە ماسلاشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرىدىغان جەمئىيەتلا سانائەتنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ ساقلىنىشى ياكى تەرەققىياتىغا ئەڭ ئۇيغۇن بولۇش پرىنسىپىغا ئاساسەن پۈتۈن مەملىكەت بويىچە جايلىشىشىغا يول قويىدۇ.»(«دىيۇرىڭغا قارشى» 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 570 - بەت)

سانائەتنىڭ جايلاشتۇرۇلۇشى تەبىئىي، ئىقتىسادىي، تېخنىكىۋى ۋە سىياسىي، ھەربىي ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ۋە چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، بۇنىڭدا ھەرقايسى مەملىكەتنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئاساس قىلىش لازىم. مەملىكىتىمىز ئاھالىسى كۆپ، يېرى كەڭ، ھەرقايسى جايلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى بەكمۇ تەكشى بولمىغان بىر چوڭ دۆلەت. سانائەتنى رايونلار بويىچە جايلاشتۇرۇش جەھەتتە، رايونلارنىڭ

تى، ياغاچ ماتېرىياللارنى پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى قاتارلىقلار. (3) ئىشلەپچىقىرىش ھۈنەرۋەن - سەنئەتنىڭ جەريانى خاراكتېر جەھەتتىن ئوخشاش بولىدۇ. مەسىلەن، خىمىيە سانائىتى قاتارلىقلار. ئادەتتە ئوخشاش تۈردىكى مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ياكى مەھسۇلاتلارنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئىشلىتىلىشىنىڭ ئوخشاش بولۇشى سانائەت تارماقلىرىنى ئايرىشنىڭ مۇھىم بەلگىسى قىلىنىدۇ. بىر سانائەت كارخانىسى ئەگەر ئوخشىمىغان كۆپ خىل مەھسۇلاتنى ئىشلەپ چىقارسا، ئىشلەپ چىقارغان ئاساسىي مەھسۇلاتنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ، ئۇ كارخانا مۇناسىپ سانائەت تارمىقىغا ئايرىلىدۇ.

سانائەت تارماقلىرى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ ۋە سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەخسۇلاشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، يېڭى سانائەت تارماقلىرى يەنە ئۈزلۈكسىز ھالدا مەيدانغا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئېلېكترون سانائىتى ماشىنىسازلىق سانائىتىدىن بۆلۈنۈپ چىقتى، يۇقىرى مولېكۇللىق بىرىكمە سانائىتى، نېفىت سانائىتى ۋە خىمىيە سانائىتىدىن بۆلۈنۈپ چىقتى.

ھەرقايسى سانائەت تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا مەلۇم باغلىنىش بولىدۇ، ئۇلار مەلۇم سانائەت نىسبەتنى ساقلىشى لازىم. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى كۆزىتىشكە ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، سانائەت تارماقلىرىنى ئېغىر سانائەت ۋە يېنىك سانائەت دەپ ئايرىشقا بولىدۇ (لېكىن شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى، ئېغىر سانائەت تارماقلىرىمۇ بىر قىسىم ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدۇ، يېنىك سانائەت تارماقلىرىمۇ بىر قىسىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدۇ)؛ سانائەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى خام ئەشيا ۋە ماتېرىيال ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئۇلارنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا پىششىقلاپ ئىشلەشنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتىنى كۆزىتىش ئۈچۈن، سانائەتنى يەنە قازمىچىلىق سانائىتى، خام ئەشيا - ماتېرىيال سانائىتى ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى، دەپ ئايرىشقا بولىدۇ؛ ھەربىي سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن خەلقە كېرەكلىك مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتىنى كۆزىتىش ئۈچۈن، سانائەتنى دۆلەت مۇداپىئە سانائىتى ۋە خەلقە كېرەكلىك بۇيۇملار سانائىتى دەپ ئايرىشقىمۇ بولىدۇ، ۋەھاكازالار. ھەر خىل نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنى تۇغرا بىر تەرەپ قىلغاندىلا، سانائەت تارماقلىرى پىلانلىق ۋە بىر - بىرىگە ماس ھالدا راۋاجلىنالايدۇ.

سانائەت سستېمىسى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا بىر - بىرى بىلەن باغلانغان بىر قاتار سانائەت تارماقلىرىدىن تەركىب تاپقان ئورگانىك بىر پۈتۈن گەۋدە. ئىجتىمائىي تۈزۈمى، تەبىئىي بايلىقى ۋە تارىخىي تەرەققىياتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ سانائەت سستېمىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ، بەزلىرىنىڭ سانائەت سستېمىسى بىرقەدەر مۇكەممەل ۋە مۇستەقىل بولىدۇ، بەزلىرىنىڭ باشقا مەملىكەتكە بېقىنىدۇ؛ بەزلىردە ھەرقايسى تارماقلار بىرقەدەر تولۇق بولىدۇ، بەزلىردە مەلۇم تارماقلارغا كۆپرەك ئېتىبار بېرىلىدۇ.

جۇ ئېنلەي 4 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك

تېخنىكا، كادىر ۋە تەجرىبە بىلەن تەمىنلەيدىغان رايون. ئۇ، سانائەتنىڭ مۇقاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدا مۇھىم رول ئويناپ ئىدۇ. ئۇ تارماق خاراكتېرلىك سانائەت بازىسى ۋە ئۇنۇمېرسال خاراكتېرلىك سانائەت بازىسى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئالدىنقىسى بىرمۇ رايوندا بايلىق مەنبەسى ۋە ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغ قاتارلىق شەرتلەرنىڭ چەكلىمىسى بىلەن، مەلۇم خىلدىكى مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى راۋاجلاندۇرۇشقا كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىدىغان سانائەت بازىسىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، مەملىكىتىمىزنىڭ ئەنشەن، پەنجىخۇا قاتارلىق پولات-تۆمۈر سانائىتى بازىلىرىغا ئوخشاش. كېيىنكىسى بىرمۇ رايوندا تېخنىكا، قاتناش ياكى بايلىق مەنبەسى قاتارلىق شەرتلەر بىرقەدەر ياخشى بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ پۇختا ئاساسى بولغانلىقى ئۈچۈن، كۆپ خىل سانائەت تارماقلىرى خېلى تەرەققىي تاپقان سانائەت بازىلىرىنى كۆرسىتىدۇ، مەسىلەن، مەملىكىتىمىزنىڭ شاڭخەي، تيەنجىن قاتارلىق سانائەت بازىلىرىغا ئوخشاش.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا، سانائەت بازىلىرى دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانى ئاساسىدا مۇقاپىق ۋە پىلانلىق ھالدا قۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ئومۇمەن شۇ جاينىڭ تەبىئىي ۋە ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۇرۇپ بېرەلەيدۇ. شۇنىڭدەك يەنە مۇناسىپ كېلىدىغان يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتى بازىلىرىنى قۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىلگىرىكى سانائەت بازىلىرىنىڭ ئىلغار ئۇسكۇنىلەرنى، مەلىكىلىك ئىشچىلار ۋە تېخنىكا خادىملارنى يەتكۈزۈپ بېرىش ھەم دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇش مەبلىغى بىلەن تەمىنلەش رولىنى جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە كاپىتالىستلار ئىگىدارچىلىق قىلىش، ئىشلەپچىقىرىشنى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە ئېلىپ بېرىش ۋە رىقابەت ئۈزلۈكسىز كۈچەيىپ بېرىشى ئاساسىدا ستىخىيىلىك ھالدا شەكىللەنگەن سانائەت بازىلىرى كۆپ ھاللاردا مۇقاپىق بولمايدۇ.

ئېنېرگىيە مەنبەسى تۆرلۈك ئېنېرگىيىنى ھاسىل قىلىدىغان بايلىق مەنبەسى. ئادەتتە تەبىئەت دۇنياسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئېنېرگىيە مەنبەسى «بىر قېتىملىق ئېنېرگىيە مەنبەسى» دېيىلىدۇ، مەسىلەن، كۆمۈر، نېفىت، تەبىئىي گاز، سۇ ئېنېرگىيىسى، شامال ئېنېرگىيىسى، يادرولۇق يېقىلغۇ، جانلىقلار ئېنېرگىيىسى، قۇياش ئېنېرگىيىسى، يەر ئىسسىقلىقى ئېنېرگىيىسى، دېڭىز سۈيىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى ۋە قايتىشى بىلەن ھاسىل بولىدىغان ئېنېرگىيە قاتارلىقلار؛ بىر قېتىملىق ئېنېرگىيە مەنبەسىدىن بەزىسىتە ياكى ۋاستىلىك ھالدا باشقا خىل ۋە شەكىلدىكى ئېنېرگىيە مەنبەسىگە ئايلاندۇرۇلغان ئېنېرگىيە مەنبەسى «ئىككى قېتىملىق ئېنېرگىيە مەنبەسى» دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئېلېكتر، بېنزىن، كېرسىن، دىزىل مېيى، كوكس، كۆمۈر گازى، پاتقاق گازى، قالدۇق ئىسسىقلىق، ھىدروگېن قاتارلىقلار. «بىر قېتىملىق ئېنېرگىيە مەنبەسى» ئىشلىتىلگەندىن كېيىنكى قايتا پەيدا بولۇش خاراكتېرىگە قاراپ مۇنداق چوڭ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ: بىر تۈرى ئۈزاق ۋاقىتلىق گېئولوگىيىلىك يىل - دەۋرىنى باشتىن كەچۈرۈپ شەكىللەنگەن، قېزىۋېلىنغاندىن كېيىن قىسقا مۇددەت ئىچىدە قايتا پەيدا بولمايدىغان ئېنېرگىيە مەنبەسىسى بولۇپ، بۇ «قايتا پەيدا بولمايدىغان ئېنېرگىيە مەنبەسى» دەپ

ئۇيغۇر كتاب تۈرى بىكىتى
www.uyghurkitap.com

ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشى ئەمەسلىكىدىن ئىبارەت ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتنى ئېتىراپ قىلىپ ۋە ئاڭلىق ھالدا تەتبىقلاپ، مەبلەغنىڭ ئۈنۈمى يۇقىرى بولىدىغان، ئۈنۈمى تېز كۆرۈلىدىغان رايونلاردا سانائەتنى تېخىمۇ تېز راۋاجلاندۇرۇشقا ئالدى بىلەن كاپالەتلىك قىلىش، شۇ ئارقىلىق پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلىتىش، شۇنىڭ بىلەن بىللە پەيدىنپەي كۈچ توپلاپ، ئىقتىسادى تەرەققىي تاپمىغان رايونلارنى قەدەم - باسقۇچلۇق ھالدا ئېچىپ، يېڭى سانائەت بازىلىرىنى قۇرۇپ، ھازىر بار سانائەت بازىلىرىدىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن يېڭى سانائەت بازىلىرىنى ئېچىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئوبدان بىر تەرەپ قىلىش لازىم. ھەرقايسى جايلارنىڭ ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇشقا، شۇ جاينىڭ تەبىئىي، ئىقتىسادىي ۋە تېخنىكا شارائىتىنى ئاساس قىلىپ، يېتىشسىزلىكىنى تۈگىتىپ، ئارتۇقچىلىقى ۋە ئۈستۈنلۈكىنى جارى قىلدۇرۇپ، شۇ جايدا سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ۋە مۇۋاپىق تۈزۈلمىسىنى شۇ جاينىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ئىش كۆرگەن ھالدا بەلگىلەش لازىم. دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، بازار ئارقىلىق تەڭشەشنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، رىقابەتلىشىشكە كاپالەتلىك قىلىپ، بىرلىشىشنى ئىلگىرى سۈرۈش، جايلار ئوتتۇرىسىدا ئىش تەقسىم قىلىۋېلىپ ھەمكارلىشىشنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ، ئۆزئارا يېتىشسىزلىكلەرنى تولۇقلاش، شارائىت بىلەن ھېسابلاشماي، ئىقتىسادىي ئۈنۈم بىلەن كارى بولماي، ئۆز رايونىدا مۇستەقىل، مۇكەممەل سانائەت سىستېمىسىنى قۇرىدىغان قىلىقلاردىن ساقلىنىش لازىم. سانائەت ئورنىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا، سانائەتنىڭ تېخنىكا ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئىچكى باغلىنىشىغا ۋە زامانىۋى شەھەرلەردىكى جامائەت مۇئەسسىسلىرىنىڭ ئىقتىسادىي كۆلىمىگە شۇنىڭدەك مۇھىتنى ئاسراش تەلىپىگە ئاساسەن، سانائەت شەھەرلىرىنىڭ مۇۋاپىق كۆلىمىنى بەلگىلەپ، ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى زىچ بولغان، بايلىق مەنبەسىدىن ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنالايدىغان كارخانىلارنى مەركەزلىك ھالدا يۈرۈشلەشتۈرۈپ جايلاشتۇرۇش، ئۇلارنى بىر-بىرى بىلەن مۇناسىۋەتسىز قىلىپ قويىدىغان ۋە ھەددىدىن ئارتۇق مەركەزلەشتۈرۈپ قويىدىغان خاھىشلاردىن ساقلىنىش؛ چوڭ شەھەرلەرنىڭ كۆلىمىنى قاتتىق تىزگىنلەپ، ئوتتۇرا ۋە كىچىك شەھەرلەرنى ھەم چوڭ شەھەر ئەتراپىدىكى ھەمراھ شەھەرلەرنى كۆپرەك قۇرۇپ، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنىڭ، شەھەر بىلەن يېزىنىڭ بىرلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئىشلەپچىقىرىشقا پايدا يەتكۈزۈش، تۇرمۇشقا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش لازىم. زاۋۇتنىڭ ئورنىنى تاللاشتا مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش، ئايلاندۇرۇش ۋە ئىستېمال قىلىش جەھەتتىكى ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن، زاۋۇتنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە خام ئەشيا، يېقىلغۇ، ئېنېرگىيە يەتكۈزۈپ بېرىدىغان جايغا ياكى مەھسۇلات ئىستېمال قىلىنىدىغان جايغا يېقىن يەردە قۇرۇش، شۇنىڭ بىلەن مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئايلاندۇرۇش جەريانىدىكى ئەمگەك سەرپىياتىنى تۆۋەنلىتىپ، ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش لازىم.

سانائەت بازىسى سانائەت بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان ۋە مەركەزلەشكەن ھەمدە باشقا رايونلارنى مۇناسىۋەتلىك مەھسۇلات،

تەرەققىيات يۈزلىنىشتىن قارىغاندا، ئاتوم ئېنېرگىيىسى، ھىدروگېن ئېنېرگىيىسى، يەر ئاستىقلىقى ئېنېرگىيىسى، قۇياش ئېنېرگىيىسى قاتارلىقلار كەلگۈسى دۇنيانىڭ يېڭى ئېنېرگىيە مەنبەسىنىڭ تۈۋرۈكى بولۇپ قالغۇسى.

خام ئەشيا - ماتېرىيال سانائىتى خام ئەشيا - ماتېرىيال ئىشلەپچىقىرىدىغان سانائەت. مەسىلەن، پولات - تۆمۈر سانائىتى، كۆمۈر سانائىتى، رەڭلىك مېتال سانائىتى، نېفىت سانائىتى، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى سانائىتى، خىمىيە سانائىتىگە كېرەكلىك خام ئەشيالار سانائىتى قاتارلىق سانائەت تارماقلىرىغا ئوخشاش.

سانائەتتە، ئادەتتە، ئەمگەك ئوبيېكتى قىلىنىدىغان قازمچىلىق سانائىتى مەھسۇلاتى بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى «خام ئەشيا» دەپ ئاتىلىدۇ، مەسىلەن، كۆمۈر، رۇدا، نېفىت، پاختا قاتارلىقلار. ئەمگەك ئوبيېكتى قىلىنىپ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ئەشيالار «ماتېرىيال» دەپ ئاتىلىدۇ، مەسىلەن، پولات ماتېرىيال، سېمونت، پاختا يىپ قاتارلىقلار. بۇ ئىككىسىنى بىرلەشتۈرسە، «خام ئەشيا - ماتېرىيال» دېيىلىدۇ.

خام ئەشيا - ماتېرىيالنىڭ سانائەت قۇرۇلۇشىغا بولغان تەسىرى كۆپ تەرەپلىمە بولىدۇ. مەسىلەن، خام ئەشيانىڭ تارقىلىشى سانائەتنىڭ تارقىلىشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ، خام ئەشيانىڭ سۈپىتى مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. خام ئەشيانىڭ خۇسۇسىيىتى مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ ھاسىلاتىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، خام ئەشيانىڭ يېقىلغۇلۇقلۇق بولۇشى ياكى پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. خام ئەشيا - ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەشنى ئۈزلۈكسىز يېگىلىغان ۋە كېڭەيتكەن-دىلا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

خام ئەشيا - ماتېرىيال سانائىتىنىڭ تەرەققىيات كۆلىمى ۋە سۈرئىتى پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ شۇنىڭدەك پۈتكۈل سانائەتنىڭ تەرەققىيات كۆلىمى ۋە سۈرئىتىنى بەلگىلەيدۇ، ئۇ پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

قازمچىلىق سانائىتى «قېزىش - كېسىش سانائىتى»، «ئېچىش سانائىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، سانائەتتە تەبىئەت دۇنياسىدىن (مەسىلەن، يەر ئاستى قېزىلمىلار، سۇ، ھاۋا بوشلۇقى، تاغ ئورمانلىرى قاتارلىقلاردىن) تۈرلۈك خام ماتېرىيال ۋە يېقىلغۇلارنى ئالىدىغان تارماقلارنى كۆرسىتىدۇ. قازمچىلىق سانائىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭ ئەمگەك ئوبيېكتى تەبىئەت دۇنياسىدا ئۆزۈن مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. قازمچىلىق سانائىتى كېرەكلىك مىنېرال ماددىلارنى كولاپ ئېلىشنى ۋە تەبىئىي ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك خاراكتېرىدىكى بايلىقلارنى يىغىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئادەتتە قارا مېتال رۇدىلىرى، رەڭلىك مېتال رۇدىلىرى، غەيرىي مېتال رۇدىلىرىنى قازىدىغان(مەسىلەن، كۆمۈر كولايدىغان، نېفىت ئالىدىغان، خىمىيىۋى كانلارنى ئاچىدىغان، توپا، قۇم، شېغىل كولايدىغان، ئوتقا چىدامليق تاش- توپىلارنى كولايدىغان) سانائەتنى كۆرسىتىدۇ. يەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، قازمچىلىق سانائىتىنىڭ يېگى تارماقلىرى ئۈزلۈكسىز كۆپىيىپ بارىدۇ، مەسىلەن، ھاۋادىن قۇياش نۇرىنى يىغىدىغان قۇياش ئېنېرگىيىسى سانائىتى، ھاۋادىن بىۋاستە ھالدا ئوكسىگېن ۋە ھىدروگېن ئالىدىغان سانائەت ۋە باشقىلار. قازمچىلىق سانائىتى ئاساس سانائەتنىڭ

www.uyghurkitap.com

ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، كۆمۈر، نېفىت، تەبىئىي گاز، مايلىق سىلانېس، تاردانىچىلىرى قاتارلىق مىنېرال يېقىلغۇلار شۇنىڭدەك ئۇران، تورىي، لىتىي قاتارلىق يادرولۇق يېقىلغۇلار؛ يەنە بىر تۈرى «قايتا پەيدا بولىدىغان ئېنېرگىيە مەنبەسى» بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىشلىتىشى بىلەن كۈندىن - كۈنگە ئازىيىپ كەتمەيدۇ، مەسىلەن، سۇ كۈچى، دېڭىز سۈيىنىڭ كۆتۈرۈلۈپ قايتىشىدىن ھاسىل بولغان ئېنېرگىيە، قۇياش ئېنېرگىيىسى، شامال ئېنېرگىيىسى، دېڭىز - ئوكيان ئىسسىقلىقى ئېنېرگىيىسى، دېڭىز ئېقىمى ئېنېرگىيىسى شۇنىڭدەك ئورگانىك ماددا ۋە ئۇنىڭدىكى كېرەكسىز نەرسىلەردىن چىقىرىۋېلىنىدىغان يېقىلغۇ قاتارلىقلار.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىنسانلار ئېنېرگىيە مەنبەسىدىن پايدىلىنىش دائىرىسىنى پەيدىنپەي كېڭەيتىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئېنېرگىيە مەنبەسىدىن پايدىلىنىش تارىخى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى بىلىپ ۋە بويسۇندۇرۇپ، پەن - تېخنىكا ئىنقىلابىنى ئىشقا ئاشۇرۇش تارىخى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تارىختا ئىنسانلار جەمئىيىتى تۆۋەندىكى بىرنەچچە ئېنېرگىيە مەنبەسى دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن: ئوت - چۆپ ۋە ئوتۇن - ياغاچ يېقىلغۇلىرى، سۇ كۈچى، ئۇلاغ كۈچى ئاساسىي ئېنېرگىيە مەنبەسى قىلىنغان دەۋردە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ناھايىتى تۆۋەن بولغان. XVIII ئەسىردە كاپىتالىستىك سانائەت ئىنقىلابىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى ۋە پار ماشىنىسىنىڭ ئىشلىتىلىشى كۆمۈرنى سانائەتنىڭ ئاساسلىق ئېنېرگىيىسىگە ئايلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە تېزلەتتى. نېفىت بىلەن تەبىئىي گاز ناھايىتى ياخشى فىزىكىلىق ۋە خىمىيىلىك ئىقتىدارغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىچىدىن يانىدىغان دۋىگاتېلنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىشىگە ئەگىشىپ، نېفىت سانائىتىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولدى، مۇشۇ ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، دۇنيا بويىچە ئېنېرگىيە سەرپىياتىنىڭ تەركىبىدە نېفىت كۆمۈردىن ئېشىپ چۈشۈپ بىرىنچى ئورۇنغا ئۆتتى. 1973 - يىلى دۇنيا بويىچە «نېفىت كرىزىسى» بولغاندىن بۇيان، سانائىتى تەرەققىي تاپقان بەزى مەملىكەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئېنېرگىيە سىياسىتىنى باشقىدىن تەكشۈرۈپ بېكىتىپ، كۆمۈرنى بۇنىڭدىن كېيىنكى ئاساسلىق ئېنېرگىيە مەنبەسى قىلىش فاڭجېنىنى بەلگىلىدى، كۆمۈرنى پىششىقلاپ ئىشلەپ ئىككى قېتىملىق ئېنېرگىيە مەنبەسىگە ئايلاندۇرۇشنىڭ يېڭى تېخنىكىسىنى — گازلاشتۇرۇش ۋە سۇيۇقلاشتۇرۇشنى تەتقىق قىلىشنى كۈچەيتتى، شۇنىڭ بىلەن كۆمۈرنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا يېڭىباشتىن ئېتىبار بېرىلدى. ئېنېرگىيە مەسىلىسى ھازىرقى دۇنيا ئەللىرى ئومۇمىيۈزلۈك كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان زور مەسىلە، ھەرقايسى ئەللەر دائىمىي ئېنېرگىيە مەنبەسىنى زور كۈچ سەرپ قىلىپ، راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنى يېڭى ئېنېرگىيە مەنبەسىنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنىڭ تېخنىكىسىنى يېڭىلاش يولىدا ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىشقىمۇ تەييارلانماقتا. ئاتوم ئېنېرگىيىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىشى ئېنېرگىيىگە ئائىت پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا بىر قېتىملىق سەكرەش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ غايەت زور بولغان چەكسىز يېڭى ئېنېرگىيە مەنبەسىنى ئاچتى،

مەبلىغى كۆپ بولىدۇ. ئاساس سانائەت ،تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ياسايدىغان تارماقلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە باشقا تارماقلارنىڭ ئۆزى ئۈچۈن تەرەققىيات شارائىتى يارىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئۇ پۈتكۈل سانائەتتىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ، بولۇپمۇ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى بولغان يېزا ئىگىلىكىدىن ئايرىلغان ھالدا ئۆز ئالدىغا ۋە تولۇمۇ گەۋدىلىك سۈرئەتتە تەرەققىي قىلالمايدۇ.

ئېغىر سانائەت «يېنىك سانائەت» كە تەڭداش قىلىپ ئېيتىلغان. بۇ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنى مادديي، تېخنىكا ئاساسى بىلەن تەمىنلەيدىغان سانائەت. ئىلگىرى سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ بىرلىك سىغىمچانلىقىنىڭ ئېغىر - يېنىك بولۇشى ئېغىر سانائەت بىلەن يېنىك سانائەتنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىنىپ، سىغىمچانلىقى مەلۇم دەرىجىدە ئېغىر بولغان مەھسۇلاتلار ئېغىر سانائەت مەھسۇلاتى، بۇنداق مەھسۇلاتنى ياسايدىغان تارماقلار «ئېغىر سانائەت» دەپ ئاتالغان. سوۋېت ئىتتىپاقى بولسا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان سانائەت تارماقلىرىنى ئېغىر سانائەت دەپ ئاتايدۇ. مەملىكىتىمىزدىمۇ ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان سانائەتنى ئېغىر سانائەت دەپ ئاتاش ئادەت بولۇپ قالغان. ئېغىر سانائەت قازىمچىلىق سانائىتى، خام ئەشيا - ماتېرىيال سانائىتى، يېقىلغۇ - ئېنېرگىيە سانائىتى، ماشىنىسازلىق سانائىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئېغىر سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئىشلىتىلىشىگە قاراپ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپ چىقىرىدىغان ئېغىر سانائەت ۋە كۆمۈر قاتارلىقلار.

ماشىنا بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش قول ئەمگىكىنىڭ ئورنىنى باسقان تېخنىكا تەرەققىياتى شارائىتىدىكى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان ئېغىر سانائەت يېزا ئىگىلىكى بىلەن يېنىك سانائەتنىڭ سۈرئىتىدىن تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇلۇشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنى زامانىۋىلاشقان تېخنىكا بىلەن قوراللاندۇرغىلى بولىدۇ. لېكىن ئېغىر سانائەتمۇ يېزا ئىگىلىكىدىن، يېنىك سانائەتتىن ئايرىلغان ھالدا بەك تېز تەرەققىي قىلىپ كېتىشمۇ بولمايدۇ، ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدىكى كونكرېت ئېھتىياجنى قاراپ، ئۇنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم.

مەملىكىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى «يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس، سانائەتنى يېتەكچى قىلىش»تىن ئىبارەت باش فاكتورىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئىلىپ بېرىلىدۇ، ئېغىر سانائەت بىلەن يېنىك سانائەت، يېزا ئىگىلىكىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى ھەل قىلىشقا ئەھمىيەت بەرگەندىلا، ئېغىر سانائەتنى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنى تېزدىن يېتىلدۈرۈش - ئۈسكۈنىلەر بىلەن تەمىنلەيدىغان قىلغىلى ھەم ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىياتىغا يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەتنىڭ مۇناسىپ تەرەققىياتى بىلەن كاپالەتلىك قىلغىلى، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ بىر - بىرىگە

مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ، ئۇ پىششقلاپ ئىشلەش سانائىتىنى خام ئەشيا بىلەن تەمىنلەيدۇ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، قازمىچىلىق سانائىتىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش لازىم.

پىششقلاپ ئىشلەش سانائىتى قازمىچىلىق سانائىتىنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى، يەنى ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششقلاپ ئىشلەيدىغان ياكى پىششقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى قايتا پىششقلاپ ئىشلەيدىغان سانائەت. پىششقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ ئەمگەك ئوبيېكتى ئىنسانلارنىڭ ئەمگىكى سىڭگەن نەرسىلەر بولۇپ، قازمىچىلىق سانائىتىنىڭ ئەمگەك ئوبيېكتىغا ئوخشايدۇ. پىششقلاپ ئىشلەش سانائىتى دېگەندە، ئادەتتە، قارا مېتاللارنى ئېرىتىش ۋە ئۇنى پىششقلاپ ئىشلەش سانائىتى، رەڭلىك مېتاللارنى ئېرىتىش ۋە ئۇنى پىششقلاپ ئىشلەش سانائىتى، ئېلېكتر سانائىتى، كۆمۈرنى يۇيۇش ـ تاللاش، نېفتنى پىششقلاپ ئىشلەش سانائىتى، خىمىيە سانائىتى (خىمىيەۋى رۇدىلارنى ئېچىش سانائىتى بۇنىڭ سىرتىدا)، ماشىنىسازلىق سانائىتى، ياغاچ ماتېرىياللارنى پىششقلاپ ئىشلەش سانائىتى، يېمەكلىكلەر سانائىتى، توقۇمىچىلىق، تىككۈچىلىك ۋە خۇرۇمچىلىق سانائىتى قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. پىششقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ تەرەققىيات كۆلىمى ۋە سۈرئىتى ئۇ ئۆزى پىششقلاپ ئىشلەيدىغان خام ئەشيا ـ ماتېرىيال سانائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ.

ئاساس سانائەت ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان سانائەت. 1964 ـ يىلى ماۋزېدۇڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ «ئىككى مۇشتى ۋە بىر كاسىسى»ئۈستىدە توختالغاندا، ئاساس سانائەت بىر مۇشت، دۆلەت مۇداپىئە سانائىتى بىر مۇشت، يېزا ئىگىلىك ـ كاسا، دەپ ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئاساس سانائەت دېگەندە، شۇ چاغدا ئېغىر سانائەتنى قوراللاندۇرىدىغان پولات ـ تۆمۈر سانائىتى، ماشىنىسازلىق سانائىتى، كۆمۈر سانائىتى قاتارلىق تارماقلار كۆزدە تۇتۇلاتتى، كېيىنكى چاغلاردا مەملىكىتىمىزدىكى ئىقتىسادشۇناسلار ئېغىر سانائەتنىڭ ئۆزىنى قوراللاندۇرىدىغان ئېغىر سانائەت تارماقلىرىنى «ئاساس سانائەت» دەيدىغان بولدى. ئۇ ـ ئېغىر سانائەتنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، ئۇنىڭ مەھسۇلاتى توغرىسىدىن توغرا يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن تېخنىكا ئۈچۈن خىزمەت قىلماي، بەلكى ئاساسەن ئېغىر سانائەتنىڭ ئۆزىنى ئەمگەك ۋاستىسى ۋە ئەمگەك ئوبيېكتى بىلەن تەمىنلەيدۇ. ھازىر مەملىكىتىمىزدە، ئومۇمەن، مېتال تاۋلاش سانائىتى، نېفت سانائىتى، كۆمۈر سانائىتى، ئېلېكتر سانائىتى، خىمىيە سانائىتى، ماشىنىسازلىق سانائىتى قاتارلىقلار «ئاساس سانائەت» دەپىلىدۇ.

ئاساس سانائەت ـ سانائەتنى بولۇپمۇ ئېغىر سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ماددىي ئاساسى دۇر. ئاساس سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش مەملىكىتىمىزدە مۇستەقىل، بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان سانائەت سىستېمىسى ۋە خەلق ئىگىلىكى سىستېمىسىنى قۇرۇشتا، مەملىكىتىمىزدە سوتسىيالىستىك تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئاساس سانائەتنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭ ئورگانىك تەركىبى يۇقىرى بولىدۇ، ئۇ تېخنىكا كۆپ ئۇسكۇنىگە ئېھتىياجلىق، ئۇنىڭ قۇرۇلۇش دەۋرى ئۇزۇن، ئىگىلەيدىغان

ئۇنىڭ ئاساسلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئېشىشىنى ئىچكى سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ئېشىشى ۋە ئېكسپورتنىڭ ئېشىشىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇش كېرەك. ئىچكى بازار بىلەن ئېكسپورتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، يېنىك سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتىنى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ، رەڭ ۋە تۈرلىرىنى كۆپەيتىپ، زور بىر تۈركۈم ئەلا سۈپەتلىك ۋە داڭلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەشكە تىرىشىش لازىم.

دۆلەت مۇداپىئە سانائىتى يەنى «ھەربىي سانائەت». بۇ بىۋاستە ھالدا دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن قورال ـ ياراق، قاتناش قوراللىرى، چارلاش ۋاستىلىرى، خەۋەرلىشىش ـ ئالاقىلىشىش ۋاستىلىرى ۋە قوماندانلىق قىلىش ئۈسكۈنىلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان سانائەت تارمىقى. ئۇ ئۇرۇشنىڭ ئوبيېكتىپ ئېھتىياجى بىلەن مەيدانغا كەلگەن، ھەربىي سانائەت ئۇرۇشنىڭ مەنبەسى دۇنيادىن قۇرۇتۇلغانغا قەدەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

دۆلەت مۇداپىئە سانائىتى بىر دۆلەتنىڭ مىللىي مۇستەقىللىكىنى قوغداش، چەتئەللىكلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىش ۋە ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش، خەلقنىڭ تىنچ تۇرمۇشىنى قوغداش جەھەتلەردە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇ سەۋەبتىن مەملىكىتىمىز خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى تۈزگەندە، ئۇنى مۇۋاپىق نىسبەتتە ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ.

سوتسىيالىستىك دۆلەت مۇداپىئە سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇشتا پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنى بولۇپمۇ ئاساس سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشقا تايىنىدۇ. ئاساس سانائەتنىڭ ۋە پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلەتكەندىلا، دۆلەت مۇداپىئە سانائىتى كۈچلۈك ئاساسقا ئىگە بولالايدۇ، دۆلەت مۇداپىئەسىنى تېخىمۇ تېز زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ. دۆلەت مۇداپىئە سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇشتا، «ھەربىي ئېھتىياج بىلەن خەلق ئېھتىياجىنى بىرلەشتۈرۈش»، «ئادەتتىكى چاغلاردىكى ئېھتىياج بىلەن ئۇرۇش ۋاقتىدىكى ئېھتىياجنى بىرلەشتۈرۈش» كە دىققەت قىلىش لازىم. تىنچلىق مەزگىلىدە، دۆلەت مۇداپىئە سانائىتى خەلق ئېھتىياجىنى ئاساس قىلىدىغان سانائەتنىڭ قىسمەن ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئۆتىشىگە ياردەم بېرىشى ۋە ئۇنى ئۇستىگە ئېلىشى؛ خەلق ئېھتىياجىنى ئاساس قىلغان سانائەتمۇ ئېھتىياج ۋە ئىمكانىيەتكە قاراپ، ھەربىي سانائەتنىڭ قىسمەن ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئېلىشى، شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش ۋاقتىدا تېزدىن ھەربىي سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا ئۆتەلەيدىغان بولۇش ئېھتىياجىغا ماسلىشىشى لازىم.

بەش كىچىك سانائەت مەملىكىتىمىزنىڭ بەزى رايون ۋە ناھىيىلىرى 60 ـ يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئۆزىنىڭ بايلىق شارائىتى ۋە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ۋە ئۆز شارائىتىغا ياراشا ئىش كۆرۈپ راۋاجلاندۇرغان كىچىك پولات ـ تۆمۈر سانائىتى، كىچىك كۆمۈر سانائىتى، كىچىك خىمىيىۋى ئوغۇت سانائىتى، كىچىك سېمونت سانائىتى، كىچىك ماشىنىسازلىق سانائىتى قاتارلىق كىچىك تىپتىكى سانائەتلەرنىڭ ئېيتىلىشى. مەملىكىتىمىزنىڭ ۋىلايەت، ناھىيىلىرىنىڭ سانائىتى غايەت زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى، نۇرغۇن كارخانىلارنىڭ كۆلىمى كىچىك تىپتىكى سانائەت دائىرىسىدىن چىقىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى باشقۇرۇشمۇ «بەش كىچىك سانائەت» دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتتى، شۇڭا «بەش

ماسلاشقان هالدا تەرەققىي قىلىشىنى تېزلەتتىش، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاش، دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ماددىي ئاساس يارىتىپ بېرىدىغان قىلغىلى بولىدۇ.

يېنىك سانائەت «ئېغىر سانائەت»كە تەڭكەش قىلىپ ئېيتىلغان. ئىلگىرى سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ بىرلىك سىغىمچانلىقىنىڭ ئېغىر - يېنىك بولۇشى ئېغىر سانائەت بىلەن يېنىك سانائەتنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىنىپ، سىغىمچانلىقى مەلۇم دەرىجىدە يېنىك بولغان مەھسۇلاتلار يېنىك سانائەت مەھسۇلاتى دېيىلگەن؛ بۇنداق مەھسۇلاتنى ياسايدىغان تارماقلار يېنىك سانائەت دەپ ئاتالغان. سوۋېت ئىتتىپاقى بولسا ئاساسەن ئادەتتىكى ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان سانائەت تارماقلىرىنى يېنىك سانائەت دەپ ئاتايدۇ. مەملىكىتىمىزدىمۇ ئاساسەن تۇرمۇشقا كېرەكلىك ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان سانائەتنى يېنىك سانائەت دەپ ئاتاش ئادەت بولۇپ قالدى. يېنىك سانائەت مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى خام ئەشيا قىلىدىغان يېنىك سانائەت، مەسىلەن، پاختا، يۇڭ، كەندىر، يىپەك توقۇمچىلىقى، تىككۈچىلىك، تۇرۇم ياساش ۋە خۇرۇم بۇيۇم ئىشلەش سانائىتى، قەغەز مەھسۇلاتى ۋە قەغەزچىلىك سانائىتى، شۇنىڭدەك يېمەكلىك سانائىتى. (2) يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بولمىغان مەھسۇلاتلارنى خام ئەشيا قىلىدىغان يېنىك سانائەت، مەسىلەن، كۇندىلىك تۇرمۇشقا كېرەكلىك مېتال بۇيۇم ۋە خىمىيىۋى بۇيۇملار سانائىتى، خىمىيىۋى تالا ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى سانائىتى، تۈز ئىشلەش، تۇرمۇشقا كېرەكلىك ئەينەك، فارفور بۇيۇملار سانائىتى، شۇنىڭدەك تۆمۈردىن ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى، بامبۇك ۋە ياغاچ دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساش سانائىتى، قورال - سايمان سانائىتى ۋە باشقىلار. يېنىك سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، خام ئەشيا مەنبەسىنى كەڭ ئېچىپ، يېزا ئىگىلىكىدىن كېلىدىغان خام ئەشيانى تەرتىپ كۆپەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەيرىي يېزا ئىگىلىكىدىن كېلىدىغان خام ئەشيالارنىڭ يېنىك سانائەت خام ئەشيالىرى ئىچىدىكى نىسبىتىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرۇش لازىم. يېنىك سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئىشلىتىلىشىگە قاراپ تۇرمۇش ئىستېمالىنىڭ ئېھتىياجى يەنى تۇرمۇش ۋاستىلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ؛ ئاز قىسمى ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالىنىڭ ئېھتىياجى يەنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، مەسىلەن، سانائەتكە كېرەكلىك رەخت ۋە قەغەز قاتارلىقلار.

يېنىك سانائەت، ئومۇمەن، مەبلەغنىڭ ئايلىنىشى بىرقەدەر تېز، قۇرۇلۇش ۋاقتى بىرقەدەر قىسقا بولۇش ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇنىڭغا مەبلەغ ئاز كېتىدۇ، ئۇنىڭدىن كېلىدىغان پايدا كۆپ بولىدۇ ۋە ئۇ خەلقنىڭ تۇرمۇشى بىلەن كەڭ ۋە زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ، ئۇنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى زور مىقداردا ئېكسپورت قىلىشقىمۇ بولىدۇ. يېنىك سانائەتنى كۆپرەك تەرەققىي قىلدۇرغاندا، ھەم خەلقنىڭ تۇرمۇشى ۋە تاشقى سودىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى، ھەم زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن مەبلەغ جۇغلىغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، يېنىك سانائەتنى تېز راۋاجلاندۇرۇشقا ئادەم كۈچى، مالىيە كۈچى ۋە ماددىي كۈچ قاتارلىق جەھەتلەردىن كاپالەتلىك قىلىپ،

ئەملکه ئاشۇرۇلىدۇ؛ مۇستەقىل - ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش شەرتى ئاستىدا، خەلق ئاممىسىغا تايانغان، ئۆز مەملىكىتىنىڭ بايلىق مەنبەسىدىن پايدىلانغان، ئاساسەن ئىچكى جۇغلانمىغا تايانغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە چەتئەلنىڭ ئىلغار پەن - تېخنىكىسىنى پىلانلىق كىرگۈزگەن ۋە پايدىلىنىشقا مۇمكىن بولىدىغان بارلىق تاشقى كۈچتىن پايدىلانغان هالدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. سوتسیالیستیک سانائەتلەشتۇرۇشنىڭ مەقسىتى يۇكسەك تېخنىكا ئاساسىدا ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆزلۈكسىز ئاشۇرۇپ ۋە مۇكەممەللەشتۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېهتىياجىنى تېخىمۇ ياخشى قاندۇرۇشتىن؛ خەلق ئىگىلىكىنى ۋە پەن - تېخنىكىنى، دۆلەت مۇداپىئەسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن؛ يەككە ئۇششاق دېهقان ئىگىلىكىنى سوتسیالیستیک يېرىك يېزا ئىگىلىكىگە ئايلاندۇرۇپ، سوتسیالیزمنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىنى مۇستەهكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى مۇستەهكەملەش ۋە كۈچەيتىشتىن؛ ئۈچ چوڭ پەرقنى — ئىشچىلار بىلەن دېهقانلار ئوتتۇرىسىدىكى، شەهەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى، ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى پەيدىنپەي تۈگىتىپ، كومموننىزمغا ئۆتۈش ئۈچۈن ماددىي شەرت - شارائىت هازىرلاشتىن ئىبارەت.

بىردۆلەتنىڭ سانائەتلىشىش سەۋىيىسى ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئەمەلىي كۈچىگە، دۆلەت مۇداپىئەسى جەهەتتىكى ئەمەلىي كۈچىگە ۋە خەلقئارادىكى ئورنى هەم رولىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

جۇڭگو — ئاهالىسى كۆپ، يېرى كەڭ، بايلىقى مول، ئەمما ئىقتىساد، تېخنىكا، دۆلەت مۇداپىئەسى قاتارلىق جەهەتلەردە بىرقەدەر ئارقىدا قالغان چوڭ سوتسیالیستیک مەملىكەت، سوتسیالیستیک سانائەتلەشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش جەريانىدا، زامانىۋى پەن - تېخنىكا بىلەن قوراللانغان، تۈرى بىرقەدەر تولۇق بولغان، تۈزۈلمىسى بىرقەدەر ماسلاشقان، جايلارغا تارقىلىشى بىرقەدەر مۇۋاپىق بولغان سانائەت سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش هەمدە مۇشۇنداق سانائەت سىستېمىسى ئارقىلىق خەلق ئىگىلىكىنىڭ يېزا ئىگىلىكى، بىناكارلىق، قاتناش - تىرانسپورت قاتارلىق باشقا تارماقلىرىغا ئىلغار پەن - تېخنىكا ئۈسكۈنىلىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىشى زۆرۈر ۋە شۇنداق قىلىشقا ئىمكانىيەتمۇ بار.

مۇشۇنداق سانائەت سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن، جۈڭگودا يېزا ئىگىلىكىنىڭ نىسبىتى زور، يېزا ئىگىلىك ئاهالىسى كۆپ، ئەسلىدىكى تېخنىكا سەۋىيىسى تۆۋەن، ئەمگەك كۈچلىرى بايلىقى ۋە تەبىئىي بايلىقى بىرقەدەر مول بولۇشتەك ئەهۋالنى ئاساس قىلىپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈشنى ئاساس، چەتئەلگە ياردەمنى قولغا كەلتۈرۈشنى قوشۇمچە قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكى بىلەن يېنىك سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا ئېغىر سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇپ، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى بىللە راۋاجلاندۇرۇش، مەهەللىۋى ئۇسۇلدا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن زامانىۋى ئۇسۇلدا ئىشلەپچىقىرىشنى بىرلەشتۇرۇش، چوڭ تېپتىكى كارخانىلار بىلەن ئوتتۇرا ۋە كىچىك تېپتىكى كارخانىلارنى بىرلەشتۇرۇش، مەركەزنىڭ ئاكتىپلىقى بىلەن جايلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش لازىم.

ن. جۇڭگونىڭ سانائەتلەشتۇرۇش يولى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

كىچىك سانائەت» دېگەن بۇ ئاتالغۇ مەملىكىتىمىزنىڭ ئۇلايەت، ناھىيىلىرىدىكى سانائەتنىڭ ھالىتىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان بولۇپ قالدى.

جامائەت ئىشلىرى شەھەرلەردە ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن يولغا قويۇلغان تۆۋەنلۈك سانائەت خاراكتېرىدىكى مۇلازىمەتچىلىك ئىشلىرىدۇر. بۇ مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: شەھەرلەردىكى جامائەت قاتنىشى (مەسىلەن، ئاپتوبۇس، تىرامۋاي ـ تراللىبۇس، يەر ئاستى تۆمۈريولى، كىچىك كېمىسى، كىرا ماشىنىسى قاتارلىقلار)، تېلېفون، شەھەرلەرگە كېرەكلىك قۇۋۋەت كۈچى (مەسىلەن، توك، ئىسسىقلىق، كۆمۈر گازى قاتارلىقلار)، شەھەرلەردىكى ئۆي ـ جايلارنى باشقۇرۇش، شەھەرنى سۇ بىلەن تەمىنلەش، پاسكىنا سۇلارنى چىقىرىۋېتىش، يۇندىلارنى بىر تەرەپ قىلىش) ۋە شەھەرنى كۆكەرتىش شۇنىڭدەك يول، كۆۋرۈك، مۇھىت تازىلىقى قاتارلىقلار. شەھەر قۇرۇلۇشىنىڭ كېڭىيىشى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى، ئاھالىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، جامائەت ئىشلىرىنمۇ مۇناسىپ ھالدا راۋاجلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشقا پايدىلىق، تۇرمۇشقا ئوڭايلىق بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ھەمدە بۇ ئىشلارنىڭ مەخسۇسلىشىش ۋە ئىجتىمائىلىشىش دەرىجىسىنى يەيدىنپەي ئۆستۈرۈش لازىم.

سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەتنىڭ سوتسىيالىستىك ھەلق ئىگىلىكىدە ئۈستۈن ئورۇننى ئىگىلەش جەريانى، يەنى سانائەتنى زامانىۋى پەن ـ تېخنىكا بىلەن قوراللاندۇرۇپ ۋە ئۇ ئارقىلىق يېزا ئىگىلىكىنى ۋە ھەلق ئىگىلىكىنىڭ باشقا تارماقلىرىنى قوراللاندۇرۇپ، دۆلەتنى قالاق يېزا ئىگىلىكىدىن ئىلغار سانائەت مەملىكىتىگە ئايلاندۇرۇش جەريانى. ستالىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «مەملىكىتىمىزنى سانائەتلەشتۈرۈش دېگەنلىك نېمە دېگەنلىك بولىدۇ؟ مەملىكىتىمىزنى يېزا ئىگىلىك مەملىكىتىدىن سانائەت مەملىكىتىگە ئايلاندۇرۇش دېگەنلىك بولىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ سانائىتىنى يېڭى تېخنىكا ئاساسىدا قۇرۇش ۋە راۋاجلاندۇرۇش دېگەنلىك بولىدۇ.» («ستالىن ئەسەرلىرى»، 9 ـ توم، 157 ـ بەت) سانائەتلەشتۈرۈلگەن كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنىڭ تەلىپى ۋە سوتسىيالىزم پرىنسىپى بويىچە، خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق ھالدا ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىپ، سانائەتلەشتۈرۈش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشى لازىم.

سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش كاپىتالىستىك سانائەتلەشتۈرۈشكە ئوخشىمايدۇ. كاپىتالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان بولىدۇ، پايدا قوغلىشىشنى مەقسەت قىلىدۇ، رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە ئۆز مەملىكىتىنىڭ ۋە چەت ئەللىك ئەمگەكچى خەلقىنى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشقا تايىنىپ راۋاجلىنىدۇ. سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان بولىدۇ، پرولېتارىيات پارتىيىسى ۋە سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ مەركەزلەشكەن رەھبەرلىكى ۋە بىر تۇتاش پىلانى ئاستىدا، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، پىلانلىق ھالدا ۋە نىسبەت بويىچە پۇختا قەدەم بىلەن

ئىگىلىكىنى ئاساس، سانائەتنى يېتەكچى قىلىش»، «خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت، ئېغىر سانائەت دېگەن تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇش» لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان، بۇنىڭدا سانائەتكە سېلىنغان مەبلەغ ئانچە كۆپ بولمايدىغاندەك كۆرۈنسىدۇ، لېكىن، ئەمەلىيەتتە بولسا، سانائەت بولۇپمۇ ئېغىر سانائەتنىڭ تەرەققىياتى تېخىمۇ تېز بولۇشى مۇمكىن. سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ماۋ زېدۇڭ يەنە «ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈشنى ئاساس، چەتنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈشنى قوشۇمچە قىلىش»، «چەت ئەللىك ياخشى تەجرىبىلىرىنى ئىخلاس بىلەن ئۆگىنىش، چەت ئەللىك يامان تەجرىبىلىرىنىمۇ چوقۇم تەتقىق قىلىش ــ ئەينەك قىلىش» لازىم دەپ كۆرسەتكەن (ماۋ زېدۇڭنىڭ 1958-يىل 6 - ئايىنىڭ 17 - كۈنى «2 - بەش يىللىق پىلاندىكى كۆرسەتكۈچلەر»گە سالغان تەستىقى).

سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش سانائەتنى زامانىۋىي پەن - تېخنىكا ۋە ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن قوراللاندۇرۇشنى ھەم ئىلغار ئىلمىي ئۇسۇل ۋە تېخنىكىلىك ۋاستىلەر بىلەن باشقۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ــ جۇڭگودا سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن - تېخنىكىدىن ئىبارەت تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ نىشانلىرىدىن بىرى. پەن - تېخنىكا ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرىدىغانلىقى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بارىدىغانلىقى ئۈچۈن، سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ تەلىپى ۋە ئۆلچىمىمۇ ئۈزلۈكسىز تۇرىدە تەرەققىي قىلىپ ۋە ئۆسۈپ بارىدۇ، ئۇ ــ نىسپىي ئۇقۇم.

سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش بىر مەملە كەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىپ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى. سانائەت خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ئۈچۈن تېخنىكا - ئۇسكۇنىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىش، ئۇلارنى يېقىلغۇ، ئېنېرگىيە، خام ئەشيا ۋە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەش ھەم مەبلەغ جۇغلاش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، خەلق ئىگىلىكىدە يېتەكچىلىك رول ئويناپىدۇ. ئەسلىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىرقەدەر ئارقىدا قالغان سوتسىيالىستىك مەملىكەتتە سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش، يېزا ئىگىلىكىنى، دۆلەت مۇداپىئەسىنى ۋە پەن تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ماددىي ئاساسى، شۇنداقلا ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى تېزدىن ئۆستۈرۈش، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ قالاق قىياپىتىنى ئۆزگەرتىش، ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى، شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى، ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى كىچىكلىتىشنىڭ مۇھىم ماددىي شەرتى ھېسابلىنىدۇ.

ھازىرقى باسقۇچتا جۇڭگونىڭ سانائىتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) ئاساسىي سانائەت تارماقلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى ماشىنىلاشتۇرۇپ ۋە ئاپتوماتلاشتۇرۇپ، ئىلغار تېخنىكا سەۋىيىسىگە ئىگە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرى، ئېنېرگىيە ئۇسكۇنىلىرى، ئايلاندۇرۇش ئۇسكۇنىلىرى ۋە باشقا ماشىنا - ئۇسكۇنىلەرنى شۇنىڭدەك نازۇك ئۆلچەگۈچ ئەسۋاب، كۆرسەتكۈچ ئەسۋاب، مەسىلەن، سان بىلەن تەڭشىلەش

جۇڭگونى سانائەتلەشتۇرۇش يولى

ماۋ زېدۇڭ 1956 - يىلى 4 - ئايدا «10 چوڭ مۇناسىۋەت توغرىسىدا» دېگەن دوكلاتىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنى ھەممىدىن ئاۋۋال راۋاجلاندۇرۇش لازىم، بۇ بەلگىلىنىپ بولغان. لېكىن بۇنىڭدىن بىلەن تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ خۇسۇسەن ئاشلىقنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىغا سەل قاراشقا ھەرگىز بولمايدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، يېڭى يېزىق نەشرى، 422 - بەت)

1957 - يىلى «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە» دېگەن ئەسىرىدىمۇ «جۇڭگونى سانائەتلەشتۇرۇش يولى»نى تېما قىلىپ تۇرۇپ، ئېغىر سانائەت، يېنىك سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات مۇناسىۋىتىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شەرھلىگەن.

يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت ۋە ئېغىر سانائەتتىن ئىبارەت مۇشۇ ئۈچ ئەڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەت بار، ئۇلار بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ. ئەگەر يېزا ئىگىلىكى تەرەققىي قىلمايدىغان بولسا، يېنىك سانائەت بىلەن ئېغىر سانائەتمۇ تېز تەرەققىي قىلالمايدۇ. ئېغىر سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئۇسۇلى بار، بىرى ئۇنى يېزا ئىگىلىكى ۋە يېنىك سانائەت بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈش، يەنە بىرى ئۇنى يېزا ئىگىلىكى بىلەن يېنىك سانائەتتىن ئايرىپ يەككە ھالدا راۋاجلاندۇرۇش. ئوخشاش بولمىغان بۇ ئىككى خىل ئۇسۇل سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۇرۇشنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل يولىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۇرۇشتە، يېزا ئىگىلىكى بىلەن يېنىك سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشقا سەل قاراپ، ئېغىر سانائەت قۇرۇلۇشىنى يەككە ھالدا ئېلىپ بېرىشقا بولمايدۇ، سانائەتلەشتۇرۇشنى دېھقانلارنىڭ مەنپەئىتىنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا ئېلىپ بېرىشقا بولمايدۇ.

مەملىكىتىمىز چوڭ يېزا ئىگىلىك مەملىكىتى، يېزا ئاھالىسى پۈتۈن مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ 80 پىرسەنتتىن ئارتۇقراقىنى تەشكىل قىلىدۇ. سانائەتنى يېزا ئىگىلىكى بىلەن بىللە راۋاجلاندۇرغاندىلا، سانائەت خام ئەشيا ۋە بازارغا ئىگە بولىدۇ، قۇدرەتلىك ئېغىر سانائەتنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن كۆپرەك مەبلەغ توپلاشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ، يېزا ئىگىلىكى بولمىسا، يېنىك سانائەت بولمايدۇ، ھالبۇكى، ئېغىر سانائەتمۇ يېزا ئىگىلىكىنى مۇھىم بازار قىلىدۇ. يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنىڭ پەيدىنپەي ئىسلاھ قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىكى كۈندىن - كۈنگە زامانىۋىلىشىپ باردىغانلىقى ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىكى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ماشىنا، ئوغۇت، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى، ئېلېكتر قۇۋۋىتى قۇرۇلۇشى، نەقلىيات قۇرۇلۇشى، خەلقئە كىرەكلىك يېقىلغۇ، خەلقئە كىرەكلىك بىنا كارلىق ماتېرىياللىرى قاتارلىقلار كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىپ بارىدۇ. يېزا ئىگىلىكى بىلەن يېنىك سانائەت راۋاجلانسا، ئېغىر سانائەت بازارغا، مەبلەغقە ئىگە بولىدۇ - دە، ئۇ تېخىمۇ تېز راۋاجلىنالايدۇ. بۇ - جۇڭگونى قالاق يېزا ئىگىلىكى مەملىكىتىدىن ئىلغار سانائەت مەملىكىتىگە ئايلاندۇرۇشتا چىڭ تۇرۇپ مېڭىشقا تېگىشلىك تۈغرا يول. شۇنىڭ ئۈچۈن، ماۋ زېدۇڭ «يېزا

مۇشۇنداق ئەھۋالدا سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى بىللە راۋاجلاندۇرۇشتا چىڭ تۇرۇپ، مەھەللىدىكى ئۇسۇلدا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن زامانىۋى ئۇسۇلدا ئىشلەپچىقىرىشنى بىرلەشتۇرۇشكە، چوڭ تېپتىكى كارخانا بىلەن ئوتتۇرا ۋە كىچىك تېپتىكى كارخانىلارنى بىرلەشتۇرۇشكە دىققەت قىلىش؛ ئاساسەن ئۆزىنىڭ مەبلەغ جۇغلىشىغا تايىنىش، چەتئەلنىڭ مەبلىغىدىن پايدىلىنىشنى چەتكىمۇ قاقماسلىق؛ جۇڭگونىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىلغار تېخنىكا - ئۇسكۇنىلەرنى كىرگۈزۈش، لېكىن ئۇنى يېڭىلاش، يارىتىش بىلەن بىرلەشتۈرۈش؛ زۆرۈر بولغان يېڭى كارخانىلارنى قۇرۇش، لېكىن ئاساسىي ئۇقتىنى ئىلگىرىكى كارخانىلارنىڭ يۆشۈرۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىش ۋە ئۇلارنى يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش جەھەتكە قويۇش؛ ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئەڭ ئىلغار تېخنىكا - ئۇسكۇنىلەرنى قوللىنىپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى تىرىشىپ ئۆستۈرۈش، لېكىن خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە ماشىنىلاشقان، يېرىم ماشىنىلاشقان ۋە قول بىلەن ئىلىپ بېرىلىدىغان مەشغۇلاتنى تەڭ ئىلىپ بېرىپ، ئەمگەك كۆپ كېتىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا دىققەت قىلىپ، ئەمگەك كۈچلىرى مەنبەسىنىڭ ئاكتىپ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، ئەمگەكچىلەرنىڭ مەدەنىيىتى، ئىلىم - پەن ۋە تېخنىكا سەۋىيىسىنى پائال ئۆستۈرۈش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەت، ئىشلەپچىقىرىش ئورنى ۋە شەخسىنىڭ ئىنبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىنى، مەركەز بىلەن جايلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ھەمكارلىقنى مەخسۇلاشتۇرۇش بويىچە ئۈيۇشتۇرۇپ، باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈش ھەمدە سانائەتنىڭ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىغا، مۇۋاپىق ھالدا بايلىق مەنبەسى بىلەن ئېنېرگىيە مەنبەسىنىڭ ئېچىش ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىشقا ئەھمىيەت بېرىش لازىم.

ئۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش پەن - تېخنىكا جەھەتتە دۇنياۋى ئىلغار سەۋىيىگە يېتىشىۋېلىش ۋە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ — جۇڭگودا سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن - تېخنىكىدىن ئىبارەت ئۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ نىشانلىرىدىن بىرى.

پەن - تېخنىكا تارىختا ئۈرتكىلىك رول ئوينىغان بىر خىل ئىنقىلابىي كۈچ. پەن - تېخنىكا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ھېسابلىنىدۇ. «ئەمگەك - ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىلىم - پەن ۋە تېخنىكىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 664 - بەت) ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، ئىلىم - پەن بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇناسىۋىتى بارغانسېرى قويۇقلاشتى، پەن - تېخنىكىمۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بولۇش سۈپىتى بىلەن بارغانسېرى غايەت زور رولنى كۆرسەتمەكتە. پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى يۇقىرىسىتە بەلگىلەيدۇ. جۇڭگودا ئۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئاچقۇچىمۇ پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. زامانىۋى پەن - تېخنىكا بولمىسا، زامانىۋى يېزا ئىگىلىكى، زامانىۋى سانائەت ۋە زامانىۋى دۆلەت مۇداپىئەسىنى قۇرۇش

ستانوكسى، ئاپتوماتنىك تەڭشىگۈچ قۇرۇلما، ھېراقتىن سېزىش قۇرۇلمىسى، ماشىنا قول قاتارلىقلارنى ئىشلىتىش. ئېلېكترون ئىلمى، تىزگىنلەش نەزەرىيىسى، ئۇچۇر نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، مۇشۇ ئىسىرنىڭ ئاخىرىلىرىدا ئادەملەشكەن ماشىنا دەۋرىگە كىرىش مۇمكىن. (2) ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش ھۈنەر - سەنئىتىنى قوللىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى بىر - بىرىگە ئۇلاشتۇرۇش، فىزىكىلىك، خىمىيىلىك، بىئولوگىيىلىك كۆپ خىل ئۇنۇمۇرسال تېخنىكىلارنى قوللىنىپ، ئاساسىي سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۈنەر - سەنئىتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش، تاشقى ئامىل خاراكتېرلىك سانائەت قۇرۇلمىسىدىن (ئاساسەن ئۇرغۇن ئەمگەك كۈچى ۋە مەبلەغنى ئىشقا سېلىش ئارقىلىق سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىش ۋە ئۇنى كېڭەيتىشتىن) پەيدىنپەي ئىچكى ئامىل خاراكتېرلىك سانائەت قۇرۇلمىسىغا (ئاساسەن يۈكسەك پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ تۇرۇپ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىش ۋە ئۇنى كېڭەيتىشكە) ئۆتۈش. (3) يېڭى تېپتىكى ماتېرىيال ۋە يېڭى ئېنېرگىيىلەرنى كۆپلەپ ئىشلىتىش، مەسىلەن، بىرىكمە تالا، قۇرۇلۇشقا كېرەكلىك سۇلياۋ، قۇياش ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىش ۋە يەر ئاستىقىدىن توك چىقىرىش قاتارلىقلار. (4) باشقۇرۇشنى زامانىۋىلاشتۇرۇش. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «ئەمگەك ۋاستىلىرى ماددىنىڭ مەۋجۇدىيىتە شەكلى بولغان ماشىنىغا ئېرىشكەندە، ئادەم كۈچى ئورنىغا تەبىئەت كۈچىنى دەسىتىشنى، تەجرىبىلەردىن ھاسىل قىلغان كونا قائىدىلەر ئورنىغا تەبىئىي پەننى ئاڭلىق تەتبىق قىلىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىشخانا قول سانائىتىدە ئىجتىمائىي ئەمگەك جەريانىنىڭ تەشكىللىنىشى پۈتۈنلەي سۇبېيېكتىپ، قىسمەن ئىشچىنىڭ بىرلىشىشىدىن ئىبارەت بولىدۇ؛ ماشىنىلار سىستېمىسىدا يېرىك سانائەت پۈتۈنلەي ئوبېيېكتىپ بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئورگانىزمىغا ئىگە بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 423 - بەت) زامانىۋى سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتتىق ئىلمىي تەلەپ قويۇلىدۇ، ئۇ قاتتىق ئىش تەقسىماتىغا بولغان، يۈكسەك دەرىجىگە ھەمكارلىققا بولغان مۇرەككەپ ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسىدىن ئىبارەت. ئۇ باشقۇرۇشنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئۆزىگە مۇۋاپىق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ، ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسىغا ئوخشاش زامانىۋى تېخنىكا ۋاستىلىرى ۋە ھېسابلاش - پىلانلاش ئىلمى قاتارلىق ئىلمىي ئۇسۇل بىلەن باشقۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا، تۇرلۈك ئىقتىسادىي ۋە تېخنىكا كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ دۇنياۋى ئىلغار سەۋىيىگە يېقىنلىشىشى، يېتىشىشى ۋە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

جۇڭگو سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا چەت ئەلنىڭ تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىشى، لېكىن ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئۆز يولىدا مېڭىشى كېرەك. جۇڭگونىڭ ئىلگىرىكى سانائەت ئاساسى بىرقەدەر ئاجىز، 800 مىليون يېزا ئاھالىسى يەنىلا قول ئەمگىكىنى ئاساس قىلىدۇ، سانائەتنىڭ ئاپتوماتلىشىش دەرىجىسى ۋە مەھسۇلىشىش دەرىجىسى ناھايىتى تۆۋەن، ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلار كۆپ، سانائەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى دېگەندەك مۇۋاپىق ئەمەس، لېكىن تەبىئىي بايلىقى ۋە ئەمگەك كۈچى بايلىقى بىرقەدەر مول، سانائەتنىڭ راۋاجلاندۇرۇشتىكى يوشۇرۇن كۈچ زور.

بىلىرىگە دائىر تەييارلىقنى ئوبدان قىلىپ، ئاساسىي زەررىلەر ۋە ماددىلارنىڭ تېخنىكا ئېچكى قەۋەتلىرىنىڭ تۈزۈلۈشىنى تەتقىق قىلىش؛ ئىرسىيەت قۇرۇلۇشىغا دائىر ئاساس تەتقىقاتنى قانات يايدۇرۇش. باشقا جەھەتلەردىكى تەتقىقاتقمۇ سەل قاراشقا بولمايدۇ. سوتسيالىستىك قۇرۇلۇشتا ھەربىر پەن - تېخنىكا ساھەسىنىڭ ئۆزىنىڭ ئورنى ۋە رولى بار، ئۇلارنىڭ بىرەرى كەم بولسا بولمايدۇ، بۇلار بىرىنىڭ ئورنىنى بىرى باسالمايدۇ. يېڭى پەن تارماقلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئوتتۇرىغا چىقىشى — ھەرقايسى پەن تارماقلىرىنىڭ بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىۋاتقانلىقى ۋە بىر - بىرىگە سىڭىۋاتقانلىقىنىڭ نەتىجىسى. بۇنىڭدا ھەم مۇھىم نۇقتىنى چىڭ تۇتۇش، ھەم بىر تۇتاش پىلانلاپ تەڭ ئېتىبار بېرىش لازىم.

پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن، پەيدىنپەي پەن - تېخنىكا تەتقىقات سىستېمىسىنى قۇرۇپ چىقىش؛ ئىختىساسلىق كىشىلەرنى تېپىشقا كەڭ يول ئېچىپ، پەن - تېخنىكا خادىملىرىنى يېتىشتۇرۇش، ئۇلاردىن ئىمتىھان ئېلىش، ئۇلارنى ئۆستۈرۈش ۋە مۇكاپاتلاش تەرىزىدىمىنى ئورنىتىش؛ چەت ئەللىك ئىلغار پەن - تېخنىكىسىنى ئۆگىنىش، خەلقئارا ئىلىم - پەن ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنى كۈچەيتىش؛ تەجرىبە ۋاستىلىرىنى ۋە ئاخباراتقا ئائىت كىتابچىلىق ئىشلىرىنى تىرىشىپ زامانىۋىلاشتۇرۇش؛ پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋە يېڭى تېخنىكىلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئىشلىتىشنى تېزلىتىش؛ ئىلىم - پەننى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىنى زور كۈچ بىلەن ئوبدان ئىشلەش لازىم ۋە باشقىلار.

تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ساناﺋەت ئىشلەپچىقىرىشنى مەخسۇلاشتۇ-

رۇش مەلۇم خىلدىكى مەھسۇلاتنى، مەلۇم مەھسۇلاتنىڭ مەلۇم قىسمى (بۆلەكلىرى، زاپچاسلىرى)نى ياكى مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ مەلۇم باسقۇچىنى ئايرىپ چىقىپ، مۇستەقىل ساناﺋەت كارخانىسى ياكى ساناﺋەت تارمىقىغا ئايلاندۇرۇش. ئۇ مۇنۇلارغا بۆلۈنىدۇ: (1) مەھسۇلاتنى مەخسۇسلاشتۇرۇش. بۇ مەخسۇسلا مەلۇم بىر خىل مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى مەخسۇسلاشتۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ، مەسىلەن، ماشىنىسازلىق ساناﺋىتىدىن ئايرىلىپ چىققان ئاپتوموبىل ساناﺋىتى. (2) زاپچاس ۋە بۆلەكلەرنى مەخسۇسلاشتۇرۇش. بۇ مەخسۇسلا مەھسۇلاتنىڭ مەلۇم بىر خىل زاپچاس ياكى بۆلىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى مەخسۇسلاشتۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ، مەسىلەن، ساقلىق قازان زاۋۇتىغا ئوخشاش. (3) ھۈنەر - سەنئەتنى مەخسۇسلاشتۇرۇش (بۇ «بۆلەكلەر بويىچە مەخسۇسلاشتۇرۇش»مۇ دېيىلىدۇ) بۇ مەلۇم ئىش ھالقىسىنى ياكى ھۈنەر - سەنئەت جەريانىنى مەخسۇسلاشتۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ، مەسىلەن، قۇيما نەرسىلەرنى ئىشلەيدىغان قۇيمىچىلىق زاۋۇتىغا ئوخشاش. (4) ياردەمچى ئىشلەپچىقىرىشنى مەخسۇسلاشتۇرۇش. بۇ قوشۇمچە خاراكتېردىكى بەزى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى ئايرىپ چىقىپ، مەخسۇس كارخانا ياكى تارماقما ئايلاندۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ، مەسىلەن، تۆرلۈك رېمونتچىلىق ساناﺋىتىگە ئوخشاش.

ساناﺋەت ئىشلەپچىقىرىشنى مەخسۇسلاشتۇرۇش ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتنىڭ كۈندىن - كۈنگە راۋاجلىنىپ بېرىۋاتقانلىقىنىڭ نەتىجىسى، شۇنداقلا ئىجتىمائىيلاشقان يېرىك ساناﺋەت تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى. ساناﺋەتكە يېتەكچىلىك قىلىش

ھۆكۈمەت ئەمەس. پەن - تېخنىكا يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇلمىسا، خەلق ئىگىلىكىنى يۇقىرى سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس.

جۇڭگودا پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئاساسىي نىشانى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: ھازىرقى زامانداپكى ئەڭ ئىلغار پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئىگىلەپ ۋە بەزى ئاساسلىق پەن - تېخنىكا ساھەسىدە مۇھىم كەشپىياتلارنى يارىتىپ، ئۇنىڭ كۆپ قىسمىدا دۇنياۋى ئىلغار سەۋىيىگە يېتىشۈېلىش ۋە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىش؛ ئەڭ يېڭى تەبىئىي پەن نەزەرىيىسىنى ئىگىلەش ۋە بەزى ئاساسلىق پەنلەرگە دائىر نەزەرىيە تەتقىقاتىدا مۇھىم ئىجادىيەتلەرنى يارىتىش؛ ئەڭ ئىلغار پەننىي تەجرىبە ئۇسكۇنىلىرىگە، زامانىۋىلاشقان ئىلىم - پەن مۇئەسسىسىلىرىگە ۋە چوڭ تېپتىكى تەجرىبە بازىلىرىغا ئىگە بولۇش؛ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ھەم قىزىللاشقان، ھەم ئىختىساسلاشقان زور پەن - تېخنىكا قوشۇنىغا ۋە دۇنيا بويىچە بىرىنچى قاتاردا تۇرىدىغان ئالىملارغا ئىگە بولۇش.

يۇقىرىدىكى نىشانغا پەيدىنپەي يېتىش ئۈچۈن، 1978 - يىل 3 - ئايدا ئېچىلغان مەملىكەتلىك ئىلىم - پەن يىغىنىدا 1978 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە مەملىكەت بويىچە پەن - تېخنىكىنى راۋاجلاندۇرۇش پروگراممىسى تۈزۈپ چىقىلىپ، يېزا ئىگىلىكى، ئېنېرگىيە مەنبەسى، ماتېرىيال، ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى، لازېر نۇر، ئاسمان بوشلۇقى، يۇقىرى ئېنېرگىيە فىزىكىسى ۋە ئېرسىيەت قۇرۇلۇشى قاتارلىق ئۇمۇمىي ۋەزىيەتكە تەسىر كۆرسىتىدىغان سەككىز ئۇنۇۋېرسال پەن - تېخنىكا ساھەسىنى، زور ھەم يېڭى تېخنىكا ساھەلىرى ۋە باشلامچى پەن تارماقلىرىنى گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇپ، كۈچنى توپلاپ بۇ ساھەلەردە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى يارىتىش، بۇ ئارقىلىق پۈتكۈل پەن - تېخنىكىنىڭ ۋە پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش تەلەپ قىلىنىدى. مەسىلەن، مەملىكىتىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىكى تېرىقچىلىق تۈزۈمىنى، تېرىش - ئۆستۈرۈش تېخنىكىسىنى، تۇپراقنى ياخشىلاش، سۇنى تىزگىنلەش ئىشىنى تەتقىق قىلىش، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق بويىچە بايلىق مەنبەلىرىنى ھەر تەرەپلىمە تەكشۈرۈش، ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش؛ نېفىت گېئولوگىيىسى نەزەرىيىسىنى راۋاجلاندۇرۇپ، نېفىت ۋە گاز تېپىش جەھەتتە تېخنىكا كەڭ زېمىن ھازىرلاش؛ ھەر خىل تېپتىكى كۆمۈرلەرنى قېزىش، توشۇش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنىڭ يېڭى يوللىرىنى تېپىش؛ قۇياش ئېنېرگىيىسى، يەر ئىسسىقلىقى، شامال كۈچى، دېڭىز سۈيىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى ۋە پەسىيىشى، تىزگىنلىنىدىغان ئىسسىقلىق يادرو بىرىكىشى قاتارلىق ئېنېرگىيە مەنبەسى ئۈستىدە پەن تەتقىقاتى ئېلىپ بېرىش؛ ماتېرىيال ئىلمى جەھەتتىكى ئاساس تەتقىقاتنى قانات يايدۇرۇش؛ ھېسابلاش ماشىنىسىنى ناھايىتى چوڭ، ناھايىتى كىچىك، تېزلۈق، تەقلىدىي ئەقلىي ئىقتىدار تەرەپكە قاراپ راۋاجلاندۇرۇش؛ يېڭى تېپتىكى لازېر نۇر ئەسۋابلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش، لازېر نۇرىنىڭ يېڭى دولقۇنلىرىنى تېپىش؛ ئاسمان بوشلۇقى ئىلمىگە، يىراقتىن سېزىش تېخنىكىسىغا ۋە سۈنئىي ھەمراھدىن پايدىلىنىشقا دائىر تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىش؛ يۇقىرى ئېنېرگىيە فىزىكىسى تەجرىبە

ھەمكارلىقنى ئۇنىڭ بىلەن بىللە يولغا قويمىغاندا، مەخسۇلاشتۇرۇش مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ ۋە راۋاجلانمايدۇ. ھەمكارلىق مەخسۇلاشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى، ھەمكارلىقنىڭ تەرەققىياتى بولسا مەخسۇلاشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىنى يەنمۇ ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدا، مەخسۇلاشتۇرۇش بىلەن ھەمكارلىق ماھىيەت جەھەتتىن بىر - بىرىگە ئوخشمايدۇ. كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردىكى مەخسۇلاشتۇرۇش بىلەن ھەمكارلىق رىقابەت داۋامىدا ستىخىيىلىك ھالدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان بولىدۇ. ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى ئۆزئارا پايدىلىنىش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت بولىدۇ ۋە ئىنتايىن تۇراقسىز بولىدۇ. كاپىتالىستلارنىڭ مەخسۇلاشتۇرۇلغان ئىشلەپچىقىرىشنى ۋە ھەمكارلىقنى يولغا قويۇشتىكى مەقسىتى يۇقىرى پايدىنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت، ئۇ يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا كۈرەشلەر بىلەن تولغان بولىدۇ، مەخسۇلاشتۇرۇلغان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ھەمكارلىقنىڭ ئەۋزەللىكى تولۇق جارى قىلدۇرۇلىدۇ، لېكىن ھەمكارلىق جەريانىدا زىددىيەتلەرمۇ كېلىپ چىقىدۇ، بۇنى توغرا ھەل قىلىش لازىم، شۇنداق قىلغاندىلا مەخسۇلاشتۇرۇلغان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ھەمكارلىقنىڭ ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

ساناقەت ئىشلەپچىقىرىشنى مەخسۇلاشتۇرۇش دېگەن مەددىغا قارالۇن.

ساناقەت ئىشلەپچىقىرىشنى بىرلەشتۇرۇش ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتە بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق بولغان ۋە ئوخشاش بولمىغان مەلۇم ساناقەت تارماقلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى بىرلەشتۈرۈشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي شەكلى ئىككى خىل:

(1) ئوخشاش بىر خىل خام ئەشيانى كەينى - كەينىدىن پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان باسقۇچلارنى بىرلەشتۈرۈش، مەسىلەن، پولات - تۆمۈر بىرلەشمە كارخانىلىرىدا، ئومۇمەن، رۇدا قېزىش، رۇدا تاللاش، تۆمۈر ئېرىتىش، پولات تاۋلاش، پولات يېيىسلاش قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىشلار بىرلەشتۈرۈلگەن بولىدۇ.

(2) ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىدىغان خام ئەشيانى ئاساس قىلىدىغان ساناقەت ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى بىرلەشتۈرۈش، مەسىلەن، نېفىت - خىمىيە ساناقىتى بىرلەشمە كارخانىلىرىدا نېفىتنى پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە ئۇنىڭدىن ئىچىدىن يانىدىغان دۇنگاتېل يېقىلغۇسى، سىلىقلاش مېيى، بىرىكمە كاۋچۇك، سۇلياۋ، خىمىيىۋى تالا قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرى بىرلەشتۈرۈلگەن بولىدۇ.

جەھەتتىكى «چوڭ ھەم تولۇق قىلىش»، «كىچىك ھەم تولۇق قىلىش»، «ھەرقانداق ئىشتا باشقىلارغا ھاجەتسىز چۈشمەيدىغان بولۇش» دەيدىغان ئىدىيە ئىجتىمائىيلاشقان يېرىك سانائەت تەرەققىياتىنىڭ يۈزلىنىشىگە زىت كېلىدۇ. بۇنداق قالاق ئىدىيە ۋە قالاق ئۇسۇلنى تازىلاپ چىقارغاندىلا، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى مەخسۇلاشتۇرۇشنى ئاندىن ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

مەخسۇلاشقان كارخانا ۋە تارماقلار ئۆزئارا ئېھتىياجغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئالاھىدە ۋە مەخسۇس ئۇسكۇنە ھەم ھۈنەر - سەنئەتلەرنى ئىشلىتەلەيدۇ، ئۆزئارا ئېھتىياجغا مۇۋاپىق كېلىدىغان مەخسۇس تېخنىك، ئىشچى ۋە باشقۇرغۇچى كادىرلارغا ئىگە بولالايدۇ، كەڭ كۆلەمدە ئۇزۇلدۇرمەي ئىلىپ بېرىلىدىغان مەشغۇلاتلارنى ئۈيۇشتۇرۇپ، تۇرکۈملەپ ئىشلەپچىقىرىش ئىشىنى ئىلىپ بارالايدۇ. دېمەك، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئۆستۈرۈشكە، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشكە، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشكە، خام ئەشيا - ماتېرىيال ھەم يېقىلغۇ، ئېنېرگىيە سەرپىياتىنى تېجەشكە، مەبلەغنى تېجەشكە، تەننەرخنى تۆۋەنلىتىشكە پايدىلىق.

جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا، سانائەتنى مەخسۇلاشتۇرۇشنى مۇۋاپىق ئۇيۇشتۇرۇش سانائەتنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلىتىپ، سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ مۇھىم يولىدۇر. ئۇنى ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت بويىچە، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجغا ئاساسەن، ئومۇمىي ۋەزىيەتنى كۆزدە تۇتۇپ، كونكرېت ئەھۋالنى ئەتراپلىق تەھلىل قىلغان، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۇمۇمىيۈزلۈك دەپسەن كۆرگەن، پىلانلىق ۋە قەدەم - باسقۇچلۇق ھالدا ئىلىپ بېرىش لازىم. مۇنا سۇئەتلىك كارخانا ۋە تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىققا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. ئوبدان ھەمكارلىق بولمىسا، ئىشلەپچىقىرىشنى مەخسۇلاشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس.

سانائەت ئىشلەپچىقىرىشدىكى ھەمكارلىق دېگەن مانا دېغا قارالۇن.

سانائەت ئىشلەپچىقىرىشدىكى ھەمكارلىق سانائەت كارخانىلىرى بىلەن سانائەت تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم مەھسۇلاتنى ئىشلەش ئۈچۈن ئورنىتىلغان ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدۇ. ھەمكارلىقنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئاساسەن، خام ئەشيا، يېقىلغۇ، قۇۋۋەت قاتارلىقلار بىلەن تەمىنلەش جەھەتتىكى ھەمكارلىق؛ مەھسۇلاتلارنىڭ زاپچاس ۋە بۆلەكلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكى ھەمكارلىق؛ ھۈنەر - سەنئەت جەھەتتىكى ھەمكارلىق؛ قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكى ھەمكارلىقلار بولىدۇ. ھەمكارلىقنىڭ دائىرىسىدىن قارىغاندا، تارماقلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەمكارلىق بىلەن تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق، رايونلارنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ھەمكارلىق بىلەن رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق بولىدۇ. ھەمكارلىقنىڭ ۋاقتىدىن قارىغاندا، مۇقىم ھەمكارلىق ۋە ۋاقتىلىق ھەمكارلىق بولىدۇ.

سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنى مەخسۇلاشتۇرۇش سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ھەمكارلىقنى ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. مەخسۇلاشتۇرۇش ھەمكارلىقنىڭ ئاساسى، ھەمكارلىق بولسا مەخسۇلاشتۇرۇشنىڭ شەرتى. مەخسۇلاشتۇرۇش بولمىسا، ھەمكارلىق بولمايدۇ. مەخسۇلاشتۇرۇشنىلا ئىلىپ بېرىپ،

ئىشلىتىلىشى «زاپچاس ۋە بۆلەكلەرنىڭ ئۆلچەملەشتۈرۈلۈشى» ياكى «ئۆلچەملىك زاپچاس ۋە بۆلەكلەر» دېيىلىدۇ.

زاپچاس ۋە بۆلەكلەرنى ئۇنۇمبرسالاشتۇرۇش تۈرى ۋە ستاندارتى ئاز بولغان زاپچاس ۋە بۆلەكلەر بىلەن كۆپ تەرەپنىڭ ئەلپىنى قاندۇرۇپ، زاپچاس ۋە بۆلەكلەرنىڭ تۈرلۈك مەھسۇلاتلار ئارىسىدىكى ئۇنۇمبرسالىق دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپ، زاپچاس ۋە بۆلەكلەرنىڭ تۈرىنى ئازايتىشتىن، شۇنىڭ بىلەن لايىھىلەش ئىشىنى ۋە تېخنىكىنى ئاددىيلاشتۇرۇپ، ئۇنى مەركەزلەشتۈرۈپ ۋە تۈركۈملەپ ئىشلەپچىقىرىشقا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنى قىسقارتىپ، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ، تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىشتىن ئىبارەت. ئۇ پەن تەتقىقاتىغا، يېڭى مەھسۇلات تۈرلىرىنى ئىشلىتىش، رېمونت قىلىش - ئاسراش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق.

ئۆلچەملەشتۈرۈش كەڭ مەنىدىكى ئۆلچەملەشتۈرۈش ئوخشاش تىپتىكى مەھسۇلات ۋە قۇرۇلۇش ئۇچۇن بىرلىككە كەلگەن تېخنىكا ئۆلچىمىنى بەلگىلەش ۋە شۇنىڭغا ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىش ھەم قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرلىككە كەلگەن تېخنىكا تىلى، سخېما سىزىش، ئومۇمىي چەك ۋە ماسلىق، ئۆلچەملىك دىئامېتر، ئۆلچەملىك ئۆزۈنلۇق قاتارلىقلارنى ئۆلچەملەشتۈرۈش؛ مەھسۇلات تۈرلىرىنىڭ ستاندارتىنى سىستېمىلاشتۇرۇش؛ مەھسۇلات سۈپىتىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش؛ خام ئەشيا - ماتېرىيال، قۇيمىلارنى ئۆلچەملەشتۈرۈش؛ زاپچاس ۋە بۆلەكلەرنى ئۆلچەملەشتۈرۈش ۋە ئۇنۇمبرسالاشتۇرۇش؛ ھۇنەر - سەنئەت ئۇسكۇنىلىرىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش ۋە باشقىلار.

تار مەنىدىكى ئۆلچەملەشتۈرۈش يەنى ئادەتتە ئېيتىلىدىغان «ئۆلچەملەشتۈرۈش» مەھسۇلات سۈپىتىنى ئۆلچەملەشتۈرۈشنى يەنى مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى، ستاندارتى ۋە ئۇنى تەكشۈرۈش ئۇسۇلى توغرىسىدا چىقىرىلغان بىر تۇتاش تېخنىكىلىق بەلگىلىمىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: مەھسۇلاتنىڭ نامى، ئىشلىتىلىش ئورنى ۋە ئىشلىتىلىش دائىرىسى؛ مەھسۇلاتنىڭ ستاندارتى ۋە تېخنىكىلىك شەرتى، مەھسۇلاتنى تەكشۈرۈش ئۇسۇلى ۋە تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش قائىدىسى؛ مەھسۇلاتنى قاچىلاش، ساقلاش ۋە توشۇش قاتارلىق ئىشلارنى ئۆلچەملەشتۈرۈش. مەھسۇلات سۈپىتىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش، مەھسۇلات تۈرلىرىنىڭ ستاندارتىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش، زاپچاس ۋە بۆلەكلەرنى ئۇنۇمبرسالاشتۇرۇش ئىشلەپچىقىرىشنى مەخسۇسلاشتۇرۇشنى ئويۇشتۇرۇشنىڭ مۇھىم شەرتى.

مەملىكىتىمىزدە مەھسۇلات سۈپىتىنىڭ ئۆلچىمى ئۆزىنىڭ مۇۋاپىق كېلىش دائىرىسىگە قاراپ، دۆلەت ئۆلچىمى، مىنىستىرلىك ئۆلچىمى ۋە كارخانا ئۆلچىمى دەپ ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ. دۆلەت ئۆلچىمى پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدە ئىجرا قىلىش زۆرۈر بولغان بىر تۇتاش تېخنىكا ئۆلچىمىدىن، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ تېخنىكا ۋە ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان تېخنىكا ئۆلچىمىدىن ئىبارەت. مىنىستىرلىك ئۆلچىمى مۇناسىۋەتلىك سانائەت تارماقلىرى دائىرىسىدە ئىجرا قىلىشقا تېگىشلىك بولغان تېخنىكا ئۆلچىمىدىن ئىبارەت. كارخانا ئۆلچىمى

سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى بىرلەشتۈرۈشنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بىر كارخانا ئىچىدىكى تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى بىرلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەم ئېنىق مەخسۇس كەسىپ بولىدۇ، ئوخشاش بولمىغان مەھسۇلات ئىشلەپ چىقىرىلىدۇ، ھەم ئۇ زىچ ئىچكى باغلىنىشقا ۋە مەلۇم نىسبەت مۇناسىۋەتكە ئىگە بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش، تېخنىكا، ئىگىلىك ۋە تەشكىلىي جەھەتتە بىر پۈتۈن گەۋدە بولىدۇ.

سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى بىرلەشتۈرۈش پەن - تېخنىكا ئۇزلۇكسىز راۋاجلانغان ئاساستا كېلىپ چىققان، ئۇنى يولغا قويغاندا، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا كېتىدىغان مەبلەغنى تېجەپ قالغىلى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۇتاشلىقىنى كۆچەيتكىلى، مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ۋاقتىنى قىسقارتقىلى، تەبىئىي بايلىقلاردىن پايدىلىنىش دەرىجىسىنى ئۆستۈرگىلى، خام ئەشيا ۋە ماتېرىياللارنى، يېرىم تەييار مەھسۇلاتلارنى يۆتكەشكە كېتىدىغان خراجەتنى ۋە بۇ نەرسىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى زاپاس مىقدارىنى ئازايتقىلى، ماددىي ئەشيالارنىڭ سەرپىياتىنى ۋە مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخىنى تۆۋەنلەتكىلى بولىدۇ، بۇ يەنە ئىلغار تېخنىكىلارنى قوللىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ھۈنەر - سەنئىتىنى ياخشىلاشقا پايدىلىق.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى بىرلەشتۈرۈش كاپىتالىستلارنىڭ رىقابەت كۈچىنى ئاشۇرىدىغان ۋە يۇقىرى پايدىنى قولغا كەلتۈرىدىغان قورالى بولىدۇ، ئۇنىڭ يولغا قويۇلۇشى ناھايىتى زور قارىغۇلۇق خاراكتېرىنى ئالغان ۋە چەكلىملىككە ئىگە بولغان بولىدۇ، ئۇنىڭ نەتىجىسى پرولېتارىيات ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىنى ئېغىرلاشتۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپىتالىستنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىشنى بىرلەشتۈرۈش سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى ئۈيۇشتۇرۇش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىم شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئاساسەن پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن دۆلەتنىڭ ئىقتىساد قىلىش، بايلىق مەنبەلىرىدىن ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىش توغرىسىدىكى تېخنىكىغا ئائىت سىياسەتلىرىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى، داشقال، كېرەكسىز گاز، كېرەكسىز سۇلارنى بىر تەرەپ قىلىش ۋە مۇھىتنى ئاسراش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلىگىلى، ئىشلەپچىقىرىشنى بىرلەشتۈرۈشنىڭ غايەت زور رولىنى جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

بىرلەشمە كارخانا دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئۇنۇۋېرسال لاشتۇرۇش تېپى ئوخشاش بولمىغان ياكى تېپى ئوخشاش بولسىمۇ ستاندارتى ئوخشىمايدىغان مەھسۇلاتلارنىڭ ئۇنۇۋېرسال ئىشلىتىشكە بولىدىغان زاپچاس ۋە بۆلەكلىرىنىڭ ئولچىمى ۋە شەكلىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئاددىيلاشتۇرۇپ ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇنى بىرقانچە مەھسۇلات ئارىسىدا ئۇنۇۋېرسال ئىشلەتكىلى، بىرنى بىرقانچە يەرگە ئىشلەتكىلى بولىدىغان قىلىشنى كۆزدە تۇتىدۇ. زاپچاس ۋە بۆلەكلەرنىڭ بىر-نەچچە خىل مەھسۇلات ئارىسىدا ئۇنۇۋېرسال ئىشلىتىلىشى «زاپچاس ۋە بۆلەكلەرنىڭ ئۇنۇۋېرسال لاشتۇرۇلۇشى» ياكى «ئۇنۇۋېرسال لاشقان زاپچاس ۋە بۆلەكلەر» دېيىلىدۇ. بىر تارماق ياكى مەملىكەت بويىچە ئۇنۇۋېرسال

قىسقىرىش شارائىتىدا، تۆرلۈك ۋاستىسىلەر (جۈملىدىن يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش) ئارقىلىق، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى كېڭەيتىشنى كۆرسىتىدۇ. تار مەنىدىن ئالغاندا، ھازىرقى كارخانىلارنىڭ تېخنىكا ۋە تەشكىلىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تېخى ئىشقا سېلىنمىغان بىر قىسىم ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى ئىشقا سېلىشنى كۆرسىتىدۇ. يەنىپ ئېيتقاندا، بۇ، بەلگىلەنگەن شارائىت ئاستىدا، ئەمگەك كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، جانلىق ئەمگەك بىلەن بۇيۇملاشقان ئەمگەكنىڭ سەرپىياتىنى ئەڭ زور دەرىجىدە تېجەپ، مەھسۇلاتنىڭ مىقدارىنى ئاشۇرۇش، سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ۋە سەرپىياتنى ئازايتىش مەقسىتىگە يېتىش دېگەنلىكتۇر.

تېخنىكا يېڭىلاش جەھەتتە، ھازىرقى بار مادديي، تېخنىكىۋى ئاساس قىسمەن دەرىجىدە ياخشىلىنىدۇ، مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرىنىڭ مەلۇم قىسمى، ھۈنەر - سەنئەت تەرتىپىنىڭ مەلۇم ھالقىسى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ مەلۇم بىر تەرىپى ياخشىلىنىدۇ. ئۇ — ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە تېخنىكىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە قارىتا دائىم تۆرتكىلىك رول ئويناىدىغان تەدبىر، شۇنداقلا كارخانىلارنىڭ مۇھىم تېخنىكا ئىنقىلابىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن شەرت ھازىرلاپ بېرىدۇ.

ئۆزگەرتىش، ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتىكى زور ئۆزگىرىشنى يەنى ئىلگىرىكى ئۈسكۈنە، قۇرۇلما ۋە ھۈنەر - سەنئەتنى ئىلغار تېخنىكا بىلەن ئۆزگەرتىشنى كۆرسىتىدۇ. ئۆزگەرتىش ئەسلىدىكى ئاساستا ئېلىپ بېرىلىدىغان بولغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى كۆپ، تېز، ياخشى ۋە تېجەشلىك ھالدا كېڭەيتىپ، مەبلەغنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى ئۆستۈرىدىغان كۆپ تەرەپلىمە پايدىلىق شەرت - شارائىتقا ئىگە.

يۇشۇرۇن كۈچنى ئىشقا سېلىش، يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئويناىدۇ. ئۇ ئىلگىرىكى كارخانىلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرالايدۇ، كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى تولۇق كېڭەيتەلەيدۇ، ئۇ — زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى تېزلىتىشنىڭ مۇھىم تەدبىرى. مەبلەغنىڭ ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئاساسىي قۇرۇلۇشنى ئورۇنلاشتۇرغاندا، پرىنسىپ جەھەتتىن ھازىرقى كارخانىلارنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى ئىشقا سېلىش، ئۇنى يېڭىلاش ۋە ئۆزگەرتىش ئىشىنى ئاۋۋال ئورۇنلاشتۇرۇش، يېڭىدىن ئېلىپ بېرىلىدىغان قۇرۇلۇشنى كېيىن ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم.

ئەقلىغە مۇۋاپىق تەكلىپ مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىشلەپچىقىرىشنى ۋە باشقۇرۇشنى ياخشىلاش توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان تۈرلۈك تەكلىپلەر. بۇ — كەڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ دۆلەت ۋە كارخانىنىڭ خوجايىنى بولۇش مەسئۇلىيىتىنى ۋە پائالىيەتچانلىق روھىنى جارى قىلدۇرغانلىقىنىڭ مۇھىم ئىپادىسى. 1950 - يىل 8 - ئايدا مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى «ئىشلەپچىقىرىشقا مۇناسىۋەتلىك بولغان كەشپىيات، تېخنىكا ئۆزگەرتىش ۋە ئەقلىغە مۇۋاپىق تەكلىپلەرنى مۇكاپاتلاش توغرىسىدىكى قارار» نى ماقۇللىدى؛ 1954 - يىلى 5 - ئايدا مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى مۇشۇ قارارغا ئاساسەن، «ئىشلەپچىقىرىشقا مۇناسىۋەتلىك

ئۇيغۇر كتاب تۈرى بىكىتى www.uyghurkitap.com

كارخانا دائىرىسىدىلا ئىشلىتىلىدىغان تېخنىكا ئۆلچىمىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنى كارخانىنىڭ ئۆزى بەلگىلەيدۇ.

ئۆلچەملەشتۈرۈش مەملىكىتىمىزنىڭ مۇھىم بىر تېخنىكا ۋە ئىقتىسادىي سىياسىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ زامانىۋىلاشقان سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئوبيېكتىپ ئېھتىياجى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تېخنىكا جەھەتتە مەركەزلەشتۈرۈش - بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇش ۋە ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنى يولغا قويۇشنىڭ كاپالىتى، زامانىۋىلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە باشقۇرۇشنىڭ مۇھىم ۋاسىتىسى. ئۆلچەملەشتۈرۈشنى يولغا قويغاندا، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلغىلى ۋە ئۇنى ئۆستۈرگىلى، مەھسۇلات تۈرىنى ئەقىلغە مۇۋاپىق ھالدا كۆپەيتكىلى؛ مەھسۇلاتلارنى ئىشلىتىش ۋە رېمونت قىلىشقا ئوڭايلىق تۇغدۇرغىلى؛ خام ئەشيا - ماتېرىياللارنى تېجەپ، دۆلەتنىڭ بايلىقىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخىنى چۈشۈرۈشكە ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق بولىدۇ.

يۈرۈشلەشتۈرۈش ئوخشاش تىپتىكى مەھسۇلاتنىڭ تۈرى ۋە ستاندارتىنى دەرىجىگە ئايرىپ يۈرۈشلەشتۈرۈشنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە، ئالدى بىلەن، ستاندارتى مۇرەككەپ بولغان ئوخشاش تىپتىكى مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىشلىتىش جەھەتتىكى تېخنىكا تەلىپى بويىچە تېخنىكا ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن تەھلىل قىلىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن ئىقتىدارى ياخشى، ئىشلىتىلىشى كەڭ بولغان بىر خىلى تاللىۋېلىنىپ ئاساسىي نۇسخا قىلىنىدۇ؛ ئاندىن مۇشۇنى ئاساس قىلغان ھالدا، مەھسۇلاتنىڭ ستاندارتى (شەكلى، ئۆلچىمى، سىغىمچانلىقى قاتارلىق ئاساسىي پارامېترى)نىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ مۇۋاپىق ھالدا دەرىجىگە ئايرىپ، قالغان نۇسخىلار شاللاپ چىقىرىلىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق مەھسۇلاتنىڭ تۈرى ۋە ستاندارتى ئاددىيلاشتۇرۇلىدۇ؛ ئۇنىڭدىن كېيىن تەرەققىياتنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ زۆرۈر بولغان ستاندارتتىكى نۇسخىلار قوشۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن، سىستېمىسى مۇكەممەل بولغان بىر يۈرۈش مەھسۇلات شەكىللىنىپ، بۇنىڭدىن مەھسۇلاتنىڭ «بىر يۈرۈش تىپ شەجەرىسى» تۈزۈلىدۇ. مۇشۇنىڭغا كىرىدىغان مەھسۇلاتلار «يۈرۈشلەشكەن مەھسۇلات» دەپ ئاتىلىدۇ.

مەھسۇلاتنى يۈرۈشلەشتۈرۈش ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى بىر تۇتاش ھەل قىلىشنىڭ مۇھىم تەدبىرى، ئۇنىڭدا ئازراق ساندىكى زۆرۈر مەھسۇلات تۈرىنى ئەڭ كەڭ دائىرىلىك ئىستېمالغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ، شۇنىڭ بىلەن مەھسۇلاتنىڭ مىقدارىنى ئاشۇرۇپ، تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىپ، يېڭى مەھسۇلات تۈرلىرىنى پىلانلىق راۋاجلاندۇرۇش مەقسەت قىلىنىدۇ.

يوشۇرۇن كۈچنى ئىشقا سېلىش، يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش مەملىكىتىمىزنىڭ كارخانىلىرىدا ئادەتتە يېڭى مەبلەغ سېلىنمىغان ياكى ئازغىنا مەبلەغ سېلىنغان ئەھۋالدا، ھازىرقى ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇپ، ئىقتىسادىي - تېخنىكا كۆرسەتكۈچنى ياخشىلاپ، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىگە ئېرىشىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان تېخنىكىۋى - تەشكىلىي تەدبىر.

يوشۇرۇن كۈچنى ئىشقا سېلىش، كەڭ مەنىدىن ئالغاندا، ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىـ

ئارىلىق پەن. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تېخنىكا ئىلگىرىلىشىنى تەھلىل قىلىش، سېلىشتۇرۇش، دەللىلەش ۋە مۆلچەرلەشنىڭ قانۇنىيىتى ۋە ئۇسۇلىنى، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنىڭ كۆرسەتكۈچلەر سىستېمىسىنى ۋە ئۇنى ھېسابلاش ئۇسۇلىنى تۈزۈشنى ۋە ئۇلارنى تەدبىق قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ يەنە ئىشلەپچىقىرىش ۋە قۇرۇلۇش جەھەتتىكى ئەك ياخشى مەشىلەر (مەسىلەن، كارخانىلارنىڭ ئەك ياخشى كۆلىمى، ئۇسكۇنىلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەش مەسىلىسىنىڭ ئەك ياخشى تەقسىم قىلىنىشى، خام ئەشيا ۋە ماتېرىيالنىڭ مۇۋاپىق ئىشلىتىلىشى)نى تەتقىق قىلىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئادەتتە تار مەنىدىكى تېخنىكا ئىقتىسادشۇناسلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇ، ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىچىدىكى تېخنىكىدىن ئىبارەت ئامىلنىڭ رولىنى ۋە ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى تەتقىق قىلىدۇ. كەڭ مەنىدىكى تېخنىكا ئىقتىسادشۇناسلىقىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى دېيىشكە بولىدۇ.

پەن ـ تېخنىكىنىڭ ئۆچ خىل خىراجىتى ھۆكۈمىتىمىز يېڭى مەھسۇلاتنى سىناق تەرىقىسىدە ياساش خىراجىتى، ئارىلىقتىكى سىناق خىراجىتى ۋە مۇھىم پەن تەتقىقاتىنىڭ قوشۇمچە خىراجىتى ئۈچۈن مەخسۇس ئاجراتقان پۇل. 1972 ـ يىلدىن باشلاپ سىناق تەرىقىسىدە يۈلغا قويۇلغان.

يېڭى مەھسۇلاتنى سىناق تەرىقىسىدە ياساش مەملىكىتىمىزدە سىناق تەرىقىسىدە ياسىلىپ ياكى ئىشلەپچىقىرىلىپ باقمىغان مەھسۇلاتلارنى سىناق تەرىقىسىدە ياساشنى كۆرسىتىدۇ، بۇ كونا مەھسۇلاتلارنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىپ سىناق تەرىقىسىدە ياساشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېڭى مەھسۇلاتنى سىناق تەرىقىسىدە ياساش خىراجىتى، ئاساسەن، لايىھىلەش خىراجىتى، ھۈنەر ـ سەنئەت جەريانىنى بېكىتىش خىراجىتى، ئۇسكۇنىلەرنى تەڭشەش خىراجىتىنى، سېتىۋېلىشقا تېگىشلىك بولغان ۋە ئۆزى مۇھىم بولمىغان ئۇسكۇنە ھەم مۇناسىپ ھالدىكى بىناكارلىق قۇرۇلۇشى، مەخسۇس ئەسۋاب ـ سايمان، خام ئەشيا ۋە ماتېرىيال، يېرىم تەييار مەھسۇلات ۋە مەھسۇلاتنى سىناق قىلىش خىراجىتى، ئەۋرىشكە ۋە ئەۋرىشكە ماشىنىنى سېتىۋېلىش خىراجىتى شۇنىڭدەك سىناق تەنەرخىنىڭ سېتىش باھاسىدىن ئېشىپ كېتىش بىلەن بۆلگان چىقىم قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېڭى مەھسۇلاتنى سىناق تەرىقىسىدە ياساش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغاندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىسى بويىچە، باھا بەلگىلەپ سېتىلىدۇ، ئۇنى ھەقسىز يۆتكەشكە بولمايدۇ.

ئارىلىقتىكى سىناق پەن تەتقىقاتىدا نەتىجە قازىنىلغان ئەمما زۆرۈر سانلىق ئاساسلار تېخى قولغا كەلتۈرۈلمىگەن، ئىشلەپچىقىرىش

بولغان كەشپىيات، تېخنىكا ئۆزگەرتىش ۋە ئەملىغە مۇۋاپىق تەكلىپلەرنى مۇكاپاتلاشنىڭ ۋاقىتلىق نىزامى»نى تۈزۈپ چىقتى. بۇ «نىزام»دا بەلگىلەنگەن ئەملىغە مۇۋاپىق تەكلىپنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلى، ئەمگەك تەشكىلى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىسى قاتارلىقلارنى ئۆزگەرتىشتىن تارتىپ تاكى ئىشلەپچىقىرىش ئىنشائاتى، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىدىن تېخىمۇ ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش، خام ئەشيا ـ ماتېرىيالارنى، يېقىلغۇنى، ئېلېكتر كۈچىنى تېجەش، داشقال، كېرەكسىز گاز ۋە كېرەكسىز سۈلاردىن پايدىلىنىش، ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنى تېجەش، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئاجىز ھالقىلارنى تۈگىتىش قاتارلىق تەرەپلەرگىچە بولغان تۈرلۈك تەكلىپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە ئۇنىڭدا ئەملىغە مۇۋاپىق تەكلىپ قوللىنىلغاندىن كېيىن مەلۇم مۇكاپات بېرىش بەلگىلەندى. ئاممىۋى خاراكتېرلىك بولغان ئەملىغە مۇۋاپىق تەكلىپ بېرىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تېخنىكا ئىقتىسادى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتىكى ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى يەنى مەلۇم تەبىئىي شارائىت ۋە ئىقتىسادىي شارائىت ئاستىدا قانداق ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى قوللانغاندا، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە بىرقەدەر مۇۋاپىق بولىدىغانلىقى، ئەڭ ياخشى ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. تېخنىكا ئىقتىسادى مەسىلىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋە قۇرۇلۇشنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىغا سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ. چارلاش، لايىھىلەشتىن تارتىپ قۇرۇلۇش ئىشلىتىلىپ بېرىش، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈش شۇنىڭدەك پەن تەتقىقاتى ئىشلىتىلىپ بېرىش، پىلان تۈزۈشكىچە بولغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە ئوخشاش بولمىغان تېپتەكى تېخنىكا ئىقتىسادى مەسىلىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ بىر خىلى چېتىلىش دائىرىسى كەڭ بولغان، پۈتۈن ۋەزىيەتكە تەسىر كۆرسىتىدىغان ستراتېگىيىلىك خاراكتېردىكى تېخنىكا ئىقتىسادى مەسىلىسىدۇر، مەسىلەن، سانائەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، رايون دائىرىلىك پىلان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار؛ يەنە بىر خىلى چېتىلىش دائىرىسى تار بولغان، قىسمەنلىك مەسىلەن چەكلىنىدىغان تاكتىكا خاراكتېردىكى تېخنىكا ئىقتىسادى مەسىلىسىدۇر، مەسىلەن، مەلۇم خىلدىكى ئۈسكۈنىنىڭ شەكىل كۆرۈنۈشى، كۆنكرېت مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

تېخنىكا ئىقتىسادىنى تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىش ئوخشاش بولمىغان تېخنىكا سىياسىتى، تېخنىكا لايىھىسى، تېخنىكا تەدبىرى قاتارلىقلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى باھالاپ، دەللىلەپ ۋە مۆلچەرلەپ، تېخنىكا جەھەتتىكى ئىلغارلىق بىلەن ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇۋاپىقلىقنى بىرلەشتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئەڭ پايدىلىق بولغان تېخنىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئىلمىي ئاساس ۋە ئەڭ ياخشى لايىھە يەكۈنۈپ بېرىدۇ. تېخنىكا ئىقتىسادى مەسىلىسىنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىدىغان پەن «تېخنىكا ئىقتىسادشۇناسلىقى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ـ پەن ـ تېخنىكا بىلەن ئىقتىسادشۇناسلىق بىرلەشتۈرۈلگەن بىر خىل

بەزى ئۆزگىرىشلەر بولدى، بەزى كاپىتالىستلەك مەملىكەتلەردە يەنىا ئىگىلىك تارماقلىرىدىكى ئەمگەكلىك تېخنىكا بىلەن جابدۇنۇش دەرىجىسى سانائەت تارماقلىرىنىڭكىگە يېقىنلىشىپ ياردى يا كى ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتتى.

كاپىتالزم جەمئىيىتىدىن ئىلگىرى، ئىشلار ئاساسەن قول ئەمگىكى بىلەن قىلىناتتى، ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ تېخنىكا بىلەن جابدۇنۇش دەرىجىسى ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى. XVII ئەسىرددىكى سانائەت ئىنقىلابىدىن ئېتىبارەن قول ئەمگىكىنىڭ ئورنىنى بارا - بارا ماشىنىلاشقان ئەمگەك ئىگىلىدى. كاپىتالىنىڭ ئورگانىك تۈزۈلمىسىنىڭ يۇكسىلىشىگە ئەگىشىپ، ئەمگەكنىڭ تېخنىكا بىلەن جابدۇنۇش دەرىجىسىمۇ ئۆسۈپ بارماقتا. لېكىن كاپىتالزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيەتلىرى كەسكىنلىشىپ بارغانلىقتىن، ئەمگەكنىڭ تېخنىكا بىلەن جابدۇنۇش دەرىجىسىنىڭ ئۆسۈشى خىلمۇخىل چەكلىمە ۋە توسقۇنلۇقلارغا ئۇچرىماقتا. سوتسىيالزم شارائىتىدىلا، زامانىۋى پەن - تېخنىكىدىن كەڭ تۈردە پايدىلىنىش، ئەمگەكنىڭ تېخنىكا بىلەن جابدۇنۇش دەرىجىسىنى تېزدىن ئۆستۈرۈش ئۈچۈن كەڭ يول ئېچىشنىڭ ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى.

سانائەت كارخانىسى سانائەت خاراكتېرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان (جۈملىدىن سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان يا كى سانائەت خاراكتېرىدىكى ئەمگەك بىلەن رەتمىلەيدىغان) ۋە ئۆز ئالدىغا ئىقتىسادىي ھېسابات ئېلىپ بارىدىغان سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ئورنى.

كاپىتالىستىك سانائەت كارخانىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، كاپىتالىستلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، ئۇنىڭ بارلىق ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتى ئەڭ زور دەرىجىدىكى پايدىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بولىدۇ، ئۇ — كاپىتالىستلار ئىشچىلار سىنىپى يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنى شۇلارنىڭ ئالدىغا ئورۇن. سوتسىيالىستىك سانائەت كارخانىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان، ئۇنى باشقۇرۇش ھوقۇقى ئەمگەكچى خەلقنىڭ قولىدا بولىدۇ، ئۇنىڭ بارلىق ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتى خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى سانائەت مەھسۇلاتى ۋە سانائەت خاراكتېرىدىكى ئەمگەك بىلەن تەمىنلەپ (مەسىلەن، رېمونت قىلىش، ئېلېكتر ئارقىلىق ھەل بېرىش، تۆشۈك تېشىشكە ئوخشاش)، ئىجتىمائىي جۇغلانمىنى ئاشۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئۇ — سوتسىيالىستىك مەملىكەت سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى ئۈيۈشتۇرىدىغان ئاساسىي ھالقا.

ئومۇمىيلىق دەرىجىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، مەملىكىتىمىزدىكى سانائەت كارخانىلىرى ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى سانائەت كارخانىسى ۋە كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى سانائەت كارخانىسى دەپ ئايرىلىدۇ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىسى ئومۇمىي خەلق ئىگىدارلىقىدا بولۇپ، سانائەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ھېسابلىنىدۇ. مەملىكىتىمىزدە ئازادلىقتىن كېيىن ئۇزاق ۋاقىت يېڭىلغا قويۇلغان باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىگە ئاساسەن،

ياكى قۇرۇلۇشتا تېخى قوللىنىشقا بولمايدىغان، كۆلىمىنى كېڭەيتىپ ياكى ئۆزاقراق ۋاقىت سەرپ قىلىپ سىناق قىلىنىدىغان، دەللىلەپ ياخشىلاش زۆرۈر بولغان تۈرنى كۆرسىتىدۇ، ئارىلىقتىكى سىناق خراجىتى، ئاساسەن، زۆرۈر بىناكارلىق قۇرۇلۇش، ئۇسكۇنە ۋە ئۇنى قۇراشتۇرۇش خراجىتى، كۆرسەتكۈچ ئەسۋابلارنى سېتىۋېلىش خراجىتى ۋە باشقا سىناق خراجىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مۇھىم پەن تەتقىقاتنىڭ قوشۇمچە خراجىتى، ئاساسەن، ئالىي مەكتەپلەر، كارخانىلار ۋە كەسپىي ئورۇنلار ئۈستىگە ئالغان، دۆلەت پىلانىغا كىرگۈزۈلگەن، خراجەت كۆپرەك كېتىدىغان ۋە مەملىكەت خاراكتېرلىك بولغان مۇھىم پەن تەتقىقاتى ۋەزىپىلىرىگە ئىشلىتىلىدۇ.

دۆلەت پەن - تېخنىكىنىڭ ئۈچ خىل خراجىتى ئۈچۈن پۈل ئاجرىتىپ، جايلار ۋە مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا پىلانلىق تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ، بۇ — ھەر ساھەنىڭ ئاكتىپ لىقىنى قوزغاش، مەملىكەتنىمىزنىڭ پەن - تېخنىكا سەۋىيىسىنى تېز ئۆستۈرۈشنىڭ مۇھىم تەدبىرى.

ئەمگەكنىڭ تېخنىكا بىلەن جابدۇنۇش دەرىجىسى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە ئەمگەكچى بىلەن ئەمگەك قورالىنىڭ ۋە باشقا ئەمگەك ۋاسىتىلىرىنىڭ نىسبىتى. ئەمگەك قورالى ۋە ئەمگەك ۋاسىتىسى باھا بىلەن ئۆلچەنسە، ئەمگەكنىڭ تېخنىكا بىلەن جابدۇنۇش دەرىجىسىنى ئەمگەكچى بىلەن تۇراقلىق مەبلەغنىڭ نىسبىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، بۇ «ئەمگەكنىڭ ئاساسىي فوندا بىلەن جابدۇنۇش دەرىجىسى» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەمگەكنىڭ تېخنىكا بىلەن جابدۇنۇش دەرىجىسى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىدىن بەلگە بېرىدۇ، ئۇ — ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇغانلىقى ۋە تەبىئەتتىن پايدىلانغانلىقىنىڭ مۇھىم بەلگىسى، شۇنداقلا پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ كۆرسەتكۈچى. پەن - تېخنىكىنىڭ كۈنسايىن راۋاجلىنىشى ۋە ئورگانىك تۈزۈلمىنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، ئەمگەكنىڭ تېخنىكا بىلەن جابدۇنۇش دەرىجىسى ئۈزلۈكسىز ئۆسۈش تەرىپىگە قاراپ يۈزلىنىدۇ؛ بۇنداق ئۆسۈش ئۆز نۆۋىتىدە پەن - تېخنىكىنىڭ ۋە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئوخشاش بولمىغان ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا ئەمگەكنىڭ تېخنىكا بىلەن جابدۇنۇش دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ. ماركس مۇنداق دېگەن: «ئىجتىمائىي ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ھەربىر ئالاھىدە ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىدىكى ئالاھىدە تەرەققىياتى دەرىجە جەھەتتە ئوخشاش بولمايدۇ، بەزىسىنىڭ تۆۋەن بولىدۇ، بۇ مەلۇم مىقداردىكى ئەمگەك تۈرتكە بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ»، «يەنى مەلۇم مىقداردىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە تۈرتكە بولغان زۆرۈر ئەمگەك مىقدارى بىلەن تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، 25 - تۇم، 183 - بەت) 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇرۇن، سانائەت تارماقلىرىدىكى ئەمگەكنىڭ تېخنىكا بىلەن جابدۇنۇش دەرىجىسى يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭكىدىن يۇقىرى ئىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن ئەمەلدا

باشقۇرۇشنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى بىلەن كارى بولماي، پايدا ئالغان ياكى زىيان تارتقان بىلەن ھېسابلاشماي، دۆلەتنىڭ «چوڭ قازىنى» نىڭ ئېشىنى يەۋەرگەندە، كارخانىنىڭ ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى جارى قىلدۇرغىلى بولمايدۇ، بۇ مەملىكىتىمىز-نىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن پايدىسىز.

بىرلەشمە كارخانا بىر - بىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەمما بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان بىرنەچچە ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ياكى ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى بىرلەشتۈرۈلگەن كارخانا. ئۇ ئىشلەپچىقىرىشنى بىرلەشتۈرۈش پرىنسىپى بويىچە قۇرۇلغان بولىدۇ. خام ئەشيادىن پايدىلىنىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، ئۇنى ئىككىگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بىر خىلى، ئوخشاش بىر خىل خام ئەشيانى كەينى - كەينىدىن پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان ئىشلەپ-چىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، مەسىلەن، پولات - تۆمۈر بىرلەشمە كارخانىسى رۇدا قېزىش، رۇدا تاللاش، تۆمۈر ئېرىتىش، پولات تاۋلاش، پولات يېيىلاش قاتارلىق ئىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ؛ يەنە بىر خىلى، خام ئەشيادىن ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىشنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، مەسىلەن، نېفىت - خىمىيە سانائىتى بىرلەشمە كارخانىسى نېفىتنى پىششىقلاپ ئىشلەش ئارقىلىق، ئىچىدىن يانىدىغان دۇنگاتېلغا كېرەكلىك يېقىلغۇ، سىلىقلاش مېيى، بىرنەچچە كاۋچۇك، سۇلياۋ، خىمىيىۋى تالا قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىدۇ.

بىرلەشمە كارخانا پەن - تېخنىكىنىڭ ئىلگىرىلىشى ۋە كارخانا كۆلىمىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ مەيدانغا كەلگەن. ئىشلەپچىقىرىشنى مەخسۇسلاشتۇرۇش ئاساسىدا بىرلەشمە كارخانىلارنى قۇرۇش — ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى مۇۋاپىق ئۆيۈشتۈرۈشنىڭ مۇھىم بىر شەكلى. ئۇ تەبىئىي بايلىقتىن پايدىلانمىشقا، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا كېتىدىغان مەبلەغنى تېجەشكە، ئىلغار پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قوللىنىشقا، ئىشلەپچىقىرىشتىكى يوشۇرۇن كۈچلەرنى ئىشقا سېلىشقا، خام ئەشيا ۋە ماتېرىيالларنى، مەھسۇلاتلارنى توشۇش خراجىتىنى ۋە ئۇلارنىڭ زاپاس مىقدارىنى ئازايتىشقا پايدىلىق. بۇ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى تېزلىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىپ، كارخانىنىڭ پايدىسىنى كۆپەيتىپ، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

كاپىتالىزم شارائىتىدا بىرلەشمە كارخانا ئىشلەپچىقىرىشنى جۇغلاشنىڭ شەكىللىرىدىن بىرى، ئۇ — ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا يەتكەنلىكىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭ مەقسىتى كاپىتالىستىك رىقابەتنى ئىشىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش ۋە ئادەتتىكى زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن ئېرىشىشتىن ئىبارەت. لېكىن، كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ ئۆزىدىكى زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن بىرلەشمە كارخانىنى مۇۋاپىق قۇرۇش ۋە ئۇنىڭ تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىھتىياج ۋە ئىمكانىيەتكە قاراپ، زامانىۋى پەن - تېخنىكا بىلەن قوراللانغان كۆپلىگەن كۈچلۈك بىرلەشمە كارخانىلارنى پىلانلىق ھالدا، يۇقىرى سۈرئەت بىلەن قۇرۇشقىلا كاپالەتلىك قىلىنىپ قالماي، بەلكى ئۇنىڭ

www.uyghurkitap.com

ھەر بىر دۆلەت سانائەت كارخانىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتى دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانى بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئۇ كارخانىلار دۆلەت بەلگىلىگەن مۇناسىۋەتلىك سىياسەت ۋە تۈزۈملەرنى ئىجرا قىلىدۇ، ئۆزى قاراشلىق دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنىدۇ؛ ئۇلارغا كېرەكلىك بولغان ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش مەبلەغىنى دۆلەت ئاجرىتىپ بېرىدۇ ياكى قەرز بېرىدۇ، ئۇلار ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتلار دۆلەتنىڭ ئىختىيارىدا بولىدۇ؛ بەلگىلىمە بويىچە دۆلەتكە باج ۋە پايدا تاپشۇرىدۇ. ئۇلار دۆلەت بەلگىلىگەن دائىرە ئىچىدە نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگە بولىدۇ، دۆلەت ئاجرىتىپ بەرگەن ياكى قەرز بەرگەن تۇراقلىق مۇلۈك ۋە كۆچمە مەبلەغدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتىنى ئۇيۇشتۇرىدۇ، مۇكەممەل بوغالتىرلىق تۈزۈمىنى ئورنىتىدۇ، پايدا - زىياننى ئۆز ئالدىغا ھېسابلايدۇ. شەھەردىكى رايون، كوچىلارنىڭ ۋە يېزىلاردىكى گۇڭشې، دۈيلەرنىڭ سانائەت كارخانىلىرى كوللېكتىپنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، ئۇنى شەھەر ۋە يېزىلاردىكى ئەمگەكچى ئامما ئۆزى يولغا قويىدۇ، ئۇنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرىدۇ. ئۇ كارخانىلار دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ، دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك سىياسەت ۋە تۈزۈملىرىگە رىئايە قىلىدۇ، بەلگىلىمە بويىچە دۆلەتكە باج تاپشۇرىدۇ، دۆلەتنىڭ پىلانىغا ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆز ئالدىغا ئۇيۇشتۇرىدۇ ۋە توختاملارنى تۈزىدۇ ھەمدە ئېھتىياجغا قاراپ، ئىشلەپچىقىرىش سايمان - ئۈسكۈنىلىرىنى ئۆزى ھەل قىلىدۇ، ئىشچى قوبۇل قىلىشتا، ئۆز ئالدىغا ھېسابات قىلىشتا، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇشتا تېخىمۇ زور خوجايىنلىق خاراكتېرىغا ئىگە. كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى كارخانىلارنىڭ كۆلىمى ئادەتتە كىچىكرەك بولىدۇ، قىلىدىغان كەسپى كۆپ، كەسپىنىڭ دائىرىسى كەڭ، باشقۇرۇشى جانلىق بولىدۇ، بۇ كارخانىلار جايلارنىڭ ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇش، دۆلەتكە مەبلەغ جۇغلاپ بېرىش، ئىشسىزلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش، بازارنى تەمىنلەش، مەھسۇلاتنى ئېكسپورت قىلىپ تاشقى پېرېۋوت توپلاش، يىرىك سانائەتكە ياردەم بېرىش، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە چوڭ رول ئوينىدى.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تېز راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەت كارخانىلىرىغا دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانى ئاستىدا ئادەم، مالىيە، ماددىي ئەشيا ۋە ئىشلەپچىقىرىش، تەمىنلەش، سېتىش جەھەتلىرىدە زۆرۈر بولغان خوجايىنلىق ھوقۇقىنى بېرىپ، ئۇلارنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىشنى خام ئەشيا ۋە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەش ھەم مەھسۇلاتنى سېتىش بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم. خوجايىنلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولغان دۆلەت كارخانىسى بولسا پايدا - زىيان جەھەتتە دۆلەت ئالدىدا ئىقتىسادىي جاۋابكارلىقنى ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك. نەزەرىيە جەھەتتە، دۆلەت كارخانىسىنىڭ نىسپىي مۇستەقىللىقى، ئۇنىڭ باشقۇرۇش جەھەتتىكى خوجايىنلىق ھوقۇقى ئۇنىڭ دۆلەت ئالدىدا ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشىنى بىر مەزمۇن قىلىدۇ.

ئاساس قىلىدۇ، ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تىك لىنىيە بويىچە بىرلىشىش ۋە ھالقىسىمان بىرلىشىشنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولغان بولىدۇ. قارىمىقىدىكى زاۋۇتلاردىن بىرەر رايونغا مەركەزلەشكەنلىرى بولىدۇ، مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغانلىرى بولىدۇ، دۆلەتتىن ھالقىپ چىقىپ كەتكەنلىرىمۇ بولىدۇ.

بىرلىشىپ تەشكىل قىلىنغان شىركەتنىڭ باشقۇرۇش ئالاھىدىلىكى ئادەتتە مۇنداق بولىدۇ: (1) ئىشلەپچىقىرىش يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈلىدۇ، ئىگىلىك باشقۇرۇش دائىرىسى كەڭ، كۆلىمى زور بولىدۇ، چوڭ، ئوتتۇرا ۋە كىچىك زاۋۇتلار بىرلەشتۈرۈلگەن بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش، تەمىنلەش، سېتىش ئىشلىرى ۋە ئادەم، مالىيە، ماددىي ئەشيالار بىر تۇتاش باشقۇرۇلىدۇ، ئۇ — بىرىنچى دەرىجىلىك ئىقتىسادىي ھېسابات تەشكىلاتى. (2) چوڭ - چوڭ فاكتورىن - سىياسەتلەرگە دائىر ھوقۇق شىركەتتە مەركەزلەشتۈرۈلىدىغان ۋە ئۇششاق ھوقۇق تارقىتىپ بېرىلىدىغان تۈزۈلمە يولغا قويۇلۇپ، شىركەتنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا زاۋۇتلارنىڭ ھەرىكەتچانلىقى ۋە جانلىقلىقىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرى بىلەن كەسپىي پائالىيەتلەر يۇقىرى ئۇنۇم بىلەن باشقۇرۇلىدۇ. (3) ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى تەھلىل قىلىش تەكتلىنىپ، ئىقتىسادىي ئۇنۇمگە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ، شىركەتنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا قاتتىق ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ.

كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە كاپىتالىستلار شىركەت شەكىللەندۈرۈپ پايدىلىنىپ، تارقاق مەبلەغنى يىغىپ، كارخانىنىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتىپ، بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بازاردىكى رىقابەت ئىقتىدارىنى ئاشۇرىدۇ، ئۆزىنىڭ رىقابەتداشلىرىنى سىقىپ چىقىرىدۇ، ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلارنىڭ ۋەيران بولۇشىنى تېزلىتىدۇ، شۇنداق قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەڭ زور دەرىجىدە پايدا ئېلىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ.

جۇڭگو ئازاد بولغاندىن كېيىن، دۆلەت خوجايىنلىرى ئىگىدارچىلىقىدىكى شىركەتلەرگە قارىتا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بارىدى ۋە دۆلەت سانائىتى، بىناكارلىق، تىرانسپورت ۋە سودا تارماقلىرىدا كەسىپلەر بويىچە تۈرلۈك شىركەتلەرنى قۇردى. مەسىلەن، 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئەنشەن پولات - تۆمۈر شىركىتى بارلىققا كەلدى، ئۇ بىر ۋاقىت ئىچىدە تىك لىنىيە بويىچە بىرلەشكەن ۋە ھالقىسىمان بىرلەشكەن تەشكىلىي شەكىل بولۇپ، زاۋۇت بىلەن شىركەت ئىككى دەرىجىلىك ئىقتىسادىي ھېسابات بىرلىكى ئىدى. 60 - يىللاردا يەنە ماشىنىسازلىق، ھېتالچىلىق، توقۇمىچىلىق، يېنىك سانائەت كەسىپلىرى بويىچە سىناق تەرىقىسىدە شىركەتلەر قۇرۇلدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا، مەركەز بىلەن جايلاردىكى سانائەت تارماقلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، مەملىكىتىمىزنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن، چەت ئەل شىركەتلىرىنىڭ ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىلمىي تەرىپىنى ئەينەك قىلىپ تۇرۇپ، ھەر خىل شەكىلدىكى مەخسۇس شىركەت ۋە بىرلەشمە شىركەتلەرنى قۇرۇشقا تەرەددۇت قىلدى.

غايەت زور كۆچمنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈنمۇ پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىلغان بولىدۇ.

سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنى بىرلەشتۈرۈش دېگەن مادىدىغا قارالسۇن.

شىركەت كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە كېلىپ چىققان، ھۆكۈمەتنىڭ قانۇن - پەرمانلىرىدا رۇخسەت قىلىنغان، ئىككىدىن ئارتۇق ئادەمنىڭ مەبلەغ توپلىشى بىلەن ۋۇجۇدقا كەلگەن كارخانا خاراكتېرىدىكى ئىقتىسادىي تەشكىلات. بۇ ـ ئىجتىمائىيلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈيۈشتۈرۈشنىڭ بىر خىل شەكلى. شىركەتنىڭ تارمىقىدا، ئادەتتە، بىرقانچە كارخانا بولىدۇ، بۇلار ئىگىلىك مەزمۇنىغا قاراپ سانائەت شىركىتى، سودا شىركىتى دېگەنلەرگە بۆلۈنىدۇ، ۋەكىللىك خاراكتېرىغا ئىگە بولغىنى كۆپرەك كارخانىلىرى بولغان، بىرلىشىپ تەشكىل قىلىنغان شىركەت بولۇپ، ئۇ «تېرىست» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

بىرلىشىپ تەشكىل قىلىنغان سانائەت شىركىتىنى ئوخشاش تۈردىكى تاۋارلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان بىرمۇنچە كارخانىنىڭ ياكى ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە بىر - بىرىگە زىچ باغلىنىشلىق بولغان كارخانىلارنىڭ بىرلىشىشىدىن تەركىب تاپقان، ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرىدىغان كارخانا تەشكىلاتىدۇر. ئۇنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ئادەتتە مۇنداق بولىدۇ: (1) ئاۋۋال تۇغرا لىنىيە بويىچە بىرلىشىدۇ، يەنى ئوخشاش كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ياكى ئوخشاش تاۋار ئىشلەپچىقىرىدىغان زاۋۇتلار بىرلىشىپ شىركەت بولىدۇ. مەسىلەن، ئاپتوموبىل شىركىتىنى ئالايلى، ئۇ بىر شىركەت بولسىمۇ، ئۇنىڭ تارمىقىدىكى ھەرقايسى زاۋۇتلار ئوخشاش بولمىغان تېپتەكى ئاپتوموبىللارنى ئىشلەپچىقىرىدۇ، ئاپتوموبىلنىڭ زاپچاس ۋە بۆلەكلىرى مەخسۇسلاشتۇرۇلۇپ، مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھالدا تۈركۈملەپ ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. ئاپتوموبىلنىڭ قۇراشتۇرۇلۇشى بولسا تېپى بويىچە تارقاق ھالدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. مەخسۇسلاشتۇرۇلغان ئىشلەپچىقىرىش بويىچە تەشكىل قىلىنغان بۇنداق شىركەت «مەخسۇسلاشقان شىركەت» دەپ ئاتىلىدۇ. (2) ئاندىن تېخنىكا لىنىيە بويىچە بىرلىشىدۇ، يەنى خام ئەشيانى تەييارلاش، پىششىقلاپ ئىشلەشتىن تارتىپ مەھسۇلاتنى پۈتتۈرۈپ چىققۇچە بولغان ئىشلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان زاۋۇتلار بىر شىركەت ئىچىگە ئۈيۈشىدۇ، مەسىلەن، قازمىچىلىق، مېتال ئېرىتىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان شىركەتلەر ۋە نېفىت سانائىتى شىركىتى كۆپىنچە مۇشۇ شەكلىنى قوللىنىدۇ، بۇنداق شىركەتلەر «بىرلەشمە شىركەت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. (3) ئۇنىڭدىن كېيىن ھالقىسمان بىرلىشىش كېلىپ چىقىدۇ، يەنى بىر ۋاقىت ئىچىدە ھۇنەر - سەنئىتى يېقىن كېلىدىغان ياكى ئوخشايدىغان كۆپ خىل مەھسۇلاتلارنى باشقۇرىدۇ، بۇنىڭدا، ئاساسەن، خام ئەشيا ۋە ماتېرىيالدىن ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىش، ئۇسكۇنە ۋە تېخنىكا كۈچلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىش يولغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن، ئامېرىكىنىڭ تراكتور شىركىتى بىر ۋاقىت ئىچىدە ئاپتوموبىل، توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى، دىزىل ماشىنىسى قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىدۇ. دۇبونت خىمىيە شىركىتى بىرىكمە كاۋچۇك، نىلون، دېچۆلياك، سۈلياۋ قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇنداق شىركەتلەر، ئادەتتە، توغرا لىنىيە بويىچە بىرلىشىشنى

ماشىنىسازلىق كارخانىسىدىكى ئەسۋاب - سايمان سېخى، ماشىنا رېمونت قىلىش سېخىغا ئوخشاش. قوشۇمچە سېخ ئاساسىي سېخ ئۈچۈن يارەمچى ماتېرىيالىلارنى ئىشلەپچىقىرىدۇ، مەسىلەن، ئوراش - يۆگەش ماتېرىياللىرىنى ئىشلەپچىقىرىش سېخىغا ئوخشاش. قوشۇمچە كەسىپ سېخى ئاساسىي سېختىن چىققان داشقال، كېرەكسىز گاز، كېرەكسىز ماتېرىيال قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىپ قوشۇمچە مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىدۇ.

تۈرلۈك سېخلار (مۇھىمى ئاساسىي سېخ)، ئومۇمەن، ھۈنەر - سەنئەت پرىنسىپى، ئوبيېكت پرىنسىپى ۋە ئارىلاش پرىنسىپىغا ئاساسەن تەسىس قىلىنىدۇ. ھۈنەر - سەنئەت پرىنسىپى ئوخشاش تۈردىكى ھۈنەر - سەنئەت ئۇسكۇنىلىرى ۋە ئوخشاش ئىش تۈردىكى ئىشچىلارنى يىغىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەلۇم ھۈنەر - سەنئەت باسقۇچى بويىچە مەخسۇسلاشتۇرۇپ ھۈنەر - سەنئەت جەھەتتە ئوخشاش پىششىقلاپ ئىشلەشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇسكۇنە يېكى ھۈنەر - سەنئەتنىڭ نامى، كۆپ چاغلاردا، سېخنىڭ نامى قىلىنىدۇ، مەسىلەن، ماشىنىسازلىق زاۋۇتىنىڭ قۇيمىچىلىق سېخى، بازغانلاش سېخى، قەزنىتىپ ئىشلەش سېخىغا ئوخشاش. بۇنداق سېخ «ھۈنەر - سەنئەت بويىچە مەخسۇسلاشقان سېخ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ، ئادەتتە، بىرلىك بويىچە ئاز مىقداردا ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇيۇشتۇرۇشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئوبيېكت پرىنسىپى ئوخشاش خىلدىكى مەھسۇلات (زاپچاسلار، بۆلەكلەر) ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان ھەر خىل ماشىنا - ئۇسكۇنىلەر ۋە ئىشچىلارنى يىغىپ، مەلۇم مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش بويىچە مەخسۇسلاشتۇرۇپ، بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ ھارلىق ھۈنەر - سەنئەت باسقۇچىنى ئۆز ئالدىغا ئورۇندىشىنى كۆرسىتىدۇ. مەھسۇلات (زاپچاسلار، بۆلەكلەر) نىڭ نامى، كۆپىنچە، سېخنىڭ نامى قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئېلېكتر ماشىنىلىرى زاۋۇتىنىڭ ئايلانما ئېلېكتر ماشىنىسى سېخى، ھەر تۈرىنىلىق دىنام سېخى، لوپاتكا سېخىغا ئوخشاش. نىسپىي ھالدا ئېيتقاندا، بۇنداق سېخ باشقا سېخلار بىلەن ئالاقە ئورناتمىغان شەرت ئاستىدا مەلۇم مەھسۇلات (زاپچاس ۋە بۆلەكلەر) نى ئۆز ئالدىغا ياسايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ «ئۇيۇق سېخ» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ، ئادەتتە، زور مىقداردىكى ۋە زور تۈركۈمدىكى ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇيۇشتۇرۇشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئارىلاش پرىنسىپ دېگىنىمىز، سېخنى ئايرىغان چاغدا، ھۈنەر - سەنئەت پرىنسىپى بىلەن ئوبيېكت پرىنسىپىنى ئارىلاش ئىشلىتىشنى كۆرسىتىدۇ، ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى ئوبيېكت پرىنسىپىنىڭكىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ.

سېختا، ئومۇمەن، بەن - گۇرۇپپا بولىدۇ، چوڭراق سېخلاردا بەن - گۇرۇپپىنىڭ ئۇستىدە يەنە ئۇچاستىكا تەسىس قىلىنىدۇ.

كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇيۇشتۇرۇشى

كارخانىنىڭ مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ئۇچۇن ئېلىپ بارغان تۈرلۈك تەشكىللەش ۋە باشقۇرۇش خىزمىتى: بۇنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئوبيېكتنىڭ مەخسۇسلاشتۇرۇلۇشى يېكى ھۈنەر - سەنئەتنىڭ مەخسۇسلاشتۇرۇلۇشىغا ئاساسەن قۇرۇلغان سېخ، ئۇچاستىكا ۋە ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىسى قاتارلىقلار؛ ئىشلەپچىقىرىش ھۈنەر - سەنئىتى بويىچە ئۇيۇشتۇرۇلغان ئىشلەپچىقىرىش لىنىيىسى، ئاقما مەشغۇلات لىنىيىسى ۋە ئاپتوماتلاشقان لىنىيە قاتارلىقلار؛

www.uyghurkitap.com

زاۋۇت ماشىنا ياكى ماشىنىلار سىستېمىسىنى ئاساسىي ۋاسىتە قىلغان، ئىش تۈرى ئوخشاش بولمىغان ئىشچىلار ھەمكارلىشىپ، سانائەت ئەمگىكى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بارىدىغان تەشكىلىي شەكىل. ئۇ قول سانائەت سايمانلىرىنىڭ ماشىنىغا ئايلىنىشى بىلەن تەڭ مەيدانغا چىققان بولۇپ، XVII ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىلا پەيدا بولغان. مەھسۇلاتقا ياكى ھۈنەر - سەنئەت تەلىپىگە قاراپ، زاۋۇتتا سېخ، ئۇچاستىكا ۋە گۇرۇپپا قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە ھالقىلار بولىدۇ. قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ ماشىنىلار ئىشلىتىلىدىغان زاۋۇتقا ئۆتۈشى ئارقىسىدا ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى زور دەرىجىدە ئۆستى، بۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ غايەت زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

زاۋۇتنىڭ ئىجتىمائىي خاراكتېرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان مۈلۈكچىلىكنىڭ خاراكتېرى بەلگىلەيدۇ. كاپىتالىستىك زاۋۇتلار كاپىتالىستلارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، ئۇ - كاپىتالىستلار قوشۇمچە قىممەتنى شىلىۋالىدىغان سورۇن. كاپىتالىستىك زاۋۇتلاردا ماشىنا ياكى ماشىنىلار سىستېمىسى ئاساسىي گەۋدە بولىدۇ، ئەمگەكچىلەر ماشىنىغا بېقىنىدۇ، كاپىتالىستلار ئۈچۈن قوشۇمچە قىممەت ئىشلەپچىقىرىدۇ. كاپىتالىستلار ماشىنىدىن پايدىلىنىپ، ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك سىجىللىقىنى ئاشۇرىدۇ، ئىشچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىدۇ.

سوتسىيالىستىك زاۋۇتلار پۈتۈن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىگىدارلىقىدا ياكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلق زاۋۇتنىڭ خوجايىنى، زاۋۇتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولىدۇ، ماشىنىلار بولسا ئۇنىڭ ئوبيېكتى بولىدۇ. ماشىنا - ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكىنى يېنىكلىتىدىغان، تەبىئەتنى بويسۇندۇرىدىغان كۈچلۈك ۋاسىتە. ھەربىر زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشنى مەركەز قىلىپ، ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت بويىچە ئىش قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، كارخانا باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى تىرىشىپ ئورۇندايدۇ ۋە ئاشۇرۇپ ئورۇندايدۇ.

سېخ زاۋۇتلاردا تۈرلۈك تەييار مەھسۇلات، يېرىم تەييار مەھسۇلاتلارنى ياسايدىغان ياكى مەخسۇس خىزمەتلەرنى (رېمونت قىلىش، قاچىلاشقا ئوخشاش ئىشلارنى) قىلىدىغان بىر خىل ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلاتى. سېختا ئادەتتە سېخ مۇدىرى ۋە ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىشلەيدىغان مەلۇم فۇنكسىيىگە ئىگە ئاپپارات ۋە باشقۇرغۇچى خادىملار بولىدۇ، مەلۇم ئۈسكۈنە، ئەمگەكچى خادىم ھەم خام ئەشيا ۋە ماتېرىياللار بولىدۇ، سېخ كارخانا ئورۇنلاشتۇرغان پىلان بويىچە تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ خاراكتېرىغا قاراپ، سېخ، ئاساسىي سېخ، ياردەمچى سېخ، قوشۇمچە سېخ ۋە قوشۇمچە كەسىپ سېخى دېگەنلەرگە بۆلۈنىدۇ. ئاساسىي سېخ ئاساسلىق تەييار مەھسۇلات ۋە يېرىم تەييار مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىدۇ، مەسىلەن، پولات - تۆمۈر كارخانىسىنىڭ ئۆرە مەش سېخى، پولات تاۋلاش سېخى، پولات يېسىلاش سېخىغا ئوخشاش. ياردەمچى سېخ ئاساسىي سېخ ئۈچۈن ياكى باشقا تارماقلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، مەسىلەن،

قەرەلسىز ھالدا تەكرار ئىشلەنمەيدۇ. ئىش ھالقىسى بويىچە ئايرىلغان ئىشلەپچىقىرىش تۈرىدە، زور مىقداردا ئىشلەپچىقىرىش دېگىنىمىز بىر ياكى ئەككى ئىش ھالقىسىنى مۇقىم ئورۇنداشنى كۆرسىتىدۇ؛ تۈركۈملەپ ئىشلەپچىقىرىش دېگىنىمىز بىرقەدەر مۇقىم بولغان ۋە بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان بىرنەچچە ئىش ھالقىسىنى ئالماشتۇرۇپ ئورۇنداشنى كۆرسىتىدۇ؛ ئايرىم تۈر بويىچە ئىشلەپچىقىرىش دېگىنىمىز مۇقىم بولمىغان ئىش ھالقىلىرىنى تۈركۈم بويىچە نۆۋەتلەشتۈرۈپ ئورۇنداشنى كۆرسىتىدۇ.

كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تۈرى مەھسۇلاتنىڭ تەكرارلىنىش خاراكتېرىغا ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ، ئىش ئورنىدىكى ئىشلەپچىقىرىش تۈرى بولسا ئىش ھالقىسىنىڭ تەكرارلىنىش خاراكتېرىغا قاراپ ئايرىلىدۇ. سېخ، ئۇچاستىكا ۋە ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىلىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش تۈرىنى ئەمەلىي ئېھتىياجغا ئاساسەن مەھسۇلاتنىڭ تەكرارلىنىش خاراكتېرىغا قاراپ ئايرىشقىمۇ، ئىش ھالقىسىنىڭ تەكرارلىنىش خاراكتېرىغا قاراپ ئايرىشقىمۇ بولىدۇ، مەھسۇلاتنىڭ تەكرارلىنىش خاراكتېرىغا ۋە ئىش ھالقىسىنىڭ تەكرارلىنىش خاراكتېرىغا قاراپ ئايرىلغان ئىشلەپچىقىرىش تۈرى ھەم بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق بولىدۇ، ھەم بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، كارخانا ئىشلەپچىقىرىدىغان مەھسۇلاتنىڭ تەكرارلىنىش خاراكتېرى قانچە كۈچ بولسا، مەھسۇلاتنىڭ تۈرى شۇنچە ئاز بولىدۇ، كارخانا ئىچىدىكى ئىش ئورۇنلىرىدا ئورۇلىدىغان ئىش ھالقىلىرىمۇ شۇنچە ئاز بولىدۇ؛ ئەگەر كارخانا ئىشلەپچىقىرىدىغان مەھسۇلاتنىڭ تەكرارلىنىش خاراكتېرى ئاز بولسا، مەھسۇلات تۈرى دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، ئىش ئورۇنلىرىدا ئورۇنىدىلىدىغان ئىش ھالقىلىرىنىمۇ ئاسانلىقچە مۇقىملاشتۇرغىلى بولمايدۇ. دېمەك، مەھسۇلاتنىڭ تەكرارلىنىش خاراكتېرىغا قاراپ ئايرىلغان ئىشلەپچىقىرىش تۈرى بىلەن ئىش ھالقىسىنىڭ تەكرارلىنىش خاراكتېرىغا قاراپ ئايرىلغان ئىشلەپچىقىرىش تۈرى بىر - بىرىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ. لېكىن كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تۈرى بىلەن ئىش ئورنىدىكى ئىشلەپچىقىرىش تۈرى مۇتلەق بىرلىككە كەلگەن بولمايدۇ، ئۇ يەنە كارخانا كۆلىمىنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشى ۋە مەھسۇلات تۈزۈلمىسىنىڭ مۇرەككەپلىك دەرىجىسى قاتارلىق ئامىللارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. مەھسۇلات تۈرى مۇئەييەن بولغان شەرت ئاستىدا، ئەگەر كارخانىنىڭ كۆلىمى چوڭراق (ئىش ئورنىنىڭ سانى كۆپ)، مەھسۇلاتنىڭ تۈزۈلمىسىمۇ ئاددىي، زاپچاسلارنىڭ ئىش ھالقىسىمۇ ناھايىتى ئاز بولسا، ئىش ئورنىدا ئورۇنىدىلىدىغان ئىش ھالقىسىنىڭ سانى ئازراق بولىدۇ؛ ئەكسىچە بولسا، ئىش ئورنىدا ئورۇنىدىلىدىغان ئىش ھالقىسىنىڭ سانى كۆپرەك بولىدۇ.

مەدەنىي ئىشلەپچىقىرىش زامانىۋىلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىر تەلىپى. بۇ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ياخشى تەرتىپ ۋە رەتلىك - پاكىز مۇھىت ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىشىنى كۆرسىتىدۇ. سوتسىيالىستىك كارخانىلار مەدەنىي ئىشلەپچىقىرىشنى يولغا قويغاندا، ئىشلەپچىقىرىش تەرتىپى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇھىتىنى (جۈملىدىن كېرەكسىز سۇ، كېرەكسىز گاز، داشقال، يېقىمسىز ئاۋاز، يورۇقلۇق ئېلىش، تازىلىق قاتارلىقلارنى بىر تەرەپ قىلىشنى) ئۇزلۇكسىز ياخشىلاپ، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش، ئەمگەك

www.uyghurkitap.com

ئىشلەپچىقىرىش مەشغۇلاتى پىلانىنى تۈزۈش، كۈندىلىك ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنى تەڭشەش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش.

كارخانا ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇيۇشتۇرۇشتا تۆۋەندىكى تەلەپلەرنى قاندۇرۇشى كېرەك: (1) مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچىدا، ھەرقايسى ئىش ھالقىسىدا باشتىن - ئاخىر پىششىقلاپ ئىشلەش، تەكشۈرۈش ياكى ئىش ھالقىلىرى ئوتتۇرىسىدا توشۇلۇش جەريانىدا تۇرۇشى، تۇرۇپ قالىدىغان ۋە ساقلاپ قالىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلمەسلىكى ياكى ئاز كۆرۈلۈشى كېرەك. (2) مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ھەرقايسى باسقۇچ، ھەرقايسى ئىش ھالقىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىدا مەلۇم نىسبەتنى ساقلاش كېرەك. (3) ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچىدا، ھەرقايسى ئىش ھالقىسىدا ئاۋۋال بېكىتكەن سۈرئەت بويىچە، ھەربىر باسقۇچلۇق ۋاقىت ئىچىدە شۇ ۋاقىتقا تەڭ كېلىدىغان (ياكى ئۇنىڭدىن ئېشىپ بارىدىغان) مەھسۇلات مىقدارىنى ئورۇنداش كېرەك. بۇ يەردە ئېيتىلغان ھەربىر باسقۇچلۇق ۋاقىت بىر سمېنا، بىر كېچە - كۈندۈز ياكى ئون كۈن بولسىمۇ بولىدۇ، ئورۇندالغان ۋەزىپە مەھسۇلاتنىڭ سانى بويىچە ھېسابلانسىمۇ، ئىشنىڭ مىقدارى (نورمىلىق ئىش سائىتى) بويىچە ھېسابلانسىمۇ بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇيۇشتۇرۇش مۇۋاپىق بولسا مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ۋاقتىنى قىسقارتىپ، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ، ئىشلىنىۋاتقان مەھسۇلاتنى ۋە ئۇ بېسىپ ياتقان مەبلەغنى ئازايتىپ، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئادەم كۈچى ۋە ماشىنا ئۈسكۈنىلەردىن تولۇق پايدىلانغىلى بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئاۋۋال چىڭ تۇتماي كېيىن ئالدىرايدىغان، تۇرۇپ بوشاپ قېلىپ، تۇرۇپ ئالدىرايدىغان ئەھۋالدىن ساقلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك راۋاجلاندۇرۇشقا پايدا يەتكۈزگىلىمۇ بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش تۈرى ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇنىڭ تەكرارلىنىش خاراكتېرىگە قاراپ تۈرگە ئايرىشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەخسۇسلىشىش دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەكرارلىنىش خاراكتېرىنى مەھسۇلات (بۆلەكلەر ياكى زاپچاسلار)تىن ياكى ئىش ھالقىسىدىن كۆزىتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى زور مىقداردا ئىشلەپچىقىرىش، تۈركۈملەپ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئايرىم تۈر بويىچە ئىشلەپچىقىرىش دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. مەھسۇلاتنىڭ تەكرارلىنىش خاراكتېرى بويىچە ئايرىلغان ئىشلەپچىقىرىش تۈرىدە، زور مىقداردا ئىشلەپچىقىرىش ئوخشاش مەھسۇلاتنى دائىم ۋە ئۈزلۈكسىز ئىشلەشنى كۆرسىتىدۇ؛ تۈركۈملەپ ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىنىدىغان مەھسۇلات كۆپرەك بولسا، تۈرلۈك مەھسۇلاتنى ئالدىن بەلگىلەنگەن تۈركۈم ئايرىمىسى ۋە سانى بويىچە ئالماشتۇرۇپ ئىشلەپچىقىرىشنى كۆرسىتىدۇ؛ ئايرىم تۈر بويىچە ئىشلەپچىقىرىش خىلى كۆپ بولغان مەھسۇلاتنىڭ ھەربىر خىلىنى ناھايىتى ئاز مىقداردا ئىشلەپچىقىرىشنى كۆرسىتىدۇ، بۇ ئادەتتە مال زاكاز قىلغان ئورۇن ئوتتۇرىغا قويغان تېخنىكا تەلىپى بويىچە ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، ئىشلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئادەتتە يەنە تەكرار ئىشلەنمەيدۇ ياكى

ۋاقتىنى ۋە تەشكىلىي خاراكتېرلىك ئۈزۈك ۋاقىتنى تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن ئازايتقاندا، مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ۋاقتىنى قىسقارتىپ، ئىشلەپچىقىرىش سۈرئىتىنى تېزلىتىپ، مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇرغىلى، ئۈسكۈنە ۋە ئەمگەك كۈچلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئىشلىنىۋاتقان مەھسۇلاتنىڭ ئىگىلىگەن مىقدارىنى ئازايتىپ، مەبلەغنىڭ ئايلىنىشىنى تېزلەتكىلى، تەننەرخنى تۆۋەنلىتىپ، پايدىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

سانائەت خاراكتېرىدىكى مەشغۇلات

سانائەت مەھسۇلاتىنىڭ بىر خىل شەكلى. بۇنداق مەھسۇلاتتا، ئاساسەن، مۇنداق ئۈچ خىل ئەھۋال بولىدۇ: (1) سانائەت ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ نەتىجىسىدە يېڭى ئىستېمال قىممىتى يارىتىلماي، پەقەت ئىلگىرىكى مەھسۇلاتلارنىڭ يوقالغان ئىستېمال قىممىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ، مەسىلەن، تۈرلۈك سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ رېمونت قىلىنغىنىغا ئوخشاش. (2) سانائەت ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ نەتىجىسىدە پىششىقلاپ ئىشلىنىدىغان مەھسۇلاتنىڭ ئۆزىنىڭ تۈپ ماددىي شەكلى ئۆزگەرمەي، پەقەت ئىلگىرىكى مەھسۇلاتنىڭ ئىستېمال قىممىتى ئۇنىڭ ماددىي شەكلى ئاساسىدىلا ئۆستۈرۈلىدۇ، مەسىلەن، سانائەت مەھسۇلاتلىرىغا سىر بېرىش، سىنىك يالىتىش، گۈل بېسىش ۋە ئۇلارنى بوياشقا ئوخشاش. (3) خام ئەشيا ـ ماتېرىياللارنى، مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئايرىم ئىش ھالقىلىرىنىڭ قىسمەن پىششىقلاپ ئىشلىنىشى، مەسىلەن، خام ئەشيا ـ ماتېرىياللارنى تەييارلاش، زاپچاسلارنى كېسىش ۋە تېشىش، ئاددىي ھالدىلا قۇراشتۇرۇشقا ئوخشاش، دېمەك، ئومۇمەن، سانائەت ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ نەتىجىسىدە يېڭى ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە ماددىي مەھسۇلات ئىشلەپچىققان بولماي، بەلكى پەقەت ئىلگىرىكى مەھسۇلاتنىڭ ئىستېمال قىممىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ۋە ئۆستۈرۈلگەن ھەمدە مەھسۇلاتنىڭ ماددىي شەكلى ئۆزگەرمىگەن ياكى پەقەت ماددىي مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئايرىم ئىش ھالقىسى (ئاساسلىق ئىش ھالقىسى ئەمەس)ـ دىكى پىششىقلاپ ئىشلەشلا ئورۇندالغان بولسا، «سانائەت خاراكتېرىدىكى مەشغۇلات» دەپ ئاتىلىدۇ. لېكىن يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىلگىرىكى مەھسۇلاتنىڭ ئىستېمال قىممىتىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشى، ئۆستۈرۈلۈشى ياكى ئايرىم ئىش ھالقىسىدا قىسمەن پىششىقلاپ ئىشلىنىشى سانائەت كارخانىسى سىرتقا زاكاز ئىشلىگەن چاغدىلا سانائەت خاراكتېرىدىكى مەشغۇلات دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئۆز كارخانىسىنىڭ مەھسۇلاتىنى قىسمەن پىششىقلاپ ئىشلەش مەشغۇلاتى، مەسىلەن، ماشىنىسازلىق زاۋۇتىنىڭ ئۆز كارخانىسىنىڭ سانائەت مەھسۇلاتلىرىغا سىر پۈركۈشى، زاپچاسلارنى قىسمەن پىششىقلاپ ئىشلىشىنى سانائەت خاراكتېرىدىكى مەشغۇلات دەپ ھېسابلاشقا بولمايدۇ.

تەييار مەھسۇلات سانائەت كارخانىلىرىدا پۈتكۈل ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئورۇندىلىپ بولغان، يەنە پىششىقلاپ ئىشلەشتىن ئۆتمەيلا جەمئىيەتنىڭ ئىستېمال قىلىشىغا سۇنۇشقا بولىدىغان، ئۆلچەمگە توشقان سانائەت مەھسۇلاتى.

مەملىكىتىمىزدە تەييار مەھسۇلاتلار مۇنداق ئاساسىي شەرتلەرنى ھازىرلىغان بولۇشى كېرەك: (1) كارخانىدىكى بارلىق ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئورۇندىلىپ، شۇ كارخانىدا يەنە پىششىقلاپ ئىشلەشتىن

مۇھاپىزىتى، تېخنىكا تەرەققىياتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى شەرتلەرگە دىققەت قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا پايدا يەتكۈزۈشى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەگەر كېچىلەرنىڭ روھىي ۋە جىسمانىي ساغلاملىقىغا كاپالەتلىك قىلىشى لازىم.

بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش زامانىۋىلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىر تەلىپى. بۇ ئىشلەپچىقىرىشنى ياخشى ئەمگەك مۇھىتىدا ۋە خىزمەت تەرتىپى ئاستىدا ئېلىپ بېرىپ، ئادەم ۋە ئۈسكۈنىلەرنىڭ ھادىسىگە ئۇچراش يوللىنى توسۇپ، ئەمگەكچىنىڭ شەخس بىخەتەرلىكىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنى كۆزدە تۇتىدۇ.

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى پايدا قوغلىشىش، ئۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى بىخەتەرلىكنى يولۇشىغا دىققەت قىلىنمايدۇ، ئەمما ئەمگەكچىلەرنىڭ بىخەتەرلىكنى كۆكتۇل بۆلۈنمەيدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئەمگەكچىلەرنىڭ مەنپەئىتى مۇھاپىزەت قىلىنىدۇ، ھەم ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى بىخەتەرلىكىگە دىققەت قىلىنىپ، ھەم ئەمگەكچىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كۆكتۇل بۆلۈنۈپ، بۇ ئىككىسى زىچ بىرلەشتۈرۈلىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەزمۇنى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئەمگەك مۇھاپىزىتىگە دائىر قانۇن-قائىدىلەرنى ھەم بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىنى (جۈملىدىن بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشقا دائىر مۇكاپاتلاش-جازالاش نىزامىنى) قۇرۇش، بىخەتەرلىك تېخنىكىسى ۋە سانائىت تازىلىقى جەھەتتىكى ھەر خىل تېخنىكىۋى ۋە تەشكىلىي تەدبىرلەرنى قوللىنىش شۇنىڭدەك ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش توغرىسىدا تەربىيىسى قاتارلىق مۇھىم تەدبىرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەگەر ھادىسە يۈز بېرىپ قالسا، مۇۋاپىق ھېر تەرەپ قىلىپ، ئۇنىڭ سەۋەبىنى ئېنىقلاپ، بۇنىڭدىن ساۋاق ئېلىپ، بۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق ئىشنىڭ قايتا كۆرۈلمەسلىكى ئۈچۈن تىرىشىش.

سانائىت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرى قىلىشى

يەنى «سانائىت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ۋاقتى»، بۇ سانائىت مەھسۇلاتلىرىنىڭ خام ئەشيا-ماتېرىيالنى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرگەندىن تارتىپ تاكى پۈتۈپ چىقىپ تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈچە بولغان ئومۇمىي ۋاقىتنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئەمگەك جەريانى ۋاقتىدىن، تەبىئىي جەريان ۋاقتىدىن ۋە تەشكىلىي خاراكتېرلىك ئۈزۈك ۋاقتىتىن تەركىب تاپىدۇ. ئەمگەك جەريانى ۋاقتى ئەمگەكچىنىڭ ئەمگەك ئوبيېكتىنى پىششىقلاپ ئىشلىشى، تەكشۈرۈشى ۋە توشۇشى ئۈچۈن كەتكەن ۋاقىتتۇر؛ تەبىئىي جەريان ۋاقتى تەبىئىي قۇرۇتۇش، سوۋۇتۇش، ئېچىتىش قاتارلىق ئىشلارغا كەتكەن ۋاقىتتۇر، بۇ ۋاقىت ئىچىدە ئومۇمەن ئىشچىنىڭ ئەمگەكگە ھاجەت چۈشمەيدۇ؛ تەشكىلىي خاراكتېرلىك ئۈزۈك ۋاقىت ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى تەشكىلىي شارائىتىنىڭ تەسىرى ۋە تەشكىلىي خىزمەتتىكى يېتەرسىزلىك سەۋەبىدىن مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئۈزۈلۈپ قالغان ۋاقىت، مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئومۇمىي دەم ئېلىش مۇناسىۋىتى بىلەن خىزمەت توختاپ قالغان ۋاقىت، سىمېنا ئالماشتۇرۇش ئارىلىقىدىكى دەم ئېلىش ۋاقتى، ئەمگەك ئوبيېكتىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەشنى ياكى تەشكىلنى كۈتۈپ تۇرغان ۋاقتى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

ئەمگەك جەريانى ۋاقتىنى، تەبىئىي جەريان

ئالدىنقا ئورۇندايدىغان) ياكى ئارىلاش پرىنسىپ بويىچە قۇرۇلغان (ھۈنەر - سەنئەت پرىنسىپى بىلەن ئوبيېكت پرىنسىپىنى ئارىلاش ئىشلەتكەن) بولسا، يېرىم تەييار مەھسۇلات شۇ سېخنا مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن ئۆتكەن (قۇيما قۇيۇش ياكى زاپچاسلارنى پىششىقلاپ ئىشلەشكە ئوخشاش)، تەكشۈرۈشتە ئۆلچەمگە توشقان، باشقا بىر ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچىدا يەنە پىششىقلاپ ئىشلەشكە ياكى قۇراشتۇرۇشقا تېخىمۇ كېلىدىغان مەھسۇلات بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

سانائەت كارخانىلىرىدا ھۈنەر - سەنئەت پرىنسىپى بويىچە تەسىس قىلىنغان سېخلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى، شۇنىڭدەك ئوبيېكت پرىنسىپى ۋە ئارىلاش پرىنسىپ بويىچە تەسىس قىلىنغان سېخلارنىڭ ئۆچاستكىلىرى (ياكى بەن - گۇرۇپپىلىرى) ئوتتۇرىسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى يېرىم تەييار مەھسۇلات بىلەن تەمىنلەش مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. يېرىم تەييار مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە باشقۇرۇش خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلەپ، ئىشلەپچىقىرىش ھالقىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشقا كاپالەتلىك قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى پىلان بويىچە تەرتىپلىك ئېلىپ بېرىش لازىم.

ئىشلىنىۋاتقان مەھسۇلات دېگەن مادىدىغا قارالۇن.

ئىشلىنىۋاتقان مەھسۇلات سېخلاردىكى ھەرقايسى ئىش ھالقىلىرىدا پىششىقلاپ ئىشلەش ياكى قۇراشتۇرۇش جەريانىدا تۇرۇۋاتقان ۋە ياكى سېخلاردا پىششىقلاپ ئىشلىنىپ، قۇراشتۇرۇلۇپ بولغان، ئەمما تەكشۈرۈلمىگەن مەھسۇلات، يەنى خام ئەشيا - ماتېرىيال بىلەن يېرىم تەييار مەھسۇلات ئارىلىقىدا، يېرىم تەييار مەھسۇلات بىلەن يېرىم تەييار مەھسۇلات ئارىلىقىدا شۇنىڭدەك يېرىم تەييار مەھسۇلات بىلەن تەييار مەھسۇلات ئارىلىقىدا تۇرۇۋاتقان مەھسۇلات، مەسىلەن، ياساش جەريانىدا تۇرۇۋاتقان قۇيما، پىششىقلاپ ئىشلەش جەريانىدا تۇرۇۋاتقان تۇرلۇك زاپچاس ۋە بۆلەكلەر ھەم قۇراشتۇرۇش جەريانىدا تۇرۇۋاتقان ھەر خىل زاپچاس، بۆلەك قاتارلىقلار.

ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا تۇرۇۋاتقان مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئورۇندىلىش دەرىجىسىگە قاراپ، يېرىم تەييار مەھسۇلات ۋە ئىشلىنىۋاتقان مەھسۇلات دەپ ئايرىش كارخانا ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ھەرقايسى سېخلىرى ئوتتۇرىسىدىكى، سېخلارنىڭ گۇرۇپپىلىرى بىلەن ئىش ھالقىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى يېرىم تەييار مەھسۇلاتلارنى يەتكۈزۈپ بېرىش ۋە ئىشلىنىۋاتقان مەھسۇلاتلارنى يۆتكۈشتۈرۈش بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. يېرىم تەييار مەھسۇلات بىلەن ئىشلىنىۋاتقان مەھسۇلاتنىڭ مىقدارىدىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى توغرا ۋە دەل ۋاقتىدا ئىگىلەش كارخانا رەھبەرلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىشى، ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى تۈزۈشى، ئىشلەپچىقىرىش سۈرئىتىنى تەكشۈرۈشى، ئىشلەپچىقىرىش ھالقىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى شەكىللەندۈرۈشى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئىزچىللىقىغا ۋە مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشنى يۆرۈشلەشتۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىشىدىكى مۇھىم شەرت. يېرىم تەييار مەھسۇلات بىلەن ئىشلىنىۋاتقان مەھسۇلاتنىڭ زاپاس مىقدارىنى

ئۆتمەيلا كارخانا سىرتىدىكىلەرنىڭ ئىستېمالىغا سۇنۇشقا بولىدىغان بولۇش، (2) سۈپىتى تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۆلچەمگە مۇۋاپىق بولۇپ، دۆلەت (ياكى يۇقىرى دەرىجىلىك باشقۇرغۇچى ئورۇن) بەلگىلىگەن تېخنىكا ئۆلچىمىگە ياكى زاكاز توختىمىدا بەلگىلەنگەن تېخنىكا شەرتلىرىگە توشۇش. (3) لايىھىدە ياكى زاكاز توختىمىدا بەلگىلەنگەن تەلەپلەر بويىچە بارلىق سەپلىمىلىرى تولۇق بولۇش، مەسىلەن، بەزى ماشىنا مەھسۇلاتنىڭ بەلگىلىمە بويىچە بارلىق ئاساسىي ماشىنا، قوشۇمچە ماشىنا، زاپچاس ۋە سەپلىمىلىرى، شۇنىڭدەك يەككە ماشىنىنى يۈرۈشلەشتۈرۈشكە كېرەكلىك تۈرلۈك قوشۇمچە نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى تولۇق بولۇش. (4) قاچىلىنىپ (زاكاز توختىمىدا قاچىلاش ھاجەتسىز دەپ بەلگىلەنگەن مەھسۇلاتلار بۇنىڭ سىرتىدا) ئامبارغا كىرىپ بولۇش ياكى ئامبارغا كىرگۈزۈش رەسمىيىتى ئۆتۈلۈپ بولغان بولۇش.

سانائەت كارخانىلىرىنىڭ تەييار مەھسۇلاتى ئاساسىي سېخىتا ۋە قوشۇمچە مەھسۇلاتلار سېخىدا ئىشلەپچىقىرىلىپ بولغان ھەمدە ئالدىن سېتىش بەلگىلەنگەن ياكى سېتىلىپ بولغان مەھسۇلاتلارنى، يارىدەنچى سېخ ۋە قوشۇمچە سېخلاردا سىرتقا سېتىش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىلغان قورال ـ سايمان، قېلىپ ۋە كۆپ قېتىم ئىشلىتىلىدىغان ئوراش ـ قاچىلاش ئەسۋابلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سانائەت كارخانىلىرىدىكى تۈرلۈك ئاساسىي تەييار مەھسۇلاتلارنىڭ سانىنى دائىم ۋە دەل جايىدا ئىگىلەپ تۇرۇش ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشتە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى تەتقىق قىلىشتا ۋە جەمئىيەت ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش دەرىجىسىنى كۆزىتىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يېرىم تەييار مەھسۇلات «يېرىم ئىشلەنگەن مەھسۇلات» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ كارخانا ئىشلەپچىقىرىشىدا مەلۇم بىر ئالاھىدە ئىشلەپچىقىرىش ھالقىسى ئورۇنلىدىلىپ بولغان ۋە تەكشۈرۈشتە ئۆلچەمگە توشقان، ئەمما قالغان ئىشلەپچىقىرىش ھالقىسىدا يەنە پىششىقلاپ ئىشلەشكە ياكى قۇراشتۇرۇشقا تۇغرا كېلىدىغان مەھسۇلات. ئەگەر كارخانىنىڭ سېخى ھۈنەر ـ سەنئەت پىرىنسىپى بويىچە تەسىس قىلىنغان (ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەلۇم ھۈنەر ـ سەنئەت باسقۇچى بويىچە مەخسۇلاشتۇرۇلغان، ئوخشاش ھۈنەر ـ سەنئەت بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان) بولسا، يېرىم تەييار مەھسۇلات شۇ كارخانىنىڭ مەلۇم سېخىدىكى ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئاخىرلاشقان، تەكشۈرۈشتە ئۆلچەمگە توشقان، باشقا بىر سېختا يەنە پىششىقلاپ ئىشلەشكە ياكى قۇراشتۇرۇشقا تۇغرا كېلىدىغان مەھسۇلات بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ماشىناسازلىق زاۋۇتىنىڭ قۇيمىچىلىق سېخىدا ئىشلەپچىقىرىلغان، ماشىنىدا پىششىقلاپ ئىشلەش سېخىدا يەنە پىششىقلاپ ئىشلەشكە تۇغرا كېلىدىغان قۇيما، ماشىنىدا پىششىقلاپ ئىشلەش سېخىدا ئىشلەپچىقىرىلغان، قۇراشتۇرۇش سېخىدا بۆلەكلەر بويىچە قۇراشتۇرۇشقا ياكى ئومۇمىي قۇراشتۇرۇشقا تۇغرا كېلىدىغان زاپچاس قاتارلىقلارنى ئوخشاش. ئەگەر كارخانىنىڭ سېخى ئوبيېكت پىرىنسىپى بويىچە قۇرۇلغان (مەلۇم مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش بويىچە مەخسۇلاشتۇرۇلغان، بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ بارلىق ھۈنەر ـ سەنئەت باسقۇچىنى ئۆز

بايان قىلغىنىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «كاپىتالغا بېقىنىدىغان ئەمگەك ھەمكارلىق ئەمگىكىگە ئايلانغان ھامان، بۇنداق باشقۇرۇش، نازارەت قىلىش ۋە تەڭشەش فۇنكسىيىسى كاپىتالنىڭ فۇنكسىيىسىگە ئايلىنىدۇ. بۇنداق باشقۇرۇش فۇنكسىيىسى كاپىتالنىڭ ئالاھىدە فۇنكسىيىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرغا ئىگە بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 367 — 368 - بەتلەر) كاپىتالىستىك كارخانا باشقۇرۇش بۇرژۇئازىيىنىڭ پرولېتارىياتقا قاراتقان مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. «كاپىتالىستنىڭ كۈڭۈل بۆلىدىغىنى قانداق قىلىپ بۇلاش ئۈچۈن باشقۇرۇشتىن، قانداق قىلىپ باشقۇرۇش باھانىسى بىلەن بۇلاشتىن ئىبارەت.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 395 - بەت)

سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئورنىتىلغانلىقتىن، كارخانا باشقۇرۇش ئەمگەكچى خەلق ئارىسىدىكى ئۆزئارا ياردەملىشىش - ھەمكارلىشىش مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ، كارخانا باشقۇرۇشتا سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۈزلۈكسىز مۇستەھكەملەپ، راۋاجلاندۇرۇپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ھالدا راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ پاراۋانلىقىنى ئاشۇرۇش لازىم.

سوتسىيالىستىك كارخانا باشقۇرۇشنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئىشلەپچىقىرىشنى مۇۋاپىق ئۇيۇشتۇرۇپ، كارخانا ئىچىدىكى كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى ۋە كارخانا بىلەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى، كارخانا بىلەن باشقا ئىگىلىك تەشكىلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، ئەڭ ئاز ئەمگەك سەرپىياتى بىلەن ئەڭ زور ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشىپ، كارخاننى جەمئىيەتكە تېخىمۇ كۆپ ۋە تېخىمۇ ياخشى مەھسۇلاتلارنى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان قىلىشتىن ئىبارەت. شۇڭا ئىلمىي باشقۇرۇش ۋە دېموكراتىك ئاساستا باشقۇرۇش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش لازىم. ئىلمىي باشقۇرۇش دېگەنلىك كارخانا باشقۇرۇشنىڭ پۈتكۈل جەريانىدا قەتئىي تۈردە ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتنىڭ تەلىپى بويىچە ھەر خىل ئىقتىسادىي ۋاسىتىلەردىن توغرا پايدىلىنىش ۋە ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئىلغار، يۇقىرى ئۈنۈملۈك باشقۇرۇش ۋاسىتىسى بىلەن باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىش دېگەنلىكتۇر. دېموكراتىك ئاساستا باشقۇرۇش دېگەنلىك سىياسىي دېموكراتىيىنى، تېخنىكا دېموكراتىيىسىنى ۋە ئىقتىسادىي دېموكراتىيىنى يولغا قويۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ خوجايىنلىق ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشىگە كاپالەتلىك قىلىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاممىسىنىڭ تەشەببۇسكارلىقى ۋە ئاكتىپلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ، كەسپىي باشقۇرۇش بىلەن ئامما باشقۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش دېگەنلىكتۇر.

كارخانا باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى دۆلەت بىلەن كارخاننىڭ ۋە كارخانا ئىچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتىنىڭ مەسئۇلىيىتى ۋە ھوقۇق دائىرىسىنى ئايرىيدىغان ھەر خىل تۈزۈمنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. مەملىكىتىمىزدە سوتسىيالىستىك ئومۇمىي

مۇۋاپىق كونترول قىلىش بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ بېسىلىپ قېلىشى، زىيانغا ئۇچرىشى ۋە ئىسراپ بولۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنىڭ مۇھىم تەدبىرى.

سانائەتتە داچىڭدىن ئۆگىنىش ماۋ زېدۇڭ باشچىلىقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى 1964 - يىلى پۈتۈن مەملىكەتكە چىقارغان چاقىرىق.

ئاتاقلىق گېئولوگ لى سىگۇاڭنىڭ ئىلمىي نەزەرىيىسىگە ئاساسەن، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا «تۆمۈر ئادەم» ۋاڭ جىنشى ۋەكىللىك قىلغان داچىڭ ئىشچىلىرى، تېخنىك خادىملىرى ۋە كادىرلىرى مۇز بىلەن قاپلانغان پايانسىز يايلاقتا، تەجرىبە، ئۈسكۈنە ۋە تېخنىكا كۈچلىرى كەمچىل بولغان، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، يېتىش - قوپۇش ۋە يۈرۈش - تۇرۇش ناھايىتى قىيىن بولغان ئەھۋالدا جاپادىنمۇ قورقمايدىغان، ئۆلۈمدىنمۇ قورقمايدىغان قەھرىمانلىق ۋە قاتتىق ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن، مەملىكىتىمىز بويىچە تۇنجى چوڭ نېفىتلىكنى يۇقىرى سۈرئەت ۋە يۇقىرى سۈپەت بىلەن ئېچىپ، جۇڭگودا «نېفىت ئاز» دېگەن قالپاقنى چۆرۈپ تاشلاپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان.

ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى دېگەن ماددىغا قارالىۇن.

كارخانا باشقۇرۇش كارخانا ئىشلەپچىقىرىشىنى باشقۇرۇش پائالىيىتىدە ئېلىپ بارىدىغان ئۇيۇشتۇرۇش، قوماندانلىق قىلىش، نازارەت قىلىش ۋە تەڭشەش قاتارلىق تۈرلۈك باشقۇرۇش پائالىيەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى پىلاننى باشقۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش، سۈپەتنى باشقۇرۇش، تېخنىكىنى باشقۇرۇش، ماددىي ئەشيالارنى باشقۇرۇش، ئەمگەكنى باشقۇرۇش ۋە مالىيەنى باشقۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كارخانا باشقۇرۇش ئىككى خىل خاراكتېر ۋە ئىككى خىل رولغا ئىگە. بىر تەرەپتىن، كارخانا باشقۇرۇش ئورتاق ئەمگەكنىڭ مەھسۇلى ھېسابلىنىدۇ. شەخسلەرنىڭ ھەرىكىتىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي تەلىپى بويىچە ماسلاشتۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، كۆلىمى چوڭراق بولغان بىۋاسىتە ئىجتىمائىي ئەمگەكمۇ ياكى ئورتاق ئەمگەكمۇ ئازدۇر - كۆپتۇر قوماندانلىققا موھتاج بولىدۇ. ئورتاق ئەمگەكنىڭ كۆلىمى قانچە چوڭ بولسا، ئەمگەكتىكى ئىش تەقسىماتى ۋە ھەمكارلىق قانچە ئىنچىكە ۋە مۇرەككەپ بولىدۇ، باشقۇرۇشمۇ شۇنچە مۇرەككەپ ۋە مۇھىم بولىدۇ. باشقۇرۇشنىڭ ئورتاق ئەمگەك جەريانىنىڭ خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن بۇنداق فۇنكسىيە ھەرقانداق ئىجتىمائىي تۈزۈمدىكى كارخانا باشقۇرۇشتا بولۇشقا تېگىشلىك. يەنە بىر تەرەپتىن، سىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان جەمئىيەتتە، كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش پائالىيىتىنى ئۇيۇشتۇرۇش، ئۇنىڭغا قوماندانلىق قىلىش، نازارەت قىلىش ۋە ئۇنى تەڭشەش فۇنكسىيىسىنى ھامان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگىدارچىلىق قىلىپ تۇرغان سىنىپ ئۆزىنىڭ ئىرادىسى ۋە مەنپەئىتىگە ئاساسەن ئۆتەيدۇ، شۇ سەۋەبتىن، ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى كارخانا باشقۇرۇشنىڭ تۈپتىن ئوخشىمايدىغان خاراكتېرى ۋە فۇنكسىيىسىنى بەلگىلەيدۇ. ماركس كاپىتالىستىك كارخانا باشقۇرۇشنى

باشقۇرۇشنىڭ دېموكراتىك خاراكتېرىغا سەل قارالدى؛ كارخانا باشقۇرۇشتا ئىقتىسادىي ئۈسۇلغا ئەھمىيەت بېرىلمەي، نوقۇل ھالدا مەمۇرىي ئۈسۇلغا تايىنىپ ئىش ئېلىپ بېرىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، كارخانا باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىشنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى يۆنىلىشى مۇنداق بولۇشى كېرەك: (1) دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىدە، كارخانا تەمىنلەش، ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش ۋە ئادەم، مالىيە، ماددىي ئەشيا قاتارلىق جەھەتلەردە مۇناسىپ ھالدىكى مۇستەقىللىققا ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇش؛ (2) كارخانىلاردا ماددىي مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئەمگەكچىنىڭ شەخسىي كىرىمىنى كارخانىنىڭ باشقۇرۇش نەتىجىسى بىلەن باغلاش؛ (3) كارخانىلاردا دېموكراتىيە - مەركەزلەشتۇرۇش تۈزۈمى پرىنسىپىنى ھەقىقىي تۇردە ئىجرا قىلىپ، بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلەشكەن ۋە بىرلەككە كەلگەن قوماندانلىق سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش، فۇنكسىيىگە ئىگە ئورگانىنىڭ باشقۇرۇش رولىنى جارى قىلدۇرۇش؛ يەنە بىر تەرەپتىن، دېموكراتىك ئاساستا باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى تۈزۈمى قاتارلىق تۈزۈملەرنى ياخشىلاش، يەنە ئاساسىي قائىدىلەرنى دېموكراتىك ئاساستا سايلاش تۈزۈمىنى پەيدىنپەي يولغا قويۇش. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، كارخانىدىكى ھەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلارنىڭ ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاممىسىنىڭ ئاكتىپلىقى ھەم ئىجادچانلىقىنى تولۇق قوزغاپ، كارخانا باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ.

ھەلق ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى پارتكوم رەھبەرلىكىدىكى زاۋۇت باشلىقلىرى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى تۈزۈمىنى ئىككىگە قاتتىشىش، بىرنى ئۆزگەرتىش، ئۇچىنى بىرلەشتۇرۇش دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

كارخانىنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرى

كارخانىلاردا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلەپ تۇرغۇچىلار ئۆز ئىرادىسى ۋە مەنپەئەتىگە شۇنىڭدەك ھازىرقى زامان سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپىگە ئاساسەن تۈزۈپ چىققان، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيەتلىرىنى ئويۇشتۇرىدىغان تۈرلۈك قائىدە، نىزام، تۈزۈم ۋە چارىلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى.

كارخانىنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرى ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ: بىر خىلى ھازىرقى زامان سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوبيېكتىپ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئەمەلىيەت تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش ئارقىلىق تۈزۈپ چىقىلغان بولىدۇ، بۇ - ھازىرقى زامان سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلمىي ھالدا ئويۇشتۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى. بۇ خىلدىكى قائىدە - تۈزۈملەر ئادەم بىلەن نەرسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئۇ ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن يوقاپ كەتمەيدۇ، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تېخىمۇ پۇختا ۋە تېخىمۇ ئىلمىي بولۇپ بارىدۇ، مەسىلەن، مەشغۇلات ئېلىپ بېرىش قائىدىسى جەھەتتىكى تۈزۈمگە ۋە ئۇسكۇنىلەرنى رېمونت قىلىش - ئاسراش جەھەتتىكى تۈزۈمگە ئوخشاش، يەنە بىر خىلىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلەپ تۇرغۇچىلار ئۆز مەنپەئىتىنى قوغداش، مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن

خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلارنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنىڭ تۈپ پرىنسىپى دېموكراتسىيە ـ مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىدىن ئىبارەت بولۇپ، دۆلەت بىلەن كارخانا ۋە كارخانىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى دەرىجىلەر ئوتتۇرىسىدا بىر تۈتاش رەھبەرلىك قىلىش، دەرىجىگە بۆلۈپ باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ. دۆلەتنىڭ بىر تۈتاش رەھبەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا كارخانىلار نىسپىي مۇستەقىللىكتە ئىگە بولۇپ، ئىقتىسادىي ھېسابات تۈزۈمىنى يولغا قويۇشى كېرەك. دۆلەت كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش ئىشلەپچىقىرىشنى ئېھتىياجىغا قاراپ، مەلۇم مىقدارداتۇراقسىز مەبلەغ ۋە تۇراقلىق مەبلەغ ئاجرىتىپ بېرىدۇ؛ كارخانا دۆلەت پىلانى بويىچە ئىشلەپچىقىرىش ۋە باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ئۈيۈشتۇرۇپ، دۆلەت بەلگىلىگەن ۋەزىپىنى ۋە توختامدىكى ۋەزىپىلەرنى ئورۇندايدۇ. ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغان كارخانىلار دۆلەت بەلگىلىگەن نىسبەت بويىچە كارخانا فوندى قالدۇرسا بولىدۇ. مەملىكىتىمىزدىكى كارخانىلىرىدا پارتكوم رەھبەرلىكىدىكى زاۋۇت باشلىقلىرى (جىڭلىلار) ئىش تەقسىم قىلىۋېلىپ مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان، چوڭ ـ چوڭ مەسىلىلەرنى پارتكوم مۇزاكىرە قىلىپ قارار قىلغان، زاۋۇت باشلىقى ئۇنى ئىجرا قىلىشنى ئۈيۈشتۇرغان. دېموكراتىك ئاساستا باشقۇرۇش جەھەتتە پارتكوم رەھبەرلىكىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى تۈزۈمى ۋە ئىككىگە قاتنىشىش، بىرنى ئۆزگەرتىش ۋە ئۇچنى بىرلەشتۈرۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. كارخانا ئىچىدىكى ھەرقايسى دەرىجىلەرنىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقى دائىرىسى ئادەتتە زاۋۇت مەمۇرىيىتى، سېخ ۋە بەن ـ گۇرۇپپىدىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىگە بۆلۈنگەن، كۆلىمى چوڭ، ئىشلەپچىقىرىشى بىرقەدەر مۇرەككەپ بولغان بەزى بىرلەشمە كارخانىلاردا تۆت دەرىجىگە بۆلۈنگەن، كىچىك تېپتىكى، ئۆزى ئاددىيراق بولغان بەزى كارخانىلاردا ئىككى دەرىجىگە بۆلۈپ باشقۇرۇش يولغا قويۇلغان. زامانىۋىلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە كارخانىلاردا يولغا قويۇلغان ئىقتىسادىي ھېسابات تۈزۈمىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، كارخانا باشقۇرۇشنىڭ ئاساسىي ھوقۇقى جۈملىدىن ئىشلەپچىقىرىش، پىلان، تېخنىكا، مالىيە، ئەمگەك، مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇرۇش ھوقۇقى زاۋۇت دەرىجىلىك ئورگانلىغا مەركەزلەشتۈرۈلۈشى، زاۋۇت باشلىقى (جىڭلى) نىڭ بىر تۈتاش رەھبەرلىكىدە سېخ ۋە بەن ـ گۇرۇپپىلارغا زۆرۈر بولغان باشقۇرۇش مەسئۇلىيىتى ۋە ھوقۇقى بېرىلىشى كېرەك.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، كارخانا باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئىقتىسادىي ئەھۋالنىڭ ئۆزگىرىشىگە ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئەگىشىپ، كۆپ قېتىم ئۆزگەرتىش ۋە تەرتىپكە سېلىشلاردىن ئۆتتى. بۇ كارخانىنىڭ، كارخانا ئىچىدىكى ھەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلارنىڭ ۋە كەڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئامما سىنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتتە مەلۇم دەرىجىدە ئىجابىي رول ئوينىدى. لېكىن ئەمەلىيەت داۋامىدا بىر مۇنچە مەسىلىمۇ ئاشكارلىنىپ چىقتى، بۇنىڭ ئاساسىي ئىپادىسى مۇنۇلاردىن ئىبارەت بولدى: دۆلەتنىڭ كارخانىلارنى باشقۇرۇشى تولىمۇ ئۆلۈك بولۇپ قالدى، كارخانىلاردا زۆرۈر بولغان باشقۇرۇش ـ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقى كەمچىل بولدى؛ كارخانا

پارتكوم رەھبەرلىكىدىكى زاۋۇت باشلىقى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى جۇڭگونىڭ سانائەت كارخانىلىرىدا يولغا قويۇلغان بىر خىل رەھبەرلىك تۈزۈمى ۋە باشقۇرۇش تۈزۈمى. ئۇنىڭ ئاساسىي تەلەپلىرى مۇنداق: كارخانىنىڭ بارلىق تەشكىلاتى شۇ كارخانا پارتكومىنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكى ئاستىدا بولۇشى لازىم؛ كارخانىدىكى چوڭ - چوڭ مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسى پارتكومنىڭ مۇزاكىرىسىگە قويۇلۇشى، پارتكوم پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرى ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك باشقۇرغۇچى ئورگانىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، كوللېكتىپنىڭ تەجرىبىسى ۋە ئەقىل - پاراسىتىگە تايانغان ھالدا بۇ مەسىلىلەرنى قارار قىلىشى؛ زاۋۇت باشلىقى شەخس مەسئۇل بولۇش پرىنسىپى بويىچە، بۇ قارارنى ئىجرا قىلىشنى ئۈيۇشتۇرۇشى لازىم. پارتكوم كارخانىغا سىياسىي جەھەتتىن رەھبەرلىك قىلىدۇ، زاۋۇت باشلىقى كارخانىنىڭ مەمۇرىي رەھبىرى بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكى كۈندىلىك خىزمەتلەرگە رەھبەرلىك قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ. پارتكوم شۇجىسى بىلەن زاۋۇت باشلىقى كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتىنى ياخشى يولغا قويۇشتا ئورتاق مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالىدۇ.

كارخانىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى تۈزۈمى جۇڭگونىڭ كارخانا باشقۇرۇشتىكى ئاساسىي تۈزۈملىرىنىڭ بىرى. بۇ — ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئومۇمىي كارخانىلاردىكى پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىدە كارخانا باشقۇرۇشقا قاتنىشىدىغان، كادىرلارغا نازارەت قىلىدىغان ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆز - ئۆزىنى تەربىيىلىشىنى كۈچەيتىدىغان مۇھىم تۈزۈم.

ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى قەرەللىك ئېچىلىدۇ، قۇرۇلتايىنىڭ ۋەكىللىرىنى ئىشچى - خىزمەتچىلەر بىۋاستە سايلايدۇ، قۇرۇلتايىنىڭ ۋەكالەت مۇددىتى ئادەتتە بىر يىل بولىدۇ. قۇرۇلتاي يىغىلىشقا مەزگىللىدە، ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى كومىتېتى ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيىنىڭ دائىمىي ئورگىنى بولىدۇ ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى قارارلىرىنىڭ ئىجراسىنى نازارەت قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ. ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيىگە كەڭ دېموكراتىك ھوقۇقلا ئىگە، ئۇنىڭ ئاساسىي خىزمەت ھوقۇقى مۇنۇلار: كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى يولغا قويۇش، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر تەربىيىسىگە ئائىت چوڭ - چوڭ مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىدۇ، تەتقىق قىلىدۇ ۋە ھەل قىلىدۇ؛ كارخانا رەھبەرلىكىنىڭ خىزمەت دوكلاتىنى ئاڭلاپ، كارخانىنىڭ خىزمىتىگە باھا بېرىدۇ، كارخانىنىڭ ھەرقايسى جەھەتتىكى خىزمەتلىرى ئۈستىدە تەنقىد ۋە تەكلىپلەرنى بېرىدۇ؛ قاتتىق مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلغان، ئىستىلى ناچار بەزى رەھبىرىي خادىم ۋە باشقۇرغۇچى خادىملارغا چارە كۆرۈش، ئۇلارنى يۆتكەۋېتىش، دېموكراتىيىنى جارى قىلدۇرۇشنى بىلدۈرگەن، باشقۇرۇش خىزمىتىنى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر تۇرمۇشىنى ئۆزلۈكسىز ياخشىلىغان رەھبىرىي خادىم ۋە باشقۇرغۇچى خادىملارنى تەقدىرلەش، مۇكاپاتلاش تۈغرىسىدا يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنغا تەكلىپ بېرىدۇ ۋەھاكازالار. قۇرۇلتايىنىڭ قارارى بارلىق ئىشچى - خىزمەتچى ئۈچۈن چەكلەش كۈچىگە ئىگە، ئۇنى ئىزچىل ئىجرا قىلىش لازىم. كىچىك تېپتىكى كارخانىلار ياكى ھازىرچە ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى

www.uyghurkitap.com

تۈزۈپ چىققان بولىدۇ، بۇ خىلدىكى قائىدە - تۈزۈملەرنىڭ ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشى ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدا تۈپتىن پەرقلىق بولىدۇ. كاپىتالىستىك كارخانىلاردا ياللانما ئەمگەكنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېزىش تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ، سوتسىيالىستىك كارخانىلاردا بولسا ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى، ھەمكارلىقى، ياردەملىشىشىنى ۋە دېموكراتىك ئاساستا باشقۇرۇشنى كۈچەيتىدىغان تۈرلۈك تۈزۈملەر يولغا قويۇلىدۇ، مەسىلەن، ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى تۈزۈمى قاتارلىق تۈزۈملەر پەقەت سوتسىيالىستىك كارخانىلاردىلا يولغا قويۇلىدۇ. سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرى دېموكراتىيىنى كەڭ جارى قىلدۇرۇش، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاممىسىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە تەجرىبىسىنى مەركەزلەشتۈرۈش ئاساسىدا تۈزۈپ چىقىلىدۇ. كارخانىلاردا ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى داۋامىدىكى مۇناسىۋىتىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغانلىكى قائىدە - تۈزۈملەر ئاممىنىڭ ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولىدۇ؛ بۇنىڭ ئەكسىچە بولغانلىرى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، سوتسىيالىستىك كارخانىلاردا مۇۋاپىق قائىدە - تۈزۈملەرگە ئاڭلىق ھالدا رىئايە قىلىش ھەمدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى ۋە ئاممىنىڭ ئەمەلىيەت داۋامىدىكى تەكشۈرۈشىگە ئاساسەن، نامۇۋاپىق قائىدە - تۈزۈملەرنى ئۆزگەرتىش كېرەك. قائىدە - تۈزۈملەر مەلۇم مۇقىملىققا ئىگە بولۇشى، مۇھىم قائىدە - تۈزۈملەرنىڭ بۇزۇپ تاشلىنىشى ۋە ئورنىتىلىشى، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈلۈشى كېرەك، مۇشۇنداق قىلغاندىلا كارخانىلاردا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرتىپلىك ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

«ئەنشەن پولات - تۆمۈر شىركىتى ئاساسىي قانۇنى» 60 - يىللاردىكى ئەنشەن پولات - تۆمۈر شىركىتىنىڭ كارخانا باشقۇرۇش جەھەتتىكى بىر يۈرۈش ئاساسىي تەجرىبىسى.

1960 - يىل 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەنشەن شەھەرلىك كومىتېتى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىغا «سانائەت سېپىدە تېخنىكا يېڭىلاش ۋە تېخنىكا ئىنقىلابى ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش ئەھۋالى توغرىسىدا دۆكلات»نى يوللىغان، 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ماۋ زېدۇڭ پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئۈچۈن بۇ دوكلاتقا سېلىنىدىغان تەستىقنىڭ لايىھىسىنى يېزىپ چىقىپ، ئەنشەن پولات - تۆمۈر شىركىتى ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ ئەمەلىي نەتىجىلىرىگە يۇقىرى باھا بەرگەن، تېخنىكا يېڭىلاش ۋە تېخنىكا ئىنقىلابىنى كەڭ تۈردە ئېلىپ بېرىش، ئاممىۋى ھەرىكەتنى كەڭ يولغا قويۇش، ئىككىگە قاتنىشىش، بىرنى ئۆزگەرتىش ۋە ئۈچنى بىرلەشتۈرۈش، سىياسەتنى قوماندان قىلىش، پارتكوم رەھبەرلىكىدىكى زاۋۇت باشلىقى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى قاتارلىق پرىنسىپلارنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن ۋە بۇ پرىنسىپلارنى «ئەنشەن پولات - تۆمۈر شىركىتى ئاساسىي قانۇنى» دەپ ئاتىغان.

ئىككىگە قاتنىشىش، بىرنى ئۆزگەرتىش ۋە ئۈچنى بىرلەشتۈرۈش، پارتكوم رەھبەرلىكىدىكى زاۋۇت باشلىقى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تۈزۈمى، ئۈسكۈنىلەرنى رېمونت قىلىش - ئاسراش تۈزۈمى، سۈپەتكە مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى، ئىش ئورنى مەشق قىلىش تۈزۈمى، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش تۈزۈمى، بەن - گۇرۇپپىلارنىڭ ئىقتىسادىي ھېسابات تۈزۈمى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەرقايسى ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى رەھبىرىي كادىر، تېخنىك خادىم ۋە ئىشچىلار ئاممىسىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ بىرلىشىشى ۋە كۆپ تەرەپلىمە مۇھاكىمە قىلىشى ئارقىسىدا ئامما ئۆزى تۈزۈپ چىققان، ئۇنى ئامما ئۆزى ئىجرا قىلىدۇ، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەيدۇ ۋە ئۇ تۈزۈمنى ئۆزى ئۆزگەرتىپ مۇكەممەللەشتۈرىدۇ. ئۇنىڭدا ئەمگەك جەريانىدىكى ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى سوتسىيالىستىك يېڭىچە مۇناسىۋەت گەۋدىلەندۈرۈلگەن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئىككىگە قاتنىشىش، بىرنى ئۆزگەرتىش ۋە ئۈچنى بىرلەشتۈرۈش مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك كارخانىلىرىدا يولغا قويۇلغان ئەنشەن پولات - تۆمۈر شىركىتىنىڭ كارخانا باشقۇرۇشتىكى تەجرىبىلىرىدىن بىرى. ئۇ كادىرلار ئەمگەككە قاتنىشىش، ئىشچىلار باشقۇرۇشقا قاتنىشىش؛ نامۇۋاپىق قائىدە - تۈزۈملەرنى ئۆزگەرتىش؛ رەھبىرىي كادىر، تېخنىك خادىم (مەخسۇس باشقۇرغۇچى خادىم)، ئىشچىلار بىرلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە كارخانا باشقۇرۇش داۋامىدىكى مەسىلىلەرنى بىللە مۇزاكىرىلىشىپ ھەل قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىككىگە قاتنىشىش، بىرنى ئۆزگەرتىش ۋە ئۈچنى بىرلەشتۈرۈشنى يولغا قويۇش سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى تېخىمۇ ئوبدان راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈندۇر. كادىرلارنىڭ ئەمگەككە قاتنىشىشى بىيۇروكراتلىقنى تۈگىتىپ، كادىرلار بىلەن ئىشچىلار ئاممىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇرۇپ، كادىرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا يۈز بەرگەن مەسىلىلەرنى چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق؛ ئىشچىلارنىڭ باشقۇرۇشقا قاتنىشىشى، يەنى كارخانىنى دېموكراتىك ئاساستا باشقۇرۇشنى يولغا قويۇش سوتسىيالىزم يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇشنىڭ تۈپ كاپالىتى. ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش تەلىپىگە ئاساسەن، نامۇۋاپىق قائىدە - تۈزۈملەرنى ئۆزگەرتىپ، ئېھتىياجغا مۇۋاپىق كېلىدىغان يېڭى قائىدە - تۈزۈملەرنى ئورناتقاندىلا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوڭۇشلۇق راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. رەھبىرىي كادىر، تېخنىك خادىم (مەخسۇس باشقۇرغۇچى خادىم) ۋە ئىشچىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپ بىرلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە كارخانا باشقۇرۇش داۋامىدا يۈز بەرگەن مەسىلىلەرنى بىللە مۇزاكىرىلىشىپ ھەل قىلغاندا، ھەر تەرەپتىكى كۈچلەرنى جارى قىلدۇرۇپ، كۆپچىلىكنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرگىلى بولىدۇ.

كارخانا باشقۇرۇشتىكى ئاممىۋى لۇشيەن كارخانا باشقۇرۇشتا ئاممىغا ئىشىنىپ، ئاممىغا تايىنىپ، ئاممىنىڭ غەيرىتى ۋە ئەقىل - پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئۇلارنى سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا ئاتلاندۇرىدىغان خىزمەت لۇشيەنى.

كارخانا باشقۇرۇشتا ئاممىۋى لۇشيەننى يولغا قويۇش ئۈچۈن، خەلق ئاممىسىنىڭ چەكسىز ئىجادىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىگە قەتئىي ئىشىنىپ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي

تۈزۈمىنى يولغا قويۇشقا شەرت - شارائىتى يوق كارخانىلار قەرەللىك ھالدا ئىشچى - خىزمەتچىلەر يىغىنىنى ئاچسا بولىدۇ.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك يولغا قويۇلغان بولىدۇ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاممىسى دۆلەتنىڭ ۋە كارخانىنىڭ خوجايىنى، ئۇلار ئەمگەك قىلىش، دەم ئېلىش، تەربىيە ئېلىش ھوقۇقلىرىدىن بەھرىمەن بولغاندىن باشقا، تېخىمۇ مۇھىمى، دۆلەتنى باشقۇرۇش ۋە كارخانىنى باشقۇرۇشقا قاتنىشىش ھوقۇقىدىنمۇ بەھرىمەن بولىدۇ، بۇ — ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاممىسىنىڭ تۈرلۈك ھوقۇقلىرى ئىچىددىكى ئەڭ تۆپ ھوقۇق. بۇ تۈپ ھوقۇق ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى تۈزۈمىگە ئوخشاش دېموكراتىك ئاساستا باشقۇرۇش تۈزۈملىرى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى تۈزۈمىنى يولغا قويغاندا، ئاممىنىڭ پىكرى ۋە تەلەپلىرىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ ۋە مەركەزلەشتۈرۈپ، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇپ خىزمىتىنى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر تۇرمۇشىغا دائىر پاراۋانلىق خىزمەتلىرىنى ياخشىلىشىغا ياردەم قىلىپ، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ فاكىجېن، سىياسەت ۋە پىلانلىرىنىڭ توغرا ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، دۆلەت مەنپەئىتى بىلەن ئۇزۇل كارخانىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ قىسمەن مەنپەئىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ خوجايىنلىق مەسئۇلىيەتچانلىقىنى كۈچەيتكىلى بولىدۇ، بۇلار ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇلۇش ئاكتىپلىقىنى قوزغاشقا پايدىلىق.

ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى

مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك كارخانىلىرىدا تۇرلۈك ئىش ئورۇنلىرىنىڭ ۋەزىپىسى ۋە مەسئۇلىيىتى ئېنىق بەلگىلەنگەن بىر خىل تۈزۈم. ئۇنىڭدا كادىر، تېخنىك خادىم ۋە باشقۇرغۇچى خادىملارنىڭ ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى بار، ئىشچىلارنىڭ ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى بار. ئۇنىڭدا ھەربىر ئىشچى - خىزمەتچى ئېنىق ئىش تەقسىماتىغا ۋە مەسئۇلىيەتكە ئىگە قىلىنغان ھەمدە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ خىزمەت نەتىجىسىگە باھا بېرىشنىڭ ئۇلچىمى بەلگىلەنگەن.

ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ماشىنىلاشقان زاماناۋىي يېرىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇقەررەر تەلىپى. سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى كەڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ كۈندىلىك خىزمەتتىكى سوتسىيالىستىك ئاكتىپلىقى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتى بىرلەشتۈرۈلگەن بىر خىل كارخانا باشقۇرۇش تۈزۈمىدۇر.

مەملىكىتىمىزدىكى داڭلىق نېفىتلىگىنىڭ ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇش جەھەتتىكى تەجرىبىسى مۇنداق:

ئىش ئورنىنى ئىشلەپچىقىرىش ھۇنىرى - سەنئىتىگە ۋە خىزمەت مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ ئايرىپ، ھەربىر ئىش ئورنىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئېنىق بەلگىلەپ، ھەممە ئادەمنىڭ مەخسۇس مەسئۇلىيىتى بولۇش، ھەممە ئىشنى باشقۇرىدىغان ئادەم بولۇش، قىلغان ئىشنىڭ ئۇلچىمى بولۇش، خىزمەتنى تەكشۈرۈپ تۇرۇش. داڭلىق ئىشچىلارنىڭ ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئىش ئورنى مەخسۇس مەسئۇلىيەت تۈزۈمى، ئىشنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش - ئۆتكۈزۈش تۈزۈمى، سەييارە تەكشۈرۈش

ئىشلىشى ۋە پۈتۈن ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ھەممىسىنى سىياسىي ـ ئىدىيەۋى خىزمەت ئىشلەشكە قوزغىشى كېرەك. كارخانىنىڭ سىياسىي خىزمەت خادىملىرى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە كەسپىنى باشقۇرۇش جەھەتلەردىكى بىلىملەرنى ئۆگىنىشى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەر دەرىجىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەمۇرىي كادىرلىرى بىلەن تېخنىكا كادىرلىرىمۇ سىياسىي ـ ئىدىيەۋى خىزمەت ئىشلەشنى ئۆگىنىۋېلىشى لازىم.

سۆپەت باشقۇرۇش سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مەسئۇلات سۆپىتىنى مەركەز قىلغان ھېل باشقۇرۇش تۈزۈمى. ئۇنىڭدا ئىستېمالچىلارنى رازى قىلىدىغان مەسئۇلات ۋە تېخنىكىنى ئەڭ تېجەشلىك بولغان ئۇسۇل بىلەن تەتقىق قىلىش، لايىھىلەش، ياساش ۋە سىنىشقا كاپالەتلىك قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۇ «ئومۇمىيۈزلۈك سۆپەت باشقۇرۇش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئومۇمىيۈزلۈك سۆپەت باشقۇرۇش مەسئۇلات پۈتۈپ چىققاندىن كېيىنكى سۆپەت تەكشۈرۈشكە ئوخشىمايدۇ. سۆپەت تەكشۈرۈشتە سۆپەت تەكشۈرگۈچى مەسئۇلات ئارىسىدىن ئۆلچەمگە توشمىغان مەسئۇلاتلارنى تاللاپ چىقىرىۋېتىدۇ ياكى ئۆلچەمگە توشمىغان مەسئۇلاتلارنى رېمونت قىلىشنى، يەنىگۈشلەپ بېرىشنى ۋە قايتۇرۇشنى ھۆددىگە ئېلىش چارىسى بىلەن بىر تەرەپ قىلىدۇ، بۇ ئادەتتە «ئىشتىن كېيىنكى تەكشۈرۈش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئومۇمىيۈزلۈك سۆپەت باشقۇرۇشتا بولسا مەسئۇلاتنىڭ ئىستېمال قىممىتى جەھەتتىكى سۆپىتىگە، مەنسىلەن، ئىشلىتىلىش ئىقتىدارى، چىداملىقلىقى، بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشلا تەلەپ قىلىنىپ قالماستىن، بەلكى مەسئۇلاتنىڭ ئىقتىسادچىللىقىغا يەنى مەسئۇلاتنىڭ پۈتۈش تەننەرخىنىڭ تۆۋەن بولۇشىغا، سېتىلىش باھاسىنىڭ ئەرزان بولۇشىغا، ئاسراش ـ رېمونت قىلىش ئىشىنىمۇ ۋاقىت، كۈچ ۋە ماتېرىيال جەھەتتە تېجەشلىك بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشمۇ تەلەپ قىلىنىدۇ؛ مەسئۇلات ئىشلەپچىقىرىلغاندىن كېيىن، ئۇنى تەكشۈرۈشلا تەلەپ قىلىنىپ قالماستىن، بەلكى سۆپەت باشقۇرۇشنى مەسئۇلاتنى لايىھىلەشتىن تارتىپ تاكى ياساش ۋە سېتىشقىچە بولغان پۈتۈن جەريانغا سىڭدۈرۈشمۇ تەلەپ قىلىنىدۇ.

سۆپەتكە قويۇلغان تەلەپتە، لايىھىلەش سۆپىتى، ياساش سۆپىتى، تەكشۈرۈش سۆپىتى ۋە ئىستېمال سۆپىتى دېگەنلەرگە بۆلۈنىدۇ. لايىھىلەش سۆپىتى مەسئۇلاتنىڭ لايىھىدە ئىپادىلەنگەن سۆپەتنى كۆرسىتىدۇ، ئادەتتە سخېمىنى لايىھىلەش سۆپىتىنى كۆرسىتىدۇ. ياساش سۆپىتى مەسئۇلاتنىڭ ياساش جەريانىدا ئىپادىلەنگەن سۆپەتنى كۆرسىتىدۇ. تەكشۈرۈش سۆپىتى مەسئۇلاتنىڭ تەكشۈرۈش ۋاستىسى ئارقىلىق مەلۇم بولغان سۆپەتنى كۆرسىتىدۇ. ئىستېمال سۆپىتى مەسئۇلاتنىڭ ئەمەلىي ئىشلىتىلىش جەريانىدا ئىپادىلەنگەن سۆپەتنى كۆرسىتىدۇ. ئومۇمىيۈزلۈك سۆپەت باشقۇرۇشنىڭ تەلەپلىرى مۇنداق: (1) مەسئۇلاتنىڭ ئىقتىدارى، چىداملىقلىقى، بىخەتەرلىكى ۋە ئىقتىسادچىللىقىنى بىر تۇتاش ئويلاش ھەمدە ئەڭ تېجەشلىك ئۇسۇل بىلەن سۆپىتى ئەڭ ياخشى مەسئۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش، (2) لايىھىنى (1) تارماقتا قويۇلغان تەلەپ بويىچە ئىپلىپ بېرىش، لايىھىلەش ۋاقتىدا ياساش جەريانىدا ئەمەلىي يېتىش مۇمكىن بولغان سەۋىبىنى، تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتا قىلىنىدىغان ھۆكۈمنى ۋە ئىستېمالچىنىڭ ئىشلىتىش داۋامىدا يۈقىرىدا ئېيتىلغان خاراكتېرنى ساقلاش دەرىجىسىنى كۆزدە

سىياسىتىنى ۋە ئورۇنداشقا تېگىشلىك تۈرلۈك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋەزىپىلىرىنى ئاممىغا تاپشۇرۇپ، ئاممىنى دادىل قوزغاپ، ئاممىنى ئەقىل كۆرسىتىدىغان، چارە تاپىدىغان، تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدىغان، ئۆتكەللەرگە ھۇجۇم قىلىدىغان ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ چوڭقۇرلۇقى ۋە كەڭلىكىگە قاراپ يۈرۈش قىلىش لازىم. سېلىشتۇرۇش، ئۆگىنىش، يېتىشۋېلىش، ياردەم قىلىش، ئېشىپ كېتىشتىن ئىبارەت سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىنى چوڭقۇر ۋە ئۇزاققىچە قانات يايدۇرۇش، ئەقىلغە مۇۋاپىق تەكلىپ بېرىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش ئاممىنى قوزغاپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئوبدان ئېلىپ بېرىشنىڭ ياخشى شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كارخانا باشقۇرۇشتا ئاممىۋى لۇشىيەننى يولغا قويۇش ئۈچۈن، دېموكراتىك ئاساستا باشقۇرۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، سىياسىي دېموكراتىيە، ئىقتىسادىي دېموكراتىيە ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى دېموكراتىيىسىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، كارخانىنى ئاممىغا تايىنىپ ئوبدان باشقۇرۇش لازىم، شۇنداق قىلغاندىلا، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ خوجايىنلىق ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشىگە كاپالەتلىك قىلىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاممىسىنىڭ تەشەببۇسكارلىقى ۋە ئاكتىپلىقىنى جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

كارخانىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى تۈزۈمى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

كارخانىنىڭ سىياسىي خىزمىتى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ھەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلىرى كارخانىلاردا ئېلىپ بارىدىغان سىياسىي - ئىدىيىۋى خىزمەت ۋە باشقا سىياسىي پائالىيەتلەر.

كارخانا سىياسىي خىزمىتىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سىياسىي ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇلارنىڭ سوتسىيالىستىك ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، تىنچ - ئىتتىپاق بولۇش، جانلىق - تېتىك بولۇشتەك سىياسىي ۋەزىيەتنى راۋاجلاندۇرۇپ، كارخانا ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئورۇندىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئىدىيىنى ئازاد قىلىش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، ماشىنىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش جەريانىدا سوتسىيالىزم يولىدا، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىدا، پارتىيە رەھبەرلىكىدە، ماركسىزم - لېنىنىزم ۋە ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىدە چىڭ تۇرۇش، مۇستەقىل - ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولىدىغان، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرىدىغان، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىدىغان، دۆلەتنى تىرىشچانلىق - ئىقتىسادچانلىق بىلەن گۈللەندۈرىدىغان ئىنقىلابىي روھنى جارى قىلدۇرۇش، بۇرژۇئا ئىدىيىسىنىڭ چىرىتىشىنى ۋە بۇرژۇئا تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ تەسىرىنى توسۇش، تىرىشىپ ئىشلەش، تىرىشىپ ئۆگىنىش، سىياسىي سەۋىيىسى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە پەن - تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈش توغرىسىدا تەربىيە بېرىش لازىم.

كارخانىنىڭ سىياسىي خىزمىتى ئىشلەپچىقىرىشنى مەركەز قىلىشى، ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى لازىم. سىياسىي - ئىدىيىۋى خىزمەتنى ئىقتىسادىي خىزمەت بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، سىياسىي بىلەن ئىقتىسادنىڭ بىرلىكىنى، سىياسىي بىلەن تېخنىكىنىڭ بىرلىكىنى يولغا قويۇش لازىم. كارخانىنىڭ رەھبىرىي كادىرلىرى سىياسىي خىزمەتلەرنى

ۋە باشقا تۈرلۈك كۆرسەتكۈچلەرنى چىڭ تۇتۇش لازىملىقىنى ئۇتتۇرىغا قويغان. 1961 - يىلى مەملىكىتىمىزنىڭ سانائەت سېپىدىكى تەجرىبىلەر يەكۈنلەنگەن «دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ خىزمەت نىزامى (لايىھە)» (يەنى «سانائەتكە دائىر 70 ماددا»)دا سەككىز تۈرلۈك ئىقتىسادىي تېخنىكىلىق كۆرسەتكۈچكە مۇناسىۋەتلىك بولغان مەزمۇنلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. 1972 - يىلى «مەملىكەتلىك پىلان يىغىنىنىڭ خاتىرىسى» دە سانائەت كارخانىلىرىنىڭ پىلاننى ئومۇمىيۈزلۈك ئورۇندىغان - ئورۇندىمىغانلىقىنى تەكشۈرۈشكە دائىر يەتتە كۆرسەتكۈچ يەنى مەھسۇلات مىقدارى، مەھسۇلات تۈرى، سۈپەت، سەرپىيات، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى، تەننەرخ، پايدا كۆرسەتكۈچلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. 1975 - يىلى 4 - ئايدا دۆلەت پىلان كومىتېتى چاقىرغان تۈرلۈك كۆرسەتكۈچلەرنى ئومۇمىيۈزلۈك ئورۇنداپ، كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش تەجرىبىلىرىنى ئالماشتۇرۇش يىغىنىدا يەنە تۇراقسىز مەبلەغنى ئىگىلەش كۆرسەتكۈچى قوشۇلغان ۋە بۇ 1975 - يىل 9 - ئايدىكى «سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىش توغرىسىدىكى بىرقانچە مەسىلە» (يەنى «سانائەتكە دائىر 18 ماددا») گە كىرگۈزۈلگەن. 1978 - يىلى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدىكى قارارى (لايىھە)» (يەنى «سانائەتكە دائىر 30 ماددا»)دا يۇقىرىدىكى سەككىز تۈرلۈك ئىقتىسادىي تېخنىكىلىق كۆرسەتكۈچ رەسمىي بەلگىلەنگەن.

سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تېخنىكىلىق كۆرسەتكۈچى پۈتكۈل ئىقتىسادىي ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ئاساسەن بەلگىلەنگەن، ئۇمۇ كىشىلەرنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ قانۇنىيىتىگە بولغان تونۇشىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، 1979 - يىلى كارخانىنىڭ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىنى كېڭەيتىش سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلۇشقا باشلىغان كارخانىلار ئۈچۈن دۆلەت مەھسۇلات مىقدارى، سۈپىتى، پايدا ۋە يەتكۈزۈپ بېرىش توختىمى قاتارلىقلارنىلا بەلگىلىگەن. ئىقتىسادىي ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە كىشىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە بولغان تونۇشىنىڭ چوڭقۇرلىششى سەۋەبىدىن، دۆلەتنىڭ كارخانىلارغا قاراتقان تەكشۈرۈش كۆرسەتكۈچى ئۆزگەرمەي تۇرۇۋەرمەيدۇ.

كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەكشۈرۈش كۆرسەتكۈچى بىلەن دۆلەتنىڭ كارخانىلارغا قاراتقان تەكشۈرۈش كۆرسەتكۈچىنىڭ دائىرىسى تولۇق ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا، كونكرېت ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەتنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، كۆپ چاغلاردا، دۆلەتنىڭ كارخانىلارغا قاراتقان تەكشۈرۈش كۆرسەتكۈچىنى ئىشلەپچىقىرىش ھۈنەر - سەنئىتىگە ئاساسەن ئەتراپلىق تەھلىل قىلىپ، ئۇنى تېخىمۇ ئىنچىكە بولغان ھۈنەر - سەنئەت تېخنىكا كۆرسەتكۈچىگە ئايلاندۇرۇپ، ھەرقايسى ئورۇنلار، سېخلار ۋە بەن - گۇرۇپپىلارغىچە ئەمەلىيلەشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ، ئۇنىڭ سانى دۆلەتنىڭ كارخانىلارغا قاراتقان تەكشۈرۈش كۆرسەتكۈچىدىن خېلىلا كۆپ بولىدۇ. بۇنداق بولۇشى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىدىغان سوتسىيالىزم پرىنسىپىنى ئىجرا قىلىشقا پايدىلىق.

ئۇسكۇنىلەرنىڭ بېجىرىملىك نىسبىتى

قۇتۇپ، لايىھە سۈپىتىنى توغرا، تېجەشلىك ۋە مۇۋاپىق قىلىش. (3) لايىھىدىكى تەلەپكە مۇۋاپىق كېلىدىغان مەھسۇلاتلارنى يېتىپ چىقىش ئۈچۈن، ياساش جەريانىدا سۈپىتىنى تەلىپىگە ئويغۇن كېلىدىغان لايىھىنى ھەقىقىي تۈزدە قوللىنىش. كارخانىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ۋە ھەرقايسى ئىش ھالقىلىردا ئىلمىي ئۇسۇلنى تەتبىق قىلىپ، سۈپىتى باشقۇرۇشنى ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇپ يولغا قويۇش لازىم. ئىشلەپچىقىرىش ۋە خىزمەت جەريانىدا تۆۋەنكى ئىش ھالقىسىنى خېرىدار دەپ بىلىپ، شۇ ئىش ھالقىسىنىڭ سۈپىتى تەلىپىگە يېتىمگەنلىكى مەھسۇلاتنى تۆۋەنكى ئىش ھالقىسىغا ئۆتكۈزمەسلىك لازىم. (4) ئىشلەپ چىقىرىلغان مەھسۇلاتنى ۋاقتىدا ئۆتكۈزۈش، زاپچاس ۋە سەپلىمىلەر بىلەن ۋاقتىدا تەمىنلەش، ئىشلىتىش ۋاقتىدا خىزمەتنى كاملىغا يەتكۈزۈش.

كارخانىلاردا بەشنى بېكىتىش 1978 - يىل 4 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدىكى قارارى (لايىھە)» دا مۇنداق دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان: كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى مۇقىملاشتۇرۇشى، دۆلەت پىلانىنى ئورۇندىشى ۋە ئاشۇرۇپ ئورۇندىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ ئاساسىي باشقۇرغۇچى ئىقتىسادىي تارماقلىرى ئۆزىگە قاراشلىق كارخانىلاردا «بەشنى بېكىتىش»، يەنى: (1) مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمىنى بېكىتىش؛ (2) خادىملارنى ۋە ئاپپاراتلارنى بېكىتىش؛ (3) خام ئەشيا، ماتېرىيال، يېقىلغۇ، ئېنېرگىيە، قورال - سايمانلارنىڭ سەرپىيات نورمىسىنى ۋە تەمىنلەش مەنبەسىنى بېكىتىش؛ (4) تۇراقلىق مۇلۇك بىلەن تۇراقسىز مەبلەغنى بېكىتىش؛ (5) ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى بېكىتىش كېرەك. «بەشنى بېكىتىش» بىر-بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ ۋە بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق بولىدۇ. بۇلاردىن مەھسۇلاتنىڭ يۆنىلىشىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمىنى بېكىتىش ھەم كارخانىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسىنى بېكىتىش، ھەم كېيىنكى تۆتنى بېكىتىشنىڭ ئاساسى. ئالدى بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەزمۇنى ۋە مىقدارى بەلگىلەنگەندىلا، ئاندىن بۇنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ئۇنىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان خادىملار بىلەن ئاپپاراتنى، خام ئەشيا ۋە ماتېرىيال قاتارلىقلارنىڭ سەرپىيات نورمىسى ۋە تەمىنلەش مەنبەسىنى، تۇراقلىق مۇلۇك بىلەن تۇراقسىز مەبلەغنىڭ مىقدارىنى ۋە ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى بەلگىلىگىلى بولىدۇ. كارخانىلاردا بەشنى بېكىتىش كارخانىلاردىكى پىلان ئارقىلىق باشقۇرۇشنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى. «بەشنى بېكىتىش» ئىشنى بەلگىلەنگەندىن كېيىن، نىسپىي مۇقىملىقنى ساقلاش لازىم.

سانائەتنىڭ سەككىز تۈرلۈك ئىقتىسادىي تېخنىكىلىق كۆرسەتكۈچى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدىكى قارارى (لايىھە)» دا بەلگىلەنگەن كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش ئەھۋالىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشكە يەنى مەھسۇلات مىقدارى، مەھسۇلات تۈرى، سۈپىتى، سەرپىياتى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى، تەننەرخ، پايدا، تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئىگىلىنىشىگە دائىر بولغان سەككىز كۆرسەتكۈچ.

1958 - يىلى جۇ ئېنلەيي سانائەت باشقۇرۇش جەھەتتە مەسئۇلات مىقدارى، سۈپىتى، خام ئەشيا - ماتېرىيالنى تېجەش، تەننەرخ، تۇراقسىز مەبلەغ كۆرسەتكۈچلىرىنى

تۈزۈمىنى چىڭىتىپ، كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى ياخشىلاپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۈچۈن كۆپ مەبلەغ جۇغلىشىغا ئىلھام بېرىش.

كارخانا فوندىنى قالدۇرۇش ۋە ئىشلىتىش چارىسىنى دۆلەت ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدىكى ئەمەلىي ئەھۋالغا ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش تەلىپىگە ئاساسەن بەلگىلەيدۇ. 1953 - يىلى دۆلەت كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى، پايدا ۋە يۇقىرىغا پايدا تاپشۇرۇش پىلانلىرىنىڭ كۆرسەتكۈچىنى ئورۇندىغاندىن كېيىن، پىلاندىكى پايدا بىلەن پىلاندىن ئاشۇرۇلغان پايدىدىن مەلۇم نىسبەتتە كارخانا ئۈچۈن مۇكاپات فوندى قالدۇرسا بولىدۇ دەپ بەلگىلىگەن. 1962 - يىلى بۇ بەلگىلىمە كارخانىلار ئاساسلىق مەھسۇلاتلارنىڭ مىقدارى ۋە سۈپىتى، يېڭى مەھسۇلات تۈرى، ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى، مەھسۇلات تەننەرخىنى چۈشۈرۈش، تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئوبوروتى ۋە يۇقىرىغا پايدا تاپشۇرۇش قاتارلىق ئالتە تۈرلۈك پىلان كۆرسەتكۈچىنى ئورۇندىغاندىن كېيىن، ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 3.5 پىرسەنتى بويىچە پايدىدىن كارخانا ئۈچۈن مۇكاپات پۇلى قالدۇرسا، پايدا پىلانىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىغان كارخانىلار يەنە بەلگىلەنگەن نىسبەت بويىچە پىلاندىن ئاشۇرۇلغان كارخانا مۇكاپات پۇلى قالدۇرسا بولىدۇ؛ كارخانا مۇكاپات پۇلى، ئاساسەن، ئىلغار خىزمەتچىلەر ۋە ئىلغار كوللېكتىپقا مۇكاپەت بېرىش ئۈچۈن ھەم سوتسىيالىستىك مۇسابىقە مۇكاپاتى ئۈچۈن؛ تۇرمۇشتا قىينىلىپ قالغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ۋاقىتلىق ياردەم بېرىش ئۈچۈن؛ كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئورۇنلىرىنى قۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ دەپ ئۆزگەرتىلگەن. 1969 - يىلى دۆلەت كارخانىلارنىڭ مۇكاپات پۇلى بىلەن داۋالاش - ساقلىقنى ساقلاش ياردەم پۇلىنى، پاراۋانلىق ياردەم پۇلىنى بىرلەشتۈرۈپ، كارخانىلار مەيلى پىلاننى ئورۇندىسۇن ياكى ئورۇندىمىسۇن، ئىش ھەققىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 11 پىرسەنتى بويىچە، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىدىن «ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىق فوندى» قالدۇرۇشنى بەلگىلەپ، ئەمەلىيەتتە كارخانا فوندى تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرغان. 1978 - يىلى تارىخىي تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، كارخانا فوندى تۈزۈمىنى قايتىدىن ئورنىتىپ، كارخانىلار دۆلەت چۈشۈرگەن مەھسۇلات مىقدارى، مەھسۇلات تۈرى، سۈپەت، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى، خام ئەشيا - ماتېرىيال، يېقىلغۇ ھەم ئېنېرگىيە سەرپىياتى، مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخى، پايدا ۋە يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان پايدا، تۇراقسىز مەبلەغنى ئىگىلەش كۆرسەتكۈچىدىن ئىبارەت سەككىز تۈرلۈك يىللىق پىلان كۆرسەتكۈچىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئورۇندىغاندىن كېيىن، ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسىنىڭ بەش پىرسەنتى بويىچە، پايدىدىن كارخانا فوندى قالدۇرسا بولىدۇ؛ دۆلەت پىلاننى ئومۇمىيۈزلۈك ئورۇندىيالمىغان كارخانىلار مەھسۇلات مىقدارى، سۈپەت، خام ئەشيا - ماتېرىيال، يېقىلغۇ ھەم ئېنېرگىيە سەرپىياتى، پايدا ۋە يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان پايدا كۆرسەتكۈچىدىن ئىبارەت تۆت تۈرلۈك پىلان كۆرسەتكۈچىنى ئورۇندىشى لازىم، شۇنىڭدىن كېيىنلا ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسىنىڭ ئۈچ پىرسەنتى بويىچە كارخانا فوندى قالدۇرالايدۇ؛ قالغان تۆت تۈرلۈك كۆرسەتكۈچنىڭ ھەربىرىنى ئورۇندىسا،

www.uyghurkitap.com

كارخانىلاردىكى مەلۇم خىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى ئىچىدە ئۇنىڭ بېجىرىملىرىنىڭ ئىگىلىگەن پىرسەنتى.

مەملىكىتىمىزنىڭ كارخانىلىرىدىكى مەلۇم خىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى شۇ كارخانىدا ئورنىتىلغان شۇ خىلدىكى بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ شۇ خىلدىكى ئۈسكۈنىلەرنىڭ ئىشلىتىلىۋاتقان، ئىشلىتىشتىن توختىتىلغان، رېمونت قىلىش ئۈچۈن توختىتىپ قويۇلغان ۋە رېمونت قىلىنىۋاتقانلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، لېكىن، بۇ ئۈسكۈنىلەرنىڭ تېخى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلمىگەن، ئاساسىي قۇرۇلۇش ئورۇنلىرى باشقۇرۇۋاتقان ياكى ماددىي ئەشيا ئورۇنلىرى ۋەكالىتەن باشقۇرۇۋاتقانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ.

كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرى بېجىرىملىك دەرىجىسىگە قاراپ بېجىرىم ئۈسكۈنىلەر، ئاساسىي جەھەتتىن نورمال ئۈسكۈنىلەر ۋە رېمونت قىلىشقا تېگىشلىك ئۈسكۈنىلەر (جۈملىدىن ئازراق چاتىقى بار تۇرۇپ ئىشلەۋاتقان ۋە رېمونت قىلىش ئۈچۈن توختىتىپ قويۇلغان ئۈسكۈنىلەر) دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. كارخانىدىكى مەلۇم خىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرىنىڭ بېجىرىملىرىنىڭ سانى دېگەندە شۇ كارخانىدا بار بولغان شۇ خىلدىكى ئىشلەپچىرىش ئۈسكۈنىلىرى ئىچىدە يەككە تۈر بويىچە ئۈسكۈنىلەرنىڭ بېجىرىملىك ئۆلچىمىگە پۈتۈنلەي مۇۋاپىق كەلگەنلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. يەككە تۈر بويىچە ساق بولغان ئۈسكۈنىلەر تۆۋەندىكى ئۈچ ئۆلچەمگە يەتكەن بولۇشى لازىم: (1) ئۈسكۈنىنىڭ ئىقتىدارى ياخشى بولۇش. مەسىلەن، قۇۋۋەت ئۈسكۈنىلىرى كۈچ بېرىشتە ئەسلى لايىھىدىكى ئۆلچەمگە يېتىش، ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرنىڭ زىللىقى ئىشلەپچىقىرىش ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ تەلىپىنى قاندۇرالايدىغان بولۇش، ئۆسكۈنىلەرنىڭ ئايلىنىشى چەك قويۇلغان ھارارەتتىن ئېشىپ كېتىدىغان ۋە بېسىمدىن ئېشىپ كېتىدىغان ئەھۋال كۆرۈلمەسلىك. (2) ئۈسكۈنىلەرنىڭ ئايلىنىشى نورمال، زاپچاس ۋە بۆلەكلىرى تولۇق بولۇپ، ئۇپراش - چىرىش دەرىجىسى تېخنىكا بەلگىلىمىسىدىكى ئۆلچەمدىن ئېشىپ كەتمەسلىك، ئاساسلىق كۆرسەتكۈچ ئەسۋابلىرى ۋە سىلىقلاش سىستېمىسى نورمال بولۇش. (3) خام ئەشيا، يېقىلغۇ، ماي قاتارلىقلارنىڭ سەرپىياتى نورمال بولۇپ، ماي ئېقىپ كېتىدىغان، گاز چىقىپ كېتىدىغان، سۇ چىقىپ كېتىدىغان، توك قېچىپ كېتىدىغان ئەھۋاللار ئاساسىي جەھەتتىن كۆرۈلمەسلىك.

مەلۇم مەزگىلدە كارخانىدىكى ھەر خىل ئۈسكۈنىلەرنىڭ بېجىرىملىك دەرىجىسى ئاساسەن رېمونت قىلىش خىزمىتىنىڭ سۈپىتىگە باغلىق بولىدۇ. كارخانىدىكى ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرىنىڭ بېجىرىملىك نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى كارخانىدىكى ئۈسكۈنىلەرنىڭ تېخنىكىلىك ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ شۇنداقلا كارخانىلارنىڭ ئۈسكۈنىلەرنى باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ سۈپىتىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەملەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كارخانا فوندى مەملىكىتىمىزدىكى دۆلەت كارخانىلىرى دۆلەت بەلگىلىگەن شەرت ۋە نىسبەت بويىچە كارخانىنىڭ پايدىسىدىن قالدۇرغان بىر خىل مەخسۇس فوند، ئۇنىڭدىن مەقسەت كارخانىنىڭ ئىقتىسادىي ھېسابات

فوندىنى كارخانىلارنىڭ ئۆزلىرى ئورۇنلاشتۇرۇپ ئىشلىتىدۇ، هازىرقى بەلگىلىمە بويىچە، ئۇ ئاساسەن يېڭى مەھسۇلاتلارنى سىناق تەرىقىسىدە ياساشقا، يەنى تەتقىقاتى ئىشلىرىغا ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەشتە ئىشلىتىلمەيدۇ.

ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش فوندى توغرىسىدىكى بەلگىلىمە تېخى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلۇۋاتقانلىقتىن، ئەمەلىيەت ئارقىلىق تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، ئۇنى پەيدىنپەي تەرەققىلاپ مۇكەممەللەشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىق فوندى مەملىكىتىمىزنىڭ مۇستەقىل ئىقتىسادىي ھېسابات‌نى يولغا قويغان كارخانىلىرى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن قالدۇرغان، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش پاراۋانلىقى جەھەتىگە ئىشلىتىدىغان مەخسۇس پۇل. بۇ، ئاساسەن، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرىنى يولغا قويۇشقا، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ داۋالىنىش - ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىغا ۋە تۇرمۇش قىينىچىلىقىغا ياردەم بېرىش جەھەتىگە ئىشلىتىلىدۇ.

دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، 1969 - يىلدىن بۇرۇن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ پاراۋانلىق فوندى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى ئومۇمىي سومما‌سىنىڭ سەككىز پىرسەنتى بويىچە تەنەرختىن قالدۇرۇلاتتى، بۇنىڭ ئىچىدە داۋالىنىش ۋە ساقلىقنى ساقلاش ياردەم پۇلى 5.5 پىرسەنت، پاراۋانلىق ياردەم پۇلى 2.5 پىرسەنت ئىدى. 1969 - يىلدىن كېيىن مالىيە مىنىستىرلىكى ھۆججەت تارقىتىپ، كارخانىلارنىڭ مۇكاپات فوندىنى تۆۋەندىكى ئەھۋالغا قاراپ قالدۇرۇپ، ئەسلىدىكى كارخانا مۇكاپات پۇلى (ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان كارخانا مۇكاپات فوندىدىن سەككىز پىرسەنت بويىچە ئېلىش) نى داۋالاش - ساقلىقنى ساقلاش ياردەم پۇلى، پاراۋانلىق ياردەم پۇلىغا قوشۇپ، بۇنىڭ ھەممىسىنى ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىق فوندى دەپ ئاتاپ، بۇنى ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 11 پىرسەنتى بويىچە ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىدىن قالدۇرۇشنى بەلگىلىدى، كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىتا ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىنى مۇۋاپىق كېڭەيتىش ئۈچۈن، 1979 - يىلى گۇۋۇيۈەن ئېلان قىلغان «دۆلەت كارخانىلىرىدا پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمە»نى، پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇشنى سىناق قىلىش نۆۋتىنى قىلىش تەستىقلانغان كارخانىلار ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 11 پىرسەنتى بويىچە تەنەرختىن قالدۇرىدىغان ئىلگىرىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىق فوندى ۋە كارخانا فوندى (ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسىنىڭ بەش پىرسەنتەدىن ئېشىپ كەتمىگەن دائىرىدە ئېلىنىدۇ) نىڭ 80 پىرسەنتىنى كارخانىنىڭ پايدىسى بىلەن بىرلەشتۈرسە ۋە مۇشۇ قىسىم مەبلەغنىڭ پايدا ئومۇمىي سوممىسىدا ئىگىلىگەن نىسبىتىگە ئاساسەن ئۇنى قالدۇرۇش نىسبىتىنى بېكىتسە بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. كارخانىلار مۇشۇ نىسبەت بويىچە پايدىنىڭ بىر قىسمىنى قالدۇرۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىق فوندىنى يولغا قويىدۇ. بۇ چارە يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىق فوندى تەننەرختىن ياكى خىراجەتتىن قالدۇرۇلماي، بەلكى پايدىدىن

كارخانا فوندىنى ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 0.5 پىرسەنتى بويىچە قالدۇرىدۇ؛ كارخانا فوندى، ئاساسەن، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ پاراۋانلىق ئىشلىرىنى ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنى يولغا قويۇشقا، يېزا-ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ ئىشلىرىنى يولغا قويۇشقا، چىقىم ئۆلچىمىنى ئاشۇرماسلىق، چىقىم دائىرىسىنى كېڭەيتمەسلىك شەرتى ئاستىدا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر پاراۋانلىق فوندىنىڭ ئېشىپ كەتكەن قىسمىنى تولدۇرۇشقا ھەم ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكا تەدبىرلىرىنى قوللىنىشقا ئىشلىتىلىدۇ، دەپ بەلگىلىگەن، يەنە كارخانىنى ئاساسىي باشقۇرغۇچى ئورۇنلارمۇ مەلۇم شەرت بويىچە كارخانا فوندى قالدۇرۇپ، بىر قىسمىنى پايدا پىلانىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىغان كارخانىلارنى مۇكاپاتلاشقا، بىر قىسمىنى ئۆز كەسپى بويىچە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى تەدبىرلىرىنى قوللىنىشقا ۋە كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرىنى يولغا قويۇشقا ئىشلەتسە بولىدۇ دەپ بەلگىلىگەن. 1979 ـ يىلى دۆلەت ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىنى كېڭەيتىشنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇۋاتقان كارخانىلار كارخانا فوندىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ دۆلەت بەلگىلىگەن پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش نىسبىتى بويىچە كارخانىنىڭ ئىشقا ئاشۇرۇلغان پايدىدىن ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش فوندى، كوللېكتىپ پاراۋانلىق فوندى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر مۇكاپاتى فوندى قالدۇرۇش ۋە ئۇنى ئۆزى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ دەپ بەلگىلىگەن.

كارخانا فوندى قالدۇرۇش تۈزۈمىدە ئىشلەپچىقىرىش ـ باشقۇرۇش ئىشلىرىنىڭ ياخشى ـ يامان بولۇشى كارخانىنىڭ ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ مادديي مەنپەئەتى بىلەن زىچ باغلانغان، ئۇ كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلاپ، ئىشلەپچىقىرىشنى كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ھالدا راۋاجلاندۇرۇشىغا پايدىلىق.

ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش فوندى، كوللېكتىپ پاراۋانلىق فوندى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر مۇكاپاتى فوندى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش فوندى مەملىكىتىمىزنىڭ مۇستەقىل ئىقتىسادىي ھېسابات تىنى يولغا قويغان، باشقۇرۇشتا پايدا ئالغان كارخانىلىرى دۆلەت بەلگىلىگەن نىسبەت بويىچە پايدىدىن قالدۇرغان، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتىكە ئىشلىتىدىغان مەخسۇس پۇل.

مەملىكىتىمىزدە ئىلگىرى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش فوندى يولغا قويۇلمىغانىدى، كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشىغا كېرەكلىك مەبلەغنى دۆلەت ئاجرىتىپ بېرەتتى ياكى ئۇ كارخانىنىڭ يېڭىلاش ـ ئۆزگەرتىش مەبلىغىدىن ھەل قىلىناتتى. 1979 ـ يىلى گۇۋۇيۈەن ئېلان قىلغان «دۆلەت كارخانىلىرىدا پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمە»-دە، باشقۇرۇشتا پايدا ئالغانلىكى كارخانا دۆلەت بەلگىلىگەن نىسبەت بويىچە پايدىنىڭ بىر قىسمىنى ئېلىپ قېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش فوندىنى يېڭا قويسا بولىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن. ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش فوندىنى پايدا بىلەن باغلاش كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى تىرىشىپ راۋاجلاندۇرۇش ئاكتىپلىقىنى قوزغاشقا پايدىلىق.

كارخانىلار پايدىدىن پىرسەنت ئايرىپ قالدۇرغان ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش

ئورۇنداشتىمۇ بىرقەدەر ياخشى بۇلغان ئاز ساندىكى كارخانىلار تۆۋەندىكىلەر: شەھەرلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ ياكى گۇۋۇيۈەننىڭ ئاساسلىق باشقۇرغۇچى ئورۇنلىرىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، مۇكاپات ئومۇمىي سوممىسىنى نەق كۆپ بولغاندىمۇ 12 پىرسەنتتىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك كېرەك، دەپ بەلگىلەنگەن. 1979 - يىلى 7 - ئايدا گوۋۇيۈەن ئىلان قىلغان «دۆلەت كارخانىلىرىدا پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمە»- دە، تەستىقتىن ئۆتكۈزۈپ، پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇشنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويغانلىكى كارخانا ئىلگىرىكى ئۆلچەملىك ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 10 — 12 پىرسەنتىنى بويىچە تەننەرخ چىقىمىدىن قالدۇرىدىغان مۇكاپات پۇلىنى ۋە ئاساسىي قاتلام كارخانىلىرى پايدىدىن كارخانا فوندى سۈپىتىدە قالدۇرىدىغان (نەق كۆپ بولغاندا ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسىنىڭ بەش پىرسەنتىدىن ئېشىپ كەتمەيدۇ) 20 پىرسەنت پۇلنى قوشۇپ، بۇلارنى پايدا بىلەن باغلاپ، پىرسەنت قالدۇرۇش نىسبىتىنى بەلگىلەپ، مۇشۇ نىسبەت بويىچە پايدىنىڭ بىر قىسمىنى قالدۇرۇپ، ئىشچى خىزمەتچىلەر مۇكاپاتى فوندىنى يولغا قويسا بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. دېمەك، كارخانىنىڭ پايدىسى قانچە كۆپ بولسا، ئىشچى - خىزمەتچىلەر مۇكاپاتى فوندىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ، بۇ، كارخانىلار- نىڭ ۋە ئىشچى- خىزمەتچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاشقا پايدىلىق.

تۇراقلىق مۇلۇك ئامۇرتىزاتسىيسى تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئىشلىتىلىش جەريانىدا ئاستا - ئاستا ئۇپراش يولى بىلەن تەننەرخكە ئۆتكەن قىممىتى. ئۇ تەننەرخنىڭ تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە «ئامۇرتىزاتسىيە خىراجىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ — تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئۆزىدىكى ئالاھىدىلىك سەۋەبىدىن قىممەت يۆتكىلىدىغان بىر خىل ئالاھىدە شەكىل.

مەملىكىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدىكى ئەھمىيەتى خىزمەت داۋامىدا، بەزى ئالاھىدە ئەھۋالنى، مەسىلەن، كانىلار، ماي ئىلىش كارخانىلىرىنىڭئامۇرتىزاتسىيىسىنى مەھسۇلات مىقدارى بويىچە ھېسابلاپ پىرسەنت قالدۇرىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمەن، ئامۇرتىزاتسىيە تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئالدىن مۆلچەرلەنگەن ئىشلىتىش يىل چەكلىمىسى بويىچە ئوتتۇرىچە ھېسابلىنىدۇ. تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ قىممىتى بىلەن ئۇنىڭ ھەر يىللىق ئامۇرتىزاتسىيە پىرسەنتى «ئامۇرتىزاتسىيە نىسبىتى» دەپ ئاتىلىدۇ.

تۇراقلىق مۇلۇك ئامۇرتىزاتسىيسى ئاساسىي ئامۇرتىزاتسىيە ۋە چوڭ رېمونتتىكى ئامۇرتىزاتسىيە دېگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئاساسىي ئامۇرتىزاتسىيە ئۇپراش سەۋەبىدىن يۆتكەلگەن ئىپتىدائىي قىممەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئادەتتە، ئىپتىدائىي قىممەتكە ئاساسەن، ئالدىن مۆلچەرلەنگەن تۇراقلىق مۇلۇكنى چۈۋۈش ۋاقتىدىكى قالدۇق قىممەت ھېسابتىن ساقت قىلىنىپ، ئۇنىڭغا ئالدىن مۆلچەرلەنگەن تۇراقلىق مۇلۇكنى چۈۋۈغان ۋە قىتتىكى رەتلەش خىراجىتى بىلەن ئالدىن مۆلچەرلەنگەن ئىشلىتىش يىل چەكلىمىسى قوشۇلۇپ ئوتتۇرىچە ھېسابلىنىدۇ؛ چوڭ رېمونتتىكى ئامۇرتىزاتسىيە ئۇپراش سەۋەبىدىن يۆتكەلگەن، چوڭ رېمونت قىلىش سەۋەبى بىلەن قوشۇلغان قىممەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، بۇ، ئادەتتە، ئالدىن مۆلچەرلەنگەن چوڭ رېمونت خىراجىتى بىلەن ئىشلىتىش يىل چەكلىمىسىگە ئاساسەن ئوتتۇرىچە ھېسابلىنىدۇ.

قالدۇرۇلىدۇ. كارخانىنىڭ ئالغان پايدىسى قانچە كۆپ بولسا، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ پاراۋانلىق فوندىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ. بۇنداق بولغاندا ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىق فوندى كارخانىنىڭ پايدىسى بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى تېخىمۇ ياخشىلاپ، كۆپ پايدا ئېلىشنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىق فوندىنىڭ يولغا قويۇلۇشى سوتسىيالىستىك مەملىكىتىمىزنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ماددىي، مەدەنىي تۇرمۇشىغا قىلغان غەمخورلۇقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئۇ ــ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاشنىڭ ئۈنۈملۈك تەدبىرلىرىدىن بىرى.

ئىشچى - خىزمەتچىلەر مۇكاپات فوندى مەملىكىتىمىزنىڭ مۇستەقىل ئىقتىسادىي ھېساباتنى يولغا قويغان كارخانىلىرى دۆلەت بەلگىلىگەن نىسبەت بويىچە پايدىدىن قالدۇرىدىغان ۋە ئىشلەپچىقىرىش ھەم خىزمەتتە چوڭقۇراق تۆھپە كۆرسەتكەن شەخسلەر ۋە كوللېكتىپقا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان مەخسۇس پۇل. ئۇ ــ سوتسىيالىزمنىڭ ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى ئىجرا قىلىشنىڭ تولۇقلىما شەكلى، تۆھپىسى چوڭقۇراق بولغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ۋە كوللېكتىپقا ئۇلارنىڭ ئەمگىكىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ۋە كۆرسەتكەن تۆھپىسىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە مۇكاپات بېرىلىدۇ.

1958 - يىلىدىن بۇرۇن، ۋەزىپىنى ئاشۇرۇپ ئورۇنداش مۇكاپاتى، خام ئەشيا - ماتېرىياللارنى تېجەش مۇكاپاتى، سۈپەت مۇكاپاتى، ھادىسە تۇغدۇرمىغانلار مۇكاپاتى قاتارلىق يەككە تۈر بويىچە مۇكاپاتلاش تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. 1958 - يىلى ماددىي رىغبەتلەندۈرۈش تەنقىد قىلىنىپ، تۈرلۈك مۇكاپاتلار ئېلىپ تاشلاندى. 1959 - يىلى ئەمگەك مىنىستىرلىكى ھۆججەت تارقىتىپ، ئومۇمىي خاراكتېرلىك مۇكاپات تۈزۈمىنى ئورنىتىشنى، مۇكاپات سوممىسى ھەر پەسلىدە مۇشۇ مۇكاپات تۈزۈمى يولغا قويۇلغان كارخانىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى ئۈلچىمى ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 20 پىرسەنتىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكنى، كارخانىلارنىڭ مۇكاپات بېرىش دائىرىسىنى ئومۇمەن 50 پىرسەنتتىن 70 پىرسەنتكىچە بولغان ئارىلىقتا تەڭشىلەشنى بەلگىلىگەنىدى. كېيىن بۇنىڭدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى. مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى مەزگىلىدە مۇكاپات تۈزۈمى يەنە تەنقىد قىلىنىپ، 1966 - يىلى ئومۇمىي خاراكتېرلىك مۇكاپات ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قوشۇمچە ئىش ھەققىغە ئۆزگەرتىلدى. 1978 - يىلى 5 - ئايدا گوۋۇيۈەن چىقارغان «مۇكاپات ۋە ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى تۈزۈمىنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش»تا، مۇكاپات تۈزۈمىنى يولغا قويغان كارخانىلاردا، دۆلەتنىڭ پىلانىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئورۇندىتىش شەرتى ئاستىدا، مۇكاپات ئومۇمىي سوممىسىنى قالدۇرۇش نىسبىتى ئادەتتە مۇكاپات تۈزۈمىنى يولغا قويغان كارخانىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆلچەملىك ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 10 پىرسەنتىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى، ۋەزىپىسى ئېغىر، تۈرلۈك ئىقتىسادىي تېخنىكىلىق كۆرسەتكۈچلىرى ئىلغار، دۆلەتنىڭ پىلانىنى ئومۇمىيۈزلۈك

ئاساسىي ئارمۇتىزاتسىيە فوندى ۋە چوڭ رېمونتلىقى ئامۇرتىزاتسىيە فوندى دېگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. ئالدىنقىسى ئاساسىي ئامۇرتىزاتسىيىنى ئاجرىتىپ ئېلىش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ، بۇ — تۇراقلىق مۇلۇكنى يېڭىباشتىن سېتىۋېلىش ياكى ياساشقا ۋە ئىلگىرىكى تۇراقلىق مۇلۈك ئۈستىدە تېخنىكا جەھەتتىن چوڭ ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىشقا ئىشلىتىلىدىغان مەبلەغ. كېيىنكىسى چوڭ رېمونتلىقى ئامۇرتىزاتسىيىسىنى ئاجرىتىپ ئېلىش ئارقىلىق شەكىللىنىدۇ، بۇ — قەرەللىك تۇردە تۇراقلىق مۇلۇكنى چوڭ رېمونت قىلىشقا ۋە ئۇنىڭغا بىرلەشتۈرۈپ تېخنىكا جەھەتتىن كىچىك تېپتىكى ئۆزگەرتىشنى ئېلىپ بېرىشقا ئىشلىتىلىدىغان مەبلەغ.

مەملىكىتىمىزنىڭ ئامۇرتىزاتسىيە فوندىنى باشقۇرۇش ۋە ئىشلىتىش توغرىسىدىكى ھازىرقى بەلگىلىمىسى مۇنداق: چوڭ رېمونت فوندىنىڭ ھەممىسى كارخانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ، ئاساسىي ئامۇرتىزاتسىيە فوندىنىڭ كۆپ قىسمى ئادەتتە كارخانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ، بۇلار يېڭىلاش ۋە ئۆزگەرتىشكە ئىشلىتىلىدىغان مەبلەغنىڭ ئاساسىي مەنبەسى قىلىنىدۇ. كارخانىلار تۇراقلىق مۇلۇكنى يېڭىلاش ۋە ئۆزگەرتىشتە ئېھتىياجلىق بولىدىغان مەبلەغقە كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا، يۇقىرى دەرىجىلىك ئورگانلار ئاساسىي ئامۇرتىزاتسىيە فوندىنىڭ ئاز بىر قىسمىنى مۇۋاپىق تۇردە مەركەزلەشتۈرۈپ، ئۆز تەۋەسىدىكى كارخانىلار ئارىسىدا تەڭشەپ ئىشلەتسە بولىدۇ. ئاساسىي ئامۇرتىزاتسىيە فوندىنىڭ يۇقىرىغا تاپشۇرۇلىدىغان ۋە كارخانىغا قالدۇرۇلىدىغان نىسبىتىنى ئاساسىي باشقۇرغۇچى ئورۇنلار كارخانىلارنىڭ تۇراقلىق مۇلۇك ئەھۋالىغا ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش شارائىتىغا قاراپ بېكىتىدۇ. كارخانىغا قالدۇرۇلغان ئامۇرتىزاتسىيە فوندىنى مەخسۇس دەپتەرگە قوندۇرۇپ بانكىغا ئامانەت قويۇپ ۋە دۆلەت بەلگىلىگەن ئىشلىتىش دائىرىسى بويىچە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئىشلىتىپ، ئۇنى ئەڭ زور ئۈنۈم بېرىدىغان قىلىش لازىم.

ئامۇرتىزاتسىيە فوندىنى توغرا قالدۇرغان ۋە ئىشلەتكەندە، تۇراقلىق مۇلۇكنى يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش ۋە چوڭ رېمونت قىلىشقا كېتىدىغان مەبلەغقە كاپالەتلىك قىلىپ، كارخانىنى تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىشنى تېزلەتكىلى بولىدۇ.

تۇراقلىق مولوك ئامورتىزاتسىيسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تۇراقسىز مەبلەغ نورمىسى دۆلەت كارخانىلىرى ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتىنى ئېلىپ بېرىشتا دائىم ئىگىلەپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدىغان تۇراقسىز مەبلەغنىڭ سوتسىيالىستىك دۆلەت بەلگىلەپ بەرگەن نورمىسى. بىرەر كارخانىغا ئېھتىياجلىق بولغان تۇراقلىق مەبلەغنىڭ مەلۇم مەزگىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى (سېتىش مىقدارى)غا، بىرلىك مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخ سەۋىيىسىگە ۋە تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئايلىنىش سۈرئىتىگە باغلىق بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى (سېتىش مىقدارى) زور بولسا، تۇراقسىز مەبلەغنىڭ نورمىسى شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئاشىدۇ؛ ئايلىنىش سۈرئىتى ئاشسا، تۇراقسىز مەبلەغنىڭ نورمىسى شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا تۆۋەنلەيدۇ.

تۇراقسىز مەبلەغنىڭ نورمىسى كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش

مەملىكىتىمىزدە ئامۇرتىزاتسىيىنى ھېسابلاش ئۇسۇلىنى دۆلەت بەلگىلەيدۇ. تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولغانلىقتىن، بۇنى بىرمۇ بىر ھېسابلاش ئىنتايىن ئاۋارىچىلىق كەلتۈرىدىغان ئىش، ھېسابلاشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، دۆلەت تۇراقلىق مۇلۇك تۈرلىرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ۋە ئۇنىڭ ئومۇمىي ئىشلىتىش شەرتىگە ئاساسەن، ھەر تەرەپلىمىلىك ئامۇرتىزاتسىيە نىسبىتىنى بەلگىلەيدۇ، ئامۇرتىزاتسىيە مانا شۇنىڭغا ئاساسەن ھېسابلىنىدۇ. ئامۇرتىزاتسىيىنى ئەقلىغە مۇۋاپىق ھېسابلاش تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ قايتا ئىشلەپچىقىرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، تېخنىكىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە تۈرتكە بولۇشتا ۋە مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخىنى تۆغرا ھېسابلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۇراقلىق مولۇكنىڭ ئامۇرتىزاتسىيە فوندى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ يېڭىلىنىشى ئۈپراپ كېرەكتىن چىقىقان ھازىرقى تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشىنى كۆرسىتىدۇ. ئالماشتۇرۇش دائىرىسىدىن ئېيتقاندا، ئۇنى پۈتۈنلەي يېڭىلاش ۋە قىسمەن يېڭىلاش دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. ئالدىنقىسىدا يېڭى تۇراقلىق مۇلۇك ئىلگىرىكى تۇراقلىق مۇلۇككە ئالماشتۇرۇلىدۇ؛ كېيىنكىسىدە ھەممىسىنى يېڭىلاشتىن بۇرۇن بىر قىسمى ئالماشتۇرۇلىدۇ. تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ تۈزۈلۈشى، ئىشلىتىلگەن ماتېرىيالنىڭ سۈپىتى ۋە ئۇنى ئىشلىتىش شارائىتى ئوخشاش بولمىغانلىقى، ئۇنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىنىڭ ئۈپىراش دەرىجىسى كۆپ چاغلاردا ناھايىتى پەرقلىق بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، پۈتكۈل ئىشلىتىلىش مەزگىلىدە ئېھتىياجغا قاراپ، ئۇنى پىلانلىق ھالدا قىسمەن يېڭىلاش تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئۈنۈمىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم شەرتىدۇر. قىسمەن يېڭىلاش ئادەتتە چوڭ رېمونتقا بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىلىدۇ.

نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ يېڭىلىنىشى ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دائىرىسىگە كىرىدۇ، لېكىن بۇ ھەرگىز ئاددىي ھالدىلا ئىلگىرىكىگە ئوخشايدىغان تۇراقلىق مۇلۇكنى كېرەكتىن چىققان تۇراقلىق مۇلۇككە ئالماشتۇرۇشتىن ياكى قىسمەن يېڭىلاش ئارقىلىقلا تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئەسلىدىكى ئىقتىدارىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىن دېرەك بەرمەيدۇ، بەلكى يېڭىلاش ئارقىلىق ئىلغار ئۇسكۇنىلەر قالاق ئۇسكۇنىلەرنىڭ ئورنىغا دەسسىتىلىدۇ، قىسمەن يېڭىلاش جەريانىدىمۇ كۆپ چاغلاردا تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىشكە بىرلەشتۈرۈپ، ئىلگىرىكى ئۇسكۇنىلەر يېڭىلىنىدۇ.

تۇراقلىق مۇلۇكنى يېڭىلاش ۋە تېخنىكىنى ئۆزگەرتىش خىزمىتىنى ئەستايىدىللىق بىلەن ياخشى ئىشلەش تېخنىكا تەرەققىياتىنى تېزلىتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېز راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ مۇھىم ھالقىسى.

تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئامۇرتىزاتسىيە فوندى تۇراقلىق مۇلۇكنى يېڭىلاشقا ئىشلىتىلىدىغان مەخسۇس فوند. تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئۈپراش سەۋەبىدىن كۆچكەن قىممىتى ئامۇرتىزاتسىيە ھەققى شەكلى بىلەن تەننەرخكە قوشۇلىدۇ. بۇ قىسىم قىممەت مەھسۇلاتنىڭ سېتىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ ۋە پۇل مەبلىغى شەكلى بىلەن جۇغلىنىپ، ئامۇرتىزاتسىيە فوندىنى ھاسىل قىلىدۇ، بۇ تۇراقلىق مۇلۇكنى ماددىي ئەرسە بىلەن تولۇقلاش ئېھتىياجىنى قانداقلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئامۇرتىزاتسىيە فوندى

پۇل باشقۇرۇش تۈزۈمىگە، ئامانەت قەرزنى باشقۇرۇش تۈزۈمىگە ۋە ھېسابىنى بۇغۇش چارىسىگە قاتتىق ئەھەل قىلىپ، ھېساباتنى كۈچەيتىپ، كىرىم - چىقىمنى قاتتىق ئىگىلەپ، يۆتكەشنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ، ئىشلىتىشكە نازارەت قىلىش لازىم.

ساناﺋەت مەھسۇلاتىنىڭ تەننەرخى

ساناﺋەت كارخانىلىرى مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلغان تۈرلۈك خىراجەتنىڭ، مەسىلەن، خام ئەشيا - ماتېرىيال خىراجىتى، يېقىلغۇ ۋە ئېلېكتر كۈچى خىراجىتى، ئامۇرتىزاتسىيە خىراجىتى، ئىش ھەققى قاتارلىقلارنىڭ يىغىندىسى.

مەملىكىتىمىزدە ساناﺋەت مەھسۇلاتىنىڭ تەننەرخى ساناﺋەت كارخانىلىرىنىڭ بىر خىل ئۇنۇمۇبرسال ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچى قاتارىغا قويۇلىدۇ. ئۇ مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان تۈرلۈك خىراجەتلەرنىڭ يىغىندىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن باشقا، مەھسۇلاتنىڭ قىممىتىنى شەكىللەندۈرەلمەيدىغان بەزىبىر زىيان خاراكتېرلىك خىراجەت ۋە مىللىي دارامەتنى قايتا تەقسىم قىلىش خاراكتېرىگە ياتمىدىغان چىقىملارنى، مەسىلەن، جەرىمانە قويۇلغان پۇل، قەرز ئالغان پۇلغا تۆلەيدىغان ئۆسۈم قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنى مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخىغە قوشۇش ئىقتىسادىي ھېساباتنىڭ تەلىپىگە ماسلاشقانلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ، كارخانىنى باشقۇرۇش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈپ، ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيىتىنى ياخشىلاشقا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ.

مەملىكىتىمىزدىكى ساناﺋەت كارخانىلىرىنىڭ مەھسۇلات تەننەرخى ئۈچىگە ئالغان مەزمۇنىغا قاراپ، سېخ تەننەرخى، زاۋۇت تەننەرخى ۋە تولۇق تەننەرخ دېگەنلەرگە بۆلۈنىدۇ. سېخ تەننەرخى سېخقا مەلۇم مىقداردىكى مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن كەتكەن ماتېرىيال خىراجىتى، ئېنېرگىيە خىراجىتى، ئىش ھەققى، ئامۇرتىزاتسىيە خىراجىتى قاتارلىقلارنى ۋە سېخنىڭ تەڭ چېچىشقا تېگىشلىك بولغان تۈرلۈك باشقۇرۇش خىراجىتى ۋە مەمۇرىي ئىشلار خىراجىتىنى كۆرسىتىدۇ، زاۋۇت تەننەرخى سېخ تەننەرخىغە قوشۇلىدىغان تەڭ چېچىشقا تېگىشلىك بولغان سېخقا خىراجىتىنى كۆرسىتىدۇ. تولۇق تەننەرخ «سېخنىڭ تەننەرخى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ زاۋۇت تەننەرخىغە قوشۇلىدىغان تەڭ چېچىشقا تېگىشلىك بولغان سېخنىڭ خىراجىتىنى كۆرسىتىدۇ. تەننەرخنى بۇنداق ئۇچۇقە ئايرىشتىن مەقسەت مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخىنى دەرىجىگە بۆلۈپ تاپشۇرۇشقا، مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخىغە كىرىدىغان تۈرلۈك خىراجەتلەرنىڭ چىقىم قىلىنىشى ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشكە ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش ۋە مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىشتىكى يوشۇرۇن كۈچنى ئىشقا سېلىش.

مەملىكىتىمىزدىكى ساناﺋەت كارخانىلىرىنىڭ مەھسۇلات تەننەرخى كۆرسەتكۈچى كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش-باشقۇرۇش پائالىيىتىنى كۆزىتىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەگەر كارخانىلار باشقۇرۇش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتىنى تېجەشلىك ۋە مۇۋاپىق ھالدا ئۇيۇشتۇرۇپ، زامانىۋى يېڭى تېخنىكا، يېڭى ھۈنەر - سەنئەت، يېڭى ماتېرىياللارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئىشلىتىپ، ئۇسكۇنىلەردىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ ۋە تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ سەرپىياتىنى ئازايتىپ، خام ئەشيا -

پائالىيەتنىڭ ئىچكى - تاشقى شەرت-شارائىتىغا ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ، بۇنىڭدا ھەم كارخانىنىڭ نورمال ئىشلەپچىقىرىش-باشقۇرۇش پائالىيەتىنى ئېلىپ بېرىش ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىشقا، ھەم تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئىگىلىنىشىنى تېرىشچان ئازايتىشقا توغرا كېلىدۇ. مەملىكىتىمىزدىكى دۆلەت كارخانىلىرى ئېھتىياجلىق بولغان نورمال ئىنچىدىكى تۇراقسىز مەبلەغ نورمىدىكى قەرز چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىن، كارخانىغا دۆلەت مالىيەسىدىن ئاجرىتىپ بېرىلىدۇ ۋە بۇ كارخانىلارنىڭ ئۆزاق مۇددەت ھەقسىز ئىشلىتىشىگە تاپشۇرۇلىدۇ، بۇ قسىم تۇراقسىز مەبلەغ «كارخانىنىڭ ئۆزىنىڭ تۇراقسىز مەبلىغى» دەپ ئاتىلىدۇ. سانائەت كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ئىلاھ قىلىش تەلىپىگە ئاساسەن، دۆلەت كارخانىلىرى ئېھتىياجلىق بولغان، نورمىلىق تۇراقسىز مەبلەغنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ھەممىسىنى بانكا قەرز بېرىش (يەنى «تولۇق سان بويىچە قەرز بېرىش) يا كى مالىيەدىن بانكىنىڭ ئامانەت-قەرز ئۇسۇلى بىلەن تەمىنلىشىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش پەيدىنپەي يولغا قويۇلىدۇ. بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، زۆرۈر تېپىلغاندا قەرز بېرىلىدۇ، زۆرۈر تېپىلمىغاندا قەرز قايتۇرۇۋېلىنىدۇ. ئەمما مەبلەغنى ئىشلەتكەندە، ئۇنىڭ ئۆسۈمىنى تۆلەش لازىم، يەنى «ھەق تۆلەپ ئىشلىتىش» چارىسىنى يولغا قويۇش لازىم.

تۇراقسىز مەبلەغ دېگەن ماددىغا قارالۇن:

پۇل مەبلەغ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروت جەريانىدا پۇل ھالىتىدە توختاپ قالغان مەبلەغ. ئۇ ساقلانغان ئەق پۇلنى ۋە بانكىدا ئامانەت قويۇلغان پۇلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ — سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان شەرت؛

پۇل مەبلەغنىڭ ئايلىنىش جەريانىدىكى رولى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش، تاۋار ئوبوروتىنى ئويۇشتۇرۇش، ئىش ھەققى ۋە باشقا چىقىملار ئۈچۈن ئىشلىتىشتىن ئىبارەت. مەھسۇلات سېتىلغاندىن كېيىن، تۇراقسىز مەبلەغ يېڭىباشتىن پۇل مەبلەغ شەكلىنى ئالىدۇ، كارخانا بىكار تۇرۇپ قالغان پۇل مەبلەغنى بانكىغا ئامانەت قويىدۇ، بۇنىڭ بىلەن يەنە بانكا قەرز بېرىدىغان مەبلەغنىڭ مەنبەسى شەكىللىنىدۇ.

مەبلەغنى تېجەشلىك ئىشلىتىپ، ئۇنىڭ ئايلىنىشىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، مەملىكىتىمىز مۇنداق دەپ بەلگىلىدى: ئىشلەتكۈچى ئورۇنلار ۋاقتلىق ئوبوروتىنى قامداشقا يەتكۈدەك (ئادەتتە ئۈچ كۈلدىن بەش كۈنگىچە بولغان ئېھتىياجنى قامدىغۇدەك) مىقداردا نەق پۇل ئېلىپ قالغاندىن باشقا، پۇل مەبلەغنىڭ ھەممىسىنى بانكىغا ئامانەت قويۇشى، بانكا ئارقىلىق ھېسابنى يۆتكەش رەسمىيىتىنى ئۆتۈشى لازىم؛ تۇراقسىز مەبلەغ يەتمىگەندە، بەلگىلىمە بويىچە بانكىدىن قەرز ئالسا ياكى مالىيە ئورۇنلىرىنىڭ پۇل بېرىشىنى ئىلتىماس قىلسا بولىدۇ.

پۇل مەبلەغنى باشقۇرۇش ۋە ئىشلىتىشنىڭ سىياسەت خاراكتېرى خېلىلا كۈچلۈك، چېتىلىش دائىرىسى خېلىلا كەڭ، ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى ھالقىلىرى پۇل مەبلىغىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ، پۇل مەبلەغنى ئوبدان باشقۇرۇش ۋە ئىشلىتىش ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ زامانىۋىلىشىشىنى تېزلىتىپ، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى پەيدىنپەي ئۆستۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. دۆلەت بەلگىلىگەن نەق

بولغان پۇل قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تىجارەت سىرتىدىكى كىرىم قاتارىغا كىرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى سۈپىتىدە تەننەرخقە كىرگۈزۈشكە تېگىشلىك بولمىغانلىكى زىيانلار ۋە خىراجەتلەر، مەسىلەن، كارخانىنىڭ كۆچۈش خىراجىتى، ئەمگەك سوغۇرتىسى خىراجىتى، شتات سىرتىدىكى خادىملارنىڭ تۇرمۇش خىراجىتى، يۇرتىغا قايتقان ۋە يېزىغا چۈشۈپ ئولتۇراقلاشقان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ياردەم پۇلى، ئىش توختاپ قېلىشتىن بولغان زىيان، ئىشچى - خىزمەتچىلەر پەرزەنتلىرى مەكتىپىنىڭ خىراجىتى، يېڭى مەھسۇلاتنى سىناق تەرىقىسىدە ياساشتىكى مەغلۇبىيەتتىن بولغان زىيان، ئادەتتىن تاشقىرى زىيان، ھېسابتىكى پۇلنى يىغىۋالالماسلىقتىن بولغان زىيان، كۆرگەزمە خىراجىتى شۇنىڭدەك يۆتكەش باھاسىنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىسىدا بولغان زىيان قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تىجارەت سىرتىدىكى چىقىم قاتارىغا كىرىدۇ.

تىجارەت سىرتىدىكى كىرىم - چىقىم مۇقەررەر ھالدا كارخانىنىڭ پايدىسىنى ئازايتىپ، دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ، ئۇنى قاتتىق تىزگىنلەش لازىم، مالىيە ئورۇنلىرىنىڭ تەستىقىسىز چىقىمنىڭ تۈرىنى كۆپەيتىپ، دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە بولمايدۇ.

سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ پايدىسى

كارخانىنىڭ سېتىش كىرىمىدىن تەننەرخ بىلەن باجنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن ئاشقان پۇل. سوتسىيالىستىك دۆلەتلەردىكى كارخانىلارنىڭ پايدىسى ئىشچىلار كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ۋە جەمئىيەتتىكى جامائەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ياراتقان سوتسىيالىستىك بايلىقنىڭ بىر قىسمى، سوتسىيالىستىك جۇغلانمىنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەملىكىتىمىزدىكى كارخانىلارنىڭ پايدىسى سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - ئىگىلىك باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ سۈپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئۇنىۋېرسال كۆرسەتكۈچتۇر. ئەمەلىي خىزمەت داۋامىدا، كارخانىنىڭ پايدىسى مەھسۇلاتنى سېتىش پايدىسىنى، باشقا سېتىش پايدىسىنى ۋە تىجارەت سىرتىدىكى كىرىم - چىقىمدىن كەلگەن ساپ پۇلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ تېز - ئاستا بولۇشى، مەھسۇلات سۈپىتىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى، تەننەرخ سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى، ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالىنىڭ ياخشى - ناچار بولۇشى، ئومۇمەن، پايدىنىڭ ئېشىشى ياكى ئازىيىشى ئارقىلىق ئەكس ئېتىدۇ. كارخانا ئالىدىغان پايدىنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشى مەھسۇلاتنى سېتىش ۋە تەننەرخ پىلانىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالىغا باغلىق بولىدۇ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش نەتىجىسىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ، سەرپىياتنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشى بىلەن تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان بەلگىلىمە بويىچە، كارخانىلار پايدىسىنىڭ كۆپ قىسمىدۆلەتكە تاپشۇرۇلىدۇ، بۇ دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمىنىڭ ئاساسىي مەنبەسىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئىقتىساد، سىياسىي، ئىلىم - پەن، مەدەنىي - مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرىنى ۋە باشقا ئىشلارنى راۋاجلاندۇرۇشقا ھەمدە خەلقنىڭ ماددي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈشكە ئىشلىتىلىدۇ؛ كارخانىنىڭ ۋە ئىشچى -

ماتېرىياللىق ھەم ئېنېرگىيە سەرپىياتىنى تېجەشكە تىرىشىپ، ئەمگەك ۋاقتىدىن تولۇق پايدىلىنىدىغان ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرىدىغان بولسا ھەم مەھسۇلاتنىڭ مىقدارىنى ئاشۇرۇپ، ھەم مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ، مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخىنى تۆۋەنلىتەلەيدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە بولسا، تەننەرخ مۇقەررەر ھالدا ئۆسىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، تەننەرخنى كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم قىلىشقا بولىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە ئاساسلىق مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىنى دۆلەت بىر تۇتاش بەلگىلەيدىغانلىقى ئۈچۈن، مەھسۇلات تەننەرخىنىڭ ئۆزگىشى ۋە چۈشۈشى پايدىنىڭ ئازىيىشى ۋە كۆپىيىشىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، مەھسۇلات تەننەرخىنى كارخانىنىڭ پايدىنى ئاشۇرغان ۋە سەرپىياتنى تېجىگەنلىكىنى كۆزىتىدىغان ئەينەك قىلىشقىمۇ بولىدۇ.

سېتىش خىراجىتى كارخانا مەھسۇلاتىنى سېتىش جەريانىدا قىلىدىغان ۋە مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخىغە كىرگۈزۈشكە تېگىشلىك بولغان خىراجەت. ئۇ قاچىلاش - ئوراش خىراجىتى، كىرا ھەققى (ساتقۇچى كارخانىنىڭ ئۆزى زېممىسىگە ئالىدىغان قىسمى كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، ئېلان چىقىرىش ۋە تەشۋىق قىلىش خىراجىتى قاتارلىق خىراجەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇستەقىل سېتىش ئورگىنى (مەسىلەن، ماگىزىن، دۇكان) بار كارخانىلار مەھسۇلات سېتىش ئورگانلىرى قىلغان بارلىق خىراجەتنى سېتىش خىراجىتىگە كىرگۈزىسە بولىدۇ. سېتىش ئورۇنلىرى كارخانىنىڭ باشقۇرۇش ئورۇنلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغانلىقى ئۈچۈن، ساتقۇچى ئورۇنلار قاتارلىقلار خىراجەت سېتىش خىراجىتىگە كىرگۈزۈلسىمۇ، كارخانا باشقۇرۇش خىراجىتىگە كىرگۈزۈلسىمۇ بولىدۇ.

سانائەت كارخانىلىرىدا، سېتىش خىراجىتى مەھسۇلاتنى سېتىش تەننەرخىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن سېتىش خىراجىتى بەك ئاز بولسا، تۇزۇمدىكى بەلگىلىمە بويىچە، ئۇنى كارخانا باشقۇرۇش خىراجىتىگە قوشۇپ، مەھسۇلاتنىڭ زاۋۇت تەننەرخىغە كىرگۈزسىمۇ بولىدۇ. سودا كارخانىلىرىدا، تاۋارنى سېتىش خىراجىتى تاۋار ئوبوروتى خىراجىتىگە كىرىدۇ. بۇ ھەم ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئوبوروت خىراجىتىنى، ھەم ساپ ئوبوروت خىراجىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى ۋە بۇ ئىككىسىنى پەرقلەندۈرۈش تەس بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئادەتتە تاۋارنى سېتىش تەننەرخىغە كىرگۈزۈلمەيدۇ، بەلكى ئۇنىڭ ھەممىسى تاۋارنى سېتىشتىن كەلگەن پايدا بىلەن تولدۇرۇلىدۇ.

تىجارەت سىرتىدىكى كىرىم - چىقىم بۇ «تىجارەت سىرتىدىكى پايدا - زىيان» بولۇپ، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋىتى بولمىغان تۈرلۈك كىرىم ۋە چىقىمنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ تەننەرخىنى كېمەيتىۋەتمەسلىكى ياكى تەننەرخقە كىرگۈزۈلمەسلىكى، بەلكى ئايرىم تۇر سۈپىتىدە كارخانىنىڭ پايدىسىغا قوشۇۋېتىلىشى كېرەك.

مەھسۇلاتنى سېتىش كىرىمى ياكى باشقا سېتىش كىرىمى قاتارىغا قويغىلى بولمايدىغانلىكى تۈرلۈك پارچە - پۇرات كىرىم، مەسىلەن، تۇراقلىق مۈلۈك، قاچىلاش - ئوراش پۇيۇملىرى قاتارلىقلارنى ئىجارىگە بېرىشتىن كىرگەن ساپ كىرىم، چىقىم قىلىشقا بولمايدىغان، ئەمما چىقىم قىلىشقا تېگىشلىك

بولىدۇ، بۇ خەلق ئىگىلىكىنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇشقا ئىنتايىن پايدىسىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىگىلىك باشقۇرۇش خاراكتېرلىك زىيان تارتىدىغان كارخانىلار زىيانىنى پايدىغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىشى، سىياسەت خاراكتېرلىك زىيان تارتىدىغان كارخانىلارمۇ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئاشۇرۇشقا تىرىشىپ، سەرپىياتنى ئۆزلۈكسىز تۆردە تۆۋەنلىتىپ، زىيانىنى ئازايتىشنى قولغا كەلتۈرۈشى ۋە پەيدىنپەي زىيانىنى پايدىغا ئايلاندۇرۇشى لازىم.

ئىقتسادىي پائالىيەت تەھلىلى كىشىلەر ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، كۆزلىگەن ئىقتسادىي ئۇنۇمگە ئېرىشىش ئۈچۈن، ئىقتسادىي ھېسابات يەتكۈزۈپ بەرگەن ماتېرىيالنى ئاساس قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش (ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ئوبوروت، تەقسىمات قاتارلىق ئەمەلىي پائالىيەتلەر ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقات ۋە ئۇنىڭغا بەرگەن باھا. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئۇ پىلانغا ۋە ھېسابات ماتېرىيالغا ئاساسەن، تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىشقا بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا، سىلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى، ئامىللارنى تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى قاتارلىق مەخسۇس ئۇسۇللارنى تەتبىق قىلىش ئارقىلىق، زىددىيەتلەرنى ئېچىش، سەۋەبىنى تەكشۈرۈش، تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش، ئۇنۇمنى ھېسابلاش يولى بىلەن كارخانىلارنىڭ دۆلەت پىلانىنى كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ئورۇندىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىر خىل باشقۇرۇش پائالىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىقتسادىي پائالىيەتلەرنى تەھلىل قىلىشنى قانات يايدۇرۇش ئىقتسادىي ھېساباتنى كۆچەيتىشتە، ئىقتسادىي ئۇنۇمگە ئەھمىيەت بېرىشتە كەم بولسا بولمايدىغان تەدبىر.

ئىقتسادىي پائالىيەت تەھلىلىنىڭ مەزمۇنى ئىقتسادىي ئورۇنلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سانائەت كارخانىلىرىدا، ئۇ، ئومۇمەن، ئىشلەپچىقىرىش تەھلىلى، تەننەرخ تەھلىلى، پايدا تەھلىلى ۋە مەبلەغ تەھلىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەھلىلدە تەدبىق قىلىنىدىغان كۆرسەتكۈچلەر ئاساسەن مەھسۇلات مىقدارى، مەھسۇلات تۈرى، سۈپىتى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ رېتىملىكلىكى (تەكشىلىكى)، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى، خام ئەشيا - ماتېرىيال، يېقىلغۇ، ئېنېرگىيە سەرپىياتى، تەننەرخ، پايدا ۋە مەبلەغ قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە بىرلەشتۈرۈپ، تېخنىكىلىق ئىقتسادىي تەھلىل ئېلىپ بېرىلىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە ئىقتسادىي پائالىيەت تەھلىلى مەخسۇس تەھلىل بىلەن ئاممىۋى خاراكتېرلىك تەھلىل ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. زاۋۇتلاردىكى زاۋۇت مەمۇرىيىتى، سېخ ۋە بەن - گۇرۇپپىلاردىن تەركىب تاپقان، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋەكىلى قاتناشقان تۈرلۈك ئىقتسادىي پائالىيەتلەرنى تەھلىل قىلىش يەنىنى مەخسۇس تەھلىل بىلەن ئاممىۋى خاراكتېرلىك تەھلىل ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن بىر خىل ياخشى تەشكىلىي شەكىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بەن - گۇرۇپپىنىڭ ئىقتسادىي ھېساباتى مەملىكىتىمىزدىكى سانائەت كارخانىلىرىدا، كارخانىنىڭ مۇستەقىل ئىقتسادىي ھېساباتى ئاستىدا، كارخانىدىكى ئىشلەپچىقىرىش بەن - گۇرۇپپىلىرى ئېلىپ بارىدىغان، مۇستەقىل

خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئوبدان يولغا قويۇشقا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، كارخانا پايدىسىنىڭ بىر قىسمى كارخانىنىڭ ئىختىيارىغا قالدۇرۇلۇپ، دۆلەت بەلگىلىگەن يەرلەرگە ئىشلىتىلىدۇ. كارخانىنىڭ پايدىسىنى ئاشۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ھەربىر كارخانا دۆلەتنىڭ تۈرلۈك فاكتورى، سىياسەتلىرىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىش، دۆلەتنىڭ پىلانى ۋە بەلگىلىگەن باھا سەۋىيىسىگە رىئايە قىلىش، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش، ئىقتىسادىي توختاملارنى ئورۇنداش شەرتى ئاستىدا، تېخنىكىنى يېڭىلاش، ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىشنى يولغا قويۇش، ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلاش، تەننەرخنى ئۆزلۈكسىز تۆۋەنلىتىش ئارقىلىق دۆلەتكە تېخىمۇ كۆپ پايدا تېپىپ بېرىش ئۈچۈن تىرىشىشى لازىم.

پايدا دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

كارخانىنىڭ زىيان تارتىشى كارخانا ئۆز مەھسۇلاتىنى سېتىپ قىلغان كىرىمىنىڭ تەننەرخ ئۈچۈن قىلغان چىقىمىنىڭ ئورنىنى قاپلىيالماسلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەملىكىتىمىزدە باج كارخانىنىڭ ئالغان پايدىسىغا قاراپ ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئومۇمىي سوممىسىغا قاراپ ھېسابلىنىدىغان بولغاچقا، كارخانىنىڭ تارتقان زىيىنى دېگەندە كارخانا دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ئۆز مەھسۇلاتىنى سېتىشتىن قىلغان كىرىمىنىڭ باخ تاپشۇرۇلغانلىدىن كېيىنكى قىسمىنىڭ تەننەرخ ئۈچۈن قىلىنغان چىقىمىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇشقا يەتمىگەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ كارخانىلىرىدا بولىدىغان زىيانىنى ئىگىلىك باشقۇرۇش خاراكتېرىدىكى زىيان ۋە سىياسەت خاراكتېرىدىكى زىيان دەپ ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. ئىگىلىك باشقۇرۇشنىڭ ياخشى بولماسلىقى (مەسىلەن، مەھسۇلات سۈپىتىنىڭ ناچار بولۇشى، زىيان ۋە ئىسراپچىلىقنىڭ ئېغىر بولۇشى قاتارلىقلار) سەۋەبىدىن بولغان زىيان «ئىگىلىك باشقۇرۇش خاراكتېرىدىكى زىيان» دېيىلىدۇ، بۇنى ئاممىنى قوزغاپ، سەۋەبىنى تەكشۈرۈپ، ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق، چەكلەنگەن مۇددەت ئىچىدە ئۆزگەرتىش لازىم. بۇلاردىن ياخشى باشقۇرۇلماسلىق سەۋەبى بىلمەن ئۇزاقىچە زىيان تارتىش ھالىتىدىن پايدا ئالىدىغان ھالەتكە ئۆتەلمىگەن كارخانىلاردا رەھبەرلىكنىڭ مەسئۇلىيىتىنى سۈرۈشتۈرۈش ۋە ئۇلارغا چارە كۆرۈش لازىم. خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق ھالدا نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپىگە ۋە دۆلەتنىڭ مەلۇم مەزگىلدىكى ئالاھىدە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، زىيان تارتىدىغان مەلۇم مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە باشقۇرۇشقا توغرا كەلگەندە، بۇ مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقارغان كارخانىلار مۇشۇ سەۋەب بىلەن تارتقان زىيان «سىياسەت خاراكتېرىدىكى زىيان» دېيىلىدۇ.

پايدا ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلىش سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىقتىسادىي ھېسابات ئىنى يولغا قويغان كارخانىلارغا قويىدىغان ئاساسىي تەلەپلەرنىڭ بىرى. لېنىن: «ھەربىر دۆلەت كارخانىسىنى زىيان تارتقۇزمايلا قالماستىن، بەلكى پايدا ئالالايدىغان قىلىش» لازىم («لېنىن ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 156 - بەت) دەپ كۆرسەتكەن. زىيان تارتقان كارخانىلار دۆلەتكە پايدا تاپشۇرالمايلا قالماستىن، ئەكسىچە، دۆلەتنىڭ مالىيە جەھەتتىن زىيانىنى تولدۇرۇپ بېرىشكە موھتاج

كىرگۈزۈشكە تېگىشلىك بولغان خىراجەتلەرنىڭ سوممىسىنى توغرا ھېسابلاپ، شۇ مەزگىلدىكى تەننەرخ ئومۇمىي سوممىسىنىڭ توغرا بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش. (3) ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇشنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە باشقۇرۇش تەلىپىنى ئاساس قىلىپ، تەننەرخ ھېسابلىنىدىغان ئوبيېكت، تۈر، مەزگىلنى ۋە تەننەرخنى ھېسابلاش ئۇسۇلىنى ئىلمىي ھالدا بېكىتىش. كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش خىراجىتىنى جەملەش، تەقسىم قىلىش، يەنە جەملەش، يەنە تەقسىم قىلىش جەريانى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇشنىڭ ۋە مەبلەغ سەرپىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ جەريانىغا ئەگىشىپ مېڭىشى، سەرپىيات ئوبيېكتىنى ئېنىق پەرقلەندۈرۈش مۇمكىن بولغانلىقى خىراجەت توغرىدىن - توغرا شۇ ئوبيېكتقا مەنسۇپ بولۇشى؛ بىرنەچچە ئوبيېكت ئۈچۈن ئورتاق سەرپ قىلىنىدىغان خىراجەتنى بولسا مۇناسىۋەتلىك ئوبيېكتلار ئوتتۇرىسىدا مۇۋاپىق ۋە ئەمەلدە يولغا قويۇشقا بولىدىغان ئۇسۇل بىلەن تەقسىم قىلىپ، تۈرلۈك مەھسۇلاتلار (قۇرۇلۇش، مەشغۇلات، ئەمگەك قاتارلىقلار) نىڭ تەننەرخىنىڭ توغرا بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

مەملىكىتىمىزدە تەننەرخنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ھەم كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتىنىڭ ئەمەلىي سەرپىياتى ۋە نەتىجىسىگە ئاساسەن ئەمەلىي تەننەرخنى ھېسابلاش، ھەم مۇناسىۋەتلىك نورما، خىراجەت خام چوتى ۋە باشقا پىلاندىكى ماتېرىيالالارغا ئاساسەن پىلاندىكى تەننەرخ، نورمىدىكى تەننەرخ، خام چوتتىكى تەننەرخ قاتارلىقلارنى ھېسابلاش لازىم. تەننەرخنى ھېسابلاش ماتېرىيالىدىن پايدىلىنىپ، ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدىكى ئەمەلىي تەننەرخنى، ئەمەلىي تەننەرخ بىلەن پىلاندىكى تەننەرخ (نورمىدىكى تەننەرخ، خام چوتتىكى تەننەرخ)نى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرغاندا، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتىنىڭ سۈپىتىنى تەھلىل، تەتقىق قىلىپ ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىپ، تەننەرخنى يەنمۇ تۆۋەنلىتىشنىڭ يولىنى تېپىپ چىقىلى بولىدۇ.

بوغالتىرلىق ئىقتىسادنى باشقۇرۇشنىڭ بىر خىل قورالى. ئۇ، ئاساسەن، پۇل شەكلىنى قوللىنىپ، ھېسابقا ئولتۇرغۇزۇش، ھېسابلاش، ھېسابنى ئۆتكۈزۈش، ھېساب ئىشلىتىش قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق، كارخانىلارنىڭ ۋە ئورۇنلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتىنى ياكى مالىيە كىرىم - چىقىمىنى ھېسابلاپ ۋە تەھلىل قىلىپ، ئىقتىسادىي جەريانىنى ۋە ئۇنىڭ نەتىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ۋە ئۇنىڭغا نازارەت قىلىدۇ.

بوغالتىرلىق ئاساسەن ھېسابات ۋە تەھلىل دىن ئىبارەت ئىككى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدا بوغالتىرلىق ھېساباتى ئاساس ھېسابلىنىدۇ، بوغالتىرلىق تەھلىلى ھېساباتنىڭ داۋامى ۋە راۋاجلىنىشى بولىدۇ. زۆرۈر تېپىلغاندا بۇنى بوغالتىرلىق تەكشۈرۈش ئارقىلىق تولۇقلاشقىمۇ بولىدۇ.

بوغالتىرلىق ھېسابات باسقۇچى ھېسابقا ئولتۇرغۇزۇش، ھېسابلاش ۋە ھېسابنى ئۆتكۈزۈشتىن تەركىب تېپىپ، مۇنتىزىم ۋە ئىلمىي بولغان ھېسابلاش ۋە خاتىرىلەش جەريانىنى شەكىللەندۈرىدۇ، ئۇ باغلىنىشلىق، سىستېمىلىق، ئەتراپلىق ۋە ئومۇميۈزلۈك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بوغالتىرلىق ھېسابات باسقۇچىدا، بوغالتىرلىق ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈشكە ۋە نازارەت قىلىشقا ئېگىشلىك بولغان بارلىق ئىقتىسادىي پائالىيەت ياكى مالىيە كىرىم - چىقىمى قانۇنىي ۋە

بولمىغان ۋە مەلۇم يەككە تۇر بويىچە بولمىدىغان ئىقتىسادىي ھىسابات. بۇ ئىشچىلارنىڭ كارخانا باشقۇرۇشقا قاتنىشىشنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى.

بەن - گۇرۇپپا كارخانىلاردىكى ئاساسىي قاتلام تەشىلاتى بولۇپ، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسى بەن - گۇرۇپپىلاردا ئەمەلىيلىشىپ ئورۇندىلىدۇ. بەن - گۇرۇپپىلار باشقۇرۇشى كارخانا باشقۇرۇشىنىڭ ئاساسى. بەن - گۇرۇپپىلارنىڭ ئىقتىسادىي ھىساباتى — بەن - گۇرۇپپىلار باشقۇرۇشنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى، بەن - گۇرۇپپىلارنىڭ ئىقتىسادىي ھىساباتى ئارقىلىق ئىشچىلار ئاممىسى ئۆز ئەمگەكنىڭ كونكرېت نەتىجىسىنى ۋە ئۆزىنىڭ دۆلەتكە قوشقان تۆھپىسىنى بىلىۋالالايدۇ، بۇ ئىشچىلار ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىستىك ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىنى ئالغا سلجىتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىقتىساد قىلىشنى قاتتىق يولغا قويۇشقا پايدىلىق.

بەن - گۇرۇپپىلارنىڭ ئىقتىسادىي ھىساباتى ئاساسەن بەن - گۇرۇپپىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش نەتىجىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش سەرپىياتىدىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتىكى ھىسابات. ھىساباتتىكى كۆرسەتكۈچلەر ئادەتتە مەھسۇلات مىقدارى كۆرسەتكۈچى، مەھسۇلات سۈپىتى كۆرسەتكۈچى، ماتېرىيال سەرپىياتى كۆرسەتكۈچى، ئىشقا چىقىش ۋاقتى ئىش ۋاقتىدىن پايدىلىنىش ئەھۋالى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇنىڭدا ئەمەلىي نەرسىنى كۆرسەتكۈچ قىلىشقىمۇ، پۇلنى كۆرسەتكۈچ قىلىشقىمۇ بولىدۇ. بەن - گۇرۇپپىلار ھىسابات كۆرسەتكۈچىنى قەرەللىك ئەھمىيەت قىلىپ، زىددىيەتلەرنى تېپىپ، مەسىلە ھەرنى تېپىپ، نەتىجىلەرنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشى، ئەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، ئەدىبىرلەرنى تۈزۈپ، يوشۇرۇن كۈچلەرنى ئىشقا سېلىشى لازىم. ھىسابلاش ئۇسۇلى ئاددىي - ئوڭاي بولۇشى، ئىشلىتىلگەن جەدۋەللەر ئېنىق - ئىخچام ۋە چۈشىنىشلىك بولۇشى لازىم.

تەننەرخنى ھىسابلاش مەلۇم پرىنسىپ بويىچە، ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتى نەتىجىسىنىڭ ئالاھىدە مەزمۇنىنى ئوبيېكت قىلىپ، تۇرلۇك سەرپىياتنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئىشلىتىلىش ئورنىنى (تەننەرخ ئورنىنى) پەرقلەندۈرۈپ، ئىلمىي ھىسابلاش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، بەلگىلەنگەن ھىسابلاش ۋاقتى بويىچە، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش خراجىتىنى جەملەش (يىغىش)، تەقسىم قىلىش، يەنە جەملەش، يەنە تەقسىم قىلىش تەرتىپى ئارقىلىق، ھەرقايسى ئوبيېكتنىڭ ئومۇمىي تەننەرخىنى ۋە بىرلىك تەننەرخنى بېكىتىدىغان بىر قاتار ئۇسۇل ۋە تەرتىپلەرنى كۆرسىتىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە تەننەرخنى ھىسابلاشنىڭ ئاساسىي پرىنسىپى مۇنداق: (1) دۆلەت بەلگىلىگەن تەننەرخ چىقىمى دائىرىسىنى ئاساس قىلىپ، تەننەرخ ھىساباتى ئوبيېكتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان خراجەتلەرنى تولۇق يىغىپ، تەننەرخنىڭ ئىقتىسادىي مەزمۇنىنىڭ توغرا بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش. (2) مەبلەغ (قىممەت) سەرپىياتنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى ئاساس قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ بىر قېتىمدا كۆچكەن ياكى بىرنەچچە قېتىمغا بۆلۈنۈپ كۆچكەن قىممىتىنى شۇنىڭدەك بىر قېتىمدا چىقىم قىلىنغان ئەمما ھەممىسىنى شۇ مەزگىلدىكى تەننەرخقە كىرگۈزۈشكە بولمايدىغان ياكى تېخى چىقىم قىلىنىمغان ئەمما شۇ مەزگىلدىكى تەننەرخقە

ئورۇنلىرى ئاشلىق ۋە پۇلنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش ۋاقتىدا «تۆتنى تىزىملاش دەپتىرى» (يەنى ئىلگىرىدىكىسىنى باشقۇرۇش، يېڭى كىرىم، چىقىم قىلىش ۋە قالدىسىنى ساقلاش دېگەنلەر ھازىرقى زامان بوغالتىرلىق ھېساباتىدىكى شۇ مەزگىلنىڭ بېشىدىكى سالدۇ، شۇ مەزگىل ئىچىدىكى كىرىم، شۇ مەزگىل ئىچىدىكى چىقىم ۋە شۇ مەزگىل ئاخىرىدىكى سالدۇغا توغرا كېلىدۇ) نى تۈزۈپ ئىشلەتكەن، بۇ كېيىنكى چاغلاردا خەلق ئىچىدە داۋاملىق قوللىنىلىپ، پەيدىنپەي تەرەققىي قىلىپ، ئەنئەنىۋى بولغان جۇڭگوچە ھېساباتقا ئايلانغان.

ھېسابات دېگەن ماددىغا قارالۇن.

ھېسابات ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى بىلەن ئىش تەقسىماتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ پەيدا بولغان، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، نازارەت قىلىدىغان ۋە تىزگىنلەيدىغان بىر خىل قورال. ئىقتىسادىي پائالىيەتنىڭ تېخىمۇ مەقسەتكە مۇۋاپىق ھالدا ئېلىپ بېرىلىشى ئۈچۈن، ئۇ پۇلنى ئاساسىي ئۆلچەم بىرلىكى قىلىپ، ئىقتىسادىي پائالىيەت ئۈستىدە ئۈزلۈكسىز ۋە سىستېمىلىق ھالدا ھېسابات ۋە تەھلىل ئېلىپ بېرىپ، مۇمكىنقەدەر ئاز سەرپىيات بەدىلىگە ئەڭ زور ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشىشنى نىشان قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدىكى تۈرلۈك چىقىمنىڭ مۇۋاپىقلىقىنى تەھلىل قىلىدۇ، ئىقتىسادىي پائالىيەت داۋامىدا ساقلانغان مەسىلىلەرنى تەكشۈرىدۇ. ھېسابات — ئىشلەپچىقىرىشنى بولۇپمۇ ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان بىر خىل ۋاسىتە. ئىشلەپچىقىرىش قانچە ئىجتىمائىيلاشسا، قانچە مەخسۇسلاشسا، ھېساباتمۇ شۇنچە مۇھىم بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: ئىشلەپچىقىرىش «جەريانى جەمئىيەت مىقياسىدا ئېلىپ بېرىلغانسېرى، ئۇ نوقۇل شەخسىي خاراكتېرىنى شۇنچە يوقىتىدۇ، جەريانىنىڭ تىزگىنى ۋە كۆز قاراشلارنىڭ يەكۈنى بولغان ھېسابات شۇنچە زۆرۈر بولىدۇ؛ شۇ سەۋەبتىن، ھېسابات كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن قول سانائەت ۋە دېھقانلارنىڭ تارقاق ئىشلەپچىقىرىشىغا زۆرۈر بولغاندىنمۇ بەك زۆرۈر بولىدۇ، جامائەت ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشقا زۆرۈر بولغاندىنمۇ بەك زۆرۈر بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 152 - بەت)

«ھېسابات» «بوغالتىرلىق» نىڭ باشلانغۇچ شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن ھېسابنى ئولتۇرغۇزۇش بىلەن چەكلەنگەن؛ ئۇ ھېسابنى ئولتۇرغۇزۇش، ھېسابلاش، ھېسابنى ئۆتكۈزۈش ۋە ھېساب ئىشلىتىشكە تەرەققىي قىلغاندا، «بوغالتىرلىق» ياكى «بوغالتىرلىق ھېساباتى» ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن.

بوغالتىرلىق دېگەن ماددىغا قارالۇن.

مالىيە ئىشلىرىغا نازارەت قىلىش كارخانا پۇل مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتى ئۈستىدە ئېلىپ بارىدىغان نازارەت. تاۋار ئىگىلىكى شارائىتىدا، كارخانىنىڭ بارلىق باشقۇرۇش پائالىيىتى پۇلنىڭ ياردىمىدىلا ئېلىپ بېرىلىدۇ. كارخانىنىڭ پۇل كىرىم - چىقىمى ئۇنىڭ خىزمەت ئەھۋالىنى يىغىنچاقلاپ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مالىيە نازارەتچىلىكىنى يولغا قويغاندا، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش پائالىيىتىدە ساقلانغان مەسىلىلەرنى ۋاقتىدا ۋە توغرا بايقىغىلى ھەمدە كارخانا رەھبەرلىكىنىڭ بۇ

مۇۋاپىق بولغان ئىپتىدائىي ئىسپاتقا ئاساسلانغان ھالدا ئەكسىچە ۋە ئەكسىدىن ئارتۇق ھېسابات تۈرى (قانۇنىي تارماق) نى تەتقىق قىلىش يولى بىلەن قوشما ھېسابقا ئولتۇرغۇزۇش تەلىپى بويىچە بىر - بىرىگە باغلانغان سۈرەتتە ھېسابقا ئولتۇرغۇزىدىغان ھۆججەتكە خاتىرىلىنىدۇ، ئاندىن شۇنىڭغا ئاساسەن ھېسابات دەپتىرىگە كىرگۈزۈلىدۇ؛ مەلۇم مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن مۇلۇكنى ئېنىقلاش ئارقىلىق، سېلىشتۇرۇلغان ھۆججەت ۋە ھېساب دەپتەرلىرى بىر- بىرىگە ماس چىققان ئاساستا، ھېسابات دەپتىرىدىكى خاتىرىلەرنى يەكۈنلەش يولى بىلەن بوغالتىرلىق جەدۋىلىگە ئولتۇرغۇزۇلۇپ، زۆرۈر بولغان پىششىقلاپ ھېسابلاش خىزمىتىنى ئىشلەش بىلەن، ئۇنىڭدىن ئىگىلىك پائالىيىتىنى ئېھتىياجىغا ماس كېلىدىغان، ئېھتىمالى مەركەزلىك ۋە تېخىمۇ يىغىنچاق بولغان مالىيە تەننەرخى كۆرسەتكۈچى يا كى مالىيە كىرىم - چىقىمى كۆرسەتكۈچى سىستېمىسى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلىدۇ. تەننەرخنى ھېسابلاشنى يولغا قويغان كارخانا يا كى ئورۇن ھۆججەت، ھېساب دەپتىرىنى تەييارلاشتىن تارتىپ مەلۇمات جەدۋىلىنى تۈزۈش، ماتېرىيالارنى تۈرگە ئايرىپ رەتلەشكىچە بولغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە تەننەرخنى ھېسابلاشنىڭ ئالاھىدە ئېھتىياجىغا ماسلىشىشى لازىم.

بوغالتىرلىق تەھلىلى باسقۇچىدا بولسا بوغالتىرلىق مەلۇمات جەدۋىلى ۋە باشقا ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا بىرلەشتۈرۈپ، سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلىدۇ، مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئۇنىڭ سەۋەبلىرى تېپىپ چىقىلىپ، تەدبىرلەر بەلگىلىنىدۇ، كۆرۈلگەن ئۇنۇم ھېسابلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش - ئىقتىساد قىلىشتەكى يېتەكچى كۈچلەر يەنمۇ ئىشقا سېلىنىدۇ، ئىقتىسادىي پائالىيەتنىڭ قانۇنىيىتى تېپىپ چىقىلىدۇ.

بوغالتىرلىق لەۋرىيىسىنى، ئۇسۇلىنى ۋە تېخنىكىسىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن بوغالتىرلىق ئىلمى ھېسابلىنىدۇ. بوغالتىرلىق ئىلمى كەم بولسا بولمايدىغان ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىلمى بولۇپ قالدى.

«بوغالتىرلىق» ئىلگىرى «ھېسابات» دەپ ئاتىلاتتى. ھېسابات ئىگىلىك مەزمۇنى ئاساسەن دەپتەرگە ئولتۇرغۇزۇش بىلەن چەكلىنەتتى. ھېسابات ئىگىلىك دەپتەرگە ئولتۇرغۇزۇشتىن ھېسابنى ئولتۇرغۇزۇش، ھېسابلاش، ھېسابنى ئۆتكۈزۈش ھەتتا ھېساب ئىشلىتىشكە قاراپ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، «ھېسابات» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئورنىنى پەيدىنپەي «بوغالتىرلىق» يا كى «بوغالتىرلىق ھېسابات» ئىگىلىدى.

بوغالتىرلىق تېخى ھېسابات ھالىتىدە تۇرغان دەۋردە، ئىشلەپچىقىرىش قانچە تەرەققىي قىلسا، بوغالتىرلىقنىڭ شۇنچە مۇھىم بولىدىغانلىقىنى؛ ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بولۇپمۇ بوغالتىرلىقتىن ئايرىلالمايدىغانلىقىنى ماركس ئالدىن كۆرگەنىدى.

مەملىكىتىمىزدە جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىلا «ئايمۇئاي ھېسابلاش، يىلدا يىغىنچاقلاش» يولغا قويۇلغان. «پارچە - پۇرات ھېسابلاش دېگەنلىك ئايمۇئاي ھېسابلاش دېگەنلىك تۇر، جەمئىيەت ھېسابلاش دېگەنلىك يىلدا يىغىنچاقلاش دېگەنلىكتۇر» دېگەن خاتىرىلەر بار. شەرقىي ۋە غەربنى خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە «ھېسابات دەپتىرى» يا كى «ھېسابنامە» دەپ ئاتىلىدىغان ھېساب دەپتىرى ئىشلىتىلگەن. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ھۆكۈمەت

مەبلەغنى تەكشۈش جەدۋىلى

توزۇپ يوللىغۇچى ئورۇن: ـ يىل ـ ئاي ـ كۈنى بېرىلگى: يۆەن

مەبلەغنىڭ ئىگىلىنىشى	قېتىمى	ئاي ئاخىرىدىكى سان	مەبلەغنىڭ مەنبەسى	قېتىمى	ئاي ئاخىرىدىكى سان
تۇراقلىق مولوكنىڭ ئەسلى باھاسى	1		دۆلەت مەبلىغى: تۇراقلىق مەبلەغ	21	
بىر تەرەپ قىلىنىدىغان تۇراقلىق مەبلەغ زىيىنى	2		تۇراقسىز مەبلەغ	22	
نورمىدىكى تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئىگىلىنىش سانىنىڭ قوشۇلمىسى	3		تۇراقلىق مەبلەغ ئامۇرتىزاتسىيىسى بانكىدىن ئېلىنغان قەرز:	23	
1. ماتېريال	4		نورمىدىن ئارتۇق ئېلىنغان قەرز	24	
2. ئىشلىنىۋاتقان مەھسۇلات ۋە ئۆزى ئىشلىگەن يېرىم تەييار مەھسۇلات	5		ھېسابى بوغۇلغان قەرز پۇل	25	
3. تەك چىچىلىدىغان خىراجەت	6		ئېلىنغان مالغا بېرىلمىدىغان پۇل	26	
4. تەييار مەھسۇلات	7		باجقا بېرىلمىدىغان پۇل	27	
نورمىنىڭ سىرتىدىكى تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئىگىلىنىش سانىنىڭ قوشۇلمىسى	8		بېرىلمىدىغان ئامۇرتىزاتسىيە فوندى	28	
•			•		
•			•		
•			•		
•			•		
•			•		
•			•		
•			•		
مەخسۇس فوند ئىگىلىگەن سانىنىڭ قوشۇلمىسى	15		مەخسۇس فوند مەنبەسىنىڭ قوشۇلمىسى	32	
1. مەخسۇس فوندىدىن ئامانەت قويۇلغان پۇل	16		1. مەخسۇس فوند ئۇچۇن بانكىدىن ئېلىنغان قەرز پۇل:		
2. مەخسۇس فوند مادديي ئەشيالىرى	17		چوڭ رېمونت قەرز پۇلى	33	
3. مەخسۇس فوندىدىن پۇتمەگەن قۇرۇلۇش	18		2. مەخسۇس فوند ئۇچۇن بېرىلمىدىغان پۇل	34	
4. مەخسۇس فوندىدىن يىغۇۋېلىنغان پۇل	19		3. يېگىلاش ـ ئۆزگەرتىش مەبلىغى	35	
			4. چوڭ رېمونت فوندى	36	
			5. پەن ـ تېخنىكىنىڭ ئۇچ تۈرلۈك چىقىمى ئۇچۇن بېرىلگەن پۇل	37	
			6. ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر پاراۋانلىق فوندى	38	
			7. كارخانا فوندى	39	
جەمئىي	20		جەمئىي	40	

مەسىلىلەرنى مۇۋاپىق ھەل قىلىش ئۈچۈن تەدبىر قوللىنىشىغا تۇرتكە بولۇشلىق بولىدۇ.

مالىيە نازارەتچىلىكىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنۇلار: (1) كارخانىنىڭ تۇرلۇك مەبلەغلەرنى پىلانلىق ھالدا ھاسىل قىلىشى، تەقسىم قىلىشى ۋە ئىشلىتىشىگە نازارەت قىلىپ، كارخانىنىڭ مەبلەغدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشنى ئىلگىرى سۈرۈش. (2) ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنىڭ نورما ۋە خاھچوت بويىچە چىقىم قىلىنىشىغا نازارەت قىلىپ، تەننەرخ پىلانىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش، بارلىق ئىسراپچىلىقنى توسۇپ، كارخانىنىڭ تۇرلۇك بۇيۇملاشقان ئەمگەك بىلەن جانلىق ئەمگەك نىڭ سەرپىياتىنى تېجەپ، مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخىنى ئۆزلۈكسىز تۆۋەنلىتىشنى ئىلگىرى سۈرۈش. (3) كارخانا پايدىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەقسىم قىلىنىشىغا نازارەت قىلىپ، كارخانىنىڭ باج ۋە يۇقىرىغا پايدا تاپشۇرۇش ۋەزىپىسىنى ۋاقتىدا ۋە نورمىغا يەتكۈزۈپ ئورۇندىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش. (4) كارخانىنىڭ تۇرلۇك ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرده ۋە مالىيە كىرىم ـ چىقىمىدا دۆلەتنىڭ مالىيە ئىنتىزامىغا، قەرز ئىنتىزامىغا ۋە ھېسابنى بوغۇش ئىنتىزامىغا قاتتىق رىئايە قىلىشىغا نازارەت قىلىش. مالىيە نازارەتچىلىكىنى ئوبدان يولغا قويۇش كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى ياخشىلاپ، تىرىشچانلىق ـ ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئىش كۆرۈش پرىنسىپىنى ئىجرا قىلىش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ھالدا راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مۇلۈككە قەرزدارلىق جەدۋىلى «قەرز سېلىشتۇرما جەدۋىلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ كاپىتالىستىك كارخانىلاردا تۆۋۈلۈپ، مەلۇم مۇددەت (مەسىلەن، ئاي ئاخىرى، يىل ئاخىرى، يىل ئاخىرى) تىكى مۇلۈك قەرزدارلىقى ۋە كاپىتال ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بوغالتىرلىق مەلۇمات جەدۋىلى. ئۇنى تۆۋۈش ئۇسۇلى مۇنداق: ھەر خىلدىكى بارلىق مۇلۈكنىڭ مىقدارى ئۆز تۇرى بويىچە جەدۋەلنىڭ ئوك تەرىپىگە تولدۇرۇلىدۇ، بارلىق قەرز ۋە كاپىتال مىقدارى ئۆز تۇرى بويىچە جەدۋەلنىڭ سول تەرىپىگە تولدۇرۇلىدۇ، بۇ ئىككى تەرەپتىكى سان مىقدارىنىڭ يىغىندىسى باراۋەر بولىدۇ.

مۇلۈككە قەرزدارلىق جەدۋىلى «مۇلۈك ئىگىدارلىقىغا باراۋەر» ۋە «مۇلۈك قەرزگە كاپىتالنى قوشقانغا باراۋەر» دېگەن تەڭلىمە ئاساسىدا قۇرۇلىدۇ. بۇ تەڭلىمە كىشىلەردە گويا كاپىتالىستىنىڭ مال ـ مۇلكىنى كاپىتال يارىتقاندەك بىر خىل تەسىراتنى پەيدا قىلىدۇ، ئۇ كاپىتالىزمنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ماھىيىتىنى يېپىپ، كاپىتالىستنىڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئالداپ، تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەت ئۇندۇرۇۋالىدىغان قورالىغا ئايلىنىپ قالغان. مەملىكىتىمىز ئازاد بولغاندىن كېيىن يولغا قويۇلغان مەبلەغنى تەقسىم قىلىش جەدۋىلى ئىلگىرى «مۇلۈككە قەرزدارلىق جەدۋىلى» دېگەن نام بىلەن ئىشلىتىلگەن، ھازىر بۇ نام ئىشلىتىلمەيدىغان بولدى.

مەبلەغنى تەقسىم قىلىش جەدۋىلى سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ مالىيە نەقچوتى جەھەتتىكى ئاساسلىق مەلۇمات جەدۋىلىدىن بىرى. ئۇ سوتسىيالىستىك كارخانىنىڭ مەلۇم مۇددەت (مەسىلەن، ئاي ئاخىرى، يىل ئاخىرى، يىل ئاخىرى) تىكى مەبلەغنىڭ مەنبەسىنى ۋە مەبلەغنى ئىگىلىشىنىڭ شەكىللىنىشىنى ھەم ئۇنىڭ كۆپىيىش ـ ئازىيىش ئەھۋالىنى يېغىنچاقلاپ ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئۇ مەبلەغنىڭ مەنبەسى مەبلەغنى ئىگىلەش

ئەلا سۈپەتلىك بولغان ھەر خىل ئالاقىلىشىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەش ئارقىلىق، دۆلەتنىڭ سىياسىي پەرمانلىرى ۋە ئاڭچىن - سىياسەتلىرىنىڭ يەتكۈزۈلۈش جەريانىنى تېزلىتىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمال قاتارلىق ھالقىلارنى ئورگانىك ھالدا بىر - بىرىگە باغلاپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانى، ئوبوروت جەريانى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ئالاقىلىشىش جەريانىنى تېزلىتىش بىلەن، ۋاقتىنى تېجەيدۇ، ئارىلىقنى قىسقارتىدۇ.

پوچتا - تېلېگراف ئالاقىسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش پوچتا - تېلېگراف ئالاقە تورلىرىنى زامانىۋىلاشقان تېخنىكا بىلەن جابدۇشنى كۈرسىتىدۇ. پوچتا - تېلېگراف ئالاقىسىنى زامانىۋىلاشتۇرغاندىلا، ئاندىن خەلق ئىگىلىكىنىڭ، دۆلەت مۇداپىئە قۇرۇلۇشىنىڭ ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىش تەلىپىگە تولۇق ماسلىشىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، تېز، تۇغرا، بىخەتەر ۋە ئوڭاي بولۇش فاڭچىنى بويىچە تۇرلۈك پوچتا - تېلېگراف كەسپى بىلەن تەمىنلىگىلى بولىدۇ.

پوچتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا ماشىنىلاشتۇرۇش، ئاپتوماتلاشتۇرۇش ۋە ئېلېكترونلاشتۇرۇشنى كەڭ يۈلغا قويۇش لازىم. تېلېگرافنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا ئوخشاش ئوقۇلۇق كابېل، مىكرو دولقۇن، سۈنئىي ھەمراھ ۋە نۇر كابېلى قاتارلىق سىغىمچانلىقى زور بولغان ئالاقىلىشىش لىنىيىسى ئاساس قىلىنغان، ئاپتوماتىك ئۇلاش ئۈسكۈنىلىرى ئورنىتىلغان ئالاقىلىشىش تورىنى قۇرۇپ، ئۇنى تېلېفون، تېلېگرامما، سۈرەت (جۇملىدىن فوتو تېلېگراف، تېلېۋىزىيە، كۆرۈپ تۇرۇپ سۆزلىشىدىغان تېلېفون، يىغىن تېلېۋىدىزىيىسى) ۋە سانلىق ئاساسلارغا ئوخشاش تۈرلۈك زامانىۋى تېلېگراف كەسپىنى ئورۇندىيالايدىغان قىلىش لازىم.

پوچتا - تېلېگراف ئالاقىسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسىنى كەڭ تۈردە ئىشلىتىش بىلەنلا ئىش پۈتمەيدۇ، ئۇنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى يەيدىنپەي ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى بىلەن بىرىكىپ، ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى بىرلىككە كەلگەن خەۋەرلىشىش سىستېمىسىغا ئايلىنىشتىن ئىبارەت.

پوچتا - تېلېگراف ئالاقە تورى ئالاقىلىشىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ئالاقىلىشىش كارخانىسى، ئالاقىلىشىش ئۈسكۈنىلىرى، پوچتا يولى ۋە تېلېگراف يولى قاتارلىقلاردىن مەلۇم شەكىلدە ۋۇجۇدقا كەلگەن بىر پۈتۈن گەۋدە. بۇ پوچتا ئالاقە تورى ۋە تېلېگراف ئالاقە تورى دېگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ.

پوچتا ئالاقە تورى نۆۋەتتە ئاساسەن ئالاقىلىشىشنى ئەمەلىي نەرسىلەرنى يەتكۈزۈش شەكلى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان ھەر دەرىجىلىك پوچتا ئىدارىلىرى، پوچتا كەسپى نۇقتىلىرى ۋە ھەر خىل پوچتا يۈللىرىدىن تەركىب تاپقان. پوچتا يۈلى پوچتا ئىدارىلىرى، پوچتا كەسپى نۇقتىلىرى بىلەن پويىز ئىستانسىلىرى، پرىستان، ئايرودرومىلارنى بىر - بىرىگە باغلايدىغان، پوسۇلكا ۋە گەزىت-ژۇرناللارنى تەرەپ - تەرەپكە توشۇيدىغان يول.

تېلېگراف ئالاقە تورى ئالاقىلىشىشنى ئېلېكترو ماگنىت دولقۇنى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان ھەر دەرىجىلىك تېلېگراف ئىدارىلىرى، تېلېگراف كەسپى نۇقتىلىرى ۋە ئۇلاش ئۈسكۈنىلىرى، ئاخىرقى قوبۇل قىلىش ئۈسكۈنىلىرى شۇنىڭدەك تۈرلۈك ئالاقىلىشىش

بەلەن باراۋەر دېگەن ئاساسىي قائىدە بويىچە تۈزۈلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي شەكلى ھېساب تۈرى شەكلىدۇر، مەبلەغنىڭ مەنبەسى بىلەن مەبلەغ-نىڭ ئىگىلىنىشى جەدۋەلنىڭ ئىككى تەرىپىگە چۈشىدۇ، ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇلمىسى باراۋەر بولىدۇ. مەبلەغنى تەڭشەش جەدۋىلىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، كارخانىنىڭ مەبلەغنى ئىشلىتىشنىڭ مۇۋاپىق بولغان - بولمىغانلىقى-نى، مالىيە پىلانى ۋە يۇقىرىغا باج، پايدا تاپشۇرۇش ۋەزىپىسىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش - باشقۇرۇش داۋامىدىكى مەسىلەرنى ئوقۇپ، كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلاپ، ئىقتىسادىي ھېساباتنى كۈچەيتىشنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرى ئوچۇرلارنى يەتكۈزىدىغان، خەۋەرلىشىش كەسپىنى بېجىرى-دىغان ئىجتىمائىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى. ئۇ پوچتا ۋە تېلېگراف دېگەن ئىككى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «بەزى مۇستەقىل سانائەت تارماقلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى مەھسۇلاتى يېڭى ماددىي مەھسۇلات ئەمەس، تاۋار ئەمەس. بۇ سانائەت تارماقلىرىدا ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇھىم بولغىنى قاتناش سانائىتىدىنلا ئىبارەت، ئۇ يا كىشى ھەقمىي تۈرىدىكى يۈك ۋە يولۇچىلارنى توشۇش ئىشلىرى بولىدۇ، يا كىشى خەۋەر، خەت - چەك، تېلېگرامما قاتارلىقلارنى يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 65 - بەت) لېنىن پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرى-نى «نېرۋا سىستېمىسى» دەپ ئاتاپ، مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «پوچتا - تېلېگراف ۋە ماشىنا بولمىغان سوتسىيالىزم قۇرۇق گەپتىن باشقا نەرسە ئەمەس.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 27 - توم، 285 - بەت) زامانىۋىلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىش پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرىدىن ئايرىلسا ئۇنىڭ نورمال ۋە تەڭپۇڭ بېرىلىشى مۇمكىن ئەمەس.

پوچتا - تېلېگراف ئىشلەپچىقىرىش جەريا-نىنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: (1) ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش نەتىجىسى ھېچقانداق يېڭى ئەمەلىي مەھسۇلات بولماس-تىن، بەلكى ئوچۇرنىڭ ماكانىدىكى ئورنىنى يۆتكەپ، ئىستېمالچىلارغا پايدىلىق ئۇنۇم يەتكۈزۈش؛ (2) پوچتا - تېلېگراف ئىشلەپچى-قىرىش جەريانى ئىستېمال جەريانىدىن ئايرىلالمايدۇ، پوچتا - تېلېگراف ئىشلەپچىقى-رىش جەريانى ئەينى ۋاقىتتا ئىستېمالچىلارنىڭ ئىستېمال قىلىش جەريانى بولىدۇ؛ (3) ئوچۇر يەتكۈزۈش جەريانى ھەمىشە ئىككى تەرەپتىكى ئىستېمالچى ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ، شۇ سەۋەبتىن بۇ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا ئادەتتە ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق پوچتا-تېلېگراف كارخانىسى قاتنىشىدۇ، شۇنداق قىلغانىدىلا ئوچۇر يەتكۈزۈش جەريانى ئورۇندالغان بولىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ پوچتا - تېلېگرافنىڭ ئالاقىلىشىش سۈپىتىگە قويغان ئاساسىي تەلىپى تېز، توغرا، بىخەتەر، ئوڭاي بولۇشتىن ئىبارەت. مەملىكىتىمىزدە پوچتىنىڭ ۋەزىپىسى ئاساسەن خەت - ئالاقە، ھۆججەت، گېزىت - ژۇرنال ۋە پوسۇلكا، پېرېۋوت قىلىنغان پۇلنى يەتكۈزۈپ بېرىشتىن ئىبارەت؛ تېلېگراف تېلېگراممىا، تېلېفون، فوتو تېلېگراف، تېلېۋىدىنىيە، رادىئو قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق تىل، يېزىق، سۈرەت، سانلىق ئاساسقا ئوخشاش ھەر خىل ئوچۇرلار-نى يەتكۈزىدۇ. پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرى خەلق ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، تېز سۈرئەتلىك، يۇقىرى ئۈنۈملۈك،

يوللۇق تېلېفون، تېلېگرامما قاتارلىقلارنىڭ مىقدارى A شەھىرى ئۈچۈن «بېرىش مىقدارى» دېيىلىدۇ، B شەھىرى ئۈچۈن «كېلىش مىقدارى» دېيىلىدۇ. ئالاقىلىشىش مىقدارى خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئالاقىلىشىشقا بولغان تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇ — پوچتا ـ تېلېگراف تورلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش پىلانىنى تۈزۈشنىڭ مۇھىم ئاساسى.

تېلېفوننىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى تېلېفوننىڭ ئومۇملىشىش دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان كۆرسەتكۈچ، شۇنداقلا بىرەر مەملىكەتتىكى ئاھالىلەر تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم ئۆلچەملەرنىڭ بىرى. ئۇ كۆپىنچە ھەر 100 ئاھالە ئىگە بولغان تېلېفون سانى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ھازىر دۇنيادا تېلېفوننىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى دۆلەتلەر ئامېرىكا بىلەن شىۋېتسىيە؛ مەملىكىتىمىزدە ئاھالە كۆپ بولغانلىقتىن تېلېفون تېخى ئانچە ئومۇملىشىپ كېتەلمىدى. تېلېفوننىڭ ئومۇملىشىشى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقىنى كۈچەيتىشتە، ھەرقايسى جەھەتلەردىكى خىزمەتنىڭ ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

پوچتا ئىشلىرى بىلەن تارقىتىشنى بىرلەشتۈرۈش پوچتا ئورۇنلىرىنىڭ گېزىت ۋە ژۇرناللارنى تارقىتىش خىزمىتىنى بىر تۇتاش بېجىرىشنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا يېزا ۋە شەھەرلەرگە تارقالغان پوچتا ئالاقىلىشىش تورلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، گېزىت ـ ژۇرناللارنى تېز سۈرئەتتە ۋە كەڭ دائىرىدە مۇشتەرىلەرنىڭ قولىغا يەتكۈزۈش مەقسەت قىلىنىدۇ.

پارتىيە گېزىتى ۋە پارتىيە ژۇرنىلىنى تارقىتىش جۇڭگو خەلق پوچتىسىنىڭ شەرەپلىك ئەنئەنىسى، ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدىلا مەركىزىي ئىنقىلابىي تايانچ بازىدا چىقىدىغان «قىزىل جۇڭخۇا»، «كۈرەش»، «قىزىل يۇلتۇز» گېزىتى قاتارلىق نەچچە ئون خىل پارتىيە گېزىتى بىلەن پارتىيە ژۇرنىلى «قىزىل پوچتا» ئارقىلىق تارقىتىلغان. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ۋە ئازادلىق ئۇرۇش دەۋرلىرىدە، ھەرقايسى ئازاد رايونلاردا «پوچتا ئىشلىرى بىلەن تارقىتىشنى بىرلەشتۈرۈش» ئۇسۇلى كەڭ تۈردە قوللىنىلغان.

كونا جۇڭگونىڭ پوچتىسى گېزىت ـ ژۇرناللارنى تارقىتىش ئىشىنى بېجىرمەيتتى، گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ بىر قىسمىنى گېزىتخانا بىلەن نەشرىيات ئۆزى تارقىتىپ، پوچتىخانىنىڭ يەتكۈزۈپ بېرىشىگە تاپشۇراتتى؛ بىر قىسمىنى گېزىت ساتقۇچىلار بىلەن كىتابخانىلار ساتاتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ تۈرى ۋە تارقىتىلىش مىقدارى تېزدىن ئاشتى، 1950 ـ يىلى نەشرىياتچىلىق باش مەھكىمىسى بىلەن پوچتا ـ تېلېگراف مىنىستىرلىكى «پوچتا ئىشلىرى بىلەن تارقىتىشنى بىرلەشتۈرۈش» فاڭجېنىنى داۋاملىق ئىجرا قىلىشنى بەلگىلىگەن.

پوچتا پېرېۋوت پوچتا ئىدارىسى پۇل پېرېۋوت قىلغۇچى A رايوندىن يوللىغان پۇلنى B رايوندىن ئېلىشقا مۇۋاپىقلىشىپ، باشقا ـ باشقا رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىگە ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن يولغا قويغان بىر خىل كەسىپ. بۇ ئادەتتىكى پېرېۋوت ۋە تېلېگرامما پېرېۋوت دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. مەملىكىتىمىزدە بانكا بىلەن پوچتا ئىدارىسىنىڭ پېرېۋوت كەسپىنى بېجىرىش جەھەتتىكى ئىش تەقسىماتىغا ئاساسەن، پوچتا ئىدارىسى شەخسىي پېرېۋوتنى

لىنىيىسى ۋە ئالاقىلىشىش توك يوللىرىدىن تەركىب تاپىدۇ. تېلېگراف ئالاقە تورى ئالاقىلىشىش ئۇسۇلىغا قاراپ، شەھەر ئىچى تېلېفون تورى، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون تورى، تېلېگراما ئالاقە تورى، فوتو تېلېگراف ئالاقە تورى، سانلىق ئاساسلار ئالاقە تورى، سۈرەت ئالاقە تورى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. خىزمەت ئوبيېكتى دائىرىسىگە قاراپ، جامائەت ئالاقە تورى ۋە مەخسۇس ئالاقە تورى دېگەنلەرگە بۆلۈنىدۇ، ئالاقىلىشىش تۈرك يېزىلى خەۋەرلەرنى ئىككى جاي ئوتتۇرىسىدا ئېلېكترو ماگنىت دولقۇنى ئارقىلىق تارقىتىش قائىدىسىگە ئاساسەن، ئۈتكۈزگۈچ سىم ياكى سىمسىز رادىئو دولقۇنىدىن پايدىلىنىپ يەتكۈزىدىغان يولدىن ئىبارەت.

پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى پۈل شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان، پوچتا - تېلېگراف ئورۇنلىرى جەمئىيەتكە يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئالاقىلىشىش خىزمىتى مىقدارىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى. پوچتا - تېلېگراف ئورۇنلىرى خەت - چەك ۋە پوسۇلكىلارنى توشۇش، گېزىت - ژۇرناللارنى تارقىتىش، تېلېگراما بېرىش، تېلېفونلارنى ئۇلاش، سانلىق ئاساسلارنى يەتكۈزۈش قاتارلىق ھەر خىل ئۇسۇللار ئارقىلىق جەمئىيەت ئۈچۈن ئالاقىلىشىش خىزمىتىنى ئۆتەيدۇ.

ئالاقىلىشىش خىزمىتىنىڭ مىقدارى ۋە ئۇنۇمىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن، كەسپىي ئىشلار مىقدارىنى تۆرگە ئايرىيدىغان ھەر خىل كۆرسەتكۈچلەرنى بىركىتىشكە توغرا كېلىدۇ، بۇلار ئاساسەن تۆشۈلغان خەت - چەك سانى، پوسۇلكا سانى، يوللىغان پېرېۋوت چېكى سانى، تارقاتقان گېزىت - ژۇرنال سانى، يوللىغان تېلېگراما سانى، ئۇلىنىغان ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون سانى، ئورناتقان تېلېفون سانى ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت. تۆرگە ئايرىلغان بۇ كەسپىي ئىشلار مىقدارىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۆزگەرمەس ئوتتۇرىچە ئايرىم باھاغا كۆپەيتىش ئارقىلىق پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى چىقىرىلىدۇ.

كەسپىي ئىشلارنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى ئۆزگەرمەس ئوتتۇرىچە ئايرىم باھا بىلەن ھېسابلىغانلىقتىن، پوچتا - تېلېگراف كەسپى ئومۇمىي مىقدارىنىڭ ئاشقان - كەمەيگەنلىكىنى كۆزەتكەنده، ئىلىنغان ھەقنىڭ ئۆزگىرىش تەسىرىگە ئۇچرايدىغان ئەھۋال بولمايدۇ، ھەرقايسى مەزگىلدىكى پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى سېلىشتۇرغاندا، پوچتا - تېلېگرافنىڭ جەمئىي يەت ئۈچۈن ئالاقىلىشىش جەھەتتىن قىلىپ بەرگەن خىزمىتى مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى بىرقەدەر توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ. پوچتا - تېلېگراف ئورۇنلىرىنىڭ قايسى يىلدىكى ئايرىم باھانى ئۆزگەرمەس ئايرىم باھا قىلىدىغانلىقىنى، خەلق ئىگىلىكىنىڭ باشقا تارماقلىرىنىڭكىگە ئوخشاش، دۆلەت بىر تۈتاش بەلگىلەيدۇ.

ئالاقىلىشىش مىقدارى باشقا - باشقا رايونلاردىكى ئىستېمالچىلار (خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى، ھەرقايسى ئورۇنلار ۋە شەخسلەر) ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئالاقىنىڭ مىقدارى. مەلۇم رايون ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئالاقىلىشىش مىقدارى بېرىش مىقدارى، كېلىش مىقدارى دەپ ئايرىلىدۇ: بۇ رايوندىن باشقا رايونلارغا قىلىنغان ئالاقىلىشىش مىقدارى «بېرىش مىقدارى» دېيىلىدۇ؛ باشقا رايونلاردىن بۇ رايونغا كەلگەن ئالاقىلىشىش مىقدارى «كېلىش مىقدارى» دېيىلىدۇ. مەسىلەن، A شەھىرىدىن B شەھىرىگە يوللانغان خەت - چەك، ئۈزۈن

بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچىدىن ئىبارەت ئوخشاش بولمىغان بىر قانچە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى بىرىپ ئۆتكەن. مانا بۇ تىرانسپورت ئىشلىرىدۇر، ئۇنىڭ يېڭى توشۇيدىغان ياكى يېڭى توشۇيدىغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 26 ـ توم، 1 ـ كىتاب، 444 ـ بەت) ھازىرقى زامان تىرانسپورت ئىشلىرىدا توشۇش ئىشلىرى ماشىنا بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشى يىرىك سانائەت بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن. سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىن، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا ناھايىتى زور تەرەققىياتلار بولدى، كۆمۈر، رۇدا، ياغاچ ماتېرىيال، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى قاتارلىقلارنى زور مىقداردا ۋە ئۇزاق ئارىلىقتا توشۇش ئىشى تېزدىن كۆپەيدى، كونا تىرانسپورت قوراللىرى بۇنىڭغا زادىلا مۇۋاپىقلىشالمىغانلىقتىن، تىرانسپورت ئىشلىرىنى ماشىنا بىلەن قوراللاندۇرۇشقا ئېھتىياج تۇغۇلدى، يىرىك ماشىنىلارنى ئىشلىتىدىغان سانائەتنىڭ تەرەققىياتىمۇ بۇنىڭ ئۈچۈن ماددىي ۋە تېخنىكا شارائىتىنى ھازىرلاپ بەردى، پويىز، پاراخوت، ئاپتوموبىل، ئايروپىلان، تۇرۇبا قاتارلىق يېڭى توشۇش قوراللىرى كەينى ـ كەينىدىن بارلىققا كەلدى. تىرانسپورت ئىشلىرى توشۇش ۋاستىسىگە قاراپ، يەنە تۆمۈر يول تىرانسپورتى، تاشيول تىرانسپورتى، دېڭىز تىرانسپورتى، ئىچكى دەريا تىرانسپورتى، ھاۋا تىرانسپورتى، تۇرۇبا تىرانسپورتى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا بۆلۈنىدۇ.

كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، تىرانسپورت ئىشلىرى بۇرژۇئازىيىنىڭ قولىدا بولىدۇ، ئۇ كاپىتالىستلارنىڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان، رىقابەتلىشىدىغان ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىدىغان ۋاستىسىدىن ئىبارەت. خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ ۋە تىرانسپورت ئىشلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تىرانسپورت شەكلىنى ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك كەسكىن رىقابەت ۋە ئەۋج ئالغان ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى كۆپ چاغلاردا مەلۇم خىلدىكى تىرانسپورت شەكلىنىڭ غەيرىي نورمال راۋاجلىنىشىغا سەۋەب بولۇپ، تىرانسپورت ئىقتىدارىنىڭ زور دەرىجىدە ئىسراپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە تىرانسپورت ئىشلىرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىغا ئورنىتىلىدۇ، ئۇ سوتسىيالىستىك خەلق ئىگىلىكىنىڭ رىشتىسى. تىرانسپورتنىڭ ئاساسىي لىنىيىسى خەلق ئىگىلىكىنىڭ چوڭ قان تومۇرى ھېسابلىنىدۇ. مەملىكىتىمىزدە پويىز، ئاپتوموبىل، پاراخوت، ئايروپىلان، تۇرۇبا قاتارلىق توشۇش قوراللىرىدىن بىرلىكە كەلگەن تىرانسپورت تورى شەكىللەنگەن، بۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىش، توشۇش ۋە سېتىش ئىشلىرى بويىچە ھەمكارلىق يولغا قويۇلغان، بۇ خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاشتا زور رول ئويناماقتا. تىرانسپورت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكى مەخسۇسلىشىش ۋە ھەمكارلىشىشنى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئالماشتۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى مۇۋاپىق سەپلەشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، مەھسۇلاتنىڭ سېتىلىش ۋە خام ئەشيا ـ ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەش دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ، ئىچكى سودا بىلەن تاشقى سودىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، جايلار، مىللەتلەر ۋە

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

بېجىرىشنى ئاساس قىلىدۇ. بۇنىڭ بېجىرىش ئۇسۇلى مۇنداق: A رايونىدىكى پوچتا ئىدارىسى پۇل پېرېۋوت قىلغۇچىنىڭ ھاۋالە قىلىشى بويىچە، پۇلنى B رايونىدىكى كۆرسىتىلگەن كىشىگە يوللاپ بېرىدۇ، پۇل تاپشۇرۇپ ئالغۇچى كىشى پوچتا ئىدارىسى يەتكۈزۈپ بەرگەن «پېرېۋوت پۇل ئۇقتۇرۇشى» بىلەن كېنىشكە سىنى ئېلىپ، كۆرسىتىلگەن پوچتا ئىدارىسىگە بېرىپ نەق پۇل ئالىدۇ.

پوچتا - تېلېگراف ھەققى پوچتا - تېلېگراف كارخانىسى بەلگىلەنگەن ئۆلچەم بويىچە ئىستېمالچىلاردىن ئالىدىغان ھەق. پوچتا - تېلېگراف ھەققى ئۆلچىمى پوچتا - تېلېگراف تەننەرخى خىراجىتى ۋە ئالاقىلىشىش سەۋىيىسى قاتارلىق ئامىللارغا قاراپ، دۆلەتنىڭ باھا سىياسىتىگە ئاساسەن، دۆلەت تەرىپىدىن بىر تۇتاش بېكىتىلىدۇ.

ھەر خىل تۈردىكى پوچتا - تېلېگراف كەسپىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، بۇيرۇلۇق مىقدارى، ئالاقىلىشىش ئارىلىقى، ۋاقىت، ھەجمى قاتارلىقلار ھېسابلاش بىرلىكى قىلىنىپ، پوچتا - تېلېگراف ھەققى ئۇچۇن، ئايزىم - ئايرىم ھالدا باھا قويۇلىدۇ. مەسىلەن، پوسۇلكا ھەققى ئۇنىڭ ئېغىرلىقى ۋە ئەۋەتىلىدىغان يېرىنىڭ ئارىلىقىغا قاراپ ھېسابلىنىدۇ، تېلېگرامما ھەققى خەت سانىغا قاراپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ھەققى مۇساپە ئارىلىقى ۋە سۆزلەشكەن ۋاقىتقا قاراپ ھېسابلىنىدۇ، فوتو تېلېگراف ئالاقىسى ھەققى ھەجمىگە قاراپ ھېسابلىنىدۇ.

پوچتا - تېلېگراف كەسپىدىكى ھەق تۆلەش چارىسى بويىچە، پوچتىدا ئومۇمەن ئەۋەتىلىدىغان نەرسىنىڭ ئوستىگە ئۇلىنىغا تۆلىنىدىغان ھەقنىڭ بارلۇرىگە توغرا كېلىدىغان ماركا چاپلىنىدۇ، تېلېگراف كەسپىدە بەلگىلەنگەن باھا بويىچە بىۋاستە پۇل تۆلىنىدۇ.

ترانسپورت ئىشلىرى «قاتناش ترانسپورت ئىشلىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ تۇرلۇك قورال - ئۇسكۇنىلەردىن پايدىلىنىپ، ھەر خىل ئۇسۇللار ئارقىلىق رايونلار ئوتتۇرىسىدا يۈك ياكى يولۇچىلارنىڭ ئورنىنى يۆتكەيدىغان ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى.

«تاۋارنىڭ ماكانىدىكى ئوبوروتى يەنى ئەمەلىيەتتىكى يۆتكىلىشى ئۇنىڭ تۈشۈلۈشىدۇر.» («ماركس - ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 170 - بەت) توشۇش جەريانى مەھسۇلاتنىڭ قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانىدىن، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئوبوروت جەريانىدىكى داۋامىدىن ئىبارەت. ترانسپورت مەھسۇلاتنىڭ ئۆلچىمىنى، ئىقتىدارىنى ياكى تۈزۈلۈشىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ پىششىقلاپ ئىشلىمەيدۇ، مەھسۇلاتنىڭ ئەمەلىي نەرسە شەكلىنى ئۆزگەرتمەيدۇ، لېكىن ئۇ مۇئامىلە ساھەسىگە كىرگەن مەھسۇلاتنىڭ ئورنىنى يۆتكەپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىستېمال (ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى بىلەن تۇرمۇش ئىستېمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بىلەن باغلايدۇ. مەھسۇلاتنىڭ ئورنىنى يۆتكەش ئۇچۇن سەرپ قىلىنىدىغان ئىجتىمائىي ئەمگەكمۇ باشقا ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى ئەمگەككە ئوخشاشلا يېڭى قىممەت يارىتىدۇ ۋە بۇ يېڭى قىممەتنى توشۇلىدىغان مەھسۇلاتقا قوشىدۇ.

ماركس مۇنداق دېگەن: «قازمىچىلىق سانائىتى، يېزا ئىگىلىكىدىكى ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىدىن باشقا، تۆتىنچى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىمۇ بار، بۇ ساھەمۇ ئۇزۇنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچى، ئىشخانا قول سانائىتى ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچى، ماشىنا

تۇرلۈك ترانسپورت شەكلىنىڭ ئۇلاشتۇرۇپ توشۇشى ئۈچۈن تېخنىكا ياكى شارائىتلارنى يارىتىپ بەردى. ساندۇققا قاچىلاپ توشۇش، كوزۇپقا قاچىلاپ توشۇش، يۈدۈپ (ئاپتوموبىلنى ئاپتوموبىلغا يۈكلەش كۆزدە تۇتۇلىدۇ) توشۇش قاتارلىقلار بىرلەشمە مەشغۇلات ئېلىپ بارغان چوڭ تېپتېكى بازىنىڭ بولۇشىنى، قاچىلاش - چۈشۈرۈشنىڭ ماشىنىلىشىش سەۋىيىسىنىڭ تېخنىكىسىنىڭ يېڭى بولۇشىنى، شۇ ئارقىلىق تۇرلۈك توشۇش شەكلىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئىشلىتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ترانسپورتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ترانسپورتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن، مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، تۇرلۈك ترانسپورت ئۇسكۇنىلىرىنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، تۇرلۈك ترانسپورت ئۇسكۇنىلىرىنىڭ سانىنى كۆپەيتىشكە؛ پۈتكۈل ترانسپورت ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى ئۈيۇشتۇرۇش ۋە باشقۇرۇش جەھەتتە ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش تېخنىكىسىنى كەڭ تۈردە قوللىنىپ، زامانىۋىلاشقان ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا؛ تۇرلۈك ترانسپورت شەكلىنىڭ ھەر تەرەپلىمە تەتبىق قىلىنىشىنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

ترانسپورت شەكلى ئادەتتە ترانسپورت ئىشلىرىدا ئوخشاش بولمىغان لىنىيە، ئۇسكۇنە ۋە توشۇش قوراللىرىنى ئىشلىتىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان تۇرلۈك ترانسپورت ئىشلىرىنى، مەسىلەن، تۆمۈريول ترانسپورتى، قاشيول ترانسپورتى، سۇ ترانسپورتى، ھاۋا ترانسپورتىۋە تۇرۇبا ترانسپورتى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ.

تۆمۈر يول ترانسپورتى پويىز ئارقىلىق تۆمۈرىيولدا يۈك ۋە يولۇچىلارنى توشۇيدىغان ترانسپورت شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ توشۇش مىقدارى زور، سۈرئىتى يۇقىرى، تەننەرخى تۆۋەن بولىدۇ ۋە ئۇ يىل بويى كېچە - كۈندۈزلەپ ماڭىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئۇ بىرمۇنچە قۇرۇقلۇق مەملىكەتلىرىدە ئاساسىي ترانسپورت شەكلى ھېسابلىنىدۇ. تۆمۈرىيول ياساشتا ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى كۆپرەك كېتىدۇ، ئۇ ئادەتتە توشۇلىدىغان يۈك مىقدارى زور، يولى ئۇزۇن، ئۆزى مۇقىم بولغان ئەھۋالدا ئىشلىتىلىدۇ.

تاشيول ترانسپورتى، ئاساسەن، يولۇچىلارنى ۋە يۈكنى تاشيولدا ئاپتوموبىل بىلەن توشۇيدىغان ترانسپورت شەكلىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ «ئاپتوموبىل ترانسپورتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تاشيولنى ياساش بىرقەدەر ئوڭاي، ياساش ۋاقتى قىسقا بولىدۇ، ئۇنى كەڭ يېزا ۋە چەت رايونلارغىچە ئۇزارتىش ئاسان. ئاپتوموبىل ئەپلىك - چاققان بولغاچقا، بەلگىلەنگەن يەرلەرگە بىۋاستە بارالايدۇ، بۇنىڭدا يۈكنى ۋە يولۇچىلارنى ئوتتۇرا يولدا ئالماشتۇرۇش ئىشلىرى ئاز بولىدۇ. تاشيول كۆپ چاغلاردا تۆمۈرىيول، سۇ يولى، ھاۋا يولى قاتارلىقلارغا تۇتىشىدۇ، يۈكلەرنى يىغىپ ۋە تارقىتىپ بېرەلەيدۇ، يولۇچىلارنى ئېلىپ كېلىدۇ ۋە ئاپىرىپ قويىدۇ. ئاپتوموبىلنىڭ توشۇش ئىقتىدارى ئاجىز، تەننەرخى يۇقىرى بولغاچقا، ئۇ كۆپىنچە قىسقا مۇساپىلىك يولىلارغا سېلىنىدۇ.

سۇ ترانسپورتى، ئاساسەن، كېمە ۋە پاراخوتنى تىنوشۇش قورالى قىلىپ، يولۇچىلارنى ۋە يۈكنى ئىچكى دەريا، كۆل

www.uyghurkitap.com

ھەرقايسى ئەل خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى ۋە بېرىش - كېلىشنى كۈچەيتىدۇ، سوتسىيالىستىك دۆلەت مۇداپىئەسىنىڭ كۈچىنى ئاشۇرىدۇ.

ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروتنىڭ تەرەققىياتىغا مۇۋاپىقلىشىشى لازىم. قاتناش - ترانسپورت ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئاساسىي شەرتى، ئۇ بىر قەدەم ئالدىدا مېڭىشى لازىم، شۇنداق قىلغاندىلا پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئوڭۇشلۇق راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

ترانسپورت ئىشلىرىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش

تۈرلۈك ترانسپورت شەكىللىرىنىڭ ئىقتىدارى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈپ، كەڭ دائىرىدە يۇقىرى سۈرئەتلەشتۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ترانسپورت ئىشلىرىنى زامانىۋى تېخنىكا بىلەن قوراللاندۇرۇشنى، ئىلغار باشقۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن باشقۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ.

ترانسپورت ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، دۇنيا ئەللىرىنىڭ توشۇش قوراللىرى چوڭ تىپلىك، يۇقىرى سۈرئەتلىك، ئاپتوماتىك ۋە ئۇنىۋېرساللىشىش نىشانىغا قاراپ تەرەققىي قىلماقتا، كۈچى زور، سۈرئىتى يۇقىرى، ئىشلىشى ئىشەنچلىك بولغان ئېلېكتر پاراۋوز ۋە ئىچىدىن يانىدىغان پاراۋوز، يۈكنى كۆپ كۆتۈرىدىغان، سۈرئىتى تېز، ئۆزى يېنىك، ئېغىرلىق مەركىزى تۆۋەن بولغان مەخسۇس ياكى ئومۇمىي يۈك پويىزى، يۇقىرى سۈرئەتلىك ۋە راھەتلىك يولۇچىلار پويىزى، چوڭ تىپتىكى، يۇقىرى سۈرئەتلىك، مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان يۈك ئاپتوموبىلى ۋە پاراخوتى، ھەر خىل بولغان چوڭ تىپتىكى يىغىپ قاچىلاش ساندۇقى ۋە يېڭى تىپتىكى قاچىلاش - چۈشۈرۈش ماشىنىسى قاتارلىقلار ئۈزلۈكسىز تۈردە مەيدانغا كەلمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چوڭ تىپتىكى ئاپتوموبىل ۋە پاراخوت قاتارلىقلارنىڭ يۇقىرى سۈرئەتتە مېڭىش ۋە مەشغۇلات ئېلىپ بېرىش تەلىپىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، تۈرلۈك تۇراقلىق ئۈسكۈنىلەرنىڭ تېخنىكىلىق ئۆلچىمى ئۈزلۈكسىز ئۆسمەكتە. تۆمۈريول جەھەتتە، ئېغىر - ئۇزۇن رېلىس، ئۇلاقسىز لىنىيە، كۆپ يوللۇق سىگنال ۋە ئېلېكترلەشكەن ئاپتوماتىك سىگنال قاتارلىق يېڭى تېخنىكا بىلەن جابدۇلغان، ھەم تەكشى، ھەم تۈز بولغان يۇقىرى سۈرئەتلىك تۆمۈر يوللار؛ تاشيول جەھەتتە، ئۆزى كەڭ، ياسىلىشى ياخشى، ئىنشائاتلىرى تولۇق بولغان يۇقىرى سۈرئەتلىك تاشيوللار؛ سۇ ترانسپورتى جەھەتتە، چوڭقۇر سۇدا توختاش ئورنى، مەخسۇس پرىستان، چوڭقۇر سۇ يولى، چوڭ تىپتىكى كېمە تومىسى قاتارلىقلار بارلىققا كەلدى.

ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش تېخنىكىسى ترانسپورتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە كەڭ تۈردە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ترانسپورت ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۇيۇشتۇرۇش ۋە كونترول قىلىشقا باشلاپ، ترانسپورت تەشكىللىرىنى ماھىيەت جەھەتتىن ئۆزگەرتمەكتە. ترانسپورت ئۈسكۈنىلىرىنى لايىھىلەش، ياساش ۋە رېمونت قىلىش خىزمىتىدە ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش تېخنىكىسىنىڭ ئىشلىتىلىشىمۇ خىزمەت ئۈنۈمى بىلەن خىزمەت سۈپىتىنىڭ زور ھەجىمدە ئۆسۈشىنى كۈچلۈك تۈردە ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشتىكى مەشغۇلات جەريانىنى ۋە قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش مەزگىلىنى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە قىسقارتتى. يېڭى ترانسپورت قوراللىرى بىلەن يېڭى مەشغۇلات ئۇسۇلىنىڭ بارلىققا كېلىشى

مەھسۇلاتنى توشۇش توشۇلىدىغان نەرسىنىڭ ئورۇن يۆتكىلىشىدىن ئىبارەت، ئۇنى ساقلىغىلى بولمايدۇ، يۆتكەپ بەرگىلى بولمايدۇ، ترانسپورت ئىشلىرى توشۇش مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ترانسپورت ئىقتىدارىنى ساقلاش ئارقىلىقلا ماسلىشالايدۇ. سوتسيالىستىك خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا، قۇرۇلۇش كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشىگە، ئىشلەپچىقىرىشنى مەخسۇلاشتۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھەمكارلىشىش دەرىجىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئۇيغۇنلۇقتەك خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، توشۇش مىقدارى كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ بارىدۇ. ترانسپورت تارماقلىرى توشۇش مىقدارى بىلەن توشۇش ئىقتىدارى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى تەتقىق قىلىپ ۋە ھەل قىلىپ، يۈشۈرۈن كۈچلەرنى ئىشقا سېلىش، يېڭىلاش ۋە ئۆزگەرتىش ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بېرىپ، ئاساسىي قۇرۇلۇشنى كۈچەيتىپ، باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش بىلەن، توشۇش ئىقتىدارىنى توشۇش مىقدارىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇشى ۋە توشۇش ئىقتىدارى جەھەتتە زۆرۈر زاپاس قالدۇرۇشى لازىم.

تۆمۈرىيولنىڭ قاتناش مۇساپىسى پويىز ماڭالايدىغان رەسمىي لىنىيىنىڭ ئەمەلىي ئۇزۇنلۇقى. تاق لىنىيىلىك يولنىڭ قاتناش مۇساپىسى شۇ لىنىيىنىڭ ئەمەلىي ياسىلىش ئۇزۇنلۇقىغا بويىچە ھېسابلىنىدۇ. قوش لىنىيىدىن يۇقىرى يولنىڭ قاتناش مۇساپىسى بىرىنچى لىنىيىنىڭ ئەمەلىي ياسىلىش ئۇزۇنلۇقى بويىچە ھېسابلىنىدۇ.

تۆمۈرىيولنىڭ قاتناش مۇساپىسى ستاتسىكا ئۆلچىمى جەھەتتە تۆمۈرىيول كەسپىي مۇساپىسىگە، تۆمۈرىيولنىڭ ئۇزۇراش مۇساپىسىگە ئوخشىمايدۇ. تۆمۈرىيول كەسپىي مۇساپىسى ترانسپورت كەسپىنى بېجىرىدىغان يولنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ رەسمىي لىنىيىدىكى ئىككى ئىستانسا ئوتتۇرىسىدىكى مەركىزىي ئارىلىقنىڭ ئەمەلىي ئۇزۇنلۇقى بويىچە ھېسابلىنىدۇ. قوش لىنىيىدىن يۇقىرى يولدا بىرىنچى لىنىيىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۆلچەم قىلىنىدۇ. تۆمۈرىيولنىڭ ئۇزۇراش مۇساپىسى رەسمىي لىنىيە (بىرىنچى لىنىيە، ئىككىنچى ۋە ئۈنىڭدىن ئارتۇق لىنىيىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، بېكەتتىكى لىنىيىلەر قاتارلىق ھەر خىل لىنىيىنىڭ ياسىلىش ئۇزۇنلۇقىنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ.

تۆمۈرىيولنىڭ قاتناش مۇساپىسى، تۆمۈرىيولنىڭ كەسپىي مۇساپىسى، تۆمۈرىيولنىڭ ئۇزۇراش مۇساپىسى بىر مەملىكەت ياكى بىر رايونىنىڭ تۆمۈرىيول ترانسپورتىنىڭ تەرەققىيات كۆلىمىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇھىم كۆرسەتكۈچ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىر مەملىكەت ياكى بىر رايونىنىڭ يەر مەيدانى ياكى ئاھالىسىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن توغرا كەلگەن تۆمۈرىيول مۇساپىسى (ئومۇمەن تۆمۈرىيول كەسپىي لىنىيىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ئادەتتە شۇ مەملىكەت ياكى شۇ رايوندىكى تۆمۈرىيولنىڭ زىچلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

تاشيولنىڭ قاتناش مۇساپىسى بەلگىلەنگەن تېخنىكا ئۆلچىمىگە يەتكەن تاشيولنىڭ ئۇزۇنلۇقى. ئۇ چوڭ ۋە ئوتتۇرا شەھەرلەرنىڭ شەھەر ئەتراپى رايوندىكى تاشيولنىڭ ۋە بۇ تاشيولنىڭ كىچىك شەھەر-بازار كوچىلىرىدىن ئۆتكەن قىسمىنىڭ مۇساپىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، لېكىن ياسىلىۋاتقان يۇلنى، چوڭ ۋە ئوتتۇرا شەھەرلەرنىڭ كوچىلىرىنى، زاۋۇت، كانلار ۋە ئورمانلىقلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان يوللارنى شۇنىڭدەك يېزا ئىگىلىك

www.uyghurkitap.com

ياكى دېڭىز - ئوكيانلاردا توشۇيدىغان ترانسپورت شەكلىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ ئادەتتە دەريا ترانسپورتى، كۆل ترانسپورتى ياكى دېڭىز ترانسپورتى دەپ ئاتىلىدۇ. سۇ ترانسپورتىدا تەبىئىي يولدىن پايدىلىنىلغاچقا، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا كېتىدىغان مەبلەغ ئاز بولىدۇ، توشۇش تەننەرخى تۆۋەن بولىدۇ. چوڭ دەريالاردا، دېڭىز - ئوكيانلاردا توننا‌ژى ناھايىتى زور بولغان كېمە ۋە پاراخوتلار ماڭالايدۇ، بۇلارنىڭ توشۇش ئىقتىدارى بىرقەدەر چوڭ بولىدۇ. لېكىن سۇ ترانسپورتى يولى جۇغراپىيە شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭدا قاتناش بەزىدە پەسىل خاراكتېرلىك بولىدۇ.

بۇلاردىن باشقا، يولۇچىلارنى ۋە يۈكلەرنى توشۇيدىغان ھاۋا ترانسپورتى، نېفىت ۋە تەبىئىي گاز قاتارلىقلارنى توشۇيدىغان تۇرۇبا ترانسپورتىمۇ بار.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا تۈرلۈك ترانسپورت شەكلى بىرلىككە كەلگەن ترانسپورت تورىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. دۆلەت تېخنىكا ۋە ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىكىگە ھەم ماددىي بايلىق ئەھۋالى، جۇغراپىيىۋى شارائىتى، ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى قاتارلىقلارغا ئاساسەن، تۈرلۈك ترانسپورت شەكىللىرىنى پىلانلىق ھالدا، نىسبەت بويىچە ھەر تەرەپتىن راۋاجلاندۇرىدۇ. دۆلەت پىلانىدىكى توشۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش جەريانىدا تۈرلۈك ترانسپورت شەكىللىرى ھەم ئۆزىنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك بولغان ئىشلەش دائىرىسىدە مۇۋاپىق ھالدا ئىش تەقسىم قىلىۋېلىش، ھەم ئۆزئارا ماسلىشىپ، يېقىندىن ھەمكارلىشىش لازىم.

ترانسپورت ئىقتىدارى تۈرلۈك ترانسپورت شەكىللىرى مەلۇم مەزگىل ئىچىدە ئورۇندىيالايدىغان ئەڭ زور دەرىجىدىكى يولۇچى ۋە يۈك توشۇش مىقدارى ياكى ئوبوروت مىقدارى.

ترانسپورت ئىقتىدارىنى بەلگىلەيدىغان ئامىللار مۇنۇلار: (1) لىنىيە، ۋوگزال - بېكەت، دېڭىز يولى، پورت قاتارلىقلاردا بولىدىغان تۇراقلىق ئۈسكۈنىلەرنىڭ سانى ۋە تېخنىكا سەۋىيىسى؛ (2) ئاپتوموبىل - پويىز، پاراخوت قاتارلىق توشۇش قوراللىرىنىڭ سۆرەش ئىقتىدارى ۋە كۆتۈرۈش ئىقتىدارى؛ (3) ترانسپورتنى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە باشقۇرۇش جەھەتتىكى تېخنىكا سەۋىيىسى؛ (4) ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ كەسپىي تېخنىكا سەۋىيىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى.

تۈرلۈك ترانسپورت شەكىللىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئۇلارنىڭ ترانسپورت ئىقتىدارى، مەسىلەن، تۆمۈريول لىنىيىسىنىڭ ئۆتكۈزۈش ئىقتىدارى، تۆمۈريولنىڭ يەتكۈزۈش ئىقتىدارى، تاشيولدا قاتنايدىغان ئاپتوموبىللارنىڭ زىچلىقى، ئاپتوموبىلنىڭ توشۇش ئىقتىدارى، پورتلارنىڭ ئۆتكۈزۈش ئىقتىدارى، كېمىلەرنىڭ توننا‌ژى قاتارلىقلار ئوخشاش بولمىغان كۆرسەتكۈچلەر بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. تۆمۈريول لىنىيىسىنىڭ ئۆتكۈزۈش ئىقتىدارى بىر كېچە - كۈندۈزدە شۇ لىنىيىدىن ئۆتۈشكە رۇخسەت قىلىنغان پويىزنىڭ جۈپ سانىنى كۆرسىتىدۇ. تۆمۈريولنىڭ يەتكۈزۈش ئىقتىدارى ئۆتكۈزۈش ئىقتىدارى ئاساسىدا، توشۇش قوراللىرىدىن ئىبارەت ئامىلنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا نەزەرگە ئېلىشتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ شۇ لىنىيىدىن ئۆتكەن ئەڭ زور توشۇش مىقدارىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. تۆمۈريولنىڭ يەتكۈزۈش ئىقتىدارى تۆمۈريولنىڭ توشۇش ئىقتىدارىدۇر.

پاراخوتنىڭ يۈك كۆتۈرۈش تونناژى ئۇنىڭ ئومۇمىي كۆتۈرۈش ئىقتىدارلىقىنى ۋە ساپ كۆتۈرۈش ئىقتىدارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. پاراخوت تەكشۈرگۈچى ئورۇنلار بەلگىلىمە بويىچە، پاراخوتنى تېخىدىكا جەھەتتىن ئۆلچەپ، قاتنايدىغان رايونىنىڭ، قاتنايدىغان پەسلىنىڭ ياكى ئۇنىڭ كەسپىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، پاراخوتنىڭ ئەڭكى تەرىپىگە ئالاھىدە بەلگە — يۈك كۆتۈرۈش سىزىقى سىزىپ قويىدۇ. بۇ سىزىق پاراخوتنىڭ سۇغا چۆكۈشكە رۇخسەت قىلىنغان ئەڭ يۇقىرى چەكنى كۆرسىتىدۇ، ئەڭ زور ئىمكانىيەت بىلەن مۇشۇ چەككە يەتكۈچە بېسىلغان يۈكنىڭ ئېغىرلىقى «پاراخوتنىڭ يۈك كۆتۈرۈش ئىقتىدارلىقى» دېيىلىدۇ. ئومۇمىي يۈك كۆتۈرۈش ئىقتىدارلىقىدىن ئۇنىڭ ئۆزى ئىشلىتىدىغان يېقىلغۇ، ئىچىدىغان سۇ ۋە كېمىچىلەرنىڭ ئۆزلىرى ئىشلىتىدىغان تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى قاتارلىقلارنىڭ ئېغىرلىقى چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىن قېپقالغىنى «ساپ كۆتۈرۈش ئىقتىدارلىقى» («نورمىلىق يۈك كۆتۈرۈش تونناژى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ). ئومۇمىي يۈك كۆتۈرۈش ئىقتىدارلىقى پاراخوتنىڭ ئەمەلىي يۈك كۆتۈرۈش ئىقتىدارىنى كۆرسىتىدۇ، ساپ كۆتۈرۈش ئىقتىدارلىقى توشۇيدىغان يۈكنى كۆتۈرۈش ئىقتىدارىنى كۆرسىتىدۇ.

بىر مەملىكەت ياكى بىر سۇ تىرانسپورتى كارخانىسىنىڭ پاراخوتلىرىنىڭ سانىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكىس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن، ئادەتتە، پاراخوتنىڭ يۈك كۆتۈرۈش تونناژى كۆرسەتكۈچى يەنى ئۇنىڭ يۈك توشۇغۇچى پاراخوتلىرىنىڭ ساپ كۆتۈرۈش ئىقتىدارلىقى (ياكى ئومۇمىي يۈك كۆتۈرۈش ئىقتىدارلىقى) نىڭ يىغىندىسى قوللىنىلىدۇ.

پاراخوتنىڭ سىغىمچانلىق تونناژى ھەرقايسى مەملىكەت پاراخوتىنى تىزىمغا ئالىدۇرۇش ئۈچۈن بەلگىلىگەن بىر خىل بىرلىك. مەلۇم بىر پاراخوتنىڭ سىغىمچانلىق تونناژىنى ئالساق، مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلەر بويىچە ئۇنىڭ سىغىمچانلىقى ئۆلچىنىدۇ، ھەر 2.83 كۇب مېترنى بىر تونناغا سۈندۈرۈش ئۇسۇلى بويىچە شۇ پاراخوتنىڭ ئومۇمىي تونناژى («تىزىمغا ئالدۇرۇلغان ئومۇمىي تونناژى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تېپىپ چىقىلىپ، ئۇ پاراخوتنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى كۆرسىتىلىدۇ. ئومۇمىي تونناژدىن يۈك توشۇلمايدىغان قىسمى (مەسىلەن، كېمىچىلەرنىڭ ياتىقى، قازناق قاتارلىقلار) چىقىرىۋېتىلىدۇ، قېپقالغىنى «ساپ تونناژ» دېيىلىدۇ («تىزىمغا ئالدۇرۇلغان ساپ تونناژ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ). پورت ئىشلىرى ئورۇنلىرى پاراخوتنىڭ تىزىملىتىش گۇۋاھنامىسىگە يېزىلغان سىغىمچانلىق تونناژىغا ئاساسەن، پاراخوتلاردىن تۆرلۈك خىراجەتلەرنى ئالىدۇ. ئوكيان پاراخوتلىرى قانالدىن (مەسىلەن، سۇۋەيىش قانىلى، پاناما قانىلى قاتارلىق قانالالاردىن) ئۆتكەندە، ئالاھىدە بەلگىلەنگەن ئۆلچەش قائىدىسىگە ئاساسەن، پاراخوتلارنىڭ قانالدىن ئۆتۈشتىكى سىغىمچانلىق تونناژى بەلگىلىنىدۇ.

بىر مەملىكەت ياكى سۇ تىرانسپورتى كارخانىسىنىڭ پاراخوتلىرىنىڭ سانىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكىس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇ سانىنى ئۇنىڭ ئۆز قارىمىقىدىكى پاراخوتلارنىڭ سىغىمچانلىق تونناژىنىڭ يىغىندىسى بىلەن كۆرسىتىشكىمۇ بولىدۇ.

پورت پاراخوتلارنى قوبۇل قىلىپ توختىتىدىغان ۋە تىرانسپورت كەسپىنى بېجىرىدىغان ياكى پاراخوتلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان تۇرلۇك قۇرۇلۇش ۋە ئۇسكۇنىلەرنىڭ

www.uyghurkitap.com

ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئېتىز ئارىلىقىدىكى يوللارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. تاشيولنىڭ قاتناش مۇساپىسىنى ھېسابلىغاندا، ئىككى ياكى بىرقانچە تاشيول قوشۇلۇپ كەتكەن مەلۇم ئۇزۇنلۇقتىكى يول بىر قېتىملا ھېسابلىنىدۇ.

سۇ يولىنىڭ قاتناش مۇساپىسى سۇدا كېمە - پاراخوتلارنىڭ بىخەتەر يۈرۈشىنى تەمىنلەيدىغان سۇ يولى ياكى بەلگىلەنگەن سۇيۇلى لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى. سۇ يولىنىڭ قاتناش مۇساپىسى ماتورلۇق كېمىنىڭ قاتناش مۇساپىسى بىلەن ماتۇرسىز كېمىنىڭ قاتناش مۇساپىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ قاتناش مۇساپىسىنى ھېسابلىغاندا، دەريالار (قانالنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئۆزىنىڭ ئەمەلىي قاتناش مۇساپىسى بويىچە ھېسابلىنىدۇ، كۆللەر (سۇ ئامبىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تۇراقلىق قاتناش لىنىيىسى مۇساپىسى بويىچە ھېسابلىنىدۇ، دېڭىز بويلىرى ۋە يىراق ئوكيانلاردىكى قاتناش لىنىيىسى ئادەتتە قاتناش مۇساپىسى ستاتىستىكىسىغا كىرگۈزۈلمەيدۇ.

قاتناش مۇساپىسىنى ھېسابلايدىغان سۇ يولىغا قويۇلىدىغان ئاساسىي تەلەپ مۇنۇلاردىن ئىبارەت: (1) سۇنىڭ ئەڭ كىچىك دائىرىدىكى چوڭقۇرلۇقى، كەڭلىكى ۋە ئەگىيدىغان يەرلىرىنىڭ رادىئۇسى مەلۇم توننا ژلىق كېمە - پاراخوتلارنىڭ بىخەتەر قاتنىيالايدىغان، ياندىشىپ ئۆتەلەيدىغان ۋە ئايلىنالايدىغان بولۇشىغا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىشى لازىم؛ (2) سۇ يولىنىڭ ئۈستىگە چۈشكەن قۇرۇلۇشلار (مەسىلەن، كۆۋرۈك، توسما قاتارلىقلار) نورمال قاتناشقا دەخلى قىلمايدىغان بولۇشى، زۆرۈر تېپىلغاندا كېمە تومىسى، كېمىنى ئۆرلىتىش ماشىنىسى قاتارلىق ئۈسكۈنىلەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇشى كېرەك؛ (3) سۇنىڭ ئەڭ تېز ئېقىش سۈرئىتى پاراخوت ئېقىمىغا قارشى ماڭغاندا رۇخسەت قىلىنىدىغان چەكتىن ئېشىپ كەتمەيدىغان بولۇشى، ئېشىپ كەتكەندە پاراخوتنىڭ قاتنىشىغا ياردەم بېرىدىغان تەدبىرلەر ئالدىنئالا بەلگىلەنگەن بولۇشى كېرەك؛ (4) كېمە - پاراخوتلارغا مېڭىش يۆنىلىشىنى كۆرسىتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ بىخەتەر قاتنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، سۇ يوللىرىغا ھەر خىل تىپتىكى يول بەلگىلىرى ياكى يولباشلىغۇچى ئۈسكۈنىلەر ئورنىتىلغان بولۇشى كېرەك. يۇقىرىدىكى تەلەپلەرگە پۈتۈنلەي مۇۋاپىق كېلىدىغان ۋە داۋاملىق قاتناشقا بولىدىغان تەبىئىي سۇ يولى كۆپ بولمايدۇ، ئادەتتە بىرمۇنچە تېخنىكىلىق تەدبىرلەرنى ۋە مۇھاپىزەت قىلىش ئۇسۇللىرىنى قوللانغاندىلا ئاندىن ھازىرقى سۇ يولىنى ساقلاپ ۋە ياخشىلاپ، يېڭى سۇ يولىنى كۆپەيتكىلى بولىدۇ. مەسىلەن، مەملىكىتىمىزدىكى چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ سەنشيا رايونىدىكى قىسمىدا سۈيى تېز ئاقىدىغان دۆمبەل كۆپ بولغاچقا، ئازادلىقتىن بۇرۇن «پۇلسىرات» دەپ ئاتالغان، ئازادلىقتىن كېيىن كۆپ قېتىم تىزگىنلەش ئارقىسىدا ئۇيەر پاراخوتلار توسالغۇسىز قاتنىيالايدىغان بىخەتەر يولغا ئايلاندى.

سۇ يولىنىڭ قاتناش مۇساپىسى بىر مەملىكەت ياكى رايوننىڭ سۇ ترانسپورتى تەرەققىياتىنىڭ كۆلىمىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇھىم كۆرسەتكۈچ.

پاراخوتنىڭ توننا ژى پاراخوتنىڭ يۈك كۆتۈرۈش ئىقتىدارىنى كۆرسىتىدىغان كۆرسەتكۈچ بولۇپ، يۈك كۆتۈرۈش توننا ژى ۋە سىغىمچانلىق توننا ژى دېگەنلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ۋەدۋلەت‌مۇداپىئەسى ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇشنىڭ مۇھىم شەرتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

پورتنىڭ قوبۇل قىلىش ئىقتىدارى «پورتنىڭ قوبۇل قىلىش - چىقىرىش ئىقتىدارى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كېمە مەنىسىدە ئىيتقانىدا، بۇ مەلۇم مەزگىل ئىچىدە ۋە مەلۇم خىزمەت شارائىتى ئاستىدا پورتنىڭ يولۇچىلارنى توشۇش، يۈكنى قاچىلاش - چۈشۈرۈش ئىشلىرىنى بېجىرىدىغان ۋە پاراخوت ئۈچۈن تېخنىكا جەھەتتىن خىزمەت ئۆتەيدىغان ئىقتىدارىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. تار مەنىدە ئىيتقاندا، بۇ، پورت مەلۇم مەزگىل ئىچىدە ھازىرقى ئۇسكۇنىلىرى بىلەن پاراخوتقا قاچىلىيالايدىغان ۋە پاراخوتتىن چۈشۈرەلەيدىغان يۈكنىڭ ئەڭ زور مىقدارىنى كۆرسىتىدۇ، ئادەتتە يىلغا پالان تونىنا دەپ ھېسابلىنىدۇ. پاراخوتقا قاچىلايدىغان ۋە پاراخوتتىن چۈشۈرىدىغان يۈك پورتتا قاچىلىنىدىغان ۋە چۈشۈرۈلىدىغان يۈكنى شۇنىڭدەك پورت رايونى دائىرىسىدە قۇرۇقلۇق يولىدىن سۇ يولىغا، سۇ يولىدىن قۇرۇقلۇق يولىغا ۋە سۇ يولىدىن سۇ يولىغا يۆتكەيدىغان يۈكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

پورتنىڭ قوبۇل قىلىش ئىقتىدارى تۆرلۈك تېخنىكا ئۇسكۇنىلىرى (پىرىستان، ئىسكىلات، پورت ئىچىدىكى تۆمۈريول ۋە تاشيول، چاتما كېمە، قاچىلاش - چۈشۈرۈش ماشىنىسى قاتارلىقلار) نىڭ سانى ۋە ھالىتى، كېمە - پاراخوتلارنىڭ تۈرى، يۈكلەرنىڭ خىل - تۈرى ۋە قاچىلىنىش شەكلى شۇنىڭدەك ئەمگەكنى ئۈيۇشتۇرۇش ئۇسۇلىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە پىرىستانىنىڭ قوبۇل قىلىش ئىقتىدارى كۆپ چاغلاردا ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، باشقا ھالقىلار بۇنىڭغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇلۇشى لازىم.

پورتنىڭ قوبۇل قىلىش ئىقتىدارىنى لايىھىلەش ۋاقتىدا، مۇناسىپ مەزگىلدىكى ترانسپورت مىقدارىغا (ياكى باشقا كەسپىي ئىشلارنىڭ مىقدارىغا) ۋە پەسىللەرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسلىنىش ھەمدە توشۇش خىزمىتىنىڭ جانلىقلىقىنى نەزەرگە ئېلىش لازىم. مەلۇم‌زاپاس ئىقتىدارىنى ساقلاش ئۈچۈن، پورتنىڭ قوبۇل قىلىش ئىقتىدارى ئۇنىڭ يۈكنى قوبۇل قىلىش ۋە چىقىرىش مىقدارى (ياكى باشقا كەسپىي ئىشلار مىقدارى) دىن زور بولۇشى كېرەك.

پورتنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، ھازىرقى قوبۇل قىلىش ئىقتىدارىنى زورايتىش ترانسپورتنىڭ تۇسالغۇسىز بولۇشىغا، ترانسپورت قوراللىرىنىڭ ئايلىنىشى ۋە ماددىي ئەشيالارنىڭ يۈرۈشۈشىنى تېزلىتىشكە كاپالەتلىك قىلىشنىڭ مۇھىم يولى.

پورتنىڭ يۈك قوبۇل قىلىش - چىقىرىش مىقدارى مەلۇم مەزگىل ئىچىدە سۇ يولى ئارقىلىق پورت رايونىدىن ئۆتىدىغان ۋە پورتتا قاچىلىنىدىغان - چۈشۈرۈلىدىغان يۈكنىڭ مىقدارى. يۈك قوبۇل قىلىش - چىقىرىش مىقدارىنى ھېسابلاشتا تونىنا بىرلىك قىلىنىدۇ. يۈك قوبۇل قىلىش - چىقىرىش مىقدارى پورتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى ۋە خىزمەت نەتىجىسىنى ئۆلچەيدىغان ئاساسىي مىقدار كۆرسەتكۈچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يۈك تۈرىنىڭ تەركىبى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي يۆتكىلىش يۆنىلىشى پورتنىڭ ئىچكى - تاشقى مال ئالماشتۇرۇشتا ئويناغان رولىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. يۈك قوبۇل قىلىش - چىقىرىش مىقدارى — پورت قۇرۇلۇشىنى پىلانلاشنىڭ ۋە پورتنىڭ قوبۇل قىلىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇشنىڭ تۈپ ئاساسى.

پورتنىڭ قوبۇل قىلىش ئىقتىدارى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئۇيغۇر كتاب تۈرى بىكىتى
www.uyghurkitap.com

بىرلەشمە گەۋدىسى. پورت ئادەتتە ئىقتىسادىي جەھەتتە (ياكى ھەربىي جەھەتتە) ئېھتىياجلىق بولغان ئەمما جۇغراپىيىۋى شارائىتى بىرقەدەر ياخشى بولغان دەريا، كۆل ۋە دېڭىز بويلىرىغا ياسىلىدۇ، ئۇنىڭ دائىرىسى ئۆز ئىچىدىكى سۇ كۆلىمىنى ۋە ئۆزىگە تۇتاشقان قۇرۇقلۇقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پورتلارنىڭ بىرمۇنچىسى ئەينى ۋاقىتتا سۇ ترانسپورتىنىڭمۇ، قۇرۇقلۇق ترانسپورتىنىڭمۇ تۈگۈنى ۋە ماددىي ئەشيالارنى يىغىش - تارقىتىش مەركىزى بولىدۇ.

پورتقا تەۋە بولغان قۇرۇقلۇق بىلەن سۇ كۆلىمىنىڭ دائىرىسى «پورت رايونى» دېيىلىدۇ. ئادەتتە، دېڭىز ئاراللىرى، دېڭىز تۇمشۇقلىرى، دەريا قىرغاقلىرىنىڭ سوزۇلۇپ چىققان قىسمى ياكى قىرغاقتىكى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان قۇرۇلۇشلاردىن پايدىلىنىپ ياكى چىراغ بەلگە، چىراغ تۈۋرۈك، لەيلىمە تۇڭ قاتارلىقلار قويۇلۇپ پاسىل قىلىنىدۇ، ئۆز چېگرىسىنى مېرىدىئان ۋە پاراللېل سىزىقلىرى بويىچە ئايرىيدىغانلىرىمۇ بولىدۇ. پورت رايونىنىڭ دائىرىسىنى ئايرىشتا جۇغراپىيىۋى مۇھىت، سۇ يولى ئەھۋالى، پورتتىكى ئۈسكۈنە، بىنالار ۋە ئۇلارنىڭ تارقىلىشىنى ئاساس قىلىپ، ھەم پورتنىڭ نۆۋەتتىكى توشۇش ئەھۋالى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى كېڭىيىش ئېھتىياجىنى نەزەرگە ئېلىش، ھەم ئۇنى شۇ يەردىكى شەھەر قۇرۇلۇشى ۋە زاۋۇت، كان - كارخانىلارنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇش كېرەك.

پورت ئۆزىنىڭ جايلاشقان ئورنىغا قاراپ، دېڭىز پورتى، دەريا پورتى، كۆل پورتى، سۇ ئامبىرى پورتى دېگەنلەرگە بۆلۈنىدۇ؛ ئىشلىتىلىش ئەھۋالىغا قاراپ، سودا پورتى، ھەربىي پورت، بېلىقچىلىق پورتى، بوراندىن پاناھلىنىش پورتى دېگەنلەرگە بۆلۈنىدۇ.

زامانىۋى پورت تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، چوڭ تىپتىكى پاراخوتلارنىڭ ياسىلىشى ۋە ھەربىي ئامىللارنىڭ نەزەرگە ئېلىنىشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان. پورتقا قويۇلىدىغان ئاساسىي تەلەپلەر مۇنۇلار: (1) تېخنىكا تەلىپى، پورت چوڭ دولقۇن، قاتتىق بوران، كەلكۈن ۋە مۇزنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىنالايدىغان بولۇشى، يېتەرلىك دائىرىدىكى سۇ كۆلىمى ۋە مۇۋاپىق چوڭقۇرلۇقتىكى سۇغا ئىگە بولۇپ، پاراخوتلارنىڭ بىخەتەر ھالدا كىرىش - چىقىش، توختىشى ۋە مەشغۇلات ئېلىپ بېرىشىغا كاپالەتلىك قىلالايدىغان بولۇشى لازىم؛ (2) توشۇش كەسپى جەھەتتىكى تەلەپ، پورتنىڭ ئۈسكۈنىلىرى (پرىستان، قاچىلاش - چۈشۈرۈش ماشىنىلىرى، ئىسكىلات، قۇرۇقلۇقتىكى توشۇش قوراللىرى ۋە باشقىلار) نىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە ئەمگەكنىڭ ئۇيۇشتۇرۇلۇشى ئۆز زىممىسىگە ئالغان ۋەزىپىنىڭ مىقدارىغا ۋە يۈك قاچىلاش - چۈشۈرۈشنى تېزلىتىش ياكى باشقا تېخنىكىلىق مەشغۇلاتنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشالايدىغان بولۇشى، پورتنىڭ ئۆزىنىڭ شۇ يەردىكى خىزمەت ئوبيېكتى ياكى باشقا ترانسپورت غول لىنىيىسى (تۆمۈريول، تاشيول قاتارلىقلار) بىلەن بولغان ئالاقىسى ئوڭاي ۋە مۇۋاپىق بولۇشى لازىم؛ (3) ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تەلەپ، پورتنىڭ بىر قېتىمدا ياكى مۇددەتكە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلىدىغان قۇرۇلۇشىنىڭ خىراجىتى بىلەن ئۇ قۇرۇلۇش ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەندىن كېيىنكى باشقۇرۇش خىراجىتىنىڭ يىغىندىسىنى ئەڭ زور دەرىجىدە تېجەشكە تىرىشىش لازىم.

ياخشى پورت خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، خەلقئارا سودىنى كېڭەيتىش

بولۇپ، بۇ تونىنا كىلومېتر ياكى تونىنا دېگىز مىلى بىلەن كۆرسىتىلىدۇ، بۇ — يۈك توشۇشنىڭ مەسئۇلات مىقدارىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەمەلىي كۆرسەتكۈچ. ئۇ مەلۇم مەزگىل ئىچىدە خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ يۈك تىرانسپورتىغا بولغان ئېھتىياجى بىلەن تىرانسپورت تارماقلىرى ئورۇندىغان يۈك تىرانسپورتى خىزمىتىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرىدۇ. تۆمۈريول تارماقلىرىنىڭ يۈك ئوبوروتى مىقدارى توشۇلغان يۈكنىڭ تونىنا سانىنى يەتكۈزۈلىدىغان يەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىڭ قىسقا ئارىلىقتا كۆپەيتىش يولى بىلەن ھېسابلىنىدۇ، بۇ «ھەق ھېسابلايدىغان تونىنا كىلومېتر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ كۆرسەتكۈچ توشۇش پىلانىنى تۈزۈش، توشۇش ۋەزىپىسىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش شۇنىڭدەك توشۇش تەننەرخىنى ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ھېسابلاشتىكى مۇھىم ئاساس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تاشيول تىرانسپورتى ۋە سۇ تىرانسپورتى ئورۇنلىرىنىڭ يۈك ئوبوروتى مىقدارى ئەمەلىي توشۇلغان يۈكنىڭ تونىنا سانىنى يۈك قاچىلانغان ۋە چۈشۈرۈلگەن ئارىلىقتىكى مۇساپىگە (ياكى يۈكنى قاچىلىغان پورت بىلەن ئېلىپ بېرىلغان پورت ئارىلىقىدىكى مۇساپىگە) كۆپەيتىش يولى بىلەن ھېسابلىنىدۇ. يۈك ئوبوروتى مىقدارىغا تەسىر يەتكۈزىدىغان ئاساسىي ئامىل يۈكنىڭ توشۇلۇش مىقدارى ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرىچە توشۇلۇش مۇساپىسى، يۈكنىڭ ئوتتۇرىچە توشۇلۇش مۇساپىسىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان مۇھىم ئامىل سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، تىرانسپورت تورلىرىنىڭ جايلىشىشى شۇنىڭدەك ئىگىلىك پىلانى ۋە تەشكىللەش سەۋىيىسىدىن ئىبارەت.

يوكنىڭ توشۇلۇش زىچلىقى تۆمۈريول، تاشيول ۋە سۇ يولى قاتارلىق لىنىيىلەردە يۈك توشۇش ئىشىنىڭ قانىلاكلىق دەرىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان كۆرسەتكۈچ. بۇ مەلۇم مەزگىل ئىچىدە (مەسىلەن، بىر يىلدا) ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەربىر تىجارەت كىلومېتر لىنىيىدىن ئۆتكەن يۈكنىڭ تونىنا سانىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنى ھېسابلاش ئۈسۇلى تىجارەت مۇساپىسىنى مۇناسىپ ھالدىكى يۈك ئوبوروتى مىقدارىغا بۆلۈشتىن ئىبارەت، بۇنىڭ بىرلىكى تونىنا كىلومېتر / كىلومېتر بولىدۇ. يۈكنىڭ توشۇلۇش زىچلىقى كۆرسەتكۈچى كۆپ چاغلاردا قوبۇل قىلىش ئىقتىدارىدىن پايدىلىنىش ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا، تىرانسپورت قۇرالىرىنىڭ تۈرىنى تاللاشتا، يېڭى لىنىيە قۇرۇش ۋە كونا لىنىيىنى ئۆزگەرتىش پىلانىنى تۈزۈشتە ئىشلىتىلىدۇ، شۇنداقلا يول ئۈسكۈنىلىرىنىڭ ئۈنۈمدارلىقىنى دەرىجىسى، تىرانسپورت تەننەرخى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى قاتارلىق تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلەرنى تەھلىل قىلىشنىڭ مۇھىم ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يولۇچىلارنىڭ توشۇلۇش سىغىمى تىرانسپورت كەسپىنىڭ مۇھىم خىزمەت مىقدارى كۆرسەتكۈچلىرىدىن بىرى. بۇ مەلۇم مەزگىلدە توشۇلغان يولۇچىلارنىڭ سانىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئۇنى ھېسابلاش بىرلىكى — ئادەم. تۆمۈريول تىرانسپورتىدا، يولۇچىلارنىڭ توشۇلۇش مىقدارىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كۆرسەتكۈچ، ئاساسەن، توشۇلغان يولۇچىلارنىڭ سانى بولىدۇ، بەزىدە يولۇچىلارنى توشۇش خىزمىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، يېتىپ كەلگەن يولۇچىلارنىڭ سانى بىلەن توشۇلغان يولۇچىلارنىڭ سانىمۇ ھېسابلىنىدۇ.

www.uyghurkitap.com

يۈكنىڭ توشۇلۇش مىقدارى ترانسپورت كەسپىدىكى مۇھىم خىزمەت مىقدارى كۆرسەتكۈچلىرىدىن بىرى. بۇ مەلۇم مەزگىلدە توشۇلغان يۈكنىڭ مىقدارىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

تۆمۈريولدا توشۇلغان يۈكنىڭ مىقدارى، ئاساسەن، يۈكنىڭ توشۇلۇش توننا سانى كۆرسەتكۈچى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدىن ئېيتقاندا، تۆمۈريولنىڭ تارقىتىش مىقدارى، يەتكۈزۈش مىقدارى ياكى توشۇش مىقدارى بىردەك بولۇپ، ھەممىسى توشۇلغان يۈكنىڭ مىقدارىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ھېسابلاشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، مالنىڭ توشۇلۇش مىقدارى ۋاگون سانى (كۆپرەك قوللىنىلىدىغىنى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كۈنىگە قاچىلىنىدىغان ۋاگون سانى) بىلەنمۇ ھېسابلىنىدۇ. بىر تۆمۈريول ئىدارىسى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ يۈك توشۇش مىقدارىنى پەقەت ئۆزى تارقاتقان يۈكنىڭ توننا سانى بىلەن ياكى ئۆزى قاچىلىغان ۋاگون سانى بىلەنلا ئەكس ئەتتۈرگىلى بولمايدۇ، ئۇ قوشتا تۆمۈريول ئىدارىلىرىدىن ئۆتكۈزۈۋېلىپ توشۇغان يۈكنىڭ توننا سانىنى ياكى ئۆتكۈزۈۋېلىپ قاچىلىغان ۋاگون سانىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىش كېرەك. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كۈنىگە قاچىلىنىدىغان ۋاگون سانى تۆمۈريول تارماقلىرىنىڭ كۈندىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇھىم خىزمەت مىقدارى كۆرسەتكۈچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بۇنىڭ ئارتۇقچىلىقى شۇكى، سانىنى ئېلىش تېز، ئاسان ۋە ئېنىق بولىدۇ، لېكىن قاچىلىنىدىغان ۋاگون سانىنىڭ ئۆزگىرىشى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر ۋاگونغا قاچىلىنىدىغان توننا سانى ۋە ۋاگونلارنىڭ ئايلىنىش سۈرئىتى قاتارلىق ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن يۈك توشۇش مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كۈنىگە قاچىلىنىدىغان ۋاگون سانى كۆرسەتكۈچى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشتىمۇ مەلۇم چەكلىمىلىك بولىدۇ.

تاشيول ترانسپورتى ۋە سۇ ترانسپورتى تارماقلىرىنىڭ يۈك توشۇش مىقدارى مەلۇم مەزگىل ئىچىدە كۆزلىگەن جايغا ئېلىپ بېرىپ چۈشۈرگەن مالنى كۆرسىتىدۇ، بۇ يەتكۈزۈلگەن مىقدار بويىچە تىزىملىنىدۇ. سۇ ترانسپورتىدا، پەۋقۇلئاددە ئەھۋالدا، توشۇلغان مالنىڭ مىقدارى قاتناش قېتىمى، قاچىلاش - چۈشۈرۈش ئەھۋالى ياكى سۇ چىقىرىش مىقدارىنىڭ توننا سانىغا قاراپمۇ مۆلچەرلىنىدۇ.

مالنىڭ توشۇلۇش مىقدارى پىلانىنى ئورۇنلاشتۇرغاندا، كۆپ چاغلاردا، ئۇ سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مىقدارىغا ۋە ئۇنىڭ ترانسپورت كوئېففىتسېنتىغا («توشۇشقا بولىدىغان كوئېففىتسېنت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئاساسەن مۆلچەرلىنىدۇ. ترانسپورت كوئېففىتسېنتى، ئومۇمەن، بىرلىك مەھسۇلات مىقدارى يەتكۈزۈپ بەرگەن توشۇش مىقدارىنى كۆرسىتىدۇ (تارقىتىش مىقدارىنى كۆرسىتىدۇ)، بەزىدە بىرلىك مەھسۇلات مىقدارىغا كېرەكلىك بولغان يەتكۈزۈش مىقدارى بويىچىمۇ ھېسابلىنىدۇ. ترانسپورت كوئېففىتسېنتىنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشى سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ سەۋىيىسى، تۈزۈلۈشى، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، توشۇشنىڭ مۇۋاپىقلىق دەرىجىسى شۇنىڭدەك ماددىي ئەشيالارنى سىرتتىن ئىمپورت قىلىش ئەھۋالى قاتارلىق ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ.

يۈكنىڭ ئوبوروت مىقدارى ترانسپورت كارخانىسى توشۇغان يۈكنىڭ توننا سانى بىلەن يۈك توشۇلغان ئارىلىقنىڭ كۆپەيتمىسى

ھېسابلاش فورمۇلىسى مۇنداق:

$$\text{سۇندۇرۇپ ھېسابلىنىدىغان ئوبوروت مىقدارى} = \frac{\text{يولۇچىلار} + \text{يۈك ئوبوروتى مىقدارى}}{\left(\text{سۇندۇرۇپ ھېسابلاش كوئېففىتسېنتى} \times \text{ئوبوروت مىقدارى}\right)}$$

فورمۇلىدىكى سۇندۇرۇپ ھېسابلاش كوئېففىتسېنتى ترانسپورت كارخانىسى ئورۇندىغان ھەربىر ئادەم كىلومېتر (ئادەم دېگىز مىلى) ۋە ھەربىر توننا كىلومېتر (توننا دېگىز مىلى) ئۈچۈن سەرپ قىلغان ئەمگەك مىقدارى (ئادەتتە ترانسپورت تەننەرخى ھېساباتىدىن پايدىلىنىلىدۇ) نىڭ نىسبىتى بويىچە بەلگىلەنگەن. جۇڭگونىڭ تۆمۈريول ترانسپورتىدىمۇ ۋە دېگىز ترانسپورتىدىمۇ بىر «يولۇچى كىلومېتر» بىر «توننا كىلومېتر» غا سۇندۇرۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان ترانسپورت شەكىللىرىدە سۇندۇرۇپ ھېسابلىنىدىغان ئوبوروت مىقدارىنى ھېسابلاشتا قوللىنىلىدىغان سۇندۇرۇپ ھېسابلاش كوئېففىتسېنتى ئوخشاش بولمايدۇ. سۇندۇرۇپ ھېسابلىنىدىغان ئوبوروت مىقدارى كۆرسەتكۈچى ترانسپورت كەسپى مەلۇم مەزگىل ئىچىدە خەلق ئىگىلىكى ئۈچۈن يۈك توشۇغان ۋە يولۇچى توشۇغان ئىشنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىنى ئەتراپلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئۇ شۇنداقلا ترانسپورت كەسپىدە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ۋە ترانسپورت تەننەرخىنى ھېسابلايدىغان مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كىرا ھەققى تۈرلۈك ترانسپورت شەكىللىرىدە بەلگىلەنگەن يۈك ۋە يولۇچىلارنى توشۇش ھەققى، شۇنداقلا ئۇلار توشۇغان مەھسۇلات قىممىتىنىڭ پۇل بىلەن ئىپادىلىنىشى.

ترانسپورتنىڭ ئوبيېكتى ئىنتايىن مۇرەككەپ، تەلەپ قىلىنىدىغان توشۇش شەرتى ھەر خىل بولغانلىقتىن، كىرا ھەققىنىڭ تۈرى ۋە مەزمۇنى كۆپرەك بولىدۇ. ترانسپورت تارماقلىرى (ياكى كارخانىلىرى) نىڭ ھەممىسى ئۆزى ئۈستىگە ئېلىشى مۇمكىن بولغان توشۇش ۋەزىپىسى ئۈچۈن ئايرىم - ئايرىم كىرا ھەققى بەلگىلەيدۇ. ھەربىر توننا كىلومېتر ياكى ھەربىر يولۇچى كىلومېترنى بىرلىك قىلغان ھەق ھېسابلاش ئۆلچىمى كىرا ھەققى نىسبىتى دەپ ئاتىلىدۇ. كىرا ھەققى نىسبىتىنى مۇۋاپىق بەلگىلەش كىرا ھەققىنى بېكىتىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى كىرا ھەققى كاپىتالىستلار زور پايدىغا ئىگە بولۇۋالىدىغان ياكى رىقابەت ئېلىپ بارىدىغان ۋاسىتە بولۇشتىن قالغان، ئۇ ئىقتىسادىي ھېساباتنى يولغا قويۇپ، خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق ۋە نىسبەت بويىچە يۇقىرى سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىم قورالى. كىرا ھەققىنى بەلگىلەشتە، قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رولىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنىڭ قىممىتىنى ئاساس قىلىش لازىم؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كىرا ھەققىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ باھا سىستېمىسىدا سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرى باھاسىنىڭ شەكىللىنىشى، ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، تۈرلۈك ترانسپورت قوراللىرىدىن ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىش ۋە ئۇنى ئىشلىتىش ئۈنۈمىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى، نامۇۋاپىق ترانسپورتنى چەكلەش شۇنىڭدەك خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردىكى مۇھىم رولىنى تولۇق ھېسابقا ئېلىش لازىم. ئومۇمىي كىرا ھەققى سەۋىيىسى ترانسپورت چىقىمىنى تولدۇرۇشقا ۋە مەلۇم پايدا ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلىشى لازىم.

پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدىكى تۆمۈرىيولدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئۈچ كۆرسەتكۈچ بىردەك بولىدۇ، ئەمما بىر تۆمۈرىيول ئىدارىسى ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ ئۈچ كۆرسەتكۈچ ئادەتتە ئوخشاش بولمايدۇ. بىر تۆمۈرىيول ئىدارىسىنىڭ يولۇچىلارنى توشۇش مىقدارى يەنى توشۇلغان يولۇچىلارنىڭ سانى شۇ ئىدارە ئۆزى توشۇغان يولۇچىلارنىڭ سانى بىلەن قوشنا تۆمۈرىيول ئىدارىسىدىن ئۆتكۈزۈۋېلىپ توشۇغان يولۇچىلار سانىنىڭ يىغىندىسىغا باراۋەر كېلىدۇ. سۇ ترانسپورتى، تاشيول ترانسپورتى ۋە ھاۋا ترانسپورتىدا يولۇچىلارنىڭ توشۇلۇش مىقدارى قولىدا بېلىتى بار ئەمەلىي يولۇچىلارنىڭ سانى بويىچە ھېسابلىنىدۇ. تاشيول ترانسپورتىدا، يولۇچىلارنىڭ توشۇلۇش مىقدارى شەھەرلەردىكى كوچا ئاپتوبۇسلىرىنىڭ توشۇش مىقدارىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. يولۇچىلارنىڭ توشۇلۇش مىقدارى كۆرسەتكۈچى ترانسپورت كەسپىنىڭ خەلقنىڭ سەپەر ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئۇ شۇنداقلا يولۇچىلارنى توشۇش خىزمىتىنى ئۇيۇشتۇرۇش، يولۇچىلارنى توشۇش خادىملىرىنى ۋە ئۈسكۈنىلىرىنى سەپلەشنىڭ مۇھىم ئاساسى.

يولۇچىلار ئوبوروتى مىقدارى ترانسپورت كەسپىدە يولۇچىلارنى توشۇش خىزمىتى مىقدارىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەمەلىي كۆرسەتكۈچ. بۇ ترانسپورت كارخانىسى توشۇيدىغان يولۇچىلارنىڭ سانى بىلەن شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدىكى توشۇش ئارىلىقىنىڭ كۆپەيتمىسىنى كۆرسىتىدۇ، بۇنى ھېسابلاش بىرلىكى ئادەم كىلومېتر (دېڭىز ترانسپورتى كارخانىلىرىدا ئادەم دېڭىز مىلى) بولىدۇ. خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدىكى ئۆزگىرىش، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى، تۈرلۈك ترانسپورت شەكىللىرىنىڭ يولۇچىلارنى توشۇش شارائىتىنىڭ ياخشىلىنىشى قاتارلىقلار يولۇچىلار سانىنىڭ كۆپىيىشىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىم ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يولۇچىلار ماڭىدىغان ئوتتۇرىچە مۇساپىنىڭ ئۇزۇن - قىسقا بولۇشى ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، خىزمەت ۋە تۇرمۇش جەھەتتىكى ئېھتىياجىغا باغلىق بولىدۇ. يولۇچىلارنىڭ توشۇلۇشىدىكى ئومۇمىي قانۇنىيەت شۇكى، توشۇش ئارىلىقى قانچە يىراق بولسا، ئادەم سانى شۇنچە ئاز بولىدۇ. يولۇچىلار ئوبوروت مىقدارى كۆرسەتكۈچى يولۇچىلارنى توشۇش خىزمەت پىلانىنى تۈزۈش ۋە يولۇچىلارنى توشۇش ۋەزىپىسىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشتىكى مۇھىم ئاساس، شۇنداقلا ترانسپورت كارخانىلىرىنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى، ترانسپورت تەننەرخىنى ھېسابلايدىغان ۋە تەھلىل قىلىدىغان مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سۇندۇرۇپ ھېسابلىنىدىغان ئوبوروت مىقدارى يولۇچى ۋە يۈك توشۇش ئىشىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەمەلىي كۆرسەتكۈچ، ئۇنى ھېسابلاش بىرلىكى «سۇندۇرۇپ ھېسابلىنىدىغان توننا كىلومېتر» (دېڭىز ترانسپورتى كارخانىلىرىدا «سۇندۇرۇپ ھېسابلىنىدىغان توننا دېڭىز مىلى»). سۇندۇرۇپ ھېسابلىنىدىغان ئوبوروت مىقدارى ترانسپورت كارخانىسى ئورۇندىغان يۈك ئوبوروتى مىقدارى ۋە يولۇچىلار ئوبوروت مىقدارىنى مەلۇم نىسبەت بويىچە ئوخشاش بىرلىككە سۇندۇرۇپ ھېسابلىغاندىن كېيىن قوشۇپ جەملەش بىلەن تېپىپ چىقىلىدۇ. ئۇنى

دەرىجىسىنى تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ؛ ئاساسىي قاتلام ئورۇنلىرىنىڭ كارخانا باشقۇرۇشىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ھەرقايسى ئورۇنلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئۆلچەم بىرلىكىنىڭ تەننەرخىنى ھېسابلاشقا بولىدۇ.

ترانسپورت كەسپىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى مەملىكىتىمىزدە پۈتۈن ئۆلچەم قىلىدىغان پۈتكۈل ترانسپورت كەسپىنىڭ مەلۇم مەزگىلدىكى ئومۇمىي كىرىمى بولۇپ، بۇ ئاشۇ مەزگىلدىكى ترانسپورت ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ ئومۇمىي نەتىجىسىنى كۆرسىتىدۇ. ترانسپورت كەسپىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى تۆمۈرىيول ترانسپورتىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، ئىچكى دەريالار ترانسپورتىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، ئاپتوموبىل ترانسپورتىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، دېڭىز ترانسپورتىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، خەلق ئاۋىئاتسىيەسىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدىن دېگەنلەرگە بۆلۈنىدۇ. ترانسپورت كەسپىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى نەق باھا (كىرا ھەققى) بويىچە ھېسابلاشقا بولىدۇ، يەنى مەلۇم مەزگىلدىكى ترانسپورتنىڭ ئومۇمىي كىرىمى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، ئۇنى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلىسىمۇ بولىدۇ، يەنى ترانسپورت كەسپىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، مەلۇم قىلىنغان مەزگىلدىكى سۈندۈرۈلغان تونىنا كىلومېتىرنى (ياكى يۈك تونىنا كىلومېتىر ۋە يولۇچى ئادەم كىلومېتىر دەپ ئايرىپ) ئاساسىي مەزگىلدىكى مۇناسىپ كىرىم نىسبىتىگە كۆپەيتىش يولى بىلەن ھېسابلاشقىمۇ بولىدۇ. كىرىم نىسبىتى يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۆلچەم بىرلىكلىرى بويىچە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھېسابلانغان ترانسپورت كىرىمىدۇر. ترانسپورت كەسپىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ترانسپورت ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، شۇنداقلا ترانسپورت كەسپىنىڭ ساپ مەھسۇلات قىممىتىنى ۋە مىللىي دارامەتنى ھېسابلاشنىڭ بىر خىل ئاساسى.

مۇۋاپىق ترانسپورت «نامۇۋاپىق ترانسپورت» قا تەڭكەش قىلىپ ئېيتىلغان، توشۇلىدىغان يۈكنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە مۇۋاپىق بولغان يۆنىلىشىگە ئاساسەن، ئەڭ تېجەشلىك ترانسپورت قورالىرى ۋە ترانسپورت لىنىيىسىنى تالالاپ ئېلىپ بېرىلىدىغان ترانسپورت. ئۇنىڭ مەقسىتى ترانسپورت ئىقتىدارىنى تېجەپ، ترانسپورت قورالىرىنى ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئىشلىتىپ، ترانسپورت ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈپ، ترانسپورت خىراجىتىنى تېجەپ، ماددىي ئەشيالار ئوبوروتىنى تېزلىتىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. تۈرلۈك ترانسپورت شەكىللىرى ئارىسىدا ياكى ئوخشاش بىر ترانسپورت شەكلىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى لىنىيە ياكى سۇ يوللىرىدا ئوخشاش مەھسۇلات (ياكى بىر - بىرىنىڭ ئورنىنى باسىدىغان مەھسۇلات) نىڭ قارىمۇ قارشى نىشانغا قاراپ توشۇلۇشى ياكى ئوخشاش نىشانغا قاراپ توشۇلۇشى، تەكرار توشۇلۇشى شۇنىڭدەك تولمۇ يىراقتا توشۇلۇشى، ئايلاندۇرۇپ توشۇلۇشى ۋە تۈرلۈك ترانسپورت شەكىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇۋاپىق ئىش تەقسىماتى پرىنسىپىغا خىلاپ ھالدا توشۇلۇشى — مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى «نامۇۋاپىق ترانسپورت» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، زۆرۈر بولمىغان يۈك ئوبوروتى مىقدارى ياكى قاچىلاش - چۈشۈرۈش خىزمىتى مىقدارى كېلىپ چىقىدۇ،

مەملەكىتىمىزنىڭ تۆمۈريولىرى ئومۇمىي توشۇش مىقدارىنىڭ ناھايىتى زور قىسمىنى ئۈستىگە ئالغان، تۆمۈريولنىڭ كىرا ھەققى باھا سىستېمىسىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. تۆمۈريول ترانسپورتى ئىشلەپچىقىرىشى يۈكسەك دەرىجىدىكى ئۇزلۇكسىزلىككە ئىگە، ۋاگون قاتارلىق مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش قۇرالىرى پۈتۈن تۆمۈريول بويىچە بىر تۇتاش يۆتكىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، تۆمۈريولدا بىر تۇتاش كىرا ھەققى يولغا قويۇلىدۇ. تاشيول ترانسپورتى، سۇ ترانسپورتى قاتارلىق ترانسپورت شەكىللىرىدە، بۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە تېخنىكا ئالاھىدىلىكلىرى سەۋەبىدىن، بىر تۇتاش كىرا ھەققى يولغا قويۇلمىدى، ھەرقايسى رايونلارنىڭ ياكى ھەرقايسى لىنىيىلەرنىڭ كىرا ھەققىنى ترانسپورت ئىشلىرىنى ئاساسلىق باشقۇرغۇچى ئورۇنلار ياكى جايلار بەلگىلەيدۇ.

ترانسپورت تەننەرخى «ترانسپورتنىڭ ئومۇمىي تەننەرخى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ — ترانسپورت كارخانىلىرى مەلۇم مەزگىلدە يولۇچى ۋە يۈك توشۇش ئۈچۈن چىقىم قىلغان تۈرلۈك خىراجەتلەرنىڭ يىغىندىسى. بۇ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى، ماتېرىيال، يېقىلغۇ، توك ھەققى، تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئامورتىزاتسىيە ھەققى، تۈرلۈك باشقۇرۇش خىراجىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوخشاش مەزگىل ئىچىدىكى ترانسپورت مەھسۇلاتىنىڭ ئۇلچەم بىرلىكى بويىچە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھېسابلانغان ترانسپورت چىقىمى شۇ مەزگىلدىكى ترانسپورت مەھسۇلاتى ئۇلچەم بىرلىكىنىڭ ترانسپورت تەننەرخى دەپ ئاتىلىدۇ.

تۆمۈريول ترانسپورتىدا، پۈتۈن تۆمۈريول ۋە ھەرقايسى تۆمۈريول ئىدارىلىرى دائىرىسىدە ترانسپورت تەننەرخى، ئايرىم - ئايرىم ھالدا، سۇندۇرۇلغان تونىنا كىلومېتر، يۈك تونىنا كىلومېتر، يولۇچى ئادەم كىلومېترلىق ئۇلچەم بىرلىكى قىلىپ تۈرۈپ ھېسابلىنىدۇ. ئىچكى دەريا، ئاپتوموبىل ۋە ھاۋا ترانسپورتىدىمۇ مۇشۇ ئۇچ خىل تەننەرخنى ھېسابلاشقا بولىدۇ. دېڭىز ترانسپورتىدا سۇندۇرۇلغان تونىنا دېڭىز مىلى، يۈك تونىنا دېڭىز مىلى، يولۇچى ئادەم دېڭىز مىلىنىڭ ترانسپورت تەننەرخى ھېسابلىنىدۇ. ترانسپورت تەننەرخىدە ترانسپورت ئىشلەپچىقىرىشىنى ئۆيۇشتۇرۇش، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى، ماددىي ئەشيالار سەرپىياتى، تېخنىكا ئۇسكۇنىلىرىدىن پايدىلىنىش، ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش - ئىقتىساد قىلىش خىزمىتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەھۋاللار پۈل شەكلى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ، بۇ — ترانسپورت كەسپىنىڭ يولۇچى ۋە يۈك توشۇش خىزمىتىنى ئورۇندىغانلىقىنى ئۇلچەيدىغان مۇھىم سۆپەت كۆرسەتكۈچى.

ترانسپورت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالاھىدىلىكى سەۋەبىدىن، ترانسپورت چىقىمىنى مەلۇم تەرتىپتە پارچىلىغان ۋە تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن ھەر خىل تېخنىكا ۋە ئىقتىسادىي ۋەزىپىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، يۈكنىڭ كىرا ھەققىنى بەلگىلەش ئۈچۈن، يۈك تۈرى، ئارىلىق تۈرىنىڭ ترانسپورت تەننەرخىنى ھېسابلاشقا ۋە تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ؛ تېخنىكىلىق ۋە تەشكىلىي تەدبىرلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، مۇناسىۋەتلىك ئىقتىسادىي، تېخنىكا كۆرسەتكۈچىدىكى ئۆزگىرىشنىڭ ترانسپورت تەننەرخىغە كۆرسەتكەن تەسىرىنىڭ

ترانسپورت كارخانىلىرى ۋە ئاساسلىق مال تاپشۇرۇۋالغۇچى ۋە تارقاتقۇچى ئورۇنلار توشۇش، قاچلاش - چۈشۈرۈش، يۆتكەش كۈچلىرىنى بىر تۇتاش ئىشقا سېلىپ، يۈك مەيدانىدا يۈكنىڭ كىرىشى ۋە چىقىشىنى تېزلىتىپ، ماددىي ئەشيالار ئوبوروتىنىڭ پىلانلىقلىقىنى كۈچەيتىدۇ. (3) كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق. زاۋۇت، كان، پورت، ئورمانلىق ئوتتۇرىسىدا بىر تۇتاش ترانسپورت مەشغۇلاتى قائىدىسىنى يولغا قويۇپ، يۈكنى ۋاقتىدا قاچلاپ، ۋاقتىدا چۈشۈرۈپ، ماشىنا - ۋاگونلارنى ۋاقتىدا بەلگىلەيدۇ ۋە سىمىنىنى، لىنىيىنى بەلگىلەپ ۋە بۇلارنى پاراخوت بىلەن تۇتاشتۇرۇپ، زاۋۇت، كان، ۋوگزال، پورت، پويىز، پاراخوت بىلەن تەمىنلەش - سېتىش ئورۇنلىرى بىر - بىرىگە باغلانغان، بىر ھالقا بىر ھالقىغا چىك چېتىلغان پۈتۈن مۇساپىلىك ترانسپورت لىنىيىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. (4) تۈرلۈك ترانسپورت شەكىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ۋە بىر خىل ترانسپورت شەكلىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى مەشغۇلات ھالقىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق. ھەرقايسى ترانسپورت شەكىللىرى ۋە ھەرقايسى مەشغۇلات ھالقىلىرىبىر - بىرى بىلەن زىچ ئالاقىلىشىپ، يۈكنى تېز چۈشۈرۈش، تېز قاچلاش، تېز توشۇش يولى بىلەن، پويىز ۋە پاراخوتلارنىڭ تۇرۇپ قېلىش ۋاقتىنى قىسقارتىپ، پاراخوت ۋە پويىزنىڭ، ماددىي ئەشيالارنىڭ ئوبوروتىنى تېزلىتىدۇ، ترانسپورت خىراجىتىنى ئازايتىدۇ، ترانسپورتنىڭ بىخەتەرلىكىگە ۋە سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ.

ئۇلاشتۇرۇپ توشۇش يولۇچى ياكى يۈكنىڭ يولغا سېلىنىغان ئورۇنىدىن يېتىپ بېرىش جايىغىچە بولغان پۈتۈن توشۇلۇش جەريانىدا ئىككى خىل ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ترانسپورت شەكلى بىلەن ئۇلاشتۇرۇپ توشۇشنى ۋە پۈتكۈل توشۇش جەريانىدا بىرلا بېلەت ئىشلىتىشنى يەنى بىر قېتىملا بېلەت ئېلىشنى ياكى ۋەكالىتەن توشۇشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، تۆمۈريول بىلەن سۇ يولىنىڭ ئۇلاشتۇرۇپ توشۇشى، تۆمۈريول بىلەن تاشيولنىڭ ئۇلاشتۇرۇپ توشۇشى، دەريا يولى بىلەن دېڭىز يولىنىڭ ئۇلاشتۇرۇپ توشۇشىغا ئوخشاش. بىر خىل ترانسپورت شەكلىدىكى بىرنەچچە ترانسپورت كارخانىسىنىڭ ئۇلاشتۇرۇپ توشۇشنى ئۈيۇشتۇرسا بولىدۇ، بۇ كۆپىنچە ئىچكى دەريالاردا بولىدۇ. ئۇلاشتۇرۇپ توشۇش ترانسپورت ئىقتىدارىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، تۈرلۈك ترانسپورت شەكىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈشكە، رەسمىيەتنى ئاددىيلاشتۇرۇپ، ماددىي ئەشيالار ئوبوروتىنى تېزلىتىشكە، ترانسپورت خىراجىتىنى تېجەشكە، خەلقنىڭ سەپەر قىلىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇشقا پايدىلىق. ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق دۆلەتنىڭ ترانسپورت كارخانىلىرىنىڭ يولۇچىلارنى ياكى يۈكنى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇلاشتۇرۇپ توشۇشى «خەلقئارا ئۇلاشتۇرۇپ توشۇش» دەپ ئاتىلىدۇ.

ساندۇقا قاچلاپ توشۇش تۆمۈريول، ئاپتوموبىل، كېمە - پاراخوت قاتارلىقلاردا يۈكنى ساندۇقا قاچلاپ توشۇشنى كۆرسىتىدۇ. قاچلاش ساندۇقى «يۈك ساندۇقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ توشۇش داۋامىدا تەكرار ئىشلىتىلىدىغان چوڭ تېپتكى قاچلاش ئەسۋابى بولۇپ، كۆپىنچە، پولات، ئالىيۇمىنغا ئوخشاش مېتاللاردىن ياسىلىدۇ،

ترانسپورت ئىقتىدارى ئىسراپ بولىدۇ، ترانسپورت خراجىتى ئېشىپ كېتىدۇ.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە بولۇشى تۆۋەنلىدىن، نامۇۋاپىق ترانسپورتتىن ساقلىنىش مۇمكىن ئەمەس. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، كارخانىلار ۋە جايلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقە پىلانلىق بولغانلىقتىن، مۇۋاپىق ترانسپورتنى ئۈيۈشتۇرۇش مۇمكىن بولىدۇ. مۇۋاپىق ترانسپورت سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ ترانسپورت جەھەتتىكى گەۋدىلىنىشىدۇر. ماددىي ئىشلار ترانسپورتىنى مۇۋاپىق ئۈيۈشتۇرۇش سوتسىيالىستىك دۆلەتتىكى ترانسپورت تارماقلىرىنىڭ ۋە مۇناسىۋەتلىك ئورگانلار، مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ ئورتاق ۋەزىپىسى. مۇۋاپىق ترانسپورتنى يولغا قويۇش جەريانىدا، بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تارقىلىشى ۋە ساقلاش ئورۇنلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى جەھەتتىكى نامۇۋاپىق ئەھۋالنى تىرىشىپ ئۆزگەرتىش، يەنە بىر تەرەپتىن، ماددىي ئىشلارنى تەقسىم قىلىش، يۆتكەش ۋە تۇشۇش جەھەتتىكى تەشكىلىي خىزمەتنى كۈچەيتىش كېرەك. مۇۋاپىق ترانسپورتنى يولغا قويۇشنىڭ كونكرېت تەدبىرى ئاساسەن مۇنداق: ماددىي ئىشيا بىلەن تەمىنلەش دائىرىسىنى توغرا ئايرىپ، ماددىي ئىشيالارنىڭ مۇۋاپىق يۆنىلىشى سخېمىسىنى سىزىپ چىقىپ، نۆۋەتتا بەلگىلەپ تەمىنلەشنى يولغا قويۇش، ئىشلەپ چىقىرىدىغان جاي بىلەن ئىستېمال قىلىدىغان جاي ئوتتۇرىسىدىكى ماددىي ئىشيا جەھەتتىكى تەمىنلەش ـ ئېھتىياج مۇناسىۋىتىنى بەلگىلەپ، ھەر خىل ترانسپورت شەكىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىشىش ئۇسۇلى ۋە ئىش تەقسىماتى چارىسىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئۇلاشتۇرۇپ توشۇشنى كۆچەيتىپ، ترانسپورت شەكلى ۋە يولى قاتارلىقلارنى مۇۋاپىق تاللاش.

ئىشلەپچىقىرىش، توشۇش ۋە سېتىش جەھەتتىكى ھەمكارلىق ئىشلەپچىقىرىش، تەمىنلەش، توشۇش ۋە سېتىش تارماقلىرى ھەم كارخانىلارنىڭ ترانسپورت جەھەتتىكى ھەمكارلىقىنى كۈرسىتىدۇ. ترانسپورت جەريانى بىلەن خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ۋە ھەرقايسى رايونلار ئوتتۇرىسىدا كەڭ ئالاقە بار، ئىشلەپ چىقارغۇچىلار، تەمىنلىگۈچىلەر، توشۇغۇچىلار ۋە ساتقۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىقنى قانات يايدۇرۇش مۇۋاپىق ترانسپورتنى ئۈيۈشتۇرۇپ، ترانسپورت ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش ۋە ترانسپورت ئىقتىدارىنى تېجەشنىڭ ئۇنۇملۇك تەدبىرى. مەملىكىتىمىزنىڭ ترانسپورت كەسىپىدە ئەمەلىيەت داۋامىدا يارىتىلغان ھەمكارلىشىش شەكىللىرى ئاساسەن تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

(1) تارماقلار ئارىسىدىكى ھەمكارلىق. پۈتۈن مەملىكەتتىكى ياكى جايلاردىكى ترانسپورت تارماقلىرى بىلەن تۇرلۈك ماددىي ئىشيالارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان، تەمىنلەيدىغان ۋە ساتىدىغان تارماقلار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ماددىي ئىشيالارنىڭ تەقسىم قىلىنىشى، ترانسپورت ئىقتىدارى قاتارلىق ئامىللارغا ئاساسەن، ترانسپورت پىلانىغا ئاساس بولىدىغان ماددىي ئىشيالارنىڭ مۇۋاپىق يۆنىلىشى سخېمىسىنى سىزىپ چىقىپ، نامۇۋاپىق ترانسپورتنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. (2) رايون خاراكتېرلىك ھەمكارلىق. يەرلىك رەھبىرىي تارماقلارنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، ھەرقايسى

ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاھالىلەرنىڭ تۇرالغۇ جاي قۇرۇلۇشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئاساسىي قۇرۇلۇش ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ماددىي ئاساس ئورنىتىدىغان خىزمەت بولۇپ، بىناكارلىق كەسپىنىڭ چارلاش - تەكشۈرۈش، لايىھىلەش ۋە قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىشقا ئوخشاش پائالىيەتلىرى، شۇنىڭدەك باشقا مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتى ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ. ئۇ، ئىقتىسادىي مەزمۇنىغا قاراپ، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان قۇرۇلۇش دەپ ئايرىلىدۇ؛ قۇرۇلۇش خاراكتېرىغا قاراپ، يېڭىدىن قۇرۇلىدىغان، ئۆزگەرتىپ قۇرۇلىدىغان، كېڭەيتىپ قۇرۇلىدىغان ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدىغان دەپ ئايرىلىدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇن تۈزۈلۈشى ئاساسەن مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) بىناكارلىق قۇرۇلۇشى، مەسىلەن، تۇرلۇك ئۆي - ئىمارەت ۋە قۇرۇلمىلارنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلۇشى، ئۇسكۇنىلەرنىڭ ئاساسى ۋە تۈۋرۈكلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى قاتارلىقلار. (2) ئۇسكۇنىلەرنى قۇراشتۇرۇش قۇرۇلۇشى، مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش، قۇۋۋەت كۈچى قاتارلىقلار ئۈچۈن قۇراشتۇرۇش زۆرۈر بولغان تۇرلۈك ماشىنا - ئۇسكۇنىلەرنى قۇراشتۇرۇش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى. (3) ئۇسكۇنە (قۇراشتۇرۇش زۆرۈر بولغان ۋە زۆرۈر بولمىغانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، قورال - سايمانلارنى سېتىۋېلىش. (4) تۇراقلىق مۇلۇكنى كېڭەيتىپ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان چارلاش، لايىھىلەشكە ئوخشاش باشقا خىزمەتلەر.

سوتسىيالىستىك ئاساسىي قۇرۇلۇش ئوبىيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنىڭ تەلىپىگە، خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ۋە دۆلەتنىڭ مالىيە كۈچى، ماددىي كۈچى يار بەرگەن شارائىتقا ئاساسەن پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. خەلق ئىگىلىكىمىزنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانىدا پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ كۆلىمى ۋە ئۇنىڭ تارماقلار، رايونلارغا بۆلۈنگەن مەبلەغ مىقدارى بەلگىلەنگەن، ئاساسلىق قۇرۇلۇش تۈرى ۋە ئاساسلىق قۇرۇلۇش مەزمۇنى بېكىتىلگەن، يېڭىدىن قوشۇلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ۋە تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ سانى شۇنىڭدەك قۇرۇلۇش تۈرلىرىنىڭ پۈتۈش مۇددىتى بەلگىلەنگەن. پىلاندا بېكىتىلگەن تۈرلەرنى لايىھىلەش ئورگانلىرى بىلەن قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى ئورۇنلار مەسئۇل بولۇپ ئىنچىكىلىك بىلەن لايىھىلەيدۇ ۋە قۇرىدۇ. ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنىدىغان مەبلەغ ئاساسەن سوتسىيالىزمنىڭ ئىچكى جۇغلانمىسىدىن كېلىدۇ. ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنىدىغان مەبلەغ مالىيەدىن پۇل ئاجرىتىش، بانكا قەرز پۇل بېرىش ۋە كارخانىلار ئۆزى مەبلەغ جۇغلاش ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ.

ئاساسىي قۇرۇلۇش — خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان مۇھىم ۋاستە. ئۇ خەلق ئىگىلىكىنىڭ زور نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنى، تارماقلارنىڭ تۈزۈلمىسىنى تۈپتىن تەرتىپكە سېلىشتا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى مۇۋاپىق جايلاشتۇرۇش، يېراق مەزگىللىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلىتىشكە ئوخشاش ئىشلاردا ئالاھىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ كېڭەيتىلىشى، يېغىپ ئېيتقاندا،

www.uyghurkitap.com

ئەينەك تالاسىدىن ياكى پىششىق سۇلياۋدىنمۇ ياسىلىدۇ. قاچىلاش ساندۇقى مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان ۋە ھەممىگە تەڭ ئىشلىتىلىدىغان دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ، ئالدىنقىسى سۇيۇقلۇق، ئاسان چىرىپ قالىدىغان يۈك قاتارلىقلارنى توشۇشقا، كېيىنكىسى ئادەتتىكى يۈكلەرنى توشۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ساندۇققا قاچىلاپ توشۇش 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، يۈكنى ساق - سالامەت، تېز، ئەرزان باھادا توشۇش تەلىپىگە ماسلىشىش ئۈچۈن كەڭ دائىرىدە يولغا قويۇلۇشقا باشلىغان، 60 - يىللارغا كەلگەندە تېخىمۇ زور تەرەققىياتقا ئېرىشكەنىدى، ھازىر خېلىلا ئومۇملىشىپ قالدى. ساندۇققا قاچىلاپ توشۇش ھەرقايسى ئەللەردە قۇرۇقلۇق ترانسپورتى، سۇ ترانسپورتىدىلا يولغا قويۇلۇپ قالماستىن، ھاۋا نەقلىياتىدىمۇ يولغا قويۇلماقتا. بەزى مەملىكەتلەردە يەنە دۆلەتلەر ئارا ئۇلاشتۇرۇپ توشۇشتىمۇ ساندۇققا قاچىلاش ئىشى يولغا قويۇلغان. ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي شارائىتى ۋە سانائەت تېخنىكىسىنىڭ سەۋىيىسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، قاچىلاش ساندۇقىنىڭ شەكلى، تۈزۈلۈشى، ئېغىرلىق كۆتۈرۈشى، سىغىمچانلىقى ۋە ئۇنى ياساشقا ئىشلىتىلگەن ماتېرىياللارمۇ ئوخشاش ئەمەس. ھازىر ھەرقايسى ئەللەردە 10 توننىلىقتىن يۇقىرى بولغان چوڭ تىپتىكى قاچىلاش ساندۇقلىرى بارلىققا كەلدى، كىچىك تىپتىكى قاچىلاش ساندۇقلىرى بارا - بارا ئازنىيىشقا قاراپ يۈزلەنمەكتە.

ساندۇققا قاچىلاپ توشۇشنىڭ ئارتۇقچىلىقى ئاساسەن: يۈكنى ئوتتۇرىدا باشقىدىن قاچىلاش سەۋەبىدىن بولىدىغان زىيان - زەخمەتنى ئازايتىپ، مالنىڭ ساق توشۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشتىن؛ ماشىنىلاشقان قاچىلاش - چۈشۈرۈش ئىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ، ئەمگەك سىجىللىقىنى يېنىكلىتىپ، قاچىلاش - چۈشۈرۈش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشتىن؛ پويىز ۋە پاراخوتلارنىڭ ئوبوروتىنى تېزلىتىپ، يۈكنى يەتكۈزۈش سۈرئىتىنى ئۆستۈرۈشتىن؛ پويىز ۋە پاراخوتنىڭ كۆتۈرۈش ئىقتىدارىدىن تولۇق پايدىلىنىشتىن؛ قاچىلاش خىراجىتىنى، ئامباردا ساقلاش خىراجىتىنى تېجەپ، توشۇشنى ھاۋالە قىلىش رەسمىيىتىنى ئاددىيلاشتۇرۇشتىن؛ ترانسپورت تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىشتىن؛ تۈرلۈك ترانسپورت شەكىللىرىنىڭ ئۇلاشتۇرۇپ توشۇش ئىشىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. قاچىلاش ساندۇقىنىڭ كەڭ تۈردە قوللىنىلىشى ترانسپورت كەسپىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە ئۇنى تەشكىللەش جەھەتتىكى زور ئىلگىرىلەش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ پورت - ۋوگزاللارنى پىلانلاش، پويىز ۋە پاراخوتلارنىڭ ئېغىرلىق كۆتۈرۈشى ۋە سىغىمچانلىقىنى لايىھىلەش، شۇنىڭدەك ترانسپورت خىزمىتىنى باشقۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدۇ.

ئاساسي قۇرۇلۇش تۇراقلىق مۈلۈكنىڭ قۇرۇلۇشى، كۆپەيتىلىشى ۋە قۇراشتۇرۇلۇشىدۇر. بۇ زاۋۇت، كان قۇدۇقلىرى، تۆمۈريول، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى، سۇ ئامبىرى، سودا دۇكىنى قاتارلىقلارنىڭ قۇرۇلۇشىنى شۇنىڭدەك ماشىنا - ئۈسكۈنىلەر، ئاپتوموبىل ۋە پويىز، كېمە - پاراخوت قاتارلىقلارنىڭ كۆپەيتىلىشى ۋە قۇراشتۇرۇلۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئىدارە، مەكتەپ، دوختۇرخانا قاتارلىقلارنىڭ بىنالىرى، ئۈسكۈنىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى، كۆپەيتىلىشى ۋە قۇراشتۇرۇلۇشىنىمۇ

قىلىدۇ. مەلۇم مەزگىل ئىچىدە خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدا، ھەرقايسى رايونلاردا قانداق تۈردىكى ۋە قانچە تۈردىكى قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشنى شۇنىڭدەك شۇ مەزگىلدە ئىش باشلىنىدىغان، قۇرۇلۇۋاتقان ۋە پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلىدىغان قۇرۇلۇش تۈرلىرىنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ قانچە خىل بولىدىغانلىقىنى بەلگىلەش ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ كۆلىمى، سۈرئىتى، نىسبىتى، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە سېلىنىدىغان مەبلەغنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. كۆچمە مەركەزلەشتۈرۈپ ئاساسىي قۇرۇلۇشنى ئوبدان ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، دۆلەت پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئەھمىيىتى زور بولغان بەزى ئاساسلىق قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق قۇرۇلۇش تىزىمى قىلىپ بەلگىلەيدۇ. بارلىق ئاساسىي قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى تەڭ ئېتىبار بېرىپ بىر تۈتاش پىلانلاش، مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش ۋاقتىدا، دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق قۇرۇلۇش تۈرلىرىگە مەبلەغ، ماتېرىيال، ئۈسكۈنە ۋە قۇرۇلۇش كۈچى قاتارلىق جەھەتلەردە ھەممىدىن ئاۋۋال كاپالەتلىك قىلىنىدۇ ۋە ئۇنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇش ماددىي ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ۋە ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن بىۋاستە خىزمەت قىلىدىغان قۇرۇلۇش. بۇ سانائەت قۇرۇلۇشىنى، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق ۋە سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنى، بىناكارلىق ئىشلىرى ۋە گېئولوگىيىلىك بايلىق تەكشۈرۈش ئىشلىرى قۇرۇلۇشىنى، تىرانسپورت، پوچتا ـ تېلېگراف قۇرۇلۇشىنى شۇنىڭدەك سودا ۋە ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش قۇرۇلۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاخىرقى ئىككىسى «ئوبوروت خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئوبوروت جەريانى ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ، بۇنىڭ ئىككىلىسى ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ بىر قىسمى، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئادەتتە، ئوبوروت خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇشمۇ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇش ئىچىگە كىرگۈزۈلىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇش ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان قۇرۇلۇشقا نىسبەتەن ئېيتىلغان، مەلىكتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنى باشقۇرۇشتا، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان قۇرۇلۇش پىرىنسىپ جەھەتتە قۇرۇلۇش تۈرىدىكى يەككە تۈر قۇرۇلۇشنىڭ بۇۋاستە ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ ئايرىلىدۇ، مەسىلەن، يېڭىدىن قۇرۇلىدىغان بىرەر زاۋۇت، كاننى ئالساق، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سېخلىرى، كان قۇدۇقى، ئىشخانىسى، تەجرىبىخانىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان باشقا ئىمارەتلەرنىڭ قۇرۇلۇشى شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ماشىنا ـ ئۈسكۈنىلەرگە ئوخشاش تۈراقلىق مۇلۇكنىڭ كۆپەيتىلىشى ۋە قۇراشتۇرۇلۇشى ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇش بولىدۇ (ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇشقا ياتمىغان سانائەت قۇرۇلۇشى بولىدۇ)؛ زاۋۇت، كاننىڭ ياتاق قۇرۇلۇشى بولسا ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئاشقانلىقىدىن، تەبىئىنكا ئۆزگەرتىشنىڭ كۈچەيتىلگەنلىكىدىن، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. لېكىن، ئاساسىي قۇرۇلۇش ئومۇمەن خېلى ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى، تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ۋە ئەمگەك كۈچىنى ئىگىلەپ ھېچقانداق ئۇنۇملۇك مەھسۇلات يەتكۈزۈپ بېرەلمەيدىغان بولغاچقا، نۆۋەتتىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا تەسىر يەتكۈزۈپ قويۇشتىن، ئاساسىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى ئورۇن ئۇزاقتىنچە ئىش كۈتۈپ تۇرۇپ قېلىپ، ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچى ۋە ئادەم كۈچى ئىسراپ بولىدىغان ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، سەپنى بىرلىككە ئۈزۈن قىلىۋېتىشكە، كۆلەمنى قاتلاملىرىغا قاتلام كېڭەيتىۋېتىشكە ۋە ئۇنى تولىمۇ چوڭ قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇشقا بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچىنى پىلانلىق ھالدا مەركەزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىپ، قۇرۇلۇش مۇددىتىنى تېزىشىپ قىسقارتىپ، قۇرۇلۇشنىڭ پۈتۈش باھاسىنى تۆۋەنلىتىپ، ئۇنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ھەمدە ئاساسىي قۇرۇلۇش ئورۇنلىرىنىڭ بەلگىلەنگەن مۇددەتتە ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىپ، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى شەكىللەندۈرۈپ، يېڭىدىن قوشۇلغان تۇراقلىق مۇلۇك ئىگىلەپ تۇرغان مەبلەغ مىقدارىنىڭ نىسبىتىنى ئۆستۈرۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

ئاساسىي قۇرۇلۇش تۈرى قىسقارتىپ «قۇرۇلۇش تۈرى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئومۇمەن بىر ياكى بىرنەچچە ئورۇندا بىر مۇستەقىل ئومۇمىي گەۋدىگە ئاساسەن لايىھىلەپ ئىش ئېلىپ بارىدىغان يەككە تۈردىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىنى كۆرسىتىدۇ. يەككە تۈردىكى قۇرۇلۇش قۇرۇلۇش تۈرى پۈتكەندىن كېيىن مۇستەقىل ئۈنۈم بېرەلەيدىغان ياكى لايىھىدە بەلگىلەنگەن ئاساسلىق مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرالايدىغان سېخ ياكى قۇرۇلۇشنى كۆرسىتىدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش خىزمىتىدە، ئادەتتە، بىر كارخانا (ياكى بىرلەشمە كارخانا)، كەسپىي ئورۇن ياكى بىر مۇستەقىل قۇرۇلۇش بىر قۇرۇلۇش تۈرى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، سانائەت قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى بىر زاۋۇت (ياكى بىرلەشمە كارخانا)، بىر كان قۇدۇقى؛ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى بىر تراكتور ئىستانسىسى، بىر مۇستەقىل سۇ ئىنشائاتى (سۇ ئامبىرىغا ئوخشاش)؛ ترانسپورت قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى بىر تۆمۈريول لىنىيەسى، بىر پورت؛ مەدەنىيەت - مائارىپ ۋە ساقلىقنى ساقلاش قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى بىر مەكتەپ، بىر دوختۇرخانا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. بەزى زاۋۇت (ياكى بىرلەشمە كارخانا) نىڭ كۆلىمى چوڭ، يەككە تۈردىكى قۇرۇلۇشى كۆپ، قۇرۇلۇش ۋاقتى ئۇزۇن بولغانلىقتىن؛ ئۇنىڭ قۇرۇلۇشىنى مۇددەتكە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەزمۇنلىرى ئوخشاش بىر قۇرۇلۇش تۈرى ئومۇمىي گەۋدىسىنىڭ لايىھە دائىرىسىدىكى تەركىبىي قىسمى بولغاچقا، ئۇنى بىر قۇرۇلۇش تۈرى دەپلا قاراشقا بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك پىلانلىق ئىگىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇش تۈرىنى ئوبدان باشقۇرۇشنى تەلەپ

يېڭىدىن سېلىنىدىغان قۇرۇلۇش قاتارغا كىرىدۇ. كۆچۈرۈلىدىغان زاۋۇتلارنىڭ قۇرۇلۇشىمۇ (ئۆز ئورنىدا قالىدىغان قىسمى بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ) يېڭىدىن سېلىش شەرتىگە مۇۋاپىق كەلسە، يېڭىدىن سېلىنىدىغان قۇرۇلۇش دەپ ھېسابلىنىدۇ.

ئاساسىي قۇرۇلۇشتىكى نۇرغۇن مۇھىم ۋەزىپىلەر، مەسىلەن، يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان سانائەت تارماقلىرىدا يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى ئۇسكۇنىلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى ئۆزگەرتىش، يېڭى بايلىق مەنبەلىرىنى ئېچىش قاتارلىق ۋەزىپىلەر ئاساسەن يېڭىدىن سېلىنىدىغان قۇرۇلۇشقا تايىنىپ ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، يېڭىدىن سېلىنغان قۇرۇلۇشنىڭ ئۈسكۈنىلىرى ياخشى، تېخنىكا سەۋىيىسى يۇقىرى بولىدۇ؛ لېكىن ئۇنىڭغا كېتىدىغان مەبلەغ كۆپ، قۇرۇلۇش ۋاقتى ئۇزاق بولىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىكى، سانائىتى، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن - تېخنىكىسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن، يېڭىدىن سېلىنىدىغان قۇرۇلۇشنى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدىكى كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن پىلانلىق ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېڭىدىن سالىدىغان قۇرۇلۇشنى ئۆزگەرتىپ قۇرىدىغان ۋە كېڭەيتىپ قۇرىدىغان قۇرۇلۇش بىلەن بىرلەشتۈرۈش ھەمدە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى توغرا ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم.

ئۆزگەرتىپ قۇرىدىغان ۋە كېڭەيتىپ قۇرىدىغان قۇرۇلۇش ئۆزگەرتىپ قۇرىدىغان قۇرۇلۇش ئىلگىرىكى ئورۇن ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىنى ياخشىلاش ياكى مەھسۇلاتنىڭ يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، ئەسلىدىكى تۈرلىرىنى مۇلۇكنى تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىدىغان قۇرۇلۇشنى كۆرسىتىدۇ. مەملىكىتىمىزدە بەزى كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى تەكشۈرۈلاشتۇرۇش ئۈچۈن كۆپەيتىپ قۇرىدىغان قوشۇمچە سېخ ياكى ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان قۇرۇلۇشمۇ ئۆزگەرتىپ قۇرىدىغان قۇرۇلۇشقا كىرىدۇ. كۆچۈرۈلىدىغان زاۋۇتلارنىڭ قۇرۇلۇشى (ئۆز ئورنىدا قالىدىغان قىسمى بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ) نىگمۇ ئۆزگەرتىپ قۇرۇش شەرتىگە توشقانلىرى ئۆزگەرتىپ قۇرۇلۇش دەپ قارىلىدۇ. يېڭىدىن سېلىنىدىغان قۇرۇلۇشنىڭ ئەسلىدىكى ئومۇمىي گەۋدە لايىھىسى ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن يەنە ئۆزگەرتىپ قۇرۇشقا تېگىشلىك بولغانلىرىمۇ باشقىدىن ئۆزگەرتىپ قۇرۇش قۇرۇلۇشى بولىدۇ.

كېڭەيتىپ قۇرىدىغان قۇرۇلۇش ئىلگىرىكى ئورۇن ئەسلىدىكى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى (ياكى ئۇنۇمى) نى كېڭەيتىش ياكى يېڭى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئەسلىدىكى ئاساستا سالغان يېڭى قۇرۇلۇشنى كۆرسىتىدۇ. مەملىكىتىمىزدە، كۆچۈرۈلىدىغان زاۋۇتلارنىڭ قۇرۇلۇشى (ئۆز ئورنىدا قالىدىغان قىسمى بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ) نىگمۇ كېڭەيتىپ قۇرۇش شەرتىگە توشقانلىرىمۇ كېڭەيتىپ قۇرىدىغان قۇرۇلۇش دەپ قارىلىدۇ. يېڭىدىن سېلىنىدىغان قۇرۇلۇشنىڭ ئەسلىدىكى ئومۇمىي گەۋدە لايىھىسى ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن كېڭەيتىپ قۇرۇشقا تېگىشلىك بولغانلىرىمۇ باشقىدىن كېڭەيتىپ قۇرۇش قۇرۇلۇشى بولىدۇ.

قۇرۇلۇش (ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان قۇرۇلۇشقا ياتىدىغان تۇرار جاي قۇرۇلۇشى) بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇش خەلق ئىگىلىكىدىكى تارماقلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى (ياكى ئۇنۇمى) نى پەۋاستە ئاشۇرۇپ، تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى ۋە ھەرقايسى تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەتنى تەڭشىيەلەيدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەنە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان قۇرۇلۇشنى ئېلىپ بېرىشنىڭ ماددىي ۋە تېخنىكا ئاساسىي بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇش سوتسىيالىستىك ئاساسىي قۇرۇلۇشتا بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان قۇرۇلۇشمۇ كەم بولسا بولمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان قۇرۇلۇشنىڭ زۆرۈر دەرىجىدە كۆپەيمىشىگە كاپالەتلىك قىلىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان ئاساستا پەيدىنپەي ياخشىلاش لازىم.

ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان قۇرۇلۇش ئۇمۇمەن خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن پەۋاستە ئىشلىتىلىدىغان قۇرۇلۇشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ تۇرار جاي قۇرۇلۇشى، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ۋە ساقلىقنى ساقلاش قۇرۇلۇشى شۇنىڭدەك جامائەت ئىشلىرى قۇرۇلۇشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئاساسىي قۇرۇلۇشتا، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇش بەلۋەتتە مۇھىم، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان قۇرۇلۇشمۇ كەم بولسا بولمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان قۇرۇلۇش خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى پەۋاستە قاندۇرۇپ قالماستىن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. زاۋۇت بىناسى ۋە ماشىنا ـ ئۈسكۈنىلەر بولمىسا، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەلۋەتتە ئېلىپ بارغىلى بولمايدۇ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ۋە ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىغا كېرەكلىك قۇرۇلۇشلار مۇناسىپ ھالدا راۋاجلاندۇرۇلمىسا، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر يېتەرلىك قۇرۇلۇشى، جامائەت پاراۋانلىقى مۇئەسسەسىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ماسلاشقان ھالدا ئېلىپ بېرىلمىسا، بۇ چاغدىمۇ ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بېرىش تەس بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇشنى پىلانلىق كېڭەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان قۇرۇلۇشنىڭ زۆرۈر دەرىجىدە كۆپىيىشىگە كاپالەتلىك قىلىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان ئاساستا پەيدىنپەي ياخشىلاش لازىم.

يېڭىدىن سېلىنىدىغان قۇرۇلۇش ئەسلىدە ئاساسىي بولمىغان، پۈتۈنلەي يېڭىدىن سېلىنىدىغان قۇرۇلۇشنى كۆرسىتىدۇ. مەملىكىتىمىزدە، ئىلگىرىكى ئاساستا كېڭەيتىپ قۇرغاندىن كېيىن، يېڭىدىن قوشۇلغان تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ قىممىتى ئىلگىرى تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ قىممىتىدىن ئۇچ ھەسسىدىن ئارتۇق ئېشىپ كەتكەن ۋە ئومۇمىي گەۋدە لايىھىسىنى يېڭىباشتىن ئىشلەشكە تېگىشلىك بولغان قۇرۇلۇشلارمۇ

مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغان بولىدۇ. ئۇ دۆلەتنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشقا مۇناسىۋەتلىك فاڭجېن، سىياسەت ۋە تۈرلۈك بەلگىلىمىلىرىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىپ، دۆلەت تەستىقلىغان لايىھە ھۈججىتىگە ۋە قۇرۇلۇش پىلانىغا ئاساسەن، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا قاتناشقۇچى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى سوتسىيالىستىك ھەمكارلىقنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئاكتىپلىق بىلەن ھەرقايسى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىپ بېرىپ، ۋەزىپىنىڭ دۆلەت بەلگىلىگەن مەبلەغ دائىرىسىدە سۈپىتى ۋە سانىغا كاپالەتلىك قىلىنغان ھالدا ئۆز ۋاقتىدا ئورۇندىلىشىنى تەمىن ئېتىشى لازىم.

قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى ئورۇن

ئاساسىي قۇرۇلۇشتىكى بىناكارلىق ۋە قۇراشتۇرۇش ۋەزىپىلىرىنى ئۈستىگە ئالغان ئىشلەپ چىقارغۇچى ئورۇن.

مەملىكىتىمىزدە قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى ئورۇن ئۆزىنىڭ ئىش ئېلىپ بېرىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى كارخانا ۋە قۇرۇلۇشنى ئۆزى ئېلىپ بارغۇچى ئورۇن دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى كارخانا مۇستەقىللىك خاراكتېرىغا ئىگە بولغان ئىشلەپ چىقارغۇچى ئورۇن بولۇپ، مەمۇرىي جەھەتتە ئۇنىڭ مۇستەقىل تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى بولىدۇ، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۇ مۇستەقىل ھېسابات ئېلىپ بارىدۇ. ئۇ دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانى بويىچە، سانائەت ۋە خەلق تۇرمۇشىغا كېرەكلىك ئۆي - ئىمارەت بىناكارلىقى، ئۈسكۈنىلەرنى قۇراشتۇرۇش، كان قۇرۇلۇشى، تۆمۈريول، تاشيول، كۆۋرۈك ياساشقا ئوخشاش قۇرۇلۇش ۋەزىپىلىرىنى ئۈستىگە ئالىدۇ.

قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى بۇنداق كارخانىلار ئادەتتە بىناكارلىق شىركىتى، قۇراشتۇرۇش شىركىتى ياكى قۇرۇلۇش شىركىتى، تەمىرات شىركىتى دەپ ئاتىلىدۇ، قۇرۇلۇش باشقارمىسى، قۇرۇلۇش ئىدارىسى دەپ ئاتىلىدىغانلىرىمۇ بار. قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى بۇنداق كارخانىلار قۇرۇلۇشنى ھۆددىگە ئېلىش شەكلى بىلەن ئېلىپ بارغاندا، قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇن بىلەن توختام ياكى كېلىشىم تۈزىدۇ، توختام ياكى كېلىشىمدە قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى كارخانا ئادەتتە قىسقارتىلىپ B تەرەپ، قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇن بولسا A تەرەپ دەپ ئاتىلىدۇ. قۇرۇلۇشنى ئۆزى ئېلىپ بارغۇچى ئورۇن ئىشلەپچىقىرىش كارخانىسى ياكى كەسپىي ئورۇن ئۆز ئورنىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئۆزى تەشكىللىگەن، شۇ كارخانا ياكى شۇ كەسپىي ئورۇننىڭ قارىمىقىدا بولغان قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى ئورگان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى ئورۇن ئۆزلىرىنىڭ كەسپىي جەھەتتىكى تۈرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ ئادەتتىكى توپا - تاش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بارغۇچى ئورۇن، ئۇنىۋېرسال قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى (ھەم توپا - تاش قۇرۇلۇشى ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان، ھەم قۇراشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان) ئورۇن، كەسپىي خاراكتېردىكى قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى ئورۇن (مەسىلەن، مەخسۇس توپا - تاش قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بېرىش، ماشىنا بىلەن قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش، ئۈسكۈنىلەرنى قۇراشتۇرۇش، كان قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالىدىغان

www.uyghurkitap.com

ئۆزگەرتىپ قۇرىدىغان ۋە كېڭەيتىپ قۇرىدىغان بۇ ئىككى خىل ئاساسىي قۇرۇلۇش شەكلى كۆپ چاغلاردا بىرلەشتۈرۈلۈپ، «ئۆزگەرتىپ قۇرىدىغان ۋە كېڭەيتىپ قۇرىدىغان قۇرۇلۇش» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ھازىر بار كارخانىلاردا ئالدى بىلەن يوشۇرۇن كۈچلەرنى ئىشقا سېلىش، يېڭىلاش خىرمەتلىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ، زۆرۈر تېپىلغاندا ئۆزگەرتىپ قۇرۇش، كېڭەيتىپ قۇرۇش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۆزگەرتىپ قۇرۇش ۋە كېڭەيتىپ قۇرۇشنىڭ ھازىر بار كارخانىلارنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسىنى ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، تەننەرخنى تۆۋەنلىتىشكە، ئەمگەك شارائىتىنى ياخشىلاشقا ياردىمى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا، ئۆزگەرتىپ قۇرىدىغان ۋە كېڭەيتىپ قۇرىدىغان قۇرۇلۇشقا مەبلەغ ئازراق كېتىدۇ، ئۇنىڭ قۇرۇلۇش ۋاقتى قىسقا بولىدۇ، ئۈنۈم بېرىشى تېزرەك بولىدۇ. دۆلەت ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدىكى كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئۆزگەرتىپ قۇرىدىغان ۋە كېڭەيتىپ قۇرىدىغان قۇرۇلۇشنى يېڭىدىن سېلىنىدىغان قۇرۇلۇش بىلەن بىرلەشتۈرۈش ھەمدە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى توغرا ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم.

ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان قۇرۇلۇش تەبىئىي ئاپەت، ئۇرۇش قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھەممىسى ياكى بىر قىسمى كېرەكتىن چىققان ئىلگىرىكى تۇراقلىق مۈلۈكنى ئەسلىدىكى كۆلىمى بويىچە ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن سېلىنىدىغان قۇرۇلۇش. ئەسلىگە كەلتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا كېڭەيتىپ قۇرۇلىدىغانلىرى كېڭەيتىپ قۇرىدىغان قۇرۇلۇشقا كىرىدۇ. جۇڭگونىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشلىرىدا نوقۇل ئەسلىگە كەلتۈرۈش خاراكتېرىدا بولىدىغان قۇرۇلۇش ئازراق بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، كۆپ چاغلاردا يېڭىدىن سېلىنىدىغان قۇرۇلۇش، ئۆزگەرتىپ قۇرىدىغان ۋە كېڭەيتىپ قۇرىدىغان قۇرۇلۇش دەپلا ئايرىلىدۇ.

قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇن ئاساسىي قۇرۇلۇش قىلغۇچى كارخانا ياكى كەسپىي ئورۇن. مەملىكىتىمىزدە، قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇن دۆلەت بەلگىلەپ بەرگەن ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانىنى تۈزۈشكە ۋە ئىجرا قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ. مەمۇرىي جەھەتتە مۇستەقىل تەشكىلىي شەكىلگە ئىگە بولغان، ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇستەقىل ھېسابات ئېلىپ بارىدىغان، مۇستەقىل ئومۇمىي گەۋدە لايىھىسى ۋە ئاساسىي قاتلام ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانىغا ئىگە بولغانلىكى ئورۇن قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇن بولالايدۇ. قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇن ۋە قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى ئورۇن، لايىھىلىگۈچى ئورگان، قۇرۇلۇش بانكىسى — مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى ئاساسىي قۇرۇلۇش خىزمىتىگە بىۋاسىتە قاتناشقۇچى ئاساسىي قاتلام ئورۇنلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئاساسىي قۇرۇلۇش ئىشىدا كۆتۈرە بېرىش شەكلى قوللىنىلغاندا، ئادەتتە، قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇن قىسقىچە قىلىپ A تەرەپ، قالغان ئۈچ ئورۇن قىسقىچە قىلىپ B تەرەپ، C تەرەپ ۋە D تەرەپ دەپ ئاتىلىدۇ. قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇن شۇ قۇرۇلۇشنى ئىشلەتكۈچى سۈپىتىدە، ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنى باشقۇرغۇچى، شۇنداقلا ئاساسىي قۇرۇلۇش خىزمىتىنىڭ تەشكىلاتچىسى ۋە نازارەتچىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ دۆلەت ئالدىدا مەلۇم سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي

ئەۋەتىپ، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشقا ماسلىشىشى، لايىھە ھۈججىتىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى ئۇقۇپ تۇرۇشى لازىم.

قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلى ئاساسىي قۇرۇلۇشتىكى بىناكارلىق ۋە قۇراشتۇرۇش ئىشلىرىدا قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشنى ئۇيۇشتۇرۇش ئۇسۇلى. ئۇ نەق مەيداندا قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى ئورۇننىڭ ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش داۋامىدىكى خىزمەت مەسئۇلىيىتىنى، ھوقۇقىنى ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى بەلگىلەيدۇ.

بىناكارلىق ـ قۇراشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ مۇھىم تەركىبىي مەزمۇنى، ئۇنى ئادەم كۈچى ۋە ماتېرىياللارنى ئىشقا سېلىپ قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغاندىلا ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ماسلىشىپ، ئوخشاش بولمىغان قۇرۇلۇشنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، مۇۋاپىق قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ھەرقايسى تەرەپنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاش ئاساسىي قۇرۇلۇشنى كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ئېلىپ بېرىشنىڭ مۇھىم شەرتى. مەملىكىتىمىزدە قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلى بۇرۇن كۆپ قېتىم ئۆزگەرتىلگەن، ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقىنى ئاساسەن تۆۋەندىكى تۆت خىلدىن ئىبارەت: (1) ئۆزى قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلى. بۇ قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇننىڭ قۇرۇلۇش ئېلىپ بارىدىغان كۈچلەرنى ئۆزى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئېلىپ بېرىشقا تېگىشلىك بىناكارلىق ۋە قۇراشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئورۇندىشىنى كۆرسىتىدۇ. قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇن تۇرۇشلۇق جايدا قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى كارخانا بولمىغان چاغدا، كىچىك تىپتىكى قۇرۇلۇشلار، تېخنىكىلىق تەلىپى ئالاھىدە بولغان مەخسۇس قۇرۇلۇشلار قۇرۇلۇش ئىشىنى ئومۇمەن ئۆزى ئېلىپ بارىدۇ. (2) كۆتۈرە بېرىش ئۇسۇلى. بۇ قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇننىڭ مەلۇم توختام ياكى كېلىشىمگە ئاساسەن قۇرۇلۇشنى قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى كارخانىنىڭ ئېلىپ بېرىشىغا كۆتۈرە بېرىشنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق توختام ياكى كېلىشىمدە قۇرۇلۇش ۋەزىپىسى بەلگىلىنىدۇ، مەسئۇلىيەت ئېنىق بولىدۇ، سۈپەتكە كاپالەتلىك قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ، قۇرۇلۇشقا كېتىدىغان خىراجەت ۋە قۇرۇلۇشنىڭ پۈتۈش ۋاقتى شۇنىڭدەك توختامغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار زىممىسىگە ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت ئېنىق بەلگىلىنىدۇ. بەزىدە قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى بىر كارخانا قۇرۇلۇش ۋەزىپىسىنىڭ ھەممىسىنى ئورۇنداپ بولالمايدىغان بولسا، ئۆز قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ياكى ئاساسىي خىلىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ، ئانچە مۇھىم بولمىغان قىسمىنى ياكى خىلىنى قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى باشقا كارخانا ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ، ئالدىنقىسى «ئومۇمىي كۆتۈرە ئالغۇچى»، كېيىنكىسى «قىسمەن كۆتۈرە ئالغۇچى» دېيىلىدۇ. (3) قۇرۇلۇشنى بىر تۇتاش ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلى. بۇ بىرەر رايوندىكى قۇرۇلۇشقا شۇ رايوندىكى بىناكارلىق تارمىقىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك مەسئۇل بولۇپ، قۇرۇلۇشنى بىر تۇتاش ئۇيۇشتۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ. بەزى رايونلاردا شەھەرلەردىكى تۇرار جاي قۇرۇلۇشى بىر تۇتاش پىلان تۈزۈش، بىر تۇتاش مەبلەغ سېلىش، بىر تۇتاش پىلانلاش، بىر تۇتاش ئىش باشلاش چارىسى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ.

www.uyghurkitap.com

قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى ئورۇنلار) دېگەنلەرگە بولۇنىدۇ.

لايىھىلىگۈچى ئورۇن ھەر خىل تىپتىكى لايىھىلەش ئىنستىتۇتى ۋە لايىھىلەش ئورنىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. مەملىكىتىمىزدە ئاساسىي قۇرۇلۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ھەر خىل لايىھىلىگۈچى ئورگانلار دۆلەتنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى لايىھىلەش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ، لايىھىلەش ئىشىغا ئومۇمىيۈزلۈك مەسئۇل بولىدۇ. بىر قۇرۇلۇش تۈرىنى ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق لايىھىلىگۈچى ئورگان بىر - بىرىگە ماسلىشىپ لايىھىلىگەندە، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرى ئومۇمىيۈزلۈك مەسئۇل بولۇپ، لايىھىلەرنى ماسلاشتۇرۇش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئىشىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، لايىھىنىڭ پۈتۈنلۈكىنى ساقلايدۇ.

لايىھىلىگۈچى ئورگان دۆلەت تەستىقلىغان پىلان ۋەزىپەرويخېتى ۋە ئورۇن تاللاش دوكلاتىغا ئاساسەن، قۇرۇلۇش قىلىنىدىغان جاينى تولۇق تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، بايلىق مەنبەسى، يەر شەكلى، سۇ ئەھۋالى، قۇرۇلۇش گېئولوگىيىسى قاتارلىقلارغا دائىر لايىھىگە ئاساس بولىدىغان ماتېرىياللارنى دەل جايىدا ۋە تولۇق يىغىپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، لايىھىنى ئىلمىي ۋە ئىشەنچلىك ئاساسقا ئورنىتىش بىلەن، ئۇنى تېجەشلىك، ئەقىلغە مۇۋاپىق ۋە ئىلغار بولۇش تەلىپىگە يەتكۈزىدۇ ھەمدە قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى ئورۇننىڭ قۇرۇلۇشقا سالىدىغان كۈچ، ماشىنا - ئۈسكۈنە، ماتېرىيال ۋە سەپلىمىلەرنى توشۇش ۋە ئۇنىڭ بىلەن تەمىنلەش جەھەتتىكى ئەھۋالىنى ئۇقۇپ، لايىھىنى قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش شەرتىگە ۋە قۇرۇلۇشنىڭ ئوڭاي ئېلىپ بېرىلىشىغا مۇۋاپىقلاشتۇرىدۇ. ئۆزگەرتىپ قۇرىدىغان ۋە كېڭەيتىپ قۇرىدىغان قۇرۇلۇشلاردا ئەسلى قۇرۇلۇش لايىھىسىدىكى مەقسەتنى، تېخنىكىلىق شەرتنى، ئاساس ماتېرىيالنى، قۇرۇلۇشنىڭ سۈپىتىنى، ئۇنىڭ ئىشلەش ۋە ئىشلىتىلىش ئەھۋالىنى ئېنىقلاپ، ئاندىن لايىھىلەشكە كىرىشىدۇ. قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش شەرتى، ماتېرىياللارنىڭ ئۆلچىمى، تۈرى ۋە سۈپىتى لايىھىدىكى تەلەپكە مۇۋاپىق كەلمىگەنلىكى ياكى ئەسلىدىكى لايىھە مۇۋاپىق بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن لايىھىنى ئۆزگەرتىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندا، لايىھىلىگۈچى ئورگان ئۇنى قۇرۇلۇش قىلغۇچى ۋە قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى ئورۇنلار بىلەن بىرلىكتە كېڭىشىپ ھەل قىلىدۇ ھەمدە لايىھىلىگۈچى ئورگان قوشۇمچە سخېمىنى تۈزىتىش ۋە لايىھىنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشنى ئىشلەپ چىقىدۇ.

لايىھىلىگۈچى ئورگاننىڭ پائالىيىتى پۈتكۈل قۇرۇلۇشنىڭ مۇھىم ھالقىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لايىھىلىگۈچى ئورگان دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئەستايىدىللىق بىلەن ئىجرا قىلىپ، لايىھىلەش قائىدىسىگە رىئايە قىلىپ، ئىلغار ۋە ئەقىلغە مۇۋاپىق بولغان تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي تەدبىرلەرنى پائال قوللىنىپ، پىشقان ئىلغار تېخنىكىنى قوللىنىشى لازىم. ھەربىر لايىھىنى بىرقانچە خىل قىلىپ ئىشلەپ، ئۇلارنى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇپ، ياخشىسىنى تاللاپ بېكىتىش بىلەن، لايىھە سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش لازىم. قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش جەريانىدا، لايىھىلىگۈچى ئورگان يەنە داۋاملىق تۈردە ئىش مەيدانىغا ئادەم

گەلدىن كېيىنكى ئىشلەپچىقىرىشقا ئۇزاققىچە ئاۋارىچىلىق كەلتۈرۈپ قويۇلىدۇ.

قۇرۇلۇش تۇرىنىڭ پىلانلانغان ۋەزىپە رويخېتى «قۇرۇلۇش تۇرىنىڭ لايىھىلەنگەن ۋەزىپە رويخېتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ — مەملىكىتىمىزنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشىدا قۇرۇلۇش تۈرى ۋە لايىھە نۇقتىسى بەلگىلەنگەن، قۇرۇلۇش كۆلىمى، قۇرۇلۇش ئاساسى، قۇرۇلۇش رايونى ۋە قۇرۇلۇش سۈرئىتى قاتارلىق پرىنسىپال مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇھىم ھۆججەت. ئاساسىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتا، ئالدى بىلەن، خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئۇزاق كەلگۈسى پىلانىغا ۋە قۇرۇلۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، پىلانلانغان ۋەزىپە رويخېتىنى ئاۋۋال تۈزۈپ چىقىش لازىم. پىلانلانغان ۋەزىپە رويخېتى تەستىقتىن ئۆتكەن قۇرۇلۇش تۈرىنىلا شۇنىڭغا ئاساسەن لايىھىلىگىلى بولىدۇ. ۋەزىپە رويخېتىنىڭ تۈغرا تۈزۈلۈشى ياكى تۈغرا تۈزۈلمەسلىكى لايىھە ھۆججىتىنىڭ سۈپىتىنى بەلگىلەيدۇ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى تارماقلارنىڭ، رايونلارنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئورۇنلاشتۇرۇشقا شۇنىڭدەك پۈتكۈل ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئوخشاش زور مەسلىگە بېرىپ تاقىلىدۇ.

پىلانلانغان ۋەزىپە رويخېتىنىڭ مەزمۇنى تۈرلۈك قۇرۇلۇش تۈرلىرىدە تامامەن ئوخشاش بولۇپ كەتمەيدۇ. چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى سانائەت تۈرلىرى ئادەتتە مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) قۇرۇلۇشنىڭ مەقسىتى ۋە ئاساسى. (2) قۇرۇلۇش كۆلىمى، مەھسۇلات لايىھىسى ياكى ئىشلەپچىقىرىش پروگراممىسى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ياكى ھۈنەر — سەنئەت پرىنسىپى. (3) كان بايلىقلىرى، سۇ ئەھۋالى، يەر تۈزۈلۈشى ۋە خام ئەشيا — ماتېرىيال، يېقىلغۇ، قۇۋۋەت كۈچى، سۇ بىلەن تەمىنلەش، ترانسپورت قاتارلىق جەھەتلەردىكى ھەمكارلىشىش — ماسلىشىش شارائىتى. (4) تەبىئىي بايلىقلاردىن ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىش ۋە كېرەكسىز سۇ، كېرەكسىز گاز ھەمداشقالىنى بىر تەرەپ قىلىش تەلىپى. (5) قۇرۇلۇش رايونى ياكى ئورنى ۋە قۇرۇلۇش ئىگىلەيدىغان يەرنى مۆلچەرلەش. (6) ھاۋا ھۈجۇمىدىن مۇداپىئەلىنىش ۋە يەر تەۋرەشنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەلىپى. (7) قۇرۇلۇش مۇددىتى. (8) سېلىنغان مەبلەغنىڭ كونترول سانى. (9) ئەمگەككە قاتنىشىشقا بېكىتىلگەن خادىملارنىڭ كونترول سانى. (10) قۇرۇلۇش پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىن يېتىشى تەلەپ قىلىنغان ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ۋە تېخنىكا سەۋىيىسى ۋەھاكازالار. ئۆزگەرتىپ قۇرىدىغان ۋە كېڭەيتىپ قۇرىدىغان چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى قۇرۇلۇش تۈرلىرى ئىلگىرىكى تۇراقلىق مەبلەغدىن پايدىلىنىش دەرىجىسى ۋە ھازىرقى ئىشلەپچىقىرىشتىكى يوشۇرۇن كۈچلەرنى ئىشقا سېلىش ئەھۋالىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كىچىك تىپتىكى قۇرۇلۇش تۈرلىرىنىڭ پىلانلانغان ۋەزىپە رويخېتىنىڭ مەزمۇنى ئومۇمەن بىرقەدەر ئاددىي بولىدۇ.

پىلانلانغان ۋەزىپە رويخېتىنىڭ پىلان تۈزگۈچى ۋە لايىھىلىگۈچى ئورۇنلار قۇرۇلۇش تۈرىنى ئاساسلىق باشقۇرغۇچى تارماقنىڭ ئۈيۇشتۇرۇشى بىلەن تۈزۈپ چىقىدۇ. چوڭقۇر تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، بىرقانچە خىل لايىھە تۈزۈپ

(4) قۇرۇلۇشنى بىلله ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلى، بۇ قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇن، قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى كارخانا ۋە ئاساسي قۇرۇلۇش نەق مەيدانىغا قاتناشقۇچى باشقا ئورۇنلارنىڭ قۇرۇلۇش مەيدانى قوماندانلىق شتابىنى بىلله قۇرۇپ، قۇرۇلۇشقا بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىپ، كەسپىي ئىشلارنى بىر تۇتاش باشقۇرۇپ، قۇرۇلۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداشقا ئومۇمىيۈزلۈك كاپالەتلىك قىلىشنى كۆرستىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ بەزى چوڭ قۇرۇلۇش تۈرلىرى مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ.

ئاساسي قۇرۇلۇش تەرتىپى ئاساسي قۇرۇلۇش تۈرلىرىنىڭ پۈتكۈل قۇرۇلۇش جەريانىدىكى تۈرلۈك خىزمەتلىرىنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىپى. بۇ تەرتىپ ئاساسي قۇرۇلۇش تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى (جۈملىدىن تەبىئەت قانۇنىيىتى ۋە ئىقتىسادىي قانۇنىيەت) تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئاساسي قۇرۇلۇش گېئولوگىيە، سۇ ئەھۋالى قاتارلىق تەبىئي شەرت - شارائىتىنىڭ ۋە ماددىي - تېخنىكا شارائىتىنىڭ قاتتىق چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ ھەمدە ئۇنى بەلگىلەنگەن ئېھتىياجغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ۋە ئىلمىي ئاساسقا ئىگە بولغان ئومۇمىي گەۋدە لايىھىسى بويىچە ئېلىپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئاساسي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتا، ئالدى بىلەن كارغا يارايدىغان تەقىقاتنى ئېلىپ بېرىپ، پىلان ۋەزىپىسىنى تۈزۈپ چىقىشقا تىرىشىدۇ، قۇرۇلۇش تۈرى بەلگىلەنگەندىن كېيىن، چارلاش، ئورۇنىنى ھېكتىش، لايىھىلەش، قۇرۇلۇشنى باشلاش، پۈتكەن قۇرۇلۇشنى تەكشۈرۈپ ئۆگىكۈزۈۋېلىش قاتارلىقلار تەرتىپ بويىچە ئېلىپ بېرىلىشى لازىم، بۇ ئىشلارنىڭ ئالدىنقى بىر ھالقىسى ئورۇندالمىسا كېيىنكىسىگە تۈتۈش قىلغىلى بولمايدۇ. ئاساسي قۇرۇلۇش تەرتىپىدە چىڭ تۇرۇشتەك باش ئالدىنقى شەرت ئاستىدا، بەزى خىزمەتلەرنى مۇۋاپىق ھالدا كىرەلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىشقا بولىدۇ. لېكىن، ئاساسي قۇرۇلۇش تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىش تەرتىپىگە ھەرگىز خىلاپلىق قىلىشقا بولمايدۇ، مەسىلەن، قۇرۇلۇشتا ئالدىنقى بىر مەزگىللىك خىزمەتنى (قۇرۇلۇشقا كىرىشىشتىن ئىلگىرى ئېلىپ بېرىشقا تېگىشلىك بولغان خىزمەتلەرنى) چوقۇم ئوبدان ئىشلەش لازىم، چارلاش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلماي تۇرۇپ، لايىھە خىزمىتىنى باشلىغىلى بولمايدۇ، لايىھە پۈتمەي تۇرۇپ ئىشنى باشلىغىلى بولمايدۇ، شۇنىڭدەك قۇرۇلۇش پۈتكەندىن كېيىن ئۇنى چوقۇم تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش، ئۆلچەمگە توشقاندىلا ئۇنى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈش، ئىشلىتىشكە ئۆتكۈزۈپ بېرىش شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلارغا ھەرگىز خىلاپلىق قىلىشقا بولمايدۇ. ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە رىئايە قىلىپ، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت بويىچە تۈزۈلگەن ئاساسي قۇرۇلۇش تەرتىپىنى قاتتىق ئىجرا قىلغاندىلا، ئاساسي قۇرۇلۇشنى كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ؛ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە خىلاپلىق قىلىپ، ئىلمىي تەرتىپ بويىچە ئىش قىلىمىغاندا، ئۇنىڭ جاجىسىنى تارتىدىغان گەپ، قۇرۇلۇشنىڭ سۈرئىتى ئويلىغاندەكمۇ تېز بولماي، تاز، ئاستا، ناچار، تېجەشسىز بولۇش ئەھۋالى يۈز بېرىپلا قالماستىن، ھەتتا ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن

ئۆزگەرتىش زۆرۈر تېپىلغاندا، لايىھىنى ئىلگىرى تەستىقلىغان ئورگانىنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزۈش لازىم. دەسلەپكى لايىھە بىلەن قۇرۇلۇشنىڭ تەخمىنچە تى تەستىقتىن ئۆتمەي تۇرۇپ، ئىش باشلاش سىخىمسىنى ئىشلەشكە بولمايدۇ، ئۇسكۇنە ۋە ماتېرىيالارنى تەقسىم قىلىپ بېرىشكە بولمايدۇ.

بارلىق قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ لايىھىلەش، تولۇق تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، بىرقانچە خىل لايىھىنى سېلىشتۇرۇپ، بۇلار ئىچىدىن ئەڭ ياخشىسىنى تاللاش لازىمكى، لايىھە تېجەشلىك، مۇۋاپىق، ئىلغار، سىخىمنا مۇكەممەل، ماتېرىيال تولۇق، ھېسابات ئېنىق، چۈشەندۈرۈش ئوچۇق بولسۇن.

ئاساسي قۇرۇلۇش ئىشىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى

ئاساسي قۇرۇلۇشتىكى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدۇر. ئاساسي قۇرۇلۇشنىڭ پۈتكۈل جەريانىدا، قۇرۇلۇش ئىشىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى مۇھىم بىر باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ قۇرۇلۇش تەييارلىقى، ئۇل ۋە ئاساسى، ئاساسي گەۋدىنىڭ تۈزۈلۈشى، قۇراشتۇرۇش ۋە ئۇسكۇنىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاساسي قۇرۇلۇشنى كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ئېلىپ بېرىشقا بولۇش - بولماسلىقى ناھايىتى زور دەرىجىدە قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ھالقىسىغا باغلىق بولىدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتى شۇنى كۆرسەتكىكى، ئاساسىي قۇرۇلۇش ئىشىنى ئوبدان ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئىشلارنى قىلىش لازىم:

(1) قۇرۇلۇش ئىشىنى ئېلىپ بارىدىغان نەق مەيدانغا بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىشنى كۈچەيتىپ، ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، ئۆزئارا ماسلىشىپ ۋە ھەمكارلىشىپ، بىللە جەڭ قىلىش؛ (2) قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش تەييارلىقىنى ئوبدان قىلىش، تەييارلىقسىز ئۇرۇش قىلماسلىق، ئىشەنچسىز ئۇرۇشنى قىلماسلىق؛ (3) ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىپ، يوقىتىش ئۇرۇشىنى بىر-بىردىن ۋە ئوبدان ئېلىپ بېرىش، بىر قۇرۇلۇشنى تۈگىتىپ بولۇپ، ئاندىن ئەكىنچىسىگە تۈتۇش قىلىش، بىر تۈركۈم قۇرۇلۇشنى پۈتكۈزۈپ بولۇپ ئاندىن ئىككىنچى تۈركۈمگە تۈتۇش قىلىش، سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئۈنۈمىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تېز جارى قىلدۇرۇش؛ (4) سۈپەت باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، قۇرۇلۇش ئىشىنى سىخىما ۋە مۇناسىۋەتلىك تېخنىكا قائىدىسى بويىچە ئىنچىكىلىك بىلەن ئېلىپ بېرىپ، ياخشى ئىشلەش ئاساسىدا كۆپ، تېز ۋە تېجەشلىك ئىشلەشتە چىڭ تۇرۇش؛ (5) تېخنىكا يېڭىلاش ۋە تېخنىكا ئىنقىلابى پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، يېڭى ماتېرىيال، يېڭى ھۈنەر - سەنئەت ۋە يېڭى ئۇسكۇنىگە دائىر بولغان ھەم پىشقان ئىلغار تېخنىكىلارنى ئۆزلۈكسىز قوللىنىپ ۋە ياخشىلاپ، بىناكارلىقنى سانائەتلەشتۈرۈش سەۋىيىسىنى تېزدىن ئۆستۈرۈپ، ئۇنى ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكتىن ئازاد قىلىش، ئەمگەك شارائىتىنى ياخشىلاش، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش تېخنىكىسىنىڭ قىيابتىنى ئۆزلۈكسىز ياخشىلاش؛ (6) «ئىككىگە قاتنىشىش، بىرنى ئۆزگەرتىش ۋە ئۇچنى بىرلەشتۈرۈش» تىن ئىبارەت باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، باشقۇرۇشنىڭ ئىلمىي سەۋىيىسى ۋە تېخنىكا

تۇنۇق كتاب تۈرۈپكىتى www.uyghurkitap.com

چىقىلىدۇ، ئۇلار بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇلۇپ، ياخشىسى تاللاپ ئىشلىتىلىدۇ.

ئاساسىي قۇرۇلۇشنى لايىھىلەش. ئېلىپ بېرىلماقچى بولغان قۇرۇلۇشنى بىر تۇتاش پىلانلاپ، ئۇنىڭ بىر پۈتۈن لايىھىسىنى تۈزۈپ چىقىشنى ۋە مۇناسىپ سخېما ھەم چۈشەندۈرۈشنى ئىشلەپچىقىرىشنى كۆرسىتىدۇ، مەملىكىتىمىزنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشىدا ئۇ پىلان ۋەزىپە رويخېتىدىكى تەلەپكە ئاساسەن تۈزۈپ چىقىلىدۇ، ئۇ — قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشنىڭ ئاساسى. قۇرۇلۇش ۋەزىپىسى بېكىتىلگەندىن كېيىن، ئۇنى لايىھىلەش ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ ئاچقۇچى بولۇپ قالىدۇ، پىلانلانغان قۇرۇلۇشنى كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ھالدا ئېلىپ بارغىلى بولۇش - بولماسلىقتا، ئۇ پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەن ياكى ئىشلىتىشكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندىن كېيىن سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئۈنۈمىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش - قىلدۇرالماسلىقتا لايىھە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى قۇرۇلۇش تۈرلىرى ئومۇمەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ لايىھىلىنىدۇ، يەنى ئۇنىڭ دەسلەپكى لايىھىسى ۋە ئىش باشلاش سخېما لايىھىسى ئىشلەپ چىقىلىدۇ. مۇھىم قۇرۇلۇش تۈرلىرى بىلەن ئالاھىدە قۇرۇلۇش تۈرلىرىدە، ھەرقايسى كەسىپنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئاساسلىق باشقۇرغۇچى تارماقنىڭ قارار قىلىشى بىلەن، دەسلەپكى لايىھە، تېخنىكا لايىھىسى ۋە ئىش باشلاش سخېما لايىھىسى دېگەن ئۈچ باسقۇچلۇق لايىھە ئىشلەپ چىقىلىدۇ. ھەرقايسى باسقۇچتىكى لايىھە پەيدىنپەي چوڭقۇرلىشىش ۋە كونكرېتلاشتۇرۇش جەريانىدىن ئىبارەت بولىدۇ، ئالدىنقى باسقۇچلۇق لايىھە تاماملانغان ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇننىڭ تەستىقىدىن ئۆتكەندىن كېيىن كېيىنكى باسقۇچلۇق لايىھىگە كىرىشكىلى بولىدۇ. دەسلەپكى لايىھىدە، ئومۇمەن، لايىھىلىنىدىغان قۇرۇلۇش تۈرى ئۈستىدە ئاساسىي تېخنىكىلىق قارارنى ئوتتۇرىغا قويۇش، ئاساسىي تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچنى بېكىتىش ۋە قۇرۇلۇشنىڭ تەخمىنچوتىنى ئىشلەپ چىقىش تەلەپ قىلىنىدۇ. تېخنىكا لايىھىسىدە، ئومۇمەن، دەسلەپكى لايىھىدە قوللىنىلىدىغان ھۈنەر - سەنئەت جەريانىنى، ئىمارەتنى ۋە ئۇنىڭ قۇرۇلمىلىرىنى بېكىتىش، ئۈسكۈنىلەرنى تاللاش ۋە ئۇنىڭ سانى، قۇرۇلۇش كۆلىمى ھەم تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچنى توغرىلاش ۋە تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن تەخمىنچوتنى ئىشلەپ چىقىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئىش باشلاش سخېما لايىھىسى ئىش باشلاش ئومۇمىي سخېمىسى ۋە ئىش باشلاشنىڭ تەپسىلىي سخېما لايىھىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ باسقۇچتا خامچوت ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ ۋە ئىشلەپ چىقىلىدۇ.

دۆلەت چوڭ، ئوتتۇرا ۋە كىچىك تىپتىكى ھەر خىل قۇرۇلۇش تۈرلىرىنىڭ لايىھە ھۈججىتىنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاشنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنى بەلگىلىگەن، لايىھە ھۈججىتىنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش تۈزۈمىنى قاتتىق ئىجرا قىلىش لازىم. لايىھە ھۈججىتى تەستىقلانغاندىن كېيىن، پۈتۈن زاۋۇتنىڭ ئومۇمىي تەكشى يۈزىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ئاساسلىق ھۈنەر - سەنئەت جەريانى؛ ئاساسلىق ئۈسكۈنىلىرى، قۇرۇلۇش كۆلىمى، قۇرۇلۇش تۈزۈلمىسى، قۇدۇق - خاڭ ئېچىش، بىخەتەرلىك ۋە ساقلىقنى ساقلاش تەدبىرى، ئومۇمىي تەخمىنچوت قاتارلىق جەھەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىم مەزمۇنلارنى

يەر سېتىۋېلىش خىراجىتى، بىنا، يەرنىڭ كۆكى قاتارلىقلار ئۈچۈن تۆلەپ بېرىلگەن ھەق، ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرىنى تەربىيەلەش خىراجىتى قاتارلىقلارنى) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. نورمال ئەھۋالدا، ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى پۇل بىلەن ئېپادىلەنگەن ئاساسىي قۇرۇلۇش خىزمەت مىقدارى بولۇپ، ئۇ ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ كۆلىمىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئۇنۇمۇېرسال كۆرسەتكۈچ ھېسابلىنىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدا سېلىنىدۇ. ئۇ، ئاساسەن، ئەمگەكچى خەلق جەمئىيەت ئۈچۈن يارىتىلغان پايدىدىن كېلىدۇ. مەبلەغ سېلىشتىكى مەقسەت، ئاساسەن، سوتسىيالىستىك تۈزىلىق مۇلۇكىنى كۆپەيتىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى (ياكى ئۇنۇمى)نى كېڭەيتىش، ياكى ئىلگىرىكى تۈزىلىق مۇلۇك بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى ياخشىلاش، شۇنىڭ بىلەن خەلق ئىگىلىكىنى تېز ۋە ئۇنۇملۇك راۋاجلاندۇرۇپ، مىللىي دارامەتنى ئاشۇرۇپ، دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاشتىن ئىبارەت.

مەملىكىتىمىزدە ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنىدىغان مەبلەغ خامچوت ئىنچىدىكى مەبلەغ ۋە خامچوت تېشىدىكى مەبلەغ دېگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. خامچوت ئىچىدىكى مەبلەغ «دۆلەت مەبلىغى» يەنى دۆلەت خامچوتىدا بىۋاستە ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى دەپ ئاتىلىدۇ. خامچوت تېشىدىكى مەبلەغ ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنىش ئۈچۈن جايلار ۋە كارخانىلار ئۆزلىرى تەييارلىغان مەبلەغنىمۇ كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى كارخانىلار، يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ ئورۇنلىرى جۈغلىغان مەبلەغنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خامچوت ئىچىدىكى مەبلەغ بۇرۇن مالىيەدىن پۇل ئاجرىتىش شەكلى بىلەن سېلىناتتى، ھازىر پەيدىنپەي بانكا قەرز بېرىش شەكلى بىلەن سېلىشقا ئۆزگەرتىلمەكتە. بۇنىڭدىن باشقا، ۋاقىتلىق قولغا كەلتۈرۈپ، يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن ـ تېخنىكىنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇلۇشىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، چەتئەلگە مەبلەغدىن پىلانلىق پايدىلىنىش پۇلى بىلەنمۇ قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلمىدۇ.

سېلىنغان مەبلەغ نورمىسى مەملىكىتىمىزدە ئاساسىي قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى دەرىجىگە بۆلۈپ باشقۇرۇشقا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا سېلىنىدىغان مەبلەغنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى توغرىسىدا بەلگىلىگەن ئۆلچەم. ئۇ مۇھىم قۇرۇلۇش تۈرى بىلەن ئادەتتىكى قۇرۇلۇش تۈرىگە سېلىنىدىغان مەبلەغنىڭ چېكىنى ئايرىشتا قوللىنىلىدۇ. مەيلى يېڭىدىن قۇرۇلىدىغان، ئۆزگەرتىپ قۇرۇلىدىغان، كېڭەيتىپ قۇرۇلىدىغان ياكى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان قۇرۇلۇش تۈرى بولسۇن، ئۇنىڭغا سېلىنىدىغان بارلىق مەبلەغ نورمىدىكى سان بىلەن باراۋەر ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق بولسا، بۇ نورمىدىن يۇقىرى قۇرۇلۇش تۈرى بولىدۇ، ئۇنىڭ لايىھە ۋەزىپە رويخېتىنى مەركەز تەستىقلايدۇ؛ نورمىدىكى ساندىن تۆۋەن بولسا، بۇ نورمىدىن تۆۋەن قۇرۇلۇش تۈرى بولىدۇ، ئۇنىڭ لايىھە ۋەزىپە رويخېتىنى يەرلىك ئورۇنلار دەرىجە بويىچە تەستىقلايدۇ. خەلق ئىگىلىكى ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتلىك بولغان قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى، ئۇنىڭغا سېلىنىدىغان بارلىق مەبلەغ بەلگىلەنگەن

سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈش.

قۇرۇلۇش پۈتكەندىن كېيىن، تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ئىشىنى ۋاقتىدا ئۈيۇشتۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈش ۋە ئىشلىتىشكە ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئىشىنى ۋاقتىدا بېجىرىش لازىم.

ئاساسىي قۇرۇلۇشنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ئاساسي قۇرۇلۇش ئىشىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى، ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ نەتىجىسى ئۈستىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش. مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، بارلىق قۇرۇلۇش تۈرلىرى تەستىقتىن ئۆتكەن لايىھە ھۆججىتىدە بەلگىلەنگەن مەزمۇن بويىچە ئورۇندىلىنىدۇ، سانائەت قۇرۇلۇش تۈرلىرى ئۆلچەمگە لايىق يۈرۈشۈش ئىقتىدارى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى سىناپ كۆرۈلگەندىن كېيىن، ئۆلچەمگە مۇۋاپىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش ھالىتىگە يەتكەنلىكىنى؛ غەيرىي سانائەت قۇرۇلۇشلىرىنىڭ لايىھىدىكى تەلەپ ئۆلچىمىگە تۇشقان ۋە نورمال ئىشلىتىشكە بولىدىغانلىقىنى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىسى بويىچە ۋاقتىدا تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىپ، بۇ تۈراقلىق مۇلۇكلەرنى ئىشلىتىشكە ئۆتكۈزۈپ بېرىش رەسمىيىتىنى بېجىرىش لازىم. تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ۋاقتىدا، دۆلەت ياكى مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەر تەشكىل قىلغان تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ھەيئىتى (ياكى گۇرۇپپىسى) تەستىقتىن ئۆتكەن پىلان ۋەزىپە رويخېتى، دەسلەپكى لايىھە ۋە قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش سخېمىسى شۇنىڭدەك يولغا قويۇلۇۋاتقان قۇرۇلۇش تېخنىكىسى بويىچە تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش قائىدىسى قاتارلىقلارغا ئاساسەن، قۇرۇلۇشنىڭ ئىقتىدارى ۋە سۈپىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈشكە ۋە ئىشلىتىشكە بولىدىغانلىقى ئۈستىدە يەكۈن چىقىرىپ، قېپقالغان مەسىلىلەر ئۈستىدە كونكرېت بىر تەرەپ قىلىش چارىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاساسلىق باشقۇرغۇچى ئورگانغا تەستىقلاتقاندىن كېيىن، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ ئىجرا قىلىشىغا تاپشۇرىدۇ. تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش خىزمىتى ئاخىرلاشقاندا، قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى ئورۇن تېخنىكىغا دائىر ماتېرىياللارنى سىستېمىلىق رەتلەپ، ئىشلەپ چىقارغۇچى ئورۇنلارنىڭ ساقلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇن ماددىي ئەشيالارنى ئېنىقلاپ، قۇرۇلۇشنىڭ پۈتۈن نەقچوتىنى ئىشلەپ چىقىپ، يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلارنىڭ تەكشۈرۈشىگە سۇنىدۇ. ئاساسىي قۇرۇلۇشنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتا جىددىي ۋە ئەستايىدىل بولۇش لازىم، بىپەرۋالىق قىلىشقا بولمايدۇ.

ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى ئاساسي قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىدىغان مەبلەغ، يەنى يېڭىدىن قۇرۇلىدىغان، ئۆزگەرتىپ قۇرۇلىدىغان، كېڭەيتىپ قۇرۇلىدىغان ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدىغان، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولغان ۋە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ھەر خىل تۈراقلىق مۇلۇك ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان مەبلەغ. ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنى تەشكىل قىلىدىغان ئامىللار بىناكارلىق ۋە قۇراشتۇرۇش قۇرۇلۇشى خىراجىتىنى، ئۈسكۈنە، سايمان قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىش خىراجىتىنى ۋە باشقا ئاساسىي قۇرۇلۇش خىراجەتلىرىنى (مەسىلەن، چارلاش - لايىھىلەش خىراجىتى، قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇنلارنىڭ باشقۇرۇش خىراجىتى،

قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتىكى بىر خىل باشقۇرۇش ئۇسۇلى. بۇ، ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىنى تۆۋەنلىتىۋەتمەسلىككە، قۇرۇلۇشنىڭ پۈتۈش مۇددىتىنى كەينىگە سۈرۈۋەتمەسلىككە، ئومۇمىي مەبلەغ نورمىسىدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىككە ۋە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان قۇرۇلۇشلارنىڭ نىسبىتىنى كۆپەيتىۋەتمەسلىككە كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا، دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئاساسي قۇرۇلۇش تۈرلىرىگە كېرەكلىك مەبلەغنى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان ماتېرىيال، ئۇسكۇنە ۋە سەرمايىنى جايلار، تارماقلار يېكى ئورۇنلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، قۇرۇلۇشنىڭ كۆلىمى، سۈپىتى، پۈتكۈزۈش ۋاقتى ۋە سېلىنىدىغان ئومۇمىي مەبلەغ مىقدارى جەھەتتە ھۆددىگە بېرىشنى كۆرسىتىدۇ. ھۆددىگە بېرىش دائىرىسى لايىھىلەش، يەر سېتىۋېلىش، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش، ماتېرىيال ۋە ئۇسكۇنە سېتىۋېلىش، ئىشلەپچىقىرىشقا تەييارلىق قىلىش، قۇرۇلۇشنى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلىتىشتىن تارتىپ، ئىشلىتىشكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەنگە قەدەر بولغان ئىشلارنى ھاۋالە قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شارائىت يار بەرسە، قۇرۇلۇشنى ئومۇمىيۈزلۈك ھۆددىگە بېرىشكە، شارائىت يار بەرمىسە، سېلىش، قۇراشتۇرۇلۇش قۇرۇلۇشى، ئۇسكۇنىلەرنى سېتىۋېلىش قاتارلىق تۈرلەر بويىچە ئايرىپ، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا ھۆددىگە بېرىشكە بولىدۇ. دۆلەت تەستىقلىغان دەسلەپكى لايىھە بىلەن تەخمىنچوت ھۆددىگە بېرىشنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ، خەلق تۇرمۇشىغا كېرەكلىك بىناكارلىق قۇرۇلۇشلىرىدا بولسا ئۆلچەمدىكى لايىھە بىلەن پۈتۈش باھاسى كۆرسەتكۈچىنى ئاساس قىلىشقا بولىدۇ.

ئاساسي قۇرۇلۇشنى ھۆددىگە بەرگەندە، سېتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ بىر تۈتاش پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، مەبلەغدىن تارتىپ ئۇسكۇنىگىچە، بىناكارلىق ماتېرىياللىرىدىن تارتىپ قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش كۈچىگىچە، مۇشۇلارنىڭ ھەممىسىنى ھۆددىگە ئالغۇچى جاي، تارماق ياكى ئورۇن بىر تۈتاش ئىگىلەيدۇ ۋە باشقۇرىدۇ، ھۆددىگە بەرگەندىن ئېشىپ قالغان نەرسىلەر پرىنسىپ جەھەتتە، مۇناسىۋەتلىك جايلار، تارماقلار ياكى ئورۇنلارنىڭ تەستىقلانغان پىلان بويىچە ئىشلىتىشىگە قالدۇرۇلىدۇ، بۇ جايلار، تارماقلار ۋە كارخانىلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاشقا پايدىلىق.

ئاساسي قۇرۇلۇش خامچوتى قىسقارتىپ «قۇرۇلۇش خامچوتى» دېيىلىدۇ. ئۇ مەملىكىتىمىزنىڭ ئاساسي قۇرۇلۇشىدا پىلانلانغان قۇرۇلۇش خىراجىتى تورغىسىدىكى ھۆججەتنى كۆرسىتىدۇ. ئىش ئېلىپ بېرىش پىلانلانغان قۇرۇلۇشنىڭ لايىھە سخېمىسى، ئىزاھاتلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك بولغان تۈرلۈك كۆرسەتكۈچلەر، نورما ۋە ئىش ھەققى ئۆلچىمى، ماتېرىيال، ئۇسكۇنە باھاسى قاتارلىقلارغا ئاساسەن، مۇشۇ قۇرۇلۇشقا كېرەكلىك بولغان ھەممە قۇرۇلۇش خىراجىتى ئۇنىڭدا ئومۇمىيۈزلۈك ھېسابلاپ چىقىلىدۇ، بۇلار ئىچىدە ئاساسلىق بولغىنى بىناكارلىق، قۇراشتۇرۇش قۇرۇلۇشى خىراجىتى بىلەن ئۇسكۇنىلەرنى سېتىۋېلىش خىراجىتى بولۇپ، بىناكارلىق ۋە مەسئولاتىنى قۇراشتۇرۇش باھاسى بىلەن قۇرۇلۇشنىڭ پۈتۈش باھاسى مۇشۇنىڭغا ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ.

قۇرۇلۇش خامچوتى — لايىھە ھۆججىتىنىڭ ئورگانىك تەركىبىي قىسمى. لايىھە

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

نورمىدىكى ئۆلچەمگە يەتمىگەن ھالەتتىمۇ، دۆلەت بېكىتكەندىن كېيىن، نورمىدىن يۇقىرى قۇرۇلۇش تۈرى قاتارىغا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ.

سېلىنىدىغان مەبلەغنىڭ نورمىسى خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئوخشاش بولمىغان مەزگىللەردە ئوخشاش بولمىغان ئورۇنلار بويىچە ئايرىم - ئايرىم بەلگىلىنىدۇ. بىرىنچى بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە پولات - تۆمۈر سانائىتى، ئاپتوموبىل سانائىتىگە سېلىنىدىغان مەبلەغ 10 مىليون يۈەن بولىدۇ، رەڭلىك مېتال سانائىتى ۋە خىمىيە سانائىتىگە سېلىنىدىغان مەبلەغ 6 مىليون يۈەن بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. 1960 - يىلدىن كېيىن، سانائەت ۋە سۇ ئىنشائاتى جەھەتتىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش تۈرىدە مەبلەغنى نورما بويىچە سېلىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، چوڭ، ئوتتۇرا ۋە كىچىك دېگەن ئۆلچەم بويىچە ئايرىلىدىغان ۋە باشقۇرۇلىدىغان بولدى.

ئۆزى تەييارلىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى ئاساسىي قۇرۇلۇشتا دۆلەت خامچوتىدا بىۋاسىتە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىدىن باشقا، جايلار (ئۆلكىلەر، ۋىلايەتلەر، شەھەرلەر، ناھىيىلەر) ۋە كارخانا ئورۇنلىرى ئۆزلىرى تەييارلىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى.

مەملىكىتىمىزدە، ئۆزى تەييارلىغان مەبلەغ بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ بىر تۇتاش پىلانىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۆزى تەييارلىغان مەبلەغ ئادەتتە، ئالدى بىلەن، يېزا ئىگىلىكى، يېزا ئىگىلىكى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان سانائەت شۇنىڭدەك ئىشچى - خىزمەتچىلەر ياتىقى، ئوتتۇرا ۋە باشلانغۇچ مەكتەپ، داۋالاش ئاپپاراتلىرى، سودا - مۇلازىمەت تور نۇقتىلىرى قاتارلىق خەلق تۇرمۇشىغا دائىر پاراۋانلىق مۇئەسسىسلىرى جەھەتتىكى قۇرۇلۇشلارغا ئىشلىتىلىدۇ. دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىسى بويىچە، ئۆزى تەييارلايدىغان مەبلەغنى يەرلىك مالىيەنىڭ ئېشىندىسى، زاپاس مالىيە كۈچىدىن ۋە سودا - سانائەت بېجى قوشۇمچە خىراجىتى، جامائەت ئىشلىرى قوشۇمچە خىراجىتى ھەم ئۆي ئىجارىسى كىرىمى قاتارلىق ھەر خىل مەخسۇس تۈرلەر مەبلىغىدىن شۇنىڭدەك كارخانا ئاساسىي فوندىدىن پىلانلىق ھالدا ئاجرىتىشقا بولىدۇ.

ئۆزى مەبلەغ تەييارلاش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئاساسىي قۇرۇلۇشتا باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ئومۇملاشتۇرۇپ تەڭشەشنى ئوبدان ئېلىپ بېرىش لازىم. ئۆزى تەييارلايدىغان مەبلەغنى توغرا يول بىلەن غەملەش، ئاۋۋال تەييارلاپ ئاندىن ئىشلىتىش لازىم، ئۇنى خالىغانچە باشقا ئىشلار ئۈچۈن يۆتكەپ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. خامچوتتىن كەلگەن مەبلەغنى قانۇنسىز ھالدا يۆتكەپ ئىشلىتىشكىمۇ بولمايدۇ. ئۆزى تەييارلىغان مەبلەغ بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئاساسىي قۇرۇلۇشقا كېرەكلىك ماتېرىيال ۋە ئۈسكۈنىلەرنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش، قۇرۇلۇش كۆلىمىنى ماتېرىيالغا قاراپ ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم، ئىشلەپچىقىرىشتا رېمونتقا كېتىدىغان، يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش ۋە بازارنى تەمىنلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىياللارنى ئىگىلىۋېلىشقا بولمايدۇ.

ئاساسىي قۇرۇلۇشنى ئومۇمىيۈزلۈك ھۆددىگە بېرىش مەملىكىتىمىزنىڭ ئاساسىي

قىممەتنى قوشۇش لازىم.

ئاز پۇل بىلەن كۆپ ئىش قىلىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ سۈرئىتىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، قۇرۇلۇشنىڭ تەننەرخىنى ۋە پۈتۈش باھاسىنى زور كۆچ بىلەن تۆۋەنلىتىش لازىم. قۇرۇلۇشنىڭ تەننەرخىنى ۋە پۈتۈش باھاسىنى تۆۋەنلىتىشنىڭ تۈپ يولى بىناكارلىق ئىلمىنىڭ تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ قۇرۇلۇش لايىھىسىنى ياخشىلاپ، قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىش تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، زامانىۋىلاشقان ئۈيۇشتۇرۇش ۋە باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، بىناكارلىقنى تېزدىن زامانىۋىلاشتۇرۇپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت.

بىناكارلىق خەلق ئىگىلىكىدە بىناكارلىق، قۇراشتۇرۇش قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىجتىمائىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى. ئۇ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى تارماقلار ئېھتىياجلىق بولغان ئىمارەت، قۇرۇلما قاتارلىقلارنى سېلىش ۋە تۈرلۈك ئۇسكۇنە، ئاپپاراتلارنى قۇراشتۇرۇش خىزمىتىنى ئۆتەيدۇ، غەيرىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى تارماقلار ئېھتىياجلىق بولغان ئۆي، ئىنشائات ۋە خەلقنىڭ تۇرار جايلىرىنى سېلىش ۋەزىپىسىنى شۇنىڭدەك يۇقىرىدا ئېيتىلغان قۇرۇلۇشلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان چارلاش ۋە لايىھىلەش ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ.

بىناكارلىق باشقا ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا قارىغاندا تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە: (1) ئۇنىڭ مەھسۇلاتى مەلۇم جايدا يۆتكەلمەي تۇرىدىغان بولغاچقا، ئىشلەپچىقىرىشى كۆچمە خاراكتېردە بولىدۇ، قۇرۇلۇش خادىملىرى ۋە ماشىنىلار قۇرۇلۇش ئوبيېكتى جايلاشقان ئورۇنغىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى بىلەن يۆتكىلىپ تۇرىدۇ؛ (2) ئۇنىڭ مەھسۇلاتى ئوخشاش بولمىغان تارماقلار، ئوخشاش بولمىغان كارخانىلارنىڭ ئىقتىدار جەھەتتىكى تەلىپىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ۋە ئوخشاش بولمىغان يەر شارائىتىنىڭ چەكلىمىسى بىلەن ھەر خىل - ھەر يىلغىزا ۋە مۇرەككەپ بولىدىغانلىقى سەۋەبىدىن، ئىشلەپچىقىرىشى ئادەتتە يەككىلىك خاراكتېردە بولىدۇ، ئۇنى تۈركۈملەپ ئىشلەپ چىقارغىلى بولمايدۇ؛ (3) ئۇنىڭ مەھسۇلاتىنىڭ گەۋدىسى ئالاھىدە يوغان، ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ئالاھىدە كۆپ بولىدىغانلىقى سەۋەبىدىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى ئۇزۇن بولىدۇ، خېلى ئۇزاق ۋاقىتقىچە زور مىقداردىكى ئەمگەك ۋە مەبلەغنى توتۇپ تۇرىدۇ. بىناكارلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ بۇ تېخنىكىلىق ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىكلىرى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ باشقۇرۇلۇشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان پايدىسىز تەسىرلەرنى سانائەتلەشكەن قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئارقىلىق تىمكانىيەتنىڭ بارىچە تۆگىتىش كېرەك.

كاپىتالىزمنىڭ بىرقەدەر ئىلگىرىكى باسقۇچىدا، بىناكارلىقتا ئومۇمەن ھۆددىگە بېرىش ئۇسۇلى بىلەن قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىلاتتى، قۇرۇلۇشنىڭ ئىگىسى ھۆددىگە ئالغۇچىغا مۇددەت بويىچە پۇل بېرىپ تۇراتتى. كاپىتالىزم بىرقەدەر تەرەققىي قىلغاندىن كېيىن، كاپىتالىنىڭ جۇغلىنىشى، مەركەزلىشىشى ۋە ئامانەت - قەرز تۈزۈمىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، كاپىتالىستىك بىناكارلىقنىڭ خېلى بىر قىسمى بازار ئۈچۈن

دەرىجىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، خامچوت ھۆججىتى مۇكەممەل ۋە ئاددىي دەپ ئايرىلىدۇ: دەسلەپكى لايىھىلەش باسقۇچىدا خامراق بولغان تەخمىنچوت تۈزۈپ چىقىلىدۇ؛ قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش سىخېمىسىنى ئىشلەش باسقۇچىغا بارغاندا بولسا، بىرقەدەر مۇكەممەل خامچوت تۈزۈپ چىقىلىدۇ.

قۇرۇلۇش خامچوتى دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشقا سېلىنىدىغان مەبلەغنى تىزگىنلەش، پۇل ئاجرىتىپ بېرىشتىكى ئاساسى، شۇنداقلا قۇرۇلۇش پۇلى ھېسابات-تىنى بوغۇشتىكى ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ — لايىھىلەش گۇۋاھى ئورۇنلىنىڭ لايىھە ئۇسخىسىنى تېخنىكا ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن تەھلىل قىلىشى ھەم سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشىدىكى مۇھىم ماتېرىيال، شۇنداقلا قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغۇچى ئورۇنلىنىڭ قۇرۇلۇش ئىشىنى ئۈيۇشتۇرۇش، ماتېرىيال ۋە ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش ھەم ئىقتىسادىي ھېسابات قىلىشتىكى ئاساسى، بۇ پۈتكۈل ئاساسىي قۇرۇلۇش خىزمىتىنىڭ ھەرقايسى ھالقىلىرى ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

قۇرۇلۇشنىڭ پۈتۈش باھاسى قۇرۇلۇش قىممىتىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، مەلۇم قۇرۇلۇشنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن قىلىنغان خىراجەتنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ بىناكارلىق ـ قۇراشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ خىراجىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۈسكۈنە، قورال ـ سايمان سېتىۋېلىش خىراجىتى ۋە باشقا خىراجەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قۇرۇلۇشنىڭ پۈتۈش باھاسىدا، ئۈسكۈنە ۋە قورال ـ سايمان قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىش يېڭى قىممەت ياراتمايدۇ، لېكىن بىناكارلىق ۋە قۇراشتۇرۇش خىزمىتى بولسا قىممەت يارىتىدىغان بىر خىل ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىناكارلىق ۋە قۇراشتۇرۇش قۇرۇلۇشنىڭ قىممىتى تۆۋەندىكى ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ: (1) سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى (بۇيۇملاشقان ئەمگەك)نىڭ قىممىتى؛ (2) ئىشلەپ چىقارغۇچى ئۆزىنىڭ ئەمگىكى ئۈچۈن يارىتىلغان قىممەت، يەنى يېڭىدىن يارىتىلغان قىممەت ئىچىدىكى ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ ئىش ھەققى قىسمى؛ (3) ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ جەمئىيەت ئۈچۈن قىلغان ئەمگىكى يارىتىقان قىممەت. ئالدىنقى ئىككى قىسمى قۇرۇلۇشنىڭ تەننەرخى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، بۇنىڭ خامچوتتىكى باھا بويىچە ھېسابلانغىنى «خامچوتتىكى تەننەرخ» دېيىلىدۇ، ئەمەلىي قىلىنغان چىقىم بويىچە ھېسابلانغىنى «ئەمەلىي تەننەرخ» دېيىلىدۇ. دۆلەتكە تاپشۇرۇلىدىغان باجنى چىقىرىۋەتكەندە، كېيىنكى قىسمى بىناكارلىق ۋە قۇراشتۇرۇش كارخانىلىرىنىڭ پايدىسى بولۇش كېرەك. لېكىن مەملىكىتىمىزنىڭ 1959 ـ يىلدىكى بەلگىلىمىسى بويىچە، بىناكارلىق ۋە قۇراشتۇرۇش كارخانىلىرىنىڭ پايدىسى خامچوتتىكى تەننەرخنى تۆۋەنلەتمەستىلا كېلىدۇ، يەنى ئەمەلىي تەننەرخنىڭ خامچوتتىكى تەننەرختىن تۆۋەن قىسمى بولىدۇ. بۇنداق بولغاندا، قۇرۇلۇشنىڭ پۈتۈش باھاسىدا كۆرسىتىلگىنى قۇرۇلۇشنىڭ ھەممە قىممىتى بولماستىن، بەلكى خامچوتتىكى تەننەرخنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن بىر قىسىم قۇرۇلۇشنىڭ پۈتۈش ھادىسىدىنلا ئىبارەت بولىدۇ. مىللىي دارامەتنى ھېسابلىغاندا، ئۇنىڭغا بىناكارلىق ۋە قۇراشتۇرۇش ئىشچىلىرىنىڭ جەمئىيەت ئۈچۈن قىلغان ئەمگىكى يارىتقان بىر قىسىم

پىلانلاپ تەڭ ئېتىبار بېرىپ، ئۇلارنى بىر - بىرىگە زىچ ماسلاشتۇرۇپ، بىناكارلىق ئىشىنى مۇقىم ۋە يۇقىرى سۈرئەت بىلەن ئېلىپ بارىدىغان سانائەتلەشكەن ئۇسۇلنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشكە تىرىشىدۇ.

بىناكارلىقنى سانائەتلەشتۈرۈش سانائەتتە ئىلغار مەملىكەتلەردە ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدىغان ۋە زامانىۋىلاشقان قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلىدۇر. ئۇنىڭدا بىناكارلىق مەھسۇلاتىنىڭ يۆتكىگىلى بولماسلىق، گەۋدىسى يوغان بولۇش، ئىشلەپچىقىرىشى كۆچمە خاراكتېردە بولۇش، يەككىلىك خاراكتېردە بولۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى ئۇزۇن بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ زامانىۋىلاشقان قۇرۇلۇشقا كەلتۈرىدىغان پايدىسىز تەسىرىنى ئەڭ زور دەرىجىدە تۆگىتىپ، بىناكارلىقنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئۆستۈرۈپ، بىناكارلىقنىڭ زامانىۋىلىشىشنى تېزلەتكىلى بولىدۇ.

بىناكارلىقنى زامانىۋىلاشتۇرۇش بىناكارلىقنى زامانىۋى پەن - تېخنىكا، ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى بىلەن قوراللاندۇرۇشنى ۋە ئىلغار، ئىلمىي ئۇسۇل بىلەن باشقۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ. بىناكارلىق كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بېرىش، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن مۇھىم ماددىي ئاساس ھازىرلاپ بېرىدۇ، بىناكارلىقنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇلۇشى يېڭا ئىگىلىكى، سانائەت، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇلۇش سۈرئىتى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. بىناكارلىقنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا، ماشىنا ئىشلەتكىلى بولىدىغانلىكى يەردە ماشىنلاشتۇرۇشنى ئومۇمىيۈزلۈك ئىشقا ئاشۇرۇپ، چارلاش، لايىھىلەش، قۇرۇلما - سەپلىمىلەرنى ئىشلەش ۋە بۇلارنى توشۇشتىن تارتىپ قۇرۇلۇشنى سېلىش ۋە قۇراشتۇرۇش قىسمىچە بولغان ئاساسىي جەريانىنى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ماشىنلاشتۇرۇش ۋە ئاپتوماتلاشتۇرۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. ھەر خىل ئىقتىدارلىكى ئۆي - ئىمارەتلەرنى سانائەت مەھسۇلاتى قىلىپ ئايرىم - ئايرىم ھالدا بىرلىككە كەلگەن قۇرۇلما سىستېمىسى ۋە ئۆلچەملەشتۈرۈلگەن قۇرۇلما - سەپلىمىلەرنى ئىشلىتىپ، قۇرۇلما - سەپلىمىلەرنى ئۆلچەملىك، سىستېمىلىق ۋە ھەممە يەرگە باب كېلىدىغان قىلىپ، ئۇلارنى ئوخشاش بولمىغان ئىقتىدارلىكى ئۆي - ئىمارەتلەردە ئالماشتۇرۇپ ئىشلەتكىلى بولىدىغان ۋە ھەممە يەرگە يارايدىغان قىلىپ، بىناكارلىق مەھسۇلاتىنى يەككە ئىشلەپ چىقىرىدىغان قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش كېرەك. مەملىكىتىمىزنىڭ مول تەبىئىي بايلىقلىرىدىن ۋە ئۇزلۇكسىز كۆپپىۋاتقان سانائەت داشقالىلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، چىداملىق، يېنىك، يۇقىرى ئۈنۈملۈك بولغان يېڭى تېپتىكى بىناكارلىق ماتېرىيالىرى ۋە يېڭى تېپتىكى قۇرۇلما - سەپلىمىلەرنى يۇقىرى سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرۇپ، بىناكارلىقىغا كېرەكلىك سۇلياۋ، بىرىكمە كاۋچۇك ۋە بىرىكمە تالالارنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، مەملىكىتىمىزنىڭ بايلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولغان يېڭى ماتېرىيال، يېڭى قۇرۇلما - سەپلىمىلەرنى ۋە يېڭى قۇرۇلما سىستېمىسىنى يارىتىش بىلەن، بىناكارلىقنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ماددىي ئاساسىنى كۈچەيتىش لازىم. بىناكارلىق پەن -

قاتار كەتكەن ئۆي - ئىمارەت ۋە كوچا - ۋەستىلەرنى سەپتىشتىن ئىبارەت بولدى.

كونا جۇڭگودا بىناكارلىق ئىنتايىن ئارقىدا قالغانىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىناكارلىق ئىشلىرى خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. بىرنەچچە بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتا غايەت زور ئاساسىي قۇرۇلۇش ۋەزىپىلىرىنى ئۈستىگە ئېلىپ، زور تۈركۈمدىكى زاۋۇت، كان، كارخانىلار ۋە تۆمۈريول، كۆۋرۈكلەرنى شۇنىڭدەك خەلققە كېرەكلىك تۇرلۇك ئىمارەتلەرنى سالدى. بىناكارلىق «ماشىنىلاشقان يېرىم سانائەت تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم شەرتلىرىدىن بىرى.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 479 - بەت) مەملىكىتىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىكى، سانائىتى، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن - تېخنىكىسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئوبيېكتىپ ئىمكانىيەت ۋە شارائىتقا قاراپ، بىناكارلىقنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تېز تەرەققىي قىلدۇرۇش كېرەك.

بىناكارلىقنى سانائەتلەشتۇرۇش يېرىم سانائەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، بىناكارلىق پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي تەلىپى بىناكارلىقنى ئۆلچەملەشتۈرۈش (يەنى لايىھىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش)، قۇرۇلما ۋە سەپلىمەلەر ئىشلەپچىقىرىشىنى زاۋۇتلاشتۇرۇش، قۇرۇلۇش ئىشىنى ماشىنىلاشتۇرۇش ۋە يېرىم سانائەتنى باشقۇرۇش ئۇسۇلى بويىچە ئۇيۇشتۇرۇش - باشقۇرۇشنى ئىلمىيلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت. بىناكارلىقنى ئۆلچەملەشتۈرۈش بىناكارلىقنى زاۋۇتلاشتۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى، ئۇنىڭدا ھەر خىل ئۆي - ئىمارەتلەر، بولۇپمۇ سانائى كۆپ، دائىرىسى كەڭ بولغان تۇرالغۇ جاي قۇرۇلۇشلىرى، خەلق تۇرمۇشىغا كېرەكلىك ئادەتتىكى باشقا ئىمارەتلەر ۋە سانائەتتىكە كېرەكلىك ئادەتتىكى قۇرۇلۇشلار سانائەت مەھسۇلاتى ھېسابلىنىدۇ، بىرلىككە كەلگەن قۇرۇلما - سىستېمىسى ۋە ئۆلچەملەشتۈرۈلگەن قۇرۇلما - سەپلىمەلەر ھەر جاينىڭ شارائىتىغا قاراپ ئىش كۆرگەن ھالدا ئايرىم - ئايرىم ھالدا قوللىنىلىپ، تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان جەريانىنى كەڭ - كۆلەمدە تەتبىق قىلىش ئارقىلىق ئۆي - ئىمارەت سېلىشقا يول ئېچىلىدۇ، مەخسۇس زاۋۇتنىڭ ئۆلچەملەشتۈرۈلگەن قۇرۇلما - سەپلىمەلەرنى زور تۈركۈمدە ئىشلەپچىقىرىشى ئۇچۇن شەرت - شارائىت يارىتىلىدۇ. بىناكارلىقنى سانائەتلەشتۈرۈشنىڭ مەركىزى ماشىنىلاشتۇرۇش، مەيلى ئالدىن تەييارلانغان قۇرۇلمىلارنى قۇراشتۇرۇشتا ياكى بېتوننى نەق مەيدانداً ئۇدۇللۇقۇق قويۇشتا بولسۇن، قۇرۇلۇش ئىشىنى ماشىنىلاشتۇرۇپ، ئۇزلۇكسىز تۈردە يېڭى ماتېرىيال، يېڭى ھۈنەر - سەنئەت ۋە يېڭى قۇرۇلۇش تېخنىكىسىنى قوللىنىپ، يەككە ماشىنىلارنى ئىشلىتىشتىن ئومۇمىيۈزلۈك ماشىنا ئىشلىتىش ۋە ئاپتوماتلاشتۇرۇش يۆنىلىشىگە قاراپ تەرەققىي قىلىشقا تىرىشىدۇ. ئۇيۇشتۇرۇش - باشقۇرۇشنى ئىلمىيلەشتۈرۈشتە، ھازىرقى زامان ماتېماتىكىلىق ئۇسۇل ۋە ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ، پىلانلاش، لايىھىلەش، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ۋە باشقۇرۇش ئىشلىرىنى بىر گەۋدە قىلىپ، پۈتكۈل قۇرۇلۇش جەريانىنىڭ ھەرقايسى ھالقىلىرىنى ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرۈپ، بىر تۇتاش

كۆرستىدۇ، بۇ ــ مەملىكتىمىزنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانىدا ۋە ستاتىستىكا خىزمىتىدە ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل قىممەت كۆرسەتكۈچى. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى ئۇزۇن بولغانلىقتىن، كۆپ چاغلاردا، مەلۇم ساندىكى پۈتمىگەن قۇرۇلۇش يا سلىش جەريانىدا تۇرىدۇ، تۇراقلىق مۇلۇك جەھەتتىكى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپ چىقىرىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا بۇنىڭدىن خالىي بولغىلى بولمايدۇ. ئەگەر قۇرۇلۇش داۋامىدا باشقۇرۇشنىڭ مۇۋاپىق بولماسلىقى، كۈچنىڭ چېچىلىپ كېتىشى، ئىش مۇددىتىنىڭ ئۇزىرىپ كېتىشى سەۋەبىدىن، پۈتمىگەن قۇرۇلۇشلار نورمال ساندىن ئېشىپ كەتسە، ھەتتا قۇرۇلۇشنى ئۇزاقتىچە ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرگىلى بولمىسا، ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ، مالىيە كۈچى توختاپ بېسىلىپ قېلىش ئەھۋالى يۈز بېرىپ، خەلق ئىگىلىكى زىيانغا ئۇچرىتىپ قويىدۇ. ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، پۈتمىگەن قۇرۇلۇشنىڭ مىقدارىنى مۇۋاپىق دەرىجىدە ئازايتىپ، قۇرۇلۇش مۇددىتىنى قىسقارتىش، شۇنىڭ بىلەن مەلۇم مىقداردىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ تېخىمۇ كۆپ تۇراقلىق مۇلۇكنى مۇمكىنقەدەر تېز پۈتتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرەلەيدىغان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە ئىجرا قىلىش ۋاقتىدا، ئادەم كۈچى بىلەن مەبلەغنى ئالدى بىلەن نۇقتىلىق قۇرۇلۇشقا ۋە پىلانداكى كۆرسىتىلگەن مۇددەت ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلىدىغان قۇرۇلۇشقا مەركەزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىپ، نۇقتىلىق قۇرۇلۇشقا، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلىدىغان قۇرۇلۇشقا كاپالەتلىك قىلىش بولىدۇ، ئۇ پۈتمىگەن باسقۇچتا تۇرغان بولىدۇ.

پۈتمىگەن قۇرۇلۇش يا سلىش ئۇستىدە كېتىۋاتقان، پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشمىگەن قۇرۇلۇش. مەسىلەن، بەزى يەككە قۇرۇلۇشلاردا ئۈسكۈنىلەر سېتىۋېلىنغان، بىناكارلىق ۋە قۇراشتۇرۇش ئىش مىقدارى مەلۇم دەرىجىدە ئورۇندالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئىش تېخى پۈتۈنلەي تۈگىمىگەنلىكتىن، ئۇنى ئىشلىتىشكە تېخى ئۆتكۈزۈپ بەرگىلى

تېخنىكىسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ماسلاشقان هالدا، يەنە بىناكارلىقتىكى ئۈيۇشتۇرۇش - باشقۇرۇش ئىشىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئۈيۇشتۇرۇش - باشقۇرۇشنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئېلېكترونلۇق هېسابلاش ماشىنىسىنى ئومۇملاشتۇرۇشنى، هازىرقى زامان ماتېماتىكىسىنى ئومۇميۈزلۈك تەتبىق قىلىشنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئامىللىرىنى ئىلمىي يوسۇندا ئۈيۇشتۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ بىناكارلىق ئىشلىرىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن، چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار پەن - تېخنىكىسىنى ئۆگىنىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ قۇرۇلۇش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىنى قوبۇل قىلىشقا ۋە تەرىشىپ يېڭىلىق يارىتىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ بايلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە بىرلەشتۈرگەن هالدا، بىناكارلىقنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ يولىنى ئېچىش لازىم. بىناكارلىقنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئارقىلىق، بىناكارلىقنىڭ ئاساسىي مەھسۇلاتىنى ياساش مىقدارى، ياساش ۋاقتى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى، خام ئەشيا ۋە ماتېرىيال، ئېنېرگىيە سەرپىياتى قاتارلىقلارغا دائىر تېخنىكا ۋە ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ جەهەتتە دۇنياۋى ئىلغار سەۋىيىگە يەتكۈزۈش يولىدا ئۈنۈملۈك ئاشۇرۇۋېتىش لازىم.

بىناكارلىقتىكى ئىش مىقدارى

بىناكارلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ئومۇمىي خىراجىتى، ئۇ - مەملىكىتىمىزنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانىدا ۋە ستاتىستىكا خىزمىتىدە ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل قىسمەت كۆرسەتكۈچى. بىناكارلىقتىكى ئىش مىقدارى خاملىقى ئاھالە بويىچە هېسابلىنىدۇ، ئۇ هەر خىل ئۆي - ئىمارەتلەر (مەسىلەن، زاۋۇت بىناسى، ئىسكىلات، ياتاق قاتارلىقلار) ۋە قۇرۇلمىلار (مەسىلەن، كان قۇدۇقى، كۆۋرۈك، تۆمۈر يول قاتارلىقلار)نىڭ قۇرۇلۇش خىراجىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، شۇنداقلا قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلىدىغان يەردە قۇرۇلۇش ئورنىنى تەييارلاش، كونا ئۆي - ئىمارەتلەرنى چېقىش، قۇرۇلۇش پۈتكەندىن كېيىن ئۇ يەرنى تازىلاش ۋە كۆكەرتىش خىزمىتى قاتارلىقلارنىڭ هەممە خىراجىتىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بىناكارلىقتىكى ئىش مىقدارى قىممەت بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، ئۇلار ئوخشاش خاراكتېردە بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ بىلەن هەر خىل بىناكارلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىلىش قىممىتىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا بولىدۇ، ئۇ هېسابلاشقا ۋە سېلىشتۇرۇشقا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ كەمچىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا ئورۇنداليغان ئىش مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى قىلىنغان چىقىمنىڭ ئاز - كۆپلۈكى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، شۇ سەۋەبتىن بىناكارلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ئەمەلىي سۈرئىتىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. بىناكارلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ئەمەلىي ئەهۋالىنى كونكرېت ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن، يەنە بىناكارلىق قۇرۇلۇشى مىقدارى دېگەن بۇ ئەمەلىي نەرسە كۆرسەتكۈچى (مەسىلەن، بېتوننىڭ قانچە كۇب مېتر، قۇرۇلۇش هەجمىنىڭ قانچە كۋادرات مېتر ئىكەنلىكى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار)نى قوشۇمچە قىلىپ، ئىككىسىنى بىرلەشتۈرۈپ قوللىنىش لازىم.

ئۈسكۈنىلەرنى قۇراشتۇرۇش ئىش مىقدارى ئۈسكۈنىلەرنى قۇراشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئومۇمىي خىراجىتىنى

تېلېۋىزور ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى مۇنچە دانە تېلېۋىزور دېگەنگە ئوخشاش). سانائەت خاراكتېرىدە بولمىغان قۇرۇلۇش بىۋاستە هالدا مەھسۇلات ئىشلەپ چىقارمايدۇ، بەلكى مەلۇم كەسىپنى ئۇنۇمنى جارى قىلدۇرىدۇ، ئۇ پۈتكەندىن كېيىن يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان قۇرۇلۇش ئۇنۇمى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، مەسىلەن، يېڭىدىن مۇنچە كىلومېتر تۆمۈريولغا رېلىس ياتقۇزۇلىدۇ دېگەنگە ئوخشاش. يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى (ياكى ئۇنۇمى) ئاساسىي قۇرۇلۇش خىزمىتىنىڭ بىۋاستە نەتىجىسى، ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئاساسىي كۆرسەتكۈچ بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

ئاساسىي قۇرۇلۇشتا يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى (ياكى ئۇنۇمى)-نىڭ ئېشىشى ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېڭىيىش دەرىجىسىنىڭ مۇهىم بەلگىسى. هازىرقى كارخانىلارنىڭ يۇشۇرۇن كۈچلىرىنى ئىشقا سېلىش يولى بىلەن ئاشۇرۇلغان ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى (ياكى ئۇنۇمى) بىلەن ئاساسىي قۇرۇلۇشتا يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى (ياكى ئۇنۇمى) نى قوشقاندا، خەلق ئىگىلىكى پىلانىدا بەلگىلەنگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنىڭ ئېشىش ئېهتىياجىنى قاندۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلالايدىغان بولۇشى كېرەك. ئاساسىي قۇرۇلۇشتا يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى (ياكى ئۇنۇمى) ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش پىلانىنى ئورۇندىغىلى بولۇش - بولماسلىقىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇهىم ئامىل، شۇنداقلا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ يېراق كەلگۈسىدىكى ئۆسۈش سۈرئىتىنى هەل قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇهىم ئامىل.

يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان تۇراقلىق مۇلۇك «ئىشلىتىشكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن تۇراقلىق مۇلۇك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئاساسىي قۇرۇلۇش ئارقىلىق پۈتكەندىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈش ئۈچۈن ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن يېڭى تۇراقلىق مۇلۇكنى كۆرسىتىدۇ. مەلۇم مەزگىل ئىچىدە، مەبلەغ سېلىش بىلەن يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان كېرەككە كېلىدىغان تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ مىقدارى ئاساسىي قۇرۇلۇش خىزمىتىنىڭ بىۋاستە نەتىجىسىنى كۆرسىتىدۇ.

يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئومۇمىي نەرسە شەكلى كۆپ خىل بولىدۇ، ئۇلارنىڭ قىممىتىنى پۈل شەكلى بىلەن ئومۇملاشتۇرۇپ ئىپادىلەشكە بولىدۇ. مەبلەغ سېلىش بىلەن يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ قىممىتى قۇرۇلۇش باشلانغاندىن تارتىپ تاكى قۇرۇلۇش تۈگىگىچە بولغان بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش قۇرۇلۇشنىڭ قىممىتىنى، ئۈسكۈنە، قورال - سايمان، ئەسۋابلارنى سېتىۋېلىش خراجىتىنى ۋە باشقا خراجەتلەر (مەسىلەن، قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇننىڭ باشقۇرۇش خراجىتى، چارلاش - لايىهىلەش خراجىتى، يەر سېتىۋېلىش ۋە ئۆي - ئىمارەتنى كۆچۈرۈش، يەرنىڭ كۆكىنى تۆلەش ئۈچۈن قىلىنغان خراجەت قاتارلىقلار)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى خادىملارنى تەربىيىلەش ۋە قۇرۇلۇش ئورگانلىرىنى يۆتكەش خراجىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ.

يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ

لازىم، بۇ — پۈتمىگەن قۇرۇلۇش مىقدارىنى ئازايتىش ۋە قۇرۇلۇشنىڭ پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلۈشىنى تېزلىتىشنىڭ مۇھىم يولى.

لايىھەددىكى ئىقتىدار قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى لايىھىلەش ۋاقتىدا ئۇنىڭ نورمال ئەھۋال ئاستىدا يېتىشى ئۈچۈن بەلگىلەنگەن ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى. مەسىلەن، 500 مىليون كۇب مېتر سۇ سىغدۇرغان سۇ ئامبىرى، يىلىغا 6 مىليون تونىنا پولات ئىشلەپ چىقىرىدىغان پولات زاۋۇتىغا ئوخشاش. مەملىكىتىمىزدە تۈرلۈك قۇرۇلۇشلارنىڭ لايىھەددىكى ئىقتىدارى دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇش تەلىپىگە ۋە تېخنىكا شارائىتىغا ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ. لايىھىلىگۈچى ئورۇن دۆلەت چوشۇرگەن پىلان ۋەزىپە رۇيخېتىدە بەلگىلەنگەن قۇرۇلۇشنىڭ خاراكتېرى ۋە كۆلىمى، مەھسۇلات لايىھىسى، مۆلچەرلەنگەن مەبلەغ، قۇرۇلۇش مۇددىتى قاتارلىق مەزمۇنلارغا ئاساسەن، قۇرۇلماقچى بولغان بۇ قۇرۇلۇشنىڭ قايسى سېخلاردىن، ئىسكىلات ۋە باشقا قۇرۇلمىلاردىن تەركىب تاپقانلىقىنى بەلگىلەيدۇ، ھەرقايسى سېخنى قانداق ھۇنەر — سەنئەت ئۇسۇلى ۋە ئۇسكۇنىلەرنىڭ قوللىنىلىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ. ھەرقايسى سېخ، ئىسكىلات قاتارلىقلارنىڭ ئېچىكى تېخنىكا شارائىتىنى ئومۇمىي تەكشۈرۈلۈشتۈرۈپ، ھەرقايسى سېخنىڭ لايىھەددىكى ئىقتىدارىنى تېپىپ چىقىدۇ؛ ھەرقايسى سېخنىڭ لايىھەددىكى ئىقتىدارىنى ئومۇمىي تەكشۈرۈلۈشتۈرۈپ، شۇ قۇرۇلۇشنىڭ لايىھەددىكى ئىقتىدارىنى تېپىپ چىقىدۇ.

لايىھەددىكى ئىقتىدار بىلەن ئەمەلىيەتتىكى ئىقتىدار ئوخشىمايدۇ، لايىھەددىكى ئىقتىدار قۇرۇلماقچى بولغان قۇرۇلۇشنىڭ لايىھىلەش ۋاقتىدا بەلگىلىنىدۇ، ئەمەلىيەتتىكى ئىقتىدار بولسا قۇرۇلۇش پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەندىن كېيىن ئەمەلىيەتتە يەتكەن ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى بولىدۇ.

ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ يېڭى پۈتكەن قۇرۇلۇشنى ئىشلىتىش ئۈچۈن ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇش جەريانى كېرەك بولىدىغانلىقى ياكى لايىھىلەش ۋاقتىدا كەلگۈسىدىكى ئەھۋال ئۇستىدە قىلىنغان مۆلچەرنىڭ كېيىنكى ئەمەلىي ئەھۋالغا ئوخشىمايقېلىش سەۋەبىدىن، لايىھەددىكى ئىقتىدار بىلەن ئەمەلىيەتتىكى ئىقتىدار كۆپ چاغلاردا ئوخشاش بولۇپ چىقمايدۇ.

لايىھەددىكى ئىقتىدارنى ئۆلچەش بىرلىكى قۇرۇلۇشنىڭ رولى ۋە خاراكتېرىگە قاراپ ئوخشاش بولمايدۇ، مەسىلەن، ئېلېكتر ئىستانسىسىدا دۆنگاتېلىنىڭ سىغىمچانلىقى — كىلوۋات بىرلىك قىلىنىدۇ، ياغاچ ماتېرىيال لارنى پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىدا بىر يىلدا قانچە كۇب مېتر ياغاچنى پىششىقلاپ ئىشلەش بىرلىك قىلىنىدۇ، پولات ـ تۆمۈر زاۋۇتىدا بىر يىلدا ئىشلەپچىقىرىلغان پولات ـ تۆمۈرنىڭ تونىنا سانى بىرلىك قىلىنىدۇ.

ئاساسىي قۇرۇلۇشتا يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى (ياكى ئۇنۇمى) ئاساسىي قۇرۇلۇش ئارقىلىق پۈتكۈزۈلگەن ۋە ئىشلەتكۈچى ئورۇنغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان لايىھەددىكى ئىقتىدار. سانائەت خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇش پۈتكەندىن كېيىن يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ لايىھە بويىچە ئىشلەپ چىقىرالايدىغان مەلۇم مەھسۇلات مىقدارى (ئادەتتە يىللىق مەھسۇلات مىقدارى بىلەن كۆرسىتىلىدۇ، مەسىلەن، يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان

بىلەن، ئاساسي قۇرۇلۇش خەلق ئىگىلىكى ئۇچۇن قۇرغان زاۋۇت، كان قۇدۇقى، ئۆمۈر يول، دېھقانچىلىق مەيدانى، تۇرار جاي قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولغان ۋە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان تۇراقلىق مۇلۇكلەردە بەۋاستە گەۋدىلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى تۇراقلىق مۇلۇك سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى، شۇنداقلا خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنىڭ ماددىي ئاساسى؛ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان تۇراقلىق مۇلۇك بولسا خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى بەۋاستە قاندۇرىدۇ. دېمەك، ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئۇنۇمى، ئاخىرقى ھېسابتا، مۇقەررەر ھالدا مەلۇم مىقداردىكى ئاساسي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە خەلقنىڭ ماددىي، مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش جەھەتتە ئېرىشكەن ئۇنۇمى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئاساسي قۇرۇلۇش مەبلىغى ئۇنۇمىنىڭ ئۆسۈشى ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ تېجەپ قېلىنغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ نىسبەتەن ئېيتقاندا ئەڭ زور ئىقتىسادىي ئۇنۇم ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تېجەپ سېلىنغان مەبلەغ بىلەن، مۇمكىن قەدەر تېز ۋاقىت ئىچىدە، مۇمكىنقەدەر كۆپ ۋە ياخشى تۇراقلىق مۇلۇكنى قۇرۇپ چىقىپ، مۇمكىنقەدەر زور ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ياكى ئۇنۇمنى شەكىللەندۈرگەن ۋە ئۇنى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈشكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەندىن كېيىن، ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنى كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ھالدا ئاشۇرۇپ، مىللىي دارامەتنى كۆپەيتىپ، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى ئەڭ زور دەرىجىدە قاندۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىشتىن ئىبارەت.

ئاساسي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئۇنۇمىنى ئۆلچەش ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىشتە، بىر قاتار كۆرسەتكۈچلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش لازىم. ئادەتتە، يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى، يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان تۇراقلىق مۇلۇك، قۇرۇلۇش مۇددىتى، قۇرۇلۇش سۈپىتى، ماتېرىيال سەرپىياتى، قۇرۇلۇشنىڭ پۈتۈش باھاسى، تۇراقلىق مۇلۇكنى ئىشلىتىش كۈنىپقىتسېنتى، قۇرۇلۇش پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ لايىھىدىكى ئىقتىدارىغا پۈتكەن ۋاقتى ۋە سېلىنغان مەبلەغنى ئۆندۈرۈۋېلىشنىڭ يىل چەكلىمىسى قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەر قوللىنىلىدۇ.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئايرىم قۇرۇلۇش تۈرىگە سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئۇنۇمىگە ئەھمىيەت بېرىپلا قالماستىن، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسي قۇرۇلۇشى ئۈچۈن سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئۇنۇمىگىمۇ ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك، پۈتۈن جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇشنىڭ ئورتاق مەقسىتى دۆلەتنى بىر تۇتاش پىلان تۈزۈپە قۇرۇلۇش كۆلىمىنى، مەبلەغ سېلىش نىشانىنى ۋە قۇرۇلۇشلارنىڭ جايلىشىشىنى مۇۋاپىق بېكىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ، بۇ ھال پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىدىكى ئاساسي قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغنىڭ

قىممىتى پۇل بىلەن كۆرسىتىلگەن ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى ئىقتىسادىي ئۇزۇنلۇمنىڭ ئۇنۇمۇبرسال كۆرسەتكۈچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئاساسىي قۇرۇلۇش پائالىيىتى جەريانىدا، قۇرۇلۇش پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈش ئۈچۈن ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندە، مەبلەغنىڭ ئىقتىسادىي ئۇزۇنلۇمى ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ كېڭەيتىلىشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئاشۇرۇلۇشى بولۇپمۇ ئىپادىلىنىدۇ. ئەمەلىي نەرسە شەكلىدىكى يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى كۆرسەتكۈچى بىر قۇرۇلۇش تۈرىنىڭ ياكى ئوخشاش بىر تۈردىكى مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنىلا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ ياكى بىرەر تارماق، بىرەر رايۇننىڭ بىرەر مەزگىلدىكى قۇرۇلۇش نەتىجىسىنى ئومۇملاشتۇرۇپ چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ؛ قىممەت شەكلىدىكى يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ قىممەت كۆرسەتكۈچى ئېنىق ئەمەلىي نەرسە ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمىسىمۇ، لېكىن پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ ياكى بىرەر تارماق، بىرەر رايۇننىڭ بىرەر مەزگىلدىكى قۇرۇلۇش نەتىجىسىنى قىممەت جەھەتتىن ئومۇملاشتۇرۇپ چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

تۇراقلىق مۇلۇكنى ئىشلىتىش كوئېففىتسېنتى

«تۇراقلىق مۇلۇكنى ئىشلىتىشكە ئۆتكۈزۈپ بېرىش نىسبىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مەلۇم مەزگىلدە يېڭىدىن ئاشۇرۇلغان تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ قىممىتى بىلەن شۇ مەزگىلدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى ئومۇمىي سوممىسىنىڭ نىسبىتىنى كۆرسىتىدۇ.

تۇراقلىق مۇلۇكنى ئىشلىتىش كوئېففىتسېنتى — ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇزۇنلۇمىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇھىم كۆرسەتكۈچ. ئاساسىي قۇرۇلۇشقا مەبلەغ سېلىشتا، يېڭى تۇراقلىق مۇلۇكنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تېز شەكىللەندۈرۈپ، ئۇنى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈشكە ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئەگە مەبلەغ ئاساسىي قۇرۇلۇش جەھەتتىكى سەرپىيات ۋە چىقىم بولمىغان بولسا، ئۇ ھالدا، يېڭى تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئىشلىتىلىشى بىر تۈرلۈك كىرىم ھېسابلىنىدۇ، ئۇ مەبلەغنىڭ خەلق ئىگىلىكىدە بىۋاستە ئۇنۇم بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەلۇم مەزگىل ئىچىدە، ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى بىلەن يېڭى تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ شەكىللەنگەن قىممىتىنىڭ نىسبىتى ئاساسىي قۇرۇلۇش خىزمىتىدە مۇھىم ئىقتىسادىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. بۇنداق نىسبەت قانچە چوڭ بولسا، يەنى تۇراقلىق مۇلۇكنى ئىشلىتىش كوئېففىتسېنتى قانچە يۇقىرى بولسا، ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇممۇ شۇنچە ياخشى بولىدۇ. كۆچمە مەركەزلەشتۈرۈپ يوقىتىش ئۇرۇشى قىلىش يولى بىلەن قۇرۇلۇش ۋاقتىنى قىسقارتىپ، تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئىشلىتىلىشىنى تېزلىتىپ، تۇراقلىق مۇلۇكنى ئىشلىتىش كوئېففىتسېنتىنى ئۆستۈرۈش — ئاساسىي قۇرۇلۇش تارماق لىرىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى.

ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئۇنۇمى

ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغدىن ئېرىشىلگەن پايدىلىق ئۇنۇم.

سوتسىيالىستىك ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغنىڭ پايدىلىق ئۇنۇمى، ئالدى

مەزگىلىكە كەلگەندە، سودا كاپىتالى خام ئەشيا بىلەن تەمىنلەش، تاۋارلارنى سېتىۋېلىشنى ھۆددىگە ئېلىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن ئۇششاق تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ بازارغا كىرىشكە تۇرتكە بولغان، تەتىجدە ئاز سانلىق كىشىلەر بېيىپ كاپىتالىستلارغا ئايلانغان، كۆپ سانلىق كىشىلەر ۋەيران بولۇپ، ئەمگەك كۈچىنى ساتىدىغان پرولېتارلارغا ئايلانغان، سودا كاپىتالىستلىرىنىڭ بىر قىسمى سېتىۋېلىشنى ھۆددىگە ئالغۇچى سودىگەرلەر- دىن بارا - بارا سانائەت كاپىتالىستلىرىغا ئايلىنىپ، كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. كاپىتالزم جەمئىيىتىگە كەلگەندە، «سودا سانائەتىنىڭ قولىغا ئايلىنىپ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 365 - بەت)، سانائەت كاپىتالىستلىرى ئۆچۈن خام ئەشيا سېتىۋالدى، تاۋارلارنى بازارغا سالدى ۋە مۇشۇنىڭدىن پايدىلىنىپ قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈۋېلىشقا قاتناشتى. مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكە جەمئىيەتتە، جاھانگىرلىك نىڭ مونوپول كاپىتالى ۋە ئۇنىڭ قوغىرۇقى بولغان بيۇروكرات - دەللال كاپىتال سودىنىڭ جان تومۇرىنى تىزگىنلەپ، جاھانگىر مەملىكەتلەرنىڭ سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى يۇقىرى باھادا تۆكمە قىلىپ ساتىدۇ، تۇرلۇك دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ھەم كان مەھسۇلاتى خام ئەشيالىرىنى ئەرزان باھادا تالان - تاراج قىلىدۇ، يەرلىك مىللىي ئىگىلىككە زەربە بېرىدۇ، ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ ۋە ئېزىدۇ.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، مەملىكەت ئىچىدىكى بازاردا سوتسىيالىستنىڭ خاراكتېرىدىكى دۆلەت سودىسى ۋە كوپېراتىپ سودىسى يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلار ئومۇمىي خەلقنىڭ يېكى كوللېكتىپنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ، ئۇلار ئۆز تىجارىتىدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. تۇرلۇك كەسىپي پائالىيەتلەر تەشكىللىك ۋە پىلانلىق ھالدا ئېلىپ بېرىلىدۇ، تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىن ئىستېمال ساھەسىگە ئۆتۈشى بىرقەدەر ئاز سەرپىيات بىلەن ۋە بىرقەدەر تېز سۈرئەتتە ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ. سوتسىيالىستنىڭ سودىسىنىڭ تەرەققىياتى سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ھەم شەھەر، يېزا خەلقنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە باغلىق، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ھەم شەھەر، يېزا خەلقنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتىن چەتنەسەندە، تاۋار مەنبەسىنى ۋە تاۋارنىڭ سېتىلىش يولىنى كېڭەيتىش مۇمكىن ئەمەس. ئەكسىچە، سوتسىيالىستنىڭ سودىسىنىڭ تەرەققىياتى بولمىسا، سوتسىيالىستنىڭ سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ھەم شەھەر، يېزا خەلقنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشمۇ مۇمكىن ئەمەس. مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك سودىسى «ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈرۈش»تىن ئىبارەت مالىيە - ئىقتىسادىي خىزمەت باش فاكتورىنى ئىجرا قىلىپ، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئۆچۈن خىزمەت قىلىش، خەلق تۇرمۇشى ئۆچۈن خىزمەت قىلىش

ئۇنۇمىكە ئەھمىيەت بېرىشنى ئىمكانىيەتكە ئايلاندۇرىدۇ. سوتسيالىزم شارائىتىدا، ئايرىم قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئۇنۇمى پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئاساسى بولىدۇ، لېكىن ئۇ يەنە پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئۇنۇمىگە بېقىنىدۇ.

ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈشنىڭ مۇھىم يولى مۇنۇلار: پىلان، لايىھە، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ۋە كارخانىنى ئىشلىتىشكە ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەجرىبىلىرىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىش، ئەڭ ئوبدان قۇرۇلۇش پىلانىنى تېپىپ چىقىپ ۋە بېكىتىپ، تېخنىكا جەھەتتە ئىلغار، ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇۋاپىق بولغان قۇرۇلۇش لايىھىسىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئەڭ يېڭى ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، بىناكارلىقىنى سانائەتلەشتۈرۈش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش، شۇنىڭدەك قۇرۇلۇشنى ئىشلىتىشكە ئۆتكۈزۈپ بېرىش چارىسىنى ياخشىلاش.

سودا مەخسۇلا تاۋار ئوبوروتىنى ئۈيۇشتۇرىدىغان ئىقتىسادىي تارماق. بۇ تاشقى سودا ۋە ئىچكى سودا دەپ ئايرىلىدۇ.

سودا قوللۇق جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇش خېلى تەرەققىي قىلغان ئاساستا بارلىققا كەلگەن. سودىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ 3 - قېتىملىق چوڭ ئىش تەقسىماتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ، «ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانماي، تاۋار ئالماشتۇرۇش بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان بىر سىنىپ — سودىگەرلەرنى پاراتتى.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانمىلىرى»، 4 - توم، 162 - بەت) تاۋار ئىگىلىكى شارائىتىدا، سودا ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن، تاۋار ئالماشتۇرۇشتا ۋاستىچىلىك رول ئوينايدۇ. ئۇ سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك تارماقلىرى ئىشلەپ چىقارغان تاۋارلارنى سېتىۋېلىپ، باشقا جايلارغا ئاپىرىپ سېتىش يولى بىلەن ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى ۋە ئاھالىلەرنى تەمىنلەيدۇ، بۇ تاۋارلار ئىشلەپچىقىرىشقا ۋە تۇرمۇش ئىستېمالىغا ئىشلىتىلىدۇ، سودا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى، شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى، جايلار بىلەن جايلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىدا كەم بولسا بولمايدىغان كۆۋرۈك ۋە ۋاستە ھېسابلىنىدۇ.

سودا ئوخشاش بولمىغان بىرنەچچە خىل ئىجتىمائىي فورماتسىيىنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئوخشاش بولمىغان بىرنەچچە خىل ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان. ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدا، سودىنىڭ خاراكتېرى ۋە رولى ماھىيەت ئىتىبارى بىلەن پەرقلىق بولىدۇ. قوللۇق جەمئىيەتتە، سودا كاپىتالىمۇ قوللارنى ئىگىلىگەن ۋە قولدارلارنىڭ ئوشۇقچە مەھسۇلاتلارنى بازارغا سېلىشى، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنى قولغا كەلتۈرۈشى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان. فېئودالىلىق جەمئىيەتتە، كۆپىنچە، پومېشچىكلار سودا كاپىتالىنى ئىگىلىگەن يەكى سودا كاپىتالى پومېشچىكلار كاپىتالىنى ۋە جازانە كاپىتالىنى ئىگىلىگەن. فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى

كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولۇپ قالدى. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇش مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقتىن، بازار يەنىلا ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ زۆرۈر شەرتى بولىدۇ. لېكىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ۋە يالالانما ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش تۈزۈمى يوقىتىلغانلىقتىن، مەملىكەت ئىچىدە ئەمگەك كۈچى بازىرى مەۋجۇت بولۇشتىن قالدى. مەخسۇسلاشقان ئىش تەقسىماتى بىلەن تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، سوتسىيالىستىك ئىچكى بازار بىلەن تاشقى سودا ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ بارىدۇ.

بازار تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ تاۋار ئالماشتۇرۇش ساھەسى بولۇش سۈپىتى بىلەن چېگىش ۋە مۇرەككەپ ئېلىش - سېتىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئىگە. بازارنىڭ مەلۇم تاۋار بىلەن تەمىنلىنىشى ساتقۇچى (ئىشلەپ چىقارغۇچى) يەتكۈزۈپ بەرگەن شۇ تاۋارنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى بولىدۇ؛ بازارنىڭ ئېھتىياجى سېتىۋالغۇچى (ئىستېمالچى)نىڭ شۇ تاۋارغا قارىتا تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى بولىدۇ. بازاردا ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق، ساتقۇچى تاۋارنى سېتىپ ئۇلى پۇلغا ئالماشتۇرىدۇ، سېتىۋالغۇچى پۇل چىقىرىپ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى سېتىۋالىدۇ، شۇ ئارقىلىق تاۋارنىڭ قىممىتى ۋە ئىستېمال قىممىتى ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ. لېكىن، ساتقۇچىنىڭ تاۋارلىرىنىڭ پۇلغا ئايلىنالىشى ياكى ئايلىنالماسلىقى، سېتىۋالغۇچىنىڭ پۇلىنىڭ ئۆزى ئېھتىياجلىق بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرىغا ئايلىنالىشى ياكى ئايلىنالماسلىقى، ئاساسەن، بۇلارنىڭ سۈبېيكتىپ ئارزۇسىغا باغلىق بولمايدۇ، بەلكى خەلق ئىگىلىكىنىڭ تۈرلۈك نىسبەتتىكە، بولۇپمۇ جۇغلانما بىلەن ئىستېمال، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى بىلەن تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەتنىڭ جايىدا بولغان - بولمىغانلىقىغا باغلىق بولىدۇ. خەلق ئىگىلىكىنىڭ تۈرلۈك نىسبەتلىرىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرغاندىلا، تاۋارنىڭ قىممىتى ئاندىن ئوڭۇشلۇق ئەمەلگە ئاشىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا سەرپ قىلىنغان بۇيۇملاشقان ئەمگەك بىلەن جانلىق ئەمگەك ئاندىن ئۆز ھەققىنى ئىگە بولىدۇ، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا زۆرۈر بولغان ۋاستىلىمە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلىگىلى بولىدۇ، ئىجتىمائىي كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى ئاندىن ئوڭۇشلۇق ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمرانلىق ھالىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى، ئىشلەپچىقىرىشنى چەكسىز كېڭەيتىش خاھىشى بىلەن چەكلىك ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى تۈپەيلىدىن، بازار مەسلىسى ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشىنى ۋە ئوبوروتىدىكى مەركىزى قىيىن مەسىلىگە ئايلىنىدۇ، ئىچكى بازاردا مۇقەررەر سۈرئەتتە دەۋرىي خاراكتېرلىك تاۋار سېتىش كرىزىسى يۈز بېرىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىجتىمائىي تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۇنى بىلەن تەمىنلەش ھەم ئىستېمال ئېھتىيا

جەھەتتە ئاكتىپلىق ۋە پائالىيەتچانلىق رولىنى جارى قىلدۇردى. بىر تەرەپتىن، ئۇ بازار ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈش، ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى تونۇشتۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى پىلانلاشقا قاتنىشىش، تاۋارلارنىڭ باھاسىنى بەلگىلەش، تاۋارلارنىڭ سۈپىتىگە نازارەت قىلىش، ئۇنىڭ سېتىلىش يولىنى كېڭەيتىش، خام ئەشيا - ماتېرىيال ھەم باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەش، قۇرۇلۇش مەبلىغى جۇغلاشقا ئوخشاش كۆپ يول ئارقىلىق سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ پىلانلىق ۋە نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشى ئاساسىدا، تاۋار مەنبەسىنى كېڭەيتىش، تاۋار بىلەن تەمىنلەش ئۇسۇلىنى ياخشىلاش، خىزمەت ئۆتەش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشكە ئوخشاش كۆپ يول ئارقىلىق، تاۋار بىلەن تەمىنلەش ئىشىنى ياخشى ئىشلەپ، خەلق ئاممىسىنى ئېھتىياجلىق بولغان تۈرلۈك تاۋارلارنى ۋاقتىدا سېتىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە دۆلەت سودىسى بىلەن كوپېراتىپ سودىسىدىن باشقا، يەنە شەھەر ۋە يېزىلاردىكى كوللېكتىپ سودا ھەم ئاز ساندىكى يەككە سودا، بازار سودىسىمۇ بار، بۇلار سوتسىيالىستىك سودىنىڭ تولدۇرغۇچىسى بولۇپ، تۈرلۈك ئۇششاق تاۋارلار بىلەن ياكى دۆلەت سودىسى، كوپېراتىپ سودىسى تەمىنلىيەلمەيدىغان تاۋارلار بىلەن تەمىنلەپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش جەھەتتە سەل قاراشقا بولمايدىغان رولغا ئىگە.

بازار تاۋار ئالماشتۇرۇش ئورنى ۋە ساھەسى. سودا بولىدىغان ئورۇن ھويىچە ئايرىغاندا، بازار، بۇتخانا يەرمەنكىسى، يەرمەنكە، سودا ساريىسى، بېرژا، دۇكان، سودا ماگىزىنى، دەرىجىدىن تاشقىرى بازار ۋە توپ تارقىتىش پونكتىنى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ؛ سودا قىلىنىدىغان تاۋارنىڭ دائىرىسى بويىچە بۆلگەندە، تاۋار بازىرى، پۈل مۇئامىلە بازىرى ۋە ئەمگەك كۈچى بازىرى دەپ ئايرىلىدۇ؛ سودا بولىدىغان رايون دائىرىسى بويىچە ئايرىغاندا، يېزا بازىرى، شەھەر بازىرى، ئىچكى بازار، تاشقى بازار، بىرنەچچە دۆلەتكە ئورتاق بازار ۋە خەلقئارا بازار دېگەنلەرگە بۆلۈنىدۇ.

بازار تاۋار ئىگىلىكى كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. «قەيەردە ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بولسىدىكەن، شۇ يەردە «بازار» بولىدۇ.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 83 - بەت) بازار باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە پەيدا بولغان، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىغا ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ پەيدىنپەي كېڭەيگەن. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىن بۇرۇن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىي شەكلى ناتۇرال ئىگىلىك بولۇپ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇش تېخى تەرەققىي تاپمىغان لىكى ھەم خەلق ئىگىلىكىدە ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىمىگەنلىكى سەۋەبىدىن، بازارنىڭ تەرەققىياتى ئىنتايىن ئاستا بولغان. كاپىتالىزم جەمئىيىتىگە كەلگەندە، تاۋار ئىگىلىكى يۇقىرى سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدى، ئىشچىلار ئىشلەپ چىقارغان ئەمگەك مەھسۇلاتىلا تاۋارغا ئايلىنىپ قالماستىن، ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك كۈچىمۇ تاۋارغا ئايلاندى، بازار

قىلىپ، هەرقايسى جەهەتنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىنى تېزلىتىشكە پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، دۆلەت پلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، بازار تارقىلىق تەڭشەشنىڭ رولىدىن پايدىلىنىش لازىم.

بازار باشقۇرۇش دۆلەتنىڭ ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ۋە تىجارەتچىلەرنىڭ بازاردا تاۋار ئېلىش ـ سېتىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىنى مەمۇرىي جەهەتتىن باشقۇرۇشى. بازار باشقۇرۇش ئۇستقۇرۇلمىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئىقتىسادىي بازىس ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ بازار باشقۇرۇشتىكى مەقسىتى بازارنى كاپىتالنىڭ شەكىل جەهەتتىكى ئۆزگىرىشىگە، قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا پايدىلىق قىلىشتىن ئىبارەت. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، بازار باشقۇرۇشتا بازارنىڭ تەرتىپىنى ساقلاپ، قانۇنىي تىجارەت بىلەن تاۋار ئوبوروتىنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېز راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش مەقسەت قىلىنىدۇ. مەملىكىتىمىزدە بازار باشقۇرۇشتا هەر دەرىجىلىك سودا ـ سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورۇنلىرى يەرلىك هۆكۈمەتنىڭ بىر تۇتاش رەهبەرلىكىدە، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بىلەن زىچ ماسلىشىپ، ئاممىغا تاينىپ ۋە ئاممىنى قوزغاپ، كارخانىلارنى تەزىملاش، سودا ماركىلىرىنى باشقۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش، تەمىنلەش ۋە سېتىش پائالىيىتىنى باشقۇرۇش، باهانى باشقۇرۇش قاتارلىق تۈرلۈك بازار باشقۇرۇش خىزمەتلىرىنى ئەستايىدىل كۆچەيتىشى؛ دۆلەتنىڭ سىياسەت، بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، هايانكەشلىك هەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىپ، دۆلەت پلانىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان، بازارنى قالايمىقانلاشتۇرىدىغان، سىياسەتكە خىلاپلىق قىلىدىغان تۈرلۈك قانۇنسىزلىق هەرىكەتلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىشى لازىم.

تاۋار ئوبوروتى هالقىسى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ساهەسىدىن ئىستېمال ساهەسىگە يۆتكىلىش جەريانىدا پەيسىپ ئۆتىدىغان سودا هالقىسى. ئىشلەپ چىقارغۇچىدىن تاۋارنى سېتىۋېلىش ۋە ئىستېمالچىغا تاۋارنى سېتىپ بېرىشتىن ئىبارەت ئىككى ئۈلگىچە هالقىنى هېسابقا ئالمىغاندا، قالغان هالقىلار، مەسىلەن، ئۈلگىچە سېتىش كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ۋە ئۈلگىچە سېتىش كارخانىسى بىلەن پارچە سېتىش كارخانىسى ئوتتۇرىسىدىكى تاۋار يۆتكەش ـ تەمىنلەش قاتارلىق هالقىلار سودىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بولىدۇ. تاۋار ئوبوروتى هالقىسىنىڭ ئاز ـ كۆپ بولۇشى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمى، قاتناش ـ تىرانسپورت ئەهۋالى ۋە تۈرلۈك تاۋارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ـ سېتىلىش ئالاهىدىلىكىگىلا باغلىق بولۇپ قالماستىن، ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە سودىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىگىمۇ باغلىق بولىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، كاپىتالىستلار پايدا قوغلىشىپ قارىغۇلارچە رىقابەتلىشىدىغان بولغاچقا، تاۋار كۆپ چاغلاردا ئايلانما، ئەگرى ـ بۈگرى هەتتا تەتۈر يول بىلەن ۋە كۆپ قېتىم قولدىن قولغا ئۆتۈپ سېتىلىش بىلەن ئاندىن ئىستېمال ساهەسىگە كىرىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروت پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ، تاۋارنى ئەڭ قىسقا يول، ئەڭ ئاز هالقىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئەڭ ئاز خىراجەت بىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ساهەسىدىن ئىستېمال ساهەسىگە ئۆتكۈزۈش ئىمكانىيىتىنى بار. لېكىن، بۇ ئىمكانىيەتنى رېئاللىققا ئايلاندۇ-

پىلانلىق ۋە نىسبەت بويىچە شەكىللىنىدۇ، تاۋارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى ئادەتتە بىرقەدەر ئوڭۇشلۇق بولۇشى مۇمكىن، شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئەكراۋ ئىشلەپچىقىرىش نورمال ئېلىپ بېرىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ.

ئىجتىمائىي ئەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، ئىشلەپچىقىرىش تۈرى ئاساس بولۇپ، ھەل قىلغۇچ رول ئويناپىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش، ئىستېمالنى ۋە بۇ ئوخشاش بولمىغان ئامىللار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بەلگىلەپدۇ، تاۋار ئالماشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرىدىغان بازارنى ۋە ئۇنىڭ باشقا ئامىللار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىمۇ بەلگىلەپدۇ. لېكىن، «ئىشلەپچىقىرىش، يالغۇز ئۆزىنىڭ شەكىللىنىش ئېلىپ ئېيتقاندا، باشقا ئامىللارغىمۇ باغلىق بولىدۇ. ھەسىلەن، بازارلار كېڭەيگەن، يەنى ئالماشتۇرۇش دائىرىسى كېڭەيگەن ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمىمۇ زورىيىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىمۇ ئۇششاق تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم، ئۇيغۇرچە 174 ـ بەت) بازارنىڭ ئىجتىمائىي ئەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا بولغان تەكشەش رولى يالغۇز ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەخسۇلىشىشىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماي، يەنە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ئەمگەك كۈچىنىڭ خاراكتېرىدىكى ھەرقايسى تارماقلىرى، كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى تەقسىمات نىسبىتى ۋە تاۋارلارنىڭ گۈل ـ رەڭلىرى، تۈرى، ئۆلچىمى ۋە سۈپىتىنىڭ ئۆزگىرىشى جەھەتتىمۇ مەلۇم دەرىجىدە يېتەكچىلىك قىلىش رولىنى ئويناپىدۇ، بازار ئارقىلىق تەڭشەشنىڭ رولى ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدا پىرىنسىپال پەرق قىلىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، كاپىتالىستلار پايدا قوغلىشىپ ئۆزئارا رىقابەتلىشىدۇ، ئۇلارنىڭ نەمىنى ئىشلەپچىقىرىشى، قانچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى شۇ نەرسىنىڭ باھاسىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشىغا ۋە ئۇنىڭدىن كېلىدىغان پايدىنىڭ كۆپ ياكى ئاز بولۇشىغا باغلىق بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بازار ئارقىلىق تەڭشىشىڭ رولى ئىشلەپچىقىرىشنى ئىدارە قىلىدىغان بىر خىل ئاساسىي كۈچكە ئايلىنىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئوبوروت جەريانىنىڭ كۆندىن ـ كۈنگە ئېشىۋاتقان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ، كارخانىنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىشى ۋە كەسىپىي پائالىيىتى دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن پىلان ئارقىلىق تەڭشەش ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيىتىنى ئىدارە قىلىدىغان ئاساسىي كۈچكە ئايلىنىدۇ. لېكىن سوتسىيالىستىك ئىگىلىك يەنىلا تاۋار ئىگىلىكى بولۇپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، سودا كارخانىلىرى مۇستەقىل ئىقتىسادىي ھېسابات قىلىدىغان، بازار باھاسىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن بولۇشى، سېتىش ئەھۋالى، پايدىنىڭ ئاز ـ كۆپ بولۇشى ھەرقايسى كارخانا ئورۇنلىرىنىڭ ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ماددىي مەنپەئىتىگە بىۋاستە چېتىلىدىغان بولغاچقا، بازار ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشقا بولغان مەلۇم دەرىجىدىكى تەڭشەش رولىنى يەنىلا ساقلاپ قالىدۇ. ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ پىلانلىقلىق بىلەن جانلىقلىقىنى بىرلەشتۈرۈپ، ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى لايىقىدا بىر تەرەپ

سىددىكى مۇناسىۋەتنىڭ بازاردىكى ئىنكاسى. ئۇلار بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى بولىدۇ، يەنە بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ، ئۇلار بىر - بىرىدىن قارشى تەرەپنىڭ مىقدار جەھەتتە (بۇ ئىستېمال قىممىتىنى، مەسىلەن، سانىنى، تۇرنى، سۈپەتنى ۋە قىممەت مىقدارىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئۆزىگە ماسلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى شەكىللەندۈرىدىغان تۈرلۈك ئامىللار دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدىغانلىقتىن، تەمىنلەش بىلەن تەلەپتە ئوبيېكتىپ جەھەتتە مۇقەررەر ھالدا تەڭپۇڭلۇق (تەمىنلەش بىلەن تەلەپ بىر - بىرىگە ماسلىشىش)، تەڭپۇڭسىزلىق (تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كېتىش ياكى تەمىنلەش تەلەپنى قاندۇرالماسلىق) تىن ئىبارەت ئىككى خىل ھالەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ۋاقتىنچە تەڭپۇڭ بولغان تەقدىردىمۇ، بۇ يەردە تەمىنلەش تەلەپنى قاندۇرالمايدىغان، ئۇ يەردە تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كېتىدىغان ياكى بۇ خىل تاۋار تەلەپنى قاندۇرالمايدىغان، ئۇ خىل تاۋار تەلەپتىن ئېشىپ كېتىدىغان تەڭپۇڭسىزلىق ئەھۋالىنى بولۇپ تۇرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، تاۋار بىلەن تەمىنلەش بىلەن تاۋارغا بولغان تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى ھامان تەڭپۇڭسىزلىقتىن تەڭپۇڭلۇققا ئۆتىدىغان، تەڭپۇڭلۇقتىن يەنە تەڭپۇڭسىزلىققا ئۆتىدىغان ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت بويىچە ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدۇ.

تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتى نەرسە بىلەن نەرسە ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىلا بولۇپ قالماستىن، يەنە مەلۇم ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى، جۈملىدىن تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار بىلەن ئىستېمالچىلار ئوتتۇرىسىدىكى، ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ۋە ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۆزئارا ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «تەمىنلەش بىلەن تەلەپكە كېلىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا، تەمىنلەش مەلۇم تاۋارنى ساتقۇچى ياكى ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىغا باراۋەر بولىدۇ، تەلەپ مۇشۇ خىلدىكى تاۋارنى سېتىۋالغۇچى ياكى ئىستېمال قىلغۇچى (جۈملىدىن شەخسىي ئىستېمال قىلغۇچى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئىستېمال قىلغۇچى) نىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىغا باراۋەر بولىدۇ. يەنە كېلىپ بۇ ئىككى يىغىندا بىرلىككە كەلگەن ئىككى گەۋدە، مەركەزلەشكەن ئىككى كۈچ سۈپىتىدە بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 216 - بەت)

ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدا تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتى ئوخشاش بولمىغان خاراكتېرگە ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدۇ. تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتى دۆلەت، كوللېكتىپ بىلەن شەخسنىڭ تۇپ مەنپەئەت بىرلىكى ئاساسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، ئۇ، دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، بازار ئارقىلىق تەڭشەش يولى بىلەن، ئۆزىدە مۇۋاپىق تەڭپۇڭلۇق ۋە نىسبەتنى ساقلايدۇ. سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتە تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ نىسبىتى تاۋار ئوبوروتىدىكى ئاساسىي نىسبەت، شۇنداقلا پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىدىكى مۇھىم

رۇش ئۈچۈن، مەمۇرىي رايونلار چېگرىسىنىڭ چەكلىمىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىقتىسادىي رايون بويىچە ئۇلگىنى ساتىدىغان سودا ئورگانلىرىنى قۇرۇپ، تاۋار ئوبوروتىنى ئۈيۇشتۇرۇپ، قوشنا رايونلاردىكى ئاساسىي قاتلام ئۇلگىسىنى ساتقۇچى سودا كارخانىلىرى، پارچە سېتىش سودا كارخانىلىرىنىڭ ئۆزىگە يېقىن بولغان ئۇلگىنى ساتقۇچى سودا كارخانىلىرىغا رايون ئاتلاپ مال كىرگۈزۈشىگە ياكى دېھانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى يۆتكىشىگە يول قويۇش لازىم. تۇرى ئاددىيراق، توشۇش مىقدارى كۆپرەك بولغان تاۋارلارنى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمال ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا، يېقىن يەردە ئىشلەپچىقىرىش، يېقىن يەردە سېتىش، ھالقىلىرى ۋە خراجىتى ئەڭ ئاز بولۇش پرىنسىپى بويىچە، رايونلارغا بۆلۈپ ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىشنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ، ئىشلەپ چىقارغۇچى رايوندىكى ئۇلگىسىچە ساتقۇچى سودا كارخانىسىدىن ئىستېمال رايونىدىكى ئۇلگىسىچە ساتقۇچى سودا كارخانىسىغا بۆلۈستە يۆتكەپ بېرىش لازىم. چۈنكى ۋە ئوتتۇرا شەھەرلەرنىڭ شەھەرگە يېقىن رايونلىرىدىكى كۆكتاتلارنى يۆتكەپ بەرگەن، يۆتكەپ كىرگەن ۋە زۆرۈر دەرىجىدە زاپاس ساقلىغاندىن باشقا، ئومۇمەن، پىلاننى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە بىر - بىرىگە چېتىش، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىشنى بۆلۈستە باغلاش چارىسىنى قوللىنىپ، كۆكتات ئىشلەپ چىقارغۇچى ئورۇنلار پارچە ساتىدىغان سودا ئورۇنلىرىغا بۆلۈستە يەتكۈزۈپ بېرىشى لازىم. تۇرلۈك تاۋارلارنىڭ ھەممىسىنى يۆتكەشتە مۇمكىنقەدەر زاۋۇتتىن، بېكەتتىن، پرىستانىدىن، ئامبارىدىن ۋە پاراخوتتىن بۆلۈستە يۆتكەش، ئۈچكى قىسمىدىكى رەسمىيەتلەرنى ئاددىيلاشتۇرۇپ، ئىسكىلاتقا كىرگۈزۈش ۋە چىقىرىش ھالقىسىنى ئازايتىپ، تاۋارنىڭ يولدا تۇرۇپ قېلىش ۋە ئىسكىلاتقا كىرىش - چىقىش ۋاقتىنى قىسقارتىش بىلەن، تاۋار ئوبوروتىنى تېزلىتىپ، بازارنى تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتى جەمئىيەتنىڭ تاۋار بىلەن تەمىنلىنىش مىقدارى بىلەن جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت. بۇ پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ياكى مەلۇم بىر رايوننىڭ تاۋار بىلەن تەمىنلىشى بىلەن ئۇنىڭغا بولغان ئېھتىياجنىڭ ئومۇمىي مىقدارى، ھەر خىل تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ مىقدارى، ئاساسلىق تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ مىقدارى قاتارلىقلارنىڭ نىسبىتى مۇناسىۋىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتى بازار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىقتىسادىي كاتېگورىيە. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: تەمىنلەش «بازاردا تۇرۇۋاتقان مەھسۇلاتنىن ياكى بازارغا يەتكۈزۈپ بېرىش مۇمكىن بولغان مەھسۇلاتنىن ئىبارەت.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - تۇم، 208 - بەت)؛ تەلەپ «مەلۇم مىقداردىكى بەلگىلىك ئىجتىمائىي ئېھتىياجدىن ئىبارەت، بۇ خىل ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ئۈچۈن بازاردا بەلگىلىك مىقدارىدىكى مەلۇم نەرسىلەرنىڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 210 - بەت) تاۋار بىلەن تەمىنلەش بىلەن ئۇنىڭغا بولغان تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، ماھىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرى-

تەرەپلىمە بولىدۇ، يەنە كېلىپ ئۇ تەدبىرلەر ئۆز نۆۋىتىدە بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق بولىدۇ ۋە بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئەمەلىي خىزمەت داۋامىدا ئۇلارنى ئورگانىك ھالدا بىر - بىرىگە ماسلاشتۇرۇپ، بىر-بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان، بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈش لازىم، شۇنداق قىلغاندىلا، ياخشى تەڭشەش ئۇنۇمىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

جەمئىيەتنىڭ تاۋار بىلەن تەمىنلىنىش مىقدارى خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرى مەلۇم مەزگىل ئىچىدە بازارغا يەتكۈزۈپ بېرىدىغان تاۋارنىڭ ئومۇمىي مىقدارى (سوممىسى). مەملىكىتىمىزدە جەمئىيەتنىڭ تاۋار بىلەن تەمىنلىنىش مىقدارى سودا تارماقلىرى بىلەن خەلق ئىگىلىكىنىڭ باشقا تارماقلىرى بازار ئارقىلىق شەھەر، يېزىلاردىكى ئاھالىلەرگە ۋە ئىجتىمائىي گۇرۇھلارغا يەتكۈزۈپ بەرگەن ئىستېمال بۇيۇملىرىنى شۇنىڭدەك يېزىلاردىكى يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ ئورۇنلىرىنىڭ ۋە دېھقانلارنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن يەتكۈزۈپ بەرگەن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ، ئاساسەن، پىلان مەزگىلدىكى سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىن كېلىدۇ، ئۇنىڭ بىر قىسمى ئىمپورت قىلىنغان، دۆلەت زاپىسىدىن ئاجرىتىپ بېرىلىدىغان، پىلان مەزگىلىنىڭ دەسلىپىدە ئامبارىدا ساقلانغان تاۋارلاردىن ۋە جەمئىيەتتىكى يوشۇرۇن مالىددىي ئەشيالارنىڭ بازارغا كىرگەن قىسمىدىن كېلىدۇ. بۇ تاۋارلارنىڭ ئېكسپورت، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى تەمىنلەش، ھەربىي ئېھتىياج، دۆلەت زاپىسى، پىلان مەزگىلىنىڭ ئاخىرىدا ئامبارىدا ساقلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلمەي قالدۇرۇلغان قىسمى جەمئىيەتنىڭ تاۋار بىلەن تەمىنلىنىش مىقدارى بولىدۇ. بىر رايون ئۈچۈن ئېيتقاندا، جەمئىيەتنىڭ تاۋار بىلەن تەمىنلىنىش مىقدارىغا شۇ رايونغا يۆتكەپ كىرگەن بىر قىسىم تاۋارنى قوشۇش، شۇ رايوندىن يۆتكەپ چىقىرىلغان بىر قىسىم تاۋارنى ئۇنىڭدىن چىقىرىۋېتىش كېرەك. مەملىكىتىمىزدە جەمئىيەتنىڭ تاۋار بىلەن تەمىنلىنىش مىقدارى ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان ئاساستا پەيدىنپەي ئېشىپ بارىدۇ، ئۇنىڭ سۈرئىتى جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ئېشىشى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ماسلىشىپ بارىدۇ؛ بەزىدە بەزىبىر تەڭپۇڭسىزلىق ئەھۋالىمۇ كۆرۈلىدۇ. دۆلەت بۇنداق ئەھۋالغا ئاساسەن، بۇنىي ھەر تەرەپتىن بوۋۇپمۇ سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەشنى ئاشۇرۇش جەھەتتىن پەيدىنپەي ھەل قىلىدۇ.

جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچى مەلۇم مەزگىل ۋە مەلۇم رايوندا جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى ساھەدىكىلەرنىڭ تاۋار سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىدىغان پۇلنى تۆلەش ئىقتىدارى بولۇپ، ئۇ شۇ مەزگىل ۋە شۇ رايوندىكى بازارنىڭ سىغىمچانلىقىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچى ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات، مىللىي دارامەتنىڭ تەقسىم قىلىنىشى ۋە تەكرار تەقسىم قىلىنىشى ئارقىسىدا شەكىللىنىدۇ، ئۇنىڭ خاراكتېرى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا باغلىق بولىدۇ. مەملىكىتىمىزدە ھازىرقى باسقۇچتىكى جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچى، ئاساسەن، شەھەر، يېزىلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ ئىستېمال بۇيۇملىرى سېتىۋالىدىغان پۇل چىقىمى ۋە يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار (بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ تەشكىلاتلىرىنىڭ

نىسبەتلەرنىڭ بىرى. تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش ـ تەلەپ مۇناسىۋىتى ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمالنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنىڭ بازاردىكى ئىنكاسى. تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، ئىككى چوڭ تۈركۈم ئوتتۇرىسىدىكى، يەنى ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت بىلەن ئېغىر سانائەت ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى، مىللىي دارامەت تەقسىماتىدىكى جۇغلانما بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش ـ تەلەپ مۇناسىۋىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۆزگىرىشىنى بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى بىر ـ بىرىگە ماسلاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ تۆپ چارىسى خەلق ئىگىلىكىنى ھەر جەھەتتىن تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئىشنى ياخشى ئىشلەپ، ئىككى چوڭ تۈركۈم ئوتتۇرىسىدىكى، يەنى ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت بىلەن ئېغىر سانائەت ئوتتۇرىسىدىكى، جۇغلانما بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك مۇھىم ئىقتىسادىي نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنى توغرا ئورۇنلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدا مەلۇم زىددىيەت بولۇۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا، سودا خىزمىتىنى چىرىشىپ ياخشى ئىشلەشمۇ تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنىڭ ئۈچۈن، مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك سودا تارماقلىرى قوللانغان ئاساسىي تەدبىرلەر مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

(1) تاۋار سېتىۋېلىشنى پائال ئۇيۇشتۇرۇپ، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكى جەھەتتىكى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئىشلەپ چىقارغان تاۋار بىلەن جەمئىيەتتە بىكار تۇرۇپ قالغان ماددىي ئەشيالارنى سېتىۋېلىپ، تاۋار مەبلىغىنى كېڭەيتىپ، بازارنىڭ تاۋار بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنى ئاشۇرۇش ھەمدە بۇ ئاساستا، ئېھتىياج ۋە ئىمكانىيەتكە قاراپ، تاۋار بىلەن تەمىنلەش خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلەپ، تاۋارنىڭ مىقدارى، تۈرى، ئۆلچىمى، سۈپىتى، تەمىنلەش ۋاقتىنى ۋە ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىستېمالچىلارنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىشقا تىرىشىپ، شۇ ئارقىلىق تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش ـ تەلەپ ئوتتۇرىسىدا ساقلىنىۋاتقان زىددىيەتنى ھەل قىلىشقا پايدا يەتكۈزۈش؛ (2) رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ماددىي ئەشيا ئالماشتۇرۇشنى پائال قانات يايدۇرۇپ، تاۋارلارنىڭ رايونلار ئوتتۇرىسىدا مۇۋاپىق تەقسىم قىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، تاۋار بىر يەردە بېسىلىپ قالمىدىغان، يەنە بىر يەردە تېپىلمايدىغان ئەھۋالدىن ساقلىنىش؛ (3) مەلۇم مەزگىلدە ۋە مەلۇم شارائىت ئاستىدا، تەلەپنى قاندۇرالمايۋاتقان بەزى تاۋارلارغا قارىتا مىقدارىنى، باھاسىنى بەلگىلەپ سېتىۋېلىش ۋە تەمىنلەش چارىسىنى قوللىنىش ئارقىلىق تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشقا بولىدۇ، لېكىن بۇ تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنىڭ نورمال چارىسى ئەمەس. بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى نىسپىي تەڭپۇڭلۇققا يەتكۈزۈش ئۈچۈن، پەيدىنپەي شەرت ـ شارائىت يارىتىپ، قىممەت قانۇنىنى پىتىدىن ئاڭلىق پايدىلىنىپ، باھادىن ئىبارەت پىشاڭ ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالغا يېتەكچىلىك قىلىش، تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش كېرەك. قىسقىسى، سودا تارماقلىرىنىڭ تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان تەدبىرلىرى كۆپ

بولۇپ، ئاھالىلەرنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىجتىمائىي گۈرۈھلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ تەركىبىي قىسمى. بۇ مەلۇم مەزگىل ئىچىدە مەلۇم رايوندىكى ئىدارە، كوللېكتىپ، ھەربىي قىسىم، مەكتەپ، كارخانا، كەسپىي ئورۇن، يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ ئورنى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ بازاردىن كوللېكتىپ ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئىستېمال بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىش پۇلىنى تۆلەش ئىقتىدارىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ ئۆي ـ جاھازىلىرى، ئىش قوراللىرى، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش بۇيۇملىرى، كىتاب، گېزىت ـ ژۇرنال، قاتناش قوراللىرى، ئاشخانا سايمانلىرى، ئەمگەك مۇھاپىزىتى بۇيۇملىرى قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدىغان چىقىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىجتىمائىي گۈرۈھلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ مەنبەسىدىن ئېيتقاندا، زاۋۇت ـ كان، كارخانىلارنىڭ چىقىمى شۇ ئورۇنلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش كىرىمىدىن ھاسىل بولىدۇ، باشقا ئورۇنلارنىڭ ئاساسەن دۆلەت مالىيەسىدىن ئاجرىتىپ بېرىلگەن پۇلدىن كېلىدۇ. ئىجتىمائىي گۈرۈھلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى ئاساسەن باشقۇرۇش خراجىتى چىقىمى دائىرىسىگە كىرىدۇ، بۇنى ئىخچاملاش ۋە تىرىشچانلىق ـ ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئىش كۆرۈش پرىنسىپىغا ئاساسەن قاتتىق تىزگىنلەش لازىم.

پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى مەلۇم بىرلىكتىكى پۇلنىڭ تاۋار سېتىۋالىدىغان ياكى مۇلازىمەت ئەمگىكىنى تېگىشىدىغان ئىقتىدارى. پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى پۈل قىممىتى بىلەن تاۋار قىممىتى نىسبىتىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئۇ پۇلنىڭ ئۆزىنىڭ قىممىتىگە باغلىق بولىدۇ، يەنە تاۋار قىممىتىنىڭ ۋە ئەمگەك خراجىتىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن بولۇشىغىمۇ باغلىق بولىدۇ، ئەگەر پۇلنىڭ قىممىتى ئۆسسە ياكى مال باھاسى، ئەمگەك خراجىتى تۆۋەنلىسە، پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى ئۆسىدۇ؛ ئەكسىچە بولسا، پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى تۆۋەنلەيدۇ. قەغەز پۇل قىممەتنىڭ بەلگىسى، ئۇنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى تاۋار ئوبوروتى ئۈچۈن ۋاستە قىلىش زۆرۈر بولغان پۇلنىڭ مىقدارىغا باغلىق بولىدۇ، ئەگەر ئۇ تاۋار ئوبوروتىنىڭ نورمال ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كەتسە، قەغەز پۇلنىڭ قىممىتى مۇناسىپ ھالدا تۆۋەنلەيدۇ، مال باھاسى ئۆرلەيدۇ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ تۆۋەنلىشى بىلەن تۆۋەنلەيدۇ. مەملىكىتىمىز ئازاد بولۇشتىن بۇرۇن، 1937 ـ يىل 7 ـ ئايىدىن 1949 ـ يىل 5 ـ ئايغىچە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى 140 مىليارد ھەسسە قەغەز پۇل تارقاتقان، مال باھاسى 8 تىرىليون 500 مىليارد ھەسسە ئاشقان. ھەر يۈز يىۋەن قورچاق فابى پۇلغا 1937 ـ يىلى ئىككى كالا سېتىۋالغىلى بولغان بولسا، 1949 ـ يىلى 5 ـ ئايغا كەلگەندە 185 000 000 0.000 سەر گۈرۈچ (يەنى بىر تال گۈرۈچنىڭ 2.45‰ نى) سېتىۋالغىلى بولىدىغان بولۇپ قالغان. بىيوروكراتلار بىلەن بۇرژۇئازىيە تازا بېيىغان، كەڭ ئىشچى ـ دېھقانلار ئاممىسى كۈندىن ـ كۈنگە نامراتلىشىپ ۋەيران بولغان. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا مالىيە ـ ئىقتىساد خىزمىتىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇشنى ۋە ئۇنىڭغا بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، بىرنەچچە ئاي ئىچىدىلا مالىيە كىرىم ـ چىقىمنىڭ تەڭپۇڭ بولۇشىنى قولغا كەلتۈردى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن پۇل

ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى)نىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى سېتىۋالىدىغان پۇل چىقىمىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان. جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچى ئىشلەپچىقىرىش‌راۋاجلانغان ئاساستا ئۈزلۈكسىز ئېشىپ بارىدۇ، ئۈز نۆۋىتىدە ئۇ يەنە ئىشلەپچىقىرىشنى تېخىمۇ كەڭ بازار بىلەن تەمىنلەپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ شەكىللىنىشى بىۋاسىتە ھالدا قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە ۋە تەقسىم قىلىنىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. بۇرژۇئازىيە ئىشچى - دېھقانلار ئامېسىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى كۈندىن - كۈنگە كۈچەيتىپ بارغاچقا، جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچى نىسپىي ھالدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېشىشىدىن كېيىن قالىدۇ، دەۋرىي خاراكتېرلىك تاۋار سېتىش كرىزىسى ۋە كاپىتالىزمنىڭ ئۆزىدىكى ئىچكى زىددىيەتلەر ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىپ بارىدۇ.

ئاھالىلەرنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى مەلۇم مەزگىل ۋە مەلۇم رايوندا شەھەر، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ تاۋار (ئاساسلىقى ئىستېمال بۇيۇملىرى) سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىدىغان پۇلنى تۆلەش ئىقتىدارى بولۇپ، ئۇ جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ئاساسىي تەركىبىي قىسمى. ئاھالىلەرنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشى ئۇلارنىڭ پۇل كىرىمىگە ۋە بۇ پۇلنىڭ تاۋار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان قىسمى بىلەن تاۋار بولمىغان نەرسە ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان قىسمىنىڭ نىسبىتىگە باغلىق بولىدۇ. مەملىكىتىمىزدىكى ئاھالىلەرنىڭ پۇل كىرىمى ئاساسەن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەقلىرىدىن، دېھقانلارنىڭ پۇل كىرىمىدىن ۋە ئاھالىلەرنىڭ باشقا پۇل كىرىمىدىن كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشى سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ھەم مىللىي دارامەتنىڭ تەقسىم قىلىنىشى ۋە تەكرار تەقسىم قىلىنىشىغا باغلىق بولىدۇ. سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى تەرەققىياتىنىڭ كۆلىمى ۋە تۈزۈلمىسى ئىشقا ئورۇنلىشىدىغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانىنى، ئۇلارنىڭ مائاش سەۋىيىسىنى ۋە دېھقانلارنىڭ پۇل كىرىمىنى بەلگىلەشنىڭ ئاساسى. سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى تەرەققىياتىنىڭ كۆلىمى ۋە تۈزۈلمىسى بېكىتىلگەن شارائىتتا، ئاھالىلەرنىڭ پۇل كىرىمى ئومۇمىي مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشى مىللىي دارامەتتىكى جۈغلانما فوندى بىلەن ئىستېمال فوندىنىڭ، ئىستېمال فوندىنىڭ جەمئىيەتكە نەپ بېرىدىغان قىسمى بىلەن شەخسكە نەپ بېرىدىغان قىسمىنىڭ، شەخسكە تېگىدىغان ئىستېمال فوندىنىڭ ئەمەلىي نەرسە بىلەن بېرىلىدىغان قىسمى بىلەن پۇل بىلەن بېرىلىدىغان قىسمىنىڭ تەقسىمات نىسبىتىگە باغلىق بولىدۇ. ئاھالىلەرنىڭ پۇل ئومۇمىي كىرىمىدىن ئۆي ئىجارىسى، سۇ - توك، قاتناش، سايا‌ھەت، پوچتا - تېلېگراف، داۋالاش - ساقلىقنى ساقلاش، يۇيۇنۇش - چاچ ياسىتىش، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش، سۇغۇرتا، تەشكىلىي خراجەت، ئىئانە، باج قاتارلىق تاۋار بولمىغان ئىشلار ئۈچۈن ئىشلىتىلگەنلىرىنى چىقىرىۋەتكەن، بانكىدا ئامانەت قويغان ۋە قولىدا ساقلاۋاتقان نەق پۇلنىڭ ئېشىش - كېمىيىش مىقدارىنى ئېلىۋەتكەن ياكى قوشقاندىن كېيىن قېپقالغان قىسمى تاۋار سېتىۋالىدىغان پۇل چىقىمى

تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ۋە شەھەر - يېزا خەلقىنىڭ ماددىي، مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈش دەرىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇ يەنە جەمئىيەتنىڭ تاۋار بىلەن تەمىنلىنىش مىقدارى بىلەن جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ تەڭپۇڭلاشقانلىقىنى تەكشۈرىدىغان ۋە تەتقىق قىلىدىغان مۇھىم ئاساس بولۇپ، بازار باھاسىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەملىكىتىمىز ئازاد بولغاندىن كېيىن، شەھەر ۋە يېزىلاردا ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش مىقدارى مال باھاسى ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىم بولغان شارائىت ئاستىدا ئۈزلۈكسىز ئېشىپ، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنى نامايان قىلدى.

سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ يۆنىلىشى «تاۋارغا بولغان تەلەپنىڭ تۈزۈلۈشى» ياكى «تاۋار ئىستېمالىنىڭ تۈزۈلۈشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ھەر خىل تاۋارلار ئوتتۇرىسىدىكى تەقسىمات نىسبىتىنى كۆرسىتىدۇ. تاۋارنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ، ئۇ ئىستېمال ۋاسىتىلىرىگە بولغان تەلەپنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان تەلەپنىڭ تۈزۈلۈشى دېگەن ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئىستېمال ۋاسىتىلىرىگە بولغان تەلەپنىڭ تۈزۈلۈشى، ئادەتتە، يېمەكلىكلەر، يېقىلغۇ، كىيىم - كېچەك، كۈندىلىك تۇرمۇشقا كېرەكلىك مىلىچمال، يېزىش - ئوقۇتۇش بۇيۇملىرى، كىتاب ۋە گېزىت - ژۇرنال، تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك بۇيۇملىرى، ئۆي جاھازىلىرى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان تەلەپنىڭ تۈزۈلۈشى، ئادەتتە، مېتال بۇيۇم، خىمىيە سانائىتى خام ئەشياسى ۋە ماتېرىيالى، سۇ ئىنشائاتى ۋە سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش ماشىنىلىرى، دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى، خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرى ۋە دېھقانچىلىق دورىسى ماشىنىلىرى، قاتناش ۋە بىناكارلىق سايمانلىرى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. ئىستېمالچىلارنىڭ تاۋارغا بولغان تەلىپىنىڭ تۈزۈلۈشى ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، شەھەر - يېزا ئاھالىلىرىنىڭ ۋە ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ پۇل كىرىمى ھەم سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ئۆسۈش سۈرئىتى تەلەپنىڭ تۈزۈلۈشىدىكى ئۆزگىرىشنى بەلگىلەيدىغان ئاساسىي ئامىل. مەلۇم سېتىۋېلىش كۈچى سەۋىيىسى ئاساسىدا، تاۋار باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشى، كۆپ چاغلاردا، سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ بىر خىل تاۋاردىن باشقا بىر خىل تاۋارغا يۆتكىلىشىگە سەۋەب بولىدۇ. ھەر-قايسى جايلارنىڭ تەبىئىي شارائىت، ئىقتىسادىي شارائىت، مىللەت تەركىبى، ئاھالىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىم سەۋىيىسى قاتارلىق ئامىللىرىدىن باشقا، ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش - ئىقتىساد قىلىش ۋە ئۆرپ - ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىش قاتارلىق ھەرىكەتلىرىمۇ تاۋارغا بولغان ئېھتىياج تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆزگىرىشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ھەر خىل تاۋارلار ئوتتۇرىسىدىكى تەقسىمات نىسبىتىنى تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش يۈزلىنىشىنى مۆلچەرلەش جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچى بىلەن جەمئىيەتنىڭ تاۋار بىلەن تەمىنلىنىش مىقدارىنىڭ تەڭپۇڭ بولۇشىنى پىلانلىق ھالدا ئۇيۇشتۇرۇپ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئوبوروتى پىلانىنى توغرا تۈزۈپ چىقىپ،

www.uyghurkitap.com

پاخاللىقىنى تۈگىتىپ، مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، خەلق پۇلىنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ئاساسىي مۇقىملىقىنى ساقلىدى.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش كۈچى يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ ئورۇنلىرىنىڭ ۋە دېھقانلارنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىدىغان پۇلنى تۆلەش ئىقتىدارى بولۇپ، ئۇ جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ تەركىبىي قىسمى. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشى، ئاساسەن، يېزا كوللېكىپ ئورۇنلىرى كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ پۇل كىرىمىگە ۋە ئۇنىڭ تەقسىم قىلىنىشىغا باغلىق بولغان. يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ ئورۇنلىرى كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ پۇل كىرىمى يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىشتىن قىلغان دارامەتتىن، باشقا ئەمگەك دارامىتىدىن، بانكىدىن ئالغان قەرز پۇل ۋە مالىيەدىن ئاجىرىتىپ بېرىلگەن پۇل قاتارلىقلاردىن كەلگەن. بۇ پۇل كىرىمىنىڭ دېھقانلارنىڭ كوللېكتىپ پاراۋانلىقى، دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىش، بانكىدىن ئالغان قەرزنى قايتۇرۇش، ئەمگەك ھەققىنى تۆلەش، باج تاپشۇرۇش قاتارلىق چىقىملارغا ئىشلىتىلگەندىن كېيىن ئاشقان قىسمى ئالدىن تۆلەنگەن ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغى ۋە جامائەت فوندى تولۇقلىمىسى ئۈچۈن ئىشلىتىلىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش كۈچى ھاسىل قىلىنغان. ئالدىن تۆلەنگەن ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغى تولۇقلىمىسى بىلەن شەكىللەنگەن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش كۈچى ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلگەن، جۇغلانمىنى ئاشۇرۇش بىلەن شەكىللەنگەن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش كۈچى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئەزالارنىڭ ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىشقا ئىشلەتكەن پۇلىمۇ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان.

ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش مىقدارى خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرى مەلۇم مەزگىل ئىچىدە شەھەر، يېزا ئاھالىلىرىگە ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارغا ساتقان ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى. بۇ، ئاساسەن، سودىنىڭ ۋە يېمەك - ئىچمەك كەسپىنىڭ پارچە سېتىش مىقدارى، سانائەتنىڭ ۋە قول سانائىتىنىڭ ئۆزى ئىشلەپ ئۆزى ساتىدىغان مەھسۇلاتلىرىنىڭ پارچە سېتىلىش مىقدارى، مۇلازىمەت كەسپى ۋە باشقا كەسىپلەر قوشۇمچە باشقۇرغان تاۋارنىڭ پارچە سېتىلىش مىقدارى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانى قاتارلىقلار ساتقان مەھسۇلاتنىڭ پارچە سېتىلىش مىقدارى، بازار سودىسىدىكى پارچە سېتىش مىقدارى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، مەملىكىتىمىزدە نۆۋەتتە يېزا كوللېكتىپىغا ۋە دېھقانلارغا سېتىپ بېرىلگەن بىر قىسىم يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ سېتىلىش مىقدارىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش مىقدارى بازاردا ئەمەلگە ئاشقان جەمئىيەتنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچى بولۇپ، ئۇ مەلۇم مەزگىلدىكى پارچە سېتىش بازىرىنىڭ كۆلىمىنى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش يۈزلىنىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ

خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى، سىم، مىخ، كىيىم تىكىش ماشىنىسى، ۋېلىسىپىت، بەزى دورىلار ۋە جۇڭيى دورىسى ماتېرىياللىرى ۋە باشقىلار. بۇ تۈردىكى تاۋارلارنى سېتىۋېلىش، يۆتكەش، ئىمپورت ۋە ئېكسپورت قىلىش جەھەتتىكى ئاساسىي كۆرسەتكۈچلەرنى گوۋۇيۈەننىڭ مۇناسىۋەتلىك مىنىستىرلىك ۋە كومىتېتلىرى باشقۇرىدۇ، ھازىر دۆلەت بۇ تۈردىكى تاۋارلارغا قارىتا بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىش ياكى سېتىپ بېرىشنى ھۆددىگە ئېلىش سىياسىتىنى قوللانماقتا.

3 - تۈردىكى تاۋارلار 1 - ۋە 2 - تۈردىكىدىن باشقا تاۋارلاردىن ئىبارەت، مەسىلەن، مىلىچمال، ئىشلەپچىقىرىش تارقاق ئېلىپ بېرىلىدىغان رايونلاردىكى سۇ مەھسۇلاتلىرى، ئىشلەپچىقىرىش مەركەزلەشتۈرۈلمىگەن رايونلاردىكى ھۆل - قۇرۇق مېۋە، دورا - دەرمان، پارچە - پۇرات ۋە تارقاق ئىشلەپچىقىرىلىدىغان يەرلىك ئۇششاق مەھسۇلاتلار، جۇڭيى دورىسى ئۆسۈملۈكلىرى ۋە باشقىلار. بۇ خىلدىكى تاۋارلارنىڭ تۈرى بىرقەدەر كۆپ، ئىشلەپچىقىرىش، سېتىلىش ئەھۋالى مۇرەككەپ بولىدۇ ۋە تېز ئۆزگىرىدۇ، بۇلارنى گوۋۇيۈەننىڭ مۇناسىۋەتلىك مىنىستىرلىك ۋە كومىتېتلىرى بىۋاسىتە باشقۇرمايدۇ، چايلار ياكى كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىشنى ۋە سېتىۋېلىشنى ئۆزلىرى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. دۆلەت بۇ تۈردىكى تاۋارلارغا قارىتا كېڭىشىپ سېتىۋېلىش ۋە كېڭىشىپ سېتىش ياكى سودا تارماقلىرى سېتىۋېلىش، ئىشلەپ چىقارغۇچى ئورۇن ئۆزى سېتىش سىياسىتىنى يۈرگۈزىدۇ.

1 -، 2 -، 3 - تۈردىكى تاۋارلارنى تۈرگە ئايرىش ۋە باشقۇرۇش چارىسى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىش ئەھۋالى، تاۋارلارنىڭ كۆپىيىش دەرىجىسى ۋە باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنىڭ يېڭىلىنىشى قاتارلىق شەرتلەرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ پەيدىنپەي تەرتىپكە سېلىنىدۇ. ئومۇمىي تەرەققىيات يۈزلىنىشى شۇكى، دۆلەت پىلانى ئارقىلىق بىۋاسىتە تىزگىنلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ دائىرىسى پەيدىنپەي تارىيىدۇ، كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىشنى ۋە سېتىشنى ئۆزلىرى ئورۇنلاشتۇرىدىغان تاۋارلارنىڭ دائىرىسى پەيدىنپەي كېڭىيىدۇ.

تاۋار سېتىۋېلىش سودا تارماقلىرىنىڭ ئىشلەپ چىقارغۇچىلاردىن تاۋار سېتىۋېلىش پائالىيىتى. تاۋار سېتىۋېلىش سودا تارماقلىرىنىڭ تاۋار ئوبوروتىنى ئۇيۇشتۇرۇشنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى، ئۇ سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئىشلەپ چىقارغان تاۋارلارنى ئوبوروت ساھەسىگە كىرگۈزۈپ، ئىشلەپ چىقارغۇچى ئورۇننى تاۋار مەبلىغىنى ۋاقتىدا پۇل مەبلىغىغە ئايلاندۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، ئۇلارنىڭ بۇنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى سېتىۋېلىش ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققىنى بېرىشكە ئىشلىتىشىگە ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ، جەمئىيەت ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈزلۈكسىز داۋاملاشتۇرۇلۇشىغا زۆرۈر شەرتلەرنى يارىتىپ بېرىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سودا تارماقلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ تاۋارلارنى يۆتكەش، ساقلاش ۋە سېتىش ئىشلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ شەھەر - يېزا خەلقى تۇرمۇشىنىڭ ۋە تاشقى سودا ئېكسپورتىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ماددىي ئالدىنقى شەرت ھازىرلاپ بېرىدۇ. سوتسىيالىستىك سودا تارماقلىرى

www.uyghurkitap.com

جەمئىيەتنىڭ تۈرلۈك تاۋارلارغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تاۋار ئوبوروتىنىڭ تۈزۈلۈشى ھەر خىل تاۋارلارنىڭ سېتىلىش مىقدارىنىڭ تاۋار ئوبوروتىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى بازاردا ئەمەلگە ئاشقان تاۋارغا بولغان ئېھتىياجنىڭ تۈزۈلۈشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىچكى بازاردىكى تاۋار ئوبوروتىنىڭ تۈزۈلۈشى بازارلار ئاۋات، مال باھاسى مۇقىم بولغان ئاساستا ئۈزلۈكسىز ياخشىلىنىپ باردى. ئىستېمال بۇيۇملىرى جەھەتتە، كىيىملىك بۇيۇملارنىڭ ئېشىشى يېمەكلىكلەرنىڭكىدىن تېز بولدى، كۈندىلىك تۇرمۇشقا كېرەكلىك مىلىچماللارنىڭ ئېشىشى كىيىملىك بۇيۇملارنىڭكىدىن تېز بولدى؛ يېزىش - ئوقۇش بۇيۇملىرىنىڭ ئېشىشى كۈندىلىك تۇرمۇشقا كېرەكلىك مىلىچماللارنىڭكىدىن تېز بولدى، يۇقىرى دەرىجىلىك تاۋارلارنىڭ ئېشىشى تۆۋەن دەرىجىلىك تاۋارلارنىڭكىدىن تېز بولدى، ئالىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ ئېشىشى ئاساسىي تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنىڭكىدىن تېز بولدى. تاۋار ئوبوروتىنىڭ تۈزۈلۈشىدىكى مۇنداق ئۆزگىرىش خەلق ئاممىسىنىڭ ماددىي، مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسكەنلىكىنى، ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنى نامايان قىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، بۇنداق ئۆزگىرىش تېخىمۇ تېز ۋە روشەن بولىدۇ. تاۋار ئوبوروتى تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى دائىم چوڭقۇر ۋە ئىنچىكە تەتقىق - تەھلىل قىلىپ تۇرۇش، بازار ئەھۋالىنى ئىگىلەش، ئىستېمالچىلارنىڭ ئېھتىياجىنى تەتقىق قىلىش ۋە تاۋارلارنى تۈرگە ئايرىش پىلانىنى توغرا تۈزۈپ چىقىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ يۆنىلىشى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

1 - ، 2 - ، 3 - تۈردىكى تاۋارلار ھۆكۈمىتىمىز «بىر تۇتاش پىلانلاپ، دەرىجىگە بۆلۈپ باشقۇرۇش» پرىنسىپى بويىچە تاۋارلارنى ئۈچ چوڭ تۈرگە ئايرىپ، ئوخشاش بولمىغان باشقۇرۇش چارىسى ۋە سېتىۋېلىش سىياسىتىنى يولغا قويغان.

1 - تۈردىكى تاۋارلار دۆلەت ئىقتىسادى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەڭ مۇھىم تاۋارلار بولۇپ، ئاشلىق، مايلىق دان، پاختا، پاختا يىپ، پاختا رەخت، بېنزىن، دىزېل مېيى، سىلىقلاش مېيى، كۆمۈر قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ تاۋارلارنى سېتىۋېلىش، سېتىش، يۆتكەش، ساقلاش، ئىمپورت ۋە ئېكسپورت قىلىش كۆرسەتكۈچلىرىنى دۆلەت مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرىدۇ، كونكرېت خىزمەتنى گوۋۇيۈەننىڭ مۇناسىۋەتلىك مىنىستىرلىك ۋە كومىتېتلىرى ئىشلەيدۇ. ھازىر دۆلەت بۇ تۈردىكى تاۋارلارغا قارىتا بىر تۇتاش سېتىۋېلىش - بىر تۇتاش سېتىش سىياسىتىنى يۈرگۈزمەكتە.

2 - تۈردىكى تاۋارلار دۆلەت ئىقتىسادى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بىرقەدەر مۇھىم تاۋارلاردىن ياكى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىلىدىغان، تەمىنلەش دائىرىسى كەڭ بولغان ۋە تارقاق ھالدا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان، مۇھىم نۇقتىغا كاپالەتلىك قىلىنىدىغان ۋە ئېكسپورت ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تاۋارلاردىن ئىبارەت. مەسىلەن، تىرىك چوشقا، تۇخۇم، سېرىق ۋە قىزىل كەندىر، ئاق كەندىر، پىلە غوزىسى، يۇڭ، تېرە، يىرىك بامبۇك، پالما قوۋزىقى،

تاللاپ سېتىۋېلىش، كېڭىشىپ سېتىۋېلىش قاتارلىق بىرنەچچە خىل ئۇسۇلنى قوللانماقتا. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە تەمىنلەش ئەھۋالىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، بىر تۇتاش سېتىۋالىدىغان، سېتىپ بېرىشنى ھۆددىگە ئالىدىغان، ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋالىدىغان تاۋارلارنىڭ تۈرى پەيدىنپەي ئازىيىدۇ ھەتتا ئۇلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ، پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان، زاكاز قىلىدىغان، تاللاپ سېتىۋالىدىغان، كېڭىشىپ سېتىۋالىدىغان تاۋارلارنىڭ تۈرى پەيدىنپەي كۆپىيىدۇ.

بىرتۇتاش سېتىۋېلىش «پىلانلىق سېتىۋېلىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ — ھۆكۈمىتىمىز دۆلەت ئىقتىسادى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك زور بولغان سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا يۈرگۈزگەن بىر تۇتاش سېتىۋېلىش سىياستى. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا، خەلقنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، بازاردا بەزى ئاساسلىق سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى. دۆلەت قۇرۇلۇشى ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، دۆلەت 1951 - يىلى 1 - ئايدىن باشلاپ پاختا يېپىنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىشنى، 1953 - يىلى 11 - ئايدىن باشلاپ ئاشلىقنى، مايلىق دانىنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىشنى، 1954 - يىلى 9 - ئايدىن باشلاپ پاختا رەخت بىلەن پاختىنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىشنى يولغا قويدى. سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار دۆلەت بىر تۇتاش سېتىۋېلىشنى پەلگىلىگەن مەھسۇلاتلارنى دۆلەت بەلگىلىگەن تۈر، سان ۋە باھا بويىچە كۆرستىلىگەن سودا ئورگانلىرىغا سېتىپ بېرىش، ئۇ مەھسۇلاتلارنى دۆلەت مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرۇشى لازىم، باشقا ئورۇن ۋە شەخسلەرنىڭ بۇلارنى ئېلىپ سېتىشقا ئارىلىشىشىغا زادى بولمايدۇ. دۆلەت يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى بىر تۇتاش سېتىۋالغاندا، «بىر تۇتاش پىلانلاپ تەڭ ئېتىبار بېرىش، مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش»، «دۆلەت مەنپەئىتى، كوللېكتىپ مەنپەئىتى ۋە شەخسىي مەنپەئىتىگە تەڭ ئېتىبار بېرىش» پرىنسىپىنى يولغا قويىدۇ؛ ئاشلىق، مايلىق دانلارنىڭ سېتىۋېلىنىدىغان قىسمى بىلەن ئوزۇقلۇق قالدۇرۇلىدىغان قىسمىنىڭ نىسبىتىنى مۇۋاپىق بەلگىلەش لازىم، ئاشلىقنى بەلگىلىمىدىكىدىن ئاشۇرۇپ سېتىۋېلىشقا يول قويۇلمايدۇ؛ پاختىغا ئوخشاش ئاساسلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرگە قارىتا ئالدىن سېتىۋېلىش توختىمى ئۈزۈمىنى يولغا قويۇش كېرەك. دېھقانلار سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغاندىن كېيىن ئېشىپ قالغان مەھسۇلاتلىرىنى سېتىشنى زۆرۈر تاپسا، پاختا، ئاشلىق ۋە مايلىق دانلىرىنى بازارغا ئاپىرىپ ساتسا بولىدۇ.

دۆلەت ئىقتىسادى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك زور بولغان، ئەمما ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايۋاتقان بەزى تاۋارلارغا قارىتا بىر تۇتاش سېتىۋېلىش سىياستىنى يۈرگۈزۈش ھايانكەشلىك ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىپ، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەشكە، دۆلەت قۇرۇلۇشىنىڭ ۋە شەھەر - يېزىلاردىكى خەلقنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىپ، بازار باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا پايدىلىق.

ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىش ھۆكۈمىتىمىزنىڭ دۆلەت ئىقتىسادى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك ۋە بىرقەدەر مۇھىم بولغان بىر قىسىم يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ

تاۋار سېتىۋېلىش داۋامىدا ئورۇنلاشقان سانائەت بىلەن سودا مۇناسىۋىتى، يەنى ئىگىلىكى بىلەن سودا مۇناسىۋىتى، ئىشلەپ چىقارغۇچىلار بىلەن ئىستېمالچىلار ئوتتۇرىسىدىكى، شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى، جايلار بىلەن جايلار ئوتتۇرىسىدىكى، ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىگىلىك بىلەن كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىك ئوتتۇرىسىدىكى تۈپ مەنپەئەت بىرلىكى ئاساسىدىكى ئىش تەقسىماتى ۋە ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. لېكىن ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىجتىمائىي ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ۋە سېتىۋېلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ تۈرى، ئۆلچىمى، سۈپىتى، سانى قاتارلىق جەھەتلەر بىر-بىرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان ھەم مۇۋاپىق كەلمەيدىغان زىددىيەت دائىم پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ زىددىيەتكە دۇچ كەلگەندە، سوتسىيالىستىك سودا تارماقلىرى سېتىۋېلىش خىزمىتىنى پائال قانات يايدۇرۇش ئارقىلىق ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە، ۋاقتىنچە تەڭپۇڭلاشتۇرۇشقا ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈشكە تىرىشىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئىستېمالچىلارنىڭ ئېھتىياجىنى ۋاقتىنچە تېخى قانىدۇرالمايۋاتقان چاغدا، سودا تارماقلىرى دۆلەت پىلانىدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى پائال ئىلگىرى سۈرۈپ، تاۋار سېتىۋېلىشنى كېڭەيتىپ، ھايانكەش سودىگەرلەرنىڭ تاۋارلارنى ئۇستىلەپ سېتىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تاۋار سېتىۋېلىشنىڭ تەرەققىياتىنى مۇمكىنقەدەر ئىستېمالچىلارنىڭ تەلىپىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇشى لازىم. بازاردا بىرمەھەل تاۋارلار تەلەپتىن ئېشىپ كېتىدىغان ئەھۋال يۈز بەرگەندە، سودا تارماقلىرى بازار يوللىرىنى تىرىشىپ ئېچىپ، تاۋارلارنىڭ سېتىلىش يولىنى پائال كېڭەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دائىملىق ئىستېمال تاۋارلىرىنى ئامبىنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق، سۈپىتى ئۆلچەمگە لايىق، ساقلاشقا ئوڭاي بولسىلا مۇۋاپىق ھالدا سېتىۋېلىشى لازىم؛ ئېھتىياج زور دەرىجىدە ئازىيىپ كەتكەن ياكى ئىشلەپچىقىرىشنى قارىغۇلارچە راۋاجلاندۇرۇش ئارقىسىدا بازار ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كەتكەن مەھسۇلاتلار بولسا، ئۇنى ئىشلەپ چىقارغۇچى ئورۇنلارنىڭ يېڭى مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆتۈشىگە ھەمكارلىشىشى لازىم؛ بۇ يەردە ئېھتىياجدىن ئېشىپ كەتكەن، ئۇ يەردە ئېھتىياجنى قاندۇرالمايۋاتقان بەزى تاۋارلارنى بىر تەرەپتىن سېتىۋېلىشنى كېڭەيتىپ، يەنە بىر تەرەپتىن پائال تۈردە ئۇنىڭغا يول ئېچىپ، ئۇ تاۋارلارنىڭ سېتىلىشىغا يول ئېچىشى لازىم؛ رەڭگى، تۈرى، ئۆلچىمى، پاسونى ئامبىنىڭ ئېھتىياجىدىن كېيىن قالغان بەزى تاۋارلار بولسا، ئۇلارنى ئىشلەپچىقارغۇچى ئورۇنلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى پائال ياخشىلاپ، تاۋارنىڭ سۈپىتىنى تىرىشىپ ئۆستۈرۈپ، ئىستېمالچىلار-نىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان يېڭى رەڭ-تۈردىكى تاۋارلارنى كۆپەيتىشىگە ياردەم قىلىشى لازىم.

نۆۋەتتە مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك سودا تارماقلىرى سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىشلەپ چىقارغۇچىلاردىن تاۋار سېتىۋېلىشتا، ئاساسەن، بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، سېتىپ بېرىشنى ھۆددىگە ئېلىش، ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىش، مۇكاپاتلاپ سېتىپ بېرىش، پىششىقلاپ ئىشلەش، مال زاكاز قىلىش،

بەلگىلەيدۇ ۋە ئۇنى ئاممىغا ئېلان قىلىدۇ. مۇكاپاتلاپ سېتىپ بېرىش — بىر خىل ۋاقىتلىق ئىقتىسادىي تەدبىر، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋەبازارنىڭ تاۋار بىلەن تەمىنلىنىش ئەھۋالىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ دائىرىسى پەيدىنپەي كېڭىيىدۇ.

كېڭىشىپ سېتىۋېلىش مەملىكىتىمىزدىكى سودا تارماقلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ بىلەن كېڭىشىپ سېتىۋېلىشى. بۇ ئۇسۇل ئاساسەن 3 - تۈردىكى تاۋارلارنى سېتىۋېلىشتا قوللىنىلىدۇ. دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغاندىن كېيىن ئېشىپ قالغان 1 - ۋە 2 - تۈردىكى تاۋارلارنىمۇ كېڭىشىپ سېتىۋېلىشقا بولىدۇ. كېڭىشىپ سېتىۋالىدىغان تاۋارلارنىڭ تۈرى، سانى، سۈپىتى، باھاسى ۋە ۋاقتىنى سېتىۋالغۇچى بىلەن ساتقۇچى كېڭىشىپ بەلگىلەيدۇ. سودا تارماقلىرى تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش، سۈپىتىگە قاراپ باھا قويۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇشى ھەمدە كېڭىشىپ سېتىۋېلىش توختىمى شەكلى ئارقىلىق 3 - تۈردىكى تاۋارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە ئوبوروت قىلىنىشىنى ۋاستىلىك ھالدا دۆلەت پىلانىغا كىرگۈزۈپ، بۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشى، تاۋار مەنبەسىنى كۆپەيتىش، بازارنى تاۋار بىلەن تەمىنلەشنى ياخشىلىشى لازىم. كېڭىشىپ سېتىۋېلىش — بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىشنىڭ زۆرۈر تولدۇرغۇچىسى، تاۋار سېتىۋېلىشنى كېڭەيتىشنىڭ مۇھىم تەدبىرى. سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ۋە بازارنى تەمىنلەش ئەھۋالىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ كېڭىشىپ سېتىۋېلىش دائىرىسى پەيدىنپەي كېڭىيىپ بارىدۇ.

تاۋارلارنى سېتىش سودا كارخانىلىرىنىڭ تاۋارلارنى سېتىش پائالىيىتى. ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرى سالقان تاۋارلارنى تاۋارلارنى سېتىش دائىرىسىگە كىرىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك سودىسىنىڭ تاۋارلارنى سېتىش سودا تارماقلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىغا سېتىش ۋە سىرتقا سېتىش دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئىچكى قىسمىغا سېتىش دېگەندە سودا تارماقلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى سستېمىلار ئوتتۇرىسىدا ياكى مەلۇم بىر سودا سستېمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئۆلگۈچە سېتىش كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدا، ئۆلگۈچە سېتىش كارخانىسى بىلەن پارچە سېتىش كارخانىسى ئوتتۇرىسىدا تاۋارلارنى يۆتكەش - تەمىنلەش پائالىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، شەھەر بىلەن يېزا، رايونلار، ئىشچى بىلەن دېھقان ئوتتۇرىسىدىكى مال ئالماشتۇرۇش مەسلىسى ھەل قىلىنىدۇ، بۇ سىرتقا سېتىشنىڭ مۇھىم تەييارلىقى بولۇپ، سىرتقا سېتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. سىرتقا سېتىش «تاۋارنىڭ ساپ سېتىلىشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدا ئوبوروت ساھەسىگە كىرگەن تاۋارلار بىلەن سودا تارماقلىرىدىن باشقا كارخانا، كەسىپ ئورۇنلار ۋە شەھەر - يېزا ئاھالىلىرى تەمىنلىنىدۇ ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجى قامدىلىدۇ، ئىشلەپ چىقارغۇچىلار بىلەن ئىستېمالچىلار ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي ئالاقە ئورنىتىلىپ، ئىجتىمائىي كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. ئىچكى

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا يۇرگۈزگەن دېھقانلارنىڭ مەلۇم سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئېلىشنى بەلگىلىگەن سىياسىتى. بۇ سىياسەت 1955 - يىلى تېرىك چوشقا سېتىۋېلىشتىن باشلانغان، كېيىن پەيدىنپەي تۇخۇم، سېرىق كەندىر، بىر قىسىم جۇڭگىي دورىسى ئۆسۈملۈكلىرى قاتارلىق ئىككىنچى تۈردىكى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشقا كېڭەيتىلگەن. يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىشتا، دۆلەت پەقەتلا يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپىغا ۋە دېھقانلارغا مەلۇم سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى چۈشۈرىدۇ، بەلگىلەنگەن سودا ئورگانلىرى پىلاندىكى باھا بويىچە سېتىۋالىدۇ؛ ئۇ مەھسۇلاتلارنىڭ ئاشقان قىسمىنى دېھقانلار بازارغا ئاپىرىپ ساتسا بولىدۇ. ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىش بىلەن بىر تۇتاش سېتىۋېلىشنىڭ ئاساسىي پەرقى شۇ يەردىكى، بىر تۇتاش سېتىۋېلىنىدىغان مەھسۇلاتلارنىڭ تۈرى ۋە كۆرسەتكۈچى گۇرۇپپىغا تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ ۋە مەملىكەت بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلىدۇ؛ ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىنىدىغان مەھسۇلاتلارنىڭ تۈرى ۋە كۆرسەتكۈچى گۇرۇپپىغا تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ بەزىسى مەملىكەت بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك سېتىۋېلىنىدۇ، بەزىسى شۇ مەھسۇلات مەركەزلىك ئىشلەپچىقىرىلىدىغان رايونداللا سېتىۋېلىنىدۇ. ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىش — يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى تەلەپنى قاندۇرالمىغان ئەھۋالدا قوللىنىلغان بىر خىل ۋاقىتلىق سىياسەت. بۇنىڭدىن مەقسەت، دۆلەت قورۇلۇشىغا ياردەم بېرىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپى بىلەن دېھقانلارنى دۆلەت پىلانى بويىچە تاۋار خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىشنى تېرىشىپ راۋاجلاندۇرۇشقا ئۈندەشتىن ئىبارەت.

مۇكاپاتلاپ سېتىپ بېرىش ھۆكۈمىتىمىز بەزى مۇھىم يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىپ بەرگەن يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپىغا ۋە شەخسەرگەقارىتا يۇرگۈزگەن، مەلۇم مىقداردىكى تاۋار بىلەن تەمىنلەيدىغان رىغبەتلەندۈرۈش چارىسى. بۇ چارە 1961 - يىلى، ئاساسەن، پاختا، كەندىر، تاماكا، چاي، چوشقا، مايلىق دان، تۇخۇم، شېكەر قومۇشى، بىر قىسىم جۇڭگىي دورىسى ئۆسۈملۈكلىرى قاتارلىق دۆلەت جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان، ئەمما مەنبەسى يېتەرلىك بولمىغان مۇھىم يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا يولغا قويۇلغان. مۇكاپاتلاپ سېتىپ بېرىلىدىغان تاۋارلار، ئاساسەن، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا ياكى تۇرمۇشىغا زۆرۈر بولغان نەرسىلەر (مەسىلەن، پاختا سېتىپ بەرگەنلەرنى مۇكاپاتلاپ خىمىيىۋى ئوغۇت سېتىپ بېرىش، تېرىك چوشقا سېتىپ بەرگەنلەرنى مۇكاپاتلاپ ئاشلىق سېتىپ بېرىش، پىلە غوزىسى سېتىپ بەرگەنلەرنى مۇكاپاتلاپ پاختا رەخت سېتىپ بېرىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار) بولۇپ، بۇ نەرسىلەر پۈتۈنلەي پىلاندىكى باھا بويىچە سېتىپ بېرىلىدۇ. مۇكاپاتلاپ سېتىپ بېرىلىدىغان تاۋارلارنىڭ تۈرى ۋە ئۆلچىمىنى مەركەزنىڭ مۇناسىۋەتلىك تارماقلىرى ۋە ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايونلار بازار ئېھتىياجى ۋە تەمىنلەش ئىمكانىيىتىگە ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش، كوللېكتىپ ئىگىلىكنى مۇستەھكەملەشكە، كۆپلەپ سېتىۋېلىش، كۆپلەپ تەمىنلەش ۋە ئېكسپورتنى كېڭەيتىشكە پايدا يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە ئەھۋالغا قاراپ

دۆلەت ئىقتىسادى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىم، ئەمما ئېھتىياجنى قاندۇرالمايۋاتقان بەزى تاۋارلارغا قارىتا يۇرگۈزگەن بىر خىل سېتىۋېلىش ۋە سېتىش سىياسىتى.

يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش دېگەن شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، دېھقانلار ئۆزلىرى ئىشلەپ چىقارغان ئاشلىق، پاختا، ئۆسۈملۈك يېغى قاتارلىقلارنىڭ دېھقانچىلىق بېجى ئۈچۈن تاپشۇرغان ۋە ئۆزى ئىستېمال قىلىدىغان قىسمىدىن باشقا ئېشىپ قالغىنىنىڭ مەلۇم مىقدارىدىكى قىسمىنى دۆلەت بەلگىلىگەن مىقدار ۋە باھا بويىچە دۆلەتكە سېتىپ بېرىدۇ، خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ ئۇ نەرسىلەرنى دېھقانلاردىن سېتىۋېلىشىغا يول قويۇلمايدۇ. سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى (ئاساسەن، پاختا يىپ بىلەن پاختا رەختنى) بىر تۇتاش سېتىۋېلىش دېگەندە، مەيلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى زاۋۇت بولسۇن ياكى خۇسۇسىيلار ئىگىلىكىدىكى زاۋۇت بولسۇن، ئۇلارنىڭ ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتلىرىنىڭ ھەممىسىنى دۆلەت بەلگىلىگەن باھا بويىچە دۆلەتكە سېتىپ بېرىشى كېرەك، خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ ئۇنىڭغا قول تىقىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. بىر تۇتاش سېتىش دېگەندە، دۆلەتنىڭ مەلۇم باھا بويىچە ئاشلىق، ياغ، پاختا رەخت قاتارلىق تاۋارلار بىلەن شەھەر ئاھالىلىرىنى ۋە ھاجەتمەن ئورۇنلارنى قەرەللىك ھالدا نورمىلىق تەمىنلىشى كېرەك. تۇتۇلىدۇ، دېھقانلار ئېھتىياجلىق بولغان پاختا رەخت ۋە ئاشلىقنى پېتىشمەيدىغان دېھقان ئائىلىلىرى بىلەن ئىقتىسادىي زىرائەت رايونلىرىدىكى دېھقان ئائىلىلىرى ئېھتىياجلىق بولغان ئاشلىقنىمۇ دۆلەت مەسئۇل بولۇپ نورمىلىق تەمىنلىگەن، بۇ تاۋارلارنى خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ خالىغانچە يۆتكەپ سېتىشى مەنئى قىلىنغان.

بىر تۇتاش سېتىۋېلىش - بىر تۇتاش سېتىپ بېرىش سىياسىتى جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋرىدىكى باش لۇشيەنىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى ئىدى. بۇ سىياسەتنى يولغا قويۇش نەتىجىسىدە بازار باھاسى مۇقىملاشقان، شەھەر، ئىقتىسادىي زىرائەت رايونىنى ۋە ئاپەتكە ئۇچرىغان رايونلاردىكى خەلقنىڭ ئاشلىققا بولغان ئاساسىي تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە بولغان ئېھتىياجىنى تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەت ئىقتىسادى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىم سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش - بىر تۇتاش سېتىپ بېرىش سىياسىتىنى يولغا قويۇش ئارقىسىدا، يېزىلارنىڭ شەھەر كاپىتالىزمى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈپ تاشلىنىپ، بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە سېتىلىشى دۆلەت پىلانىغا كىرگۈزۈلۈش بىلەن، يېزىلاردىكى كاپىتالىستىك ستىخىيىلىك كۈچلەرنىڭ تەرەققىياتى زور دەرىجىدە چەكلەنگەن، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى يەنمۇ مۇستەھكەملىنىپ، كاپىتالىستىك سودا سانائىتىنى ۋە يېزا ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئىشى ئىلگىرى سۈرۈلگەن.

بىر تۇتاش سېتىۋېلىش - بىر تۇتاش سېتىپ بېرىش سىياسىتى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىكنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغاندىن كېيىنمۇ داۋاملىق قوللىنىلىپ، خەلق تۇرمۇشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئاشلىق، پاختا رەخت ۋە ياغ قاتارلىق تاۋارلار بىلەن مۇۋاپىق تەمىنلەشتە داۋاملىق تۇردە مۇھىم

قىسمىغا ۋە سىرتقا ساتقان تاۋارلار مىقدارىنىڭ يىغىندىسى يەنى «تاۋارلارنىڭ ئومۇمي سېتىلىش مىقدارى» مەلۇم بىر سودا تارمىقى، مەلۇم بىر سودا سىستېمىسىنىڭ مەلۇم مەزگىلدىكى خىزمىتىنىڭ ئومۇمي مىقدارىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ؛ لېكىن، ئەگەر سودىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى ئورۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى تاۋار ئوبوروتى ھالقىسى ھەددىدىن ئارتۇق كۆپ بولۇپ كەتسە، ئوبوروت ۋاقتى ئۇزىرىپ تاۋار ئوبوروتى خىراجىتى كۆپىيىپ، سىرتقا سېتىش تەسىرگە ئۇچراپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنى ئۆز ۋاقتىدا قامدىغىلى بولمايدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، سودا تارماق لىرى زۆرۈر بولمىغان بارلىق تاۋار ئوبوروتى ھالقىلىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئازايتىپ، تاۋارنىڭ ئومۇمي سېتىلىش مىقدارى بىلەن تاۋارنىڭ ساپ سېتىلىش مىقدارىنىڭ نىسبىتىنى كىچىكلىتىپ، تاۋارنىڭ مۇمكىنقەدەر تېزلىكتە ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىن ئىستېمال ساھەسىگە كىرىشىگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىشى لازىم. مەملىكىتىمىزدە ھازىرقى باسقۇچتا تاۋارلارنى ئىچكى قىسمىغا سېتىشتا ئومۇمەن تەمىنلىگۈچى بىلەن ئىستېمالچى تۈزگەن تەمىنلەش توختىمى بويىچە يۆتكەپ تەمىنلەش ئۇسۇلى، سىرتقا سېتىشتا ئوخشاش بولمىغان تاۋارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالىغا قاراپ، بىر تۇتاش سېتىش، نورمىلىق تەمىنلەش ياكى ئىختىيارىي سېتىۋېلىش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ.

بىر تۇتاش سېتىش، تاۋار يۆتكەش دېگەن ماددىلارغا قارالىڭ.

تاۋار ئوبوروتىنىڭ ئومۇمي مىقدارى «تاۋارلارنىڭ ئومۇمي سېتىلىش مىقدارى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ — مەلۇم بىر سودا ئومۇمي گەۋدىسى (مەسىلەن، سودا كارخانىسى، سودا سىستېمىسى، سودا تارمىقى)نىڭ مەلۇم مەزگىل ئىچىدە ئىچكى قىسمىغا ۋە سىرتقا ساتقان تاۋار مىقدارىنىڭ ئومۇمي يىغىندىسى. تاۋارلارنى سېتىش دېگەن ماددىغا قارالىڭ.

بىر تۇتاش سېتىش «چىلانلىق تەمىنلەش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ — ھۆكۈمىتىمىز دۆلەت ئىقتىسادى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بەزى مۇھىم، ئەمما ئېھتىياجنى قاندۇرالمايۋاتقان تاۋارلارغا قارىتا قوللانغان بىر خىل نورمىلىق تەمىنلەش سىياستى، مەملىكىتىمىزدە بەزى مۇھىم تاۋارلارنىڭ بىر تۇتاش سېتىش 1953 — 1954 - يىللىرى باشلانغان، بۇ تاۋارلار ئاشلىق، مايلىق دان، ياغ، پاختا، پاختا يىپ، پاختا رەخت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىر تۇتاش ساتمىدىغان تاۋارلارغا قارىتا دۆلەت مۇۋاپىق نورما ۋە بىر تۇتاش باھا بەلگىلىگەن، بۇ تاۋارلارنى دۆلەت سودىسى، تەمىنلەش سودا كوپېراتىپى قاتارلىق سودا ئورۇنلىرى شەھەر ۋە يېزىلاردىكى ئاھالىلەرگە، ئېھتىياجلىق ئورۇنلارغا نورمىلىق تەقسىم قىلىدۇ ۋە تەمىنلەيدۇ. تاۋار مەنبەسى يېتەرلىك بولمىغان ئەھۋالدا، بىر تۇتاش سېتىش چارىسى خەلقنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىپ، بازار باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش، ھايانكەشلىككە زەربە بېرىشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە تاۋارلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، بىر تۇتاش ساتمىدىغان تاۋارلارنىڭ دائىرىسى پەيدىنپەي كىچىكلەپ بارىدۇ ھەتتا بىر تۇتاش سېتىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ.

بىر تۇتاش سېتىۋېلىش - بىر تۇتاش سېتىش «پىلانلىق سېتىۋېلىش ۋە پىلانلىق تەمىنلەش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ — ھۆكۈمىتىمىز

ئوبوروت ساھەسىدە تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ، بۇ ھال تاۋار زاپىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يىل بويى ئىشلەپچىقىرىپ، بىر پەسلىدە ئىستېمال قىلىدىغان، بىر پەسلىدە ئىشلەپچىقىرىپ يىل بويى ئىستېمال قىلىدىغان، بىر يىلى كۆپ، بىر يىلى ئاز ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مىقدارى تۇراقسىز تاۋارلارنىمۇ مەلۇم مىقداردا زاپاس ساقلاشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تاۋاردىن زاپاس قالدۇرۇش تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تاۋار ئوبوروتىدا كەم بولماسلىقى ئۈچۈن مۇھىم ھالقا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ تاۋار زاپىسى دائىملىق زاپاس، پەسلىنىڭ زاپاس ۋە ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش خاراكتېرىدىكى زاپاس دەپ ئايرىلىدۇ. دائىملىق زاپاس سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنىڭ نورمال ئوبوروت زاپىسىدىن ئىبارەت. پەسىلنىڭ زاپاس بىر پەسلىدە ئىشلەپچىقىرىپ يىل بويى ئىستېمال قىلىدىغان ياكى يىل بويى ئىشلەپچىقىرىپ بىر پەسلىدە ئىستېمال قىلىدىغان تاۋارلارنى تەڭشەش ئۈچۈن قالدۇرۇلغان تاۋار زاپىسى بولۇپ، ئادەتتە بۇنى سودا تارماقلىرىنىڭ 1 ـ ۋە 2 ـ دەرىجىلىك سېتىۋېلىش ـ ئۇلگىچە سېتىش پوئكىتلىرى ئۈستىگە ئالىدۇ. ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش خاراكتېرىدىكى زاپاس پەۋقۇلئاددە تەبىئىي ئاپەت، ئۇرۇش ۋە باشقا كۈتۈلمىگەن ئېغىر ئەھۋاللارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن قالدۇرۇلىدىغان تاۋار زاپىسى بولۇپ، ئادەتتە بۇنى سودا تارماقلىرى دۆلەتنىڭ ھاۋالە قىلىشى بويىچە مەخسۇس ئىسكىلاتتا ساقلايدۇ. تاۋاردىن ھەر خىل زاپاسلارنى قالدۇرۇشتا، «ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش» تىن ئىبارەت باش ۋاكچىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، دۆلەت قۇرۇلۇشى ۋە بازار ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە زاپاسنى مۇۋاپىق مىقداردا قالدۇرۇپ، تاۋارنىڭ بېسىلىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ياكى تاۋارنىڭ بېسىلىپ قېلىشىنى ئازايتىش لازىم. قارىغۇلارچە كىرگۈزۈش، سۈپىتى ناچار، باھاسى يۇقىرى بولۇش، ساتقۇسى كەلمەي ساقلاۋېرىش سەۋەبىدىن ياكى ئىستېمال ئېھتىياجىنىڭ ئۆزگىرىشى سەۋەبىدىن بېسىلىپ قالغان تاۋارلارنى مۇمكىنقەدەر تېز ۋە مۇناسىپ تەدبىر قوللىنىپ بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. ئىسكىلاتتىكى زاپاس تاۋارلارنى ساقلاش ۋە ئاسراشنى كۈچەيتىپ، رايون ۋە تۈر بويىچە قويۇش، ئىلمىي ئۇسۇلدا تىزىش، ئاۋۋال كىرگەنلىرىنى ئاۋۋال چىقىرىشقا ئوخشاش ئىلمىي ساقلاش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئىسكىلاتنىڭ تېمپېراتۇرىسى ۋە نەملىكىنى قاتتىق تىزگىنلەپ، ئىسكىلاتنىڭ تازىلىقىنى دائىم ياخشى قىلىپ، تاۋارنىڭ ئۈزاق تۇرۇپ قېلىپ كۆچتىن قېلىشىنىڭ ياكى چىرىپ ئۆزگىرىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم.

تاۋار نورمىسى مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك سودا كارخانىلىرى تاۋار زاپىسىنى ساقلاش توغرىسىدا بەلگىلىگەن مۇۋاپىق نورما. تاۋار نورمىسىدا ئەڭ تۆۋەن نورما، ئەڭ يۇقىرى نورما ۋە ئوتتۇرىچە نورما دېگەن ئۈچ كۆرسەتكۈچ بولۇپ، ئادەتتە ئوبوروت كۈن سانى بىلەن كۆرسىتىلىدۇ. ئەڭ تۆۋەن نورما تاۋارنىڭ ئۆكسۈپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ئېھتىياجات چېكى بولۇپ، تاۋارنى توشۇشقا، سېتىش تەييارلىقىغا، مال جازىسىغا تىزىشقا ۋە باشقا ئىشلارغا كەتكەن كۈن سانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەڭ يۇقىرى نورما تاۋارنىڭ بېسىلىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان تىزگىنلەش چېكى بولۇپ، ئەڭ تۆۋەن نورمىنىڭ كۈن سانى بىلەن مال كىرگۈزۈش

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

وول ئويۇنىغان. كەلگۈسىدە بۇ مەھسۇلاتلار كۆپىيىپ، خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى تولۇق قاندۇرۇش مۇمكىن بولغاندا، بۇ سىياسەت ئۆزگىرىپ، ئۆزلۈكىدىن كۈچىتىن قالىدۇ.

تاۋار يۆتكەش مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك سودىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى سىستېمىلار، ھەرقايسى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان تاۋار ئېلىش - سېتىش پائالىيىتى. ساتقۇچى تەرەپ ئۆچۈن ئېيتقاندا «يۆتكەپ چىقىرىش» سېتىۋالغۇچى تەرەپ ئۆچۈن ئېيتقاندا «يۆتكەپ كىرگۈزۈش»، دېيىلىدۇ. بۇ، ئاساسەن، سودا تارماقلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى سىستېمىلار ئوتتۇرىسىدىكى سودا سىستېمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئۇلگىنجە سېتىش كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ۋە ئۇلگىنجە سېتىش كارخانىلىرى بىلەن پارچە سېتىش كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تاۋار سودىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جايلاردىكى سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى تەكشى بولمىغانلىقتىن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ، نۇرغۇن تاۋارلار مەركەزلەشتۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىلىپ، تارقاق ئىستېمال قىلىنىدۇ، خەلقنىڭ ئىستېمال ئېھتىياجى كۆپ خىل - كۆپ يېگىز بولىدۇ، سوتسىيالىستىك سودىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تاۋار يۆتكەشنى ئوبدان يولغا قويۇشى شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى، جايلار بىلەن جايلار ئوتتۇرىسىدىكى، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ زۆرۈر تەدبىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سودا سىستېمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تاۋار يۆتكەشتە «بىر تۇتاش پىلانلاپ، تەڭ ئېتىبار بېرىش، مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش» قاتىجىنىنى ئىجرا قىلىش كېرەك. جايلارنى تەمىنلەش ئۇچۇن يۆتكەپ بېرىلىدىغان تاۋارلىق ئومۇمىي مىقدارى جايلارنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن مۇۋاپىق كېلىشى، شۇنىڭ بىلەن كەڭ خەلق ئاممىسى تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئاساسىدا، ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك دارامىتىگە ئۆزلىرى ئېھتىياجلىق بولغان تاۋارلارنى سېتىۋالالايدىغان بولۇشى لازىم. شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى تاۋار تەقسىماتى ئىشچى-دېھقانلار ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەشكە، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى تېزلىتىشكە پايدىلىق بولۇشى، شەھەرمۇ، يېزىمۇ ئېھتىياجلىق بولغان سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئالىدى بىلەن يېزىلارغا يەتكۈزۈپ بېرىشى، شەھەرمۇ، يېزىمۇ ئېھتىياجلىق بولغان قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى ئالىدى بىلەن شەھەرگە يەتكۈزۈپ بېرىشى لازىم، تاۋار يۆتكەشتە، ئومۇمەن، تەمىنلىگۈچى بىلەن ئىستېمالچى مال يەتكۈزۈپ بېرىشى ۋە مال تاپشۇرۇۋېلىشنىڭ كونكرېت پىلانلىرىنى تۈزۈپ چىقىپ، تەمىنلەش يىغىندا ئولاشتۇرۇلغان تەڭپۇڭلاشتۇرۇلغان ۋە تەستىقلانغاندىن كېيىن، ئاندىن كېلىشىم ۋە توختاملارنى تۈزۈپ، ئورتاق ئىجرا قىلىشى لازىم.

تاۋار زاپىسى «ئىسكلاتتىكى تاۋار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ — ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ياكى سودا تارماقلىرى سېتىش ئۆچۈن ساقلاپ قويغان تاۋار. تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال قىلىش ئوتتۇرىسىدا رايون ۋە ۋاقىت جەھەتتە زىددىيەت بولغانلىقتىن، تاۋار سېتىۋېلىش، ساقلاش، سەپلەش، توشۇش، سېتىش قاتارلىق بىر قاتار جەريانلىرىن ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىن ئىستېمال ساھەسىگە كىرىدۇ، بۇنىڭ ئۆچۈن مەلۇم مىقدارىدىكى تاۋار

سودا تەننەرخى «تاۋار تىجارىتى تەننەرخى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ — تاۋارنىڭ كىرىش باھاسى، تاۋار ئوبوروتى خىراجىتىنىڭ يىغىندىسى. ئۇ سودا كارخانىلىرى تەرىپىدىن ئالدىن تۆلىنىپ، تاۋارنىڭ سېتىلىشى بىلەن كىرگەن كىرىمدىن تولۇقلىنىدۇ، كېيىن يەنە داۋاملىق تۇردە تاۋار ئوبوروتىغا سېلىنىدۇ. كاپىتالىستىك سودا كارخانىلىرى ئالدىن تۆلىگەن سودا تەننەرخى سودا كاپىتالىستلىرد نىڭ تاۋار تىجارىتىنىڭ تەننەرخىدىن ئىبارەت، بۇ سودا ئىشلىرى جەھەتتىكى يالىلانغۇچى خادىملارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنىڭ ۋە قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈۋېلىشقا قاتنىشىش نىڭ ۋاستىسى بولۇپ، كاپىتالىزمنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنىڭ گەۋدىلەندۈرىدۇ. سوتسىيالىستىك سودا كارخانىلىرى ئالدىن تۆلىگەن سودا تەننەرخى ئومۇم خەلق يىاكى كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىدىكى جامائەت مۈلكىدىن ئىبارەت بولۇپ، تاۋار ئوبوروتىنى ئۈيۈشتۈرۈشقا ئىشلىتىلىدۇ، بۇ سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىشلەپ چىقارغۇچى ئورۇنلار بىلەن سودا كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى، سودا كارخانىلىرى بىلەن ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. سوتسىيالىستىك سودا كارخانىلىرىنىڭ سودا تەننەرخىنى ئالدىن تۆلەشتىكى مەقسىتى ئىشلەپچىقىرىش نىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، تاۋار ئوبزورىتىنى كېڭەيتىپ، خەلقنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي تۇرمۇش ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن ھەمدە دۆلەتكە قۇرۇلۇش مەبلىغى توپلاپ بېرىشتىن ئىبارەت. سودا تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىشنىڭ تۆپ يولى ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى يېخىشلاپ، تاۋار ئوبوروتى خىراجىتىنى ئازايتىش، مال كىرگۈزۈشتە ئېھتىياجغا توغرا كېلىدىغان، كۆركەم ۋە ئەرزان تاۋارلارنى ئېلىشقا دىققەت قىلىش؛ تاۋارنى يۆتكەش ۋە زاپاس قالدۇرۇشتا ئوبوروت ھالقىلىرىنى ئازايتىپ، ئورۇنسىز توشۇپ يۈرۈشنى تۈگىتىپ، ئوبوروتنى تېزلىتىپ، سەرپىياتنى تۆۋەنلىتىش ۋە چىقىمنى ئازايتىشقا دىققەت قىلىش؛ تاۋارنى سېتىشتا خىزمەت ئۆتەش پوزىتسىيىسىنى ياخشىلاپ، خىزمەت ئۆتەش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ، تاۋار ئوبوروتىنى تېزلىتىپ كېڭەيتىپ، زىيان بولۇشتىن ۋە ئىسراپچىلىقتىن ساقلىنىش؛ تېخنىكا يېڭىلاشنى قانات يايدۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلىش زۆرۈرىيىتى بولمىغان خادىملارنىڭ ھەممىسىنى ئازايتىپ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى تولۇق قوزغاپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش لازىم.

سودىنىڭ ئومۇمىي پايدىسى «ئىلىش ـ سېتىشتىكى باھا پەرقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ — تاۋارنى سېتىشتىن كىرگەن كىرىمدىن سېتىلغان تاۋارنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن ئاشقان پۇل بولۇپ، تاۋار ئوبوروتى خىراجىتى، باج سوممىسى ۋە سودا پايدىسىدىن ئىبارەت ئوچ قىسمىنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ. سودىنىڭ ئومۇمىي پايدىسىنى سودا كارخانىلىرى تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا، سودىغا پىرسەنت قوشۇش يىاكى سوددىدىن پىرسەنت تۇتۇۋ قېلىش شەكلى ئارقىلىق، تاۋار سېتىشتىن كىرگەن كىرىمدىن چىقىرىۋالىدۇ. تاۋارغا پىرسەنت قوشۇش دېگەنلىك تاۋارنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسىنىڭ مەلۇم نىسبىتى بويىچە باھا قوشۇپ ئېلىنىدىغان سودا ئومۇمىي پايدىسى دېگەنلىكتۇر، تاۋاردىن پىرسەنت تۇتۇۋ قېلىش بولسا تاۋارنىڭ سېتىلىش باھاسىنىڭ مەلۇم نىسبىتى بويىچە

ئوتتۇرىسىدىكى كۈن سانىنى تۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوتتۇرىچە نورما ئەڭ تۆۋەن نورمىنىڭ كۈن سانى بىلەن ئەڭ يۇقىرى نورمىنىڭ كۈن سانىنىڭ ئوتتۇرىچە سانى بولۇپ، بۇ پىلان تۆزۈش، كىرگەن مال‌لارنى ئىگىلەش، تاۋار‌لارنى مۇۋاپىق بىر ياقلىق قىلىشتا ئاساس قىلىنىدۇ. نورمىلىق كۈن سانى بىلەن كۈندىلىك سېتىش مىقدارىنىڭ كۆپەيتىلمىسى مۇۋاپىق زاپاس مىقدارى بولىدۇ. تاۋار نورمىسىنى بەلگىلەشتە، مۇھىمى، تاۋار بىلەن تەمىنلەش سىياسىتىگە، كارخانىنىڭ تىجارەت دائىرىسىگە، سېتىش پىلانىغا ۋە مال مەنبەسى ئەھۋالىغا ئاساسەن، تارىخىي ماتېرىيال‌لاردىن پايدىلىنىپ، بازارنى تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا، مالنى پات - پات كىرگۈزۈش - تېز سېتىش پرىنسىپىنى ئىزچىل لاشتۇرۇپ، تاۋار مەبلىغىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تېجەپ ئىشلىتىپ، مەبلەغنىڭ ئايلىنىشىنى تېزلىتىش كېرەك. تاۋار نورمىسىنى باشقۇرۇش تۆزۈمىنى ئەستايىدىل يولغا قويۇش سودا كارخانىلىرى تىجارىتىنىڭ پىلانلىقلىقىنى ئۆستۈرۈپ، بازارنى تاۋار بىلەن تەمىنلەش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشكە پايدىلىق.

تاۋار سېتىۋېلىش - سېتىپ بېرىش توختىمى سودا كارخانىلىرى مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەر بىلەن تۈزىدىغان، چەكلەش كۈچىگە ئىگە بولغان بىر خىل زور مىقدارىدىكى تاۋار سودىسى كېلىشىمى. بۇ، ئادەتتە، سېتىۋالىدىغان ۋە سېتىپ بېرىدىغان تاۋارنىڭ تۈرى، ئۆلچىمى، سۈپىتى، سانى، ئوراش - قاچىلاش ئۆلچىمى، باھاسى، تاپشۇرۇش ۋاقتى، تاپشۇرۇش ئورنى، تاپشۇرۇۋېلىش ئۇسۇلى، ھېسابىنى بوغۇش ئۇسۇلى ۋە توختامدىكى شەرتلەرنى، ئۇسۇللارنى ئۆزگەرتىش، توختامنى ئىجرا قىلماسلىقتىكى ماددىي جاۋابكارلىق قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى تاۋار سېتىۋېلىش - سېتىپ بېرىش توختىمى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەر‌قايسى‌ھالقىلىرىنى‌بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان، دۆلەت پىلانىنى ئەمەلىيلەشتۈرىدىغان، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىش مۇناسىۋىتىنى مۇقىملاشتۇرىدىغان، شەھەر بىلەن‌يېزا ئوتتۇرىسىدىكى مال ئالماشتۇرۇشنى راۋاجلاندۇرىدىغان، بازارنى تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈرىدىغان، خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق ۋە نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان مۇھىم تەدبىر. مەملىكىتىمىزنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش - سېتىپ بېرىش توختىمىنىڭ كونكرېت شەكىللىرى سېتىۋېلىش - سېتىپ بېرىش ئوبيېكتىنىڭ ۋە سېتىۋېلىش - سېتىپ بېرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ ھەر خىل بولىدۇ. سودا بىلەن سانائەت ئوتتۇرىسىدا، ئاساسەن، سودا بىلەن سانائەتنى بىر-بىرىگە چاتىدىغان ئىشلەپچىقىرىش - سېتىش پىلانىغا بىنائەن، ئىشلەپچىقىرىش - سېتىش توختىمى تۈزۈلىدۇ؛ سودا سىستېمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا، ئاساسەن، تاۋارنى تەقسىملەش ۋە يۆتكەش پىلانىغا بىنائەن، تەمىنلەش توختىمى ۋە تەمىنلەش - سېتىش توختىمى تۈزۈلىدۇ؛ يېزا ئىگىلىكى بىلەن سانائەت ئوتتۇرىسىدا، ئاساسەن، دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى‌سېتىۋېلىش پىلانىغا بىنائەن، سېتىۋېلىش توختىمى، ئالدىن سېتىۋېلىش توختىمى (دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ئالدىن مەلۇم زاكالەت بېرىلىدۇ)، سېتىۋېلىش بىلەن سېتىپ بېرىشنى بىرلەشتۈرۈش توختىمى (يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ۋاقتىدا مەلۇم سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش) تۈزۈلىدۇ.

دۆلەت سودىسى قۇرۇپ چىقىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىنلا، سودا ساھەسىدىكى ھايانكەشلىكىكە زەربە بېرىش، بازار باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش، سودا ـ سانائەتنى تەرتىپكە سېلىش، «ئۇچكە قارشى تۇرۇش»، «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ۋە كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغاندىن كېيىن، دۆلەت سودىسى سوتسىيالىستىك ئىچكى بازارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ۋە رەھبەرلىك ئورنى پەيدىنپەي تەكلەندى. 1956 ـ يىلى يېزا ئىگىلىكى، قول سانائەت ۋە كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغاندىن كېيىن، دۆلەت سودىسى سوتسىيالىستىك ئىچكى بازارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ۋە رەھبەرلىك ئورنى قالدى. دۆلەت سودىسى ئاشلىق مىنىستىرلىكى، سودا مىنىستىرلىكى، تەمىنات سودا باش كوپراتىپى سىستېمىسىنى ئاساس قىلدى، دېھقانچىلىق ۋە ئورمانچىلىق، سانائەت، مەدەنىيەت تارماقلىرىمۇ سودىنىڭ بىر قىسمىنى قوشۇمچە باشقۇردى. ئۇلار پۈتۈن مەملىكەتنىڭ شەھەر ۋە يېزىلىرىغا تارقالغان سودا تورلىرىغا ئىگە بولۇپ، دۆلەت ئىقتىسادى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىم تاۋارلارنىڭ مەنبەسىنى ئۆز قولىغا ئالدى، دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش سىياسىتى ۋە بىر تۇتاش پىلانى بويىچە، پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدىكى تاۋار ئوبوروتىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە شەھەر، يېزا خەلقىنىڭ تۇرمۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى.

كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىمۇ، كونا جۇڭگو-دىمۇ «دۆلەت سودىسى» بولغان، بۇ سودىلار مونوپول كاپىتالىستىك ئىگىلىك بولۇپ، بۇرژۇئازىيە مونوپول گۇرۇھى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى تالان ـ تاراج قىلىدىغان، يۇقىرى پايدا ئالىدىغان بىر خىل قورال ئىدى.

تەمنات ـ سودا كوپراتىپى مەملىكىتىمىزنىڭ يېزىلىرىدىكى سوتسىيالىستىك سودىنىڭ بىر خىل شەكلى. ئۇنى دەسلەپتە يېزىلاردىكى ئەمگەكچى خەلق ئىختىيارىي ھالدا پاي توپلاپ، دۆلەتنىڭ زور كۈچ بىلەن يۆلىشى ئارقىسىدا تەشكىللىگەن، ئاممىۋى خاراكتېردە بولغان سودا تەشكىلاتى ئىدى. تەمنات ـ سودا كوپراتىپىدىن ئىبارەت بۇنداق سودا شەكلى مەملىكىتىمىزنىڭ يېزىلىرىدىكى تاۋار ئوبوروتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە مۇۋاپىق كەلگەنلىكى، دېھقانلار ئاممىسىنىڭ سېتىۋېلىش ـ سېتىش ئېھتىياجىغا ماسلاشقانلىقى ئۈچۈن ئۆزلۈكسىز راۋاجلانغان. ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە، تايانچ بازىلاردا كوپراتىپ ھەرىكىتى كەڭ قانات يايدۇرۇلغان، كوپراتىپ ئاممىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تۇرمۇشى، ئىنقىلابىي ئۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتا، سودا كاپىتالىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى چەكلەشتە زور رول ئوينىغان. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، تەمنات سودا كوپراتىپىنى راۋاجلاندۇرۇش يېزا ئىگىلىكىنى كوپراتسىيىلەشتۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى. ئۇ تەمىنلەش ـ سېتىش كەسپى ئارقىلىق، ئوبوروت ساھەسىدە دېھقانلارنى تەشكىللەپ، يېزا ئىگىلىكىنى كوپراتسىيىلەشتۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، دۆلەتنىڭ سانائەتلەشتۇرۇلۇشىغا مەدەت بەردى ۋە يېزىلاردىكى خۇسۇسىي سودىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتتى. يېزىلاردا خەلق گۇڭشېلاشتۇرۇش يولىغا قويۇلغاندىن كېيىن، تەمنات ـ سودا كوپراتىپى سېتىۋېلىش ـ سېتىش كەسپىنى پائال قانات يايدۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقى-

www.uyghurkitap.com

پىرسەنت تۇتۇپ قېلىپ ئېلىنىدىغان سودا ئومۇمىي پايدىسىدۇر. سودا ئومۇمىي پايدىسىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى ئەمگەكچىلەر ياراتقان قىممەتنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ مىقدارىنىڭ ئاز ياكى كۆپ بولۇشى تاۋار ئوبوروتى جەريانىدىكى زۆرۈر ئەمگەكنىڭ سەرپىياتىغا ۋە قوشۇمچە مەھسۇلات قىممىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى بىلەن سودا تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەقسىماتىغا باغلىق بولىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، سودىنىڭ ئومۇمىي پايدىسى رىقابەت داۋامىدا ستېخىيىلىك ھالدا شەكىللىنىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىش ئوتتۇرىسىدىكى پايدىنىڭ تەقسىم قىلىنىشى سانائەت كاپىتالىستلىرى بىلەن سودا كاپىتالىستلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن رىقابەت ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزم تۈزۈمى شارائىتىدا، سودىنىڭ ئومۇمىي پايدىسى پىلانلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ، سانائەت بىلەن سودا ئوتتۇرىسىدىكى، يېزا ئىگىلىكى بىلەن سودا ئوتتۇرىسىدىكى پايدىنىڭ تەقسىم قىلىنىشى ئىشلەپچىقىرىشقا، ئوبوروتقا، دۆلەت جۇغلانمىسىنى ئاشۇرۇشقا پايدا يەتكۈزۈش پىرىنسىپى بويىچە تاۋارلارنىڭ باھاسىنى بېكىتىشتە پىلانلىق بەلگىلىنىدۇ.

سوتسىيالىستىك سودا كارخانىلىرىنىڭ پايدىسى بۇ تاۋار سېتىشتىن كىرگەن كىرىمنىڭ سودا تەننەرخى بىلەن باج سوممىسىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن ئاشقىنى بولۇپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ مۇھىم مەنبەلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ، ئاساسەن سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئەمگەكچىلىرى جەمئىيەت ئۈچۈن ياراتقان، سودا تارماقلىرىدا ئىشقا ئاشىدىغان بىر قىسىم قوشۇمچە مەھسۇلاتنىڭ قىممىتىدىن ۋۇجۇدقا كېلىدۇ، يەنە بىر قىسمى سودا ساھەسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆزلىرى توشۇش، ساقلاش، تاللاش، رەتلەش، قاچىلاش - ئوراش، قوشۇمچە پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەمگەكلىرى ئارقىلىق جەمئىيەت ئۈچۈن قوشقان ۋە ياراتقان قىممەتتىن ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. سوتسىيالىستىك سودا كارخانىلىرى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئومۇمىي ئىگىدارلىقىدىكى كارخانىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ ئۆز پايدىسىنى باھانى تۆۋەنلىتىپ سېتىۋېلىش، باھانى ئۆرلىتىپ سېتىش، جىڭلاشتا ۋە ئۆلچەشتە كەم بېرىش، ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىقىنى ئازايتىش چارىسى بىلەن ئەمەس، ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلاش، تاۋار ئوبوروتىنى كېڭەيتىش، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش، مەبلەغنىڭ ئايلىنىشىنى تېزلىتىش، تاۋار ئوبوروتى خىراجىتىنى ۋە تاۋارنىڭ زىيانغا ئۇچرىشىنى ئازايتىش چارىسى ئارقىلىقلا ئاشۇرۇش كېرەك.

دۆلەت سودىسى دۆلەت باشقۇرغان سودا. مەملىكىتىمىزنىڭ دۆلەت سودىسى ئەمگەكچى خەلق خوجايىن بولغان پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەتنىڭ ئىلكىدە بولغان، ئومۇم خەلق مۈلۈكچىلىكىنى ئاساس قىلغان سوتسىيالىستىك سودا. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولۇشتىن ئىلگىرىلا، ھەرقايسى ئىنقىلابىي تايانچ بازىلاردا خەلق ھۆكۈمىتى پۇل ئاجرىتىپ ۋە ئىدارىلەر، ھەربىي قىسىملار مەبلەغ سېلىپ باشقۇرغان ئومۇمنىڭ ئىگىدارلىقىدىكى سودا بارلىققا كەلگەنىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مۇسادىرە قىلىنغان بيۇروكرات كاپىتالىزم سودىسىنى ئىلگىرىكى ئومۇمنىڭ ئىگىدارلىقىدىكى سودا بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزگەرتىش ئارقىلىق

ياردىمى ئارقىسىدا، كوپىراتىپ سودىسى ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىياتقا ئېرىشىپ، دۆلەت سودىسىنىڭ شەھەر ۋە يېزىلاردىكى، ئىچكى - تاشقى مال ئالماشتۇرۇشنى جانلاندۇرۇش، مەككار خۇسۇسىي سودىگەرلەر بىلەن كۈرەش قىلىش، بازار باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش، خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، يەككە يېزا ئىگىلىكى، يەككە قول سانائەت ۋە كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش جەھەتتىكى كۈچلۈك ياردەمچىسى بولغان. شەھەرلەردىكى ئىستېمال كوپىراتىپلىرى 1954 - يىلى دۆلەت سودىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى، يېزىلاردىكى تەمىنات - سودا كوپىراتىپلىرى بولسا دۆلەتنىڭ ئادەم، ئۈسكۈنە، مەبلەغ، مال مەنبەسى، باھا، ترانسپورت، باج قاتارلىق جەھەتلەردە بەرگەن ياردىمىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ پەيدىنپەي تەرەققىي قىلىپ، ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى سودىغا ئايلىنىش بىلەن، پۈتۈن مەملىكەتتىكى يېزا بازارلىرىغا رەھبەرلىك قىلىش ۋە ئۇلارنى باشقۇرۇش، دېھقانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، دېھقانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا كېرەكلىك بۇيۇملار بىلەن تەمىنلەشنى ئۇيۇشتۇرۇشنى زىممىسىگە ئالدى. بۇنىڭدىن باشقا، مەملىكىتىمىزنىڭ شەھەر ۋە يېزىلىرىدا ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى (گۇرۇپپىلىرى) ۋە ئامما ئىختىيارىي ھالدا تەشكىللىگەن كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى سودا ھېلىمۇ مەۋجۇت، بۇلار ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى سودىنىڭ تولدۇرغۇچىسى سۈپىتىدە شەھەر ۋە يېزا بازارلىرىدا جەۋلان قىلىپ، ئاممىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىماقتا.

ئۈلگۈجە سودا بۇ، ئۈلگۈجە سېتىش باھاسى بويىچە زور مىقداردىكى تاۋارنى سېتىۋېلىش - سېتىشنى باشقۇرىدىغان سودا. بۇنىڭدا ئېلىمىزدە ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ ياكى سودا ئورۇنلىرىنىڭ تاۋارنى سېتىۋېلىپ باشقا سودا ئورۇنلىرىنىڭ سېتىشى ياكى ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى ئۈچۈن يەتكۈزۈپ بېرىدىغان سودا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ تەمىنلەش ۋە سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ تەمىنلەش دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئۈلگۈجە سودا تاۋار ئوبوروتىنىڭ باشلىنىش ياكى ئوتتۇرا باسقۇچىدا تۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى ياراتقان تاۋارنى ئوبوروت ساھەسىگە كىرگۈزىدۇ ھەمدە ساتىدىغان ئورۇنلارغا يۆتكەيدۇ؛ ئۇنىڭ كەسپىي پائالىيىتى ئاخىرلاشقان چاغدىمۇ، تاۋار يەنىلا ئوبوروت ساھەسىدە ياكى ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە بولىدۇ. ئۈلگۈجە سودا سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدا، شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدا، رايونلار بىلەن رايونلار ئوتتۇرىسىدا تاۋار ئوبوروتىنى تەشكىللەيدىغان تۈگۈن، ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرى بىلەن پارچە سېتىش كارخانىلىرىنى تۇتاشتۇرىدىغان كۆۋرۈك، بازاردا تاۋار بىلەن تەمىنلەش بىلەن تاۋارغا بولغان تەلەپنى تەڭشەپ تۇرىدىغان «كۆلچەك» بولۇپ، پۈتكۈل تاۋار ئوبوروتى جەريانىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئېلىمىزدە ئۈلگۈجە سودا سوتسىيالىستىك سودا تەرىپىدىن بىر تۇتاش باشقۇرۇلىدۇ. دۆلەت ئۇنىڭ بىلەن بازارنى تىزگىنلەيدۇ. بازارلارغا رەھبەرلىك

www.uyghurkitap.com

رىشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ياردەم بەرگەن، يېزا خەلق گۇڭشىسى كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ھازىر تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپلىرى مەملىكىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىك خاراكتېرىدىن ئۆزگىرىپ ئومۇم خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى سودا تەشكىلاتىغا ئايلاندى. ئۇنىڭ سودا ئورگانلىرى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارالدى. يېزىلاردىكى ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپلىرى سېتىۋېلىش بىلەن سېتىشنى بىرلەشتۈرگەن ئاساسىي قاتلام سودا كارخانىسى بولۇپ، دېھقانلار بىلەن بىۋاسىتە ئالاقە باغلايدۇ. دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ئوبوروتىنىڭ ئېھتىياجىغا ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بىلەن تەمىنلەش ئەھۋالىغا ئاساسەن، ناھىيىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك جايلاردا ئۈلگۈجە سېتىش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تۈرلۈك مەخسۇس شىركەتلەر قۇرۇلدى. مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتتە، مەركەزدە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى تەمىنات ـ سودا باش كوپىراتىپى بار، ھەرقايسى ئۆلكە (شەھەر، ئاپتونوم رايون)، ناھىيىلەردە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئۆلكىلىك (شەھەرلىك، ئاپتونوم رايونلۇق) تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپلىرى بىلەن ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپلىرى قۇرۇلدى. مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا، تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى زور كۈچ بىلەن سېتىۋېلىپ ۋە سېتىپ بېرىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ۋە دائىم كېرەك بولىدىغان سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەشنى پائال ئۇيۇشتۇرۇپ، بۇ ئارقىلىق يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا ياردەم بېرىپ، بولۇپمۇ يېزىلاردىكى كۆپ خىل ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا مەدەت بېرىپ، كەسپىي پائالىيەت ئارقىلىق يېزا بازارلىرىغا رەھبەرلىك قىلىپ، يېزىلاردىكى كوپىراتسىيە ماگىزىنلىرى، كوپىراتسىيە گۇرۇپپىلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇشنى ۋە ئۇنىڭغا بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت.

كوپىراتىپ سودىسى ئاممىا پاي قوشۇپ مەبلەغ توپلاپ باشقۇرغان سودا. كوپىراتىپنىڭ خاراكتېرى ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ۋە ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە باغلىق. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، كوپىراتىپ سودىسى كاپىتالىزمنىڭ قوشۇمچىسىدىن، كاپىتالىزمنىڭ كوللېكتىپ ئىقتىسادىي تەشكىلىدىن ئىبارەت بولىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ كوپىراتىپ سودىسى، ئاساسەن، شەھەرلەردىكى ئىستېمال كوپىراتىپى ۋە يېزىلاردىكى تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى دېگەن ئىككى خىل شەكىلدە بولىدۇ، ئۇلار ئەمگەكچى ئاممىا ئىختىيارىي ھالدا پاي توپلاپ، بىرلىشىپ تەشكىل قىلغان كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى سوتسىيالىستىك سودىدىن ئىبارەت. بۇ ئىككىنچى ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدىكى ھەرقايسى ئىنقىلابىي تايانچ بازىلاردا قۇرۇلۇشقا باشلىغان. ھۆكۈمەت سودىسىغا پائال ماسلىشىپ، تايانچ بازىلاردىكى مال ئالماشتۇرۇشنى جانلاندۇرغان خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ ئارىلىقتىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى ئازايتىپ، دۈشمەننىڭ ئىقتىسادىي قاماللىرىنى بىتچىت قىلىپ، ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ غەلىبە قىلىشىغا ياردەم بەرگەن. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئىقتىسادنىڭ رەھبەرلىكى ۋە

ئىشقا ئاشۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئېلىمىزنىڭ مۇلازىمەت كەسپى زور دەرىجىدە راۋاجلىنىدۇ، مۇلازىمەت تۈرلىرى ئۈزلۈكسىز كۆپىيىدۇ، مۇلازىمەت ساھەسى ھازىرقى ئاساسەن خەلق تۇرمۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن پەيدىنپەي ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا كېڭىيىدۇ.

جامائەت يېمەك - ئىچمەك كەسپى بۇ، يېمەك - ئىچمەك تەييارلاش ھەمدە ئاشخانا، جوزا - بەندىك، قاچا - قۇچا ۋە مۇلازىمەت تىلىك ئەمگەكنى بىلەن تەمىنلەيدىغان، ئىستېمالچىلار - غا شۇ جايدىلا ئىستېمال قىلىشىنى تەمىن ئېتىدىغان پارچە سېتىش كەسپى. ئۇ مېھمانخانا، ئاشپۇزۇل، قاۋاقخانا، كىچىك ئاشخانىلار، سوغۇق ئىچىملىكلەر دۇكانلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئېلىمىزنىڭ جامائەت يېمەك - ئىچمەك كەسپى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. تىجارەت تۈرى ناھايىتى كۆپ، پىشۇرۇش تېخنىكىسى كامالەتكە يەتكەن. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى، كوپېراتىپ ئىگىلىكىدىكى جامائەت يېمەك - ئىچمەك كەسپى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرۇلۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەسلىدە بار بولغان خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى يېمەك - ئىچمەك كەسپىگىمۇ سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلدى. ھازىر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى، كوپېراتىپ ئىگىلىكىدىكى ۋە يەككە ئىگىلىكتىكى يېمەك - ئىچمەك تورلىرى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ شەھەر - يېزىلىرىغىچە تارقالغان، ئۇلار شەھەر ۋە يېزىلاردىكى خەلقنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، جەمئىيەتتىكى ئەمگەك مەنبەسىدىن مۇ ۋاپىق پايدىلىنىش، ئائىلە ئەمگىكىنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشتا ئىنتايىن ئاكتىپ رول ئوينىماقتا. - ئېلىمىزدە يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ پەيدىنپەي ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، جامائەت يېمەك - ئىچمەك كەسپىنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇشقا تۈرتكە كېلىدۇ، بۇ، خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشتە بارغانسېرى مۇھىم رولنى نامايان قىلىغۇسى.

سودا تورلىرى بۇ، تاۋار ئوبوروتى كەسپىي پائالىيەتلىرى بىلەن بىۋاستە شۇغۇللىنىدىغان تۈرلۈك سودا ئورگانلىرىنىڭ پۈتۈن مەملىكەتكە يايكى مەلۇم بىر رايونغا تارقالغان، كەسپىي باشقۇرۇش جەھەتتە ئىرمىاش - چىرمىاش گىرەلىشىپ كەتكەن، زىنج باغلانغان، ئورتاق تەشكىللەنگەن سودا تىجارەت سىستېمىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ تاۋار ئوبوروتى جەريانىدىكى تارقىلىش ئورنىغا قاراپ پارچە سېتىش، ئۇلگۈجە سېتىش دېگەندەك سودا تورلىرىغا بۆلۈنىدۇ، ساتىدىغان تاۋارلار بويىچە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىش، تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى سېتىش، كۆپ خىل تاۋارلارنى ئۇنۇمۇپرسال سېتىش ۋە مەلۇم تۈردىكى تاۋارنى مەخسۇس سېتىش سودا تورلىرىغا بۆلۈنىدۇ؛ مۇلازىملىق ئۇسۇلى بويىچە، تۇراقلىق، تۇراقسىز ۋە پوچتا ئارقىلىق يوللاش قاتارلىق سودا تورلىرىغا بۆلۈنىدۇ. ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم شارائىتىدا، سودا تورلىرى بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىش، دەرىجىگە بۆلۈپ باشقۇرۇشقا پايدىلىق بولۇش، تاۋار ئوبوروتىنى ئىقتىسادىي رايون بويىچە مۇۋاپىق ئۇيۇشتۇرۇشقا پايدىلىق بولۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولۇش، بازارلارنى تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش، ئامىمنىڭ سېتىۋېلىش - سېتىپ بېرىشىگە

قىلىدۇ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ تاۋار ئوبوروتىنى پىلانلىق ئۇيۇشتۇرىدۇ.

پارچە سېتىش سودىسى پارچە سېتىش باھاسى بويىچە ئىستېمالچىلارغا بىۋاسىتە تاۋار سېتىپ بېرىدىغان سودا. بۇ، ئېلىمىزدە تاۋارنى شەھەر - يېزىلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇرمۇش ئىستېمالى ئۈچۈن سېتىپ بېرىدىغان ئورگان، كوللېكتىپ ۋە كارخانا، كەسىپي ئورۇنلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئىستېمالى ئۈچۈن سېتىپ بېرىدىغان سودىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ، ئاساسەن، ئىككى خىل بولىدۇ: (1) يۆتكەپ سېتىپ بېرىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىش يەنى ئۈلگۈجە سودا تارماقلىرىدىن تاۋار سېتىۋېلىپ ئاندىن ئىستېمالچىلارغا سېتىپ بېرىدىغان ساپ پارچە سېتىش سودىسى، مەسىلەن، ئاشلىق دۇكىنى، تۈرلۈك مالىلار دۇكىنى، كۆكتات دۇكىنى قاتارلىقلار؛ (2) ئىشلەپچىقىرىش ۋە مۇلازىمەت خاراكتېرىدىكى ۋەزىپىنى ئۆتەيدىغان پارچە سېتىش سودىسى، مەسىلەن، ئۆز ئورنى تەرىپىدىن پىشۇرۇلغان يېمەكلىكلەرنى ئىستېمالچىلارنىڭ دەرھال ئىستېمال قىلىۋېتىشىگە سېتىپ بېرىدىغان يېمەك - ئىچمەك كەسپى. ئۇنىڭدىن باشقا شەھەر ئەتراپى رايونلىرىدىكى ۋە يېزىلاردىكى ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ پارچە سېتىش تورلىرىمۇ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەش كەسپىنىڭ بىر قىسمىنى بېجىرىدۇ.

پارچە سېتىش سودىسى تاۋار ئوبوروتى جەريانىنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى بولىدۇ، ئۇ ئوبوروت ساھەسىگە كىرگەن تاۋارنى بىۋاسىتە ئىستېمالچىلارغا يەتكۈزۈپ بېرىپ، ئەڭ ئاخىرىدا تاۋار ئوبوروتى ۋەزىپىسىنى ئورۇندايدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، پارچە سېتىش سودىسىنىڭ مەقسىتى خەلق تۇرمۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش. ئۇ، تاۋار مەنبەسىنى پائال ئۈيۈشتۇرۇش، مۇلازىمەت پوزىتسىيەسىنى ياخشىلاش، مۇلازىمەت سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق مۇمكىنقەدەر ئىستېمالچىلارنىڭ ئەڭ ئاز ۋاقىت ئىچىدە ئۆزىگە ئېھتىياجلىق تاۋارلارنى سېتىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشى كېرەك.

سودا مۇلازىمەت كەسپى بۇ مەلۇم ئۇسكۇنە ۋە قورال - سايمانلاردىن پايدىلىنىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مۇلازىمەت خاراكتېرىدىكى ئەمگىكى ئارقىلىق، خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان كەسىپ. بۇ، ئاساسەن، مېھمانخانا، مۇنچا، ساتىراشخانا، كىرخانا، رەسىمخانا، رېمونتخانا ۋە باشقا مۇلازىمەت خاراكتېرىدىكى قول سانائەت كەسىپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلار روشەن ئىككى ئالاھىدىلىككە ئىگە: (1) ئادەتتە خەلق ئامما سىنى ساتىدىغان تاۋار بىلەن ئەمەس، ئاساسلىقى، مۇلازىمەت خاراكتېرىدىكى ئەمگەك بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەسىلەن، مېھمانخانا مېھمانلارنىڭ سەپەر ئۇستىدە دەم ئېلىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، ساتىراشخانا، مۇنچا ئاممىنىڭ تازىلىقى ئۈچۈن، سالامەتلىكىنى ياخشىلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. (2) مۇلازىمەت خاراكتېرىدىكى ئەمگەك ئارقىلىق، بۇيۇملارنىڭ ئىستېمال قىممىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ، بىراق يېڭى تاۋار يارىتالمايدۇ، مەسىلەن، كىرخانا، رېمونتخانا قاتارلىقلار. دېمەك، مۇلازىمەت كەسپى خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىپلا قالماي، يەلكى ئىجتىمائىي تېجەشنىمۇ ئىشقا ئاشۇرالايدۇ. سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ۋە تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ

بۇ پونكىتلار يەرلىك سانائەت بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىپ ھەمدە بىرىنچى دەرىجىلىك پونكىتلاردىن، چەت جايلاردىكى ئىككىنچى دەرىجىلىك پونكىتلاردىن مال كىرگۈزۈپ، ئاندىن كېيىن شۇ ئەتىتسادىي رايونلاردىكى ئۇلگۈجە سېتىش دۇكانلىرىغا ۋە چەت جايلاردىكى ئىككىنچى دەرىجىلىك پونكىتلارغا تەتراپتىكى چوڭ تىپتىكى پارچە سېتىش دۇكانلىرىغا بۆلۈپ بېرىدۇ، بۆلۈپ يەتكۈزۈپ بېرىش ۋە ئولارنى تەمىنلەشكە مەسئۇل بولىدۇ. شۇ ئەتىتسادىي رايونلىك پەسىل خاراكتېرلىك تاۋار بىلەن تەمىنلىشى ۋە ئۇنىڭغا بولغان تەلىپىنى تەڭشەيدىغان تاۋار زاپىسىنى تەييارلاش ۋەزىپىسىنمۇ ئىككىنچى دەرىجىلىك پونكىتلار زىممىسىگە ئالىدۇ.

يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش - تەمىنلەش كارخانىلىرى بۇ، يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىشلەپچىقارغۇچىلاردىن دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى، تاشقى سودا ئېكسپورتى ۋە شەھەرلىكى پارچە سېتىشنى تەمىنلەيدىغان، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئۇلگۈجە ساتىدىغان سودا كارخانىسىدۇر. ئېلىمىزدە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش - تەمىنلەش كارخانىلىرى ئاساسىي قاتلام دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئورگانلىرى، ناھىيىلىك (شەھەرلىك) ياكى ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى يۆتكەپ بېرىش ھەم تەمىنلەش ئورگانلىرى ۋە شەھەرلىك دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئۇلگۈجە سېتىش ئورگانلىرىنى بولۇپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. (1) ئاساسىي قاتلام سېتىۋېلىش ئورگىنى، يەنى يېزىلاردىكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ۋە ناھىيىلىك (شەھەرلىك) سودا ئورۇنلىرى ئۇقتىلىنى ئىشلەپچىقىرىش رايونلىرىدا قۇرغان دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتلىرى دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشقا ۋە دەسلەپكى قەدەمدە پىششىقلاپ ئىشلەشكە ھەمدە پىلان بويىچە ناھىيە (شەھەر) ياكى ۋىلايەتلەردىكى يۆتكەپ بېرىش - تەمىنلەش ئورگانلىرىغا ۋە ئەتراپتىكى شەھەرلەردىكى سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىغا، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئۇلگۈجە سېتىش ئورۇنلىرىغا يۆتكەش، يەتكۈزۈپ بېرىشكە مەسئۇل بولىدۇ. (2) ناھىيىلىك (شەھەرلىك) ياكى ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى يۆتكەپ بېرىش - تەمىنلەش ئورگانلىرى، يەنى ناھىيىلىك (شەھەرلىك) ياكى ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك مەخسۇس شىركەتلىرى ئاساسىي قاتلام ئورگانلىرى سېتىۋالغان تۈرلۈك دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى يىغىپ، زۆرۈر زاپاس تۇپلاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەشكە، ئاندىن پىلان بويىچە، سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىغا، تاشقى سودا ئورۇنلىرىغا ۋە شەھەرلەردىكى دېھقانچىلىق - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئۇلگۈجە سېتىش ئورگانلىرىغا يۆتكەپ بېرىشكە ۋە ئولارنى تەمىنلەشكە مەسئۇل بولىدۇ. (3) شەھەردىكى دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئۇلگۈجە سېتىش ئورگانلىرى، يەنى دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى مەخسۇس شىركەتنىڭ ئۇلگۈجە سېتىش ئورۇنلىرى يۆتكەپ كېلىنگەن دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى بىلەن شۇ

ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىش پرىنسىپى ئاستىدا، تەشكىللىك، پىلانلىق ئورۇنلاشتۇرۇلغان. كاپىتالىزم شارائىتىدا، سودا تورلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا كاپىتالىستلارنىڭ يۇقىرى پايدا ئېلىش مەقسىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇ رىقابەت ۋە ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى قانۇنىيىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ، جايلىشىشى زادىلا مۇۋاپىق بولمايدۇ.

سودا كارخانىلىرى بۇ، تاۋار ئوبوروتى كەسپى، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىقتىسادىي تەشكىل. ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك سودا كارخانىلىرى ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى دۆلەت كارخانىسى ۋە كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كوپىراتىپ كارخانىلىرىدۇر، ئۇلار دۆلەتنىڭ سىياسىتى ۋە پىلانى بويىچە مۇستەقىل ئىگىلىك باشقۇرىدۇ، مۇستەقىل ھېسابات قىلىدۇ، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ھەم شەھەر - يېزا خەلقىنىڭ تۇرمۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇ ئۆز ۋەزىپىلىرىگە قاراپ، كارخانا باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى (مەسىلەن، ھەر دەرىجىلىك مەخسۇس شىركەتلەر)، كارخانا تىجارەت ئاپپاراتلىرى (مەسىلەن، تۈرلۈك سودا دۇكانلىرى، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتلىرى ۋە سانائەت بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكىتلىرى) ھەم تاۋار ئوبوروتى ئۈچۈن بىۋاسىتە خىزمەت قىلىدىغان باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى (مەسىلەن، ساقلاش - توشۇش پونكىتى، ئىسكىلات، پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى)غا بۆلۈنىدۇ. ئادەتتە ئېيتىلىدىغان سودا كارخانىلىرى ئاساسەن كارخانىلارنىڭ تىجارەت ئاپپاراتلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

سانائەت بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكىتلىرى بۇ «سانائەت بۇيۇملىرىنى ئۈلگۈجە سېتىش پونكىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ پونكىتلار ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىدىن سېتىۋېلىپ ياكى باشقا سودا ئورۇنلىرىدىن تاۋار كىرگۈزۈپ، ئاساسىي قاتلامدىكى ياكى چەت جايلاردىكى سودا ئورۇنلىرىنى ساتىدىغان سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن تەمىن ئېتىشكە مەسئۇل بولىدىغان ئۈلگۈجە سېتىش سودا كارخانىلىرىدۇر. ئېلىمىزدە ھازىرقى باسقۇچتىكى سانائەت بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكىتلىرى بىرىنچى دەرىجىلىك سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكىتى (بىرىنچى دەرىجىلىك پونكىت)، ئىككىنچى دەرىجىلىك سېتىۋېلىش - تەمىنلەش پونكىتى (ئىككىنچى دەرىجىلىك پونكىت) دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى دەرىجىلىك پونكىت سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى مەركەزلەشكەن چوڭ شەھەرلەردە ياكى ئىمپورت پورتلىرىدا قۇرۇلىدۇ، بۇ پونكىتلار بەلگىلەنگەن رايونلارنىڭ سانائەت بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىشقا، ئىمپورتنى قوبۇل قىلىشقا، ئاندىن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىككىنچى دەرىجىلىك پونكىتلارنى ۋە ئەتراپىدىكى ئۈلگۈجە سېتىش سودا دۇكانلىرىنى، بەزى چوڭ تىپتىكى ياكى تىجارەت تۈسىنى ئالغان پارچە سېتىش سودا دۇكانلىرىنى تەمىنلەشكە مەسئۇل بولىدۇ. مەملىكەت بويىچە تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى تەڭشەيدىغان ئاساسىي تاۋار زاپىسىنى تەييارلاشنىمۇ بىرىنچى دەرىجىلىك پونكىتلار زىممىسىگە ئالىدۇ، ئىككىنچى دەرىجىلىك پونكىتلار يەرلىك سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىرقەدەر مەركەزلەشكەن ئوتتۇرا دەرىجىلىك شەھەرلەردە ياكى قاتناش - ترانسپورت تۈگۈنلىرىدە قۇرۇلىدۇ.

بۇيۇملارنى ۋەكالەتەن سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئۈتەيدۇ، ۋەكالەتەن سېتىۋېلىش - ۋەكالەتەن سېتىپ بېرىش دۇكانلىرى باشقۇرىدىغان تاۋارلارغا كېرەكلىك تاۋار مەبلىغىنى سودا ئورۇنلىرى پارچە سېتىش باھاسى بويىچە ئۆتنىگە بېرىدۇ، ئۇي - ئوسكۇنىلەرنى يېزا - كەنتلەر، مەھەللە كومىتېتلىرى ئۈزلىرى تەييارلايدۇ، خادىملىرىنى يېزا - كەنت، مەھەللە كومىتېتلىرى تەسىلەيدۇ. ۋەكالەتەن سېتىۋېلىش - ۋەكالەتەن سېتىپ بېرىش دۇكانلىرى دۆلەتنىك بىر تۇتاش سىياسىتىنى، پىلانىنى، تۈزۈمى ۋە باھاسىنى ئىجرا قىلىدۇ، سودا ئورۇنلىرى مەلۇم نىسبەتتە رەسمىيەت پۇلى بېرىدۇ، راسخوتنى كۆتۈرگە ئىلىش تۈزۈمىنى ئىجرا قىلىدۇ. يېزىلاردا ۋە شەھەرلەردە ۋەكالەتەن سېتىۋېلىش - ۋەكالەتەن سېتىپ بېرىش دۇكانلىرىنى كەڭ تۈردە راۋاجلاندۇرغاندا، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا تۈرلىرىنىڭ يېتىشسىزلىكلىرىنى تولۇقلاپ، ئاممىنىڭ سېتىۋېلىش - سېتىپ بېرىشكە قولايلىق تۇغدۇرۇپ، سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش بىلەنلا قالماي، بەلكى ھايانكەشلەرگە زەربە بېرىشكىمۇ پايدا يەتكۈزگىلى بولىدۇ.

كومىسسيون بۇ، خېرىدارلارنىڭ ھاۋالىسى بويىچە، ۋەكالەتەن سېتىپ بېرىش كەسپىنى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان دۇكان. ئادەتتە خېرىدارلار كونا مالىلارنى ياكى ساقلىنىپ قالغان مالىلارنى دۇكانغا ئاپىرىپ بېرىدۇ، ئەكىلى تەرەپ باھا توختاتقاندىن كېيىن كومىسسيون ۋەكالەتەن سېتىپ بېرىدۇ؛ مال سېتىلغاندىن كېيىن، دۇكان بۇنىڭدىن مەلۇم سېتىپ بېرىش رەسمىيەت پۇلىنى ئالىدۇ، قالغىنىنى ھاۋالە قىلغۇچىغا بېرىدۇ، كومىسسيون بەزىدە خېرىدارلارنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، مالنى باھا توختىتىپ سېتىۋالىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۆزى باشقۇرىدىغان تاۋار قاتارىدا ساتىدۇ. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارمۇ بەزىدە كومىسسيونغا مەلۇم تاۋارلىرىنى سېتىپ بېرىشنى ھاۋالە قىلىدۇ. كومىسسيونلار ھەم ئامانەتلىك ئارتۇق - كەمىنى تەكشۈپ بېرىدىغان، ھەم ئىجتىمائىي تەجەشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىر خىل زۆرۈر پارچە سېتىش سودا شەكلى.

ئىلان بۇ، كارخانا - كەسىپلىي ئورۇنلار ئىستېمالچىلارغا ياكى مۇلازىمەت ئوبيېكتىغا تاۋار تونۇشتۇرىدىغان، مۇلازىمەت مەزمۇنىنى ياكى مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش نومۇرلىرىنى ئىلان قىلىدىغان بىتر خىل تەشۋىقات شەكلى. بەزىلىرى گېزىت - ژۇرناللاردا، رادىئو ئىستانسىسىدا، تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىدا، تەشۋىقات رەسىملىرىدە، خۇددىكلاردا ئىلان قىلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا تاختا ئىلانى، ئەۋرىشكە دېرىزە ئىلانى، كۆرگەزمە ئىلانى بار، يەنە تاۋارلارنى ئوراش - قاچىلاش، تاۋارلارنى چۈشەندۈرۈش، تاۋار ئاخباراتى ئىلانلىرىمۇ بار. ئۇنداق بولمىغاندا، كوللېكتىپ ياكى شەخسلەرنىڭ گېزىت - ژۇرناللاردا بېسىلغان ئومۇمىي ئىلانلىرى، ئوقتۇرۇشلىرىمۇ ئادەتتە ئىلان قاتارىغا كىرىدۇ. كاپىتالىستلار جەمئىيەتتە ئىلان كاپىتالىستلارنىڭ خېرىدارلارنى ئۆزلىرىگە جەلپ قىلىش، تاۋارلىرىنى كۆپ سېتىش، ئوقتۇرى پايدا ئېلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ۋاستىدۇر، ئۇنىڭدا ھامان ئالدامچىلىق بولىدۇ. ئىلانمۇ ئىلان تەشۋىقاتىدا خەلق ئاممىسى ياخشى كۆرۈپ ئاڭلايدىغان ۋە كۆرىدىغان شەكىللەر قوللىنىلىدۇ، سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ قىيابېتى ئەينەن ئەكس

جايىدىكى پارچە سېتىش سودا دۇكانلىرىنى تەمىنلەشكە مەسئۇل بولىدۇ. دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش - تەمىنلەش بۆلىمىچە بۇيۇچ خىل كارخانا ئاساسىي قاتلام دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئورگانلىرىنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇنىڭ سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالى، سېتىۋېلىش، پىششىقلاپ ئىشلەش خىزمەتلىرىنىڭ سۈپىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى يۆتكەپ بېرىش ھەم تەمىنلەش ئورگانلىرىنىڭ خىزمىتىگە نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

سودا دۇكانلىرى بۇنىڭدا ئادەتتە، ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك باشقۇرىدىغان، ئۆز ئالدىغا ھېسابات قىلىدىغان ئۇلگۈچە سېتىش دۇكانلىرى ۋە پارچە سېتىش سودا دۇكانلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك باشقۇرۇپ ھېسابات قىلىدىغان يېمەك - ئىچمەك دۇكانلىرىمۇ پارچە سېتىش دۇكانلىرى بولىدۇ.

ئىلمەزدە ئۇلگۈچە سېتىش سودا دۇكانلىرى ئومۇمەن، ناھىيە، شەھەرلەرنىڭ ئىقتىسادىي مەركىزىي يېكى مۇھىم بازارلىرىدا قۇرۇلىدۇ، ئىككىنچى دەرىجىلىك پوتكىتلاردىن مال كىرگۈزۈش ھەمدە شۇ جايىدىكى سانائەت، قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ، شۇ ئىقتىسادىي رايونىنىڭ شەھەرلىرىدىكى پارچە سېتىش سودا دۇكانلىرىنى ۋە ئاساسىي قاتلام تەمىنات سودا كوپېراتىپلىرىنى تەمىنلەشكە مەسئۇل بولىدۇ. قوشنا رايونلاردىكى پارچە سېتىش ئورۇنلىرى، يېزىلاردىكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى يېقىن ئەتراپتىكى ئۇلگۈچە سېتىش سودا دۇكانلىرىدىن مال كىرگۈزىسە بولىدۇ، مەمۇرىي رايون بۆلۈنۈشىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ.

پارچە سېتىش سودا دۇكانلىرى تاۋار ئوبوروتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھالقىسى بولۇپ، ئىستېمالچىلارغا تاۋارنى بىۋاسىتە سېتىپ بېرىدۇ، ئىلىمىزنىڭ پارچە سېتىش سودا دۇكانلىرى، ئاساسەن، ئۇنۇمۇبرسال سودا دۇكىنى، بىرلەشمە سودا دۇكىنى، مەخسۇس سودا دۇكىنى، چوڭ تۈرلۈك مالىلار دۇكىنى، سودا سارايلىرى قاتارلىق بەش خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئۇنۇمۇبرسال سودا دۇكىنى، بىرلەشمە سودا دۇكانلىرى شەھەر ۋە يېزىلاردىكى ئاھالىلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا قۇرۇلىدۇ، مەخسۇس سودا دۇكانلىرى، چوڭ تۈرلۈك مالىلار دۇكىنى، سودا سارايلىرى بولسا چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى شەھەرلەرنىڭ مەركىزىي رايونلىرىدا قۇرۇلىدۇ. ئۇلار ئۆزئارا ئىش تەقسىم قىلىشىپ، زىچ ماسلىشىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىستېمال ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

ۋەكالەتەن سېتىۋېلىش - ۋەكالەتەن سېتىپ بېرىش دۇكانلىرى بۇ سودا ئورۇنلىرى يېزىلاردىكى يېزا - كەنتلەرگە، شەھەرلەردىكى مەھەللە كومىتېتلىرىغا ھاۋالە قىلىپ قۇرغان، سېتىۋېلىش - سېتىپ بېرىش كەسىپلىرىنى ۋەكالەتەن بېجىرىدىغان مۇلازىمەت تورلىرىدۇر. يېزىلاردىكى ۋەكالەتەن سېتىۋېلىش - ۋەكالەتەن سېتىپ بېرىش دۇكانلىرى ھاۋالە قىلىنغان دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ۋەكالەتەن سېتىۋېلىش ۋە سانائەت بۇيۇملىرىنى ۋەكالەتەن سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئۈتەيدۇ؛ شەھەرلەردە، ئومۇمەن، ۋەكالەتەن سېتىپ بېرىش دۇكانلىرىلا قۇرۇلىدۇ، بۇ دۇكانلار ھاۋالە قىلىنغان مالچىمال، يېمەك - ئىچمەك، چەرچىن مال ۋە كۆكتات قاتارلىق ئاھالىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا كېرەكلىك

بۆلۈنىدۇ؛ (4) باشقۇرۇش ھوقۇق دائىرىسى ۋە باشقۇرۇش ئىش تەقسىماتى بويىچە، بۇرۇن دۆلەت بىر تۇتاش تەقسىم قىلىدىغان ماددىي ئەشيا، مەركەزدىكى ئاساسلىق باشقۇرۇش تارماقلىرى تەقسىم قىلىپ بېرىدىغان ماددىي ئەشيا ۋە جايلار تەقسىم قىلىپ بېرىدىغان ماددىي ئەشيالارغا بۆلۈنگەنىدى. ھازىر پىلانلىق تەقسىم قىلىنىدىغان ماددىي ئەشيا، ماددىي ئەشيالارنى تەمىنلەش-سېتىش كارخانىلىرى باشقۇرىدىغان ماددىي ئەشيا ۋە ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىنىڭ ئۆزلىرى ساتىدىغان ماددىي ئەشيالارغا بۆلۈنىدىغان بولدى.

ماددىي ئەشيا ئوبوروتى ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكتىكى ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى تارماقلار، ھەرقايسى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. بۇ ماددىي ئەشيالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش دائىرىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئىستېمال دائىرىسىگە كىرگىچە بولغان پۈتكۈل ھەرىكەت جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ بىر ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئاخىرلىشىشىنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىدۇ، ئىككىنچى بىر ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ باشلىنىشىنى بولسا ئاخىرقى نۇقتا قىلىدۇ، ئۇ ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش جەريانلىرى، ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ۋە كارخانىلارنى بىر - بىرىگە چاتىدىغان ۋاسىتە.

ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئىجتىمائىي ئىككى چوڭ تۈركۈمنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ، ئۇ نۇرغۇن ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى ئۈزلۈكسىز تۈردە يېڭى ماددىي ئامىللارغا ئىگە قىلىش ئارقىسىدا، بىرىنچى تۈركۈمدىكى مەھسۇلاتلار (ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى) جەزمەن بىرىنچى تۈركۈمنىڭ ئىچىدىكى ھەرقايسى تارماقلار ۋە ھەرقايسى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا شۇنىڭدەك بىرىنچى تۈركۈم بىلەن ئىككىنچى تۈركۈم ئوتتۇرىسىدىكى ھەرقايسى تارماقلار، ھەرقايسى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا مۇرەككەپ-چىگىش ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى پايدا بولىدۇ. دېمەك، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ ئوبوروت قىلىنىشى ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ زۆرۈر شەرتىدۇر. ئىشلەپچىقىرىش ئوبوروتنى بەلگىلەيدۇ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى قانچە راۋاجلانسا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەخسۇسلىشىش دەرىجىسى قانچە يۇقىرى بولسا، ئوبوروت ساھەسىگە كىرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ مىقدارىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ، ماددىي ئەشيا ئوبوروتىنىڭ دائىرىسى شۇنچە چوڭ بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئالماشتۇرۇش، ئۇنىڭ بارلىق ئامىللىرىدىن قارىغاندا، يا بىۋاسىتە ھالدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىچىدە بولىدۇ، يا ئىشلەپچىقىرىش تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2- تۇم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 173 - بەت) لېكىن ئوبوروت ئىشلەپچىقىرىشقا نىسبەتەن يەنە ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەگەر ماددىي ئەشيا ئوبوروتى ياخشى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، ھەرقايسى كارخانىلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالىغا ئىشلىتىش ئۈچۈن مىقدارى تولۇق، سۈپىتى ياخشى، تۈرى ۋە ئۆلچىمى مۇۋاپىق بولغان

ئەتتۇرۇلىدۇ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتى تەشۇئىق قىلىنىدۇ، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا تېخنىكا ياكى خىزمەت قىلىش ئۇچۇن، تاۋارلارنىڭ سۈپىتى، خۇسۇسىيىتى ۋە تاۋارلارنى ئىشلەتىش، ساقلاش ئۇسۇلى تونۇشتۇرۇلىدۇ.

تاۋارلارنى ئوراش - قاچىلاش بۇ (1) تاۋارلارنى ئوراش - قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدىغان نەرسىلەرنى، (2) تاۋارلارنى ئوراشتىكى مەشغۇلات جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تاۋارلارنى ئوراش - قاچ ملاش تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا تاۋار ئوبوروتىنىڭ مۇھىم شەرتى، تاۋارلارنى ئوراش - قاچىلاشنى ياخشى ئىشلەش تاۋارنىڭ سۈپىتىنى ئاسراشقا، تاۋارنى جېزىشكە، تاۋار سەرپىياتىنى ئازايتىشقا، قاچىلاش - چۈشۈرۈش، توشۇش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشقا، توشۇش كۆچىنى تېجەپ قېلىشقا، ئامبارلارغا كۆپرەك سىغدۇرۇشقا، ئۆلچەش سۈرئىتىنى تېزلىتىشكە، پارچە سېتىش ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇشقا، خىراجەتلەر چىقىمىنى ئازايتىشقا، ئىستېمالغا يېتەكچىلىك قىلىشقا پايدىلىق. ئېلىمىزدە تاۋارلارنى ئوراش - قاچىلاشقا قۇيۇلغان ئاساسىي تەلەپ تاۋارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى، ئوبوروتى، بىخەتەرلىكىگە ۋە تېجەشلىك بولۇشىغا پايدىلىق بولۇش پرىنسىپى ئاستىدا، پۇختا، يارىملىق، ئەرزان، چىرايلىق بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. ھەرقايسى جايلاردا ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلەپچىقىرىلىدىغان، يۆتكەش مىقدارى چوڭ بولغان ھەمدە سۈپەت ئۆلچىمى بەلگىلەنگەن تاۋارلارغا نىسبەتەن، پەيدىنپەي ئوراش - قاچىلاشنى ئۆلچەملەشتۈرۈپ، تاۋارلارنى ئوراش - قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيالىلارنى، بۇلارنىڭ ئۆلچىمىنى، سىغىمچانلىقىنى، باسىما بەلگىسىنى ۋە قاچىلاش، تەگلىك قۇرۇش، قىستۇرۇش - پېچەتلەش ئۇسۇللىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت. تاۋارلارنى ئوراش - قاچىلاشقا ئىشلىتىلگەن ماتېرىيالىلارنى ئىلاج بار يېغىپ قايتا ئىشلەتىش، بۇنىڭ بىلەن ئوراش - قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيالىلارنىڭ سەرپىياتىنى ئازايتىپ، تاۋارلارنىڭ تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىپ، مەبلەغنى ئاشۇرۇش لازىم.

ماددىي ئەشيا بۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئېلىمىزدە ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان ئىگىلىك باشقۇرۇشتىكى «ماددىي ئەشيا» ئادەتتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ماددىي ئەشيا، ئومۇمەن، تۆت خىل ئۆلچەم بويىچە ئايرىلىدۇ. (1) ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئورۇنغا قاراپ ئاساسلىق خام ئەشيا ۋە ماتېرىيال، يارىمەمچى ماتېرىيال، يېقىلغۇ، ئوسكۇنە، سەپلىمە ۋە قوراللار - سايمان قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ؛ (2) ئۆز خاسلىقى بويىچە، مېتال ماتېرىيالار، بىناكارلىق ماتېرىيالىرى، خىمىيىۋى سانائەت ماتېرىيالىرى، ئېلېكتر چىلىك ماتېرىيالىرى، يېقىلغۇ، ياغاچ ماتېرىيالىرى ۋە ماشىنا ئۈسكۈنىلىرى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ؛ (3) ئىستېمال يۆنىلىشى بويىچە، ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىي قۇرۇلۇشلىرىغا ئىشلىتىلىدىغان ماددىي ئەشيا ۋە تېخنىكا ئۈسكۈنىلىرىنى رېمونت قىلىشقا ئىشلىتىلىدىغان ماددىي ئەشيا، يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان ماددىي ئەشيا، يېنىك سانائەتكە ئىشلىتىلىدىغان ماددىي ئەشيا ۋە ئېغىر سانائەتكە ئىشلىتىلىدىغان ماددىي ئەشيا، ھەربىي ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغان ماددىي ئەشيا ۋە خەلق تۇرمۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان ماددىي ئەشيا قاتارلىقلارغا

ئىمپورت مىقدارى، ئىشلىتىلىدىغان زاپاس مىقدارى قاتارلىقلار تەكشۈرۈلىدۇ. ئېھتىياجنى تەكشۈرۈش دېگىنىمىز مەملىكەت ئىچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش، ئاساسىي قۇرۇلۇش، سودا، دۆلەت مۇداپىئەسى، ئېكسپورت، زاپاس قاتارلىق جەھەتلەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ماددىي ئەشيالار پىلانىنى تەكشۈرۈپ چىقىش، ئومۇملاشتۇرۇش، پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ۋە ھەر-قايسى ئېھتىياجلىق ئورۇنلارنىڭ پىلان مەزگىلىدىكى ئېھتىياج مىقدارىنى، پىلاننىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدىكى زاپاس مىقدارىنى، پىلاننىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى زاپاس مىقدارىنى ۋە تەقسىم قىلىشتا تەلەپ قىلغان مىقدارىنى تەكشۈرۈش دېگەنلىكتۇر. پەقەت ماددىي ئەشيالارنىڭ مەنبەسىنى ۋە ئېھتىياجىنى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ئاساستا تەكشۈرۈپ چىققاندىلا، ئاندىن ئومۇملاشتۇرۇپ تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنى ۋە تەقسىمات كۆرسەتكۈچ-لىرىنى توغرا بەلگىلەپ چىققىلى بولىدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇپ تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ماددىي ئەشيالار تەقسىماتىنىڭ كۆرسەتكۈچلىرىنى پىلانلىق تۈردە بەلگىلەشنىڭ ئاساسىي ئۇسۇلىدۇر. ئۇ ماددىي ئەشيالارنىڭ مەنبەسى بىلەن ئېھتىياجنى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇپ چىقىپ، مۇۋاپىق تەڭشەپ، بىر - بىرىگە ئۇلىشىدىغان قىلىپ تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ماددىي ئەشيالار تەقسىماتىنىڭ كۆرسەتكۈچلىرى پەقەت ماددىي بايلىق ۋە ئېھتىياج ئۆزئارا ئۇلىشىدىغان قىلىپ تەڭپۇڭ قىلىنغان ئاساستا بەلگىلەنگەندىلا، ئاندىن ئۇنى رېئال ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق تۈردە، نىسبەت بويىچە تەرەققىي قىلىش ئېھتىياجىنى تەمىن ئەتكىلى بولىدۇ. لېكىن، ئوبيېكتىپ جەھەتتە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىجتىمائىي ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، ماددىي ئەشيالار مەنبەسى بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭسىزلىق دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئومۇمىي مىقدارى تەڭپۇڭ بولغان ھالەتتىمۇ، تۈر، ئۆلچەملىرى تەڭپۇڭ بولماسلىق ئەھۋاللىرى يەنە كۆرۈلۈشى مۇمكىن. بۇنداق تەڭپۇڭسىزلىق ئەھۋاللىرى كۆرۈلگەندە، پىلان ۋە ماددىي ئەشيا تارماقلىرى ئىشلەپچىقىرىشنى ۋە ئىمپورت - ئېكسپورتنى ئاشۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىنىڭ ماددىي ئەشيا سەرپىياتىنى تۆۋەنلىتىشنى، سەپلىمىلەردىن پايدىلىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈش شۇنىڭدەك رايونلار (كارخانىلار) ئارا ماددىي ئەشيالارنى تەڭشەش ئارقىلىق ۋاقىتلىق، نىسپىي ھالدا تەڭپۇڭ قىلىپ تۇرسا بولىدۇ.

ماددىي ئەشيا تەقسىماتى كۆرسەتكۈچىنى بەلگىلەش ماددىي ئەشيالارنى تەقسىم قىلىشتىكى ھەل قىلغۇچ ھالقىدۇر. ئومۇملاشتۇرۇپ تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئاساسىدا، بىر تۇتاش پىلانلاپ تەڭ ئېتىبار بېرىش، مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش، ئىمكانىيەت قالدۇرۇش فاڭجېنىغا ئاساسەن، ئاۋۋال ئىشلەپچىقىرىش، ئاندىن ئاساسىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش، ئاۋۋال رېمونت قىلىش، ئاندىن ياساش، ئاۋۋال قېزىش، ئاندىن پىششىقلاپ ئىشلەش، ئاۋۋال يۈرۈشلەشتۇرۇش، ئاندىن قۇراشتۇرۇش، ئاۋۋال ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش، ئاندىن كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش ۋە ياخشىلىرىنى تاللاپ تەمىنلەش پرىنسىپى بويىچە، ھەرقايسى ئورۇن، ھەرقايسى رايون، كارخانىلارنى تەمىنلەيدىغان ماددىي ئەشيالار مىقدارىنى

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ئەگ قىسقا ۋاقىت، ئەگ ئاز مىقداردا ئەگ تېجەشلىك خىراجەت بىلەن ۋاقىتدا تەمىن ئېتەلىسە، ئىشلەپچىقىرىشنى يۇقىرى سۈپەت بىلەن، ئىسىمەت بويىچە تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ؛ ئەكسىچە بولغاندا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا تۇسالغۇ بولىدۇ.

ئىجتىمائىي تۈزۈم ئوخشاش بولمىغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئوبوروتىنىڭ خاراكتېرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. كاپىتالزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ ماددىي ھۆددىگەرى بولىدۇ، كاپىتالىستلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلۈكسىز تۇردە ئەمگەك كۈچلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ھۇشۇ يول بىلەن قىممەتنىڭ كۆپىيىش جەريانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈنلا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلۈكسىز تۇردە سېتىۋالىدۇ. ئەگ زور پايدىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، كاپىتال بىر تارماقتىن قاچىغۇلارچە ئەككىنچى بىر تارماققا كىرىپ تۇرىدۇ، ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ ماددىي ھۆددىگەرى بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ھەرقايسى تارماقلار ۋە ھەرقايسى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوبوروتى ۋە تەقسىماتىمۇ كۈچلۈك رىقابەت ئىچىدە قاچىغۇلارچە ئېلىپ بېرىلىدۇ. سۈتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيىسىنىڭ ماددىي ھۆددىگەرى بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشتا، خەلقنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداش مەقسەت قىلىنىدۇ، بۇ ھال ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئوبوروتىنى پىلانلىق ئۇيۇشتۇرۇش ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ.

ھازىر ئېلىمىزدىكى ماددىي ئەشيا ئوبوروتىدا، دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، سۈتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇشنىڭ ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت بويىچە تېخىمۇ ياخشى ھالدا ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، تۈرلۈك ماددىي ئەشيالارنىڭ دۆلەت ئىقتىسادى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ مۇھىملىق دەرىجىسى، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئېھتىياج ئەھۋالى، ئىشلەتىش خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، پىلانلىق تەقسىم قىلىش، ماددىي ئەشيا يەتكۈزۈپ بەرگۈچى كارخانىلار باشقۇرۇش ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرى ئۆزلىرى سېتىشتەك چارىلەر قوللىنىلىۋاتىدۇ.

ماددىي ئەشيا تەقسىماتى مەملىكىتىمىزنىڭ ماددىي ئەشيا باشقۇرۇش خىزمىتىدە، بىر تۇتاش تەقسىم قىلىنىدىغان ماددىي ئەشيالار جەھەتتە، ھەرقايسى تارماقلار، ھەرقايسى رايونلار، ھەرقايسى كارخانىلار ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان ئۈلۈش پىلانلىق تۇردە بەلگىلىنىدۇ، بۇ ماددىي ئەشيا مەنبەسى بىلەن ئېھتىياجنى تەكشۈرۈپ چىقىش، ئومۇملاشتۇرۇپ تەكئۇلاشتۇرۇش، تەقسىمات كۆرسەتكۈچلىرىنى بەلگىلەشتىن ئىبارەت ئۈچ ئاساسىي ھالقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ماددىي ئەشيا مەنبەسىنى ۋە ئېھتىياجنى تەكشۈرۈش ماددىي ئەشيا تەقسىماتىنىڭ ئاساسى. ماددىي ئەشيا مەنبەسىنى تەكشۈرۈشتە، پىلان مەزگىلىدە تەقسىماتقا سېلىنىدىغان ماددىي ئەشيانىڭ ئومۇمىي مىقدارى، جۈملىدىن ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى،

شۇكى، ئۇلارنىڭ ئۇنىۋېرساللىقى كۈچلۈك، ئىشلىتىلىش دائىرىسى كەڭ، مىقدارى زور، تۈر ۋە ئۆلچىمى كۆپ، ئېھتىياج جەھەتتىكى ئۆزگىرىشى تېز. شۇڭا، يۈرۈشلەشتۈرۈلىدىغان ۋە ئارىلىقتىكى مەھسۇلات قىلىنىدىغان كۆپ ئېھتىياجلار ئۈستىدە ئىشلەپ چىقارغۇچى ئورۇن بىلەن ئېھتىياجلىق ئورۇن بىۋاسىتە نۇقتا بەلگىلەپ تەمىنلەش چارىسىنى قوللىنىش ياخشى بولغاننىڭ سىرتىدا، ئومۇمەن، بۇنداق مادديي ئەشيالارنى مادديي ئەشيا تەمىنات ـ سودا كارخانىلىرى بىر تۇتاش زاكاز قىلىپ ئارىلىقتا ئالماشتۇرۇپ تەمىنلىگىنى ياخشى. مۇشۇ تۈردىكى مادديي ئەشيالارغا ئېھتىياجلىق ئورۇنلار مادديي ئەشيا تەمىنات ـ سودا كارخانىلىرى بىلەن بىۋاسىتە توختام تۈزۈشسە ھەمدە دۆلەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن دائىرە ئىچىدە لەيلىمە باھانى يولغا قويسا بولىدۇ. (3) ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرى ئۆزلىرى ساتىدىغان مادديي ئەشيالار. پىلانلىق تەقسىم قىلىنىدىغان ۋە مادديي ئەشيا تەمىنات ـ سودا كارخانىلىرى باشقۇرىدىغان مادديي ئەشيالاردىن باشقىلىرى، پرىنسىپ جەھەتتە، ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرى ئۆزلىرى ساتىدىغان مادديي ئەشيالارغا ياتىدۇ. بۇ تۈردىكى مادديي ئەشيالارنىڭ باھاسىنى پرىنسىپ جەھەتتە ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىنىڭ ئۆزلىرى بەلگىلەيدۇ. دۆلەت باج ئېلىش، باھا ۋە خام ئەشيا ـ ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق، بۇ بىر قىسىم مادديي ئەشيالارغا قارىتىلغان باشقۇرۇش ۋە يېتەكچىلىكنى كۈچەيتسە بولىدۇ. 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ تۈردىكى مادديي ئەشيالارنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە ئۇلارنى باشقۇرۇش ئۇسۇلى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى، مادديي ئەشيالارنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش قاتارلىق شەرتلەرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ بارىدۇ.

مادديي ئەشيالارنى زاكاز قىلىش

بۇ مادديي ئەشيالار بىلەن تەمىنلىگۈچى تەرەپ بىلەن ئىستېمال قىلغۇچى تەرەپنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنى تۇتاشتۇرۇپ مال بىلەن تەمىنلەش توختىمىنى ئىمزالاش جەريانى.

مادديي ئەشيالارنى زاكاز قىلىشتا، ئىشلەپچىقىرىش پىلانى ۋە مادديي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش پىلانى ئاساس قىلىنىدۇ؛ شۇنداقلا ئۇ يەنە ئىشلەپچىقىرىش پىلانى بىلەن مادديي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش پىلانىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى ۋە مادديي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەشنى كونكرېت ئورۇنلاشتۇرىدىغان مۇھىم تەدبىر. مادديي ئەشيالارنى زاكاز قىلىش مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) تەمىنلىگۈچى تەرەپ بىلەن ئىستېمال قىلغۇچى تەرەپ مادديي ئەشيالارنىڭ مەنبەسى بىلەن ئېھتىياجنى كونكرېت ئەمەلىيلەشتۈرىدۇ؛ (2) مال بىلەن تەمىنلىگۈچى ئورۇنلار ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ، مال بىلەن تەمىنلەش ۋاقتى بەلگىلىنىدۇ؛ (3) تەمىنلىگۈچى تەرەپ بىلەن ئىستېمال قىلغۇچى تەرەپ كېڭىشىپ، مال بىلەن تەمىنلەشنى تەشكىللەشتىكى بەزى تېخىمۇ كونكرېت ياكى بىرقەدەر ئالاھىدە مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدۇ؛ (4) مال بىلەن تەمىنلەش توختىمى ئىمزالىنىدۇ.

ئوخشاش بولمىغان مادديي ئەشيالارنى باشقۇرۇش ھوقۇق دائىرىسى، باشقۇرۇشتىكى ئىش تەقسىماتى ۋە مادديي ئەشيالارنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىگە شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئەھۋالىغا ئاساسەن، مادديي ئەشيالارنى زاكاز قىلىشتا مەركەزلىش

مۇۋاپىق بەلگىلەش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تۈرلۈك خام ئەشيا - ماتېرىياللار ئوتتۇرىسىدىكى، تۈرلۈك ماشىنا مەھسۇلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى خام ئەشيا - ماتېرىياللار بىلەن ماشىنا مەھسۇلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆلانما تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاشقا دىققەت قىلىش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ماددىي ئەشيالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى، ئوبوروت قىلىنىشى ۋە سەرپىياتنى چىڭ بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇپ، خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

1 - 2 - 3 - تۈردىكى ماددىي ئەشيالار

ئېلىمىزدە ماددىي ئەشيالارنى پىلانلىق تەقسىم قىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش شەرتى ئاستىدا، «بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىش، دەرىجىگە بۆلۈپ باشقۇرۇش» پرىنسىپى بويىچە ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇشنىڭ ئېھتىياجى ۋە تۈرلۈك ماددىي ئەشيانىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، پۈتۈن ماددىي ئەشيا ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈنۈپ، ئوخشاش بولمىغان باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى قوللىنىلغان.

1 - تۈردىكى ماددىي ئەشيا «بىر تۇتاش تەقسىم قىلىنىدىغان ماددىي ئەشيا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ - دۆلەت پىلان كومىتېتى تەرىپىدىن تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ تەقسىم قىلىنىدىغان ماددىي ئەشيا؛ 2 - تۈردىكى ماددىي ئەشيا «مىنىستىرلىكلەر باشقۇرىدىغان ماددىي ئەشيا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ - گوۋۇيۈەننىڭ مۇناسىۋەتلىك تارماقلىرى تەرىپىدىن تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ، تەقسىم قىلىپ بېرىلىدىغان شۇنىڭدەك مەركەزدىكى مۇناسىۋەتلىك مىنىستىرلىكلەرنىڭ جايلاردىكى سېتىپ بېرىش - ئورگانلىرى مەسئۇل بولۇپ تەقسىم قىلىپ بېرىدىغان ماددىي ئەشيا؛ 3 - تۈردىكى ماددىي ئەشيا «جايلار باشقۇرىدىغان ماددىي ئەشيا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ - بىر تۇتاش تەقسىم قىلىنىدىغان ماددىي ئەشيا بىلەن مۇناسىۋەتلىكلەر باشقۇرىدىغان ماددىي ئەشيادىن باشقا ماددىي ئەشيادۇر.

ئېلىمىزدە ماددىي ئەشيالارنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئىسلاھ قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، 1980 يىلى پۈتۈن ماددىي ئەشيا يەنە ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدى: (1) پىلانلىق تەقسىم قىلىنىدىغان ماددىي ئەشيا، بۇ دۆلەت ئىقتىسادى ۋە خەلق تۇرمۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ماددىي ئەشيا بولۇپ، بۇنىڭغا يېقىنلىغۇ، ئاساسلىق خام ئەشيا - ماتېرىيال، مۇھىم ئۈسكۈنە قاتارلىقلار كىرىدۇ. بۇنداق ماددىي ئەشيالار يەنىلا دۆلەت تەرىپىدىن بىر تۇتاش باشقۇرۇلىدۇ، بۇنىڭدا پرىنسىپ جەھەتتە بىر تۇتاش پىلانلاش، بىر تۇتاش باھا بەلگىلەش، بىر تۇتاش تەقسىم قىلىش ۋە تەمىنلەش يولغا قويۇلىدۇ. بۇنداق قىلىش بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇپ، دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىشقا پايدىلىق؛ رايونلار ئارا يۆتكەپ، تەڭشەپ، ئىقتىسادتا ئارقىدا قالغان رايونلارنىڭ تەرەققىياتىغا ياردەم بېرىشكە پايدىلىق تۈرلۈك ۋاقىتلىق مۇھىم تۈرلەرگە ماسلىشىش ئۈچۈن، زۆرۈر ستراتېگىيىلىك زاپاسلارنى ئىگىلەشكە پايدىلىق. (2) ماددىي ئەشيا تەمىنات - سودا كارخانىلىرى باشقۇرىدىغان ماددىي ئەشيالار. بۇ بىرقەدەر مۇھىم ماددىي ئەشيا بولۇپ، بىر قىسىم ماشىنا ئىلېكتر مەھسۇلاتلىرى بىر قىسىم مېتال ماتېرىياللار بىلەن بىر قىسىم خىمىيە سانائىتى قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ بىر قىسىم ماددىي ئەشيالارنىڭ ئالاھىدىلىكى

رىش كارخانىلىرىنىڭ ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش تۇختىمىغا كاساسەن، ماددىي ئەشيالارغا ئېھتىياجلىق ئورۇنلارنى ماددىي ئەشيا بىلەن بىۋاسىتە تەمىنلىشى، ماددىي ئەشيا تەمىنات - سودا ئورگانلىرىنىڭ ئامبارلىرىدىن ئۆتكۈزۈشنىڭ ھاجەتسىز ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنداق تەمىنلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئوتتۇرىدىكى ئالماشتۇرۇش ھالقىسىنى قىسقارتقىلى، ماددىي ئەشيالار ئوبوروتى بىلەن مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلەتكىلى، مۇۋاپىق بولمىغان تۇشۇش ۋە كۆپ قېتىم قاچىلاش - چۈشۈرۈش، يۆتكەشتىن ساقلانغىلى بولىدۇ، ئادەم كۈچى، ماددىي كوچ ۋە مالىيە كۈچىنى تېجەپ قالغىلى بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىش ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىشىش ۋە ماسلىشىشنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ. بۇ ئۇسۇل ئادەتتە ئاساسلىق ئىستېمالچىلارغا ۋە ئېھتىياجلىق مىقدارى بىرقەدەر كۆپ بولغان زور مىقداردىكى ماددىي ئەشيالارغا قوللىنىلىدۇ.

ئوتتۇرىدا ئالماشتۇرۇپ تەمىنلەش دېگەندە، ماددىي ئەشيا تەمىنات - سودا كارخانىلىرىنىڭ ئاۋۋال ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرى ئىشلەپچىقارغان ماددىي ئەشيالارنى ئامبارغا كىرگۈزۈپ، ئاندىن ئېھتىياجلىق ئورۇنلارنى ئۇدۇللۇق تەمىنلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئوتتۇرىدىكى ۋوگزال، پورتلارنىڭ ۋوگزالدا، پورتتا تەقسىم قىلىپ بېرىدىغانلىرىمۇ ئوتتۇرىدا ئالماشتۇرۇپ تەمىنلەشكە كىرىدۇ، بۇنداق تەمىنلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئىستېمال قىلغۇچى ئورۇنىدىكى ئوبوروت زاپىسىنى نىسپىي ھالدا ئازايتىپ، ماددىي ئەشيالار زاپىسىنى مۇۋاپىق ھالدا ئوبوروت ساھەسىدىكى تەمىنات - سودا ئورگانلىرىغا مەركەزلەشتۈرۈ-

گىلى، شۇنىڭ بىلەن ماددىي ئەشيالارنى يۆتكەشتىكى جانلىقلىقنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. بۇ، ئادەتتە، ئىستېمالچىلىرى تارقاق ۋە ئېھتىياجلىق مىقدارى بىرقەدەر ئاز بولغان ماددىي ئەشيالارغا باب كېلىدۇ.

ئۆزى ئېلىپ كېتىش دېگەندە، ئىستېمال قىلغۇچى ئورۇنىنىڭ تەمىنلىگۈچى ئورۇندىن ئېھتىياجلىق ماددىي ئەشيالارنى بىۋاسىتە ئېلىپ كېتىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇنداق تەمىنلەش ئۇسۇلى شەھەر ئىچىدىكى تىرانسپورتقا ياكى باشقا جايلار بولسۇن، لېكىن ئېھتىياجلىق ئورۇنلار ئۆزى ئېلىپ كېتىشنى زۆرۈر تاپقان ماددىي ئەشيالارغا باب كېلىدۇ.

ماددىي ئەشيا جەھەتتىكى ھەمكارلىق بۇ، دۆلەتنىڭ بىر تۈتاش پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، رايونلار ئارا (جۈملىدىن كارخانىلار قاتنىشقان) جايلار ياكى كارخانىلار باشقۇرىدىغان مەھسۇلاتلارنى تەشكىللەك ئالماشتۇرۇش دېگەنلىكتۇر.

ماددىي ئەشيا جەھەتتىكى ھەمكارلىقنىڭ مەنبەسى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: دۆلەت جايلارغا ياكى كارخانىلارغا بۆلۈپ بەرگەن بىر تۈتاش تەقسىم قىلىنىدىغان مەھسۇلاتلار؛ دۆلەتنىڭ پىلانىدا بەلگىلەنگەن يۆتكەش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن، جايلار ياكى كارخانىلار باشقۇرىدىغان بىر تۈتاش تەقسىم قىلىنمايدىغان مەھسۇلاتلار؛ جايلارنىڭ تاشقى پېرىۋوتنى ئېشىلتىپ ئىمپورت قىلغان ماددىي ئەشيالار. دۆلەت پىلانلىق تەقسىم قىلىدىغان ماددىي ئەشيالار ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەنلا چەكلەنگەنلىكى ئۈچۈن، ماددىي ئەشيا جەھەتتىكى ھەمكارلىق پىلانلىق تەقسىم قىلىشنىڭ زۆرۈر تولۇقلىمىسى بولۇپ قالىدۇ،

www.uyghurkitap.com

زاكاز قىلىش ۋە ئايرىم زاكاز قىلىش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىشقا بولىدۇ.

ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش توختىمى

بۇ، تەمىنلىگۈچى تەرەپ بىلەن ئىستېمال قىلغۇچى تەرەپ ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەتنى روشەنلەشتۈرۈش مەقسىتىدە ئىمزالىغان، كونكرېت قانۇنىي كۈچكە ئىگە بولغان يازما كېلىشىم. توختامدا، ئومۇمەن، تەمىنلەيدىغان ماددىي ئەشيانىڭ تۈرى، ئۆلچىمى، سۈپىتى، مىقدارى، قاچىلىنىشى، تاپشۇرۇلۇش ۋاقتى، ئورنى، توشۇلۇشى، باھاسى، پۇل ھېساباتىنىڭ بوغۇلۇشى شۇنىڭدەك توختامغا خىلاپلىق قىلىنغانلارغا كۆرۈلىدىغان چارە، ماجىرانى ھەل قىلىشتىكى كېسىم قاتارلىقلار ئېنىق بەلگىلىنىدۇ.

ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش توختىمى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش پىلانىنى كونكرېت ئەمەلىيلەشتۈرۈش، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئوبوروتنى توغرا ئۇيۇشتۇرۇش، ئىقتىسادىي ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىش ۋە مۇستەھكەملەشتىكى مۇھىم بىر تەدبىر. ئۇ، سوتسىيالىستىك كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش مەقسىتىدە ئۆزئارا ياردەملىشىدىغان زىچ ھەمكارلىشىدىغان يېڭىچە مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. توختام بويىچە ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە تەمىنلەش كارخانىلارنىڭ تۈپ ۋەزىپىلىرىنىڭ بىرى، تەمىنلىگۈچى تەرەپ بىلەن ئىستېمال قىلغۇچى تەرەپ توختامغا ئەھمىيەت بېرىشى، گېپىدە تۇرۇشى، توختامنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىشى لازىم.

ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش ئۇسۇلى

بۇ، ماددىي ئەشيا تەمىنات - سودا كارخانىلىرى بىلەن ماددىي ئەشيا ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىنىڭ ئىستېمال قىلغۇچى ئورۇنلارنى ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش ئۇسۇلى. بۇ، ئادەتتە، نۇقتا بەلگىلەپ تەمىنلەش، بىۋاسىتە تەمىنلەش، ئوتتۇرىدا ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق تەمىنلەش ۋە ئۆزلىرى ئېلىپ كېتىشتىن ئىبارەت تۆت خىل شەكىلدە بولىدۇ.

نۇقتا بەلگىلەپ تەمىنلەش دېگەندە، مۇئەيەن ۋاقىت ئىچىدە، كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش - تەمىنلىنىش ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى نىسپىي ھالدا مۇقىملاشتۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇنىڭدا نۇقتا بەلگىلەش، نورما بەلگىلىمەسلىك ۋە نۇقتا بەلگىلەش، نورما بەلگىلەش دەپ ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ. نۇقتا بەلگىلەپ تەمىنلەش ئوتتۇرىدا ئالماشتۇرۇش ھالقىسىنى ئازايتىش، توشۇش ۋاقتىنى قىسقارتىش، ئوبوروت خىراجىتىنى تېجەپ قېلىشقا، ماددىي ئەشيالار بىلەن مەبلەغنىڭ ئوبوروتىنى تېزلىتىشكە پايدىلىق؛ تەمىنلىگۈچى بىلەن ئىستېمال قىلغۇچى ئىككى تەرەپنىڭ زىچ ماسلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ياخشىلىشى، مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشى، ماددىي ئەشيالاردىن مۇۋاپىق پايدىلىنىشى، سەرپىيات بىلەن مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخىنى چۈشۈرۈشىگە پايدىلىق؛ ئىشلەپچىقىرىشنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش، پىلانلىق باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق. ئىشلەپچىقىرىشى مۇقىم بولغان، مەھسۇلاتى قېلىپلاشقان كارخانىلارغا نىسبەتەن، ئۇزاق مۇددەتكىچە كېرەك بولىدىغان ھەم ئېھتىياجلىق مىقدارى بىرقەدەر زور بولغان ماددىي ئەشيالارنى مۇمكىنقەدەر نۇقتا بەلگىلەپ تەمىنلەشنى يولغا قويۇشقا توغرا كېلىدۇ.

بىۋاسىتە تەمىنلەش دېگەندە، ئىشلەپچىقىر

ئۇسكۇنىسى ۋە باشقا سەپلىمىلەر بويىچە، ئىشلەپچىقىرىش، تەمىنلەش ۋە قۇراشتۇرۇشنى بىر يۈرۈش ئۇيۇشتۇرۇش؛ (3) يەككە ماشىنا بويىچە يۈرۈشلەشتۇرۇش، يەنى بىر ماشىنىدىكى ھەرقايسى بۆلۈك ۋە زاپچاسلار بويىچە، ئىشلەپچىقىرىشنى بىر يۈرۈش ئۇيۇشتۇرۇش ھەمدە مۇكەممەل ماشىنىنى قۇراشتۇرۇپ چىقىش. يەككە ماشىنا بويىچە يۈرۈشلەشتۈرۈش ماشىنىلار گۇرۇپپىسى بويىچە يۈرۈشلەشتۇرۇشنىڭ ئاساسى، ماشىنىلار گۇرۇپپىسى بويىچە يۈرۈشلەشتۇرۇش بولسا تۇرلەر بويىچە يۈرۈشلەشتۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ئېلىمىزدە ئۇسكۇنىلەرنى يۈرۈشلەشتۈرۈش خىزمىتى ئۇسكۇنىلەرنى يۈرۈشلەشتۇرۇشنى باشقۇرۇش ئورۇنلىرى تەرىپىدىن دۆلەت تەستىقلىغان پىلان بويىچە بىر تۇتاش ئۇيۇشتۇرۇپ ئىشلىنىدۇ. كونكرېت ئۇسۇلى ئاساسەن مۇنداق ئۇچ خىل بولىدۇ: نۇقتا بەلگىلەپ ھەمكارلىشىش؛ شۇ جايدا، شۇ جايغا يېقىن جايلاردا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تەمىنلەشنى بىر يۈرۈش ئۇيۇشتۇرۇش؛ ماددىي ئەشيالارنى زاكاز قىلىش يىغىنىدا مال زاكاز قىلىشنى تەقسىم قىلىش. ئۇسكۇنىلەرنى يۈرۈشلەشتۈرۈش خىزمىتى ئەستايىدىل ياخشى ئۇيۇشتۇرۇلسا ئۇسكۇنىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئۇنىڭغا بولغان ئېھتىياجنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئىشنى ياخشى يولغا قويۇشقا، ماشىنىسازلىق سانائىتىدىكى ئۇسكۇنە قۇۋۋىتى بىلەن تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە پايدا يەتكۈزگىلى شۇنداقلا قۇرۇلۇش تۈرلىرى بىلەن ماشىنا - ئۇسكۇنىلەرنى تېزلا ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرگىلى، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرغىلى، مەبلەغ ئۇنۇمىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ.

ماشىنا - ئۇسكۇنىلەر ۋە قورال - سايمانلارنى ئىجارىگە بېرىش بۇ، ئېھتىياجلىق ئورۇنلار ئىگىدار ئورۇنلاردىن ئۇسكۇنىلەرنى ۋە قورال - سايمانلارنى ئىجارىگە ئالىدىغان ھەمدە مەلۇم ئىجارە ھەققى تۆلەيدىغان پائالىيەت. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ قولىدىكى ئۇسكۇنە، قورال - سايمانلارنىڭ تۈرى، شەكلى، سانى ئوخشاش بولمىغانلىقى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى ۋە ئىشلىتىش ۋاقتىمۇ بىردەك بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن، ھامان بەزى ماشىنا ۋە قورال - سايمانلار بۇ ئورۇندا يېتىشمىسە، يەنە بىر ئورۇندا ئىشلىتىلمەي بىكار تۇرۇپ قالىدىغان نامۇۋاپىق ئەھۋاللار يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. مۇشۇنداق نامۇۋاپىق ئەھۋاللارنى تۈگىتىش، ئۇسكۇنە، قورال - سايمانلاردىن پايدىلىنىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ماددىي ئەشيا تارماقلىرى مەخسۇس ئورگانلارنى تەسىس قىلىپ، پەسىللىك، ۋاقىتلىق ئىشلىتىلىدىغان ئۇسكۇنە، قورال - سايمانلارنى ئىجارىگە بېرىشنى يولغا قويسا بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىمۇ ئۆزلىرى ۋاقىتلىق ئىشلەتمەيدىغان ماشىنا، قورال - سايمانلارنى ئېھتىياجلىق ئورۇنلارغا ئىجارىگە بېرىسە بولىدۇ. ماشىنا، قورال - سايمانلارنى ئىجارىگە بېرىش ئىشىنى قانات يايدۇرۇش ئىجتىمائىي بايلىقنى ئىقتىساد قىلىشقا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشقا، ئۇسكۇنە، قورال - سايمانلارنىڭ ئىشلىتىلىش ئۈنۈمىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشقا پايدىلىق.

www.uyghurkitap.com

ئۇ ماددىي ئەشيالاردىكى يوشۇرۇن كۈچنى قېزىپ چىقىپ، ماددىي ئەشيالار ئوبوروتىنى تېزلىتىپ، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق.

ماددىي ئەشيالارنى يۆتكەش بۇ، تەمىنلەش ماس كەلمەي قېلىشنى بىر تەرەپ قىلىش بىلەن ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ياكى ۋاقىتلىق ئالاھىدە خاراكتېرلىك ۋەزىپىلەرنى ھەل قىلىش يولىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەشنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىدۇر. ئۇ ـ ماددىي ئەشيالارنى باشقۇرغۇچى ئاساسلىق ئورۇنلار ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش پىلانىنى ئىجرا قىلىش جەريانىدا ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەشنى ۋە ئۇنىڭغا بولغان تەلەپنى دائىم ۋاقتى ـ ۋاقتىدا تەڭپۇڭ قىلىپ تۇرىدىغان مۇھىم بىر ئۇسۇل.

ماددىي ئەشيالارنى يۆتكەش ھەر دەرىجىلىك ماددىي ئەشيا باشقۇرۇش ئورۇنلىرىنىڭ ماددىي ئەشيالارنى يۆتكىشى، ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرىدىغان ئاساسلىق ئورۇنلارنىڭ ماددىي ئەشيالارنى يۆتكىشى ۋە كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ماددىي ئەشيالارنى يۆتكەش دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ، ئۇ بۇيرۇق خاراكتېرىگە ئىگە. ماددىي ئەشيالارنى يۆتكەش ئۇسۇلى ۋاقىتلىق يۆتكەش، قەرەللىك ياكى قەرەلسىز يۆتكەش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ماددىي ئەشيالارنى تەڭشەش بۇ، ماددىي ئەشيالارنىڭ ئوشۇق ـ كەم بولۇپ قېلىشى زىددىيىتىنى ھەل قىلىش، ھەرقايسى تارماقلارغا، رايونلارغا ۋە ئورۇنلارغا تەقسىم قىلىنغان ئارتۇق ياكى نامۇۋاپىق ماددىي ئەشيالار جەھەتتە ئىشلىتىلىدىغان ئارتۇقى ئارقىلىق كېمىنى تولدۇرۇش خىزمىتىدۇر. ماددىي ئەشيالارنى تەڭشەش خىزمىتى ماددىي ئەشيالارنى باشقۇرغۇچى ئورۇنلار ياكى ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرغۇچى ئورۇنلار تەرىپىدىن كۈندە تەڭشەش ۋە تەڭشەش يىغىنى ئېچىپ تۇرۇش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ ھەمدە ماددىي ئەشيالارنى تەڭشەش تۈختىمى (كېلىشىمى) شەكىللىرى بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى بەلگىلىنىدۇ ۋە تەڭشىلىدۇ. ماددىي ئەشيالارنى تەڭشەش يىغىنىنىڭ بەزىلىرى مەملىكەت دائىرىسى بويىچە ئېچىلىدۇ، بەزىلىرى رايون، ئورۇن ۋە كەسىپلەر دائىرىسى بويىچە ئېچىلىدۇ، ئادەتتە، رايون ۋە ئورۇنلار دائىرىسى ئىچىدىكى تەڭشەش ئاساس قىلىنىدۇ. ماددىي ئەشيالارنى تەڭشەش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ماددىي ئەشيالاردىكى يوشۇرۇن كۈچنى تولۇق قېزىپ چىقىپ، ماددىي ئەشيا ئوبوروتىنى تېزلىتىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق.

ئۇسكۈنىلەرنى يۈرۈشلەشتۈرۈش بۇ، قۇرۇلۇش تۈرلىرى ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ۋە ماشىنىلار قۇرۇلمىسىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ماشىنا ـ ئۇسكۈنىلەرنى يۈرۈشلەشتۈرۈشكە قارىتىلغان. بۇ، ئادەتتە، ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ: (1) تۈرلەر بويىچە يۈرۈشلەشتۈرۈش، يەنى بىر قۇرۇلۇش تۈرى ئېھتىياجلىق بولغان تۈرلۈك ماشىنا ـ ئۇسكۈنىلەر بويىچە، ئىشلەپچىقىرىش، تەمىنلەش ۋە قۇراشتۇرۇشنى بىر يۈرۈش ئۇيۇشتۇرۇش؛ (2) ماشىنىلار گۇرۇپپىسى بويىچە يۈرۈشلەشتۈرۈش، يەنى بىر يۈرۈش ماشىنا ـ ئۇسكۈنىلەر ئىچىدىكى ئاساسىي ماشىنا، قوشۇمچە ماشىنا، تىزگىنلەش

كارخانىلىرى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇشنىڭ نورمال يۈرۈشۈپ تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن بەلگىلىگەن مادديي ئەشيا زاپىسىنىڭ سانلىق ئۆلچىمى بولۇپ، ئۇ ئادەت بويىچە ئامبارىدىكى زاپاسنىڭ ئوبوروت نورمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش زاپىسىنىڭ نورمىسى ۋە ئوبوروت زاپىسىنىڭ نورمىسى دەپ ئايرىلىدۇ. نورما كۆرسەتكۈچى يەككە كۆرسەتكۈچ ۋە ئۇنىۋېرسال كۆرسەتكۈچكە بۆلۈنىدۇ، ئۇنى ئەمەلىي نەرسە بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ، ئوبوروتنىڭ كۈن سانى بىلەن ئىپادىلەشكىمۇ بولىدۇ. مادديي ئەشيالار زاپىسىنىڭ نورمىسىنى تۆۋەندىكى بەلگىلەش ۋە يولغا قويۇش مادديي ئەشيانىڭ ئوبوروت قىلىنىشىنى تېزلىتىپ، مادديي ئەشيالار بىسىلىپ قېلىپ ئىسراپ بولۇش ئەھۋالىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئازايتىپ، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇشنى نورمال ئېلىپ بېرىشقا پايدىلىق. ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ سەۋىيىسى، تىرانسپورت ئەھۋالى، تەبىئىي شەرت - شارائىت، ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسى قاتارلىق ئامىللارنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بىللە، ئۇنىڭ ئىلغارلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، مادديي ئەشيا زاپىسىنىڭ نورمىسىنى ئۆزگەرتىشكە تېزلا كېلىدۇ.

مادديي ئەشيالار زاپىسى دېگەن مادديغا قارالسۇن.

مادديي ئەشيالارنى تەجەش بۇ، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، بۇيۇملاشقان ئەمگەكنىڭ تەجەپ قېلىنىشىدۇر. ئۇ — سېتسيالىستىك ئىگىلىكنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى، شۇنداقلا مادديي ئەشيالارنى باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرىنىڭ بىرى. مادديي ئەشيالارنى ياخشى تەجەپ، ئازلا مادديي ئەشيا بىلەن خىلىى كۆپ ۋە خىلىى ياخشى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىلسا، مەھسۇلاتنىڭ سەرپىياتىنى ئازايتىپ، كارخانىلارنىڭ پايدىسىنى ئاشۇرۇپ، دۆلەتكە تېخىمۇ كۆپ جۇغلانما توپلاپ بېرىش مۇمكىن بولۇپلا قالماي، بەلكى خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق، نىسبەت بويىچە داۋاملىق تۈردە مۇقىم راۋاجلاندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈنمۇ پايدا يەتكۈزگىلى بولىدۇ.

مادديي ئەشيانى تەجەشنىڭ ئاساسلىق يولى مۇنۇلار: ئىلغار پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە قوللىنىش، لايىھىنى ياخشىلاش، ئېنېرگىيىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش، ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىشنى قانات يايدۇرۇش، يېڭى ھۆنەر - سەنئەتنى ئىشلىتىش، كونا ئۇسكۇنە، ئەسۋابلارنى ئىسلاھ قىلىپ، ئۇلارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش؛ مادديي ئەشيالارنى باشقۇرۇشنى ياخشىلاش، تەقسىمات، تەمىنلەش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش، مادديي ئەشيالارنىڭ سەرپىيات نورمىسى، ئوبوروت قىلىنىدىغان مادديي ئەشيالارنىڭ ئامبارىدا زاپاس ساقلىنىش نورمىسىنى قاتتىق ئىجرا قىلىش ۋە ئۇنى داۋاملىق كېمەيتىپ بېرىش، مادديي ئەشيالارنى ئىلمىي يوسۇندا باشقۇرۇش، كېرەكسىز قىلىنغان كونا مادديي ئەشيالارنى يىغىۋېلىپ ئىشلىتىش نى تەشكىللەش، مادديي ئەشيالارنى تەجەش ھەرىكىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىشتا مادديي ئەشيالارنى تەجەپ قالغان ئىلغار ئورۇن ۋە شەخسلەرنى مۇكاپاتلاش، ئىسراپچىلىققا قارشى تۇرۇپ، ئىقتىسادچىللىقنى قاتتىق يولغا قويۇپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ۋەتەننى گۈللەندۈرۈش روھىنى كەڭ ئامما ئارىسىغا ھەرىكەتكە ئايلاندۇرۇش.

ماددي ئەشيالار زاپىسى بۇ، ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۈزۈشلۈق ئېلىپ بېرىلىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن تەييارلانغان مۇئەييەن مىقداردىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ زاپىسىدۇر. ئۇ خەلق ئىگىلىكىدە تۇتقان ئورنى ۋە رولىغا قاراپ، ئىشلەپچىقىرىش زاپىسى، ئوبوروت زاپىسى ۋەدۋلەت زاپىسىدەپ ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش زاپىسى ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش يۈزىدا تەييارلانغان خام ئەشيا ـ ماتېريال، يېقىلغۇ، ماشىنا ـ سايمان قاتارلىقلار زاپىسى بولۇپ، ئۇ دائىملىق زاپاس، كاپالەتلىك زاپاس ۋە پەسىللىك زاپاسلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دائىملىق زاپاس كۆندىلىك ئىشلەپچىقىرىشتا كاپالەتلىك قىلىش ئاساسىدا تەييارلانغان ماددي ئەشيالارنىڭ ئوبوروت زاپىسى بولۇپ، ئۇنىڭ مىقدارىنىڭ ئاز ـ كۆپ بولۇشى مۇناسىۋەتلىك ماددي ئەشيالارنىڭ ئوتتۇرىچە كۈندىلىك سەرپىيات مىقدارى ۋە ئالدى ـ كېيىن بولۇپ ئەككى قېتىم مال توشۇشتا كېتىدىغان كۈن سانىغا باغلىق. كاپالەتلىك زاپاس ماددي ئەشيالارنى ۋاقتىدا تۇرمۇشقا تاقابىل تۇرمۇشقا ۋە خەلق ئىگىلىكىدىكى ئالاھىدە ئېھتىياجلارنى قاندۇرۇشقا ئېشىلىتىش ئۈچۈن تەييارلىنىدىغان زاپاس بولۇپ، ئۇنىڭغا شۇ يىللىق تەييارلىق ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك زاپاس كىرىدۇ. بۇ بىر قىسىم ماددي ئەشيا زاپىسىنى تەييارلاشنى ئادەتتە دۆلەت تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان مەخسۇس زاپاس ساقلاش ئورگانلىرى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ ھەمدە ئۇنى يۆتكەشنى دۆلەت بىۋاستە ئىگىلەيدۇ.

ماددي ئەشيا زاپىسىنىڭ نورمىسى بۇ، سانائەت كارخانىلىرى ۋە ماددي ئەشيا ئەشيالار زاپىسى بولۇپ، ئۇنىڭ مىقدارىنىڭ ئاز ـ كۆپ بولۇشى مۇناسىۋەتلىك ماددي ئەشيالارنىڭ ئوتتۇرىچە كۈندىلىك سەرپىيات مىقدارىغا ۋە پەسىللىك تەمىنلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆزگىرىپ قالغان كۈن سانىغا باغلىق.

ئوبوروت زاپىسى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن ئاجرالغان، بىراق ئىشلەپچىقىرىش سەرپىياتى جەريانىغا كىرمەي تۇرۇپ ئوبوروت ساھەسىدە شەكىللەنگەن زاپاس بولۇپ، ئۇ تەييار مەھسۇلات زاپىسى بىلەن تەمىنلەش ـ سېتىش زاپىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ ماددي ئەشيالارنى ھەرقايسى ئېھتىياجلىق ئورۇنلارغا سۈپىتى، ساتى بويىچە، دەل ۋاقتىدا، تولۇق يەتكۈزۈپ بېرىشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن تەييارلىنىدىغان زاپاستۇر. بۇ بىر قىسىم زاپاس گەرچە كەم بولسا بولمايدىغان زاپاس بولسىمۇ، لېكىن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا، ئۇنىڭ زاپاس مىقدارىنى مۇمكىنقەدەر ئازايتىپ، ئوبوروتنى تېزلەتىش كېرەك.

دۆلەت زاپىسى ئېغىر تەبىئىي ئاپەتكە ئوخشاش تۇيۇقسىز يۈز بېرىدىغان ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرۇشقا ۋە خەلق ئىگىلىكىدىكى ئالاھىدە ئېھتىياجلارنى قاندۇرۇشقا ئېشىلىتىش ئۈچۈن تەييارلىنىدىغان زاپاس بولۇپ، ئۇنىڭغا شۇ يىللىق تەييارلىق ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك زاپاس كىرىدۇ. بۇ بىر قىسىم ماددي ئەشيا زاپىسىنى تەييارلاشنى ئادەتتە دۆلەت تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان مەخسۇس زاپاس ساقلاش ئورگانلىرى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ ھەمدە ئۇنى يۆتكەشنى دۆلەت بىۋاستە ئىگىلەيدۇ.

ماددي ئەشيا زاپىسىنىڭ نورمىسى بۇ، سانائەت كارخانىلىرى ۋە ماددي ئەشيا

مەخسۇس (ئۇنىۋېرسال) شىركىتى، تەمىنلەش پوچتا (ئورنى)، مادديي ئەشيالارنى ساقلاش - توشۇش شىركىتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى مۇلازىمەت شىركىتى ۋە مادديي ئەشيا ئورۇنلىرىغا قاراشلىق پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئېلىمىزدە ھازىر يېڭىلىۋاتقان مادديي ئەشيا باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىدە، مادديي ئەشيا كارخانىلىرى ھەم دۆلەتنىڭ مادديي ئەشيا باشقۇرۇش ئورۇنلىرىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ، ھەم مادديي ئەشيالارنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى مۇنداق: دۆلەتنىڭ فائې جېن، سىياسەتلىرى بويىچە، ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئىلغار ھۈنەر - سەنئەت تېخنىكىسىنى ئىشلىتىپ، مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇرۇشى، مەھسۇلات سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشى، مەھسۇلات تۈرلىرىنى كۆپەيتىشى ۋەئۆزگەرتىشكە يارەملىشىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، مادديي ئەشيالار مەنبەسىنى تەشكىللەپ، ئارىلىقتا ئالماشتۇرۇلۇدىغان كىچىك مىقدارداكى مادديي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەشنى شۇ جايىنىڭ ئۆزىدە، شۇ جايغا يېقىن ئەتراپتا ۋاقتىدا جانلىق ئۇيۇشتۇرىدۇ؛ مادديي ئەشيالار سەرپىياتىنىڭ نورمىسى بىلەن زاپاس مىقدارىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىدۇ، ئىقتىساد قىلىش خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلەيدۇ، مادديي ئەشيالارنى مۇۋاپىق ئىشلىتىش جەھەتتە نازارەت قىلىدۇ؛ باشقۇرۇش تۈرلىرىنى مۇۋاپىق تەسىس قىلىپ، مۇلازىمەت ئەترەتلىرىنى ئىشىك ئالدىغىچە كېلىپ خىزمەت قىلىشقا ئۇيۇشتۇرىدۇ. ماشىنا-سايمانلارنى ئىجارىگە بېرىش، كونىنى يېڭىغا ئالماشتۇرۇپ بېرىش، كونىلىرىنى رېمونت قىلىپ ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش، ئۆزگەرتىپ ياساش، ھەمكارلىشىش، تەگىشەش ۋە كۆپ خىل ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنى يولغا قويىدۇ. تەمىنلەش - سېتىش (ياكى مۇلازىمەت، پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق) كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن، مادديي ئەشيا كارخانىلىرى ئوبوروت قىلىنىدىغان مەلۇم ساندىكى مادديي ئەشيالارنى ساقلاپ قويۇشى، خېلى كۆپ ساندا مەبلەغ ئىگىلىشى شەرت. بۇنىڭ ئۈچۈن، مادديي ئەشيا كارخانىلىرى ئىقتىسادىي ھېسابات ئىنى يولغا قويۇشى، ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى تەكتىلىشى كېرەك.

مادديي ئەشيالارنى باشقۇرىدىغان تور ۋە نۇقتىلار بۇ، مادديي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش كەسپىنى كونكرېت ئۇيۇشتۇرىدىغان ۋە ئۆز ئۈستىگە ئالىدىغان ھەمدە ئىستېمالچىلارغا بىۋاسىتە خىزمەت قىلىدىغان تۈرلۈك تېپتىكى ئاساسىي قاتلام مادديي ئەشيا باشقۇرۇش ئورگانلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى.

تۈرلۈك تېپتىكى مادديي ئەشيا باشقۇرۇش ئورگانلىرى مادديي ئەشيالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىن تارتىپ ئىستېمال قىلىنغىچە بېلغان ئوبوروتىنى كونكرېت ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، كەسىپ جەھەتتە خىزمەت تەقسىم قىلىۋېلىپ ھەمكارلىشىدۇ، رايونلارغا تارقىلىش جەھەتتە تور ۋە نۇقتا ھاسىل قىلىدۇ. باشقۇرۇش تورلىرى ۋە نۇقتىلىرىنى مۇۋاپىق جايلاشتۇرۇش مادديي ئەشيالارنى باشقۇرۇشتا، مادديي ئەشيالار ئوبوروتىنى تېزلىتىش، مادديي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىشتا، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە زور رول ئويناىدۇ، ئۇنى جايلاشتۇرۇشتا، ئىستېمالچىلارنىڭ ئېھتىياجىنى ئاساس قىلىپ،

www.uyghurkitap.com

ماددىي ئەشيا سەرپىيات نورمىسى بۇ، ئىشلەپ چىقارغۇچى تارماقلار ياكى پۈتتۈر-گۈچى تارماقلارنىڭ خىزمەت مىقدارى، ماددىي ئەشيالارنى مۇۋاپىق سەرپ قىلىش مىقدارىنىڭ ئۆلچىمى. بۇنىڭ ئىچىدە مۇھىم ماتېرىياللار سەرپىيات نورمىسى، قوشۇمچە ماتېرىياللار سەرپىيات نورمىسى، مېتال ماتېرىياللىرى سەرپىيات نورمىسى، ياغاچ ماتېرىياللىرى سەرپىيات نورمىسى، يېقىلغۇ ماتېرىياللىرى سەرپىيات نورمىسى شۇنىڭدەك يەككە تۈرلەر نورمىسى، ئۇنىۋېرسال نورما قاتارلىقلار بار. ئەقىلغە مۇۋاپىق ماددىي ئەشيا سەرپىيات نورمىسى ماددىي ئەشيا ئورۇنلىرىنىڭ ۋە ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىنىڭ ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش - تەمىنلىنىش پىلانىنى تۈزۈشتە مۇھىم ئاساس بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ كارخانىلارنى ئىلمىي ئاساستا باشقۇرۇشى، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش - ئىقتىساد قىلىشتىكى مۇھىم بىر تەدبىر. تۈرلۈك ماددىي ئەشيا سەرپىيات نورمىسى ماددىي ئەشياسەرپىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىكىنى تەتقىق قىلىش ئاساسىدا «تېخنىكىلىق ھېسابلاش»، «نەق مەيداندا مۆلچەرلەش»، «تەجرىبە ستاتىستىكىسى قىلىش» قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن بەلگىلىشى كېرەك. ئىلغارلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ماددىي ئەشيا سەرپىيات نورمىسىنى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى، كارخانا باشقۇرۇش، ماددىي ئەشيالار ئەھۋالى، تەبىئىي شەرت - شارائىت قاتارلىق ئامىللارنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بىللە ئۆزگەرتىش كېرەك.

كېرەكسىز كونا ماددىي ئەشيالارنى يىغىش بۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمال جەريانىدىكى كېرەكسىز كونا ماددىي ئەشيالارنى يىغىۋېلىپ، رەتلەپ ئىشلەپچىقىرىشتىكى يېڭى مۇھىم ئامىلغا ئايلاندۇرىدىغان خىزمەت. ئۇ يىغىۋېلىش، تۈرگە بۆلۈش، پىششىقلاپ ئىشلەش، تەمىنلەش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كېرەكسىز كونا ماددىي ئەشيا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە سەرپىياتتا چىقىرىۋېتىلگەن بىر قىسىم كېرەكسىز نەرسىلەر بولۇپ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇشنىڭ تولۇقلىما مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، جەمئىيەتتىكى كېرەكسىز كونا ماددىي ئەشيالار كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىپ بارىدۇ، كېرەكسىز كونا ماددىي ئەشيالاردىن پايدىلىنىشنىڭ يوللىرى بارغانسېرى كېڭىيىدۇ، كېرەكسىز كونا ماددىي ئەشيالارنى يىغىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئۆزىنىڭ مۇھىملىقىنى بارغانسېرى نامايان قىلىدۇ. كېرەكسىز كونا ماددىي ئەشيالارنى پائال يىغىپ، ئۇلاردىن تولۇق پايدىلىنىش، ئۇلارنى كۆپ تەرەپلىمە ئىشلىتىدىغان قىلىش، كونىلىرىنى يېڭىلاش، كېرەكسىز نەرسىنى ياراملىق نەرسىگە، كېرەكسىز نەرسىنى گۆھەرگە، زىياندا شلىق نەرسىنى پايدىلىق نەرسىگە ئايلاندۇرۇش ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىجتىمائىي مۇھىتنى ئۆزگەرتىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن، كېرەكسىز كونا ماددىي ئەشيالارنى يىغىۋېلىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش خەلق ئىگىلىكىدە كەم بولسا بولمايدىغان خىزمەتتۇر.

ماددىي ئەشيا كارخانىلىرى بۇ، ئېلىمىزدىكى ماددىي ئەشيالار ئورۇنلىرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئوبوروتىنى تەشكىللەيدىغان ئاساسىي قاتلام ئورۇنلىرىدۇر. ئېلىمىزدە ھازىر بار بولغان ماددىي ئەشيا كارخانىلىرى ھەر دەرىجىلىك ماددىي ئەشيالار

ۋە ياخشىلاشتا، دۆلەت، كوللېكتىپ‌ۋە شەخسىتىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ مەنپەئىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشتا، كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ھېسابات‌نى كۈچەيتىش، كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى كۈچەيتىشتە، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى مۇستەھكەملەشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

پىلانلىق باها بۇ، سوتسىيالىستىك دۆلەت پىلانلىق بەلگىلىگەن بىر تۈتاش باها، ئۇ — پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ تەركىبىي قىسمى. پىلانلىق باها سوتسىيالىستىك باھا سىستېمىسىدا يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ تاۋار باھاسىنى ئاساس قىلىپ، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ باها سىياسىتىگە ھەمدە تەمىنلەش بىلەن تەلەپ مۇناسىۋىتى قاتارلىق ئامىللارنى نەزەردە تۇتۇپ بەلگىلىگەن. ئىلىمىزدە سوتسىيالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇش، ئاساسەن، ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى ئورۇنلار تەرىپىدىن ئىلىپ بېرىلىدۇ. دۆلەت مۇتلەق كۆپ قىسىم تاۋار مەبلىغىنى قولىدا تۇتۇپ، شەھەر ۋە يېزا ـ قىشلاقلاردىكى بازار بازلىرىنى ئىگىلىدى. شۇڭا، مۇھىم سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى دۆلەت پىلانلىق بەلگىلەيدۇ. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە كاپىتالىستلار ئىگىدارچىلىق قىلىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش رىقابەت ۋە ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە ئىلىپ بېرىلىدۇ، تاۋار باھاسى بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپ مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ستىخىيىلىك ھالدا شەكىللىنىدۇ. جاھانگىرلىك باسقۇچىدا، مونوپول تەشكىلاتلار نۇرغۇن تاۋارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى بىلەن ئوبوروت قىلىنىشىنى كونترول قىلىۋېلىپ، مونوپول باھانى شەكىللەندۈرىدۇ. لېكىن كاپىتالىستىك مونوپول كاپىتالىزمنىڭ رىقابىتى بىلەن ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىنى يوقاتالمايدۇ. شۇڭا، مونوپول باها بىلەن پىلانلىق باھا ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

ئىلىمىزنىڭ پىلانلىق باھاسى، بىر تۈتاش رەھبەرلىك قىلىش ۋە دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مەركەزدىكى ۋە جايلاردىكى ئاساسلىق باشقۇرغۇچى ئورگانلار تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ ۋە باشقۇرۇلىدۇ. پىلانلىق باھا تاۋارنىڭ پىلانلىق باھاسى بىلەن ئەمگەك ئىشلىرىنىڭ پىلانلىق باھاسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تاۋارنىڭ پىلانلىق باھاسى ئاساسەن سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ زاۋۇتتىن چىقىش باھاسى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى، ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش باھاسى، سانائەت بۇيۇملىرى يا كى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئۇلگۈرۈچە سېتىلىش باھاسى ۋە پارچە سېتىلىش باھاسى قاتارلىق باھادۇر. ئەمگەك ئىشلىرىنىڭ پىلانلىق باھاسىغا ترانسپورت، پوچتا ـ تېلېگراف ۋە مەدەنىيەت، تۇرمۇش مۇلازىمىتى خاراكتېرىدىكى ئەمگەك خراجىتىنىڭ باھاسى قاتارلىقلار كىرىدۇ.

باها توزۈلوشى بۇ «باها قۇرۇلمىسى»، «باھانىڭ شەكىللىنىشى» يا كى «باھا تۈزۈلمىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، باھانى شەكىللەندۈرىدىغان ئامىللارنى ۋە ئۇنىڭ تۈزۈلۈش ئەھۋالىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، ئادەتتە، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخى، پايدا، باج ۋە ئوبوروت خراجىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوخشاش بولمىغان تېپتىكى باھادا ئۇنى شەكىللەندۈرىدىغان ئامىللار ئوخشاش بولمۇۋەرمەيدۇ، مەسىلەن، سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ

ئىشلەپچىقىرىشقا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش، ئاساسىي قاتلاملارغا يۆزلىنىش، ئاممىغا يۆزلىنىش، شۇ جايدا ۋە شۇ جايغا يېقىن ئەتراپتا قۇرۇش، ماددىي ئەشيالارنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشكە پايدىلىق بولۇش ۋە ئىقتىسادىي ھېسابات قولايلىق بولۇشنى پرىنسىپ قىلىش كېرەك. تور ۋە نۇقتىلارنى جايلاشتۇرغاندا، يەنە جايلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىيات سەۋىيىسى، ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىنىڭ تۈرى ۋە تارقىلىشى، قاتناش - ترانسپورت شارائىتى، ماددىي ئەشيالار ئوبوروتىنىڭ كۆلىمى ۋە تۈزۈلمىسى شۇنىڭدەك جايلارنىڭ قۇرۇلۇش پىلانلىرى ۋە ئىقتىسادىي رايونلارغا بۆلۈنۈشى قاتارلىق ئامىللارغا بىرلەشتۈرۈپ، ئەتراپلىق ئويلىنىپ، مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك.

باها سىياسىتى بۇ — دۆلەتنىڭ باھادىن پايدىلىنىپ ھەرقايسى سىنىپ ۋە ھەرقايسى ئورۇن، ھەرقايسى جاي، ھەرقايسى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى تەڭشەيدىغان بىر خىل ئىقتىسادىي سىياسىتى. ئىجتىمائىي تۈزۈم ئوخشاش بولمىسا، باها سىياسىتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى باها ستىخىيىلىك ھالدا قىممەت قانۇنىيىتى ۋە بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپ مۇناسىۋىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. مۇئەييەن شارائىتتا، كاپىتالىستىك دۆلەت مەلۇم تاۋارنىڭ باھاسىغا قارىتا ئارىلىشىش سىياسىتىنى قوللىنىدۇ، باها سىياسىتى ئارقىلىق، مىللىي دارامەتنىڭ تەقسىماتى ۋە تەكرار تەقسىماتىغا ئارىلىشىدۇ، ئۇنى ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان ھەمدە بۇرژۇئازلار ئوتتۇرىسىدا قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈۋالىدىغان بىر خىل ۋاستە قىلىدۇ. بۇنىڭدا، ئاساسەن، بۇرژۇئازلارنىڭ ئەمگەكچى لەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ باھا سىياسىتى پرولېتارىيات دۆلىتىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن مىللىي دارامەتنى پىلانلىق تەقسىم قىلىدىغان ۋە تەكرار تەقسىم قىلىدىغان ئىقتىسادىي ۋاستىسى بولۇپ، دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرنىڭ تۈپ مەنپەئەت بىرلىكى ئاساسىدىكى سوتسىيالىستىك مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

ئىلىمىزنىڭ باھا سىياسىتى سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلىرىگە، خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتىگە ۋە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، شۇنداقلا پارتىيىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن بەلگىلەنگەن. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش فاڭجېنى يولغا قويۇلدى، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ قايچىسىمان پەرقىنى كىچىكلىتىشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش يا كى تەڭ قىممەتكە يېقىن قىلىپ ئالماشتۇرۇش يولغا قويۇلدى ھەمدە مۇشۇ ئالدىنقى شەرت ئاستىدا، بىر قەدەر ئەقلىغە مۇۋاپىق بولغان باھا نىسبىتى، پەرقلىق باھا ۋە سۈپىتىگە قاراپ باھا قويۇش تەك بىر قاتار كونكرېت سىياسەتلەر بەلگىلەندى.

باھا سىياسىتىنى توغرا بەلگىلەش ۋە ئىجرا قىلىش ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، تاۋار ئوبوروتىنى كېڭەيتىشتە، بازارلارنى تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىشتا، خەلق تۇرمۇشىنى خاتىرجەملەشتۈرۈش

قاتارلىقلاردىن تۆزۈلگەن.

سودا تارماقلرننك ئىچكى قسمىدا يۆتكەپ بېرىش باھاسى «ئىچكى قسمىدا ھېساب بوغۇش باھاسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ — ئىلمىزدىكى سودا كارخانىلىرى ئارىسىدا تاۋار يۆتكەشتىكى ھېساب بوغۇش باھاسى، مەسىلەن، سودا سىستېمىسىنىڭ ئىچكى قسمىدا تاۋارنى 1 — دەرىجىلىك سېتىۋېلىش — تەمىنلەش پونكتلىرىدىن 2 — دەرىجىلىك سېتىۋېلىش — تەمىنلەش پونكتلىرىغا يۆتكەش، 2 — دەرىجىلىك سېتىۋېلىش — تەمىنلەش پونكتلىرىدىن 3 — دەرىجىلىك ئۇلگۇجە سېتىش دۇكانلىرىغا يۆتكەش ياكى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى چېگىدىغان جايلاردىكى ناھىيىلىك شىركەتلەر تاۋارلارنى سېتىلىدىغان رايونلاردىكى چوڭ — ئوتتۇرا شەھەرلەرنىڭ شەھەرلىك شىركەتلىرىگە يۆتكەش قاتارلىقلار. مۇشۇنداق سودا كارخانىلىرى ئارىسىدىكى تاۋار يۆتكەش بىلەن ھېساب بوغۇلىدىغان باھا سودا تارماقلرننك ئىچكى قسمىدىكى يۆتكەش باھاسى بولىدۇ. ئۇ مال بىلەن تەمىنلەيدىغان ئورۇنلارنىڭ مال كىرگۈزۈش باھاسىدىن ۋە يۆتكەپ بېرىش جەريانىدا چېقىم قىلىنغان خراجەتلەرنى تۆلىدۈرۈپ بېرىشتىن شۇنىڭدەك مۇئەييەن پايدا قاتارلىقلاردىن تۆزۈلىدۇ. بەزى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى باج سوممىسىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سودا تارماقلرننك ئىچكى قسمىدىكى يۆتكەپ بېرىش باھاسى، ئاساسەن، سودىدىكى ئۇلگۇجە سېتىش كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. سودا تارماقلرننك ئىچكى قسمىدىكى يۆتكەپ بېرىش باھاسىنى مۇۋاپىق بەلگىلەش رايونلار، شەھەر — يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى باھا پەرقىنى مۇۋاپىق ئورونلاشتۇرۇشقا پايدىلىق؛ تاۋارلارنىڭ رايونلار ئارا تەقسىم قىلىنىشىنى ۋە رايونلار- نى تاۋار بىلەن تەمىنلەشنى مۇۋاپىق ئويۇشتۇرۇپ، ھەرقايسى جايلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا پايدىلىق؛ تاۋار ئوبوروتىنى مۇۋاپىق ئويۇشتۇرۇپ، ئارىلىقتا يۆتكەيدىغان ھالقىلارنى قىسقارتىپ، ئوبوروت خراجىتىنى تېجەپ، ھەرقايسى ئۇلگۇجە سېتىش كارخانە- لىرىنىڭ ئىگىلىك ھېساباتىنى كۈچەيتىشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى ياخشىلاشقا پايدىلىق.

ئۇلگۇجە سېتىش باھاسى بۇ «توپ سېتىش باھاسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، ئادەتتە، مۇئەيـ يەن مال مىقدارىدىن باشلاپ، تاۋارنىڭ كۆپ مىقدارىدا سېتىش ۋە سېتىۋېلىشتا قوللىنىلىدىغان باھانى كۆرسىتىدۇ. ئىلمىزدە، ئۇلگۇجە سېتىش باھاسى دېگىنىمىز ئۇلگۇجە ساتىدىغان كارخانىلارنىڭ پارچە ساتىدىغان كارخانىلار- غا، ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىغا ياكى بەلگىلىمە بويىچە ئۇلگۇجە ساتىدىغان كارخانىلاردىن بىۋاستە مال كىرگۈزىدىغان ئورۇنلارغا ئۇلگۇجە تاۋار سېتىپ بېرىشتە قوللىنىلىدىغان باھادۇر. بۇ سانائەت بۇيۇم- لىرىنىڭ ئۇلگۇجە سېتىش باھاسى ۋە يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئۇلگۇجە سېتىش باھاسى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ ئۇلگۇجە سېتىش باھاسى زاۋۇتتىن چىقىش باھاسىغا ئۇلگۇجە ساتىدىغان كارخانىلارنىڭ ئوبوروت خراجىتىنى ۋە پايدىسىنى قوشۇش بىلەن تۆزۈلىدۇ. يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئۇلگۇجە سېتىش باھاسى يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش باھاسىغا ئۇلگۇجە ساتىدىغان كارخانىلارنىڭ ئوبوروت خراجىتىنى ۋە پايدىسىنى قوشۇش بىلەن تۆزۈلىدۇ. ئۇلگۇجە

زاۋۇتتىن چىقىش باھاسى مەھسۇلات ئىشلەپ چىقارغۇچى تارماقلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى پايدا، باجنى قوشۇش بىلەن ھاسىل بولىدۇ؛ سودىدىكى ئۈلگۈجە سېتىش باھاسى ئۈلگۈجە سېتىش كارخانىلىرىنىڭ مال كىرگۈزۈش باھاسى. (سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ زاۋۇتتىن چىقىش باھاسى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىش ياكى يۆتكەپ بېرىش باھاسى)غا ئولگۈجە سېتىش كارخانىلىرىنىڭ ئوبوروت خراجىتى ۋە پايدىسىنى قوشۇش بىلەن ھاسىل بولىدۇ، تاۋارنىڭ پارچە سېتىلىش باھاسى شۇ جايدىكى ئۈلگۈجە سېتىش باھاسىدىن ۋە پارچە سېتىش كارخانىلىرىنىڭ ئوبوروت خراجىتى، پايدىسى ۋە پارچە سېتىش بېجىدىن ھاسىل بولىدۇ؛ ۋەھاكازلار. ھەر خىل تاۋارلارنىڭ باھا تۈزۈلمىسىنى ھېسابلاش ۋە تەھلىل قىلىش تاۋار باھاسىنى توغرا بەلگىلەشنىڭ ئاساسىدۇر.

زاۋۇتتىن چىقىش باھاسى بۇ — زاۋۇت، كان، كارخانىلارنىڭ مەھسۇلاتىنى سودا ئورۇنلىرى، ماددىي ئەشيا ئورۇنلىرىغا ھەم باشقا ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىغا سېتىپ بېرىشتە قوللىنىلىدىغان باھا. ئىلمىمىزدە بەلگىلەنگەن زاۋۇتتىن چىقىش باھاسى ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخى، پايدا ۋە باجدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تۈزۈلىدۇ. ئۇ — ئىلمىمىزنىڭ پىلانلىق باھاسىنىڭ تەركىبىي قىسمى، ئۇنى مەركەزدىكى ئاساسلىق باشقۇرغۇچى ئورۇنلار ۋە ھەرقايسى ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايونلار مال باھاسىنى باشقۇرۇش ھوقۇق دائىرىسى بويىچە پىلانلىق بەلگىلەيدۇ. زاۋۇتتىن چىقىش باھاسى قىممەتنى ئاساس قىلىدۇ ھەمدە باھا سىياسىتىنىڭ تەلىپى بويىچە، مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش تەننەرخى، دۆلەت جۇغلانمىسى، خەلقىنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسى، تۈرلۈك مەھسۇلاتلارنىڭ باھا نىسبىتى ۋە تەمىنلەش ـ تەلەپ قاتارلىق ئامىللارنى ئەتراپلىق ھېسابقا ئېلىش ئاساسىدا بەلگىلىنىدۇ. زاۋۇتتىن چىقىش باھاسىنى مۇۋاپىق بەلگىلەش، ئىلغارلارغا ئىلھام بېرىشكە، ئارقىدا قالغانلارنى ئالغا باستۇرۇشقا، زاۋۇت، كان، كارخانىلارنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە، مەھسۇلات سۈپىتىنى ياخشىلاشقا، ماددىي سەرپىياتنى تېجەش، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىش، پايدىنى ئاشۇرۇشقا پايدىلىق؛ سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئالغا سۈرۈشكە، زاۋۇتلار بىلەن سودا ئورۇنلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، زاۋۇتلار بىلەن سودا ئورۇنلىرىنىڭ ھەمكارلىقىنى كۈچەيتىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلىشقا پايدىلىق.

ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش باھاسى بۇ — ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەيدىغان تارماقلارنىڭ ئېھتىياجلىق ئورۇنلارنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەش باھاسى. پىلانلىق باھانىڭ تەركىبىي قىسمى. نۆۋەتتا بەلگىلەپ تەمىنلەيدىغان ھەمدە ئىستېمال قىلغۇچى ئورۇنلار بىلەن ئىشلەپ چىقارغۇچى ئورۇنلار زاۋۇتتىن چىقىش باھاسى بويىچە بېۋاستە ھېسابنى بوغدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش باھاسى دائىرىسىگە كىرمەيدۇ. ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش باھاسى، سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ زاۋۇتتىن چىقىش باھاسى ھەمدە ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش تارماقلىرىنىڭ سەرپىياتنى تولۇقلاشقا كەتكەن بېۋاستە خراجەت بىلەن باشقۇرۇش خراجىتى

ئىگىلىكنى ۋە ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەشكە پايدىلىق.

تاختاي باهاسى بۇ، تاختايغا يېزىپ ئېلان قىلىپ تۇرىدىغان باها. ئېلىمىزدە، تاختاي باهاسى دېگىنىمىز دۆلەت تەرىپىدىن ئېلان قىلىپ تۇرۇلىدىغان پىلانلىق باهادۇر، ئومۇمەن، تاۋارنىڭ پارچە سېتىلىش باهاسى، يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش باهاسى، سانائەت سېتىۋېلىش باهاسى، مۇلازىملىق، رېمونتچىلىق باهاسى قاتارلىق باهالار بار. تاختاي باهاسىنى ئېلان قىلىش سوتسىيالىستىك سودىدىكى بىر خىل ئاشكارا باها قويۇش تۈزۈمىدۇر، ئۇ ئاممىنىڭ باهاغا نازارەت قىلىپ تۇرۇشقا ۋە دۆلەتنىڭ باها سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇشقا پايدىلىق.

كېڭەشمە باها بۇ — ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچى ئىككى تەرەپ كېڭىشىپ بەلگىلىگەن باها، ئېلىمىزدە، كېڭەشمە باها پىلانلىق باهانىڭ تولۇقلىمىسىدۇر. دۆلەت ئىشلەپچىقارغۇچىلار بىلەن ئىستېمالچىلارنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، سودا ۋە سانائەت كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدا، قىسمەن تاۋارلارنى ئاساسەن ئۈچىنچى خىلدىكى سانائەت مەھسۇلاتلىرىغا كېڭەشمە باها قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى تېخىمۇ ياخشى قاندۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەت بەلگىلىگەن باها بويىچە يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىلانلىق سېتىۋالغان-ساتقاندىن باشقا، يېزا كوللېكتىپ ئورۇنلىرى ۋە دېھقانلارنىڭ دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، سېتىش، ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىش ۋە ئاشۇرۇپ سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغاندىن كېيىنكى ئارتۇق مەھسۇلاتلىرىنى، مەسىلەن، ئاشلىق، ماي، گۆش، تۈخۈم قاتارلىقلارنى شۇنىڭدەك بىر تۇتاش سېتىۋېلىنمايدىغان، ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىنمايدىغان باشقا يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سودا تارماقلىرى دۆلەتنىڭ تاختاي باهاسىدىن يۇقىرىراق قىلىپ كېڭىشىپ سېتىۋالسا بولىدۇ. لېكىن بازار سودىسى باهاسىدىن تۆۋەنرەك بولۇشى كېرەك. كېڭىشىپ سېتىۋالىدىغان ۋە سېتىپ بېرىدىغان تاۋارلارنىڭ باهاسىنى سېتىپ بەرگۈچىلەر بىلەن سېتىۋالغۇچىلار كېڭىشىپ بەلگىلەيدۇ. پىرىنسىپ جەھەتتە يۇقىرىراق باهادا سېتىۋېلىنغان بولسا، يۇقىرىراق باهادا سېتىلىدۇ، سودا تارماقلىرى ئومۇمەن زىيان تارتسا بولمايدۇ.

بازار سودىسى باهاسى بۇ، مەملىكەت مىزىنىڭ يېزا بازارلىرىدا ۋە شەھەرلەردىكى يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى بازارلىرىدا يېزا كوللېكتىپ ئورۇنلىرى ۋە دېھقانلار ساتىدىغان يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ باهاسىدۇر. ئۇ، مەلۇم دائىرىدە ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچىلار تەرىپىدىن كېڭىشىپ بەلگىلىنىدۇ، ناھايىتى زور دەرىجىدە، تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىلەن تەڭشەپ تۇرۇلىدۇ ھەمدە دۆلەتنىڭ پىلانلىق باهاسىنىڭ تىزگىنلىشىدە بولىدۇ، شۇڭا كاپىتالىستىك ئەركىن باهاغا ئوخشىمايدۇ.

ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچىدىكى شەھەر - يېزىلاردىكى بازار سودىسى سوتسىيالىستىك سودىنىڭ زۆرۈر تولۇقلىمىسىدۇر. بازار سودىسىنىڭ باهاسى بازار سودىسىنىڭ ئاكتىپ رولىنى تولۇق

www.uyghurkitap.com

سېتىش باھاسى پىلانلىق باھانىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئاساسەن، سودىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى شۇنىڭدەك سودا بىلەن سانائەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، شۇنداقلا ئۇ بازاردىكى پارچە سېتىش باھاسىنىڭ ئاساسى. ئۈلگۈجە سېتىش باھاسىنى مۇۋاپىق تۈزۈش سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق، تاۋار ئوبوروتىنى كېڭەيتىشكە ۋە سودا تىجارىتىنى باشقۇرۇشنى ياخشىلاشقا پايدىلىق.

پارچە سېتىش باھاسى بۇ — پارچە ساتىدىغان كارخانىلارنىڭ ياكى سانائەتتىكى، يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئىستېمالچىلارغا بىۋاسىتە تاۋار سېتىپ بېرىشتە قوللىنىلىدىغان باھا، بۇ، تاۋار ئوبوروتى جەريانىدىكى ئەڭ ئاخىرقى باھادۇر. بۇ باھا ئۈلگۈجە سېتىش باھاسىغا پارچە ساتىدىغان سودا كارخانىلىرىنىڭ ئوبوروت خىراجىتى، پايدىسى ۋە باج سوممىسىنى قوشۇش بىلەن ھاسىل بولىدۇ. مەملىكىتىمىزدە پارچە سېتىلىش باھاسى بويىچە باھا قويۇلىدىغان تاۋاردىن شەخسكە ۋە ئىجتىمائىي گۇرۇھلارغا سېتىلىدىغان ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، يەنە يېزا كوللېكتىپ ئورونلىرىغا ۋە دېھقانلارغا سېتىپ بېرىلىدىغان يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى شۇنىڭدەك بەزى ئورۇنلار ئىشلىتىدىغان پارچە - پۇرات ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىغىمۇ پارچە سېتىش باھاسى بويىچە باھا قويۇلىدۇ. پارچە سېتىش باھاسى پىلانلىق باھانىڭ تەركىبىي قىسمى. پارچە سېتىش باھاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى دۆلەت جۇغلانمىسىغا ۋە خەلق تۇرمۇشىغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك. پارچە سېتىش باھاسىنى مۇۋاپىق بەلگىلەش تاۋار ئوبوروتىنى كېڭەيتىپ، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق؛ بازارلارنى ئاۋاتلاشتۇرۇش ۋە مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا پايدىلىق.

يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش باھاسى بۇ، ئومۇمەن، دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىشلەپ چىقارغۇچىلاردىن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش باھاسىنى كۆرسىتىدۇ. ئېلىمىزدە، سودا تارماقلىرىنىڭ يېزا كوللېكتىپ ئورۇنلىرىدىن ۋە دېھقانلاردىن شۇنىڭدەك دۆلەت دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىن، فېرمىلاردىن يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشتا قوللىنىلىدىغان باھا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ، ئېلىمىزنىڭ پىلانلىق باھاسىنىڭ تەركىبىي قىسمى. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش باھاسىنى بەلگىلەشتە دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخستىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ مەنپەئىتى ئېتىبارغا ئېلىنىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، نورمال مەھسۇلات ئالغان يىللاردا ۋە مۇۋاپىق باشقۇرۇلغان ئەھۋال ئاستىدا، يېزا كوللېكتىپ ئورۇنلىرى ۋە دېھقانلارنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىشتىن كىرگەن كىرىمى ئىشلەپچىقىرىش چىقىملىرىنى قاپلاپ ۋە دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاپلا قالماستىن، بەلكى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا زۆرۈر بولغان مەبلەغ جۇغلانمىسىغىمۇ ئىگە بولىدۇ، دۆلەت سېتىۋېلىش باھاسى ئارقىلىق كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىدىن مۇۋاپىق كىرىم قىلىپ، ئۇنى دۆلەت جۇغلانمىسى قىلىدۇ. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش باھاسىنى مۇۋاپىق بەلگىلەش دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئاكتىپلىقىنى ئىشقا سېلىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ

لىش باھاسىدىكى پەرق ئىككى خىل تىپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىر خىلى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى بىلەن يۆتكەپ بېرىش باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى ياكى يۆتكەپ بېرىش باھاسى بىلەن ئۇلگۈجە سېتىش باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلىق سان بولۇپ، ئۇ سودىنىڭ ھەرقايسى ھالقىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە شۇنىڭدەك سودا بىلەن سانائەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە چېتىلىدۇ؛ يەنە بىر خىلى، مەھسۇلات چىقىدىغان جايدىكى سېتىۋېلىش باھاسى بىلەن مەھسۇلات چىقىدىغان جايدىكى پارچە سېتىش باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلىق سان بولۇپ، ئۇ سودا تارماقلىرى بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە تاقىلىدۇ. ئەقىلغە مۇۋاپىق بولغان سېتىۋېلىش - سېتىش باھاسىدىكى پەرق سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، تاۋار ئوبوروتىنى كېڭەيتىپ، سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى ياخشىلاپ، ئىستېمالغا توغرا يېتەكچىلىك قىلىش، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەشكە پايدىلىق.

ئۇلگۈجە سېتىش بىلەن پارچە سېتىش باھاسىدىكى پەرق بۇ — ئوخشاش ۋاقىت ئىچىدە ئوخشاش بىرخىل تاۋارنىڭ ئوخشاش بىر بازاردا ئۇلگۈجە سېتىلىش باھاسى بىلەن پارچە سېتىلىش باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق. پىرسەنت بىلەن ئىپادىلىگەندە، «ئۇلگۈجە سېتىش بىلەن پارچە سېتىش نىسبىتىدىكى پەرق» دېيىلىدۇ. سوتسىيالىستىك ئەللەردە، ئۇلگۈجە سېتىش بىلەن پارچە سېتىش باھاسىدىكى پەرق ئاساسەن، پارچە سودىنىڭ ئوبوروت خىراجىتى، باج سوممىسى ۋە مۇئەييەن پايدىدىن تەركىب تاپىدۇ. ئېلىمىزدە ھازىر ئېقىۋاتقان پارچە سېتىش باھاسىدا ئۇلگۈجە سېتىش باھاسى ئاساس قىلىنىدۇ، ئۇ، بەلگىلەنگەن ئۇلگۈجە سېتىش بىلەن پارچە سېتىش نىسبىتىدىكى پەرقنى قوشۇش بىلەن ھېسابلىنىدۇ.

تۈرلۈك تاۋارلارنىڭ ئۇلگۈجە سېتىلىش - پارچە سېتىلىش نىسبىتىدىكى پەرقنى بەلگىلەشتىكى ئومۇمىي پرىنسىپ مۇنداق: دۆلەپ قۇرۇلۇشى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىم تاۋارلاردا ئۇلگۈجە سېتىش بىلەن پارچە سېتىش نىسبىتىدىكى پەرق خەلق تۇرمۇشى بىلەن ئالاقىسى ئازراق بولغان ئىككىنچى ئورۇندىكى تاۋارلارنىڭكىدىن كىچىكرەك بولۇشى كېرەك؛ قىممىتى زورراق بولغان تاۋارلارنىڭ ئۇلگۈجە سېتىلىش بىلەن پارچە سېتىلىش نىسبىتىدىكى پەرق قىممىتى كىچىكرەك بولغان تاۋارلارنىڭكىدىن كىچىكرەك بولۇشى كېرەك، باشقۇرۇش ئاسان، ئوبوروتى تېز، خورىشى ئاز بولغان تاۋارلارنىڭ ئۇلگۈجە سېتىلىش بىلەن پارچە سېتىلىش نىسبىتىدىكى پەرق باشقۇرۇش تەس، ئوبوروتى ئاستا، خورىشى چوڭ تاۋارلارنىڭكىدىن كىچىك بولۇشى كېرەك. ئۇلگۈجە سېتىش بىلەن پارچە سېتىش باھاسىدىكى پەرقنىڭ ئەقىلغە مۇۋاپىق بولۇشى دۆلەتنىڭ جۇغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ نىسبىتىنى پىلانلىق ئورۇنلاشتۇرۇشىغا پايدىلىق؛ تاۋارلار بىلەن تەمىنلەشنى پائال ئۇيۇشتۇرۇپ، تاۋار ئوبوروتىنى تېزلىتىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى كاپالەتلەندۈرۈش، بازارنى ۋە مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا پايدىلىق؛ پارچە ساتىدىغان سودا كارخانىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ھېساباتنى كۈچەيتىشى ۋە

جارى قىلدۇرالايدۇ. ئۇ يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، كۆپ خىل ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇپ، بازارلارنى جانلاندۇرۇپ، خەلقنىڭ كۆپ تەرەپلىمە ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، دېھقانلارنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇشقا پايدىلىق؛ لېكىن ئۇنىڭ پىلانلىق بازارغا ۋە پىلانلىق باھاغا سوققا بېرىدىغان سەلبىي رولىمۇ بار. شۇڭا، بازار باھا سىغا بولغان رەھبەرلىك ۋە باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش كېرەك.

تاۋار باھاسىدىكى پەرق بۇ، ئوخشاش بىر تاۋارنىڭ ئوبوروت جەريانىدا ئايلىنىش ھالقىلىرىنىڭ، رايون ۋە پەسىللەرنىڭ ياكى سۈپىتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن شەكىللەنگەن باھا پەرقىدۇر. تاۋار باھاسىدىكى پەرق ئاساسەن، سېتىۋېلىش - سېتىش باھاسىدىكى پەرق، رايونلارنىڭ باھاسىدىكى پەرق، ئۈلگۈجە ۋە پارچە سېتىش باھاسىدىكى پەرق، پەسىل باھاسىدىكى پەرق ۋە تاۋار سۈپىتىنىڭ باھاسىدىكى پەرق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم شارائىتىدا، تاۋار باھاسىدىكى پەرق دۆلەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروت جەريانىدىكى ئەمگەك سەرپىياتىنى پىلانلىق تۈردە تولۇقلاشنىڭ ۋە خەلق دارامىتىنىڭ قايتا تەقسىملىنىشىنىڭ بىر خىل شەكلى. ئۇ ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى ئىگىلىك بىلەن كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىك ئوتتۇرىسىدىكى، بۇ ئىككى خىل مۈلۈكچىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى ئورۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى شۇنىڭدەك دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ھەمكارلىقتىن ئىبارەت ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىككە ئۆتكۈزۈلۈشى ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلاشتۇرۇلۇشى ئارقىسىدا، تاۋارلارنىڭ باھاسىدىكى پەرقنى ئەقىلغە مۇۋاپىق دائىرىدە تىزگىنلەپ تۇرۇشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. ئېلىمىزدىكى ئاساسلىق تاۋارلارنىڭ باھا پەرقىنى دەرىجىگە بۆلۈپ باشقۇرۇش پرىنسىپىغا ئاساسەن ھەر دەرىجىلىك ئاساسلىق باشقۇرۇش تارماقلىرى بىر تۇتاش بەلگىلەيدۇ.

سېتىۋېلىش - سېتىش باھاسىدىكى پەرق بۇ «ئالدى - ساتتى باھاسىدىكى پەرق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ — بىر خىل تاۋارنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى بىلەن سېتىلىش باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق. پىرسەنت بىلەن ئىپادىلىگەندە، «سېتىۋېلىش - سېتىش نىسبىتىدىكى پەرق» دېيىلىدۇ. ئۇنى سودا تارماقلىرى تاۋار سېتىۋېلىش، سېتىش، يۆتكەپ بېرىش، زاپاس ساقلاش پائالىيەتلىرىدە چىقىم قىلغان ئوبوروت خىراجىتىنى قاپلاش ۋە مەلۇم پايدىغا ئېرىشىش مەقسىتىدە شەكىللەندۈرىدۇ. ئېلىمىزدە، سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش - سېتىلىش باھاسىدىكى پەرق ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش - سېتىلىش باھاسىدىكى پەرق دەپ ئايرىلىدۇ. سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش - سېتىلىش باھاسىدىكى پەرق دېگەندە، زاۋۇتتىن چىقىش باھاسى بىلەن سودىدىكى ئۈلگۈجە سېتىش باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلىق سان كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ سودا بىلەن سانائەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە شۇنىڭدەك دۆلەت جۇغلانمىسى بىلەن خەلق ئىستېمالى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە چېتىلىدۇ. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش - سېتىـ

تۆۋەنلىتىپ سېتىۋالاتتى، سېرىقچىلار ۋاقتىدا يۇقىرى باھا بىلەن ساتاتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن دۆلەت بىر قاتار ئۇنۇملۇك تەدبىرلەرنى كۆرۈپ پەسىللەر ئارا باھا پەرقىنى كۆنسايىن ئەقىلغە مۇۋاپىقلاشتۇردى، مەسىلەن، تاريختىن قېپىقالغان سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن ئاساسلىق يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇۋاپىق بولمىغان پەسىللەر ئارا باھا پەرقىنى پىلانلىق ھالدا بىكار قىلىپ، ئاسان بۇزۇلۇپ سۆپىتى ئۆزگىرىپ كېتىدىغان، ساقلاش خىراجىتى ۋە تەبىئىي خىراش نىسبىتى چوڭ بولغان مېۋە - چېۋە، كۆكتات، سۇ مەھسۇلاتلىرى قاتارلىق يېڭى تاۋارلارنىڭ پەسىللەر ئارا باھا پەرقىنى ساقلاپ قالدى. مەسىلەن، قىش مەزگىلىدە كۆكتاتلارنىڭ باھاسىنى مۇۋاپىق ھالدا يۇقىرىراق، مولچىلىق پەسىلىدە مۇۋاپىق ھالدا تۆۋەنرەك قىلىپ، ئىشلەپ چىقارغۇچى ئورۇنلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى پىلان بويىچە ئۈيۈشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈردى ھەمدە بازار ئېھتىياجىغا ئاساسەن، كۆكتات تېرىش مەزگىلىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇپ ۋە تۈرلىرىنى مۇۋاپىق كۆپەيتىپ، تەكشى ھالدا بازارغا سالىدىغان قىلدى شۇنىڭدەك ئىستېمالچىلارنى كۆكتات كۆپ لەپ بازارغا كىرگەن ۋاقىتلاردا كۆپرەك ئىستېمال قىلىشقا ۋە كۆپرەك ساقلاشقا رىغبەتلەندۈردى. بۇ تەدبىرلەرنىڭ ھەممىسى ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش، تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى تەڭشەش، ئىستېمالغا يېتەكچىلىك قىلىشقا پايدىلىق بولدى.

سۆپەت باھاسىدىكى پەرق بۇ — ئوخشاش بىر تاۋارنىڭ سۆپىتىنىڭ ئوخشاشمىسلىقىدىن شەكىللەنگەن باھا پەرقى. پىرسەنت بىلەن ئىپادىلىنىپ «سۆپەت نىسبىتىدىكى پەرق» دېيىلىدۇ. تاۋارلارنىڭ سۆپەت باھاسىدىكى پەرق كۆپ خىل ئامىللاردىن پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىشتىكى تېخنىكا شارائىتى، ئەمگەكتىكى مەلىكىلىك دەرىجىسى، تېرىپ ئۆستۈرۈش يېكى بېقىش ئۇسۇلى شۇنىڭدەك خام ئەشيا - ماتېرىيال ۋە كان بايلىقلىرىنىڭ سۆپەت دەرىجىسى قاتارلىق ئامىللارنىڭ ھەممىسى مەھسۇلاتلارنىڭ سۆپىتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. لېكىن ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئاساسەن، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا سەرپ قىلىنغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن شەكىللىنىدۇ. قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، قىممىتى زور، سۆپىتى ياخشى تاۋارلارنىڭ باھاسى يۇقىرىراق بولۇشى، قىممىتى كىچىك، سۆپىتى ناچار تاۋارلارنىڭ باھاسى تۆۋەنرەك بولۇشى كېرەك. ئۇنداق بولمىسا، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ مەھسۇلاتلارنىڭ سۆپىتىنى ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى چۈشۈرۈشكە كۆڭۈل بۆلۈشى مۇمكىن ئەمەس، ئىستېمالچىلارمۇ باھاسىغا چۈشلۈق سۆپەتلىك تاۋارغا ئىگە بولالمايدۇ. شۇڭا، ئەلا سۆپەتلەكلىرىگە يۇقىرى باھا قويۇش، يامان سۆپەتلىكلىرىگە تۆۋەن باھا قويۇش، سۆپىتى ئوخشاش بولسا ئوخشاش باھا قويۇش پرىنسىپىغا ئاساسەن، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك تاۋارلىرىنىڭ سۆپەت جەھەتتىكى باھا پەرقىنى مۇۋاپىق بەلگىلەپ، كارخانىلارنىڭ مەھسۇلاتلار سۆپىتىنى ئۆستۈرۈشكە تۈرتكە بولۇش لازىم.

تاۋارلارنىڭ باھا نىسبىتى بۇ — ئوخشاش ۋاقىت، ئوخشاش بازاردىكى ئوخشاش بولمىغان تاۋارلارنىڭ باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى

ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ئۆزلۈكسىز ياخشىلىشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق.

رايونلار ئارا باها پەرقى بۇ، ئوخشاش ۋاقىت ئىچىدە، ئوخشاش بىر خىل تاۋارنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى ياكى سېتىلىش باھاسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلىق سانى پىرسەنت بىلەن ئىپادىلىگەنده، «رايونلار ئارا نىسبەتتىكى پەرق» دېيىلىدۇ. بۇ، ئاساسەن، سودا تاراماقلىرىنىڭ تاۋارلارنى چىققان يەردىن سېتىلىدىغان يەرگە تېشىش ئۈچۈن تۆلىگەن ئوبۇروت خىراجىتىنى تولۇقلاشتىن ۋە ئالغان مەلۇم پايدىسىدىن تەركىب تاپىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن دۆلەت ئوخشاش بولمىغان مەزگىللەردىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالىغا ۋە ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، «ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغىمۇ، توشۇغۇچىلارغىمۇ، ساتقۇچىلارغىمۇ پايدا يەتكۈزۈش»، «شەھەرلەر ئازراق پايدا ئېلىش، شەھەر بىلەن يېزىلار ئالدىغان پايدا ئەقلىغە مۇۋاپىق بولۇش» دېگەن پرىنسىپلارنى تۆزۈپ چىققىنى ھەمدە تاۋارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، رايونلار ئارا باھا پەرقىنى تىزگىنلەش دائىرىسىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا بەلگىلىدى. مەسىلەن، مەلۇم ئاساسلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا نىسبەتەن ئەقىلغە مۇۋاپىق بولغان ئەڭ تۆۋەن سېتىۋېلىش باھاسىنى بەلگىلىدى؛ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلى زور بولغان سانائەت بۇيۇملىرىغا نىسبەتەن ئەڭ يۇقىرى سېتىش باھاسىنى بەلگىلىدى؛ بەزى تاۋارلارغا قارىتا مەبلەغەت بۇيىچە بىرلەككە كەلگەن باھانى يۆلغا قويدى، ۋەھاكازالار. رايونلار ئارا باھا پەرقىنى تۇغرا تۆزۈپ چىقىش سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشقا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ مۇۋاپىق تورۇنلاشتۇرۇلۇشىغا، تاۋار تىرانسپورتىنى مۇۋاپىق ئويۇشتۇرۇشقا پايدىلىق، ئۇ، شەھەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى تاۋار ئوبۇروتىنى ۋە رايونلار ئوتتۇرىسىدا مال ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشكە مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدۇ.

پەسللەر ئارا باھا پەرقى بۇ، ئوخشاش تاۋارنىڭ ئوخشاش بازاردا سېتىۋېلىنىش باھاسىنىڭ ياكى سېتىلىش باھاسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان پەسللەردىكى باھا پەرقى. پىرسەنت بىلەن ئىپادىلىگەنده، «پەسللەر ئارا نىسبەتتىكى پەرق» دېيىلىدۇ. پەسللەر ئارا باھا پەرقى، ئاساسەن، بەزى تاۋارلارنىڭ پەسللىك ئىشلەپچىقىرىلىپ يىل بويى ئىستېمال قىلىنىدىغان ياكى يىل بويى ئىشلەپچىقىرىلىپ پەسللىك ئىستېمال قىلىنىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاچقا، سېتىلىشتىن ئاۋۋال مەلۇم مىقداردا ساقلاپ بېرىش خىراجىتى تۆلەشتىن ياكى ئوخشاش بولمىغان پەسللەردە ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان سەرپىياتنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەننەرخىدىن شەكىللىنىدۇ. كونا جۇڭگودا پومېشچىكلار، بۇرژۇئازلار، ھايانكەش سودىگەرلەر ئىنتايىن نامۇۋاپىق بولغان پەسللەر ئارا باھا پەرقىنى تۇغدۇرۇپ، ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپلاتسىيە قىلاتتى، مەسىلەن، ئاشلىق باھاسىنى ئىلىپ ئېيتساق، يېڭى ئاشلىق بازارغا چىقىقاندا باھانى

نىسبىتى ئاساسەن: خام ئەشيا ماتېرىيال ساناﺋىتى بۇيۇملىرى بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەش ساناﺋىتى بۇيۇملىرى ئوتتۇرىسىدىكى باھا نىسبىتى، كان مەھسۇلاتى خام ئەشيا قىلىنىپ ياسالغان مەھسۇلاتلار بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتى خام ئەشيا قىلىنىپ ياسالغان مەھسۇلاتلار ئوتتۇرىسىدىكى باھا نىسبىتى، يېڭى مەھسۇلات بىلەن كونا مەھسۇلاتلار ئوتتۇرىسىدىكى باھا نىسبىتى، تەييار مەھسۇلات بىلەن يېرىم تەييار مەھسۇلاتلار ئوتتۇرىسىدىكى باھا نىسبىتى، ئاساسلىق ماشىنا بىلەن سەپلىمىلەر ئوتتۇرىسىدىكى باھا نىسبىتى، ھەمكارلىشىپ پىششىقلاپ ئىشلىگەن بۇيۇملار ئوتتۇرىسىدىكى باھا نىسبىتى، ئالىي دەرىجىلىك ئىستېمال بۇيۇملىرى بىلەن ئادەتتىكى ئىستېمال بۇيۇملىرى ئوتتۇرىسىدىكى باھا نىسبىتى، ئاساسلىق مەھسۇلات بىلەن بىرلەشمە مەھسۇلات، قوشۇمچە مەھسۇلات ئوتتۇرىسىدىكى باھا نىسبىتى، سەپلىمە بۇيۇملار بىلەن سەپلىنىدىغان بۇيۇملار ئوتتۇرىسىدىكى باھا نىسبىتى قاتارلىقلاردۇر. ئىلىمىزدە ئاساسلىق ساناﺋەت بۇيۇملىرىنىڭ باھا نىسبىتىنى، ئومۇمەن، دۆلەت پىلانلىق بەلگىلەيدۇ. ساناﺋەت بۇيۇملىرىنىڭ باھا نىسبىتىنىڭ مۇۋاپىق بولۇشى ساناﺋەت ئىشلەپچىقىرىشىنى پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق، ماددىي بايلىق مەنبەسىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىشقا پايدىلىق، تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى تەڭشەش، ئىستېمالغا يېتەكچىلىك قىلىشقا پايدىلىق.

ساناﺋەت ۋە يېزا ئىگىلىك تاۋارلىرىنى ئالماشتۇرۇشتىكى باھا نىسبىتى

بۇ قىسقارتىلىپ «ساناﺋەت ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھا نىسبىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ بىر ۋاقىت ئىچىدە، بىر بازاردا ساناﺋەت ۋە يېزا ئىگىلىك تاۋارلىرىنى ئالماشتۇرۇش باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىدۇر. ساناﺋەت ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھا نىسبىتىدە ئىككى خىل ھېسابلاش ئۇسۇلى بار. بىرى، ساناﺋەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ پارچە سېتىلىش باھاسى كۆرسەتكۈچى ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى كۆرسەتكۈچى بىلەن ھېسابلاپ چىقىلىدىغان ئونۇۋېرسال ئالماشتۇرۇش باھا نىسبىتى. ئۇ ساناﺋەت ۋە يېزا ئىگىلىك تاۋارلىرىنى ئالماشتۇرۇشتىكى باھا نىسبىتىنىڭ ئومۇمىي يۈزلىنىشىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدە دېھقانلار يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا ساناﺋەت مەھسۇلاتلىرىنى ئالماشتۇرغان سانىنىڭ ئاشقان ياكى كېمەيگەنلىكىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. يەنە بىرى، مەلۇم ساناﺋەت مەھسۇلاتىنى پارچە سېتىش باھاسى ۋە مەلۇم يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىنى سېتىۋېلىش باھاسى بىلەن ھېسابلاپ چىقىپ ئايرىم تۈرلەر بويىچە ئالماشتۇرۇلىدىغان باھا نىسبىتى. ئۇ بىر ساناﺋەت مەھسۇلاتى بىلەن بىر يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىنى ئالماشتۇرۇشتىكى نىسبەتنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇنىڭ بىلەن دېھقانلار مەلۇم يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىغا مەلۇم ساناﺋەت مەھسۇلاتىنى ئالماشتۇرۇۋالغان سانىنى كۆزىتىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، بىر جىڭ ئاشلىققا قانچە جىڭ تۆز ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ، بىر جىڭ پاختىغا قانچە چى رەخت ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ دېگەندەك ئوخشاش. كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە، بۇنداق باھا نىسبىتى قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ

نىسبەت مۇناسىۋىتى. تاۋار ئىگىلىكىدە، ئومۇمەن ئېيتقاندا، تۇرلۇك تاۋارلار ئۇلارنىڭ قىممەت مىقدارىغا يەنى ئۇ تاۋارلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا كەتكەن ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىغا قاراپ ئالماشتۇرۇلىدۇ. تاۋارلارنىڭ باھاسى تاۋار قىممىتىنىڭ پۇل بىلەن ئىپادىلىنىشىدۇر. شۇڭا، تۇرلۇك تاۋارلار ئوتتۇرىسىدىكى باھا نىسبىتى تۇرلۇك تاۋارلارنىڭ ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارىنى يەنى قىممەت مىقدارى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈشى كېرەك، بۇنداق باھا نىسبىتى مۇناسىۋىتى قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپىنى كەلتۈرۈپ چىقارىدۇ. ئېلىمىزدە، نۇرغۇن تاۋارنىڭ باھا نىسبىتىدە قىممەت مىقدارى ئوبيېكتىپ ئۆلچەم قىلىنىدۇ؛ يەنە شۇنداق تاۋارلارمۇ باركى، ئىشلەپچىقىرىشنى تەكشەش ۋە ئىستېمالغا يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن دۆلەت باھانى قىممەتتىن پىلانلىق هالدا چەتلەشتۈرىدۇ. تاۋارلارنىڭ باھا نىسبىتى، ئاساسەن، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھا نىسبىتى، سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھا نىسبىتى ۋە سانائەت بۇيۇملىرى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھا نىسبىتى دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ. تاۋارلارنىڭ باھا نىسبىتىنى مۇۋاپىق بەلگىلەش يېزا ئىگىلىكى بىلەن سانائەت ئوتتۇرىسىدىكى، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ۋە سانائەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پىلانلىق نىسبەت بويىچە بولىدىغان تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھا نىسبىتى بۇ — ئوخشاش بىر ۋاقىتتىكى، ئوخشاش بازاردىكى تۇرلۇك سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى. ئېلىمىزنىڭ سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھا نىسبىتى مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىمىزنىڭ باھا نىسبىتى، ئومۇمەن، ئاشلىق باھاسى بىلەن باشقا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدۇ؛ مەسىلەن، ئاشلىق بىلەن پاختىنىڭ باھا نىسبىتى، ئاشلىق بىلەن كەندىرنىڭ باھا نىسبىتى، ئاشلىق بىلەن ماينىڭ باھا نىسبىتى قاتارلىقلار. ئېلىمىزدە ئاساسلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھا نىسبىتىنى دۆلەت پىلانلىق هالدا بەلگىلەيدۇ. تۇرلۇك يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى باھا نىسبىتىنىڭ ئەقىلغە مۇۋاپىق بولۇش ـ بولماسلىقى ئوخشاش بولمىغان دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى تېرىيدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋە ئوخشاش بىر ئىشلەپچىقىرىش ئورنىنىڭ ئوخشاش بولمىغان دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى تېرىشتىن ئالىدىغان پايدىسىغا بىرىپ تاقىلىدۇ. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھا نىسبىتىنىڭ مۇۋاپىق بولۇشى هەم ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنى كاپالەتلەندۈرۈشكە پايدىلىق، هەم باشقا يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا پايدىلىق، بۇنىڭ بىلەن ئاشلىق ۋە باشقا يېزا ئىگىلىك هەم قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھا نىسبىتى بۇ — ئوخشاش بىر ۋاقىتتىكى، ئوخشاش بازاردىكى تۇرلۇك سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى. ئېلىمىزنىڭ سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھا

ئىگە. بۇنىڭدىن 2000 يىلدىن ئىلگىرىكى خەن دەۋرىدىلا، ئېلىمىزنىڭ يىپەك، چاي قاتارلىق مۇھىم ماللىرى ئاتاقلىق «يىپەك يولى» ئارقىلىق غەربىي ئاسىيادىكى ۋە ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرگە توشۇلغانىدى. تاڭ دەۋرىدىن كېيىن، دېڭىز يولى سودا ئالاقىسى بارا - بارا راۋاج تاپقان ھەمدە قۇرۇقلۇق سودا ئالاقىسىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى. ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، جاھانگىر دۆلەتلەر ئېلىمىزنى تاۋارلىرىنى تۆكمە قىلىپ ساتىدىغان، خام ئەشيالىرىمىزنى بۇلىۋالىدىغان ھەم ئەرزان باھادا ئەمگەك كۈچى ئالىدىغان سورۇن قىلىۋالغانىدى، تاشقى سودا جاھانگىرلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ گۇماشتىلىرىنىڭ ئېلىمىز خەلقىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ۋە ئېزىدىغان قورالى بولۇپ قالغانىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تاشقى سودا ئىدارە قىلىندى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تاشقى سودا كارخانىلىرى قۇرۇلدى، شەخسلەرنىڭ ئىگىلىكىدىكى ئىمپورت - ئېكسپورت سودىسى ئۆزگەرتىلدى، دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكى ۋە ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش فاڭجېنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى ۋە تاشقى پېرېۋوت تۆلەش ئىقتىدارىغا قاراپ، ئىمپورت - ئېكسپورت ئىشلىرى پىلانلىق تۈردە ئۇيۇشتۇرۇلدى. ئىمپورت قىلىشتا ئېلىمىزنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىش، ياراملىق ۋە ئىلغار تېخنىكا، ئۈسكۈنىلەرنى كىرگۈزۈش ۋە ئىمپورت قىلىش، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا ۋە خەلق تۇرمۇشىغا ئېھتىياجلىق تۈرلۈك ماددىي ۋاسىتىلەرنى ئىمپورت قىلىش مەقسەت قىلىنىدۇ. ئېكسپورت قىلىشتىكى مەقسەت ئىمپورتقا كېرەكلىك تاشقى پېرېۋوتنى تۆلەش ئېھتىياجىنى قامداپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا، ئېكسپورتنى پائال كېڭەيتىشتىن ئىبارەت. مەيلى ئىمپورت ياكى ئېكسپورت بولسۇن، باراۋەرلىك - ئۆزئارا پايدا يەتكۈزۈش بار - يوقنى تەڭشەش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش لازىم.

تاشقى سودا قىممىتى بۇ «تاشقى سودا مىقدارى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بىر دۆلەت ياكى رايوننىڭ مەلۇم مۇددەت ئىچىدە ئىمپورت ۋە ئېكسپورت قىلغان تاۋارلىرىنىڭ قىممىتىدۇر. ئۇ، ئادەتتە، ئىمپورت - ئېكسپورتنىڭ ئومۇمىي قىممىتى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، بەزىدە پەقەت ئىمپورت قىممىتى ياكى ئېكسپورت قىممىتى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ بىر دۆلەت ياكى رايوننىڭ تاشقى سودىسىنىڭ كۆلىمىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان مۇھىم كۆرسەتكۈچلەرنىڭ بىرى، تاشقى سودا قىممىتى ئادەتتە ئۆز دۆلىتىنىڭ پۇلى ياكى خەلقئارادا ئادەت بويىچە ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان پۇل بىلەن ھېسابلىنىدۇ. ھازىر بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى بىلەن نۇرغۇن دۆلەتلەر ئېدىتلايدىغان تاشقى سودا قىممىتى ئامېرىكا دوللىرى بىلەن ھېسابلىنىدۇ. ئېكسپورت قىممىتى پورتتىن چىقىش باھاسى (ئادەتتە B، O، F دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ ئىنگلىزچە free on board نىڭ قىسقارتىلمىسى يەنى بۇ پورتتىن قوزغالغان پاراخوتتىكى مال باھاسى بولۇپ، كىرا ھەققى بىلەن سۇغۇرتا ھەققىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان تاۋار باھاسىنى كۆرسىتىدۇ) بىلەن ھېسابلىنىدۇ، ئىمپورت قىممىتى پورتقا يېتىپ كېلىش باھاسى (ئادەتتە C، I، F دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ ئىنگلىزچە

www.uyghurkitap.com

يېتەكچىلىكىدە ستىخىيىلىك ھالدا شەكىللىنىدۇ. ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم شارائىتىدا، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھا نىسبىتى دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە شەكىللىنىش شارائىتىغا ئىگە، بۇ تاۋار ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك تاۋارلىرىنى ئالماشتۇرۇشتىكى باھا نىسبىتىنىڭ مۇۋاپىق بولۇشى سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇپ راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق، مىللىي دارامەتنى شەھەر ۋە يېزىلارغا مۇۋاپىق تەقسىم قىلىشقا، يېزىلارنىڭ كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى مۇستەھكەملەش، ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى پەيدىنپەي كىچىكلىتىش، ئىشچى ـ دېھقانلار ئىتتىپاقىنى كۈچەيتىشكە پايدىلىق.

تاشقى سودا بۇ «ئىمپورت ـ ئېكسپورت سودىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ بىر دۆلەت (رايون)نىڭ باشقا بىر دۆلەت (رايون) بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى، ئىچكى تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ كېڭىيىشى ۋە تولۇقلىمىسىدۇر. تاشقى سودا «ئىمپورت» ۋە «ئېكسپورت» دېگەن ئىككى بۆلەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىمپورت «كىرگۈزۈش»، ئېكسپورت «چىقىرىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چەت ئەلدىن ئىمپورت قىلىنغان مەلۇم تاۋار يەنە ئېكسپورت قىلىنسا «تەكرار ئېكسپورت» قىلىش دەپ ئاتىلىدۇ، «ۋاسىتىلىك ئېكسپورت» قىلىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

تاشقى سودىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشى ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە ئىجتىمائىي خىزمەت تەقسىماتى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى. قۇللۇق جەمئىيەت بىلەن فېئوداللىق جەمئىيەتتە، ھەرقايسى قەبىلە ۋە ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تاشقى ئالماشتۇرۇش تارىخىنىڭ پەيدىنپەي تەرەققىي قىلىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ تاشقى سودىمۇ پەيدا بولغان ھەمدە بىرقەدەر راۋاجلانغان. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشى ۋە ئىچكى بازارلارنىڭ نىسپىي ھالدا تارىيىشى ئارقىسىدا، كاپىتالىستلار چەت ئەللەردىن خام ئەشيا مەنبەسى بىلەن بازار ئىزدەشكە مەجبۇر بولدى، بۇنىڭ بىلەن تاشقى سودا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي جەريانىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى. جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كەلگەندە، سىرتقا كاپىتال چىقىرىش كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، تاشقى سودا مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرىنىڭ سىرتقا تاجاۋۇز قىلىش، كېڭىيىش، باشقا دۆلەتلەرنىڭ بايلىقىنى تالان ـ تاراج قىلىش، چەت ئەل بازارلىرىنى بۆلۈۋېلىش، مونوپول باھانى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىش، تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ۋە يۇقىرى مونوپول پايدا ئېلىشتىكى مۇھىم ۋاسىتىسى بولۇپ قالدى. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ھەرقايسى دۆلەتلەر تەبىئىي بايلىق ۋە ئىجتىمائىي ئىگىلىك شارائىتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى پەرقلەر سەۋەبىدىن، چەت ئەل بازارلىرىدىن پايدىلىنىپ بار ـ يوقنى ئالماشتۇرىدۇ، ئارتۇق ـ كەملىرىنى تەڭشەيدۇ؛ شۇڭا، تاشقى سودا تارماقلىرى دۆلەتنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى تاۋار ئوبوروتىنى ئۇلاشتۇرىدىغان كۆۋرۈك ۋە ئارتۇق ـ كەم ماددىي ئەشيالارنى تەڭشەيدىغان يول بولۇپ قالىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ تاشقى سودىسى ئۇزاق تارىخقا

ئىمپورت ياكى ئېكسپورت قىلىنغان مال مىقدارى كۆرسەتكۈچى تۈزۈلىدۇ ۋە ئېلان قىلىنىدۇ.

ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنىڭ تەڭپۇڭلۇقى بىردۆلەتنىڭ مۇئەييەن مەزگىلدە (ئادەتتە بىر يىلدا) ئىمپورت قىلغان تاۋارلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى بىلەن ئېكسپورت قىلغان تاۋارلىرىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئوخشاش ياكى ئاساسەن ئوخشاش بولىدۇ.

ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك تاشقى سودىسىنىڭ مۇھىم بىر پرىنسىپى. ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت كىرىم - چىقىمى تاشقى پېرېۋۇت كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭلۇقىدىكى ئاساسلىق تۈر. ئېكسپورت — ئېلىمىزنىڭ تاشقى پېرېۋۇت كىرىمىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى، شۇنداقلا ئىمپورت ئېھتىياجىنى قامداشنىڭ ئىشەنچلىك كاپالىتى؛ ئىمپورتتا مەيلى قانداق سودا ئۇسۇلى ۋە تۆلەش ئۇسۇلى قوللىنىلسۇن، ئاخىرقى ھېسابتا، يەنىلا ئېكسپورتتىن كىرگەن تاشقى پېرېۋۇت بىلەن تۆلىنىدۇ. ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش تاشقى سودا پىلانىنى ئورۇنداپ، خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش، پۇلنىڭ مال باھاسىنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تاشقى سودا پىلانىنى تۈزگەن ۋە ئىجرا قىلغاندا، ئېكسپورت قىلىنىدىغان مال بىلەن تەمىنلەشنىڭ ئىمكانىيىتىگە ۋە زۆرۈر ماددىي ئەشيالارنى ئىمپورت قىلىشقا بېرىلىدىغان كاپالەتكە ئاساسەن، قولىمىزدا بار بولغان ياكى بولىدىغان تاشقى پېرېۋۇت بىلەن تۆلەش ئىقتىدارىمىزنى شۇنىڭدەك تاشقى بازارلارنى تەمىنلەش ئەھۋالى قاتارلىقلارنى نەزەردە تۇتۇپ، بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ئىگىلەپ، ئىككىسىنى بىر - بىرىگە ماسلاشتۇرۇپ، تاشقى سودىنىڭ ئوڭۇشلۇق تەرەققىي قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشىمىز لازىم.

سودىدىكى پەرقلىق سان بۇ — بىر دۆلەتنىڭ مەلۇم مەزگىللىك (مەسىلەن، بىر ئايلىق، بىر پەسىللىك، بىر يىللىق) ئېكسپورت ئومۇمىي قىممىتى بىلەن ئىمپورت ئومۇمىي قىممىتى سېلىشتۇرمىسىدىكى پەرقلىق سان. ئېكسپورت ئومۇمىي قىممىتى ئىمپورت ئومۇمىي قىممىتىدىن چوڭ بولسا، «سودىدىكى ئاكتىپ بالانس» ياكى «ئېكسپورتنىڭ ئىمپورتتىن ئېشىپ كېتىشى» دېيىلىدۇ؛ ئەكسىچە بولسا، «سودىدىكى پاسسىپ بالانس» ياكى «ئىمپورتنىڭ ئېكسپورتتىن ئېشىپ كېتىشى» دېيىلىدۇ.

سودىدىكى پەرقلىق سان بىر دۆلەتنىڭ تاشقى سودا كىرىمىنىڭ ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، ئۇ — بىر دۆلەتنىڭ خەلقئارا كىرىمىدىكى پەرقلىق سانغا تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كاپىتالىزمنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتى تەكشى بولماسلىق قانۇنىيىتىنىڭ رولى تۈپەيلىدىن، ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ سودىدىكى پەرقلىق سانىنىڭ ئۆزگىرىشى ئىنتايىن تەكشىسىز بولدى. ئامېرىكىنىڭ تاشقى سودىسىدا ئۇزاققىچە ئاكتىپ بالانس ساقلىنىپ كەلگەنىدى. بىراق 70 - يىللاردىن باشلاپ، ئامېرىكىنىڭ كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ئىقتىسادىي ئورنىنىڭ تۆۋەنلىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ تاشقى

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

cost insurance and freight دېگەن سۆزلەرنىڭ قىسقارتىلمىسى، يەنى تەننەرخقە كىرا ھەققى، سۇغۇرتا ھەققى قوشۇلىدۇ، بۇكىرا ھەققى بىلەن سۇغۇرتا ھەققىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تاۋار باھاسىنى كۆرسىتىدۇ) بىلەن ھېسابلىنىدۇ.

دۇنيادىكى بارلىق دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ ئىمپورت قىممىتى ياكى ئېكسپورت قىممىتىنى ئوخشاش پۇل بىرلىكىگە سۇندۇرۇپ ئايرىم ـ ئايرىم قوشقاندا، بۇنىڭدىن دۇنياۋى ئىمپورت ئومۇمىي قىممىتىنى ياكى دۇنياۋى ئېكسپورت ئومۇمىي قىممىتىنى ھېسابلاپ چىققىلى بولىدۇ. دۇنياۋى مىقياستىن قارىغاندا، بارلىق دۆلەت ۋە رايونلىرىنىڭ ئېكسپورتى ئەينى زاماندا بارلىق دۆلەت ۋە رايونلىرىنىڭ ئىمپورتى بولىدۇ. لېكىن، دۇنياۋى ئېكسپورت قىممىتى ئادەتتە پورتتىن چىقىش باھاسى بويىچە ھېسابلىنىدىغانلىقى، دۇنياۋى ئىمپورت قىممىتى پورتقا كېلىش باھاسى بويىچە ھېسابلىنىدىغانلىقى، پورتقا كېلىش باھاسى مال باھاسىدا كىرا ھەققى بىلەن سۇغۇرتا ھەققىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى، پورتتىن چىقىش باھاسى بۇ ئىككى تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدىغانلىقى ئۈچۈن، دۇنياۋى ئىمپورت قىممىتى دۇنياۋى ئېكسپورت قىممىتىدىن چوڭ بولىدۇ. مەزمۇنىنىڭ تەكرار بولۇپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن خەلقئارا سودا قىممىتى دېگەندە، كۆپ ھاللاردا، پەقەت دۇنياۋى ئېكسپورت ئومۇمىي قىممىتى ياكى دۇنياۋى ئىمپورت ئومۇمىي قىممىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

تاشقى سودا مقدارى بۇ، مۇئەييەن مەزگىلدىكى ئۆزگەرمەس باھانى ئۆلچەم قىلىپ ھېسابلىنىدىغان بىر دۆلەت ياكى رايونىنىڭ تاشقى سودا قىممىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ـ بىر دۆلەتنىڭ ئىمپورت ـ ئېكسپورت كۆلىمىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇھىم كۆرسەتكۈچلەرنىڭ بىرى. تاشقى سودىدا خىلمۇخىل ئىمپورت ـ ئېكسپورت تاۋارلىرى بولىدۇ، بۇ تاۋارلارنىڭ ئىمپورت مىقدارى ياكى ئېكسپورت مىقدارى ئوخشاش بولمىغان ئۆلچەم بىرلىكى (مەسىلەن، ئېغىرلىق، سىغىمچانلىق، مىقدار قاتارلىقلار) بىلەن ھېسابلىنىدۇ، ھېسابلاش ئۆلچەملىرىدىكى پەرق ناھايىتى زور بولۇپ، قوشۇپ بىرلىككە كەلتۈرۈش ناھايىتى قىيىن. شۇ سەۋەبتىن، ئەمەلىي خىزمەتتە، كۆپىنچە، تۆۋەندىكى ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ، يەنى مۇقىم يىل ئاساسىي مۇددەت قىلىنغان ئىمپورت ياكى ئېكسپورت باھاسى كۆرسەتكۈچى شۇ چاغدىكى ئىمپورت قىممىتى ياكى ئېكسپورت قىممىتى بىلەن بۆلۈنىدۇ، ھېسابلاپ چىقىلغان بۇ سانلىق قىممەت باھا ئۆزگىرىشىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلغان تەقرىبىي قىممەت بولۇپ، ئۆزگەرمەس باھا بىلەن ئىپادىلىنىدىغان ئىمپورت قىممىتى ياكى ئېكسپورت قىممىتىگە، يەنى ئىمپورت مىقدارى ياكى ئېكسپورت مىقدارىغا تەڭ بولىدۇ.

مۇئەييەن مەزگىلدىكى ئىمپورت مىقدارى ياكى ئېكسپورت مىقدارى ئاساسىي مۇددەت قىلىنىپ، يۇقىرىقى ئۇسۇلدا ھېسابلاپ چىقىلغان ياكى ئېكسپورت مىقدارى بىلەن سېلىشتۇرۇلسا بۇنىڭدىن ئىمپورت مىقدارى ياكى ئېكسپورت مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كۆرسىتىدىغان مال كۆرسەتكۈچى كېلىپ چىقىدۇ. بۇ ـ بىر دۆلەتنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدىكى تاشقى سودا كۆلىمىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان بىر كۆرسەتكۈچ. كۆپچىلىك كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ ۋە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ستاتىستىكىسىدا

تەييار مەھسۇلات ئاساس قىلىنىدىغان بولدى. ئالىي، ئېسىل، نازۇك مەھسۇلاتلارنىڭ ئۇلارنىڭ ئىمپورتىدا ئىگىلىگەن سالمىقى كۆندىن - كۈنگە ئېشىپ باردى.

كونا جۇڭگوددكى ئىمپورت - ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىددكى باشقا ئەللەرنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان 30 نەچچە يىلدىن بۇيان، ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىدا كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەر بولدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ماشىنا، پۈلات ماتېرىياللىرى، خىمىيىۋى ئوغۇت، ئاپتوموبىل قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىمپورتتا ئىگىلىگەن سالمىقى ئۆزلۈكسىز ئۆسۈپ، ئىمپورتنىڭ تەخمىنەن 80 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى؛ ئېكسپورت قىلىدىغان تاۋارلار ئىچىدە يېنىك سانائەت، توقۇمىچىلىق سانائىتى مەھسۇلاتلىرىنىڭ سالمىقى ئاشتى، دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سالمىقى بولسا 1953 - يىلىدكى 55.7 پىرسەنتتىن 27.6 پىرسەنتكە چۈشۈرۈلدى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بەزى 3 - دۇنيا ئەللىرىگە پۈتۈن يۈرۈشلۈك ئۈسكۈنىلەر ئېكسپورت قىلىندى.

ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنىڭ باھا نىسبىتى بۇ، «سودا شەرت - شارائىتى» يا كى «ئالماشتۇرۇشتىكى باھا نىسبىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ — بىر دۆلەت يا كى رايونىنىڭ مەلۇم مۇددەت ئىچىدىكى ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ باھا كۆرسەتكۈچى بىلەن ئىمپورت تاۋارلىرىنىڭ باھا كۆرسەتكۈچىنىڭ سېلىشتۇرمىسى. ئۇ، بىر دۆلەت يا كى رايونىنىڭ مەلۇم مۇددەت ئىچىدە ئىمپورت - ئېكسپورت قىلىدىغان تاۋارلىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇش نىسبىتى بىلەن تاشقى سودا ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان مۇھىم بەلگە.

ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنىڭ باھا نىسبىتى، ئادەتتە، ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنىڭ باھا نىسبىتى كۆرسەتكۈچى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان مەقسەت بويىچە، ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنىڭ باھا نىسبىتى كۆرسەتكۈچىنى ئىككى خىل قارىمۇقارشى فورمۇلا بىلەن ھېسابلاپ چىقىشقا بولىدۇ. (1) ھەر يىللىق ئېكسپورت باھاسى كۆرسەتكۈچى مۇناسىپ ئىمپورت باھاسى كۆرسەتكۈچىگە بۆلۈنىدۇ (ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنىڭ باھا نىسبىتى كۆرسەتكۈچى ئېكسپورت باھا كۆرسەتكۈچى بىلەن ئىمپورت باھا كۆرسەتكۈچىگە باراۋەر بولىدۇ). بۇنداق ھېسابلاشتا، ئېكسپورت تۇرغۇسىدا تۇرۇپ، ئېكسپورت باھاسىنىڭ داۋالغۇش كۆلىمى جەھەتتە ئىمپورت باھاسىدىن چوڭ يا كى كىچىك بولۇشى تەھلىل قىلىنىدۇ. ئەگەر چىقىرىلغان ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنىڭ باھا نىسبىتى كۆرسەتكۈچى بىردىن چوڭ بولسا ۋە ئۇرلەۋاتقان ھالەتتە بولسا، بۇ ئېكسپورت باھاسىنىڭ ئىمپورت باھاسىدىن تېخىمۇ كۆپ ئۆرلەپ كەتكەنلىكىنى، ئوخشاش مىقداردا تاۋار ئېكسپورت قىلغاندا ئەسلىددكىدىن كۆپرەك ئىمپورت تاۋارلىرىنى تېگىشىۋالغىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ تاشقى سودا شارائىتىنىڭ ياخشىلانغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر كۆرسەتكۈچ بىردىن كىچىك بولسا يا كى تۆۋەنلەش ھالىتىدە بولسا، بۇ ئېكسپورت باھاسىنىڭ داۋالغۇش كۆلىمىنىڭ ئىمپورت باھاسىدىن كىچىكلىكىنى، ئوخشاش مىقداردا تاۋار ئېكسپورت قىلغاندا پەقەت

سودىسى يامانلىشىشقا باشلىدى، 1971 - يىلى 83 يىلدىن بۇيان ئۇنىڭ تاشقى سودىسىدا تۇنجى قېتىم پاسسىپ بالانس كۆرۈلدى، شۇنىڭدىن كېيىن پاسسىپ بالانس يىلدىن - يىلغا ئېشىپ باردى. ئەكسىچە، غەربىي گېرمانىيە، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە بولسا ئاكتىپ بالانس ئۇزلۇكسىز كۆرۈلۈپ كەلدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئامېرىكىنىڭ باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بىلەن بولۇپمۇ ياپونىيە، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى بىلەن دۇنيا بازىرىنى تالىشىش كۈرىشى كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىپ باردى.

كونا جۇڭگودا تاشقى سودىدىكى پاسسىپ بالانس 70 نەچچە يىل داۋام قىلغانىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ئىمپورت - ئېكسپورتتىن ئېشىپ كەتكەن ۋەزىيەت ئۆزگەرتىلدى، بەزى يىللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئىمپورت - ئېكسپورت سودىسى ئاساسىي جەھەتتىن تەڭپۇڭ بولۇپ كەلدى.

ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى بۇ، بىر دۆلەتتە مۇئەييەن ۋاقىت ئىچىدىكى تۈرلۈك ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ تاشقى سودا ئومۇمىي سانىدىكى ئورنى بولۇپ، ئادەتتە تۈرلۈك تاۋارلارنىڭ ئىمپورتتىكى ئومۇمىي سانىدا ياكى ئېكسپورتتىكى ئومۇمىي سانىدا ئىگىلىگەن سالمىقى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بىر دۆلەتنىڭ ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى، ئاساسەن، شۇ دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى، سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى سەۋىيىسى، تەبىئىي بايلىقى ۋە ئىقتىسادىي سىياسىتى قاتارلىقلار تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

ئۇزاقتىن بۇيان، جاھانگىرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشى، تالان - تاراج ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى تۈپەيلىدىن، كەڭ ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرى جاھانگىرلەشكەنلىك «ئوشۇق» تاۋارلىرىنى ساتىدىغان سودا بازىرى ياكى ئەرزان باھادا خام ماتېرىيال ئالىدىغان مەنبەسى بولۇپ قالغانىدى. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇ ئىدىكى، ئۇلار ئىمپورتتا سانائەتنىڭ تەييار مەھسۇلاتلىرىنى ئاساس قىلاتتى، ئېكسپورتتا دەسلەپكى مەھسۇلاتلارنى ئاساس قىلاتتى. تەرەققىي قىلغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت تاۋارلىرى قۇرۇلمىسىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى پۈتۈنلەي ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، ئىمپورتتا دەسلەپكى مەھسۇلات ئاساس قىلىناتتى، ئېكسپورتتا تەييار مەھسۇلات ئاساس قىلىناتتى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، 3 - دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەردە، مىللىي سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، تەييار مەھسۇلات ۋە يېرىم تەييار مەھسۇلاتنىڭ ئېكسپورتى ئاشتى، ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ئۆزگىرىشكە باشلىدى. بىراق زور كۆپ سانىدىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇلار بىر خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش ئورنىدىن ئەسلا قۇتۇلمىغانىدى. 60 - يىللاردىن بۇيان، زامانىۋى پەن - تېخنىكىنىڭ ئۈچقانداق تەرەققىي قىلىشى ۋە رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي گۈرۈھلارنىڭ شەكىللىنىشى ئارقىسىدا، سانائەتتە تەرەققىي تاپقان نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ ئىمپورت تاۋارلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ئۆزگىرىپ ئۇنىڭدىمۇ

تاشقى پېرېۋوتنى ئىداره قىلدى، لەتىجىده كاپىتالىستلىك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا تاۋارلىق ئەركىن ئوبوروت قىلىنىشى تەسىركە ئۇچراپلا قالماي، بەلكى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ سىرتقا قاراتقان ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىكىمۇ توسالغۇ پەيدا قىلدى. بۇنداق ئەھۋالغا قارىتا، جاھانگىر دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ سىرتقى جەھەتتە كېڭەيمىچىلىك قىلىش ۋە تالان ـ تاراج قىلىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ئىككى تەرەپ سودا كېلىشىمنى تۈزۈپ، تۈرلۈك چەكلىمىلەرنى قويۇۋېتىپ، كېلىشىم تۈزۈشكەن دۆلەتنى تەڭ ھوقۇقسىز شەرتلەرنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىلدى ـ دە، شۇ يول بىلەن قارشى تەرەپنىڭ بازىرىغا كىرىپ، رىقابەتچىسىنى سىقىپ چىقىرىپ، ئاجىز، كىچىك دۆلەتلەرنى تەزگىنلىدى ھەم قۇل قىلدى. مەسىلەن، 1929 ـ 1938 ـ يىللىرى گېرمانىيە مۇشۇ ۋاستىنى قوللىنىپ، ئوتتۇرا ياۋروپا ۋە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپا ئەللىرى بىلەن بولغان سودىدا ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ رىقابىتىنى يېڭىپ تاشلاپ، ھەل قىلغۇچ ئورۇنغا ئىگە بولۇۋالدى.

2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، ئىككى تەرەپ سودىسى كاپىتالىستلىك خەلقئارا سودىدا كەڭ قوللىنىلغان، ئۆزلىرى يۈرگۈزگەن ئۇرۇش ئىقتىسادى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلغانىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن، ھەرقايسى دۆلەتلەر تاشقى پېرېۋوتنى تەزگىنلەشنى كەڭرەك قويۇۋەتكەچكە، ئىككى تەرەپ سودىسى ئازراق قوللىنىلىدىغان بولدى، ئەنە شۇ چاغدىلا نەق پېرېۋوت سودىسى يەنە ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتتى.

كۆپ تەرەپلىك سودا بۇ، «كۆپ بۇرجەكلىك سودا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ـ ئۇچ يا كى ئۇچتىن ئارتۇق دۆلەت ئۆزئارا كىرىم ـ چىقىمنى بىر پۈتۈنلۈك جەھەتتە تەڭپۇڭلۇققا ئېرىشتۈرۈش ئۇچۇن، كېلىشىم ئارقىلىق كۆپ تەرەپلىمە ھېساب بوغۇش ئاساسىدا ئېلىپ بارىدىغان سودا.

كۆپ تەرەپلىك سودا كۆپىنچە تۆۋەندىكىدەك ئەھۋال ئاستىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ: ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى سودىدا، ئۆزئارا تەمىنلىگەن تاۋار تەلەپكە مۇۋاپىق بولمىسا، ئۇنىڭ قىممىتى باراۋەر بولمىسا، نەتىجىده ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنى تەڭپۇڭلاشتۇرغىلى بولماي، تاشقى پېرېۋوت كىرىم ـ چىقىمىدا قىيىنچىلىق تۇغۇلسا، ئۆزئارا ئىمپورت ـ ئېكسپورتنى ئاساسىي جەھەتتىن تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۈچىنچى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ دۆلەتنى كېلىشىمگە قاتناشتۇرۇپ، ئۈچ دۆلەت ياكى كۆپ دۆلەت سودىسىنى بەرپا قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، A، B، C ئۈچ دۆلەتتىن A دۆلەتنىڭ B دۆلەت بىلەن بولغان سودىدىكى ئاكتىپ بالانسى 10 مىليون فوند ستېرلىڭ، B دۆلەتنىڭ C دۆلەت بىلەن بولغان سودىدىكى ئاكتىپ بالانسى 10 مىليون فوند ستېرلىڭ، C دۆلەتنىڭ A دۆلەت بىلەن بولغان سودىدىكى ئاكتىپ بالانسى 10 مىليون فوند ستېرلىڭ بولسۇن دەيلۇق. ئىككى تەرەپ سودىسى ئۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ھەر بىر دۆلەتنىڭ 10 مىليون فوند ستېرلىڭلىق ئاكتىپ بالانس، يەنە 10 مىليون فوند ستېرلىڭلىق پاسسىپ بالانس بولىدۇ، ھەرقانداق ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا سودىدا تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ قالغىلى بولمايدۇ، ئەگەر ئۈچ بۇرجەكلىك (يەنى كۆپ تەرەپلىمىلىك) سودا كېلىشىمى تۈزۈش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ ئاكتىپ بالانسىي

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

ئەسلىدىكىدەك تېخىمۇ ئالى ئىمپورت تاۋارى تېگىشۇالغىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ تاشقى سودا شارائىتىنىڭ يامانلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە زور كۆپچىلىك كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنىڭ باھا نىسبىتى كۆرسەتكۈچىنى مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن ھېسابلايدۇ. (2) ھەر يىللىق ئىمپورتنىڭ باھا كۆرسەتكۈچى مۇناسىپ ئېكسپورت باھا كۆرسەتكۈچىگە بۆلۈنىدۇ (ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنىڭ باھا نىسبىتى كۆرسەتكۈچى ئىمپورت باھا كۆرسەتكۈچى بىلەن ئېكسپورت باھا كۆرسەتكۈچىگە باراۋەر بولىدۇ). بۇنداق ئۇسۇل ئىمپورتنى ئاساس قىلىدۇ، بۇنىڭدا چۈشەندۈرۈلىدىغان مەسىلە ئالدىنقى بىر خىل ھېسابلاش ئۇسۇلىنىڭ دەل ئەكسى بولىدۇ. ئەگەر كۆرسەتكۈچ بىردىن چوڭ بولسا ۋە ئۆرلەش ھالىتىدە بولسا، بۇ تاشقى سودا شارائىتىنىڭ يامانلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ؛ ئەگەر كۆرسەتكۈچ بىردىن كىچىك بولسا ياكى تۆۋەنلەش ھالىتىدە بولسا، بۇ تاشقى سودا شارائىتىنىڭ ياخشىلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

مۇنوپول كاپىتال ئۆز سانائىتىدە مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئېكسپورت باھاسىنى ئۆستۈرۈپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردىن ئىمپورت قىلىدىغان باشلانغۇچ مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىنى تۆۋەنلىتىش يولى بىلەن، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ ۋە تالان ـ تاراج قىلىدۇ. بۇ ھال سانائەتتە تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئېكسپورت باھاسى كۆرسەتكۈچىنىڭ ئومۇمەن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ باشلانغۇچ مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئېكسپورت باھاسى كۆرسەتكۈچىدىن يۇقىرى بولىدىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ، بۇنداق سودا شارائىتى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ زىيان يەتكۈزىدۇ. مەسىلەن، 1963 ـ يىلىدىن 1971 ـ يىلغىچە بولغان سەككىز يىل ئىچىدە، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئېكسپورت قىلغان باشلانغۇچ مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسى ئاران 12 پىرسەنتتىلا ئۆستى، سانائىتى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپورت قىلغان مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى بولسا 24 پىرسەنت ئۆستى، قىممىتى تەڭ بولمىغان بۇنداق سودا تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە ھەر يىلى 2 مىليارد 200 مىليون ئامېرىكا دوللىرى زىيان سالدى. مۇشۇ ۋەجىدىن، 3 ـ دۇنيا ئەللىرى بۇنداق نامۇۋاپىق ئەھۋالنى ئۆزگەرتىشنى كۆچلۈك تەلەپ قىلدى.

ئىككى تەرەپ سودىسى بۇ، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم ئارقىلىق، ئىككى تەرەپ ھېساب بوغۇش ئاساسىدا ئېلىپ بارىدىغان سودا. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا تاشقى پېرېۋوت تۆۋەنلەش جەھەتتىكى قىينىچىلىقىنى ئازايتىش، سوددىكى توسالغۇلارنى يېڭىش ئۈچۈن، ئىككى تەرەپ سودىسىدا، ئادەتتە، ئىككى تەرەپنىڭ ئىمپورت ـ ئېكسپورت مىقدارىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن تەڭپۇڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. كاپىتالىزمنىڭ ئومۇمىي كرىزىس مەزگىلىدە، بازار مەسىلىسىنىڭ ئېغىرلىشىشى بىلەن پۇل ئىناۋىتى كىرىزىسىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى تۈپەيلىدىن، ئىككى تەرەپ سودىسى كەڭ تۈردە يولغا قويۇلدى. ھەرقايسى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئېكسپورتنى مۇكاپاتلاش، ئىمپورتنى چەكلەش تەدبىرلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك قوللاندى ھەمدە

مال تېگىشش سودىسى بۇ ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنى بىۋاستە باغلاپ سودىغا ئايلاندۇرىدىغان تاشقى سودا ئۇسۇلىدۇر. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت بىۋاسىتە باغلىنىدۇ، سودا قىلغۇچى ئىككى تەرەپ ئۆزئارا ئىمپورت ۋە ئېكسپورت قىلىشىدۇ، مال تۈرلىرى تەڭ بولىدۇ، تەڭ باراۋەر ئالماشتۇرىدۇ، ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت تەڭپۇڭ بولىدۇ ياكى ئاساسىي جەھەتتىن تەڭپۇڭ بولىدۇ، مال تېگىشش سودىسىنىڭ ئىككى دۆلەت ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا ئىمزا قويۇلغان سودا كېلىشىمىگە ئاساسەن ئېلىپ بېرىلىدىغانلىرى بولىدۇ، خەلق سودا تەشكىلاتلىرى تۈزۈشكەن مال تېگىشىش كېلىشىمىگە ئاساسەن ئېلىپ بېرىلىدىغانلىرى ياكى ئىمپورت ۋە ئېكسپورت كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىمزا قويۇلغان مال تېگىشش توختىمىغا ئاساسەن ئېلىپ بېرىلىدىغانلىرى بولىدۇ.

مال تېگىشىشنىڭ مەنىسى ئىككى خىل بولىدۇ: تار مەنىدىكى مال تېگىشىشتە مالنى مالغا تېگىشش، ھەمىمىنى تەڭپۇڭ قىلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇنىڭغا تاشقى پېرىۋوت تۆلەنمەيدۇ ياكى ئىككى تەرەپ بىرلىكتە كۆرسىتىپ بەرگەن بانكا مال تۇشۇش تالونىنى ئالماشتۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ، ياكى ئىككى دۆلەت بىر خىل مال تېگىشىشنى ھېسابلاپ ئېنىقلاش ئورنى ئۈستىدە كېڭىشىدۇ، مۇشۇنداق ھېسابلاپ ئېنىقلاش ئورنى ئارقىلىق، دائىم باھانى ھېسابلاپ تۇرغىلى ۋە ھېسابنى بوغۇپ تۇرغىلى بولىدۇ، بىراق بۇنداق ھېسابلاپ ئېنىقلاش ئورنىدا ئوبوروت بولمايدۇ، ئۇ پەقەت مال تېگىشش سودىسىدا باھانى ھېسابلاپ تۇرىدىغان ۋە ھېسابنى بوغۇپ تۇرىدىغان بىر خىل ۋاستىلەر بولىدۇ. كەڭ مەنىدىكى مال تېگىشىشتە تاشقى پېرىۋوت ئىشلەتمە بولىدۇ، بىراق ئالماشتۇرۇلىدىغان مال تەڭ بولۇشى، يەنى قاتتىق مالغا قاتتىق مال، يۇمشاق مالغا يۇمشاق مال ئالماشتۇرۇلۇشى كېرەك. بىر خىل مالنى ئېكسپورت قىلىپ ئۇنىڭ بەدىلىگە يەنە بىر خىل مالنى ئىمپورت قىلىشقا بولىدۇ، ھەربىر ھېسابتا بىر قېتىم تەڭپۇڭ قىلىنىشى كېرەك؛ نەچچە خىل مالنى ئېكسپورت قىلىپ ئۇنىڭ بەدىلىگە نەچچە خىل مالنى ئىمپورت قىلىشقىمۇ بولىدۇ، قويۇق - سۇيۇقنى تەڭشەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، بىر قېتىملىق سودا ئالاقىسىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئومۇمىيۈزلۈك تەڭپۇڭلاشتۇرىمۇ بولىدۇ.

مال تېگىشىش سودىسى ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، مۇئەييەن شارائىتتا، كاسات تاۋارلارنى ئېكسپورت قىلىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىمپورت - ئېكسپورتنى كېڭەيتىشكە پايدا يەتكۈزۈپ، سودا تەڭپۇڭلۇقىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ؛ تاشقى پېرىۋوت تۆلەش جەھەتتىكى قىينىچىلىق تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققىدىغان سودا توسالغۇلىرىنى يەڭگىلى ۋە ئۇنى كەمسىتىش، چەكلەشلەرگە قارشى تۇرۇشتىكى بىر خىل كۈرەش ۋاسىتىسى قىلغىلى بولىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مال تېگىشش سودىسى ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئارقىلىق، جاھانگىر لارنىڭ «قامال قىلىش»، «ئىمبارگو قىلىش» لىرىنى يېمىرىپ تاشلاپ، تاشقى سودىدا ۋەزىيەت يارىتىلدى. يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، يەنە مال تېگىشش سودىسى ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، 3 - دۇنيا ئەللىرى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى مەلۇم دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈلدى.

مال تېگىشش سودىسىنىڭ چەكلىمىلىكىدى

ئارقىلىق پاسسىپ بالانسىنى تولۇقلاپ تۇرىدىغان بولسا، ئۇچ دۆلەتنىڭ سودا كىرىم - چىقىمىنى تەڭپۇڭلاشتۇرغىلى بولىدۇ.

بەزىدە ھېسابتا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن، بىرنەچچە دۆلەت كېلىشىم تۈزۈپ، مەلۇم ھېساب ئېنىقلاش ئورگىنى ئارقىلىق سودا ۋە باشقا تۈرلەر جەھەتتىكى ھېسابنى بىر تۇتاش ئېنىقلاپ، قاتناشقۇچى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا سوممىدىكى پەرقلىق سان بىلەن باشقا خەلقئارا كىرىم - چىقىمدىكى پەرقلىق سانىنى تەڭشەشتىشكە بولىدۇ. بۇنداق شەكىلمۇ ئەمەلىيەتتە كۆپ تەرەپ سودىسى خاراكتېرىگە كىرىدۇ. مەسىلەن، «ياۋروپا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى»نىڭ ئەزالىرى سودا ئىشلىرىغا ۋە ھېسابنى ئېنىقلاشقا ئاسانلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن، 1950 - يىلى «ياۋروپا تۆلەم ئىتتىپاقى»نى قۇردى (بۇ تەشكىلات 1958 - يىلى تارقىلىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئورنىنى ياۋروپا پۇل كېلىشىمى» باستى).

ۋاسىتىلىك سودا خەلقئارا سوممىدا، ئىمپورت - ئېكسپورت تاۋارلىرى سودىسى ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەت بىلەن ئىستېمال قىلغۇچى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاپ قېلىشنى نەزەردە تۇتۇپ، زۆرۈرىيەت - ئىمكانىيەت يار بەرگەن ئەھۋال ئاستىدا، كۆپ ھاللاردا، ئۈچىنچى دۆلەت ئارقىلىق بىر قىسىم تاۋارنى سېتىۋېلىپ قارشى تەرەپكە بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ. جۈملە ھەرقايسى ئەل خەلقلىرى بىلەن بولغان دوستانە سودا ئالاقىسىنى راۋاجلاندۇرۇش، جاھانگىرلارنىڭ سودا جەھەتتىكى كەمسىتىشى بىلەن چەكلەش سىياسىتىگە زەربە بېرىش ئۈچۈن، ئۈچىنچى دۆلەت (ياكى رايون) ئارقىلىق ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىنىمۇ قوللانىدۇ.

ئاستىچى سودىگەرلەر ئارقىلىق ئىستېمال قىلغۇچى دۆلەتكە ئاپىرىپ سېتىلىدۇ؛ يەنە بىر خىلى، ئېكسپورت تاۋارلىرى گەرچە ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتتىن ئىستېمال قىلغۇچى دۆلەتكە بىۋاستە يۆتكەلسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىۋاستە ئالدى - ساتتى مۇناسىۋىتى بولمايدۇ، سودا ئۈچىنچى بىر دۆلەتتىكى ۋاستىچى سودىگەرلەر ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، A دۆلەت سودىگەرلىرى B دۆلەتتىن بىر تۈركۈم مالنى سېتىۋېلىپ C دۆلەتكە سېتىپ بېرىدۇ، بۇ مال B دۆلەتتىن C دۆلەتكە بىۋاستە توشۇلسىمۇ، بىراق بۇ سودا A دۆلەت سودىگەرلىرىنىڭ نامىدا ئېلىپ بېرىلغان بولىدۇ.

ۋاستىلىك سودىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى سەۋەبلەر ناھايىتى جىق، ئاساسەن كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ سودىگەرلىرى ۋاستىلىك سودا پايدىسىغا ئېرىشىش ئۈچۈن قولدىن - قولغا ئالماشتۇرۇپ سېتىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بەزىدە ئىككى تەرەپنىڭ سودا كېلىشىمىگە ئىمزا قويغان دۆلەتلەر ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاپ قېلىشنى نەزەردە تۇتۇپ، زۆرۈرىيەت - ئىمكانىيەت يار بەرگەن ئەھۋال ئاستىدا، كۆپ ھاللاردا، ئۈچىنچى دۆلەت ئارقىلىق بىر قىسىم تاۋارنى سېتىۋېلىپ قارشى تەرەپكە بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ. جۈملە ھەرقايسى ئەل خەلقلىرى بىلەن بولغان دوستانە سودا ئالاقىسىنى راۋاجلاندۇرۇش، جاھانگىرلارنىڭ سودا جەھەتتىكى كەمسىتىشى بىلەن چەكلەش سىياسىتىگە زەربە بېرىش ئۈچۈن، ئۈچىنچى دۆلەت (ياكى رايون) ئارقىلىق ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىنىمۇ قوللانىدۇ.

كۆزده تۇتۇلدۇ. بىراق كەلگە مەنسەدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇ كۆپ ھالاردا تېخنىكا ئۇسكۇنىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كاپىتال لىستىك جەمئىيەتتە شەخسلەرنىڭ ۋە كارخانىلارنىڭ ئىختىرا - كەشپىياتى ئىختىراچى - كەشپىياتچىنىڭ خۇسۇسىي مۇلكى ھېسابلىنىدۇ، ئۇلار مەلۇم تېخنىكىنى مونوپول قىلىۋېلىش ئۈچۈن، بىر بولسا مۇناسىۋەتلىك ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا كەشپىياتتىن مەخسۇس مەنپەئەتدار بولۇشنى ئىلتىماس قىلىدۇ، بىر بولسا مەخسۇس تېخنىكىسىنى سىر ساقلاش ۋاستىسى ئارقىلىق ئۆز ئالدىغا ئىگىلىۋالىدۇ. ئەگەر باشقىلار ئۇنىڭ مەخسۇس مەنپەئەتدار بولىدىغان مەلۇم تېخنىكىسىدىن پايدىلانماقچى بولسا، مەخسۇس مەنپەئەتلەنگۈچىدىن رۇخسەت قەغىزىنى سېتىۋېلىشى، رۇخسەت قەغىزى سودا تۈرىنى ئىمزالىشى لازىم. سېتىۋالغۇچى رۇخسەت قەغىزى ئۈچۈن مەلۇم ھەق تۆلىگەندىن كېيىن، مەسلىھەتلىشىپ كېلىشكەن شەرتلەر بويىچە ساتقۇچىنىڭ تېخنىكا ھوقۇقىدىن پايدىلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، بۇنداق **تېخنىكا سودىسى** خەلقئارادا يەنە ئۇمۇمەن **«رۇخسەت قەغىزى سودىسى»** دەپ ئاتىلىدۇ.

بەزى چوڭ مونوپول **كاپىتال تەشكىلاتلىرى** يۇقىرى مونوپول پايدىغا ئىگە بولۇش مەقسىتىدە ئادەتتە، ئەڭ يېڭى تېخنىكىنى ئاسانلىقچە ساتمايدۇ، تېخنىكا جەھەتتە ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇش ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن پەقەت ئىككىنچى ئەۋلاد تېخنىكا بارلىققا كەلگەندىن كېيىنلا ئاندىن بىرىنچى ئەۋلاد تېخنىكىنى ساتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، يەنە ئۇلار ئاشۇ تېخنىكىنى تېخنىمۇ ئۇنۇملۇك كونترول قىلىۋېلىش ئۈچۈن، كۆپ ھالاردا، ئاۋۋال پەقەت ئۆزلىرىنىڭ چەت ئەللەردىكى شۆبە شىركەتلىرى بىلەن بالا شىركەتلىرىگە سېتىپ بېرىدۇ.

XX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىكى خەلقئارا تېخنىكا سودىسى سومىسىدا، ئامېرىكا ئەڭ چوڭ ئاكتىپ بالانس دۆلىتى بولغان. ئەنگلىيە، فرانسىيە، غەربىي گېرمانىيە ۋە ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرمۇ ئاساسلىق تېخنىكا ئىمپورت - ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەت بولغان. بىر دۆلەتنىڭ تېخنىكا ئىمپورتىنىڭ تېخنىكا ئېكسپورتىدىن كۆپ بولۇشى شۇ دۆلەتنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. مەسىلەن، غەربىي گېرمانىيىنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسى خېلى يۇقىرى، بىراق، ئۇ ئۆزىنىڭ خەلقئارا بازاردىكى ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ۋە كۈچەيتىش ئۈچۈن، يەنىلا يېڭى تېخنىكىنى كۆپلەپ سېتىۋالىدۇ. كۆپ يىللاردىن بۇيان، غەربىي گېرمانىيە تېخنىكا سودىسىدا ئىزچىل تۇردە پاسسىپ بالانس ئورنىدا تۇرۇپ كەلمەكتە.

مۇستەقىل - ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇشتا چىڭ تۇرۇش شەرتى ئاستىدا، تېخنىكا سودىسىنى راۋاجلاندۇرۇش سېتىۋالغۇچى تەرەپ ئۈچۈنمۇ پايدىلىق. سېتىۋالغۇچى تەرەپ رۇخسەت قەغىزىنى سېتىۋېلىش ئارقىلىق ئىلغار تېخنىكىنى كىرگۈزسە، مەھسۇلاتنى تەتقىق قىلىش، سىناپ كۆرۈشكە سالىدىغان مەبلەغنى ۋە ئىزدىنىپ كەشپ قىلىشقا كېتىدىغان ۋاقىتنى تېجەپ قالىدۇ ھەمدە ئىقتىساد ۋە تېخنىكا كۆرسەتكۈچىنى ئۇنۇملۈك تۇردە ياخشىلىيالايدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئۇرغۇن 3 - دۇنيا ئەللىرىمۇ سىياسىي جەھەتتە مۇستەقىللىككە

بولىدۇ، مەسىلەن، ئىمپورت بىلەن ئېكسپورتتا ئوخشاش بىر ئوبيېكت تېپىش تەس، ئىمپورت ـ ئېكسپورت سوممىسىنى باپ باراۋەر قىلىشمۇ قىيىن، سودا جەريانى مۇرەككەپ بولىدۇ، قول تۇتىدۇ ۋە ۋاقىت كېتىدۇ، سودا ئوبيېكتى ياخشى تاللانمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ نورمال سېتىلىشىغا ۋە باھاسىغا تەسىر يېتىدۇ، ۋەھاكازالار. شۇڭا، مال تېگىشىش سودىسى ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدىغان شەكىل ئەمەس.

چېگرا سودىسى بۇ، ئىككى دۆلەت چېگرىسىدا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىش ۋە يەرلىك سودىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىگە ئېتىبار بېرىش يۈزىسىدىن مەخسۇس قوللىنىلغان بىر خىل سودا ئۇسۇلى. بۇنىڭ چېگرىدىكى كىچىك سودا ۋە چېگرىدىكى يەرلىك سودا دېگەن ئىككى خىل شەكلى بار.

چېگرىدىكى كىچىك سودا ئادەتتە چېگرا پۇقرالىرى بازىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ چېگرىداش دۆلەتلەرنىڭ ئۆز چېگرىسىدىكى مەلۇم دائىرە ئىچىدە ئىككى دۆلەت چېگرىسىدا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ۋە تۇرمۇشقا كېرەكلىك بۇيۇملارنى ئالماشتۇرۇشتىكى ئەنئەنىۋى ئادىتىگە ئېتىبار بېرىش يۈزىسىدىن قوللانغان بىر خىل سودا شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرىغا جايلاشقان ئاھالىسى بەلگىلەنگەن ئوچۇق نۇقتىدا ھەم كۆرسىتىلگەن بازاردىلا سودا قىلىشىدۇ، بەلگىلەنگەن سوممىدىن ئاشۇرماسلىق شەرتى ئاستىدا، ئالماشتۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنغان تاۋارلارنى ئالالايدۇ ۋە ساتالايدۇ.

چېگرىدىكى يەرلىك سودا دېگەندە، قوشنا دۆلەتلەر ئىككى تەرەپنىڭ چېگرىسىدىكى جايلارنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ئېتىبار بېرىش يۈزىسىدىن قوللىنىلىدىغان بىر خىل سودا شەكلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىككى دۆلەتنىڭ يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئورگىنى ياكى بەلگىلەنگەن كارخانا ئارقىلىق، بەلگىلەنگەن مال ئالماشتۇرۇش دائىرىسى ئىچىدە ۋە بەلگىلەنگەن ئېغىزلاردا تاۋار ئالماشتۇرىدۇ.

چېگرا سودىسى قىلىشىدىغان ئىككى تەرەپ ئادەتتە ئۆزئارا چېگرا بېجىنى ئازايتىش، كەچۈرۈم قىلىش ۋە چېگرىدىن كىرىش رەسمىيەتلىرىنى ئاددىيلاشتۇرۇپ بېرىش جەھەتتە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ. بۇنداق چېگرا سودىسىدىكى مەنپەئەتدارلىق قوشنا دۆلەتكە ئالاھىدە مەنپەئەت يەتكۈزۈش تىپىغا كىرىدۇ، بۇ ئادەتتىكى سودا كېلىشىمىدىكى «ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلىدىغان دۆلەت قاتارىدا مۇئامىلە قىلىش» تىپىغا كىرىدۇ.

قوشنا دۆلەت چېگرا خەلقى بىلەن جۇڭگو چېگرا خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە بېرىش ـ كېلىشنىڭ ئېھتىياجىغا ۋە تارىختىكى سودا ئەنئەنىسىگە ئاساسەن، جۇڭگو چاۋشيەن، نېپال، پاكىستان قاتارلىق قوشنا دۆلەتلەر بىلەن چېگرا سودىسىنى قانات يايدۇردى.

تېخنىكا سودىسى بۇ، تېخنىكىنى ئۆتۈنۈپ بېرىشنىڭ بىر خىل شەكلى بولۇپ، قاتناشقۇچى ئىككى تەرەپ كېلىشكەن شەرتلەرگە ئاساسەن، ئالدى ـ ساتتى ئۇسۇلى ئارقىلىق مەلۇم مەزمۇندىكى تېخنىكىنى ساتىدىغان تەرەپتىن سېتىۋالىدىغان تەرەپكە ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە قارىتىلغان. تېخنىكا سودىسى دېگەندە، ئومۇمەن، ئىشلەپچىقىرىشقا دائىر تېخنىكا بىلىملىرىنى سېتىش ـ سېتىۋېلىش

يېڭىلىق يارىتىش ئۈچۈن پايدىلىق؛ تەتقىق قىلىپ سىناق تەرىقىسىدە ياساش خىراجىتىنى تېجەپ قېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى ئازايتىشقا پايدىلىق؛ ئېلىمىزنىڭ پەن - تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق. بىراق تېخنىكا كىرگۈزۈش ئۈچۈن زور مىقداردا مەبلەغ كېتىدۇ. تېخنىكا كىرگۈزۈش خىزمىتىدە ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى تەكىتلەش، ئېلىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىنى ئاساس قىلىپ، ئېھتىياج ۋە ئىمكانىيەتكە قاراپ، ئاۋۋال بولۇش - بولماسلىقنى ياخشى تەتقىق قىلىش كېرەك، شۇ چاغدىلا ئاندىن كىرگۈزۈش - كىرگۈزمەسلىكنى ھەم ئىمپورت قىلىش - قىلماسلىقنى قارار قىلغىلى بولىدۇ. پىلانچانلىقنى كۈچەيتىپ، قارىغۇلۇقتىن ساقلىنىپ ئىلاج بار تېجەشلىك، مۇۋاپىق قىلىشقا تىرىشىش لازىم؛ تېخنىك خادىملارنى ۋە ئىشچىلارنى چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار تېخنىكىسىنى ئۆگىنىشكە، ئۆزلەشتۈرۈشكە ۋە ئىگىلەشكە ئەستايىدىل ئۇيۇشتۇرۇپ، مەملىكەت ئىچىدە يۈرۈشلەشتۈرۈش خىزمىتىنى ھەقىقىي تۈردە ياخشى ئىشلەپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە قۇرۇلۇشتا ئۇنىڭ ئۈنۈمىنى تېز جارى قىلدۇرۇش لازىم؛ كىرگۈزۈشنى ئۆزىمىزنىڭ ئىجادىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈشىمىز، پەن تەتقىقاتى، سىناپ ياساش بىلەن بىرلەشتۈرۈشىمىز، ھازىر بار كارخانىلاردىكى يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىش، ئىسلاھ قىلىش، ئۆزگەرتىش بىلەن بىرلەشتۈرۈشىمىز لازىم؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار پەن - تېخنىكىسىنى ئۆگەنگەندە ئۇنى ئۇلارنىڭ ئىلغار باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى ئۆگىنىش بىلەن بىرلەشتۈرۈشكىمۇ دىققەت قىلىشىمىز لازىم.

تېخنىكىنى كىرگۈزۈشتە خەلقئارادا ئورتاق قوللىنىلىدىغان ئۇسۇللار مۇنۇلار: (1) تېخنىكا سودىسى، مەھسۇلات سودىسى، ئۈسكۈنە سودىسى، تولۇقلىما سودا قاتارلىق سودا شەكىللىرىنى قوللىنىش؛ (2) پەن- تېخنىكا ھەمكارلىقى ئارقىلىق، بايلىق مەنبەلىرىنى ئورتاق ئېچىپ، جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەر شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىلارنى قۇرۇش؛ (3) تېخنىكا جەھەتتە مەسلىھەت بېرىش، تېخنىكا باھالاش، بېكىتىش، رېمونت قىلىش، مەخسۇس تېخنىكىنى ئىگىللەشكە ياردەم قىلىش قاتارلىق تۈرلۈك تېخنىكا مۇلازىمەت مۇناسىۋەتلىرىنى ئورنىتىش؛ (4) خادىم ئالماشتۇرۇپ، مۇتەخەسسىس تەكلىپ قىلىپ، لېكسىيە سۆزلەشكە ئۇيۇشتۇرۇش، چەت ئەللەردە ئوقۇتۇش ۋە يېتىشتۈرۈش؛ (5) ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى، تېخنىكا سۆھبىتى ۋە تەكشۈرۈش ئىشلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇش، شۇنىڭدەك ھۈججەت، ئاخبارات قاتارلىق تېخنىكا ماتېرىياللىرىنى ئالماشتۇرۇش.

تېخنىكا سودىسى، مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تولۇقلىما سودا بۇ، قەرز ئاساسىدا چەت ئەلدىن ماشىنا، ئۈسكۈنە، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرگەندىن كېيىن چىققان مەھسۇلات ياكى باشقا تاۋارلار بىلەن مال پۇلىنى تۆلەپ بېرىدىغان بىر خىل سودا شەكلى. مال پۇلىنى تۆلەش ئۇسۇلى بىۋاسىتە مەھسۇلات بىلەن تۆلەش ۋە ۋاسىتىلىك مەھسۇلات بىلەن تۆلەش دەپ ئىككى شەكىلگە بۆلۈنىدۇ. ئالدىنقىسىدا مال پۇلى ئىمپورت قىلىنغان ئۈسكۈنىلەرنى ئىشلىتىپ ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلات بىلەن تۆلىنىدۇ، مەسىلەن، مال پۇلى ئىمپورت قىلىنغان كۆمۈر قېزىش ئۈسكۈنىسى بىلەن كۆمۈركانى

ئېرىشكەندىن كېيىن، پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى قالاقلىقنى تېز سۈرئەت بىلەن ئۆزگەرتىش ۋە ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن چەت ئەللەردىن يېڭى تېخنىكىنى كىرگۈزۈشكە بارغانسېرى ئېتىبار بەرمەكتە. جۈملىدىن يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى تېزرەك ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مۇستەقىل - ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش ئاساسىدا، تېخنىكا سودىسىنى قانات يايدۇرۇپ، يېڭى تېخنىكىنى كىرگۈزۈش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىشى كېرەك.

تېخنىكا كىرگۈزۈش دېگەن مانا قانداق ئۇقۇم؟

تېخنىكا كىرگۈزۈش بۇ، سودا يولى ئارقىلىق، ئوخشاش بولمىغان توختام شەكلى بىلەن، چەت ئەللەردىن ئۆز دۆلىتىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئۆز دۆلىتىنىڭ پەن - تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە ئىھتىياجلىق بولغان تېخنىكا ۋە تېخنىكا ئۇسكۇنىلىرىنى چەت ئەللەردىن كىرگۈزۈشكە قارىتىلغان.

تېخنىكا كىرگۈزۈش دېگەنده، ئاساسەن، مۇنۇلار كۆزده تۇتۇلىدۇ: مەخسۇس پايدىلىنىش ھوقۇقىنى سېتىۋېلىش، مەخسۇس تېخنىكىنى سېتىۋېلىش، تېخنىكا ئۇسكۇنىلىرىنى ئىمپورت قىلىش، تېخنىكا مۇتەخەسسىسلىرىنى تەكلىپ قىلىش، تېخنىكا ماتېرىياللىرىنى يېغىش، چەت ئەللەرگە تەكشۈرۈش ۋە ئۆگىنىشكە ئادەم ئەۋەتىش قاتارلىقلار.

پەن - تېخنىكىدا دۆلەتۋە مىللەت چېگرىسى بولمايدۇ. ھەرقايسى دۆلەت ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئىقتىساد ۋە تېخنىكا ئالماشتۇرۇپ، چەت ئەللەردىن ئىلغار تېخنىكىنى كىرگۈزۈشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى. كاپىتالىزمنىڭ سانائەت تەرەققىياتى تارىخىدا، كېيىن باش كۆتۈرۈپ چىققان كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئىچىدە تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرگە يېتىشىۋېلىش ياكى ئۇلاردىن ئېشىپ كېتىشتە چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار تېخنىكىسىنى كىرگۈزۈش ئارقىلىق، سەكرەپ ئىلگىرىلەش شەكلى ئارقىلىق راۋاجلانمىغىنى يوق. تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئىگىلىكى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرگە يېتىشىۋالماقچى بولىدىكەن، ئۇ پىلانلىق تۈردە ئىلغار تېخنىكىنى كىرگۈزۈشكە تېخىمۇ موھتاج بولىدۇ.

ئىلىمىزنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش ئىقتىسادىنى ئاشۇرۇش، پەن - تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش، تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى تېزلىتىش ئۈچۈن، ئىلىمىز چەت ئەللەردىن پىلانلىق، ئۇقتىلىق، تاللىغان ھالدا باب ۋە ئىلغار تېخنىكىنى كىرگۈزۈشى، باب ۋە ئىلغار ئۇسكۇنىلەرنى ئىمپورت قىلىشى لازىم. تاشقى ئىقتىسادىي ھەمكارلىقىنى راۋاجلاندۇرۇش، تېخنىكا ئالماشتۇرۇش، خەلقئارادا ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان تۈرلۈك مۇۋاپىق شەكىللەر ئارقىلىق چەت ئەللەرنىڭ مەبلىغىنى ۋە بۇل قىلىش ھۆكۈمىتىمىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزاق مۇددەتلىك سىياسىتى. ئاكتىپ ھالدا چەت ئەللەرنىڭ باب ھەم ئىلغار تېخنىكىسىنى كىرگۈزۈش ۋاقتىنى غەنىيمەت بىلىپ، ئىلىمىزنىڭ تېخنىكىدىكى كاۋاكىنى تېز ئاردا تولدۇرۇۋېلىش، خەلق ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم ئورۇنلىرىنى تېخنىكا جەھەتتە ئۆزگەرتىش ئۈچۈن پايدىلىق؛ چەت ئەللەرنىڭ پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى ئاساسىدا داۋاملىق

ھاللاردا، ئەڭ ئىلغار بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇسكۇنىنى ئىمپورت قىلىپ قەرز تۆلەيدىغان مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقارغۇچە بولغان جەريان ئۇزاقراق بولىدۇ، مەھسۇلاتنىڭ سېتىلىشى ئاسانلا خەلقئارا بازارنىڭ ئۆزگىرىش تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. خەلقئارا بازارنىڭ ئېھتىياجىدا ئۆزگىرىش بولغان ياكى باھا تۆۋەنلەپ كەتكەندە، كىشىنىڭ تۇرمۇشىغا يەنە بىر تەرەپ ھامان جەريانە تۆلەشكە رازى بولىدۇكى، سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئادا قىلمايدۇ، قەرز تۆلەيدىغان مەھسۇلاتنىڭ سېتىلىشى پايدىلىق بولمىسا، بۇ ھال مال پۇلىنى تۆلەشكە تەسىر يەتكۈزۈپ، قەرزدارلىق مەجبۇرىيىتىدىكى بېسىمنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

جۇڭگو تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش جەريانىدا، چەت ئەل مەبلىغىنى ئىشلىتىپ، چەت ئەلدىن ئىلغار تېخنىكىنى كىرگۈزۈپ، ئېكسپورت سودىسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ئەنە شۇ تۆلۈقلىما سودىنى سودا شەكلىنىڭ بىرى قىلىپ قوللانىدى.

خەلقئارا بازار باھاسى بۇ — مەلۇم تاۋارنىڭ خەلقئارا بازاردىكى ۋەكىللىك خاراكتېرلىگە ئىگە باھاسى. بۇ، ئادەتتە، خەلقئارا سودىدا مەلۇم تاۋارنىڭ سودا مەركىزىدىكى بازار باھاسىنى، ئاساسلىق ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتنىڭ نورمال ئېكسپورت باھاسى ياكى ئاساسلىق ئىمپورت قىلغۇچى دۆلەتنىڭ نورمال ئىمپورت باھاسى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ،

خەلقئارا بازاردىكى تاۋار قىممىتى مەلۇم بىر دۆلەتتىكى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەن ئەمەس «دۇنياۋى ئەمگەكنىڭ ئوتتۇرىچە مىقدارى» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 614 ـ بەت) بىلەن ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا خەلقئارا بازاردىكى تاۋار باھاسى قىممەتنى دەۋر قىلغان مۇشۇ ئوق مەركىزى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۇزلۇكسىز تەرەددا داۋالغۇپ تۇرىدۇ. تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزگىرىشكە تەسىر قىلىدىغان ئامىللار ناھايىتى كۆپ، مەسىلەن، كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردىكى كرىزىس دەۋرىيلىكىنىڭ ئۆزگىرىشى، مونوپول، رىقابەت، مەلۇم دۆلەت ھۆكۈمىتى ياكى مونوپول تەشكىلاتلار قوللانغان سىياسىي تەدبىرلەر، سانائەت تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى، تاۋارنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى، سەپلىمە بۇيۇملارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە سەپلەش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى، تەبىئەت ئامىللىرىنىڭ تەسىرى، خەلقئارا تاۋار كەلگۈسىدىكى ۋە خام ئەشيا ئىشلەپچىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ قورۇلۇشى شۇنىڭدەك باشقا بەزى ۋاقىتلىق ئامىللار، مەسىلەن، كىم ئارتۇق چىقىدۇ قىلىپ كۆپ مىقدارىدا سېتىش، تۆۋەنسەز تۆكمە قىلىپ سېتىش، كۆپ مىقدارىدا تالىشىپ سېتىۋېلىش ۋە ھايانكەشلىك قىلىش قاتارلىقلار.

خەلقئارا بازار باھاسىنىڭ سەۋىيىسى تاشقى سودا ئورۇنلىرى ئىمپورت ـ ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ باھاسىنى ئىگىلەيدىغان مۇھىم ئاساسلارنىڭ بىرى. شۇڭا، خەلقئارا بازار باھاسىنىڭ ئەھۋالىنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئىمپورت ـ ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ باھاسىنى ياخشى ئىگىلەشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى ھېسابلىنىدۇ. ئېلىمىزنىڭ گۇاڭجۇ ئېكسپورت تاۋارلىرى يەرمەنكىسىدە پۈتۈشكەن بەزى تاۋارلارنىڭ باھاسى خەلقئارا

قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىلغان كۆمۈر بىلەن تۆلىنىدۇ؛ كېيىنكىسىدە مال پۇلى ئىمپورت قىلىنغان ئۇسكۇنىلەرگە بىۋاسىتە ئالاقىسى بولمىغان باشقا مەھسۇلات بىلەن تۆلىنىدۇ، مەسىلەن، ئېلېكترونلۇق خەۋەرلەشىش ئۇسكۇنىسى ئىمپورت قىلىنغان بولسا، ئۇنىڭ پۇلى كان مەھسۇلاتى بىلەن تۆلىنىدۇ. تولۇقلىما سودا شەكلىنى قوللىنىپ ئىمپورت قىلىنغان ئۇسكۇنىلەر بىلەن قۇرۇلغان زاۋۇتلاردا ئۇسكۇنىلەرگە ئىگىدارلىق قىلىش هوقۇقى ئىمپورت قىلغۇچىدا بولىدۇ. چەت ئەل زاۋۇت ئىگىلىرى ھېچقانداق ئۇلۇشكە قاتنىشمايدۇ، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەنىدىن كېيىنمۇ ئىگىلىك باشقۇرۇشقا ئارىلاشمايدۇ.

تولۇقلىما سودا ئىمپورت قىلىنغان ئۇسكۇنىلەر بىلەن ئېكسپورت قىلىنغان تۆلەم مەھسۇلاتتىدىن ئىبارەت ئىككى سوددىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇلارنى بىر مۇكەممەل توختامدا بەلگىلەشكىمۇ، ئايرىم - ئايرىم توختام بىلەن بەلگىلەشكىمۇ بولىدۇ. ئادەتتە تولۇقلىما سودا توختىمى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) پۇل تۆلەش شەكلى (بىۋاسىتە مەھسۇلات بىلەن تۆلەش يا كى ۋاستىلىك مەھسۇلات بىلەن تۆلەش)؛ (2) قەرز پۇلنىڭ ئۆسۈمى ۋە ھېساب بوغۇش رەسمىيىتى (ئۆسۈم نىسبىتى ۋە قەرز پۇل مەنبەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)؛ (3) قەرز پۇلنى قايتۇرۇش مۇددىتى؛ (4) تاۋارغا باھا قويۇش ۋە ئىشلىتىلىدىغان پۇل (ساتقۇچىنىڭ ئېكسپورت قىلغان ماشىنا - ئۇسكۇنىلىرىگە باھا قويۇش ۋە سېتىۋالغۇچىنىڭ بېرىدىغان مەھسۇلاتلىرىغا باھا قويۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)؛ (5) ئېكسپورت قىلىنغان تولۇقلىما مەھسۇلاتنىڭ تولۇقلانغان ئىمپورت ئومۇمىي سوممىسىدىكى نىسبىتى؛ (6) توختامغا خىلاپلىق قىلىشقا دائىر مادداىلار، ۋەھاكازالار.

تولۇقلىما سودا كەلتۈرۈپ چىقارغان قەرز بىر خىل سودا قەرزى ھېسابلىنىدۇ. بىراق زامانىۋىلاشقان كەڭ كۆلەملىك سانائەت كارخانىلىرىنى قۇرۇش ئۈچۈن كېتىدىغان مەبلەغ كۆپ، تۆلەش مۇددىتى ئۇزاقراق (تەخمىنەن 10 — 20 يىل) بولىدۇ، مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەيدانغا كەلگەن قەرزنى كۆپ ھاللاردا ئايرىم كارخانىلارنىڭ مالىيە كۈچى ئۆز ئۈستىگە ئالالمايدۇ، شۇڭا بانكا نىڭ ۋاستىچى بولۇپ بېرىشى يا كى سالاچى بولۇپ بېرىشىگە توغرا كېلىدۇ، ئەمەلىيەتتە مەبلەغنى بانكا تەمىنلەيدۇ. ساتقۇچى تەرەپ ماشىنا - ئۇسكۇنىلەرنى ئېكسپورت قىلغاندىن كېيىن، بانكىدىن بىر قىسىم يا كى ھەممە پۇلنى ئالىدۇ، بانكا ساتقۇچىنىڭ قەرز ۋەكالەتچىسى سۈپىتىدە سېتىۋالغۇچى تەرەپتىن بۇ قەرزنى مۇددەتكە بۆلۈپ تۆلەشنى ھەمدە پۈتۈن ئۆسۈمنى ئۈستىگە ئېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ قۇرۇلۇش پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەندىن كېيىن، سېتىۋالغۇچى تەرەپ ساتقۇچى تەرەپكە تولۇقلىما مەھسۇلاتنى مۇددەتكە بۆلۈپ ئېكسپورت قىلىدۇ ھەمدە باھا قويۇپ بانكىغا ئۇنىڭ دىرىنى ۋە ئۆسۈمنى بېرىدۇ.

تولۇقلىما سودا 60 - يىللاردىن بۇيان، خەلقئارادا، ئاساسلىقى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا تارالغان بىر خىل سودا شەكلىدۇر، سېتىۋالغۇچى تەرەپ بۇ خىل شەكىل بىلەن چەتئەل مەبلىغىدىن پايدىلىنىپ، ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرىدۇ، ئېكسپورت ئىقتىدارىنى ئاشۇرىدۇ. بىراق، تولۇقلىما سودا شەكلى بىلەن ئىمپورت قىلىنغان ماشىنا - ئۇسكۇنە تېخنىكا جەھەتتە، كۆپ

تەھلىل قىلىپ، تېگىشلىك يەكۈن چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ.

بازار نەرخ - ھاۋاسى ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان تەكشۈرۈش - تەتقىقاتنى ياخشى ئىشلەش ئېلىمىزنىڭ كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر بىلەن بولغان سودىسىنى قانات يايدۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، ئۇ ئېلىمىزنىڭ تاشقى سودىغا دائىر فاكتجەن - سىياسەتلىرىنى توغرا ئىجرا قىلىپ، تاۋارلارنى ئىمپورت - ئېكسپورت قىلىشنىڭ پايدىلىق ۋاقتى، ئورنى، شەرتى ۋە باھاسىنى تاللاپ ۋە بېكىتىپ ئىمپورت - ئېكسپورت پىلانىنى ئورۇندىشىنىڭ مۇھىم بىر شەرتى.

خەلقئارا تاۋار كېلىشىمى بۇ ــ مەلۇم تاۋارنى ئاساسلىق ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەت (ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەت) بىلەن ئىستېمال قىلغۇچى دۆلەت (ئىمپورت قىلغۇچى دۆلەت) ئوتتۇرىسىدا ئاشۇ تاۋارنىڭ باھاسى ۋە ئېكسپورت قىلىنىش مىقدارىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن ھۆكۈمەتلەر ئارا تۈزۈلگەن كۆپ تەرەپلىك كېلىشىم. بۇ كېلىشىمنىڭ ئوبيېكتى، ئاساسەن، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئىشلەپ چىقارغان باشلانغۇچ مەھسۇلاتتۇر. بۇ تاۋارلار دائىم كاپىتالىستىك بازار نەرخ - ناۋاسى ئۆزگىرىشىنىڭ تەسىرىگە ۋە جاھانگىرلارنىڭ تىزگىنلىشىگە ھەمدە باھانى چۈشۈرۈشكە ئۇچراپ تۇرىدۇ، باھانىڭ تۆۋەن بولۇشى، داۋالغۇشنىڭ چوڭ بولۇشى، سودا مىقدارىنىڭ ئىنتايىن تۇراقسىز بولۇشى دەسلەپكى مەھسۇلاتنى ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتنى زور زىيانغا ئۇچرىتىدۇ. شۇڭا، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر كېلىشىم ئارقىلىق مۇۋاپىق، مۇقىم باھانى ساقلاپ قېلىشنى ھەم ئېكسپورت مىقدارىنى ئاشۇرۇشنى ئۈمىد قىلىدۇ. بىراق ئاساسلىق ئىستېمال قىلغۇچى دۆلەت بولغان غەرب كاپىتالىستىك دۆلەتلىرى تېخىمۇ كۆپ پايدىغا ئېرىشىشنى كۆزلەيدۇ، ئۇلار باھانىڭ تۆۋەنلەيدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەندە، ئادەتتە كېلىشىم تۈزۈشنى خالىمايدۇ، كۆپىنچە، باھانىڭ ئۆرلەيدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەندىلا ئاندىن كېلىشىم تۈزۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. 1929 ــ 1933 - يىللىرىدىكى دۇنياۋى ئىقتىسادىي كرىزىستىن كېيىن، بەزى باشلانغۇچ مەھسۇلات ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر خەلقئارا تاۋار كېلىشىمى تۈزۈشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، بىراق ئىستېمال قىلغۇچى بەزى دۆلەتلەرنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى تۈپەيلىدىن، ئاز بىر قىسىم تاۋارلار ئۈستىدىلا كېلىشىم تۈزۈلدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇزاق مۇددەتلىك، مۇشكۈل سۆھبەتلەر ئارقىلىق ئاران قەلەي، بۇغداي، شېكەر، كوفې، كاكائو ۋە زەيتۇن يېغى قاتارلىق تاۋارلار ئۈستىدىلا خەلقئارا تاۋار كېلىشىمى تۈزۈلدى.

خەلقئارا تاۋار كېلىشىمى، ئاساسەن، تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى تىزگىنلەش ئارقىلىق باھانىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاپ قالماقچى بولىدۇ، بىراق ھەرقايسى كېلىشىملەردە بەلگىلەنگەن كونكرېت چارىلەر ئوخشاش بولمايدۇ. خەلقئارا تاۋار كېلىشىمىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، بەزى كېلىشىملەر تاۋار باھاسىنى ۋاقتىنچە مۇقىملاشتۇرۇش جەھەتتە مەلۇم رول ئوينىغان بولىدى، بىراق تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتلەرنىڭ تىزگىنلىشى ۋە بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن، كېلىشىم ئۆز رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرالمىدى. ئىمپورت ۋە ئېكسپورت

سودىدا مۇئەييەن ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە.

خەلقئارا بازارنىڭ نەرخ - ناۋاسى بۇنى ئەككى خىل چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ: تار مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، كاپىتالىستىك تاۋار- نىڭ بازار باھاسىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ «نەرخ - ناۋاسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ؛ كەڭ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، كاپىتالىستىك تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش، ئىستېمال قىلىنىش، ئوبوروت قىلىنىشتىن ئىبارەت بىر تۈتاش جەريانىدىكى ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. بازارنىڭ نەرخ - ناۋاسىنى تەتقىق قىلىشتىكى مەقسەت تاۋارلارنىڭ ئىمپورت قىلىنىش مۇمكىنلىكى، سانى، باھاسى، ئېقىشى ۋە پۈرسىتى قاتارلىق ئەھۋاللىرىنى يەنىمۇ ئېلىگىرىلەپ چۈشىنىپ ۋە ئۇنىڭ ئۈستىدىن ھوكۇم چىقىرىپ، تاشقى سودا كەسپىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىغا ئۈنۈملۈك يېتەكچىلىك قىلىشتا ئاسان بولۇش ئۈچۈن كاپىتالىستىك تاۋار بازىرىنىڭ ئالاھىدە قانۇنىيەتلىرىنى تونۇش ۋە ئىگىلەشتىن ئىبارەت.

كاپىتالىستىك بازار نەرخ - ناۋاسى كۆپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ ھەم چىگىش، مۇرەككەپ بولىدۇ. ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ دەۋرىيلىك ۋاقتىنىڭ ئۆزگىرىشى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىش ۋە مونوپول قىلىنىش دەرىجىسى، تەبىئىي شەرت - شارائىت ۋە ئاپەت تەسىرى قاتارلىق ئامىللارنىڭ ھەممىسى تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپتە ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ. باھا بازار نەرخ - ناۋاسى ئۆزگىرىشنىڭ مەركەزلىك ئىپادىسى. كاپىتالىستىك بازار باھاسىدا دائىم بىردىنلا ئۆرلەش ۋە بىردىنلا چۈشۈش ئەھۋالى يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. بەزىدە بىر كۈننىڭ ئىچىدە، ھەتتا بىر نەچچە سائەت ئىچىدە بىرنەچچە قېتىم ئۆرلەپ، بىر نەچچە قېتىم چۈشۈپ تۇرىدۇ. بىراق كاپىتالىستىك نەرخ - ناۋانىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشىدا قانۇنىيەت يوقمۇ ئەمەس، دائىم سىستېمىلىق، پۈختا تەكشۈرۈپ تاۋار قىممىتىدىكى ئۆزگىرىش ۋە كاپىتالىزم كرىزىسنىڭ دەۋرىيلىك ۋاقتىنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلەپ، تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ ئۆزگىرىشىگە تەسىر كۆرسىتىۋاتقان تۈرلۈك ئامىللارنى تولۇق ئوقۇپ، ئۇنى تەھلىل ۋە تەتقىق قىلغاندا، بازار نەرخ - ناۋاسىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى پەرەز قىلىشقا مۇمكىنچىلىك تۇغۇلىدۇ.

بازار نەرخ - ناۋاسىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئاساسىي يۈزلىنىشىنى ئىگىلىمەش ئۈچۈن، كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنىڭ ئادەتتىكى نەزەرىيىسىنى بىلگەندىن باشقا، يەنە كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، جۈملىدىن پۈتكۈل سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى، تۇراقلىق مەبلەغ ۋە بىناكارلىق، ئىچكى - تاشقى سودا، ئامانەت - قەرز، مالىيە ۋە ئىش ھەققى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەھۋاللارغا بىرلەشتۈرۈپ ھەر تەرەپلىمە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بازار نەرخ - ناۋاسىنى تەتقىق قىلىش جەريانىدا، تاۋارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ئەھۋالى، مال زاكاز قىلىش مىقدارى، ئىستېمال مىقدارى، ئىمپورت - ئېكسپورت مىقدارى ۋە باھا قاتارلىقلارغا دائىر ماتېرىياللارنى، جۈملىدىن تارىخىي ماتېرىياللارنى ۋە نۆۋەتتىكى ئەھۋاللارغا ئائىت ماتېرىياللارنى، ھۆكۈمەت تەرەپ ئېلان قىلغان ماتېرىياللارنى ۋە خەلق تەشكىلاتلىرىنىڭ ماتېرىياللىرىنى كۆپ مىقداردا يىغىپ، ئاندىن كېيىن رەتلەپ

كۆلەمده قوللىنىلماقتا، ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ دۆلەتلەر چەت ئەللەردىن ئەرزان باھادا خنام ئەشيا ۋە يېمەك - ئىچمەك ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، يەنە تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بىلەن كۆپ مىقداردا تاۋار بىلەن تەمىنلەش كېلىشىملىرىنى تۈزدى.

جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك تاشقى سودىسى باراۋەرلىك - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلدى. ھەر قايسى دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ۋە سودا ئالاقىسىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ھازىر جۇڭگو دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر بىلەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا تۈرلۈك سودا كېلىشىملىرىنى تۈزدى.

سودا كېلىشىم رويخېتى بۇ — كېلىشىم تۈزۈشكەن ئىككى تەرەپ سودا مۇناسىۋىتىنى راۋاجلاندۇرۇش جەريانىدىكى مەلۇم كونكرېت مەسىلە ئۈستىدە تۈزۈشكەن يازما كېلىشىم. ئۇنىڭ تۈزۈش تەرتىپى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى سودا كېلىشىمىدىن ئاددىي بولىدۇ، ئادەتتە، سودا كېلىشىمىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش، چۈشەندۈرۈش ياكى تۈلۇقلاش ئۈچۈن تۈزۈلىدۇ، ئۇ — سودا كېلىشىمىنىڭ قوشۇمچىسى. مەسىلەن، ئۇزاق مۇددەتلىك سودا كېلىشىمى تۈزۈلگەن ئەھۋال ئاستىدا، ھەر يىللىق سودىنى كونكرېت ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشى سودا كېلىشىم رويخېتى شەكلى ئارقىلىق بېكىتىلىدۇ؛ ئالماشتۇرۇش ئاساسىدىكى سودا كېلىشىمىنى تۈزگەن چاغدا، ھەر يىللىق مال ئالماشتۇرۇشنىڭ مەزمۇنى سودا كېلىشىم رويخېتى ئارقىلىق ئىجرا قىلىنىدۇ، ۋەھاكازالار. ئۇنى مۇستەقىل ھۆججەت سۈپىتىدە ئايرىم ئىمزالاشقىمۇ بولىدۇ، مەسىلەن، ئىككى دۆلەت سودا كېلىشىمى تۈزۈشمىگەن چاغدا، ئاۋۋال كېلىشىم رويخېتىنى تۈزەيدۇ، ئۇ ئىككى تەرەپنىڭ سودىدىكى ۋاقتلىق ئاساسى بولىدۇ. سودا كېلىشىم رويخېتىمگە ئىككى تەرەپ ئىمزا قويغاندىن كېيىىن، ئۇ ئىككى تەرەپكە نىسبەتەن چەكلەش كۈچىگە ئىگە بولىدۇ. ھازىرقى خەلقئارا سودىدا، سودا كېلىشىم رويخېتى شەكلىنى ئۇرغۇن دۆلەتلەر قوللىنىدىغان بولدى. جۇڭگومۇ ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئوخشاش بولمىغان تىپتىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر بىلەن تۈرلۈك سودا كېلىشىم رويخېتى تۈزدى.

تۆلەش كېلىشمى بۇ «ھېسابنى ئېنىقلاش كېلىشىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ — قەرز بەرگۈچى ۋە قەرزدار ئىككى تەرەپ تۆلەمنى ھېسابلاشنى مەزمۇن قىلىپ تۈزۈشكەن كېلىشىم. ئۇنىڭ مەزمۇنى ئومۇمەن، ھېسابلاش ئورگىنىنى تەسىس قىلىش، ھېسابات دەپتىرىنى تۈرغۈزۈش، ھېساباتتىكى تۆلەش داىرىسى، پۇلنى ھېسابلاش، ھېسابلاش ئۇسۇلى، پۇلنىڭ قىممىتىنى ساقلاپ قېلىش، قالدۇقنى ئەڭ ئاخىرىدا ھېسابلاپ بېرىش ئۇسۇلى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تۆلەش كېلىشىمى ئىككى تەرەپلىك، كۆپ تەرەپلىك شەكىللەردە بولىدۇ، بىراق ئىككى تەرەپ تۆلەش كېلىشىمى ئاساس قىلىنىدۇ.

تۆلەش كېلىشىمى ئەسلىدە كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تاشقى پېرېۋوتنى چەكلەشنى يولغا قويغانلىقىنىڭ مەھسۇلى. كاپىتالىزمنىڭ ئومۇمىي كرىزىسىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ھەرقايسى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر تاشقى پېرېۋوتنى چەكلەشنى ئارقا - ئارقىدىن يولغا قويغان. تاشقى پېرېۋوت چەكلەنگەن ئەھۋال ئاستىدا، بىر خىل پۇلنى، كۆپ ھاللاردا، ئىككىنچى بىر خىل پۇل بىلەن ئىختىيارىي ئالماشتۇرغىلى

www.uyghurkitap.com

قىلغۇچى ئىككى تەرەپنىڭ تۇرغان ئورنى ئوخشاش بولمىغاچقا، كېلىشىمگە قاتناشقان ئىككى تەرەپنىڭ ئوتتۇرىسىدا دائىم تىزگىنلەش بىلەن تىزگىنلەشكە قارشى تۇرۇش، مونوپول قىلىش بىلەن مونوپول قىلىشقا قارشى تۇرۇش كۈرىشى مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، 3 - دۇنيادىكى بەزى خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىپ، خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتىنى قۇرۇپ، دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتلەرنىڭ باشقۇرۇشى بىلەن تىزگىنلىشىنى بىرلىكتە بۇزۇپ تاشلاپ، مۇۋاپىق باھا ۋە مۇقىم ئېكسپورت مىقدارىنى قولغا كەلتۈرۈپ، يېڭى خەلقئارا ئىقتىسادىي تەرتىپنى ئورنىتىش ئۈچۈن قەتئىي كۈرەش قىلدى.

سودا كېلىشىمى بۇ — كېلىشىم تۈزگۈچى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا سودا مۇناسىۋىتىنى تەرتىپكە سېلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش مەقسىتىدە تۈزۈلگەن كېلىشىم. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن سودا كېلىشىمى ئىككى تەرەپ سودا كېلىشىمى دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككىدىن ئارتۇق دۆلەت ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن سودا كېلىشىمى كۆپ تەرەپ سودا كېلىشىمى دەپ ئاتىلىدۇ. سودا كېلىشىمى ھۆكۈمەت بىلەن ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن سودا كېلىشىمى ۋە خەلق تەشكىلاتلىرى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن خەلق سودا كېلىشىمى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. سودا كېلىشىمىنىڭ كۈچكە ئىگە مۇددىتى ئادەتتە بىر يىلدىن ئۈچ يىلغىچە بولىدۇ، بەش يىلدىن ئېشىپ كەتكىنى ئۇزاق مۇددەتلىك سودا كېلىشىمى دېيىلىدۇ.

سودا كېلىشىمىنىڭ مەزمۇنىنىڭ مۇرەككەپلىرىمۇ، ئاددىيلىرىمۇ بولىدۇ. ئادەتتە، ئۇ سودا مىقدارى، ئىككى تەرەپنىڭ ئېكسپورت ماللىرى تىزىملىكى، باھا قويۇش ئۇسۇلى، ئىشلىتىلىدىغان پۇل، تۆلەش ئۇسۇلى، تاموژنا بېجى جەھەتتە ئېتىبار بېرىش، تاموژنا بېجىنى ئاز ئېلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سودا مىقدارى ۋە ئىككى تەرەپنىڭ ئېكسپورت ماللىرى تىزىملىكى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر كۆپ ھاللاردا چىڭ بولمايدۇ، كونكرېت ئىجرا قىلىدىغان چاغدا، ئۇنى مەسلىھەتلىشىپ تەرتىپكە سېلىشقا بولىدۇ.

سودا كېلىشىمىنىڭ ئەۋج ئېلىشىنى كاپىتالىستىك ئومۇمىي كرىزىسنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە راۋاجلىنىشىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. بولۇپمۇ 1929 — 1933 - يىللىرىدىكى دۇنياۋى ئىقتىسادىي كرىزىستىن كېيىن، بازار تالىشىش كۈرىشى كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىپ كەتتى، ھەرقايسى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئىچكى بازارنى مونوپول قىلىش ئۈچۈن، ئارقا - ئارقىدىن تاموژنا بېجى قورغانلىرىنى قۇرۇپ، تاشقى پېرېۋوتنى ئىدارە قىلىشنى ۋە ئىمپورت مىقدارىنى چەكلەشنى يولغا قويدى ھەمدە باشقا خىلمۇخىل سودا توسۇقلىرىنى قۇردى. ئۆز دۆلىتى تاۋارلىرىنىڭ چەت ئەل بازارلىرىغا كىرىشىگە سېلىنغان توسالغۇلارنى تۈگىتىش ئۈچۈن، مونوپول كاپىتال مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ھەرقايسى دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى ئوتتۇرىغا چېقىپ ئۆزئارا تاموژنا بېجىنى كېمەيتىش، تاۋارنىڭ ئېكسپوت - ئىمپورتتىكى چەكلىمە مىقدارى ۋە ئۆزئارا ئېتىبار بېرىش قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆھبەت ئۆتكۈزدى ھەمدە ھۆكۈمەتلەر ئارا سودا كېلىشىملىرىنى تۈزدى. ھازىرقى خەلقئارا سودىدا ئىككى تەرەپ سودا كېلىشىمى نۇرغۇن دۆلەتلەر تەرىپىدىن كەڭ

تۈرلۈك ئادەتلەر كىرىدۇ، مەسىلەن، مەلۇم خەلقئارا تەشكىلاتلار ياكى سودا تەشكىلاتلىرى تۈزۈپ چىققان ئومۇمىي قائىدە، كەسىپ ئادىتى، پىرىنسىپ ۋە پىرىنسىپلار ئادىتى قاتارلىقلار.

كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ سودا ئادىتى دەسلەپتە كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ بەزى ئادەت - ئۇدۇملىرى ۋە نەمۇنىلىرىدىن كەلگەن. كاپىتالىزم تەرەققىي قىلىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا يەتكەندە، مونوپول بۇرژۇئازىيە يۇقىرى پايدىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، خەلقئارا بۇرژۇئازىيىنىڭ، بولۇپمۇ مونوپول كاپىتالنىڭ مەنپەئىتىگە ئويغۇن كېلىدىغان ئاتالمىش بەزى سودا ئادىتىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، زورلۇق بىلەن ئومۇملاشتۇرغان. ئاتالمىش خەلقئارا سودا ئادىتى كۈچلۈك سىنىپىلىققا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ناھايىتى چوڭ بىر تەرەپلىمىلىككىمۇ ۋە ئۆز مەيلىچىلىككىمۇ ئىگە، ئۇنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن بەلگىلىمىلەر كۆپ ھاللاردا ئەقىلغە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. تا ھازىرغىچە، خەلقئارادا دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر بىردەك ئېتىراپ قىلىدىغان ۋە ئومۇمىيۈزلۈك قوبۇل قىلىدىغان بىرخىل خەلقئارا سودا ئادىتى زادىلا بولۇپ باقمىدى.

خەلقئارا سودا ئادىتىدە قانۇنىي مەجبۇرلۇق يوق. سودىلاشقۇچى ئىككى تەرەپ توختامدا مەلۇم ئادەتنى قوللىنىدىغانلىقى توغرىسىدىكى مەزمۇننى ئېنىق كۆرسەتسىلا، ئۇ ئاندىن ئاشۇ توختامغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. سودىلاشقۇچى ئىككى تەرەپ كېلىشكەن ماددىلار بويىچە مەلۇم ئادەتنىڭ مەزمۇنىنى ئۆزگەرتسىمۇ ۋە چىقىرىپ تاشلىسىمۇ بولىدۇ، مەسىلەن، ئادەت توختام ماددىلىرىغا زىت كېلىپ قالسا، توختام بەلگىلىمىلىرى ئاساس قىلىنىدۇ.

ئەمما، بەزى خەلقئارا سودا ئادەتلىرىنىڭ شەكىللەنگەنگە ئۇزاق بولغان، خەلقئارادىكى ئىشلىتىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇنى نۇرغۇن دۆلەت ئېتىراپ قىلىدى ۋە قوللىنىدىغان بولدى. شۇنداقلا توختامدا بەلگىلەنمىگەن ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان چاغدا، كېلىشىم تۈزگۈچى كۆپ ھاللاردا مۇناسىۋەتلىك ئادەتلەرنى شەپىسى كەلتۈرىدۇ. خەلقئارا سودا ئادەتلىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، كونكرېت تەھلىل يۈرگۈزۈپ، پايدا - زىيانىنى دەڭسەپ كۆرۈش كېرەك، ئىلىمىزنىڭ ھەرقۇق - مەنپەئەتىگە ۋە تاشقى فائىجېن - سىياسەتلىرىگە خىلاپلىق قىلماسلىق شەرتى ئاستىدا، خەلقئارادىكى بەزى ئادەت - رەسىملەرنى تاللاپ ئۇلاردىن پايدىلىنىشقىمۇ بولىدۇ.

سودا شەكلى بۇ، تاشقى سودىنى باشقۇرۇش شەكلىنى كۆرسىتىدۇ، ئىمپورت - ئېكسپورت سودىسىدىكى كونكرېت شەكىل ياكى قوللىنىلىدىغان تۈرلۈك ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە سودا ئۇسۇلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بىر تەرەپنىڭ ئىمپورت قىلىشى ۋە بىر تەرەپنىڭ ئېكسپورت قىلىشى دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان، ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدىغان باشقۇرۇش شەكلىدۇر، ئۇنىڭ ئۇسۇلى ئاددىي بولۇپ، سودىلاشقۇچى ئىككى تەرەپ تېلېگرامما، خەت ئارقىلىق ئالاقلىشىپ ياكى يۈز تۇرانە سۆزلىشىپ، مەلۇم تاۋارنىڭ سۈپىتى، ئۆلچىمى، مىقدارى، باھاسى، مال تاپشۇرۇش ۋاقتى شۇنىڭدەك پۇل تاپشۇرۇش شەرتلىرى قاتارلىقلار ئۈستىدە كېلىشىم ھاسىل قىلىلا، پۈتۈشكەن بولىدۇ، پۈتۈشكىنى ھېساب بولىدۇ. خەلقئارادا كەم ئارتۇق چىقىدۇ قىلىپ سېتىش تاۋار بېرىڭا سودىسى قاتارلىق سودا ئۇسۇللىرى كاپىتالىستىك ئەركىن رىقابەت دەۋرىدىلا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ھازىرغىچە ساقلىنىپ

بولمايدۇ، بىر دۆلەتنىڭ بەرگەن قەرزىنى ئۇچىنچى دۆلەتنىڭ قەرزى بىلەن بالانس قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ، ھېسابنى بوغۇش ئەككى تەرەپ ئاساسدىلا ئېلىپ بېرىلىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئەككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى قەرز ھېساباتىنى تۆلەش كېلىشىمى تۈزۈش ئارقىلىق بەلگىلەشكە تىرىشىلىدۇ. ئەككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى قەرز مۇناسىۋىتىنى مۇشۇنداق ئۆزئارا بالانس قىلىۋېتىش چارىسى تاشقى پېرېۋوتنى يېتىشتۈرەلمەسلىك قىينىچىلىقىنى ھەل قىلىشقا يارىدەم بېرىدۇ، بۇنداق قىلىش ئەككى تەرەپ سودىسىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق. شۇڭا، 1929 — 1933 - يىللاردىكى دۇنياۋى ئىقتىسادىي كىرىزىستىن كېيىن تۆلەش كېلىشىمى تۈزۈشكەن دۆلەتلەر كۆندىن - كۈنگە كۆپەيىپ يارىدى، بۇ شەكىل ھازىر كەڭ تۈردە قوللىنىلماقتا.

جۇڭگو تاشقى پېرېۋوت ئىشنى بىر تۇتاش باشقۇرۇشنى يولغا قويىدى. سىرتقا پۇل تۆلەش - ھېساب بوغۇش جەھەتتە، ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالغا ئاساسەن، بەزى دۆلەتلەرگە نەق پېرېۋوت بېرىپ ھېسابنى بوغۇش ئۇسۇلىنى قوللاندى، بەزى دۆلەتلەرگە قارىتا ئايرىم - ئايرىم ھالدا تۆلەش كېلىشىمى تۈزۈش ياكى سودا تۆلەش كېلىشىمى تۈزۈپ پۇل تۆلەش - ھېساب بوغۇش ئۇسۇلىنى قوللاندى.

سودا شەرتى بۇ، سودىلاشقۇچى ئەككى تەرەپ سودىدا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان تۈرلۈك بەلگىلىمە ۋە چارىلەرنى كۆرسىتىدۇ. تاشقى سودىدا، سېتىۋالغۇچى بىلەن ساتقۇچى ئەككى تەرەپنىڭ ئارىلىقى يىراق بولغاچقا، سودا سۆھبىتىدە، ئادەتتە، ئۇلار ھەممە تاۋارنى كۆرەلمەيدۇ؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە سودىدا پۇتۇشكەن تاۋارلار كۆپىنچە ئۇزاق يەردىن كەلتۈرۈلىدۇ، توشۇش جەريانىدا، ھەم كىرا ھەققى تۆلەشكە توغرا كېلىدۇ، ھەم تۈرلۈك خەۋپ - خەتەرگە ئۇچرىشى مۇمكىن؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ پۇلى ئوخشاش ئەمەس، خەلقئارا سودىدىكى پۇل تۆلەش ئۇسۇلىمۇ خىلمۇخىل بولىدۇ. ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ قانۇنلىرىدىكى بەلگىلىمىلەرمۇ ئوخشاش بولمايدۇ؛ كېلىشىم ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئىنسانىنىڭ قۇدرىتى يەتمەيدىغان ۋەقەلەر يۈز بېرىپ قېلىشمۇ مۇمكىن، ۋەھاكازالار. سودىلاشقۇچى ئەككى تەرەپ ئۇستىگە ئالمىغان مەسئۇلىيەتنىڭ دائىرىسىنى شۇنىڭدەك خىراجەتنى ۋە ئۇچرايدىغان خەتەرنى ئېنىق ئايرىش ئۈچۈن، سودا توختىمىدا تاۋارنىڭ سۈپىتى، مىقدارى، قاچىلىنىشى، باھاسى، توشۇلۇشى، سۇغۇرتا، پۇل تۆلەش، تەكشۈرۈپ كۆرۈش، چىقىم تۆلەش، قارشى تۇرۇپ بولمايدىغان كۈچ ۋە كېسىش قاتارلىق سودا شەرتلىرى ئۇسىتىدە ئېنىق، كونكرېت بەلگىلىمىلەرنى چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ.

سودا شەرتلىرى ئۇستىدە مەسلىھەتلىشىش جەريانىدا سودىلاشقۇچى ئەككى تەرەپ ئۆز مەنپەئىتىنى ئاساس قىلىپ، ياخشىراق سودا شەرتلىرىگە ئېرىشىش ئۈچۈن تىرىشىدۇ، شۇڭا، ئۇنىڭدا كۈرەش ھامان كەسكىن بولىدۇ. جۇڭگو تاشقى سودا جەريانىدا، باراۋەرلىك - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى ئاساسىدا، سودا شەرتلىرى ئۇستىدە كېڭىشىپ تۈزىدۇ.

خەلقئارا سودا ئادىتى بۇ، خەلقئارا سودىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئەمەلىيىتى جەريانىدا پەيدىنپەي شەكىللەنگەن بەزى ئادەتنى كۆرسىتىدۇ. خەلقئارا سودا دائىرىسىگە

كىشى شۇ چەكنى ئېلىپ بېرىپ پېرېۋوت چېكىگە پۇل تۆلىگۈچىدىن پۇل تۆلەش رەسمىيىتىنى ئۆتەشنى تەلەپ قىلىشى لازىم. پۇل تۆلەش دېگىنىمىز پۇل تۆلىگۈچى كىشىنىڭ پېرېۋوت چېكىگە نىسبەتەن پۇل تۆلەش جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئېلىش، ئېلىم - بېرىم مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاش دېگەنلىك بولىدۇ.

كاپىتالىستىك ئەللەردە، پېرېۋوت چېكى بويىچە پۇل ئالغۇچى كىشى چەكنىڭ ئارقىسىغا ئىمزا قويۇپ ياكى مەلۇم ئىزاھلارنى يېزىپ پېرېۋوت چېكى بويىچە پۇل ئېلىش ھوقۇقىنى ئۆتۈنۈپ بېرىشكە بولىدۇ. پېرېۋوت چېكىنى ئىختىيارىي ئۆتۈنۈپ بېرىش مۇمكىن بولغاچقا، پېرېۋوت چېكى بويىچە ئەمەلىي پۇل ئالغۇچى كىشى ئېھتىمال ئەسلىدىكى ئىمپورت-ئېكسپورت سودىسى بىلەن قىلچە ئالاقىسى يوق ئۈچىنچى شەخس بولۇشىمۇ مۇمكىن. پېرېۋوت چېكىنىڭ ئارقىسىغا ئىمزا قويۇپ ئۆتۈنۈپ بېرىشكە بولىدىغانلىقتىن، ئۇنى سېتىشقا ۋە سېتىۋېلىشقا بولىدۇ، ئۇ كاپىتالىستىك پۇل مۇئامىلە بازارلىرىغا سېلىنىدىغان قىسقا مۇددەتلىك ئاساسلىق ئوبيېكتلارنىڭ بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ.

XX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا، كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا ھېساباتىدا، خۇسۇسەن دەرھال پۇل تۆلىنىدىغان سودىدا پېرېۋوت چەكلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى بۇرۇنقىدىن ئازىيىپ كەتتى. ھازىر ئەنگلىيە ۋە ئايرىم دۆلەتلەر قىسقا مۇددەتلىك پېرېۋوت چېكىنى ئىشلىتىش ئادىتىنى ساقلاپ قالغاندىن باشقا، غەربىي ياۋروپادىكى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە نۇرغۇن ئىمپورت سودىگەرلىرى دەرھال پۇل تۆلەش ۋاقتىدا ئېكسپورت سودىگەرلىرىنىڭ دەرھال پۇل تۆلىنىدىغان پېرېۋوت چەكلىرىنى كېسىش مەجبۇرىيىتىنى بىكار قىلدى، بۇنىڭ بىلەن تالون قاتارلىق ھۈججەتلەرگە قاراپ پۇل ئالىدىغان بولدى.

ئىناۋەتلىك چەك بۇ، بانكا سېتىۋالغۇچى تەرەپنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ساتقۇچى تەرەپكە بېرىدىغان، مالغا پۇل تۆلەشنى كاپالەتلەندۈرىدىغان بىر خىل ھۈججەت. ھازىر خەلقئارا سودىدا ئىشلىتىلىۋاتقان ئاساسلىق تۆلەش ئۇسۇللىرىنىڭ بىرى. ئىناۋەتلىك چەك سودا توختىمىدىكى تەلەپكە ئاساسەن بەرپا قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ تۈرى، سوممىسى، چەك كېسىلگەن ۋاقتى ۋە كۈچكە ئىگە ۋاقتى قاتارلىق مەزمۇنلارنىڭ ھەممىسى سودا توختىمىدا ئېنىق بەلگىلىنىدۇ، لېكىن ئۇ سودا توختىمىغا بېقىنمايدۇ، بانكا پەقەت ئىناۋەتلىك چەكتىكى بەلگىلىمىلەرگىلا جاۋابكار بولىدۇ، سودا توختىمىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. بانكا ئىناۋەتلىك چەك كەسپى بىلەن شۇغۇللانغاندا، تالوننىلا تونۇيدۇ، تاۋار بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرمايدۇ، توختامنىڭ ئىجراسى بىلەن تېخىمۇ كارى بولمايدۇ. ساتقۇچى تەرەپ بەرگەن تالون ئىناۋەتلىك چەكنىڭ بەلگىلىمىلىرىگە ئۇيغۇن كەلسىلا، بانكا تالونغا قاراپ پۇل تۆلەۋېرىدۇ.

ئىمپورت - ئېكسپورت سودىسىدا ئىناۋەتلىك چەك تۆلەش ۋاسىتىسى قىلىنغان چاغدا، سېتىۋالغۇچى تەرەپ ئىناۋەتلىك چەكنى ئىلتىماس قىلغۇچى سۈپىتىدە ئۆزى تۇرۇشلۇق يەردىكى بانكىدىن (چەك كەسكۈچى بانكا دەپ ئاتىلىدۇ) ئىناۋەتلىك چەك كېسىپ ساتقۇچى تەرەپكە (ئىناۋەتلىك چەكتىن نەپ ئالغۇچىغا) ئەۋەتىپ، ساتقۇچى تەرەپنىڭ ئىناۋەتلىك چەكنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە

كەلمەكتە. ھازىر خەلقئارا سودىدا، سودا شەكلى خىلمۇخىل بولماقتا: كۆتۈرىگە سېتىش، ۋەكالىتەن سېتىش ۋە ئەۋەتمە پېرىپ سېتىش قاتارلىق ئۇسۇللار بار، ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئېكسپورت قىلغۇچى سودىگەر كېلىشىم بويىچە ئېكسپورت قىلىدىغان مېلىنى چەت ئەللەردىكى شېرىكلىرىنىڭ سېتىشىغا تاپشۇرىدۇ؛ خېرىدار چاقىرىش ۋە خېرىدارلىق قىلىش، خەلقئارالىق كۆرگەزمە، تۈرلۈك كەسپىي خاراكتېرلىك يەرمەنكىلەر بار، بۇلارنىڭ ئورتاقلىقى شۇكى، بۇلاردا بىر مۇقىم ئورۇندا ياكى ئالاھىدە بەلگىلەنگەن قائىدە بويىچە، ئاشكارا رىقابەتلىشىش شەكلى قوللىنىلىپ سودا قىلىنىدۇ؛ يەنە تېخنىكا ۋە ئۇسكۇنىلەرنى كۆرگۈزگەندە قەرزنى مەھسۇلات بىلەن تۆلەيدىغان «تولدۇرما سودا» ئۇسۇلىمۇ بار؛ يەنە ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت بىرلەشتۈرىدىغان ھەمدە ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت قىممىتىنىڭ تەڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنىدىغان «مال تېگىشىش سودىسى» شۇنىڭدەك سومما تەڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنمايدىغان «ئىمپورت ئارقىلىق ئېكسپورتنى يېتەكلەش» قاتارلىق ئۇسۇللارمۇ بار؛ ئۇنىڭدىن باشقا، كىرگۈزۈلگەن ماتېرىياللارنى پىششىقلاپ ئىشلەپ ئېكسپورت قىلىش، كاسىنا ئىشلەپ ئېكسپورت قىلىش، قۇراشتۇرۇش كەسپى شۇنىڭدەك چەت ئەللەردىن بەلگىلەپ بېرىلگەن ماركا ياكى ئەۋرىشكە بويىچە ئىشلەپچىقىرىپ ئېكسپورت قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللارمۇ دائىم قوللىنىلىدۇ.

يۇقىرىدىكى سودا شەكىللىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى ئېلىمىزدە قوللىنىشقا بولىدۇ ھەمدە بۇ شەكىللەر قوللىنىلىپ ئۇنۇم ھاسىل قىلىندى. بۇ سودا شەكىللىرىدىن ھەرقايسىسىنىڭ پايدىلىق، زىيانلىق تەرەپلىرى بار، بۇلارنى قوللىنىشتا تۆتنى ژامانىۋىلاشتۇرۇشنى تېزلىتىش مەقسەت قىلىنىدىغانلىقىنى ئېنىقلاۋېلىش، «ئۆزنى ئاساس قىلىش» روھىدا چېگرا تۇرۇش ھەمدە مۇشۇ ئاساستا بەزى يېڭى شەكىللەرنى ئۇزلۇكسىز يارىتىش ۋە قوللىنىش لازىم.

پېرېژوت چېكى بۇ — خەلقئارا سودىدىكى تۆلەش ۋە ھېساب بوغۇشتا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدىغان قورال. بۇ — چەك بەرگۈچى (drawer) چەك ئالغۇچى (drawere)غا ئىمزا قويۇپ بېرىدىغان، قارشى تەرەپتىن بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە پۇل ئالغۇچىغا (ئۇ بەلگىلىگەن كىشىگە ياكى چەك ئاپارغان كىشىگە) شەرتسىز ھالدا مەلۇم مىقداردا پۇل بېرىشنى تەلەپ قىلىدىغان يازما بۇيرۇق. ئىمپورت- ئېكسپورت كەسپىدە، چەك بەرگۈچى يەنى پېرېژوت چېكى كەسكۈچى كىشى ئادەتتە ئېكسپورت سودىگىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ چەك ئالغۇچى يەنى پېرېژوت چېكىگە پۇل تۆلىگۈچى كىشى (payer) ئادەتتە ئىمپورت سودىگىرى ياكى ئۇ بەلگىلىگەن بانكا بولىدۇ؛ پۇل ئالغۇچى (payee) يەنى پېرېژوت چېكىدە بەلگىلەنگەن سوممىنى ئالغۇچى كىشى ئادەتتە ئېكسپورت سودىگىرى ياكى ئۇ كۆرسەتكەن كىشى بولىدۇ.

پېرېژوت چېكىگە چەك بەرگۈچى كىشى چەك ئالغۇچى كىشىنىڭ نامى، تۆلەيدىغان پۇلى، تۆلەيدىغان پۇل مىقدارى، پۇل تۆلەش مۇددىتى (چەكنى كۆرگەندىن كېيىن دەرھال پۇل تۆلەش، بىرنەچچە كۈن ئىچىدە پۇل تۆلەش ياكى چەك كېسىلگەندىن كېيىن بىر نەچچە كۈن ئىچىدە پۇل تۆلەش)، پۇل تۆلەيدىغان ئورۇن ۋە پۇل ئالغۇچىنىڭ ئىسمى قاتارلىقلار يېزىلىدۇ، چەك ئالغۇچى كىشى شۇنىڭغا قاراپ پۇل تۆلەيدۇ. قەرەللىك پېرېژوت چېكى ئالغان

ھەتتا جەك كەسكۈچى بانكىنىڭ ئۆزىنىڭمۇ ئىۋرۈلىش خەۋپى بولۇشى مۇمكىن. بۇ خەۋپلەرنىڭ ھەچبىرىنى تۆلەش ۋاستىسى بولغان بانكا ئىناۋەتلىك چېكى ئۆزى تۈگىتىپ كېتىلمەيدۇ، ئۇ كاپىتالىزم شارائىتىدا مۇقەررەر بولىدىغان ھادىسە.

ئىناۋەتلىك چەكنى تۆلەش ۋاستىسى قىلىش مەملىكىتىمىزنىڭمۇ كاپىتالىستىك بازار سودىسىدا ئەڭ كۆپ قوللىنىدىغان بىر خىل تۆلەش ۋاستىسى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى كۈچەيتىپ، چەك كەسكۈچى بانكىنىڭ ئىناۋىتىگە تولۇق ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك.

تاشقى پېرېۋوت بازىرى بۇ — بانكا قاتارلىق پۇل مۇئامىلە ئورگانلىرىنىڭ تۈرلۈك چەت ئەل پۇللىرى سودىسى قىلىش ئارقىسىدا شەكىللەنگەن بازار. تاشقى پېرېۋوت بازىرى پائالىيىتىگە، ئاساسەن، تاشقى پېرېۋوت بانكىسى، تاشقى پېرېۋوت ۋاستىچىلىرى ۋە ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ مەركىزىي بانكىلىرى قاتنىشىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە مەركىزىي بانكا تاشقى پېرېۋوت بازىرىنىڭ ئەھمىيەتلىك تىزگىنلىگۈچىسى ھېسابلىنىدۇ.

تاشقى پېرېۋوت بازىرى گەرچە نامىدا «بازار» دەپ ئاتالسىمۇ، ئەمەلىيەتتە تۆپلىشىپ سودا قىلىشىدىغان كونكرېت ئورۇننى كۆرسەتمەيدۇ. مونوپول كاپىتالىزم باسقۇچىدىن ئاۋۋال، بېرژىلار كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ كۆپ مىقدارىدىكى تاۋار سودىسى مەركىزى بولغانىدى. تاشقى پېرېۋوت سودىسىمۇ مۇناسىۋەتلىك بېرژىلاردا ئېلىپ بېرىلاتتى. جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كەلگەندە، بانكىلار تاشقى پېرېۋوت كەسپىنى مونوپول قىلىۋالغانلىقى ئۈچۈن، تاشقى پېرېۋوت بازىرى بېرژىدىن ئايرىلىپ چىقتى. ھازىر كۆپ ساندىكى كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تاشقى پېرېۋوت بازارلىرىنىڭ تاشقى پېرېۋوت سودا پائالىيەتلىرىدە، ئاساسەن بانكا - پۇل مۇئامىلە ئورۇنلىرى تېلېفون ياكى ئېلېكترونلۇق خەۋەرلىشىش ئۇسكۇنىلىرى ئارقىلىق ئالاقىلىشىدۇ. تاشقى پېرېۋوت بازارلىرىدا بانكىلار بىلەن كارخانا، شەخسلەر ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان تاشقى پېرېۋوت سودىسى تاشقى پېرېۋوت پارچە سودىسى دەپ ئاتىلىدۇ؛ بانكىلار ئارا ئېلىپ بېرىلىدىغان تاشقى پېرېۋوت سودىسى تاشقى پېرېۋوت ئۆلگۈچە سودىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئورۇشتىن كېيىن كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ ئاساسلىق تاشقى پېرېۋوت بازارلىرى ئەنگلىيىدىكى لوندون، غەربىي گېرمانىيىدىكى فرانكفورت، فرانسىيىدىكى پارىژ، ياپونىيىدىكى توكيو، شۋېتسارىيىدىكى سيۇرىخ، ئىتالىيىدىكى رىم قاتارلىقلار بولۇپ قالدى. غەربتكى ئاساسلىق تاشقى پېرېۋوت بازارلىرىنىڭ ھەممىسى خەلقئارا تاشقى پېرېۋوت بازارلىرىدۇر، ئۇلارغا قاتناشقۇچىلار ھەم ئۆز دۆلىتىنىڭ ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ تاشقى پېرېۋوت بانكىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ھەم ئۆز دۆلىتىنىڭ ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ مەركىزىي بانكىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كاپىتالىستىك تاشقى پېرېۋوت بازارلىرىدا تاشقى پېرېۋوت نەرخ - ناۋاسى دائىم داۋالغۇپ تۇرىدۇ. تاشقى پېرېۋوت نەرخ - ناۋاسى دېگىنىمىز ئۆز دۆلىتىنىڭ پۇلى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان تاشقى پېرېۋوت باھاسىدۇر، ئۇ «پېرېۋوت باھاسى» ياكى «پېرېۋوت نىسبىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئالتۇن بىرلىك قىلىنغان شارائىتتا، ئالتۇننىڭ ئەركىن كىرىش - چىقىشى ئۆزلۈكىدىن تەڭشەش رولىنى ئوينىغاچقا، ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ پۇللىرى ئوتتۇرىسىدىكى

سېتىپ بېرىدىغان ماللىرى توغرىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك بىر يۈرۈش تالونلارنى تاپشۇرۇشنى كاپالەتلەندۈرۈشنى تەلەپ قىلغان چېغىدا، چەك كەسكۈچى بانكا ياكى ئۇنىڭ مال ساتقۇچى تەرەپ تۇرۇشلۇق جايدىكى ۋەكالەتلىك قىلغۇچى بانكىسى پۇل تۆلەش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. چەك كەسكۈچى بانكا تالونغا قاراپ پۇل تۆلىگەندىن كېيىن سېتىۋالغۇچى تەرەپكە پۇل تۆلەپ تالونلارنى ئېلىپ كېتىشنى ئۇقتۇرىدۇ، ھازىر مەملىكىتىمىزنىڭ ئىمپورت - ئېكسپورت كەسپىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىۋاتقىنى، ئاساسەن، ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا بولمايدىغان، چوقۇم پۇل تۆلىنىدىغان تالونغا ئەگىشىپ ماڭىدىغان ئىناۋەتلىك چەكتۇر.

ئىناۋەتلىك چەك خەلقئارا سودا تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش بىلەن مەيدانغا كەلگەن. ئىناۋەتلىك چەك تۆلەم ۋاسىتىسى قىلىنغان ئەھۋالدا، بانكا سېتىۋالغۇچى تەرەپكە ۋەكالىتەن پۇل تۆلەش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. ئىناۋەتلىك چەك بىر خىل ئىشەنچلىكرەك بولغان بانكا ئىناۋىتى سۈپىتىدە ئىناۋىتى ئاساسىغا قۇرۇلغان پېرېۋوت بىلەن تۆلەش ۋە ئېلىشنى ھاۋالە قىلىشنىڭ ئورنىنى باسقانلىقتىن، بۇ ھال مال ساتقۇچى تەرەپنىڭ مال تاپشۇرۇلغاندىن كېيىن مالنىڭ پۇلىنى ئالالماي قالارمەنمىكىن دەيدىغان ئەندىشىسىنى زور دەرىجىدە تۈگىتىپ، شۇنىڭ بىلەن ئېكسپورتنى كېڭەيتىشكە ۋە يېڭى رايون، يېڭى خېرىدار بىلەن بولغان سودىنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدا يەتكۈزىدۇ. شۇنىڭدەك ئىناۋەتلىك چەكنى تۆلەش ۋاسىتىسى قىلىش قاتتىق ھالدا تالونغا قاراپ پۇل تۆلەش پرىنسىپى بويىچە بولىدۇ. مال ساتقۇچى تەرەپ پەقەت ئالاقىدار بانكىغا ئىناۋەتلىك چەكتە بەلگىلەنگەن تۈرلۈك تالونلارنى تاپشۇرغاندىن كېيىنلا ئاندىن مېلىنىڭ پۇلىنى ئالالايدۇ؛ سېتىۋالغۇچى تەرەپ مۇناسىۋەتلىك بانكىغا مال پۇلىنى تۆلىسىلا، ئۇنىڭ مال ئىگىدارلىقىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان تالونلارنى ئېلىشى كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ، پۇل تۆلىگەندىن كېيىنمۇ مال ئالالماي قېلىشتىن ئەنسىرەشكە ئورۇن قالمايدۇ. دېمەك، ئىناۋەتلىك چەك چارىسى قوللىنىلغاندا، سودىلاشقۇچى ئىككى تەرەپ بىر - بىرىگە ئىشەنمەيدىغان زىددىيەت ھەل بولىدۇ - دە، ھەم تاشقى سودىنى ئالغا سۈرۈش، ھەم ئىككى تەرەپكە ئوبوروت قىلىش ئۈچۈن مەبلەغ يەتكۈزۈپ بېرىش رولىنى ئوينايدۇ.

گەرچە خەلقئارا سودىدىكى بانكا ئىناۋىتى، ئومۇمەن سودا ئىناۋىتىدىن ئىشەنچلىك بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كرىزىس پارتلىغان ۋە پۇل مۇئامىلە بازىرى تۇراقسىز بولۇپ تۇرغان ئەھۋال ئاستىدا، بانكا ئىناۋەتلىك چېكىنىڭ كاپالەتلىك قىلىش رولى نىسپىيلا بولىدۇ، مال ساتقۇچى تەرەپ يەنىلا سېتىۋالغۇچى تەرەپنىڭ چەك كېسىپ بەرمەسلىكىگە ياكى ۋاقتىدا كېسىپ بەرمەسلىكىگە ئۇچرىشى مۇمكىن، ياكى چەك كېسىش ماددىلىرىدا قىلتاق قويۇپ قويۇش ياكى باھانە - سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ پۇل بېرىشنى رەت قىلىش خەۋپىگە ئۇچرىشى مۇمكىن؛ مال سېتىۋالغۇچى تەرەپتىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭمۇ مال ساتقۇچى تەرەپنىڭ ناچار مال، ساختا مال ياكى ساختا تالونلار بىلەن ئالداپ كېتىش خەۋپىگە، ياكى ئىناۋەتلىك چەكنى ئالغاندىن كېيىنمۇ قارشى تەرەپنىڭ مال تاپشۇرماسلىقىدەك خەۋپكە ئۇچراپ قېلىشى مۇمكىن. بۇلاردىن باشقا، كرىزىسنىڭ زەربىسى بىلەن، سېتىۋالغۇچى ياكى ساتقۇچى

هېسابلىنىدۇ، قىسقا مۇددەتلىك كاپىتالنىڭ خەلقئارالىق يۆتكىلىشى بولسا ئەنە شۇ تاشقى پېرېۋوت بازارلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ئەملەلگە ئاشىدۇ. ئەينى زاماندا، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ قىسقا مۇددەتلىك مەبلەغ جەھەتتىكى تەمىنلەش ۋە تەلەپ ئەھۋالىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە يۆنىلىشى، كۆپ ھاللاردا، تاشقى پېرېۋوت بازارلىرىدىكى پېرېۋوت پىرسەنتىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن نامايان بولىدۇ. دېمەك، مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، تاشقى پېرېۋوت بازارلىرىدىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپ مۇناسىۋىتى ۋە پېرېۋوت پىرسەنتىنىڭ ئۆزگىرىشى كاپىتالنىڭ خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازارلىرىنىڭ بارومېتىردۇر.

تاشقى پېرېۋوت هايانكەشلىكى بۇ، تاشقى پېرېۋوت باھاسىدىكى ئۆزگىرىشتىن پايدىلىنىپ تاشقى پېرېۋوت سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىپ ھايان ئالىدىغان بىر خىل هايانكەشلىك ھەرىكىتىدۇر. بۇنداق تاشقى پېرېۋوت سودىسىدا ھېسابنى بوغۇش، پۇل تۆلەش ئېھتىياجى كۆزدە تۇتۇلماي، ئەرزان ئېلىپ، قىممەت سېتىپ پايدا ئېلىش مەقسەت قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىكى هايانكەشلىك ئۇسۇلى مۇنداق: مەلۇم پۇلنىڭ پېرېۋوت باھاسىنىڭ ئۆرلەيدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگەن چاغدا، بازاردىن سېتىۋېلىپ، پېرېۋوت باھاسى راست ئۆرلىگەندىن كېيىن بازارغا ئېلىپ چىقىپ ساتىدۇ؛ مەلۇم پۇلنىڭ پېرېۋوت باھاسىنىڭ چۈشىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگەن چاغدا، بازارغا سېلىپ سېتىپ، پېرېۋوت باھاسى راست چۈشكەندىن كېيىن بازاردىن سېتىۋالىدۇ. ئەنە شۇنداق سېتىۋېلىش بىلەن سېتىش ئارىلىقىدىن نەپ ئالىدۇ. تاشقى پېرېۋوت هايانكەشلىكى نەق تاشقى پېرېۋوت سودىسى بىلەنمۇ بولىدۇ، مۇددىتى ئۇزاقراق تاشقى پېرېۋوت سودىسىدا دەرھال كېسۈۋېتىشكە توغرا كەلگەچكە، ئۇنىڭغا جىق مەبلەغ كېتىدۇ. شۇڭا زور مىقداردا سودا قىلغىلى بولمايدۇ؛ مۇددىتى ئۇزاقراق تاشقى پېرېۋوت سودىسىدا، پەقەت بەلگىلەنگەن مۇددەتتە كېلىشكەن باھا بويىچە كېسۈۋېتىشكە توغرا كېلىدۇ ـ دە، كېلىشكەن چاغدا پۈتۈن مەبلەغنى دەرھال تۆلەشنىڭ هاجىتى بولمايدۇ، شۇڭا زور مىقداردا سودا قىلغىلى بولىدۇ.

تاشقى پېرېۋوت هايانكەشلىكى كاپىتالىستىك تاشقى پېرېۋوت بازارلىرىدا پېرېۋوت باھاسىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشىدىكى مۇھىم بىر ئامىل. بۇنداق هايانكەشلىك سودىسى كۆپ ھاللاردا تاشقى پېرېۋوت بازارلىرىدا ساختا تەمىنلەش بىلەن تەلەپ مۇناسىۋىتىنى پەيدا قىلىدۇ ـ دە، بەزىدە پېرېۋوت باھاسىنىڭ ئۆسۈپ كېتىشىگە سەۋەب بولسا، بەزىدە پېرېۋوت باھاسىنىڭ چۈشۈپ كېتىشىنى تېزلىتىپ، بازارلاردىكى پېرېۋوت باھاسىدا جىددىي داۋالغۇشلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. تاشقى پېرېۋوت هايانكەشلىكى ئامىلىنىڭ پېرېۋوت باھاسىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشىغا كۆرسەتكەن بۇنداق تەسىرى مۇقەررەر ھالدا كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۇل مۇئامىلە كىرىزىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ.

تامۇژنا بۇ، چېگرىلاردا تەسىس قىلىنغان دۆلەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىدۇر. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئۆز دۆلىتىنىڭ قانۇن-پەرمانلىرى ۋە قائىدە ـ نىزاملىرىغا ئاساسەن، ئىمپورت ـ ئېكسپورت قىلىنغان مال، پۇل، ئالتۇن ـ كۈمۈش، يۈك ـ تاق، پوسۇلكا، ترانسپورت قوراللىرى قاتارلىقلارنى نازارەت قىلىش ـ باشقۇرۇش، تامۇژنا بېجىنى ئېلىش، ئەتكەسچىلىككە كىرىدىغان مال‌لارنى تەكشۈرۈپ

تاشقى پېرېۋوت نەرخ - ناۋاسى مۇئەييەن دائىرە ئىچىدىلا ئەركىن داۋالغۇپ تۇرالايدۇ. لېكىن 1929 — 1933 - يىللىرىدىكى دۇنياۋى ئىقتىسادىي كرىزىستىن كېيىن، ئالتۇننى بىرلىك قىلىش تۈزۈمى بىكار قىلىنغانلىقتىن، پۇلنى خالىغانچە ئالتۇن بىلەن ئالماشتۇرۇشقا بولمايدىغان، ئالتۇننى ئەركىن كىرگۈزۈش - چىقىرىشقا بولمايدىغان بولۇپ قالدى، بۇنىڭ بىلەن ئالتۇن تاشقى پېرېۋوت نەرخىنى ئەركىن تەڭشەپ تۇرۇش رولىنى يوقىتىپ قويدى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى تاشقى پېرېۋوتنى پەقەت دۆلەتنىڭ تەڭشەپ ۋە چەكلەپ بېرىشىگە تايىنىش چارىسى بىلەنلا تاشقى پېرېۋوت نەرخىدىكى قاتتىق داۋالغۇشنى كونترول قىلالايدىغان بولدى. تاشقى پېرېۋوتنى كونترول قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە، ئومۇمەن، ھۆكۈمەت تەرەپ ئېلان قىلغان پېرېۋوت پىرسەنتى بەلگىلىمىسى بولىدۇ، بۇ ھۆكۈمەت باھاسى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە، كۆپ ھاللاردا، بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپتىن ئىبارەت ستېخىيىلىك كۈچلەر تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان ئەركىن بازار پېرېۋوت باھاسى كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئەركىن بازاردىكى پېرېۋوت باھاسى بىلەن ھۆكۈمەت باھاسىنىڭ پەرقى بەزىدە ناھايىتى چوڭ بولىدۇ، يەنە كېلىپ كۆپ داۋالغۇپ تۇرىدۇ. داۋالغۇش دەرىجىسىمۇ چوڭراق بولىدۇ، بولۇپمۇ لەيلىمە پېرېۋوت پىرسەنتى تۈزۈمىدە داۋالغۇش تېخىمۇ كەسكىن بولىدۇ. قەغەز پۇل تۈزۈمى يولغا قويۇلغان ئەھۋالدا، تاشقى پېرېۋوت نەرخ - ناۋاسىدىكى ئۆزگىرىش، ئاساسەن، دۆلەتنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىمىنىڭ تەڭپۇڭ بولۇش ئەھۋالىغا باغلىق بولىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھەر قايسى ئەللەردىكى پۇل پاخاللىقى ۋە ئالتۇن زاپىسى تەقسىماتىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە تەڭپۇڭ بولماسلىقى قاتارلىق ئەھۋاللارنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرايدۇ. ئۆز دۆلىتى پۇلىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ۋە دۆلەت ئىچىدىكى مال باھاسىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاپ قېلىشقا توغرا كېلىدۇ. كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ مەركىزىي بانكىسى تاشقى پېرېۋوت بازارلىرىدا پېرېۋوت پىرسەنتىدە جىددىي داۋالغۇش بولغاندا، كۆپ ھاللاردا، خەلقئارادىكى ئاساسلىق تاشقى پېرېۋوت بازارلىرىدا تاشقى پېرېۋوت سېتىۋېلىپ ياكى سېتىپ ئۇنىڭغا ئارىلىشىدۇ.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كاپىتالىستىك پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىدا ئۈزلۈكسىز تۈردە كرىزىس پەيدا بولۇپ تۇرغاچقا، كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر تولا چاغلاردا تاشقى پېرېۋوت بازارلىرىنى تاقاپ، بۇنى جىددىيلىكنى يۇمشىتىش چارىسى قىلىدۇ، تاشقى پېرېۋوت بازارلىرىنى تاقاش دېگەندە، ئاساسەن، بانكىلار ئوتتۇرىسىدا تاشقى پېرېۋوت سودىسىنى توختىتىش ۋە تاشقى پېرېۋوت بانكىلىرىنىڭ شەخسلەر بىلەن بولغان تاشقى پېرېۋوت سودىسىنى چەكلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

تاشقى پېرېۋوت بازارلىرى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازارلىرىنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىدىن بىرى. كاپىتالىستىك تاشقى پېرېۋوت بازارلىرىدا، تاشقى پېرېۋوت سودىسىنىڭ ئوبيېكتى ئاساسەن چەت ئەل پۇلى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان پېرېۋوت چېكى، پاي چېكى، قەرز بېلىتى، چەك قاتارلىق بېلەتلەر ۋە پۇل تۆلەش چەكلىرىدۇر، شۇڭا تاشقى پېرېۋوت بازارلىرى خەلقئارادا چەك سودىسى قىلىدىغان ئاساسلىق يول

بىلەن، رۇخسەت قەغىزى ئېلىنىش شەرت، رۇخسەت قەغىزى بولمىسا، ئىمپورت قىلىشقا بىردەك رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئىمپورت رۇخسەت قەغىزىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مال ئىمپورت قىلىنىدىغان دۆلەتلەرنىڭ نامى، مال نامى، مىقدارى، سومما‌سى ۋە كۆچۈك ئىگە مۇددىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىمپورت رۇخسەت قەغىزى تۈزۈمى كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ غەيرىي تاموژنا بېجى قورغانلىرىنىڭ مۇھىم ۋاستىلىرىدىن بىرى. 1929 — 1933 - يىللاردىكى دۇنياۋى ئىقتىسادىي كرىزىس دەۋرىدە كاپىتالىستىك ئەللەردە كەڭ قوللىنىلغانىدى، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنمۇ كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بۇ تەدبىرنى داۋاملىق قوللانىدى. ئۇلار ئىمپورت رۇخسەت قەغىزى تۈزۈمىدىن پايدىلىنىپ، چەتكە نىسبەتەن سودا جەھەتتىن كەمستىشنى يولغا قويغان، بەزى دۆلەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تاۋارلىرىنى ئىمپورت قىلىشنى چەكلىگەن؛ ئۆز ئىچىدە، چوڭ مونوپول كاپىتالىزمنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىغان، ئىمپورت رۇخسەت قەغىزى بېرىشتە چوڭ مونوپول شىركەتلەرگە تولۇق ئېتىبار بېرىپ، ئوتتۇرا، كىچىك شىركەتلەرگە كۆپ جەھەتتە قىيىنچىلىق تۇغدۇرغان، بۇ ھال دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ بۇ دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سودا ساھەسىدە كۆچەيگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇرۇشتىن كېيىن، 3 - دۇنياغا مەنسۇپ نۇرغۇن دۆلەتلەرمۇ زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىنى ۋە ئۆز ئىلىدە ئىشلەپ چىقىرالايدىغان سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىمپورت قىلىشنى چەكلەپ، مىللىي ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىنى قوغداش ئۈچۈن، ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئىمپورت رۇخسەت قەغىزى تۈزۈمىنى قوللانىدى.

ئۇمۇمىيۈزلۈك ئېتىبار بېرىش تۈزۈمى بۇ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر سانائەتتە تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر يەكىن رايونلاردىن كىرگۈزگەن تەييار مەھسۇلاتلار يەكىن يېرىم تەييار مەھسۇلاتلارغا نىسبەتەن تاموژنا بېجىنى ئومۇميۈزلۈك كېمەيتىش يەكى كەچۈرۈم قىلىشقا مەجبۇرلايدىغان بىر خىل تۈزۈم. 1968 - يىلى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ 2 - نۆۋەتلىك سودا ۋە تەرەققىيات يىغىنى ئومۇميۈزلۈك ئېتىبار بېرىش تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش توغرىسىدا قارار ماقۇللىغانىدى. 1970 - يىلدىكى 25 - نۆۋەتلىك بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى يىغىنى بۇ قارارنى قوبۇل قىلدى ۋە كۈنكرېت ئورۇنلاشتۇردى. بۇ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ سانائەتتە تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ تاموژنا بېجى قورغىنىغا تاقابىل تۇرۇپ، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ سودا ۋە تەرەققىيات يىغىنىدا ئۇزاق مۇددەت بىرلىشىپ كۆرەش ئېلىپ بارغانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

ئومۇميۈزلۈك ئېتىبار بېرىش تۈزۈمىنىڭ خۇسۇسىيىتى مۇنۇلار: (1) ئومۇمەن ئېيتقاندا، بارلىق تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ۋە رايونلار ئۆنىگىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ؛ (2) ئېتىبار بېرىلىدىغان تاموژنا بېجىداھەرئىككى تەرەپ بىر - بىرىگە ئېتىبار بەرمەيدۇ، يەنى ئېتىبار بېرىدىغان دۆلەت ئېتىبارلىنىدىغان دۆلەت يەكى رايونغىلا تاموژنا بېجىدا ئېتىبار بېرىدۇ، ئېتىبارلىنىدىغان دۆلەت يەكى رايونىنىڭ ئېتىبار بېرىدىغان دۆلەتكە تاموژنا بېجىدا ئېتىبار بېرىشى زۆرۈر ئەمەس. 1976 - يىلىغا كەلگەندە، 24 ئېتىبار

مەنئى قىلىش، چېگرىدىن ئۆتكەن مالالارنى ۋاقتىنچە ساقلاپ بېرىش ۋە ئىمپورت - ئېكسپورت قىلىنغان مالالارنى تەزىملاش ۋە باشقىلار. تامۇژنىدا يەنە دۆلەتنىڭ قانۇنلاردىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە ئىمپورت - ئېكسپورت قىلىشقا مۇڭاپىق كەلمەيدىغان مالالارنى ئۆتكۈزمەسلىك، جەرىمانە قويۇش، ھەتتا مۇسادىرە قىلىش ۋە يوقىتىۋېتىش ھوقۇقى بولىدۇ.

تامۇژنا خەلقئارا سودىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن. قوللۇق ۋە فېئودالىق تۈزۈم دەۋرىدىلا، بەزى دۆلەتلەر دۆلەت چېگرىسىدىكى كىرىش - چىقىش ئېغىزلىرىغا چازا قوروپ چەت ئەل سودىگەرلىرىدىن باج ئالغان. بۇ تامۇژنا تۈزۈمىنىڭ بىخى ئىدى. كاپىتالىستىك ئەللەردە تامۇژنا سودىنى قوغداش سىياسىتىنى يولغا قويۇش قورالى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار يۇقىرى تامۇژنا بېجى ئېلىش ئارقىلىق ئۆز ئېلىنىڭ سانائەت مالالىرىنىڭ رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپ، ئىچكى بازارلىرىنى قوغدايدۇ. جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كەلگەندە، مونوپول كاپىتال تامۇژىدىن پەنمۇ پايدىلىنىش ئارقىلىق، تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىدىكى سودىنى قوغداش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، ئىمپورت قىلىنىدىغان تاۋارلارغا نىسبەتەن تۈرلۈك مۇرەككەپ رەسمىيەتلەرنى بەلگىلەپ، يۇقىرى تامۇژنا بېجى ئالدى ھەمدە بۇنى باشقا دۆلەتلەر بىلەن تامۇژنا بېجى ۋە سودا توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنىڭ شەرتى قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي كېچىمىشىگە خىزمەت قىلدۇردى. سوتسىيالىستىك ئەللەرنىڭ تامۇژنىسى پرولېتارىياتنىڭ ۋە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، ئۇ — دۆلەتنىڭ تاشقى سودىنى باشقۇرىدىغان، ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ھەرقۇق ۋە مەنپەئەتىنى قوغدايدىغان مۇھىم قورالى.

تارىخىي كىتابلاردا يېزىلىشىچە، جۇڭگودا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا «كەمە نازارەت مەھكىمىسى» تەسىس قىلىنىپ، ھەرقايسى ئەللەردىن دېڭىز بويلىرىدىكى پورتلارغا كەلگەن كېمە - پاراخوتلاردىن تامۇژنا بېجى ئېلىشقا مەسئۇل قىلىنغان. ئەپسۇس ئۇرۇشىدىن كېيىن، جاھانگىرلار تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەردىن پايدىلىنىپ جۇڭگو تامۇژنىسىنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ۋە تامۇژنا بېجى ئىگىلىك ھوقۇقىنى تارتىۋالغان ۋە كونترول قىلىۋالغان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگودىكى بارلىق ئىمتىيازلىرىنى بىكار قىلىپ، تاشقى سودىنى باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى، تامۇژنا تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلدى. 1950 - يىل 1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى «تامۇژنا بېجى سىياسىتى ۋە تامۇژنا خىزمىتى تەرغىبىدا قارار» چىقىرىپ، تامۇژنىنى قەدەم - باسقۇچلۇق ھالدا تۈپتىن ئىسلاھ قىلدى، پارتىيەنىڭ تامۇژنا خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكىنى قارارلاشتۇردى، يېڭى جۇڭگونىڭ تامۇژنا قانۇنى، ئىمپورت - ئېكسپورت بېجى پىرىنسىپى ۋە باشقا يېڭى قائىدە - نىزام، پەرمانلىرىنى تۈزدى ۋە يولغا قويدى. تامۇژنا دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ۋە مۇستەقىللىكىنى قوغداپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان قورال بولۇپ قالدى.

ئىمپورت رۇخسەت قەغىزى تۈزۈمى بۇ، دۆلەتنىڭ تاشقى سودىنى باشقۇرۇشتىكى مۇھىم بىر تەدبىرى. تاۋارلارنى ئىمپورت قىلىشتا، ئالدى

ئارقىدىن يىمىرىلىۋاتقان ۋەزىيەتتە، تەرەققىي تاپقان بەزى دۆلەتلەر تەرەققىي قىلىۋاتقان ئۇرغۇن دۆلەتلەر بىلەن ئىقتىسادىي ئالاقىسىنى ساقلاپ قالدى ۋە ئۇلارغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش مۇئامىلىسىدە بولدى. مەسىلەن، غەربىي ياۋروپا ئورتاق بازىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، كېلىشىم ئىمزالاش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ ئافرىقىدىكى ئالاقىلىشىدىغان دۆلەتلىرى بىلەن ۋە لومى كېلىشىمىگە ئىمزا قويغان تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بىلەن ئېتىبار بېرىشنى بەلگىلىدى. XX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا رايۇن خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتىغا قاتناشقان 3 - دۇنيا ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ بىر - بىرىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش مۇئامىلىسىدە بولۇش توغرىسىدا كېلىشىم تۈزۈلگەن. بۇ — 3 - دۇنيا ئەللىرىنىڭ ئۆزئارا ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، شۇ يول بىلەن ھەرقايسى ئەللەرنىڭ مۇستەملىكىچىلەكنى، جاھانگىرلەكنى، زومىگەرلەكنى قارشى كۈرەش قىلىش كۈچىنى ئاشۇرۇشنىڭ بىرخىل ۋاستىسى بولغان.

ئېكسپورت ياردەم پۇلى بۇ، بىر دۆلەت ھۆكۈمىتىنىڭ تاۋار ئېكسپورتىدا ئېكسپورت سودىسىگە بېرىدىغان قوشۇمچە ياردەم پۇلى ياكى باشقا مالىيە جەھەتتىكى ئېتىبار بېرىش مۇئامىلىسىدۇر. ئېكسپورت ياردەم پۇلى ئىككى خىل بولىدۇ؛ بىرى، بىۋاستە ياردەم، يەنى مەلۇم تاۋارنى سىرتقا چىقارغاندا ئېكسپورت سودىسىگە بىۋاستە بېرىدىغان مەلۇم مىقداردىكى نەق پۇل؛ يەنە بىرى، ۋاستىلىك ياردەم، مەسىلەن، مەلۇم تاۋارنى ئېكسپورت قىلغاندا ئىچكى بازار باھاسىنى كېمەيتىش - كەچۈرۈم قىلىش، كىرا ھەققىنى كېمەيتىش ياكى پىششىقلاپ ئىشلەنگەن مەھسۇلاتنى ئېكسپورت قىلىش مەقسىتىدە ئىمپورت قىلىنغان مەلۇم خام ئەشيا، يېرىم تەييارمەھسۇلات ئۈچۈن باجنى ۋاقتىنچە كەچۈرۈم قىلىش ياكى باجنى قايتۇرۇپ بېرىش قاتارلىقلار.

ئېكسپورت ياردەم پۇلى كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئۆز ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ رىقابەتلىشىش كۈچىنى ئۆستۈرۈش، مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ تاۋارلارنى تۆكمە قىلىپ سېتىشىنى قوللاش، تاشقى بازارلارنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش يولىدا قوللانغان مۇھىم ۋاستىلىرىنىڭ بىرى. 1929 — 1933 - يىللىرىدىكى دۇنياۋى ئىقتىسادىي كرىزىس دەۋرىدىلا، ئۇرغۇن كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئېكسپورت ياردەم پۇلىنى يولغا قويغانىدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ھەرقايسى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بۇنى داۋاملىق قوللانىدى. مەسىلەن، ئامېرىكا مونوپول كاپىتالىنىڭ مالىنى چەتكە تۆكمە قىلىپ ساتقاندا تارتقان زىيىنىنى تولدۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئېكسپورت قىلىنىشىغا ياردەم پۇل بەردى. كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپورت ياردەم پۇلى ئاساسەن دۆلەتلەرئارا بىجىدىن كېلىدۇ، ئاخىرقى ھېسابتا ئۇنى ئەمگەكچى خەلق ئۈستىگە ئالىدۇ، مونوپول كاپىتال بولسا ئېكسپورت ياردەم پۇلىدىن پايدىلىنىپ، ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ باھاسىنى چۈشۈرۈپ، تاشقى بازارلارنى تالىشىدۇ ۋە يۇقىرى پايدىغا ئىگە بولىدۇ.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، 3 - دۇنيادىكى ئۇرغۇن دۆلەتلەرمۇ مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ باشلانغۇچ مەھسۇلاتلىرى بىلەن سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئېكسپورت ئىقتىدارىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئېكسپورت ياردەم پۇلى

بېرىدىغان دۆلەت ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىبار بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويىدى، لېكىن بۇ دۆلەتلەر ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلەپ، ئىجرا قىلىش جەريانىدا يەنە تۈرلۈك چەكلىمىلەرنى يولغا قويىدى، مەسىلەن، بەزى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە بۇنداق ئېتىبار بېرىشنى يولغا قويمىدى؛ تاموژنا بېجىدا ئېتىبار بېرىلىدىغان تاۋارلارنىڭ دائىرىسىنى چەكلىدى ياكى تاموژنا بېجىدا سان بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويىدى ۋەھاكازالار. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ 1976 - يىلى 5 - ئايدا ئېچىلغان 4 - نۆۋەتلىك سودا ۋە تەرەققىيات يىغىنى قارار ماقۇللاپ، ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىبار بېرىش تۈزۈمىنى يېخىشلاپ، ئەسلىدە بەلگىلىگەن ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىبار بېرىش تۈزۈمىنىڭ چەكلەنگەن ۋاقتىنى ئۇزارتىشنى تەلەپ قىلدى.

ئالاهده ئېتىبار بېرىش مۇئامىلىسى بۇ، دۆلەتلەر ئارا تاموژنا بېجى ۋە سودا قاتارلىق جەھەتلەردە بىر-بىرىگە يا كى يەككە تەرەپكە بېرىلىدىغان بىرخىل ئالاهده ئېتىبار بېرىش مۇئامىلىسىدۇر. بىر دۆلەتنىڭ تاموژنا بېجى جەھەتتە باشقا دۆلەتكە ئالاهده ئېتىبار بېرىشى ئالاهده ئېتىبار بېرىلىدىغان تاموژنا بېجى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ تاموژنا باج پىرسەنتى هەممىسىدىن تۆۋەن بولىدۇ، هەتتا باج پۈتۈنلەي كەچۈرۈم قىلىنىدۇ. سودا جەھەتتىكى ئالاهىده ئېتىبار بېرىش مۇئامىلىسى ئىمپورت - ئېكسپورتتىكى چەكلىمە سانىنى كەڭ قويۇپ بېرىش ياكى بىكار قىلىش، ئىمپورت - ئېكسپورت سوممىسى ئۆچۈن ئالاهىده تۆۋەن پايدا پىرسەنتى بىلەن قەرز بېرىش بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئالاهىده ئېتىبار بېرىش، ئومۇمەن، سودا شەرتنامىسىده بەلگىلىنىدۇ. دۆلەتنىڭ پەرمانلىرىدا ئېلان قىلىنىدىغانلىرىمۇ بولىدۇ. ئالاهىده ئېتىبار بېرىش مۇئامىلىسى ھەممىدىن بەك ئېتىبار بېرىلىدىغان دۆلەت مۇئامىلىسى پرىنسىپىغا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ، بىر دۆلەت ئۈچىنچى بىر دۆلەت بىلەن سودا شەرتنامىسىده ھەممىدىن بەك ئېتىبار بېرىلىدىغان دۆلەتكە دائىر مادداللارنى بەلگىلىگەن بولسىمۇ، بۇنداق ئالاهىده ئېتىبار بېرىش مۇئامىلىسىدىن ئۈچىنچى بىر دۆلەت بەھرىمەن بولالمايدۇ.

ئالاهىده ئېتىبار بېرىش مۇئامىلىسى ئەڭ دەسلەپتە كاپىتالىستىك مىتروپولىيەلەر بىلەن ئۇنىڭ مۇستەملىكە، يېقىندا دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا يولغا قويۇلغان بولۇپ، جاھانگىر مىتروپولىيەلەرنىڭ مۇستەملىكە بازارلىرىنى مونوپول قىلىۋېلىپ، باشقا جاھانگىر دۆلەتلەر كۈچلىرىنىڭ سىڭىپ كىرىشىنى چەكلەپ، مۇستەملىكىلەرنى تىزگىنلەش ۋە تالان - تاراج قىلىشىنى كۈچەيتىشتەكى مۇھىم بىر ۋاستىسى بولغان. مەسىلەن، 1932 - يىلدىن باشلاپ، ئەنگلىيە بىلەن ئۇنىڭ ئاپتونوم غوجىلىق يەرلىرى، مۇستەملىكىلىرى ئوتتۇرىسىدا يولغا قويۇلغان ئىمپېرىيە ئالاهىده ئېتىبار بېرىش تۈزۈمىدە بىر- بىرىدىن ئالاهىده ئېتىبار بېرىش تاموژنا بېجى ئېلىش بەلگىلەنگەن. بۇ، ئەنگلىيىنىڭ ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسى بازارلىرىنى مونوپول قىلۋېلىشى ۋە تىزگىنلىشىدە مۇھىم رول ئويناغان. («ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسى ئالاهىده ئېتىبار بېرىش تۈزۈمى» كېيىن يەنە «ئەنگلىيە ئىمپېراتسىيىسى ئالاهىده ئېتىبار بېرىش تۈزۈمى» گە ئۆزگەرتىلگەن، ئەنگلىيە ئورتاق بازارغا كىرگەندىن كېيىن، بۇ تۈزۈم 1977 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پۈتۈنلەي كۈچىدىن قالغان). 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، مۇستەملىكە سىستېمىسى ئارقا -

رايونلار «ئاكتىپ» ئېكسپورت نورمىسىنى يولغا قويۇشقا مەجبۇر بولدى. مەسىلەن، 1957- يىلى ۋە 1969 - يىلى ئامېرىكا بىلەن ياپونىيىنىڭ ياپونىيە پاختا توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن پولات مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئامېرىكىغا كىرگۈزۈلۈشى توغرىسىدا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ كېلىشكەن «ئۆزلۈكسىز چەكلەش كېلىشىمى» ئەنە شۇنداق مەيدانغا كەلگەن. بۇنداق چەكلەش تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە ئېكسپورتىغا ئىنتايىن پايدىسىز تەسىرلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئىمپورت نورمىسى بۇ «ئىمپورتتا چەكلەنگەن نورما» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مۇئەييەن مەزگىلدە بىر دۆلەت ھۆكۈمىتى مەلۇم تاۋار ئىمپورتىغا نىسبەتەن ئەڭ يۇقىرى سومما ياكى مىقدارنى بەلگىلەيدۇ. چەكلەنگەن نورما ئىچىدە ئىمپورت قىلىشقا بولىدۇ، چەكلەنگەن نورمىدىن ئېشىپ كەتكىنىنى ئىمپورت قىلىش مەنئى قىلىنىدۇ، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىمپورت نورمىسى ئاساسەن ئىككى خىل بولىدۇ: (1) پۈتۈن يەر شارى مىقياسىدىكى نورما، بۇ، ھەرقانداق دۆلەت ياكى رايونىدىن كەلگەن تاۋارغا تاكى نورما تولغىچە مۇۋاپىق كېلىۋېرىدۇ؛ (2) ئايرىم دۆلەت ياكى رايون مىقياسىدىكى نورما، بۇنىڭدا ئوخشاش بولمىغان دۆلەت ياكى رايونىدىن كېلىدىغان ئىمپورت تاۋارلىرىغا نىسبەتەن پەرقلىق نورما بەلگىلىنىدۇ. بۇنداق نورما يەنە يەككە تەرەپلىك نورما ۋە كېلىشكەن نورما دەپ بۆلۈنىدۇ، ئالدىنقىسى ئىمپورت قىلغۇچى دۆلەت تەرىپىدىن ئۆز ئالدىغا بەلگىلىنىدۇ، كېيىنكىسى ئىمپورت ۋە ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەرنىڭ سۆھبەت ئۆتكۈزۈشى بىلەن بەلگىلىنىدۇ.

ئىمپورت نورمىسى غەيرىي تامۇژنا بېجى قورغىنىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ، 1929 — 1933 - يىللىرىدىكى دۇنياۋى ئىقتىسادىي كرىزىس مەزگىلىدە كاپىتالىستىك دۆلەتلەر تەرىپىدىن كەڭ تۈردە قوللىنىلغانىدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن نۇرغۇن دۆلەتلەر بۇنى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە داۋاملىق قوللانىدى. كاپىتالىستىك دۆلەتلەر كۆپ قىسىم ئىمپورت نورمىسىنى ئۆز مەملىكىتىدىكى چەك مونوپول كاپىتالغا تەقسىم قىلىپ بېرىپ مونوپول كاپىتالنىڭ ئىچكى بازاردىكى مونوپوللۇق ئورنىنى كۈچەيتتى. خەلقئارا بازارلاردا بەزى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئىمپورت نورمىسىدىن پايدىلىنىپ، سودا جەھەتتە كەمىستىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، بەزى دۆلەتلەرنىڭ تاۋارلىرىنى ئىمپورت قىلىشنى چەكلەيدۇ، يەنە كېلىپ تولا چاغلاردا سودا سۆھبىتىدە نورما بىلەن تەمىنلەش ياكى نورمىنى كۆپەيتىش - ئازايتىشنى ۋاستە قىلىپ، قارشى تەرەپنى يول قويۇشقا زورلاپ، ئۆزلىرىنىڭ تاۋار ئېكسپورتىنى كېڭەيتىش قاتارلىق ئىشلىرى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت يارىتىدۇ.

ئۇرۇشتىن كېيىن نۇرغۇنلىغان 3 - دۇنيا ئەللىرىمۇ مىللىي ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى قوغداش ئۈچۈن ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئىمپورت نورمىسىنى يولغا قويدى.

ئېكسپورت ئامانەت - قەرزى بۇ، بانكىنىڭ ئۆز دۆلىتىنىڭ ئېكسپورت سودىسىنى تەمىن ئەتكەن ئامانەت - قەرز ئاساسلىقى بولۇپمۇ سوممىسى چوڭ‌راق، قەرەلى ئۇزاقراق بولغان ئېكسپورت سودىسىنى، مەسىلەن، يۇرۇشلەشكەن ئۇسكۇنە، پاراخوت قاتارلىق ئېكسپورت سودىسىنى تەمىن ئەتكەن ئامانەت - قەرز ئاساسلىقىدۇر. بۇ - ئاساسلىق كاپىتالىستىك

تەدبىرنى قوللانىدى.

تاموژنا بېجى نورمىسى بۇ، تاموژنا بېجى ئېلىش بىلەن ئىمپورت نورمىسى بىرلەشتۈرۈلگەن بىر خىل ئىمپورت چەكلىمىسى تەدبىرىدۇر. يەنى بىر دۆلەت تاۋارنى ئىمپورت قىلىشنى چەكلەش ئۈچۈن، ئالاھىدە ئالى مەلۇم تاۋارنىڭ مەلۇم مەزگىلدىكى ئىمپورت نورمىسىنى بەلگىلەپ، تۆۋەن باج پىرسەنتى ياكى ئېتىبار بېرىلمىدىغان باج پىرسەنتى بويىچە باج ئالمىدۇ، نورمىدىن ئېشىپ كەتسە، داۋاملىق ئىمپورت قىلىشقا بولمىدۇ، ئەمما يۇقىرىراق باج ئېلىنىدۇ. بەزى دۆلەتلەر نورمىدىن ئاشۇرۇپ ئىمپورت قىلىنغان بەزى تاۋارلاردىن ئىنتايىن يۇقىرى تاموژنا بېجى ياكى قوشۇمچە باج ئېلىپ، ئىمپورت قىلىنغان تاۋارنىڭ باھاسىنى مەملىكەت ئىچىدىكى بازارلاردا سېتىلىۋاتقان شۇ خىلدىكى تاۋارنىڭ باھاسىدىن زور دەرىجىدە يۇقىرى قىلىۋېتىدۇ، بۇ، ئەھلىيەتتە، ئىمپورت قىلىشنى مەنئى قىلىش رولىنى ئويناپىدۇ.

XX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا، تەرەققىي تاپقان بەزى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەت ۋە رايونلاردىن ئىمپورت قىلىنغان تەييار ياكى يېرىم تەييار مەھسۇلاتلارغا نىسبەتەن ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىبار بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن كۆپ ھاللاردا تاموژنا بېجى نورمىسى چارىسى ئارقىلىق ئېتىبار بېرىلمىدىغان دۆلەت (ياكى رايون) لارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىبار بېرىش تۈزۈمىدىن بەھرىمەن بولمىدىغان بەزى تاۋارلارنى ئىمپورت قىلىشنى چەكلەپ، ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىبار بېرىش تۈزۈمىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە چەكلىمىگە ئۇچراتتى. بۇنداق تاموژنا بېجى نورمىسى چارىسى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ تەييار مەھسۇلاتلارنى ئېكسپورت قىلىشىغا پايدىسىز.

«ئاكتىپ» ئېكسپورت نورمىسى بۇ، بىر دۆلەتنىڭ مەلۇم تاۋارنىڭ ئىمپورت قىلىنىشىنى چەكلەش ئۈچۈن ئىمپورت قىلغۇچى ئالاقىدار دۆلەت ياكى رايونلاردىن مەلۇم مەزگىل ئىچىدە بۇنداق تاۋارلارنىڭ ئېكسپورت مىقدارىنى ئۆزلۈكىدىن چەكلەشنى تەلەپ قىلىشتەكى بىر خىل تەدبىرى. «ئاكتىپ» ئېكسپورت نورمىسىنى يا ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەت ئۆزى بەلگىلەيدۇ، ياكى ئىمپورت ۋە ئېكسپورت قىلغۇچى ئىككى دۆلەت سۆھبەت ئارقىلىق «ئۆزلۈكىدىن چەكلەش كېلىشىمى» تۈزۈپ بەلگىلەيدۇ. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بۇلۇپمۇ 60 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا كاپىتالىستىك بازار مەسىلىسىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئۆتكۈرلىشىشىگە ئەگىشىپ، «ئاكتىپ» ئېكسپورت نورمىسى توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، پولات قاتارلىقلار سودىسىدا كەڭ قوللىنىلىپ، ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ غەيرىي تاموژنا بېجى قورغىنىدىن ئىبارەت بىر خىل مۇھىم يېڭى تەدبىرى بولۇپ قالدى. بەزى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر، بولۇپمۇ ئامېرىكا، كۆپ ھاللاردا مەلۇم تاۋارنىڭ كۆپلەپ ئىمپورت قىلىنىشى ئۆزىمىزنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا ئېغىر زىيان يەتكۈزدى ياكى تەھدىت سالدى دېگەننى باھانە قىلىپ، ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەردىن ئېكسپورتنى «ئاكتىپ» چەكلەشنى تەلەپ قىلدى، ئۇنداق بولمىسا، ئۆزىلا تاموژنا بېجىنى ئۆستۈرىدىغانلىقىنى ياكى ئىمپورت قىلىشنى چەكلەيدىغان باشقا تەدبىرلەرنى قوللىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇڭا بەزى ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەت ياكى

ئامانەت - قەرزدىن پايدىلىنىپ تاۋار ئىكسپورتىنى رىغبەتلەندۈرگەندى. ئۇرۇشتىن كېيىن، ئىكسپورت ئامانەت - قەرزدىن تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ پايدىلىنىپ تاشقى بازارلارنى تالاشتى. ئىكسپورتنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، ئادەتتە، ئىكسپورت ئامانەت - قەرزى كەسپىنى بېجىرىدىغان مەخسۇس بانكىلار قۇرۇلىدۇ. مەسىلەن، ئامېرىكىنىڭ «ئېمپورت - ئىكسپورت بانكىسى»، ياپونىيەنىڭ «ئىكسپورت - ئېمپورت بانكىسى» ۋە فرانسىيەنىڭ «تاشقى سودا بانكىسى» بىر يۈرۈش ئۇسكۇنە، پاراخوت قاتارلىق تاۋارلارنىڭ ئىكسپورت قىلىنىشى ئۈچۈن ئىكسپورت ئامانەت - قەرزى بېرىدۇ، قەرز بېرىش مۇددىتى ئۇزاقراق بولىدۇ.

ئىكسپورت ئامانەت - قەرزىنى دۆلەت ھۆددىگە ئېلىش تۈزۈمى بۇ، بىر دۆلەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئىكسپورتنى رىغبەتلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۆز دۆلىتىدىكى ئىكسپورت سودىگەرلىرىنىڭ ۋە بانكىلارنىڭ چەت ئەل ئېمپورت سودىگەرلىرىگە يېكى بانكىلارغا ئامانەت - قەرزى بېرىدىغان، دۆلەت تەرىپىدىن مەخسۇس قۇرۇلغان ئورگان ھۆددىگە ئالىدىغان بىر خىل تەدبىرى. دۆلەتنىڭ ھۆددىگە ئېلىش ئورگانلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتى شۇكى، ئۇلار، ئاساسەن، ئىكسپورت ئامانەت - قەرزى ئۈچۈن سۈغۇرتا ئاسانلىقى توغدۇرۇپ بېرىدۇ، ئۆزى بولسا ئادەتتە ئىكسپورت سودىسى ئۈچۈن بۇاستە مەبلەغ يەتكۈزۈپ بەرمەيدۇ. دۆلەتنىڭ ھۆددىگە ئېلىش ئورگىنىنىڭ شۇ دۆلەتتىكى ئىكسپورت سودىگەرلىرى يېكى پۇل يەتكۈزۈپ بېرىدىغان بانكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى كاپالەتلىك قىلغۇچى بىلەن كاپالەتلىك قىلىنغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتۇر.

دۆلەت ئورگىنى ھۆددىگە ئالىدىغان كەسىپ تۈرلىرى ئادەتتە سودا سۈغۇرتىسى شىركىتى ئۇستىگە ئالمايدىغان ئىكسپورت خېيىم - خەتەرلىرىدۇر. بۇنى ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ: (1) سىياسىي خېيىم - خەتەر: سېتىۋالغۇچى دۆلەتتە سىياسىي ئۆزگىرىش، ئىنقىلاب، ئۇرۇش بولۇش قاتارلىق سىياسىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان زىيانلىق ئورنىنى دۆلەت تولۇقلاپ بېرىدۇ؛ (2) ئىقتىسادىي خېيىم - خەتەر: سېتىۋالغۇچى تەرەپ ۋەيران بولۇپ كېتىپ تۆلەپ بېرىشكە قۇربى يەتمىگەنلىكى ياكى پۇل پاخالىشىپ كېتىش قاتارلىق ئىقتىسادىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان زىيانىنى دۆلەت تولۇقلاپ بېرىدۇ.

ئۇۋۇەتتە، ھەرقايسى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئىكسپورت ئامانەت - قەرزىنى دۆلەت ھۆددىگە ئېلىش تۈزۈمىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قوللانماقتا، ھۆددىگە ئېلىش سوممىسى، ئۇمۇمەن توختامدىكى سومىمىنىڭ 70 — 85 پىرسەنتىگە، بەزىدە 100 پىرسەنتىگە يېتىدۇ. دۆلەتنىڭ ئىكسپورت ئامانەت - قەرزىنى ھۆددىگە ئېلىش فوندى داۋاملىق ئاشماقتا، ھۆددىگە ئېلىش تۈرلىرى ئۈزلۈكسىز كېڭەيمەكتە. بۈ — ھازىر كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىكسپورت خېيىم - خەتەرلىرىنى ھۆددىگە ئېلىش يولى بىلەن تاۋار ئىكسپورتىنى رىغبەتلەندۈرۈپ، چەت ئەل بازارلىرىنى تالىشىپ، مونوپول بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىكى بىر خىل مۇھىم ۋاسىتىسى، ئۇ دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ تاشقى سودا ساھەسىگە تېخىمۇ سىڭىپ كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

تاشقى سودىنى دۆلەت باشقۇرۇش تۈزۈمى بۇ «تاشقى سودىنى دۆلەت مونوپول قىلىش تۈزۈمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ

مەملەكەتلەرنىڭ ئېكسپورتنى كېڭەيتىشتىكى بىر خىل مۇھىم ۋاستىسى. ئېكسپورت ئامانەت - قەرزى ئاساسەن ئىككى خىل بولىدۇ: (1) ساتقۇچى تەرەپ بېرىدىغان قەرز. ئېكسپورت قىلغۇچى تەرەپنىڭ بانكىسى ئېكسپورت قىلغۇچى زاۋۇت ئىگىسىگە (يەنى ساتقۇچى تەرەپكە) بېرىدىغان ئامانەت - قەرز. قەرز بېرىش توختىمى ئېكسپورت قىلغۇچى زاۋۇت ئىگىسى بىلەن بانكا ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلىدۇ. بۇ — بانكىنىڭ تاۋارلارنىڭ ئېكسپورتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە كېڭەيتىش مەقسىتىدە، ئېكسپورت قىلغۇچى زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ چەت ئەللەرنىڭ ئىمپورت قىلغۇچى زاۋۇت ئىگىلىرىگە كېچىكتۈرۈپ پۇل تۆلىشىگە ياردەم بېرىدىغان بىر خىل ئۇسۇلى. ئىمپورت قىلغۇچى زاۋۇت ئىگىلىرى كېچىكتۈرۈپ پۇل تۆلەش توختىمىنى ئىمزالىغان چاغدا، ئادەتتە، توختامدىكى سوممىنىڭ 20 — 15 پىرسەنتىنىلا زاكالەت تەرىقىسىدە ئالدىنئالا تۆلەپ، قالغان 85 — 80 پىرسەنت مال پۇلىنى ئېكسپورت قىلغۇچى زاۋۇت ئىگىسى مالنى تولۇق تاپشۇرغان ياكى زاۋۇت ئىشقا كىرىشىپ مەھسۇلات چىقىرىشقا باشلىغاندىن كېيىن ئاندىن ئۇدۇلىغا قايتۇرۇشقا باشلايدۇ، شۇڭا، ئېكسپورت قىلغۇچى زاۋۇت ئىگىلىرى قەرز پۇلىنىڭ ئۆسۈمى ۋە باشقا خىراجەتلەر جەھەتتىكى سېلىقنى نەزەردە تۇتۇپ، تاۋارنىڭ باھاسىنى يۇقىرىراق قىلىپ كۆرسىتىدۇ. (2) سېتىۋالغۇچى تەرەپ بېرىدىغان ئامانەت - قەرز: ئېكسپورت قىلغۇچى تەرەپ بانكىسى بۇ ئاستە ھالدا ئىمپورت قىلغۇچى زاۋۇت ئىگىسىگە (يەنى سېتىۋالغۇچى تەرەپكە) ياكى ئىمپورت قىلغۇچى تەرەپ بانكىسىغا بېرىدىغان ئامانەت - قەرز بولۇپ، ئۇنىڭدا بېرىلگەن قەرزنى قەرز بەرگۈچى دۆلەتنىڭ تاۋارلىرىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىش قوشۇمچە شەرت قىلىنمىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئىمپورت قىلغۇچى زاۋۇت ئىگىلىرى ئېكسپورت قىلغۇچى زاۋۇت ئىگىلىرىگە تۆختامدىكى سوممىنىڭ 15 — 20 پىرسەنتىنى زاكالەت تەرىقىسىدە ئالدىنئالا تۆلىگەندىن باشقا، قالغان ئىمپورت قىلغۇچى زاۋۇت ئىگىسى بىلەن ئېكسپورت قىلغۇچى تەرەپنىڭ بانكىسى قەرز توختىمى تۈزۈپ، پۈتۈشكەن ۋاقىتتا پۇل تۆلەش ئۇسۇلى بىلەن مال پۇلىنى ئېكسپورت قىلغۇچى زاۋۇت ئىگىسىگە بېرىدۇ، ئاندىن كېيىن ئىمپورت قىلغۇچى زاۋۇت ئىگىسى بانكا بىلەن پۈتۈشكەن تۆختامدىكى مۇددەت بويىچە مال پۇلى بىلەن ئۆسۈمىنى ئېكسپورت قىلغۇچى تەرەپ بانكىسىغا قايتۇرۇپ بېرىدۇ. ئەگەر ئېكسپورت قىلغۇچى تەرەپنىڭ بانكىسى ئىمپورت قىلغۇچى تەرەپكە ئامانەت - قەرز بەرگەن بولسا، ئىمپورت قىلغۇچى تەرەپنىڭ بانكىسى پۈتۈشكەن ۋاقىتتا پۇل تۆلەش ئۇسۇلى بويىچە، ئىمپورت قىلغۇچى زاۋۇت ئىگىسىگە ۋەكالىتەن مال پۇلىنى تۆلەيدۇ ھەمدە قەرز پۇل تۆختىمىدا پۈتۈشكەن مۇددەتكە ئاساسەن، ئېكسپورت قىلغۇچى تەرەپنىڭ پۇل بەرگەن بانكىسىغا قەرز پۇل بىلەن ئۆسۈمىنى تۆلەيدۇ. ئىمپورت قىلغۇچى زاۋۇت ئىگىسى بىلەن ئۆز دۆلتى بانكىسىنىڭ ئېلىم - بېرىم مۇناسىۋىتىگە كەلسەك، ئىككى تەرەپ مەسلىھەتلىشىپ كېلىشكەن چارە بويىچە دۆلەت ئىچىدە ھېساب - كىتاب قىلىپ ئۆزۈلۈشىدۇ. بۇ ھازىر خېلى ئېغىر ئۇسۇل. ئۇ، ساتقۇچى تەرەپنىڭ ئامانەت - قەرزىگە ئوخشاشلا تاۋار ئېكسپورتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە كېڭەيتىش رولىنى ئوينىمايتا.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، ئۇرغۇن كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئېكسپورت

تەشكىلاتلارنىڭ تاشقى جەھەتتە ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك قىلىش، ئىچكى جەھەتتە ئەمگەكچى خەلقنى ئىكسپىلاتاتسىيە قىلىش ھېسابىغا زور پايدا ئېلىش يولىدا قوللانغان ۋاستىسىدۇر. تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر تاشقى سودىنى ئىدارە قىلىشتا، ئاساسەن، يېڭى ۋە كونا مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تاجاۋۇزى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە سىگە تاقابىل تۇرۇپ، مۇستەقىل مىللىي ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سودىنى ئىدارە قىلىشى سىرتتىن بولىدىغان ئىقتىسادىي تاجاۋۇزدىن مۇداپىئەلىنىپ، سوتسىيالىستىك خەلق ئىگىلىكىنىڭ مۇستەقىل - ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇشنى قوغداش ۋە ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنى پىلانلىق راۋاجلاندۇرۇشتىكى كۆچلۈك قورالدۇر.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تاشقى سودىنى ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلدى. «خەلق جۇمھۇرىيىتىدە خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈشى ۋە راۋاجلىنىشى تاشقى سودىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش سىياسىتىسىز مۇمكىن ئەمەس.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 2474 - بەت) «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئورتاق پروگراممىسى» - دىمۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدە «تاشقى سودىنى ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلىدۇ» دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن. شۇ سەۋەبتىن، مەركەزدىن جايلارغىچە شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ھەر دەرىجىلىك باشقۇرۇش ئورگانلىرى تەسىس قىلىنىپ، يېڭى تىپتىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تاشقى سودا كارخانىلىرى ئۈيۈشتۇرۇلۇپ، خۇسۇسىيلار ئىگىلىكىدىكى ئىمپورت - ئېكسپورت كارخانىلىرىغا نىسبەتەن پايدىلىنىش، چەكلەش، ئۆزگەرتىش سىياسىتى قوللىنىلىدى ھەمدە تاشقى سودىنى ئىدارە قىلىشقا دائىر بىر قاتار تەدبىرلەر بەلگىلەندى. 1956 - يىلغا كەلگەندە، مۇلۇكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندىلىشىغا ئەگىشىپ، تاشقى سودىنى ئىدارە قىلىشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تاشقى سودا كارخانىلىرىغا بولغان رەھبەرلىك بىلەن باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشكە بۇرالدى، كونكرېت ئىشلەش جەھەتتىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ بەزى ئۆزگىرىشلەر بولدى. ھازىر ئىمپورت - ئېكسپورت رۇخسەت قەغىزىنى بېرىشتىن ئىبارەت باشقۇرۇش ئۇسۇلى يولغا قويۇلماقتا.

ئېكسپورت تاۋارلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرى بۇ، جۇڭگودا ئېكسپورت ئېھتىياجىغا ئاساسەن، دۆلەت تەرىپىدىن كۆرسىتىلگەن مەخسۇس ئېكسپورت تاۋارلىرى ئىشلەپچىقىرىدىغان رايون، زاۋۇت ۋە كان رايونلىرىدۇر. بۇ — ئېكسپورت مەنبەسىنى پائال كېڭەيتىپ، تاشقى سودىنى تېز راۋاجلاندۇرۇشتىكى بىر مۇھىم تەدبىر. ئۇنى شەكىل جەھەتتە ئۇنۇمىرسال ئېكسپورت تاۋارلىرى ئىشلەپچىقىرىش بازىسى، يەككە تۇر بويىچە ئېكسپورت تاۋارلىرى ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ۋە مەخسۇس ئېكسپورت زاۋۇتى، مەخسۇس كان دەپ يەغىنچاقلاشقا بولىدۇ ۋە باشقىلار:

ئېكسپورت تاۋارلىرى ئىشلەپچىقىرىش تاشقى سودىنىڭ مەددىي ئاساسىدۇر. ئېكسپورت تاۋارلىرى ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىنى قۇرۇشتىكى مەقسەت، چەت ئەل

پرولېتارىيات تاشقى سودىسىنى ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكى ئاساسىدا سوتسىيالىستىك دۆلەت بىر تۇتاش باشقۇرۇش ۋە ئىدارە قىلىش تۈزۈمىنى كۆرسەتمەيدۇ.

تاشقى سودىسى دۆلەت باشقۇرۇش تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى پرولېتارىيات ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، كاپىتالىستىك ئىقتىسادنى سوتسىيالىستىك ئاساستا ئۆزگەرتىشنىڭ مۇقەررەر قەدىمى ۋە مۇقەررەر نەتىجىسى، شۇنداقلا جاھانگىرلارنىڭ ئىقتىسادىي تاجاۋۇزچىلىقىدىن مۇداپىئە كۆرۈشتىكى كۈچلۈك تەدبىرى. ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى 1918 - يىلى 4 - ئايدىن باشلاپ تاشقى سودىسى مەخسۇس باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. بۇ تۈزۈم يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن سوۋېت ھاكىمىيىتىنى قوغداش، ئىقتىسادنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى قوغداپ، جاھانگىر كۈچلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا كۈچلۈك رول ئويناندى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمىتىمىز جاھانگىرلىك ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزم تىزگىنلەپ تۇرغان تاشقى سودا كارخانىلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئىچكى ۋە تاشقى قانۇنسىز كاپىتالىستلار باشقۇرغان تاشقى سودا كارخانىلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. شۇ چاغدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنغان خۇسۇسىيلار ئىگىدارلىقىدىكى ئىمپورت - ئېكسپورت كارخانىلىرىغا نىسبەتەن پايدىلىنىش، چەكلەش، ئۆزگەرتىش سىياسىتىنى قوللاندى. شۇنىڭ بىلەن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تاشقى سودا كارخانىلىرى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى. 1956 - يىلى، مۈلۈكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن تاماملىنىشىغا ئەگىشىپ، ئەمەلىيەتتە، تاشقى سودىنى دۆلەت باشقۇرۇش تۈزۈمى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى.

1979 - يىلدىن باشلاپ، ھەرقايسى جايلارنىڭ، ھەرقايسى تارماقلارنىڭ تاشقى سودىنى باشقۇرۇش، ئېكسپورتنى كېڭەيتىشتىكى ئاكتىپلىقىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، تاشقى سودىغا بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىشتا چىڭ تۇرۇش شەرتى ئاستىدا، بەزى ئالاھىدە شەرت - شارائىتى بار رايونلارغا ۋە تارماقلارغا مەلۇم دائىرە ئىچىدە مەلۇم تاشقى سودا ئىگىدارلىقى ھوقۇقى بېرىلدى.

تاشقى سودىنى ئىدارە قىلىش «تاشقى سودىنى دۆلەت ئىدارە قىلىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، دۆلەت ھاكىمىيىتىدىن پايدىلىنىپ، تۇرلۈك چارە - تەدبىرلەرنى قوللىنىپ تاشقى سودىنى تازارەت قىلىش، باشقۇرۇش ۋە تىزگىنلەشنى كۆرسىتىدۇ. ئىدارە قىلىشتىكى ئاساسىي تەدبىرلەر، تامۇژنا بېجى ئېلىش، ئىمپورت - ئېكسپورت رۇخسەت قەغىزى تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، ئىمپورت نورمىسى تۈزۈمى، تاشقى پېرېۋوتنى ئىدارە قىلىش تۈزۈمى، ئىمپورت - ئېكسپورت تاۋارلىرىنى پىرىسىيوم قىلىش، تازلىق جەھەتتە كارانتىن قىلىش قاتارلىقلاردۇر.

كاپىتالىزم ئومۇمىي كرىزىس دەۋرىگە كىرگەندىن بۇيان، دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تاشقى سودىنى ئىدارە قىلىشنى يولغا قويدى، يىراق ئىدارە قىلىشنىڭ خاراكتېرى ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمى ۋە دۇنيادىكى ئورنىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى بىلەن پەرقلەنىدى. جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سودىنى ئىدارە قىلىشى مونوپول

دۇنياديكى باشقا دۆلەتلەر (ياكى رايونلار)-نىڭ ئېكسپورت مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش رايونلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەمما ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرق بار. كېيىنكىسى كاپىتالىزم دۇنياسى ئىقتىسادىي سىستېمىسىنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ كاپىتالىزم كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ، ئۇلار چەتئەل مەبلىغىدىن پايدىلىنىپ ئۆز دۆلىتىنىڭ كاپىتالىستىك ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرىدۇ، يەنە كېلىپ نۇرغۇنلىغان 3 - دۇنيا ئەللىرى يېڭىدىن مۇستەقىل بولغان دۆلەتلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى چەتئەل كاپىتالىدىن، بولۇپمۇ ئەسلى مىتروپولىيىلەر-دىكى مونوپول كاپىتالغا بېقىنىشتىن پۈتۈنلەي قۇتۇلۇپ كەتكىنى يوق؛ چەتئەل مونوپول كاپىتالىمۇ بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپورت مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش رايونلىرى (ياكى ئەركىن سودا رايونلىرى) تەمسىن ئەتكەن پايدىلىنىپ، شەرت - شارائىتتىن پايدىلىنىپ، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىنى داۋاملىق كونترول قىلىشقا ۋە ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىشكە تۇرۇنىدۇ. بىزنىڭ دۆلىتىمىز بولسا سوتسىيالىستىك دۆلەت، ئىلىمىزدىكى ئىقتىسادىي ئالاهىده رايونلار چەتئەل مەبلىغىدىن پايدىلىنىپ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرىدۇ، سوتسىيالىزم ئۇچۇن ئىشلەيدۇ.

ئىلىمىزنىڭ ئالاهىده ئىقتىسادىي رايونلىرى سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىنىڭ رەھبەرلىكىدە كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبلىرى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان رايونلاردۇر. ئالاهىده رايونىدا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئىگىلىكتىن باشقا، يەنە كوللېكتىپ ئىگىلىك، دۆلەت كاپىتالىزمى ۋە يەككە ئىگىلىكمۇ مەۋجۇت. چەتئەل سودىگەرلىرى دۆلىتىمىزنىڭ سىياسىتى ۋە قانۇن - پەرمانلىرىدا رۇخسەت قىلمىغان دائىرە ئىچىدە تۇرلۇك ئۇسۇل بىلەن تۇرلۇك كەسىپلەرنى يولغا قويا بولىدۇ، ئەمما ئۇلار دۆلىتىمىزنىڭ قانۇن - پەرمانلىرى تەرىپىدىن قوغدىلىدۇ. چەتئەللىك سودىگەرلەرنىڭ ئالاهىده رايونىدا مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بولىدۇ، ئۇلاردا بىر قىسىم ياكى پۈتۈنلەي (ئەگەر ئۆز ئالدىغا باشقۇرۇدىغان بولسا) باشقۇرۇش ھوقۇقى بولىدۇ، ئۇلار ئىشچى يالداپ ئالالايدۇ ياكى ئۇلارنى ئىشتىن بوشىتىۋېتەلەيدۇ، ھۆكۈمىتىمىز بەلگىلىگەن ئېتىبار بېرىش مۇئامىلىسىدىن ھەمدە باشقا ھوقۇق - مەنپەئەتلەردىن بەھرىمەن بولىدۇ، بىراق ئۇلارنىڭ ئالاهىده ئىقتىسادىي رايونىدىكى بارلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرى سوتسىيالىستىك دۆلىتىمىزنىڭ نازارىتى ۋە يېتەكچىلىكى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ؛ ئۇلاردا ئىجارىگە ئېلىش شەكلى بىلەن يەر ئىشلىتىش ھوقۇقىلا بولىدۇكى، ئىگىدارلىق ھوقۇقى بولمايدۇ. ئالاهىده رايونىنىڭ ئىگىلىكى بازار ئىگىلىكى بولسىمۇ، بىراق ئۇ، ئىلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك پىلانلىق ئىگىلىكىنىڭ بېتەكچىلىكى ۋە تەسىرى ئاستىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ، ئەلۋەتتە، شۇڭا ئالاهىده رايونغا سېلىنىدىغان چەتئەل مەبلىغى، مەيلى كاسىنائىشلەش، قۇراشتۇرۇش، تولۇقلاما سودا بولسۇن، مەيلى ھەمكارلىشىپ باشقۇرۇش، شېرىكلىشىپ باشقۇرۇش ياكى ئۆزى مەبلەغ سېلىپ باشقۇرۇش بولسۇن، بۇلارنىڭ خاراكتېر جەھەتتە ئەسلى مەنىدىكى كاپىتالىستىك ئىگىلىك ئۇقۇمىدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، بەلكى ئۇلار دۆلەت

بازارلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ۋە دۆلەت ئىچىدىكى تاشقى سودىنىڭ راۋاجلىنىشى تەلىپىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، مەلۇم ئېكسپورت تاۋارلىرى ئىشلەپچىقىرىشنى پىلانلىق، نىشانلىق هالدا يۆلەپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، يېتەرلىك ئېكسپورت مەنبەلىرىنى تەييارلاپ، مال تۇرلىرى ۋە ياخشىسىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاپ، مەلۇم ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ سۈپىتىنى پائال تۈردە ئۆستۈرۈپ، ئېكسپورتنى ۋاقتىدا، سان ۋە سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلغان هالدا تەكشى تەمىنلەشتىن ئىبارەت.

1973 - يىلى دۆلەت ئېكسپورت تاۋارلىرى ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىنى سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇشنى تەستىقلىغاندىن بۇيان، مەملىكەت بويىچە هەرقايسى ئۆلكە، شەهەر، ئاپتونوم رايونلاردا، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، تېزلىكتە شەكىللەنگەن ئېكسپورت تاۋارلىرى ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرى قۇرۇلدى. بۇ بازىلارنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە كېڭەيتىلىشى بىلەن، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئېكسپورت مالليرىنىڭ مەنبەلىرىنى كېڭەيتىش، تۈرى، ئۆلچىمى ۋە سۈپىتىنى ياخشىلاش جەهەتتە مەلۇم ئۇنۇم هاسىل قىلىنىپ، تاشقى سودىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىلدى، بۇنىڭدىن باشقا دۆلەتنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇش، كوللېكتىپ ئىگىلىكنى زورايتىش، ئىچكى بازارنى ئاۋاتلاشتۇرۇش ۋە خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش قاتارلىق جەهەتلەردىمۇ ئۇ ئىجابى ئەهمىيەتكە ئىگە.

ئالاهىدە ئىقتىسادىي رايون بۇ، ئېلىمىزنىڭ تاشقى ئىقتىسادقا ئالاهىدە سىياسەتلەرنى ئىجرا قىلىدىغان ۋە جانلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىدىغان رايونلىرىنى كۆرسىتىدۇ، چەتئەللىك مەبلەغ سالغۇچىلارغا مەبلەغ سېلىش جەهەتتە ياخشى شارائىت يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن، 1979 - يىلى گۇۋاڭدۇڭ ئۆلكىسىدىكى شېنجېن، جۇخەي، شەنتۇ ۋە فۇجيەن ئۆلكىسىدىكى شيامېن قاتارلىق جايلارنى ئالاهىدە ئىقتىسادىي رايون قىلىپ قۇرۇشنى جاكارلىدى. بۇنىڭدا ئاساسەن، كارخانا ئۇسكۇنىلىرى، خام ئەشيا، دېتاللارنى ئىمپورت قىلىش ۋە مەهسۇلاتلارنى ئېكسپورت قىلىش، شىركەتنىڭ تاپاۋەت بېجىنىڭ نىسبەتى ۋە ئۇنى ئازايتىش - كەچۈرۈم قىلىش، تاشقى پىرېۋوت بىلەن هېسابات قىلىش بوغۇش ۋە پايدىنى يۆچتا ئارقىلىق يۆللاش؛ يەر ئىشلىتىش ۋە چەتئەل سودىگەرلىرىنىڭ هەم ئۇلار بىلەن بىللە كەلگەن ئائىلە تەۋەلىرىنىڭ ئولتۇراقلىشىشى ۋە چېگرىدىن كىرىش - چىقىش رەسمىيەتلىرىنى ئۆتەش قاتارلىق جەهەتلەردە ئوڭايلىق شەرت - شارائىت يارىتىپ بېرىلىپ، چەت ئەللىك سودىگەرلەر - نىڭ بۇ جايلارغا كېلىپ مەبلەغ سېلىشىغا ئىلهام بېرىلدى. بۇنىڭدىن مەقسەت چەتئەللەردىن مەبلەغ - تېخنىكا ۋە باشقۇرۇش تەجرىبىلىرىنى كىرگۈزۈپ، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش نىسبىتىنى ئاشۇرۇپ، تاشقى سودىنى كېڭەيتىش ۋە تاشقى پىرېۋوت كىرىمىنى ئاشۇرۇش بىلەن، ئېلىمىزنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، تۆۋتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ سۈرئىتىنى تېزلىتىشتىن ئىبارەت.

ئېلىمىزدە ئالاهىدە ئىقتىسادىي رايوندا قوللىنىلغان تەدبىرلەر ۋە ئۇنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلىدىن قارىغاندا، ئۇ

كاپىتالغا خىزمەت قىلىدۇ. مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقى مونوپولىيە قىلىۋېلىنغانلىقتىن، يېڭى تېخنىكىنىڭ قوللىنىلىشى مەلۇم دەرىجىدە توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ؛ ئەمما بۇنىڭلىق بىلەن تېخنىكىۋى تەرەققىيات تامامەن توختاپ قالىدۇ دەپ قاراشقىمۇ بولمايدۇ.

خەلقئارادا مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقى ئۈستىدە ئالاھىدە بەلگىلىمە بار. 1883 - يىلى ئاساسلىق كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ ۋەكىللىرى فىرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدە «سانائەت مەھسۇلاتى ھوقۇقىنى قوغداش توغرىسىدىكى پارىژ ئەھدىنامىسى» نى رەسمىي ئىمزالىدى، كېيىن 1900 - ، 1911 - ، 1925 - ، 1934 - ، 1958 - ۋە 1967 - يىلى ئۇنىڭغا كۆپ مەرتىۋە تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. ئۇنىڭغا ئىمزا قويغان دۆلەت ۋە رايون كۆپىيىپ 88 گە يەتتى. بۇ ئەھدىنامىدە بەلگىلىنىشىچە، بىر دۆلەتنىڭ مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقى شۇ دۆلەتنىڭ چېگرىسى بىلەن چەكلىنىدۇ؛ ئەھدىنامە تۈزۈشكەن دۆلەتلەر خەلقى ئەھدىنامە تۈزۈشكەن ھەر قانداق بىر دۆلەت ھۆكۈمىتىگە مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىغا ئېرىشىش ئىلتىماسىنى سۇنالايدۇ ھەمدە ئوخشاش تەمىناتتىن بەھرىمەن بولىدۇ؛ كەشپىياتچى بىرەر دۆلەتكە مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىغا ئېرىشىش ئىلتىماسىنى سۇنسا، بۇ باشقا دۆلەت ئۈچۈن كۈچكە ئىگە بولمايدۇ، ئەمما ئۇ مەلۇم مۇددەت (12 ئاي) ئىچىدە ئەھدىنامە تۈزۈشكەن باشقا دۆلەت ھۆكۈمىتىگە مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىغا ئېرىشىش ئىلتىماسى سۇنسا، ئىلتىماس سۇنغان ۋاقىت جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈك ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدۇ، يەنى بىرىنچى دۆلەتكە ئىلتىماس سۇنغان ۋاقىت باشقا دۆلەتكە ئىلتىماس سۇنغان ۋاقىت قىلىنىدۇ. مۇشۇ ئەھدىنامىگە ئاساسەن، مونوپول كاپىتالىستلار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتە ئۈستۈنلۈكنى تىكلەپ، چەتئەل رىقابەتچىلىرىنى چەتكە قېقىپ، چەتئەل بازارلىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ئۆزلىرى ئىگىلىۋالغان كەشپىيات ئىجادىيەتنى دەسمايە قىلىپ، چەتئەل ھۆكۈمىتىگە مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىدىن پايدىلىنىش ئىلتىماسىنى سۇنىدۇ، ھازىر دۇنيا بويىچە 150 دۆلەت ۋە رايوندا مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمى يۈرگۈزۈلۈۋاتىدۇ. ھازىر ھەر قايسى ئەللەر تەستىقلىغان مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىنىڭ تەخمىنەن ئۈچتىن ئىككى قىسمى چەتئەل زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ بولۇپمۇ دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنىڭ قولىدا تۇرۇۋاتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە 3 - دۇنيا ئەللىرى ھۆكۈمەتلىرى ئېلان قىلغان مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىنىڭ زور كۆپ قىسمى ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، غەربىي گېرمانىيە ۋە ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئىلكىدە. پارىژ ئەھدىنامىسىنىڭ پرىنسىپلىرىدا ئاساسەن مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقى ئىگىلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش كۆزدە تۇتۇلغاچقا، بۇ تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرگە تېخنىكا ئۆتۈنۈپ بېرىش جەھەتتە بەك پايدىسىز بولۇۋاتىدۇ. شۇڭا تەرەققىي قىلىۋاتقان نۇرغۇن ئەللەر بۇ ئەھدىنامىنى تۈزىتىشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ.

كاپىتالىستىك مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمى بۇرژۇئازىيىنىڭ يۇقىرى پايدىنى قوغلىشىش ئېھتىياجىغا يارىشا بارلىققا كەلگەن. بۇ تۈزۈمنىڭ تېخنىكا ئىختىراسىنى تەقدىرلەش، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى

كاپىتالىزمنى خاراكتېرىدا بولىدۇ. ئىلمىي ئىسپاتلانغان ئىلاھىدە ئىقتىسادىي رايونلىرى قۇرۇلۇش ياسىقۇچىدا تۇرمىقتا، ئۇلارنىڭ ئەمەلىيەت ۋە نەزەرىيە جەھەتتە تېخنىكا ۋاۋاجلانىدۇرۇش ۋە يۇقىرىلاشقا توغرا كېلىدۇ.

مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقى بۇ، ھەر ئەل ھۆكۈمىتى تېخنىكا ئىختىراچىسىغا بەرگەن قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئەت بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ شۇ يېڭى تېخنىكىدىن پايدىلىنىدىغان تەلىم ئېگىدارلىق ھوقۇقىدىن قانۇنلىدا بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە بەھرىمەن بولۇشىغا كېپىللىك قىلىنىدۇ. سەۋەبى، ئادەتتە، مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىنى ئىلىش - سېتىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھەرمۇنچە ئەللەرنىڭ مەنپەئەتدارلىق قانۇنىدا، مەنپەئەتدار بولغۇچىنىڭ ئىختىراسى يېڭى، ئۆزگىچە ۋە سانائەتتە قوللىنىشقا بولىدىغان بولۇشى ھەمدە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ۋە مەھسۇلات سۈپىتىنى ئۆستۈرگىلى بولىدىغان، ھېچقانداق مەنپەئەت تەرتىپىنى ياخشىلىغىلى، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى تۆۋەنلەتكىلى بولىدىغان بولۇشى كېرەك، دەپ بەلگىلەنگەن. كاپىتالىستىك ئەللەردە، مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقى تاۋار دەپ قارىلىدۇ، ئۇنى مەملىكەت ئىچىدىمۇ، خەلقئارادىمۇ ئىلىش - سېتىشقا ھەم ئوتتۇرىغا بېرىشكە بولىدۇ. مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىنى سېتىۋالغاندىن كېيىنلا ئاندىن شۇ يېڭى تېخنىكىدىن پايدىلىنىش مۇمكىن بولىدۇ.

XIX ئەسىرنىڭ ياشلىرىدىن تارتىپ، سانائىتى بالدۇراق راۋاج تاپقان كاپىتالىستىك ئەللەر ئىنگلىيە - كېيىن بولۇپ مەنپەئەتدارلىق ئۇزۇمىنى يەنى دۆلەت ئىختىرا - ئىجادىيەتنى قانۇن بىلەن قوغداش ئۇزۇمىنى يولغا قويدى. كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ قانۇنىدا بەلگىلىنىشىچە، كارخانىلار ياللىۋالغان ئىشچىلار ۋە تېخنىك خادىملارنىڭ ئىختىرا - ئىجادىيەتلىرىنىڭ مەۋسۇمى كارخانا ئىگىلىرىگە تەئەللۇق بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كارخانىلار يەنە خۇسۇسىيلارنىڭ مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىنى كۆپلەپ سېتىۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ كۆپ قىسمى مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقى شەكلى بىلەن بۇرژۇئازىيە تەرىپىدىن ئىگىلىنىپ، بۇرژۇئازىيە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى كونترول قىلىدىغان ۋە ئۇستىمە پايدا ئالىدىغان ۋاستە بولۇپ قالىدۇ. كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ مەنپەئەتدارلىق قانۇنىدا ھەر قانداق شەخس ياكى كارخانا مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇش توغرىسىدا ئىلتىماس سۇنسا بولىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما كاپىتالىنىڭ جۇغلىنىشى ۋە مەركەزلەشتۈرۈلۈشى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى شۇنچىدەك ھازىرقى زامان پەننىڭ كۈنسايىن راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بەزى زور تېخنىكا كەشپىياتلىرى، كۆپىنچە، زىل - مۇرەككەپ ئۇسكۇنىلەرگە ۋە ھەر قايسى ساھەلەرنىڭ ماسلىشىشى ھەم ھەمكارلىشىشىغا موھتاج بولىدۇ، ئۇنىڭغا ئۇزاقراق ۋاقىت ۋە زور مالىيە كۈچى كېتىدۇ، دېمەك، پەقەت مونوپول تەشكىلاتلارلا تەتقىق قىلىش، سىناق تەرىقىسىدە ياساش ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مۇشۇنداق كۈچ - قۇدرەتكە ئىگە بولغان بولىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ مەنپەئەتدارلىق ئۇزۇمى، ئەمەلىيەتتە، بۇرژۇئازىيەگە، بولۇپمۇ مونوپول

پائالىيىتىنى ئۈيۈشتۈرىدۇ ۋە چەت ئەللەرنىڭ جۇڭگوغا كېلىپ ئىقتىساد - سودا كۆرگەزمىسى ئېچىشىنى قوبۇل قىلىدۇ، ئېچىكى - تاشقى ئالاقىدار تارماقلارنى تېخنىكا ئالماشتۇرۇش پائالىيىتىگە ئۈيۈشتۈرىدۇ، چەت ئەل زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ جۇڭگودا تاۋار ماركىسىنى تىزىمغا ئالدۇرۇش ئىلتىماسىنى ۋەكالەتەن بېجىرىدۇ، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىغا ۋە تاشقى سودىسىغا دائىر تەشۋىقات خىزمىتىنى ئىشلەيدۇ، شۇنىڭدەك خەلقئارا سودا چەھەتتىكى باشقا ئالاقىدار ئىشلارنى بېجىرىدۇ. بۇ پائالىيەتلەر خەلقىمىز بىلەن دۇنيا ئەللىرى خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى چۈشىنىش ۋە دوستلۇقنى كۈچەيتىش، شۇنىڭدەك ئېلىمىزنىڭ تاشقى سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئاكتىپ رول ئويناماقتا.

جۇڭگو خەلقئارا سودىنى ئىلگىرى سۈرۈش كومىتېتىنىڭ قارىمىقىدا تاشقى سودا كېسىم ھەيئىتى ۋە دېڭىز ئىشلىرى كېسىم ھەيئىتىمۇ بار، بۇ ئىككى ھەيئەت ئايرىم - ئايرىم ھالدا تاشقى سودا ۋە دېڭىز ئىشلىرى جەھەتتە كېسىم چىقىرىش ئىشلىرىنى قىلىدۇ، بۇ ئىككى ھەيئەت 1956 - يىل 3 - ئايدا ۋە 1959 - يىل 1 - ئايدا «تاشقى سودا كېسىم ھەيئىتىنىڭ كېسىم چىقىرىش تەرتىپىنىڭ ۋاقىتلىق قائىدىسى» ۋە «دېڭىز ئىشلىرى كېسىم ھەيئىتىنىڭ كېسىم چىقىرىش تەرتىپىنىڭ ۋاقىتلىق قائىدىسى» نى تۈزۈپ چىقتى.

جۇڭگو ئېكسپورت تاۋارلىرى يەرمەنكىسى

بۇ — چەت ئەل سودىگەرلىرى ۋە جۇڭگو مۇھاجىر سودىگەرلىرى سودىلىشىشقا قەرەللىك ھالدا تەكلىپ قىلىنىدىغان ۋە ئېكسپورت تاۋارلىرى كۆرگەزمە قىلىنىدىغان بىر تۈرلۈك سودا ئۇسۇلى. بۇنى ئېلىمىزدىكى ئىمپورت - ئېكسپورت كارخانىلىرى بىرلىشىپ ئاچىدۇ. بۇ يەرمەنكە 1957 - يىلى باشلانغاندىن بۇيان، ھەر يىلى ئەتىيازدا ۋە كۈزدە بىر قېتىمدىن ئۆتكۈزۈلۈپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ يەرمەنكە كۈنىگىجۇدا ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى ئۈچۈن، قىسقارتىلىپ «كۈنىگىجۇ يەرمەنكىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

جۇڭگو ئېكسپورت تاۋارلىرى يەرمەنكىسى ئېلىمىز تاشقى سودىسىنى راۋاجلاندۇرۇشتا قوللانغان ئۆزگىچە بىر شەكىل. يەرمەنكىدە كۆرگەزمە قىلىش بىلەن سودىلىشىشنى بىرلەشتۈرۈش چارىسى قوللىنىلىدۇ، ئۇ ھەم ئېكسپورت تاۋارلىرى كۆرگەزمىسى، ھەم سودا ئۇسۇلىدە مەركەزلىك ھالدا سۆزلىشىدىغان سورۇن ھېسابلىنىدۇ. يەرمەنكىدە ئەۋرىشكىنى كۆرۈپ پۈتۈشۈش، يۈزتۇرانە سۆزلىشىش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ، ئاساسەن، جۇڭگو تاۋارلىرى سېتىلىدۇ، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىمىزغا ئېھتىياجلىق ماددىي ئەشيالارمۇ مۇۋاپىق دەرىجىدە سېتىۋېلىنىدۇ. جۇڭگو ئېكسپورت تاۋارلىرى يەرمەنكىسى ھەرقايسى ئەللەر ئۆتكۈزىدىغان خەلقئارا كۆرگەزمىگە ئوخشىمايدۇ. خەلقئارا كۆرگەزمىدە كۆرگەزمىگە قاتناشقان ئەللەر ئۆز تاۋارلىرىنى كۆرگەزمە قىلىپ بولىدۇ ھەمدە كۆرگەزمىگە قاتناشقان ئەللەر سودىگەرلىرىنىڭ ئۆزئارا سودىلىشىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ؛ جۇڭگو ئېكسپورت تاۋارلىرى يەرمەنكىسىدە بولسا پەقەت جۇڭگو تاۋارلىرىلا كۆرگەزمە قىلىنىدۇ، يەنە كېلىپ پەقەت يەرمەنكە ئاچقۇچى دۆلەتلا يەرمەنكىگە قاتناشقان ئەللەر سودىگەرلىرى بىلەن سودىلىشىدۇ.

جۇڭگو ئېكسپورت تاۋارلىرى يەرمەنكىسى باشلانغاندىن بۇيان، ئۇنىڭغا قاتنىشىدىغان دۆلەت، رايون ۋە ئادەم سانى كۈنسايىن كۆپەيمەكتە، يەرمەنكىدە كۆرگەزمە قىلىپ

ئالغا سۈرۈشتە ئاكتىپ رولى بار. مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمىدىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە، ئىختىرا قىلغۇچىنىڭ ئۆز ئىختىرا - ئىجادىيىتىنى تەنها ئىگىلەش ھەققىغا ئىگە بولۇشتەكى بىر شەرت شۇكى، ئۇ ئۆزىنىڭ يېڭى تېخنىكىسىنى ئاشكارىلىشى شەرت. بۇ ھال تېخنىكا ئىختىراسىنىڭ كەڭ تۈردە قوللىنىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. دېمەك، جەمئىيەتتەكى كىشىلەر قانداق يېڭى تېخنىكىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، تەكرار ئەمگەك سىڭدۈرۈشتىن ساقلىنىدۇ، شۇنداقلا مۇشۇ ئاساسنا تېخنىكىنى يېڭىلايدۇ ۋە راۋاجلاندۇرىدۇ. ھەرقايسى ئەللەر مەنپەئەتەدارلىق مۇددىتىنى ئومۇمەن 15 — 20 يىل قىلىپ بەلگىلىگەن. بەزى مۇھىم ئىختىرالارنى دۆلەت قانۇن بويىچە سېتىۋالىدۇ. مەنپەئەتدارلىق ھەققىنىڭ كۆچكە ئىگە مۇددىتى تۇشقاندىن كېيىن، ئىختىرا جەمئىيەت ئىختىيارىدا بولىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن جەمئىيەت پايدىلىنىدۇ. ھازىر خەلقئارادا بىرەر ئەلنىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆلچەشتە، جەھلا زور دەرىجىدە، شۇ ئەلنىڭ قانۇنچىلىك ئىختىرالاردىن مەنپەئەتدار ئىكەنلىكىگە قارىلىدۇ.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئىشچىلار، ئىنژېنېر - تېخنىكلار شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىشقا مۇناسىۋەتلىك پەن - تېخنىكا تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بارلىق خادىملارنىڭ ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقىغا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، پەن - تېخنىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا دائىر مۇكاپاتلاش نىزامىلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تۆزۈپ چىقىلدى ۋە ئىلان قىلىندى. 1950 - يىلى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى «ئىختىرا ھوقۇقى ۋە مەنپەئەتدارلىق ھەققىغا كاپالەتلىك قىلىشنىڭ ۋاقىتلىق نىزامى» نى ۋە «ئىختىرا ھوقۇقى ۋە مەنپەئەتدارلىق ھەققىغا كاپالەتلىك قىلىشنىڭ ۋاقىتلىق نىزامىنى يولغا قويۇشنىڭ تەپسىلىي پرىنسىپلىرى» نى ئىلان قىلدى؛ گوۋۇيۈەن 1963 - يىل 11 - ئايدا «ئىختىرانى مۇكاپاتلاش نىزامى» نى ئىلان قىلدى، 1978 - يىل 12 - ئايدا «ئىختىرانى مۇكاپاتلاش نىزامى» نى تۆزىتىش كىرگۈزۈپ ئىلان قىلدى؛ 1979 - يىل 12 - ئايدا گوۋۇيۈەن يەنە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى تەبىئىي پەن مۇكاپاتى نىزامى» نى تەستىقلاپ تارقاتتى. بۇنىڭدا چوڭ - چوڭ كەشپىيات - ئىجادىيەت ئۈچۈن دۆلەت تەرىپىدىن ئىختىرا گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلىدىغانلىقى ھەمدە مەلۇم مىقداردا مۇكاپات پۇلى بېرىلىدىغانلىقى بەلگىلەندى.

جۇڭگو خەلقئارا سودىنى ئىلگىرى سۈرۈش كومىتېتى بۇ — جۇڭگو بىلەن دۇنيا ئەللىرىنىڭ ئىقتىساد - سودا مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان خەلق تەشكىلاتى. بۇ تەشكىلات 1952 - يىلى قۇرۇلغان، ئۇنىڭ باش ئورگىنى بېيجىڭدا ھەمدە شاڭخەي، گۇاڭجۇ، تيەنجىن، دالىيەن، نەنجىڭ، خاڭجۇ، شېنياڭ، خاربىن، تەييۈەن، ۋۇخەن قاتارلىق جايلاردا شۆبىلىرى بار. بۇ تەشكىلات ئىلىمىزنىڭ تاشقى سىياسىتىگە ۋە باراۋەرلىك - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش، ئۆزئارا ئۆتۈنۈش - يېرىم قىلىپ تۇرۇش پرىنسىپىغا ئاساسەن، خەلقئارا ئىقتىساد - سودا پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرىدۇ، مەسلەن، چەت ئەللىنىڭ ئىقتىساد - سودا ساھەسىدىكى زاتلىرىنى ۋە خەلق تەشكىلاتلىرىنى جۇڭگونى زىيارەت قىلىشقا تەكلىپ قىلىدۇ، بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا چەت ئەللەرنى زىيارەت قىلىش ئىشلىرىنى ئۈيۈشتۇرىدۇ، چەت ئەللەرگە چىقىپ ئىقتىساد - سودا كۆرگەزمىسى ئېچىش

بولۇپمۇ كاپىتالىستىك دۇنيا بازىرى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، خەلقئارا كۆرگەزمە بارا-بارا قەلىپلاشقانلىقتىن باشلىغان. مەسىلەن، دۇنيا بويىچە كۆلىمى چوڭ بولغان لېيپسىگ خەلقئارا كۆرگەزمىسى 800 يىلدا بېتەن تارىخقا ئىگە بولۇپ قالدى. بۇ خەلقئارا كۆرگەزمە 1894-يىلى تېخى ئەۋرىشكە كۆرگەزمىسى ئىدى. 1918-يىلغا كەلگەندە سانائەت تېخنىكىسى كۆرگەزمىسىگە ئايلاندى، 1954-يىلدىن بېرى يىلدا ئىككى قېتىم ئۆتكۈزۈلۈۋاتىدۇ، ئەتىيازدا ئۆتكۈزۈلىدىغىنى كۆلىمى غايەت چوڭ سانائەت تېخنىكىسى كۆرگەزمىسى، كۈزدە ئۆتكۈزۈلىدىغىنى كۆلىمى كىچىكرەك بولغان ئىستېمال بۇيۇملىرى كۆرگەزمىسىدۇر. بۇنىڭدىن باشقا، بىرقانچە ئاتاقلىق خەلقئارا كۆزگەزمىلەر لەيپزىگدىن مىلان (ئىتالىيە)، پارىژ ۋە لېئون (فرانسىيە)، زاگرېب (يۇگوسلاۋىيە)، پوزنان (پولشا)، مونتىرېئال (كانادا)، دەمەشق (سۇرىيە)، دابەن (ياپونىيە) كۆرگەزمىسى قاتارلىق كۆرگەزمىلەر بار. يېقىنقى يىللاردىن بېرى بارغانسېرى كۆپلىگەن تەرەققىي قىلغۇچى ئەللەرمۇ خەلقئارا كۆرگەزمىلىرىنى ئاچىدىغان بولدى.

كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى زاۋۇت ئىگىلىرى خەلقئارا كۆزگەزمە ئۆتكۈزۈشتە تىجارەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش ۋە بازارغا سېلىشنى مەقسەت قىلىدۇ، ئەمما بۇ ئوبيېكتىپ جەھەتتە ھەرقايسى ئەللەر ئارىسىدىكى تېخنىكا ئالماشتۇرۇش ۋە سودا جەھەتتىكى بېرىش-كېلىشتە كۆپ ھاللاردا پايدىلىق، تۈرتكىلىك رول ئويناپ ئىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بېرى، جۇڭگو خەلقئارا سودىنى ئىلگىرى سۈرۈش كۆمىتېتىنى بىرمۇنچە خەلقئارا كۆرگەزمىگە تەكلىپ بىلەن قاتناشتى. خەلقئارا جەھەتتىكى بۇنداق ئېقتىسادىي ئالماشتۇرۇش ئىلىمىز بىلەن دۇنيا ئەلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودىنىڭ ئىلگىرى سۈرۈشتە، بىر-بىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىش ۋە بىر-بىرى بىلەن بولغان دوستلۇقنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئاكتىپ رول ئويناندى.

ساياھەتچىلىك بۇ-سەيلە-ساياھەت مەنبەلىرىنىڭ ئاساسىي قىلغان، سەيلە-ساياھەت ئەسلىمىلىرىنى شەرت قىلغان، كىشىلەرنىڭ ساياھەت قىلىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ئېقتىسادىي تارماق، ئۇنىڭ «ئىش-ئۆتۈنمە» سانائىتى دېگەن نامى بار، ئۇ مەبلەغ ئازايتىش، تېز ئۇرۇلۇم بېرىش، تەنتەربىيە ئۆتكۈزۈش، تالىشىقى پىرېۋوت بولۇش، تالىشىقى پىرېۋوت كىرىمىنى كۆپەيتىشكە ئوخشاش ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، 2-دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۇرغۇن ئەللەردە تېزرەك راۋاج تاپقان يېڭى كەسىپ ھېسابلىنىدۇ. بەزى ئەللەرنىڭ ساياھەتچىلىك كىرىمى مىللىي دارامەتتە خېلى زور سالماقنى ئىگىلەپ، «شەكلىسىز سودا» كىرىمىنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولۇپ قالدى.

ساياھەت خەلقئارا ساياھەت ۋە ئىچكى ساياھەت دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. خەلقئارا ساياھەت ھەرقايسى ئەللەر خەلقى ئوزئارا بېرىش-كېلىش قىلىدىغان، دوستلۇقنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئوبدان بىر شەكىل، خەلقئارا ساياھەتنى راۋاجلاندۇرۇش تاشقى پىرېۋوت تېپىشنىڭ مۇھىم بىر يولى. ئىچكى ساياھەت خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنىڭ يېڭى بىر شەكلى، ئىچكى ساياھەتنى راۋاجلاندۇرغاندا پۇلنى يىغىۋېلىش دائىرىسىنى كېڭەيتكىلى، مەبلەغ جۇغلانمىسىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ساياھەتچىلىك ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرغاندا، ھاۋا قاتنىشى، تۆمۈريول قاتنىشى، تاشيول قاتنىشى، پوچتا-تېلېگراف، بىنا كارلىق، سودا، يېمەك-ئىچمەك ئامۇلازىمىتى، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىش

سەتىلىدىغان تاۋارلار ئۈزلۈكسىز ئاۋۇمىاقتا، سودا سومىسى شەدەت بىلەن ئاشماقتا. مۇنبەك تاشقى سودا ۋە خەلقئارا بېزنېس - كېلىشىمكى رولى بارغانسېرى زور بولماقتا، ئۇ ئېلىمىز تاشقى سودىسىنىڭ مۇھىم بىر يېرىلى ھەمدە دۇنيا بويىچە ھەممە كۆز تىكىدىغان سودا مەركىزىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. يەرمەنكىدە قوللىنىلىدىغان يېڭى تۈرانە سېزىلىشنىڭ ئۇسۇلى سودىلىشىش داۋامىدا كۆرۈلگەن مەسىلىلەرنى ئودۇللۇق ھەل قىلىپ تۇرۇشقا ۋە كېلىشىش جەريانىنى قىسقارتىشقا، سودىدا تېز پۈتۈشۈشكە قولايلىق. بۇ ئۇسۇل بىلەن ئادەتتە قوللىنىلىدىغان خەت - تېلېگىراممىا ئارقىلىق پۈتۈشۈش ئۇسۇلى، ۋاكالەتەن سېتىپ بېرىش تۈزۈمى ۋە باشقا سودا ئۇسۇللىرى بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ ۋە بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ. يەرمەنكىدىن ئىبارەت بۇ سودا ئۇسۇلى ئارقىلىق، جۇڭگونىڭ ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ۋە تاشقى سودا كارخانىلىرى بىلەن چەت ئەللەرنىڭ ئېكسپورت سودىگەرلىرى ئوتتۇرىسىدا ئالاقە ئورنىتىپ، دۇنيا ئەللىرى خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا چۈشىنىشىش ۋە دوستلۇقىنى ئىلگىرى سۈرگىلى، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى سودىنىڭ يەنمۇ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

1978 - يىلىدىن بېرى، ئېلىمىزنىڭ ئىمپورت - ئېكسپورت شىركەتلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بېيجىڭ، شاڭخەي، تيەنجىن قاتارلىق شەھەرلەردىمۇ كەسپىي خاراكتېرلىك، كىچىك تېپتىكى بەزى ئېكسپورت تاۋارلىرى يەرمەنكىلىرىنى ئۆتكۈزۈپ كەلدى، بۇ يەرمەنكىلەردە قوللىنىلىدىغان ئۇسۇلمۇ گۈاڭجۇ يەرمەنكىسىدە قوللىنىلىدىغان ئۇسۇل بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولىدى، بۇ يەرمەنكىلەر «كىچىك يەرمەنكە» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق يەرمەنكىگە قويۇلغان تاۋارلارنىڭ تۈرى چەكلىك، يەرمەنكىنىڭ كۆلىمى كىچىك ۋە ئۆتكۈزۈلىدىغان ۋاقتى ھەم ئوزۇن مۇقىم بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇ ئېلىمىز بىلەن دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەر ۋە رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى نۇرمال سودا ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئاكتىپ رول ئويناپ كەلمەكتە.

خەلقئارا كۆرگەزمە بۇ - ھەرقايسى ئەللەر تاۋارلارنى كۆرگەزمە قىلىش ۋە ئېلىش - سېتىش ئارقىلىق ئىقتىسادىي ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، خەلقئارا سودىنى قانات يايدۇرىدىغان سورۇن. خەلقئارا كۆرگەزمىدە، كۆرگەزمىگە قاتناشقان ئەللەر مەسئۇلاتلىرىنى كۆرگەزمە قىلغاچ سودىلىشىدۇ. بۇنى ئادەتتە خۇسۇسىي كارخانىلار ياكى خەلق تەشكىلاتلىرى بىرلىشىپ، ھۆكۈمەتتىنمۇ ياردەمىدە قەرەلمەك ياكى قەرەلسىز ھالدا ئۆتكۈزىدۇ. كۆرگەزمە ئاچقۇچى دۆلەت ئوز تاۋارلىرىنى كۆرگەزمە قىلغاندىن تاشقىرى، باشقا ئەللەرنىمۇ كۆرگەزمىگە تەكلىپ قىلىدۇ؛ تەكلىپ بىلەن كۆرگەزمىگە قاتناشقۇچى ئەللەر كۆرگەزمە ئاچقۇچى دۆلەت بىلەن سودىلىشىپلا قالماستىن، بىر - بىرى بىلەنمۇ سودىلىشىدۇ. خەلقئارا كۆرگەزمىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ، ئاساسلىقى ئۇنىۋېرسال كۆرگەزمە ۋە كەسپىي كۆرگەزمە دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ھازىر بۇنداق كۆرگەزمىگە نوقۇل ئالماشتۇرۇش مەقسەت قىلىنغان تاۋارلارلا قويۇلۇپ قالماستىن، كۆرگەزمە خاراكتېرلىك سانائەت - دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ھەمدە پەن مەدەنىيەت ۋە سەنئەت بۇيۇملىرىنمۇ قويۇلىدىغان بولدى.

خەلقئارا كۆرگەزمە قەدىمكى سودا بازارلىرىدىن كېلىپ چىققان. ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ گۈللىنىشى ۋە قاتناش - ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا،

کارخانلىرى ياراتقان ساپ كىرىم (باج ۋە پايدا) دىن كېلىدۇ، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى ئورۇنلار ۋە شەخسلەرنىڭ بىر قىسىم كىرىسىمۇ باج شەكلى بىلەن دۆلەت مالىيەسىگە تاپشۇرۇلىدۇ. دۆلەت مالىيەسىنىڭ مەبلەغنى پىلانلىق هالدا جۇغلاش ۋە تەقسىم قىلىشتىكى ئاساسىي يولى دۆلەت خام چوتىدۇر. دۆلىتىمىز مالىيەسىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى تۆۋەندىكىچە: «ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈرۈش» تىن ئىبارەت باش فائىجىنى ئەستايىدىل ئەزچىللاشتۇرۇپ، مەبلەغنى ئاكتىپ جۇغلاش ۋە مۇۋاپىق تەقسىم قىلىش هەمدە جۇغلاش ۋە تەقسىم قىلىش جەريانىدا نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە، ئۇدا ۋە مۇقىم راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى مۇستەهكەملەش، تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش، سوتسىيالىستىك دۆلەت قۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىش.

مالیه تۆزۈمی بۇ — دۆلەت مالىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىشتا ئاساسلىنىدىغان قائىدە. ئۇ هەرقانداق جەمئىيەتتە هۆكۈمران سىنىپنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ مالىيە تۆزۈمى دۆلەت ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتكە ۋە تۆرلۈك مەزگىللەردىكى سىياسىي - ئىقتىسادىي ۋەزىپىلەرگە ئاساسەن، قانۇن - پەرمان شەكلى بىلەن ئېلان قىلىنغان مالىيە پائالىيىتى قائىدىسىدۇر. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فائىجەن، سىياسەتلىرى ۋە دۆلەت پىلانىنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرى، جايلار، ئورۇنلار ۋە شەخسلەرنىڭ مالىيە ئىنتىزامىغا قاتتىق ئەمەل قىلدۇشقا تۈرتكە بولۇپ، مەبلەغنى كاپالەتلەندۈرگەن هالدا جۇغلاش، مەبلەغنى ئەقىلغە مۇۋاپىق تەقسىم قىلىش ۋە مەبلەغنى تېجەشلىك ئىشلىتىشتىن ئىبارەت.

جۇڭخۇا خەلق جۇمهۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان بىرمۇنچە مالىيە تۆزۈملىرى تۆزۈلىدى. بۇلار ئاساسەن گوۋۇيۈەن تۆزگەن مۇناسىۋەتلىك مالىيە خىزمىتى بەلگىلىمىسى، مالىيە خامچوتىنى باشقۇرۇش تۆزۈمى، كارخانىلارنىڭ مالىيە تۆزۈمى، سودا - سانائەت باجلىرى، يېزا ئىگىلىك باجلىرى، ئاساسىي قۇرۇلۇش مالىيە تۆزۈمى، يېزا ئىگىلىك مالىيە تۆزۈمى ۋە جەمئىيەت، مەدەنىيەت، مائارىپ، مەمۇرىي ئىشلار مالىيە تۆزۈمى ۋە باشقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مالىيە تۆزۈمى ئۈستىقۇرۇلمىغا مەنسۇپ بولۇپ، قاتتىق قانۇن - تۈزۈم خاراكتېرىگە ئىگە. مالىيە تارماقلىرى ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىنى قىبلىنامە قىلىپ، دېموكراتىيە - مەركەزلەشتۈرۈش تۆزۈمى پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىيات تەلىپى بويىچە، مالىيە جەهەتتىكى زىددىيەتنى تەهلىل قىلىپ، ئاممىنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، مالىيە تۆزۈلمىسى ۋە قائىدە - تۈزۈملىرىنى ئۈزلۈكسىز ئىسلاھ قىلىش ۋە ياخشىلاش بىلەن، ئۇنى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتىنىڭ تەلىپىنى تېخىمۇ ياخشى ئەكس ئەتتۈرىدىغان قىلىشى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كېڭ ئاممىغا تايىنىپ مالىيە تۆزۈمىنى پائال قوغداپ ۋە ئەستايىدىل ئىجرا قىلىپ، مالىيە تۆزۈمىگە خىلاپ قىلمىشلارغا قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنى

www.uyghurkitap.com

رىدىغان يېنىك سانائەت، ھۈنەر - سەنئەت، گۈزەل سەنئەت سانائىتى قاتارلىق ئالاقىدار ئىقتىسادىي تارماقلارنىڭ تەرەققىياتىنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش دائىرىسىنى كېڭەيتىكىلى بولىدۇ، بۇ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى تېزلىتىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

جۇڭگۇنىڭ زېمىنى كەڭ، تاغ - دەريالىرى گۈزەل، تارىخى ئۇزۇن، مەدەنىيىتى پارلاق، مەشھۇر ئاسارئەتىقىلىرى كۆپ، ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش مۇۋەپپەقىيەتلىرى شانلىق، سەيلە - ساياھەت مەنبەلىرى مول بولۇپ، ساياھەتچىلىك ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئەۋزەل شەرت - شارائىتقا ئىگە. دۆلىتىمىز ساياھەتچىلىك ئىشلىرىنى تېز راۋاجلاندۇرۇش ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، «ساياھەتچىلىك ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش» فاڭجېنىنى بەلگىلەپ، تۈرلۈك ساياھەتچىلىك قۇرۇلمىلىرىنى ياساۋاتىدۇ، يۇشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىۋاتىدۇ، شەھەر قۇرۇلۇشى ۋە مۇھىت تازىلىقىنى ياخشىلاۋاتىدۇ، ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسى ۋە مۇلازىمەت سۈپىتىنى ئۆستۈرۈۋاتىدۇ، ساياھەتچىلىك ئىقتىسادىي تەتقىقاتىنى كۈچەيتىۋاتىدۇ، ساياھەتچىلىك كەسپىي خادىملىرىنى يېتىشتۈرۈۋاتىدۇ.

مالىيە بۇ دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەتكە تايىنىپ بىر قىسىم ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنى تەقسىم قىلىشى ۋە تەكرار تەقسىم قىلىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن تەقسىمات مۇناسىۋىتى.

مالىيە تارىخىي كاتېگورىيە بولۇپ، دۆلەت مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن پەيدا بولغان ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدا مالىيەنىڭ ماھىيىتى ئوخشاش بولمايدۇ. ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان جەمئىيەتتە، مالىيە - ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ دۆلەت ھاكىمىيىتىگە تايىنىش بىلەن ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنى تەكرار تەقسىم قىلىپ، ئەمگەكچى خەلق ياراتقان قوشۇمچە مەھسۇلاتلارنى ھەقسىز ئىگىلىۋالىدىغان بىر تۈرلۈك ۋاسىتە، دۆلەت كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئۈستىدىن يۈرگۈزىدىغان ئىقتىسادتىن تاشقىرى ئېكسپىلاتاتسىيە.

سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ مالىيەسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ دۆلىتىنىڭ مالىيەسىدىن ماھىيەت جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. ئۇ خەلقتىن ئېلىنىدۇ، خەلققە ئىشلىتىلىدۇ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۈپ مەنپەئىتىنىڭ بىردەكلىكىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، خەلق مالىيەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بىلەن توغرىدىن - توغرا زىچ بىرلىشىپ، دۆلەت خام چوتى، بانكا ئامانەت - قەرزى ۋە دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ مالىيە ئىشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ كۆلەملىك سوتسىيالىستىك مالىيە سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مالىيە دۆلەتنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق راۋاجلاندۇرۇشتىكى قورالى بولۇش سۈپىتىدە، مەبلەغ توپلاش ۋە مەبلەغنى مۇۋاپىق تەقسىم قىلىش ئارقىلىق، خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ئورۇندىلىشىغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

سوتسىيالىستىك دۆلەت مالىيەسىنىڭ فۇنكسىيىسى مەبلەغ جۇغلاش (يىغىش)، مەبلەغ تەقسىم قىلىش (تەمىنلەش) ۋە مەبلەغنى ئىشلىتىش ئۈستىدىن نازارەت قىلىشتىن ئىبارەت. مالىيە مەبلىغى ھەقسىز بولۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە، ئۇ، ئاساسەن، دۆلەت

ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلىنىپ كېلەر يىلى 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ئاياغلىشىدۇ.

مالىيە يىلىنى قايسى ئايدىن باشلاش لازىملىقىنى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئىككى شەرتكە ئاساسەن بەلگىلەيدۇ: (1) مالىيە يىلى باشلانغان ئاي باج تازا كۆپ يىغىلىدىغان ئاي بولۇشى، شۇنىڭ بىلەن دۆلەت خەزىنىسى تولۇپ، چىقىمغا يەتكۈدەك بولۇشنى كېرەك؛ (2) مالىيە يىلى باشلىنىشتىن ئاۋالقى بىرنەچچە ئاي دۆلەت يىغىنى ئېچىلىۋاتقان مەزگىل بولۇشى، شۇنىڭ بىلەن دۆلەت يىغىندا خام چوتنىڭ قانۇنىي لايىھىسىنى ماقۇللاشقا ئاسانچىلىق تۇغدۇرغان بولۇشى كېرەك. سوتسىيالىستىك دۆلەتلەر بولسا خام چوت يىلى بىلەن خەلق ئىگىلىكى پىلانى يىلىنىڭ ماس هالدا بىرەك بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىدۇ.

مالىيە مەبلىغى بۇ — دۆلەت ئۆز فۇنكسىيىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مالىيە هالقىلىرى ئارقىلىق يىغىدىغان ۋە تەقسىم قىلىپ ئىشلىتىدىغان مەبلەغ. مالىيە مەبلىغى هەقسىز بولۇش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

دۆلىتىمىزنىڭ مالىيە مەبلىغى ئاساسەن دۆلەت خام چوتىدىكى مەبلەغ ۋە دۆلەت خام چوتى سىرتىدىكى مەبلەغ ۋە باشقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۆلەت مالىيەسىنىڭ يېتەكچى هالقىسى بولغان دۆلەت خام چوتى دۆلەتنىڭ مەبلەغنى پىلانلىق هالدا جۇغلىشى ۋە تەقسىم قىلىشىدىكى ئاساسلىق يول بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

ئىجتىمائىي مەھسۇلات بىلەن مىللىي دارامەتنى بىرىنچى قېتىم تەقسىم قىلىشتا، دۆلەت كارخانىلىرى يارىتقان سېلىق كىرىم (باج ۋە پايدا) مالىيە مەبلىغىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى بولىدۇ. كوللېكتىپ ئىگىلىك ۋە شەخسىلەرنىڭ بىر قىسىم كىرىمىمۇ باج شەكلى بىلەن دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇرۇلىدۇ. دۆلەت هەرقايسى مەزگىللەردىكى سىياسىي - ئىقتىسادىي ۋەزىپىسىنىڭ ئوھتىسىغا ئاساسەن، دۆلەت خام چوتى ئارقىلىق، يىغىلغان مالىيە مەبلىغىنى سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە قۇرۇلۇشىغا، مەدەنىيەت - مائارىپ، پەن - تېخنىكا ۋە سەھىيىگە، دۆلەتنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىشلىرىغا، دۆلەت مۇداپىئەسىگە شۇنىڭدەك تاشقى ياردەمگە پۇل ئاجرىتىشقا ئىشلىتىپ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا، سوتسىيالىستىك دۆلەتنى گۈللەندۈرۈشكە خىزمەت قىلدۇرىدۇ.

مالىيەدىن ئاجرىتىلغان پۇل بۇ «خام چوتتا ئاجرىتىلغان پۇل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا دۆلەت خام چوتتا بەلگىلەنگەن سان، ئىشلىتىلىش ئورنى ۋە تەرتىپ بويىچە، ئىشلەتكۈچى ئورۇنلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىدىغان، ئاجرىتىپ بېرىدىغان مالىيە مەبلىغى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

دۆلىتىمىز مالىيەدىن ئاجرىتىلغان پۇل خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرى، دۆلەت ئورگانلىرى (مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگانلىرى ۋە دۆلەت مۇداپىئەسى، ھەربىي ئىشلار ئورگانلىرى) ۋە كەسپىي ئورۇنلارغا ئاجرىتىپ بېرىلىدىغان مالىيە مەبلىغى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پۇل ئاجرىتىش ئۇسۇلى ئىككى خىل بولىدۇ: (1) پىلان بويىچە ئاجرىتىپ بېرىلىدىغان مەبلەغ. مالىيە ئورگانلىرى بىكىتىلگەن پەسلىلىك خراجەت پىلانىغا ئاساسەن، دۆلەت خەزىنىسى ئارقىلىق، ئاساسلىق باشقۇرغۇچى بوغالتىرلىق ئورۇنلىرىغا خام چوتتىكى مەبلەغنى قېتىمغا بۆلۈپ ئاجرىتىپ بېرىپ، خەلق بانكىسىدىكى ئامانەت پۇل دەپتىرىگە يۆتكەپ بېرىدۇ. (2) خراجەت نورمىسى، بۇ «نورمىلىق ئاجرىتىلغان پۇل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خراجەت قىلغۇچى ئورگان هەر پەسىللىك خراجەت پىلانىغا ئاساسەن، ئۆمەلىي ئوھتىياجىغا قاراپ، مالىيە ئورگانلىرىغا

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

ۋاۋاجلاندۇرۇش ۋە خەلقنىڭ ماددىي ـ مەنىۋى تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى كېرەك.

مالیه ئىنتىزامى دۆلەت خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرى، جايلار، ئورۇنلار ۋە شەخسلەر ئۈچۈن بەلگىلەپ بەرگەن، پۇل ئېلىش، پۇل چېرىش، پۇل تاپشۇرۇش ۋە ھېساب بوغۇش قاتارلىق مالیه پائالیەتلىرىدە قاتتىق ئەمەل قىلىش لازىم بولغان ھەرىكەت مىزانى. بۇ مىزان مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: مۇناسىۋەتلىك تارماقلار ۋە ئورۇنلار مالیه تۈزۈمى بويىچە دۆلەتكە باجنى، پايدىنى ۋە باشقا پۇللارنى ئۆز ۋاقتىدا تولۇق تاپشۇرۇش؛ مەبلەغنى بەلگىلەنگەن ئىشقا ئىشلىتىش، دۆلەتنىڭ باج ۋە پايدا سومىمىسىنى توتۇپ قېلىشقا ۋە باشقا ئىشقا ئىشلىتىشكە، بانكا قەرز پۇلىنى ۋە كۆچمە مەبلەغنى ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىشكە رۇخسەت قىلماسلىق؛ تەننەرخنى كەلسە ـ كەلمەس ئاشۇرۇشقا، تىجارەتتىن تاشقىرى چىقىمنى كۆپەيتىشكە رۇخسەت قىلماسلىق؛ ساختىپەزلىك قىلىپ، دۆلەت مەبلەغىنى يالغان مەلۇم قىلىپ ئېلىۋېلىشقا رۇخسەت قىلماسلىق؛ مېھمان چاقىرىش ـ سوۋغا تەقدىم قىلىشقا، ئىسراپچىلىق قىلىشقا يول قويماسلىق ۋە باشقىلار. ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار ۋە مالیه تارماقلىرى، مالیه ئىشلىرى تارماقلىرى مالیه ئىنتىزامىغا تەۋەلىك بىلەن ئەمەل قىلىپ ۋە ئۇنى تەۋەلىك بىلەن قوغداپ، مەسئۇلىيىتىنى ئەستايىدىل ئادا قىلىپ، پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇشقا جۈرئەت قىلىپ، مالیه نازارەتچىلىكىنى كۈچەيتىشى ۋە مالیه ئىنتىزامىنى تەكشۈرۈشى كېرەك. مالیه ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلغان ئورۇنلار ۋە شەخسىيلەرگە ئەھۋالنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە قاراپ ئۆز ۋاقتىدا جىددىي چارە كۆرۈش كېرەك، بۇنىڭغا يول قويۇپ مادارا قىلىشقا بولمايدۇ، سىنىپىي دۈشمەنلەرنىڭ مالیه ـ ئىقتىساد ساھەسىدىكى بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش كېرەك.

مالیه یىلى بۇ «خام چوت یىلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ـ دۆلەت خام چوتىنى تۈزۈپ چىقىشتىن تارتىپ ئىجرا قىلىپ بولغۇچە بولغان مەزگىل. مالیه یىلىنى بەلگىلەشتىن مەقسەت دۆلەت خامچوتى بىلەن نەقچوتنىڭ بىرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشتىن ئىبارەت.

دۇنيادىكى دۆلەتلەرنىڭ مالیه یىلى ئادەتتە بىر یىل بولىدۇ، ئەمما باشلاش ـ ئاياغلاشتۇرۇش ۋاقتى ئانچە ئوخشاش بولمايدۇ، ئومۇمەن ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ: بىرى كالېندار یىلى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ؛ بىرى كالېندار یىلى بىلەن ئوخشاش بولمايدۇ؛ یەنى بىر كالېندار یىلىدىن یەنە بىر كالېندار یىلىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

زور كۆپ سانىدىكى دۆلەتلەر كالېندار یىلى بىلەن ئوخشاش بولغان مالیه یىلىنى یولغا قويۇۋاتىدۇ، مەسىلەن، 1978 ـ یىللىق مالیه یىلى 1978 ـ یىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلىنىپ 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى ئاخىرلىشىدۇ. جۇڭگو، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە شۇنداق.

بەزى دۆلەتلەر كالېندار یىلىدىن ئاتلاپ ئۆتىدىغان مالیه یىلىنى یولغا قويىدۇ. ئامېرىكىنىڭ مالیه یىلى بۇرۇن شۇ یىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلىنىپ كېلەر یىلى 6 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئاياغلىشاتتى، 1976 ـ یىلدىن ئىتىبارەن شۇ یىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلىنىپ كېلەر یىلى 9 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئاياغلىشىدىغان بولدى. ئەنگلىيە بىلەن ياپونىيىنىڭ مالیه یىلى شۇ یىلى 4 ـ

خىزمەتىدە نازارەت قىلىش بىلەن مۇلازىمەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش كېرەك، بۇ ئەكسىنى بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى قىلىپ قويۇشقا بولمايدۇ.

مالیه ئېشندىسى بۇ — بەلگىلىك مالیه يىلى ئىچىدە مالیىه كىرىمى چىقىمىدىن كۆپ بولغان ئېشىندا پۇل. ئېلىمىز يىللىق دۆلەت خام چوتىنى تۇزۇشتە «كىرىمگە قاراپ چىقىم قىلىش»، «كىرىم بىلەن چىقىمنى تەڭپۇڭ قىلىش، ئازراق ئېشىنىش» نى پرىنسىپ قىلىدۇ. ئەمما ئىجرا قىلىش جەريانىدا، سىياسىي - ئىقتىسادىي ۋەزىيەت تەرەققىي قىلىپ تۇرىدىغانلىقى، كىرىم بىلەن چىقىمنىڭ ئىشقا ئېشىش دەرىجىسى ۋە ۋاقتىنىڭ تامامەن بىردەك بولۇشى مۇمكىن بولمايدىغانلىقى، كۆپ هاللاردا ئالدىنئالا مۆلچەرلەش تەس بولغان ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلىدىغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن ئەسلى پىلانىدىكى كىرىم - چىقىم تەڭپۇڭلۇقى بۇزۇلىدىغانلىقى ئۈچۈن، تەڭشەش ئېلىپ بېرىپ، يېڭى تەڭپۇڭلۇقنى پائال ئۇيۇشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. مالیه تارماقلىرى ئاساسلىق باشقۇرغۇچى ئىقتىسادىي تارماقلارغا ماسلىشىپ، كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇپ ۋە ئوبوروتنى كېڭەيتىپ، ئىقتىسادىي هېسابات‌نى كۈچەيتىپ، يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىپ، يۇقىرى مەھسۇلات، ئەلا سۈپەت، تۆۋەن سەرپىيات دېگەن تەلەپنى ئورۇنداپ، كارخانىنىڭ ساپ كىرىمنى كۆپەيتىشنى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرۈپ، مالیه كىرىمنى كۆپەيتىشى كېرەك؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چىقىمنىمۇ ئەقلىغە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇپ، تارماقلار، كارخانىلار، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ مەبلەغنى تېجەشلىك ئىشلىتىشى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ۋە هەيدەكچىلىك قىلىپ، دۆلەت خام چوتىنى ئىجرا قىلىش نەتىجىسىدە مالیه كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭلۇقىنى هەمدە بىرئاز ئېشىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشى لازىم. بۇ — سوتسىيالىستىك مالیه‌نىڭ ئەۋزەللىكى.

مالیه زاپىسى بۇ — بەلگىلىك مالیه يىلى ئىچىدە، دۆلەت تەبىئىي ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ياكى كۈتۈلمىگەن ۋەقەدىن بولىدىغان زىيانىنى تولدۇرۇش ۋە باشقا ۋاقىتلىق ئالاهىدە ئېهتىياج ئۈچۈن دۆلەت خامچوتىدا تەسىس قىلىدىغان بىر تۈرلۈك پۇل مەبلىغى.

ئېلىمىزنىڭ مالیه زاپىسى دۆلەت خامچوتى ئومۇمىي زاپاس خىراجىتى، ئوبوروت مەبلىغى ۋە يىل ئاخىرىدىكى ئېشىنىدىدىن تەركىب تاپىدۇ. ئومۇمىي زاپاس خىراجىتى مەركەزنىڭ ۋە جايلارنىڭ هەر دەرىجىلىك خام چوتتىكى زاپاس خىراجەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. زاپاس خىراجەت دېگەندە شۇ يىللىق زاپاس خىراجەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇنى ئالدىنقى يېرىم يىلدا ياكى ئالدىنقى ئۈچ پەسلىدە، ئومۇمەن، ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. ئوبوروت مەبلىغى پەسىل خاراكتېرلىك كىرىم - چىقىمنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئوبوروتقا ۋاقتىنچە ئىشلىتىلىدىغان مەبلەغ بولۇپ، بۇ مەبلەغ يىل ئاخىرىدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. يىللىق ئېشىندا كېلەر يىللىق زاپاس قىلىنىدۇ.

مالیه ئېشندىسى دېگەن مادىدا قارالسۇن.

مالیه قىزىل رەقمى بۇ «خام چوت قىزىل رەقمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ — يىللىق دۆلەت خام چوتىدا چىقىمنىڭ كىرىمدىن ئارتۇق بولۇشىدىن كېلىپ چىقىدىغان پەرقلىق سان. بوغالتىرلىق جەهەتتە بىر تەرەپ قىلىشتا، بۇ پەرقلىق سان، ئومۇمەن، قىزىل رەقەم بىلەن كىرىم تەرەپكە يېزىلىپ، خام چوت جەدۋىلى بىلەن تەڭپۇڭلاشتۇرۇلىدۇ.

www.uyghurkitap.com

پەسىل بويىچە بىر قېتىم ياكى بىرقانچە قېتىمغا بۆلۈپ ئىلتىماس سۇنىدۇ، مالىيە ئورگانلىرى خىراجەت نورمىسىنى ئاجرىتىپ، خەلق بانكىسىغا ۋە خىراجەت قىلغۇچى ئورگانغا ئۇقتۇرۇش قىلىدۇ، بانكا خىراجەت قىلغۇچى ئورگان ئۈچۈن نورمىلىق سان ھېساب دەپتىرى ئاچىدۇ.

مالىيىگە تاپشۇرۇلىدىغان پۇل بۇ «خام چوتتا تاپشۇرۇلىدىغان پۇل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ — ئىگىلىك ئورۇنلىرى ۋە شەخسلەر دۆلەتكە تاپشۇرىدىغان مەبلەغ، بۇ يۇقىرىغا تاپشۇرۇلىدىغان باج ۋە پايدىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ مالىيە تارماقلىرى سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلار ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرى ھەم شەخسلەر مالىيەگە تاپشۇرغان پۇللارنى يىغىپ مالىيە كىرىمىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئۇ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇشقا مالىيە كۈچى جەھەتتىن كاپالەتلىك قىلىدۇ. مالىيە تارماقلىرى مالىيە كىرىمىنى توپلاشتا، «ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈرۈش» تىن ئىبارەت باش فاڭجېننى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇشى ۋە ئىجرا قىلىشى، سىياسىي كۆز قاراش، ئىشلەپچىقىرىش كۆز قارىشى ۋە ئاممىۋى كۆز قاراشنى مۇستەھكەم تۇرغۇزۇشى، ئېھتىياج بىلەن ئىمكانىيەتكە تەڭ ئېتىبار بېرىش، پەرقلىق مۇئامىلە قىلىش ۋە ئەقىلگە مۇۋاپىق يۈك ئارتىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇشى لازىم.

مالىيە نازارەتچىلىكى بۇ — مالىيە تارماقلىرى مەبلەغ جۇغلاش، تەقسىم قىلىش ۋە ئىشلىتىش جەريانىدا ھەيدەكچىلىك قىلىش، تەكشۈرۈش ۋە مالىيە جەھەتتىن جازالاش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق خەلق ئىگىلىكى ساھەلىرى ئۈستىدىن ئېلىپ بارىدىغان نازارەت.

ئۇ — سوتسىيالىستىك دۆلەت مالىيەسىنىڭ مۇھىم فۇنكسىيىلىرىدىن بىرى.

سوتسىيالىستىك دۆلەت تۈرلۈك مالىيە كىرىم - چىقىمى پىلانلىرىنى تۈزۈش ۋە تەكشۈرۈش شۇنىڭدەك مالىيە كىرىم - چىقىمى پائالىيەتلىرى ئارقىلىق، خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرىنىڭ ۋە كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ مالىيە - ئىقتىساد ۋە كەسپىي پائالىيەتلىرىدە پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرى ۋە دۆلەتنىڭ پىلانى شۇنىڭدەك مالىيە ئىنتىزامى بويىچە ئىش قىلغان - قىلمىغانلىقىنى ئىگىلەيدۇ ھەمدە پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىگە ۋە دۆلەت پىلانىغا، مالىيە تۈزۈمىگە، مالىيە ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلىش شۇنىڭدەك خىيانەت قىلىش، ئوغرىلىق قىلىش، ئىسراپچىلىق قىلىشتەك بارلىق قىلمىشلارغا قارشى كۈرەش قىلىدۇ، زۆرۈر تېپىلغاندا مالىيە جەھەتتىن جازا بېرىپ، شۇ ئارقىلىق ھەرقايسى تارماقلار ۋە كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ سىياسەت بويىچە كىرىم قىلىش، خام چوت بويىچە چىقىم قىلىش، تەرتىپ بويىچە ئۈستىلەپ قوشۇش دېگەن تەلەپنى ئورۇندىشىغا تۈرتكە بولۇپ، كىرىمنىڭ توغرا، ۋاقتىدا، تولۇق يىغىلىشىغا، چىقىمنىڭ مۇۋاپىق، ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىغا، مەبلەغنىڭ ئۈنۈملۈك، تېجەشلىك ئىشلىتىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ مالىيە نازارەتچىلىكىدە ئاممىۋى نازارەتچىلىك بىلەن كەسپىي نازارەتچىلىكنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش پرىنسىپى قوللىنىلىدۇ، ئاممىۋى نازارەتچىلىك ئاساس، كەسپىي نازارەتچىلىك يېتەكچى قىلىنىدۇ. مالىيە نازارەتچىلىكىنىڭ تۈپ مەقسىتى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت، شۇڭا مالىيە

ماددىي ئەشيالار تەقسىماتىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە ۋە ئۇدا، مۇقىم تەرەققىي قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشتىكى زۆرۈر شەرت. مالىيە كىرىم - چىقىمى ھەققىي تۈردە تەڭپۇڭ بولغاندىلا، ئاندىن خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي تەڭپۇڭلۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

ئىلىمىزنىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا، مالىيە كىرىم - چىقىمىنى تەڭپۇڭ قىلىش ئۈچۈن مۇنداق قىلىش كېرەك: (1) چىقىمىنى دۆلەتنىڭ مالىيە كۈچى يار بەرگەن چەك ئىچىدە ئورۇنلاشتۇرۇپ، شۇ يىلى كىرىم بىلەن چىقىمىنى تەڭپۇڭ قىلىش، مالىيەدە قىزىل رەقەم پەيدا قىلماسلىق؛ (2) يىللىق مالىيە كىرىم - چىقىمىنى تەڭپۇڭلۇقى بىلەن ئوتتۇرا - ئۇزاق مەزگىللىك پىلان تەڭپۇڭلۇقىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش؛ (3) مالىيە كىرىم - چىقىمى پىلانىنى ئىجرا قىلىش جەريانىدا، خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئەھۋالىنى ئاساس قىلىپ، تارماقلار، كارخانىلارنىڭ مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇپ كىرىمنى كۆپەيتىشىگە ۋە كىرىمنى كۆپەيتىپ چىقىمنى ئازايتىشىغا تۈرتكە بولۇش ئاساسىدا، كىرىمنى زور كۈچ بىلەن كۆپەيتىپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ يېڭى ئېھتىياجىنى ئۆزلۈكسىز قاندۇرۇپ، مالىيە كىرىم - چىقىمىدىكى يېڭى تەڭپۇڭلۇقنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، پىلانىنى ئىجرا قىلىش نەتىجىسىدە كىرىم بىلەن چىقىم تەڭپۇڭ بولۇش ۋە بىرئاز ئېشىنىش دېگەن تەلەپنى ئورۇنداش.

مالىيە كىرىم - چىقىمىنى تەڭپۇڭ قىلىش سوتسىيالىستىك مالىيەنىڭ تەلىپى، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ھالدا راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى مۇھىم كاپالەت.

خامچوت بۇ — دۆلەت ئورگانلىرى، كەسىپىي ئورۇنلار ۋە كارخانىلارنىڭ مۇئەييەن تەرتىپ بويىچە بېكىتىلگەن كەلگۈسىدىكى بەلگىلىك مەزگىل ئىچىدىكى كىرىمى ۋە چىقىمىغا ئائىت ئىنچىكە مۆلچەر لايىھىسى. خامچوتنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، دۆلىتىمىزدە تۆۋەندىكى تۈرلىرى بار: (1) دۆلەت خامچوتى. (2) بىرلىك خامچوت، بۇنىڭدا، ئومۇمەن مەمۇرىي ۋە كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ يىللىق مالىيە كىرىم - چىقىمى پىلانى ھەمدە ئاساسلىق باشقۇرغۇچى تارماق جەملەپ تۈزگەن تارماقنىڭ بىرلىك خامچوتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، ماۋارىپ تارمىقى ئۆزىگە قاراشلىق مەكتەپلەرنىڭ بىرلىك خامچوتلىرىنى جەملەپ ماۋارىپ تارمىقىنىڭ بىرلىك خامچوتىنى تۈزۈپ چىقىدۇ. مەمۇرىي ۋە كەسىپىي ئورۇنلار بىرلىك خامچوتنى تۈزگەندىن تاشقىرى، ئىقتىسادىي ھېسابات تۈزۈمىنى يولغا قويغان كارخانا ئورۇنلىرىمۇ كارخانىنىڭ مالىيە كىرىم - چىقىمى پىلانىنى تۈزىدۇ ھەمدە ئاساسلىق باشقۇرغۇچى تارماق ئۇلارنى جەملەپ شۇ تارماقنىڭ مالىيە كىرىم - چىقىمى پىلانىنى تۈزىدۇ. مەمۇرىي ۋە كەسىپىي ئورۇنلارنى باشقۇرغۇچى ئاساسلىق تارماقنىڭ مالىيە كىرىم - چىقىمى پىلانىنى بىلەن شۇ دەرىجىلىك ئومۇمىي خامچوت ئوتتۇرىسىدا پۇل تاپشۇرۇش، پۇل ئاجرىتىش مۇناسىۋىتى بولىدۇ. دېمەك، بىرلىك خامچوت بىلەن مالىيە كىرىم - چىقىمى پىلانى شۇ دەرىجىلىك ئومۇمىي خامچوتنىڭ ئاساس قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. (3) ئومۇمىي خامچوت. بىر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورنىنىڭ پىرىنسىپ جەھەتتە بىر دەرىجىلىك ئومۇمىي خامچوتى بولىدۇ. مەملىكىتىمىزدە ئومۇمىي

كاپىتالىزم شارائىتىدا، زومرلۇق كۈچ ئورگانلىرىغا كېتىدىغان كۆپ چىقىمنى بولۇپمۇ ھەربىي خىراجەتكە كېتىدىغان زور چىقىمنى قامداش، شۇنىڭدەك «ئىقتىسادقا تەسىر كۆرسىتىش» ئۈچۈن ھۆكۈمەت چىقىمنى كېڭەيتىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، نۇرغۇن ئەللەردە دائىم ناھايىتى كۆپ مالىيە قەرىز رەقىمى كۆرۈلىدۇ. مالىيە قەرىز رەقىمىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، بۇرژۇئا ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى خەلقنىڭ باج سېلىقىنى ئېغىرلاشتۇرغاندىن تاشقىرى، قەغەز پۇلنى كەلسە - كەلمەس تارقىتىپ ۋە دۆلەت قەرزى ئېلىپ، ئېغىر يۈكنى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۈستىگە ئارتىپ قويىدۇ.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا، مالىيە كىرىم - چىقىمنى تەڭپۇڭ قىلىش سوتسىيالىستىك پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى. مالىيە تارماقلىرىمىز ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئىقتىسادچىلىقنى قاتتىق يولغا قويۇش ئاساسىدا، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش مەبلىغىنى يەتكۈزۈپ تۇرۇشقا پىلانلىق هالدا كاپالەتلىك قىلىدۇ ھەمدە زۆرۈر زاپاس خىراجەت قالدۇرۇپ كۈتۈلمىگەن چىقىمغا ئىشلىتىدۇ. دېمەك، نورمال ئەھۋالدا، «شۇ يىلى كىرىم - چىقىم تەڭپۇڭ بولۇش، بىرئاز ئېشىندا قىلىش» نى ئۇرۇنداش كېرەك ۋە بۇنى ئورۇندىغىلى بولىدۇ. بۇ ئېلىمىزنىڭ مالىيە كىرىم - چىقىمىدا رېئاليە قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم بىر پرىنسىپ.

مالىيە كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭلۇقى بۇ - دۆلەت مالىيەسىگە توپلانغان بىر قىسىم مىللىي دارامەت بىلەن مۇشۇ دارامەتنى ئىشلىتىش ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق، يەنى مالىيە مەبلىغى جەھەتتىكى كىرىم بىلەن چىقىم ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق؛

مالىيە كىرىمى - قىسمەت شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان، مەلۇم مۇددەت ئىچىدە دۆلەت تەقسىملەپ ئىشلىتىدىغان ئىجتىمائىي مەھسۇلات. مالىيە چىقىمى مالىيە كىرىمىدىن ئېشىپ كەتسە، بۇ، دۆلەت مالىيەسى تەقسىملەيدىغان مىللىي دارامەتنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش يەتكۈزۈپ بېرەلەيدىغان ئىمكانىيەتتىن ئېشىپ كەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ؛ مالىيە نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، كىرىم مەنبەسى بولمىغان بىر قىسىم چىقىمنى ئورۇنلاشتۇرغانلىق بولىدۇ؛ مەبلەغ بىلەن ماددىي ئەشيا مۇناسىۋىتىدىن ئېيتقاندا، ماددىي ئەشيا جەھەتتە كاپالەتكە ئىگە بولمىغان بىر قىسىم چىقىمنى ئورۇنلاشتۇرغانلىق بولىدۇ. بۇنداق بولغاندا، خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى ئىجرا قىلىش جەريانىدا، دۆلەتنىڭ ماددىي ئەشيالار زاپىسىنى ئىشلىتىشكە توغرا كېلىدۇ، ئۇنداق قىلمىغاندا، بىر قىسىم ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ياكى تۇرمۇش ئېھتىياجى مۇناسىپ ماددىي ئەشيا كاپالىتىگە ئىگە بولالمايلا قالىدۇ - دە، ماددىي ئەشيالار قىسلىشىپ كېتىدۇ ۋە بەزىبىر ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئىشلىرى پىلانلىرى ئەمەلگە ئاشمايلا قالىدۇ، ياكى بولمىسا مال باھاسىنىڭ مۇقىملىقىغا تەسىر يېتىدۇ. دۆلەت قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا پايدىسىز بولغان بۇنداق ئەھۋالنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك. دېمەك، مالىيە چىقىمنى مالىيە كىرىمى ئىمكانىيىتىگە قاراپ پىلانلىق ئورۇنلاشتۇرۇپ يەنى «كىرىمگە قاراپ چىقىم قىلىپ»، مالىيە كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭلۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش سوتسىيالىستىك مالىيە خىزمىتىنىڭ تۈپ پرىنسىپى؛ بۇ، مالىيە تەقسىماتىنى

پرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچى خەلق ئۈستىدىن ئادەتتىن تاشقىرى ئېكسپلاتاتسىيە يۈرگۈزۈش تىكى قورالدۇر. ئۇ بۇرژۇئازىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش، كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى قوغداش رولىنى ئويناپدۇ. ئۇنىڭ كىرىم مەنبەسى، ئاساسەن، ئەمگەكچى خەلقتىن ئېلىنىدىغان باج، ئۇنىڭدىن قالسا زاپىيوم تارقىتىشتىن ئىبارەت. خامچوت چېقىمى ئاساسەن زورلۇق كۈچ ئورگانلىرى خىراجىتىگە، بولۇپمۇ ھەربىي ئىشلار خىراجىتىگە كېتىدۇ. جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كەلگەندە، مالىيە كرىزىسى ئۈزلۈكسىز كۈچەيدى، بۇ ھال مالىيەدە كىرىمدىن چېقىم كۆپ بولۇش، ھەر يىلى قەرزدار رەقەم كۆرۈلۈشتە ئىپادىلەندى. قەرزدار رەقەملىك خامچوت ھازىر كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ دۆلەت خامچوتەنىڭ بىر تۈپ ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالدى.

نەقچوت بۇ — يىللىق خامچوت پىلانى ئىجرا سىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نەتىجىسىگە ئاساسەن تەييارلىنىدىغان بوغالتىرلىق دوكلات. نەقچوتمۇ خامچوتقا ماس بولىدۇ، مەملىكىتىمىزدە ئۇنىڭ مۇنداق تۈرلىرى بار: (1) دۆلەت نەقچوتى. (2) بىرلىك نەقچوت. بۇ — مەمۇرىي ۋە كەسپىي ئورۇنلار بوغالتىرلىق ھېساب دەپتىرىگە ۋە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيالىلارغا ئاساسەن، دۆلەت بەلگىلىگەن شەكىل ۋە تەرتىپ بويىچە تەييارلاپ چىققان ھەمدە دۆلەتنىڭ مالىيە ئورگىنى تەكشۈرگەن، تەستىقلىغان دوكلات ھۆججىتى. ئۇ يازما چۈشەندۈرمىلەر ۋە مەلۇمات جەدۋەللىرىدىن تەركىب تاپىدۇ، مەمۇرىي ۋە كەسپىي ئورۇنلارنىڭ يىللىق خامچوت پىلانى ئىجرا سىنىڭ نەتىجىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. (3) ئومۇمىي نەقچوت. بۇ — ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ مالىيە ئورگانلىرى جەملەپ تەييارلاپ چىققان، يىللىق خامچوت پىلانىنىڭ ئىجرا سىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان دوكلات ھۆججىتى. بۇ يازما چۈشەندۈرمىلەر ۋە مەلۇمات جەدۋەللىرىدىن تەشكىل تاپىدۇ. ئومۇمىي نەقچوتمۇ مەركەز دەرىجىلىك ئومۇمىي نەقچوت ۋە يەرلىك ئومۇمىي نەقچوت دەپ ئىككى دەرىجىگە ئايرىلىدۇ. مەركەز دەرىجىلىك ئومۇمىي نەقچوت مەركەزدىكى ئاساسلىق باشقۇرغۇچى تارماقلارنىڭ بىرلىك نەقچوتلىرىنى جەملەش بىلەن تەييارلىنىدۇ، تارماقلارنىڭ بىرلىك نەقچوتلىرى ئۇلارنىڭ بوغالتىرلىق ھېساب دەپتىرىگە ۋە ئۇلارغا قاراشلىق ئورۇنلارنىڭ بىرلىك نەقچوتلىرىغا ئاساسەن جەملەپ چىقىلىدۇ. يەرلىك ئومۇمىي نەقچوت ئۆلكە (بۆلۈستە قاراشلىق شەھەر، ئاپتونوم رايون)، ناھىيە (شەھەر، رايون) دەرىجىلىك ئومۇمىي نەقچوتلارغا بۆلۈنىدۇ، بۇلارنى شۇ دەرىجىلىك مالىيە ئورگانلىرى ئۆزىنىڭ ئومۇمىي خامچوتىنىڭ بوغالتىرلىق ھېساب دەپتىرىگە، شۇ دەرىجىلىك بىرلىك نەقچوتلارغا ۋە ئۆزىگە قاراشلىق تۆۋەن دەرىجىلىك ئومۇمىي نەقچوتلارغا ئاساسەن جەملەپ چىقىدۇ.

دۆلەت نەقچوتى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

دۆلەت نەقچوتى بۇ — يىللىق دۆلەت خامچوتى پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش نەتىجىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان دوكلات ھۆججىتى. ئۇ يازما چۈشەندۈرمىلەر ۋە مەلۇمات جەدۋەللىرىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەركەز دەرىجىلىك ئومۇمىي نەقچوت ۋە يەرلىك ئومۇمىي نەقچوتلاردىن تەركىب تاپىدۇ. دۆلەت نەقچوتىنى تەييارلاش ۋە تەكشۈرۈش ئارقىلىق،

خامچوت هاكىمىيەت تۈزۈلمىسىگە ماسلاشقان بولۇپ، مەركەز، ئۆلكە (بىۋاستە قاراشلىق شەھەر، ئاپتونوم رايون) ۋە ناھىيە (شەھەر) دىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك بولىدۇ، بۇلار شۇ دەرىجىلىك خامچوت كىرىم - چىقىمىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرىدۇ، بىر تۇتاش پىلانلاپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ ۋە باشقۇرىدۇ. ھەر دەرىجىلىك ئومۇمىي خامچوت پىلانىنى تۈزۈشكە ھەر دەرىجىلىك مالىيە تارماقلىرى مەسئۇل بولىدۇ. ئومۇمىي خامچوت شۇ دەرىجىلىك بىرلىك خامچوتلار ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق تۆۋەن دەرىجىلىك ئومۇمىي خامچوتلاردىن تەركىب تاپىدۇ. مەسىلەن، ئۆلكىلىك ئومۇمىي خامچوتى شۇ دەرىجىلىك بىرلىك خامچوتلار ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ ئومۇمىي خامچوتلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ.

دۆلەت خامچوتى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

دۆلەت خامچوتى بۇ دۆلەت تۈزگەن پىلانلىق مالىيە كىرىم - چىقىمى پىلانى بولۇپ، «مەركەز دەرىجىلىك خامچوت» ۋە «يەرلىك خامچوتلار» دىن تەركىب تاپىدۇ، ئۇ مەركەزدىن تارتىپ جايلارغىچە قانۇنىي تەرتىپ بويىچە تۈزۈپ چىقىلىدۇ ۋە تەكشۈرۈپ تەستىقلىنىدۇ. دۆلەت خامچوتىنىڭ خاراكتېرى ۋە رولى دۆلەتنىڭ خاراكتېرى ۋە فۇنكسىيىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ خامچوتى دۆلەتنىڭ تۈپ مالىيە پىلانى بولۇپ، ئۇ دۆلەت سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ۋەزىپىنى ئورۇندىشى ئۈچۈن مىللىي دارامەتنىڭ بىر قىسمىنى پىلانلىق ھالدا مەركەزلەشتۈرىدىغان ۋە تەقسىم قىلىدىغان مۇھىم قورالدۇر، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي سىياسەتلىرىنىڭ ئىنكاسىدۇر. ئېلىمىزنىڭ دۆلەت خامچوتى كىرىمى ئاساسەن ئۈچ چوڭ تۈركە بۆلۈلىدۇ: (1) تۈرلۈك باجلار، مەسىلەن، سودا - سانائەت باجى، سودا - سانائەت تاپاۋەت باجى، يېزا ئىگىلىك باجى ۋە باشقىلار؛ (2) كارخانىلار ۋە كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ كىرىمى، مەسىلەن، دۆلەت كارخانىلىرى يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان پايدا، كەسىپىي ئورۇنلار تاپشۇرىدىغان پۇل ۋە باشقىلار؛ (3) باشقا كىرىملەر، مەسىلەن، ئومۇمىي مۇلۇك كىرىمى، جەرىمانە - مۇسادىرە كىرىمى، رەسمىيەت پۇلى ۋە باشقىلار. خامچوت چىقىمى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش خىراجىتى، جەمئىيەت، مەدەنىيەت - مائارىپ خىراجىتى، دۆلەت مۇداپىئەسى، ئۇرۇش تەييارلىقى خىراجىتى ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۆلەت خامچوتى كىرىمىمۇ، چىقىمىمۇ پىلانلىق بولىدۇ. «شۇ يىللىق كىرىم بىلەن چىقىمنى تەڭپۇڭ قىلىش، ئازراق ئېشىنىش» ئېلىمىزنىڭ دۆلەت خامچوتى پىلانىنى تۈزۈشتىكى تۈپ پرىنسىپى. سوتسىيالىستىك دۆلەت خامچوتى پىلانىنى تۈزۈشتە ۋە ئىجرا قىلىشتا خەلق ئىگىلىكى پىلانى ئاساس قىلىنىدۇ، ئۇ خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات كۆلىمى ۋە سۈرئىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەت خامچوتى ئارقىلىق مەبلەغ يىغىش ۋە مەبلەغنى ئەقلىغە مۇۋاپىق تەقسىملەپ ئىشلىتىش خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئۇدا، مۇقىم ھالدا ۋە نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولالايدۇ.

كاپىتالىستىك دۆلەت خامچوتى بۇرژۇئازىيىنىڭ مىللىي دارامەتنىڭ بىر قىسمىنى تەكرار تەقسىم قىلىشى بولۇپ، ئۇ

لەپ، کرنمنىڭ چىقمىنى تولدۇرغاندىن كېيىنكى ئارتۇق قىسمىنى دۆلەت خامچوتىغا قوشۇۋېتىدۇ، كرنمنىڭ چىقمىدىن ئاز بولغان پەرقلىق قىسمىنى دۆلەت خامچوتىدىن ئاجرىتىپ بېرىدۇ. بۇنداق چارىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئۈچ خىل شەكلى بار: (1) تولۇق نورمىلىق باشقۇرۇش، نورما بەلگىلەپ ياردەم قىلىش. يەنى مالىيە ئورگىنى كەسپىي ئورۇننىڭ بارلىق كرنم - چىقمىنى تولۇق نورمىلىق باشقۇرىدۇ، كرنم بىلەن چىقىم پەرقىنىڭ قانداق ئۆزگىرىشىدىن قەتئىينەزەر، يىل بېشىدا بېكىتىلگەن نورما بويىچە خامچوتتىن پۇل ئاجرىتىلىپ ياردەم قىلىنىدۇ، كرنم - چىقىم تەڭپۇڭلۇقىنى ئۆزى ساقلايدۇ، تېجەپ قېلىنغان كرنم ئۆزىگە قالىدۇ، ئارتۇق قالىغان چىقىم تولۇقلاپ بېرىلمەيدۇ. (2) تولۇق نورمىلىق باشقۇرۇش، تۆر بەلگىلەپ ياردەم قىلىش. يەنى مالىيە ئورگىنى كەسپىي ئورۇننىڭ كرنم - چىقمىنى تولۇق نورمىلىق باشقۇرىدۇ، شۇ ئورۇننىڭ كرنم - چىقمىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋالىغا ئاساسەن، چىقمىنىڭ بىر تۈرىگە ياكى بىرنەچچە تۈرىگە خامچوتتىن پۇل ئاجرىتىلىپ ياردەم قىلىنىدۇ، قالغان چىقمىلار شۇ ئورۇننىڭ كرنمى بىلەن تولدۇرۇلمايدۇ. (3) تولۇق نورمىلىق باشقۇرۇش، پەرقىنى ياردەم بىلەن تولدۇرۇپ بېرىش، يەنى مالىيە ئورگىنى كەسپىي ئورۇننىڭ كرنم - چىقمىنى تولۇق نورمىلىق باشقۇرىدۇ، يىل بېشىدا بېكىتىلگەن كرنم - چىقىم پەرقى خامچوتتىن پۇل ئاجرىتىپ تولدۇرۇپ بېرىلىدۇ، يىل ئاخىرىدا قالغان قالدۇق خامچوتقا قايتۇرۇلىدۇ.

مالیه کرنمی بۇ — دۆلەت تۈرلۈك مالىيە هالقىلىرى ئارقىلىق توپلىغان مەبلەغنىڭ ئومۇمىي نامى. جۇڭگونىڭ مالىيە كرنمى خامچوت كرنمىنى ۋە خامچوت سىرتىدىكى كرنمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە خامچوت كرنمى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. خامچوت كرنمى ئاساسەن ئۈچ چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ: (1) تۈرلۈك باجلار، مەسىلەن، سودا - سانائەت بېجى، سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى، يېزا ئىگىلىك بېجى ۋە باشقىلار؛ (2) كارخانىلار ۋە كەسپىي ئورۇنلارنىڭ كرنمى، مەسىلەن، دۆلەت كارخانىلىرى يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان پايدا ۋە قىسمەن ئاساسىي ئامۇرتىزاتسىيە فوندى، كەسپىي ئورۇنلار تاپشۇرىدىغان پۇل ۋە باشقىلار؛ (3) باشقا كرنمىلەر، جۈملىدىن ئومۇمىي مۇلۇك كرنمى، رەسمىيەت پۇلى، جەرىمانە - مۇسادىرە كرنمى ۋە باشقىلار. خامچوت سىرتىدىكى كرنمنىڭ تۈرى كۆپرەك بولىدۇ، بۇ، ئاساسەن، تۈزلۈك قوشۇمچە كرنمىلەر، كارخانىلارنىڭ مەخسۇس فوند كرنمى، ئىقتىساد - مەدەنىيەت ئىشلىرى كرنمى، باشقا پارچە - پۇرات كرنمىلەردىن ئىبارەت.

جۇڭگونىڭ مالىيە كرنمى دۆلەت مالىيە ئارقىلىق توپلايدىغان، ئەمگەكچى ئاممىنىڭ يارىتىقان بىر قىسىم مىللىي دارامەتتىن ئىبارەت. ئۇ دۆلەتنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ تۈرلۈك ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرۇش، خەلق ئاممىسىنىڭ نۆۋەتتىكى ۋە يىراق كەلگۈسى مەنپەئىتىنى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار دىكتاتۇرلىقىدىكى مەملىكەتلەردە، مالىيە كرنمى دۆلەتنىڭ باج ئېلىش ۋە مەجبۇرىي زايوم تارقىتىش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئەمگەكچى خەلق يارىتىقان بىر قىسىم مىللىي دارامەتنى تەكرار تەقسىم قىلىشىدىن ئىبارەت. ئۇ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ

ئۇيغۇر كىتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

دۆلەتنىڭ مالىيە خىزمىتى ۋە ئىقتىسادىي خىزمەتكە دائىر لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرى ۋە تۈزۈملىرىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرگىلى، خامچوت پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرگىلى ۋە خامچوتنى باشقۇرۇش خىزمىتىدىكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلىگىلى بولىدۇ. ئىلىمىزنىڭ دۆلەت نەقچوتى ھۆججىتىنى تەييارلاشقا مالىيە مىنىستىرلىكى مەسئۇل بولىدۇ، ئۇ تەييارلانغاندىن كېيىن گوۋۇيۈەننىڭ تەكشۈرۈپ چىقىشىغا سۇنۇلىدۇ، گوۋۇيۈەن تەكشۈرۈپ ماقۇللىغاندىن كېيىن مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ تەستىقلىشىغا سۇنۇلىدۇ.

ئاشۇرۇلغان (كېمەيتىلگەن) خامچوت بۇ ھەرقايسى بىرلىك خامچوتلار ۋە ھەر دەرىجىلىك ئومۇمىي خامچوتلارنىڭ ئەسلىدە بېكىتىلگەن ئومۇمىي سوممىسىنىڭ ئەھۋال ئۆزگەرگەنلىكى تۈپەيلىدىن ئاشۇرۇلۇشى (كېمەيتىلىشى) دۇر. مەملىكىتىمىزدە، جايلار، تارماقلار خامچوت پىلانىنى ئىجرا قىلىش جەريانىدا، يېڭى قانۇن ـ پەرمان ۋە تۈزۈمنىڭ ئىلان قىلىنىشى بىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ۋە كەسپىي پىلانى ئۆزگەرتىلگەنلىكى ياكى باشقا ئالاھىدە ئەھۋال يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئەسلىدە بېكىتىلگەن كىرىم ياكى چىقىم خامچوتىنى ئاشۇرۇش (كېمەيتىش) زۆرۈر بولۇپ قالسا، خامچوتنى ئاشۇرۇش (كېمەيتىش) توغرىسىدا يۇقىرىغا دوكلات يازسا بولىدۇ، بۇنى يۇقىرى دەرىجىلىك مالىيە ئورگىنى تەكشۈرۈپ چىقىپ، خەلق ھۆكۈمىتى ياكى گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ئاشۇرۇلغان (كېمەيتىلگەن) دىن كېيىنكى خامچوت بويىچە ئىجرا قىلىنابولىدۇ.

تولۇق نورمىلىق خامچوت بۇ «پەرقلىق نورمىلىق خامچوت» قا تەگىشىپ قىلىپ ئېيتىلىدۇ. بۇنىڭدا بارلىق بىرلىك خامچوت چىقىمى دۆلەت خامچوتى تەرىپىدىن ئاجرىتىلىدۇ، ئالاھىدە مەبلەغنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كىرىمنىڭ ھەممىسى دۆلەت خامچوتىغا تاپشۇرۇلىدۇ. ئۇ ئىلىمىزدە ھازىر قوللىنىلىۋاتقان بىرلىك خامچوتنى باشقۇرۇشتىكى بىر تۈرلۈك ئۇسۇل بولۇپ، مەمۇرىي ئورگانلار ۋە كەسپىي كىرىمى بولمىغان ياكى ناھايىتى ئاز بولغان، يەنە كېلىپ دائىمىي بولمىغان، تۇراقسىز بولغان كەسپىي ئورۇنلار، مەسلەن، مەدەنىيەت يۇرتى، رادىئو ئىستانسىسى، مەكتەپ، پەن تەتقىقاتى ئورنى، مۇزىي قاتارلىقلارغا باب كېلىدۇ.

پەرقلىق نورمىلىق خامچوت بۇ ـ «تولۇق نورمىلىق خامچوت» قا تەگىشىپ قىلىپ ئېيتىلىدۇ. بۇنىڭدا بىرلىك خامچوتنىڭ قىسمەن ياكى بارلىق چىقىمى ئۈنۈك كىرىمى بىلەن تولدۇرۇلۇپ، كىرىم ـ چىقىم پەرقى بويىچە دۆلەت خامچوتىغا كىرگۈزۈلىدۇ. ئۇ ئىلىمىزدە ھازىر قوللىنىلىۋاتقان بىرلىك خامچوتنى باشقۇرۇشتىكى بىر تۈرلۈك ئۇسۇل بولۇپ، ئومۇمەن، دائىملىق كەسپىي كىرىمى بولغان كەسپىي ئورۇنلار، مەسلەن، دوختۇرخانا، تېياتىر ئۆيىكى، تەنتەربىيە مەيدانى (ساريىي) قاتارلىقلارغا باب كېلىدۇ. دۆلەت مۇشۇ ئورۇنلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى تولۇق ئىشقا سېلىپ، مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، مەبلەغنى مۇۋاپىق ـ تېجەشلىك ئىشلىتىپ، كەسپىي ئىشلار پىلانىنى تېخىمۇ ياخشى ئورۇنداش ئۈچۈن، خامچوت پىلانىنى تۈزگەندە بۇنداق ئورۇنلارنىڭ كىرىم ـ چىقىم پەرقىنى بەلگە

فوندلار، مەسلەن، تۇراقلىق مۇلۈكنى يېڭىلاش ۋە تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىش فوندى، كارخانىلارغا پايدىدىن قالدۇرۇلغان پىرسەنت، كارخانا پاراۋانلىق فوندى؛ (3) كەسپىي ئورۇنلار ئۆزلىرى كىرىم - چىقىم قىلىدىغان ۋە كىرىمنى چىقىمغا سۈندۇرۇپ قالدۇرىدىغان، خامچوت باشقۇرۇشقا كىرگۈزۈلمەيدىغان تۈرلۈك مەبلەغلەر، مەسلەن، ئومۇمنىڭ مۈلكى بولغان ئۆيلەردىن ئىلىنىدىغان ئىجارە كىرىمى، باغۋەنچىلىك كىرىمى، ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەر يىغىدىغان ئوقۇش پۇلى كىرىمى، مەكتەپلەر-نىڭ ئەمگەك كىرىمى ۋە باشقىلار؛ (4) ھەر دەرىجىلىك ئورگان - تەشكىلاتلار ئۆزلىرى كىرىم - چىقىم قىلىدىغان پارچە - پۇرات مەبلەغلەر، مەسلەن، ئۆي ئىجارىسى كىرىمى، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق كىرىمى ۋە باشقىلار. بۇ كىرىملەر ئومۇمەن بەلگىلىك ئورۇنغا ئىشلىتىلىدۇ.

خامچوت سىرتىدىكى مەبلەغ دۆلەت خامچوتى مەبلىغىنى تولۇقلايدىغان مالىيە كۈچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مالىيە تۈزۈمىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشىمۇ پىلانلىق باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈشى لازىم. ھەرقايسى جايلار، تارماقلار ۋە ئورۇنلارنىڭ خامچوت سىرتىدىكى مەبلەغ دائىرىسىنى مەيلىچە كېڭەيتىشگە، تۈرلۈك قوشۇمچىلارنىڭ نىسبىتىنى ۋە تۈرلۈك مەبلەغلەردىن پىرسەنت قالدۇرۇش نىسبىتىنى ئۆستۈرۈشىگە بولمايدۇ، خامچوت ئىچىدىكىنى خامچوت سىرتىدىكىگە ئايلاندۇرۇپ، خامچوت ئىچىدىكى مەبلەغنى ئىگىلىۋېلىشىغىمۇ بولمايدۇ. مەبلەغنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتە، خامچوت سىرتىدىكى مەبلەغنى خامچوت ئىچىدىكى مەبلەغ بىلەن، ئامانەت - قەرز مەبلىغى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇپ، مەبلەغنىڭ ئىشلىتىلىشى ئۇنۇمىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش كېرەك.

خامچوتنى تەڭشەش يۇقىرى دەرىجىلىك خامچوتنى، كىرىم بىلەن چىقىمنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش مەقسىتىدە تۆۋەن دەرىجىلىك خامچوت تەڭشىلىدۇ، جۈملىدىن مەركەز دەرىجىلىك خامچوت تەرىپىدىن يەرلىك خامچوت تەڭشىلىدۇ، يەرلىك خامچوتتا يۇقىرى دەرىجىلىك خامچوت تەرىپىدىن تۆۋەن دەرىجىلىك خامچوت تەڭشىلىدۇ.

مەملىكەتلىمىزدە رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسى ۋە مالىيە كۈچى تەكشى ئەمەس. خامچوتنى تەڭشەش ئارقىلىق، ھەر دەرىجىلىك خامچوتتا كىرىم بىلەن چىقىمنىڭ تەڭپۇڭ بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئەقلىغە مۇۋاپىق جايلاشتۇرۇلۇشى ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق ھەم نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ. بۇ — سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ ئىپادىسى.

مەملىكەتلىمىزدە خامچوت تۆۋەندىكى ئىككى تۈرلۈك ئۇسۇل بىلەن تەڭشىلىدۇ: (1) مەبلەغ قوشۇپ بېرىش، يەنى يۇقىرى دەرىجىلىك خامچوتتىن تۆۋەن دەرىجىلىك خامچوتقا مەلۇم مىقدارىدا مەبلەغ ئاجرىتىپ بېرىلىپ، خامچوت كىرىم - چىقىم پەرقى تولدۇرۇلىدۇ؛ (2) كىرىم نىسبىتى بويىچە پىرسەنت قالدۇرۇش، يەنى يۇقىرى دەرىجىلىك خامچوت تۆۋەن دەرىجىلىك خامچوت مەسئۇل بولۇپ ئورۇندىغان ئومۇمىي كىرىمنىڭ مەلۇم نىسبىتى بويىچە، تۆۋەن دەرىجىلىك خامچوتنىڭ چىقىم ئېھتىياجىغا پىرسەنت قالدۇرىدۇ.

مەركەز دەرىجىلىك خامچوت بۇ، دۆلەت خامچوتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. بۇ

www.uyghurkitap.com

دىكتاتۇرىسىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداشقا ئىشلىتىلىدۇ.

مالىيە چىقىمى بۇ — دۆلەتنىڭ ئۆز فۇنكسىيىسىنى يۈرگۈزۈش ئۈچۈن، مالىيە ھالقىلىرى ئارقىلىق يىغىلغان مەبلەغنى تەقسىم قىلىشى ۋە ئىشلىتىشى. جۇڭگونىڭ مالىيە چىقىمى خامچوت چىقىمى ۋە خامچوت سىرتىدىكى چىقىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە خامچوت چىقىمى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. خامچوت چىقىمى ئاساسەن تۆت چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ: (1) ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش چىقىمى. مەسىلەن، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنىدىغان مەبلەغ، كۆچمە مەبلەغ چىقىمى، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرى خىراجىتى، كارخانىلارنى يېڭىلاش — ئۆزگەرتىش مەبلىغى، يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش چىقىمى ۋە باشقىلار؛ (2) جەمئىيەت، مەدەنىيەت — مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرى چىقىمى. مەسىلەن، پەن تەتقىقاتى، مەدەنىيەت، مائارىپ، داۋالاش قاتارلىق ئىشلار چىقىمى؛ (3) دۆلەت مۇداپىئەسى چىقىمى؛ (4) مەمۇرىي باشقۇرۇش چىقىمى. بۇلاردىن باشقا، تاشقى ياردەم چىقىمى، بانكا ئامانەت — قەرز مەبلىغى ئۈچۈن كۆپەيتىپ بېرىلگەن پۇل، ئومۇمىي زاپاس خىراجەت، قەرز تۆلەش چىقىمى ۋە باشقىلار. كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە، مالىيە چىقىمىنىڭ تولىسى دۆلەت ئاپپاراتىنى قامداشقا ۋە سىرتقا تاجاۋۇز قىلىش ئېھتىياجىغا ئىشلىتىلىدۇ، بىر قىسىم مەبلەغ ئىقتىسادىي ئىشلار ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىغىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بۇنىڭدا كاپىتالىستىك تۈزۈمنى قوغداش، مونوپول كاپىتال ۋە ئۇنىڭ مالايلىرىنىڭ يۇقىرى ئېكسپىلاتاتسىيە كىرىمىگە كاپالەتلىك قىلىش مەقسەت قىلىنىدۇ.

خامچوتتىكى ئوبوروت مەبلىغى بۇ — مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر دەرىجىلىك خامچوتلىرىدا پەسىللىك كىرىم — چىقىمنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ۋە يىللىق ئۆتۈشمە ھېساباتتا ئالدىنقى يىللىق ئېشىندىنى ئىشلىتىش ئۈچۈن تەسىس قىلىنغان، ئوبوروتقا ئىشلىتىلىدىغان بىر تۈرلۈك مەبلەغ. ئۇ — دۆلەت زاپاس فوندىنىڭ بىر خىل شەكلى. خامچوت پىلانىنى ئىجرا قىلىش جەريانىدا، ھەرقايسى ئايلىق، پەسىللىك كىرىم — چىقىمنى قاپلىيالمىغان چاغدا، ئۇنى ئوبوروتقا ئىشلىتىشكە بولىدۇ، كىرىم چىقىمدىن كۆپ بولغان چاغدا ئۇنى قايتۇرۇش، يىل ئاخىرىدا ئەسلىدىكى سانغا كەلتۈرۈش كېرەك.

خامچوت سىرتىدىكى مەبلەغ بۇ — دۆلەت خامچوتىغا كىرگۈزۈلمەيدىغان، جايلار، تارماقلار، ئورۇنلار ئۆزلىرى كىرىم — چىقىم قىلىدىغان، ئۆزلىرى باشقۇرۇپ ئىشلىتىدىغان مالىيە مەبلىغى، خامچوت سىرتىدىكى مەبلەغنى تەسىس قىلىش ئېلىمىزنىڭ مالىيە باشقۇرۇشتىكى مۇھىم بىر تەدبىرى، مالىيە باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈلگەن ئەھۋالدا جايلارنىڭ، تارماقلارنىڭ، ئورۇنلارنىڭ زاپاس مالىيە كۈچىنى ھەل قىلىشنىڭ بىر تۈرلۈك ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

خامچوت سىرتىدىكى مەبلەغ ئاساسەن تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) يەرلىك مالىيە ئورگانلىرى ئىگىلەپ ئىشلىتىدىغان، ئۆزلىرى توپلىغان مەبلەغ، مەسىلەن، سودا — سانائەت قوشۇمچە بېجى، دېھقانچىلىق — چارۋىچىلىق قوشۇمچە بېجى، شەھەر جامائەت ئىشلىرى قوشۇمچە خىراجىتى؛ (2) تارماقلار، كارخانا ئورۇنلىرى باشقۇرۇپ ئىشلىتىدىغان تۈرلۈك مەخسۇس

قايسى ئۆلكە (بىۋاستە قاراشلىق شەھەر، ئاپتونوم رايون) لەرنىڭ يىللىق خامچوت كىرىم - چىقىم كۆرسەتكۈچى مەركەز تەرىپىدىن بېكىتىلگەندىن كېيىن، ئۇنى جايلارنىڭ ھۆددىگە ئېلىپ مەسئۇل بولۇپ ئورۇندىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەركەز جايلارغا يېڭىدىن قوشۇپ بېرىدىغان ۋەزىپىدىن باشقا، ئۇ ئومۇمەن، تەڭشەلمەيدۇ. خامچوتتىكى چىقىملار ئىچىدە، مەخسۇس ئىشقا ئىشلىتىلىدىغان بەزى مەخسۇس پۇللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان چىقىملارنىڭ ھەممىسىنى جايلار ئۆزلىرى بىر تۇتاش پىلانلاپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ، تەڭشەپ ئىشلىتىدۇ. ئىجرا قىلىش جەريانىدا، ئاشۇرۇپ قىلىنغان كىرىمدۇ، چىقىمدىن تېجەپ قىلىنغان ئېشىنىدىمۇ جايلارنىڭ ئىختىيارىدا بولىدۇ. ناۋادا كىرىم كېمەيمەي كەتسە ياكى چىقىم ئېشىپ كەتسە، بۇنى جايلار ئۆزلىرى تەڭپۇڭلاشتۇرىدۇ. زور ئالاھىدە مەسىلىگە يولۇققۇپ، ئۆزلىرى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش قىيىن بولسا، گوۋۇيۈەنگە مەلۇم قىلىپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن، ئاندىن مۇۋاپىق ھالدا تەڭشەشكە بولىدۇ. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلىدۇ.

مالىيەنى ھۆددىگە ئېلىش مەملىكەتىمىزدە 1971 - يىلدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇ شۇ چاغدىكى ئەھۋالغا ماس كېلىدىغان بىر قەدەر ئۇنۇملۇك چارە ئىدى. ئۇ جايلارنىڭ مالىيە كىرىم - چىقىمى دائىرىسىنى ۋە باشقۇرۇش ھوقۇقى دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، جايلارنىڭ زاپاس مالىيە كۈچىنى كۈچەيتتى. بۇ ھال جايلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى ئىشقا سېلىپ، كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ئىشلەپ سوتسىيالىزم قۇرۇشتا رول ئوينىدى.

«تەڭشەش، ئىسلاھ قىلىش، ئەزىتىپكە سېلىش، ئۆستۈرۈش» فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، مەركەزنىڭ ئاكتىپلىقى بىلەن جايلارنىڭ ئاكتىپلىقىدىن ئىبارەت ئىككى ئاكتىپلىقنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى پەيدىنپەي ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، 1980 - يىلدىن باشلاپ «كىرىم - چىقىم دائىرىسىنى ئايرىش، دەرىجە بويىچە ھۆددىگە ئېلىش» تىن ئىبارەت مالىيە باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلۇپ، مەركەز بىلەن جايلارنىڭ كىرىم - چىقىم دائىرىسىنى كىرىم - چىقىم تۈرلىرىگە قاراپ ئايرىش، سودا - سانائەت ببجىنى تەڭشەش كىرىمى قىلىش، 1979 - يىللىق مالىيە خامچوتىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئاساسىنى ئاساس قىلىپ، تەڭشەش كىرىمىنىڭ نىسبىتىنى بېكىتىش، بەلگىلەنگەندىن كېيىن پرىنسىپ جەھەتتە بەش يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك، جايلار كىرىمىنى ئاشۇرسا، ئۇلارنىڭ چىقىمىنى كۆپەيتىشىگە رۇخسەت قىلىش بەلگىلەندى.

ئاشۇرۇپ ئورۇندالغان مالىيە كىرىمىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش جايلار دۆلەت بېكىتىپ بەرگەن خامچوت كىرىمى ۋەزىپىسىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىسا، شۇ ئاشۇرۇلغان كىرىمدىن ئۇلارغا مەلۇم نىسبەت بويىچە پىرسەنت قالدۇرۇلىدۇ. بۇ — مەملىكىتىمىزنىڭ مالىيە تۈزۈمىدىكى جايلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاشقا دائىر بىر چارە. مەركەز 1972 - يىلى مۇنداق دەپ بەلگىلىدى: ئۆلكە، بىۋاستە قاراشلىق شەھەر، ئاپتونوم رايون، نورمىدىن ئاشۇرۇپ ئورۇندىغان كىرىم يۈز مىليون يۈەنگە يەتمىسە، بۇنىڭ ھەممىسى شۇ جاينىڭ ئۆزىگە قالدۇرۇلىدۇ؛ يۈز مىليون يۈەندىن ئېشىپ كەتسە، شۇ ئېشىپ كەتكەن قىسمىنىڭ 50 پىرسەنتى شۇ جاينىڭ ئۆزىگە قالدۇرۇلىدۇ، 50 پىرسەنتى مەركەزگە تاپشۇرۇلىدۇ، بۇنى مەركەز جايلار

مەملىكىتىمىزدە مەركەزدىكى تارماقلارنىڭ خامچوتلىرى ۋە ئۇلارغا قاراشلىق ئورۇنلارنىڭ خامچوتلىرى ھەم مالىيە كىرىم - چىقىم پىلانلىرىنىڭ جەملىنىشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. ئۇ دۆلەتنىڭ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، مەملىكەت خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى، ئىلىم - پەن، دۆلەت مۇداپىئەسى، مەمۇرىي ئىشلار، تاشقى ئىشلار ۋە باشقا ئىشلىرىغا كېتىدىغان خىراجەتلەرنى تەمىن ئېتىشكە كاپالەتلىك قىلىش، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا ياردەم بېرىش شۇنىڭدەك ھەر دەرىجىلىك يەرلىك خامچوتلارنى تەڭشەش ۋە جايلار ئۇچرىغان زور تەبىئىي ئاپەتكە قۇتقۇزۇش بېرىش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالىدۇ. ئۇ سوتسىيالىزم قۇرۇش، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى مۇستەھكەملەشتە زور رول ئوينايدۇ.

يەرلىك خامچوت بۇ — يەرلىك ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ مالىيە كىرىم - چىقىمى پىلانى. مەملىكىتىمىزنىڭ يەرلىك خامچوتى ئۆلكە (بىۋاسىتە قاراشلىق شەھەر، ئاپتونوم رايون)، ناھىيە ياكى شەھەر (ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيە) لەر تۈزگەن ھەر دەرىجىلىك خامچوتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يەرلىك خامچوت دۆلەت خامچوتى سىستېمىسىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. دۆلەت خامچوتى كىرىمىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يەرلىك خامچوت ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ، دۆلەت خامچوتى چىقىمىنىڭ خېلىلا بىر قىسمىنى يەرلىك خامچوت تەقسىملەپ ئىشلىتىدۇ. يەرلىك خامچوت خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىش، سانائەتنى يېتەكچى قىلىشتىن ئىبارەت باش فاڭجېننى ئىزچىل ئىجرا قىلىشتا، جايلارنىڭ ئىگىلىك ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇشتا ۋە باشقا جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

مالىيە قوشۇمچە پۇلى بۇ — دۆلەت سىياسەت خاراكتېرلىك زىيان تارتىدىغان بەزى كارخانىلارغا ياكى مۇئەييەن سىياسىي - ئىقتىسادىي مەقسەت ئۈچۈن بەزى ئىشلەپچىقىرىش - ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيەتلىرىگە قوشۇپ بېرىدىغان مەبلەغ قوشۇمچە پۇلى. مەملىكىتىمىزدە، مالىيە قوشۇمچە پۇلى دېگەندە، دۆلەت ئاشلىق، كۆكتات، گۆش، تۇخۇم، سۇ مەھسۇلاتلىرى، دېھقانچىلىق دورىلىرى، خىمىيىۋى ئوغۇت قاتارلىق خەلق تۇرمۇشىغا زۆرۈر مەھسۇلاتلار ۋە يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىلىدىغان مەھسۇلاتلار شۇنىڭدەك باشقا بەزى مەھسۇلاتلار تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان دۆلەت كارخانىلىرى باھا تۈزۈمىدىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن سىياسەت خاراكتېرلىك زىيان تارتقاندا قوشۇپ بېرىدىغان مەبلەغ قوشۇمچە پۇلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە بولسا دۆلەت دۆلەت ئىگىدارلىقىدىكى كارخانىلار تارتقان زىيانغا ۋە بەزى مونوپول كارخانىلارغا، بەزى مەھسۇلاتلارغا قوشۇپ بېرىدىغان پۇل، مەسىلەن، ھەربىي قورال - ياراق ئىشلەپچىقىرىشى، ئېكسپورت ۋە يېزا ئىگىلىكى قاتارلىقلار ئۈچۈن ئاجرىتىپ بېرىدىغان مالىيە قوشۇمچە پۇلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇنىڭدا مونوپول كاپىتالنىڭ رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇنى يۇقىرى پايدا ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش مەقسەت قىلىنىدۇ.

مالىيىنى ھۆددىگە ئېلىش بۇ — ئېلىمىزنىڭ مالىيە باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىدىكى بىر تۈرلۈك كونكرېت باشقۇرۇش چارىسى. بۇنىڭدا ھەر

ئېلىۋېتىپ، بۇنىڭغا كېيىنكى يىللىق زاپاس ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان، خامچوتتىن ئاجرىتىلىدىغان پۇلنى قوشۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

دۆلەتنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىدىغان مەبلىغى، ئالدى بىلەن، پىلان ۋە خامچوت ئارقىلىق تەقسىم قىلىنىپ، قۇرۇلۇش قىلىدۇر-غۇچى ئورۇنلارنىڭ تۈرلۈك قۇرۇلۇشلارنى قىلدۇرۇشى ئۈچۈن قېتىمغا ۋە تۈركۈمگە بۆلۈپ ئاجرىتىپ بېرىلىدۇ. ئاساسىي قۇرۇلۇشقا پۇل ئاجرىتىش خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلەش دۆلەت خامچوتى پىلانىنى تۇغرا ئىجرا قىلىشتا، قۇرۇلۇش ۋەزىپىسىنى دۆلەت پىلانى بويىچە ئورۇنداشقا كاپالەتلىك قىلىشتا، ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنى تەقسىم قىلىشتا، كۆزلەنگەن مەقسەتكە يېتىشتە، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەخسۇس پۇلنى مەخسۇس ئىشقا ئىشلىتىش تۈزۈمى بۇ — مەبلەغنى بەلگىلەپ بېرىلگەن ئىشقا ئىشلىتىش تۈزۈمىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، تەبىئىي ئاپەت بولغاندا بېرىلىدىغان قۇتقۇزۇش پۇلى ئېغىر تەبىئىي ئاپەت يۈز بەرگەندە دۆلەت ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، تۇرمۇشىنى ئورۇنلاشتۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئېھتىياجنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئاجراتقان مەبلەغ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق مەبلەغنى تۈزۈمدە بەلگىلەنگىنى بويىچە مەخسۇس چىقىمغا ئىشلىتىشكىلا بولىدۇ، باشقا ئىشقا ئىشلىتىشكە رۇخسەت قىلىنمايدۇ.

دۆلەت خەزنىسى بۇ — دۆلەت خامچوتىنى مەبلىغى چىقىرىلىدىغان ۋە ساقلىنىدىغان ئورگان. دۆلەتنىڭ بارلىق مالىيە كىرىمى خەزنىگە تاپشۇرۇلىدۇ، بارلىق مالىيە چىقىمى خەزنىدىن ئېلىنىدۇ. جۇڭگونىڭ دۆلەت خەزنىسى مەركىزىي خەزنە ۋە يەرلىك خەزنە دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. مەركىزىي خەزنە مەركەزنىڭ خامچوت مەبلىغىنى يىغىش، ئايرىش، كەتتى قىلىش ۋە ئاجرىتىش ئىشلىرىنى بېجىرىشكە مەسئۇل بولىدۇ. ئۇ مەركەزدە، باش خەزنە تەسىس قىلىدۇ، ئۆلكىلەر (بىۋاستە قاراشلىق شەھەرلەر، ئاپتونوم رايونلار) دە شۆبە خەزنىلەرنى تەسىس قىلىدۇ، ناھىيىلەر (شەھەرلەر) دە تارماق خەزنىلەرنى تەسىس قىلىدۇ، زۆرۈر تېپىلغاندا، كارخانىلار توپلاشقان ۋە كىرىم كۆپرەك بولىدىغان جايلاردا بېجىرىش ئورۇنلىرىنى تەسىس قىلىدۇ. يەرلىك خەزنە ئۆلكىلىك(بىۋاستە قاراشلىق شەھەرلىك، ئاپتونوم رايونلۇق) خەزنە ۋە ناھىيىلىك (شەھەرلىك) خەزنە دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ، بۇ خەزنىلەر شۇ دەرىجىلىك جايلارنىڭ خام چوت مەبلىغىنى يىغىش، ئايرىش، كەتتى قىلىش ۋە ئاجرىتىش ئىشلىرىنى بېجىرىشكە مەسئۇل بولىدۇ. يەرلىك خەزنىلەر-نىڭ كەسپىنى مەركىزىي خەزنىنىڭ تارماق ئورگانلىرى قوشۇمچە بېجىرىدۇ، باشقىدىن ئورگان تەسىس قىلىنمايدۇ. سوتسىيالىستىك بانكىلارنىڭ مەملىكەت بويىچە ئامانەت - قەرز، ھېساب يۆگۈش ۋە نەق پۇل كاسسىرلىق مەركىزى بولۇش قاتارلىق فۇنكسىيىسىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، جۇڭگو 1950 - يىلى ئېلان قىلغان «مەركىزىي خەزنە نىزامى» دە، مەركىزىي خەلق ھۆكۈ-مىتى مەركىزىي باش خەزنە تەسىس قىلىدۇ، ھەر دەرىجىلىك يەرلىك ھۆكۈمەتلەر تارماق خەزنىلەرنى تەسىس قىلىدۇ، ھەر دەرىجىلىك خەزنىلەرنىڭ كەسپىنى جۇڭگو خەلق بانكىسى ۋەكالىتەن بېجىرىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن.

ئۇيغۇر كتاب تۈرى بىكىتى
www.uyghurkitap.com

ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى تەڭشەشكە ئىشلىتىپ، زۆرۈر بولغان ئومۇمىي تەڭپۇڭلۇقنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ.

1980 - يىلدىن باشلاپ، مەملىكىتىمىزدە «كىرىم - چىقىم دائىرىسىنى ئايرىش، دەرىجە بويىچە ھۆددىگە ئېلىش» تىن ئىبارەت مالىيە باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى، بۇنىڭدا مەركەز بىلەن جايلار كىرىم-چىقىم دائىرىسىنى كىرىم - چىقىم تۈرىگە قاراپ ئايرىۋالىدۇ، كىرىمنى تەڭشەش نىسبىتى بېكىتىلگەندىن كېيىن، بۇ پرىنسىپ جەھەتتە بەش يىلغىچە ئۆزگەرتىلمەيدۇ، جايلار كىرىمنى كۆپەيتسە كۆپرەك چىقىم قىلىدۇ، مەركەز ئۇنىڭدىن يەنە پىرسەنت تۇتۇپ قالمايدۇ، دەپ بەلگىلەندى.

مالىيىدىن كۆپەيتىپ بېرىلىدىغان ئامانەت - قەرز مەبلىغى بۇ - مەملىكىتىمىزدە دۆلەت بانكىسىغا ئامانەت - قەرز كىرىم - چىقىم پەرقىنى تولدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن دۆلەت خامچوتىدىن ئاجرىتىپ بېرىلىدىغان مەبلەغ.

خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، سودا - سانائەت كارخانىلىرىغا ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا بانكىدىن بېرىلىدىغان قەرز پۇلنى ئۈزلۈكسىز كۆپەيتىپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ، بانكا يالغۇز ئامانەت پۇل قوبۇل قىلىشقا ۋە نورمال يول بىلەن پۇل تارقىتىشقا كېتىدىغان مەبلەغقە تايىنىپ، كۆپ ھاللاردا، قەرز پۇل تارقىتىشقا كېتىدىغان مەبلەغ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدۇ. ئېلىمىزدە مالىيە مەبلىغى بىلەن ئامانەت - قەرز مەبلىغى بىر تۇتاش پىلانلاپ ئىشلىتىلىدىغان بولغاچقا، ئامانەت - قەرز كىرىم - چىقىم پەرقىنى تولدۇرۇپ، مالىيە بىلەن ئامانەت - قەرز ئومۇمىي تەڭپۇڭلۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش، مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، مالىيەدىن بانكىغا ئامانەت - قەرز مەبلىغى ئاجرىتىپ بېرىپ، بانكىنىڭ قەرز پۇل تارقىتىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ھازىر مالىيەدىن كۆپەيتىپ بېرىلىدىغان ئامانەت - قەرز مەبلىغى مۇنداق ئىككى تۈرلۈك يول بىلەن ئاجرىتىلىۋاتىدۇ: بىرى، يىل ئاخىرىدا مالىيە ئېشىندىسىدىن ئاجرىتىلىۋاتىدۇ؛ بىرى، يىل بېشىدا دۆلەت خام چوتى پىلانىنى تۈزگەندە «بانكىغا كۆپەيتىپ بېرىلىدىغان ئامانەت قەرز مەبلىغى» پىلانىغا كىرگۈزۈلۈۋاتىدۇ. كېيىنكىسىنىڭ پىلانچانلىقى كۈچلۈكرەك. ھەر ئىككى خىل ئۇسۇلنى بىرلا ۋاقىتتا قوللىنىشقا بولىدۇ.

ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئاجرىتىلىدىغان پۇل بۇ - دۆلەت خام چوتىدىن خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرىغا ئاجرىتىپ بېرىلىدىغان، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىدىغان مەبلەغ، بۇ شۇ يىللىق ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانىنى ئورۇنداش ئۈچۈن كەتكەن چىقىمنى ۋە كېيىنكى يىللار ئۈچۈن زاپاس ماددىي ئەشيا ھازىرلاش ئۈچۈن كېتىدىغان چىقىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۆلەت ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ھازىرلانغان زاپاس ماددىي ئەشيالاردىن تولۇق پايدىلىنىش ۋە قۇرۇلۇش مەبلىغىنى ئىقتىساد قىلىشنى كۆزلەپ، قۇرۇلۇش قىلدۇرغۇچى ئورۇنلار ئالدىنقى يىلى تېجەپ قالغان مەبلەغدىن شۇ يىلى پايدىلىنىشقا ياكى بىر تەرەپ قىلىشقا بولىدىغان زاپاس ماددىي ئەشيالارنى ئېنىقلاش ۋە ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىنى ئېنىقلاش ئارقىلىق يىغىۋېلىنغان مەبلەغنى خامچوتتىن ئاجرىتىلىدىغان پۇل ئورنىدا ئىشلىتىشنى بەلگىلىگەن. شۇڭا، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئاجرىتىلىدىغان پۇل دېگەندە، شۇ يىللىق پىلانغا كىرگۈزۈلگەن، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنىدىغان مەبلەغدىن ئىشقا سېلىنىدىغان ئىچكى مەبلەغ سانىنى

بۇلىڭدا كارخانىلارنىڭ تېخنىكىۋى - تەشكىلىي تەدبىر خىراجىتى، يېڭى مەھسۇلاتنى سىناپ ئىشلەش خىراجىتى، ئەمگەك بىخەتەرلىكى - مۇھاپىزىتى خىراجىتى ۋە پارچە - پۇرات تۇراقلىق مۇلۇك سېتىۋېلىش خىراجىتىدىن ئىبارەت تۆت تۇرلۇك خىراجەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

«تېخنىكىۋى - تەشكىلىي تەدبىر خىراجىتى» دېگەندە، كارخانىلار مەھسۇلات سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش، مەھسۇلات تۈرىنى كۆپەيتىش، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ۋە ئۇسكۇنىلەردىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش، خام ئەشيا - ماتېرىيالنى تېجەش، مەھسۇلات تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىش ئۈچۈن قوللىنىدىغان تېخنىكىۋى - تەشكىلىي تەدبىرلەرگە زۆرۈر بولغان ئىككىنچى ئورۇنداكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرىگە كېتىدىغان خىراجەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

«يېڭى مەھسۇلاتنى سىناپ ئىشلەش خىراجىتى» دېگەندە، كارخانىلار يېڭى مەھسۇلاتنى سىناپ ئىشلەشتە ئىشلىتىدىغان تۇرلۇك خىراجەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

«ئەمگەك بىخەتەرلىكى - مۇھاپىزىتى خىراجىتى» دېگەندە، كارخانىلار ئەمگەك شارائىتىنى ياخشىلاش، يارىدارلىنىش - ئۆلۈش ۋەقەلىرىدىن ساقلىنىش شۇنداقلا كەسپىي كېسەللىكلەر ۋە زەھەرلىنىشلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش يولىدا قوللىنىدىغان تەدبىرلەرگە زۆرۈر بولغان تۇراقلىق مۇلۇككە كېتىدىغان خىراجەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

«پارچە - پۇرات تۇراقلىق مۇلۇك سېتىۋېلىش خىراجىتى» دېگەندە، كارخانىلار يۇقىرىقى ئۈچ تۇرلۇك خىراجەتتىن باشقا، ئىشلەپچىقىرىشقا كېرەكلىك پارچە - پۇرات تۇراقلىق مۇلۇك سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىدىغان خىراجەت شۇنداقلا باشقا ئورۇنلاردىن تۇراقلىق مۇلۇك يۆتكەپ كېلىش ئۈچۈن كېتىدىغان كىرا ھەققى، قۇراشتۇرۇش ھەققى ۋە باشقىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

«تۆت تۇرلۇك خىراجەت» ئاز مىقداردا تۇراقلىق مۇلۇك ياكى ئىككىنچى ئورۇندىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرىنى سېتىۋېلىشقىلا ئىشلىتىلىدۇ، كارخانىلار ئاۋادا ئاساسلىق ئۇسكۇنىلەرنى سېتىۋالىدىغان، تاش - توپا قۇرۇلۇشى قىلىدىغان، ئۆزىگە قاراشلىق مۇستەقىل سېخ قۇرىدىغان بولسا، بۇنى ئاساسىي قۇرۇلۇش تەرتىپى بويىچە بېجىرىشى كېرەك، بۇنىڭغا تۆت تۇرلۇك خىراجەت ئىچىدىن چىقىم قىلىشقا بولمايدۇ. ئومۇمەن، چىقىم قىلىش دائىرىسىگە كىرمەيدىغان خوراش خاراكتېرلىك خىراجەت، مەسىلەن، تېخنىكىۋى - تەشكىلىي تەدبىر ۋە ئەمگەك بىخەتەرلىكى - مۇھاپىزىتى زۆرۈرىيىتى بىلەن بولغان، ئەمما تۇراقلىق مۇلۇك قىممىتىنى ئاشۇرمايدىغان خوراش خاراكتېرلىك (ئادەم كۈچى، ماتېرىيال جەھەتتىكى) خىراجەت مەھسۇلات تەننەرخىغە كىرگۈزۈلۈشى كېرەك، بۇنىمۇ «تۆت تۇرلۇك خىراجەت» ئىچىدىن چىقىم قىلىشقا بولمايدۇ.

تۆت تۇرلۇك خىراجەتنىڭ مەبلەغ مەنبەسى: 1953 — 1957 - يىللىرى مالىيەدىن ئاجرىتىلدى؛ 1958 — 1961 - يىللىرى كارخانىنىڭ پايدىسىدىن پىرسەنت قالدۇرۇلغان پۇلدىن چىقىم قىلىندى؛ 1962 — 1966 - يىللىرى يەنە مالىيەدىن پۇل ئاجرىتىلىدىغان بولدى؛ 1967 - يىلدىن باشلاپ، يېڭى مەھسۇلاتنى سىناپ ئىشلەشكە كېتىدىغان خىراجەت يەنىلا مالىيەدىن ئاجرىتىلدى، قالغان ئاساسلىق خىراجەتلەر «تۇراقلىق مۇلۇكنى يېڭىلاش مەبلىغى» ۋە

مالیه ئىشلىرى بۇنىڭدا، ئاساسەن، كارخانىلارنىڭ مەبلەغنى پىلانلىق هالدا هاسىل قىلىش، ئىشلىتىش ۋە تەقسىم قىلىش پائالىيەتلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ، ماهىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش - تىجارەت جەريانىدىكى مەبلەغ هەرىكىتىدە شەكىللەنگەن ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەردىن ئىبارەت. بۇ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: دۆلەت بىلەن كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى بىر تۇتاش رەهبەرلىك قىلىش بىلەن نىسپىي هالدا مۇستەقىل تىجارەت قىلىش مۇناسىۋىتى (مەسىلەن، دۆلەت كارخانىلارغا مالىيەدىن مەلۇم مىقدارىدا پۇل ئاجرىتىپ بېرىدۇ ۋە بانكىدىن مەلۇم مىقدارىدا پۇل قەرز بېرىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا كارخانىلار دۆلەتكە باج ۋە پايدا تاپشۇرىدۇ، بۇنىڭدىن دۆلەت بىلەن كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا پۇل بېرىش - پۇل تاپشۇرۇش مۇناسىۋىتى ۋە ئامانەت - قەرز مۇناسىۋىتى شەكىللىنىدۇ)؛ سوتسىيالىستىك كارخانىلار ئارا ھەمكارلىق ئاساسىدا تەڭ قىممەتكە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپى يولغا قويۇلىدىغان مەھسۇلات سېتىۋېلىش - سېتىش مۇناسىۋىتى (مەسىلەن، باشقا كارخانىلارغا، ئورۇنلارغا خام ئەشيا، ماتېرىيال، يېقىلغۇ ھەققى تۆلىنىدۇ، ئەمگەك مۇلازىمىتى ھەققى بېرىلىدۇ، مەھسۇلات سېتىلغاندىن كېيىن قەرز پۇل قايتۇرۇۋېلىنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا ھېساب - كىتاب قىلىش مۇناسىۋىتى شەكىللىنىدۇ)؛ كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تارماقلار، ئىشلەپچىقىرىش هالقىلىرى ئوتتۇرىسىدا مەبلەغنى ئىشقاسىلىش جەريانىدا شەكىللەنگەن هوقۇق - مەسئۇلىيەت مۇناسىۋىتى (يەنى كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھېساب - كىتاب مۇناسىۋىتى) ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئەمگەك ھەققى بېرىش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان تەقسىمات مۇناسىۋىتى قاتارلىقلار. كارخانىلارنىڭ مالىيە ئىشلىرى دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مالىيە سىستېمىسىنىڭ ئاساس هالقىسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. كارخانىلار كۈندىلىك پۇل كىرىم-چىقىم قىلىشنى ئەقلىغە مۇۋاپىق ئۇيۇشتۇرۇپ، مەبلەغ هەرىكىتىدە هەر قايسى تەرەپلەرنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرىنى توغرا بىر تەرەپ قىلسا، بۇ هال كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي هېسابات ئىشىنى كۈچەيتىشكە پايدا يەتكۈزىدۇ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدىكى مالىيە ئىشلىرى ماهىيەت جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، مالىيە ئىشلىرى مەبلەغ مەنبەسىنى تېپىش، مەبلەغنى تەقسىم قىلىش، مەبلەغنى ئىشلىتىش ئۈستىدىن نازارەت قىلىش شۇنىڭدەك جۇغلانمىغا كاپالەتلىك قىلىشنىڭ مۇهىم ۋاستىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرى ۋە دۆلەت پىلانى يېتەكچى قىلىنىشى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇچۇن خىزمەت قىلىش ۋە ئىقتىسادچىللىقنى قاتتىق يولغا قويۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلۇشى كېرەك. كاپىتالىزم شارائىتىدا، مالىيە ئىشلىرى كاپىتالىستلارنىڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىكى ۋە يۇقىرى پايدا ئېلىشتىكى قورالى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

ئورگانلار، كەسىپي ئورۇنلار خىراجەتنىڭ ئېلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىشى بىلەن كېلىپ چىققان ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىمۇ «مالىيە ئىشلىرى» دەپ ئاتايدۇ.

تۆت تۈرلۈك خىراجەت بۇ «تۆت تۈرلۈك ئىشقا مەبلەغ سېلىش» ياكى «تۆت تۈرلۈك ئىشقا پۇل ئاجرىتىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

قىلىندى. 1980 - يىلى تەستىقلانغان، تاپقان پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش چارىسى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلغان كارخانىلاردا يېڭى مەھسۇلات ئىشلەپ كۆرۈش خىراجىتى پىرسەنت بويىچە قالدۇرۇلىدىغان پايدا ئىچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى فوندىدىن چىقىم قىلىنىدىغان بولدى.

پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى ئوچ تۈرلۈك خىراجەت دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

دۆلەت قەرزى بۇ «زايوم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ دۆلەت ئالىدىغان تۈرلۈك قەرزلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشىدۇر. ئۇ ئىچكى قەرز ۋە تاشقى قەرزنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىچكى قەرز يەنى زايوم دېگەندە، دۆلەت ئۆز پۇقرالىرىدىن ئالىدىغان قەرز كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇنى ئادەتتە دۆلەت چەك يۈزىدە مۇقىم سومما بولغان «زايوم» نى تارقىتىش چارىسى بىلەن يەغىدۇ. تاشقى قەرز دېگەندە، دۆلەت چەت ئەللەردىن ئالىدىغان قەرز كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئىچكى قەرزنىڭ خاراكتېرى دۆلەتنىڭ خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قەرزى دۆلەتنىڭ خامچوت كىرىمنىڭ دائىملىق بىر تۈرى بولۇپ، ئۇ، ئاساسەن،خامچوت قىزىل رەقىمنى تولدۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭ دىرى ھەم ئۆسۈمى، ئاخىرقى ھىسابتا، باجنى كۆپەيتىش يولى بىلەن قايتۇرۇلىدۇ. شۇڭا، ئىچكى قەرز، ماھىيەتتە، باجنىڭ ئالدىنئالا ئېلىنىشى بولۇپ، ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىكى بىر تۈرلۈك شەكىلدۇر. سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ئىچكى قەرزى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش مەبلىغى يىغىشتىكى بىر تۈرلۈك قوشۇمچە ۋاستە بولۇپ، ئۇ، ئاساسەن دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلىدۇ، ئۇنىڭ دىرىنى ھەم ئۆسۈمىنى قايتۇرۇش سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي جۇغلانمىنىڭ ئېشىشى بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ. ئەمگەكچى خەلقنىڭ زايوم سېتىۋېلىشى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىدىغان ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكەتتۇر، شۇنداقلا پۇل ئامانەت قويۇشنىڭ بىر تۈرلۈك شەكلىدۇر.

1950 - يىل 1 - ئايدا دۆلتىمىز تۇنجى قېتىم خەلق غەلىبىسى زايومنى (يەنى ئەمەلىي نەرسە ھىسابلاش ئۆلچەم قىلىنغان) تارقاتتى،

1954 - يىلدىن باشلاپ مەركىزدىي خەلق ھۆكۈمىتى ۋە يەرلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى يەنە ئايرىم - ئايرىم ھالدا بىر نەچچە قېتىم ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومى تارقاتتى.

1959 - يىلى ئىچكى قەرز زايومى تارقىتىش توختىتىلدى ھەمدە 1968 - يىلىغا كەلگەندە ئىلگىرى تارقىتىلغان ئىچكى قەرزلەرنىڭ دىرى ھەم ئۆسۈمى قايتۇرۇلۇپ بولدى.

سوتسىيالىستىك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان تاشقى قەرز ئىككى تەرەپ باراۋەرلىك - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى ئاستىدا قىلىشىدىغان ئۆزئارا ياردەم بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. قەرز بەرگۈچى دۆلەت قەرز بېرىش ئارقىلىق، قەرز ئالغۇچى دۆلەتنىڭ مالىيە - ئىقتىساد جەھەتتىكى قىيىنچىلىقىنى يېڭىپ، مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا ياردەم بېرىدۇ. جۇڭگو پرولېتارىيات ئىنتېرناتسىئونالىزمى پرىنسىپىغا ئاساسەن، تەرەققىي قىلىۋاتقان بەزى ئەللەرگە قەرز پۇل بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈشنى ئاساس قىلىش، تاشقى ياردەمنى قولغا كەلتۈرۈشنى قوشۇمچە قىلىش پرىنسىپى ئاستىدا، ھېچقانداق قوشۇمچە سىياسىي شەرتنى قويۇل قىلماي، باراۋەرلىك - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە بىر قىسىم تاشقى

«تېخنىكىۋى ئۆزگەرتىش مەبلىغى» غە قوشۇۋېتىلىپ، كارخانا قالدۇرىدىغان ئاساسىي ئامۇرتىزاتسىيە فوندىدىن ئاجرىتىلىدىغان بولدى؛ كارخانا تاپقان پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش يېڭى چارىسنى 1980 - يىلى يولغا قويۇشقا باشلىغان كارخانىلارنىڭ يېڭى مەھۇلاتنى سناپ ئىشلەش خىراجىتى كارخانا پايدىسىدىن قالدۇرۇلىدىغان پىرسەنت ئىچىدىكى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش فوندىدىن ئاجرىتىلىدىغان بولدى.

پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش، يېڭى مەھۇلاتنى سناپ ئىشلەش خىراجىتى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

يېڭى مەھۇلاتنى سناپ ئىشلەش خىراجىتى بۇ، سانائەت كارخانىلىرى يېڭى مەھۇلاتنى سناپ ئىشلەشتە چىقىم قىلىدىغان تۈرلۈك خىراجەتلەر. يېڭى مەھۇلاتنى سناپ ئىشلەش دېگەنلىك مەملىكەت بويىچە زادىلا ئىشلەپ كۆرۈلمىگەن، ئىشلەپچىقىرىلىشىغان مەھۇلاتنى ئىشلەپ كۆرۈش، كونا مەھۇلاتنى ھەققەتەن زور دەرىجىدە ياخشىلاش ئۈچۈن سناق قىلىش دېگەنلىكتۇر. يېڭى مەھۇلاتنى سناپ ئىشلەشتە، لايىھىلەشكە مەسئۇل بولغان ئورۇن تەپسىلىي تېخنىكىۋى تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بەلگىلەنگەن رەسمىيەت بويىچە ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساسلىق باشقۇرغۇچى تارماقنىڭ تەكشۈرۈشىگە سۇنىدۇ، بۇ ئايرىم - ئايرىم ھالدا تارماقنىڭ ياكى يەرلىكنىڭ يېڭى مەھۇلاتنى سناپ ئىشلەش پىلانىغا كىرگۈزۈلىدۇ. چوڭ تۈرلەر جۈملىگو پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشىغا سۇنۇلىدۇ.

يېڭى مەھۇلاتنى سناپ ئىشلەش خىراجىتى مۇنۇلارنى: لايىھىلەش خىراجىتى، ھۈنەر - سەنئەت قائىدىسىنى بېكىتىش خىراجىتى، ئۈسكۈنىلەرنى تەڭشەش خىراجىتى، ئىلىشقا تېگىشلىك بولغان ئىككىنچى ئورۇندىكى ئۈسكۈنىلەر ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ تاش - توپا قۇرۇلۇشى، مەخسۇس سايمان - جابدۇقلار، خام ئەشيا - ماتېرىيال، يېرىم تەييار مەھۇلات ۋە مەھۇلاتنى سناق قىلىش خىراجىتى، ئەۋرىشكە سېتىۋېلىش خىراجىتى شۇنىڭدەك سناق نۇسخا تەننەرخنىڭ نورمال تەننەرخ ۋە سېتىلىش باھاسىدىن يۇقىرى بولغان قىسمى ۋە باشقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېڭى مەھۇلات ئىشلەپ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنى دۆلەتنىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرى بويىچە باھا قويۇپ سېتىش كېرەك، ھەقسىز بېرىۋېتىشكە بولمايدۇ.

دۆلىتىمىز پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، يېڭى مەھۇلات ئىشلەپ كۆرۈشنى ھەقىقىي مەبلەغ مەنبەسى بىلەن تەمىن ئېتىشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، يېڭى مەھۇلات ئىشلەپ كۆرۈش خىراجىتى بىلەن مەھۇلات ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنىڭ چەك - چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىدى، 1957 - يىلدىن باشلاپ مالىيە مىنىستىرلىكى يېڭى مەھۇلات ئىشلەپ كۆرۈش خىراجىتىنى دۆلەت خام چوتىدىن ئاجرىتىشنى، ئۇنى كارخانا يېڭى مەھۇلاتنى رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەندىن كېيىن مۇددەتكە بۆلۈپ مەھۇلات تەننەرخىغە چاچما سلىقنى بەلگىلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، يېڭى مەھۇلات ئىشلەپ كۆرۈش خىراجىتى، كارخانىلار پايدىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويغان مەزگىلدە پىرسەنت بويىچە قالدۇرۇلىدىغان پايدىدىن چىقىم قىلىنغانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغىنى مالىيەدىن پۇل ئاجرىتىش يولى بىلەن ھەل

مېۋىسىنى باج شەكلى بىلەن شىلىۋېلىپ، ئۇنى بۇرژۇئازىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداشقا ئىشلىتىدۇ، پۈتكۈل بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتىگە خىزمەت قىلدۇرىدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەت ئالىدىغان باج قۇرۇلۇش مەبلىغى توپلاش، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى مۇستەھكەملەشتىكى مۇھىم قورال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۆلىتىمىز باج كىرىمىنى خەلقنىڭ سېلىقىنى ئېغىرلىتىشقا تايىنىپ ئەمەس، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ كۆپەيتىدۇ. دۆلەت باج ئېلىش ئارقىلىق توپلىغان مەبلەغ، ئاساسەن، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا، خەلقنىڭ ماددىي - مەدەنىيەت تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە ئىشلىتىلىدۇ، بۇ ھال «خەلقتىن ئېلىش، خەلققە ئىشلىتىش» تىن ئىبارەت سوتسىيالىستىك تەقسىمات مۇناسىۋىتىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئېلىمىزدىكى سوتسىيالىزم شارائىتىدا، باج تۆۋەندىكى روللارغا ئىگە: (1) باج ئېلىش مەجبۇرلاش خاراكتېرىگە ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇ مالىيە كىرىمىنىڭ ئىشەنچلىك، ۋاقتىدا ۋە تەكشى بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلالايدۇ؛ (2) باج نىسبىتىنى ئۆرلىتىش ياكى تۆۋەنلىتىش، باجنى كېمەيتىپ ياكى كەچۈرۈم قىلىپ ئېتىبار بېرىش قاتارلىق چارىلەرنى قوللىنىپ ئىگىلىك تەشكىلاتلىرى ياكى شەخسلەرنىڭ كىرىمى تەڭشىلىدۇ، بۇنى دۆلەتنىڭ مىللىي دارامەتنى قايتا تەقسىم قىلىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشتىكى بىر قورال قىلىشقا بولىدۇ؛ (3) باج ئارقىلىق كىرىمنى تەڭشەش، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشتا، ئىلغارلارغا ئىلھام بېرىش، قالاقلارغا ھەيدەكچىلىك قىلىش، كارخانىلارنىڭ تىرىشىپ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشىغا ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمىگە ئەھمىيەت بېرىشىگە، ئىقتىسادىي ھېساباتنى كۈچەيتىشىگە تۈرتكە بولۇش رولىنىمۇ ئوينايدۇ ھەمدە باھا سىياسىتىگە ماسلىشىپ، جانلىق ھالدا ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمالنى تەڭشەش رولىنى ئوينايدۇ. بۇلاردىن باشقا، باج تاشقى سودا سىياسىتىگە ماسلىشىپ، خەلقئارا سودىنى راۋاجلاندۇرۇشتا، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي مۇستەقىللىكىنى قوغداشتا ۋە باشقا جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

باج تۈزۈمى بۇ، دۆلەتنىڭ تۈرلۈك باج قانۇنلىرى، باج پرىنسىپلىرى، باج ئېلىش چارىلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. ئۇ، دۆلەت باج ئېلىشتا ئاساسلىنىدىغان قانۇن ۋە باج خىزمىتىدە ئەمەل قىلىدىغان قائىدە. باج تۈزۈمى باج تۈرى، باج ئوبيېكتى، باج تاپشۇرغۇچى، باج مەزمۇنى، باج نىسبىتى، باج تاپشۇرۇش ھالقىسى، باج تاپشۇرۇش ئىنتىزامى، باجنى كېمەيتىش، باجنى كەچۈرۈم قىلىش قاتارلىق ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. باج تۈرى دېگەندە، دۆلەت باج تۈزۈمىدە بەلگىلەنگەن باج خىللىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ باج ئوبيېكتى دېگەندە، باج ئېلىشتا نىشانە قىلىنغان نەرسە كۆزدە تۇتۇلىدۇ، مەسىلەن، سودا - سانائەت بېجى، سودا - سانائەت كارخانىلىرى قاتارلىقلارنىڭ ئوبوروت سوممىسىنى باج ئوبيېكتى قىلىدۇ، يېزا ئىگىلىك بېجى يېزا ئىگىلىك كىرىمىنى باج ئوبيېكتى قىلىدۇ؛ باج تاپشۇرغۇچى دېگەندە، قانۇندا بەلگىلەنگەن بەلگىلىمە بويىچە باج پۇلى تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان تەشكىلات ياكى شەخس كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ باج مەزمۇنى دېگەندە، ھەر بىر باج تۈرىدە باج ئوبيېكتى

قەرز ئېلىپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا خىزمەت قىلدۇرىدۇ. دۆلەتمەز كىرىم - چىقىمنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش، قىزىل رەقەمنى يوقىتىش، ئىقتىسادنى مۇقىملاشتۇرۇش، ھەر ساھەنىڭ مالىيە كۈچلىرىنى مۇۋاپىق دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرۇش، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، 1981 - يىلدىن باشلاپ خەزىنە چېكى تارقاتتى. خەزىنە چېكىمۇ زايومغا ئوخشاشلا ھۆكۈمەتنىڭ قەرز چېكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەمما ئۇ، ئاساسەن، دۆلەت كارخانىلىرىغا، كوللېكتىپ كارخانىلىرىغا، كارخانىلارنى باشقۇرغۇچى ئاساسلىق تارماقلارغا، يەرلىك ھۆكۈمەتلەرگە تارقىتىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن، ئاساسەن، مەركەز بىلەن جايلار، دۆلەت بىلەن كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا ئارتۇقچە مەبلەغ يىغىلىپ مالىيە جەھەتتىكى مەسىلە ھەل قىلىنىدۇ. شەخسلەرمۇ ئۇنى ئىختىيارىي ھالدا سېتىۋالسا بولىدۇ.

باج بۇ، دۆلەت قانۇنىدىكى بەلگىلىمە بويىچە ئىگىلىك ئورۇنلىرى ۋە شەخسلەردىن ھەقسىز يىغىۋالىدىغان ئەمەلىي نەرسە ياكى پۇل. ئۇ — دۆلەت سىياسىي كۈچكە تايىنىپ، مىللىي دارامەتنى تەقسىم قىلىش ۋە قايتا تەقسىم قىلىشقا قاتنىشىش ئارقىلىق بايلىققا ئىگە بولىدىغان بىر تۈرلۈك شەكىل. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «باج ئېلىش دېگەنلىك دۆلەت ھېچقانداق ھەق تۆلىمەيلا ئاھالىلەردىن نەرسە ئېلىش دېگەنلىكتۇر.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 32 - توم، 275 - بەت)

باج تارىختا سېلىق، ئالۋان دەپمۇ ئاتىلاتتى، ئۇ دۆلەت مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن پەيدا بولغان. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «بۇنداق ئومۇمىي ھاكىمىيەتنى ساقلاش ئۈچۈن، پۇقرالار خراجەت — سېلىق تاپشۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. سېلىق ئىلگىرىكى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە تامامەن يوق ئىدى.» («ماركس - ئېنگېلس تالالىمىا ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 167 - بەت) ئېلىمىز تارىخىدا «شيا سۇلالىسى، يىن سۇلالىسى ۋە جۇ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە ئوندا بىر ئۇلۇشتىن تارتۇق، ئۇلپان، ۋە پاراق تاپشۇرۇلاتتى. تارتۇق، ئۇلپان، پاراق دېگەنلەر ئېلىمىزنىڭ دەسلەپكى زامانلىرىدىكى باجنىڭ تۈرەلمە شەكلى ئىدى. ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، باج دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمنىڭ ئاساسىي شەكلى بولۇپ قالدى.

باج ئەزەلدىنلا ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتىگە خىزمەت قىلىپ كەلگەن. كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى باج - سېلىق دۆلەت مالىيە كىرىمىگە ئىگە بولىدىغان ئاساسىي شەكىل بولۇپ، ھۆكۈمەت ئاپپاراتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى مادديي ئاساستۇر. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ھەر نۆۋەت بىرەر يېڭى باج پەيدا بولۇشى بىلەن، پرولېتارىياتنىڭ ھالى تېخىمۇ خاراپلىشىدۇ؛ ھەرقانداق بىر تۈرلۈك كونا باج ئېلىپ تاشلانغاندا پەقەت پايدىلا كۆپىيىدۇكى، ئىش ھەقىقى ئاشمايدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 7 - توم، 336 - بەت) كاپىتالىستلار تۈرلۈك لەيرەڭ لەرنى ئىشلىتىپ، باج - سېلىقنى ئەمگەكچى لەرگە تاڭىدۇ. ھەممە باج - سېلىقنى ئاخىرقى ھېسابتا ئەمگەكچىلەر ئۈستىگە ئالىدۇ. بۇرژۇئازىيە دۆلىتى خەلقنىڭ ئەمگەك

تاپاؤەت بېجىنىڭ باج نسبىتى جەدۋىلدە مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن دەپ پەرەز قىلايلى: يىللىق تاپاؤەت 100 يۈەندىن تۆۋەن بولسا 5% باج ئېلىنىدۇ، 100 يۈەندىن 300 يۈەنگىچە بولغان قىسمىدىن 10% باج ئېلىنىدۇ، 300 يۈەندىن ئېشىپ 500 يۈەنگىچە يەتكەن قىسمىدىن 15% باج ئېلىنىدۇ. مەلۇم بىر باج تاپشۇرغۇچىنىڭ پۈتۈن يىللىق تاپاؤىتى 400 يۈەن دەيلى، ئەگەر ئۇنىڭدىن پۈتۈن تاپاؤەت بويىچە ئېشىپ بارىدىغان باج نسبىتى بىلەن باج ئېلىنسا، ئۇنىڭ بارلىق تاپاؤىتىدىن ئېلىنىدىغان باج 15% لىك باج نسبىتى بويىچە ھېسابلىنىدۇ - دە، ئۇ تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باج سوممىسى 60 يۈەن بولىدۇ؛ ئەگەر ئۇنىڭدىن نورمىدىن تاشقىرى تاپاؤەت بويىچە ئېشىپ بارىدىغان باج نسبىتى بىلەن باج ئېلىنسا، بىرىنچى دەرىجىدىكى 100 يۈەندىن 5% باج ئېلىنىدۇ، يەنى ئۇ بۇنىڭدىن تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باج سوممىسى 5 يۈەن بولىدۇ؛ ئىككىنچى دەرىجىدىكى 200 يۈەندىن 10% باج ئېلىنىدۇ، يەنى ئۇ بۇنىڭدىن تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باج سوممىسى 20 يۈەن بولىدۇ؛ ئۈچىنچى دەرىجىدىكىسىدىن يەنى 300 يۈەندىن ئاشقان 100 يۈەنىدىنلا 15% باج ئېلىنىدۇ، يەنى ئۇ بۇنىڭدىن تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باج سوممىسى 15 يۈەن بولىدۇ، يۇقىرىدىكىلەرنى قوشقاندا، ئۇ تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باج سوممىسى 40 يۈەن بولىدۇ. تاپاؤەتكە قاراپ ئېشىپ بارىدىغان باج، ئومۇمەن، تاپاؤەت مىقدارى ۋە مال - مۈلۈكتىن باج ئېلىشقا باب كېلىدۇ، تاپاؤەتنىڭ ئاز - كۆپلۈكى باج تاپشۇرغۇچىنىڭ ئۇستىگە ئېلىش ئىقتىدارىنىڭ كۈچلۈك - ئاجىزلىقىنى بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرىدۇ، باج نسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىك دەرىجىسىنى تاپاؤەتنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ بەلگىلىگەندە، باج تاپشۇرغۇچىنىڭ ئۇستىگە ئېلىش ئىقتىدارىغا ماسلىشىپ، باجنىڭ كىرىمىنى تەڭشەش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

نسبەتلىك باج بۇ، ئوخشاش بىر باج ئوبيېكتىدىن، تاپاؤەت سوممىسىنىڭ قانچىلىك بولۇشىغا قارىماي، ئوخشاش بىر نسبەتلىك باج نسبىتى بويىچە ئېلىنىدىغان بىر تۈرلۈك باج. مەلۇم بىر خىل تاۋارنىڭ باج نسبىتى 10% قىلىپ بەلگىلەندى دەپ پەرەز قىلايلى، بۇ خىل تاۋار سېتىلىپ قىلىنغان كىرىم 100 يۈەن بولغان بولسا، بۇنىڭدىن ئېلىشقا تېگىشلىك باج سوممىسى 10 يۈەن بولىدۇ؛ بۇ خىل تاۋار سېتىلىپ قىلىنغان كىرىم 200 يۈەن بولغان بولسا، بۇنىڭدىن ئېلىشقا تېگىشلىك باج سوممىسى 20 يۈەن بولىدۇ؛ دېمەك، مۇشۇ تەرىقىدە ھېسابلاپ ئېلىنىدۇ‌ىرىدۇ. نسبەتلىك باج يەنە پەرقلىق نسبەتلىك باج، ئەۋرىشىملىك نسبەتلىك باج ۋە قىسمەن كەچۈرۈم قىلىنىدىغان نسبەتلىك باج دەپ ئۈچ خىلغا ئايرىلىدۇ. پەرقلىق نسبەتلىك باج، باج ئېلىنىدىغان كونكرېت تۈر، كەسىپ ياكى جايلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئوخشاش بولمىغان باج نسبىتى بويىچە ئېلىنىدۇ؛ ئەۋرىشىملىك نسبەتلىك باج ئۈسۈلىدا، باج ئېلىنىدىغان ئوخشاش بىر تۈر ئۈچۈن ئەڭ يۇقىرى ۋە ئەڭ تۆۋەن باج نسبىتى بەلگىلەپ قويۇلىدۇ، جايلار مۇشۇ چەك دائىرىسىدە، ئۆز جايىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا قاراپ، بەلگىلىك باج نسبىتىنى ئۆزلىرى بەلگىلەپ باج ئالىدۇ؛ قىسمەن كەچۈرۈم قىلىنىدىغان نسبەتلىك باج، باج تاپشۇرغۇچىنىڭ كىرىمىدىن باج ئېلىنمايدىغان بەلگىلىك سومما چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىن،

توغرىسىدا كونكرېت بەلگىلەنگەن مەزمۇنلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ باج نىسبىتى دېگەندە، باج ئوبيېكتىدىن ھەر بىر بىرلىك بويىچە ئېلىنىدىغان باج سوممىسىنى ھېسابلاش نىسبىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ باج تاپشۇرۇش ھالقىسى دېگەندە، باج ئېلىنىدىغان مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشتىن تارتىپ ئىستېمال قىلىنغۇچە بولغان پۈتۈن جەريانىدىكى كۆپ ھالقىلار ئىچىدە بەلگىلىمە بويىچە باج پۇلى ئېلىشقا تېگىشلىك مەلۇم بىر ياكى بىرنەچچە ھالقا كۆزدە تۇتۇلىدۇ، مەسىلەن، دۆلىتىمىز-نىڭ سودا ـ سانائەت بىر تۈتاش بېجى تۈزۈمىدە، سانائەت بۇيۇملىرى ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىدىن ئېلىنىدىغان باج ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا سانائەت ئىشلەپچىقىرىش (يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىشى) دېگەن ھالقا ۋە پارچە سېتىش دېگەن ھالقا بويىچە باج ئېلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن؛ باج تاپشۇرۇش ئىنتىزامى دېگەندە، باج تاپشۇرغۇچى رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بەلگىلىمىلەر، جۈملىدىن باج تاپشۇرۇش مۇددىتى، جەريمانە قوبۇش قائىدىسى قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سىياسەتتىكى بەلگىلىمە بويىچە، تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باجنىڭ ھەممىسىنى ئالماسلىق باجنى كەچۈرۈم قىلىش دېيىلىدۇ، بىر قىسمىنى ئالماسلىق باجنى كېمەيتىش دېيىلىدۇ.

باج تۈزۈمى ئۇستقۇرۇلمىغا تەۋەلۈق بولۇپ، ئۇ ئىقتىسادىي بازىسنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئىرادىسىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، دۆلەت بىلەن باج تاپشۇرغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئېلىش ـ تاپشۇرۇش مۇناسىۋىتىنى بەلگىلەپ بېرىدۇ. ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان بارلىق مەملىكەتلەرنىڭ باج تۈزۈمى ئەمگەكچى خەلقنى شىلىۋالىدىغان، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ۋاستە بولۇپ، ئۇ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتىگە خىزمەت قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ باج تۈزۈمى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ، خەلق ئىگىلىكى پائالىيەتلىرى ئۈستىدە ئىقتىسادىي تەڭشەشنى يولغا قويۇشنىڭ قورالىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە خىزمەت قىلىدۇ.

تاپاۋەتكە قاراپ ئېشىپ بارىدىغان باج

بۇ، باج ئوبيېكتى سوممىسىنىڭ قانچىلىك بولۇشىغا قاراپ ئېشىپ بارىدىغان باج نىسبىتى بويىچە ئېلىنىدىغان بىر تۈرلۈك باج. تاپاۋەتكە قاراپ ئېشىپ بارىدىغان باج تۈزۈمىدە، باج ئوبيېكتى سوممىسى ئاز بولسا باج يېنىك بولىدۇ، باج ئوبيېكتى سوممىسى كۆپ بولسا باج ئېغىر بولىدۇ. تاپاۋەتكە قاراپ ئېشىپ بارىدىغان باج «پۈتۈن تاپاۋەت بويىچە ئېشىپ بارىدىغان باج» ۋە «نورمىدىن تاشقىرى تاپاۋەت بويىچە ئېشىپ بارىدىغان باج» دەپ ئىككى خىل بولىدۇ، بۇ ئىككىسىنىڭ پەرقى باج نىسبىتى قۇرۇلمىسىدا ئىپادىلىنىدۇ. پۈتۈن تاپاۋەت بويىچە ئېشىپ بارىدىغان باج دېگەندە، باج ئوبيېكتىنىڭ بارلىق سوممىسىدىن شۇنىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان دەرىجىدىكى باج نىسبىتى بويىچە باج ئېلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ نورمىدىن تاشقىرى تاپاۋەت بويىچە ئېشىپ بارىدىغان باج دېگەندە، باج ئوبيېكتى سوممىسىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ، ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى باج نىسبىتى بويىچە ئايرىم ـ ئايرىم ئېلىنىدىغان باج كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئوبوروتى سوممىسى دېگەندە، قاتناش - ترانسپورت ۋە مۇلازىمەت كەسپىدە قىلىنغان كەسپي كىردىم كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

تاۋار ئىشلەپچىقىرىلىشتىن تارتىپ ئىستېمال قىلىنغىچە بىرقانچە ئوبوروت هالقىسىدىن ئۆتمەي قالمايدۇ - دە، بۇنىڭدىن كۆپ قېتىملىق ئوبوروت سوممىسى هاسىل بولىدۇ، ئەمما بارلىق ئوبوروت هالقىلىرىدا هاسىل بولىدىغان ئوبوروت سوممىسىدىن باج ئېلىنمۇرمەيدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ سودا - سانائەت بىر تۈتاش بەجى تۈزۈمىدە سانائەت مەھسۇلاتلىرىدىن ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىدىن ئىككى قېتىم باج ئېلىش چارىسى قوللىنىلىدۇ، يەنى سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى (يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىشى) ۋە پارچە سېتىش دېگەن ئىككى هالقىدىلا باج ئېلىنىدۇ.

سودا - سانائەت بىر تۈتاش بەجى — 1957 - يىلى ئەسلىدىكى تاۋار ئوبوروتى بەجى، مال بەجى، تىجارەت بەجى ۋە ماركا بەجىنى قوشۇپ ئاددىيلاشتۇرۇش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن بىر خىل باج. دۆلىتىمىزنىڭ ئەسلىدىكى سودا - سانائەت بەجى تۈزۈمى خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەزگىلىدە تۈزۈلگەنىدى. ئۇ چاغدا كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبلىرى تەڭ مەۋجۇت ئىدى، كاپىتالىستىك سودا - سانائەت ۋە ئۇششاق تاۋار ئىگىلىكى كۆپ ئىدى، ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى خىلمۇ خىل ئىدى، كاپىتالىستىك سودا - سانائەتكە قارىتا پايدىلىنىش، چەكلەش ۋە ئۆزگەرتىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشكە ماسلىشىش ئۈچۈن، دۆلىتىمىز «باج كۆپ خىل بولسۇن، كۆپ قېتىم ئېلىنسۇن» دېگەن تەكرار باج تۈزۈمىنى قوللانىدى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتىكى مۇلۇكچىلىكنى سوتسىيالىستىك ئۆگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغاندىن كېيىن، مۇرەككەپ بولغان باج تۈزۈمى ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي ۋەزىيەتكە ماس كەلمەي، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ چاپسان راۋاجلىنىشىغا پايدىسىز بولۇپ قالدى، شۇڭا ۋەقتىن سودا - سانائەت بىر تۈتاش بەجى يولغا قويۇلدى. سودا - سانائەت بىر تۈتاش بەجى دۆلەتنىڭ خامچوت كىرىمگە كاپالەتلىك قىلىش ۋە كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي هېسابات-تىنى كۈچەيتىشكە تۈرتكە بولۇش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇهىم رول ئوينىدى. خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، سودا - سانائەت بەجى تۈزۈمى يەنە ئىسلاھ قىلىنىپ، 1973 - يىلدىن باشلاپ سودا - سانائەت بەجى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلۇۋاتىدۇ.

سودا - سانائەت بەجى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

سودا — سانائەت بەجى بۇ — دۆلىتىمىز سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى، سودا - تىجارەت، قاتناش - ترانسپورت، مۇلازىمەت كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇنلار ۋە شەخسلەردىن ئۇلارنىڭ تىجارەت كەسپىدە تاپقان ئوبوروت سوممىسىغا قاراپ ئالىدىغان بىر تۈرلۈك باج. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبلىرى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقتىن، دۆلىتىمىز «باج كۆپ خىل بولسۇن، كۆپ قېتىم ئېلىنسۇن» دېگەن پرىنسىپقا ئاساسەن، مال بەجى، تىجارەت بەجى، ماركا بەجى قاتارلىق باجلارنى ئالغانىدى. 1953 - يىلى يۈقىرىقى كۆپ خىل باجلار قوشۇلۇپ تاۋار ئوبوروتى بەجى قىلىنىپ، بىر خىل باج بىر قېتىمدىلا ئېلىنىپ، 22 خىل بەلگىلىك تاۋار (تاماكا، بۇغداي ئۇنى، پولات ماتېرىيال، ياغاچ

قالغان قىسمىدىن ئوخشاش بىر باج نىسبىتى بويىچە ئېلىنىدىغان باج بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

رەسمىيەت پۇلى بۇ — دۆلەت ئورگانلىرى ئاھالىلەرگە، جامائەت تەشكىلاتلىرىغا ياكى باشقا تەشكىلاتلارغا مەلۇم بىر تۈرلۈك خىزمەت ئۆتىگەندە ئالىدىغان خىراجەت. مەسىلەن، ھازىر مەملىكىتىمىزدە پەتتە كېسىش پۇلى، نوپۇس دەپتىرىنى باشقۇرۇش پۇلى، پاسپورت پۇلى قاتارلىق رەسمىيەت پۇللىرى ئېلىنىۋاتىدۇ. رەسمىيەت پۇلى ئېلىشتا، ئاساسەن، بەزى بەلگىلىك ئىشلارنى باشقۇرۇشقا قولايلىق بولۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر. ۋاقىتتا، ئۇ جەمئىيەت دۆلەت ئورگانلىرى ئۆتىگەن خىزمەتكە قىلغان بىر تۈرلۈك تولۇقلىما بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.

باجنى كېچىكتۈرگەنلىك جەريمانىسى بۇ — باج ئىشلىرى ئورگانلىرى تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باجنى بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە تاپشۇرمىغان ئورۇنلار ياكى شەخسلەر- دىن ئالىدىغان جەريمانە. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ باج قانۇنى بويىچە، باج تاپشۇرۇش باج تاپشۇرغۇچى ئورۇنلار ۋە شەخسلەرنىڭ ئادا قىلىشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيىتى. باج تاپشۇرغۇچى تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك بولغان باج سوممىسى تاپشۇرۇش بەلگىلەنگەن كۈندىن ئېتىبارەن دۆلەتنىڭ مالىيە مەبلىغىنە تەئەللۇق بولىدۇ. ئەگەر باج تاپشۇرغۇچى باجنى ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرمىسا، بۇ دۆلەتنىڭ مەبلىغىنى بىۋاستە ئىگىلىۋېلىپ، دۆلەت مەبلىغىنى يۆتكەشكە تەسىر يەتكۈزگەنلىك بولىدۇ. مالىيە ئىنتىزامىنى چىڭىتىش، دۆلەتنىڭ بىر پۈتۈن مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن، باج تاپشۇرغۇچى ئورۇنلار ۋە شەخسلەر باج پۇلىنى ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرۇشى كېرەك، كېچىكتۈرۈشكە بولمايدۇ.

باج قانۇنىدا: باج تاپشۇرغۇچى باجنى بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە تاپشۇرمىسا، ئۆنى مەلۇم ۋاقىت چەكلىمىسى بىلەن يېغۋالغاندىن تاشقىرى، كېچىكتۈرۈلگەن كۈندىن باشلاپ، كېچىكتۈرۈلگەن باج سوممىسىغا كۈنىگە مەلۇم نىسبەت بويىچە جەريمانە پۇلى قوشۇپ ئېلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. مەسىلەن، سودا - سانائەت بېجى كېچىكتۈرۈلسە، كېچىكتۈرۈلگەن كۈندىن باشلاپ، ھەر كۈنىگە كېچىكتۈرۈلگەن باج پۇلىنىڭ مىڭدىن بىرى قوشۇپ ئېلىنىدۇ، سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى كېچىكتۈرۈلسە، كېچىكتۈرۈلگەن كۈندىن باشلاپ، ھەر كۈنىگە كېچىكتۈرۈلگەن باج پۇلىنىڭ مىڭدىن بەشى قوشۇپ ئېلىنىدۇ.

سودا - سانائەت بىر تۇتاش بېجى دۆلىتىمىز تاۋار ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش ۋە مۇلازىمەت كەسپى پائالىيەتلەردىكى ئوبوروت سوممىسىدىن ئالىدىغان بىر تۈرلۈك باج. بۇنداق باجنى تاپشۇرغۇچىلار سانائەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىش، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش، چەت ئەل مالىلىرىنى ئىمپورت قىلىش، پارچە سېتىش سودىسى، قاتناش - تىرانسپورت ۋە مۇلازىمەت كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بارلىق ئورۇنلار ياكى شەخسلەردۇر. بۇنداق باجنىڭ ئوبېيېكتى تاۋار ئوبوروتى سوممىسى ۋە غەيرىي تاۋار ئوبوروتى سوممىسى دېگەن ئىككى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: تاۋار ئوبوروتى سوممىسى دېگەنده، سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى سېتىپ تاپقان كىرىم، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشقا تۆلەنگەن پۇل، چەت ئەل مالىلىرىنى ئىمپورت قىلىشقا تۆلەنگەن پۇل ۋە پارچە سېتىش سودىسىدا قىلىنغان كىرىم كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ غەيرىي تاۋار

سىياسىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، سودا ـ سانائەت تاپاۋەت بېجى سودا ـ سانائەت بېجىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە، ئاساسەن، كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىدىن ئېلىناتتى، ئۇ پارتىيىنىڭ كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتكە قارىتىلغان پايدىلىنىش، چەكلەش ۋە ئۆزگەرتىش سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇشتىكى كۈچلۈك قورال ئىدى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتىكى مۇلۈكچىلىكنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغان، 1958 ـ يىلى باج تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن، سودا ـ سانائەت تاپاۋەت بېجى مۇستەقىل باج تۈزۈمىگە ئايلىنىپ، ئاساسەن، كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى كارخانىلاردىن ئېلىنىدىغان بولدى، ماھىيەتتە، پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى ياراتقان بىر قىسىم ساپ كىرىم مەركەزلەشتۈرۈلۈپ، دۆلەت خامچوتىغا كىرگۈزۈلىدىغان بولدى. تاپاۋەت بېجى ئېلىش كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى كارخانىلارنىڭ سوتسىيالىستىك تىجارەت يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىقتىسادىي ھېسابات تىنى كۈچەيتىپ، ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ئوبدان يولغا قويۇپ، پايدا ئېلىش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشىگە پايدىلىق.

دۆلەت يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانمايدىغان يەككە ئەمگەكچىلەرنىڭ شەھەر ـ بازار يېكى يېزىلاردىكى ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرىنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى ۋە باشقۇرۇشى ئاستىدا، قانۇندا رۇخسەت قىلىنغان دائىرىدە، باشقىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلمايدىغان يەككە ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىشقا رۇخسەت قىلىدۇ ھەمدە ئۇلاردىن سودا ـ سانائەت تاپاۋەت بېجى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ كىرىمىنى مۇۋاپىق دەرىجىدە تەڭشەپ تۇرىدۇ. بۇ ھال ئۇلارنى تەدرىجىي ھالدا سوتسىيالىستىك كوللېكتسىپلاشتۇرۇش يولىغا يېتەكلەشكە پايدىلىق.

تاپاۋەتكە قاراپ ئېشىپ بارىدىغان باج دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تاپاۋەت بېجى بۇ ـ دۆلەت ئاھالىلەردىن، كارخانىلاردىن ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلاردىن ئۇلارنىڭ ئەمگەك ـ ئىش ھەققى، مائاشى، دارامىتى، كارخانا پايدىسى، كەسپىي تاپاۋەت، قەرز چېكى ئۆسۈمى، مال ـ مۇلۈك ئىجارە ھەققى قاتارلىق كىرىملىرىگە قاراپ ئالىدىغان بىر تۈرلۈك باج. بۇنداق باج 1799 ـ يىلى ئەنگلىيىدە باشلانغان، XIX ئەسىردىن كېيىن ھەرقايسى ئەللەردە ئارقا ـ ئارقىدىن يولغا قويۇلۇپ، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئاساسلىق باج تۈرى بولۇپ قالغان. كاپىتالىستىك ئەللەردە تاپاۋەت بېجىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، ئادەتتە، تۈرگە ئايرىپ ئېلىش تۈزۈمى ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ. تۈرگە ئايرىپ ئېلىش تۈزۈمى دېگەنلىك پايدا تاپاۋىتىدىن، ئۆسۈم تاپاۋىتىدىن، مال ـ مۇلۈك ئىجارە ھەققى تاپاۋىتىدىن، ئىش ھەققى تاپاۋىتىدىن ۋە باشقا كىرىم تاپاۋىتىدىن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا باج ئېلىش دېگەنلىك بولىدۇ؛ ئومۇملاشتۇرۇپ ئېلىش تۈزۈمى دېگەنلىك تۈرلۈك تاپاۋەتلەردىن يىغىلغان ئومۇمىي كىرىمدىن باج ئېلىش دېگەنلىك بولىدۇ. باج ئېلىش نۇقتىسى تۆۋەنلىتىلگەنلىكى ۋە باج نىسبىتى ئۆستۈرۈلگەنلىكى تۈپەيلىدىن، ئىشچىلار سىنىپى ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقلەر يۈكلىنىدىغان تاپاۋەت بېجى كۆندىن ـ كۈنگە

قاتارلىقلار) بويىچە سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلغانىدى. بۇ 1958 - يىلى سودا - سانائەت بىر تۇتاش بېجى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1973 - يىلى باج تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنغاندا، سودا - سانائەت بىر تۇتاش بېجى ۋە ئۇنىڭ قوشۇمچە بېجى، شەھەرلەردىكى ئۆي - جاي مۈلكى بېجى، ئاپتوموبىل - پاراخوت پەيجو بېجى ۋە قان بېجى ئاددىيلاشتۇرۇلۇپ ۋە قوشۇۋېتىلىپ سودا - سانائەت بېجى قىلىندى.

سودا - سانائەت بېجى سوتسىيالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروتى ئاساسىغا قۇرۇلغان، پەرقلىق نىسبەتلىك باج نىسبىتى قوللىنىلىدىغان، ئومۇمەن سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى (يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىشى) ۋە پارچە سېتىش سودىسىدىن ئىبارەت ئىككى ھالقىدىلا ئېلىنىدىغان باج بولۇپ، ئۇ دۆلىتىمىز ئوبوروت سوممىسىدىن ئالىدىغان ئاساسلىق باج تۈرىدۇر. سودا - سانائەت بېجىنىڭ مەنبەسى كۆپ، دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ئۇ دۆلەتنىڭ مالىيە مەنبەسىنىڭ مۇقىملىقىغا، مالىيە كىرىمىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ھەم ئىشەنچلىك بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلالايدۇ.

سودا - سانائەت بېجى، ئاساسەن، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىك ئورۇنلىرىدىن ئېلىنىدۇ، ئۇ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەقسىمات مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، دۆلەت مەبلەغ جۇغلايدىغان مۇھىم شەكىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، كارخانىلارنىڭ پايدا ئېلىش سەۋىيىسىنى تەڭشەپ تۇرۇشتا، كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ھېساباتىنى كۈچەيتىپ، ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە تۈرتكە بولۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى بۇ - دۆلىتىمىز سودا - سانائەت تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدە بولمىغان ئىقتىسادىي ئورۇنلار ۋە شەخسلەردىن، شۇنىڭدەك يۇقىرىغا پايدا تاپشۇرمايدىغان دۆلەت كارخانىلىرىدىن ئۇلارنىڭ تاپاۋەت سوممىسىغا قاراپ ئالىدىغان بىر خىل باج. تاپاۋەت سوممىسى دېگەندە، بەلگىلىك تىجارەت مەزگىلىدە قىلىنغان ئومۇمىي كىرىمدىن تەننەرخ ۋە خىراجەتنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن، باشقا پايدىنى قوشقان ياكى زىياننى ئېلىۋەتكەندىن كېيىن قېپقالغان سوممىا كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇ ئومۇمەن «ساپ پايدا سوممىسى» دېيىلىدۇ. بۇنداق باج دۆلىتىمىز ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدە بولمىغان كارخانىلار تاپقان پايدىنىڭ تەقسىم قىلىنىشىغا قاتنىشىدىغان شەكىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجىنى ئېلىشتا، كارخانىلار تاپاۋىتىنىڭ بار - يوقلۇقى ۋە قانچىلىك بولۇشى ئاساس قىلىنىدۇ، «تاپاۋىتى كۆپ بولسا كۆپ ئېلىش، تاپاۋىتى ئاز بولسا ئاز ئېلىش، تاپاۋىتى بولمىسا ئالماسلىق» پرىنسىپى يولغا قويۇلىدۇ. سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجىنى ئېلىشتا، ئومۇمەن، تاپاۋەتكە قاراپ ئېشىپ بارىدىغان باج نىسبىتى (بۇ پۈتۈن تاپاۋەت سوممىسىغا قاراپ ئېشىپ بارىدىغان باج نىسبىتى ۋە نورمىدىن تاشقىرى تاپاۋەت سوممىسىغا قاراپ ئېشىپ بارىدىغان باج نىسبىتى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ) ۋە نىسبەتلىك باج نىسبىتى قوللىنىلىدۇ، بۇ ھال «پەرقلىق مۇئامىلە قىلىش، ئەقىلغە مۇۋاپىق يۈك ئارتىش» تىن ئىبارەت باج

تۇز مەيدانىدا سېتىلغان چاغدا، تاپشۇرۇلىدىغان باج سوممىسى بىر قېتىمغىلا مەركەزلەشتۈرۈپ ھېسابلىنىپ، تۇزنىڭ سېتىلىش باھاسىغا قوشۇۋېتىلىدۇ، باج تاپشۇرۇلغاندىن كېيىن پۈتكۈل ئايلىنىش ۋە ئوبوروت (جۈملىدىن يۆتكەپ بېرىش، ئۈلگۈجە سېتىش، پارچە سېتىش قاتارلىق ھالقىلار) جەريانىدا قايتا باج ئېلىنمايدۇ.

مەملىكىتىمىزدە تۇز چىقىدىغان جايلار كۆپ، ھەر جاينىڭ ئۇنى ئىشلەش ۋە توشۇش شەرت - شارائىتى بىر- بىرىنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ، تەننەرخ خىراجىتى بەزىلىرىدە كۆپ، بەزىلىرىدە ئاز، مەيداندىن چىقىرىلىش باھاسى بەزىلىرىدە يۇقىرى، بەزىلىرىدە تۆۋەن، جەمئىيەت ئېھتىياجىنى كاپالەتلەندۈرۈش، تۇزنىڭ يۆتكەپ بېرىلىش باھاسىنى ئاساسەن تەڭپۇڭ قىلىش ئۈچۈن، ئوخشاش بولمىغان تۇزچىلىق رايونلىرىغا قاراپ پەرقلىق تۇز بېجى يولغا قويۇلىدۇ. تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، تۇزنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان تۇز، بېلىقچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان تۇز، قىسمەن سانائەتتە ئىشلىتىلىدىغان تۇز، ئېكسپورت قىلىنىدىغان تۇز... بويىچە ئايرىم - ئايرىم ھالدا باجنى كەچۈرۈم قىلىش، باجنى كېمەيتىش چارىسى بەلگىلەنگەن.

دېھقانچىلىق بېجى بۇ - دۆلەت دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇنلار ۋە شەخسلەردىن ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق كىرىمىگە قاراپ ئالىدىغان بىر خىل باج. يېڭى جۇڭگونىڭ دېھقانچىلىق بېجى كونا جۇڭگودىكى يەر بېجى تۈزۈمىگە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. كونا جۇڭگودىكى يەر بېجى فېئوداللىق، يېرىم فېئوداللىق ھۆكۈمەت يەرنىڭ مو سانىنى بىرلىك قىلغان ھالدا دېھقانلاردىن ئالىدىغان بىر خىل باج بولۇپ، ئۇ چوڭ پومېشچىك، چوڭ بۇرژۇئازىيە ئەمگەكچى دېھقانلار ئۈستىدىن يۈرگۈزىدىغان بىر تۈرلۈك دەھشەتلىك فېئوداللىق ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىدۇر، يېڭى جۇڭگونىڭ دېھقانچىلىق بېجى دۆلەت ئەمگەكچى دېھقانلار جەمئىيەت ئۈچۈن ياراتقان بىر قىسىم ساپ كىرىمنى توپلايدىغان بىر خىل شەكىل بولۇپ، ئۇ «خەلقتىن ئېلىش، خەلققە ئىشلىتىش»-تىن ئىبارەت سوتسىيالىستىك تەقسىمات مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

دېھقانچىلىق بېجى ئېلىمىز ئىنقىلابى ۋە قۇرۇلۇشىدا مۇھىم رول ئوينايدۇ. يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە، دېھقانچىلىق بېجى ئازاد رايونلارنىڭ مالىيە كىرىمىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى بولۇپ، ئۇ ئىنقىلابىي ئۇرۇش تەمىناتىنى كاپالەتلەندۈرۈپ، ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىغانىدى. سوتسىيالىزم دەۋرىدە، دېھقانچىلىق بېجى يەنىلا دۆلەت سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش مەبلىغى توپلايدىغان مۇھىم بىر مەنبە بولۇپ، ئۇ پارتىيىنىڭ يېزا سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، يېزاكوللېكتىپ ئىگىلىكىنى مۇستەھكەملەش، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى كۈچەيتىش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينىماقتا.

دېھقانچىلىق بېجى ئېلىشتا ئەمەلىي نەرسە ئېلىش ئاساس قىلىنىدۇ، ئۇ دۆلەتنىڭ ئاشلىقنى ئىگىلەپ تۇرۇشىدىكى مۇھىم شەكىل بولۇپ، خەلقنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكىنى تەڭشەپ تۇرۇش، ھەربىي ئېھتىياجنى قامداش، «ئۇرۇشقا تەييار-

ئېغىرلىشىدۇ. كارخانىلار، تەشكىلاتلاردىن ئېلىنىدىغان تاپاۋەت بېجى جەھەتتە، بۇرژۇئا دۆلىتى باج تۈزۈمىدە تۆرلۈك چارىلەرنى قوللىنىپ ئېتىبار بېرىدۇ، كاپىتالىستلارمۇ تۆرلۈك ئامالالارنى قىلىپ باجدىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ ھەمدە تاپشۇرىدىغان باجنى تۆرلۈك ھىيلىلەرنى ئىشلىتىپ ئەمگەكچى خەلق ئۈستىگە تاڭىدۇ. تاپاۋەت بېجى، ماھىيەتتە، كاپىتالىستىك دۆلەتلەر مۇنۇپول بۇرژۇئازىيىسىنىڭ زور پايدا ئېلىشىنى قوغدايدىغان قورالدۇر.

سوتسىيالىستىك دۆلەت ئالىدىغان تاپاۋەت بېجىنىڭ خاراكتېرى ئۇنىڭغا تۈپتىن ئوخشمايدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، تاپاۋەت بېجى، ئاساسەن، كاپىتالىستىك سودا - سانائەت كارخانىلىرىدىن ئېلىنىدىغان بىر تۆرلۈك باج ئىدى. ئۇ چاغدا باج ئېلىش دائىرىسىگە پايدا تېپىلىدىغان ئىشلاردىن قىلىنغان تاپاۋەت، ئامانەت قويۇلغان پۇل ئۆسۈمىدىن قىلىنغان تاپاۋەت، شىركەت قەرز چېكى ۋە باشقا چەكلەر ئۆسۈمىدىن قىلىنغان تاپاۋەتلەرگە كىرەتتى. ئۇ كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش تەكى مۇھىم قورال ئىدى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتىكى مۇلۇكچىلىكنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندىغانلىقىدىن كېيىن، 1959 - يىلدىن باشلاپ ئۆسۈم تاپاۋىتىدىن باج ئېلىنمايدىغان بولدى، سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى دۆلەت كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلارنىڭ ساپ كىرىمىنى سەپەرۋەر قىلىدىغان بىر تۆرلۈك شەكىل شۇنداقلا يەككە ئىگىلىك كىرىمىنى تەڭشەيدىغان زۆرۈر ۋاستە بولۇپ قالدى.

سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تۆز بېجى بۇ — دۆلەت تۆز ئوبوروتى سوممىسىدىن ئالىدىغان بىر تۆرلۈك باج. تۆز بېجى جۇڭگودا ئۇزاق تارىخقا ئىگە، مىلادىدىن ئىلگىرى VII ئەسىردىلا، چى بەگلىكىدە تۆزنى مەخسۇس سېتىش يولغا قويۇلغان، ئەمەلىيەتتە، تۆز بېجى تۆزنىڭ باھاسىغا قوشۇۋېتىلگەن، ئەمما تۆز بېجى دېگەن نام «كېيىنكى خەنناممە. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغان. تۆز ھېچنېمىنى ئورنىغا دەسسەتكىلى بولمايدىغان زۆرۈر تۇرمۇش بۇيۇمى بولغانلىقى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ئۇنى كۆپ يەپ كېتەلمەيدىغانلىقى، ئەمگەكچىلەر ئاممىسىمۇ ئۇنى ئاز يېسە بولمايدىغانلىقى سەۋەبىدىن، تۆز بېجى ئاساسەن ئەمگەكچى خەلقتە يۈكلىنىدىغان بىر تۆرلۈك باج بولۇپ قالغان. بۇ باج دەۋرمۇ دەۋر داۋاملىشىپ كېلىپ، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلار ئەمگەكچى خەلقنى قاقتى - سوقتى قىلىدىغان مۇھىم بىر ۋاستە بولۇپ قالغان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمىتىمىز چوڭ - چوڭ تۈزلۈقلارنى دەرھالا دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋالدى، كونا جۇڭگو ھۆكۈمىتى سېلىقنى ئېغىر سېلىپ، پۇقرالارنى پاراكەندە قىلىپ كەلگەن تۆز بېجى ئېلىش چارىسىنى بىكار قىلىپ، خەلقنىڭ ئۆزىنىڭ تۆز بېجى تۆزۈمىنى ئورناتتى، تۆز بېجى خاراكتېر جەھەتتىن تۈپتىن ئۆزگەرتىلىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش مەبلىغى جۇغلاشتىكى مۇھىم بىر يول بولۇپ قالدى.

دۆلىتىمىزدە ھازىر تۆز بېجى ئېلىشتا، «مىقدارىغا قاراپ ئېلىش، نەق مەيدانىدا ئېلىش، تەكرار ئالماسلىق» پرىنسىپى قوللىنىلىۋاتىدۇ، يەنى تۆزنىڭ مۇئەييەن مىقدارىغا ئاساسەن، تونىنا ياكى دەن بىرلىك قىلىنىپ، مۇقىم باج سوممىسى بېكىتىلىپ،

دۆلەتلەر ئىقتىسادىي كىرىزىستىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، كەڭ تۈردە چېگرا بېجى ئۇرۇشى قىلىدۇ، بىر - بىرىگە ئورا كولايدۇ. چېگرا بېجىنى بازار تالىشىشتىكى مۇھىم ۋاستە قىلىدۇ - دە، تەرەققىي تاپمىغان بەزى ئەللەرنى ئىقتىسادىي جەھەتتە زور زىيانغا ئۇچرىتىدۇ.

كونا جۇڭگودا چېگرا بېجى ئۇزاق مەزگىلگىچە جاھانگىرلىك تەرىپىدىن تىزگىنلىنىپ جاھانگىرلىكنىڭ دۆلىتىمىزگە تاجاۋۇز قىلىش ۋە دۆلىتىمىزنى قۇل قىلىشتىكى بىر قورالىغا ئايلىنىپ قالغان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلىتىمىزدە تاشقى سودىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش يولغا قويۇلۇپ، مۇستەقىل - ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولغان چېگرا بېجى بەرپا قىلىندى، چېگرا بېجى دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغدايدىغان، تاشقى سودىنى راۋاجلاندۇرىدىغان كۈچلۈك قورال بولۇپ قالدى. ئۇ تاشقى سودىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇشقا ماسلىشىش، مەملىكەت ئىچىدىكى سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى قوغداش ھەمدە ئىلگىرى سۈرۈش، شۇنىڭدەك دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمىنى كۆپەيتىش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ چېگرا بېجى نىسبىتى ئىمپورت بېجى نىسبىتى ۋە ئېكسپورت بېجى نىسبىتى دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىلىدۇ. ئىمپورت بېجى نىسبىتى جەھەتتە، ئوخشاش بولمىغان تاۋارلار ۋە ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەرگە نىسبەتەن پەرقلىق مۇئامىلە قىلىش پرىنسىپى يولغا قويۇلۇپ، پەرقلىق نىسبەتلىك باج نىسبىتى قوللىنىلىدۇ، تۈرلۈك تاۋارلار، ماللاردىن ئېلىنىدىغان باج نىسبىتىمۇ، ئومۇمەن، ئادەتتىكى باج نىسبىتى ۋە ئەڭ تۆۋەن باج نىسبىتى دەپ ئايرىلىدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەتلەردىن ۋە دۆلىتىمىز بىلەن سودا شەرتنامىسى ياكى كېلىشىمى تۈزگەن دۆلەتلەردىن كىرگۈزۈلگەن تاۋارلارغا قارىتا ئەڭ تۆۋەن باج نىسبىتى قوللىنىلىدۇ؛ ئادەتتىكى باج نىسبىتى بولسا دۆلىتىمىز بىلەن سودا شەرتنامىسى ياكى كېلىشىمى ئىمزالىمىغان دۆلەتلەردىن كىرگۈزۈلگەن ماللارغا باب كېلىدۇ. بۇ مال دۆلىتىمىزنىڭ ھەرقايسى ئەللەر بىلەن باراۋەرلىك - ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدا ئورناتقان سودا مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىشتە مەلۇم ئەھمىيەتكە ئىگە. دۆلىتىمىزنىڭ تاشقى سودىسىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئېكسپورت تاۋارلىرىدىن، ئومۇمەن، چېگرا بېجى ئېلىنمايدۇ. چېگرىدىن كىرگەن يولۇچىلارنىڭ ئۆزى ئىشلىتىش ئۆلچىمىدىن ئېشىپ كەتكەن يۈك - تاقلىرى ۋە باج ئېلىنىدىغان شەخسىي پوچتا بۇيۇملىرى، توغرىسىدا، رەسمىيەتنى ئاددىيلاشتۇرۇش باج تاپشۇرۇشقا قولايلىق بولۇش، تاموژنىدىن ئۆتكۈزۈشنى تېزلىتىش روھىغا ئاساسەن، باج ئېلىش چارىسى باشقىدىن بەلگىلەندى.

پۇل مۇئامىلىسى بۇ — پۇل ئوبوروتىنى تەڭشەش ۋە ئامانەت - قەرز پائالىيىتىنىڭ ئومۇمىي نامى.

تاۋار - پۇل ئىگىلىكى مەۋجۇت بولۇپلا تۇرىدىكەن، جەزمەن پۇل مۇئامىلە پائالىيىتى بولىدۇ. پۇل تارقىتىش، پۇل ئامانەت قويۇش، قەرز پۇل بېرىش، پۇل پېرېۋوت قىلىش، ئامانەت پۇل يىغىش، قىممەتكە ئىگە چەك تارقىتىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى پۇل مۇئامىلە پائالىيىتىگە كىرىدۇ. بانكا مەخسۇس يۇقىرىقى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاساسلىق پۇل مۇئامىلە ئورگىنىدۇر.

پۇل مۇئامىلىسى تاۋار - پۇل مۇناسىۋەتلىرى تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلىدۇر. فېئوداللىق

لىق كۆرۈش، قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، خەلقنى كۆزدە تۇتۇش» تىن ئىبارەت ستراتېگىيىلىك فاڭجېننى ئىزچىل ئىجرا قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئوخشاش بولمىغان جايلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا ۋە ئوخشاش بولمىغان ئورۇنلارنىڭ ئۈستىگە ئېلىش ئىقتىدارىغا ماسلىشىش، ئوخشاش بولمىغان جايلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ۋە زىددىيەتنى، ئەمگەكچى دېھقانلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ساقلىنىۋاتقان پەرق ۋە زىددىيەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشقا پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، مەملىكىتىمىزدە دېھقانچىلىق بېجى جايلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق نىسبىتىگە قاراپ باج نىسبىتى بويىچە ئېلىنىدۇ. دېھقانچىلىق بېجى ئادەتتىكى يىللاردىكى ئاشلىق مىقدارىغا قاراپ ئېلىنىدۇ، يەنى يەرنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە شۇ جاينىڭ ئادەتتىكى ئىگىلىك ئەھۋالىغا ئاساسەن، نورمال يىللاردىكى مەھسۇلات مىقدارى بويىچە، باج ئېلىنىدىغان مەھسۇلات مىقدارى باھالىنىپ بېكىتىلىدۇ. ئادەتتىكى يىللاردىكى مەھسۇلات مىقدارى باھالىنىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن، بۇ مۇئەييەن مەزگىلگىچە ئۆزگەرتىلمەيدۇ، مەھسۇلات ئاشقاندىمۇ باج كۆپەيتىلمەيدۇ، بۇ ھال دېھقانلارنىڭ يۈكىنى مۇقىملاشتۇرۇش، يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە زورايتىشقا پايدىلىق.

چېگرا بېجى بۇ — دۆلەت چېگرىدىن كىرگۈزۈلىدىغان - چىقىرىلىدىغان مالدىن ئالىدىغان بىر خىل باج. بۇ، باج ئوبيېكتىغا قاراپ ئىمپورت بېجى، ئېكسپورت بېجى ۋە چېگرىدىن ئۆتكۈزۈش بېجى دېگەن تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ؛ باج ئېلىش مەقسىتىگە قاراپ، مالىيە چېگرا بېجى (دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمىنى ئاشۇرۇش ئاساسىي مەقسەت قىلىنغان ھالدا ئېلىنىدۇ، ئادەتتە باج نىسبىتى تۆۋەنرەك بولىدۇ) ۋە قوغدىنىش چېگرا بېجى (ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى قوغداش ئاساسىي مەقسەت قىلىنغان ھالدا ئېلىنىدۇ، ئادەتتە باج نىسبىتى يۇقىرىراق بولىدۇ) دېگەن تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ؛ باج ئېلىش ئۆلچىمىگە قاراپ، مىقدارىغا قاراپ ئېلىنىدىغان باج (باج ئوبيېكتىنىڭ ئېغىرلىقى، سانى، سىغىمچانلىقى، ئابيومى ۋە باشقىلارغا قاراپ ئېلىنىدۇ) ۋە باھاسىغا قاراپ ئېلىنىدىغان باج (باج ئوبيېكتىنىڭ باھاسىغا قاراپ ئېلىنىدۇ) دېگەن تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ؛ پۈتۈشمىنىڭ بار - يوقلۇقىغا قاراپ، ئادەتتىكى چېگرا بېجى ۋە پۈتۈم ھاسىل قىلىنغان چېگرا بېجى (ئۆز دۆلىتى بىلەن باشقا دۆلەت ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن شەرتنامە ياكى سودا كېلىشىمىگە ئاساسەن، ئىمپورت - ئېكسپورت تاۋارلىرىدىن بەلگىلەنگەن باج نىسبىتى بويىچە باج ئېلىنىدۇ) دېگەن تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ.

چېگرا بېجى ئېلىش دۆلەتنىڭ ئۆزىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈش ھەرىكىتى بولۇپ، ئۇ ئۆز ئېلىنىڭ ئىگىلىكىنى قوغداش، تاشقى سودىنى قانات يايدۇرۇشتىكى قورال ھېسابلىنىدۇ. چېگرا بېجىنىڭ رولى خەلقئارا سودىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. ئەڭ دەسلەپتە، چېگرا بېجى ئېلىش پەقەت قاتناشنى قوغدىغانلىقنىڭ ھەققى ھېسابلىناتتى، كېيىن بارا - بارا بىر دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمىنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولۇپ قالدى. كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ چېگرا بېجى تاشقى جەھەتتە، ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك قىلىش، ئىچكى جەھەتتە بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ۋاستىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جاھانگىرلىك دەۋرىدە، بۇرژۇئا

جۇڭگو خەلق بانكىسى بۇ — جۇڭگونىڭ دۆلەت بانكىسى. 1948 - يىل 11 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، شىمالىي جۇڭگو رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى شەنىدۇڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت، شەنشى - گەنسۇ - نىڭشا چېگرا رايونلۇق ھۆكۈمەت، سەنشى - سۇيييۈەن چېگرا رايونلۇق ھۆكۈمەت بىلەن كېڭەشكەندىن كېيىن بۇيرۇق تارقىتىپ، شىمالىي جۇڭگو بانكىسى، بېيجىڭدىكى بانكىسى، غەربىي شىمال جۇڭگو يېزا - ئىگىلىك بانكىسىنى قوشۇپ جۇڭگو خەلق بانكىسى قىلىشنى قارار قىلدى، جۇڭگو خەلق بانكىسى 1948 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى رەسمىي قۇرۇلدى. باش بانكا بېيجىڭدە تەسىس قىلىندى. باش بانكا قارىمىقىدا مەمۇرىي رايونلار بويىچە شۆبە ۋە تارماق ئورگانلىرى قۇرۇلدى: ئۆلكىلەر، شەھەرلەر، ئاپتونوم رايونلار ۋە بەزى مۇھىم شەھەرلەردە شۆبە بانكىلار، ۋىلايەتلەردە مەركەزىي تارماق بانكىلار، ناھىيىلەر ياكى ناھىيىگە باراۋەر شەھەرلەردە تارماق بانكىلار قۇرۇلدى، ناھىيىدىن تۆۋەن ئورۇنلاردا تىجارەت ئورنى قۇرۇلدى، شەھەرلەرنىڭ رايون دەرىجىلىك ئورۇنلىرىدا ئىش بېجىرىش ئورنى قۇرۇلدى.

جۇڭگو خەلق بانكىسى دۆلەتنىڭ پۇل تارقىتىدىغان بىردىنبىر ئورگىنى، مەملىكەت بويىچە ئامانەت - قەرز، ھېساب بوغۇش ۋە نەق پۇل كاسسىرلىق مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ھەم دۆلەتنىڭ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئورگىنى، ھەم ئامانەت - قەرز كەسپىنى بېجىرىدىغان ئىقتىسادىي تەشكىلات. ئۇنىڭ ئاساسىي فۇنكسىيىسى ئورگانلار، تەشكىلاتلار، ھەربىي قىسىملار، كارخانىلار، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ ۋاقتىنچە ئىشلىتىلمەيدىغان پۇل مەبلىغىنى قوبۇل قىلىشتىن؛ سودا-سانائەت ئۇچۇن قەرز پۇل تارقىتىشتىن؛ تارماقلار، ئورگانلار ئوتتۇرىسىدىكى نەق پۇل بىلەن بولمايدىغان ھېساب بوغۇش ئىشلىرىنى بېجىرىشتىن؛ پۇل تارقىتىپ، پۇل ئوبوروتىنى تەڭشەش ۋە باشقا ئىشلاردىن ئىبارەت. جۇڭگو خەلق باش بانكىسى پۇل - مۇئامىلە سىياسىتى ۋە مۇناسىۋەتلىك قائىدە - تۈزۈملەرنى تۈزۈشكە، ئۇسۇل نىسبىتىنى ۋە ھەرقايسى بانكىلارنىڭ قەرز پۇل بېرىش چېكىنى بەلگىلەشكە مەسئۇل بولىدۇ ھەمدە ھەرقايسى كەسپىي بانكىلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى ماسلاشتۇرىدۇ.

لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «چوڭ بانكا بولمىسا، سوتسىيالىزم ئەمەلگە ئاشمايدۇ.» «ئۇ — پۈتۈن مەملىكەت خاراكتېرلىك ھېساب - كىتاب قىلىش ئورگىنى، پۈتۈن مەملىكەت خاراكتېرلىك مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە تەقسىم قىلىنىشىنى ھېسابلاش ئورگىنى، بۇنى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ بىر تۈرلۈك تايانچىسى دېيىشكە بولىدۇ.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 - توم 311-بەت) جۇڭگو خەلق بانكىسى ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا مۇھىم رول ئوينىماقتا. ئۇ ئامانەت - قەرز، ھېساب بوغۇش ۋە نەق پۇل كاسسىرلىق پائالىيەتلىرى ئارقىلىق، مەملىكەت بويىچە پۇل مەبلىغىنى دۆلەتنىڭ قولىغا توپلاپ، سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە قۇرۇلۇشىغا كۆپلەپ مەبلەغ يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. جۇڭگو خەلق بانكىسى ۋە باشقا كەسپىي بانكىلارنىڭ مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان شۆبە - تارماق ئورگانلىرى كارخانىلار بىلەن قويۇق ئالاقە قىلىپ تۇرىدۇ. بانكىلار پۇل ئوبوروتىنى خاتىرىلەش، ھېسابلاش ۋە تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، خەلق ئىگىلىكىدە مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ۋە تەقسىم قىلىنىش

جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە، تاۋار ئوبوروتىنىڭ يەنمۇ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، پۇل ئالماشتۇرۇش، پۇل ساقلاش، پۇل پېرېۋوت قىلىش كەسىپلىرى ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا كېلىپ، كاپىتالزمنىڭ بىخلىرىنى ئايىنىتىش رولىنى ئويناپ بەردى. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، پۇل مۇئامىلە پائالىيەتلىرى كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ۋە مەركەزلىشىنى تېزلىتىش جەريانىدا غايەت زور رول ئويناپ بەردى، ئامانەت - قەرزنى ماركس كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىدىكى ئىككى چوڭ پىشانىنىڭ بىرى (يەنە بىرى رىقابەت) دەپ ئاتىغان. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كاپىتالزم تەرەققىي قىلىپ مونوپولىيە باسقۇچىغا يەتكەندە، بانكا مونوپولى كاپىتالى بىلەن سانائەت مونوپولى كاپىتالى زىچ بىرلىشىپ ۋە ئارىلىشىپ ئۆسۈپ، پۇل مۇئامىلە كاپىتالىنى ھاسىل قىلدى. ئۇ ھازىرقى زامان كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي تۈرمۇشىنىڭ مەركىزى، پۈتكۈل كاپىتالىستىك ئىقتىسادنىڭ نېرۋا مەركىزى بولۇپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، كاپىتالىزمغا خاس زىددىيەتلەرنىڭ چوڭقۇرلاشتى.

كونا جۇڭگونىڭ پۇل مۇئامىلە پائالىيەتلىرىنى تامامەن جاھانگىرلىك ۋە جياڭ جېيشىنىڭ زىۋىن، كۇك شياڭشى، چېن لىفۇ دېگەن تۆت چوڭ ئائىلە چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغاندى، ئۇلار فېئودال كۈچلەر بىلەن تەل بىردىكتۈرۇپ، پۇل مۇئامىلە پائالىيەتلىرىنى يېزىلارغا كېڭەيتىپ، شەھەر - يېزا خەلقىنى تالان - تاراج قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە، مىللىي سودا - سانائەتنىمۇ ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران قىلىپ، كونا جۇڭگونىڭ ئىقتىساد ۋە مالىيە ئىشلىرىنى يېمىرىلىش گىردابىغا ئاپىرىپ قويغانىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پۇل مۇئامىلە پائالىيىتىنىڭ خاراكتېرى، مەزمۇنى ۋە رولى تۈپتىن ئۆزگەردى. پۇل مۇئامىلە پائالىيەتلىرى سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدا پىلانلىق ئىلىپ بېرىلىدىغان بولدى. 1950 - يىلى ئەتىيازدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن يامان سۈپەتلىك پۇل پاخالىلىقىغا خاتىمە بېرىلگەندىن كېيىن، مال باھاسى ئاساسەن مۇقىم بولۇپ كەلدى. بېيجىڭ كاپىتال بانكىلىرى مۇسادىرە قىلىنغان، خۇسۇسىي كاپىتال بانكىلىرى ئۆزگەرتىلگەن، قەرز كاپىتالى تۈگىتىلگەن، شەھەر - يېزىلاردىكى جازانىخورلۇق ۋە ھايانكەشلىك پائالىيەتلىرى قەتئىي بىكار قىلىنغان ۋە ئۇنىڭغا قاتتىق زەربە بېرىلگەندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك پۇل مۇئامىلە ئىشلىرى سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنىڭ ئورگانىك تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى.

جۇڭگو خەلق بانكىسى، جۇڭگو خەلق قۇرۇلۇش بانكىسى، جۇڭگو بانكىسى، جۇڭگو يېزا - ئىگىلىك بانكىسى، شۇنىڭدەك يېزا ئامانەت - قەرز كوپېراتىپلىرى قاتارلىقلار ئىلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك پۇل مۇئامىلە سىستېمىسىنى ھاسىل قىلدى. دۆلەت مۇشۇ پۇل مۇئامىلە سىستېمىسى ئارقىلىق، مەملىكەت بويىچە پۇل ئوبوروتىنى پىلانلىق ھالدا تەڭشەش ۋە ئامانەت - قەرز پائالىيىتىنى پىلانلىق ئويۇشتۇرۇش بىلەن، جەمئىيەتتىكى مەبلەغنى ئىشقا سېلىپ ۋە تەقسىم قىلىپ، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا مەدەت بېرىدىغان بولدى. بۇ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى مۇستەھكەملەشتە مۇھىم رول ئويناماقتا.

مەبلىغىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇشتىن، يېزا ئامانەت ـ قەرزلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈپ بېجىرىشتىن، يېزا ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپ لىرىغا رەھبەرلىك قىلىشتىن، يېزا پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە تۆتۈنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ كەسىپ دائىرىسى ئاساسەن تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) يېزا ـ قىشلاقلاردىكى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلار، كەسىپي ئورۇنلارنىڭ تۇرلۇك پۇل ئامانەت قويۇش ئىشلىرىنى، نەق پۇل باشقۇرۇش ۋە ھېساب بوغۇش كەسىپلىرىنى شۇنىڭدەك يېزىلاردىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر، دېھقانلارنىڭ پۇل ئامانەت قويۇش ئىشلىرىنى بېجىرىش؛ (2) دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرىغا، يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىك ئىشلىرىغا، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپلىرىغا، يېزا ئىگىلىك ـ سانائەت ـ سودا بىرلەشمە كارخانىلىرىغا، دېھقانلارغا قەرز پۇل بېرىش ئىشلىرىنى بېجىرىش؛ (3) ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرى، كەسىپي ئورۇنلار ۋە يېزا كوللېكتىپ ئىگىلىك ئىشلىرىغا دۆلەت مالىيەدىن ئاجرىتىپ بېرىدىغان تۇرلۇك پۇللار ئۇستىدە نازارەتچىلىك قىلىش ۋە ئۇنى تۆلەش (دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، سۇچىلىق ۋە ھاۋا رايى ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا مەبلەغ سېلىش يۈزىسىدىن ئاجرىتىلىدىغان پۇللار بۇنىڭ سىرتىدا)؛ (4) تارماقلار يېزىلاردا ئالدىن سېتىۋېلىش يۈزىسىدىن تارقىتىدىغان تۇرلۇك زاكالەت پۇللىرى ئۈستىدە نازارەتچىلىك قىلىش ۋە ئۇنى تۆلەش؛ (5) يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ ئورۇنلىرىدىكى ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى بولغان ئورۇنلاردىكى بوغالتىرلارغا فۇداۋ قىلىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ ئورۇنلىرىنىڭ بوغالتىر خادىملىرىنى يېتىشتۈرۈشىگە ياردەم بېرىش، يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ ئورۇنلىرىنىڭ مەبلەغنى ياخشى باشقۇرۇشىغا، جايىدا ئىشلىتىشىگە ھەمكارلىشىش؛ (6) يېزىلاردىكى ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپلىرىغا رەھبەرلىك قىلىش؛ (7) گوۋۇيۈەن تاپشۇرغان باشقا ئىشلار ۋە جۇڭگو خەلق بانكىسى ھاۋالە قىلغان كەسىپلەرنى بېجىرىش.

جۇڭگو خەلق يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ مەبلەغ مەنبەسى، ئاساسەن، دۆلەت تەرىپىدىن ئاجرىتىلىدىغان يېزا ئىگىلىك قەرز پۇل فوندى ۋە ئۆزىدە بار مەبلەغ، يېزا ئىگىلىك بانكىلىرىغا قويۇلىدىغان تۇرلۇك ئامانەت پۇللىرى ۋە پايدا جۇغلانمىسى، شۇنىڭدەك دۆلەتنىڭ تەستىقى بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان تاشقى پېرىۋوت قەرز پۇللىرىدىن ئىبارەت. مەبلەغنى ئىشلىتىش جەھەتتە، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا نۇقتىلىق ھالدا مەدەت بېرىلىدۇ ھەمدە ئەمەلىي ئېھتىياج ۋە ئىمكانىيەتكە قاراپ، يېزا ئىگىلىكىگە قەرز پۇل بېرىش پرىنسىپى بويىچە، ئېنىق ـ ئېنىق ئاساسىي قۇرۇلۇشلارغا ۋە يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشقا ئاكتىپ مەدەت بېرىدۇ. يېزا ئىگىلىكىگە قەرز پۇل بېرىشتە «ئالماقنىڭ بەرمىكى بار، قەرەلى توشقاندا قايتۇرمىقى بار»، «ھەقىقەتەن ماددىي ئەشيا بولۇش، ماددىي ئەشيا ياراملىق بولۇش، ئامىما ئالقىشلايدىغان بولۇش، ئەمەلىي ئۇنۇمگە ئەھمىيەت بېرىش»، «مالىيە مەبلىغى بىلەن قەرز مەبلىغىنى ئايرىم ـ ئايرىم باشقۇرۇش ۋە ئايرىم ـ ئايرىم ئىشلىتىش» دېگەنگە ئوخشاش پرىنسىپلاردا چىڭ تۇرۇش كېرەك.

ئەھۋالىنى ۋاقتى - ۋاقتىدا ھەم ئەتراپلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇرىدۇ، شۇڭا ئۇ خەلق ئىگىلىكىنىڭ بارلىق مۇھىم ئورۇنلىرىدا ئىشلەيدۇ. بانكا ئامانەت - قەرز، ھېساب بوغۇش ۋە نەق پۇل كاسسىرلىق خىزمىتىدە ئەكس ئېتىلگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئوبوروتىغا دائىر ئەھۋاللار ۋە مەسىلىلەرگە ئاساسەن، ئامانەت - قەرز ۋە ھېساب بوغۇشنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ تۈرلۈك ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردىكى تۈرتكىلىك ۋە نازارەتچىلىك رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرىدۇ. بۇ، ئىلمىزنامىڭ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىيات تەتىدا تۇتقان زامانىۋىلاشتۇرۇشنى تېزلەتمەكتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

جۇڭگو خەلق قۇرۇلۇش بانكىسى

بۇ — مەملىكەتلىك دۆلەتلىك كەسىپى بانكىسى، ئۇ ئاساسىي قۇرۇلۇشقا دائىر چىقىم خامچوتىنى ۋە مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا پۇل ئاجرىتىش، ھېساب بوغۇش ۋە پۇل قەرز بېرىش ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ، مالىيە نۇقتىسىدىن نازارەت قىلىدۇ. ئۇ 1954 - يىل 1 - ئۆكتەبىردە سابىق مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشىنىڭ قارارىغا ئاساسەن قۇرۇلغان. ئۇنىڭ باش بانكىسى بېيجىڭدە تەسىس قىلىنىدى، ئۆلكىلەر، شەھەرلەر، ئاپتونوم رايونلاردا شۆبىلىرى بار، مەملىكەت بويىچە ۋىلايەتلەر، شەھەرلەر، نۇقتىلىق ناھىيىلەر ۋە چوڭ ھەم ئوتتۇرا تىپتىكى قۇرۇلۇشلار بولۇۋاتقان جايلاردا تارماق ئورگانلىرى بار.

جۇڭگو خەلق قۇرۇلۇش بانكىسى قوش فۇنكسىيەگە: ھەم مالىيەگە خاس فۇنكسىيەگە، ھەم بانكىغا خاس فۇنكسىيەگە ئىگە. ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

(1) پارتىيىنىڭ فاكىجېن - سىياسەتلىرى ۋە دۆلەتنىڭ پىلانى بويىچە، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا كېتىدىغان چىقىم خامچوتىنى باشقۇرۇش، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنىدىغان مەبلەغنى ئەقىلغە مۇۋاپىق تەقسىم قىلىش؛ (2) ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئاجرىتىلغان مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھەمدە قۇرۇلۇش قىلىدۇرغۇچى ئورۇنلار، قۇرۇلۇش قىلغۇچى كارخانىلارنىڭ مالىيە پائالىيەتلىرى ۋە تىجارەت نەتىجىلىرى ئۈستىدىن نازارەت قىلىش ۋە ئۇنى تەكشۈرۈش؛ (3) ئاساسىي قۇرۇلۇشقا، يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىش قۇرۇلۇشلىرى ۋە ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشلىرىغا پۇل ئاجرىتىش خىزمىتىنى بېجىرىش، «دۆلەت پىلانى بويىچە، ئاساسىي قۇرۇلۇش تەرتىپى بويىچە، دۆلەت خامچوتى بويىچە ۋە قۇرۇلۇش سۈرئىتى بويىچە» دېگەن پرىنسىپقا ئاساسەن، مەبلەغنى ئۆز ۋاقتىدا تەمىنلەش ھەمدە مەبلەغنىڭ ئەقىلغە مۇۋاپىق ئىشلىتىلىشى ئۈستىدە نازارەتچىلىك قىلىش؛ (4) دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىگە ئاساسەن قىسقا مۇددەتلىك ۋە ئوتتۇرا ھەم ئۇزاق مۇددەتلىك قەرز پۇل تارقىتىش؛ (5) ئاساسىي قۇرۇلۇشقا دائىر ھېساب بوغۇش كەسپىنى بېجىرىش، ئاساسىي قۇرۇلۇشتىكى تۈرلۈك چىقىم پائالىيەتلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئۇيۇشتۇرۇش.

جۇڭگو پېزا ئىگىلىك بانكىسى

بۇ — ئىلمىزنامىدە پېزا پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان كەسپىي بانكا. بۇ — گوۋۇيۈەنگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگان. ئۇنىڭ ئۆلكىلەر، شەھەرلەر، ئاپتونوم رايونلاردا شۆبىلىرى، ۋىلايەتلەردە مەركىزىي تارماق بانكىلىرى، ناھىيىلەردە تارماق بانكىلىرى، پېزىلاردا تىجارەت ئورۇنلىرى بار.

پېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى

جۇڭگو بانكىسىنىڭ باش ئورگىنى بېيجىڭدا قۇرۇلدى، ئۇ ئىچكى ـ تاشقى شۆبە تارماق بانكىلىرىنىڭ كەسپىگە رەھبەرلىك قىلىش ۋە ئۇنى باشقۇرۇشقا، تىجارەت كەسپىگە دائىر فاكتجىن ـ سىياسەتلەرنى بەلگىلەشكە مەسئۇل بولدى، دۆلەت ئىچىدىكى تاشقى پېرېۋوت كەسپى خىزمەت مىقدارى كۆپ بولغان پورتلاردا ۋە شەھەرلەردە ئۇنىڭ شۆبە ۋە تارماق بانكىلىرى بار بولدى. جۇڭگو بانكىسىنىڭ چەت‌ئەللەردىكى شۆبىلىرى باش بانكا بەلگىلەپ‌بەرگەن‌كەسىپ، فاكتجىن ـ سىياسەتلەر ۋە جاينىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن، شۇ جاينىڭ قانۇن ـ پەرمانلىرى يول قويىدىغان بانكا كەسپىنىڭ ھەرقاندىقى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولدى.

جۇڭگو بانكىسى مەملىكەت بويىچە تاشقى پېرېۋوت ئىلىش ـ سېتىش ئىشلىرىنى بىر تۇتاش بېجىرىدۇ، سودا خاراكتېرىدە بولغان ۋە سودا خاراكتېرىدە بولمىغان بارلىق تاشقى پېرېۋوت بويىچە خەلقئارالىق ھېساب بوغۇش ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ، تاشقى پېرېۋوت ئامانەت پۇللىرىنى پىلانلىق ھالدا قوبۇل قىلىدۇ، ئىمپورت ـ ئېكسپورت جەھەتتىكى قەرز پۇل بېرىش ئىشىنى بېجىرىدۇ، شۇنداق قىلىپ دۆلەت ئىچىدىكى قۇرۇلۇشقا ياردەم بېرىدۇ. جۇڭگو بانكىسى پارتىيەنىڭ دىپلوماتىيە سىياسىتىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، دۆلەتنىڭ تاشقى سىياسىتىگە ئاكتىپ ماسلىشىش، تاشقى سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە تاشقى ئىقتىسادىي ئالماشتۇرۇش، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينىماقتا.

بانكا نازارەتچىلىكى سوتسىيالىستىك بانكىلار ئۆزلىرىنىڭ كەسپىي پائالىيەتلىرى ئارقامىق، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى شۇنىڭدەك كارخانىلار ۋە باشقا ئورۇنلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ھەمدە ئۇلارغا نازارەت قىلىدۇ.

سوتسىيالىستىك دۆلەت بانكىلىرى مەملىكەت بۇيىچە ئامانەت ـ قەرز مەركىزى، ھېساب بوغۇش مەركىزى شۇنىڭدەك نەق پۇل كاسسىرلىق ۋە پۇل تارقىتىش مەركىزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەملىكەت بويىچە ئامانەت‌ـ قەرز پائالىيىتى، دەپتەرگە كۆچۈرۈپ ھېساب بوغۇش ۋە نەق پۇل كىرىم ـ چىقىمى پائالىيەتلىرىنى دۆلەت بانكىلىرى بېجىرىدۇ. بانكىلار كىرىم ـ چىقىم ۋە ئامانەت ـ قەرز كەسپى ئارقىلىق، جايلار، تارماقلار ۋە كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تەمىنلىنىش، سېتىش، زاپاس ساقلاش قاتارلىق جەھەتلەر‌ـ دىكى ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ ھەمدە ئۇلارغا نازارەت قىلىدۇ.

بانكىلار نازارەت قىلىدىغان ئىشلار، ئاساسەن، مۇنۇلاردىن ئىبارەت: كارخانىلارنىڭ پارتىيەنىڭ فاكتجىن ـ سىياسەتلىرى ۋە دۆلەتنىڭ پىلانى بويىچە ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈيۇشتۇرۇش ۋە سېتىش پائالىيەتلىرى؛ مەبلەغنى ئەقلىغە مۇۋاپىق ئىشلىتىش، مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلىتىش؛ دۆلەتنىڭ مالىيە ئىنتىزامىغا رىئايە قىلىش، ئىقتىسادىي توختامغا ئەمەل قىلىش؛ ھېساب بوغۇش تۈزۈمى، نەق پۇل باشقۇرۇش تۈزۈمى، ئىش ھەققى فوندىنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى شۇنىڭدەك پۇل مۇئامىلىگە دائىر باشقا سىياسەت، قانۇن ـ پەرمان قاتارلىقلارنى ئىجرا قىلىش. بانكىلارنىڭ نازارىتى كارخا‌ـ نىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى ياخشىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق،

يېزا ئىگىلىك بانكىسى پىلانلىق باشقۇرۇشنى يولغا قويىدۇ. ھەر دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىلىرىنىڭ ئامانەت - قەرز نەق پۇل كىرىم - چىقىمى پىلانلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا جايلارنىڭ ۋە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئومۇمىي ئامانەت - قەرز نەق پۇل كىرىم - چىقىمى پىلانىغا كىرگۈزۈلىدۇ.

دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن بېرى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بىرنەچچە قېتىم قۇرۇلۇش، ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇش ۋە قايتىدىن قۇرۇلۇش جەريانىنى بېسىپ ئۆتتى. 1949 - يىلى، بېيجىڭ ئازاد بولغان چاغدا قورچاق دېھقانلار بانكىسى ۋە قورچاق ھەمكارلىق خەزىنىسى ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ، يېزا ئىگىلىك ھەمكارلىق بانكىسى قۇرۇلغانىدى، ئاردىدن ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئۇ جۇڭگو خەلق بانكىسىغا قايتىدىن ئۆتكۈزۈۋېتىلدى، جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە قەرز بېرىش باشقارمىسى بولۇپ قالدى. 1951 - يىلى، يەر ئىسلاھاتى ۋە يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئويغۇنلىشىش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىك ھەمكارلىق بانكىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 1952 - يىلى ئۇ يەنە جۇڭگو خەلق بانكىسىغا قوشۇۋېتىلدى. 1955 - يىلى 3 - ئايدا، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش دولقۇنىدا، جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسى قۇرۇلدى، 1957 - يىلى 4 - ئايدا ئۇ جۇڭگو خەلق بانكىسىغا قوشۇۋېتىلدى. 1963 - يىلى 10 - ئايدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە گوۋۇيۈەننىڭ قارارىغا ئاساسەن، يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ مەملىكەت بويىچە يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە ھەر دەرىجىلىك ئورگانلىرى قۇرۇلدى، 1965 - يىلى 11 - ئايدا ئۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، جۇڭگو خەلق بانكىسىغا قوشۇۋېتىلدى. يېزا ئىگىلىكىگە يارەدەم بېرىلىدىغان مەبلەغنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى تېخىمۇ ئوبدان راۋاجلاندۇرۇش ۋە تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە گوۋۇيۈەننىڭ قارارىغا ئاساسەن، جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسى 1979 - يىل 2 - ئاينىڭ 23 - كۈنى يەنە يېڭىباشتىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

جۇڭگو بانكىسى بۇ — دۆلتىمىزدە تاشقى پېرېۋوت كەسپى بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان بانكا، جۇڭگو بانكىسى ئەسلىدە كونا جۇڭگودىكى تۆت چوڭ بيۇروكىرات كاپىتال بانكىسىنىڭ بىرى ئىدى، ئۇنىڭ بۇرۇنقى ئاساسى 1904 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 30 - يىلى) قۇرۇلغان «تۆتۈن - سېلىق بانكىسى» ئىدى، 1908 - يىلدىن باشلاپ «چىڭ سۇلالىسى بانكىسى» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى بانكىسى ئۆز كەسپىنى ئاياغلاشتۇردى، 1912 - يىل 2 - ئايدا ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر شېرىكلەشكەن جۇڭگو بانكىسى باشقىدىن قۇرۇلدى. 1927 - يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ھۆكۈمەت پاي قوشۇش ۋە پۈل مۇئامىلە زايومى تارقىتىش چارىسى بىلەن جۇڭگو بانكىسىنى تىزگىنلىدى ھەمدە ئۇنى ئالاھىدە رۇخسەت بىلەن خەلقئارا پېرېۋوت بانكىسى قىلىپ بېكىتتى، ئۇنىڭ ئىچكى - تاشقى چوڭ شەھەرلەردە شۆبە ۋە تارماق ئورگانلىرى قۇرۇلدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنىدى ۋە جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە تاشقى پېرېۋوت كەسپىي بانكىسى بولۇپ قالدى، 1979 - يىلى گوۋۇيۈەنگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگان بولۇپ قالدى.

مەبلىغىنىڭ مەنبەسىدۇر، كارخانىلارنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرى بانكىلارنىڭ ئامانەت ـ قەرز كەسپىدە ئەكس ئېتىدۇ. دېمەك، ئامانەت ـ قەرز پائالىيىتى ئارقىلىق كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرى ئۇستىدە نازارەت قىلىپ، كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى ياخشىلاپ، ئازراق مەبلەغ سەرپ قىلىش بىلەن ئەڭ زور ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشىپ، دۆلەت پىلانىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئورۇنداشقا تۆرتكە بولغىلى ھەمدە شۇ ئاساستا خەلق ئىگىلىكىگە ئالاقىدار ئەھۋاللارنى ئەكس ئەتتۈرگىلى بولىدۇ.

ئامانەت ـ قەرز نازارەتچىلىكىدە كارخانىلارنىڭ تۇراقسىز مەبلەغنى ياخشى باشقۇرۇشى ھەم جايىدا ئىشلىتىشى ئۇستىدە نازارەت قىلىش ئاساس قىلىنىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا، كارخانىلارنىڭ پارتىيىنىڭ فاكىجىن-سىياسەتلىرى ۋە دۆلەت پىلانى بويىچە، ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىۋېلىش ـ سېتىش پائالىيەتلىرىنى ئۈيۈشتۇرۇشى ئۇستىدە نازارەت قىلىش، مالىيە ئىقتىساد ئىنتىزامىنى ئىجرا قىلىپ، تۇراقسىز مەبلەغنى ئاساسىي قۇرۇلۇش قىلىشقا ئىشلىتىۋېلىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ـ تىجارەتتىن باشقا ئىشلارغا چىقىم قىلىۋېلىشقا رۇخسەت قىلماسلىق، تاۋارنى نەسىي سېتىشقا رۇخسەت قىلماسلىق ۋە دۆلەت بەلگىلەپ بەرگەن دائىرىدىن تاشقىرى ئالدىن قەرز پۇل بەرمەسلىك؛ قەرز پۇلنى پىلان بويىچە بېرىش، پۇل بىلەن نەرسىنى بىر لەشتۈرۈش، قەرز پۇلنى قەرەلدە قايتۇرۇشتىن ئىبارەت ئامانەت قەرز پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش؛ ھېساب بوغۇش ئىنتىزامىغا قاتتىق رىئايە قىلىش، ئىقتىسادىي توختامنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىش كېرەك. كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىدا كۆرۈلگەن نامۇۋاپىق ئەھۋاللار ۋە مالىيە ئىقتىساد ئىنتىزامىغا خىلاپ قىلمىشلار ئۇستىدە ئامانەت ـ قەرز ئارقىلىق زۆرۈر بولغان چەكلەش، يۆگەنلەش تەدبىرلىرىنى كۆرۈش، ھەتتا ئامانەت ـ قەرز جەھەتتىن جازالاش كېرەك.

ئامانەت ـ قەرز پىلانى بۇ ـ خەلق بانكىسىنىڭ بەلگىلىك مۇددەت ئىچىدىكى ئامانەت ـ قەرز مەبلىغى مەنبەسى ۋە ئۇنى ئىشلىتىش پىلانى. ئۇ بانكىنىڭ ئوبوروتقا سالىدىغان ياكى ئوبوروتتىن يىغۋالىدىغان پۇل سانىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئامانەت ـ قەرز پىلانى ئومۇمىي ئامانەت ـ قەرز پىلانى ۋە كەسىپىي ئامانەت ـ قەرز پىلانى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ، كەسىپىي ئامانەت ـ قەرز پىلانى ئومۇمىي ئامانەت ـ قەرز پىلانىنىڭ تەركىبىي قىسمى.

ئامانەت ـ قەرز پىلانى خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ تەركىبىي قىسمى. ئامانەت ـ قەرز ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروت تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، **ئامانەت ـ قەرز** پىلانىمۇ خەلق ئىگىلىكى پىلانى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. مەسىلەن، سودا ـ سانائەت قەرز پۇلى پىلانى، ئاساسەن، خەلق ئىگىلىكى پىلانى ئىچىدىكى سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى پىلانى ۋە تاۋار ئوبوروتى پىلانى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ؛ كارخانىلارنىڭ پۇل ئامانەت قويۇش پىلانى كارخانىلارنىڭ مالىيە ئىشلىرى پىلانى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ؛ ئوبوروتقا سېلىنىدىغان ياكى ئوبوروتتىن يىغۋالىنىدىغان پۇل كۆرسەتكۈچى خەلق ئىگىلىكى پىلانى ئىچىدىكى ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى كۆرسەتكۈچى، يەنى ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش كۆرسەتكۈچى، ئىش ھەققى فوندى كۆرسەتكۈچىدىن ئىبارەت ئۈچ تۈرلۈك

نىسبەت بويىچە ئۇزاقتىچە ھەم مۇقىم راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولىدۇ.

ئامانەت - قەرز بۇ — پۇل ئىگىدارلىرى پۇلىنى ۋاقتىنچە قەرز بېرىپ تۇرىدىغان، قەرز ئالغۇچى بەلگىلىك مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن دېرىنى ئۆسۈمى بىلەن قايتۇرۇشقا تېگىشلىك بولغان ئىناۋەتلىك پائالىيەت.

ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدىكى ئامانەت - قەرز ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى جەمئىيەتتە، جازانخورلۇق جازانخورلار بىلەن قۇلدارلار ياكى فېئودالالار قوللارنى ياكى يانچىلارنى بىرلىكتە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرەتتى، شۇنىڭدەك جازانخورلار ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان مۇناسىۋەتنى گەۋدىلەندۈرەتتى؛ كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە ئامانەت - قەرز كاپىتالىنىڭ ھەرىكەت شەكلى بولۇپ، ئۇ قەرز كاپىتالىستلىرى بىلەن سانائەت كاپىتالىستلىرى قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈۋالىدىغان، پرولېتارىيات ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنى بىرلىكتە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان مۇناسىۋەتنى گەۋدىلەندۈردى. قەرز كاپىتالىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بۇرژۇئازىيىنىڭ تېرىكتاپلىقىنىڭ ئۆسىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە، ئامانەت - قەرز دۆلەت پۇل مەبلىغىنى پىلانلىق ھالدا توپلايدىغان ۋە تەقسىم قىلىدىغان بىر تۈرلۈك شەكىل بولۇپ، دۆلەت بىلەن ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىتىكى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى سوتسىيالىستىك مۇناسىۋەتنى گەۋدىلەندۈردۇ.

دۆلەتسىمىزدىكى جۇڭگو خەلق بانكىسى، جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسى قاتارلىقلار مەملىكەت بويىچە ئامانەت - قەرز مەركىزى بولۇپ، ئۇلار مەملىكەت بويىچە ئامانەت - قەرز پائالىيەتلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرىدۇ. ئامانەت - قەرز ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئوبوروتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭغا ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئامانەت - قەرز ئارقىلىق، كارخانىلار ئارا ۋە جايلار ئارا مەبلەغ ئۆتنە - يېرىم قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ۋە تاۋار ئوبوروتىنىڭ كېڭىيىشىنى ئىلگىرىلەتكىلى بولىدۇ؛ ئامانەت - قەرز كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنى ۋە خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ، كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاپ بېرىش، مەبلەغنى تېجەشلىك، ئەقىلغە مۇۋاپىق ئىشلىتىشى، ئىقتىسادىي ھېسابات ئىنى كۈچەيتىشى ئۈستىدە نازارەت قىلىدۇ ھەمدە ئۇنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەكشى راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولىدۇ.

ئامانەت - قەرز نازارەتچىلىكى بۇ — سوتسىيالىستىك دۆلەت بانكىلىرى ئامانەت پۇل قوبۇل قىلىش، پۇل قەرز بېرىش ۋە ھېسابات بوغۇش كەسپى ئارقىلىق كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرى ئۈستىدە يۈرگۈزىدىغان نازارەت. ئۇ بانكا نازارەتچىلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىدۇر.

سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتە، ئامانەت - قەرز دۆلەت مەبلەغنى پىلانلىق ھالدا توپلايدىغان ۋە تەقسىم قىلىدىغان بىر تۈرلۈك شەكىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئامانەت - قەرز مەبلىغى سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ تۇراقسىز

بانكىغا قويۇلىدىغان تۇرلۈك ئامانەت پۇللىرى كۆپىيىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، بازارلارنىڭ پۇلغا بولغان ئېھتىياجى ئاشقاندا، بانكىنىڭ پۇل تارقىتىش مىقدارى ئاشىدۇ. بۇ ئىككى تۈرلۈك ئەھۋالدا، بانكىلارنىڭ ئامانەت - قەرز مەبلىغىنىڭ مەنبەسى كۆپىيىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە تاۋار ئوبوروتىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن، تۈرلۈك قەرز پۇللىرىغا بولغان ئېھتىياجمۇ مۇقەررەر ھالدا ئاشىدۇ، كۆپەيتىلگەن قەرز پۇل ئۆز نۆۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە تاۋار ئوبوروتىنىڭ كېڭىيىشىنى قوللاشقا ئىشلىتىلىدۇ. بۇنداق دىئالېكتىك بىرلىك مۇناسىۋىتى، سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئامانەت - قەرز مەبلىغى ھەرىكىتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى بولىدۇ.

ئامانەت - قەرز كىرىم - چېقىم پەرقى بۇ — ئامانەت - قەرز مەبلىغىنىڭ ئىشلىتىلىشىنىڭ ئامانەت - قەرز مەبلىغى مەنبەسىدىن ئېشىپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان تەۋر پەرق.

ئامانەت - قەرز مەبلىغى خەلق ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار، تارماقلار، ئورۇنلار بانكىغا قويغان ئامانەت پۇللاردىن، ئاھالىلەر بانكىغا قويغان ئامانەت پۇللاردىن، دۆلەت بانكىلىرىغا ئاجرىتىپ بەرگەن ئامانەت - قەرز فوندىدىن ۋە بانكىلارنىڭ پايدىسىدىن كېلىدۇ، ئامانەت - قەرز مەبلىغى تۈرلۈك ئىشلارغا بېرىلىدىغان قەرز پۇلغا ئىشلىتىلىدۇ. پۇل تارقىتىشمۇ ئامانەت - قەرز مەبلىغىنىڭ مەنبەلىرىدىن بىرى ھەمدە ئامانەت - قەرز كىرىم - چېقىمى تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاشنىڭ ۋاستىسى.

ئامانەت - قەرز كىرىم - چېقىم پەرقى پۇل تارقىتىش بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ. بانكا قەرز پۇل سوممىسىنىڭ ئامانەت قويۇلغان پۇل بىلەن بانكا مەبلىغى (جۈملىدىن دۆلەت مالىيەسىدىن بانكىغا ئاجرىتىپ بېرىلگەن ئامانەت- قەرز فوندى ۋە بانكىنىڭ پايدىسى) نىڭ يىغىندىسىدىن ئېشىپ كەتكەن پەرقلىق سان پۇل تارقىتىش سانىدۇر. شۇ سەۋەبتىن، ئامانەت - قەرز كىرىم - چېقىم پەرقىنى ئىككى تۈرلۈك ئۇسۇل بىلەن ھېسابلاش مۇمكىن: بىرى، بېرىلگەن قەرز پۇل سانى ئامانەت قويۇلغان پۇل بىلەن بانكا مەبلىغىنىڭ يىغىندىسىغا سېلىشتۇرۇلۇپ، ئالدىنقىسى كېيىنكىسىدىن ئېشىپ كەتكەن پەرقلىق سان ئامانەت - قەرز كىرىم - چېقىم پەرقى قىلىنىدۇ، پۇل تارقىتىش پەقەت تەڭپۇڭلاشتۇرۇش تۈرى قىلىنىدۇ؛ بىرى، زۆرۈر بولغان پۇل تارقىتىش ئامانەت - قەرز مەبلىغى مەنبەسى قىلىنىپ، بېرىلگەن قەرز پۇل ئامانەت قويۇلغان پۇل بىلەن بانكا مەبلىغى ھەمدە زۆرۈرىيەت بىلەن تارقىتىلغان پۇل يىغىندىسىدىن ئېشىپ كەتكەن پەرقلىق سان ئامانەت - قەرز كىرىم - چېقىم پەرقى قىلىنىدۇ. بۇ ئىككى تۈرلۈك ھېسابلاش ئۇسۇلىنىڭ چېقىش نۇقتىسى ئوخشاش ئەمەس، رولىمۇ ئوخشاش ئەمەس. ئالدىنقى ئۇسۇلدا، پۇل تارقىتىش مۇستەقىل جەريان قىلىنىدۇ ھەمدە ئومۇمىي جەھەتتىن تەكشۈرۈلىدۇ، نۇقتىلىق ھالدا ئامانەت - قەرز كىرىم - چېقىمى بىلەن پۇل ئوبوروتىنىڭ مۇناسىۋىتى تەكشۈرۈلىدۇ. بۇ ئۇسۇلنى قوللانغاندا، ئەگەر تارقىتىلغان پۇل مىقدارى مۇئامىلىدە پۇلغا بولغان ئېھتىياجغا تامامەن ئۇيغۇن كەلسە، تارقىتىلغان پۇل ئامانەت - قەرز كىرىم - چېقىم پەرقىنى تولدۇرۇشقىلا ئىشلىتىلىدىغان بولسىمۇ، خەلق ئىگىلىكىگە ھېچقانداق سەلبىي تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. كېيىنكى ئۇسۇلدا، پۇل تارقىتىش پارچىلىنىپ قارىلىدۇ، بېرىلگەن قەرز پۇل نورمال ھالدا تارقىتىلغان پۇلنى

كۆرسەتكۈچ بىلەن باغلىنىشلىق ۋە باشقىلار.

دېمەك، ئامانەت - قەرز پىلانىنى تۈزۈشتە، خەلق ئىگىلىكى پىلانى ئاساس قىلىنىشى، ئۇ خەلق ئىگىلىكى پىلانىدىكى ئالاقىدار كۆرسەتكۈچىلەرنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ئەكس ئەتتۈرۈشى ھەمدە خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ئورۇندىلىشى ۋە ئاشۇرۇپ ئورۇندىلىشىدا ئىجابىي رول ئويناشى لازىم.

ئامانەت - قەرز پىلانى دۆلەت مەبلەغ توپلايدىغان ۋە تەقسىم قىلىدىغان قورالالاردىن بىرى. ئۇ خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرى، ئورۇنلىرى ۋاقتىنچە ئىشلەتمەيدىغان پۇل مەبلىغىنى شۇنىڭدەك ئاھالىلەر قولىدىكى ۋاقتىنچە ئىشلىتىلمەيدىغان پۇلىنى توپلاپ ھەمدە پارتىيىنىڭ فائجىن - سىياسەتلىرى ۋە خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ تەلىپى بويىچە، مۇشۇ پۇل مەبلەغلىرىنى قايتا تەقسىم قىلىپ، سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئوبوروتى جەريانىدىكى مۇۋاپىق بولغان تۇراقسىز مەبلەغ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىغا پائال مەدەت بېرىدۇ ۋە تۇرتكە بولىدۇ.

ئامانەت - قەرز مەبلىغى بۇ — بانكىلار قەرز پۇل تارقىتىشتا ئىشلىتىدىغان پۇل مەبلىغى. ئامانەت - قەرز مەبلىغى خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرى، ئورۇنلىرى قويىدىغان ئامانەت پۇل ۋە شەھەر - يېزا ئاھالىلىرى قويىدىغان ئامانەت پۇلدىن، دۆلەت مالىيەسىدىن ھەر يىلى بانكىلارغا ئاجرىتىپ بېرىلىدىغان ئامانەت - قەرز فوندىدىن ۋە بانكىلارنىڭ ئۆزلىرىگە تەۋە قىسمەن ئۆسۈم پايدىسىدىن كېلىدۇ. ئامانەت - قەرز مەبلىغى، ئاساسەن، خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرىغا تارقىتىدىغان سانائەت قەرز پۇلى، سودا قەرز پۇلى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى يېزا ئىگىلىكىگە بېرىلىدىغان قەرز پۇل ۋە باشقىلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، شۇ يول بىلەن سوتسىيالىزمنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە تاۋار ئوبوروتىنى كېڭەيتىش ئېھتىياجى قاندۇرۇلىدۇ. خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، بانكىلار جەمئىيەتتىكى تۇرۇپ قالغان پۇل مەبلىغىنى توپلاش بىلەن، ئامانەت - قەرز مەبلىغى مەنبەسىنى كۆپەيتىشى كېرەك.

ئامانەت - قەرز مەبلىغى مالىيە مەبلىغىدىن پەرقلىنىدۇ، تۆلەشچانلىقىنى تۇپ خاراكتېر قىلىدۇ. تۇرلۇك ئامانەت پۇللار بانكىغا قويۇلۇپ تۇرىدۇ ۋە بانكىدىن ئېلىنىپ تۇرىدۇ، بانكا تۇرلۇك قەرز پۇللارنى بېرىپ تۇرىدۇ ۋە بۇ قەرز پۇللار قايتۇرۇلۇپ تۇرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئامانەت - قەرز مەبلىغىنى كارخانىلارتارتقان زىيانىنى تولدۇرۇشقا، يۇقىرىغا تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك بولغان، ئەمما تاپشۇرۇلمىغان پايدا ۋە باجنى تولدۇرۇشقا ئىشلىتىلىپ كەتكەن پايدا ۋە باج، مەخسۇس ئىشقا ئىشلىتىلىدىغان فوندىدىن ئاشۇرۇۋېتىلگەن چىقىم ياكى مالىيە خاراكتېرلىك باشقا چىقىمنى تۆلەپ تۇرۇشقىمۇ ئىشلىتىشكە بولمايدۇ.

ئامانەت - قەرز مەبلىغى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش، تاۋار ئوبوروتى ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش بار. ئامانەت - قەرز مەبلىغى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا، تاۋار ئوبوروتىنىڭ كېڭىيىشىگە ۋە كارخانا مەبلىغىنىڭ ئوبوروت سۈرئىتىگە باغلىق بولىدۇ: بىرىنچىدىن، كارخانىنىڭ پۇل كىرىمى كۆپەيگەن، مالىيە كىرىم - چىقىم سانى كېڭەيگەن، ئاھالىلەرنىڭ كىرىمى ئۆسكەندە،

ئەشيا تەڭپۇڭلۇقىنى بۇزۇپ قويىدۇ؛ ئامانەت-قەرز چىقىمى كىرىمدىن ئاز بولۇپ قالسا، مۇئامىلىدىكى پۇلنى يىغىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ-دە، پۇل مەبلىغى كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى نورمال ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدۇ، بۇمۇ ئوخشاشلا ماددىي ئەشيا تەڭپۇڭلۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا دەخلى يەتكۈزىدۇ. دېمەك، مەبلەغ بىلەن ماددىي ئەشيا ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق مۇقەررەر ھالدا مالىيە، ئامانەت - قەرز ۋە ماددىي ئەشيادىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ ئومۇمىي تەڭپۇڭلۇقى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئامانەت - قەرز تەڭپۇڭلۇقى بولسا مالىيە، ئامانەت - قەرز ۋە ماددىي ئەشيا ئومۇمىي تەڭپۇڭلۇقىنىڭ مەركەزلىك ئىنكاسىدۇر. ئامانەت - قەرز تەڭپۇڭلۇقى بۇزۇلسا، مۇقەررەر ھالدا پۈتكۈل ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا زىيان يەتكۈزىدۇ.

ئامانەت - قەرز كىرىم - چىقىم پەرقى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

ئاھالە پۇل ئامانىتى بۇ، ئاھالىلەر ئۆزلىرىنىڭ ۋاقتىنچە ئىشلەتمەيدىغان پۇلىنى بانكىغا ياكى ئامانەت - قەرز كوپىراتىپىغا ئوخشاش ئامانەت - قەرز ئورگىنىغا قويۇپ تۇرۇپ، ئېھتىياجى چۈشكەن چاغدا ئېلىپ ئىشلىتىدىغان بىر تۈرلۈك ئامانەت مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭ قەرەللىك ئامانەت ۋە قەرەلسىز ئامانەت دېگەن تۈرى بار. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، بۇرژۇئازىيە بانكا ئامانەت كەسپى ئارقىلىق، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئامانەت پۇلىنى تۆۋەن ئۆسۈم بىلەن قوبۇل قىلىپ، كاپىتالنىڭ ئەمگەكچى خەلق ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى كۈچەيتىدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە بولسا ئامانەت پۇل قوبۇل قىلىش دۆلەت سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش مەبلىغى توپلايدىغان مۇھىم بىر ئۇسۇل بولۇپ، بۇ خەلقنىڭ سوتسىيالىزم ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقى ۋە مەدەت بېرىدىغانلىقىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. دۆلىتىمىز خەلقنىڭ پۇل ئامانەت قويۇشىنى رىغبەتلەندۈرۈش ۋە قوغداش سىياسىتىنى قوللىنىدۇ، پۇل ئامانەت خىزمىتىدە «پۇل ئامانەت قويۇش ئىختىيار، ئامانەت قويۇلغان پۇلنى ئېلىش ئەركىن»، «ئامانەت قويۇلغان پۇلغا ئۆسۈم بېرىش» ۋە «پۇل ئامانەت قويغۇچىلارنىڭ مەخپىيەتلىكىنى ساقلاش» پرىنسىپىنى يولغا قويىدۇ. ئېلىمىزنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، خەلق پۇل ئامانىتى دۆلەت بانكىسى ۋە يېزا ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرىنىڭ ئىشەنچلىك بىر مەبلەغ مەنبەسى بولۇپ قالدى، بازارنى مۇقىملاشتۇرۇشتىكى ۋە پۇل ئوبوروتىنى تەڭشەشتىكى مۇھىم بىر قورال بولۇپ قالدى، ئۇ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تېز راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ۋە كەڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىدا تىرىشچانلىق - ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئۆتىدىغان ئېسىل خىسلەتنى تەشەببۇس قىلىشتا ئاكتىپ رول ئوينايدۇ.

ئامانەت پۇل بۇ بانكا ياكى باشقا ئامانەت - قەرز ئورگانلىرى جەمئىيەتتىكى بىكار تۇرۇپ قالغان پۇل مەبلىغىنى قوبۇل قىلىدىغان پۇل ئامانەت پائالىيىتى. ئومۇمەن، ئامانەت پۇلنىڭ قەرەلى ۋە تۈرى بويىچە، ئامانەت قويغۇچىلار (كارخانىلار، ئورگانلار، تەشكىلاتلار، ئاھالىلەر ۋە باشقىلار)غا مەلۇم ئۆسۈم بېرىلىدۇ. ھەرقاچان قويۇشقا، ئېلىشقا بولىدىغىنى قەرەلسىز ئامانەت دېيىلىدۇ؛ مەلۇم قەرەلى بەلگىلىنىپ، قەرەلى توشقاندا ئاندىن

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

ئۆز ئىچىگە ئالغان ئامانەت - قەرز مەبلىغى مەنبەسىدىن ئېشىپ كېتىپ ھاسىل بولغان ئامانەت - قەرز كىرىم - چىقىم پەرقى پۇلنى ھەددىدىن زىيادە كۆپ تارقىتىش بىلەن تولدۇرۇلىدۇ، بۇنداق بولغاندا پۇل ئوبوروتى ۋە پۇتكۈل خەلق ئىگىلىكىگە سەلبىي تەسىر كۆرسىتىدۇ.

ئامانەت - قەرز كىرىم - چىقىم پەرقىنىڭ كېلىپ چىقىشى مالىيە كىرىم - چىقىمى بىلەنمۇ بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. مالىيە خاراكتېرلىك ئامانەت پۇل ۋە دۆلەت مالىيەسىدىن بانكىغا ئاجرىتىپ بېرىلگەن ئامانەت - قەرز فوندى ئامانەت - قەرز مەبلىغىنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولغاچقا، مالىيەدە چىقىم كىرىمدىن كۆپ بولۇپ كەتسە، ئاۋۋال چىقىم قىلىنىپ كېيىن كىرىم قىلىنسا ۋە ئاجرىتىشقا تېگىشلىك ئامانەت - قەرز مەبلىغى ئاجرىتىلمىسا، ئامانەت - قەرز كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭسىزلىقى كېلىپ چىقىدۇ.

ئامانەت - قەرز كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭلۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئامانەت - قەرز كىرىم - چىقىم پەرقىنى تۆگىتىش ئۈچۈن، ئامانەت - قەرزنى باشقۇرۇشنى، مالىيەنى باشقۇرۇشنى ۋە پۇل ئوبوروتىنى باشقۇرۇشنى يەنمۇ كۈچەيتىپ، مالىيە، ئامانەت - قەرز، ماددىي ئەشيانىڭ ئومۇمىي تەڭپۇڭلۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك.

ئامانەت - قەرز مەبلىغى، ئامانەت - قەرز تەڭپۇڭلۇقى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئامانەت - قەرز تەڭپۇڭلۇقى بۇ - سوتسىيالىستىك دۆلەت ئامانەت - قەرز مەبلىغىنىڭ مەنبەسى بىلەن ئىشلىتىلىشى ئوتتۇرىسىدىكى بىر - بىرىگە ماس كېلىشنى ئاڭلىق ھالدا ساقلايدىغان ئىقتىسادىي جەريان. بۇنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: (1) ئامانەت - قەرز مەبلىغى مەنبەسى بىلەن ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى ئوتتۇرىسىدىكى مىقدار تەڭپۇڭلۇقى؛ (2) ئامانەت - قەرز مەبلىغى مەنبەسى ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى بىلەن ماددىي ئەشيا تۈزۈلۈشى ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق؛ (3) ئامانەت - قەرز ئارقىلىق ئىشقا سېلىنىدىغان مەبلەغ بىلەن ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى ئوتتۇرىسىدىكى ۋاقىت جەھەتتىكى تەڭپۇڭلۇق. ئامانەت - قەرز تەڭپۇڭلۇقى خەلق ئىگىلىكىدىكى مۇھىم بىر تەڭپۇڭلۇق بولۇپ، ئامانەت - قەرز تەڭپۇڭلۇقىنى پائال ساقلاش خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە، ئۈدا، مۇقىم راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئامانەت - قەرز كىرىم - چىقىمىنىڭ تەڭپۇڭ بولغان - بولمىغانلىقى مالىيە كىرىم - چىقىمى ئەھۋالى بىلەن بىۋاستە باغلىنىشلىق، مالىيە خاراكتېرلىك ئامانەت پۇل ۋە دۆلەت مالىيەسىدىن بانكىغا ئاجرىتىپ بېرىلىدىغان ئامانەت - قەرز فوندى ئامانەت - قەرز مەبلىغىنىڭ مۇھىم مەنبەسىدۇر. مالىيە كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭسىزلىقىمۇ، ئاجرىتىشقا تېگىشلىك بولغان ئامانەت - قەرز فوندىنىڭ ئاجرىتىلماسلىقىمۇ ئامانەت - قەرز كىرىم - چىقىمى تەڭپۇڭسىزلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىگىلىك يەنىلا تاۋار ئىگىلىكىدۇر، ماددىي ئەشيالار ھەرىكىتى پەقەت پۇلنىڭ ياردىمى بىلەنلا داۋاملىشالايدۇ. بانكا قوبۇل قىلغان ئامانەت پۇل ۋە تارقاتقان قەرز پۇل شۇنىڭغا مۇناسىپ ماددىي ئەشيالارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئامانەت - قەرز چىقىمى كىرىمىدىن ئېشىپ كەتسە، مۇئامىلىگە پۇل سېلىشقا سەۋەب بولىدۇ، ئەگەر بۇنىڭغا مۇناسىپ ماددىي ئەشيا بىلەن كاپالەت بېرىلمىسە، مۇئامىلىگە سېلىنغان مۇشۇ قىسمەتتىكى پۇل چىقىمى ماددىي

بويىچە تارقىتىلىدۇ، پايدا ۋە باجمۇ بەلگىلەنگەن ۋاقىت بويىچە يۇقىرىغا تاپشۇرۇلىدۇ، تۇراقلىق مۇلۈك جەھەتتىكى چوڭ رېمونت تېخىمۇ تۆۋزاق ۋاقىت تۆتكەندىن كېيىن ئېلىپ بېرىلىدۇ، شۇ سەۋەبتىن كارخانىلارنىڭ تۇراقسىز مەبلىغىنىڭ ئوبوروتىدا دائىم بىر قىسىم پۇل مەبلىغى ۋاقتىنچە تۇرۇپ قالىدۇ. دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، كارخانىلار زۆرۈر بولغان نەق پۇلنى ئۆز خەزىنىسىدە ساقلاپ تۇرغاندىن باشقا، ۋاقتىنچە تۇرۇپ قالغان پۇل مەبلىغىنىڭ ھەممىسىنى بانكىغا قويۇپ ساقلىشى كېرەك؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كارخانىلار پۈل كىرىم قىلىش - پۇل چىقىم قىلىش پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسىدە، بەلگىلىمە بويىچە ئاز بىر قىسىملا نەق پۇل ئىشلىتىدۇ، مۇتلەق كۆپ قىسمى بانكا ئارقىلىق ھېسابىي يۆتكەش بىلەن بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كارخانىلارنىڭ ۋاقتىنچە تۇرۇپ قالىدىغان پۇل مەبلىغىنىڭ زور كۆپ قىسمى بانكىغا ئامانەت قويۇش شەكلى بىلەن بانكىغا توپلىنىدۇ.

بانكىنىڭ كارخانىلار ئامانەت قويغان پۇلى ھەربىر كارخانا نۆۋەتسىزدىن ئېيتقاندا، گەرچە بەزىدە كۆپ، بەزىدە ئاز بولۇپ تۇرسىمۇ، ئەمما بانكا نۆۋەتسىزدىن ئېيتقاندا، بىرقەدەر مۇقىم بولغان بىر تۇرلۇك مەبلەغ مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قەرز تارقىتىش بۇ «پۇل قەرز بېرىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ — بانكا يا كىشى باشقا ئامانەت - قەرز ئورگانلىرى مۇئەييەن ئۆسۈم نىسبىتى بويىچە ۋە جەزمەن قايتۇرۇش دېگەنگە ئوخشاش شەرتلەر بويىچە، پۇل مەبلىغىنى ئېھتىياجلىقلارغا بېرىپ تۇرىدىغان بىر تۇرلۈك قەرز پائالىيىتى.

كاپىتالىستىك قەرز تارقىتىش گۆرۈلىشى قەرز ۋە ئىناۋەتلىك قەرز دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئالدىنقىسىدا قەرز ئالغۇچىدىن گۆرۈ بۈيۈمى بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ، كېيىنكىسىدە بولسا قەرز ئالغۇچىنىڭ ئىناۋىتىگە تايىنىلىدۇ. بانكا كاپىتالىستلارنىڭ قولىدىكى پۇل كاپىتالىنى ۋە ھەرقايسى ئىجتىمائىي تەبىقىلەردىكىلەرنىڭ پۇل كىرىمىنى توپلاپ كەسپىي كاپىتالىستلارغا قەرز بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ كاپىتالىستلار سالىدىغان مەبلىغىنى كۆپەيتىۋالىدۇ، شۇنداق قىلىپ كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى تېزلىشىدۇ، ئەمگەكچى خەلق ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە ئېغىرلىشىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئورنىتىلغانلىقتىن، قەرز تارقىتىش دۆلەتنىڭ بىر تۈتاش بەلگىلەنگەن سىياسىتى بويىچە، جۈڭگو خەلق بانكىسى، جۈڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسى ۋە ئامانەت-قەرز كوپېراتىپى تەرىپىدىن بېجىرىلىدۇ. قەرز تارقىتىلىدىغان ئوبيېكتلار دۆلەت كارخانىلىرى، كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتلىرى ۋە دېھقانلاردۇر. پارتىيىنىڭ فاڭجېن - سىياسىتى ۋە دۆلەت پىلانى بويىچە، كارخانىلار ۋە يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ تەشكىلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشتىكى ۋاقتىلىق قىينىچىلىقلىرىنى ھەل قىلىۋېلىشىغا ياردەم بېرىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق ۋە نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن، جۈڭگو خەلق بانكىسى ۋە كەسپىي بانكىلار سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، سودا ۋە تاشقى پېرېۋوت قاتارلىقلار ئۆچۈن قەرز پۇل

ئېلىشقا بولىدىغىنى قەرەللىك ئامانەت دېيىلىدۇ. كاپىتالىستىك بانكىلار پۇل كاپىتالىنى ئامانەت پۇل شەكلى بىلەن توپلاپ، ئاندىن ئۇنى كەسپىي كاپىتالىستلارغا قەرز ئورنىدا بېرىپ تۇرۇش بىلەن، كاپىتالىستلارنىڭ ئەمگەكچى خەلق ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى كۈچەيتىدۇ. سوتسىيالىستىك بانكىلار بولسا قوبۇل قىلىنغان ئامانەت پۇلنى پىلان بويىچە ئىشلەپچىقىرىش ۋە مۇئامىلە تارماقلىرىغا قەرز ئورنىدا بېرىپ تۇرۇش بىلەن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئېلىمىزنىڭ دۆلەت بانكىلىرى كارخانىلار قويغان ئامانەت پۇلغا ۋە ئاھالىلەر قويغان ئامانەت پۇلغا ئۆسۈم بېرىدۇ؛ مالىيە خاراكتېرلىك ئامانەت پۇلغا (جۈملىدىن مەركەزنىڭ ۋە جايلارنىڭ خەزىنە ئامانەت پۇلىغا، ئورگانلار، تەشكىلاتلار، مەكتەپلەر، قىسىملار قويغان ئامانەت پۇلغا) ئۆسۈم بەرمەيدۇ.

مالىيە خاراكتېرلىك ئامانەت پۇل بۇ دۆلەت مالىيەسىدىن دۆلەت بانكىسىغا قويۇپ تۇرۇلغان، ئەمما چىقىم قىلىنمىغان مالىيە مەبلىغى. بۇ مەركەزنىڭ ۋە جايلارنىڭ خەزىنە ئامانەت پۇلى، ئورگانلار، تەشكىلاتلار، مەكتەپلەر، قىسىملار قويغان ئامانەت پۇل ۋە ئاساسىي قۇرۇلۇش ئۈچۈن قويۇلغان ئامانەت پۇل قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ — دۆلەت بانكىسىغا قويۇلىدىغان ئامانەت پۇلنىڭ بىر تۈرى. بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇ تۈردىكى ئامانەت پۇلغا ئۆسۈم بېرىلمەيدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ خەلق بانكىلىرى دۆلەت خەزىنىسىنى ۋەكالىتەن باشقۇرىدۇ، مالىيە كىرىمى ۋە مالىيە چىقىمى بويىچە كاسسىرلىق كەسپىنى بېجىرىدۇ. ئاۋۋال كىرىم قىلىش، كېيىن چىقىم قىلىش جەريانىدا ۋاقتىنچە چىقىم قىلىنمايدىغان پۇل مالىيە خاراكتېرلىك ئامانەت پۇل بولىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىگىلىك ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىپ بارىدىغانلىقى ۋە مالىيە جەھەتتە «شۇ يىللىق كىرىم بىلەن چىقىمنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش، بىرئاز ئېشىنىش» فاڭجېنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلىدىغانلىقى ئۈچۈن، خامچوتنى ئىجرا قىلىش نەتىجىسىدە، ئومۇمەن، يىل ئاخىرىدا مەلۇم ئېشىنچە قالىدۇ. ھەر يىللىق مالىيە ئېشىنچىسىنىڭ چىقىم قىلىنماي قېپقالغان قىسمى مالىيە خاراكتېرلىك ئامانەت پۇلنى كۆپەيتىدۇ. دۆلەت ئورگانلىرى، تەشكىلاتلار، مەكتەپلەر، قىسىملار ۋە باشقا ئورۇنلارنىڭ خىراجەت پۇلى ئاۋۋال ئاجرىتىلىپ كېيىن ئىشلىتىلىدۇ، ئۇنى مالىيە تارماقلىرى ئاجرىتىپ بەرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خامچوتتىكى سانى بىلەن بانكا چىقىم قىلىپ بەرگەن سانى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلىق سانمۇ مالىيە خاراكتېرلىك ئامانەت پۇل بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مالىيە خاراكتېرلىك ئامانەت پۇل ئېلىمىزنىڭ دۆلەت بانكىلىرىنىڭ ئامانەت — قەرز مەبلىغىنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولۇپ، تەخمىنەن يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ.

كارخانىلارنىڭ ئامانەت پۇلى بۇ — خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرىدىكى كارخانىلار بانكىغا قويۇپ قويىدىغان، ۋاقتىنچە ئىشلىتىلمەيدىغان پۇل مەبلىغى.

كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئوبوروتى جەريانىدا تاۋار سېتىپ تاپقان كىرىمى بىلەن تۈرلۈك پۇل چىقىمى ۋاقىت ۋە مىقدار جەھەتتە تامامەن بىردەك بولمىغاچقا، بىر قىسىم تۇراقسىز مەبلەغ دائىم پۇل شەكلىدە تۇرىدۇ. مەسىلەن، سودا كارخانىلىرىدا ھەر كۈنى تاۋار سېتىلىپ تۇرىدۇ، ھەر كۈنى پۇل كىرىم بولۇپ تۇرىدۇ، ئەمما مال كىرگۈزۈش قەرەللىك بولىدۇ، ئىش ھەققى ئۆز قەرەلى

ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتكە ھۆرمەت قىلىش، پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى ئاممىغا تاپىنىپ باشقۇرۇش كېرەك.

ئامانەت - قەرز كوپىراتىپى بۇ - كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى ئامانەت - قەرز ئورگىنى.

كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرى، ئاساسەن، شەھەر - يېزىلاردىكى ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئامانەت - قەرز تەشكىلاتى، كاپىتالىستىك خاراكتېردىكى بىر تۈرلۈك ئىگىلىك شەكلى، ئۇ يۇقىرى قاتلام ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ۋە باي دېھقانلارنىڭ چاچىگىلىدا تۇرۇپ ھەمدە كاپىتالىستىك چوڭ بانكىلارنىڭ تىزگىنى ئاستىدا قېلىپ، كاپىتالىستىك پۇل مۇئامىلە سىستېمىسىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالغان.

ئېلىمىز يېزىلىرىدىكى ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرى سوتسىيالىستىك تىپتىكى ئۇچ تۈرلۈك كوپىراتىپ (ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى، ئىستېمال كوپىراتىپى، ئامانەت - قەرز كوپىراتىپى) نىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى كوللېكتىپ ئىگىلىكنى تەشكىلاتىدۇر. جېڭگائشەن ئىنقىلابىي تايانچ بازىلىرى دەۋرىدىلا، دېھقانلار پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۆزلىرىنىڭ ئامانەت - قەرز كوپىراتىپىنى قۇرغانىدى. ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە قىزىل رايونلارنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىنقىلابىي تايانچ بازىلار ۋە ئازاد رايونلاردا ئارقا - ئارقىدىن ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرى قۇرۇلغانىدى. بۇ ھال يېزىلاردىكى كونا قەرز مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتىشتە، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشتا ۋە ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ غەلبىسىگە ياردەم بېرىشتە ئىجابىي رول ئوينىغانىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېزىلاردىكى ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرىنىڭ كەسىپى چاپسان راۋاجلاندى، ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرى سوتسىيالىستىك پۇل مۇئامىلە سىستېمىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى. يېزا ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش مەزگىلىدە، ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى يېزىلاردا پۇل ئامانەت قويۇش كەسپىي ۋە تۆۋەن ئۆسۈملۈك قەرز بېرىش كەسپىنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، جازانىخورلۇققا زەربە بېرىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا مەدەت بېرىش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈشنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت بولغانىدى. يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش ۋە خەلق گۇڭشېسىلاشتۇرۇش ئورۇندالغاندىن كېيىن، ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىكنى مۇستەھكەملەش ۋە زورايتىش، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا زور كۆچ بىلەن ياردەم بېرىش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىش ئىشىنى زور كۆچ بىلەن ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت بولغانىدى. ھازىرقى باسقۇچتا، يېزا ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرى ھەم كوللېكتىپ پۇل مۇئامىلە تەشكىلاتى، ھەم يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ئاساسىي قاتلام ئورگىنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇلار يېزا پۇل مۇئامىلىسى كەسىپلىرىنى بىجىرىشكە مەسئۇل بولىدۇ.

لەق پۇل باشقۇرۇش بۇنىڭدا سوتسىيالىستىك دۆلەت بانكىسى كارخانىلار، كەسىپىي ئورۇنلار، ئىشلىتىدىغان لەق پۇلنىڭ

ئۇيغۇرچە كتاپلار توربېكىتى www.uyghurkitap.com

تارقىتىدۇ. جۇڭگو خەلق قۇرۇلۇش بانكىسى ئاساسىي قۇرۇلۇش كارخانىلىرى ئۈچۈن ئاساسىي قۇرۇلۇش قەرز پۇلى تارقىتىدۇ.

يېزا پۇل مۇئامىلىسى بۇ — يېزىلاردىكى پۇل ئوبوروتى ۋە ئامانەت ـ قەرز پائالىيەتلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى. فېئودالىق، كاپىتالىستىك ۋە كونا جۇڭگودىكى يېزا پۇل مۇئامىلىسى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ تىزگىنىدە بولۇپ، ئۇلار جازانىخورلۇققا ئوخشاش پۇل مۇئامىلە پائالىيەتلىرى ئارقىلىق دېھقانلارنى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى. جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك يېزا پۇل مۇئامىلىسى بولسا پۈتۈن سوتسىيالىستىك پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ ئايرىلماس مۇھىم تەركىبىي قىسمى. دۆلەت يېزا پۇل مۇئامىلىسى خىزمىتى ئارقىلىق، دېھقانچىلىق ئىقتىسادىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ، سوتسىيالىستىك يېزا ئىگىلىكىنىڭ چاپسان راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. «ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش» يېزا پۇل مۇئامىلە خىزمىتىنىڭ فائىجىنىدۇر.

جۇڭگونىڭ يېزا پۇل مۇئامىلە سىستېمىسى يېزا ئىگىلىك بانكىسى ۋە يېزا ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپلىرىدىن تەشكىل تاپىدۇ. بۇ ئورگانلار ئاممىنىڭ پۇل ئامانىتىنى قوبۇل قىلىدۇ، پۇل ئامانەت قويۇش ئىشلىرىنى ئۈيۈشتۇرىدۇ، يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ تەشكىلاتلىرىغا ۋە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق كارخانىلىرىغا، ئورمانچىلىق مەيدانلىرىغا، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپلىرىغا ۋە باشقىلارغا تۈرلۈك قەرز پۇللارنى تارقىتىدۇ، نەق پۇل بىلەن بولمايدىغان ھېساب بوغۇش كەسپىنى بېجىرىدۇ، يېزىلاردىكى نەق پۇل باشقۇرۇش ئىشىنى ئۈيۈشتۇرىدۇ، يېزا پۇل ئوبوروتىنى تەڭشەپ تۇرىدۇ، دېھقانلارغا ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان قەرز پۇل تارقىتىدۇ ۋە باشقا پۇل مۇئامىلە كەسىپىي پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ھەمدە مۇشۇ پائالىيەتلەر ئارقىلىق «يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش، كوللېكتىپ ئىگىلىكنى مۇستەھكەملەش» ئۈچۈن، كەڭ دېھقانلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. پارتىيىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى مەركىزىي ۋەزىپىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، يېزا پۇل مۇئامىلە خىزمىتىنىڭ ۋەزىپىسىمۇ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ: يېزا ئىگىلىكنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش مەزگىلىدە، يېزا پۇل مۇئامىلە خىزمىتىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى يېزا ئىگىلىكنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈشكە زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىپ، ئامانەت ـ قەرز كوپېراتىپلىرىنى پائال راۋاجلاندۇرۇپ، جازانىخورلۇق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىپ، يېزا ئىگىلىكنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئىشىنى ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى پائال ئىلگىرى سۈرۈپ، سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىكنى مۇستەھكەملەپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى پەيدىنپەي ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت بولغانىدى. يېزا پۇل مۇئامىلە خىزمىتىدە ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ كۆرەش قىلىش روھىنى جارى قىلدۇرۇش، دېموكراتىيە ـ مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمى پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇش،

مالىيە ـ ئىقتىساد تۈزۈمى، شۇنداقلا دۆلەتنىڭ مۇھىم مالىيە ئىنتىزاملىرىدىن بىرى، ئۇنى قاتتىق ئىجرا قىلىش كېرەك. يۇقىرىقى بەلگىلىمىگە خىلاپلىق قىلغان ئورۇنغا جۇڭگو خەلق بانكىسى قىلمىشىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە قاراپ تەنقىد ـ تەربىيە بېرىسە بولىدۇ، قىلمىشى ئېغىر بولغانلىرىنى شۇ جايدىكى خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىنتىزام جازاسى بېرىشىگە مەلۇم قىلىش كېرەك.

ئىش ھەققى فوندى نازارەتچىلىكى سوتسىيالىستىك دۆلەت مەلۇم مەزگىل (مەسىلەن، بىر يىل) ئىچىدە، دۆلەتنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققىغە چېقىم قىلىدىغان پۇل مەبلىغى «ئىش ھەققى فوندى» دېيىلىدۇ؛ دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىسى بويىچە ئاشۇ فوند ئۇستىدىن نازارەت قىلىش «ئىش ھەققى فوندى نازارەتچىلىكى» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىلىمىزدە ئىش ھەققى فوندى ئۇستىدىن قىلىنىدىغان نازارەت، ئاساسەن، جۇڭگو خەلق بانكىسى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. خەلق بانكىسى ئىش ھەققى فوندى ئۇستىدىكى نازارەتچىلىكنى ئاساسەن تۆۋەندىكى بىرنەچچە تۈرلۈك ئۇسۇلنى قوللىنىپ ئورۇنداىدۇ: (1) پوكەي ئۇستىدە تەكشۈرۈشنى كۈچەيتىپ، ئىش ھەققى چېقىمىنى قاتتىق كونترول قىلىش؛ (2) ئەمەلىيەتكە چوڭقۇر چۆكۈپ، ئىش ھەققى فوندىنىڭ ئىشلىتىلىشىنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈش؛ (3) پارتىيىنىڭ ئىش ھەققى سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ، ھەرقايسى ئورۇنلار، تارماقلارنىڭ ئۆزىنى باشقۇرۇشىنى كۈچەيتىشگە تۈرتكە بولۇش؛ (4) ستاتىستىكىلىق تەھلىل ۋە ئىنكاس قىلىش خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلەش. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەرقايسى ئورۇنلار، تارماقلارمۇ ئىش ھەققى فوندىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشى، ئاساسەن، ئەمگەك ـ ئىش ھەققى پىلانىنى كۈچەيتىشى، دۆلەت بەلگىلىگەن ئىش ھەققى، مۇكاپات، قوشۇمچە پۇل تۈزۈملىرىگە قاتتىق رىئايە قىلىشى كېرەك.

گوۋۇيۈەننىڭ ئىش ھەققى فوندىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، خەلق بانكىسى دۆلەتنىڭ ئەمگەك ـ ئىش ھەققى پىلانىغا كىرگۈزۈلگەن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى بارلىق كارخانىلار، كەسىپىي ئورۇنلار شۇنىڭدەك دۆلەت ئورگانلىرى، خەلق تەشكىلاتلىرى ئۈستىدىن ئىش ھەققى فوندى نازارەتچىلىكىنى يولغا قويىدۇ. دۆلەتنىڭ ئەمگەك ـ ئىش ھەققى پىلانىغا كىرگۈزۈلمىگەن شەھەر ـ بازارلاردىكى ۋە يېزا كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى ئورۇنلار تارقىتىدىغان ئىش ھەققى، شۇنداقلا توختاملىق ئىشچىلار، ۋاقتىلىق ئىشچىلار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش خىزمەتچىلەرگە بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ئۈستىدىمۇ «ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش» پرىنسىپى بويىچە نازارەتچىلىك باشقۇرۇش ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئىش ھەققى ئۆلچىمىنى مەيلىچە ئۆستۈرۈپ، دۆلەتتىن ئەق پۇل ئېلىۋېلىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ.

بانكىنىڭ ئىش ھەققى فوندى ئۇستىدىن نازارەتچىلىك قىلىپ، پارتىيىنىڭ ئىش ھەققى سىياسىتىنى توغرا ئىزچىللاشتۇرۇشى جۈغلانما بىلەن ئىستىمالنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشتا، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتە، بازارلاردىكى تاۋارلارغا بولغان تەلەپ بىلەن تەمىنلەشنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى تولۇق ئىشقا سېلىشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ.

ئەق پۇل پىلانى جۇڭگو خەلق بانكىسى

دائىرىسى ۋە مىقدارىنى تەڭشەيدۇ. پۇل تارقىتىشنى قاتتىق باشقۇرۇپ، پۇل ئوبوروتىنى پىلانلىق تەڭشەپ، ئەق پۇلنى تېجەپ ئىشلىتىپ، پۇل بىلەن مال باھاسىنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، دۆلىتىمىز 1950 - يىل 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن باشلاپ ئەق پۇل باشقۇرۇشنى يولغا قويغانىدى. 1977 - يىل 11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، گروۋويۈەن يەنە «گروۋويۈەننىڭ ئەق پۇل باشقۇرۇشنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى قارارى»نى ئېلان قىلىپ، ئىلگىرى تۈزۈلگەن ئەق پۇل باشقۇرۇش تۈزۈمىنى قايتىدىن تەكشىلىدى ۋە تولۇقلىدى.

ئەق پۇل باشقۇرۇشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنۇلار: بارلىق دۆلەت كارخانىلىرى، كەسىپىي ئورۇنلار، ئورگانلار، تەشكىلاتلار، قىسىملار، مەكتەپلەر، كوللېكتىپ ئىگىلىك ئورۇنلىرى كۈندىلىك چەقىم قىلىشقا ئىشلىتىش ئۈچۈن بەلگىلىمە بويىچە مەلۇم مىقداردا ئەق پۇل زاپىسى قالدۇرغاندىن باشقا، قالغان ئەق پۇلنىڭ ھەممىسىنى شۇ جايدىكى جۇڭگو خەلق بانكىسىغا قويۇپ قويۇشى كېرەك، ئۇلارنىڭ ئەق پۇلنى ئۆز مەيلىچە قالدۇرۇشىغا يول قويۇلمايدۇ. دۆلەت ھەربىر ئورۇن ئۈچۈن ئەق پۇل زاپىسى چەكلىمىسىنى بەلگىلەپ بېرىدۇ، بۇنداق چەكلىك زاپاس ئەق پۇل ئەق پۇل ھېساباتى چېكىدىن تۆۋەن بولغان ئاز مىقداردىكى چىقىملار ۋە ئىشلىتىلىش ئورنىغا چەك قويۇلغان مەخسۇس پۇللار جۈملىدىن كۈندىلىك پارچە - پۈرات چىقىم پۇلى، دۇكان پارچە پۇلى، كەسىپىي ئوبوروت ۋە شۇ ئورۇن قارىمىقىدىكى ئورگانلار زاپاس پۇلى قاتارلىقلار ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. دۆلەت كارخانىلىرى، كەسىپىي ئورۇنلار، ئورگانلار، تەشكىلاتلار، قىسىملار، مەكتەپلەر، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئېلىم - بېرىمدە خەلق بانكىسى ئارقىلىق ھېساب يۆتكەش ۋە ھېساب بوغۇش شەرت. ئەق پۇل ئىشلىتىش دائىرىسى تۆۋەندىكىلەر بىلەنلا چەكلىنىدۇ: ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە تارقىتىلىدىغان مائاش، مۇكاپات پۇلى، پاراۋانلىق پۇلى قاتارلىقلار؛ شەھەر - يېزىلاردىكى ئاھالىلەرگە تۆلىنىدىغان ئەمگەك ھەققى ۋە باشقا پۇللار، دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەق پۇل چىقىملىرى، كامانداروپكىغا چىقىۋچىلار ئۆز يېنىدا ئېلىپ يۈرۈشكە تېگىشلىك يول خىراجىتى، ھەرقايسى ئورۇنلار ئوتتۇرىسىدا بىر شەھەر - يېزا دائىرىسىدە بولىدىغان ئەق پۇلسىز ھېسابات چېكىدىن تۆۋەن بولغان پارچە - پۈرات چىقىملار. ئەق پۇل كىرىم - چىقىمى كۆپرەك بولىدىغان ئورۇنلار ئەق پۇل كىرىم - چىقىمى پىلانىنى تۈزۈپ، ئۇنى ھېساب ئېچىپ بەرگۈچى خەلق بانكىسىنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، شۇ جايدىكى خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشىغا مەلۇم قىلىشى كېرەك. يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ تەشكىلاتلار ۋە ئۇلار باشقۇرغان كارخانىلارمۇ ئەق پۇل باشقۇرۇشنى يولغا قويۇشى كېرەك، كونكرېت باشقۇرۇش چارىسىنى ئۆلكىلىك، شەھەرلىك، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمەتلىرى ئۆزلىرى بەلگىلەيدۇ. جۇڭگو خەلق بانكىسى بولسا كىمنىڭ پۇلىنىڭ كىمنىڭ ھېسابىغا كىرىدىغانلىقىغا، ئۇ پۇلنىڭ كىمنىڭ ئىلكىدە بولىدىغانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ، ئۆز مەيلىچە ئەرز پۇلنى تۇتۇپ قالمايدۇ، ھەرقانداق ئورۇنغا ۋەكالىتەنمۇ ئەرز پۇلنى تۇتۇپ قالمايدۇ.

ئەق پۇل باشقۇرۇش دۆلەتنىڭ مۇھىم

ئەۋج ئالدى. هازىر خەلق بانكىسى ئارقىلىق ھېچىرىلىدىغان ئېلىم - بېرىم ئومۇمىي سانىنىڭ %90 تەن ئارتۇقراقى دەپتەرگە يۆتكەپ ھېساب بوغۇش يولى بىلەن ئورۇندىلىنىدۇ.

ئەق پۇلسىز ھېساب بوغۇش ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، ماددىي ئەشيا ۋە مەبلەغ ئوبورو-تىنى تېزلەتكىلى، ئەق پۇلنىڭ ئىشلىتىلىشىنى ئازايتقىلى بولىدۇ؛ كارخانىلانىڭ ئىقتىسادىي ھېساباتىنى كۈچەيتكىلى، كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي تەختامنى ئىجرا قىلىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلغىلى بولىدۇ؛ بانكىنىڭ خەلق ئىگىلىكى ئۈستىدىكى ستاتىستىكىسى ۋە نازارەتچىلىكىنى كۈچەيتىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

پۇل تۇزۈمى دۆلەت قانۇن - پەرمان بىلەن بەلگىلىگەن ئۆز دۆلتى پۇل ئوبوروتىنىڭ تۈزۈلمىسى ۋە تەشكىلىي شەكلى. بۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) پۇل مېتال. بۇ — پۈتكۈل پۇل تۇزۈمىنىڭ ئاساسى. كاپىتالىزمنىڭ دەسلەپكى تەرەققىيات باسقۇچىدا، كۆمۈش كەڭ تارقالغان پۇل مېتال ئورنىدا ئىشلىتىلگەن، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئالتۇن بارا - بارا كۆمۈشنى سىقىپ چىقىرىپ، پۇل مېتاللىق ئورۇننى تەنها ئىگىلىدى. (2) پۇل بىرلىكى. يەنى پۇل بىرلىكىنىڭ نامى ۋە پۇل بىرلىكى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۇل مېتالىنىڭ ئېغىرلىقى. مەسىلەن، ئامېرىكا پۇل بىرلىكىنىڭ نامىنى ئامېرىكا دوللىرى دەپ بەلگىلىگەن، 1934 - يىل 1 - ئايدىكى قانۇن - پەرمانغا ئاساسەن، بىر ئامېرىكا دوللىرىلىق قەغەز پۇل ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ساپ ئالتۇن 0.888671 گرام بولىدۇ. (3) تۈرلۈك پۇللارنى قۇيۇپ چىقىرىش، تارقىتىش ۋە مۇئامىلىگە سېلىش تەرتىپى. يەنى مېتال پۇل ۋە قوشۇمچە پۇل، ئىناۋەتلىك پۇل، قەغەز پۇلنى قانداق تارقىتىش ۋە ئۇنى مۇئامىلىگە قانداق سېلىش، شۇنىڭدەك ئاساسىي پۇل بىلەن قوشۇمچە پۇلنىڭ تۈرلىرى. (4) مېتال پۇل زاپىسى تۇزۈمى. بۇنىڭدا دۆلەت مەركىزىي بانكىغا ياكى دۆلەت خەزىنىسىگە مەركەزلەشتۈرگەن مېتال پۇل زاپىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: دۆلەت بانكىسىدىكى مېتال پۇل زاپىسىنىڭ رولى ئۆچ جەھەتتە كۆرۈلىدۇ: «1. خەلقئارادا چىقىم قىلىنىدىغان زاپاس مېتال پۇل يەنى دۇنياۋى پۇل قىلىنىدىغان زاپاس مېتال پۇل بولىدۇ؛ 2. مەملىكەت ئىچىدە گاھ كېڭىيىپ، گاھ تارىيىپ تۇرىدىغان، دۆلەت ئىچىدە مېتال پۇل ئوبوروت قىلىنىدىغان زاپاس پۇل بولىدۇ؛ 3. ئامانەت پۇلغا تۆلىنىدىغان ۋە بانكا چېكى ئالماشتۇرۇشقا كېتىدىغان زاپاس پۇل بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 643 - بەت) مېتال پۇل زاپىسىنىڭ ماركس بۇ يەردە ئېيتقان ئۆچ خىل رولى مېتال پۇل ئوبوروتىنىڭ شەرت - شارائىتىغا قارىتىلغان، ھازىرقى كاپىتالىستىك پۇل ئوبوروتىدا مېتال پۇل بولمىغاچقا، بۇ ئۆچ خىل رولنىڭ پەقەت بىرىنچىسىلا قالدى.

كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىدا، ئالتۇن - كۆمۈش پۇل بىرلىكى تۈزۈمى، ئالتۇن پۇل بىرلىكى تۈزۈمى، ئالتۇن پېرېۋوت بىرلىكى تۈزۈمى قاتارلىق بىرنەچچە تۈرلۈك مۇھىم پۇل تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر ئامېرىكا دوللىرى ئاساسىي زاپاس پۇل قىلىنىدىغان ئالتۇن پېرېۋوت بىرلىكى تۈزۈمىنى ئومۇمىيۈزلۈك

www.uyghurkitap.com

ىنىڭ نەق پۇل كىرىم - چىقىمى پىلانى خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ئورگانىك تەركىبىي قىسمى. ئۇ خەلق ئىگىلىكىدىكى نەق پۇل كىرىم - چىقىمى پائالىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، خەلق ئىگىلىكى پائالىيىتىدە بانكا ئارقىلىق نەق پۇل ئىشلىتىدىغانلا بولسا، ئۇ نەق پۇل پىلانىدا ئەكس ئېتىدۇ.

نەق پۇل پىلانى نەق پۇل كىرىمى ۋە نەق پۇل چىقىمىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ، كىرىم ۋە چىقىم تۈرلىرى ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى بويىچە بولىدۇ، ئۇ نەق پۇل كىرىمى ۋە چىقىمىنىڭ يوللىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. كىرىمنىڭ ئاساسىي تۈرلىرى تاۋار سېتىشتىن كېلىدىغان كىرىم، مۇلازىمەت كەسپىدىن بولىدىغان كىرىم، باج كىرىمى ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت، چىقىمنىڭ ئاساسىي تۈرلىرى ئىش ھەققى چىقىمى، دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشقا كېتىدىغان چىقىم ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت. كىرىم بىلەن چىقىم يېتىشكەندىن كېيىن كېلىپ چىققان پەرقلىق سان پۇل يىغىۋېلىش ياكى پۇل تارقىتىش سانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كىرىم چىقىمدىن كۆپ بولسا، پۇل يىغىۋېلىنىدۇ؛ چىقىم كىرىمدىن كۆپ بولسا، پۇل تارقىتىلىدۇ.

نەق پۇل پىلانىنى توغرا تۈزۈپ ۋە ئىجرا قىلىپ، پۇل تارقىتىش، پۇل ئوبوروتى ۋە تاۋار ئوبوروتىنى خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇش بازارنى مۇقىملاشتۇرۇشتا، خەلق تۇرمۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشتا، خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ئورۇندىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، نەق پۇل كىرىمى كۆپرەك بولىدىغان ئورۇنلار جۇڭگو خەلق بانكىسىغا نەق پۇل كىرىم - چىقىمى پىلانىنى يوللىشى كېرەك، ھەرقايسى ئورۇنلار يوللايدىغان نەق پۇل كىرىم - چىقىمى پىلانى بانكىنىڭ نەق پۇل پىلانىنى تۈزۈشتىكى مۇھىم ئاساس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

نەق پۇلسىز ھېساب بوغۇش بۇ «دەپتەرگە يۆتكەپ ھېساب بوغۇش»، «يۆتكەپ بېرىپ ھېساب بوغۇش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا كىرىم قىلغۇچى بىلەن چىقىم قىلغۇچى ئىككى تەرەپ بانكىدا ھېساب ئېچىش ئارقىلىق، پۇل كىرىم قىلىش - چىقىم قىلىشنى دەپتەردىن - دەپتەرگە يۆتكەش چارىسى بىلەن ئورۇندايدىغان بىر تۈرلۈك ئۇسۇل كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

نەق پۇلسىز ھېساب بوغۇش بىر شەھەر دائىرىسىدە بولىدىغان ھېساب بوغۇش ۋە ئىككى جاي ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان ھېساب بوغۇش دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. دۆلىتىمىزدە مۇنداق بەلگىلەنگەن: كارخانىلار، كەسپىي ئورۇنلار، ئورگانلار، تەشكىلاتلار، قىسىملار، مەكتەپلەر ۋە باشقا ئورۇنلار ئوتتۇرىسىدا نەق پۇل باشقۇرۇش چارىسىدىكى بەلگىلىمە بويىچە ئاز مىقداردىكى نەق پۇل چىقىم قىلىشقا رۇخسەت قىلىنغاندىن تاشقىرى، بارلىق ئىقتىسادىي ئېلىم - بېرىم خەلق بانكىسى ئارقىلىق دەپتەرگە يۆتكەش بىلەن بېجىرىلىشى كېرەك. يېزا ئىگىلىك كوللېكتىپ تەشكىلاتلىرى بىلەن دۆلەت ۋە باشقا كوللېكتىپ ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئېلىم - بېرىممۇ ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا دەپتەرگە يۆتكەش بىلەن بېجىرىلىدۇ. 1950 - يىل 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى «دۆلەت ئورگانلىرىدا نەق پۇل باشقۇرۇشنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى قارار»نى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، دەپتەرگە يۆتكەپ ھېساب بوغۇش ئۇسۇلى چاپسان

بېرىشكە بولمايدۇ، بارلىق قىسقا مۇددەتلىك ئامانەت ـ قەرز دۆلەت بانكىسىغا مەركەزلەشتۈرۈلىدۇ. (4) ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغ ئۇستىدە نازارەتچىلىك قىلىش. دۆلەتنىڭ يىللىق خامچوت پىلانىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنىدىغان مەبلەغنى مالىيە مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن كۆرسىتىلگەن كەسىپىي بانكا بىر تۇتاش ئاجرىتىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى ئۇستىدە نازارەتچىلىك قىلىشقا شۇ بانكا مەسئۇل بولىدۇ.

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، دۆلىتىمىز يولغا قويغان پۇل باشقۇرۇش ئىشى شۇ چاغدا پۇل مۇئامىلىسى، مال باھاسىنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىشتا، ھايانكەشلىكە زەربە بېرىشتە، بازاردىكى پۇل ئوبوروتى مىقدارىنى پىلانلىق ھالدا تەڭشەشتە، خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا ئىجابىي رول ئوينىغانىدى. 1954 ـ يىلدىن كېيىن، دۆلىتىمىز ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا نەق پۇل باشقۇرۇش ۋە ئامانەت ـ قەرز باشقۇرۇشنى يولغا قويىدى، بۇ بىر تۇتاش ھالدا پۇل باشقۇرۇش دېيىلمەيدىغان بولدى.

پۇل تارقىتىش دۆلەت بانكىسى مۇئامىلە ساھەسىگە تارقاتقان پۇل سانىنىڭ مۇئامىلە ساھەسىدىن پۇل خەزىنىسىگە يىغىۋالغان پۇل سانىدىن ئېشىپ كېتىشى پۇل تارقىتىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ پۇل تارقىتىش فاكتورىنى ماركسزملىق پۇل نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلىدۇ، سوتسىيالىستىك ئوبىيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن تۈزۈلىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: مۇئەييەن مەزگىل ئىچىدە تاۋار ئوبوروتىغا زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارى پۇلغا سېتىۋېلىنىدىغان تاۋارلار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى بىرلىك پۇلنىڭ ئوتتۇرىچە ئوبوروت قېتىم ـ سانىغا بۆلۈشتىن ھاسىل بولغان بۆلۈنمىگە باراۋەر بولىدۇ. ئۇ يەنە مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بۇ قانۇنىيەت ئومۇمىيۈزلۈك باب كېلىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 139 ـ بەت) قەغەز پۇل مۇئامىلە ۋاستىسى قىلىنغان ئەھۋالدا، قەغەز پۇلنىڭ ئۆزى قىممەتكە ئىگە بولمىغاچقا، ئۇ پەقەت مېتال پۇلنىڭ قىممەت بەلگىسى ياكى ئىسپاتى بولىدۇ، دېمەك، قەغەز پۇلنىڭ ئوبوروت مىقدارى مۇئامىلىگە زۆرۈر بولغان مېتال پۇل مىقدارى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، يەنى بۇ قەرز پۇل ئوبوروتىنىڭ قانۇنىيىتى بولۇپ قالىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «قەغەز پۇل ئوبوروتىنىڭ ئالاھىدە قانۇنىيىتى پەقەت قەغەز پۇلنىڭ ئالتۇننىڭ ۋەكىلى بولۇشتىن ئىبارەت مۇشۇنداق مۇناسىۋەتتىن كېلىپ چىقىدۇ، خالاس. ئاددىيلا قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ قانۇنىيەت مۇنداق بولىدۇ: قەغەز پۇلنىڭ تارقىتىلىشى ئۇ بەلگە سۈپىتىدە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئالتۇن (ياكى كۈمۈش)نىڭ ئەمەلىي مۇئامىلىدىكى مىقدارى بىلەن چەكلىنىدۇ.» («يۇقىرىقى توم، 147 ـ بەت) قەغەز پۇلنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش ئۈچۈن، مۇئامىلە ساھەسىگە سېلىنىدىغان پۇل مىقدارىنى مۇئامىلىگە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇش شەرت؛ ئەگەر قەغەز پۇل ھەددىدىن ئارتۇق تارقىتىلسا، ھەر ـ بىر بىرلىك قەغەز پۇل ۋەكىللىك قىلىدىغان پۇل قىممىتىنىڭ مىقدارى مۇقەررەر ھالدا كېمىيىپ كېتىدۇ ـ دە، قەغەز **پۇلنىڭ كۇرسى** چۈشۈپ كېتىش ئەھۋالى كېلىپ چىقىدۇ.

www.uyghurkitap.com

يۇلغا قويدى. كاپىتالىستىك سىياسىي، ئىقتىسادىي كرىزىسلار كاپىتالىستىك پۇل تۈزۈمىنىڭ مۇقەررەر ھالدا تۇراقسىز بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن.

مۇستەقىل، بىر تۇتاش، مۇقىم بولۇش دۆلىتىمىزنىڭ پۇل تۈزۈمىنىڭ ئالاھىدىلىكىدۇر. خەلق پۇلى دۆلىتىمىزنىڭ قانۇنىي پۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۆلىتىمىزدە پۇل تارقىتىش ئىقتىسادىي خاراكتېرلىك (يەنى ئامانەت - قەرز ئۈچۈن) پۇل تارقىتىش ۋە مۇئامىلە خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ، پۇل تارقىتىش ھوقۇقىنىڭ مەركەزگە توپلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈش - بىرلىككە كەلتۈرۈش پرىنسىپى يۇلغا قويۇلىدۇ. ھەر يىلى خەلق ئىگىلىكى پىلانى بىر تۇتاش تەڭپۇڭلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، گوۋۇيۈەن مەملىكەت بويىچە پۇل تارقىتىش كۆرسەتكۈچىنى بېكىتىپ، خەلق پۇلى تارقىتىشنى جۇڭگو خەلق بانكىسىغا ھاۋالە قىلىدۇ. خەلق پۇلى قىممىتىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش ئۈچۈن، دۆلەت تارقىتىدىغان پۇل سانى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە تاۋار ئوبوروتىنى كېڭەيتىش ئېھتىياجىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇلۇشى كېرەك، پۇل ھەددىدىن ئارتۇق تارقىتىۋېتىلسە، پۇلنىڭ قىممىتى چۈشۈپ كېتىش ئەھۋالى كېلىپ چىقىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، خەلق پۇلىنى دۆلىتىمىز چېگرىسىدىن كىرگۈزۈش - چىقىرىشقا بولمايدۇ، ئالتۇن ۋە چەت ئەل پۇلىنى دۆلەت قولىغا مەركەزلەشتۈرۈپ خەلقئارا چىقىمغا ئىشلىتىشكىلا بولىدۇكى، مەملىكەت ئىچىدە بازار باھاسىغا سۇندۇرۇپ مۇئامىلىگە سېلىشقا، ھېساب بوغۇشتا ئىشلىتىشكە ۋە يەڭ ئىچىدە ئېلىش - سېتىشقا بولمايدۇ.

خەلق پۇلى، ئىقتىسادىي خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش، مالىيە خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش دېگەن ماددىلارغا قارالىۇن.

پۇل باشقۇرۇش بۇ، جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ ھەرقايسى تارماقلار، ئورۇنلارنىڭ پۇل كىرىم قىلىش - چىقىم قىلىش ئۇسۇلى ۋە ئامانەت قەرز، ھېساب بوغۇش قاتارلىق پائالىيەتلىرىنى باشقۇرۇشى.

دۆلىتىمىز 1950 - يىل 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئېلان قىلغان «پۇل باشقۇرۇشنى يۇلغا قويۇش چارىسى»گە ئاساسلانغاندا، پۇل باشقۇرۇش خىزمىتى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) نەق پۇل باشقۇرۇش. پۇل ئوبوروتىنى پىلانلاشتۇرۇش ئۈچۈن، پۇل باشقۇرۇش دائىرىسىدىكى بارلىق ئورۇنلار بەلگىلەنگەن چەكلىمە بويىچە نەق پۇل زاپىسى ساقلىغاندىن تاشقىرى، قالغان بارلىق نەق پۇللىرىنى دۆلەت بانكىسىغا توپلىشى، نەق پۇل ئىشلىتىشتە نەق پۇل كىرىم - چىقىمى پىلانى تۈزۈپ، تەستىقلاتقاندىن كېيىن پىلان بويىچە چىقىم قىلىشى لازىم. (2) دەپتەرگە يۆتكەش ئارقىلىق ھېساب - كىتاب قىلىش. دۆلەت كارخانىلىرى، كەسپىي ئورۇنلار، ئورگانلار، تەشكىلاتلار، قىسىملار، مەكتەپلەر، كوپىراتىپلار بارلىق سودا ئېلىم - بېرىملىرىدە، بەلگىلىمە بويىچە نەق پۇل ئىشلەتكەندىن باشقا، پۈتۈنلەي دۆلەت بانكىسى ئارقىلىق، بەلگىلىك ھېساب يۆتكەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ھېساب - كىتاب قىلىشى كېرەك. (3) قىسقا مۇددەتلىك ئامانەت - قەرزنى مەركەزلەشتۈرۈش. دۆلەت كارخانىلىرى، كەسپىي ئورۇنلار، ئورگانلار، تەشكىلاتلار، قىسىملار، مەكتەپلەر، كوپىراتىپلار ئوتتۇرىسىدا نېسى قىلىشقا ۋە قەرز

كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە، مالىيە خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش دائىملىق، زور مىقدارلىق، ئومۇميۈزلۈك هادىسىدۇر. 30 - يىللاردىكى كېينىنسزمچىلارنىڭ تۈپ سىياسەتلىرىدىن بىرى قىزىل رەقەملىك مالىيە سىياستى ئىدى، ئۇ، كاپىتالىزمنى ئىقتىسادىي كرىزىستىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەت جامائەت ئىشلىرىغا مەبلەغ سېلىشى، هەربىي خىراجەتنى كۆپەيتىشى، هەربىي هازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىشى لازىم، دېگەننى ئوتتۇرىغا قويغان، مالىيە خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش يولى بىلەن پۇلنى كۆپەيتىش مالىيەدىكى قىزىل رەقەمنى تولدۇرۇشنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ۋاستىسى، دەپ قارىغان. مالىيە خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش يولى بىلەن پۇلنى هە دەپ كۆپەيتىش مۇقەررەر هالدا پۇل پاخاللىقىغا، مال باهاسىنىڭ ئۆرلىشىگە سەۋەب بولىدۇ، بۇ، ماهىيەتتە، ئەمگەكچى خەلقنى نورمىدىن تاشقىرى شىلىش بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

دۆلىتىمىز خامچوتىنىڭ پرىنسىپى شۇكى، كىرىم - چىقىم تەڭپۇڭ قىلىنىدۇ، ئازراق ئېشىندا قالىدۇ، ئادەتتىكى ئەهۋالدا، خامچوتتا قىزىل رەقەم كۆرۈلمەيدۇ، مالىيە خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىشمۇ بولمايدۇ.

ئەگەر مالىيەدە بانكا ئارقىلىق قىلىنغان چىقىم كىرىمدىن كۆپلەپ ئېشىپ كەتسە، مالىيە تارماقلىرى بانكىدىن بىۋاسىتە قەرز پۇل ئېلىپ ئىشلەتسە، ياكى كارخانىلار بانكىدىن قەرز پۇل ئېلىپ مالىيە خاراكتېرلىك چىقىم بولسا، مەسىلەن، تۇراقلىق مۇلۇك سېتىۋالسا، يۇقىرىغا پايدا، باج قاتارلىقلارنى تاپشۇرسا، بانكىدىن ئېلىنغان قەرز پۇل هەددىدىن زىيادە كۆپ بولۇپ كېتىدۇ - دە، ئامانەت - قەرز كىرىم - چىقىمنى تەڭپۇڭ بولماي قالىدۇ، بۇنداق ئەهۋالدا، بانكا ئامانەت - قەرز كەسپىدە مالىيە چىقىمىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، بازاردىكى پۇل ئوبوروتى مىقدارىنى كۆپەيتىشكە توغرا كېلىدۇ، بۇمۇ، ئەمەلىيەتتە، مالىيە خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

خەلق پۇلى يۇ، جۇڭگونىڭ قانۇنىي پۇلى. ئۇ 1948 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭگو خەلق بانكىسى قۇرۇلغان چاغدا تارقىتىلىشقا باشلىغانىدى. گومىنداڭ هۆكۈمىتى تارقاتقان ئۆرلۈك پۇللارنى تازىلاپ چىقىرىش، ئالتۇن - كۈمۈشلەرنىڭ ۋە چەت ئەل پۇللىرىنىڭ ئوبوروتىنى مەنئى قىلىش، پۇل پاخاللىقىنى توسۇش قاتارلىق كۆرەشلەر ئارقىلىق، خەلق پۇلى يېڭى جۇڭگونىڭ تۇراقلىق، بىرلىككە كەلگەن پۇلى بولۇپ قالدى. خەلق پۇلىنىڭ چەك يۈزىدىكى قىممىتى ئەسلىدە چوڭراق ئىدى. 1955 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ يېڭى خەلق پۇلى تارقىتىلدى. ئۇنىڭ بىرلىكى يۈەن، ئۇنىڭ قىممىتىگە توغرا كېلىدىغان ئالتۇن مىقدارى قانۇندا بەلگىلەنمىگەن. 1 يۈەن 10 موغا تەڭ، 1 مو 10 پۇڭغا تەڭ. 1 يۈەن كونا خەلق پۇلى هېسابىدا 10 مىڭ يۈەنگە توغرا كېلىدۇ. چەك يۈزىدىكى قىممىتى 10 يۈەنلىك، 5 يۈەنلىك، 2 يۈەنلىك، 1 يۈەنلىك بولغان ئاساسىي قەغەز پۇللار بار، 5 مولۇق، 2 مولۇق، 1 مولۇق قوشۇمچە قەغەز پۇللار ۋە 5 پۇڭلۇق، 2 پۇڭلۇق، 1 پۇڭلۇق مېتال قوشۇمچە پۇللار بار. مۇئامىلىدىكى پۇللارنىڭ تۈرىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، 1980 - يىل 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن باشلاپ، چەك يۈزىدە

دۆلەتنىڭ پۇل بىلەن قەغەز پۇلنىڭ ئوبوروت قانۇنىيىتى بويىچە ئىش قىلىش ئۈچۈن، پۇل تارقىتىش هۆقۇقىنى مەركەزگە مەركەزلەشتۈرىدۇ. هەر يىلى خەلق ئىگىلىكى پىلانى بىر تۇتاش تەڭپۇڭلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، گروۋويۇمن خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، مەملىكەت بويىچە تارقىتىلىدىغان پۇل كۆرسەتكۈچىنى بېكىتىپ، خەلق پۇلى تارقىتىشنى جۇڭگو خەلق بانكىسىغا هاۋالە قىلىدۇ. دۆلىتىمىز خەلق پۇلى مەملىكىتىمىزنىڭ مۇئامىلە ساهەسىدە ئومۇميۈزلۈك ئاقىدىغان بىردىنبىر قانۇنىي پۇل، دەپ بەلگىلىگەن، پۇل تارقىتىشتىكى كونكرېت تەلەپلەر مۇنداق:

(1) هەرقانداق رايون ۋە تارماقنىڭ هەرقانداق پۇل، شەكلى ئۆزگەرگەن پۇل ياكى پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان بۈيۇم تارقىتىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. (2) دۆلەتنىڭ هاۋالىسى بىلەن، خەلق باش بانكىسى پۇل تارقىتىش فوندىنى مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرىدۇ، خەلق باش بانكىسىنىڭ جايلاردىكى شۆبىلىرى ۋە تارماقلىرى ساقلاپ بېرىدىغان پۇل تارقىتىش فوندى پەقەت باش بانكىغا ۋەكالىتەن ساقلاپ بېرىلىدىغىنىنىڭ بىر قىسمى، خالاس. تەستىقتىن ئۆتكۈزمەي تۇرۇپ، هەرقانداق رايون ۋە هەرقانداق ئادەمنىڭ دۆلەتنىڭ پۇل تارقىتىش فوندىنى ئىشلىتىشكە هەققى يوق. (3) بانكا خىزمىتىدە مەركەزلەشتۈرۈش - بىرلىككە كەلتۈرۈشتە چىڭ تۇرۇش، بىر تۇتاش ئامانەت - قەرز پىلانىدا چىڭ تۇرۇش شەرت. تەستىقتىن ئۆتكۈزمەي تۇرۇپ، هەرقانداق ئورۇن ۋە شەخسنىڭ دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، بانكىنى، ئامانەت - قەرز كوپىراتسىيىنى قەرز پۇل تارقىتىشقا زورلىشىغا يول قويۇلمايدۇ.

مالىيە خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش، ئىقتىسادىي خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

ئىقتىسادىي خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش بۇ «ئامانەت - قەرز خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن كۆپەيتىپ پۇل تارقىتىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئامانەت - قەرز تەرتىپى ئارقىلىق بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلغان، تاۋار ئوبوروتى كېڭەيگەن، ئامانەت - قەرز چىقىمى كىرىمدىن كۆپ بولۇپ كەتكەن چاغدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروت جەريانىنىڭ پۇلغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، مەلۇم مىقداردىكى پۇلنى كۆپەيتىپ تارقىتىپ تولۇقلىما قىلىشقا بولىدۇ؛ بۇنىڭ ئەكسىچە، ئامانەت - قەرز كىرىمى چىقىمدىن كۆپ بولغاندا، مەلۇم مىقداردىكى پۇلنى يىغۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئامانەت - قەرز تەرتىپى ئارقىلىق تارقىتىلىدىغان بۇنداق پۇل مۇئامىلە ساهەسىنىڭ ئېھتىياجىغىلا مۇۋاپىق كېلىپ قالماستىن، ئامانەت - قەرز مەبلىغىنىڭمۇ مەنبەلىرىدىن بىرى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

ئىقتىسادىي خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش مۇئامىلىدىكى پۇل مىقدارىنى تاۋار ئوبوروتىغا ماسلاشتۇرىدۇ، بۇ پۇل ئوبوروتى قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن، پۇل ئوبوروتىنى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە تەڭشەپ تۇرۇشقا پايدىلىق بولۇپ، پۇل تارقىتىشنىڭ نورمال ئۇسۇلى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

مالىيە خاراكتېرلىك پۇل تارقىتىش بۇ، مالىيەدىكى قەرىز رەقەمنى تولدۇرۇش ئۈچۈن قەغەز پۇلنى كۆپەيتىپ تارقىتىش بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

خەلق ئىگىلىكىنىڭ پۇلغا بولغان ئەملىي ئېھتىياج مىقدارى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بانكىنىڭ ئەملىي خىزمىتىدە، بانكىنىڭ پۇل كىرىمىدۇ ئادەت بويىچە «پۇل يىغىۋېلىش» دەپ ئاتىلىدۇ.

سوتسیالستیك پۇل ئوبوروتی بۇ — سوتسیالستیك تاۋار ئوبوروتی سەۋەبچى بولىدىغان پۇل ھەرىكىتى. سوتسیالىزم شارائىتىدا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تاۋار ئوبوروتی مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا، ئومۇمىي قىممەتداش بولغان پۇل ۋە پۇل ئوبوروتىمۇ مۇقەررەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇنداق پۇل ئوبوروتی سوتسیالستیك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلىدۇ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئاساسەن پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۇ تاۋار ئوبوروتىنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

سوتسیالستیك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى پۇل ھەرىكىتىنى نەق پۇلسىز ھېسىاب بوغۇش ۋە نەق پۇل ئوبوروتی دېگەن ئىككى قىسىمغا ئايرىش مۇمكىن. ئادەتتە پۇل ئوبوروتی دېگەندە نەق پۇل ئوبوروتی كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ سوتسیالستیك ئىگىلىكىدىكى پۇل ئوبوروتىنىڭ ئاساسىي يوللىرى تۆۋەندىكىدىن ئىبارەت: (1) شەھەرلەردىكى پۇل ئوبوروتىنىڭ ئاساسىي يولى. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلار، ئىدارە — جەمئىيەتلەر، كەسىپى ئورۇنلار ۋە باشقىلار خەلق بانكىسىدىن نەق پۇل ئېلىپ، ئۇنى ئىش ھەققى ۋە باشقا ئەمگەك ھەققى- ئۇچۇن بېرىدۇ؛ ئىشچى — خىزمەتچىلەر ئىش ھەققى ۋە باشقا كىرىمگە ئېرىشكەندىن كېيىن، ئىستېمال بۇيۇملىرى سېتىۋالىدۇ، مۇلازىمەت ھەققى تۆلەيدۇ ياكى پۇلنى بانكىغا ئامانەت قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ، پۇل بانكىدىن چىقىپ، كارخانىلار ياكى ئىدارە — جەمئىيەتلەر ئارقىلىق ئاھالىلەرنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ، ئاندىن كارخانىلار ئارقىلىق بانكىغا قايتىپ كېلىدۇ. (2) يېزىلاردىكى پۇل ئوبوروتىنىڭ ئاساسىي يوللىرى، دېھقانچىلىق — قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋالغۇچى تارماقلار ۋە تەمىنات — سودا كوپېراتىپلىرى خەلق بانكىسىدىن نەق پۇل ئېلىپ، يېزىلاردىكى كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىدىن ۋە دېھقانلاردىن دېھقانچىلىق — قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋالىدۇ؛ يېزىلاردىكى كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى دېھقانچىلىق — قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىپ قىلغان نەق پۇل دارامىتىنى دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. دېھقانلار بۇ پۇلىغا سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋالىدۇ ياكى بۇ پۇلنى ئامانەت — قەرز كوپېراتىپىغا ئامانەت قويىدۇ؛ تەمىنات — سودا كوپېراتىپلىرى ۋە ئامانەت — قەرز كوپېراتىپلىرى يەنە بۇ پۇللارنى بانكىغا ئامانەت قويىدۇ. بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى پەسىل خاراكتېرى كۈچلۈك بولۇشتىن ئىبارەت، ھەر يىلى دېھقانچىلىق — قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى يىغىۋېلىنىدىغان چاغدا بازارغا كۆپلەپ پۇل سېلىشقا توغرا كېلىدۇ. (3) ھەر شەھەر دائىرىسىدىكى نەق پۇل باشقۇرۇشنى قوبۇل قىلغۇچى ئورۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى پۇل ئوبوروتى، ھەرقايسى ئورۇنلار ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان پۇل چىقىم قىلىش نەق پۇلسىز ھېسىاب

كى قىممىتى 1 مولۇق، 5 مولۇق، 1 يۈەنلىك بولغان مېتال خەلق پۇلى ئارقا - ئارقىدىن تارقىتىلدى. خەلق پۇلى «¥» نى بەلگە قىلىدۇ، يەنى «Yuan» دېگەن خەنزۇچە خەتنىڭ بىرىنچى ھەرپى «Y» ئېلىنىپ، ئۇنىڭغا ئىككى توغرا سىزىقچە قوشۇلغان.

خەلق پۇلىنىڭ قىممىتىگە توغرا كېلىدىغان ئالتۇن مىقدارى بەلگىلەنمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ قىممىتىنىڭ ئاساسى يەنىلا ئالتۇن، ئۇ ئالتۇننىڭ قىممەت بەلگىسى، ئالتۇنغا ۋەكىللىك قىلىپ رول ئوينايدۇ. شۇڭا، ئۇ، ئەمەلىيەتتە، قىممەت مىزانى، مۇئامىلە ۋاسىتىسى، تۆلەش ۋاسىتىسى ۋە ئامانەت ۋاسىتىسىدىن ئىبارەت پۇلغا خاس فۇنكسىيىلەرنى ئۆتەيدۇ. ئېلىمىزنىڭ تاشقى ئىقتىسادىي ئالاقىسىنىڭ كەڭ قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، خەلق پۇلىنىڭ خەلقئارادا باھاغا سۇندۇرۇش ۋاسىتىسى، ھېساب بوغۇش ۋاسىتىسىلىك رولىمۇ بارغانسېرى مۇھىم بولۇپ بارماقتا.

سوتسىيالىستىك پۇل ئوبوروتى، پۇل تۈزۈمى دېگەن ماددىلارغا قارالىۇن.

پۇل سېلىش بۇ «پۇل يىغىۋېلىش»نىڭ ئەكسى، يەنى بانكىنىڭ پۇل چىقىمى پۇل كىرىمىدىن قانچىلىك كۆپ بولۇپ كەتسە، بازارغا شۇنچىلىك پۇل سېلىنىدۇ.

سوتسىيالىستىك دۆلەت پۇلنى مەركەزنىڭ مەركەزلەشتۈرۈپ ۋە بىر تۇتاش تارقىتىش پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، پۇل ئوبوروتىنى پىلانلىق ئۇيۇشتۇرۇپ ۋە تەڭشەپ، خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرىنىڭ نەق پۇلغا بولغان ئېھتىياجىنى ئۆز ۋاقتىدا قاندۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، پۇل تارقىتىش خەزىنىسىنى تەسىس قىلىدۇ. پۇل تارقىتىش خەزىنىسى نەق پۇل تارقىتىلىدىغان ۋە يىغىۋېلىنىدىغان كۆلچەك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە تاۋار ئوبوروتىنىڭ كېڭىيىش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، پىلانلىق ھالدا ئىش ھەققى تۆلەش، دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش قاتارلىق يوللار بىلەن، بازارغا پۇل سېلىنىپ تۇرىدۇ - دە، پۇلنىڭ ئوبوروت مىقدارى بىلەن خەلق ئىگىلىكىنىڭ پۇلغا بولغان ئېھتىياج مىقدارى ئۆزئارا مۇۋاپىقلىشىدۇ. دۆلىتىمىزدە، پۇل تارقىتىش خەزىنىسى خەلق بانكىسىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بازارغا پۇل سېلىشنى قاتتىق تىزگىنلەش، پۇل سېلىش ۋاقتىنى، پۇل سېلىش مىقدارىنى شۇنىڭدەك جايلارنىڭ بازارغا قانچىلىك پۇل سېلىشىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە تاۋار ئوبوروتىنىڭ كېڭىيىش ئېھتىياجىغا ئاساسەن بەلگىلەش كېرەك.

پۇل يىغىۋېلىش بۇ «پۇل سېلىش»نىڭ ئەكسى، يەنى بانكىنىڭ پۇل كىرىمى پۇل چىقىمىدىن قانچىلىك كۆپ بولۇپ كەتسە، شۇنچىلىك پۇل يىغىۋېلىنىدۇ.

پۇل يىغىۋېلىش مۇنداق ئىككى تۈرلۈك يول بىلەن ئورۇندىلىدۇ: بىرى، پۇل كىرىمىنى ئاشۇرۇش، مەسىلەن، تاۋار سېتىش كىرىمىنى ئاشۇرۇش، مۇلازىمەت كىرىمىنى ئاشۇرۇش، مالىيە كىرىمىنى ئاشۇرۇش، ئامانەت پۇل كىرىمىنى ئاشۇرۇش قاتارلىق يوللار بىلەن يىغىۋېلىنىدۇ؛ يەنە بىرى، پۇل چىقىمىنى قىسقارتىش، مەسىلەن، مەمۇرىي باشقۇرۇش چىقىمىنى ئازايتىش قاتارلىق يوللار بىلەن يىغىۋېلىنىدۇ. پۇل يىغىۋېلىش ئىشىنى تۈرلۈك يوللار بىلەن ئۇيۇشتۇرغاندا، بازاردىكى ئارتۇقچە پۇللار دۆلەت بانكىسىغا قايتىدۇ - دە، بازاردىكى پۇل ئوبوروتى مىقدارى بىلەن

ئېلىنغۇچى باشقىلارنىڭ مال ـ مۈلكىگە زىيان يەتكۈزگەندە ياكى باشقىلارغا جىسمانىي جەھەتتىن زىيان يەتكۈزگەندە ئۇستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك ئىقتىسادىي تۆلەم مەسئۇلىيىتىنى سۇغۇرتىغا ئالغۇچى ئادا قىلىدۇ، مەسىلەن، ماشىنا ۋەقەسى تۈگۈلغاندىن كېيىن، سۇغۇرتا شىركىتى زىيانغا ئۇچرىغۇچىغا ماشىنىنىڭ ئىگىسىگە ۋەكالەتەن ئىقتىسادىي تۆلەم بېرىدۇ ۋە باشقىلار؛ (4) كۈتۈلمىگەن ۋەقە سۇغۇرتىسى، بۇ كۈتۈلمىگەن ۋەقە تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئىقتىسادىي زىيان كېپىللەندۈرۈلىدىغان بىر تۈرلۈك سۇغۇرتا، مەسىلەن، ئوغرىلىقتا ئۇچراش سۇغۇرتىسى، ئامانەت ـ قەرز سۇغۇرتىسى ۋە باشقىلار.

ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتتىن «كېلىشىمەسلىك ۋەقەسى، تەبىئىي ئاپەت قاتارلىقلارغا تاقابىل تۇرۇشقا ئىشلەتىلىدىغان زاپاس فوندى ياكى سۇغۇرتا فوندى» نى تۇتۇپ قېلىش كېرەك («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 ـ توم، 9 ـ بەت). سۇغۇرتا زاپاس فوندىنىڭ ئۇچ تۈرلۈك تەشكىلىي شەكلى (ئۆزىنى ـ ئۆزى كېپىللەندۈرۈش، دۆلەت مالىيەسى زاپىسى ۋە سۇغۇرتا) نىڭ بىرىدۇر. سۇغۇرتىغا قاتناشقۇچى ئورۇنلار ياكى شەخسلەر مەلۇم ساندا سۇغۇرتا پۇلى تاپشۇرىدۇ، سۇغۇرتا شىركىتى بۇنداق پۇللارنى سۇغۇرتا فوندى قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن، سۇغۇرتىغا قاتناشقۇچى تەبىئىي ئاپەت ياكى كۈتۈلمىگەن ۋەقە سەۋەبىدىن ئۇچرىغان ئىقتىسادىي زىيان تولدۇرۇپ بېرىلىدۇ ـ دە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش داۋاملىشىپ بېرىدۇ.

كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، كىشىلەردە ئۆزئىنىڭ خۇسۇسىي مال ـ مۈلكى ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنىڭ زىيانغا ئۇچرىماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، كاپالەت قىلغۇچىغا تۇرلۈك سۇغۇرتىغا ئالدۇرۇش ئادىتى بار، كاپىتالىستلار بولسا سۇغۇرتا ئىشىدىن پايدىلىنىپ زور مىقداردا پايدىغا ئىگە بولۇۋالىدۇ، شۇڭا سۇغۇرتا كەسپى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە بىرقەدەر راۋاج تاپقان. بەزى دۆلەتلەردە، سۇغۇرتا شىركەتلىرى پۈل مۇئامىلە مونوپولىيىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالغان.

كېنا جۇڭگودا، جاھانگىرلىكنىڭ ئىقتىسادىي تاجاۋۇزىغا ئەگىشىپ، سۇغۇرتا ئىشلىرى چەت ئەل مونوپول كاپىتالىستلىرى ۋە ئۆلارنىڭ بېقىندىسى بولغان گومىنداڭ بيۈروكرات كاپىتالى جۇڭگو خەلقىنى تالان ـ تاراج قىلىدىغان قورالغا ئايلىنىپ قالغان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بيۈروكرات كاپىتالنىڭ سۇغۇرتا كارخانىلىرى مۇسادىرە قىلىنىپ، دۆلەت سۇغۇرتا ئورگىنى ـ جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتى قۇرۇلدى؛ چەت ئەل سۇغۇرتا شىركەتلىرى ئۆنىڭ ئىمتىيازى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقتىن ئۆزلۈكىدىن ئىلتىماس قىلىپ، ئۆز كەسپىنى توختاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى سۇغۇرتا كارخانىلىرى ئۆزگەرتىلىپ، قوشۇۋېتىلىپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سۇغۇرتا كارخانىلىرى بىلەن بىرلىكتە دۆلەتمىزنىڭ سوتسىيالىستىك سۇغۇرتا سىستېمىسىنى تەشكىل قىلدى. سوتسىيالىستىك سۇغۇرتا ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئاپەت ـ ۋەقە پەيدا قىلغان زىيانىنى ئىقتىسادىي ئۇسۇل بويىچە تولۇقلاش خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە ئۇدا راۋاجلىنىشىغا

بوغۇش چېكىدىن تۆۋەن بولغان ئاز مىقدارلىق پارچە - پۇرات چىقىم قىلىش بولۇپ، ئۇنىڭ نەق پۇل مىقدارى ناھايىتى ئاز بولىدۇ، پۇلنىڭ ئوبوروتى تېزرەك بولىدۇ.

(4) ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پۇل ئوبوروتى. بازار سودىسىدا دېھقانلار بىلەن دېھقانلار ياكى دېھقانلار بىلەن ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئوتتۇرىسىدا پۇل چىقىم قىلىش بولىدۇ، ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ ئۆتىنە - يېرىم قىلىشىپ تۇرۇش سەۋەبىي بىلەن پۇل چىقىم قىلىش بولۇپ تۇرىدۇ. بۇنداق پۇل ئوبوروتىنىڭ پۈتكۈل پۇل ئوبوروتىدا تۇتقان سالمىقى كىچىكرەك بولىدۇ.

تارقىتىلدىغان پۇل فوندى بۇ — دۆلەت بانكىسى پۇل تارقىتىشقا ھازىرلاپ قويغان ئەمما تېخى تارقىتىلمىغان، زاپاس ھالەتتە تۇرغان پۇل. بۇنداق پۇل دۆلەت بانكىسىنىڭ پۇل تارقىتىش خىزمىتىدە ساقلىنىدۇ، ئۇ — دۆلەت مۇئامىلە ساھەسىگە سېلىش ئالدىدا تۇرغان زاپاس پۇل فوندى.

جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ ھەر دەرىجىلىك پۇل تارقىتىش خىزمىتىلىرى يۇقىرى دەرىجىلىك بانكا بىكىتىپ بەرگەن چەكلىك سان بويىچە، مەلۇم مىقداردىكى تارقىتىلىدىغان پۇل فوندىنى ساقلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن، تارقىتىلمىدىغان پۇل فوندى ئەقلىغە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. كۆپ يۆتكەش - ئاجرىتىش ئىشلىرىدىن ساقلىنىدۇ. ھەر دەرىجىلىك پۇل تارقىتىش خىزمىتىدە ساقلىنىدىغان، تارقىتىلىدىغان پۇل فوندىنى ئوبىيېكتىپ ئەھۋالنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، باش بانكىنىڭ شۆبىلىرى - تارماقلىرى قارىمىقىدىكى پۇل تارقىتىش خىزمىتىلىرى ئارا مۇۋاپىق ھالدا يۆتكەپ تۇرۇشقىمۇ بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن، نەق پۇل بىلەن تەمىنلەش ئىشىغا كاپالەتلىك قىلىنىدۇ.

دۆلىتىمىزدە تارقىتىلىدىغان پۇل فوندىنى باشقۇرۇشتا يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈش ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈش پرىنسىپى يولغا قويۇلىدۇ. جۇڭگو خەلق باش بانكىسى تارقىتىلمىدىغان پۇل فوندىنى پەقەت گۇۋۇيۈەن تەستىقلىغان چەكلىمە سان دائىرىسىدىلا ئىشلىتەلەيدۇ؛ خەلق بانكىسىنىڭ شۆبىلىرى - تارماقلىرى تارقىتىلمىدىغان پۇل فوندىنى ئىشلەتمەكچى بولغاندا، باش بانكىغىچە دەرىجىمۇ-دەرىجە مەلۇم قىلىپ، باش بانكا تەستىقلىغان چەكلىك سان بويىچە ئىشلىتىشى كېرەك.

سۇغۇرتا بۇ — مال - مۈلۈك كۈتۈلمىگەن ئاپەتكە ئۇچراش ياكى ئادەم يارىدارلىنىش - ئۆلۈش سەۋەبى بىلەن كېلىپ چىقىدىغان ئىقتىسادىي زىيان تولدۇرۇپ بېرىلىدىغان بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي ھەمكارلىق خاراكتېرىدىكى تولدۇرۇش ئۇسۇلى. ئۇ ئادەتتە مۇنداق بىر نەچچە تۈرگە ئايرىلىدۇ:

(1) مال - مۈلۈك سۇغۇرتىسى، بۇ — مال - مۈلۈك ۋە شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مەنپەئەت سۇغۇرتىسىغا يېزىلىش ئوبىيېكتى قىلىنىدىغان بىر تۈرلۈك سۇغۇرتا. مەسىلەن، ئوت ئاپىتى سۇغۇرتىسى، ترانسپورت سۇغۇرتىسى، كېمە - پاراخوت سۇغۇرتىسى ۋە باشقىلار؛ (2) ئادەم سۇغۇرتىسى، بۇ — ئادەمنىڭ ھاياتى، سالامەتلىكى ۋە رولى قاتارلىقلار سۇغۇرتىغا يېزىلىش ئوبىيېكتى قىلىنىدىغان بىر تۈرلۈك سۇغۇرتا، مەسىلەن، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش سۇغۇرتىسى، كۈتۈلمىگەن سەۋەب بىلەن جىسمانىي جەھەتتىن زەخىملىنىش سۇغۇرتىسى ۋە باشقىلار؛ (3) مەسئۇلىيەت سۇغۇرتىسى، بۇنىڭدا سۇغۇرتىغا

مۇشۇ تومدىكى ماددىلارنى يېزىپ بەرگەن ئاساسىي ئورۇنلار

(خەت سىزىقىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى بويىچە تىزىلدى)

گۇاڭدۇڭ ئۆلكىلىك پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات ئورنى
سەنشى مالىيە ـ ئىقتىساد شۆيۈەنى
شەندۇڭ داشۆ
شەندۇڭ يېزا ئىگىلىك شۆيۈەنى
شەندۇڭ سىفەن شۆيۈەنى
شەندۇڭ ئۆلكىلىك مالىيە مەكتىپى
تيەنجىن مالىيە ـ ئىقتىساد شۆيۈەنى
ج ك پ گۇاڭشى ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېت پارتىيە مەكتىپى
ج ك پ گۇاڭدۇڭ ئۆلكىلىك كومىتېت پارتىيە مەكتىپى
ج ك پ سىچۈەن ئۆلكىلىك كومىتېت پارتىيە مەكتىپى
جۇڭگو خەلق داشۆسى
جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتى
جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىقتىساد تەتقىقات ئورنى
جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى سانائەت ئىگىلىكى تەتقىقات ئورنى
جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى دۇنيا ئىگىلىكى تەتقىقات ئورنى
جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى يېزا ئىگىلىكى تەتقىقات ئورنى
جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر مالىيە ـ سودا، ماددىي ئەشيالار ئىگىلىكى تەتقىقات ئورنى
لياۋنىڭ داشۆ

لياۋنىڭ مالىيە ئىقتىساد شۆيۈەنى
شىمال قاتناش داشۆسى
بېيجىڭ تاشقى سودا شۆيۈەنى
بېيجىڭ داشۆ
بېيجىڭ سىفەن شۆيۈەنى
بېيجىڭ ئىقتىساد شۆيۈەنى
جىياڭشى مالىيە ـ ئىقتىساد شۆيۈەنى
ئەنخۇي مالىيە ـ سودا شۆيۈەنى
جەنۇبىي جۇڭگو يېزا ئىگىلىك شۆيۈەنى
ئوتتۇرا جۇڭگو سانائەت شۆيۈەنى
ئوتتۇرا جۇڭگو يېزا ئىگىلىك شۆيۈەنى
ئوتتۇرا جۇڭگو سىفەن شۆيۈەنى
پوچتا ـ تېلېگراف مىنىستىرلىكى ئىشخانىسى
مالىيە مىنىستىرلىكى پۇل مۇئامىلىسى تەتقىقات ئورنى
جېجىڭ داشۆ
شەنشى سىفەن داشۆسى
ۋۇخەن داشۆ
ۋۇخەن پولات ـ تۆمۈر شۆيۈەنى
ۋۇخەن سۇ ئىنشائاتى ـ ئېلېكتر شۆيۈەنى
ۋۇخەن سۇ قاتناش قۇرۇلۇشى شۆيۈەنى
نەنكەي داشۆ
فۇدەن داشۆ
شىيامېن داشۆ
شىياڭتەن داشۆ
خۇبېي مالىيە ـ ئىقتىساد شۆيۈەنى
خۇبېي سودا مەكتىپى
جىنەن داشۆ

مالىيە خادىمىغا تەكشۈرۈلدۇرۇشقا پايدىلىق.

سۇغۇرتا شىركەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ تىجارەت تەنىكىگە مۇقىملاشقا ۋە ئىقتىسادىي ھېساباتنى كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، كۆپىنچە، ئۆزى ھۆددىگە ئالغان زور مىقدارلىق سۇغۇرتا مەسئۇلىيىتىنىڭ بىر قىسمىنى چەت ئەل سۇغۇرتا شىركەتلىرىگە بۆلۈپ بېرىدۇ، ئۇلارغا مەلۇم مىقدارلىق سۇغۇرتا پۇلى بېرىدۇ، زىيان پەيدا بولغان چاغدا، چەت ئەلدىن بىر قىسىم تۆلەم پۇلى ئالىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە سۇغۇرتا شىركەتلىرى چەت ئەل سۇغۇرتا شىركەتلىرى ھۆددىگە بەرگەن بىر قىسىم سۇغۇرتا مەسئۇلىيىتىنمۇ قوبۇل قىلىپ، چەت ئەل سۇغۇرتا شىركەتلىرى ئايرىپ بەرگەن مۇناسىپ مىقدارلىق سۇغۇرتا پۇلىنى كېرىم قىلىدۇ. خەلقئارالىق بۇندىق قايتا سۇغۇرتىغا بېرىش، ئەمەلىيەتتە، خەلقئارالىق ھەمكارلىق خاراكتېرىنى ئالغان.

جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتى بۇ — ئىلىمىزنىڭ دۆلەتلىك سۇغۇرتا ئورگىنى. 1949 - يىل 10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قۇرۇلغان. باش شىركەت بېيجىڭدا، مەملىكەت بويىچە مۇھىم پورتلاردا ۋە شەھەرلەردە شۆبە ھەم تارماق شىركەتلىرى بار.

جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتى خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ماسلىشىش، تۇرلۇك سۇغۇرتا كەسىپلىرىنى ئاچىدۇ ھەمدە ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش خاراكتېرلىك تۇرلۇك پائالىيەتلەرنى پائال قانات يايدۇرىدۇ.

1959 - يىلى جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتى دۆلەت ئىچىدىكى كەسىپنى تۇختىتىپ، تاشقى ئىقتىسادىي ئالاقە بىلەن مۇناسىۋەتلىك سۇغۇرتا كەسىپلىرى بىلەنلا شۇغۇللانىدى، مەسىلەن، ئىمپورت - ئېكسپورت مالىلىرىنى تەشۋىش سۇغۇرتىسى، دېڭىز - ئوكيان كېمە - پاراخوتى سۇغۇرتىسى، خەلقئارا لىنىيىدىكى ئايروپىلانلار سۇغۇرتىسى، چەت ئەللەرنىڭ جۇڭگوغا كېلىپ كۆرگەزمە ئېچىش ۋە جۇڭگودا تۇرۇشلۇق چەت ئەللىك لەرنىڭ تۇرلۈك مال - مۈلۈك سۇغۇرتىسى، مەسئۇلىيەت سۇغۇرتىسى، كۆتۈلمىگەن ۋەقە سۇغۇرتىسى قاتارلىق كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللانىدى ھەمدە خەلقئارا قايتا سۇغۇرتا قىلىش كەسپىنى بېجىردىپ، چەت ئەل سۇغۇرتا شىركەتلىرى بىلەن كېسىپ ئالماشتۇردى 1979 - يىلدىن باشلاپ دۆلەت ئىچىدىكى سۇغۇرتا كەسىپلىرىنى جۈملىدىن دۆلەت كارخانىلىرى، كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ تۈرلۈك مال - مۈلۈك سۇغۇرتىلىرى، شۇنىڭدەك پۇقرالارنىڭ شەخسىي مال - مۈلكى ۋە جىسمانىي بىخەتەرلىكى سۇغۇرتىلىرى كەسىپلىرىنى پەيدىنپەي ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى بەلگىلىدى. جۇڭگو سۇغۇرتا شىركىتى، تەپپىكسۇغۇرتا شىركىتى جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، چەت ئەللەردە يەرلىك تۇرلۇك سۇغۇرتا كەسىپلىرىنىلا بېجىردۇ.

ليۇجيا شېك، ليۇجېك، ليۇخۇەنجېن، ليۇشجۇن، شاۋ خۇڭمو، شېن ينىلى، تۇك جېخۇي، دى چاۋبەي، يې رۇيشياك، لۇ پېيۇېن، ۋۇ يۇيكەن، سۇجىگجۆ، مەي لۇيكاك، دۇ يۇيتىك، دۇ دۇ، سۇك شۇشۇن، سۇك تاۋ، ۋاك شىشن، ۋاك جىڭفاك، ۋاك جىنسەي، شياۋ بۇسەي، شياۋ جى يۇيداجاك يۇي تاۋشېك، يۇي شۇيمك، خي يۇەنلۇ، خي يۇڭچى، خي لىيەنچېك، ۋۇ داكۇن، ۋۇ ۋېنخۇي، ۋۇ يىفېك، ۋۇ جۇڭگۇەن، ۋۇ شۇەنگۇك، ۋۇ پېيىدەن، ۋۇ جىڭلىيەن، ياك مڭيۇەن، ياك ۋېيۇن، ياك خۇەيراك، ياك جيەنبەي، ياك فېك، ياك شۇېچى، ياك رۇڭچىك، ياك پېيشىن، ياك زېڭۇۇ، لى يۇن، لى رېنجۆ، لى شۇيۇك، لى يۇنيۇەن، لى زۇڭجېك، لى چېڭروي، لى گۇيجاك، لى جۆچياك، لى شيۇجېن، لى شۇيئەن، لى شاۋچىك، لى سجېك، لى سەيمىن، لى شۇيئەي، لى لىنجېك، چېن فاك، چېن جىشى، چېن رېنئېن، چېن شۇشېك، چېن پىك، چېن شۇنشېك، چېن تۇڭچۇ، چېن خۇەنخۇەن، چېن كې، چېن شچېك، چېن دەيسۇن، چېن شاۋۋېن، چېن جياخۇا، چېن بياۋرۇ، چېن خۇيرۇ، چېن شىن، چېن جيالياك، چېن ياۋتىك، جاك شك، جاك جۇڭلى، جاك جۇڭمىن، جاك شۇيچۇ، جاك جۇاڭيۇ، جاك شياۋيى، جاك چۇنيۇەن، جاك جۆيىك، جاك شېڭشۇ، جاك چيۇفاك، جاك گوخۇي، جاك گۇيلې، جاك شېڭخۇك، جاك يۇڭجۇك، جاك فۇيىك، جاك يۇي، جاك ۋېيدا، جاك جاۋكې، جېك تيەنلۇن، يى مېڭخۇك، شاك دېفۇ، لىن بەيپېك، لىن جىكېن، فەن جۇڭمىن، فەن جياشياك، مى رۇچېك، ۋان چياۋ، مېك فەنجىن، مېك شيەنياك، جۇ يۇەن، جۇ يۇەنجى، جۇ باۋلىيەن، جۇ شيۇگەن، جۇ مياۋچۇن، چۇ چۇن، جۇ پىنۇېي، جۇ شياڭيۇەن، يۇي جيەنپېك، خۇك يۇەنپېك لو گېڭمۇ، ليو سۇينيەن، جا رۇيچۇەن، جياك ۋېيجۇاك، جۇك رۇنمىن، جۇك جېن، جاۋ يۇلياك، جاۋ چۇڭلىك، جاۋ زېڭيەن، خۇ فاڭيۇي، خۇ زۇڭۇېي، خۇ ۋېيچى، گو دىك، گو يۇنپېك، گو چىيۇن، گو يەنگاك، گۇ شنچاك، گو شياڭگۇ، خۇ جۇڭلىيۇ، خۇ ددىگۇاك، خۇ خۇا، خۇ لېتىك، خۇ شكەي، خۇ جۇن، خۇ چېن، خۇ خۇنجيې، خۇ رۇيياك، ۋېك لىچىك، گۇ شۇېرۇك، شيا ۋېيياك، يې جىڭكاك، يۇەن بۇۇېن، يەن رېنجاك، يەن جزجيې، لياك ۋېنىن، لياك جىزۇك، لياك چىڭۇېن، چيەن دالىن، چيەن بۇخەي، چيەن رۇڭكۇن، گاۋ يىمىن، گاۋ گۇاڭمىك، گاۋ يەنخۇك، گاۋ رۇڭگۇي، گاۋ دېچېن، گاۋ چۇن، گاۋ خۇڭيې، شۇي خې، شۇي شجۇن، شۇي خۇيلەن، شۇي شېڭۇۇ، شۇي شۇچىن، خەن كېشىن، خەن يىڭجيې، خەن من، خەن شۇيىك، خەن بى، گۇك شچى، ساۋ شىرۇ، چاك جاۋجۇك، جاك زۇڭيەن، كو جنخې، چاۋ فېك، شاك دېۇېن، خۇاك دا، خۇاك رۇتۇك، خۇاك فاڭچۇەن، خۇ شەندا، خۇاك جيەن، پېك شىخاۋ، جۆ شياۋخې، گې جياشۇ، زېك چى، لەي يۇيشك، شيې رۇيدەن، دۇك شۇپىك، دۇك مېڭشيۇك، دۇك ئەيسى، جياك زېچاك، جياك باۋچى، جياك شاۋجمن، جياك جيەنپىك، چېك شتاۋ، چېك شۇلى، چېك جېنيۇې، چېك ماۋخۇي، جمن لەنجېك، لېي چىچۇەن، جەن جۇنجۇك، بۇي زۇياۋ، لىن زىرۇك، لياۋ گەيلۇك، لى گۇ، لى شياۋشيەن، پەن روپېك، يەن جنروي، تېك ۋېيزاۋ، سەي بېيخۇا، سەگۇشن، سەي چيەن، سەي فۇشېك، شۇي باۋلۇك، شۇې جڭشياۋ، دەي شىگېن، دەي شگۇاك، دەي مىنخۇا،

www.uyghurkitap.com

مۇشۇ كىتابنى تۈزۈشكە قاتناشقانلارنىڭ ئىسىملىكى

(فامىلە خەت سىزىقىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى بويىچە تىزىلدى)

(1) تۈزۈش ـ تەھرىرلەش گۇرۇپپىسى ئاساسلىق مەسئۇل كىشىلەر:

لىيۇ شىبەي، لىيۇگوگۇاڭ، يەن جۇڭپىڭ، سۇڭ زېشىڭ، ۋۇ باۋسەن، ۋۇ چېڭمىڭ، جاڭ پېيگاڭ، سۇ شىڭ، تاۋ دايۇڭ.

ئەزالار:

يۇ زۇيىاۋ، فاڭ شىڭ، ۋۇ جياپېي، ۋاڭ شىڭيۇن، ۋاڭ چېڭجيا، ۋاڭ چۇنشەن، ۋاڭ جاۋتۇڭ، ۋاڭ ئەيجۇ، ۋاڭ جىنتاۋ، تىيەن جياڭخەي، شى مېي، فېڭ زې، گۇ نيەنلياڭ، جۇاڭ سىپېڭ، جياڭ زېفۇڭ، رېن ۋېيجۇڭ، گۇەن مېڭجۇې، چۇەن ۋېيتيەن، سۇن رۇ، جۇ شاۋۋېن، جۇ جيەننۇڭ، سۇ شىنتاۋ، سۇڭ چېڭشەن، دۇ كېنتاڭ، ۋاڭ جىڭيۇي، شياۋ جوجى، شياۋ چىڭ، ۋۇ پېيجۇن، ۋۇ خۇي، شېن پېيلىن، شېن جېنخۇڭ، لى خۇاجيې، لى زېجۇڭ، لى جىڭنېڭ، لى پۇگو، چېن كېكۇن، چېن جيۇەن، چېن يىنفاڭ، چېن جېنجۇڭ، چېن يۇې، جاڭ يۇرېن، جاڭ جۇڭشيۇ، جاڭ سىچيەن، جاڭ مىنرۇ، جاڭ كۇيفېڭ، جو جۈن، شەن باۋ، خې جۇيخۇاڭ، گو داۋفۇ، خۇڭ ۋېندا، خۇڭ جۇنيەن، جاۋشياۋمىن، جاۋ جىڭ، خۇ جىچۇاڭ، خۇيۇيىۋەن، تاۋ جىكەي، گۇ مىڭ، يۇەن جېنيۇې، جيا لۇيراڭ، تاڭ خۇەي، تاڭ شيۇڭجۇن، ساۋ لىنجاڭ، خۇاڭ جۇشيەن، خۇاڭ فەنجاڭ، خۇاڭ بياۋشيۇڭ، زېڭ يەنۋېي، پېڭ يۇيشىن، جياڭ شۇېمۇ، يۇڭ ۋېنيۇەن، ۋېي جىنيۇي.

(2) ماددىلارنى يېزىپ بەرگەن، تەكشۈرۈپ بەرگەن ۋە باشقا تۆھپە قوشقان ئاساسلىق كىشىلەر:

پۇ شيەنجى، دىڭ جياشۇ، ما بوخۇاڭ، كۇڭ شېڭ، دېڭ زىجى، يىن جىڭخۇ، ۋاڭ ۋېنيۇەن، ۋاڭ تۇڭشۇن، ۋاڭ زىچياڭ، ۋاڭ تىڭدۇڭ، ۋاڭ تىڭشياڭ، ۋاڭ كېخۇا، ۋاڭ شۇېۋېن، ۋاڭ جژجۇ، ۋاڭ خۇڭمۇ، ۋاڭ لى، ۋاڭ پېيلىڭ، ۋاڭ جېڭشياڭ، ۋاڭ جېنجژ، ۋاڭ گېڭجىن، ۋاڭ ليېۋاڭ، ۋاڭ جيەنمىن، ۋاڭ فۇ، ۋاڭ دېشىن، ۋاڭ خۇيدې، شى چى، لى يىنىڭ، نىڭ يۇيشەن، فېڭ شىشىن، گەن بىچۈن، فۇ لىيۇەن، فۇ جۇفۇ، يې شىچاڭ، يې يۇڭچىڭ، يې سەيۋېن، يې جىڭجې، يې يۇيرۇڭ، جياڭ يۇېخۇي، يەن ۋاڭشيەن، جۇاڭ دېجۇن، جى مىڭشەن، جى كەيلىن، شۇي چىڭبىن، شۇي زۇمىن، سۇن خۇەيرېن، سۇ شىجېڭ، ۋۇ دەنگې، ۋۇ بەيلىن، لۇي جۇاڭ، لۇي شىدا، لۇي چۇنجيۇ، جۇ يۇيخۇەي، جۇ يىڭگېڭ، جۇمۇتاڭ، ليۇ تيەنيى، ليۇ ۋېنجۇەن، ليۇ چۇەنيەن، ليۇ چاڭماۋ، ليۇ شىڭباڭ، ليۇ لياڭيۈي، ليۇ چېڭ، ليۇ مىڭفۇ، ليۇ مىڭيۇەن، ليۇ جيەنشىڭ،

本书根据人民出版社1983年2月第1版北京第2次印刷版本翻译出版，个别地方作了修改。
بۇ كىتاب خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1983 - يىل 2 - ئايدا نەشىر قىلىنغان 1 - نەشرى
بېيجىڭ 2 - باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشىر قىلىندى، ئايرىم يەرلىرىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى.

تەرجىمىنىڭ تەھرىرى: مەزىزجان مەخسۇت
مەسئۇل مۇھەررىرى: ۋېيىمجان

سىياسىي ئىقتىساد لۇغىتى

3 - توم

شۇي دىشىنىڭ باشچىلىقىدا تۈزۈلدى

رىشىت ۋاھىدى، تۇرسۇن رەھىم،
تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئابدۇللا ئابلىز، خوجا ئابدۇللا ئوسمان،
نۇربىيە ئەزىز، ھەلىمە مۇھەممەت

نەشىر قىلغۇچى
ۋە تارقاتقۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى

ساتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتى
1989 - يىل 8 - ئايدا 1 - قېتىم نەشىر قىلىندى
1989 - يىل 8 - ئايدا 1 - قېتىم بېسىلدى
باھاسى: 7.00 يۈەن

ئۇيغۇر كىتاب نەشرىياتى
www.uyghurkitap.com

政治经济学辞典

下册

（维吾尔文）

许涤新主编

热西提·瓦依提、吐尔逊、阿布拉
霍加阿布都拉、努尔比娅、海丽玛 译

民族出版社出版发行　　各地新华书店经销

新疆新华印刷二厂印刷

开本：787×1092毫米　1/16　印张：55 1/4

1989年8月第1版　1989年8月第1次印刷

印数：0001 —— 1,800 册

ISBN7—105—00181—X/F·3

民文（维2）定价：7.00 元